

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૫

કાર્તિક : ૧૯૮૯

“ રથેર-રશિ ”

(રથ-યાત્રાની બીડમાં સ્ત્રીવર્ગ)

૧ સ્ત્રી : આ વેળા તે શું થવા બેઠું છે, બહેન ! હું તો મગસકે ઊડી; કાળો કાગડો જે બોલતો નહોતો. જોખરીઘાટને ઓવારે બે ડૂબકી દબને દોડતી આવી રથ નેવા. બપોર ચડ્યા તો ય રથનાં દર્શન ન મળે. પૈડાંએ સંભળાતાં નથી.

૨ સ્ત્રી : ચારે બાજુ જાણે યતમૂન થઇ રહ્યું છે. મને તો કંપારી છટે છે.

૩ સ્ત્રી : દુકાને વાણીતર બધા બેઠા છે હાથ બેઠીને. લેવા-વેચવાનું નામ નહિ. રસ્તાની બાજુએ સોકોની બીડ જમી છે: રથ ક્યારે નીકળે ? હવે તો આશા પણ નથી રહેતી.

૪ સ્ત્રી : દેશના સોકની પહેલી જગતો આજે દિન. પ્લાસણ મહારાજ શિષ્ય સમેત નીકળવાના. દરબાર પણ નીકળશે; પાછળ સવારી ચાલશે સૈન્ય-સામેતોની. પંડિત મહાશય પણ એમનાં ચેલા—ચેલકાનું જૂથ લઇ નીકળવાના પોથીઓ હાથમાં લઇને. કાપ્પમાં છોકરાં લઇ સ્ત્રીઓ નીકળશે. છોકરાંઓની પ્રથમ શુભાંગત્રા આજ:..... પણ બધું જ દ્રોણ જાણે આજ અટકી પડ્યું.

૨ સ્ત્રી : બે તો પણ : પુરોહિત મહારાજ બડબડ કરતા ઓ બેઠા ! મહાકાલનો પંડયો આજે માથે હાથ દબ બેસી રહ્યો છે.

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરે છે)

સંન્યાસી : સત્યાનાશ વળ્યું ! જગશે સુદ્ધ ! પ્રકટશે જવાળા ! હત્યાકાંડ થશે પ્રબલ ! પૃથ્વી થશે વન્ધ્યા ! જગ શોષાઇ જશે !

૧ સ્ત્રી : એ તે શું અપશુકનની વાત, મહારાજ ! અમે તો આવ્યાં છીએ મહા-કાલના મંદિરે ઉત્સવ બેવા ! આજે તો રથયાત્રાનો દિવસ.

સંન્યાસી : જોઈ શકતા નથી ! આજે ધનવાનોને ત્યાં ભર્યા છે ધનભંડાર, પણ તેનું મૂલ્ય થયું છે શૂન્ય ! ગળે ગળ્યા કાઠા જેવું ! પાકથી ઊભરાતાં ખેતરોમાં વિરાજે છે ઉપવાસ. યજ્ઞરાજ પોતે બેઠા છે એમના લંડારે અનશન વ્રત લખને, દેખાતું નથી ? આજે લક્ષ્મીનું દાનપાત્ર થયું છે શતછિદ્ર. દેવીની પ્રસાદધારાઓને મરુભૂમિએ શોષી લીધી છે—નથી ફળતું આજે કે ફળ !

૩ જી : હા, મહારાજ ! લાગે છે તો એવું !

સંન્યાસી : આજદિન સુધી તમે કેવળ દેવુંજ વધાર્યું છે. નથી કરી ચૂકવવાની હોંસ. યુગના સમસ્ત ધનને કુઆડયું છે દેવાળામાં. એટલે જ આજે નથી ડગતો રથ—પેલી જુઓ ! માર્ગને લપેટાઈ પડી રહી છે તેની નિશ્ચેષ્ટ દોરી ! .

૧ હી : અરે હા રે ! બાપ રે ! સરીરે કંપારી છૂટે છે—જાણે મોટા અજગર સાપ ! ખામ ખામ જાડો યજ્ઞ—નથી રહી જાણે હાલવા ચાલેવાની શક્તિ !

સંન્યાસી : એ જ રચની દોરી જેમ જેમ ચાલવામાં ઢીલ કરીએ તેમ તેમ એ આપણી જ આસપાસ વિંટળાવાની. ન્યારે એ ચાલે ત્યારે આપણી પણ થાય મુક્તિ.

૨ જી : હા, સમજાયું ! આપણી-પૂજા માટે દોરી—દેવતા પડી રહ્યા છે આમ ખિન્નભાવે ! પૂજા આપીશું કે થશે પ્રસન્ન !

૧ હી : હા, અહીં ! પૂજા તો આપણે ભૂલી ગયાં !

૩ જી : પણ પૂજાની તો વાત જ ક્યાં હતી ? અમે તો માનેલું પૂજાના મેળામાં લેવું વેચવું જ આપણે માટે છે.—જાડુગરના ખેત્ર અને વાંદરાની રમત નેવા અમે તો આવેલાં ! પણ હજી ક્યાં ખાદુંમેળું યજ્ઞ ગયું છે ! વખત તો ધણોયે છે. ચાલો લાવીએ પૂજા.

(બધાં જાય છે)

(નાગરિકો પ્રવેશ કરે છે.)

૧ લો નાગરિક : અરે જો તો ખરો ! રચની દોરી કેવી પડી છે !—યુગયુગાન્તરની દોરી ! દેશ-દેશાન્તરના હાથ પડ્યા છે એ દોરી ઉપર ! આજે અચળ થઈ જાણે માટીને બચકાં ભરી રહી છે ! સર્વાંગ જન્યું છે કાળું !

૨ જો નાગરિક : ભાઈ, મને તો લાગે છે બીક ! અરે જરા ખસીને ઊભો રહે ખસીને ! હમણે માંડશે જાણે ફેણ; મારશે કુંડાડો !

૩ જો નાગરિક : અરે જો, જો ! જરા જરા હાલે છે ! સળવળ કરવા મંડી કે શું !

૧ લો : અરે જોજો બોલતો એવી વાત ! જુલો આજે પણ દોષ થાય. જો તે હાલે તો તો આપણું નખખોદ વળી જાય.

૩ જો : હા, જો એમ થાય તો તો એના હાલવાથી સંસારની સર્વ ગ્રંથિઓ ઢીલી યજ્ઞ પડે. જો આપણે એને ચલાવવાનું છોડી દઈએ અને એ પોતે ચાલવા માંડે તો આપણે જ પડીએ રચનાં પૈડાં નીચે.

૧ લો : અરે જો તો ભાઈ, પુરોહિતનું તો મોઢું પણ ફિક્કું પડી ગયું છે; ખૂણે બેસી મન્તર ભણે છે.

૨ જો : એ દિવસો તો વહી ગયા, ન્યારે પુરોહિતના મંત્ર-બળે તણાતો રથ. એ લોકો તો કાળના પ્રથમ વાહન જ હતા માત્ર.

૩ જો : તો યે આજે સવારે જોયું તો પુરોહિત મંડેલા રથને તાણવા -પણ ખરાખર બાધી દિશામાં-પાછળ.

૧ લો : એ જ તો સત્ય માર્ગ, આદિમાર્ગ. એ માર્ગથી દૂર આવી પડ્યા છીએ એટલે જ કાળનું મગજ ગયું છે ખરી.

૨ જો : ભારે મોટો પંડિત તું તો ! આવડી વાત શીખ્યે ક્યાં !

૧ લો : પેલા પંડિતની જ પાસે. તે લોકો કહે છે, મહાકાલની પોતાની નાડીનું તાણુ તો પાછળ જ છે. એ તો પાંચ જણુ બેગા મળી ખેંચે એટલે ખ્યાય આગળ; નહિ તો તો પીછેહઠ કરતા એ આપણ પહોંચ્યા હોત અનાદિ કાળના ચાતક ગહ્વર સુધી !

૩ જો : આ દોરીના સામું જોતાં તો મને લાગવા માંડી છે. બીક ! એ તો જાણે યુગાન્તરની નાડી- સનેપાતના તાવથી. આજે ધમધમી ભીડી છે.

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરે છે.)

સંન્યાસી : સત્યાનારા ! સત્યાનારા ! પૃથ્વીના પેટમાં થઇ રહ્યો છે ગુરુ ગુરુ શબ્દ ! ધરતીકંપના પડ્યા એ તો ! ગુહાના મુખમાંથી જ્વાળા લગ્નકાવે છે એની કરાળ જીહ્વા ! પૂર્વ-પશ્ચિમમાં આકાશ થયું છે હિંગોળ ! દિક્ષ્યકશિશુઓએ પ્રલયદીપ્તિની પહેરી છે જાણે વિંદી !

(નય છે)

૧ લો નાગરિક : દેશભરમાં શું આજે નથી કાઢ પુણ્યાત્મા ! આવીને પકડે ને આ દોરી !

૨ જો : એકાદ પુણ્યાત્માને શોધી મેળવતાં એક એક યુગ આવ્યો જાય-એ દરમ્યાન પાપાત્માઓની શી દશા !

૩ જો : પાપાત્માઓનું શું યશે કે શું નહિ એની. ભગવાનને શી માથાફાડ !

૨ જો : એ તે શી વાત ! સંસાર તો પાપાત્માઓથી જ ભરેલો છે. તે લોકો ન હોય તો પ્રભુની લીલા બને ચન્ન ! પુણ્યાત્મા તો કાષ્ટ વિરલ પ્રસંગે જંગે દૈવાત્ : અને આવે ત્યારે પણ આપણા જેવાની ધક્કામુક્કી ખાઇ ભાગે વન, જંગલ કે સુકામાં.

૧ લો : દોરીના રંગ તો જાણે લીલો કાચ ચતો આવ્યો ! સંભાળીને વાત કરજો.

(સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

૧ સ્ત્રી સ્ત્રી : વગાડ બાપુ, રાખ વગાડ—

૨ જ ન આવ્યે કાંઈ વળવાનું નથી. ચુલા રહેશે ઠેર, ને હોલાં ખાઇ-જશે બિલા ખેતરના પાક. આટલામાં તો મારા વચેટ છોકરાની નોકરી તૂટી અને એની વહુ તાવે પડી. લમણે કોણુ જાણે શું યે લખ્યું છે.

૧ લો નાગરિક : આ ઘેરાંઓ વળી અહીં કેમ આવ્યાં ? કાળની રથયાત્રામાં તમારી દબલ નહિ જોઈએ. જાઓ, જઈ શકમાજી સમારો. ઘેર.

૨ જ સ્ત્રી : કાં લાઇ ! પૂજા તો કરી રાત્રીએ અને ! અને ન હોત તો પુરોહિત મહારાજનું પેટ ક્યાંથી ચાત ગાગર જેવું ? -દંડવત્, ભગવાન દોરી-નારાયણુ. જો ! જો ! પ્રસન્ન થાઓ. અને લાવ્યાં છીએ તમારો ભોગ ! અન્ની, ક્યાં ગઇ ! રેડી દે ને ઘી ! રેડ દધ ! ગંગાજળનો લોટો ક્યાં મૂક્યો ? રેડી દે પાણી ! - પંચગવ્ય રાખ અહીંઆં ને

પ્રકટાવી દે પંચપ્રદીપ. બાબા દોરી-નારાયણ ! તું ત્યારે ચાલીશ ત્યારે મારું માથું મુંડાવી મારા વાળ ઉતારીશ ! એ મારી માનતા રહી.

૩ છ સ્ત્રી : હું તો એક માસ ભાત ખાવો છોડીશ. ખાંધશ લૂખી રાટલી ! બોલો ને બધાં મળીને બાઈ ! જ્ય ! દોરી-નારાયણનો જ્ય !

૧ લો નાગરિક : કષ્ઠભતના મૂરખ તમે લોકો !—કરો મહાકાલનાથનો જ્યજ્વનિ !

૧ લી સ્ત્રી : એ ક્યાં છે તમારો મહાકાલનાથ ! આંખે તો દેખાતો નથી ! દોરી-પ્રભુને તો જોઈએ છીએ પ્રત્યક્ષ—લંકા-દહન કર્યા પછી હનુમાનજીની પૂંછડી જેવા—શું બહી ! શું કળી ! આહા ! જોઈને આંખ ફરે ! મરણકાળે એ દોરીને ઘોષને એનું પાણી છાંટી દેતે મારે માથે.

૨ છ : ગળાવી લપ્પશ મારો સોનાહાર, ગળાવીશ મારા બાલુખન્ધ, ને સોને મહાવી દપ્પશ દોરી-પ્રભુનો છેડો.

૩ છ : આહા ! શું સુંદર રૂપ રે !

૧ લી : જાણે જમુનાજીનું વહેણ !

૨ છ : જાણે નાગકન્યાની વેણી !

૩ છ : જાણે ગણેશ પ્રભુની શંઢ, ચાલી છે લાંબી યજ્ઞને ! જોઈને આંખે આવે છે પાણી !

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરે છે)

૧ લી : દોરી-પ્રભુની પૂજા લાવ્યાં છીએ. મહારાજ ! પણ પુરોહિત તો નથી હાલતા. મંત્ર બહુશે કોણ !

સંન્યાસી : શું થશે એ મંત્રથી ? કાલનો માર્ગ થયો છે દુર્ગમ. ક્યાંઈ જાયું તો ક્યાંઈ નીચું ; ક્યાંઈ ક્યાંઈ વળી ગભીર ઉંડાણ, એ બધું કરવું પડશે એકધાર, ત્યારે જ ટળશે આ આક્રંત.

૩ છ : બાપુ ! અમે તો સાંભળ્યા નથી સાત જનમમાં આવી વાત ! ચિરકાળથી ઉચ્ચનું માન રાખતાં આત્મા છે નીચ માયાં લેણ કરી. ઉચ્ચ—નીચના સેતુ ઉપર જ ચાલતો આવ્યો છે રથ.

સંન્યાસી : દિવસે દિવસે એ ઉંડાણોનાં એતર વધતાં આત્મા છે, વધી પડ્યા છે એ ભેદ, સેતુબંધ ટકી શકે એમ નથી રહ્યું. તરું તરું થઈ રહ્યું છે.

(સંન્યાસી જાય છે)

૧ લી સ્ત્રી : ચાલો બાઈ, ત્યારે પૂજા કરીએ માર્ગ-પ્રભુની ! અને ખાઈ-પ્રભુને પણ ભોગ ધરાવી ખુશી કરવા પડશેતો ! કોણ જાણે, એ પણ રખે શાપ દે તો ! ઘોડા ધણા તો નથી એ ! બે-પાંચ હાથને આંતરે ધણા એ પડ્યા છે એવા ખાડા ! નમે દોરી-પ્રભુ ! રોપ કરશે નહિ મહારાજ ! બાળ-બચ્ચાં છે ઘેર !

(સ્ત્રીઓ જાય છે.)

(સૈનિકો પ્રવેશ કરે છે.)

૧ લો સૈનિક : અરે વાહ રે ! દોરડું તો પડ્યું છે રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ ! —

૨ જો સૈનિક : માયાં કરી દીધાં હેઠાં આપણાં તો ! — રાજા સાહેબે પોતે હાથ અજમાવ્યો, અમે પણ હતા પાછળ. સહેજ પણ ચરકયું નહિ તો યે પૈડું !

૩ જો સૈનિક : એ કામ આપણું ન હોય; એટલે. આપણે રહ્યા ક્ષત્રિય. નથી આપણે શ્વર કે નથી ગાય—અળદ. ચિરદિન આપણે તો ખેસતા આવ્યા છીએ રથમાં. રથ તાણવાનું કામ તો પેલા લોકોનું—જેનું નામ પણ ન લેવાય.

૧ લો નાગરિક : ખરી વાત કહું ! કાલનું અપમાન કર્યું છે આપણે જ. એટલે જ બનવા પામ્યું છે આ વિપરીત.

૩ જો સૈનિક : આ ગમાર સું બે છે !

૧ લો નાગરિક : ત્રેતાયુગમાં શ્વરે કરી બ્રાહ્મણની હોડ; બેઠો તપસ્યા કરતા; એવડી મોટી શેખી ! તે દિવસે પણ દેશભરમાં થઈ રહ્યો હાહાકાર ! અચળ બની રહ્યો રથ. દયામય રામચંદ્રને હાથે તેનું મસ્તક છેઢાયું. ત્યારે આપણા ટળી.

૨ જો નાગરિક : તે શ્વરે આજે વાંચવા માંડ્યા છે શાસ્ત્ર. આપણે એ જૂંટવવા જમ્યે તો કહે અમે સું મનુષ્યો નથી ?

૩ જો નાગરિક : મનુષ્યો નહિ ! વાહ રે ! કોણ જાણે કેવું કેવું યે હજી બાકી હશે સાંભળવાનું ! કોઇ દિવસ તો આવી કહેશે : અમારે પેસવું છે મંદિરમાં ! કહેશે બ્રાહ્મણ—ક્ષત્રિયોની સાથે એક ઘાટે નાહીશું !

૧ લો નાગરિક : આમ છતાં યે રથ માત્ર ચાલતો જ નથી; એ તો આપણા ઉપર એની કૃપા. જો ચાલે તો એના ચક્ર નીચે વિશ્વ બ્રહ્માંડ ચુરાઈ જાય.

૧ લો સૈનિક : આજે શ્વર બણે છે શાસ્ત્ર; કાલે બ્રાહ્મણ પકડશે હળ ! સત્યાનાશ !

૨ જો સૈનિક : આ બાણુ વળી કોઇ જુદામાને રાખજીને જમ કહ્યું છે કે આ યુગમાં ન ચાલે શાસ્ત્ર કે નહિ ચાલે શાસ્ત્ર, ચાલે છે માત્ર સુવર્ણ—ચક્ર ! રાજાએ નોતયાં છે શેકજીને.

૧ લો સૈનિક : રથ જો ચાલે વાણિયાને હાથે તો ગજે અસ્ત્ર બાંધી પાણીમાં ડૂબી મરું !

૨ જો સૈનિક : મોટાભાઈ ! શેષ કરેના બ્યર્થ છે. આ તો વખત જ થયો છે વાંકો, આ યુગમાં તો પુષ્પધનુની પછાળે પણ વાણિયાના હાથે કરે છે મીઠા સૂરે ટંકાર ! તેના તીરની ધાર જો વાણિયાને ત્યાં ન સમજીએ તો છાતી વચ્ચે બરાબર વાગે પણ નહિ.

૩ જો સૈનિક : એ સાચું ! આજકાલનાં રાજ્યોમાં પણ રાજા રહે છે આગળ પણ પાછળ હોવાનો વાણિયો. એનું નામ તે અર્ધ-વણિક—રાજ્યેશ્વર મૂર્તિ !

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરે છે.)

આ આવ્યા સંન્યાસી છુવા ! સંન્યાસી છુવા, રથ ચાલતો નથી કેમ, અમારે હાથે !

સંન્યાસી : દોરીને તમે જ બનાવી રાખી છે જર્જરિત. જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં તીર છોડ્યાં છે, બધાં જ વાગ્યાં છે એના દેહમાં. આજે એ શીર્ણ થઈ રહી છે. એના બંધનું જોર ઢીલું પડી ગયું છે. તમે લોકો તો એના શરીરે પડતા ધામાં ઉમેરા જ કરવાના; તમારા બલના નશામાં સ્વયં કાળને દુર્બળ બનાવી મૂકવાના. ખસો, ખસો ! એના માર્ગમાંથી.

(જાય છે)

(ધનપતિનો અનુચરગણ પ્રવેશ કરે છે)

૧ લો. ધનિક : અધ્યા, આ શું રે ! હમણું હું તો ઠેસ ખામને પડ્યો હોત.

૨ જો ધનિક : એ જ, એ જ રચની દોરી.

૪ થો ધનિક : ખીલત્સ થઇ રહી છે દોરી. જાણે વાસુકીનો મૃતદેહ ફૂલી જાયો હોય એમ !

૧ લો. સૈનિક : આ લોકો વળી કાણુ ?

૨ જો સૈનિક : વિંટીઓના હોરાઓમાંથી જાણે જળહળાટનાં તીડ ભડી ભડીને આંખે બાંધે છે !

૧ લો. નાગરિક : એ તો છે નગરશેઠના માણસો ! નગરશેઠના !

૧ લો. ધનિક : અમારા શેઠજીને રાત્રીએ જોલાવ્યા છે, એમને જ હાથે રથ ચાલશે એમ આશા કરી રહ્યા છે સૌ.

૨ જો સૈનિક : સૌ એટલે કોની વાત કરો છો, મહેરબાન ! અને એ લોકો શી આશા કરી રહ્યા છે ? કહેશો કે જરા ?

૨ જો ધનિક : એ લોકો માને છે કે આજકાલ જે બધું ચાલે છે તે ધનપતિના જ હાથથી.

૧ લો. સૈનિક : એ...મ કે ? હમણું જ બતાવું પરચો, કે તરવાર તો ચાલવાની અમારે જ હાથે !

૩ જો ધનિક : અને તમારો હાથ ? એને કોણ ચલાવે છે ?

૧ લો. સૈનિક : ચૂપ કર, ઉદ્ધત !

૨ જો ધનિક : ચૂપ કરીશું અમે ? નથી જાણતો, આજે તો અમારો જ સ્વર ધૂમરાષ્ઠ ધૂમરાષ્ઠને બધે પ્રસરે છે; જલમાં સ્થળમાં કે આકાશમાં !

૧ લો. સૈનિક : સમજે છે શું તારા મનમાં ? ભૂલી છે અમારી શત્રુની. એનો વજનાઈ ? એમ !

૨ જો ધનિક : અરે ભૂલે, એ તે કાંઈ બને ! તેને તો અમારો જ આદેશ ઘોપણા કરવાનો હોય છે; એક સ્થળેથી ખીન્ને સ્થળે-સમુદ્રને આરે આરે !

૧ લો. નાગરિક : એમની સાથે જીભાળેડીમાં નહિ ફાંવે બાપુ !

૧ લો. સૈનિક : એમ કે ! નહિ ફાંવું ? સૌથી લાંબી જીભ તો લબકે છે આ મ્યાનમાં.

૧ લો. નાગરિક : તમારી તરવારોમાં કોઈ કોઈએ ખાધું છે એમનું લૂણ તો કાષ્ટ કાર્ત ખાઈ ખેડી છે લાંચ.

૧ લો. ધનિક : ભાઈ, મેં તો સાંભળ્યું હતું કે નર્મદાતીરના પેલા બાવાજીને દોરી ઉપર હાથ અજમાવવા જોલાવ્યા હતા ! તમે જાણો છો કે ?

૨ જો ધનિક : જાણીએ તો છીએતો ! રાજદૂત ત્યારે એમની મુશ્કેલી પહોંચ્યા ત્યારે ભુવાજી પડેલા ચિતાપાટ; બને પગ છાતીએ બરાચીને ! તુરી, ભેરી, શિંગ, નગરાની રમઝડીએ ધ્યાન તો લાંગર્યું બાવાનું, પણ પગ તો જકડાઈ ગયેલા સુકા લાકડાની જેમ.

૧ લો. નાગરિક : શ્રીચરણનો એમાં શું વાંક, ભાઈ ? ૬૫ વરસમાં એક વાર પણ હરવાફરવાનું નામ નહિ ! હં...પછી બાવાજી શું જોડ્યા ?

૨ જો ધનિક : બોલવાની તો પંચાત જ કરે શેના ? જીભડીના સળવળાટ ઉપર રાધે ભરામ એ તો પહેલેથી જ કાપી મૂકેલી !

૩ જો ધનિક : પછી !

૨ જો ધનિક : પછી દસ જુવાનડા ભેગા મળી લાવ્યા એમને રથ નજીક. જ્યાં દોરી ઉપર હાથ મૂકે છે ત્યાં તો રથનાં પૈડાં પેસવા માંડ્યાં જમીનમાં !

૧ લો ધનિક : જેવી રીતે પોતાનું મન ફૂલ કરી બેઠેલા, તેવી રીતે રથને પણ ડુબાડવો હશે !

૨ જો ધનિક : એક દિવસના ઉપવાસથી જ માણસના પગ થઈ જાય દીલા. પાંસડ વરસના ઉપવાસનો ભાર પડ્યો બિચારા રથનાં પૈડાં ઉપર.....

(મંત્રી અને નગરશેઠ પ્રવેશ કરે છે)

નગરશેઠ : મંત્રી મહારાજ, શું કામ પડ્યું ?

મંત્રી : અનર્થસમયે સર્વપ્રથમ તમને જ સ્મરણ કરીએ છીએ.

નગરશેઠ : અર્થદારા જેનો પ્રતિકાર બને એ જ મારાથી સંભવ છે.

મંત્રી : મહાકાલનો રથ નથી ચાલતો.

નગરશેઠ : આજ સુધી અમે તો તેજ જ મૂકતા આવ્યા છીએ; દોરી તો ખેંચી નથી કદી.

મંત્રી : આજે બીજી બધી શક્તિઓ વ્યર્થ થઈ રહી છે; તમારા અર્થવાન હાથનો પરચો બતાવો હવે !

નગરશેઠ : હા, પ્રયત્ન કરીએ ! ભાગ્યવશાત્ જો પ્રયાત્ન સફળ નીવડે તો દોષ ન દેશે અમને. (એના માણસો પ્રતિ) બોલો, સિદ્ધિરસ્તુ !

સર્વ : સિદ્ધિરસ્તુ !

ધનપતિ : લાગી પડે ભાગ્યશાળીઓ ! ખેંચો ! ખેંચો !

૧ લો ધનિક : દોરી તો જાયકાતી જ નથી; શું એનો ભાર !

નગરશેઠ : આવો આવો, ખમ્બનચી પડે તાણીને ! બોલો સિદ્ધિરસ્તુ ! તાણો ! સિદ્ધિરસ્તુ ! ખેંચો ! સિદ્ધિરસ્તુ !

૨ જો ધનિક : શેઠ સાહેબ ! દોરી તો વધુ ને વધુ લાકડા જેવી થતી જાય છે, અને અમારે હાથે તો જાણે પક્ષાઘાત થયો છે !

સર્વ : હટ ! હટ !

સૈનિક : ચાલો, આપણું માન રહ્યું.

પુરોહિત : અમારો ધર્મ રહ્યો.

સૈનિક : જૂના જમાનામાં તો તમારાં સાથાં કપાત, માથાં.

નગરશેઠ : એ સહેલું કામજ કરતાં આવડ્યું તમને તો. માયું ખપાવતાં તો આવડ્યું નહિ; કપાવતાં જ આવડ્યું છે. મંત્રી મહારાજ, શું વિચાર કરી રહ્યા છો ?

મંત્રી : વિચારું છું, સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ થયા. હવે શું ઉપાય ?

નગરશેઠ : ઉપાય કાઢી લેશે મહાકાલ પોતે. તેમની પોતાની હાકલ જ્યાં સંભળાશે ત્યાંથી તેનાં વાહન આવશે દોડતાં. આજે જ નજરે પણ નથી પડતા, કાલે તે લોકો

ઊભરાશે કાડીઓની જેમ...અરે મુનિમ ! ચોપડા-ચોપડી સંભાળજે હવે-ખગ્ગનચી ! તીન્નેરીઓને મારો બેવડાં તાળાં.

(નગરશેઠ અને અનુચરો બચે છે)

(સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે)

૧ લી સ્ત્રી : મારી બાહ, આ રમ તો હજુ ન આવ્યો ! દેશભર રહ્યો છે ઉપવાસી. કળજુગમાં ભક્તિ નથી રહી.

મંત્રી : તમારામાં તો ભક્તિ ભરી છે બહેન ! જોઈએ તો ખરા એનો પ્રભાવ.

૧ લી સ્ત્રી : નમો ! નમો ! નમો, નમો ! બાપજી દોરી—પ્રભુ ! તારી દયા તો અપરંપાર ! નમો ! નમો !

૨ છ સ્ત્રી : તિનકડિની મા કહે કે, સત્તર વર્ષની ષાહાણીની કન્યા ખરે બપોરે બોમ્ બોળાનાથ બોલતાં તાવ—તળાવડીને આરે—અરોબર ત્રણ દાધની અંદર ત્રણ પુણી શેવાળ બીને વાળે બાંધી, દોરી—પ્રભુની પાસે બાળે તો પ્રભુનું મન રીઝે. મેં તો બધું સંધરી રાખ્યું છે—ગહુએ મહેનત કરી. વખત પણ થયો છે પ્રકટાવવાનો. પહેલા દોરી—પ્રભુને સિંદૂર—ચંદન ચડાવો; એમાં શું યધ જવાનું છે. ભક્તવત્સલ છે, મહારાજ, મનમાં મનમાં શ્રીચુરનું નામ લઈ અડકવાથી રોષ નહિ કરે એ તો ?

૧ લી : ત્યારે તું જ લગાડી દેને ચંદન, બાઈ ! મને શું કામ કહે છે ? મારા દિવરના હોકરાને ચેટતો રોગ છે—દોણ જાણે શું કરતાં શું એ થાય.

૩ છ : આ ધુમાડાના તો ઊડવા મંડવા ગોટગોટા. પણ પ્રભુ તો જાગ્યા નહિ ! દયામય ! જે પ્રભુ, જે દોરી—દયાળ પ્રભુ ! આંખ ઉઘાડી સાચું જુઓ. નેવું ગદિયાણાની પહેરાવીશ તમને વિંદી—કરાવવા નાખી છે મેં તો વેણી સોનીને ત્યાં.

૨ છ : ત્રણ વરસ રહીશ તમારી દાસી યધ; ભોગ ધરાવીશ ત્રણ વખત દિવસમાં. ક્યાં ગઈ બિનિ ! પંજો લાવી છે તો ઢાળને પ્રભુને ! તડકે તપી આવ્યું છે પ્રભુનું મેઘ-વરણું શરીર ! લોટો ભરી ગંગાજળ રેડ. આ કાદવ મારે કપાળે લગાડી દેને બહેન ! આ અમારી ખેદી લાવી છે ખીચડીભોગ. મોડું યધ ગયું. આહા ! શું કદ પામ્યા છે પ્રભુ ? જય દોરીશ્વર ! જય મહાદોરીશ્વર ! જય દેવાધિદેવ દોરીશ્વર ! પ્રણામ કરોએ તમને ! પ્રસન્ન થાવ, પ્રભુ ! તમારે પાંચે માયું ફરું ! પ્રસન્ન થાવ ! પંજો ઢાળ રે બાહ, પંજો ઢાળ ! વધારે ! હજુ વધારે !

૧ લી સ્ત્રી : શું યશે બહેન ! શું યશે આપણું ? કૃપા તો કરતા નથી, દેવ. મારાં ત્રણ હોકરાં રહ્યાં પરદેશ. દિમેખીમે ખાજા કરે તો બસ !

(રાજદૂત પ્રવેશ કરે છે.)

મંત્રી : બેટા, તમારું કામ પત્યું ! હવે ઘેર જઈ જાવ, તપ, વ્રત, નિવમ આદરો; અમે કરીએ અમારું કામ.

૧ લી સ્ત્રી : હા ! આ ચાલ્યાં અમે તો; પણ જેને મંત્રીજી, આ ધૂપ હેવટ સુધી રહેવો જોઈએ, અને આ ત્રિસિપત્ર પડવા ન દેતા.

(બચે છે)

રાજદૂત : મંત્રી મહારાજ ! શરવાડામાં તોફાન મચ્યું છે.

મંત્રી : શું થયું ?

રાજકુત : ટાળે મળી એ લોકો દોડતા આવે છે; કહે છે રથ ચલાવીશું અમે.

સર્વે : એમ કે ? દોરીને અડકવા જ નહિ પામે !

રાજકુત : કોણ અટકાવશે એમને ? ચારતાં ચારતાં તરવારની ધારો પાણુ છુટી થઈ જશે. મંત્રી મહારાજ, કાં બેસી પડ્યા ?

મંત્રી : ટાળે મળી આવે છે એનો ભય નથી. ભય લાગે છે એ લોકો ચલાવી શકશે રથ !

સૈનિક : શું કહો છો મંત્રીજી ? પથ્થર તે પાણીમાં તરે ?

મંત્રી : તળિયું આવે જ્યારે સપાટી પર, ત્યારે જ એને કહેવાય પ્રલય ! જે પ્રજ્ઞ હવું આજ સુધી એ પ્રકાશ પામે ત્યારે પવટાય યુગ. એનું નામ તે યુગાન્તર.

સૈનિક : મહારાજ, હુકમ કરો શું કરવું, અમે નહિ ડરીએ.

મંત્રી : ડરવું પડશે જ. તરવારની વાડે પૂર ના અટકે.

રાજકુત : હવે મહારાજની શી આજ્ઞા છે ?

મંત્રી : એ લોકોને અટકાવશો ના ! વિધિ પડ્યે શક્તિ પોતાને સમજી લઈ શકે-
અને સમજ્યે એને મ્હાત કરવી મુશ્કેલ.

રાજકુત : આ આવી પહોંચ્યા એ લોકો.

મંત્રી કાંઈ કરશો. નહિ રિથર થઈ રહો તમે બધા.

(શ્રદ્ધાનંદ ટાળું આવે છે.)

શ્રદ્ધનાયક : અમે આવ્યા છીએ બાપજીનો રથ તાણવા.

મંત્રી : તમે જ તો ચલાવતા આવ્યા છો રથ હંમેશા !

શ્રદ્ધનાયક : આટલા દિવસ અમે પડતા રથનાં પૈડાં નીચે ! કચરાઈને ધૂળમાં રંગદોળાતા. આજ એ બલિદાન તો બાપજી નથી લેતા !

મંત્રી : એ જ જોઈએ છીએ ! પ્રભાતથી ચક્ર સામે ધૂળમાં આળોરી રહ્યા-ભયમાં ઉપર પાણુ નજર નાખી નહિ. રથે પ્રજુ દૃષ્ટિથી અભગાય-તો ચે ચક્રમાં ન દીકું હુધાનું લક્ષણ સરખું.

પુરોહિત : એનું નામ જ અમિમલતા—તેજ ક્ષય થતાં એ દશા થાય.

શ્રદ્ધનાયક : આ વખતે બાપજીએ અમને નોતર્યા છે દોરી ખેંચવા.

પુરોહિત : દોરી ખેંચવા ? શું શુદ્ધિ ! કેમ કરી જવું તમે ?

શ્રદ્ધનાયક : કેવી રીતે ખજર પહોંચી તે તો કોણ જાણે ! મળતું ભીડી સૌ સૌને કહેવા લાગ્યા : હાકલ પડી છે બાપજીની. વાત પહોંચી ગઈ મહોલે મહોલે; એતરો ને નદીએને પેલે પાર ! પવંત ઓળંગી પહોંચી છે ખજર, “ હાકલ પડી છે બાપજીની ! ”

સૈનિક : લોહી રેડાવવા તમારું ?

શ્રદ્ધનાયક : ના, દોરી તાણવા.

પુરોહિત : સંસાર જે લોકો ચલાવે તેમના જ હાથમાં રથની દોરી રહેવાની.

શ્રદ્ધનાયક : સંસાર શું તમે જ ચલાવો છો, મહારાજ ?

પુરોહિત : જોષ કે શેખી ! પટપટ જવાબ આપતાં શીખ્યો છે ! હમણાં લાગશે બાહણનો શાપ, ખગરદાર !

શૂદ્રનાયક : મંત્રી મહારાજ, સંસાર તમે જ ચલાવો છો કે ?

મંત્રી : એ તે કાંઈ વાત છે ? સંસાર એટલે તો તમે જ. તમે તો તમારે ગુણ ચાલનાર ! દોડડાલા તો કહે અને ચલાવીએ છીએ. એ તો લોકોને ભૂલયાપ આપી માન રાખવાની વાત !

શૂદ્રનાયક : અને જ તો પહોંચાડીએ છીએ અત્ર. એના ઉપર જીવો છો તમે. અને વણીએ વસ્ત્ર તેનાથી ઢાંકા છો લાજ !

સૈનિક : મત્યાનાશ ! આટલા દિવસ એ લોકો કહેતા આવ્યા છે કે તમે જ છો અમારા અન્નવસ્ત્રના માલિક ! આજ કાઢે છે અવળાં વેણુ ! આ તો અસહ્ય વાત !

મંત્રી : (સૈનિકને) ચૂપ કર, નાયક ! મહાકાલના વાદન તો તમે જ; તમે જ નારાયણના ગરુડ. તમે તારે તમારું કામ પનાવો. પછી આવશે અમારો વારો.

શૂદ્રનાયક : આવો લાઇઓ ! લગાવો હાથ ! મરીએ કે જીવીએ !

મંત્રી : પણ બાપુ, જરા સાવધાન રહેજો ! રસ્તો જોઈ પગલાં મૂકો. જે રસ્તે ખરાબર રથ ચાલતો આવ્યો છે એ રસ્તો પકડી ચાલજો. પડશે નહિ અમારા શરીર ઉપર.

શૂદ્રનાયક : રાજપંથે તો નથી ચાલ્યા કદી અને; રસ્તો સમજવો મુશ્કેલ છે. જે બિરાજે છે રથમાં તે સંસારગ્રે. આવો લાઇઓ ! બુઝો, રથને માથે ધન ફરકવા માંડી ! આપજીએ દીધો કાલ. લય નથી હવે, લય નથી. જોજો તાકીને ! સૂકી નદીએ જેમ પૂર ઇશકાય તેમ દોરીમાં સંચાર થયો છે પ્રાણ.

પુરોહિત : અરે ! અડક્યા ! અડક્યા આ તો ! અડક્યા છેવટ દોરીને, પાખંડીઓ !

(દોડતી આવતી સૌએ પ્રવેશ કરે છે)

ન અડકશો, ન અડકશો, તમને સમ છે, બાપુ ! આ મહાધર, આ વનમાળી ! આવું મહાપાપ ન કરશો. પૃથ્વી જશે રસાતળ. અમારા ધણી, લાઇ, બહેન, બેટા-કોઇને નહિ બચાવી શકીએ. અમી ચાલ-ચાલ ! જોવામાંયે પાપ લાગશે !

પુરોહિત : આંખ મીંચો; આંખ મીંચો બધાં. બધા ભરમ થઇ જશે કુદ્ધ મહાકાલની મૂર્તિ જોઇને.

સૈનિક : આ શું ? આ શું ? પૈડાંતો અવાજ કે આકાશ જિદ્યું આર્તનાદ કરી ?

પુરોહિત : અને જ નદિ-કદી અને નદિ-કોઇ પણ શાસ્ત્રમાં નથી લખ્યું એવું !

નાગરિક : આ હાલ્યો રથ ! હાલ્યો ! અરે ચાલવા માંજો !

સૈનિક : શું ધૂળ ! પૃથ્વી હાંસી બીડી છે ! પાતક ! મહાપાતક ! રથ તો ચાલ્યો છેવટ-પાપ, મહાપાપ !

શૂદ્રો : જય ! જય ! મહાકાલનાથનો જય !

સૈનિક : મહારાજ ! તમે કરો દુક્રમ, રથ અટકાવીએ હમણાં. મહાકાલ તો જદ્ધ થયા છે, તેમની ભુદ્ધિ જટ થઈ એ તો જોયું અને સગી આંખે.

પુરોહિત : દુક્રમ કરવાનું સાદય નથી રહ્યું. બધે થવાનું બાપજીને જ જો મન થયું તો આ વખતે ચૂપ કરી રહેવું જ યોગ્ય છે. દંત્રુલાલ, આવને વખતે એમને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ પડશે. એની શરીરશુદ્ધિમાં ગંગા પણ જશે સુકાઈ.

સૈનિક : ગંગાની ઘી જરૂર છે ? કાચાં હાંડવાંની જેમ ઉઝાડી દમ્પશું ચૂરોનાં માયાં, રેડીયું એમનું લોહી.

નાગરિક : મંત્રી મહારાજ ! ક્યાં ચાલ્યા ?

મંત્રી : પેલા લોકોની સાથે દોરી પકડવા.

સૈનિક : અરે, એમ તે થાય ! એમના હાથમાં હાથ મેળવાય તમારાથી ?

મંત્રી : એમને જ આજે મળ્યો છે કાળનો પ્રસાદ. સ્પષ્ટ જોયું એ આજે. આ માયા નહોતી કે નહોતું સ્વપ્ન. હવે માન રાખવું હોય તો થવું પડશે એમની સમાન.

સૈનિક : એટલે શું એમની સાથે દોરી પકડવાની ? નહિ બને તે. અમે અટકાવીશું. રથ ચાલે કે ન ચાલે !

મંત્રી : હવે, ત્યારે રથના ચક્ર નીચે પડવાનો વારો તમારો આવ્યો સમજો.

સૈનિક : એ પણ ભલે. અહુ દિન ચંદ્રાવનું લોહી ચૂસી ચક્રો થયાં છે દૂષિત. હવે મળશે શુદ્ધ લોહી. સવારબદ્ધો થશે; ખોટું શું ?

પુરોહિત : મંત્રી મહારાજ, આ શું ? આ તે કયા શનિમહત્તી ઈદ્રિમળ ? રથ તો જર્ઠ પહોંચ્યો રાજમાર્ગ ઉપર. પૃથ્વી તો તો એ ન પેડી રસાતળમાં ! ગાંડો રથ કાણ જાણે ક્યાંથી જર્ઠ કર્ઠ પોળમાં પડશે !

સૈનિક : અરે સાંભળો ! શેઠ મહાજન આર્તસ્વરે બોલાવી રહ્યા છે આપણને. રથ ગ્રીષ્મો ચાલ્યો એમના લંડારગૃહે. ચાલો, ચાલો ! એમને બચાવીએ.

મંત્રી : પોતાને બચાવવાની તમજીજ કરો. જોતા નથી ઢગ્ગો પડ્યો છે તમારી જ અભિશાળા ઉપર ?

સૈનિક : ઉપાય ?

મંત્રી : એમની સાથે મળી પકડો દોરી. બચવા ખાતર રથને રાખો કાણમાં. દ્વિધા કરવાનો સમય નથી.

સૈનિક : પુરોહિતજી, શું કરીશું ? તમે શું કરવાના ?

પુરોહિત : વીરો ! તમે શું કરશો તે જ કહોને ?

સૈનિક : ભાઈઓ બોલો, બોલો, સર્વે શું કરીશું ? આમ ચૂપ કરી રહ્યા છો કેમ ? દોરી પકડીશું કે લડાઈ કરીશું ? મહારાજ, તમે શું કરવાના ? કહી નાખો ને !

પુરોહિત : કાણ જાણે ? દોરી પકડવી કે શાસ્ત્ર લખવાં ?

સૈનિક : ગયું ! સર્વસ્વ ગયું ! રથનો આવો નાદ નહોતો સાંભળ્યો પૂર્વ-પુરુષમાં.

૨ જો સૈનિક : અરે, જરા તાકીને જુઓ ! એ લોકો રથ ખેંચે છે કે રથ પોતે જ એમને ધક્કેલી લઈ જાય છે ?

૩ જો સૈનિક : આટલા દિવસ રથ ચાલતો જાણે કે સ્વપ્નમાં. આપણે ખેંચતા અને એ ચાલતો પાછળ પાછળ-દોગતા બળદની જેમ-આજ રથ ચાલે છે જગત યજ્ઞ. શું એનું તેજ ! નથી માનતો આપણા બાપદાદાઓનો માર્ગ. કાચે રસ્તે દોડે છે જંગલી પાડાની જેમ. પીઠ ઉપર જાણે સ્વાર રહ્યા છે ચમરાજ !

૨ જો સૈનિક : આ પેકો કવિ આવે ! એને પૂછીએ આ કૌતકનું રહસ્ય !

પુરોહિત : ગાંડા થયા છો કે શું ? અમે ન સમજ્યા એનો અર્થ; સમજશે કવિ ! એ લોકો તો બનાવી બનાવીને વાતો કરવાના-શાસ્ત્ર જાણે છે એ ?

(કવિ પ્રવેશ કરે છે.)

૨ જો સૈનિક : આ જાણું ચતું શું ચયું કવિ ? ન ચાલ્યા રથ પુરોહિતને હાથે, ન રાગને । અર્થ સમજાય છે ?

કવિ : એમનાં માયાં હતાં બહુ જાણ્યાં ! મહાકાલના રથની ટોચ ઉપર જ હતી એમની નજર; નીચે આંખ નમાવી નહિ. રથની દોરીને તુચ્છ કરી. મનુષ્ય મનુષ્યને બાંધતા બંધનને એમણે અવગણ્યું. રોષે ભરાયેલ એ બંધન આજે ઉન્મત્ત થઈ પુચ્છ પટકાવે છે. એમનાં હાડકાં કરશે ચુરા.

પુરોહિત : તારા યત્રોમાં જ બધી શુદ્ધિ આવી ગઈ । એ લોકો શું દોરીતો નિયમ માનીતે ચાલવાના ?

કવિ : એમ પણ બને કે નહિ ચલાય એમનાથી ચે ! એક દિવસ એવો પણ આવે જ્યારે એ લોકો માનશે કે રથી કાષ જ નથી; રથ એમને જ આધીન છે. જોષ્ઠશું કદાચ-કાલથી જ એમને ખૂમરાણુ કરતા: “ જય અમારા હળ, ચરખા, શાળનો જય. ” ત્યારે એ લોકો પણ બનશે બલરામના ચેલા ! હજારો હલધરાના ગાંડપણે જગત સંઘર્ષુ ડગમગી ઊઠશે.

પુરોહિત : અને ત્યારે વળી એ રથ અટકી પડે તો તો તારા જેવા કવિને! આવશે વારો, કેમ ? - અને કવિ-મહાત્મા ફૂંક મારીને ફેરવશે પૈડાં ।

કવિ : છેક જ મરકરીમાં ઉડાવે એમ નથી, પુરોહિતશ ! રથયાત્રામાં કવિને હાકલ પડી છે બહુ ચે વાર-કામગરા લોકોની બીડની ધક્કામુક્કીમાં એનાથી નથી પહોંચાણું હજી સુધી ત્યાં.

પુરોહિત : પણ એ લોકો રથ ચલાવશે શેના બળથી ? જરા સમજવો તો ખરા !

કવિ : શારીરિક બળથી નહિ ! હંદબળથી. અમે તો માનનારા હંદના; એકાગ્રહી બન્યે હંદ થાય હુમ્મ ! મનુષ્ય મરે છે એ જ અન્ધરના હાથથી જેની ચાલ હોય છે એકતરફી અને વાંકી; જેના શરીરનો બાંધો કુંભરજી જેવો બેહોદો-જેનું ખાદ્ય કુત્સિત-જેનું વર્તન હોય અપરિમિત. અમે માનનારા સુંદરને. તમે માનો છો કઠોરને-અસ્તરાની કઠોરતાને-શાસ્ત્રની કઠોરતાને. બદારથી ધક્કાધક્કી કરવામાં તમે રાખો છો શ્રદ્ધા; અંતરના તાલ-માપ ઉપર નહિ.

સૈનિક : કવિ ! તું તો લાંબા ઉપદેશ આપવામાં પડ્યો; પણ પેલી જાણુ તો લાગી ગઈ આગ.

કવિ : યુગાવસાને આગ તો લાગવાની જ. જે ખાખ થવાનું તે તો થશે જ ખાખ, જે ટકી રહેશે એમાંથી જ નવયુગ સર્જવાનો.

સૈનિક : અને તમે શું કરવાના કવિ ?

કવિ : હું તો તાલે તાલે ગાન ગાઈશ ! બીજું શું ?

સૈનિક : એથી શું વળવાનું ?

કવિ : જે લોકો રથને ખેંચે છે, એ લોકો એ તાલમાં કરશે કૂચકદમ. જ્યારે એમના પગ ચૂકશે એ તાલ, ત્યારે ઝીણાં ઝીણાં ખાડાખેવાઓ ધરશે માર-મૂર્તિ. દાડડિયાને મન તો રાજમાર્ગે પણ ખાડાખેવાવાળો બની રહેવાનો.

(સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

૧ દી સ્ત્રી : પુરોહિતજી, આ શું થયું ? આટલા દિવસ અમને શું શીખવેલું તમે ? દેવતાઓએ ન માની પૂજા ! ભક્તિ ગદ્દ બધી નકામી ! એને માનવી પડી ચંદ્રોની આણ, મ્યેચની આભડછેટ ! હાય ! હાય ! કેવી શરમની વાત !

કવિ : તમે પૂજા કરી ક્યાં ?

૨ છ સ્ત્રી : આ અહિંયાંસ્તો ! ઘી રેડ્યું, દૂધ રેડ્યું, ને ગંગાજળે રેડ્યું ! રસ્તો બધો કાદવ કાદવ હજીયે પડ્યો છે. ફૂલપાંદડીથી રસ્તો હજીયે લપસણો રહ્યો છે.

કવિ : એ પૂજા તો પડી ધૂળમાં ! ભક્તિ પણ મધ ધૂળ ! રથની દોરી તે કાંઈ પડી રહેતી હશે એમ બહાર ? એ તો વસે છે માણસ માણસને બાંધતી-દેહે દેહે અને પ્રાણે પ્રાણે ! ત્યાં એકઠા કર્યા છે આપણે અપરાધ; બંધન થયાં છે બલહીન.

૩ છ : અને આ પેલા-જેનું નામ ન લઈએ ?

કવિ : એમની તરફ જ આજે પ્રભુએ પાસું ફેરવ્યું; નહિં તો હંદ નહોતો મળતો, એક તરફ ઉશ્મળ પડ્યો 'તો અતિશય ધણો. પ્રભુ આવી રહ્યા નીચે-નીચની બાજુએ. ત્યાંથી માર્યો એક આંચકો-અને ઉચાને કરી દીધું ત્રાંસું. સમાન કરી લીધું પોતાનું આસન.

૧ દી : અને હવે શું થવાનું ?

કવિ : હવે ? હવે વળી કેાઈ યુગમાં-એક દિવસ રથ વળવાનો દિવસ આવશે, ત્યારે વળી નવયુગના-ઉચ્ચ-નીચ વચ્ચે થશે વાટાઘાટ. તમને તો એટલું જ કહું કે આજ-થી જ બંધન ઉપર દેંજો ખાન-રથની દોરીને છાતી ચે રાખજો; ધૂળમાં ન રગદોળતા; અને રસ્તામાં પણ તમારા ભક્તિભાવથી ન કરતા કીચડ. આજે તો ખોસો સૌ મળી-આજ સુધી જે હતા મૃતપ્રાય એ લોકો ચળે સજીવન. યુગે યુગે જે ગણ્યાતા આવ્યા છે નીચ એમનાં મસ્તક રહેા ઉત્ત.

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરી).

જય મહાકાલ-નાથનો જય !*

(પડેા)

૨વીન્દ્રનાથ ટાગોર

શાસ્ત્રદષ્ટિએ “હરિજનો”નો પ્રશ્ન*

એક મહાપંડિત શાસ્ત્રી મહારાજની વાત છે કે એમને ત્યાં એક જણ વ્યવસ્થા (ધર્મશાસ્ત્રના વિષયમાં નિર્ણય) લેવા ગયો. મહારાજ જમીને પડખું કરી સૂતા હતા, અને ખંને તરફ પોથીઓના ઢગ પડ્યા હતા. સૂતે સૂતે જ શાસ્ત્રીજીએ વ્યવસ્થા આપી દીધી. બીજે દિવસે કાંઈક શંકા પડતાં એ જ માણસ ફરી પૂછવા ગયો. આ વખતે પણ મહારાજ કાલની માફક જ જમીને આરામ લેતા હતા, પણ તે બીજે પડખે. આજ એમણે કાલ કરતાં ઊલટી જ વ્યવસ્થા આપી ! તે ઉપરથી પેલા માણસે પ્રશ્ન કર્યો કે “મહારાજ ! કાલે આપે કહ્યું હતું તેથી આજ આપ ઊલટું જ કહો છો. એમ કેમ ?” શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તર આપ્યો: “કાલે હું કયી તરફ મોં કરી સૂતો હતો ?” પૂરછક: “ડાબી તરફ.” શાસ્ત્રી “અને આજ ?” પૂરછક: “જમણી તરફ.” શાં “હવે ખુલાસો થયો ? ગઈ કાલે મારા મોં આગળ પેલી પોથીઓ હતી અને આજ આ છે; એટલામાં બધું સમજી લેજો.”

આ વાર્તાનો જે કોઈ પુરુષ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોના ઉપદાસ માટે ઉપયોગ કરશે તે એવું રહસ્ય કદી પણ સમજી શકશે નહિ. “વેદા વિભિન્ના સ્મૃતયો વિભિન્ના નાસીં મુનિ-ર્યસ્ય મતં ન મિત્રમ્”-એ જૂની મહાભારતકારની ઉક્તિ છે-અને એ ઉક્તિમાં તોપેલી વિવિધ મતભેદરૂપી વસ્તુસ્થિતિ એ હિન્દુધર્મના જીવંત સ્વરૂપનું લબ્ધ ચિહ્ન છે. હિન્દુ-ધર્મનો ઇતિહાસ ઓછામાં ઓછાં પાંચ સાત હજાર વર્ષનો છે, અને તે પણ ઐયન્સ કે પેલેસ્ટાઇન જેવડી નાની ભૂમિનો નથી, પણ એક મોટા ખંડનો છે, અને તે પણ એક જ જાતિના લોકનો નથી, પણ અનેક જાતિના લોકનો, તેઓના પરસ્પર વ્યવહારનો તેમ જ પરિહાર (ત્યાગ)નો છે. તેમાં પણ વળી હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર એટલે સામાન્ય ધર્મનાં વચનો નહિ, પણ ઉપર કહી તેવી હજારો વર્ષની, એક મોટા ખંડની, અનેક જાતિની, અનેક સંસ્કૃતિઓની ગૂંથણી-જેમાં મોના રૂપ અને લોકાના જુદા જુદા તાર ચોળખી શકાય છે, કેટલીક વાર મહાત્માઓના ઉપદેશરૂપી આશિષી અનેક ધાતુઓની એક લગડી થઈ ગયેલી જ નજરે પડે છે, વા એક જ ધાતુનો સ્વાભાવિક વા આગન્ટુક મેલ અશિતી જવાળાથી ફૂંકાઈ જતો દેખાએ છીએ. x-આવી સ્થિતિમાં, હિન્દુધર્મશાસ્ત્રના વચનોમાં જે બિનતા દષ્ટિએ ચર ચાય છે એ શાસ્ત્રોને એક ઉન્મત્તના પ્રલાપરૂપ ન ઠરાવતાં, હિન્દુધર્મને એક અદ્ભુત ભવ્યતા અર્પે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રોનાં વચનોની વિભિન્નતામાં દેશ, કાળ, + પ્રસંગ, અધિકાર,

• આ લેખ સં. ૧૯૭૭ ના વસંતના કાવળના અંકમાં ગમે લખ્યો હતો. અત્યારે એ સમયોચિત દોષ ફરી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાં સુમાએલા અગારા ક્ષેત્ર ઉપર પ્રાચીન-સંપ્રદાયી જનનાનું અમે વિનયપૂર્વક પરાન બેગીએ ઊભે.

x જેમકે ગાંધીજી અને યજ્ઞમાં હિંસા.

+ જુઓ “સ્મૃતિચન્દ્રિકા”માં દેવધર્મ અને કલિધર્મ સંબંધી પ્રકરણ.

તાંત્રી “વસંત”

અને ઉપદેશના સામર્થ્ય ઉપરાંત પણ એક કારણ છે અને તે, તે તે શાસ્ત્રની વિશેષ દષ્ટિ-અર્થાત્ જે શાસ્ત્રને અંગે એ વચન ઉચ્ચારવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રને અંગે જ એનું પ્રામાણ્ય સમજવાનું હોય છે, એટલે કે છેવટના નિર્ણયમાં તે તે શાસ્ત્રનું બલાબલ તપાસવાનું રહે છે: જેમકે, અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન અને ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં મોક્ષ (અધ્યાત્મ) શાસ્ત્ર બળવાન-જે બલાબલનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપણા શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકાર્યો છે.*

અત્રે એક વાત વળી વિશેષ જાણવા જેવી છે: 'ધર્મ' શબ્દ આપણે મૂળરાત્રીમાં જે અર્થમાં વાપરીએ છીએ તેના કરતાં સંસ્કૃતમાં એ શબ્દનો અર્થ એક રીતે વિશાળ, અને ખીજી રીતે સંકુચિત છે-જેથી ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય અને ગૌરવ આંકવામાં ઘણી વાર ભૂલ થાય છે. હિંદુસ્થાનના ધાર્મિક જીવનના ઇતિહાસમાં એક એવો સમય આવ્યો કે જે વારે ધાર્મિક જીવનની બે ભાવના સ્પષ્ટ જુદી પડી ગઈ; એક ભાવના પ્રવૃત્તિની અને ખીજી નિવૃત્તિની, એક કર્મની અને ખીજી જ્ઞાનની. એક મૃદરચની અને ખીજી વાનપ્રસ્થ વા સંન્યાસની. આમ થયું એટલે 'ધર્મ' શબ્દનો વિશાળ અર્થ રાખી, 'પ્રવૃત્તિધર્મ' અને 'નિવૃત્તિધર્મ' એમ ધર્મના બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા; અથવા તો એ જ શબ્દના અર્થને સંકોચાવીને 'બ્રહ્મ'-યાને 'અધ્યાત્મ' શાસ્ત્રથી પૃથક્ 'ધર્મ'શાસ્ત્ર રાખવામાં આવ્યું. તાત્પર્ય કે, આપણે જેને ધાર્મિક જીવન કહીએ છીએ, એ મુખ્યથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત જાણવા માટે આપણે 'ધર્મશાસ્ત્ર' ઉપરાંત બ્રહ્મવિદ્યા યાને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ અવલોકવા જોઈએ, અને તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ધર્મમીમાંસા કરતાં બ્રહ્મમીમાંસા, ઉચ્ચતર પ્રમાણ્ય મનાય છે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. વળી અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ધર્મશાસ્ત્ર જુદું પડ્યું એટલે ધર્મશાસ્ત્રથી નૈતિક ભાવના પણ અલગ થઈ જઈને દેશ જાતિ કુલ આદિના આચાર એ આચાર અને સ્વતંત્ર નૈતિક ભાવનાનો વિરોધ પ્રકટ થઈને કેટલીક વાર એમ પણ બન્યું છે કે એક જ પુસ્તકમાં બંનેની નોંધ જોવામાં આવે છે, અને શાસ્ત્રકારનું તાત્પર્ય એ આચાર ઉપદેશવાનું નહિ, પણ એ આચાર બને તો ત્યજી એને સ્થળે જગી નૈતિક ભાવના સ્થાપવાનું હોય એમ દેખાય છે. પણ જેટલે અંશે 'Lawgiver' યાને 'કાયદા બાંધનારના અર્થમાં એ પુરુષ 'ધર્મ'-શાસ્ત્રકાર છે તેટલે અંશે એને પ્રચલિત રૂઢિ યાને લોકના રીતરિવાજરૂપ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારવી પડે છે. અને જેટલે અંશે એ 'Moral teacher' યાને નૈતિક ભાવના ઉપદેશનારના અર્થમાં 'ધર્મ'-શાસ્ત્રકાર છે તેટલે અંશે એ ધર્મશાસ્ત્રકાર પ્રચલિત રીતરિવાજને ઝોળાંગી એની પાર જઈ જોલે છે. વળી આ ઉપરાંત એક ઝીણી વિચારવા જેવી વાત એ પણ રહે છે કે અમુક વચન કોના મુખનું છે-અર્થાત્ કયા શાસ્ત્રકારનું છે-મતાન્ધ શિવપંથી કે વિષ્ણુપંથીનું છે, મતાન્ધ જ્ઞાનમાર્ગી કે વેદમાર્ગીનું છે, એટલું જ નહિ પણ કયા પાંતનું છે-અર્જુનનું કે ભીમનું, યુધિષ્ઠિરનું કે દુર્યોધનનું, ધૃતરાષ્ટ્રનું કે વિદુરનું ? બહુ કયા પ્રસંગનું છે ? અને તે પૂર્વપક્ષનું છે કે ઉત્તરપક્ષનું ? એમાં મનુષ્યની ઉચ્ચ ભાવના યાને સિદ્ધાન્ત ઉપદેશવાનું તાત્પર્ય છે કે સામાન્ય મનુષ્યપ્રકૃતિ અને એની દુર્બળતા આલેખવાનો આશય છે ? આવી આવી દેખીતી ઝીણી પણ શાસ્ત્રાર્થ-નિર્ણયમાં બહુ મહત્વની એવી ઘણી વાતો છે, જે લક્ષ બહાર રાખવાથી ઘણા અનર્થ થાય છે.

* "અર્થશાસ્ત્રાત્તુ બલવદ્ધર્મશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિઃ" યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિઃ તથા ધર્મ-(કર્મ) મીમાંસા અને બ્રહ્મમીમાંસા, યાને પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા પરત્વે ભાષ્યકારનાં વચનો.

ઉપલી વાતનાં કેટલાંક પરચુરણ ઉદાહરણો સંભારી જઇ જે મુદ્દાની વાત માટે આ લેખ લખ્યો છે તે ઉપર આવીશું.

“આત્માનં સત્તતં રક્ષેદ્વારૈરપિ ઘનૈરપિ” એ મહાભારતની પંક્તિ છે. પણ એમાં રહેલી નીતિ ઉપદેશવાનો મહાભારતકારનો આશય છે એમ કોણ કહેશે? અથવા તો સામાન્ય કોટિની નીતિભાવનામાં પણ એને કોણ સંવરશે? “શરીરમાઘં સ્વલ્લ ધર્મ-સાધનમ્—” એમાં ઘણું સત્ય છે. પણ શરીરને પંખાળી રાખવા માટે પણ આ પંક્તિ ઘણી વાર યંકાય છે. પરંતુ કોણ લક્ષમાં રાખે છે કે પાર્વતીનો તપશ્ચર્યાનો અડગ નિશ્ચય કસવા સારુ શિવજીએ ઉચ્ચારેલું આ વચન પૂર્વપક્ષ છે, ઉત્તરપક્ષ નથી. મહાભારતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર વારંવાર કહે છે કે—**દિષ્મેષ પરં મન્યે પૌરુષં ચાપ્યનયંકમ્**” (નસીબ એ જ મોટી વાત છે. પુરુષાર્થ નકામો છે.) પણ વસ્તુતઃ મહાભારતકારનું આ સિદ્ધાન્ત-સૂત્ર છે એમ મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય વિચારનાર કદી પણ કહેશે નહિ. * **“કામિનોપુ ધિયાદેષુ શપથે નાસ્તિ પાતકમ્”** (“ત્રીએ આગળ અને વિવાહના કામમાં જૂઠ્ઠા સોગન આવામાં પાપ નથી.”)—એનું મનુસ્મૃતિનું વચન છે. ને એને મળતાં ગૌતમ અને વસિષ્ઠનાં પણ વચન છે. પણ વસ્તુતઃ એમાં મનુષ્યપ્રકૃતિની નિર્બળતા નોંધવા ઉપરાંત શાસ્ત્રકારનું વિશેષ તાત્પર્ય માનવા કારણ નથી. x

વળી શિવ વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓની નિન્દા અને સ્તુતિનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અસંખ્ય વચનો પુરાણોમાં મળે છે; એક ઠેકાણે ભરમ-રુદ્રાક્ષની સ્તુતિ તો બીજે ઠેકાણે એની નિન્દા, એક ઠેકાણે ત્રિપુંડ્રનો વિધિ તો બીજે ઠેકાણે એનો નિષેધ; પરંતુ એ સર્વ શિવવિષ્ણુરૂપ એક જ પરમાત્માનું ખરૂં તત્ત્વ ભૂલીને દુરાગ્રહની મદિરાથી અકચૂર બનેલા જનોએ દાખલ કરી દીધાં છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એ નિંદાના મૂળમાં તે તે જનોના આચારરૂપી ઐતિહાસિક કારણ પણ રહ્યું છે, એ ભાગવતની દક્ષ પ્રજાપતિના યતના ધ્વંસની કથા વાંચવાથી સમજશે.

શાસ્ત્રોનાં વચનોનો મુખ્ય ભાગર-મહાભારત અને સ્મૃતિઓ, જેનો વિચાર અત્રે પ્રસ્તુત છે તેમાં, **“યદિદ્વાસ્તિ તદન્યથ યન્નેદાસ્તિ ન તત્ ક્વચિત્”** (“જે આમાં

* વસ્તુતઃ આ વચનમાં ગદાભારતકાર અદ્ભુત સામર્થ્યથી ધૃતરાષ્ટ્રના પાતનું રહસ્ય સૂચવ્યું છે. આ વચનથી ધૃતરાષ્ટ્ર વારંવાર પોતાની નિર્બળતાનો બચાવ કરે છે—જેમ જેમ એના કુળ ઉપર વિનાશ ધમકો આવે છે, તેમ તેમ એમાંથી વિરોધ શિખામણ લેવાને બદલે એ સઘળી ભાવિની રગત છે એમ સમજે છે, અને આ સમજણને પરિણામે એ ક્રમે ક્રમે વધારે ને વધારે નિર્બળતાના ગર્દમાં ફૂળતો જાય છે—નુઓ **“આપણો ધર્મ”**: “મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય.”

x મનુસ્મૃતિમાં એ વચન જે રથણે છે ત્યાંથી કદાચી લેવામાં આવે તો એની પહેલાંના અને પછીના શ્લોક વચ્ચે સંબંધ વૃદ્ધો નથી, બલકે ઠીક ભેરો જાય છે. વળી, આ એક સામાન્ય લોકાક્તિનો જ અનુવાદ છે એમ મનુસ્મૃતિનો એક વિદ્વાન અંગ્રેજ દિગ્વિખ્યાત કહે છે:

“I regard this verso as a proverbial saying independent of the position in which it is found, like many others in our text.”

બીજા ઉદાહરણ માટે નુઓ—**“આપણો ધર્મ: સુધિષ્ટિરનું”** અસત્ય કથન “જ્યાંના ધર્મને કવિની દૃષ્ટિએ ન અવલોકવાથી મહાભારતકારને અન્યથ થાય છે.

છે તે જ ખીજે છે, અને જે અહીં નથી, તે ખીજે ક્યાંય નથી.”) એવી જોતી સ્તુતિ-છે એ ગ્રંથમાં—મહાભારતમાં—શું ન મળે ? સેંકડો વર્ષની અને અનેક જાતિની અને અનેક પ્રાંતની સંસ્કૃતિઓ એ મહાન ગ્રંથમાં પ્રતિબિંબિત થઇ છે—

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ઉમા-મહેશ્વર સંવાદમાં ઠીક જ કહ્યું છે કે—

ધર્મા વહુવિધા લોકે શ્રુતિભેદમુલોદ્ભવાઃ ।

દેશધર્માશ્ચ દૃશ્યન્તે કુલધર્માસ્તથૈવ ચ ।

જાતિધર્મા વયોધર્મા ગુણધર્માશ્ચ શોભને ।

શરીરકાલધર્માશ્ચ આપદ્ધર્માસ્તથૈવ ચ ।

एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ॥

મૂળ શ્રુતિના ભેદે કરીને, તેમ જ દેશ કુળ જાતિ વય ગુણ શરીર કાળ અને આપત્તિને લઇને, ધર્મમાં અનેક ભેદ ઉપજ્યા છે.

સ્મૃતિઓ તો (એમાં અને ત્યાં સુધી આર્યતા દાખલ કરવાનો યત્ન કરતાં છતાં) જાતજાતના રિવાજ સ્વીકારીને જ પ્રવર્તે છે. બૌદ્ધાયન કહે છે: “ પશ્ચધા યિપ્રતિપત્તિઃ દક્ષિણતઃ તથોત્તરતઃ । યાનિ દક્ષિણતસ્તાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથૈતદનુપનીતેન સદ્બોજનં માર્યયા સદ્બોજનં પર્યુષિતમોજનં માતુલપિતૃષ્વસુહૃતૃગમનમિતિ । અયોત્તરતઃ ઝરુર્નાધિક્રયઃ સોધુપાનમુખયદદમ્યવહારઃ આયુધીકં સમુદ્રાયનમ્ । હસ્તર-હસ્તરસ્મિન્ કુર્ચન્ દુષ્યતીનિ । દેશપ્રામાણ્યાત્ । ” પાંચ બાબતમાં ઉત્તર અને દક્ષિણના આચારમાં ફેર છે: વગર જોનાઇ દીધેલાની સાંથે જમવું, સ્ત્રી સાથે જમવું, વાશી ખાવું, મામાં ફોંપની કન્યા પરણુવી, એમ દક્ષિણમાં ચાલે છે. જોન વેચવાનો ધંધો કરવો, દાડ પીવો, બે દાંતનાં જનાવરનો આહાર કરવો (મનુમાં નિષેધ છે), શસ્ત્રોથી આંજલિકા (લશ્કરી સિપાહીગીરી) કરવી, દરિયાઇ સફરે જવું (આ પણ ઉપલા શબ્દની માફક આંજલિકાના અર્થમાં સમજવાનું છે, એટલે કે ખલાસીનો ધંધો કરવો) આવા ઉત્તરના રિવાજ છે. આ ઉપરાંત બૃહસ્પતિ, દેવલ, ગૌતમ અને વરાહમિહિર વગેરે તે તે દેશના આચાર ગણાવે છે તથા પાળવાનું કહે છે. બૃહસ્પતિ તેમ કરવામાં કારણ બતાવે છે કે “ દેશજાતિકુલાનાં ચ ચે ધર્માસ્તત્પ્રવર્તિતાઃ તથૈવ ત્તે પાલનોયાઃ પ્રશ્નમન્ય-ન્યયા પ્રજાઃ । દેશ કુળ અને જાતિના ધર્મ જેવા ચાલ્યા આવે છે તેવા જ પાળવા; નહિ. તો પ્રજામાં ખળભજાટ થઇ જાય.”—અર્થાત્ રાજ્યની શાન્તિ ખાતર આ નિયમ છે. ૨ આવા રિવાજોને બનતાં સુધી આર્ય કરવાનો મનુ આગ્રહ કરાવે છે, અને કહે છે કે “ સદ્ધિરાચરિતં યત્ સ્યાત્ ધાર્મિકૈશ્ચ દ્વિજાતિભિઃ તદ્દેશકુલજાતીનામયિરુદ્ધં પ્રકલ્પયેત્ ” અર્થાત્ ઉચ્ચ નીતિની ભાવનાને બનતાં સુધી દેશ કુળ અને જાતિના રિવાજ સાથે જોડવી. આર્યો સિન્ધુ નદીના તટથી કન્યાકુમારી સુધી પ્રસર્યા એ દરમિયાન એમણે કેવા કેવા રીતરિવાજ જોયા હશે ? એ રીતરિવાજ જોવાથી તથા એનાં સંસર્ગમાં આવવાથી એમના પોતાના રીત-રિવાજ ઉપર કેવી કેવી અસર થઇ હશે ?— એ ઇતિહાસનો મહિમા સમજનાર કેમ બૂઠી શકે ? મનુસ્મૃતિમાં આસુર રાક્ષસ પૈશાચ

આદિ વિવાહનાં, અને કુંડ ગોલક ગૃહજ દાંતીન અપાવધ્ય આદિ પુત્રોના પ્રકાર નોંખ્યા છે તેથી એ જાતના પુત્રો ઉત્પન્ન કરવામાં મનુને આશ્રય લેવો ઉચિત ગણ્યો? વિશાળ દેશના અને અનેક જાતના કાયદા બાંધનાર તરીકે મનુને પોતાના પૂર્વજાળના તેમ જ પોતાના સમયના નિન્દા વ્યવહારો પણ ધ્યાનમાં રાખવા પડ્યા છે. એ વ્યવહારને નીતિની બાવનાથી સ્પષ્ટારવાનો વા જોખેડવાનો પણ પોતે યત્ન કરે છે. પણ એ વ્યવહારને એક સ્મૃતિકાર તરીકે એ જૂઠી શકે નહિ. આનું એક ઉદાહરણ: 'નિયોગ' (ભાષની વિધવામાં પ્રજ્ઞેત્પત્તિ)નો રિવાજ એ વર્ણવે છે. પણ એને કહે છે કે, વેનરાજ્યએ વણોનો સંકર કરી દીધો તે પછીથી નિયોગ નિન્દા ગણાય છે.* ખીન્નું ઉદાહરણ: માંસભક્ષણ-બ્રાહ્મણ જાતિમાં પણ-મનુસ્મૃતિકારને જાણીતું છે, અને અનેક જાતનાં માંસમાં એ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક કરે છે. પણ "પ્રવૃત્તિરેષાં મૃતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મદ્દાફલા" આમ એક જ વાક્યમાં માંસભક્ષણનો ચાલુ રિવાજ-એ પ્રત્યે મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નોંધવાની સાથે, અહિંસાની ઊંચી ભાવના તરફ પોતાનું અંતરનું વક્ષણ પ્રકટ કરી દે છે. છૂત રમનારને દેશપાર કરવાનું એ કહે છે, પણ ખરેખર વ્યવહારમાં એ આઠા અમતમાં મુકાતી હોય તો છૂત રમનારા હોય જ કેમ? તે છતાં તેઓનું અસ્તિત્વ હોયને જ શ્રાદ્ધમાં એમને નોતરવા નહિ એમ મનુજીનો નિર્દેશ જની શકે છે. આવતી કાલે શું ખાઈશું એની દરકાર કર્યા વગર સાદું અને ઊંચું વિદ્યાનું જીવન બ્રાહ્મણોનું આલેખ્યું છે, અને એના સાગ્રામાં બધે એને આધારે, બ્રાહ્મણોને કેટલાક વિશેષ અધિકારો પણ આપ્યા છે; પણ તે સાથે કેટલાક બ્રાહ્મણો માંસ વેચવાનો ધંધો પણ કરતા હશે એમ જાતાવનાઈ મનુસ્મૃતિમાં વાક્ય પણ છે! મનુ મહારાજ સર્વથા ભાર્યા પરણવાનો ઉપદેશ કરે છે, પછી અનુયોમ વિવાહ સુધી સંમતિ આપે છે, છતાં પ્રતિયોમ વિવાહની પણ અનેકવિધ સંતતિ વર્ણવે છે. આ જોતાં મનુસ્મૃતિના સમયની સ્થિતિ પરત્વે જે અનુમાન સંભવે છે: સર્વથા અને અનુયોમનો નિયમ સવિધ્ય માટે હોય અને પ્રતિયોમ વિવાદ છૂટથી ચાલતો હોય; અથવા તો સર્વથા અને અનુયોમ વિવાહ જ ઉચિત ગણાતા હોય, અને માત્ર કેટલીક જાતિઓની ઉત્પત્તિ વિશે પૂર્વજાળના પ્રતિયોમ વિવાદથી ખુલાસો કરવાનો યત્ન ચલે હોય. આમાંનું ખીન્નું અનુમાન સંભવને વિશેષ અનુસરતું છે. આ પ્રતિયોમ વિવાદથી ઉત્પન્ન થતી સંતતિનાં જે નામ આપ્યાં છે તેમાંનાં ઘણાં તો મૂળ-સંસ્કૃત કે તદ્દભવ પ્રાકૃત પણ નથી, કિંતુ અનાર્થક છે. જેમકે પૌલ્કસ-પુલ્કસ; કેટલાંક સંસ્કૃત છે, તે પણ એના અર્થ સાથે સંબંધ

* "તત:પ્રમૃતિ યો મોહાત્ પ્રમીતપતિકાં સ્ત્રિયમ્ । નિયોજયત્પર્યયં તં હિ ગર્હન્તિ સાધવ: ॥"

+ આ લેખમાં 'અનાર્થ' શબ્દનો અર્થ સિન્ધુ અને સરસ્વતીને કાઢે વસેલા આર્યલોકથી સિન્ધુ એવા સમન્વેલો. વર્તમાન સંસ્કૃત ભાષા એ પણ દિન્દિમાં વસેલા આર્યોની - એક અવાન્તર જાતિની જ ભાષા છે અને ખીજી આર્ય જાતિઓની ભાષા એના મુકાબલામાં ટકી શકતી નથી, અને માત્ર થોડાક શબ્દો મૂકતી ગઈ છે એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે. આ રીતે કેટલીક હુસ થયેલી આર્યજાતિઓનાં પણ અનાર્થ શબ્દના અર્થમાં સમાવેશ થાય છે. આ નિર્ણયને મનુસ્મૃતિનો ટેકો છે: "મુસવજ્જાદ્દશ્વનાં યા લોકે જાતયો યદિઃ મ્દેચ્છવાચધર્થવાચઃ સર્વે તે દત્તયઃ સ્મૃતાઃ" - અર્થાત્ 'દરથ' (આ લેખના 'અનાર્થ')માં આર્થ અને એએ ઉભય ભાષા બોલનારી કેટલીક જાતિઓ આવે છે.

ધરાવતાં નથી—જેમકે વૈદેહક. અર્થાત્ આ જાતિઓની મૂળની અનાયતા મનુસ્મૃતિ વખતે ભુલાઈ ગઈ છે, અનાયો આર્ય જનસમાજમાં ભળી ગયા છે, અને મૂળ તેઓ આર્યો જ છે એવી સુંદર કલ્પના દાખલ થઈ છે.* આ જાતના લોક પ્રથમ ‘અન્ત્યાવસાયી,’ ‘અન્ત્યજ’ ‘અતિશુદ્ધ’ ગણાતા; અને એમાંના કેટલાક જતે દહાડે શુદ્ધની પંક્તિ પામ્યા. એ લોકોની સાથે જે અધમતા અને અસ્પૃશ્યતાનું વિશેષજોડેલું છે એ મૂળ એમની અનાયતાનું અને એ અનાયતા સાથે જોડાયેલાં ગુણકર્મનું પરિણામ છે.

હવે શાસ્ત્રકારોએ કથી કથી જાતિને ‘અન્ત્ય’માં ગણાવી છે એ જોઈએ:

“રજકથર્મકારથ નટો વુરુડ એવ ચ

કૈવર્તમેદમિહ્યાથ સપૈતે ચાન્ત્યેજાતયઃ (જાઃ સ્મૃતાઃ)”

ખીન્નું—

“ચંડાલઃ અપચઃ ક્ષત્તા સૂતો વૈદેહકસ્તથા ।

માગધાડયોગવૌ ચૈવ સર્વે અન્ત્યાવસાયિનઃ ॥”

આમાંના ‘રજક’ (ધોખી) અને ‘અર્મકાર’ (અમાર) ને ‘અન્ત્યજ’ ગણવાનું કારણ એમના ધંધાની મહિનતા જ છે. પણ બાકીના ખીન્ન ‘અન્ત્યજ’ સાથી? કાલિદાસાદિ કેવિઓનાં નાટક જેવાં તેવાં પ્રાચીન નથી—એમાં ‘નટ’ અન્ત્યજ ગણાતા હોય એમ લાગે છે? સ્પષ્ટ છે કે ‘નટ’ શબ્દથી આર્ય જાતિના નટ નહિ, પણ દોરડાં ઉપર નાચનારી હીન જાતિ અત્યારે નજરે પડે છે તેવી કોઈ અનાય જાતિ પ્રાચીનકાળમાં એવો ધંધો કરતી હશે તેને એના ધંધાના કારણથી નહિ, પણ અનાયતાના કારણથી, અને એ અનાયતા સાથે જોડાયેલી આચાર અને દેહવસ્ત્રાદિકની મહિનતાના કારણથી ‘અન્ત્યજ’ કહી છે. ‘વુરુડ’ શબ્દ તો સ્પષ્ટ રીતે જ અનાય છે. ‘કૈવર્ત’—માછીનો ધંધો પણ અનાય છે. ‘મેદ’ અને ‘લિહ્ય’ પણ ખુલાં અનાય નામ જણાય છે. ખીન્ન શ્લોકનું ‘આયોગવ’ પણ એવી જ કોઈ જાતિનું વાચક છે. ‘વૈદેહક’ અને ‘માગધ’ના ધંધો મહિન નથી, અને એ પ્રાચીન હિંદુસ્થાનના અમુક પ્રાંતના વતનીઓનાં નામ છે એ

*બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો વૈશ્યક્ષત્રિયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ । ચતુર્થ્યેકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પશ્ચમઃ ॥ આથી ભણ્ડ, મનુનું ખીન્નું વચન બુદ્ધિઓઃ સુલ્લખાદુરપજ્ઞાનાં આ લોકે જાતવ્યો ઘટિઃ । મ્લેચ્છાવાચસ્વાર્થવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥” અર્થાત્ દરથુઓ તે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારની બહારની જાતિ, આ બેનો વિરોધપરિહાર એવી રીતે કે આર્ય જનસમાજમાં માત્ર ચાર જ વર્ણ, પાંચ નહિ—અને દરથુઓ એ વર્ણ બહાર. કમે કમે એજ દરથુઓ આર્ય જનસમાજમાં ભળ્યા; એમ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે. વિરાળ દષ્ટિ યતાં મનુને ત્યાં સુધી ભાસવા લાગ્યું કે—“શનકૈસ્તુ ક્રિયાલોપાદિમાઃ ક્ષત્રિયજાતયઃ શૂલસંઘં ગતા લોકે વ્રાહ્મણાદર્શનેન ચ । પૌંડ્રકાશૌર્યવિદા કામ્બોજા ચવનાઃ શક્યાઃ પારદાપહલવાધીના કિરાતાઃ દરદાઃ ચલાઃ” બ્રાહ્મણ ધર્મથી શ્રદ્ધ યવાથી ક્ષત્રિયો શુદ્ધતાને પામ્યા અને તેઓની પૌંડ્રક, શોડ, કામ્બોજ, ચવન, શક, પહલવ, સ્ત્રી, કિરાત, દરદ અને ખરા, એ નામની જાતિઓ બંધાઈ. આ કલ્પના પણ અનાય જાતિને આર્ય માની લેવાની ઈચ્છાથી ઉપજી છે.

આપણે જાણીએ છીએ. એટલે હવે વિચાર એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એ પ્રાંતના સઘળા જ વતનીઓ અન્યજ ગણાતા હોય તો તેમાં તે સમયની તેમની અનાયતા સિવાય ખીજું શું કારણ હોઈ શકે ? 'સૂત'ના સુ ધાતુ સાથે સંબંધ માની એનો અર્થ 'અનૌરસ' પુત્ર માનીએ. અને એવા પુત્રને હીન જાતિના ગણી એમને 'અન્યજ'માં સેખ્યા હોય એ સંભવે છે.* 'ક્ષત્ર'ના મૂળ ધાતુનો એના અર્થ સાથે કાંઈ સંબંધ બેસતો નથી. એટલે માગધ વૈદેહક સૂત અને ક્ષત્રાને પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં બંને અન્યજ કલા, પણ ઇતિહાસમાં એમને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. પિંડુર, કણ્ઠ, રોમહર્ષણ, જનક સુદક્ષિણા* એ શું અસ્પૃશ્ય ગણાતાં હતાં ? બુદ્ધ અને મહાભારત બંને ઉપનિષદગણી માંડી. આજ પર્યંત તો એ જાતિના શોક અસ્પૃશ્ય ગણાયા નથી. તો પછી સ્પષ્ટ છે કે આવાં વચ્ચેના અતિ પ્રાચીન-અનાયકાગની જ કોઈક સ્થિતિ ઉપર રચાયેલાં છે. અને મનુ વગેરે સ્મૃતિઓમાં એ સૌ જાતિઓને આર્યોના અનુજોમ-પ્રતિજોમ-વિવાદથી ઉપજેલી વર્ણસંકર જાતિઓ તરીકે વર્ણવી છે એમાં પૂરું જૈતિહાસિક સત્ય નથી. જેમકે ભૃગુજંટક, આવન્ય, વાટધાન, સહ, મહ, લિન્ધિવ, કારુપ, આવર્તક, કટધાનક, પુષ્પશેખર, સત્જલ, અગ્રજ, શિલીન્દ્ર, ધિગ્વણ, પારશવ, છત્રપ, દોલ, ઉલ્ક, વત્સર, આભીર, પ્રાષ્ટિક, માહિષ્ય, મંથુર, મંડુપ, મૌષલિ, કુકુટક; ખસ, પુકસ, સુચુ, મંદ્યુ ઇત્યાદિ અસંખ્ય જાતિઓનાં નામ અને વર્ણસંકરપ્રકાર મનુ યાતવલ્ક્યાદિ સ્મૃતિ તથા મિતાક્ષરા ઉપરની બાલંબદી દીકામાં જોઈ શકાયાં.

ઇતિહાસના દીપ વિના એકલાં શાસ્ત્રનાં વચન વાંચવાથી સત્ય જડે એમ નથી એ જતાવવા માટે આટલો વિસ્તાર કર્યો. હવે એક તત્કાલ ઉપયોગી મુદ્દાની વાત ઉપર આવીએ. ઉપર 'અન્યજ' જાતિમાં 'શ્વેકલ' અને 'શ્વપચ' ગણાયા છે તેમાં "ક્ષત્રજાતિસ્તથોપ્રાચ્યાં

* 'પ્રાદાન્ત્યાં શક્તિયત્ સૂતઃ' એમ સૂતની કત્થાતે કહેવાય છે. અને કૌર્મ પુરાણમાં ૧૫૦ તુલ્ક ૪૪ વર્ણન છે: ક્ષિત્યસ્ય વૃષ્ટોર્થકો વર્તમાને મહામન: સુત્યાયમમવત્સુતઃ પ્રથમ વર્ણવૈકૃતસુ-આમ સૂતથી વત્સમાંથી કત્થાતે કહી છે, અને પુરાણાંદરગા રેખદર્શનનામના સૂતને (જોણે શીતકાદિક કૃષિઓને પુરાણ ગણાવ્યા) શીતક મુનિ 'ભમિકુણ્ડસમુદ્ભૂતસૂતનિર્મલમાનસે' ઇત્યાદિ શબ્દોમાં વર્ણવે છે.

અદિર્હાની પત્ની 'તસ્ય દાક્ષિણ્યરૂઢેન નામ્ના મગધવત્સજા । પત્ની મુદાક્ષિત્યાસીદગ્ધરસ્યેવ દક્ષિના' — રમુવરા.

+ 'પૂરે' કહેવાનું કારણ કે તે વખતે વર્ણસંકર જાતિઓ તો થતી હતી અને તે પહેલાં થઈ પણ હતી, પણ વર્ણસંકર તરીકે વર્ણવેલી ધર્મી જાતિઓ વસ્તુતઃ વર્ણસંકર નથી પણ અનાયકા છે એ એમનાં નામ ઉપરથી, તેમ જ નામને જાણના પ્રકાર સાથે સંબંધ ન દેવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

— આ દીકાનું 'ક્ષત્રજાતિવિવેક' નામનું પ્રકરણ પ્રાચીન મધ્યકાલીન અને અંતર્વાચીન ભારતની જાતિઓ સંબંધી શોધ કરવામાં બહુ ઉપયોગી થાય એવું છે. જેને સમય હોય તે પ્રથમ એનું અંગ્રેજીમાં બાંધાવવું કરી પછી રોમન્સ રિપોર્ટની મદદથી તથા જાતે ડિન્ડુરવાનમાં ફરીને એ સંબંધી શોધ કરવા બેસી જાય તો જરૂરથી કોઈ પણ યુનિવર્સિટીની ડૉક્ટરની દિગ્ગજ મેનની સારી.

શ્વપાક્રુતિ કીર્તિતઃ—‘ક્ષતા’ પિતાથી ‘ઉગ્ર’ માતામાં ઉત્પન્ન થએલા તે ‘શ્વપાક’, એમ ‘શ્વપાક’ વા ‘શ્વપચ’નું વર્ણન છે. આમાં ‘ક્ષતા’ અને ‘ઉગ્ર’ શબ્દ છે એના અર્થઃ શ્વ પિતા અને ક્ષત્રિય માતાથી ઉત્પન્ન થએલ તે ‘ક્ષતા’, અને શ્વ માતા અને ક્ષત્રિય પિતાથી ઉત્પન્ન થએલ તે ઉગ્ર એ પ્રમાણે છે. એટલે હવે શ્વપાક તે કાણુ એ સમજાવું. શ્વ પિતા અને ક્ષત્રિય માતાથી ઉત્પન્ન થએલો પુરુષ શ્વ માતા અને ક્ષત્રિય પિતાથી ઉત્પન્ન થએલી કન્યા સાથે પરણે અને સન્તાન ઉપજાવે તો એ સન્તાન ‘શ્વપાક’ કે ‘શ્વપચ’ કહેવાય. હવે ‘શ્વપચ’ શબ્દનો અવયવાર્થ વિચારોઃ કૃતરાં રાંધીને ખાનાર તે ‘શ્વપચ.’ હવે કહો કે ક્ષત્રિય અને શ્વના વિવાહથી એ પેઢીમાં એવી અધમતાં આવી જતી હશે કે એને પરિણામે માણસ કૃતરાંનું માંસ ખાવા લાગી જાય, અને અસ્પૃશ્ય બને ? તો પછી ખુલ્લું છે કે ‘શ્વપચ’ નામની મૂળ અસ્પૃશ્ય ભૂતિ છે તે કૃતરાં ખાનાર કોષ્ઠક અનાય નીતિ છે. ખીજો શબ્દ ‘ચંડાલ’ વા ‘ચાંડાલ’ : અને એનું વર્ણન ‘ચંડાલ’ એટલે શ્વ પિતાથી બ્રાહ્મણી માતામાં ઉત્પન્ન થએલ તે.* ‘ચંડાલ’ના શું ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:—

અશૌચમનૃતં સ્તેયં નાસ્તિકત્વં શુષ્કવિગ્રહઃ ।

કામઃ ક્રોધઃ તર્પણ સ્વભાવોઽન્તેવસાયિનામ્ ॥

—“અશૌચ, અસત્ય, ચોરી, નાસ્તિકતા, શુષ્ક કલક, ક્રોધ અને તૃષ્ણા, એ અંત્ય-જોનો સ્વભાવ છે.”x અહીં પણ એ વિચાર ઉપસ્થિત થાય છે કે, એક શ્વ બ્રાહ્મણકન્યા સાથે પરણે અને પ્રજોત્પત્તિ કરે તો એ પ્રજા ઉપર જણાવેલા શુણ્યાવાળી ધર્મ ભય એ સંભવ છે ? અનુમાન તો એમ જ થાય છે કે મૂલ ‘ચંડાલ’ તે ચંડ પ્રકૃતિની અનાય ભૂતિ હોવી જોઈએ અને એનાથી દૂર રહેવા માટે એને અડવાનો નિષેધ છે. રામાયણમાં આપેલું ચંડાલનું નીચેનું વર્ણન વાંચતાં એની અનાયતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે:

—રાત પૂરી થતાં, લાલ અને વિકરાળ દેખાવ, લીલો પીળો રંગ, લોહનાં આમ્રપાણુ અને રીંછનું ચામડું પહેરેલું—એવી ચાંડાલની આકૃતિ રાજાની ધર્મ શર્મ.

અથ રાજ્યાં વ્યતીતાયાં તસ્યાં રાજા વશૂવ હ ।

ચણ્ડાલદર્શનો રામ સત્ત્વ એવ દુરાકૃતિઃ ।

નીલપીતામ્બરધરો રક્તામ્બરકૃતોત્તરઃ ।

સંરબ્ધતામ્બોરાસઃ કરાલો હરિપિન્નલઃ ।

ક્લેશ્વર્મનિવાસી ચ લોહામ્બરભૂષિતઃ ॥

*ભાવોગવદ્ ક્ષતાં ચ ચણ્ડાલધાધમો નૃણામ્ ।

પ્રાતિલોમ્યેન જાયન્તે શ્વદાદપસદાલ્લયઃ ॥ મનુ-

x આ શ્લોક રાક્ષસપયોગી હિન્દુ વેદધર્મના “ ચાર વર્ણો ” ના પાઠમાં એ ટાંક્યો છે. એ સંબંધે એક અંત્યજરાજાનાં શિક્ષકે મને આલેખરૂપે લખી મોકલ્યું કે અંત્યજો સ્વભાવે આવા નથી હોતા. મને દિલ્લીરી થાય છે તે એ શિક્ષકે એ વાતમાંથી એ અનુમાન કાઢ્યું જેણે હવે તે ન કાઢ્યું, અને વૃથા મારા ઉપર કોપ કર્યો. અનુમાન સ્પષ્ટ છે કે શાસ્ત્રકોશોએ જે અંત્યજોને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા છે તે ઉપરના શુણ્યાવાળા.

—શત પૂરી થતાં, લાલ અને વિકરાળ દેખાવ, લીલો-પીળો રંગ, લોઢાનાં આમૂષ્ય અને રોંછનું ચામડું પહેરેલું—એવી ચાંડાલની આકૃતિ રાજની યદ્ય ગઈ.

આ વર્ણન ઉપરથી તેમ જ અન્યત્ર જોવામાં આવતાં સ્મશાનવાસ વગેરે લક્ષણ ઉપરથી ચંડાલ એ એક અનાર્થગતિનું જ વિશેષનામ હોવું જોઈએ એ ખુલ્લું છે. છતાં, ઉપર જણાવેલા* સંકરથી જ એ જાતિ ઉત્પન્ન થયેલી માનીએ તોપણ સાધારણ શૂદ્ર અને બ્રાહ્મણીના વિવાહથી ઉપર ચીતરી છે તેવી ચંડતા સંભવતી નથી. એટલે ચંડાલ—માતા બ્રાહ્મણી અનાર્થ શૂદ્રને ઘેર નીકળી ગયેલી માનવી જોઈએ. હવે વર્તમાન સમયના ટેક ચમાર અને લાંગી જુઓ, અને કહો કે એમની આકૃતિમાં ઉપર વર્ણવી તેવી અનાર્થતા દેખાય છે ? એઓમાં પરમાર, ચૌહાણ, સોલંકી વગેરે ક્ષત્રિયકુળનાં નામ છે અને એ એ કુળમાંથી એ પતિત થયા છે એવી એમની સાંપ્રદાયિક કથા છે. વળી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ‘ચંડાલ’ કે ‘ચાંડાલ’ શબ્દના સહગામી શબ્દ ‘શ્વપચ’ કે ‘શ્વપાક’, ‘પૌલકસ’ કે ‘પુલ્લકસ’ જેવામાં આવે છે અને તે સ્વષ્ટ રીતે અનાર્થ છે. યજુર્વેદમાં પુરુષમેધમાં પૌલકસના બલિદાનનો વિધિ છે એ પણ એની અનાર્થતા સિદ્ધ છે.

આપણા પૂર્વજોએ અનાર્થને પણ આર્ય કરી લીધા, અને આપણે આર્યને પણ અસ્પૃશ્ય કહી બહાર કાઢીશું ? કણવાર માનો કે હાલની અસ્પૃશ્ય જાતિ એ પ્રાચીન ચાંડાલો અને શ્વપચોની જ સંતતિ છે; તથાપિ પૂર્વની સ્થિતિથી ઊતરી પડેલા બ્રાહ્મણોને તમે પૂર્વજત બ્રાહ્મણ માનો છો, તો પૂર્વની સ્થિતિમાંથી સુધરેલી અસ્પૃશ્ય જાતિને તમે સ્પૃશ્ય નહિ માનો ? કેટલો અન્યાય ! ધંધાની અને આચારની મલિનતાના કારણથી એમનો સ્પર્શ કરવો ઠીક ન લાગે એ સમજાય એવું છે, પણ તેઓ ખિસ્તી થઈ સ્વચ્છ રીતે રહેતાં શીખે છે ત્યારે આપણે એમને અડીએ છીએ અને તે ચોગ્ય છે. તે જ રીતે હિન્દુ રહીને તેઓ સ્વચ્છતા પાળે તો શા માટે એ અસ્પૃશ્ય રહેવા જોઈએ ન? પણ આ વિષયમાં હિન્દુ જનસમાજનો મત એકાએક બદલાઈ જવો સંભવિત નથી. પૃથ્વીના સપળા લોકોમાં મૂળ સાચા બ્રાહ્મણ જેટલી સ્વચ્છતાથી રહેનાર કેાઈ લોક નથી, એટલે બ્રાહ્મણોના નેતાપણા નીચે ઊઠેરેલો હિન્દુસમાજ મલિનતા પ્રત્યે અસાધારણ જુગુપ્સા ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અત્યારે બ્રાહ્મણોમાં પણ મૂળની સ્વચ્છતા રહી નથી એ જોતાં હવે એ રૂઢિ ઢાંચા જેવી યદ્ય પડી છે. તેમ, અસ્પૃશ્ય વર્ગે પણ પોતાની મલિનતા ત્યજી બાકીના જનસમાજના દુરામલને સંપૂર્ણ રીતે ખોટો પાડવાની જરૂર છે.

છેવટે એટલું જ કહેવાનું કે આપણા બાઈઓએ શાસ્ત્રોનાં વાક્યોને જડતાથી વળગી ન રહેતાં, એના મૂળમાં રહેલા ઇતિહાસ ઉપર ધ્યાન દેવું જોઈએ, અને એના પ્રકાશથી શાસ્ત્રનું મર્મ સમજવા યત્ન કરવો જોઈએ. મિ. વેક્સની સાથે મળીને “ Upon the matter of the teaching of history I am a fanatic ” એમ કહેવાનું મન થાય છે. આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ રૂઢિને વળગી રહી શાસ્ત્રાર્થ કરનારને પરવડતું નથી, પણ આપણા પૂર્વજો ઐતિહાસિક સ્થિતિ પ્રમાણે શાસ્ત્રોને અનુસરતાં નવાં શાસ્ત્રો રચતા એમ બતાવનારા પણા દાખલા છે.

* બ્રાહ્મણીમાં શૂદ્રથી.

x જાણદાલોડજાણદાલ: પૌલકસોડપૌલકસ: (જુદદદદદદદદદદ ઉપનિષદ)

“ સિન્ધુસૌવીરસૌરાષ્ટ્રાન્ તથા પ્રત્યન્તવાસિનઃ । અદ્ભવક્ષ્મકલિજ્ઞાશ્ચ ગત્વા સંસ્કારમર્હતિ ॥ ”

આ વાક્યમાં સિન્ધુ સૌવીર સૌરાષ્ટ્રાદિ દેશોમાં જનારને પુનઃ સંસ્કાર ધાને ફરી જનોઇ દેવું પડે એમ કહ્યું છે. છતાં કૃષ્ણ પાંડવ વગેરેએ એ દેશમાં જવાથી જનોઇ બદલ્યાનું કયાંય સાંભળ્યું છે ? અને અત્યારે પણ એ પ્રમાણે કોણ કરે છે ? એ દેશો જે સમયમાં મ્લેચ્છ જાતિઓથી આક્રાન્ત હતા તે વખતને માટે જ એ વચન હતું અને તે વખતે જ એ પળાતું. હવે એ સ્થિતિ ગદલાઇ ગઇ છે તેની સાથે રિવાજ પણ બદલાઇ ગયો છે. મનુસ્મૃતિના ટીકાકાર મેઘાતિથિ ‘આર્યાવર્ત’ અને ‘મ્લેચ્છ દેશ’ કાને ગણવા, એ બાબતમાં લખે છે કે—“મ્લેચ્છો બ્રહ્માવર્ત વગેરે દેશો જીતી લઇને એમાં વસે તો તે મ્લેચ્છ દેશ સમજવો, અને કોઈ આર્ય ક્ષત્રિય રાજા મ્લેચ્છોને જીતી એમના દેશમાં આતુર્વર્ણની સ્થાપના કરે અને આર્યાવર્તમાં જેમ ચાંડાલોની વ્યવસ્થા કરી છે તેમ મ્લેચ્છોની વ્યવસ્થા કરે તો એ મ્લેચ્છ દેશ પણ યજીય (યજ કરવા લાયક આર્ય) ગણાય.” આવું મર્મગ્રાહી દષ્ટિબિન્દુ શાસ્ત્રાર્થ-વિચારમાં આવવું જોઇએ.

શાસ્ત્રાર્થવિચારમાં આ ઐતિહાસિક દષ્ટિબિન્દુ ઉપરાંત એક મોટી જરૂર ખરા ઊંડા અને ગંભીર અર્થમાં ધાર્મિક દષ્ટિબિન્દુની છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ, સંસ્કૃતમાં ‘ધર્મ’ શબ્દ લોકના રિતરિવાજના અર્થમાં વપરાઇ જતો હોવાથી, તેમ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ભિન્ન એવા કર્મકાંડના અર્થમાં પણ સંક્રાન્ત ગએલો હોવાથી, ધર્મના વિષયમાં સામાન્ય લોકો જોઇએ તેવી વિશાળ દષ્ટિ ધરાવી શકતા નથી. આથી બ્યવહાર અને પરમાર્થ વચ્ચે તેઓ કૃત્રિમ ભેદ પાડે છે, અને અમુક તો અમુક અધિકારીનું જ એવું અતિશય નિયંત્રણ કરે છે. જેમકે, બ્યવહારમાં પડેલા ગૃહસ્થે જાણે સંન્યાસધર્મ બિલકુલ પાળવાનો જ ન હોય, જ્ઞાનની તો જાણે સંન્યાસી યથા વિના આરા ન રાખી ન શકાય, શંકરાચાર્યે મનીષાપંચકમાં ટેડ સાથે પણ આત્મભાવ અનુભવ્યો એ આત્મભાવ તરફ ગૃહસ્થે તો જાણે મુખ્ય પણ કરવાનું ન હોય-એવી એવી બ્રાન્તિઓ પ્રવર્તે છે. મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે, એ પ્રાપ્ત યથા પછી આખો જન્મભોર કર્મકાંડના વિધિ-નિષેધ પાળવામાં જ ગાળવો, સંન્યાસ ન લઇ શકાય તો સંન્યાસની ઝાંખી પણ ન કરવી એ સ્થિતિ ખરા ધાર્મિક હૃદયને માટે વિષમ છે. ઉદય પામતા પહેલાં ઉદયગિરિની પાછળ રહીને સૂર્ય જેમ પૃથ્વીને ઉગાળે છે, તેમ આપણાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રને ન ઉગાળે ? x

આનન્દશંકર બાપુભાઇ ક્રુપ

અંત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતા

(નોંધ:- સુરતના રનેહસમાજ તરફથી મઈ આશ્વિન કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ ‘અંત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતા’ પર ચર્ચા થઈ હતી. સમાજનું પ્રમુખસ્થાન પ્રો. યોગેશચંદ્ર જ. પાઠકજી, એમ. એ. એલ. એલ. બી. બાર-એટ-લો-ને આપવામાં આવ્યું હતું. સભામાં રા. રા. મનુભાઈ ચં. પંડ્યા, એમ. એ. બી. એસ. સી. એલ.એલ. બી. સોલીસીટર; રા. રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, એમ એ. પ્રો. મંગેશરાવ જ. પાઠકજી એમ. એ. એલ. એલ. બી. વગેરેની હાજરી હતી. ચર્ચામાં બેઠ પક્ષ રત્ન યથા હતા. સંસ્કૃતના વિદ્વાનો તેમજ શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓની સારી સંખ્યા ત્યાં એકત્રિત થઈ હતી. તેથી અસ્પૃશ્યતાનું આપણું શાસ્ત્ર કેટલે અંશે અને ક્યા સ્વરૂપમાં સમર્થન કરે છે તે તરફ આખી ચર્ચામાં વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં પ્રથમ વંચાયેલા મુખ્ય નિબંધનીએ છાંયો છે.)

“પ્રમુખ મહારાજ, બંધુઓ અને બહેનો,

‘અંત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતા’ એ આજનો વિષય છે. પહેલાં એ પરત્વે જોને વિપ્રતિપત્તિ કહે છે તે શું છે તે નક્કી કરીએ. વિમત અથવા જોને માટે મતભેદ છે એવું શું છે? હિંદુસમાજના ચારમ વર્ણ શત્રોનો એક ભાગ જે અંત્યજ્ઞે કહેવાય છે તે અસ્પૃશ્ય છે. અસ્પૃશ્ય એટલે જોના સ્પર્શથી અડકનારને શાસ્ત્રવિદિત રનાન આવશ્યક છે તે. આ વિષયમાં આપણા સમાજનું અનુમાન છે કે:-

શૂદ્રકદેશાઃ જાતિતઃ, સાન્વયં, અનન્તકાલં, અસ્પૃશ્યાઃ, અન્યજાવાત્ ।

(શત્રોનો એક ભાગ જાતિથી, વંશપરંપરા માટે, અનન્તકાલ સુધી, અસ્પૃશ્ય છે; કેમકે તે અંત્યજ છે.)

પ્રથમ એ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરશું કે હાલ જે અસ્પૃશ્યતા ચાલે છે તેને પ્રમાણભૂત ગણાતા શાસ્ત્રગ્રંથોનો ટેકો નથી; પણ એ પ્રમાણભૂત ગ્રંથો કયા? આર્યસમાજીઓ એકલા વેદને જ પ્રમાણઅન્ય ગણે છે. સનાતનીઓને આ માન્ય નથી. વળા શ્રી શંકરાચાર્ય જે વાતમાં અમુક ઉપનિષદને પ્રમાણ માને ત્યાં જ શ્રી રામાનુજાચાર્ય વિષ્ણુપુરાણ ખતાવે અને કહે કે તે તો વેદની સુધારેલી પુનરાવૃત્તિ છે, અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય તે જ જગ્યા પર ભાગવતનું પ્રમાણ ટાંકશે. એ તો ઠીક, પણ શ્રી શંકરાચાર્યની નિંદા પદ્મપુરાણમાંથી અને વિષ્ણુ ભગવાનની શિવપુરાણમાંથી કાઢી ખેડન કરવાના પરસ્પર પ્રયાસો પણ પ્રચલિત છે. ઉપરાંત એક જ વસ્તુ પર માન્ય થયેલા બિન્ન શાસ્ત્રકારોના મતમાં પણ ફેર હોય છે. તેમાં આપણી એક એ ખાસિયત છે કે દરેક વસ્તુની એકવાક્યતા કરવી. કેમકે વાર તે શક્ય હોય છે. અધિકારભેદથી વિરોધ દૂર કરી સંગ્રહ છે એ ખરું, પણ ધણખરું એક વસ્તુ પર એક જણુ ભાર મૂકે અને બીજી વસ્તુ પર બીજો ભાર મૂકે એટલે મતાન્તરોની ઉત્પત્તિ થાય છે; આ જ ન્યાયે. બાદરાખણના ઘજસૂત્ર પર આપણી પાસે દસ ભાષ્યો આવ્યાં છે. જે કાલાતીત વિષયો હોય અને જેમાં આખી માનવજાતિનો વિચાર જ પ્રાધાન્ય ભોગવતો હોય ત્યાં કાળનું તરવ અવગણી શકાય અને વિભિન્ન મતોની એકવાક્યતા

અધિકારીએથી સંભવી શકે. ખીજા ઘણા વિષયોમાં કાળનું તત્ત્વ જ મોટું સ્થાન પામતું હોવાથી મતાન્તરોમાં જણાતો વિરોધ સંયોગ, આવશ્યકતા વગેરે કાળનાં ભુદાં ભુદાં અંગોની મદદથી જ સમજાવી શકાય. અહીં જણાવી દેવું જોઈએ કે આપણામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવાની પ્રયાને હજુએ પૂરતું માન અપાયું નથી. જે એ પદ્ધતિનો અમલ બરાબર કરીએ તો ઘણા વિરોધો સહેલાઈથી સમી જાય.

સનાતનીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો ધર્મની બાળતમાં મનુ-પરાશર-ચારવલ્ક્ય-ગૌતમ-વસિષ્ઠ-મોઘાયન-અંગિરા-અત્રિ વગેરે પ્રમાણ છે. સનાતનીઓ રૂઢિવાદી ને શાસ્ત્રવાદી છે માટે તેમના જ પ્રમાણપ્રત્યે શું કહે છે તે પણ વિગતવાર જોઈએ. મનુ-સ્મૃતિમાં ધર્મની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :—

વિદ્વદ્भिः सेवितः सद्भिः, नित्यमद्वेपरागभिः ।

દ્વયેનામ્યનુજ્ઞાતઃ યો ધર્મસ્તં નિવોઘત ॥ મનુઃ ૨ : ૧ :

(નિરંતર રાગ અને દ્વેષથી રહિત રહેનારા વિદ્વાન અને સંત પુરુષોથી સેવાયક્ષો અને તેમના દ્વેષથી શ્રેયનું સાધન મનાયક્ષો એવા જે ધર્મ તેને તમે ધ્યાન આપીને સાંભળો.) ધર્મની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપ્યા બાદ તેનું લક્ષણ જણાવતાં મનુ ભગવાન કહે છે :—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य दक्षणम् ॥ મનુઃ ૨ : ૧૨ :

(શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સંત પુરુષોના આચાર અને પોતાના આત્માને જે પ્રિય અને શુદ્ધ લાગે તે-આમ ધર્મનાં આ ચાર પ્રત્યક્ષ લક્ષણ છે.) અને પછી ઉમેરે છે કે :—

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मं ज्ञानं विधीयते ।

ધર્મં જિજ્ઞાસમાનાતાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ મનુઃ ૨ : ૧૩ :

(પૈસા અને વ્યાવહારિક કામભોગમાં જેના ચિત્તની આસક્તિ નથી તેમને માટે તો આન્તરજ્ઞાન એ જ ધર્મ એવું વિધાન છે. ધર્મને જાણવાની ધૃષ્ટિ રાખનારા ખીજાઓને માટે શ્રુતિ એ પરમ પ્રમાણ છે.) એવા એ વેદમાં એટલે કે સંહિતામાં અત્યંતેની અસ્પૃશ્યતાનું નામનિશાન પણ નથી. ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તમાં એક વિરાટ સ્વરૂપ કશ્ચું છે તેમાં આતુર્વર્ણના ચાર ભુદાં ભુદાં વર્ણો તે વિરાટ રક્ષણનાં અંગો છે :—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

उरू तदस्यासीद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

(બ્રાહ્મણ તે વિરાટ પુરુષનું મુખસ્થાન છે, ક્ષત્રિય તેના હાથ મનાયા, વૈશ્ય તેનું ઊરસ્થાન થયા અને તેના પગમાંથી શૂદ્રની-ઉત્પત્તિ થઈ.) આર્યપ્રભંજે બહારથી કે અહીં રહીને જ-ગમે તે માતો-દાસ અથવા કૃષ્ણ વર્ણની પ્રજા ઉપર વિજય મેળવ્યો, તેમને પોતાના દાસ બનાવ્યા અને આખરે ત્રૈવર્ણિક પ્રજાએ આતુર્વર્ણ કરી તેમની હિન્દુમાં ગણના કરી. આ એવો વર્ગ તે ચદ્ર. ઋગ્વેદની ઋચામાં પણ આમ તેમને વિરાટસ્વરૂપના અંગનું સ્થાન મળ્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં વિશ્વામિત્રના પચાસ મોટા પુત્રો બાપની આગ

પ્રમાણે શુનઃશોષને મહાન્ વ્યક્તિ ગણવાને તત્પર ન હોવાના કારણે પિતાનો શાપ પામ્યા તે દિવસથી અન્ત્યજ બની ગયા એટલે ઉલ્લેખ છે. વિશ્વામિત્રે નીચે પ્રમાણે શાપ આપ્યો હતો:—

અન્તાન્વઃ પ્રજા મક્ષીષ્ટ ઇતિ । ત એતે અન્માઃ પુણ્ડ્રાઃ શવરાઃ પુલ્હિન્દાઃ
મૃતિવા ઇત્યુદન્ત્યા બહવો વૈશ્વામિત્રા દસ્યૂનાં મૃયિષ્ઠાઃ । એતેય વ્રાહ્મણઃ ૭ : ૧૪ : .

(તમારી પ્રજા અંતનો આશ્રય કરનારી અથવા અંત્યજ થાઓ. તે પછી તેઓ અંધ, પુંડ્ર, શવર, પુલિન્દ, મૃતિબ વગેરે સંખ્યાબંધ અંતનો આશ્રય કરનારા અંત્યજ થયા જેઓ દસ્યુસમૂહમાં વિશ્વામિત્રના વંશજ છે.) આમાં તેઓ અરપૃષ્ઠ થયા એમ કહેવામાં આવ્યું નથી. આ અવતરણુ પ્રમાણે અનાર્ય દસ્યુઓની ધણી જાતોને વિશ્વામિત્રના વંશજ બનાવી દિગ્મિત ભ્રષ્ટ થયેલા છતાં પણ આર્યો જણાવવાની ઉત્કંઠા છે.

ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમાં આર્ય અને અનાર્ય એવા બે શબ્દો દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં આર્યના ત્રૈવર્ણિક અને શૂદ્ર એવા બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ત્રૈવર્ણિક એટલે સાધર્મ્ય ક્ષત્રિય. અને વૈશ્ય, અનાર્ય એટલે વર્ણાશ્રમધર્મ રહિત અથવા હિંદુ જાતિથી બહિષ્કૃત, જેવા કે મ્લેચ્છ, પવન વગેરે. ટૂંકમાં શૂદ્રસહિત આતુર્વર્ણ્ય તે આર્યપ્રજા અને વર્ણાશ્રમધર્મરહિત તે અનાર્યપ્રજા, એમ આપણા પૂર્વજો માનતા. હાલમાં જે કેટલીક વર્ણાશ્રમધર્મરહિત અ- હિંદુ પ્રજા પોતાને આર્ય કહેવા છે અને આતુર્વર્ણ્યમાંના કેટલાકને આર્ય, ખીજાને દ્રાવીડિયન, ક્રાઇકને મોગોલિયન-વગેરે કદપનોઓ આપણા પૂર્વજોને અતુકૂળ ન હતી.

આટલી ભૂમિકા પછી આપણે મૂળ પ્રશ્ન તપાસીએ. ક્રાઇ પણ જાતિને અરપૃષ્ઠ માનવાનું મુખ્ય કારણ નીચેના અંગિરા મુનિના શ્લોકમાં છે:—

આલ્પાપાદ ગાત્રસંસ્પર્શાદ નિઃશ્વાસાત્ સહમોજનાત્ ।

एकशय्यासनाद् यानात् पापं संक्रमते नृणाम् ॥

(માણસમાં નીચેના છ પ્રકારના સંસર્ગથી પાપનું સંક્રમણ થાય છે: વાતચીતથી, શરીરના સ્પર્શથી, સાથે બેસવાથી લાગતા શ્વાસથી, સહબોજનથી, એક શય્યામાં સુવાથી અને તેના વાહનમાં બેસવાથી.) સંસ્કારથી અશુદ્ધ વ્યક્તિ સાથે આ છ જાતના વ્યવહાર કરવાથી વ્યવહારમાં અશુદ્ધ વ્યક્તિના પાપનું સંક્રમણ થાય છે. આ જ વાત મનુ ભાગવાન આવી રીતે કહે છે:—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाप्यापनाद् योનાजनु यानासनाशनात् ॥ मनु : ૧૧ : ૧૮૦ :

(પતિત એટલે મહાધાતકી સાથે વ્યવહાર રાખવાથી માણસ પોતે એક વર્ષમાં પતિત થઇ જાય છે. ફક્ત તેના વાહનમાં બેસવાથી કે જોડે બેસવાથી કે સહબોજનથી જ નહિ પણ તેને યજ્ઞ કરાવવાથી જણાવવાથી અને તેની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી પણ માણસ ઉપર પ્રમાણે પતિત થાય છે.) આમાં પતિત હોવાના કારણે સંસ્કારવિહીન બનેલી પ્રજા સાથે સંબંધમાં આવવાથી યજ્ઞ-દોષોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આધુનિક અરપૃષ્ઠતા આપણે કયા પાયા ઉપર રચી છે તે હવે જોઇએ. એમાં તો અમુક વર્ગો જાતિત: સાન્વય અને અનન્ત દાસને માટે અરપૃષ્ઠ છે. એમાં શુણ્ઢ અને કર્મ માટે

અવકાર જ રહ્યા નથી. આપણા પૂર્વજ્ઞેને જાતિ જોટલાં જ ગુણકર્મ પણ અભિપ્રેત હતું એ વાત સિદ્ધ કરવાને આપણે બહુ દૂર જવું પડે તેમ નથી. ગીતામાં જ ભગવાનનું વચન છે કે:-

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

(ગુણ અને કર્મના વિભાગ પર ધ્યાન આપીને મેં ચાતુર્વર્ણ્ય ઉત્પન્ન કર્યું.) આ વાક્યમાં ચાતુર્વર્ણ્યની ઉત્પત્તિ ગુણકર્મથી—પછી તે ભલે પૂર્વજન્મનાં હોય કે આ જન્મનાં હોય તેની અહીં તકરાર જ નથી—બતાવી છે. વળી આપણું પ્રખ્યાત વાક્ય

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ દિજ ડચ્ચતે ।

(જન્મથી માણસ શૂદ્ર થાય છે, દિજ તો સંસ્કારથી થાય છે.) તે પણ સંસ્કારના બહિર્ગ ગુણકર્મ ઉપર જ ભાર મૂકે છે.

અંત્યજન્મનું આરોપણ કરીને કંઈ જાતિને આપણે અરપૃથક્ ગણીએ છીએ તે જરા જોઈએ. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને ઢેડ, લંગી, ચમાર વગેરે અંત્યજ કહેવાય છે. તેમને અરપૃથક્ પણ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં અંત્યજ કોને લેખવામાં આવ્યા છે તે તપાસીએ. મનુસ્મૃતિ ધણી જૂની છે પણ તેમાં અંત્યજોની ટીપ આપી નથી. પાદ્મણ્ડે દ્વાયપગ અંત્યજ ભાંગી નાખે તો રાજાએ તેના પણ દ્વાયપગ ભાંગી નાખવો આવી સૂચના એમાં છે ખરી!

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्चेष्टेष्टमन्यजः ।

हेतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ મનુ ૬: ૨૭૧:

પણ મનુસ્મૃતિ કરતાં ધણી આધુનિક એવી યમસ્મૃતિમાં અંત્યજોની ટીપ છે. જેમ વૈશેષિકો

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषमावायाभावाख्याः पदार्थाः सत्तैव ।

એમ સાત જ માને છે તે પ્રમાણે નીચેના સાતને જ અંત્યજો ગણવા એમ યમસ્મૃતિમાં છે. પરાશર ધર્મસંહિતાના પ્રાયશ્ચિત્તક્રંડમાં સાયણાચાર્ય યમસ્મૃતિનું આ જ અવતરણ આપે છે:-

रजकश्चर्मकारश्च नटो घुरुड एव च ।

कैवर्तमेदमिह्लाश्च सत्तैते अन्यजाः स्मृताः ॥ यम. ૩૩

(ઘોષી, મોચી, નટ કે ભવેયો, મ્હેચ્છની ધુરુડ નામની જાતિ, માઝી, મ્હેચ્છની મેદ નામની જાત અને બીલ આ સાતને અંત્યજ માનવા.) આ સાતમાંના ધુરુડ અને મેદ લોકો મ્હેચ્છ હોવાથી અનાર્થ છે. ઐતરેય પાદ્મણ્ડમાં અનાર્થોને આર્યના વંશજ ગણવાની ઉત્કંઠા બતાવી છે તેને અહીં કેટલાક અનાર્થોને ધીમે ધીમે હિન્દુ સમાજમાં દાખલ કરી અંત્યજોનું સ્થાન આપ્યું છે તેથી ટેકા મળે છે. એ સાતમાંથી ધુરુડ અને મેદને તો આપણે હવે જોળખી શકીએ એમ નથી. બીલ સાથે પણ ધણી ગાદ સંબંધમાં આવતા નથી. બાકી રહેલા ચારમાંના કોઈને પણ આપણે હાલ અરપૃથક્ માનતા નથી. બીલનું ઢેડ ભાંગી વગેરે બીજા જ વર્ગોને આપણે અરપૃથક્ ગણીએ છીએ. હવે અન્ય-અન્યજ-અને અન્યાવસાથીમાં કંઈ પણ ફેર ન ગણીએ તો નીચેના સાતની ટીપને પણ અન્યજમાં ગણી શકાય:

ચળ્દાલઃ સ્વપચઃ ક્ષત્તા સૂતો વૈદેહકસ્તથા ।

માગધાયોગૌવૌ ચૈવ સસૈતૈઽન્યાવસાયિનઃ ॥

(ચંડાળ-શ્વપચ-ક્ષત્તા-સૂત-વૈદેહક-માગધ અને આયોગવ, આ સાત જાતિને અન્યાવસાયી માનવી.) આમાં કેટલીક અનાર્થ જાતિ અને બાકીની પ્રતિલોભ લગ્નોના તિરસ્કારથી અન્યાવસાયી ગનાઇ છે. પ્રતિલોભ લગ્નોની મંત્રતિને અસ્પૃશ્ય માની તેમનો તિરસ્કાર કરીએ તે હવે ચાલે તેમ નથી. આ શ્લોકમાંની બીજી અનાર્થ જાતિને આપણે ઝોળખતા નથી. નવી અનાર્થ જાતિઓ નવી સંસ્કૃતિનો સ્વાંગ ધરી આપણી વચ્ચે છેલા થોડા સૈકામાં આવી છે તેને આપણે અસ્પૃશ્ય ગણતા નથી. આપણે આગળ જોઇશું કે અંત્યજોની ટીપ જે સ્મૃતિમાં આપી છે તેમાં જ તેમની સાથે સ્પર્શવ્યવહારનો નિષેધ કર્યો નથી. મનુસ્મૃતિ પણ અંત્યજોની ટીપ ન આપતાં જાતિથી અસ્પૃશ્ય, તો દક્ષ યાંડાલને જ ગણે છે. તે એ યાંડાલ હિન્દુ નહિ પણ અનાર્થ હતો તે પણ આપણે જોઇશું. સારાંશ કે અસલ દક્ષ નીચા ગુણકર્મવાળા અનાર્થ અને અહિંદુ જાતિઓ જ અસ્પૃશ્ય ગણાતી.

આપણે ઢેડ-બંગીને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ, તેમનો ધંધો લગભગ બધાને નીચો લાગે છે છતાં તેમની અંત્યજોની ટીપમાં ગણના કેમ નથી કરી એની નવાઇ લાગશે. આના ખુલાસામાં કેટલાક એમ કહે છે કે મલવહન કરવાનો ધંધો આધુનિક છે અને પુરાતન સમયમાં મલનો ઉત્સર્ગ કરવા લોકો ગામબહાર ખેતરમાં જ જતા એટલે આ ટીપમાં ઢેડ-બંગીનું નામ નથી. પરંતુ આ વાત સંસ્કૃત ગણનારને ગળે જીતે એવી નથી. સંસ્કૃતમાં ઢેડબંગીને માટે શૌચિક, સંમાર્જક, ચલપૂ, ચહુકર, મલવાદ, મલાયસ્કર વગેરે શબ્દો શબ્દો છે. તે તે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરથી જ તે લોકો શું કરતા હશે તેનું બાન સહજ થઈ શકે છે મલોત્સર્ગ કરવાની જગ્યા માટે શૌચસ્થાન-શૌચકૂપ-ઉચ્ચારપ્રસ્થાવસ્થાન વગેરે શબ્દો યોજાયા છે. અમરકોશ પ્રણેતા જૂનો છે તેમાં પણ ઢેડ-બંગી માટે

ચલપૂઃ સ્યાદ્ બહુકરઃ ।

એવી દારિકા છે અને એ કોશની ટીકામાં લખ્યું છે કે:—

ચલપૂઃ બહુકરઃ ઇતિ સંમાર્જનાદિકારિણઃ નામની ।

સિદ્ધાન્ત કૌમુદીમાં ચલપૂ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કેમ કરવી તે પણ બતાવ્યું છે. આ બધા પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્મૃતિઓના સમયમાં પણ ઢેડબંગીઓ હતા ખરા.

અત્રિસંહિતામાં માણસના નીચેના બાર મલ જણાવ્યા છે:—

વસાશુક્રમસૂદ્મજ્ઞામૂત્રવિટ્કર્ણવિષ્ણલાઃ ।

સ્લેષ્માસ્થિત્કૂપિકાઃ સ્વેદો દ્વાદશૈતિ નૃપાં મલાઃ ॥ અત્રિઃ ૩૧ :

(ચરબી, રેતસુ, લોહી, હાડકાંનો ગર, મૂત્ર, મળ, કાનનો મેલ, નખ, કફ, હાડકાં, આંખના વિકારથી ગળતો રસ અને પરસેવો-આ બાર માણસના મળ સમજવા.) આ દ્વાદશ મળમાંથી કોઇ પણ એકનો સંપર્ક યતાં તાત્કાલિક અશુદ્ધિ થાય છે. યાતવસ્કયના નીચેના શ્લોકમાં ગણાવેલી કોઇ પણ પ્રકારની શુદ્ધિથી એ તાત્કાલિક અશુદ્ધિ દૂર થઇ શકે છે :

વિચારણા કરતા ચક્રશું ? આ દીકરામાં આપણા ધર્મશાસ્ત્રની કઈક અવગણના છે ખરી, પણ તેનું એક કારણ એ છે કે આપણે યોગ્ય અને આવશ્યકતાને લીધે દાખલ થયેલાં કેટલાંક તરતોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતા નથી.

દશે યમસ્મૃતિમાં ગણાવેલા ધોળી મોઝી વગેરે અંત્યજને અસ્પૃશ્ય છે કે નહિ તે જોઈએ. ટેડ-લંબીને તેમાં ગણાવ્યા પણ નથી. ધોળી મોઝી વગેરેને ગણાવ્યા છે, પણ તેમને આપણે અડકીએ છીએ. તેઓ અંત્યજ છે તેથી શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેઓ અસ્પૃશ્ય છે કે કેમ તે પણ જાણવા જેવું છે. યમસ્મૃતિમાંથી તેમની દીપનો ઉતારો લીધો, તેમાં જ અંત્યજો સાથે માત્ર નીચેના વ્યવહાર નિષિદ્ધ માનેલા છે :-

મુક્ત્વા ચૈપાં સ્થિયો ગત્વા પીત્વાપઃ પ્રતિગૃહ્ય ચ ।

કુચ્છૃન્દિમાચરેજ્ઞાનાદ્ અજ્ઞાનાદ્ એન્દવદ્વયમ્ ॥ યમઃ ૩૪ :

(જાણી જોઈને જો તેમની સાથે ભોજન કરાયું હોય, તેમની સ્ત્રી સાથે ગમન કર્યું હોય, તેમનું પાણી પીધું હોય કે તેમનું દાન લીધું હોય તો એક વર્ષ સુધી મૃત આદરવું—અજાણતાં તેમ થાય તો જો માસ મૃત કરવું.) આમાં તેમના સ્પર્શથી સ્નાન કરવું એવો કાંઈ પણ પ્રકારનો આદેશ નથી. મનુસ્મૃતિમાં તો નથી અંત્યજની વ્યાખ્યા, નથી તેમની દીપ કે નથી તેમના સ્પર્શથી વિહિત સ્નાન. આપણે ધોળીમોઝીને અડકીને સ્નાન કરતા નથી તે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે ખરાબર છે। કેટલીક સ્મૃતિમાં ધોળીમોઝીને ન અડકાય એવા આડકતરા ઉલ્લેખ છે, પણ હાલના સંયોગોમાં તેમ કરવું અતુકળ ન હોવાથી તેમને આપણે સગવડને ખાતર મૂંઝે મોંઝે જતા કર્યા છે. એક દાખલો જોઈએ. આપસ્તંબ-સ્મૃતિમાં રજસ્વલા સ્ત્રીને માટે નીચે પ્રમાણે વચન છે :

પ્રથમેઽહ્નિ ચાળ્હાલી દ્વિતીયે બ્રહ્મવાતિનો ।

તૃતીયે રજકી પ્રોક્તા ચતુર્થેહ્નિ શુચ્યતિ ॥

(પ્રથમ દિવસે તે સ્ત્રી ચંડાલ સરખી, બીજો દિવસે બ્રહ્મદત્તપા કરનાર જેવી, ત્રીજો દિવસે ધોળાણ જેવી (અસ્પૃશ્ય) —અને ચોથો દિવસે શુદ્ધ થયેલી જાણવી.) રજસ્વલા સ્ત્રી ત્રીજો દિવસે પણ અસ્પૃશ્ય એટલું જ નહિ પણ ધોળાણના જેવી અસ્પૃશ્ય છે, એવું વિધાન છે. સારાંશ કે, ધોળી પણ અસ્પૃશ્ય ગણાય એવો ખ્વનિ અંદર છે જ, પણ એને આપણે માન કદી આપ્યું નથી.

જોના સ્પર્શથી શાસ્ત્રવિહિત સ્નાન છે તેમાં આપણે મનુભગવાનને અનુસરીએ છીએ. મનુસ્મૃતિ એ તો સનાતનીઓનું ધર્મશાસ્ત્ર છે. સ્વાયંભુવ મનુ બ્રહ્માના પુત્ર કહેવાય છે. એઓ કહે છે કે આ શાસ્ત્ર સર્વેષ્ઠ બ્રહ્માએ પોતાના શ્રીમુખથી મને કહ્યું:

इदं शास्त्रं तु घृत्वास्तौ मामेव स्वयमादितः ।

विभिवद् ग्राहयामास मरीच्यार्द्रोत्त्वहं मुनीन् ॥ મનુઃ ૧: ૧૮ :

(બ્રહ્માએ આ શાસ્ત્ર ખનારીને પડેલેથી પોતે મને વિધિ પ્રમાણે શીખવ્યું અને મેં પછી તે ત મરીચિ વગેરે મુનિઓને જણાવ્યું.) મનુ ભગવાનને સર્વેષ્ઠ-સર્વજ્ઞાનમય પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

યઃ કશ્ચિત્ કસ્યચિદ્ ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ ।

સ સર્વોઽમિહિતો વેદે, સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ ॥ મનુઃ ૨: ૭:

(કોઇને માટે કોઈ પણ ધર્મ જે મનુએ વર્ણવ્યો છે તે બધાનું મૂળ વેદમાં છે; કારણ કે મનુ ભગવાન સર્વજ્ઞ છે.) મનુ ભગવાન માટેનો પૂજ્યભાવ અંધાપિ હિંદુ સમાજમાં કાયમ છે. કેવળ અંગ્રેજ શિક્ષણ જ લીધું હોય એવા હિંદુઓને કંઈક નવાઈ લાગે એવું છે કે હજી પણ આપણે તેણે જણાવેલા બધાને અક્ષરશઃ અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ. તે ઉપરાંત જઈને દેટલાકને નાહક અસ્પૃશ્ય માનીએ છીએ તે ન્યાય નથી તેમ શાસ્ત્રવિહિત પણ નથી, એ સનાતનીઓને કહેવાની જરૂર ન હોય છતાં હવે કહેવું પડે છે. મનુસ્મૃતિમાં નીચેના છ જણને અડક્યા પછી સ્નાન કરવાનું ફરમાવ્યું છે :

‘દિવાકીર્તિમુદકયાં ચ પતિતં સૂતિકાં તથા ।’

‘શવં તત્સ્પૃષ્ટિનં ચૈવ સ્પૃષ્ટા સ્નાનેન શુચ્યતિ ॥ મનુઃ ૧:૮૫:

(ચંડાળ, રજસ્વલા, બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન માતૃ-સ્વસ્ટ-ગમન વગેરે મહાપાતક કરનારો, પ્રસવ આપનારી સ્ત્રી, મૃતશરીર, અને તે પાંચેના સ્પર્શ કરનારા-આટલા છ જણના સ્પર્શથી સ્નાન કર્યા બાદ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.) મેઘાતિથિ દિવાકીર્તિનો અર્થ ચંડાળ કરે છે અને ખીજ પાંચ ટીકાકારો તેને અનુસરે છે. ઉદકમાનો અર્થ રજસ્વલા કહે છે. સર્વજ્ઞનારાયણ પતિતનો અર્થ મહાપાતકી કરે છે અને ખીજ ટીકાકારો તેને સ્પષ્ટ ધારી મૌન સેવે છે એટલે પતિતનો અર્થ બ્રહ્મહત્યા-સુરાપાન આદિ પાંચમાંનું ગમે તે મહાપાપ કરનારો થાય છે.

મનુસ્મૃતિને આગળના તેમ જ પાછળના અનેક ધર્મશાસ્ત્રકારો પુષ્ટિ આપે છે. ગૌતમ પોતાના ધર્મસૂત્રમાં જણાવે છે કે—

પતિતચાંડાલસૂતિકોદકયાશવસ્પૃષ્ટિતત્સ્પૃષ્ટયુપસ્પર્શેન સચૈલં ઉદકસ્નાનાત્ શુચ્યેત્ ।

(મહાપાતકી, ચંડાળ, પ્રસવ આપનારી સ્ત્રી, રજસ્વલા, મૃત શરીર-ના સ્પર્શથી તથા તેમને અડકનારના સ્પર્શથી વસ્ત્ર સાથે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.) એક ખીજ સ્મૃતિ જણાવે છે:—

શવચાંડાલપતિતસૂતિકોદકયાસ્પૃષ્ટિતત્સ્પૃષ્ટિસ્પર્શે સ્નાનમ્ ॥

(શવ-ચંડાળ-પતિત-સૂતિકા-રજસ્વલા તથા તેમને અડકનારના સ્પર્શથી સ્નાન આવશ્યક છે.) યાગવલ્ક્ય ફક્ત નીચેના ત્રણ જણના સ્પર્શથી સ્નાનનું વિધાન કરે છે:—

ઉદકયાશૌચિમિઃ સ્નાયાત્ સંસ્પૃષ્ટસ્તૈરુપસ્પૃશેત્ ।

અલ્લિગાનિ જપેચૈવ ગાયત્રી મનસા સઙ્ગત્ ॥ યાજ્ઞઃ ૩: ૨૯:

યાજ્ઞઃ ટીકાઃ—આશૌચિનઃ સૂતકમૃતકામ્યાં અસ્પૃશ્યાઃ ।

(રજસ્વલા તથા સૂતકીના સ્પર્શથી સ્નાન કરવું. અડકેલાને અડકીને આયમન કરવું તથા પાણીની સ્તુતિવાળી ઋચા જપી એક વાર ગાયત્રીનું મનમાં ધ્યાન ધરવું. યાગ ટીકા-આશૌચી એટલે જ-આશૌચ-સૂતક-અને મૃતકાશૌચવાળા.) પરાશરસંહિતામાં રાત્રે

ચંડાળ-રજસ્વલા-આદિનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન અને ખીજાં પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવ્યાં છે. તે જ સંહિતામાં અન્યત્ર વચન છે કે—

યુગં યુગદ્વયં ચૈવ ત્રિયુગં ચ ચતુર્યુગમ્ ।

ચાણ્ડાલસૂતિકોદકયા પતિતાનાં અઘઃક્રમાત્ ॥ પરાશરઃ ૧૨: ૫૪:

(પતિતથી એક યુગ, રજસ્વલાથી બે યુગ, પ્રસવ આપનારી સ્ત્રીથી ત્રણ યુગ અને ચાંડાલથી ચાર યુગ દર રહેલું. યુગ એટલે ચાર હાથ એટલું અંતર.) વળી પરાશર જણાવે છે કે—

તતઃ સન્નિધિમાત્રેણ સૈર્લં સ્નાનમાચરેદ્ ।

સ્નાત્વાવલોકયેત્ સૂર્ય અંજ્ઞાનાત્ સ્પૃશિતે યદિ ॥ પરાશરઃ ૧૨: ૫૫ :

(તેમનો સ્પર્શ ન થયો હોય તોપણ એકલી સંનિધિથી કપડાં સાથે સ્નાન કરવું અને અંજ્ઞાનથી સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરીને સૂર્યને જોવો.) ઉચ્ચનાનું વિધાન એમ છે કે—

ચાંડાલસૂતિકશવાસ્તથા નારો રજસ્વલામ્ ।

સ્પૃષ્ટ્વા સ્નાયાદ્ વિશુદ્ધયર્થે તત્સ્પૃષ્ટાન્પતિતાંસ્તથા ॥

(ચાંડાલ, સૂતિકા, શવ, રજસ્વલા, મહાપાતકી અને તેમને અડકનારના સ્પર્શથી શુદ્ધિ માટે સ્નાન કરવું.)

મનુષ્યગણને તથા તેમને પુષ્ટિ આપનારા આટલા અને અત્રે નહિ ઉદ્દેશ્યેલા ખીજા અનેક શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલા આ ૭ અસ્પૃશ્યોમાંના પાંચ તો તાર્કાલિક અર્થવા અનિત્ય અશુદ્ધિ પામી પાંચપરર દિવસમાં પાછા શુદ્ધ થઈ જાય છે, એટલે કે સ્પૃશ્ય અને છે, નતિથી અસ્પૃશ્ય એવો તો ફક્ત એક ચાંડાલને કહ્યો છે.

ત્યારે એ ચાંડાલ તે કોણ એ પ્રશ્ન હોયો થાય છે; એનું સંજ્ઞા મનન કરીએ. મનુસ્મૃતિમાં ચાંડાલની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે:—

શ્વદાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચંડાલધાધમો વૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યવિપ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥

શ્વદથી વૈશ્ય-ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણસંકર પુત્રો અનુક્રમે આયોગવ-ક્ષત્તા-અને માણસજાતમાં અધમ એવા ચાંડાળ નામે જોળાયા છે.) બ્રાહ્મણ-કન્યામાં શ્વદથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ચંડાળ કહ્યો છે. અનુસૌમ લગ્નો શાસ્ત્રવિદિત માન્યાં છે, પણ આપણા સર્વ શાસ્ત્રકારોના પ્રતિસૌમ લગ્નો પ્રત્યે અત્યંત ક્રોધ છે, એકે એક સ્મૃતિકાર એવાં લગ્નને શાસ્ત્રગદિત ઠરાવે છે. આ જમાનામાં આપણાથી હવે એ કાપ થઈ શકે તેમ નથી. દિન્દુ હોવા છતાં બ્રાહ્મણકન્યા અને શ્વદુષ્ટક 'ગિવિલ મેરેજ' કરે તો તેની સંતતિને આપણે દાલના પરદેથી રાત્નના કાપડા પ્રમાણે ચંડાળ ઠેરવી શકીએ તેમ નથી. હવે પ્રાચીનતાવાદી મનાતનીઓ અને તેટલો કાપ કરે તોપણ બગવાન શંકરાચાર્ય જણાવે છે તેમ:—

નહિ સાટોપોડપિ હિષ્ણિમઃ સવિષો ભવતિ ।

[ડુંકું (સર્પના આધારનું પ્રાણી) ગમે તેટલી ફેણ ઊંચીનીચી કરે તોપણ તે વિષયુક્ત અને તેથી હાનિકારક થતું નથી.] અરતુ...આહણી ને શદ્રના પુત્રને મનુએ ચંડાળ કહ્યો છે પણ એ ઉક્તિ સુધારીને બીજી એક જગ્યાએ તેને એ ‘આહણચંડાળ’ કહે છે:—

યસ્તુ તત્કારયેન્ મોહાત્ સજાત્યા સ્થિતિયાન્યયા ।

યથા બ્રાહ્મણચળ્હાલઃ પૂર્વદષ્ટસ્તથૈવ સઃ ॥

(કાષ્ઠ આહણ ચાર જુદા જુદા વર્ણોની સ્ત્રીઓ પરણે અને પોતાની જાતિની આહણકન્યા હોવા છતાં મોહથી બીજી જાતિની સ્ત્રી ઉપર પક્ષપાત બતાવે તો આગમના અધ્યાયમાં જેમ શદ્રથી આહણકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કહ્યો તેમ આ માણસ પણ ‘આહણ ચંડાળ’ સમજવો.) આપણે આહણજીવ-આહણપરકર-એવા શબ્દો વાપરીએ છીએ તેમ ‘આહણચંડાળ’ શબ્દ પણ તે પુત્રની અધમતા બતાવવાને યોગ્યો લાગે છે. કેટલાકનો મત એવો છે કે અમુક ખાસ જાતિ ચંડાલ મનાતી હતી, પણ તે જાતિનું તો ક્યારનું ય સાવ નિમૂલન થઈ ગયું છે. પ્રતિશોભ લગ્નો પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર અવર્તેતો તેને પરિણામે અનાયોની અનેક જુદી જુદી જાતિમાંથી જેની જેની સાથે જે જે વર્ણસંકર પ્રભવું કિંચિત્ પણ ગુણસામ્ય જણાયું તેને તે તે અનાય જાતિનું અભિધાન અપાયું છે. આમ આહણીશદ્રપુત્ર ચંડાળ કહેવાયો, પણ મનુભગવાન અનાય ચંડાળથી ખાસ જુદો પાડવા તેને આહણચંડાળ કહે છે. આવી જ રીતે પ્રવ્રજિતનો પુત્ર ‘વૈદ્ર ચંડાળ’ કહેવાય છે.

યે ચ પ્રવ્રજિતાપત્યા યા ચૈષાં બીજસન્તતિઃ ।

વિદૂરા નામ ચાળ્હાલી જાયન્તે નાત્ર સંશયઃ ॥ અગ્નિઃ ૮: ૧૮:

(એક વાર પ્રવ્રજિત થયેલાનાં અપત્ય અને તેનો બીજો વિસ્તાર વિદ્ર ચંડાલ નામે નિઃસંશય ઓળખાય છે.)

ચંડાળ શબ્દ ઘણો જ તિરસ્કારસૂચક છે. ચંડાળ શબ્દથી અરુપરૂપ તે અનાયચંડાલ અને તેના જેવા ગુણવાળા સંધળા, એવું આ બધા ઉપરથી લાગે છે. જેને ચંડાળ કહેવામાં આવ્યા છે તે આખી હિંદુ જાતિથી બહિષ્કૃત મનાય છે, ચાતુર્વર્ણ્યમાંથી નિષ્કાસિત મનાય છે અને મહાપાતકી કરતાં પણ નીચ લેખાય છે. આગળ આપેલા આપસ્તંબ સ્મૃતિના અવતરણમાં:—

પ્રથમેહ્નિ ચાળ્હાલી દ્વિતીયે વ્રહ્મધાતિની ।

તૃતીયે રજકી પ્રોક્તા ચતુર્થેહ્નિ શુચ્યતિ ॥

રજકી અને વ્રહ્મધાતિની વચ્ચે જેટલું ઉચ્ચનીચનું અંતર છે તેટલું જ વ્રહ્મધાતિની અને ચંડાલી વચ્ચે છે; અર્થાત્ ચંડાળને વ્રહ્મહત્યા માતૃમમન વગેરે મહાપાતક કરનારાથી પણ નીચો ગણ્યો છે.

પ્રાચીન સમયમાં એવા ઘણા હતા કે જેમને મ્લેચ્છ વગેરે નામો અપાતાં. બોધાયન મ્લેચ્છ શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે:

ગોમાંસત્વાદકો યસ્તુ વિરુદ્ધં વહુ ભાષતે ।

સર્વાચારવિહીનસ્તુ મ્લેચ્છ દત્તભિષીયતે ॥

(ગોમાંસ ખાય એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મની વિરુદ્ધ બોલી તેની નિંદા કરે, હિંદુઓને સ્વીકાર્ય આહારવિહાર જેને સ્વીકાર્ય નથી અર્થાત્ હિંદુઓના નૈતિક નિયમને પણ જે માનતો નથી એવો માણસ મ્લેચ્છ કહેવાય છે.)

મનુસ્મૃતિ વાંગી ધણા પુરાવિદો એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે એ લખાઇ તે સમય ' પેન-હિંદુધર્મ 'નો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે એકસો પચાસ વર્ષ ઉપર પુષ્પગિત્ર સેના-પતિના દરબારમાં ભૂચુ નામના એક મહાસમર્થ ઋષિએ - એ સ્મૃતિ રચી એમ કૃતલાક આધુનિક પંડિતોનું માનવું છે. સેનાપતિ પુષ્પગિત્ર વ્યાજ્ઞાણુ હતો એવો પણ કૃતલાકનો મત છે. મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે હિંદુ જાતિનો ઉચ્ચ ત્રૈવર્ણિક પ્રજાસમૂહ અને તેની સેવા કરનારો શૂદ્ર વર્ગ ગામની અથવા શહેરની વચ્ચે રહે, અન્યજ કહેવાતો હિંદુઓનો નીચો વર્ગ ગામને પાદરે રહે અને એ રીતે અન્તે મયાઃ અન્તયાઃ તેજ્યો જાતાઃ અન્ત્યજાઃ એ નામની યથાર્થતા સિદ્ધ કરે અને ચાંડાલ મ્લેચ્છ વગેરે ગામની બહાર રહે, આવી ગોઠવણ દેખાય છે. ચાંડાલે રાત્રે ગામમાં દૂરવું પણ નહિ એવી, પણ મનુભગવાતની સાફ આજ્ઞા છે. મનુસ્મૃતિના સમય કરતાં આપણો સમય કૃતલો ફરી ગયો છે તેની કલ્પના કંઈ નહિ તો આટલા પરથી જ આવી શકે એમ છે. પણ એ વિષયમાં અત્રે જિતરાય એમ નથી.

હવે અંત્યજની ટીપમાં જેનું નામ નથી એવા ડેડબંગીના સમૂહને હિંદુજાતિથી બહિષ્કૃત ચાંડાલના વર્ગમાં મૂકવા એ યુક્ત છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો, એ લોકો હિંદુ છે, હિંદુજાતિથી જરાયે બહિષ્કૃત નથી. બીજું, એ લોકો હિંદુ દેવદેવીને પૂરી અદ્વાધી માને છે. ત્રીજું, કોઈએ તેમની પતિત એટલે મહાપાતકીમાં ગણના કરી નથી ને કરી શકે તેમ પણ નથી; તો મહાપાતકીથી પણ અધમ ગણાવવા એવા ચાંડાલમાં તેમની ગણતરી કરવાની વાત જ ક્યાં ? ચોથું એ લોકો પણ ઉચ્ચ વર્ણને મળતા જ આચાર-વિચાર પોતાને અતુલ ધરી તે પ્રમાણે ચાલે છે એટલે તેમને સર્વાચારવિહીન પણ કહેવાય એમ નથી. પાંચમું તે લોકો હિંદુ ધર્મના વિરોધી નથી એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મના વિકાસમાં જિલ્લો તેમનો મોટો ફાળો છે. એક જ ઉદાહરણ લઈએ દક્ષિણના દ્રાવિડ ભક્તિ-સંપ્રદાય બહુજિતો છે. તેમાં આચાર્યો કરતાં પણ આલ્વારો ઉચ્ચતર સ્થાન ભોગવે છે. એ આલ્વારોમાંના કૃતલાક ધણા જ પ્રસિદ્ધ આલ્વારો ડેડ જાતિના હતા. ઉપરાંત હિંદુ જાતિ અને હિંદુ દેવાલયોની રક્ષા કરવાના ધર્મકાર્યમાં પણ ઉચ્ચ હિંદુઓ તેમનો આશ્રય આવકાર-લાયક લેખે છે. હવે આ વર્ગને ચાંડાલની કાટિમાં કોઈ પણ પ્રકારે મૂકી શકાય એમ છે ? અને જો એમ ન થઈ શકે તો તેમને અરપૂરય કષ્ટ રીતે ગણી શકાય કે કહી શકાય ?

કૃતલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે અરપૂરયો ગાયને નહિ પણ મરેલી ગાયને પણ ખાય છે, અને કૂતરાને પણ ખાય છે. આ એક ખોટો આલેખ જ છે. અંબુક ચોટી બ્યક્તિના દોષથી આખા વર્ગને નીચો પાડવાની આ સાધારણ યુક્તિ છે. ગાંધીજીના આશ્રમમાં ડેડ લોકોને રાખવામાં આવે છે તે ગોમાંસ તો શું પણ કોઈ પણ જાતના માંસને ઉપયોગ કરતા નથી. વળી તેઓએ તો દારુ તાડીને, પણ ત્યાગ કર્યો હોય છે. ડેડ-બંગીઓ

અસ્પૃશ્ય નથી એમ કહેવાંથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે જે ખરેખરા અશુદ્ધ હોય તેમનો પણ સ્પર્શ કરવો. વળી ગોમાંસભક્ષકને અશુદ્ધ માનીએ તો હિન્દુની ઇતર પ્રિયતી અને મુસલમાન જાતિ પણ એટલી જ અસ્પૃશ્ય થાય અને શાસ્ત્રકારોએ જે પંચ પંચનશ્ચાઃ સમઘ્ચાઃ માન્યા છે તેમાંના જે ત્રણ કે પાંચેનો યથેષ્ટ આહાર કરનારી બધી જ અહિન્દુ જાતિ અસ્પૃશ્ય જ ગણાવી નોંધેલું. એ ઉપરાંત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બધા જ ઢેડ-ભંગીઓ કંઈ મેહું ઉપાડવાનો, માતંગનો કે મારાનો ધંધો કરતા નથી. તેમાંના કેટલાક વણકરનો ધંધો પણ કરે છે, કેટલાક વેઠિયા તરીકે સેવા કરે છે, કેટલાક મ્યુનિસિપાલિટીમાં જાંતજાતનું કામ કરે છે. કોઈ ખેતરમાં પાપડી વાવે છે; કોઈ નળમાં પાણી પૂરું પાડતી વખતે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે અને કેટલાક તો ખેતરની કામ પણ કરે છે. કરનાળી ગામમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો જ વસે છે અને તેની પાસેના પીપરિયા ગામમાં ઢેડ અને એવી વર્ણ જ બહુધા વસે છે. કરનાળીના એક બાઈના ખેતરનું દાણ એકઠું કરવા પીપરિયા જવાનો મારે પ્રયત્ન આવ્યો હતો. જે ત્રણ દિવસ લાગલાગટ જવાનું થવાથી મને માલમ પડ્યું કે ત્યાંના લગભગ બધાજ ઢેડાઓ વણકરનો ધંધો કરે છે. ગોમાંસ તેઓ કદી પણ ખાતા નથી.

એક ફક્કીલ એવી પણ છે કે અન્યજ્ઞે ઉચ્ચ વર્ણોનું ઉચ્છિષ્ટ ખાય છે અને તેથી તેમને અસ્પૃશ્ય માનવા નોંધેલું. શાસ્ત્રમાં એવું વચન પણ છે કે સમસ્ત શૂદ્રજાતિએ ત્રૈવર્ણિકના ઉચ્છિષ્ટનો સ્વીકાર કરવો. શૂદ્ર ધર્મનું વર્ણન કરતાં ગૌતમ કહે છે:—

જીર્ણાનિ ઉપાનચ્છન્નવાસઃ કૂર્ચાદીનિ । ઉચ્છિષ્ટાશનમ્ ।

(જર્ણુ થઈ ગયેલા નોડા છત્રી કપડાં અને સાદડીનો સ્વીકાર તથા ત્રૈવર્ણિકના ઉચ્છિષ્ટનું ભોજન—આ પણ શૂદ્રોનો એક ધર્મ છે.) બધા શૂદ્રો તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલતા નથી; પણ જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલે તેને ધર્મિષ્ઠ કહેવા નોંધેલું કે અસ્પૃશ્ય ?

હવે એક બીજી બાજત તરફ જરા નોંધવું. શાસ્ત્રમાં ઉચ્ચ જાતિને એકલા સ્પર્શનો જ નિષેધ નથી. કેટલાક જોડે માત્ર સ્પર્શનો નિષેધ છે. તેનાથી નીચા વર્ગ જોડે સંભાષણનો નિષેધ છે, અને તેનાથી પણ નીચા જોડે સ્પર્શ અને સંભાષણ ઉપરાંત જરૂર પડે તોયે તેની પરિચર્યાનો નિષેધ છે. આમ ઉત્તરોત્તર સ્પર્શ-સંભાષણ અને પરિચર્યાનો નિષેધ જણાવેલો છે. ગૌતમ જણાવે છે કે:—

ન સ્તેચ્છાશુચ્યધાર્મિકૈઃ સહ સંમાપેત । સંમાપ્ય પુણ્યકૃતો મનસા ધ્યાયેત્ ।

(સ્તેચ્છ, સંધ્યાવંદન ઇલાદિ ન કરનારા અશુચિ આર્યો અને મહાપાતકી સાથે સંભાષણ પણ ન કરવું. કદાચિત્ કયું હોય તો વસિષ્ઠ વગેરે પુણ્યપાત્માઓનું સ્મરણ કરવું.) હરદત્ત ટીકાકાર જણાવે છે કે સ્તેચ્છ એટલે વર્ણાશ્રમધર્મરહિત, અહિંદુ; અશુચિ એટલે સંધ્યાવંદન આદિ ન કરનાર હિન્નવર્ણ; અને અધાર્મિક એટલે પતિત વા પાતકી. હાલ આ બધી અસ્પૃશ્ય અને અસંભાષણીય વ્યક્તિઓને સ્પૃશ્ય અને સંભાષણીય લેખીને આપણે ચાલીએ છીએ તો એકસો અસ્પૃશ્ય જ ગણાયેલો હોય તેને હવે અસ્પૃશ્ય ગણ્યા કરવાનું હું પ્રયોજીશ ન ?

આપણા શાસ્ત્રકારોએ ચદ્રો પ્રત્યે અતાવેલી સ્પષ્ટ ઉદારતાનો ખિલકુલ ઉપયોગ ન કરીને પણ આપણે કેટલોક અન્યાય કરીએ છીએ. ગૌતમ સાફ જણાવી દે છે કે—

આર્યાનાર્યયોર્વ્યતિક્ષેપે સામ્યમ્ ।

(આર્ય અને અનાર્યનો પરસ્પર પલટો થઇ જાય, એટલે કે આર્ય અનાર્ય જેવું આચરણ કરે અને અનાર્ય આર્ય જેવું આચરણ કરે તો આર્યકર્મા અનાર્ય તે આર્ય જેવો અને અનાર્યકર્મા આર્ય તે અનાર્ય જેવો થઇ જાય છે.) હરહત્ત આ પર ટીકા કરે છે કે

બ્રાહ્મણાદિરપિ અનાર્યકર્મા ચેત્ ન શૂદ્રેણ પરિચરણીયઃ । શૂદ્રોઽપિ આર્યકર્મા ચેત્ અનાર્યકર્મભિઃ इतरैः जात्यपकर्षेण नावमन्तव्यः ।

(બ્રાહ્મણ પણ જો અનાર્યનું કામ કરે તો શૂદ્રે તેની સેવા પણ ન કરવી. અને શૂદ્ર જો આર્ય જેવું વર્તન રાખે તો જો અનાર્ય જેવું વર્તન અને આચરણ રાખનારા છે તેમને, તમે જાતિથી શૂદ્ર છો એમ કહી તે શૂદ્રોની અવગણના કરવાને અધિકાર નથી.)

આની આ વાત મનુ ભગવાન બહીતાં બહીતાં કહે છે :

अनार्यमार्यकर्माणं आर्यं चानार्यकर्मिणम् ।

संप्रधायात्रवीद् ब्रह्मा न समो नासमाविति ॥ मनुः १०: ७३:

અર્થાત્ બ્રાહ્મણકર્મા ચદ્ર બ્રાહ્મણસદૃશ પણ ખરો અને નહિ પણ ખરો. ચદ્રકર્મા બ્રાહ્મણ ચદ્રસદૃશ પણ ખરો અને નહિ પણ ખરો. આ પ્રશ્નનું આજું નિરાકરણ તેઓ બ્રહ્માને પૂછીને લઇ આવ્યા એમ પણ પછી ઉમેરે છે. આ વચનોને અનુસરીને આપણે કેટલા આર્યકર્મા શૂદ્રને બ્રાહ્મણતુલ્ય માન્યા ? બીજો દાખલો લઇએ. બ્રાહ્મણ પોતાના કર્મથી મ્યુત થાય તો સાન્ન્ય શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત કરે છે:-

योऽनघीर्य द्विजो वेदं अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वं आशु गच्छति सान्त्वयः ॥ मनुः २: ૧૬૮:

(જો દ્વિજ વેદ ભણતો નથી અને બીજી ક્ષુદ્ર વસ્તુમાં શ્રમ કરે છે તે પોતે જીવતો અને પોતાના વંશ સાથે તરત જ ચદ્ર બને છે.) બ્રાહ્મણવર્ણના દાથમાં શાસ્ત્રે ધર્મશાસ્ત્રનું વિવરણ કરવાનું કામ મૂક્યું છે પણ કેટલા બ્રાહ્મણને આપણે સાન્ન્ય ચદ્ર ઠરાવ્યા ? એક વધુ દાખલો:

शद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते ।

अश्रेयान् श्रेयसां जातिं गच्छत्यासप्तमाद् युगात् ॥

(બ્રાહ્મણથી ચદ્રકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સારા કર્મથી સાત યુગમાં બ્રાહ્મણ બને છે.) મનુ ભગવાન પણ આમ કહે છે તેનો અર્થ એ છે કે સારા કર્મથી ધીમે ધીમે નવો અને ઊંચો વર્ણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એ સિદ્ધાન્ત મનુ ભગવાને પણ સ્વીકાર્યો છે. યુગનો અર્થ ક્રોધ પાંચ, ક્રોધ બાર, તો ક્રોધ પચીસ વર્ષ કરે છે. એાછામાં એાછાં ૩૫ અને વધારેમાં વધારે ૧૭૫ વરસમાં બ્રાહ્મણકર્મા ચદ્ર બ્રાહ્મણ બની શકે છે. એવા કેટલાક ચદ્રોને આપણે ઊંચી પંક્તિએ ચડાવ્યા ? આવા આવા અનેક અન્યાયોની પરંપરા ગણાવી શકાય તેમ છે. બ્રાહ્મણ વર્ણને સોંપેલા અધિકારનો એ દુરુપયોગ નહિ તો બીજું શું ?

આપણા શિષ્ટાચાર્યોએ ખતાવેલી ઉદારતા આપણે વિસરી ગયા છીએ. પંચદશીકાર વિદ્યારણ્યમુનિ પોતાના જીવનમુક્તિવિવેકના પાંચમા સંન્યાસ પ્રકરણમાં જણાવે છે કે

શૂદ્રસ્યાપિ સંન્યાસેઽધિકારઃ, વૈરાગ્યસ્યાવિશેષત્વાત્ ।

(શૂદ્રને પણ સંન્યાસનો અધિકાર છે; કેમકે તેનો વૈરાગ્ય ઇતર વર્ણના વૈરાગ્યથી જુદો નથી.) સંન્યાસ જેવો ઉત્તમ આશ્રમ શૂદ્રો માટે ખુલ્લો મૂકનાર કોણ? સાચા અને માધવના નામ સાથે સંબંધ ધરાવનાર વિદ્યારણ્ય સ્વામી !

આજે કેટલા શાસ્ત્રીઓ ને સંન્યાસીઓ વિદ્યારણ્ય સ્વામીના આ વચનને આકું-અવળું કર્યા વગર અનુસરવાને તૈયાર છે ?

વેદ એ આપણું પૈતૃક ધન છે-હવે હવે તે સાર્વજનિક થઇ ગયું છે. તેનું એક કારણ એ છે કે પ્રાચીન સમયમાં શ્રુતિનું અધ્યયન જુદી રીતે થતું હતું. શ્રીરામાનુજાચાર્ય જણાવે છે તેમ

ગુરુચ્ચારણાનૂચારણં અધ્યયનમ્ ।

(ગુરુ એકે ત્યાર પછી તેની તે જ વાતનું પાછું ઉચ્ચારણ કરવું તે અધ્યયન.) વેદ-અધ્યયનમાં ગુરુમુખની તેમ જ પરંપરાની આવશ્યકતા હતી. હવે છાપખાનાને લખને અધ્યયનની પદ્ધતિ શુદ્ધિત પુસ્તકવાચનમાં પરિણમી છે. જમાનો પણ કેટલો બદલાયો છે ? થીબ્હો અને ડાયેસન વેદાન્ત એટલે શ્રુતિનો શિરોભાગ શીખી આપણા વેદાન્તના કોલેજના પ્રોફેસરોની પ્રશંસાના પાત્ર થાય, મોનિયર વિદીયમ્સ કૈ. ગૌરીશંકર ઓઝાને, ગુરુ ભેષે એવી એવી અનેક હકીકતો પ્રસિદ્ધ છે. વેદનો નવી પદ્ધતિએ અભ્યાસ ઓર્ફેડનબર્ગ, પીશેલ, ગેઈડનર, રોટ, બોટલ્ડીક વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતો કરે અને તેના ગંભે તે અર્થ બેસાડે તેને આપણા શ્રેષ્ઠ ગણાતા વિદ્વાનો વિદ્યાપીઠોમાં કેટલું મહત્ત્વ આપે છે ! ત્યારે ખીજી તરફ આપણા સંજ્ઞાતીયને એ જ આપણે બહિષ્કૃત રાખીએ એ કંઇ નીતિ છે ? સ્મૃતિઓના સમય પછી આપણા સમયમાં કેટલું બધું પરિવર્તન થયું છે તેનું વધુ વર્ણન આપી વિસ્તાર નહિ કરીએ. મનુ ભગવાન આ ઐતિહાસિક ઘટનાનો સ્વીકાર કરી જણાવે છે કે—

અન્યે કૃતયુગે ધર્માઃ, ત્રેતાયાં દ્વાપરેઽપરે ।

અન્યે કલ્પિયુગે નૃણાં યુગહ્રાસાનુરૂપતઃ ॥

(સત્યયુગના ધર્મ જુદા-તેવા ત્રેતા અને દ્વાપરના અને વર્ણો કળિયુગના પણ જુદા ધર્મો છે. આગલા યુગમાં જે ધર્મ મનાય તેનો પછીના યુગમાં હ્રાસ થાય એ ન્યાયે માણસોના આવા યુગધર્મો છે.) આમ છે તો પછી સંયોગ અને આવશ્યકતા પ્રમાણે યુગધર્મો બદલવાથી આપણા સનાતનધર્મનું સનાતનત્વ કંઇ જતું રહેવાનું નથી, બિલકું તે દૃઢતર થશે. આપણા શાસ્ત્રકારો દેશધર્મ-કુલધર્મ-આચારધર્મ-આપદધર્મ વગેરેની ટીપ આપે છે. અને તે સર્વની ધર્મમાં જ ગણતરી કરે છે. અન્ત્યજ્ઞેદ્વાર શું અત્યારે દેશધર્મ નથી ? અન્ત્યજ્ઞેનો ઉદ્ધાર એ આપદધર્મ પણ નથી ? પરરાત્ન્ય હિન્દુ પર છે એ આપત્તિ નથી એમ ખરા દિલથી કહેનારા કેટલા હશે ? પણ એ રાજકીય દૃષ્ટિબિન્દુથી સૌ અતિપરિચિત છે એટલે તેની ચર્ચા ન કરતાં આ વિષયની એક ચતુઃસ્ત્રી તોધી હવે સમાપ્તિ કરીશું.

૧ વ્યાપકે વ્યાપ્યાન્તર્ભાવઃ (વ્યાપકમાં વ્યાપ્યનો સમાવેશ થાય છે.) વ્યાપક એટલે અધિકદેશરૂપિત અને વ્યાપ્ય એટલે અલ્પદેશરૂપિત. મેઝાહિક અહિંદુ સાથે આપણા શાસ્ત્રમાં બાધનું અધિકદેશત્વ છે, તેઓ અસ્પૃશ્ય અને અસંભાષણીય છેઃ બપારે અત્યજ નો અસ્પૃશ્ય હોય એમ શાસ્ત્રમાંથી નીકળતું હોય તો પણ તે ફક્ત અસ્પૃશ્ય જ છે. હવે નો અહિંદુ સંભાષણીય અને સ્પૃશ્ય એમ બેઉ બન્યા હોય તો એકલા અસ્પૃશ્ય હોય તે સ્પૃશ્ય બનવા જ નોંધ્યે એમ ન્યાયશાસ્ત્ર પણ વ્યાપકમાં વ્યાપ્યનો અન્તર્ભાવ કરી જણાવી રહ્યું છે.

૨ દુરોડપિ સ્વજનઃ ક્ષેયાન્ (દૂરનો પણ સ્વજન વધારે સારો.) મેઝાહિક અહિંદુ સ્વજન નથી તે નો સ્પૃશ્ય મનાય તો આપણાં હિંદુ દેવદેવીને જ પૂજનાર, પછ તે બંને ગમે તેટલા દૂરના, પણ સ્વજન વધારે આવાકારલાયક છે. ધર્મશાસ્ત્ર પણ બધાં સુધી સ્વજન હોય ત્યાં સુધી સરકારના હાથમાં મિલકત જવા દેતાં નથી, એ આદામાં કેટલો બધો ભર્મ રહેલો છે તે મગમ્બવું પડે એમ નથી.

૩ નમ્નોદ્ધતવોઃ પ્રાપ્તૌ સ્વૈકારઃ કાર્ય ઇદમ નમ્રસ્ય (નમ્ર અને ઉદ્ધત એ બેમાંથી પસંદગી કરવાની હોય તો નમ્રનો જ સ્વીકાર કરવો.) અહિંદુ ઉદ્ધત હોય, કવચિત્ વિના કશું મેથીપાક પણ જમાડતા હોય તેના કરતાં જે બિચારા યુગયુગથી આપણી મૂંઝેમાં એ સેવા કરતા હોય એવા નમ્રજનો બીજું કંઈ નહિ તો સ્વાર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ વધારે સ્વીકાર્ય છે !

૪ નિશ્ચિતં યુક્તિયુક્તં ચ યત્ તદ્ ભવતિ નેતરત્ (જે નિશ્ચિત હોય અને દલીલથી ન્યાયયુક્ત હોય તે જ યાય-બીજું નહિ.) એક ઉક્તિ છે કે યન્મનુઃ સદ્યયોત્ત તદ્ ભેષજમ્ - મનુષ્યે જે કંઈ હોય તે દવાસમાન છે. મનુષ્યે હિંદુ સમાજને એક દવા લખી આપી હોય તેની વનસ્પતિમાં કોઈ બીજી જ અણુધારી વનસ્પતિ વટાઈ જાય ત્યારે કાં તો બધી કિંમતી દવા નકામી થઈ જાય અથવા દવાની કોઈ બીજી રીતે શુદ્ધિ કરવી આવશ્યક થઈ પડે. હિંદુ સિવાયની બીજી ત્રણચાર મોટી જાતિઓનું હિંદુમાં આગમન થયું છે એ એક નિશ્ચિત દલીલ છે. અને તેથી હવે તો યુક્તિયુક્ત એ જ છે કે વ્યાપકમાં વ્યાપ્યનો અન્તર્ભાવ કરવો. માત્ર તર્કનો કે શાસ્ત્રનો નહિ પણ આપણી સંતાનો-આપણા અસ્તિત્વનો આ પ્રશ્ન છે એ સર્વે સુજો સમજે જ છે.

કહેવાતા અંત્યજને અહિંદુ સાથે સરખાવી અત્રે એમ સૂચન નથી કે અહિંદુ પણ અસ્પૃશ્ય મનાવા નોંધ્યે. આ પરત્વે યાતવલ્કચ સ્મૃતિની ટીકામાં નીચે પ્રમાણેનું વચન છેઃ

કારવઃ શિલ્પિનો વૈવાઃ, દાસીદાસાસ્તથૈવ ચ ।

રાજાનો રાજમૃત્યાશ્ચ સયઃ શૌચઃ પ્રકોર્તિતાઃ ॥

(કારીગર, શિલ્પી, વૈદ, સેવા કરનારા દાસી અને દાસ, રાજા અને સરકારી અમલદાર—આટલાને સઘઃશૌચ એટલે તેમના કર્મ અને અધિકારથી જ શુદ્ધ ગણવામાં આવ્યા છે.) ઉપર જણાવેલા બધાને સઘઃશૌચ એટલે ‘એકસ-એકિશિયો શુદ્ધ’ માન્યા છે અર્થાત્ તેમના સ્પર્શમાં દોષ નથી. જેમ અહિંદુને આ મોકના રાજાનઃ રાજમૃત્યાશ્ચ વગેરે વર્ગમાં આપણે આપણા વર્તનથી નીરાંતે દાખલ કરી દીધા છે તેમ અંત્યજને પણ દાસીદાસાઃ ના વર્ગમાં કેમ ન મૂકવા ? યાતવલ્કચ ટીકા પ્રમાણે અંત્યજને સઘઃશૌચ ગણ્યા સિવાય છૂટકો નથી.

આ જમાનાના વાયદાને કંઈ કંટાળો પણ કદાચ આવી જાય. એવી આ લાંબી ચર્ચાનો સારાંશ નીકળે છે કે બીજી બધી તકરાર બાબુએ મૂકીએ તોપણ આપણે અત્યારે અંત્યજ્ઞેના સંબંધમાં જે માન્યતા રાખી છે તે ખોટી છે. તર્કથી એ માન્યતા સાબીત થઈ શકે તેમ નથી, ન્યાયદષ્ટિનો એને ટેકો નથી, અને જેમણે શાસ્ત્રો દલી વાંચ્યાં છે વિચાર્યાં નથી એવા ઘણા માની બેડા છે તે પ્રમાણે આપણાં શાસ્ત્રો પણ આ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતાં નથી. દૂકામાં

શૂદ્રૈકદેશાઃ જાતિતઃ સાન્વયં અનન્તકાલં અસ્પૃશ્યાઃ, અન્યજત્વાત્ ॥

થ દ્રોનો એક ભાગ જાતિથી, વંશપરંપરા માટે, હમેશનો અસ્પૃશ્ય છે; કારણ કે તે અંત્યજ છે એવી કંઈક હાલની આપણી માન્યતા છે તે કાંઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

અનન્તકાલં હ. દેવે

વજ્રસૂચિકોપનિષત્

[આ ૧૦૮ ઉપનિષદો પૈકીનું ઉપનિષદ છે. તેમાં બ્રાહ્મણ દેવે ગણુવેા તેની ચર્ચા છે. તે ચર્ચામાં જીવ એ બ્રાહ્મણ નથી, તેમ દેહ એ બ્રાહ્મણ નથી વગેરે સિદ્ધ કર્યું છે. આ દલીલ જેટલી બ્રાહ્મણને લાગુ પડે છે તેટલી જ ચાંડાલને પણ લાગુ પડે છે. જીવ એકરૂપ છે માટે જીવ એ બ્રાહ્મણ નથી તો ચાંડાલનો પણ જીવ ચાંડાલ નથી. જો દેહ બ્રાહ્મણ નથી તો દેહ ચાંડાલ પણ નથી તેમ જ જો જાતિથી માણસ બ્રાહ્મણ નથી તો જાતિથી ચાંડાલ પણ નથી. નાતોની શ્રેણીને એક છેડે બ્રાહ્મણ પૂજ્ય છે બીજે છેડે ચાંડાલ અસ્પૃશ્ય છે, અને નીચેની દલીલોથી જાણે છેડા અસિદ્ધ થાય છે એ દેખીતું છે. અને બરાબર આ જ દલીલ; જીવ એકરૂપ હોઈ અસ્પૃશ્ય ન હોઈ શકે, દેહ પાંચભૌતિક સૌનો સરખો હોઈ અસ્પૃશ્ય ન હોઈ શકે એ દલીલ 'માની' કવિ અનવર સાહેબે "કાયા તારી શાથી વટલાણી ?" એ કાવ્યમાં કરી છે જે આ અંકમાં અન્યત્ર ડાપેલું છે. ૨૧.]

યજ્ઞાનાદ્ યાન્તિ મુનયો બ્રાહ્મણ્યં પરમાદ્મુતમ્ ।

તત્રૈવદબ્રહ્મતત્ત્વમહમરમીતિ ચિન્તયે ॥

ૐ આપ્યાંયન્તિ શાન્તિઃ ॥

ચિત્સદાનન્દરૂપાય સર્વધીવૃત્તિસાક્ષિણે ।

નમો વેદાન્તવેદાય બ્રહ્મણેઽનન્તરૂપિણે ॥

ૐ વજ્રસૂર્ચો પ્રવક્ત્યામિ શાસ્ત્રમજ્ઞાનભેદનમ્ । દૂષણં જ્ઞાનહીનાનાં મૂષણં જ્ઞાનચક્ષુષામ્ ॥
બ્રહ્મક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રા इति चत्वारो वर्णास्तेषां वर्णानां ब्राह्मण एव प्रधान इति वेदवचनानु-
रूपं स्मृतिभिरप्युक्तम् । तत्र चोद्यमस्ति को वा ब्राह्मणो नाम किं जीवः किं देहः किं जातिः

કિં જ્ઞાનમ્ કિં કર્મ કિં ધાર્મિકમિતિ । તત્ર પ્રથમો જીવો બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ । અતીતા-
નાગતાનેકદેહાનામ્ જીવરયૈકરૂપત્વાત્ એકસ્યાપિ કર્મવશાદાનેકદેહસંભવાત્ સર્વશરીરાણાં
જીવરયૈકરૂપત્વાચ્ચ । તસ્માન્ જીવો બ્રાહ્મણમિતિ । તર્હિ દેહો બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ । આ-
ચન્ડાલાદિપર્યન્તાનાં મનુષ્યાણાં પાશ્વભૌતિકત્વેન દેહરયૈકરૂપત્વાજ્જરામરણધર્માધર્માદિસામ્ય-
દર્શનાદ્ બ્રાહ્મણઃ શ્વેતવર્ણઃ ક્ષત્રિયો રક્તવર્ણો વૈશ્યઃ પીતલવર્ણઃ શૂદ્રઃ કૃષ્ણવર્ણમિતિ નિયમા-
ભાવાત્ । પિત્રાદિશરીરદહને પુત્રાદીનાં બ્રહ્મહત્યાદિદોષસંભવાચ્ચ । તસ્માન્ દેહો બ્રાહ્મણ-
મિતિ । તર્હિ જાતિબ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ । તત્ર જાત્યન્તરજન્તુષ્વનેક જાતિસંભવા મહર્ષયો
વહવઃ સન્તિ । ઋષ્યશૃંગો મૃગ્યઃ, કૌશિકઃ કુસાત્, જાંબૂકો જંબૂકાત્, વાલ્મીકો વલ્મીકાત્,
વ્યાસઃ કૈવર્તકન્યાકાયામ્, શશપૃષ્ઠાત્ ગૌતમઃ, વસિષ્ઠ ઈર્વશ્યામ્, અગત્યઃ કલશે જાતમિતિ
શ્રુતત્વાત્ । એતેષાં જાત્યા વિનાપ્યગ્રે જ્ઞાનપ્રતિપાદિતા ઋષયો વહવઃ સન્તિ । તસ્માન્ જાતિ-
બ્રાહ્મણમિતિ । તર્હિ જ્ઞાનં બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ । ક્ષત્રિયાદયોઽપિ પરમાર્થદર્શિનોઽભિજ્ઞા વહવઃ
સન્તિ । તસ્માન્ જ્ઞાનં બ્રાહ્મણમિતિ । તર્હિ કર્મં બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ । સર્વેષાં પ્રાણિનાં
પ્રારબ્ધસંચિતાગામિકર્મસાધર્મ્યદર્શનાત્કર્માભિપ્રેરિતાઃ સન્તો જનાઃ ક્રિયાઃ કુર્વન્તીતિ ।
તસ્માન્ કર્મં બ્રાહ્મણમિતિ ॥ તર્હિ ધાર્મિકો બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ । ક્ષત્રિયાદયો હિરણ્યદાતારો
વહવઃ સન્તિ । તસ્માન્ ધાર્મિકો બ્રાહ્મણમિતિ । તર્હિ કો વાં બ્રાહ્મણો નામ । યઃ કથિદા-
ત્માનમદ્વિતીયં જાતિગુણક્રિયાહીનં પદ્મમિપદ્મભાવેત્યાદિસર્વદોષરહિતં સત્યજ્ઞાનાનન્દાનન્ત-
સ્વરૂપં સ્વયં નિર્વિકલ્પમશેષકલ્પાધારમશેષભૂતાન્તર્યામિત્વેન વર્તમાનમન્તર્યહિધાકાશવદનુ-
સ્યૂતમલ્ખણાનન્દસ્વભાવમપ્રમેયમનુભવૈકલ્પેદમપરોક્ષતયા ભાસમાનં કરતલામલકવત્સાક્ષાદપરો-
ક્ષીકૃત્ય કૃતાર્થતયા કામરાગાદિદોષરહિતઃ શમદમાદિસંપન્નો ભાવમાત્સર્યતૃષ્ણાશામોહાદિરહિતો
દંભાહંકારાદિભિરસંસ્પૃષ્ટચેતા વર્તત એવમુક્તલક્ષણોયઃ સ એવં બ્રાહ્મણમિતિ શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણેતિ-
હાસાનામભિપ્રાયઃ । અન્યથા હિ બ્રાહ્મણત્વસિદ્ધિર્નાસ્ત્યેવ । સદ્ધિદાનન્દમાત્માનમદ્વિતીયં બ્રહ્મ
ભાવયેદાત્માનં સદ્ધિદાનન્દં બ્રહ્મ ભાવયેદિત્યુપનિષત્ ॥ ૬૦ ॥ આપ્યાયન્તિવતિ-શાન્તિઃ ॥
મિતિ વજ્રસૂચ્યુપનિષત્સમાપ્તા ॥

જેના જ્ઞાનથી મુનિઓ પરમ-અદ્ભુત બ્રાહ્મણને પામે છે, તે તથુ ૫૬ (સત્
ચિત્ આનંદ)વાળું બ્રહ્મતત્ત્વ હું હું એમ ચિંતન કરું છું. ૬૦ આપ્યાપન્તુ એ શાન્તિ-
પાઠ છે. ચિત્ સત્ અને આનન્દરૂપ બધાની શુદ્ધિ અને વૃત્તિના સાક્ષિરૂપ, વેદાન્તથી
બાહ્યવા યોગ્ય અનન્તરૂપવાળા બ્રહ્મને નમસ્કાર કરું છું.

૬૧ જે અજ્ઞાનને બેદનારું છે, જ્ઞાનરીનોને દુષણરૂપ છે અને જ્ઞાનના
નેત્રવાળાને પ્રૂણરૂપ છે તેવા વળ્યચી શાસ્ત્રનું કથન કરીશ. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય
વૈશ્ય શૂદ્ર એવા ચાર વર્ણો છે. તે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ પ્રધાન છે એમ વેદનાં
વચનોને અનુકૂળ સ્મૃતિઓએ પણ કહ્યું છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે : બ્રાહ્મણ કાણ છે ? શું

જીવ બ્રહ્મણ છે ? શું દેહ બ્રહ્મણ છે ? શું, જાતિ-બ્રહ્મણ છે ? શું જ્ઞાન બ્રહ્મણ છે ? શું કર્મ બ્રહ્મણ છે ? શું ધાર્મિક બ્રહ્મણ છે ? ત્યાં પ્રથમ જીવ બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. કારણ કે આવી ગયેલા અને આવવાના દેહોમાં જીવ એકરૂપ રહે છે, એક જીવને કર્મને ક્ષીણ અનેક દેહો લેવાનો સંભવ છે, અને સર્વ શરીરોમાં જીવ એકરૂપ છે. માટે જીવ એ બ્રહ્મણ નથી. ત્યારે દેહ એ બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. ચંડાલથી માંડીને બધા માણસોના પંચમૂતના દેહો પંચમૂતના અનેકા હોય. એકરૂપ છે, જરા મરણ પુણ્ય પાપ વગેરે બધામાં એકસરખાં છે, બ્રહ્મણ શ્વેતવર્ણ, ક્ષત્રિય રક્તવર્ણ, વૈશ્ય પીતલવર્ણ, શૂદ્ર કૃષ્ણવર્ણ એવો કોઈ નિયમ નથી. (દેહ બ્રહ્મણ હોય તો) પિતા વગેરેના અગ્નિદાહથી પુત્રો વગેરેને બ્રહ્મહત્યા દોષ આવવાનો સંભવ છે. માટે દેહ બ્રહ્મણ નથી. ત્યારે જાતિ બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. કેમકે બીજી જાતનાં જંતુઓમાં અનેક જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં મહર્ષિઓ ધણા છે. અખ્યશૃંગ મુગવંશમાં, કૌશિક કુશમાંથી, જમ્બૂક જમ્બૂકમાંથી, વાલ્મીકિ રાક્ષસમાંથી, વ્યાસ માછીમારની કન્યામાંથી, શરા-પૃષ્ઠમાંથી ગૌતમ, વસિષ્ઠ ઉર્વશીમાંથી, અયસ્ત્ય કલંશમાં જન્મી હોતો એમ સંભળાય છે. આ ઋષિઓમાં જાતિ વિના પણ આગળ જતાં જ્ઞાનસિદ્ધ થઈને ધણા ઋષિઓ થયા છે. માટે જાતિ એ બ્રહ્મણ નથી. ભારે જ્ઞાન બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. ક્ષત્રિયો વગેરે પણ પરમાર્થદર્શન કરનારા અને જ્ઞાનવાન ધણા હોય છે. માટે જ્ઞાન એ બ્રહ્મણ નથી. ભારે કર્મ બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી; કારણકે બધાં પ્રાણીઓનાં પ્રારબ્ધ સંચિત અને આગામિ કર્મો એકસરખાં છે, કર્મથી પ્રેરાઈને માણસો ક્રિયા કરે છે; માટે કર્મ બ્રહ્મણ નથી. ભારે ધાર્મિક બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. ક્ષત્રિય વગેરે સોનાનું દાન કરનારા ધણા છે; માટે ધાર્મિક બ્રહ્મણ નથી; ત્યારે કોણ બ્રહ્મણ છે ? જે કોઈ અદિતીય, જાતિ શુદ્ધ ક્રિયારહિત, છ શુદ્ધ, છ વિકાર વગેરે સર્વ દોષરહિત, સત્યજ્ઞાન આનંદ અનંતસ્વરૂપ, સ્વયં નિર્વિકલ્પ હોઈ સર્વ કલ્પનાના આધારરૂપ, સર્વ જોતોમાં અન્તર્યામી હોય વર્તમાન, અંદર અને બહાર આકાશની પેઠે આપી, અખંડ આનંદ સ્વભાવવાળો, માત્ર અનુભવથી જણાય એવા, અપરોક્ષપણે જાસતા, આત્માને હથેળીમાંના આમળાની પેઠે સાક્ષાત્ અનુભવીને કૃતાર્થપણથી કામરાગ વગેરે દોષરહિત, શમ દમ વગેરેથી સંપન્ન, વિકાર માત્સર્ય તૃષ્ણા આશો મોહ વગેરેથી રહિત, દંભ અહંકાર વગેરેથી અસ્પૃષ્ટ ચિત્તવાળો હોય, એવા લક્ષણવાળો જે હોય તે જ બ્રહ્મણ છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિ પુરાણ પ્રતિષ્ઠાસતો અભિપ્રાય છે. તે સિવાય બ્રહ્મણત્વની સિદ્ધિ નથી જ.

સમ્યગ્જ્ઞાનંદ અદિતીય આત્માની બ્રહ્મરૂપે ભાવના કરવી, આત્માની સમ્યગ્જ્ઞાનંદ બ્રહ્મરૂપે ભાવના કરવી. इति उपनिषत् साध्यापन्तુ વગેરે શાન્તિપાંકજ.

• ઇતિ વજ્રસૂચિ ઉપનિષત્ સમાપ્ત.

૧ વહ્નિ તે કામ ક્રોધ લોભ મદ મત્સર હરો એમ જણાય છે.

૨ જન્મ, દોષ, ફેરફાર થવો, વધવું, ફીણ થવું, નાશ થવો એ છ વિકારો જણાય છે.

કાયા તારી શાથી વટલાણી ?

કાયા તારી શાથી વટલાણી ! મૂરખ મન,
કાયા તારી શાથી વટલાણી રે હે જી !

૨૬૦

પાંચ તત્ત્વની કાયા બની તારી પ્રાણી,
તેના માંદો એતન આવ્યો રે હે જી,
એતન કાયાને કશું વટાવ ન હોય એ તો .
ડેડ ભંગિયાનું પીએ પાણી, મૂરખ મન, કાયા તારીં

૧

જે રે વસ્તુની તારી કાયા બંધાણી પ્રાણી,
ડેડ ભંગિયાની કાયા તેવી રે હે જી,
એતન તો સવેનો એક જ રૂપ છે
તેમાં તે જીદાઈ શાની બાણી ! મૂરખ મન, કાયા તારીં

૨

ન્યાંથી તું આવ્યો ત્યાંથી સર્વે લોકો આવ્યા,
સૌનું જન્મ મરણ એક બાતે રે હે જી,
શરીરનો ઘાટ સૌનો એક જ સરીખો,
સરખા હાથ પગ સુખ વાણી, મૂરખ મન, કાયા તારીં

૩

ખાવાના કાળે છે સૌને માટીના પદાર્થ સૌ,
માટીથી થયું ને માટી ચાશે રે હે જી,
પાંચ તત્ત્વ વિના બીજું કયાંથી આવ્યું એ તો ?
સર્વે વસ્તુ એક પરમાણી. મૂરખ મન, કાયા તારીં

૪

આ રે કાયામાં તારી શું રે બગડ્યું છે પ્રાણી,
ઘટ્યું ને વધ્યું તો કાંઈ નથી રે હે જી,
મન બગડ્યાથી સર્વે સંસાર બગડ્યો,
સંકા તારા મનમાં લરાણી, મૂરખ મન, કાયા તારીં

૫

જે જે વસ્તુ જુએ તેને મારું અંગ ભેજે પ્રાણી,
તેમાં ને તારામાં ભિન્ન નથી રે હે જી,
એક બ્રહ્મ એર દ્વિતીયા નાસ્તિ છે. પ્રાણી,
જ્ઞાની તણી વાણી છે વખાણી, મૂરખ મન, કાયા તારીં

૬

ઢેડાનો મનખો

મનખો ઢેડાનો બાપ ! શે દીર્ઘા રે રામ (૨)

એને પડખાયે દેહ અબડામ
મારા ઢેયાની હાથ કાછ સાંભળો રે રામ.
અંધારી રાત કાળા મેઘલી રે રામ
એથી બૂંડો ઢેડાનો અંવતાર...મારાં

પાપો, શાપોનો ભર્યો સુડલો રે રામ
એને માથે આદીને ફરનાર...મારાં

નથી રે ધરતી ને નથી આબેહું રે રામ
નથી ઢેડાનો કાછએ આધાર...મારાં

મોટા બંધામ મેડી બગલા રે રામ,
પાડી નાખો ઢેડાનાં, ધરખાર...મારાં

બાંધું હું એક ખૂણે ખોરડું રે રામ,
ચેલાં ધનિયાંની આંખ લાલ ચામ...મારાં

રમતા આકાશ કાટિ તારલા રે રામ
મારાં ભવનાં અંધારોનાં બંધ...મારાં

જોવા મથરાત બાળમૂખડું રે રામ
મારે ધરમાં ન દીવો, ન ઠામ...મારાં

અડધી વીતી ન રાત ઉઠવું રે રામ
આંખ દુઃખે તો આંગળીઓ ખોશ...મારાં

આથે આથે તે ખડખેતરાં રે રામ
હડી કાઢી જાવું રે ! ચાર કોશ...મારાં

બાધી જવા બે સડા બાખરા રે રામ
સાથે મીઠું લેવું બે તલબાર...મારાં

પાણી પીઓ ને ગળો છુટડા રે રામ
ગળે લાગે તો ઠંકિા થપાટ...મારાં

માથે સપાછડા ઉભો રીયો રે રામ
એની ગાળાપાડું નહિ પાર...મારાં

ધરતી ધગી ને ઉડે ફેડલા રે રામ
 પ્રાણ પાણી બનીને વહી જાય...મારાં
 પેટે બળેલ પડે એવડી રે રામ
 સુખે આવીને મોંદડી વીઆય...મારાં
 વાઢો રે ધાસ વાઢો આંગળી રે રામ
 ભેગાં વાઢો આપખુંનાં એધાણ...મારાં
 બાવળની ડાળ બાંધ્યાં ઘોડિયાં રે રામ
 જરી હાલે તો ધણો મોંકાય...મારાં
 રૂવે રૂવે ને થાકી પડે રે રામ
 મારાં દુધલાં ત્યાં તરસ્યે સુકાય...મારાં
 બેધા માતેલ મરત રોડીઆ રે રામ
 ગળાં કાપે ઠહેવાય શાહુકાર...મારાં
 આંખોમાં ઝેરનાં તણાવડાં રે રામ
 એક પક્કે પાડી છે શિકાર...મારાં
 સંભર્યો ય સાપ ઠહી કામનો રે રામ
 એક ઢેડાનું કાપને ન કામ...મારાં
 પાળે કુતાં ને પાળે વાંદરાં રે રામ
 એક ઢેડાને દોઢો કે માર...મારાં
 કુતાં આજોટે ફૂલદોળિયે રે રામ
 મારાં ફૂલડાં બાવળિયે વીધાય...મારાં
 મનખો આવો તે બાપ શે દીધો રે રામ
 એધી ભસ્મેરી જનું જમાત...મારાં
 સુખ દુઃખનું જાન બાપ શે દીધું રે રામ
 એધી ભસ્મેરી પાણીની જાત.....
 મારા હંવાની દાય કોઈ સોંબજો રે રામ.

અસ્પૃશ્ય ! ! !

કાણુ હિંદુ ? કાણુ હિંદુ ? કાણુ હિંદુ છે ?
અર્થજ્ઞ અમે હિંદુ નથી તો કાણુ હિંદુ છે ?
દલિતો અમે હિંદુ નથી તો કાણુ હિંદુ છે ?
પતિતો અમે માણસ નથી તો કાણુ માણસ છે ?

તમને પ્રભુએ શું ધડ્યાં સોનાં કંથે ?
અમને ધડ્યાં દુર્ગધની કાચી ધૂળે ?
આંખો અમારી શું જડેલી કાઠીએ ?

દ્રવ્યો સુગંધી શું લસ્યાં તમ રક્ત ને અસ્થિ
ચીરી શું ઉતરી ગંગનમંડપે આપની હસ્તી ?
જન્મ્યા કદી છેલ્લા—મટયા તેથી અમે બંધુ ?
માખાપને સરખાં જ બહાલાં આગિયો છંદુ.

લાંબ્યા અમે વગડો વાંધીને લાંકડાં;
ઈંધણુ બની પેડાં રસોડે આપનાં;
એને અડચે તો કાષ્ટએ અલગડાઓ ના !

માથે પડી આ ટાલ, માથે બાર લાંબ વહેતાં.
હાથે પડ્યાં છાંત્રાં, કુહાડી હાથમાં લેતાં.
એ હાથ, એ માથું, પવિતર કેમ નહિ વારુ !
સેવા અમારી લો, ન અમને કેમ લો બાપુ ?

વાળી તમારી આંગણાંની ગંદકી
કાધી તમારી શેરીઓ નવચંદની
બદ્ધો હરી, સુખગંધ તમ હૈયે બરી

ગમ્મતે તમારે - માણવા આગળ અમે મૂક્યાં
લાતો ધણી ખાધી તમારી તોય ના ચૂક્યાં
છડીદાર તમ ગૌરવ તણા મૂકને અમે ઊંડ્યા
ત્યારે અશુદ્ધ ગણી અમોને વેગળા કીધા ?

પાઠી પંસીનો એડ કાધી એતરે
દાણુ બરીને કાલબ્યા તવ ઉબરે
દધાઈને પહોંચ્યા તમારે ઉદરે,

અરપૂર્ય કરથી ધાન તો એ રપૂર્ય થઇ ઉગ્યું
પણ રપૂર્ય જલ એ ફૂપનું અરપૂર્ય થઇ ચૂક્યું !
ફવા હવાડા બાંધવા પાપાણુ વહી લાવ્યા
પાપાણુ શુદ્ધ, અશુદ્ધ માનવ ન્યાય એ ક્યાંનો ?

ચીરી ઉતારી ચામડાં જોડાં ક્યાં;
પહેરી તમે ચમચમ કરી ચાલી રહ્યા;
શાસ્ત્રાર્થ વેળા મસ્તકે, એ ઉછળ્યા !

જોડા અમારા શુદ્ધ, પહેરીને જો સુખે;
પણ માનવીજ અશુદ્ધ લેવું નામ નહિ મુખે !
લાવ્યા અમે કંઈ માલ ચીકી વ્હાલથી લીધી;
હલકા ગણી અમને ન એ ફેંકી કદી લીધી;

બાળે અમારાં ખોરાડાં ખુંચી લીધાં !
છૂટમાં અમારાં ખેતરાં દાબી લીધાં !
ફલશાં અમારાં છોડાં બાંધી લીધાં !

રૂપિયા અમારા ધોઇને દૂધે ધરી પૂળ્યા;
મિલકત કરીને કપ્પજ આનંદ તમે ફેલા;
લઇને જીવદોરી અમારી હાથમાં હરખ્યા;
પણ હાંપડા બાળી અમારો ભૂતરા ભડક્યા !

ધર્મિય તમારો ને અમારો એક છે.
પિતા ઉલ્લસનો એક, જીવન એક છે.
પ્રશુની સમીપે ઉભવના હક એક છે.

પૂર્વા તમે તો દેવને જાગી દિવાલોમાં.
પહેરો મૂકી દેવાલયે, તારાં લગાવ્યાં ત્યાં.
અમને દઆવ્યા ને હવે પ્રશુને દઆવો છો !
અમને અરપૂર્ય બનાવીને પ્રશુને બનાવો છો !

સેવા અમારી રપૂર્ય છે તમને સદા;
પસિનો અમારો રપૂર્ય માનો સર્વદા;
પૈસો અમારો પૂત્ય છે તમને સદા;

રે ! પાપને તજવું શૂલી બન્ધુ તજ ખેડા;
ચેતનને ભજવું તજ જડને ભજ ખેડા;
નીચા ઉંચે લેવા શૂલી લીધા તમે ટેલા
દલિતો હંચું, પણ કં બુલો ? માણસ અમે પહેલા.

વૈષ્ણવ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા

અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુ સમાજનો એક ધણો પુરાણો વ્યાધિ છે. આજ સૈકાઓ થયાં એ વ્યાધિએ હિંદુધર્મના દેહને સત્વહીન અને જર્જરિત બનાવી દીધી છે. પણ મહાત્માજી જેવા ચિકિત્સક વૈદે આજે તે વ્યાધિને નિર્મૂળ કરનાર ઔષધોપચાર આપીને હિંદુધર્મના દેહને મરણપ્રાપ્ત દશામાંથી બચાવી લીધી છે એ ખરેખર બારતનું એક મહદ્ ભાગ્ય છે. મહાત્માજીના અનશનથી સૈકાઓ થયાં જડ ધાલીને ઘૂસેલો તે વહેમરૂપી ભૂત આજે નિર્વીર્ય થઇને અદૃશ્ય થતો જાય છે. એવો સમયે ધર્મની દૃષ્ટિએ ખાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા વિષેનો વિચાર કરવો આવશ્યક જણાયાથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે.

વૈષ્ણવધર્મ એટલે સુધારેલો વેદધર્મ

એ તો સૌ જાણ જાણે છે કે વૈષ્ણવધર્મ એ કેવળ ધર્મ નથી, પણ વેદને સુધારેલો ધર્મ છે. આથી આ દેશમાં વૈષ્ણવ ધર્મના જે જે મુખ્ય સંપ્રદાયો છે તે ધણી બાબતમાં વેદધર્મથી જુદા પડે છે. વેદની યજુર્વેદ, તેનો જ્ઞાનકાંડ, તેમાં જણાવેલો ક્ષીશૂદ્રનો વેદાભ્યાસ તથા શ્રવણ મારેનો અનધિકાર-તેના વર્ણશ્રમ ધર્મો આ બધા સમય જતાં નિરુપયોગી જણાવાથી, વૈષ્ણવ ધર્મના ચિંતકોએ તેમને વર્ણ દીધા અને વેદધર્મથી વિલક્ષણ, વિશાળ દૃષ્ટિથી નવી રીતે ધાર્મિક સુધારણાનો વિચાર કર્યો. વેદ અર્થાત્ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય તેમજ શાસ્ત્ર તરીકે લીધું, પણ તે વખતના આચારો તથા રીતિઓમાં ફેરફાર કરી દીધો, અને નવેસરથી ધર્મનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું. ધર્મ એ શારીર ધર્મ નથી, પણ આત્મધર્મ છે અગર ભગવદ્ધર્મ છે, એ વસ્તુનો નવેસરથી તેમજ વિચાર કર્યો. અને ધર્મ એ મુખ્ય વસ્તુ નથી, પણ ધર્મો એ મુખ્ય વસ્તુ છે એ નક્કી કર્યું. અને ધર્મોની ખાતર ધર્મમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો તેથી ધર્મ વિરુદ્ધ કાંઈ પણ થતું નથી, એવો નવીન વિચાર વૈષ્ણવધર્મવાળાઓએ કર્યો. આથી વૈષ્ણવધર્મ એ એક સુધારાની હિલચાલ જ છે. વેદ ધર્મમાં જે જે અનિષ્ટ તંત્રો અગર રીતિઓ દાખલ થયેલી તેને સુધારીને ધર્મના માર્ગને નિષ્કંટક બનાવવા માટે જ આ વૈષ્ણવ સુધારકોના પ્રયત્ન હતા. આ પ્રયત્નના પરિણામે દેશમાં વેદમાર્ગથી વ્યતિરિક્ત સુધારાનો ધર્મ દેશના એક છેડેથી બીજે છેડે વ્યાપી ગયો અને તે સામાન્ય રીતે વૈષ્ણવ ધર્મના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. આ ધર્મમાં રામાનુજ સંપ્રદાય, શ્રીવલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ, શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય ગૌરંગપ્રભુનો સંપ્રદાય, નામદેવ, કબીર, તુલસીદાસ, તુકારામ વગેરે સંતોના સંપ્રદાયો તથા સહજનંદનો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય એમ તમામનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો કહેવાય છે. કારણ કે તેઓ વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારોને સેવ્ય માનીને બાજે છે. આ બધા વૈષ્ણવધર્મોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સહજ સમજાય છે કે અસ્પૃશ્યતા એ ધર્મ નથી, એ એક પ્રકારની રીત છે. અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે તેનો કંદો પણ વાસ્તવિક રીતે સ્વીકાર

વૈષ્ણવસંપ્રદાયો સામાન્ય રીતે શબ્દપ્રમાણને વધારે બળવત્તર માને છે. આ શબ્દ-પ્રમાણમાં પ્રસ્થાનચતુષ્ટયનો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત એ એમનાં ચાર મુખ્ય શાસ્ત્રો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગમાં તો આ ચારનું જ પ્રમાણ મુખ્ય છે. તેઓ સ્મૃતિને માનતા નથી. શ્રુતિની સાથે સ્મૃતિનો જોડે અંશે અવિરોધ હોય તેટલા અંશે તે માને છે. આથી વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત શાસ્ત્રના આધારે અસ્પૃશ્યતાનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ.

વેદમાં શૂદ્રોનું સ્થાન

અસ્પૃશ્યતાનું મૂળ વર્ણના બેદોમાં આપણે કદાપી શકીએ. જ્યારથી એક વર્ણ પોતાને ખીજ કરતાં ચડિયાતી માનતી યદ્ય ત્યારથી ખીજ વર્ણ પહેલાની સરખામણીએ હલકી ગણાવા લાગી. આમાં જે સૌથી હલકામાં હલકી ગણાઈ તે છેવટે ‘અસ્પૃશ્ય’ મનાઈ. વેદ-કાલમાં અત્યારના જેટલી ન્યાતો જેવામાં આવતી નથી. ફક્ત બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એવી વર્ણો જેવામાં આવે છે; જોકે પુરુષમેધ સૂક્તમાં કે પુંથલી, મગધ, સુત, સુધાર, દરજી, હુહાર, દોરડાં ખનાવનાર, ચિકારી, વાંસફોડો, અશ્વપાળ, ગોવાળ, ભરવાડ, ખેડૂત વગેરેનાં નામો આવે છે, પણ એ નામો યાતિસૂચક છે એમ ભાષ્યકાર મહીધર^૧ માનતા નથી; કારણકે ઉપરનાં નામો ચાર વર્ણોમાંથી કોઈપણ વર્ણવાળાને લાગુ કરી શકાતાં હતાં. જે વર્ણવાળો જે ધંધો કરે, તે વર્ણવાળો પછીથી ચદામ તો તે બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર હોય પણ તેને તે નામ લગાડવામાં આવતું હતું. ઋક્, સામ અને યજુર્વેદની સંહિતાના સમયમાં ફક્ત ચાર વર્ણો જ હતી. તેમનામાં હંભુ ઉચ્ચ નીચના વિચારો સખ્ત ખન્યા નહોતા. ઘસ, કેવર્ત, ધીવર અને ચાંડાલ શબ્દોનો પ્રયોગ જેવામાં આવે છે, પણ તે અમુક જાતિના વાચક નહોતા.^૨ અર્થવે વેદમાં પણ આ ચાર વર્ણો મળીને એક રાષ્ટ્ર થાય છે. માટે રાષ્ટ્રની એકતા માટે હિંદુસમાજના ભાગલા તે વખતે કરવામાં આવ્યા નહોતા. અલગજાત પ્રથમની ત્રણ વર્ણો, પોતાને શૂદ્ર કરતાં ચડિયાતી તો માનવા લાગી તો પણ એટલું તો ખર્ચ છે કે તે શૂદ્ર વર્ગ તરફ તેમને તિરસ્કાર નહોતો; એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક સૂક્તોમાં શૂદ્રોને માટે પણ આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.^૩ પણ બ્રાહ્મણયુગમાં ત્રૈવર્ણિક અને શૂદ્ર વચ્ચેના બેદો વધારે સખ્ત ખનતા જાય છે, કે યતમાં તેને અનધિકારી ગણેલો હોવાથી તે યત માટે ગાયોનું દોહન કરી શકે નહિ.^૪ શતપથ બ્રાહ્મણ તથા તૈત્તીર્ય બ્રાહ્મણમાં આવા વિચાર જેવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી લગ્ન સામે કોઈ પણ પ્રતિબંધ જેવામાં આવતો નથી, પણ તા૧૩૫ બ્રાહ્મણમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રતિલોભ લગ્ન સામે હવે અંકુશ મૂકવામાં આવે છે. આમ છતાં પ્રતિલોભ લગ્ન થતાં તો હતાં અને સમાજ શૂદ્ર ઓછાથી યથેલા પુત્રોને હલકા ગણવા લાગ્યો. તા૧૩૫ બ્રાહ્મણમાં વૃત્સ અને મેધાતિથિના પ્રમંથગની એક વાત જેવામાં આવે છે. એક વખતે^૫ મેધાતિથિએ

૧ જુઓ History of Sanskrit Literature by C. V. Vaidya. sect 1. પૃ. ૧૪૬.

૨

૩ પ્રિયં સર્વસ્ય ઉત શૂદ્ર ઉત ભાર્યે [૧૮-૧]

૪ અહવિતેવ તદિત્યાહુઃ યદ્યદ્યો દોગ્ધીતિ તૈ બા. ૩, ૨, ૩, ૬

૫ તા૧૩૫બ્રાહ્મણ ૧૪-૧-૧

વત્સને શૂદ્રપુત્ર કહ્યો, તે ઉપરથી વત્સને બહુ ખોટું લાગ્યું. એને તેણે મેધાતિથિને કહ્યું: 'મેધાતિથિ, તે' જે મારે માટે શબ્દો કહ્યા તે વાજંબી નથી, હું તારા કરતાં પણ વધારે સારો બ્રાહ્મણ છું; છતાં તું મારા કરતાં ઊંચા દરજ્જાનો છું એમ જે માનતો હોય તો ચાલ આપણે બન્ને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીએ અને જે વધારે શુદ્ધ બ્રાહ્મણ હશે તેને કશી પણ ઇજા થશે નહિ.' એમ બોલીને વત્સ માર્મતો મંત્ર ગાતો ગાતો અગ્નિમાં પેઠો અને એમ કહેવાય છે કે તેને કશી પણ અઠગત યજ્ઞ નહિ. તેનો વાળ સરખો પણ બળ્યો નહિ. આ એટલું સૂચવે છે કે આ સમયે ત્રૈવર્ણિકમાંથી જે કોઈ શૂદ્રની સાથે લગ્ન કરે તો તે સમાજમાં હલકો મનાતો. આ બ્રાહ્મણમાં 'માતૃ' નો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. તેઓ આર્ય હતા કે અનાર્ય, તે વિવાદસ્પદ પ્રશ્ન હતો. આ બ્રાહ્મણ ૧૭-૨-૧ માં તેમને 'હીન' ગણ્યા છે. ૨. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં શૂદ્ર માટે કામોત્થાપ્ય અને યથાકામવધ્ય એવા બે તિરસ્કારવાચક શબ્દો વપરાયા છે. આમ છતાં પણ તે જ બ્રાહ્મણમાં આવેલી યન:શૌપની કથા ઉપરથી જણાય છે કે કેટલીક આજતોમાં ત્રૈવર્ણિક કરતાં શૂદ્રો વધારે સારા હતા. યન:શૌપના પિતા અજીર્ઠ પાસે ખાવાનાં સાધનો, ખૂટી ગયાં ત્યારે હરિશ્ચંદ્રના પુત્ર રોહિતના કહેવાથી, પોતાના વચલા પુત્ર શૂન:શૌપને સો ગાયોના બદલામાં હરિશ્ચંદ્રને વચ્ચો અને તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વરુણને બલિ તરીકે આપ્યો. યન:શૌપને ચેચતી વખતે તે એના ખાપને કહે છે, 'તમે જે કર્મ કર્યું છે એવું તો શૂદ્ર પણ ન કરે.' આ ઉપરથી જણાય છે કે જે કે તે વખતે શૂદ્રનો દરજ્જો સમાજમાં એક રીતે હલકો હતો છતાં, કેટલીક વખતે ત્રૈવર્ણિક કરતાં પણ તેમનામાં સારા ગુણો હતા. ઉપનિષદકાલમાં પણ ચાર જ વર્ણો જોવામાં આવે છે. આ દરેક વર્ણનાં કર્મો પણ નક્કી થયાં છે. આમ છતાં વેદાધ્યયન તથા શ્રવણમાં શૂદ્રોનો અધિકાર હતો. ઉપનિષદ સાહિત્યમાં મુખ્ય-પ્રવર્તકોમાં શૂદ્રપુત્રોનાં પણ નામ જોવામાં આવે છે. મહાવાસ ઐતરેય તે ઋગ્વેદના ઐતરેય આરણ્યક અને ઐતરેય ઉપનિષદની મુખ્ય શાખાના પ્રવર્તક છે. તે શૂદ્ર માતાને પેટે જન્મેલા હતા. સત્યકામ જબાલ એ શૂદ્રોનો પુત્ર હતો, પણ સંસ્કારના પ્રભાવથી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી શક્યો અને જ્ઞાત્રાલ નામની શાખા પ્રવર્તવી. જનશ્રુતિ એ એક શૂદ્ર રાજા હતો, અને તેને તત્ત્વવિદ્યાનો અધિકારી ગણવામાં આવ્યો હતો. ૩. વેદકાળનો ઇતિહાસ જોતાં આપણને એટલું સમજાય છે કે હિંદુ સમાજમાં ચાર જ વર્ણો હતા, અને તે વર્ણોમાં જો તે દિવસે ઉચ્ચતીયના બેઠો કહી શકાય. આટલી જ માહિતી આપણને ત્યાંથી મળી શકે છે. પણ 'અસ્પૃશ્ય' વિષે કંઈ પણ માહિતી મળતી નથી. અત્યારની અસ્પૃશ્ય ઇતિહાસ તે વખતની શૂદ્ર હશે; અને તે શૂદ્રોને બીજા ત્રણ વર્ણો કરતાં વિદ્યા, અગર ધંધાને અંગે સામાજિક દૃષ્ટિએ ઊતરતા ગણવામાં આવતા હતા. પણ તેમને 'અસ્પૃશ્ય' ગણવામાં આવતા હતા એના આધારમાં એક પણ પુરાવો મળી આવતો નથી. આથી વેદશાસ્ત્રનો આધાર આપીને એમ કહેવું કે અસ્પૃશ્યતા વેદશાસ્ત્રાનુસાર છે તે માની શકાય નહિ. શ્રી. વિ. રા. શિંડેના માનવા

૧ તત્ત્વ ન લોમ ધર્મોપદ.

૨ હીના વા એતે હીયન્તે ચે પ્રત્ય પ્રવસન્તિ ન. હિ પ્રદ્યર્ચ્ય ચરન્તિ ન કૃષિં ન વાણિજ્યમ્

પ્રમાણે 'આર્ષલોકો દિદમાં બરાબર રિચર થયા પછી અહીંના દસ્યુ લોકોને તેમણે ગામ બદલ રહેવાની ફરજ પાડી અને તેમને અસ્પૃશ્ય દરાવ્યા; કારણ કે તેઓની ભિન્ન સંસ્કૃતિ આર્યોની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ સાથે સેગભેગ થઈ જાય.'^૧ આ કારણે જો અસ્પૃશ્યતાનું ખરું હોય તો અત્યારે તે કારણના અભાવે અસ્પૃશ્યતા ટેંટી શકે જ નહિ. અત્યારે ઉચ્ચવર્ણના દિદુઓ અને અસ્પૃશ્ય ગણાતી વર્ણોની સંસ્કૃતિમાં બહુ ફેર પડતો નથી એટલુંજ નહિ. પણ જો અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતોને ઉચ્ચવર્ણની માફક વિકાસ માટે તક આપવામાં આવે તો તેમની સંસ્કૃતિમાં કોઈ પણ જાતનો ફેર પડે એમ નથી.

ઔપનિષદ્ દૃષ્ટિનો અસ્પૃશ્યતાને આધાર નથી.

વેદના બે વિભાગોમાં બ્રાહ્મણ ગ્રંથો એ પૂર્વકાંડ-કર્મકાંડ કહેવાય છે અને ઉપનિષદો એ ઉત્તરકાંડ અથવા જ્ઞાનકાંડ કહેવાય છે. જ્ઞાનકાંડમાં આત્માના જ ધર્મનું પ્રતિપાદન હોવાથી, જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તમામ વર્ણો એકસરખી જ છે એટલે સમાજમાં બ્રાહ્મણ જેટલા અધિકાર તથા સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે તેટલા અંત્યજવર્ગ ગણાતી જાતિઓ પણ ભોગવવા લાયક છે. આથી ઔપનિષદ્ દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાનો વિચાર કરવામાં આવે તો, તે કોઈ પણ દિવસે ધર્મ હતો એમ કોઈ સુદ્ધિશાળી મનુષ્ય કહી શકે નહિ. ઔપનિષદ્ દૃષ્ટિ ભેદને અવગણે છે; આથી તે કોઈ પણ મનુષ્યનો તિરસ્કાર કરે નહિ. જો કોઈ ધર્મ કાષ્ટનો તિરસ્કાર કરતો હોય તો તે ધર્મ નથી. આ માટે ઉપનિષદનાં નીચેનાં વાક્યો વિચારવા જોઈએ:

યસ્તુ સર્વાણિ મૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપસ્યતિ ।

સર્વમૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥ ૪. ઉ. ૩

જો કોઈ તમામ જૂતોને આત્મામાં જુએ છે, અને આત્માને તમામ જૂતોમાં જુએ છે તે કદી પણ કોઈની નિંદા કરતો નથી.

યથોદકં દુર્ગે વૃષ્ટમ્પર્વતેષુ વિધાવતિ

एवं धर्मान्पृથक् पश्यंस्तानેवानુવિधावति ।

મ્મ. ઉ. ૪-૧૬

ત્યારે વરસાદનું જળ ઉચ્ચ પર્વત પર પડે છે ત્યારે તે ખીણોની અંદર પથરાઈ જાય છે; તેમ જ જો પુરુષ આત્માથી ભિન્ન ધર્મને જુએ છે, તે પણ ભિન્નતાની પાછળ દોડતારો થાય છે. આમાં પણ ભિન્ન દૃષ્ટિ વર્ણવાને શ્રુતિ પ્રભેદ છે. નીચેની શ્રુતિમાં, અગ્નિના દષ્ટાંતથી આત્માનું સર્વવ્યાપકત્વ જણાવ્યું છે.

અગ્નિર્યથેકો મુવનં પ્રવિષ્ટો રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂવ ।

एकस्तथा सर्वमूतान्तरात्મા રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥

૧. ૨. ૫-૬

જેમ એક અગ્નિ જુદા જુદા રૂપે દેખાય તેમ એક આત્મા જુદા જુદા રૂપે દેખાય છે, પણ આત્મા તો સરખો જ છે. આથી બ્રાહ્મણનો આત્મા અને અંત્યજનો આત્મા એક જ છે. જો બ્રાહ્મણદેહમાં આત્મા હોવાથી તે સ્પર્શ અને તો અંત્યજદેહમાં પણ

તે આત્મા હોવાથી શા માટે તે અસ્પૃશ્ય બને તે સમજી શકાતું નથી ! ઔપનિષદ સિદ્ધાંત એ જ વેદસિદ્ધાંત હોવાથી તેની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા કાંઈ પણ રીતે ટકી શકે જ નહિ.

‘ભગવદ્ગીતા’નું સમદર્શિત્વ

ભગવદ્ગીતા એ વૈષ્ણવોનું બીજું પ્રધાન છે. ‘ભગવદ્ગીતા’ એ આત્મધર્મનો ઉપદેશ કરતી હોવાથી કેટલાકના મતે તેની ગણના ઉપનિષદોમાં થાય છે. ‘ગીતા’માં પણ ભેદ જ્ઞાનાની નિંદા કરવામાં આવી છે. અધ્યાય બીજામાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો આપતી વખતે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે કાંઈનો દ્વેષ કરતો નથી. ‘અસ્પૃશ્યતા’માં દ્વેષ ગર્ભિત રીતે જ્ઞેવામાં આવતો હોવાથી ગીતાનો તેને આધાર મળતો નથી. અધ્યાય પાંચમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે પંડિતો તે જ કહેવાય કે જે બ્રહ્મણ, ગો, હાથી, કૂતરો કે ચાંડાલ એ તમામમાં સમદૃષ્ટિ રાખે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિહસ્તિની ।

શુનિચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

કોણ કહી શકશે કે સનાતનીઓની અસ્પૃશ્યતામાં સમદર્શિત્વ છે ?

અધ્યાય દશનો શ્લોક ૩૨માં વાંચો તો તેમાં શ્લોકોને ભક્તિમાર્ગના અધિકારી ગણ્યાં છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્યં યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

લિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥

પાપીઓ પણ પરાગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી અસ્પૃશ્ય, ગીતા પ્રમાણે પ્રભુની ભક્તિના તથા પ્રભુદર્શનના અધિકારી છે જ.

બ્રહ્મસૂત્રો

બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રો જે ઉત્તરકાંડ તરીકે ઓળખાય છે તે પ્રધાનત્રયીમાંનું એક છે. તે આપનિષદ અર્થને જ સૂત્રાત્મક ભાષામાં રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથે ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યા ઉપર બધી જ અસર કરી છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય, ભાસ્કર, નિર્જોઈ તથા મધ્વાચાર્યે તેના ઉપર ભાષ્ય લખ્યાં છે. આ સૂત્રોને અવલોકતાં પણ આપણને અસ્પૃશ્યતાની તરફેણનો એક પણ પુરાવો મળતો નથી. અધ્યાય બીજાના ત્રીજા પાદમાં જીવનું વર્ણન કરતાં બાદરાયણ વ્યાસ નીચે પ્રમાણે ૪૩ ચું સૂત્ર યોજે છેઃ અંશો નાનાઽવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દાશકિતિવાદિત્વમધીયત પક્કે । આમાં જીવને બ્રહ્મના અંશરૂપે કહેલ છે. શુદ્ધ શુદ્ધ જીવો બધા બ્રહ્મના અંશ છે. તેથી તેમનામાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. સૂત્રકર પોતાના આ વિચારના અનુભોક્તામાં પક્કે કેટલીક શાખાવાળાઓનો અભિપ્રાય ટાંકે છે અને કહે છે કે તેમના મતે દાશ તથા કિતવ વગેરે જ્ઞાતોના જીવો (અંત્યજ જ્ઞાતોના જીવો) પણ બ્રહ્મનું શરીર છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ સૂત્ર ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં કહે છેઃ સર્વે ષ્ઠાદ્માનો વ્યુચ્ચરન્તિ કપૂયંચરણા રમણીયચરણાઃ । (તમામ સુંદર કર્મોવાળા તથા ખરાબ કર્મોવાળા જીવો આત્મામાંથી જ વ્યુચ્ચરણ પામે છે.) આ જ ભાષ્યમાં આચર્યશ્રિક બ્રહ્મસૂત્રનું બ્રહ્મવાદાશ બ્રહ્મે મે કિતવા ઉત દાશ બ્રહ્મ છે, આ કિતવો બ્રહ્મ છે એ વાંક્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સૂત્ર ઉપરથી ઉચ્ચવર્ણના બ્રાહ્મણો

અને હીન ગણાતા અંત્યજ્નેમાં કાષ્ઠ ભેદ જોવો નહિ એવું ફક્ત ચાય છે; તો પછી અસ્પૃશ્યતા જેવી કૃત્રિમ રીતિને બહુસૂત્ર ટેકા તો આપે જ ક્યાંથી ?

શાણ્ડિલ્ય ભક્તિસૂત્ર

વૈષ્ણવશ્રદ્ધાઓમાં શાણ્ડિલ્યનાં ભક્તિસૂત્રનો ધણો જ પ્રભાવ છે. તે સૂત્રો જોતાં તો અસ્પૃશ્યતા મિલકુલ વૈષ્ણવોએ નભાવી લેવી જોઈએ નહિ, એમ આપણો નિશ્ચય થયા વગર રહેશે નહિ. તેના બીજા આદિક્રમાં અંત્યજ ગણાતી હીન જાતિઓનો પણ ભક્તિમાં અધિકાર છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. આનિન્દ્યયોન્યધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્ સમાન્યવંત્ આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે તે વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. આનું બીજું આદિક્ર ખાસ વિચારવા જેવું છે.^૧

ભાગવત

ભાગવત તો ભક્તિમાર્ગનું જ દ્યોતન કરે છે. તેમાં વેદની મર્યાદાઓ, તેના નિર્ણય-બહુવાદ, તેની કેવળ જ્ઞાનપ્રક્રિયા અને વર્ણધર્મ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો નથી. એક રીતે ભાગવત એ સ્વતંત્ર રીતે વેદધર્મનો જ બોધ કરે છે, પણ તે શુદ્ધ વેદધર્મનો જ. વેદધર્મમાં કાળે કરીને કેટલીક ધણી અનિષ્ટ રૂઢિઓ પેસી ગઈ કે જેને લીધે વેદધર્મ ખૂબ નિંદાયો. આથી ભાગવતધર્મની જરૂર પડી. તેમાં શુદ્ધ ભગવાન તરફનાં ધર્મનો વિચાર કરેલો હોવાથી વૈષ્ણવ ધર્મોમાં તે બહુ જ આદરને પાત્ર બન્યો છે. તે એટલે સુધી કે કેટલીક વખત વેદધર્મ અને ભાગવત ધર્મ વચ્ચે દેખીતી રીતે વિરોધ જોવામાં આવે છે. વેદમાંથી બહાદરિ ત્યારે લોપાઇ ગઈ, અને વેદનાં રહસ્ય માત્ર સ્પૂળદષ્ટિથી જોવાવા લાગ્યાં, ત્યારે શિષ્ટવર્ગને વેદ માટે બહુ માન રહ્યું નહિ. આ સંજોગોમાં ભાગવતધર્મ સ્થાપિત થયો. ભગવદ્ગીતામાં પણ સ્પૂળદષ્ટિથી વેદને અવલોકનારની 'વામિમાં પુષ્પિતાં વાન્તં' એ શ્લોકમાં નિંદા કરવામાં આવી છે.^૨ શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ ભાગવતને અનુસરીને જ ધર્મતત્ત્વનો બોધ જનતાને કર્યો. ભાગવતનું મૂલ રહસ્ય સામાન્ય લોક સમજી શકે તે માટે તેમણે તેની ઉપર સુબોધિની નામની ટીકા લખી છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યનું મંતવ્ય

તે ટીકા વાંચતાં આપણને જણાય છે કે તેમણે જે ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે તે ધણી જ જાગી જૂગિકા ઉપર રહીને સમજાવ્યું છે. તેમણે વૈષ્ણવધર્મને અનુસરીને જ ઉપદેશ કર્યો, પણ રામાનુજ છતાંદિ વૈષ્ણવાચાર્યોથી સહજ જુદી રીતે ધર્મનો બોધ આપ્યો. તેમણે પોતાના જમાનાની લોકસ્થિતિ તથા સમાજજંધારણનું બહુ બારિકાઈથી અવલોકન કરેલું હોવાથી, ધર્મતત્ત્વને એવી રીતે જનતાની સમક્ષ મૂક્યું કે જેથી કાષ્ઠ પણ વ્યક્તિ ગમે તે કાળે, ગમે તે સ્થિતિમાં અને ગમે તેવા સમાજમાં રહીને પણ તેનું આચરણ કરી શકે. પોતાના આ નવા ધર્મનું નામ તેમણે પુષ્ટિમાર્ગ રાખ્યું. પુષ્ટિ એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ. જે માર્ગમાં

૧ આ ગ્રંથનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર જહુનાથ મજમુદાર એમ. એ. બી. એલ. એ કર્યું છે અને જ્યોત્સના દિંદુ પત્રિકા આદિસે તેને પ્રગટ કર્યું છે. વલ્લભશ્રદ્ધાધના મુરલીધર નામના એક આચાર્ય તેની ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખી છે. તે ટીકા તથા તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર વૈષ્ણવ ધર્મવિદ વરદાસી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

રહેલો જીવ માત્ર ધર્મરના અનુગ્રહથી—અક્રિયથી જ તરી શકે, વૈદિક સાધનોથી નહિ, તે માર્ગને પુણિમાર્ગ કહ્યો. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનના જ બહુધા ગ્રંથો લખ્યા છે, છતાં તેમના કેટલાક ગ્રંથોમાં સમાજ વિષેના પણ વિચારો મળી આવે છે. તે વર્ણાશ્રમધર્મ ઉપર વિચાર કરતાં તત્ત્વદીપ નિબંધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણના શ્લોક-૨૨૪ માં લખે છે—

વર્ણાશ્રમવર્તાં ધર્મે મુલ્યે નદે હલેન તુ ।

ક્રિયમાણે ન ધર્મે સ્યાદતસ્તસ્માજ મોચનમ્ ॥

તે વર્ણાશ્રમ વિરુદ્ધ કંઠ કહેતા નથી, પણ એમ તો કહે છે કે વર્ણાશ્રમમાં રહીને ધર્મનું પાલન કરવાથી મુક્તિ મળે. પણ તે ક્યારે? જ્યારે નિષ્કપટ ભાવથી તે ધર્મનું પાલન કરવામાં આવે ત્યારે. પણ અત્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્મની શી દશા છે? કાણુ કહી શકશે કે તે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પળાય છે? શું બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો પોતાના ધર્મથી વિમુખ બનેલી નથી? અને જો તેમ હોય તો તે જલધર્મ ગણાય નહિ કે? આવી રીતે જો ધર્મ પાળવામાં આવતો હોય તો; તેના કરતાં તે ન પળાય એ વધારે મારું છે. આવા ધર્માચરણથી મોક્ષ થતો નથી; માટે પોતે એમ કહે છે કે હવે જૂની રીતે રહીને ધર્માચરણ કરવાથી જીવનું કલ્યાણ નથી, પણ ભક્તિદ્વારા જ તેનું કલ્યાણ યથ શકે છે. એ ભક્તિ સૌ કોઈ કરી શકે છે—બ્રાહ્મણ કરી શકે છે તેમ અંત્યજ કરી શકે છે. ભક્તિમાં બ્રાહ્મણ કે અંત્યજ એવા ભેદો હોતા નથી. જે ભગવાનની ભક્તિ કરે એ બ્રાહ્મણ ગણાવે જોઈએ. તેમણે અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિને પણ કેવી રીતે શુદ્ધ કરવી તેના પણ વિચાર કર્યો છે. આને માટે તેમની મુખોદિની દીકામાંથી નીચેનું વાક્ય ગાઈએા ઉતારીયું—

‘કિરાતાદયસ્તત્તદેશગિરિવાસિનોડન્યજા જાતિતઃ કાર્યતથા દુષ્ટાઃ

મક્તસમાશ્રયણમાત્રેણ શુદ્ધા ભવન્તિ । મક્તા ઇવ ભગવત્સેવા યોગ્યા ભવન્તિ ।’

આમાં કહે છે કે કિરાત વગેરે જે અંત્યજ જાતિના લોકો ગણાય છે તેમની પણ શુદ્ધિ યથ શકે છે. વેદધર્મ લાભે તેમને માટે પ્રતિબંધ મૂકતો હોય. કિરાત, હણુ, અન્ધ, પુલિન્દ, પુલ્કસ, આબીર, કંક અને ખસ એવા જે આઠ જાતના અંત્યજોનાં નામ ભાગવત ૨-૪-૧૯ માં આપેલાં છે તે મેદાનમાં રહેનારા હોય કે પછી પર્વત પાસેના પ્રદેશમાં રહેનારા હોય, તથા જાતિથી દુષ્ટ હોય અગર તેમના કાર્યથી દુષ્ટ હોય છતાં પણ તેમની શુદ્ધિ યથ શકે છે. અને તે શુદ્ધિનો ઉપાય એ છે કે તેમને ભક્તોનો સારી પેઠે આશ્રય કરાવવો—અર્થાત્ સારા પુરુષના સંસર્ગમાં તેમને રાખવા. આમ કરવાથી તેમનામાં અંત્યજ તરીકેના દોષો દૂર થઈ જશે અને તેઓ શુદ્ધ બનશે, એટલું જ નહિ પણ ભક્તોની માફક ભગવાનની સેવાને યોગ્ય બનશે. ૨

અન્ય સ્થળે તેઓ લખે છે યસ્ય (ભગવતઃ) નામગ્રહણમાત્રેણ શ્રોતૃનાત્માને ચ નિષ્પાપાન્ કરોતિ । તત્રાપિ નાધિકારિવિશેષઃ, કિન્તુ સર્વાનેવ, પેવેત્યનેન આત્મશબ્દઃ જીવપરો જ્ઞાયતે । ન કેવલં દૈદિકા દ્રોષા નિયતર્તન્તે કિન્ત્વજ્ઞાનપ્રભૃતિ સર્વમેવ નિવર્તતે । સઘઃ શુદ્ધિરિતિ શુદ્ધિદેવનાં

દેશાદ્યોનાં નિરપેક્ષતામાહ-આમાં ગમે તેવી જાતિના દોષવાળો કાઢ હોય તો તેને શુદ્ધ કરી શકાય છે. તે શુદ્ધિને ઉપાય આમાં ભગવન્નામને જણાવ્યો છે. ભગવન્નામનું ગ્રહણ કરવાથી દેહના દોષ જતા રહે છે, એટલું જ નહિ પણ અત્યંત વગેરેનો નાશ થાય છે. તેમાં દેશ વગેરેનો વિચાર નિરપેક્ષ હોય છે. ત્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યના આ વાક્યનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મહાત્માજીએ અંત્યભેદને અપનાવવાનો જે મોર્ગ પ્રચલિત કર્યો છે તે ખરાબર છે, એ આપણને સમજાયા વગર રહેશે નહિ. વલ્લભાચાર્યજીએ જેવી રીતે ભક્તિદ્વારા અંત્યભેદને શુદ્ધ કરવાને કહ્યું છે (ભગવન્નામનો સંસ્કાર આપીને) તે જ રીતે મહાત્માજીએ ભજનદ્વારા તેમને અપનાવવાની પ્રથા દાખલ કરી છે. આથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સમિતિ સ્થળે સ્થળે હરિભજનનો જે કાર્યક્રમ રાખે છે તેને શ્રીવલ્લભાચાર્યના વાક્યનો આધાર મળે છે. કાઢ પણ રીતે હરિજન ભગવાનને ઓળખતા થાય તો ધણા વખતથી તેમનામાં જે સંસ્કાર હુપ્ત થયેલા છે તે પુનઃ પ્રગટે અને તે રીતે તેઓ ઉચ્ચ મનાતી જાતો સાથે ભળી શકે. હરિભજનથી તેમનામાં સુરાધાન, માંસભક્ષણ વગેરેની આદત નિર્મૂળ થાય છે, તથા તેઓ સ્નાનાદિદ્વારા સ્વચ્છતા પણ ભળવતાં શીખશે. એટલે ભક્તિના સંસ્કારદ્વારા હરિજનની શુદ્ધિને વૈષ્ણવ ધર્મનો ટેકો મળતો હોય તેમ વલ્લભાચાર્યનાં વચનો ઉપરથી જણાય છે. વલ્લભાચાર્યનાં બીજાં ધણાં વાક્યો અહીંયાં ટાંકી શકીએ, પણ સ્થળસંકેતને લીધે અહીંયાં આટલાથી જ સંતોષ માનીશું. તેઓ સર્વ રીતે ભાગવત ધર્મને જ અનુસરે છે. આમ હોવાથી શ્વપચ અંસજ જાતિના મહાપુરુષો તથા સન્તો બ્રાહ્મણો કરતાં વધારે આદરભાવથી પૂજ્ય છે.

અંત્યજ મહાપુરુષો

વાલ્મીકિ ઋષિ એ અંત્યજ જાતના હતા, છતાં તે એક મહર્ષિ થયા અને રામાયણની સૂકથાથી અમર કીર્તિ મેળવી. તેમનું બનાવેલું 'રામાયણ' સઘળા હિંદુઓ પાંચે છે. મુનિ પરાશરની ઉત્પત્તિ ચાણકીયથી થયેલી મનાય છે. (જુઓ દ્વારામ રસિકવલ્લભ પદ ૫૨-૫) વેદવ્યાસ એ કૈવર્ત ન્યાતથી ઉત્પન્ન થયેલા છતાં તે બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવતના રચયિતા મનાય છે. અને તેમનાં વાક્યો પ્રમાણુભૂત સ્ત્રીકારાખ છે.

અંત્યજ વૈષ્ણવો

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિદ્યેશ્વર યદુ ગયા, તેમના સેવકામાં ૨૫૨ સેવકો મુખ્ય ગણાય છે. તે ભક્તોના જીવનપ્રગંગા ખસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તામાં આપેલા છે. તેમાં ચાર અંત્યજ ભક્તો હોવાનું વાંચવામાં આવે છે. ૨૪૪મી વાર્તામાં એક ચહ્નક વૈષ્ણવની વાર્તા છે. તે ગોવર્ધન પર્વત પાસે વિલછુકુંડમાં રહેતો હતો. ત્યાં આગળ એક શ્રીનાથજીનું મંદિર આવેલું હતું. આ મંદિરમાં જ્યારે તે એક વખત દર્શન કરવા ગયો ત્યારે ત્યાંનાં અધિકારીએ એક ભાંત આડી ચણાવી લીધી. આથી તે ચહ્નકને બહુ આર્તિ થઇ તેથી વલ્લભજી પાસે ગયો. વલ્લભજીએ તેના મનની બધી વાત જાણી લીધી અને તે દિવાલ તોડી નંખાવી; એટલું જ નહિ પણ તે હંમોને આનંદમાં આવીને બેટ્યા. ૧૬૮મી વાર્તામાં એક બલાઈ અને તેની સ્ત્રીની વાત છે. તેમની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને શ્રી ગુણધંજીએ તેમને પોતાનાં ચરણરૂપરી કરાવ્યાં, અને સેવાને માટે પાદુકા આપી. વાર્તા ૧૪૭માં કહે છે કે એક ચહ્નક એવો ટેકીનો હતો કે તેને પંડિતોએ પોતાની રાંધેલી રસોઇ જમવાને

વૈષ્ણવ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા

આપી પણ તેને તેણે ત્યાગ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ વેદશાસ્ત્રની ચર્ચામાં તે બધાઓને તેણે હરાવ્યા. એક બીજા ભંગીની વાત ૧૩૫મી વાર્તામાં આપેલી છે. તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને શ્રીગુસાંછજીએ એવો પ્રબંધ કરેલો કે તેને સૌથી પહેલાં દર્શન કરાવવાં. વહુભાચાર્યના સંપ્રદાય સિવાયના બીજા વૈષ્ણવ ધર્મોમાં પણ અંત્યજ વર્ગના કેટલાક મહાન

અંત્યજ સંતો અને લેખકો

એવા થઈ ગયા છે. કે જેમને પાછાણો પણ નમે. આ. પ્રેતામાં^૧ નંદા, રવીદાસ, ચોખામેલા અને હરિદાસનાં નામો મુખ્ય છે. વિશિષ્ટાદૈતવાદી^૨ વૈષ્ણવોમાં આલવરે (ભક્તો)ની પરંપરામાં ચેંગોવાહર^૩ અથવા શ્રીપ્રાણસ્વામીનું પણ નામ જોવામાં આવે છે. તામિલ^૩ કવિઓની નામાવલીમાં આબ્હેયર વગેરે સાત જ્ઞાનીઓનાં નામ મળી આવે છે, જે અંત્યજ કોમનાં હતાં. આ સાત જણ ભાઈબહેનો હતાં. તેમાં આબ્હેરે અતિમુદિ, કાનિવેડન, મુદુરુસી, નાદવાલી અને કાલવીજીલુક નામના ગ્રંથો લખ્યા છે. તેરવેદલ્લવર તે આબ્હેયરનો ભાઈ હતો. તેણે વહેરેખર રાજના દરબારમાં વાદવિવાદ કરીને પંડિતોને હરાવ્યા હતા. એણે વ્યાલુવરકારલ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આધિકનાન તથા કપિલર નામના તેના બીજા ભાઈઓ હતા. કપિલરે આગવર નામનો ગ્રંથ લખેલો. આપગ્ગા તેની બહેન હતી. તેણે નીતિપાતલ નામનો નીતિશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. મુરગ્ગા તેની બીજી બહેન હતી. તેણે કેટલીક કવિતા લખી છે. વાલીજ એ બીજી બહેન હતી. આ અંત્યજ (ટેક) જાતિનાં ભાઈબહેનોએ સાહિત્યક્ષેત્રમાં સારી નામના કાઢેલી છે. તે દક્ષિણમાં થઈ ગયાં. દક્ષિણમાં રામાનુજ અને મધ્વના સંપ્રદાયની ખૂબ અસર છે, અને તે ધર્મ પણ અંત્યજો માટે ભક્તિનાં દાર બંધ કર્યા હોય એમ જણાતું નથી.

આ બધા ઉપરથી એટલો સાર સમજાય છે કે સ્માર્તધર્મે બહિષ્કૃત કરેલા અંત્યજોને વૈષ્ણવ ધર્મે ભક્તિદ્વારા અપનાવી લીધા. અત્યારે પણ અંત્યજોને ભક્તિના સંસ્કારથી અપનાવી લેવા માટે વૈષ્ણવ ધર્મમાં પ્રતિબંધ હોય એવું જણાતું નથી. વસ્તુતઃ આપણામાં જે અસ્પૃશ્યતા જોવામાં આવે છે તેને વેદ, ગીતા, ધ્વજસૂત્ર અને ભાગવતમાંથી કોઈનો ટેકો મળતો નથી. 'અસ્પૃશ્ય' જોવો વર્ગ દુરો કે કેમ તે આ ગ્રંથ ઉપરથી આપણને સમજતો નથી; છતાં પાછળથી અસ્પૃશ્યતા આપણા સમાજમાં ઘુસી ગઈ છે. આ અસ્પૃશ્યતા તે ધર્મ નથી, પણ એક વહેમ છે. આ વહેમ જોવો જ જોઈએ. પ્રભુ સર્વને શુદ્ધ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નો વિચાર કરવાનું બળ આપે.

^૧ જુઓ India's Untouchable Saints by K. V. Ramswamy B. A.

^૨ જુઓ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉત્તરાધી ન. દે. મહેતા-કૃત પૃ. ૨૭૧.

^૩ જુઓ કવિચરિત્ર (ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ પંડિત) પૃ. ૧૦૨.

આ સાતેયનાં ચરિત્રો આ પુસ્તકમાંથી લઈ અન્યત્ર આપ્યાં છે. તા. ૧૧

આશ્વલાયન બ્રાહ્મણકુમાર અને બ્રાહ્મણવર્ણુનું ગૌરવ

એક સમયે બુદ્ધદેવ શ્રાવસ્તીમાં અનાયપિંડકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ બુદ્ધ બુદ્ધ દેશમાંથી પાંચસો બ્રાહ્મણ કાંઈક કારણને લીધે શ્રાવસ્તીમાં આવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોમાં એવો એક બ્રાહ્મણ ઉપસ્થિત થયો કે “આ શ્રમણ ગૌતમ ચારે વર્ણુ મોક્ષના અધિકારી છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમની સાથે આ વિષયમાં વાદ કરવા કોણુ સમર્થ છે ?” છેવટે આશ્વલાયન કુમારને બુદ્ધની સાથેનો વાદવિવાદ કરવા આગળ કરવો, એવો નિશ્ચય થયો.

આશ્વલાયન કુમારનું અધ્યયન હમણાં જ પૂરું થયું હતું. નિર્ધંક, ઇંદ્રશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વેદાંગો સહિત ચારે વેદ તેને કંઠસ્થ હતા. તો યે બુદ્ધની સાથે વાદ કરવો કઠણુ છે, એ તે જાણતો હતો. તેને જ્યારે પોતાનો નેતા થવાની બ્રાહ્મણોએ વિનંતિ કરી, ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું: “ભાઈઓ! શ્રમણુ ગૌતમ એ ધર્મવાદી છે. ધર્મવાદી લોકો સાથે વાદ કરવો એ સામાન્ય વાત નથી. હું જો કે વેદોમાં પારંગત હોઈશ, તો યે ગૌતમ સાથે વાદ કરવા સમર્થ નથી.”

લાંબા વખત સુધી વાટાઘાટ થયા પછી તે બ્રાહ્મણોએ આશ્વલાયનને કહ્યું કે “આશ્વલાયન! તેં પરિવાજક ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને યુદ્ધ વિના પરાજિત થવું તને ચોખ્ખું નથી.”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ગૌતમ સાથે વાદ કરવો એ જરા કઠણુ કામ છે, તો યે તમારા આગ્રહથી હું તમારી સાથે આવું છું.”

પછી તે બ્રાહ્મણસમુદાયમદ્ આશ્વલાયન બુદ્ધદેવ પાસે ગયો અને કુશલસૂત્રાદિ પૂજી એક બાણુએ બેઠા. પછી તેણે બુદ્ધદેવને પૂછ્યું: “હે ગૌતમ! બ્રાહ્મણોનું કહેવું એમ છે કે બ્રાહ્મણવર્ણુ જ શ્રેષ્ઠ છે, બીજા વર્ણો હીન છે. બ્રાહ્મણ વર્ણુ જ શુદ્ધ છે, બીજા વર્ણો કૃષ્ણ છે. બ્રાહ્મણોને જ મોક્ષ મળે છે, બીજાઓને નથી. બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા તેના ઔરસ પુત્ર છે, અર્થાત્ તે જ બ્રહ્મદેવના વંશ જ છે. હે ગૌતમ! આ મુદ્દા સંબંધે આપનું કહેવું શું છે ?”

બુદ્ધ બોલ્યો: “હે આશ્વલાયન! બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ ઋતુવતી થાય છે, પ્રસૂતા થાય છે, અને બાળકને દૂધ પાય છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની સેતાત બીજા વર્ણો પ્રમાણે જ માતાના ઉદરમાંથી જન્મેલી હોવા છતાં બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થવાનો દાવો કરવો, એ આશ્ચર્ય નથી શું ?”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “હે ગૌતમ! આપનું કહેવું ગમે તે હોય તો યે પોતે બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એ વિષે બ્રહ્મણોને પૂર્ણવિશ્વાસ છે.”

બુદ્ધ બોલ્યો: “હે આશ્વલાયન! યૌન, કબિજ અને બીજા સરહદ પરના પ્રદેશમાં

આર્ય અને દાસ એવા બે જ વર્ગ હોય કદી કદી આર્યનો દાસ અને દાસનો આર્ય બને છે, એ વાત તારા સાંભળવામાં છે ખરી કે ? ”

“ હા, મેં એવું સાંભળ્યું છે. ” આશ્વલાયને ઉત્તર આપ્યો.

શુદ્ધ બોલ્યા: “ એવું બે છે, તો બહારે બે બ્રાહ્મણો જ ઉત્પન્ન કર્યા અને તે સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનો અર્થ શો ? ”

આશ્વલાયને કહ્યું: “ આપનું કહેવું બલે જમે તે હોય પરંતુ બ્રાહ્મણોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે, બ્રાહ્મણવર્ણુ જ માત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણુ હીન છે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે ચદ્ર ચોરી કરે, વ્યભિચાર કરે, ખોટું બોલે, ચાડી કરે, વૃથા બેઝબેઝ, પારકાના ધન પર દષ્ટિ નાખે, દ્વેષશુદ્ધિ વધારે, નારિતકપણાનો અંગીકાર કરે તે જ માત્ર નરકમાં જશે; પણ બ્રાહ્મણ આ કર્મ કરતાં યે દેહત્યાગ પછી નરકમાં જનાર નથી, એવું તને લાગે છે કે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ હે ગૌતમ ! કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય પાપ કરતાં નરકમાં જશે. બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણ શું, સર્વને પોતપોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડશે ! ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ એકાદ બ્રાહ્મણ બે પ્રાણુધાતથી નિવૃત્ત થાય; કે ચૌર્ય કર્મથી નિવૃત્ત થાય, વ્યભિચારથી નિવૃત્ત થાય, અસત્ય ભાષણથી નિવૃત્ત થાય, ગાળાગાળીથી નિવૃત્ત થાય, વૃથાલાપથી નિવૃત્ત થાય, પરધનના લોભથી નિવૃત્ત થાય કે દ્વેષ તથા નારિતક-તાથી નિવૃત્ત થાય, તો તે જ માત્ર સ્વર્ગમાં જશે; પણ બીજા વર્ણના લોક આ પાપથી નિવૃત્ત થશે તો યે સ્વર્ગલોકમાં જનારા નથી, એમ તને લાગે છે શું ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય આ પાપકર્મથી નિવૃત્ત થતાં સ્વર્ગમાં જશે. પુણ્યાચરણનું ફળ બ્રાહ્મણને અને બ્રાહ્મણેતરોને સરખું જ મળનાર છે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ આ પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણ જ માત્ર દેવવેરરહિત મૈત્રીભાવના કરી શકે છે; ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ચદ્ર એ કરી શકશે નહિ એમ તને લાગે છે શું ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ ચારે વર્ણો મૈત્રીભાવના કરી શકે છે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ ત્યારે પછી બ્રાહ્મણ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણ અને બીજા વર્ણુહીન છે એમ કહેવાને શો આધાર છે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ આપ ગમે તે કહો, પણ બ્રાહ્મણ પોતાને શ્રેષ્ઠ સમજે છે અને બીજાઓને હીન સમજે છે એ વાત ખરી છે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ હે આશ્વલાયન ! ધારો કે એકાદ મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા સર્વ જાતિના મળી સેા પુરુષોને એકત્ર કરે. તેમાંના ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ અને રાજપુત્રમાં જન્મેલાને તે કહે કે ‘ ભાષ્ટઓ, અહીં આવો અને શાલ કે ચંદનવૃક્ષનું લાકડું લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ પરંતુ તેમાંના ચંડાળ, નૈષાદ ઇત્યાદિ હીનકુલમાં જન્મેલા હોય તેમને તે કહે કે ‘ ભાષ્ટઓ ! અહીં આવો; અને એરંડાની લાકડીઓ લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ હે આશ્વલાયન, બ્રાહ્મણાદિક ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્યે જ અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો તે જ ભાસ્વર અને તેજસ્વી થશે. અને ચાંડાલાદિક હીન વર્ણના મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલો અગ્નિ તેજસ્વી નહિ થાય, અને તેથી અગ્નિનાં કાર્યો થશે નહિ એવું તને લાગે છે કે ? ”

આશ્વલાયને જવાબ આપ્યો: “ હે ગૌતમ ! કોઈ પણ જાતિના માણસે સારા કે

નરસા લાકડાનું ઇંધણ કરી કોઇ પણ રથને આગિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો ચે તે સરખો જ તેજસ્વી થશે. અને તેનાથી સરખું જ કાર્ય થઇ શકશે.”

બુદ્ધ બોલ્યા: “એકાદ દ્વનિયકુમાર બ્રાહ્મણકન્યા સાથે શરીરસંબંધ કરે અને તે સંબંધથી તેને પુત્ર થાય તો તે પુત્ર મા જેવો અને બાપ જેવો મનુષ્ય થશે, એમ તેને લાગતું નથી કે? તે જ પ્રમાણે એકાદ બ્રાહ્મણકુમારે દ્વનિયકુમારી સાથે શરીરસંબંધ કર્યો તો તે સંબંધથી થનારો પુત્ર તે બેના જેવો ન થતાં, ગમે તે ત્રીજી જ જાતનો થશે એમ તેને લાગે છે કે?”

આશ્વલાયન બોલ્યા: “આવા મિત્રવિવાહથી જે પુત્ર થશે, તે તેના માબાપ પ્રમાણે મનુષ્ય જ થશે. તેને સાહ્યણ કહી શકાય તેમ જ દ્વનિય પણ કહી શકાય.”

બુદ્ધ બોલ્યા: “પણ આશ્વલાયન, એકાદ ઘોડીના અને ગધેડાના સંબંધથી જે દંડ થશે, તેને તેની મા જેવું ગણવું કે બાપ જેવું? તેને ઘોડો, તેમજ ગધેડો ચે કહેવાશે કે?”

આશ્વલાયન બોલ્યા: “હે ગૌતમ! તેને ઘોડો કે, ગધેડો કહેવાશે નહિ. તે એક ત્રીજી જ જાતનું પ્રાણી થાય છે. તેને આપણે ખચ્ચર કહીએ છીએ, પરંતુ બ્રાહ્મણ અને દ્વનિયના સંબંધથી થનારા પુત્રમાં આવો પ્રકાર જણાઇ આવતો નથી.”

બુદ્ધે પૂછ્યું: “હે આશ્વલાયન! એ બ્રાહ્મણ બંધુઓમાં એક વેદાભ્યાસ કરેલો સુશિક્ષિત હોય અને બીજો અશિક્ષિત હોય તો તેમાં કયા બાઇને શ્રાદ્ધ અથવા યજ્ઞમાં પ્રથમ આમંત્રણ અપાશે?”

આશ્વલાયન બોલ્યા: “જે સુશિક્ષિત હશે તે બંને વયમાં નાનો હશે, તો ચે તેને જ યજ્ઞયાગમાં પ્રથમ આમંત્રણ થશે!”

બુદ્ધ બોલ્યા: “હવે એવું સમજ કે તે બેઉ જણમાં એક અત્યંત વિદ્વાન છે, પણ અત્યંત દુરાચારી છે; બીજો બહુ વિદ્વાન નથી, પણ અત્યંત સુશીલ છે. તો તેમાં પ્રથમ કોને આમંત્રણ આપવામાં આવશે?”

આશ્વલાયને કહ્યું: “હે ગૌતમ! જે શીલવાન હશે તેને પ્રથમતઃ આમંત્રણ થશે. દુરાચારી મનુષ્યને આપેલા દાનથી શો ફાયદો મળનાર છે?”

બુદ્ધ બોલ્યા: “હે આશ્વલાયન, પ્રથમતઃ તે જાતિને મહત્ત્વ આપ્યું, પછી વેદપાઠને આપ્યું અને હવે તો તું શીલને મહત્ત્વ આપે છે—અર્થાત્ હું જે ચાતુર્વર્ણી શુદ્ધિ કહું છું, તેનો તે ચે અંગીકાર કર્યો છે!”

બુદ્ધનું આ ભાષણ સાંભળી આશ્વલાયન નીચું માથું કરીને ચૂપ બેઠો; આગળ શું બોલવું એ એને સમજાયું નહિ!

આથી બુદ્ધ બોલ્યા: “હે આશ્વલાયન! પ્રાચીનકાળમાં સાત ધ્વજાર્પિ અરણ્યમાં પશુકૃતિ બાંધી રહેતા હતા. તે સમયે તેમની એક એવી પાપી સમજ થઇ હતી કે ‘બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને બીજા વર્ણ હીન છે; બ્રાહ્મણ જ માત્ર ધ્વજાર્પણ સાચા વંશજ છે.’”

“અસિતદેવલ ઋષિને જ્યારે આ સમાચાર પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાની હજમત કરાવી લઇ, મજાકિયાં વચ્ચે અને સુંદર પાદુકાઓ પહેરી, તથા હાથમાં સુવર્ણની લાકડી લઇને બ્રાહ્મણ ઋષિઓના રથજ પર આગ્યા; અને ત્યાં ચંક્રમણ કરતા બોલ્યા: ‘વાહ વાહ! આ ધ્વજાર્પિ હવે જણાતા નથી ને!’”

“આ તેનું ઉદ્ધત વર્તન જોઇ તે સાત બ્રાહ્મણને ખૂબ ક્રોધ આવ્યો અને ‘હે ચંડાળ ! તું ભરથ યા’ એવો તેમણે દેવલને શાપ આપ્યો. પરંતુ તે શાપથી દેવલ પર કાંઈ પણ અસર ન થતાં તે અધિકાધિક તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યો.

“ત્યારે તે બ્રાહ્મણ ઋષિ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ‘અરેરે ! અમારૂં તપ વ્યર્થ છે, અમારૂં બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ છે, પૂર્વ જ્ઞેને અમે શાપ આપતા તેની તરત જ રાખ થઇ જતી; પણ આને જેમ જેમ શાપ આપીએ છીએ તેમ તેમ આ અધિકાધિક સુંદર થતો જાય છે !’

“અસિત ઋષિ બોલ્યા ‘તમારૂં તપ વ્યર્થ નથી કે તમારૂં બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ નથી; પરંતુ મારા પર વિના કારણ શુરસો કરવાનું તમારે છોડી દેવું જોઈએ.”

“‘તું કોણ છે ?’ તે સાત બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યું.”

“અસિતે ‘હું અસિતદેવલ ઋષિ છું’ એમ કહ્યા પછી તે સાત બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ તેમને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારે તે બોલ્યા : ‘બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે; બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના વંશજ છે; એવું તમે ધારો છો, એમ મેં સાંભળ્યું છે ! પણ મારા પૂર્વજોએ બ્રાહ્મણસ્ત્રી સાથે જ લગ્ન કર્યું હતું, એની તમને ખાતરી છે કે ? તમારી દાદી-વડાદી વગેરે પૂર્વજ સ્ત્રીઓએ બ્રાહ્મણપુરુષની સાથે જ સંબંધ રાખ્યો હતો, એ બદલ તમે નિશ્ચિતપણે શું કહી શકો છો !’”

“ના, એ સંબંધ અમે કાંઈ જ કહી શકતા નથી.’ તે સાત ઋષિઓએ ઉત્તર વાળ્યો.”

“અસિત બોલ્યા : ‘તો પછી બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ ! અને બીજા વર્ણ હીન છે, એમ કહેવામાં શો અર્થ રહ્યો છે ?’”

“હે આશ્વલાયન ! તે સાત બ્રાહ્મણોને અસિતે નિરુત્તર કર્યા. પછી તે જ જાતિ-વાદના સંબંધમાં તું મારી સાથે કેવી રીતે વાદ કરી શકીશ ?”

“આ બાપણ સાંભળી આશ્વલાયન બુદ્ધનો ઉપાસક થયો.

જાતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે ?

એક સમયે બુદ્ધદેવ ઇન્દ્રાનંદ ગામના ગામની પાસે ઇન્દ્રાનંદ ગામના ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે કાળે ઘણા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો ઇન્દ્રાનંદ ગામમાં રહેતા હતા. એક દિવસ વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરુણ બ્રાહ્મણો વચ્ચે એવો વાદ થયો કે મનુષ્ય જન્મથી શ્રેષ્ઠ છે કે કર્મથી ?

ભારદ્વાજે પોતાના મિત્રને કહ્યું : “હે વાસિષ્ઠ ! જ્ઞેની માતાની અને પિતાની સાત પેઢીઓ શુદ્ધ હોય, તેમાં વર્ણપ્રકર થયો નથી, તે જ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ હોય શકે !”

વાસિષ્ઠ બોલ્યા : “હે ભારદ્વાજ ! જે મનુષ્ય શીલસંપન્ન અને કર્તવ્યદક્ષ છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.”

બુદ્ધજ વાદવિવાદ થયો ; તથાપિ તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ. ત્યારે વાસિષ્ઠ બોલ્યો : “હે ભારદ્વાજ ! આપણા આ વાદનો અર્થ અંત આવનાર નથી; આપણા ગામ પાસે જે ગૌતમ રહે છે, તે પૂજ્ય અને સર્વ લોકોના શુરુ છે એવી એમની

સર્વત્ર કીર્તિ છે. આપણે તેમની પાસે જઈ તેમને આપણા મતભેદ જણાવીશું, અને તે ને કહેશે તે મત માન્ય કરીશું.”

આમ વિચાર કરી તે બેઉ બુદ્ધ પાસે ગયા; અને કુસાળપ્રશ્ન પૂછી એક બાણ પર બેસા. વાસિષ્ઠ બોલ્યો: “હે ગૌતમ! અમે બેઉ સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણકુમાર છીએ. આ તારુધ્યનો શિષ્ય છે અને હું પૌંડરસાદીનો શિષ્ય છું. અમારો જાતિભેદ સંબંધે વિવાદ છે. આ કહે છે ‘જન્મથી બ્રાહ્મણ’; હું કહું છું ‘કર્મથી બ્રાહ્મણ.’ આપની કીર્તિ સાંભળી અમે અત્રે આવ્યા છીએ; હવે અમારામાં કોનું કહેવું ખરું છે, અને કોનું ખાટું છે, એ આપ અમને સમજાવી દેશો.”

બુદ્ધ બોલ્યા: “વાસિષ્ઠ! તૃણ, વૃક્ષ ઇત્યાદિ વનસ્પતિમાં જુદી જુદી જાતો જણાય છે; તેમ જ કીડી, કીડા ઇત્યાદિ જારીકમાં જારીક પ્રાણીમાં જે જણાય છે. સર્વની જાતો અનેક છે. આપણી જાતિઓ અનેક છે. પાણીમાં રહેનાર માછલાંમાં અને આકાશમાં હિંમ્નારાં પંખીઓમાં પણ અનેક જાતિ જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી જાતિનાં ચિહ્ન આ સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; પણ તે સૌ માણસમાં જણાતાં નથી. વાળ, કાન, આંખ, મોં, નાક, ઝોડ, હવાં, ડોકું, પેટ, પીડ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ સર્વ અવયવોમાં એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય કરતાં તદ્દત ભિન્ન હોઈ શકતો નથી—અર્થાત્ પશુપક્ષી વગેરેમાં, જેમ આકાશદિથી જુદી જુદી જાત જણાઈ આવે છે, તેમ તે મનુષ્યમાં જણાઈ આવતી નથી. સર્વ મનુષ્યના અવયવ લગભગ સરખા આકારના જ હોવાથી મનુષ્યમાં જાતિભેદ નક્કી કરવો શક્ય નથી. પરંતુ કર્મથી મનુષ્યની જાતિ નક્કી કરવી એ શક્ય છે. એકાદ બ્રાહ્મણ જે ગાયનું પાલન કરી પોતાનું પેટ ભરતો હોય, તો તે ‘ગોવાળીઓ’ જ કહેવાશે, બ્રાહ્મણ ન કહેવાય! જે કોઈ શિશ્યકળા વડે ઉપજીવિકા કરે છે તેને કારીગર તરીકે જ ઓળખવો જોઈએ. જે વેપાર કરે તે વાણિયો; જે દૂતનું કામ કરે તે દૂત; જે યુદ્ધકળા ઉપર ઉપજીવિકા કરે છે તે યોદ્ધો; જે યતયાગ કરી ઉપજીવિકા ચલાવે છે તે યાજ્ઞક છે. અને જે રાષ્ટ્ર પર સ્વામિત્વ ચલાવે છે તે રાજા છે; પણ આ સર્વને કેવળ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ.

“સર્વ સંસારબંધન છોડી જે કોઈ પણ પ્રકારનાં પ્રાર્થનિક કુશળથી ખીતો નથી, બીજાએ દીધેલી માળો, ગંધન, વધ ઇત્યાદિ જે સદન કરે છે, ક્ષમા એ જ જેનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. કમલપત્ર પરના પાણીના નીપાતી જેમ જે આ લોકના વિષયસુખથી અલિપ્ત રહે છે, તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

“જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ થતા નથી. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે અને કર્મથી જ અબ્રાહ્મણ થાય છે. ખેડૂત કર્મથી થાય છે, કારીગર કર્મથી થાય છે, ચોર કર્મથી થાય છે, સિપાઈ કર્મથી થાય છે અને ભિખારી કર્મથી થાય છે; અને રાજા સુદ્ધાં કર્મથી જ થાય છે. કર્મથી જ આ સર્વજન જન્મત ચાલી રહ્યું છે. જેમ રંગ ધરી પર અવલંબીને રહે છે તેમ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાનાં કર્મ પર અવલંબીને રહ્યા છે.”

બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળીને વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ બૌદ્ધોપાસક થયા.

ચાંડાળ કેમ થાય છે ?

ભગવાન શુદ્ધ શ્રાવસ્તીમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ બિડ્ડા ગ્રહણ કરતા કરતા અગ્નિહોત્રી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના બારણા આગળ આવી બિડ્ડા માટે બિડ્ડા રહ્યા. ભારદ્વાજનો અગ્નિહોત્ર સળગતો હતો; અને તેમાં તે આહુતિ નાખતો હતો. શુદ્ધને જોતાં જ તે મોટેથી ખૂમ પાડી બોલ્યો કે “અરે શ્રમણ! મૂંડીઆ! ચાંડાળ! ત્યાં જ બિડ્ડો રહે!”

શુદ્ધે પૂછ્યું: “હે બ્રાહ્મણ! તું ચાંડાળ કે ચાંડાળના ધર્મ જાણે છે ખરો કે?”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો: “હે ગૌતમ! મને એની કાંઈ જ ખબર નથી. ચાંડાળ કોણ અને ચાંડાળના ધર્મ કયા એ આપ મને કહેશો તો ઠીક થશે.”

શુદ્ધ બોલ્યો: “વારંવાર ગુરુસે થનાર, ખીજ પર વેર લેનાર, પાપથી લેપાયેલો અને નારિતક દષ્ટિવાળો મનુષ્ય ચાંડાળ છે એમ જાણવું. જે પ્રાણીનો ધાત કરે છે, જેના અંતઃકરણમાં દયા વસતી નથી, જે લૂંટકાટ અને ચોરી કરે છે તેને ચાંડાળ કહેવો. જે ખીજનું ઝણુ લાઇ તે પાછું ભાગતાં નાસી જાય છે કે ‘મારે તેને કાંઈ જ આપવું નથી’ એમ આડું બોલે છે, તે ચાંડાળ છે એમ સમજવું. જે પોતા માટે, પારકા માટે કે પૈસા માટે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે, તે ચાંડાળ છે. જે પરદારાજિગમન કરે છે, વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવા ચાકરી કરતો નથી; માખાપ, લાઇ, બહેન ઇત્યાદિ સર્ગાવહાલાંએને ગળો દે છે કે મારે છે, તેને ચાંડાળ જાણવો. જે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ચાંડાળ છે.

“મનુષ્ય જન્મથી જ ચાંડાળ કે બ્રાહ્મણ પાકતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. આનું એક ઉદાહરણ આપું છું:—માતંગ નામે પ્રસિદ્ધ ઋષિ શ્વપાક (કૂતરાનું માંસ ખાનાર) ચાંડાળનો પુત્ર હતો. પરંતુ તેની કીર્તિ એટલી પ્રસરી હતી કે મોટા મોટા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તેની સેવા કરતા. એમ કહેવાય છે કે દેહાવસાન પછી વિમાનમાં એસી તે બ્રહ્મલોકમાં ગયો. બ્રહ્મલોકમાં પેસતાં તેની જાતિ તેને આડે આવી નહિ. ખીજ જાણુ સારા કુળમાં જન્મેલા ધણુયે બ્રાહ્મણોને આપણે નાના પ્રકારનાં પાપો કરતા જોઈએ છીએ. આ લોકમાં તેમની નિંદા ચાલે છે, અને પરલોકમાં પણ તે દુર્ગતિને પામે છે. તેમની જાતિ દુર્ગતિ કે નિંદાથી તેમનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, તેથી હું કહું છું કે મનુષ્ય જન્મથી ચાંડાળ થતો નથી કે જન્મથી ‘બ્રાહ્મણ થતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે.”

શુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળી ભારદ્વાજ ધણુ જ સંતોષ પામ્યો અને બોલ્યો: “હે ગૌતમ! આપનો આ ઉપદેશ ધણુ જ સરસ છે. એકાદ માણસ જેમ ઢાંકેલી વસ્તુ બિડ્ડાડી પાડી ખતાવે, અથવા દેખતાને અંધારામાં મસાવ ધરી ખતાવે તે જ પ્રમાણે આપે આપના ધર્મને ઉત્તમ રીતે સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યો છે. હું આજથી મરણપર્યંત આપને, આપના ધર્મને અને બિશુસંધને શરણે આગ્યો છું. હું આપનો ઉપાસક છું, એમ ધારી આપ મારો અંગીકાર કરો.”*

* આ અને એની આગળના શુદ્ધને લગતા લેખો અખાપક ધર્માનંદ કોસમગીરૂત શુદ્ધલીલા સાર સંમહમાંથી પૃ. ૨૮૬ થી ૨૯૯ માંથી લીધા છે.

બુદ્ધનો ત્રાસ

અગતો સ્વો મહાસયણો મગધાનં ગિરિવ્યજં ।

સવ્વે સંચયે નીત્વા ન કંસુદાનિં નયિસ્મતિ ॥

બિદ્યા તણું પાત્ર કરે ધરેલ
કપાય વસ્ત્રો નિજ અંગ ઓઢી,
સન્યાસીની પાછળ ધાય ટાળી
શું બુદ્ધને સીમ મહોં દોડેલ ?
આ માગધોના નગરે ફરીને
આવે શું બાદુગર એ બિખારી ?
સન્યાસી કેં લોક તણાં કરીને
આલ્થો ગયો 'તો નિજ અગ્નિ ભારી.

મીઠાળખંધા કરથી ન છૂટ્યા
મથ્યાં હજી ના પતિ-પત્ની બન્ને;
ને ચોરીમાંથી હમણાં જ ઊડ્યા,
બોલ્યો પતિ પત્ની કને જમ્મને:-
“ આ લગ્ન મિથ્યા સહુ માની લેજો
કુમારિકા તું ફરી થી રહેજો;
વા તો તુંયે એ પ્રભુ ફેરી દોડ્યા
લે માગવા, આવ પછાડી બિદ્યા ! ”

શાયે બણે મોહન મેત્ર દૂડા
પારાધિ છે જાળ શીયે જિજાવે ?
ધાર્યુ-અન્નપયા વન ફેરું પંખા
ખેંચાઈ એ જાળ મહોંજ આવે ?

આબ્બો ફરીથી નગરે, કહે છે
જેહ ક્યાં પંખા વળી પડે છે ?

અપરાજિત આત્માની ઉપલબ્ધિ*

યાત્રા:—ગભીર ઉદ્દેગ સાથે આશા રાખીને પુનાની યાત્રા કરી. લાંબો રસ્તો, જતાં જતાં આસંકા વધતી જાય કે પહોંચીને શું જોઈશ ? મોટું રોશન આવતાં જ મારા સાથીઓ પેપર ખરીદે. ઉલ્કાકિત યદને જોઈ. સારા સમાચાર નથી. ડાક્ટરે કહે છે કે મહાત્માજીના શરીરની અવસ્થા Danger Zone સુધી પહોંચી છે. શરીરમાં મેદ અથવા માંસનો ઉદ્દેગ એવો નથી જે દીર્ઘકાલનો ક્ષય સહન કરી શકે. પરિણામે માંસપેશી ક્ષીણ થવા લાગી છે. Apoplexy થી કદાચ અકસ્માત પ્રાણહાનિ થાય. સાથે સાથે વાંચવામાં આવે છે કે દિનપ્રતિદિન જટિલ સમસ્યાની બન્ને પક્ષોની આલોચના તેમને કરવી પડે છે. અંત સુધી દક્ષિત સમાજને રાષ્ટ્રનૈતિક વિશેષ અધિકાર દધને હિંદુ સમાજમાં તેમને લાવવાના વિષયમાં તેમણે બન્ને પક્ષોને રાજી કર્યા છે. દેહની બધી દુર્બલતા જય કરીને તેમણે અસાધ્ય કાર્ય કર્યું છે. હવે માત્ર વિલાપતની મંજૂરીની જ વાટ જોવાય છે. મંજૂર ન કરવામાં કાંઈ ખાસ કારણ નથી; કારણકે દક્ષિત વર્ગની સાથે રહીને હિંદુઓ જે વ્યવસ્થા નક્કી કરે તે સ્વીકાર કરવા પ્રધાન મંત્રી ખોટા છે.

આશા-નિરાશા : આશા અને નિરાશામાં ચૂલતા ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરે અમે કલ્યાણ રોશને સવારે પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રીમતી વાસન્તી અને શ્રીમતિ ઊર્મિલાને દેખ્યાં. તેઓ ખીજ ગાડીમાં અમારી પહેલાં પહોંચ્યાં હતાં. વાર ન કરતાં અમારાં લાવી ગૃહરવામિનીએ મોકલેલી મોટર ગાડીમાં બેસી પુનાનો માર્ગ લીધો.

પુનાનો પર્વતવાળો પથ રમણીય છે. પુના પહોંચતાં જ ધણી હથિયારની ગાડીઓ, મશીનગનો અને સૈન્યની કવાયત નજરે પડ્યાં. છેવટે સર વિદ્યદાસ ઠાકરસીના પ્રાસાદ આગળ ગાડી થોભી. સૌમ્ય અને સરિમત મુખે તેમનાં પત્નીએ અમારું સ્વાગત કર્યું. સીડીની બન્ને બાજુએ ઊભા રહીને તેમના વિદ્યાલયની કન્યાઓએ ગાન કર્યું.

ધરમાં દાખલ થતાં જ કેાઇ ગભીર ચિંતાથી ધરની હવા બારે લાગી. બધાના મુખ ઉપર ચિંતાની છાયા હતી. પ્રશ્ન કરતાં જણાયું કે મહાત્માજીની સારીરિક અવસ્થા સંકટમાં છે. વિલાપતથી કાંઈ ખબર આવ્યા ન હતા. પ્રધાન મંત્રીને, શિરનામે મેં એક ઉતાવળથી જવાબ માગ્યો તાર કર્યો.

સંમતિ : તરત જ માંભળ્યું કે વિલાપતથી સંમતિ આવી છે. પણ લોકવાયકા સાચી છે કે નહિ. તેનું પ્રમાણ ધણી વાર પછી મળ્યું.

મહાત્માજીનો આજે મૌનવાર છે. એક વાગ્યા પછી વાતં કરશે. તેમની હમ્મજ છે કે તે સમયે મારે તેમની સાથે રહેવું. જતાં જતાં પરવડા જેલથી કેટલેક અંતરે અમારી ગાડી રોકવામાં આવી. કહેવામાં આવ્યું “કેાઇ પણ ગાડીને જવા દેવાનો હુકમ નથી.” કાલના દિવસોમાં જેલખાનામાં જતું ભારતવર્ષમાં પ્રચરત ગણાય છે તે જાણ્યો હતો. ગાડીની ચારે બાજુ બીડ જમવા લાગી.

* પુના જઈ આવ્યા પછી તા. ૧ સી એ. ને દિને શાન્તિકેતનમાં શ્રી: યાગેરે આપેલું પ્રવચન.

અમારા તરફથી એક લાઇ જેલના અમલદારોની પરવાનગી લેવા જતા હતા એટલામાં જ શ્રી. દેવીદાસ આવી પહોંચ્યા. જેલમાં દાખલ થવાની પરવાનગી તેમના હાથમાં હતી. પાછળથી સાંભળ્યું કે મહાત્માજીએ તેમને મોકલ્યા હતા; કારણ કે તેમને લાગ્યું કે કાંઈ ઠેકાણે પોલીસે અમારી ગાડી અટકાવી છે; જે કે તેમને તેની ખાતરી ન હતી.

લોહાનો દરવાજો એક પછી બીજો ખુલ્યો, પાછો બંધ થઈ ગયો. તરત જ નજરે પડ્યાં: ઉમ્મી દિવાલ, બન્દી આકાશ, સીધો સપાટ રસ્તો, જે ચાર ઝાડ.

બે વાતની બધી મારા જીવનમાં ઘણી મોડી થઈ. હમણાં જ વિશ્વવિદ્યાલયનો દરવાજો પાર કરીને આવ્યો છું. જેલખાનામાં દાખલ થવાની અડચણ નડ્યા છતાંય છેવટે આવી પહોંચ્યો.

ડાળી બાજુએ સીડી ચડીને અને દરવાજો પસાર કરીને દિવાલથી ઘેરાયેલા એક આંગણામાં આવ્યો. દૂર દૂર બે ટ્રેણીવાળા ઝેરડા હતા. આંગણામાં એક નાના આખાના ઝાડની છાયામાં મહાત્માજીને શય્યાસાથી જોયા.

બન્ને હાથે મને મહાત્માજીએ છાતી પાસે તાપ્યો. ઘણી વાર રાખ્યો: બોલ્યા: “કેવો આનંદ થયો.”

શુભ સમાચારની જરૂરીમાં વહો આવ્યો હતો તેથી તેમની પાસે મારા બાળ્યની પ્રશંસા કરી. તે વખતે દોઢ વાગ્યો હતો. વિલાયતનો સંદેશ બધે પ્રસરી ગયો હતો, અને તે સિમલામાં ચર્ચાિતો હતો તે પાછળથી સાંભળ્યું. છાપાવાળા પણ જાણી ગયા હતા. ફક્ત જેમના પ્રાણની ધારા પ્રતિમુહૂર્તે શીર્ષે ચતી મૃત્યુસીમા તરફ જતી હતી. તેમનો પ્રાણ બચાવવાને પૂરતી ત્વરા ન હતી. લાલ પટીવાળાની અતિદીર્ઘ નિર્મળતાથી વિસ્મય અનુભવ્યો. સવાચાર વાગ્યા સુધી પ્રતિક્ષણ ઉત્કંઠા વધવા લાગી. સાંભળવામાં આવ્યું કે દસ વાગ્યે પુનામાં સમાચાર આવ્યા હતા. ચારે બાજુ મિત્રો છે. તેમાં મહાદેવ, વલ્લભભાઈ, રાજગોપાલાચાર્ય, રાજેન્દ્રપ્રસાદને ઓળખ્યા. શ્રી. કર્તુરબાઈ અને સરોજીનીને જ્યાં. જવાહરલાલનાં પત્ની કમલા પણ હતાં.

મહાત્માજીનું સ્વાભાવિક જ શીર્ષું શરીર શીર્ષુતમ થઈ શકું હતું. કાંઈ બરાબર સંભળાયો નહિ. જઠરમાં ખટાશ વધતી હતી તેથી વચ્ચે વચ્ચે મોઝાવાળું પાણી આંખવામાં આવતું હતું. ડાકટરોની જવાબદારી ગંભીર હતી.

અપરાજિત આત્માની ઉપલબ્ધિ:

પણ ચિત્તશક્તિનો કાંઈ પણ હાસ થયો નહિ, વિચારની ધારા ચાલુ હતી, ચૈતન્ય અંપરિશ્રાન્ત હતું. ઉપવાસની પૂર્વેથી જ કેટલી દુરુહ ચિંતામાં, કેટલી જટિલ આલોચનામાં તેમને વ્યષ્ટિત થવું પડ્યું છે. સમુદ્રની પેલી પાર રહેતા રાજનૈતિક માણસો સાથેના પત્ર-વ્યવહારથી તેમના મન ઉપર કેટલાય ધાત-પ્રતિધાત થયા છે. ઉપવાસના સમયની અનેક દળની વાટાઘાટ અને તાણાતાણી તેમની અવસ્થાને સહાયક ન હતી તે બધા જાણે છે. પણ માનસિક જીર્ણતાનું કાંઈ ચિહ્ન ન હતું. તેમના વિચારની સ્વાભાવિક સ્વચ્છ પ્રકાશ-ધારામાં મલિનતા થવા પામી ન હતી. શરીરના કૃષ્ણ સાધનદ્વારા પણ આત્માનું અપરાજિત ઉદ્યમની આ મૂર્તિ જોઈને આશ્ચર્ય થયું. આ ક્ષીણ હલુવાળા પુરુષની કેટલી પ્રચંડ શક્તિ છે તે ઉપલબ્ધિ ના આવ્યો હતો તે ના થાત.

આજે ભારતવર્ષના કોટિ પ્રાણમાં આ મૃત્યુની વેદી તળે સતેલી મહાન પ્રાણની વાણી પહોંચી છે. કાષ્ઠ બાધા તેને ઝોળંગવી પડી નહિ: દુરત્વની બાધા, મારી-ચૂનાની બાધા, પ્રતિકૂળ રાજનૈતિક બાધા, ઘણી શતાબ્દીના જડત્વની બાધા: આજ આ બધી બાધાઓ તેની સામે ધૂળભેગી થઇ ગઇ.

સંમત શાન્તિ : મહાદેવે જણાવ્યું કે મારે માટે મહાત્માજી એકીટસે રાહ નેતા હતા. મારી ઉપસ્થિતિદ્વારા રાષ્ટ્રીય સમરથાની ખીમાંસા કરવામાં સહાય કરી ચકું, તેવી મારી દીર્ઘદષ્ટિ નથી. તેમને જે તૃપ્તિ આપી શક્યો છું તે જ મારો આનંદ છે.

બધા બીડ કરીને રહેવાથી તેમને કષ્ટ થશે તેમ જાણી અમે દૂર જઇને બેઠા. ખૂબ વખતથી રાહ નેઉ છું: ક્યારે ખબર આવે. બપોરનો તડકો નીચેની દિવાલની ઉપર આડો થઇને પડે છે. અદોતદો બેચાર શુભ્ર આદીધારી પુરુષ અને નારીગણ રાત્રાંતલાવે આભોચના કરી રહ્યાં છે.

કારાગારમાં સંમત રહેલી આ જનતા નોંધવાલાયક છે. કાષ્ઠના બ્વહારમાં પ્રશ્ન-જનિત શૈથિલ્ય નથી જોવામાં આવતું. ચરિત્રશક્તિ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. જોલના અમલદારો આ શ્રદ્ધાથી જ તેમને સંપર્ક રીતે સ્વાધીનભાવે હળવામળવાની રજા આપી શક્યા છે. આત્મમર્્યાદાની દૃઢતા અને અચાંચલ્ય તેમનામાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. જોવાથી જ જણાઇ જાય છે કે ભારતની સ્વરાજ્યસાધનાના યોગ્ય સાધકો આ જ છે.

પ્રધાનનો જવાબ : હેવટે જોલનો અધિકારી: ગવર્નમેન્ટની છાપવાળું પરખીડિયું હોંપમાં લઇને ઉપસ્થિત થયો. તેના મુખ પર પંથું આનંદનો આભાસ જોયો. મહાત્માજી ધીરે ધીરે ગંભીરભાવે વાંચવા લાગ્યા. સરોજનીને મેં કહ્યું: “હમણાં તેમની ગાળુ પરથી ખસી જવું ઉચિત છે.” વાંચીને મહાત્માજીએ બધાને જોલાડ્યા. સાંભળ્યું કે તેઓએ તેમને આભોચના કરીને વાંચવાનું કહ્યું અને પોતે જણાવ્યું કે કાગળ ડોં આંબેડકરને બતાવવાની જરૂર છે. તેમના સમર્થન પછી તેમને શાંતિ વળશે.

બધા એક તરફ ઊભા રહીને પત્ર વાંચવા લાગ્યા. મને પણ બતાવ્યો. રાષ્ટ્રભુદ્ધિની રચના વળી સાવધાનીથી લખેલી, તે સાવધાનીથી વંચાય. જણાયું કે મહાત્માજીના અભિ-પ્રાયની વિરુદ્ધ નથી. પંડિત હૃદયનાથ કુંજર પર પત્રની વરણને વિસ્તેષણ કરીને મહાત્માજીને સંભળીવવાનો ભાર મૂકવામાં આવ્યો. તેમની સ્પષ્ટ બ્યાખ્યાથી મહાત્માજીના મનમાં કાંઇ સંશય રહ્યો નહિ. ઉપવાસનું મત ૫૩ થયું.

ઉપવાસનું ઉઘાપન :

પ્રાચીરની પાસેના છાંયામાં તેમની ચમ્પા ખસેડવામાં આવી. જોલની કાંબળા પાંચરીને બધા ચોતરફ બેઠા. શ્રી. કમલા નેહરૂ સિંચુનો રસ લાડ્યાં. ગવર્નમેન્ટનો પત્ર લાવનાર અમલદારે જણાવ્યું કે શ્રી. કસ્તુરબાઇ પોતાને હાથે મહાત્માજીને રસ આપે: મહાદેવે કહ્યું: “જીવન જખન શુકાથે જાય કહુણા ધારાય એશો.” આ ગાન મહાત્માજીનું પ્રિય છે.” સૂર બૂલી ગયો હતો. આઓ તેવો સૂર દઇને ગાયું. ૫૦ શ્વામશાસ્ત્રીએ વેદપાઠ કર્યો. ત્યાર પછી શ્રી. કસ્તુરબાઇના હાથમાંથી મહાત્માજી ધીરે ધીરે રસનું પાન કરવા લાગ્યા. હેવટે સાબરમતીના આશ્રમવાસીગણે અને બધાંયે મળીને “વૈષ્ણવ જન”નું ગાન કર્યું. ફળ અને મિષ્ટાન્ન વહેંચવામાં આવ્યાં, બધાએ સ્વીકાર્યા.

જેલમાં મહોત્સવ કદી થયો નથી. પ્રાણોત્સર્ગનો યજ્ઞ થયો જેલખાનામાં, તેની સફલતાએ પણ સાંજ ૩૫ ધારણ કર્યું. મિલનની આ અકસ્માત આદિર્ભૂત અપરંપ મૂર્તિને યજ્ઞ-સંભવા કહી શકાય.

વિરાટ જનસભા : રાત્રે પં. હૃદયનાથ કુંજર અને પુનામાં મળેલા ખીજ પ્રમુખ નેતાઓએ આવીને મને પૂછ્યો. “ખીજે દિવસે મહાત્માજીની વાર્ષિક ઉત્સવસભામાં આપને સભાપતિ થવું પડશે; પં. માલવીયાજી પણ મુમુક્ષુથી આવશે.” મેં પ્રસ્તાવ કર્યો કે માલવીયાજી સભાપતિ થાય અને મારે સાધારણ બે-ચાર વાતો લખીને વાંચવી. શરીરની દુર્બલતાને ગણકાર્યા વિના શુભ દિનની આ વિરાટ જનસભામાં ન જવું અશક્ય થઈ પડ્યું.

બપોરે શિવાજીમંદિર નામના મોટા ખુલ્લા મેદાનમાં વિરાટ જનસભા ભળી. અતિ કષ્ટે દાખલ થયો. વિચાર્યું કે અભિમન્યુની માફક પ્રવેશ તો થયો, પણ બહાર નીકળવાનો શો ઉપાય ? માલવીયાજીએ શરૂઆતમાં સુંદર રીતે શુદ્ધ હિન્દીમાં સમગમ્યું કે અસ્પૃશ્ય વિચાર-હિંદુશાસ્ત્રસંગત નથી. ધણા સ્તોકનાં તેમણે પ્રમાણ દીધાં. મારો ઠંઠ ક્ષીણ હતો; આટલી મોટી સભામાં મારો ઠંઠ શ્રુતિગોચર કરવાનો ઉપાય ન હતો. બે-ચાર વાતો મોઢે કહી દીધી. પછીથી લખેલું વાંચવાનો ભાર પડ્યો પડિતજના પુત્ર ગોવિન્દ માલવીયાને શિર, ઝાંખા થતા તેજમાં અદૃષ્ટપૂર્વ રચના સુરપટ લાને સાંભળીને વિસ્મિત થયો.

મારું લખાણ છાપામાં આપ જોઇ શકે છે. સભામાં આવતાં પહેલાં જ તેની પિંડ-લિપિ જેલમાં મહાત્માજીને આપી આવ્યો હતો.

૨૫૦ મોતીલાલ નેહરૂનાં પત્ની બાઈબહેનોને ઉદ્દેશીને બોલ્યાં કે સામાજિક સામ્યતાની મતરક્ષામાં તેઓ પાછાં ન હો. શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય, શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે અન્ય નેતાઓ અંતરની બચાના ઉદ્દેશોરો કાઢવા લાગ્યા. સભામાં આવેલા વિરાટ જનસમૂહે હાથ ઊંચા કરીને અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રતિશ્રુતિ મદલ કરી. સમગ્ર ગયું કે બધાના મનમાં આજની વાણી પહોંચી છે. કેટલાક દિવસ પહેલાં જ આવા કુરુદ સંકલ્પમાં સહસ્રલોકનું અનુમોદન સંભવ ન હતું.

મારો ખંડ પૂરો થયો. ખીજે દિવસે સવારે મહાત્માજી પાસે ધણી વાર રહ્યો. તેમની અને માલવીયાજીની સાથે લાંબો વખત વિવિધ વિષયમાં વાતો થઈ. એક દિવસમાં જ મહાત્માજીએ ધણું જોર મેળવ્યું, તેમનો કંઈસ્વર દબતર ચતો ગયો. લોહીનું દબાણ સ્વાભાવિક થઈ ગયું. ધણા માણસો આવીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. દરેકની સાથે હસીને બોલવા લાગ્યા. બાળકોનું ‘દલ દૂલ લાઇને આવતું જોઇને તેમનો શો આનંદ ! મિત્રોની સાથે સામાજિક સામ્યવિધાન માટે અનેક આલોચના થાય છે. હવે તેમની ચિંતાનો વિષય હતો હિંદુમુસલમાનની એકતાનો.

આજ જે મહાત્માજીનું જીવન આપણી સામે વિરાટ ભૂમિકામાં ઉત્તમલક્ષ્યે દેખાયું, તેમાં સર્વ મનુષ્યમાં મહામનુષ્યને પ્રત્યક્ષ જોવાની પ્રેરણા છે. તે પ્રેરણા ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર સાચક થાઓ.

મનુષ્યની ઔકસાધનમાં જ મુક્તિસાધનાનો સાચો માર્ગ છે. આપણી રાષ્ટ્રીય પરાધીનતા આપણા સહસ્ર પ્રકારના સામાજિક ભેદથી જ પુષ્ટ થઈ છે.

જડ પ્રધાનાં બધાં બંધનો હેઠીને ઉદાર ઐક્યને પંથે માનવસંબંધતાને અમસર કરવાનો દિન આજ આવ્યો છે.

શાન્તિનિકેતન તા. ૧-૧૧-૩૨

જ. મ. આચાર્ય

આવો આવો—

(શાલિની)

આવો આવો અંત્યજ્ઞે લાઘ આવો,
આવો, બંધુ દેડ, આવો ચમારો;
આવો દુઃખી દીન કેંગાલ આવો,
હૈયે હૈયું હેતથી હ્યો મિલાવો.
આવો બૌદ્ધો જૈન ને શીખ આવો,
આવો મુસ્લીમો, લલા પારસીઓ;
આવો ખ્રીસ્તી, વૈષ્ણવો, શૈવ આવો,
આવો આવો હૃદયે સ્નેહહંદાવો.

૧

૨

હાયા નીચા દીનના કે ધનીના,
બેદો શાને ? બ્રાજકો એક માના !
પોષાયેલા એક માને જ દૂધ,
ને ખેલેલા સ્નેહના એક ખોળે.
શાને જુદા સ્વાર્થ ને હક્કદાર ?
શાને ખોટા ખેદના આ લવાડ ?
શાને માથાફાડ ને રક્ત ન્હાવા ?
વાગ્બાણો શાને વૃથા ફેંકવા ? હા !

૩

૪

“ જીવે જીવો બંધુઓ આ સ્વદેશી !
બહેતી લેવા કાણુ જાણે લડે શું !
દૂરી તીણી બંધુ કંઈ જ ભોંકે ”
હાંસી આવી વિશ્વ લોકો કરે છે.
લાગે લાગે મર્મવાક્યો સૂણી આ,
સાને સાને એક સાથે ત્વરાએ;
વાણે તાણે એક હૈયા વણી દો,
મુક્તિ ટાણે માતૃસેવા કરી લો.
રે મા આંસુ ઢાળી કેવી રહી છે !
કંથાએ ના અંગને ઢાંકવાને;
દુઃખે માનું દીન હૈયું ચીરાયે,

૫

૬

ને જોઈ બ્રાજકોને મહિ મહિ વંદતા કરી છા અન્ય વાગે.

૭

તુચ્છ સ્વાર્થોને કરો ધૂળ ભેળા,
હક્કો અગ્નિમાં ઝીખોળી બધા દો;
બેદો મિથ્યા બૂલી જાઓ સમૂળા,
ત્યાગે ધેલા યાઓ બહાલે બરેલા.

૮

એકે સાદે બેઠી આકાશને ઘો,
'મૈયા' એ મંત્રધ્વનિને ગળવો;
એકે ચિત્તે મુક્તિની સાધનામાં,
એકાએક એકાગ્ર શક્તિ કરીને.

૬

ચાલો વેગે બાપુના પાપ ઝાલી,
તે આંસુના ધોધ મારે પખાળી;
વારો વારો એ દધીચિ મધિને,
બેઠેલાને આસને હાડ દેવા.

૧૦

હેયાના કાઠિન્યને રે તજ દો,
ધસને કોરો જતાં શીઘ્ર - વારો;
પુણ્યપાત્રનાં રક્ત તો રક્ષવાનાં,
સૌભાગ્યોં એ વિશ્વકેશં અતેરાં.

૧૧

હિંદે ધર્મોત્તમા સદાયે પૂજતા,
મૈયાએ ના ધર્મના ભોગ માગ્યા;
તો કાં કાળી દીક્ષી બ્હોરો કપાલે,
બ્રહ્મસંશે થું એ કદિ કોઈ કાલે ?

૧૨

અસ્ત્રાધારાં લો પ્રતો એકતાનાં,
નિઃસ્વાર્થો સેવા ગણો હજી દાવા;
હોમાવાને મોખરે આવવાનું,
મૃત્યુને આનંદથી ભેટવાનું.

૧૩

"બાપુ બહાલ હિંદમાના દુસારા !
આઠા આપો ઐયની પાળથું સૌ;
સંકેલી લો આકરાં અસ્ત્ર - ન્યારાં,

અંધારાં આંખ આવે તપ તમ નીરખી કાયને લોપનારાં ! ૧૪

ઉધારીશું મંદિરો વિશ્વ મારે,
ને હેયાને દીનને ભેટવાને;
આંસુધારે પૂર્વનાં પાપ ધોથું,
ત્યાગીશું જુદાઈ હઠોય જુદા.

૧૫

આવો આવો જાલ સૌ હિંદ કેરા !
મેલાં, ઘેલાં, દીન કંગાલ દુઃખી;
રાજાઓ ને રંક, શ્રીમંત સર્વે,
બેઠીએ સા બાનુભાવે ભરેલા.

૧૬

મારૂં તારૂં સૌ મીટાવી દઈએ,
બંધુ દુઃખે નેત્ર ભીનાં કરીએ;
સૌની સેવામાં સદા યુક્ત રહીએ.

તે માના મકિતપત્રે કમર દદ મગી અપલાવી પડીએ. ૧૭

પૂજનલાલ

સંત અને જાતિભેદ

“આપણું મહાન સૌભાગ્ય ત્યારે કહેવાય જ્યારે પર-આપણો યાય; સૌથી મોટી વિપત્તિ ત્યારે કહેવાય જ્યારે આપણું પર યાય. મનુષ્યને ગૌરવદાન કરીને આપણે મનુષ્યત્વનો ગૌરવ સાથે અધિકાર મેળવીએ.”
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

“હરિકો મજે સો હરિકા હોઈ ।

જાત પાત પૂછે નહિં કોઈ ॥”

ધણુાંયે વર્ષા પહેલાંની વાત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસગ્રાંથોને અનુસરું નથી કે પ્રાચીન ભારતમાં ‘બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ’ હતી. આ સંસ્કૃતિએ ભારતની વિચારસમૃદ્ધિમાં, જીવનવિકાસમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે ફાળો આપ્યો છે તે ખરેખર આદરપાત્ર છે. પણ કાલક્રમે તેનામાં જે વિચિત્ર ક્રિયાકાંડ દાખલ થયો તેણે અયોગ્ય રીતે બ્રાહ્મણોનું આધિપત્ય સ્થાપન કર્યું. દાન કરતી વખતે પણ સાચું દાન તે કહેવાતું જે બ્રાહ્મણોને અપાય. આ રિવાજમાંથી હજુ સુધી પણ આપણો શિક્ષિતવર્ગ મુક્ત નથી. આ ‘બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ’ની સાથે સાથે બીજી પણ સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ વહ્યો આવતો હતો જેને ‘પરિવ્રાજક અથવા શ્રમણ સંસ્કૃતિ’ કહી શકાય. આ ‘શ્રમણ સંસ્કૃતિ’એ દેશની તપસ્યામાં, સૌધનામાં ખૂબ ફાળો આપ્યો છે. ‘શ્રમણ સંસ્કૃતિ’એ દરેક જાતના માણસોને અપનાવ્યા હતા; કારણ કે તેનો હેતુ હતો ત્યાગનો. આ બન્ને સંસ્કૃતિનો ભેદ મહાન અભ્યાસી વીન્ડરનિએ ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો છે:

“We had about Tapas also in Brahmanical legends. But this Tapas in Brahmanical-literature is rather a magic power as.....which it is found even among primitive people, but it is not a moral factor. Thus asceticism for the Rsis is a means of obtaining supernatural powers which even makes the King of the gods tremble in heaven. The cursing Rsi is a typical figure in Brahmanical legends.

On the other hand, in the ascetic poetry, asceticism is a moral factor and the hero is the saint who has renowned the world, who fears none and none is afraid of him. He is a hero only in the sense of the man who goes to the utmost limit of self-denial and self-sacrifice. For this ascetic morality culminates in Ahimsa and Maitri. *Not priests are the poets of these legends, but sages of all castes and ranks.*”

આ શ્રમણ સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરોમાં સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યનો ભેદ ન હતો. જે દીવો ધરતો તેને બધા અનુસરતા. ઉપનિષદમાં સત્યકામ જ્ઞાતાનો દાખલો આ વાતના પ્રવામાં છે.

તે ઉપરાંત મહાભારતના કાળમાં વિદુર, કૌશિક વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો આ વાતની સાક્ષી પૂરે તેમ છે. આવકવિ વાસ્ત્વીકિના પૂર્વજન્મની કથા દંતકથા હોવા છતાં તેની પાછળનો ભાવ તે વખતના માનસરૂં ચિત્ર ખરું કરે છે.

શુદ્ધ અને જૈન ધર્મોમાં તો જાતિનો વાડો જ નથી. જૈનોમાં ચંડાળ-શ્રમણ હરિકેશીનો* દાખલો મોજૂદ છે.

આ સમયમાંથી જ્યારે મધ્યયુગમાં પગ મૂકીએ છીએ ત્યારે તરત જ દૂર દૂરનાં ધાર્મિક આંદોલનોનો ધૂધવાટ સંભળાય છે. વૈષ્ણવધર્મની સ્થાપના કરનાર શ્રી. રામાનુજન-ચાર્ય તે વખતના વૈષ્ણવ સંતોના નેતા હતા. તેમણે કેટલીક મર્યાદાઓ રાખી હતી તે ધણીને વિચિત્ર લાગતી પણ આત્મશ્રદ્ધા અને નૈતિક જીવનના અભાવે કોઈ બંડ ઉઠાવવા તૈયાર ન હતું. થોડા જ સમયમાં આવો બંડજોર પાક્યો. આ બંડજોર તે રામાનંદ, મધ્ય-યુગના મહાન સંતોના શુરુ તે રામાનંદ. તેમના શિષ્યોમાંથી ધણી નીચ જાતિના હતા. તેમને ભગવદ્ભક્તિમાં જાતિભેદની નિરર્થકતા લાગી. ભક્તમાલમાં જણાવ્યું છે કે :

“આથી રામાનંદ શાસ્ત્રોક્ત રીતથી પૂરવાર કર્યું કે જે માણસ ભગવાનને શરણે જઈને તેમની ભક્તિ કરે છે તેને માટે વર્ણાશ્રમનાં બંધનો વૃથા છે. તેમણે ભક્તોને ખાવાપીવાની છૂટ આપી. યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞમાં મોટા મોટા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા. છતાં યજ્ઞનું કળું તેમને ન મળ્યું. ભગવાને તેમને કોઈ ભક્તને બોલાવવાનું સૂચવ્યું. તે વખતે વાસ્ત્વીક નીચ જાતિના મહાન ભક્ત હતા. તેમના આગમનથી યજ્ઞની સફળતા યર્ષ.”

મહારાષ્ટ્રના મહાન સંત નામદેવ વિશે પણ એક કથા પ્રચલિત છે. એક વાર નામદેવ દર્શનાર્થે મંદિરમાં ગયા. તે જ વખતે કોઈ બ્રાહ્મણ દેવને ભોગ ધરાવવા આવેલો. નામદેવને મંદિરમાં પેસવાની મના યજ્ઞ, કારણ કે તે જાતે દરજી હતા. નામદેવ બહાર ઊભા રહ્યા. થોડા વખતમાં ત્યાં એક બાઈ આવી. બાઈની કેડમાં એક છોકરું હતું. છોકરું રહ્યા કરતું હતું. પૂછતાં જણાવ્યું કે તે બાળકને જોઈતો હતો દેવનો પ્રસાદ. માતા હતી નીચ જાતની અરપૂરક બાઈ. અરપૂરકના નસીબમાં તે વળી દેવના પ્રસાદ શા? માતાએ બાળકને મારીને શાંત રાખવાની નીતિ સ્વીકારી. બાળક વધારે રડવા લાગ્યું. નામદેવનાં હૃદયમાં બાળકના કંદને કડુણા ઉત્પન્ન કરી. નામદેવે પોતાનો માલ આપી દીધો. પ્રભુની સ્તુતિ કરી. પ્રભુએ નામદેવને પંદરપુર જવાની આજ્ઞા કરી.

આ ઉપરાંત સંત રવિદાસ અથવા રૈદાસજીના જીવનનો પ્રસંગ નોંધવો. લાયક છે. તે વખતે ચિતોડની રાણી હતી આલી. રાણીએ રૈદાસના જીવનની વાતો સંભળી. ખૂબ વિચારને પરિણામે તે તેમની સેવક બની. દરબારમાં આવતા જતા બ્રાહ્મણોને ખચ પડી કે રાણી અમારની શિષ્યા બની છે. તેમણે રાજના કાન ભંભેયાં. રાજ્ય કોધે ભરાયો. રૈદાસને બોલાવી મંગાવ્યા. સભામાં રાજ, બ્રાહ્મણો અને રૈદાસ હાજર છે. રાજ્યને જણાવ્યું કે સિંહાસન પરની મૂર્તિ જેની પાસે જશે તેનું સત્ત્વ સાચું ગણાયો. બ્રાહ્મણોને તેમના મંત્રોમાં શ્રદ્ધા હતી. તેમણે ત્રણ પ્રદર સુધી વેદ બંધ્યા, પણ ધાર્મી નિશાન ક્યાં નહિ. રૈદાસના મનમાં શ્રદ્ધા હતી કે ભગવાનને ભક્તિ વહાલી છે, તેમની ભક્તિમાં નથી જાતિના ભેદ, નથી હોદ્દાના ભેદ. રૈદાસે સ્તુતિ કરી :

“ દેવાધિદેવ આપો તવ શરના ।

કૃપા કીજિયે જાન અપનો જના ॥ ”

પેલી મૂર્તિ આવીને રેદાસના ખોળામાં પડી. રાજાને ખાતરી થઇ કે કેવળ વેદ ભણનારા બ્રાહ્મણો કરતાં અભણુ ચમાર થોડાં શુરુ છે. નીચેનાં બે ગીતો પ્રસંગોચિત છે. તે શીખોના ‘મંથ’ સાહેબ ‘માંથી લીધાં છે.

નાગરજના મેરી જાતિ વિસ્તિઆન ચંમારં ।

રિદૈ રામગોવિન્દગુનસારં ॥

સુર સલીલ કિત્ત બારુનીરે, સંતજનકરત નહી પાનં ।

સુરા અપવિત્ર નત અવર જલૈ, સુરસરી મિલત નહિ હોહઆનં ॥

મેરી જાતિ કુટ બાંદલા દોર દોવંતા નિત હિ બાનારસી આસપાસ ।

અવ વિપ્ર પરધાન લિહિ ફરહિ હંડઉમિ તેરે નામસરણાઈ રવિદાસુદાસા ॥

(હે નાગર જનો ! જાતે હું ચમાર છું. પણ મારા હૃદયમાં પ્રભુના નામનો સાર છે. ગંગાનાં જળનો જે દારૂ બનાવવામાં આવે તો તમે ન પીઓ; પણ જો અપવિત્ર દારૂ અથવા જળ ગંગામાં નાખવામાં આવે, તો ગંગા બદલાશે નહિ. મારો વ્યાપાર ચમારનો છે. તમે બ્રાહ્મણો થઇને મને નમો છો, કારણ કે રવિદાસે પ્રભુનું શરણુ લીધું છે.)

મેરી સંગતિ પોચ સોચ દિનુરાતિ ।

મેરા ફરમુ કુટિલતા જનમુકુ માંતિ ॥ વિ૦

(મારી સંગત નીચ સાથે છે. અહોરાત્ર તે હું વિચારું છું. મારા જન્મની માફક મારા કર્મો પણ કુટિલ છે.)

સંતોના આટલા દાખલાઓ પરથી આપણને વિષય વધારે સ્પષ્ટ લાગશે. રામાનંદના ખીજ ધણા શિષ્યોના દાખલાઓ આખી શકાય પણ તે કેવળ એક જ પ્રકારના હોવાથી વિશેષ લાભ નથી.

આ ઉપરાંત-હાલના સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં મૂળ પણ વૈષ્ણવ મહારાજોનાં વિચિત્ર વર્તનોમાં છે. સ્વામીનારાયણમાં પણ શુદ્ધ જાતિના સાધુઓ વધારે પ્રમાણમાં આવે છે. અને ખીજ નાના નાના ભગતો થઇ જાય તેની તો ગણુના નથી. નડિયાદની આસપાસ કુબેર ભક્તના ‘હરિજનો’ પણ નીચ જાતિના હોય છે. કુબેર ભક્ત પોતે કાળી હતા.

ઉપરના ધણા જ ટૂંકા પરિચયથી જણાશે કે મધ્યયુગના સંતોએ જાતિભેદના નિવારણ માટે પ્રયત્નો કરેલા. પણ તેમનું લક્ષ્ય કેવળ ત્યાંથી અટકતું નહિ. તેમણે જીવનની સાધનામાં બંધનોને તોડી નાખ્યાં હતાં. દરેક સંપ્રદાયના અથવા પંથપ્રવર્તકના મૂળ સિદ્ધાન્તો વિશાળ હોય છે પણ તેને પાછળના શિષ્યો પોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુથી જુએ છે. આ પ્રમાણે એક જ સંપ્રદાયના પણ વાકાઓ બંધાય છે. શુદ્ધ ભગવાનના આટલા સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્તો છતાં પણ તેમના નિર્વાણ પછી તેમના શિષ્યોએ શુદ્ધના સિદ્ધાન્તોને પોતાના વિચારોથી રંગ્યા.

શી ખાત્રી કે ગાંધીજીના હાલના પ્રયાસને તેમના ભાવિ શિષ્યો પણ પોતાના સમ-
જવા પ્રમાણે નવા વાડા બિણા નહિ કરે ? હિંદુ ધર્મમાં, હિંદુ સમાજમાં આવી ભરતીઓ
આવ્યાં જ કરી છે. તેના અનેક વિભાગો, ઉપવિભાગો છેતાં તેનામાં સત્તરપે ને તરવ
રહું છે તે અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ અચળ લાખે છે. તે દિવસ કેવો હશે ન્યારે યુગ-
યુગનાં પાપ બૂંઝાશે અને સર્વજી દીપતું ભારતવર્ષ જગતના ઇતિહાસમાં અનેરો પ્રકાશ પાડશે ?

કહેવાય છે કે સાધના અક્ષળ જતી જ નથી. મધ્યયુગોના સંતો તેમના જીવન દ્વારા
એકતાની વાણી બોલી ગયા છે. ગાંધીજીએ પણ મન, વાચા, કર્મથી તેમના જીવનમાં નીચ
કહેવાતી જાતની વેદના અનુભવી છે. એ સાધના સક્ષળ ન થાય તો દોષ કોનો ?

શાન્તિનિકેતન

જ. મ. આચાર્ય

ભંગડી

ખામબા ગામની ભંગડી રે, એક ભંગડી રે, એની આંખમાં આંજલ મેરા,
લીલા કાચની ભંગડી રે, ચાર ભંગડી રે, એનો સુન્દરિયાજો વેશ,
ધમ્મર ઘેરા ધાધરો રે, એક ધાધરો રે, એના પગમાં કાંખી ઢેશ,
ડોકમાં રૂપા હાંસડી રે, એક હાંસડી રે, એના તાણી ગૂંથેલ કેશ.
નાકમાં સોના નયણી રે, એક નયણી રે, એના કાનમાં સોરિયાંદિરે,
મુખમાં ચૂંગી શોભતી રે, એક શોભતી રે, એના ધૂમની ચાત્રે સેર,
ખેમસો એનો દીકરો રે, એક દીકરો રે, એની બિધલાવી છે જાન,
ભંગડી પહેરે જૂમણાં રે, સૌ જૂમણાં રે, આજ હરખે બૂલે જાન.
આઠ દહાડા પર ગામમાં રે, આ ગામમાં રે, એક નીકળી ખીજ જાન,
ગામતું આખું માનવી રે, સૌ માનવી રે, જો ભેગું થયું મશાણુ,
ગામના સોની સુન્દરી રે, રૂપસુન્દરી રે, ત્યાં પોદી અગન સાથ,
હીરની નવરંગ સુન્દરી રે, રંગ સુન્દરી રે, ત્યાં ભંગીને આંવી હાથ.
રોકાણીએ પહેરી સુન્દરી જો, રંગ સુન્દરી જો, ન્યારે ચાલ્યાં વાટ મશાણુ.
ભંગડી પહેરે સુન્દરી એ, રંગ સુન્દરી એ, ન્યારે નીકળે ઊંચાની જાન.

સંયુક્ત મતાધિકાર-એક જ માર્ગ

નાયમન કમિશનમાં ડોક્ટર આંબેડકરની ઝુંબેશ

(મારા મિત્રોએ) શહેરી વિભાગમાં જેવા મતાધિકાર છે તેવા જ રાખવા ને ગ્રામ્ય વિભાગમાં જમીનમહેસુલ અર્ધ કરવું, એવી ભલામણ (કરી) થઈ છે. (પરંતુ હું તેમની સાથે સહમત થઈ શકતો નથી.) (મારા મિત્રો) મતાધિકારને હકની વાત લેખવાને બદલે મહેસુલાનીની વસ્તુ (સમજે છે.) સમજવી એ વિચાર રાજકીય સમાજમાં બંધકર ગણાય. મતાધિકાર જન્મસિદ્ધ હક છે એ વાત જો હિસાબી દેવામાં આવે, પ્રતિનિધિત્વના નૈતિક દાવાને જો ભાવનાની ચીજ માનવામાં આવે, અને જો મતાધિકારને રાજકીય સત્તા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વહેંચવાની વસ્તુ સમજે તો મતાધિકાર ન મળે તે વ્યક્તિએ મતાધિકારવાળાની દયા ઉપર જ જીવે. એથી વધારે ગુલામી કેવી હોય ? ગુલામોને જન્મસિદ્ધ હક હોતા નથી; એમના માલિકો બધા એ જ તેમના હક. આ રીતનો વિચાર પ્રજાકીય સરકારનો ધાતક છે ને તેથી જ (હું) તેનો અસ્વીકાર સર્વોચ્ચ (કરું છું.) યોગ્ય છે.

પુખ્ત મતાધિકાર

ન સમજીએ તો (મારા મિત્રો) મતાધિકાર એટલે મતપેટીમાં કાગળિયું નાખવાની શક્તિ (સમજે છે.) (નહિ તો) મતાધિકારનો વિસ્તાર વધારવામાં અજ્ઞાન આડું (ન મૂકતો) મૂકવામાં ન આવે. મતાધિકારના પ્રશ્નમાં બહુતરને ઉપરછડું જ મહત્ત્વ અપાય છે. મતાધિકારનો અર્થ જ ઊલટો સમજાય છે. મતપેટીમાં મતપત્ર નાખવામાં મતાધિકારનો સમાવેશ થઈ જતો નથી. સાચો મતાધિકાર એટલે એકત્ર જીવન સારી રીતે નમે તે માટેની યોજનામાં અગત્યનો ભાગ બજવવો તે. એટલે જાત જાન જુદો ન હોય એવા દરેક પુખ્ત માનવીને મત આપવાનો હક હોવો જ જોઈએ; કારણ કે દરેક વ્યક્તિ એકત્ર જીવનમાં રસ લે છે ને એનાં પરિણામો વેઠે છે એટલે દરેક વ્યક્તિને એ યોજનાની કલમો ઘડવામાં હક હોવો જ જોઈએ. વળી જેમ મનુષ્ય ગરીબ તેમ મતાધિકારની એને વધારે જરૂર. કારણ કે ખાનગી મિલકત ઉપર મંડાયેલી તમામ સમાજરચનાઓમાં એકત્ર જીવનની કલમો પ્રથમથી જ મૂકીદારોના લાભમાં ને કામદારોની વિરુદ્ધ ઘડાયેલી હોય છે. એટલે મૂકીદારો પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ ન કરે અને કામદારોનું હિત સમ્પ્રવાય એવી વ્યવસ્થા કરવી હોય તો એકત્ર જીવનની કલમો અવારનવાર પસંદાતી રહેવી જોઈએ. અને મિલકત ને મતાધિકારને ત્યાંસુધી છૂટા પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ સંબંધિત જ નથી. એ માટે તો મતાધિકાર મિલકતવાળા કે મિલકત વગરના પુખ્ત મનુષ્યને જ મળે એવી યોજના થવી જોઈએ. એમ બન્ને રીતે પુખ્ત મતાધિકાર સિવાય છૂટકો જ નથી અને તેથી જ (હું તો) એકવીસ વર્ષની વયનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષને મતાધિકાર આપનાંમાં આવે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. (એમ હું તો ઇચ્છું.)

કોમીવાદ ન જોઈએ.

પુખ્ત મતાધિકાર માટે રાજકીય ન્યાયની દૃષ્ટિ જ માત્ર કારણભૂત નથી. રાજકીય અગત્ય-પણુ પુખ્ત મતાધિકાર દાખલ કરવાનું જ સૂચવશે. મુંબુકત મતાધિકારમાં બહુમતી કોમના મતદારો ચૂંટણી પર એવી ભારે વ્યસર કરશે કે લઘુમતીના દૃષ્ટિબિંદુથી ન હચ્ચવાળેગ વ્યક્તિઓ બેઠકો પૂરી હશે એ ભયથી જ મુસ્લીમો જેવી લઘુમતી કોમો કોમી મતદાર સંઘો માટે આગ્રહ કરે છે. પરંતુ પુખ્ત મતાધિકાર દાખલ કરવામાં આવે તો એ પ્રશ્ન જ ઊડી જાય. કોમી મતદારસંઘોને જદલે પુખ્ત મતાધિકારની અગત્યને બહુમતીએ જોઈએ તેટલું વળૂદ આપ્યું નથી. બહુમતી કોમી મતદારસંઘોને નભાવી લેવાય એવી વસ્તુ લેખે છે ને પુખ્તમતાધિકાર હદ આજંગી જતાં કાણુમાં નહિ રહે એવું અનિષ્ટ માને છે. પરંતુ (મારો અભિપ્રાય એથી ઊલટો જ છે. હું તો) કોમી મતદારસંઘોને અનિષ્ટ (ભેષું 'હું' ને) લેખી, પુખ્ત મતાધિકારને વધારે મદત્વ (આપું છું) આપવું જોઈએ. પુખ્ત મતાધિકાર સારી વાત છે માટે અપનાવવી એટલું જ નહિ પરંતુ એ કોમી મતદારસંઘોના અનિષ્ટને નાશુદ કરવામાં (આપણને) સહાયભૂત યદ્દ પડશે માટે તેને વધાવી લેવી. પુખ્ત મતાધિકારમાં માનતા નથી તેમને પણ આ વિચાર અપનાવતાં મુસ્લીમો નડશે નહિ. પુખ્ત મતાધિકાર અનિષ્ટ હોય તોપણ કોમી મતદારસંઘ કરતાં ઓછું અનિષ્ટ છે માટે તેને પહેલો સ્વીકારવો યોગ્ય લેખાય જ. વળી પુખ્ત મતાધિકાર રાજકીય દૃષ્ટિએ ન્યાયી તેમ જ અમલ્યનો છે. તે ઉપરાંત જાહેર પ્રજાના મોટા ભાગનો તેને ટેકો છે. અચ્છાહણો અને પછાતવર્ગો સિવાયના તમામ રાજકીય પક્ષોએ સ્વીકારેલા નહેરૂ હેરાલમાં પણ પુખ્ત મતાધિકારને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પછાતવર્ગો પુખ્તમતાધિકારની જ માગણી કરી રહેલા છે. સિંધના મુસ્લીમ મંડળે, એક મુસ્લીમ મંડળે અને એક અચ્છાહણ મંડળે પણ મુંબાઈ સરકાર આગળ પુખ્તમતા-ધિકારની તરફેણમાં મત જાહેર કરેલો છે. એ પ્રમાણે પુખ્ત મતાધિકારને જાહેર પ્રજાને સંગીન ટેકો છે.

બહુતરતું ધોરણ

જીવનભરમાં રાજનીતિનાં ગંભીર સૂત્રો એક વાર પણ ન વાંચ્યાં હોય એવી વ્યક્તિઓ જાતી પ્રકરણ ને વિદેશનીતિ માટે પોતાના અભિપ્રાયો જાહેર કરતાં અચ્છાક્ષી નથી. આઠ વર્ષ પહેલાંના જૂના મતાધિકાર પ્રમાણેના મતદારોમાંના મોટા ભાગે રાજનાં પ્રશ્નો ઉપરનાં રાજકીય ભાષણોનો આતુરતાથી અભ્યાસ કર્યો હતો. આજે પાંચ ટકા મતદારો પણ ભાષણો કે અગત્યના સંજોગોનું મનન કરતા નથી. જો બ્રિટિશ પ્રજાતંત્ર આવા મતદારોથી નભાવી લેવા માગતું હોય તેમ હિંદીઓ પુખ્તમતાધિકારની વિરુદ્ધ હોય તો તેઓ અન્યાયી કે કદપનાશીલ બિલકુલ નથી. ઊલટું તેમના વાંધા ખોટા કરે છે ને અજ્ઞાન મતદારોને લાભ ઉઠાવી તેઓ રાજકીય સત્તા કબજે કરવા માગે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે રાજકીય શક્તિ માટે રાજકીય પક્ષોનાં દૃષ્ટિબિંદુની ખુશીઓ બરાબર સમજવી જોઈએ અને તેનો ભેદ પોરખતાં શીખવું જોઈએ, એમ કહેવું એ કેવળ દંભ છે; કારણકે નાના રાજકીય પ્રશ્નોની ઓક્સ માહિતી મતદારોને હોતી જ નથી. એવા જ્ઞાનની ખામી અગત્ય છે એવું પણ નથી. મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નોનું સામાન્ય જ્ઞાન મતદારો મેળવે અને પોતાનું ધાર્યું કરે એવો પ્રતિનિધિ પસંદ કરી લે એટલું જ બસ છે. સામાન્ય હિંદીમાં એટલી લાયકાત તો છે જ.

નોકરશાહી ન જોઇએ.

નોકરશાહી નાબુદ કરવા શો ઉપાય (કરવો) ? (મને તો) પુખ્ત મતાધિકાર જ યોગ્ય માર્ગ જણાય છે. મતદારો માટે ભણતરનું ધોરણ ન હોવું જોઇએ એ નિર્ણય પર ઇસીસન ૧૯૨૮ના સિલોન કમિશનના સભ્યો પણ આવ્યા હતા. જવાબદાર રાજતંત્રના વિકાસથી સરકાર પર દબાણ લાવવા સામાન્ય વ્યક્તિઓને વધારે તક મળવી જોઇએ; એટલે ભણેલાં-ઓને જ મતાધિકાર મળે એ યોગ્ય નથી. સિલોન માટે પુખ્ત મતાધિકાર યોગ્ય લેખાય તો હિંદ માટે શા માટે નહિ ? બન્ને દેશોની પરિસ્થિતિ તદ્દન સરખી જ છે. ખરું જોતાં તો હિંદ પુખ્ત મતાધિકાર માટે વધારે લાયક છે. મુંબાઇ પ્રજાકામાં તો પુખ્તમતાધિકાર ગ્રામ્ય પંચાયતોમાં હાલ પણ ચાલુ જ છે એટલે (એ) ત્યાંના લોકો તો ખડાયલા જ છે.

કોમી મતદારસંઘો

વર્ગીય મતદારસંઘો તો મોર્લી-મીન્ટો સુધારાનો વારસો છે. મોર્લીમિન્ટો સુધારા તો હિંદીઓને મનાવી લેવાનો પ્રયત્ન હતો. સાચું જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાને બદલે માત્ર દેખાવ કરવા જ મતાધિકાર ને મતદાર મંડળોની ચોક્કસ યોજના ધડી ધારાસભાઓ ઊભી કરવી, અને સત્તા જરા પણ દીલી પડવા ન દેવી એવો નોકરશાહીનો તેમાં હેતુ હતો. વર્ણાન્તર મતદાર મંડળો એ યોજનાને માટે જ બંધબેસતાં હતાં; પરંતુ મોટેચુ એમ્સફર્ડ યોજનામાં મન મનાવવાની વાત નહોતી. એમાં તો લોકમત સ્થાપવાનો હેતુ હતો. એટલે વર્ણાન્તર મતદારમંડળો રદ કરવાં-જોઇતાં હતાં; પરંતુ તે વેળાએ કોમી અસર એટલી જોરમાં હતી કે કોમી મતદાર-મંડળો તેમને ચાલુ રાખવાં પડ્યાં. સાઉથવેશ કમિટિએ તે યોજના અમલમાં મૂકી. કોમી મતદારમંડળો ગમે તે કારણસર નાબુદ ન થયાં તેથી કાંઇ તેનું અસ્તિત્વ જવાબદાર રાજતંત્રના સિદ્ધાંતને અનુકૂળ થઇ શકે જ નહિ. કોમી તત્ત્વ જ એ યોજનાને બાબુએ મુકાવવા બસ છે.

ધારાસભા જેવા વિચારશીલ મંડળમાં જાહેરહિતના સવાલોનો જાહેર પ્રશ્નના અભિ-પ્રાય મુજબ જ નિર્ણય થવો જોઇએ; એટલે એ સલાના સભ્યો પણ જાહેર પ્રશ્નમતના જ પ્રતિનિધિઓ હોવા જ જોઇએ. પરંતુ કોમીવાદને જ આગળ ધરે ને કોમી દૃષ્ટિથી પર રહી જાહેર પ્રશ્નો પર વિચાર કરવા તેઓ નાલાયક ઠરે. વળી કોમી પ્રતિનિધિઓ હોવા છતાં કોમી પ્રશ્નો સિવાયના ત્રીજા પ્રશ્નો પર મત આપવાનો તેમને અધિકાર મળે છે. એ વાત જવાબદાર રાજતંત્રના સિદ્ધાંતની તદ્દન વિરુદ્ધ જાય છે. એવા કોમી પ્રતિનિધિઓ તો કોમી પ્રશ્નો પર નિષ્ણાત અભિપ્રાય આપવા કામ લાગે; કારણકે બીનકોમી સભ્યો એવા પ્રશ્નોથી માહિતગાર ન હોય. પ્રશ્નતંત્રમાં મુખ્ય વાત સ્વરાજ હોય એટલે દરેક પ્રશ્ન ઉપર છેવટનો નિર્ણય પ્રજાદારા સુટાયલા પ્રતિનિધિઓ જ આપી શકે-નિષ્ણાતો નહિ. વળી નિષ્ણાતોની સલાહ ધારાસભાને હમેશાં કામ લાગતી નથી; કારણકે તકરારી પ્રશ્નો ઊડા અભ્યાસ કરવાને બદલે એ લોકો કોમીવાદથી દોરવાઇ જાય છે.

ભયનું કારણ નથી.

કોમી મતદારમંડળો—જે કોમોને કાન્ને કોમી મતદારમંડળો સ્થપાઇ ચૂંકેલાં છે તેમને માટે કોઇ પણ પ્રકારનું ચોક્કસ પ્રતિનિધિત્વ ઠરાવવાની જરૂર છે જ. પરંતુ એવું કોમી પ્રતિ-નિધિત્વ કોમી મતદારમંડળો મારફતે રાખવું કે નહિ એ જ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. કોમી મતદાર-

મંડળોને પરિણામે જ દેશમાં કામી વિખવાદો વધી પડ્યા છે એમ કામીવાદના વિરોધીઓનું કહેવું છે. કામી મતદારમંડળો ને કામી વિખવાદોને સીધો સંબંધ છે જ નહિ; ઊલટું મુસ્લીમોને કામી મતદારમંડળો આપી તેમનો અસંતોષ ઓછો કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ કામી મતદાર મંડળો કામી વિખવાદ સમાવી દેતાં નથી એ પણ એટલું જ સાચું છે. કદાચ એવો વિખવાદ વધારી મટે એમ અને ખરું; કારણકે કામી મતદારમંડળોથી કામી ભાવના ફળવાય છે જ. પરિણામે બંને કામોના આગેવાનો પરસ્પરની જવાબદારી વિસરી જાય છે. એટલે લોકસમૂહને શાંતિને માર્ગ દોરવાને બદલે તેઓ લોકભાવનાના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે.

કામી મતદારમંડળો માટે મુસ્લીમો તથા અચાવ રજૂ કરે છે: પ્રથમ તો તેઓ માને છે કે મુસ્લીમ કામનું હિત બીજી કોમોથી જુદું પડે છે, એટલે તેના રક્ષણ માટે જુદાં મુસ્લીમ મતદારમંડળો હોવાં જોઈએ. જુદા પ્રકારનું હિત સાચવવા જુદા મતદારસંઘો જોઈએ જ, એ વાત વિચારતાં પહેલાં બીજી કોમોનાં ન હોય એવાં, મુસ્લીમોને પોતાનાં ખાસ હિત સાચવવાનાં છે કે કેમ એ વાત નક્કી કરવી જરૂરી છે. ધાર્મિક વાત બાજુએ મૂકીએ તો દરેક પ્રાંત સામાન્ય હિતનો જ હોય છે. (કર આપવા કે નહિ અને આપવા તો કેટલા ને કેવા આપવા?—સરકારી અર્થનો મોટો ભાગ અમુક કાર્યોમાં જ વાપરવો કે નહિ કે કેળવણી ફરજિયાત ને મફત હોવી જોઈએ કે કેમ કે સરકારી જમીનો પટાથી આપવી કે કૃષ્ણજલકથી આપવી? ઉદ્યોગોને સરકારી મદદ આપવી કે નહિ? અમુક પ્રાંતોમાં વધારે ઘરો રાખવું કે નહિ? માંદગી બેઠકો કે મૃત્યુનો મામલો કરવા સામાન્ય વીમાની યોજનાથી કામદારોની ગરીબાઈ ટાળવા મધ્યવું કે નહિ? ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટોથી ન્યાય સચવાશે કે કેમ? સારાં પરિણામો લાવવા દાકતરી કે ન્યાયના સિદ્ધાંતો બદલવા કે કેમ?—વગેરે પ્રશ્નો ધારાસભા સમક્ષ રજૂ થાય છે.) (એમાંનો) કોયે પ્રશ્ન એકલી મુસ્લીમ કામ માટે છે? કેળવણી ને જાહેરસેવાઓમાં એકલા મુસ્લીમોનું જ હિત સમાવેલું છે? વળી મુસ્લીમો જેવી એક જ કામ ક્યાં છે? મુંબાઈની ધારાસભામાં વિદ્યાપીકની સુધારા વખતે અબ્દુલજીને પછાત વર્ગોએ ખુબી ઉઠાવી હતી તે ઉપરથી એ લોકો પણ કેળવણીના પ્રશ્નમાં એટલો જ રસ લે છે, એ પૂરવાર થશે. મુસ્લીમોનું જુદું હિત છે એ ખાન્યતા ખાલી કરવાના છે. એ જુદું હિત નથી પણ અમુક ખાન્યતામાં તેમનો ખાસ સંબંધ છે.

સંયુક્ત મતાધિકાર

જુદાં હિત અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ એક વાર માની લઈએ તો પણ એ જુદાં હિત સામાન્ય મતાધારમંડળો ને અનામત બેઠકોને બદલે જુદાં મતદાર મંડળોથી જ સચવાશે એમ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. ઊલટું જુદાં મતદારમંડળો કરતાં સામાન્ય-મતદારમંડળો ને અનામત બેઠકોથી કોઈપણ લઘુમતીનાં ખાસ હિત વધારે સચવાશે (એમ માઈ તો માનવું છે). બીનજવાબદાર ઉદામવાદીઓના અસ્તિત્વથી જ ખાસ હક્કને નુકસાન પહોંચે એમ માની લઈએ, એટલે તો ધારાસભાઓમાંથી એવા લોકોના પગ ટાળવા પ્રયાસ આદરવો જોઈએ. જો બંને કોમોમાંથી બીનજવાબદાર વ્યક્તિઓને ધારાસભામાંથી દૂર કરવામાં આવે તો હિંદુ મતદારો મુસ્લીમોને ચૂંટી શકે અને મુસ્લીમ મતદારો હિંદુઓને ચૂંટી શકે એ જ યોજના શ્રેષ્ઠ ગણાય. એથી જ જુદાં મતદારમંડળો કે કામી મતદાર મંડળો કરતાં સંયુક્ત

મતદારમંડળો જ અપનાવી લેવાં જોઈએ. જુદાં મતદાર મંડળો કરતાં સંયુક્ત મતદાર મંડળોથી લઘુમતીને લાભ જ છે એમ કહેવું પડશે. જુદાં મતદાર મંડળોથી લઘુમતીને માત્ર પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ મળે એટલું જ; બીજું કંઈ જ ન મળે. બાકીની ધારાસભાને એમની સાથે બિલકુલ સંબંધ રહે નહિ, લઘુમતીની ઈચ્છાઓ પાર પાડવા એમના પર ખાસ દબાણ લાવી શકાય નહિ. એટલે લઘુમતીને પોતાના જ પગ ઉપર ઝૂમવાનું રહે. પ્રતિનિધિત્વની કાંઈ પણ પ્રકારની યોજનાથી લઘુમતી બહુમતી યદ્ શકવાની નથી જ એટલે લઘુમતીનો અવાજ દબાઈ જ જવાનો. જો હું સંયુક્ત મતાધારમંડળોમાં અનામત બેઠકો યોજવામાં આવે તો લઘુમતીને પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ મળે એટલું જ નહિ પણ કંઈક તેથી વધારે મળે. કારણકે લઘુમતીનો દરેક સભ્ય જો કે લઘુમતીનો સભ્ય નથી પરંતુ એને લઘુમતીના મત તો મળેલા જ છે એટલે લઘુમતીનું હિત એને હૈથે વસવાનું જ. લઘુમતીના રક્ષણની દૃષ્ટિએ જુદાં મતદારમંડળો કરતાં સંયુક્ત મતદારમંડળ વધારે લાભદાયી છે. (એમ મને તો લાગે છે). મુસ્લીમ લઘુમતીને ધારાસભા ધાર્મિક પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવા મળેલી સભા જેવી લાગતી જણાય છે. એમ હોત તો થોડાક પણ મજબૂત માણસો મોકલવાની તેમને જરૂર પડત; પરંતુ ધારાસભા ધાર્મિક સભા નથી એ દીવા જેવી વાત હવે મુસ્લીમોએ સમજવી અગત્યની છે. ધારાસભા તો સામાન્ય દેશહિતના પ્રશ્નો ચર્ચવા મળે છે. અને એવી ચર્ચાના નિર્ણયો વધુમતે જ પસાર થાય છે. તો પોતાના રાજ્યો ઉપરાંત બીજા રાજ્યો પણ લઘુમતીના પ્રશ્નને ટેકા આપી શકે એવી યોજના પસંદ કરવા જેવી નથી ?

જગતનો ઇતિહાસ

મુસ્લીમો એક સ્વતંત્ર કોમ છે. ધર્મ, ઇતિહાસ, શાસ્ત્રો, સંસ્કૃતિ, વ્યક્તિગત નયમો, સામાજિક રિવાજો વગેરે જોતાં તેઓ બીજા કોમોથી તદ્દન જુદા પડી આવે છે. એમનાં સામાજિક બંધનો બીજા કોમોનાં બંધનો કરતાં કેવળ ભિન્ન પ્રકારનાં જ છે. આજ સદી-ઓથી તેઓએ હિંદમાં વાસ કર્યો છે છતાં ય તેઓ પોતાને સ્વતંત્ર રીતે જ ઓળખાવે છે. એ દૃષ્ટિબિંદુથી જ બીજા કોમો સાથે જો તેઓ સંયુક્ત મતાધિકાર સ્વીકારે તો રાજકીય સંસર્ગથી એમનું કોમી વ્યક્તિત્વ ઓસરી જાય એવા તેમને ભય લાગે છે; પરંતુ (મને તો) એ ભય સાચો (લાગતો) નથી. એ ભય સાચો ગણીએ તેમ જ મુસ્લીમ કોમનું વ્યક્તિત્વ સાચવવાનો એમનો આદર્શ છે એમ માનીએ (લેખીએ) તો પણ કોમી મતાધિકારની અગત્ય-કેવી રીતે જાણી થાય છે તે સમજાતું નથી. એકલા હિંદમાં જ વિવિધ કોમો છે એમ નથી, ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યમાં જ કેનેડા ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભિન્ન કોમો જ સામાન્ય સ્વતંત્રતા નહાવે છે. (હિંદુ અને મુસ્લીમોની પેઠે જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખ્રિસ્તિય અને-ડચ-તંત્રમંજ કેનેડામાં ખ્રિસ્તિય અને ફ્રેન્ચ છે.) એમની સંસ્કૃતિ પણ ભિન્ન પ્રકારની જ છે. સંયુક્ત મતાધિકાર એમના વ્યક્તિત્વની સલામતીને જોખમરૂપ છે એવું કદી તેમણે સામાન્ય મતદારમંડળો સાથે કદી પણ વાંધો લીધો નથી. સામ્રાજ્યની બહાર પણ ભિન્ન ભિન્ન કોમો સંયુક્ત મતાધિકારથી જ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે, એવા દાખલાઓ ઓછા નથી. (પોલેન્ડમાં પોલ્શ, રશિયન, જ્યુ, સફેદ રશિયન, જર્મન, સિધુનિયન વગેરે કોમો છે. લટવિયામાં લટવિયન, રશિયન, જ્યુ, જર્મન, પોલ, સિધુનિયન અને ઇસ્થોનિયનો છે. ઇસ્થોનિયામાં જર્મન જ્યુ સ્વીડ રશિયન લટવિયન અને તાર્તરો છે. ઓક્રાઈનાક્રિયામાં

ઝેક, સ્વેવૉક, જર્મન, મગ્યાર, રૂઢિનિયન, જ્યુ અને પોલ્સ છે. ઑસ્ટ્રિયામાં જર્મન ઝેક અને સ્લોવેનો છે. હંગરીમાં હંગેરિયન, જર્મન, સ્વેવૉક, રુમાનિયન, રૂઢિનિયન, ક્રોએશિયન અને સર્વિયનો છે.) આ વર્ગો માત્ર કેમો નથી: પ્રજાઓ છે. સજીવ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે છતાંય એકબીજાને પડખે ને સામાન્ય હકુમત નીચે તેઓ સલાહશાંતિથી રહે છે. એમાંના કેાઇએ પણ સંયુક્ત મતાધિકાર સામે વાંધો ઉઠાવ્યો નથી તેમજ એથી એમનું અસ્તિત્વ હણાઇ જશે એવું તેમને લાગ્યું જ નથી.

બીજા શું કરે છે ?

બીનમુસ્લીમોની વાત જવા દઇએ. બીજા દેશોમાં મુસ્લીમ લઘુમતી જ શું કરે છે ? બીજા કેમો સાથેના રાજકીય સંસર્ગથી એમનું વ્યક્તિત્વ હણાઇ જવાની એ મુસ્લીમોને કદી ચે ધારતી લાગતી નથી. વળી એકલા હિંદમાં જ મુસ્લીમો લઘુમતીમાં છે એમ પણ છે જ નહિ. (આલ્બીનિયામાં મુસ્લીમ બહુમતી છે.) બલ્ગેરિયા, ગ્રીસ અને રુમાનિયામાં મુસ્લીમો લઘુમતીમાં છે, યુગોસ્લેવિયા અને રશિયામાં તો તેઓ છેક જ લઘુમતીમાં છે. એ દેશોમાં મુસ્લીમ કેમો જુદા મતાધિકારની માગણી કરી છે ? ત્યાં તો જુદા મતાધિકારના લાભ લીધા વિના જ મુસ્લીમોએ ચલાવી લીધું છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રતિનિધિત્વના ચોક્કસ પ્રમાણની પણ માગણી કરી નથી. પરંતુ હિંદમાં તો રાજનીતિ કેમી લાવનાથી નિરાળી નથી લેખાતી એટલે મુસ્લીમોને ચોક્કસ પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઇએ એમ કહેવામાં આવે છે; નહિ તો બહુમતીના ધાર્મિક વિરોધથી એમનું નામનિશાન કદાચ ભૂંસાઇ જાય એવી તેમને ભીતિ લાગે છે. બીજા દેશોમાં તો મુસ્લીમોને આટલી ખાતરી મેળવવાની પણ જરૂર પડતી નથી. એટલે હિંદના મુસ્લીમોનો દાવો બીજા મુસ્લીમોથી આગળ વધે છે અને તેથી જ એ વાત (મારા) ધ્યાનમાં બિતરતી નથી.

વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે સંયુક્ત મતાધિકારમાં મુસ્લીમોનું બળ બીનમુસ્લીમના ધંસારા આગળ એટલું તો પાતળું પડી જાય કે એવા સંયુક્ત મતદારોએ મોકલેલા મુસ્લીમ પણ નિર્માલ્ય જ હોય ને મુસ્લીમોનો સાચો પ્રતિનિધિ નીવડવાને બદલે તે બીનમુસ્લીમ કેમોના હાથમાં રમકકું બની જાય. આ લખ સાચો હોય એવું આપણને પ્રથમ દષ્ટિપાતે જણાય છે, પરંતુ જરાક વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એને જરાય વળૂદ આપવા જેવું નથી. જો બીનમુસ્લીમોનો તોફાન જગાવવાનો ઇરાદો હોય, અને તે માટે જ તેઓ મુસ્લીમ સભ્યને ચૂંટી કાઢવા માગતા હોય તો મુસ્લીમોની બીક કદાચ સાચી ઠરે. પરંતુ સાચી મિના તો એ છે કે સામાન્ય ચૂંટણીમાં બીનમુસ્લીમ ઉમેદવારોની ખોટ જ હોય નહિ એટલે બીનમુસ્લીમો મુસ્લીમ ઉમેદવારને તોફાની વૃત્તિને પોપવા જ મત આપવા જાય એવું જનવાનો સંભવ જ ન રહે. વળી બીનમુસ્લીમ ઉમેદવારો બીનમુસ્લીમ મતદારોનો મત એમ વેડફી મારવા પણ ન જ દે. બિલકુલ એ બધાને પોતાનો મત બીનમુસ્લીમ સભ્યને આપવા સમજાવે એટલે બીનમુસ્લીમ મતદારો મુસ્લીમ ઉમેદવારને મત આપે એવું કલ્પિત જ બને; એટલે કેવળ તોફાન માટે જ બીનમુસ્લીમ મતદારો નિર્માલ્ય મુસ્લીમ ઉમેદવારને મત આપી છાપરે ચડાવે એ મુસ્લીમોની માત્ર કલ્પના જ છે. 'દિલ્હીની બલામણો' પરથી પૂરવાર થાય છે કે મુસ્લીમો જાતે જ એ ધમંડમાં માનતા નથી. એ બલામણોમાં જ મુસ્લીમોએ જુદાં મતદારમંડળો છોડી દેવાની તૈયારી બતાવી છે ને સંયુક્ત

મતાધિકારને બહાલી આપી છે : માત્ર કોમી પ્રાંતો છૂટા પાડવાની ને પંજાબ ને બંગાળામાં કોમી પ્રતિનિધિત્વમાં કેટલીક છૂટછાટ મુકવાની શરતો કરેલી છે. આ કોમી પ્રાંતોને બીજા વિભાગો નોડે લેવાદેવા નથી એમ માની લઈએ તો બીજા પ્રાંતોની મુસ્લીમ લઘુમતી સંયુક્ત મતાધિકારથી સંતુષ્ટ છે એમ આપણે ગણી લેવું જ નોંધએ. કોમી પ્રાંતો છૂટા પાડ્યા પછી જો સંયુક્ત મતાધિકાર હરકતકર્તા ન હોય તો એ પ્રાંતો છૂટા પાડ્યા સિવાય પણ એ શી રીતે હરકતકર્તા હોઈ શકે ? સંયુક્ત મતાધિકારમાં મતદાર ઉપર દબાણ આવવાનો મુસ્લીમોને બંધ લાગતો હોય તોપણ જુદાં મતદારમંડળો એ બંધ નાબૂદ કરવા સાચો ઉપાય નથી. બિલકુલ પુખ્ત મતાધિકાર દાખલ કરી મુસ્લીમ મતદારોની સંખ્યામાં સંગીન વધારો કરવો ઘટે. પુખ્ત મતાધિકારથી બીનમુસ્લીમ મતદારોના સંખ્યાગણનો ઠીક સાબનો કરી શકાય.

એ માગણીમાં કાંઈ અર્થ નથી.

કોમી મતાધિકાર માટે એક પણ કારણમાં વજૂદ નથી. માત્ર ભાવનાને અનુલક્ષીને જ એ બધી વાતો કરવામાં આવે છે. રાજકીય પ્રશ્નોમાં ભાવનાને સ્થાન નથી એમ નહિ. સરકારને વફાદાર રહેવું એ શ્રદ્ધાની વાત છે ને શ્રદ્ધા ભાવના પર અવલંબે છે પરંતુ એ શ્રદ્ધા રાજકીય સિદ્ધાંતોની આડે આવવી નોંધએ નહિ. કોમી પ્રતિનિધિત્વ મૂળથી એટલું અમુક્ત છે કે એને ભાવનાની ઓથ આપવી એ જ અનિષ્ટને નોતરવા બરાબર છે. એનું ઝેર તો એના વિરોધીઓ પણ હજી પારખી શક્યા નથી, પરંતુ એનો અમલ પારખનાર એનું અસ્તિત્વ કળી શકશે જ. (મુસ્લીમ પ્રતિનિધિઓ બીનમુસ્લીમોને મુસ્લીમ કાયદો શીખવાડે છે : બીનમુસ્લીમો પાસેથી વસુલ કરેલી મહેસુલ ઊરાડી મૂકે છે : બીનમુસ્લીમ જળવણી માટે નિર્ણય કરે છે, બીનમુસ્લીમો ક્યા ને કેટલા કરો આપશે તે ઠરાવે છે, આમ) બીનમુસ્લીમોના કેટલા અગત્યના પ્રશ્નો મુસ્લીમોના હાથે છણાય છે ? એવી રીતે બીનમુસ્લીમોનું હિત કેવી રીતે જળવાય છે ? એમ કરવાનો મુસ્લીમોનો શો હક ? બીનમુસ્લીમોના એ પ્રતિનિધિ છે માટે નહિ, એ મુસ્લીમોના પ્રતિનિધિ છે માટે. રાજતંત્ર તો પ્રજાની મરજી મુજબ આવે. કોમી મતદારમંડળો રાજનીતિના એ સ્પષ્ટ સિદ્ધાંતનો ખુદલો ભંગ કરે છે. એ તો સંમતિ વિનાની સરકાર છે. એક કોમના સભ્યો બીજા કોમો તેમને ચૂંટી મોકલે નહિ તે છતાં તેમના પર કાણ ધરાવે એ યોજના ન્યાયવિરુદ્ધ છે. ને મુસ્લીમો કહે છે એ પ્રમાણે બીજા કોમો કરતાં તેમનો જીવનક્રમ તદ્દન બિજા પ્રકારનો હોય તો એ યોજનાનું ઝેર વિસારી મૂકવામાં ભયંકર પરિણામ આવે જ.

ભલામણો

માટેજ પુખ્તમતાધિકારની હું ભલામણ કરું છું. પુખ્ત મતાધિકાર સ્વીકારશે જ એમ માની લઈ હું બીજા ભલામણો કરું છું. જો પુખ્તમતાધિકાર ન સ્વીકારાય તો મારી ભલામણો જુદી જ થાય.

૧. પુખ્તમતાધિકાર આપવામાં આવે તો મુસ્લીમો પજાતવર્ગો ને એગ્રેસ ઇડિયનો સિવાય પ્રાંતિક પ્રતિનિધિત્વ રહે.

૨. મતાધિકાર સાંકડો રહે તો મુસ્લીમો પજાતવર્ગો એગ્રેસ-ઇડિયનો મરાઠાઓ બીજા જાતો ને મગૂરો સિવાય તમામ માટે પ્રાંતિક પ્રતિનિધિત્વ રહે.

૩. સામાન્ય મતદારમંડળો ને અનામત બેઠકો દ્વારા જ ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે. રજીસ્ટર્ડ કામદારમંડળો મારફતે મજૂર પ્રતિનિધિત્વ સંચવાય.

એટલે (આ બલામણુથી એટલું તો સિદ્ધ થશે જ કે હું) (જ) વર્ગીય મતદારસંઘોથી (વિરુદ્ધ હું) ધનામદારો ને સરદારોનાં મતદારમંડળો ન હોવાં જોઈએ. (એવું હું માનતો જ નથી.)

(ઘ) હિંદી અગર યુરોપિયન વ્યાપાર અને

(ઘ) ઉદ્યોગ—માટે સામાન્યા મતદાર મંડળો જ બસ છે.

(ઙ) હિંદી ખ્રિસ્તીઓ સામાન્ય યોજના દ્વારા પોતાનો સ્વર જરૂર ધારાસભા સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે.

જો કે કેટલાક વર્ગો માટે ખાસ પ્રતિનિધિત્વની (હું) બલામણુ (કે હું) કરી શકાય, પણ તે જુદાં મતદારમંડળો મારફતે તો નહિ જ, પ્રાંતિક મતદારમંડળો ને જુદાં મતદારમંડળો અંતિમ પ્રયાનાં છે ને તેનો ત્યાગ કરવો જ ધટે. આ અપ્રમત્તકીય દેશમાં પ્રમત્તકીય રાજતંત્ર દાખલ કરતાં પહેલાં પ્રતિનિધિત્વની યોજનામાં એટલી સંભાળ તો જરૂર લેવી પડે. માટે જ વચસો માર્ગ સંયુક્ત મતાધિકાર સાથેની અનામત બેઠકોનો છે. અથવા એણું મળે તે અધુરું પડે ને વધારે મળે તેથી સાઈ રાજતંત્ર ન નીવડે.

યુરોપિયન કોમની વાત જ નિરાળી છે. એમનાં મતદારમંડળો બંને જુદાં રહે, પરંતુ તે પણ સામાન્ય મતદારમંડળો જ રહેશે : વર્ગીય મતાધિકાર નહિ જ.*

રમણીકલાલ દલાલ

અસ્પૃશ્યતા

(ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીનાં કેટલાંક અંગત સ્મરણો)

આ વિષય પર મારે કેટલાંક અંગત સ્મરણો કહેવાં એવી તમારી ઇચ્છા છે. વીસ વર્ષ કરતાં ઓછા વખત પહેલાં સાલેમ મ્યુનિસિપાલિટીમાં બે પંચમ નોકરો હતા. તેમનું કામ, શહેરના કેટલાક ભાગોમાં પાણીના નેળ ખોલવા તથા બંધ કરવાનું હતું. મ્યુનિસિપાલિટીના એન્જિનિયરે આ બન્ને માણસોની અગ્રહરમ ભાગમાં બદલી કરી. હું મ્યુનિસિપાલિટીનો પ્રમુખ હતો, પણ આં હકીકત બની ત્યારે મને તેની ખબર પડી નહિ, એનો અર્થ એ નથી કે જો મને ખબર પડી હોત તો મેં એન્જિનિયરને તે કરવાની ના પાડી હોત. પછી તો અગ્રહરમાં મોટી ચળવળ ચાલી અને બધા છાદાયો મારા પર ગુસ્સે થયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા: "તમે મોટા સુધારક ભલે રહ્યા, પરંતુ તમારો મત અમારા પર કસાવવાનો પ્રમુખ તરીકે તમને હકક નથી. અમને ત્રાસ આપવા માટે જ તમે આ અસ્પૃશ્ય નોકરોની અમારા વિભાગમાં બદલી કરી છે. તેમની બદલી થઈ શકે તેવાં ધણાં સ્થળો છે." તે વિભાગમાં મારે ધણા મિત્રો હતા. તેમાંના એકે કહ્યું: "મારી વૃદ્ધ માતા પાણી વાપરવાની ના પાડે છે, મને રસ્તો બતાવો." બીજાએ કહ્યું: "મારી કાકી નાહતાં નથી." ત્રીજાએ કહ્યું, "મારી દાદીને તમે મારી નાખવા માગો છો? બે દિવસથી તેણે કશું ખાધું નથી." હું રસ્તે નીકળતો ત્યારે બધી વિધવાઓ મારા પ્રતિ તિરસ્કારની નજર ફેંકતી. અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ તેઓ કેવી ધિક્કારતી તે મેં આ પરથી જાણ્યું.

ખરેખર તે વખતે મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ આદર્શો નહોતો તે સારું હતું. જો લોકોને તે શક્તી ખબર હોત તો તેઓ તે મારા સામે વાપરત. તેઓ બધાએ જૂઠામરાની હકતાલ પાડી હોત. તેઓને આ દુઃખ હાડોહાડ લાગી ગયું હતું અને તેથી તેઓએ સહેલાઈથી અનનો ત્યાગ કર્યો હોત. તેવે સમયે, મારી શી સ્થિતિ થાત? તે અસ્પૃશ્યને તે વિભાગમાંથી પાછા ખેંચી લેવાનો સરકારે પણ મને તાર કર્યો હોત. સરકારે મને કહ્યું હોત કે તમારો સાંમાજિક સુધારો સાચો છે પણ તમારા માણસોને તમે જાણતા નથી. આમ કહીને તે માણસોની દેરબદલીનો હુકમ કર્યો હોત.

પરંતુ રાજ્જાગ્યે અગ્રહરગના લોકોને તે વખતે સત્યાગ્રહની ખબર નહોતી. તેથી તેઓએ મૌખિક વાંધો લેવાને ધારાસભામાં દરખાસ્ત લાવવા ઉપરાંત વધારે કંઈ નહિ. તેઓએ દલીલો કરી પણ મેં મક્કમ રહીને કહ્યું: "તમારા ખાનગી જીવનમાં તમારો ધર્મ ભલે રહ્યો, પરંતુ મ્યુનિસિપાલિટી વર્તુલેદ કરી શકતી નથી. આજે તો તમે તેને બદલવાનું કહો છો. હું તેમની બીજા વિભાગમાં બદલી કરું તો તે વિભાગના લોકો પણ તે બાપડાની બદલીની ગાગણી કરશે." તેઓ કશે જવાબ આપી શક્યા નહિ. તેમને ખરતરફ કરવાની માગણી કરવાની તેઓ હિંમત બતાવી શક્યા નહિ. થોડા સમય પછી બધું શાંત થઈ ગયું, હું પણ તે બધું બૂલી ગયો. પાલ્લિમેન્ટરી બેઠકે કમિટિ સમક્ષ સુધારાનો તપાસ વખતે એમ કહેવાયું હતું કે "હિંદના અસંખ્ય વર્ષવર્ષાતરોને

અંગે પ્રગતિ થવાનો સંભવ નથી." તે વખતે સાલેમવાસી સદ્ગત મિ. કે. ટી. પોલ ત્યાં હતા. તેમણે કહ્યું કે "મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ એક બ્રાહ્મણ પોતાની મ્યુનિસિપાલિટીમાં જાતિભેદ સામેની લડતમાં ફતેહમંદ નીવડ્યા છે." જ્યારે મને આ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મને ઉપલો બનાવ ફરીથી યાદ આવ્યો અને સાલેમનના જે બ્રાહ્મણમિત્રોએ અસ્પૃશ્યોની નોકરી સામે વાંધો લીધો હતો તેઓએ જ્યારે પાર્લામેન્ટની કમિટિ પાસે થયેલ ઉદ્દેશ સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ પશુ ખુશ થયા અને હું મક્કમ રહ્યો તે કીક થયું હતું તેમ તેઓને લાગ્યું.

આ પહેલાં થોડા વખતે મેં સાલેમમાં વફીલાતની શરુઆત કરી હતી. મેં બે પંચમ છોકરાઓને નિશાળે મોકલ્યા. આ સામે સખત વાંધો લેવાયો. શિક્ષકોએ કહ્યું કે, 'જ્યાં છોકરાઓ નિશાળે આવતા અટકી પડશે. તમે બે પંચમ છોકરાઓની કેળવણી ખાતર ૨૦૦ ઉચ્ચવર્ણના છોકરાઓની કેળવણીના ભોગ આપવા ઇચ્છો છો? તમારે કેળવણી ભેંધએ છીએ કે આમ કરીને પ્રસિદ્ધિ મેળવવી છે? પ્રશ્નને ખાતર આ વાતને વળગી ન રહો. તમે નિશાળને ધૂળધાણી કરી નાખશો. મહેરબાની કરી તમારા છોકરાઓને ઉઠાડી લો." પણ મેં લીધી વાત મૂકી નહિ. ઉચ્ચ વર્ણના કેટલાક છોકરાઓ આવતા બંધ પડ્યા, માત્ર થોડા. એક પંચમ છોકરાને પાસ થતાં પ્રાંતમાં સરકારી નોકરી મળી. થોડા સમય પછી તે કજીયો પણ બૂલી જવાયો. બીજા છોકરાઓ સાથે આદિદ્રાવિડના છોકરાઓ ખેસે તે વસ્તુ સાલેમમાં સામાન્ય થઇ પડી અને કાષ્ટએ કંઇ વાંધો લીધો નહિ.

પાછળથી હું જ્યારે મ્યુનિસિપાલિટીનો પ્રમુખ હતો ત્યારે સરકારી સંસ્થા-સેક્રેટરી ટ્રેનિંગ સ્કૂલ-માં મેં આદિદ્રાવિડ વિદ્યાર્થીઓને લખુવા મોકલ્યા. હેડ માસ્ટર અને ઇન્સ્પેક્ટર બન્ને યુરોપિયન હતા. તેઓ બન્નેએ મળી જઇ આ બાબતને દાખલ કરવા સામે વાંધો લીધો. તેઓએ કહ્યું કે "આદિદ્રાવિડ લોકો માટે મદ્રાસમાં જુદી સંસ્થા છે. તેઓ અહીં દાખલ થાય તે સામે બીજાઓ વાંધો લે છે. તેઓ ભલે મદ્રાસની ખાસ નિશાળમાં જાય." હું કંઠિયાળો માણસ રહ્યો. મેં નિયમો વાંચ્યા. સાલેમની નિશાળમાં જ તેમને દાખલ કરાવવામાં હું મક્કમ રહ્યો. અને દાખલ ન કરવાની ના પાડવા માટે આહવાન કર્યું. મારું ધાર્યું થયું. પંચમ વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં દાખલ કરવામાં આવ્યા અને તે વખતે પણ સદ્ભાગ્યે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાડી નહિ કે સત્યાગ્રહની ધમકી આપી નહિ. જે તેઓએ તેમ કર્યું હોત તો હું પાછો પડત.

તેથી દરેક બાબતમાં સત્યાગ્રહ કરવાનો આપણને હક છે, તેમ આપણે કહ્યું કરવી નહિ. તે ચત્રને ઉપયોગ કર્યા પહેલાં આપણે ન્યાયી થવું પડશે. જેવી રીતે અત્યારે લડાઇ-દારુઓના ઉપયોગ ઓછો કરવા માટે રાષ્ટ્રસંઘ છે તેવી જ રીતે સત્યાગ્રહની મર્યાદા માટે આપણે રાષ્ટ્રસંઘ સ્થાપવો પડશે. મદ્રાસમાં જો દાવો તો એવો છે કે તેની રીતમાં સ્વયંસિદ્ધ અટકાવ છે, અને જે વાજબી કારણ ન હોય તો સત્યાગ્રહનો દારુ ફૂટશે નહિ. તે પૂરેપૂરો ન સંગળી બેઠે તોપણ તેનો ઉપયોગ કરનારાઓને તથા તેની આસપાસ રહેનારાઓને તે ખૂબ નુકસાન કરશે. આ શરુઆતના પ્રયોગો કરવામાં આપણા પર ખાસ જોખમદારી છે. આ નવા ચત્રના ઉપયોગનો આપણે ખોટો દાખલો બેસાડવો નોંધએ નહિ."

ઘેણુ ઘેરાણું

આલમાં પૂનમ ચાંદો, માળાપ,
રાજ પડે જેમ માંદો, માળાપ,
આજ અન્દરમાની આડે રે ઘેણુ ઘેરાણું રે,
સુખે કેમ વાશે વહાણું રે,
લંગડાં ભમે ગામમાં રે,
ઘેણુ ઘેરાણું આલમાં રે.

અન્દરમા પર રાહું ચડે, બાપ, મોત મોભારે ચડે,
લોકની ઉપર લોક ચડે, બાપ, તેજ અંધારાં લડે,
મોત ઘેરાણું દેશમાં રે,
આબ્યુ અંધારી વેશમાં રે,
ધરમી ભેગા થાવો રે,
ઘેણુ ઘેરાણું મેલાવો રે.

પુણ્ય ઓરાણું પાપમાંહિ, બાપ, કાળ બાઝયો છે કોટે,
લંગડાંને તમે પુણ્ય કરો, બાપ, ગંગા આવશે કોટે,
અંધારે પાપ કરાયું રે,
જશે આજ સૌ તણાયું રે,
ઘેણુ ઘેરાણું મેલાવો રે,
જપમાળાઓ લાવો રે.

દાંગ ધર્તીગનાં ઢોલ ઢીંગો, બાપ, અંધારે અલડાઈ જાયો,
ગંગા, ગોદાવરી, ગોમતીમાં, બાપ, નાહીને પાવન થાશે,
કટકો અમને નાખી રે,
રહો ધરમને રાખી રે,
ઘેણુ એવાં કામ છોડાવે રે,
અંધારું તેજને લાવે રે.

ઢાલ, કાંસીને ફૂટલે હો, બાપ, બોબડા, બહેરા, અંધા,
વસ્તીના મેલપે મેલ નાખી, બાપ, તમારા મેલા ગંદા,

દાણા, હમંડી, ચીંધરાં રે,

ફેંકલે ફાટ્યાં ઊતર્યાં રે,

રામજી રાજી થાશે રે,

ઘેણ ચાંદાનું મેલાશે રે. ૪

લાખ ભેજનપે ચાંદ ઘેર્યો, બાપ, ધરતીએ નાંખ્યો છાંયો,
તીસ ઢોટીના ધરમે તો, બાપ, ભેદ એનો ખરો પાચો,

દાન ભંગીને દીધાથી રે,

બેચાર ભજન કીધાથી રે,

મનખો પાવન થાશે રે,

ઘેણ ચાંદાનું મેલાશે રે. ૫

ચાંખ અગાડી દેશ ઘેર્યો, બાપ, પારકે ટોટો ગાલ્યો,
ભેદાભેદી પાળલે ને, બાપ, એમ આ મનખો ગાલ્યો,

પ્રેમ પડ્યાંને દીધાથી રે,

માન સુવાંને કીધાથી રે,

દેશ તો કાલ છોડાશે રે,

મનખો ઊજળો થાશે રે. ૬

હિંદના અદ્ભૂત સંતો

આ લેખમાળામાં ચાર અદ્ભૂત સંતોનાં જીવન કીર્તિ છે. હિંદનાં જુદાં જુદાં વિભાગોમાં તેઓ યજ્ઞ ગયા છે : નંદ દક્ષિણ હિંદમાં, રવિદાસ ઔધમાં, ચોકમેલા મહારાષ્ટ્રમાં અને હરિદાસ ઠાકુર ગંગાળામાં. આ સંતોની પવિત્રતા, ભક્તિ અને નમ્રતાએ લોકોનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. અત્યારે પણ એ પ્રાંતોમાં તેમનાં નામ ધેરધેર ગવાય છે. દેશનાં સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં હિંદે અદ્ભૂતોને સ્થાન આપ્યું નથી. આ મહાન આત્માઓનાં જીવન ને ચારિત્ર્ય તંપાસીશું તો એ લોકોને યથેશે અન્યાય સ્પષ્ટ થશે.

આપણી ધાર્મિક ઇતિહાસકથાઓમાં આ અદ્ભૂત સંતોના જેવાં પવિત્ર ને પ્રેરણાત્મક જીવન ઓછાં જ મળી આવશે. વેદના વારાથી આપણે અદ્ભૂતોને, ગુલામી ને અંધકારમાં રાખી મૂક્યા છે. જ્ઞાન ને ભક્તિના સામાન્ય હોમ પણ તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યા છે. ભ્રાતૃભાવ ને સામાજિક સંબંધથી તેમને દૂર રાખવામાં આવ્યા છે. એમને આપણે અન્યાય કર્યો છે: તુચ્છકાર્યો છે: હલકા પાડ્યા છે. એમની એ પડતી ને દુઃખી દશામાંથી પણ કેટલાક પ્રકાર પામવા મળ્યા છે ને આપણા દેશના ઇતિહાસમાં નામાંકિત બની ગયા છે. સમસ્ત હિંદ આજે પણ તેમને ભક્તિભાવ ને સહૃદયતાથી પૂજે છે. એમની સંખ્યા નાજી છે પરંતુ એમની રાષ્ટ્રીય અગત્ય ઘણી જ છે.

આ સંતોનાં જીવનમાં દંતકથા ને ચમત્કારોનું મિશ્રણ થયેલું છે. અર્ચાચીન યુગમાં એ ચમત્કારો જરા વિચિત્ર લાગે છતાં પણ એ દંતકથાઓના ઉદરમાં આપણે શાત્વંત પવિત્રતા, ભક્તિ અને નિર્દોષ કલ્પની કહાણી વાંચી શકીશું... નંદ અને ચોકમેલાનાં સાદાં મનુષ્યજીવન-એમનાં ચારિત્ર્ય કવિઓએ એવી તો કરુણ સાદાઈથી આલેખ્યાં છે કે એ સત્યમાં આપણે શંકા જ કરી શકીએ નહિ. રવિદાસના ચરિત્રમાં ચમત્કારો છે છતાં પણ મુખ્ય વાર્તા નોંધવા જેવી છે. ચરિત્રકારનો ગંભીર ભક્તિભાવ ગંગાળા ભક્તના જીવનમાં જરા આગળ વધી ગયેલો જણાય છે છતાં પણ પ્રજા પ્રત્યે મીઠ માંડી રાચતા એ વિનમ્ર ભક્તનું ચારિત્ર્ય પણ હૃદયસ્પર્શી છે. બીજા ઐતિહાસિક ને સાહિત્યના પુરાવા પ્રજા મળી શકે છે.

મધ્યયુગમાં આ સંતો પ્રગટ્યા એ પણ ધણું જ અર્થસૂચક છે. હિંદુ યુગના અંતમાં વિચિત્ર ને લગાયકં જાતિઓ જગરદસ્તીથી હિંદમાં ઘુસી આવી અને પુરાતન આર્યોના બ્વરિચિત સમાજમાં ભળી ગઈ. પરિણામે આંતરજાતીય ધમાલ મચી રહી. પરંતુ મધ્યયુગની શરૂઆતમાં બહુ યાદે પડ્યું. પ્રાંતીય જાતિઓ બંધાઈ બંધાઈ ઠામ ખેડા. પ્રાંતીય ભાષાઓ સરભડ, પરિણામે જૂના વર્ણો ને જાતિઓના વિભાગો ઉપરાંત પ્રજાકીય અસ્થિતાનો નવો સિદ્ધાંત ચાલુ થયો. એમાં પુરાતન સંસ્કૃતિમય જાતિઓ, લગાયકં જાતિઓ ઉપરાંત સ્થાનિક સર્જનજૂની જાતિઓ પણ ભળી. પરંતુ એ લોકો છેક છેલ્લી પંક્તિમાં મુકાયા. નવજીવનના એમના દક્ષો, ધર્મ ને ભક્તિની સગવડો વગેરેનો ખ્યાલ આ અદ્ભૂત સંતોના જીવનમાંથી આપણને સંપૂર્ણ રીતે મળી રહેશે.

૧
નંદ

મંદિર-યુગ :

દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસનું ગૌરવવંતું પાનું મધ્યયુગનું છે. સંસ્કૃતિમય ચૌલ, પવિત્ર પાંડ્ય અને પછી ભક્તિપૂર્ણ તામિલ એ ગાળામાં જ વિખ્યાતિ પામ્યા, ઉત્તરિને શિખરે પહોંચેલા ત્યારના રાજ્યોએ કલા ને સાંદર્યના ધામરૂપ વિશાળ મંદિરો બંધાવ્યાં. એ મંદિરયુગ હતો. મહાન ચૌલ રાજ્યે પણ દિગ્વિજય કરી તાંબોરમાં એક મનોરમ મંદિર બંધાવ્યું હતું. મદુરાના મહારાજ્યે પાંડ્યોના પાટનગરમાં વિશાળ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. તે વેળાના રાજ્યો એ માટે પુણ્ય દ્રવ્ય ખર્ચતા. પ્રજા પણ એ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ બતાવતી.

એ યુગના મહાન ભક્તની આ વાર્તા છે. એ અંત્યજ નતિમાં જન્મ્યા હતાં. અખંડ ભક્તિ ને પવિત્રતાથી તે દક્ષિણ હિંદના હૃદયે રમી રહ્યા હતાં. અત્યારે 'પણુ' એમનું નામ દક્ષિણહિંદમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે. બાલક સમી સાદાષ્ટ ને રનેહ ધરાવનાર એ મહાભક્ત નંદની શ્રદ્ધા ગળ્ય હતી. જે ધોરજથી એ પોતાની કસોટીઓ તરી પાર બિતર્કી હતા એ તામીલ ખેડૂતોને સાન્ત્વન ને પ્રેરણારૂપ બની ગઈ છે. એ મહાન અદ્ભુત યોગીની ગીતકથાઓ ગાઈ ગાઈ તામીલ મૂનૂર પોતાનું દુઃખ વિસરી જાય છે.

કલ્પન નદીની દક્ષિણે થોડાક માછલ દૂર તાંબોર જિલ્લામાં આવેલા આદ્યર ગામમાં નંદનો જન્મ થયો હતો. છેક અદ્ભુત નતિમાં તેઓ આવતર્કી હતા. એ નતિ ચમારની પેઠે મરેલાં જાતોંવરો દૂર કરવાનું ને રમશાનધાટ સાચવવાનું કામ કરે છે. ગામ બહાર દૂર દૂર ઝુંપડાં બાંધી તેઓ રહે છે. નંદની ઝુંપડી એવી જ ગંધાતી હતી. ચોમેર વાસી ખાખો-ચિયામાં ગંદી માછલીઓ ને બતકા રમજતી. ફૂતરાં બસંતાં. ગીધ બેઝતાં. ચોમેર ચામડાના કકડા ખડેલા જણાતા.

ભક્ત નંદ-

એવા વાતાવરણમાં જન્મ થયા છતાં પણ એમની શ્રદ્ધાતાં નયન વહેલાં બિઘડ્યાં હતાં. ગાંઠિયા એકઠા કરી તે ગંદા તળાવનું પાણી ખૂંદતા : ગાતા ન્નાયતા ને ભજનો ગાતા. ભક્તિપૂર્ણ સ્વરે તે શિવના જાપ જપતા અને જપાવતા. પાસેનાં મંદિરોમાં જઈ પૂજા કરવાનો એમને ખૂબ જ શોખ હતો. ચમારના ઝૂંપડામાં જડતી કુલ્લક ચીળે તેઓ મંદિરના બહારને દરવાજો ધરાવતા ને પ્રભુને તેનો સ્વીકાર કરવા વિનવતા. એમ શાંત ભક્તિમાં આનંદ માણતા. "ચાલો, આપણે ભજનો ગાઈએ ને નાચીએ." તે પોતાના સાથીઓને તાળી પાડી જગાડતા "આપણે સંસારના મોહમાં માર્ગ શૂદ્ધા છીએ: પ્રભુચરણ ચૂકી ગયા છીએ." કાંઈ વાર તે ગંભીર શિક્ષા કરમાવતા.

નંદની ન્યાત-

નંદની ભક્તિ ને પવિત્રતાથી નંદના યાત્રિજનો મૂખાંધથી ભડકતા. ખાહાણુ જમીનદાર એમને ઝૂંપડામાંથી હાંકી કાઢશે એવો તેમને ભય લાગતો. એટલે નંદને ભક્તિમાર્ગ મૂકી દેવાનું સમજાવવા તેમણે મોટરાઓને યોજ્યા. પરંતુ નંદ એમનું કશું માન્યું જ નહિ. નંદ અડગ રહ્યા એટલે તેમણે એમની નિંદા કરવા માંડી. નંદને તેમણે ધમકાવી, ત્રાસ આપવા માંડ્યો. વૃદ્ધાએ એમને નહોર ગણી કાઢ્યા. નંદ દયા ખાતા. છેવટે તેમને કેટલાક અનુયાયીઓ મળ્યા ખરા. તેમાં અગિયાર મુખ્ય ગણાતા.

તીરપુરની યાત્રા—

એમને લઈ તીરપુરના શિવમંદિરની યાત્રાએ નીકળી પડ્યા. પ્રવાસ લાંબો હતો પરંતુ નિરંતર ભજનોની રમઝટ- જામતી ને આનંદ આવતો, શિવ નામની ધૂનમાં યાત્રિકો જાતભાન પણ ભૂલી જતા. તીરપુરની સીમમાંથી જ ભક્તભર્યા મંદિરશિખરનાં દર્શન થયાં. નંદ ને તેમના અનુયાયીઓએ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાઃ ઊઠા થઈ એકચિત્તે પ્રાર્થના કરી. નંદના નયનમાં તો હર્ષાંશુ ઊભારાયાં. મંદિરની મધ્યે આવેલો વિશાળ નંદી પ્રતિમાના દર્શનની આડે આવતો.

“ઓ પ્રભુ ! તમારે આંગણે આવ્યા છતાં તમારાં દર્શન કર્યા વિના અમારે પાછા ફરવું પડશે ? અમારાં પાપો આમ નંદીતર્વકે અત્યારે આડે આવી ઊભાં ?” આંસુભર્યા નયને તેમણે પુણ્યદર્શન માટે પ્રાર્થના કરી. દંતકથા કહે છે કે ભક્તિપ્રતાપે નંદીએ ખાણુ હદી દેવદર્શન સુલભ કર્યા. અત્યારે પણ નંદી ત્યાં બરાબર સામે નથી. નંદના આનંદનો પાર ન રહ્યો. આખો દિવસ તેની મંડળીએ ભજનની ધૂન મચાવી. સાથે આણેલી સામગ્રી બેટ ધરી તેઓ પાછા વળ્યા.

માર્ગમાં મંદિર સામે એક નાનો કુંડ તેમની નજરે પડ્યો. એ કુંડ વિશાળ સરોવર બની જાય તો ભક્તજનો રનાનસંખ્યા કરી શકે એવો તેમના ભક્તિપૂર્ણ દિલમાં વિચાર આવ્યો. પશુપક્ષીને તૃપ્તા છીપાવવાનું પણ સાફ સાધન થાય એમ તેમને લાગ્યું. એટલે એમણે પોતાના બધા જ અનુયાયીઓને એકઠા કર્યા ને એ મહાકાર્ય ઉપાડ્યુંઃ ભગવાને ભક્તની બીડ ભાગી ને વિરાટ સરોવર રચાવ્યું. સંતાપ પામી નંદ ઘેર આવ્યા.

ચીદંબરમ—

દિવસો વહેવા લાગ્યા. હવે નંદનું મન મૂંઝવણમાં રાખ્યું નહિ. કોલરનના ઉત્તરકિનારે ચિદંબરમ નામનું નગર હતું. ત્યાં નટરાજ શિવને અવતાર ધયેલો એમ મનાતું. મહાન પક્ષવ રાજ્યએ બંધાવેલા એ શિવાલયે અનેક દ્રાવિડ ભક્તોને આકર્ષ્યા છે. દરેક વર્ષે ત્યાં મેળો પણ ભરાય છે.

નંદને મન ચિદંબરમ સ્વર્ગ સમાન હતું. ત્યાં શંકર ભગવાને તાંડવનૃત્યમાં લીન બની ભક્તજનોનાં હૃદય હરે છે એમ તે માનતા. ત્યાં જઈ શિવને ચરણે પડવાનું. એમને રોજ મન યદ્ય આવતું. એક દિવસ તેમણે ગામમાં ટેલ નાખી. ચિદંબરમ જવાની એમને રહ લાગી હતી. ખેતર ખેડતાં ખેડતાં વચમાં થંભી જઈ “ઓ નટરાજ ! ઓ શંકર ! મને ચિદંબરમ ખોલાવી લો.” એમ ઘણી વાર તે પોકારી ઊઠતા. આમડાં બાંધતાં બાંધતાં ઘણી વાર તેઓ રુદન કરવા મંડી જતા. એમના સાથીઓ ગૂંચવાતા. કોઈને ય એવું કારણ સમજાતું નહિ. “જીવન વહી જાય છે” એ બધાને સંબોધી તેઓ કહેતા, “સમય કોઈની વાટ નોતો નથી. ચિદંબરમ જઈ આપણે શંકરને ચરણે પડીએ તો નિરાંત થાય.” છેવટે નંદ રોક્યા રોક્યા નહિ. એમનું હજી સૂનું પડ્યું. ભજનની ધૂનમાં એ તહીન બની ગયા. પણ પ્યાલણુ જામીનદાર એમને ચિદંબરમ જવાની રજા આપે તો જવાય ને ?”

નંદ ને જમીનદાર

ચિદંબરમની ધૂનમાં જ તેમણે માલિક પાસે રજા માગી. દૂરથી દંડવત્ કરી એમણે પ્રાર્થના કરીઃ “ઓ માલિક ! ધણાં વર્ષો મેં આપની ચાકરી કરી. હવે મને ચિદંબરમ જવાની રજા આપો. હું લાણેલો નથી. મેં યદ્યયાગ કર્યા નથી. વર્ષો વહી ગયાં છતાં હું

સંસારી પામર પ્રાણી રહ્યો છું. મને ચિદંબરમ જવા દો, પ્રભુભક્તિમાં લીન થવા દો. મારી આટલી-મધ્ય પૂજી કરો. હું જરૂર પાછો આવી તમારી જમીન સંભાળી, લક્ષ્ય. ”

પરંતુ જમીનદાર એકદમ છેડાઇ પડ્યો, “ જા જા હવે, ત્યાં શું દાટ્યું છે ? જમીન ખેડી ખા. આવી ગાંડાઇ છોડી દે. નકામી ચરબડ કરીશ તો તારો લાગો બંધ કરવો પડશે. ”

નંદને આઘાત થયો. આંસુભર્યા નયને તે ઝૂંપડીએ પાછો વળ્યો. ત્યાં પણ તુંચકાર ઝીલવાનો હતો. એના ભક્તિભાવની પાડોશીઓ મસ્કરી કરવા લાગ્યા. વળી થોડાક દિવસો વધ્યા. નંદ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયનાં શુદ્ધ સંકલન કરી શક્યા નહિ. એ ફરી જમીનદારને વિનવવા ગયા; પણ તે બહાદેવ તો કોધથી ભભૂકી જ ઊઠ્યા :

“ તારે માટે ચિદંબરમ ! યોગીઓ જેનું નિરંતર સ્મરણ કરી રહ્યા છે તેનાં તારે દર્શન કરવાં છે ? જા, જા; તારી ઝૂંપડીમાં પડી રહે. જમીન ખેડી ખા. ભૂત-પિશાચની પ્રૂળ કર્યાં કર. પ્રભુનું ભજન કરવા માટે તો ઊંચ વર્ણમાં અવતાર લેવો પડે. તારે ને એ પુણ્ય-દર્શનને નિરંતર કેવી ? ”

આમ અપમાન પામી નંદ ફરી એક વાર ઝૂંપડીએ પાછા વળ્યા. એમનું હૃદય રડી રહ્યું હતું. એમણે આકાશ ભણી નજર કરી : આશાનું ક્યાંય દર્શન થયું નહિ. બ્રહ્મણ : જમીનદાર કઠોર બની ગયો હતો. અશ્રુપૂર્ણ હૃદયે તેમણે દિવસો નિર્ગમન કરવા માંડ્યા.

આખું વર્ષ પસાર થઈ ગયું. ડિસેમ્બરનો મેળો આવ્યો, નંદનું દિલ ચિદંબરમ જવા તલસી રહ્યું. મેળાના યાત્રિકોનાં ભજનોનાં તેમને સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં, અપમાન વેઠ્યાં. છતાં પણ ત્રીજી વાર જમીનદાર પાસે જવા વિચાર કર્યો.

“ કૃપાનાથ ! ” તે જમીનદારને ચરણે પડી કરગરી પડ્યા, “ ચિદંબરમને મેળો છે. મને એક વાર ત્યાં જઈ આવવા દો, એક વાર આ જીવનમાં મને પ્રભુદર્શન કરવા દો. ”

હવે તો જમીનદારનો મિલજ હાથ રહ્યો નહિ. “ માંસાદારી દુષ્ટ ! તારે વળી મેળો કેવો ને દર્શન કેવાં ? નકામી માયાગ્રીક કરવી મૂકી દે. ”

નંદે ખૂબ કાલાવાલા, કર્ષા, પણ એની તમામ મહેનત ફોગટ ગઈ.

“ મને ના તરછોડો. દીનાનાથ ! પાપનો ભારો લઈ શા માટે મરવા દો છો ? બહાદેવના આશીર્વાદ, મને ચિદંબરમ મોકલી આપો. ”

પરંતુ, નંદને અપમાનથી જ જવાબ મળ્યો. “ ચાલીસ વીધાં જમીન પડતર છે તે તાકાદે ખેડી નાખ ” તેમને હુકમ થયો. મિચારા સાધુ પુરુષના દુઃખનો હવે પાર રહ્યો નહિ.

“ મે શાં પાપ કર્યાં હશે કે આવા નિષ્કુર બ્રહ્મણનો ગુલામ જ-મ્યો ? એને ચરણે પડી હું પ્રાર્થના કરું છું ત્યારે એ ઉપરથી ગાળો દે છે. મરણતોલ માર માથે છે તે તો જુદો. મારાં અંગ લોહીલુહાણુ ચઢ ગયાં છે. મારાથી હાલી પણ ચકાતું નથી. આ બ્રહ્મણનું દિલ નહિ ધીંગળે ? મારાં જીવનબંધન તૂટી જવાની તૈયારી છે. મંદિરના કળશનાં દર્શન થાય તો, મારાં પાપ ધોવાઈ જાય. પણ પાપીને એ દર્શન ક્યાં ! ઓ પ્રભુ ! તમે પણ મારા પર મહેર નહિ કરો ? આ જન્મમરણના ફેરામાં અશ્વતોને મુક્તિ જ ન મળે ? ઓ મારા પરમેશ્વર ! એક વાર તો દર્શન દે. ”

રોજ સવારે તે જમીનદારને ચરણે પડતા : રોજ આંસુભર્યા નયને. એને વિનવતા, એક વાર ચિદંબરમ જઈ આવવા રજા માગતા. જમીનદાર ચીડાતો, ગાળો ભાંડતો ને મારતો. નંદ લાંબી નોકરીની યાદ આપતા. એને ભક્તિની દયા લાવવા કહેતા, પણ બ્રહ્મણને

કરી જ અસર થતી નહિ. સાધુની ઉપાધિની અવધિ થતી. “ઓ પ્રભુ ! તું અદ્ભુત માટે પથ્થર જ છે ?” ઝૂંપડીમાં વિપાદપૂર્ણ દિવે પાછા ફરી નંદ રડતા ગાતા ભજનની ધૂન લગાવતા. જમીનદારનાં વચનો. એમના કાનમાં વાગતાં, પણ એમને હવે ખેતર ને હળ ઉપર ધિક્કાર ઉપજતો હતો, એમણે પોતાના દેહને કષ્ટ આપવા માંડ્યું. ખાવા-પીવાનું છોડી દીધું. એમનાં અંગો પણ ધિક્કાં પડી ગયાં.

સ્વપ્ન

છેવટે એમની મુક્તિનો દિવસ ભગ્યો. એક દિવસે લાંબી પ્રાર્થના પછી નંદ જરા આડા થયા હતા ત્યાં ચિદંબરમના પ્રભુએ તેમને સ્વપ્ન આપ્યું. “ભૂંડ, તારા શેઠને કહે કે ચાલીરા વીધાં જમીનમાં લણવાની તૈયારી કરી મેંટી છે. એ તને મારી પાસે આવવા રજા આપશે.” નંદ ઝબકી ભૂંડયા ને ખેતરમાં દોડયા. ચકિત નયનોએ જોયું કે આગલે દિવસે જે જમીન વેરાન ભાસતી હતી તે આજ લીલીછમ બની ગઈ હતી. એ જમીનદાર પાસે દોડયા. એને ચરણે પડ્યા, “ચાલો ! તમારી જમીન સંભાળી લો, એમાં ખેડાણ કરી વાવેતર કરી દોડ્યું છે. આપ પાક સંભાળી લો. આશીર્વાદ આપો. મને ચિદંબરમ જવાની રજા આપો.”

આજણુ આશ્ચર્યવિમુદ્ધ બન્યો. પણ એ પ્રભુકાર્ય હોવું જ જોઈએ એમ તે તુરંત જ કંપી ગયો. નંદને પગે પડી એણે ક્ષમા માગી : “મેં તમારે ક્ષણ જ અપમાન કર્યું છે. મેં તેમને બહુ રોષી રાખ્યા છે. ઓ નંદ ! મને આ પાપમાંથી બચાવી લો.” આજણુ જમીનદારનાં પશ્ચાત્તાપનાં વચનો સાંભળી નંદ દિલગીર થયા : “આ શું કૃપાનાથ !” તેમણે જમીનદારને ભ્રમા કર્યાં “આવું આપનાર્યો બોલાય ?” પરંતુ હવે તો એ જુદેવ ધંભ્યા જ નહિ “પૈસો જમીન કે ઢોરઠાંખર મનુષ્યને મહાન બનાવતાં નથી. પ્રભુની કૃપા જેના પર ભરતે તેજ મહાન છે. વિદ્યા કે વંશનો શો દિસાવ છે ?”

ચિદંબરમની યાત્રા

અંતે નંદ ચિદંબરમની યાત્રાએ જાવડા. આનંદભર્યા પગલે તેઓ કાલકર્ત્રને કિનારે પહોંચ્યા ને નૌકા હંકારી : જાણે વૈતરણી નદી પસાર કરતા હોય તેમ નંદ સામે કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાંના દર્યથી એમનું હૈયું નાચી ઊઠ્યું. એ પુણ્યદર્શન અત્યુત્તમ હતું. આત્મવૃક્ષો નવમંજરીએ મોર્ચા હતાં, પૂર્ણ ખીલેલાં કમળોવાળા કુંડો અહીં તહીં શોભી રહ્યા હતા. કોપલ સ્વાગતનો ટહુંકાર કરતી હતી. દૂર દૂર મંદિરનો કળશ દિનકરકિરણે સ્મિતભર્યો પ્રકાશતો હતો. “આ પુણ્યધામ ! અહીં કેટલાય પાપીઓનો ઉદ્ધાર થશે” નંદનું દિલ અલૌકિક આનંદે ડોલી રહ્યું.

તવરિત પગલે તેઓ દક્ષિણ દરવાજે પહોંચ્યા. ભજનની ધૂન લગાવી તેઓ નાચવા મંડી પડ્યા. પછી પૂર્વ દરવાજે આવી તેમણે દંડવત પ્રણામ કર્યાં. એમ મંદિરની પ્રદક્ષિણા તેમણે કર્યાં જ કરી. દક્ષિણ દરવાજા નજીક એક કુંડ આગળ તેમણે મુકામ કર્યો. ત્યાં ઘણી વાર તેઓ સમાધિસ્થ બની જતા, ખાનમાંથી ભજતા કે પ્રદક્ષિણા ફરવા લાગી જતા. એમ કેટલાય દિવસો પસાર થઈ ગયા.

મંગલદ્વારે અગાધ્યો પ્રવાસી

એક દિવસે તેમને કિલ્લાની દિવાલ પર ચડવાનું મન થયું. તે ઉપર ચડ્યા તો એક મનોરમ દ્રશ્ય તેમની નજરે પડ્યું. સફેદ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલા બ્રાહ્મણો એ પુણ્યધામમાં

આમતેમ વિહરી રહ્યા હતા. મુંઝવે મહાલયો ને મંદિરો એમને સ્વર્ગસુખ અર્પી રહ્યાં. ‘અરેરે ! હું અંદર જઈ ન શકું ? હું છેક નજીક જઈ પ્રાર્થના ન કરી શકું ?’ તેમને એકાએક વિચાર આવ્યો. એ વિચારે નંદનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. તેમને ઝાણું આવ્યું “ મેં શી ‘પાપ’ કર્યો હશે ? હું અદ્ભુત ક્યાંથી જન્મ્યો ? પ્રભુ ! હું તારી સમક્ષ ઊભો રહી ક્યારે કીર્તન કરી શકીશ ? એ દયાસાગર ! મને એટલી તક આપ. મેં અંસારમાયાનો ત્યાગ કર્યો છે. હું દાર પર આવી ઊભો છું. તારૂં મેગળ મંદિર ઉઘાડ. તારી તહેનાતમાં મને નાચવા દે-ગાવા દે-આત્મભાન બૂલી જવા દે. ”

એમને પેલા સ્વપ્નાનો વિચાર આવ્યો. એકાએક પડતર જમીન પર પાક તૈયાર થઈ ગયો હતો તે પોતે ત્યાં આવી શક્યા હતા એ તેમને યાદ આવ્યું, “ એ પ્રભુ ! તારી આજ્ઞા મુજબ હું આવ્યો છું, હવે તારે ચરણે સ્થાપ. તે વેરાન ખેતરમાં પાક ખેતાવ્યો તો તારા જ મંદિરમાં મને પ્રવેશ નહિ કરાવી શકે ? શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૃદયે હું તારી પ્રાર્થના કરું છું. તારે દારે હું અનુપયો પ્રવાસી છું. મારો વસવાટ તો વનમાં છે, એ નાથ ! તારા મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની રજા આપ. ”

જન્મકલંકને લીધે એ એમના નાથના જ દારે અનુપયા થઈ ભટકતા હતા. એ દુઃખદ વિચારે એમનું દિલ ભાંગીને બૂકા થઈ જતું હતું. “ અદ્ભુત જન્મવા કરતાં તો પ્રાણી કે પથ્થર બનવું સારું. એ પ્રભુ ! હું માર્ગે જતો હોઉં છું ત્યારે ‘દૂર રહી જ’ કહી લોકો મારો તુચ્છકાર કરે છે. તારા મંદિરમાં ઊભા રહી ભક્તિભર્યા હૈયે હું તારૂં કીર્તન કરી શકતો નથી. એ નાથ ! આ દશામાં મારા દિલના ચૂરા થઈ જાય છે. ”

મહિનાઓની કસોટીએ કસ્યા બાદ જમીનદાર બ્રહ્મદેવે હા લખી. હવે પુણ્યધામમાં તે આવ્યા. પરંતુ અંદર પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. એમના હૈમાના ટુકડા થઈ જતા હતા. એ કસોટી ધણી જ આકરી લાગી, છતાંય તે ભગ્નહૃદયે પણ ભક્તિમાં અચલ રહ્યા. રાજ પ્રદક્ષિણાએ જતા. ભજનોની ધૂન લગાવતા.

“ આપ એક છો. સર્વદા છો. અન્યનો મેં સ્વપ્ને પણ વિચાર કર્યો નથી. મારાં પાપનો પાર નથી. ક્ષમા કરો નાથ ! મારો ઉદ્ધાર કરો. ”

નંદે ઉપવાસ ને પ્રાર્થના દ્વારા તપશ્ચર્યા આદરી.

બ્રાહ્મણોને આદેશ

એક દિવસ સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો. પરમપિતા પરમેશ્વરે એમને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધો : “ એ નંદ ! મારા બ્રાહ્મણો આવી તને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવશે. તને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાં દેશે. ” નંદ સમાધિમાંથી જાગ્રત થયા, પણ સ્વપ્નની વાત સત્ય માની શક્યા નહિ. “ આ તે સ્વપ્ન કે સાચું ? હું મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકીશ ? ” શંકિત હૃદયે નંદ પોતાને ઠામે કરી જ ગયા. તે જ સવારે પ્રભુએ બ્રાહ્મણોને પણ સ્વપ્ન આપ્યું હતું. દક્ષિણ દરવાજા નંદ પાસે જવા આજ્ઞા કરી હતી. નંદને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી દર્શન કરાવવા સૂચના દીધી હતી.

જાગ્રત થતાં જ બ્રાહ્મણો, જોગા થયા. આગુર હૃદયે એકબીજાને મળ્યા. દરેકને એ જ સ્વપ્ન આવ્યું હતું. “ જેવી પ્રભુની આજ્ઞા ” દરેકે સ્વપ્નને વધારી લીધું. બધા જ દક્ષિણ દરવાજા પહોંચ્યા. ત્યાં નંદનાં દર્શન થયાં. ભક્તિભર્યા હૃદયે તે ડુંડ આગળ ધ્યાનમય દશામાં ઊભા હતા. નંદે પણ તેમને જોયા “ એ બ્રહ્મદેવો ! ” તે બોલી ઊઠ્યા “ આપ દૂર જ

રહેજો. હું તો માંસાહારી અજીત છું, ચમાર છું, શ્મશાનવાસી છું. ” પરંતુ બ્રાહ્મણોએ તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ: “ ભલે નીચ કુળમાં આપનો અવતાર હો. પ્રભુની આપના પર કૃપા છે. ચાલો, પ્રાયશ્ચિત્ત કરી મંદિરમાં પધારો: ”

શુદ્ધિ

દક્ષિણ દરવાજે કિલ્લાની અડોઅડ બ્રાહ્મણોએ ચતુકુંડ બનાવ્યો. નદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. બ્રાહ્મણ પેટે જનોઇ ધારણ કરી, ઉપરણું ઓઢી, શુદ્ધ બની તે ભડયા. બ્રાહ્મણોથી વિટાઇ તેમણે ગદમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજમાર્ગે વટાવી, પગથિયાં ચડી તેમણે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારબાદ એ અંતરધાન થઇ ગયા.

જીવનપર્યંત એમણે પ્રભુચરણે જ ભજનોની ધૂન લગાવી હશે. એમની તુચ્છ ખૂંપડી ને જગતના ધિક્કારને એમણે પાછળ મૂકી દીધા હતા. પ્રભુચરણે ઢળી એમણે જીવનનું કલ્યાણ કર્યું.

૨

રવિદાસ

હિંદમાં નવજીવન

મધ્યયુગમાં હિંદમાં પણ ધાર્મિક નવજીવન સ્થપાયું. એ કાળ પણ તદ્દન અનુકૂળ હતો. રાજાઓ ગાદીએ બેસતા-પ્રજાના રક્ષણને બદલે જીલ્લમ વર્તાવતા. માનવ અસ્તિત્વ પર અંધાધૂંધીનો અંધકાર છવાઈ ગયો હતો. મનુષ્યના આત્માના અંધારાની તો વાત જ કરવાની નહોતી. વહેમની જાળે શ્રદ્ધા અંદરથી બની હતી. એક મજબૂત પ્રયાસે હિંદે આજસ ખંખેરી નાખ્યું: શ્રદ્ધા ને સ્વાતંત્ર્યના પુનિત માર્ગે પ્રયાણ કર્યું.

સુધારકો—

રામાનંદ અને કબીર એ હિલચાલના નાયકો હતા. રામાનંદના ધાર્મિક હૃદયને ત્યારનો અનાચાર ખૂંચ્યો. એ ગાળાની ધાર્મિક મંરચાઓનાં ધર્તિંગો એમનાથી સહન થયાં નહિ. એમણે વિરોધનો ઝંડો ફરકાવ્યો. રામાનંદ સામાન્ય સાધુ હતા. તેમણે હિંદને ખૂણે ખૂણે પ્રવાસ કર્યો. એ પાછા ફર્યા ત્યારે એમની જ મંડળાએ એમને પુનઃ સ્વીકારવા વાંધો ઉઠાવ્યો. પ્રવાસમાં ન્યાતજનત એ જાળવી રાખ્યા નહિ હોય એમ સંકા કરી. રામાનંદનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. એથી એમને ધણું જ માડું લાગ્યું. એમણે અમ્મલ પંથથી છૂટા પડી નવો જ પંથ શરૂ કર્યો. એમનું બાકીનું કામ કબીરે પૂરું કર્યું. એમણે પ્રતિમાની પૂજાને તિલાંજલિ આપી. હિંદુમુરલીમાને “ એક જ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા ”ની પ્રાર્થના કરવા તેમણે હાકલ કરી. એમની પ્રવૃત્તિને અચ્છાધાર્યો વેગ મળ્યો. નાનકે પણ એવા જ પંથની સ્થાપના કરી પંજાબના ખેડૂતોનું સંગઠન સાધ્યું. પૂર્વમાં ચૈતન્યે દયાસાગર પ્રભુનો ભક્તિમાર્ગ દાખવ્યો ને બંગાળાને નિદ્રામુકત કર્યું. મધ્યહિંદમાં કબીર અને રામાનંદ નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી હતી. પંદરમી સદીમાં એ હિલચાલ કેન્દ્રસ્થાને પહોંચી. એ ગાળાના મહાપુરુષ સંત રવિદાસ ચમારનું નામ આજે પણ હિંદમાં ઘેરે ઘેર ગવાય છે.

રવિદાસ વિશે અનેક ચમત્કારિક કથાઓ મળી આવે છે. આદિગ્રંથમાં પણ એમની કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. એમના શ્લોકો હજી પણ બનારસમાં વપરાય છે.

રવિદાસે ચમારે માટે જ એક બુદ્ધિ પંથ રચાવ્યો હતો. ભક્તમેળામાં રવિદાસને અંગ્ર-
સ્થાન અપાય છે.

જન્મ ને બાલ્ય—

રવિદાસ ચમાર જન્મ્યા હતા. એમનાં વડીલો ચામડિયાનો ધંધો કરતાં. તેઓ
ધણી જ ગરીબ હતાં. તેમણે રવિદાસને માત્ર બાપીદા ધંધો જ શીખવાડ્યો. રવિદાસ નાન-
પણથી જ ભક્ત હતા. ચામડાં રંગતાં રંગતાં પણ તે વિષ્ણુનું ભજન કરતા; ધંધાનો નફો
એ બાવિદાને વહેંચી આપતા.

કમનસીબી ને ગરીબાઈ—

એકાએક ભયંકર દુકાળ પડ્યો. રવિદાસ ખૂબ જ સંકટામણીમાં આવી પડ્યા. ત્યારે
વૈષ્ણવનું રૂપ લઈ વિષ્ણુ ભગવાને રવિદાસને પારસભણિ આપ્યો, પરંતુ રવિદાસે એની પરવા
કરી નહિ; એ તો ભજનની ધૂનમાં જ હતા.

“હરિનામ પારસભણિ સાચો; વધે પ્રતિદિનઃ ના ઘટવાનો;

સોહે મંદિરઃ ચોર ન ચોર, પ્રભુનામ પારસની તોલે.”

છતાંય ભક્તવંતસલ વિષ્ણુ ભગવાને એમની બીડ ભાગ્યાજ કરી. પરંતુ એથી
તો રવિદાસ મૂંઝવણમાં પડ્યા. અંતે ભગવાને એ સંપત્તિ મંદિર બંધાવવામાં અર્ચવાની,
પ્રેરણા કરી. એમણે બંધાવેલા મંદિરે એમને વિશ્વવિખ્યાતિ અપાવી.

ભુલમ ને વિજય—

પરંતુ ખ્યાતિએ તો એમના પર સંકટો ખેંચી આણ્યાં. એમના ગામની બાહરણો
રાજા પાસે ગયા.

“હે રાજા! જ્યાં પુણ્યકાર્ય કલંકિત બને-છે ત્યાં દુઃખ દુકાળ વગેરે આપત્તિઓ
આવી પડે છે. એક ચમારે વિષ્ણુની પૂજા કરવા માંડી છે. સોડામાં પ્રસાદ વહેંચવાની
પણ એણે ધૃષ્ટતા કરી છે. ધર્મ બચાવવા એવાને દેશવટો દીધે જ છુટકો.”

રાજાએ તાનડતોળ એ ચમારને પકડી મંઝાવ્યો. મંદિર ને પ્રતિમા બાંધણીને સુપ્રત
કરી દેવા આજ્ઞા કરી. રવિદાસે રાજાની આજ્ઞાનો અમલ કર્યો. પરંતુ ત્યાં ચમત્કાર બન્યો.
પ્રભુની પૂજા કરવાનો એમનો હક કાયમ રાખવામાં આવ્યો.

રવિદાસના શિષ્યોમાં ચિતોડની ઝાલી રાણી પણ હતી. એના રાજ્યના બાહ્યણો
એથી ખૂબ જ છેડાઈ પડ્યા હતા. એમને એક વાર રાણીએ જમવા તેડ્યા. જમતાં જમતાં
પાડોશી સામે નજર કરી તો તે ચમાર જણાયો. અનેક સ્વરૂપે રવિદાસ પ્રત્યક્ષ થયા.
રવિદાસનો વિજય થયો.

ગમે તેવી દંતકથાઓ હશે પણ દલકામાં દલકો ચમાર સાધુપદ પામી શક્યો હતો.
એટલી જ વાત ઓછી નથી.

૩

ચોકમેલા

મધ્યયુગના હિંદી નવજીવને મહારાષ્ટ્રને પણ નવો ઓપ આપ્યો હતો જ. ત્યાં
જાનદેવે એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી. એમનો આલંદીમાં બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. યજ્ઞ-
યાગ કરતાં શ્રદ્ધા સમર્થ છે એમ પંદરપુરમાં તેમણે ઘોષણા કરી. ભગવદ્ગીતાનું મરાઠી

બાંધાનંતર કરી પ્લાહણીની સત્તા તોડી પાડી. ધીમે ધીમે એમની પ્રવૃત્તિને જોમ મળતું જ ગયું. અને પછીના ગળામાં એનેક સંતોએ એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી. એ હિલચાલ મહારાષ્ટ્રમાં ધણું જ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. મરાઠાઓનો એથી સામાજિક ને ધાર્મિક ઉદ્ધાર થયો. એ હિલચાલમાં પ્લાહણુ ચદ્ર દંરજી ખેડૂત કુબાર વગેરે વિવિધ શાંતિઓના સંતો યથ ગયા. પરંતુ ચોકમેલા મહાર તેઓમાં અગ્રસ્થાને વિરાજે છે.

પંદરપુર

બીમા નદી પર આવેલું પંદરપુર ગામ આ હિલચાલનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. તેરમી સદી સુધી પંદરપુરનું નામ પણ કોઈ જાણતું નહિ, પરંતુ પાછલી સદીઓમાં તો એણે મહારાષ્ટ્રના ધાર્મિક જીવન પર અજબ જીરફી નાખી છે. વિઠોબાની સુંદર મૂર્તિનાં દર્શન કરી રાચતું એ પ્રત્યેક મરાઠાનો જીવનક્રમ લેખાયો.

વિઠોબાનો પરમ ભક્ત મહાર ચોકમેલા હતા. એમનાં વડીલો સુદામા ને મુક્તાબાઈ, એ સોડા પંદરપુર. પાસે આવેલાં આંગોડ ગામમાં રહેતાં. એ ગામનું અર્ધુ વતન જોગવવા છતાં, તેમને સંતાન ન હતું; એટલે તેઓ સુખી નહોતાં. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે સુદામાએ પંદરપુરની અનેક યાત્રાઓ કરી. એક દિવસે એમની ગેરહાજરીમાં મહારોની જામીનમાંથી આવેલી બસો કોરીઓ બીડરના મુસલમાન સુયાને ચોકલવાનું કામ મુક્તાબાઈને માથે આવ્યું. માર્ગમાં તેને એક બૂખ્યો પ્લાહણુ મળ્યો. મુક્તાબાઈને દયા આવી. તેણે એ પ્લાહણુને પાંચ કોરીઓ આપી. પ્લાહણે ક્રુધા શાંત કરી તેને આશીર્વાદ દીધો, “તે મને પાંચ કોરી આપી તો તું પાંચ સંતાનની માતા થજે. મોટાનું નામ ‘ચોક’ પાડજે” એમ કહી તે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

જન્મ ને બાલ્ય

ચોમ્ય સમયે મુક્તાબાઈને પુત્ર અવતર્યો. સુદામાએ એનું નામ ‘ચોક’ પાડ્યું. એને ચોકમેલા પણ કહેતા. ભક્તિપૂર્ણ માત્રાપને હાથે ઉછરતાં ચોકમેલામાં નાનપણથી જ ભક્તિનાં બીજ રોપાયાં. મહાર તરીકે મરેલાં જનાવરોને ઠેકાણે પાડવાની એમની દરજ હતી. એક દિવસ અંગોડમાં એમના સિંધાપ બેભોજાઈ મહાર હજાર મહેલો. એક મોટી ગાય મરણ પામેલી તેને ઠેકાણે પાડવાનું કામ તેમના એકલાના માથે આવ્યું. ઉછરતા કુમાર માટે આ કાર્ય ધણું જ કપડું હતું. પરંતુ વિઠોબાએ એમને સહાય કરી. પ્રભુસહાયથી એમનું કાર્ય સહેલાઈથી પાર પડ્યું. કાર્ય ખતમ થયું ત્યાં એક કુલીન કન્યા ચોકમેલાને પગે પડીને પોતાનો પત્ની તરીકેનો સ્વીકાર કરવા તેણે ચોકમેલાને પ્રાર્થના કરી. ચોકમેલાએ આંગોડ છોડ્યું. પ્રભુસાંનિધ્યમાં રહેવા તેમણે પંદરપુરમાં વાસ કર્યો. મહાર તરીકે એમને મંદિરમાં પેસવા દેવાનો હક્ક નહોતો. પરંતુ રોજ દરવાજાની બહાર રહે રહે તે વિઠોબાની પ્રાર્થના કરતા. દર્શનનો અધિકારી ન ગણાવાથી એમણે ભક્તિની દૃષ્ટિએ મન મનાવ્યું. એમણે શેરીઓ વાળી, મંદિરનું યોગાન સાફસુદ રાખી સેવા કરવા માંડી. વિધ્યનું બ્યાન ધરતાં દિવસો ગાળવા માંડ્યા. પરંતુ એક મહાર સાધુ થવા મથે એ વાત જ જાનદેવના અનુવાચી-ઓને બળે જતરી નહિ. એટલે ચોકમેલા પર જીલમની ઝડીઓ વરસવા લાગી.

જીલમ ને દેશવટો

એક દિવસ ચોકમેલા બહાર જોલા જોલા વિઠોબાની પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. ત્યારે એક

બ્રાહ્મણે તેમનું અપમાન કર્યું. “આવા નકરમા ઢોંગ શું કામ માંડ્યા છે? વિષ્ણુની પ્રાર્થના કર્યે તારે શું વળવાનું છે? એમ કાંઈ વિષ્ણુનાં દર્શન થવાનાં નથી. શદ્દને બ્રાહ્મણની યાળીમાં જમવાનું ભાગ્ય ક્યાંથી હોય? વિઠાબાના ધામમાં પ્રવેશ કરવાનું એમ માર્ગમાં પડ્યું નથી.”

ચોકમેલાએ એના સામું જોષ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. પૃથ્વી પર પ્રણિપાત કરી તેમણે ઉત્તર દીધો: “અસંખ્ય ગાઉ દૂર આવેલો સૂર્ય કમલદલ પર પોતાનાં મૃદુલ કિરણો વરસાવે છે; તેમ મારા પ્રભુ પણ મારા તરફ અમીદષ્ટિ કરશે ને મારી પ્રાર્થના સાંભળશે. દૂર દૂર રહેલી માતા પોતાના બચ્ચાને બચાવવા દોડી આવે છે તેમ એ દૂરથી માંડે નિરીક્ષણ કરી રહ્યો છે. એ અદ્ભુતથી દૂર ભાગવાનો નથી. તારા મનમાં એને સ્થાન નહિ હોય તો તું મંદિરમાં હોપશ છતાં પણ એનાથી અળગો જ રહીશ.”

તે જ રાત્રે વિઠ્ઠલ જાતે એ યોગીની છુંપડીએ પધાર્યા. એમને સ્વહસ્તે પોતાને મંદિર લઈ ગયા. એમની લલિતથી તે પ્રસન્ન થયા હતા. એક પૂજારી જુગી જાડ્યો, તેણે બીજા પૂજારીઓને એકઠા કર્યા “જુઓ, જુઓ, ચોકમેલા જેવો કાષ્ઠ મહાર વિષ્ણુ જોડે વિરાજે છે. ખારણે તાર્જો દીધાં છે તો ય એ અંદર ઘુસી આવ્યો છે, દેવ અભઝાવી માર્યા. બ્રાહ્મણનો ધર્મ રસાતળ ગયો!” બધાએ ભેગા મળી એ સંતપુરુષને બહાર ધસડી આપ્યે; “ચાલ, જતો રહે અહીંથી” તેઓ ગાજી ઉડ્યા. પરંતુ ચોકમેલા રિમત કરી બોલ્યા, “મહાર ગંગારનાન કરે તો ય અદ્ભુત ન મટે? પવનલટીમાં પણ અદ્ભુતની આભડછેટ આવતી જ હશે ને? પ્રભુની નજરે તો સર્વ જ્ઞાતિ ને ધર્મ સરખાં છે. એની નજરે હું અપરાધી નથી. તમારાં વચનો જ્ઞાની પુરુષને જાજતાં નથી.” મંદિરનો પૂજારી તો ક્રોધથી સળગી ગયો “જુઓ તો ખરા આ મહાર, દિજને ધર્મના પાઠ આપવા આવ્યો છે.”

બધા ય પૂજારીઓએ ભેગા મળી રાજને ફરિયાદ કરી. રાજ મુસલમાન હતો. એને હલકી વર્ણની ઉદ્ધતાઈ પર રાપ આવ્યો. તેણે ચોકમેલાને બોલાવી મંગાવ્યો: “અદ્ભુત જન્મી મંદિરમાં પેસવા હિંમત કરે છે?” “પ્રભુ મને પરાણે લલ્લ ગયા” ચોકમેલાએ ઉત્તર દીધો “હું શું કરું? મેં તો ધણીયે. આનાકાની કરી હતી.” પરંતુ મુસ્લીમ સુબાએ એની વાત સાંભળી નહિ. એને ઇંસરીએ જોડી શેરીએ શેરીએ ફેરવ્યો. પછી બીમાને પેલે પાર પંદરપુરથી એને દેશવટે દેવાયો.

અતે વિજય

આમ મંદિરમાંથી લાંકી કાઢવામાં આવ્યા, અપમાન પામ્યા, દંડાયા છતાં ચોકમેલાએ વિઠ્ઠલની લલિત કરવાની માંડી વાળી નહિ. બીમાને સામે કિનારે તેણે દીપમાળ બાંધી. હજીયે તે નજરે પડે છે. એક દિવસે લીમડાના ઝાડ નીચે તે ભોજન લેતા હતા ત્યારે વિઠ્ઠલ જમવા પધાર્યા. ચોકમેલાની પત્નીએ દહીં માખણ પીરસ્યાં. પીરસતાં પીરસતાં વિઠ્ઠલને જાંટા ઉડ્યા. બકતે પત્નીને ઠપકો દીધો: “પ્રભુ જમવા પધારે ત્યારે પણ આટલી બેદરકારી રાખે છે?” એક બ્રાહ્મણ ત્યાં થઈ પસાર થતો હતો તેણે એ વચનો સાંભળ્યાં. એક મહારને પ્રભુનું અપમાન કરતો જોષ તેને ખૂબ લાગી આવ્યું. તે અંદર ધસી ગયો. ચોકમેલા બચાવ કરે તે પહેલાં એક સખત ટુકડો લગાવી દીધો. પછી શુદ્ધ થવા બીમામાં સ્નાન કરી વિઠાબાના મંદિરમાં દર્શન કરવા

ગયો. ત્યાં એક ચમત્કાર બન્યો. પ્રભુના પીતાંબર પર દહીંનો ઝાંધ હતો. પ્રભુનો ગાલ સજી ગયેલો હતો. એમનાં નેત્રમાંથી આંસુધારા વધી રહી હતી. ખાંદણ બધો વાત કળી ગયો. એના દિલમાં લય વ્યાપ્યો: “ખરો સંત તો એ. હું તો પામર છું છું. મેં એને ફટકાવ્યો. પ્રભુના માનીતાનો મેં લયંકર અપરાધ કર્યો” એનો ગર્વ ગળી ગયો. ફરીથી તે બીઆને સામે કિનારે ગયો. ચોકમેલાને માન સહિત પાછો આણ્યો. પ્રભુનો સૂળેલો ગાલ સારો થઇ ગયો. એમણે સંત ચોકમેલાનું હસતે વદને સ્વાગત કર્યું.

કરુણ અંત

પરંતુ ચોકમેલાના જીવનનો અંત ખૂબ જ કરુણ રીતે આવ્યો. બીડરના સુબાએ મંગલવેધ નગરને ફરતી દિવાલ બાંધવા. તમામ મહારોને આજ્ઞા કરી. ચોકમેલાને પણ એ ફરમાન મળ્યું. કામ ખતમ થવા આવ્યું તેવામાં એક ભકુ તૂટી પડ્યું. એમાં ફેટલાય મહારો ચગદાઇ મર્યો. ચોકમેલા પણ ત્યાં જ અવસાન પામ્યા. વધી સુધી એમના મૃતદેહની દોષ્ટએ ભાળ કાઢી નહિ; પરંતુ અવસાન બાદ એમની ખ્યાતિ એટલી-તો વધી ગઇ કે છેલ્લા સંત દરજી નામદેવને પંદરપુરમાં પ્રેરણા મળી. નામદેવ મંગલવેધે ગયા. ચોકમેલાની રક્ષા માટીમાં મળી ગઇ હતી. એક રથજેથી “વિઠોબા! વિઠોબા!” એવો અવાજ આવ્યો. એ જ ચોકમેલાની રક્ષા એમ નામદેવની ખાતરી થઇ. ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે નામદેવે એ અવશેષો એકઠા કર્યા-પંદરપુર લઇ જઇ ભૂમિદાહ દીધો. હાલ પણ એ રથજે એક પાળિયો બીઓ કરવામાં આવેલો નજરે પડે છે. મહારો હાલ પણ ત્યાં વિધ્યપૂજા કરે છે. x

૪

હરિદાસ

બંગાળામાં નવજીવન

પશ્ચિમ અને મધ્યહિંદની પેઢે બંગાળામાં પણ નવજીવનના તણુખા બિડ્યાન હતા. ભક્તિ અને પ્રેમના નવા આદર્શો કાવ્યદ્વારા જનતા સમક્ષ રજૂ થવા લાગ્યા, જયદેવે રાધાકૃષ્ણની કથા કાવ્યમાં ઉતારી. ચંડીદાસ અને વિદ્યાપીતએ પણ એજ કથાદ્વારા જનતાને પ્રભુભક્તિમાં પ્રેરી. દક્ષિણમાંથી વૈષ્ણવ પ્રચારકોએ આવી રામાનુજ ને માધવાચાર્યના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કર્યો. ભક્તિ ને બંધુત્વની નવી સંસ્કૃતિ ઝડપથી બંગાળામાં પ્રસરી ગઇ. પરિણામે વિવિધ વર્ણોમાંથી અનેક ભક્તો પ્રગટ થયા. તેમાં નદીઆના શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય મુખ્ય હતા. માધવાચાર્યના શિષ્ય હર્ષદરપુરીએ એમને દીક્ષા આપી હતી. એમણે તુરંત જ સંન્યાસ ધારણ કર્યો ને હિંદોના પ્રવાસ આદર્યો. છેવટે ચૈતન્યે પુરીમાં નિવાસ કરી જગન્નાથની સેવામાં બાકીનું જીવન વ્યતીત કર્યું.

હરિદાસ ઠાકુર

હરિદાસ ઠાકુર બીજાં ધ્વજ હરિદાસ પણ એ જ મંડળીમાં થઇ ગયા. એમના જન્મ-સમયની કથાની આપણને પૂરતી માહિતી મળતી નથી. એ યવન અગર મુસ્લીમ હતા એમ કહેવાય છે, પરંતુ એ નીચ વર્ણના દિંદુ હશે એમ માનવાને સખજ કારણ છે. હરિદાસ

અજ્ઞત હતા એનો દાખલો ચૈતન્યના જીવનમાંથી પણ મળી આવે છે. પંદરમી સદીના પાછલા ભાગમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. વિષ્ણુના કૃષ્ણાવતારના એ પરમભક્ત હતા. એમની પવિત્રતા ને ભક્તિને યોગે તે અનેક મંદિર ભક્તોના પ્રસંગમાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણચૈતન્યના તો એ ખાસ અનુયાયી બની ગયા.

પ્રાલ્યજીવન

છેક નાનપણથી જ હરિદાસ વિરક્ત સ્વભાવના હતા. બંગાળના જેસોર જિલ્લાના જુરાન ગામના એકાંત વિભાગમાં તે રહેતા. એમની ઝુંપડીને ફરતું વૃંદાવન નિપજાવ્યું હતું ને ત્યાં જ તે હરિનામની ધૂન લગાવતા. ત્યાં બેઠે બેઠે જ તેમને અનેક અનુયાયીઓ આવી મળ્યા. તે અનેક વ્યાધિઓ પણ મટાડતા. પછી તે શાંતિપુર પાસે ફરિયા ગયા. ત્યાં અદ્વૈતાચાર્યના પ્રસંગમાં આવ્યા. અદ્વૈતાચાર્ય પણ શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના અનુયાયી હતા. તે પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત ને પાઠાણુ વિદ્વાન હતા. હરિદાસ અને અદ્વૈતાચાર્ય એવા મિત્રો બની ગયા કે બન્ને સાથે જ રહેવા લાગ્યા ને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા.

હરિદાસ અને ચૈતન્ય

ત્યારપછી હરિદાસ ચૈતન્યના પ્રસંગમાં આવ્યા એટલે હરિદાસ તદીઆ રહેવા ગયા. શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય હરિદાસની ભક્તિ ને શ્રદ્ધા - જોષ ખૂબ પ્રસન્ન થયા ને તેમને ગાઢ આલિંગન દીધું. પ્રજુની ભક્તિ ને સેવામાં શાંતિ ને કલનાં બંધતો આડે આવતાં જ નથી, એમ જાહેર કર્યું. એમણે હરિદાસને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા ને તેમના પર ખૂબ જ ભાવ રાખવા લાગ્યા. હરિદાસ પણ ચૈતન્યની સાથે જ યાત્રાએ જતા. ઉપર ચૈતન્યે પુરીમાં મુકામ કર્યો ત્યારે હરિદાસ પણ એમના જ આશ્રમમાં આવી રહ્યા. અઘાપિ એ આશ્રમ આપણને બતાવવામાં આવે છે. કૃષ્ણદાસે લખેલા ચૈતન્યના જીવન-ચરિત્રમાં હરિદાસ પુરી આવ્યા એ પ્રસંગ પર એક ખાસ પ્રકરણ યોજવામાં આવેલું છે.

“ચૈતન્યનાં પ્રથમ દર્શન યતાં જ રાજમાર્ગને-છેકે છેડેથી હરિદાસે દેડવત પ્રણામ કર્યા ને સ્ત્રીક્ષર ત્યાં જ રૂંધરા પ્લીન્દ્વ ભક્તોં એસરે ચૈત-પદેવ પ્રાપ્તે લક્ષ્મી અમળા ધક્કી આવ્યા. પણ હરિદાસ બોલ્યા, ‘હું અધમ છું, અજ્ઞત છું. મંદિરનો મને હક નથી. મને વાડીમાં જ એક ખૂણે જુદો કાઢી આપશો તો ત્યાં એકાંતમાં હું વિરામ કરીશ.’ પણ ચૈતન્યદેવ જાતે હરિદાસનું સ્વાગત કરવા આવ્યા. હરિનામની ધૂન લગાવી હરિદાસ ગુરુદેવને ચરણે પડ્યા: ગુરુદેવે એમને વહાલથી જાતી સરસા ચાંપ્યા. બન્નેના નયનમાં હર્ષાશ્રુ બિભરણાં. શિષ્યના ગુણોથી ગુરુજી રામ્યા. ગુરુની મહત્તાથી ગૌરવાન્વિત થયા. “ઓ ગુરુદેવ! હું અજ્ઞત છું. મને સ્પર્શ ન કરશો” હરિદાસ બોલી ઉઠ્યા. “તારો પવિત્ર ધર્મ મારામાં નથી માટે પવિત્ર થવા હું તારો સ્પર્શ કરું છું.” ગુરુએ તુરત જ ઉત્તર દીધો: “ક્ષણે ક્ષણે તને ગંગાસ્નાનનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પાલણુ કે સંન્યાસી કરતાં તું અધિક પવિત્ર છે.” એમ કહી તે હરિદાસને બગીચાના એક છેડે લઈ ગયા ને એક એકાન્ત પર્ણકુટીમાં મને વાસ આપ્યો. “તું અહીં હરિનામની ધૂન લગાવજે-હું નિરંતર તારી પાંખે રહીશ. જગન્નાથના મંદિરના કળશનાં અહો રહ્યાં રહ્યાં દર્શન થશે. પ્રસાદ પણ અહીં જ મોકલવામાં આવશે.” ગુરુદેવ રોજ ગોવિંદ સાથે પ્રસાદી પાકવતા. દસિણ

ને પશ્ચિમ હિંદના સંતો કરતાં હરિદાસનું નસીબ તેજ હતું. એમને ત્રાસ કે ભુલમ વેડવે પડ્યો ન હતો. ઊંઘતું એ યુગના પવિત્ર પુરુષોએ એમને આવકાર આપ્યો. ખાસ કરીને, ચૈતન્યદેવે જ એમનો ભક્તિમાર્ગ સરલ કરી આપ્યો.

પુરીમાં જીવન

એ યુગનું પુનિત ધામ પુરી હતું. નંદ ને દક્ષિણના ભક્તો જેટલું મહત્વ ચિદંબરમને આપતા, મરાઠા ભક્તો જેટલા ભક્તિભાવે પંદરપુરને વધાવતા તેટલા જ પૂજ્યભાવે બંગાળીઓ પુરીને પિજાનતા. પ્રથમથી જ સિંધુતટે આવેલું એ નગર ખ્યાતિ પામેલું હતું અને દરવર્ષે યાત્રાળુ પુરી આવતાં વૈષ્ણવો તો પુરીને વૈકુંઠ જ માનતા. જગન્નાથની મૂર્તિ એમને સજીવ કૃષ્ણ સમોવડી લાગતી. નગરની વનરાજી એમને કૃષ્ણજીવનના પ્રસંગોની ઝાંખી કરાવતી. એ ધામની સુદરતાને લીધે જ શ્રીચૈતન્યદેવ અને બીજા ભક્તોએ પુરીમાં મુકામ કર્યો હતો. રોજ તેઓ સાગરસનાન કરતા, પ્રદક્ષિણા ફરતા, હરિનામની ધૂન લગાવતા ને પ્રસંગોચિત પ્રવચનો કરતા, ઉત્સવોને ટાંકણે ભજનમંડળીઓ જામતી. મંદિરની સેવામાં પણ એ ભક્તો નિરંતર મગ્ની રહેતા.

હરિદાસે પણ પુરીમાં એ જ જીવન વધાવી લીધું. ચૈતન્યદેવને ચરણે બેસી તે એક ચિત્તથી એમનાં પ્રવચનો સાંભળતા. તેઓ આનંદથી ભજનમંડળીઓમાં પણ સામેલ થતા. મણી વાર તેઓ પોતાની પર્ણકુટીમાં સમાધિસ્થ પણ બની જતા. બીજા ભક્તો એમને ખૂબ જ માને આપતા, છતાં હરિદાસ પોતાને અદ્વૈત ગણવાનું ભૂલતા નહિ. બધાના આરોગ્ય પછી જ તે પ્રસાદ લેતા. મંદિરના દ્વારની બહાર દર દર ઊભા રહી તે દર્શન કરતા. ઇસ્વી સન ૧૫૩૩ ના અરસામાં તેમનું અવસાન થયું. શ્રી ચૈતન્યદેવ પણ એ જ વર્ષમાં પંચત્વ પ્રાપ્ત થતા.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે અદ્વૈત સંતોના જીવનની આપણે ઝાંખી કરી ચક્રીએ છીએ. હલકામાં હલકા વર્ષોમાં તેઓ જન્મ પામ્યા હતા. કુળના કારભાર મુજબ તેઓ મરેલાં જનાવરો ઉપાડતા કે જમીન ખેડતા, છતાં ય દૈવી પ્રકાશ એમણે વહેલી પિજાન્યો હતો. શ્રદ્ધા ને ભક્તિથી એમનાં હૈયાં ઝોતપ્રોત બની ગયાં હતાં. તેઓ નાચતા ગાતા ને ભજનની ધૂન લગાવતા; પરંતુ જગત એમને જંપવા દેતું નહિ. અદ્વૈત વર્ણમાં સંતો પાકે એ વાર્ત જ તે ધર્મોધોને આકરી પડતી. જોય વર્ણો તેમને અદ્વૈત ગણી ધિક્કારતા, ત્રાસ આપતા, મોદર ને મરમાંથી પણ હાંકી કાઢતા. છતાંય તેઓ ભક્તિમાં અડગ રહ્યા હતા. ત્રાસ, ધિક્કાર ને અપહીર્તિમાં પણ તેઓની શ્રદ્ધા અચલ હતી. અખંડ ભક્તિથી તેમણે આત્મપ્રકાશ શોધ્યો. એમના પર ભુલમ કરનારનું પણ તેમણે ભલું પ્રયત્નું. નમ્રતા-ભક્તિ ને સંપૂર્ણ સાધુ જીવનથી તેઓ અમર થઇ ગયા. સંતોની ઇતિહાસકથાઓમાં આ અદ્વૈતસંતોનું સ્થાન પણ અનેરું છે. શુદ્ધ ને શંકર મંદાનંદ સમા ઘૂંઘવે છે : સાચે આ અદ્વૈત સંતોનાં રમણીય ઝરણાં પણ માનવહૃદય આકર્ષી રહ્યાં છે. સંસારનો કાર્મિક્રમિત પ્રવાસી જરૂર એમના જીવનતટે વિહરી આશાયેશ મેળવશે.

૯૭ પણ આ સંતોના અદ્વૈત વર્ણો અલગ ને દુઃખી છે; એમનાં હૃદયો કંગાળ ને રૂપાળ છે. એમનું જીવન ગરીબાઈથી કપી રહ્યું છે. એ મંદિરમાં દર્શન કરી શકતા નથી, ભજનકીર્તનોમાં પણ એમને હક્ક નથી. નંદ ને ચોકમેલા નિરંતર પ્રગટતા નથી; પણ આપણે એમના તરફ આપણું કર્તવ્ય ક્યારે બજાવીશું ?*

તા. ૨૨-૧૧-૨૨

રમણીકલાલ દલાલ

* India's untouchable saints K. V. Ramswamy B. G.

ક ન ક દા સ

પશ્ચિમસાગરને કિનારે માલપે બંદર પાસે ઉડપી કરીને એક વૈષ્ણવ સેનું છે. ભક્તિયોગધુરંધર શ્રીમધ્વાચાર્યને લીધે આ સ્થાન બહુ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. કોઇ વેપારી દારિકાથી ખૂબ કિંમતી માલ ભરીને દક્ષિણ તરફ જતો હશે. માલપે બંદર પાસે એનું વહાણ આવ્યું ને દરિયાએ રુદ્રાવતાર ધારણ કર્યો. ખારવાઓએ હદ કરી પણ બચાવવાનો રસ્તો ન મળે. એકએક મોઝું નાણું મોતની ભૂખડી જીમ. કિનારા પર જામેલાં એક મહાપુરુષે આ દશ્ય જોયું. એના હૃદયમાંથી કારુણ્યની સરિતા છૂટી. એણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે 'પ્રભો, આ અનાથોને સહાય થા, એમને ઉગારી લે.' એક ક્ષણની અંદર દરિયા શાંત થયો. નાણું કોઇ વીતરાગ યોગીની જ મુખમુદ્રા ! વહાણ સહીસલામત કાંઠે આવી પહોંચ્યું. આ મહાપુરુષની જ આ કૃપા હતી, એમ ઝાળખી લેતાં લોકોને વાર ન લાગી. નૌકાપતિએ મહાપુરુષને પગે લાગી કહ્યું: "મહારાજ ! આ નૌકામાં જે માઈ સર્વસ્વ છે, એ આપનું જ છે. આપના આશીર્વાદથી હું ફરીથી વેપાર કરીશ, અને ગમે તેટલું મેળવીશ; પણ આ વખતે આપે મને જીવતદાન આપ્યું છે. આ ધન લઈને મારા પર અનુમત્ત કરો." નિત્યતપ્ત સંન્યાસીને ધનનો લોભ શાનો હોય ? પણ બિચારા શ્રેષ્ઠીને સંતોષવા રહ્યો. એટલે એણે કહ્યું: "આ નૌકામાં આ જે આટલું ગોપીચંદન પડ્યું છે તે આપી દે એટલે અમને સંતોષ છે. બાકીનું તારું ધન તું જ લઈ જા. અમે સહન કરીએ છું ?"

એ ગોપીચંદનના ઢગલામાંથી દેવવશાત્ એ મૂર્તિઓ નીકળી. સ્વામીએ એકને તો ત્યાં ને ત્યાં જ માલપેને કિનારે સ્થાપન કરી અને બીજી ત્યાંથી-દોઢેક ગાઉ ઉપર ઉડપીમાં પધરાવી. ઉડપીના શ્રીકૃષ્ણની એ જ મૂર્તિ જોવા અમે ગયા હતા. મંદિર છે તો નાનું પણ પ્રમાણસર છે. ત્યાં અમે એક વિચિત્ર વાત જોઈ કે મંદિરનું મહાદ્વાર હમેશાં બંધ રહે છે; કેમકે મહાદ્વાર તરફ અંદરની મૂર્તિની પીઠ છે, પાછળની બાજુની દિવાલમાં પથરાંતી એક જળા છે તેમાંથી દર્શન થાય છે. અને અંદર જતું હોય તો મંદિરની ડાબી બાજુએ એક બારણું છે ત્યાંથી જ જવાય છે. ગમે તે માણસ અંદર જઈ ન શકે. અમે અંદર ગયા ત્યાં એટલું તો ધીર અંધારું અને એટલી બંધ ગોંધાયેલી હવા કે પરસેવાની સેરો છૂટી જીવ ગભરાઈ ગયો. નાણું ગર્લવીસતો બીજો અનુભવ ! અકળામણમાં પ્રાર્થના કરી કે 'હે વૈકુંઠનાથ, બીજા વાર ગર્લવાસનો અનુભવ ન થાય.' મૂર્તિના નાક ઉપર સોનાનો કકડો કેમ જડયો હશે, એ કંઈ ધ્યાનમાં ન આવ્યું. કાઠિયાવાડની આ મૂર્તિ અહીં દક્ષિણમાં કયાંથી આવી ગઈ, એ વિચાર મનમાં આવ્યો; પણ મુખ્ય કુતૂહલ તો મૂર્તિ મહાદ્વારથી વિમુખ કેમ એ જ હતું. તપાસ કરતાં અંત્યજ સાધુ કનકદાસની વાર્તા હાથ આવી.

સંત કવિ કનકદાસ મૂળ ધારવાડ તરફના બાડ નામના ગામડાના રહીશ. એમનું અસલ નામ વીરનાથક. ધંધો શિકારીનો, અચૂક બાણ મારી લક્ષ્ય વેધવામાં એને તોલે આવે

એવો એના વખતમાં બીજો ન હતો. (એ વખતે કોણે ધાર્યું હશે કે આ અસ્પૃશ્યોનો સરદાર ઉપનિષદે બતાવેલી એવી દૈવી તીર્થદાજીમાં પણ પ્રવીણ થવાનો છે !) ચિત્રકલદુર્ગ [હાલનું ચિત્રલગામ] ના રાજાની નોકરીમાં એ સેનાપતિના થોડા સુધી ચડ્યો. પૈસા-પ્રતિષ્ઠાનો એ સ્વામી બન્યો; પણ એક વખતે એક લડાઈમાં એને ઉપરતિ યષ્ઠ, અંદરના અવાજે પડકાર કર્યો કે બાપ ! આ દુનિયાની માયા છોડી દે. અને એકતારી ને લિહાપાત્ર હાથમાં લઇને દાસ થા. આત્મવીરોનું લક્ષણ એ જ છે કે જીવનમાં ફેરફાર કરતાં તેમને મન સાથે ઝાઝું લડતું પડતું નથી. અને લડતું પડે તો યે તેમાં તેઓ હારી જતા નથી. વીરનાયકે શૂકસંસાર છોડ્યો અને યાત્રાએ ઉપડ્યા. તિરૂપતિ, કાંચી, કલહટ્ટી વગેરે ફરી વિજયનગર ગયા. એ વખતે મહાન કૃષ્ણદેવરાય રાજ્ય કરતા હતા. અહીં એમને એમના યુર મળી ગયા. એમણે મધ્યમપ્રદાયની દીક્ષા લીધી, અને ફરી યાત્રાએ ઉપડ્યા.

ચિદંબરમ, થીરંગમ, મધુરા, રામેશ્વર, અનંતશયન, કન્યાકુમારિકા, ગોકર્ણુ વગેરે યાત્રાઓ કરી અનેક જ્ઞાતનાં કષ્ટ વેડી કનકદાસ ઉડપી આવી પહોંચ્યા. ઉડપી એટલે ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણોનું ચાલું. કનકદેવ અંત્યજને જિલા રહેવા પણ કોણ દે ? પછી લિહાં મળવી તો દૂર જ રહી. અનેક સાંસા પડ્યા પછી વાદિરાજ સ્વામીનું ખ્યાન એના તરફ ગયું. ઉડપીના મંદિરની વ્યવસ્થા જુદા જુદા આઠ મઠના સ્વામીઓ પાસે છે. એમાંના આઠ મઠના મુખ્ય તે વાદિરાજ સ્વામી. એસંધારણ વિદ્વાન અને ધર્મશીલ તરીકે તેમની ખ્યાતિ છે. તેમણે જોષ્ઠ લીધું કે કનકદાસ તો પોતાના કરતાં ચડે એવો છે. મંદિરની પૂજા થયા પછી વાદિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે હસ્તોદક આપે અને પછી બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે. આ હસ્તોદક તો પ્રતિજ્ઞાના ક્રમ પ્રમાણે જ અપાય. કનકની યોગતા જાણ્યા પછી વાદિરાજ મંદિરમાંથી નીકળે, કે પ્રથમ કનકે યાસે જાય અને હસ્તોદક આપે અને ત્યાર પછી બીજા બ્રાહ્મણોને તે મળે. બ્રાહ્મણો આથી ખૂબ ચીડાયા. વાદિરાજે કહ્યું: “અરે કનકદાસ મારા કરતાંયે મોટા છે. એને ચરણાશ્રુત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય. બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ માગ્યું. વાદિરાજ મંદિરમાં ગયા અને જમણા હાથની મુઠ્ઠી વાળી બહાર આવી બ્રાહ્મણોને પૂછે ‘બ્રાહ્મણો ! મારા હાથમાં શું છે તે કહો.’ દરેકે જુદા-જુદા જવાબ આપ્યા. છેવટ કનકનો વારો આવ્યો. એ તો ભક્તિમાં મગ્ન જ યષ્ઠ ગયા, એમનાં કંઠમાંથી ગાન સ્પર્ધુ: “એ તો વાસુદેવ પરમાત્મા જ છે.” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાદિરાજના હાથનો બોજો વધવા લાગ્યો. તેઓ તે ખમી ન શક્યા. તેમણે મુઠ્ઠી ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું : એક શાળીગ્રામ અને તુળસીપત્ર.

વાદિરાજ સ્વામીએ એક દિવસે બ્રાહ્મણોને એક એક કેળું આપ્યું અને કહ્યું: “આજે એકાદશી છે. કાષ્ઠ જીએ નહિ એવે ઠંકણે જમીને આ ખાજો.” અર્થાત્ કનકને પણ એક કેળું આપ્યું હતું. સાંજે બધા બેગા થયા. પોતાની આરાતું પાલન દેવું થયું છે એ જોવા વાદિરાજે દરેક જણને પૂછ્યું. દરેક જણે ક્યાં ક્યાં એકાંત શોધ્યું, એ જાણી લઇએ તો ખૂબ રમુજ પડે. એકલા કનકદાસના હાથમાં કેળું એમ ને એમ રહ્યું હતું. એણે કહ્યું: “જ્યાં ત્યાં વાસુદેવ છે જ. એકાંત મળે. ક્યાં ? એટલે હું કેળું એમ ને એમ લઇને એમ ને એમ બેઠો છું.”

એ જ દિવસે કનકદાસને મંદિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન યષ્ઠ આવ્યું. વાદિરાજ ઉડપીમાં ન હતા. કનકના કોડ પુરા કરે એવું બીજાં કોષ ઉડપીમાં ન હતું. જેટલી વાર દર્શન કરવા જાય તેટલી વાર બ્રાહ્મણો તેમને કાઢી મૂકે. આખરે નિરાશ યષ્ઠ

તે કનક મંદિરની પાછળ ગયો ને ગાવા લાગ્યો. ઠરુણામાં એણે પોતાનું આખું હૃદય ઠાલવી દીધું. પરમાત્માથી એ સહેવાયું નહિ. મૂર્તિ એકાએક પેલા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોથી વિમુખ થઈ પાછલી બાબુએ મોં ફેરવી લીધી !

આ થયું શું ? કાંઈને સૂઝે નહિ. વાદિરાજે આવ્યા. એમણે બધી બીના જણાતાવેત કહ્યું : “અરે ! તમે કનકદાસનો કંઈક ગુનો કર્યો છે તેથી જ વાસુદેવે આપણા આચારધર્મ તરફ પૂંઠ ફેરવી છે.” આખરે એમણે મંદિરની પાછલી દિવાલમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ બારી ઠારાવી અને કનકને દર્શન થયાં ! આજે પણ એ બારી કનકની બારીને નામે ઓળખાય છે. એ બારી પાસે જ કનકની કુટી છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્ગ ચાલે છે.

એક રથયાત્રાને પ્રસંગે ઠાણુ જાંણે શાથી પણ રથ કેમે કર્યો ખસ્યો નહિ. આંખરે વાદિરાજે કહ્યું : “એમ જ દેખાય છે, કનકના સ્પર્શ વગર રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી.”

ધન્ય છે વાદિરાજ સ્વામીને કે જેમણે જોઈ લીધું કે અંત્યજનેના સ્પર્શ વગર સમાજનું ગારું ચાલવાનું નથી. આજે ક્યોંકટમાં સુસ્તમાં સુસ્ત મરજાદી વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણો કનકનાં રથેલાં બળનો ગાંધ બકિતરસ કેળવે છે અને સંત તરીકે સ્વીકારી એનું ચરિત્રામૃત પીવામાં પોતાને પાવન થયા માને છે. અને છતાં એ જ કનકદાસના ગતિબાધકોને હડધૂતના હડધૂત જ રાખે છે ! હિંદુ ધર્મનો ખ્યાવ કરનાર વાદિરાજ સ્વામી દરેકના હૃદયમાં અવતરે નહિ તો હિંદુ ધર્મનો રથ ચાલવાનો નથી. અને પરમાત્મા હિંદુ સમાજથી વિમુખ જ રહેવાનો.

અસ્પૃશ્ય તામિલ કવિઓ.

આ નામાંકિત સાત માણસો એક ઢેડની છોકરીના યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં આબ્દેયર, અપમ્યા, વાલીજ, અને આરબે એ ચાર છોકરીઓ અને તેરુવેલ્લુવર, આધક્નાન, અને કપિલર એ ત્રણ છોકરા હતા. એ સાતે ભાંડુ નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રખ્યાત હતાં. પ્રાચીન ગ્રીક અને તામિલ લોક આજ સુધી એઓની કીર્તિ ગાય છે.

આબ્દેયર સર્વેમાં મોટી હતી. એ સ્ત્રી નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓમાં પ્રખ્યાત હતી. અને બીજી ધણી વિદ્યાઓની બાબતોમાં પ્રવીણ હતી. એણે નીતિશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથ કર્યા છે, તેઓમાંનાં અતિસુદ્ધી, કેન્નિવેંડન, મુદુરુસી, નાદવાલી અને કાલવીઊલુક, એ ગ્રંથ તામિલ દેશમાંનાં વિદ્યાલયોમાં શીખવે છે. એ સિવાય જ્યોતિઃશાસ્ત્ર, વૈદ્ય, રસાયન અને ભૂગોલ એ શાસ્ત્રો ઉપર એના ગ્રંથ છે. એ સિવાય કદપ, મંત્ર, ધાતુવાદ, જટિલીક્રિયા ઇત્યાદિ કળાઓમાં પણ ધણી માહિતગાર હતી. આબ્દેયર, કદપવિદ્યાએ કરીને ૨૪૦ વર્ષ જીવી હતી એમ કહેવાય છે, અને સ્ત્રી અવતારી છે એવું લોકો માનતા હતા.

એ સાત ભાંડુઓમાં જન્મતાં જ એમનાં માખાપે એમને જંગલમાં નાખી દીધાં હતાં. મમતાને લીધે ફક્ત તેઓની મા તેમની સંભાળ જોવા જતી હતી, અને ધણી દિલગીર થતી. તેઓ સાતે જણાને વાચા યમ્. તેમણે જુદી જુદી રીતે પોતાની માનું મન વળાવ્યું. તે સંભાળણ કાંડપ્રનામ ગ્રંથમાં લખ્યું છે. એ સાતે ભાંડુઓ જુદે જુદે ઠેકાણે ધાર્મિક પુરુષો પાસે સુશિક્ષિત થયાં. એઓનું અમલકારિક જન્મવૃત્તાંત તે ગ્રંથમાંથી સંક્ષેપ લેણું છું.

એઓના બાપનું નામ પિરલી અને દાદાનું નામ વેદમૌળી. એ તો ઠાઠ ભવિષ્યવેત્તા સિદ્ધ પુરુષ છે. એવું તે વખતના લોકોમાં તેનું સન્માન હતું. એક વાર વેદમૌળીએ એક ઢેડનો ઘર ઉપર રાત્રિની વખતે એક દેદાપ્યમાન તારો પડતો દોઢો, ત્યાં તો તરતજ એક છોકરી જન્મી હતી. વેદમૌળીને તો ભવિષ્ય સમજાયું કે એ છોડીનું મારા છોકરા સાથે લગ્ન થનાર છે. તે વખતે એનો છોકરો પિરલી ત્રણ વર્ષનો હતો. એ ભવિષ્ય ઉપરથી વેદમૌળીને ઘણું ખોટું લાગ્યું. તેણે તે દુઃખની વાત પોતાની બાહણ મંડળીને મોઢમ કહી કે, કાલે રાત્રે એક ઢેડને ઘેર એક છોડી જન્મી છે. તેના યજ્ઞ બાહણ મંડળી સંકટમાં પડનાર છે. વેદમૌળીના બોલવા ઉપર લોકોને ભ્રાસો હતો, તેથી બાહણને ભય લાગ્યો અને તે છોકરીની કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી એવું કરાવીને તે ઢેડને બોલાવી મંગાવ્યો. અને તેને પૂછ્યું કે, તું તારી છોડીની દાનિ સહન કરે છે કે બાહણ મંડળીને સંકટ આવે એ તને ગમે છે? તે બિચારાએ તે છોડી બાહણને હવાલ કરી અને તમને યોગ્ય જણાય તેમ કરો એવું ધણી નમ્રતાથી કહ્યું. પછી તે છોકરીને મારી નાખવી નહિ પણ પેટીમાં ઘાલીને નદીમાં મૂકી દેવી. ત્યાં તેના પ્રરબ્ધયોગે જે થનાર હોય તે યાઓ! એવું વેદમૌળીએ અનુમત આપ્યા ઉપરથી તે છોડી કાવેરીના પ્રવાહમાં મૂકી દીધી. પેટી પાણીમાં નાખતાં પહેલાં પિરલીએ તે છોકરીની શ્રાંત ઉપર એક અળકતો તલ જોયો હતો. એ પ્રમાણે તે ગડબડ શાંત થયા. પછી થોડા

કાળમાં વેદમૌલી મરણ પામ્યો. પેલી પેટી નદીમાં વહેતી વહેતી એક દૂર દેશમાં કિનારે આવી લાગી. ત્યાં કાંઈક પ્રાતઃસ્નાન કરનારો બ્રાહ્મણ સ્નાનમંથ્યા કરવા બેઠો હતો. તે પણ પ્રભ વગરનો હતો. અને છોકરાં-સારુ-હમેશાં મતનિયમ કરતો હતો. તેને તે તરત જ જન્મેલી કન્યા પેટીમાંથી મળી, તે પરમેશ્વરે જ આપી એવું તેને લાગ્યું. પછી તેણે તેને પેટની પુત્રી પ્રમાણે જીંદગીને વિદ્યા શીખવી. પછી તે છોડી નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થઈને સાધુસંતના સમાગમથી પોતાનો ઉદ્ધાર થવા માટે તીર્થયાત્રા કરવા લાગી.

કેટલાએક દિવસ પછી પિરલી મુસાફરી કરતો કરતો સહેજે જ પેલા બ્રાહ્મણને ઘેર જાત્યો. ગમે ત્યાં રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો એવું પિરલીના મનમાં છે, એવું જાણીને પેલા બ્રાહ્મણે તેણે પોતાને ઘેર રાખ્યો. ત્યાં બંનેને ઘણી દોરતી થઈ. છેવટે તે બ્રાહ્મણે પોતાની જડેલી છોકરી સાથે પિરલીનું લગ્ન કર્યું. કેટલેક દિવસે એમ બન્યું કે, પિરલીની વહુને સ્નાન કરીને બીજું લુગડું પહેરતાં ઝાંગ ઉપરનો પેલો ચળકતો તળ પિરલીની નજરે પડ્યો, પરંતુ તે તલ વિષે એ બિચારાને કંઈ જ યાદ ન હતું, તોપણ પહેલાંની યાદ ઉપરથી આ દેખી છોકરી છે એવું જાણીને પિરલી ચકિત થયો. પછી એણે બ્રાહ્મણોમાં બારીક શોધ કરીને તે છોકરી પોતાના સાસરાને શી રીતે મળી તે વિષેનો પત્તો લગાડ્યો.

પછી પિરલીએ પોતાના ઉપકારી અને હેતરવી સાસરાનું મન કુખાપ નહિ માટે કંઈ પણ વાત ઉધાડી ન કરતાં જાનોમાનો તેનાં ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. અને હું સર્વથા શંક્ર થયો એવું લાગીને એ ધણે ખિન્ન થયો.

તેના ગયા પછી તે બ્રાહ્મણને ઘણી ચિંતા થઈ. છેવટે તેણે પોતાની છોડીને આજ્ઞા કરી કે, હું તારા વરને બોળી લાવ, અથવા તે જ્યાં રહે ત્યાં તું રહે. ત્યાર પછી તે છોડીએ પોતાના ધણીનો કેડો લીધો. અને તેની પાછળ ઠેકાણે ઠેકાણે ફરી. અને પાછી તેડી જવા કિંવા એની પાસે રહેવા માટે ધણી આજ્ઞા કરી. છેલ્લી વારે એક દિવસે તેને જાંઘતી મૂકીને પોતે જતો રહ્યો; પણ એમ કરવાનું મુખ્ય કારણ શું હતું તે કહું નહિ. પછી તે એકલી એક ગામમાં રહતી અને નિસાસા નાખતી ફરતી હતી; તે જોઈને તે ગામમાંના એક સદ્ગૃહસ્થે એની હકીકત સાંભળીને એને દિલાસો આપીને કન્યા પ્રમાણે ઘેર રાખી. તેને ઘેર નીતિએ અને નમ્રતાએ ચાલતી, તેથી તેનાં સર્વ છોકરાં એને બહેન જેવી ગણવા લાગ્યાં. પછી તે ગૃહસ્થે મરતી વખતે પોતાના છોકરાની બુરાબર એને દોષતનો ભાગ આપ્યો. તે સંપત્તિ ઉપર એણે સદામત ઓંચું. ત્યાં યાત્રાજીઓનું આધુષ્ય ધર્મોચરણમાં અને ઈશ્વરસેવામાં ગુજરતું હતું.

એ વાતને ધણા દિવસ વીત્યા પછી કર્મધર્મ સંયોગે એમ બન્યું કે, એનો વર સહેજે જ તે સદામત અપાર્તું હતું ત્યાં આવ્યો અને બીજા મુસાફરો પ્રમાણે એણે તેની બરદાસ્ત કરી; પરંતુ પ્રથમ તેમણે એકબીજાને ઝાળખ્યાં નહિ. એણે પોતાની કંઈક કંઈક હકીકત તેને કહી, તે ઉપરથી તે તો વિદ્વાન અને સુશીલ હતો એમ તેને ઝાળખાણ પડ્યું. સદાચાર નીતિ અને પતિવ્રતાપણું એવા સદ્ગુણ જોઈને તેને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું.

તે સ્ત્રી પોતાને ઝાળખી ન જાય માટે પિરલી સવારે જાનોમાનો જીંદગીને ચાલવા લાગ્યો ત્યારે તે સ્ત્રીએ જે સંતકારનું બાપણુ કર્યું તેથી પિરલીનું હૃદય બેદાઈ ગયું અને ગાંસડી

જમીન ઉપર નાખી દઇ એને ઝાળખાણ આપીને હવે પછી હું તને છોડીને જનાર નથી, એવું વચન આપ્યું. પછી તે બંનેએ તીર્થયાત્રાઓ કરી અને સુખાનુભવ લીધા.

પછી એવી આશ્ચર્યની વાત થઇ કે, પિરંદીની સ્ત્રીને સાત છોકરાં થયાં તેમાં ચાર છોડિયો અને ત્રણ છોકરા હતા. તેઓને જન્મેં થયા પછી પિરંદીની આઘા ઉપરથી તે છોકરીને તેઓની મા જંગલમાં મૂકી આવતી. પરંતુ મમતાને લીધે-તે ઘણી દુઃખી થઇ ને વારંવાર તે છોકરાં પાસે જઇને સમાચાર લઇ આવતી.

તે સાતેને બાળપણમાં વાચા થઇ ને તેમણે પોતાની માનું સંપ્રાધાન કર્યું. તેમાં પહેલાએ માને કહ્યું કે, મા ! જે પરમેશ્વરે મને તારા ઉદરમાં અનોદક પહોંચાડીને આજ સુધી બચાવ્યો તે હવે મને વિસરશે ? વિસરનાર નથી. તું મંથપ કેમ રાખે છે ? માટે જા, અને ઇશ્વર ઉપર ભરોસો રાખ. બીજાએ કહ્યું કે, જે ઇશ્વર ખડકના પેટમાં દેડકાને જીવન પહોંચાડે છે તે મારી તજવીજ નહિ કરે ? માટે જા, દિઠ્ઠ રાખીશ નહિ. ખુશીમાં રહે. ત્રીજે કહ્યું કે, મા ! જે ઇશ્વરે મને આ જગત દેખાડ્યું અને જેણે મારી દેવગતિ લખી, તે શું જીવતા નથી ? તે મને શૂખે મરંચે, દેનાર નથી. પ્રાણપ્રિય મા ! પાછી જા, ચિંતા કરીશ નહિ. ચોથે કહ્યું “પક્ષીઓનાં ઈંડાંને કૌઅય વોંટાય છે તો પણ તે અંદરનાં બચ્ચાંને જીવાડે છે ત્યારે તે, તે બચ્ચાં બહાર આવ્યા પછી નહિ જીહેરે ? તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વર માડું રક્ષણ કરશે, માટે અંહો પ્રમથિય મા, ખિજ થઈશ નહિ, ઇશ્વર ઉપર ભરોસો રાખ. પાંચમે કહ્યું કે, મા ! જે પરમેશ્વર ઝાડોને પશું અતિ સુક્ષ્મ રસવાહિની નળીઓ આપીને તેઓને ત્વચા અને હાલથી વિંટીને જીહેરે છે અને તેમના થકી જીવજંતુનું પોષણ કરે છે તે મારી સંભાળ નહિ લે ? માટે જા, ખેદ કરીશ નહિ. છઠ્ઠે કહ્યું—મા ! મનુષ્યોના પ્રયત્ન કેવળ હલકા અને બર્થ છે. જે પરમેશ્વર આ અપાર જગત ઉત્પન્ન કરીને તેમાંના અસંખ્યાત જીવોના સમાચાર લે છે તે વાત મનમાં આણીને ખુશી થા. સાતમે કહ્યું : જે પરમેશ્વરે અનેક પ્રકારની વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન કરી અને તેઓને મીઠા, ખાટા, ખારા, કડવા અને તીખા એવા જુદા જુદા રસ, સ્વાદ અને સુગંધ વગેરે આપ્યાં ત્યારે એવો સમર્થ પરમેશ્વર મને નહિ આપે ? માટે હે પ્રિયકર મા ! રડીશ નહિ, આનંદ કર.

પછી તે છોકરાં ઘણી ચમત્કારિક રીતે જીછ્યાં અને જુદી જુદી જાતના લોકોને ઘેર તે પ્રત્યેકની સંભાળ થઇ. આઠ્ઠેયરને એક કવિએ બણાવી હતી. એ મરતા સુધી કુંવારી જ રહી હતી. એ વિદ્યા અને કૌશલ્યમાં જુદિમાન હતી તેથી એના મરણે કરીને લોકોને ઘણો ખેદ થયો.

તેરુવેલ્લુવર

આ કવિ આઠ્ઠેયરનો ભાઈ થાય. એણે તેની પેટે જન્મ થયો ત્યારથી વિપત્તિ ભોગવી; પરંતુ મૈલાપુરના પેરુવ્વર નામના પુરુષે એનું પાલન પોષણ કરીને એને ઉછેર્યો. એ સમજણમાં આવ્યો ત્યારે મધુરા શહેરમાં જઈને તે વખતના વંદેશખર રાજાના દરબારમાં વાદવિવાદ કરીને ઝોગણપચાસ પડિતોને જિત્યો. એ નીચ જાતનો છતાં પણ એને તામિલ-માંના વિદ્યાલયમાં દાખલ કર્યો. એણે બ્યાલ્વરકેરલ નામે એક ગ્રંથ કર્યો છે, તેમાં માનવી પ્રાણીઓના આયુષ્યમાંની જુદી જુદી સ્થિતિઓનું અનુક્રમે ઉપદેશરૂપ શ્લોકબદ્ધ વર્ણન કર્યું છે. એ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ આખા દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં છે. અને તામિલ ભાષામાં

જે અંથ હાલ છે તેઓમાં એની રચના સર્વોત્કૃષ્ટ માની છે. એ અંથનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર મહુમ મિસ્તરઃ એફ. એલિસ. સાહેબે કર્યું છે. વેલ્લુવરે એને ઉછેર્યો હતો, તે ઉપરથી એને તેરુવેલ્લુવર કહેતા હતા. વળી નીતિના વિષયો ઉપર એની ધણી સરસ અને મનોરંજક શ્લોકમ્મલ કવિતાં બધે ઠેકાણે મળી આવે છે.

આધિકતાન

આ કવિ પણ આબ્દેયરનો જ ભાઈ થાય. એ એટલો નસીબવાન હતો કે, એને એક રાજાએ ઉછેર્યો અને છેવટે એને પોતાની જાતમાં લીધો. એણે નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર ધણાં કાવ્યો કર્યા છે.

કપિલર

એ ઉપર કહેલી કવયિત્રીના ભાઈઓમાંનો એક હતો. ચૌલા દેશમાં તેરુવેલ્લુવર એક ગામ છે. ત્યાં એ જન્મ્યો હતો એવું કહેવાય છે. એને એક પ્લાલણે ઉછેર્યો અને તામિલ ભાષા શીખવી. તેમાં એ ઘણો પ્રવીણ થયો, એણે આગવર નામે એક અંથ કર્યો છે તેમાં પોતાના તથા પોતાના ભાઈ અને બહેનોના આયુષ્યમાં જે સર્વ વાતો બની આવી તે તથા તેઓની જન્મભૂમિ વગેરે સર્વેતું કાવ્યરૂપે નિરુપણ કર્યું છે.

આપગા

આ કવયિત્રી અને આ નીચે લખેલી બંને જણ આબ્દેયરની બહેનો થાય-એ આર્કાટપ્રાંતમાં ઉટકાડૂ ગામમાં જન્મી હતી. અને એને એક ધોળીની સ્ત્રીએ ઉછેરી. એણે નીતિપાતલ નામે નીતિશાસ્ત્ર પર એક અંથ લખ્યો છે.

મુરગા

આ કવયિત્રી ચૌલા દેશમાં કાવેરી પટનમ્માં જન્મી હતી. એને એક ભંડારી તાડી વેચનારની સ્ત્રીએ ઉછેરી હતી. એણે નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર થોડી થોડી કવિતા કરી છે.

આંતર-વર્ગીય હિંદુ કરાર

૧૫ સપ્ટેમ્બર માસની ૨૪મી તારીખે હિંદુ કામના કેટલાક આગેવાન નેતાઓ તથા 'દલિત' ગણાતા હિંદુઓ વતી કાર્ય કરતા હિંદુ આગેવાનો વચ્ચે ધારાસભાઓમાં 'દલિત' વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વ તેમ જ તે વર્ગોના હિતને અસર કરતી બીજી બાબતો સંબંધી નીચે મુજબનો કરાર નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો :

(૧) સામાન્ય મતદાર સંઘોમાંથી દલિત વર્ગો માટે પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં નીચે પ્રમાણે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે :

મદ્રાસ	...૩૦	મધ્ય પ્રાંતો	...૨૦
સિંધ સાથે મુંબઈ	...૧૫	આસામ	...૭
પંજાબ	...૮	બંગાળા	...૩૦
બિહાર અને ઓરિસ્સા	...૧૮	સંયુક્ત પ્રાંતો	...૨૦

કુલ ૧૪૮

વડા પ્રધાનના ચુકાદામાં પ્રાંતિક ધારાસભાઓ માટે સભ્યોની કુલ સંખ્યા જે નક્કી કરવામાં આવી છે તેના આધારે જ આ સંખ્યા ઠરાવેલી છે.

ચૂંટણીની પદ્ધતિ

(૨) આ બેઠકો માટેની ચૂંટણી સંયુક્ત મતદારીના ધોરણે નીચેની પદ્ધતિએ થશે : કોઈપણ વિભાગના સામાન્ય મતદારસંઘમાં નોંધાયેલા દલિત વર્ગના સઘળા મતદારોનું એક અલગ 'મતદાર મંડળ' બનશે. આ મતદાર મંડળનો દરેક મતદાર એકએક મત આપી દલિત વર્ગ માટે અનામત રાખેલી દર એક બેઠક માટે ચાર ઉમેદવારોની ચૂંટણી કરશે. જે ચાર ઉમેદવારોને આ પ્રાથમિક ચૂંટણીમાં સૌથી વધારે મત મળ્યા હશે તે સામાન્ય ચૂંટણીમાં ચૂંટાવા માટે ઉમેદવારી કરી શકશે.

(૩) મધ્યસ્થ ધારાસભામાં દલિત વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વ માટે પણ પ્રાંતિક ધારાસભામાં તેમના પ્રતિનિધિત્વ માટે ઉપરની કલમ (૨) માં જણાવેલી પદ્ધતિ મુજબની પ્રાથમિક ચૂંટણી અનુસાર અનામત બેઠકો રાખી, સંયુક્ત મતદારીના સિદ્ધાંત મુજબ ચૂંટણી થશે.

(૪) બ્રિટિશ હિંદના સામાન્ય મતદાર સંઘો માટે ઠરાવવામાં આવેલી મધ્યસ્થ ધારાસભા માટેની બેઠકોના ૧૮ ટકા જેટલી બેઠકો તે ધારાસભામાં દલિત વર્ગો માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

(૫) પ્રાંતિક તેમ જ મધ્યસ્થ ધારાસભાની ચૂંટણી માટે જિલ્લા રહેનારા ચાર ચાર ઉમેદવારોની પ્રાથમિક ચૂંટણીની ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિ, જે કલમ (૬) માં જણાવેલી આપસઆપસની સમજૂતી અનુસાર - વહેલી બંધ કરવામાં ન આવે તો, પહેલાં દશ વર્ષને અંતે બંધ થશે.

(૬) આ કરાર સાથે સંબંધ ધરાવતા વર્ગો આપસ આપસની સમજૂતી અનુસાર ફેરફાર ન કરે ત્યાંસુધી પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ ધારાસભાઓમાં દલિત વર્ગના પ્રતિનિધિત્વની પદ્ધતિ કલમ (૧) થી ૪ માં જણાવ્યા મુજબ રહેશે.

(૭) મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રાંતિક ધારાસભા માટે દલિત વર્ગોની લાક્ષણિક લેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ રહેશે.

(૮) રથાનિક મંરથાઓ માટેની ચૂંટણી કે જાહેર નોકરીઓ માટેની નિમજૂક કરવામાં કોઈ પણ વ્યક્તિને તે દલિત વર્ગની હોવાના કારણે નાલાયક ગણવામાં નહિ આવે. જાહેર નોકરીઓ માટે ઠરાવેલું કેળવણીની લાયકાતનું ધોરણ ધ્યાનમાં રાખી દલિત વર્ગોનું યોગ્ય પ્રમાણ જાળવવા માટે પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

(૯) દરેક પ્રાંતમાં કેળવણીને માટે ખર્ચવાની રકમમાંથી દલિત વર્ગના લોકોને કેળવણીની સગવડો પૂરી પાડવા અર્થે જરૂરી રકમ અલગ કાઢવામાં આવશે.

આ કરારમાંથી 'દલિત' વર્ગોના પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિત્વને લગતા બાગનો ઊંટપિટનના વડા પ્રધાને સ્વીકાર કર્યો છે. બાકીની બાબતો સંબંધે, બ્રિટિશ સરકારનું વલણ, તા. ૨૬મી સપ્ટેમ્બરે વડી ધારાસભામાં હોમ મેમ્બર મિ. હેગે કરેલા નીચેના નિવેદન ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

'ગયા ઓગસ્ટ માસની ૪થી તારીખના સરકારના કેમી ચુકાદામાં જાહેર કરેલી સામાન્ય મતદાર વિભાગો તેમ જ દલિત વર્ગોના ખાસ મતદાર વિભાગોની પદ્ધતિને બદલે નવી ધારાસભાઓમાં દલિત વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વ તથા તેમના હિતને લગતી બીજી કેટલીક બાબતો સંબંધી દલિત વર્ગોના તેમ જ બાકીની ૧૬૬ કેમના આગેવાનો વચ્ચે સમાધાનીનો કરાર થયો છે, એ જાણી નામદાર રાહેનશાહની સરકારને ખૂબ ખુશ થયો છે. આ કરારમાં અનામત બેઠકો પૂરવાની પદ્ધતિ સંબંધી કેટલીક અગત્યની શરતો ઠરાવી, દલિત વર્ગો માટે બેઠકો અનામત રાખી સામાન્ય મતદાર વિભાગોની યોજના કરવામાં આવી છે. સરકારે પોતાના ચુકાદામાં, સઘળી કેમો વચ્ચે નક્કી થયેલા કરારના અભાવે, દલિત વર્ગોનું હિત નવી ધારાસભાઓમાં બરાબર જાળવાઈ રહે એ માટે યોગ્ય સલામતીવાળી યોજના કરવાની જ દિશા રાખી હતી.

નામદાર રાહેનશાહની સરકાર સમગ્ર રજૂ કરવામાં આવેલી યોજના આ હેતુ માટે પૂરતી છે, એમ દલિત વર્ગો તેમ જ બીજા હિંદુઓના પ્રતિનિધિઓની માન્યતા હોવાથી ચુકાદાના ૪થા ફકરામાં જણાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર, તેના દ્વારા ફકરાની કલમોને બદલે પ્રાંતિક ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વને લગતી કરારની કલમો સ્વીકારવા માટે સરકાર યોગ્ય વખતે પાર્લામેન્ટને બહામણ કરશે.

નામદાર રાહેનશાહની સરકારના ચુકાદામાં નક્કી કરેલી સામાન્ય બેઠકોની સંખ્યામાં દલિત વર્ગો માટે ખાસ રાખેલા બેઠકોની સંખ્યા ઉમેરતાં જે સંખ્યા થાય તેટલી સંખ્યા દરેક પ્રાંતમાં દલિત વર્ગો માટે અનામત બેઠકો સાથેની સામાન્ય બેઠકોની રહેશે, એ સમજ લેવાનું છે.

નામદાર રાહેનશાહની સરકારના ખ્યાનમાં છે કે આ કરારમાં ગયા ઓગસ્ટ માસની ૪થી તારીખના ચુકાદાની મર્યાદા બહારની કેટલીક બાબતો સમાવેલી છે.

કલમ (૮) અને (૯) માં સમાયલી બાબતો સામાન્ય મુદ્દા સંબંધની હોઈ એની સફળતાનો આધાર, મુખ્યત્વે કરીને, બંધારણ કેવી રીતે અમલમાં મુકાય છે એના ઉપર રહેશે, પરંતુ આ કલમો ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓ તરફની દલિત વર્ગના હિંદુઓને સ્પષ્ટ કબ્જાત છે એ બાબત નામદાર શહેનશાહની સરકાર ધ્યાનમાં રાખે છે.

કરારગાંના બે મુદ્દા મુકાદાની મર્યાદાની બહાર છે: (૧) કરારમાં જણાવેલું છે કે દલિત વર્ગો માટે મતદારીની લાયકાત મતદાર (હોઈ લોધિયનની) કમિટીની ભલામણ અનુસાર હોવી જોઈએ. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે દલિત વર્ગો માટે અને સામાન્ય રીતે બધા હિંદુઓ માટે મતદારની લાયકાતનું ધોરણ, જ્યારે બીજા કોઈ માટેનું ધોરણ ઠરાવવામાં આવે ત્યારે જ નક્કી કરી શકાય. આ બાબા મુદ્દા વિષે અત્યારે નામદાર શહેનશાહની સરકાર વિચાર ચલાવી રહી છે. (૨) મધ્યસ્થ ધારા-સભામાં દલિત વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા સંબંધે કરારમાં ખાસ પદ્ધતિ યોજવામાં આવી છે. આ મુદ્દા અપાયલા મુકાદાની મર્યાદાની બહાર છે. વળી 'ધારાસભાની ચૂંટણી માટેની પદ્ધતિનો અત્યારે વિચાર ચાલી રહ્યો હોઈ કોઈ પણ જાતના અધુરા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નહિ. આ બે મુદ્દાઓ વિષે જણાવવામાં આવેલી બાબતો ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે નામદાર શહેનશાહની સરકાર કરારમાં સૂચવવામાં આવેલી બાબતોની વિરુદ્ધ છે; પણ એટલું જ સમજવાનું કે હજી આ મુદ્દાઓ વિષે વિચારણા ચાલી રહી છે. ગેરસમજ થતી ચટકાવવા સારું જણાવવામાં આવે છે કે બ્રિટિશ હિંદના સામાન્ય મતદારસંઘો માટે ઠરાવેલી મધ્યસ્થ ધારા-સભાની બેઠકોના ૧૮ ટકા જેટલી બેઠકો દલિત વર્ગો માટે અનામત રાખવામાં આવશે, એ મુદ્દો દલિત વર્ગો અને બીજા હિંદુઓ વચ્ચેના એક કરાર તરીકે સરકાર ગણશે." આ કરારનો વિચાર 'દલિત' વર્ગોની દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ એ દેખીતું છે. કારણકે એ વર્ગને જ અન્યાય થયેલો છે. ધાર્મિક તથા સામાજિક બાબતોમાં હિંદુઓનું સામાન્ય શાસ્ત્ર તેમના માર્ગમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ મૂકે છે તેમ છતાં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં હિંદુ સુધારકોએ જ મોટામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

'દલિત' વર્ગોની દૃષ્ટિએ કરારનો વિચાર કરતાં જણાશે કે તેમને પોતાના હિંદુ ભાઈઓ તરફથી પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં બ્રિટિશ સરકારે આપેલી બેઠકો કરતાં યમણી બેઠકો મળી છે. આપણે આપણા દેશબંધુઓ તરફ પરદેશીઓના કરતાં વધારે ન્યાયી અને વિવેકી થવું જોઈએ, એ સ્વાભાવિક ગણાય. એટલે, આ બાબતમાં ખાસ અભિમાન લેવાપણું નથી. પણ 'દલિત' વર્ગના ફરિયાદ કરી રહે એવા જે લોકો અત્યાર સુધી ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓના વલણ તથા હેતુઓ વિષે શંકાશીલ હતા, એમણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બ્રિટિશ સરકારે એમને શું આપ્યું અને સમસ્ત હિંદુ કોમે શું આપવાનું ઠરાવ્યું. એમણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બ્રિટિશ સરકારે તેમને મધ્યસ્થ ધારાસભામાં બેઠકો, જાહેર નોકરીમાં નિમણૂકો અને કેળવણીની સગવડો સંબંધે કોઈ જાતનાં વચન આપ્યાં નથી. આ બાદ રખાયલા મુદ્દાઓ આંતરવર્ગીય હિંદુ કરારમાં સમાવવામાં આવ્યા છે.

૫૩ પ્રધાનની 'નિર્ણિત વસ્તુ' કેટલાક પ્રમાણમાં. 'અનિર્ણિત' બની ગઈ છે. હિંદુઓના કોઈ પણ વર્ગ માટે અનામત બેઠકો તથા મતદારસંઘોનો ગાંધીજીએ અત્યાર સુધી દરેક વખતે વિરોધ કર્યો છે; કારણકે એ બંને હિંદુ સમાજના ભાગલા

પાડનાર છે, પણ આ વાટાઘાટ દરમ્યાન તેમણે દલિતવર્ગો માટે અનામત બેઠકો રાખવાની વાત એક કામચલાઉ પગથિયા તરીકે સ્વીકારી છે. એટલે, કરારના આ મુદ્દા સામે તેમની દૃષ્ટિએ તો કંઈ કહેવાનું ન હોઈ શકે. અમે પણ આપણા બાઈઓ માટે અમુક વખત માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે તેમાં વિરોધ કરતા નથી. પણ આ રીતે અનામત બેઠકો રાખવાનું ધોરણ આપોઆપ નીકળી જાય એવી કોઈ ચોક્કસ મુદત ઠરાવવામાં આવી હોત તો આ કરાર રાષ્ટ્રીય તેમ જ પ્રજાતંત્રની દૃષ્ટિએ વધારે સંતોષજનક ગણાત. આ બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારનો નિર્ણય રાષ્ટ્રીય તેમજ પ્રજાતંત્રની દૃષ્ટિએ વધારે સંતોષજનક હતો; કારણકે તે મુજબ 'દલિત' વર્ગને અપાયેલી દરેક ખાસ સગવડ મોડામાં મોડી વીસ વર્ષને અંતે નીકળી જવાની હતી, પણ એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે 'દલિત' વર્ગો સાથે લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી આ કરારમાંની અનામત બેઠકો રાખવાની મુદત બ્રિટિશ સરકારના નિર્ણય કરતાં વધારે વિવેકભરી છે; કારણકે, આ કરાર અનુસાર, તે વર્ગના લોકો ન્યાંસુધી એનો અંત લાવવાનું કબૂલ ન કરે ત્યાંસુધી આ અનામત બેઠકો ચાલુ રહેવાની.

અનામત બેઠકો વધારે લાંબો વખત ચાલુ રાખવાનું રાષ્ટ્રીય તેમજ પ્રજાતંત્રની દૃષ્ટિએ વાંજળી નથી; એટલું જ નહિ પણ 'દલિત' વર્ગની પ્રગતિ તથા હિતની દૃષ્ટિએ પણ નુકસાનકારક છે. અનામત રાખવાની રીત તો એક ટેકા જેવી છે. વસ્તીનો કોઈ પણ વર્ગ ટેકા સિવાય જેટલો વહેલો કામ ચલાવે એટલું સારું, ઘોડીઓ તો લંગડાને માટે જ હોય. જ્યારે લોકો ઘોડીઓ સિવાય ચાલી શકતા હોય ત્યારે તેના આધારે લોકોને ચાલતા રાખવા એ તેમની સેવા નહિ પણ અસેવા કરવા સમાન છે. ન્યાં સુધી સમાજનો કોઈ પણ વર્ગ એમ જાણ્યો હશે કે ચોરે જીજ્ઞ વર્ગો કરતાં ઓછી લાયકાત કે શક્તિવાળો હોવા છતાં ચોરોને કેટલાક હક અને છૂટછાટો છે, ત્યાં સુધી તે જીજ્ઞ વર્ગો જેટલો લાયક થવા પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ નહિ કરે અથવા નહિ કરી શકે.

વધારામાં ન્યાં સુધી અનામત બેઠકોનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંસુધી હિંદુ કેામના બંને વિભાગો વચ્ચે એકબીજા પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને શંકા નજરે પડવાની. એકબીજાના મનમાંથી વિશ્વાસનો આ અભાવ અને તેનાં બાહ્ય લક્ષણો જેટલાં વહેલાં નાબૂદ થાય એટલો હિંદુ સમાજ માટે સારી વાત છે. હિંદુ કેામે થોડામાં થોડી મુદતમાં એકતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

'દલિત' વર્ગો માટે જુદા મતદારવિભાગો સામે ગાંધીજીને પહેલેથી વાંધો હતો. આ વાંધાવાળી વસ્તુ જ પરાક્ષ રીતે આ કરારનો એક મુદ્દો બની છે; કારણ કે એમાં નક્કી થયા મુજબ ચોરોને અપાયેલી દર એક બેઠક માટે ચાર ઉમેદવારોની ચૂંટણી 'દલિત' વર્ગોએ એકલાએ જ કરવાની છે; જ્યારે સંયુક્ત ચૂંટણીનો આશ્રય તો આ ચારમાંથી. એકની ચૂંટણી કરવા અર્થે જ લેવાવાનો છે. સંતોષની વાત છે કે કરારની આ વસ્તુ મોડામાં મોડી દશ વર્ષને અંતે આપોઆપ બંધ પડવાની છે.

સમાધાન કંઈ પૂરેપૂરું સંતોષદાયક હોતાં નથી. આ કરારમાં જે કંઈ પણ ઉણપો હશે તે સુધારવાની વાત હિંદુ કેામના હાથની છે. અમને આનંદ થાય છે કે આ કરારને પરિણામે મહાત્મા ગાંધીજી ચોરોના ઉપવાસ છોડી શક્યા છે. x

યરોડાના કરાર-એકતાનું પ્રગથિયું

વડા પ્રધાનના કામી ચુકાદાએ આખી હિંદી કામના લાગણા પાડી નાખ્યા, અને ખાસ કરીને 'દલિત' વર્ગોનું અલગ મતદાર મંડળ બનાવી હિંદુ સમાજમાં ભારે ફાયર મારી. પણ ગાંધીજીના ઉપવાસને પરિણામે યરોડાના (જેને ખોટી રીતે પૂનાના કહેવાય છે) કરાર થયા અને 'દલિત' વર્ગ હિંદુ કામના એક અખંડ અંગ તરીકે કાયમ રહ્યો.

યરોડાના કરારનો ઉપર ઉપરથી અભ્યાસ કરનારને એમ લાગવાનું કે એને પરિણામે કામી તત્ત્વ નાશુદ્ધ કરી શકાયું નથી; પણ જો એની પાછળ રહેલી ભાવનાનો વિચાર કરીશું તો આપણને જરૂર જુદી વસ્તુસ્થિતિ માલમ પડશે.

આ કરાર ધડવાનો મુખ્ય હેતુ હિંદુ કામને વહેંચાઈ જતી અટકાવવાનો હોષ્ટ એ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં સફળ થયો છે. કારણ કે, એમાં દાખલ કરવામાં આવેલી પ્રાથમિક ચૂંટણીની પ્રથા મોડામાં મોડી દશ વર્ષે બંધ થઈ જવાની છે. વડા પ્રધાનના કામી ચુકાદામાં આ પદ્ધતિ તેમ જ અનામત બેઠકોની પદ્ધતિ મોડામાં મોડી દશ વર્ષે બંધ થાય એવી યોજના હતી; પણ એનો પાયો અલગ પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયો હોવાના કારણે અનિષ્ટ વાતાવરણનો જન્મ થવા વગર રહેત જ નહિ અને કદાચ વીસ વર્ષે 'દલિત' વર્ગોમાં એવી મનોદશા લાભી થઈ હોત કે આપણે હિંદુ તરીકે ગણાવું જ નથી; ભલે અમ્રગ કામ તરીકે રહીએ.

યરોડાના કરારની સામે ખીજી દલીલ એ કરવામાં આવે છે કે એમાં યોજવામાં આવેલી અનામત બેઠકો કેટલી મુદત મુધી રાખવામાં આવશે, એ ચોક્કસ કરેલું નથી; પણ એવું દરાવવામાં આવ્યું છે કે ત્યાંસુધી 'દલિતો' પોતે એ રદ કરવાનું ન કરાવે ત્યાંસુધી તે કાયમ રહેશે. દલીલ તરીકે આ વાંધો વાજબી લાગે. કારણકે વડા પ્રધાનના કામી ચુકાદામાં વીસ વર્ષે આ પ્રથાનો અંત આવવાનો હતો. અહીં આ બાબતમાં પણ કરારનો ભાવ વિચારીશું તો જણાશે કે એનો હેતુ હિંદુ કામ સાથે જોડાવામાં પોતે વધારેમાં વધારે સલામત છે એની દલિતોને ખાતરી કરી આપવાનો હતો. વડા પ્રધાનના કામી ચુકાદાએ વિષ તો રેડેલું જ હતું. એની અસર નાશુદ્ધ કરીને એ જગાએ અમૃત સિંચવું એ સહેલું ન હતું. એટલે જ્યાં સુધી 'દલિતો'ને ખાતરી ન થાય ત્યાંસુધી આપણે તેમને આપણી શુભ નિષ્ઠાનો અનુભવ કરાવવો જ રહ્યો. આ કરાર સ્વીકારીને અન્ય હિંદુ કામે એની જવાબદારી ઉપાડી લીધી છે કે પોતે 'દલિત' વર્ગોને ઝોઝામાં ઝોઝા વખતમાં પોતાના કરી લેવા માટે પ્રયત્ન કરશે. અનામત બેઠકોની પદ્ધતિ અમર્યાદિત વખત માટે છે એનો અર્થ એ છે કે આપણામાં જેટલી શુભ નિષ્ઠા હશે એટલી વહેલી એ બંધ થશે. જે દિવસે 'દલિતો'ને ખાતરી થશે કે આપણને હિંદુઓએ સ્વજનો તરીકે સ્વીકારી લીધા તે દિવસે એમને અનામત બેઠકોવાળા ગણાઈ પોતાની તરફ આંગળી ચીંધાવવી એ શરમાવનારું લાગશે. આ દિવસ વહેલો લાવવો એ ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓના હાથની વાત છે. એટલે ટીકાને બદલે પ્રયત્ન જ આ દિશામાં વધારે ફળદાયી થઈ પડશે એમ અમારું માનવું છે.

યરોડાના કરાર એ માત્ર બે પક્ષો વચ્ચેના વેપારી કરાર નથી, પણ અંતરના કરાર હોઈ એની અસર દેશના ચારે ખૂણામાં પહોંચી છે. એવી લાગણી જાહેર કરવામાં આવી

છે કે 'દલિત' શબ્દને વધારે પડતું મહત્ત્વ સરકારે પોતાના સુકાદમાં આપ્યું છે. અને આપણે એ મહત્ત્વ આપણા કરારમાં સ્વીકારવું પડ્યું છે. આથી આખા દેશમાં 'દલિત' તરીકે પોતાને ગણાવવા કયા વર્ગના લોકો તૈયાર છે, એની ગણતરી કરવી અને એટલા જ વર્ગોને પોતાની સંખ્યાના પ્રમાણમાં અનામત બેઠકો તથા પ્રાયમિક ચૂંટણીની રાહત આપવી, આ પ્રવૃત્તિ અરેખર આવકારદાયક છે. આવી ગણતરી વખતે બહુ ઓછા લોકો પોતાને 'દલિત' કહેવરાવવા તૈયાર થશે. અને એટલા પ્રમાણમાં કરારમાં ફરજિયાત દાખલ કરવાં પડેલાં અનિશ્ચે મટી જશે. આ ગણતરી એકલા 'દલિતો'ના પ્રશ્નનો નિકાલ લાવનાર નહિ નીવડે, પણ સંયુક્ત કે અલગ મતદારીના પ્રશ્નનો નિકાલ લાવનારી પણ નીવડશે. કારણ કે, જો આજે આખા હિંદમાં પ્રજામત લેવામાં આવે તો નજીવી સંખ્યા જ પોતાને પાંગળાના વર્ગમાં ગણાવી અલગ મતદારીના ટેકા ઉપર જીવવાનું પસંદ કરશે.

આ જાતનું વાતાવરણ આજે હિંદમાં વ્યાપેલું છે, એ શુભ ચિહ્ન છે. આપણને ખબરો મળે છે કે હિંદી ખ્રિસ્તીઓએ પોતે દેશની અન્ય કોમો સાથે જ જીવવાનું વધારે પસંદ કર્યું છે. અલગ અલગ લાગલા પાડીને રહેવું એમાં સમગ્ર હિંદની કલ્પના અશક્ય છે અને બધા વર્ગો એક પછી એક પાંગળા બની જવાનો સંભવ પૂરેપૂરો રહે છે. આથીયે વધારે સંતોષની વાત તો એ છે કે આપણા યુરોપિયન મિત્રો પણ આવા વિચારો સેવી રહ્યા છે. થોડા જ દિવસો ઉપર કેટલાક આગેવાન યુરોપિયનોએ નિવેદન બહાર પાડ્યું છે કે જે યુરોપિયનો અલગ મતદાર સંઘમાંથી નીકળી જવા ઇચ્છતા હોય તેમણે સહી કરનારાઓને જણાવવું. આ વાતાવરણના પરિણામે જે શાંતિ અને એકતા થશે એની તો આજે આપણે કલ્પના જ કરી શકીએ. આ વાતાવરણ હિંદીઓ પોતે એક છે અને બધાએ જીવવાનું કે મરવાનું સાથે જ પસંદ કરવું જોઈએ, એ પાયા ઉપર જન્મેલું છે.

થોડા મુસ્લિમ લાઘવોના મનમાંથી હજી શંકાનું નિવારણ થયું નથી, એ જરા મુશ્કેલ વસ્તુસ્થિતિ છે; પરંતુ અક્ષાહ્યાદ ખાતે થયેલી કોમી સમજૂતીએ શંકાનિવારણની દિશામાં શુભ પગલાંની આગાહી સૂચવે છે. મુસલમાનોમાં પણ શિયા કોમ તો બીનશરતે સંયુક્ત મતાધિકાર સ્વીકારવા તૈયાર છે જ અને સંપૂર્ણ અલગ મતાધિકારનો આગ્રહ રાખતા વર્ગમાંથી પણ મૌ. શૌકતઅલી જેવા આગેવાનો આજે સમાધાનના વલણવાળા થયા છે એ હિંદની પ્રગતિનાં સૂચક છે. આ બધું યરોડાના કરારરૂપી વૃક્ષનાં જ ફળ છે, એની કાણ ના કહી શકશે ?

આ કરારનો વિચાર માત્ર દીકકારનો દષ્ટિએ જ ન કરતાં એનાં દરગામી પરિણામો-જેમાંનાં થોડાંની ઝાંખી તો આપણને યર્ષ ચૂકી છે-નજર સમક્ષ રાખી કરીયું તો જણાશે કે એના પાયામાં એકતાની લાવના રહેલી છે, અને જે કાંઈ બાંધછોડ કરવી પડી છે તે તો માત્ર રોડાયલા વિષની અસર દૂર કરવા પૂરતી જ છે. વખત જતાં બાંધછોડનું વાતાવરણ અદૃશ્ય થશે અને કરાર આપણી શુભ નિઠાના પ્રતીક તરીકે સ્થાન પામશે.

ગુજરાતમાં હિંદુઓ અને હરિજનોની વસ્તી

વિભાગ	હિંદુઓ	જોનો	કુલ	હરિજનો	ટકા (હરિજનોના)
અમદાવાદ જિલ્લો	૭,૪૯,૦૬૫	૩૫,૪૪૮	૭,૮૪,૫૧૩	૮૪,૦૭૩	૧૧
ખેડા જિલ્લો	૬,૧૩,૧૫૬	૬,૩૩૮	૬,૧૯,૪૯૪	૩૮,૨૮૮	૬
પંચમહાલ જિલ્લો	૩,૩૩,૧૦૬	૧,૮૧૩	૩,૩૪,૯૧૯	૧૫,૮૭૪	૫
ભરૂચ જિલ્લો	૨,૨૭,૨૨૦	૩,૨૨૫	૨,૩૦,૪૪૫	૨૧,૩૫૪	૯
સુરત જિલ્લો	૫,૦૯,૬૮૦	૧૦,૨૪૪	૫,૨૦,૨૨૪	૩૪,૬૬૧	૬
કુલ બ્રિટિશ ગુજરાત	૨૫,૩૨,૫૬૦	૫૭,૦૬૮	૨૫,૮૯,૬૨૮	૧,૯૪,૫૮૫	૭.૫
ખેડાતનું રાજ્ય	૫૯,૩૭૦	૨,૭૬૨	૬૨,૧૩૨	૧૫,૬૮૭	૨૫
પાંચલુપુર એજન્સી	૪,૪૯,૩૩૯	૨૭,૭૭૬	૪,૭૭,૧૧૫	૪૬,૮૬૯	૧૦
મહીકાંડા એજન્સી	૪,૧૬,૬૧૫	૯,૬૧૪	૪,૨૬,૨૨૯	૨૧,૮૬૬	૫
રેવાકાંડા એજન્સી	૬,૬૯,૦૪૮	૧,૬૧૫	૬,૭૦,૬૬૩	૨૮,૭૭૩	૪.૫
સુરત એજન્સી	૧,૬૪,૮૬૩	૧૭૫	૧,૬૫,૦૩૮	૧૩,૬૨૦	૮.૫
કુલ નાનાં દેશીરાજ્યો	૧૭,૫૯,૨૬૫	૪૧,૯૪૨	૧૮,૦૧,૨૦૭	૧,૨૭,૪૧૫	૮
વડોદરા સિવાય કુલ ગુજરાત	૪૨,૯૧,૮૨૫	૯૯,૦૧૦	૪૩,૯૦,૮૩૫	૩,૨૨,૦૦૦	૭.૫
વડોદરાનું રાજ્ય	૨૧,૫૨,૦૭૧	૪૮,૪૦૮	૨૨,૦૦,૪૭૯	૨,૦૩,૦૪૩	૯
કુલ ગુજરાત	૬૪,૪૩,૮૯૬	૧,૪૭,૪૧૮	૬૫,૯૧,૩૧૪	૫,૨૫,૦૪૩	૮
કાઠિયાવાડ	૨૦,૯૯,૭૩૦	૧,૦૪,૪૫૯	૨૨,૦૪,૧૮૯	૧,૭૮,૦૬૩	૮
કુલ	૮૫,૪૩,૬૨૬	૨,૫૧,૮૭૭	૮૭,૯૫,૫૦૩	૭,૦૩,૧૦૬	૮.૫
કુલ સુબર્ષ ઇલાકો	૨,૧૦,૨૮,૯૯૪	૪,૮૧,૩૪૨	૨,૧૫,૧૦,૩૩૬	૧૭,૧૯,૫૦૭	૮

ઉપરના આંકડા જોનાં સમગ્રથી કે આખા ગુજરાતમાં હરિજનોની વસ્તીનું પ્રમાણ આખા સુબર્ષ ઇલાકાના જેટલું જ એટલે કે ૮.૫ ટકા છે. આ પ્રમાણ આખી હિંદુ વસ્તીનો ૧૨મો ભાગ થાય છે. સૌથી મોટું પ્રમાણ ખેડાત રાજ્યમાં ૨૫ ટકા જેટલું અને એનાથી ઊતરતું અમદાવાદ જિલ્લામાં ૧૧ ટકા જેટલું છે. ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ રેવાકાંડા એજન્સીમાં ૪.૫ ટકા અને એનાથી સહેજ વધારે પંચમહાલમાં ૫ ટકા છે. પણ આ બંને વિભાગોમાં બીજા-૧ દલિત ગણાતી કામતું પ્રમાણ ખૂબ વધારે છે એ બાબતમાં રાખવાનું છે.

ગુજરાતમાં હરિજનોના પેદાવિભાગોની વસ્તી

વિભાગ	મહાર, હોતીઆ અને ઢેડ	લગી અથવા હલાલખોર હિંદુ	ચમાર, મોચીગર અને મોચી	કુલ	મુસલમાન હરિજનો
અમદાવાદ જિલ્લો	૪૮,૧૫૫	૧૪,૪૪૮	૨૦,૬૭૦	૮૪,૦૭૩	૩૨
ખેડા જિલ્લો	૧૫,૩૮૩	૧૧,૮૪૭	૧૧,૦૫૮	૩૮,૨૮૮	...
પંચમહાલ જિલ્લો	૬,૪૯૧	૫,૩૯૩	૩,૬૯૫	૧૫,૮૭૯	...
ભરૂચ જિલ્લો	૧૪,૨૬૯	૫,૬૪૧	૧,૪૪૪	૨૧,૩૫૪	...
સુરત જિલ્લો	૨૮,૬૯૯	૧,૭૬૧	૪,૫૩૧	૩૪,૯૯૧	૨૯
લ પ્રિન્સિપાલ ગુજરાત	૧,૧૩,૪૯૭	૩૮,૦૯૦	૪૨,૬૯૮	૧,૯૪,૨૮૫	૬૧
અંબાતનું રાજ્ય	૧૩,૬૭૫	૧,૬૧૩	૬૯૯	૧૫,૯૮૭	...
પાલણપુર એજન્સી	૩૩,૩૦૧	૮,૯૩૭	૪,૬૩૧	૪૬,૮૬૯	...
મહીકાંઠા એજન્સી	૧૬,૪૨૩	૪,૧૦૯	૧,૩૩૪	૨૧,૮૬૬	...
રેવાકાંઠા એજન્સી	૧૬,૨૦૩	૭,૪૦૮	૫,૧૬૨	૨૮,૭૭૩	...
સુરત એજન્સી	૧૩,૨૮૦	૧૧૫	૫૨૫	૧૩,૯૧૦	...
કુલ નાનાં દેસીરાજ્ય વડોદરા સિવાય	૯૨,૮૮૨	૨૨,૧૮૨	૧૨,૩૫૧	૧,૨૭,૪૧૫	...
કુલ ગુજરાત	૨,૦૬,૩૭૩	૬૧,૨૭૨	૫૪,૩૪૯	૩,૨૨,૦૦૦	૬૧
કાઠિયાવાડ	૧,૨૦,૨૭૨	૨૪,૦૬૨	૩૩,૭૨૯	૧,૭૮,૦૬૩	૩
કુલ	૩,૨૬,૬૫૧	૮૫,૩૪૪	૮૮,૦૭૮	૫,૦૦,૦૬૩	૬૪
વડોદરાનું રાજ્ય	જુદા આંકડા	મળ્યા	નથી	૨,૦૩,૦૪૩	જુદા આંકડા નથી.
કુલ				૭,૦૩,૧૦૬	૬૪
મુંબઈ હાલોકો-કુલ	૧૩,૩૭,૪૬૩	૯૯,૭૨૦	૨,૮૨,૩૨૪	૧૭,૧૯,૫૦૭	૨૨,૦૨૭

મેથર

કે બોલે તોમારે, બંધુ, અસ્પૃશ્ય અશુચિ ?
 શુચિતા ફિરિ છે સદા તોમારિ પિછને;
 તુતિ આછો, ગૃહવાસે તાઘ આછે રુચિ,
 નહિલે માનુષ યુઝિ ફિરે જોતો વને.
 શિશુજ્ઞાને સેવા તુમિ કરિતે છો સખે,
 ધુઆછ છો રાત્રિ દિન સર્વ કલેદ ગ્જાનિ !
 ધૂણાર નાહિક કિષ્ટુ સ્નેહેર માનવે;
 હે બંધુ ! તુમિય એકા જોનેછો સે બાણી
 નિર્વિચારે આવર્જના વહો અહર્નિશ,
 નિર્વિકાર સદા શુચિ તુમિ ગંગાજલ !
 નીલકંઠ કરેછેન પૃથ્વીરે નિર્વિય;
 આર તુમિ ? તુમિ તારે કરેછો નિર્મલ.
 એસો બંધુ, એસો વીર, શક્તિ દાઓ ચિતે—
 કમ્પાણુર કર્મ કરિ, લાગ્છના સહિતે.

શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ દત્ત

મહેતર ?

કે કહે તમોને, બંધુ, અસ્પૃશ્ય અશુચિ,
 શુચિતા તમારી પૂઠે રાત્રિદિન બમે;
 તમે છો, તો ગૃહવાસે રહી હજી રુચિ,
 નહિ તો માણુસો પાછાં ચાલ્યાં જાત વને.
 શિશુ બાણી સેવા તમે કરો સહુ કોની
 નિવારો છો રાત્રિદિન સર્વ કલેદ ગ્જાનિ !
 સ્નેહપાત્ર માનવોમાં ધૂણા કરો શાની ?—
 હે બંધુ, તમે જ એક બાણી છે એ વાણી.
 આનાકાની વિના વહો મેલું અહોનિશ,
 નિર્વિકાર સદા શુચિ તમે ગંગાજલ !
 નીલકંઠ કરી આખી પૃથ્વીને નિર્વિય;
 અને તમે ? તમે તેને કરી છે નિર્મલ.
 આવો બંધુ, આવો વીર, શક્તિ દેજો મને,—
 કમ્પાણુનાં કામો કરી લાગ્છન, સહેવાને.

શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ દત્ત

કર્મકૃળ

[કવિવર રવીન્દ્રનાથની 'ગીતાંજલી' માંની આ કવિતા અસ્પૃશ્યતાની હાલની અર્થમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી છે:—]

૧

હું મોર દુર્લાભા દેશ, બહાર કરો છો અપમાન,
અપમાને હોતે હોખે તાહાદર સખાર સમાન.

માનુષ્યેર અધિકારે

વંચિત કરે છો જારે,

સમુજે દાંડાઇ રેખે તથુ કાલે દાઓ નીઠું સંધાન,
અપમાને હોતે હોખે તાહાદર સખાર સમાન.

૨

માનુષ્યેર પરશેરે પ્રતિદિન ઠેકાઠવા દૂરે
ધૂણી-કરિયાછો તુમિ માનુષ્યેર પ્રતિરે ઠાકુરે

વિધાતાર સુરોષે

દુર્લ્ભેર દારે બસે

ભાગ કરે ખેતે હોખે સકલેર સાથે અજપાન
અપમાને હોતે હોખે તાહાદર સખાર સમાન

૩

તોમાર આસન હોતે જેથાય તાદર દિલેઢેલે
સેથાય શક્તિરે તથ નિર્જોસન દિલે અબહોલે

ચરને દલિત હોયે

ધૂલાય સે જામ બયે

સેષ નિન્ને નેમે એશા નહિસે નાહિરે પરિત્રાણ
અપમાને હોતે હોખે આજિ તોરે સખાર સમાન.

૪

જારે તુમિ નીચે ફેલાસે તોમારે બાંધિએ જે નીચે
પથાતે રખેછો જારે સે તોમારે પથાતે ટાનિછો

અજાનેર અન્ધકારે

આડાલે ઢાંકિછો જારે

તોમારે મંગલ ઢાંકિ ગદિડે સે ઘોર 'વ્યવધાન
અપમાને હોતે હોખે તાહાદર સખાર સમાન,

૧.

ઓ મારા અભાગી-દેશ ! જેમનું તે અપમાન કર્યું તે અપમાનમાં જ તારે સૌની સમાન થવું પડશે. મનુષ્યના અધિકારથી જેમને તે વર્ણિત કર્યા છે, આજ સામે ઊભા રાખ્યા છતાં જેમને તું ખોળામાં સ્થાન આપવાની ના પાડે છે—અપમાનમાં જ તારે એ સૌની સમાન થવું પડશે.

૨

માણસના સ્પર્શથી રોજરોજ દૂર ઠેકતો રહીને તે મનુષ્યના અંતરમાં બિરાજતા રામને તરછોડ્યા છે. એ પાપે આજ વિધાતાના ક્રોધમાં પડીને દુર્ભિક્ષને આરણ્યે એ સૌની જોડે જ બેસીને રાટલાના ટુકડા વહેંચી ખાવાનો તને દિવસ આવશે—એ અપમાન-માં જ તારે એ સૌની સમાન થવું પડશે.

૩

તારે સ્થાનેથી તે જ્યાં એમને ધક્કેલી દીધા ત્યાં જ તે તારી શક્તિને તરછોડીને દેશવટો દીધો. એ શક્તિ આજ પગતળે કચડાતી ધૂળમાં વહી રહી છે. એ જ ધૂળમાં નીચે ઊતરી આવ—એ સિવાય હવે તારે માટે બીજો તરછોડાય નથી. એ અપમાનમાં જ આજ તારે એ સૌની સમાન થવું પડશે.

૪

જેમને તું નીચે પહોડે છે તે તારા પગ બાંધશે, જેમને તું પાછળ રાખે છે તે તને પાછળ ખેંચી રાખે છે—જેમને તું અંદાનધિકારમાં પૂરી રાખે છે તે જ તારું મેજલ ઢાંકનારો ધોર પડશે થઇ પડશે છે. અપમાનમાં જ આજ તારે સૌની સમાન થવું પડશે.

શતેક શ્રાતાખિધ ધરે નામે શિરે અસમ્માનભાર,
માનુષેર નારાયણે તણુઓ કરે ના નમસ્કાર !

તણુ નત કરિ આંખિ

દેખાબારે પાઓ નાકિ

નેમેછે ધૂસાર તણે હોન પતિતેર ભગવાન !
અપમાને હોતે હોળે સેથા તોરે સજાર સમાન.

૬

દખિતે પાઓના તુમિ મૃત્યુ દૂત દાંડાયેછે દારે,
અભિશાપ આંકિ દિલો તોમાર જાતિર અહંકારે !

સજારે જદિ ના ડાકો

ચેખતો સરિયા યાકો

આપતારે બેધે રાખો ચોદિકે જડાયે અભિમાન-
મૃત્યુ માઝે હોળે તમે ચિતાભસ્મે સજાર સમાન.

પૃ

સૈકાના સૈકાઓથી તેઓ અપમાનનો પોટલો માથે વહી રહ્યા છે છતાં આ મનુષ્યમાં રહેલા નારાયણને પ્રણામ કરવાની તને શુદ્ધિ થતી નથી—નીરખીને તું જોઈ શકતો નથી કે હીન પતિતનો પ્રભુ ધૂળમાં જ નીચે ઉતરી આવ્યો છે—અપમાનમાં જ આજ તારે એ સૌની સમાન થવું પડશે.

જોતો નથી શ્રુત્યુતા દૂત તારે બારણે આવી બિલા છે ? જાતિઅહંકારને માટે વિધાતાએ સગ્ન સંભળાવી દીધી છે. હજુ જો સૌને નહિ આવકારે, હજુ જો અળગો રહીશ, હજુયે જો પોતાને અભિમાનની અક્રૂરતામાં જકડી રાખીશ—તો શ્રુત્યુમાં—ચિતાની બશ્મમાં—તારે સૌની સમાન થવું પડશે. ✕

શૂદ્ર

શૂદ્ર મહાન્ ગુરુ ગરીયાન્
 શૂદ્ર અતુલ એ તિન લોકે,
 શૂદ્ર રેખેછે^૧ સંસાર, આ ગ્રા !
 શૂદ્રે દેખોના વઢ જોખેર !
 આદિ દેવતાર^૨ ચરણેર ધૂલિ
 શૂદ્ર-એ કયા શાસ્ત્રે કહે,
 આદિ દેવતાર પદરેણુ-કણા
 સકલ દેવતા માયાય^૪ વહે.
 વિધાતાર પાદ પદ્મેર રેણુ,
 ના કરિખે^૫ શિરોધાર્ય કેવા ?
 કે^૬ સે દર્શિત—કે સે નારિતક—
 : શૂદ્રે જોલે રે કરિતે^૭ સેવા ?
 ગંગાર ધારા જે પદે ઉપજે
 તાહે ઉપજિલો^૮ શૂદ્ર જાતિ,
 પાવની ગંગા,—શૂદ્ર પાવન
 પરુશ તાહાર^૯ પુણ્ય-સાથી.
 શૂદ્ર શોધન કરિછે ભુવન
 તામ્ર^{૧૦} તાર ઠામ્ર^{૧૧} શ્રીપદમૂલે,
 આપનારે^{૧૨} માની માનિયા સે કહુ^{૧૩}
 શિયરે^{૧૪} હરિર બસેના ભુલે
 શુદ્ધ-સર્વ પાવકેર મત^{૧૫}
 જગતેર ગ્લાનિ શૂદ્ર હશે
 મહામાનવેર ગતિ સે મૂર્ત,
 શૂદ્ર કખાનો^{૧૬} શૂદ્ર નોહે.

શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ હતા

૧ રાખ્યા છે, ૨ નજરે, ૩ દેવતાના-(૨) છઠ્ઠાના પ્રત્યય, ૪ માથે, ૫ કરો, ૬ કાણુ એ.
 ૭ કરવાને, ૮ ઉપજી, ૯ તેનો, ૧૦ તેથી, ૧૧ રયાન, ૧૨ ચોતાને, ૧૩ કદી, ૧૪ માથે, ૧૫ પેટે, ૧૬ કદી.

સંતન જાત ન પૂછો-

સંતન જાત ન પૂછો નિરંગુનિયા
 સાધ આહાથુ, સાધ છતરી
 સાધે જાતી ખનિયા;
 સાધન માં છતોસ કોમ હૈ
 ટેલો તોર પુંજનિયા.
 સાધે નાહિ; સાધે ધોખી
 સાધ જાતિ હૈ ખનિયા;
 સાધન માં રૈદાસ સંત હૈ,
 સુખ્ય ઋષિ સો ભગિયા,
 હિંદુ તુરક હુધ દીન જાને હૈ
 કષ્ટુ નહી પદ્મનિયા.

સાધુઓની જાત પૂછવી એ નકામું છે. કારણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા સાધના કરે છે. સાધનામાં છત્રીસે કોમ છે. સાધકની જાતિ વિષે પ્રશ્ન કરવો એ જ વિચિત્ર છે. નાપિતે સાધના કરી છે, ધોખીએ સાધના કરી છે, સુથારે સાધના કરી છે. સાધના રૈદાસ સાધક છે, શ્વપચ ઋષિ તો જાતે ચમાર હતા. હિંદુ મુસલમાન બધી જાતના લોકો સાધક થયા છે, એમાં કશાનો જ ભેદ હોતો નથી.

ગુપ્ત પ્રગટ હૈ એકે મુદ્રા;
 કાકો કહિયે આહાથુ ચદ્રા.
 ઝૂક ગર્વ જુલો અતિ કોષ;
 હિન્દુ તુરક ઝૂક કુલ હોષ.

જેમ ગુપ્ત તેમ પ્રગટ એક જ બધાંની મુદ્રા છે. તો પછી કોને આહાથુ કહો છો અને કોને ચદ્ર કહો છો? આ મિથ્યા ગર્વમાં કોષ ભોળવાઈ ન જશે. આ હિન્દુ અને આ મુસલમાન એવા બે સંપ્રદાય છે, એ માન્યતા ખોટી છે.

કખીરે

પ્રભાસિયું

૧

ગિરિ તળાટીને કુડ દામોદર, ત્યાં મેહેતાજી નહાવા જાય;
 ઢેઢ વરણમાં દેઢ દરિયાકિત, તે પ્રેમ ધરીને લાગ્યા પ્રાય. ગિરિ
 કર જોડીને પ્રાર્થના કાધી, વિનંતિતણાં બહુ વઘારે વચન;
 મહેતા પુરુષ અમારી અરજ એટલી, અમારે આગણે કરો રે કીરતન. ગિરિ

પ્રેમ પદારથ અમો પામિયે, પામિયે જન્મ-મરણ-જંજાળ ;
 કર જોડતામાં કરુણા ઉપજી, મેહેતાજી વૈષ્ણવ પરમ દયાળ. ગિરિ
 પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદષ્ટિ ને સર્વ સમાન ;
 ગૌમૂર તુલસી વૃક્ષ કરી લીપજે, એવું વૈષ્ણવે આપ્યું વાકદાન. ગિરિ
 મેહેતાજી નિશાએ આગ્યા, લાગ્યા પ્રસાદ ને કર્યો ઓચ્છવ ;
 ભોર થયા લગિ ભજન કીધું, સંતોષ પામ્યા સહ વૈષ્ણવ. ગિરિ
 ઘેર પધાર્યા હરિજન ગાતા, વા'તા તાળ ને શંખ મૃદંગ ;
 હસિ હસિ નાગર તાળિયો લે છે, આ શારે બ્રાહ્મણના ઢંગ. ગિરિ
 મૌન ગ્રહીને મેહેતાજી ચાલ્યા, અધવધરાને શા ઉત્તર દેહ ;
 જગ્યા લોક નરનારી પૂછે, મેહેતાજી તમે એવા શું ? ગિરિ
 વાત ન જાણો ને જાત ન જાણો, ન જાણો કાંઈ દિવેકવિચાર ;
 કર જોડીને કહે નરસૈયો, વૈષ્ણવતણો મને છે આધાર. ગિરિ

૨

એવા રે અમો એવા રે એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે ;
 ભક્તિ કરતાં જો બ્રહ્મ કહેશે તો, કરશું દામોદરની સેવા રે. એવા રે
 જેનું મન જે સાથે બંધાણું, પેહેલું હતું ઘર કરાતું રે ;
 હવે થયું છે હરિસ માતું, ઘેર ઘેર હોડે છે માતું રે. એવા રે
 સપળા સાથમાં હું એક ભુંડો, ભુંડાથી વાળ ભુંડો રે ;
 તમારે મન માંને તે કહેજો, સ્નેહ લાગ્યો છે મને જોડો રે. એવા રે
 કર્મ ધર્મની વાત છે જોડલી, તે મુજને નવ લાવે રે ;
 સપળા પદારથ જે થકી પામે, મારા પ્રભુની તોલે નાવે રે. એવા રે
 હળવાં કર્મનો હું નરસૈયો, મુજને તો વૈષ્ણવ વાહાલા રે ;
 હરિજનથી જે અંતર ગણશે, તેના ફેગટ ફેરા ઠાલા રે. એવા રે
 નરસિંહ મહેતા

આભડછેટ અંગ

આભડછેટ અંત્યજની જણી, બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી ;
 ખારે માસ ભોગવે એ બે, સૌને ઘેર આવી ગઈ રહે ;
 અખા-હરિ જાણે જડ જલ, ને તો મનસા વાચ્યા પેશી રે' કાય. ૧
 પોતાનાં પડખાં નવ જુએ, હાડ ચામડાં મૂરખ ધ્રુવે ;
 શુદ્ધ કેમ થાય જો ચામડું, મોટું માંહે એ વાંકડું ;
 હરિ જાણ્યા વિના જૂલા ભમે, અખા પાર ન પામે ક્યમે. ૨
 ઈશ્વર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર ;
 મીઠાં મીઠાં માન્યાં દ્રાખ, અન્ન નોષ અન્નમાંની રાખ ;
 સોનામખી સોનું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરતાં વાણું વાય. ૩
 અખો

હરિકેશી બળ*

સોવાગકુલસંમૂઓ ગુણુત્તરધરો મુળી ।

હરિણસચલો નામ આસિ મિકલૂ જિહ્વન્દિઓ ॥

શ્વપાક (ચાંડાલ) કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ઉત્તમ ગુણુને પારણ કરતો મુનિ નામે હરિકેશ બળ જિતેન્દ્રિય બિહુ હતો.

x[“બળકાઠ નામે કાષ્ઠ કારકેશ ગંગાકાંઠે રહેતો હતો. તેને ગૌરી કરીને સ્ત્રી હતી અને બળ, કરીને પુત્ર હતો. એ નાનપણથી જ કદૂપો અને કન્નિયાળો હતો. વસંતની ઉત્પત્તિ આવી ત્યારે હરિકેશો ભેગા યર્ષ ખાધ-પીને નાચવા લાગ્યા અને જુવાન થએલો એ બળ તો છાકરાઓ સાથે લડવા લાગ્યો. એનો આ લડવાનો સ્વભાવ કાષ્ઠથી ન ખમાયો. એથી એના પ્રિયજનોએ પણ તોફાની બળને ધોંગામરતી કરતો અટકાવ્યો અને એક કારે બેસાડી દીધો. બેઠાબેઠા એ બળ ખીજા હરિકેશોની રમતગમતને જોવા લાગ્યો. એવામાં ત્યાં અચાનક એક મોટો સાપ આવી ચડ્યો, સાપને એ હરિકેશોએ મારી નાખ્યો. ફરીવાર એ જ જગ્યાએ એક બોર્હોડું ફરતું ફરતું આવી પહોંચ્યું, હરિકેશોએ તો એની સાથું પણ ન જોયું અને એને જીવતું જ જવા દીધું.”

આ હકીકત જોઈ પેલા બેઠેલા બળને વિચાર થયો કે, આ મારા ભાઈઓએ એ એરી સાપને મારી નાખ્યો. અને ખીજા એર વિનાના સાપને કાંઈ ન કર્યું. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, પ્રાણીઓ પોતપોતાના ગુણોને લીધે મુખ પામે છે અને દોષોને લીધે દુઃખ પામે છે.

હું પણ મારા ભાઈઓને દોષો ગમતો નથી, એનું કારણ મારા જ દોષો છે; માટે હું દોષોને છોડી દઈને મારામાં રહેલા ગુણોને પ્રકટાવું. આમ વિચાર કરીને એ બળ, કાષ્ઠ ગામને પાદર ઊતરેલા કાષ્ઠ જૈન શ્રમણ પાસે ગયો; શ્રમણે એને યોગ્ય ધર્મોપદેશ કર્યો. પરિણામે એ પણ શ્રમણ થયો. બળશ્રમણે પોતાની દુર્વૃત્તિઓને વશ કરવા આકરાં તપ આરંભ્યાં. લોકો હવે એને માતંગ મહર્ષિ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા અને શ્રમણ સંસ્કૃતિની છાંયામાં જાતે ચાંડાળ એવો એ બળશ્રમણ પોતાના ગુણો દ્વારા સુરુપદને પણ શોભાવવા લાગ્યો.

પોતાના પવિત્ર ચરિત્રથી પૃથ્વીતંત્રને પાવન કરતો એ બળશ્રમણ; ફરતો ફરતો અતારસમાં તિલુક નામની મોટી વાડીમાં આવીને ઊતર્યો. આતરશત્રુઓને વશ કરવા, ક્ષમાના ગુણને કેળવવા અને સહજનનંદનો સ્વાદ આપવા એણે (બળશ્રમણે) તીવ્ર તપ વ્રત આદર્યું. વ્રતને પારણે શિક્ષાનો સમય થયે એ (બળમુનિ) શિક્ષા લેવાને નીકળ્યો, અને સૌથી પ્રથમ એ બ્રાહ્મણોના યતુવાડામાં ગયો.]

+ તપસ્યાથી દુબળા થયેલા એ મુનિને જોઈને બ્રાહ્મણો હસવા લાગ્યા—મતિના

* હરિકેશ એટલે ચાંડાળ અને હરિકેશી એટલે ચાંડાળની નાતનો.

x [] આ નિશાનમાં આવેલા કાજ દીકાનો છે.

+ આ હકીકત મૂળ સૂત્રમાં આપેલી છે.

ગર્વથી ઘેરાએલા, યત્નમાં હિંસા કરનારા બ્રાહ્મણોએ મુનિને કહ્યું કે, વિકરાળ પિશાચ જેવો તું કોણ છે? શી આશાએ અહીં આવ્યો છે? જા, ચાલ્યો જા, શા માટે અહીં જાઓ છે?

મુનિ—હું શ્રમણ છું, બ્રહ્મચર્ય પાળું છું, કરો પરિગ્રહ રાખતો નથી, યાચનજીવી તપસ્વી છું અને શિક્ષાનો સમય ચએલો હોવાથી તમારું વધ્યું-ધટ્યું અન્ન લેવાને અહીં આવ્યો છું.

બ્રાહ્મણો—અહીં તો માત્ર બ્રાહ્મણોને માટે જ રંધાયું છે, બ્રાહ્મણો સિવાય ખીજાને તે આપી શકાય એમ નથી. [અમારા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “શત્રોને મતિ ન દેવી, યજ્ઞનું અન્ન ન દેવું, મત ન દેવું અને ધર્મોપદેશ પણ ન કરવો.”] તો યજ્ઞનું આહું ઉત્તમ અન્ન અમે તને નહિ આપીએ, તું શા માટે અહીં જાઓ છે?

મુનિ—જેઓ ક્રોધી, અહંકારી, હિંસક, ખોટાબોલા, ચોરી કરનારા અને પરિગ્રહી છે તેઓ બ્રાહ્મણો પણ બ્રાહ્મણ નામને શોભાવતા નથી. મહાનુભાવો! તમેને વેદોને ભણીને પણ એનો મર્મ સમજ્યા નથી. જે ક્રોધ બ્રાહ્મણશ્રમણો શાંત, નમ્ર, અહિંસક, સત્યવ્રતી અને અપરિગ્રહી છે એ જ ખરા બ્રાહ્મણ નામને દીપાવે છે. શ્રમણો તો શિક્ષાને માટે જાયાનીચા એવા બધે ઘેર જાય છે એમાં તમે આટલા બધા શા માટે દોષો છો?

બ્રાહ્મણોના વિદ્યાર્થી—તું આવો કેવો ધીઠ છે, કે અમારા દેખતાં અમારા ગુરુની સામે બોલે છે? હે નિર્ઝીવ! ભલે અમારું આ રાધિલું સડી જાય, પણ તને તો નહિ જ દુઃખે.

મુનિ—હે મહાનુભાવો! શ્રમણો ઇન્દ્રિયોને નિતવાનો પ્રયામ કરે છે, સમાધિના માર્ગ તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યા છે અને મન, વચન તથા શરીરથી ક્રોધનું પણ અકલ્પ્યાણ થવા દેતા નથી. તેઓ તરફ આક્રોશ કરવાથી તમને શો લાભ થશે? આક્રોશ કરવાથી તો આ તમારો યજ્ઞ પણ સફળ નહિ થાય—

બ્રાહ્મણો—અરે અહીં ક્રોધ ક્ષત્રિયો, રસોષ્યાઓ, અધ્યાપકો કે છાત્રો છે? જાઓ, આ મુંડિયાને મારો અને ગળગી પકડીને બહાર કાઢો. કેટલાક ત્યાં આવેલા કુમારો લાકડીવતી, નેતરવતી, ચાણકવતી એ મુનિને મારવા લાગ્યા. તેવામાં ત્યાં ક્રોશળદેશના રાજાની બહેન ભદ્રાX આવી. રાણે બરાએલા એ કુમારોને એણે શાંત પાડ્યા અને કહ્યું કે, આ શ્રમણ તો મહાત્મા છે, નિર્લેદ્રિય છે, બ્રહ્મચારી છે, તપસ્વી છે અને રાત્રીએને પણ વંદ્ય છે. માટે એનું અપમાન ન કરો. આ સાંભળીને પેલા બ્રાહ્મણો બોલ્યા કે, હું શ્રમણ! તમે મહાનુભાવ છો, શાંત છો; અમે જે તમારું અપમાન કર્યું છે તે માફ કરશો. અમારું માથું તમારે ચરણે છે, તૈયાર થયેલું અમારું આ અન્ન તમે લેવા કૃપા કરો.

બ્રાહ્મણોના વિશેષ આગ્રહથી એ જળશ્રમણે ત્યાંથી અન્ન લીધું અને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

બ્રાહ્મણોએ ગુણોને લીધે એક અતિશદ્ધને પણ અપનાવ્યો અને યજ્ઞના હવિષ્યનું દાન લીધું તેથી દેવો તુષ્ટ થયા, પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ અને દુઃકલિઓ ગાજી જઈયાં. છેવટ અંતરિક્ષ-વાણી થઈ કે:—

સક્લં શુ દીસઈ તવોવિસેસો ।
 ન દીસઈ જાદિવિસેસ કોઈ ॥
 સોવાગપુત્તં હરિણસસાહું ।
 ત્ત્સેરિસા ઇદ્દિ મહાણુમાગા ॥

સંસારમાં સાક્ષાત રીતે ગુણનો-તપનો-ત્યાગનો-સંયમનો મહિમા છે, કોઈ કામ કે જાતનો મહિમા નથી. જુઓ, આ શ્લોક (ચાંડાળ) કુલમાં જન્મેલા બળ મહર્ષિ પણ એમના સંયમગુણથી પૂજનને પામ્યા છે.*

જૈનસૂત્રોમાં આવેલી આ અને આવી બીજી કથાઓને વાંચતાં લગવાનું મહાવીરનો વિશ્વપ્રેમ તરી આવે છે.

પં. બેચરદાસ જીવરાજ કાશી

* * *

આ જ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનના પચીસમા અધ્યાયમાં જયધોષ અને વિજયધોષના સંવાદરૂપ અધ્યયનમાં આજણુ કોને કહેવો તેનું વર્ણન છે.

નવિ મુળિહણ સમણો ઝોંકોરેણ ન વન્મણો ।

ન મુળી રણાવાસેણં કુસચીરેણ તાવસો ॥ ૩૧ ॥

મુંડવાથી શ્રમણુ થતો નથી, ઝોંકારથી આજણુ થતો નથી, અરણ્યવાસથી મુનિ થતો નથી અને કુશમીરથી (દાહના વસ્ત્રથી) તાપસ થતો નથી.

સમયાણ સમણો હોઈ વન્મચૈરેણ વન્મણો ।

નાળેણ ઇ મુળી હોઈ તવેણ હોઈ તાવસો ॥ ૩૨ ॥

સમતાથી શ્રમણુ થાય છે, બ્રહ્મચર્યથી આજણુ થાય છે, ઝાંનથી મુનિ થાય છે અને તપથી તાપસ થાય છે.

છેવટે આજણુદિ વિભાગો કર્મ એટલે ક્રિયા, અથવા કામને લક્ષને છે તે સ્પષ્ટ કરે છે:

કમ્મુણા વન્મણો હોઈ કમ્મુણા હોઈ સ્વત્તિઓ ।

વહસો કમ્મુણા હોઈ સુદ્ધો હવઈ કમ્મુણા ॥

કર્મથી આજણુ થાય છે, કર્મથી ક્ષત્રિય થાય છે, કર્મથી વૈશ્ય થાય છે, કર્મથી શૂદ્ર થાય છે.

૨.

* મૂળ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના બારમા અધ્યયનમાં આ કથા આવેલી છે, આ અનુવાદ એ મૂળનો ભાવગ્રાહી છે. મૂળમાં તો આ કથા લાંબી છે. પણ અહીં એને કુક્કાવવામાં આવી છે.—લેખક 'યુગધર્મ' પૃ. ૪, પૃ. ૧૮૪-૧૮૬

કેરળમાં અસ્પૃશ્યતા

કેરળમાં ફક્ત અસ્પૃશ્યતા છે એમ નથી, પણ ત્યાં તો અંત્યજને ઊજળિયાતોને દષ્ટિથી જોઈ શકે નહિ, પાસે જઈ શકે નહિ, અને વાત પણ કરી શકે નહિ !

આ વસ્તુ નીચેના દાખલા પરથી સમજાશે અને જણાશે કે જેમ આપણે ત્યાં અંત્યજોમાં અંદરઅંદર અસ્પૃશ્યતા છે, તેમ ત્યાંના કહેવાતા ઊજળિયાતોમાં પણ અંદરોઅંદર અસ્પૃશ્યતા છે.

સુથાર, કડીઆ, લુહાર, સોની, તીયા (ટેક), એઝુવા, વાલા, કંનાકાન, ચેરમા અથવાં પુલાયા, પરાયા અને નાયાડી, આ બધી કામના ઊજળિયાત તથા અંત્યજબાદ્ધઓ વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં કહેવાતા ઊજળિયાતોની પાસે જઈ શકતા નથી.

આ બધામાં પુલાયા, પરાયા અને નાયાડીઓની સ્થિતિ સૌથી વધારે કઠોડી છે.

એક સુથાર પાસે સુથારી ઝોળર હોય તો તેણે બાહ્યથી કેટલું દૂર રહેવું જોઈએ ?

૨૪ ફૂટ.

એક સુથાર પાસે સુથારી ઝોળર ન હોય તો તેણે બાહ્યથી કેટલું દૂર રહેવું જોઈએ ?

૩૬ ફૂટ

પુલાયા, વાલા, કંનાકાન અથવા નટુવાને બાહ્યથી કેટલું દૂર રહેવું જોઈએ ? ૬૪ ફૂટ

પરાયાને બાહ્યથી કેટલું દૂર રહેવું જોઈએ ?

૯૬ ફૂટ.

કમનસીબમાં કમનસીબ નાયાડીને બાહ્યથી કેટલું દૂર ઊભું રહેવું જોઈએ ? ૧૬૪ ફૂટ

પોતાનું નિત્યકર્મ કરતાં જો કોઈ બાહ્ય ઉપરની કામો પૈકીના કામને જોઈ જાય તો, તેણે એકદમ નિત્યકર્મ ઝંધ કરી, પોતાના હાથ, પગ અને મોં ઘોઈ નાખવાં જોઈએ.

નાયાડીને તો ગામની ભાગેળે પણ દાખલ થવાની મનાઈ છે. ગામની, કોઈ હલકામાં હલકી ચદ્દ વર્ણુ જોડે પણ ભગવાની તેને મનાઈ છે. તેને તો ગામની ભાગેળે કોઈ ટેકરા ઉપર કે કોઈ ખેતરને છેડે ઊભા રહેવાનું, અને ભીખ મેળવવા માટે જામે અવાજે માગણી કરવાની હોય છે.

આ નાયાડીનું મોઢું જોવું એ ભયંકર પાપ ગણાય છે; અને જો કોઈ બાહ્ય તેને જોઈ જાય અને જવાબ આપે તો તેણે માથાબોળ રનાન કરવું જોઈએ.

બહારના માણસોને આ બધું અતિશયોક્તિબરેલું લાગશે, પણ મહાબારવાંસીઓને માટે તો આ સામાન્ય વાત છે.

દ્રીચુર

કે. એન. નામ્બુદ્રીપાદ

ઉપરની બાઈ નામ્બુદ્રીપાદની તોષિ વાંચીને રડવું કે ગુસ્સે થવું ? પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ આવે તો શુદ્ધ થવાય, અને તેટલું યે પાપ ધોવાય; પણ તે આંસુ તો આવતાં નથી, મન એટલું બધું નિષ્કુર બની ગયું છે. ગુસ્સે થવાથી ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. પ્રભુએ પાંખો આપી હોત, કે સેવામાં ઔરોપ્થેન હોત, તો બીડીને મહાબારમાં જત અને ત્યાંના પરાયા, નાયાડી

બાપ્તિસ્માનાં દુઃખો નજરે નિહાળી, અનુભવી, આખા હિંદુસ્તાન પાસે તેની ધા નાખત. મલબારને શરમાવા જેવું તે આખા હિંદુસ્તાનને શરમાવા જેવું છે. બીજામિતાની બાણ-શ્યાની માફક યરોડા જેલમેદિરના આંખાના ઝાડ નીચે અનંશન વ્રત કરતા ખાટલા પર પડેલા સુકલકડી જેવા ગાંધીજી પાસે જ્યારે મિત્રો કેલાપનના મરણપર્યંતના ઉપવાસના સંબંધમાં તથા તેને ગમે તે રસ્તે પણ બચાવી લેવાની ચર્ચા કરતા હતા ત્યારે, ગાંધીજીના મોંઝેથી ઘણા જ ધીમા સ્વરે આ વાક્ય નીકળેલું લેખકે સાંભળ્યું હતું કે “ I would rather let Kelappan be sacrificed. ” (હું ઇચ્છું છું કે કેલાપનનો ભોગ અપાય.) આ વાક્ય નિષ્કુરતાથી સ્ખોલ્યોલ્યું ન હતું, પણ મલબારનાં પાપો ધોવાને માટે જે ભોગ આપવાની જરૂર છે, તે ભોગ બાપ્તિ કેલાપન જેવા શુદ્ધાત્માના દેહત્યાગથી મળી રહે, અને મલબારની સેકડો વર્ષોથી બંધ થયેલી આંખ લીધડે, ત્યાંના ઉન્નત આદરણીનાં હૃદયચક્ષુ ખુલી જાય, એ ઇચ્છાથી હૃદયની જોડીજોડી ગુંફામાંથી બોલાયેલું એ વાક્ય હતું. પ્રભુ આપણને સૌને સન્મતિ આપે અને અંત્યજ બાપ્તિઓનાં દુઃખદર્દી નાબૂદ કરવાંની શક્તિ અને હિંમત આપે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

અસ્પૃશ્ય જન*

અસ્પૃશ્ય જન તો તેને કહીએ, પરાધ પીડ ન જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે કદી, ત્યારે અભિમાન મન આણે રે. અસ્પૃશ્ય૦
સકળ લોકમાં ન નમે કોને, નિંદા કરતો સૌની રે,
વાકકાયમન ચલિત જ રાખે, ફટ ફટ જનની તેની રે. અસ્પૃશ્ય૦
વિષમ દષ્ટિ ને તુષ્ટ્યાસંગી, વિષયવિકારે પૂરે રે,
જિહ્વા થકી જે સત્ય ન બોલે, પરધન લેવા શરૂ રે. અસ્પૃશ્ય૦
મોહમાયાથી વ્યાપેલો જે, વૈરાગ્ય ન જેને મનમાં રે,
ધન મેળવવા તાળી લાગી, સકલ તીર્થ એનાં ધનમાં રે. અસ્પૃશ્ય૦
સોબે લપટયો કપટભરેલો, કામ ક્રોધ વધાર્યો રે,
એ અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ જ કરતાં, ભણે બને છે કાયા રે. અસ્પૃશ્ય૦

વિ૦

* શક્તિ કવિ નરસિંહ મહેતા પ્રત્યેના પૂર્ણ આદરસહિત-તેમની શુદ્ધ અનુકૃતિ.

કચ્છમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

ગુજરાત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘની જુદી જુદી શાખાઓ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં સ્થાપવાનાં અમારાં ભ્રમણ દરમ્યાન કચ્છમાં પણ અમારે જવાનું હતું. કચ્છના સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ ભાવનગરના દક્ષિણમૂર્તિમાં તાલીમ લઇ, પોતપોતાની ક્ષુધિ વળગેલા છે; એટલે ગુજરાતના સંઘના મંત્રી શ્રી. નાનાભાઈને કચ્છમાં આવેલા જોવાને ઉત્સુક ધણા યુવાનો હતા, અને તેમના મેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ તો આજે કચ્છના રચનાત્મક કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લઈને છે, એટલે નાનાભાઈ માટેનો એક અઠવાડિયાનો, કાર્યક્રમ કેટલાક ઉત્સાહી ભાઈઓએ ઘડી કાઢ્યો.

પૂ. ગાંધીજીએ કચ્છની મુલાકાત પાંચેક વર્ષ ઉપર લીધેલી, ત્યારે અસ્પૃશ્યતાને અંગે તેમને હૃદયમેયન થયું હતું અને રૂઢિચૂસ્ત કચ્છે બીજી અનેક રીતે પૂ. ગાંધીજી પ્રત્યે અપાર લાગણી અને પ્રેમ દાખવ્યા છતાં, પણ અસ્પૃશ્યતાની વ્યાપ્તમાં તેમના પ્રત્યે પણ કેટલેક અંશે અસ્પૃશ્ય જેવો વર્તાવ રાખેલો હતો, એ આપણા જાણવામાં છે. સારા હિંદમાં ફક્ત આ એક જ ભાગ છે કે જ્યાં કેટલેક ઠેકાણે ખૂદ જાહેર સભામાં ગાંધીજીને માનપત્રો અસ્પૃશ્યની જેમ અપાયાં હોય. પ્રેમના સાગર એવા ગાંધીજીએ આ અપમાનો પણ અપનાવીને કચ્છના અંત્યજ-ખીનઅંત્યજ વર્ગ ઉપર પણ ઠીક ભૂરફી નાખી છે, એમાં સંશય નથી. છેલ્લાં છ વર્ષના ગાળામાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ઠીક પ્રગતિ કરી છે; કચ્છે જો કે આ સંદેશો એટલા જ વેગથી ઝીલ્યો નથી, પણ કચ્છના ભાઈઓ પણ આગળ વધ્યા છે એમ માનવું સકારણુ છે.

તા. ૧૬ મી નવેમ્બરે અમે કચ્છના કંડલા બંદરે ઊતર્યા, અને કચ્છ રાજ્યની ગાડીમાં ખેસી અંજાર ઊતર્યા. પૂ. ગાંધીજીની મુલાકાત વખતે આ અંજાર ગામની જાહેર સભામાં તેમને “ જાગેથી ” માનપત્ર અપાયેલું, અને અંત્યજ ભાઈઓને જુદા ખેસાડવામાં આવેલા. આ આધાતથી સમસમી રહેલા ગાંધીજીએ સભામાં ભાષણને બંદલે “ નિર્બળ કે બળરામ ” ની ધૂન જગાવીને પોતાની હૃદયવ્યથા રજૂ કરેલી. એ જગાએ શ્રી. નાનાભાઈએ એક જાહેર ભાષણ આપ્યું. અસ્પૃશ્યતામાં માનનાર અને તહિ માનનાર એવા બે વર્ગો સભામાં કરાવી નાનાભાઈએ “ અસ્પૃશ્ય ” ગણાતા ભાઈઓમાં રચાન લીધું-કેટલાકે આગેવાન મૂકરથો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની જોડે ખેડા અને સનાતની ભાઈઓને હિંદીને થયેલા એક હૃદયસ્પર્શી ભાષણને અંતે ગામના એક આગેવાને સનાતનીઓ વતી સભામાં એક નાનકડું ભાષણ કર્યું, અને તેનાથી અસ્પૃશ્યતાની આ રૂઢિના મૂળમાં કુહાડો માર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે “ સનાતની તરીકે કહેવડાવતા પૈકી અમે ૯૦ ટકા ભાઈઓ આપના તરફ છીએ, અમે અંગત જીવનમાં અસ્પૃશ્યતાને માનતા-પાળતા નથી, પણ સમાજની સામે અમે જાહેરમાં ખતાવી શકતા નથી કે અમે અંત્યજોને અડકીએ છીએ.”

મેઘવાળભાઈએના મહોલ્લામાં એક જુદી સભા કરી હતી, અને તેમાં મેઘવાળ

ભાષાઓમાંના ફેટલાકે પણ પૂઠ ગાંધીજીની મુલાકાત ઘણા પ્રેમથી યાદ કરી. મેઘવાળના ગારે (માતંગે) હવે પછી મુડદાલ માંસ ખાનારને ત્યાંથી ભિક્ષા ન લેવાનું, અને તેમને ઘેર સારેમાટે પ્રસંગે “ ગોરપદું ” ન કરવાનું વ્રત લીધું અને પરિણામે ફેટલાંક ભાષા-બહેનોએ મુડદાલ-દાર છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

કચ્છની રાજધાની જૂજમાં શ્રી. નાનાભાઈએ સનાતની ભાષાઓને ઉદ્દેશીને એક ભાષણ કર્યું. વળતે દિવસે ગામના મેઘવાળ વાસમાં સભા યજ્ઞ. ત્યાં ગામના ફેટલાંક પ્રતિ-ષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી, અને પોતાની સહાનુભૂતિની સાબીતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

અહીંથી આગળ વધતાં મંજલ ગામે, ત્યાંના વતની અને મધ્યપ્રાંતમાં જન્મેલા વેપાર ખેડતા એક ગૃહસ્થ ચણ્ડીજી વિક્રલદાસ તરફથી અંત્યજ્ઞશાળા ચાલે છે, તે ગામની મુલાકાત અમે તે ગૃહસ્થના આગ્રહથી લીધી. આ ભાષણે મેઘવાળ ભાષાઓ માટે એક શાળાનું મકાન બાંધ્યું છે, અને ત્યાં શાળા ચલાવે છે. પોતાને આટલા કામથી હજી સંતોષ નથી; એટલે પોતાને ખર્ચે હજી શાળાને માટે વધારે સારું મકાન કરાવીને તેને દીપાવવા તેઓ મથે છે. આ ભાઈના વ્યક્તિત્વને લઈને, અને તેમણે ગામના માણસો ઉપર ખીજી રીતે કરેલા ઉપકારને કારણે આ ભાઈને ત્યાંના થોડાએક આગેવાનોનો સાથ છે.

મંજલ પછી મુદ્રાની મુલાકાત લીધી. પૂઠ ગાંધીજીની મુલાકાત વખતે અહીં સભા બરાયેલી ત્યારે એવી વ્યવસ્થા થયેલી કે જાહેર સભામાં અસ્પૃશ્યતામાં માનનાર એ વિકાગમાં ગામના ગૃહસ્થો ઉપરાંત મુસલમાન ભાષાઓને પણ ખેસાડવામાં આવેલા, અને અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માનનાર બાલુએ ફક્ત અંત્યજ્ઞ અને ખીજ થોડાક ભાષાઓ રહેલા હતા. આ કડવો ઘૂંટણો પણ તેમણે તો ગળ્યો હતો, અને ભાષણ સમયાનુકૂળ આપેલું. આ ગામે શ્રી. નાના-ભાઈના જવા પહેલાં એવી લડક પેઢેલી કે જાણે કાષ્ઠ “ નાનાભાઈ ” થોડા અંત્યજ્ઞને લાવીને મંદિર ઉપર હલ્લો કરશે, અને દરમિયાન “ મેઘવાળો ” ને તેમાં દાખલ કરી. દેશ ! લોકો આ વિચારથી જાણે એટલા ભયગ્રસ્ત હતા કે ભાષણને વખતે ઘરમાં કે દુકાનમાં બરાબ રહીને જાણે આ મહેમાન (!) નો શબ્દ કાને ન પડે તેવી પેરવી કરી રાખી હતી. પરિણામે સભામાં મુખ્યત્વે મેઘવાળો, લંગીઓ આવ્યા હતા; અને થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા સ્થાનિક મિત્રો અને કુટુંબલથી હાજર રહેનાર થોડા આવ્યા હતા. શ્રી. નાનાભાઈએ તેમની આગળ બહુ જ નમ્ર અપીલ કરી અને ટૂંકું પતાવ્યું.

કચ્છમાં છેલ્લી મુલાકાત માંડવીની હતી. આ ગામ કચ્છ રાજ્યનું વસ્તીની દૃષ્ટિએ મોટામાં મોટું ગામ છે; સમુદ્રનું મુખ્ય બંદર હોય વેપારનું મોટું મથક છે. શ્રીમંત ભાટિયા-ઓની વસ્તીનું જૂનું ગામ છે. અહીં શ્રી. ગોકળદાસ તેજવાળની હાઇસ્કૂલ છે. ભાટિયા તથા લુહાણા વિદ્યાર્થીઓની બોર્ડિંગો ઉપરાંત બે હિંદુ અનાથાશ્રમે છે. સ્ત્રીઓ માટે એક સ્ત્રીમંડળ છે, અને ભાટિયા સુવાવડખાતું છે. મુઝમ્મનો પવન અહીં ઠીક ઊતરે છે (આ ગામમાં ૬ રેડિયો સેન્ટર પણ છે). એટલે ગામનો સમજી વર્ગ નવા વિચારથી ઠીક વાકેફ રહે છે. અમારી મુલાકાતના દિવસે દરમિયાન મુઝમ્મના શેઠ લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરસી અહીં હતા, તેમના પ્રમુખપણા નીચે ત્યાં બે સભાઓ યજ્ઞ. એક સનાતનીઓ માટે ખાસ તથા એક જાહેર સભા. તેમાં, કહેવાતા અંત્યજ્ઞ-લંગીઓ બેગા બધા બેઠા હતા. આ ખીજ

સલામાં શ્રી. તેરસી અંત્યજ્ઞેના કેટલાક આગેવાનોને જાહેર રીતે બેટયા, અને પોતાના ભાવ (બળવો) વ્યક્ત કર્યા.

આ રીતે અમારો કચ્છનો પ્રવાસ એક અહવાડિયામાં ખતમ કર્યો. કચ્છના મેઘવાળો (વણુકર) ગુજરાતના બીજા ભાગોના અંત્યજ્ઞેની જોમ ગરીબ છે, અને મજૂરીથી પેટ ભરનારા છે; વણાટનો ધંધો સાધારણ રોજગાર આપે છે. કચ્છની એકંદર હલકી ખેતીને લઈને મજૂરી પણ પ્રમાણમાં ઓછી મળે છે, અને કેટલીક વાર અસ્પૃશ્ય હોવાના કારણે તેમને કેટલાંક કામો મળતાં નથી. પીવાના પાણી માટે તેમને ધણી સ્થળોએ સગવડ હોતી નથી; શાળાઓની સગવડ નહીં જ છે, એમ કહી શકાય. આખા રાજ્યમાં આશરે ચૌદસો ગામો પૈકી એક પણ અંત્યજ્ઞ શાળા રાજ્ય તરફથી ચાલતી નથી. રાજ્યને દ્વિતરે એક સર્ક્યુલર છે કે ઊર્જાશક્તિની લાગણી ન ફુલાય, એ રીતે જાહેર શાળાઓમાં અંત્યજ્ઞને ભણાવવા; પણ ત્યારે બ્રિટિશ રિફર્મ-વધારે કડક કાયદો છે, તેનો અમલ પણ તે કાયદાના ભંગમાં થાય છે, ત્યાં આવા પછાત પ્રદેશમાં બીજું શું થાય? છૂટા છવાયાં ચાલેમાં કોઈ કોઈ અંત્યજ્ઞનાં બાળકો જુદાં બેસે છે, સેવાભાવી અને સહાનુભૂતિ ધરાવનાર ગૃહસ્થો કે સંસ્થા તરફથી ખાનગી અંત્યજ્ઞ શાળાઓ ચાલે છે, તે અમારા જાણવા પ્રમાણે નીચેનાં સ્થળોમાં છે. અંમર, મુંધરી, મંજલા, મુદ્રા, માંડવી. ઉપરાંત શ્રી. ગોકળદાસ ખીમજી તરફથી માંડવી તથા સલાયામાં બે અંત્યજ્ઞ આશ્રમો ચાલે છે. કચ્છની અંત્યજ્ઞસેવાની પ્રવૃત્તિમાં આ ગૃહસ્થનો ફાળો વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આખા કચ્છને માટે એકંદરે કહી શકાય કે પ્રજાનાં બચ્ચાંઓને પ્રાથમિક કેળવણી આપવાની ખાત્ર કરજ રાજ્યે સ્વીકારી જણાતી નથી, અને પ્રમુખકળવણીના વધારે દિરસો ખાનગી સંસ્થાઓ અને મંડળોનો છે. હાજલા તરીકે કચ્છનાં “કચ્છી લોકાણા દિતેચ્છ મંડળ” તરફથી રાજ્યમાં ઊર્જાશક્તિ વર્ગનાં (સ્પૃશ્ય ગણ્યાતાં) વર્ગનાં છોકરાં માટે ૫૪ નિશાળો ચાલે છે; ઉપરાંત સ્થાનિક જૈન સંસ્થાઓ તરફથી પાઠશાળાઓ વગેરે ચાલે છે. કન્યા-કેળવણીનું પ્રમાણ કચ્છમાં ગુજરાત કરતાં ધણું ઓછું છે. સામાન્ય શાળાઓમાં લોકો પોતાની છોકરીઓને ભણાવવાનું શીખ્યા નથી, અને તેથી કન્યાશાળાઓની સંખ્યા બહુ જ યોડી છે.

બુજ, મુદ્રા અને માંડવીની મુદ્રારાષ્ટ્રમાં નોકરી કરતા બંગી ભાષ્ટ્રોની મેં મુલાકાત લીધી હતી. તેમની આર્થિક સ્થિતિ અનેક કારણોથી નમ્રણી છે, અને તેઓ બારે વખતના બાર નીચે ચઢાયેલા છે; સુધરાષ્ટ્રના નાયકો સાધારણ રીતે બંગીઓની પેસા ઉરાડવાની ટેવ, તેમનામાં રહેલા આળસની દરિયાદ કરે; બંગીનોકરી ઓછો પગાર અને વધારે કામના બોળની દરિયાદ કરે;—આ ગજ-ગ્રાહમાં વધારે ઊતરવાનું અહોં અરથાને છે. પણ સુધરાષ્ટ્રના નાયકોને એટલી ખસૂસ વિનંતિ કરી શકાય કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના આ જમાનામાં હવે આ ભાષ્ટ્રો સમાજમાં રહેવા માટેનું પોતાનું ખર્ચ સ્થાન મેળવી શકે તેને માટે તેમને નોકરી કર્યા પછી ઓખ્યા રહેવા પૂરતી સગવડ તો જરૂર કરી આપે. સુધરાષ્ટ્રના નોકરો માટે જરૂરી કપડાં (યુનિફોર્મ), અને સ્નાન વગેરેની સગવડ આપવાનું કેટલીક સુધરાષ્ટ્રો વિચારી રહી છે. કચ્છની સુધરાષ્ટ્રો આ વિનંતિ લક્ષમાં લેશે તો ઉપકાર થશે.

અસ્પૃશ્યતાનો કોયડો

બિહાર, બંગાળ અને આસામનો “અસ્પૃશ્યતા”નો કોયડો જુદા જ પ્રકારનો છે. આપણે ત્યાં, અથવા મદ્રાસ તરફની અસ્પૃશ્યતા તો એવી કે “અધ્યા” તું દેડને અડ્યો છો, નાહી નાખ.” અથવા મદ્રાસ તરફ તો કોઈ ચદ્ર આપણું બાણું બેંધ ગયો તો તે કાઢી નાખવું બેંધ્યો. આ તરફ અસ્પૃશ્યતા એટલી કડક નથી. અડ્યાથી નાહવું પડતું નથી. ફૂવા ઉપર તેમને પાણી ભરવા દે છે, તળાવમાંથી પાણી ડેવા દે છે, નિશાળ-કોલેજમાં તેમને ભણવા દે છે, પણ પુરોહિત (ગૌર), દુનમ અને ધોળીની બાબતમાં તેઓને મોટી મુશ્કેલી પડે છે. ધણી જમાનાઓની દેવથી તેમના મનમાં ધૂસી ગયું છે કે બ્રાહ્મણો શ્રાદ્ધ ન સારાવે કે લગ્નક્રિયા ન કરાવે ત્યાંસુધી આપણે ‘અહૂત’ છીએ-હલકા છીએ, એમ તેમને લાગ્યા કરે છે. વળી બ્રાહ્મણો ક્રિયાકર્મ ન કરાવે તે તો સમજ્યા, પણ વાળંદ દાઢી-મૂંછ ન મુંડે, અને ધોળીઓ કપડાં ન ધુવે, એ તો ખરેખર અસહ્ય થઈ પડે છે. કદાચ તેઓ પોતાનામાંથી વાળંદ અથવા ધોળી કરી લે એમ કોઈ કહે, પણ વાળંદ કે ધોળી જેની સાધારણ કામો પણ તેમને-જેમાંથી કેટલાકો તો બહુ સારી કેળવણી લીધેલા છે તેમને-હલકા ગણે, માને, તે તો તેમને મન, અને ત્રાહિતને પણ, અસહ્ય લાગે. બંગાળમાં નામચદ્ર કરીને મોટી-૨૧ લાખની-સાતિ છે, તેમાં સંકડો ઐન્યુએટો ને વકીલો હોવા છતાં, તેમની આ વાજબી ફરિયાદ તો જાની છે જ. તેઓ Untouchables-અસ્પૃશ્ય-નથી, પરંતુ ફક્ત Socially Depressed તો છે જ, કેળવણીની કે આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ નહિ હો. સારી કેળવણી પામેલા તેઓ છે, અને પૈસે-ટકે પણ ઠીક છે. આપણે ત્યાં દેડ જાતિનો દાકતર કે સારો વકીલ સાંભળ્યો છે? આ તરફ તો તેવા કોડીબંધ મળે. આ પત્ર લખતો હતો તેવામાં જ એક કૈર્ત-કૈર્ત-એટલે મચ્છીમાર જાતિનો-મત્સ્યગંધાનો કોઈ વારસ-મને ગળવા આવી ગયો, અને તે ખાસો ડીગ્રીવાળો પાસ થયેલો તમારા જેવો દાકતર છે. છતાં તેણે પોતાની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું કે I am from the Depressed Community of Calcuttas. આ એક પ્રકારનું Inferiority Complex તેમનામાં આવી ગયું છે. તે નીકળતાં કેટલો વખત લાગશે તે પ્રશ્ન જાણે. હું નાનો હતો, ત્યારે યુરોપિયનથી ખીતો હતો, તેને મદાન પુરુષ ગણતો હતો, પણ ધીમે ધીમે તે હવે ધસાઇ ગયું છે, તેમ તેમનું ઘરો. કેળવણી એ બહુ મોટું સ્કાલ્ડન્ટ છે. જ્ઞાન મળવાથી માણસ જાગે અને છે, અજ્ઞાનથી પોતાને નીચો માને છે. “જ્ઞાન જેવી ખીજ પવિત્ર કરનારી ચીજ નથી” એ ગીતાવાક્ય છે.

એક વાત લખવાની રહી ગઇ. આપણે ત્યાં અસ્પૃશ્ય કેમો-દેડ, બંગી-શિવાય કોઇનું ભરેલું પાણી પીવાની મનો નથી. યુગરાતના ઢોડિયા, દેહેણનો “ખાલુ”, કે વાઘરી પાણી ભરી આવે (સ્વચ્છ હોય તો). તેનું ભરેલું-એટલે તેનું અડકેલું-પાણી વાપરવાને હરકત નથી આવતી. પણ અહીં તો-બિહાર, બંગાળ અને આસામમાં તો ફલાણી કોમનું પાણી ચાલે, અને ફલાણીનું પાણી ન ચાલે, એ મોટો અને સ્પર્શસ્પર્શના જેટલો જ-શાઓય પદ્ધતિ પર કે પરાપૂર્વતા રિવાજ પર રચાયેલો-કડક બેદ છે. આ બેદ લાગે, એ કાલિયાવાડમાં દેહને ન અડકવાનો કે તેનું ભરેલું પાણી ન પીવાનો કડક પ્રબંધ છે, તેને તોડવા જેટલો જ કડક છે, મુશ્કેલ છે.*

અમૃતલાલ ત્રિ. ટંકર

ભારતીય હિંદુ સંસ્કૃતિના એક વિશિષ્ટ અંગસભી ચાર વર્ણોની સંસ્થાનાં અંગોનાં નામ પ્રત્યેક હિંદુ અને દિંદી પણ જાણે છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ ચાર વર્ણોમાંથી જેમાં પતિત ગણાતા સર્વ વર્ગોનો આપણે સમાવેશ કરીએ છીએ તે વર્ણને ઓળખાવનાર ‘શુદ્ધ’ શબ્દના મૂળ વિષે આપણે થોડુંક વિચારીએ.

નિત્યનૈમિત્તિક ક્રમે કરનાર દિંદો લગભગ રાજ ‘પુરુષસુક્ત’ નામે વિખ્યાત વિશ્વસર્જનની બાબ કલ્પના સમી વૈદિક ઋચાનો પાઠ કરે છે. ઋગ્વેદની (મં. ૧૦, સ. ૯૦, ઋ. ૧૨) એ એક જ ઋચામાં ‘શુદ્ધ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ મળે છે:—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहु राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत ॥

હજીમુંથી આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચોક્કસ નથી. બાદરાયણના ‘શુભસ્ય તદનાદર ઘઘનાજ્ઞદા દ્રવણાત્ સૂચયતે દિ ।’ (૧,૩,૩૪) એ વેદાન્ત સૂત્રની બાબ્બ ટીકામાં શંકરાચાર્યે રૈકવ પાસે જનન્નુતિ પૌત્રાયણ બ્યારે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે જાય છે ત્યારે રૈકવ તેને ‘શુદ્ધ’ કહી સંબોધે છે તેથી જનન્નુતિને શોક થાય છે તે સંબંધમાં ‘શુદ્ધ’ શબ્દના બે ભાગ પાડ્યા છે:—

શુક્ (શોક) + દ્ર (દ્રુ ‘ધપું’-‘દોડી જવું’ એ ધાતુ પરથી). આ આધારે વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં શંકરાચાર્ય તે સ્થળે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ત્રણ રીતે આપે છે:—

(૧) શુભમમિદુદ્રાવ	અર્થાત્	શોકમાં જમ્ પડયો.
(૨) શુચા ઘા મમિદુદ્રવે	”	શોકથી ઘેરાયો.
(૩) શુચા ઘા રૈકવમમિદુદ્રાવ	”	શોકને લીધે રૈકવ પાસે દોડી ગયો.

હાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ એક સ્થળે (૪,૨,૩.) આ પ્રસંગ આવેખાયેલો છે તેમાં પણ રૈકવે જનન્નુતિને ‘શુદ્ધ’ શબ્દથી સંબોધન કરેલું છે. શુદ્ધને પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિનો અધિકાર છે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

ઉણાદિસૂત્રકાર પાણિની ૧૮૬ મા સૂત્રમાં શુચ્ચેર્દશ્ચ એ રીતે અર્થાત્ શુચ્ કે શુક્ ધાતુ + ર પ્રત્યયદ્વારા તેની વ્યુત્પત્તિ સમજાવે છે. આને લીધે એ શબ્દ પર આગળનાં સ્પષ્ટીકરણો કરતાં પ્રત્યયનિર્દેશથી થોડોક શાસ્ત્રીય પ્રકાશ પડે છે. તેમ છતાં યે એ સંતોષકારક નથી અને આ શબ્દના પૂર્વભાગ વિષે આગળના પ્રયત્નોની જેમ કલ્પના-ભર્યું જણાય છે.

વસ્તુતઃ રીતે જેવા જતાં આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત-દોષ તેમ લાગે છે અને કુદ્ધ (કુદ્ધ-ધાતુ) શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યો હોયો જોઈએ. દિંદ ગણાતી ઘાઠણ, ક્ષત્રિય તે વેશ એ ત્રણ વર્ણોની તુલનામાં શુદ્ધોનું કામ અને જાતિ બિતરતા પ્રકારનાં ગણાતાં.

ઋગ્વેદના દશમ મંડલના ભરદ્વાજપુત્ર શિરણિક રચિત ૧૫૫ માં સૂક્તમાં અ-લક્ષ્મી-પણા (અરાયિ)નો વિનાશ કરવાને યોગ્યેલી પહેલી જ ઋત્યો અરાયિ કાળે વિક્રટે ગિરિ ગચ્છ સદાન્વે વગેરેમાં આવતો વિક્રટ શબ્દ ઋગ્વેદમાં જ અન્ય સ્થળે (૧, ૧૬૪, ૧૫; ૨, ૩૮, ૬; વ.) મળતા વિકૃત શબ્દ પરથી પ્રાકૃત વિકારને લીધે થયેલો છે.

શિથિર (ઋ. ૬, ૫૮, ૨; વ.) શબ્દ પણ ઝેજ રીતે x ધૃથિર (ઋય્ 'લીલા પડતું,') ઉપરથી થયો છે. શિથિલ આ જ શબ્દનું પાછળથી થયેલું રૂપ છે જેમકે રલયોરભેદઃ । 'ર' 'લ'માં ભેદ નથી.

ક્ષ (ક્+ષ) ઉપરથી શ્ સ્ કે ષ્ થયાના ધણા દાખલા ઇન્ડો-ઇરાનીયન વર્ગની ભાષાઓમાંથી મળી આવે તેમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉજ્જયિની પાસેની શિમા નદી વિખ્યાત છે. કાલિદાસે પણ મેઘદૂતના પૂર્વભાગના ૩૧ માં શ્લોકમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'શિમાવાતઃ પ્રિયતમ इय प्रार्थनाचाटुकारः । शिमा शब्द क्षिमा 'ઝપવાળી' (મૂળ ધાતુ ક્ષિપ્) એ શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે તે નિઃસંદેહ જણાય છે. વરાહ-મિહિરની વદ્ધસ્તંહિતાની કેટલીક મૂળ પોથીઓમાં પાઠાંતર રૂપે શિમાને સ્થળે ક્ષિમા પણ મળે છે. (Bibliotheca Indica, 19, 9. Various readings. P. 14). કેટલેક સ્થળે આ વર્ણ તાલબ્ય અર્થાત શ્ અને કેટલેક સ્થળે દંત્ય અર્થાત્ સ્ હોય છે. આ વિષે કેટલાંક ઉદાહરણો આપતાં પહેલાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટિત કરવાની ઇચ્છા થાય છે:-

ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્રને સંબોધાયેલા પ્રથમ મંડલના ૧૨૯ માં સૂક્તની છઠી ઋત્યોમાં શુદ્ર શબ્દ 'ધૂજ'નાx અર્થમાં વપરાયો છે, 'જલદી કચરી કે દૂર કરી શકાય તેવી વસ્તુ'માં રહેલા હલકાપણાનો ગુણ એમાં સ્પષ્ટિત છે; કદાચ હલકી ગણાતી ચોથી વર્ણ માટેનો શુદ્ર શબ્દ, આ શુદ્ર શબ્દને આધારે જ વિશિષ્ટ અર્થમાં યોગ્યયો હશે. બ-નેમાં મૂળ ધાતુ શુદ્ છે. હવે મૂળ ક્ષ પ્રાકૃત વિકાર પછી શ્ કે સ્ યષ્ટ રહ્યો તેવાં ઉદાહરણો જોઈએ:-

સં. રંશુ—મરાઠી ऊँस-ऊँस; સં. મક્ષિ(કા)—મ. માશી—ગુજરાતીમાં પણ માથે લામતી ઝીણી છવાત 'મશી' કહેવાય છે. સં. શુરી—યુ. સુરી (૧)

સં. ક્ષેત્ર—મ. ક્ષેત—ગુજરાતમાં કેટલાંક ગામડાંમાં ક્ષેતર (ખેતર) પણ બોલાય છે. સં. ક્ષીણ—મ. ક્ષીણ.

આ ઉપરાંત મિંદાલી ભાષામાંથી પણ ઉદાહરણો મળે છે. જેમકે સં. અક્ષિ—અંસ; સં. ક્ષમા—સમા; સં. ક્ષુધા—સુધા.

સંસ્કૃત સાથે અતિ નિકટનો પરિચય ધરાવતી પારસી (જરથોસ્તી)ઓનાં ધર્મપુસ્તકની ભાષા અવેસ્તામાંથી પણ નીચેનાં ઉદાહરણો મળે છે:-

સં. ક્ષિપ્ 'ફેંકવું'—અ. સિપ્ 'ઊઘટાવી નાખવું' ક્ષિ 'વાસ કરવો'—અ. શિ; ક્ષિન્તિ—શિતિ; મશ્તુ (મંશ્તુ) 'જલદી'—મોશુ; દક્ષિણ 'જમણું'—દશિન; ક્ષેત્રિય—શોષિયુ; ક્ષુધા—સુધા.

ફારસીમાંથી આ પરિવર્તનનાં ઉદાહરણો મળે છે જેમકે:-

સં. ક્ષીર—ફા. શીર; સં. ક્ષપા—ફા. શખ્

શ્, સ્ અને ષ્ વચ્ચે થતો બેજસેળ વૈદિક સંહિતાના સમયમાં પણ થયેલો

જણાય છે. જેમકે:-વાણી: (ઋ. ૧.૮૮,૩;)-વાસી: (અર્ચ ૧૦,૬,૩;) એક જાતની કુહાડી કેશ 'વાળ' (ઋ. ૧૦,૧૦૫,૫;) કેસ-ર (વાજસનેય સંહિતા ૧૯,૯૧.) 'મુખપરના વાળ'

કૂશ્મ-ષ્મ એક દાનવનું નામ (વા. સં. ૨૫,૭) સૃ 'સરવું'. 'જવું' એ જ અર્થમાં શ્રુ-શ્રુવત્ (ઋ. ૧,૧૨૭,૩;) શ્વાઘ 'સ્વાદિષ્ટ.' (ઋ. ૧૦,૪૯,૧૦) સ્વદ્ 'આખવું' ધાતુ ઉપરથી. મૂળ શ્રુદ્-શ્રુદ્રમાં રહેલો દ્રસ્ય ઉકાર શૂદ્ર શબ્દમાં દીર્ઘરૂપે જણાય છે. તેવું સંસ્કૃતમાં અન્ય સ્થળે થયાનાં ઉદાહરણો દ્વારા એ પરિવર્તનને પણ આધાર મળે છે. જેમકે

તિજ્ 'ધારદાર હોવું' -તિગ્મ-તીક્ષ્ણ

શિક્ષ-શિક્ષા-શોક્ષા (છ વેદાંગમાંનું એક)

આ બધાં પ્રમાણોને આધારે હવે વધુ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય કે શૂદ્ર (ક્+ષ્+ડ) ઉપરથી શૂદ્ર (શ્+ડ) શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે.^૧

વિદ્યાભવન
સાંતિનિકેતન.

}

પિનાકિન ત્રિવેદી ખી. એ.

અંત્યજ્ઞેમાં સામુદાયિક જાગૃતિની જરૂર

અસપૃશ્યતા માત્ર હિંદુઓનો પ્રશ્ન નથી. અંત્યજ્ઞેને પણ એ પ્રશ્ન સાથે એવો જ સંબંધ છે. હિંદુઓએ જેમ અસપૃશ્યતાના પાપમાંથી મુક્ત થવાનું છે, તેમ અંત્યજ્ઞેએ પણ અસપૃશ્યતા દૂરથી દેવા તૈયાર થવું જોઈશે. અસપૃશ્યતાનું ભૂત સૈકાઓ થયાં અંત્યજ્ઞે અને હિંદુઓને વળગેલું છે અને હિંદુઓમાંથી તેને કાઢવા માટે બગીરથ પ્રયત્ન અને પ્રયંક પ્રચારકાર્યની જરૂર છે. એટલે અંત્યજ્ઞેમાંથી પણ એ ભૂતને કાઢવા એથી પણ વિશેષ પ્રયત્ન અને પ્રચારકાર્યની જરૂર રહેશે, એ વસ્તુ આજે ન્યારે આપણે અસપૃશ્યતાને દૂરનાવી દેવા માગીએ છીએ, ત્યારે આપણી દષ્ટિમર્યાદા બહાર ન હોવી જોઈએ. આ વસ્તુરિચિતિને જ્ઞાનમાં લઈને જ નવા સ્થપાએલા અસપૃશ્યતાનિવારક સંઘે, તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય, અંત્યજ્ઞેની કેળવણી અને સમાજસુધારા તરફ જ વધારે આપણનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આપણે અને અંત્યજ્ઞે ધર્મ અને જાતિએ એક હોવા છતાં, આપણા અને તેમના સંસ્કારમાં, આચારવિચારમાં, રહેણીકરણીમાં અને રીતરિવાજોમાં, ઘણો તફાવત રહેલો છે. આપણી જાતિના જ એક અંગ તરફ આપણે એટલું દુર્લક્ષ્ય રાખ્યું છે-એટલી બેદરકારી રાખી છે અને એમના પ્રત્યે આપણે એવા હૈયાવિહોણા થયા છીએ, કે આપણામાં અને તેમનામાં કશી સમાનતા રહી નથી. આપણે તેમને આપણાથી વેગળા રાખીને આપણા સંસ્કારોથી દૂર રાખ્યા, આપણે તેમની કેળવણીની દરકાર ન લીધી; શું ખાય છે તે શું પીએ છે તેની પણ જાણ ન રાખી, અરે! તેઓ જીવે છે કે મરે છે તે પણ ન જોયું. આપણે દરકાર રાખી છે તેમની પાસેથી કામ લેવાની. આપણે તેમની પાસેથી ગુલામોની

૧. શ્રી. વિદ્યુષેખર ભટ્ટાચાર્યના મૂળ લેખને આધારે.

જેમ કામ લીધું અને તેના બદલામાં આપણો સદ્ભાવ સદાનુભૂતિ કે સહકારને બદલે તેઓ તિરસ્કાર પામ્યા અને હઠધૂત થયા. અને આ જાતની વર્તણૂક આપણે સૈકાઓ થયાં રાખીએ છીએ. આ કૃતદ્વંતા પછી તેમને આપણા વિષે લાગણી ન હોય કે તેઓનું જાતિ-અભિમાન નષ્ટ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આ જુગ્મને પરિણામે આપણા કેટલાક રૂઢિચૂસ્ત ભાઇઓ, અરપૂર્યતાને ધર્મ સમજે છે તેમ, આ ભાઇઓ પણ તેમની સ્થિતિને પ્રભુનો શાપ માની તેની સ્થિતિમાં સંતોષ માને છે, તેના તૂટેલા ખરટલા ઉપર ફોટેલી કંયા નાખીને આ ક્રમબળ્લીમાંથી મુક્ત કરવા પ્રભુને બંદગી કરે છે. અને હજી આજે પણ આપણે તેમને આપણી સાથે રાખવા તૈયાર નથી થતા; એટલું જ નહિ, પણ સૈકાઓ થયાં તેઓ જે સ્થિતિમાં રહેતા આગ્યા છે તે સ્થિતિમાં જ રાખવા માગીએ છીએ. સદ્ભાવે મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપવાસે આ દુષ્ટતા સામે પ્રજાનું માનસ ઉત્કેરે મૂક્યું છે, અને અંત્યજને અપનાવવાની દેશવ્યાપી દિલ્લયાલ આજે જાગી છે. તેમની અસમાનતા દૂર કરવાના પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છે ત્યારે અંત્યજને સંસ્કારમાં, રહેણીકરણીમાં અને રીત-રિવાજોમાં આપણા જેવા જ બનાવવા પાછળ આપણે પૂરતું લક્ષ્ય નહિ આપીએ તો અરપૂર્યતાનિવારણનું કામ સરળ અને વેગવાન નહિ બને. આજે તો એક તરફ આપણે અંત્યજ ભાઇઓને અપનાવવા અને અરપૂર્યતાનું કસંક બૂંસી નાખવા ભારે પ્રમારકાર્ય અને પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ; ત્યારે બીજી તરફ અંત્યજ ભાઇઓનો વિરાટ સમુદાય તો સુધુષ્ટ અવસ્થામાં જ પડેલો છે. તેમના પેટનું પાણી પણ ફાલતું નથી. હા, શહેરોમાં વસતા થોડાઘણા અંત્યજોમાં કદાચ જાગૃતિ આવી હશે, પણ ગામડાંઓમાં વસતા અંત્યજો અરપૂર્યતા ક્રાવાદેવાની આ સાંપડેલી તક તરફ સાવ ઉદાસીન છે. તેઓ તો અરપૂર્યતાને ઈશ્વરનિર્મિત માને છે અને તેમાંથી છૂટવા માટે જરાય પ્રયત્ન કરવા તૈયાર નથી. આ દયાજનક સ્થિતિમાંથી તેમને મુક્ત કરવાનું કામ પહેલી જ તકે લાયક પર લેવું જોઈએ.

આ કાર્યને માટે અંત્યજોમાં તેમની પોતાની એક પ્રમંડ દિલ્લયાલ જીલી કરી તેમનામાં સામુદાયિક જાગૃતિ અને એકતા લાવવા માટે પ્રયંત્ર પ્રચારકાર્ય આરંભવું જોઈએ. તેમની આજની પારસ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે તેમનામાં જ્યાંસુધી સામુદાયિક તાલાવેલી નથી આવી ત્યાંસુધી આપણા એક તરફના ગંધા પ્રયાસોને પૂરી રાક્ષતા નહિ મળે. આ સામુદાયિક જાગૃતિ પ્રયંત્ર પ્રમારકાર્ય વિના આવવાની નથી. એટલે જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં અંત્યજોના સામુદાયિક સરઘસો, સામુદાયિક રનાન, પ્રાર્થના વગેરે કાર્યક્રમો યોજવા જોઈશે. આર્થિક અવદશાના કારણે અંત્યજોમાં અંદરઅંદરના ઝઘડા અને ઈર્ષ્યા વધી પડ્યાં છે, પરંતુ આવી જાતના સામુદાયિક કાર્યક્રમોથી તેમનું સંઘર્ષણ પણ કેળવાશે. અને નવા વિચારોના પ્રવાહને એકસાથે ઝીલી શકશે. આપણે અંત્યજોને પ્રાથમિક કેળવણી આપવા પાછળ આપણી શક્તિ ખરચીએ છીએ ખરા. અને સાચી જાગૃતિનું મૂળ પણ આ પ્રાથમિક કેળવણી જ હશે, એ પણ ગ્રામ્ય છતાં; જ્યાંસુધી તેમનું સંઘર્ષણ કેળવાયું નથી અને સામુદાયિક જાગૃતિ નથી આવી ત્યાંસુધી તેમને પ્રાથમિક કેળવણી આપવાના આપણા પ્રયાસને તેમના તરફથી જેવો જોઈએ તેવો સહકાર નહિ મળે. છેલ્લાં કેટલોક વર્ષોનો આ આપણો અનુભવ છે અને એ અનુભવને ધ્યાનમાં રાખીને જ આપણે આપણું કાર્ય આગળ ધપાવવું જોઈએ. અંત્યજો, અંત્યજો મરી આપણી સાથે રહે, આપણા પડોશી બને, તે માટે તેમને સ્વચ્છતાનું અને બીજા સામાજિક દોષોથી મુક્ત થવાનું શિક્ષણ આપવું જોઈશે. એ પણ આ સામુદાયિક જાગૃતિ વિના અનવાનું નથી.

એટલે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય, એક તરફ અંત્યજેમાં અને બીજી તરફ હિંદુઓમાં, એકસરખી મતિએ ચાલે તો જ મેળ જામે, અને આપણે જે ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ તે વધારે જલદી પ્રાપ્ત કરી શકીએ. એક તરફ અંત્યજેમાં સામુદાયિક જાગૃતિ માટે પ્રચારકાર્ય ચાલે અને બીજી તરફ આપણે અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માનનાર પ્રજાવર્ગનું સંગઠન જમાવીએ. આજે વાતાવરણમાં અંત્યજને પ્રત્યે ખૂબ સહાનુભૂતિ દેખાય છે તેનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો કરી લેવો જોઈએ. એટલે અસ્પૃશ્યતાનિવારક સંઘની પ્રાંતિક શાખાઓ અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માનનાર લોકોએ સંઘના સલાસદ તરીકે નોંધે. આ સભ્યો નોંધવાનું કામ ખૂબ વેગપૂર્વક શરૂ કરવું જોઈએ અને એને માટે વર્તમાનપત્રો, ભોંતપત્રો અને જાહેરસભાઓ દ્વારા ખૂબ પ્રચારકાર્ય કરવું જોઈએ. જીવાનોની આ મહાન કાર્ય માટે ભારે જરૂર પડશે. કોઈ લાવિધ્યની ધડીએ નહિ, આજે જ તૈયાર થવું જોઈશે.

આપણે ન ભૂલીએ કે ઉપકારની કશી જ લાગણી વિના ઈશ્વરે એમને આપણી સેવા અર્થે જ સરજ્યા છે એવી મૂઠ અને પરિત લાવનાને વશ થઇને આપણે તેમની પાસેથી ધણી સેવા લીધી છે. એ સેવા લેવાનો આપણને હક્ક છે, એમ આપણે માન્યું. હજી આજે પણ કેટલાક એ હક્ક જતો કરવા તૈયાર નથી, અને તે પણ ધર્મને નામે, આ નરી નફદાષ અને અમાનુષિકતા આધળા બનીને તેઓ જોવાની પણ ના પાડે છે. એ લોકો તો આ ભમિત માન્યતાના કીચડમાં પડેલા છે, પણ જીવાનો કે જેમની રાષ્ટ્રીય લાગણી જાગ્રત થઇ છે તેમણે તો આ હડહડતા અન્યાય સામે જાગવો જાગાવવો જ જોઈશે. અને આપણે સમાજની સામે થઇને હિંમતથી આ સડો દૂર કરવા તૈયાર ન થઇએ તો પછી સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાનું નામ આપણી જીભ ઉપર શોભતું નથી.

મૂળજી આશારામ લક્ષ્મી

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

અંગ્રેજી શિક્ષણનો આરંભ ઓગણીસમા સદીમાં થયો તે ત્યાં રાજા રામમોહન રાયે અનેકવિધ સુધારાની ચળવળ કરી, છતાં અસ્પૃશ્યોદ્ધારના પ્રજ્ઞની શરૂઆત તો મહારાષ્ટ્રમાં થઈ. એ શરૂઆત કરનારા રા. જ્યોતિષા કુલે હતા; જેમને આજે મહાત્મા તરીકે ઓળખનારા ધણા લોકો મહારાષ્ટ્રમાં છે. તેમના પ્રયત્નોની ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. નાનપણમાં પહેલવાનના અખાડામાં તેમણે શરીર કસેલું ત્યારથી અસ્પૃશ્યોદ્ધારના પ્રથમ તરફ તેમનું ધ્યાન ગએલું.

અંખાળામાં શિષ્યાદ્ધ બાનજીએ અસ્પૃશ્યનિવારણની પ્રવૃત્તિ બીજી સુધારાની પ્રવૃત્તિ સાથે માંડી તે પહેલાં વીસ વર્ષ એમણે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રયત્નો કરેલા. જ્યોતિષા કુલેએ પહેલી કન્યાશાળા (૧૮૪૮ માં) અને અસ્પૃશ્યોની શાળા (૧૮૫૨ માં) સ્થાપન કરી; તેથી ખુશ થઇ સરકારે તેમને રૂ. ૩. ની સાલ બેટ આપી.

આ શાળા સુંઝાઈ ઇલાકામાં જ નહિ તો આખી દુનિયામાં અસ્પૃશ્યો માટેની શાળાઓમાં પહેલી હતી. મેજર કૅડી ૧૮૫૮ ના માર્ચમાં આ શાળાની પરીક્ષા લઇને ખુશ થયા હોવાનો ઉલ્લેખ તે વખતના "સાન પ્રકાશ" (વર્તમાનપત્ર)માં કરેલા છે. તે જ જાપાના

તે જ અંકમાં આ શાળાના અહેવાલને લગતાં વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે:— “ એક કન્યાશાળા ઘટનવક સ્થાપી તેથી તેમને (જ્યોતિયાને) ખૂબ સદન કરવું પડ્યું છે. તે તેમણે અરપૂર્યો માટેની શાળા કાઢ્યા પછી તેમના પિતાએ તેમને ધરમાંથી કાઢી મૂક્યા. એ વાત જાણ્યા પછી જ્યોતિયાને સહેલાં પડેલા સંકટોનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. આખી અરપૂર્ય જાતિ ઉપર તેમનો આ મોટો ઉપકાર છે. અગે પણ તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. x x x બ્રાહ્મણોએ આ જ્યોતિયાને દ્રવ્ય વગેરેની મદદ આપી છે, ને આ રીતે અપ્રત્યક્ષ મદદ અરપૂર્યોદ્ધાર માટે કરી છે. તો તેમના નામનો ઉદ્દેશ પણ જ્યોતિયાએ પોતાના રિપોર્ટમાં કરવો જોઈતો હતો, એમ અમારું માનવું છે. ” આ નિશાળમાં અરપૂર્ય કન્યાઓને જ્યોતિયા અને તેમનાં પત્ની કેટલા રતેદથી શીખવતાં તે વિશે પણ એ છાપાના એક પત્રમાં ઉલ્લેખ થયો છે. બીજા ત્રણ મિત્રો (-રા. વાળવેકર, પરાંજપે, અને ગોવંડ) તેમને તેમના પ્રયત્નોમાં મદદ આપી રહ્યા હતા. જ્યોતિયાએ આ અરપૂર્યોને પોતાના ધરના કૂવા ઉપર પાણી ભરવાની ફરિયાદ આપી. જ્યોતિયાની નિશાળમાં લગભગ ૩૦૦, વિદ્યાર્થીઓ ભણતા અને શિક્ષકો આઠ હતા. કન્યાઓ તે વખતે એક પણ ન હતી. પહેલાં એ વર્ષ લગી કન્યાઓની થોડીક સંખ્યા હતી ખરી, પણ પાછળથી એ ઘટી ગઈ. આ નિશાળનો અભ્યાસ બરાબર વધતો નથી; કારણકે શિક્ષકો સારા મળી શક્યા નથી. એવો ઉલ્લેખ પણ છાપામાં આવેલા એક પત્રમાં છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૫ ની શાલમાં જ્યોતિયાની શાળા માટે સરકાર તરફથી મુકાન બાંધવાની શરતે જમીનનો એક ટુકડો આપાયો, અને પ્રમાણે ગંધાવવા માટે ૫૦૦૦ રૂ. દક્ષિણા ફંડમાંથી આપવાનું નક્કી કર્યું. પણ આ વખતે શાળા બંધ હતી, પણ આ જમીન સેક્રેટરીના કબજામાં હતી. પાછળથી લોકલફંડ કમિટી પાસેથી પુના મ્યુનિસિપાલિટી પાસે આ શાળા આવી, અને આ શાળાને સરકાર તરફથી જુદી મદદ મળવાની શરુઆત થઈ. હાલમાં આ બધી મિલકત ડીરેક્ટ કલેક્શન મિશન એ મંડળ પાસે છે. તે શાળા પણ આ મંડળની શાળામાં જ સમાવિષ્ટ થઈ છે.

શરિષાદ બંદાપ્રધ્યાયના પ્રયત્નો

બંગાળમાં અરપૂર્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિ પ્રથમ આદરતાર આ બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ હતા. ૧૮૪૦ માં તે કુળવાન બ્રાહ્મણ વંશમાં જ્ઞાનગરમાં જન્મ્યા હતા. ૧૮૬૫ માં તે બ્રાહ્મણ થયા ત્યારથી જ તે નીચ ગણ્યતા લોકો સાથે હળી જવા લાગ્યા. તેમણે મિત્રમાંના મજૂર લોકોની સાથે ચર્ચા કરીને એક દિવસની અને રાત્રિની એવી બે શાળાઓ ચલાવી; પણ તોફાની ગુંડાઓને એ વાત ન ગમવાથી તેમને તે બંધ કરવી પડી. પણ તેમણે પોતે આ શાળા માટે મુકાન બંધાવ્યાં ને ને શાળાઓ કાયમ કરી. બંગાળમાં કર્તાલિંગ પંથી નામનો એ ચાંડાળ વર્ગ લજનોનો ખૂબ શોખીન હતો. બાણુજી તે વર્ગમાં જન્મને લજનો સાંભળવા બેસતા. ૧૮૭૦ ની સાલમાં તેમણે આ લોકો માટે એક (કલમ) મંડળ કાઢીને તેમને વાચનની અભિરુચિ લગાડી. તેમને મદદપાન વગેરે દુષ્ટ ટેવોમાંથી ઉગાર્યા, ગંદાં લજન બંધ થયાં, ને આ લોકો સારિતક લજનો ગાઈ ધૈર્યની ઉપાસના બરાબર રીતે કરવા લાગ્યા. ૧૮૭૧ માં બાણુજી વિલાવત જવા ઉપડ્યા, ત્યારે મજૂરોએ અને અરપૂર્યોએ તેમને હાર્દિક સન્માનથી એક માનપત્ર આપ્યું. આ દીન જનોની સેવા

કરવાથી વિલાયતમાં પણ ક્ષિસ્ટલ શહેરની એક મિશનરી સંસ્થાએ બાબુજીનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. વિલાયતથી આવ્યા પછી તેમણે એક પૈસાની કિંમતનું એક છાપું કેવળ ગરીબોની જરૂરને પહોંચી વળે એટલા માટે ચલાવ્યું. તેની ૧૫૦૦૦ પ્રત બપતી. શિવનાથ શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાન પંડિત તેમાં લેખ લખતા.

શ્રીમાન લોકો પણ આ કામમાં ઠીક સહાનુભૂતિ બતાવતા. આ પછી તેમણે 'બારાનગર સમાચાર' નામનું એક સાપ્તાહિક છાપું પણ ચલાવ્યું. તેઓ ચાંડાલ ગણાતા લોકો સાથે જમતા. મહેતર લોકોનાં બાળકોની સેવા-શુશ્રૂષા અને સારવાર કરતા. સેવિંગ બેંકમાં તેમના પૈસા મૂકી આપી તેમને કરકસર શીખવતા. તેમની સર્વાંગ સુંદર ઉન્નતિ થાય તે માટે તેઓ ખૂબ પ્રયત્ન કરતા. આમના સિવાય બંગાળામાં નીચી કામો માટે ઉન્નતિના પ્રયત્નો બીજા કોઈએ કર્યા હોય, એમ જણાતું નથી.

ઉપરની માહિતી સીતાનાથ તત્ત્વજ્ઞપણે લખેલા ઇશિપાદ બાબુના ચરિત્ર પરથી લીધી છે. હોલ બંગાળામાં ગામેગામ ડિપ્રેસડ મિશનનું કામ ચાલે છે. પણ તેની ઉત્પત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં સ્થપાએલા મિશનમાં છે.

શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રયત્નો

વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ સુધારક છે. તેઓએ વખતોવખત રાજ્યમાં ખૂણે-ખોચે ફરીને અંત્યજ્ને, જંગલી અને ગુનેગાર ગણાતી જાતિઓની રિચિત પોતે જોઈ છે. નવસારી ખાંતમાં સોનગઢ પાસે ઢાણકા નામની એક કોમ છે. તે લોકોને મદારાજ સાહેબ મળ્યા આજ્યા ત્યારે સંતાપને ઝાડ પર લપાઈ ગયા. આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલાં આ લોકોને માટે બે બોર્ડિંગ અને એક ખેતીશાળા ખોલવામાં આવી હતી, જેનું પરિણામ પણ સારું આવ્યું છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત ધાર્મિક શિક્ષણ અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો પ્રબંધ હતો. એ બોર્ડિંગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એક પ્રાર્થના સમાજ પણ ચલાવેલી. એ શાળામાં બહુતાં વિદ્યાર્થીની અને વિદ્યાર્થીઓનાં લગ્ન કરી આપી તેમાંથી સારા નાગરિક બનાવવાનો વિચાર મહારાજાએ રાખેલો.

અસ્પૃશ્યની કેળવણી માટે એક જુદું ખાતું છે. તે ખાતાના મુખ્ય અધિકારી પંડિત આત્મારામ છે. તેમનો મોકલેલો સંક્ષિપ્ત હેવાલ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઈ. સ. ૧૮૮૩ થી અસ્પૃશ્યોમાં જુદી શાળાઓ ખોલવાનો આરંભ થયો. ૧૮૮૪ માં ૭, ને ૧૮૯૧ માં ૧૦ શાળાઓ ચર્ચ. હિંદુ શિક્ષકો મળવાનું અશક્ય હેખતાં મુસલમાન શિક્ષકોથી જ કામ ચલાવવું પડ્યું. અમલદારોની પણ સહાનુભૂતિ ઓછી હોવાથી અડચણો પડી આવી.

આને માટે મુંબાઈમાં એક મેડળ સ્થપાયું ને વડોદરામાં ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો પસાર થવાથી શિક્ષણનો પ્રચાર ખૂબ થયો.

વર્ષ	છોકરી છોકરાંની કન્યાશાળા બેગી શાળા.	વસતીશૃક	વસતીશૃકના વિદ્યાર્થી	બધા મળીને વિદ્યાર્થી
૧૮૮૪	૭	૦	૦	૦
૧૮૯૧	૧૦	૫	૩૯૦	૭૮૪
૧૮૯૩	૦	૦	૦	૧૨૯૩
૧૮૯૬	૨૧	૦	૦	૦

૧૯૦૬	૨૨	૦	૧	૫૦	૧૫૦૦
૧૯૧૦	૨૮૭	૫	૨	૦	૧૩૭૦૩
૧૯૧૫	૦	૦	૩	૦	૧૯૭૮૬
૧૯૨૧	૦	૦	૫	૦	૧૭૦૦૦

અંત્યજ્ઞેમાં ધર્મશિક્ષણ પ્રસરે એ હેતુથી તેમના પુરોહિતોના શિક્ષણ માટે એક ખાસ સંસ્કૃત પાઠશાળા ઉઘાડવામાં આવી, તે લાલુનારા ૨૫ અંત્યજ્ઞ વિદ્યાર્થીઓને દર મહિને ૨૦૮ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીવિતન આપ્યાં. એક અંત્યજ્ઞને ધારાસભામાં સભ્ય નીમ્યો. ૧૯૧૧ની સાલમાં શિક્ષણખાતામાં ૨૦૦, લશ્કરમાં ૧૯, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ૧૦, પોલીસમાં ૭, સર્વ ખાતામાં ૩ અને ખીળ ૩ મળીને ૨૪૨ અસ્પૃશ્ય લાઇઓ સરકારી નોકરીમાં હતા. વડોદરા કોલેજમાં અંત્યજ્ઞ માટે સ્કોલરશિપ છે, અંત્યજ્ઞ બોર્ડિંગમાં સંસ્કૃત ધર્મ-શિક્ષણ મળે છે. રાજમહેલમાં અંત્યજ્ઞ બાળકોને બોલાવીને ઉત્સવો કરવામાં આવે છે. ૧૭ વરસની એક અંત્યજ્ઞ અનાય બાલિકાનાં લગન એક ઉચ્ચ જાતિના સ્પૃશ્ય છોકરા સાથે કરવામાં આવ્યાં. વસતિગૃહમાં કન્યાઓને સર્વ જાતની ગૃહોપયોગી કેળવણી આપવામાં આવે છે. મિ. અમ્બેડકરને અમેરિકા મોકલીને કેલિફોર્નિયા મ્યુનિસિપલિટીમાં પી. એચ. ડી. થવાની જોગવાઈ કરી આપી. એક અંત્યજ્ઞને એલ. એમ. એસ. કરવાની સગવડ કરી આપી. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં લોકોનાં ટીકા ને વિરોધ મોટા પ્રમાણમાં સહન કરવા પડ્યાં. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા અલૌકિક મહાત્માને આજે આટલો વિરોધ સહેવો પડે છે. તો તે વખતે શુન્નરાત પ્રાન્તના લોકોએ કેટલો વિરોધ દર્શાવ્યો હશે, એ કલ્પી શકાય તેમ છે.

કર્નલ આર્લકોટ (ચિયોસોદિક્ક સોસાયટી મદ્રાસ), કર્નલ આર્લકોટ સોસાયટીના ૧૯૦૨ ની સાલમાં અધ્યક્ષ હતા. તેમણે “ પુષ્ટ પટાય ” નામની એક ચોપડી પ્રકટ કરી તેમાં ૧૭ થી ૨૩ પાનાંમાં નીચેનું નિવેદન છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે ઉપાય કરવાના હેતુથી તેમણે પોતાની શાળા એક ઝુંપડીમાં મદ્રાસ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં ખોલી. ખીજી શાળા ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં અને ત્રીજી ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં શરૂ કરી. ૧૯૦૧ ના રિપોર્ટમાં ત્રણે શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૩૪ (છોકરા ૩૮૪ અને છોકરીઓ ૧૫૦) ને શિક્ષકો ૧૬ હતા. શિક્ષણ આપતાં તેમના ધર્મની બાબતમાં જરાય હાથ નાંખવામાં નથી આવતો. શિક્ષણ આપીને તેમને ઉદ્ધાર કરવા સિવાય ખીજે કશોય ઉદ્દેશ સોસાયટીને નથી. આ શાળાનું કામ આજે પણ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં ચાલી રહ્યું છે.

રા. સા. કે. રંગરાવ મંગલોર

મદ્રાસ ઇલાકામાં ખાસ કરીને પશ્ચિમકિનારા ઉપર વમનારા અસ્પૃશ્યોનાં દુઃખ અમાપ છે. સ્પૃશ્ય મનુષ્યથી ૬૦-૭૦ શીટ દૂર અસ્પૃશ્યને રહેવું પડે, એવા પ્રાંતમાં અંત્યજ્ઞે માટે શાળા ખોલવાની થરુઆત ખૂબ મોડી થાય તેમાં કશી નવાઇ નથી. રા. સા. કે. રંગરાવ એમણે મંગલોરમાં પોતાની પહેલી શાળા ૧૮૯૪ માં અંત્યજ્ઞ માટે ઉઘાડી. લોકોએ એ માટે એમને અતિશય ત્રાસ આપ્યો, પણ દસ વર્ષમાં આ બધી અડચણો સહન કરી શાળાની ખૂબ પ્રગતિ કરી. સરકારની સહાયથી તેઓ પોતાની સંસ્થા માટે મકાન, જમીન, ઉદ્યોગશાળા ને રહેવાનાં મકાનો વગેરે ખરી વિકાસમયી પ્રગતિ કરી શક્યા. તે કામ માટે તેમને વીસ એકર જમીન સરકાર તરફથી, મળી. મુંબાઈની નિ. સા. સંસ્થા (મિ.

શિંદેએ ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં સ્થાપેલી) સાથે આ શાળા જોડાયા પછી તે દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે આગાદ બનતી જાય છે.

બ્રિટિશ સરકાર ને ખ્રિસ્તી મિશનના પ્રયત્નો

સરકારના અને મિશનરીઓના પ્રયત્નો તો બહુજીતા છે. એમના કામમાં આવેલી હરકતો એ પ્રકારની હતી. નોકરશાહીની નવાગશાહી પદ્ધતિ અને મિશનરીઓની ધર્મોન્તર કરવાની વૃત્તિ. આ એ મોટી હરકતો હતી. આ હરકતો ન હોત તો આ બંને પ્રયાસ મળીને અથવા માત્ર હિંદી સરકારને હાથે આ પ્રશ્ન ક્યારનો ય ઉકલી ગયો હોત. મદ્રાસ તરફના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ રોમન કેથોલીક પંથને માનનારા માત્ર ખ્રિસ્તી અનુયાયીની સંખ્યા વધારવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોવાથી અસ્પૃશ્યોને ધર્મોન્તર કરાવી પાછા પોતાની હાલકી કોટીમાં જ તેમને રાખી તેમને નીચા ગણે છે. તેમના ધર્મથી આ વિરુદ્ધ હોવા છતાં તેઓ આ કામ ધર્મ પ્રસારવાના ગાંડા મોહથી કરે છે. આથી અસ્પૃશ્યોને બંને માર્ગો-હિંદુઓ તરફનો અને ખ્રિસ્તીઓ તરફનો-બંધ થઇ ગયા છે. ખ્રિસ્તીઓમાં હાલમાં જે રાષ્ટ્રીય ચળવળ શરૂ થઈ છે તે ચાલુ રહે ને કેંગ્રેસ વધારે કાર્ય કરવાની વૃત્તિવાળી થાય તો આ ખ્રિસ્તી અસ્પૃશ્યો વળી પાછા હિંદુ ધર્મમાં આવે, એવો પૂરો સંભવ છે.

અંગ્રેજ રાજકારણારમાં અંત્યજને મોટી તેમ જ નાની નોકરી મળે તો ય આ અસ્પૃશ્યતાનો ન્યાય સહેલાઈથી દૂર થઇ જાય; પણ આ બાબતમાં કાંઈનો દોષ કાઢવાને બદલે પોતાનો જ દોષ કાઢવાની ખાસ જરૂર છે.

વિઠ્ઠલ રામજી શિન્દે

આ મહારાષ્ટ્રના અસ્પૃશ્યોદ્ધારક ક્રાંતિકર્મી જન્મ્યા (૧૮૭૩): ૧૮૯૮ માં તેમણે ફર્ગ્યુસન કોલેજમાંથી બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી વિદ્યાવત જર્મ ધર્મ અને સમાજ-શાસ્ત્રોના અભ્યાસ ઓક્સફર્ડ વિદ્યાલયમાં કરીને સ્વદેશમાં ૧૯૦૩ માં પાછા આવ્યા. આવીને તેમણે 'ડિપ્રેસડ ક્લાસીઝ મિશન સોસાયટિ ઓફ ઇન્ડિયા' એ નામની સંસ્થા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ૧૯૦૩ માં મહારાજા ગાયકવાડની આજ્ઞાથી વડોદરા રાજના કામની તપાસ કરી તેમણે રિપોર્ટ કર્યો, સ્થળનાઓ કરા. તે પછી એજ વર્ષ મુંબાઇની પ્રાર્થના સમાજમાં પ્રચારક તરીકે તેમણે આખા દેશનો પ્રવાસ કર્યો ને અસ્પૃશ્ય જંગલી અને શુનેગાર કામની પ્રત્યક્ષ માહિતી લીધી. ૧૯૦૫ થી દિંદના સેન્સસ રિપોર્ટમાંથી આ લોકોની સંખ્યાની તુલનાત્મક માહિતી મેળવીને તેમણે વ્યાખ્યાનો આપી પોતાનો અનુભવ લોકો સમક્ષ મૂક્યો. મુંબાઇના પ્રાર્થનાસમાજોની મદદથી તેમણે પોતાની પહેલી શાળા બરસમાં ઉઘાડી. ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૨ સુધીની બંધી કેંગ્રેસોમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણના પ્રયત્નનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તેમણે બાગ લીધો ને બંને તરફો પ્રચાર કર્યો. આ બધે ઠેકાણે તેમણે સ્વતંત્ર પરિષદો મેળવી ને સ્થાનિક મદદ મેળવી તેને ઠેકાણે મિશનની શાળાઓ પણ ચાલુ કરી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યક્ષ કામ કરનારી સંસ્થા આર્ય સમાજની હતી, ને અંગાળમાં પાલ સમાજની સંસ્થા આ કાર્ય કરવા તૈયાર હોવાથી માત્ર દક્ષિણ અને પશ્ચિમ-હિંદમાં કાર્ય કરવાનું મિશનને માથે આવી પડ્યું. તે ને તે ઠેકઠેકાણે શાખાઓ ખોલીને યથાશક્તિ કર્યું. તે મઠે પ્રાન્તિક અને જિલ્લાની શાખાઓ ઉઘાડવામાં આવી જેઓ મુખ્યસ્થ સંસ્થાની દેખરેખ નીચે કામ કરતી હતી. ૧૯૧૨ સુધી તેની ઘટના સામાન્ય બનાવવામાં

આવી. પૈસા અને લાગણીના પ્રમાણમાં બધે કામ ઓછુંવતું થયું અને પાછળથી મદ્રાસની કેટલીક સંસ્થાશાખાઓ તો સ્વતંત્ર પણ થઈ. હાલમાં આ ભારતી મિશનની મધ્યવર્તી સમિતિના તાબામાં માત્ર પાંચ મુખ્ય શાખાઓ ચાલુ છે. તેમનો પ્રત્યક્ષ કારભાર રથાનિક કમિટિ ચલાવે છે. મુંબાઈ મહારાષ્ટ્ર (પુના) ક્ષણિક (હુબલી) મધ્ય પ્રાન્ત વરાહ (નાગપુર) તામીલ (બંગલોર)માં એમના કામનો રિપોર્ટ પ્રકટ થયા કરે છે. આ મિશનના કામને હવે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ મળેલું છે, અને તેનું વ્યવસ્થિત કાર્ય આખા ભરતખંડમાં ચાલુ થયું છે. સેક્રેટરી મિ. શિંદેએ કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં મિસિસ બીસેન્ટ તાર કરી અરપૂર્યોને લાગતો કચવ પસાર કરાવ્યો. ને-તેની બીજી સાલમાં નાગપુરમાં પણ તેજ કરાવતો સમાવેશ અસહકારના કચવમાં કરવામાં આવ્યો. ને તેનો ઉલ્લેખ મહાત્મા ગાંધીજીએ ખાંસ કર્યો. પાછળથી ગોદ-રેજ શેઠે દોહલાખની સખાવત અરપૂર્યતાનિવારણના કામ માટે કોંગ્રેસને આપી. તેની સહાયથી અરપૂર્યોદ્ધારનું કામ ઠેકઠેકાણે ચાલી રહ્યું છે. ખાસ કરીને રૂટિયા ચલાવી અરપૂર્યોને આ તરફ ખેંચવાના પ્રયત્ન ચાલુ છે. ને ઠેકઠેકાણે તેમને મોંઝે આશ્રમમાં ફવા રસ્તા શાળાઓ વગેરે જાતની સગવડ અંત્યજને માટે થઈ રહી છે. મહાત્મા ગાંધીજીની દેખરેખ નીચે આખા ગુજરાતમાં આ કામ જોરાવર ચાલી રહ્યું છે. ગાંધીજીએ જોટલી આ ચળવળને ધપાવી છે, તેટલી પ્રગતિ દોષ પણ કરી શક્યું ન હોત. આખા દેશમાં આ પ્રવૃત્તિનાં બીજા ફેલાયાં છે. ઠેકઠેકાણે અરપૂર્યો પોતાના હક્ક માટે લડે છે. મંદિરપ્રવેશ માટે, સત્યાગ્રહ કરે છે. વળી ન્યાં મંદિરો તેમના પ્રવેશ માટે બાંધવામાં આવે છે ને સામાન્ય જનતાની સહાનુભૂતિ પણ એ અંત્યજને તરફ થઈ છે. આ બધાનું માન મહાત્મા ગાંધીજીને છે.

કામની દિશા

અત્યાર સુધી કોંગ્રેસ કલાસીક મિશનની સ્થાપના પહેલાંની પ્રવૃત્તિ વિષે કહ્યું. પહેલાંના કામની મુખ્ય દિશા શિક્ષણનો પ્રચાર કરીને તે દ્વારા એ વર્ગની ઉન્નતિ કરવાનો જ હતો. પણ આ મિશનની દિશા અથવા ઉદ્દેશ મુખ્યતઃ અરપૂર્યતાનિવારણ છે ને તે માટે આ વર્ગ માટે શિક્ષણનો પ્રચાર સ્વાભાવિક ને વૈયક્તિક સુધારો ને ઉદાર દિંદુ ધર્મનો પ્રચાર, ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ, રાજકીય હક્કનું યોગ્ય જ્ઞાન ઇત્યાદિ વખતોવખત સહે તે બધા ઉપાય કરી જોવાનો છે. આ રીતે મિશનનો પાયો ઝીંકાયો છે તેથી, ને તેની પ્રવૃત્તિ વિરાજ હોવાથી લોકોએ ને સરકારે તેને ખૂબ ટેકા આપ્યો. એટલું જ નહિ પણ જૂના અને નવા વિચારના લોકોને અરપૂર્યતાનિવારણ એ રાષ્ટ્રીય કામ છે એવી ખાતરી થઈ છે. આ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી મિશનની કાર્યપદ્ધતિ યશસ્વી થઈ એમ કહેવું જોઈએ; છતાં બધી રીતે સફળતા મેળવવા હવે કામ કરવું પડશે. નિરાજમાં પાણી ને ફવા, મંદિરોમાં આ લોકોને રસ્તો મળે તે માટે કોંગ્રેસ, કાઉન્સિલ, મ્યુનિસિપાલિટી, દિંદુ-સમાજ, ધર્મ પરિષદો અને ગ્રંથાલયો એ સૌએ આજ્ઞી વધારે સારા પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે.

મિશનને વિકાસ

ઉપર્યુક્ત પ્રયત્નો ચાલુ માટે મિશને પણ પોતાના કામનો પ્રચાર અને પદ્ધતિ વખત પ્રમાણે બદલી છે. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં પુનામાં સર ડૉ. જાન્સનના પ્રમુખપણા નીચે આ મિશને જે પહેલી મોટી અરપૂર્યતાનિવારણ પરિષદ યોજાવી તેમાં આગેવાનો શ્રી

શંકરાચાર્ય કુર્તુકાટી સંસ્થાનિક (ધ્યાનશાળ) વગેરે જૂના વિચારના લોકોએ પણ ભાગ લીધો. બધા લોકોએ ફંડમાં સહાય કરી. બધી જાતના લોકોએ બધા પ્રાન્તોમાંથી આવીને આ પરિપક્વ સફળ બનાવી હતી, સહભોજન થયું. નેમાં અસ્પૃશ્યો સાથે ઉચ્ચ ક્રમના લોકોએ પણ ભાગ લીધો.

જનરલ સેક્રેટરીએ તે વખતે હિંદના ભાગોમાં કામ કરી રહેલી સંસ્થાની માહિતી આપી હતી. તે આ પ્રમાણે છે:—૨૩ શાળા, ૫૫ શિક્ષકો, ૨૧૦૦ વિદ્યાર્થી, ૫ બોર્ડિંગ, બીજી બાર સંસ્થાઓ અને પાંચ આશ્રમ સેવાભાવી પ્રચારકો સાથે આ સંસ્થા કામ કરતી હતી. વાર્ષિક ખર્ચ ૨૪૪૫ રૂ. જેટલો છે. આ સિવાય બંગાળામાંની સંસ્થા સાથેના અપ્રત્યક્ષ સંબંધ પણ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.

આ પછી લગભગ છ વરસ પછી એટલે ૧૯૧૮ માં શ્રી. સર સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રમુખપદ નીચે મિશનની બીજી એટલે અખીલ ભારતીય અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પરિપક્વ ભરાઈ ને વખતે પરિપક્વમાં લો. તિલક, મિસીસ બીસેન્ટ, મહાત્મા ગાંધીજી વગેરે આગેવાનોએ ભોળાં લીધો હતો.

તે વખતે ૩૮૦ ઉચ્ચ હિંદુઓએ પોને વ્યક્તિશઃ અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરશે, એવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી. એ વખતે લોકોમાંથી જાણવેલું કે રાષ્ટ્રીય સભાએ જ અંત્યજનો પ્રતિ હાથ લેવો જોઈએ ને બીજે જ વર્ષે કેમ્બ્રિજમાં તે ઠરાવ કલકત્તામાં પસાર થઈ શક્યો. ગાંધીજીએ તો એ પ્રતિજ્ઞા ધેર ધેર પહોંચાડ્યો. x

જીવનવ્રત

[આશ્રમવાસી યતાં ગાંધીજીએ નીચેની ભાવના અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પ્રતિપાલન રાખી હતી.]

આ પ્રતિ પણ અસ્વાદ્યતની જેમ મનું છે અને કંઈક વિચિત્ર પણ લાગે. જેટલું વિચિત્ર છે તેના કરતાં વધારે આવશ્યક છે. અસ્પૃશ્યતા એટલે આભડછેટ; અને અખા ભગતે કીક ગાયું છે કે 'આભડછેટ અદેકેરું અંગ.' એ ન્યાત્યાં ધર્મમાં ધર્મને નામે કે બહાને વિધ્ન નાખ્યા જ કરે છે અને ધર્મને કલુષિત કરે છે. જો આત્મા એક જ છે, ધર્મ એક જ છે તો અસ્પૃશ્ય કાઈ નથી. જે રીતે ટેલગીને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે પણ અસ્પૃશ્ય નથી, તે રીતે મૃત દેહ પણ અસ્પૃશ્ય નથી; એ માન ને કરણને પાત્ર છે. મૃત દેહનો સ્પર્શ કરી કે તેલ ચોળી અથવા હજમત કરી કરાવી નાહીએ છીએ તો તે કેવળ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ. મૃત દેહનો સ્પર્શ કરી કે તેલ ચોળી ચોળાવી ન નદાય તે ભલે ગંદા કહેવાય; ને પાતકી નથી, પાપી નથી. એમ નો ભલે માતા બચ્ચાનું મેલું ઉપાડ્યા પછી સ્નાન ન કરે અથવા હાથપગ ન ધૂએ ત્યાં મુઘી અસ્પૃશ્ય હોય, પણ બચ્ચું ગેસ કરતું તેને અડશે તો તે નથી અજાણતું કે નથી તેના આત્મા મલિન થવાનો.

x શુભશાસ્ત્રી જ્ઞાનકોષ (ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૧) બીજી વિભાગ પૃ. (અ) ૭૫૮ થી [અ] ૭૫૨

પણ જે તિરસ્કારરૂપે ભંગી, દેડ, ચમાર ઇત્યાદિ નામે ઝાળખાય છે એ તો જન્મે અરપૂશ્ય ગણાય છે. ભલે તેણે સેકડો સાણથી વર્ષો લગી શરીર ચોળ્યું હોય, ભલે તે વૈષ્ણવનો પોશાક પહેરે, માળાકંડી રાખે, ભલે તે ગીતાપાઠ રોજ કરે ને ધંધો લેખકનો કરે તો યે અરપૂશ્ય છે. આમ જે ધર્મ મનાય કે આચરણ તે ધર્મ નથી, અધર્મ છે ને નાશને યોગ્ય છે. આપણે અરપૂશ્યતાનિવારણને વ્રતનું સ્થાન આપીને એમ માનીએ છીએ કે, અરપૂશ્યતા હિંદુધર્મમાં પેસી ગયેલો સડો છે, વહેમ છે, પાપ છે, ને તેનું નિવારણ કરવું પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે, તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી જે તેને પાપ માને છે તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, અને કંઈ નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ધર્મ સમજીને સમજદાર હિંદુ પ્રત્યેક અરપૂશ્ય ગણાતા ભાઈબહેનને અપનાવે. તેનો હેતુ સેવાભાવે સ્પર્શ કરે, સ્પર્શ કરી પોતાને પાવન યથેલ માને, 'અરપૂશ્ય'નાં દુઃખો દૂર કરે, વર્ષો યયાં તેમને કચડી નાખવામાં આવેલ છે તેથી તેમનામાં જે અઘાનાદિ દોષો પેસી ગયા છે તે ધીરજપૂર્વક દૂર કરવામાં તેમને મદદ કરે, અને આમ ખીજા હિંદુને કરવા મનાવે, પ્રેરે. આ દૃષ્ટિએ અરપૂશ્યતાને નિહાળતાં તેને દૂર કરવામાં જે ઐહિક કે રાજનૈતિક પરિણામો રહ્યાં છે તેને વ્રતધારી તુચ્છ ગણુશે. તે કે તેનું પરિણામ આવે અથવા ન આવે, છતાં અરપૂશ્યતાનિવારણને વ્રતરૂપે આચરનાર ધર્મ સમજી અરપૂશ્ય ગણાતાંને અપનાવશે. સત્યાદિ આચરતાં આપણે ઐહિક પરિણામનો વિચાર ન કરીએ. સત્યાચરણ તે વ્રતધારીને સાર એક યુક્તિ નથી, એ તો તેના દેહની સાથે જડાયેલી વસ્તુ છે, તેનો સ્વભાવ છે; તેમ અરપૂશ્યતાનિવારણ તે વ્રતધારીને છે. આ અરપૂશ્યતાનું મહત્ત્વ સમજ્યા પછી આપણને માલૂમ પડશે કે એ સડો કેવળ દેડભંગી ગણાતાં વિષે જ દાખલ થઈ ગયો છે એમ નથી. સડાનો સ્વભાવ છે કે પ્રથમ રાઇના દાણા જેટલો લાગે છે, પછી પહોડનું સ્વરૂપ પકડે છે, ને છેવટે જેમાં પ્રવેશ કરે છે તેનો નાશ કરતો રહે છે; તેમ અરપૂશ્યતાનું છે. આ આલડછેટ વિધર્મી પ્રત્યે આવી છે, અન્ય સંપ્રદાયો પ્રત્યે આવી છે, એક જ સંપ્રદાયની વચ્ચે પણ પેસી ગઈ છે, તે એટલે સુધી કે કેટલાક તો અરપૂશ્યતાને પાળતાપાળતા પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ થઈ પડ્યા છે. પોતાનું જ સંભાળતાં, પોતાને પંપાળતાં, નાહતાંધોતાં, ખાતાંપીતાં નવરા જ થતા નથી. ઇશ્વરને નામે ઇશ્વરને બૂલી પોતાને પૂજતા થઈ ગયા છે. એટલે અરપૂશ્યતાનિવારણ કરનાર દેડભંગીને અપનાવીને સંતોષ નહિ માને; તે જીવમાત્રને પોતામાં નહિ જુએ ને પોતાને જીવમાત્રમાં નહિ હોમી દે ત્યાં લગી ચાંત યશે જ નહિ. અરપૂશ્યતા નિવારવી એટલે જગતમાત્રની સાથે મૈત્રી રાખવી, તેના સેવક થવું. આમ જોતાં અરપૂશ્યતાનિવારણ અહિંસાની જોડી બની જાય છે ને વસ્તુતઃ છે જ. અહિંસા એટલે જીવમાત્ર પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ. અરપૂશ્યતાનિવારણનો પણ એ જ અર્થ છે. જીવમાત્રની સાથેનો ભેદ મટાડવો તે અરપૂશ્યતાનિવારણ. આમ અરપૂશ્યતાને જોતાં તે દોષ થોડાંધણે અંશે જગતમાં વ્યાપક છે ખરો. અહીં આપણે તેને હિંદુધર્મના સગરૂપે વિચાર્યો છે, કેમકે તેણે હિંદુધર્મમાં ધર્મનું સ્થાન ઝડપ્યું છે, ને ધર્મને બદાને લાખો કે કરોડોની સિધ્ધિ ગુલામના જેવી કરો મૂકી છે.

ગોળમેજીમાં પ્રતિજ્ઞા

“બીજી નાની કામેળી માગણી હું સમજી શકું છું, પણ અંત્યજો વતી કરવામાં આવેલી માગણી એ મારે મન ‘સૌથી નિર્દય ધા’ છે કે અરપૂરપતાનું કલંક કાયમ રહેવાનું છે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે પણ હું અંત્યજોના સાચા હિતને વેચી ન ખાઉં. હું પોતે અંત્યજોના વિશાળ સમુદાયનો પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરું છું. અહીં હું મહાસભાની વતી નથી બોલતો, પણ મારી પોતાની વતીથી બોલું છું, અને દાવો કરી કહું છું કે તમામ અંત્યજોના મતની ગણતરી કરવામાં આવે તો મને તેમનો મત મળે અને મારું નામ પહેલું આવે. અને હું હિંદુસ્તાનને એક છેડેથી ખીજા છેડા સુધી અંત્યજોને કહેવા જઈ કે જીવંત મતદાર મંડળ અને અલગ ખેડેકા એ અરપૂરપતા જે તેમનું નહિ પણ સનાતન હિંદુ ધર્મનું કલંક છે તે દૂર કરવાનો ઉપાય નથી.

તમારા પત્રક પર અને અમારા વસ્તીપત્રકમાં અંત્યજોનો જીવો વર્ગ ગણાય એમ અને ઇન્જીલા નથી. શીખો હમેશાં શીખ રહે, મુસલમાનો હમેશાં મુસલમાન રહે, યુરોપિયનો હમેશાં યુરોપિયન રહે, પણ અંત્યજો હમેશાં અરપૂરપ રહેશે!

અરપૂરપતા જીવે એના કરતાં તો હિંદુધર્મ રસાતાળ જાય એ હું બહુ વધારે ઇચ્છું. તેથી ડૉ. આંબેડકર વિષે અને અંત્યજોનો ઉદ્ધાર કરવાની તેમની ઇન્તેજારી વિષે મારો આદર હોવા છતાં, તેમની શક્તિ વિષે મને પૂરો આદર હોવા છતાં મારે નમ્રતાથી કહેવું જોઈએ કે આ ઘોર અન્યાય તેમજો સહન કર્યો છે અને કદાચ તેમને જે કડવા અનુભવો થયા હશે તેને લીધે તેમની વિવેકશક્તિ ક્ષુબ્ધિત થયેલી છે. આમ કહેવું પડે છે તેનું મને દુઃખ થાય છે, પણ એ ન કહું તો અંત્યજોનું હિત જે મને પ્રાણ સમાન વહાલું છે તેને હું બેવકા નીવડું. આખા જગતના રાજ્યને સારું હું તેમનું હિત જતું ન કરું. હિંદુસ્તાનના તમામ અંત્યજોની વતી ડૉ. આંબેડકર બોલવા જાય છે ત્યારે તેમનો દાવો યોગ્ય નથી એમ હું કહું છું, અને તે પૂરતી જવાબદારીના ભાનથી કહું છું. એનાથી હિંદુ ધર્મમાં જે ભાગલા પડશે તે મારાથી જોયા જાય તેમ નથી. અંત્યજો, ઇસ્લામ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારે તેનું મને દુઃખ નથી. એ હું સહન કરું, પણ ગામડાંમાં હિંદુઓના બે ભાગલા પડે તો હિંદુ સમાજની જે દયા થાય તે મારાથી સહી જાય એમ નથી. જે અંત્યજોના રાજદ્વારી હકોની વાત કરે છે તેઓ હિંદુસ્તાનને ઝાળખતા નથી અને હિંદુ સમાજ આજે ટેવી રીતે રચાયેલો છે તે જાણતા નથી; તેથી હું પૂરેપૂરા ભારપૂર્વક કહું છું કે આ વસ્તુનો વિરોધ કરનાર હું એકલો હોઉં તોપણ હું એનો જીવંત જોખમ પણ વિરોધ કરીશ.”

વાંચ્ય ઐતિહાસિક પત્રો

૧

મહાત્મા ગાંધીજીનો પહેલો પત્ર

ચરવડા મંદિર

૧૧ મી માર્ચ ૧૯૩૨

વહાલા સર રોંગ્થુઅલ,

ગોળમેજી પરિષદમાં જ્યારે લઘુમતીઓના દાવાની વાત ચર્ચાઈ ત્યારના મારા બાપજીમાં અંતે મેં કહેલું કે પંજાત વર્ગોને જુદા મતદારસંઘો આપવાની વાતનો હું જીવતા જોખમે પણ વિરોધ કરીશ, એ વાત કદાચ આપને યાદ હશે જ. એ વાક્ય હું એ પંજાતી ધૂનમાં કે બાપજીની ખુબી માટે જોત્યો નહોતો જ. એ તો મારું ગંભીર નિવેદન હતું.

એ નિવેદન ઉપર જ મદાર બાંધી દિંદ પાછા વળ્યા ત્યાં જુદા મતદારસંઘો વિરુદ્ધ જાહેરમત ફળવવાની મને આશા હતી; પંજાત વર્ગો માટે તો એટલું હું જરૂર કરત, પરંતુ તેમ થવાનું નહોતું.

જો વર્તમાનપત્રો મને વાંચવા મળે છે તે ઉપરથી મને જણાય છે કે, સરકાર ગમે તે પણ પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરશે. એક વાર મને એમ વિચાર આવેલો કે, એ નિર્ણય દ્વારા પંજાતવર્ગો માટે જુદા મતદારસંઘો સ્થાપવાના થાય તો મારી પ્રતિષ્ઠા પાળવા મારે શાં પગલાં લેવાં તેનો નિર્ણય ત્યારે કરવો; પરંતુ પ્રથમથી ખબર આપ્યા શિવાય મારે કંઈ પણ પગલું લેવું તે બ્રિટિશ સરકારને અન્યાય કરવા જેવું મને લાગે છે. મારા નિવેદનને હું જોટલી અગત્ય આપું છું તેટલી એમણે ન પણ આપી હોય એ તદ્દન સ્વઘાવિક છે.

પંજાત વર્ગો માટે જુદા મતદારસંઘો સ્થાપવામાં આવે તે સામે મારે જો વાંધાઓ છે તે જણાવવાની મને જરૂર જણાતી નથી. હું જાતે જ પંજાત વર્ગોનો છું, એવું જ મને લાગે છે. બીજાઓના દરતાં એમનો દાવો છે જ જુદા પ્રકારના પાયા પર ચણાયેલો છે. એમને ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વ મળે તેની વિરુદ્ધ હું નથી; જોઈતું બીજાઓને માટે મત આપવાની લાયકાત માટે આકરી કસોટી હોય છતાં પણ પંજાતવર્ગોમાંનાં એકેએક પુખ્ત વયનાં શ્રીપુરુષનાં નામ ફળવણી કે મિલકતની લાયકાત ધ્યાનમાં લીધા સિવાય મતપત્ર-કર્માં દાખલ કરવામાં આવે એવા મતનો હું છું; પરંતુ રાજકીય દૃષ્ટિએ ગમે તેમ હોય છતાં જ જુદા મતદારસંઘો તેમને તેમ જ હિંદુત્વને નુકસાનકર્તા છે, એમ હું માનું છું. જુદા મતદારસંઘોથી એમને કેટલું નુકસાન થશે તે જરાજર સમજવા એ લોકો હિંદુઓમાં કેરી રીતે બગી ગયેલા છે અને હિંદુઓને તેમને કેટલો આશ્રય લેવો પડે છે, એ જણવાની ખાસ જરૂર છે. હિંદુત્વને તો જુદા મતદારસંઘો ચૂરેચૂરા કરી ઊત્તમિત્ત બનાવી દશે. એટલે

હું તો પછાતવર્ગના પ્રશ્નને ધાર્મિક ને નૈતિક અગત્ય આપું છું. એની રાજકીય અગત્ય મહત્ત્વની તો છે જ; પણ ધાર્મિક ને નૈતિક બાલુ તપાસતાં એ નજીવી બની જાય છે. છેક નાનપણથી આ લોકોની રિચિતિમાં હું રસ લાઇ રહ્યો છું અને એકથી વધારે પ્રશ્નોએ એમને માટે મેં જીવનસર્વસ્વ સમર્પણ કરી દીધું છે એ ધ્યાનમાં રાખી, આપે મારી લાગણીઓ વિચારવી પડશે. માત્ર ગૌરવ સેવા જ હું આ વાત લખતો નથી. આજ સંક્રાંતિથી હિંદુઓએ પછાતવર્ગોને જાણીબૂઝીને હીણુપત લગાડી છે તે કંઈક ધોષ નાખવાને તેમનું કાર્ષ્ણ્ય પણ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત સમર્થ નથી. પરંતુ જુદા મતદારશ્રેણી એવું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી, તેમ જ હીન દયામાં પછાતવર્ગો કચરાઇ રહ્યા છે તેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો એ સાચો ઉપાય પણ નથી.

∴ એટલે જ હું નામદાર સરકારને ખૂબ જ વિનયપૂર્વક જાહેર કરવાની જરૂર જોઈ છે કે, જો તેઓ પછાતવર્ગો માટે જુદા મતદારશ્રેણી સ્થાપશે તો મારે-મરણપર્યંત ઉપવાસ કરવા પડશે જ.

હું કેદી છું એ પરિસ્થિતિમાં માફ આ પગલું સરકારને મૂંઝવણમાં મૂકી દેશે, એ દૃઢભરી વિગત હું બરાબર સમજું છું. રાજકીય ક્ષેત્રમાં, આવી ધૂની રીતો મારા જેવી પરિસ્થિતિમાં મુકાયા છતાં દાખલ કરવી એ ખરાબ નહિ તો ધૂણીને અધિક્તા લાગશે એ પણ હું જાણું છું. બચાવમાં હું તો માત્ર એટલું જ કહીશ કે માફ આ પગલું મારે-માટે માત્ર પદ્ધતિ નથી; એ તો મારા અસ્તિત્વનો જ એક ભાગ છે. મારા આત્માનો એ અવાજ છે. એને હું નકારી શકું જ નહિ : પછી ભલે, ડહાપણ માટે જે કાંઈ પ્રતિજ્ઞા હોય તે હું ખોધ બેસું.

મને કેદમાંથી છોડી મૂકવામાં આવે તેથી ઉપવાસ કરવાનું માફ કર્તવ્ય ઓસરી જતું નથી જ.

મારી બધી જ બીક જોડી નીવડે એવી હું આશા રાખું છું. પછાતવર્ગો માટે જુદા મતદારશ્રેણી સ્થાપવાનો બ્રિટિશ સરકારનો હેતુ ન પણ હોય.

મારા મનની બીજ એક વાત પણ અહીં સ્પષ્ટ કરી સેવા દો. એથી પણ કદાચ મારે ઉપવાસ પર જવું પડે. સરકારે ત્રાસનીતિ અખત્યાર કરી છે. એથી મને બલિદાન આપવા ફરી પડવા જેટલો આઘાત કંઈ પણ લાગશે તે હું અત્યારે કહી શકું તેમ નથી. પરંતુ ત્રાસનીતિ યોગ્ય સીમા વટાવી જતી હોય તેમ મને જણાય છે. સરકારી જુદમ દેશ-ભરમાં વ્યાપી ગયો છે. અંગ્રેજ અને હિંદી અમલદારો પશુતા પામી રહ્યા છે. પોતાનાં જ ભાંડુઓ તરફનું માનુષી કર્તવ્ય પણ ભૂલી જઈ પ્રજાને બેવશ નીવડવાના સદ્ગુણ માટે સરકાર પારિતોષિક આપી હિંદીઓને બગાડી મૂકે છે. હિંદીઓ દળાઈ પણ ખૂબ ગયા છે. સ્વતંત્ર વાણી પર પ્રતિબંધ મુકાયો છે. કાયદા ને વ્યવસ્થાને નામે ગુંડાશાહી ચડે થઈ છે. દેશસેવા માટે બહાર પડતી બહેનોને પોતાનું-ચિયળ લૂંટાવાની પણ ધારતી રહે છે.

મહાસભાએ સ્વતંત્રતાની ધગથ જમાવી છે તેને દબાવી દેવા આ બધા માર્ગો સેવામાં આવે છે એમ મને લાગે છે. સામાન્ય દાયદાના સવિનય ભંગ માટે દંડવામાં ત્રાસનીતિ ખતમ થતી નથી. એ નીહિતી જાણી જોઈને પ્રજાનું અપમાન કરવા આપખુદીએ બનાવેલા નવા કાયદાનો ભંગ કરવાને લોકો પ્રેરાય છે.

આ બધાં જે કાર્યો વિશે હું વાંચું છું તેમાં પ્રગતંત્રનો તો મને અંશ પણ જણાતો નથી. તમારું પ્રગતંત્ર ઉપરછહું ને પોઢળ છે, એ મારા અભિપ્રાયને મારી ઇચ્છેડની છેલી મુલાકાતે ટેકા જ આપ્યો છે. ગંભીરમાં ગંભીર બાબતમાં પણ માત્ર ગણીગાંડી વ્યક્તિઓ જ નિર્ણય આપે છે : પાર્લામેન્ટને તો ત્યારે પૂછવામાં પણ નથી આવતું. તેમ છતાં ય પાર્લામેન્ટનાં સભ્યો પછીથી પોતે શું કરે છે તેનો કાંઈ પણ ખ્યાલ ક્યોં સિવાય એવા નિર્ણયોને મેંજુરી આપે છે. ઇંગ્લેન્ડની બાબતમાં, ઇસ્ટી સન ૧૯૧૪ ના યુદ્ધમાં કે દ્વિતી બાબતમાં પણ એ જ દશા છે. પ્રગતંત્ર ગણાતા રાજ્યતંત્રમાં ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળી પ્રાચીન પ્રગ્નના વિધિને ઘડવાની એક જ વ્યક્તિને અનિયંત્રિત સત્તા હોય અને એના નિર્ણયોનો વિનાશક શસ્ત્રો દ્વારા અમલ કરવામાં આવતો હોય એ વિચારની સામે મારો આપ્યો આત્મા બમૂકી બેઠે છે. એમાં મને તો પ્રગતંત્રનો સાફ નકાર સમજાય છે.

અને આ ત્રાસનીતિથી બન્ને પ્રગ્નનાં ઊંચાં મન વધારે ઊંચાં થયા વિના રહેશે જ નહિ. એ ન બને એ માટે મારી શક્તિથી ને મારી જવાબદારીથી હું શું કેરી શકું તેમ છું ? સત્યાગ્રહ અટકાવવાથી એમ થવાનું નથી. એ તો શ્રદ્ધાની વાત છે. હું તો સ્વભાવથી જ પ્રગતંત્રવાદી છું. રાજતંત્રની ઇચ્છાને આધીન બનાવવા શારીરિક બળ વાપરવામાં આવે એ વાતથી મારો પ્રગતંત્રનો આદર્શ નિરાશો જ છે. શારીરિક બળની જરૂર પડે અગર તો એવું કાર્ય યોગ્ય ગણાય ત્યાં શારીરિક બળને બદલે વાપરવા જ સત્યાગ્રહ યોગ્યભી છે. એ દેહદમનની ગોળના છે. અમુક સંયોગોમાં તો સત્યાગ્રહીએ આમરણાત ઉપવાસ કરીને પણ પ્રાર્થના કરવાનું ઘટે. મારે માટે હજી એ ઘડી આવી નથી. એવું પગથું ભરવા મારા આત્માનો સ્પષ્ટ આદેશ હજી મને મળ્યો નથી. પરંતુ મારા આત્માને અકળાવી મૂકવા પૂરતા અર્ધપ્રય બનાવો બહાર બની રહ્યા છે : એટલે પહાતવર્ગો માટે ઉપવાસ પર જવાની જરૂર પડે એ વાત તમને લખતી વખતે એવા ઉપવાસ માટે બીજી દિશાએથી પણ સંભવ છે એ વાત હું તમને જાહેર ન કરું તો કીક ન લેખાય એમ મને લાગ્યું.

તમારી સાથે મેં જે કાંઈ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો છે એ બીના મેં તદ્દન છૂપી રાખી છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. અલખત, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ને મદાદેવ દેસાઈને હમણાં જ અમારી પાસે મોકલવામાં આવ્યા છે ને તેઓ બધું જ જાણે છે. આ પત્રનો આપની ઇચ્છામાં આવે તે ઉપયોગ કરજો.

સર સેમ્યુઅલ હોર,

બ્રાઇટ હાઉસ,

લંડન.

આપનો સહકર્મી

એમ. કે. ગાંધી

૨

સર સેમ્યુઅલ હોરનો જવાબ

તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૯૩૨

વહાલા મિ. ગાંધી,

આપના તા. ૧૧ મી માર્ચના પત્રનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં પહેલાં જ મને જણાવી લેતા હતા કે, પહાતવર્ગો માટે જુદા મતદારશ્રેણી સ્થાપવાના પ્રશ્ન માટેની તમારી લાગણીનું પ્રમાણ

હું સ્પષ્ટ રીતે માપી શક્યો છું. અત્યારે તો હું એટલું જ કહી શકું એમ છું કે એ પ્રકરણના ગુણદોષ તપાસનાં જરૂર પડશે તો જ અમારે નિર્ણય આપવો પડશે. લોર્ડ લોધિયનની સમિતિ હજી પોતાનો પ્રવાસ પૂરો કરી રહી નથી એ તમે જાણો છો. એના નિર્ણયો અમને મળતાં હજી થોડાં અડવાડિયાં નીકળી જશે. એમનો હેવાલ મળ્યા પછી પણ એમની ભલામણો ઉપર અમારે અ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવો પડશે. એ સમિતિના વિચારો તપાસ્યા ઉપરાંત તમે અને તમારા સાથીદારોએ બારપૂર્વક દર્શાવેલા વિચારોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ કર્યા વિના અમે કોઈ પણ પ્રકારનો ફેસલો આપીશું જ નહિ. તમે અમારી જગ્યાએ હો તો અમે જે પગલું હરવાના છીએ તે જ પગલું હરો એવી મને ખાતરી છે. સમિતિનો હેવાલ આવે ત્યાં સુધી તમે જરૂર વાટ જોજો. એ ઉપર તમે સંપૂર્ણ વિચાર કરજો; અને એ ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્નની બન્ને બાજુના વિચારો ખાસ લક્ષ્યમાં લીધા સિવાય તમે છેલ્લા નિર્ણય પર આવશો નહિ. અત્યારે આથી વધારે હું કહી શકું તેમ નથી. અત્યારે હું વધારે કહી શકું એમ છું એવી તમે આશા રાખો એ પણ હું કહી શકતો નથી.

‘ઓર્ડિનન્સો’ માટે તો મેં જાહેર ને ખાનગીમાં જે કાંઈ કહ્યું છે તે જ મારે ફરી કહેવાનું છે. વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રના પાયા પર જાણીબૂઝીને સીધા પ્રહારો કરવામાં આવતા હોય એ વેળા ‘ઓર્ડિનન્સ’ની ખાસ જરૂર છે જ એવી મારી ખાતરી થઈ છે. હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો પોતાની વિશાળ સત્તાઓનો ખિલકુલ દુરુપયોગ નથી કરતી એની પણ મને ખાતરી થઈ છે. વૈરવૃત્તિથી અગર ત્રાસ ફેલાવવા કોઈ કાર્ય થતું હોય તો તે અટકાવવા પણ તેઓ પોતાનું બનતું કરે છે જ. કાયદો ને વ્યવસ્થા સાચવવા તેમ જ અમારા અમલદારો ને પ્રજાના બીજા વર્ગોને બળવાખોર પ્રવૃત્તિથી બચાવવા સંયોગવશાત્ જે પગલાં અમે લઈએ છે તેની જરૂર હશે તેથી એક ક્ષણ પણ અમે વધારે ચાલુ રાખીશું નહિ.

શ્રી. એમ. કે. ગાંધી—

તમારો શુભેચ્છક
સેમ્યુઅલ હોર.

૩

મહાત્માજીનો વડા પ્રધાનને પત્ર

યરવડા મંદિર,

તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૨

પ્રિય મિત્ર,

પછાત વર્ગોનાં પ્રતિનિધિત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચિતો મારો એમના ઉપરનો તા. ૧૧ મી માર્ચનો પત્ર સર સેમ્યુઅલ હોરે આપને અને પ્રધાનમંડળને બતાવ્યો જ હશે, એમાં શંકા નથી. એ પત્રના અનુસંધાનમાં જ હું આ પત્ર લખું છું અને એ પત્રની સાથે જ આ પત્ર વાંચજો.

લઘુમતીઓના પ્રતિનિધિત્વ ઉપરનો ક્ષિટિય સરકારનો નિર્ણય મેં વાંચ્યો છે. એને વળૂદ આપવા જેવું મને લાગતું નથી. તા. ૧૩ મી નવેમ્બર ૧૯૩૧ ને રોજ સેન્ટ જેમ્સ પેલેસમાં જાળમેજ પરિપક્વ લઘુમતી સમિતિની સભામાં મેં જાહેરાત કરી હતી તે પ્રમાણે અને સર સેમ્યુઅલ હોરને લખેલા મારા પત્ર મુજબ તમારા નિર્ણયનો મારે જીવને જોખમે પણ વિરોધ કરવો રેલો છે, અને તે માટે નિમક કે સોડા સાથે અગર તે વિના પાણી

લઈ તે સિવાયનો તમામ ખોરાક તજી મારે મૃત્યુપર્યંત ઉપવાસ કરવાનો એક જ માર્ગ મારે માટે ખુદશો રહ્યો છે. પછાતવર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ મને તેટલી વિશાળ પશુ સામાન્ય મતગણતરીની યોજના દ્વારા સામાન્ય મતદારમંડળો મારફત ચૂંટણી કરી નક્કી થવું જોઈએ. એટલે પછાત વર્ગો માટે જુદાં મતદારમંડળોની જે યોજના આપે ધડી છે તે બિટિસ સરકાર જાતે અગર તો જાહેર પ્રજામતના દબાણથી પાછી ખેંચી લેા કે કરી વિચારો ત્યાં સુધી ઉપવાસ અટકશે નહિ.

એ નિર્ણયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વચગાળામાં ફેરફાર કરવામાં નહિ આવે તો તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરની બપોરથી ઉપરોક્ત ઉપવાસની શરૂઆત કરવામાં આવશે.

તમને પૂરતી ચેતવણી મળે તે માટે આ પત્રની વિગત તમને તારથી જણાવવા હું અહીંના અધિકારીઓને કહું છું; તેમ છતાં તમને મોડામાં મોડો પશુ આ પત્ર મળે ત્યાર પછી પૂરતો સમય રહે તેવી હું જોગવાઈ કરું છું.

આ પત્ર અને સર સેમ્યુઅલ હોર ઉપરના મારા પત્રને બનતી ત્વરાએ પ્રગટ કરવા વિનંતિ કરું છું. મેં તો જોલના નિયમો શબ્દેશબ્દ પાઠ્યા છે અને મારા જે સાક્ષીઓ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રીયુત મહાદેવ દેસાઈ સિવાય બીજા કોઈને પશુ મારી ઇચ્છા કે આ પત્રનો સારાંશ જણાવ્યો નથી. પરંતુ મારા પત્રોથી જાહેર મત ધડાય એવી મારી ઇચ્છા છે ને તમે એવી સગવડ કરી આપો તો સારું. એથી જ એ જલદી પ્રગટ થાય એવો હું આગ્રહ રાખું છું.

આમ અંતિમ નિર્ણય કરવા બદલ હું દિલગીર છું. પરંતુ એક ધાર્મિક મનુષ્ય તરીકે મારે માટે બીજો એક પશુ માર્ગ રહ્યો નથી. સર સેમ્યુઅલ હોર ઉપરના મારા પત્રમાં મેં જણાવ્યું છે તેમ મૂંઝવણમાંથી બચવા નામદાર સરકાર મને છૂટો કરવાના નિશ્ચય પર આવે તેમ છતાં ૫ મારા ઉપવાસ તો ચાલુ રહેશે જ. કારણ કે એ નિર્ણયનો વિરોધ કરવા મારી પાસે હવે બીજો કોઈ પશુ ઉપાય બાકી રહ્યો નથી. અને માનભરી રીત સિવાય બીજા કોઈ પશુ રીતે છૂટા થવાની મને ઇચ્છા નથી.

કદાચ મારો નિર્ણય ખોટો હોય. પછાતવર્ગો માટે જુદાં મતદારમંડળો સ્થાપવામાં આવે તે તમને માટે તેમ જ હિંદુત્વ માટે સરખાં જ નુકસાનકર્તા છે, એવું મારું માનવું કદાચ બૂલબરેલું પશુ હોય. એમ હોય તો જીવનચર્ચાના બીજા પ્રદેશોની મારી ફિલસૂફીમાં પશુ હું સાચો ન હોઈ રાહું. એમ હોય તો ઉપવાસથી માંડી મૃત્યુ થાય એ મારી બૂલ માટે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લેખાય અને મારા હતાપશુમાં બાલક જેની શ્રદ્ધા રાખનાર અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોના ફિલ ઉપરનો ભાર એકદમ હળવો બની જાય. પશુ મને તો મારો નિર્ણય સત્ય લાગે છે જ અને તેમ હશે તો જ્યાં દેખીતી રીતે તો મને વિનંત્ય જ મળ્યો છે તેવી છેલ્લી પા સદીની જીવનયોજના આ ધારેલા પગલાથી સાર્યક થશે.

લિ.

હું છું

તમારો વિશ્વાસુ મિત્ર,

એમ. કે. ગાંધી

રાષ્ટ્ર આંતરેબલ જે. રામસે મેકડોનાલ્ડ

વડા પ્રધાન, લંડન.

૪
વડા પ્રધાનનો અત્યુત્તર

૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૪૭,
૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨

વહાલા મિ. ગાંધી,

આપનો પત્ર મેં લખ્યા જ અચ્ચેઆથી વાંચ્યો ને ખરેખર, તેથી હું દિલગીર થયો છું. પછાતવર્ગો માટે નામદાર સરકારે જે નિર્ણય આપ્યો છે એનો સાચો મુદ્દો સમજવામાં કાંઈ ગેરસંમજ થયાથી તમે એ પત્ર લખ્યો છે, એમ વિચાર્યા વિના મારાથી રહેવાતું નથી. હિંદુ કામથી પછાતવર્ગો સદાને માટે જુદા પાડવામાં આવે એ વાતના તમે, કદર વિરાધી છો, એ અમે સમજેલા જ છીએ. ગોળમેજી પરિષદની લઘુમતી સમિતિની સભામાં તમે તમારો અભિપ્રાય તદ્દત ૨૫૪ રીતે જ આલેખ્યો હતો. માર્ચની ૧૧ મીએ સર સેમ્યુઅલ હોર ઉપર પત્ર લખીને પણ ફરીથી તમે એ જ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. હિંદુ મંત્રોના મોટા ભાગ તમારા મતને મળતો છે એ પણ અમે જાણતા હતા; એટલે પછાતવર્ગોના પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નને અમે વિચાર કરતા હતા ત્યારે એ વિગતોને અમે ખૂબ જ મહત્ત્વ આપ્યું હતું. પરંતુ પછાતવર્ગોનાં મંડળો તરફથી અમને અસંખ્ય વિનંતિ-પત્રો મળ્યા છે તે વાંચતાં તેમ જ સામાજિક જીવનમાં નીચે તેઓ ક્યારાઈ રહ્યા છે એવી સામાન્ય માન્યતા ને તે પરત્વેની તમારી અતુલ્ય વિચારતા ધારાસભાઓમાંના પ્રતિનિધિ-ત્વનું યોગ્ય પ્રમાણ પછાતવર્ગોના હક્કમાં સાચું જણાય તેને સલામત રાખવાની અમે અમારી કદર સમજ્યા છીએ. હિંદુ સમાજમાંથી એમની કામને છૂટી પાડી નાખવામાં આવે એવું કશું જ ન કરવાની અમે એટલી જ સંજાળ લીધી છે. તમે જાતે જ તમારા તા. ૧૧ મી માર્ચના પત્રમાં જણાવ્યું હતું, કે ધારાસભાઓમાં પછાતવર્ગોને પ્રતિનિધિત્વ મળે એવી તમે વિરુદ્ધ નથી. સરકારી યોજનામાં પણ પછાતવર્ગો હિંદુ કામના વિભાગ તરીકે જ ગણાશે, હિંદુ મંત્રદારમંડળ સાથે સમાન હકથી જ મત આપશે; પરંતુ પહેલાં વીસ વર્ષો સુધી મંત્રદારમંડળમાં હિંદુ કામના વિભાગ તરીકે રહેવા છતાં યોગ્ય ખાસ મંત્રદાર-સંઘો મારફતે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અમને જરૂર જણાયા છે તેવા હક્કમાં સલામતી સાધી શકશે. જ્યાં આવાં મંત્રદારમંડળો રચાપનામાં આવશે ત્યાં પણ પછાતવર્ગના સભ્યો હિંદુ મંત્રદારમંડળોમાંથી પોતાના મત ગુમાવશે નહિ; પરંતુ હિંદુ સમાજમાં એમનું સ્થાન કાયમ રહે તે માટે તેમને બે મત આપવાનો હક્ક રહેશે. પછાતવર્ગો માટે તમે કહો છો એવું કામી મંત્રદારમંડળ રચાપનાનું અમે જાણી જોઈને બંધ રાખ્યું છે અને પછાત વર્ગના તમામ મંત્રદારોને સામાન્ય હિંદુ મંત્રદારસંઘમાં સ્થાન આપ્યું છે. પરિણામે ચૂંટણી વખતે જોય વર્ણના હિંદુઓને પછાત વર્ગના મત મેળવવા પડશે અને પછાત વર્ગોને જોય કામના હિંદુઓના મત મેળવવા મળવું પડશે. એમ દરેક રીતે હિંદુ સમાજનું ઐક્ય સાચવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જવાબદાર રાજતંત્રની શરૂઆતમાં જ્યારે પ્રતિમા તમામ રાજકીય સત્તા જેની જાહેરમતી હશે તેના હાથમાં જશે તે વેળાએ તમારા તા. ૧૧ મી માર્ચના સર સેમ્યુઅલ હોર ઉપરના પત્રમાં વર્ણવ્યા મુજબ આજ સેકંડો થયાં હિંદુઓને હાથે ક્યારાઈ રહેલા પછાતવર્ગો નવ પ્રાંતમાંથી સાત પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં પોતાની પસંદગીના અધિક સભાસદો પોતાના આદર્શો ને આપત્તિઓ રજૂ કરવા મોકલે અને ધારા-

સભા ને સરકાર એમની વાત સાંભળ્યા વિના રહી જાય તેથી જે નિર્ણયો તેમની વિરુદ્ધ જતા હોય તે અટકે, એ અમને અગત્યનું જણાયું છે. ટૂંકામાં પોતાના વિચારો સ્વતંત્ર રીતે રજૂ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં તેમને સ્થાપવાનું ચોક્કસ લાગ્યું છે જેની અગત્ય દરેક સમજૂ માણસ કબૂલ કરશે. સંયુક્ત મતદારસંઘોમાં અનામત બેઠકો રાખી ખાસ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાની રીત દ્વારા અત્યારની પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ પ્રકારની મતગણતરીની વ્યવહાર યોજનામાં પછાતવર્ગોને સાચા પ્રતિનિધિઓ મળે અને તેમને જવાબદાર રહે એ વાત અમને સંભવિત લાગી નથી; કારણકે લગભગ દરેક પ્રસંગે એવા સમ્પો જોય વર્ણના હિંદુઓની બહુમતી જ ચૂંટી કાઢશે.

સામાન્ય હિંદુ મતદાર સંઘોમાં એમને સામાન્ય ચૂંટણીના હક્કો મળે તે ઉપરાંત પછાતવર્ગોને અમારી યોજનામાં થોડાંક ખાસ મતદારમંડળોનો ખાસ લાભ મળે છે. વળી એ યોજના મુસ્લીમો જેવી લઘુમતીએ પસંદ કરેલાં જુદાં મતદારમંડળો કરતાં જુદા પ્રકારની છે ને એની અસર પણ જુદી તરેહની જ થવાની. દાખલા તરીકે એક મુસ્લીમ સામાન્ય મતદારમંડળો દ્વારા મત આપી શકે નહિ તેમ સામાન્ય ઉમેદવાર તરીકે જોમો પણ ન રહી શકે; ન્યારે પછાત વર્ગોના કોઈપણ લાયક સભ્ય સામાન્ય મતદાર મંડળ દ્વારા મત પણ આપી શકે અને સામાન્ય ઉમેદવાર તરીકે જોમો પણ રહી શકે. મુસ્લીમો માટે પ્રાંતવાર અનામત બેઠકો રાખેલી છે. એટલે સ્થાવિક રીતે જ એમને એ પ્રાંતોમાં વધારે બેઠકો મળી શકે નહિ. વળી ધણીખરા પ્રાંતોમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં મળે તે કરતાં એમને થોડીક ખાસ બેઠકો વધારે આપવામાં આવેલી છે; એટલે પછાતવર્ગોના ખાસ મતદારમંડળ દ્વારા એમને મળતી ખાસ બેઠકોની સંખ્યા આમ પ્રમાણમાં નાની જણાશે, કારણકે પછાતવર્ગોની વસ્તીના પ્રમાણને બંધબેસે એવી સંખ્યા એમને માટે ફરાવેલી નથી. પરંતુ પછાતવર્ગોએ જ ચૂંટી કાઢેલા પછાતવર્ગના જ ખાસ આગેવાનોને ધારાસભામાં સ્થાન મળે તે હેતુથી જ થોડામાં થોડી સંખ્યા પણ ચોક્કસ કરવામાં આવી છે. એટલે પછાતવર્ગોની વસ્તીના ટકાના પ્રમાણમાં એમને ખાસ બેઠકો ઝોછી જ મળેલી છે.

મારી સમજ પ્રમાણે મૃત્યુપર્યંત બૂખમરો વેઠી મરી ફીટવાનો છેવટનો માર્ગ તમે અખત્યાર કરવા માગો છો તે, પછાતવર્ગોને બીજા હિંદુઓ સાથે સંયુક્તમતાધિકાર મળે એ માટે નહિ, કારણકે સંયુક્ત મતાધિકાર તો એમને અપાઈ જ ચૂક્યો છે; હિંદુઓના ઐક્ય માટે પણ નહિ કારણ કે એ પણ સંધાઈ ચૂક્યું છે. પરંતુ એમના લાવણ્ય પર ખાસ અસર કરનાર લવિષ્યની ધારાસભાઓમાં એમણે પસંદ કરેલા અને એમને માટે જ જોડનાર ખાસ પ્રતિનિધિઓની થોડી પણ ચોક્કસ સંખ્યા એમને મળે ને એમને ખમવે પડતો જગત્કંઠે જુલમ ઝોછો થાય એ પરિસ્થિતિ અટકાવવા જ તમારો ઉપવાસ દ્વારા પ્રયત્ન છે. આવી ન્યાયી અને સાવચેતીભરેલી લલામણો કરવા છતાં તમે જે નિર્ણય પ્રગટ કર્યો છે તે હું બિલકુલ સંમત થઈ શકતો નથી. સત્ય વસ્તુસ્થિતિની પાકી ગેરસમજથી જ તમે એ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે એવું મારું તો માનવું છે.

હિંદીઓ અંદરઅંદર સંમજૂતી પર આવી શક્યા નહિ અને પછી એમણે બધાએ ભેગા મળી અમને આગ્રહભરી વિનવણી કરી ત્યારે જ, સરકારે કેવળ સ્વેચ્છા વિરુદ્ધ જ લઘુમતીના પ્રશ્ન પર નિર્ણય આપવાનું કામ સ્વીકાર્યું છે. એ મુજબ હવે તેમણે ફેસલો

આખો છે એટલે તેમણે હરાવેલી શરતો પાળવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એમાં તેઓ ખિલ-
કુલ ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી. એટલે ધણી જ દિલગીરી સાથે મારે તમને જણાવવું
પડે છે કે; સરકારી ફેંસલો હજી કાયમ જ રહે છે અને વિવિધ કામો અંદરઅંદર મળીને
સમજીતી પર આવે તો જ તેમના કરારનો સ્વીકાર કરી, એમની વિવિધ માગણીઓનું
વિચારપુરઃસર યોગ્ય માપ કાઢી સહાય પ્રયત્ન દ્વારા જે ચૂંટણીની વ્યવસ્થા ધડી કાઢવામાં
આવી છે તેમાં ફેરફાર કરી શકે.

સર સેમ્યુઅલ હોર પરનો તમારો તા. ૧૧ મી માર્ચનો પત્ર તેમ જ તે પછીનો આ
પત્રવ્યવહાર અગત ધાય એવું તમે ઇચ્છો છો. તમે ઉપવાસ કરવાના છો તેનું કારણ જાહેર
જનતાને સમજાવવાની તક તમે કેદી હોવાથી તમને ન આપવી એ મને અયોગ્ય લાગે
છે એટલે, તમે તમારા નિર્ણયને વળગી રહેશે તો હું તમારી વિનંતિ માન્ય રાખીશ જ.
છતાં પણ સરકારી ફેંસલાની ઝીણીઝીણી વિગતો પર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવા હું ફરી
એક વાર આમહ કહું છું અને તમે નક્કી કર્યું છે એ પગલું ભરવું યોગ્ય છે કે કેમ તેનો
ઉત્તર દેવાં સહાય વિનંતિ કરું છું.

હું છું

તમારો સાચો શુભેચ્છક
જે. રામ્સે મેકડોનાલ્ડ

૫

મહાત્માજીનો વડા પ્રધાનને છેલ્લો પત્ર.

યરવડા મંદિર

તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨

પ્રિય મિત્ર,

આપનો સહયોગ અને વિગતવાર પત્ર આજે તાર દ્વારા મળ્યો. તે માટે ધણી જ
આભારી. પરંતુ મારા નિર્ણયનો મારા મનમાં પણ નહોતો એવો તમે અર્થ કરો છો એ માટે હું
ધણી જ દિલગીર છું. હું પછાતવર્ગો માટે જોલવાનો દાવો કરું છું. એ સોફાના હિતનું
જ નિલિધન દેવા હું મૃત્યુપર્યંત જૂખમરો વેઠવા તૈયાર થયો છું એવો તમે આક્ષેપ મૂકો
છો. મારું અંતિમ પગલું જ એવો સ્વાર્થી અનર્થ થતો અટકાવશે એવી હું આશા રાખતો
હતો. એ વાત ફરી ઉચ્ચાર્યા વિના હું કહું છું કે, આ અશ્રમ મારે માટે કેવળ ધાર્મિક જ
છે. પછાતવર્ગોને એવડા મત મળશે એટલી વાતથી જ તેમનું સાચું રક્ષણ થઈ જતું નથી.
સામાન્ય હિંદુ સમાજના વિભાગ પડતા અટકે જ એમ પણ નથી. પછાતવર્ગો માટે કોઈ પણ
પ્રકારનાં લુહાં મતદારમંડલો રચાયા એ વસ્તુથી જ હિંદુત્વનો વિનાશ કરનારું ઝેર રેડાય
છે અને પછાતવર્ગોને તો એથી ખિલકુલ જ ફાયદો થવાનો નથી. તમે મને તેટલા સહયોગ
હરો છતાં પણ મને કહેવા દો કે આ પક્ષોને જીવનતત્વ સમોવડી ધાર્મિક અગત્ય ઉપર
સાચો ફેંસલો તમે નહિ જ આપી શકો. પછાતવર્ગોને તેમની વસ્તીના પ્રમાણથી પણ વધારે
અતિનિધિત્વ મળે એથી હું જરા ય વિરુદ્ધ નથી. ત્યાં સુધી તેઓ પોતાને હિંદુ ગણાવે છે
ત્યાં સુધી હિંદુ ક્ષેત્રમાંથી એમને અદ્યોક્ષિક પણ બંધારણીય રીતે છૂટા પાડવાનો પ્રયત્ન કર-

વામાં આવે તેની હું વિરુદ્ધ છું. તમારો ફેસલો કાયમ રહે અને અંધારણુ અસ્તિત્વમાં આવે તો જીવનના દરેક માર્ગે પછાતવર્ગોના ઉદ્ધાર થાય તે માટે જીવન સમર્પણ કર્યો છે એવા હિંદુ સુધારકોના કાર્યની ગંજી પ્રવૃત્તિનો તમે અવરોધ કરી રહ્યા છો એ વાતનો તમને ખ્યાલ આવે છે ?

એટલે જ હું આપને જણાવી ચૂકેલા નિર્ણયને વળગી રહેવું એ માનું કર્તવ્ય સમજું છું. તમારા પત્રથી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય એવું છે તેથી મને જણાવવા દો કે, તમારા ફેસલામાંથી પછાતવર્ગોના પ્રશ્ન ઉપર મેં ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે તેથી તમારા ફેસલાના ખીજા ભાગો હું મંજૂર રાખું છું કે તેને મળતો સાઉં છું એવું કંઈ જ નથી. મારા અભિપ્રાય મુજબ તમારા ફેસલાની ખીજા વિગતો પશુ ધણી રીતે વાંધાભરેલી છે. પછાતવર્ગો માટે મને જેમ આત્મપ્રેરણા મળી છે તે મુજબ તે વિષે પશુ મને આત્મપ્રેરણા મળે તો હું દેહદમન અંગીકાર નહિ કરું એમ નથી જ.

હું છું

આપનો વિશ્વાસુ મિત્ર
એમ. કે. ગાંધી

ઉપવાસનું રહસ્ય

[મહાત્મા ગાંધીજીએ તા : ૧૫ સી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ને દિવસ પછાતવર્ગના પ્રતિનિધિ સંબંધમાં ઉપવાસ પર જવાના પોતાના નિર્ણય માટે નીચે આપેલું નિવેદન મુખ્યત્વે સરકારને મોકલેલું.]

પ્રભુના કાર્ય માટે અને પ્રભુની પ્રેરણાથી જ મેં પ્રભુનું નામ લઈ ઉપવાસ આદરવાનો નિર્ણય કરેલો છે. જાહેર પ્રજાને બહુસ્થિત થવાની તક આપવા મિત્રો મને ઉપવાસ મુક્તની રાખવાનો આગ્રહ કરી રહેલા છે. વડા પ્રધાનને જણાવેલા કારણ મિત્રાશ્રય એક ક્ષણ પશુ હું પાછો હઠી શકું તેમ નથી.

કેની સામે ?

હિંદી કે વિદેશીઓ જેમને મારામાં શ્રદ્ધા છે તેમની સામે અને જેમને મારામાં શ્રદ્ધા નથી તેમને માટે આ ઉપવાસ છે: અંગ્રેજ અમલદારો સામે નથી; અમલદારો જગતની જાંધી શીખવણી છતાં જ અંગ્રેજો મારામાં વિશ્વાસ રાખે છે ને મારા કાર્યને ન્યાંધી લેખે છે તેમની સામે છે. હિંદુ કે બીજા મારા દેશમીઓ જેમને મારામાં વિશ્વાસ નથી તેમના સામે મારા ઉપવાસ નથી પરંતુ જે અનેક હિંદીઓ હું ન્યાયનો પ્રતિનિધિ છું એમ માને છે તેમની સામે છે. એ તો હિંદુઓના આત્માને ધાર્મિક કાર્યમાં પ્રેરવા માટે છે.

આ ઉપવાસ ભાવનાને પકકાર નથી. ઉપવાસ કરીને હું માનું તમામ સામર્થ્ય ન્યાયના પદ્ધતિમાં મૂકી દેવા માગું છું. એટલે માફ જીવન બચાવવા નાહક ઉતાવળ કે ખોટી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ઈશ્વરેન્દ્રા વિના એક તરફ પશુ હાલી શકતું નથી, એ કહેવતના સત્યમાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ શરીર પાસે વધારે સેવા લેવાની પ્રભુને જરૂર હશે તો પ્રભુ જ તેને બચાવશે. એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ આ દેહને કોઈ પશુ ટકાવો શકનાર નથી. હું તો માનું છું કે એ આકરી કસોટી વીરતાથી આવકારશે.

જુદાં મતદારમંડળો હેવટની ચિનગારીએ જ આપ્યાં. હિંદુ આંગેવાનો તે પછાત કોમોના બડવીરો વચ્ચેનું ઉપરછડું સંમાધાન થવાથી ઉપવાસનો હેતુ સરવાનો નથી. એમની સમજૂતી સાચી જ થવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાને જડમૂળથી નાબૂદ કરવાને હિંદુ જનતા હજી તૈયાર ન હોય તો બિલકુલ યોગ્ય વિના માફ બસિદાન આપવા દેવું.

બિલકુલ દબાણ નથી.

સંયુક્ત મતદારમંડળોની વિરુદ્ધ હોય તેમના પર બિલકુલ દબાણ થવું ન જોઈએ. એમનો કપરો વિરોધ સમજવો મારે મન મુશ્કેલ નથી. મારો અવિશ્વાસ કરવાનું તેમને કારણ છે. હું ઉચ્ચ વર્ણનો હિંદુ નથી? એવા હિંદુઓએ કહેવાતા અછૂતોને આજ સદી-ઓથી કચરી નાખ્યા નથી? છતાંય અછૂતો હજી હિંદુઓ જ રહ્યા છે એ જ આશ્ચર્ય છે.

એમના વિરોધનો હું બચાવ કરી શકું છતાં ય હું કહું કે તેઓ ભૂલ્યાં ખોયા છે. હિંદુ સમાજમાંથી અછૂતોને તેઓ તદ્દન છૂટા પાડી નાખી જુદો વર્ણ બનાવી લે તે હિંદુત્વનું અભેડ કલંક ઊભું કરે. એથી એમનો અર્થ સરતો હોય તો મને વાંધો નથી.

અવિભક્ત કુટુંબ

પરંતુ અસ્પૃશ્યતાનો ઊંડો અભ્યાસ કરતાં મને જણાયું છે કે તેમનાં જીવન હિંદુઓ સાથે એવાં તો સંકળાઈ ગયેલાં છે કે તેઓ છૂટા પડી શકે તેમ જ નથી. અવિભાજ્ય કુટુંબના તેઓ તો કુટુંબીઓ છે.

હિંદુઓ ભેગા જ અછૂતો રહે છે છતાં ય તેમણે હિંદુઓ વિરુદ્ધ બળવો જગાવ્યો છે અને હિંદુત્વ સામેનો તેમનો વિરોધ હું સમજી શકું છું; પણ હિંદુત્વ છોડી દેવા તો તેઓ તૈયાર નહિ જ થાય. હિંદુત્વમાં એવું કાંઈક અગમ્ય તરય છે જે તેમને તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ હિંદુત્વમાં બાંધી રાખે છે.

એ વાતને કીધે જ અનુભવ લઈ ચૂકેલા મારા જેવા માણસે જીવનના જોખમો પણ જુદા મતાધિકારનો વિરોધ કરવો જ જોઈએ.

ગજબ સૂચનો

આ વિરોધનાં સૂચનો ગજબ છે. જુદા પાડવાની આ નીતિને બદલે હિંદુઓના છત્ર નીચે પછાતવર્ગોની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જળવાય એવી કોઈ યોજના વિના સંમાધાન અશક્ય છે. કોઈ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસપાત મારા દેહદમનને માત્ર મુલતવી જ રાખશે. જવાબદાર હિંદુઓએ માત્ર એક જ વિચાર કરવાનો છે. જો તેઓ પછાતવર્ગો ઉપર સામાજિક કે રાજકીય ત્રાસ વર્તાવશે તો તેમને મારા જેવા એક સુધારકનો નહિ પરંતુ અનેક સુધારકોનો અતંત ઉપવાસરૂપી સત્યાગ્રહ વેઠવો પડશે. આ પછાતવર્ગોની મુક્તિ મેળવવા અને પરિણામે હિંદુત્વનું સુજનનનું કલંક ધોષ નાખવા પોતાના જીવનને ત્યાગવું લેખે એવા સુધારકોનું અત્યારે હૃદયમાં એક લશ્કર ઊભરાઈ રહ્યું છે એમ હું માનું છું.

મારી સાથે કામ કરનાર સુધારકોએ પણ મારા ઉપવાસનો ગર્ભિત હેતુ સમજી લેવો જોઈએ.

કાં તો મારા ઉપવાસ એક ગજબ ધમંડ છે કે કાં તો તે અજબ ઉદ્દ્યોધન છે. જો લોકો એને ધમંડ માને તો તેમણે મને મારી-તપશ્ચર્યા શાંતિપૂર્વક કરવા દેવી. એથી હિંદુત્વ પર ચડી ગયેલ કચરો સાફ થશે. જો તેને ઉદ્દ્યોધન ગણે તો મારી ધગશથી હિંદુત્વ પવિત્ર બનશે અને અત્યારે જે લોકો મારા તરફ અવિશ્વાસની નજરે નિહાળે છે તેમનાં દિલ પણ પીગળશે.

સંયુક્ત મતદારમંડળો

મારા ઉપવાસ શા માટે ઉપરિચિત થયા છે એ બાબત ગંભીર ગેરસમજ ફેલાયેલી જણાય છે. પછાત વર્ગો માટે બંધારણથી જુદાં મતદારમંડળો સ્થાપવાનો નિર્ણય થયો છે. એ ધમણી સદાને માટે દર યથે તે દિવસે જ મારા ઉપવાસનો અર્થ આવશે. અનામત બેઠકો માટે પણ મારા વિચારો ધણા જ કડક છે. એ આખા પ્રશ્ન માટે કષ્ટ રીતે કામ લેવું તે માટે પણ મારા વિચાર કદાચ જુદાં પડતા હશે. પરંતુ એક કેદી તરીકે મારી યોજના રજૂ કરવા હું નાલાયક ગણાઉં. પરંતુ જવાબદાર હિંદુ આગેવાનો અને પછાત વર્ગના નાયકો સંયુક્ત મતદારમંડળોનાં સિદ્ધાંત પર કોઈ પણ સમજૂતી પર આવે તે મારે અપનાવ્યે જ છૂટકો : સમસ્ત હિંદુશ્રામની જાહેર સભાએ પણ એ વાત કપારની ય વધાવી લીધી છે.

બીજા પ્રશ્નો

એક વાત સ્પષ્ટ કરી લેવાની મને જરૂર જણાય છે. પછાતવર્ગના પ્રશ્નનું સંતોષકારક સમાધાન કદાચ થવાનું હોય ને યાય તોપણ એનો અર્થ એ નથી થતો કે કોમી પ્રશ્નના બીજા વિભાગો પરત્વેનો સરકારી નિર્ણય હું કબૂલી લઉં છું. હું તો ધણીય વાતોથી વિરુદ્ધ છું. એ વાતો એવી છે કે સ્વતંત્ર પ્રજાકીય રાજતંત્રને અશક્ય બનાવી દે. વળી સંતોષકારક સમાધાન મને અવિખનું બંધારણ કબૂલ કરવા પણ બાંધી શકશે નહિ. એ તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ વિચારવાના ને નિર્ણય કરવાના ગદન રાજકીય પ્રશ્નો છે. એ વાતો મારી વ્યક્તિગત શક્તિની બહારની છે. વળી એક કેદી તરીકે એ પ્રશ્નો ઉપર હું મારા વ્યક્તિગત વિચારો જાહેર પણ કરી શકું નહિ. મારા ઉપવાસની મર્યાદા ઘણી જ દૃઢ છે. પછાતવર્ગોના પ્રશ્ન મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે : શુભનશર મેં એનું ધ્યાન ધર્યું છે એટલે હું એને મારો અંગત પ્રશ્ન માનું છું. મારી એ પવિત્ર અંગત જવાબદારી છે. એને હું કેદી શકું જ નહિ.

પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ઉપવાસ

પ્રકાશ ને તપશ્ચર્યા માટે ઉપવાસ આદરવા એ સુજનજૂની પ્રથા છે. ખ્રિસ્તી ને ઇસ્લામ ધર્મમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત ને તપશ્ચર્યા માટે હિંદુત્વમાં તો ઉપવાસનો ઠેરઠેર ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ એ એક દૃઢ છે. કતંચ તો છે જ. મારી જ્ઞાનમર્યાદા પ્રમાણે મેં એને વૈજ્ઞાનિક તરવ બનાવી દીધું છે; એટલે એક નિષ્ણાત તરીકે મારા મિત્રો ને પ્રશંસકોને માફ અંધ અનુકરણ કરતાં પહેલાં ચેતવણી આપું છું. કદાચ એમની અધીરાઈ પ્રાસંગિક કે અધરી પણ નીવડે. અજ્ઞોનોની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવામાં સતત મંડવા રહી એમને લાયકાત મેળવવા દો. ઉપવાસ આદરવાનો અવસર પાક્યો દરો તો તેમને જરૂર સ્વતંત્ર પ્રેરણા મળશે જ.

અંતે આ ઉપવાસ તદ્દન પવિત્ર હેતુથી અને એક પણ આત્મા સામે ક્રોધ કે દ્વેષની ભાવના વિના જ આદરવાનો છે. એમાં અદિશ્તાનું પ્રત્યક્ષ દિગ્દર્શન છે. એટલે મારા અગર તો મારા કાર્યમાં વિરોધીઓ પ્રત્યે જે કોઈ દિશા વાપરશે તે માત્ર મારો અંત જ નહીં આજશે. દરેક વાતમાં નહિ તો આ વાતમાં તો વિરોધીઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સમ્મતતા ને સદ્ભાવ જ વિજયની અગોપ ચાલી છે.*

૨૫મી કુલાલ દલાલ

સ્વેચ્છાએ અદ્ભૂત બનેલાની આકરી કસોટી

[યરોડા જેલનાં દ્વાર બંધ થયા પછી છાપાના પ્રતિનિધિઓને મહાત્મા ગાંધીજી પહેલાવહેલી સુલાકાત તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ની સાંજે આપી શક્યા. ભાવ-બીનો આવકાર આપી-ગાંધીજી- પોતાના દિલની વાત જાહેર કરવા મંડી ગયા. છાપાના પ્રતિનિધિઓએ હાંકેટર આંબેડકરની સાગણીઓ વિષે તેમનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે જાણુવા માગ્યો.]

“મેં તો મારે કહેવાનું બધું કહી જ દીધેલું છે. જેલનો સળિયા પાછળથી હું ફરી એ વાત જણાવી શક્યો નહોતો, પરંતુ થોડા જ કલાક પહેલાં મને તેમ કરવા દેવાની હવે મંજૂરી આપવામાં આવી છે. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ને રોજ સરકારને મેં જે નિવેદન મોકલ્યું હતું તે તુરત જ છાપામાં પ્રગટ થવા દીધું. હોત તો તે જ વખતે મારા નિર્ણયનું રહસ્ય સમગ્રજ્ઞ જાત.

ઉપવાસ માત્ર જુદા મતાધિકાર સામે જ ઉગામેલું શસ્ત્ર છે; અનામત બેઠકોની યોજના કરવામાં આવે તે સામે નહિ જ. અનામત બેઠકોના નિર્ણય સામે સખત વિરોધ દર્શાવી મેં નુકસાન વેઠ્યું છે, એ સાચી વાત છે. હું અનામત બેઠકોની યોજનાની વિરુદ્ધ હતો જ ને અત્યારે પણ છું જ; પરંતુ અનામત બેઠકોની યોજના સ્વીકાર કે અસ્વીકાર માટે મારી સમક્ષ કહી પણ રહ્યું કરવામાં આવી નહોતી. એટલે મારે એ વિષે નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નહોતો. મેં મારો સખત અણગમો અવશ્ય જાહેર કર્યો જ હતો અને હજી પણ હું માનું છું કે, અનામત બેઠકોની યોજના પછાતવર્ગોને લાભ કરવાને બદલે એક રીતે નુકસાન જ કરશે. એથી એમનો નૈસર્ગિક વિકાસ અટકી જશે. અનામત બેઠકોની યોજના એક ટેકા જેવી છે. મનુષ્ય જેટલો ટેકા ઉપર આધાર રાખે તેટલો એ નિર્બલ બને જ.

તમને હસવું ન આવે તો હું રોજ કહી રહ્યો છું એ વાત કહું. હું જન્મથી સ્પૃશ્ય છું પરંતુ સ્વેચ્છાએ અદ્ભૂત બનેલો છું. પછાતવર્ગોમાં પણ અનેક જાતિઓ છે. એમાંના હલકામાં હલકા વર્ણનો ગણાવાનો મેં પ્રયત્ન કરેલો છે. અદ્ભૂતમાં અદ્ભૂત ભંગી કે અંત્યજ જેવી હલકામાં હલકી જાતિનો ગણાવાનું મને ગમે છે; કારણ કે એ લોકોની પરિસ્થિતિ હમેશાં મારી નજર સામે તરી રહે છે. એ ઠેરનો ઘૂંટડો આજ મહાં વધોથી મેં ગણેલો છે. મલબાર ને ઓરિસ્સામાં મને તેમની સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો છે અને મને ખાતરી થઈ છે કે તેમનો અભ્યુદય થવાનો હશે તો તે અનામત બેઠકોની યોજનાથી તો નથી જ થવાનો. હિંદુ સુધારકો તનતોડ પ્રયત્ન કરશે તો જ એ પ્રશ્નનો કાંઈક નિવેડો આપી શકશે એ સુધારાની આશાને આ જુદો મતાધિકાર જડમૂળથી ઉખેડી નાખશે એમ મને લાગે છે અને તેથી જ મારા આત્માએ તેની વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો છે.

જુદાં મતદારમંડળોની યોજના પાછી ખેંચી લેવાશે તો મારી પ્રતિજ્ઞા સાર્થક થશે. પરંતુ એની પછીતે હુપાવેલી મારા હૃદયની ધમથ તો એથી સંતોષાઈ જશે નહિ. સ્વેચ્છાએ બનેલા અદ્ભૂત તરીકે સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્યનો ભેદ ઉપરઉપરથી ટળી જાય એથી હું કદી સંતોષ પામવાનો નથી.

અરપૃથ્વતાને જડમૂળથી નાબૂદ કરવાનું જ હું તો ઇચ્છી રહ્યો છું. એ માટે જ હું જીવું છું ને એ માટે પ્રાણાર્પણ કરવામાં પણ હું આનંદ માણીશ. મારે તો સજીવ કરાર બેઠાએ છે. હું તો આજે જ સંગઠન થયેલું જેવા ઇચ્છું છું; એની સંજીવની અસર ભવિષ્ય માટે અનામત હોડવા નથી માગતો. સમસ્ત હિંદમાં સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય જાહેરમાં બેગા દળે મળે ને અભિજ્ઞભાવ જાહેર કરે એ જેવા હું તલસી-રહ્યો છું. મારે નાટકી પ્રદર્શન જોવું નથી. બંધુભાવનું સાચું આલિંગન જ મારી મનોમોંઘનાં પાર પાડશે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષોથી હું એ જ જીવનસ્વપ્ન સેવી રહ્યો છું ને એ સ્વપ્નને સત્ય બનેલું જેવા જ મેં આ આકરી કસોટીને આમેતણ દીધું છે.

બ્રિટિશ સરકારનો નિર્ણય છેલ્લી ચિનગારી હતી: રાગનું સ્પષ્ટ નિદાન ત્યારે ખતમ થયું. સયોદ વૈદ્યની દૃષ્ટિએ મેં રોગ પારખ્યો. જીલ્લા મંત્રદારમંડળો નાબુદ થાય એ તો માત્ર શરૂઆત જ લેખાશે. માટે જ મુંબાઇમાં એકઠા મળેલા આગેવાનોને તેમ જ બીજાં એને ઉતાવળે નિર્ણય પર ન આપવા હજી પણ હું ચેતવું છું.

મારા જીવનની ગણતરી હું ગણતો જ નથી. પોતાના જ ધર્મમાં અનાથ સ્ત્રીપુરુષો પર હિંદુઓએ ગળજી જીલમ વર્તાવ્યો છે તે બદલ એવાં સંકેતો જીવનનું બલિદાન અપાય તો મેં એ પ્રાયશ્ચિત્ત અધૂરું જ લેખાય. માટે જ હું તેમને પ્રખર ન્યાયના પંથથી એક તરફ ગણ ન અસકવા વિનંતિ કરું છું; મારા ઉપવાસને હું એ ન્યાયના પક્ષમાં મૂકું છું.

મારા આ ઉપવાસને રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. એનાં રાજકીય પરિણામો નહિ આવે એમ નહિ. કદાચ એથી મહાન રાજકોષ ફેરફાર થશે પરંતુ એનો મુખ્ય મુદ્દો ધાર્મિક ને નૈતિક છે. અહીં હું ધર્મની વિશાળમાં વિશાળ વ્યાખ્યા કરું છું. અરપૃથ્વતાનો સામનો કરતાં પહેલાં મેં અંતિમ તપાસ કરી લીધી છે. તેથી જ એ વાત અત્યારે ખૂબ જ અગત્યની લેખાઇ રહી છે. રાજકીય બંધારણના સ્વરાજ કરતાં પણ અત્યારે એનું મૂલ્ય વધી જાય છે. કચરાયલી કરોડોની જનતાના વક્ત્રસ્પર્શ. ઉપરથી અન્યાયનો ભાર ઉપાડી લેવાની આજની આરાનો નૈતિક દાવો ન હોય તો એ બંધારણીય સ્વરાજ પણ ભારસ્પ જ લેખાવાનું.

અંગ્રેજ અગલદારો આ ચિત્રની જીવંત બાજુ કદાચ પારખી ન શકે. કરોડોના અસ્તિત્વ માટે ફેંસલો આપવા કદાચ તેઓ અચાન ને આત્મસંતોષથી ન્યાયાધીશ બની બેસે; તેથી જ હું જીલ્લા કરનાર ને કચરાયલા, હિંદુઓ અને અસ્પૃશ્યો, બન્નેને પડકાર કરી રહ્યો છું. અમલદારોને પણ તેમના અગ્રાધ અચાનમાંથી જગાડવાને માટે જ મને આંતરગ્રેરણા યદ કે મારી તમામ શક્તિ એકત્ર કરી મારે સામે થવું.

પ્રભુગ્રેરણાએ જ મેં આ ઉપવાસ માંડ્યા છે. બીજાઓને એવી જ ચોક્કસ ગ્રેરણા ન થાય ત્યાં સુધી તેમણે ઉપવાસ ન આદરવા. પ્રાયશ્ચિત્ત માટે એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. સંતકાર્યમાં સાથ આપવા બદલ પડવું એ હીક છે. એનો બચાવ મઠ શકે, પરંતુ સરકારનો નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવાના નિરધારના તારો મને મળ્યા છે. એવો નિરધાર કરનાર ખોટો દાખલો બેસાડે છે. એથી નથી એને લાભ થવાનો કે નથી બીજાને લાભ થવાનો. એથી તો એવી વ્યક્તિને આધ્યાત્મિક દાનિ જ થવાની.”*

—રમણીકલાસ હલાલ

ઉપવાસ છોડતાં

[મહાત્મા આંધીજીએ તા. ૨૬-૧૧-૧૯૪૨ ને રોજ છાપાંબોયું નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું :—]

“પ્રભુના નામે આદરેલા ઉપવાસ પ્રભુનું નામ લઇને જ છોડ્યા છે. એ વેળા ગુરુદેવ, રક્તપિત્તથી પીડાતા કેદી વિદ્વાન પંડિત પરચુરે શાસ્ત્રી અને ભાવલીનાં અનેકવિધ સંબંધીઓ દાગર હતી.

શરૂઆતમાં કવિશ્રીએ એક બંગાળી ગીત ગાયું. પછી પરચુરે શાસ્ત્રી ઉપનિષદના મંત્રો ભણ્યા. પછી ‘વૈષ્ણવ જન’નું બજન ગવાયું. છેલ્લા અઠવાડિયામાં હિંદુભરને પ્રભુનો પરચો પડ્યો.

અમિ યુગારો નહિ—

• ઉપવાસને આશીર્વાદ દેતા અસંખ્ય તાર વિદેશથી મને મળ્યા છે. એથી છેલ્લા સાત દિવસમાં દેહદમનની વેદના હું સહન કરી શક્યો છું. આત્મા ને મનની શાંતિ મેં મેળવી રહ્યો છું.

એ દેહદમન આદરવાની જરૂર હતી. હિંદુત્વમાં અસ્પૃશ્યતાનું કલંક સહેજ પથ્થુ જણાય ત્યાં સુધી એ બલિદાનયજ્ઞ ચાલુ જ રહેશે. પ્રભુની ઇચ્છા દર્શો ને મારા બલિદાનથી નહિ પતે તો મને વિશ્વાસ છે કે, હિંદુત્વમાંથી આ શાપ સમૂળો ધોષ નાખવા પ્રાણ પાથરના સેંકડો સાચા સુધારકો તૈયાર છે જ.

ઉદારતા—

અત્યાર સુધી કરવામાં આવેલો નિર્ણય દરેક પક્ષની ઉદારતા દાખવે છે. એ તો હૃદયમિલન થયું છે. એક હિંદુ તરીકે મારે ડોક્ટર આંગ્રેડકર, રાવબહાદુર શ્રીનિવાસન અને તેમનો પક્ષ તેમ જ રાવબહાદુર રાજ અને તેમના પક્ષનો ખાસ આભાર માનવાનો છે. હિંદુઓની પેઢીઓનાં પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે એ લોકો છેલ્લે પાટલે બેસી શક્યા હોત. મારાથી તો એમાં વાંધો ન જ લેવાત. આજ અનેક પેઢીઓથી હિંદુત્વે એ લોકો પર વર્તવેલા ત્રાસના નજવા બદલાયે જ માફ આત્મબલિદાન લેખાત. પરંતુ એમણે ઉદાર માર્ગ મંદણ કર્યો. જગતના ધર્મોએ શીખવાડેલો ક્ષમાનો પાઠ તેમણે અપનાવી લીધો. મને આશા છે કે હિંદુઓ એ ક્ષમાભાવનાને વધાવી લેશે જ. અત્યારે જે નિર્ણય કરવામાં આવેલો છે તેનો અમુરેઅમુર પાળશે ને પ્રતિપક્ષની ઉદારતાને લાયક દર્શો જ.

હિંદુઓને એક સૂચના—

અત્યારની સમાધાની તો હજી માત્ર શરૂઆત જ છે. હિંદુ વસ્તીનો જ એક ભાગ આ જ સદીઓ થયાં જે સામાજિક અને ધાર્મિક યાતનાઓ વેડી રહ્યો છે તે સંદર્ભ નાણુદ કરવાનું વિશાળ કર્તવ્ય હિંદુઓને બળવવાનું છે. એટલે અત્યારની સમાધાનીની રાજકીય બાણ્ય અગત્યની હોવા છતાં પણ એ સુધારાના વિશાળ ક્ષેત્રની ગણતરીમાં નજરું જ રમાવે બોગવે છે.

હિંદુઓ અને સુધારકોને ખાસ એતવી ન હતી તો મેં વિશ્વાસવાત ક્યો લેખાવ્યો હતો. આજે ઉપવાસ છોડું છું પરંતુ યોગ્ય સમયની અંદર આ સમાધાની પાર પાડવા સદ્વર્ત્ત પ્રયત્નો કરવામાં ન આવે તો હું ઉપવાસ ફરી આદરીશ એ માફ વચન છે. હું તો એ મુદત પણ નક્કી કરી દેવાનો હતો, પરંતુ ચોક્કસ આંતરપ્રેરણા ન થાય ત્યાં સુધી એમ કરવું મને ઠીક લાગતું નથી. આ સ્વાતંત્ર્યસંદેશ દરેક અસ્પૃશ્ય ગૃહમાં પહોંચી જવો જ જોઈએ. સુધારકો ગામેગામ ફરી વળે તો જ એ બને. હું ફરી દેહદમન આરંભું નહિ તે માટે ઉત્સાહના આવેશમાં પણ કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર દબાણ કરવાની જરૂર નથી. ધીર પરિશ્રમથી અને આત્મદમનથી આપણે અજ્ઞાન ને વહેમી વ્યક્તિઓમાં હૃદયપક્ષો કરવાનો છે; જોર જુલમથી મનાવવાના નથી જ.

એક આદર્શ સમજૂતી પર આપણે આવી શક્યા છીએ. બીજી કામો પણ એનું અનુકરણ કરે એવી હું આશા રાખું છું. પરસ્પર વિશ્વાસ, આપ-લેની ભાવના ને તમામ કામોનું ઐક્ય સાધવાના નવા યુગનો સર્વોદય થશે.

હિંદુ-મુસ્લીમ-શીખ પ્રશ્ન લાઇએ. ઇસ્વીસન ૧૯૨૦-૨૨ માં હું જવો હતો તેવો જ અત્યારે પણ મુસ્લીમો માટે છે જ. પરમ શાંતિ ને ઐક્ય સાધવા દિલ્હીમાં પ્રાણાર્પણ કરવા જેટલો તૈયાર હતો એટલો જ અત્યારે પણ તૈયાર છું. આજની જોગૃતિનો લાભ ઉઠાવી એ દિશામાં જરૂર એકધારો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે જ એવી મને આશા છે. પછી ખાકીની કામો ઐક્યનો દરિયો કરવામાં જરા પણ પાછી પાની કરશે નહિ જ.

છેવટે મારે સરકારનો, જલસતાધીશોનો ને દાકતરોનો આભાર માનવાનો છે. એ લોકોએ મારે માટે ખૂબ જ કાળજી રાખી છે. એમણે કંઈ પણ કરવાનું બાકી રાખ્યું નથી, ગમે તેટલો પરિશ્રમ વેઠવા છતાં તેઓએ મન પર લીધું નથી.

સમાધાનાપર જલદી નિર્ણય પર આવવા માટે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનો પણ હું આભાર માનું છું. ધણી જ અંદેશા સાથે તેમનો નિર્ણય મેં જોયો છે. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના કોઈ સુકાદાને લગતો આ સમજૂતીમાં જેટલો લાગ છે તેટલો જ તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે. આખી યે સમજૂતી સ્વીકારવામાં તેમને બંધારણીય મુશ્કેલીઓ નડે જ.

પરંતુ હું મારા હરિજન મિત્રોને ખાતરી આપવા માગું છું કે મારી જાત માટે તો હું આ સમજૂતીથી પૂરેપૂરો બંધાયેલો જ છું અને એના સંપૂર્ણ અમલ માટે મને તેઓ ખુશીથી જાગીન લેશે. અને જાતે ભેગાં મળી-બીજો. સારો નિર્ણય કરીએ તો જુદી વાત છે.*

શ્રી સમાજસેવા મંડળ અથવા હરિજન મંડળ

એક સવારે આર્યાવર્ત એક આર્ય યોગીન્દ્રના કંકણ તપે જાયું. જગજ્ઞાના કાળથી આર્ય જનતાએ માની લીધેલી આભડછેટ દૂર કરવા પ્રત લીધું. ધણા જમાનાથી આપણે સુધુસિકાળમાં હતા. મહાત્માજીએ અનશન પ્રત આદ્યું. ભારતવર્ષની સનાતન જનતાએ જોયું કે આર્ય ધર્મ-સનાતન ધર્મ રસાર્તાળ જવો લાગ્યો; સુધારક ભારતવર્ષે આર્યત્વનો ઉદ્ધાર જોયો.

પૂજ્ય મહાત્માજીએ હિંદ આવી પ્રથમ એમણે અંત્યજની સેવા હાથ ધરી. દલિત ગણાતી કામનો પ્રશ્ન પોતાનો કર્યો અને ઉચ્ચ વૈધ્યવ છતાં પોતે દલિત કહેવડાવવા લાગ્યા. મોટાં મોટાં વાળના પ્રચંડ ધ્વનિ આગળ તેમના સરનો ધ્વનિ અંખો પ્રડતો હતો, છતાં એમણે તો અંત્યજને-દલિતો અને અસ્પૃશ્યોને પોતાના જ માન્યા. તેમની અધોગતિ એ આખા ભારતવર્ષની અધોગતિ એમને મન થઈ પડી હતી. હિંદુ હિંદુ વચ્ચેની શ્યામ ભિન્નતાને પગલે પગલે દફનાવવાનો મંત્ર પોતે સંભળાવ્યા કરતા હતા. પૂજ્ય ગાંધીજી એ કહેવાતા ઉચ્ચ હિંદુ અને અસ્પૃશ્ય વચ્ચે જે રૂઢિપટલ બાંધી ગયાં હતાં તે દૂર કરવા અને હિંદુ હિંદુ વચ્ચે નિષાલસ માનવ એકથ કેમ થાય એ વિશે અનેક રીતે સમજાવ્યા કરતા હતા. હિંદી સમાજસુધારક એડળો પણ એ દિશામાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ કર્યા જતાં હતાં. ઇડિયન સોશિયલ કોન્ફરન્સને પાને પણ એ ઠરાવ મોજૂદ છે. પણ જે જનતાએ રૂઢિ-એ જ ખરા ધર્મ પોષ્યો છે તેને આ વાતમાં બિલકુલ રસ પડતો નહિ. રાજકીય પ્રગતિના ઉદાપોહમાં આખો ભારતવર્ષ-અથવા એવું એક નાનું ગામડું નહિ હશે, જ્યાં પ્રજાજગતિ એક અથવા બીજી રીતે થઈ નહિ હોય; પણ સમાજ માની લીધેલી આભડ-છેટનો પ્રશ્ન એવો ને એવો જ આસ્પા કરતો હતો. ૧૯૨૦-૨૧ માં એ કલંક દૂર કરવાનો પવન વાયો હતો. અસ્પૃશ્યતાનું ઝાડ જાયું કે કાંઈ નહિ.

ઈ.સ. ૧૯૩૦-૩૧ માં સમાજના કાયડા આપોઆપ ઉકેલાવા લાગ્યા. પ્રજા-જગતિનું માપ આંકવું મુશ્કેલ હતું, પણ અંત્યજોદ્ધારનું કામ તો માફની ગતિએ જ ચાલતું હતું. એ પ્રતે રાજકીય સ્વરૂપ ધર્યું. યરોડાના યોગીની ભીષણ પ્રતિજ્ઞાએ પ્રજા-જીવનમાં નવું ચેતન આણ્યું. અંત્યારે આ દિશામાં ઠીકઠીક પ્રગતિ થવા લાગી છે. પ્રીતિ-ભોજન, મંદિરપ્રવેશ અને દલિત જનતાની સુધારણા તરફ હિંદુ સમાજ આજે ઉત્સાહ અને પ્રેરણાથી કામ કરી રહ્યો છે. ઉચ્ચ ગણાતા હિંદુઓ મોડી મોડી પણ પોતાની ભૂલ સુધારવા પ્રયત્ન આદરી રહ્યા છે.

આજના ભગીરથ પ્રયત્નો પૂર્વે પણ દૃઢલોક સુધારક સમાજનો વર્ગ પોતાના હરિજન બંધુઓના સુખદુઃખના ભાગીઆ થઈ તેમની સુધારણાનું કામ કર્યે જતા હતા. આખું એક નાનું 'હરિજન મંડળ' ઉચ્ચ હિંદુ અને શિક્ષિત અંત્યજ ભાષાઓ મળી અગ્રાન અંત્યજોને ભણાવવાનું, તેમનો માનવવિકાસ કેમ થાય અને એક મનુષ્ય પોતાના પગ ઉપર કેમ બેસે રહી શકે એ દિશામાં તેઓ કામ કર્યા કરતા હતા. એ નાનકડા મંડળની પ્રગતિએ સંવત ૧૯૮૭ની વિજ્યાદશમીને દિવસે "શ્રી શ્રી સમાજ સેવા મંડળ" અથવા "હરિજન સેવામંડળ"ની સ્થાપના કરી છે. એ મંડળના સંચાલક ઉચ્ચ શાસ્ત્રના ભાષ કાશીરામ ચલાવાલા અને અંત્યજ ભાષ શિવરામ દલાજી સોલંકી અને પુરુષોત્તમ વાઘેલાનો પ્રયાસ

અચાગ છે. અત્યારે એ મંડળે જે નામાભિધાન કર્યું છે એ પ્રશ્ન ગૌણ છે, પણ એ મંડળે એક રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે તેમાં એ લોકનો ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિનું માપ આ પ્રમાણે મળે છે:

“એ મંડળમાં પ્રથમ ધણુ જ ઓછા ભાગ લેતા. અત્યારે એ મંડળમાં બેસેથી વધારે સભાસભા છે. તેઓનો હેતુ નીચે પ્રમાણે છે: (૧) મુંબાઇ અને ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં આવા જ પ્રકારનાં મંડળો સ્થાપી તે દ્વારા અજ્ઞાનતા વહેંચે અને પોથી બદલોને બનતો નિકાલ કરી કેળવણીનો પ્રચાર કરવો; (૨) નજીવા મંત્રેદોષ કરી સમસ્ત જાતિનું સંગઠન કરવું; (૩) ગુજરાત અને મુંબાઇમાં વસતી લંગી જાતિમાં ભાષણ અને લેખોદ્ધાર લોકમત કેળવી પોતાની બૂંડી દશાનું બાન કરાવી આત્મ-સ્વમાન જગત કરવું.”

આ મંડળના અનુભવ પ્રમાણે-જેમ ઉચ્ચ ગણના હિંદુઓમાં જુદા જુદા વર્ગ અને જૂના વિચારનો સમાજ છે, તેમ અંત્યજ્નેમાં પણ એવો વર્ગ છે. તેમની રહેણીકહેણી અને રીતરિવાજ પણ જુદા છે. ઢેડ, લંગી, મહાર, મોચી, ચમાર વગેરેમાં પણ પરસ્પર ઊંચાનીચાનો સવાલ ધણુ જ સંકુચિત રીતે વહેવાર બાંધી રહ્યો છે. આ બધા જૂના વિચારને તિલાંશિ આપી સમસ્ત દરિજન સમાજે બનાવવા યુવાનવર્ગ પોતાથી બનવું કરી રહ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે “જૂના વિચારો ધરાવનારા અને ખાસ કરી વૃદ્ધ ભાષ્યો તરફથી અમારા પ્રયાસને તોડી પાડવાનો પણ પ્રયત્ન થવા લાગ્યો હતો, પરંતુ યુવાન અને કેળવણેલા વર્ગનો સંપૂર્ણ સહકાર હોવાથી અમારા કાર્યને વધુ ને વધુ વેગ મળતો રહ્યો છે, નેકે કેટલાક મતભેદોને લઇને કેટલાક ભાષ્યોનો સહકાર અમે સાધી શક્યા નથી.” પણ તેઓના ઉત્સાહનો વેગ તીવ્ર છે, “દુનિયાની પ્રગતિ ધણી ઝડપથી પ્રવાણ કરી રહી છે. જે જમાનાના નહિ યોજાળીયું તો આપણું જરો; માટે કહેવાતા અંત્યજ્ને, દલિતો કે અસ્પૃશ્યો એ પણ એક સંગઠન કરી હિંદુ સમાજના પગ તળે વધુ વખત દબાયેલા અને કચડાયેલા નથી રહેવા છોડતા. અમે પણ પ્રભુતા સજ્જતા બીજા મનુષ્યો જેવા મનુષ્ય છીએ એમ વાણી અને વર્તનમાં ફેરફાર કરી બતાવી આપવું જોઇએ.”

“હિંદુસ્થાન દેશમાં હિંદુ સમાજને સ્વતંત્રતા જોઇએ છે, પરંતુ તેઓ સમાનતા શોધે છે; જ્યારે પોતાના પગ તળે દબાયેલા અને અસ્પૃશ્ય માની લીધેલા છ કરોડ માનસોને સ્વતંત્રતા કે સમાનતા આપવાથી તેમનો ધર્મ રસાતળ જાય છે. ૫૦ વર્ષ પહેલાં અંત્યજ્નેદારની દિશામાં પહેલ કરનાર મહર્ષિ રવામી દયાનંદ સરસ્વતી જેવા-યોગીન્દ્ર પુરુષને પણ શ્રદ્ધાસ્તોએ ગાંડા ગણી કાઢ્યા હતા, તેમ જ હાલ પૂજ્ય ગાંધીજી જેવા જગત-વંદ પુરુષની અસ્પૃશ્યતાનિવારણની ચળવળને પણ હિંદુ સમાજનો મોટો ભાગ હસી કાઢે છે.”

“અપિ સમાજ”ના રિપોર્ટ ઉચ્ચ કહેવાતા હિંદુ સમાજને કંઇક નીચું જોવાયે છે. આજે આપણે ખરા ધર્મની ભાવનાને બદલે શ્રદ્ધાસ્ત ધર્મને ધણું માન આપીએ છીએ. શ્રદ્ધાસ્ત જ હિંદુ જનતામાં વાડા બાંધ્યા છે. ભારતભૂપણ પંડિત માલવીયાજી અને ગુજરાતના નાગર-પૂજ્યશ્રી આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ ધ્રુવ જેવા ધર્મધરોએ કહેવાતા સંનાતનીઓને ઉચ્ચ હિંદુ અને અંત્યજ-દરિજન વચ્ચે ધર્મશાસ્ત્રોમાં અસ્પૃશ્ય જેવી ભાવના કે ધર્મ જેવું કંઈ જ નથી એમ તેઓએ દરિજનના સહયોગી થઇને પૂરવાર કરી આપ્યું છે. એકમ એ જ માનવસમાજની પ્રગતિ છે.

આર્ય હિંદુઓએ ખૂંટાજમાં જે અન્યાય દરિજન ઉપર કર્યો છે તેવું પરિવર્તન કરવાનો સોદામણો અવશર આવી પહોંચ્યો છે. આર્ય સંતનો આદેશ સી ટાઇ રીકાર્ડો એ જ પ્રાચીના.

ધનપ્રસાદ અંદાલાલ મુનશી

૨૪ મી સપ્ટેમ્બર

[Agreement arrived at Poona—

'Amrit Bazar-Patrika' 24-9-32

અધારા ધૈર આઠારી,

દિવ્ય જ્યોતિ જગી કષ્ટ;

ધીખતી તમ પૃથ્વી મે,

દૃષ્ટિ શી અમિની યજ્ઞ:

નહી નહી માનવિ સર્વઃજંગ્યા;

ન ગાધીને મારણુગેળી આપશે:

જેને જતોએ યુગ યુગ માગ્યા,

આબ્યા; ન એનું શિશ કાષ્ટ કાપશે;

કવિઓ વિશ્વના આવો, હિર્વખાહ યજ્ઞ વદો !

" હસાના વધદિનેથી, મનુકેલે જંદર તો !

પ્રગતિ ઠા મહામેાધી, સાધી: નમસ્તે વિભો ! "

છેલ્લી સલામ

[મહાત્મા ગાંધીજીના ગયા અનશનમૃતતા સમાહ નિમિત્તે]

કાળ-“ભુલ્યો દે ભુલ્યો દે રાજ સત દે ગોપીચંદણ,
 “પિયા ! પરદેશે ન જનાં હો છી
 “એ દે સેજડિયે અમને નીંદરા ન આવે ને,
 “મારે મન રાજ ન લાવે હો છી”
 એ બજનનો.

સો સો દે સલામું મારાં લોકડુગિ ક'ને દે,
 જાએરાં ભુલાર જંગને દેને હો છી
 મળાયું ન તેને સહુને માંદામાંદ ક'ને ને,
 રૂઢિયાંમાં રાખી અમને રહેને હો છી.

દોપે દોપે શોણિત મારાં તોળા આમું તો યે,
 પુરાં જેનાં પ્રાછત કહિયે જડી નં છી,
 એવાં પાપદાવાનલમાં જલે છે જનેતા મારી,
 દિલડાનાં કુગર સળગ્યા-ઠરશે નં છી !
 -સો સો દે સલામું

૧કાધાં ખાખ ખાડવ-વનને પાડુ તણા પુત્રે તે દિ,
 નિરદોષી નામાં લાખો ભુંગણાં હો છી,
 આદુનાં જિવાસી એ તો આ દે આદ્ય લોમ દેરાં,
 પ્રવજ માહરાને પાપે આરાણાં હો છી.
 -સો સો દે સલામું

૪
 રશ્મીપતિ રામ મારા રહનો વિસામો-એણે
 અવિઓને વચને ખાધેલ ખોટયું હો છી,
 પ્રભુનાર્મ બજતો એણે પારાધી સંહારિયો દે,
 એનું ઘેર પાતક આજે લીમટયું હો છી !
 -સો સો દે સલામું

.. અહુરિ ખાડવ વન સળગાવીને સુષેનિ નદિ પણ નાજ નામની અનાર્થ માનવભતિ
 બરમીભૂત કરી હતી : કેવળ એ આદિનિવાસીઓનો પ્રદેશ પચાવી પાડવા સારું ન.
 ૨. બ્રાહ્મણે આવીને રામચંદ્ર પાસે પોકાર કર્યો કે રામચંદ્ર નામના એક શ્રદ્ધે તપશ્વર્ધા માંડ
 ૭ તે કાણે મારી પુત્ર મૃત્યુ પામે છે ! તે પરથી રામચંદ્રે એ તપસ્વીનો શિરચ્છેદ કર્યો હતો.

ઉદલી સલામ

૫

હેઠાં, બાળ્યાં, ગારદ કીધાં પ્રથવીના પેટમાં ને,
અસરો કહીને કાઢ્યાં વનવાસ જ;
જવતાં કાળે જૂઠી નરકું બંધાવીયું ને,
સદાનાં નરાધમ રાખ્યાં દાસીદાસ જ—
—સો સો રે સલામું.

૬

સમથોનો સત્તા સંતો, ધુતારાની ધૂર્તબાજ,
કુડિયા ગુરુની કે જે કરામાત જ;
એની તો વણાવી ધોંગી ધરમ-ધજાએ ને
ભાંકુ ફેરે રગતે રગી બધી ભાત જ—
—સો સો રે સલામું.

૭

એવી એવી જડીએ મારાં સહોદરો ઝીલતાં ને,
ધરમધજા ફેરે ક્યારે સોંચાણાં હો જ;
રુદામાં શમાવી સરવે રુદન-પિયાલા વાલા
હરિ ફેરા રચડા હેઠળ પિલાણાં હો જ.
—સો સો રે સલામું.

૮

રચના સારથોડાં સુણુને સાધુ ને ગુસાંધ સરવે !
કડાકા કરે છે રચની ધરીએ હો જ.
જુવો જુવો જુગનો ભૈરવ ઉભો વાટ ખાળી આંખે,
જીતર તો નિહાળો, હરિ ક્યાં પળિયો હો જ.
—સો સો રે સલામું.

૯

જુગનો મહારાજ આંખે મહાકાળ જાગિયો ને,
ધરમ ફેરા ધારણ કાંટા માંડે હો જ;
રસતને ત્રાજવડે મારાં કલેજાં ત્રડાવિયાં ને,
શિશ તો નમાવ્યું શાસન-દોડે હો જ.
—સો સો રે સલામું.

૧૦

હરિ ફેરાં તેડાં અમને-આવી છે વધામણી રે,
દલિનેાને ઉત્સવ હાકલ પડી છે હો જ.
હસતાં મુખડાંની અમને વિદાયું દિયો રે વહાલાં !
રખે કોઇ રોડે નયણા રહીને હો જ !
—સો સો રે સલામું.

અવેર્યદ મેઘાણી

卐 प्रस्थान 卐

पृष्ठ १५

शाय : १८८८

स्पृश्यास्पृश्यत्वमीमांसा ।

पद्मामधेयश्रवणानुकीर्तिनात्

पद्मह्वणाद्यस्मरणादपि कचित् ।

श्वदोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते

कृतः पुनस्ते भगवन्न दर्शनात् ॥—भागवतम् ।

अन्नमयादन्नमयमथवा चैतन्यमेव चैतन्यात् ।

द्विजवरदूरीकर्तुं वाञ्छसि किं ब्रूहि गच्छ गच्छेति ॥

मनीषापञ्चकम्

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चापि शास्त्रं किमपि चिन्तये ॥

अधुना भारतवर्षे चाण्डालादिपदवाच्यत्वेनाभिमता ये जातिविशेषाः सन्ति ते वेदानुसारिभिर्वर्णैः स्पृश्या अस्पृश्या वेति विषये महती विप्रतिपत्तिर्दरीदृश्यते ॥ अस्पृश्या एव, तेषां सर्वैर्धर्मशालैः साक्षात् प्रायश्चित्तविधानमुखेन वा स्पृश्यत्वनिर्दिष्टात्—इत्येकः पक्षः । स्पृश्या एव “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्याद्यैकान्यप्रतिपादकश्रुतिप्रामाण्यात्, “विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” इति भगवद्वचनाच्च—इत्यपरः पक्षः । एवं विप्रतिपत्तावुपस्थितायामादौ तावत् सामान्यतः विप्रतिपत्तिरहस्यं चिन्तयते । पश्चात् विप्रतिपत्तिपरिहारं विधाय सिद्धान्तं स्थिरीकरिष्यामः ॥

अस्ति किल भारतवर्षे पण्डितपुरी नाम नगरी । तत्र कोऽपि विकल्पनाथो नाम मीमांसापारावारपारीण आचार्यवरो निवसति । स एकदाऽऽत्मनः सरस्वतीमन्दिराख्ये पुस्तकामारे कानपि ग्रन्थान् पर्यालोचयन् दिवा स्वापो निषिद्ध इति जानन्नापि धर्मवशान्मुहूर्तमात्रं निद्रामगमत् । निद्रोपरमे यदा नेत्रे उन्मीलयति, तदा स्वसनीये चन्द्राञ्जलिं कनपि

पुरुषमपश्यत् । तेन पुरुषेणाचार्यवरः सप्रथमं प्रार्थितः—‘भगवन् । अस्मिन् धर्मविषये निर्णयं दातुमर्हसीति । एवं कस्मिंश्चित् धर्मविषये निवेदिते आचार्येण तत्र निर्णयो दत्तः । किंत्वेनेन तस्य संशयो द्विगुणीभूतः । तेन पुनरप्याचार्यः पृष्ठः—‘भगवन् । पूर्वधर्मया सहागताय मम प्रतिवेशिनेऽस्मिन्नेव विषये भवताऽयैव धर्मव्यवस्था दत्ता अद्य तु तद्विपरीतं कथमुच्यते ? ।’ आचार्यः प्रश्नमुखेनोत्तरमदात् । ‘तस्मिन् दिनेऽहमुत्तराभिमुख आसम् दक्षिणाभिमुखो वा ? ।’ ‘उत्तराभिमुख’ इति पुरुषेणोक्तम् । आचार्योऽवदत्—‘अद्य तु ?’ पुरुष आह—‘दक्षिणाभिमुख’ इति । तदाचार्येणाभिहितम्—‘यानि पुस्तकानीदानीं ममाभिमुखं सन्ति तेष्वेवमेव प्रतिपादितं, यानि पुनः परस्मिन्नह्न्यासंस्तेषु तद्विपरीतमिति ॥

इयमाख्यायिका नास्तिकैः परिकल्पितेति नैव गन्तव्यम् । “वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना नास्तौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्” इति महाभारते शूरेणाप्युद्धोषितत्वात् । किंवेतावता बहुविधमतभेदेन श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणप्रन्थानामप्रामाण्यं प्रसज्येतेति न भेतव्यम् । कुतौ नेति चेच्छ्रूयताम् । इदमेव शास्त्राणां भूषणं यत्तेषु विप्रतिपत्तयो विद्यन्ते । कस्यचिदल्प-
ज्ञस्य जीवस्य कुतौ एकमेव मतं संभवति किंतु “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः” इत्यादि-
श्रुत्युक्तसर्वव्यापकमहापुरुषस्य कुतौ सहस्रविधा मतविशेषाः परस्परं विरोधं परिहाय निवर्त्तयु-
स्तत्र किमर्थम् ? । एवमपि विरुद्धानामविरोध इति तून्मतप्रलपितमिति चेत् । अविरुद्धानामेव विरोध इति भाष्यते, न विरुद्धानां विरोध इति । विरुद्धानां संतां कथमविरुद्धाना-
मिच्छ्यते इति चेत् न । विरोधपरिहारोऽस्माकं शास्त्रविद्भिः कचिदुत्सर्गापवादव्यायेन,
कचित्सामान्यविशेषकम्पनया, कचिदगुणप्रधानभावाद्भोकारेण, कचिदधिकारिभेदविमर्शेन,
कचिद्वक्तृश्रोत्रौचित्यचिन्तया, कचिदप्रयोजनभेददर्शनेन, कचिच्छालभेदानुसंधानेन चेति
बहुधा कृतः । कचिच्च तेषां वैयधिकरण्येन विरोध एव न जायते ।—अत एव महाभारते-
ऽनुशासनपर्वणि केचन धर्मभेदा परिगणिताः । तथैव—

धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः

देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च

जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने

शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च

एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ।

एवम् “अन्तःपुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहि”स्तस्य धर्मप्रभवस्य सर्वाधारमहा-
पुरुषस्य देशकालाद्युपाधीनां नानात्वात् धर्माणामपि नानात्वं तेत्तदुपाद्युपहितत्वं च इति
सर्वं समञ्जसम् ॥

देशकृतो भेदः बोधायनेनैवमुदाहृतः—“ पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतः तथोत्तरतः । यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । यथैतदनुपनीतेन सहभोजनं भार्यया सहभोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृवृषसदुहितृगमनमिति ॥ अथोत्तरतः । ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभय-
ददभ्यवहारः आयुधीयकं समुद्रयानम् । इतर इतरस्मिन् दुर्वन् दुष्यतोति । देशप्रामाण्यात् ॥”

कालकृतो धर्मभेदो यथा सत्ययुगे ये धर्मा न त एव त्रेतायां द्वापरे कलौ च । तथा च मनुः—“अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः” इति । तथाऽन्यत्रापि मनुराह—“ततः (वेनराज्यात्) प्रभृति यो मोहाप्रमीतपत्तिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं तं हि गर्हन्ति साधवः ॥” इति । अपि च—कलौ संन्यासे निषिद्धेऽपि न सर्वथा संन्यासाभावः इति कस्माद्धेतोरित्युच्यताम् । उपाधिभेदात् इत्येव वक्तव्यम् । कलौ संन्यासिनां दुराचारमनुसंधाय, यथार्थसंन्यासस्य दुष्करत्वं च विचार्य, कैश्चित्स्मृतिकारैः कलौ संन्यासो निषिद्धः । नैतावताऽयं निषेधः सार्वजनीन इति कश्चि-
त्प्रज्ञावान् मनुते ।

एवमेव—सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

अपि च—अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च सौराष्ट्रान् मगधांस्तथा ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हति ।

—इयुक्तं तत्र श्लोकद्वये पाठभेदो कालभेदात् देशभेदे, अत एव धर्मभेदे, प्रमाणम् । यद्ययं निषेधः सदातनः स्यात् तर्हि मगधान् कृष्णः यदा यदा हस्तिनापुरात् सौराष्ट्रान् गत्वा ततो हस्तिनापुरं पुनरागतस्तदा तदा सौराष्ट्रगमननिमित्तकं प्रार्थितं कृतवानिति कल्पनीयं स्यात् । तत्त्वश्रुतपूर्वम् । नास्माभिर्वर्तमानसमये वा तेत् क्रियते । तत्कस्माद्धेतोः । कृष्णस्य समये सौराष्ट्राणां यवनैरनाकान्तत्वात् । इदानीमपि तथात्वात् सत्त्वपि यवनेष्वार्या-
चारपालनस्य निष्प्रयुहत्वात् ।

तस्मात् चाण्डालत्वेनाभिमतानामस्पृश्यत्वसिद्धये स्मृतिवचनानां प्रमाणतयोपन्यासमात्रेण नेष्टार्थसिद्धिः । इदानींतनाश्चाण्डालत्वेनाभिमता जातिविशेषाः पुरातनचाण्डालसदृशा एव सन्ति, अस्पृश्यत्वबीजं च तेषु पूर्ववदेवेति, यावन्न साध्यते तावन्न तेषामस्पृश्यत्वसिद्धिः । शास्त्रमर्यादां बहुमन्यमाना अपि सर्वे जनाः अजा इव सत्तृणाभ्यवहारिणो मा भूवन् किंतु हंसवन्नीरक्षीरन्यायेन शास्त्राण्यालोचयन्तु, तत्त्वं चोपाधितः पृथक् कृत्वा गृह्यन्तु—इत्यस्माकं सविनयमभ्यर्थना ॥

इदानीमन्यजानामस्पृश्यत्वे यानि यानि स्मृतिवचनानि प्रमाणतयोपन्यस्यन्ते तेषां सर्वेषां बीजभूतानि वचनानि विशेषतो मन्वादिस्मृतिपुलभ्यन्ते तस्मात्तान्येवात्र चिन्तयामः ।

अत्रिणोक्तं—रजकर्मकारश्च नटो बुरुट एव च ।

कैवर्तमेदमिच्छामि सर्वं चान्तपजाः स्मृताः ॥

अत्र रजकर्मकारस्योत्पत्त्यर्थं तज्जन्यमरुत्पत्त्यर्थं च रजकर्मकारकर्मनिमित्तमिति तु स्पष्टमेव ॥ नटशब्देनाथैन्द्रियजालिको जातिविशेष एव विवक्षितः, न तु नाटकप्रयोगादौ मूर्तिर्ना नटः । अन्यथा भरतमुनेः भरतपुराणां पारिषादिकादीनां चान्तपजावत्तैर-
मृत्युत्वापत्तेश्च । प्राचीनतमये दूतानी च क्वापि तादृशा नटा अरुत्स्या गौर मयन्तीति सर्व-
सम्मतम् ॥ बुरुटोऽपि कोऽप्यनार्यजातिविशेष एवेति प्रतिभाति सादृचकार्यद्वयान्ता च
व्यवहारान् । बुरुटो पेशुपात्रादिनिर्माता जातिविशेष इति केचित् । किन्तु तत्र तस्यान्यत्र
न पेशुपात्रादिनिर्माणं हेतुः कित्त्वनार्यत्वम् । पेशुपात्रनिर्माणमात्रेणैव त्रपापुत्रपत्तेः ॥
बुरुटो पेशुपादनजीवीति केचित् । एवमपि पेशुपादनकर्ममात्रेण बुरुटत्वं नास्ति । भगवतः
श्रीकृष्णस्य बुरुटत्वापत्तेः । न वा पेशुपादनजीविकेन । तस्यान्यत्राप्येऽप्रयोजकत्वात् ।
तस्माद् बुरुटो जातिविशेष एव यो मनुस्मृतिनिर्माणतमये पेशुपादनेनान्न आजोविका
श्रवणम् ॥ कैवर्तमेदमिच्छामि जातिविशेषा एव । कैवर्तशब्देन नौकर्मजीवी जातिविशेष
उच्यते । कैवर्तस्पर्शेन भगवता रामचन्द्रेण, कैवर्तकन्यायाः स्पर्शेन पराशरमुनिना वा, सर्वै-
रानां श्रुतिमिति तु श्रुतापि न श्रूयते ।

मेदा मिच्छाधारण्यपशुद्विष्टका अन्तर्जातिविशेषाः अत एव तेषामन्यत्रत्वं स्मृत-
मित्यपि सुप्रकाशम् ॥

अपि च—

फासुचित् रमृतिषु पुण्डरीकान्ध्रधाम्नालक्षपचसद्वचरो दस्यते सोऽप्यनार्यजातिविशेष-
वाचक एव । पुण्डरीकान्ध्रस्य स्पष्टतयाऽनार्यत्वात् ।

अथ—चण्डालः श्वपचः सत्ता मृतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोग्यौ चैव सर्वे हन्त्यावसायिनः ॥

इत्यङ्गिरसा यास्मृतं तद्विचार्यते ।

सत्रिपाद्वैश्यकन्यायां मृतो भवति जातिः ।

वैश्यान्मागधवैदेही राजविमाद्वगनामुतौ ।

शूद्रादायोग्यः सत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराज्यविमासु जायन्ते वर्णसंकरे ॥

इति मनुः ।

अपि च स एव—

आयोगवैश्व क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियास्तुत एव तु ।

प्रतीपमेते जायन्तेऽपरेऽपसदास्त्रयः ॥ इत्याह ।

तत्र आयोगवोऽनार्यो जातिविशेषः । एवं मागधोऽपि तत्सदृशो मगधदेशनिवासी पुरातनः कश्चिज्जातिविशेष एव । अन्यथा यदि सर्वेऽपि मागधा नाम मगधोत्पन्ना मगध-निवासिनो वाऽन्यजाः स्युः, दिलीपस्य पत्नी “तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा । पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दाक्षिणा ” साऽप्यन्यजेति प्राप्नुयात् । एवं वैदेहकोऽपि पुरातनो जातिविशेषः । यदि सर्वेषां विदेहनिवासिनामन्यजत्वं स्यात् जगन्मातुः सीताया ब्रह्मविदो जनकस्य च किं न स्यात् ? । सूतस्यापि यदन्यजत्वं रघुकुलतिलकरथाश्वमेरुकस्य सुमन्त्रस्य, पवित्रे नैमिषारण्ये शौनकादीनां पुरः पुराणानि कथयतो रोमहर्षणस्य च, का गतिः ? । तथैव च क्षत्रुर्विदुरस्य चान्यजत्वापत्तिः ।

एवं स्थितेऽन्यजानां कुत्रान्तर्भावः इति पर्यनुयोगे इदमुत्तरम्—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥

इति मनुः—

अत्र “ नास्ति तु पञ्चमः ” इत्यस्यायमभिप्रायः । ‘ निपादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः ’ इत्युक्त्या निपादादीनां चातुर्वर्ण्येवाद्यात्वं सूच्यते इति तु नैव मन्तव्यम् । चतुर्णो वर्णानाम-नुलोमप्रतिलोमविवाहकृतेन संक्रेणोत्पन्नाच्चातुर्वर्ण्य एव तेषां संग्रहात् । किं बहुना । “ शनकैस्तु क्रियालोपाद् ईमाः क्षत्रियजातयः । वृषत्वं गता लोके ब्राह्मणातिक्रमेण च (ब्राह्मणादर्शनेन च इत्यपि पाठः) । पौण्ड्रकाश्चोड्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः । पारदा पडवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ” इति ब्राह्मणानामपि जातोनां क्षत्रियत्वकल्पनेन पुरातनैतिहासज्ञानेन वा महाराजोचितौदार्येण वा मनुना चातुर्वर्ण्य एव संग्रहः कृतः । सुवि-दितमेतदतिहासविदां यद्वहवः शका यवनाः पडवाश्चादौ वेदधर्मब्राह्मा अपि पश्चात् वेदधर्म-मङ्गीकृतवन्तः शिवविष्णवादिदेवाध्वाराधयामासुः । अत एव सुष्ठूक्तं श्रीमद्भागवते—

किरातहूणान्प्रपुलिन्दपुल्कसा

आभीरकङ्का (सुह्मा इत्याप पाठः) यवर्णाः खसादयः ।

येऽन्ये च पापास्तदुपाश्रयाश्रयात्

शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥

अत्रैतदप्यवधार्यन् यदस्माकं द्रविडानामपि पूर्वस्मिन्स्थूलोके वृषलत्वं प्रतिपादितम् ।
अनेन प्रमाणेन यदि वयं द्रविडत्वाद् वृषलास्तर्ह्यस्माकं त्रैविर्णिक्त्वेऽशनिपातः संजायेत ।
अत एवात्र द्रविडपदेन द्रविडजातिविशेष एव ग्राह्यो योऽधुनातनद्रविडेभ्यः प्राचीनतरो बभूव ।
अपचस्य अपाककर्महेतोरन्यजत्वं तु युक्तमेव । एवं चण्डालस्यान्यतिचण्डप्रकृतिवत्त-
याऽन्यजत्वमुपपद्यते । अयं चण्डालोऽपि कोऽभ्यनार्यो जातिविशेष एवासीत् । तत्र—

अथ राज्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।

चण्डालदर्शनो राम सद्य एव दुराकृतिः ।

नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः ।

संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः ।

क्षुत्तचर्मनिवासी च लोहाभरणभूषितः ॥

इति वाल्मीकिरामायणगतं वर्णनं प्रमाणम् । नैतादृशाश्चाण्डालां भारतवर्षे अधुना
सन्ति । तस्मादेते अस्पृश्याश्चाण्डालत्वात् इति वाक्यं स्वरूपासिद्धहेत्वाभासदुष्टम् । यथा
वयमिदानींतना द्राविडाः मनुवचनप्रामाण्यादपि वृषला न भवामः, पुरातनद्राविडेभ्यो
मिलत्वात्; तथैवेदानींतनाश्चाण्डाला अपि मनुप्रोक्ता अन्यजा अत एव अस्पृश्याश्च न
भवन्तीति सिद्धम् ॥

अथान्यजानां देवकुलप्रवेशो शास्त्रेषु निषिद्धो न वेति विचार्यते । अस्मिन् विषये
निषेधवाचनानि कानिचिदुपलभ्यन्ते किन्तु तान्यस्पृश्यत्वनिबन्धनानीति पूर्वोक्तमीमांसया तेषां-
मस्पृश्यत्वे निवारिते तानि सर्वाणि स्वयमेव निवर्तन्ते । भगवद्भक्त्या यथाऽस्माकं चातुर्वर्णि-
कानामधिकारस्तथा तेषामपि । तेषां चातुर्वर्ण्य एवान्तर्भावान् पञ्चमवर्णस्य मनुना निराकृत-
त्वात् । अथवा “यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेर्यदि शङ्कराचार्यकृतं
व्याख्यानं परिगृह्यते तर्हि पाञ्चवर्ण्ये तेषां संग्रहात् ॥ “य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह
यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् अयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा” इति श्रुतिवचन-
घटेन प्राक्तनपापकर्मविपाकपारवश्याजीवश्चाण्डालादीनां पापयोनौ स्थूलं शरीरं लभते इति
चैरुच्यते ते तु क्षतं कृत्वा तस्मिन् क्षारं निवेशयन्ति । तच्च न वयं मृष्यामहे । चाण्डालेन
चाण्डालजातो जन्म लब्ध्वा केन प्रकारेण मनःसमाधानं कर्तव्यमन्यैर्वर्णैश्च पापकर्म कथं परि-
हर्तव्यमित्येवास्याः श्रुतेस्तात्पर्यम् । तस्मादेतच्छ्रुतेस्तात्पर्यस्य पूर्वभागो चाण्डालैरुत्तरभागो-
ऽन्यैर्वर्णैरनुसंधातव्य इति श्रुतिरहस्यम् ।

अपि च “नमः श्रम्यः श्रपतिम्यश्च वो नमः” इति श्रपतीनां श्रपचानां वा रुद्रत्वे सिद्धे, तेषां देवतायतनप्रवेशनिषेधो नैव संगच्छते ॥ अत एव रन्तिदेवः श्रपचायान्नं दत्त्वा प्रणमति । तथा च भागवतम्—“तच्च दत्त्वा नमश्चक्रे श्रम्यः श्रपतये विभुः ।” अन्त्यजान् प्रत्यस्माभिः कथमाचरितव्यमित्यत्र श्रीमद्भागवतरयैकादशास्कन्ध एवमुपदिष्टम्—यत्

“विमृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं व्रीडां च दैहिकीम् ।

प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् ।

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ।

तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकार्यकर्मभिः ॥”

ननु एतत्तु सर्वेषु भूतेषु भगवद्भावं प्राप्तवतो जनानुद्दिश्योक्तं तेन किमस्माकम् ? । नैवम् । “यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते त्रावदेवमुपासीते”ति स्पष्टं भगवद्भाव-
काङ्क्षिण उद्दिश्योक्तम् । भगवद्भावकाङ्क्षा च सर्वैः कर्तव्या, न केवलं सिद्धैः किंतु साध-
कैरपि । एतद्दृष्ट्यभावादेव केषांचित् आचार एव धर्मः परिसमाप्यते । वस्तुतस्तु येनात्म-
त्वधारणं जगतश्च स्वनियमे धारणं क्रियते स धर्मः ॥ अतएव भगवता गीतम्—

“विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”

ननु यदि चाण्डालादीनामेतादृशं गौरवं क्रियते तर्हि कथं शास्त्रेषु तेषां पापयोनित्वं प्रतिपाद्यते ? । इति चेन्न । न प्रतिपाद्यते किन्त्यनुयत एव । इदमत्राकृतम् । पापयोनित्व-
वचनं लोकबुद्धयनुवाद, एव न विधिः । लोकबुद्धिमपाकृत्य तत्र परमात्मभावो भावनीय इति
विधावेव शास्त्रस्य तात्पर्यात् । यथा पुरुषसूक्ते ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिमन्त्रेण लोक-
सिद्धवर्णचतुष्टयमनुयत तत्र पुरुषाङ्गत्वभावनया एकशरीराङ्गत्वेन वर्णानामैक्यं विधीयते तद्वत् ।
अयं विधिर्नैवनुवादस्तत्र किं लिङ्गम् ? इति चेत् अस्य सूक्तस्य परमात्मा देवतेति लिङ्गम् ॥
एवमेवास्य मन्त्रस्यानधिगतार्थगन्तृत्वेन प्रामाण्यम् ॥

ननु शास्त्रेषु ज्ञानभक्तिप्रतिपादकानि वाक्या-नर्थवादरूपाणि, न विधिरूपाणि, अत-
स्तादृशानि वाक्यानि अस्पृश्यस्पर्शजन्यपापनिवारकप्रायश्चित्तविधेर्विरुद्धत्वादप्रमाणानि अर्थ-
वादाद्विधिरूपाण्यनिति न्यायात्—इति केचित् । एवंवादिनस्तर्थादाहरहस्यमेव न जानन्ति ।
अर्थवादो नाम अर्थप्रधानो वादः । अर्थवादे न वाक्यार्थो विवक्षितः किं तु तात्पर्यार्थः ।
इयानेव विध्यर्थवादयोर्मैदः । गृहीते च विवक्षितार्थे तयोर्विरोधः बलावलकन्यना, च न
संभवति । एवमर्थवादवाक्यार्थाद्विध्यर्थस्य बलीयस्त्वेऽपि अर्थवादतात्पर्यार्थाद्विध्यर्थस्य न
बलीयस्त्वम् । प्रत्युत यथाऽर्थशास्त्रार्थशास्त्रं बलीयः तथा धर्मशास्त्रेऽपि कर्मकण्डादभक्ति-

काण्डः ज्ञानकाण्डश्च बलीयांसौ । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारते तदा तदा प्रायः
ज्ञानभक्त्युपेक्षैव तत्र कारणम् । आचारगृहस्य द्वे वातायने—ज्ञानं भक्तिश्च । यावदि-
वातायने अपावृत्य, वायुर्वै प्रत्यक्षं ग्लान्यस्तीति स्मृत्वा, तेनाचारस्य सततं शुद्धिर्न विधीय-
तावदस्माकमाचारो निष्प्राणः न च तत्र परमात्मनो वासः संभवतीति प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेणा-
किं कृतं स्यादित्यपि सुधीभिर्विभावनीयम् ।

तस्मात्—

ऊर्ध्वबाहुर्विरौत्येष महात्मा पुण्यपत्तनात् ।
सर्वधर्मान् परित्यज्य श्रीकृष्णं शरणं ब्रज ॥
तमेव शरणं गत्वा सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छसि ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

॥ इति ॥

काशी ।

वि० सं० १९८९ मार्गशीर्ष कृष्ण ६

आनन्दशङ्कर बापुभाई धुव ।

રૂપશ્યાસપૃશ્યત્વમીમાંસા

[આ શાસ્ત્રાર્થનો ધર્મીપરી દલીલો આગળ આવી ગયેલા 'શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ હરિજનોનો પ્રસ' લેખમાં આવી ન્ય છે. પણ શાસ્ત્રાર્થની પદ્ધતિ કેવી છે તે બતાવવા માટે, તેમ જ કેટલીક દલીલો બુદ્ધિ રૂપે આવી છે માટે આ શાસ્ત્રાર્થ અને તેનો અનુવાદ મૂકેલો છે—ત્રી]

૮ હે ભગવન્ ! તારા નામના શ્રવણથી તેમ જ સંકીર્તનથી, અથવા તારી આગળ નમ્ર થવાથી, અથવા કોઇક વખત તારું સ્મરણ કરવાથી પણ, શ્વપાક* પણ યજ્ઞકર્મને માટે તરત જ અધિકારી બને છે: તો પછી હે ભગવન્ ! તારા દર્શનથી એ શ્વપાક લાયક કેમ ન થાય ? >

ભાગવત

૮ હે દિગ્વર ! દૂર જ દૂર જ એમ કહીને અનમય શરીરથી શરીરને કે ચૈતન્યથી ચૈતન્યને (બેમાંથી કેને કોનાથી) દૂર કરવા છુછે છે તે કહે. >

મનીપાપંચક

૮ નારાયણને નમસ્કાર કરીને અને નરોત્તમ એવા નરને નમસ્કાર કરીને અને દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને એક નવીન શાસ્ત્રનું ચિંતન કરું છું. >

અત્યારે ભારતવર્ષમાં ચાંડાલ વગેરે શબ્દોથી સમજાતી જે ખાસ જાતિઓ છે, તે વેદના અનુયાયી વર્ણ વડે સ્પૃશ્ય છે કે અસ્પૃશ્ય છે એ વિષયમાં મહાન મતભેદ વારંવાર થાય છે. તેઓ અસ્પૃશ્ય જ છે, કેમ જે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોએ પ્રત્યક્ષ રીતે અથવા પ્રાયશ્ચિત્તના વિધાન દ્વારા સ્પર્શ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે—એવો એક પક્ષ છે. તેઓ સ્પૃશ્ય જ છે; કેમ જે < “એક જ દેવ સર્વભૂતોમાં ગૃહ રહેલો છે” > વગેરે એકાત્માનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિનું પ્રમાણ છે, < “વિદ્યાવિનયમ્નપજ પ્લાહ્યભૂમાં, ગાયમાં, દાથીમાં, કૃતરામાં અને શ્વપાકમાં પંડિતો સમદષ્ટિ રાખનારા છે” > એવું ભગવાનનું વચન છે—એવો બીજો પક્ષ છે. આ પ્રમાણે શંકા યતાં પ્રથમ તો સામાન્ય રીતે શંકાના રદસ્થનો વિચાર કરીએ. પછી શંકાનિવારણ કરીને સિદ્ધાંત સ્થિર કરીશું.

ભારતવર્ષમાં પંડિતપુરી નામે એક નગરી છે. ત્યાં કોઇ વિકલ્પનાથ નામનો મીમાંસા-દર્શનમાં પારંગત આચાર્યવર રહે છે. તે એક વખત સરસ્વતી મંદિર નામના પોતાના પુસ્તકાલયમાં કેટલાક મંથોનું મનન કરતાં, દિવસે જાંબવાનો નિષેધ છે એમ જાણ્યા છતાં, ગરમીને લીધે બીજા બેઠા ગયો. જાંબ પૂરી યતાં આંખો લીધાં છે તો પોતાની પાસે લાય જોડીને જાંબેલા કોઇક પુરુષને તેણે જોયો: તે પુરુષે આચાર્યને શ્વપાક* આપના કરી:

< > આવી નિચાળીઓ વચ્ચે મૂકેલા મનુષ્ય સ્થોકાનું લાખાંતર છે.

* શ્વપાકનો સંજ્ઞાર્થ કૃતરૂ સંધીને ખાનાર એવો ગાય છે.

* આ મનીપાપંચકમાં એવી કથા છે કે સંકરાચાર્ય એક ચાંડાલને દૂર જવાનું કહ્યું ત્યારે એ ચાંડાલે સામે પ્રભ કહી કે હું શરીરને દૂર જવાનું કહે છે કે ચૈતન્યને ! ત્યાં એક જ ચૈતન્ય બધા જોડામાં વિવેક છે ત્યાં કોણ જોને દૂર કરે એવો અભિપ્રાય છે.

“ભગવન્! આ ધર્મવિષયમાં નિર્ણય આપવો ઘટે છે.” એ પ્રમાણે કોષ્ઠક ધર્મનો પ્રશ્ન પૂછતાં આચાર્યે તેમાં નિર્ણય આપ્યો; પણ આથી તેનો સંશય બેવડો થયો. તેણે ફરીવાર આચાર્યને પૂછ્યું: “ભગવન્! આગળ કોષ્ઠક દિવસે મારી સાથે આવેલા એક પાડોશીને આ જ વિષયમાં આપે જુદી જ ધર્મવ્યવસ્થા કહેલી હતી. તો આજે તેનાથી વિપરીત જ કેમ કહો છો?” આચાર્યે પ્રશ્ન પૂછીને તેનો ઉત્તર આપ્યો: “તે દિવસે હું ઉત્તરાભિમુખ હતો કે દક્ષિણાભિમુખ?” પેલા માણસે જવાબ આપ્યો: “ઉત્તરાભિમુખ હતા.” આચાર્યે બોલ્યા: “અને આજે?” પુરુષે કહ્યું: “દક્ષિણાભિમુખ.” ત્યારે આચાર્યે કહ્યું: “જે પુસ્તકો અત્યારે મારી સાથે છે તેમાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે; અને પેલે દિવસે જે હતાં તેમાં તેથી વિપરીત હતું.”

આ વાર્તા નાસ્તિકોએ ધડી કાઢી છે એમ ન માનવું. < “વેદો પણ લિખ છે, સ્મૃતિઓ પણ લિખ છે; એવો મુનિ નથી કે જેનો મત લિખ ન હોય.” > એમ મહાભારતકારે પણ પોષકારીને કહ્યું છે. પણ આટલા બધા અનેક પ્રકારના મતભેદોને લીધે શ્રુતિસ્મૃતિ વગેરે પ્રમાણઅંશોની અપ્રમાણતાનો પ્રસંગ આવે એવો ભય ન રાખવો. ‘કેમ નહિ’ એમ પૂછતા હો તો સાંભળો. શાસ્ત્રોમાં શંકાઓ છે એ જ એ શાસ્ત્રોનું બુદ્ધિ છે. કોષ્ઠ અદ્યપત જીવની કૃતિમાં માત્ર એક જ મત સંભવે છે, પણ < “સહસ્ર શીર્ષવાળા અને સહસ્ર આંખોવાળા પુરુષ” > વગેરે વર્ણનથી. શ્રુતિએ કહેલા સર્વવ્યાપક મહાપુરુષની કૃતિમાં હજાર પ્રકારના મતો પરસ્પરનો વિરોધ ઊડી દબને વસે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? એમ પણ ‘વિરુદ્ધ મતોનો અવિરોધ’ એ તો ગાંડા માણસોનો પ્રલાપ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. અવિરુદ્ધ વસ્તુઓના જ વિરોધનો પરિહાર અહીં વિવક્ષિત છે, નહિ કે વિરુદ્ધ વસ્તુઓના વિરોધનો. ‘જે વિરુદ્ધ છે તેને અવિરુદ્ધ કેમ કહો છો?’ એમ પૂછતા હો તો એમ નથી. આપણા શાસ્ત્રોએ અનેક પ્રકારે વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે; જેમકે, ક્યાંક ગુપ્ત અને અપવાદ સમજાવીને, ક્યાંક સામાન્ય અને વિશેષની કલ્પનાથી, ક્યાંક ગૌણ અને પ્રધાન ભાવના સ્વીકારથી, ક્યાંક અધિકારીભેદના વિચારથી, ક્યાંક વક્તા અને શ્રોતાના ઔચિત્યની ચિંતાથી, ક્યાંક લિખ પ્રયોજનના દર્શનથી, અને ક્યાંક બીજા જ શાસ્ત્રનો સંબંધ બતાવીને. ક્યાંક તો વિરુદ્ધ વસ્તુઓનો વિષય લિખ હોવાથી વિરોધ થતો જ હોતો નથી. એટલા માટે મહાભારતમાં, અનુશાસનપર્વમાં, કેટલાએક ધર્મભેદો ગણાવ્યા છે. જેમકે—

< “જુદી જુદી શ્રુતિઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો લોકોમાં અનેક પ્રકારના છે. દેશધર્મો જણાય છે તેમ જ કુલધર્મ, તેમજ જાતિધર્મ, વયોધર્મ, ગુણધર્મ, અને હે શાભને! શરીરધર્મ અને કાલધર્મ તેમ જ આપદધર્મ. એ પ્રમાણે લોકવાસીઓ ધર્મને અનેક પ્રકારના કરે છે.” >

આ પ્રમાણે < “જે પુરુષરૂપે અંદર રહે છે, અને કાળરૂપે બહાર પ્રાદુર્ભાવ પામે છે” > તે, ધર્મના ઉત્પત્તિરૂપ સર્વોધાર મહાપુરુષને, દેશકાળની અનેક પ્રકારની ઉપાધિ હોવાથી, ધર્મો પણ અનેક રૂપના છે અને તે તે ઉપાધિથી ઉપાધિવાળા થયેલા છે માટે સર્વ યોગ્ય જ છે.

દેશકૃત ભેદ બીધાયને આ પ્રમાણે કહેલો છે: “પાંચ પ્રકારના મતભેદો છે. દક્ષિણના અને ઉત્તરના. જે દક્ષિણના છે તેની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. જેમકે, ઉપવીત આપ્યા વિનાનાની સાથે જન્મવું, બાર્યા સાથે જન્મવું, વાસી ખાવું, મામાની અને ફાષની દાકરીને

પરણુવું. હવે ઉત્તરના. બિનનો વેપાર, દારૂ પીવો, બે દાંતવાળાં પ્રાણીઓને ખાવાં, લશ્કરી નોકરી અને સમુદ્રયાન. એક જગાનો બીજી જગાએ જમને કરે તો દોષ પામે છે-દેશના રિવાજને લીધે.

કાળકૃત ધર્મભેદ જેમકે સત્યયુગમાં. જે ધર્મો હતા તે જ ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિમાં નથી. એ પ્રમાણે મનુ કહે છે: < “સત્યયુગમાં માણસોના જુદા ધર્મ છે, ત્રેતા અને દ્વાપરમાં જુદા છે, કલિયુગમાં જુદા છે, -યુગ પુરો થવા પ્રમાણે. ” > તે પ્રમાણે બીજી જગાએ પણ મનુએ કહ્યું છે: < “ત્યારથી (વેન રાજના સમયથી) જે મોહથી, મરી ગયેલા પતિવાળી સ્ત્રીનો પુત્રને માટે નિયોગ કરે, તેની સાધુઓ નિંદા કરે છે. ” > વળી કળિયુગમાં સંન્યાસ નિષિદ્ધ છે છતાં સંન્યાસનો સર્વથા અભાવ નથી તેનું શું કારણ, કહો જેમને? ઉપાધિ(કાલ)ભેદને લીધે, એમ જ કહેવું પડે. કલિયુગમાં સંન્યાસીઓનો દુરાચાર જેમને, યથાર્થ સંન્યાસ દુષ્કર છે એમ વિચારીને, કેટલાક સ્મૃતિકારોએ કલિયુગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કર્યો. એટલાથી આ નિષેધ સાર્વત્રિક નથી એમ કેટલાએક પ્રણવાન માને છે.

એ જ પ્રમાણે

< “સિંધુ, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર અને તેના સીમાડા ઉપરના તથા અંગ, વંગ અને કલિંગ દેશોમાં જમને (ફરી) સંસ્કાર કરવો જોઈએ. ” >

વળી

: < “અંગ, વંગ, કલિંગ, સૌરાષ્ટ્ર અને મગધ દેશોમાં તીર્થયાત્રા સિવાય જનારા માણસે ફરી સંસ્કાર કરવો જોઈએ. ” >

એ પ્રમાણે કહેલું છે. ત્યાં બે મ્લોકમાં જે જુદા જુદા દેશોનો પાઠભેદ છે તે કાળભેદને લીધે છે. માટે જ ધર્મભેદમાં તે પ્રમાણ છે. જો આ નિષેધ હમેશને માટે હોય તો લંગવાન કૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી સૌરાષ્ટ્ર જમને જ્યારે જ્યારે પાછા હસ્તિનાપુર ગયા, ત્યારે ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર જવાને કારણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા એમ કંઈપણ પડે; પણ તે તો સાંભળ્યું નથી. વર્તમાન સમયે આપણે પણ તે કરતા નથી, તેનું શું કારણ? કૃષ્ણને સમયે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર યવનોએ આક્રમણ કર્યું નહોતું. અત્યારે પણ તેમ હોવાને કારણે અને યવનો પણ આર્યોના આચારનું પાલન કરે છે તેથી પ્રત્યવાય નથી.

એટલા માટે ચાંડાલ નામથી સમન્નતાઓની અસ્પૃશ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે સ્મૃતિ-વચનોને માત્ર ટાંકવાથી એ સિદ્ધ થઈ જતી નથી. અત્યારે ચાંડાલ નામથી સમન્નતા જાતિઓ પુરાતન ચાંડાલ જેવી જ છે, અસ્પૃશ્યતાનું બીજું તેમનામાં પહેલાંના જેવું જ છે, એમ જ્યાંસુધી સાખીત ન થાય ત્યાંસુધી તેઓ અસ્પૃશ્ય સિદ્ધ થતા નથી. શાસ્ત્રમર્ષાદ્યોને બહુ માનનારા સર્વે જણોએ પણ બકરાની માફક કુચા સુદાં મગી જ્યા ન જોઈએ, પણ હસતી પેટે નીરક્ષીર-ન્યાયથી શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો જોઈએ. તત્ત્વને ઉપાધિથી બિન્ન કરીને સ્વીકારવું જોઈએ-એમ અમારી સવિનય અવ્યર્થના છે.

હવે અંત્યજોના અસ્પૃશ્યપણા માટે જે જે સ્મૃતિવચનો પ્રમાણરૂપે ટાંકવામાં આવે છે તે સર્વનાં બીજાં જૂત વચનો મનુ વગેરે સ્મૃતિઓમાં મળે છે; માટે તેનો જ અહીંયાં વિચાર કરીએ.

ત્યાં અત્રિએ કહ્યું છે કે

< “રજક (પોખી), ચર્મકાર (ચંમાર), નદ, યુરુડ, કૈવર્ત, મેદ અને બિલ, એ સાતને અંત્યજો કહેલા છે. ” >

અહીં રંજક અને ચર્મકારનું અંત્યજપણું અને તેમાંથી ઉપજતું અસ્પૃશ્યપણું રંજક અને ચર્મકારના ધંધાને લીધે છે, એ સ્પષ્ટ છે. નટ શબ્દ વડે અહીં ધંદળગણ દેખાડનારી જાતિ જ કહેલી છે; નહિ કે નાટક લજવવામાં પાત્રનો પાક કરતો નટ. કારણકે નહિતો ભરતમુનિ અને ભરતપુત્રોને અને પારિપાશ્વકોને અંત્યજ થવાનો અને અસ્પૃશ્ય થવાનો પ્રસંગ આવે. પ્રાચીન સમયે અને અત્યારે કોઈ પણ જગાએ તેવા નટો અસ્પૃશ્ય નથી જ, એમ સર્વને સંમત છે. યુરુડ પણ કોઈક અનાર્થ જાતિ જ જણાય છે. કેમ જે અનાર્થ સાથે તેનું નામ આવ્યું છે અને અનાર્થ નામથી તે ઝાળખાય છે. યુરુડ વાંસના ટોપલા વગેરે ધડનારી એક જાતિ છે, એમ કેટલાક કહે છે. પણ તેમાં તેના અંત્યજપણામાં વાંસના ટોપલા બનાવવા એ કારણ નથી; પણ અનાર્થત્વ એ કારણ છે. કેમ જે માત્ર વાંસના ટોપલા બનાવવાથી અંત્યજપણું સંભવતું નથી. યુરુડ એ વાંસળી વગાડી ઉપજીવિકા કરનારો છે, એમ કેટલાક કહે છે. એમ હોય તો પણ વાંસળી વગાડવાના કર્મમાત્રથી યુરુડપણું આવતું નથી. કારણ કે એમ હોય તો શ્રોકૃષ્ણને યુરુડ થવાનો પ્રસંગ આવે, તેમ જ વાંસળી વગાડીને ઉપજીવિકા કરનારો પણ નહિ. કેમ જે, એ કર્મને અંત્યજનું કર્મ કહ્યું નથી. માટે યુરુડ એક જાતિ જ હતી, જે મનુસ્મૃતિ લખવાને સમયે વાંસળી વગાડીને આજીવિકા મેળવતી. કૈવર્ત, મેદ, અને બિલ્લો પણ જાતિઓ જ છે. કૈવર્ત શબ્દથી નાવ ચલાવનારી જાતિ કહેવાય છે. કૈવર્તનો સ્પર્શ કરીને ભગવાન રામચંદ્રે અથવા કૈવર્તકન્યાનો સ્પર્શ કરીને પરાશર મુનિએ પહેર્યે લુગડે રનાન કર્યું એમ કથાય સંભવ્યું નથી. મેદો અને બિલ્લો, અરણ્યપશુની ઢિસા કરનારી અનાર્થ જાતિઓ હતી એટલા માટે જ તેમનું અંત્યજપણું કહેલું છે, એ સ્પષ્ટ છે.

વળી, કેટલીક સ્મૃતિઓમાં પુલ્લસ શબ્દ ચાંડાલ અને શ્વપચનો સહચારી દેખાય છે. તે પણ અનાર્થ જાતિનો વાચક છે. કેમ જે પુલ્લસ શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે અનાર્થ છે.

દવે

“ ચાંડાલ, શ્વપચ, ક્ષત્રા, સૂત, વૈદેહક, માગધ અને આયોગવ-નો સર્વે. અંતે વસનારા છે. ” > એમ અંગિરસ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, તેનો વિચાર કરીએ.

“ ક્ષત્રિયથી વૈશ્ય કન્યામાં જન્મનાર જાતે સૂત થાય છે. ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણની દોઢરીમાં વૈશ્યથી જન્મેલા માગધ અને વૈદેહી થાય છે. વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણની કન્યામાં શૂદ્રથી વર્ણસંકર થતાં આયોગવ, ક્ષત્રા અને ચાંડાલ થાય છે, જે માણસોમાં અધમ છે. એમ મત્ત કહે છે. ” >

વળી એ જ કહે છે કે

“ શૂદ્રથી પ્રતિશોભ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલા આયોગવ, ક્ષત્રા અને ચાંડાલ લોકોમાં અધમ છે અને તે ત્રણે વર્ણ બહારના છે. પ્રતિશોભ લગ્નથી વૈશ્યથી માગધ અને વૈદેહ, અને ક્ષત્રિયથી સૂત જન્મે છે. અને આ બધા વર્ણ બહારના છે. ” > ત્યાં આયોગવ અનાર્થ જાતિ છે. એવી રીતે માગધ પણ તેના જેવી મગધ દેશમાં વસતી કોઈ પુરાતન જાતિ છે. નહિતર, જે માગધ નામના બધા મગધમાં ઉત્પન્ન થયેલા મગધવાસીઓ અંત્યજે થાય, તો દિલીપની પત્ની “ તેને મગધવંશની, દક્ષિણ માટે પ્રસિદ્ધ, સુંદક્ષિણા નામે પત્ની હતી-યત્તની (પત્ની) દક્ષિણા જેવી. ” > તે પણ અંત્યજ થાય. એવી રીતે વૈદેહક પણ

પુરાતન જાતિ છે. જો, બધા વિદેહનિવાસીઓ અંત્યજ હોય, તો જગન્નાથ સીતા અને બ્રહ્મવિદ્ જનકનું શું ન થાય? સત પણુ જો અંત્યજ હોય તો રઘુકુલતિલક રામનો રથ હાંકનાર સુમંત્રની, અને પવિત્ર નૈમિષારણ્યમાં શૌનક વગેરેની પાસે પુરાણના કથાકર્તા રામ-હર્ષણુની શી ગતિ થાય? તેવી જ રીતે ક્ષત્રા વિદુરને પણ અંત્યજ થવાનો પ્રસંગ આવે."

આ પ્રમાણે રિચિતિ હોતાં અંત્યજોને કથા વર્ગમાં સમાવવા એવો પ્રશ્ન થતાં આ કિસ્સા છે :

“ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણ દિજ વર્ણો છે. ચોથી એક જાતિ શૂદ્ર છે. પાંચમી નથી જ. ” > એમ મતુ કહે છે.

અહીં પાંચમી નથી. એમ કહ્યું છે તેનો આ અભિપ્રાય છે:—

“ ચાર વર્ણો અને નિપાદનો પાંચમો વર્ણ છે. ” એમ કહેવતથી નિષાદ વગેરેનું ચાર વર્ણથી બહાર હોવાપણું સ્પષ્ટ થાય છે, એમ ન જ માનવું. કેમ જો, ચાર વર્ણોના અનુલોમ પ્રતિલોમ ‘નિવાહથી’ થતા સંકરથી ઉત્પન્ન થયેલાનો ચાર વર્ણમાં જ સંગ્રહ કરવો જોઈએ. વિશેષ શું, < “ ધીમે ધીમે ક્રિયાનો લોપ થવાથી અને બ્રાહ્મણનું અતિક્રમણ કરવાથી (બ્રાહ્મણનાં દર્શન ન કરવાથી એવો પણ પાઠ છે) આ ક્ષત્રિય જાતિઓ શૂદ્રપણાને પામી, જેની કે, પૌંડ્રક, ચૌંડ, દ્રવિડ, કાંભોજ, યવન, શક, પારદ, પદ્મલવ, ચીન, કિરાત, દરદ, ખંદૌ. ” >

એ પ્રમાણે મતુએ પુરાતન ઇતિહાસના જ્ઞાન વડે, અથવા મહારાજને ઉચિત ઔદાર્ય વડે આ બહારથી આવેલી જાતિઓને પણ ક્ષત્રિયની કલ્પના કરીને ચાર વર્ણોમાં જ સંગ્રહી છે. ઇતિહાસ જાણનારાઓને સુવિદિત છે કે ધણાએ શક, યવન, પદ્મલવ, પહેલાં વેદધર્મથી બહાર હતા, તેમણે પણ પછીથી વેદધર્મનો અંગીકાર કર્યો, અને શિવ વિષ્ણુ વગેરે દેવોની આરાધના કરી. એટલા માટે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ઠીક કહ્યું છે કે

< “ કિરાત, હણુ, અંધ, પુલિંદ, પુલ્હસ, આબીર, કંક (સુહા એવો પણ પાઠ છે), યવન, અને ખસ વગેરે અને બીજા પણ જે પાપીઓ તેના આશ્રયથી શુદ્ધ થાય છે તેવા પ્રભુને નમસ્કાર. ” >

અહીં એ પણ વિચારવાનું છે કે આપણામાંથી દ્રવિડોનું પણ ઉપલા શ્લોકમાં વૃષલ-૧ પણ કહેલું છે. આ પ્રમાણથી જો આપણે દ્રવિડ હોવાને લીધે વૃષલ થતા હોઈએ તો આપણા ત્રિવર્ણ ઉપર વજ્રપાત જ થાય. એટલા માટે અહીં દ્રવિડ શબ્દથી દ્રવિડ નામની કોઈ જાતિ સમજવી, જે અત્યારના દ્રવિડો કરતાં વધારે પ્રાચીન હતી.

શ્વપચર અને શ્વપાકનું તેના કર્મને લીધે અંત્યજપણું યોગ્ય જ છે; એવી રીતે ચાંડાલનું પણ અતિ ચંડ પ્રકૃતિને લીધે અંત્યજપણું હોઈ શકે. આ ચાંડાલ પણ કોઈક અનાર્થ જાતિ હતી. તેમાં—

< “ હવે તે રાત્રિ પૂરી થતાં હે રામ ! એ રાજા ચાંડાલ દેખાવેલો અને ખરાબ આકૃતિનો, કાળાં અને પીળાં વસ્ત્રવાળો, લાલ ઉત્તરીય વસ્ત્રવાળો, લાલ અને ભયંકર હાલતા

ડાળાવાળો, વિકરાળ, લીલા અને પીળા રંગનો, રોંછનું ચામડું ધારણ કરનારો, અને લોહાનાં ધરેણાંવાળો બની ગયો. ” >

એ પ્રમાણે વાસ્ત્મીકિ રામાયણમાં આવેલું વર્ણન પ્રમાણ છે. એવા ચાંડાલો ભારતવર્ષમાં અત્યારે નથી. એટલા માટે આ લોકો ચાંડાલ હોવાને લીધે અસ્પૃશ્ય છે એવું વાક્ય દોષવાળું છે. જેમ આપણે અત્યારના દ્રાવિડો મનુવચનના પ્રમાણથી વૃષલ થઈ જતા નથી, કેમ જે આપણે પુરાતન દ્રાવિડોથી લિન્ન છીએ, તેવી જ રીતે અત્યારના ચાંડાલો પણ મનુએ કહેલા અંત્યજો નથી થતા અને તેથી કરીને અસ્પૃશ્ય નથી થતાં એ સિદ્ધ છે.

હવે અંત્યજોનો મંદિરમાં પ્રવેશ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ છે કે નહિ તે વિચારીએ. આ વિષયમાં કેટલાએક નિષેધવાક્યો મળી આવે છે, પણ તે અસ્પૃશ્યોને લાગુ પડે છે, અને ઉપરની ચર્ચાથી અસ્પૃશ્યપણાનું નિવારણ થયું છે એટલે, તે સર્વ વાક્યોનું પણ એની મેળે નિવારણ થાય છે. ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં જેમ આપણે ચાર વર્ણોની અધિકાર છે, તેમ તેમને પણ છે. કેમ જે, તેમનો પણ ચાર વર્ણોમાં સમાવેશ થાય છે અને પાંચમો વર્ણ હોવાનું મનુએ નિરાકરણ કર્યું છે. અથવા “ જેમાં પાંચ પંચમનો અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે ” એવી શ્રુતિનું જે શંકરાચાર્યે કરેલું વ્યાખ્યાન સ્વીકારીએ તો પાંચ વર્ણોમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. “ જે વારંવાર નીચ આવરણ કરનારા હોય છે તે નીચ થોની પામે છે—શ્વાનયોનિ અથવા સૂરયોનિ અથવા ચાંડાલયોનિ. ” એવા શ્રુતિવચનના જળથી પૂર્વના પાપકર્મના પરિણામને લીધે જીવ ચાંડાલ વગેરે પાપયોનિમાં રમૂલશરીર મેળવે છે એમ જોએ કહે છે તે તો દાઝ્યા ઉપર ડામ દે છે; તે અમે સહન કરતા નથી. ચાંડાલે ચાંડાલ જાતિમાં જન્મ મેળવીને કયા પ્રકારે મનનું સમાધાન કરવું, અને અન્ય વર્ણોએ કેવી રીતે પાપકર્મ છોડી દેવું એ જ આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. માટે આ શ્રુતિના તાત્પર્યનો પૂર્વભાગ ચાંડાલોએ અને ઉત્તરભાગ બીજા વર્ણોએ વિચારવો, એવું શ્રુતિનું રહસ્ય છે.

વળી, “ શ્વાનોને નમસ્કાર, શ્વાનપતિઓને નમસ્કાર, ” એમ શ્વપતિ અને શ્વયોનું સ્પર્શનું સિદ્ધ થયે તેમને મંદિરમાં પ્રવેશ ન કરવા દેવો એ બંધબેસતું નથી. એટલા માટે જ રૂંતિદેવ શ્વપચને અન્ન આપીને પ્રણામ કરે છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે < “ તે આપીને વિભુએ શ્વાનને અને શ્વાનપતિને નમસ્કાર કર્યા. ” > અંત્યજો તરફ આપણે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તે સંબંધી શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છે—જે

< “ ચોતાનું માન અને અભિમાન, અને દેહની દૃષ્ટિ અને સરમ છોડી દહને અશ્વ, ચાંડાલ, ગાય, અને ખરતે હંડવત્ પ્રણામ કરવા, ત્યાંસુધી સર્વ જૂતમાં મારો ભાવ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી વાણી, મન અને કાયાના કર્મથી આ પ્રમાણે ઉપાસવું. ” >

આ તો સર્વ જૂતોમાં ભગવાનનો ભાવ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા માણસોને ઉદ્દેશીને કહેલું છે. તેમાં અમારે શું ?—એમ નથી. “ ત્યાંસુધી સર્વ જૂતોમાં મારો ભાવ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી આ પ્રમાણે ઉપાસવું. ”—એમ ભગવદ્ભાવની આકાંક્ષા રાખનારને ઉદ્દેશીને રૂપે કહ્યું છે. ભગવદ્ભાવની આકાંક્ષા બધાએ કરવી જોઈએ, માત્ર સિદ્ધોએ જ નહિ, પણ સાધકોએ પણ. આ દૃષ્ટિઓના અભાવથી જ કેટલાએકનો ધર્મ આચારમાં જ પૂર્ણ થાય છે.

વસ્તુતાએ તો જેના વડે આત્મપણું ધારણ થાય છે અને જગતનું પોતાના નિયમમાં ધારણ થાય છે તે જ ધર્મ છે. એટલા માટે ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે:

“વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ્યમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને શ્વપાકમાં, પડિતો સમાન દષ્ટિ રાખે છે.” >

કોઈ પૂછે કે જે ચાંડાલ વગેરેનું આંટણું બધું ગોંડવ કરો છો તો શાસ્ત્રમાં તેના પાપયોનિપણાનું શા માટે પ્રતિપાદન થયું?—તો એમ નથી. શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન* થયું નથી, માત્ર અનુવાદ* થયો છે. અહીં રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. પાપયોનિનું વચન લોકશુદ્ધિને અનુવાદ છે. એ વિધિ* નથી. કેમજે લોકશુદ્ધિનું નિરાકરણ કરીને ત્યાં પરમાત્મભાવ ભાવવો બેઠએ એવી વિધિમાં જ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. જેમ પુરુષસૂક્તમાં < “બ્રાહ્મણ તેનું મુખ હતું.” > વગેરે મંત્ર વડે લોકસિદ્ધ ચાર વર્ણોનો અનુવાદ કરીને ત્યાં પુરુષાર્જીવની ભાવના વડે એક શરીરનાં અંગ હોવાપણાથી વર્ણોનું એક પ્રતિપાદન કરાયું છે, તે પ્રમાણે. આવો વિધિ છે પણ અનુવાદ નથી તેની સાંખીતી શી, એમ પૂછતા હો તો આ સૂક્તનો દેવતા પરમાત્મા છે તે છે. એ પ્રમાણે જ આ મંત્ર નહિ જણેલા અર્થને જણાવે છે અને તેથી તે પ્રમાણરૂપ છે.

કોઈ પૂછે કે શાસ્ત્રમાં માન અને ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરતાં વાક્યોનું અર્થવાદના સ્વરૂપનાં છે, માટે તેવાં વાક્યો અસ્પૃશ્યોનાં સ્પર્શથી થતા પાપનું નિવારણ કરવાના પ્રાયશ્ચિતવિધિથી વિરુદ્ધ હોવાથી અપ્રમાણ છે: અર્થવાદથી વિધિ બળવાન છે એ ન્યાયે—એમ કેટલાક કહે છે. એમ કહેનારાઓ અર્થવાદનું રહસ્ય જ જણાતા નથી. અર્થવાદ એટલે અર્થ જેમાં પ્રધાન છે એવો

* પ્રતિપાદન એટલે કોઈ નવી વસ્તુ સાખીત કરવી, અને અનુવાદ એટલે જે વસ્તુ છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો, હવે એમ મનાય છે કે શાસ્ત્રનું પ્રયોગન કોઈ નથી વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવાનું છે. જે સૌની જાણમાં છે તે કહેવું નિરર્થક છે; એટલે નહિ જણીથી વસ્તુ જણાવવી એ શાસ્ત્રનું કામ છે. કાંઈ પણ પ્રતિપાદન કરવાને માટે વસ્તુરિયતિનો ઉલ્લેખ કરવો પડે એટલે અંશે જ શાસ્ત્ર અનુવાદ કરે. બાકી નવાનું પ્રતિપાદન કરવું એ જ શાસ્ત્રનું પ્રયોગન છે, અહીં દલીલ એવી છે કે પુરુષસૂક્તમાં ચાર વર્ણોને પરમાત્મપુરુષનાં અંગોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણવ્યા છે ત્યાં ચાર વર્ણો એ પ્રતિપાદનનો વિષય ન હોઈ શકે. કારણકે તે તો બધાને વિદિત હતું. એ તો માત્ર અનુવાદ છે. પ્રતિપાદનનો વિષય તો એ છે કે એ ચારે વર્ણો એક જ પરમાત્મપુરુષનાં અંગો છે. આનું ખીજું સમર્થન એ છે કે એ આપ્તું સૂક્ત જ પુરુષસૂક્ત છે. પરમાત્મપુરુષ એ જ એનો વિષય છે એટલે ચાર વર્ણો હોવા બેઠએ એવો સૂક્તનો ભાવાર્થ નથી; પણ ચારે વર્ણો એક જ પરમાત્માનાં અંગો છે એ ભાવાર્થ છે.

X વિધિ એટલે કાંઈ કરવાનું કહેવું. શાસ્ત્રનું કામ સાસન કરવાનું છે—આમ કરો એમ કહેવાનું છે. પુરુષસૂક્તમાં ચાર વર્ણો છે એ વિધિ ન હોઈ શકે. વિધિ તો એ છે કે ચારેય વર્ણો પરમાત્માનાં અંગો છે એવી ભાવના કરો.

+ કોઈ પણ અંધકાર પોતાના વિષયના નિષ્પણમાં મુખ્ય સમર્થનને, ગૌણ રીતે પુષ્ટિ આપવા, અથવા તેના અર્થકારને માટે, અથવા તેને જોડવ આપનાં માટે, જે ખીજ બાબતો કહે છે તેને અર્થવાદ કહે છે. આ અર્થવાદોને અક્ષરશઃ પ્રમાણભૂત માની શકાય નહિ. અર્થવાદનું વર્ણન વસ્તુરિયતિને અનુસરવું હોય તો તે ‘અનુવાદ’, વિરુદ્ધ હોય તે ‘ગુણવાદ’ અને પૂર્વની રિયતિને અનુસરતાં પણ હાલની રિયતિને પ્રતિકળ હોય તે ‘ભૂતાર્થવાદ’ એવાં અર્થવાદનાં ત્રણ જુદાં જુદાં નામ છે. અર્થવાદ એ સામાન્ય રાખ્ડ છે અને તેના મળકુરની સત્તાસત્યતા પ્રમાણે અર્થવાદના આ ત્રણ પેટાભેદો થાય છે.

(ભગવદ્ગીતારહસ્ય) ગુણવાદી અનુવાદ પૃ. ૨૨-૨૩ ઉપરથી)

વાદ. અર્થવાદમાં વાચ્યાર્થ વિવિક્ષિત નથી, પણ તાત્પર્યાર્થ છે. એટલો જ વિધિ અને અર્થ-વાદનો ભેદ છે. વિવિક્ષિત અર્થનું પ્રદર્શન કર્યા પછી તેમનો વિરોધ અને બલાબલકલ્પના સંભવતી નથી. એ પ્રમાણે અર્થવાદના વાચ્યાર્થ કરતાં વિધ્યર્થ બળવાન હોવા છતાં અર્થ-વાદના તાત્પર્યથી વિધ્યર્થ વધારે બળવાન નથી. બિલ્લુ, જેમ અર્થશાસ્ત્રથી ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન છે તેમ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ કર્મકાંડથી ભક્તિકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એ બે વધારે બળવાન છે, જ્યારે જ્યારે ભારતવર્ષમાં ધર્મતી ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે ઘણું ભાગે જ્ઞાન અને ભક્તિની ઉપેક્ષા એ જ તેનું કારણ છે. આચારગૃહની બે બારીઓ છે—જ્ઞાન અને ભક્તિ. જ્યાં સુધી આ બે બારીઓ ઉઘાડીને ‘વાયુ જ પ્રત્યક્ષ ધ્વજ છે,’ એમ સ્મરણ કરીને, તેના વડે આચારની સતત શુદ્ધિ ન કરાય, ત્યાં સુધી આપણે આચાર નિષ્પ્રાણ છે અને તેમાં પરમાત્માનો વાસ સંભવતો નથી. ત્યાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠામંત્રથી પણ શું થાય!—એમ પણ બુદ્ધિમાનોએ વિચારવું ધટે છે.

માટે—

“પ્રપુર્યપત્તનથી આ મહાત્મા જિઓ હાથ કરીને પોઝારે છે કે સર્વ ધર્મોને તૂંચને શ્રીકૃષ્ણને ચરણે જા. હે ભારત! સર્વ ભાવથી તેને જ શરણે જઈને તેના પ્રસાદથી થોડા સમયમાં શાન્તિ પામીશ. ધર્મ સર્વસ્વને સાંભળો અને સાંભળીને નિશ્ચય કરો કે પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તેવું બીજાની સાથે ન વર્તવું. ઇતિ.

કાશી
વિ. સં. ૧૯૮૯, માર્ગશીર્ષ વદ ૬

}

આનન્દશંકર આપુલાર્થ કૃપ

બે બાંલ

આ કિસ્સો અસ્પૃશ્યતા એક સાથે પ્રસિદ્ધ કરતાં થોડા ખુલાસાની જરૂર છે. એ દસેક વરસ ઉપર આ સ્વરૂપે મનમાં ઘડાયો હતો. અસ્પૃશ્યતા તે વખતે તેનો મુખ્ય વિષય નહોતો, અત્યારે પણ નથી. તેનો મુખ્ય વિષય કંઈક અંશે નાતનું હાલનું માનસ, જેના વડે નાતનો એક સમાજ તરીકે અત્યારે નિર્વાહ થાય છે, તે સ્કુટ કરવાનો છે. અને એમ કરવા નાતની શ્રેણીમાં ઉત્તમતાને છેડે આવેલ એક સાદાણુનાત (અલગ્યત કલ્પિત) લીધો છે. તેના માનસને આઘાત થવાથી, તે જાડાણુમાંથી કહોળાય છે અને તેનો મેલ બધાં ઉપર આવે છે એ આ કિસ્સાનું સ્વરૂપ છે. એ આઘાત નાતની દૃષ્ટિએ સખ્તમાં સખ્ત હોવા જોઈએ એટલા માટે નાતની ઇષ્ટદેવીનું મંદિર, ટેક કે જે નાતની શ્રેણીને સામેને છેડે છે, તેના સ્પર્શથી અલગાવાથી થાય છે એવો પ્રસંગ છે. આ રીતે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન અહીં એક નિમિત્ત તરીકે આવે છે.

અત્યારે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન પ્રજા સમક્ષ આળે ત્યારે આ કિસ્સો લખી નાંખવાને હું પ્રેરાયો અને એમાં અસ્પૃશ્યતા પછવાડેનું માનસ પણ વ્યક્ત મતું હોવાથી અહીં તે મૂકવાનો પ્રસંગ લઈ છું.

લગ્નવવામાં ઉપકરણો ઓછામાં ઓછાં, સાદામાં સાદાં, અને સર્વથા સુલભ રાખવાનો મારો ઉદ્દેશ છે. રંગભૂમિ સજ્જ કરવાનાં સૂચનોમાં રચલનું થોડું વિશિષ્ટરૂપે વર્ણન કર્યું છે પણ તેને બદલે સાદા તખ્તા ઉપર અને જરૂર પડે તો માત્ર ઓરડામાં એટલા ઉપર કે શેરીમાં પણ લગવી શકાશે.

ખીજ સૂચના પણ ઓછામાં ઓછી આપી છે. કિસ્સાનું પૂર્વવૃત્તાન્ત અને બનાવો સમાજવામાં મદદ થાય તેટલા પૂરતું નાટકની શરૂઆતમાં થોડું કહેલું છે—જો કે એ બધું નાટકની ઉક્તિઓમાં સ્કુટ થાય છે. નાટકનાં પાત્રોના માનસ વિશે પણ ઓછામાં ઓછી સૂચનાઓ કરી છે. કોઈ જગાએ માનસ કે વસ્તુચિત્રિત ઉપર કટાક્ષ કે દીકા કરવાનો પ્રસંગ, હાકના કેટલાક પાશ્ચાત્ય નાટકકારો લે છે તેવો, મેં લીધો નથી. અને માનસ વિશેની સૂચના, નટની પરંદગીમાં કે ઉક્તિના ઉચ્ચારણમાં ઉપકારક થાય તેટલે અંશે જ મૂકેલી છે. અવાજ ધીમે મોટો કરવાની સૂચના એકાદ જગાએ ઉદાહરણ તરીકે જ આપી છે. ઉક્તિ સાથેના અભિનય માટે પણ ઓછામાં ઓછી સૂચના આપી છે, કારણકે એક જ બાવ દરેક નટ એક જ રીતે બતાવતો હોતો નથી. એ બાબતમાં નટને થોડું સ્વાતંત્ર્ય મેં ઇષ્ટ માન્યું છે.

રચલ કાઠિયાવાડ હોવા છતાં બોલી બધાને સમજાય તેવી ગુજરાતી રાખી છે, જોકે લહેકો-કાઠિયાવાડી છે; પણ ગુજરાતના કોષ્ટ પણ પ્રાંતની પ્રાંતિકતા તેમાં ઉતારવી હશે તો થોડા ફેરફારથી ઉતારી શકાશે. માત્ર એટલું કે વાક્યમાં વાક્યબંધાર અને ખાસ કરીને કાકુ બરાબર ઉચ્ચારાવાં જોઈએ. કોષ્ટ પણ નાટક લગ્નવવામાં એ આવશ્યક છે, પણ અહીં તેનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

‘કિસ્સા’ ઉપરના ‘સર્વ હક્ક સ્વાધીન’ રાખ્યા છે પણ કર્તાને પ્રસંગ લખી જણાવવાથી લગ્નવવાની છૂટ મળી શકશે.*

સમય, સવારના સાતેકનો. રથ-કાઠિયાવાડમાં સ્ટેશનથી ચાર પાંચ માઈલ દૂર એક ગામડું. સાધારણ ખડકીયાં ઢાંચે ધરની છદી ઝોશરીમાં સામાનના એક બે કાચળને એકાદ બે ટૂંકા પડી છે. ઘગનસરા ચાલે છે અને વરરાત્ર અનન્તરાય પીતાંજર ભટ્ટ કંઈક નવા વિચારનો હોવાથી રિવાજ પ્રમાણે પોતાના ગામથી જન ન લાવતાં મુંબઈથી માત્ર તેની બહેન લલિતા સાથે રાતનો અહાં આવેલો છે. તેનાં બીજાં સગાં, જેમના અહાં આવ્યા પછી જનનું સામૂયું ચલાવું છે, તે હજી આવેલાં નથી. અનન્તરાય વીરોધ વરસની ઉમરનો, સારીરે મજબૂત, કદાવર, દૃઢ મનનો અને તેજસ્વી છે. તેની બહેન લલિતા પણ તેની જ તેજસ્વી છે, માત્ર એટલું કે સ્ત્રીસુલભ કુનેહ અને સૌક્યમાર્થી તેની દૃઢતા અનન્તર જેટલી બીજાને પરાભવ કરનારી લાગતી નથી. નાતરીત પ્રમાણે અત્યાર પહેલાં હાથે મીઠળ બાંધાવેલું હોયું જોઈએ તે અનન્તરે હજી નથી બાંધાવ્યું એટલે વેળાસર મીઠળનો દેખાવ કરવા લલિતા અનન્તરને મીઠળ બાંધવા પ્રયત્ન કરતી હોય છે, ત્યાં પડદો ઘપડે છે.

લલિતા : લ્યો હવે માની જાઓ. એકવાર કળૂલ કરીને ના રોની પાડો છો ?

અનન્તર : પરણવાની કળૂલત આપી છે, મીઠળની નહિ !

લલિતા : તમે તો કહેશો પરણવાની કળૂલત આપી છે, પણ પાટલે બેસવાની નહિ, હસ્તમેળાપની નહિ, સપ્તપદીની નહિ, તે કાંઈ ચાલે ?

અનન્તર : પણ પરણવામાં આની શી જરૂર છે ?

લલિતા : તમારા લાઇબ્રેરી જેમ જરા પણ ઉપયોગ વિના કાંડે ધડિયાળ બધે છે, તેમ પરણવામાં જરા પણ ઉપયોગ વિના આ બાંધવાની જરૂર હોય છે. તમે કળૂલ કર્યું છે કે ઘેર પાછાં જઈએ ત્યાંસુધી મારું બધું કહ્યું કરવું. અત્યાર સુધી મેં મારી સત્તાનો ઉપયોગ નથી કર્યો. અત્યારે મારી સત્તાથી કહું છું, આ બાંધવા દો.

અનન્તર : ત્યારે એમ જ કહે ને ! નકામી દલીલ શા સારુ કરે છે ?

લલિતા અનન્તરને મીઠળ બાંધે છે. ત્યાં ખડકીયાંથી “કાં વરરાત્ર ! ક્યારે પહોંચ્યાં” એવા ટુકડા સંભળાય છે અને તે પછી તરત જ તે ટુકડા કરનાર પરણીતમ ભટ્ટ પાંચેક વરસના છોકરાને આંજળીએ શાલી દોરતાં પ્રવેશ કરે છે. પરણીતમ ભટ્ટની ઉંમર પંચાવનેક વરસની છે. તેમણે નાની પોતડી પહેરી છે, અને બાંજીને અંગે લપાટા છે. તેમને વાત કરતાં વાતના અર્થ પ્રમાણે ધીમે ઘટાવળો અવાજ કરવાની ટેવ છે. સાથેના છોકરાને એક પોતિયાની ગાતડી વાળી છે, અને તેની આંખમાં આંજળના લપેટા છે.

પરણીત : (કોપી) કાં વરરાત્ર ! ક્યારે પહોંચ્યાં ?

અનન્તર : આવો, આ રાતના આવીને જોડવાઈ ગયા છીએ.

પરણીત : કેમ બહેન ! ખુશીમાં તો ખરી ? મને ઝોળખજ, હું શું થાઉં ?

લલિતા : હંકમ ! ઝોળખું કેમ નહિ, વેળા માસા થાઓ. (અનન્તરને) બાપ, આપણી બાને મામાની દીકરી બહેન હતાં,—એક ગંગામાસી.

પરણીત : એ તો તારી બાપ પાછાં સગાં મામા કપડાં નહિ હોં ! એ હતાં ઝોર-માયાં ! પણ આપણી નાત જેવી સગપણ સાચવવામાં બીજી નાત નહિ હોય ! (વરરાત્ર સામું બેઠને એકદમ અવાજ બદલાવી) લ્યો હોં ! શું માણસો છે ને ! તમારી સાથે અમારા

ગામના પહાડસિંગજી ઉતર્યા હશે. તે કે તમારી નાત તે કેવી ? વરરાગને હાથે મીઠળે ય નહિ ? એણે તો જમને જટાશંટર પંડ્યાને, ને દયા ડાશીને, ને જ્ઞેશીકળીનાં પાનખાને વાત સોત કરી નાંખી ! (અગત્ય બતાવવા સાદા ધીમો કરી) તે હું તો સવારે જીડીને તમને કહેવા આવ્યો કે આપણી નાત તો છે દેઢ જેવી ! પેટમાં વાત જ ન રહે ! તમારે માખાપ નથી, તે ગમે તેમ તોય તમે ઉધાડાં પડી ગયાં કહેવાઓ. તે કરી છાકરમત કરશો માં. (છાકરો વારંવાર આંગળી ઝાલી 'બાપા' 'બાપા' કર્યા કરે છે.) એક તો આ લલિતાને આટલી મોટી થવા દીધી છે, ને તેમાં વળી આવી બેવકુફાઈ કરો ! આ જુઓ, (જરા ઉપડતે સાહે) હું તો તમારો સગો, એટલે મારી આંતરડી બળે એટલી ક્રાંતની ન બળે. (છાકરો 'બાપા' 'બાપા' કરે છે તેને ધક્કો કરી) સાંભળ્યું ને ? બે ઘડી વાતે ય કરવા નથી દેતો ? (પાછું સાધારણ અવાજે અનન્તબેને.) મેં તો આ લલિતા માટે ય વિચાર કરી રાખ્યો છે. કરી ફિકર ન રાખશો, (વીરસના અવાજથી) હું તમારી પડખે વાધા જેવો બસો છું.

અનન્તબે : (વાત બદલાવવા) માસા, છાકરો કેમ આમ રંગડે છે ?

પરશોભ : હોય, એ તો છાકરાં છે.

છાકરો : બાપા, કહેતાંતાને આ પીવડાવીશ !

પરશોભ : જો, એ તો તમારી ચિંતામાં ને ચિંતામાં આ પીધા વિના આવ્યો છું. કેમ હજી તમે આની કરી ય તૈયારી નથી કરી ? કે અત્યારમાં પીને બેઠાં ?

અનન્તબે : ના માસા, અમે તો આ પીતાં જ નથી.

લલિતા : બાઈ ઘણીવાર મુંઝવણી જતાં આવતાં ગાંધીજીના આશ્રમમાં ચોકું રહેતા. અને ત્યારથી આ-કોઈ બધું ય છોડી દીધું છે.

પરશોભ : હા, તેમાં શું બોલું કર્યું ? હું એ નહોતો પીતો. પણ આ હમનો બ્યાધિ ધણો ત્યારથી પીવા માંડ્યો છું. કાંઈ દેવ નથી પડી, પણ સવારે પીઉં ખરો. પણ જુઓ ! ગાંધીની બીજી વાત કરી ન કરશો હોં ! હોય એ તો પ્રતિજ્ઞાની ખાતર બધું ય કરવું પડે. આપણા તનમનશંકર દેવે સાહેબ લોકોને ત્યાં જાય આવે, પણ બધું ત્યાં. અહીં આવે ત્યારે અહીં જેવા ! કાંટા પાટલુન પહેરે, પણ અંદર ઘોતિયું રાખે. આ એમ બધું સમજવાનું છે. તમે ગાંધીમાં બળો તેની ના નથી, પણ આપણી મુદ્દાની વાત ન. બૂઝવી.

લલિતા : (અનન્તબેને ન બોલવા દેવા માટે) ના રે, માસા ! એવું તે હોય ? જેવો દેશ એવો વેશ.

પરશોભ : સો વરસની આ મારી બાઈ ! એ દેઢ ભંગિયાને ધંધા માટે અડતું પડે તો અડતું, પણ નાતમાં નાત જેવાં થકને રહેતું !

અડકીમંડી : હાં વરરાગ, ખુશીમાં તો ખરાને ? એવા અવાજ સાથે જયંતીદાસ, મુકુટરામ, ભદ્રરામ, છાટાદાસ એ ચારે ગામના જુવાનો દાખલ થાય છે. બધાને માથે ચોંટલી છે પણ છાટાદાસે ચોટલી આસપાસ પારી રખાવી છે, મુકુટરામે કપાળ કોસાવીને ચહેરો કઢાવ્યો છે ને જયંતીદાસ બને મનહરરામ બાબરી બરાબર એળીને સેંચી પાકીને આવ્યા છે. બધાએ માત્ર પોતડી પહેરી છે તેમાં છાટાદાસે જડા પાણકોરાની, અને બીજાએએ એછી વત્તી બડી પાતળી અને જુદી જુદી નવતળી ધારની. બધાની પોતડીએ રાતની પહેરેલી એટલે કલેવરડીવાળી છે. બધા જુવાનો વારંવાર લલિતા સામું જો જો કરે છે.

જયંતીભે : હાં પરાકાકા ! અત્યારમાં આવી પહોંચ્યા છો કાંઈ ?

પરશોઃ (પડેલ મોઢે અને સાહે) એ તો મારો દીનું કહે વરરાજને જોવા છે તે હું અહીં લાઇ આવ્યો.

દીનું : ના હું તો ચા પીવા આવ્યો છું.

મુકુટઃ કેમ પશાકાકા ! એકલા એકલા ચા પીવા ચાલ્યા આવ્યા ! જનમાનને ઘેર દક્ષિણા જોડી થાય, કાંઈ ચાનો પ્યાલો જોડો ન થાય !

દક્ષિણા અંદર ચાલી નય છે.

પરશોઃ પણ વરરાજ તો સુધરેલા છે. એમને.....

મુકુટઃ હવે સુધરેલું તો કાણુ નથી ? જુઓ આ આપણા ગામમાં જ જુઓ. અપ દુ ડેટ કીટલીમાં નાંખીને ચા પીનારા (મનહરને ખતાવીને) આ આપણા મનહરકાકા, સાહેબ લોકને પણ એમના જેવો ચાનો શોખ નહિ હોય ! ધાંધળનો લાગો અંધ કરીને હાથે હાથમત કરનારા આપણા ગોવિંદરામ, ને દેહ ગવર્નરની લેવીમાં એસનાર મિરદર તનમન શંકર પણ આપણા જ ગામના. હવે સુધારામાં શું બાકી રહ્યું છે ?

પરશોઃ પણ આ તો ગાંધીનો સુધારો છે.

છાટાઃ તે ગાંધીના સુધારામાં ય આપણા દૈવજો પહેલા આવવાના. ગાંધીએ સ્વદેશી માલ પહેરવાનો કલો પણ મેં કાઢ દિવસ પાણકારા વિના બીનું કશું પહેલું નથી.

અનન્તઃ પણ માંધી તો દેહને અડવાનું કહે છે !

મુકુટઃ તે આપણા પશાકાકા હમેશાં દેહવાંડે જાય છે. પૂછો એમને, દેહમાં એમણે દેહ હજારની ધીરધાર કરી છે. ને ગામમાં જેટલો જોળો દેહ ચોરીને પાડે, તેનો અડધો અડધ જોળો પશાકાકાના ધરમાં આવવાનો. આખું વરસ નવીકાકી છોકરાંને જોળો આપવાનો.

પરશોઃ જ માળા સાળા ! તારો બાપ દેહને ચાલ્યા કરી કરીને મરી ગયો ને તું વળી મારી ટીકા કરવા આવ્યો. ધીરધાર તો ગમે ત્યાં કરીએ. પૈસા જોજા અભડાય છે ? તારી પેટે આશાપુરીમાં તો દેહને નથી ધાલ્યાં ને ?

મનહરઃ આશાપુરીમાં ધાલીને એ એકલો તો નથી કમાઇ ગયો ને ! તમારા વારામાં ય દેહ નાળિયેર લાવે છે ત્યારે કેવા હળવે રહીને ઘેર લાઈ જાયો છો !

અનન્તઃ માસા આ શી વાત છે આશાપુરીની ?

પરશોઃ જો આશાપુરી આપણાં ઇષ્ટ દેવી છે. આપણા યજમાનો એમની માનતા માને છે.

છાટાઃ મારા કુઆ સિવરામ પંડ્યા મુંજમમાં રહ્યા, એમણે એક વાટિધાને છોકરું નહોતું થતું, તે આશાપુરીની માનતા આપી. એને છોકરું થયું, ત્યારથી માતાની માનતા ખૂબ થવા લાગી છે. ને આપણુ દૈવજોને માતાની આવક પણ સારી થાય છે.

જયંતીઃ તમે વરરાજ ખૂબ બેજુવા માંડ્યા છો. તે નાતનું આવી રીતે કંઈક સારું કરો તો તમારી નામના રહી જાય.

અનન્તઃ માતાનો કાંઈ ઇતિહાસ છે ખરો ?

પરશોઃ (વચ્ચાદમાં આવી) હા, હા ! મારે નવીના બાઇ હીરાએ માતાજીનું નવું પુરાણ રચ્યું છે. તેમાં બધો ઇતિહાસ આવે છે. (ખૂબ મંલીર અવાજે)

एकदा भगवान् प्रीतो महात्मा वृषभध्वजः ।

सहोमयाऽक्षभीरेमे भक्तानां चाङ्छितप्रदः ॥*

હીરો તો તમારે જોવા જેવો છે. એ તો આપણી નાત એવી નગણી છે, તે હજી કુવારો રહી ગયો છે.

મનહર૦ : (ખડખડાટ હસીને) જોવા જેવો તે કેવો જો ! (અભિનય સાથે) આ...મ ત્રાંસી આખો કરીને ઊભો રહે, ત્યારે અર્જુન આણ્ણવણી જેવો લાગે.

જયંતી૦ : વરરાજ ! અમારે પશાકાકાને વરદાન છે. કોઈ વાતમાં હીરાની સગા-ઈની વાત આવ્યા વિના ન રહે. અમારે જેમ આમના બધા રસ્તા તરબેટે ભેગા થાય છે, એમ એમની બધી વાતોમાં હીરાની સગાઈની વાત આવવાની.

અનન્ત૦ : પણ માતાનો ને આપણો સંબંધ શો છે તે તો કહો.

મુકુટ૦ : વાણિયા જેમ વેપાર પેઢી દર પેઢી ચલાવે એમ આપણા ધૈર્યાને કાંઈ મૂડી તો આપવાની નહિ, પણ બે ધંધા એવા શોધી કાઢ્યા કે વાવચ્ચંદ્રદિવાકરો ચાલ્યા કરે. એક આ આશાપુરી માતા, ને બીજો જ્યોતિષનો. બે પૈસાનું ટીપણું લીધું, કે આ ચાલ્યો.

છોટા૦ : અરે બે પૈસાનું ય નહિ ! ચૈત્રી પડવે એ ય દાનગાં મળે.

અનન્ત૦ : પણ આ દેહોની શી વાત છે ?

મુકુટ૦ : વાત શી હોય ? એ તો પશાકાકા અમઘા ચીકણાઈ કરે છે. મેં સૌથી પહેલાં દેહોને માનતા કરતા કર્યા. પણ એ કાંઈ મંદિરમાં નથી આવતા ! મંદિરથી છોટે પાળિયા છે ત્યાં ઊભા રહી દીવાનાં દર્શન કરે છે. અને પશાકાકાને ખીક લાગે છે કે ક્યાંક એમનાં ધરાક હું લઈ લઈશ. બાકી નાતમાં કોઈએ વાંધો લીધો નથી.

જયંતી૦ : વિદ્વાનમાં વિદ્વાન ત્રિજીવનકાકાએ પણ નાકની ટશર રાતી કરીને છાંટીને નાજિયેર લઈ લીધું.

મનહર૦ : હવે તો નાજિયેરના ય બે આના થયા છે. કોને કડવા લાગે ?

અનન્ત૦ : ત્યારે આ માતાજી તો જોવા પડશે. અહીંથી કેટલેક થાય ?

પરશો૦ : હવે એ તો એની મેળે જોવાશે. આપણે દૈવજોની છોડાછેડી ત્યાં છૂટે છે.

અનન્ત૦ : તે વખતે નીરતે ન જોવાય. મારે બધું ફરીને જોવું છે. તો અત્યારે ચાલીએ.

પરશો૦ : હવે હમણાં માનપુરથી તારાં મોસાળિયાં આવશે. ને અમરાપરથી તારાં કંટબી આવશે. પછી સામૈયું મશે. પછી જનીવાસામાંથી તો વરરાજથી ખસાય જ નહિ.

જયંતી૦ : હવે ન શું ખસાય ? એ તો બધુંય થાય. હવે તો સુધારાનો જમાનો આવ્યો છે. પણ વરરાજ, તમારે આ ન પીવી હોય તો ન પીઓ, પણ અમને તો પાવી પડશે. અમારા ગામને ટીંબે એ રિવાજ છે. તમારી પાસે સાધનાં હોય તો આ મનહર-કાકાને ત્યાં બધી સોંપ છે. દૂધનો એક આનો ને આ ખાંડનો એક આનો. બસ. આ કયું શહેર છે ? એ તો મારી ગા નથી દૂઝતી, તે પૈસાનું કહેવું પડે છે.

અનન્ત૦ : લલિતા ! આ મનહરભાઈને બે આના આપ તો.

• લલિતા ઓરડામાંથી આવો ટૂંક ઉઘાડી બે આના આપે છે. આર્યે જુવાનો જવા બેઠે છે તેમને

* એકવાર ભક્તોને વાંછિત આપનારા પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન મહાત્મા વૃષભધ્વજ હમમાની સાથે પાસાથી રમતા હતા.

કુલાંગાર

અનન્તઃ : પણ માતાએ જવાનું નક્કી છે હોં !

છોટાઃ : અમારે આજે ચંડીપાઠ કરવાનો છે. ત્યાં જ હજારું આવજો. બધું બતાવીશું.

જયંતીઃ : ગાઉ એક છે. ચાલી તો શકશો ને !

અનન્તઃ : તમે મારી સાથે ચાલી શકો તો સાચા.

મનહરઃ : આ અહીં લાવીએ કે વરરાજ ? તમે પીતા નથી માટે પૂછું છું.

અનન્તઃ : કશી જરૂર નથી. લલિતા પણ નથી પીતી.

જુવાનો નય છે.

પરશોઃ : વરરાજ ! અહીં જ મગાવવી'તી ને ! તમે ન પીત તેમાં શું થઈ ગયું. બે ધડી બધા તમારે ત્યાં બેસીને પીએ, તો સારું દેખાય ને !

અનન્તઃ : અલ્યા પણ એક ભૂલ થઈ ગઈ. અમે નથી પીતાં પણ તમે તો પીઓ છો. એમ કરો. મનહરને બીજો એક આનો આપો. ને તમારી પણ આ કરાવો.

લલિતા : ને જુઓ, મારાં માશીને પણ લેતા આવજો. એ બીચારાં એકલાં પોતા સારું ક્યાં કરશે.

લલિતા એક આનો આપે છે.

પરશોઃ : ને ધીરુનેય લેતો આવીશ. ને બુધાને અહીં આ લાવીને પીવાનું કહીશ. એ જ સારું દેખાય. ક્યો હવે ઝટ જઈ. એ તો પાંચઃકહેશે અમને કયમ ન. કહ્યું.

નય છે. પડદો પડે છે.

દશ્ય બીજું

સમય તે જ દિવસ સાંજનો. રચણ આશાપુરીનું મંદિર. જૂની ઢબના સાદા મંદિરને રંગરોગાનથી નવું કર્યા જેવું જણાય છે. મંદિર નાનું છે. તેનો રંગમંડપ નાનો છે. અને ગર્ભદ્વારના અંધારામાં ગોખલામાં ચૂંદડી એટલે આશાપુરી માતાની મૂર્તિ ધોના હીવાથી ઝાંખી દેખાય છે. ગર્ભદ્વારમાં દ્વાયર્ગા પાનાં રાખી છોટાલાલ એક ધાબળી પહેતો ચડીપાઠ કરે છે. મનહરરામ વારંવાર આજસ મરડે છે બગાસાં ખાય છે, ને ગણગણતો આત્મમનવતી પાણી નાંખતો જાય છે. જ્યંતીલાલ ધડીમાં પાનાં ઝાઢી ગણગણે છે, ધડીમાં બહાર આંટો મારી આવે છે, સામે અરીસો જોઈ ધડીમાં વાળ એળે છે ને ધડીમાં સરખા કરે છે. દૂર જરા જરા વાદળો છે.

જ્યંતી : હજી અધ્યા વરગળ ન આવ્યા !

મનહર : હવે આવ્યા સમજો. સાંજે દૂરવા જવાની ટેવ, એટલે સાંજ પડ્યે બહાર નીકળે.

જ્યંતી : મને નહિ ખબર અધ્યા હોં ! કે લલિતા આવડી મોટી થઇ ગઇ હશે. બે છોકરાંની મા જેવડી છે.

છોટા : તેમાં, તને શેની સગવળ આટલી બધી થાય છે ? કાંઈ તને નથી પરણાવવાનો !

જ્યંતી : બહે ને, મને નહિ પરણાવે પણ નાત બહાર આહું જવાય એવું છે ! નાતમાં વરમાં વર તો એક તનમનશંકર છે, તે બીજવર, ને ઘેર એને લેચી આવે એવડા મોટા છોકરા છે. બીજા આપણા અર્જુન આણાવળી હીરાબાઈ; થયું.

છોટા : ને પેલા પાર્વતીશંકર નહિ કે ?

જ્યંતી : એના છ બાઈ કુવારા મરી ગયા, તે હવે એને કાંઈ પરણાવે ? એના આપનો વંશ રહી એ થયું છે.

ત્યાં દૂરથી કોઇ આવડું જણાય છે. બધા પાનાંમાં મીઠું ધાલીને ગણગણવા માંડે છે અને પેલા માણસ નજીક આવતો જાય છે તેમ ગણગણાટ મોટો થતો જાય છે. એ કણખી છે. દર્શન કરી પૈસો નાંખી ગર્ભદ્વારમાં ડોકિયું કરી કહે છે.

કણખી : મહારાજ પાઠ કરવા આવ્યા છો કે ?

જ્યંતી : માથું ધુણાવી હા કહે છે. એ આસ્થા જાય છે એમ ખાત્રી થતાં

જ્યંતી : તે એ મોટી કરીને કરશે શું ?

છોટા : 'કરશે શું' શું ? મુંબઈમાં રહે છે તે કાંઈ સાહેબ લોકને પરણાવશે.

જ્યંતી : અધ્યા સાંભળો. આ નાતમાં એવું થયું જોઈએ, કે અંતુને કહેવું જોઈએ, કે તારી બહેનને કાંઈ સાથે પરણાવ. (વાતમાં રસ આવતો જાય છે તેમ તેમ બધા દ્વાયર્ગા પાનાં રાખીને પાસે પાસે આવતા જાય છે.) શું નાતમાં વરનો દુકાળ પડ્યો છે ? એની મરજીમાં આવે એને પરણાવે, નહિતર બહેનને સંન્યાસી કરવાની અત્યારથી નાતના પંચ આગળ કબૂલત આવે. ને એમ ન કરે તો એનો વિવાહ તોડી નાંખવો.

(ત્રિશુલન બદ દૂરથી આવતા હોય છે. તે વર કોઈનું પ્યાન નથી.)

મનહર : હા. જો આ પંડ્યાની છોડી એને ન પરણાવે તો બીજાને પરણાવવા થાય ને !

જયંતીઃ : ત્યારે આનું કંઈક તરત કરવું જોઈએ.

ત્રિભુઃ : (ગર્જાદારમાં ડોકિયું કરી) તમારો તે દી જાણો છે કે શું તે મને સમજતું નથી. ચંડીપાઠના પૈસા લ્યો છો, ને અહીં આવીને તડકા મારો છો. આ ખાવા પીવા ટળવાના છો ખાવા પીવા !

વાદળો જરા ધેરાતાં નય છે.

જયંતીઃ : પણ એનું તમારે શું ? તમારે ઘેર ખાવાનું માગવા આવીએ ત્યારે ન આપશો.

ત્રિભુઃ : હું તો તમારા સારા સારુ કહું છું. શ્રદ્ધા રાખીને પાઠ કરશો તો જન્મ માનનું સારું થશે; ને જન્મમાનનું સારું થશે, તો તમારું સારું થશે.

છાટાઃ : એ તો જન્મમાનનું તો સારું જ થવાનું, —ખાત્રાથુને દાન આપે એટલે.

ત્રિભુઃ : તમે માતાનો અનાદર કરો છો એ સારું નથી કરતા હોં !

મનહુરઃ : છોરુ કંછોરુ થાપ પણ માતા કમાતા ન થાપ.

જયંતીઃ : કાકા એમ શું ચીડાઓ છો ! જુઓ આ વાદળોં ચડે છે એટલે અંદર ચતું હતું અંધારું. અમે બહાર આવવાનું કરતા હતાં, ત્યાં તમે આવ્યા. અમે પાછા પાઠ કરવા બેસીએ છીએ. (ત્રણેય બહાર આવવા માંડે છે.)

મનહુરઃ : ત્રણ વરસ ઉપર બરાબર આ જ મહિનામાં કરા પચા'તા ને ધમીરશીંહની ભેંસ મરી ગઈતી એ યાદ છે ?

ત્રિભુઃ : હા માનું ! લ્યો ત્યારે હું તો જાઉં છું. મારે હજી મહાદેવે જવું છે. તમે સાચવીને આવજો. (નય છે. સામે જ અનન્તરાય મળે છે તેને) અરે, વરરાજા, આવામાં ક્યાં નીકળ્યા ?

અનન્તઃ : મારે ફરવા નીકળવું તું તે કહ્યું બેગો બેગો આશાપુરીની જગા જોતો જાઉં.

ત્રિભુઃ નય છે : અનન્તરાય નજીક આવે છે.

જયંતીઃ :)

મનહુરઃ :) (એક સાથે) આવો આવો વરરાજા ! અમે તમારી જ રાહ જોતા હતા.

છાટાઃ :)

અનન્તઃ : હા લ્યો, આ આવ્યો. હવે જતાવો તમારી જગા. (જાયે જતાં) આ મંદિર તો પ્રાચીન દેખાય છે. પણ તમે રંગના લપેટા કરીને એને જગાડ્યું છે. એની જૂની કારીગરી રહેવા દીધી હોત તો સારું દેખાત. આ તો રંગથી, બધુંય ઇંદાઈ ગયું છે.

જયંતીઃ : પેલા લાટિયાએ માનતા માની હતી તેની. પાસે જીર્ણોદ્ધાર કરાવતી વખતે આ રંગ દેવરાવેલો.

અનન્તઃ : લ્યો ચાલો ત્યારે હવે ફરીએ. આસપાસની જગા જોઈએ. અહીંથી નદી કેટલે થાય ?

છાટાઃ : હજી અમારે તો પાઠ અધૂરો છે. ચોડીવાર લાગશે.

અનન્તઃ : (સૌના હાથ જાહીને) લ્યો ચાલો ચાલો હવે. ધરડા તો જાણે માને પણ તમે જુવાનો ય આવા પાઠ બાઠની વાતો કરો છો !

જયંતીઃ : હું તો કશુંયે નથી માનતો. પણ આ ત્રિભુવનકાકા જેવા આવે ત્યારે જરાક કરવું પડે.

અનન્ત૦ : (મરઘીમાં) જો કરવું જ પડતું હોય તો હું એક રસ્તો જતાવું. આખો ચંદીપાઠ ફોનોગ્રાફની પ્લેટમાં ઉતારી નાંખવો, ને પછી જ્યારે પાઠ કરવો હોય ત્યારે પ્લેટો એક પછી એક ચડાવી દેવી.

છોટા૦ : (મરઘી સમજવા છતાં એ કલ્પનાના આકર્ષણના ઉત્સાહમાં) હા, હોં, અલ્યા ! તો મળ બહુ પડે. પ્લેટ મૂકીને પછી ફાસ્ટ મારી મૂકવી. જેટલીવાર પાઠ કરવા હોય તેટલીવાર કરી નંખાય.

મનહર૦ : બસ. અને પાંચ સાત ફોનોગ્રાફ હોય તો એક જ માણસ એક સાથે ધણી પાઠ કરી શકે. એક ફોનોગ્રાફની શી કિંમત બેસે ?

અનન્ત૦ : હમણાં તો ત્રીસ ત્રીસનાં હલકાં મળી શકે છે.

છોટા૦ : એ તો ખુબ ભારે કહેવાય.

અનન્ત૦ : (હજી મરઘીમાં) કોઈ ભાટિયા જજમાનને બોલો કરો.

જયંતી૦ : અલ્યા, પણ પછી જજમાન જ ફોનોગ્રાફ રાખીને પાઠ કરાવી લે, તો આપણો કોઈ ભાવ ન પૂછે હોં ! વરરાજ, તમે હિકમત તો સારી બતાવી પણ બહુ ઘડતાં બાટ પેસે એવું થયું.

અનન્ત૦ : (હજી પણ મરઘીમાં) તો એક બીજી હિકમત બતાવું.

છોટા૦ : શી ?

અનન્ત૦ : અમારે પરીક્ષાના દિવસો આણતા હોય ત્યારે પુસ્તકો વાંચતાં જે ભાગ આવડતો હોય તે અક્ષરે અક્ષર ન વાંચીએ, તેના ઉપર માત્ર આંખ ફેરવી જઈએ. તેમ તમારે પણ પાનાં ઉપર આંખ ફેરવી જવી. શબ્દે શબ્દ ન વાંચવો.

મનહર૦ : એમાં તો વરરાજ, તમારા કરતાં અમારી પાસે વધારે સારી યુક્તિ છે. પાનાં ઉપર આંખ પણ અમે નથી ફેરવતા, માત્ર પાનું જ ફેરવીએ છીએ.

અનન્ત૦ : હારતો, કારણકે એ પાનામાં ચંદીપાઠ છે એટલું તો તમે જાણતા જ હો છો, ને એથી વધારે જાણવાની તમારે જરૂર જ નથી. એટલે મારા કરતાં તમે જરૂર વધારે ઝડપથી પાનાં ફેરવી શકો.

વીજળી અને ગડગડાટ થાય છે. વરસાદ પડવા માંડે છે.

મનહર૦ : હ્યો વરરાજ ! હવે થઈ રહ્યું. તમારાથી ફરવા નંદિ જવાય વાતે ચડ્યા, ત્યારે તો હવે અહીં જ બેસો ને આ જગા જુઓ.

અનન્ત૦ : સામી નજર કરી જુએ છે. વરસાદ જરા જરા વધતો નંધ છે. પચાસેક ડબલાં દૂર બે ત્રણ નાના પાણિયા છે. ત્યાં બે ૮-૧૦ વરસના છોકરા હેખાય છે. બન્ને ત્યાં રહ્યા રહ્યા પગે લાગે છે. નાળિયેર મૂકી તે લઈ જવા “જયંતી મહારાજ !” એવી બૂમ મારે છે.

છોટા૦ : જયંતી, લે પેલાં તારાં ઘરઠિાં આવ્યાં. નાળિયેર લઈ આવ.

ત્યાં વરસાદ સાથે ઠરા પડવા માંડે છે. દૂર ડોકરા બેબાકળા બની આમ તેમ જુએ છે. માથે હાથ ધરે છે.

જયંતી૦ : ઠરા પડે છે ત્યાં ક્યાં જાઉં ! બંધ પડશે એટલે નાળિયેર લઈ આવીશ. ફરમિયાન કરા મોટા મોટા પડવા માંડે છે.

અનન્ત : (મોટે સાદે) અહ્યા એ ! અહીં આવતા રહો. મરી જશો. કરા તો મોટા મોટા પડવા માંડ્યા. અહીં દોડી આવો.

બન્ને છાકરા રડવા માંડે છે.

મનહર : વરરાજા ! ખીયારાની મશકરી શા સારુ કરતા હશો ?

અનન્ત : મશકરી શેની ? જોતા નથી કેવડા કરા પડે છે તે ? ખીયારા મરી જશે. તમે લાઇ આવો, નહિતર હું લાઇ આવું છું.

જયંતી : પણ એને લાઇ શી રીતે આવવા ?

ત્યાં એક છાકરાનું કરો વાગવાથી માથું ફરે છે. નજીકમાં એક મોટો કરો પડીને બાંગી તેના કડકા ચોતરફ ઊડે છે. અનન્ત તેમના તરફ દોડતો જાય છે. છાકરાને પકડવા જતાં બન્ને રહે છે અને પાણિયામાં નાસમાજ કરે છે. “ નહિ માળાપ ” “ નહિ માળાપ ” ની બૂમો પાડે છે, હાથથી અનન્તને વારે છે. અનન્ત બેન્નેને તરફડિયાં મારતા પકડીને મંદિર તરફ દોડતો આવે છે. અનન્તને પણ માયામાં એક કરો વાગે છે તે દીમલું ચાય છે. આ બધું મનહર જયંતી અને છાટા કંઈક ન સમજીતું હોય તેમ જડ જેવા જેઠ રહે છે. અનન્ત પગથિયાં ચડવા જાય છે એટલે ત્રણેય ધાંધા ધડ સામા ચાય છે, પાનાંવાળા હાથ હથામે છે, એક જણ ઘંટને પકડવા જાય છે, એક જણ નગારાને દોડિયો ફેંકે છે, અનન્ત જોઈને “ ખબરદાર ” એવી બૂમ પાડે છે એટલે ત્રણેય ડરીને પગથિયાં આગળ મારજાઈ હે છે, અને બધા અને લાચારીથી લાંબા હાથ કરી કરીને ડોળા કાઢતા “ ચાંડાલ, બ્રહ્મરાક્ષસ, પાપી, વર્ણશંકર, આ શું કરવા બેઠો છો ? નાતને બોળવા બેઠો છો, કુલાંગાર ” વગેરે બાળો અને સાપો છોલે છે, અને ડેઠના છાકરાને મારવાં તોડે છે; ડેઠના છાકરા ખીજ બાજુ “ વોપ બાપલિયારે, માળાપ અમે શું કરીએ ” એવી બૂમો પાડે છે.

અનન્ત : (નાતીલાએને) ખબરદાર એમને જો કંઈ કહ્યું છે તો ! (ત્રણેય ડરીને ફગાઈ જાય છે: ખીજ બાજુ ડેઠના છાકરાને) ખબરદાર ! જો ચસકયા છો તો !

ચોટીવારે કરા બંધ પડે છે. હજી ડેઠનાં છાકરા “ હા હા ” “ માળાપ ” “ માળાપ ” કરે છે.

જયંતી : } (નાસતાં નાસતાં: એક સાથે) હવે તારું સત્યાનાશ જાય તારું. માતાને
છાટા : }
મનહર : } અભડાવ્યાં ! જેઠ રાખજો, ચાંડાલ, નાતમાં શું થાય છે તારું.

ત્રણેય દોડીને મારે છે.

અનન્ત : (ડેઠના છાકરાને) હવે શા માટે બૂમો પાડો છો તે રુએ છો ? એ તો ગયા. હવે માતાના મંદિરમાં આવ્યા ન આવ્યા ચવાના છો ?

હવે પછીની વાતચીતમાં ડેઠના છાકરા કયાંક એક જ બોલે છે, કયાંક બન્ને બોલે છે.

છાકરાઓ : માળાપ હવે જવા દો. અમારો કૂટરડો કાઢી નાંખશે.

અનન્ત : (ફોસવાળી બીક મઠાડવા માટે મશકરીમાં) તમને અહીં જ શકવાના નથી ને ! અડધા વગર મારશે શી રીતે ?

છાકરા : માળાપ ! અમને હીમખીમ જવા દો.

અનન્ત : જો, હું તારે માથે પાટો બાંધું, પછી બેઠા જણા જાઓ, હોં !

છાકરા ડરમાં બેસી રહે છે. અનન્ત ધોતિયામાંથી ચોરા કાઢી પાટો બાંધતો જાય છે અને સાંત્વળ આપવા પૂછતો જાય છે.

અનન્ત : અહ્યા તમારે માળાપ છે કે ?

છાકરા : હા, માઆપ !

અનન્ત : શો ધંધો કરે છે ?

છાકરા : ખેતીનો.

અનન્ત : તે આ શેની માનતા માની'તી ?

મોટો છાકરો : અમારી બહેન ટેટ્કી માંદી હતી તે જયંતી મારાજે આજ માનતા કરવાની કહી'તી, માઆપ !

અનન્ત : પણ એમાં માઆપ માઆપ શું કરો છો ?

છાકરા : હા, માઆપ !

અનન્ત : (હસીને) જો પાછા ! તમારાં માઆપ તો તમારે ઘેર છે. મને શા સારુ માઆપ કહો છો ! હવે ન કહેતા હોં !

છાકરા : હવે નહિં કહીએ માઆપ !

અનન્ત : (હસીને) હીક ત્યો ત્યારે જાઓ, પેલું નાળિયેર ખાવું હોય તો ખાઓ. કહો તો વધેરી આપું !

છાકરા : ના માઆપ ! માતાને ધરાવેલું કયમ કરીને ખવાય ?

અનન્ત : (હસીને) હીક ત્યારે, જાઓ માઆપ !

છાકરા : (જતાં જતાં જરા અચકાતા અચકાતા) મોંઆપ ! નાવું હોય તો પેલું તળાવ ત્યાં રહ્યું, માઆપ !

જય છે.

અનન્ત : જવાબમાં ડોકું ધુણાવે છે, તેમને જતા જોઈ રહે છે, થોડીવાર ઊંડા વિચારમાં જોમો રહે છે ને પડકો પડે છે.

દશ્ય ત્રીજું

સમય એ જ રાતનો, ફરી ઓશરી ને પછવાડે બે ઝેરડા, એવા જનીવાસામાં ઘણિતા એકલી જ છે. માણસ જાડા વિચારમાં ઝીણું સૂરે ગાય તેમ સોહનીના સૂરોમાં ગાય છે તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ "મન રામ બજ રામ." શબ્દો વેરાયેલા મળી આવે છે. ગાતી ગાતી સામાન સરખો કરતી જાય છે, અને કોઈ વાર ઓશરીની યાંત્રીને અંદેશને લણી લણી એ જ સૂરો કાઢ્યા કરે છે. ત્યાં બડકી બહારથી પરોતમનો ધીમે અવાજ આવે છે.

અવાજ : એ... ! વરરાજ છે કે... ?

લલિતા : એ ના...ઓ... !

અવાજ : હજી નથી આવ્યા ?

લલિતા : ના માસા ! હજી નથી આવ્યા.

ફરી શાન્તિ પથરાય છે. ઘણિતા તીચે બેસી એના એ શબ્દો ગાતી સોહનીમાંથી જોગીમાં સરી પડે છે મે ફાનસની વાટ તીચી જાયી કરતી જાણે વાટ સાથે રમે છે. ત્યાં બહારથી અનંતાનો અવાજ આવે છે.

અવાજ : લલિતા, ઉઘાડ.

લલિતા : આવ્યા ભાઈ, લ્યો ઉઘાડું.

ઉઘાડે છે. અનંતો અંદર આવે છે. ધ્યાનપૂર્વક જનીવાસો જુએ છે. ઘણિતા ફાનસની વાટ મોટી કરે છે.

અનંતો : મામા, મામી, સુભદ્ર, દીપુ બધાં ક્યાં ગયાં ? કેમ કોઈ દેખાતું નથી ?

લલિતા : ક્યાં ગયાં ? તમે દેહના છોકરાને આશાપુરીમાં આપ્યા એ વાત અહીં પહોંચતાં જ બધાં કંઈ કંઈ બહાનું કાઢીને, ને કેટલાંક તો બહાનું કાઢ્યા. વિના જ, પોત-પોતાનો સામાન લઈ લાગતાં વળગતાં સગાંમાં ચાલતાં ગયાં !

અનંતો : મેં તો જાણ્યું કે પૈલા પૂજારીઓ જ એકલા લડકણુ દશે, આ તો સૌ સરખાં નીકળ્યાં !

લલિતા : સરખાં કેમ ન નીકળે ? ન અભડાવાથી નીચું ચઢ જવાતું હોય, ત્યાં કોણ ન અભડાય ?

અનંતો : એ તો ફીક, પણ તું તો નથી લડકી ને ! મને વાટ બધી એ એક જ વિચાર આવતો, કે તને વચન આપેલું કે આટલા દિવસ તું કહીશ એમ ચાલીશ, એ વચન, આવી રીતે તૂટ્યું એમ તો હું નથી કહેતો, પણ એક ખાનું રહી ગયું !

લલિતા : હું ક્યારની એ વિચાર કરું છું, કે તમારે આમેય પરણવું નહોતું, એક ફક્ત માખાપ કરી ગયાં છે તે ખાતર, ને મારા આગ્રહની ખાતર, કળુશ્યું હતું, તે ક્યાંક તમારું ધાર્યું ન ચઢ જાય !

અનંતો : તને નહુંક યવાના કોડ અધૂરા રહી જશે એમ કેમ નથી કહેતો ?

બહારથી પરોતમનો ધીમે અવાજ આવે છે.

અવાજ : કેમ વરરાજ આવ્યા ?

લલિતા : હા, આવો માસા, ઉઠાડું છું. (ઉઠાડવા વત્તાં વત્તાં ધીમે અવાજે) અત્યારે સુધીમાં ત્રણ વાર આવી ગયા !

લલિતા ખડકી ઉઠાડે છે, પરશોતમ સવારના પહેરવેષ ઉપરાંત હાથમાં લાકડી ને ઓઢેલો પછેડી સાથે દાખલ થાય છે. દાખલ થતાં જ બહુ જ લાગણી અને સમત્વના અવાજથી—

પરશોત : શૂંડા ! તે આ શું કર્યું ? એક પરણુવા આવ્યો તો એટલા દાડા તો સાચવી લેવું તું ?

લલિતા : પણ માસા ! એમાં લાઇનો વાંક નથી. નહિ તો ખીચારા મરી જાત.

પરશોત : તું સોત પાછી એમ બોલ છ ? આપણી નાતને ઝોળખ છ ?

લલિતા : ઝોળખાને પણ શું યાય માસા !

પરશોત : તોરણથી પાછો કાઢે એવી - ટેક જેવી છે. જાણુ છ, ઓઢ્યા તનમનશંકર ને જયંતીલાલ ટાંપી રહ્યા છે. મેં અત્યાર સુધી તાણી આણ્યું છે. કેટલીવાર પંડયાની દાઢીમાં હાથ ધાલ્યો છે ત્યારે તમારી આ પરણુવા સુધી વાત આવી છે. બધા ઉપર પાણી ફેરવવા બિલાં થયાં છે !

લલિતા : હશે માસા, થવાનું થઇ ગયું તેમાં શું કરીએ.

પરશોત : તમે હાથે કરીને દુઃખી યાઓ એવાં છે. નાતમાં તો જેનું જૂથ હોય તે છતે. જુઓ મારે અરધી નાતમાં સંબંધ છે. ગણ્ય, મારે ત્રણ કપ્પડો, પાંચ બહેનો, ચાર દીકરીઓ, ને હું ત્રણ વાર પરણ્યો. એટલાનો જ હિસાબ કર્ય, તો અરધી નાત થઇ જાય. તમે સમજો એવાં નથી, તે ચોખું ફૂલ કરીને કહેવું પડે છે. તારી બહેનને આવડી. મોટી થંવા દીધી, એ તો ભણે ને જાણે પરણાવવા જેવડી થઇ, ને પાછી વળી, ને એટલામાં તમારાં માળાપ મરી ગયાં, ને તે વખતે રહી ગયું. પણ પછી ખેસી રહ્યાં, તેના કરતાં બે વરસ પહેલાં પરણાવી દીધી હોત તો તેનાં સગાં અત્યારે કામ આવત ને !

અનન્ત : માસા, તમે ચોખ્યું કહ્યું ત્યારે હું ય કહું છું. તમે જ કહેતાં તો કે જયંતિયો ને તનમનિયો, ધરે ય સારું નહિ, ને વરે ય સારા નહિ. ને હું મારી બહેનને કુવામાં નાંખું, એ તો સમજશો જ નહિ. તેના કરતાં ભણે એ ય કુંવારી રહે, ને હું ય કુંવારો રહું. તેની મને કશી ચિંતા નથી.

પરશોત : પણ શા સારુ તારે ય કુંવારાં રહેવું, ને એને ય કુંવારી રાખવી ? તમે નાતનાં અભણ્યાં છે, હું અભણ્યો નથી.

લલિતા : હા, તમે અમારી પડખે બિલા છે, પછી અમારે શી ખીક છે ?

પરશોત : (અવાજ ઢાળીને) મારું એ જ કહેવું છે. હું તમારી પડખે જ બિભો છું. પણ મારે ય વહેવાર સાચવવાનો છે બાપલા ! હું કોઇના વેણમાં બિભો રહ્યો હપ્પશ, ત્યારે આજ મારા વેણમાં કાઈ બિલા રહે છે ના ? એ તો રાખ એવી રખાપત છે. માટે કાલ ડાહ્યા થઇને વરતજો. નાતનું પંચ કાલ બોલાવવાના છે. સવારમાં ગોર ફરશે. તમે બેઠા વિચાર કરીને નમ્રી કરીને મળી જાજો. હું આપણો પક્ષ બેગો કરીશ. ને હું કહું એમ કરશો તો (અનન્ત ને) 'તું ય સુખી થઇશ, ને (લલિતાને) તું ય સુખી થઇશ. મુંઝાઇને નારી જશી, તો બાપનું નાક કપાવશી. હું તમારા પક્ષનો છું, માટે કહું છું. લ્યો બેસો, ભાઇ બહેન ! હું જાઉં છું.

પરસો નય છે. લલિતા જીકીને ખટકી વાસે છે. પાછી આવી પરચાર પર બેસે છે. થોડીવાર બંને ભાઈ બહેન ચૂપ રહે છે.

અનન્ત : આ માણસ શી પક્ષની વાતો કરે છે ને !

લલિતા : સ્વાર્થી માણસને માત્ર એક જ પક્ષ હોય છે - પોતાનો. બાકી ન્યાં સ્વાર્થ સધાય ત્યાં એનો પક્ષ. (જરા અટકીને) તમે એની વાત તો સમજ્યા ને ?

અનન્ત : કેમ નહિ ? મને તો વયમાં વયમાં એવું-યથ જતું, કે તારે વિશે કાંઈ બોલું સૂચન કરે તો એક લપડાક ચોટી દઉં. પણ માણો એવો પક્ષો, ઠેક સુધી ક્યાંઈ સ્પષ્ટ બોલ્યો નહિ.

લલિતા : તમે કહો છો ને આપણા લોકો પોલીટીકલ નથી !

બારણામાં એક ટકરો યાય છે. ભાઈ બહેન સાંત રહી સાંભળે છે, ફરી એક ટકરો યાય છે.

અનન્ત : કાણ ?

બહારથી ધીમે સાહે અવાજ આવે છે.

અવાજ : ઉઘાડો.

અનન્ત : લલિતા સાચું ભેઈ જઈને લપાડે છે. તનમનશંકર પ્રવેશ કરે છે. તેણે માયામાં મુગન્ધી તેલ નાંખ્યું છે. આગળ બાબરી ઓળેલો છે. અને ચોટલી પણ ઓળીને માંક વાળેલી છે. પાટલી ચીપીને ઘોતિયું પહેરેલું છે. ઝીણા સફેદ ક્લાલોનના પહેરણ ઉપર સાચા જરીની શાદ ઓટલી છે, તે આવતાં જ—

અનન્ત : આવો તનમનશંકર બાપ ! બેસો.

તનમન : (બેસતાં બેસતાં, બેઠા ફ. બના અવાજથી) આપણી નાત જેવી કાંઈ નિર્ભાગી નાત નથી.

અનન્ત : એમ કેમ ?

તનમન : આ જુઓને, તમારા જેવા પુરુષાર્થ કરીને આગળ પડે, તેવા આશાજનક યુવાન સામે કેટલો બધો વિરોધ કરે છે ?

અનન્ત : હોય એ તો, તેમાં શું કરીએ ?

તનમન : તમે તમારી ઉદારતાથી એમ કહો, પણ મારાથી કેમ સંજાય. અને તમારું તો ઠીક. તમારાં બહેન માટે પણ ખરાબ બોલે છે ! કાંઈ પણ માણસાંઈ વાળો માણસ સદન ન કરી શકે.

અનન્ત : કેમ શું બોલે છે ? નાતનો ગુનો કર્યો હોય તો એ કર્યો છે, તેમાં મારી બહેનને શું છે ?

તનમન : એવી વાતો કરે છે કે કાંઈ પણ બાબના સાંભળતાં તો શું, પણ પુરુષોના પણ સુધરેલા સમાજમાં ન બોલી શકાય.

લલિતા : પણ તેમાં આપણને શું ? દરેક માણસ પોતાની કલ્પનાથી અને પોતાની વાણીથી પોતાની જ કિંમત કરાવે છે.

તનમન : નિષ્ક્રિય પડી રહેલું એ મારો મિદ્ધાન્ત નથી. આપણે નાતને સુધારવાને પ્રયત્નો કરવા બેઠાએ. આપણી વાત સાચી હોય તો આપણે શા માટે સત્ય ઉપર ઊભા રહી, વિરોધ કરી, સત્યનો જય ન મેળવી શકીએ ?

અનન્તઃ : હા, તેવો કોઈ ઉપાય હોય તો જરૂર કરીએ. પણ તમે માનતા જણાઓ છો તેવો કોઈ તાત્કાલિક ઉપાય મને જણાતો નથી.

તનમનઃ : આપણે જેમ રાત્ર્યપ્રકરણમાં આપણા મતના માણસો એકઠા કરીને લડીએ છીએ તેમ નાતમાં પણ આપણે પક્ષ કરીએ, તો જીતીએ. નાતમાં એક વિશેષ ફાયદો છે કે આ નવી પદ્ધતિ ધૂણા ખરા માણસો જણાતા નથી.

અનન્તઃ : મને એવો કોઈ માર્ગ જણાતો નથી.

તનમનઃ : આ એક નીતિ નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન છે. તેને માટે મંત્રણા કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વટ્કળો મિચતે મન્યઃ ।* આપણે અંદર એકાન્તમાં ચાલો. છૂટથી વાત થઈ શકે.

અનન્તઃ : (તનમનઃ સાથે જીઠીને જતાં જતાં કઠાણમાં) લલિતા ! તનમનશંકરબાઈની સાથે મંત્રણા કરવા હું ઓરડામાં જાઉં છું. તું બહાર બેસી રહેજે, એટલી વાર.

લલિતા : બાહ્ય, જાળવજો હોં. ઉશ્કેરાઈને કશી વાત ન કરશો.

અનન્તઃ : ફિકર નહિ.

બન્ને ઓરડામાં જાય છે. થોડી શ્વપુસ વાતો કરે છે. ત્યાં ઘડ દઈને માર્યાનો અવાજ ધાપે છે. તનમનઃ ઓરડામાંથી દોડતો આવી ખડકી ઉઘાડી નાસે છે. પાછળ અનન્તઃ દોડતો આવે છે.

અનન્તઃ : હત્ ! કમખખત લુપ્ત્યા ! બાયલા !

અનન્તઃ પાછળ જવાનું કરે છે તેને લલિતા પકડી રાખે છે, ને ખડકી બંધ કરી આવે છે. બન્ને બેસે છે. થોડીવાર પછી—

લલિતા : (ધીમા કપડાને અવાજે) મેં ના-ખાડી'તી તોય ન રહેવાયું ?

અનન્તઃ : પણ તને શી ખબર, એ શું બોલ્યો તારા વિશે ?

લલિતા : મને ખબર વિના મેં તમને ન ઉશ્કેરાવાનું કહ્યું હશે ?

અનન્તઃ : (હજી ઉશ્કેરાયેલો) બસ જ્યાં ત્યાં પક્ષ કરવો ને પરણવું ખીજી વાત નથી ! પરણ્યા સિવાય પક્ષ ચતો જ નથી !

લલિતા : તેમાં તમને નવાઈ ન લાગવી જોઈએ. તમે જ તે દિવસે કહેતા હતા ને, કે નાત ખીજું કાંઈ નથી, પણ પરણવાની સોસાઈટી છે. તો નાતના પક્ષો પણ પરણીને જ ચાલ ને !

અનન્તઃ : (જરા જરા ઉશ્કેરણી ઉતરતી બંધ છે) અરુરુરુરુરુ ! આવી નાત !

લલિતા : બાહ્ય, તમે શા સારુ ચીડાઓ છો ? તમારે તો ગમતું ચાલ્યું છે. આમેય પરણવાને માટે તમે કેટલા ઉદાસીન હતા ! હવે થયું. ચાલો ગાગમાં જઈ ગાંડું કરી આવો ને રાતની રાત આલતાં ગાંડાં. નાત રૂઢી નાતને ઢેકાણે.

અનન્તઃ : (વિચારીને. ઉશ્કેરણી હવે લગભગ રાખી જઈને પછવાડે દડતાં અને ભારે અવાજ મૂકતી ગઈ છે. ફરેક વાક્ય પૂરું થતાં જરા જરા અટકીને) ના, હવે હું એમ નહિં જાઉં. વિવાહ તોડશે તેમાં મને તો કંઈ લાગવાનું જ નથી. (લલિતાના મોં પર જરા નકારનો ભાવ દેખતાં, જરા વધારે બાજથી) એમને એમ ચાલ્યો જાઉં તો એ સોકો મને ખીકણુ ગણે. (વધારે સખ્ત

બાદાઈ ગયું એવું જાન આવતાં, એ જ દૃઢતાથી પણ જરા મરુમરીમાં) તું કહેતી હતી કે ચાલો નાત બેવારો. તો હવે નાત પૂરેપૂરી જોઈને જ જામ્યો ! માત્ર જોવી જ નથી. (પડેલા દંડ ઉપર આંગળી ખચડતાં ખચડતાં.) તેમની સાથે ઠેક સુધી દલીલ કરવી છે.

સલિતા : ત્યારે એક વાત કબૂલ કરો તો કાલે નાતના પંચમાં જ્યાં દઉં.

અનન્ત : શી ?

સલિતા : ગમે તેમ થાય તોપણ કાલ તમારે ઉશ્કેરાવું નહિ, ઉશ્કેરાવો તોપણ કાઈને મારવું નહિ. બહુ થાય તો ત્યાંથી ચાલી નીકળવું. કબૂલ ?

અનન્ત : હા કબૂલ ! જો એક તારી ખાતર કબૂલ. નહિ તો—

સલિતા : મારી ખાતર શા સારુ ? ગાંધીજી પણ હમેશાં અહિંસક રહેવાનું જ કહે છે.

અનન્ત : મેં ક્યારે કહ્યું કે હું ગાંધીજીનો અનુયાયી છું. તું જોયો છોય ત્યાં કહેતી રહે છે !

સલિતા : (કૃત્રિમ ક્રોધથી) ઠીક ત્યો, પાછા મારા પર ચીડાઓ ના ! સૂછ જાઓ.

અનન્ત : (તફાવત રચતી યદી) તું સૂછ જા. મને એકદમ ઊંધ નહિ આવે. થોડી વાર વાંચી ને સૂઈશ.

સલિતા : (પાસે ઊભો મૂકતાં) ત્યો વાંચો, એટલી વાર હું પથારીઓ કરું.

સલિતા પથારીઓ કરવા બેસી થાય છે. પડેલો પડે છે.

દરથ ચોથું

સુમયઃ બીજા દિવસના ત્રણેક વાગ્યાનો. પડદો ઉપડતાં નાતની વાડીમાં નાતનાં માણસો બેઠાં થયાં છે. લાંબી પડાળીમાં જૂઠાણ પાથર્યા છે ને તેમાં જાત જાતનાં વસ્ત્રો પહેરી જાત જાતની બેઠકોમાં માણસો આરા અવળા બેઠા છે. એક બહુ તનમનઠો ઘટકતા તોરાવાળી રેશમી, ચકરી, દક્ષિણી, લાલ પાપડી પહેરીને અને જરીવાળી શાલ ઓઢીને બોતને અઢેલીને બેઠો છે. એક જગાએ ત્રિશુવન બદ્ધ થોતિયું પહેરી, ખભે એક થોતિયું ગેડ વાળેલું મૂકી, એક કાળિયું દાંચણે બાંધી તેની આરામ ખુશી કરી, કંઈક પ્રમુખતા જેવી જગાએ બેઠો છે. બીજા ધણા ગાદી ઉમરના એ જ રીતે કાળિયાની આરામખુશી કરી બેઠેલાં છે. યુવાનો જુદી જુદી રીતે આરા અવળા બેઠેલા છે. પ્રમુખની સામે, પ્રતિપ્રમુખ દોમ તેમ, પાર્વતીચક્ર કરીને પચીસેક વરસનો જુવાન બેઠેલો છે. તેણે પોતાની સામે બાંધી, ડંડા જેવી લાકડી જમીન ઉપર સૂતી મૂકી છે. તેણે પંચડેરા રખાવ્યા છે, ને કપાળમાં બહુ જ બચકર દેખાય તરું રીલું ને આડ કરેલા છે, તેની આસપાસ છાટાલાલ મનહરરામ મુકુટરામ જ્યોતીલાલ બેઠેલા છે. અનન્તરાય ત્રિશુવનની એક બાજુ પાર્વતીચક્ર થી બહુ દૂર નાંદિ એમ કંઈક તેના સામે મોંએ બેઠેલો છે. હજી પચમાં કાંઈ કાંઈ માણસ આવે છે. પડદો ઉપડતી વખતે અંદર અંદર વાતો થયા કરતી દોમ છે.

ત્રિભુવન : કેમ બધા આવી ગયા ?

ગોર : હવે કોઇ રહ્યું તો લાગતું નથી.

કોઈ વૃદ્ધ : બસ, હવે તો નાત જ ક્યાં રહો છે ? શંકરાચાર્યને પાંત્રીસ વરસ ઉપર સામીયું થયું, ત્યારે આ પડાળીમાં નાત માતી નહોતી.

કોઈ વૃદ્ધ : એટલી લાંબી વાત શીદ કરો છો ? દસ વરસ ઉપર મારી મંજાનાં લગન લીધાં, ત્યારે ઉપર ધારે ઘીએ એટલી કલમે સાત મણનું ચૂરનું નાતે આપ્યું હતું. અત્યારે પૂરું અડી મળે ય વરતું નથી.

કોઈ વૃદ્ધ : એ ખાનારા ય ગયા ને એ ખરરાવનારા ય ગયા ? કેમ કેશકાકા ?

કેશવરામ પચાસેક વરસનો વૃદ્ધ છે. તે પોતાને ધણો જ ડાહ્યો માને છે અને એમ માની માનીને તેણે પોતાનો અવાજ કૃત્રિમ ધીમો અને મોટું બહુ જ ડાહ્યું કરી નાંખ્યું છે. તે બોલતાં બાંયે જ હલેતો વિના બોલે છે.

કેશવ : સાપ ગયા ને લીસોટા રલા.

કોઈ વૃદ્ધ : માણસે ય આપણી નાત બહુ ધસાઈ ગઈ. જુઓ ને દેટલાં નિર્વંશ ગયાં ?

પાર્વતીચક્ર : (ગોઝખમર ધડને) દેટલાં ગયાં એ જુઓ છો, પણ જાપ છે એ જુઓ છો ? જુઓ, અમે સાત બાઈઓ, ૭ બાઈઓ મારા એમ ને એમ કુવારા ને કુવારા મરી ગયા. લીલ પરબાવતી વખતે બધા ખાવા આવેલા છો, પણ કોઈને વિચાર થાય છે, કે આના કપાળમાં ચાંદો ફરીએ ? નાત કેમ આનો કાંઈ બંદીબસત નથી કરતી ? નાતનાં માણસને નાત નાંદિ પરણાવે તો કોણ પરણાવશે ? ગામનાં છોકરાં કાંઈ પરગામ રમવા જશે ? અને અમે શા ખોટા છીએ ? શું અમે તૂલા છીએ, લંખડા છીએ, અપંગ છીએ, અંધળા છીએ, બહેરા છીએ, મૂંઝા છીએ ? શું અમારું કુળ હલકું છે ? અમારા કુળમાં

નાતો યદ્ય છે એવી કાણે કરી છે? હા, અત્યારે પંસે ટકે ધસાંધ ગયા હૃદયું, પણ એમ દશાવીશી સહુની ચાલતી આવી છે! નાતમાં સૌ સરખું. એ મારા ભાઈ મરી ગયા એની આંતરડી નહિ કચવાઈ હોય! હજી તો જુઓ શું થવાનું છે તે! એ વરસથી મેં ઉપાસના માંડી છે. પંચકેશ રખાવ્યા છે. નાતનું નિકંદન ન કાઢી નાંખું તો યદ્ય રહું છે.

ત્રિભુવન : લે રાખ રાખ! ક્યાંક ઉપાસનામાં માર્યા રક્ષતું મૈરવઃ ને બદલે માર્યા મક્ષતું મૈરવઃ યદ્ય જશે, તો તારું જ નિકંદન નીકળી જશે. તને તો ચંડીપાઠેય પૂરો નથી આવડતો.

પાર્વતી : આ જોને મોટા વિદ્વાનની પૂંછડી યદ્ય બેઠો છે. બધા મને કહેવા આવો છો. પણ તમારી માતાનું સત જ માંડયું છે જવા, એની વાત નથી કરતા. જે માણસો ઢેઢનાં છોકરાં માતાના મંદિરમાં ધાલે છે, એવાને કન્યા આપો છો ને અમને પાકની વાતો કરવા આવો છો!

કોઈ વૃદ્ધ : પણ ઉતાવળો કાં યા? હજી વાત ક્યાં યદ્ય ગઈ છે? હજી નાત ક્યાં કશું બણે છે? બળુશો ત્યારે સૌ યદ્ય રહેશે. કોઈએ ઢેઢનાં છોકરાં મંદિરમાં ધાલ્યાં હશે તો નાત એને પૂછશે, નાત સમરથ છે, કેમ હે બાઈ!

અનન્ત : (ભોજો યદ્યને) એમ આડી વાત શા સારુ કરો છો? મને સીધું પૂછો. હું સાચી જ વાત કહેવાનો છું. મેં ઢેઢનાં છોકરાં માતાની જગામાં આપ્યાં એ સાચું. (આખી સભામાં અસરસરસ. નય અંબા. નય આશાપુરી. માતાજી રક્ષા કરો. ગજબ થયો. અબ્બાહુયમ્. વગેરે અવાજો.) એ અંબાંધી નિર્ભય કરો તે પહેલાં શા માટે અંદર આપ્યાં એ સાંભળો. ("સાંભળો, ભાઈ, સાંભળો"ના કઠાકમચ અવાજો)

એ છોકરાં મેં અંદર ન આપ્યાં હોત, તો એવડા કરા પડતાંતા, કે મરી જ જાત.

એક અવાજ : મરી જતા હશે એમ! એ જાત તે મરતી હશે?

અનન્ત : (ભાષણ ચાલુ રાખતાં) પણ મેં સાંભળ્યું છે કે એ કે ત્રણ વરસ ઉપર તમારા જ ગામની એક ભેંસ મરી ગઈતી. આ વખતે પણ એક ગાય મરી ગઈ તે તમે બાણો છો.

બીજો અવાજ : મરી જાત તો એમાં કયો બદલાનો વંશ નીકળી જવાનો હતો ને! એ તો એમ ને એમ માણસો મરે ને જન્મે પાછાં તેમાં આપણે શું કરીએ?

જયંતી : ઢેઢનાં છોકરાં સારુ યદ્યને નાતનો શેટલો ટાંક્યો?

અનન્ત : પણ માતાજી એમ અલગાય જે નહિ. તમે પોતે જ માનો છો, કે એ માતાજી એ માનતાને લીધે એની બહેનને સારી કરી. તે કાંઈ અડધા વિના સારી કરી હશે? જો માતાજી પોતે એને સારી કરે છે, તો હું એને માતાજીના મંદિરમાં લાવીને બચાવું એમાં શું ખોટું કંઈ છે. તમે તેને (ગડબડાટ વધતો નય છે) માનતા આપીને બચાવો છો, મેં તેમને મંદિરમાં આંહીને બચાવ્યા, તેમાં ફેર શો?

એસી નય છે.

એક અવાજ : એ મુગટરામનાં વઢાયાંતાં! ઢેઢને માનતાને રેવાડે ચકાવ્યાં એ જ ખોટું કંઈ છે. ઉપજ કશી નહિ, ને નકામો ફળેતો!

કેશવ : આમ બોલાબોલીમાં કરો ક્ષાયદો નથી. કોઈ ધોયે કાઢવ નીકળે. આવી વાત બહાર પડશે તો બીજી નાતોમાં આપણો ફળેતો યશે. અને લોકો માનતા કરતા બંધ

યશી. માટે બાંધી મૂકી લાખતી. ન બોલવામાં નવ ગણુ. જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી. એક નવો સો રોગ હરે. હાથે કરીને શા સારુ જાણે વીંછી ચડાવવો? માટે બધા માની જાણે. પહેલાં બધા જેમ બેગા બેસીને જમતા, નાતો કરતા, તેમ કરે. મીઠી મીઠીનું ઢાંકે તેમાં કાંઈ કોષ્ટને પાડ નથી. કેમ પરશોતમ લટ બોલતા નથી?

પરશોત : હા, એમાં શું ખોટું છે? નાતને ઠીક લાગે, ને બધાને ઠીક લાગે તેમ કરો.

પાર્વતી : (વાંચને ભેર આપવા વચમાં વચમાં લાકડી પછાડીને) પણ અમે શા સારુ ચક્રને એવું કરીએ? નાતે અમને 'શો ક્ષયદો કર્યો છે, તે અમે નાતનું કામ કરીએ? નાતે અમારું શું સારું કર્યું છે તે અમે નાતનું સારું કરીએ? હું તો ધરના પૈશા ખરચીને ય મુંબઈ જઈશ, ને ત્યાં બધાયને કહી આવીશ. ને તમારા ભાટિયાને, ને તમારા લુવાણાને, ને તમારા કપોળાને કહીશ કે ત્યાં તો ઢેઢવાડો બેગો થયો છે. એક ખેતર વેચી ખાઈશ. આગે ય પંડ સુધી પધારો છે, જાણે તીરથ કરવા ગયા'તા.

તનમન : તમે બધા વાતો કરો છો પણ જરા અનન્તરાયને જ પૂછા ને કે એમને કાંઈ પૂછશે તો શું કહેશે? એમ તો ગાંધીના શિષ્ય છે!

એક અવાજ : હવે જોયા જોયા ગાંધીના શિષ્યો!

જ્યંતી : પણ ક્યાં આધે છે? પૂછા ને! કેમ અનન્તરાય, તમે શું કહેશો?

અનન્ત : મારાથી જુદું તો કેમ કહેવાય?

પાર્વતી : (અનન્તને જવાબ પોતાના લામને છે એ સમજ્યા વિના) ઢેઢને મંદિરમાં ઘાલ્યાં, ને પાછું (ચાળા પાડ્યા પેઠે) જુદું કેમ કહેવાય?

ત્રિભુવ : પણ જુદું બોલાય તોય કાંઈ સ્પર્શદોષ નિવારણ કયાં વિના ચાલવાનું છે? એટલે બીજી બધી વાતો મૂકી દબને એક યત્ન કરી નાંખો. એટલે બધાય દોષોમાંથી મુક્ત થવાય. ઘણાં વરસથી સહસ્રચંડી નથી કરી. તે કરી નાંખો. કેમ પંડયાજી?

પંડયા : હું તો નાત. કહે તેમ કરવા ખુશી છું. નાત મોટી વાત છે.

પરશોત : (અનન્ત ના પાડશે એવી આશાથી) કેમ અનન્તરાય! લક્ષ્ય ચંડી ચાય તેમાં તમારે કાંઈ વાંધો નથી ને?

અનન્ત : સૌને પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે કરવાની છૂટ છે. લખચંડી ચાય તેમાં ગારે શો વાંધો હોય શકે?

પાર્વતી : એટલે શું નાત આવા આખી નાતને બેળનારાને નાતમાં રાખશે, એમને પરણાવશે, ને એમનાં છોકરાં પાછાં નાતમાં ગણાશે? લખચંડી કરવી હોય તો કરો, પણ આ કુલાગારને એકવાર નાનબહાર મૂકો. એ આખી નાતનું જુદું કરવાનો છે. એકવાર એનું સગપણ તોડી નાંખો.

જ્યંતી : કાંઈક ખોલેલાં નવ છે તેને તનમન એકતરફ કહે છે.

તનમન : હજી તું ઉતાવળો થા માં. એ અન્તુ પોતે જ હમણાં બધું જાણવાનો છે. એણે સમજ્યા વિના હા પાડી છે.

કેશવ : અમ હવે કળિયાંનું મોં કાળું. એ તો ઘીના ગાડવામાં ધી જ ભરાશે. લખચંડી કરી નાંખો, ને વાજતે ગાજતે જમાડો ને જન ઉપલાવો. આપણી નાત જેવી કાંઈ સમજણી નાત નથી.

કોઈ વૃદ્ધ : આપણી નાત જેવી કોઈ પવિત્ર નાત નથી !

: ન્યતીં તનમનં સાધું જીએ છે.

તનમનં : (પરશોને) તમે કોઈની પાસે લખચંડીના ખરચનો આંકડો નક્કી કરાવો.

કોઈ વૃદ્ધ : બધા બાહણોમાં આપણે શ્રેષ્ઠ છીએ.

પરશો : આપણી નાત જેવી કોઈ નાત થવી નથી. હવે લખચંડી કરો. ત્યારે ત્રિભુવન ભટ્ટ, લખચંડીને આંકડો કરો.

ત્રિભુ : લખચંડી નહિ સહસ્રચંડી મેં તો કહી છે. ને એનો આંકડો—એમાં શો કરવો તો ? પાંચ વરસ ઉપર મેં કરાવીંતી ત્યારે હજાર રૂપિયા થયાંતા, આ વરસ કંઈક મોંઘારત છે, એટલે સો બસો વધારે થાય, એટલું.

પરશો : ત્યારે હવે રૂપિયાનું કરો, ને કાલથી શરૂ કરો.

ત્રિભુ : કેમ અનન્ટરાય, એટલા રૂપિયા રોકડા કાઢશો, કે જોગ કરતાં કાંઈ વાર લાગશે ?

અનન્ટ : રૂપિયા મારે કાઢવાના ? સમજાવે થાય છે. મેં એમ કહ્યું નથી !

અનન્ટ : હૈં ! ત્યારે ખીંચું કાણુ આપે ? હવે સાંભળો ! ત્યારે કોણુ નાત આપવાની હતી ? અથવા અભડાવ્યું તું ને સહસ્રચંડી કોંક કરે ? લે માળો ફરી ગયો !

તનમનં આ અવાજે દરમિયાન બહુ જ શાન્ત બેસી રહે છે.

અનન્ટ : મારા મત પ્રમાણે તો મેં સ્થાનકને અભડાવ્યું જ નથી. છતાં તમે એમ માનતા હો, ને તમારે શુદ્ધિ કરવી હોય તો કરો. એટલું જ મારું કહેવું હતું.

પાર્થતી : (લાકડી પકડીને) ત્યારે નાતને મક્કત અભડાવાશે એમ ? નાતને જોળખો છો ? નહિ જોળખતા હો. નાતમાં રહ્યા નથી તે. (લાકડી પતી જમીન પર લીટા ફેરવતાં) નાત તો સગાઇ તોડશે, મીઠળવાળે હાથે પાછાં જવું પડશે, ફરી કોઈ આંદોલો નહિ કરે, ને એ... ન તે આંદોલો (પોતાના નાક પર છરીની પેટે આંગળી ફેરવતાં) નાક વઢાઈ જશે.

અનન્ટ : મારી એક વાત સાંભળો. તમે મને નાત બહાર મૂક્યો હોય તો મૂકો. પણ એક ન્યાયની દૃષ્ટિથી વિચાર કરો. તમે મારી પાસે હજાર રૂપિયા ખરચાવીને સહસ્રચંડી કરાવો છો, તે સ્પર્શદોષ ટાળવા માટે. હવે હું જો પૈસા ન આપું, તો તમે એટલા ખરચીને સ્પર્શદોષ ટાળવાના છો ?

કોઈ વૃદ્ધ : અમે શા સારુ એટલું ખરચ કરીએ ? જો પાપ કર્યું હશે એને પ્રાશ્વત લાગશે. તેમાં અમારે શું ?

અનન્ટ : ત્યારે માતાનો કાપ માથે પહેરી લેના હું તૈયાર છું. મારી પાસે શા માટે સહસ્રચંડી કરાવો છો ? તમે પોતે સહસ્રચંડી વિના પણ માતામાં તમારો બ્યવહાર ચલાવી શકવાના છો !

ન્યતીં : પણ નાત કહે છે કે તમારે સહસ્રચંડી કરાવવી.

અનન્ટ : પણ તમે માનો, તે ન કરો. ને હું ન માનું, તેની પાસે કરાવવી, એનો અર્થ શો ?

ત્રિભુ : (પહેલી જ વાર કોંધે બરાબ) તમે ધર્મની બાબતમાં તર્ક ન કરો. તમે જાણો છો ? તર્ક કરવાથી ધન્દ્રને પણ શિયાળ થવું પડ્યું હતું !

અનન્ટ : (ગરા હસીને) પણ હું શિયાળ નથી થઈ ગયો એ જ બતાવે છે કે હું ખોટો તર્ક નથી કરતો.

વૃદ્ધો : અરે દુષ્ટ ! નાતનું અપમાન ! તારી સાત પેઢી નરકમાં જશે. કુલાંગાર ! તનમનશંકર, તમે કેમ કાંઈ જોલતા નથી ?

તનમનનં : (જરા સાલ ખસા પર સરખી નાંખતાં, ખોખારીને) જુઓ, સાંભળો, અનન્તરાય ! મારે તમારી સામે કાંઈ દ્વેષ નથી. પણ તમે જાણે એકલા જ સમજતા હો એમ નાતની સામે જોલો છો ત્યારે હું કહું છું. રાજ્યો પણ બહુમતીથી ચાલે છે. પાર્લમેન્ટમાં પણ બહુમતી પ્રમાણે કરવું પડે છે. તો તમારે પણ નાતની બહુમતી કહે તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ન કરો, તો નાત તમને શિક્ષા કરવા હઠદાર થાય છે.

અનન્તરત્વ : (દકતાથી) રાજ્ય અને નાત બે સરખાં નથી. અને કોઈ માણસ અન્યાય સ્વીકારી લેવાને બંધાયો નથી. જોઈએ કરવું પડે, તે કરતાં ન્યાયથી વર્તતાં સહન કરવું પડે તે કરી લેવું હું પસંદ કરું છું.

પાર્વતી : (લાકડી ઊગામીને) સહન ન કરો ને જાણો ક્યાં !

અનન્તરત્વ : (રિયરતાથી સામે જોતા) નાત તો ગમે તે કરશે, પણ તમે મારી સામે લાકડી ઊગામી, તો નક્કી બળજબી કે એ પહેલી તમારા વાંસા પર પડશે.

પાર્વતી : ચૂપ થઈ નીચો નમી નય છે. તનમનનં ત્રિભુવનનં બધા રતબધ થઈ નય છે, કોઈકથી અરે, " નાત સામે " એટલો વદગાર નીકળી નય છે.

તનમનનં : (ત્રિભુવનનં પાસે જઈને એક તરફ) આ મામલો બગડશે હોં ! એને કોઈ પહેંચી નહિ શકો. એને તમારી પણ આમન્યા નથી. તરત ફેસલો કરી, એની સગાઈ તોડી, નિંદામાં કરી દો.

ત્રિભુવનનં : ત્યારે થયું. કેમ પંડ્યા ! નાતની વિરુદ્ધ થઈને એને તમે શી રીતે પરજીવશો ? એને મોટે જ માગી લે છે ત્યાં બીનું શું થાય ?

પંડ્યા : નાત મોટી છે. નાત કરે તે મારે કબૂલ છે.

જયંતી : }
પાર્વતી : } (એક સાથે) : દ્યો ત્યારે જાણો વરરાજા. આગ્યા એવા. ધોયેલ મૂળા જેવા !
મનહરનં : }

અનન્તરત્વ ધીરે પગે આખી સભા સાથું જોતો ચાલ્યો નય છે. બધા જુદાં જુદાં પચૂંમલાંમાં જાડવા માંડે છે.

ત્રિભુ : (પંડ્યાને) આજે તનમનશંકરે નાતનું નાક રાખ્યું છે હોં !

જયંતી : જુઓને એના મોં પર જરાય શોક દેખાય છે ?

પાર્વતી : આ વંશ જવા બેઠો છે તોય શોક છાડે છે ?

મનહરનં : એવાનો વંશ શેનો નય ? ક્યાંક મુંબઈમાં પરણવાનું પહેલેથી નક્કી કરીને જ આવ્યા હશે. નહિતર મીઠગબંધા પાછાં જવાનું કબૂલ કરે ?

પાર્વતી : લલેને ! મુંબઈમાં પરણશે ને છાકરાંય થશે, પણ એવા વર્ણચંકરથી વંશ રહેવાનો હતો ?

તનમનનં : કેમ ત્રિભુવન ભટ્ટ ક્યાં જશો ? બે ધડી મારે ત્યાં બેસો ને ! કેમ પંડ્યા !

એ ત્રણનું ધચૂંમણું બેથું ધુસધુસ વાતો કરતું નય છે.

વૃદ્ધો : (જતા જતા) કુલાંગાર ! કોણ જાણે ક્યાંથી નાતમાં આવો પાક્યો !

બધા નય છે : પડો પડે છે.

દૃશ્ય પાંચમું

સમયઃ ત્રીજા દિવસનો સવારનો પહોર. જાનીવાસાની ખડકીનો બહાર રસ્તા ઉપર કોયળા અને ટ્રેક અને થોડો પરચુરણ સામાન પડેલો છે. ત્યાં જયંતીબેન બેઠી બેઠી દાંતણું કરતો હોય છે. વચમાં વચમાં પગથી સામાન થોડો આડો આવળો ખસેડે છે. દ્વિતી પાર્વતીબેન આવતો દેખી બૂમ મારે છે. પાર્વતીબેન ઇશારાથી ક્યાં છે એમ પૂછે છે.

જયંતીબેન : અહીં આવો તો બતાવું. હાલ્યા આવો ! બીજા માં. વરરાજી ભલા છે. કોઈને મારે એવા નથી.

પાર્વતીબેન : (પાસે જાય છે) ક્યાં ગયા અત્યારમાં ?

જયંતીબેન : ક્યાં શું સ્ટેશન બેગા, અત્યારમાં. બરાબર હસ્તમેળાપને વખતે ગાડીના હેડલનો હસ્તમેળાપ કરશે.

પાર્વતીબેન : સામાન કેમ મૂકતાં ગયાં ?

જેઠલાલ : પરીણામ મનહરબેન છોડાવે અને નાવના બીજા માણસો આવે છે, ને સામાન લેવામાં છે. સામાનની ફરતા ફરે છે.

જયંતીબેન : ત્યારે શું કરે માથે ઉપાડીને જાય ?

પાર્વતીબેન : અલ્યા તાળી ! ગામમાં કોઈ ગાંડું ય ન મળ્યું ના ?

મનહરબેન : શેનું મળે ? હું ગામ આખામાં કહી આવ્યો'તો. કોઈ એવાને તે માંડું આપે ?

પરશોબ : અરે એનાથી તો ઢેઢે ય સારા, ઢેઢા જુઠિયો સવારે મારે ઘેર આવ્યો'તો, તે કહેતો'તો, કે આલ્યા છાકરાના બાપ ગોવલા પાસે ગાંડું બાડે કરવા ગયો'તો, તે એવો સાત ના પાડી !

મનહરબેન : (તાળી દેતાં) અલ્યા રંગ રહી ગયો, રંગ !

જેઠલાલ ખડકીની અંદર પણ જઈ આવે છે તેમાંથી એક જણ કહે છે.

એક જણ : પણ સામાન આમ રસ્તામાં કેમ નાંખ્યો. હંશે ?

છોડાવે : મેરુલા મારું ધરાગ, તે મેં સીતકાર્યો, તે કે (મેરુલાના ચાળા પાડતાં) 'અમારે ઘેરની કડબ ભરવી સે, તે મારાજ ખાલી કરી આપો.'

મનહરબેન : ત્યારે સુધ ક્યાં રહ્યાં હશે ?

પાર્વતીબેન : અહીં કોયળામાં જ ફૂતથી પેઠે સુધ રહ્યાં હશે.

એક જણવાન : કે ઢેઢના વાસમાં આપુંડ્યાં હશે.

જયંતીબેન : અલ્યા તનમનસકરને બોલીવો. કેમ ફરકતાય નથી ?

પરશોબ : શેના ફરકે ? એ તો પીઠી ચોળાવતો હશે. પંડ્યાની છોકરી એને એ લગતે પરણવાના !

પાર્વતીબેન : ને હે, નો માળો !

જયંતીબેન : જાણી ગયો હોં !

જેઠલાલ : ઉપર ધારે વરોડી થવાની.

એક જુવાન : અત્યા આ બધું ત્યારે પડ્યું છે તે ચાલો ઘેર લઇ જઈએ.

છાટાઃ : અત્યા ખેલકૂદ થયા ? દેઢને અડધું ઘેર લઇ જશો ને ત્રિભુવન ભટ્ટને ખજાર પડશે તો દમ ઠાઠી નાંખશે.

જયંતીઃ : ત્યારે દેઢને જ વેચી નાંખો, ને પૈસા આને તેનાં આપણી ઉડાનો.

મનહરઃ : પેલો પાછો આવશે ને ચોરીની ફરિયાદ કરશે તો હેરાન હેરાન થઇ જશો.

પરશોઃ : અત્યા હજી દેઢથી ધરાયા નથી ? નાનિયા, જા મારી ગાને હાંકી લાંબી ખવરાવી દે આ. પછી ભલે ગાય ઉપર ઠેસ ચલાવે. કાં રસ્તામાં મૂકીને જાય ?

જયંતીઃ : હે પશાકાકા ! આમ કોઇની સગાઈ તૂટેલી ખરી પહેલાં ?

પરશોઃ : આપણી નાત થપાઇ ત્યારથી કોઇ દી આવું બન્યું નથી. તે આ અન્તુએ પહેલ કરી. પીતાંજર ભટ્ટનો આધવારો જ ગાંડો !

પાર્વતીઃ : દેઢનાં છાંદરાં સારુ થઇને કન્યા ખોઇ, તે જરૂર એ પાત્તાણના નહિ પણ દેઢના.....

'વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ બધાય આ સુંદર મહાપ્રભાવી હુધી અને ઉત્સાહમાં આવી નય છે અને કોઇ પત્ર ઉઘાળતો, કોઈ તાળી દેતો, કોઈ મરડાતો એમ બધા મહાન હુધીનિનાદ કરે છે. તેમાં બાકીનું વાક્ય સાર્થક થઈ રૂબી નય છે.

પડશે પડે છે.

વૈષ્ણવ કવિઓ અને જાતિભેદ

ઉંચ નીચ જે ધરજે એમનાં ધ્યાન જે
ભવસાગરમાં તરવા તે સિદ્ધાંત જે
તે માટે. શ્રી મહાપ્રભુજીએ પ્રાકટ્ય કર્યો
કવિયુગ જીવને સુધારવા શ્રીનાથ જે.
(ચારાશી વૈષ્ણવનું ધોળ)

શ્રી વલ્લભાચાર્યનો પ્રાકટ્ય પ્રયોજન, ઉપરની ટૂંક પરથી જટ સમગ્રશે.
વૈષ્ણવ ધર્મનું ઉપાદાન સમયપક્ષટા અનુસાર છે. જે કાલમાં મુસલમાન સત્તાઓનો પ્રતાપ
હદક્ષરમાં પ્રસરેલો હતો, તે કાલમાં સંતો, ભક્તો, કવિઓ ને આચાર્યોએ અનેક પ્રકારે
હિંદુજાતિનું અધઃપતનમાંથી સંરક્ષણ કર્યું છે.

મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યનો માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમના ચાર કવિઓ તંત્રો
તેમના દ્વિતીય કુમાર શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વરના ચાર ચાર કવિઓએ, જે સંપ્રદાયમાં 'અષ્ટસખા',
અષ્ટછાપ, અષ્ટકવિઓ નામે ઓળખાય છે, તેઓએ સંપ્રદાયના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
તે સાહિત્ય વિશ્વસાહિત્યમાં સારું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવું છે. તે સિવાય સંપ્રદાયમાં ધણા
કવિઓ યથા ગયા છે; જેમણે સંપ્રદાયની નીતિ અને રીતિ અનુસાર કાવ્ય દ્વારા સંપ્રદાયને
ઓગેરે ફેલાવ્યો છે. આ બધું જોતાં પહેલાં પ્રથમ શાસ્ત્ર તરફ દૃષ્ટિ નાખવાની જરૂર છે;
કારણ કે સર્વ કંઠની ઉત્પત્તિનું કારણ તે જ છે, ને તેમાંથી પુષ્ટિમાર્ગ વિકાસ પામેલો છે.

શ્રી ભગવદ્ગીતામાં આ શ્લોક બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે તે

માં હિ પાર્થ જ્યપ્નાશ્ચિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

જિયો વૈશ્વાન્તર્યા શ્વશ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

(અ. ૯ મો, શ્લો. ૩૨ મો.)

હે પાર્થ, મારો આશ્રય ધરનાર પાપીષ્ઠ હોય, ઓંઓ, હૈંસ્યો તથા ચક્રો હોય તોપણ
તેઓ પરમગતિને પામે છે. આ શ્લોકમાં પાપયોનયની મુક્તિ પણ ભક્તિથી થાય છે એમ
સ્પષ્ટ સૂચવેલું છે. જે મુક્ત છે તે સ્પૃશ્ય કેમ ને હોઈ શકે ?

પદ્મપુરાણના કથન અનુસાર જે ચક્ર ભગવાનના ભક્ત છે, તેને ભક્ત કરીને માનવા,
તેઓને ચક્ર તરીકે માનવા નહિ. સર્વ વર્ણમાં તે ચક્ર છે કે જે ભગવાનના ભક્ત નથી; માટે
જે ચક્ર ભગવાનના ભક્ત છે તેમને ચક્ર કોટિ લાગ્ય પડતી નથી. વૈષ્ણવોને જન્મનું કર્મબંધન
નથી. તે ભગવાનના નિકટવર્તી અનુચર છે ને તેમને સદા મુક્ત જણાવા.

ન શ્વશ્ત મગવદ્ગ્રન્થાસ્તે હિ મગવતા મતાઃ ।

સર્વવર્ણેષુ તે શ્વશ્ત યે ન મદ્ધા જનાર્દને ॥

ન કર્મબંધન જન્મ બીજાવાર્તાં ચ વિચરે ।

વિષ્ણોરજુચરત્વં હિ મોહમાદુઃ મનીષિનાં ॥

(પદ્મપુરાણ)

ઉપરના શ્લોકાર્થ પરથી શૂદ્ર ને બ્રાહ્મણ જાતિ ન હોવાનું સ્પષ્ટ થાયેલું; પણ બગવદ્-વિમુખપણાથી શૂદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્પષ્ટ વચન છે. વૈષ્ણવધર્મ જે સુધારક ધર્મ છે તે પ્રજાનાં સર્વ જાલોકો સર્વ સરખાં છે, એમ માને છે. તેમને કર્મચંદન નડતું પણ નથી. આમ વૈષ્ણવધર્મ અસ્પૃશ્ય ને સ્પૃશ્ય વર્ગ નથી માનતો, તે પદ્મપુરાણના શ્લોક પરથી કુદરતી રીતે સમજાય છે.

સ્કંદપુરાણનું વચન છે કે

પ્રાજ્ઞાનઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રો વા યદિ વેતરઃ ।

વિષ્ણુમક્ષિપમાયુક્તો જ્ઞેયઃ સર્વોત્તમોત્તમઃ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા બીજી કોઈ જાતિ વિષ્ણુભક્તિયુક્ત હોય તો તે સર્વ જાતિઓમાં ઉત્તમ જાતિ છે. જે ઉત્તમ જાતિ થવા લાયક હોય તે અસ્પૃશ્ય રહી શકે ખરી ? હાલ ટેડવાડે જમને જીએ તો ખજાર પડશે કે તે લોકો તુલસીકપારામાં જેવી બજનની રમઝટ ચલાવે છે.

હારીત સંહિતામાં કહ્યું છે કે ભક્તિથી સર્વ દુષ્ટ્યો બળી જાય છે; પછી તે મંડાલ હોય અથવા બ્રાહ્મણ હોય.

મગવદ્ભક્તિદીપામિદરધદુર્જાતિકદમલઃ ।

શ્વત્તોડપિ દુષ્ટૈઃ મ્લાચ્યો ન વેદાદવોડપિ નાસ્તિકઃ ॥

(હારીત સંહિતા)

બગવદ્ભક્તિથી દરેક જાતનાં દુષ્ટ્યો બળી જાય છે. શ્વપત્ત હોવા છતાં હરિભક્તિ કરે તો તે શુદ્ધિમાન પુરુષોથી પ્રશંસાપાત્ર છે, પણ વેદપાઠી હોવા છતાં નાસ્તિક હોય તો મ્લાચ્ય નથી.

ને શ્રીભાગવત તો એકેશ્વરવાદનો પડકાર કરનાર છે. તેમાં જાતિભેદ વગેરે ભેદોને સ્થાન પણ નથી. તેના નવમા સ્કંધમાં મહાબગવદ્ભક્ત પ્રદ્વાદજી બગવાનનું સ્તવન કરતાં વદે છે કે સમદમાદિક બાર ગુણયુક્ત બ્રાહ્મણ હોય પણ તે બગવાનના ચરણાર્ચવદથી વિમુખ હોય, તો તે બ્રાહ્મણ કરતાં ચાણક્ય એક છે; કારણકે તે ચાણક્ય પોતાના કુળને ભક્તિદ્વારા પવિત્ર કરે છે, જ્યારે સમદમાદિક સાધનથી ધણા માનવાળો બ્રાહ્મણ કુળને પવિત્ર કરતો નથી. હાલમાં તો સમદમયુક્ત બ્રાહ્મણ જડવા મુશ્કેલ છે. બ્રાહ્મણરથી પણ હાલની કહેવાતી જિય વર્ણો મલકાય છે; પણ બીતરમાં તેઓ શૂદ્ર જેટલા સેવાભાવી, કર્તવ્યશીલ ને તેમના જેટલા પ્રમાણિક બાગ્યે જ હોય છે. આમ હોવાથી જિય વર્ણે પણ પોતાનો ધર્મ ચૂકી હાલના શૂદ્ર કરતાં મનની પવિત્રતા ઘટાડી છે.

આમ આપણે ભાગવત, ગીતા, સ્કંદ, પદ્મ ને હારિત આદિ પુરાણગ્રંથો પરથી જાણી શક્યા છીએ, કે આર્યોના ચાર વિભાગમાં ભક્તિસાધ્ય કોમ ઉત્તમ છે, અન્ય નહિ. બ્રાહ્મણ શૂદ્રથી જાણે નથી, શૂદ્ર બ્રાહ્મણથી નીચો નથી, એ તેનો સ્પષ્ટાર્થ છે. એ સદજગાં લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે.

હવે આપણે પુષ્ટિમાર્ગને જાતિભેદ વિષે વિચારીએ. મહાપ્રભુ-વક્તૃત્વાચાર્ય સુઓધનીમાં કહે છે કે સ દિ સર્વસ્વામી તદ્માપિ રક્ષકઃ સ પ્વેતિ યુક્તમેવ તત્ત્વ પૂજાર્થાનમ્ । તે બગવાન સર્વના સ્વામી છે, ને રક્ષા કરનાર પણ તે જ છે; માટે તેમની પૂજા કરવી જોઈએ. તે

પ્રભુના પ્રકટ થવા વિષે તત્ત્વદીપ નામના ગ્રંથમાં મહાપ્રભુ લખે છે કે: સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્મા
કૃષ્ણઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ સર્વના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન કરવા માટે કૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, તે વાક્ય
પણ મહાપ્રભુ મુખોધનીમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે

યે મક્તાઃ શાસ્ત્રરહિતાઃ સ્ત્રીશૂદ્રાદિજાત્યન્ધવઃ ।

તેવામુદ્ધારકઃ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીનામત્ર વિશેષતઃ ॥

જે ભક્તો શાસ્ત્રથી વંચિત છે, જે સ્ત્રી, શૂદ્રો ને સંકરજાતિના છે તેઓના ઉદ્ધારક
શ્રીકૃષ્ણ છે ને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના.

આમ મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય પોતાના ગ્રંથોમાં વૈષ્ણવધર્મમાં જાતિભેદને સ્થાન નથી,
એમ સ્પષ્ટ વર્ણન લખ્યાં છે. શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ તે જાતિઓના ઉદ્ધાર માટે છે એટલે
શ્રીકૃષ્ણે તે જાતિઓને સંસ્કારી બનાવી છે ને પાવન પણ કરેલી છે. એમ શ્રીવલ્લભાચાર્ય માને છે.

હવે કાંઈ સંકા કરશે કે, 'વલ્લભાચાર્ય ને તેમના પુત્રે વૈષ્ણવધર્મમાં જાતિભેદ નથી
એમ લખ્યું છે, પણ તેના કાંઈ અર્થ માટે કંઈ અર્થ છે કે નહિ? તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહીશું
કે તેમણે અચૂક અર્થ કર્યો છે ને તેઓએ તે જાતિઓમાંથી પોતાના શિષ્યો પણ બનાવ્યા છે.
'સર્વોત્તમ સ્તોત્ર' નામનો એક સ્તોત્રગ્રંથ પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં છે, જેનો પાઠ દરેક વૈષ્ણવ
હમેશાં કરે છે, જે સ્તોત્રમાં મહાપ્રભુના શુભ, આરિભ્ય, સ્વભાવ, પ્રકૃતિ ને તેમનાં કાર્યો
પરથી તેમનાં (વલ્લભાચાર્યનાં) નામ પાડવામાં આવેલાં છે. આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વર
છે. તેમાં ભક્તિમાર્ગસ્ત્રમાર્ગદ્વયોદ્ધારશુદ્ધિસમઃ (શ્લોક નવમો) તથા સર્વાસક્તિ ભુક્તમાત્રાસક્તઃ
પતિસપાવનઃ । (શ્લોક ૨૭ મો) આમ નામ આવેલાં છે. અહીંયાં પતિતને પાવન કરનાર
કહ્યા છે. પતિત તો ગમે તે હોય શકે, બાહ્ય છે ભંગી. આથી શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરે હેતુપુરઃસર
સ્ત્રી, શૂદ્ર, આદિ (એટલે અતિશૂદ્રો)ના ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ એમ નામ આપ્યું
છે. મહાપ્રભુએ ત્રણ ત્રણ વખત ભારતમાં પર્યટન કરી અનેક જાતિઓને ભગવદ્દર્શન આપ્યો
છે. તેઓ આખા રસ્તે ભજન કરતા કરતા ગામેગામ જતા, એમ વૈષ્ણવો ગ્રંથમાં તેનો
ઉલ્લેખ મળે છે.

ને શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વરે તો લગભગ તેમના અખ્ય ૨૫૨ (જસો બાવન) ભક્તોમાંથી ધણા
તો કહેવાતા હસકી વર્ણના શિષ્યો બનાવ્યા છે. માયા હરિવંશજીએ તો બીજા, ઠાકરડા, કાળી,
આદિ ચોર જાતિઓની સુધારણા માટે પોતાનું જીવન-સમર્પણ કર્યું હોય તેમ જસો બાવન
વૈષ્ણવ નામનો ગ્રંથ વાંચતાં માલમ પડે છે. શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરને ભક્તો 'મહાપતિતપાવન'
નામે ધણી વખત સંબોધે છે.

તદુપરાંત પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં બ્રહ્મસંબંધ દેવાનો રિવાજ છે. બ્રહ્મસંબંધ એટલે પ્રભુ મારો
પાસક ને હું એનો દાસ છું, ને સર્વ કંઈ કૃષ્ણનું છે એવી ભાવના જેમાં છે તે. વૈષ્ણવધર્મ
એમ પણ માને છે કે સર્વેશ્વરઃ સર્વાત્મા નિજેષ્ઠાદિઃ કસ્મિન્ પતિ જે પ્રભુ સર્વનો ઈશ્વર છે, સર્વનો
આત્મા છે તે પ્રભુ પોતાની ઇચ્છા મુજબ સર્વ કરે છે. તે જ પ્રભુએ પોતાની ઇચ્છાથી
વલ્લભાચાર્યને સ્વપ્નદર્શન આપી બ્રહ્મસંબંધદીક્ષા સર્વને આપવી એમ સૂચવેલું છે. તે વાક્ય
'સિદ્ધાંતરહસ્ય'માં નીચે મુજબ છે.

બ્રહ્મસંબંધકરણાત્સર્વેષાં દેહગીવયોઃ

સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ x x x

બધા દેહધારી જીવોને બ્રહ્મસંબંધ આપવાથી સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. આમાં સ્પષ્ટ કથન છે કે દોષનિવૃત્તિ બ્રહ્મસંબંધથી થાય છે. દોષનિવૃત્તિ થાય તો સર્વ બ્રહ્મસંબંધ લેનાર જીવ સરખા ગણાય. આથી આમાં કોણ સ્પૃશ્ય ને કોણ અસ્પૃશ્ય ? આ વાક્યમાં એકલા જોય વર્ણુની શુદ્ધિ થાય એમ લખવામાં નથી આવ્યું, એ કહેવાની જરૂર નથી.

આટલા સિદ્ધાંતવિવેચન પછી હવે આપણે પુષ્ટિમાર્ગના કવિઓ તરફ વળીશું:

(૧) તે કુળ પ્રકટયા શ્રી વૃષભદેવ

જગતદિત કારણે રે દોષ

(શ્રી જન્મભૂષણ)

મહાપ્રભુનું પ્રાકટ્ય જગતના હિત માટે એમ આ કાવ્યથી સહજ સમજાય તેવું છે.

(૨) જાય નીચ સૌ રાસણે લીધા બિહારી રથામ

સર્વે તે પોતાના બીધા "

છરે તિમિરદર્શી વૈભાબે "

હરણે રે તૈલંગકુળ સર "

(બક્ત કવિ વલ્લભદાસ)

મહાપ્રભુએ જગતના હિત માટે પ્રકટી ભતિભેદ રાખ્યા વગર જોય ને નીચ દેહધારીઓને રાસણે લઈ પોતાના સમાન બનાવ્યા. તેઓ જગતનું તિમિર (અંધકાર-ક્રમાવનાઓ) વિદારણ કરી તૈલંગકુળમાં-સ્વર્ણસમ પ્રકાશ્યા.

કવિથી દયારામભાઈ રસિકવલ્લભમાં લખે છે કે

(૩) શ્રી વૈશ્ય યદ્ ને અર્ચયન્ ભતિ રન્ પ્રકૃતિ સપાપ

તે તે સુખ મુજ પામિયા કેવળ મુસંગ પ્રતાપ.

(૫૬ ઉ૦ મું)

સર્વે ભતિઓ બક્તસમાગમથી પ્રભુને પામે છે.

X X X અધમ હતમ સહુને અધિકાર

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ. (કુંક ૧૪ મી)

ભતિ જુઓ તો આદિરની તેમાં અબળા અધમ અવતાર

એ વેદાદિ નદોલી બણી, નદોતો હતમ કર્મ અધિકાર

અધિકાર વણ એક પ્રેમપ્રતાપ, કર્યા આધીન શ્રીકૃષ્ણ આપ

ગોપીની પદરજ વદે ઇરા પ્રેમવશણા તે સદુને સાધ.

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ. (કુંક ૩૬ મી)

આમાં ઘાન વગર સગાજથી જકડાયેલી આદિર ભતિની અબળાઓ પ્રભુને પ્રેમ-બક્તિથી સાધ્ય કર્યોને ઉદ્દેશ્ય છે.

પારધીમાં ક્યાંદાંથી શુભ આચરણ, કેવળ ભક્તિ પામ્યા નિરિધર્મ

શ્વપચ બહેરે નદેને કૃષ્ણ આસનિ, મનકર્મચયને કરી દરિસક્તિ

કુલ સદિન મેષ પામ્યા નેહ, વિપ્ર કરી રાકે ન કરી શયિ દેહ

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

ભક્તિ તારે અંદાળને, તેમાં કઈ ન શુભ આચરણ

શું પુછી કરેનું તેદનું, હજાર અપમ અન્ધ વર્ણ

વર્ણ સર્વે હજાર થઈ, જાય નીચ ને નિજ આસન

એ અંધ ભક્તિ ભદ્રાઈ, અચરજ શું ? પૂર્ણ મેષ વાપ

ભક્તિથી વિગ્રે તેમજ ચંડાળનો પણ ઉદ્ધાર ચાય. તેમાં કંઈ વર્ણુ નેવાતી નથી. જાંચ નીચ એ વસ્તુ તો મિથ્યા છે. ફક્ત ભક્તિ ભદ્રદાયી છે.

(૪) શ્રી દ્વારકેશ મહારાજ પોતાના દુહામાં ગાય છે કે

શ્રીશદ્ધદિ સમર્થ નહાં તિનહુ કા ઉદ્ધાર

શ્રીશદ્ધદિ જાતિઓનો જે ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ નથી તેનો પણ ઉદ્ધાર કરવા મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય તૈયાર છે.

(૫) પુષ્ટિમાર્ગ માને છે કે જીવાઃ સ્વભાવતઃ દુષ્ટાઃ શુભં સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. જે તેમાં સારા સંસ્કાર પાડવામાં આવે તો તે સંસ્કારવાહી જની ભગવદ્ભક્ત જની શકે છે. આથી મહાપ્રભુએ સર્વ જાતિને સેવાધર્મ જાળવવા માટે ઉપદેશ કર્યો છે.

સેવાના અધિકારી કર્યા સકલ શુદ્ધ નરનાર

(ભક્ત મોટામાઠ-પુષ્ટિ શિક્ષાના કર્તા)

(૬) શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરનાં ગુણગાન કરતાં ભક્ત કવિશ્રી માનિક્યંદ ગાય છે કે

માનિક્યંદ પ્રભુ કે શુભુ જૈસે મહાખતિત નિસારે.

(૭) જસો બાવન વૈષ્ણુવોમાં મેરા દીમર (માછીમાર)ની વાર્તા બહુ રસિક છે. તે વિઠ્ઠલેશ્વરનો એટલો કૃપાપાત્ર હતો કે તેણે સ્વયં તેમની કૃપાથી કવિત્વ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. તેના પદ બહુ રસિક છે.

શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રભુ મહા ઉદાર

મહાપતિત શરણાગત લીને નિર્ધાર (૨)

બેઠ પુરાન સકલ જો કહિયે, સો પુરુષોત્તમ હાય દિયે

મેરા પ્રભુ ગિરિધર પ્રગટે, પુષ્ટિમાર્ગ રસ પ્રકટ કરે.

શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વર મહાદાર ચારિત્ર્યવાન છે તેમણે મોટા પતિતોને શરણુ લેવાનો નિર્ધાર (નિશ્ચય) કર્યો છે.

(૮) અષ્ટ કવિઓમાં સુરદાસચર્ય સમા પ્રકાશે છે. તેમણે આખા ભાગવતને કાવ્યમાં સ્થમ્ય રીતે ઉતાર્યું છે; જેમાં મહાપ્રભુની રચેલી સુખોદની, ભાગવતપરની જે ટીકા છે, તેનો ભાવ તેમણે (સુરદાસે) તેમાં શુંથો છે.

સોઠ જડા જુ રામહિં ગાને

શુખય પ્રસન્ન હોય બડ સેવક

ખિનુ ગોપાલ દિન જનમ ન ભાવે

હોય અટલ જગદીશ ભજનમે

સેવા તાસુ ચારિ ફલ પાવે

(સુરદાસ)

સુરદાસજી કહે છે કે રામજીનું ભજન કરે તે મોટા. સેવક ભક્ત શુખયથી રામ પ્રસન્ન થઈ જડા સેવક બનાવે. પણ ગોપાલની ભક્તિ વગરનો દિન જનમ ન ગોઠે. જગદીશના ભજનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય છે, તે સેવાનાં ચાર પ્રકારનાં ફલ પ્રાપ્ત કરે છે:

અધમ ઉદ્ધારણુ શુભિલા તારણુ

સોઠ પ્રભુ કર્યો તે બિસાર્યો

(સુરદાસ)

(૯) દિંદી સાહિત્યમાં નંદાસનું સ્થાન અનોખું છે. તે પણ અષ્ટ કવિઓમાંના એક છે. ચારો વેદ મુખ પઢે કરે, ખટ કર્મ આચાર નહીં નહીં મેરામજી, શ્રવણ હું સે નિરધાર. શ્રવણ હોય મોક્ષ લાગે, પ્રેમભક્તિમાં લીન તે પાલણુ. તે દેવ દમારો, હમ બક્ષાધીન.

(સંસ્કૃતિ નંદાસ)

ચાર વેદ ને ખટકર્મ કરનાર મારો ભક્ત નથી, પણ જે મને બળે તે શ્રવણને હું આધીન છું, ને તે પાલણુનો હું દેવ છું.

(૧૦) ભગવદીય પુરુષોત્તમદાસ ગાય છે કે

શરણુ આયે તાકો બીન સાધન, ડારત સખ અથ ધોહ;
મહાપતિતકું દેવ પરમ પદ, રહત સખ સુર ભેઈ.

વશ્વભાર્ય ગમે તેવા મહાપતિતને શરણુ આવેલ બાણી, તેના પાપની નિવૃત્તિ કરાવી તેને પરમ પદ આપતા, એનો અર્થ ઉલ્લેખ છે.

(૧૧) અષ્ટકવિઓમાં કૃષ્ણદાસની ભતિ કણુબીની હતી, છતાં શ્રીમહાપ્રભુએ તેમને શ્રીજના અધિકારી નિમેશ.

દરિ અરણુ કમલતે ત્રિમુખ અથો
વિપ્રજન્મ તે કહો જુ સર્થો
ભકોત શ્રવણ લાગન ભગવંત
કહો અળ તાકો કા શ્રીમર્થો.

(કૃષ્ણદાસ અધિકારી)

(૧૨) શ્રી હરિરાયજી પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં એક મહાન આચાર્ય થઇ ગયા. તેમના જેવા શુદ્ધ, ચારિત્રવાન, સંયમી, સરલહૃદયના ને સાદા પુરુષો ધણા ઓછા હોય છે. આ ભૂતકાળ પર એકસો વર્ષ કરતાં એ વધુ જીવ્યા છે તે મહાપ્રભુનું સ્તવન કરતાં કહે છે કે

બાળ્યે શ્રી વલ્લભવરકે ચરણુ
સકલ પતિત ઉદ્ધારકું કારણુ, પ્રકટ કિયે અવતરણુ (૧)

જેણે જાધા પતિતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે ને તે કારણુ માટે જે જન્મ્યા છે તે એક વલ્લભાના ચરણુને હું ભજું છું, આમ નમ્ર વિગ્રહિમાં પોતે મહાપ્રભુના કાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(૧૩) ગોપાલદાસ ક્ષત્રિય વલ્લભાચાર્યનું સ્તવન કરે છે કે

દેખત દરિકો આહ વપજે, સકલ દુઃખકો નિવાર હી
ભકો નામ સમરે નરે પાનક, કર જેરી નિગમ પુકારી
પતિતપાવન બિરદ ભકો, સીલ માયો કર મયા
ગોપાલદાસ અનંત સીલા, પ્રકટ શ્રી વલ્લભ ભયા.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય જેમને પતિતપાવન એવો યશ મળ્યો છે તે અનંતલીલા કરવા માટે પ્રકટ થયા છે.

(૧૪) સંપ્રદાયમાં જેમ દિંદુ ભતિની સર્વ ભતિઓનો પ્રવેશદક્ષ છે તેમ અન્ય ધર્મોઓનો પ્રવેશ થઇ શકે છે. આવા દાખલા સંપ્રદાયમાં જાદુ છે. રસખાન તો દિંદી સાહિત્યનો મુંદર કવિ ગણાય છે. તાજગીથી, આર્યખાન પણ રીક રીક પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે.

વૈષ્ણવ કવિઓ અને જાતિભેદ

અલીપાન નામે એક પદ્યકૃત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં રસજ્ઞાન, જેટલો જ મહાન ભગવદ્ભક્ત, લેખાય છે, તેણે ચૌરાશી વૈષ્ણવનું ધોળ રચ્યું છે.

એ ભક્ત ચૌરાશી ભલે, તળ રયામ રયામ ગાઈએ
વિનતી મુની અલ્હીનકી, મનવાસ કળ થોં પાઈએ.

(૧૫) છેવટે ભક્તકવિ શ્રી ગોવિંદદાસનું પદ લખી આ લેખ પુરો કરીશું.

તિહારો પતિત પાવન નામ

પતિવ્રતા મુનહુ વિનંતી હો સખ પતિતનકો પામ (૧)

સત્યપ્રતિજ્ઞા અવણ મુનત હો, બસત ગોકુલ ગામ

ગિના સાધન જગત કધાર્યો, પૂરકે મનકે કામ. (૨)

છેવટે મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય તથા તેમના દ્વિતીય કુમાર વિઠ્ઠલેશ્વરે જાતિભેદ તોડવા માટે કીધેલો પ્રયત્ન આ લેખ પરથી સહજ સમજી શકાશે. તે પછી આચાર્યો કર્તવ્યભીરુ નીવડવાથી સંપ્રદાયમાં શિથિલતા આવી ગઈ, જેનું પરિણામ હાલ સંપ્રદાય ભોગવી રહ્યો છે. હાલ તો મહાત્માજીના જાતિભેદ તોડવાના પ્રયત્નોમાં કેટલાક વૈષ્ણવ નેતાઓ અધાર્મિકતા જુએ છે; પણ આ લેખ વાંચનાર તટસ્થ લાગે વિચારશે તો પુષ્ટિમાર્ગ વિષેના એના ખ્યાલો કંઈ જુદા જ બંધાશે. પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રભુની કૃપા સંપાદન કરવાનો માર્ગ છે. તેમાં જાતિભેદને જિલકુલ સ્થાન નથી, તેમ જ સર્વ વૈષ્ણવી જનતા માટે મંદિરો ખુલ્લાં મૂકવામાં આવે તો તેમાં મંદિર કંઈ અશુદ્ધ ચતું નથી, આમ છતાં કેટલાક આગળ પડતા વૈષ્ણવો અવ્યાપારેણ વ્યાપારમ્ કરી સંપ્રદાયની દૃષ્ટિ જૂલી ઊધે રસ્તે કામ કરવા પ્રેરાયા છે; પણ મારી તે સર્વબંધુ-ઓને એક જ વિનંતિ છે કે તેઓ મહાપ્રભુના અંશે પ્રથમ વિચારે, પછી યોગ્ય લાગે તેમ કરે. દરેક સાચા વૈષ્ણવની ફરજ છે કે મહાત્માજીના આ પુણ્ય કામમાં યથાશક્તિમદ્દ આપવી.

અંધારાં

સને ૧૯૩૦ ની યાદગાર સાલ તો શરુ થઈ નહોતી જ. પણ ૧૯૨૮ નો પ્રખ્યાત ખારડોલી સત્યાગ્રહ પણ શરુ થયો ન હતો. આવા પ્રજાસુષુપ્તિના કાળમાં એક દિવસ સૂચાસ્ત પછી થોડી વારે દાતણની લાંબી સોટીનો નાનો ભારો ખભે મૂકી લંગડો ટેક ગામમાં દાતણ નાખવા જતો હતો. તેણે ખભે મૂકેલો દાતણનો ભારો અને કઢી માટેની ખાલી દોણી એક હાથે પકડ્યાં હતાં. બીજા હાથની ટ્રાણીથી રોટલા લેવાની ટોપલી પકડી હતી. માથે ચીંદરકું વીંટયું હતું અને પગમાં ફરેલાં ટપલાં પહેર્યાં હતાં. શરીર પર ઘણા વર્ષનો ઉતાર, કાષ્ટએ નાંખી દીધો હોય એવા મેલો તૂટેલો કાટ પહેર્યો હતો. આજે અગિયારશ કે જન્માષ્ટમી કે એવું કશું પર્વ ન હતું, છતાં લંગડાને દુરજિયાત આખા દિવસનો ઉપવાસ હતો. આંખે અંધારાં આવતાં હતાં અને સૂચાસ્ત પછીનું ઝાંધું અજવાળું એ અંધારામાં વૃદ્ધિ કરતું હતું. લંગડાની ઉંમર પાંચી હતી, આંખને ઝાંખ વૃણી હતી, અને રતાધળું બળતું હતું. આમ વૃદ્ધાવસ્થાનાં અંધારાં, ભૂખનાં અંધારાં, અને મુંઝ્યાનાં અંધારાં આજે તેને વળગ્યાં હતાં; આજે જ નહિ, ઘણાં વર્ષોથી વળગ્યાં હતાં. પણ ગાંભના કાંકરે કાંકરાનો તે બચપણથી ભોમિયો હતો. એટલે વગર ઠાકરાયે તે પાદર પરની નિશાળનો ટેકરો ધીમેથી જીત્યો. અને કણુખી ફળિયાનો ટેકરો તેથીય ધીમે લયડતાં લયડતાં ચડ્યો. અને ફળિયામાં આવી પહોંચ્યો.

ગામનાં ચાર ફળિયાં હતાં. અને 'દેડ'ની વસ્તી વધારે હતી. એટલે થોડે થોડે દિવસે દરેક ફળિયાની એક એક ઓળમાં દાતણ નાંખવાનો દરેકનો વારો આવતો. આજે લંગડાનો કણુખી ફળિયાની ડાબી ઓળમાં વારો હતો. એટલે લંગડાએ આજે સવારથી જ તાનં કુમળાં દાતણની સોટીઓનો ભારો કાપી રાખ્યો હતો. દાતણના બદલામાં રોટલાનો ટુકડો, ટાટો ભાત વગેરે આવશે અને જીભણી (!) યશે એ વિચારે તેને આનંદ થતો હતો. ખાવામાં રસ પડે તે માટે કઢી માટે દોણી લાગ્યો હતો. ફળિયામાં આવી દોણી તેણે એક ઢાઢના ખૂણામાં મૂકી અને પછી ખભા પરના ભારામાંથી એક એક દાતણની સોટી વારાફરતી ખેંચીખેંચીને ગણીગણીને દરેક ધરના ઓટલા પર નાખવા માંડી. ધરનાં માણસોની સંખ્યા નજરમાં રાખી ઓછીવધતી સોટી તે નાંખવા લાગ્યો, અને સાથેસાથે "રોટલો લાખી જાને..."ની ખૂમ પણ મારવા માંડી. આ હંમેશની પરિચિત ખૂમ લંગડાના ખોખરા ઘાંટામાંથી નીકળતી સાંભળી કૂતરાનાં મોંમાં પાણી છૂટ્યું, અને થોડાં કૂતરાં દોડી આવી પૂંછડી પટ-પટાવતાં સ્વજન સમાં વીંટાઈ વળ્યાં. સુંદર રૂપ, સુંદર સ્વર કે સદગુણથી કોઈક જ મિત્રતા બાંધવા પ્રેરાય છે. ધનવાન હોય પછી તે કુરૂપ હોય, ખોખરો કે બોખડો હોય, અક્ષલનો ઓચમીર હોય તો પણ તેની આલુઆલુ મિત્રોનું ટાળું "હાજ હા, ખરી કઢી" કરતું વીંટાઈ વળવાનું જ. કૂતરાને રોટલો મળે તો પછી તેની આગાહીરૂપ લંગડાનો ખોખરો અવાજ પણ તેમને રુચે જ ને!

દાતણ નાખ્યા પછી તુરત લોગ્યે જ કોઇ રોટલો નાખવા નીકળતું. એટલે બંગડો સોટી નાખતો ખૂમ મારતો આગળ ચાલ્યો ગયો. એ ઓળમાં પચીસેક ઘર હતાં. તેટલાને દાતણ નાખેલાં પૂરાં થયાં એટલે વધેલી સોટી એક બાલુ ખૂણામાં મૂકી તેણે પેલી દોણી અને રોપલી લઇ રોટલા માટે ફરવા માંડ્યું. નાનાં નાનાં છોકરાછોકરીઓ હાથમાં બટકા રોટલો પકડી, “ઓ વાઇદાર, ઓ વાઇદાર, ચાલ-ચાલ” ની ખૂમ મારવા લાગ્યાં. બંગડો બધે દોડાદોડ કરી રોટલાના ટુકડા રોપલીમાં ઝીલવા લાગ્યો. એક ઘેરથી ટાઢી કંઢી પણ દોણીમાં ભરી લીધી. કોઇક વાઇદારને નાખવા રોટલાનાં જુદાં જુદાં બટકાં લાવતું, તો વળી કોઇ જંમનાની ખાધેલ ડોસી વાઇદાર માટેના રોટલામાંથી જ થોડો ભાંગી ફૂતરાને નાખતી. અને એમ કરી વધારે રોટલો ગુમાવ્યા વગર બનેને સંતોષવાની ચતુરાર્થ બતાવી પુણ્ય હાંસલ કરતી. પણ આમ પોતાના ભાગમાંથી ફૂતરાને રોટલો મળે તે સામે બંગડો કદી વાંધો લીધો ન હતો.

કણ્ણી ફળિયામાં રામભાઇનું ઘર વચ્ચેવચ્ચ હતું. તેમને બારણે ભેંસને થોડા જ વખત પેર ત્રાંબાફૂંડી ભરી છાસ પાઇ હતી. ત્રાંબાફૂંડીનું તળિયું હજી થોડી છાસથી પથરાયેલું હતું. ત્રાંબાફૂંડીનો ઝાંખો રંગ જમીન સાથે મળી જતો હતો.

બંગડો સામેથી કોઇ આવે છે એવો ઝાંખો ઝાંખો ભાંસ થતાં જ વારંવાર બોલી ઊઠતો, “જેજે ભાઇ, અંડકાઢે.” આમ પોતાનાથી કોઇ અલગાઇ જવાની ચિંતામાં વારંવાર ખૂમ મારી આમતેમ ખરેખરા કરતો. એવામાં કોઇએ રોટલો લેવા ખૂમ મારી. બંગડો તે તરફ ધસવા લાગ્યો. ત્રિવિધ અંધારાથી પીડાતો, કોઇ અલગાઇ જવાની ચિંતાથી ચિંતાતુર અને રોટલો મળવાની ખાતરીથી આનંદિત બંગડો રોટલો લેવા ધસ્યો. રામભાઇના ઘર પાસેથી ને જતો હતો ત્યાં પેલી ત્રાંબાફૂંડીથી ઠોકરાયો અને નીચે ગબડી પડ્યો. રોટલાની રોપલી છૂટી ગઇ અને કંઠીની દોણી ફૂટી ગઇ. ત્રાંબાફૂંડી નળે આટલાં વર્ષોથી પાટીદારને ત્યાં રહી પવિત્ર થયેલી પોતાને ઢેડ જેવો માણસ અલગાવી ગયો. તેથી ધુરંડી ઊડી. ઘણી વખત મનુષ્યોનાં પાપપુણ્યોને જડ પણ ટેકો આપતાં ભાંસે છે. તેમ અસ્પૃશ્યતાને ત્રાંબાફૂંડીને પણ ટેકો હશે? ત્રાંબાફૂંડીને ઘૂરકાટ બંધ પડ્યો તે પહેલાં જેમણે આ જોયું તેઓ બોલી હાંસ્યા: “એ રામભાઇની ત્રાંબાફૂંડી અલગાઇ.” રામભાઇ અને ઘરનાં બધાં બહાર દોડી આવ્યાં. આડોશીપાડોશી પણ ભેગા થયા. દરમ્યાન બંગડો બળડતાં બળડતાં ઊડી રોપલી જોળી કાઢી હાથ આવ્યા તેટલા રોટલાના ટુકડા ધૂળકાંકરા ખંખેરી રોપલીમાં નાખ્યા. બાકીના ફૂતરાં તાણી ગયાં. ફૂટેલી દોણીનાં ઠીકરાં વીણી વાડમાં નાખ્યાં. દરમ્યાન રામભાઇ ખીજાઇને રોડો પાડતા હતા, “આંખ ફૂટી ગઇ છે? જોઇને નહિ ચલાય? વીસ વર્ષની રીઢી મારી ત્રાંબાફૂંડી અલગાવી. હવે એ મારા ઘરમાં કેમ રખાય? લઇ જા ત્રાંબાફૂંડી અને પૈસા આપી જા.” વગેરે વગેરે લખી શકાય તેવી અને ન લખાય તેવી અનેક પુષ્પાંગલિ વર્ષાવી. પણ એમાં પૈસાનું નામ સાંભળી બંગડો હબકી ગયો. પાછ પૈસો હોય તો ગમે તેમ આપી દે; પણ ત્રાંબાફૂંડી જેવી મોંઘી ચીજ જેની કિંમત પાછ પૈસા કે આનામાં નહિ પણ રૂપિયામાં ગણવી પડે તેના પૈસા તે ક્યાંથી લાવીને આપે તે તેને ન સ્મર્યું. રામભાઇએ બે ચાર જણ સાથે ખાનગી વાત કરી. સલાહ મળી કે અલગાયેલી

ત્રાંબાફૂંડી ધરમાં લેશેા તો ન્યાત દડ કરશે. વાત બધા જાણી, ગયા છે એટલે હવે ત્રાંબાફૂંડી ઢેડને આપી દીધે જ છૂટકો. લંગડાને ત્રાંબાફૂંડી ઢેડના પંચ પાસે રખાવવા સમજાવ્યો અને લંગડો ત્રાંબાફૂંડી ઘેર લઇ ગયો.

તે રાતે તેને ઊંધ ન આવી. આટલી જિંદગીમાં કાષ્ટને તેણે અભડાવ્યો ન હતો અને આજે ત્રાંબાફૂંડી અભડાવી “મહાપાપ” ક્યું તેથી તેને બહુ ખેદ થયો. ગીતા કર્મોની ગતિને ગહન કહે છે. ક્યું કર્મ અને ક્યું અકર્મ તે જાણતાં પડિતો પંચ મોહ પામે છે. કર્મોની જગાએ પાપપુણ્ય મૂકી કહી શકાય કે પાપપુણ્યની ગતિ પણ ગહન છે. ધણી નિર્દોષ બાબતોને એકાદ જમાનો પાપ માને એટલે પછી સામાન્ય માણસો તેને પાપ માનીને જ ચાલે છે. અને એ જ રીતે કેટલાંક પાપોને એકાદ જમાનો પુણ્ય કે સત્કર્મ કહે એટલે જનતા તેને સત્કર્મ ગણી આરાધે છે. મનાતું સત્કર્મનું નર્ણ પાખંડ સ્પષ્ટ દેખાતું હોય તોપણ તે પ્રત્યે સદ્ભાવના રહ્યા કરે છે અને મનાતા પાપ પાછળ ઝળહળતું સત્ય દેખાતું હોય છતાં તે પ્રત્યે તિરસ્કારની ભાવના જામી ગયેલી તે છૂટતી નથી. પાપ પુણ્યને યથાતથ સમજનારા બહુ થોડા હોય અને આચરનારા તેથીય ઓછા હોય છે. એટલે લોકમાનસ બદલતાં ગાંધી જેવાને પણ બધું કહણું પડે છે.

સત્યનારાયણની કથા, લુદી લુદી જત્રાઓ, દાન, સદામત, નાતજમણ વગેરે વગેરે તરફ હજીય પૂજ્યભુદ્ધિ પતે છે અને પરદેશગમન કરનારને હજીય અપવિત્ર ગણી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવાય છે. તો પછી ગિયારો લંગડો જેને ગળથૂથીમાંથી જ પોતે અસ્પૃશ્ય છે એવી ભાવના ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી તે પોતે ત્રાંબાફૂંડી અભડાવ્યામાં મહાપાપ માને તેમાં તેનો શો હોય ?

લંગડા પાસે ત્રાંબાફૂંડી ખરીદી લેવા નેટલા પૈસા હોય એ અશક્ય હતું. પૈસા હોય તો પણ ત્રાંબાફૂંડો જેવી વૈભવની ઝીજ તે મરજિયાત ખરીદે નહિ. એવી વૈભવની ઝીજ તેને શોભે પણ નહિ ! બીજે દિવસે તેણે ગામના આજેવાનોને બેગા કર્યા અને ત્રાંબાફૂંડી પંચને પૈસે ખરીદી લેવા ઠરાવ કરાવ્યો. ત્યારપછી ત્રાંબાફૂંડી ઊંચકી રામભાઈ સાથે તે પાસેના ચહેરમાં ગયો. ત્યાં કસારાએ ત્રાંબાફૂંડો તોલી તો ૮ શેર થઈ અને કિંમત બાર આને શેર લેખે ૭ રૂપિયા આંકી તેટલા પૈસા પંચ પાસે લઈ લંગડે રામભાઈને આપી દીધા અને રામભાઈએ અભડાવાની કર્શા ધારતી વગર તે રોકડ નાણું જેમાં કેટલુંક રૂપાનાણું અને કેટલુંક ત્રાંબાનાણું પણ હતું તે લીધું અને ગજવામાં મૂકી દીધું ! ઢેડના એક સ્પર્શથી ‘અભડાવેલી’ ત્રાંબાફૂંડી રામભાઈ ન વાપરી શકે, પણ ઢેડના અનેક સ્પર્શો પામી ચૂકેલા પૈસા લઈ વાપરવામાં કંઈ જોડું નથી, એમ તેઓ સૌની પેઠે માનતા ! અને ઢેડને હાસ આપી હજીય પાછં પૈસા લે છે, એટલે કે લક્ષ્મી આંલેા કરવા આવે ત્યારે મેં ઘોવા તેઓ જતા નથી. લક્ષ્મી આગળ બધા ધર્મો, મનો, માન, અપમાન ગૌણ બની જાય છે. અને રામભાઈ જેવા માણસોને એ લક્ષ્મીધર્મ છોડી બીજા ધર્મોના વિચાર કરવો કેમ પાલવે ? આવા અનેક લંગડા અને અનેક રામભાઈઓથી દેશ ભર્યો પડ્યો છે. અહા ! ધહાંડબાપી અંધારાની ચિત્રવિચિત્ર લીલાઓને કાંઈ હદ છે ? એને વર્ણવવાને તો કાષ્ટ વ્યાસ, વાલ્મીકિ જ નોંધ્યે.

પચ્ચીશ પૂરાં ચતાં —

સુકોમલ શમી ગૃહ સુરજી રમ્ય પ્રત્યુષની,
ભરી ભભક ભવ્ય, ને સ્વપન સ્નેહશીળાં કંઈ
સુવર્ણ સરજી ઉરે, - મધુર મોહને પ્રેરતી,
રસી પરમ રાગથી, હૃદયપાંખડી ખેલતી. ૧

પ્રભા સુદભરી ધરી, કનકવર્ણ વાધા સજી,
કરે કમળકોમળા પ્રકૃતિશોકનો અંચળો
ખસેડી, મલકન્ત એ ખુખથી વિશ્વ ઊભળતો,
ઊગેલ, પણ સ્વપ્નશો અવ યથો જ બાલાઈ તે. ૨

સરલ શૈશવ તો ગયું ક્યારનું,
ગયું અકૈતવ બાલ્ય ઉપા સમું,
વર્ષાકિશોર વળી ગયું સ્વપ્નશું,
નવલ આગ્યું હસન્મુખ યૌવન. ૩

સંયેલાં શૈશવે, બાલ્યે પોષેલાં સ્વપ્નસર્જનો,
મૂર્ત સૌ કરવા પાન્ય, તનતોડ મથી રહ્યો. ૪

સ્વપ્નસિદ્ધિ તણા ક્રુવ તારકે,
નવયુવાન અખંડ ધમ્મે જતો,
અહત એક અદમ્ય ઉમંગથી,
અચળ પાન્ય પડ્યે જ પથે જતો. ૫

જ્યોર તપવા થયા શરુ હવાં, જરી ઉમતા
ધરી નભ વિરાજતો રવિ, નિગૂઢ આ કાકિલા
તણે, ઉભરતું ઉરે સતત, ગીત જે ચંબતું,
ઝમી વળી ગયું લલાટ પર બિન્દુ અસ્વેદનું. ૬

બીલાતું ઉર સંતાપે ખેલતો ખેલતો જતો,
અન્નપ્રયા અટવીપન્થે, પાન્ય આ પગ માંડતો. ૭

પચ્ચીશી, પમરન્તી આ પીયૂષે પ્રેરણાતણાં,
વીતાવી, વનરાષ્ટ્રમાં જીવનપન્થ શોધતાં. ૮

બૂલ્યો કેમ બુલબુલામણીમાં ભવે ને
કેં આપડ્યો વન વિશે અમથા તરંગે,
ને તોપવા તરસ જીવનની અખૂઝી
મોહોય કેં મૃગજળે પશુ બાન ભૂલી.

૯

- પરાવી નેહુને તો એ સ્વપ્નની એક સિદ્ધિમાં,
અવિશ્રાન્ત ભમે પાન્ય, પન્ય એક જ શોધતાં.

૧૦

શીળી પામ્યો છાંયડી રનેહ ફેરી,
દાઝ્યો જાળે કેં વળી દગ્ગ ફેરી,
ઝોળા માની ભાવિના એ અમોલા,
બીને હૈયે એ બધાંને વધાવ્યા.

૧૧

અગતી ક્ષિતિજે પેલી, સિદ્ધિની સાન્નિધ્ય પ્રેમા
પામવા કાજ આ પાન્યે માંડ્યો દીર્ઘ પ્રવાસ આ.

૧૨

અકળ ભોમ વિશે ભમતાં ઉરે,
જગતની સહુ સુન્દરતા વસે;
અગર રનેહભરી હસી સિદ્ધિ ત્યાં,
પચિકને મહાધી મધુ-હોતરે.

૧૩

ભોલેલી ક્ષિતિજે, આઘી આશાને ય જનનગતી,
ઝીલવા સિદ્ધિ ફેરી એ પ્રેમા, હોંશ ઉરે થતી.

૧૪

સયડતાં ચરણે જળ કેં વસે,
નવસ તેજ પળી નયતે ધસે;
ઉર ભરાય સજ્જન કેા રસે,
અમિત તો ય પ્રવાસી પથે ધસે.

૧૫

મ્હોરંતાં મ્હસ મીકાશે, સ્વપ્નસર્જન સોજામાં
ક્યાં ? અને ક્ષિતિજે ક્યાં એ રોજામાં દર્શ સિદ્ધિનાં ?

૧૬

ક્ષિતિજે અંક પરે શક્યું કેા ચડી ?
ક્ષિતિજે અંક વિશે શક્યું કેા રમી ?
ક્ષિતિજેને મયતો જ્યમ સ્પર્શવા,
ક્ષિતિજે તેમ સુદર જતું સદા.

૧૭

તેમ તેમ નિરાશાનાં, ઉરે પૂર ફેરી વળે,
કાલિમા રજની ફેરી, પાન્યનું ચિત્ત ચિન્તવે.

૧૮

*

અંધારી રાત્રિના. ઝાળા ઊતરી જગ આવરે,
ઝાંખાં નેત્ર પરે એનાં, ક્ષિતિજો સિદ્ધિ ત્યાં હસે. ૧૯

ભાબી આધે ક્ષિતિજ પર એ સિદ્ધિ કેા ગૂઢ હાસે,
તો એ એનાં શ્રમિત ઉરને ન્હોતરે તેજ કાળે;
કિન્તુ ચાલે ચરણ નહિ ને નર નેણે અંગે ના,
ને રેલે ત્યાં ગરલ રજની ઘોર કેા કાલિમાનાં. ૨૦

ચેતના છાંડતો, ધીમે ધીમે જડ થતો જતો,
પાન્ય ત્યાં સુષુતો શબ્દો કપહીથી, “મૂઠ શો ખરો !” ૨૧

* *

અંમંગળ જ ચિન્તરી હૃદય ! કેમ આજે રહે ?
વિશાળ પથ આ પડ્યો, કવિજનો તણાં દર્શને
પ્રભામય થયેલ, તે જ તુજ પાંખમાં પ્રેરણા
ભરી સુભગ સિદ્ધિને પ્રુનિત પાદ પ્હોંચાડશે. ૨૨

નિરાશ ક્યમ થા છ ? બિડ; ભરપૌવને ન્હોય આ,
રહી શી કવિતા જાગે, નહિ જ ધર્પણો જો નજાં ?
મનોરમ તણી નથી મધુરતા ફલાવાપ્તિમાં,
અચ્છ પુરુષાર્થનો રસ નથી જ સૌસદ્ધિમાં. ૨૩

અમી અરણ્ય ગર્જરેથી, મૃદુ ગીત ગાતું જતું,
પડી, વનવને ભમી, રખલનં માત્રથી શુદ્ધ થે,
અનેક અરણ્યો મળ્યે, નદ બની, ધપી વેગથી,
વિશાળ નિધિનાં ઉરે, યષ્ટ વિશાળ એ જંપતું. ૨૪

અમી અરણ્યશું, ઝીલું અળકતું, પડી, આખડી,
વળા સ્થિર થતું, ધપી અચળ એક આદર્શ પે,
સમન્વિત અનેક સંસ્કૃતિથી, પૂર્ણતા પામતાં,
વિરાટ ઉરમાં, સ્વયં બની વિરાટ તું. ૨૫

મહતે ઊડવું ગમે

આંગણે ઉપાને મહને ઊડવું ગમે
હો મહને ઊડવું ગમે.^૧

વિશ્વને વિશ્વાસ મહારું ચિત્ત ના રમે
હો મહારું ચિત્ત ના રમે.^૨

શાન્ત તેજના તરંગ,
અનિલ સ્પર્શ સુદિત રંગ;
પ્રાણ, પ્રેરણા, અહન્ત

આત્મ આ નમે
હો મહારો આત્મ આ નમે.

તમ બોમથી સુદૂર,
નયન ચૂંચી દિવ્ય નૂર;
મૂક ગાનગર્ભ સુર -

સુણવા ગમે
હો મહને સુણવા ગમે.

પાંખ ના, ન માર્ગશાન,
પથ વિરાટ નભવિતાન;
આશના અનન્ત ગાન

અન્તરે રમે,
હો મહારે અન્તરે રમે.

આંગણે ઉપાને મહને ઊડવું ગમે
હો મહને ઊડવું ગમે.

યાદરાયણ

^૧ આ બે વાક્યો માટે હું સાદા બેઠાઈના 'પ્રાર્થના' નામના એકિન્દરદન કોલેજના ઉપાધિક
પત્રમાં ઉપાયોદા એક લખેલો નાણી છું.

ચાંચની ખાડીમાં

આ ગાડી દરિયામાં ઉપાડી જઈ શકે તેટલા ઓછામાં ઓછા-એટલે કે ૧૮ કલાકના ગાળામાં મન સાથે મહાસાગરની કડી પરાવવા હું મથી રહ્યો હતો. પ્રભાતે ત્યારે ગાડીના પાટા અટકીને ઊભા રહી ગયા ત્યારે પોર્ટ આલ્બર્ટ નીકટરના લુનવાણી બની ગયેલ બંદર ઉપર હું ઊભો હતો. મારી સામે એક લાંબી દરિયાપટ્ટી ખાડીને રૂપે પડી હતી. સામે કંઈ 'ચાંચ' નામનો એક ધરતીનો ટુટો, ડાબા હાથ તરફની ભૂમિમાંથી હીર છૂટી પડી ગઈ હોય તે રીતે બે ગાઉની લંબાઈમાં પડ્યો હતો. અથવા જાણે કે ટાઇ ચીમકું ફસાઈ ગયું હોય, ને એક ચીર આખા ફળમાંથી અળગી બની હોય એવું એ દસ્ય છે. મોટા દરિયાનાં પાણી એક જાઉં દૂરથી ઠલવાઈને આ લાંબી નાળીમાં ત્યારે લુવાળ ચડાવે છે, ત્યારે મહુવા, નવસારી, સુરત અને મુંબઈ મલબારનાં નાનાંમોટાં દેશી વહાણો બંદર ચાલમાં આવે છે. માતાના પેટથી સલામત ખાડી તે જહાજોને સમયગાળા નીરમાં સેરવતી સેરવતી, થી મહાદેવ દેસાઈએ એક વાર લખેલું તેમ હીરના દોરામાં મોતીડાં પરાવતી પરાવતી, જાણે કે ઉડાવી આવે છે.

દરિયા અને પૃથ્વીનાં આશિર્વાદોને દર પૂતમે અને અમાસે પોતાના હૈયા પર ઊભવતી આ ખારાની જમીનમાં શું શું ફેલાયું છે? એક તો ત્રીસ વર્ષો ઉપર અહીં મરણ પામેલ ભાવનગર રાજ્યના અંગ્રેજ ઇન્ડિયન સીમ્સ સાહેબનું કબર. ને બીજું એ બાહોશ ઇન્ડિયન મહાન સ્વપ્ન. એ સ્વપ્ન હતું અહીં વિદેશી મોટી આગબોટો અડોઅડ ઊભીને માલ ચડાવે ઉતારે તેવું તરતું બારું બાંધીને જખ્ખર એક શહેર જમાવી દેવાનું. એ ખારાની જીવસેણ આબોધવામાં સીમ્સ એક બંગલી બાંધીને વર્ષો સુધી ટાઇ તપસ્વી ધૂણીધરની પેઠે પડ્યો રહ્યો. બંદર બાંધ્યું. ખાડી મુઘરાવી. રેલના પાટા પથરાવ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના એક ધીકતા બંદરની કલ્પના બાંધીને બે ગાઉના વિસ્તારમાં નગરની રૂપરેખા દોરી. એક દિવસ એ ખાડીને કિનારે એવો મોટી આગબોટ નાંગરાવી અંદરથી એક અંગ્રેજને પરખારો કિનારાના પ્લેટફોર્મ પર પગ મેલાવીને ઉતાર્યો, ને એને હાથે બંદરનું ખાતમુહૂત કરાવ્યું.

એ અંગ્રેજ અંતિયિનું નામ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર. વર્તમાન રાજેનરાજ પંચમ ન્યોર્નના એ કાકા થાય. તેના નામનું આ પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર.

પણ સીમ્સ સાહેબનું અકાલ મૃત્યુ થાય છે તે સાથે જ એના સ્વપ્ન પર પડો પડી જાય છે. એની કલ્પના-નગરી અત્યારે જાણે કે જમીનમાંથી ઊભી થતી થતી અવાચક બંગલી ગઈ છે. સમયદેવે ભાવનગર બંદર પર પક્ષપાત વરસાવ્યો, અને સીમ્સ સાહેબની કાબેલીઅતે તેમ જ દરેકનીએ જોને આખા કાકિયાવાડ-ગુજરાતની જોડે અનેક કરામતો વડે સાંકળી દીધું હોત, છેક યુરોપના ઉમરમાં મૂકી દીધું હોત, તે પોર્ટ આલ્બર્ટ-વિક્ટર અત્યારે ફક્ત દેશી વહાણો પૂરતો જ રાણુલાની ખાણોના ઘડેલા પરથરોનો તથા ચીરોડીનો કંકાળો આપર જોવું. લોકવાણીમાં ફક્ત 'પોટ' અથવા 'પોટો' એવું જ મિતાઈરી ને અજખામણું.

તકદીર નિર્માયાં હશે તો તે દિવસ સીમ્સ સાહેબનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં સાંત્વન પામશે. અત્યારે તો એ ધણીનો રોટલો હક્ક કરવા સારૂ પોતાનો દેહ પાડનાર ખાનદાન અંગ્રેજને કાંદાનાં લોક ખરા વાત્રિકોના લાંબથી યાદ કરે છે.

સીમ્સ સાહેબની સ્વપ્નસૃષ્ટિના બે અવશેષોને હું નહિ ભૂલુંઃ એક તો ચાંચના હેલ્લા બિંદુની નજીક ખાડીના મુખદ્વાર ઉપર એક ખડક પર બેઠેલ 'કેટલિયો'; ને બીજો બંદર પરનો પગી ઘૂંઘો ખત્તાસી. એ 'કેટલિયો' એટલે સીમ્સ સાહેબે ચલેલી અડીખમ ઓળખેલી.

"ઘૂંઘા પગી, તમને કેટલાં વર્ષ થયાં?"

"ધણી મુંઝે શી ખબર સાંભળે? મુંઝે કીં ચે ઇલાદ નથી."

"ઘૂંઘા પગી, વીજળી આગભોટ ફૂળી ગઈ એ તમને યાદ છે?"

"હા તો સામ્રાજ્ય, હજી કાલુની જ વાત. હું તો સંપૂર્ણ ય મારી સાંભરણમાં. વીજળીની તો હ અગોઆરમી આરમી બેપ હતી. ધનો કપ્તાન હતો મુરાદમાન. મુંઝું એકાદ મહત્ત્વ ય ક્યાંય ન જડ્યું, એકાદ લૂગડું ચીયરૂં ય કાઠે ન નીસર્યું, કારણકે હણે તોફાનની વેરાએ તમામ ઉતારને લોકમાં ભેળાં કરી દઈ લોક આર્થથી બંધ કરી દીધું"તું હમ બોલાય છે. આગભટ હમ ને હમ તરીએ જઈ બેઠી. હ તો હજી હમણાંની વાત."

સાચું, વીજળીનો કપ્તાન બિચારો ફરીરમહમદઃ પહેલો જ દેશી કપ્તાનઃ એટલે જ એને આગભોટ પાછી વાળવામાં નામોશી લાગીઃ એણે શું વિચાર્યું?

લાચું તો મારી ભોમકા લાલે,

અદ્યા માથે ઇમાનઃ કાસમ તારી વીજળી!

વીજળી રે મધદરિયે વેરણુ યઈ

એ રાસડો મને યાદ આવ્યો.

"ત્યારે હે ઘૂંઘા પગી, સીમ્સ સાહેબે આ બંદર બાંધ્યું તે તમને યાદ કે?"

"ઇલાદ કીમ નહ સાખ! હું સીમ સાગની બોરો જ હતો ને!"

"કેવી રીતે બંદર ખુલ્લું મૂકેલું, હે ઘૂંઘા પગી?"

"હમ થ્યું"તું, કે સીમ સાહે સંપૂર્ણ તીવાર ટપ્પે કરીને પછે ઠેક બંદરેલી તે ગામ લગે બે ગાઉમાં તંબુ બેઠાવી રાખેલા. તંબુની હેડથી રેલગાજના પાટા. પછે તખ્તસંગ મારાજ આવ્યા. સીમ સાહે બે મોટી રહ્યા ઘડાવી રાંખીતીઃ એક તખ્તસંગ મારાજના નામની, ને બીજી ગોરાના નામની. રાતે તખ્તસંગ મારાજના નામની રહ્યા અદ્દર ટાંગી મેલીતી. સવારે તો પાથો નાખવાનો હતો. હમાં સવારે એકદમ સીમ સાખ કે' કે પાણી બદલી નાખે. મારાજના નામનો પાણી ઝટ ઝટ છોડી નાખ્યો, ને ગોરાના નામનો પાણી બાંધી વાળ્યો. તાં તો મોટી આગેળું ખાડીમાં ધુવાય કાઢતી હાલી આવે છે. માંછથી ગોરા કનારે બેઠે છે. તંબુમાં જાય છે. થોડી વાર થઈ, તાં તો તંબુમાં તારીયું પાડી, ને જાહેર થીયું કે બંદર પાસ! પછે ગોરાએ દોરીને હાથ દીધો, એટલે ખરરર ખટ, ગરેલી માંલો પાણી ખાડામાં ઉતરી ગયો. આ હકીકત બજાવીતી સાખ."

મને સમજાવવામાં આવ્યું કે પ્રથમ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટરનું પાથો રોપવા આવવાનું નક્કી નહોતું, એટલે એમને અલાવે મહારાજ તખ્તસિંહને હાથે પાથો રોપાવી શહેરને 'તખ્તનગર' નામ આપવાનો સંકેત હતો; ને બે પ્રિન્સ હેલ્લી ઘડીએ પણ આવી પહોંચે તો 'પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર' નામ પાડવું હતું હતું.

ઝો પધ્યર પર અમરત્વ અંકાવવાની માનવસંહજ લેણું પતા ! લોકો તો બાપડા 'પોટ' આલ્પર્થ વિકટર'ને ય વિસર્પા. 'તખ્તનગર' નામ પણ લોકમુખને ન ફાવ્યું. ઝોજામાં ઝોણું થૂંક ઉરાડવા અને બને તેટલા ઝોજા લોચા વાળવા ટેવાએલી લોકજીભ આજે ફક્ત 'પોટો' કે 'પોટ' કહી પતાવે છે. એ જ જીભ 'પોરબંદર'ને 'પોર' કહે છે. જેટ શંખોદારને ફક્ત 'બેટ' નામે ઝોળખે છે.

પણ હું તો ધૂંધા પગીની ઉમ્મરનો અંદાજ કાઢી રહ્યો હતો : " ધૂંધા પગી ! તમે મૂળથી તોફારી જ કરો છો, કે દરિયાઇ ખેલો કરી છો ? "

" તમે નહીં ? મંબી ને મલખાર ને કાલકાટ (કાલીકટ)ની કૈંક ખેંધું કરી છો મીઝે. આમ બસરા લગી જાઇ આવ્યો છું. "

આ રીતે અનેક ગણતરીઓ ગણતારાં ધૂંધા પગીની અવસ્થાનો અંદાજ એ'શી પર જાય છે. પણ ધૂંધા હજી ૪૦-૪૫ વર્ષનો, તરવરિયો અને અધાગ જુવાન દીસે છે. એણે કહ્યું કે " ઇ સામે કળાય છે ને, ઇ કંદેલિયામાં તો સીમ સાથે કૈંક સંચા માંડેલા. દરિયાનાં આર-નીળ્ય (બરતી ઝોટ), વાયડા, તોફાન, આજનાં લાખતર (નક્ષત્ર), વગેરે સંધીય ખાખતુના દિસાખ-તપાં ખાતા'તા. પછી તો સીમ સાથે ખુવા જેડે સંચા અધા બાવનગર ભેરા કરી દીધા લાખ ! "

વિશાળ મહાસાગરથી ખાડી રાણીને અંતર્પટ કરી રહેલ આ 'ચાંચ' નામની ભૂશિર પાષણી પક્ષે દોઢ એ ગાઉ લાંબી પડેલી છે. પક્ષીની લાંબી ચાંચના આકાર પરથી એનું નામ પડેલું છે. વિકટરની બાલુએ એનાં ખેતરવાડીઓ વાલોળની શિંગો અને રિંગણાં મૂળાનાં રસાળ મીઠાં શાકની સોડમે પાયરી રહેલ છે. ગામનાં ખોરડાં તો ગોઠવાયાં છે મોટા દરિયાની સન્મુખે. દિવસરાત પોતાની ધોળા કેશવાળા અંખેરીને કિનારાના જાંચા બેડા સાથે ઝીંકાઝીક કરી રહેલ એ ભૂખરો દરિયો ખારવાનાં બચ્ચાંને મોતનો બચ જુલાવે છે. કાળાંતરે કાળાંતરે એ ભૂશિરનાં કાંધમાં મોર્નની કોઠણીઓ મારી મારીને ચોડચોડાં જખખર ગાજડાં પટકનાર આ સિંધુ ખારવાનાં ખાળને જલ્લે કાળ-હાંલરડાં ગાઇ ગાઇ હંપાડે છે. કાંઈ કાંઈ વસ્તીના ખોરડા ઉપર તો મેંગલોરી નળીઓ દોપી રહ્યાં છે.

" અને આ દીવાદાંડી ! ગામના જાંચામાં જાંચા-ટુકરા પરની આ દીવાદાંડી તદ્દન નવી કેમ લાગે છે ? "

" લાખ, આ હમણાં જ બાવનગરથી આગમ્ય લખને ગોરા મોટ દરિયે જીતરી પડ્યો. ને રાતોરાત એણે કામ લખ આ કંદેલિયો જીતો કયો. પરાડિયે તો એણે દીવા ય પેટાવી દીધો. "

" પણ નવી શા સારૂ કરી ? "

" એ તો બગવાન જલ્લે. વાતું યાપ છે કે વધ્યાતેથી પહેણી-સા'બનો તાર આવ્યો. કાને ખમર, 'પોટા'નાં તકદીર ચડિયાતાં યવાનાં હરી રહીક ! ઝોલી સામી બેખડે નવા દરઆરનો બંગસો ચણવાનો છે. માપણી સોત કરી ગયા.

એ રાજપ્રકરણમાં કશી ગમ ન-પડતાં એ તો મારી-નગર મારા દોર ઉપર જ રિથર રાખી. ચોરાની પાસે કોડીબંધ પાળાંઆ હિમા છે-જૂના તેમ જ નવા. આ પાળાંઆ કેના ?

" આ સાંઠે માથે બેડા એટલા રજારીયુંના; ને થોડે અસવાર એટલા અમારા કાગિયુંના. "

" રજારીઓની વસ્તી અહીં હતી ? "

“ મોડી હતી. ધરતી માથે જ વેળા ખારવટિયાઓનાં ઘોડાં હાલતાં ને જંપવા ન હતાં, ત્યારે રખારીઓએ માલ ઘોળીને આમાં આશરો લીધલ.”

“ પછી ? ”

“ પછી અમારા ખારવાઓએ આવીને રખારીનો વંશ કાઢયો. ધીંગાણાં થયાં તેમાં મુવા ઇની આ ખાંભિયું છે. અમે અટાણે કાળી, પલુ અમારી શાખ છે મકવાણા, ગોહલ, ખારિયા વગેરે રજપૂતોની. એટલે અમારી ય ખાંભિયું.

“ પલુ આ નવી ખાંભીઓ છે તે કેની ? ”

“ ખાંભી તમામ કાંઈ ધીંગાણે મુવેલાંની જ નથી હોતી. દરિયે જૂડીને મરે, ગળાફાંસો ખાય, એર આભડવાથી મરે-મતલબ કે અસદગતિએ જાય એની સૌની ખાંભી ખોડાય.”

આ સ્થળોમાં વહાણવટીઓની તમામ ખાંભીઓ ઘોડેસવારના સ્વાંગમાં દીકી, ત્યારે ખેટ શેખોદાર કનેના બરાબર આવા જ પુરાતન સ્થાન આરંભડાને પાદર મેં પાંચ વર્ષો પૂર્વે ખુદ વહાણની જ ખાંભી દેખી હતી. પાળીઆમાં વહાણનું ચિત્ર કંડાર્યું હતું.

“ તમારું વહાણવટું કેમ ચાલ છે ? ”

“ હવે તમામ ભાંગી ગયું. જૂના વખતમાં આ મોટે દરિયે ચોરીનાં માલનાં વાંછુ ઊભાં રહેતાં. અમને ઝંડી ફરકાવીને જલ્દી કરતા. એટલે અમારા વડવા અહીંથી મજવા લાઇ ત્યાં જઈ પોગતા; અને સરસે ભારે બધા માલ લઈ આવી પછે આસપાસ ગામડાંમાં વેચતા.”

“ તમારા વડવા આંહી નીકળતાં વહાણોને લૂંટતા નહિ. ? ”

“ ના રે ના.” દોંગાઇબરો જવાબ મળે છે. “ પલુ-અમે ચોરાઉ માલ રાખવાનો ધંધો કરતા એટલે રાજમાંથી સત્તાવાળાઓએ આવીને અમારો વાંછોને સળગાવી દીધાં. અમારું વાંછુ માંધવાનું ય બંધ થયું.”

“ ત્યારે ‘ચાંચીઆ’ નામ આ ચાંચ પરથી જ પડ્યું હશે ને ? આંહી તો ધમધોઝાર ચોરી લૂંટ ચાલતાં હશે જૂના કાળમાં, ખરું ને ? ”

દરિયાઈ લૂંટારાં તરીકે નિંદાઇને નાસ પામેલી આ કોમમાં અગાઉ કેવા સાહસ પુરાતન ખેડનાર સાગરના સાવઝો પાડવા હશે તેનો ઇતિહાસ જ ‘અમે ચોર લૂંટારા !’ એ મનોદશાની હેઠળ દબાઈ ગયો છે. એની પુરાતન વીરતા ઉપર અત્યારે એક એવી બેઆબરનો પોપડો ચડી ગયો છે કે કોઈ અવશેષ જ હાય આવવો કઠિન થઈ પડ્યો. ચાંચવાળાં વહાણવટીઓ ધણાખરા ખેડમાં લાગ્યા. કેટલાક ભાવનગર જાકાબાદ મજૂરીએ ચડ્યા, ને થોડાક જીવાનો પારકાં વહાણો પર ચડીને ખેપો કરે છે.

“ ચાંચની શીતળાનું નામ તમે નહિ સાંભળ્યું હોય ? ”

“ ની, શીતળા કાણ ? ”

“ વરવો નામે આંહીનો ખારવો હતો. જબરો દરિયાઈ ચોર હતો. એનું નામ જ ‘શીતળા માતા’ પડેલું, કેમકે આ દરિયેથી જ કાંઈ માલ લરીને વાંછુ નીકળે, તે તમામ જીતના માલમાંથી એનું ઘણું ચૂકવવું પડે. આખરે એક દિવસ જાકાબાદની સીદી સરકારની જાલી-ખોટમાં વરવો ઝલાઈ ગયો. એને હાથે કડી પેરાવી હતી. એમાં વરવો રાંતે ઠેકાને લાગ્યો. જાકાબાદથી આંહી લગીનો પાંચ ગાઉ દરિયો બાંધેલ હોયે તરીકે આવી પોગ્યો.”

મને થયું: આવી તાકાતને માર્ગે ચડાવનાર કોઈ ન મળે !

“ આ અમારો પુરાતન રૂખડો. ત્રણ મહીના ઉપર જ જરી વાવડો થયો તેમાં આ પડી ગયો. ”

જડમૂળથી ઉખડી પડીને જમીદારત યએલ એ જાનરમાન વૃક્ષદૈત્યની સામે હું નેપ રહ્યો. એના ચડના ચોલાણમાં આખું ગાડું આલ્યું જાય, તે પરથી એ ઝાડનું પરિમાણ કદખી શકાશે. એને વડવાઇએ નથી, ઝીણાં ઝીણાં પાન છે; પણ વનરપતિના કોષ હુંદા રાક્ષસ જેવું જ એનું કદ અને સ્વરૂપ હોય.

“ આ રૂખડાની ડાબે ડાબે તો ભાઈ, દર અખાત્રીએ કુંકે હાંચકા બંધાતા, કાયમ આંહી નાનાં મોટાં છોકરાં રમતાં, પણ જ્યારે એ પડ્યો, ત્યારે પાસે કોષ જ નહોતું. એ જાણે કે લાગ દેખીને પડી ગયો. કોષને ધમ્મ કરી નહિ. ”

ચાંચનો એ ‘રૂખડો’ નામે પંકાએલ વૃક્ષદૈત્ય લગભગ જત્રાનું ધામ બની ગયો હતો. એની સાથે પણ કોષક દેવદેવીને ગોઠવી દધ ‘ધરમ’ની દુકાન માંડવાની વેળા યંત્ર ગએલી. ખાપડો હશે કોષક સેરકારી જાય, કે વખતસર એણે સોડ તાણી લીધી.

કેટલો ભુઝ્યો હશે એ રૂખડો ? કોષ ન કંઠી થયે ! એ જ જાતનાં જાનરમાન એ ઝાડ મહુવાના સમુદ્રતીરે હોય. જાણકાર કહે છે કે ભાઈ, આ ઝાડ મૂળ આંહીનાં નથી. આફ્રિકાને કંઠિયો આપણા અસલી વડાણવડીઓએ જ એ રોપા આણીને આ ‘ધરતીમાં’ ઓંખ્યા હશે.

તદન કુદરતી રીતે જ જર્જરિત થયેલાં એનાં મૂળિયાં કેટલો કાળાંતરે ઓંજ આટલી આરામનીથી ઉખડી પડ્યાં હશે ! કોષ વનરપતિનો અભ્યાસી હોત તો કહી શકત. ચાંચનો ‘રૂખડો’ જતાં હજારો વર્ષનો એક ઇતિહાસ-લેખ ભુસાયો છે. સોરાષ્ટ્ર દેશની કંઈ કંઈ તવારિખોનો એ મૂંઝો સાક્ષી હશે. સોરાષ્ટ્રનાં રત્નજડિત સાગરતીરની રાતકાળૂની ચડતી બઢતી એ રૂખડાએ નીરખેલી હશે. કોષ નામાંકિત મૂળીઅમમાં મૂકવા લાયક એ વૃક્ષદેહ-મમ્મી છે. એનાં પડેપડ કોષ વેદના પુસ્તકની માફક ઉકેલાવવાં જોઈએ. પણ એ બાપા ઉકેલનાર જમકૃષ્ણ ઇંદ્રજી હવે નથી.

આવા કોષક કોષક રૂખડા, સ્વાદિષ્ટ વાલના મહેકતા છોડવા, દુષ્કાળમાં ગરીબોને ધાન્યને અભાવે ટકાવ આપનાર શેવાળિયાની ભાજી, અને ખાડીને કિનારે અર્ધપાણીમાં ઊભેલ તમ્મરિયાનાં ઝાડવાંઃ એટલી આંહીયી છેક તળામ સુધીની કંડાળ વનરપતિ. તમ્મરિયાનાં ઝાડ તો ભેંસોને બોળ કપાસિયાની ગરજ સારે એવું રસાળ ખાણુ છે તે આજે જ જાણ્યું. બાવનગરમાં તો કહે છે કે એનાં ગાડાં ને ગાડાં વેચાય છે. દૂધાળાં દોરને બાવવાનું કારણ એની ખારાશ છે. દરિયાનાં પાણીમાં જ એ ઊગે છે ને ઊઝરે છે.

“ અને પટેલ, તમારે દરિયાનાં જીવ ક્યાં ક્યાં ખવાય ? ”

પટેલ શરમાઈ ગયા. “ બાઈસાજ, તમ રોખાં બિંચ વંરણની અદબ અમુંથી ન છોડાય. ”

“ પણ એમાં અદબ છોડવાનું શું છે ? એ તો તમારો કુદરતી આહાર છે. અમે ક્યાં તમારાં ધરમાં દાણા પૂરી દધએ છીએ કે એ આહાર લેવાની તમને ના પાડીએ ? ”

“ બાઈસાજ, તમને સ્થગ ચડે. ”

“ સ્થગ ચા સારૂ ચડે ? ફક્ત નામ સાંભળવામાં ચ સ્થગ ! ”

“ તમે જુઓ બાઈ, શેગવો ખવાય, શિંગાળું [જેને માથે કાટો હોય તે] ખવાય, શેકે [જેનાં ત્રણાંમાં મૂંઝો હોય], ઢાંચર, મગર [જેને દાંત હોય], પગરો, ગોમથો

[વાંકા ઘંતવાળો-], વરડો [જેના પૂછાણી લાંબી સોટી ચાપ-], કળશ [એર જેવો], પાંભડી (ઘોળી), કચ્ચેલો, પામેડી, લેપટા, સુદિયું (વાંકું), છંગો (વાંભ વાંભની મૂછાવાળો), ઠાગડી, કુંકરો, (સૂપડા જેવો), કાળી મચ્છી. (ચાળા જેવી, પૂછડી વિનાની), એવાં એવાં ખવાય.

“મહાર માછલી, મગરમચ્છ, કણો અને હજોંડું નામે સરેપની જાત, ફોફી અને સીંકું, જરીડોડો, એવાં એવાં ન ખાઈએ. નાહરાખાદને દરિયે અટાણે માછીમારાંનું એક મોટું પડું વસી ગયું છે. મછવા ભરી ભરીને માછલાં ત્યાં લાવે છે, પછી તમામ જીવના નોખા દગલા પાડીને સૂકવણી કરે છે. એના દ્વાયગા ભરી ભરીને એ મુસલમાન શેડીઆ દેશવર મોકલશે. ન ખવાય તે નોખાં રે'શે. અમારા ધણા જણ ત્યાં ગયેલ છે.”

“એને શું શેજ મળે છે ?”

“શેકડ નહિ, પણ માછલાં જ આપે છે વેપારીઓ.”

“ન ખવાય તેવા જીવનો બીજો કંઈ ઉપયોગ ખરો ?”

“તમે નર્ધ ? ભારી ખપ લાગે. જીવો આ પાણીમાં મોટી માછલી હૂબપી ખાતી ખાતી જાય છે ને, તે મહાર માછલી. એનું આખું શરીર જ તેલનું બનેલું હોય છે. અમે તો નહિ, પણ મુસલમાન માછીઓ એ મહારને એક ડાખાં પેક કરીને રાખી મૂકે. થોડે દાંડે એનું નરદમ તેલ બની જાય. પછી એમાં કાળો કે લાલ રંગ ધુટીને એનાથી વાંજીને ચોપડ કરે. ભારી પાકો રંગાન ચડે છે વાંજીને એથી.”

જાતમાં, એ ચાંચવાસી ધુધાભાઈએ એક જ વાક્યમાં સમેટી લીધું: “જેવો ભાઈ, જેટજેટલી સ્ત્રી વસતુ જમીને માથે છે, એટલી જ રકમ માતુંરે આ રતનાગર સાગરમાં ચ ભરી છે. અમને દરિયોલાલ સંધુય આપી રે' છે.”

“માંભળો ત્યારે, તમારી દરિયાઈ દુનિયામાં જળધોડા હોય છે એ વાત સાચી ?”

“કેવા જળધોડા ?”

“એની એક લોટકયા ભારી ઠને આવી છે તે હું કહું: બોલાય છે કે કચ્છના કોઈ ગામમાં એક નાચખાવાને ઘેર બે તાજાં ઘોડીઓ દત્તી. એક સાલ મેં યતો નથી : ખડ ક્યાંય જડે નહિ : જાતવંત ઘોડીઓ ઠાણમાં ખાંધી ખાંધી ભૂખે મરે. હવે બાવાને ઘેર એક ચારણતો છોકરો ઘોડી ચારવા રહે. એણે કહ્યું “બાપુ, આ દરિયાને કાંઠે ડાભડી બિલી છે એ પંદરેક દિવસ ચારવા દિયો, ત્યાં મેં યાશે.” બાવાજીએ કહ્યું, “ભલે ચાર દરિયાકાંઠે. પણ જોજે હો, કોઈ દારડો પોગી જાય નહિ.” (અર્થાત્ આ બાંચી જાતની ઘોડીઓને કોઈ દલકા ધોડાથી ગર્ભ ન રહી જાય.) છોકરો કહે કે હું બરાબર ખ્યાન રાખીશ. પછી તો છોકરો દરિયાકાંઠે બેઠો બેઠો ઘોડીઓને ચારે. એમાં એક દિવસ એક તાજાં ઠાણ કહ્યું. એ ઠાણની ધાવ્ય દરિયાઈ ધોડાને ગઈ; દરિયામાંથી નીકળ્યો. ઘોડી આગળ ગયો. બે ઘડી આજાં પૂતાજાં કરીને માથે પડ્યો. પડીને પાછો ચાલ્યો ગયો દરિયામાં. છોકરો તો જોઈને દગ ચર્પ ગયો. પછી તો મેં ચયો. ઘોડીઓ ઘેર બંધાર્પ ગઈ. પાંચ સાત મહિના થયા ત્યાં તાજાં પેટ મૂક્યું. જોતાં જ બાવાજીને ફાળ પડી : “એલા ભૂંડું ચયું. ઘોડી સહાર ચર્પ.” છોકરો તે દિવસની બિના છુપાવી રહ્યો હતો, તેણે કહ્યું “ના ના બાપુ, એ તો ખડનું પેટ વધ્યું છે.” પણ બાર મહિને ઘોડીએ ઠાણ દીધું. વહેરી આપી. પણ શી એ વહેરીની રૂપ !

કિરતારે હાથ ધોઈ નાખેલ; એવું ચિત્રામણુ. અને ઘોડીને પાણી પાવા કે ધમાસ્વા તળાવે લઈ જાય ત્યારે વહેરી ભર્યા તળાવ ઉપર છત્ર છત્ર છત્ર હાલે; છોકરો મનમાં ને મનમાં બેસે કે વાહ માતાજી ! પણ પછી તો વહેરી મોટી થઈ એટલે પરમંધીતી થઈ ગઈ. છોકરા વિના ખીજા કાઠને પડખે ઢૂંકવા ન આવે. એક દિવસ ભુજના મહારાવનું માથું આવ્યું. ત્યારે છોકરાને ફાળ પડી. ચડયો વહેરી ઉપર. બાવાજીને કહે કે “બાપુ, જઈ છું. પણ ભુજ નહિ હો ! પગ કચરીને મોટી મેં કરી છે ને શું સવારી કરશે ભુજનો રાવ ?” એમ કહેતોક ને ગયો. કચરને કઠિ જઈને નાખી વહેરીને દરિયાની ખાડીમાં. બાર ગાઉની ખાડી તરીને વહેરી કાઠિયાવાડને કઠિ નીકળી ગઈ. સીસાંગ ગામનો ગરાસીઓ હાલોજી ઘોડીઓ ફરવે ત્યાં જઈને ચડાઉ કરાવી. પછી પોતે ને હાલોજી બેય લૂંટફાટ કરવા બેળા જાય. વચ્ચે પાણીનાં નવાણુ ઊતરવાનાં આવે ત્યારે પોતે સૌની નજર ચુકાવીને વહેરીને ઉતારી દે. એમાં એક વાર બેય જણાએ કુંડલાની નદીમાંથી ધોણ્ય લૂંટી. ભાગ્યા. વચ્ચે શેત્રુજ પડી છે. પાણી આવી ગયું છે. છોકરો કહે, હાલાજી, નાખો ઘોડી. હાલાજી કહે, તું નાખ પહેલી. હાલાજી ગોથાં ખાતો રહ્યો ને છોકરો વહેરીને વહેણુ ઉપરથી કાઢી ગયો. હાલાજીની આંખો ફાટી રહી. વાય, ઘોડી વાય ! છોકરો કહે કે હાલાજી, આ દેવો આ ઘોડી. કારણ કે એ સાફ તમે મને. ક્યાંક ક્યાંક દિ’ દેવો કરીને મારશે.

“આમ વાત ચાલે છે એ તાજણુની વહેરીની. દરિયાપીરના ઘોડાથી પાડી, એટલે એનું નામ પીરાણી તાજણુ પડ્યું. એના વંશની ઘોડીઓને હાણમાં રાજ સાંજે દીવા ને ભોજાન કરવામાં આવતા. આ લોકવાયકા ઉપરથી હું પ્રહું છું કે એવા દરિયાઈ ઘોડા તમારા દાંડામાં આવેલ છે. ક્યાંક ?”

“જળઘોડલાની તો સંસ્કૃત નથી, પણ જળમાણુસડાં દીકાં છે મહાબારને દરિયે. બે હાથ, બે પગ, હાથપગના પેશિયા અને આંગળીઓ, કાળો વાન, વાંદરા જેવું મોં, ડાહ્યવગેરે તમામ રીતે આકાર વાંદરાંને જ મળતો. પાણીનાં જ જીવ. પણ કઠિ નીકળીને નાળાએરી-ઓનાં જિયાં ઝાડ પર ચડી ખરાખર વાંદરાંની માફક જ બેસે. માણુસનો સંચાર થતાં જ પાણીમાં પેસી જાય, અમારાં વહાણોના પડખે હોડકાં તરતાં મૂકીએ તો તે પર પણ આવીને બેસે. પાણું જળમાં ચાલ્યું જાય. બધી જ એજા માણુસ જેવી કરે.”

“આપણા કાંદાના દરિયામાં મોટા મગરમચ્છ ખરા કે ?”

“ના ભાઈ, આંહી નથી ભાજવામાં આવતા. મહાબારકંડે બહુ છે. અમારાં નાનકડાં વહાણોની પડખે આવીને અચડાય, ત્યારે એવી તો ભે’ લાગે કે કદીક જઈ પહોંચાડશે. ભારી વિકરાળ. એ તો ભાઈ, ખજૂરગનો અવતાર છે ખરો ના ! એટલે અમે એના માથે મીઠું તેલ ચડાવીએ, અડદના દાણા-છાંટીએ ને હાથ ભેડી કહીએ કે “હે હડમાનજી ! ખમા કરો. અમારાં રખવાળાં કરો.” આટલું કહેતાં જ મગરમચ્છ વહાણને છોડી ચાલ્યાં જાય છે. x

જવેરચંદ મેઘાણી

પડછંદ

પૂછું પૂછું ને માત્ર બીઠે પડછંદ;
શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ.
ધીરા, અધીરા ત્હમે કાલના તરંગ !
જેજે, ન ધોશો મ્હારો ટોળાયો રંગ.

કુલડે જોઈ ને જોઈ પાંદડે,
શોધું ફળફળનાં અંગ;
વનવનની જોઈ વળું વેલ હું;
નવ ક્યાંયે એ રંગ.

પૂછું પૂછું ને માત્ર બીઠે પડછંદ;
શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ.

શોધું ચક્રાઓ ગિરિઓ તાળી;
શોધું સાગરનાં નીર —
નદીઓ ટોળે જેમાં આત્મને;
શોધું સૂક્ષ્મ હું સગીર.

પૂછું પૂછું ને માત્ર બીઠે પડછંદ;
શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ.

દિવસે પ્રકાશ શોધું સૂર્યના;
શોધું રજનીને અંક
પરમાનન્દપય પામતા
કંઈ તારક ને ચંદ્ર.

પૂછું પૂછું ને માત્ર બીઠે પડછંદ;
શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ.

નજર નાખી ન પહોંચે પૂર્વમાં,
પશ્ચિમદ્વાર દિસે બંધ;
પૂર્વ-પશ્ચિમ વચ્ચે આયડી
લાંગી પડતો ઉમંગ.

શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ;
પૂછું પૂછું ને માત્ર બીઠે પડછંદ.

અનન્ય સાધારણ ખ્યાર

: : મા લ લા રિ છી : :

અજવાળું થયું અદૃશ્ય ત્યારે
નીકલ્યો હું ગૃહમાંથી બહાર ત્યારે,
મુજ ગ્લાનિ ન જાય અન્ય જાંખી
બનતી તેહની સાવધાની રાખી.
ડગ એ ન લય્યા હતાં હજી મે
દર ફેરી મુજ દેહલો વટીને,
મંજવા મુજ ખ્યારી ત્યાં. પધારી
હતી જેના લણી આદરી સવારો !
અટકી ઊભી આવી પાસ રયામા,
નહિ એલી રાકી કાંઈ વકતુકામા:
મહસા નહિ "ઝાળખી જ તેને
ઉર સાથે હતી ચાંપી નિત્ય જેને !
સુમુખી અભિસારિકા મહારી
હતી આવી રાજગાર સૌ ઉતારી,
વયની મુકુમાર—દેહવેલી
કરીને ધારણ આકૃતિ પડેલી.
દીક્ષતી. ગગને નવેદુલેખા
ત્યમ દેખાઇ વિનમ્ર તેજરેખા;
અથવા બટમોગરાતી મીઠી
નહિ જાણે શુંય પાંદડી જ દીડી !
હળવે હળવે ફર્યો હું પાણે,
લખને સાથ પ્રકારા એહ આછા;
જમ્પ ખંડ મહો જભેય બેઠાં—
પડતાંતાં નયનાથી આંસુ હેઠાં !
રિમત મેદ પ્રયત્નનું કરોને
કહ્યું મેં આમ મહારિ સુદરીને:
"મુજ સાથ જતી પડી તું જાંખી
મુજથી તે ન ચકાતી વાત સાંખી.

૮ "રુજ જે મુજ હૈયું આ વહેરે
અથકાવા નહિ દે તું તે ગહેરે;
ચતી સજ્જ તું સાથ મારો રોવા
પછી ત્યાંકોણુ જ આંસુ, હાય ! લોવા !
૯ "શતધા તુજ યાર છે વીધાય,
કરમાવા મુખ દે નહો કદાય:
રસમૂર્તિ રહ્યો હું જેહ લેખી
શકતો તેની ન દીનતા હું દેખી !
૧૦ "અભિમાન નથી મને મહારું,
પણુ હૈયે અભિમાન છે તહારું:
જગતું યદિ હોય રાજ મારે,
ધરું મારો શિરપેય પાગ તારે !"
૧૧ કરો અદ્ય વિમર્શ બોલી બાલા,
દબને હાંકો કોણ કલેદવાળા;
હૃદયે સરખું જ દુઃખ રહેતી !
વચનો આ, મદુ વાણીમાં વહેતી:
૧૨ "ઉરનાયક, એ શું આપ બોલ્યા ?
તમને મેં બહુમાંથી એક બોલ્યા;
બળતી મુજને બચાવી લીધી,
મુજપે એ કરુણા ન અદ્ય કાધી !
૧૩ "તમને દીધી સોંપી વરતુ જાની,
અધિકારી તમને જ તેહ જાણી:
ચકતી મતિમદ જાત—નારી—
હતું એકું કંઈ પાસ ના તમારી !
૧૪ "મનથી વરી આપને, રહું છું;
ડર કેતો દિલમાં નહોં લહું છું:
પરવા વિણુ લોકની કરું છું—
કરતા જે મુજ નાય, તે કરું છું !

૧૫ "કરતાં મુજને ન આંસુ મેલી,
નહિ આજુપણથી ચતી હું ઘેલી;
ગુણ હોય, ન હોય મા મહારા—
બસ હું રોમતી નામથી તમારા !"

પતીલ

માંડવગઢની યાત્રા

મુંબાઈથી મોટરરસ્તે અમે ફતેહપુર ૯૦૦ માઈલની યાત્રા કરીને પહોંચ્યા. નાશિકની પાંચ પાંડેવાની ગુફાઓ જોઈ. હિંદુધર્મની અધ્યાગતિનો તાદેશ ચિતાર અહીં મળે છે. ગુફાઓમાં બંધીએ પ્રતિમાઓ ગોઠવે છે, પરંતુ આપણા ભાવિક હિંદુઓએ છુદ્ધની પરિનિર્વાણમૂર્તિને ગાંધારી બનાવી દીધી! બંધીએ પ્રતિમાઓનું રૂપાંતર એવી જ રીતે કરી નાંખ્યું! કાલ, જાતિ, સંસ્કૃતિ, આ સૌ બેઠ દષ્ટિબેદ જ છે ને! દષ્ટિને જેવી રીતે ફળવીએ તેવી રીતે બધું દેખાય. આપણે કાંઈક જોઈશીટ 'Jesuit' જેવા તો ખરા. જુઓ ને, જોનોએ પુરાણપરંપરા રચી એટલે કૃષ્ણને ઉઘાંવી નેમિનાયનો ગૌણ સંબંધી કદખો! ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો કે નહિ એ તો ઈશ્વર જાણે.

પણ આ તો વિષયાંતર થયો. મુંબાઈથી અમે પહેલો મુકામ માલેગાંવ કર્યો ને બીજો ઇદાર. ત્યાંથી મૌ ને ધાર ચઢને અમે માંડુ ગયા. ઇદારથી પર માઈલ માંડુ છે. રસ્તો સરસ છે ને મોટર-બસ ધાર સુધી તો નિયમિત જાય છે. હું માળવાનો સરસઓ હતો ત્યારથી માંડવગઢ જોવાંતી આકાંક્ષા હતી; પણ બાર વર્ષે તે પૂરી થઈ. માંડુમાં અત્યારે તો બસો માણસની પણ વસ્તી નથી. દરિયાની સપાટીથી ૨૦૭૬ ફૂટ ઉંપર, વિંધ્યપર્વતનો આ એક વિલસણું નૈસર્ગિક દુર્ગ છે. ૧૨૦૦૦ એકરમાં એનો વિસ્તાર છે. એના લગ્ન પ્રાસાદો, મરિજ્જો ને મકાનો ફતેહપુર સિકી કરતાં કાંઈક વધારે મનોહર લાગે છે. કારણ, એક તો જગ્યા એટલી સુંદર, ને મોટાં મોટાં વૃક્ષો, ને રમણીય દરિયાગા એવી લરપૂર છે કે તરત જ આ શાંતિમાં ભૂતકાળ પુનઃ જન્મત યજ્ઞ સજ્જન થાય. વળી બસો વર્ષ સુધી માંડવગઢમાં માણેલી સુલતાનોની જહોજલાલીના, એમના પ્રેમના, શિકારના, મહેલોની ખટપટના લાજકારા હજી સુધી સંભળાય છે. રૈવાકુંડની આગળનો બાઝબહાદુરનો મહેલ, એની ઉપર રૂપમતીનું મનોહર વાસગૃહ હજીએ જાણે નિઃશ્વાસ નાખતાં ન હોય. માંડુની સરખામણીમાં ફતેહપુર નિર્જીવ છે. ફતેહપુરમાં મુગલ-શહેનશાહતના ઐશ્વર્યનું અનુપમ લાન થાય છે. પણ આસપાસ નજર નાખતાં આપણને તરત જ લાગે કે અહીં સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર સંઘવી જ ન રહે. માંડુ જોતાં એમ જ લાગે કે હજીયે વખત જો પક્ષો ખાય તો આ જગ્યા ફરીથી સજ્જન થાય. અત્યારે તો દક્ષિણપથ ઉપર ડોકિયું કરતી વિંધ્યવિરાજમાન આ એક બારી છે. એની સુંદર પ્રમારતો વિશે ચર્ચા કરવાનું મારું પ્રયોજન નથી. એની જુમા મરિજ્જ હિંદુસ્તાનની અનેક સુંદર પરિસ્તગાહોમાં પણ અનોખી છે. મરિજ્જના અનેક થાંભલા જૂના પરમાર મંદિરોના છે. મુસલમાનો અરેબર ચતુર પ્રજા છે. હિંદુ કે ઈસાઈઓને એક વખત બહુ ધર્મ ગણેલી પરિસ્તગાહો ન ખપે. મંદિરની મરિજ્જ ઘાય, પણ મરિજ્જનું મંદિર ન જ બને! મુસલમાનો આના કરતાં વધારે ઉદાર વિચારના છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જૂનાં મંદિરોની તરત જ એમણે મરિજ્જ બનાવી. થાંભલાઓ એના એ જ; મૂર્તિઓ પણ ઘણીયે વખત કાયમ રાખી, પણ મોઢાં ફેરવીને અથવા બિલકે માથે ચણાવીને! માંડવગઢમાં તો અનેક મધ્યકાલીન મૂર્તિઓ

સુલતાની દિલ્હીનરેશ મહમ્મદ તુગલક પાસેથી મળીને ૧૪૦૧ માં દિલાવરખાં હુસેનશાહની ઉપાધિ લઈ માળવાની ગાદીએ તખ્તનશીન થયો. માંડવગઢની મુસ્લીમ વિજ્ઞતિનો પૂરો વિકાસ તો અલ્પખાં અથવા હોશંગશાહના સમયમાં થયો. (૧૪૦૫-૧૪૩૨) માંડુ શાદીયાબાદ અથવા આનંદનગર બન્યું. આ મધ્યકાલીન મુસલમાનો બહાદૂર હતા. લડવું એ તો એમનો પ્રાણ હતો. અરબસ્તાનની મરુભૂમિમાંથી ઈસ્લામનો જન્મ થયે સો વર્ષે પૂરાં થયાં નહતાં ત્યાં તો મુઠ્ઠીબર મુસલમાનોએ સંખ્ય દુનિયાના મોટા ભાગને-તે વખતનાં વિશાળ રાષ્ટ્રોને પરાસ્ત કર્યા. અદ્ભુત ધરાક્રમનું ને અતેશ સાહસનું એ સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. માંડવગઢનાં ખંડેરોને મોટો ભાગ હોશંગશાહના વખતનો છે. એનું જીવન તો ઘણુંખરું રણભૂમિમાં વીત્યું. પણ આપણુદી સત્તામાં જ એના વિનાશનાં મૂળ રહેલાં છે. વિલાસ એ વિનાશનું પ્રથમ પગથિયું છે. હોશંગશાહના અવસાનને ૩૭ વર્ષ થતાં થતાં ધિયાસુદિન ગાદીએ આવ્યો. આ સુલતાને તો ગાદીએ આવતાં જ રાજદંડ પોતાના પુત્રને સોંપી જનાનાની વ્યવસ્થાનો બાર પોતાને માટે રાખ્યો. કહેવાય છે કે ધિયાસુદીન બહુ ધર્મનિષ્ઠ હતો; એટલે સુધી કે જનાનામાં ૧૫૦૦૦ સ્ત્રીઓ રાખીને પણ પોતે કેાઈ દિવસ મઘપાન ન કર્યું! પોતાના રક્ષણ માટે પણ સ્ત્રીઓ જ રાખી હતી—પણ પુરુષવેશે. ૫૦૦ તુર્ક લલનાઓ ને ૫૦૦ હબશી! આ પ્રયાનો એક ગુણ્ય ઐતિહાસિકાની નજરે હજી સુધી અડ્યો નથી. રાજા ને એના રાજકર્મચારીઓ બહુલમની પ્રથા અનુસરે તો પછી સંતતિનિયમનની બહુ જરૂર ન પડે! આ જ કારણે રાજવંશીમાં બહુ-પ્રભની ફરિયાદ જવલ્લે જ સાંભળવામાં આવે છે. ધિયાસુદીનની ૧૫૦૦૦ ની સંખ્યા મારા ધારવા પ્રમાણે અત્યેડ જ હશે! સ્ત્રીસંગ ને ઈશ્વરભક્તિથી જ કદાચ ધિયાસુદીનનું આયુષ્ય પંચ લાંબું નીવડ્યું. બે વખત એના પુત્રે જેર આપ્યું, પણ પ્રયોગ નિષ્ફળ થયો. એશી વર્ષની વયે ત્રીજી વખત એના અધીરા પુત્રે આપેલો ઝેરનો પ્યાલો પીને છેવટે આ ધર્મનિષ્ઠ સુલતાને જીવનનો અંત આપ્યો. (ઈ. સ. ૧૫૦૦). ૧૫૨૬ ની સાલમાં માળવા ગુજરાતના સુલતાનોને હાથ આવ્યું. ગુજરાત ને માળવા થોડા જ વખતમાં મુગલ સામ્રાજ્યમાં અંતર્ભૂત થયાં. માળવાનો છેલ્લો સુલતાન બાઝ બહાદૂર ઇતિહાસને પાને નામાંકિત થઈ ગયો. રવાઢુંડની પાસે એનો મહેલ ને એથી ઉપર, નર્મદાની દૂર દેખાતી સર્પાકૃતિ રજતરેખા આલોકતો એની પ્રિયતમા રૂપમતીનો મહેલ હજીયે વિદ્યમાન છે. બાઝબહાદૂર ને રૂપમતી ઇતિહાસને પાને ચઢ્યાં જ કેમ એ જ આશ્ચર્યની વાત છે. ૧૫૫૫ ની સાલમાં પોતાના બાઈ શુભાંગને મારી મલીક બાવઝીદ સુલતાન બાઝ બહાદૂરનું નામ ધારણ કરીને તખ્તનશીન થયો ને સાત વર્ષમાં તો મુગલ બાદશાહનો ૨૦૦૦ નો મન્સબદાર બની દરબારી બન્યો. એમ છતાં પણ બાઝબહાદૂર ને એની સુંદર વારાંગના રૂપમતી ઇતિહાસમાં એટલાં પ્રસિદ્ધ થયાં કે એ ગ્રેમી મુગલનાં અનેક સુંદર પ્રાચીન ચિત્રો મળી આવે છે. બાઝબહાદૂર ને રૂપમતીનો પ્રેમ કાંઈક અજબ હોવો જોઈએ. આમ કલ્પનામાં એમનું સ્થાન એનાયું રહ્યું. ચિત્રોમાં સાધારણ રીતે બાઝબહાદૂર ને રૂપમતી ચાંદની રાતે શિશર ખેલતાં ચિત્રેલાં હોય છે. કહેવાય છે કે, રૂપમતીને નિયમ હતો કે રોજ રેવાજનું દર્શન કરવું. રૂપમતીનો મહેલ, હું ધારું છું કે હજી પણ મધ્યહ્નમાં અદ્વિતીય છે. વિશ્વપર્વતના ત્રિલુકલ કિનારા ઉપર છે. નીચે દક્ષિણપથ છે. દૂરમાં નર્મદા-સુંદર રેખારૂપે વહે જ જાય છે. અત્યારે પણ બાઝ-બહાદૂર ને રૂપમતીનાં રમરંજોને લઈ માંડવગઢના બગ્ગ પ્રાસાદોમાં પુરાતન સંગીતના—એ

ત્રેમી યુગલની ત્રેમમંત્રીના લાજુકારા કલ્પનાના કાનેને સંભળાય છે. લડાઈમાં હારી જાઝ બહાદુર મુગલ બાદશાહનો મન્સબદાર થયો ને રૂપમતીએ પોતાના સૌદર્ય ને સંગીતની કીર્તિને વિષ આપી જીવન સમર્પ્યું. આ વખતે માળવાની કીર્તિ રસિક કલાઓ માટે આપ્યા હિદમાં પ્રસરી હતી. ગુજરાત ને માળવાના કલાવન્તો ને ચિત્રકારોનાં નામ અણુલ કંઝલે આપ્તની અકબરીમાં સાચવી રાખ્યાં છે. દરેક કલાવન્ત ને ચિત્રકાર નામની પાછળ "ગુજરાતી" લખવાનું ચૂકતો નહિ. બીમ ગુજરાતી, કેશો ગુજરાતી; સર ગુજરાતી, માધો ગુજરાતી અકબરના દરબારના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારો છે.

માંડવગઢનાં સુંદર હવાપાણી, શિકાર ને પ્રમારતો માણુવા અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાં જમ્યાં આખ્યા. જહાંગીરે તો નૂરજહાં બેગમના શિકારનો વૃત્તાંત પણ એના અતીવ સુંદર આત્મવૃત્તાંત. ટુંઝક-૪-જહાંગીરીમાં સંપ્રહી રાખ્યો છે. છ ગોળીમાં ચાર વાઘને નૂરજહાં બેગમે વીંધી નાખ્યા એ નિમિત્તે બાદશાહે ૧૦૦૦ મ્હોર ન્યોંછાંવર કરી ને બેગમને લાખ રૂપિયાનાં કણકૂલ ભેટ આપ્યાં ! ૧૬૧૭ની સાલમાં જહાંગીરે રૈવાકુંડની પાસેના ખાઝ બહાદુરના બગીચામાં પોતાના જન્મદિવસને અંગે સોનાચાંદીનું તુલાદાન કર્યું.

સમયે પાછો પકટો ખાધો ને ૧૭૩૪માં તો પેશ્વાની વિસ્તરતી હકુમતમાં મુસ્લીમ સુલતાનોની આ વિલાસનગરી પણ આવી ને આનંદરાવ પવાર બાહરાવ પેશ્વા તરફથી સુબો નિયુક્ત થયો. માંડુનો હવે મધ્યાહ્નકાલ રહ્યો નહોતો. ધારાનગરી—મોજનું ધાર પાટનગર બન્યું. પણ માંડુ તેમજ ધાર ભૂતકાલનાં ગૌરવ, સમૃદ્ધિ, વિદ્યાબ્યસન, વિદ્યાસનાં રમરણમાત્ર જ છે. માળવાની જમીનમાં ભદ્ર છે. લાવિષ્યમાં એનું શું થશે એ કોણ કહી શકે ? અત્યારે ત્યાં અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યો વીખરાયેલ છે. પ્રગતિ માટે ખડુ સાધન કે સ્થાન જણાતાં નથી. પણ લાવિ હિંદ-વર્તમાન ભારત કરતાં તો કાંઈક જુદું જ હશે ને ?

નહાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતા

રજનીનું રૂપ

(શાદ્દલવિકીડિત)

"કાળો ધોર નિરા સગી કદરૂપી સ્ત્રીમાં શું મોહો શરી ?"

એનું સૌ જગ બોલતું નનમ લણી ભોઈ કટાસે હસી.

"પોતે સુંદર તો ય પત્નિ મહીં ના કાં રૂપની છે તથા ?"

નિશ્ચે સ્વામ : સરૂપ થાય રવિયી, સાચી જ છે એ કથા."

મુઝા શી શરમાળ ખૂબ શરીની છે એ વધુ રાતડી,

ઝોડે છે નખરીખ ઢાંકી દષ્ટને તારે મટી ચૂંદડી.

અંધારે અભિસાર માત્ર કરતી ધીમો ધીમો પાદથી,

મોહો શા રૂપમાં શરી, જગતને દેખાતું તેથી નથી.

તોફાનો પણ પ્રવૃત્તે પ્રસરતાં કોદી ખસે ઝોડણી,

ત્યારે થોડી અપાંગની જગતને દેખાય ત્યાં મીટડી;

ને આવે જડ જગતનાં ય જનને ત્યારે કંઈ કદપના

તેના સ્વામજી ઝોડણા મહીં ન શા રાશી હશે રૂપના !

વેદાલાલ ત્રિવેદી

રાનીપરજ કોમો અને લીલા

સને ૧૯૨૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં રાનીપરજ કોમોની વસ્તી એક કરોડ સાઠ લાખની ઓટલે હિંદના પ્રત્યેક વીસ માણસે એકના પ્રમાણમાં છે. આસામ, મધ્ય પ્રાંત, બિહાર, ઓરિસ્સા, મધ્યહિંદ અને મુંબઈ પ્રદેશમાં તેઓ મોટા પ્રમાણમાં છે. જુદી જુદી મુખ્ય રાનીપરજ કોમોની વસ્તીના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:-

રાનીપરજ કોમનું નામ	મુખ્ય વસ્તી હિંદના કયા ભાગમાં સંખ્યા	
ગોંડ	મધ્યપ્રાંત, મધ્યહિંદ, બિહાર અને ઓરિસ્સા:	૨,૬૦૨,૫૬૨
સાંતાલ	મધ્યહિંદ, બિહાર, ઓરિસ્સા અને મદ્રાસ.	૨,૨૬૫,૨૮૨
બીલ	મુંબઈ, મધ્યપ્રાંત, વડોદરા અને રાજપુતાના.	૧,૭૯૫,૮૦૮
કુરુખન	કુર્ચ, મદ્રાસ, મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ (દક્ષિણ)	૮,૫૫,૨૭૯
ઓરાંઓ	બિહાર, ઓરિસ્સા, આસામ અને મધ્યપ્રાંત.	૭,૬૫,૬૮૦
વજુખરા	મુંબઈ, મધ્યપ્રાંત, પંજાબ, હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ	૬,૫૧,૬૨૭
મુંડા	બિહાર, ઓરિસ્સા, બંગાળ અને આસામ.	૫,૬૩,૮૩૯
શવર	બિહાર, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ અને મધ્યહિંદ.	૪,૭૫,૮૬૮
હો	બિહાર અને ઓરિસ્સા.	૪,૪૦,૧૭૪
નાગા	આસામ.	૨,૨૦,૬૧૯
કચારી	"	૨,૦૭,૨૬૬

ઉપર જણાવેલી લિખિત વિગત રાનીપરજ કોમો છૂટીછવાઈ ગોંડા જંગલો અને ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં-દિંદી સમાજ અને એ સમાજની સંસ્કૃતિના પ્રવાહોથી દૂર-વસે છે અને તેથી આજસુધી એ સંસ્કૃતિની અસર લગભગ તદ્દન અલિપ્ત રહી છે. સંસ્કૃતિ અને સમાજની દૃઢ રહેવાને લીધે મનુષ્ય, પ્રાણી અને અજ્ઞાત શક્તિના બળથી કલ્પનાની પરંપરાએ તેમનું જીવન હણી નાખ્યું છે. બચના જેવું જીવનને પીસી નાખનારું, તેને હણી નાખનારું એક બળ નથી, અને તેથી તેઓ દુઃખ અને દારિદ્ર્યના જોડામાં જોડા ગર્ભમાં રૂપ્યા છે.

ગેતી અને ઉલોગ કરવાની તેમની જરૂરી પુરાણી અને તદ્દન પ્રાથમિક રીતો, તેમ જ વિનિમય અને વેપારની અજ્ઞાનતાને લીધે તેઓ કંગાલ રહ્યા છે અને શૂન્યમરનાં દુઃખો તેમને વારંવાર લૂંટફાટ, ચોરી અને હિંસાના માર્ગે ધકેલે છે. બળવાન પ્રજાએ પોતાના આર્થિક લાભોને અર્થે આ મૂળ વતની પ્રજાને સપાટ ફળદ્રુપ મેદાનોથી વધારે ને વધારે દૂર જંગલો અને પહાડી પ્રદેશના જંગલોમાં ને જંગલોમાં હાંકી કાઢ્યા છે; પરિણામે તેમને જીવનની જરૂરીયાતો પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈ મારવાં પડે છે. વિશેષમાં જંગલના આંદોલુટીવાળા કાપડા અને તેના આકરા શાસને આ જંગલના માનવીઓની રહી સંઘી રવતંત્રતા લૂંટી લીધી છે. જંગલની પેદાશમાંથી થતું તેમનું ગુજરાનનું સાધન પણ ખૂંચી

નીપરજ કોમો અને ભીલો.

લેવામાં આવ્યું છે અને તેઓ તેના થોડાઘણા પણ લાલ હાકવી સકતા નથી. કાવદાની ખારીકાઈની સમજણ ન હોવાથી જંગલના કાવદાલેજના નાના નાના ગુનાઓને લીધે તેમને આકરામાં આકરી સજા ભોગવવી પડે છે.

જીવજિયાતો આ ભેડાની મહેનતમજૂરીનો ખોટી રીતે લાલ લેવાની એક પણ તક જવા દેતા નથી. ધૂત ધીરધારનો ધંધો કરનારાઓ તેમના ભોળપણ અને નિરંકરતાનો નિરંકુશ લાભ લઈ વ્યાજની યુગલમાં સપડાવી તેમને ચૂસે છે; નાના વેપારીઓ અને ઘરના ઇન્દરો આ લૂંટમાં પૂરેપૂરા ભજે છે. તેમને મજૂરીના ઓછામાં ઓછા દર આપવામાં આવે છે, ખેતીવાડીની ઉપજના ભાવતાલમાં તેઓને વેપારીઓ સારી પેઠે છેતરે છે, સાંહુકોરો ૫૦ ટકાથી ૨૦૦ ટકા સુધીનું વ્યાજ લે છે અને આટલી ચૂસણનીતિ પછી તેમનો જીવનનું બાકી રહી ગયેલું હીર દારૂ ચૂસી લે છે. પરિણામે તેઓ નિર્મોલ્ય અને કંગાલ બન્યા છે. તેમનું હીર હણાઈ ગયું છે, તેમને મહત્વાકાંક્ષાઓ રહી નથી અને જે રિયતિમાં તેઓ જીવન ગુજરે છે તે રિયતિમાંથી નીકળવાને ઇચ્છા પણ રહી નથી. આ રાનીપરજ કોમના સર્વસામાન્ય દુઃખપરંપરાની કથા.

મુંબઈ. ઇલાકાની રાનીપરજ કોમો:—મુંબઈ ઇલાકામાં રાનીપરજ કોમની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે. મુંબઈ ઇલાકાની કુલે ૨,૬૭,૫૭,૬૪૮ વસ્તીમાં તેમની વસ્તી સત્તર લાખ ચોત્રીસ હજાર ત્રણસો છેતાળીસની છે, એટલે કે પ્રત્યેક પંદર માણસે એકની છે. જુદી જુદી કોમોની વસ્તી નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ બીલ	પૂર્વગુજરાત, ખાનદેશ અને સિંધ	૭૮૬,૭૨૬
૨ વારલી	મહારાષ્ટ્ર	૧૭૭,૩૯૧
૩ કાકુર	"	૧૪૮,૪૬૪
૪ દુબલા તલાવીઆ	દક્ષિણ ગુજરાત અને વડોદરા	૧૩૨,૫૩૯
૫ ઘોડીઆ	"	૧૦૮,૯૬૬
૬ વાધરી	ગેડા અને અમદાવાદ	૮૬,૧૧૪
૭ નાયકડા	દક્ષિણ ગુજરાત, હાલોલ	૮૪,૯૬૯
૮ માતકરી	મહારાષ્ટ્ર	૮૦,૮૩૦
૯ કોકણા	"	૭૧,૦૭૭
૧૦ ચોધરા	વડોદરા	૪૩,૨૭૭
૧૧ ગામીત	"	૧૨,૫૯૯
૧૨ કોલધા	"	૧,૩૬૪

આ ઉપરાંત કોટવાલીઆ, વાલવી, ધાણુકા, બાવયા, કોઠાડીઆ મળી નાની મોટી કુલે ૧૭ જુદી જુદી રાનીપરજ કોમોની વસ્તી આશરે ૧૮ લાખની છે. એકલા મુંબઈ ઇલાકામાં હિંદુસ્તાનની કુલ બીલવસ્તીનો લગભગ અર્ધો ભાગ છે. બીલ કોમ ગુજરાત, ખાનદેશ અને સિંધ પ્રાંતમાં પથરાયેલી છે. તેઓ મુખ્યત્વે ગુજરાતની ઉત્તર અને પૂર્વ સરહદો પર, આણુ આરાવલીના ડુંગરોની દારમાળાથી શરૂ થતા તે ઠેક દક્ષિણગુજરાતનાં કાંઠાનાં ધોર જંગલો સુધીના પ્રદેશમાં વસે છે. ભીલોના મુખ્ય બે વિભાગ કરી શકાય : (૧) ગુજરાતનો બીલ (૨) ખાનદેશનો બીલ.

બીલનું ગામડું એટલે એક બે માઈલના વિસ્તારમાં છૂટી છૂટી પથરાયેલી ઝૂંપડી-એનો સમૂહ. ચીકણી માંટીથી ચાપેલી યા વાંસ કે બરની બનાવેલી ભીંતાવાળું, હાથે બનાવેલાં નળિયાં-‘થાંપડાં’-યા તો ઘાસ પાંદડાંથી છવાયેલું અને નીચા નમીને દાખલ થઈ શકાય એટલું નીચું ઝૂંપડું બાંધીને બીલ પોતાના ખેતરમાં જ વસે છે. બે ત્રણ પોતાને હાથે બનાવેલા નાના ખાટલા, ઘંટી, શેડાં માટીનાં વાસણો, અનાજ ભરવાને વાંસની ચીપોની બનાવેલી ત્રણ ચાર કબલી કે માટીની કોઠીઓ (જે બહુધા ખાલી હોય છે), ફાટ્યા તૂટ્યા કામળા એ તેના ગરીબ ઝૂંપડાની વૈભવસામગ્રી છે. કાષ્ટક બીલના ઘરમાં પિત્તળની તપેલી અને લોટા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. ઝૂંપડાની આજુબાજુ બીલ નાની સરખી વાડી કરે છે. એમાં વાલની વેલ, તમાકુ, મરચી, દિવેલી વગેરે છોડે ઉછેરે છે. ઝૂંપડી નજદીક ઉછરેલ ખોરડી, આંબો કે મહુડાની છાયા એની આરામગાહ છે.

ગાય, બળદ અને બકરાં એ એનું પશુધન છે. બીલની મોટાઈ અને એની આર્થિક સ્થિતિની ગણતરી એનાં પશુધન ઉપર થાય છે. જંગલના કાયદાના આકરાં શાસને એનું પશુધન દિવસે દિવસે ઓછું થતું જાય છે. કાકા દિવસોમાં એની કબલી કે કોઠીમાં અનાજ ખૂટી જાય છે ને એને અર્ધો ભૂખમરો સહન કરવો પડે છે તેમ એનું પશુધન પણ એ દિવસોમાં અર્ધો ભૂખમરો સહન કરે છે.

ખેતીનાં ઓળરો એની પાસે બહુ ઓછાં હોય છે, અને જે છે તે જાતે યા તો પાડોશી બીલનાં બનાવેલાં છે. એક બે દળ, ધુસરી, એકાદ પાવડો અને ટોપલાં સિવાય વધારે ઓળરો એની પાસે નથી.

બીલનો પહેરવેશ સામાન્ય રીતે બહુ જ ઓછો હોય છે. બે ત્રણ હાથ લાંબી અને ત્રણથી ચાર ઈંચ પહોળા એવી લંગોટી, માથે બાંધવાને ફાળાઈ અને ઓઢવાને માટે એક ધોતીઈ એ એનો પોષાક. શિયાળાની ઠંડકડતી ટાઢમાં પણ એથી વધુ એની પાસે હોતું નથી. સ્ત્રીઓ સાદો, ઘાઘરો અને કાંચળો એ ત્રણ પહેરે છે. પુરુષોના કરતાં એમનો પોષાક વધારે છે. ગરીબાઈને લીધે કપડાંની બીજી જોડ એમની પાસે હોતી નથી એટલે જ્યારે પહેરેલી જોડ ફાટી જાય છે તો તે ફાટેલાં કપડાં પહેરીને પોતાના શરીરને ઢાંકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે યા તો પાડોશીને ત્યાંયા માગી લાવી તે પહેરીને બજારમાં નવી જોડ ખરીદવા આવે છે.

અહીંના બીલનો મુખ્ય ખોરાક મકાઈનો છે. મકાઈના લોટની આછી પાતળી રાખ યા ચુંલી, રોટલો અને મીઠું એ એના જીવનની સાદામાં સાદી જરૂરીયાત છે. ઉનાળો પુરો થતાં પહેલાં કોઠીમાંના દાણા ખૂટી જાય છે, અને શાકુકારો પાસેથી ખાધના દાણા લાવી ખાય છે. જમીન પર વેરાએલાં ઘાસનાં બી ઘણી મહેનતે ભેગાં કરી તેનો રોટલો કે રાખ બનાવી કેટલાંયે બીલકુટુંબો જિંદગી નિભાવે છે. ચોમાસામાં સામા નામનાં ઘાસનાં બી ઘાસ ઉપરથી જ પંખા આકારનું ઝાડુ બનાવી તેના ઝાડીને ટોપલામાં ભેગાં કરે છે, તેને સૂકવીને તેના રોટલાથી તેઓ મકાઈના અભાવે શુભરાત તથાવે છે. શાક, બાજી, દૂધ, છાશ વગેરે તો તેમના નસીબમાં હોય જ ક્યાંથી? પણ શેર મકાઈનો લોટ પણ આખું વરસ તેમને નિયમિત મળતો નથી. આ તેમની બચકર કંગાલિયત.

આવી ભૈંયભેગી થયેલી કામતો હાથ પકડી તેને ઉત્તરિને માર્ગે મૂકવી એ

જોજળિયાતોની પ્રથમ ફરજ છે. હિંદુસ્તાનના એ મૂળ વતની છે અને તેમની હાલની આવી દશા થવામાં આપણે કારણબૂત છે. આપણે જે પાપ કર્યું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે આવી રાનીપરજ કેમોની ધાર્મિક, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. એ કાર્ય માટે દેશભરમાં સેકડો સેવા મંડળોએ હજારો સ્વયંસેવકો મારફત લગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડશે. સમાજના એ પાંગળા અને રોગિષ્ઠ અંગને આરોગ્ય અને બલપ્રદ બનાવ્યા વિના ઉન્નતિનો આશા રાખવી એ મિથ્યા છે.

બીલ સેવા મંડળ,
દાહોડ.

ડાહ્યાલાલ જી. નાયક

—સયાતિનો અનુતાપ—

(પૃથ્વી-છંદ)

હજાર વરષો ગયાં વહી, ક્ષણેય લાગી નહિ,
અર્નત ગરજંત કાલનિધિમાં શમી રે ગયાં,
મહાન નદરેલ શાં, ન કંઈ ચિહ્ન એનાં રવાં.
નિમગ્ન રહી મ્હે સદાય સુંખભોગ સંસારમાં
સમૃદ્ધિ મુજ રાજ્યની, સકલ સાધનો વિધનાં,
અમૂલ મુજ અંતરાત્મ તણી લગ્ય સંપત્તિયે,
દીધી ખરચી સર્વ હા ! પણ અતૃપ્ત છે વાસના
હજુ ય સુખની, હજુ વિચલલાલસા ના શમી,
હજુ ય મનમાંહિ આકળી ઉઠે તરંગાવલિ,
અનેક ધનરાગ ચિત્તપટને હજુ રંગતા,
હજુ ય અવિરોધ્ય વેગ મુજ પ્રાણમાં ઊઠતા;
છવાયું પળિયે સમસ્ત શિર, કિંતુ રે ના પળી
સદા વિવશ કામને રહતી મૂઢતા જીવની;
થઈ શિથિલ ઇન્દ્રિયો સુખતણા ધસારા ખમી
ધસાઈ દિનરાત જર્જરિત યંત્ર શી; ચામડી
પડી લખડી કરૂંચળી વળી કુમારહોણી શીકાં;
ટટાર ઝલુ દેહદંડ બદ્ધ વંક પામી લગ્યો;
પરંતુ મદશોર ધોર વિષ-વાસનાનો હજુ
શમ્યો ન લવલેશ કર્ણપુટને વિંધી નાખતો;
શમ્યું નહિ જ કામપૂર ધુધવંત કંઈ કારમું;
ગયો પ્રજલ પ્રાણુ ચંચલ પ્રમત્ત જોતનતણો,
ગઈ ભરતી ઝાસરી ઝગમગત ઉત્સાહની,
વિરામી સદુ યાદસોમિ, વિન્યેષ્યુ વિશ્વાસની
દિવાલ ગબડી પંકોઃ અબલ દીન વાર્ધક્યની

ધનીમૂત થયેલ છાય ધૂજતી હવે એકલી
રહી, દીપકજ્યોત તેલ ખૂટતાં ધૂનરાભરી
વૃથા જ્યમ કરે પ્રયત્ન ગત આસુને ઝાલવો.

હજાર વરષો ગયાં ! સકલ, હાય ! એજ ગયાં ! -
સુવર્ણમય છંદગી દીધી શુભાવી ને કાંકરા
કર્યાં રતનમૂલ મોંઘી ધડીઓ તણા, શ્રેયના
સુપંથ પર માંડ્યું એક ડગ ના, રહ્યો વાસના-
તણા મલિન પંકમાં ખદખદી લધુ કીટ શા !
ન સંયમ અનતપે અમલ દિવ્યતાને વર્યો !
પુરુ ! પ્રિય સુપુત્ર ! ધન્ય તવ ત્યાગ દેવાંશી હે !
ત્રિલોકપટ નામ તારું અમૃતાક્ષરે રાજશે,
સુકીર્તિ તવ દિગ્દિગંત મહિ ઉજ્જવલા વ્યાપશે;
વિમુદ્ધ તવ તાત નંદ્રમતિ સ્વાર્થ-અંધા બન્યો
અને અધમ ભોગ કાજ તવ યૌવનોદલાસનો
જુયાળ લાઇને અપૂર્ય વિષયો પર રેલઓ;
સૂકા રણ મહિ પ્રવાહ નદનો વિલોપી દીધો !
તને સુખહીજો કર્યો ! કબર સોંપી વાર્ધક્યની
સમુચ્છલતરંગ-યૌવનદિંડોલ તારો દર્યો;
સર્યો જ મુજ હેતુ સ્વલ્પ પણ તેથી, સંતોષ ના
થયો જરીય, ભોગવંચિત વૃથા તને મહે કર્યો !
સુપુત્ર ! કર માફ મુદ્દમતિ તાતને પાત્ર ના
છતાંય, તું મહાનુભાવ તવ વંદ્ય ઔદાર્યથી.
પ્રસિદ્ધ અનુભૂતિ સર્વ મુનિઓ તણી માત્ર આ
મહાવ્યય વડે ફરીથી યદ્ય પ્રાપ્ત આપુ મને.
ન કામ સુખભોગથી કદિય શાંતિને પામતો,
વિવૃદ્ધ ઉલટો થતો વિષય ફેરી સામગ્રીથી
નિરંતરઃ બલિષ્ઠ પુષ્ટ દમતો વધુ આકરો,
હંતાશન સમાન; હોમ ધૃતદ્રવ્ય ફેરો યતાં
ઊઠે ભડકાડી અતિ પ્રબલ જેમ જવાલાવલિ.
વિલાસરત વાસના કદિય તૃપ્તિ ના પામતી
ક્ષુધા અતીવ દુષ્પુરા શમતી ના કદિ કામની
ન સંયમસમુદ્ર વિષ્ણુ કહિ વાસના દૂષ્ણી
કદિ ન તપના મહાતપ વિના બળી એ જતી;
અને પરમનાં પ્રસાદમય દર્શનો યાવ ના
તહિ સુધી ન તૃપ્તિ, શાંતિ શુચિ આત્મમાં વ્યાપતી.

સંસ્કૃત સુભાષિતો

સદ્દય સાંમનસ્યમવિદ્વેષં કૃણોમિ વઃ ।

અન્યો અન્યમભિ હર્યત વત્સં જાતમિવાખ્યા ॥ ૧ ॥

અનુવ્રતઃ પિતુઃ પુત્રો માતા ભવતુ સંમનાઃ ।

જાયા પત્યે મધુમર્તી વાચં ઘદતુ શાન્તિવામ્ ॥ ૨ ॥

મા ખાતા ખાતરં દ્વિક્ષમા સ્વસારમુત સ્વસા ।

સમ્યધ્વઃ સત્રતામૃત્વા વાચં ઘદત મદયા ॥ ૩ ॥

યેન દેવા ન વિયન્તિ નો ચ વિદ્ધિપતે મિથઃ ।

સત્ કૃણ્મો વ્રક્ષ વો ગૃહે સંજ્ઞાનં પુરુષેભ્યઃ ॥ ૪ ॥

જ્યાયસ્વન્તશ્ચિત્તિનો મા વિ યૌષ્ઠ સંરાધયન્તઃ સધુરાશ્વરન્તઃ ।

અન્યો અન્યસ્મૈ વલ્ગુ વદન્ત એત સઘોચીનાન્ વઃ સંમનસઃ સ્કૃણોમિ ॥ ૫ ॥

સમાભી પ્રપાં સદૈ ધોજાભાગઃ સમાને યોક્ત્રે સદૈ વો યુનર્જિમ ।

સમ્યધ્વોઽગ્નિ સપર્ય તારાં નાભિમિવામિતઃ ॥ ૬ ॥

સઘીચીનાન્ વઃ સંમનસસ્કૃણોમ્યેકશ્રુટીન્સંવનનેન સર્વાન્ ।

દેવા દ્વામૃતં રક્ષમાણા સાયંપ્રાતઃ સૌમનસો વો અસ્તુ ॥ ૭ ॥

અર્ચઃ ૦ કાઠ ૩ સુ ૦ ૩૦

હું તમારું સદ્દય, સાંમનસ્ય, અવિદેષ કરું છું; અન્યોન્યને આનંદ. આપો—જન્મેસા વાહરડાને જેમ દુઝણી ગાય. ૧

પુત્ર પિતાનો અનુવ્રત (થાઓ). માતા સાથે સમાન મનવાળો થાય. સ્ત્રી પતિને ખીટી સુખવાળી વાણી બોલે. ૨

ભાષ વાહનો દેવ ન કરે, બહેન બહેનનો ન કરે. સંપ કરીને સમાન કર્યોવાળાં થઈ બહી રીતે વાણી બોલે. ૩

જેને લાખને દેવો છૂટા ન પડે અને પરસ્પર દેવ ન કરે તે ભદ્ર-પુરુષો માટે સમાન શુદ્ધિ (કરનારું) અમે તમારા ધરમાં કરીએ છીએ. ૪

પડીલોથી સુંકે, સમજી સાથે સિદ્ધ કરતા, સમાન ધૂસરીએ ફરતા છૂટા ન પડે. એકબીજા સાથે મીઠું બોલતા આવે, તમને સંપીલા, સમાન મનવાળા કરું છું. ૫

તમારું પીવાનું સમાન થાઓ, અખત્રામ સાથે થાઓ, તમને હું સમાન ભેતરે નોકું છું. નાભીની આજુમાજુ આરાતી જેમ સાથે મળાને અગ્નિ સેવે. ૬

તમને સંપીલાઓને હું સમાન મનવાળા કહું છું, સંવનનથી સર્વને એક ટોળીવાળા (કહું છું) અમૃતનું રક્ષણ કરતા દેવો જોવા (ચાઓ); સાંજ સવાર તમારું સૌમનસ્ય યાઓ. ૭
વૈદિકપાઠાવલી પૃ. ૨૬૪

અધર્મો ધર્મો ભવતિ ધર્મોઽધર્મો ભવ્યુત ।

કારણાદ્ દેશકાલસ્ય દેશઃ કાલઃ સ તાદૃશઃ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ

દેશ અને કાલના કારણથી અધર્મ ધર્મ બને છે, ધર્મ અધર્મ બને છે; દેશ અને કાલ એવો છે.

મહાભારત, શાન્તિપર્વ

અપોરે યો ભવેત્પારમ્ અપ્લવે યઃ પ્લવો ભવેત્ ।

શદો વા યદિ વાપ્યન્યઃ સર્વથા માનમર્હતિ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ

આરો ન હોય ત્યાં જે આરો બને, હોડી ન હોય ત્યાં જે હોડી બને, તે શ્વર હોય કે બીજો ગમે તે હોય, પણ તેને સર્વથા માન થતે છે.

મહાભારત, શાન્તિપર્વ

યા ઘેદવાણાઃ સ્મૃતયઃ યાશ્ચ કાશ્ચ કુદૃષ્ટયઃ ।

સર્વાસ્તા નિષ્ફલા ક્ષેયાસ્તમોનિષ્ઠા દિ તાઃ સ્મૃતાઃ ।

મનુ

સ્મૃતિમંથોનાં જે વચન વેદગ્રાણ દરો, અથવા જે કુસ્તિત દૃષ્ટિથી લખાયાં દરો તે નિષ્ફળ સમજવાં જોઈએ; કારણકે તે બધાં તમસથી-અજ્ઞાનથી લખાયેલાં છે. મનુ વિધાવિનયસમ્પન્ને વ્રાહ્મણે મવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્રપાકે ચ પળિહતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

ગીતા અ. ૬

વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણ, ગાય, દાથી, કૂતરો અને ચંડાલ એ બધા તરફ યોગી સમાન દૃષ્ટિવાળા હોય છે.

ગીતા અ. ૫

एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्व वाङ्मयः ।

देवो नारायणो नान्य एकोऽग्रिर्वर्ण एव च ॥ ૪ ॥

—ધોમદ્ભાગવત સ્કં ૧-૧૪

પહેલાં એક જ વેદ, સર્વ વાણીમાં વ્યાપ્ત એક જ પ્રણવમેત્ર (ઽ), એક જ નારાયણદેવ, એક જ અગ્નિ અને એક જ વર્ણ દત્તો; બીજો કોઈ ન હતો.

ધોમદ્ભાગવત સ્કં. ૬-૧૪

एकवर्णमिदं पूर्वं विद्यमासीद् युधिष्ठिर ।

कर्मक्रियाविभेदेन चानुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ॥

સર્વે વૈ યોનિજા મત્યાઃ, સર્વે મૂત્રપુરીયજાઃ ।
 એકેન્દ્રિયેન્દ્રિયાર્થાશ્ચ તત્સમાચ્છોલગુણેર્દિલઃ ॥
 શૂદ્રોઽપિ શીલસંપન્નો ગુણવાન્ બ્રાહ્મણો ભવેત્ ।
 બ્રાહ્મણોઽપિ ક્રિયાહીનઃ શૂદ્રાત્ પ્રત્યવરો ભવેત્ ॥

—મહાભારત

પૂર્વે આ વિશ્વ એક જ વર્ણવાળું હતું. હે યુધિષ્ઠિર ! ગુણ અને કર્મના વિભાગથી આગળ ચાલતાં ચાર વર્ણ ઉપસ્થિત થયા. બધાં મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ યોનિદ્વારા થાય છે, અને બધાં લોક મૂત્રપુરીયથી પેદા થયા છે; બધાની ઇન્દ્રિયો એક છે અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો એક છે. (એથી જન્મથી ઉચ્ચનીચનો ભેદ માનવો ઉચિત નથી.) માટે શીલની પ્રધાનતાથી જ દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણ) અને છે. જો શૂદ્ર પણ શીલ-સંપન્ન હોય તો તેને પણ ગુણવાન બ્રાહ્મણ સમજવો જોઈએ; અને જો બ્રાહ્મણ પણ ક્રિયાહીન હોય તો તે શૂદ્રથી પણ નીચ અને.

મહાભારત

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સદં ગુણકર્મવિભાગશઃ ॥

મ. ગીતા. ૪-૧૩

ગુણકર્મનાં વિભાગથી મેં જ ચાતુર્વર્ણ્ય ઉત્પન્ન કર્યાં.

ભગવદ્ગીતા ૮-૧૩

ભારદ્વાજ ઉવાચ ।

કામઃ ક્રોધો મયંભ્રમઃ શોકઃ કથિતા ક્ષુધા શ્રમઃ ।
 સર્વેષાં નઃ પ્રભવતિ કસ્માદ્ વર્ણો વિમિચતે ॥ ૧ ॥
 સ્વેદમૂત્રં પુત્રોપાણિ શ્લેષ્મા પિત્તં સશાન્નિતમ્ ।
 તનુઃ ક્ષરતિ સર્વેષાં કસ્માદ્ વર્ણો વિમિચતે ॥ ૨ ॥

શ્રુત્વાચ ।

ન વિશેષોઽસ્તિ વર્ણાનાં સર્વે બ્રાહ્મભિદં જગત્ ।
 પ્રલપ્તા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૩ ॥
 કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
 ત્યક્ત્સ્વધર્મા રક્તાંગાસ્તે દ્વિજાઃ ક્ષાત્રતાં ગતાઃ ॥ ૪ ॥
 ગોમ્વ્યો ઘૃત્તિં સમાસ્થાય પીતાઃ કૃત્યુપજોવિનઃ ।
 રવધર્મેનાનુત્તિષ્ઠન્તિ તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૫ ॥
 હિંસાઽનૃતપ્રિયા લુબ્ધાઃ સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।
 કૃષ્ણાઃ શૌચપરિભ્રષ્ટાસ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૬ ॥

હ્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણાન્તરં ગતાઃ ।

ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યં ન પ્રતિષિધ્યતે ॥ ૭ ॥

હ્યેતે ચતુરો વર્ણાં ચેષાં બ્રાહ્મી સરસ્વતી ।

વિહિતા બ્રહ્મણા પૂર્વં લોભાત્ ત્વજ્ઞાનતાં ગતાઃ ॥ ૮ ॥

મહાભારત-શાંતિ૦ મોક્ષધર્મ ૪૨-૧૮૮

ભારદ્વાજ યોદ્યા

કામ, ક્રોધ, ભય, ભોભ, શોક, ચિંતા, ક્ષુધા અને શ્રમ વગેરે વિકારો, અમારા બધામાં એકસરખા છે. તો પછી વર્ણબેદ કેમ માનવામાં આવે છે ? પ્રસ્વેદ, મૂત્ર, પુરીષ, કૃદ, પિત્ત, રક્ત બધાનાં શરીરમાંથી ઝરે છે તો પછી એક વર્ણુ બીજા વર્ણુથી બિંબ કેમ માનવામાં આવે છે ?

ભૃગુશ્લોકિ યોદ્યા

વર્ણોમાં કાંઈ વિશેષ નથી. શરૂઆતમાં, બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા આ આયુ જન્મત બ્રાહ્મણ હતું. પછી ક્રમોને લીધે વર્ણુતાને પામ્યું. જે દિવ્વેને કામ અને ભોગ પ્રિય હતા, જેઓ તીક્ષ્ણ સ્વભાવના, ક્રોધી, સાહસપ્રિય, સ્વધર્મને તજેલા, અને રક્તાંગવાળા હતા તે દિવ્વે ક્ષાત્રતાને પામ્યા. જે દિવ્વે ગાયોમાંથી આશુવિકા કરીને ખેતી ઉપર જીવતા હતા, જેઓ પીળા હતા અને સ્વધર્મ પ્રમાણે ચાલ્યા નહિ તેઓ વૈશ્યતાને પામ્યા. હિંસા અને અસત્ય જેમને પ્રિય હતું, જેઓ ભોભી હતા, સર્વ પ્રકારના કર્મ ઉપર જીવનારા, શૌચથી બદ્ધ થયેલા અને કાળા રંગના હતા તે દિવ્વે શૂદ્રતાને પામ્યા. આ રીતે આવાં કાર્યોથી વહેંચાઈ ગયેલા દિવ્વે વર્ણુન્તરને પામ્યા. તેમને ધર્મ અને યજ્ઞક્રિયા હંમેશને માટે પ્રતિષિદ્ધ નથી. એ રીતે પૂર્વે બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા આ ચારે વર્ણો જેમને વેદવિદ્યાને અધિકાર હતા તેઓ ભોભને લીધે અજ્ઞાનતાને પામ્યા.

મહાભારત, શાંતિ૦ મોક્ષધર્મ ૮૨-૧૮૮

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યસ્તયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ચતુર્થેષ્કજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પંચમઃ ॥ ૪ ॥

મનુ સ્મૃ ૧૦

દિવ્વેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો છે. અને ચોથો શૂદ્ર એક જ જાતિનો છે; પાંચમો નથી જ.

મનુ સ્મ. ૧૦

યોડનધીત્ય દ્વિજો ષેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥

મનુ. સ્મ. ૨-૧૬૮

જે દિવ્વ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય ત્રણ વર્ણમાંથી એક) વેદ ભણ્યા વિના અન્ય બ્યવસાયમાં પરિશ્રમ કરે તે જીવતો જ પોતાના વંશ સાથે શૂદ્રત્વને પામે.

મનુ. સ્મ. ૨-૧૬૮

બ્રાહ્મણોઽસ્ય સુખમાસીદ્ વાહુ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

ઠૂરુ તદસ્ય યદ્ વૈશ્ય પદ્મચાં શૂદ્રો અજાયત ॥

પુરુષસૂક્ત

આ વિરાટ પુરુષનું મુખ તે આઠાણુ હતું. તેના આઠુ તે ક્ષત્રિયો હતા. તેની નંગો તે જે આ વૈશ્યો છે તે હતા. તેના પગમાંથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયો. પુરુષસૂક્ત

ચત્વાર એકથ પિતુઃ સુતાથ્ તેષાં સુતાનાં સ્વલ જાતિરેકા ।

એવં પ્રજાનાં હિ પિતૈક એવ પિત્રૈકભાવાન્ ન ચ જાતિમેદઃ ॥ ૪૫ ॥

ફલાન્યથોદુઃખરઘૃક્ષજાતેઃ યથાઽગ્રમધ્યાન્તભવાનિ યાન્તિ ।

ઘર્ણાકૃતિસ્પર્શસૈઃ સમાનિ તથૈકતો જાતિરતિપ્રચિન્ત્યા ॥ ૪૬ ॥

મ૦ મહાપુરાણ ષા૦ અ૦ ૪૨

જા એક પિતાના ચાર બાળકો હોય તો તે ચારેની ખરેખર એક જ જાતિ હોવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે સર્વ લોકના પિતા એક પરમેશ્વર માત્ર છે, તો મનુષ્યસમાજમાં જાતિમેદ હોઈ જ ન શકે. જેમ એક બાળકના ઝાડમાંથી અન્ન, મધ્ય અને અંતમાંથી ઘનાર્ણ કર્ણો વર્ણ, આકૃતિ, રૂપરંગ અને રસમાં સમાન હોય છે; તેમ એકમાંથી ઘનાર્ મનુષ્યોમાં જાતિઓ હોવી તે અતિતર્ક છે. —ભ. મહાપુરાણ બા. અ. ૪૨

સત્ત્વ્યાધકથા વિપ્ર મનુના પરિકીર્તિતા ।

તાં નિશમ્ય દ્વિજશ્રેષ્ઠ નિત્યં જાતિપ્રહં ત્યજેત્ ॥ ૨૬ ॥

બ્રાહ્મણ્યમધ્રુવમિદં કિલ કૃત્રિમત્વાત્

અકૃત્રિમં ભવતિ સામયિકત્વયોગાત્ ।

સકિતિકં સુકૃતલેશવિશેષલબ્ધમ્

વાણિજ્યમેષજકૃતામિવ જાતિમેદાઃ ॥ ૩૩ ॥

કિં બ્રાહ્મણા યે સુકૃતં ત્યજન્તિ, કિં ક્ષત્રિયા લોકમપાલયન્તઃ ।

સ્વધર્મહીના હિ તથૈવ વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્વમુલ્લેખક્રિયયા વિહીનાઃ ॥ ૩૪ ॥

તસ્માન્ ગોઽશ્વત્ કશ્ચિત્ જાતિમેદોઽસ્તિ દેહિનામ્ ।

કાર્યશક્તિનિમિત્તસ્તુ સંકેતઃ કૃત્રિમો ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

એવં પ્રમાણૈઃ પ્રતિષિધ્યમાનામ્ સકિતિકૌ યાતિ નરો વ્યવસ્થામ્ ।

સ્વકીયસિદ્ધાં સ્વમતૈર્નિષિદ્ધામ્ ન બુધ્યતે મૂઢમના વરાકઃ ॥ ૩૬ ॥

બ્રાહ્મણત્વાત્ વિહીયન્તે દુરાચારવિષાયિનઃ ।

તસ્માન્ જાતિરેકન્ ભૂતાત્માસ્યનપાયિની ॥ ૪૪ ॥

અયદ્વેષેણ શૂદ્રો ભવતિ બ્રાહ્મણઃ ક્ષીરવિક્રયી ।

સઘઃ પતતિ માંસેન લાક્ષ્યા લવણેન ચ ॥ ૪૧ ॥

ભવિષ્ય મહાં પુ૦ વ્રાં અં ૪૦

હે વિપ્ર । મનુષ્યે સાત શિકારીઓની કથા કહેલી છે. તે સાંભળીને : જાતિ નિત્ય છે એવો ગ્રહ માણસ લગે છે. કૃત્રિમ હોવાથી આહારાત્મક અનિત્ય છે; કેમકે જે ત્રિકાળવર્તી હોય છે તે જ અકૃત્રિમ હોય છે. અને લોકોમાં મનાયેલું આહારાત્મક તો નહિ જેવાં ઘોઝાં સારાં કામોને લીધે મનાયેલું હોવાથી વેપારી અને વેદોના જાતિભેદ જેવું છે. જે સુકૃતનો ત્યાગ કરે છે તે આહારો શાના ? જે લોકનું પાલન નથી કરતા તે કૃત્રિયો શાના ? તે જ રીતે પોતાના ધર્મથી હીન વૈશ્યો શાના ? અને પોતાની મુખ્ય ક્રિયાથી રહિત શૂદ્રો શાના ? તેથી માણસોમાં ગાય અને ઘોડાની જેમ કોઈ જાતિભેદ નથી. કાર્યશક્તિના કારણથી થયેલો સંકેત કૃત્રિમ થાય. આ પ્રમાણે પ્રમાણથી નિષિદ્ધ થયેલી એવી સક્રિયતા (એટલે શ્રદ્ધા થયેલી) બ્યવસ્થાને પુરુષ પામે છે. અને મૂઢ મનવાળો બિચારો સ્વભાવથી સિદ્ધ એવી અને લોકમતથી નિષિદ્ધ એવી બ્યવસ્થાને સમજતો નથી. દુરાચાર કરનારાઓ આહારાત્મકથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે. એથી નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળી અને બદલાય નહિ તેવી જાતિ હોતી નથી. આહારો જો દૂધ વેચનારો અને તો તે ત્રણ દિવસમાં જ શૂદ્ર થાય; અને માંસ, લાખ અને મીઠું વેચવાથી તો તે જ વખતે પતિત થઈ જાય છે.

ભવિષ્ય મહાં પુ૦ વ્રાં અં ૪૦

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણસ્યેવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયો યાતિ વિપ્રત્વં વિદ્યાદૈર્ઘ્યં તથૈવ ચ ॥ ૪૮ ॥

ભવિષ્ય-પુ૦ અં ૪૦

શૂદ્ર આહારાત્મકને પામે છે અને આહારો શૂદ્રતાને પામે છે. ક્ષત્રિય આહારાત્મકને પામે છે અને તેવી જ રીતે વૈશ્યને વિશે પણ જાણી.

ભવિષ્ય પુ૦ અં ૪૦

યે વૈ પરિગ્રહીતારસ્તેષાં સત્ત્વચલાધિકાઃ ।

હતેરેષાં ક્ષત્રિયાણાન્ સ્થાપયમાસ ક્ષત્રિયાન્ ॥ ૨૦ ॥

ઉપતિષ્ઠન્તિ યે વૈ તાન્ યાચન્તે શર્મદાઃ સદા ।

સત્યં બ્રહ્મ સદા મૂલં વદન્તો બ્રાહ્મણાસ્તુ તે ॥ ૨૧ ॥

યે ચાન્યેઽપ્યચલાસ્તેષાં વૈશ્ય કર્માણિ સંસ્થિતાઃ ।

કીલાનો નાશયન્તિ સ્મ પૃથિવ્યાં પ્રાગતંદ્રિતાઃ ॥ ૨૨ ॥

વૈશ્યાનેવ તુ તાનાહ કીનાશવૃત્તિમાશ્રિતાન્ ।

શોચન્તશ્ચ દ્વન્તશ્ચ પરિચર્યાસુ યે નરાઃ ॥ ૨૩ ॥

નિસ્તેજસોઽપવીર્યાશ્ચ શૂદ્રાંસ્તાનબ્રવોતુ સઃ ॥ ૨૪ ॥

શિશ્વા જ્ઞાનમયી યસ્ય ચૌપવીતં તપોમંયમ્ ।
 બ્રાહ્મણ્યં તિષ્ઠત્તં તસ્ય મનુઃ સ્વાયંભુવોઽર્ચવૈત્ ॥ ૩૦ ॥
 યત્ર વા તત્ર વા વર્ણે ઉત્તમાધમમધ્યમે ।
 નિવૃત્તઃ પાપકર્મેભ્યો બ્રાહ્મણઃ સ વિધીયતે ॥ ૩૧ ॥
 શૂદ્રોઽપિ જ્ઞાનસંપન્નો બ્રાહ્મણાદધિકો ભવેત્ ।
 બ્રાહ્મણો વિગતાચારઃ શૂદ્રાત્પ્રત્યવરો ભવેત્ ॥ ૩૨ ॥
 ન સુર્યા સંધ્યેષ્વસ્તુ આપણેષુ ગૃહેષુ ચ ।
 ન વિક્રીણાતિ ચ તથા સચ્છૂદ્રો હિ સ ઉચ્યતે ॥ ૩૩ ॥
 યદ્યેકાસ્ફુટમેવ જાતિરપરા કૃત્યાત્પરં મેદિની
 યદ્વા વ્યાદ્યતિરેકતામધિગતા યદ્વાન્યધર્મં યયૌ ।
 એકૈકાઽસ્તિભાવમેદનિધનોત્પત્તિસ્થિતિ વ્યાપિની ।
 કિં નાઽસૌ પ્રતિપત્તિગોચરપથં યાચાદ્વિભક્ત્યા નૃણામ્ ॥ ૩૪ ॥

મત્રિષ્ય ૦ મ ૦ પુ ૦ ૪૮

જેઓ પરિગ્રહ કરનારા હતા તેઓમાંથી જેઓ સત્ત્વ અને બળમાં અધિક હતા અને ખીજામાંથી દીનનું રક્ષણ કરનારાઓને ક્ષત્રિયો સ્થાપ્યા. (તેમણે કહ્યું કે) જેઓ સદા શાન્તિ આપનારા હોય ક્ષત્રિયોની પાસે જાય છે અને તેમને યાચે છે અને હમેશાં સત્ય અને બ્રહ્મને વદે છે તેઓ બ્રાહ્મણો થાઓ. વળી તેઓમાં જે ખીજાઓ નિર્ભય હતા અને વૈશ્ય કર્મોને આશ્રયે રહ્યા હતા અને જેઓએ પ્રથમથી જ ઉદ્યોગી હોય પૃથ્વીનાં બંધનોનો નાશ કર્યો તેવા ખેતીના આશ્રયે રહેલાઓને વૈશ્ય કહ્યા. અને જેઓ પરિચર્યામાં શોક કરતા અને રડતા અને જેઓ નિસ્તેજ અને અલ્પવીર્ય હતા તેમને તેણે શૂદ્રો કહ્યા. જેને જ્ઞાનમય શિખા છે અને તપોમય ઉપવીત છે તેનું અખંડ બ્રાહ્મણપણું છે, જેમ સ્વાયંભુ મનુએ કહ્યું છે. ઉત્તમ, અધમ અથવા મધ્યમ વર્ગમાં અથવા ગમે ત્યાં જે પાપકર્મથી નિવૃત્ત છે, તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. જ્ઞાનસંપન્ન શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણથી અધિક થાય. અને આત્મા વિનાનો બ્રાહ્મણ શૂદ્રથી પણ હલકો થાય. જે બન્નરમાં અથવા ધરમાં દારૂનો સ્પર્શ પણ નથી કરતો અને વેચતો પણ નથી તે સારો શૂદ્ર કહેવાય છે.

જો એક જ સ્પૃહ જાતિ કૃત્યને લીધે લિપ્ત અને ખીજી યતી હોય, અથવા એકરૂપ નામ ખીજા ધર્મને પામેલું હોય, તો એક જ જાતિ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ, એ ત્રણે અવસ્થામાંથી પસાર થતી હોવાથી મનુષ્યને ભેદરૂપ નથી દેખાતી શું ?

લવિષ્ય ૦ મ ૦ પુ ૦ ૪૮

બ્રાહ્મણઃ પતનીયેષુ વર્તમાનો વિકર્મસઃ ।
 દાંમિકો દુષ્કૃતઃ પ્રાજ્ઞઃ શૂદ્રેણ સદૃશો ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

યસ્તુ શૂદ્રો દમે સત્યે ધર્મે ચ સંતતોત્થિતઃ ।
તં બ્રાહ્મણમહં મન્યે વૃત્તેન હિ ભવેદ દ્વિજઃ ॥

મહા૦ ભા૦ ષન ૭૦ ૨૧૬

પાતક કર્મોર્મા વર્તેતા બ્રાહ્મણુ વિરુદ્ધ આચરણુને ક્ષીણે દાંબિક, દુષ્કર્મવાળા, અત્યાંત હોષ્ટને શૂદ્ર જેવો થાય છે. શુદ્ધિમાન હોય તો પણ સમાન છે, અને જે શૂદ્ર હમ, સત્ય અને ધર્મનું પાલન સદા સર્વદા કરે છે તેને હું બ્રાહ્મણુ સમજું છું; કારણુ કે સદાચારથી બ્રાહ્મણુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

મહા૦ ભા૦ ષન ૭૦ ૨૧૬

યસ્ય ઉવાચ ।

રાજન્ કુલેન વૃત્તેન સ્વાધ્યાયેન શ્રુતેન વા ।
બ્રાહ્મણ્યં કેન ભવતિ પ્રવ્રૂદ્ધેતત્ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૭ ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

શૃણુ યક્ષ કુલં તાત ન સ્વાધ્યાયો ન ચ શ્રુતમ્ ।
કારણં હિ દ્વિજત્વે ચ વૃત્તમેવ ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥
વૃત્તં યત્નેન સંરક્ષ્યં બ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ।
અક્ષીણવૃત્તો ન ક્ષીણો વૃત્તતસ્તુ હતો હતઃ ॥ ૯ ॥
પઠકાઃ પાઠકાશ્ચેવ યે ચાન્યે શાસ્ત્રચિંતકાઃ ।
સર્વે વ્યસનિનો મૂર્ખા યઃ ક્રિયાવાન્ સ પંડિતઃ ॥ ૧૦ ॥
ચતુર્વેદોઽપિ દુર્વૃત્તઃ સ શૂદ્રાદત્તિરિચ્યતે ।
યોઽગ્નિહોત્રપરો દાન્તઃ સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

મહાભારત ષન૦ ૭૦ ૧૩

યક્ષ બોધય ।

હે રાજન્ ! કુલ, સદાચાર, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત-એમાંથી શાથી મનુષ્યને બ્રાહ્મણુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે તે નિશ્ચિત રીતે કહો.

યુધિષ્ઠિર બોધય ।

હે યક્ષ ! સાંભળ. બ્રાહ્મણુત્વને માટે કુળ, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત એમાંથી કશાની પણ આવશ્યકતા નથી. એ ચોક્કસ માનેા કે બ્રાહ્મણુત્વ સદાચારથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. યત્ન વડે સદાચારનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, વિશેષ કરીને બ્રાહ્મણે. જેણે સદાચારનો ત્યાગ નથી કર્યો તે ક્ષીણ નથી બનેતા, પરંતુ જેણે સદાચારનો ત્યાગ કર્યો છે તે મરેલા જેવો જ છે. જેઓ અધ્યયન, અધ્યાપન અને શાસ્ત્રનું ચિંતન કર્યું કરે છે (પણ આચરણુ સારું નથી રાખતા) તે બધાને વ્યસનવાળા મૂર્ખ જાણો. જે સદાચારી છે તે જ સાચા પંડિત છે. ચાર વેદોનો જાણનાર પણ જો દુરાચારી હોય તો તે શૂદ્રથી પણ હીન છે. અને બ્રાહ્મણુ તો તે જ છે કે જે અગ્નિહોત્ર કરે છે અને હમથી યુક્ત છે.

નહુષ ઉવાચ ।

જાત્યા કુલેન વૃત્તેન સ્વાધ્યાયેન શ્રુતેન વા ।

બ્રાહ્મણઃ કેન ભવતિ તદ્ બ્રૂહેતદ્વિનિશ્ચયમ્ ॥ ૩૮ ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

ન જાતિર્ન કુલં તાત ન સ્વાધ્યાયઃ શ્રુતં ન ચ ।

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય વૃત્તમેતસ્ય કારણમ્ ॥ ૩૯ ॥

અનેક મુનયસ્તાત તિર્યગ્યોનિમુપાશ્રિતાઃ ।

સ્વધર્માચારનિરસ્તાઃ પ્રાંસલોકમિતો ગતાઃ ॥ ૪૦ ॥

બહુધા કિમધીતેન નરસ્ય ચ દુરાત્મનઃ ।

તેનાધીતં શ્રુતં તેન યો વૃત્તમનુત્તિષ્ઠતિ ॥ ૪૧ ॥

વૃત્તં યત્નેન રક્ષ્યં સ્યાત્ વિક્તમેતિ ચ યાતિ ચ ।

અક્ષીણો વિક્તતઃ ક્ષીણો વૃત્તતસ્તુ હતો હતઃ ॥ ૪૨ ॥

કિં કુલેનોપદિષ્ટેન વિપુલેન દુરાત્મના ।

કૃમયઃ કિં ન જાયન્તે કુસુમેષુ સુગંધિષુ ॥ ૪૩ ॥

તસ્માદ્વિદ્ધિ મહારાજ વૃત્તં બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ।

ચતુર્વેદોઽપિ દુર્વૃત્તઃ શૂદ્રાત્ પાપેતરં સ્મૃતઃ ॥ ૪૪ ॥

યોઽગ્નિહોત્રપરો દાન્તઃ સંતોષનિયતઃ શુચિઃ ।

તપઃ સ્વાધ્યાયશીલશ્ચ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૪૫ ॥

પરેષાં સુ ગુણાન્વેષિ સત્તતં પુરુષર્ષભ ।

સતોઽપિ દોષાન્ રાજેન્દ્ર ન ગૃહ્ણતિ કદાચન ॥ ૪૬ ॥

દીનાનુકંપો સતતં સત્તતં સાધુવત્સલઃ ।

યઃ સ્વદારરતશ્ચૈવ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૪૮ ॥

નહુષ બોલ્યાં

હે ધર્મરાજ ! મને બતાવો કે જાતિ, કુળ, સદાચાર, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત, એ બધાં-
માંથી કયા કારણથી મનુષ્ય બ્રાહ્મણ બને છે ?

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા

હે નહુષરાજ ! દ્વિજત્વનું કારણ જાતિ, કુળ, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત, એમાંથી એક પણ
નથી; એનું કારણ છે સદાચાર. અનેક મુનિઓ હીન જાતિમાં જન્મ પામ્યા પણ
ક્યાં છતાં પણ સ્વધર્મ અને આચરણને લીધે બ્રહ્મલોકને પામ્યા છે. દુરાત્મા મનુષ્યને ઘણા અધ્યયનથી
યું ? તેણે જ અધ્યયન અને શ્રવણ કર્યું છે જે આચાર પાળે છે. સદાચારનું યત્નથી

રક્ષણ કરવું નોંધ્યો. ધન તો આવે છે અને જાય છે. જે ધનથી ક્ષીણ થયેલો છે તે ખરેખરો ક્ષીણ નથી. જે આચારથી હણાયેલો છે તે જ હણાયો છે. જે દુરાચારી છે તેને મહાન ઉપદેશવાળા કુળથી શું ? મુર્ખથી કૂલોમાં શું કડા નથી જન્મતા ? તેથી સદાચાર એ જ આત્મચત્વરું લક્ષણ બોલો. ચાર વેદનો બાણનારો પણ જો દુરાચારી હોય તો તેને શૂદ્રથી વધારે નીચ સમજવો નોંધ્યો. જે અગ્નિહોત્ર કરે છે, દમશીલ છે, અંતુષ્ટ છે અને શુદ્ધ છે, તપ અને સ્વાધ્યાય કરનારો છે તેને દેવો આહ્વાણ બોલે છે. હે પુરુષર્ષભ ! હે રાજેન્દ્ર ! જે હમેશાં પીત્તના ગુણોને શોષે છે અને દોષ હોવા છતાં કદાપિ લેતો નથી, જે હમેશાં દીન ઉપર દયા રાખનાર છે, હમેશાં સાધુઓ તરફ વત્સલ છે અને પોતાની સ્ત્રીમાં રત છે તેને દેવો આહ્વાણ બોલે છે.

સર્પ ઉવાચ ।

બ્રાહ્મણઃ કો મવેદ્ રાજન્ વેદ્યં કિં ચ યુધિષ્ઠિર ।

બ્રહ્મીક્ષતિમતિં ત્વાં હિ વાક્યૈરનુમિમીમહે ॥૨૦॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

સત્યં દાનં ક્ષમા શીલં આનૃશંસ્યં તપો ઘૃણા ।

દ્વિયન્તે યત્ર નાગેન્દ્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૨૧॥

વેદ્યં સર્પ પરં બ્રહ્મ નિર્દુઃસ્વમસુખં ચ યત્ ।

યત્ર ગત્વા ન શોચન્તિ ભયતઃ કિં વિવક્ષિતમ્ ॥૨૨॥

સર્પ ઉવાચ ।

શૂદ્રેષ્વપિ ચ સત્યં ચ દાનમક્રોધ એવ ચ ।

આનૃશંસ્યમર્હિસા ચ ઘૃણા ચૈવ યુધિષ્ઠિર ॥૨૩॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

શૂદ્રે તુ યદ્ મવેલ્લક્ષ્યં દિજે તત્ત્વ ન વિચિતે ।

સ વૈ શૂદ્રો મવેલ્લૂદ્ધો બ્રાહ્મણો ન ચ બ્રાહ્મણઃ ॥૨૪॥

યત્રૈતલ્લક્ષ્યતે સર્પ વૃત્તં સ બ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ ।

યત્રૈતત્ત્વ મવેત્ સર્પ તં શૂદ્રમિતિ નિર્દિશેત્ ॥૨૬॥

સર્પ ઉવાચ ।

યદિ તે વૃત્તતો રાજન્ બ્રાહ્મણઃ પ્રસમીક્ષિતઃ ।

વૃથા જાતિસ્તદાયુષ્મન્ કૃતિર્યાવન્નવિચિતે ॥૨૭॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

જાતિરત્ર મહાસર્પ મનુષ્યત્વે મહામતે ।

સંકરાત્સર્વવર્ણાનાં દુષ્પરીત્યેતિ મે મતિઃ ॥૨૮॥

સર્વે સર્વાસ્વપત્યાનિ જનયન્તિ સદા નરાઃ ।
 વાહ્મૈથુનમથો જન્મ મરણં ચ સમં નૃણામ્ ॥૩૨॥
 હૃદ્યમાર્ષે પ્રમાણં ચ યે યજામહે इत्यपि ।
 તસ્માચ્છીલં પ્રધાનેષ્ટં વિદુર્યે તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૩૩॥
 પ્રાહ્નાભિવર્ધનાત્પુંસો જાતકર્મ વિધીયતે ।
 તત્રાસ્ય માતા સાવિત્રીઃપિતાત્વાચાર્ય ડંચ્યતે ॥૩૪॥
 તસ્માચ્છુદ્રસમો હોષ્યાવદ્દેદેઃન જાયતે ।
 તંસ્મિન્નૈવં મનિદ્વૈધે મનુઃ સ્વાયંમુવોઽવ્રવીત્ ॥૩૫॥
 કૃતકૃત્યા પુનર્વર્ણા યદિં વૃત્તં ન વિયતે ।
 સંકરસ્ત્વત્ર નાગેંદ્ર વલવાન્ પ્રસમીક્ષિતઃ ॥૩૬॥
 યત્રેદાનીં મહાસર્પ સંસ્કૃતં વૃત્તમિષ્યતે ।
 તં બ્રાહ્મણમહં પૂર્વમુક્તવાન્ ભુજગોત્તમ ॥૩૭॥

મહાભારત-વન ૦ અ ૦ ૧૮૦

સર્પ યોદ્યા

હે ધર્મરાજ ! કૃપા કરીને મને ખતાવો કે આહાણુ કોણુ છે અને જગતમાં શું જાણુવું જોઈએ ! જેથી અતિશુદ્ધિવાળા તમને અમે વાક્યથી અનુમાની શકીએ.

ધર્મરાજ યોદ્યા

જે પુરુષમાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, દયા, તપ, ધૃણા આદિ દેખાય છે તે હે નાગેન્દ્ર ! આહાણુ છે. હે સર્પ ! જ્યાં જવાથી શોક નથી, એવી જાતના સુખદુઃખરહિત પરબ્રહ્મને જ માત્ર જાણુવું જોઈએ.

શૂદ્રોમાં પણ સત્ય, દાન, અક્રોધ, અકૂરપણું, અહિંસા અને દયા, હે યુધિષ્ઠિર ! હોઈ છે....શૂદ્રનું લક્ષણુ જો શૂદ્રમાં દેખાય અને આહાણુનું લક્ષણુ જો આહાણુમાં ન હોય તો તે શૂદ્ર શૂદ્ર છે, પણ આહાણુ આહાણુ નથી. જેનામાં આ આહાણુનું આચરણુ દેખાય તેને હે સર્પ ! આહાણુ કહા છે. જેનામાં હે સર્પ ! એ ન હોય તેને શૂદ્ર કહો છે.

સર્પ યોદ્યા

હે ધર્મરાજ ! આપના કહેવા મુજબ જો આચરણુથી જ આહાણુ પારખવામાં આવે, તો જ્યાંસુધી આચરણુ નથી ત્યાંસુધી જાતિઓ હોવી વ્યર્થ છે.

ધર્મરાજ યોદ્યા

હે સર્પશ્રેષ્ઠ ! હું જાણું છું કે આજકાલ બધા વર્ણોમાં સંકરતા આવી ગઇ છે. એથી એ નક્કી કરવું કઠણુ છે કે અમુક મનુષ્યની અમુક જાતિ છે. બધા વર્ણોના સોઢા બધા વર્ણોની સ્ત્રીઓમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે અને બધા મનુષ્યોમાં વાણી, મૈથુન, જન્મ તથા મરણુ સમાન છે. અમે યત્ન કરીએ એવું જ આર્ષ પ્રમાણુ છે તે પણ બધામાં સરખું છે. માટે શીલ એ જ પ્રધાનપણુ ધૃષ્ટ છે એમ જાણુ છે તે જ તત્ત્વદર્શી છે. મનુષ્યને નાબી

વધેરતાં પહેલાં જાતકર્મસંસ્કાર કરવાનો કહેલો છે. ત્યાં સાવિત્રી તેની માતા થાય છે અને આચાર્ય તેનો પિતા કહેવાય છે. તેથી તો સ્વાપંભુ મનુ મહારાજે કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી મનુષ્ય વેદોનું અધ્યયન નથી કરતો ત્યાં સુધી તે શૂદ્ર સમાન જ છે. જે આચારને પ્રધાનપદ નહિ આપવામાં આવે તો વણીને કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી મહાન સંકરોપ થશે એમ હે નાગેન્દ્ર ! વિદ્વાનોએ જ કહ્યું છે. મેં અહીંયાં તમને કહ્યું હતું કે હે સર્પ ! સંસ્કારી આચરણની જરૂર છે. હે સર્પ ! તેને જ મેં પહેલાં બ્રાહ્મણ કહ્યો હતો.

મહાભારત વન ૦ અ ૦ ૧૮૦

ભરદ્વાજ સ્વાચ ।

બ્રાહ્મણઃ કેન ભવતિ ક્ષત્રિયો વા દ્વિજોત્તમ ।

વૈશ્યઃ શૂદ્રશ્ચ વિપ્રર્ષે તદ્ બ્રૂહિ વદતાં વર ॥૧॥

મૃગુસ્રવાચ ।

જાતકર્માદિભિર્યસ્તુ સંકરૈઃ સંસ્કૃતઃ શુચિઃ ।

વેદાધ્યયનસંપન્નેઃ પટ્સુ કર્મસ્વસ્થિતઃ ॥૨॥

શૌચાચારસ્થિતઃ સમ્યક્ વિઘસાશી ગુરુપ્રિયઃ ।

નિત્યવ્રતી સત્યપરઃ સ વૈ બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥૩॥

સત્યં દાનમથાઽદ્રોહં આનૃશંસ્યં તથા ઘૃણા)

તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૪॥

ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ વેદાધ્યયનસંગતઃ ।

દાનાદાનરતિર્યસ્તુ સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥૫॥

વિશત્યાશુ પશુમ્યશ્ચ કૃષ્યાદાનરતિઃ શુચિઃ ।

વેદાધ્યયનસંપન્નઃ સ વૈશ્ય ઇતિ સંજિતઃ ॥૬॥

સર્વમક્ષરતિર્નિત્યં સર્વકર્મકરોઽશુચિઃ ।

ત્યક્તવેદસ્ત્વનાચારઃ સ વૈ શૂદ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૭॥

શૂદ્રે ચૈતદ્ ભવેલ્લક્ષ્યં દ્વિજે તત્ત્વ ન વિદ્યતે ।

ન વૈ શૂદ્રો મવેચ્છૂદ્રો બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો ન ચ ॥

—મહાભારત-શાંતિઃ અ ૦ ૧૮૯

ભરદ્વાજ બોલ્યા

હે બ્રહ્મર્ષિ ! આપ મને બતાવો કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર શાથી બને છે ?

મૃગુસ્રુપિ બોલ્યા

હે ભરદ્વાજ ઋષિ ! જેના પર જાતકર્મ આદિ સંસ્કાર થયા છે, જે શુદ્ધ છે, જેણે વેદોનું અધ્યયન કર્યું છે, જે પદ્ધત્ કરે છે, જે યજ્ઞ કર્યો પછી જ વધેલું અન્ન ખાય છે, જે શુદ્ધ આચરણ રાખે છે, જેને ગુરુ આહે છે, જે નિયમશીલ અને સત્યનિષ્ઠ છે તેને

હાણુ કહે છે. જેનામાં સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકૂરતા, દયા, ધૃણા, તથા તપ દેખાય છે, આહાણુ કહ્યો છે. જે ક્ષાત્રકર્મ કરે છે, જે વેદોનું અધ્યયન કરે છે, અને જેને પરિગ્રહ વામાં અને દાન કરવામાં રતિ છે તેને ક્ષત્રિય કહ્યા છે. જે પશુપાલન કરે છે, ખેતી કરે શુદ્ધ અને દાનશીલ છે, તથા જે વેદોનું અધ્યયન કરે છે તે વૈશ્ય કહેવાય છે. જે ૩૧ પદાર્થોનું બાહણુ કરે છે, જે બધાં કામો કરે છે, જે મલિન છે, જેણે વેદનો ત્યાગ કર્યો છે, તથા જે દુરાચારી છે તેને શૂદ્ર કહ્યો છે. જે ઉપર કહેલાં આહાણુનાં ચિહ્નોમાં હોય, અને આહાણુમાં ન હોય, તે તે શૂદ્ર એ શૂદ્ર નથી, અને આહાણુ એ આહાણુ નથી.

મહાભારત-શાન્તિ ૦ અ ૧૮૯

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યદ્વૈશ્યાત્તથૈવ ચ ॥

મનુસ્મૃતિ

શૂદ્ર મનુષ્યને આહાણુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને આહાણુને શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ ત્રિયમાંથી તેમ જ વૈશ્યમાંથી જન્મેલાનું પણ સમજવું.

મનુસ્મૃતિ

સ્વાધ્યાયેન જપૈર્હોમૈઃ ત્રૈવિદ્યેનેજ્યયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥

મનુઃ ૨-૨૮

સ્વાધ્યાય, જપ, હોમ, ત્રીણ વિદ્યા, યજ્ઞ, સોમ, મહાયજ્ઞ તથા યજ્ઞથી શરીર બ્રહ્મીય બનાવી શકાય છે.

મનુ ૨-૨૮

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્યતે ।

વેદાભ્યાસી ભવેદ્દિગ્રઃ બ્રહ્મ જાનાતિ બ્રાહ્મણઃ ॥

જન્મથી મનુષ્ય શૂદ્ર જન્મે છે, સંસ્કારથી દ્વિજ કહેવાય છે. જે તે વેદનું અધ્યયન કરે તે વિગ્ર થાય છે. જે બ્રહ્મને જાણે છે તે આહાણુ.

આચારમનુત્તિષ્ઠન્તો વ્યાસાદિમુનિસત્તમાઃ ।

ગર્ભાધાનાદિસંસ્કારકલાપરહિતાઃ સ્ફુટમ્ ॥૨૦॥

વિપ્રોત્તમાઃ શ્રિયં પ્રાપ્તાઃ સર્વલોકનમસ્કૃતાઃ ।

યહવઃ કથ્યમાના યે કત્તિચિત્તાન્ નિબોધત ॥ ૨૧ ॥

જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવર્ત્યાઃ સ્વપાક્યાશ્ચ પરાશરઃ ।

શુક્યાઃ શુકઃ કળાદાલ્યસ્તથોદ્ધક્યાઃ સુતોઽમવત્ ॥ ૨૨ ॥

પૃગીજોઽથર્ષશૃંગોઽપિ વસિષ્ઠો ગણિકાત્મજઃ ।

મંદપાલો મુનિશ્રેષ્ઠો લાવિકાપત્યમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

માંડવ્યો મુનિરાજસ્તુ મંદુકીર્મસંભવઃ ।

બહ્વોઽન્યેઽપિ વિપ્રત્વં પ્રાપ્તા ચે પૂર્વવદ દ્વિજાઃ ॥૨૪॥

હરિણીર્મસંભૂત ઋષ્યશૃંગો મહામુનિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણેન્ ॥૨૫॥

શ્વપાકીર્મસંભૂતઃ પિતા વ્યાસસ્ય પાર્થિવઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણેન્ ॥૨૬॥

ભવિષ્યપુરાણ બ્રાહ્મ મ. ૪૨

વ્યાસ આદિ મુનિઓ આચાર પાળતા હતા; તેમને 'ગર્ભાધાન' આદિ સંસ્કારો થયા ન હતા એ જાણીતું છે. તેને પૂજનીય સમજતા હતા અને તે સારા બ્રાહ્મણ થઈ ગયા. તે જ પ્રમાણે નીચા કુળમાં ઉત્પન્ન થઈને ઉચ્ચ વર્ણને પ્રાપ્ત કરવાવાળા પણ ધણા થયા છે. તેમાંથી કેટલાક નીચેના પ્રકાર છે:-કૈવર્ત (માછી)ની સ્ત્રીથી વ્યાસજીનો જન્મ થયો, શ્વપાક (ચાંડાલ)ની સ્ત્રીથી પરાશર મુનિનો જન્મ થયો, શુક્રિથી શુક થયો, અને ઉલૂકીથી કણ્ઠાક થયો. હરિણીથી ઋષ્યશૃંગ થયા તથા ગણિકાથી વસિષ્ઠ થયા. મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ મંદપાલ મુનિ લાલિષ્ઠાથી થયા. દેડગીથી માંડવ્ય થયા અને બીજા કેટલાકે હીન કુળમાં જન્મીને બ્રાહ્મણ થયા, ઋષ્યશૃંગનો જન્મ એક હરણીથી થયો, પણ તે તપથી બ્રાહ્મણ બન્યા. તેથી સંસ્કાર એ કારણ છે. ચાંડાલસ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયા છતાં પરાશર તપથી બ્રાહ્મણ બન્યા. માટે સંસ્કાર એ કારણ છે.

ભવિષ્યપુરાણ. બ્રાહ્મ ૨૫૦ ૪૨

एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।

शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्यः क्षत्रियतां तथा ॥ २६ ॥

મહા ૦ અનુશા ૦ મ ૦ ૧૪૩

હે દેવિ ! તે પ્રકારના શુભ કર્મ તથા સદાચારથી શૂદ્ર બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તથા વૈશ્ય ક્ષત્રિયત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

મહા ૦ અનુશા ૦ અ. ૧૪૩

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैव शूद्रताम् ।

क्षत्रियान्जातमेवं तु विषाद्वैश्ચાત્ તથૈવ ચ ॥

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજાતઃ શ્રેયસા ચેત્ પ્રપંચતે ।

અશ્રેયાન્ શ્રેયર્સાં જાતિં ગચ્છત્યાસત્તમાદ યુગાત્ ॥

—મનુસ્મૃતિ ।

શૂદ્ર બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રત્વને પામે છે; તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યમાંથી જન્મેલાને જાણો. બ્રાહ્મણથી શૂદ્રોમાં જન્મેલો જો શ્રેયથી યુક્ત થાય તો સાતમી પેઢીએ તે ઉત્તમજાતિને પામે.

મનુસ્મૃતિ

ગુરુ-ગાકય

[એક સંવાદ]

(પાત્રો : રાજારામ, ગુરુચરણ, લોચનલાલ, કાર્તિકેય અને કેશવ.)

રાજા૦ : ગુરુદેવ હજુસુધી નથી આવ્યા, હવે શું કરીશું ?

કાર્તિક૦ : હું તો બહુજ ભારે-મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું. મારું નામ કાર્તિકેય છે, અને મારા નાના સાળાનું નામ કાર્તિકેન્દ્ર છે. મારી ધરવાળી પોતાના ભાઈને 'કાર્તિક' કહીને બોલાવી શકે કે નહિ, એ વાતનો નિર્ણય કરાવ્યા વિના મારી સ્ત્રીની માથે રહેવું બહુજ કઠિન થઈ પડ્યું છે. એટલે મારે એનો નિર્ણય કરાવવો પડશે.

ગુરુ૦ : મારે પણ એક વાત પૂછવી છે. એક વાર જગન્નાથજીમાં નાળિયેર ન ખાવાની આધા લીધી હતી. હવે ગરમીમાં લીલા નાળિયેરનું માત્ર પાણી જ પીઉં તો કાંઈ દોષ તો નહિ લાગે ને ?

રાજા૦ : મેં એક દિવસે ગુરુજીને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, શાસ્ત્રમત પ્રમાણે બોક્તા શ્રેષ્ઠ કે બોક્ત્ર્ય શ્રેષ્ઠ ? અન્ન શ્રેષ્ઠ છે કે તેને ખાનાર ? ગુરુજીએ એનો એવો ગંભીર અને સરળ ઉત્તર આપ્યો હતો કે, અમે બધા બહુજ સરળતાથી એ સમજી ગયા હતા. પરંતુ અત્યારે અમારામાંથી કોઈને તેનો એક અક્ષર પણ યાદ નથી.

લોચન૦ : મને યાદ છે ત્યાંસુધી ગુરુદેવે એમ કહ્યું હતું કે અન્ન પણ શ્રેષ્ઠ નથી, તેમ તેને ખાનાર પણ શ્રેષ્ઠ નથી. પરંતુ કંઈક બીજું જ શ્રેષ્ઠ છે—પણ તે શું, એ અત્યારે યાદ નથી આવતું.

ગુરુ૦ : નહિ, નહિ; ગુરુદેવે કહ્યું હતું કે અન્ન પણ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તેને ખાનાર પણ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ, અન્ન જ શા માટે શ્રેષ્ઠ છે, અને તેને ખાનાર પણ શ્રેષ્ઠ શા માટે છે—એ વાત તે વખતે સારી રીતે સમજી લીધા છતાં પણ અત્યારે સ્મરણમાં નથી આવતી.

કેશવ : અન્ન અને તેને ખાનાર એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ? એનો નિર્ણય પ્રથમથી જ મારી સરલ અને સ્વાભાવિક બુદ્ધિએ કરી આપ્યો હતો; પરંતુ ગુરુદેવના સારયુક્ત ભાષણ પછી મને એવી ખાતરી થઈ કે, હું જે કાંઈ સમજ્યો હતો તે બધું નિરર્થક હતું અને અત્યારે ગુરુદેવે જે કાંઈ સમજાવ્યું હતું તે તો મારી સમજશક્તિમાં જ નથી ઊતરતું.

[મથુરાનો પ્રવેશ]

મથુરા૦ : (હાંફતો-હાંફતો) ગુરુજી ક્યાં છે ? અમારા શાસ્ત્રી મહારાજ ક્યાં છે ? કોણ તો ખરા કે તેઓ ક્યાં ગયા છે ?

રાજા૦ વગેરે : કેમ ? કેમ ?

મથુરા : એકાએક રાત્રે મારા મનમાં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો અને ત્યારથી તે અત્યાર સુધી મને તેની ચિંતામાં બાંધી પડી નથી આવી.

કાર્તિક૦ : ઠીક, ભાઈ ! તે કયો પ્રશ્ન હતો ?

મથુરા : કાલે જ્ઞાનમ સાધ કરતાં કરતાં, એકાએક મનમાં વિચાર આવ્યો કે, દેશમાં

અસંખ્ય માણસો હોવા છતાં રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં જટાયુ જ સાથી મરાયો? જટાયુ રાવણની નોંડે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો એનો અર્થ શો? એનું કારણ શું? અને તેનું તાત્પર્ય પણ શું છે? અને તેમાં કંઈ રૂપક હોય તો તે શું હશે?

કાર્તિક : (ગભરાઈને) બેસક, પ્રશ્ન કઠિન છે. શાંત્રીજીને આવવા દો.

કેશવ : (ખીતાં ખીતાં) હું કાંઈ કહી શકતો નથી; છતાં મને લાગે છે કે રાવણે તેને ભયંકર રીતે ધામલ કરી નાખવાથી મરણ નીપજ્યું હતું.

મથુરા : અરે રામ રામ! છીટ્! આ તે કાંઈ ઉત્તર કહેવાય! એ તો સૌ કાંઈ જાણે છે. એમાં તમે શી નવી વાત કહી?

કાર્તિક : એવો ઉત્તર તો હું પણ આપી શકત.

રાજા : એવા ઉત્તરથી કંઈ મન માનવું હશે!

(મથુરાનું ચિંતાતુર થવું અને કેશવના ઊભીલા પડવું)

રાજા : (બિભો થઈને) પેલા ગુરુજી આવી રહ્યા છે!

ગુરુ : શાંત્રીજી પધારે છે!

મથુરા : (ચિંતાથી ચોંકીને) શું? ગુરુદેવ આવ્યા? ઓહો! એમને જોતાં જ મારાં અર્ધાં સંદેહ તો અત્યારથી જ દૂર થઈ ગયા.

(ગુરુદેવ પ્રવેશ કરે છે. બધા તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.)

ગુરુદેવ : સ્વસ્તિ, સ્વસ્તિ.

મથુરા : (પ્રણામ કરીને) ગુરુજી! કાલે જ્ઞાનસ સાધ કરતાં કરતાં મને એક વિચાર આવ્યો હતો.

ગુરુદેવ : શો?

મથુરા : પશ્ચિરાજ-જટાયુ રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં સાથી માર્યા ગયા? (અંગુલિ નિર્દેશ કરીને) કેશવ કહે છે કે અત્યાધાત જ એનું કારણ હતું. (કેશવ દારમાય છે.)

ગુરુદેવ : એમ! હા: હા: હા: હાલની રૂઝ અને કોલેજોમાં જણનાર છોકરાઓના એવા જ ઉત્તર હોય છે. શાસ્ત્રમયોને છોડી દઈ વિદ્યાન લણવાનું આવું જ કુદૃશ હોય છે! પ્રશ્ન થયો કે, જટાયુનું મૃત્યુ સાથી થયું? ઉત્તર મળ્યો—અત્યાધાતથી. આ તો એના જેવું થયું કે કાશીમાં વરસાદ થયો અને અમલવાદનાં ખેતરોમાં તીડ ખાન ખાઈ જાય. હા: હા: હા:

ગુરુ : સત્ય છે. આજકાલના શિક્ષણનું પરિણામ આવું જ આવે છે.

ગુરુદેવ : સાનું! ભાઈ કેરાવ, તે તો કેટલીયે પરીક્ષાઓ પાસ કરી છે. તું જ કહે કે અત્યાધાતથી જ જટાયુ શા માટે મરણ પામ્યો અને રક્તપિત્તના રોગથી નહિ? રાવણ સાથે જ યુદ્ધ શા માટે થયું? ભસ્મલોચન સાથે કેમ ન થયું? બહુ લાંબી વાતની શી જરૂર? એટલો જ ઉત્તર આપ કે જટાયુ જ શા માટે મરણ પામ્યો? રાવણ કેમ ન મરણ પામ્યો? (કેશવ વધુ ચિંતા અંતુભવે છે.)

રાજા અને ગુરુ : (ગંભીરતાથી) બરાબર છે. એટલા બધા હાજર હોવા છતાં જટાયુ જ શા માટે મરણ પામ્યો?

લોચન : તારો દંડલ ઝાઢેજ શું કહે છે? કહે તો ખરો. રાવણની સાથે જ યુદ્ધ શા માટે થયું?

રાજા : રક્તપિત્તથી ન મરતાં અત્યાધાતથી જ જટાયુને મરવાની શી જરૂર હતી? જરા કહે તો ખરો? તારા હક્કસે સાહેબ એના માટે શી મીમાંસા કરે છે?

કેશવ : (અધમુવા જેવો યજ્ઞને) પૂજ્ય ગુરુદેવ ! હું મૂઢમતિ છું. જાણ્યા સમજ્યા વિના મેં કંઈને અદલે કંઈ કહી દીધું છે. ક્ષમા કરો, હવે હું આપના શ્રીમુખનો ઉત્તર સાંભળવા માટે આતુર છું.

ગુરુદેવ : તમે કહો છો કે રાવણની સાથેના યુદ્ધમાં જટાયુ જ શા માટે મરણ પામ્યો ? એનો ઉત્તર એક જ વાક્યમાં આપી શકાય એમ નથી.

બધા : સત્ય છે ! સત્ય છે !

ગુરુદેવ : પહેલાં એ જોવું પડશે કે રાવણની સાથે જ યુદ્ધ કેમ થયું ? પછી વિચારવું પડશે કે રાવણની જોડે યુદ્ધ જ શા માટે થયું ? એના પછી એ નિર્ણય કરવો પડશે કે, રાવણની જોડે યુદ્ધમાં જટાયુ જ શા માટે મરણ પામ્યો ? અને તે બધાંને અંતે એ વિચારવું પડશે કે રાવણની જોડે યુદ્ધમાં જટાયુ મર્યો જ શા માટે ?

[મથુરા વિશેષ ચિંતિત ભાવ ધારણ કરે છે.]

રાજા૦ : (કેશવને હુકારો કરીને) સાંભળો છે કેશવ ?

લોચન૦ : કેમ કેશવ ! તું તો કંઈ જોલતો જ નથી ?

કાર્તી૦ : મિસ્તર કેશવ ! તમારી કેમિસ્ટ્રી ક્યાં ગઈ ?

[કેશવના મોં પર લાલી છવાય છે]

ગુરુદેવ : ઠીક. તો હવે એક પછી એકના ઉત્તર આપું છું. પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે : “ નિયતિઃ કેન યાદ્યતે । ”

મથુરા : (બેઠો નિઃશ્વાસ નાખીને) ચાલો, બધું સમજી ગયા. એના સિવાય બીજો શો સરળ ઉત્તર હોઈ શકે ?

ગુરુદેવ : (અભિમાનથી) કદાચ કહેા કે “ ભાવીને કોણ ટાળી શકે એમ છે ! ” તો એનો ઉત્તર સાંભળો. ‘ એ હું હજી પણ સરળ રીતે સમજાવું છું. ભાવીને નિયતિ કહે છે. અને નિયતિ જ નિયતિનો ગુણ છે. અને નિયતિનો ગુણ છે નિયતિ ! જ્યારે એમ જ છે તો જે નિયત કાલવર્તી છે, તેને નિયતિ ફરીથી નિયત-નિયત્રિત કરનાર બીજી નિયતિની સંભાવના ક્યાં છે ? કારણ કે જે નિયત છે, તે જ નિયતિ છે, અને તે જ નિયન્તા છે. એટલે રાવણની જોડે જટાયુનું યુદ્ધ યવું અસંભવ નથી.

બધા : એમાં કંઈ પણ અસંભવ જોવું છે જ નહિ.

મથુરા : વાહ ! એમાં અસંભવ જોવું કંઈ નથી !

ગુરુદેવ : હવે બીજો પ્રશ્ન—

મથુરા : બંસ, બંસ, ગુરુદેવ ! પ્રથમ પ્રશ્નમાં જ બહુ ગંજીરતા રહેલી છે, તેનું જ મનન કરવા દો.

રાજા૦ : પરંતુ ગુરુદેવનો ઉત્તર કેવો સરસ છે !

ગુરુ૦ : કેવી સરલ મીમાંસા !

કાર્તી૦ : કેવો સ્પષ્ટ ભાવ છે !

લોચન૦ : કેવું ગહન શાસ્ત્રમાનું છે !

મથુરા : (શાસ્ત્રીજીના મોં સામે ટકટક ખ્યાનથી જોઈને) ગુરુદેવ ! આપ નહિ હો ત્યારે અમારી સૌની શી સ્થિતિ થશે ? [બધા રડે છે] *

રામાનુજ પંથ અને અસ્પૃશ્યો

રામાનુજે કાંચીપૂર્ણ નામના અધ્યાત્મજ્ઞને શુરુ માન્યા. એક દિવસ તેમણે પોતાના શુરુને ગોળન માટે આમંત્રણ આપ્યું. રામાનુજ વિચારતા હતા કે “હું એમની પંગતમાં ગોળન કરીશ તથા એમનું ઉચ્છિષ્ટ પણ ખાઈશ.” આ વિચારની શુરુજીને જાણ થઈ. પછી નિર્ણય કરેલા દિવસે શુરુ કાંચીપૂર્ણ રામાનુજને ઘેર એવે સમયે ગયા કે જ્યારે રામાનુજ ઘેર ન હતા. અને ગોળન કરીને પાછા ગયા. રામાનુજની પત્ની જૂની રૂઢિ પ્રમાણે ચાલનારી સ્ત્રી હતી. તેને આ અધ્યાત્મજ્ઞે પોતાને ત્યાં ગોળન કર્યું તે પસંદ ન પડ્યું. તેથી તેણે આપું મહાન લીંપીને પોતી નાંખ્યું. અને તે જાતે સ્નાન કરીને પોતાના કામમાં લાગી ગઈ. એટલામાં રામાનુજ ઘેર પાછા ફર્યા અને તેમણે પત્નીને પૂછ્યું: “આ શું?” ત્યારે પત્નીએ જવાબ આપ્યો: “મહારાજ, જે અધ્યાત્મજ્ઞને આપે ગોળનને માટે બોલાવ્યા હતા, તે નીચ જાતિના હતા તેથી જે જગ્યાએ બેસીને તેમણે ગોળન કર્યું તે મેં શુદ્ધ કર્યું છે અને હું પણ સ્નાન કરીને શુદ્ધ થઈ છું.”

આ સંજ્ઞાને રામાનુજને બહુ જ ખોટું લાગ્યું અને તેમણે પત્નીને કહ્યું: “અરે મૂર્ખો, તે આ કર્યું શું? તે મારી બધી અભિલાષાઓને ધૂળમાં મેળવી દીધી.”

(રામાનુજ ચરિત્ર ભાગ ૧૦)

રામાનુજનો મત હતો કે, જાતિભેદ માનવો જ હોય તો માનો; પરંતુ જામી રિથતિએ પડેંએલા સાધુસંને માટે તો જાતિભેદ નહિ માનવો જોઈએ. કારણ કે

प्रत्यक्षितात्मनाथानां नैषां चिन्त्यं कुलदिकम् ॥

મારદ્વાજ સંહિતા ૦ જા ૧ | ૪૪

એટલે કે, “જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે તેના કુળ તરફ ધ્યાન ન આપવું જોઈએ.” એ સંદેશાનું વચન છે તે મુજબ તે પોતાનું વર્તન રાખવા ઇચ્છતા હતા; પરંતુ તેમની પત્નીથી લઈને આખા જનતા તેમની વિરુદ્ધ હતી તેથી તેમની ઇચ્છા સફળ થવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવતી હતી.

થોડા સમય પછી એક વખત રામાનુજ શુરુ કાંચીપૂર્ણને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યા. ત્યારે તેમની પત્નીના શુદ્ધ અંશુદ્ધિ, પવિત્રતા અપવિત્રતા વિશેના વિચારોને લીધે તે શુરુ-પત્ની સાથે લડી પડતી. એક વખત એ જાને સ્ત્રીઓ વચ્ચે આ જાગતમાં ફૂવા પર ઝપડો થયો અને તે બહુ જ વધી ગયો. આ જોઈ કાંચીપૂર્ણ પોતાની પત્ની સાથે તે જગા છોડીને આવ્યા ગયા. જ્યારે રામાનુજ ઘેર પાછા આવ્યા ત્યારે તેમના પાંચેથીએ બધી વાન હઠી સંમળાવી. ત્યારે તે વિચારવા લાગ્યા કે આ બધા ઝગડાનું મૂળ મારી સી છે, તેથી તેનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેને સુધારવાનો ઈર્ષ ઉપાય ન દેતો તેથી તેને આવા ખીવાનો તથા કપડાંસતાનો ખર્ચ આપીને વિરામ કરી. પછી પોતે સંન્યાસી થયા.

ઉપર જણાવેલો વિચાર સંન્યાસદીક્ષા લીધી તે પહેલાનો હતો. સંન્યાસી બન્યા પછી જ્યારે તેઓ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમનો ઉપદેશ અને વિજય કુંભકોણમાં થયો. પછી તે તિરુપલ્લિ પહોંચ્યા. ત્યાં એક ચાંડાલ સ્ત્રી સાથે વાદવિવાદ થયો. તેમને માલમ પડ્યું કે, એ ચાંડાલ સ્ત્રીની ઉન્નતિ બહુ જ યથ છે ત્યારે બધા લોકોની સમક્ષ તેઓ બોલ્યા, “ હે ચાંડાલ સ્ત્રી ! મને ક્ષમા કર. મારી અપેક્ષાએ તું વધારે પવિત્ર છે. ” એમ કહીને તે સ્ત્રીને તરત જ પોતાના ધર્મની દીક્ષા આપી; એટલું જ નહિ પણ તે ચાંડાલ સ્ત્રીની મૂર્તિ બનાવીને એક મંદિરમાં તેની સ્થાપના કરી. આજે પણ તે મંદિરમાં તેની મૂર્તિ ખતાવવામાં આવે છે, અને ભક્ત લોકો ભક્તિભાવથી તેની પૂજા કરે છે.

(રામાનુજ ચરિત્ર-ભાગ ૨૨)

ત્રિચીનાપલ્લીની પાસે ઉરચુર નામનું એક ગામ હતું. ત્યાં ધનુર્દાસ નામનો એક યદ્ધ રહેતો હતો. રામાનુજઆર્યે તેને તેની પત્નીસહિત પંચસંસ્કાર કરીને શિષ્ય બનાવ્યો; એટલું જ નહિ પણ તેના તરફ પોતાના બરોબરિયા પ્રમાણે વર્તન કરતા હતા. તે નદીએ સ્નાન કરવા જતા ત્યારે દાસરથી નામના બ્રાહ્મણ શિષ્યના ખજા ઉપર હાથ રાખતા, પણ સ્નાન કરીને પાછા આવતી વખતે ધનુર્દાસની ખાંધ પર હાથ રાખતા. કાંઈએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે સ્નાન કર્યા પછી આપ એ ચૂદનો સ્પર્શ કેમ કરો છો ? ત્યારે તે બોલ્યા :

વિદ્યામદો ધનમદસ્તૃતીયોઽભિજનો મદઃ ।

एते मंदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥

અર્થાત્ “ વિદ્યામદ, ધનમદ, અને કુલીનતાનો મદ એ મંદ અને અભિમાની લોકોના મદો છે. સંજ્ઞાનોના એ જ દમો છે. ” તે પછી તે બોલ્યા : “ આ ધનુર્દાસ તમો બ્રાહ્મણોથી પણ શ્રેષ્ઠ છે તેથી સ્નાન કર્યા પછી પણ હું તેનો સ્પર્શ કરું છું. ” રામાનુજની સમતા આ પ્રકારની હતી.

(રામાનુજ ચરિત્ર-ભાગ ૨૫)

યાદવગિરિ પર નારાયણનું મંદિર બંધાવાને તેમાં નારાયણની સ્થિત પ્રતિમાની સ્થાપના. રામાનુજઆર્યે જ કરી; પરંતુ તેની સાથે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે હિસત્વી મૂર્તિનો પ્રબંધ કેવી રીતે કરવો ? તેને માલમ પડ્યું કે દિલ્હીનો તુર્ક બાદશાહ (માલમ પડે છે કે શ્રી રામાનુજઆર્યના સમયમાં જે મોગલ સરદાર દિલ્હીમાં હતા તેને બૂલથી ચરિત્રલેખકે બાદશાહ કહ્યા છે) લૂંટની સાથે હિસત્વી મૂર્તિ લઈ ગયો હતો. તે પાછી લાવવાને રામાનુજઆર્ય દિલ્હી ગયા. બાદશાહની છોકરી એ પંચધાતુવાળી મૂર્તિને ખૂબ ચાહતી હતી તે આ મૂર્તિ પાછી આપવા ઈચ્છતી ન હતી. છેવટે એવો નિર્ણય થયો કે, રામાનુજઆર્ય મૂર્તિની સાથે છોકરીને પણ લઈ જાય. બાદશાહે મૂર્તિને પોતાની છોકરી અને પ્રુષ્કળ ધન સાથે વિદાય કરી. એ મૂર્તિની સ્થાપના આચાર્યજીએ યાદવગિરિ પર કરી. એ બાદશાહની દીકરીને રામાનુજઆર્યે મૂર્તિની પત્ની કહી અને તેને અશ્વત્થ ગણી નહિ. આ મંદિરમાં ઢેડ, ચમાર, ચાંડાલ વગેરે બધી અંત્યજ જાતિના લોક જઈ શકતા હતા. મંદિરની પાસે એક તળાવ છે, જેમાં સ્નાન કરવાનો તથા મંદિરમાં દર્શન કરવાનો બધા અંત્યજોને અધિકાર હતો, આજકાલ એ અધિકાર માત્ર હિસત્વીને જ આપવામાં આવે છે; પરંતુ તેથી આચાર્યજીનો ઉદ્દેશ કેટલો ઉદારતાભર્યો અને સમાનતાવાળો હતો તે

માલમ પડે છે. આચાર્યજીએ પોતાના પંચના પાંચ સંસ્કારોનો અધિકાર ચમાર, ચાંડાલ આદિ અસ્પૃશ્યોને પણ આપ્યો હતો. એ લોકોને ધર્મનું શિક્ષણ આપવાની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી. તેથી વાચકોને સ્પષ્ટ થશે કે, રામાનુજઆચાર્યનું શિક્ષણ કેવું સમાનતાવાળું હતું.

(રામાનુજ ચરિત્ર-ભાગ ૨૯)

મદ્રાસના “હિંદુ” સમાચાર પત્રે તા. ૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬ના અંકમાં રામાનુજઆચાર્ય વિષે જે લખ્યું હતું તે વિચારવા યોગ્ય છે:—

“ મેલકોટ પ્રાંતમાં પેરિયા, પંચમ, ડેડ, ચમાર અંત્યજ વગેરે લોકોએ રામાનુજઆચાર્યને કરેલી મદદથી આચાર્યજીનું ધ્યાન તેમની અવનત દશા તરફ દોરાયું. આ બહિષ્કૃત લોકોના ઉત્થાન માટે આચાર્યજીએ તેમને “તિરુકુલતાર” નામ આપ્યું. આ શબ્દનો અર્થ “ઐશ્વર્ય જાતિના લોક” એવો થાય છે. આમ કરવામાં આચાર્યજીનો એકમાત્ર હેતુ એ હતો કે, તેમનાં પેરિયા, પંચમ વગેરે નામો જે નાશ પામે તો તેમના ઉત્થાનકાર્યમાં સફળતા થાય. તેઓ આ શ્રેષ્ઠત્વદર્શક નામ આપીને જ અટક્યા નહિ, પરંતુ તેમણે એ બહિષ્કૃત લોકોને શ્રીરંગ, મેલકોટ, વેલૂર વગેરે સ્થાનોનાં મંદિરોમાં જવાને છૂટ પણ આપી હતી, તથા મંદિરની નજીકના તળાવમાં સ્નાન કરવાની પણ રમ્મ આપી હતી. આ પ્રમાણે હાલમાં, એ લોકોને વર્ષમાં ત્રણ દિવસને માટે છૂટી છે. આ ત્રણ દિવસમાં અત્યંત શુદ્ધ અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ પણ એ લોકોની સાથે ખભેખભો અગ્રાડીને સ્નાન તથા દર્શન કરતા નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે આચાર્યજીની સમાનતાનો અવશેષ આજની અવનત સ્થિતિમાં પણ મોજૂદ છે. આ પરથી સહેજે સમજી શકાશે કે, શરૂઆતમાં આ મહાત્માએ તે બહિષ્કૃતોની ઉન્નતિ અર્થે કેવા કેવા પ્રયાસ કર્યા હતા. ”

શ્રીરામાનુજઆચાર્ય આ અંત્યજોને વૈષ્ણવ ધર્મના પાંચ સંસ્કારોના અધિકાર પણ અર્પ્યા હતા; અને તેમને વૈષ્ણવ ધર્મનું શિક્ષણ મળે તેવો પ્રબંધ કર્યો હતો. ધર્મ, આચાર, નામ તથા મંદિરપ્રવેશ મળવો એટલા વડે એ બહિષ્કૃતોની ઉન્નતિનો પ્રબંધ તેમણે કર્યો હતો. તે ઉપરાંત એક પ્રબંધ એ પણ હતો કે, કોઈ પણ જાતિનો સાધુ મંદિરમાં જઈ શકે.

ન શૂદ્રા મગવજ્ઞકા વિપ્રા ભાગવતાઃ સ્મૃતાઃ ।

ભારત

અર્થાત “જેઓ ભગવાનના ભક્ત છે તેઓ શૂદ્ર નથી, પણ વિપ્રો અને ભાગવતો છે (ભારત). બરાબર મદાભારતના આ વચનાનુસાર જ રામાનુજ વર્ણી હતા.

આ સમાનતાને-અર્થાત વૈષ્ણવધર્મને—ફેલાવવા માટે આચાર્યજીએ સાતસો મઠોની સ્થાપના કરી હતી અને નવ્યાશી ગુરુઓની ગાદીઓ પર ગુરુઓની સ્થાપના કરી હતી. તેમાંથી આજે પણ કાંછવર, શ્રીરંગ, રામેશ્વર, તોલ્લાદ્રિ તથા અહોબિલ વગેરે વગેરે સ્થળોમાં એ ગાદીઓ વિદ્યમાન છે. પરંતુ તેમનાદ્વારા, આચાર્યજીએ ચાલુ કરેલ અંત્યજોના ઉદ્ધારનું કાર્ય ખિલકુલ ચાલતું નથી. આજે તો એ સ્થિતિ છે કે, અંત્યજોને વર્ષમાં ત્રણ દિવસ તળાવમાં સ્નાન તથા મંદિરમાં દર્શન કરવાનું મળે છે, એ જ અહોભાગ્ય માનવું જોઈએ ! રામાનુજઆચાર્યજીના કાર્યનો પ્રભાવ કેવો જળવાન હતો તેની પ્રતીતિ તો ત્યારે જ

ઉપન યથેલા મારા એક ભક્તનું તે અપમાન કર્યું છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ કે તું તેને શરણે જ અને તેને ખભા પર ઉપાડી લે અને તેને મારા મંદિરમાં લઈ આવ." આ પ્રમાણે દર્શન થયા પછી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન આપ્યું અને તે ભક્તને પોતાની ખાંધ પર શ્રીરંગના મંદિરમાં લઈ આવ્યા. ત્યાં સઘળા બ્રાહ્મણોએ તેનો આદર કર્યો. એ જ કારણથી તેઓ મુનિ-વાહન અથવા યોગીવાહન કહેવાયા. તેમનું અસલ નામ તિરુ-પ્પાન આદ્યાર હતું. આ વાત અહીં બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે, શ્રીરામાનુજનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પરંપરાથી અંત્યજ્ઞેના ઉદ્ધારમાં અનુકૂળ જ હતો. એથી વૈષ્ણવ પંથની ઉદારતાનું સરસ પરિણામ આપ્યું, અને તેથી જ તેઓ ઉપર દર્શાવેલું ઉદારતાભર્યું વર્તન કરી શક્યા.

રામાનંદ—આ આચાર્ય શ્રીરામાનુજઆચર્યના પંથના પાંચમા આચાર્ય છે. તેરમી સદીના છેવટમાં અથવા ચૌદમી સદીની શરુઆતમાં તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મને ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું. જોકે જનારમાં રામાનંદજીનો મઠ હતો તોપણ તેઓ ચોતરફ ફર્યા હતા અને આ રીતે ફરી ફરીને તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

તેમના મુખ્ય શિષ્યોમાંથી બાર હીન જાતિમાંથી પસંદ કરાયા હતા. તેમાં એક ચમાર, બીજો ગાયજી, ત્રીજો જોકે તેમનું નામ સારુ હતું, પણ તેઓ કુષ્ટા હતા. તેમના શિષ્યોની નામાવલી જોવાથી જણાય છે કે, તેમના શિષ્યોમાં બધી જાતિના લોકો છે. તેમના મતમાં સર્વ જાતિઓ તથા ઉપજાતિના લોકો પ્રવેશી શકતા હતા.

આ પરથી જણાશે કે, તે સમયે આ પંથમાં છૂત-અછૂત માનવાની પ્રથા ન હતી. અગીઆરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તથા બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વૈષ્ણવ ધર્મને શ્રીરામાનુજઆચર્ય-જીએ પુનર્જીવન આપ્યું. એ જ ધર્મને રામાનંદજીના સમયમાં રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રાપ્ત થયું. આ વખતે દેહ, ચમાર, કુષ્ટા વગેરે હીન જાતિના લોકો પણ સારી યોગ્યતાને પહોંચ્યા હતા. જો તેમની ધારણા એવી હોત કે, અંત્યજ સદાને માટે બહિષ્કૃત તથા અસ્પૃશ્ય રહે તો તેઓ તેને "તિરુકકુઝતાર" (જોય કુળમાં ઉપન યથેલા લોક) નામ કહી પણ ન આપત; તેમ જ તેમને પોતાના શિષ્ય પણ તેઓ બનાવત નહિ. ત્યારે મંદિરો જેવાં સ્થળોમાં ખુદી રીતે પ્રવેશ કરવો તથા સાર્વજનિક તળાવોમાં સ્નાન કરવું, અને તે પણ બ્રાહ્મણો સાથે, તો અસંભવ જ હતું. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ આચાર્યજીએ જે વૈષ્ણવ ધર્મનો ફરીથી પ્રચાર કર્યો તે અતિ ઉદાર ધર્મ હતો અને તેમાં કોઈ એવું માણસ ન હતું કે જે અસ્પૃશ્ય મનાતું.

(શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર સંપાદિત છૂત ઔર અછૂત : દ્વિતીય ભાગ માંથી)

શુ રુ વા ચુ ર

મદ્રાસના મલબાર જિલ્લાના પન્નાની તાલુકાનું આ ગામ ચૌધાટ પાસે ૧૦°૩૫' ઉત્તર અને ૭૬°૩' પૂર્વમાં આવેલું છે. ૧૯૦૧ ની વસ્તી ૩૩૯૩. તેમાં કૃષ્ણનું એક પ્રસિદ્ધ મોડું મંદિર છે. તેના પશ્ચિમના ગોપૂર ઉપરના લેખથી માલુમ પડે છે કે, ૧૭૪૭ માં તે બંધાયું હતું. તેની દિવાલ ઉપર ભાગવતનાં મુકળ દર્શો ચીતરેલાં છે. ઘણે ભાગે માંદા માણસો તેની માનતા કરે છે.

(ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર પુ. ૧૨, પ. ૪૧૪)

મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન

આ સપ્ટેમ્બર માસમાં ગાંધીજીએ પોતે ગોળમેજીમાં લીધેલી બીજમપ્રતિજ્ઞાનું વડા પ્રધાનના કેમી ચુકાદાના વિરોધ તરીકે પાલન કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો ત્યારે આખા હિંદ કેમના સર્વજન તથા અર્ધ આગેવાનોએ મુંબઈમાં પરિપક્વ બરી, જેના પરિણામે આંતરવર્ગીય હિંદુ કરાર થયા અને ગાંધીજીના ઉપવાસ છૂટ્યા. પણ સરકારે તો માત્ર આ કરારના રાજકીય પ્રશ્ન પૂરતું જ સમાધાન સ્વીકાર્યું; એટલે ઉપવાસ છોડતી વખતે ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે “અત્યારની સમાધાની તો હજી માત્ર શરુઆત જ છે. હિંદુ વસ્તીનો જ એક ભાગ આજ સદીઓ થયાં જે સામાજિક અને ધાર્મિક યાતનાઓ વેડી રહ્યો છે તે સદંતર નાખૂદ કરવાનું વિશાળ કર્તવ્ય હિંદુઓએ ખળવવાનું છે, એટલે અત્યારની સમાધાનીની રાજકીય બાજુ અગત્યની હોવા છતાં પણ એ સુધારાના વિશાળ ક્ષેત્રની ગણતરીમાં નહતું સ્થાન ભોગવે છે.....હું મારા હરિજન મિત્રોને ખાતરી આપવા માગું છું કે, મારી જાત માટે તો આ સમજૂતીથી પૂરેપૂરો બંધાયેલો જ છું અને એના સંપૂર્ણ અમલ માટે મને તેઓ ખુશીથી જામીન લેએ.” આવી જ જાતની જામીનગીરી મુંબઈમાં મળેલી પરિષદના સર્વજન આગેવાનોએ નીચેના ઠરાવ કરીને આપી હતી:

“આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે, હવે પછી જન્મને કારણે કોઈને અસ્પૃશ્ય લેખવામાં આવશે નહિ. અને અત્યાર સુધી જેમને અસ્પૃશ્ય લેખવામાં આવે છે તેમને જાહેર દુવા, રસ્તા, નિશાળો અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓના સંબંધમાં બીજા હિંદુઓના જેવા જ હક્કો મળશે. આ હક્કો વહેલામાં વહેલી તકે કાયદાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવશે અને જે તેના વહેલો સ્વીકાર નહિ થયો હોય તો સ્વરાજ પાર્લામેન્ટનાં વહેલામાં વહેલાં કાર્યોમાંનું તે એક થશે.”

આ ઠરાવ પસાર કરતાં દરેક હિંદુ આગેવાનની પહેલી ફરજ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક દેશમાંથી પહેલી તકે નાખૂદ કરવાની આવી પડી હતી અને દેશમાં ચારે બાજુએ એ માટે જોશબેર પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા.

અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન આખા હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે આકરો મદ્રાસ પ્રજાકામાં છે; એટલે જો અસ્પૃશ્યતા જડમૂળથી દાઢવી હોય તો એ પ્રજાકામાંથી પ્રયત્ન થવા જોઈએ એ દેખાતું છે. આ વસ્તુસ્થિતિને ગુરુવાયુરના પ્રશ્નથી જળ્યેરો ટેકા મળ્યો. ગાંધીજીની સાથે જ શ્રી. કેલાપ્પને ગુરુવાયુર મંદિર-કે જેને અર્ધ માટે ખુલ્લું મૂકાવવા માટે પોતે વર્ષો થયાં પ્રયત્નશીલ હતા-માટે ઉપવાસ આરંભ્યા. આખા મદ્રાસ પ્રજાકામાં તેમ જ હિંદમાં આને લીધે જળ્યેરો ઉઠાપોહ થયો. પણ ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહીતા સાથે ધર્મ સામા પક્ષને અગાઉથી ખબર આપીને જે લડત શરુ કરવાનો હોષ શકે એ બાબત શ્રી. કેલાપ્પનેને સમજાવી ઉપવાસ મોકૂફ રખાવ્યા અને સાથેસાથે બાંહેધરી આપી કે, જો અગાઉથી આપેલી મુદત પૂરી થતાં ગુરુવાયુર મંદિર નહિ ખુલ્લું હોય તો પોતે પણ શ્રી. કેલાપ્પનના યત્નમાં પોતાનો ફાળો આપશે. પરિણામે ત્રણ મહિનાની મુદત આપીને

ઉપવાસ મોક્ષ રખાયા, અને જાનેવારીની બીજી તારીખે ઉપવાસ શરૂ કરવાની ખબર અપાઈ. આ દરમિયાન મદ્રાસની ધારાસભામાં નવેમ્બર માસની પહેલી તારીખે એ ઇલાકાના એક વખતના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. સુબ્બાયનની દરખાસ્તથી એવો ઠરાવ પસાર થયો કે, સરકારે હાલ અસ્પૃશ્યોને જાહેર મંદિરમાં દાખલ કરવાના પ્રતિબંધ સામે વધતા જતા લોકમતને ધ્યાનમાં લઈને અસ્પૃશ્યોને માટે મંદિરો ખુલ્લાં મૂકવા સંબંધે જાહેર મંદિરોના વાલીઓની એ બાબતમાં જે કોઈ શંકાઓ અથવા મુશ્કેલીઓ હોય તે દૂર કરવા સારુ એક કાયદાનો ખરડો રજૂ કરવો. આ ઠરાવ એક પછી વિરુદ્ધ મત સિવાય પસાર થયો હતો, એટલે કે સરકારી અમલદારો, સરકારનિયુક્ત સભ્યો, અન્યધર્મીઓ તેમ જ સનાતની અને સુધારક હિંદુ સભ્યો, એ બધાએ એની સામે વિરોધ નહિ ઉઠાવેલો. આ ઠરાવને આધારે એક મહિના પછી ડૉ. સુબ્બાયને પોતે એક ઠરાવનો ખરડો સરકારને રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવા માટે મોકલ્યો. કારણ કે હિંદી કાયદાની કલમ ૮૦ અ (૩) મુજબ રજૂ થતા પહેલાં એ ખરડો ગવર્નર જનરલની મંજૂરી પામી ચૂકેલો હોવો જોઈએ. એ જ અરસામાં વડી ધારાસભામાં શ્રી. રંગાઆયરે આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પડે એવો કાયદાનો ખરડો રજૂ કરવા માટે કલમ ૨ મુજબ ગવર્નર જનરલની મંજૂરી માટે મોકલ્યો.

આ ખરડા યોગ્ય મંજૂરી માટે રવાના થયા ત્યારબાદ તરત જ આખા દેશમાં પોતાને ચૂસ્ત સનાતની માનતા છૂટાછવાયા લોકોએ પોતાનું સંગઠન કરીને ખરડાને મંજૂરી ન મળે એ માટે ઉઠાપોહ શરૂ કર્યો, અને પરિણામે સનાતનીઓ અને સુધારકો વચ્ચે જબરો જંગ મંડાયો હોય એવું વાતાવરણ દિવસે દિવસે થવા માંડ્યું. આ વાતાવરણને કારણે ગવર્નર જનરલ વિચારમાં પડ્યા, અને મંજૂરી આપવાનો પ્રશ્ન વિકટ બન્યો. એટલે દિવસે ગાળવાની સ્થિતિ આવીને ઊભી રહી. છેવટે જાનેવારીના ત્રીજા અઠવાડિયામાં એટલે કે ખરડો રજૂ થયા પછી લગભગ પોણાએ મહિને ગવર્નર જનરલનો નિર્ણય બહાર પડ્યો કે, ડૉ. સુબ્બાયનના ખરડાને મંજૂરી આપી શકાય એમ નથી. આ ખરડાને મંજૂરી નહિ આપવાનાં કારણો દૂકમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યાં છે.

“આ ખરડા (ડૉ. સુબ્બાયનનો તેમ જ એ જ લાવેલો શ્રી. નારાયણ નામ્બીઅર) નો હેતુ હિંદુ કોમના ચોક્કસ વર્ગો માટે તેમના ઉપર રૂઢિ અને રિવાજો દ્વારા નાખવામાં આવેલી મંદિરપ્રવેશને અંગેની અશક્યતાઓ દૂર કરાવવાનો છે. એ ખરડામાં હિંદુ કોમની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને ક્રિયાઓ ઉપર અસર કરતા સવાલો ઉઠાવવામાં આવ્યા છે. સામાન્ય રીતે એ ખરડા અખિલ હિંદને લગતા છે અને તે ઉપર માત્ર પ્રાંતિક ધોરણે યોગ્ય વિચાર થઈ શકે નહિ.... આ (મદ્રાસ ઇલાકાના) મંદિરોની અગત્ય સ્થાનિક અગત્ય કરતાં ઘણી વધારે છે. તે પ્રભુપૂજનાં અને જાત્રાનાં સ્થળો છે અને દેશના સર્વ ભાગોમાંના હિંદુઓ એ સ્થળોની મુલાકાત લે છે. આ મુદ્દાસર સધળા પ્રાંતોમાં અગત્યના પ્રત્યાષાતો થયા સિવાય રહે નહિ તે બાબત ઉપર સંભાગપૂર્વક વિચાર કરીને અને સધળા સ્થાનિક સરકારો સાથે ગસલત કરીને ગવર્નર જનરલે મદ્રાસની ધારાસભામાં આ ખરડા દાખલ કરવા માટે મંજૂરી નહિ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે.”

ઉપરના નિર્ણયમાં એક બાબત તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે, મંજૂરી નહિ આપવાનું કારણ પ્રાંતિક ધોરણે ચર્ચા ન થાય એ જ છે. એટલે સનાતનીઓના વિરોધને લીધે મંજૂરી નથી મળી

એમ નથી. આ વાતને વધારે પુષ્ટિ તો એ ઉપરથી મળે છે કે ડૉ. સુબ્રામન્યો ખરડો નામંજૂર કરતી વખતે જ ગવર્નર જનરલે શ્રી. રંગાચારના ખરડાને ધારાસભામાં દાખલ કરવાની પરવાનગી આપી છે. આ પરવાનગી આપતાં જણાવવામાં આવ્યું છે, “આ ખરડો આખી હિંદુ કોમની પ્રથાઓ અને રિવાજો ઉપર અસર કરતો હોવાથી ગવર્નર જનરલ આ દરખાસ્ત ઉપર વિચાર ચલાવવાની તક આપવાની ના પાડવા તૈયાર નથી.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, આ ખરડાને એ હિંદુ કોમની પ્રથાઓ અને રિવાજો ઉપર અસર કરતો હોવાથી જ રજૂ કરવાની મંજૂરી મળી છે. એટલે ખરી રીતે તો આ જાતનો સુધારો થાય એવી ચર્ચાની સ્પષ્ટ પરવાનગી મળી છે. પરિણામે આખો પ્રશ્ન ડૉ. સુબ્રામન્યના ખરડામાં માત્ર શરતી મંદિરપ્રવેશ અને તે પછી માત્ર મદ્રાસ પ્રલાકા પૂરતો જ સમાયલો હતો તે શ્રી. રંગાચારના ખરડામાં અસ્પૃશ્યતાનું જડમૂળ અને તે આખા હિંદુ-સ્તાનમાંથી કાઢી નાખવાનો બન્યો છે. આમાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ છત્તરના હાથ સિવાય બીજું શું હોય શકે ? સરકારી નિર્ણય વિષે નિવેદન કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું છે, “ગયા સપ્ટેમ્બર માસનો મુંબઈનો ઠરાવ પાર પાડવાની તક હવે આવી પહોંચી છે. જે હિંદુઓને હિંદુત્વ માટે માન હોય, અને હરિજનોને આપેલા વચનની કિંમત હોય તે હિંદુઓ આ તકને હાથમાંથી જવા દેશે નહિ....મંદિર પ્રવેશની હિલચાલ હવે તો દક્ષિણમાં આવેલા શુરુવાદુરથી આગળ પ્રંસરીને ઉત્તરમાં દરદાર સુધી પહોંચે છે.....હું મારું જ્ઞાન મદ્રાસના ખરડા તરફ રોકી રહ્યો હતો અને વધારે મોટાં તથા ગંભીર પ્રકરણ ઉપાડવા તૈયાર ન હતો. પરંતુ હવે મારી સામે એ પ્રશ્ન તૈયાર થઈને આવી ઊભો છે; એટલે મારે એમાં ડગવું જોઈએ નહિ.”

સરકારે પોતાનો નિર્ણય બહાર પાડવામાં જરા સાવચેતી વાપરી છે. એમાં જણાવ્યું છે, “આવા કોઈ પણ કાયદાની વિચારણા અને દરખાસ્તોના દરેક-સ્વરૂપની સંપૂર્ણ તપાસ ફક્ત ધારાસભામાં જ નહિ પરંતુ ધારાસભાની બહાર પણ, જેમના ઉપર તેની અસર થતી હોય તે સંબંધી તરફથી સંપૂર્ણ તપાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી, વિચારણા થવી જોઈએ નહિ. જે ખરડો જાહેર પ્રજામત જાણવા માટે બહોળા પ્રમાણમાં ફેરવવામાં આવે અને જે હિંદુ કોમના બધા વર્ગોને વિચાર કરીને તેમના નિશ્ચિત વિચારો જાહેર કરવા માટે પૂરતો સમય આપવામાં આવે તો જ આ હેતુ પાર પડે. વળી સરકાર એમ પણ જાહેર કરે છે કે, પોતે આ ખરડાને રજૂ કરવાની મંજૂરી આપી એ એમાં જણાવેલા સિદ્ધાંતને ટેકા આપવા બરાબર નથી. એણે તો હવે પછીના તમકાઓમાં જરૂરી પગલાં ભરવા પોતાનો હાથ છૂટો રાખ્યો છે.”

આ જાતના ખુલાસાને લીધે આ ખરડા ઉપર ખૂબ વખત ગાળવામાં આવશે, એમ કહેવામાં આવે છે. પણ ગાંધીજીએ પોતાના નિવેદનમાં એ શંકાનો નિર્દેશ કરી જણાવ્યું છે “જેવી રીતે અત્યારે અસ્પૃશ્યતા સામે હિંદુ અંતરાત્મા જાગ્રત થયો છે તેવી રીતે તે ખરેખર જાગ્રત થયો હશે તો થોડી વારમાં એ ખરડો કાયદાનું રૂપ ધારણ કરશે. એની તરફેણના હિંદુ પ્રજામતના સ્પષ્ટ પોષકરની સામે સરકાર વિરોધ કરી શકશે નહિ.” એટલે કે સરકાર પોતાનો હાથ આજ છૂટો રાખવા છત્તી હશે તોપણ તે રાખી શકશે નહિ-જે જનતા એ બાબતમાં જાગ્રત રહેશે તો.

આ રીતે મંદિરપ્રવેશનો આખો સવાલ ઉપરને તબક્કે આવી પહોંચ્યો છે. ડૉ. સુબ્રામન્યનો મદ્રાસ ધારાસભા માટેનો ખરડો નામંજૂર કરવાનું કારણ પ્રાતિક ધોરણે ચર્ચા ન થવી જોઈએ એ આપવામાં આવેલું હોવાથી શ્રી. રંગાઆયરે એ જ દલીલને આધારે એ જ ખરડો વડી ધારાસભામાં રજૂ કરવાની પરવાનગી માગી છે. ખરડામાં માત્ર મદ્રાસ ઇલાકાને લગતો નિર્દેશ કાઢી નાખ્યો છે અને જરૂર જણાઈ છે ત્યાં હિંદુસ્તાનને લાગુ પડતા નિર્દેશ ઉમેર્યા છે.

આ પરિસ્થિતિ જાણ્યા પછી જે ખરડાઓ વિષે આટલો મોટો જિહાવોદ થઈ રહ્યો છે એ ખરડામાં શું સમાયેલું છે એ વિચારીએ. ભારે અન્યાય કરવાની ધારતી સિવાય કશી શકાય કે, તેની સામે જિહાવોદ કરનારનો કેટલોક ભાગ ખરો અર્થ સમજ્યો નથી અથવા સમજવા તૈયાર નથી. કેટલાએ વિરોધીઓએ ખરડામાં સમાયેલા અર્થ કરતાં વધારે ભડકાવનારા અર્થ કાઢ્યા છે કે સમજાવ્યા છે. અને લડત ખરડાના ગુણુદોષ કરતાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણના આખા કાર્ય અને એના સંચાલકોના ગુણુદોષ ઉપર લાઇ જવામાં આવી છે.. પોતાના મનનું સમતોલપણું રાખી ખરડાનો વિચાર કરનાર દુરંત જ જોઈ શકશે કે, જેને શુદ્ધ :ન્યાયકરી શકાય એ સિવાય એમાં વધારેપડતી કોઈ પણ બાબત દાખલ કરવામાં આવી નથી. આ વિષે વધારે સ્પષ્ટીકરણ થાય એ માટે ડૉ. સુબ્રામન્યના મૂળ ખરડામાં નજીવા ફેરફાર સાથેનો શ્રી. રંગાઆયરનો ખરડો તથા શ્રી. રંગાઆયરનો અસલ ખરડો, એ બન્ને ખરડા નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

૧

ડૉ. સુબ્રામન્યના ખરડા ઉપરથી શ્રી. રંગાઆયરે સુધારેલો ખરડો

હિંદુઓના કેટલાક વર્ગો સામેના મંદિરોમાં દાખલ થવાને લગતા રીતરિવાજોની નંખાયલા પ્રતિબંધો દૂર થઈ જવા જોઈએ, એવી હિંદુ કોમની જ્ઞાતિ દિવસે દિવસે પ્રબળ થતી જતી હોવાથી,

અને આવાં મંદિરોના વાલીઓ તથા અન્ય સંચાલકોને મંદિરોના સ્થાપિત થયેલા રીતરિવાજોથી વિરુદ્ધ જતું પગલું ભરવાનો અધિકાર છે કે કેમ એ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી,

અને જે એ વિભાગની હિંદુ કોમનું સામાન્ય વલણ દાખલ કરવાની તરફેણનું હોય તેો અદાલતો મારફતે અમલમાં મુકાતા કાયદા મુજબ હિંદુ કોમના દ્વાર્ષ પણ વર્ગને પોતાનાં સંચાલન નીચેના મંદિરમાં દાખલ કરતાં કોઈ પણ વાલીને અટકાવ ન થવો જોઈએ એ જરૂરનું હોવાથી

મંદિરપ્રવેશ કાયદો

નીચે પ્રમાણે કાયદો કરવામાં આવે:—

૧ આ કાયદો હિંદુ મંદિરપ્રવેશ-પ્રતિબંધનિવારણ કાયદો, ૧૯૩૩, કહેવાશે.

૨ એ બાબત અથવા સંબંધમાં કોઈ પણ વાંધાભર્યું નહિ હોય તેો આ કાયદામાં

(૧) 'બોર્ડ'નો અર્થ મદ્રાસ:રિલીજિયસ-એન્ડાઉમેન્ટસ એક્ટ, ૧૯૨૧ ની કલમ

૧૦ મુજબ સ્થપાયેલું બોર્ડ ઓફ કમિશનર-યરો.

(૨) 'પ્રતિબાંધિત વર્ગ' (એક્સક્લુડેડ કાસ્ટ)નો અર્થ સ્થાપિત થયેલા રીત-

રિવાજને કારણે મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવામાં આવેલ હિંદુ કોમનો કોઈ પણ વર્ગ અથવા ન્યાત થશે.

(૩) 'મંદિર' (ટેમ્પલ)નો અર્થ કોઈ પણ નામથી સંબોધવામાં આવતી હોય એવી 'પ્રતિઆધિત વર્ગ' સિવાયની સામાન્ય હિંદુ કોમ તરફથી જાહેર પૂજા માટે હક તરીકે વપરાતી જગ્યા થશે.

(૪) 'વાલીઓ' (ટ્રસ્ટીઝ)નો અર્થ જેને મંદિરનો વહીવટ સોંપેલો હોય એવી કોઈ પણ નામથી સંબોધવામાં આવતી વ્યક્તિ થશે.

(૫) 'મતદારો' (વોટર્સ)નો અર્થ

(અ) જ્યારે વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦ અને વધારેની આવકવાળા મંદિરના અંગે વપરાયો હોય ત્યારે જે વિભાગમાં તે (મંદિર) આવેલું હોય તે વિભાગમાં લોકલ બોર્ડના કાયદા મુજબ રથાપાયલી મ્યુનિસિપાલિટી અથવા ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ અથવા તાલુકા બોર્ડ અથવા એવી સ્થાનિક સંસ્થાની ચૂંટણી માટેના મતદારપત્રકના હિંદુ મતદારો અને

(બ) જ્યારે વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦ કરતાં ઓછી આવકવાળા મંદિરને અંગે વપરાયો હોય ત્યારે તે (મંદિર) જે વિભાગમાં આવેલું હોય તે વિભાગની સીટી મ્યુનિસિપાલિટીના અથવા બહારની મ્યુનિસિપાલિટી કે પંચાયતના બોર્ડની ચૂંટણી માટેનાં મતદારપત્રકના હિંદુ મતદારો થશે.

બહુમતી મતદારોનો નિર્ણય

૩ (૧) આ કાયદાનો અમલ શરૂ થયા પછી કોઈ પણ મંદિરના વાલીને, મંદિર કોષ્ટક પણ પ્રતિઆધિત વર્ગ માટે ખુલ્લું મૂકવાનો સવાલ મતદારમંડળના સામાન્ય સમૂહ સમક્ષ રજૂ કરવાની ઓછામાં ઓછા પચાસ મતદારોની સહીવાળી અરજ મોકલી શકાય.

(૨) આ પછી એક મહિને વાલી નક્કી થયેલી પદ્ધતિએ નિર્ણય કરવા માટે આ પ્રશ્ન મતદારો સમક્ષ રજૂ કરશે.

(૩) મત નોંધાવનાર મતદારોની બહુમતીનો નિર્ણય મંદિરના વાલીઓ તેમ જ તેમાં દર્શને આવનારને બંધનકર્તા થશે.

(૪) જ્યાં કોઈ પણ પ્રતિઆધિત વર્ગને પ્રવેશ કરવાની તરફેણમાં નિર્ણય આવે ત્યાં પ્રતિઆધિત વર્ગને મંદિરમાં દાખલ થવાનો અધિકાર રહેશે, એવી નક્કી થયેલી રીત મુજબની જાહેરાત વાલીઓ કરશે.

વાલીઓને બંધનકર્તા

૪ (૧) કોઈ પણ કાયદો અથવા રીતરિવાજથી વિરુદ્ધ હોય તોપણ કોઈ પણ હિંદુ મંદિરના વાલીને નક્કી કરેલી રીત મુજબ એવી જાહેરાત પ્રગટ કરવાનો અધિકાર રહેશે કે, આ જાહેરાત પ્રગટ થયાથી એક મહિના સુધીમાં જે કલમ ૬ પ્રમાણે વાંધા રજૂ કરવામાં નહિ આવે તે જાહેરાતમાં નિર્દેશ કરેલા પ્રતિઆધિત વર્ગને મંદિરમાં દાખલ થવાની છૂટ આપવાનો ઠરાવ પોતે જાહેર પાડશે.

(૨) વાલી તરફની આવી જાહેરાત પ્રગટ થયાથી એક મહિના સુધીમાં આ જાહેરાત પ્રવેશની સામે ઓછામાં ઓછા પચાસ મતદારોએ લખેલી વાંધાઅરજ વાલીને આપી શકાય. આવી વાંધાઅરજ મળતાં સંબંધ ધરાવતા પ્રતિઆધિત વર્ગને મંદિરપ્રવેશ

કરવા દેવો કે નહિ એ પ્રશ્ન ૩ જી કલમની પેટાકલમ (૧) મુજબ અરજી મળી હોય એમ માની એ જ કલમની પેટાકલમ (૨) મુજબ મતદારો સમક્ષ રજુ કરવામાં આવશે.

(૩) મત નોંધાવનાર મતદારોની બહુમતીનો નિર્ણય મંદિરના વાલીઓ તથા તેમાં દર્શને આવનારને બંધનકર્તા થશે.

વાલીઓની ફરજ

(૪) પેટાકલમ (૨) મુજબ વાંધાઅરજી આપવામાં આવી હોય અને મત નોંધાવનાર મતદારોની બહુમતી પ્રતિબાધિત વર્ગને મંદિરમાં દાખલ થવાની છૂટ આપવાની તરફેણમાં હોય અથવા કલમ ૪ મુજબની જાહેરાતમાં જણાવેલા સમય દરમિયાન વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય તો પ્રતિબાધિત વર્ગને મંદિરમાં દાખલ થવાનો અધિકાર રહેશે, એવી નક્કી થયેલી રીત મુજબની જાહેરાત વાલીઓ કરશે.

૫ કલમ ૩ ની પેટાકલમ (૪) અથવા કલમ ૪ ની પેટાકલમ (૪) મુજબ વાલી તરફથી નક્કી કરેલી રીત મુજબનો ઠરાવ બહાર પડ્યા પછી પ્રતિબાધિત વર્ગની ટાઇ પથ્ર વ્યક્તિનું, વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા તથા મંદિરની ધાર્મિક વિધિઓના પાલન માટે વાલીએ કરેલા જરૂરી કાયદા પાળીને, મંદિરમાં પ્રવેશ માટે દાખલ થવું કાયદેસર ગણાશે.

૬ કલમ ૩ ની પેટાકલમ (૪) અથવા કલમ ૪ ની પેટાકલમ (૨) મુજબ મતદારો સમક્ષ પ્રશ્ન રજુ કરવામાં આવ્યો હોય અને મતદારોની બહુમતીએ ટાઇ પથ્ર પ્રતિબાધિત વર્ગને માટે મંદિર ખુલ્લું મૂકવાની વિરુદ્ધ મત જાહેર કર્યો હોય તો એવી રીતે પ્રશ્ન રજુ કર્યાની તારીખથી એક વર્ષ સુધી કલમ ૩ મુજબની અરજી અથવા કલમ ૪ મુજબની જાહેરાત કરી શકાશે નહિ.

૭ મદ્રાસ હિંદુ રિલીજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ એક્ટ, ૧૯૨૬ ની કલમ ૪૦ મીની શરુઆતમાં 'મંદિરપ્રવેશ પ્રતિબંધનિવારણ કાયદો, ૧૯૩૩ ની કલમોને અનુસરીને' એવા શબ્દો ઉમેરવામાં આવશે.

સ્થાનિક સરકારની જવાબદારીઓ

૮ બોર્ડની અગાઉથી સંમતિ મેળવીને મંદિરના વાલીઓ (નીચેની જાખતો માટે) ધારા ધોરણો ધરી શકશે :

(૧) મંદિરમાં વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતાની જાળવણી માટે અને

(૨) મંદિરની રૂઢ થયેલી ધાર્મિક વિધિઓના યોગ્ય પાલન માટે.

૯ (૧) આ કાયદાની કલમોને અગત્ય કરવા સારુ સ્થાનિક સરકારને નિયમો ઘડવાનો અધિકાર રહેશે.

(૨) આગળ જણાવેલી સત્તાની સામાન્ય મર્યાદાને બાધ ન આવે એવી રીતે (નીચે જાખતોને લગતા) નિયમો ઘડવાની સત્તા રહેશે :

(અ) મતગણતરી માટેની મતદારો તરફની અરજીનું પત્રક અને વાલી સમક્ષ તે રજુ કરવાની રીત,

(બ) વાલીની જાહેરાતો અને ઠરાવ જાહેર કરવાની રીત,

(ક) મતદારોના મત મેળવવાની રીત; અને

(૩) આવી જાતની મતગણતરીને લગતા કાયદાનો નિર્ણય.

હિંદુઓ અને કારણો

હિંદુ કામના કેટલાક વર્ગોને અરપૂશ્ય ગણીને જૂદાં કાઢવાની રૂઢિ અને તેમને સહન કરવી પડતી સામાજિક અડચણો સાર્વનિક ધિક્કારની બાબતો બની ગઈ છે. એ વર્ગોના આગેવાનો તરફથી તેમ જ સર્વજ્ઞ હિંદુઓમાં એ રૂઢિ તોડવા તથા મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે સતત હિલચાલ થઈ રહી છે. ચાલુ બનાવોએ આ હિલચાલ ખૂબ આગળ આણી દીધી છે અને અત્યારે આખા હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે ‘દલિત વર્ગો’ તરીકે ગણાતી આ વર્ગોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની લાગણીનું મોટું મેળું ચડ્યું છે. સર્વજ્ઞ હિંદુઓની સાથે જ આ વર્ગોને સામાન્ય હિંદુ મંદિરોમાં પ્રવેશ કરતા અટકાવવાની બાબત ઉપર જાહેર હિલચાલનું ખાસ લક્ષ્ય ગયેલું છે. જાહેર હિંદુ મંદિરો થોડા અથવા વૃક્ષ પ્રમાણમાં સર્વજ્ઞ હિંદુઓના બધા વર્ગો અને વિભાગો સારુ તેમના સર્વમાન્ય દેવોની પ્રાર્થના માટે સ્વતંત્ર અને સમાન-રિતિ ભોગ મળવાની જગ્યાઓ હોઈ આ ‘દલિત વર્ગો’ને પણ પ્રાર્થના માટે દાખલ થવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ, એવી લાગણી ફેલાઈ છે. જાહેર-મતમાં ભારે પ્રગતિ થયેલી હોવા છતાં પ્રચલિત રિવાજને, આ વર્ગોને નુકસાન થાય એ રીતે કાયદા તરીકે ઠોડી બેસાડવામાં આવે છે અને નવાં પગલાં માટેના ફરદારની મંજૂરી મળતી નથી.

આ વર્ગોના હિંદુ મંદિરોમાં પ્રવેશને અપવિત્રકારી ગણીને અદાલતોએ ઇન્ડિયન પીનલ કોડ મુજબ સખપાત્ર ગણ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ જાહેર પ્રજામત આવા પ્રવેશની તરફથી છે એવું લાગતું હોવા છતાં મંદિરનો વહીવટ કરતા વાલીઓની આવી જાતનો પ્રવેશ શાંતિથી કરાવવાની સત્તા વિષે પણ શંકા ઉદાયવામાં આવે છે. ઘણા વાલીઓના અભિપ્રાય મુજબ દેશનો કાયદો અને ખાસ કરીને ૧૯૨૬ ના મદ્રાસ રિલીજિયસ એન્ડ હોમીયોપેથિક એક્ટ ૨ ની ૪૦ મી કલમ કોઈ પણ જાતના ફરદારની આડે આવે છે. આથી જ્યાં જાહેર પ્રજામત આવા સુધારાની તરફથી હોય ત્યાં આવી અડચણ દૂર કરવાની છૂટ આપવાની રજા આપતો કાયદો ધડવાનું જરૂરી છે.

૨

શ્રી. રંગાચાર્યનો અસલ ખરડો

સામાજિક રીતરિવાજને કારણે સામાન્ય રીતે દલિત વર્ગો તરીકે ઓળખાતા હિંદુઓનાં કેટલાક વર્ગો ઉપર નાખવામાં આવેલી જિનલાયકાતો, જેનો કેટલાક સંજોગોમાં દિવાની તથા ફોજદારી બાબતોમાં હક્કો અને ફરજોના નિર્ણય વખતે પણ કાયદેસર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે, આધુનિક પરિસ્થિતિ અને ન્યાય તથા સામાજિક ઐક્યના આદર્શોથી પ્રતિકૂળ હોઈ, કાયદાથી અથવા બીજા કોઈ રીતે ન સ્વીકારાવી જોઈએ, પણ તેને પૂરેપૂરી કાઢી નાખવી જોઈએ એમ હિંદુ કામને વધતા પ્રમાણમાં લાગતું જતું હોવાથી, નીચે પ્રમાણે કાયદો કરવામાં આવે છે:—

૧ આ કાયદો અરપૂશ્યતાનિવારણ કાયદો કહેવાશે અને તે આખા બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનને લાગુ પડશે.

૨ ચાલુ કાયદા, નિયમો અથવા હુકમોમાં ગમે તે લખાયલું હોય અને કોઈ પણ જાતના રીતરિવાજ કે કાયદાનું સ્પષ્ટીકરણ હોય છતાં રાજ્યની કોઈ પણ દેવલ ઉપર તે

વ્યક્તિ હિંદુ કોમની અસ્પૃશ્ય ન્યાત અથવા વર્ણની હોવાને કારણે કોઈ પણ જાતની સન્ન, ગેરલાભ અથવા નાલાયકાત નાખવામાં આવશે નહિ અથવા તેની પ્રત્યે કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ દર્શાવવામાં કે માન્ય કરવામાં આવશે નહિ અને કોઈ પણ દિવાની કે ફોજદારી અદાલત અસ્પૃશ્યતાની કોઈ પણ રૂઢિ સ્વીકારશે નહિ અથવા પોતાનો ન્યાય એ રૂઢિને આધારે તોળશે નહિ.

ઉપર આપેલા કાયદાના ખત્રે ખરડા તદ્દન સ્પષ્ટ છે; એને માટે ખાસ સમજૂતીની જરૂર નથી. માત્ર જરૂર તો એ વસ્તુની છે કે એમાં શું માગવામાં આવ્યું છે એ સમજી લેવું.

શ્રી. રંગાઆચરનો અસલ ખરડો માત્ર નકારાત્મક છે. એમાં માત્ર એક જ મુખ્ય કલમ છે અને એ કલમ એટલી જ માગણી કરે છે કે, સરકારે અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાને કાયદાનો ટેકો આપવો નહિ. આ માગણી ખૂબ વ્યાપક છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં અસ્પૃશ્ય હોવાના કારણે કોઈ પણ જાતની અડચણ કાયદાથી નાખવામાં આવશે નહિ, એવી એમાં ખાતરી આપવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે અને અસ્પૃશ્યોને પણ ન્યાયની અદાલતમાં ખીજા બધા હિંદુઓના ધોરણ ઉપર મૂક્યા છે. આ તો ઓછામાં ઓછી માગણી કહી શકાય અને એનો સ્વીકાર તો હિંદુ સમાજના દરેક હિતચિંતકે કરવો જોઈએ.

ખીજો ખરડો, જેને રજુ કરવાની મંજૂરી હવે મળી ગઈ છે એના કારણે ખૂબ ચક્રવાર ઊભી યથા છે. અને સનાતનીઓએ પોતાનો વિરોધ એની સામે જ સખત રીતે પ્રગટ કર્યો છે એ ખરડાની સામે રજુ કરવામાં આવેલ વાંધાનો હવે આપણે વિચાર કરીશું.

એમ જણાવવામાં આવે છે કે, આ ખરડાને દાખલ કરવાની રજા આપવામાં આવે તો સરકાર ધાર્મિક બાબતોમાં તટસ્થ હોવાની વાત મટી જાય છે. જરા ઊંડાણથી વિચાર કરતાં આ દલીલ ખોટી કરે છે એટલું તો નહિ જ પણ અત્યાર સુધી ધાર્મિક બાબતમાં જે તટસ્થતાનો અભાવ હતો એ તટસ્થતા પૂરેપૂરી જળવાય છે એ જોઈ શકાશે.

સરકારે પોતાના કાયદા ધડતાં એવું ધોરણ રાખેલું કે, સમાજમાં જે માન્યતાઓ અને રીતરિવાજ પ્રવર્તતાં હોય એને માન આપીને કાયદા ધડાવ. પરિણામ એ આવ્યું કે, કાયદામાં દરેક વ્યક્તિને સમાન ગણવી જોઈએ, એ ન્યાયે અસ્પૃશ્યો અને દલિતોને ખીજા લોકોના જેટલા જ હક મળવા જોઈએ એ ન્યાયી ગણાવું હોવા છતાં પ્રચલિત રૂઢિ પ્રમળ બની અને રૂઢિ એ જ કાયદો બની ગઈ. અને પરિસ્થિતિ એટલે સુધી પહોંચી કે એવા કાયદા ધડાયા અથવા એનો અમલ એવી જાતને થયો કે સમાજની મોટી બહુમતી અસ્પૃશ્યોને મંદિરમાં જવાની રજા આપવા ઈચ્છતી હોય તોપણ માત્ર એક જ વ્યક્તિ કાયદાની મદદથી તે અટકાવી શકે. આનો અર્થ તો એ થયો કે, પ્રચલિત રૂઢિ ભલે છૂટ-છાટ મૂકવા ઈચ્છતી હોય તોપણ ભૂતકાળની રૂઢિના આધારે ધડાપેલા કાયદો એવા માર્ગમાં અડચણ ઊભી કરી શકે. આ જાતની રાજ્યના કાયદાની મદદ ખેંચી લેવાય તો જ સરકારની ધાર્મિક તટસ્થતા પૂરેપૂરી જળવાય એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે.

વળી રૂઢિનો અર્થ તો બહુમતીને અનુકૂળ પ્રથા એનો થાય. અત્યારે તો મંદિરમાં જનારના દલે ટકા જૂની રૂઢિમાં સુધારો કરવા ઈચ્છતા હોય તોપણ એક ટકા કાયદાની મદદથી એ અટકાવી શકે. એટલે રૂઢિ એ નાનામાં નાની અથવા નજીવી લઘુમતીના

નિર્ણયની વસ્તુ બની જાય છે. કોઈ પણ પ્રજામતવાદ અથવા સમાનતા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતથી આ બાબત વિપરીત હોઈ એ જલદીથી દૂર કરાય એમાં જ સમાજની પ્રગતિ અને કલ્યાણ છે. દાખલો લખ્યો તો આજે ગુરુવાયુર મંદિરપ્રવેશની તરફેણમાં ૭૭ ટકા પરિણામ આવેલું હોવા છતાં અસ્પૃશ્યોને એ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું કાયદો મુરકેલ બનાવો મૂકે છે, કારણ કે કોઈ પણ એક વ્યક્તિ અદાલતમાં અરજી કરીને મનાઈલુકમ મેળવી શકે, એવી દબ્બો કાયદો પ્રચલિત છે. એટલે આવી સ્થિતિનો જલદી અંત આવે તેમાં સરકારનું ન્યાયીપણું જળવાશે.

એવી પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે, આ બાબતમાં નિર્ણય જનતાનો હોવો જોઈએ અને નહિ કે ધારાસભાના સભ્યોનો. આ દલીલ સાચી તરીકે સ્વીકારીએ તોપણ રજુ કરવામાં આવેલા ખરડાને એનાથી આધાર આવતો નથી. આ ખરડામાં તો માત્ર એ બાબત જ જણાવી છે કે, જે મંદિરમાં અસ્પૃશ્યોને પ્રવેશ કરવાની તરફેણમાં બહુમતીનો અભિપ્રાય હોય એ મંદિરમાં જ એમને પ્રવેશનો અધિકાર મળી શકે, નહિ કે દરેક મંદિરમાં. અને તેમાં પણ જો કોઈ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની વિરુદ્ધ મતદારો અભિપ્રાય આપે તો એ મંદિરના પ્રવેશનો પ્રશ્ન એક વર્ષ સુધી ઊભો ન કરી શકાય. એટલે આ ખરડો દરેક પ્રસંગે હેતુનો નિર્ણય તો જનતા—મતદારોને જ સોંપે છે. ધારાસભા મારફતે તો અત્યારના મંદિરપ્રવેશપ્રતિબંધને બદલે એવા પ્રવેશની તરફેણમાં બહુમતી હોય તો પ્રવેશ કરવા દેવાનો છૂટ આપવાની રજા માગવામાં આવી છે. એટલે કોણ નિર્ણય કરી શકે એ પ્રશ્ન ઊભા કરવાનો અર્થ નથી.

એમ જણાવવામાં આવે છે કે, અત્યાર સુધી મંદિરની મિલકતના વહીવટી આજ્ઞાકારમાં પણ આ ખરડાથી અસ્પૃશ્યોને હક મળે છે. આ દલીલ સાચી નથી. આજની માગણી કોઈ મંદિરની મિલકતના વહીવટના અધિકારની નથી; માત્ર દર્શનની છૂટની જ છે. વળી જાણીથી તપાસીએ તો કેટલાંએ મંદિરોમાં વર્ષમાં અમુક દહાડે અથવા અમુક રજાએ અસ્પૃશ્યોને દેવદર્શનની છૂટ રહે છે. જો આ સ્થિતિ હોય તો પછી એ જ છૂટ વર્ષના બીજા દિવસોએ આપવામાં ક્યા અધિકાર ઉપર ત્રાપ આવી પડવાની હતી ? એમ માની લખ્યો કે એવા અધિકાર અસ્પૃશ્યોને મળે છે. તોપણ એ સ્પષ્ટ છે કે મતદારોની બહુમતી હજી હોય તો જ એ બનવાનું છે. એટલે કોઈ બીજા રાખવાનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી.

વળી એમ પણ રજુ કરવામાં આવે છે કે, આ પ્રશ્નનો નિર્ણય અત્યારની ધારાસભાઓએ ન કરતાં સુધારા મુજબની ધારાસભાઓએ કરવો. આ દલીલ મજબૂત નથી. અત્યાર સુધી એટલે કે સુધારાની ધારાસભા પહેલાં—શું સમાજસુધારાના કાયદા નથી થયા ? સતી થવાનો રિવાજ કાયદાથી બંધ કર્યો ત્યારે ક્યા સુધારાવાળી ધારાસભા હતી ? થોડાં વર્ષ પહેલાં શ્રી. સારડાનો બાળલગ્નપ્રતિબંધક કાયદો કર્યો એ અત્યારની ધારાસભાએ કર્યો હતો. અને એ બધા ઉપરાંત મદ્રાસ રિલીજિયસ એન્ડાઉમેન્ટસ એક્ટ, કે જે કાયદાના દારણે અત્યારની લાચાર સ્થિતિ આવી પડી છે, એ કઈ ધારાસભાએ પસાર કર્યો છે ? હાલની ધારાસભાએ પ્રતિબંધક કાયદો કરી શકે તો એ પ્રતિબંધનિવારક કાયદો ન કરી શકે એમ નથી.

ઐતલે તટસ્થ અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિચારતાં જણાશે કે, આ બન્ને ખરડામાં એવું કંઈ નથી કે જેના કારણે મહા ઉચ્ચપાયલ યષ્ઠ જ્વાની હોય, અથવા હિંદુ ધર્મ રસાતાળ જ્વાનો હોય. જે હિંદુ ધર્મ સર્વવ્યક્તિસમભાવનો ધર્મ માનતો હોય તો આજે પોતાના જ જાતબંધુઓને ન્યાય આપવાનો સવાલ એની પાસે ઊભો છે, અને જે હકો એ પોતાના માટે મેળવવા ઇચ્છે એ જ હકો એ જીમને આપવા તૈયાર છે કે નહિ; એનો પુરાવો આજે એણે આપવાનો છે. આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ યષ્ઠ હિંદુ ધર્મ પોતાનું તેજ જ્વલંત રાખે એ તરફ ધ્યાન આપવાની આજે સધળા હિંદુ આગેવાનો અને જનતાની કરજ છે.

૬

નવયુગીય આહ્વાન

(દ્રુતવિશંખિત)

દશ દિશા ભરી ધોર શું ગાજતો,
કલ નિનાદ સુણે નવ તું, અરે,
ભીક યુવાન, ત્યજ યુગ નીંદ રે,
કયમ છુપાય ખૂણે રહી લાજતો ?

વિમલ ભારતી માત લલાટમાં
અછુતતાનું કલંક દબા દિસે,
કરજ આ વસી છે સઘિના શિરે
અછુત ભાંડુ લીઓ ઉરે સાથમાં.

સૃજન પ્રાચીન ન્યાયહીણી પ્રથા ;
કરજ દસ્ય કરે ઉરમાં વ્યથા,
રૂઢિ ધરે શી શુભામી મનોદશા,
નહિ વિવેકનું જ્ઞાન રહે કશા.

રૂઢિતણું કૂર શાસન ના તૂટે ?
અમર યૌવન સાહસ શું ખૂટે ?

—અછુત—મુક્તિવિરોધ ખસી જશે,
વીર યુવાન ખરો વીર ન્યાં યશે ;
નહિ અસાધ્ય કંઈ ચર ઉરને,
નહિ ખજાણ જ યૌવન પૂરને.

પ્રપન્ન ગો. કાશ

અસ્પૃશ્યતાનિવારણના આઘદ્રષ્ટા: મહર્ષિ દયાનંદ

પુરાતત્ત્વ શાસ્ત્રીઓનું કથન છે કે દુનિયાના પ્રાય: સર્વ દેશો ઉપર વૈદિક ધર્મનો

પ્રભાવ છેક પ્રાચીન સમયથી પડેલો હતો. કેટલાય જમાના સુધી વૈદિક ધર્મની બોલચાલ રહી. પરંતુ કાળાન્તરે જેમ વહેતા નિર્મળ જળના પ્રવાહમાં પણ મલિનતા આવી ગય છે, તેમ પ્રાચીન વૈદિક-ધર્મમાં પણ મલિનતાનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું. સૈકડો પ્રકારની બદીઓ વૈદિક ધર્મરૂપી શુદ્ધ ઝરણામાં દાખલ થઇ, જેમાં અસ્પૃશ્યતારૂપી એક મહાન બદી પણ દાખલ થવા પામી. આ રચે આપણે અસ્પૃશ્યતાના સંબંધમાં વિચાર કરીશું.

માનવસમાજ ઘંઘાને અનુસરીને પ્રાય: ચાર વિભાગમાં વિભક્ત થયેલ છે, એમ વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનું કથન છે. પરમાત્માએ કોઇ પણ મનુષ્યને અસ્પૃશ્ય બનાવવાનો પક્ષપાત કર્યો જ નથી. પ્રાચીન સમયમાં કોઇ મનુષ્ય અસ્પૃશ્ય ગણાતું જ નહિ. તેનાં શાસ્ત્રોમાં સૈકડો પ્રમાણો છે. આજે પણ ભારતવર્ષ સિંદાય દુનિયાના પ્રાય: સર્વ દેશોમાં મનુષ્ય-સમાજની કોઇ વ્યક્તિને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવતી નથી; પરંતુ ભારતવર્ષના એક સ્વાર્થ વર્ગે અમુક વર્ગને અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢી પોતાની માન્યતાને શાસ્ત્રોક્ત ઠરાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ભારતવર્ષમાં અત્યંતનાની આંધી આવી અને તેમાં સોડો સપડાયા. અને આંતાની લોકો એવા ઢોંગીઓની ચાલખાજમાં ફસાયા ! માનવસમાજને અત્યંત આવશ્યક એવું કાર્ય કરનાર મોટા વર્ગને અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢ્યો ! સૈકડો વર્ષોથી ભારતવર્ષમાં આ કહેવાતા અસ્પૃશ્ય બંધુઓના માનવ હક્કો ઝૂંટવી લઇ પશુ કરતાં ય અધમ દશામાં તેમને ધોક્ષી મૂક્યા ! વર્ષોની દેવ પછી એ બંધુઓ પણ માનવા લાગ્યા કે પ્રભુએ જ અમને અસ્પૃશ્ય સરળયા છે, અને પોતે રાજપુત્રીથી અસ્પૃશ્ય ગણાઇને ત્રિવર્ણની સેવા કરવા લાગ્યા !

ભારતવર્ષમાં કેટલાય ધામક સુધારકો ઉત્પન્ન થયા અને ધર્મમાં ધણું પરિવર્તન કરવામાં આગ્યું. પરંતુ કોઇ પણ ધર્મચાર્યની દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મના મહાન કલંક સમી "અસ્પૃશ્યતા" દેખાઇ નહિ ! મહાભારતના સમય પછી લગભગ છ હજાર વર્ષે અસ્પૃશ્યતા તેમ જ બીજી સૈકડો બદીઓ સામે જેહાદ પોકારનાર એક મહાપુરુષનું અવતરણ ગુજરાતમાં થયું. એ મહર્ષિ તે સ્વામી દયાનંદ. એમણે એકલા હાથે સાચા માર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો. આજથી લગભગ સો વર્ષ પૂર્વના સમયનો આપણે ન્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે તે કેવો વિકટ સમય હતો. ધર્મના ઇન્કારદારોની આગ્રા એ જ પ્રભુઆત્મા મનાતી. તેમના મત વિરુદ્ધ અત્રાજ ઊઠાવનારની હસ્તિ જેખમમાં હતી. એવાં લયંકર સમયમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીજી મહારાજે એકલા હાથે કોઇના પંજુ સાથે સિવાય એ ધર્મખજાનો સામે સિંહગર્જના કરી ! અને વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે પરમાત્માએ કોઇને અસ્પૃશ્ય બનાવ્યો નથી. હવે આપણે મહર્ષિ દયાનંદના શબ્દોમાં જ અસ્પૃશ્યતા સંબંધી વિચાર કરીશું.

સ્વામીજી મહારાજે આધુનિક વર્ણવ્યવસ્થાનું ખંડન કરીને જણાવી દીધું કે, જન્મથી

કોઈ જાતિ છે જ નહિ. કોઈ પણ મનુષ્ય ગમે તે કહેવાતી જાતિમાં જન્મ ધારણ કરે પરંતુ તેના ગુણકર્મ અનુસાર તેનો વર્ણ નક્કી થવો જોઈએ. આ સંબંધમાં તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સત્યાર્થ પ્રકાશમાં વિસ્તૃત વિવેચન કરેલું છે. એ ગ્રંથના ચતુર્થ સમુદ્દેશમાં પૃ. ૭૦ ઉપર લખેલું છે કે

“ અર્થા સિદ્ધ થાય છે કે વર્ણવ્યવસ્થા ગુણકર્મને અનુસરીને જ હોવી જોઈએ. પણ કોઈ જન્મથી જ વર્ણવ્યવસ્થા માને તો તેને પૂછવું જોઈએ કે કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના વર્ણને છોડી આંત્રજ, ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન થઈ ગયા હોય તો તેને બ્રાહ્મણ શા માટે નથી માનતા ? ત્યારે નથી માનતા તો સિદ્ધ થાય છે, કે જે બ્રાહ્મણાદિનાં કર્મ કરે તે જ બ્રાહ્મણ રહી શકે, તેવી જ રીતે નીચ કુલોત્પન્ન મનુષ્ય ઉત્તમ બ્રાહ્મણ આદિનાં કર્મ કરે તો તેને ઉત્તમ બ્રાહ્મણ આદિ માનવો, તથા ઉત્તમ વર્ણનો થઈ નીચ કર્મો કરે તો તેને નીચ વર્ણનો માનવો આવશ્યક છે. ”

સ્વામી મહારાજે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે, કોઈ ઉચ્ચ નીચ નથી, ગમે તેવી નીચ જાતિને પણ બ્રાહ્મણ જેવી ઉત્તમ પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે તો પછી તેને સદાય અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢવી એ કેવી અસંગત વાત !

વળી આગળ પૃ. ૭૧ ઉપર લખે છે કે—

શૂદ્રો માદ્વાજતામેતિ વ્રાહ્મણ્યેતિ દ્વક્ષતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્જાતમેવન્તુ વિવાદૈર્યાત્તથૈવ ચ ॥

મનુ ૧૦—૬૫

શૂદ્રકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા માણસ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સમાન ગુણકર્મ અને સ્વભાવવાળો હોય તો તે શૂદ્રકુળમાં જન્મ લેનાર માણસ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય થઈ શકે છે, તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થનાર, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થનાર માણસ શૂદ્રના ગુણકર્મસ્વભાવવાળો હોય તો તે શૂદ્ર થઈ જાય છે.

મનુ ૧૦—૬૫

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વઃ પૂર્વે વર્ણમાપચતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૧ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યં વર્ણમાપચતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨ ॥

આ આપરતં જ ગૃહ્યસૂત્રો છે. અર્થાત્ ધર્મચરણથી નીચ વર્ણવાળો માણસ ઉત્તમ વર્ણમાં જઈને પોતાની જાતિ પરિવર્તન કરી શકે છે. (૧) અને એ જ પ્રમાણે અધર્મચરણથી ઉત્તમ વર્ણવાળો માણસ નીચ વર્ણમાં જઈ શકે છે. (૨) ”

મહર્ષિનાં આ અવતરણોથી સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે તે કોઈ જાતિને જન્મથી માનતા જ નહિ. અર્થાત્ ગમે તે જાતિના મનુષ્યને કર્માનુસાર ઉચ્ચનીચ વર્ણમાં મૂકી શકાય છે. એટલે તે અસ્પૃશ્ય તો ગણી શકાય જ નહિ. યદિ અસ્પૃશ્ય ગણાય તો તેને છેક ઉત્તમ કોટીના બ્રાહ્મણ જેવી રીતે ખનાવી શકાય !

વળી આગળ આલતાં દશમા સમુદ્દેશમાં પૃ. ૨૪૧ ઉપર લખે છે કે—

“ પ્રશ્ન : દ્વિજ પોતાના હાથથી ખનાવેલી રસોઈ ખાય કે શૂદ્રના હાથની ખનાવેલી ?

“ ઉત્તર : શૂદ્રના હાથની ખનાવેલી. કારણ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યવર્ણ્ય સ્ત્રીપુરુષોએ અધ્યાપનમાં, રાજ્યપાલનમાં અને ખેતીગ્રામપારાદિ કામમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.... ”

આર્યાધિષ્ઠિતા વા શૂદ્રાઃ સંસ્કૃતારઃ સ્યુઃ ।

આપરતં ધર્મસૂત્ર પ. ખા. ૨ સુ. ૪

આર્યોના ધર્મમાં શૂદ્ર એટલે અન્ય ત્રિવર્ણનાં કાર્યો કરવાનાં જેની યોગ્યતા હોય નહિ એવાં સ્ત્રીપુરુષો રસોઈ કરે. પરંતુ તેઓએ વસ્ત્રાદિથી પવિત્ર રહેવું જોઈએ....”

“ પ્રશ્ન—શુદ્ધે અડદેહું પાકું અન્ન ખાવામાં જ્યારે દોષ ગણવામાં આવે છે તો પછી તેના હાથનું રોધેહું તો કેમ જ ખવાય ?

“ ઉત્તર—એ વાત કપોલકલ્પિત છે. કારણ કે જેણે ગોળ, ખાંડ, ઘી, દૂધ, લોટ, શાક, ફળ અને કંદમૂળ ખાધાં છે તેણે સંપૂર્ણ જગતના હાથનું ખનારેહું અને ઉચ્છિષ્ટ ખાધું એમ માનવું પડશે; કારણ કે જ્યારે શુદ્ધ, ચમાર, ભંજી, મુસલમાન, ઈસાઈ વગેરે લોકો ખેતરમાંથી શેરડીને રાખી પીકી તેનો રસ કાઢે છે ત્યારે તે લોકો મજૂરોનો ત્યાગ કરીને હાથ સાફ કર્યા વિના શેરડીને અંદે છે. અર્થો સાંઠો ચૂસી ખાકીનો અર્થો સાંઠો પીલવા નાખી દે છે. રસ પકાવતી વખતે તેમાં રોટલા પકાવીને પણ ખાય છે... માટે એ વસ્તુઓ ખાનારે ખયાના હાથનું ખાધું એમ કહેવામાં ખોટું શું ? ”

વળી પૃ. ૨૪૦ ઉપર પરદેશગમન સંબંધી લખે છે કે—

“ મહાભ્રષ્ટ મેલેચ્છકુળમાં હતપત્ર યનાર વેશ્યા આદિના સમાગમમાં આવ્યારભણતા અને ધર્મહીનતા યતી નથી અને દેશદેશાન્તરમાં પવિત્ર પુરુષોના સમાગમમાં આભડછેટનો દોષ લાગે છે ! ! એ કેવળ મૂર્ખતાની વાત નહિ તો ખીલું ? ”

“ હા, એ કારણ ઠીક છે કે માંસાહારી અને મધયાન કરનારાઓનાં શરીર અને વીર્યાદિ ધાતુઓ દુર્ગંધને લઈને દુષ્ઠ હોવાથી તેઓના સંગ કરવાથી આરોગિ (પવિત્ર પુરુષોને) પણ એ કુટુંબ ન પડી નય, એ ધ્યાનમાં રાખવું; પરંતુ તેઓની સાથે વ્યવહાર કરી શુભ મહાણ કરવા નેહએ. જ્યારે મૂર્ખ લોકો તેમના દર્શનમાં અને સ્પર્શ કરવામાં જ પાપ માને છે તો તેની સાથે યુક્ત તો ક્યાંથી જ કરે ? કારણ કે યુક્તમાં તેઓનું દર્શન ને સ્પર્શને અવશ્ય ધામ છે. ”

આ અને સત્યાર્થપ્રકાશ ગ્રંથમાં અન્યત્ર લખેલાં પ્રકરણો ઉપરથી સમગ્રાય છે કે, સ્વામીજી પાપીમાં પાપી મનુષ્યોને પણ સ્પૃશ્ય મણે છે. કોઈ હાલતમાં મનુષ્યને અસ્પૃશ્ય ગણવો જ નહિ નેહએ, એવો તેમનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે. આ રીતે સ્વામીજી મહારાજે નેહું કે જ્યાં સુધી હિંદુસમાજમાં અસ્પૃશ્યતાની બદી છે ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્ધાર થવો અસંભવ છે. એટલે જ તેમણે પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થાનો આદર્શ જનતા સમક્ષ રાખીને પ્રચાર શરૂ કર્યો. તેમના જ પગલે ચાલીને આર્ય સમાજે પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય હાથ ધર્યું. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વથી આ દિશામાં આર્યસમાજ મહર્ષિની આગ્રાનુસાર કાર્ય જુદી જુદી દિશામાં કરી રહી છે. દુનિયાની કોઈ પણ જાતના મનુષ્યને આર્યસમાજ શુદ્ધ કરીને તેની સાથે તમામ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવામાં લેશ પણ સંકોચ રાખતી નથી. પંજાબમાં સેંકડો પાઠશાળાઓ ખોલીને તેમાં કહેવાતી અસ્પૃશ્ય જાતિને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું આવશ્યક કાર્ય સૌથી પ્રથમ આર્યસમાજે જ કર્યું છે. એનું એવું તો સુંદર પરિણામ આવ્યું કે પંજાબમાં આજે અસ્પૃશ્યતાનું નામનિશાન પણ રહેવા પામ્યું નથી.

એ જ પ્રમાણે શહીદ સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી મહારાજે ગુરુકુલની પ્રથા દાખલ કરીને તેમાં સર્વને સમાન અધિકારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષા આપી શરૂ કરી. આજે સેંકડો અસ્પૃશ્ય બાળકો પચીસ વર્ષથી આર્યસમાજનાં ગુરુકુલોમાં લણી રહ્યાં છે—જાણે છે એટલું જ નહિ પણ સર્વની સાથે સહજોગન પણ કરી રહ્યાં છે.

ગુજરાતમાં જ્યારે અસ્પૃશ્યતાનું નામ લેવામાં પણ આગેવાનો ડરતા હતા, ત્યારે ગાયકવાડ સરકારે પંજાબની આર્યસમાજના સેવક શ્રીમાન પંડિત આત્મારામજીને વડોદરા રાજ્યમાં અસ્પૃશ્ય જાતિમાં કામ કરવા બોલાવ્યા હતા. તેમણે આવીને ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ફરીને અસ્પૃશ્ય બંધુઓને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની યોજના હાથ ધરી. આ પ્રમાણે લગાતા. પચીસ વર્ષથી તેઓશ્રીએ

ગુજરાતમાં કામ કરીને કહેવાતા અસ્પૃશ્ય બંધુઓની સુંદર સેવા કરી છે. આ રીતે કઠિનમાં કઠિન સમયમાં આર્યસમાજના સેવકોએ મહર્ષિ દયાનંદની આજ્ઞાનુસાર કામ કરવામાં કયાશ રાખી નથી. વડોદરામાં એંત્યજ બોર્ડિંગ ખોલીને એંત્યજ બાળકોને પોતાને રસોડે જમાડતા. શિષ્ટ સમાજ આજમુધી તેમને “ઢેડાના ગુરુ” કહીને સંબોધતા ! આજે પચીસ વર્ષના સતત પરિશ્રમ પછી વડોદરા કારેલી બાગની “આર્યકુમાર મહાસભા” દ્વારા અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું સુંદર કાર્ય થઈ રહ્યું છે. શ્રીમાન માસ્ટર આત્મારામભાઈના સુપુત્ર કર્મવીર પંડિત આનંદપ્રિયજી બી. એ. એલ. એલ. બી. થઈને સરકારી નોકરીને છાત મારીને કર્મક્ષેત્રમાં ફેદી પડ્યા છે અને મુઠીબર આર્ય યુવાનોના સહકારથી આજે “આર્યકુમાર મહાસભા”ની છાયા નીચે આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલય, ગુરુકુળ સોનમઢ, આર્યકુમાર આશ્રમ, બીજા આશ્રમ, અબલા આશ્રમ તથા ગામડાંઓમાં આર્યકુમાર પાઠશાળાઓ ચાલી રહી છે. આ સર્વ સંસ્થાઓમાં અસ્પૃશ્યતાની ગંધ પણ જણાતી નથી. કારણકે આ સંસ્થાના સંચાલકો મહર્ષિ દયાનંદના ઉપદેશાનુસાર કાર્ય કરનારા આયો છે. ગામડે ગામડે ઉપદેશકો મોકલીને આજે બારેક વર્ષથી આર્યકુમાર મહાસભા (વડોદરા) અસ્પૃશ્યતાના કલંકને ધોષ વેદિક ધર્મને (હિંદુધર્મને) વિમળ બનાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. એ જ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં આર્યસમાજે છે ત્યાં ત્યાં આ જ પ્રમાણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે ભારતવર્ષમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો, વહેમ, પાખંડ અને અજ્ઞાનતામાં લોકો ફસાયેલા હતા, એવા વિકટ સમયે આજે જે જે રાષ્ટ્રીય કાર્યો ગણાઈ રહ્યાં છે તે સર્વ કાર્યો મહર્ષિ દયાનંદજી મહારાજે આજથી સાઠ વર્ષ પૂર્વે શરૂ કર્યા હતાં. પરંતુ એ સાચા વીર સંન્યાસીને હિંદુધર્મની-માનવજાતિની સેવા કરતાં કરતાં વિષ દેવાયું અને હસ્તે મુખડે દેહત્યાગ કરીને બાકીનું કાર્ય પૂર્ણ કરવાનું ઉત્તરદાયિત્વ આર્યસમાજને સોંપીને સ્વર્ગે સિધાવ્યા ! આજે મહાત્માજીને પણ અનેક વિચારો પડી નિર્ધાર કરવો પડ્યો કે “કાં તો અસ્પૃશ્યતા નહિ કે કાં તો હું નહિ.” હિંદુજાતિ આ મહાન વ્યક્તિની હાકલને સંભળી સાંભળીને પોતાનું કલંક હવે ધોષ નાખી વિમળ થશે કે ? ઇત્યોમ.

હિંદુ મિશન, ખાડીઆ,
અમદાવાદ }

વૈદિક ધર્મનો સેવક,
મણિલાલ મોતીલાલ

મહાત્માજીના ઉપવાસ અને અમેરિકા

મહાત્માજીના ઉપવાસની ખબર સાંભળી સમસ્ત વિશ્વ ડેબું સ્તબ્ધ થયું હતું તે તો પરદેશનાં પત્રો વાંચ્યે જ સમજાય. પરદેશમાં પણ લોકોએ જ કેઈ અખબાર એવું હશે કે જેણે મહાત્માજીના ઉપવાસ ઉપર અગ્રણ્ય ન લખ્યો હોય ! આપણા દેશનાં એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રો ઉપવાસના દિવસો દરમિયાન આપણને એમ સમજાવવા મથતાં હતાં કે, ઉપવાસની અસર, હિંદુઓદારના દેશો ઉપર નહિ જેવી થઈ છે અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં તો તેને મોટે ભાગે વળોડી 'કાઢવામાં' આવ્યો છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન બીજી જ હતી. કાંઈક એવીને ઇંગ્લેંડથી પાછા આવી જાહેર કર્યું હતું—અને દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ તો વારંવાર પોતાના પત્રોમાં જણાવે છે કે—મહાત્માજીના ઉપવાસની ઇંગ્લેંડની જનતા ઉપર ખૂબ જ સારી છાપ પડી છે. અમેરિકાની હકીકત અમેરિકન પત્રોના અગ્રણ્યોમાંથી નીચે આપેલા કેટલાક ઉતારા જ સ્પષ્ટ જણાવશે :

WASHINGTON STAR :

"દર દર આવેલા હિંદમાં એક આંખાના ઝાડ નીચે એક નાનકડો માણસ પોતાના ઉપવાસ ભાગે છે અને તેથી સમસ્ત જગત રાહતની હાથ મૂકે છે. રાજકીય વ્યવસ્થા-તંત્રમાં કહેવાતા અસ્પર્શ્યોને યોગ્ય હિસ્સો મેળવી આપવામાં, મહાત્મા ગાંધી પોતાના ઉપવાસના પ્રભાવથી બ્રિટિશ શહેનશાહતને અને જહાંકી હિંદુઓને નમાવે છે. "

BOSTON EVENING TRANSCRIPT :

"મારા જગતને લાગુ પડતાં કાર્યોમાં એક જ વ્યક્તિની અંગત પ્રતિભા કેટલે મુખી હોઈ શકે છે એનો અનુભવ હાજલો મહાત્માજીનો સ્પષ્ટ વિજય પૂરા પાડે છે..."

BALTIMORE SUN :

"કરોડો હિંદુઓના આ અપૂર્વ દેશનેતા ગાંધીજીના લગ્ન જીવનમાં સૌથી વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના આ ઉપવાસ છે, એમ જરૂર કહી શકાય. "

NEW YORK SUN :

"હિંદ કે ઇંગ્લેંડના રાજનીતિજ્ઞો ગાંધીજીને આ કાર્ય માટે મરવા દેવાનું જોખમ ખેડી શક્યા જ નહિ..."

HARTFORD DAILY TIMES :

"આ ઘટનામાં સરોવાયેલા બધા પક્ષોને જીવતા ગાંધીની જેટલી વીક છે એટલો જ બલ એના મૃત્યુનો છે એ હકીકત આશ્ચર્યજનક છે. "

PROVIDENCE EVENING BULLETIN :

"આ ખતાવ લેયા પછી મહાત્માજીનો પ્રભાવ કેટલો પ્રખર પડે છે તે વિશે બે મત દોષ શકે જ નહિ. "

CHICAGO DAILY NEWS :

“ ગાંધીજીની રાજકીય વિમ્બદ્ધતા સાથે સૌ કોઈ એકમત લાભે ન હોય અથવા એમનાં નિશ્ચયો પાછળ ડહાપણ હોય છે એમ લાભે બધા જ ન માને. પણ એમના દેશપ્રાંધવોના રાજકીય અને આર્થિક ઉદ્ધાર માટેની એમની નિષ્ઠામાં જે નૈતિક બળવત્તા વિલસે છે તે વિશે ભાગ્યે જ કોઈનો વિરોધ હોઈ શકે. ”

KANSAS CITY TIMES :

“ આજના નેતાઓમાં ગાંધીજી સૌથી વિશેષ શક્તિશાળી છે. એમના આ શેષમતથી જેમ હિંદમાં એમનો પ્રભાવ વધશે તેમ જ પરદેશોમાં એમની પ્રતિભા વિશેષ ઝળકશે અને સન્માન પામશે. પોતાના વ્યક્તિત્વના જ બળથી તો ન તો મુસોલોની કે ન તો સ્ટેલીન આવો અદ્ભુત વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત. સદીઓથી સંધર્ષી રાષ્ટ્રોની ધૂણાઓ જેમાં સંડોવાયેલી છે એવા પ્રશ્ન ઉપર હિંદુ નેતાઓને સમાધાની સ્વીકારવી પડી તે આ મહાત્માના અત્યાગમતના પ્રભાવથી. ”

ASBURY PARK EVENING NEWS :

“ ઉપવાસથી જો ગાંધીજી મૃત્યુ પામ્યા હોત તો કેયાં બચકર તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં હોત તે વિશે અહીં દૂર રહ્યાં રહ્યાં આગાહી ન કરી શકાય; પણ એના ભણુકારમાનવી પણ આખું જગત ખળભળી લેકત, એ સદ્ભાગ્યની વાત છે કે, હિંદુઓ અને હરિજનોના નેતાઓએ કરેલી સમાધાની લેકન અને ગાંધીજી બંનેને સ્વીકાર્ય લાગી છે. ”

DUBUQUE CATHOLIC DAILY TRIBUNE :

“ આજે આખા જગત ઉપર આર્થિક દુર્દશાનું કાર્ય વાદળ ફરી વળ્યું છે ત્યારે આ હિંદના નેતા ગાંધીજી આગળ જગતના ખીમ નેતાઓ કેવા ઝાંખા પડી જાય છે ! જગતના કહેવાતા ક્રિશ્ચિયન નેતાઓ પોતાના મતભેદોને દૂર કરવા જોરજુલમનો ઉપયોગ કરે છે અને પોતાની જાતને બચવાનથી બહુ દૂર રાખી પોતાના જાતભાઈઓના જીવનનો ભોગ આપવાનું તેમને સહે છે; ત્યારે ગાંધીજી નીચ ગણાતા પોતાના દેશપ્રાંધવોના અત્યંત આવશ્યક લાભ માટે બસિદાન અને વેદના પોતાની જાત ઉપર જ વહોરી લે છે ! ”

CINCINNATI TIMES STAR :

“ ગાંધીજીનો આ મહાન વિજય એમના જાતભાઈઓ-હિંદુઓ-ઉપર મેળવેલા ગણાવો જોઈએ. એ દૂધ, કાળો, નાનો માણસ સદીઓની જામી ગયેલી માર્મિક ઇર્ધ્યાઓ સામે બંડ ઉઠાવે છે. આપણે પશ્ચિમની પ્રજાઓ આ મહાન કાર્યમાં ફતેહ હાથેલા સિવાય કેમ રહી શકીએ ! સાચે જ દરકયુલસની જહેમત આ કાર્યમાર આગળ ઇંધ દિસાજની નથી. ”

OKLAHOMA CITY OKLAHOMAN :

“ ગાંધીજીનો ભૌતિક આદાર જેમ તદ્દન પાતળો છે તેમ આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક ખોરાક તદ્દન ભારે છે. આજે સમસ્ત વિશ્વનો હૃદયમાર દળવો થયો લાગે છે, આજે સૌ કોઈ પોતાનો આદાર આનંદથી આરોગ્યેઃ કારણ કે મહાત્મા ગાંધી આજે નારંગીનો અંદાજ રસ અને બકરીનું દૂધ ગરમ પાણી સાથે મેળવી ખોરાક તરીકે લે છે. ‘ અરપૂર્યો ’ તરફ જાતભેદની વિષમતાઓ વિશે જોણે વાંચ્યું છે અથવા જોણે ‘ અરપૂર્યો ’ની દયાજનક

સ્થિતિ નોંધ છે તેઓ તો જરૂર આર્નલ્ડ પામશે કે 'અસ્પૃશ્યો'ના ઉદ્ધારકે ગાંધીજી વિનય પામ્યા છે.

“ ગાંધીજીને પુસ્તકો ઘણાં જ પ્રિય છે. જેમ્સ રાન્ડોએ નિયત કરેલી બાઇબલની પ્રત તે વાંચી ગયા છે, કુરાન પણ તેમણે વાંચ્યું છે. ટોલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકો તે ફરી નોંધ ગયા છે. હેન્રી થોરોનાં “ સંસ્કૃતિની સમસ્યાઓ ” (Paradoxes of Civilization), “ ઉદેશહીન જીવન ” (Life without Principle) અને “ સવિનય કાયદાલંગના ધર્મ ઉપર નિબંધ ” (An Essay on the Duty of Civil Disobedience) એ ત્રણ પુસ્તકો પણ તેમણે વાંચ્યાં છે. રસ્કીનના ગ્રંથો સાથેનો એમનો પરિચય એમણે ફરીથી જાગૃત કર્યો છે.”

x

x

x

ઉપર આપેલા અમેરિકન પત્રોના થોડાક ઉતારા ઉપરથી પણ અમેરિકન માનસ ઉપર મહાત્માજીના ઉપવાસવતની કેવી ઊંડી છાપ પડી છે તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. વિશેષ દીકા કદાચ અસ્થાને છે.

વિદ્યાભવન,
શાન્તિનિકેતન }
તા. ૧-૧-૩૩

ડૉક્ટર મણિલાલ પટેલ (પી. એચ. ડી.)

—૩૩૩—

અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન

અસ્પૃશ્યતા ઉપરના લેખો આ અંકમાં પૂરા થાય છે. આ બધા લેખો ગયા અંકમાં જ મુકવાના હતા; પણ જે પ્રેસમાં ‘પ્રસ્થાન’ છપાય છે તે પ્રેસ ઓર્ગેનિઝીંગ થોડા દિવસો બંધ થયું તેથી તે વખતે જેટલું છપાયું હતું તેટલું બહાર પાડ્યું અને બાકીના લેખો આ અંકમાં મુક્યા. એકા આને લીધે કંઈક વધારે મોડા પણ થયા.

આ અંકોમાં અનેક લેખોએ જુદા જુદા દિશિર્નિદુથી લેખો લખેલા છે જેને માટે મને સર્વના ત્રણી છીએ.

આ ચર્ચાથી સ્વાભાવિક રીતે અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બધી ચર્ચામાં એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, હિંદુ સમાજ ઘણા પ્રાચીનકાળથી—પ્રાચીન એટલે જેનો આદિ આપણે ઇતિહાસમાં નક્કી કરી શકતા નથી એટલા જૂના કાળથી—પાળતો આવ્યો છે. તે સાથે એ પણ ખરું છે કે સર્વમાં ઈશ્વર જોવા, સર્વમાં એક જ ચૈતન્ય જોવું, સર્વને સરખા ગણવા એ હિંદુ ધર્મનું એક લીકામાં લીકું અને મહાનમાં મહાન રહસ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં જડમાં જડ રૂઢિબંધનો સાથે કોષ અદ્ભુત રીતે વિશાલમાં વિશાલ સ્વતંત્રતા રહેલી છે. એટલે અસ્પૃશ્યતા ઘણી જ જરૂરનાથી પળાતી હતી તે સાથે એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ

જણાય છે કે વારંવાર આપણા મુક્ત સંતોએ આદ્ય રીતે અસ્પૃશ્યતાપાલનનો ભંગ પણ કરેલો છે—અને આપણા દેશમાં સંતપરંપરા સતત અને જીવંત રહેલી છે. એટલું જ નહિ, બુદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોએ જાતિને મિથ્યા કહેવા ઉપરાંત ખુલ્લી રીતે પોતાના ભિક્ષુસંઘોમાં અસ્પૃશ્યોને દાખલ કરેલા છે;—એ મતઘર્ષના ઉદ્ભવો ઐતિહાસિક જણાય છે. અને આ વાત નેટલી બુદ્ધ-જૈન-ધર્મો માટે સાચી છે તેટલી જ વૈષ્ણવ ધર્મ માટે પણ સાચી જણાય છે. અત્યારે અસ્પૃશ્યતાનિવારણપ્રવૃત્તિ સામે સૌથી જંગ્રે વિરોધ વૈષ્ણવ ધર્મનો છે, પણ એ ધર્મની દૃષ્ટિથી જે લેખો અસ્પૃશ્યતા વિશેના અહીં પ્રસિદ્ધ થયા છે તે ઉપરથી નિઃસંદેહ સાબીત થાય છે કે રામાનુજ અને પ્રથમના પુષ્ટિમાર્ગીય ગોસ્વામીઓએ અસ્પૃશ્યોને પણ પોતાના સંઘમાં સમાન અધિકારથી દાખલ કર્યા હતા. એટલું જ નહિ, ગમે તેવા પતિત કે હીન જાતિનાને પણ તેમનો ધર્મ શુદ્ધ કરી શકે છે એ એમના ધર્મનું તેમણે ગૌરવ માનેલું છે. છતાં આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી એક વાત કબૂલ કરવી જોઈએ. આ બધા ધર્મોએ અસ્પૃશ્યતાપાલનમાં જે કાંઈ અપવાદો કર્યા તે માત્ર પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓ પૂરતા જ. ધર્મની દૃષ્ટિ એક દોર રાખતાં, વ્યવહારમાં અસ્પૃશ્યતા એ મિથ્યાચાર છે, અધર્મ છે, એવું તેમણે કાંઈ વાર કહ્યું હોય અને વ્યવહારને શુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું જણાતું નથી.

બૌદ્ધ જૈન પુષ્ટિમાર્ગ વગેરે સંપ્રદાયોના આદ્ય સ્થાપકોએ અસ્પૃશ્યતાપાલનનો ભંગ કર્યો છતાં તે તે સંઘના અનુયાયીઓએ વ્યવહારમાંથી અસ્પૃશ્યતા કેમ ન દાઢી એ એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. તેનો જવાબ એટલો જ છે કે માણસોમાં જાડી શૃદ્ધિપ્રિયતા રહેલી છે, અને ધર્મ અને વ્યવહારની દ્વંદ્વ વ્યવસ્થાથી, અને ધર્મસંસ્થાપકોનું વર્તન માત્ર તેમને માટે જ યોગ્ય હતું, પોતાને માટે નહિ, એવા ખુલાસાથી ઠેક સુધી ટકી રહી છે.

ત્યારે અત્યારના અસ્પૃશ્યતાપ્રશ્નની વિશેષતા એ છે કે એ પ્રશ્ન અત્યારે ધર્મનો નથી, પણ વ્યવહારનો છે. બીજી રીતે કહીએ તો કાંઈ પણ એક ધર્મદૃષ્ટિથી તેનો અત્યારે વિચાર નથી થતો,—પછી એ વિચારમાં જાડી શુદ્ધ ધર્મભાવના છે એ જુદો સવાલ છે.*

આ સ્વરૂપ પણ તેણે ધીમે ધીમે પકડ્યું છે. અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધનો સીધો પ્રથમ હુમલો કરનાર સદ્ગત સ્વામી દયાનંદ હતા. સ્વામી દયાનંદે જોયું કે હિંદુ સમાજ અનેક સંકાપી સડી ગયો છે, અત્યંત નિર્જન યજ્ઞ ગયો છે, તેને સુધારીશું નહિ તો હિંદુ કોમનો નાશ થશે, અને તેને સુધારવા માટે હિંદુ સમાજમાં જે અનેક અનિષ્ટો વહેમો કુશલિઓ પેરી ગઈ છે તેનો કેવળ નાશ થવો જોઈએ. આમ કરવા તેમણે હિંદુ ધર્મની માત્ર વેદ ઉપર પ્રતિષ્ઠા કરી, કાંઈ પણ સુધારા માટે જે મહાન ઉચ્છેદનું કામ કરવું પડે છે તે કર્યું. અને તે તરીકે હિંદુ ધર્મના અને હિંદુસ્તાનના સુધારકોમાં તેમનું નામ ચિરસ્થાયી છે. અત્યારે પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિમાં આર્ય સમાજનો ફાળો ધણો મોટો છે.

સ્વામી દયાનંદનો હક્કો વ્યાવહારિક અસ્પૃશ્યતા સામે હતો, પણ તેમનો મોરચો, તેમની લડવાની પદ્ધતિ, તેમનું સૈન્ય સર્વ ધર્મપ્રવર્તકનાં હતાં. આ લડવાનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ કેવળ વ્યવહારનું કર્યું તે સનાતનસુધારકોએ. આપણો શિક્ષિત વર્ગ મુરોપની ઔરફતિની

* ધર્મ શબ્દના અનેકાંચોથી આ ગ્રંથવલ્લુ પેદા થાય છે, પણ આ જાળવ રખા છે.

અસર નીચે આપ્યો, તેણે યુરોપની સંસ્કૃતિના મુક્ત વાતાવરણનો શ્વાસ લીધો, તેને અંગ્રેજો માફક વ્યક્તિત્વવાતંત્ર્યનો કાઠ થયો, અને તેથી આપણા સમાજનાં બંધનો તોડી નાંખવાં તરફ તેઓ પ્રેરણા. તેમણે લશ્કરનો મોરચો વ્યક્તિના હકોની ભાવના ઉપર બાંધ્યો, અને શુદ્ધિ અને તર્કને તેમણે રૂઢિઓને ઉચ્છેદવાનું સાધન કર્યું. સદગત ગોવર્ધનરામે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે સુધારકાની પ્રેરણા પરદેશની હતી, એટલે ધણાં વર્ષો સુધી લોકોએ તેના પર વિશ્વાસ ન કર્યો, અને તે મુસ્લીમ અંગ્રેજ કેળવણી લીધેલાઓની જ હિલચાલ રહી. વ્યક્તિના હકોની ભાવનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સમાજસુધારાની હીલચાલે, ભણેલા સાથે સંબંધ ધરાવતા પરદેશગમનના હકને અને સ્ત્રીઓના વિધવાવિવાહ હકને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું. અરપૃથક્તાનિવારણ, એ હિલચાલના ઇતિહાસમાં મોટું આવ્યું. પણ આપણા રીતરિવાજો એ ધર્મનો પ્રશ્ન નહિ પણ શુદ્ધિથી વિચારવાનો સમાજનો પ્રશ્ન છે, એ દૃષ્ટિબિન્દુ સમાજ સમક્ષ મુકાયું એ ઝોળી પ્રગતિ ન ગણાય. બધી વસ્તુઓને ધર્મદૃષ્ટિથી જ જોવી એ મધ્યકાલીન માનસ છે, શુદ્ધિથી જોવી એ આધુનિક માનસ છે.

પણ અરપૃથક્તાના પ્રશ્નને તેનું યોગ્ય મહત્ત્વ તો જ્યારે મહાસભાએ તેને પોતાના કાર્યક્રમમાં સ્થાન આપ્યું ત્યારે મળ્યું. સદગત ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું રેલવે ટ્રેનમાં એક યુરોપિયને અપમાન કર્યું ત્યારે, તેની સામે ન્યાયનાં પગલાં લેવાની સૂચનાના જવાબમાં તેમણે કહેલું કે આપણે પણ અરપૃથક્તા તરફ તેથી પણ વધારે ખરાબ વર્તણૂક ચલાવીએ છીએ! આનું ખરું રહસ્ય એ છે કે રાજકીય હક્કોમાં સમાનતા મેળવવા ઇચ્છતાં એવી સમાનતા પોતાના સમાજમાં સર્વને આપરી જોઈએ. એમ ન આપીએ ત્યાંસુધી આપણે લોકસત્તાના અધિકારી બનતા નથી. સામાજિક સમાનતાની ભાવના વિના આપેલી લોકસત્તા ખીજાં ઝોળાંના અન્યાયમાં જ પરિણામ પામે તેમાં સંદેહ નથી. અરપૃથક્તા એ દુનિયાની દૃષ્ટિએ આપણા સમાજમાં કેવડું મોટું કલંક છે, કેટલી મોટી અગવડ છે, કેવડી મોટી શુદ્ધિજડતા છે, તે ખીજા દેશોનો અનુભવ નથી માટે જ આપણે સમજતા નથી.

મહાસભાના કાર્યક્રમમાં અરપૃથક્તાનિવારણને મુકાવવામાં મુખ્ય હાથ પૂન્ય ગાંધીજીનો હતો. અરપૃથક્તા માટેની તેમની લાગણી નાનપણની છે. સાચા સમાજ ઘડનારામાં જે વિશાલ પ્રેમ હોવો જોઈએ તે તેમનામાં છે; પણ તે સધળું છતાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં યુરોપિયનો આપણા તરફ દીન અને તિરસ્કારયુક્ત વર્તાવ કરે છે, તેનાથી તેમની લાગણી ધણી તીવ્ર થઈ હશે, એમાં સંશય નથી. યુરોપિયનોએ જ્યાં જ્યાં આવા બેદો પાડ્યા છે, અને કાયદાથી ખીજા પ્રજાઓને દૂર રાખી છે, ત્યાં ત્યાં એ પ્રયત્નો, ખીજા પ્રજાઓને સદાને માટે અરપૃથક્તા કે અંત્યજને બનાવવાના જ રાજકીય પ્રયત્નો છે. જે દલીલથી હિંદુ કામના અંત્યજોને અરપૃથક્તા રાખી શકાતા હોય તો, એ દલીલોમાં એવી એક પણ નથી જે યુરોપિયનો આપણી સામે વાપરી ન શકે. આપણા સનાતનીઓ કહે છે અંત્યજોનાં જીવન ગંદાં છે, તો યુરોપિયનો પણ કહે છે કે એશિયાવાસીઓ બધા ગંદા છે. આપણને અંત્યજોની સૂઝ છે તેથી વધારે તેમને આપણી છે. આપણો ધર્મ આપણને અંત્યજોથી દૂર રહેવાનું કહેતો હોય (જે કે કહેતો તો નથી) તો યુરોપિયનોનું વૈદકશાસ્ત્ર, જીવનવ્યવસ્થા, રાજ્યપ્રકરણશાસ્ત્ર સર્વ આપણને દૂર રાખવાનું કહે છે: રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે કાવ્યમાં કહ્યું છે: "જેમનું તે અપમાન કર્યું, તે અપમાનમાં જ તારે-સૌની સમાન થવું

પડશે." એ ચેતવણી, લવિધ્યવાણી, આર્થ દર્શન કે શાપ, જે કહેા તે, અપ્સરસઃ ખુરું પડ્યું છે. યુરોપિયનો હમેશને માટે આપણને અસ્પૃશ્ય કરવા ઇચ્છા રાખે છે, તેમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. માનસશાસ્ત્ર અને સમાજન્યાયવસ્થાના પ્રતિષ્ઠિત વિચારક મિ. મેક કુગ્રસ તેના એક પુસ્તકમાં આખી દુનિયાના સમાજના, ત્રણ વર્ગો કરવા ઇચ્છે છે, તેમાં ગૌર વર્ણને તે જ વર્ગમાં મૂકે છે, અને એશિયાવાસીઓને જ અને ક વર્ગમાં મૂકે છે.

આ રીતે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન અત્યારે એક વ્યવહારનો વિશાલ પ્રશ્ન બનેલો છે. તેનું નિવારણ, અત્યારે સમાજન્યાયવસ્થા રાજ્યપ્રકારણ વ્યવહાર ધર્મ અને ધર્મભાવના, એ બધી દૃષ્ટિએ કરવાનો એકસાથે પ્રયત્ન ચાલે છે. છતાં તેના સામેનો વિરોધ અત્યારે પણ ઝાઝો નથી.

આ વિરોધનું અત્યારનું સ્વરૂપ વિચારતાં જણાય છે કે તેનો ધણો મોટો ભાગ રૂઢિના અંધ અનુકરણનો છે. રૂઢિના અંધ અનુકરણની નીચે ધણી વાર અદાનશરે દૂંડી સ્વાર્થચિત્તિ રહેલી હોય છે, અને તે પણ આ વિરોધમાં છે. આપણે ધણીને કહેતા સાંભળીએ છીએ કે, અસ્પૃશ્યતા નીકળી જશે તો દેહ-ભંગીનું કામ કાણ કરશે? આવાં કામ નહિ થવાની ચિંતા તો જણે પુષ્કળ અદાનની છે—કારણ કે ખીજ કોઇ દેશમાં અસ્પૃશ્યતા નથી અને ત્યાં દેહભંગીનાં કામો કદી પડી રહ્યાં નથી—પણ એ અદાન સાથે સ્વાર્થ તો છે જ, ધણીં ગામડાંમાં તો ઊપલી નાતના માણસો માત્ર સોંધી મજૂરીએ કામ કરાવવા માટે જ અસ્પૃશ્યોને અસ્પૃશ્ય રાખવા માગે છે. પણ વધારે અસહ્ય તો એ છે કે અસ્પૃશ્યતાના પાલનમાં દંભનું ભયંકર પ્રમાણ છે. જે માણસ શહેરમાં જઈને અસ્પૃશ્યને અડતાં અચકાતો નથી, તે પોતાના ગામડાંમાં જઈને સુસ્ત અસ્પૃશ્યતા પાળે છે! જે પરનાતીલા દેખતાં અસ્પૃશ્યોને અડે છે તે પોતાના નાતીલા આગળ પાછો અસ્પૃશ્યતા પાળે છે. જેઓ પોતાના ધંધાને અંગે અસ્પૃશ્યોને અડે છે, અસ્પૃશ્યતા પાળી શકતા નથી, તેઓ પણ અમે અસ્પૃશ્યતા નંધી પાળતા એમ કહેવાને, કે અસ્પૃશ્યતા નીકળી જતી જોઇએ એમ કહેવાને તૈયાર નથી. ધણા તો એથીએ દૂર જઈ ત્યાંસુધી સૂચના કરે છે કે તમે તમારે જે કરવું હોય તે કરોને, પણ નકામા જહાર બોલો છો શા માટે? એટલે ધણો મોટો વિરોધ તો માત્ર સ્વાર્થનો અને દંભનો છે.

પણ આ દંભ અને સ્વાર્થ બાદ કરતાં ધણો જ નાનો અંશ, પણ એટલો નાનો પણ, અસ્પૃશ્યતાને ખરા દિલથી એક ધાર્મિક સિદ્ધાંત તરીકે માને છે એ એક હકીકત તરીકે સ્વીકારવું જોઇએ. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો વિચાર કરતાં જે કાંઈને માટે વિચાર કરવાનો રહેતો હોય તો તે માત્ર આ વર્ગને માટે જ. અસ્પૃશ્યતાનું મિથ્યાત્વ જે કાંઈને સમજાવવાનું હોય તો તે માત્ર આને જ.

અરી રીતે અસ્પૃશ્યતાપાલન એ ધર્મનો પ્રશ્ન હોઇ શકે જ નહિ. ધર્મના ખોટા ખ્યાલથી આવી રૂઢિઓ ધાર્મિક મનાય છે. પણ આ વર્ગ અત્યારે પોતાનો ખ્યાલ સુધારી શકે તેમ લાગતું નથી.

પણ આ અસ્પૃશ્યતાને પ્રમાણિકપણે માનતા વર્ગને માટે મને તેટલું માન હોય, કે તેને માટે મને તેટલી લાગણી હોય, છતાં ન્યાયની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યોના લાભમાં સુકાંઠો આપ્યા વિના ચાલે નહિ. સમસ્ત પ્રજાના કરોમાંથી જે જાહેર અંશાઓ કે સગવડો

અપાય છે, જેવી કે નિશાળ દવાખાનાં રસ્તા તળાવો કૂવા ધર્મશાળા, તે અસ્પૃશ્યોને ખીળાઓ જેટલી જ ખુદ્દલી રહેવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતા માનનારાને ન પોસાતું હોય તો તેમણે પોતાને માટે જુદો સગવડ કરી લેવી જોઈએ. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર, જેમણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને માટે અને અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધારને માટે પહેલી જ કેળવણી સંસ્થાઓ કાઢી છે, તેમણે રાજ્યની શાળાઓ ખુદ્દી મૂકી, ત્યારે પહેલાં વૈષ્ણવો તરફથી થોડો વિરોધ થયો, પણ પછી વૈષ્ણવ બાલકો પણ એ શાળાઓમાં આવવા લાગ્યા—અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં પણ ટેવ પડશે તેમ તેમ વિરોધ ઓછો થશે તેનો એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવો દાખલો.

મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન ઉપરના જેવો જ છે; પણ ઉપરના કરતાં વધારે નાનુકં છે. ધણા એવી દલીલ કરી છે કે અત્યારે ત્યારે કેળવણીથી વર્ગ મૂર્તિપૂજને છોડતો જાય છે ત્યારે અંત્યજને મૂર્તિપૂજને રસ્તે શા માટે ચડાવવા જોઈએ? આમાં એટલું તો સત્ય જ છે, કે જે માણસ પોતે મૂર્તિપૂજને ન જ માનતો હોય, તેણે અંત્યજને મૂર્તિપૂજને માર્ગે દોરવા ન જોઈએ. એ દેશ ન હોય તો અસત્ય તો છે જ. પણ અંત્યજને મૂર્તિપૂજને માર્ગે દોરવા, અને તેઓને મૂર્તિપૂજનો હક જોઈતો હોય તેમાં મદદ કરવી, એ બે જુદી જ બાબતો છે. ધણા દલીલ કરે છે, કે જે હિંદુઓ પોતે કદી મંદિરમાં દર્શન નથી તેમને મૂર્તિપૂજ વિશે બોલવાનો શા અધિકાર છે? આ દલીલ ખોટી છે. ધારો કે કાંઈ માણસો હિંદુઓનાં મંદિરો તોડવા આવે, તો તે વખતે હિંદુઓનાં મંદિરો સુરક્ષિત રાખવામાં મદદ કરવાનો, મૂર્તિપૂજ નહિ માનનાર હિંદુને પણ હક છે કે નહિ? એ જ રીતે જે મંદિર નથી જતો તેવા હિંદુને પણ, જે મંદિરે જવા ઇચ્છે છે તેનો હક્ક સાચો છે કે નહિ તે કહેવાનો અને તેનું સંરક્ષણ કરવાનો હક્ક છે. એટલું જ નહિ, જે મૂર્તિપૂજને નથી માનતો તેનો પણ મંદિરમાં જવાનો અને મંદિરના વહીવટમાં ખીળા હિંદુ જેટલો ભાગ લેવાનો હક્ક કાયમ રહે છે. એટલે ન્યાયની દૃષ્ટિએ મૂર્તિપૂજને ન માનનારને પણ અસ્પૃશ્યોના મંદિરપ્રવેશના હકને સમર્થિત કરવાનો હક છે.

કેટલાક કદાચ દલીલ કરે, કે મંદિરો ચર્ચા ત્યારે અસ્પૃશ્યોને માટે તે ચર્ચા નહોતાં માટે હવે અસ્પૃશ્યોને તેમાં દાખલ કરવા તે મંદિરના દ્રવ્યના મૂળ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ છે. આ દલીલ સાચી હોય તો ચર્ચાનાં મંદિરો, નાસિકની ગુફાઓ વગેરે જે મૂળ બૌદ્ધોનાં હતાં અને પાછળથી વૈદિક હિંદુઓએ તેની પ્રતિમા વગેરે પોતાના દેવોની મનાવી છે, તે બધી જગાઓ બૌદ્ધોને પાછી આપી દેવી જોઈએ. એ જગાઓ કે મૂર્તિઓ કરનારનો મૂળ અભિપ્રાય તેને વૈષ્ણવો માટે કરવાનો હતો જ નહિ.

આ પ્રકરણ બંધ કરતાં એટલું કહેવું જોઈએ, કે મંદિરપ્રવેશ અને મૂર્તિપૂજના પ્રશ્નમાં એક પ્રકારનું સમયનું અનૌચિત્ય અમને લાગ્યા જ કરે છે. હવે વીસમી સદીમાં મૂર્તિપૂજ વિના ધર્મભાવના ન પોષી શકાય એમ અમને જણાતું નથી. ધણાઓ પોતાને માટે મૂર્તિપૂજ અનાવશ્યક માનવા સાથે, એવી દલીલ કરે છે, કે કેટલાક માણસો ધર્મની એવી ક્રાંતિએ હોઈ શકે કે જેમને ધર્મભાવના પોષવા મૂર્તિપૂજ ગંરની હોય, પણ આવી દલીલ એક વાર વાતાવરણમાં પેસતાંની સાથે જ મૂર્તિપૂજનું માનસ અદૃશ્ય થાય છે, એમ અમને જણાય છે. અને અત્યારનું વાતાવરણ એવાં મૂર્તિપૂજ હિંદુધર્મને કશો પણ ઉપકાર કરતી હોય, અને અવિષ્યમાં કોઈ દહાડો કરી શકશે એમ અમને જણાતું નથી.

કેટલાક દલીલ કરે છે કે અસ્પૃશ્યોના સ્પર્શની યાજ્ઞ તેમની સાથે સહભોજન અને વિવાહસંબંધ આવશે અને તેથી વર્ણ અને નાતોનો સમૂહો નાશ થશે. આમ જે યવાનું હશે તો તે માત્ર અંત્યજસ્પર્શથી નથી થવાનું, પણ આધુનિક વિચારબળોથી થવાનું છે, અને થવા માંડ્યું છે. ખરું પૂછો તો નાતની ભાવના મંદ થવી અને અંત્યજને સ્પૃશ્ય માનવા, એ બન્ને નવા વિચારોનાં જ પરિણામો છે. અમને પોતાને તો એ પરિણામો ઇષ્ટ છે. અનેક નાતોથી હિંદુસમાજ અત્યંત નિર્બળ અને અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો છે, એવો આપણો હેઠાં હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસનો અનુભવ છે, પણ તે સાથે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે અત્યારે પ્રશ્ન માત્ર સ્પર્શનો છે. કેની સાથે ખાવું અને કેની સાથે ન ખાવું તે દરેકનો ખાનગી પ્રશ્ન છે. અસ્પૃશ્યતા એ લોકસત્તાની શક્યતા માટેની આવશ્યક સમાનતાની ભાવનાની જેવી વિરોધી છે, તેવી આ ખાવા ન ખાવાની અને વિવાહસંબંધની નથી. તે સાથે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામને માટે ઉત્સાહી પુરુષોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અંત્યજ ભાઈઓ પણ સહભોજનની હિલચાલને શંકાની નજરથી જુએ છે, અને એક રીતે તેમની શંકા સકારણ છે, તેમની શંકા એ છે, કે અંત્યજો સાથે બીજી કોમો વ્યવહારમાં સમાન થઈ જશે તો તેમની કન્યાઓ ઉપરની નાતોમાં ચાલી જશે, અને તેમનો પોતાનો વ્યવહાર મુશ્કેલ થઈ પડશે. આપણો પ્રતિજ્ઞામ વિવાહની વિરુદ્ધનો તિરસ્કાર ધણો જાડો છે. અત્યારસુધીનાં વર્ણાન્તર લક્ષ્યોમાં ધણાં તો હજી અનુલોમ લગ્નો છે. મનુષ્યસ્વભાવ પારખનાર જાણે છે, કે કોઈ પણ શ્રદ્ધિ વૃદ્ધિ વખતે એકદમ વૃદ્ધિ નથી પણ તેની નીચેનું માનસ ધણું જ ધીમે ધીમે બદલાય છે. એટલે જ્યારે વર્ણાન્તર લગ્નો સમાજમાં શરૂ થશે, ત્યારે પહેલા એકાદ દાયકાનાં લગ્નો અનુલોમ જ રહેશે. એટલે નીચી ગણાતી નાતોને તેના ગૌરવદોષ જ મળવાનો. આ રીતે જોતાં અંત્યજોનો ભય નિષ્કારણ નથી. અને સમાજસુધારકે એ બાબતમાં દૈર્ઘ્યદર્શી અને સંયમી રહેવું ઘટે છે. દરેક પ્રસંગે, જેને માટે આપણે સુધારો કરવો છે તેમનો જેટલો વિશ્વાસ મેળવી શકીએ તેટલો જ આપણો સુધારો સફળ થાય.

હવે એક જ બાબત સ્પષ્ટ કરી આ નોંધ પૂરી કરીશું. અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ધર્મભાવના સાથે ધુંધાઈ ગયો છે; પણ જે બાબત વ્યવહારની છે, જુદીથી નક્કી કરવાની છે તેને કહેવાતા ધર્મથી નક્કી થઈ ગયેલી માનવી એ જુદીનો દુરુપયોગ નહિ તો અનુપયોગ તો છે જ, અને જુદીનો અનુપયોગ એ પણ અધર્મ છે. આપણે હિંદુઓએ મોટામાં મોટો આ અધર્મ કરેલો છે. અને અનેક પ્રકારના અધર્મોમાં જુદીના અનુપયોગના અધર્મનું ફળ, સૌથી ભયંકર હો કે ન હો, પણ સૌથી વહેલું મળે છે એટલું નક્કી. એ અધર્મના ફળથી જ હિંદુ સમાજ અત્યારે આખી દુનિયામાં સૌથી નિર્બળ, સૌથી અવ્યવસ્થિત અને સૈદ્ધાંતોથી કચરાયેલો છે. એ અધર્મથી મુક્ત નહિ થઈએ ત્યાંસુધી આપણો આરો નથી.

આપણે જુદીના અનુપયોગનો અધર્મ વહેલો તોળીએ !

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૫

માઘ : ૧૯૮૯

અંક ૪

સાપના ભારા

(એક એકાંકી કરુણાન્ત નાટક)

[સર્વ હક્ક સ્વાધીન *]

[રાહેરી સુધારાથી અસ્પૃશ્ય રહેવા મથતા આજના એક ગામડાનો બ્રાહ્મણવાડો, કૃષિયામાં ઠેકઠેકાણે કાદવ અને કચરાના ઢગલા પડેલા છે. નજરે પડે છે તે ઘર ખેતી કરતાં કુટુંબોનાં હોય એવાં હોય છે. નંદરામ પંડ્યાના ઘરની ચોપાડ (આસરી), આંગણું, આંગણામાં ત્રણ ચાર પેદીથી ઊભેલા અખડધડ્ડા લીમરો, તેની ડાબે વટકતાં પંખીઓ માટિનાં અનાજપાણીનાં શાંકાં, ને બહાર નીકળેલા મૂળમાં બધેલાં રેલ્લાંપાડુરાં, ૧—આટલું તખ્તાની બરોબર સામે ઉપલક દષ્ટિએ જોનારને પણ જણાઈ આવે. ચોપાડના એક ખૂણામાં રાતી માટીનો શંકુ—આકારનો ઢગલો—સારાવણ મટિ ઉપરથી લીધેલી લીધેલો—પડ્યો છે. આજથી ભીંત અર્ધી ઘટના ચણતરવાળી છે, અને ઉપરનો ભાગ ખડીથી ધોળેલો છે. એના પર અસ્પૃશ્ય કંઠમાં ચિત્રામણ પણ જણાય છે. ઝીણી કોતરણી—કરીબરીથી શોભતી બારસાખવાળાં બારણાંની અંદર જોતાં લીધેલી પરસાળ હેખાય છે, અને પરસાળના આ બારણાંની બરોબર સીધામાં ન કોટનું બારણું દેખાય છે. બહારથી જોનાર બારીકીથી જુએ તો ઠેક અંદર કોટની પછીતની ભીંત પાસે દોર બાંધવાનાં ખૂંટારે અને કોટના બારણાંની બાજુએ ટાલવા તળેના કોડિયાં મૂકવાના ગોખલા નીચે દોગાયેલા ઝેળિયાથી ખરડાયેલી ભીંત જોઈ શકે.

પડેલો ઊપડે છે એ વેળાએ નંદરામ પંડ્યાનાં વેવાણું—દીકરાની સાસુ—અંબાબાઈ, ચાણીએક વરસનાં પણ વૈધવ્ય અને ચિંતાથી નંખાઈ ગયેલાં ડાસી બારણાંની બહાર ચોપાડમાં બેઠેલાં છે. તે છોકરીનો એક સરાકો લઈ દેખામણું મેં કરી, ડાબડી ટાલ્યે, મૂઠી દંધ, આંગણામાં વાહરડાં ઉપર તાપ આવી ગયેલા હોઈ તેમને ઊડવા નય છે.

એમની પૂઠ ફરે છે એ વખતે જમણી બાજુથી વીસેક વરસની અંબાબાઈની બાલુજ દીલી મળવા આવે છે. સીધી અંદર જ નય છે. ખરસાળમાં કોઈ નથી એટલે અંદર કોઠમાં પેસતી દેખાય છે. ત્યાં કોઠની સાથે વાત કરે છે તેનો અવાજ બહાર સંભળાય છે. દીલીએ મારવાડી ઢળનો ચેર-વાલો ધાધરો પહેરેલો છે અને પીળો પોમચો ઓટેલો છે.

અંબાબાઈ વાહરડાં છોડી ચોપાડ-મુંધી હાંપી નય છે. અંદર કોઠના બોલવાનો અવાજ સાંભળી—

અંબાબાઈ : કાંણુ એ ?

લીલી : એ તો માંશીઆ, હું લીલી ! ક્યાં હતાં ? મેંકું ઊભી ઊભી મલી આનું.

* પ્રસંગ લખી જણાવી કર્તાને પુણવવાથી લજવવાની છટ મળી શકશે.

૧ વાહરડાં, પાડાપાડીઓ. ૨ ખીલા.

અંબા : (વાંછરડાં હાથમાં પકડ્યાં રહેતાં નથી. છૂટીને પરસાળમાં દોટ મૂકે છે.)
લીલી ! દોડ, દોડ ! આ રેલ્લી પાછું પારા બણી ગઈ...

લીલી : (વચ્ચેથી) તમે નિરાંતે બેસો હેઠાં. (વાંછરડાંને કોઠ બણી હાંકે છે. હાથમાં પાણીનો એક ઘડો લઈ જાય છે.)

અંબા : બહુ પાણી પાતી ના છુન ! રેલ્લી ચાર નીરતી આવશે !

લીલી : (અંદરથી) વારુ !

અંબા : (લગભગ પોતાને જ) કેવી રૂપાળી રેલ્લી છે ! પણ મૂવાં એક આંચળ પણ રેલ્લી સારુ મૂકતાં લાગતાં નથી. બિચારી ... (લીલી આવે છે તેને) જોને, છુન, રેલ્લી કેવી મરવા પડી છે ? આપણી મેનીના લગનમાં હાથીવાડા^૧ વખતે ખેમામણએ કન્યાદાનમાં ગાય આલેલી ને તેની આ રેલ્લી હોં કે !

લીલી : એ તો કપાળની ટીલડી પરથી જ પરખાઈ જાય છે.

અંબા : પણ મૂક ધની વેવાણ ધીને અશરીકો ભરવા કાંજે રેલ્લીનો જીવ લેતી લાગે છે. આપણે ત્યાં હોત તો અત્યારે તો

લીલી : એ તો માશોખા, ગાયથી કાંઈ કેવાય છે કે મને ફલાણે ધરે જ રાખે ? દીકરી ને ગાય ન્યાં દોરી ત્યાં જાય ! (આ બોલતાં એને ગળે ડૂમો ભરાય છે.)

અંબા : દીકરી, મેં તો ઘણુંય તારી માને ને મામાને સમજાવ્યાંતાં, પણ તરવાડીનું કુળ જાયું તે મામે એકનો બે યાય ના, ને માને તો દીકરીને સોનેથી મહેલી નેવી^૨તી. માનું કહ્યું કાણુ સાંભળે બા ? રૂપરૂપને અંબાર દીકરીને વેંતિયા વર નેડે પરણાવી દીધી ! (લીલીથી ફસકું ભરી જવાય છે.) અધાંય કે કે જમામણ એવડો ને એવડો આઠો રેવાનો છે ? ... કેને કેવું ? આજ પરણ્યાને પાંચ વરસ થયાં, પણ હજી સારો દાંડો નાં આવ્યો !

લીલી : (શરમાઇને, નીચું જોઇ) પણ, માશોખા, આપણી આ મેનીને તો ઉપાડી આંખે ફૂવામાં ... ?

અંબા : એ ય તારી બા ને મામાનાં કામ છે ! પંજુ પંજાનું ધર એટલે હું આડી નાં જીતરી.

લીલી : એમ જ કોને કે જાયું કુળ જોઈનું હું. નહિ તો બે વરસ સખી સખન કેમ નાં કર્યા ? નાતમાં મૂરતિયાનો કાંઈ તોટો હતો ?

અંબા : બાપ, આપણી ઉપાખ્યાની દીકરી જાયા ધર વંના અલાય ખરી ? રતન કાંઈ ઉકરડે આણું નાખી દેવાય છે ?

લીલી : તો ફૂલ જેવી દીકરી અગનમાંય હોમાય ખરી ?

અંબા : (કપાળ હાથવડે ફૂટતી) છુન, કેને માલમ કે વરસમાં જ તાવ જમામણે ખામ જશે ... આ કપાળ જ ફૂટેલું, ખીનું શું ?

લીલી : હરગોવનમાં કંઈ દાંડે હોયકાસ હતાં ? મલોખાનો માળો હતો અમથો ! ... દીકરી પરણાવી ને તરત જ રાડે મનાથી અવલકુવારી રહે તો શું બોલું ?

અંબા : એ શું બોલી, ગાંડી ? માવતર ક્યાં લગી સાપના ભારા ગળે વોટાળાને ફરે ?

લીલી : સૌથી સારું તો એ છે કે સુવાવડમાં જ દીકરીને ગળે દૂપો !

૧ બાયકો. ૨ હરતમેળાપ. ૩ રોરધી ભગાય એવું માટીનું વાસણ. ૪ નિઠ્ઠી પર્વત કુવારી.

અંબા : (સાંભળ્યું ન જતાં) હાય ! બૈરની અવતાર ! ! ... (રોષ પડે છે. સાડવાના છેડાંથી આંખો લૂછતાં) આપને ઘેર બધા ગણાવ્યો ! સાસરામાં શંખી પૂરે સંવાનું, ને દીકરીને મન દશમન જેવાં ! ! !

લીલી : ને છમાં ધન્યાષ્ટ જેવાં સાસુ મલ્યાં તો તો બારે જ વાગ્યા સમન્ને ! મેની રાંડી ખૂણેથી નીકળી ત્યારથી, બાર મહિનાથી, ડાકણની પેડમ ઈને વળગી છે તે જીવં મેશે ત્યારે છોડશે.

અંબા : બાપ, ન્યમંત્યમ અવતાર કાઢવાનો જ છે ને ?

લીલી : બહો તમારો અવતાર ! પેલી સામનાથ શુકલની મંગળા કંટાળીને દૂવોહવાડો કરવા ગઈ. બિચારી બાળરાંડ ! અવતાર તે કાંઈ છંમ ને છંમ ઓછો જાય છે ? કાયા રાંડી, પણ મન કાંઈ ઓછું રાંડે છે, બા ! ... પેલી જેલી તપોદણ મશલમાંન સંગાયે હોંડી ગઈ !

અંબા : (આંસુથી ગૂંગળાતી) એક જનમમાં બે ભવ ... ! !

લીલી : પણ, કાંઈ દીકરો ઈના મનથી ઓછી રાંડે છે ? આદમી તો મસાણામાંથી જ કંકુ કપાળે ચોડતો આવે છે. બૈરામાણસનો જ બધો વાંધો છે ! ફહો હવે, જેલી તપોદણ ભાગી ગઈ તે અહીં રહી હોત તો ત્રણ દિવસમાં લાકડાં બેળી યાત. ગામમાં ધર નંતું, બાર નંતું. કરવાનું કેકાણું નહિ, ને વધારામાં ચડતું લોહી ! દેહ ? જગે ત્યારે શું કરે ?

અંબા : (કાંપતી) મૂઠ જીવ કચડીને મરી કેમ નાં ગઈ ? જીવા તપોદણનું ધર બોલ્યું ! રાંડ નકરી ! !

લીલી : (ચમકીને) આ તો તમારાં વેવાણુ ફહે છે એ જ તમે ચ કહ્યું. (ટોળથી) પોતે ક્યાં પધારી છે ?

અંબા : રોડારાં-હાડ્યાનાં દૂવે ગયાં છે. મને ફહે કે ભમી ભમી ચારની પુરેડીઝ બાંધી આવું. હું કળાશવાંસણ માંજીને એડી ત્યાં તું આવી. મેની જરા જીવો ગઈતી, એટલે...

લીલી : માશીયા, દીકરીને હવે કસાઈવાડેયો-છોડાવો. અહીં ઈતો કાઈ ભાવ પૂજવાનું નથી. મરી જશે તો કહેશે કે કાશ ગઈ ! એવી તમારી ધન્યાષ્ટ છે.

અંબા : (બોલી રાકતી નથી. આંખે) ઈતું કમ

લીલી : મહિના પહેલાં ધન્યાષ્ટએ પાણી ભરીને આવતાં વાટમાં મને કહ્યું કે મેનીને પેટમાં જંતરહંપ નીકળ્યું છે, ત્યારની મને તો આતરી છે કે હવે જીવવા દે તો ભાવમ ! એક બે વાર હું મલવા આવીંની, પણ કાંઈ સેવાચાકરી કરવા જઈ તો ધન્યાષ્ટ ફહે કે, 'અમારા હાથ કાંઈ ભાગી ગયા છે તે અહીં જીનનાં વાલેશરી ચક્રને આવ્યાં છો ? ઘેર સાસુનાં જ મસોતાં ધુવોને !

અંબા : (દમસ્કો થઈ ગયા જેવી) છુન, દીકરી તો પારકું ધન. આપણી નજરો સામું ઈને નાખી દે, પણ આપણાથી જીકરો યાય ? કાશા ભગવાન !

લીલી : માશીયા, હમણાં મેં જોયું ને ? પેટ-તણાઈને તડાવડ થઈ ગયું છે. ને હમીરપરે દવાખાને નહિ લઈ જાઓ તો ભગવાન પણ દિશાસે દેતાં અચકારો.

અંબા : (અસહ વેદનાથી) પરજી ! રામજી મોરા ! !

(૧) દેહની વાસનાઓ (૨) દોર આદર્શો તે વખતથી (૩) નાનો પૂજો (૪) પેટનું દરદ, તેમાં પેટમાં ગોળો થકી આવે છે,

લીલી : કાંકે તો દવા કરો ! રામજી તો છે જ તો છેવટ !

અંબા : (જાનુ પર લીંત તરફ નાક નસીકતાં, આંખો લૂછતાં) રામ ! તોધારાનો આધાર !

લીલી : તે, મામાને સંગાથે બોલાઈ લાવવા હતા ને ! હમીરપરાનો ડાગટર ઈઆનો બ્રાજખીતો છે !

અંબા : (ઝબકીને) હોવે જીન ! કાલ સાંજરે હું નીકળી ત્યારે મામાને ખબર મોકલી'તી કે : મેનીને વરહૂપ મટયું નથી તે હું મલવા જઈ છું. તમને યે નવરાશ મહે તો જિલા જિલા આટો આવી જશે. વેવલુવેવાઈને પણ ઠીક લાગશે.

લીલી : મારા મનમાં ક્યારનુંય થયા કરતુંતું કે આ ડાગડો જિયો યજ્ઞ યજ્ઞને બોલે છે તે ધનખાઈને આંગણે આજ કોણ પાવન થવાનું છે ! (નીચે શેરી તરફ જોઈ) જ્યો, પેલું ઢાક આવે !

[આખી બાંધનું લીંટીઓવાળું પહેરણ અને ટૂંક પોતિયું પહેરી અને માથે લાલ ફાળિયું બાંધીને, પાંત્રીસેક વરસના દોલતરામ પ્રવેશે છે. કપાળમાં ત્રિપુડાકારનું કરેલું તિલક, ને ખસે લટકતો દોરી લોટો-એ આવનાર બ્રાહ્મણ છે એમ કહી દે છે. લોટો ચોપાડમાં ખાટલો ઢાળે છે, તે પર તે ઘસે છે અને ફાળિયું નીચે મૂકી, તેના રંગથી લાલ થયેલા કપાળના ઉપલા ભાગનો પંરસેલા થોતિયાના છેડાથી લૂછે છે.]

અંબા : આવી ગયા લાઈ ?

લીલી : આવો મામા ! ..સો વરસનો આવરદા છે ! હમણાં જ સંભાર્યા !

અંબા : ઘેર કુશળખેમં છે ને ?

લીલી : મંગી, પોપટ, બધાં ખુશીમાં છે ને ?

દોલતરામ : હોવે, જીન, તને ધણું સંભારે છે !...તું રાજખુશીમાં તો છે ને ?

અંબા : (મનમાં પોતાની આવડત પર આશ્ચર્ય થતી) અલી લીલી, દોડ જો ! ગોમતી કપને ત્યાં કહી આવ ને કે મામો આવ્યો છે તે અમારા ખેના બેગાંઈનાંય ખે ઢેજરાં ટીપતી જીટે ! x જ તો જીન !

લીલી : આ દોડી ! પણ તમે મેનીને દવાખાને લઈ જવાની વાત મામાને કાને નાંખો. એ શું કહે છે એ તો જીવો !

અંબા : લાઈ, આ આપણી લીલી તો બહુ ડાહો ચર્મ ગઈ છે. (લીલીને) એ તો બહુ ય હું કરું છું, તું દોડ જો ! કપ રસોડામાંથી આટોપીને નીકળે ત્યારે જવાની છે !

લીલી : મામા, પણ મેં કહ્યું એ...

[ભય છે.]

દોલતરામ : આ લીલી તો અંબીજીન મહાબોલકા યજ્ઞ ગઈ છે !...તે જીન, મેનડી બહુ માંદો પડી ગઈ છે ?

અંબા : કાંઈ કેવાની ક્રાંત નથી !

દોલતરામ : દેખીએ તો ખરા ! (જિહવા કરતો) ક્યાં છે ?

અંબા : (મૂંઝાતી.) છે તો અંદર, કોઢમાં. પણ...

[રડી પડે છે.]

દાસત૦ : (બોલો બોલો) વરહપ મટતાં તે શી વાર ? હાંમાં રહે છે શું કામ ? મેં પંદર દાંડા પર પાંદડાં મોકલ્યાંતાં. વેવાણુને પોકાર્યાંતાં કે નહિ ? કાંઈ કેહતાંતાં !

અંબા૦ : પણ... (તૂટતે આવતો) વરહપ હોય તો ને ?

દાસત૦ : (નીચે બેસી જઈ, ચૂપછાપી) ત્યારે ? [અબાબાઈ કાંઈ બોલતી નથી. મોઢું નીચું રાખી ફરકાં બરે છે] હંઅં ! (પાસે ખસી) તારા સમાચાર આવ્યા ત્યારનું મને થતુંતું કે ગમે તેવું વરહપ હોય પણ મારા હાથનાં પાંદડાંથી ત્રણ દાંડામાં ફાટી જાય. મેં તો માનેલું કે મટી ગયું હશે, ને છતે બંદલે આ તો તું બોલો નીકળ્યાના સમાચાર મળ્યા. એટલે મેં તો મનમાં ગાંઠ વાળીતી જ કે નક્કી દાળમાં કાંક કાળું છે !

અંબા૦ : (હાથવડે પેટ ફટતી) મારું પેટ લગ્નગ્યું !

દાસત૦ : બંધું તારું પેટ ! તારું, મારું, ને પડ્યાનું તણે કટખ તસાતાળ બોલ્યાં !

અંબા૦ : (કાંપતી) બધ ! બધ ! હું શું કરું ?

દાસત૦ : (ભાન બૂલીને) પાણી જણવોતો, ને છનાથી કપાળ ફટીને મરી જવુંતું ! આ દાંડા તો નાં આવત !

અંબા૦ : આ રે ! હાય ! મારું મોત ગણાયું !

દાસત૦ : તે ગાંડી મને પાછો શું કરવા બોલાવ્યો ? એકલી એકલી આવીને મા-દાકરીએ વખ પી લેવું હતું !

અંબા૦ : મને તો અહીં આવ્યા પછી ખબર પડી !

દાસત૦ : એ તો ઠીક ! પણ આખા ગામમાં ઢોલ તો પિટાવ્યો નથી ને ?

અંબા૦ : એકલી ધની વેવાણુ જ જણે છે !

દાસત૦ : (લગભગ સ્વગત) તો તો બાજી હાથમાં છે... (અંબાને) મેનડી કાંઈ બોલે છે ખરી ?

અંબા૦ : (સ્વસ્થ થતી) મોંઢામાં જીભ જ જળી હોય તો ને ?

દાસત૦ : બે અંબી, સાંભળ ! (એના શરીરમાં કંપારી પસાર થઈ જાય છે. ફરી ટટાર થઈને દબતાયી) બે સાંભળ ! આપણાં ધરાંની લાજ રાખતી તારા હાથમાં છે.

અંબા૦ : (ચોંટાને) મારા હાથમાં !

દાસત૦ : બે ! કૂણું કાળજું રાખ્યે નહિ ચાલે ! હું હાલ ને હાલ સીધો દમીરપરે જઈ છું. કાંઈ પૂછે તો કહેજે કે દવા કરાવાની ગોઠવણુ કાળે ગ્યે છું. એટલામાં (અચકાતાં) વેવાણુ ને તું બે એ કાળગુખીનું કાટલું કરી નાખજો !

અંબા૦ : (રોતી રોતી) ધની પણ મુઠ્ઠ કાલરાતે મને કૂંઢે કે શીરાના કાળિયામાં કાચ ખવડાવી દો એટલે બચી ગ્યાં ! (આંસુથી એના અવાજમાં યડકારો રહે છે) પણ...

દાસત૦ (આખરી નિશ્વસ મુજુવતો) પણું ને બણુ !.....મારી ને તારી સાતે પેદીઓ બોળવી છે કે શું ? આં હું તો હોડયો !...રોતે આવીશ ને બધું પૂરું નહિ કર્યું હોય તો એ મેનડીને ને તને બેયને ખાઈ જઈશ ! આ દોલો બગડ્યો એટલે પછી કાંઈ નહિ હો !

[આવતો થાય છે.]

અંબા૦ : બધ ! મને મારીને જવું હોય તો જા !

[દોલતરામ પાછા આવે છે નીચે નમી હાથનો પંજે અંબાબાઈના નાકની નજીક લાવી વહેરવાનો અભિનય કરે-છે.]

દોલતઃ : (ધીરથી ક્રોધપૂર્વક) આખી નાતમાં નાક વઢાઈ જશે, ને બાપદાદાની આબુરુની કાંકરીકાંકરી થઈ જશે. મને તો યાચ છે કે કાલ રાતની આવેલી અત્યાર લગણુ શું મોઢું લઇને બેસી રહી છે ?

અંબાઃ : તો, ભણ ! તું મને એકલીને ફેડે છે, તે રહી જ ને તું જ.

દોલતઃ : (પાછા હઠી, ડાળા ફાડીને) મેં ઇને જનમ આણ્યો છે કે તે !

[ચાલવા મંડે છે.]

અંબાઃ : જણુનારીને હાથે જ બિચારી.....

દોલતઃ : (જતો જતો દાંત કચકચાવતો) તારે ત્યાં જ નવાઈ છે તો ! જાનીમાની ડાહી થઇને...એ...હે ! (હથેળી વડે હવામાં ઝાટકો કરે છે) ... નહિ તો પછી રાતે ' બિચારી ' ઓની વલે છે !

[આંગણું ઊતરી, શેરીને છેડે દોલતરામ અદરશ યાચ છે. અંબાબાઈ લોંબ પર માથું પછાડે છે. ' હાય ! હાય ! ' કરતી પેટ કૂટે છે. અંદરથી ' બા ! ' એવો મંદ અવાજ આવે છે. મણુ તેને ગણકારતી નથી.]

ત્યાં, માથે ધાસનો ભારો લઇને ધની વેવાણુ આવતાં નજરે પડે છે. જૂનો સાડયો, ને જમીનથી વેત ઊંચે ધાધરો, તોબરો ચડાવેલું મોઢું ! એમને આવતાં જોઈ અંબાબાઈ સ્વરથ થઈ જાય છે. આંગણાને ખૂણે ચારનો ભારો પટ્ટી, અંદરથી દાતરડું કાઢી ચોપાડમાં માદીનાં ઢગલા પર મૂકે છે. ' વંદાબિયાલી શહ જો તાં અંબાબાઈ બેસાં છે, ત્યાં તો—]

ધનબાઈ : કેમ અંબી વેવાણુ, દોલતરામ આવ્યા શું ને ગયા શું ? તે, અમારા ગામમાં ઇયાંતી મેમાનગરી કાઢનાથી નાં ચાત ? જાણું એ શું, એ તે કાંઈ સગાની રીત કહેવાય ? (નીચે બેસીને જોઈકણી લે છે.)

અંબાઃ : (ડરતી, કંઈ ન સૂઝતાં) તમને ક્યાં મલ્યા ?

ધનઃ : ચોરા આગળ જ. કાંઈ દેખે તો ચે શું કેહશે ? દન માથે આવ્યો છે ને અનન્યા, માણસની પેઠમ હોડ્યા ગયા !

અંબાઃ : (કે ન સૂઝતાં) એ-તો, ધનબાઈ, હમીરપરાનો ડાગટર મારા લઇને ઓળખીતો છે ને ? ઈતી પાસે મેનીને દવા કરા'વા ત્યાં લઇ જવી કે નહિ એ પૂછવા ગયા છે !

ધનઃ : કહું છું ને ? કે એક જ દવા રહી છે !

અંબાઃ : (ઉતાવળી) શું ?

ધનઃ : કેમ ? ભૂલી ગયાં ? રાતે તૈયાર-કરી'તી એસ્તો વળી !

અંબાઃ (કાંપી જાય છે) રામ ! રામ ! !

ધનઃ : કહું છું, ફક્ત એક જ દવા છે. એ નાં કરો તો તમારું ને મારું એકીસાથે નાક વઢાવાનું છે ! હજી તમારી પ્યાનમાં આવતું નથી !

અંબાઃ : ધનબાઈ ! એવું શું બોલતાં હશે ?

ધનઃ : એ તો તમારે તો ! તમારે કાંઈ ગમાવાનું નથી. નાશું નહાય શું ને નીચોવે

શું! અને એ...આ અમારો તો વેલો દસ-પંદર પેઢીથી પેલા ^૧લંચરનો છે તે તમારો દીકરીને લીધે હવે મૂળમાંથી જવા બેઠો : મુઠ્ઠ રાંડ કેવાંય પગલાંની આવી, તે મારા હર-ગોવનને ખાંધને નાં ધરાણી, તે પાછી અમને ય!

અંબા : (વચ્ચે, રોતે અવાજ) બિચારીનો છંદો શો ગનો ?

ધન : આ પાછાં કપાતરનું ઉપરાડું^૨ લખને આન્યાં છે તે ? તમારે કમખતને શું ? ક્યાંથી ય રડો આવીઓ છે તે મારા ધરની હોડણગાલ્લી^૩ કરશે ત્યારે જંપવાની !!

અંબા : (ડઘાધ જાંધને) રામ ! રામ !!

ધન : હવે મોઝાં ભગતડો છો તે જાણ્યું ! દીકરીને ભગતાંણું શીખવવું હતું ને !

અંબા : પહેલેથી મારે ઘેર મોકલી દેવી'તી ! એય જણીઓ વખ ધોળાને સુધ જાત !

ધન : તે હજીય શું વહી ગયું છે ? પેલા શરોમાંનનો દીકરો આયા એવા કેમ હોડયા ગ્યા ? મારા આંગણમાં દાઝતા'તા કે શું ?

અંબા : એક હું અંગારામાં દાઝતો નથી. ભણ આયો તે મારો ન્યાંક કાઢી ગ્યો, ને તમે તો આડો આંક વાલ્યો છે બાપ !

ધન : આ જુવોને દાઝવાવાળાં ! બે બે મહિનાથી અહીં લોહીરોક્ષણાં છે છની-તો વાત કરતાં નથી. બે વરસથી ગજે સાપના ભારા વેદાળાને ફરી ! સાયવતાં સાયવતાં અરધી થઈ જઈ, પછી છેવટ તો કરમમાં કંચ ને વખ આપાં !! આ ... તમને કહ્યું કે રોતવાળું અત્તરધડી પતારી ઘો, નકર

[એરલામાં એક બાઈ માથે ચારનો ભારો લઈ આંગણા આગળ પસાર થાય છે. એક તીરજી નલર ધની પર નાખતી, અંબાબાંધને-]

પાડોરાણુ : કેમ અમલી વેવાણુ ! મેનીને કેવું છે ?

અંબા : (દુઃખથી) કાંઈ કે'વાની વાત નથી, બાપ !

પાડોરાણુ : કાંક દવા કરાવો, નકર

[પાડોરાણુ અદશ્ય થાય છે.]

ધન : મારી શોકય ! પાછાં વાલેશરી નાં જોયાં હોય તો !! રાંડ છુચ્ચી !!

અંબા : બહુ તમારી બોલવાની ટેવ તો બાપ ... (લૂચું-ફીકું કૃત્રિમ રીતે હસવા જાય છે, પછી તરત મોઢું રોવા જેવું થઈ જાય છે.)

ધન : છંને તમે શેનાં જોળખો ?! ગયા ^૪સંઘટવરસમાં હું જનાએ ગઈ'તી, ત્યારે મારી શોકય મારા બોળા લેમણને ભરમાવી ગ્યાં'તાં ! રાંડ કભારન ! શંખણી, મારી શોકય !!

અંબા : (બાધા જેવી) હેઁ !!

ધન : એ ... મને તો લાગે છે કે આ તમારી પુતરીને ય ભમાવનારી એ જ વંતરી છે ! ના કહી કહીને મારી જીલના કૂચા વળી જતા, પછી ના 'મારી ગંગામારી !' 'મારી ગંગામારી !' કરતાં દગવાખાંડવા દોડતાં જાય ત્યાં, તે છેવટ એ ગંગદીએ બધામાં પતંગલો મૂક્યો ! (અંબાગાંધ મોં વિકાસીને તાડી રહે છે.) ... મેનડી કાંઈવું નામ લે છે ?

અંબા : એક અશકર^૫ પછી બોલતી નથી ! મોઢું જ રીવાજ ગયું છે. ધણું ધણું તો 'બા !' એટલું બોલે છે.

ધન : ત્યારે હવે તમે શો વિચાર કર્યો ?

અંબા : મારું કપાળ વિચાર કરું ? એ લાંબા દા'ડા કાઢવાની નથી, હું જાણું છું તો ! બે દનની મેદમાન છે ! બોલાતું નથી, ચલાતું નથી, ને ડાળા તો ફાટી ગ્યા છે !

૧ નંજર. ૨ ઉપરાડું. ૩ આલણગાડી. હોડણગાડી કરવી એટલે આગળ જોળવી. ૪ સિદ્ધરથ વર્ષમાં. ૫ વણખો, અંજી. ૬ અશકર.

ધન૦ : એ ફળેતીના ફાળકા બોલાયા વના માંચો મેલવાની નથી. (ધીરથી) હું હજી કહું છું કે પેલો રાતવાળો શીરો ખવડાવી દો, એટલે નાહો નાખ્યાં !

અંબા૦ : બાઈ, મરતાને શું કરવા મેર કહો છો! મારાથી તો છતું મોઢું ય દેખી શકાતું નથી. તમને તમારે ક્ષેત્રે તે કરો !

ધન૦ : (બિજીને) મારે કાચ ખવડાવે છે બંધારાત !... મારી દીકરી હોત તો સો સો દુકડા કરત; આ તો તમે વેશ માંડ્યો છે ! પેલી જમનીએ ધની સંતોઠડીનું શું કર્યું ધની વાપરાનેય ખબર છે કે ?

અંબા૦ : (નીચું ધાલીને નિસાસો મૂકે છે. બાધાની માફક આમપાસ જુએ છે. ફંધાચેલા રુદનના અવાજે, પોતાના હાથ સામું ભેષ-) આ હાથે મોટી કરી, ને અત્યારે આ જ હાથે ! ...

ધન૦ : (વચ્ચેથી, રાક્ષસી રીતે ચાળા પાડતાં) 'મોટી કરો !' 'મોટી કરો !' હું તો કહું છું સમૂળગી જણી યે ન હોત તો મારે ઘેર લોહોનાં આધણ નાં મૂકાત ! ... જાવ, દીકરીને ગળે બાંધીને ગામમાં નગારું પિટાવતાં ફરો ! ... (ટાચકા ફેડતી) આ થઈ છે મા ! આટલું કહ્યું પછું બાવી રૂપાણી (૧) દીકરીને પંપાળે છે તે, કાણુ જાણે પોતેય કેવી પરાકરમી...! [અંબાબાઈથી આ સાંભળ્યું જઈ નયો. 'ખબરદાર છે એક રાખદ પણ બોલ્યાં તો !' કરતી બોલેને તે અંદર જાય છે.

એટલામાં, નંદરામ પંડ્યાના ખેડૂત (નોકર, સાથી) આવે છે. અરધું પાતિયું, ને માથે ફાટલા વૂગડાના વેલા પીટાળેલા છે.]

ખેડૂ : હ્યો, ધનીલાભી ! આ મુરાડાં. વાટીને બોરફૂટા કરીને પેટ પર બાંધશો તો ગમે તેવું વરફૂપ હશે તો ય મટી જશે !

ધન૦ : નાખો ત્યાં ખૂણામાં ! (બતાવે છે.)

ખેડૂ : પણ હંભાળજે જરી ! ઝેરી સે હો ! પાણી નાં પી જાય કાઈ !

ધન૦ : (સ્વગત) હવે તે શું કરવાં છે. (ખેડૂને) લઈ જાવ, બાઈ, પાછાં. એ ...-કાંક બાંધુંસવળું થઈ જાય. (અંદર અંબાબાઈને સંભળાવવા) કાલ રાતની દવા પડી છે એ તો હજી આલી નથી !

ખેડૂ૦ : વારુ ! હું બાટને ત્યાં ગેંદાલજી પાહે ચલમ બરતો બેઠો છું, એટલામાં દેખરાં કરી રાખજો !

ધન૦ : ને ... એ ?

ખેડૂ૦ : (અટકીને) નંદરામ ! એ તો ફૂવા પર રખવાળે બેઠા સં. આખ્યાના નથી ! ફૂલે કે, દૂધનો રોટસો લેતો આવેજે !

(ખેડૂ જતો રહે છે.)

ધન૦ : કાણુ જાણે ફૂલે ને ફૂલે પડ્યા રહે છે ! ઘર જાણે કરડવા નાં આવતું હોય !

[ત્યાં અંબાબાઈ અંદરથી કોઢનું કમાડ વાસી, સાંકળ લગાવી બહાર આવતી જણાય છે. બાળેલાં આંસુ અને બીડેલાં કાંપતાં જડખાંથી બિહામણી લાગે છે. પરસાળના બારણાના ઉબરમાં ફસડાઈ પડે છે, ને એનાથી રડી જવાય છે.]

ધન૦ : (કૈંક સંતોષથી, કૈંક પક્ષાઈથી) કાછનું નામ લીધું ?

અંબા૦ : (ડુસકાં વચ્ચે) પીટ્યો ...

ધન૦ : (ઉતાવળી) કાણુ ? કાણુ ?

અંબા૦ : રાખશસ ! ... નંદરામ વેનાઈ !

(ધૂસકે ધૂસકે રુવે છે.)

ધન૦ : (પથ્થર જેવી થઈ જાય છે) મારી શોક્ય ! રાંડ લુચ્ચી !!!

[પડે પડે છે]

આ પણાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ઈશ્વર અમુક અમુક અંતરે સૃષ્ટિનો પ્રલય કરે છે. આ વાત ઈશ્વરની સૃષ્ટિ વિશે સાચી હોય કે નહિ પણ માણસ યોતાની સૃષ્ટિનો પ્રલય કરે છે એ વાત તો જરૂર સાચી છે—હું તો એમ પ્રલય કરું જ છું. ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં નાના મોટા પ્રલયો છે તેમ મારી સૃષ્ટિમાં પણ છે. એકે બહુ જ નાનો અને સાધારણ દાખલો આપું. અમુક વખત મુધી હું ટપાલના કાગળો, ચિઠ્ઠીઓ, આમંત્રણો, યાદીઓ, રિપોર્ટો, ટૂંકી નોંધો વગેરે બધું મારા ખિસ્સામાં ભેગું થવા દઉં છું. પહેલાં અમદદકાર પહેલાંના દિવસોમાં કાટનાં જે કાંઈ ચાર પાંચ ખિસ્સાં હોય તેમાં બધું સાચવતો. હવે કાટ ગયો, ભકીટ ગયું, તેને બદલે પહેરણુ આવ્યું, જેનું ખિસ્સું લગભગ નકામું, વાંધા વગતાં અંદરની ચીજો જરૂર બહાર પડી જાય એવું, મહાદેવમાજીએ અપરિચિત્તીને માટે એ ખિસ્સું બનાવેલું હતો—તો મેં નાનાં ખિસ્સાં નીકળી ગયાં તે બધાંની સરવાળો કરીએ ને યાવ તેથીએ મોટું ખિસ્સું એટલે કે થેલી હાથમાં રાખી. થેલીમાં તો અરધા લખેલા નકામા લેખો પણ પડ્યા રહી શકે. અંદર ખડિયો પેનસિલ પુસ્તક શાક પોપૈયું ચંપક વગેરે અનેક ચીજો—જેનો વિભાગ કરતાં કાઠ પણ બે ચીજો એક જ વિભાગમાં ન આવે તેવી—જેને હાથમાં લઈ જતાં સરમાઈએ એવી તેમાં પડી રહી શકે. તેમાં ચંપક વિશે મારે થોડું વધારે કહેવું છે. ચંપકને તો જરૂર થેલીમાં મૂકવાના પ્રસંગો ઘણા આવે. તેના જેવી અવિશ્વસનીય—ખિનભરોસાલાયક જોડાની જાત લાગે જ કાઠ પણ દરો. જરા સરખી દોરી વૂટે ને તદ્દન નકાર્યું થઈ જાય. ચંચલ અને ચંપક એ જાને શબ્દો ભેગા કરીને ચંપક શબ્દ ઘડ્યો દરો અને આ ચંચલતા કે ચંપકતાને લીધે જ ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓએ તેને પહેલાં અપનાવ્યાં દરો. હું નહિ, શેઠાપિયર કહે છે કે ચંપકતા એ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ ચંપક આવ્યા પછી જોડા પહેરતી થઈ. તે સ્ત્રીઓ તો ભલે પહેરે, પણ પ્રુપો શા માટે ચંપક પહેરતા દરો તે મારાથી સમજાતું નથી. તેનાથી શિવાગામાં પગમાં વાયો ફાટે છે, સાગરમતીનાં વાંધાં કાતરાં જેવી. તેનાથી ધૂળનો આચીર્વાદ વરસે છે અને તે માત્ર ચંપક પહેરનાર ઉપર જ નહિ પણ તેના સહગામીઓ ઉપર પણ. શાકુન્તલમાં દોડતા રથના પોશાનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ કહે છે :

આત્મોદ્ધતૈરપિ રજોભિરલંબનીયાઃ ।

પોતે ઉડાડી રજા પહેંચી શકે નં એને
તો આ ચંપલવાળા તો

પોતે ઉડાડી રજાનો અભિષેક સેવે

એમ કહી શંકાય. એક બગડતાં બીજું નકામું ચંપ જવું એ સિવાય તેનામાં જોડાતો એક
પણુ ગુણ નથી. તે પગરખું નથી કારણ કે પગની રક્ષા કરતું નથી, માત્ર તળિયાની
અંતે તે પણ અધૂરી રક્ષા કરતું હોય તો ભલે! આ નવા જમાનામાં ગુજરાતે જોડાના
અનેક અખતરાંક પ્રયોગો કર્યા છે એમ કહીએ તો ચાલે,—અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને
ચંપલના. કેટલાક કવિઓ જેમ જૂની કલ્પનાને લખીને તેને જુદી જુદી જગ્યાએથી ખડિત
કરી નવી કલ્પનાઓ કાબરસિક આલમ પાસે રજુ કરે છે તેમ આ બધા ચંપલના પ્રયોગોમાં
પણુ જૂના જોડાને ખડિત કરેલો છે. પ્રયોગોની આ રીત સાચી હોય તો મારે એક જ
નવો પ્રયોગ સૂચવવાનો છે. ચાલું સ્તિપર કે એવા કોઈ પણ જોડાને તળિયા ઉપરનો ભાગ
આખો રાખો, નીચેનું તળિયું કાઢી નાંખો, અને પગ નીચે લાંકને બીડીને પસાર થતા એક
પટ્ટાથી તેને પગ સાથે બાંધી દે. તેથી જોડો ખિન્નકુલ ધસાશે નહિ. અત્યારની ગંટીબીમાં
એ ઓછો ગુણ નથી. ઓટાવાના કરારો છતાં આ માલમાં પરદેશી હરીફાઈ નહિ થાય,
માલ પરદેશી રહેશે. જોડામાં પાણી કે ધૂળ લસશે નહિ. કચરામાંથી પગ કાઢતાં ચંપલ
છોડીને પગ ધણીવાર એકલો ઉપર ચાલ્યો આવે છે તેમ થશે નહિ. અને લાંક સુંદર બનશે.
અંગતી સુંદરતા વિશે સંસ્કૃત કવિઓએ ઘણી ઝીણવટ કરી છે એવો તેમના પર આરોપ
છે. આ યુગમાં પશ્ચિમમાં તો સૌંદર્યની હરીફાઈઓ થાય છે. તેમાં નખ અને પગનો નજો-
દીંચણ અને કાંડો વચ્ચેનો ભાગ-પણુ હવે સુંદર ગણવા માંડ્યા છે. સીનેમાની નટીઓ
પગના નજા પણ કેવા સુંદર છે તે બતાવે છે. તો પગના લાંક પણ કેમ સુંદર ન હોઈ શકે ?
જરા વિચાર તો કરો. ગુજરાતે જોડી રાખ્યપ્રકરણની ઘોથી ઘણા અગત્યના વિષયો
છોડી દીધા છે. સદ્ભાવે, ઓર્ડિનન્સ આવતાં એ જોડા વિષયો બંધ થયા છે સારે તો આ
સૌંદર્યના અને કલાના વિચારો કરો. હવે મૂળ બાબત પર આવું છું :

એટલે આ થેલીનું પરિણામ એ આબુ કે થેલી ચયા પછી નક્કાગી ચીજોનો સંપર્ક
હું વધારે વખત રાખવા માંડ્યો. પણુ તે ગમે તેમ હોય. એક વાત સાચી કે ખિસ્સાં નાનાં
હોય કે મોટાં હોય પણુ અમુક વખતે તેમાં પ્રલય આણવાની જરૂર રહે છે. કોટ બદલા-
વતી વખતે તમે નાનો સરખો પ્રલય ન લાવો, ખરી રીતે કોટો પહેરણુ કરતાં ઘણું લાંબે
અંતરે બદલાવાતા, એક કોટ ઓછામાં ઓછો એક ઋતુ તો ચાલે જ, ઘણાઓ તો વરસોનાં
વરસો એક જ કોટ ચલાવે છે, એટલે કોટ બદલાવતી વખતે પણુ તમે જો પ્રલય ન
લાવો, એ બધા કાગળો એમના એમ બીજા કોટના ખિસ્સામાં નાંખો, તો છેવટે ખિસ્સું
ફાટવા જેટલા કાગળો ભેગા થાય ત્યારે જરૂર એક વાર ખિસ્સાપ્રલયની જરૂર પડે.

પણુ જેમ ખિસ્સામાં પ્રલય આવે છે તેમ ટેન્ડર ઉપર, ટેન્ડરનાં ખાનામાં, અભેરાઈઓ
ઉપર, એમ સર્વત્ર નાના મોટા પ્રલયો, ઓછે વતે અંતરે આવે છે. મારા ટેન્ડર પર ધીમે
ધીમે ચોપડીઓ કાગળો ભેગા થતા જાય છે. કાગળ ભેગા થતા જાય છે તેથી તે વાળીને
સાફ કરાવું નથી, અને સાફ કરાવું નથી તેથી તેના પર કાગળો વગેરે વધતું જ જાય છે.

આમ થતાં થતાં લખવા જેટલી પણ એક સપાટીવાળી જગા ન રહે એવા સમય આવે છે. પણ તેથી પણ હું હારી જતો નથી. એક મોટા પૂંઠાવાળી ચોપડી લઈ તેના પર કાગળો મૂકી લખવા માંડું છું. છેવટે જ્યારે વધારે ચોપડીઓ મૂકતાં થોડકા નીચે પડવા મળે ત્યારે હું તેનો પ્રલય લાવું છું. મને લાગે છે ઈશ્વર પણ જ્યારે મારી પેટે મુંઝાતો હશે ત્યારે પ્રલય લાવતો હશે. જ્યારે નવું કંઈ જ કરવાની જગા નહિ રહેતી હોય ત્યારે તે પ્રલય લાવતો હશે. જુઓને હમણાં હિન્દુઓએ તેને કેવો મૂંઝવ્યો છે. જૂની વસ્તુઓ આડે હિંદુઓ તેને કશું જ નવું કરવા દે તેવા નથી !

મને ધણીઓએ મારી ચોપડીઓ વગેરે સરખું ગોઠવી દેવા કહ્યું છે. તે વખતે મને ધણું જ માધું લાગ્યું છે. તે વખતે મને જે માધું લાગે છે તેના ખ્યાલ હું એક જ લખ-લાયી આપી શકું. કવિશ્રી ન્હાનાલાલને કોઈ કહે કે આપનું અપદ્માગદ્ય છે તેને લાંબો હું શ્લોકમદ્ધ કરી આપું. તો તેઓ શું કહે કહી શકે છે ? એવું જ મને કંઈક થાય છે. મારી જ્યાં ત્યાં પડેલી ચોપડીઓ મને પોતાને કાવ્ય જેવી લાગે છે. લાલચેરીમાં અને છોકસેલરોને ત્યાં પુસ્તકો સરખા ગોઠવેલાં પૂંઠાં ચડાવેલાં બરાબર હોઈ શકે. પણ મારે ત્યાં ? મારે ત્યાં પણ ચોપડીઓ એમ ગોઠવેલી પડી રહે તો હું વાંચું છું તેના પુરાવો શો ? મને તો પૂંઠાથી રક્ષણ કરેલી ચોપડી પણ નથી ગમતી. મને તો મિલ્ટને વર્ણન કર્યું છે તેવી Naked majesty,

‘લવ્ય દિગ્વસનતા.’

પુસ્તકોની ગમે !

બધું એટલું બધું આહું અવળું પડેલું હોય-વિશ્વ જેવું-જ્યાંથી કશું ખોવાય નહિ, અને જેમાં કશું જડે પણ નહિ !

અને છેવટે જ્યારે તમે પ્રલયનું કામ કરવા બેસો ત્યારે તમારા આનંદનો પાર ન રહે. આખો ભૂતકાળ જાણે તમારી પાસે ફરી તાજો થયા લાગે ! આવે પ્રસંગે ભૂતકાળના બનાવો, દરિયો ઉઘાળે અડે ને મોઝાં આધાં પાછાં ઉછળે તેમ, ફૂદાફૂદ કરી મૂકે ! અને એ પણ સમયને ક્રમે તમારી પાસે ન આવે. સારી નવલકથામાં જેમ બનાવો આધા પાછા આધા પાછા આવે છે, તેમ બધા બનાવો આવવાના. મારે મન તો ભૂતકાળનું નવરાં બેઠાં અવસોકન કરવું એ કાવ્યરસ અનુભવવા બરાબર જ છે. વર્તમાનમાં જે નકામામાં નકામી ચીજ લાગી હોય તેવી ચીજ પણ પ્રલયને કાંઠે બેસી વાંચતાં વખત નીકળી જાય તેની ખબર નથી પડતી. અને ભૂતકાળના રંગથી નકામી વસ્તુઓની જેમ કિંમત વધી જાય છે. એક જૂનો ગદ્યાડિગો સિક્કો પણ હમરોની કિંમતનો બને છે, તેમ એક તદ્દન નકામી ચિઠ્ઠી કોઈ વાર આપણને ગાઢ રસમાં લીન કરી દે છે. ધણી વાર તદ્દન નકામી અને અત્યંત રસવાળી ચીજો વિચિત્ર રીતે ભેગી થઈ ગયેલી જણાય છે. નકામામાં નકામા પુસ્તકમાંથી કોઈ પત્ર કે ચિઠ્ઠી તમને અત્યંત મદદરતની જડી જાય. તમને સમજાય કે માત્ર વિધાતા જ અનુચિત વસ્તુઓને ભેગી કરે છે એમ નહિ, તમે પણ એવું જ કરતા હો છો. રૂઢ પ્રલયસમયે અદ્વૈતસ્ય કેમ કરતા હશે તે હવે મને સમજાય છે. અને આ બધું છતાં તમારે વધારેમાં વધારે વસ્તુઓનો નાશ કરવાનો છે એવું તમને બાન રહે છે. અને તેમાં જાણે કે એ ચીજોનું પણ સાર્યકય થતું લાગે છે. આપણી વાર્તામાં કોઈ જુવાન પરદેશની મુસાફરીને સાદસે નીકળ્યો હોય, તેને મારગમાં એક ડાઘી કહે કે મને રાખ,

જુવાન પૂછે કે તારે શું લેખ્યો, ત્યારે ડાશી એટલું જ માગે કે જ્યે પાળવી ને મુવે બાળવી. દીકરા ખારી ખારીને બાળે એ માતાએનો અભિપ્રાય હોય છે. જૂની વસ્તુએને બાળવી એ મહાન હવેનો પ્રસંગ છે. હિંદુઓ દર વરસ હોળી કરે છે અને છતાં નથી જાણતા કે ઘણી બીજી, જૂની વહેમો, નકામો 'રીતરિવાજો, વૈરા, નમજાપણો, બધાં બાળવાનાં છે. આ હોળી આવી. બધું બાળી નાંખે ને! આખી દુનિયાં ભેઈ રહે એવો ભડકો કરો ને હિંદુશિ વગાડી તેની આસપાસ તાંડવનૃત્ય કરો !

હિંદુઓનાં સર્વ પર્વોમાં મોટું કયું ? કેાછ કહેશે દીવાળી, કેાછ કહેશે દશેરા પણ હું કહું-હું હોળી. બધાં પર્વો જય પણ હોળી દમેશાં રહેવું જોઈએ. બધાં પર્વોમાં, હોળી જેવું એકપણ સાર્વભૌમિક 'ડોમેસ્ટિક' બીજું પર્વ નથી. તેમાં જરા પણ ધર્મની વાત નથી. હિંદુઓનાં ઘણાંબરાં પર્વો તો માત્ર બાહ્યો માટે છે. દશેરા વળી ક્ષત્રિયો માટે; ડરાનું છે, પણ બધી વર્ણોને સરખું એવું પર્વ તે હોળી જ. દરેક પર્વમાં પૈસાદાર ગરીબનો તફાવત રહેવાનો જ. દીવાળીમાં પૈસાદાર અને ગરીબનો તફાવત બિઝેટો વધારે બહાર પડવાનો. હોળીએ સૌ સરખા. બધાને એક જ રીતે હોળી ઉજવવાની: રંગ ઉડાડવો, નાચવું, ફૂંદવું, લાકડાં છાણાં સગળાવવાં, ખજૂર ધાણી ખાંડનાં રમકડાં ખાવાં એ સૌને સરખું. અને એક કહેવત જણો છો ? હોળી પર્વ લેતી આવે ને દીવાળી પર્વ લેતી જય. દીવાળી પછી ઘણા દિવસો સુધી કયું જ પર્વ ન આવે. હોળી પછી પર્વોની પરપરા શરૂ થાય. પણ હોળીના લાભની એક મોટી દલીલ તો હું બૂલી જ ગયા. હોળીનો તહેવાર સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને સરખો ! એના જેવો એકે બીજો તહેવાર બતાવશો ?—જે ધરડા જુવાન, બાહ્યજી કાળી, ગરીબ તવંગર, સ્ત્રી પુરુષ, બધાને એક સરખો હોય. મને તો હોળી ઉપર જ એક કાન્ય કરવાનું મન થાય છે, પણ હાલ તો મુક્તવી રાખું છું. અથવા થોડું હું લખું છું. હોળીનાં ગીતો તો તમને પણ કરતાં આવડતાં હશે જ.

જય હોળી માતા મા જય હોળી માતા !
તારા સૌ સેવકને કર રાતા માતા !
જય હોળી માતા !

બાવળ ખોરડી ખોજડો પીપર અરડસો (૨)

ને હોળીયાં બાળે તુજમાં સ્ત્રી પુરુષો !

જય૦

આચરકૂચર કરેરા નકામી બીજો, (૨)

એ સૌ બાળે એવો તહેવાર ન બીજો !

જય૦

ફટાકડા દીવાળી, પતંગ સંક્રાન્તે, (૨)

તું આવતાં રજે લોક રજે ખતિ !

જય૦

દીવાળીમાં લુગડાં જન પહેરે પરખી, (૨)

ગરોબ તવંગર સૌમાં તું આવે સરખી !

જય૦

ફૂલદારો ચિમળાય, સુતર વણવાના, (૨)

ખાંડ તણા તુજ હારો હરખે ખાવાના !

જય૦

દીવાળીએ અક્કેડું સૌનું વરસ વધે, (૨)

તું આવતાં ધરડા જુવાન થાય બધે !

જય૦

સરગ સુધી પહોંચાડ મા તારો ભડકો, (૨)

નૃસિંહ રંગ રમાડી દે દુનિયાં ડોકા !

જય૦

‘સ્વૈરવિહારી’

ખિલાવલ મેલ

પ્રચારમાં ખિલાવલ રાગ કેવી રીતે આવ્યો—આ પ્રશ્ન પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના મનમાં

ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્વાભાવિક “મેલ” કહેવાય છે, તથા શીખવા શીખવવામાં અતિસુલભ છે; અને સુંદર છે, તેમાં જરાએ સંશય નથી. પરંતુ તે ક્યારે અને કેવી રીતે શુદ્ધ “મેલ” મનાયો, એ જાણવું ઘણું જ મહત્વનું છે. તેને પ્રથમ કાણે અને ક્યાં શુદ્ધ માન્યો એ અન્યાધારોના અભાવે નક્કી કહી શકાય નહિ. તાનસેનાદિક મોટા ગાયકો ધર્મ ગયા; તેમનાં ધ્રુવપદો હજી પણ પ્રચારમાં પરંપરાથી ગવાય છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે ધ્રુવપદો “ખિલાવલ” શુદ્ધ મેલ માની, રચેલાં હોવાં જોઈએ. તે જ પ્રમાણે અમીર ખુશરૂના વખતના જેભુઆવરાનાં ધ્રુવપદો તેજ યાટ શુદ્ધ લઈ રચાયાં છે, એમ માનવાને આધાર છે. ત્યારે ઠેક અલાહીદીન ખિલજીના વખતમાં પણ તે યાટ શુદ્ધ હતો, એમ માનવું અનુચિત તો નહિ જ ગણાય. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ગયા ૫૦૦ વર્ષોમાંના અન્યકારો ખિલાવલ શુદ્ધ મેલ માનતા નથી. ખિલાવલ મેલ પ્રચારમાં અવશ્ય હતો; પરંતુ અન્યકારો તેને શુદ્ધ માનતા ન હતાં. ઉત્તરના અન્યકારો લોચન, હલ્લ, અહોબલ, શ્રીનિવાસ, પુંડરીક, ભાવભટ્ટ અને શ્રીકંક મનાય છે. તેમાંના પહેલા ચાર અન્યકારોનો શુદ્ધ યાટ કાશી જેવો હતો, એમાં કશો સંશય નથી; કારણકે તેમાંના રિંગ અને ધ, નિ સ્વરાંતરો (Semitones) અર્ધાંતરો હતાં, એ સ્પષ્ટ છે. પુંડરીક, ભાવભટ્ટ, શ્રીકંક વગેરે અન્યકારોનો શુદ્ધ મેલ મુખારી (દક્ષિણનો) હતો, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભાવભટ્ટનો બાપ જનાર્દનભટ્ટ તો ખુદ શાહજહાનના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ સંગીત-વિદ્વાન હતા. ત્યારે શું પુંડરીક અને જનાર્દન ભટ્ટ અને તેનો પુત્ર ભાવભટ્ટ મુસલમાન ગાયકો ખિલાવલ યાટ શુદ્ધ માને છે, એ વાત જાણતા નહિ હોય? પૂર્વ તરફ મિથિલા પ્રાન્તમાં લોચન પંડિત, ગઝાદરા તરફ (એટલે જળપુર તરફ) હલ્લનારાયણ રામ, માનસિંહના દરબારમાં પુંડરીક, એ બધા મુસલમાન કારકિર્દીમાં જ યજ્ઞ ગયા, પણ તેમાંના કોઈએ પણ ખિલાવલ મેલને શુદ્ધમેલ તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ, એ આશ્ચર્ય છે. લોચન, અહોબલાદિક અન્યકારોનો શુદ્ધ મેલ કાશી જેવો હતો, એ ઉપર કશું જ છે. તે બધા અંત્યશ્રુતિ પર સ્વરો પ્રકાશમાન થાય છે, એવું માનતા હતા. અર્થાત્ તેમનાં સ્વરાંતરો નીચે પ્રમાણે હતાં:

૪ સા—રો+ગ—મ—પ—ધ+નિ—સાં.

૩ ૨ ૪ ૪ ૩ ૨ ૪

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાશે કે તેમનો શુદ્ધ મેલ કાશી જેવો હતો. વીણા ઉપર તેમના સ્વર નીચે પ્રમાણે હતા:

મ તંત્રી	સા તંત્રી	
શુદ્ધ મ	શુદ્ધ સા	મેર
ત્રીમ મ	કોમળ રી	૧ સારી
	શુદ્ધ રી	૨ સારી
શુદ્ધ પ		૩
		૪
		૫
		૬

અત્રે વીણા ઉપર તાર બે અને સારી ૬ આપણે માંડ્યું. અહીં આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ કે “સા” તંત્રી જે મેર ઉપર છે તેની નીચેની બીજી સારી પર અહોબલનો શુદ્ધ “રો” આવે છે. પહેલી સારી ઉપર કોમળ રી છે. “મ” તંત્રીની બીજી સારી ઉપર શુદ્ધ પંચમ છે. અર્થાત્ બીજી સારી ઉપર શુદ્ધ “રી” અને શુદ્ધ “પ” આવેલા આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ મ અને પ વચ્ચેનું અંતર અન્યો પ્રમાણે ૪ શ્રુતિનું છે. તેથી મેરથી શુદ્ધ રી પણ ચાર શ્રુતિ ઉપર જ હોવો જોઈએ, કારણકે

તે બન્ને સ્વરો એક જ શ્રુતિ ઉપર છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અહોબલ જેને ત્રિ-શ્રુતિક રી કહે છે તે વસ્તુતઃ ચતુઃશ્રુતિક રી છે. એટલું જ નહિ પણ અહોબલ પોતાના શુદ્ધ રીની જગ્યા તારની લંબાઈથી સ્પષ્ટ કહે છે, અને તે પ્રમાણે તેનાં શુદ્ધ રીનાં આદિલન ૨૭૦ નીકળે છે, એટલે સા અને રી વચ્ચેનું અંતર ૧૩ અથવા ૬ થયું. તે જ અંતર મ ને પ માં પણ છે. ત્યારે નિર્ણય એવો થયો કે અહોબલનો શુદ્ધ રી ચતુઃશ્રુતિક હતો. શુદ્ધ ગ શુદ્ધ રી થી બે શ્રુતિ જણા હોવો જ જોઈએ. એટલે શુદ્ધ ગ ને પણ ૧ શ્રુતિ ઉપર ચઢાવવો પડશે, અને તે છઠ્ઠી શ્રુતિ ઉપર આવશે.

પૂર્વતંત્રી .

૪	શુદ્ધ સ્વર સા. શુદ્ધ.
૫	
૬	
૭	રી. શુદ્ધ.
૮	
૯	ગ. શુદ્ધ
૧૦	
૧૧	
૧૨	
૧૩	મ. શુદ્ધ.
૧૪	
૧૫	
૧૬	
૧૭	પ. શુદ્ધ.
૧૮	
૧૯	
૨૦	ધ. શુદ્ધ.
૨૧	
૨૨	નિ. શુદ્ધ.
૨૩	
૨૪	
૨૫	
૨૬	
૨૭	સાં. શુદ્ધ.

તેમની વીણા આપણા જેવી હતી, અને તે ઉપર તારને પડા તેઓ આપણા જેવા જ બાંધતા. અહોબલે શુદ્ધ ગનું સ્થાન તારની લંબાઈથી કામમ કર્યું છે, અને તેનાં આદિલનો ૨૮૮ થાય છે. શુદ્ધ રી અને શુદ્ધ ગ વચ્ચેનું પ્રમાણ ૨૬:૨૭ એટલે બરાબર અર્ધાતર (semi-tone) નું છે. હવે અહોબલ ત્યારે શુદ્ધ ગ પાંચમી શ્રુતિ ઉપર માનતો ત્યારે તેના શુદ્ધ ગ થી “મધ્યમ” સ્વર ૪ શ્રુતિ ઉપર હતો, પરંતુ તેણે જ કહેલાં આદિલનોવાળો જ જોઈએ છીએ તો તે ગ થી મ ફક્ત ત્રણ શ્રુતિ ઉપર જ હવે રહેશે, અને તે અશાસ્ત્ર યશે. અર્થાત્ તારની લંબાઈથી દર્શાવેલાં અહોબલનાં સ્વરાંતરો નીચે પ્રમાણે યશે:

૪ સા ... રી+ગ—મ—પ એટલે
૪ ૨ ૩ ૪

આ પંક્તિમાં રી પણ ખોટા, અને મ પણ ખોટા આવે છે. આ મેલ પ્રાચીન ચતુષ્ચતુ-શ્રુતિયુગે ધૃત્યાદિ નિયમને બાધક યશે, એ સ્પષ્ટ જણાશે. ત્યારે એ વાત સિદ્ધ થઈ કે અહોબલ પ્રાચીન નિયમ ફક્ત લખીને પ્રત્યેક સ્વરો નવા જ વગાડતો હતો. દુરસ્ત કરેલો મેલ પણ કામમાં આવતો નથી, કારણકે તેમાં ત્રિશ્રુતિક રી નથી, અને ચતુઃશ્રુતિક મ પણ નથી.

અહોબલના મત પ્રમાણે ત્રીસ ગ ફક્ત ૧ શ્રુતિ ઉપર આવતો, પરંતુ શુદ્ધ ગ ફક્ત ૧ શ્રુતિ ઉપર જવાથી ત્રીસ ગ સાતમી ઉપર આવશે, અને તેનું અંતર મ થી ૧ શ્રુતિનું રહેશે.

હિંદુસ્થાની પદ્ધતિવાળા નવા પડિતોએ અહોબલનો સુધારેલો મેલ લઈ, તેમાં સા પહેલી શ્રુતિ ઉપર માંડ્યો. અહોબલનો જ સુધારેલો તીવ્ર ગ કામમાં લઈ પોતાનો નવો શુદ્ધ મેલ તૈયાર કર્યો. તે નીચે પ્રમાણે:—

સા		મે?	અહોબલના	અહોબલના
			જૂના સ્વરો	સુધારેલા સ્વરો
•			સા	સા. શુદ્ધ.
•			○	
•			○	
•			રી	
રી			• • • • •	રી શુદ્ધ.
•				
•			ગ	
•			○	ગ શુદ્ધ.
ગ			○	ગ તીવ્ર
•			○	
મ			મ	મ શુદ્ધ.
•				
•				
•				
પ			પ	પ શુદ્ધ.

એટલે ડાબી બાજુની પંક્તિ ઉત્પન્ન થઈ.

આ પ્રમાણે અહોબલના સ્વરોમાંથી જ રૂઢા “શ્રુતિક્રમવિપર્યયાત્” બિલાવલ શુદ્ધમેલ ઉત્પન્ન થયો. ઉત્તરાંગમાં તેવો જ પ્રકાર હોવાથી જુદું લખવાની જરૂર નથી. આ બિલાવલ* મેલમાં રિંગધનો, અહોબલના જૂના સ્વરોની દૃષ્ટિએ તીવ્ર જ છે. પરંતુ પ્રાચીન ચતુષ્ષત્તુષ્ઠૈષ નિયમની દૃષ્ટિએ તે સ્વરો શુદ્ધ પણ છે. તે જ કારણસર રિંગધનો સ્વરોને શુદ્ધ તથા તીવ્ર કહેવામાં આવે છે. મધ્યમ પોતાની શાસ્ત્રોક્ત જગા ઉપર છે તેથી તે શુદ્ધ જ છે, અને તીવ્ર મ ની દૃષ્ટિએ તે જ કામલ પણ છે. આ મેલને સંસ્કૃત ગ્રન્થકારોએ શુદ્ધ તરીકે ન સ્વીકારવાનું કારણ કદાચિત એવું હશે કે તેમાં “સા” પોતાની જાતી શ્રુતિ ઉપર હતો, પરંતુ તે ૧ લી પર હતો, [યથે] એટલે “સ્વસ્વાંતઃશ્રુતિસંસ્થિતઃ”॥ આ પ્રાચીન નિયમનો ભંગ તેઓને દેખાયો હશે, અથવા તો આ નવો સુધારો મુંઝવેશમાન ગાયકોએ કરેલો જાણીને તેને તેઓએ ત્યાજ્ય માન્યો હશે.

[પંડિત વાડીલાલ શિવરામ]

* કેટલાક રાગોનાં નામ સ્થળ ઉપરથી પડેલાં છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે, બિલાવલનો સંબંધ કેટલાક વેરાવલ સાથે જોડે છે. સરખાવો વેલાવલીય. એ બે સાચું હોય તો આ રાગની વત્પતિ ગુજરાતમાં થઈ છે એમ કહી શકાય, અને તે રીતે અધુનાપ્રચલિત ઉત્તર હિંદુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિનો આ મૂળ મેલ ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થયો તેમ કહેવાય. આ કેવળ એક તર્ક છે, પણ વિદ્વાનોએ વિચારવો પડે છે. તા’બી

કલાપીની સમાધિ—

૧

તેત્રીશ વર્ષ પછી આજ હું લાડી આવ્યો—
ને તેય નહાનલ મહાકવિ હાય સ્હાયો—
સંગે જૂકયા કવિ કલાપી તણી સમાધિ—
પુણ્યાત્મ સદ્ગતિ થવા પ્રભુ પ્રાર્થના જો :

૨

રાજા હતા, ત્યમ ગૃહસ્થ હતા કલાપી,
ને ભોગ વૈભવ હતા, ન સુખી તથાપિ;
એ તો હતા પ્રણયવીર ઉરે પ્રતાપી—
ફકારવે કરુણહાસ્યે બર્ષા વિલાપી !

૩

મધ્યાન્હની પ્રકટી સૂર્યની પૂર્ણિમા ત્યાં—
એકાંત શાંતિ હતી નીરવ રેલતી ત્યાં—
ને દૂર આશ્રમહો ફૂજતી ઢાકિલા ત્યાં—
શોકે અશોક ધીર ઝંબીર ગુંજતો ત્યાં;

૪

પ્રેમાશિના કવિ તપસ્વીની જ્યોત જાગી
ને ત્યાં દીડી હૃદયમૂર્તિ બરી સમાધિ
આરાધિતા હતી કલાપીની —એ જ દેવી—
વાત્સલ્યબલિત કરુણા—ન કળી—ન ફેવી—

૫

ઝાંઝેરી તું કવિ તણી સતી શોભના તું—
લાડિલી રમ્ય કવિતાની જ પ્રેરણા તું—
કેકાશ્રુનૃત્ય ત્રિપુટી જગવી જ તહે તોઃ
વંદુ તને ગણી જીવંત સમાધિ હું તો !

લલિત

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

શનિવારનું પ્રસાત

આસો વદ ૧૦/૮૨

વ્યાખ્યાન ૧૦ મું

કુલાર્ણવ તત્રમાં મનુષ્યજન્મ અતિમ ધ્યેય વિષે વિશિષ્ટ ઉપદેશ આપેલો છે.

એ ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર કરવાના ઉપાય અને પ્રણાલિ જાણતાં પહેલાં એ આદર્શ જ દેટલો ઉચ્ચ છે એ સમજવું પહેલું જરૂરી છે.

સુકૃતાન્માનવો મૂલ્યા જ્ઞાની ચેન્મોક્ષમાર્ગનુયાત્ ।

ધર્મ પુણ્યકળને હાથે માનવજન્મ મળ્યો છે તો ચાંતી ચઢને સર્વ પ્રકારના પશુ-ખંધનથી મુક્ત થવું જોઈએ. પશુ સાથે માનવને સમઘર્મત્વ છે. એથી અતીત થવું એટલે મુક્ત થવું.

ન માનુષ્યં વિનાઽન્યત્ર તત્ત્વજ્ઞાનં તુ લભ્યતે ।

માનવજન્મ એટલે જ અતિ સુંદર, અતિ મહાન અવસર (a great opportunity indeed) કારણ કે, મનુષ્યજન્મ વિના પશુપાશથી મુક્ત થવાનો કોઈ પણ સ્થળે ખીજો ઉપાય જ નથી.

સોપાનમૂલં મોક્ષસ્ય માનુષ્ય પ્રાપ્ય દુર્લભમ્ ।

યસ્તારયતિ નાત્માનં તસ્માત્પાપત્તરોઽન્ન કઃ ॥

માનવજન્મ અતિ દોહલો છે. એ તો જાણે પ્રાપ્ત થયો. હવે જો મનુષ્ય દુઃખમાત્રથી પર એવી મુક્તિ પ્રાપ્ત ન કરે તો સોપાનપરંપરા ઝાળંગીને વિશ્રામભૂમિની પાસે જઈને વિશ્રામભૂમિમાં પ્રવેશ ન કરવા જેવું છે.

ખાઉલો કહે છે કે મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિ ન મેળવનારાઓ પિપાસાર્તી બની સો હાથ ઊડા ખાડો ખોદી માત્ર અડધો હાથ પાણી દૂર રહે ત્યારે નિરાશ ચઢને મૂકી દે એમના જેવા છે. અનુભવી લોકોને આવા લોકો માટે શોક ન થાય તો ખીજું શું થાય !

તત્તથ્વાપ્યુત્તમં જન્મ લબ્ધ્વા ચેન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ ।

ન વેત્યાત્મહિતં યસ્તુ સ મવેદ્બ્રહ્મણાતકઃ ॥

મનુષ્ય જેવી ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મળ્યો અને ઇન્દ્રિયસૌષ્ઠવ પણ મળ્યું છતાં જો આત્મકલ્યાણ ન સમજે તે બ્રહ્મણાતક છે.

આત્મકલ્યાણ સાધવાની ઇચ્છા રાખનાર શરીર પ્રત્યે ઉદાસીન ન રહી શકે. કારણ કે:-

વિના દેહેન કસ્યાપિ પુરુષાર્થો ન વિષતે ।

તસ્માદેહધનં રક્ષ્યં પુણ્યકર્માણિ સાધયેત્ ॥

દેહ વિના કોઈ પણ પુરુષાર્થ શક્ય નથી એટલે દેહધનનું રક્ષણ આવશ્યક છે. એની દ્વારા જ આપણે પુણ્યકર્મ કરતાં કરતાં પરમ તત્ત્વને પામવાનું છે. કિન્તુ

રક્ષેત્સર્વાત્મનાત્માનમાત્મા સર્વસ્ય ભાજનમ્ ।

રક્ષણે યત્નમાતિષ્ટેવાવત્તત્ત્વં ન પર્યતિ ॥

એથી પણ વધારે યત્ન કરીને આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ. કોઈ પાપ દ્વારા, કુપ્રવૃત્તિ દ્વારા, સ્વાર્થવૃત્તિ દ્વારા, દેહરક્ષા કરીને આત્માને આઘાત પહોંચાડીએ અને પછી ધડીલેર માની લો કે એ દેહદ્વારા પરમાત્મતનો લાભ થાય તોપણ એ પરમાત્મતને રાખવું ક્યાં એ વિચારવા જોવું નથી કે શું ? કારણ કે સર્વ કંઈ આત્મામાં જ સ્થિત છે. એ આત્માની રક્ષા ન કરીએ તો તમામ સાધના મિથ્યા છે. એટલા માટે જ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી આત્માની અત્યંત રક્ષા કરેલી એ જ ઉચિત છે. ત્યાર પછી તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ જલે કરો, અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પર ઘણું જાણ્યું ત્યારે તો સઘળું પરમાત્માની ઇચ્છાને જ આધીન રહે છે. અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી, ‘તમે’ છો. ત્યાંસુધી આત્મરક્ષા કરવી એ તમારી પવિત્ર ફરજ છે. ત્યાર પછી એટલે કે પરમાર્થ પ્રાપ્ત થયા પછી ‘તમે’ વિગણિત યશો એટલે પછી તો પરમાત્માની ઇચ્છા જ અવશિષ્ટ રહેવાની. તે વખતે ‘તમારું’ કહેવાતો કશો અર્થ નથી. માટે પરમાર્થના ઉપાધરૂપ આ દુર્લભ માનવજન્મ જરાય ઉપેક્ષણીય નથી. બનતા પ્રયત્ને તેની રક્ષા કરવી જોઈએ.

પુનર્પ્રામાઃ પુનઃ ક્ષેત્રં પુનર્વિત્તં પુનર્ગૃહમ્ ।

પુનઃ શુભાશુભં કર્મ ન માનુષ્યં પુનઃ પુનઃ ॥

જર, જમીન, ઘરખાર, ગામ તેમ જ શુભાશુભ કર્મ એ બધું વખતોવખત મળ્યા કરશે; પણ મનુષ્યજન્મ ફરી ફરી મળવા દોલલો છે. વળી કેવળ પ્રચલિત સામાજિક વિધિ-વિધાનના પાલન દ્વારા એ પરમ લક્ષ્યની સાધનાનું કોમ નહિ થાય.

સ્વસ્વવર્ણાશ્રમચારનિરતા સર્વ માનવાઃ ।

ન જાનન્તિ પરં તત્ત્વં મૂઢા નશ્યન્તિ માનવાઃ ॥

પરમ તત્ત્વને ન જાણતાં માત્ર વર્ણાશ્રમધર્મમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માનનારા મૂલ્યથી પણ અધિક મૂલ્યને પામે છે; કારણ કે એ મનમાં એમ વિચાર કરે છે કે ‘હું ધર્મ કરું છું, હું ધર્મ આચરું છું.’ પોતે ધર્મપાલન યથાર્થ રીતે ન કરતો હોવા છતાં એટલું જ જાણુતો નથી કે પોતે ખરા માર્ગ પર છે કે નહિ. પાપીને માટે ઉપાય છે. કારણ કે એને તો ખબર છે કે પોતે ધર્મપાલન કરતો નથી. ઉપદેશ દ્વારા એને જાગૃત કરી શકાય. એને માટે તક છે, પણ જે પ્રચલિત, દુષ્ટ આશ્રમધર્મનું પાલન કરીને પોતાને વિમુગ્ધ hypnotized દશામાં રાખે છે તેનો, તેમ જ જેના આચરણની ચિકિત્સા કરી તેને યથાર્થ સ્વરૂપમાં લોકો સમજાવવા પાડવાનું દરેકાઈ મનુષ્ય જેના સંબંધમાં સાહસ કરી શકતો નથી પણ જોઈએ જેને ધર્મનિષ્ઠ માનીને પૂજે છે, એવાના ઉદ્ધારનો એક જ માર્ગ દેખાતો નથી,

નામમાત્રેણ સંતુષ્ટાઃ કર્મકાણ્ડરતા નરાઃ ।

મન્ત્રોચારણહોમાર્ચામિતાઃ ક્રતુવિસ્તરૈઃ ॥

કર્મકાંડી લોકો 'ધર્મ' નામથી જ સંતોષ માને છે અને યતયાગાદિના વિસ્તારથી તેમજ મન્ત્રોચાર હોમ વગેરેથી એક પ્રકારના ભ્રમમાં ફટાયા જ કરે છે. સામાજિક વિધિ-વિધાનનું પાલન એ એક પ્રકારનો માનવીય human પશુધર્મ છે. પશુને જેમ પાશ હોય છે તેમ મનુષ્યને પણ માનવનિર્મિત દેહલા બધા સામાજિક પાશ છે ? જતાં એનું નામ ધર્મ રાખ્યું છે. શુષ્ક રેતીને સલિલ-જળથી ઓળખાવીએ તેથી તૃપ્તાતુરની તૃપ્તા મટશે કે ? લાકડાની પૂતળીને માતા કહી બોલાવવાથી સ્તનપાનની તૃપ્તિ મળશે કે ? એવી જ રીતે તેમનું 'ધર્મ' નામ મનને કેવળ વિમુગ્ધ કરીને સુપ્ત કરી રાખે છે. આમ થવાથી કોઈ દિવસ પણ જગત ચઢતે 'મારા ધર્મનું પાલન થયું નથી' એવી અતુશોચના અને અનુભવ કરવાનું દાર જ બંધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તાંત્રિકો કહે છે કે મનુષ્યનિર્મિત સામાજિક માનવીય પશુપાશ મનુષ્યના આત્મઘાતનો એક અજ્ઞાન ઉપાય છે.

મન્ત્રોચારણ અને વિવિધ યતયાગ પાછળ ભ્રમિત થયેલો માણસ કોઈ કોઈ વાર ધર્મને નામે દેહને દુઃખ દે છે.

દેહદૃષ્ટેન માત્રેણ કા સિદ્ધિરિવિવેકિનામ્ ।

વલ્મીકિતાડનાદેવિ મૃતઃ કોઽન્ન મહોરગઃ ॥

જેમ રાક્ષા ઉપર લાકડીઓ મારવાથી અંદરના સર્પને કશીય પીડા થતી નથી, તેમ અંતરના પાપને ન પકડતાં દેહદંડ કર્યા કરવામાં આવે તો તેથી મૂર્ખ લોકોને કશી જ ક્ષાપ્તિ થતી નથી. એ તો રણહોડભાષ ખૂન કરે ને કાશીભાષને ફાંસી દેવાય એના જેવું કે. પાપ છે અંદર ને દંડાય છે દેહ. દેહે શો અપરાધ કર્યો છે ? એ તો બિચારો તમારી ખાતા ઉઠાવવા સદા તત્પર હોય છે. યજુને બોળી શકતા નથી અને કાપર પુરુષની માફક તમારા નોકર ઉપર તમારો ક્રોધ ધાલવો છે. કારણ કે એ બિચારો તમને ત્યજીને અન્ય થયે જઈ શકતો નથી.

જગતમાં તમે મનુષ્યને સંતુષ્ટ કરવા આવ્યા છો ? તમને મનુષ્યે જગતમાં આપ્યા છે ? શું તમારી રક્ષા મનુષ્ય કરે છે કે ? શું તમારા ચાલક અને પાલક ચઢતે મનુષ્ય તમને જન્મજન્માન્તરમાં લપ્ત જાય છે કે ? તમે તમારું કર્મસાધન ન કરતાં કેવળ લોક-સુલભ પ્રસંસા અને કરતાળી મેળવવા માટે તમે તમારા આ દુર્લભ અવસરનો નાશ કરો છો. લોકો તાંત્રિકોની નિંદા કરે છે કે તેઓ મૃદમય કાલીની પાસે પશુની હત્યા કરે છે. કેવું તેઓ ખરા તાંત્રિકો નથી. ખરા તાંત્રિકો તો તમે છો કે જેઓ કાલિકા પાસે પશુની નહિ પણ આત્માની હત્યા કરો છો.

મહાસત્યને અનુભવવું જોઈએ. જીવનનું પરમ રહસ્ય જાણવું જોઈએ. એ શિક્ષા જ શિક્ષણ નામને શોભાવે છે. એ મળશે ત્યારે સૌ કોઈ બંધનમુક્ત થઈ જશે. એ ન જાણો અને પડદર્શન લગ્નો કે બહુશાસ્ત્રવાદમાં પારંગત થાઓ તોપણ ચોક્કસ સમજ થશે કે તમે કશું જ જાણ્યું નથી; એટલે કે મહાસત્ય જાણવાથી જ પરમ લાભપ્રાપ્તિ થઈ શકે.

તેમ છે. ચક્ષુ હોય તો ચરમાં ઉપકારક નીવડે, પણ ચક્ષુ જ ન હોય તો ચરમાં કષ્ટ રીતે ઉપકારક થઈ શકે ?

બાહ્યના ગીતમાં છે કે:—

તોમાર કાજલે આર કર બેકત,

યદિ નખને નજર ના થા કે;

તોરે બજન પૂજન કદી ના રાખે (રહે).

જીવન વિનાનો દેહ પોતે જ સડી જાય છે. તેથી મશાલાથી શબદેહની અચાણની પેઠે કેટલાક દિવસ સુધી રક્ષા કરાવાની હતી ! આ તિલકમાલા, આ ભેખ, આ બાહ્ય અનુષ્ઠાન વગેરેથી તો આ માનવ શબ્દેહને માત્ર છેતરીને સડાવવા માટે સંમતી રાખવા જેવું છે. એને સાધના નહિ કહેવાય. તેથી જ કહે છે કે:—

પદ્મદર્શનમહાકૂપે પતિતા: પરાવ: પ્રિયે ।

પદ્મદર્શનથી મહાકૂપમાં હો પ્રિયે ! પશુઓ પડ્યાં છે. પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ કાષ્ટ એમ વિચારે કે એમાં પડવાથી હું પોતાને પામીશ અને પછી કાષ્ટ ન હોય ત્યારે તેમાં ફરી પડે તો તેની શી દશા થાય ? એ પોતાને તો ન મેળવે એટલું જ નહિ પણ પોતાની સ્વાધીનતા પણ ગુમાવી બેસે. જે જળ મળ્યું તેથી તૃપ્તા તો ન શમી પણ જીવન જ શમી ગયું.

પરમાર્થ ન જાનન્તિ પશુપાશનિયન્ત્રિતા: ।

પશુપાશથી નિયંત્રિત થયેલા લોકો પરમાર્થ સમજી શકતા નથી, એટલા માટે તત્ત્વ-જ્ઞાન જરૂરી છે. એ પ્રાપ્ત થાય તો વેદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેને ઉપકારક નીવડે, પણ આંધળાને ચરમાં પહેરવાથી શો લાભ થાય ? દૂધને અસ્ત્ર-લાકડીનો શો ઉપયોગ ?

વેદાર્થમપરિજ્ઞાય દદ્યમાના હતસ્તત: ।

કાલોર્મિના પ્રહ્રસ્તાસ્તિષ્ઠન્તિ હિ કુતાર્કિકા: ॥

જ્ઞાન ન પામવાથી વેદાગ્નિની શિખાથી દગાવાય છે, પણ તેમાં વેદનો શો દોષ ! કુતર્ક કરનારાઓ કાલના તરંગમાં ઝડપાઈ ગયા હોય તેવી રિચતિમાં લાભ છે. પ્રદીપની શિખાથી કોઈનું શરીર કોઈનું વસ્ત્ર જળી જાય છે તેમાં દોષ પ્રદીપશિખાનો કે આપણો ? કુતાર્કિકો એવો વિચાર ધરાવે છે કે નિપુણતા કરતાં માનવજીવનનું અન્ય શ્રેષ્ઠ લક્ષ્ય નથી. પણ એ મૂઠ્ઠા લોકો સમજતા નથી કે એમનામાં નૈપુણ્ય બલે હોય પણ પુણ્ય તો નથી જ.

ઈદં જ્ઞાનમિદં જ્ઞેયમિતિ ચિન્તાસમાકુલા: ।

પઠન્ત્યહર્નિશં દેવિ પરતત્વપરાહ્મુત્સા: ॥

પરમ તત્ત્વનો મર્મ ન સમજનારા આ જ્ઞાન છે આ જ્ઞેય છે એવી રીતે અહોનિશ પઢ્યા જ કરે છે. અને એ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એવી ચિન્તા પણ ક્યાં કરે છે; પણ

કાવ્યંજ્ઞન્દોનિન્ધવેન કાવ્યાલક્ષ્ણરશોભિતા: ।

ચિન્તિતા દુઃખિતા મૃદાસ્તિષ્ઠન્તિ ગતજીવિતા: ॥

દેહ બલેને સુંદર હોય, પણ જો તેમાં પ્રાણ ન હોય તો તે દેહને ભારોભાર અલંકારથી વિભૂષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છતાં તેની શોભા વધશે ખરી કે ? અલંકાર એકેય

ન હોય અને માત્ર જીવન જ હોય તો તે દેહ સ્પૃહણીય છે. કામ્ય, જન્મ, નિબંધ, કાવ્યા-લંકાર એ બધાથી અલેકૃત યષ્ટએ તોપણ એનાથી જીવનપ્રાપ્તિ નથી થતી એટલે સાચા માનીએ તો આવા મિથ્યાડંબરવાળા શબ્દોને જોઈને કંપી જાડે છે.

ન જાનન્તિ પરં તત્ત્વં દર્શો પાકરસં યથા ।

કેટલા ય એવા પંડિતો મળી આવશે કે જેઓ શાસ્ત્રમાં જ દૂબેલા રહે છે; છતાં ય તેના રસથી અગ્રાત જ હોય છે । એમને રસોષ્ઠમાં વપરાતી દર્શો-કડછીની સાથે સરખાવી શકાય. દરેક રસોષ્ઠમાં ફરતી હોવા છતાં તે તેનો રસ જરાય જાણતી નથી. આ દર્શો કરતાં તો એ રસોષ્ઠની બહાર રહેનાર તેનો આસ્વાદ પામે છે. તેની સ્થિતિ સારી ગણાય. જેને તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે તે બલેને પાંડિત્યની બહાર હોય, પણ તેને કશો ભય નથી; કારણકે તેને શાસ્ત્રનો રસાનુભવ કરતાં આવડે છે.

તત્ત્વમાત્મસ્થમજ્ઞાત્વા મૂઢઃ શાસ્ત્રેષુ મુહ્યતિ ।

ગોપઃ કક્ષગતં છાગ્રં કૂપે પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥

પ્રજ્ઞાહીનસ્ય પઠતો હાન્ધસ્યાદર્શનં યથા ।

एवं ये शास्त्रसंमूढास्ते दूरस्था न संशयः ॥

અમરું પોતાની બગલમાં હોય છતાં કોઈ મૂઢમતિ ગોવાળ કૂવામાં તેનું પ્રતિબિંબ જોઈને એમ વિચાર કરે કે અમરું તો કૂવામાં છે. આ જ પ્રમાણે પોતામાં જ પરમતત્ત્વ રહેલું છે એ ન જાણવાથી મૂઢલોકી શાસ્ત્રોમાં મુગ્ધ રહે છે આંધળા સમક્ષ આરસી ધરવી જમ વૃથા છે, તેવી જ રીતે પ્રગણી ચલુ જો ખુલ્લાં રાખવામાં ન આવે તો શાસ્ત્રમાં હોવા છતાં પણ મનુષ્ય શાસ્ત્રથી સંપૂર્ણ રીતે દૂર જ છે; અને એથી જાણું જેઓ શાસ્ત્રથી દૂર છે પણ જેમનાં પ્રભાવશુ ઉન્નિભલિત યષ્ટ (ઉલ્લી) ગયાં છે તેઓ શાસ્ત્રમાં છે; શાસ્ત્રથી દૂર નથી. પાસેમાં પાસેની વસ્તુ આંખો વગરના મારે તો અતિ દૂર જેવી છે અને દૂરમાં દૂર હોય તેવી વસ્તુ દેખતા મનુષ્યની પાસેમાં પાસે હોય તેવી છે. તેથી જ આત્મસાક્ષાત્કાર (realization) થવો જોઈએ. તાંત્રિકો એને 'પ્રત્યક્ષપ્રદણુ' કહે છે.

શાસ્ત્રનો મર્મ ન જાણે અને શાસ્ત્રની ઝીણી ઝીણી વિગતો (details) જાણવા યત્ન કરે તેનો કદી પણ અંત આવે ખરો કે ? અંગાતીરે બેસી જલબિંદુ ગણવાથી તૃપ્તાનુભૂતિ કે સ્નાનાસ્વાદ મળે ખરાં કે ? એ ગણુતરી તો પૂરી ચવાની જ નહિ. ખરી વાત તો એ છે કે ગંગાજમાં ફૂગડા મારવી જોઈએ અને પોતાની મેળે જલપાન કરવું જોઈએ. મહાવાન બૌદ્ધો કહે છે કે જેને શાસ્ત્રનો સાર-મર્મ જાણવો છે તેને મારે ધણું શાસ્ત્રાનું અધ્યયન એ અંગાતીરસ્ય રેતીના ઢગલાનાં રજકણો ગણનારના જેવી વ્યર્થ સાધના છે.

इदं ज्ञानमिदं हेयं सर्वतः श्रोतुमिच्छति ।

देवि वर्षसहस्रायुः शालान्तं नैव गच्छति ॥

કેટલાંક શાસ્ત્રો જાણુશો ! તમારું આયુષ્ય કેટલું અલ્પ છે । હજારો વર્ષ સુધી શાસ્ત્રાધ્યયન કરે તોપણ શાસ્ત્રનો પાર પામી શકાતો નથી. મારે એવો દંભ શો રાખવો !

અમ્યસ્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ તત્ત્વં જ્ઞાત્વા હિ બુદ્ધિમાન ।

પલાલમિવ ધાન્યાર્થી સર્વશાસ્ત્રં પરિત્યજેત્ ॥

ધાન્યાર્થી જેમ ધાન્ય લઇને પરાળનો ત્યાગ કરે છે, તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરુષ સર્વ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાથી જે દિવસે તત્ત્વને પામે છે તે જ દિવસે સર્વ શાસ્ત્રોને ત્યજી દઇને એ મૂળ વસ્તુને ગ્રહણ કરી લે છે.

ન વેદાધ્યયનાન્મુક્તિર્ન શાસ્ત્રપઠનાદપિ ।

જ્ઞાનાદેવ હિ મુક્તિઃ સ્યાન્નાન્યથા ચીરવાન્દિતે ॥

ન વેદાઃ કારણં મુક્તેર્દર્શનાનિ ન કારણમ્ ।

તથૈવ સર્વશાસ્ત્રાણિ જ્ઞાનમેવહિ કારણમ્ ॥

મુક્તિદા સત્યવાગ્મેકા વિદ્યા સર્વા વિહમ્બિકા ।

કાષ્ઠભારશ્રમાદસ્માદેકં સંજીવનં પરમ્ ॥

વેદાધ્યયન કે શાસ્ત્રપઠનથી મુક્તિ નથી મળતી, પણ જ્ઞાનથી જ મળે છે. વેદ, દર્શન-શાસ્ત્રો કે અન્ય સર્વ શાસ્ત્રો મુક્તિનું કારણ નથી, કિંતુ જ્ઞાન એ એક જ મુક્તિનું કારણ છે. સર્વ વિદ્યા વિડમ્બના કરનારી છે. માત્ર સત્ય વાણી એ જ મુક્તિ આપનારી છે. લોકડાંતા બારામાં સંછવની લતા તો એકદમ જ હોય છે. એને પકડી લઇને ખીજ બધાને ફેંટી દઇ શકે છે.

તો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે કર્મ અને વિદ્યાનો શું ત્યાગ કરવો? જાણે એ બધાનો ત્યાગ ન કરો, પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. મુક્તિનાં દ્વાર ખુલ્લા રહેશે તો જ તમારી વિદ્યા અને તમારાં કર્મોનું સાર્થક્ય છે. તાંત્રિકો કથાયતો ત્યાગ કરવાનું કહેતા નથી. વેદ તેમ જ કર્મ પ્રત્યે તેમને કંઈ વિદ્રોહ નથી. તેમનું કહેવું તો માત્ર એટલું જ છે કે પરમતત્ત્વથી પરાડમુખ થવાથી સર્વ બધનકારક થાય છે અને એ પરમતત્ત્વ સાથે સંયુક્ત થવાથી સર્વ સહાયક નીવડે છે.

તત્કર્મ યજ્ઞ બન્ધાય વિદ્યા યા સા વિમુક્તયે ।

આયાસાયાપરં કર્મ વિચાન્તં શીલ (શિલ્પ) નૈપુણમ્ ॥

યાવત્પ્રયત્નોરોગોઽસ્તિ તાવત્સંકલ્પકલ્પના ।

યાવન્ન મનસસ્થૈર્યં તાવત્તત્ત્વકથા કુતઃ ॥

જેનાથી બધન ન થાય તેનું નામ કર્મ અને જેનાથી વિમુક્ત મળે તેનું નામ વિદ્યા. પ્રયત્નથી જે કરવામાં આવે તે અપર કર્મ છે અને વિદ્યાનો છેડો એટલે કાષ્ઠના મત અનુસાર ચારિત્ર્યની ઉત્કૃષ્ટતા તો. ખીજના મત અનુસાર શિલ્પનૈપુણ્ય. એ ગમે તે હોય, પણ જ્યાંસુધી સત્યને ગૌણ માનીને અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિના પ્રયત્નરૂપી રોગને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે, જ્યાંસુધી સત્યગ્રહણ કરતાં સંકલ્પકલ્પનાને વધારે અગત્ય આપવામાં આવે અને જ્યાંસુધી મન સ્થિરતા અનુભવાય નહિ ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી.

યાવત્તપો વ્રતં તીર્થં જપહોમાર્ચનાદિકમ્ ।

વેદશાસ્ત્રાગમકથા તાવત્તત્ત્વકથા કુતઃ ॥

ન્યાસુધી પ્રત, તપ, તીર્થ, જપ, હોમ, અર્ચનાદિ, તેમ જ વેદ, શાસ્ત્ર, આગમ વગેરે વિચારવાનાં રહે છે. સાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનનો સંભવ નથી; કિંતુ ન્યારે તમે સત્યધર્મ અનુભવશો તે દિવસે તમારા સર્વ ભોગ યોગમાં લાગી જશે; પારસમણિના સ્પર્શમાત્રથી લોદું જેમ કાંચન થઈ જાય છે. અંધકારમેધને પ્રભાતના અરુણનો સ્પર્શમાત્ર એકદમ સુવર્ણ સુમેરુ બનાવી મૂકે છે, તે જ પ્રમાણે પરમ તત્ત્વના સ્વાનુભવ પછી પાપપુંજ પણ પુણ્યપુંજ બની જશે.

મોગો યોગાયતે સાક્ષાત્પાતકં સુકૃતાયતે ।

મોક્ષાયતે ચ સંસારઃ સત્યધર્મે કુલેશ્વરિ ॥

સત્યધર્મ પ્રકાશિત થતાં વેતઃજ આ સંસાર પણ સુકૃતાનું સાધન થશે અને નહિ કે બંધનનું. એ પરમ સત્યના અધિકારી કોને ગણવા એ-યથાર્થ સમજાશે ત્યારે જ યથાર્થ સસ અને યથાર્થ શિક્ષા કેવી ઉપયોગી વસ્તુઓ છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

શુદ્ધચિત્તસ્ય શાન્તસ્ય ધર્મિણો ગુરુસેવિનઃ ।

સત્યમક્તસ્ય ગુહ્યસ્ય સત્યજ્ઞાનં પ્રકાશતે ॥

શુદ્ધિવિનયહર્ષાયૈઃ સદાચારદ્વન્નૈઃ ।

સત્યજ્ઞાનરતૈર્ધર્મસ્તત્ત્વજ્ઞાનમવાપ્યતે ॥

જેમ શુચિશૂતત્વની પરમાવશ્યકતા છે તેમ પ્રતી દલતા-વીરત્વની પણ જરૂર છે જ. સાધનામાં કાપરતું કામ નથી. ત્યાર પછી જેમ વિનય અર્થાત્ નિયમપાલનની (શુદ્ધના સમયથી વિનયનો આ અર્થ થતો આવ્યો છે,) જરૂર છે તેવી જ રીતે જ્ઞાનલાભથી પરમાનંદ (ecstasy)નો ખેલ અનુભવ થવો જોઈએ. કિંવનામન લેતાં જેમ મોં મરડાય છે તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરતાં થાય તો તેવાઓ માટે તત્ત્વજ્ઞાન નથી જ. તત્ત્વસાધકની ભક્તિ-નિષ્ઠાનો પ્રવાહ કેવળ પોતાની સાધના તરફ જ વળવો જોઈએ, નહિ કે મનુષ્ય પ્રત્યે, આત્મીય પ્રત્યે કે સમાજ પ્રત્યે; કારણ કે મનુષ્યનો તેને ફેટલા વખતથી પરિચય છે ? આ જન્મમાં જેને આત્મીય તરીકે ઓળખ્યાં છે તે મૃત્યુ પછી ક્યાં એવાં રહેવાનાં છે ? ન્યારે મનુષ્યની સાધના તો જન્મજન્માન્તરથી તેની સાથે ચાલુ રહેલી હોય છે. નિત્યધર્મ તરફ ઔદાસીન્યવૃત્તિ દાખવી જેઓ સામયિક ધર્મના વહેણમાં અદ્વાપૂર્વક તણાય છે તેમની શી અવસ્થા થાય એ બાહિલના એક દર્શનથી સમજાવું છું:—

એક પાગલ દરજી પાસે જઈને એક જણે કહ્યું: “મારો જામો તૈયાર કરી આપો.” તે દરજીએ એ જામો એવી રીતે બનાવ્યો કે તેનો અર્ધો હાથ ટૂંકા થયો. પેલા માણસે આ જોઈને દરજીને તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું: “આ જામો હવે કેમ કરીને બંધબેસતો થશે ?” ત્યારે પેલા દરજીએ કહ્યું કે “તમારો અર્ધો હાથ કાપી નાખો.” પેલા માણસ બોલ્યો કે “તારા જેવો પાગલ મેં દોઢો નથી.” જામો કરવા આપનાર શુરુ હતો તેથી દરજીએ તેને કહ્યું કે “તમે શિષ્યને સામયિક ધર્મને માટે નિત્યધર્મનો ખ્વેસ કરવાનો ઉપદેશ દો છો તે શું ઓપું પાગલપણું છે કે ?” ખરી વાત તો એ છે કે ધર્મશુરની શાન્તિ દરજીએ પોતાના પાગલપણાથી ઉઘાડી પાડી. હાથ કપાય તો એક જન્મની કાયા ખંડિત થાય, પણ સામયિક ધર્મ માટે નિત્યધર્મ-જન્ય તો ચિરકાલની વસ્તુ જાય. નિત્યધર્મનો સાધક તો કહેશે કે:—

નિન્દન્તુ બાન્ધવાઃ સર્વે ત્યજન્તુ સ્ત્રીસુતાદયઃ ।
જના હસન્તુ માં દૃષ્ટ્વા રાજાનો દણ્ડયન્તુ વા ॥

હે પ્રભુ !

ત્વત્કર્મ નૈવ મુશ્ચામિ મનોવાક્યાયકર્મભિઃ ।

एवमापद्रतस्यापि यस्य भक्तिः सुनिश्चिता ।

સ તુ સંપૂજ્યતે દેવૈર્જીવોઽપિ સ શિવો ભવેત્ ॥

जनाः स्तुवन्तु निन्दन्तु लक्ष्मीर्गच्छतु तिष्ठतु ।

મૃત્યુરથ યુગાન્તે વા સત્યં ન પરિવર્જયેત્ ॥

नार्थलोभान्न च क्रोधान्न द्वेषान्न च मत्सरान् ।

ન કાંમાન્નમયાદ્વાપિ સત્યં નાપ્ય પરિત્યજેત્ ॥

એક વાર સત્યનો અનુભવ કરો. તો પછી તમારી નિંદા થાય કે સ્તુતિ થાય, લક્ષ્મી ભય કે રહે, મૃત્યુ આજે જ થાય કે યુગાન્તે થાય પણ સત્ય તો ન જ મૂકશો. અર્થ-લોભથી, ક્રોધથી, દ્વેષથી, મત્સરથી કામ ભય કે મોહ કેશયને વશ થઇને સત્યનો પરિત્યાગ ન જ કરશો.

येषां भाग्यवशादेवि परं सत्यं प्रकाशते ।

તે ધન્યાસ્તે. મહાત્માનઃ કૃતાર્થાસ્તે નરોત્તમાઃ ॥

સદ્ભાગ્યે આ જીવનમાં જ જેને પરમસત્યના પ્રકાશનો અનુભવ થયો છે તેઓ જ અરેખર ધન્ય છે, કૃતાર્થ છે, મહાત્મા છે અને નરોત્તમ પણ તે જ છે. સત્યને જાણવાનો પરમાર્થ મહાન હૃદયમાં જ સંભવે છે; હૃદયહૃદયમાં એ સંભવતો નથી.

सत्यज्ञा एव तुष्यन्ति श्रुत्वा सत्यप्रकाशनम् ।

ભલપ્રકૃપા ચિત્તવર્ધન્તે જ્યોત્સ્નયા ફિ સમુદ્રવત્ ॥

ચંદ્રદર્શનથી સમુદ્ર ઊભરાય તેથી પણ કૂવો તે ઊભરાય અરે કે ? કૂવો ન ઊભરાય. ચંદ્રજ્યોત્સ્નામાં આકર્ષણશક્તિ નથી; એ માનનાર જેવો મૂર્ખ પીળો ડાણ હોઇ શકે ? એ સર્વ કૂવો હૃદ છે. ઊભરાવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નથી. તેમના અધિકારબહારની એ વાત છે એટલા માટે જ કહે છે કે પરમતત્ત્વને સાંભળીને મહાપુરુષના અંતરમાં જે પરમાર્થ થાય તેનું રહસ્ય હૃદ પ્રાણવાજા ન જ મમજી શકે. અને તેથી જ તેઓ તેમની નિન્દા કરે, તેમને નિત્ય નવનવાં દુઃખ દે. પરંતુ મહાપુરુષનાં હૃદય મૃત્યુંજય જેવાં હોવાથી એ સર્વ દુઃખથી તેમનામાં જરાય કાર્પણ્ય આવતું નથી. માત્ર એ સત્યપ્રાપ્તિના પરમાર્થથી જ તેઓ સકલ કુતર્ક, હૃદતા-નીચતાનો નિઃશબ્દે નિરાસ કરે છે.

प्रत्यक्षत्वं प्रमाणाय सर्वेषां प्राणिनां प्रिये ।

उपलब्धिबलात्तस्य हता नीचाः कुतार्किकाः ॥

શબ્દથી નહિ, પણ સત્યની ઉપલબ્ધિથી જ તેઓ પરાજ્ય કરે છે

બ્રાહ્મણો વાન્ત્યજો વાપિ શુચિર્વાપ્યથવાશુચિઃ ।

સત્યદર્શનમાત્રેણ સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥

અરૂપં ભાવનાગમ્યં પરં બ્રહ્મ પરમેશ્વરિ ।

નિષ્કાલં નિર્મલં નિત્યં નિર્ગુણં વ્યોમસન્નિભમ્ ॥

ઃ અનન્તમમલં તત્ત્વં મનોવાચામગોચરમ્ ।

આત્મતત્ત્વં સુરહસ્યં સંધાનાત્સંપ્રકાશતે ॥

આત્મ જે પરમ સત્ય તે માત્ર સત્યસંધાન દ્વારા જ પ્રકાશિત થાય છે. સમસ્ત હૃદયથી તેની સાથે અનુસંધાન કરવું જોઈએ. એ વસ્તુ ઉપેક્ષા કરવા જેવી નથી. જેઓ એમ માને છે કે આ જીવન એ સત્યની શોધ માટે જ છે અને તેથી જેઓ સમસ્ત જીવનને એના અનુસંધાનમાં યોજે છે તેમને સત્યપ્રાપ્તિ થાય છે જ. આવા સાધકે પરમ દેવતા પરમાત્માને નિરંતર કહેતા રહેવું કે “હે દેવતા! મારા આત્મામાં એ પરમ તત્ત્વનો સંચાર કરો. આ મૃદમય જગતમાં અમૃતત્વનો સંચાર કરો. આ વસ્તુજન દ્વારા સમાજજન સંસારને એ પરમ સત્યના અમૃતત્વથી પવિત્ર કરો. એમ થાય તો ભૌતિક જગત દૈવી બની જાય. સ્પર્શમણિના સ્પર્શ જગત અમૃતમય થઈ જાય.

તદ્વૃષ્ટિયૈકરૂપત્વં કૃત્વા ચૈતત્ત્વરૂપિણિ ।

ભૂત્વા પરામૃતાકારં મયિ વિસ્ફુરણં કુરુ ॥

અમૃતાકાર થઈને મારામાં એ અમૃત સત્યનું વિસ્ફુરણ કરો. મારી હૃદયગુહાનો અંધકાર તમારા અમૃતદીપથી દૂર થાઓ અને તે તિમિરચંદ્ર બનો.

શરીરમિવ જીવસ્ય દીપસ્ય સ્નેહવદિપ્રયે ।

આ શરીર જેમ ગર્ભસ્થ જીવન માટે પ્રતીક્ષા કરે છે, તેમ એ આધ્યાત્મિક શરીરની અપેક્ષા કરે છે. કિન્તુ ત્યાંસુધી ગર્ભસ્થ શરીર જીવન ન પામે ત્યાંસુધી આ પૃથ્વીમાં આવી ન શકે. નહિતર પ્રદીપ્તુ નેલ પશુ દાપતિજ્ઞાતી, પ્રતીક્ષા કરે છે. અંધાંસુધી એ શિષ્યા પ્રાપ્ત કરીને પ્રજ્વલિત ન થાય ત્યાંસુધી દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો તેને અધિકાર નથી. આ જગત બ્રહ્મમંદિર છે. શબ્દદેહથી આ મંદિર અપવિત્ર થાય. અદીપ્ત દીપ લઈને કયા અધિકારથી એ મંદિરમાં પ્રવેશ થાય? સાધના કઠિન તો છે છતાં ભયનું કંઈ પ્રયોજન નથી. કારણ કે સત્યમાં એક એવી શક્તિ છે કે જે તેની સાધનાને ઘસારવી બનાવે છે. જ્ઞાનસૂર્યનો યદિ ઉદય થાય તો સમસ્ત મિથ્યા તિમિરપુંજ, સમસ્ત અસત્ અને અંધકાર કે જે એક હુદ્ દીપના પ્રકાશનો આઘાત પણ સહન કરી શકતા નથી તે સત્ત્વ દૂર થઈ જાય એમાં સંશય હોય જ શાનો! અસત્ય અને અંધકાર જેવો કાપુરુષ બીજો કાઈ નથી, એનું પરિણામ જોઈને જરાય ભયભીત થશો નહિ.

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ।

અર્થ પશુ ધર્માચરણ મહાન ભયમાંથી ઉગારી લે છે, તેવી જ રીતે અર્થ પશુ સત્ય દગલાબંધ અસત્યપુંજ પર વિજયવત્તુ નીવડે છે.

આત્મ ક્ષિતિમાહુન સેન

પર્યાપ્તિ

(શિખરિણી)

બધી સીમા રેલી મનુજઉર ફેલાય જગનાં
 પ્રભો, એમે એના ગહનમહી મારે ગળકવું
 હૂખી બાવું, ચાવું વિલીન, બાળવું, સ્વત્વ ગળવું
 સદા ન્હાનાંમોટાં જનવિવિધરૂપે વિહરવું.
 નિરાશા, આશા ને જય અજમના નિત્યક્રમમાં
 સહુના સંસારે મુખદુખતણા સાથી બનવું
 અને ઉત્કાન્તિનાં નવીન શિખરોને સર કરી
 વિભુની લીલાને લઘુપરિધમાં મૂર્ત કરવી.
 બહે જાડા બેદો સ્વજનપ્રલયોના નવ કળું
 દગોનાં અંધારાં જડમતિ ઉલેચી નવ શકું
 પ્રભો મારે કાજે લઘુપરિધમાં એક જ ભરી
 બધીયે પર્યાપ્તિ મનની, ઉરની ને જીવનની.
 મને ઇચ્છા ના ના જન ત્વજ પ્રભુને રીઝવવા
 તથાપિ જે રીઝે જનમહી ચહું ઇંશ પ્રગટે.

*

વંટોળ

[અન્યોક્તિ]

(શિખરિણી)

ખરેલાં જુલોનાં જીરણ પરણોને લાઘ જાએ
 ધુમાવે, ખેલાવે, ગગનઉરમાં રાસ મયવે
 પતિતો રીઝાવે, મૃતમહીવ જે જીવન બરે
 બહે વાવંટોળા ઘડીક દગનાં ચેતન હરે.

*

સંમાનતા

(અગ્રરા)

ખીજથી હું મહાન લગીર પણ્ય લહું ચિત્તમાં એ વિચાર
 મારાથી અન્ય મોટાતણી ગણવી પડે દુર્લભ તો એણીહાર
 તથી હું સ્વાર્થમાટે પણ્ય બની જ રહું સર્વ સાથે સમાન
 એમાં હું ઠામની શી ઉપકૃતિ કરતો? માત્ર એ સીધી સાન.

*

શમી જશે ?

(શિખરિણી)

શમે વાવંટોળા ધડીક મચવી તાણડવ નં
ઉલૂકાનાં રાત્રે તિમિરપડળો ઓસરી જત
વનોના વહિયે બરખા વિટપોને શમી જત
અહમના વંટોળા, દગતિમિર, તૂણા શમી જશે

*

કવિત્વના ફાંસલા અને સિદ્ધિ

(ઉપનતિ)

ભિંભિજાળા, પટુશબ્દ જાળાં
તરંગલીલા ભમઠપનાતણી
માધુર્યયાળા, લય ધૂન કાલાં
એ ફાંસલા, સિદ્ધિ નહિ કવિત્વની.

વિચારસમૃદ્ધિ, વિશાળ ભાવો
વણાટમાં સંયમ વાણીગૂંચનો
અર્થાનુસારી લય, બહેન, ચોટ,
સામર્થ્ય, તો સિદ્ધિતણી શી ખોટ ?

*

રસાભાસ

ધૂમાડાના ગોટા દીસત નભમાં વાદળસમા
ન બિન્દુ એકથે જળતાણું કદી ખેરવી શકે;
તરંગોનાં જાળાં, લલિતરચના, શબ્દજુમખાં
ન બિન્દુ ન્હાનુયે કવિતરસનું અર્પા જ શકે.

રતિલાલ શુક્લ

તંત્રીઓ

તંત્રીઓને લેખકો કરતાં કાંગળવાળાઓની વધારે ગરજ રહે છે. લેખો તો વગરમાગ્યે અને વગરપૈસે સાંજ ને સવાર ચાલ્યા જ આવે છે; ત્યારે કાંગળના પૈસા દેવા પડે છે. ખરું કહું તો લેખકોને તંત્રીની ગરજ હોય છે.

કાંગળવાળાઓએ તંત્રીઓને કહ્યું: “તમે અમારા કાંગળે વધુ ખર્ચ એવો કંઈ નૂરખો કરો.” તંત્રીઓએ લેખકો માટે નિયમ કર્યો: “લખાણુ સ્વચ્છ અક્ષરોમાં છૂટા શબ્દો અને લીટીઓમાં કાંગળની એક બાજુએ એકચતુર્થાંશ હાંસિયો રાખીને લખવું.” આ નિયમને લીધે જ લખાણુ એક કાંગળમાં સમાઈ શકે તેને માટે આઠ કાંગળની જરૂર પડે છે. એટલે કાંગળવાળાનો ધંધો આઠગણો ધીકે છે. જો આવા જ ઉદ્દેશથી નહિ પણ કંઈક શાસ્ત્રાધારથી તેઓએ આ નિયમ રાખ્યો હોય તો તેઓ શા માટે પોતાનાં માસિકામાં બંને બાજુ છાપે છે? અને શા માટે માત્ર નામનો એકદશાંશ હાંસિયો રાખે છે? અને શા માટે કીટીના ટાંગા જેવા ઝીણા ટાઇપ વાપરે છે? મને લાગે છે કે આ નિયમ માટે કાંગળવાળાઓ પાસેથી તેઓને કમિશન મળતું હશે.

મેં એક તંત્રીને લેખ મોકલ્યો. પોસ્ટેજ બીડયું હોવાથી તેમણે તે પરત મોકલ્યો. પણ સાથે મને એક પત્ર મોકલ્યો કે તમારો લેખ કાંગળની બંને બાજુ હોવાથી નિયમ પ્રમાણે વાંચ્યા વગર પાછો બીડયો છે. અને પછી એ કાંગળમાં લેખકો માટેના નિયમો ટાંક્યા. હવે તેમણે એ કાંગળ જ કાંગળની બંને બાજુએ લખ્યો હતો. એટલે મેં તો સાચો કાંગળ લખ્યો કે તમારો પત્ર કાંગળની બંને બાજુએ લખેલો હોવાથી વાંચ્યા વગર મેં ફેફડો ઢીધો છે. તમે સાથે પોસ્ટેજ બીડેલું નહિ, નહિતર પાછો મોકલવા વ્યવસ્થા થઈ શકત.

આ નિયમમાં તંત્રીઓનો દેખીતો સ્વાર્થ પણ જણાઈ આવે તેમ છે. કારણ કે તેમને પોતાનું લખવાનું કામકાજ કરવા એક બાજુ કોરા કાંગળ કાયમ મળ્યા કરે છે. તંત્રીઓ ઘણી વાર લખે છે કે અણસ્વીકારાયેલા લેખો કચરાનો ટોપડોમાં જશે—જે પાછું મળવા પોસ્ટેજ નહિ બીડયું હોય તો! પણ તંત્રીઓને હું એવા મૂર્ખ ધારી શકતો નથી. મને તો એટલે સુધી લાગે છે કે તેઓ પોતાના હિસાબના ચોપડા પણ આપણે મોકલેલા એક બાજુ કોરા રાખેલા કાંગળના બાંધતા હશે. અને તેઓને એમ પણ થતું હશે કે આ એક બાજુ બગાડીને કાંગળો મારા પર લેખકો મોકલે છે તેને જલ્દી બંને બાજુ કોરા રાખીને મોકલતા હોય તો વધુ સારું! મને પણ એમ ઘણી વાર થાય છે કે અમુક અમુક માસિકામાં લખાણુ આવે છે એ કરતાં કોરી નોટપૂઝા જ મોકલતા હોય તો વધુ ખર્ચ લાગે!!

તંત્રીઓને હજી સુધી ટાઇપરાઇટરવાળાઓ સાથે કમિશનનો કરાર કરીને “લેખો ટાઇપ કરી કે કરાવીને જ મોકલવા” એવો નિયમ કરવાનું કેમ સૂઝ્યું નહિ હોય? પણ હવે તો આ સૂચના મેં પ્રથમ કરી છે. એટલે હું તેના પર મારા સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખું છું. મારી પરવાનગી વગર કોઇએ તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

તંત્રીઓ નોટપેડ લેખો સ્વીકારતા નથી. અને વધુમાં “જો વળતું પોસ્ટેજ નહિ હોય

તો અણુસ્વીકારેલો લેખ પાછો મોકલાશે નહિ." એવો સામાન્ય નિયમ હોય છે. આ નિયમ કેવો દુષ્ટ છે ? આપણને એ નિયમ પાળ્યા વગર છૂટકો નહિ. જ્યારે તેઓ એ નિયમ ન પાળે અને લેખ ફેંકી દે અને પોસ્ટેજ ખાત્ર જાય ત્યારે આપણે કંઈ કરી શકીએ નહિ. મને એમ થાય છે કે એ ગુંદરવાળા ટિકિટો તેઓને તાળવે કે ગળે ચોંટી કેમ નહિ જતી હોય ? અને આમ જ્યારે ટિકિટો ગળી જાય ત્યારે આપણને એમ થાય કે કાષ્ટક દ્વિવસ આપણો લેખ આવશે ખરો. એટલે ચાર છ મહિના એ તંત્રીના માસિકના અંકો જોતા રહીએ. અને એ લેખ ન આવે એટલે સંભારણું લખીએ. સાથે જવાબ માટે પોસ્ટેજ ખીડીએ. વળી ચાર છ મહિના માસિકના અંકો જોઈએ. એમ વધુ ને વધુ ખર્ચના ખાડામાં ઊતરીએ અને એમ બે ત્રણ વરસ સુધી આપણા મનને ટગાવી ટગાવી છેવટે તેને આશા છોડી દેવાનું કહીએ.

આ નિયમનું બીજું દુઃખ એ છે કે આપણો લેખ સ્વીકારાય તો પોસ્ટેજ પાછું મોકલવા તંત્રીઓને બંધી નથી. તંત્રીઓને ખરી કમાણી તો આવા સ્વીકારાએલા લેખોનાં વધેલાં પોસ્ટેજને અને ઉપર કહ્યું તેમ નિયમભંગ કરી જવાવેલાં પોસ્ટેજોની જ હશે. પણ ઉપલી બંધીના અભાવે આપણો લેખ સ્વીકારાય તો તેનો આનંદ આપણું પોસ્ટેજ એજે ગયું એ બાબતના અફસોસમાં રૂળી જાય છે.

અને કહી આપણું પોસ્ટેજ તંત્રી ખાત્ર ન જાય (લેખ સ્વીકારાય ત્યારે તો ખાત્ર જ જાય છે; આ તો નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો માટે વાત થાય છે.) તો આપણે જ પૈસે આપણો લેખ હડધૂત થઈને પાછો આવેલો જોવા એ દશ્ય કંઈ આહ્વાદજનક તો નથી જ.

" લેખોમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કરવાનો હક્ક તંત્રીને રહેશે. " આ નિયમ પર સ્વર્ગસ્થ સ્વૈરવિહારીને બહુ ચીડ હતી—' સ્વર્ગસ્થ ' એ જો કે મારો સ્વૈરવિહાર જ છે. સાતેક મહિનાથી 'સ્વૈરવિહાર' દેખાતો નથી. અને એ સાત મહિના મને સાત વરસ જેવા લાગ્યા છે. સાત વરસ સુધી કેટલે માણસ જોવામાં ન આવે તો તેને મરી ગયેલો કલ્પવાની ધારા પ્રમાણે છૂટ છે. આટલું આફે ફાડવું પડ્યું. પણ એ સ્વૈરવિહારીને ઉપલા નિયમ પર બહુ જ ચીડ હતી. પરંતુ મને તો એ નિયમ ધણો જ સારો લાગે છે.

એ નિયમને ક્ષીણે આપણા લેખમાં તંત્રી કંઈ સારા વિચાર કે સારી શબ્દરચના મૂકે અને તે વખણાય તો આપણે આપણા મિત્રોને કહી શકીએ કે એ બાબત તંત્રીએ બગાડી નહિ એ સારું થયું. અને આપણો જ કંઈ મૂળ ભાગ ટીકાને પાત્ર થાય તો આપણે આપણા મિત્રોમાં કહી શકીએ કે " એ કામ તો કમબખ્ત તંત્રીનું છે. મારું અસલ તો ધણું જ સારું હતું. શક્યતઃ પણ નીવડત. " તોએક પ્રાંતને લાપક નીવડત એટલી બધી ઉંઘાસ હાંકીએ તો તો પકડાઈ જઈએ. અને તેઓ શું હતું એમ પૂછે તો " ચાંદની ચમકતી હોય-ગયું ! ગયું ! " એ તો લેખ લખતા હોઈએ ત્યારે કલ્પનાનો બહાર ખુલે. એક વાર આવેલી કલ્પના ફરી વાર આવે તો એ કલ્પના જ નહિ. એટલે એ તો હવે આ તંત્રીને ક્ષીણે આપણા સાહિત્યના ભાગ્યમાંથી સરકી ગયું. "

પણ મારી પોતાની વાત કરું તો તો જ્યારે મારો લેખ સુધરવા વધારવાને બદલે ખરેખર બગડીને આવે છે ત્યારે હું તો એટલો બધો ચીડાઈ જઈ છું કે તેનું વેર લેવા હું એ માસિક જ તેમાં યોગ્ય સુધારાવધારો થવા માટે મારી-બગલીને આપી દઉં છું.

કવિવર ટાગોરની સૂર-રચના

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કેવળ કવિ જ નથી; તે નવલિકાકાર, નાટ્યકાર, વિવેચક અને મહાન કવિ છે, એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. તે ઉપરાંત તેઓ ચિત્રકાર છે. તેમનાં હાથમાં જ બહાર પડેલાં ચિત્રો સારી પ્રતિક્ષા મેળવી ચૂક્યાં છે. પણ કવિવરની વ્યાપકતા આટલી જ નથી. એ ફિલસૂફ, કવિ, ચિત્રકાર, નાટ્યકાર વગેરે હોવા ઉપરાંત એક શિષ્ટ સંગીતકાર પણ ગણાય છે.

એમની સાહિત્યપ્રતિક્ષા તથા ફિલસૂફીની નાના પ્રકારનો આલોચનાઓ થઈ ગઈ છે. પરંતુ આજ પર્વત તેમની સંગીતકાર તરીકેની શક્તિની આલોચના સારી રીતે થઈ હોય એમ જાણવામાં નથી. સૂરસૃષ્ટિમાં કવિવરનું સ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે. પરંતુ તેવા ઉચ્ચ સંગીતજ્ઞોના અભાવે જ કવિવરની સૂરસૃષ્ટિની યોગ્ય આલોચના આજપર્યંત થયેલી નથી.

રવીન્દ્રનાથના પોતાના સૂરમાં, ભારતીય ઉચ્ચ સંગીતનો ‘ધ્રુપદ’ તેમજ બંગાળપ્રાંતની નિજસ્વ સંપત્તિસમાન ‘બાઉલ’ પ્રાધાન્યપણે છે. ભારતીય સંગીતની ‘હૂમરી’ તેમ જ બંગાળી ‘કીર્તનો’ પણ તેમના સૂરમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સ્થાન પામેલાં છે. વિષયનો સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરતાં ધ્રુપદ, બાઉલ, હૂમરી અને કીર્તન (બંગાળી કીર્તન)માં શું શું વિશેષતા છે, અને તે દરેક રવીન્દ્રનાથની સૂર-રચનામાં જનપ્રેમ અને જનપ્રેમ કેવા ભાગ ભજવે છે તે જાણવાની જરૂર છે. ખ્યાલ અથવા દૃષ્ટાંતો પ્રભાવ કવિના સૂરમાં છે-કે નહિ? અને તેનો પ્રભાવ કવિના સૂરમાં કઈ રીતે અકલ્યાણકર છે, તેનો પણ વિચાર થવો જોઈએ.

કવિ નાનપણથી જ ઉચ્ચ સંગીતના પ્રભાવે પ્રભાવિત થયેલા છે. બાલપણમાં કવિ યદુભદ્ર, રાધિકા ગોસ્વામી વગેરે દેશવિખ્યાત ઉસ્તાદોની ઓળે સંભળતા તે તેનો સ્વાદ ચાખી, અત્યંત પ્રેમ કરતા હતા.

કવિનાં જુવાનીમાં રચેલાં ઉચ્ચ સંગીતના ધ્રુપદ, ખ્યાલ તથા દૃષ્ટાંતોની ગાન સારી છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ હિંદી ગીતોના સૂર અને ઇંદની સહાય લીધા છતાં પણ તે ગીતોના ક્યાનો ભાવનું અનુકરણ કરેલું નથી. ભાવની દૃષ્ટિએ જોતાં ગીતોની નિજસ્વ સત્તા પૂરેપૂરી કાયમ રહેલી જણાય છે. ઉત્કૃષ્ટ હિંદી ગીતોના સંચારમાં લગીને રચેલાં ગીતો પણ સુંદર છે. એ ગીતોમાં ક્યાનો ભાવ, સૂરના ભાવ તથા ઇંદના ભાવના અપૂર્વ મિશ્રનથી, એવું લાવણ્ય ફૂટી નીકળે છે કે સરખામણીમાં હિંદી ગીતોને પણ બાજુએ મૂકી દે. મોટા ભાગનાં હિંદી ગીતોમાં ક્યાનો ભાવ પ્રધાનપદે હોતો નથી. ભારતના અન્યાન્ય દેશનાં ગીતોમાં ક્યાનો ભાવ મુખ્ય ભાગ ભજવતો નથી, પણ સૂર તથા ઇંદના ભાવ મુખ્ય ગણાય છે. અભોધ શબ્દ-સંયોજન કરવાથી પણ ગીતનો અર્થ સરે છે. કારણ તેમાં ક્યાનો ભાવને કેવળ પ્રાધાન્ય મળતું નથી. કેવળ સૂર તથા ઇંદની સહાયથી રસસૃષ્ટિ ખડી કરવામાં આવે છે. પરંતુ બંગાળમાં તે પદ્ધતિ રચિકર નથી. બંગાળીઓ ‘બાઉલ’ અને ‘કીર્તન’ના પ્રભાવે ક્યાનો ભાવને જ ‘પ્રથમ’ પ્રહણ કરે છે. તેથી બંગાળી સંગીતથી ટેવાયેલા કાનને હિંદી સંગીત

સારું ન લાગે, ને ધ્રુપદ ખ્યાલના નામથી જ આંચકો લાગે. ધૃતથી વાગતા સૂરમાં પણ એ રીતે કથાનો ભાવ ન સમજાય તો ગીત સુદર લાગે નહિ. બંગાળી સ્વભાવથી જ ભાવનાપ્રધાન છે. તે પ્રધાનપણે કથાના ભાવથી મુગ્ધ થાય છે. તે પછી જ સૂરના ભાવ અને તે પછી હંદના ભાવને મહત્ત્વ આપે છે. બંગાળીની આ વિશિષ્ટતા કેવળ 'બાઉન' અને 'કોર્તન'ના પ્રભાવને આભારી છે.

રવીન્દ્રનાથે પ્રારંભમાં ઉત્કૃષ્ટ હિંદી ગીતોના સૂર અને હંદ પચાવી, તે ભાવને અનુસરી ગાનરચના કરેલી ને એ રીતે બંગાળના સંગીતે જગતને સમૃદ્ધ કર્યું છે, એ નિઃશંક છે. સારા ઉસ્તાદ ગાયકના કંઠથી રવીન્દ્રનાથનાં આવાં ગીતો સાંભળનાર ફરી કોઇ વાર ધ્રુપદ-ખ્યાલના નામથી ચમકી બેઠો નહિ, એમ ચોક્કસ કહી શકાય. રાધિકા ગોરવામીએ એ રીતે અનેકની બૂલ ભાંગી છે:-

કવિનાં શરૂઆતનાં ગાનના એ ભાગ પાડી શકાય. પ્રથમ હિંદી ગીતોના સંચામાં ઢાળીને રચેલાં ગીત અને ઉચ્ચ સંગીતના આદર્શ પર રચેલા નિજસ્વ સૂર. "વાદમોહિ પ્રતિભા" અને "માયાર ખેલા"નાં લગભગ બધાં ગીતોમાં ઉચ્ચ સંગીતની છાપ પડેલી છે. જો કે કોઇ કોઇ ગાનમાં મિશ્ર સૂર હોવા છતાં, આલમાં ઉચ્ચ સંગીતનું તત્ત્વ દેખાઇ આવે છે.

સ્વદેશી યુગમાં કવિએ સ્વદેશી ગાન લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. સ્વદેશી ગીતોમાં કથાની જ પ્રથમ જરૂર. કથાના ભાવ સર્વસાધારણના મનમાં ઉતારવા ખાતર જ તેમાં હંદ તથા સૂરની સહાય લેવી રહી. આથી તે ગીતોમાં સૂરના ભાવને છોડી, કથાના ભાવને પ્રાધાન્ય આપેલું છે. એ બધાં ગીતોની પૂર્વે રચાયેલાં ગીતોમાં સૂરનું પ્રાધાન્ય હતું. સ્વદેશી ગીતો લખવાનું શરૂ કર્યા પછી, ધીમે, ધીમે તેમનાં ગીતોમાં કથાના ભાવને પ્રાધાન્ય મળવા લાગ્યું. એ જ સમયે "ગીતાંજલિ"નાં ગીતો રચેલાં છે. તેથી તેમાં કથાના ભાવને પ્રમુખપદે રાખેલો છે. એ જ સમયથી કવિની સરગતિમાં પરિવર્તન થઈ તેમની નિજસ્વ સૂરસૃષ્ટિનો પ્રારંભ થવા લાગ્યો. "નોબલ પ્રાઇઝ" મળ્યું તેની સાથે સાથે "ગીતાંજલિ"નાં ગાનનો ઉપભોગ કરવા સૌ કોઇ ઉત્સુક બન્યું હતું. તે જ સંજોગમાં કવિની નિજસ્વ સૂરધારા ચારે દિશામાં જોરથી વહેવા લાગી.

કથાનો, સૂરનો અને હંદનો ભાવ જો બધાં ગીતોમાં ગંભીર તે જ ગાન ધ્રુપદનું. ધ્રુપદમાં ભગવતભક્તિની સૃષ્ટિ ખડી-ચાય છે. શાંત અને ભક્તિભાવનું ગીત જ ધ્રુપદ કહેવાય. ચારે ચરણોમાં ગીત રચાય. રચાયી, અંતરા, સંચારી અને આભોગ. એ ચારમાં, ઉચ્ચ સંગીતમાં એક ધ્રુપદની જ સુદર યીજ છે. ખ્યાલ, ટપ્પા અને દૂમરીમાં સંચારી અને આભોગ નથી. રવીન્દ્રનાથ સંચારીના સૌંદર્યનો ચોતાના પ્રત્યેક ગાનમાં વ્યવહાર કરે છે. રવીન્દ્રનાથનાં ગીતો ધ્રુપદની કાઠીમાંથી ઘડેલાં અને તેમાં સંચારીની અપૂર્વ સૃષ્ટિ હોય છે. ધ્રુપદમાં સ્વરવિસ્તાર અને તાનવ્યવહારની રીતિ નથી હોતી. ભાવની દૃષ્ટિએ જોતાં ખ્યાલ-કંઠક અંશે સ્વર્ગીય ભાવની સૃષ્ટિ ખડી કરે, પરંતુ ટપ્પા દૂમરીમાંથી ધ્રુપદને અનુરૂપ ભાવ આવી શકે નહિ. ધ્રુપદમાં સ્વરવિસ્તારની રીત નથી. એટલે તે ખ્યાલ-ટપ્પા, દૂમરીથી અનેક રીતે પૃથક્ છે. ખ્યાલ-ટપ્પા-દૂમરીમાં તાન અને સૂરનો વિસ્તાર થઇ શકે છે; એટલે કે તે ત્રણેનો અસ્પર્શ પૂજ્ય-સંબંધ છે. કેવળ ચાલના ભેદથી જ તે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. ધ્રુપદની ગતિ ધીમી છે, અને રવીન્દ્રનાથનાં ગીતોની ચાલ પણ તેવી જ છે. ધીમી ગતિ ન

હોય તો સ્વર્ગીય ભાવોનો સમાવેશ સહજસાધ્ય બને નહિ. ગીત દ્રુત ચાલે ચાલે તો સાધારણ રીતે દલકા ભાવોનો ઉદય થાય. પરંતુ આમાંયે વ્યતિક્રમ નથી થતો એમ તો નહિ જ.

ધ્રુપદની ઠાડીમાંથી તથા ચાલથી ગાનરચના કર્યા છતાં, કવિની નિમ્નસ્વ સક્તિનો પરિચય યથેષ્ટ રીતે થાય છે જ. સંચારી સૂર અને ચાલ ધ્રુપદની હોવા છતાં, કવિનાં ગીતોમાં સંચારીનું માધુર્ય જુદા જ પ્રકારનું હોય છે. “ગીત-પંચાસિકા”નાં ગીતોમાં સંચારીની અતિ મનોરમ સૃષ્ટિ છે.

કવિની સૂર-રચનામાં પણ ધ્રુપદ પ્રાધાન્યપણે દેખાઈ આવે છે. ધ્રુપદમાં દ્રુત ગતિ અને તાનનો વ્યવહાર થતો નથી. કવિનાં સૂરમાં પણ તેમ ચતુ નથી. દ્રુત ગતિ અને તાન-વિસ્તાર ખ્યાલ, ટપ્પા, હૂમરીમાં મોટા પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. ધ્રુપદમાં તેવી રીતે દ્રુત ગતિ કે તાનવિસ્તાર કરવાથી ગાન કર્યુંકરું થાય. કવિનાં ગાનોમાં પણ તેમ જ થાય. કવિનાં બધાં ગાનોનો સૂર આવો જ છે એમ નથી. પરંતુ મોટા ભાગનાં ગીતોનો સ્વરવિન્યાસ એ જાતનો છે.

તાનવ્યવહાર કવિનાં ગીતોમાં ઠાઈ રીતે સંભવ પર નથી. તેનો ખ્યાલ કરતાં એમ લાગે છે કે, તાનમાં કયાનો બાંધ યથેષ્ટ પ્રકાશ પામતો નથી. પણ સૂરનો બાંધ આંગળ આવે છે. કવિ ગાનમાં સૂરને પ્રાધાન્યપદ આપવા રાજ નથી. તેથી ખ્યાલ-ટપ્પા ગીત-પદ્ધતિ કવિનાં ગાનોમાં અપ્રયોજ્ય છે. કવિ નાનાં નાનાં ગીત અલંકારનો વ્યવહાર કરે છે. હૂમરીની પેઠે સૂરવિન્યાસ તેમનાં ગીતોમાં હોય છે. પણ તેઓ હૂમરીની ચાલ કદી મદ્ય કરતા નથી. ધ્રુપદના ચલનભંગમાં તે હૂમરીના સ્વરવિન્યાસનો અનેક ઠેકાણે પ્રયોગ કરે છે.

સ્વીન્દ્રનાથ ગીતકવિતાની મૂર્તિ રચી તેને સૂરનાં વસ્ત્ર પહેરાવે છે: અને વિશેષ વિશેષ રથાને ઉપયુક્ત ગીત-અલંકારનું સંયોજન કરે છે. એ ધ્રુપદની પદ્ધતિ. ખ્યાલ-ટપ્પા ગાયક, રાગરાગિણીરૂપ ગાનનાં અવલોકને સૂરવિસ્તારરૂપી વસ્ત્રો પહેરાવી, સૂર અને ગીત-અલંકાર ધરાવી, મૂર્તિનાં વિશેષ વિશેષ રથાને તાનની માળા ગૂંથી પહેરાવે છે. આ રીતે કવિનાં ગાન અને ખ્યાલ ટપ્પા, એ સંપૂર્ણપણે જુદી જુદી ચીજો છે.

ધ્રુપદની પેઠે ગજેન્દ્રગામી હોવા છતાં કવિનાં ગાનોમાં, ટપ્પા-હૂમરીમાં વપરાતા દલકા રાગરાગિણીની કકાલ પણ ગળી આવે છે. જેમકે: હોરરી, પીપુ, સાદાના, મિધુ, ખાગ્યાજ, દેશ, બિદામ વગેરે. દોહાલ, માલકોરા, પૂરિયા, સોદિણી વગેરે રાગરાગીણીનાં રૂપ મળી આવતાં નથી.

કવિવર જે વખતે જમીનદારીના કામે શીખાં છ દેવે નદીની ધારે રહેતા હતા તે વખતે બાટિયાલી અને કીર્તનના સૂરનાં મિશ્રણ તથા બાહિર ગીતોની રચના તેમજે પ્રથમ કરેલી. શીખાં છ દેવે નદીનાં ગજુરોના ગાનમાંથી જ કવિને બાટિયાલી સૂર પ્રાપ્ત થવાનું અનુમાન ખરું લાગે છે. શિશિન સમાજમાં, કવિવરની બાહિર સૂરરચનાની પૂર્વે બાહિર ધૃષ્ટિન મનાતો હતો. કવિએ તેનો ખરો સ્વાદ ચાખી, તેનું પોતાના ગાનમાં સંયોજન કરી, “બાહિર”ને યથાર્થ મૂલ્યવાન કરી મૂક્યો છે.

બાહિર ગાનમાં આપણને કયાની તથા આવની પ્રધાનતા અને સૂર તથા છંદની સરગતા જણાય છે. બાહિરનો પ્રભાવ પણ કવિના ગાનમાં ખૂબ સારી રીતે પરિલક્ષિત છે. કયાનું પ્રાધાન્ય કવિના ગાનમાં ખૂબ દ્રોષ છે. સૂરની સરગતા અને લયને અનુરૂપ છંદ એ કવિના ગાનની વિશિષ્ટતા છે. કવિના સૂરમાં વિષમપદી અને એવાં બીજાં નરિલ છંદોનો

અભાવ છે. “ગીત-પંચાશિકા”માં વિષમપદી હંદનાં ગીત છે. પરંતુ કવિનાં આધુનિક ગાનોમાં હંદ લઘુ થતો જાય છે. છ કે આઠ માત્રાના લઘુ હંદમાં પ્રાયઃ તમામ સૂર-રચના થાય છે. “ગીત-પંચાશિકા”માં સોળાં કે બાર માત્રાના હંદો અર્થાત્ ત્રિતાલ ને એકતાલા તાલનાં ગાન છે. પરંતુ આધુનિક સૂરમાં ત્રિતાલા હંદ પણ ખૂબ કમી થયેલો છે.

હંદની દૃષ્ટિએ લઘુતા હોવા છતાં, લગભગ દરેક ગીતની ગતિ વિલંબિત-હોય છે. કથાનો અને સૂરનો ભાવ જે ગીતોમાં ગંભીર, તે બધાં ગીતોની ગતિ પણ વિલંબિત જ હોય. તેમ ન હોય તો ગીતનું માધુર્ય ટકી શકે નહિ. વધારે મીઠાથી તેમ જ થોડા મીઠાથી-બંનેથી, ખાલ પદાર્થનો સ્વાદ નષ્ટ થાય છે. પરંતુ જોષ્ટ્રએ તેટલું જ મીઠું લેવાથી જેમ ખાલ સ્વાદિષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે કવિનો સૂરનો ભાવ લયના પ્રકારભેદથી પણ નષ્ટ થવાની સંભાવના રહે છે. ભાવના અત્યુચિત પ્રમાણેની ચાલથી ગીત ચાલે તો જ ગાનનું લાવણ્ય પ્રકાશી જોઈ; અને અવનવા રૂપરસની સૃષ્ટિનો સ્વર્ગીય ભાવ ઉદય પામે.

કીર્તનનો પ્રભાવ કવિનાં ગીતોમાં બહુ ઓછો છે. ‘કીર્તન’માં કથાના ભાવની સાથે સાથે સૂર તથા હંદ પણ બદલાય છે. કવિના ગાનમાં હંદનું પરિવર્તન થતું નથી. ‘બાઉલ’ની પેઠે એક જ ચાલથી ગીત ચાલે છે. પરંતુ કથાનાં ભાવની સાથે સાથે ભૈરવી ઠાંકના ગાનમાં પૂરવી, ઠાંક કે અન્યાન્ય કોષ્ટ પણ ઠાંકનું સૂરસંયોજન કરવામાં આવે છે. એમ કરવું ઉચ્ચ સંગીતના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. પરંતુ ઉચ્ચ સંગીતના “રાગમાલા” અને “સૂરસાગર” જાતનાં ગાનમાં એ પ્રમાણે સૂરરચના હોય છે. પરંતુ કવિનાં ગાનનો સૂરવિન્યાસ એ સર્વ ગીતોના જેવો નથી. “બાઉલ” જેવો પણ નથી. “કીર્તન” જેવો પણ નથી. એ તો કવિની નિજસ્વ મીઠું છે; અને તે ‘દ્રુપદ’ અને ‘બાઉલ’ના મિશ્રચુર છે.

કવિએ ઉચ્ચ સંગીતના આદર્શ પ્રમાણે રચેલાં ગીતોની સાથે, પખાજ કે તળલાંનો ઠેકા દેવો સંભવિત છે. પરંતુ તેમનાં વર્તમાન ગાન સાથે તેનો સંગ અસંભવિત છે. તેમના ગાનની સાથે ઠેકા દેવામાં બહુ હોશિયાર તજલગી ન હોય તો રસસૃષ્ટિને બદલે રસભંગ થાય. રવીન્દ્રનાથનાં પ્રથમનાં દ્રુપદ-ખ્યાલ ગીતોમાં ઢાકા તથા વિષ્ણુપુરી ઠેકાનું એકય છે જુદાં જુદાં પ્રાંતના આ ઠેકાઓનો મેળ પડતો નથી. કારણ તે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કવિન ઉચ્ચ સંગીત-તત્ત્વવાળાં ગાન વિષ્ણુપુરી ચાલનાં છે. કવિનાં ગીતોની ચાલ અનુસાર વાદ્ય રચના કરવામાં આવે તો કોષ્ટ નૂતન રસસૃષ્ટિનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય એમ લાગે છે.*

આત્મકથા .

(તોટક)

વિધિ કંજ ઘુટી ઘુટીને જ પીધા
જ્વમ દેવજ સોમનું પાન કરે;
કમર થકી શંકર ગાન કરે
પ્રતિ તાલ વારી ઉર મેં જ પીધા.
નીકળ્યું વિષ સાગરમંથનથી,
નીલકંઠ પીએ તન ને મનથી;
જગ મંથનથી નિકળ્યું વિષ તે
બરી રંગ કટોરી પીધું હસતે.

સિંહાવલોકન

(મંદાકાન્તા)

માર્ગે જતાં પગલી કરીને રેતમાં ફેંકે ઘેરી
મોહી, ઊભી, નીરખી રહી એ દરમ શોભા અતેરી;
યાત્રાશુઓ વિસરી મુજને ચાલિયા સૌ અગાડી
હું તો મારા નપુર પરથી કંઠર્જુ મીટ માંડી
જોવા યોજી અમ-પ્રગ થકી જે પડી દંડી આંધી
સવે ત્યાં તો લીન થઈ ગયા દહિના અન્ત માંડી.

ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ પર, દેશી રાજ્યોથી ઘેરાયેલા, ડુંગરો અને જંગલોથી ભરેલા, પંચમહાલ જિલ્લાના દાહોદ અને ઝાલોદ એ બે તાલુકામાં વસતા એક લાખ બીલોમાં બીલ સેવામંડળ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર કેન્દ્રિત કરીને, આજ દશ વર્ષથી કેળવણી દ્વારા કુમળાં બીલ બાળકોમાં સંસ્કારનાં બી વાવી તેમની જાતિ પેઢી સુધારવાનું કામ, તેમ જ તેમની ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિનું કામ કરી રહ્યું છે. આ કાર્યના અંગે મંડળ આઠ આશ્રમો, એક દવાખાનું, એક શાળા, છ ગ્રાન્ટ. ઇન. એડ શાળાઓ, અને બે ગ્રાન્ટ-ઇન-એડ રાત્રિશાળાઓ, મળી કુલ ૧૮ સંસ્થાઓ ચલાવે છે. બીલ સેવામંડળના મતોરથો, સારાએ ગુજરાતમાં વસતા બીલ અને એવી રાનીપરજ કોમોની સેવા કરવાના છે, અને એ પાર પાડવા જેમ જેમ સાધનો, સમવડો અને સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓ મળતા જાય છે, તેમ તેમ કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. આ વર્ષની શરૂઆતમાં વડોદરા રાજ્યના નવસારી પ્રાંતનાં ધીચ જંગલોથી છવાયેલા, ઉમરપાડાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં, કેવળ રાનીપરજ વસ્તીની મધ્યમાં સરદા મુકામે એક બીલ (વસાવા) આશ્રમ ખોલવામાં આવ્યો છે. સિંધ પ્રાંતમાં નગરપારકરમાં બીલ અને મેધવાળનાં (જેઓ ત્યાં અસ્પૃશ્ય ગણાય છે) બાળકોને કેળવણી આપવા એક આશ્રમ ત્રણ વર્ષથી ચાલે છે; જેની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ આ મંડળ રાખે છે. આ આશ્રમ મંડળનાં કેળવણી પામેલાં બીલ દંપતી ચલાવે છે. આ ઉપરાંત શુકલતીર્થ (હાડ્ય જિલ્લો) અને ચીખડીમાં (બારા તાલુકો, નવસારી પ્રાંત) બે રાત્રિશાળાઓ અને પંચાલ (ઇડર સ્ટેટ)માં એક શાળા મંડળની મદદથી ચાલે છે. શુકલતીર્થની રાત્રિશાળા મંડળમાં કેળવણી લીધેલ બીલ દંપતી ચલાવે છે.

વિદ્યાર્થીઓ અને કેળવણી વિષે: મંડળ કુલ નાનીમોટી અઢાર સંસ્થાઓ મારફત લગભગ ૫૯૬ બાળકોને કેળવણી આપે છે. આશ્રમોમાં રહીને અભ્યાસ કરનાર બાળકોની સંખ્યા ૨૬૪ છે, જેમાં ૨૨ કન્યાઓ છે. આ આશ્રમોના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણનાં સાધનો ઉપરાંત કપડાંલતાં અને ખોરાકી મફત પૂરાં પાડવામાં આવે છે. આશ્રમોમાં બાળકો યોગ્યસે કક્કાક ગુરુના અખંડ સમાગમમાં અને આશ્રમના પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવાથી સ્વચ્છ રહે છે, તેમ જ સંસ્કારી અને નિર્મળ ચારિત્ર્યવાળાં બને છે. આશ્રમના વાતાવરણથી જ રાત્રીપરજ બાળકોમાં સંસ્કારનું સિંચન ચાલે છે, એ મંડળનો અનુભવ છે. આશ્રમનું જીવન સાદું છે. ખોરાકમાં બાળકોને સાદો ખોરાક એટલે તેમના ઘરનો જ, મુખ્યત્વે; મકાઈનો ખોરાક આપવામાં આવે છે. બાળકદીક ખોરાકીખર્ચ માસિક રૂપીઆ અઢીને આશરે તથા કુલ ખર્ચ જેમાં શિક્ષકોના વેતનનો સમાવેશ કરતાં માસિક રૂ. ૬) સુધી આવે છે.

શિક્ષણ: બીલને સંસ્કારી બનાવે, તેમને ઠીક પ્રમાણમાં જ્ઞાન મળે, અને જીવનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું શિક્ષણ મંડળના આશ્રમોમાં આપવામાં આવે છે અને તે માટે મંડળે ગુજરાતી સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસક્રમ ચોંખ્યો છે. આશ્રમો અને શાળાઓ

બીલોની વસ્તીમાં જ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે, એટલે કુદરતને ખોળે સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં કેળવણીના લાભો મેળવી શકાય છે. કેળવણી આપવાનાં સાધનોમાં બીજા બાળક અને તેના માનસનો જિજ્ઞાસુ અને ચિકિત્સક આચાર્ય એ બે મુખ્ય સાધનો ગણવામાં આવ્યાં છે.

ઔદ્યોગિક કેળવણી: આશ્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓને અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણી ઉપરાંત ખેતી, કાંતણુ તથા વણાટનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. દરેક આશ્રમમાં ત્રણથી ચાર કલાક ઔદ્યોગિક કેળવણી માટે નિયત કરવામાં આવ્યા છે; અને એ રીતે બાહ્યિક અને ઔદ્યોગિક કેળવણીનો મેળ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખેતી: દરેક આશ્રમની પાસે થોડી યા વધુ જરૂરજોગી જમીન રાખવામાં આવી છે; જેમાં વિદ્યાર્થીઓ જતે ખેતી કરે છે, ખાગ ઉછેરે છે, જરૂરજોગાં શાકભાજી ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ રીતે એમને ઉપયોગી ખેતીનું જ્ઞાન મેળવી લે છે.

કાંતણું-વણાટ: બધા આશ્રમોમાં કાંતણુ ફરજિયાત રાખવામાં આવ્યું છે. આશ્રમનાં બાળકો માટે જોઇતાં કપડાં માટે પૂરતું સૂતર બાળકોએ ઉત્પન્ન કરવું, એવો નિયમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સૂતર વણવા તથા બધા આશ્રમોમાં કાંતણુનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં અને યોગ્ય સૂચનાઓ આપવા મીરાપ્રેડીમાં ઉલોમમંદિર સ્થાપવામાં આવ્યું છે. બધા આશ્રમોનું સૂતર ત્યાં વણવામાં આવે છે. ચાલુ વર્ષે ૧૪ મણુ સૂતર કંતાયું; જેમાંથી ૧,૭૦૦ ચોરસવાર ખાદી વણાવવામાં આવી છે.

ઘરેલુ ઔદ્યોગિક કેળવણી: શાળામાં પૂરું શિક્ષણ લીધા પછી, યા તો તે પહેલાં જોની ઇચ્છા હોય એવા વિદ્યાર્થીઓને જુદે જુદે ધંધે લગાડવા માટે મંડળ યોગ્ય ગોઠવણુ કરે છે. આ વર્ષમાં મંડળના છ વિદ્યાર્થીઓને વડોદરામાં કોલેજો પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સમાં લૂગડાં ઉપર છાપ તથા રંગાટકામ શીખવાને મોકલવામાં આવ્યા છે. દાહોદમાં સુથારકામ શીખવા માટે બલસાર આર્ટ ગેલેરીમાં ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને રાખ્યા છે. એક વિદ્યાર્થી દાહોદમાં પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં કામ શીખે છે.

અંગ્રેજી કેળવણી: અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવા માટે દાહોદમાં એક આશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો છે. આશ્રમમાં રહી દાહોદની અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લે છે. હાલ એવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૬ છે. મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરનાર એક બીજા વિદ્યાર્થીને વડોદરાની કોલેજમાં આગળના અભ્યાસ માટે મંડળે મોકલવણુ કરી આપી છે. એ વિદ્યાર્થી આર્ટસ કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં છે. એક વિદ્યાર્થી ડાહોર સંસ્થાન હાઈસ્કૂલમાં પાંચમા ધોરણમાં છે, જેને મંડળ તરફથી શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે.

કન્યાકેળવણી: મંડળે બીજકન્યા-કેળવણીનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો છે. દરેક શાખામાં કન્યાઓને દાખલ કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પણ જે કામમાં દર હજારે ફક્ત ચાર જ માણસો લખી વાંચી જાણતા હોય તે કામમાં કન્યાકેળવણીનું કાર્ય ઘણું દુર્લભ છે; છતાં એ ચાલુ વર્ષે મંડળની બધી શાખાઓમાં મળી ૪૩ કન્યાઓ કેળવણી લે છે, જેમાંની ૨૨ કન્યાઓ આશ્રમમાં છે. આશ્રમમાં અને શાળામાં સહશિક્ષણનો અનુભવ મેળવવામાં આવે છે. મંડળની બે વિદ્યાર્થીનીઓને ચાલુ વર્ષે વધુ અભ્યાસ માટે સરતના વનિતા વિશ્વામમાં મોકલવામાં આવી છે.

મદદ લેતી શાળાઓ: ચાલુ વર્ષે મદદ લેતી શાળાઓ એ મંડળની કાર્યદિશામાં નહિ પગલું છે. કોઈ પણ ગામના લોકોની શાળા કાઢવા ઇચ્છા હોય, અને તેઓ અનાજ

રૂપે યા શેકડ થોડીઘણી રકમ શાળાના નિભાવ માટે આપવા તૈયાર હોય તેવા ગામે મંડળની શાળાની પરીક્ષા-પસાર કરેલ વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર શાળા સ્થાપે તે તેને મંડળ તરફથી દર વિદ્યાર્થીની હાજરી દીક આઠ આના સુધીની રકમ મદદ પેટે આપવામાં આવે છે. આવી શાળાઓ આ વર્ષે આ બે તાલુકામાં પાંચ નીકળી છે. પાંચે શાળાઓ મંડળના જૂના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની જાતમહેનતથી અને આમલોકોની સહાનુભૂતિ મેળવીને કાઢી છે. મંડળ આ પ્રવૃત્તિ વધે એ ઇચ્છે છે, અને તેને યોગ્ય પોપણ આપે છે. આ પ્રવૃત્તિ સ્વયંભૂ છે. એમનામાંથી જ એ ઉદ્ભવી છે. એ જતાવે છે કે ભીલોને કેળવણીની ભૂખ લાગી છે. મંડળના દશ વર્ષનાં કાર્યનું આવી રીતે સુપરિણામ આવવા લાગ્યું છે, એ સંતોષની વાત છે. આ શાળાનાં મૂંપડાં ગામલોકોએ પોતાની આછી કમાણીમાંથી ઉધરાણાં કરીને આપ્યાં છે. એવા એક મૂંપડાનો ખર્ચ રૂ. ૫૦ થી ૬૦ થાય છે.

સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ: ભીલોમાં ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિનું કાર્ય દરેક શાખામાંથી થાય છે. વહેમો, ખોટા રિવાજો અને દારૂની બટ્ટી નિર્મૂળ કરવાનું કામ ધેરેધેર ફરીને ઉપદેશ કરીને કરવામાં આવે છે. અને એ દ્વારા ભીલોમાં વ્યાપી રહેલા દોષો દૂર કરવાનું કામ કરવામાં આવે છે. પરિણામે ભીલોમાં ૩૦૦ થી ૪૦૦ ટર્ક નેટલો દારૂનો વપરાશ ઘટ્યો છે. માંસનો વપરાશ ઓછો થતો જાય છે, અને ભજનોની (જે દારૂ-માંસનો ત્યાગ કરે છે તે એ નામે ઓળખાય છે.) સંખ્યા વધતી જાય છે. મંડળે વર્ષની શરૂઆતમાં આમોજનિ - Rural Uplift - ની યોજના ઘડી કાઢી છે; જે મંડળના ધણા આજીવન રાજ્યો જલમાં હોવાથી હાથમાં લેવામાં આવી નથી. આમપંચાયતો સ્થાપી અને ભજનમંડળોએ કાઢીને દારૂનિષેધના કાર્યને વેગ આપવાનું, લગનમરણના ખોટા રિવાજો દૂર કરવાનું, નવી સહકારી મંડળોએ સ્થાપવાનું અને હોય તેને વધારે સુવ્યવસ્થિત કરવાનું, અને ખેતીમાં સહાયક ધંધાઓને ઉત્તેજન આપવાનું—એ આ યોજનાનાં મુખ્ય અંગો છે. નજીકના ભવિષ્યમાં આ યોજના અમલમાં મૂકવાની ઉમેદ છે.

જેસાવાડા અને ઝાલોદ આશ્રમોમાં રામમંદિરો છે, અને દરવર્ષે રામનવમીને દિવસે ભીલોનો મેળો બંને ઠેકાણે ભરવામાં આવે છે. મેળા વખતે આગેવાન કાર્યકર્તાઓનાં ભાષણો તથા પ્રવચનો થાય છે. મંદિરો દ્વારા ભીલોને હિંદુ ધર્મની યથાર્થ ઝાંખી કરાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

દવાખાનું અને વૈદ્યકીય મદદ: આ પ્રદેશમાં વૈદ્યકીય મદદનું કામ મંડળે ઉપાડી લીધું છે. ભીલો ખૂબ વહેમી છે, અને માંદગીના કારણનું આરોપણ 'જૂત-ડાકણ' ઉપર કરે છે. તેમને આ વહેમમાંથી ઉગારવા મંડળની દરેક શાખામાં દવાપેટી રાખવામાં આવે છે. દાહોદમાં મુખ્ય દવાખાનું છે. આશ્રમના જવાબદાર શિક્ષક ગામડામાં ફરી માંદગીને દવા આપે છે.

ચાલુ વર્ષે દર્દીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

	ભીલ	ભીલેતર	કુલ
દાહોદ મુખ્ય દવાખાનું	૪,૭૪૭	૧૦,૪૮૧	૧૫,૨૨૮
શાળાઓની દવા પેટીઓ કુલ ૧૧ ...	૧૪,૮૬૨	૧,૫૧૧	૧૬,૪૦૩
કુલ ...	૧૬,૬૧૯	૧૧,૯૯૨	૨૮,૬૧૧

બીજા સેવામંડળ ઉપર પ્રમાણે બીલોની આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને જગવણી-વિષયક ઉન્નતિનું કાર્ય આજ દશ વર્ષથી કરી રહ્યું છે. મુંબઈ ઇલાકાની કુલ રૂ.૭૦ લાખની વસ્તીમાં બીજા અને એવી રાનીપરજ કોમોની વસ્તી આશરે સત્તર લાખ છે, એટલે પ્રત્યેક ૧૬ માણસે ૧ ની છે. એ પૈકી બીજા કોમની વસ્તી આઠ લાખની છે, આવી ભોંયભેગી યથેલી કોમનો હાથ પકડી તેમને ઉન્નતિને માર્ગે મૂકવી એ ઉંજળિયાતોની ફરજ છે. હિંદુસ્તાનના આ લોકો મૂળવતની છે, અને તેમની કુદૃશા યવામાં આપણે કારણભૂત છીએ. આપણે જે પાપ કર્યું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે તેમની ધાર્મિક, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. હિંદી સમાજનું એ અંગ ત્યાં સુધી નિરક્ષર રહેશે, ભૂખમરામાં રીખાતું રહેશે, અને દારૂની બંદીમાં એના આત્માનું હીર હણાતું રહેશે ત્યાં સુધી દેશની ઉન્નતિની આશા રાખવી મિથ્યા છે. આ કાર્ય માટે દેશબરમાં સેકંડો સેવામંડળોએ હજારો સેવકો મારફત ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડશે. પ્રભુ એ દિવસ જલદી આણે અને રાનીપરજ કોમો આર્યત્વમાં ભળી જાય.

અમૃતલાલ વિ. કક્કર

પ્રમુખ, બીજા સેવામંડળ.

“આપણા દેશમાં જે કોઈ હલકી વર્ણમાં જન્મે તો તેને વાસ્તે કોઈ પ્રકારની આશા જ રહેતી નથી. અરે! આ તે કેવો ભુલમ છે! આ દેશમાં તો દરેકને માટે આશા, દરેકને માટે તક છે. આજે તે ગરીબ છે, પણ આવતી કાલે જ તે શ્રીમંત, વિદ્વાન અને આખરદાર મૃદરથ બની શકે છે. ગરીબ અને દીનદુઃખીને મદદ કરવાને માટે અહીં દરેક જથ્થુ તૈયાર હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં “અમે ગરીબ છીએ, ગરીબ છીએ” એવો પોકાર ચાલુ છે; પણ તેમને મદદ કરવાને માટે કેટલી સંસ્થાઓ તમારા દેશમાં છે? હિંદુસ્તાનમાં હજારો અને લાખો ગરીબોને માટે કાના અંતઃકરણમાં ખરેખરી લાગણી છે? કોની આંખમાં તેમને માટે ખરેખરાં આંસુ આવે છે? શું આપણે તે મનુષ્ય છીએ? તેમના જીવનનિર્વાહને માટે, તેમને સુધારવા માટે આપણે શું કર્યું છે? શું કરીએ છીએ? અરે! આપણે તેમને અડતા પણ નથી, આપણે તેમનાથી દૂર નાસીએ છીએ. શું આપણે ખરેખર મનુષ્ય છીએ? પેલા હજારો પાલણો ગરીબો, પતિતો અને છુંદાયેલાઓ માટે શું કરે છે? “અડશે મા” “અડશે મા” એ એક જ જાપ તેમના મોઢામાંથી નીકળે છે. તેમને હાથે આપણા સનાતન ધર્મની કેવી અધોગતિ થઈ છે! શું હવે આપણો ધર્મ માત્ર “અડશે મા”માં જ આવી રહ્યો છે અને બીજા કશામાં નહિ?”

સ્વામી વિવે

મોરલો

ગીત

હાં રે કાષ્ઠએ દીઠો હો રાજ,

મોતિ ચરંતો મોરલો.

મોતિ ચરંતો ને કળા કરંતો,

મીઠા કેઝોવ કરી મનકું હરંતો

હાં રે કાષ્ઠએ દીઠો હો રાજ

મોતિ ચરંતો મોરલો.

હાં રે કાષ્ઠએ દીઠો હો રાજ

મારો મનગમતો મોરલો.

હાં રે કાષ્ઠ બતાવો હો રાજ

પીછે શોભંતો મોરલો.

માંથે મુકટ શી કલકી એક ડોલતી

સાથે રૂપાળી ઢેલ ઢેલુક બોલતી

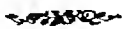
હાં રે હતો એવે એધાણી રાજ

મારો મધુરો મોરલો.

હાં રે કાષ્ઠ બતાવો હો રાજ

મોતિ ચરંતો મોરલો.*

છ. વિ. રાવળ

વિ સ જ ન

ક્ષિતિજથી રવિ આયમતો સર્યો,

તિમિર પાલવ આ જગ ચૂમતો,

ઉદધિગાન અચાન્ત-બની રહ્યાં,

સકલ નાવ હવે તટમાં જતાં.

મધુર આશ લરી સુખ કલ્પના,

તરુણુ જીવન બાવ અનન્ત આ;

સમય સાથ બધાય સરી ગયાં;

નિજ ગૃહે નિજ પત્ન્ય વિષે પળ્યાં.

મુકુન્દ વિં વિજય-પારાશય

ન્યુટ્રોન

આલુ સાસના નળવાળેગ બનાવોમંતિ એક તે કેવેન્ડિશ પ્રયોગશાળાવાળા ડૉ. જે. ચેડવિકે " ન્યુટ્રોન "ના અસ્તિત્વ, વિશે જે સખજ પ્રમાણ મેળવ્યું છે તે છે. " ન્યુટ્રોન " એટલે જેમાં ધન વિદ્યુત્ત્વ " પ્રોટોન " અને ઋણવિદ્યુત્ત્વ " ઇલેક્ટ્રોન " એક બીજાનાં ખાસ નિકટ સાન્નિધ્યમાં આવેલાં હોય એવું કણ. ક્રાઇ પણ મોટા પરમાણુનાં " બીજ " " nucleus "માં ધણાં ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનનો આવો ગાઢો સમાગમ થએલો હોય છે જ, પરંતુ એક ઇલેક્ટ્રોન અને એક પ્રોટોનના બનેલા ન્યુક્લિયમાં આ બંનેનું સંગઠન પ્રેક્ષા કઠી નળવામાં આવ્યું ન હતું. બાર વરસ પહેલાં લોર્ડ રથફર્ડે આવાં કણનાં અસ્તિત્વની કલ્પના કરી હતી અને તેના ગુણ કેવા હોઇ શકે તેનું વર્ણન કર્યું હતું. એ કણ ધણું ભારે છતાં કદમાં ધણું નાનું હોવાથી, અને તેમાં મુક્ત વીજળીના અભાવે બાહ્ય વીજળીક બળ નહિ હોવાથી તેની પદાર્થમાં ઘસીને આદર્શ જવાની ભેદક શક્તિ અદ્વિતીય હોવી જોઇએ. તેને ક્રાઇ પણ વાસણમાં દાખીને ભરી શકાય નહિ; કારણ કે એ તરફ એટલું પાતળું છે કે તે પાત્રની બાજુઓમાં ઘસીને સરકી જાય. સાધારણ હાઇડ્રોજન વાયુનાં પરમાણુ પણ આ જ રીતે એક ઇલેક્ટ્રોન અને એક પ્રોટોનના બનેલા હોય છે, પણ તેમાં એ બેનો સમાગમ એટલો નિકટ હોતો નથી. હાઇડ્રોજનનો પરમાણુ પોતાનો ઇલેક્ટ્રોન એક મોટા ઘેરવાળા આઢણુની પેઠે પહેરે છે જેથી તેનું કદ પ્રમાણમાં ધણું જ વધી જાય છે; જ્યારે " ન્યુટ્રોન "માં તો જાણે એ આઢણુ કાઢી લઇ ગડીવાળી બગલમાં જ મારેલું હોય છે. અથવા સાદી રીતે કહીએ તો એમાં બન્ને સંગાથીએએ-એકબેકને એવા બાથમાં લીધેલા હોય છે કે એમાંનું ઇલેક્ટ્રોન આડપ થતું નથી. છતાં ઇલેક્ટ્રોનની ઋણવિદ્યુત્ત્વ અને પ્રોટોનની ધનવિદ્યુત્ત્વ મળીને એ જોડખાંતી વીજળીક સમાનતા જળવાઇ રહે છે. આટલાં પાસે આવ્યા છતાં એ બન્ને ભિન્ન રહી શકે છે, અને હાઇડ્રોજન પરમાણુમાં ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન વચ્ચે જેટલું વીજળીક બળ હોય છે એટલો જ તકાવત ન્યુટ્રોનમાં પણ બન્ને ઘટકો વચ્ચે રહે છે. આત્માર સુધી અત્યંત રહેલાં આ કણ જેનું અસ્તિત્વ ડૉ. ચેડવિકના પ્રયોગથી ચોક્કસ સિદ્ધ થયું છે તે એક અતિ રસમદ નવીન ભૌતિક વસ્તુ છે, અને ભાવિ શોધખોળને માટે સખજ સાધન પણ છે.

પરમાણુખંડન

પરમાણુનાં ગર્ભમાં રહેલાં બીજ, પ્રથમ શોધનાર લોર્ડ રથફર્ડે હતા. એ બીજનું ખંડન કરવા માટે તેમણે બંનેતાં પ્રયત્ન કર્યા. રેડિયમ જાતના પદાર્થમાંથી નીકળતા " આદર્શ " કણને અસ્ત્ર બનાવી તેમણે " બીજ " ઉપર લથેકર મારો ચલાવ્યો. બાર વરસ ઉપર એનો આરંભ થયો હતો. એ કાર્ય હજી ચાલુ જ છે.

થોડાં જ વખત ઉપર એમના બે શિષ્યો શુરુ કરતાં આગળ વધ્યા. ડૉ. જે. ડી. ક્રાફ્ટ રોફર્ડ અને ડૉ. ઇ. ટી. એસ. વોલ્ટર્ને રેડિયમ જેવા પદાર્થમાંથી પોતાની મેજે છટક

છૂટક નીકળતા અસ્રોને બદલે પોતે યોજેલા અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પોતાના વીજળીક માનનો ઉપયોગ કરીને સુંદર યોજના વડે છુટાં પ્રોટોન કણોનો ગોળા તરીકે લીધિયમ ધાતુના પરમાણુખીજ ઉપર મારો ચલાવવામાં ઉપયોગ કર્યો છે. લાખો "વોલ્ટ"નું વીજળીક દબાણ લગાડીને આ કણોને જોઈતાં બેદક બળવાળા બનાવવામાં આવે છે. સાધારણ લીધિ-યમ પરમાણુના ખીજમાં ૭ પ્રોટોન અને ૪ ઇલેક્ટ્રોન હોય છે (ખાડીના ૩ ઇલેક્ટ્રોન બહારનું ઓહણ બનાવે છે). અહીં પણ નિશાન લીધા વગર જ ગોળીઆર કરવાનો હતો તેથી ક્રોડોડોમાં ઠાક જ ગોળી નિશાનને વાગતી. જ્યારે વાગેલો પ્રોટોન લીધિયમના ખીજને ભેદી તેમાં પ્રવેશે છે ત્યારે ખીજમાં એક અજાણ વિશેષ ઉત્પન્ન કરે છે. પહેલાંના સાત પ્રોટોનમાં એકનો ઉમેરો ચવાધો આઠ પ્રોટોન થાય છે. એ સમૂહ પછી બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે, દરેક ભાગ ચાર પ્રોટોન અને બે ઇલેક્ટ્રોનનો બને છે, અને એ બે ભાગ ધણા મજા સહિત એકબીજાથી છૂટા પડે છે, અને પરિણામે બે હીલિયમ વાયુના પરમાણુ બને છે. આ એક ઉત્તમ સિદ્ધિ કહી શકાય; કારણ કે રેડિયમ વગેરેમાંથી મળતા બળકટ સાધનને બદલે પ્રયોગશાળામાંની યોજના વડે પરમાણુનું આ પ્રથમ જ કૃત્રિમ ખંડન છે. એ જ રીત વાપરીને ખીજ પદાર્થોના પરમાણુઓનું પણ ખંડન સફળ નીવડ્યું છે. x

હિંદનો સિનેમાઉદ્યોગ

(૩)

[જે - અપાડના અંકથી ચાલુ]

મૂડી

આ ઉદ્યોગના માર્ગમાં આવતી આ ત્રીજી આડખીલી છે. કાંઈ પણ ઉદ્યોગને પગભર કરવા અને આગળ વધારવા આજના ઠાનીલ હરીશામના યુગમાં પૂરતી મૂડી વગર ચાલે એમ નથી. પણ શરૂઆતથી જ આ ધંધાને મૂડીની તો વિમાસણો વેઠવી પડી છે અને આજે પણ હજી તેને તેટલી જ વિમાસણો છે. અસખત, છેલ્લાં બે ત્રણ વર્સથી એટલે કે બોલતી હિંદોની શરૂઆત થયા પછી કેટલાક મૂડીદારો તેમાં રસ લેતા ચૂક્યા છે, છતાં તેમની સંખ્યા આંખોને વેઠે ગણાય તેટલી છે અને ઉપરાંત જે માર્ગોથી સામાન્ય રીતે ખીજ ઉદ્યોગને પૈસા મળે છે તે માર્ગો તો હજી સુધી તેને મોટે ભાગે જ છે.

આ ઉદ્યોગ એવા પ્રકારનો છે કે શરૂઆતના બાર માસે તો તેમાં પૈસો નાખ્યા કરવો પડે અને ત્યારપછી તે પોતાનું ખરચ કાઢેલા પૂરતો પગભર ચાલે છે. પણ અત્યાર સુધીમાં ભાગ્યે જ કાંઈ પણ કંપની તે પ્રમાણે જીતી ચર્ચ છે. લગભગ એકેએક કંપનીનો આંતરિક

* સર આલફ્રેડ ઇલિંગે ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૩૨ ને હિરે બ્રિટિશ એસોસીએશનના પ્રમુખરચાનેથી આપેલાં ભાષણ ઉપરથી.

ઇતિહાસ તપાસીએ તો માલુમ પડશે કે 'પૈસાની અગવડો' (Financial troubles) નો પથરો તેની છાતી પર હંમેશાં પડ્યો જ હોય છે. એ ઉપરાંત આ ધંધો Luxury મોજશોખનો ધંધો ગણાય છે અને તેથી લોકોનો શોખ કદાચ ધડીએ કદાચ દિશા તરફ વળશે તે ભય હંમેશાં માથા પર હોય છે. સાહિત્યના જગતમાં જેમ કોઇ વાર નવલકથાઓનો યુગ, તો વળી નવલિકાઓનો યુગ, રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો યુગ એમ ચાલ્યા જ કરતું હોય છે, તેમ સિનેમાજગતમાં પણ અત્યારે લોકો કેવા પ્રકારની ફિલ્મો પસંદ કરે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે.

અને મૂડી માટે ભોગરૂની પિડની આ પુરાધીનતાંએ આ ઉદ્યોગને અત્યાર સુધી પાંગળો રાખ્યો છે. આજકાલે નાનપણથી જ માતાના ધ્રાવણની અછત રહે તો પછી તે ક્યાંથી મજબૂત શરીરનું અને નીરોગી, અને? એક બાલુથી યુરોપ અને અમેરિકામાં આ ઉદ્યોગો માટે મોટાં મોટાં ટ્રસ્ટો બને છે અને કહેવાય છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં તો આ આખો ઉદ્યોગ બેંકાના (Wall Street) ના હાથમાં છે અને તેઓએ આ ધંધો પ્રાંછળ એટલી બધી મૂડી રોકેલી છે કે તેઓને ભાગ્યે જ તેમાંથી બે ટકા વ્યાજ જીવે છે. પણ પૂરતી મૂડી રોકવાને પરિણામે તેઓ આજે એ ધંધાનાં એકે એક અંગ પૂરતી રીતે ખીલતી શક્યા છે. જગતભરમાંથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ કળાકારો એકઠા કરે છે અને સર્વદેશીય ચિત્રપટો તૈયાર કરી જગતનું બજાર હાથ કરી રહ્યા છે. આજે હજી જગતની ૮૦ ટકા ઉત્પત્તિ તો માત્ર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી જ છે.

એટલું જ નહિ પણ પૈસા ધીરવાની આમતમાં આ અમેરિકન બેંકાનો ધણો જ સહકાર હોય છે. દાખલા તરીકે કહેવાય છે કે ત્યાં આગળ જે ચિત્રપટો મોટા ખર્ચે તૈયાર થતા હોય છે તેનું ખર્ચ ઉપાડી લેવા ધણી વાર તો બાર બાર અને પંદર પંદર બેંકો તૈયાર થાય છે અને તેથી ચિત્રપટોનાં સર્વે અંગો સુંદર રીતે ખીલતી શકાય છે.

બીજી બાજુ આપણે ત્યાંની પરિસ્થિતિ તપાસીએ. આપણે ત્યાં પૈસા મેળવવાના ત્રણ માર્ગ સામાન્યતઃ છે: (૧) સરકાર તરફથી મદદ; (૨) બેંકો પાસેથી મેળવવા; અથવા (૩) ખાનગી મૂડીદારો પાસેથી. આમાંથી પહેલી બાબત માટે તો આપણે શરૂઆતમાં જ નોંધ મળ્યા હતા કે સરકારે તો તેના પ્રત્યે ઉદાસીનતા દાખવેલી જ છે; એટલું જ નહિ પણ બહાર પ્રગતિના માર્ગમાં આડખીલીરૂપ ધની છે. હવે બીજા બે માર્ગ. શરૂઆતમાં બેંકોએ એકબે પ્રસંગે પૈસા ધીરવા પણ તેમાં કંઈક કડવો અનુભવ મળ્યો તેથી, કહે છે મુંબાઈની દેશી બેંકાના મંડળે તો ઠરાવ કર્યો છે કે દેશી ફિલ્મ ઉદ્યોગ પર પૈસા ધીરવા નહિ. વચ્ચે સેન્ટ્રલ બેંકના મિ. પોચનખાનુવાળા આમાં રસ લે છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું હતું, પણ ત્યાર પછી થું થયું તે સાંભળવામાં આવ્યું નથી, ટૂંકમાં, તે માર્ગ પણ અત્યારે તો બંધ છે.

હવે રહ્યો માત્ર ત્રીજો માર્ગ અને તે ખાનગી મૂડીદારોનો. આમાંથી જે સફર પાંટોંઓ છે તેઓનું તો કહેવું એમ છે કે આ ધંધામાં સ્થિરતા (Stability) આછી છે અને તેથી તેઓ મિલ્લ જેવા ઉદ્યોગોમાં પૈસા રોકવો વધારે પસંદ કરે છે. એટલે હવે રહ્યા તે મૂડીદારો કે જેઓમાંથી ભાગ્યે જ એવા હોય કે જેઓ પૂરતી મૂડી રોકી શકે. ઉપરાંત પૈસા ધીરનાર તેઓ એકલા જ રહ્યા હોય તેઓની શરતો એટલી તો આકરી હોય છે કે સ્વમાનવાળા

માણસ તો લાગ્યે જ એ રીતે પૈસા લેવાનું કંબૂધ કરે, અને છતાંય જેમ 'હાયો' જુગારી બમણું રમે' તે મુજબ તે ધંધામાં પડેલા માણસ તેમાંથી છટવા માટે આવી આકરી શરતો પણ સ્વીકારી લે છે, અને પરિણામે ન ધારેલાં પરિણામો ભોગવવાનો વખત આવે છે. ટૂંકમાં મૂડી જે આજના ધંધામાં મુખ્ય વસ્તુ છે તેનો અભાવ પુષ્કળ છે. છેલ્લે છેલ્લે બોલતાં ચિત્રપટો થયા પછી છેલ્લાં બાર માસમાં બંગાળના મૂડીનાદીઓએ (ખાસ કરીને મારવાડી લોકો) આ ધંધા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે અને તે જ પ્રમાણે તેઓ પોતાનો સંહકાર ચાલુ રાખશે તો આ ધંધાનું મુખ્ય સ્થળ જે મુંબઈ છે તે બદલાઈને કલકત્તા થતાં વાર નહિ લાગે. પણ હજી તે તો અવિષ્મની વાતો જ કહેવાય.

સહકાર : આજે જગતનો દરેકદરેક ધંધાધારી સ્વયંચાલ અર્થે અસુક જાતનાં મંડળો વગેરે સ્થાપે છે—અરે એમાંથી હજમ અને ઢેઠ જેવી જાતિઓ પણ બાતલ નથી, ત્યારે આ એક જ ધંધો એવો છે કે તેમાં એક પણ પ્રકારનું એવું મંડળ નથી કે જે કાષ્ટ પણ પ્રમુગે તેમના ધંધા વતી તેમને લગતી કાષ્ટ પણ બાજતમાં વિરોધ કરી શકે—તે વિશે પોતાનો મત આપી શકે.

અલખત, આ બાજતમાં એતણુ વાર પ્રયાસો થયા છે, પણ છેવટે પરિણામ શુભ જ આવ્યું છે. કારણ કે ' ધરના જુવાને ધરના જતી ' જેવો ઘાટ હોય છે. સૌથી પહેલો પ્રયાસ આજથી છ સાત વર્ષો પર થયેલા; પણ તેની પણ એક કે એ સભાઓ થઈ ને પછી શું થયું તે તેના ઉત્પાદકો પોતે જ જાણે. ત્યાર પછી બીજો પ્રયાસ ' ઇન્ડિયન સીનેમેટોગ્રાફ ઇકનાયરી કમિટી ' નિમાધ ત્યારે થયો હતો અને ' સિનેમા વર્ક્સ એસોસીએશન ' પણ સ્થપાઈ હતી. સભા થઈ; મંડળનું બંધારણ ઘડાયું; મંત્રીઓ ચુંટાયા; કમિટિ આગળ મોકલવા માટે પ્રતિનિધિઓ ચુંટાયા; પ્રતિનિધિઓ કમિટિ આગળ જુલાની આપી આબ્યા અને...અને પછી ? જે પહેલા પ્રયાસનું થયું તે જ આ બીજા પ્રયાસનું થયું. નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે સિનેમા સ્ટુડીઓના મૂલિકોએ આવા મંડળ તરફ જરા પણ વિરોધ દાખવ્યો ન હતો; બલકે કેટલીક ખાસ સમયે પણ આપી હતી. આ મંડળે પોતાના ઉદ્દેશ તરીકે મહાન આશાઓ જાહેર કરી હતી પણ ન્હાં—“ મૂલો નારિત કુનો-સાખા ? ”—

આ પછી એક પ્રયાસ છેલ્લાં ચારેક વર્ષ પર થયો હતો અને તે ઉત્પાદકો-પ્રોડ્યુસરો-તરફથી થયો હતો. તેઓએ આંતરિક કલહ ન યાચ તે માટે એક ' ઇન્ડિયન ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર્સ એસોસીએશન 'ની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાએ અનેક જરૂરના પ્રયત્નોનો નિકાલ કરવાને બદલે દરેક કંપનીએ કયા કયા છાપાને જાહેર ખબર આપવી અને તે પણ કયા ભાવે આપવી તેના નિર્ણય કર્યો હતો. પણ આ નિર્ણય એટલો નિરર્થક હતો કે પરિણામે તે એક ફણ પણ ટકી શક્યો નહિ અને આજે એ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ માત્ર ઇમ્પીરિયલ સ્ટુડીઓમાં તેના સાધનખર્ચમાં જ આવી રહેલું છે.

અમેરિકામાં પોતાનો ધંધો બ્યવસ્થિત ચાલે અને આંતરિક ઝઘડાઓ વખતે તટસ્થ પણ તરીકે સુકાદો અપાય તે માટે ત્યાંના ' ઉત્પાદકોએ પોતે જ એક મંડળ કાઢ્યું છે. આજે ને મંડળનો પ્રમુખ મિ. હેઝ એ ઉદ્યોગનો ' કેસર ' અને ' ઝાર 'ના નામે ઓળખાય છે; એટલું જ નહિ તે મંડળ પોતે ધંધી ફિલ્મો જે તેને સમાજની દૃષ્ટિએ તુકસાનકારક જણાય તેને મુગમાં જ અટકાવે છે, અને દરેક સ્ટુડીઓને તેની આગા પાળવી પડે

છે. ટૂંકમાં સૌથી પહેલાં ત્યાંની દરેક ફિલ્મને ઉત્પાદકોએ જ સ્થાપેલા National Board of Reviewનું સર્ટિફિકેટ મેળવવું પડે છે અને પછી જ તે બીજી પરીક્ષાઓને યોગ્ય ગણાય છે."

સહકાર અને સંગઠન વગર આજના યુગમાં કોઈ પણ ઉદ્યોગને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. અને તેના પરિણામે ત્યાં આગળ મોટાં મોટાં દરેક સ્થાપાય છે. કહેવાય છે કે જાણીતી યુનિવર્સલ ફર્નિચર એ. લગભગ દોઢસોથી પોણાબસો નાની કંપનીઓના સંગઠનનું પરિણામ છે. મેટ્રો-ગોલ્ડવીન-મેયર પણ ત્રણ મોટી કંપનીઓના સંગઠનનું પરિણામ છે અને છેલ્લે છેલ્લે વોર્નર અને ફર્સ્ટ નેશનલ તથા રેડીઓ અને પાથે પણ એક થઈ ગયેલા છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ આજે તે જ પદ્ધતિ અપત્યાર થઈ રહી છે.

ત્યારે આપણે ત્યાં તેનાથી સાવ જુદી જ પરિસ્થિતિ જોવામાં આવે છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જાળવવા સ્વતંત્ર સંસ્થા બંધી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પરિણામે પૂરતા સાધનોના અભાવે બાળે જ સંપૂર્ણ સફળતા મેળવવા નસીબવાન થાય છે.

આ સહકાર 'ફિલ્મ ડિસ્ટ્રીબ્યુશન'ની બાબતમાં ન હોવાથી આજે દેશી કંપનીઓને ઘણું સહન કરવું પડે છે. હિંદુસ્તાન એક ખંડ જેવો દેશ હોઈ દરેક પ્રાંતને ફિલ્મો વખતસર મળે તે માટે સામાન્ય રીતે દરેક કંપની કાં તો પોતાની શાખા કે એજન્સી મોટાં મોટાં સ્થળોએ રાખે છે, પણ થીએટરોની સંખ્યા નજીવી હોવાને પરિણામે ખરચ પુષ્કળ વધી પડે છે. ઉપરાંત દરેક થીએટરને બાવન અડવાડીઆંના પ્રોગ્રામ માટે ઘણી કંપનીઓ સાથે સંબંધ બાંધવો પડે છે. પરદેશી કંપનીઓ મોટી હોવાને પરિણામે તેઓ બાવન અડવાડીઆં સુધીના એકસરખા પ્રોગ્રામો આપી શકે છે અને તેથી થીએટરો સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત કરી શકે છે. જો આજે દરેક કંપની આ ડિસ્ટ્રીબ્યુશનની બાબતમાં સહકાર કરે અને દરેક પ્રાંતમાં માત્ર એક જ મધ્યસ્થ શાખા સ્થાપે તો ખરચમાં પણ બચાવ કરી શકે અને થીએટરોને પણ ઘણી અનુકૂળતા આવે; અને તેથી કરીને અયોગ્ય હરીફાઈ અટકાવી શકે.

(ચાલુ)

માણુકલાલ જોશી

આકાશગંગા*

(સ્વધારા) આ એ આકાશગંગા, અમલ ધવલ જ્યોતિર્જલા, પુણ્યરૂપા,
સોહાયે શી અનુપા, ગગનપટ પરે નીતર્યા નીલરંગા;
ઘો દેવી ભવ્ય કાંતિ પરમ અચલ શાંતિભર્યા સ્વર્ગ રાજે;
શું સ્વર્ગગા રૂપેરી શુચિકિરણું શુંથી મેખલા એમની છે ?
કે વિષ્ણુ વિશ્વરૂપે સચર અચરમાં વ્યાપ્ત સૌ દિગ્ગંતે;
શ્રીપાદેથી વહેતાં અમૃતઝરણુ, શું તે જ મંદાકિની એ ?
કે દિક્ષાલાદિથી એ પર અકલ સદા સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધ,
તેનું તેજસ્વી હાસ્ય પ્રબલ વિપુલ આયે વહે તેજ ગંગ ?
આકાશે આ અનંતે સુભગ વિવિધભંગે પ્રભારેલ રેલી
રેલી, શોભાતરંગે વિલસત વિમલા હાસ્ય લીલા અનેરી
એવી તું આત્મહારી અપ્રતિહત ગતિ દિવ્ય વેગે વહેતી
દેવી કારુણ્ય કેરી, અતુલ ત્રિભુવને પાવતી શક્તિ તારી.
ગાતી નિત્યે અનેરાં અનુપમ સ્મરમાધુર્યથી પૂર્ણ ગીતો
જ્યોતિનાં, મુક્તિનાં કે અમૃત જીવન-આનંદનાં, ભવ્ય તાલે
તાલે લાવણ્યવેલી નરતન કરતી વિશ્વરોમાંચકારી,
સૌન્દર્યે પુણ્યધામે મલિન વિષમ આ લોક આમંત્રનારી.
તારા કાટિ તરંગે શીતલ શીકર જે જીડતાં શુભજ્યોતિ,
તે આ તારામણોનું રૂપ ધરી ગગને શોભતાં દિવ્ય મોતી,
નક્ષત્રોત્તી તું આદ્યાજનની ગહનગર્ભા મહાધર્મરૂપા,
વિશ્વોના અંધકારો ગણિત કરતી તારી પ્રભાસંતતિ આ.
દેવો દેવર્ષિઓને રતપિત કરતી વાતસલ્યથી તું સદાયે
જ્યોતિના અંક મળ્યે લઇ કર વરદાયી શિરે ફેરવીને;
કાં પૃથ્વીલોકથી આ દૂર અતિદૂર આકાશધામે રહે તું ?
અંધારામાં કુખેલું વિરૂપ મલયકી પ્રાર્થતું વિશ્વ આપ્તું.

(વસંતતિલકા) તું આવ આવ અહિં પાવન દિવ્ય વારિ
લહેરાવતી મૃતજગે, સરિતા સુધાતી !
સંજીવની તું જન, મંગલ ચેતના દે,
સંતાપનારી વિષગ્રાળ તું કાર કાર. *

(મંદાકાન્તા) પૃથ્વીના આ મલિન પડને તોડી ફેડી પીગાળી
તારા જ્યોતિર્જલવહનમાં દે કરી લીન માડી !
શુભાલેકે જીવન લાર, પાવિત્ર્ય સૌન્દર્ય-હારી,

(સ્વધારા) દેવી આકાશગંગા ! અવતર, જગમાં જ્યોતિ રેલાવ તારી.

પૂજાસાલ

હિંદની આર્થિક મંદી

[એક અવલોકન.]

હિંદુસ્તાનમાં કાચા-દ્રવ્યોના ખજાનો બાંધી પડ્યા છે. અમેરિકાની ગેટ્સ એની જમીનમાં કોલસો, તેલ, સોનું, હીરા, ત્રાણ, લોહ વગેરે અનેક ધાતુઓની પૂરતી છત છે. એનાં જંગલોમાં લાકડું બહુ પડ્યું છે. એનાં ખેતરોમાં કપાસ તથા દરેક જાતનું અનાજ ખૂબ પાકે છે. એની હિમાલયમાંથી વહેતી મોટી નદીઓ જમીનને ફળદ્રુપ કરે છે. એમાં વસનારા મનુષ્યો જગતના ખીમ મનુષ્યોથી બુદ્ધિ અને શક્તિમાં પછાત પડે તેમ નથી. એનો ચાર હજાર માઇલનો કિનારો વહાણવટાના ઉદ્યોગને વિકસાવે તેમ છે. હિંદના જૂતપૂર્વ ખજાનગી સર બેસીસ કોલેટના શબ્દો મુજબ હિંદ-જગતના અગ્રગણ્ય દેશની પંક્તિમાં બેસી શકે તેટલાં સાધનો ધરાવે છે. આમ સાધનો માટે આ દેશને અમેરિકા સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે; છતાં ક્યાં અમેરિકા અને ક્યાં હિંદ? ક્યાં ગાંધી તેથી અને ક્યાં રામ બોજ? એક સ્વાવલંબી, આત્મસંતોષી, સ્વાધીન અને આર્થિક સ્વતંત્રતાવાળો દેશ છે; બ્યારે હિંદ પરાવલંબી, પરસંતોષી, પરાધીન અને આર્થિક પરતંત્રતાવાળો દેશ છે. અમેરિકા આજે જગતમાં સૌથી ધનવાન દેશ છે; તેટલે જ દરજ્જે હિંદ ગરીબ છે. અમેરિકાના હાથમાં યુરોપની ધણીખરી પ્રજાઓ આજે રમે છે; બ્યારે હિંદ ખ્રિસ્તનાં હાથમાં રમે છે. એક પછાત પણે સ્વતંત્ર પ્રજા પોતાની ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ કેમ કરી શકે છે, એ માટે રશિયાનો દાખલો આપણી સન્મુખ ઊભો છે. આપણી આર્થિક હાલત દિન-પ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે. તેનાં કારણો શોધી નિદાન ખાંધી હવે ચિકિત્સા કરવાની જરૂર છે.

હિંદની વસ્તો વધતી જાય છે. ૧૯૩૧ નો વસ્તો ૩૫ કરોડનો થયો છે. ગરીબોમાં પણ વધતી જ જાય છે. પ્રજા પાસે જે કાંઈ સાધનો હતાં તે દિનપ્રતિદિન ઘટતાં જ જાય છે. આવી રીતે વધારે વખત ચાલશે તો આખી પ્રજા જૂખમરને આધીન થશે. મહાયુદ્ધ વખતે હિંદના વેપારીઓને પાંચ અગ્રજ રૂપિયા નફો થયો હતો, પરંતુ લગાઈ પછી તરત જ પાછા ઓઢવા પડ્યા હતા. હવે ઘરમાંથી કસા હતો તે નીકળી ગયો અને ઊલટું જે ઘરવખરી હતી તે પણ ચલાતી જાય છે. હિંદના ખેડૂતો ૯૦ ટકા ઉપર છે. તેમની સ્થિતિ બહુ જ દીન થતી જાય છે. તેઓ કપાસ, અનાજ, બીજાં વગેરે પેદા કરે છે. તેમને એ વસ્તુઓની અર્ધો કરતાં વધારે કિંમત પેદા થતી નથી. કપાસ, ઘઉં, બાજરા, જુવાર, કઠોળ, તલ, શિંગફળ વગેરે સર્વે વસ્તુઓના ભાવો એકદમ ઘટી ગયા છે. ખેડૂતો ઉપર શાહુકારોનું મોટું કારજ છે. હિંદુસ્તાનના ખેડૂતો ઉપરનું કારજ ૮૦૦ કરોડ રૂપિયાનું બેંકોગ કમિટીએ ગણ્યું છે. ખેડૂતોને શાહુકારોને મોટું બ્યાજ એટલે ૬ થી ૨૦ ટકા સુધીનું દેવું પડે છે. ખેતીમાંથી ખરચપૂરતી પેદાશ પણ થતી નથી. ઘરખરચ માટે અને લેણદારોને બ્યાજ ચુકાવવા માટે તેમને સ્ત્રીઓના દાગીના વેચવા પડે છે, આ સોનું

સંકટ સમયે કાઢેલું સોનું (distressed gold) મોટી રકમ બજારમાં વેચાવા આવે છે. આવું લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું સોનું પી. એ. ફા. ની સ્ટોમરો લંડન ખાતે છેલ્લા બાર માસ થયાં ઉપાડી ગઇ છે. આ ગરીબોના સોનાએ હિંદનને અણીને વખતે બારે આર્થિક મદદ આપી છે. હિંદનનું અમેરિકાનું કરજ સુકાવવા માટે એ સોનાનો ઉપયોગ થયો છે. હિંદનનો ખજાનગી દિંદના ગરીબોના એ સોનાને ધણો સ્નેહદષ્ટિથી જુએ છે. ખેડૂતો પાયામાત્ર થતા જાય છે. એમને ખેતી સિવાય બીજે ધંધો નથી. અને ખેતી હવે પરવડતી નથી, નફાનો ધંધો નથી. મજૂરો પણ મળી શકે તેમ નથી. ઉત્તમ ખેતી ખેડનારને ફળ આપતી નથી.

ખેડૂતોની સ્થિતિ નબળી થતાં ધીરનાર કરનાર શાહુકારોને વ્યાજ મળતું નથી. ખેડૂતો હિંદનું હૃદય છે. તે નબળું થતાં શિરાઓમાં વહેતું લોહી બંધ થતું જાય છે. ખેડૂત ધસાતાં સર્વે પ્રજાના વર્ગો ઉપર બારે અસર થાય છે. શાહુકારોને પણ બારે ધક્કો લાગ્યો છે. પેદાશ વેગર એઓ શહેરના મોટા વેપારીઓ સાથેના પોતાનો સંબંધ સાચવી શકતા નથી. આખું ગામડાંનું જીવન તેજહીન અને શ્રીહીન થઇ ગયું છે. ખેડૂતો પાસે ખેતી સુધારવા ધન નથી. શાહુકારો વધારે ધીરી શકે તેમ નથી. ખેતીને જોઇતું ખાતર સર્વે પરદેશ ચાલ્યું જાય છે, સહકારી બેંકોગતી ચોજના હજી સંકુચિત છે, અને આવા વખતમાં એનો વિકાસ બની શકે તેમ નથી. પંજાબના ધનવાન ખેડૂતો પણ યાદી પડ્યા છે. ખેડૂતોના યાંકથી જમીનદારો પણ નબળા થયા છે. બંગાળ જે જમીનદારોનું મુખ્ય મથક છે, ત્યાં સેક્ટો જમીનદારીઓ સરકારી કર ન ભરી શકવા માટે સીલામથી વેચાય છે.

મોટા વેપારીઓ નુકસાન આપી આપીને શાક્યા છે. જે માલ ખરીદ કરે તેમાં નુકસાની આપવી જ રહી. અહીંથી માલ ખરીદી પરદેશ ખાતે ચડાવે એટલે ધટતી બજારે પરદેશમાં નુકસાની સુકવવાની જ રહી. પરદેશથી માલ મંગાવે તો ત્યાંના ધટતા ભાવોને લીધે અહીં નુકસાની આપવી રહી. આવા મોટા ભાવફેરો સામે ટેટલો વખત સુધી વેપારી નબી શકે ? મોટા મોટા અને જૂનામાં જૂના વેપારીઓ આ મંદી સામે ટકી શક્યા નથી. આવી મોટી ભાવફેરની ચાલુ મંદી છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં જોવામાં આવ્યાની કાંઈ જૂદ વેપારીને પણ યાદ નથી. લડાઇના વખતમાં વેપારીઓ ખૂબ કમાવા હતા. તેમણે નાણાં કમાઈ ખર્ચો વધારી મૂક્યો. વાડી, ગાંડી અને લાડીમાં ખૂબ ઉત્સાહથી ધન ખર્ચ્યું, મિલકતના ભાવો તણુગણુ કરી ઉંચે ભાવે સ્થાવર મિલકતો લીધી. મોટરો, બગીચાઓ ઉપર મોટા ખર્ચો કર્યો. જ્યારે નુકસાની આવી ત્યારે મિલકતો વેચવી પડી, ત્યારે એક રૂપિયે ખર્ચો હતો તેના ચાર આના પેદા થયા. હીરા મોતી માણેક લીધેલ તેની પણ કિંમત ચારથી છ આની થઇ ગઇ. વધારેલ ખર્ચ ધટાડતાં બહુ મહેનત પડી. એ રીતે વેપારીઓ તકલીફમાં પડ્યા છે. તેમને દાઝ્યા ઉપર ડામની પેઠે ઇન્કમ ટેક્સ ખાતું નુકસાની છતાં ટેક્સ ઠોકી બેમાડવા માટે પણ બારે ચિંતા બોગવવી પડે છે. અસહકારની ચળવળ પણ વેપારીઓના વેપારમાં પ્રતિબંધ કરનારી છે. એથી પણ વેપારને બારે હાનિ થઈ છે.

દેશના નાના નાના ઉદ્યોગો પરદેશી ચળવળને લીધે દાંધક સારા પાયા ઉપર આવ્યા હતા. સરકારી ગંજવર ખર્ચોને લીધે આવદાની માલ ઉપર મોટી જકાતો નંખાઇ, જેથી

પણ ઉદ્યોગોને ટેકા મળ્યો છે; પરંતુ એ ઊગતા ઉદ્યોગો ઉપર મોટા ફટકા અણધારી રીતે પડ્યો છે. ઝોટાવાના કરારોને હિંદની ધારાસભાના હાલના મેમ્બરો બહાલી આપશે એવી વંકી છે. એ કરારો હિંદના ઉદ્યોગોને હાનિકર્તા યથા પડશે. મિ. રન્સીમેન જે સિટનના વેપારખાતાના પ્રધાન છે, તેઓ એ કરારોથી હિંદનાં બજારોમાં ઇંગ્લંડના માલ મોટી રકમ બરી શકશે એ રીતે જણાવ્યું છે. એટલે એ કરારો આપણા ઊગતા ઉદ્યોગોને તોડી નાખશે. તે સિવાય જાપાન તરફથી પણ મોટા ભાગ છે. ત્યાં રેશમ, સીમેન્ટ, છત્રીઓ, કાપડ અને રમકડાં તથા ખીજ અનેક વસ્તુઓ સમૂહઉત્પન્નથી (mass production) પેદા કરવામાં આવે છે. અને પ્રજાને માત્ર રાજ મળે અને બેકારી ચાલી જાય તેમ જ પરદેશનાં બજારો હાથમાં રહે અને પરદેશના હુન્નરઉદ્યોગોને તોડી પાડવાનું બને તેટલાં ઉદ્દેશથી નુકસાની ખમીને પણ જાપાન મોટી રકમ હિંદમાં અડગત કહે છે. જર્મની પણ કંટલેરી, રમકડાં અને ખીજ અનેક પદાર્થો સસ્તા બનાવી પોતાના, દેશની બેકારી ઓછી કરવા હિંદમાં ધકેલે છે. બેદશ્યઅમ પણ રાજ્યાશ્રયથી સસ્તું લોહું બનાવી હિંદનાં બજારોને બરી બૂકે છે. રશિયાએ પોતાની પાંચ વસ્તી યોજનાને અંગે પોતાની ઉત્પાદનશક્તિ ધૂણી વધારી દીધી છે. ખાંડ, લાકડું, કપાસ, ફેરાસીન, પેટ્રોલ વગેરે અનેક વસ્તુઓ પડતરથી પણ ધણા ઓછા ભાવે વેચવાને માટે રશિયા ધણું આતુર છે. મોટી સંખ્યામાં પેદા કરેલી વસ્તુઓને માટે દરેકને બજારો ભેદ્ય છે. ધણાંખરાં રાજ્યોએ જગતની દિવાલો ઊભી કરી પરદેશની ચીજો પોતાના દેશનાં બજારોનું આક્રમણ dampening કરે તે સામે પ્રતિબંધ ઊભા કર્યા છે. સૌ દેશો મળે હિંદ તરફ મોટું ફાટી મીટ માંડી બેઠા છે. એ આખા જગતના ગીધડાઓને માટે જાણે ચિકાર છે !

લાલા લજપતરાયજી જેમને parasites ના વિશેષણથી સંબોધતા હતા એવો હિંદનો વિદ્વાન વકીલવર્ગ પણ સારી કમાઇ કરતો નથી. લોકો પાસે કાર્ટમાં જવાના પૈસા નથી. એટલે વકીલોને કેણુ ખટાવે ? ડોક્ટરોની પણ કમાણી ઘટવાની ફરિયાદ ચાલુ છે. નાના નાના દુકાનદારોની હાલત જોકે ખીજઓ કરતાં ઠીક છે, છતાં તેમને પણ આગળ જેવા તડાકા પડતા નથી. મજૂરોની મજૂરી ઓછી થઇ છે. આફ્રિકા, શીજ, મલાયા વગેરે ટેકાણાંઓથી હજારો હિંદીઓ ત્યાં કમાણી ઘટે છે એટલે હિંદમાં પાછા આવ્યા છે. તેમને પોતાના દેશમાં ઊર્લંક બેકારીનું દર્દ લાગુ પડ્યું છે. એમને પાછા જવા માટે નૂરના પૈસા નથી, તેમ કેટલાક દેશો તેમને પાછા આવવા દે તેમ પણ નથી. આથી અતોષજ્ઞ તતોષજ્ઞ જેવી તેમની સ્થિતિ થઇ પડી છે. નહિ ધરના કે નહિ ઘાટના એવો ઘાટ બન્યો છે. ખેડૂતો પાસેથી મહેસૂલ મળતું નથી. એટલે જમીનદારો પણ નિરાશ થઇ ગયા છે. જેન, આમોદપ્રમોદ અને વિજાસ તેઓ ભોગવતા હતા તે ધડી ગયા છે.

હિંદના મોટા ઉદ્યોગો પણ સારી હાલતમાં નથી. ત્રણ લાખ મજૂરોને રાજ આપનાર મોટા કાપડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ હીન દશામાં આવી પડ્યો છે, એ ધંધામાં નફો નથી. શેરહોલ્ડરોને ક્વિન-ડ મળતાં નથી. મેનેજર એજન્ટોને નફાના અઝાવે જે મોટા લાભ મળતા હતા તે મળતો નથી. માત્ર કોઇ કોઇ અપવાદ તરીકેની મિત્રો જેના એજન્ટો સાથે દાનતથી કામ કરે છે તે માત્ર નફો કરે છે. હિંદનો રાજ્યનો ઉદ્યોગ યુરોપિયનોના હાથમાં છે. હિંદની ખાસ મોનોપોલી રાજ્ય છે, છતાં એ ઉદ્યોગ અગાઉ જેવાં મોટા નફા કરતું

નથી અને એ ઉદ્યોગને પણ અડવાડીઆમાં માત્ર ચાર દિવસ કામ કરી સજીવન રહેવું પડે છે. કાલસાની અંગ્રેજી માલિકીની ફર્સ્ટ ક્લાસ ખાણો તો સરકારી તથા તેમના જાત-લાઇઓના આશ્રય મળવાથી નબે છે, પણ હિંદી માલિકીની સેકન્ડ ક્લાસ ખાણોનો કાંઈ ભાવ પૂછતું નથી. એ ખાણો દિવસે દિવસે બંધ થતી જાય છે. ચાનો મોટા ઉદ્યોગ પણ નબળો છે. સાડાસાત લાખ મજૂરો એ ઉદ્યોગમાં લાગ્યા છે; છતાં યુરોપિયન માલિકો તેમને સુખઆરામ આપી શકતા નથી. ચાના ઉદ્યોગને ધિતનની પ્રજા ભારે ટેકા આપે છે, છતાં મંદીને લીધે એ ઉદ્યોગ પણ ખરાબ અવસ્થામાં પસાર થાય છે. માત્ર ખાંડનો ઉદ્યોગ કાંઈક ઠીક છે. સરકાર તરફથી નવ વરસ સુધી એને મોટું રક્ષણ મળવાથી પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતમાં હિંદી ધનવાનો ખાંડના સોએક કારખાના બનાવે છે. લોહાનો ઉદ્યોગ પણ બહુ સારી હાલતમાં નથી. શેરહેલ્ડરોને ડિવીડન્ડો મળતાં નથી. સરકાર તરફથી રક્ષણ મળે છે, છતાં એ ઉદ્યોગ વિકસતો નથી. એલ્યુમિનિયમ અને ઇસ્પાતનું લોહું ત્યાંની સરકારોની મોટી મદદ મેળવી બહુ સરતે ભાવે હિંદમાં વેચવામાં આવે છે. ચોખા સાફ કરવાની હિંદમાં હજારો મિલો છે. એ ઉદ્યોગ પણ નબળો પડ્યો છે. દેશાવરોમાંથી ચોખાની માગ નથી. એટલે એ મિલો નફો કરતી નથી. ઘઉં હિંદની બહાર બહુ સસ્તા હોવાથી હિંદી આટાની મિલો પોતાનાં માલ પરદેશ મોકલી શકતી નથી. એટલે એ ગિરવિદ્યોગને દેશની જ માગ ઉપર જીવવું પડે છે. સીમેન્ટના ઉદ્યોગ સામે જાપાન ભારે હરીફાઈ કરી રહ્યું છે.

હિંદના મોટા ગૃહઉદ્યોગો (Home-industries) પણ ખરાબ હાલતમાં પસાર થાય છે. કાપડ બનાવવા માટે લાખો સાળો હિંદનાં ગામડાંઓમાં ચાલે છે. સ્વદેશી લાવનાને લીધે એ ઉદ્યોગ હમણાં ઠીક ઠીક વિકાસને પામે છે. પરંતુ જાપાને લાખો ગાંસડી કાપડ સસ્તા અને શોભીતા ભાવે હિંદની બજારમાં મૂકી બેરી દીધી છે. એટલે ખાદીના ઉદ્યોગને અને વણવાના ઉદ્યોગને ભારે ધક્કો લાગે છે. હિંદની પરિસ્થિતિ જોતાં અને સંજોગો તપાસતાં હાથવણાટનો ઉદ્યોગ આ દેશના માટે સારામાં સારો ઉદ્યોગ છે. મિલોના વિકાસ કરતાં આ હાથવણાટનો વિકાસ વધારે હિંદીઓને કામ આપી શકશે. હાથીદાંતનો ઉદ્યોગ, ગિરકામ અને અનેક લલિતકળાઓના ઉદ્યોગો પણ મંદ અવસ્થામાં છે.

આ મંદીની મોટી અસર જો કોઈને થઈ હોય તો તે 'મધ્યમ' વર્ગના લોકોને થઈ છે. જો કે ગ્રેન્યુએટોમાં પણ બેકારી છે, અને ફેટલાક ગ્રેન્યુએટોએ આપકાત કર્યાનાં દાખલાં સાંભળ્યા છે, છતાં મધ્યમ વર્ગ ઉપર તો આસ બેકારીની મહેરબાની જીતરી છે. બિઝનેસીઆત વર્ણના યુવકો પાંચ છ ચોપડી જેટલું અંગ્રેજી લણી મિલોમાં, વેપારીઓને ત્યાં, દુકાનદારો પાસે, નાનાં કારખાનાંઓમાં, વપ્તીત્રો, ડોક્ટરો અને બીજા-ધંધાદારીઓને ત્યાં નોકરી કરે છે. કારકુન અને મહેતાજી તરીકે જ વર્ગ ઝોળખાય છે. એ આ વર્ગ પૂરો પાડે છે. મજૂરોને મજૂરી ઓછી વધુ મળી રહે છે, કારીગરોને મહેનત મળી રહે છે, હજમ, ધોખી, સુતાર, કંસારા, ક્લીઓ, દરજી વગેરે ગમે તેમ કરી પોતાનું ગુજરાન કાઢી લે છે; પરંતુ આ કારકુન અને મહેતાજીવર્ગને મંદીની ભારે તકલીફ આવી પડી છે. એક ત્રીસ રૂપિયાનો મહેતાજી રાખવો હોય તો પચીસ જણા હાજર થાય. ઓફિસમાં એક કારકુનની જગ્યા માટે સેક્રેટરી ઉમેદવારો હાજર હોય છે. સરકારી કારકુનની જગ્યા માટે તો બહામણપત્રો

મેળવવા. અમલદારોને ત્યાં ધક્કા ઉપર ધક્કા ખવાય છે. સારા કુટુંબમાં જન્મેલા માણસો સ્કૂલમાં આઠ દસ વરસ કુળવણી લઈ સારાં કપડાં પહેરી સાધારણ તોકરી માટે ધક્કા ખાતાં જોવામાં આવે છે. મધ્યમ વર્ગના લોકોને પોતાની આબરુમાં રહેવાનું હોય છે. યાત્રિની રીતભાત, વિવાહ અને મરણાદિનાં ખોટાં ખર્ચો કરવાનાં હોય છે. તમાચો મારી ગાલ લાલ રાખવાના હોય છે. તેમને આ મંદીના સમયમાં બહુ જ તકલીફ જોગવવાની હોય છે.

એ રીતે હિંદનું આર્થિક શરીર બગડેલું છે. એને ઉપાય વેળાસર ન થાય તો બપોર પરિણામ આવ્યા વગર રહેશે નહિ, જેથી એની ચિકિત્સા વેળાસર થવી જોઈએ. આપણી આર્થિક સ્થિતિ નબળી થવામાં આપણી કેટલીક રાહરસો અને રીતરિવાજો પણ કારણ બૂત છે. તેમજ આપણી હિંદી સરકારની રાજ્યનીતિ પણ આપણા ઉદ્યોગોને માટે હાનિકારક નીવડી છે. એ બંને સંક્ષિપ્તમાં તપાસીએ.

મરણ અને વિવાહના ખર્ચો પાછળ આપણું ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચાઈ જાય છે. હજી ઘણી યાત્રિઓમાં મરણ પાછળનાં ખર્ચો ફરજીયાત છે. ઘર વેચીને ગણુ દહાડો કરવો જ જોઈએ. બંગાળ, મદ્રાસ, મુંબઈ ઇલાકા, યુ. પી. વગેરે સર્વે પ્રાંતોમાં મરણ પાછળ ખર્ચ કરવા એ આખરુદાર ગણાવા માટે જરૂરો છે. આવી રીતે દર વર્ષે કરોડો રૂપિયાનું યાત્રિવર પાછળ પાણી કરવામાં આવે છે. વિવાહ આદિમાં પણ ખોટી ધામધૂમ, આડંબર અને બપકા માટે ભારે ખર્ચ કરવામાં આવે છે. હિંદીઓ દાન કરવામાં પણ સારો ખર્ચો કરે છે, પરંતુ ખરા સેવાભાવથી જનસમૂહની સેવા કરવામાં બહુ ઓછું ધન વપરાય છે. તીર્થસ્થળોએ જરૂર કરતાં વધારે ધર્મશાળા બાંધવામાં, છાત્રાલયોને જમાડવામાં, આળસુ સાધુઓને મઠીદા અવસાવવામાં, ધર્મગુરુઓને મોજરોખમાં પાળવામાં, દેવમંદિરોના મોટા ખર્ચાળ ઉત્સવો કરવામાં, દેવોને હિમ જર-ઝવેરાત ભેટ કરવામાં, પાંજરાપોળને અશાસ્ત્રીય રીતે નિભાવવામાં પ્રજાનો પૈસો ઘણો વેરાય છે. ધનવાનો જમીનદારો રાજ્યો મહારાજાઓ એ વર્ગ ધનનો અતિભય કરવામાં અચળી પદ ધરાવે છે. મોટરો, બંગલાઓ, ઝવેરાત, વ્યસનો અને વિલાપતના પ્રવાસ, પાછળ, આ. વર્ષ, અતિભય, હરે છે, હિંદુઓ વોટ, અતિ, ગરીબ, છે, રેલ. નેના. મહારાજો અતિધનવાન પણ છે. એ ધન દુઃખીઓને સહાય આપતું નથી. દેશની ઉત્પાદક શક્તિ વધારતું નથી, પરંતુ વિલાસમાં વેડફાઈ જાય છે.

હિંદનું પશુધન પણ ખૂબ દુરુપયોગમાં લેવાય છે. પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગ કરતાં હિંદમાં પશુઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે, છતાં સત્વરીન, થોડું દૂધ લી આપનારાં, શાસ્ત્રીય ઉછેર વગરનાં, સૂકલકડાં અને તેજ વગરનાં પશુઓ પણ દુનિયાના બીજા ભાગોમાં જવશ્વે જ મળશે. ડે-માર્કના પશુધનનું જ્ઞાત જ્યારથી વાંચ્યું છે, ત્યારથી પશુ ઉછેરવાનું આપણું લોકોને આવડતું જ નથી એમ સહેજે લાગી આવે છે. ડે-માર્કની પશુપાલનની સુધડતા, સ્વચ્છતા, નિયમિતતા અને શાસ્ત્રીય પ્રણાલીઓ જોતાં ખરેખરા ગોપાત્રો એ જ છે, એમ જણાય છે. આપણાં પશુઓ કરતાં ડે-માર્કનાં પશુઓ બે-ત્રણગણું લી, દૂધ આપે છે. એ લોકોએ પશુપાલનને છેક આદ્યર્થપ બનાવી દીધું છે. એ સિવાય ખેતીની અશાસ્ત્રીય રીતોથી કાચાં દ્રવ્યોને પાકાં બનાવવાની અજુકડ રીતોથી અને ખાણોમાંથી ધાતુઓ કાઢવાની ક્યાસથી આપણી શક્તિઓનો અત્યંત અલ્પ લાભ આપણને મળે છે.

આપણી હિંદી સરકારની નીતિ પણ આપણને આગળ પડવા દેવામાં અંતરાપરપ યશ પડી છે. એ નીતિથી જાણતા આપણે વધારે ગરીબ થતા જઈએ છીએ. પરદેશી વેપારીઓ પોતાના ઉચ્ચતર સંગઠન, સુઅવસ્થિત વિકાસનીતિ અને બેંકો તથા સરકારી મદદથી હિંદને પરદેશ સાથેનો વેપારનો મોટો ભાગ હાથમાં રાખી બેઠા છે, એ પરદેશી વેપારીઓને પોતાના ખિસ્સાનો સ્વાર્થ અને પોતાના દેશના લાભ સિવાય અન્ય દૃષ્ટિ નથી. આપણી આર્થિક વ્યવસ્થા હીન થતી જાય છે, પરદેશી વેપારીઓ સત્તાવાળાની અમીદૃષ્ટિથી સ્ટીમરો, વીમો, શરાશી, પોર્ટ ટ્રસ્ટ, આયાત-નિકાશના વેપારમાં અનિયંત્રિત આધિપત્ય ભોગવે છે. હિંદી વેપારીઓ માત્ર રમકડાંરૂપે જ છોતરાં મેળવે છે.

પ્રમુખીય કેળવણી, પ્રમુખીય ઉદ્યોગો, પ્રમુખીય સુખાકારી એ સર્વે વિષયો સ્વદેશી સરકાર વગર અશક્ય છે. આપણી હિંદી સરકારને પરદેશી લાભો ઉપર વિશેષ મોહ છે. જાંપાન, બેલ્જિયમ, જર્મની, અને રશિયાની સરકારોની પેઠે હિંદી સરકારની આપણા પ્રમુખીય ઉદ્યોગો ઉપર અમીદૃષ્ટિ નથી. સરકાર પોતાની મોટી પેદાશનો અર્થો ભાગ લશ્કરના ખર્ચમાં વાપરી નાખે છે; ખાદીના અર્ધા ભાગમાં અંગ્રેજ સીરીસીઓના પગારો, બધ્યાં, વિલાયત જવાના ખર્ચા, એક્સાઇસ, દેવાં, વ્યાજ ચુકાવવામાં અને પોલીસના ખર્ચામાં સારી રકમ ખર્ચાય છે. સરકારની જગતી નીતિ પણ ઇંગ્લંડનો લાભ જીએ છે.

હિંદની અર્થપ્રકરણી નીતિ પણ આપણને હાનિકારક છે. હિંદી વેપારીઓની ભારે વિરુદ્ધતા છતાં અઢાર પેનીના રૂપિયાનું હાંડિયામણુ સરકારે નક્કી કર્યું. તેથી આપણા ખેડૂતોને સાકાખાર ટકાની તુકસાની લાગી છે. તે સિવાય અઢાર પેનીના રૂપિયો નીભાવવામાં કરોડો રૂપિયા સરકારને દર વર્ષે ભોગ આપવો પડે છે. હવે સારા અંગ્રેજ તજ્જો પણ સરકારની એ નીતિ હિંદી સ્વાર્થથી વિરુદ્ધ જણાવે છે; છતાં આપણી લક્ષી સરકાર પકડેલું નાહું મૂકતી નથી. ને, સિવાય પાંચે. અપરે ચોત્તણ. પંચમથી. છૂટો. છૂટો. ત્યારે વિલાયતના. હુમ્મથી. રૂપિયાને પૌંડ સાથે વિવાહ કરાવવાની હિંદી સરકારની નીતિથી હિંદી વેપારીને સહન કરવું પડે છે. ઝોટાવાના કરારો હેઠળ અંગ્રેજ માલને જાસ રક્ષણ અને પર્મદગી આપવામાં આવ્યાં છે, તેનાથી આપણા દેશી ઉદ્યોગોને સહન કરવું પડ્યું છે. તે એક જુદા લેખમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આ અંગ્રેજ માલને ખાસ પર્મદગી આપવાથી ખીન પરદેશો જેની સાથે આપણે લેવડદેવડનો સારો સંબંધ છે તે પરદેશો સાથે પણ આપણે વિરોધ નીપજવાની સંભાવના છે.

સને ૧૯૧૮ માં ઔદ્યોગિક કમિશન સર ચોર્સ હોલ્લાંના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયું હતું. તેમણે કરેલા રિપોર્ટની બહામણોનો કાંઈ પણ અમલ થયો નથી. તે સર્વે અભરાઈ ઉપર ચડાવી છેડે મુકાઈ છે. હિંદમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો તે ઘિટનના લાભોની સામે જાય છે. હિંદને કાચાં ડ્રગ્સો પેદા કરવાથી તેની સમૃદ્ધિ વધશે એ રીતે મર્ફમ લોર્ડ ઇચ્છે છે કેલેઓમાં મને કહ્યું હતું. હિંદમાં કોલસો, લોહું, વડાણો આંધવાનો પુષ્કળ સામાન, અનેક પ્રકારની ધાતુઓ અને રસાયન માટે વનસ્પતિઓ પેદા થાય છે. છતાં સરકારનો સહકાર અને

મીડી નજરના અભાવથી એનો લાભ લઇ આપણો દેશ ઔદ્યોગિક પરંતંત્રતામાંથી સ્વતંત્ર થઇ શકતો નથી.

આપણા દેશમાં સાગનાં મોટાં વનોમાંથી પૂરતું લાકડું મળી શકે છે. આપણી ખાણો જોઇએ તોટકું લોડું પેદા કરે છે. આપણા હજારો અને લાખો ખેડારીઓ વહાણવટાનો સ્વદેશી ઉદ્યોગ નહિ હોવાથી પરદેશી વહાણો ઉપર સામાન્ય નોકરી કરે છે. આપણો ચાર હજાર માઇલનો કિનારો દરિયાઇ વહાણો બાંધવા માટે ઉત્કૃષ્ટ છે. વહાણો બાંધવા માટે આપણા વેપારીઓ પાસે પૂરતું સાહસ છે. આપણી પાસે વહાણવટું ખીસવવા માટે ઘન પણ મળી શકે. તે સિવાય આજે હજારો વર્ષો થયાં એ ઉદ્યોગ આપણે ત્યાં ચાલુ હતો. માત્ર બ્રિટિશ વહાણવટાને ઉત્તેજન આપવા ખાતર જ હિંદના વહાણવટાને દુઆવી નાખવામાં આવ્યું છે. હિંદનાં બંદરોનો વ્યવહાર હિંદી વહાણવટું જ કરે, એવો વહાણવટા કમિટિનો રિપોર્ટ પણ બોર્ડને નાખવામાં આવ્યો છે. હમણાં તરતમાં જ હિંદી વહાણવટા તરફથી એક ડેપુટીશન વાઇસરોય નામદાર લોર્ડ વિલિંગ્ટન પાસે ગયું હતું. તેને મીડો જવાળ "અમારા જ્ઞાનમાં છે, અમે યોગ્ય કરીશું" એવો હમેશ મુજબ અપાયો છે. પરંતુ સરકારને બહુ જ થાકું કરવું છે અને લંબાવવું તો જરૂર છે જ.

સરકાર કમિશનો નીમે છે, તેની પાછળ મોટાં ખર્ચો કરે છે, વિશ્વાયતથી ખાસ તળજોને બોલાવવામાં આવે છે, આખા હિંદના બધા ભાગોમાં ફરે છે, સેકંડો અમલદારો અને બીનઅમલદારોની ભુખાની લેવાય છે, અને પછી વરસ દોઢ વરસ આઠ રિપોર્ટ બહાર પડે છે. તેના ઉપર વિચાર કરવા હિંદી સરકારને છ થી આઠ માસ જોઇએ છીએ. હજી લંબાવવું હોય તો પ્રાંતિક સરકારોની સલાહ મંગાવાય છે. તે પછી સ્ટેટ સેક્રેટરીને હુકમ માટે મોકાય છે. એ રીતે કમિશનની ભલામણો ખૂબ લંબાય છે. એ ભલામણો જો સ્થિતિનતા લાભ વિરુદ્ધ હોય તો તેનો કદી પણ અમલ થતો નથી. ઉદ્યોગના કમિશન, વહાણવટાનું કમિશન અને બીજી કેટલીક કમિટિઓના રિપોર્ટો અભારાઈ ઉપર ચડાવી મૂકવામાં આવ્યા છે.

જપાન, જર્મની, રશિયા અને બીજા ઘણા દેશોમાં ખાસ કાયદા ઘડીને પરદેશી વેપારીઓના આક્રમણને સંમિત કરવામાં આવ્યું છે. પણ હિંદમાં તેથી ઊંચું જ પરદેશી વેપારીઓને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. આપણી શરાશી બેંકાને સરકારી મદદ નથી, પણ બ્રિટિશ એક્સચેન્જ બેંકા સરકારી સહકાર મેળવે છે. એક્સચેન્જ બેંકા બ્રિટિશ માલિકીની છે. તેઓ પાસે હિંદનું નાણું મોટી રકમ ડિપોઝીટ રહે છે અને એ જ નાણાંથી એઓ પરદેશી વેપારીઓને મદદ આપે છે. જેમ પરદેશી સ્ટીમર કંપનીઓ સ્વદેશી નાની નાની સ્ટીમર કંપનીઓને પોતાની મોટી શક્તિથી દુઆવી દે છે, તેમ પરદેશી બેંકા પોતાના મહાન સામર્થ્યથી હિંદી શરાશી બેંકાના વિકાસમાં નડતરરૂપ થાય છે. ઇમ્પીરિયલ બેંક જે કે સરકારની માનીતી છે, છતાં હિંદના વેપાર ઉદ્યોગને તે કાંઈ જીજ્ઞાસાજોગ મદદ આપતી નથી. હિંદી સરકાર રીઝર્વ બેંક સ્થાપવા માટે આંખમીઆમણાં કરે છે. એક સરકારી ઔદ્યોગિક બેંકની જરૂરીઆત પણ વાંઝણી જ રહી છે. ૧૯૩૦ ની મોટી બેંકોંગ કમિટિની ભલામણો સરકારી સેક્રેટરીઅટના અધારા ખૂણામાં છુપાઇ રહી છે.

પરદેશી વીમા કંપનીઓ દર્શ કરોડ રૂપિયા દર વર્ષે હિંદમાંથી ઉપાડી જાય છે.

વેપારી શીડરેશને પ્રદેશી વીમા કંપનીઓ સામે પ્રતિબંધો મૂકવા માટે સરકારને વિનંતિ કરેલ પરંતુ સર બ્યોર્જ રેનીએ કોઇ પણ સમગ્ર કારણ બતાવ્યા સિવાય એ સૂચના ઉડાડી દીધી હતી. બીજા સર્વે સુધરેલા દેશોમાં પ્રદેશી વીમા કંપનીઓ સામે પ્રતિબંધો મુકાયા છે. માત્ર હિંદ જ સર્વે માટે ખુલ્લો છે. સરકારે દેશની વીમા કંપનીઓને રક્ષણ આપી પરદેશ જતું ધન અટકાવતું નોંધ્યું.

આપણા ખેડૂતો બહુ પછાત છે. તેમને મદદ કરવા સરકારે ખેતીનું કમિશન નીમ્યું. તેનો રિપોર્ટ ૧૯૩૧ માં બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. પરંતુ હજી સુધી તેની બજામણી ઉપર કોઇ પણ પગલાં લેવામાં આવ્યાં નથી. ખેડૂતો માટે સહકારી ધોરણ ઉપર સ્થપાયેલી બંધોતો વિસ્તાર વધારવાની જરૂર છે. તેમને સારાં બીજો, સારાં હથિયારો, સારા બજાદો પૂરા પાડવા વગેરે બાબત દિશામાં ઘણું કરવાનું છે. પરંતુ હિંદી સરકારનું નાણું લશ્કર અને બીજા ખર્ચોમાં વપરાતું જાય છે, એટલે એ પ્રમુખીય ખાતાં માટે વિશેષ નાણું ફાળવે પાડી શકતું નથી. એમને વિકસાવવા માટે નવા કર નાખે તો બનવાભેગ છે.

લેબર કમિશનનો રિપોર્ટ પણ બારેક માસ થયાં હિંદી સરકારના હાથમાં છે, પરંતુ તેના ઉપર પણ કોઇ પગલાં સરકાર તરફથી લેવાયાં નથી. મજૂરવર્ગમાં અસંતોષ છે. તેમની સુખસગવડ અને શિક્ષણ માટેની વ્યવસ્થિત યોજનાઓ નથી. માલિકો તેમના તરફ વધારે લક્ષ આપે અને સુખશાંતિ, સુવાવડ અને કુરમ્મદના વખતમાં રમતગમતનાં સાધનો પૂરાં પાડે એવા કાયદાઓની જરૂર છે.

હિંદ આખા જગતને મીઠું પૂરું પાડી શકે તેમ છે, છતાં હિંદમાં પરદેશી મીઠું ખૂબ આવે છે. તેને એક વરસ માટે રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે; પણ વધારે રક્ષણ આપવાની જરૂર છે. જર્મની, અમેરિકા અને ઇંગ્લંડની પેટે હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણીનો શાળાઓ જુદાં જુદાં પ્રાંતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. તેમ જ રસાયણિક શાળાઓની પણ તેટલી જ જરૂર છે. આ વિષયોમાં હિંદ ઘણું પછાત છે. રસાયણના અભ્યાસની તો ખાસ જરૂર છે. લડાયક વહાણો માટે હિંદીઓને કેળવણી આપવાની વિસ્તૃત યોજના સ્થાપવામાં આવવી જોઈએ. હમણાં જે અંગ્રેજ અમલદારો અને એક હિંદી અમલદાર નીમવાની યોજના હજી બહુ બાકશામાં છે. વિમાનો માટે ચક્રાવનાસને કેળવવાની યોજના પણ બહુ સંકુચિત વૃત્તિથી સ્થાપવામાં આવી છે. હજી આ દેશમાં હિંદીઓને લાયસેન્સ મળતાં નથી. બી (B) લાયસેન્સ માટે વિચાર્યત જવાનું ફરજિયાત થઇ પડે છે.

લશ્કરને હિંદીમય બનાવવાથી હમણાંથી અર્ધો ખર્ચ થાય તેમ છે. હિંદી સભ્યોના આશુ ધણાં વર્ષોના મોટા દખાણથી હિંદી સરકારે અતિ ધીમે નજીવો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ જ્વેશવરીથી ધક્કા મારીને રગસિયું ગાહું ચક્રાવવા જેવી ધીમી સરકારની નીતિ છે. આ રીતથી પચાસ વર્ષે પણ લશ્કરને હિંદીમય બનાવવાનું બનશે નહિ. અંગ્રેજ અમલદારોને મોટા પગારો, બંગલા, એવાકેન્સ, લઈયાં વગેરે મળે છે. આવા મંદીના વખતમાં આ લાભ મૂકવો પાંડવે તેમ નથી. કોઇ રીતે અંગ્રેજ અમલદારો અને તેમના આધિપત્યને ઘટાડયાં જ નથી. દોરડાં વગરના તાર (Wireless)ના માટે પણ હિંદીઓને કેળવણી આપવાની સંસ્થા સ્થપાતી નથી. એ કામ માટે અંગ્રેજોની લાગતી કરવામાં આવે છે. લી કમીશનના ભાગે અંગ્રેજ અમલદારોની વચ્ચે વ્યાપક બને છે. પરંતુ રેલવે, પોલીસ, ખેતી, વિદ્યા અને

વેઇકખાતામાં જોયા ઓઢાઓ હજી મોટી સંખ્યામાં હિંદીઓને સોંપવામાં આવતા નથી. દક્ષિણ આફ્રિકા, કેનિયા, શીજી, પૂર્વ આફ્રિકા વગેરે ડેકાથોનમાં હિંદી મજૂરોને ખૂબ અન્યાય થાય છે. તેમને પ્રજાજન તરોડેના હક્કો આપવામાં આવતા નથી. તેમને એક મહોલામાં રાખવામાં આવે છે. શિક્ષણ, સુખશાંતિ અને બીજા પ્રાથમિક હક્કો પણ આપવામાં આવતા નથી. તેમને પૂરતું રક્ષણ આપવામાં હિંદી સરકાર નિષ્ફળ નીવડી છે. તે સિવાય દરેક સુધરેલી પ્રજાને બીજા દેશોમાં પોતાની વધારેની વસ્તી કાઢવાનો સગવડ છે. હિંદમાં વસતી વધતી જાય છે. આટલી મોટી વસતીના માટે હિંદના સાધનો ઉપર જ નિભાવવું રહ્યું. બહારનું સાધન નજીક તથા અપમાનજનક છે. યુરોપિયનો માટે આખું જગત નાનું પડે છે એટલે હિંદીઓને કાણુ પેસવા દે ?

રાજ્યસત્તાની ઉદાસીનતા, પરદેશી વેપારીઓનો લોક, આપણી સાંસારિક બીજો અને પૃથ્વીની આર્થિક મંદીથી આપણે ગરીબ થતા જઈએ છીએ. તેમાંથી રક્ષણ મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે. સ્વદેશી વગર આપણો ઉદ્યોગ જ નથી. એ જ ચિકિત્સા આપણા માટે ઉત્તમ છે. દરેક દેશમાં સ્વદેશી ભાવના ખૂબ જાગ્રત થઈ છે. દરેક દેશ જગતોનો દિવાલોમાંથી પોતાના સ્વદેશી ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરે છે. આપણે જ માત્ર તેમ કરી શકતા નથી. આપણા હુન્નરઉદ્યોગો બહુ જર્જરિત દશામાં આવી પડ્યા છે. જાપાન ચાર રૂપિયે ૪૦ વાર સારું કાપડ વેચે છે. તે સામે દહી શકવાને સ્વદેશી ભાવનાની જરૂર છે. આપણા દેશમાંથી લોહું લઈ જઈ તેના ચાકુ વગેરે બનાવી એક પાછની વસ્તુ એક રૂપિયે આપણને પાછી વેચે છે. અઢીથી હાડકાના ટુકડા લઈ જઈ તેનાં હેડો અને બીજા ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવી મોઢી કિંમતે આપણને જ પાછી વેચે છે. આપણા ઉદ્યોગોને સજીવન કરવાનો આપણો ધર્મ છે. ઇંગ્લેન્ડમાં Buy Britishની મોટી ચળવળ આવી રહી છે. ત્યાંના સ્વદેશભિમાની લોકોએ માત્ર બ્રિટિશ ઉત્પાદનની વસ્તુઓ જ ખરીદ કરવાનો નિચાર રાખ્યો છે. શહેનશાહથી મોંઝીને ગરીબ સુધી સ્વદેશીનો જ આદર્શ સેવે છે. પરદેશીઓની કાતીલ હરોશાષમાંથી છૂટવા મોંઝી પણ પોતાતા દેશની વસ્તુ લઈતું ત્યારે જ આપણે પોતાનું કર્તવ્યપાલન કર્યું ગણાયો.

ધનવાનોએ મોટરો, વિજ્ઞાપની પહેરવેશ અને વિજ્ઞાપની વિલાસની વસ્તુઓ તથા સાદી, મજબૂત અને જોડા જાપકા વગેરેની આપણા દેશની બનાવટની વસ્તુઓ વાપરી ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. એક સ્વદેશી વસ્તુ ખરીદવાથી મજૂરને મજૂરી, કારીગરને મહેનત, કારખાનાવાળાને નફો, રેલવેને નૂર, ટુકાનદારને નફો એ રીતે સર્વેને પોપણુ મળે છે. એ રીતે આખી પ્રજાનો વર્ગ પરસ્પર સહાનુભૂતિથી પોપાય છે. પરદેશી માત્ર પરદેશોની સરકારોનો સહાયથી હિંદમાં બહુ સસ્તો વેચી શકાય છે. આપણો દેશી માત્ર બહુ મોંઝી વેચાય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં આપણા સ્વદેશી ઉદ્યોગોનો ધાત કરી પરદેશી વ્યાપારીઓ પછી મોંઝા ભાવે હિંદને માથે માલ લાદશે. હિંદના ઉદ્યોગોનો નાશ કરી પોતાના માલને ખપાવવાનો જ પરદેશીઓનો હેતુ છે. પરદેશીઓ વેપાર કરી જ્યાં સુધી હિંદમાંથી લાભ મેળવે છે, ત્યાં સુધી હિંદને ચૂકાવું તેમને કમ મન થાય ? સ્વદેશીથી જ સ્વરાજ છે. આપણી આર્થિક મંદીનું આ આખું રેખાચિત્ર છે. આપણે વહેમો, આગમ, ઝાંડી ધાર્મિક માન્યતાઓ અને અગ્રાનતાથી ભરપૂર સાંસારિક રીતરિવાજો દૂર કરવાના છે. આપણી પરિસ્થિતિને યોગ્ય આપણા જીવનનો કમ રચવાનો છે. આપણી પાંત્રીસ કરોડની

પ્રજ્ઞમાંથી ભાગ્યે ત્રણ ચાર કરોડ મનુષ્યો ભણેલાં છે. સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન તો ભયંકર છે. એ બધું સરકાર સુધારે એવી આશા ફેકટની છે. પ્રજાએ વધારે જાગૃતિ દેખાડવી જોઈએ. પોતે પોતાનો સુધારો કરવાના ઉપાયો કરવા જોઈએ. અને તે રાજકર્તા પર આશા રાખ્યા વિના આપણે જ કરવા જોઈએ. આપણા ગ્રામીણ સમયને સંભારીને તેમાં જ આનંદિત રહેવાનો આ સમય નથી. પોતાનાં પરાક્રમો તાજાં જ રાખી વર્તમાનને કાર્યક્ષેત્ર બનાવવું જોઈએ. હિંદની પ્રજાને હવે શાંતિ, આરામ અને અંધશ્રદ્ધાની જરૂર નથી; હવે તો માત્ર કર્મ, કર્મ અને કર્મ કરવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો જિજ્ઞાસુઓ, જાગૃતો, અને કલ્યાણને વરો.

ડુંગરશી ધરમશી સંપત

લખનૌમાં ભરાયેલી અખિલ હિંદી સ્ત્રીપરિષદનાં સ્મરણો

અખિલ હિંદી સ્ત્રીપરિષદની આ વર્ષની એક લખનૌમાં હતી. સ્ત્રીઓને મનથી આખા વર્ષમાં આ એક અગત્યનો બનાવ હોય છે. આખા દેશના દરેક પ્રાંતમાંથી સુશિક્ષિત સંસ્કારી બહેનો એક સ્થળે ભેગી થાય અને ચાર દિવસ સુધી દેશની ઉત્પત્તિના જ વિચારોની આપ-લે થાય; પરિષદના અધિવેશનમાં અનુભવ અને જ્ઞાનભરેલા વિચારો દર્શાવવાનું સત્કારથી સાંજ સુધી તેમના મનમાં રમ્યા કરે તેને લીધે કેટલાંએ વિચારો આવે અને સ્ત્રીઓના મત દર્શાવતા ઠરાવો પસાર થાય. આ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં એક નવીન વસ્તુ છે અને તેના જીજ્ઞાસુ ભવિષ્યની એક નિશાનીરૂપ છે. પરિષદમાંથી જે પ્રેરણા બહેનોને મળે છે તેને લીધે આખું વર્ષ કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પરિષદ મંડળની શરૂઆત ચંદ્ર ત્યાર પછી તેની નવી શાખાઓ નીકળતી જાય છે. આ વર્ષે વાયવ્યસરહદ પ્રાન્તની અને કાશ્મીર રાજ્યની એ બે નવી શાખાઓ ચંદ્ર હતી.

આપણા આ વિશાળ દેશમાં દરેક પ્રાંત એકબીજાથી અત્યાર પહેલાં અજાણ રહેલો છે. આપણને હજી પણ બધા પ્રાન્તના રીતરિવાજો, આચારવિચારો વિષે પૂરેપૂરી ખબર નથી. આવી જાતના સ્ત્રીઓના મેળામાં બીજા અનેક ફાયદા ઉપરાંત આ એક મુખ્ય ગુણી શકાય કે હવે પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેની લુહાપલુહો ભીતિ તૂટતી જાય છે અને એકબીજાને ખૂબ ઓળખાણ થાય છે. તેથી દેશની એકતાની કાગળીનો અનુભવ થાય છે. પરિષદમાં કેટલું જાણવાનું મળે છે. બધાં પ્રતિનિધિ બહેનોમાંથી ઘણાંએ સેવાનો મંત્ર સ્વીકારેલો હોય છે. જેમણે વર્ષોથી કેળવણી કે સામાજિક વિષયની સંસ્થાઓ સ્થાપી અને નિભાવી હોય તેમના અનુભવની વાતચીતમાંથી કેટલુંએ શીખવાનું મળે છે.

વાતાવરણ

લખનૌમાં સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓની મંજૂઆ ૨૦૦ ઉપર કંઈક હતી. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યાહુદી વગેરે બધી જ કોમનું પ્રતિનિધિત્વ જણાઈ આવતું. આવે ટાંકણે કોમ અને જાતના તથા જિંદગીના ભેદો તૂટી પડે છે. જમવાના ખંડમાં હારબંધ ટેબલો ગોઠવેલાં હતાં ત્યાં બધાં જ સાથે બેસીને જમતાં કાંઈ જાતનો રૂઝવારૂઝનો ખ્યાલ જ

મનમાં આવતો નહિ. આ એક સામાજિક ક્રાન્તિનું ચિહ્ન જ છે. લખનૌમાં ક્રિશ્ચિય કોલેજમાં પ્રતિનિધિઓનો ઉતારો હતો. કોલેજની હોસ્ટેલમાં કંઈ સુખસાધનોનો ભંડાર નથી હોતો. વળી લખનૌની કકડતી ઠંડી અને બીજી અનેક અગવડો હોવા છતાં પણ ત્યાંના વાતાવરણ આનંદ અને ઉદ્ધામ સિવાય બીજું કંઈ જ નજરે પડતું નહોતું.

ટીકા રો વારંવાર કહે છે—ખાસ કરીને પુરુષો, જેમને સ્ત્રીઓનાં દરેક પગલામાં કંઈ ખોટું જ નીતી ટેવ હોય છે—કે સ્ત્રીઓને મન તો આ એક સામાજિક ઉત્સવનો જ પ્રસંગ છે. મુખ્ય તો તેમને કપડાં દાગીનાનું પ્રદર્શન કરવાની સુંદર તક મળે તે માટે. એક તરફથી આ વાત લક્ષમાં લેવા જેવી જ નથી. કેટલાંક એવાં હોય તોપણ અનેક શુદ્ધિશાળી, જવાબદારીવાળી અને ગંભીર બહેનો પોતાનું હમેશનું કામ બાબુ ઉપર મૂકીને આટલા જ હેતુથી મુસાફરી કરીને પરિષદમાં હાજરી આપે એ વાત માની જ શી રીતે શકાય ! બીજી રીતે ટીકાનો અર્થ આવે પણ યદ્યપિ શકિ. સ્ત્રીઓની જિંદગીમાં આવી નવતના આનંદના પ્રસંગો કેટલા આવે છે ? ગામ બહાર જવું, કુટુંબની જંગમમાંથી મુક્ત થવું, સ્વતંત્ર રીતે પોતાને ગમતી સંગતમાં રહેવું એવો અવસર કેટલી બહેનોના નસીબમાં હોય ! જેમને ગૃહધંત્ર ચલાવવાનું હોય કે શાળા જેવી અન્ય સંસ્થાની દેખરેખ રાખવાની હોય તેમને આવી તક મળે જ લાગે ! તો જ્યારે બની શકે ત્યારે શા માટે તેનો સંપૂર્ણપણે ઉપભોગ ના કરે ? સ્ત્રીગતને શશુશાર તો પ્રિય હોય છે એ કબૂલ કર્યા વિના ચાલે એવું નથી. તો આવી પરિષદમાં સુંદર કલામય પોશાકો નજરે પડે તેમાં શું નવાઈ ? આ પરિષદ આપણા દેશમાં જે પોશાકોની વિકૃતિઓ પેલી ગઈ છે અને હુર્બાગે જે અસંસ્કારી નકલ કરવામાં આવે છે તેનો નાશ કરી શકે તો મને તો લાગે છે કે એ એક ક્ષપ્તો જ થયો ગણાય.

પરિષદને અંગે યુક્ત પ્રાતોની કલા ને કામગીરીનું એક પ્રદર્શન સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થાથી કર્યું હતું. તેમાં મલ્લમલ ઉપર બનાવેલું ચીકનવર્ક, સુંદર છાપકામ, માંદો તાંબુ વગેરે ધાતુઓ ઉપરની કારીગરી એ મુખ્ય જોવા જેવાં હતાં.

પરિષદનાં પ્રમુખશ્રી

પહેલે દિવસે પરિષદને ખુલ્લી મુકવાનો સમારંભ ત્યાંના ઐતિહાસિક બારાદરીના હોલમાં કરવામાં આવ્યો હતો. મિશ્ર મેળાવડો હતો અને લખનૌ જેવું મધ્યસ્થ સ્થળ એટલે પ્રેક્ષકોની સંખ્યા સારી હતી. સ્વાગત સમિતિનાં પ્રમુખ એક ભેગમ હતાં અને તેમણે શિષ્ટ જર્દીમાં ભાષણ વાંચ્યું હતું. ભાષણો તો છાપામાં આવી ગયાં છે, એટલે તે વિષે કહેવાનું નથી રહેતું. લખનૌ મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર એટલે ત્યાં હજી ધણી સ્ત્રીઓ પડેનદીન હોય છે. તેમને માટે અલાહેદી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. પરિષદનાં પ્રમુખશ્રી આપણા ગુજરાતનાં જ હતાં, એટલે અમે ગુજરાતીઓ જરા જાણ્યું માણ્યું રાખીને ચાલતાં. પરિષદનાં પ્રમુખની વરણી માટે ઢાને સંભાવ ના હોય ? શ્રી. વિદ્યાગહેન એટલે સાક્ષાત્ સંસ્કારની મૂર્તિ. તેમની ખાનદાની, વિદ્વતા, વર્ષોનું સેવામય જીવન એ બધું જ તેમની પ્રમુખ તરીકેની યોગ્યતા પુરવાર કરે છે. પણ એક ધણું જ નવાઈ જેવું એ હતું કે એમના આટઆટલા ગુણોમાંથી તેમની સાદાઈ અને સરળતા એવાં નો તરી આવતાં કે આપણને આશ્ચર્ય થાય. વ્યાસપીઠ ઉપર રાણીઓ અને ભેગમો અને જમીનદારની પત્નીઓ વગેરેની મંડળીમાં સ્ત્રીઓના કમગી અને રંશમી રંગરંગીત પોશાકની ઝમક, અને Rongde ને Sip stick તથા પાકડરના

આંબર, તથા હીરામોતીનાં આભૂષણોનાં ઝગઝગાટ વચ્ચે શ્રી વિદ્યાબહેન આવી પહોંચ્યાં ત્યારે જોનારને કણ્ણભર તો એમજ થયું કે આ બાઈ ભૂલચૂકથી તો અહીં નહિ આવી પહોંચ્યાં હોય ! આં વસ્તુની ઘણી જ સરસ છાપ પડી છે અને ગુજરાત તે માટે મગર છે.

પરિષદ પહેલા દિવસ સિવાય માત્ર સ્ત્રીઓ માટે જ ખુલ્લી હતી. લખનૌમાં કાં તો બરાબર પ્રચારકાર્ય નહિ થયું હોય કે સ્ત્રીઓ પછાત હશે, ગમે તેમ પણ પરિષદની એકકમાં લખનૌ શહેરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા છેક જ નિર્માલ્ય હતી. પડદાનો રિવાજ એ પણ એક કારણ હોઈ શકે.

પરિષદમાં સામાજિક કારોવા માટે પ્રતિનિધિઓને ખૂબ ઉત્સાહ હતો અને તેઓ રસ લેતાં હતાં એમ લાપણો તથા વિવેચનો ઉપરથી જણાઈ આવતું. દરેક કારાવ ઉપર એટલાં બધાં બહેનો બોલતાં હતાં કે છેવટે ચર્ચા બંધ કરવી પડતી. વિવેચનો ખૂબ જ સરસ થતાં, સ્ત્રીઓના મતાધિકાર, કોમી ચુકાદો, અરપૂરમતા, વારસા હક્ક, લગ્નચિત્તેદ, સ્વદેશી, સંતતિનિયમન વગેરે કારોવા પર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ હતી. આનો વિચાર કરતાં એક પાઠ્યાબાઈ યાદ આવ્યા વિના નથી રહેતી. દરેક દરેક કારાવ ઉપર તેને તો બોલવાનું હોય જ. પોતાની જગાએ જ બિછળીને એ બીજી ચર્ચ જાય અને જીર્ણમાં પુષ્કળ બોલે. પ્રમુખની ધંટડીને પણ એ ગણકારે નહિ, એવો ઉત્સાહ આ પડદામાંથી બહાર નીકળેલી બહેનોનો હોતો. જેઓ પડદો શું તે જાણતાં નથી તેમનામાં હિંમત અને આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ જણાઈ આવે; ત્યારે આવી દબાઈ ગયેલી વ્યક્તિઓમાં એવડો ઉત્સાહ હોય છે.

કેળવણી વિષયના કારોવા પુના, મુંબાઈ વગેરે સ્થળે ભરાયેલી પરિષદોમાં મુખ્ય ગણાતા હતા. પણ હવે વધારે રસ સામાજિક કારોવામાં લેવાય છે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. સામુદાયિક કેળવણીમાં રેડીઓને સ્થાન આપવા વિષેના કારાવ ઉપર સારી ચર્ચા થઈ હતી. તે બાદ કરીએ તો કેળવણીના કારોવા ઘણાંબરા ટૂંકા વિવેચનોથી જ પસાર થઈ ગયા હતા.

અગિવાન પ્રતિનિધિઓ

બધી ચર્ચાઓ વિષે લખવાનું રાખ્યું નથી. કારોવા મૂકનાર અને તેને ટેકા આપનાર અનેક બહેનોનાં વિદ્વંતાલથી અને લાગણીવાળાં લાપણો તેમની લાયકાત પુરવાર કરતાં હતાં. આમાં કેટલીક બહેનોનું વ્યક્તિત્વ ખાસ કરીને તરી આવતું. આખી પરિષદનું મન હરી લેનાર, સુંદર કાર્યશક્તિ ધરાવનાર અને હસમુખાં તથા મિલનસાર સ્વભાવવાળાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ રાજવાડે સૌથી આગળ તરી આવતાં હતાં. આજે ત્રણ ચાર વર્ષથી એમને જ માનદમંત્રી નીમવામાં આવે છે તે એમની લોકપ્રિયતા પુરવાર કરે છે.

એમનાં બહેનપણી અને સ્ત્રીઓના મતાધિકારના વિષયમાં પ્રખ્યાતી પામેલાં રાજકુમારી અમૃતકાર ઘણાં બુદ્ધિશાલી છે. શ્રીમતી ડો. મુથુલક્ષ્મી રેડીને આજે હિંદુસ્તાનમાં કોણ નથી ઓળખતું ? એમની પાસે જ્ઞાન અને અનુભવનો ભંડાર છે. તેમની કાર્યકુશળતા આ પરિષદની સફળતાનું એક મુખ્ય કારણ છે. મિસીસ બીજલાલ નેહરૂની સૌમ્યમૂર્તિ પરિષદને દીપાવતી હતી. તેમની બોલવાની છટા અને વિચારની ઉદારતા છક કરી નાંખે એવી હતી. આ ઉપરાંત પરિષદને શોભારૂપ અનેક બહેનો હતાં પણ બધાંને વર્ણવી શકાય

નહિ. છેવટે એક પંખખનાં પ્રતિનિધિ મુસલમાનખહેન મીસ ફિરોઝબેન વિષે કહી હતું. એ દરવર્ષે પરિષદમાં હાજર હોય છે એટલે જાણીતાં છે. તેઓ ચુસ્ત પડદો પાળનારાં છે. સ્ત્રીઓની કોલેજનાં અધ્યાપક છે. તેમનું ભાષાઓનું જ્ઞાન અજબ છે. બર્દુ, ફારસી, અંગ્રેજી ઉપરાંત તેમને સંસ્કૃતનું પણ જ્ઞાન છે. પરિષદના ઘણાખરા ઠરાવો તેમને રચતા નથી એટલે તેમનાં વિરોધભર્યા ભાષણોમાં અનેક સંસ્કૃત અને ફારસી શ્લોકો તેઓ ટાંકે છે.

પરિષદમાં ઠરાવો કરવા સિવાય ખીજી કાર્યક્રમ પણ હતો. રોજ સાંજે જુદે જુદે રચણે મેળાવડા થતા હતા. વળી લખનારો શહેરનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક રચણોની મુલાકાત પણ બધાંએ લીધી હતી.

એક જલસો

દરવર્ષે પરિષદને અંગે 'એક જલસો' રાખવામાં આવે છે. જે રચણે પરિષદ હોય લાંબી ખહેનો ઉપરાંત પ્રતિનિધિઓનો કાર્યક્રમમાં ફાળો હોય છે. આ જલસો જોવાલાયક હતો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત માલિનીની નાટિકા લખનારની ખહેનોએ બહુ સુંદર રીતે લખવી ખતાવી હતી. ભાષા અંગ્રેજી હતી છતાં પણ તે સફલ રીતે યજ રાખી હતી. લખનારની બે હિંદુ કુલીન કુટુંબની ખહેનોએ નૃત્ય કર્યું હતું. તેઓ બન્ને રીખાઉ હતાં છતાં નૃત્ય લાલિત્યમય (Graceful) હતું અને આપણી આ તળચેલી અને દડધૂત ચંચેલી કલાને પાછી જગૃત કરવી જોઈએ એમ સચવતું હતું. આવી સુશિક્ષિત ખાનદાન કુટુંબની કન્યાઓ આ કલાને અભ્યાસ કરીને જો તેનો પ્રચાર કરે તો તેનો ઉદ્ધાર ઇર્ષ શકે એમ લાગ્યું. જલસાના આખા કાર્યક્રમમાં સૌથી ઉત્તમ પ્રયોગ કૃષ્ણગોપીલીલાનો હતો. આપણે ત્યાં હાલમાં કલાને નામે ગરખાની વચ્ચે કૃષ્ણગોપીના વેશ પહેરીને નાટકીયા રેખે જોવું કરવામાં આવે છે તેની અને આની વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર જણાતો હતો. આમાં કૃષ્ણ અને ગોપીઓનો રાણગાર અત્યંત કલામય અને આકર્ષક હતો. આખા પ્રયોગ સાથે સારંગી અને તખલાનું સુંદર તાલમય સંગીત હતું. અને દરેક વ્યક્તિની હિલચાલ (Movements) આ સંગીતની સાથે તાલમાં નૃત્યમય રીતે થતી હતી. આથી જે એકતાનતા આવતી હતી તે વર્ણવી શકાય એવી નથી.

દરેક પરિષદનું કામ ભાષણો કરવાનું, વિવેચન અને ઠરાવો પસાર કરવાનું હોય છે તે પ્રમાણે આ પરિષદમાં પણ થયું છે. પણ દરેક શાખાનાં પ્રતિનિધિઓ પોતાનાં રચણે પાછાં જમીને આ પરિષદના કામ વિષે અને ઠરાવો વિષે પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને લીધે સમસ્ત દેશની સ્ત્રીઓમાં જગૃતિ રહે તેના ચાલુ પ્રયાસ થાય છે. જે સંખ્યાબંધ ઠરાવો પસાર થાય છે તેમાંથી કોઈ પણ વિષે કંઈ પણ કામ ચર્ચ શકતું હોય તો તેનાથી સમાજને તો ફાયદો જ છે. આપણા એક ખંડ જેવડા મહાન દેશની શિક્ષિત સ્ત્રીઓનો મત દર્શાવે એવી આ સંસ્થા આપણા દેશના ભાવિમાં ઘણાં ઉપયોગી ભાગ લખવશે એવી આશા આપે છે.

મ ચઢજે ટગડાળ !*

મ ચઢજે ટગડાળ ! *

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

(૧)

ડાબ્યો કુંટી રખડાને ધણીયું,

ઝોતવી શે ટગડાળ !

ત્યાં ચઢ્યાં સૌ પટક્યાં હેઠાં

કેકનાં કુટ્યાં કપાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

(૩)

કાળે વાદળ આલ ધેરાયાં,

પડે પાણી ધીંગી ધાર;

જમીં ખણે કું જલ વેગીલાં,

ધસડી જાય ઓવાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ

(૨)

આલ-વને મેધ-સિંહ ત્રાફે,

ગળે મૃગીનો ગાલ;

ઉતરે વિજળી ઝાડને કુંડે

પેખી અણીદાર પાન !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

(૪)

ઓચિંતા આલ ચંદે વાયરા,

ગગડે કાળે નિરાન;

નેશીકું ઝાપડું એક ધણું પે,

ફંગોળી દે તતકાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ

(૫)

ચઢવાની મુજ ના નથી ભોરી !

પણ નેવો વિચારી ચ કાળ

સન્ધ્યાનું બળભાખળું ઓસર્યે

ઉમરે ધન અંધાર !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

મ ચઢજે ટગડાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

દેવણ રા. મીઠા

[જોડન જોસવર્ધો જેને થોડા સમય પહેલાં આહિત્યનું નોખેલ ઇનામ મળ્યું, અને જે તે પડી થોડે સમયે સ્વર્ગવાસી થયા તેના એક નાટકનું અહીં, જરા છૂટી કરેડુ ભાષાન્તર આપ્યું છે. નાટક દૂક જ પસંદ કર્યું છે પણ તેમા પણ તેની કલા પૂરેપૂરી દેખાય છે વરતુ એટલે કે રેકટરનો કુતરો અને સ્કવાયરનો કુતરો લહે છે, તેમા સ્કવાયરના કુતરાને કાન પર ઇલ યાચ છે અને તે ગંવાતા પાણીના તળાવમા પડે છે. રેકટર કે સ્કવાયર કોઈ તેને બચાવવા નથી તે પહેલાં તે પાણીમા પડીને કુતરાને બચાવી લે છે અને કુતરાની સારવાર કરે છે. આ બચાવનાર બાઈ કોણ છે તેનું નાટકમા ઠેક સુધી ઓગખાણ પડતું નથી. એ જ આ નાટકનું રહસ્યખિન્દુ છે સામાન્ય જીવહાર તરીકે સ્કવાયર અને તેની પત્ની ઈલાએ આ બાઈને ઘેર ચાનારતા મટે નોતરની જ નોંધએ પણ આ બાઈ કોઈ પુરુષની સાથે રહે છે છતાં તેને હાથે લગ્નની વાંટી નથી એમ જોઈ પ્રતિજ્ઞાહાનિને લાયે કોઈ તેને નોતરુ દઈ રાકતું નથી અને વિવેકી વર્તાવ પણ કરી રાકતું નથી એ રૂઢિનું અધદાસત્વ બતાવવાનો આ નાટકનો ઉદ્દેશ છે. ખરી વાત તો એ હતી કે કુતરાને નવરાવતા લગ્નની વાંટી તેણે સ્નાનાગ્રામમા મૂરી હતી ! નાટકનું મૂળ નામ Hall-Marked : A Satiric Trifle એટલે " છાપ મારેલ (માલ) એક કટાક્ષમય કિસ્સો " એવું છે.—સ. વિ. પા તંત્રી.]

પાત્રો

તે	રેકટર
લેડી ઇલા	બાઈબાબો
સ્કવાયર	નોકર (બાઈ)
મોડ	હેનીબાલ : રેકટરનો કુતરો
રેકટર	એડવડ : સ્કવાયરનો કુતરો

[રચયો તેના બલવાનુ દીવાનખાનુ ને વરડા

ખડ સુંદર છે. પાછલા ભાગમા વરડા છે જળી ને બારીની મનોહર રચનાથી એ લાખ બધ છતાં ખુલ્લો છે. ડામી ને જમણી બાજુએ એક એક દ્વાર છે. સૂર્યપ્રકાશ આહ્વાદક છે : સવારનો સમય છે.

વરડામા દોડતી જળીમા યદ ટપકતે વસે તે અદર દોડતી આવે છે. બાંજળેલા રફોટલેન્ડનો શિકારી કુતરો એના હાથમા છે. ડામી તરફના દ્વારમા યદ તે અદર યાચ છે. થોડી વારે લેડી ઇલા દોડતી આવે છે. તે વગર બાંજળેલી, એકત્રી, સુધરેલી પણ ગમરાયેલી જણાય છે. ડામી તરફના દ્વાર આગળ ટપકેલા પાણીની ધાર અટકી નથી. એક ફાણ એમ પસાર થાય છે ને મોડ પણ દોડતી આવે છે તે લગ્નમગ કેરી છે. કઈક જડ જેવી છે સાથે એક બાંજળેલા નડા ખુલ ડોંગને પોનાનો છત્રીના આડરિયાથી એચની આવે છે મોડ અને તેનો કુતરો બન્ને હાડતા હોય છે]

લેડી ઇલા : તેણે એડવર્ડને ક્યાં મૂક્યો છે તેની મને ખબર પડે નહિ ત્યાં સુધી હેનીબાલને અંદર ન લાવીશ

મોડ : (રીમથી - હેનીબાલને) ખરાબ કુત્રા : બહુ જ ખરાબ

[હેનીબાલ નાકથી ધૂં ધૂં કરે છે]

લેડી ઇલા : મોડ ! એને બહાર લઈ જા બાઈ દે લે (હાથમા લઈ કોટે છે) ના. કયુક મજબૂત નોંધએ. મિયારો એડવર્ડ ! (હેનીબાલને) તું બહુ જ ખરાબ છે.

[હેનીબાલ નાકથી ધૂં ધૂં કરે છે.]

મોડ : સરખાત અડવડ કરા ઇલા ! (હેનીબાલને) ખરાબ કુતો ; ખહું જ ખરાબ.
[હેનીબાલ નાકથી ધૂં ધૂં કરે છે.]

લેડી ઇલા : એને બહાર જ બાંધી દે. લે મારો ગલપટ્ટો. મારો એડવર્ડ ક્યાં છે ?
(ગલપટ્ટો કાઢીને ફેંકે છે) લેજો. એનો કાન ફરડી ખાધો છે. મેં નજર નોંધ્યું.

મોડ : (ગલપટ્ટો ઝીલી લઈ હેનીબાલને) હવે જોઈ રાખજો. [હેનીબાલ નાકથી ધૂં ધૂં કરે છે.] (તે ગલપટ્ટો એને ગળે બાંધે છે) કેવો ગંધાય છે. ખરાબ કુતો, તળાવમાં લડવા પડે છે !

લેડી ઇલા : મોડ એને બાંધી દે ! મારે અંદર જ રહેવું જોઈશે.

[એમના પતિ સ્કવાયર ને રેક્ટર વરંડામાં ઠંડાવળા ચાલતા આવે છે.]

મોડ : (રેક્ટરને) જુઓ-ખટો ! આ કેવો ગંધાય છે ? (સ્કવાયરને) તમે પેલું તલાવ ઉલેચાવી નેખાવો, સ્કવાયર !

[તે હેનીબાલને બહાર લઈ જાય છે ને વરંડામાં બાંધે છે. સ્કવાયર ને રેક્ટર અંદર આવે છે. લેડી ઇલા ડાબા દ્વાર પર ટકોરા મારે છે.]

તેનો અવાજ : કાંઈ વાંધો નથી. મેં પાટો બાંધી દીધો છે.

લેડી ઇલા : હું અંદર આવું ?

તેનો અવાજ : જરા થોભો. હું કપડાં બદલું છું.

[લેડી ઇલા પાછી પડે છે. સ્કવાયર અને રેક્ટર અખભૂતાં પાસે આવવા જાય છે.]

લેડી ઇલા : ઓહ ! આવી પહોંચ્યા કે ?

રેક્ટર : (સંકાપી.) હું તળાવમાં જતો તો ત્યાં—

લેડી ઇલા : એ ફૂદી પડી ન હોત તો હેનીબાલે એને મારી નાંખ્યો હોત.

સ્કવાયર : તો ઠીક થાત. બેવફૂદ !

લેડી ઇલા : તમે કેમ ફૂદી ન પડ્યાં ? ટોમી !

સ્કવાયર : એ તો — હું જાત — પણ એ —

લેડી ઇલા : હેનીબાલના વિકરાલ મુખમાંથી તેણે એડવર્ડને કેવી રીતે છોડાવ્યો તે જ મને સમજતું નથી.

મોડ : (બહાર હેનીબાલ વરંડામાં ધૂં ધૂં કરે છે ને છૂટવા ગલપટ્ટાને તાણે છે તેને) કેવો ખરાબ !

લેડી ઇલા : આપણે એનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો. ચણીયાનો કચ્છ મારી એ અંદર ફૂદી પડી એ હું કદી પણ બૂઝી સડીશ નહિ.

સ્કવાયર : મારા સમ ! અદ્ભુત.

લેડી ઇલા : તેનાં કપડાં તદ્દન ખરાબ થઈ ગયાં હશે. એ તળાવ. — બાપરે ...
(તે નાક ચઢાવે છે) ટોમી ! એને જરૂર ઉલેચાવી નાંખો.

રેક્ટર : (મનમાં ઊંડા ઊતરી જઈને) એને ચર્ચમાં જોઈ હોય એમ યાદ આવતું નથી.

સ્કવાયર : ખરી વાત. એ કેણુ છે ? સુંદર છે — નહિ ?

લેડી ઇલા : હવે મારે એડવર્ડ માટે દાકતર બોલાવવો જ જોઈએ. (સ્કવાયરને) ટોમી ! તમે જરા ઊંડો તો.

[મોડ ફરી દાખલ થાય છે.]

સ્કવાયર : બલે (ઊડતાં ઊડતાં) આ રહી ઘંટડી !

તેનો અવાજ : (અંદરથી) હવે લોહી બંધ થયું છે. (બધાં સાંભળે છે) એને તમારા તરફ મોકલું ?

લેડી ઇલા : હા, હા, બિચ્ચારો !

[લેડી ઇલા એડવર્ડને લેવા સજ્જ થાય છે. રક્ષાચર ને રેક્ટર ભાષા હતી ત્યાં જ જડાઈ નય છે. દ્વાર બંધ છે. એક ખુલ્લો હાથ એડવર્ડને ધીમેથી અંદર ધકેલે છે. સુંવાળા રૂમાલથી યા ઉપર તેને પાટો બાંધેલા છે. બહાર હેનીબાલ કૂં કૂં કરતો સંભળાય છે. એણે ગંભીરપણે તોડી નાંખ્યા છે.]

લેડી ઇલા : (બચલીત બની) જુઓ, જુઓ. હેનીબાલ છૂટી ગયો. મોડ, - ટોમી (રેક્ટરને) જુઓ તો !

[તેણે ચ હેનીબાલને રોકવા બહાર દોડે છે.]

લેડી ઇલા : (એડવર્ડને) હં. મને ખબર છે; તને સામા થવાનું મન થઈ નય છે. સામે થઈ નય એટલે એને કરડજો. સમજ્યો બચ્ચો ?

[મોડ ને રક્ષાચર ફરી અંદર આવે છે.]

આ વેળા બરાબર બાંધ્યો છે ને ?

મોડ : ખર્ટાના ગેલીસથી.*

લેડી ઇલા : પણ—

મોડ : કંઈ વાંધો નથી; એ લગભગ ચામડાનો છે.

[સલામતી ન લાગતી હોય એવા દેખાવે રેક્ટર અંદર આવે છે.]

લેડી ઇલા : હંવે વાંધો નથી એની તમને ખાતરી છે ને ?

રેક્ટર : (પાટલુન સમું કરતો) બરાબર નહિ, પણ લેડી ઇલા ! હું—

લેડી ઇલા : ટોમી ! એમને મદદ કરો ને !

રક્ષાચર : કશો જ વાંધો નથી. ઇલા, તમે કહેો છો એ વાત નથી.

લેડી ઇલા : (રક્ષાચરને એડવર્ડ આપી) એને પકડી રાખો, ટોમી ! એ જરૂર ગંધથી હેનીબાલને ઓળખી કાઢશે.

રક્ષાચર : (એડવર્ડને ગળાના પટ્ટાથી પ્રકડી, પોતાનું નાક દાંખી) પોતાની ગંધ સિવાય એને બીજી ગંધ જ નહિ આવે ને. એ તલાવમાં પડવા માટે એને વિક્ટોરિયા કોસ આપવો જોઈએ.

[દ્વાર બંધ છે. તે આવે છે. સુધડ નિખાંવસ નમણી સી. તેણે તારંગા રંગનો મરદનો ચાવરકોટ નીચેનાં કપડાં ઉપર હતાવળમાં આડી લીધો છે.]

તે : વિલંબ માટે દિલગીર છું. મારે નહાતું પડ્યું. કપડાં પણ બદલવાં જ પડે ને !

લેડી ઇલા : અમે આપના કેટલાં બર્ષો આભારી છીએ ? આપે ધણું કર્યું.

મોડ : જરૂર.

રેક્ટર : (સ્વસ્થ બની) અદ્ભુત ! હું જાતે કુદી પડવાનો હતો ત્યાં—

રક્ષાચર : (એડવર્ડને તાણી ઝાલીને) આને લડી નાંખવું છે—મારે માથી માગવી જોઈએ. તમે મારાથી વહેલાં પહોંચ્યાં—

[રક્ષાચર તેના સામું જુએ છે. તે હસતી હસતી એક બાજુ મરતક ઢાળી ધંવાયેલા કુતરા તરફ ચાલુભરી નજરે જોઈ રહે છે.]

તે : બિચ્ચારો ! એમને એ મજાનું તલાવ સલામત જ લાગેલું !

લેડી ઇલા : એને વધારે વાગ્યું છે ?

તે : જરા ખરું. એના કાને એક બે ટેલા મરાવવા પડશે.

લેડી ઇલા : મેં ધાર્યું જ હતું. ટોમી ! જાઓ તો—

* મૂળ અંગ્રેજી Braces, તેને શુભ્રાતીમાં કેટલાક ગેલીસ પણ કહે છે. બંને ખભાની બંને બાજુ લટકાવી રાખવાનાં પટ્ટા જેમાં પાટલુનના બટન ભેરવીને લટકાવી રખાય છે.

સ્કંવાયર : હલે, આને છૂટો મૂકું ?

લેડી ઇલા : ના.

મોડ : ગાડી બહાર જ જાણી છે. બર્ટી, દોડતા જઈ જરવીસને કહો તો ડોક્ટરને લઈ આવે.

રેક્ટર : (નત્રતાથી) પણ મૂંઝાયેલા સ્વરે) દોડતો ! હં ! હંઅ-મોડ, હંઅ-

તે : ડોક્ટર ટેલા મારી લેશે. મારી નોકર જઈ આવશે.

[હેનીઆલે લપાડી બારી આગળ આવી જોતો રહે છે. ગેલીસના હુકડા એને ગળે લટકી રહ્યા છે.]

લેડી ઇલા : જુઓ ! એને પકડો, રેક્ટર !

મોડ : બર્ટી ! પકડો એને.

[રેક્ટર હેનીઆલેને પકડે છે. પરંતુ પોતાનાં કપડાં સાચવવાં મુશ્કેલ જણાય છે. તે કાળે બારણે બહાર ગઈ હોય છે ને એક હાથમાં ચામડાનો પટો ને બીજા હાથમાં ગેલીસ લઈ પાછી ફરે છે.]

તે : હો, આ પટો. એ તૂટશે નહિ. આ ગેલીસ તમારે કામ આવશે કે ?

[તે મોડને ગેલીસ આપે છે. ત્વરાથી વરંડામાં દૂર ચાલી જાય છે. મોડ-રેક્ટરને ગેલીસ આપી બહાર જાય છે. હેનીઆલેને બારીએથી એ ચા પડાથી બાંધે છે. રેક્ટર ગેલીસ હાથમાં રાખી એક એક બેસી જાય છે. એક ફાલુ કોઈ બોલતું નથી.]

લેડી ઇલા : સરંસ. નહિ ? મને તેને માટે માન થાય છે.

સ્કંવાયર : તે જાતે ત્યાં ગઈ.

રેક્ટર : (સાવધા) ખૂબ જ માયાળુ.

[ગેલીસ તરફ દુઃખની નજર નાંખી તે લેડી ઇલા તરફ જાય છે. ફાલુ ચૂપકીમાં પહાર થાય છે. મોડ દ્વારા આગળ આવી ગેલીસ તરફ ભેટી થાય છે.]

સ્કંવાયર : (આચિન્તા) અરે ?

મોડ : કેમ ?

સ્કંવાયર : (પત્ની તરફ જોઈ) આહ !

લેડી ઇલા : (એડવર્ડમાં લીન થઈ ગયેલી) બિચારો એડવર્ડ !

સ્કંવાયર : (તોછડાઈથી) ઇલા ! રેક્ટરને જાણ થતું છે.

રેક્ટર : (ધીમેથી) કદાચ-જરા વાર-

લેડી ઇલા : અરે !

[તે દિવાલ તરફ વળે છે.]

[રેક્ટર એની પત્નીની ઓથે ઓથે કપડાં ઠીક કરવા વરંડા તરફ જાય છે.]

સ્કંવાયર : (વિચારમાં) ત્યારે તે પરણેલી છે.

લેડી ઇલા : (એડવર્ડની ધૂનમાં જ) કેમ જણાયું ?

સ્કંવાયર : પેલાં ગેલીસ.

લેડી ઇલા : હા, હા. આપણે એમને જમવા તેડવાં જોઈએ. ટોમી !

સ્કંવાયર : હા, જરૂર. પણ એ કાણુ હશે ?

[રેક્ટર ને મોડ પાછાં આવે છે.]

રેક્ટર : અરે-એણે એના પતિનો-હું તો-

મોડ : ચાલશે, બર્ટી.

[તે વરંડા પર થઈ આવતી જણાય છે. પાંછળ ચામડાની બેગ બાંધી લાઈ મોંવાળો એક નજાય છે. એના હાથમાં સોય અને ડોડ છે.]

તે : દાકતરને બહાર જતા જ પકડ્યા, તસીબદાર !

લેડી ઇલા : અરે, બહુ સારું થઈ ગયું.

ડોક્ટર : કેમ છો, લેડી ઇલા ? કેમ સ્કવાયર ! રેક્ટર ! ઠીક છો ને ! (મોઝને)
થું ચાલે છે ? આ જ કુતરો કે ? ઠીક. એને કોણ બરાબર પકડી રાખશે !

લેડી ઇલા : અરે ! હું.

તે : તમને નહિ કાવે. લાવો, હું જ પકડીશ. પોતાનાને પકડી રાખવું કપરું છે.
ડોક્ટર ! આપણે અંદર જઈશું ? ચાલો, ચાલો. ચાલ બચ્ચા !

[તે એડવર્ડને જોયો છે. અને ડાબી બાજુના ખંડમાં જાય છે.]

લેડી ઇલા : મને લગ્ય હતો જ. કેવી ભલી બાપ !

સ્કવાયર : કુતરાં એને હળી જાય છે. ચોખ્ખું દેખાય છે.

રેક્ટર : નાની નાની વાતોમાં માણસ જણાય આવે.

સ્કવાયર : એનામાં કંઈ એવું ખૂબી છે. કેવી સુંદર સ્ત્રી !

મોઝ : એને દેવળના કામ માટે રાખી લખશું !

રેક્ટર : ઘણું સરસ-સરસ. જરૂર.

સ્કવાયર : એના પતિ શિકાર કરતા હશે ? તે તો તદ્દન ... તદ્દન —

લેડી ઇલા : (દાર તરફ નજર કરી) તદ્દન ! સંપૂર્ણ મનોહર. એવું સુંદર વદન
મેં જાણે જ જોયું હશે.

[ડોક્ટર એકલા જ બહાર આવે છે.]

ઓ ડોક્ટર ! પતાવી નાંખ્યું ? બરાબર છે ?—

ડોક્ટર : સારા આની ! દેવદૂત પેઠે તેણે એને પકડી રાખ્યો. એને તેને સાંટ્યા જ
કરતો હતો. જરા થ થું કે ચાં ન થયું.

લેડી ઇલા : બિચારો ! હું જોઉં —

[દાર તરફ આંખી કરે છે.]

ડોક્ટર : જરા થોભો. એને તે સાફ કરે છે. (તે નાક ચઢાવે છે) કેવા ચાલાક હાથ !

સ્કવાયર : પણ એ છે કોણ ?

ડોક્ટર : (જરા શંકાશીલ અને મરકરી કરતો હોય તેવા મોઢાથી) કોણ ? હું તો
મારા મનમાં છે તે કહું છું. મને પૂછો તો એ હોશિયાર નર્સ છે. પહેલાં પણ એકવાર તેણે
મને ડિયલેનના કેસમાં મદદ કરી હતી. મજેની બાપ ! ખૂબ જ ભલી. ઉત્તમ. આ લગ્નમાં
એવું કાંઈ નથી. હં ! (જરા આંખથી મરકરી કરતાં) માફ કરજો. મારે ઉતાવળ છે.
મોઝુ થઈ ગયું. ચાલો સાહેબજી ! રેક્ટર ! લેડી ઇલા ! સાહેબજી.

[તે જાય છે : ધડીભર મોઢા.]

સ્કવાયર : જુઓ, આપણે જરા સાવધ રહેવું જોઈએ.

[જરવીસ, ભૂતી ઢગને મોઢાવાળો, વરંડા ઉપર દેખાય છે.]

જરવીસ : (રેક્ટરને) માફ કરજો સાહેબ ! હવે તો કુતરાને આરામ છે ને ?

મોઝ : હા.

જરવીસ : (ટોપી જરા જોતી કરીને) આપ ટ્રેન ચૂકી ગયાં છો એટલે બાપ
સાહેબ, આપને ઘેર લાવ જવા રોકાઉં ?

મોઝ : ના.

જરવીસ : ભલે, બાપ સાહેબ !

[એ ફરીથી લટકી કરી ટોપીને હાથ અડાડે છે ને પાછા વળવા જાય છે.]

લેડી ઇલા : ઓ જરવીસ ! આ લોકોનું નામ શું ?

જરવીસ : બાપસાહેબ ! ગાડી ફરવતાં એકે-જરને નામે હું તેમને બોલું છું.
સ્કંવાયર : એકે-જર ? શિકારી કુતરા જેવું નામ લાગે છે. એ કેવા દેખાય છે ?

જરવીસ : (માથું ખજવાળી) મુલાળો-ટોપી પહેરે છે, સાહેબ !

સ્કંવાયર : હા, હા.

જરવીસ : મઝાનો માણસ હોં. બાપ પણ મઝેનાં છે ! ગયે અડવાડિયે મારી ધોડીને તાણુ આવતી હતી ત્યારે પણ મને મદદ કરેલી. સ્વર્ગના દેવદૂતો પણ એવા માયાળુ ન હોય. બહે જીજુને મૂંગાં જનાવરનો ખૂબ જ શોખ. હું ગપ્પાં નથી મારતો, હોં !

મોડ : ગપ્પાં ? શાનાં ગપ્પાં ?

જરવીસ : (છેલ્લો પડી) મેં ગપ્પાં કહ્યું ? ના રે સાહેબ ! માફ કરો. એવું કાંઈ નથી. એ તો નવું કોષ્ટ રહેવા આવે ત્યારે વાતો થાય. હું તો જાતે જોઈ તે માનું.

રેક્ટર : હા, હા, જરવીસ ! તદ્દન-તદ્દન ખરું !

જરવીસ : હા સાહેબ ! નિદ્યોબરની મને એવી જ ટેવ છે.

મોડ : (દમ દમ) અહીં રહેવા આવ્યે કેટલું થયું, જરવીસ ?

જરવીસ : હ...ત્રણેક અડવાડિયાં, બાપસાહેબ !

[જરાક અભણવાં કંથે છે.]

(આજીજી કરતો) અશ્વત્થ, એમને હાથે વીંટી છે કે નહિ તેની મારા જેવા ધંધાદારીને શી તથા ? એ કાંઈ મોટું કામ છે ?

[પ્રતીક મૌન.]

લેડી ઇલા : (ઓચિતી) બહુ સારું, જરવીસ ! હવે તમારું કામ નથી.

જરવીસ : બહે બાપસાહેબ ! આપને કામ હોય તો—આપને સાહેબ !

[તે જાય છે ; પલ્લમર મૌન.]

સ્કંવાયર : (જરાક નજીક આવી) ત્રણ અડવાડિયાં !—જર. એની નોંધ નથી ?

રેક્ટર : (ચમ્ચ મને) ત્રણ અડવાડિયાં—મેં એમને ચર્ચમાં નથી જ જોયાં.

મોડ : એક વીંટીમાં શું !

લેડી ઇલા : (મનોવેગથી) હવે જરા દો ને. મને એનામાં કાંઈ ખોટું લાગતું નથી. અને કંઈ હોય તો એ તેનું મારે શું ? તે કેવી સરસ છે !

સ્કંવાયર : પણ ગામનો વિચાર કરવો જોઈએ ને ? ડોક્ટરે આપણી વાત ઉઠાવી એ મને ન ગમ્યું.

લેડી ઇલા : એ ન હોત તો આ બિચારો ન બચત.

સ્કંવાયર : હં, મરવા દો. હા, પેલા ગંધાતા ન્તલાવમાં તે ફૂટી પડી એ બૂલાય એવું નથી.

મોડ : એને હાથે વીંટી હતી ?

[ફરક એકબીજા સાથે જુએ છે, પરંતુ કોઈનેય ખબર નથી.]

લેડી ઇલા : બહે, પણ હું કૃત્તન તો નથી જ થવાની.

સ્કંવાયર : જરા વિચિત્ર છે. પણ ઇલા ! ખોટું પ્રમથું તો ન જ બરાય.

રેક્ટર : ને એનાં ગેઝીસ મારી પાસે છે તે !

[તેના હાથ કબર પર જાય છે.]

મોડ : (સાવધ કરતી) અહીં !

સ્કંવાયર : તેનું કાંઈ નહિ, રેક્ટર ! આપણે પૂરેપૂરા સભ્ય રહીશું. તફાન. એનો આભાર માનીશું ને એવું બધું.

લેડી ઇલા : એ સારી છે એ 'તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પછી બાકીનાનું આપણે શું ?

મોડ : ઓ ઇલા ! 'આપણે શું ?'—આપણે એ જાણવું જ જોઈએ.

રેક્ટર : આપણું સમજવું જ જોઈએ.

સ્કંવાયર : ચાલો ત્યારે, હું ઘંટડી વગાડું.

[એ ઘંટડી વગાડે છે.]

[બધાં એકબીજા તરફ બાધા જવાં જોઈ રહે છે]

લેડી ઇલા : તમે ઘંટડી કેમ વગાડી ? ટોમી !

સ્કંવાયર : (મુંઝામટે) કાણ જાણે ?

મોડ : કાઈનું કોઈ આવશે જ.

સ્કંવાયર : રેક્ટર તમારે—

મોડ : હા, બર્ડો !

રેક્ટર : બાપ રે ! પણ શું ?—કેવી રીતે ?—

સ્કંવાયર : (ગંભીર બની એકલો) વાત બહુ જ બારીક છે.

[જમણું દાર ખુલે છે. નોકર પ્રવેશ કરે છે. સચોટ નમસ્કાર કરે છે. બંધાં મૂંઝાં મૂંઝાં એના સાથે જોઈ રહે છે.]

રેક્ટર : અ...તમારા શેઠ ઘરમાં નથી ?

નોકર : ના જી, લંડન ગયા છે.

રેક્ટર : અ ? મિ. ચેલેન્જર, ખરું ને ?

નોકર : જી, હા.

રેક્ટર : અ...હા. ખરું.

નોકર : (બધાને બરાબર નિહાળી) તમારે શેઠાણીનું કામ છે ?

રેક્ટર : અ ! એમ તો નહિ—

સ્કંવાયર : (ધીમા પણ મક્કમ અવાજે) કહેાને કહેાને.

રેક્ટર : (અંપલાવે છે) હા. એક મિ. ચેલેન્જરને હું વર્ષો પહેલાં પીછાનતો હતો.

એટલે જ મેં એમ પૂછ્યું. દશ વર્ષ ઉપરની વાત છે. મને થયું કે એ ક્યારે, પરણ્યા ? તમને ખબર છે એ ક્યારના પરણ્યા છે ? મારા મિત્રને પરણ્યા—

નોકર : ત્રણ અઠવાડિયા—

રેક્ટર : હ બરાબર બરાબર. એ જ હશે. સાડું કર્યું. ઠીક.

લેડી ઇલા : અમારો કુતરો રેક્ટરના કુતરા જેટલો લડી પડ્યો. શ્રીમતી ચેલેન્જરે એને છાડાવ્યો. એના કાને પાટો બાંધ્યા. અમે એમનો આભાર માનવા જઈએ છીએ. તમારે કાંઈ કરવાની જરૂર નથી.

નોકર : (એમના તરફ જોઈ) ઠીક.

[નોકર ચાલી જાય છે.]

સ્કંવાયર : હા. કેવી ડાકણ જેવી છે. અથવા રેક્ટર ! દશ વર્ષ પર ખરેખર કોઈ ચેલેન્જરને તું ઓળખતો હતો ?

રેક્ટર : (કપાળ લૂછતાં) ના.

સ્કવાયર : અદવા ગમ્મત થઇ.

લેડી ઇલા : સમજ્યાં ને. હવે કાંઇ વાંધો નથી.

રેક્ટર : જરૂર. હવે નિરાંત થઇ.

લેડી ઇલા : (દ્વાર તરફ જતાં) હવે હું અંદર જઇશ.

સ્કવાયર : જરા બિભાં રહો. તમે એમને ચા-પાણી માટે કે એમ કંઈ નોતરવાનાં છો?

લેડી ઇલા : હા, હા.

મોડ : હું તો ન નોતરું.

લેડી ઇલા : કેમ નહિ? આપણને બધાંને એ સમજન જણાયાં છે.

રેક્ટર : એવો નગણો વિચાર કરવા માટે આપણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ.

લેડી ઇલા : જરૂર, લોકો છે તેવાં માનવાની હિંમત ન હોય એ બંધકર છે.

સ્કવાયર : હોય તેવાં? હં. પણ એમને ઝોળખ્યા વિના તમે માનો શી રીતે?

લેડી ઇલા : આપણને લાગે તે ખરું.

સ્કવાયર : ને ધારો કે તેઓ પરણેલા ન નીકળે તો?

લેડી ઇલા : તો ય તે છે તે તો છે જ! નહિ?

મોડ : ઇલા!

સ્કવાયર : હં. એની કાંઇ ખબર નથી.

લેડી ઇલા : ટોમી! એ છે તે તો છે જ.

રેક્ટર : (એનો હાથ અંગળો કમર પર જાય છે) મારા મન પરથી કેટલો ભાર ઓ થઇ ગયો!

લેડી ઇલા : જો, કુતરો ફૂં ફૂં કરે છે. મારે અંદર જવું જ જોઇએ.

[તે દ્વાર ખખડાવે છે. દ્વાર બંધ છે. એડવર્ડ ઝડપથી બહાર ફેદી આવે છે. એના એક પર સ્વચ્છ પટ્ટી ખરેલી છે.]

લેડી ઇલા : સરસ.

[તે બહાર આવે છે. તેણે વ્યાસમાની વસ્ત્રો પહેરેલાં છે.]

લેડી ઇલા : એની ચાકરી કરી આપે બહુ જ ઉપકાર કર્યો.

તે : એ એવો તો વહાલો લાગે છે, એને પેલો બીજો કુતરો બિચારો—

મોડ : તમારા પટાથી એ છેક સલામત છે.

[દેનીબાદ બારી આગળ જણાય છે. દરેકો પટો તેના ગજાની આસપાસ લટકતો હોય છે. નજર સાથે બધાંની દૃષ્ટિ એ તરફ વળે છે.]

મોડ : ઓહ! ફરી એણે તોડી નાખ્યો બટો!

તે : મને જવા દો.

[તે દેનીબાદને પકડી લે છે.]

સ્કવાયર : અમે આપનાં બધાં જ આભારી છીએ. અમે આપને ખૂબ જ હેરાન દો!

તે : જરા ય નહિ. મને તો કુતરાનો શોખ છે.

સ્કવાયર : આપના પતિશ્રી-નેા પરિચય કરવાની ખાહેશ છે.

લેડી ઇલા : (એડવર્ડ છૂટો થવા મથે છે તેને) ધીમે બાહ! ધીમે. ટોમી! આને ઓ તો.

[સ્કવાયર એને પકડે છે.]

મોડ : (હેનીબાલ તરફ જઇ) કેમ, ખરોખર 'ચાલે' છે ને ?

[તે વચમાં જ થંભી ન્ય છે. એની નજર આગાંતી હેનીબાલને રમાડતા તેના હાથ પર પડે છે.]

તે : હા, કેવો સરસ છે.

મોડ : (ટટાર થઇ હોંઠ દાળી વિચિત્ર સ્વરે) બંદી ! હેનીબાલને પકડ.

[રેક્ટર તેને પકડે છે.]

લેડી ઇલાન : (કાર્ડ ફાટી) મારા કુતરા માટે આંખે જે તરફ લીધી છે તેનો જેટલો આહાર માનું તેટલો જોઇ છે. આ અમારું સરનામું. જરૂર આવેલો, મંગલો.

મોડ : (એની નજર તેના હાથ પરથી ખસી જ નથી. તે લેડી ઇલાનનાં કપડાં ખેંચે છે)

લેડી ઇલા : હં !—એટલે કે—હું—અં !

[તે લેડી ઇલા તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે.]

સ્કવાયર : તમારા પતિને શિકાર ખેલતાં આવડે છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. આવડતો હોય તો—

[મોડ એની સાથે નજર મિલાવી ડાળા હાથની ત્રીજી આંગળીથી ટકાસ મારે છે.]

તે : તો...અં !

[તે આશ્ચર્યથી સ્કવાયર સામું જોઈ રહે છે.]

મોડ : (પોતાના પતિ તરફ વળી, આંગળી હલાવી ધીમેથી) જુઓ.

રેક્ટર : (ડોળા ફાટી કડકાઇથી) હેનીબાલ !

[તેને જયજી બહાર લઈ ન્ય છે.]

મોડ : એને દાખરો નહિ, બંદી !

[તે નળીમાંથી બહાર ન્ય છે.]

સ્કવાયર : (ઓચિંતો—કાંઈ પણ કારણ વિના એડવર્ડને) પેલો કુતરો ધડીકમાં નાન ભૂલશે.

[એડવર્ડને ઘપાડી તે બહાર જયજી ન્ય છે. લેડી ઇલા ટપ ટપ નેતી રહી ન્ય છે.]

લેડી ઇલા : (છેવટે) તમારે એમ ન ધારવું કે હું—તમારે એમ ન ધારવું કે અમે—જોહ ! એ લોગો એડવર્ડને હેનીબાલ પર ફૂટી ન પડવા દે એ મારે સંભાળવું જ નોંધાયે.

[તે પણ સરી ન્ય છે.]

[તે લેડી ઇલા તરફ આશ્ચર્યચિન્ન બની જોઈ જ રહે છે.]

તે : આમને બધાને થયું છે શું ?

[દ્વાર ઢપડે છે.]

નોકર : (અંદર પ્રવેશ કરી—વીંટી બતાવી—કડકાઇથી) તમે આ બાયરમમાં ભૂલી ગયાં હતાં.

તે : (ચમકીને પોતાની આંગળી તરફ જોઈ) જોહ ! (વીંટી લઇ) હું કાંઈ ભૂલી ગઇ નહોતી. માર્યા ! લાવી એ સાંરું કર્યું.

[નોકર ન્ય છે.]

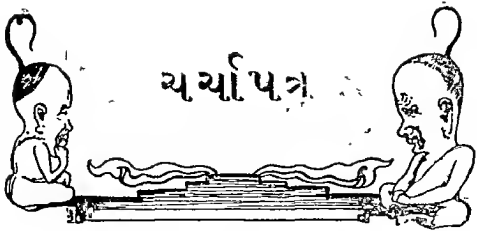
[ખારી આગળ એક હાથ ધીમેથી ગેશીસ સરકાવે છે. તે ગેશીસ તરફ જોઈ રહે છે. પછી વીંટી તરફ જુએ છે. એનો દોહ તિરકારથી મરડાય છે.]

તે : (મનમાં જ બગડતી)—અરે !

[પડો પડે છે.]

અનુવાંદક :

રમણીકલાલ દલાલ

ચર્ચાપત્ર

મે. 'પ્રસ્થાન'ના તૃતી ભોગ,

'પ્રસ્થાન'ના સંવત ૧૯૮૮ ના આપાદ-આવણના અંક ૩-૪ પુસ્તક ૧૪ માં 'પક્ષી-ઓની આર્તથી યાત્રા વિષે થોડુંક' એ નામના શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્યના લેખમાં અમારા 'નિસર્ગ નિરીક્ષણ મિત્રમંડલ'ને તે લેખમાં આપેલી હકીકત કેટલીક જગ્યાએ ખોટી અને ભ્રમોત્પાદક જણાય છે. અને તે લેખમાંથી જ શ્રી. રાવળે કેટલોક ભાગ 'કુમાર'ના ૧૯૮૬ ના કારતકના '૧૦૭ મા અંકમાં 'પક્ષીઓનું સ્થલાંતર'ના નામથી પ્રગટ કર્યો છે. આ લખાણથી કદાચ પક્ષીજીવનમાં રસ લેનાર કોઈ વ્યક્તિને ભૂલ કે ગેરસમજાતી થવા સંભવ છે. તેથી અમારું 'મંડળ' કોઈને પણ ભૂલ કે ગેરસમજાતી કરતાં અટકાવવા નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરવા માગે છે, જે આપના ચર્ચાપત્ર વિભાગમાં પ્રગટ કરશે.

૧. દાખલા તરીકે, શ્રી આચાર્યે લખ્યું છે કે "પક્ષીઓની જીવન વિષે આપણી ભાષામાં કશું પ લખાયું નથી." આ હકીકત તદ્દન ખોટી છે. કારણ કે શ્રી. ર. શા. અને શ્રી. આચાર્યના લેખોથી પણ પહેલાં આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પક્ષીઓના જીવન વિષે લખાણેલું મોજૂદ છે.

દાખલા તરીકે શ્રી. જિજ્ઞાસુ મહેતાએ ૧૯૮૪ ના "કૌમુદી"ના આવણના પુસ્તક ૪ અંક ૪ માં 'સંવનન' અને ૧૯૮૫ ના 'કૌમુદી'ના માધના અંકમાં 'સ્થલાંતર' એમ બે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સુંદર લેખો લખ્યા છે. તેઓએ જ 'પ્રજામિત્ર કેસરી' અકવાડિકમાં દૈવલ Indian Magpie Robin (Copsychus S. Saularis) ઉપર અને શામા Indian Blue Rock Thrush (Monticola Solitaria pandoo) ઉપર એમ બે બીજા સુંદર લેખો પણ લખ્યા છે.

ત્યારબાદ 'કુમાર'ના એક લેખક શ્રી. ગજનન ભટ્ટે તે 'કુમાર'માં પક્ષીઓના જીવનનો દૃષ્ટાંત પરિચય આપતી એક આખી લેખમાળા લખી છે, જે 'સ્કાઉટીંગ અને બીજા વાતો'ના નામથી પુસ્તક આકારે ગદ્યાર પણ પડી છે. જો કે તેમાં પક્ષી-વિજ્ઞાન (ornithology) ની દૃષ્ટિએ કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે, પણ તે તો કદાચ તેમના પક્ષી-જીવનના અનુભવ અને અભ્યાસ બેઠાએ તેટલાં વિશાળ અને વૈજ્ઞાનિક ન હોવાના કારણે.

ત્યાર પછી શ્રી. મુનિકુમાર ભટ્ટે 'મુગ્ધ સમાચાર'ના દિવાળીના એક અંકમાં સુલ-બુલ The Common Red-Vented Bulbul (Molpastes cafer cafer) ઉપર અને 'કુમાર'માં જંગમી ચોપટ Gray Parrot ની બાવનગરમાં ઘરમાં (in captivity) લીધેલ ધાડ (breed) ઉપર એમ બે લેખો લખ્યા છે.

ઉપર જણાવેલ દર્શાવેલા આથી સિદ્ધ કરે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં પક્ષીઓના જીવન વિષે લખાએલું છે. તદુપરાંત હમણાં જ ૧૯૮૮ ના 'હિંદુસ્તાન-પ્રજામિત્ર'ના દિવાળી અંકમાં [વલક Golden Oriole (Oriolus Kundoo અને Black-Headed Oriole (Oriolus Melanocephalus) ઉપર લખાયું છે. આ ઉપર લખ્યું છે તે સિવાય પણ અન્ય કોઈ લેખકે પક્ષીઓના જીવન વિષે લખ્યું હોય પણ અમને તેની માહિતી નહિ હોવાથી ઉપર લખ્યાં છે તેટલાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

૨. આગળ જતાં શ્રી. આચાર્ય લખે છે કે “આ પક્ષીને (એટલે ચાસ Indian Rollerને) નવાઇની વાત છે કે, કોઇએ નાહતાં જોયું નથી.” શ્રી. આચાર્ય ચાસ જેને ગુજરાતીમાં (ખાસ કરીને બાજદારો) સમજક કહે છે તેને ખરે બપોરે પાણીના વહેણમાં નાહતાં નથી જોયું તેથી કોઇએ એમ ન ધારી લેવું કે ચાસ (સમજક) પાણીમાં નાહતું જ નથી. કારણ કે ભાવનગરમાં અમારા ‘નિસર્ગ નિરીક્ષણ મિત્રમંડળ’ના ઉસ્તાદ હસન જમાદારે પાંજરામાં એક તદ્દન સફેદ ચાસ (albino) ને પાણી પીવાની કુચડીમાં માથું પલાળીને નાહતાં જોએલું છે. અને સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે પક્ષીઓ કેવળ પાણીથી જ નથી નાહતાં, ધૂળથી પણ ધણાં પક્ષીઓ નાહતાં દેખાય છે. અને તદુપરાંત કોઇ પણ પક્ષી માટે એ કે ત્રણ કલાક જેટલા ઓછા સમયથી નિરીક્ષણ કરેલું કંઈ પણ ભૂલને પાત્ર છે.

૩. ત્યાર પછી ચાસના સંબંધમાં જ શ્રી. આચાર્ય લખે છે કે “આખા હિંદુસ્તાનમાં ચાસની એક જ જાત થાય છે. એક વખત જોયા પછી એને ભૂલાતું નથી. (કલકલિયા ફિલાય) બીજા કોઈ પક્ષી જેડે એનો ભ્રમ થતો નથી.”

ઉપરના વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે થઇ શકે કે ચાસને જોયા પછી ભૂલી ન શકાય અને તે છતાં પણ જો ભ્રમ થાય તો તે ફક્ત કલકલિયા સાથે જ. અને બીજા કોઈ પણ પક્ષી સાથે ચાસનો ભ્રમ થતો નથી.

આના વિરોધમાં અમારે એટલું જ જણાવવાનું છે કે ચાસ અને કલકલિયા વચ્ચે કંઈ પણ ભ્રમ થવો જ અસંભવ છે. કારણ કે જાનેતા રૂપરંગ અને આકૃતિમાં ઘણો જ તફાવત રહેલો છે, બન્નેની સરખામણી જ ન થઇ શકે. અને ત્યાં સરખામણી ન હોય ત્યાં ભૂલ કેમ થઇ શકે? (અહીં સરખામણું એટલે કૌટુંબિક Family resemblance નથી સમજવાનું.)

૪. ત્યારબાદ શ્રી. આચાર્ય દિવાળીધોડાની જુદી જુદી જાતિઓ (species) પરત્વે ટૂંકાં વર્ણનો આપેલ છે. આ સંબંધી એટલું જ લખવાની જરૂર છે કે તેમણે આપેલ હકીકત બરાબર છે અને બ્હીસવરે *Popular Hand Book of Indian Birds* નામની ચોપડીમાં આપેલ દિવાળીધોડાની જાતિઓના વર્ણન સાથે હજાફ મળતું આવે છે.

૫. ત્યારબાદ શ્રી. આચાર્ય લખે છે કે “દિવાળીધોડા એટલે ખંજન એવી માન્યતા છે. આમ માનવામાં કેટલીક અડચણ આવે છે.”

અમને ખબર છે ત્યાં સુધી એવી માન્યતા છે જ નહિ. પણ જો કદાચ હોય તો તે ખંજન એટલે દિવાળીધોડા એવી લોકોમાં માન્યતા હોય. કારણ કે દિવાળીધોડા (Wagtails) ની ઘણી જુદી જુદી જાતિઓ (species) આવે છે. અને

ખંજનનો દેખાવ અને રંગ પણ દિવાળીધોડા જેવા લાગે તેથી જો કોઈ ખંજનને Large Pied Wagtail (Motacilla M.) દિવાળીધોડા તરીકે માને તો તે સ્વાભાવિક છે અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સાચું છે; કારણ કે દિવાળીધોડા અને ખંજન બન્ને એક જ ગણુ-એટલે વર્ગ (Genus) નાં પક્ષીઓ છે. બીજું શ્રી. આચાર્ય Pied માટે ચિત્રવર્ણ શબ્દ આપે છે, જે ખોટો છે. ચિત્રવર્ણનો અર્થ તો Painted થઈ શકે.

૬. ત્યારબાદ શ્રી. આચાર્ય લખે છે કે “ભણેલાને આવા વિષયમાં રસ નથી.” આ હકીકત ખોટી છે. કારણ કે જો ભણેલાને આવા વિષયમાં રસ ન હોત તો આ ચર્ચાપત્ર લખવાનું કારણ જ ન રહેત અને ઉપર આપેલ છે તે ઉદાહરણો પણ ન જ લખાયાં હોત. અત્રે એક વાત અમે જણાવી લઈએ કે ભાવનગરના મુખ્યમંત્રિ અને પક્ષીજીવનના અગ્રણ્ય અભ્યાસી અને અનુભવી શ્રી. કન્યનલાલ ગિરજશંકર દેસાઈ અને શ્રી. પદ્મકાન્ત કન્યનલાલ દેશાધને શ્રી. આચાર્ય ભૂલી નહિ જ ગયા હોય. અને તેમનો ભણેલા અને પક્ષીજીવનમાં રસ લઈ શકતા મનુષ્યો તરીકે દાખલો આપવાની જરૂર હતી; કારણ કે શ્રી. આચાર્ય પોતે જ તેમની ચોપડીઓની મદદ માટે, તેમના અનુભવરૂપી જ્ઞાન માટે, તેમની પક્ષીજીવનના અભ્યાસને અંગે કરાએલ સૂચના અને સલાહ માટે ધણા જ ધન્ય છે. તેઓ ભણેલા કહેવાય કે નહિ ? કોઈ પણ જેની પાસેથી એક વસ્તુ શીખે છે તેને જ ભણેલો નથી એમ ન કહી શકે.

૭. ત્યારબાદ શ્રી. આચાર્ય પોપટ વિષે જ લખ્યું છે તે ખરેખર ઘણું જ સાચું છે પણ સાથે એટલું જ વિરોધવાળું તેઓ લખે છે કે “પક્ષીઓ વિષે જાણતા હોય તો વાંધરી થોડું ઘણું જાણે, મુસલમાનો કે બાજ પક્ષી પાડનાર શિકારીઓ.” આ ઉપક્ષી હકીકત ખોટી છે. કારણ કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ વર્ણનાં કુટુંબોમાં પણ પક્ષીઓને પાળવામાં આવે છે અને પક્ષીઓ વિષે ઘણું વધુ જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે.

૮. અંતમાં તેઓ લખે છે કે “મધ્યરાત્રિએ કાયલ બોલાવનારા બિયારા નરસિંહરાવને આપણા સાક્ષરોએ ઓછા નવાજ્યા છે.” આ આખું વાક્ય નથી સમજાવતું. કારણ કે જો આચાર્ય એમ કહેવા માગતા હોય કે બિયારા નરસિંહરાવે મધ્યરાત્રિએ કાયલ બોલાવી છે તે ખોટું છે તો તે તેમની ભૂલ છે; કારણ કે મધ્યરાત્રિએ કાયલ બોલે છે. અને જો શ્રી. આચાર્ય શ્રી. નરસિંહરાવને તેમના સત્ય કથન માટે અભિનંદન આપતા હોય તો અર્થ વિનાનું છે. કારણ કે પછીના જ વાક્યમાં શ્રી. આચાર્ય એક કવિના શુદ્ધશુદ્ધ વિષે કવિતા લખવા છતાં, શુદ્ધશુદ્ધ કેવું. શું અને કયાં થનારું પક્ષી છે તે સંબંધી અજ્ઞાન હોવાનો દાખલો આપે છે. આ બધું લખવા છતાં એક વાતની અમને દિલગીરી થાય છે કે શ્રી. આચાર્ય પક્ષીઓના જીવન વિષે વધુ હવે નહિ-લખે અને તેનું કારણ પોતે જ આપે છે કે “આ વિષયમાં વધારે લખવું અરણ્યરુદન જેવું છે.”

“નિસર્ગનિરીક્ષણ મિત્રમંડલ”

તરફથી લખનાર

કૃષ્ણાંદ્ર માધવલાલ મહેતા

સભ્ય, બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી.

૨૬-૧-૩૪ ગુરુ
ભાદેવાણીની શેરી,
ભાવનગર

‘મારો’ જવાબ

ચર્ચાપત્રીએ કરેલી ટીકા વાંચી મને ખેદ થાય છે. પક્ષીઓ વિષેના મારા જ્ઞાનમાં એમણે જે ‘કંઈ પણ વિશુદ્ધ દેખાડી હોત તો મને અંતોષ થાત. પરંતુ, આમાં મારી વ્યક્તિગત ટીકા અને એમના મંડળનાં વખાણુ સિવાય બીજું કશું જ દેખાતું નથી. છતાં તેમણે પોતે ઉત્પન્ન કરેલી બ્રાન્તિ અને માની લીધેલી ભૂતોનો જવાબ આપું છું, તે ભાષ પાઠકના આગ્રહથી જ.

ચર્ચાપત્રના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય :

- ૧ ભાવનગરના નિર્સર્ગ નિરીક્ષણ મંડળ વિષેના ઉદ્દેશ;
- ૨ પક્ષીઓ વિષેનું મારું જ્ઞાન;
- ૩ પ્રકીર્ણ.

૧

ચર્ચાપત્રીએ જે લેખોનું સૂચન કર્યું છે એ લેખો મેં વાંચ્યા છે. એકદરે ૭ લેખ અને શ્રી. ગગનન ભટ્ટનું પુસ્તક. પક્ષીઓ વિષેનું ક્રેટલું બહું વિશાળ (?) સાહિત્ય ! આ ગણના ચર્ચાપત્રીએ ન કરી હોત તો સારું. ભા. નિ. નિ. મંડળના આ પ્રયાસથી (કારણ ઉપરના લેખો એમના મંડળના સભ્યોના જ લખેલા છે. બીજા કાષ્ટ અસભ્યોના લેખો હોય તો તે ચર્ચાપત્રીને કે એમના મંડળને ખબર નથી. ગૂજરાતી સાહિત્ય વિષેની ક્રેટલી બધી સર્વવ્રતા !) કંઈ ગૂજરાતી સાહિત્ય ભિન્ન ગણાયું નથી. તેમજ એથી મારા લખાણનો અર્થ જરાય ખંડિત થતો નથી, એ તો જે આપણા સાહિત્યની વિશાળતા બાજુ છે, તે સહજ સમજી શકશે.

હા. પણ મારી બૂલ એટલી યષ્ટ કે મેં મારી નોંધમાં એમના ‘મંડળનું નામ ન ગણાવ્યું. બાકી ‘ભણેલા’ બધા ભાવનગરમાં જ ભરાયા નથી, અને શ્રી કચનરાય કે પદ્મભાષની આમાં વાત જ ન હતી. એ જાને તો Specialists—પક્ષીવિદ્યાના પારંગત નિષ્ણુઓ, ગ્રાંથોમ. હું તો સામાન્ય રીતે જેને ‘ભણેલા’ કહીએ છીએ, તેની વાત કરતો હતો. એટલે આ બાબતમાં ચર્ચાપત્રીનો કાપ અરધાને છે.

પદ્મભાષનો મારા પ્રત્યે ખૂબ ભાવ છે. શ્રીકચનરાયને મળવાનો સંયોગ મને નથી સાંપડ્યો. છતાં પદ્મભાષનાં પુસ્તકોની મદદથી જ હું પક્ષીઓ વિષે બહુજોડ થયો, એ કચન જરા ભારે પડ્યું છે. ચારેક પુસ્તકો મેં મેંગાવ્યાં હતાં (કાષ્ટ પણ પુસ્તકાલયમાંથી કે પૈસા ખર્ચીને પણ મેળવી શકાત). પણ પક્ષીનિરીક્ષણ તો મેં સગી આંખે કરેલું છે. એમના ‘અનુભવશ્રી જ્ઞાન...’ વગેરે માટેના ઋણ વિષે તો મારે એટલું જ કહેવાનું કે અગત અને દૈયક ઉછેરવા વિષે મેં પદ્મભાષને પૂછ્યું હતું. એ ઉપરાંત પક્ષીઓ વિષે મારે એમની સાથે ચર્ચા થયેલી નથી. આને ન્ને ચર્ચાપત્રી ‘ઘણું જ ઋણ’ માનતા હોય તો મને, વધી નથી. બાકી પદ્મભાષને કે કચનરાયને મેં ‘અ-ભણેલા’માં ક્યારે ગણાવ્યા છે ? અને, આટલી બધી Sensitiveness શા માટે ? નિ. નિ. મંડળનું મેં નામ ન આપ્યું તેથી ?

હેવટે, ચર્ચાપત્રીને ખુ. ત. શાહનું ‘મને નહિ’ નાટક જોઈ જવાની ભલામણ કરું હું તારીલા જેવું છે.

૨

આ બાબતમાં તો શરૂઆતમાં જ કહી દઉં કે પક્ષીઓ વિષેનો મારો અનુભવ, જ્ઞાન કે સાક્ષાત્કાર; નિ. નિ. મંડળના પ્રત્યેક સભ્ય કરતાં ઓછો છે, એટલે મારી 'બ્રમોત્પાદક અને યોદ્ધા-હકીકતો' 'બાળગોથી' લખનારની ભૂલો થેડે હાથમાં ગણવી જોઈએ. છતાં ચર્ચાપત્રી કેવીક ભૂલો કાઢે છે, તે જોઈએ.

અ સાસનો સ્નાનવિધિ ચર્ચાપત્રીને આટલો બધો ખૂંચશે એની મને કલ્પના ન હતી. સાસ 'નાહતું નથી' એમ મેં નથી લખ્યું: 'નાહતાં જોયું નથી' એમ લખાણુ છે. એટલે જેમણે નાહતાં જોયું હોય તેમની મહત્તા ઓછી થતી નથી. મેં મારો અને મારા કરતાં વધારે અનુભવીઓનો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, બાકી ધૂળમાં પક્ષીઓ નાજ છે, એ તો ચૂજરાતી ચાર ચોપડી લખેલા પણ જાણે છે. એમાં ચર્ચાપત્રી નવાઇનું કંઈ કહેતા નથી. વળી પૂર્વાપર સંબંધથી મારો લખવાનો આશય 'પાણીમાં સ્નાન'નો હતો : નહિ કે ધૂળમાં.

વળી ચર્ચાપત્રી એ ત્રણ કલાકના મારા નિરીક્ષણને બ્રાન્ત કહે છે. હવે એમનો અનુભવ લઈએ. ઉસ્તાદ હસન જમાદારનો ચાળીસ વર્ષનો અનુભવ, પક્ષીના અઢંગ અભ્યાસી થી. કેચનરાયનો વીસેક વર્ષનો અનુભવ અને નિ. નિ. મંડળના દરેક સભ્યનો દરેક વર્ષનો અનુભવ-આટલા બધા અનુભવ, નિરીક્ષણ અને અભ્યાસને પરિણામે એમણે શું શોધી કાઢ્યું? પાણીની ફલડીમાં એક જ વખત માથું ઓળતો ચાસ: તે પણ પાંજરાની સંકુચિત બંધનાવસ્થામાં! એ 'સિસિ' પણ સફેદ-albino- અપવાદરૂપે. આટલાં બધાં વર્ષોના અંતે પણ આ નિજણાતોને, નૈસર્ગિક દશામાં સામાન્ય ચાસ પાણીમાં નાહતાં ન દેખાયો, તો પછી મારા જેવા અત્તને અદ્ય પ્રયત્ને ક્યાંથી દેખાય. છતાં હવે જ્યારે દેખાય, ત્યારે નિ. નિ. મંડળ મને ખાનગી પત્ર દ્વારા કે જાહેરમાં જણાવશે તો ઉપકાર યશે. હાલ તો હું અને એ બધા, એક જ ચોકામાં છીએ, એટલું ત્રોતપગ્નક છે. અને બંધનાવસ્થામાં પ્રાણીઓ સ્વભાવવિરુદ્ધ ક્રિયાઓ કરે છે, એ જાણીતી વાત છે.

આ ચાસ અને કલકલીઆ વચ્ચેનો ભ્રમ, ચર્ચાપત્રી જેવા પ્રખર અભ્યાસકોને લાલે ન ચાયું; પણ જેને નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ નથી અને જીપરટપકે જેવા ટેવાયેલા છે, તેમને તો આ બંને પક્ષીઓને જોડતાં જોઈ ભ્રમ થાય છે જ. હજાર બારસોના માસિક પગારદાર, ખૂબ લણેલી અને શુદ્ધિમાન ગણાતી વ્યક્તિઓ પણ ચાસને કલકલીઓ અને કલકલીઆને ચાસ બનાવતા મેં જોયા છે. (અહીં રંગબેરંગી શરીર-વાળા કલકલીઓ અભિપ્રેત છે, એ જણાવવું આવશ્યક છે ?)

૬ દિવાળીધોડાનાં વર્ણન, એકલા વ્હીસલરનાં જ નહિ, પંચુ ટાઇસર્ડ, રુઝર્ડ બેકર, ઈવાન્સ, વગેરે પક્ષીઓ વિષે લખનારનાં વર્ણનો સાથે બેરોબર મળતાં છે. કાચણ વર્ણવનાર અનેક પણ પક્ષી તો સમાન જ ને. પીળાને કાળો કે ઘોળાને લીલો તો ન જ કહેવાય. વખતે નિ. નિ. મંડળે પક્ષીનાં વર્ણન માટે ખાસ પરિભાષા નિમિત્ત કરેલી હોય તો કેાણુ જાણે, જેથી એમના દરેક સભ્યનું એક જ પક્ષી વિષેનું વર્ણન ખીખની સાથે મળતું ન આવે.

૩ દિવાળીઘોડો=અંજન. આ વાત ચર્ચાપત્રી (અમને=ચર્ચાપત્રી અને એમના મિત્રો) ભલે ન જાણે. પણ આવી માન્યતા છે જ. જેમ ચર્ચાપત્રી એમના મંડળ સિવાયના બીજા કોઈનાં પક્ષીવિષયક લખાણો વિષે અજ્ઞાન ધરાવે છે, તેમ બીજાની માન્યતાઓ વિષે પંથું ન જાણતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવી માન્યતામાં તથ્યાંય પણ ધણો છે. મારી નોંધમાં મેં એક સંક્રા કરેલી. તે પણ હવે રહી નથી. દિવાળીઘોડો 'કમળ' પર બેસે છે, એવી હવે મારી ખાતરી થઈ છે.

૪ Pied = ચિત્રવર્ણ. આ પરિભાષા માટે તો મને, ચર્ચાપત્રીની સૂચના કરતાં, મારા પોતાના સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનમાં વધારે શ્રદ્ધા છે.

૩

મારી નોંધ ગૂજરાતીમાં છે એટલે વાંચનારા ગૂજરાતીઓ છે. 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ઉચ્ચ વર્ણનાં કુટુંબો'ને અને મારા લખાણને લાગતું વગગતું નથી. બાકી ગૂજરાતનાં 'ઉચ્ચ વર્ણ'નાં કુટુંબોમાં મેનાને પોપટની માદા કહેવાના ઉચ્ચ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર ચર્ચાપત્રીએ કર્યો તો હશે જ.

નરસિંહરાવભાઈનું 'મધ્યરાત્રિએ કાચલ' જેવું પક્ષીઓ વિષેનું રમ્ય કાવ્ય આપણી ભાષામાં મેં વાંચ્યું નથી. અજવાળા કે અંધારી રાતે, રજનીમુખે મધ્યરાત્રિએ કે' પાલક-મુદ્દર્તમાં-જપારે જપારે હું કાચલને બોલતો સાંભળું છું ત્યારે આ આખું કાવ્ય અમણે પણ હું બણી નહિ છું (અહીં એટલું ઉમેરી લઉં કે જે મધુર અવાજ આપણે સાંભળીએ છીએ તે કાચલ-માદાનો નથી હોતો: કાચલ-નરનો હોય છે). એટલે એ કવિને મારાથી અન્યાય કેમ થાય ? 'અનર્થ' તો ગૂજરાતી ભાષાના 'સર્વત્ર' ચર્ચાપત્રીએ કર્યો છે. કારણ મારી નોંધમાં તો છુલ્લુલુલ વિષે કવિતા લખનાર, નરસિંહરાવ નહિ, પણ બીજા જ એક લેખક અભિપ્રેત છે.

હું લેખક નથી. એટલે પક્ષીઓ વિષે ન લખું, એમાં ચર્ચાપત્રીએ દિલગીર થવા જેવું નથી. 'અરણ્ય રુંદન' તો એટલા માટે કે હું 'નોંધ' તો લખું છું; પણ કોઈ વાંચવાનું નથી. અને ભાઈ પોઠકનાં શાહી કાગળ બગડશે. છતાં આખરે સંતોષ તો થાય છે કે મારા લખાણથી એક ચર્ચાપત્ર તો આવ્યું. ભલે એનાથી પક્ષીજ્ઞાનમાં વધારો ન થાય. પણ ભાવનગરના નિ. નિ. મંડળને લોકમાં પ્રસિદ્ધિ તો મળી. ચાલો, એ પણ ઠીક ચંચું.

માસ વ. ૧૧-૮૯

હરિનારાયણ આચાર્ય

✱

આ ચર્ચા બંધ કરવામાં આવે છે.

(૧) રેડિયો અને આર્થિક કલ્યાણ

મહાત્મા ગાંધીની રેડિયો અથવા ખાદીની પ્રવૃત્તિ સાદાઈ, સરસતા, નીતિ, સમાનતા અને સરતાપણની દૃષ્ટિએ સદૃશ હોવા વિષે જાણીતા લેખકોએ ખૂબ લખ્યું છે. આધુનિક આર્થિક સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખીને એ પ્રવૃત્તિ આપણાં રાષ્ટ્રીય મુખ્યસંપત્તિ અને એની મારફતે દેશના આર્થિક કલ્યાણ ઉપર શી અસર કરે એમ છે એની આપણે સમીક્ષા કરીએ. કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર એ. સી. પીગોનાં લખાણોમાંના આર્થિક કલ્યાણ વધારનારા મુદ્દા સમજીને મહાત્માજીની ખાદીપ્રવૃત્તિ એને કેટલા પ્રમાણમાં બંધબેસતી છે એ વસ્તુનો વિચાર કરીએ.

રજૂ કરવામાં આવેલા મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. પોતાને દેખાતા લાભના પ્રમાણમાં લોકોને વધારે થમ ઉઠાવવાની ફરજ પાડ્યા સિવાય જે પ્રવૃત્તિ લોકોની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો કરતી હોય તેમજ રાષ્ટ્રની વપરાતી આવકની વહેંચણીને આંચ લગાડ્યા સિવાય અથવા એની અસ્થિરતામાં ઉમેરો કર્યા વિના રાષ્ટ્રની સરેરાશ આવકનું પ્રમાણ વધારતી હોય એ પ્રવૃત્તિ સામાન્ય રીતે આર્થિક કલ્યાણનો ઉમેરો કરે છે.

૨. ગરીબ માણસોની આવકમાં ઘટાડો કર્યા વિના અથવા તેમની આવકની અસ્થિરતાને નુકસાનભરી અસર કર્યા વિના જે પ્રવૃત્તિ તેમને (ગરીબોને) મળતી રાષ્ટ્રીય આવકના પ્રમાણમાં ઉમેરો કરે છે તે સામાન્ય રીતે આર્થિક કલ્યાણ વધારે છે.

૩. કુલ રાષ્ટ્રીય આવકમાં અથવા તે ગરીબોની આવકના હિસ્સામાં ઘટાડો કર્યા સિવાય જે પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય આવકની અસ્થિરતામાં ઘટાડો કરે છે તે હરેક સંલેગોમાં આર્થિક કલ્યાણ વધારે છે.

૪. ઉત્પાદનશક્તિને તેમ જ કુલ રાષ્ટ્રીય આવકમાં તથા ગરીબોની કુલ આવકમાં હિસ્સાને ઓછાં કર્યા વિના જે પૈસાદાર લોકોના હિસ્સામાં અસ્થિરતા આણનાર હોવા છતાં, ગરીબ લોકોના હિસ્સાની અસ્થિરતા ઓછી કરતી હોય એ પ્રવૃત્તિ આર્થિક કલ્યાણ વધારનાર હોય છે.

ઉપરના મુદ્દાઓની દૃષ્ટિએ મહાત્માજીની ખાદીની હિલચાલનું સ્થાન ક્યાં આવે છે એનો આપણે વિચાર કરીએ અથવા તેની મારફતે દેશનું આર્થિક કલ્યાણ વધશે કે નહિ તે શોધી કાઢીએ. પશુ આરી તપાસ કરતા પહેલાં આપણે ચાર બાબતો સ્વીકારવી પડશે. પહેલું તો એ સ્વીકારવું પડશે કે આ જાતની તપાસમાં લાંબા કાળે આવેલા પરિણામો જ વિચારવાનાં હશે. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે વચગાળાના સમયમાં આપણી કાપડની જરૂરિયાતોનો થોડો ભાગ મિલ અને થોડો ભાગ હાથની બનાવટના કાપડથી સંતોષવાનો રહેશે; તેમ જ

વધારે કિંમત આપ્યા છતાં જાડી ખાદી ખરીદવી પડશે. આ કારણે પૈસા તેમ જ સંતોષનાં પ્રમાણમાં આપણું આર્થિક કલ્યાણ ધટશે. ખીજ એ બાબત આપણે સ્વીકારવાની છે કે ખાદીપ્રવૃત્તિ જેમને માટે ચોખ્ખાં છે એ, હિંદનાં ગામડાં લાંબે ગાળે ઊંચા આંકનું સૂતર કાઢશે એટલું જ નહિ પણ સુધરેલા રેટિયાના ઉપયોગથી કલાકદીઠ વધારે વાર સૂતર કાઢશે. આ અપેક્ષા ખિલકુલ ખીનપાયાદાર નથી. ખાદીની પ્રવૃત્તિને લીધે ખેડૂતો તેમ જ શહેરવાસીઓની મોટી સંખ્યા કાંતતી થઈ છે. અને તેમની કાંતવાંની ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ છે તથા કંતાતું સૂતર ઝીણું ને ઝીણું નીકળતું ગયું છે. ધણાને એ વાંચીને આશ્ચર્ય થશે કે અમલ આશ્રમમાં એક વિદ્યાર્થી દર કલાકે ૨૧ આંકનું ૬૨૫ વાર સૂતર કાઢે છે અને ખીજ વિદ્યાર્થીઓ પણ લગભગ એ જ ગતિથી કાંતે છે. બહેરેક આશ્રમમાં ૬ આંકનું ૬૬૧ વાર સૂતર કાઢવાંની ગતિ છે. અખિલ ભારત ચરખા સંઘ, જેનું મુખ્ય કામ ખાદીની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનું છે એના અહેવાલમાં ચારે બાજુ થતી પ્રગતિ જોઈને એ પ્રવૃત્તિના ભવિષ્ય વિષે દરેક આશાવાદી બને છે. આ સંઘ રેટિયાની જાતમાં સુધારો કરવાનો તેમ જ લાંબા તારવાળા રૂના ઉપયોગનો વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બંને પ્રવૃત્તિઓને લીધે કલાક દીઠ કંતાતું સૂતર ઝીણું નીકળતું જશે તેમ જ તેની જાતમાં સુધારો થશે.

ત્રીજ એ બાબત સ્વીકારવાની છે કે સુધરેલી ઢાળની હાથશાળાનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે અને વણાટની કળા લાંબા ગાળે સુંદરતા તેમ જ કૌશલ્યમાં એનું અસલ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. ચોથી વાત એ છે કે રાષ્ટ્રની પસંદગીઓમાં એવો ભાર ફેરફાર થશે કે લોકો મિલ્લના સૂતર કરતાં હાથના સૂતરને ઊંચું સ્થાન આપશે. ખીજ તેમ જ ત્રીજ વસ્તુસ્થિતિઓમાં સ્વીકારેલી માન્યતાઓ, સાચી નીવડે તો આ ચોથી માન્યતા સફળ નીવડ્યા વગર નહિ રહે.

આ માન્યતાઓ તેમ જ હિંદની વસ્તીના ૭૫ ટકા જેટલા ભાગના ખેડૂતો વર્ષ દરમિયાન ત્રણથી છ માસ સુધી જેકાર અથવા અર્ધજેકાર રહે છે તેમ જ તેમની નજીવી આવકમાં જોરો થાય ને સારુ તેમનો યોગ્ય મદદનીશ ઉદ્યોગની તાર્કિક જરૂર છે, એ બે વસ્તુસ્થિતિઓ સ્વીકારીને આપણે પ્રો. પીગોના મુદ્દાઓની દૃષ્ટિએ મહાત્માજીના ઉદ્દેશનો વિચાર કરીએ. લોકો નવરાશના વખતમાં કાંતવાનું સ્વીકારે તો દેશની આવક તેમ જ ઉત્પાદનશક્તિ ઉપર શી અસર થાય છે એ જોઈએ. વળી મિલ્લના સાંચાના આગમન પહેલાં વણાટનો ધંધો કરનારા પણ આજના જમીન વિનાના કરોડો મજૂરો પોતાનો જૂનો ધંધો ફરી સ્વીકારે તો તેમની ઉત્પાદનશક્તિ ઉપર કેવી જાતની અસર થશે તે પણ જોઈએ.

૧ અખિલ ભારત ચરખા સંઘના હેલ્થ અહેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ ૧૯૩૧ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે પૂરા થતા પદ્મ મહિના દરમિયાન ખાદીનું વેચાણ રૂ. ૯૦ લાખ ૯૪ હજાર ૯૩૨ નું થયું હતું; જ્યારે પાછળના એટલા જ સમયમાં એ વેચાણ રૂ. ૮૩ લાખ ૩૧ હજાર ૮૪૫ નું હતું. ઉત્પાદનનું કાર્ય ૭૦૦૦ ગામડાંમાં ચાલે છે અને એને આધારે ૨ લાખ કાંતનારા અને ૫૦ હજાર વણકારોને રોજ મળે છે. આ ૧૫ મહિનાને અંતે ઉપરનું સામાન્ય ધોરણ રાષ્ટ્રઆતમાં હતું એના કરતાં ૧૨૧૧ ટકા ઊંચું થયું હતું.

આત્મારે આપણા દેશમાં, પરદેશી, પરદેશી સૂતરનું દેશી મિલોમાં વણાયેલું, દેશી મિલમાં કેતાયેલા તથા વણાયેલા સૂતરનું, પરદેશી અથવા દેશી મિલોના સૂતરનું હાથે વણાયેલું, અને હાથે કાંતેલા તથા હાથે વણેલા સૂતરનું વગેરે જુદી જુદી જાતનું કાપડ વપરાય છે. મહાત્માજીએ કલ્પેલી રીતિમાં તો આપણને જરૂરી સધળું કાપડ હાથે કાંતેલું તથા હાથે વણેલું હશે. ઘણી રીતે સાબીત કરવામાં આવ્યું છે કે વૃષપરાશ માટે જરૂરી બધું કાપડ રેડિયો તથા હાથશાળા મારફતે ઉત્પન્ન કરી શકાશે એટલું તો નહિ પણ થોડું પરદેશમાં પણ મોકલી શકાશે. વળી આજે મિલઉદ્યોગમાં રોકાયેલા મજૂરો ધંધા વગરના નહિ થઈ જાય પણ તે બધાં પોતાનાં ગામડાંમાં જઈને હાથ-કાંતણ અને હાથ-વણાવવાનું કામ કરવા માંડશે. ઉપરાંત, મિલકાપડના ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા ખીજા લોકો હાથે બનેલા કાપડના ઉદ્યોગની વ્યવસ્થામાં તેમ જ વેચાણમાં રોકાશે આ ફેરફાર કાઈ પણ વર્ગના લોકોને ખેંચાર કર્યા સિવાય તેમ જ આપણા વપરાશના કાપડમાં સહેજ પણ ઘટાડો કર્યા સિવાય લાવી શકશે. જ્યારે ખેડૂતો અને ખીજા જમીન સિવાયના મજૂરો, તેમની ઇચ્છા અથવા મળનાર લાભના પ્રમાણમાં વધારે કામ કરવાની ફરજ પડ્યા સિવાય, કાંતવા વણવાનું કામ કરતા હશે. એટલે આને પરિણામે તેમની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો થવાનો. આપણે એ વસ્તુ સ્વીકારી છે કે લાંબા વખતે ખાદીની કિંમતમાં ઘટાડો થશે, તેની જાતમાં સંગીન સુધારો થશે અને લોકો તેને જ ખરીદ કરશે. આ કારણે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે ઉત્પાદન કરવાની પદ્ધતિમાં થનારા ફેરફારને લીધે ઉત્પન્ન થતા કલ કાપડનું પ્રમાણ ઘટશે નહિ તેમ જ તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા સેતોપમાં ઘટાડો થશે નહિ. એટલે જરા પણ મુશ્કેલી સિવાય આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે મહાત્માજીએ સૂચવેલા ઉપાયથી દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં લેશમાત્ર ઘટાડો થશે નહિ.

હવે એ બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવશે કે ખાદીની પ્રવૃત્તિને લીધે રાષ્ટ્રની આવકમાં ઘટાડો નહિ થતાં વધારો થશે. આપણે ઉત્પન્ન કરેલા રૂમાંથી કાપડ બનાવવાને માટે જે કરોડો રૂપિયા પરદેશ મોકલવામાં આવે છે એનો બચાવ થશે અને એટલો રકમ હિંદનાં બૂખે મરતાં હાડપિંજરો ને વહેંચાશે. વળી અત્યારે આપણા દેશની મિલો પરદેશી સાંચા માટે જે રકમ ખર્ચે છે તેનો બચાવ થશે અને પીસવા, પિંજવા, કાંતવા તથા વણવા માટે જોઈતાં સાધનોના કારણે આપણા લોકડક્કમ અને સુચારકામના ઉદ્યોગો ખીજશે. આ બધાં અને આવી જાતનાં કારણોને લીધે જનસમુદાયની ખરીદશક્તિમાં વધારો થશે અને તેમનું જીવનનું ધોરણ ઊંચું થશે, જેને લીધે ઉત્પાદક શક્તિનો વધારો થશે. અને આ ઉત્પાદનશક્તિના વધારાને કારણે દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઉમેરો થશે. આ કારણે એટલું

૧ હિંદમાં કાપડની વાર્ષિક જરૂરિયાત લગભગ ૫૦૦ કરોડ વારની છે. સાધારણ કાંતનાર પણ સહેલાઈથી દર કલાકે ૧૫ આંકનું ૨૫૦ વાર સૂતર કાંતી શકે. એમ માનીએ કે તે વર્ષમાં ખીજ કામમાં રોકાવાને લીધે ૬૫ દિવસ બિલકુલ ન બાતી શકે, એમ દોઈ માત્ર ૩૦૦ દિવસ રોકના એક કલાક લેએ કાંતે છે તો તે દર વર્ષે ૩ લાખ વાર સૂતર ઉત્પન્ન કરશે. હવે દર ચોરસઈય કાપડમાં ૧૫ આંકનું જે વાર સૂતર વપરાય છે એ હિસાબે ૫૦૦ કરોડ વાર કાપડ માટે ૨૫૬૨૦૦૦ કરોડ વાર સૂતર જોઈશે. ઉપરની ગતિએ આટલું સૂતર કાંતવા માટે ૪૩૨ લાખ કાંતનાર જોઈએ. ૨૬ કરોડ ખેડૂતોની અને ૩૧ કરોડ ગામડાંના વાસીઓની વસ્તીવાળા હિંદુસ્તાન દેશમાં આટલા કાંતનારો તો સહેજે મળી શકે.

સ્પષ્ટ છે કે પ્રો. પીગોનો પહેલો મુદ્દો મહાત્માજીની યોજનાને લગાડી શકાય એમ છે. મહાત્માજીની આ યોજના રાષ્ટ્રની આવકની વહેંચણીને જરા પણ આંચ આપ્યા સિવાય તેમ જ હમણાં જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે એની અસ્થિરતામાં ઉમેરો કર્યા સિવાય એ આવકમાં વધારો કરનાર હોવાથી આર્થિક કલ્યાણ વધારનાર નીવડશે.

મહાત્માજીની યોજના ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેની આવકની વહેંચણી ઉપર કેવી અંશર કરશે તે આપણે જોઈએ. અત્યારે તો કાપડની મિલોના ઉદ્યોગનો નફો થોડા લાખ મંજૂરો અને થોડા હજાર દેશી તથા પરદેશી મૂડીદારોમાં વહેંચાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ શોધેલી યોજના પ્રમાણે લગભગ ૩૦ કરોડ જેટલો અને કામદારોમાં નફાની વહેંચણી થશે. ગરીબ લોકોના હિસ્સામાં આ કારણે વધારો થવા વગર રહેશે જ નહિ. એ લોકો આજે અર્ધા જૂખ્યા અને અર્ધા નાગા છે તેને બદલે તેમને પૂરતો જોરાક અને વધારે પ્રમાણમાં કપડાં મળશે. વળી તવંગર લોકોને પોતાની અસહ્ય આવક બંધ થવાને કારણે જે દુઃખ થશે તેના પ્રમાણમાં ગરીબોને પોતાના નવા ધંધામાંથી મળેલી આવકને કારણે થયેલું સુખ ખૂબ વધારે હશે. આ ઉપરથી હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રો. પીગોએ રજૂ કરેલી બીજી મુદ્દો પણ અહીં સાચો ઠરે છે. નીચેના ક્રકરામાં સમગ્રવવામાં આવશે તે પ્રમાણે ખાદીની હિલચાલ રાષ્ટ્રીય આવકમાંના ગરીબોના હિસ્સામાં જરા પણ ઘટાડો કર્યા સિવાય અથવા તો એની અસ્થિરતામાં ઉમેરો કર્યા સિવાય એ હિસ્સામાં વધારો કરશે. એ પણ જણાશે કે મહાત્મા ગાંધીની યોજના રાષ્ટ્રીય આવકની અસ્થિરતામાં ઉમેરો નહિ કરે એટલું તો નહિ જ પણ તેમાં ઘટાડો કરશે. વધારામાં તે ગરીબોની આવકની અસ્થિરતા ઓછી કરશે.

ઉત્પાદનની આજની મૂડીવાદી પદ્ધતિઓનાં મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે માગણી જીભી થશે અને દરનાં બજારોમાં તે મોકલવામાં આવશે એમ ગણીને તેમજ હરીફાઈની નીતિએ માલ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આને પરિણામે કેટલીક વખતે માલનું ઉત્પન્ન જરૂર કરતાં ખૂબ વધારે અને ટાઇ વખતે ખૂબ ઓછું થાય છે; કારણ કે ગણતરીમાં જૂલ થાય એમ ધણી વખત બને છે તેમ જ દરેક હરીફ એકાદ બજારનો કમળો મેળવવાના ઉત્સાહમાં બીજા હરીફ કેટલું ઉત્પન્ન કરે છે એનો વિચાર કર્યા સિવાય જ ઉત્પન્ન કરે નવું છે. ઉત્પાદનની આ જૂઠ્ઠાભરેલી પદ્ધતિને કારણે જ રાષ્ટ્રીય આવકમાં અસ્થિરતા આવે છે. દેશના કાપડઉદ્યોગને લાગે વળગે છે એવા પ્રમાણમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ ઉત્પાદનની આ દોષિત પદ્ધતિમાં સુધારો લાવશે અને એટલે દરજ્જે રાષ્ટ્રીય આવકની અસ્થિરતા ઓછી કરશે. આ ઉદ્યોગમાંથી પ્રાપ્ત થતી આપણી રાષ્ટ્રીય આવક સ્થિર થશે એટલું તો નહિ જ પણ એમાં રોકાયેલા જેટલો અને કામદારોની આવક પણ સ્થિર બનશે. એ બધા પોતાને તેમ જ મુખ્યત્વે-સ્થાનિક બજારો માટે જ માત્ર ઉત્પન્ન કરશે. આ કારણે તેમને હમેશાં કામ મળવાની અને એમાંથી લરણપોપણ મેળવવાની ખાતરી રહેશે.

અત્યારે દિંદના જેટલોના ભરણપોપણનો મુખ્ય આધાર ખેતી ઉપર છે. પણ વર-સાદની જાડુગરીને કારણે આ સાધન ખૂબ અનિશ્ચિત રહે છે. એટલે જેટલો રેંટિયો અને શાળોનાં આશ્રય સ્વીકારશે તો તેમની આવક કેટલાક પ્રમાણમાં નિશ્ચિત થશે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ખાદીની પ્રવૃત્તિ કુદ રાષ્ટ્રીય આવક તેમ જ તેમાંથી ગરીબોને મળતા હિસ્સાની અસ્થિરતા દૂર કરશે.

એટલે મહાત્માજીનો ઉકેલ પ્રો. પીગોના બાંકીના બે મુદ્દાઓને પણ સંતોષે છે અને આપણે આ મુદ્દાઓનો વિચાર કરતાં ચોક્કસપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે, ખાદીની હિલચાલ દેશના કુલ આર્થિક કલ્યાણમાં વધારો કરશે ૧૮.૪

(૨) તાજમહેલનું નિર્માણ

અર્ધી સદી પહેલાં કર્નલ આર. પી. એન્ડર્સને ફારસી ભાષાની એક હસ્તલિખિત પ્રત પરથી આગ્રાના સુવિખ્યાત તાજમહેલના નિર્માણની વાત સંકલિત કરીને “કેસકતો રિચુ” માં પ્રકટ કરી હતી. એનો સાર અહીં આપનામાં આવ્યો છે.

સમ્રાટ શાહજહાનિ ચાર પુત્ર અને ચાર કન્યાઓ હતી. પ્રથમ પુત્રનું નામ દારા-શિકોહ (મર્યાદામાં શ્રેષ્ઠ), બીજાનું શાહ સુજ (વીર રાગને), ત્રીજાનું મોહમ્મદ મુરાદખાન અને ચોથાનું ઔરંગઝેબ આલમગીર (પૃથ્વીજયી અને પૃથ્વીશૂવણ) હતું. શાહજહાંની કન્યાઓનું નામ અર્લુમનઆરા (સલામી શોભા), જેજુમિસા, જહાનઆરા (સમ્રાજીઓની શોભા) અને દહરઆરા બેગમ હતું.

દહરઆરા બેગમે પોતાના જન્મ અગાઉ થોડા સમય પહેલાં માતાના ગર્ભમાં રહેન કર્યું હતું. બાળકનું આ અસ્વાભાવિક રૂદ્ધ સાંભળતાં જ માતા મુમતાઝ મહેલ પોતાની નિંદગીથી હતાશ બની ગઈ. એ સમયે તેણે શાહજહાંને પાસે બોલાવીને રડતાં રડતાં કહ્યું:

“તમારો સાંધ છોડીને ચાલ્યા જવાનો સમય મારે માટે આવ્યો છે. આપણા ભાગ્યમાં આજે દુઃખ અને વિચ્છેદ લખાયો છે; આજે આપણા વિયોગ-વિચ્છેદનો દિવસ છે. મૌ કોઈ જાણું છે કે ત્યારે માતાના ગર્ભમાં બાળક રહેન કરે છે ત્યારે માતાની જીવનહાનિ જરૂર થાય છે. માટે હે સમ્રાટ, મારી બધી ગુટિઓ અને અપરાધ ક્ષમા કરો, કારણ કે મારે વિદાય લેવાનો સમય નિકટ આવ્યો છે, અને વિદાય લઈને આ ક્ષણભંગુર જગતમાંથી જરા-મૃત્યુહીન દેશમાં જવું પડશે કે ત્યાં ચિરંતન શાંતિ વિરાજમાન છે.”

પોતાની પ્રિય પત્નીના મુખે મહાયાત્રાની વિષાદભરી વાતો સાંભળીને શાહજહાંને અત્યંત દુઃખ થયું. તેને પોતાની પત્ની પર અપાર રનેહ હતો. કારણ દુઃખથી તે ઉચ્ચ સ્વરે રહેન કરવા લાગ્યો.

સમ્રાટ પત્ની બાનુ બેગમ પુનઃ રડતાં રડતાં કહેવા લાગી : “હે સમ્રાટ, મારો આત્મા જેટલા દિવસ સુધી આ પૃથ્વીમાં બંધ હતો ત્યાંસુધી હું કેવળ આપની વેદનાનો અંશ મહણ કરતી આવી છું. આજે જે પ્રકારે વિષાદાત્મા અનુમહર્ષી આપ સમ્રાટ છો, એણે વિધિનું સામ્રાજ્ય આપને અર્પણ કર્યું છે, એવી જ રીતે આજે પૃથ્વી પરથી વિદાય લેતી વેળાએ મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અત્યારે મારા દિલમાં બે ઇચ્છાઓ છે.” મને આશા છે કે આપ એ કબૂલ રાખી એને પૂર્ણ કરશો.”

સમ્રાટે એ સમયે જ સમ્રાજીને એની મનોકામના પૂછી. સમ્રાજીએ કહ્યું : “સર્વ-શક્તિમાન પરમેશ્વરે મારા ઉદરથી આપને ચાર પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ આપ્યાં છે. વંશરક્ષાને સારુ એથી વધારેની આવશ્યકતા નથી. મારી પ્રથમ ઇચ્છા તો એ જ છે કે ભગવાન હવે

આપને કાષ્ઠ પુત્રાદિ ન આપે; કારણ કે બીજી બેગમે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સંતાનો મારા પુત્રાદિકની સાથે સંતોષે કલ્પ કર્યા કરે. મારી બીજી ઇચ્છા એ છે કે મારા મૃત્યુ પછી મારા શરીર ઉપર એવું મનમોહક, સુંદર અને દુર્લભ સમાધિમંદિર બનાવવામાં આવે કે જે બેગમે દેાડે. એને અન્નેડ કહે. " સમ્રાટ બંને ઇચ્છાઓના પાત્રનું વચન આપ્યું.

દ્વરચારા બેગમેનો જન્મ થતાં સમ્રાટીનું મૃત્યુ થયું. સમ્રાટીના મૃત્યુ પછી તેનું શબ્દ ૬ માસ સુધી એક ખુલા સ્થાનમાં રાખવામાં આવ્યું હતું: વર્તમાન સમાધિસ્થળમાં તરકાળ મુકવામાં નહોતું આવ્યું. પ્રખ્યાત સિલ્પીગણ સમાધિમંદિરના નકશા દોરીને સમ્રાટની પાસે પેંસેલો સારુ લાવવા લાગ્યા. એ સૌમાંથી એકની પેંસેલો થતાં સૌથી પહેલાં એના જેવું એક લાકડાનું સમાધિમંદિર બનાવવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી દુર્લભ અને બહુ-મૂલ્ય પ્રસ્તરોદિ દ્વારા તાજબેહેરનું નિર્માણ થયું. એની રચના કરતાં ૧૭ વર્ષ લાગ્યાં હતાં.

(સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેતાં શ્રી. યદુનાથ સરકારે લખ્યું છે કે મુમતાજ મહેલનું શબ્દ પ્રથમ શુરહાનપુરની નજીક તાપી નદીના તીરે એક ઉદ્યાનમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યું હતું. પછી પહેલી ડિસેમ્બરે મૃતદેહને જમીનમાંથી કાઢી શાહજહાં શુમના તરવાવધાનમાં આપા લાવવામાં આવ્યો હતો. શુમ ૨૦ મી ડિસેમ્બરે આપા પહોંચ્યો હતો.)

સમ્રાટ. શાહજહાં અને સમ્રાટી મુમતાજ મહેલની આ વિદાયકથા સમસામયિક ઐતિહાસિક અબ્દુલકરીમ લાહોરીના મંથમાં નથી. એના મંથનું નામ ' પાદશાહનામું ' છે. સમાધિમંદિરમાં જે પ્રકારના પથ્થર વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એની તામિકા નીચે આપવામાં આવી છે.

પથ્થરનું નામ	કયાંથી સંગ્રહિત	પથ્થરનું પરિમાણ (મણ)
કર્નેલિયન	બગદાદ	૯૧૦
"	કાવમન પ્રદેશ	૨૪૦
ટાર્કિંગિસ	તીબેટ	૪૪૦
લેપિસલ જ્વેલી	સિંદલ	૩૮૦
પ્રવાલ	સમુદ્ર	૧૧૦
અગેટ અને ઓનિક્સ	દક્ષિણાત્મ	૫૪૦
પોર્સેલીન	કનારા	એનું પરિમાણ ઓછું છે.
લસણિયો	નીલનદ	૯૧૫
શ્ખીના જેવો નક્લી પથ્થર	ગંગા નદી	૨૪૫
સુવર્ણ સમાન	પર્યતમાલા	૯૭૦
ગ્વાલિયરનો	ગ્વાલિયર	એનું પરિમાણ ઓછું છે. ૬
દુર્લભ	સુરત	૫૦૧૦
કાળો	જેહરી	૮૪૫
ઓપલ (Opal)	જેહરી	૪૫
શ્વેત પથ્થર	મકરાન	એનું પરિમાણ ઓછું છે.
લાલ પથ્થર	મિનમિલ રચળેથી	૪૫

પ્રતિધન ગજો જે પરિમાણમાં પથ્થર વપરાયા છે એની તાલિકા નીચે મુજબ છે:—

સંગેમરમર	પ્રતિધન ગજમાં	૪૦ મણુ
પોર્સલીન	"	૭૬ "
કાળો	"	૪૮ "
લાલ	"	૩૦ "
અવાશ્વર્થ પથ્થર	"	૪૨ "
દાણાદાર	"	૮૫ "
સુશાળના રંગ જેવો પથ્થર	"	૪૫ "

આ ઉપરાંત બીજા બહુમૂલ્ય પથ્થરની તાલિકા:—

ફળી	...	૫૪	મણુ
એમરલ્ડ	...	૬૭	"
હરિતવર્ણનો પથ્થર	...	૧૨૫	"
સેફાઇર	...	૧૪૫	"
અવાશ્વરનો પથ્થર	...	૬૪૫	"
હુતિમાન	...	૭૫	"
સુગંધક	...	૭૭	"
ફળી જેવો નરંગી પથ્થર...	...	૧૭૫	"

કાશ્મીરનો સંગેમરમર પથ્થર — એના પરિમાણનો પત્તો નથી.

શ્રી. યદુનાથ સરકારે કેટલાક બીજા પથ્થરોનો પણ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, જે વિવિધ વિવિધ પ્રદેશોમાંથી લાવવામાં આવ્યા હતા.

હવે આપણે તાજમહેલના નિર્માણકર્તાઓનાં નામ અને તેમનાં વેતન જોઈએ:—

૧ રામનગરનો એક ઇસાઈ. તે નકશા (Plan) બનાવવામાં અને ચિત્રાંકનમાં અદ્વિતીય હતો. એનું માસિક વેતન ૧૦૦૦) મુદ્રા.

૨ અનંતરખા—શીરાજનિવાસી. તે રાજકીય લેખક હતો. એનું માસિક વેતન ૧૦૦૦) મુદ્રા.

૩ મહમ્મદ જનકખા—કાર્યપરિદર્શક અને પરિચાલક. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૪ મહમ્મદ શરીફ નામનો એક ઇસાઈ શિલ્પી. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૫ ઇસ્માઇલખા—ગુંબજનિર્માતા. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૬ મોહમ્મદખા—અગદારનિવાસી. એ એક કુશળ લિપિકાર હતો. માસિક વેતન ૬૦૦) મુદ્રા.

૭ મોહનલાલ—તક્ષણ-શિલ્પી હતો. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૮ મનોહરલાલ—લાહોરનિવાસી. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૯ મોહનલાલ—લાહોરનિવાસી. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૧૦ ખતમખા—લાહોરનિવાસી. માસિક વેતન ૨૦૦) મુદ્રા.

તાજમહેલના નિર્માણ અર્થે રૂ. ૪,૧૧,૪૮,૮૨૬-૭-૬ ખર્ચાયા હતા.

શ્રી. યદુનાથ સરકારે નિમ્નલિખિત શિદ્ધીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

કાર્યપરિદર્શક—મુકારદ્વાતખાં અને ગીર અબ્દુલકાશિમ.

શિદ્ધીગણ—અમાનતખાં શીરાજી. તેને કંદેહારથી બોલાવવામાં આવ્યો હતો.

ઉરતાદ મીસ્ત્રો—ઇશાક.

ઉરતાદ સૂત્રધાર—પીરા (દિલ્હીવાસી).

તક્ષણકાર—બનુદાર અટમલ અને જ્વાહિર (દિલ્હીવાસી).

ગુંથજનિર્માતા—ઇસ્માઇલખાં રૂમી.

ઉઘાનરચયિતા—રાયમલ (કાસ્મીરનિવાસી).

મુમતાઝમહેલના મૃત્યુના બાર વર્ષ પછી સમ્રાટ શાહજહાંએ તાજમહેલની રક્ષા અને ફકીરોના વ્યયનિર્વાહને સારું આગ્રા અને નગરચીન પરગણાનાં ૩૦ ગામ દાનમાં આપ્યાં હતાં. આ ગામોની વાર્ષિક આવક એક લાખ મુદ્રા હતી. તાજમહેલની નિકટવર્તી સરાય અને દુકાન છતાંદિ પણ આ કાર્યને માટે બોલવામાં આવ્યાં હતાં. સરાયો અત્રે દુકાનોની આવક પણ વાર્ષિક એક લાખ મુદ્રાની હતી.

ઇ. સ. ૧૬૪૮માં એક રૂપિયાની કિંમત ૩ શિલિંગ ૩ પેન્સ હતી. અત્યારે એક રૂપિયાનું નેટલું મૂલ્ય છે, તેનાથી સાતગણાંથી પણ અધિક મૂલ્ય એ સમૂંચે હતું. શ્રી. યદુનાથ સરકાર લખે છે કે તાજમહેલની રચના પાછગ. ૫૦ લાખ મુદ્રા ખર્ચાઇ છે. પાદશાહનામા મુજબ પણ એ રકમ ખર્ચાઇ હતી. દીવાને આફ્રોદીના મતાનુસાર ૯ કરોડ ૧૭ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા હતા. એન્ડર્સન સાહેબનો જે મત છે તે ઉપર દર્શાવ્યો છે. X

રમણીક હીસનલાલ મહેતા

(૩) રેલવેતંત્રમાં ગેરવ્યવસ્થા

કરકસરના બહાના નીચે રેલવે કામદારોને દયાહીનતાથી રમ આપવામાં આવી છે, જ્યારે ખર્ચમાં ખરી રીતે કાપકુપ કરવામાં આવી નથી અને કેટલાક ઉઠાઉ ખર્ચો ચાલુ છે. તેથી તે કામદારોના મનમાં રહેલ અમતોપત્તું કારણ કેટલું વાજબી છે તે જ. આઇ. પી. રેલવેના નીચેના આંકડાનો અભ્યાસ કરવાથી જાણી શકાય છે.

આ રેલવે કુલ ૩૭૬૭ માઇલ લાંબી છે અને તેના ઉપર ૫૬૮ સ્ટેશનો છે. આ લાઇનમાં જાડુ મોટા ઢાળ કે યકાવ નથી. ૧૯૨૯-૩૦ માં આ રેલવેમાં ૧,૧૨,૯૨૭ માણસો હતા, જ્યારે ૧૯૩૦-૩૧માં ૯૬,૩૪૩ હતા. આથી કાપકુપ બીજી એક રેલવેમાં સાંભળી નથી. જ્યારે નીચેના નોંકરોને અકારણ દૂર કરવામાં આવ્યા ત્યારે યુરોપિયન નોંકરો જેની સંખ્યા ૧૯૨૯-૩૦ માં ૬૫૧ હતી તે ૧૯૩૦-૩૧ માં ૬૮૬ સુધી પહોંચી, એ જાણવા જેવું છે. આ એક જ રેલવે એવી છે જેમાં નીચેના ગરીબ નોંકરોને કાઢી યુરોપિયન નોંકરોની સંખ્યા વધારવામાં આવી છે. વળી આ જ રેલવેમાં ૧૯૩૧માં તેના ગેઝેટેડ નોંકરોની સંખ્યામાં ૧૫ નો ઘટાડો કરવા છતાં ખર્ચમાં રૂ. ૩૩,૬૩૮નો વધારો થયો હતો. ૧૯૨૮-૨૯થી આ રેલવેની ઉપજમાં સતત ઘટાડો થતો આવ્યો છે, પણ ખર્ચમાં નિયમિત વધારો થયો છે.

X શ્રી. રામરામ ભાર્ગવદ્વારા સંકલિત: મૂળ દિવસીમાંથી.

	૧૯૨૮-૨૯	૧૯૨૯-૩૦	૧૯૩૦-૩૧
રેલવે ઉપજ	૧૬ કરોડ	૧૫ કરોડ	૧૩૬ કરોડ
ખર્ચ	૧૦ ,, ૫૩ લાખ	૧૦ ,, ૫૫ લાખ	૧૦ ,, ૫૭ લાખ
ખર્ચ કુલ ઉપજના ફેટલા ટકા	૬૫.૪૮	૭૦.૦૫	૭૬.૮૭
પેસેન્જર ટ્રેઇનની એક માઇલ			
જવાની ઉપજ રૂ. ૩.૩૩	૩.૨૩	૨.૬૫	
પેસેન્જર ટ્રેઇન એક માઇલ			
લઘુ જવાનું ખર્ચ. ૨.૬૭	૩.૮૬	૩.૦૧	

આ પ્રમાણે તેની ઉપજ જે એક માઇલ પેસેન્જર ટ્રેઇન લઘુ જવા માટે બીજી બધી રેલવે કરતાં ઓછી છે તે અત્યારે એક માઇલમાં રૂ. ૦.૩૬ નુકસાની ભોગવે છે.

સાધનો અને સગવડની બાબતમાં આ રેલવે પ્રથમ છે. આ રેલવે પાસે ૧૦૦૦ સ્ટીમ લોકોમોટીવ (વરાળથી ચાલતાં એન્જિનો) છે જેમાંથી ૧૯૩૦-૩૧ માં સરેરાશ ૧૮૩ પેસેન્જર ટ્રેઇન માટે વપરાતાં, ન્યારે ૧૯૨૯-૩૦ માં ૨૦૨ ઉપયોગમાં લેવાતાં, અને માલગાડી માટે ૧૯૩૦-૩૧માં ૧૯૫ માત્ર વપરાતાં ન્યારે ૧૯૨૯-૩૦ માં ૨૪૬ વપરાતાં અને ૨૪૮ એન્જિનો અનામત રહેતાં. ૧૯૩૦-૩૧ માં કોઇ એક દિવસે વધારેમાં વધારે ઉપયોગમાં આવેલ એન્જિનોની સંખ્યા ૬૭૭ હતી. ઉપયોગમાં આવતું એન્જિન સરેરાશ એક દિવસમાં ૬.૭૬ કલાક કામ આપતું, જે કોઇ પણ બીજી રેલવેની સરખામણીમાં ઓછામાં ઓછું છે, જે નીચે આપેલ બીજી રેલવેના આંકડાથી જોઇ શકારો: બી.એન.આર. ઇ.આઇ.આર. બી.બી. એન્ડ સી.આઇ. એમ.એસ.એમ. એસ.આઇ.આર. ૧૦.૫ ૮.૬૦ ૮.૩૮ ૯.૦૪ ૯.૮૪

આ રેલવે અનામત એન્જિનો બાબતમાં પ્રથમ આવે તેમ છે. આ રેલવેમાં ૨૪૮ એન્જિનો અનામત છે જે કુલ સંખ્યાના ૨૫ ટકા છે; ત્યારે ઇ. આઇ. આર.માં ૧૭૧ અનામત છે જે કુલ સંખ્યાના ૧૦ ટકા છે. બીજી રેલવેની સરખામણીમાં પણ લગભગ આ જ પ્રમાણ આવે છે. આ પ્રમાણે અનામત રહેતી-ઉપયોગમાં ન આવતી-મૂડી ઉપર થતા વ્યાજનો નકામો ફેટલો ખર્ચ છે તે બતાવે છે.

જી. આઇ. પી. ૩૮ ડાઇનિંગ કાર નકાવે છે, ન્યારે ખૂબ ઉપજ લેતી ઇ. આઇ. આર.માં ૧૯ છે, બી. બી. એન્ડ સી. આઇ.માં ૧૪ છે. બી. એન. આર.માં ૧૩ છે. એમ. એસ. એમ. માં ૫ છે અને એસ. આઇ. આર.માં ૯ છે. જી. આઇ. પી. માં અમલદારોના સહન સહિત રેલવેના ખાસ ઉપયોગ માટેના ૩૫૪ છે; ત્યારે તેટલા જ માઇલની અને તેટલી જ ઉપજવાળી બી. બી. એન્ડ સી. આઇ.માં ૨૦ છે.

જી. આઇ. પી. તેના કુલ ચાલુ ખર્ચમાંથી ૧૮.૯ ટકા બાંધકામ ખાતું નિભાવવા એન્જિનોચરીંગ ખાતામાં ખર્ચે છે. એન્જિનચક્રિત પાછળ ૩૦.૨ ટકા, ૩૫ અને ભારખાનાના ચાલુ ખર્ચના ૧૩.૮ અને દ્વારીક ઉપર ૧૫.૯ ખર્ચે છે, ન્યારે સ્ટેશન સ્ટાફ ઉપર માત્ર ૬.૦૨ ટકા ખર્ચે છે. તેના એજન્ટની ઓફિસ માટે રૂ. ૫૫૨૦૮૫ ખર્ચા ત્યારે ૫૬૮ સ્ટેશન ઉપર કામ કરતા સ્ટાફ માટે ૬૩,૧૯,૩૩૪ ખર્ચા. ત્યારે એક ગેજેટડ અમલદાર માટે ૧૮૫૦ ખર્ચે છે ત્યારે તેના એજેન્ટ અમલદાર પાછળ રૂ. ૪૭-૮-૦ ખર્ચે છે.

હવે પોલીસ સંબંધી વ્યવસ્થા તપાસીએ. એમ. એસ. એમ. રેલવેએ પોલીસ પાછળ ૩ લાખ ખર્ચા ત્યારે જી. આઇ. પી.એ ૬૬ લાખ ખર્ચા છતાં ગુમ થયેલ

અમર નુકસાનીમાં આવેલ સામાન પેટે તેને રૂ. ૧,૧૫,૭૬૪ આપવા પડ્યા; ન્યારે ઇ. આઇ. આર. ને રૂ. ૧૧૦૫૯૬ અને એમ. એસ. એમ. ને રૂ. ૩૭૨૬૮ આપવા પડ્યા. એન. ડબ્લ્યુ. રેલવે સિવાય આ આંકડા બીજી કોઇ રેલવે કરતાં સૌથી વધારે છે. સરકારી વ્યવસ્થા નીચે લેવાએલ રેલવેમાં આ સૌથી પ્રથમ હતી. આની સુધારણા માટે કંઇ આશા રાખી શકાય ? રેલવે બોર્ડની આઠ વર્ષની કારકિર્દીનું આ જ પરિણામ હોય તો તેને એક કુશળ રેલવે બોર્ડ કહી શકાય ?

નાનાલાલ કે. પટેલ

(૪) રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગનું દષ્ટાંત

રશિયાની સરકારે છેલ્લાં તેર વર્ષોમાં પ્રજાની આજ્ઞાદી માટે કેટલાંક વાનાં કરી બતાવ્યાં છે તેનો ખ્યાલ “પ્રસ્થાન” ના વાચકો નીચે આપેલા ‘ટાંચણ’ માંથી મેળવી શકશે.

* Apart from material improvements the revolution has brought many permanent benefits which may vary in quality with economic conditions, but which are rooted in the Revolution itself. These include cultural freedom for national minorities; the spread of higher education: 563,000 students in colleges, universities and technicums compared with 1,50,000 in 1914; universal compulsory elementary education; the advancing elimination of illiteracy; the Latinization of Asiatic alphabets, which has stimulated education and Westernisation; the lifting of the veil in Muslem sections of the W. S. S. R.; the participation of the workers in industrial manage-

. X એસ. વી. આયરના લેખ, ઉપરથી.

* સ્થૂલ સુધારા ઉપરાંત આર્થિક પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં વિવિધ પ્રકારના કાયમના લાભ રશિયાને થયા છે એ દરેકનું મૂળ પણ રશિયન રાજ્યક્રાંતિમાં જ છે. રાષ્ટ્રીય લઘુમતીઓને સાંસ્કૃતિક સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી છે; ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિસ્તાર વધ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, કોલેજો ને ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં ઇસ્તી સન ૧૯૨૪માં ૧૫૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હતી તે વધી હાલ ૫૬૩૦૦૦ની યથા છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે; અજ્ઞાન નાબૂદ થતું જાય છે. એશિયાટિક લિપિને લેટિન સ્વરૂપ અપાયું છે. પરિણામે ફેળવણી વધી છે ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રજામાં જોતપોત બની છે. દક્ષિણની ઇસ્લામી પ્રજાએ પડદાનો ત્યાગ કર્યો છે; કામદારો ઔદ્યોગિક વહીવટમાં સક્રિય લાગે લેના થયા છે; શરો, ખેડૂતો ને જૂથ લોકોને વિદ્યાર્થીઓમાં ને-સરકારી નોકરીઓમાં રથાન માન્યું છે; વહેમ ને અજ્ઞાન વધારતી ધાર્મિક સંસ્થાઓની સામાજિક બંધી નાબૂદ કરવામાં આવી છે. વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર પણ દીક વધ્યો છે. પુસ્તકાલયો સ્થાપાયાં છે ને પુસ્તકોના મોટા મોટા સંગ્રહો થવા લાગ્યા છે. શોષણોળ કરનારાને સરકાર તરફથી ખાસ મદદ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે, સાદાં ન્યાયમંદિરો બોક્ષવામાં આવ્યાં છે; એમાં લડવાડિયા વધીકોને રથાન નથી. કામદારો ફેસજો થવામાં બિલકુલ વિલંબ થતો નથી ને ખર્ચ ઓક નજરું હોય છે. કામદારોના જીવનમાં

ment; the admission of proletarians, peasants, and Jews to Universities and important government positions; the suppression of the social influence of an established church which encouraged superstition & ignorance; the spread of newspapers, libraries & books; huge state subsidies for research; the establishment of courts of simple justice unencumbered by lying lawyers, delays & heavy expenditure; the introduction of the theatre & the museum in the life of the workers; a system of mother & child care which has radically reduced infant mortality; equal rights for women (women have more rights than men); the creation of a new kind of family through healthy public opinion, sensible marriage and divorce codes, and a chain of day nurseries that is now taking place in the villages too; the progress of non-professional sports and physical culture in a country where leisure for the masses once meant drunken brawls; the development of a new type of soldier, enlightened, polite, with broadened social horizon & keen political consciousness in place of the stupid Czarist recruit; a new psychological approach to the criminal which includes cure

રંગભૂમિ ને પ્રદર્શનને સ્થાન અપાયું છે, માતા ને બાલકની સંભાળ સેવાની યોજનાથી બાલમરણનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઘટી ગયું છે. સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક બક્ષવામાં આવ્યા છે. ડેટલેક સ્થળે યુરોપ કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે હક્ક આપવામાં આવેલા છે. પ્રજામત કેળવીને નવી જ પ્રકારની કુટુંબજાળ ખીલવવામાં આવી છે. સગનઅંધન કઠાપણુમરી રીતે યોજવામાં આવ્યાં છે. છૂટાછેડા માટે ખાસ કાયદાઓ ઘડાયા છે. દારૂની જાદીમાં અનેક ગામડિયાઓ ચકચૂર રહેતા તેને બદલે હવે ખીનધંધાદારી રમત-ગમતોનો ને શારીરિક વિકાસ માટે યોગ્ય કક્ષરતોનો શોખ વધ્યો છે. ઝારના વખતમાં ગમે તેમ ભેગા કરેલા સૈનિકોને બદલે હવે સમજુ, સમ્ય, વિશાળ સામાજિક બોધવાળા ને તીવ્ર રાજકીય સમજણ ધરાવતા સૈનિકોનો નવો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. ગુનાઓના અટકાય માટે યોગ્ય પરિશ્રમ કેળવણી ને સ્વતંત્ર સામાજિક જીવન દ્વારા માનસિક સુધારો સાધવાની યોજના કરવામાં આવી છે. રશિયાના બાદશાહી મહાલયો ને શ્રોમંતોનાં વિદ્વાસમંદિરો સંભવજીવન, આચાર્યેશ્વર્ય જીવન સમંજતા નહોતા તેવા કામદારો ને ખેડૂતો માટે ખુદ્દાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. સર્જન ધીખ્યા ન હોય ને માત્ર વિદ્વાસ ભોજનવા નિર્માણ હોય એવા આગમુ શ્રીમંતોનું નાગનિશાન રહ્યું નથી. કર્તવ્યનિષ્ઠ આગેવાનો ને અમલદારોને પ્રતાપે એકતંત્રે નાચતું લાંચિયું રશિયા દુનિયાના સ્મરણપટ પરથી ભૂંસાઈ ગયું છે. ખાનગી મિલકતની માન્યતા આત્મારે નહિ જેવી બની ગઈ છે, ને નવી પ્રજામાં તેા એનું અસ્તિત્વ પણ જડશે નહિ. સ્વાર્થદષ્ટિને બદલે હવે ત્યાં ત્યાં સાર્વજનિક સેવાઓની કિમત અંકાય છે. વેપારઉદ્યોગ કે સરકારી નોકરીઓમાં સ્વાર્થદષ્ટિને બદલે સામાજિક વૃત્તિને અગત્ય અપાય છે. બેકારીનું

through labour, re-education, & free communal life; the opening of Russia's aristocratic & royal spas and rich villas to hundreds of thousands of workers and peasants who never knew what cure, vacation & rest meant; the destruction of a class of idle rich which consumed much & produced nothing, the rise of a class of incorruptible leaders & officials who have made the world forget that Russia used to be the symbol of bribery & ministerial venality, the weakening of the private property sense, its almost total domination in the new generation; and an increased emphasis on social service rather than personal enrichment, the creation of a social incentive in addition to the ordinary individual incentive in industry & government office; the absence of unemployment the introduction of the world's most inclusive system of social health; accident, and health insurance; free medical and apothecary service in which the physician does not have to be a business man; economic planning; finally the territorial integrity of Russia.

[From the Nation (American) of the 23, Nov., 1932.]

પ્રજ્ઞના આગેવાનો ને સરકાર બન્નેમાં શક્તિ, વિચારબળ ને પ્રજ્ઞ ગારે લાગણી હોય તો શું નથી યશ્ન શક્યું ?

કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર

(૫) અંદામાન માટે સો સાહસિકો

અત્યારની મંદી ને બેકારીની સામે યદા ગારે 'જોગેશ હરીઅન રિયુ' માં અંદામાનમાં નવી વસાહત સરજાવવાની એક યોજના પ્રગટ થઈ છે.

આપણે દિંદો દહેવાણજે કે બીજા કોઈ નામે જાણખાણજે તેથી અત્યારની આર્થિક સીંજણમાંથી આપણે ઉગરી રાકવાના નથી. એક જ અંધારા કૂવામાં પુરાણ મરવું એવી યાચ મરેલી નથી. આપણે મુક્તિ મેળવવાના રાગોટ નિશ્ચય પર નિદિ આવીએ તો આ વિશાળ સંસારસાગરમાં ક્યાં દત્તા નદતા થઈ જઈશું. આપણું જે કાંઈ હોય તે પણ નાગનિશાન નથી. સામાજિક તંદુરસ્તી સાચવવાને અકરમાતો વગેરેથી બચવા માટે વિશાળ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. વિદેશીય ઉપચારો ને માવજત મદત મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે એટલે વૈદ્યો ધંધાદારી કે દ્રવ્યપિપાસુ રહ્યા નથી. સમસ્ત રક્ષિત અપાટાબંધ એક અજગ ને અખંડ રાષ્ટ્ર બની રહ્યું છે.

[ધી નેશન (અમેરિકન) તા. ૨૩, નવે. ૧૯૩૨ માંથી]

રમણીકલાલ દલાલ

નાબૂદ ન થઈ જાય તે પહેલાં આપણે આંદામાન જેવા વેરાન પ્રદેશમાં વસવાટ કરવાનો નિર્ણય કરી દેવો જોઈએ.

માત્ર ત્રણસો રૂપિયા કાઢી શકે એવા સૌં-જીવનોએ તૈયાર થયું. એ દ્વારા ખેતીનાં સાધનો, અનાજ, ઢોરદાંખર ને ખોરાકનો સારો જથ્થો મેળવી શકાશે. સ્વાસ્થ્યથી રહી શકે એવાઓએ જ આ યોજના પર વિચાર કરવો. પ્રથમ ખેતીવાડી ઉગાડી પછી વ્યાપારવૃદ્ધિ સાધવાની. હિંદમાં આવેા અખતરો કદીએ અજમાવવામાં આવ્યેા નથી. પ્રથમ જલદી જિંમે એવી ચીજો વાવવની. કેળાં પપૈયાં ને જીન્મ કળૂકળાદિ ઉગાડવાં ઠીક પડશે. શાકભાજી પણ સહેલાઈથી વધારી શકાશે. ઢોરદાંખર દ્વારા દૂધ, માંસ, માખણ, છંડાં વગેરે મળી રહેશે ને દરિયામાં માછલીઓની તો ખોટ જ નથી.

સૌ જીવનોની ટુકડીમાં દરેક પ્રકારનો કારીગર આવી જવો જોઈએ. દરેક જણે પોતાનું કર્તવ્ય એકનિષ્ઠાથી બજાવવા તત્પર રહેવું જોઈએ. એટલે વધા જ ખેડૂત હોય તે ન ચાલે. સુધાર, હુદાર, કડિયારા, માછીમાર દરેક જાતનો એમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. બધો વહીવટ સાચવવા એક ખાસ યોજના ઘડી કાઢવી જોઈએ.

પછી જ્યારે એકથી વધારે ટુકડીઓ સફળ થાય ત્યારે તેમણે નિકાસ વ્યાપારનો વિચાર કરવો. એ કાર્ય એકદિલીથી સુદર રીતે વિકાસ પામશે. હિંદી ને વિદેશીને આવી વસાહતોની પેદાશ ખરીદી ઉત્તેજન આપવા આગ્રહ કરવો. રાજકીય મદદ પણ મેળવવી: પરિણામે આજસ ને જડતા નાબૂદ થશે. નિરાશાનાં વાદળ વીખરાશે.*

(૬) વેપારમાં જકાત નડતર ધની શકે ?

[સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે સંરક્ષક જકાત (Protective tariff)થી વેપારને હુકસાન થાય છે. એ સંબંધી નીચેની વિચારસરણી લક્ષમાં લેવા જેવી છે. તંત્રી]

પુરાતન કાળમાં વસ્તુઓની આપ લે થતી ત્યારે પણ જકાતી ધોરણ અદૃશ્ય રીતે સ્વીકારાતું. સોશોમનને વ્યાપારી ઈજારા આપવાની સંધિ કરવામાં આવી ત્યારે હીરામે વીસ માપ, ધંડું ને વીસ માપ તેલ તેની ખાસેથી લઈ સીડર ને દેવદાર આપ્યાં હતાં. બળવાન ને બંધિત બાદશાહો વધારે લેતા ને ઓછું આપતા. વસ્તુના અદલામાં જો અમ્મમાનતા રહેતી એ જ એક જાતની અદૃશ્ય જકાત હતી. એ કાળમાં પૈસાની આપ-લે થતી નહિ, એટલે જકાત લેવાની પણ રૂઢિ હસ્તિમાં નહોતી. સોળથી સદીના ઇર્ધ્વડના નૌકાવિહારના કાનુનો પણ ઈપી જકાતસ્વરૂપે જ હતા. વિદેશોમાંથી માત્ર સિટિશ વહાણો જ ઇર્ધ્વડને કિનારે માલ આણી શકતાં. એટલે સિટિશ વહાણવટીઓ પોતાના એ ઇજારાની રૂબરૂ વિદેશીઓ ખાસે મહેનતાણું પડાવતા. પોતાના પૈસા સિટિશ વહાણવટીઓને મળે કે સરકારી જકાત લેખાય એ વિદેશીઓને મન સરખી જ ગિનાં હતી. જકાત નામ પાડવામાં આવ્યું નહોતું, પરંતુ વિદેશી વ્યાપારીઓ પોતાને એટલો બોલે વધારે વેકવાનો છે એ યોખ્યું સમજતા, ને તે વેદી લેવા પણ સજ્જ રહેતા.

માંચેસ્ટર પદ્ધતિદ્વારા પણ ઇર્ધ્વડ આડકતરી રીતે વધારેમાં વધારે જકાત પડાવતું. તેઓ એકલા જ કાચો માલ ઉત્પન્ન કરતા; તેઓ એકલા જ એ માલ પરદેશ મોકલતા ને

તેઓ જ મુખ્યત્વે નાણાં રોકતા; એટલે નૂર, લોન, વીમો ને બીજી ધીરધારની સેવાઓ દ્વારા જઠાતવિદ્યોણી આયાત પર મહેનતાણુનો મોટો ભાર લાદતા. પરિણામે બ્રિટિશ નિકાશ ઉપર જ આધાર રાખી બેઠેલા વિદેશીને પોતાની આયાત પર ભારે જઠાતી મહેનતાણું આપતું પડતું. માત્ર એ મહેનતાણું મેળવવાની રીતમાં જ ફેર હતો. આયાત જઠાત લેવાને બદલે બ્રિટિશ પેદાશો મંગાવનાર વિદેશી વ્યાપારીઓ પાસે જુદા જુદા પ્રકારનાં મહેનતાણુના બદલા તરીકે રકમો લેવાતી. આ પ્રમાણે પ્રમાણિકતાનો દંભ કરતા બ્રિટિશ વ્યાપારીઓ જગતને છડેચોક લૂંટતા, એમ ઠીકરાયલી રોજ કહેતો. એ છૂપી જઠાતોને પરિણામે જ બ્રિટન શ્રીમંત બન્યું ને જગતની મુખ્ય મુખ્ય પ્રગ્ન્યોને તેની ઋણી બનાવી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે દેવાદાર પ્રગ્ન્યો પોતાનો કાચો માલ પોતાના દેશમાં સંગ્રહી તેમાં ખોલવણી કરતાં શીખી. પોતાની શક્તિને જ ઉપયોગમાં લઈ તૈયાર માલની આયાત ઘટાડી. એટલે બ્રિટનને નાહક આપવાં પડતાં મહેનતાણુનો લાભ હવે તેમને મળવા લાગ્યો. એ કાર્યને વધારે વેગ આપવા તેમણે ભારે આયાતજઠાત નાખી પોતાના ઊગતા હુવર-ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાની નીતિ અખત્યાર કરી.

આ જઠાતોની પદ્ધતિ અર્વાચીન જગતમાં ખૂબ જ ગૂંચવણભરેલી ચંપ પડી છે. દરેક પ્રગ્ન પોતાનો નિકાશવ્યાપાર વધારી આયાત ઘટાડવા માગે છે; પરંતુ એકની નિકાશ તે બીજાની આયાત હોય છે, એ મૂળ સત્ય સહેલાઈથી ભૂલી જાય છે. સામાન્ય વર્ષમાં જગતનો દરિયાઈ વ્યાપાર આરસો કરોડ પાઉંડનો ગણી શકાય. એટલે જગતના વ્યાપારીઓ પોતાપોતાના દેશમાં છસો કરોડ પાઉંડનો માલ આયાત ન કરે તો છસો કરોડ પાઉંડ નિકાશ કરવા જેવા માલનું તેમને જગતમાં ખજાર ન જ મળે. અદારથી સદીના મહાન અર્થશાસ્ત્રવિચારક હુમના ચખ્ડોમાં કહીએ તો “આપણી રાજનીતિ” આપણા પાડોશીઓને મોરોઢકો ને આર્બરીની હીનદશામાં મૂકી દેવા માગે છે. એમ થાય તો એ લોકો માલ લઈ પણ ન શકે તેમ મોકલી પણ ન શકે. પરિણામે સંસ્કૃતિ, સંશોધન ને ઉત્તેજન વિના આપણો વ્યાપાર પણ પડી જ ભાગવાનો ને છેવટે આપણે પણ મોરોઢકો ને આર્બરીની હીનદશા જ પ્રાપ્ત કરવાના.

આજે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જગતમાં સૌથી વધારે સ્વાશ્રયી લેખાય છે. તેને પણ શું બાલ જગતની સહાયની જરૂર નથી પડતી? હીન નીકલ રેશમ રબ્બર મેંગેનીઝ ક્રોમ વગેરે ચીન્ને આયાત કર્યાં સિવાય એના ઉદ્યોગો પણ અટકી જ જાય. સત્તાવન જુદા જુદા દેશોમાંથી ચાલીસ વિવિધ વસ્તુઓ એકઠી કરવામાં આવે તો લોખંડ જેવો ઉદ્યોગ નમાવી શકાય. લોખંડના ઉદ્યોગ સિવાય અમેરિકાની મોટરો ને વિમાનો, એન્જીનો ને સ્ટીમરો શી રીતે બંધાય? એટલે વ્યાપારી યુદ્ધો આપણે બંધ કર્યે જ છૂટકો. જઠાતોને દેશવટો દીધે જ આપણી મુક્તિ.

ધરવીસન ૧૯૩૧ સુધીના આંકડા તપાસીશું તો જઠાતી દિવાલો વધારવાથી જગતને લાભ થયો છે કે ગેરલાભ એ સ્પષ્ટ જણાયો. ધરવીસન ૧૯૨૭ ની આધિક પરિષદે નીચે જણાવેલા આંકડાઓ તારવી કાઢ્યા હતા. ત્યાર પછી પણ કેટલાક અગત્યના જઠાતી વધારા થયા છે. બ્રિટને આયાત જઠાત ૫ ટકા વધારી ૧૮૬ ટકા કરી છે. બીજા કેટલાક મહેનતાણુ ને બંધારનિયમનના ઉપાયો પણ યોજવામાં આવ્યા છે.

છતાં ય આ જકાતી પ્રશ્ન અતિવિચિત્ર છે. અર્ધું જગત એના ભાર નીચે ચગદાઈ રહ્યું છે. વસ્તુઓની છૂટથી આપ લે કરી યુરોપિયન પ્રશ્નઓ પોતાનું આર્થિક ઋણ અદા કરી શકતી નથી. જકાતો વધતી જાય છે. વસ્તુઓનાં મૂલ્ય ઘટતાં જાય છે. વળી આંતર-રાષ્ટ્રીય બેંકોમાં દ્રવ્ય ને હૂંડીઓનો વ્યવહાર ચિથિલ જની રહ્યો છે. એ દશામાં દેવાદાર પ્રશ્નઓને ઋણ પતાવવા સારુ ધણી ચીજો આપની પડે છે તેથી જગતનું આર્થિક બંધારણ ભ્રષ્ટ્રમાઈ રહ્યું છે. બીજી તરફ જાપાન વગેરે દેશો પોતાનાં ચક્રવર્તી નાણાંના દરો ઘટાડી નાખી પેદાશ વધારી મૂકે છે ને દુનિયાનાં બજારો ભરી દે છે; એટલે અર્ધું જગત બેકારીના કરાલ પંજા નીચે પીસાઈ રહ્યું છે, એટલે જકાત સમૂહગી કાઢી નાખવાની વાત બેઠ્ઠી બની જાય છે; કારણ કે જાપાન જેવા દેશો સામે જકાતી દિવાનો ઊભી કર્યા સિવાય જગતને છૂટકો નથી.

દેશ	જકાત	આયાત			નિકાસ		
		૧૯૧૩	૨૬ થી ૨૯	૩૧	૧૯૧૩	૨૬ થી ૨૯	૩૧
		સરેરાશ કરોડ પાઉંડ			સરેરાશ કરોડ પાઉંડ		
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૩૭ ટકા	૩૬	૮૮	૪૨૬	૫૦	૧૦૦	૫૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૨૭ ટકા	૭૬	૧૪૬	૪	૭૬૭	૧૩૬	૯
કેનેડા	૨૩ ટકા	૧૩	૨૩	૧૨૬	૯	૨૫	૧૨
ઇટાલી	૨૨ ટકા	૧૪	૨૪	૧૩	૧૦	૧૮	૧૧
ફ્રાન્સ	૨૧ ટકા	૩૩	૪૬	૩૪	૨૫	૪૩	૨૪૬
જર્મની	૨૦ ટકા	૫૦	૬૦	૩૨	૪૯	૫૩	૪૪
રુશિયા	૧૬ ટકા	૧૨	૧૮	૧૦	૫૬	૮	૧૬
સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ	૧૪ ટકા	૭૬	૧૦૬	૯	૫૬	૮	૫૬
યુનાઇટેડ કિંગડમ		૬૬	૧૧૦	૮૦	૫૨૬	૭૦	૩૯
જાપાન		૭	૨૨	૧૨	૬	૨૦	૧૧

ઉપરના આંકડા પરથી જણવા જેવું નિર્ણયો તારવી શકાય. વધારે જકાત નાખનાર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓસ્ટ્રેલિયા કેનેડા ઇટાલી ને જાપાન વગેરે દેશોના આંકડા તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે ઇર્લેન્ડ ૧૯૧૩ થી ૧૯૨૯ સુધીમાં તેમનો આયાતવ્યાપાર ૧૨૦ ટકા ને નિકાસવ્યાપાર ૧૩૫ ટકા વધ્યો છે. એ જ ગણામાં ઓછી જકાતવાળા ફ્રાન્સ જર્મની રુશિયા સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ને યુનાઇટેડ કિંગડમનો આયાતવ્યાપાર ૪૪ ટકા ને નિકાસવ્યાપાર ૪૬ ટકા વધ્યો છે. બીજા કારણે બાબુએ મૂકીએ તોપણ એટલું તો આપણે જરૂર કહી શકીએ કે જે દેશોમાં જકાતી ધોરણ વધારે હતું તેનો વ્યાપાર વધ્યો છે.

હવે ઇર્લેન્ડ ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૧ સુધીમાં વ્યાપારમાં મોટી આવી તે આપણે તપાસીએ. જોયા જકાતી ધોરણવાળા દેશોએ પોતાનો આયાતવ્યાપાર ૧૨૦ ટકા વધારામાંથી ૧૧૦ ટકા જેટલો ગુમાવ્યો છે. ને નિકાસવ્યાપાર ૧૩૫ ટકા વધારે હવે તેમાંથી ૮૦ ટકા વધારો ખોલ્યો છે. છતાં ય વ્યાપારરુદ્ધિ સમૂહી ભૂંસાઈ નથી જ, જ્યારે ઓછી જકાતવાળા દેશોએ આયાતવ્યાપાર ૫૨ ટકા ગુમાવી ૪૪ ટકા વધાર્યો છે ને નિકાસવ્યાપાર ઇર્લેન્ડ ૧૯૨૯ માં માત્ર ૪૬ ટકા હતો તેનો ૬૫ ટકા થયો છે.

દરેક વર્ષે હિંદમાં હજારો ટન રેલવેના પાટાઓ લંગાર ખાતે કાઢી નાખવામાં આવે છે, પરંતુ એ માલ ગાળી નવો માલ તૈયાર કરવાનું એક પણ પેઢીને સૂઝ્યું હોય તેમ જણાતું નથી. શરૂઆતમાં ખેતીવાડીનાં સાધનો માટે સારું પોલાદ ન મળે એ સંભવિત છે, પરંતુ દેશભરમાં રેઈન્ફોર્સ્ડ કોન્ક્રીટનું કામ દર વર્ષે ઘણું જ વિશાળ પાયા પર ચાલે છે ને હજારો ટન લોખંડનો સળિયાઓ પરદેશથી મેળવી વપરાય છે. એ માલ હિંદમાં જ તૈયાર કેમ ન કરી શકાય? યુરોપીય દેશો કરતાં એ માલ જરૂર સસ્તો મીપજો ને સફર લોખંડનો ઉલોખ રચાવી શકાય. વેપારી મેદીની એને આંચ પણ નહિ આવે.

એકલા ગયા વર્ષમાં, એકલા કલકત્તામાંથી જ ૮૪૦૦૦ ટન લોખંડનો લંગાર પરદેશ ચડ્યો. સ્વદેશીના હિમાચલીઓ આ પ્રશ્ન વિચારશે? કરાંચી મુંબાઈ મદ્રાસ ને ગોવાની વાત તો જુદી રહી. કદાચ કુલ નિકાસ ૧૫૦૦૦૦ ટન હશે. ચૌદ ચૌદ સ્તંભનાં ૨૪૦૦૦૦૦૦ ખેતીવાડીનાં સામાન્ય ઓળરો ઉત્પન્ન કરી શકાય. ને દરેક ચાર રૂપિયે વેચનાં પરંતુ એટલે દશ રૂપિયે ટન લંગાર ખરીદી એટલે ૧૫ લાખ રૂપિયા વાપરી, ૬૬૦ લાખ રૂપિયા ઉપજતી દરેક કરોડ રૂપિયાનો આયરો દેશમાં જ ખચાવી શકાય. પંદર લાખ રૂપિયે જાપાની વેપારીને કાચો માલ પડે છે ને તેનો અનેકગણો લાભ તૈયાર માલ વેચી તે ઉઠાવે છે. હિંદના સાહસિકોએ સુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યું હોય ત્યાં જાપાની સુદ્ધિશાળીઓ કેમ ન ખાટે?*

રમણીકલાલ દલાલ

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂંજરાતના જીવનમાં રસ લેનારાં સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના રચનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવાશાય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

॥ નમઃ શ્રીવર્ધમાન સ્વામિને ॥

સુ. ખેડા, ડે. જૈન મંદિર, ૧૯૮૮ વૈશાખ વદિ ૭ શુક.
પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય શાંત્યાદિ ગુણગુણોપેત વૃદ્ધ ગુરુદેવજી શ્રી ૧૯૦૮ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજજી તથા પૂજ્યપાદ ગુરુવરશ્રીજીની પવિત્ર ચરણસેનામાં. શિશુનેશ પ્રણ-પ્રણા-રમણીકની ૧૦૦૮ વાર સાદર વંદના.

આપ ગુરુદેવો સુખશાંતિમાં હશે. અમે ત્રણે આપની કૃપાથી સુખરૂપ છીએ.

વિ. રાજકપુરજી સુધીના સમાચાર આપ ગુરુદેવોની સેવામાં નિવેદન કરી ચૂક્યો છું. રાજકપુરજીથી કાગળ વદિ બીજને દિવસે વિદાર કરી લાજપુરાની નાજ ચઢી લાજપુર ગયા. આ નાજનો રસ્તો બીજ બધી નાજો કરતાં વધારે વિપથ છે. નાજનો ચઢાવ બે

માધવ જેટલો જાણે હશે. તેમાં અર્ધો માધવ જેટલો રસ્તો તો એકસરખો જાણે, માંડડો અને કાળજીપૂર્વક ચડવા ઊતરવા જેવો છે.

રાણકપુરથી દોઢેક માધવ જતાં જ ઉદયપુર રાજ્યની હદ શરૂ થાય છે. પહેલાં તો ગાલવાડ આખો ૫ મેવાડમાં સમાતો હતો, પણ જોધપુર રાજ્યને દાયત્તમાં અપાયા પછી એ પ્રદેશ મેવાડથી જુદો પડી ગયો છે. નાજની ચોમેર જિયાં ઝાડો અને પહાડો જ જોમેલાં છે. આ રસ્તો માત્ર માણસો ચાલી શકે એવો છે. ઊંટ, ઘોડા આદિ માટે જુદો રસ્તો છે. એ રસ્તો પણ એવો છે કે જો એનો માલિક હોંશિયારી ન રાખે તો જરૂર એ પ્રાણીઓના અંગને આઘાત પહોંચી જાય.

રાણકપુરથી આગળ ચાલ્યા એટલે ઉદયપુરની (મેવાડની) હદમાં પ્રવેશ થઈ ગયો એમ માની જ લેવું જોઈએ. મેવાડ દેશ એટલે કેવળ પહાડી પહાડી અને પહાડી જ. કહેવાય છે કે ઉદયપુરના કોષ હાકિમને કોષ મુરોપિયન અમલદારે પ્રશ્ન કર્યો કે તમારો દેશ કયો છે? એના ઉત્તરમાં એ હાકિમે શંકેલો પાપડ દેખાડ્યો અને કહ્યું કે—સાહેબ! આ પાપડમાં જેટલી સંપાટ જમીન છે એટલી અમારા દેશમાં સંપાટ જમીન છે, અને જેટલા ટેકરા છે એટલી પહાડી છે. મહારાજા પ્રતાપ મોગલ સેનાસમૂહ સામે સપ્રતાપ રહી શક્યા હોય તો તે આ પહાડીઓનો જ પ્રતાપ છે; નહિતર એ રાજા પ્રતાપને નિઃપ્રતાપ થતાં જરા સરખીયે વાર ન લાગત અને—

“અકબરીઆ ધોર અંધાર, ઉધાણા નૃપતિ અવર;
તજે જગદાધાર, પહોરે રાણો પ્રતાપરી. ૧”

જેની રાજા પ્રતાપની જે યશોગાથાઓ ગવાઈ છે તે ન ગવાત.

લાણપુરથી અમે દોઢ જમ રાત રહ્યા, અને સાંધી ગોરુંદા જઈ મોટા ગામથી આગળ જે ચોકી છે ત્યાં રાતવાસો કર્યો. એમ કહેવામાં આવે છે કે આ પ્રદેશ આણુ-જીની શર્વોચ્ચ ચિખરીથી માત્ર દોઢ હાથ નીચાઈએ આવેલો છે. મેવાડમાં ધડીઆળનો ટાઇમ મુંબઈ ટાઇમ કરતાં ફક્ત પાંચ મિનિટ જ પાછળ છે. અમને ખગર ન હતી કે—અહીં મુંબઈ ટાઇમનો જાણ મેવાડ ટાઇમ ચાલે છે, એટલે અમે તો આપણા ટાઇમ પ્રમાણે સાંજે મોટા ગામથી આગળના ગામે ચાલવાનો રસ્તો લીધો. મેવાડના ટાઇમનો અમને ખ્યાલ સરખો ન હોવાથી ધારેલા ગામે પહોંચવા પહેલાં જ રસ્તામાં રાત પડી. અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે આ પહાડોના વચમાં થઈને અંધારે અચકાતા ફટાતા આગળના ગામે ક્યારે પહોંચીશું? આમ વિચાર કરતાં આગળ ચાલ્યા એટલામાં—એક ટેકરી ઉપર સરકારી ચોંટી હતી ત્યાંથી એક મુસલમાન ચોંટીદાર ખૂમ મારી: “અરે કૌન હૈ? હસ વખત ક્યાં નાઓગે?” અમારામાંથી મુનિશ્રી પ્રભાવિજયજીએ ઉત્તર વાળ્યો કે: “હમ આપકે મહેમાન બનના ચાહતે હૈ.” એ ચોંટીદારે કહ્યું: “અચ્છા આ જાઇએ.” અમે આનંદપૂર્વક અંધારામાં એ ટેકરીની હવા ખાવા ઉપર ચડ્યા. એ ચોંટીદાર મિયાં સાહેબે અમને ધણુ જ પ્રેમપૂર્વક પરચરની ઓટલી સૂતા માટે આપી. એ ઓટલી તેના વચમાંના ખાડામાં આજ મળગાવી ત્યાં વચનારાઓને ઠંડીમાં તાપવા માટેની હતી. એ પ્રદેશમાં ઠંડી વધારે પડે છે, પણ અમે ત્યાં હતા એ ખાતર મીઠાં તે દિવસે તાપવાનું માંડી વાળ્યું. અમારી ખાતર મિયાં સાહેબ મેદાનમાં સૂઈ રહ્યા. આખી રાત પહાડી હવાનો સંપાટ લાગવાથી મિયાં સાહેબ બિચારા એવા અચકાઈ ગયા કે સવારે ઊડી જ ન શકાય.

તો પણ “યા અહ્વાદ ! યા પરવરદેગાર !” આદિ ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં મિયાં સાહેબ બળજબરીથી જોમા થઈ શરીરના કુડાકા ફેડી તાળ થયા. મિયાં સાહેબની ઉદારતાથી મળેલી સંકડો ઓટલો ઉપર અને ત્રણે જણા સંપીને સૂઈ ગયા. અચારા વચમાં જે રાખ ભરેલો ખાડો હતો તેનાથી જે રાતમાં હજા ચાલે તો અને ત્રણે જણા વિનામૂલિ ચોલ્યે ભોત-ખાવા બની જઈએ તેમ હતું, પણ ધર્મપસાથે રાત્રિ નિર્વિદન પસાર થઈ ગઈ, પ્રભાતમાં આપણી આવશ્યક ક્રિયા કરી અને ચાલવા માંડ્યું. અને કહ્યું કે : “આ સાહેબ ! આજ હમને આપકા બડી તકલીફ દી.” મિયાં સાહેબે કહ્યું : “નહિ સાહેબ ! આપને જેસે સાધુઓંકે દર્શન કંઠાંસે મિસે બધા !” છેવટે અને એ બધા ચોકીદાર મિયાં સાહેબને ધર્મલાભાશીર્વાદ આપી ઉદયપુર પહોંચ્યા. આસપુર, કેસરીઆ આદિની જત્રા કરી પાછા વળતાં એ બધા મિયાં સાહેબ અનાયાસે રસ્તામાં પ્રભાવિજયજીને ભેટી ગયા, અને કહ્યું કે : “સાહેબ ! જરૂર હમોંશે ચોકીમેં એક રાત ઠહરના.” પણ અને મિયાં સાહેબને ધર્મ-લાભાશીર્વાદ આપી આગળ રસ્તો લોધો છે.

ઉદયપુર ચાર દશાક રહી અને સાંજના એ માછલ પર જોરધનનિશ્ચાર નામનું ગામ, છે ત્યાં ગયા. ત્યાંથી સવારે જોડી આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરતાં સાંજે લગભગ અંધારું થતાં ઓગણત્રીસ માછલની સફર પૂરી થઈ અને પ્રસાદ ગામ આવ્યું. દરેકજા ચાલ ચાલને ચાલની ક્રિયામાં લીન હોવાથી અમને મેવાડના ટાઇમની ખબર જ ન પડી. એથી આંજે સંખ્યાસમયે અને પાણી પીવાથી પણ વંચિત રહ્યા અને ત્રણે મુનિઓએ પ્યાસમાં ને પ્યાસમાં રાત પૂર્ણ કરી. સવારે અમારી સાથેના માણસે પાણીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એથી રસ્તામાં પચ્ચખાણનો ટાઇમ થયા બાદ અને પાણીનું પારણું કર્યું અને કેસરીઆનાયજી બરાબર ફાગણ વદિ આઠમના (મારવાડી ચૈત્ર વદિ આઠમના) મેળા ઉપર પહોંચ્યા. મુંડારાથી કેસરીઆનાયજી બરાબર એકસોપંદર માછલ થાય છે. મુંડારાથી ફાગણ વદિ એકમે નીકળી અને ફાગણ વદિ આઠમે એટલે વચમાં એક તિથિનો ક્ષય હોવાથી બરાબર સાતમે દિવસે પ્રભાતમાં કેસરીઆનાયજીના ચરણમાં શાંતિપૂર્વક પહોંચના ભાગ્યશાળી થયા.

ફાગણ વદિ આઠમનો દિવસ કેસરીઆનાયજીના મહિમાનો અથવા મહાયાત્રાનો દિવસ છે. દર દર દેશના મનુષ્યો જૈન જૈનેતરો આ મેળામાં સામેલ થાય છે. પણ એ કરતાં અતિ અદ્ભુત એ છે કે ઉદયપુર રાત્ર્ય, કુંગરપુર સ્ટેટ આદિના હજારો ભીલો અને ભીલડીઓ આ મેળા ઉપર જતરી પડે છે. ત્યાં નજર નાખે ત્યાં ભીલ સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે જ નજરે આવે. એક બાબુ ભીલ અને બીજી બાબુ છતર પ્રજા રાખીએ તો છતર પ્રજા દાળમાં લૂણ જેટલી પણ ગણતરીમાં ન આવે. મેળામાં આવેલ દરેક ભીલ-ભીલડી કેસરીઆનાયજીને ચાર છ આનાનું કેસર ઓછામાં ઓછું ચડાવે જ.

અને આ મેળાના દિવસે પહોંચ્યા તો ખરા પણ “બોલ કાળીઆ બાલાડી જે, બોલ ધુજેતા ધણીરી જે, બોલ કેસરીઆલાલડી જે” આદિ ધ્રુવંદ અવાજથી જેકાર ઉચ્ચારી ધૂધવતા એ ભીલ મહાસાગરને પાર કરી લગવાનનાં દર્શન શે થાય ? છેવટે ખપોરના જ્યારે સ્વારી નીકળી ત્યારે સ્વારીનાં-રાજશાહી ઠાકમાડવાળા લગવાનનાં વરયોડાનાં દર્શન કરી શ્રીકેસરીઆ લગવાનનાં દર્શન કરવા માટે અને ગયા. પણ તે વખતે અમોરી જેમ એ મહાસાગરને પાર નહિ કરી શકનાર એકડો માણસો ત્યાં હાજર હતા. એટલે બધું મુશ્કેલીએ લગવાન શ્રી કેસરીઆનાયજીનાં દર્શન કરી શક્યાં.

લોકચર્ચા

કેસરીઆજીમાં અમે શ્રી કેસરીઆનાયજી અને આંપણા આચાર્ય લગવાનું શ્રી વિજય વલ્લભસુરિવર એમ બન્ને સ્થાવરજંગમ તીર્થની સહયોગીનો સંકલ્પ કરીને આંગ્યા હતાં એ ન ક્ષણવાધી અમને મનમાં બહુ જ દુઃખ થયું. ખાસ વાત એ હતી કે-જો આચાર્ય મહારાજ-શ્રી વિદ્યમાન હોત તો કેસરીઆનાયની યાત્રા સારી રીતે થઈ શકત. અરતુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીને દૂર દૂરનાં શ્રીમંથોનાં આમંત્રણોને તરછોડી યજ્ઞતક્ષર કેસરીઆનાયજી પહોંચવું અમંભવ લીંગવાધી અમને એઝોશીએ જણાવ્યું કે જો સ્થિરતા ન હોય તો તમે આસપુર આવો અને પછી અહીંથી ડુંગરપુર છડો તારંગા થઈ સોધા પાટણ જઈ શકાશે, એમ પણ સાથે સૂચવ્યું હતું. એટલે અમે કેસરીઆજી યાત્રાએ આવેલ વાગડના (ડુંગરપુર આદિ પ્રદેશ વાગડ દેશના નામથી ઓળખાય છે) શ્રીસંઘ અને મુનિ પુણ્યવિમલજી સાથે આસપુરનો રસ્તો લીધો. મુનિશ્રી પુણ્યવિમલજીએ વાગડમાં ત્રણ ચાર ચોમાસાં કરી શ્રાવકો ઉપર હીક ઉપકાર કર્યો છે. શ્રી હુંસવિજયજી મહારાજને પણ અહીંના લોકો ખૂબ માદ કરે છે. આસપુર કેસરીઆથી દસ કોસ થાય છે. દસ કોસ એટલે દસે જોડે પાંચોસ માઇલ. વાગડ-દેશનો એક કોસ પક્કા સાડાનણ માઇલનો થાય છે. દાખલે પણ આ વાગડીઆઓના કહેલા કોસના આધારે મુસાફરી કરવી નહિ; નહિ તો અર્ધે રસ્તે જ 'રામ ખેલો' થઈ જશે. કાઠીઆવાડ મારવાડ આદિમાં જે અથવા અહીં માઇલનો કોસ અનુભવ્યો છે, મેવાડ આદિમાં એક કોસ અહીં કે ત્રણ માઇલનો જોયો છે, પણ અહીંના કોસ તો એ બધાને જુલાવે એવો રાક્ષસી કોસ છે.

વાગડદેશ પહાડી મુલક છે. અહીંના લોકોની ભાષા ગુજરાતી, દક્ષિણી, મેવાડી આદિ ભાષાના મિશ્રણનો આભાસ આપતી ભાષા છે. ગુજરાતી, કાઠીઆવાડી ભાષાનો ભાસ એમાં વધારે થાય છે. અહીંની પ્રેમ-પરસ્પર વાત કરે ત્યારે કોઈ પણ વાતનો હકારમાં ઉત્તર વાળવો હોય ત્યારે પહેલી વાર 'હુકમ' અને બીજી વાર 'જોહુકમ' કહે છે. 'હુકમ' અને 'જોહુકમ' શબ્દ તેઓ વારંવાર બોલ્યા કરે છે. અહીં એક માણસને સારામાં સારો ખોરાક ખાય તોપણ ખાધાખોરાકી માટે માસિક ચાર રૂપિયા બસ થઈ રહે છે. ગરીબ માણસો જે રૂપિયામાં અથવા એથી પણ ઓછામાં નિર્વાહ ચલાવે છે-ચલાવી શકે છે.

કાગણ વહિ અગિયારસે અમે કેસરીઆનાયનાં દર્શન કરી કન્યાણુપુર અને ત્યાંથી ગડા ગયા. ગડાથી ગજેશ્વરપુર જતાં સોમા નદી આવે છે. ત્યાં મેવાડની હદ પૂરી થાય છે, અને ડુંગરપુર રાજ્યની હદ શરૂ થાય છે. સોમા નદી જીતરી તેના કિનારા ઉપર રસ્તાથી અર્ધા માઇલના વાંકમાં આવેલ સોમનાથ મહાદેવના ભવ્ય શિવાલયનાં દર્શન કર્યાં. આ શિવાલય વિક્રમની સોળમી સદીમાં બનેલું ત્રણ માળનું પથ્થરનું બાંધેલું અને રમણીય છે. મંદિરમાં મોટા શિલાલેખ છે, પણ અમારે આગલે ગામ પહોંચવાનું હોવાથી જોડા જોડા મંદિરનું નિરીક્ષણ કરી લેખને ઉતારો કર્યાં સિવાય જ ચાલવું પડ્યું. મંદિરની પાસે એક વાવ છે; પણ તે પુરાણ ગ્રંથ છે. મંદિર પોતાની મજબૂતાઈને લીધે જ જાણીતું છે, નહિ તો ખાસ તેની સારસંજાળ લેનાર ત્યાં કોઈ છે નહિ. ગડાથી ગજેશ્વરપુર થઈ અમે પુંજપુર ગયા. ત્યાં અમને આચાર્ય મહારાજશ્રીનો પત્ર મળ્યો કે-અમે નવીન વર્ષના પ્રભાતમાં આસપુર આવીશું, તમે પણ નવીન વર્ષના પ્રભાતમાં એટલે ચૈત્ર સુદિ એકમે આસપુર આવજો. અમે પુંજપુરથી અમામને દિવસે ખેડાઈ ગયા, અને ત્યાંથી નવીન વર્ષના પ્રભાતમાં એક તરફથી આચાર્ય મહારાજ પધાર્યા અને બીજી બાજુથી અમે આવ્યા. અમારો ઉભયનો સ્વાભાવિક રીતે એક જ રસ્તેથી ગામમાં પ્રવેશ થવાનો હતો. આચાર્ય મહારાજ અમારા કરતાં જરા જલદી

પહોંચ્યાં હતાં. અને અમે પાછળથી પહોંચ્યા. વડીલોનાં કદમ સદાય આગળ જ હોય છે. આચાર્ય મહોદયશ્રી એક પરચરની શિક્ષા ઉપર એમોરી રાહ જોતાં જોયા હતા. અમે આવીને એ શિક્ષા ઉપર જ આચાર્યદેવનાં ચરણમાં શિર ઝુકાવું અને ગામમાં સાથે પ્રવેશ કર્યો. આસપુર ત્રણ દિવસ રહી ભગવાણે ગયા. ત્યાંથી આચાર્ય મહારાજ સાથે આસપુર આવી ખંડોદા, પુંજપુર, બંકોડા, ગરડા થઇ કલ્યાણપુર આગ્યા. કલ્યાણપુરમાં કેટલીક મૂર્તિઓ નીકળેલી છે. એ મૂર્તિઓ અતિ અદ્ભુત છે, પણ હું જોવાખી શક્યો નથી કે એ કાની છે. એક મૂર્તિ ઉપર ચૌદેમી શતાબ્દનો લેખ હતો. ગામની આસપાસ સેકડો નાનાં મોટાં શિવલિંગો પડેલાં છે. નદીના કિનારા ઉપર ગામથી બેએક ફર્લાંગ દૂર ટેકરા ઉપર ઋષ્યમહેવ ભંગવાનની પ્રાચીન રથામ મૂર્તિ છે, પણ ખંડિત થઇ ગઇ છે. આ સિવાય ત્યાંની પહાડી ઉપર અનેક થાનકો છે અને કેટલીયે તેને લગતી મોંઝાયા વિનાની કિંવદંતીઓ ચાલે છે. અમે એ થાનકો જોવા જઈ શક્યા નથી. ત્યાંથી પાછા પૂજ્ય આચાર્યદેવ સાથે વીરજ્યંતીને દિવસે એટલે જૈન મુદિ તેરસને દિને અમે કેસરીઆનાથજી આવી પહોંચ્યા અને સહમાત્રાનો મનોરથ પૂર્ણ થયો. આ વખતે અમે ભગવાનનાં દર્શન અથવા યાત્રા બહુ સારી રીતે કરી, અને કેટલીયે જાણવાલાયક વાતો શાંતિથી જાણી.

કેસરીઆજી ધુલેવા અથવા રિખવદેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પોરટની જાપમાં Rakabdeo લખેલ છે. અહીં ખાસ કોઇની વસતી નથી, પણ યાત્રાળુઓ ઉપર ગુજરાન ચલાવતા વેપારી આદિ લોકોની જ ધણીખરી વસતી છે. ગામની જોમેર કિલ્લો આવેલો છે. ગામમાં બે મોટી ધર્મશાળાઓ છે. ઘાણેરાવવાળાની ધર્મશાળા સૌ કરતાં મોટી છે.

કેસરીઆજી જૈન તીર્થ હોવાં છતાં એને જૈન તેમ જ જૈનેતર, શ્વેતાંબર કે દિગંબર, મૂર્તિને માનનારા કે મૂર્તિની નિંદા કરનારા, શીવ કે વૈષ્ણવ, બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ, સંન્યાસી કે બાવા, દરેક દરેક એકસરખી રીતે માને છે અને પૂજે છે. અહીં મંદિરમાં ભાગવત વાંચવાનું સ્થાન છે, હંતુમાનની મૂર્તિ છે, સરસ્વતીની મૂર્તિ છે, વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારની મૂર્તિ છે, એ રીતે પ્રત્યેક ધર્મવાળાનો અણે અથવા સ્થાનક નજરે પડશે. આ તીર્થ ઉપર મુખ્યપણે સ્ટેટનો હુકમ ચાલે છે; તેમ છતાં મંદિર આદનો વહીવટ બ્યવસ્થાદિ કરવા માટે ઉદયપુરના શેડજીશ્રી રેશનક્ષાલજી મુતાજી આદિ આઠ જણાની કમિટી સ્ટેટ નીમેશી છે. એ આ તીર્થનો દરેક ભતનો વહીવટ બ્યવસ્થિત રીતે કરે છે. કોઇ પણ વખત કોઇ ગડમયલ જેવું લાગે ત્યારે સ્ટેટ એ કમિટી પાસેથી જવાબ માગે છે એમ કહેવાય છે.

રાણાજીની ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા યાચું તો, તે મુખ્ય દરવાજાથી ન આવતાં મંદિરના પાછળના ભાગથી જ આવી શકે. એ કારણથી મંદિરનો ભીંતમાં એક નાનું સરખું દાર કરવામાં આવ્યું છે. એ દાર મંદિર બન્યું ત્યારનું નથી, પણ પાછળથી બનાવાયેલું છે. રાણાજી દર્શને આવવાના હોય ત્યારે એને ખોલવામાં આવે છે, નહિ તો ઘટ સુનાથી પુરાયેલું જ રહે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઇ પણ સુકુટબંધ રાજા મુખ્ય દારથી પ્રવેશ કરે તો એ દરવાજો તેના ઉપર તૂટી પડે. આ કહેવાતા કારણથી રાણા પાછળના દારથી દર્શન માટે આવે છે. ગમે તે કારણ હો, પણ રાણાજી પાછળના દારથી દાખલ થાય છે, એ માટે કોઇ ખાસ ઘટનાનો સંબંધ હોવો જોઇએ, એમાં જરાયે શક નથી. રાણાજીને બ્યારે ભગવાનનાં દર્શન કરવાં હોય ત્યારે ફરજિયાત અમુક ભેટલું ભગવાનના ચરણમાં ધરવું પડે છે.

(અપૂર્ણ)

વૈશાખ વદી પ્રથમ દશમી, સં. ૧૯૮૮ }

દા: શિશુપુણની

૧૦૦૮ વાર વંદના.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૫

ફાલ્ગુન : ૧૯૮૯

અંક ૫

ગોલ્ડસવર્થીનાં ચાર નાટકો

A Drama must be shaped so as to have a spire of meaning. Every grouping of life and character has its inherent moral; and the business of the dramatist is so to pose the group as to bring that moral poignantly to the light of day.

— John Galsworthy

જોહન ગોલ્ડસવર્થીનું મૃત્યુ ૬૭ વર્ષના સમયે ઉપર જ થયું છે. આ નાણીતા નવલકથાકાર અને નાટ્યકારને તેની ફોર્સાઇટ સાગા (Forsyte Saga) નામની મોટી કથા માટે નોબેલ પ્રાપ્ત મળેલું છે. તેને ઇનામ સાગા માટે મળ્યું છે, પરંતુ તે જોવા સમર્થ કથાકાર છે તેવા જ બદલે તેથી પણ વધારે સમર્થ નાટ્યકાર છે એવો ફેટલાક મોટા અંગ્રેજ વિવેચકોનો અભિપ્રાય છે. એનું સિલ્વર બોક્સ (Silver Box) નામનું નાટક રંગમંચ ઉપર ભજવાયું ત્યાં સુધી તો તે નાટ્યકાર તરીકે પ્રખ્યાત તદ્દન અજાણ હતો, પણ આ નાટકે તેનું પ્રખ્યાત ઝોજખાલ્ય કરાવ્યું.

લોકજીવનના વિવિધ વિષયોને વસ્તુ તરીકે ગોલ્ડસવર્થી પસંદ કરે છે અને ચર્ચે છે. ત્યાંનું આધુનિક આર્થિક અને આર્થિક જીવન; નૈતિક રીતે અને કાયદાની દૃષ્ટિએ યતા અન્યાયો; વર્ગભેદ (Class distinctions) અને વિવિધ આદર્શો અને લાવનાઓના વિરોધો વગેરે તેના નાટકોના વિષયો છે.

આ વિષયોને વસ્તુ તરીકે લઈ તે બહુ કુશળતાથી આપણી આગળ રજૂ કરે છે. દરેક લેખકની વિશેષતા વસ્તુ રજૂ કરવાની તેની રીતમાં હોય છે. કોઈ પોતાને અભિપ્રેત અને અનભિપ્રેત બન્ને બાજુએ બતાવી અભિપ્રેત બાજુએ પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે, તો કોઈ વસ્તુની અનેક બાજુએ રજૂ કરી વાંચનારને માટે પોતાને ઠીક લાગે તે, સારું બોલું નક્કી કરી લેવાનું રાખે છે. ગોલ્ડસવર્થી પણ વસ્તુ રજૂ કરતી વખતે પોતાનો અભિપ્રાય ગૂઢ રાખી, દરેક પક્ષને તે તે પાત્રના દૃષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરે છે. રજૂ કરતી વખતે દરેક પક્ષ તે ખૂબ સંભાળથી રજૂ કરે છે. કોઈ પક્ષને અન્યાય થાય નહિ અને છતાં પણ નાટકમાં સ્વાભાવિક લાગે તેવી રીતે તેનું વસ્તુ આપણી આગળ મૂકે છે. પાત્રોની આસ્વાભાવિકતા એ તેની વિશેષતા. ગોલ્ડસવર્થીની આ વિશેષતા સમજવા તેનાં નીચેનાં નાટકો જોઈએ.

ધી મોબ (The Mob) નું વસ્તુ મૂકતાં તેણે ટોળાની મનોદશા સરસ રીતે રજૂ કરી છે. અને ભાવનાઓના વિરોધનું દુઃખદ પરિણામ ખતાવ્યું છે. જે સામાન્ય લોકલાગણી હોય છે તેની વિરુદ્ધ ખરા સત્યાગ્રહીને પોતાના આદર્શ માટે જવું પડે છે, અને આમ કરતાં તેને કેટલું સહન કરવું પડે છે તે દેખાડ્યું છે. લોક-લાગણીની સામે પોતાના ઊંચા વિચારો અને સિદ્ધાંતો પાળતાં મોટાં નેતાને સહન જ કરવું પડે છે. અને લોકો પણ જ્યારે તેની ભાવનાને સમજે છે ત્યારે, જેને પહેલાં પોતે મારી નાખ્યો હતો તેની જ સમાધિને ફૂલો ચડાવે છે અને તેનું સ્મારક કરે છે.

નાટકનો ટૂંકો સાર આ પ્રમાણે છે: મિ. મૂર પાર્લમેન્ટના સભ્ય છે. પડોઠા ઉધડતાં મિ. મૂરના ઘરમાં એક નાની પ્રજા સામે લડાઈ કરવી કે કેમ તે પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચાલતી હોય છે. મિ. મૂરને તેના મિત્રો, સસરા અને પત્ની સાથે મતભેદ થાય છે. તે ચોક્કસ માને છે કે જે લડાઈ થવાની છે તે અન્યાયી છે, અને પરિણામે મોટી પ્રજા નાની પ્રજાને કચરી નાખશે. છેવટે તે નિર્ણય કરે છે કે પોતાના ઓછાને જેખમે પણ તેનો આ અભિપ્રાય પાર્લમેન્ટમાં જાહેર કરવો અને જે પરિણામ આવે તે સહન કરી લેવું. તેના આમજનો તેને આ પગલું ન ભરવા સમજાવે છે, પણ તેનો પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખે છે. અને તે પ્રમાણે પાર્લમેન્ટમાં કહી પણ દે છે. તેનું આ પગલું ઘરમાં ઢાળને ગમતું નથી. “ગમે તેવો પણ મારો દેશ, પછી તે ખરા હોય કે જોડો” એ તેના સસરાનો અભિપ્રાય છે. તેની પત્નીનો મત પણ લડાઈની તરફથી છે. ઘરમાં નોકરો, મિત્રો વગેરે બધાં મિ. મૂરના આ અભિપ્રાયને લીધે ધીમે ધીમે તેના ત્યાગ કરે છે. માત્ર તેનો સેક્રેટરી તેની સાથે રહે છે. મિ. મૂર તો પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા જાહેર સભાઓ વગેરે કર્યાં કરે છે. પણ બધાં જ તેનો તિરસ્કાર કરે છે. લોકો તેની સામે ખૂબ ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને પથરા વગેરે મારે છે. છતાં પણ મિ. મૂર તેની દરકાર કર્યાં વિના બધે ફેરે છે. આ દરમિયાન તેને તેની પત્ની સાથે પણ ખૂબ વાદવિવાદ થાય છે અને તેની સ્ત્રી જે અત્યાર સુધી પોતાના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ પણ નિભાવે રાખતી હતી તે પણ હવે સહન કરી શકતી નથી. અને મિ. મૂરનું છેલ્લું એક જ આશ્વાસનનું ઠેકાણું,—અને વચ્ચે ખૂબ પ્રેમ છતાં અને લાંબા સમયના પ્રિણીત જીવન પછી પણ—છૂટી પડે છે. લોકો જે વખતે ખૂબ ઉશ્કેરાઈને ઘરને આગ લગાડવા, અને મિ. મૂરને મારવા આવે છે તે વખતે તેની પત્ની પોતાની નાની છોકરીને લઈને તેના પતિથી જુદી પડે છે. મિસિસ મૂરના ગયા પછી ઉશ્કેરાએલા લોકો મિ. મૂરને મારી નાખે છે. મિ. મૂર પણ પોતાના સિદ્ધાંત ખાતર સ્વેચ્છાએ જીવ આપે છે. પાછળથી લડાઈ અંધ યતાં એના એ જ લોકો મિ. મૂરની ભાવનાને સમજે છે ત્યારે તેનું સ્મારક કરે છે.

આ નાટકમાં નાયકને તેની પત્ની મિત્રો વગેરે સાથે જે મતભેદ થાય છે તે રજૂ કરવામાં લેખકની કળા રહેલી છે. દરેકનાં દષ્ટિબિન્દુ તે તટસ્થતાથી રજૂ કરે છે, અને દરેક જથ્થા પ્રમાણિકપણે પોતાના સિદ્ધાંતોને અનુસરે છે. મિસિસ મૂર પણ છેવટે પોતાના પતિથી જુદી થાય છે. આટલી હદ સુધી આ જાતના સિદ્ધાંતોને માન આપવું કે કેમ તે વિવાદના વિષય છે. કારણ, દામ્પત્યસંબંધ તાત્કાલિક સામાજિક વિચારો કરતાં વધારે ઊંડી જતી હકીકત છે, પણ લેખકે તો એક દષ્ટિ અને આદર્શ વાંચનાર આગળ મૂકી દીધાં છે. નિર્ણય વાંચનાર માટે રહેવા દીધાં છે.

હવે તેનું બીજું બાણીતું નાટક જોઈએ. સિલ્વર બોક્સ (Silver Box)માં તેણે જે સફાઈથી વર્ગભેદ અને સામાજિક અન્યાય રજૂ કર્યો છે તે સચોટ છે. નૈતિક રીત અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ સમાજમાં કેવો ખુલ્લો અન્યાય થાય છે તે બતાવ્યું છે. અને છતાં તેણે બધી બાબતોને ન્યાય થાય એ રીતે વસ્તુ રજૂ કર્યું છે. એક જ ભતની ચોરીથી ન્યારે નીચલા વર્ગના માણસને સજા થાય છે ત્યારે ઉપલા વર્ગના પૈસાદાર માણસ દેખીતી રીતે તેમાંથી બચી જાય છે, એટલે કે તેને કોઈ ગુનેગાર ગણતું નથી. નાટકનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

મિ. આર્થવિક, લીબરલ પક્ષના પાર્લામેન્ટના સભ્ય છે. પોતે અમુક સિદ્ધાંતવાળા ગણવાનો ઘેરા કરે છે. એને સ્ત્રી અને એક જુવાન દારૂડીઓ છોકરો છે. નાટક શરૂ થાય છે ત્યારે જેક (નાનો આર્થવિક) ખૂબ દારૂ પીને ઘેર આવ્યો હોય છે. પણ બે-ભાનીમાં બારણું બંધ હતું નથી. એટલામાં જોન્સ કરીને બીજો દારૂડીઓ બારણું ઉઘાડી આપે છે. જેક તેને અંદર આવીને થોડો દારૂ પીવા કહે છે, અને બન્ને જણા પાછો ખૂબ દારૂ પીએ છે. તે વખતે જોન્સ પોતાનું ઝાળખાણ તેને ત્યાંની વાળનાર બાઈના ધણી તરીકે કરાવે છે. દારૂના કેશમાં જેક ત્યાં જ ઊંધી જાય છે. પેલો જોન્સ ખૂબ દારૂ પીએ છે એટલામાં તેની નજરે સિગારેટની ચાંદીની ડબ્બી અને એક પાકીટ પડે છે તે લઇને જતો રહે છે.

સવારે નોકરો બોરડો સાફ કરતાં જેકને ત્યાં સૂતેલો જુએ છે, અને સમજી જાય છે કે તેણે ખૂબ દારૂ પીધો હશે. જેક જાગે છે, અને વાળનાર બાઈ મિસિસ જોન્સને પોતે ત્યાં સૂતો હતો તે કહીને ન કહેવાની આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરે છે. એના મથા પાકીટ દે સાફ કરતાં બટલરને ખબર પડે છે કે સિગારેટની ચાંદીની ડબ્બી કોઈ ચોરી ગયું છે.

જેક થોડો ઊઠવા માટે માથું ડુબવાનું બદાનું કાઢે છે, એટલામાં નોકર આવીને કહે છે કે એક સ્ત્રી જેકને મળવા માગે છે. જેકને બલ્કે મિ. આર્થવિક તે બાઈને મળે છે, અને જેક અને તે બાઈના ઝાળખાણ સંબંધી, તેમ જ કાલે તેણે ખૂબ દારૂ પીધો હતો, અને બાઈનું પૈસાનું પાકીટ પણ લઈ ગયો છે, વગેરે હકીકત મિ. આર્થવિક તેની પાસેથી જાણે છે. બાઈ પાકીટવાળા પૈસાની માગણી કરે છે. બાપ છોકરાને બાઈ આગળ બોલાવે છે, ને બધી વાત પૂછે છે. જેક પહેલાં તો માનતો નથી, પણ પેલી છોકરો અથા પૂરાવા સાથે વાત કરે છે ત્યારે તે કબૂલ કરે છે. પણ પોતાની પાસે પૈસા નથી તેથી તે આપવાની ના પાડે છે. બેઆગરથી ડરોને બાપ પોતે પૈસા આપી બાઈને વિદાય કરે છે.

એટલામાં મિ. આર્થવિકને સિગારેટની ચાંદીની ડબ્બી ચોરાવાની ખબર પડે છે. નોકરોમાં તપાસ કરતાં તેનો પત્તો લાગતો નથી, છતાં બાઈને મિસિસ જોન્સ ઉપર જ શક આવે છે, અને એ વાત પોલિસને સોંપાય છે. મિસિસ જોન્સ પોતે નિર્દોષ હોવા છતાં એના ઉપર શક હોવાથી એના ઘરની ખાનગી તપાસ કરવા છાપી પોલિસ જાય છે.

મિસિસ જોન્સ ઘેર આવી એના રોકને ત્યાંની ચોરીની વાત એના ધણીને કહે છે. એના ધણીનો કોટ સાફ કરતાં ખંખેરવા જતાં એમાંથી પેલી ચાંદીની ડબ્બી બોંય પડે છે, આથી તેને બહુ નવાઈ લાગે છે. તે ખૂબ રડે છે, અને તેના ધણીને કહે છે કે “તમને આ શું સૂઝ્યું? મારી નોકરી જરૂર, આપણું અને છોકરાં શું ખાઈશું?” વગેરે. આ વખતે જ છાપી પોલિસ મળવા આવે છે, અને ચાંદીની ડબ્બી ટેબલ ઉપર જોઈ મિસિસ

જોન્સને બધું પૂછે છે. મિસિસ જોન્સ કહે છે કે તેણે કબ્રો ચોરી નથી; પણ કબ્રો ને પર્સ બંને ત્યાં જુએ છે એટલે એ સાચું માનતો નથી. ને તેને એટકમાં લઈ જવાની તૈયારી કરે છે. આથી મિ. જોન્સ ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને કહી દે છે કે એ બંને વસ્તુઓ એણે દારૂના ઘેનમાં લીધી હતી. કાયદામાં પણ એને ગુનો તો ગણ્યો નથી માટે એ ચોરી કહેવાય જ નહિ. પોલિસ આ કશું ન ગણકારતાં બંનેને લઈ જાય છે.

આ હકીકત છૂપી પોલિસ મિ. આર્થવિકને કહે છે. અને બે દિવસમાં કેસ ચાલશે એમ કહે છે. આથી બાપને ચિન્તા થાય છે કે બધી વાત છાપે ચઢશે તો આખરે જશે. તેથી વકીલ અને છૂપી પોલિસને આ વાત છાપે ન ચઢે તે માટે આગ્રહપૂર્વક કહે છે. અને કારણ તરીકે આ વિષેના પોતાના સિદ્ધાંતને રજૂ કરે છે. છેવટે કેસ ચાલે છે. બાપ તો છૂટી જાય છે પણ એના ધણીને સજા થાય છે. કેસ સાંભળવા આવેલા જેકને પણ સમજાય છે કે આટલી જ સજાને પાત્ર તે પોતે છે. પણ તે વગર પૈસાને લીધે બચી ગયો છે, જ્યારે આ ગરીબને સજા થાય છે. સજા સાંભળી જોન્સ ન્યાયાધીશને કહે છે કે “આ કેવી જાતનો ન્યાય ! અમે બંનેએ સરખો જ ગુનો કર્યો છે છતાં એકને સજા ને બીજાને નહિ ? જેક આર્થવિક પણ દારૂ પીએ છે, વળી મારા કરતાં વધારામાં. તેણે પૈસાની પર્સ કુશળતાથી પણ ચોરી હતી, છતાં તેને કાંઈ નહિ ને મને સજા ?”

આ નાટકમાં લેખકે પાત્રો બહુ કુશળતાથી ચોળ્યાં છે. અહીં પણ તેની સ્વાભાવિકતા બરાબર સચવાઈ છે. મિ. આર્થવિક લીબરલ પક્ષનો છે અને સિદ્ધાંતની વાતો કરનારો છે, છતાં પોતાના ઊકારાની વાત જ્યાં આવે છે ત્યાં જુદો જ સ્વભાવ બતાવે છે. તે ઉપરથી આવા કહેવાતા માણસો, કેવળ નિર્બળતાથી અથવા બાળી જોઈને કેવા દંભી થાય છે તે સરસ રીતે રજૂ કર્યું છે. મિ. જોન્સનાં કેટલાંક વાક્યોથી આપણે લેખકનું વલણ કદાચ શકીએ છીએ; તે છતાં પણ તેણે ખૂબ જ નિષ્પક્ષ રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ગોલ્ડસર્થની વિશેષતા આપણને તદ્દન સામાન્ય જણાતી વાતને વસ્તુ તરીકે પસંદ કરવામાં છે. સિલ્વર બોક્સ (Silver Box) માં પહેલાં તો એમ જ લાગે છે કે આમાંથી તે શું નાટક ચલાવું હતું. છતાં એક સામાન્ય લાગતા રોજના સામાજિક હોપમાંથી પણ તે કેવી ટાંકાંકાં ઉપજતી કરે છે તેના આ નાટક પુરુષો છે, અને એમાં જ લેખકની કલા રહેલી છે.

ધી જોય (The Joy) માં તેણે જે પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે તે બહુ નાણુક છે, અને ખૂબ મહત્વનો છે. જોયની મનોદશા અને તેની માની મનોદશા વચ્ચેના બરાબર સમજાય તેવી રીતે બતાવી છે. એક બાણુએ માતાનો પુત્રીપ્રેમ અને બીજા તરફ પોતાના પ્રેમયાત્ર-પુરુષ પ્રત્યેનો પ્રેમ, આ બંનેની વચ્ચેના લાવ—વિરોધની અથડામણ બતાવી છે. સમજણમાં આવેલી છતાં આ બાબતમાં અણસમજી ઊઠકરીની માનસિક દશાનો આબેહુલ ચિતાર જોયનું પાત્ર સરજીને લેખકે આપ્યો છે. જ્યારે એ જ જોય પોતે પ્રેમ અનુભવે છે ત્યારે જ તે માતાને સમજી શકે છે, અને મનનું સમાધાન મેળવી શકે થાય છે. ગોલ્ડસર્થની આમાં ખૂબ સંભાળથી પોતાનું વસ્તુ રજૂ કર્યું છે, તેમ જ મનુષ્યસ્વભાવ બતાવ્યો છે.

નાટકનો સાર આ પ્રમાણે છે: નાટક શરૂ થાય છે ત્યારે, જોય પોતાની માના કાકા દર્નલ હોપને ત્યાં થોડા વખતથી રહેતી હોય છે. જોયની મા મિસિસ ગ્રીન તેના કાકાને ત્યાં તેના મિત્ર સાથે આવવાની છે. આ મોલી ગ્રીનને તેના ધણી સાથે અણબનાવ છે,

તેથી તે તેની સાથે રહેતી નથી. મિ. લેવર (મોલીનો મિત્ર) તેનું પ્રેમપાત્ર છે. મિસિસ ગ્રીન તેના મિત્ર સાથે આવવાની છે તે તેની કાઢીને ગમતું નથી.

આ કાકા-કાકીનું જોડું વિચિત્ર છે. કાકા બિચારા બહુ જાતું માણસ છે, અને કાકીથી પણ દોષો દોરવાય તેવા છે. છતાં પોતે એમ માને છે કે પોતે બહુ ખબરદાર માણસ છે. કાકી તીખા સ્વભાવનાં ને પોતાનું ધાર્યું કરાવવાના આગ્રહવાળાં, બધું પોતે જ ગરામર સમજે છે એવું માનનારાં બાઈ છે. જોય રમતિયાળ તોફાની છોકરી છે. તે ઉમરલાયક થઈ છે, પણ તેને સંસારનો અનુભવ નથી. તેની મા મોલી મિ. લેવર સાથે આવે છે તે તેને ગરા પણ ગમતું નથી. તેની માતા ઉપર તેને ખૂબ પ્રેમ છે. માનું અધરિત પગલું તે સહન કરી શકતી નથી. મિ. લેવરને જોઈને તો તેને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે. મોલી આવે છે ત્યારે જોય ડીક સાથે રમતી હોય છે. ડીક કોણેજમાં અભ્યાસ કરતો યુવાન છે. તે જોયને એના મનથી ચાહતો હોય છે, પણ જોય તે જાણતી નથી. મિસ બ્રીચ પહેલાંની મોલીની ગવર્નેસ ડીકનું મન જાણી જાય છે. જોય તેની માને જોઈ થેલી થેલી થઈ જાય છે; પણ મિ. લેવરને જોતાં જ ઉદાસ થઈ જાય છે. ઘરમાં બધાં મિસિસ ગ્રીન માટે વહેમાય છે, અને જોય ન જાણે એમ ધમકે છે. પણ જોય તો સમજી ગઈ છે.

મોલી મિ. લેવરને સોનાની ખાણના એક લાગીદાર તરીકે પોતાના કાકાને ઓળખાવે છે. થોડા વખત પહેલાં કર્નલ હોપ ખાણના ઉદ્યોગને ઉતારી પાડતો હતો તે મિ. લેવર સાથે વાતો કર્યા પછી તેના શેરા લેવા તૈયાર થઈ જાય છે. જોય મોલી અને મિ. લેવરની દ્વિધયાત્મક ને વાતો ઉપર છૂપી દેખરેખ રાખે છે. મોલી પણ સમજી જાય છે કે જોય બધું જાણી ગઈ છે. પોતે જ વિચારથી મિ. લેવરને સાથે લાવી છે, તેનાથી જાણું જ પરિણામ આવેલું જોઈ તેને બહુ દુઃખ થાય છે. જોય તેની માને મિ. લેવરને છોડી દેવાનું અનેક રીતે કહે છે. જોયની આ મનોદશાથી મોલીના મનમાં બહુ જ ગડમથક ચાલે છે. ધડીમાં તેનું મન તેની દીકરી તરફ ખેંચાય છે અને ધડીમાં મિ. લેવર તરફ. તેની ધરડી ગવર્નેસ તેને છોકરી ખાતર ડાહ્યાં થવા કહે છે. તેને મોલી કહે છે કે “ મારા મનમાં શું થાય છે તે તું કેવી રીતે જાણી શકે ? કારણ, તે માતાનો કે પ્રેમીનો પ્રેમ અનુભવેલો નથી.” તેના કાકા પણ તેને વાતવાતમાં છોકરી તરફ ધ્યાન આપવા કહે છે.

મોલી મિ. લેવરને છોડી દેવાનો નિશ્ચય કરે છે, પણ પાછો મિ. લેવરને મળતાં તેને નિશ્ચય ફરી જાય છે, ને તેને લાગે છે કે તે મિ. લેવરને છોડી નહિ શકે. આ વખતે જોય તેની માને ને લેવરને જુએ છે તેથી તેને બહુ આઘાત થાય છે. ડીક જોયને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કરે છે ને સમજાવે છે કે તેની મા લેવરને છોડી શકે તેમ નથી. આ સાંજળી જોય ગુસ્સે થઈ જાય છે અને ડીકને તરછોડી નાખે છે. એટલામાં મોલી આવે છે ને પૂછે છે ત્યારે મા દીકરીને સ્પષ્ટ વાત થાય છે. જોય ફરગરીને બધું છોડી પોતાની જ સાથે રહેવા એની માને કહે છે. મોલી તેને કહે છે કે તું મારું જીવન માગી લે છે પછી હું જીવું શી રીતે ? જોય તેને કહે છે કે હું તારી પાસે જ રહીશ ને તું કહીશ તેમ કરીશ. મારી ખાતર માન. મોલી તેને કહે છે કે “ જ્યાં સુધી તું પોતે પ્રેમ અનુભવીશ નહિ ત્યાં સુધી તું મને નહિ સમજી શકે.” એક બાલુ, પુત્રીપ્રેમ ને બીજી બાલુ પ્રેમી તરફના પ્રેમની ખેંચતાણમાં ખેંચાતી મોલી જોયને તરછોડી જાય છે.

ડીક જોયને રડતી જોઈ પાછો પાસે આવે છે ને તેને સમજાવે છે કે હમ એ પવિત્ર

વસ્તુ છે; પણ જ્યાં ખરું લક્ષ જ ન હોય ત્યારે ઘણી વાર જીવન અસલ બને છે. પાત કરતાં કરતાં જોયને પોતે ચાલુ છે એમ ડીક કહે છે. જોયને પણ તે વખતે તેના તરફ પ્રેમ થાય છે. જ્યારે જોય ને ડીક પ્રેમીઓ તરીકે દેખાય છે ને જોય ડીકને પૂછે છે: “શું પ્રેમ હમેશાં આવે જ હશે?”

વાંચનારનો મત આમાં ગમે તે હોય, પણ જે રીતે નાટકમાં વસ્તુ રજૂ કરવામાં આવી છે તે રીતે જોવાનું એ છે કે દરેક જાતનાં દર્શિર્બિદુ પ્રમાણિકપણે રજૂ થયાં છે કે નહિ અને વસ્તુના વિષયને બરાબર અર્થો છે કે નહિ.

રદ્રાપ્ત (Strife) માં આજના મૂઢીદારો અને મજૂરોનો પ્રશ્ન વસ્તુ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. જે વિચારો પુસ્તકોનાં પુસ્તકો વાંચતાં પણ સમજવા કઠણ પડે, તે વિચારો નાટકમાં પાત્રો પાસે રજૂ કરાવવામાં, કેટલા સરળ થાય છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવું છે; અને એટલા સરળ રીતે રજૂ કરવામાં લેખકની કળાની સફળતા રહેલી છે. બન્ને પક્ષનું અંતર બતાવવામાં લેખક કળા વાપરી છે. બન્ને પક્ષના નેતાઓને પોતાના સિદ્ધાંતોમાં આગ્રહી અને અડગ બતાવીને દેખાડ્યું છે કે માત્ર અંગત સ્વાર્થની ખાતર તેઓ પોતાના વલણને વળગી રહેતા નથી પણ તેઓ પ્રમાણિકપણે માને છે અને જુએ છે કે તેમની નબળાઇથી આખા વર્ગને સહન કરવું પડશે.

આથી જ મિ. એન્થની જેવટ સુધી પોતાના મતને વળગી રહે છે અને પ્રમુખ તરીકેનું રાજીનામું આપે છે. મિ. એન્થની નમતું આપવામાં આખા વર્ગની પડતી જુએ છે અને તેથી તે અડગ રહે છે. ત્યારે મિ. રોબર્ટસ પોતાના સિદ્ધાંતો ખાતર તેની પાતીને પણ મરવા દે છે. તે માને છે કે અણીને વખતે જો ટકીશું તો ધાર્યું મળવાનું જ છે. અને એક વખત તો ગમે તેને પણ સહન કરવું જ પડશે, પણ પરિણામે તેમનાં બાળકોને અને એ રીતે આખા વર્ગને કાયમનું સુખ થશે, તેથી તે કાંઈ પણ જાતનું સમાધાન કરવા તૈયાર નથી. તેના છેલ્લા ભાષણમાં સમાજવાદનાં તરનો જેવાં વાડયો મૂકી આ આખો પ્રશ્ન બહુ અસરકારક રીતે ગોલ્ડસવર્થીએ રજૂ કર્યો છે. વળી મૂઢીદારોનાં છોકરાંઓમાં પણ સમાજવાદની તરફેણમાં જે જાતનો ફેરફાર થતો આપણે જોઈએ છીએ તેવો બતાવ્યો છે. વળી બન્ને પક્ષના લોકો પોતાના નેતાઓને કેવી રીતે છોડી દે છે અથવા તેઓથી જુદા પડે છે તે બતાવી લોકોનું વલણ દેખાડ્યું છે. નાટકનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

કારખાનામાં હડતાલ પડી છે તેથી બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ કારખાનામાં મળવાની છે. તેના ડિરેક્ટરો એટલા માટે ખાસ લંડનથી આવેલા છે. મિ. એન્થની કારખાનાના સ્થાપનાર અને માલિક છે, તે બોર્ડના પ્રમુખ છે. મિ. અન્ડરવૂડ એન્થનીનો જમાઇ તેના મેનેજર છે. ડિરેક્ટરોમાંથી પોતાને કાંઈ શેરહોલ્ડરનો પક્ષ લેનાર, તો કાંઈ મજૂરોનો પક્ષ લેનાર કહેવારનારા છે; પણ તે માત્ર કહેવા પૂરતા જ. મિ. એડ્ગર મિ. એન્થનીનો પુત્ર અને છનીડ એન્થનીની પુત્રી બન્ને, પૈસાદારોનાં કેટલાંક છોકરાં હોય છે તે પ્રમાણે મજૂરો તરફ સહાનુભૂતિવાળાં છે. મિ. એડ્ગર પણ બોર્ડમાં છે. બોર્ડ મળે છે તેમાં મિ. એન્થની મજૂરોને નમતું ન આપવા ડિરેક્ટરોને કહે છે. એવામાં ત્યાંના મજૂર મહાજનના મંત્રી મિ. હાર્નેસ આવે છે. તે મજૂરોને સમજાવવાનું માયે લે છે તેથી તેને તે કામ સોંપાય છે; જોકે અત્યાર સુધી એ મહાજને મજૂરોને મદદ કરી નથી, તેમ મજૂરોએ તેમની સલાહ લીધી પણ નથી. મજૂરોનો આગેવાન બીજો જ છે.

હડતાલ પાડનારાઓમાંના મુખ્ય પાંચને બોર્ડ મળવા બોલાવે છે ને તેમની માંગણીઓ સંબંધી પૂછે છે. એ લોકો કહે છે કે અમારી માંગણીઓમાંથી બન્ને કાંઈ પણ કમી કરી શકીએ તેમ નથી. તેમનું સાંભળી વિચાર કરવા માટે તે વખતે મિર્ટિંગ મુલતવી રાખવામાં આવે છે. મિ. એન્થની માને છે કે થોડા વખતમાં એ લોકો નરમ પડી જશે ને સીધા થઈ નમતું આપશે. તેથી અડગ રહેવા કહે છે; જ્યારે બીજા ડિરેક્ટરોમાં કોઈને બાજની પડી છે તો કોઈને તુકસાનનો પડી છે. પણ કંપનીનું ખરું હિત કે મજૂરોનું હિત તેમના હૃદયમાં નથી. મિ. એડ્ગર કહે છે કે હવે બહુ ખેંચવામાં સાર નથી. એ લોકોને બૂબે તો નજ મરાય. ઇતીડ પણ બાપને સમાધાન કરવા સમજાવે છે, ને મજૂરોની ખરાબ સ્થિતિ માટે કહે છે. મિ. એન્થની તેને સમજાવે છે. તેના અભિપ્રાય એવા છે કે એક વખત સમાધાન કર્યે પતે તેમ નથી. જે નીચલો વર્ગ અત્યારે દબાઈ રહેલો છે તેને તો કકડે કકડે લેવાનું જ રહ્યું છે, તેથી તેમને તો દુઃખદો છે; જ્યારે પોતાના વર્ગને તો ખોવાપણું રહ્યું છે. કારણ, એ લોકો પછી આપણને દબાવશે. અને જેવી રીતે અમારાં છોકરાં સુખચેનથી રહે છે તેવી રીતે તમારાં છોકરાં નહિ રહી શકે. ને આખા વર્ગની એમાં પડતી છે. આથી નમતું ન આપતાં તે અડગ રહે છે.

તેના સેક્રેટરી ખબર આપે છે કે બીજા ડિરેક્ટરો તેના આ વલણથી તેને પ્રમુખપદથી બિદલાવી નાખશે. મિ. એન્થની તે સાંભળી રહે છે. મિસિસ રોબર્ટસ જે પહેલાં ઇતીડને ત્યાં નોકર હતી તે માંદી છે. તેને જોવા ઇતીડ એને ત્યાં જાય છે. ત્યાં ઘરમાં ખાવાનું કે પૂરા કાલસા પણ નથી. ત્યાં પછી સારવારની કે દવાની તો વાત જ ક્યાં? તે તેને રોબર્ટસને સમજાવવા કહે છે. મિસિસ રોબર્ટસ કહે છે કે તે નહિ માને. એટલામાં રોબર્ટસ આવે છે. તેને સમજાવવા ઇતીડ પ્રયત્ન કરે છે પણ તે તો સાંભળતો જ નથી. તેની પત્ની ખાતર પણ માની જવા કહે છે, ત્યારે રોબર્ટસ ખૂબ ગુસ્સે યઇ એન્થનીનો વાંક કાઢે છે ને કાંઈ પણ જાતનું સમાધાન કરવાની ના પાડે છે.

ત્યાંથી રોબર્ટસ મજૂરોની સભામાં જાય છે. જ્યાં હડતાલથી કંટાળ્યા છે અને થાકેલા છે. મિ. હોર્નેસ ત્યાં આવી બધાને સમજાવે છે ને રોબર્ટસને છોડી પોતાના કલા પ્રમાણે સમાધાન કરવા સમજાવે છે. રોબર્ટસ આવીને બધાને અડગ રહેવા માટે કહે છે. તે કહે છે કે મારું સાંભળો તો ખરા. હવે લડત એટલી દદ સુધી પહોંચી છે કે જે થોડી ધીરજ રાખો તો જરૂર સારું પરિણામ આવશે. હવે થોડા માટે મિ. હોર્નેસને વચમાં ન નાંખો. આ લડત જીવન માટેની છે. જીવવા માગતા અને લોહી ચૂસનારા વચ્ચેની છે. આ લડત ક્ષણિક નથી. માત્ર આપણે માટેની નથી પણ આપણા વારસો માટેની છે. જે તમને તેમને માટે લાગણી હોય, આપણા આખા વર્ગ માટે લાગણી હોય તો, આ કામ આજે જ ઉકેલો, આપણે જ દુઃખ ભોગવી લો, આપણા વારસો માટે આ કામનો ભાર ન રાખશો. હજી તે બોલતો હોય છે એટલામાં એની પત્નીના મરણના સમાચાર આવે છે અને તે જાય છે. એક બે સિવાય બધા રોબર્ટસનો દ્રોહ કરે છે અને સમાધાન કરવા સંમતિ આપે છે.

ઇતીડ એના બાંધને પોતાના જુદા બાપ માટે સમજાવે છે, બોર્ડમાં બાપને આધાત ન લાગે તેવું વર્તન રાખવા કહે છે. એડ્ગર મિસિસ રોબર્ટસના મરણથી ઉસ્કેરાઇ જાય છે ને કહે છે કે આનું પાપ અમારે માથે જ કહેવાય. બોર્ડમાં પોતે શું કરશે તેની ખાતરી આપી શકતો નથી. બોર્ડ મળે છે તેમાં સમાધાન કરવા માટે બધા કહે છે; માત્ર એન્થની

વિરુદ્ધ છે. તે કહે છે કે એક વાર સમાધાન કર્યે પાર આવવાનો નથી. એ લોકો તો પાછા થોડું લઇ આનું આ જ કરવાના. ગામાજવાદમાં હું માનતો નથી. જ્યારે બે માણસ મળે ત્યારે હોશિયાર જ ઉપરી થવાનો. અને ગમે તે કરો—માલિકો અને કામ કરનારા એમ ભાગ પડવાના જ. તમે એક વાર નમતું આપશો તો એ સાત વાર માગશે. એમની જગ્યાએ હું હોઉં તો પણ એમ જ કરું. તેથી જ્યાં નમતું આપ્યું કે તળિયાઝાટક ચતા સુધી પાર નહિ આવે. મને લાલે રાક્ષસ માનવામાં આવે પણ હું તો દેશના ભવિષ્યનો વિચાર કરી કહું છું; કારણ મોજ સરકાર (Mob Government) આવશે તો કેવા ગોટાળા થશે તે આપણે જાણતા નથી. અને એ આકૃત વહોરી લેવાના કારણશ્રૂત મારે થવું નથી. એકરૂર કહે છે કે આપની યૌવતાણમાં મિસિસ રોબર્ટસ તો મરી ગઈ. હવે ક્યાં સુધી ઝેંચીશું ? સમાધાન માટે મિ. હોર્નેસને સત્તા આપનારો ઠરાવ રજૂ કરવામાં આવે છે અને મિ. એન્થની સિવાય બીજા બધા તરફણમાં મત આપે છે. વિરુદ્ધમાં માત્ર મિ. એન્થની રહે છે. એટલે પ્રમુખ તરીકેનું તે રાજીનામું આપે છે. ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષથી કારખાનું કાઢ્યું ત્યારથી પ્રમુખ થયેલા, તેથી તેને બહુ લાગણી થાય છે. મિ. હોર્નેસ હડતાળીઆઓને લઇને આવે છે. પાછળથી રોબર્ટસ આવે છે ને પૂછે છે કે મારા વગર બધું કેમ કરો છો. તે સમજી જાય છે કે આ લોકો હવે તેને ગંજીતા નથી. સમાધાન એન્થનીને કંજૂસ છે કે નહિ તે પૂછતાં તે જાણે છે કે એને પણ આ લોકોએ કાઢ્યો છે. એટલે તે એન્થનીને કહે છે કે આ લોકોએ આપણુ બંનેને કાઢ્યા છે. એન્થની અને રોબર્ટસ જાય છે ને નાટક પૂરું થાય છે.

ગોલ્ડસ્વર્થની વસ્તુ રજૂ કરવાની રીત, તેનાં ચાર નાટકો ઉપરથી આપણે જોઈ. સાધારણ રીતે વસ્તુ મૂકવાની બે રીતો હોય છે: એક રીત એવી હોય છે કે શરૂઆતથી તે અંત સુધી આખું કાર્ય મૂકી દેવું; અને બીજી રીતમાં કાર્યના અમુક ભાગનો વિકાસ કરી આગળના સમજૂતીરૂપે ગોઠવી દેવો. ગોલ્ડસ્વર્થ પણ ઇજ્જતની પેઠે અમુક ભાગને વિકસાવી તે દ્વારા આખા વસ્તુને રજૂ કરે છે. જે પાત્ર પાસે જેવું કાર્ય કરાવવાનું હોય છે, તેવો તે પાત્રનો સ્વભાવ આલેખે છે, જેથી પાત્રના સ્વભાવની અને વિચારની સુગંગતતા જળવાય અને સ્વાભાવિક લાગે.

ગોલ્ડસ્વર્થમાં બિલકુલ આડંબર જણાતો નથી, તેમ જ તે જે તટસ્થતા જાળવે છે, તેમાંથી જ તેનાં નાટકોમાં રસ અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાંકને આ સાદાપથી ગોલ્ડસ્વર્થની મદદતા સમજાતી નથી, પણ જો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે જીવનના પ્રશ્નો આવા જ હોય છે. અને તે હોય તેવા રજૂ કરવા અને તેમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો એ સાચા કળાકારનું કામ છે. * આ રીતે જોતાં ગોલ્ડસ્વર્થ ખરો કળાકાર છે, અને તેનાં નાટકો વાસ્તવિક રીતે સ્તુતિપાત્ર છે.

સૌ. ઇન્દુમતી દિવાન

* સરખાવો : It is largely with the social conventions of marriage and the general relation of man to man that Galsworthy is concerned; in plays and novel and essays he has exposed, in his emphatic unemphatic manner, the irony of things—A Study of the Modern Drama, by Barret H. Clark. page 273.

ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસ

ધરમાં છાત્રાઓને મોટે ભાગે કાંઈ જ ગૃહકાર્ય કરવાનું નહિ હોવાથી અભ્યાસ અને ગૃહકાર્યનો વિરોધ થીજો થવાનું કારણ તેમના સંબંધે રહેલું નથી. પરંતુ તેથી જિજ્ઞાસુ મધ્યમ વર્ગની છાત્રીઓને માથે ગૃહકાર્યમાં માતાને મદદ કરવાનો સંઘર્ષ થોડો હોવાથી તેના અભ્યાસ અને ધરકામનાં મેળ કેમ કરવો, એ શિક્ષિત માઆપોને અને કન્યા-કેળવણીમાં કામ કરનારાઓ માટે મોટો કાયડો થઈ પડે છે. આ કાયડો હલુપ અણુજીકલ્યો પડ્યો છે.

છાત્રાલયોમાં પણ આ પ્રશ્ન ગૃહપતિને મૂંઝવે છે. જો કે કોલેજને અને હાઇસ્કૂલોની હોસ્ટેલોમાં જ્યાં છાત્રો અને છાત્રપતિઓનું લક્ષ્યબિંદુ લગુતર જ હોય છે અને હોસ્ટેલ લગુનારા માટે રહેવા-ખાવાનું એક સરસ સાધન માત્ર ગણાય છે ત્યાં આ પ્રશ્ન ઉદભવતો નથી. અહીં સંઘર્ષ ગૃહકાર્ય સેવકો મારફતે જ લેવાનું હોય છે. છાત્રોને અભ્યાસ સિવાય બીજા કયાંય લક્ષ્ય આપવાનું નથી હોતું. શરીરને કમરત આપવી હોય, તો ક્રિકેટ કે ટેનીસ રમવાનું હોય છે; ફરેથી પાણી ખેંચવાનું નથી હોતું.

કામીય અને એવાં બીજાં છાત્રાલયોમાં કેટલુંક કામ છાત્રો પાસેથી લેવામાં આવે છે, પણ આ છાત્રાલયોને પણ શાળાઓના અભ્યાસની ધૂંસરી નીચે કામ કરવાનું હોવાથી અભ્યાસને જરાય જાંચ ન આવે એ લેવાનું હોય છે. આમ ન કરે તો બાળકો અભ્યાસ અને કામ બન્નેના બોળ તળે કચડાઈ જાય અને એકદમ છાત્રોનો મજબૂત વિરોધ પ્રગટે.

પરંતુ અભ્યાસ અને ગૃહકાર્યનો સુમેળ સાધવાનો ખરો પ્રશ્ન તો રાષ્ટ્રીય અને નવીન કેળવણીની દૃષ્ટિએ ચાલતાં છાત્રાલયોમાં અને ખાસ કરીને ગૃહશાળાઓમાં ઊભો થાય છે. અને તેના ઉકેલમાં આવાં છાત્રાલયો અને શાળાઓના કાર્યની સાર્યકતા અને નવીન કેળવણીના પ્રચારની ચાવી રહેલાં છે. અહીં તો બાળકના સમગ્ર જીવનને ધડવાના મનોરથ રહેલા છે. તેના પ્રત્યેક નાનામોટા જીવનકાર્યને કેળવણીની દૃષ્ટિએ અવલોકવાનો અને તે દ્વારા તેના વિકાસ સાધવાનો હેતુ રહેલો છે તેથી પ્રુસ્ટક્રિયા લગુતરને કેટલું રચાન આપવું અને તેના સ્વાભાવિક જીવનકામની તાલીમને કેટલું રચાન આપવું, એ દુર્ભેશા વિચારવાનું રહે છે.

પરંતુ માઆપોને અને છાત્રોને કેળવણીની આ નૂતન અને સાચી દૃષ્ટિ ભાગ્યે જ હોય છે તેઓ તો લલુવાની એક ઉત્તમ મગવંડના સાધન તરીકે જ છાત્રાલયને લેખે છે. આથી જો ત્યાં ગૃહકાર્યને મહત્ત્વ આપવામાં આવે તો મોટેભાગે માઆપો તુરત ફગિયાદ કરે કે “બાળકોને છાત્રાલયમાં કામ કરાવવાને મોટામાં નથી; તેમ હોત તો તે ગૃહકાર્યનો સારી રીતે કરી શકત;” અને બાળકો પણ બોલી ઊઠે કે “અમે તો લા નથી સમજતા. છીએ, નહિ કે કામ કરવા.” અલગત, કન્યાઓના છાત્રાલયમાં ગૃહકાર્ય અત્યંતની અગત્ય ધરાવે છે. બહુ માગશી પણ થાય; છતાં અભ્યાસના ગેર તો નહિ

નવીન કેળવણીની દૃષ્ટિવાળા શિક્ષકો અને કેળવણીકારોમાં પણ આ સંગ્રહ કેટલોક વિચારબેદ માલૂમ પડે છે. ગૃહકાર્યની તાલીમની અગત્ય સ્વીકારવા છતાં આવી તાલીમ આપવાની પદ્ધતિ અને સમય વિશે મતબેદ રહે છે. કેટલાક એમ માને છે કે ગૃહકાર્યની તાલીમ એ વ્યવહારનો વિષય છે અને બાળક જ્યારે મોટી વયે વ્યવહારમાં પડશે અને જો સંસ્કારી સમયાનુકૂળ વૃત્તિ (adjustibility) ને લીધે ગૃહની તાલીમને તેઓ સહેજે પકડી લેશે. 'પોતાના કથનના સમર્થનમાં તેઓ સંસ્કારી કુટુંબોનાં એક્સપેર્ટ યથેચ્છા બહેનોનાં જીવનના અનુભવો દાંડે છે. આવી બહેનોએ ગૃહકાર્યની કોઇ પણ પૂર્વતાલીમ વિના અથવા તો ઓછામાં ઓછી તાલીમ પણ ગૃહિણીપદને ઉત્તમ રીતે શોભાવ્યું છે. આ 'ઉપરથી તેઓ' કહે છે કે ગૃહકાર્યની પૂર્વતાલીમનો હાથ ખોટો છે. કેટલાક શિક્ષણમાંથી ગૃહકાર્યની તાલીમનો આમ તદ્દન બહિષ્કાર કરવાનું નથી કહેતા; પરંતુ તેને બદલે રીતસરનો અભ્યાસ પૂર્ણ થયા પછી છેલ્લું એકાદ વર્ષ માત્ર આવી તાલીમને માટે અલગ રાખવાનું સૂચવે છે. શિક્ષણનાં બધાં વર્ષોમાં ગૃહકાર્યની ક્રમિક તાલીમ ગોઠવાવાથી અભ્યાસ કે આ તાલીમ એકેય બરાબર સાધી નહિ શકાય એમ તેમનું માનવું છે.

કેળવણીની દૃષ્ટિ વિનાનાં માબાપો અને બાળકોના વિરોધને આપણે લક્ષમાં ન લઇએ; પરંતુ નવીન કેળવણીની દૃષ્ટિ પામેલા કેટલાક અનુભવીઓના ઉપદ્રા મેતબ્યને તો ઊંડા ઊતરીને તપાસવું ધો.

પ્રથમ તો આપણે અભ્યાસ, સંસ્કારી-કેળવણી અને ગૃહકાર્ય, એ શબ્દના અર્થને અને તેની પાછળ રહેલા હેતુને સ્પષ્ટપણે સમજી લઇએ. અભ્યાસ એટલે શાળામાં આસતા અનેક જુદા જુદા વિષયોનું વાચનમનન. ગૃહકાર્ય એટલે ઘરમાંનું તેમ જ તેને લગતું બહારનું, જીવનની જરૂરિયાતોને લગતું નાનુંમોટું કાર્ય. સંસ્કારી કેળવણી એટલે શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય, આત્મા—એ મનુષ્યત્વનાં સર્વ અંગોનો એવો સંપૂર્ણ અને સમ્પ્રમાણ વિકાસ કે જોને પરિણામે બાળકના જીવનનો જગતની સાથે સુમેળ સંધાય. જો કે કેળવણીનો આ અર્થ અને હેતુ માન્ય રાખીએ તો અભ્યાસ અને ગૃહકાર્ય એ બન્ને આ કેળવણીનાં સાધન હોવાં જોઇએ, અને તેથી ઉપદ્રા પ્રકારની કેળવણીને તે બન્ને જેટલાં ઉપકારક હોય તેટલાં તે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં માન્ય ગણાય. એટલે આપણે એ જોવાનું રહ્યું કે ગૃહકાર્ય એ ખરેખર સંસ્કારી કેળવણીનું સાધન છે કે તેનું વિરોધી છે. અને સાધન હોય તો અભ્યાસથી ઊતરતા પ્રકારનું, સરખા પ્રકારનું કે ચડતા પ્રકારનું, દુઃકમાં, સંસ્કારી કેળવણી લેવામાં અભ્યાસનું અને ગૃહકાર્યનું કેટલું સ્થાન છે, એ બન્નેમાં આવી કેળવણી આપવાની કેટલી શક્તિ છે, તેની સ્પષ્ટ વિચારણાથી અભ્યાસ અને ગૃહકાર્યનો વિરોધ ટળી શકે. એ ખરું છે કે ગૃહકાર્યની એવી ઘણી ય આજતો છે કે મોટપણે વ્યવહારમાં પડનાં શીખતાં વાર ન લાગે. રસોઇ, કપડાં ધોવાં, ઘરની વ્યવસ્થા રાખવી, એમાં કાંઇ એવું નથી કે જે પાછળથી ન જાણે અથવા જે શીખી લેવામાં મદિનાઓ વીતી જાય. વાસણ માંજવાં, વાસીકું કાઢવું

* સરે કામોમાં તો ભાગ્યે જ કાંઇ ખાસ તાલીમની જરૂર જણાય. બુદ્ધિવિકાસને and the general બાજતોમાં ચક્ષુ દૃષ્ટિ પણ સહેજે આવે. આમ માત્ર આવડનાં, plays and novel જે એ જ માત્ર જોઇએ તો એમ જરૂર લાગવાનો સંભવ છે કે manner, the irony બે આવાં કામો જે લવિષ્યમાં જરૂર પડે સડને અથવા અલ્પ Clark, page 273.

તાલીમે શીખી શકવાના છે તેની પાછળ તેનો સમય અરબાદ ન કરવો જોઈએ. પરંતુ આવડત, કર્મકૌશલ્ય એક વસ્તુ છે; કેળવણી એ બીજી વસ્તુ છે. અલગત કેળવણીને પરિણામે આવડત આવે ખરી, અને તેથી લીલકું આવડત છતાં કેળવણી ન પણ મળી હોય. કેળવણી અને આવડત એ બન્નેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન રાખવાથી, એ બન્નેને એક માની લેવાથી વિરોધ જીભો થાય છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે જેઓ અભ્યાસક્ષણમાં ગૃહકાર્યની તાલીમનો વિરોધ કરે છે તેમનો વિરોધ આવડત અને કેળવણીનો આવેો ગોટાળો કરવામાંથી ટેટલેક અંશે ઉદ્ભવતો લાગે છે. માત્ર આવડત ખાતર જો ગૃહકાર્ય કરવાનું હોય તો આમનું કયન ધણું અંશે સાચું જણાય; પરંતુ કેળવણીને અર્થે, બાળકના સર્વાંગ વિકાસને અર્થે તેની જરૂર હોય તો તેને મોટપણ પર મુલતતી ન રાખતાં બાળવયથી જ તેને સ્થાન આપવું જોઈએ.

માળક હંમેશાં પ્રવૃત્તિશીલ અને ક્રિયાપ્રધાન છે અને તેની પ્રવૃત્તિમાં તે મોટે ભાગે મોટાંઓની પ્રવૃત્તિનું અનુકરણ કરે છે, એ સ્પષ્ટ છે. તેને વાસીકું વાળકું, પાણી ઘરકું, વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં, શાક સમારકું, પોતાની વસ્તુઓ ગોઠવવી, સુંગર કરવો વગેરે અનેક ગૃહપ્રવૃત્તિ ખૂબ ગમે છે. તેનાં જિજ્ઞાસુ અવયવો, તેની ખીમતી ઇન્દ્રિયો પોતાના વિકાસ માટે આવી અનેક પ્રવૃત્તિ માગી લે છે. તે વખતે તેની આવી પ્રવૃત્તિને અટકાવવી તે તેના વિકાસને અટકાવ્યા બરાબર છે, તેની કેળવણીના મૂળમાં કુહાડો માર્યા સમાન છે. આથી જ બાલમાનસશાસ્ત્ર પર રચાયેલું નૂતન કેળવણીશાસ્ત્ર બાળકની આવી હરેક પ્રવૃત્તિને કેળવણીનું મહત્ત્વનું અંગ ગણી પોષે છે. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં આનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું સ્વીકારેલું છે. કેળવણીને જીવન્ત અને રસમય બનાવવી હોય તો તેને જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો મેળવવાની પ્રવૃત્તિની આસપાસ ગૂંચવી જોઈએ એમ કેળવણીકારોનો મત થતો જાય છે. કેકોલી પદ્ધતિ અને પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ જેવી નવીન પદ્ધતિઓ આ સિદ્ધાંત પર રચાયેલી છે. ગૃહકાર્ય એ જીવનની જરૂરિયાતો મેળવવાની જ પ્રવૃત્તિનું એક અંગ છે; અને તે સહજે બાળકને આકર્ષે છે. આથી નૂતન કેળવણીકારો તેને કેળવણીમાં ધણું ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે.

વળા એક વહેમ એવો પડેલો છે, જો કે સુભાગ્યે તે હવે નીકળતો જાય છે, કે માનસિક કેળવણી, બુદ્ધિવિકાસ, મોટે ભાગે સાહિત્યના શિક્ષણ દ્વારા, વિવિધ વિષયોની વિપુલ સામગ્રી ભરવાથી થઈ શકે છે અને હાથપગની અનેક પ્રવૃત્તિને તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; બદલે આવી પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિવિકાસનો વિરોધ કરે છે. ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસનો વિરોધ આ વહેમમાંથી જન્મેલો છે. આ જ વહેમને પરિણામે નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન અથવા જડતાને એક ગણવાની શૂલ કરવામાં આવે છે અને અમણ ખેડૂતો અને સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન અને અબુદ્ધ અને ભણેલાઓને જ્ઞાની અને બુદ્ધિશાળી લેખવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ આ જ ખેડૂતો અને સ્ત્રીઓ આસપાસની પરિસ્થિતિનું, જીવન માટેના જરૂરી જ્ઞાનનું અને જીવનના અનેક મુશ્કેલ કોયડા ઉકેલવાની સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર બુદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે; ત્યારે ભણેલા અને વિદ્વાનમાં ખપતાની બુદ્ધિ, સદજ નવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં કુદ્ધિત યર્ષ જાય છે.

મતલબ કે જીવનની જરૂરિયાતો મેળવવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ (જેમાં ગૃહકાર્યનો સમાવેશ થાય છે) મનુષ્યનો જે બુદ્ધિવિકાસ સાધે છે તેવો ખાલી લજ્જતરથી નથી સંપાદીત. વિદ્વાનનો ઇતિહાસ તપાસતાં માલુમ પડે છે કે બુદ્ધિના અદ્ભુત અમતકાર બતાવતી અનેક શોધોનાં મૂળ જીવનની આવી સામાન્ય પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં છે.

આમ છે તો પછી ગૃહજીવનની પ્રવૃત્તિ બૌદ્ધિક કેળવણીને વિરોધી ગણવી એ કેટલું અયોગ્ય છે ?

કેળવણી (cultural education) થી તેને પૂરતો બુદ્ધિવિકાસ થયો હશે તો આ તાલીમ સહેજે પકડી લેશે. નાનપણમાં આને માટે જે શ્રમ લેવો પડે તેવો કંઇ શ્રમ લેવાની જરૂર ત્યારે નહિ રહે. માટે બાળવય ગૃહકાર્યની તાલીમ પાછળ નકામી બગાડવાને બદલે સંસ્કારી કેળવણી પાછળ ગાળવી જોઇએ. તેમના મત પ્રમાણે કન્યાઓ જેઓને આવી જાતની તાલીમનાં બીજ વંશપરંપરાગત અને ગળથુથીમાંથી મળેલાં છે અને જેમનામાં માત્ર સંસ્કારી કેળવણીની ઉણપ છે અને જેમને 'રાત થોડી અને વેશ ઘણાં' એવું કરવાનું છે, તેમની કેળવણીને બધો સમય તો માત્ર સંસ્કારી કેળવણી પાછળ જ જવો જોઇએ. ગૃહકાર્ય જેવી માસુદી બાબતમાં તેમનો કિંમતી સમય વેડફાઇ ન જવો જોઇએ. તેઓ પૂછે છે 'લવિષ્યમાં સ્ત્રીઓને જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં પુરુષની ભાગીદાર બનાવવી છે ?' જો સ્ત્રીકેળવણીનો આ આદર્શ સિદ્ધ કરવો હોય તો ધરકામમાંથી બાળાને જેમ અને તેમ મુક્ત કરો, ધરમાં અને છાત્રાલયમાં નોકરો મારફતે બની શકે તેટલું કામ લ્યો અને બાળાઓને તો બસ અભ્યાસ પાછળ જ મંડવા દો.' લવિષ્યમાં તેને માથે ધરકામનો બોળો આવશે તોપણ સંસ્કારી કેળવણીને પરિણામે યએલા બુદ્ધિવિકાસ અને નૂતન કેળવણી-શાસ્ત્રને આધારે વિષયશિક્ષણની પદ્ધતિ બદલાતી જાય છે. ગણિત, વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, ચિત્રકલા, શિવણાદિ હસ્તકલા આ સર્વ વિષયોના શિક્ષણની પદ્ધતિમાં જે પરિવર્તન યત્ન જાય છે તેમાં મુખ્યત્વે એ માલુમ પડે છે કે આ વિષયોના શિક્ષણને બની શકે તેટલું જીવનના વ્યવહારની સાથે જોડવું-બંધકે જીવનના વ્યવહારને (ગૃહપ્રવૃત્તિ જેનો એક મુખ્ય ભાગ છે) કેન્દ્ર ગણી તેની આસપાસ આ વિષયોના શિક્ષણને ગૂંથવું. આમ જો વિષય-શિક્ષણમાં આ નવીન પદ્ધતિનું તત્ત્વ દાખલ થાય તો ગૃહપ્રવૃત્તિ અને અભ્યાસનો વિરોધ સહેજે નાશ પામે અને બન્ને પરસ્પર ઉપકારક યદ્ય કેળવણીનું કાર્ય સિદ્ધ કરે.

ગૃહપ્રવૃત્તિ શરીરને કસે છે, કસરત આપે છે અને તેના અંગપ્રત્યંગને ધન્દ્રિયોને અને સ્નાયુઓને ખીલવે છે એ તો દેખીતું છે. આમ કેળવણીનું એક મહત્ત્વનું અંગ-શારીરિક કેળવણી-તેને ધણે અંશે સિદ્ધ કરે છે. રમત અને એકસો ખાલી બાપામ એ બધું શારીરિક કેળવણીનાં જરૂરી અને અગત્યનાં સાધનો છે. પરંતુ ગૃહપ્રવૃત્તિમાં 'એક પંથ દો કાજ' થાય છે. શરીરને કસરત મળે અને જીવનનું ઉપયોગી કાર્ય સધાય આમ ચોખ્ખી ક્ષણપ્રાપ્તિથી બાળકને એક જુદા જ પ્રકારનો-સર્જનપ્રવૃત્તિના જેવો આનંદ થાય છે. ત્યારે રમત અને ખાલી કસરત આ રીતે વંધ્ય ગણાય. અલગત, એમાં જુદા પ્રકારનો આનંદ તો છે જ.

અભ્યાસને, માત્ર બહુતરને શારીરિક કેળવણીમાં જરાય સ્થાન નથી, બંધકે બહુતરની વધારેપડતી પ્રવૃત્તિ માત્ર શરીરવિકાસમાં અંતરાપરૂપ થાય છે.

આમ આપણે જોયું કે કેળવણીનાં એટલે કે મનુષ્યત્વના વિકાસનાં મુખ્ય અંગો પૈકી શારીરિક વિકાસ અને બૌદ્ધિક વિકાસમાં ગૃહપ્રવૃત્તિનું સ્થાન ઘણું જિયું છે. પરંતુ કેળવણીનું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ મનુષ્યત્વનો ઉત્તમ વિકાસ તો હૃદયના, લાગણીઓના વિકાસમાં રહેલો છે, અને ત્યાં ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસ શો ભાગ બજાવે છે તે જોવાનું રહ્યું.

વાદળીને

જલભર વાદળી ઓ અલી આવ
 મહારાં કુલડાં આ કરમાય;
 તહારાં જલનાં કણુ વરસાવ
 મહારાં કુલડાં ના કરમાય.
 સૂકાયાં જલ સરવર ફેરાં
 રૂપ ઊતર્યાં જાંડા;
 તપે ભોમ, ને દાહ વધે, ને
 જીવનરસ ચૂસાય...જલભરં
 અન્ય સ્થલે તું વિતરજે તહારી
 સમૃદ્ધિ સર્વ ન માગું;
 એતન અર્પે મુજ કુસુમોતે
 એટલું જલ હું યાચું...જલભરં
 ઊભી ત્યાં તું ગમનગોખમાં
 વ્યર્થ દીન પોકારું;
 તું જિભે મુજ વિલાવ પ્રુષો,
 એ જ દુઃખ ઉર ધારું...જલભરં
 દષ્ટિદોર તુજને અનુસરતો
 જાણું આણશે આંહિ;
 દોર તુટે અંધાર વરસતો
 જલકણુ એક ન કર્યાંહિ
 જલભર વાદળી ઓ અલી આવ
 મહારાં કુલડાં આ કરમાય
 નિર્દય વાદળી ઓ અલી આવ
 મહારાં કુલડાં ને કરમાય.

વાડીલાલ શાહનું આત્મવૃત્ત

[પ્રાસ્તાવિક]

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેમ પત્રસાહિત્ય નહિ જેવું જ એકાંકીય છે, તેવી જ રીતે આત્મકથાઓ પણ માત્ર આંગણીને વેટે મળી શકાય તેટલી જ લખાયેલી છે. વર્ષો પહેલાં સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રે 'હું પોતે' લખીને પોતાનું આત્મચરિત્ર જનતા સમક્ષ ધરી દીધું હતું; તેવી જ રીતે 'મારી હકીકત' માં કવિ નર્મદે તેના આત્મજીવનની કંઈક અંશે પણ ઝાંખી કરાવી હતી; અને ગાંધીજીની 'આત્મકથા'એ તો આત્મવૃત્તાંતનાં લખાણની દૃષ્ટિએ તદ્દન નવો જ ઝીસો પાડ્યો છે, એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. તાત્પર્ય કે આત્મકથા લખવાના છૂટક છૂટક તો ખીજા કેટલાયે પ્રવાસો ગુજરાતમાં થયા હશે, પરંતુ ઉપર મળ્યાવ્યા તે ત્રણ તો ઘણીખરી રીતે અનોખા છે, એમ સમજી તેનો નિર્દેશ અહીં અનાયાસે થઈ જાય છે.

ગુજરાતનાં આત્મકથા-સાહિત્યમાં એક પ્રકારના ઉમેશરૂપે પ્રગટ થતાં આ પૃથોને સદ્ગત ચિંતક અને દિલસૂઝ વાડીલાલ મોતીલાલ શાહે કંઈ પોતાનું આત્મચરિત્ર લખવાના ઉદ્દેશથી લખ્યાં નહોતાં; એ લખાણ તો કંઈ વર્ષોના માળા પછી જુદે જુદે સમયે, સદ્ગતના જીવનની કોઈ અનોખી પળોમાં, એ વા. મો. શાહના સંબંધમાં કંઈક વિચાર કરવાની દરકારવાળાને કેટલાયે જરૂરી 'અંકોડા' માટે નિરાસ થવું ન પડે એ દૃષ્ટિબિંદુએ લખાઈ હતું. એટલે શદ્જતના આત્મજીવનનો કંઈક અંશે પણ પરિચય થવા પામે એ ઉદ્દેશથી, તેમનાં અનેક લખાણોમાં છૂટક છૂટક વણાઈ ગયેલી તેમની વિકાસપરંપરાને લગતી કેટલીયે બાજતોને એકી કરીને તેમ જ આત્મકથાના રૂપમાં ગોઠવીને સળંગ રૂપમાં મૂકવાનો ધરાઈ માત્ર આ પૃથોના પ્રકાશનની પાછળ છુપાયેલો છે. અને આવા ત્રણથી ચાર દખ્તામાં તો વાયકો એ આત્મચરિત્રની સમાપ્તિ થઈ ગયેલી જોઈ શકો.

વા. મો. શાહનાં જીવન તેમ જ કવનનો આરીકાષ્ઠથી અભ્યાસ કરતાં આ લખનારને સ્પષ્ટપણે જણાયું છે કે સદ્ગત વાડીલાલ વિકાસને પંથે પળી ચૂકેલી વ્યક્તિ હતી; અને તેથી તેમનાં પોતાનાં જ જુદાં જુદાં લખાણમાં સંકળાયેલા અનેક સિદ્ધાંતો વચ્ચે ધરીયે વાર પરસ્પર વિરોધનો આભાસ વાયકોને થવાનો સંભવ રહે છે. પરંતુ સાથોસાથ એ પણ જાણી લેવું જરૂરનું છે કે કુદરે ને જૂરે વિકાસની પરંપરાને પહોંચી વળવાને માટે સતત તેમ જ અથાગ પ્રયત્ન સેવનારી વ્યક્તિનાં જીવનમાં એવું જ બનતું આવે છે. અને એ પણ નિર્વિવાદ પુરવાર થયેલું છે કે કોઈ વિચારકના આત્મવૃત્તાંતનાં લખાણમાં તે પોતે ક્યારે અને ક્યાં જન્મ્યો, પરણ્યો અગર સ્વર્ગે સિધ્ધાવ્યો - એવી એવી બાજતોને બદલે આપણે મહત્ત્વ અપાય છે અને તેથી જ તો એ પોતે ચિંતકની વ્યૂત્ક્રાંતિને કળી ખાસ શક્તિના બંને સ્પર્શી શક્યો તે જાણવાની માનસશાસ્ત્રવિષયક ક્રિયા (Psychological process) નો ઉદ્દેશ જ તેની આત્મકથાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડે છે. દૃષ્ટી ને ટચ વાત તો એ છે કે વિચારકનાં જન્મ-જીવન-મૃત્યુ તો તેનો વિકાસ સાધી આપનારાં સાધનો માત્ર હોય છે.

એટલે એની આત્મકથાનાં પૃષ્ઠોમાંથી કોઈ નવલકથાના 'થેકડા મારતા' પાત્રની વિશ્લેષણ તેમ જ દિલ્લચરપ કહાણી વાંચવાની આશા રાખનારાઓ નિરાશ થાય તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

છેવટે એક વાત એર કહી લઉં! આ પૃષ્ઠો લખાયાં ત્યારે તેનો લખનાર છત્રીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો. એ અને સાચું કહીએ તો એમનાં જીવનનો એ સંક્રાંતિકાળ હતો. પાંત્રીસ વર્ષના સતત કર્મયોગ પછી એટલે કે જીવનની અવનવી તકનીકોપડીનો વિવિધ અનુભવ લીધા પછી જે મંતવ્યોને તેમણે હૃદયમાં ધારણ કર્યા હતાં અને જે પ્રકારની વિકાસપરમ્પરા તેઓ એ સમયે સાધી શક્યા હતા તેની કંઈક અંશે પણ ઝાંખી, 'વાંચી લેનારા' વર્ગને આ પૃષ્ઠોના વાચનને પરિણામે થશે. પરંતુ વાચકે શબ્દની પાછળ છુપાયેલા 'ભાવ'ને અંગર તો 'ગર્ભ'ને સ્પર્શવાની તાલીમ તો અવશ્ય કેળવવી જોઈશે. બાકી તો લખાણનાં 'જાડાણ'માં ફૂગાટી મારવાને અશક્ત એવા 'વાંચી નાખનારા'ઓને વા. મો. યાદના આત્મવૃત્ત તરીકે પ્રગટ થતાં આ પૃષ્ઠો સંતોષી ન શકે એ સ્પષ્ટ જ છે. દ્વંકમાં, વાંચનારે પૂરતી સાવધાનીથી તેમજ કારા મગજથી વાંચવાનો પ્રયાસ કરતો પડશે અને તે એમ કરી શકશે તો આ પૃષ્ઠોના વાચનને પરિણામે, જીવનના અનોખા કોયડા ઉકેલવામાં મદદરૂપ થાય એવા 'કાંઈક' ની પ્રાપ્તિ તેને અવશ્ય થશે.

જેતપુર: તા. ૨૧-૧૧-૧૯૩૨

—ત્રિ. વી. હેમલાણી]

મારી મુસીબતો અને તેનો સામનો

મારો જન્મ એક જૈન કુટુંબમાં થયો હતો; એટલે યુરોપિયન, અમેરિકન, જાપાનિસ, હિંદી ધાત્રણ, વણિક, ક્ષત્રિય પૈકીની એક કોમમાંના માણસની માફક હું જૈન નામક કોમમાં (જન્મથી) ગણાવા લાગ્યો. જે કે નવ વર્ષની ઉંમર સુધી 'હું જૈન છું' એટલી પણ મને ખબર નહોતી, પરંતુ દસમા વર્ષે મને એક સાધુએ જૈનોના નવકારમેત્ર, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, કેટલાંક સ્તવનો વગેરે જીર્ણાગ્ર કરાવ્યું હતું અને ત્યારથી 'હું એક જૈન છું' એમ કહેતાં હું શીખ્યો હતો. એ વખતે જૈન યવામાં કાંઈ ખાસ આનંદ કે લાભ છે એમ હું જાણતો નહોતો. મારા શરીર ઉપર, મારા મન ઉપર, મારા આનંદ ઉપર, મારા જીવનઉપર જૈનની કાંઈ ખાસ અસર પડી નહોતી. એ સ્થિતિ સત્તર વર્ષની ઉંમર સુધી રહી અને અદ્યારમે વર્ષે મેં બુદ્ધિવિષયક પુસ્તકો સ્વતંત્રપણે વાંચવાં શરૂ કર્યા ત્યારે મને જૈન એટલે શું અને જૈન યવાથી શું ખાસ લાભ છે એ વિચારોમાં ઊતરવાનું મન થયું.

મેં જૈનોના આધુનિક ગ્રંથો વાંચવા માંડ્યા, તે પર તર્ક ઉપગમવા શરૂ કર્યા અને જૈન સાધુઓનો સદવાસ વધારી તેમના સ્વભાવ, તેમનાં વર્તન, તેમની ક્રિયાઓ વગેરેનો અનુભવ લેવા માંડ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે મને જૈન કોમમાં રહેવા તરફ કટાણા આવ્યો. જૈન રહેવામાં મને કાંઈ લાભ કે આનંદ બેમાંનું એકે જણાયું નહિ. મેં જૈનોના લોકઅપવાદ મુજબ ઉપાશ્રમમાં જવાનું, સાધુને પગે લાગવાનું, દીક્ષા-સ્વામી-વત્સલ આદિ ઉત્તમોમાં હાજરી આપવાનું તથા 'સંધ'ના કામકાજમાં ભાગ લેવાનું છોડી દીધું. દ્વંકમાં, જૈન કુટુંબમાં જન્મ થવાને લીધે લોકો મને જૈન કહેતા, પણ હું પોતાને જૈન કહેવડાવવા પુરો નહોતો.

દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો વહેવા લાગ્યાં. બાવીસમે વર્ષે 'ઉચ્ચ અંગ્રેજી સિદ્ધાંતો' મારો ધુન્દિને તીવ્ર બનાવી અને દરેક બાબતમાં જોડા ઊતરવાની ધુન્દા મારામાં ઉત્પન્ન કરી. અનાયાસે જૈન દ્વિલસૂત્રીના કેટલાક અંગ્રેજો મારા વાંચવામાં આવ્યા અને તેના જોડાણમાં ઊતરવા મનન કરવા હું પ્રેરાયો. નીતિના અંગ્રેજો અને પાશ્ચાત્ય દ્વિલસૂત્રીનાં પુસ્તકો વાંચતાં જે શંકાઓ મારા મગજમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનો ખુલાસો આ જૈન દ્વિલસૂત્રીની કેટલીક બાબતોથી આપોઆપ થવા લાગ્યો. છઠ્ઠાદશ દશાથી શરૂ કરી સર્વથા કેવલો સુધીની દશા વચ્ચેની સાંકળ પરથી હું ઉન્નતિક્રમનો કાયદો (Law of Evolution) સમજ્યો એટલે મને આ જન્મનો આશય અને કર્તવ્ય સમજવા લાગ્યાં. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત, જડ તથા ચેતનની શક્તિ અને ખૂબીઓ, અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી દરેક બાબત પર વિચાર કરાવનાર નયનનિષ્ણેષની યોજના, દેખીતા ઉદારિક (સ્પૂલ) દેહ ઉપરાંત (અને તેથી વધુ બગતવાનાં) તેજસ, કાર્મણ આદિ દેહોનું અસ્તિત્વ અને બંધારણ, મનુષ્યશરીરનું વિશ્વરૂપ સાથે મળતાપણું, સૂક્ષ્મ જીવનોનું અસ્તિત્વ અને સૌદર્ય, લેશ્યા (સૂક્ષ્મ દેહના રંગો)નું સ્વરૂપ અને તેમનાથી બજવાતો અગત્યનો લાગ : આદિ અનેક બાબતોએ મારા મન પર સચોટ અસર કરી. હું જાણે કે અંધારામાંથી એકાએક અજવાળામાં આવતો હોઉં એમ મને લાગ્યું. જિંદગીના દરેક બનાવનું કારણ શોધી કાઢવું અશક્ય નથી, એમ આ સર્વ નવા મળેલા જ્ઞાન પરથી હવે મને લાગ્યું. મારો અંદરનું છપ્પું 'કાંઈક' હવે મને જીવિગમ્ય થવા લાગ્યું.

જે જ્ઞાનથી મારાં ચક્ષુમાં પ્રકાશ થયો, નહિ સમજાઈ શકે એવી બાબતોનો જે જ્ઞાન વડે હવે હું ભેટ પામવા લાગ્યો, એ જ્ઞાન પર હું મોટી પકુ એમાં શું આશ્ચર્ય ! દૂકામાં, આ ક્ષુભાત સ્વતઃ કહેતાં મને કાંઈ પણ શરમ આવતી નથી કે 'જૈન' કહેવડાવવામાં શરમ માનનારો હું હવે પોતે જ 'જૈન છું' એમ જાતી ઠાણને કહેવા લાગ્યો અને બીજાઓને જૈન શિક્ષણ આપવાને ઉમંગી બન્યો.

* * *

તથાપિ મારો એ આનંદ અને ઉત્સાહ ચિરસ્થાયી ન હતો, જ્ઞાનની નવીનતાએ ઉત્પન્ન કરેલો આનંદ ચિરસ્થાયી કેમ હોઈ શકે ? શું થોડાએક સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય સમજવા માન્યથી ચિરસ્થાયી આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે ? એમ જ હોત તો 'દરેકોઈ માણસ' એ વર્ષ જ્ઞાન મેળવી સુખી પણ થઈ જત.

દિવસો બ્યતીત થવા લાગ્યા અને જ્ઞાનની નવીનતા ઘટતી ગઈ, તેમ તેમ મારો આનંદ પણ ઓછો થવા લાગ્યો. જીવન અને આનંદ એ જો પર્યાયવાચક શબ્દો હોય તો સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનમાત્રમાંથી મળતી 'લેહેજત' થી 'જીવન' કેમ બની શકે ? પુનઃ મને જિંદગી બોળાવવા લાગવા માંડી, પુનઃ હું 'જીવન' અને 'આનંદ' રહિત બની દિવસ નિર્ગમવા લાગ્યો.

આ શુષ્ક દશા મુમારે એ વર્ષ સુધી ચાલી. એક દિવસ હું આમ થવાનું કારણ વિચારતો, ડાબો હાથ કપાલે મૂકી બેઠો હતો અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પણ કાંઈ ખરો આનંદ આપી શકતું નથી એવા નિશ્ચય પર આવવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં મારી દૃષ્ટિ સન્નિપત્ત રહેલા મારા બદનની ડાબો આંઘળના બદન પર મારી દૃષ્ટિ રિપર થઈ. એ બદન એ એ વર્ષ પર ખરીલું હતું; મારી રિયલિટી મધ્યમ દોવાથી એ તે બદન મુવર્ણનું નહિ, પણ મુવર્ણના

'ગીલીટ' વાળું હલકી ધાતુનું બનાવેલું ખરીલું હતું. હમણાં તેના પર દષ્ટિ સ્થિર થતાં મને જણાયું કે તે હવે શોભારહિત-પ્રકાશરહિત-નિર્મોલ્ય જેવું દેખાય છે !

મને હવે લાગ્યું કે ઉપરનો ભાગ પ્રકાશિત કરવાથી કાંઈ દહાડો વળતો નથી; માત્ર મગજને યાનથી ભરવાથી ચિરરથાથી આનંદ કે પ્રકાશની આશા રાખી શકાય જ નહિ. 'હું' આખો પ્રકાશિત બનું, મારું હૃદય અને મારું વર્તન સુવર્ણમય બને, તો જ જિંદગી 'જીવનમય' તેમ જ 'આનંદમય' લાગે. મને હવે સમજાયું કે સુવર્ણ મોંધું જ છે અને તે ઝંઝીળો માટે નથી; 'આનંદ' તેમજ 'જીવન' જેટલાં આકર્ષક છે, તેટલાં જ મોંઘી કિંમતે મળે તેવાં છે. દુઃખને અટકાવવા ઈચ્છનારે દુઃખ ભોગવવા—શ્રમ ઉઠાવવા તૈયાર થવું જ નોંધ્યો.

આ ઉપરથી મેં જૈનજીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, બીજા શબ્દોમાં કહું તો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને આરિત્રરૂપે વ્યવહારમાં મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે બાર મતોનું રહસ્ય સમજવાથી હું તેની પ્રશંસા હરેક રથળે કરતો હતો તે મતોના પાલનનો મેં ઠરાવ કર્યો.

* *

અને ખરેખર મારી મુશ્કેલીઓ હવે જ શરૂ થઈ. મઘ-માંસ તો નહિ, પણ આજ સુધી મને લહેજત આપનારા બીડી ભાંગ જેવા પદાર્થોને છોડ્યા સિવાય મતોનું પાલન યદ્ય શકે તેમ ન હતું. રાત્રિ-ભોજન અને પચવા મુશ્કેલ યદ્ય પડે તેવા ખોરાક તથા તીખા તમતમતા પદાર્થોનો મારો શોખ છોડ્યા વિના મતોનું પાલન યદ્ય શકે તેમ ન હતું. નાટક, તમાશા, દુહામશ્કરી, ગામગપાટા, મોહક દેખાવો, ફેશનની ફિસિવારીઓ, ગલ્લજીઓ કરે એવી નવલકથાઓ અને કાળો, અત્યંત ધાંધલ સિવાય ન ચાલી શકે એવી પ્રવૃત્તિઓ અને એવા રોજગાર : એ સર્વના ત્યાગ સિવાય મતોનું પાલન યદ્ય શકે તેમ ન હતું. દુકંમાં, મારું આખું જીવન અદલી નાખવું નોંધ્યો,—મારે નવો જન્મ યર કરવાની પેઠે એકઠેએકથી ગણવું નોંધ્યો એમ મને લાગ્યું. ખરેખર, આ કાગ ધણું કઠિન હતું, પણ એકઠા ઘૂંટ્યા સિવાય કાંઈ ગણિતશાસ્ત્રી થવાય તેમ હતું નહિ, તેથી મેં દિંમતથી પ્રારંભ કર્યો.

જેઓને આ ચીજોના ત્યાગની મુશ્કેલીઓનો અનુભવ દશે તેઓ જ માત્ર મારી અગવડો, વચ્ચે વચ્ચે આવતી નારીપારીઓ અને મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ કરી શકશે.

પરંતુ મનોનિઘ્રહ મંમંધી આવી મુશ્કેલીઓથી જ મારું દુઃખ પૂરું થયું નહોતું. લેખાની સાથે બહુ દળવા-મળવાનું છોડી દેવાથી મારા સંબંધીઓ મને 'અતડો,' 'એકલપેટો,' 'અકમ' કહેવા લાગ્યા. ફેશનને છોડાછૂટકો દેવાની સાથે કુટુંબીજનો મારાથી અસંતુષ્ટ જણાયા. 'મલાગાગું' કથન અથવા 'મુખમંજરીઆપણું' છોડી અમિથ સત્ય કહેવાની રીતનું પરિણામ શ્રીમતો, આગેવાનો, સાધુનામધારીઓ વગેરેના મારી વિરુદ્ધના પોશ્તરમાં આવ્યું.

* *

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિએ મને પ્રારંભમાં જ આનંદ આપવા માંડ્યો હતો, પણ 'જૈન જિંદગી' તો યરથી જ. કષ્ટદાયક અથવા અસદાક યદ્ય પડી !

તથાપિ એ કષ્ટ કાંઈ પૂરતું ન હોતું ! અગાઉ મેળવેલાં જ્ઞાને વળી આ કષ્ટમાં પૂરણી કરી ! પૂર્વજન્મેનો ખ્યાલ આવવાથી, દરેક જન્મમાં મન-વચન-કાપાનાં શબ્દ દ્વિસ્રક કાર્યમાં પ્રવર્તાવવાને પરિણામે આત્માના દરેક પ્રદેશ અંધકારથી છવાઈ ગયા બાજતનું જ્ઞાન થઈ આવવાથી અને આ જિંદગી અનિશ્ચિત હોવાની ખાતરી થયેલી હોવાથી, દરેક હું દરેક મિનિટ, દરેક પાછ, દરેક પગલું ગુમાવી દેવા પહેલાં હજારો વિચાર કરવા લાગ્યો. દેવાંદાર તથા લિખારીને ઉઠાઉ થવું કેમ પાડવે ? તેમ અનિશ્ચિત જિંદગીવાળા મનુષ્યને પૂર્વકર્મોરૂપી મોટું દેવું વાળવાનું હોવા છતાં હાથમાંની ચામપરથી લક્ષ્મી, દ્રવ્યરૂપી લક્ષ્મી, શરીરમગરૂપી લક્ષ્મી, વિચારમગરૂપી લક્ષ્મી : એ સર્જના ઉઠાઉપણે અને વગરવિચારે વ્યય કેમ થઈ શકે ? આથી હું દુનિયાને નાની દેખાતી બાજતમાં પણ જોડા વિચારમાં ગુંગળાઈ જવા લાગ્યો ! ખરેખર ખરું જ્ઞાન એ મહાભારત જોખમદારી ઉત્પત્ત કરે છે. દરેક કામ કરતી વખતે મારે પૂર્વકર્મોનું, હાલના દેશ-કાળનું, ભવિષ્યના પરિણામનું : એ સર્વ બાજતોનું ચિંતન કરવું પડતું. આ શરીર એ જ 'હું' નથી, તેમ જ આ શરીર એ આજે મારું એકનું એક શરીર નથી, અને વર્તમાન એ કાંઈ એકનો એક સમય નથી, તથા ભિન્ન દેખાતા છતાં અને હું વચ્ચે નિશ્ચયથી કાંઈ ભિન્ન ભાવ નથી : આ બધા સિદ્ધાંતોના સ્મરણે મને ઘણો જ મિત્તવ્યયો, સાદો તેમ જ સ્પષ્ટ થવાની ફરજ પાડી તથા જેમ અને તેમ સઘળી શક્તિઓનો વ્યય ખીમીઓની ઉત્કાન્તિ કે સુખ માટે કરવાની પ્રેરણા કરી. આથી મારું બિચારું (એટલે શ્રેણીએ નહિ પહેલેથી) કુટુંબ મારાથી વિશેષ ચીડાયું અને અસતોષ બતાવવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે એક તરફથી કુટુંબીજનો, પિછાણવાળાઓ, જાતિ અને સંપત્તિ અગ્રેસરો, ધર્મગુરુઓ વગેરે સર્વ કોઈ મારી સામે થયા, ત્યારે બીજી તરફથી મારી આંખ આગળ જૈન તત્ત્વજ્ઞાને રજૂ કરેલા વિશાળ જ્ઞાન અને જોખમદારીઓની ભૂલસુધામણીમાં ધણી વાર ધુઆઈ પડવાને લીધે પણ હું હેરાન થવા લાગ્યો.

ખરેખર હવે જ મને જૈન યત્તામાં રહેલાં કષ્ટોનો સાક્ષાત્કાર થયો !

તમારામાંના ઘણાખરાઓ કદાચિ દુનિયા તરફથી મગતી* કુરહેલોઓની જાત

* જેને ખરા અર્થમાં ' જૈન ' કહી શકાય તેવા મનુષ્યનો નગર ખીલ* મનુષ્યો કરતા ધણી આત્મગ પહેલે છે. નીચિનું તેનું ધોરણ (Standard) વર્તમાનને અંવલંબીને નહિ, પણ ભવિષ્યને અંવલંબીને બનેલું હોય છે. વર્તમાનના રસ્તા તેને માટે પૂરતા હોતા નથી, કારણ કે આજે તે એવું કાંઈક મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે કે જે દુનિયાના જીવન લોકો કદાચ કાલે મેળવશે, એક જૈન આજે એવું વર્તન ચલાવવા કોશિશ કરે છે કે જે વર્તન દુનિયાનો સુખજમાં કાલે લાવશે અને જે વર્તન અંગીકાર કરવાનું દુનિયાને માટે પરમ દિવસે સકય થશે. જૈનના વિચારો, દૃષ્ટિબિંદુઓ અને રસ્તાઓ જેમ જેમ વધારે આત્મગ વધતા થતા જાય છે, તેમ તેમ તે દુનિયાના લોકોના વિચારો, દૃષ્ટિબિંદુઓ અને રસ્તાઓથી વધારે ભિન્ન બનતા જાય છે. અને દુનિયાના વિચારો, દૃષ્ટિબિંદુઓ, રસ્તાઓ, વિચારો વગેરેથી ભૂદા પડતું, દુનિયાના માણસના કાનૂનના મૂંઝરીમાંથી છૂટા થતું, ધારા-ધોરણનાં બાવલાં આત્મગ સિર તુકાવવાની ના કહેતી : એ શું દુનિયાને મન ઓછા ગુના અણધાર ? એવાઓને સખતમાં સખત સખત કેવી રીતે પહેંચાડવી તે કામ દુનિયા સાચે રહેતે જાણે છે !

સ્ત્રીકંરણો, પરંતુ વિશાળ જ્ઞાન અને જોખમદારીઓના ભાનથી દુઃખ યાંય એ વાત નહિ માનો. સખર કરો, હું એકાદ દંડોતથી તે સમજાવવા કોશિશ કરીશ,

દૃષ્ટાંત પહેલું

પરંપરાથી આંશય મને માન્ય છે.

એ આશયથી દુનિયાદારીમાં ઝંપલાવી નાણાં રળી લોકોના હિતમાં તે ખર્ચુ એ, જીવનનો વધારે સારો ઉપયોગ કહેવાય ? કે—

એ જ આશયથી જ્ઞાનમાં ઊંડો ઊતરી 'ગુપ્ત દ્રષ્ટા' બની દુનિયાને ઉપદેશ કરવામાં મંચી પેદુ અને તેમના ધનધોર માર્ગમાં નાની સરખી ખત્તી રજૂ કરું એ જીવનનો વધારે સારો ઉપયોગ ગણાય ?

દૃષ્ટાંત બીજું

મારા બાળકો અને બાળકલુહિવાળાં મારાં સ્વધર્મીઓ આડે રસ્તે ઊતરી ગયાં છે. તેમને માત્ર સીધો રસ્તો કહી બતાવવાથી તેઓ મુઠરતાં નથી.

અને મનમાં દયાભાવ સંપૂર્ણ રાખીને બદારથી તીખાશ બતાવવાથી કે કાંઈક ડરથી તેઓ સીધે રસ્તે જવા લાગે છે અને થોડો કાળ સીધે રસ્તે ચાલવાની ટેવ પાડવાથી એ રસ્તો તેમને સ્વાભાવિક થઈ પડે છે; પરંતુ કૃત્રિમ તીખાશ બતાવવા જતાં કાંઈ કાંઈ વખતે આંતરિક શાંતિમાં ખલેલ પડી જઈ મારી ઉત્કાન્તિને એટલે દરમિયાને ગુસ્સાન થાય છે; તો મારે બેમાંથી કયો રસ્તો લેવો વધારે સલાહભરેલો છે ? (કાંઈ ન કરતાં આત્મસુધારણામાં જ સંતોષ માનવો એ જૈન જીવનથી પ્રતિકૂળ છે, એ માની લેવાનું છે.)

કયો રસ્તો વધારે સહેલો છે એ નહિ, પણ કયો રસ્તો છેલ્લે સરવાળે વધારે હિતાવહ છે એનો નિર્ણય કરવાનું કામ, જેમ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ, વધારે કષ્ટદાયક થઈ પડે છે. બિખારીને રાગ થવાની મુશ્કેલીને અનુભવ નથી હોતો; અધકચરીઓ લેભાયુઓને નવી નવી ચોળનાઓ ધડવાનું બહુ સહેલું લાગે છે; 'દેવો જ્યાં પગ મૂકવાને ડરે છે ત્યાં મૂર્ખાઓ ધબોધખ ઝીંપેલાય છે.' (The fool steps in where angels fear to tread.)

* *

આં પ્રમાણે, પ્રથમ જૈન કહેવડાવવાને નાખુશ, પછી થોડા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી આનંદી, પછી જૈન જીવન ગાળવાની ગરજવાળો, અને તે પછી જૈન જીવન ગાળવાથી ઉત્પન્ન થતી અનેક બાલ તેમજ આંતર મુશીબતોથી કષ્ટ પામતો : એમ એક પછી એક સ્થિતિમાં હું પ્રગતિ કરવા લાગ્યો.

આ છેલ્લી સ્થિતિ હજી હું વડાવી મેલો નથી, તેથી તે પછીની સ્થિતિઓનું સ્વરૂપ ચીતરી બતાવવા અચકત છું: હજી હું જૈન જીવન ગુમરું છું અને એ જીવન વધારેમાં વધારે નિર્દોષ તેમ જ વધારેમાં વધારે સંપૂર્ણ બનાવવા પ્રતિદિન કોશિશ કરતો જાઉં છું. અહીં એટલું તો મારે જણાવવું જોઈએ કે જૈન જિંદગી અંગીકાર કર્યા પછીની મારી મુશ્કેલીઓ અનુભવથી એવી જણાઈ છે કે જ, ઉભતિકમનો આશય સમજાયા પછી અસલ સાગતી નથી અને તેથી ચીડાઈ થવાનું નથી.

ખરેખર, જે માણસ સહેલી જિંદગી ગુમરે છે, જેની દષ્ટિ સમક્ષ ભયંકર મુશ્કેલીઓ અને મહાન આડખીલીઓ ખડી થઈ નથી તે માણસ ઈર્ષ્યા કરવા યોગ્ય નહિ પણ દયા ખાવા યોગ્ય છે. કારણ કે, તે વિના તેની ઉત્કાન્તિ કેવી રીતે થવાની હતી ? સિખી ગયેલો પાઠ બોલો જનાર બાળકને કાંઈ મુશ્કેલી પડતી નથી, પણ નવા અને કઠિન પાઠ શીખવાની મુશ્કેલી ભોગવ્યા સિવાય તે શું કદી પણ વિદ્વાન થઈ શકશે ! જે વિદ્યાર્થીઓ વધારેમાં વધારે સખત પુરુષો પાસે ભણ્યા હોય છે તેઓ વધારે અવીણુ બન્યા હોય છે એ શું આપણે નથી જોઈ શક્યા ? ગુપ્ત જ્ઞાનના પ્રેમીએ નવી નવી ભૂમિકાઓ પસાર કરવી જ જોઈએ, નવા નવા ચીજો પાડવા જ જોઈએ, નવાં રાજ્યો છૂતનાર અને શોધનારને જેટલી હિંમત અને સહનશીલતા ધારણ કરવી પડે છે તેટલી જ નહિ પણ તેથીય વધારે હિંમત અને સહનશીલતા ધારણ કરવી જ જોઈએ; કારણ કે સ્વચ્છ રાજ્યો શોધવા કરતાં સૂક્ષ્મ ભવનો શોધવા અને મેળવવાનું કામ ઘણું વિકટ અને ઘણું કિંમતી છે. અને શું મહાવીર જેવાને પણ તે કામ સહેલું લાગ્યું હતું કે ? તેમના તપ, તેમના વિદાર, તેમના કાયોત્સર્ગ, તેમના પરિગ્રહ એ સર્વ શું સૂચવે છે ? દુઃખ દુઃખથી જ દૂર થાય છે. સુવર્ણ મોંઘી કિંમતે જ મળી શકે છે. કાચર, કર્પોક, મુખશીશીઆ, માત્ર જ્ઞાનની વાતો જ કરનારાને સ્વચ્છ કે સૂક્ષ્મ રાજ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

જૈન ધર્મ એ કાંઈ એક જાતિ નથી, એ એક જીવન છે; જૈન એ કોઈ જાતિ. સૂચક શબ્દ નથી, પણ જીવનસૂચક શબ્દ છે. એ કોઈ ફિલસૂફી માત્ર નથી, પણ સર્વ બાબતોનો નિવેડો કરનાર ફિલસૂફીથી પ્રેરાતું આધ્યાત્મિક જીવન છે. એ જીવન વણિક મેળવી શકે, બ્રાહ્મણ મેળવી શકે, ભંજી મેળવી શકે, ગુરોપિયન મેળવી શકે, જેપાનિસ પણ મેળવી શકે; વણિક, બ્રાહ્મણ, ભંજી, ગુરોપિયન, જેપાનિસ એવા જાતિ કે ભૂમિ સૂચક ભેદ જૈનત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી. જૈન ધર્મ કે જૈનત્વ એ તો વિશ્વની સામાન્ય મિલકત છે, એ વિશ્વના રહસ્યની ચાવી છે, અનેક દુનિયાઓને જોડનાર સોનેડી સાંકળ છે.

ખરેખર, જૈન ધર્મ એ એક આશ્રયસ્થાન છે, ઘણું જ કીર્તિવંત (glorious) આશ્રયસ્થાન છે; પરંતુ તે છતાં તે સુખચેન અને કોલવાદને ઉત્તેજન આપે તેવું આશ્રયસ્થાન નથી. જૈન ધર્મથી ઘણાને શાન્તિ મળી છે. ખરેખર, એમાં મહાન શાન્તિ રહેલી છે, પરંતુ બીકણ અને સ્વચ્છ તેમ જ સૂક્ષ્મ યુદ્ધોયો ડરતા દરતા લોકો જે શાંતિ ઇચ્છે છે તેવી જાતની શાન્તિ જૈન ધર્મ આપી શકતો નથી. જૈન ધર્મથી ઘણાને પ્રકાશ મળ્યો છે : ખરેખર તેમાં સંપૂર્ણ પ્રકાશ સમાયેલો છે, પણ તે તેના ગ્રાહકોનો માર્ગ સાફ બનાવી આપે એવો પ્રકાશ નથી, પરંતુ તેની દષ્ટિ સમક્ષ મોં વિકાસી રહેલા ભયંકર અંધકારની આંતરિક નિર્ભગતાનું રહસ્ય બતાવનાર અને તેને વિધીને પેલી પાર જવાની ચાવી આપનાર પ્રકાશ છે; અને જૈન ધર્મ એવો છે એ જ મોટું સદ્ભાગ્ય છે.

[જાન્યુઆરી ૧૯૧૪]

સંપાદક : ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

બંગાળના બાહિલ

ભારતની પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉપાકાળ ઋગ્વેદ કાળમાં યથોત્તમ પ્રતિ-
હાસકારો ભાષે છે. પણ એથીયે પ્રાચીન લોકસાહિત્ય, લોકધર્મનાં અવશેષો આપણને
અર્ધવેદનાં ધણાં સૂક્તોમાં મળી આવે છે. અને બાકી રહી ગયેલાં આખ્યાનો, કહેવતો,
મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં સંકળાયેલાં છે. દરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિનું હાર્દ તેના લોકસાહિત્યમાં
જોવામાં આવે છે, પણ આ ઉદ્દેશ વિદ્વાન સાહિત્યકારોને મોડો થાય છે.

બાહિલ લોકો જણાવે છે કે તેમના જેવા બંડખોરો પૂર્વે ધણા ધણ ગયા છે.
સમાજના રીતરિવાજ, ધારાધોરણોથી બહિર્ભૂત થઈને સ્વતંત્ર ધોરણથી જીવન ગાળનારા
'પ્રાત્યો'નાં સૂક્તો અર્ધવેદમાં મળી આવે છે. 'પ્રાત્યો' માટે તે વખતના સમાજને માન
પણ હતું તે નીચેના કેટલાક શ્લોકોએ ઉપરથી સમજાશે:

ત્રાત્ય આસીદ્ ઇયમાન એવ । સ પ્રજાપતિં સમૈરયત્ ।

('પ્રાત્ય સદા ગતિશીલ હતા, તેમણે પ્રજાપતિને સંચાલિત કર્યા.)

સોઽવર્ષત, સ મહાનમવત્, સ મહાદેવોઽમવત્ ।

(તે વધ્યો, મહાન થયો, મહાદેવ થયો.)

યદેનમાહ-ત્રાત્ય, યથા તે પ્રિયં તથાસ્તિવતિ,

પ્રિયમ્ એવ તેનાવરુન્ધે ।

(જેઓ પ્રાત્યને કહી શકે કે: હે પ્રાત્ય, તમારું પ્રિય થાઓ, તે વ્યક્તિ પણ
પ્રિયને મેળવે છે.)

બાહિલના 'સહજ' માર્ગનાં મૂળ આ પ્રાત્યોનાં પ્રકરણોમાં જણાઈ આવે છે.

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પરદેશમાં પ્રથમ જ બંગાળના આ બાહિલોને જાહેર કર્યાં. તેમણે
'હિંદુસ્તાનનો એક લોકધર્મ' ઉપર લખેલું આપ્યું. તે લખણના તેમણે બે ભાગ પાડ્યા;
પ્રથમ બૌદ્ધધર્મ અને બીજો બાહિલનો ધર્મ. સામાન્ય દૃષ્ટિથી આ બન્નેમાં આલજમીનનો
ફેર લાગે પણ તત્ત્વપિપાસુને બન્નેમાં એક જ ધારા વહમાન થતી જણાય છે. તેમના
શબ્દોમાં: " આ બન્ને ભિન્ન આદર્શવાળા ધર્મોને એકસાથે ચર્ચવાનો મારો આશય
તેમનામાં રહેલી મૌલિક એકતા દર્શાવવાનો છે. બન્નેમાં પોતામાં રહેલી અનન્ત શક્તિની
ઉપલબ્ધિ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા રહેલી છે. આ ઉપલબ્ધિ રૂઢિચુસ્ત કાનુનો દ્વારા નહિ,
પણ સત્યની સાથે માનવનો પૂર્ણ યોગ સાધીને. બન્ને માને છે કે આપણા અંતિમ ધ્યેયની
ઉપલબ્ધિ આપણામાં જ રહેલી છે. "

રવીન્દ્રનાથ ઠાકોરના જીવન ઉપર આ બાહિલોની કેટલી અસર રહેલી છે તે વિષે
તેમના એક આલોચક લખે છે:

" The third (epoch) dawns with the poet's understanding of

the Bawls. How the modern master-singer met the older master-singers. ”

સ્વીન્ડ્રનાથે તેમનાં ૧૯૩૦ માં આપેલાં ‘દિપેટ’ લેક્ચર્સ’ માં બાઉસોના સિદ્ધાન્તો વિષે ધણીવાર ટાંચ મારી છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આ લોકધર્મમાં કેટલું જીવન-તંત્ર સમાયેલું છે.

બાઉસ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ધણી રીતે સ્પષ્ટવાયેલી છે. કેટલાક મૂળ શબ્દ ‘વાયુ’ માને છે. આ ‘વાયુ’ એટલે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવેલો ‘વાયુ’ જે દ્વારા શરીરની રનાયવિક શક્તિનો સંચાર થાય છે. દેહની રનાયવિક શક્તિનો સંચાર કરી પ્રાણસંચય કરવાની સાધના જે કરે તે ‘બાઉસ.’ કેટલાક માને છે કે આસોન્નિવાસનો સંરોધ કરીને દીર્ઘજીવન મેળવવાની સાધના કરે તેઓ ‘બાઉસ.’ કેટલાક ‘બાઉસ’ એટલે ‘વાતુક’ માંથી આવેલો માને છે. કેટલાક તેની વ્યુત્પત્તિ ‘વજુક’ માંથી કાઢે છે. આ ‘વજુક’ એટલે ‘વજ્રધર’ (વજ્રધાન માર્ગનો ગુરુ). પંથ ‘બાઉસ’ વિષે દાહમાં પ્રમાણમૂલ ગણાતા શ્રી. સિતિમોહન સેન ‘બાઉસ’ સંસ્કૃત ‘વાયુ’ માંથી આવ્યો એમ સ્વીકારે છે. ચૈતન્ય ચરિતામૃતમાં તેમ જ મધ્યકાળના ધણા સંતો આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. કબીર કહે છે કે—

વિરહ મુઅંગમ તન હસૈ, મન્ત્ર ન માનૈ ફોહ ।

રામવિયોગી ના જીવૈ, જીવૈ તો વાડર હોહ ॥

(બીજક સાખી, ૯૭)

આ બાઉસ લોકો વસ્તુતઃ પોતાના જ્ઞાનમાં, પ્રેમમાં, અંદર રહેલા તત્ત્વની શોધમાં પાગલ બની જાય છે. તેઓ બાહ્ય બંધનો સ્વીકારતા નથી. પરંપરાથી ચાલતા આવેલા રીતરિવાજોને જાતિભેદનાં બંધનોને તેઓ હડસેલી કાઢે છે. આ રીતે તેઓ સાચા નોન-કન્ફોર્મિસ્ટ (non-conformists) છે. તેમની સાંધનાર્તુ મુખ્ય બંધ છે જ્ઞાન. તેઓ માને છે કે જ્ઞાનમાં જ મનુષ્ય પોતાનો ભાવ પૂર્ણ રીતે પ્રકાશ કરી શકે. પણ તેઓ ગમે ત્યાં જાન કરતા ફરતા નથી. સંમોજમાં તેઓ મૃતપ્રાય રહેવા ઈચ્છે છે. સૂરી લોકો જેને ‘કના’ કહે છે, વૈષ્ણવો જેને ‘જીવ-મુક્ત’ કહે છે, તેવી અવસ્થાને તેઓ સ્વીકારે છે. તેઓ માને છે કે સાચો શુદ્ધ પ્રેમ અહેતુક હોવો જોઈએ, પ્રયોજનાતિરિક્ત હોવો જોઈએ. સમાજનાં બંધનો અને ચાસ્તીકેત વિધિદારો સ્વીકારાયેલો પ્રેમ તે જ કેવળ શુદ્ધ પ્રેમ નથી. આ પ્રકારની બાઉસની ભાવના અપિણને અર્થવેદના ‘ઉચ્છિદ્ધ’ ના સૂક્તની ધાદ આપે છે.

ક્લત્તં સત્યં તપો રાષ્ટ્રં શ્રમો ધર્મથ્થે કર્મ ચં ।

મૃતં મવિપ્યદુચ્છિદ્ધં વીર્યં હરમીર્વલં વલે ॥

સમેસેતે ક્ષાં, આદિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાનનું આદિસ્થાન પ્રયોજનાતિરિક્ત પ્રેમમાં રહેલું છે. તે ભાવને રહસ્યમય બાપામાં આ મુક્તમાં વર્ણવ્યો છે.

તેમને ‘જેક’ દેહતત્ત્વ નો અથવા ‘કાલાતંધન’ નો પ્રધાન સિદ્ધાંત છે. તેઓ શરીરને મંદિર જેવું પવિત્ર ગણે છે, કારણકે તેમાં ‘મતેર માતુષ’ (મનનાન્દકર્મના-માનવ) નો વાસ છે. તેઓ કહે છે કે : ‘બંદા આછે જીડે, તાદા આછે ખસાડે’

(જે પિંડમાં છે, તે બહાંડમાં છે.) ચિત્રચંદિતામાં પ્રથુ યોગમાર્ગદ્વારા આ જાવનાની ઉપક્રમિક કરવાનું લખ્યું છે:

દેહેડસ્મિન્વર્તતે મેરુઃ સતદ્વીપ સમન્વિતઃ ।

સરિતઃ સાગરાઃ શૈલાઃ ક્ષેત્રાણિ ક્ષેત્રપાલકઃ ॥

ઋપયો મુનયઃ સર્વે નેક્ષત્રાણિ પ્રહારત્થા ।

પુણ્યતીર્થાણિ પીઠાની વર્તન્તે પીઠદેવતાઃ ॥

જાનાતિ યઃ સર્વમિદં સ યોગો નાત્ર સંશયઃ ॥

કપીર પણ જણાવે છે કે આ ઘટમાં જ બાગ-બગીચા છે, કાશીદ્વારકા છે, મંદિર છે, સજનદાર છે. દાદુ કહે છે કે આ સરીર મારું સાચુ છે, તેમાં પરમદેવાલે તેનો સંરેશ લખ્યો છે.

બાઉલનું હૃદય આ 'મતેર માનુષ' (હૃદયનો મનુષ્ય) શોધવા માટે વિરહથી અહોનિશ બળ્યાં કરે છે. તે ગાય છે:

આવિ કાયાય પાખો નાંડે,

આમાર મતેર માનુષ જેરે ।

હારાયે સેષ માનુષે, નાર ઉદેશે દેશ-વિદેશે ભેડાષ ધુરે ॥

લાગિ સેષ હૃદય - શયિ, સદા પ્રાપ્તુ હય ઉદાસી,

પેસે મન હોતો ખુશી, દિગ્માનિશિ દેખતામ નયન ભરે ।

(મારા તે હૃદય-માનવને ક્યાં ભેજવીય ? તેને માટે હું દેશ-વિદેશ શોધમાં ફર્યા કરું છું. તે સૌંદર્ય-શયિની શોધમાં મારું મન ઉદાસી યષ રહ્યું છે. હૈયું ભરીને તેને જોવાની મારા હૃદયની પરમ વ્યાકુળતા છે.) આ પ્રેમના પાગલની, હૃદય-માનવની શોધના ફરીરની ઝાંખી કરવી હોય તો શ્રી. નન્દલાલ અમુતું 'બાઉલ'નું ચિત્ર જોવાની બલામણ કરું છું.

એક પારસ્પર દેશના સુરીએ પણ આ જ ગાયું છે:—

"On the way to the Truth thou are ten temples

"One is the acter temple, the other the temple of the heart.

"As long as thou canst, make pilgrimage to hearts,

"Because one single heart is more than a thousand temples."

પ્રસૂની લીલા એટલી ચમત્કૃતિવાળી છે કે માનવની કૃત્રિમ લીલા તેના આગળ ઝાંખી પડે છે:—

હવે હવે ચાલ્યા દેખી, સજા તારે અવતાર ।

યો તુષ, નૂતન લીલા કિ દેખાખી, જનર નિત્ય લીલા ચમત્કાર ॥

(હવે હવે તેનો અંશ રહેશે છે. અરે, માનવી, તું નવીન લીલા શી બતાવીય ? તેની લીલા નિત્યનવીન છે.)

અસમાન વ્યક્તિઓ વચ્ચે સાચો શુદ્ધ પ્રેમ ન હોઈ શકે. માટે જ પ્રભુને ભજના તે પણ સખાની મારફત, પ્રિયની મારફત ન્યારે 'ભાંડ' માં તે શુદ્ધ, અનૂત્ત, અનિર્વચનીયનાં

દર્શન યાચ છે ત્યારે સમસ્ત 'વહાંડ' સૌંદર્યમય લાગે છે. પ્રથમ જે ઠેકાણે કૃત્રિમતા લાગતી હતી, ત્યાં પ્રકૃતિની ચિરસ્થાયી ભૂત સાચા સ્વરૂપમાં આલિભૂત યાચ છે. તેથી જ કબીર કહે છે—

ધર ધર દીપક બરે, લખે નહિં અન્ધ હૈ ।

લખત લખત લખિ પરે, કરે જન્મ દુન્દ હૈ ॥

(ધરધરમાં દીપ બળે છે. અંધને તે દેખાતો નથી. જોતાં જોતાં બધારે તેનાં દર્શન થશે, ત્યારે મૃત્યુનો પાશ તૂટી જશે.)

આ અન્તઃ શરીરે જ્યોતિમયા હિ શુષ્કો બાહ્યનો હૃદય-માનવ છે, સૂરીઓની પ્રિયા છે, ગ્રીસના તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો Logos છે. અંતરની ઉપલબ્ધિનો આલિભાવ વાક્યો દ્વારા કરતાં દરેકે પોતપોતાની બાધા વાપરી છે. પણ ઉપલબ્ધ વસ્તુ એક જ છે.

બાહ્ય માને છે કે જન્મથી જ તેની દીક્ષા થઈ ગઈ છે. તે ગાય છે—

આમાર જે-દિન જન્મ સે-દિન આમિ દીક્ષા પેયેછિ ।

એક અક્ષરેર મન્ત્ર માયેર શિક્ષા પેયેછિ ॥

દીક્ષા વિના ચલે ના જે એકટિ પ્રાણેર શ્વાસ,

સેધ કયાને ગબીર આમાર રચે છે વિશ્વાસ ।

આમિ નીર પેયેછિ, ક્ષીર પેયેછિ, પરાણ પેયેછિ,

તા'રિ સાથે સાથે માયેર શિક્ષા પેયેછિ ॥

(મારો જે દિવસે જન્મ થયો ત્યારે જ મને દીક્ષા મળી. માતાની શિક્ષા એક અક્ષરના મંત્રથી મેળવી. પ્રાણનો એક પણ શ્વાસ દીક્ષા વિના ન ચાલી શકે તે મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. માતાનાં અશ્રુ મેળવ્યાં, માતાનું દૂધ મેળવ્યું, માતામાંથી પ્રાણ મેળવ્યો; તે સાથે જ માતાની શિક્ષા પણ મેળવી છે.)

તેમનો ગુરુ કાણ ?

ગુરુ બોલે કરિ પ્રણામ કરલિ મન ?

તોરે અધિક ગુરુ, પચિર ગુરુ, ઓતોર ગુરુ અગણન,

ઓમારે ગુરુ સર્વજન !

ગુરુરે તોર બરણુ-ડાલા, ગુરુરે મારે મરણુ-નવાલા !

ગુરુરે તોર હૃદય-વ્યથા, જે ઝરાપ દુનપન ! !

(હે મન, ગુરુ માની તું કેને પ્રણામ કરીશ ? તારે પગલે પગલે આવનારા-જનારા તારા ગુરુ છે, અરે, તારા અસંખ્ય ગુરુઓ છે. સઘળા માનવો તારા ગુરુ છે. તારું સ્વાતંત્ર તારો ગુરુ છે, મરણુ-નવાલા તારો ગુરુ છે, હૃદય-વ્યથાની આંખમાંથી ઝરતાં અશ્રુ તારો ગુરુ છે.)

પણ આ પ્રમાણેની ગુરુની બાવનાની પાછળ વાસ્તવિકતા શી ? તેઓ જાણાવે છે કે ગુરુને જાણ્યા પહેલાં પોતાની જાતને પ્રથમ જાણવી જોઈએ. ન્યાંસુધી પોતાના અંતરમાં રહેલાં તત્ત્વોની ઉપલબ્ધિ થઈ નથી ત્યાં સુધી. ગુરુની પાછળ પાછળ ફરવાનો શો ઉદ્દેશ ? લાલન નામનો બાહ્ય કહે છે કે આત્માને જાણ્યા પછી “ સૌંધ બાહુ દૂરે નાઈ ” (પ્રશંસ બહુ દૂર નથી.) કબીર પણ જાણાવે છે કે : “ પરમાત્મ ગુરુ નિકટ બિરાજે ” । જન્મ જન્મ મન મેરે ॥ ” આ પ્રમાણે બાહ્ય ગુરુથી ગંભીર છે; કારણ કે કદાચ તે પોતાના શિષ્યના જીવંત આત્માને યોગ્ય રીતે વિશ્વાસ ન પામવા દે.

તેમની સાધનાનું મુખ્ય આલંચન 'સહજ' છે. આ 'સહજ' મધ્યકાળના બધા સંતોમાં જોવામાં આવે છે. દ્વૈત, અદ્વૈત વગેરે તાર્કિક કલ્પનાઓમાં ગોથાં બાધા વગર તેમણે સરળ પ્રેમનો સહજ માર્ગ સ્વીકાર્યો. આ સહજ માર્ગ નાથપંથના સિદ્ધગણેશને ખૂબ જ જોડેથી લગભગ આઠમી સદીમાં શરૂ કર્યો હતો. તે પંછીથી જ્યદેવ, બિલ્વમંગલ, ચંદીદાસ, વિદ્યાપતિ, વલ્લભાચાર્ય, કબીર, નાનક, રજાજન, દાદુ વગેરે કવિઓ તથા સંતોએ તેને આગળ ધપાવ્યો.

બંગાળના વૈષ્ણવધર્મના મંથાપક ચૈતન્ય મહાપ્રભુ નાનપણમાં 'ક્ષેપા નિમાષ' ('શડિ નિમાષ') કહેવાતા હાલના બાહિલો પણ ચૈતન્યને પોતાના આદિપ્રવર્તક તરીકે માને છે. આથી બંગાળના વૈષ્ણવ મેળાઓમાં બાહિલો જાય છે અને મંડળીઓ જમાવે છે. તેઓ પ્રેમને સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં પરિણત કરવામાં માને છે. તેઓ પ્રેમને 'પરશમણિ'ની ઉપમા આપે છે.

પ્રેમ આમાર પરશમણિ ।

તા'રે હુંપહે જોકામ હય રે સેવા ॥

(પ્રેમ પરશમણિ છે. તેને અડક્યાથી કામ સેવામાં પરિણત થાય છે.) આને માટે એક બાહિલને શ્રી. ક્ષિતિભોદન બાણેએ એક વાર પૂછેલું: 'બાબા, આપ પ્રેમનો અનુભવ કેવી રીતે કરો છો?' બાહિલ કહે છે: 'ભાઈ, હાલમાં મારી સ્ત્રીને મરણ પામ્યે દમ્-આર વર્ષો થઈ ગયાં છે. તેના જીવતાં તેની સાથે સ્થૂળ સ્વરૂપમાં રહ્યો હતો, પણ તેનું સાચું સ્વરૂપ મને જાણ્યું ન હતું: પણ તેના સાચો પરિચય થોડા સમય પહેલાં જ એક દાણમાં થઈ ગયો. તેની સાચી શુદ્ધ અનંત મૂર્તિનાં મને દર્શન થયાં.'

આ ઉપલબ્ધિ ઉપરથી અગમ્ય, અજોયર, કેવળ આભાસ લાગે; પણ આવા દાખલા હાલના જમાનામાં જોવાનું છે તે ટાંકું હું.

અમેરિકાના આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાની હોમ્સે તેમના "In Quest of the Ideal" નામના પુસ્તકમાં નીચેનો તેમનો અનુભવ ટાંક્યો છે. તેઓ હંમેશાં ઉપાસમયે જાગતા રહેતા, હંમેશાં તેની લગ્નતા અનુભવતા, પણ એક દિવસ "the pageant of the dawn was passing, and I was initiated into its inmost mystery. If there was near a moment in my life in which I underwent that sudden and complete transformation of the inner man (અરબાનો "મોર્ માનુષ") which is called "Conversion", it was then. I seemed to be admitted into, I seemed to become one with — "the pure eternal corse of things" — and I knew, if I had never known it before, if I was never to know it again —

"At last, at last, the scent of the world."

આ પ્રકારનો બીજો પ્રસંગ શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો છે. શાન્તિનિકેતનનાં હમણાંનાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે પોતાની ઉપલબ્ધિ જણાવવાનો પ્રયાત્ન કર્યો હતો. ધણી નાનપણથી ગાયત્રીમંત્રમાં તેમની શ્રદ્ધા હતી. ઘરના એક ખૂણામાં બેસીને તેઓ તે જાપ કરતા. ઉપનિષદના સ્તોકોનું અર્થહીન પાઠાવણ કર્યા કરતાં તેમને તેના ઉપર નિદિધાસન

કરવાનું ખૂબ જ ગમતું. આથી તેમને ઉપનિષદનો ઘણો ભાગ મુખે યજ્ઞ ગયો છે. પણ એક દિવસના સૂર્યોદયે તેમનો પડદો ખોલી દીધો. સમસ્ત જગત તેમને સૌંદર્યમય લાગ્યું. રસ્તામાં આવતા જતા માણસોમાં પણ તેમને પોતાના જીવનની harmony જણાઈ.

ખાઉલ કહે છે કે—

કારે ખોલવો, કે કરશે વા પ્રત્યય ।

આછે એમ માનુષે સત્ય નિત્ય ચિદાનંદમય ॥

(કોને કહું, કોણ વિશ્વાસ કરશે ? આ માનવમાં જ સત્ય-નિત્ય-ચિદાનંદમય તે વિરાજમાન છે.)

દરેક ધર્મની માફક આ ખાઉલમાંના કેટલાકમાં વિપરીત વર્તન દેખાય. પણ તેમનો ધર્મ વલ્લા કરે છે, કારણકે તેનામાં ગતિશીલતા છે. તેથી જ ટાગોરે જણાવ્યું છે કે:—

“On the inaccessible mountain peaks of theology, the snows of mud remain eternally rigid, cold and pure. But God's manifest shower falls direct on the plain of humble hearts, flowing there in various channels, even getting mixed with some mud in its course, as it is soaked into the underground currents, invisible, but ever-moving.”

આ સહજ સાધનાનો ટૂંક સાર રત્નજગજીએ જણાવ્યો છે:—

રત્નજગ વસુધા બેદ સખ । કુલિ આલમ સુકુરાન ॥

પડિત કાજ વૈ થડૈ । દક્તર દુનિયા જન ॥

જ. મ. આચાર્ય

આ નિબંધ લખવામાં નીચેનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે :

શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેનનાં મારા વર્ગમાં યજ્ઞેલાં સૂચનો તથા તેમનો ‘વિશ્વભારતી ક્વાર્ટર્સ’માં “Bauls & their Cult of Man — જન્યુ. ૧૯૨૬ નો લેખ; રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ‘An Indian Folk Religion’ (Curative Unity માં;) ‘Bauls of Bengal’ — Vas. Qua. April, 1926; શિવ સંહિતા; ‘ભારતવર્ષીય ઉપાસક સંપ્રદાય’ — શ્રી. અક્ષયકુમાર દત્ત; ‘ખાઉલ’ પ્રવાસી — માધ અને કાગજ ૧૩૩૯; વગેરે.

કબીરની મૂંઝવણ

યુવાનીમાં સદ્ગુરુ પાસ રહેતા,
કબીરજી જ્ઞાનરહસ્ય લેતા.

નિહાળી ઘંટી તણું દૃશ્ય એકદા,
કબીરનાં નેન જલે ભરાયાં;
ચક્રે પડેલા ઘઉં સૌ દળાયા,
ન એક આખો કણુ આવતો કદા.

સંસારનું ઘંટી શું ચક્ર ચાલે;
જનો ખિચારા સહુ ત્યાં દળાય,
મને કરુણાભર્યું દૃશ્ય સાલે,
વિધિ લણી આ ગતિ ના કળાય.

ગુરુ સ્થિતિ એહ કળી ગયેલા;
ઘંટી પડા તે ઉચકાવી નાખ્યાં,
આખા ખીલાને વળગી રહેલા
કણે બતાવી ગુરુ આમ ભાખ્યા:

‘સંસારનું ચક્ર ભલે ફરે એ
એતિ પ્રભુને ન પિત્સર્ય છેતરે.’

હિંદનો કાપડઉદ્યોગ અને જાપાનનો હરીકાઈ

યુરોપ અને એશીઆનાં બજારો હિંદી કાપડથી ભરેલાં, એ કંઈ લાંબા

ભૂતકાળની વાત નથી. મોગલ સામ્રાજ્યના અસ્તકાળે લગી ભારતની જહોજહાસી, કળા અને ઉદ્યોગથી સમૃદ્ધ બનેલા કોઈ પણ દેશની સ્પર્ધા કરવા પૂરતી હતી, કદાચ સૌથી શ્રેષ્ઠ હતી, એમ કહેવાયી પણ અતિશયોક્તિ થવાનો મંભવ નથી.

કાપડ માટે હિંદનું પરાવલંબીપણું છેલ્લાં સો વર્ષથી થયું છે. હિંદની કળા અને ઉદ્યોગના અસ્તને પણ તેટલાં જ વર્ષો થયાં છે. કાપડઉદ્યોગ એ હિંદનો મહાન અને મહત્વનો ઉદ્યોગ હતો. જગતનાં લાગ્યશાળી નરનારીઓનાં શરીર હિંદી કાપડથી શોભતાં. હિંદી કપડાંથી મંજગ થવામાં માન અને ગૌરવ સમજાવામાં આવતું.

ભારતનાં લાગ્યક્ષિતિજ પરથી એ દિવસો તો આયમી ગયા. હવે તો પરાધોન, નિર્ધન અને નિરુદ્ધમી ભારતને એ લાગ્યશાળી દિવસોની સ્મૃતિમાત્ર જ રહી છે. જગતને વસ્ત્ર પુરાં પાડનાર ભારતને પોતાનાં મંતાનોની શરમ સાચવવા અને તેમને શીતોષ્ણતાથી ખચાવવા પરદેશો પર આધાર રાખી બેસી રહેવું પડે છે.

ભારતના કાપડઉદ્યોગના નાશની કચણ કહાણી હજી તાજી છે. કદાચ સગી આંખે જોનારાઓને મોઢે સાંભળનારાઓ હજી નીકળી આવે છે; એ કંઈ સૈકાઓ જૂની પ્રાચીન ઐતિહાસિક વાર્તા નથી.

પરદેશોને કાપડ-સૂતર પુરાં પાડનાર હિંદમાં વિદેશી કાપડ અને સૂતરની આયાત થવા લાગી. એટલે જગતમાં હાથવણાટનું કાપડ બનાવનાર દેશ તરીકે પોતાનું સ્થાન ગુમાવ્યા પછી ઝોગણીસમા સૈકાની ત્રીજી પચીસીના આરંભકાળે ધાત્રિક સાધનો દ્વારા કાપડ બનાવવાનું હિંદમાં શરૂ થયું. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં મુંબઈ મધ્યે એક પહેલવહેલી મિલ બાંધવાનું માન એક પારસી ભાષને મળ્યું, પણ એક દાયકા લગી તેનું અનુકરણ થયું નહિ. પણ ૧૮૬૧ માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં આંતરયુદ્ધ શરૂ થયું, તે વખતે હિંદમાં નવાં ઐતિહાસિક ઔદ્યોગિક સાહસો ભ્રમમાં કરવામાં આવ્યાં, તેમાં કેટલીક મિશ્રો પણ બાંધવામાં આવી. એ યુદ્ધ વિરામ પામ્યા બાદ ભ્રમી થયેલ મંદીથી બીજા હુજરઉદ્યોગ પર

લેવાનો પ્રયાસ શરૂ થયો. સ્વદેશી કાપડનું માન વધવા લાગ્યું. સ્વદેશી ભાવનાએ એ ગૃહ-ઉદ્યોગને અપનાવ્યો. આ પ્રવૃત્તિથી હિંદનો ગૃહઉદ્યોગ પુનર્જીવિત થયો અને મિલઉદ્યોગને આડકતરો આર્થિક લાભ થવા લાગ્યો. રમસીઆ ગાડાની ગતિએ ચાલતી મિલોને કામ મળવા લાગ્યું. તેના કાપડની પેદાશને હિંદની બજારોમાં માનભર્યું સ્થાન મળવા લાગ્યું.

કાપડ માટે પરદેશી પર પરાવજની યથ જવા છતાં હિંદના હાથવણાટના પુરાણ ઉદ્યોગનું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું હતું, તે આ પ્રવૃત્તિથી સજીવન થયું. હાથશાળોમાં વણાતું કાપડ હિંદની ત્રીજા ભાગની જરૂરીઆતને પૂરું પહોંચી શકતું નથી; પણ આ બંને મળીને આપણી ૨/૩ એ તૃતીયાંશ કાપડની જરૂરીઆત પૂરી પાડે છે. અનેક હરીફાઈ, પ્રતિકૂળ હિંદિયામણ અને યંત્રવાદની શક્તિની સામે આ ઉદ્યોગ ટકી રહ્યો છે.

નીચેના ૨૦ વર્ષના આંકડા મિલઉદ્યોગ અને હાથવણાટની પ્રગતિ બતાવે છે:

વર્ષ.	મિલોમાં વપરાયેલું સૂતર	મિલોમાં કાપડનું ઉત્પન્ન	હાથશાળોમાં વપરાયેલું સૂતર	વર્ષ.	મિલોમાં વપરાયેલું સૂતર	મિલોમાં કાપડનું ઉત્પન્ન	હાથશાળોમાં વપરાયેલું સૂતર
	લાખરતલ	લાખ વાર	લાખરતલ		લાખરતલ	લાખરતલ	લાખરતલ
૧૯૧૨-૧૩	૨૫૪૦	૧૨૨૦૯	૨૬૦૦	૧૯૨૨-૨૩	૩૬૨૦	૧૭૨૫૦	૩૩૫૦
૧૯૧૩-૧૪	૨૪૪૦	૧૧૬૪૦	૨૬૭૦	૧૯૨૩-૨૪	૩૫૬૦	૧૭૬૨૦	૨૫૧૦
૧૯૧૪-૧૫	૨૪૭૦	૧૧૩૬૦	૨૬૬૦	૧૯૨૪-૨૫	૪૧૦૦	૧૯૭૦૦	૩૧૪૦
૧૯૧૫-૧૬	૩૧૭૦	૧૪૪૧૦	૨૭૨૦	૧૯૨૫-૨૬	૪૧૫૦	૧૯૫૪૦	૨૮૩૦
૧૯૧૬-૧૭	૩૩૭૦	૧૫૭૮૦	૧૮૬૦	૧૯૨૬-૨૭	૪૮૧૦	૨૨૫૬૦	૩૨૪૦
૧૯૧૭-૧૮	૩૪૦૦	૧૬૧૪૦	૨૦૩૦	૧૯૨૭-૨૮	૫૦૭૦	૨૩૫૭૦	૩૨૩૦
૧૯૧૮-૧૯	૩૫૨૦	૧૪૫૧૦	૨૬૨૦	૧૯૨૮-૨૯	૩૦૪૦	૧૮૯૩૦	૨૭૬૦
૧૯૧૯-૨૦	૩૪૨૦	૧૬૪૦૦	૧૪૧૦	૧૯૨૯-૩૦	૫૦૨૦	૨૪૧૬૦	૩૪૦૦
૧૯૨૦-૨૧	૩૨૮૦	૧૫૮૧૦	૨૮૭૦	૧૯૩૦-૩૧	૫૨૭૦	૨૫૬૧૦	૩૩૬૦
૧૯૨૧-૨૨	૩૬૦૦	૧૭૩૨૦	૨૯૮૦				

હિંદી મિલોમાં ઉત્પન્ન થતા કાપડ અને હાથશાળોમાં વપરાતા સૂતરના આંકડા બેતાં સમજી શકાય છે કે હિંદનો કાપડઉદ્યોગ પ્રગતિને પંથે પડ્યો છે. જાપાન અને વિલાયતની મોટી હરીફાઈ સામે ટકવા માટે માત્ર એક જ સ્વદેશીની ભાવના સિવાય આ ઉદ્યોગને ખજાનર કરવા એક પણ સાધન નથી.

સમગ્ર હિંદમાં ૩૪૦ મિલો છે, તેમાંથી ૩૧૭ આખા દિવસ માટે કામ કરે છે અને ૨૩ મિલો કામ વિનાની બેકાર છે. તેમાંથી ૯ મુંબઈની, ૨ અમદાવાદની, ૬ મુંબઈ છલાકાની અને ૬ મુંબઈ છલાકા બહારની છે.

હિંદના મિલઉદ્યોગ પાછળ રૂ. ૪૦-૩૨ કરોડ રોકાય છે. ૧૯૩૨ ની સાલમાં હિંદની મિલોમાં ૨ લાખ ત્રાક અને ૪ હજાર સાળો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. હિંદમાં બધી મળી ૧ લાખ ૮૬ હજાર સાળો છે, તેમાંથી ૧ લાખ ૬૧ હજાર સરાસરી કામ કર્યું છે. ૧૯૩૨ ની સાલમાં કપાસની ૨૦ લાખ ચાંસડી હિંદી મિલોમાં વપરાઈ છે. વિલાયતી અને

ખાસ કરી જાપાનના કાપડના અતિ સસ્તાપણને કારણે હિંદી મિલોના કાપડની માંગ ઓછી રહેતી હોવાથી હાલ હિંદની મિલોમાં ૧૭૫૦૦૦ કાપડની ગાંસડીઓ ખરીદીને અભાવે જેમની તેમ પડી છે.

હિંદનાં જાજરોમાં પોતાનું કાપડ સસ્તું ખપાવવા જાપાને લયંકર હરીદાષ્ટ માંડી છે. જાપાન જે ભાવે હિંદમાં તૈયાર કાપડ આપે છે તે ભાવે હિંદી મિલો સુતર પણ આપી શકતી નથી. જાપાનના કાપડની બહોળી અને સસ્તી આયાત હિંદનાં ગામડાં સુધી પહોંચવા લાગી. જાપાનનું શ્રીલંકાનું કાપડ હિંદના ખેડૂત, મધ્યમવર્ગ અને શ્રીમંતને અનુકૂળ પડવા લાગ્યું. તેની માડી અસર હિંદના મિલઉદ્યોગ પર થવા લાગી છે. હિંદી મિલો જાપાનની હરીદાષ્ટમાં કાપડ વેચી શકતી નહિ હોવાથી હિંદી મિલોને મુશ્કેલીથી ચલાવવું પડે છે. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા ઉદ્ધાપોદ કરવામાં આવ્યો ત્યારે હિંદી સરકારે જાપાનના કાપડની આયાત પર વધારાની પાંચ ટકાની જકાત નાખી પાપમાલ યતા હિંદના મિલઉદ્યોગનું રક્ષણ કર્યું.

પણ એ અસર લાંબો સમય ટકી નહિ. દુનિયામાં મહાન આર્થિક સંકટામણુ ઊભી થઇ, ઇંગ્લંડની સરકારે એકાએક ચીનાના ધોરણને તિલાંજલિ આપી. હિંદી સરકારે તેનું અનુકરણ કરી રૂપિયાની હાંડીને લાવ પાંડ રટલિંગ સાથે જોડી આપ્યો. દેશ દેશ વચ્ચેના હાંડિયામણુ સંબંધમાં અસાધારણ ભાવફેર થયો. જાપાને ઇંગ્લંડના પગલે ચાલવામાં ઢીસ કરી આવચેતીથી કામ લેવા માંડ્યું. તેની અસર હિંદ ખાતે આયાત યતા જાપાની માલ પર થવા લાગી. રૂપિયાની સરખામણીમાં જાપાનના ચેનના લાવ દબાવા લાગ્યા. તે તકનો લાભ લઇ જાપાન પુષ્કળ માલ હિંદ ખાતે નિકાસ કરતું ગયું. જાપાનના કાપડ સામે પાંચ ટકાની વધારાની જકાત પડવા છતાં પણ જાપાની કાપડ હિંદમાં વધુ ને વધુ વેચાવા લાગ્યું. આ વેપારને અનુકૂળ થવા જાપાનની હાંડી ઘટવા લાગી. જાપાનની આ અસાધારણ આયાત હિંદના કાપડઉદ્યોગને ગુણગાવવા લાગો. હિંદના વેપારી સમાજમાં અને ઔદ્યોગિક મંડળોમાં ખૂબ ગભરાટ ફેલાયો. હિંદના મિલઉદ્યોગના રક્ષણ માટે બીજી વધારાની જકાત નાખવા હિંદી સરકારને અરજ કરવામાં આવી; તે પરથી તેની તપાસ કરવા ના. સરકાર તરફથી ટેરિફ બોર્ડ નીમવામાં આવ્યું. અંતે બોર્ડની ભલામણથી જાપાનના કાપડની આયાત સામે વધારાની ૧૮૧૧ ટકાની જકાત નાખી મિલોને રક્ષણ આપ્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે જાપાનના કાપડ સામે જેટલી જકાત નાખવામાં આવી, તેટલા ટકા પોતાના હાંડિયામણુમાંથી ઘટાડી જાપાને હિંદની જકાતી દિવાલ ફેદી જવા માંડી છે. જાપાનની હાંડીના લાવ ૧૦૬ માંથી ૮૬ થઇ ગયા. હાલ એ માસની હાંડીના લાવ ૭૮ છે. જાપાનના કાપડ સામે એકંદર ૫૦ ટકાની જકાત નાખવામાં આવી છે, છતાં તેનું કાપડ હિંદમાં અતિ સસ્તું વેચાઇ રહ્યું છે. જાપાનની હાંડીના ઘટતા ભાવે હિંદના મિલઉદ્યોગ અને વેપાર સામે પ્રથમના જેવી જ હરીદાષ્ટ ચાલુ જ રહી છે. તેનું પરિણામ હિંદના મિલઉદ્યોગની પાપમાલીમાં ન પરિણમે એ જ જોવાનું છે.

એક તરફ જાપાન અને બીજી તરફ ઇંગ્લંડ હિંદમાં સસ્તું ને સસ્તું કાપડ મોકલાવતા આવે છે. પોતાના દેશનો માલ હિંદની જાજરોમાં ખપાવવા ઇંગ્લંડ પાસે સસ્તું હાંડિયામણુ અને “શાહી પસંદગી”નું બદાનું છે; અને જાપાન પાસે પોતાનું હાંડિયામણુ વધવટ કરવા સૂતા અને સાંધેનો છે.

૧૯૩૨ ની સાલમાં ફક્ત ત્રણ માસમાં આયાત થયેલ જાપાનના કાપડના આંકડા

માસ	સફેદ કાપડ	રંગીન કાપડ	કેનું કાપડ
એપ્રિલ	૭૨૭૪૦૦૦	૧૨૬૧૫૦૦૦	૨૦૭૭૬૦૦૦
મે	૬૯૪૦૦૦૦	૧૩૦૫૮૦૦૦	૧૬૬૬૦૦૦૦
જૂન	૧૦૧૪૩૦૦૦	૧૯૯૦૪૦૦૦	૨૧૦૭૪૦૦૦
કુલ વાર	૨૪૩૫૭૦૦૦	૪૫૦૭૬૦૦૦	૫૮૪૬૮૦૦૦

એ રીતે ફક્ત ત્રણ માસમાં એકેડર ૧૨૮૪૦૧૦૦૦ વાર કાપડ જાપાને હિંદ ખાતે નિકાસ કરેલ છે. તે હિસાબે વરસ દહાડાની ગણતરી કરતાં, જોવામાં આવશે કે હિંદમાંથી મોટી દોલત જાપાન ખેંચતું જાય છે. જાપાન સામે ૫૦ ટકાની જકાત હોવા છતાં પોતાનું કાપડ હિંદમાં ઘુસાડવા પોતાનું હંડિયામણ ઘટાડી જાપાને પોતાના વેપાર અને ઉદ્યોગને સહત આપી છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૧ ના જાન્યુઆરીથી જૂન સુધી ૨૧૧૭૦૦૦૦૦ વાર અને ૧૯૩૨ ના જાન્યુઆરીથી જૂન સુધી ૨૯૨૦૦૦૦૦૦ વાર કાપડ ઇંગ્લેન્ડથી હિંદમાં આવ્યું. આગલી સાલ કરતાં વધુ આયાત થવાનું કારણ ગરમી ગયેલ પાંડતી હાંડીના ભાવ ગણવામાં આવે છે.

આંતર-કરારની રૂએ એકલા જાપાનના કાપડ પર જકાત નહિ નાખી શકાતી હોવાથી અંગ્રેજ સિવાયના બીજા બધા દેશોના આયાત થતા કાપડ પર જકાત નાખવામાં આવેલ છે. હિંદ ખાતે ઇંગ્લેન્ડ અને જાપાન સિવાયના દેશો આજુ કાપડ નિકાસ કરતા નહિ હોવાથી આ જકાતથી આડકતરી રીતે અંગ્રેજ આયાતને ઉત્તેજન મળશે.

હિંદ અને અમેરિકામાંથી જાપાન મોટી કિંમતનો કપાસ ખરીદી પોતાના દેશમાં કાપડ તૈયાર કરે છે. આ તૈયાર થતા કાપડ પર આયાત-નિકાસના બંદરી ખર્ચ, સ્ટીમરોનાં નર, વીમા, મજૂરી, આડત અને મોટી જકાતો આપ્યા છતાં, જાપાનને પોતાનું કાપડ આવું સસ્તું કેમ પાલવતું હશે ? હિંદમાં પાકતા કપાસમાંથી હિંદી મજૂરી, મૂડી અને ઉદ્યોગથી હિંદી મિલોમાં બનતું કાપડ તેવું સસ્તું વેચી શકાતું નથી તેનું કારણ શું ?

જાપાનના આ ઉદ્યોગની ઉત્પત્તિ, નીચેનાં કેટલાંક પ્રધાન કારણોને આભારી છે:-

૧. જાપાન એ સ્વતંત્ર પ્રગતિવાન દેશ છે. ત્યાંની પ્રગતિ અને રાજ્યનું શ્રેય સાથે જ જોડાયેલું છે. ત્યાંના વેપારીઓ, રાજ્યદારીઓ, ઉદ્યોગવાદીઓ, કામદારો, મજૂરો, બેંકરો — શરફો, સ્ટીમર અને વીમા કંપનીઓ સંયુક્ત સહકારથી પોતાના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગની ખીલવણી કરી રહ્યાં છે.

૨. દુનિયામાં ભૂમી થયેલ વેપાર અને હુન્નર-ઉદ્યોગની મહાન મંદીની અસર જાપાનમાં થવા બેઠી. આ મંદીમાંથી ઉત્પન્ન થતી બેકારીને રોકવા જાપાનની સરકારે ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા. દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગ અને વેપાર-વાણિજ્ય સજીવન રાખવા જાપાનને નવું ધડતર કરવું પડ્યું છે. એ નવા ધડતરના ફળરૂપે આજે જાપાન સસ્તામાં સસ્તી જ વસ્તુઓ અને કાપડ-દેશમાં પૂરા પાડે છે. પરદેશોની અમરોમાં પોતાનો પગપેસારો કરવા અને હરીફાઇ ચાલુ રાખવા સરકારી સહાય મળે છે. જાપાનનું વધતું-વધતું હંડિયામણ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૩. જાપાનની બેંકો અને શરફો નજીવાં બાજે જાપાનની મિલોને નાણું ધીરે છે.

જાપાનની મિલો દિંદ અને અમેરિકામાંથી સરતા બળરે મોટી રકમોના કપાસ ખરીદી શકે છે.

૪. જાપાનની રેલવે અને સ્ટીમરો નામના નૂરે તથા વીમા કંપનીઓ નજીવા વીમે જાપાની કાપડ પરદેશોનાં બંદરે પહોંચતું કરવામાં સહાય કરે છે.

૫. જાપાનની મિલમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળના અને સુધરેલી પદ્ધતિનાં થોડા સમયમાં વધારે કામ આપે એવાં યંત્રો હોય છે; ત્યારે આપણી મિલો માટે જોછતા સાંચા પરદેશોથી મોટા ખર્ચે અને ભારે જગત ચડીને આવે છે. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળના સાંચા અવારનવાર દાખલ કરવાનું સંવેને સુલભ નથી. જાપાન પોતાની મિલો માટે જોછતા સગવડવાળા અને સરતા સાંચા બનાવી ઉલોગને ખીલવી શકે છે.

૬. જાપાનની મિલ દશ વર્ષમાં ૬૨ હજાર કલાક કામ કરે છે, ત્યારે લેકેશાયરમાં ૨૪ હજાર કલાક કામ કરે છે. એટલે જાપાન દશ વર્ષે નવી મિલ (નવા સાંચા) બની કરી શકે છે, તેથી દશ વરસ દરમિયાન ચમેલા સુધારા અને નવીન શોધોનો લાભ લઈ શકે છે. એ કારણથી જાપાન સરતે ભાવે કાપડ પૂરું કરી શકે છે, તેની સાથે તેની ઘટતી હાંડીથી પોતાનું કાપડ જગતનાં બજારોમાં ઓછામાં ઓછા દરે વેચવા મોકલાવી શકે છે.

૭. જાપાનના ઇજનેરો વધુ સરતા, કુનેહબાજ અને ખંતીલા છે. મિલમાં વધુમાં વધુ પેદાશ લેવાની ચેવડ તેની શક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. અને ઉત્સાહી વ્યવસ્થા કામદારો અને મજૂરો સરતામાં સરતું કાપડ બનાવવામાં ખૂબ કાળજી રાખે છે.

૮. જાપાનના મજૂરોની મજૂરી અહીંના પ્રમાણમાં વધારે નથી; છતાં ત્યાંના મજૂર જી ચરખા પર દેખરેખ રાખી શકે છે, ત્યારે અહીં એ ચરખાની દેખરેખ સરખી રહી શકતી નથી. ત્યાંના મજૂર કામ માટે તનતોડ મહેનત કરે છે.

૯. જાપાનમાં મિલમાલેક અને મજૂર વચ્ચે અથગમણ અને અસંતોષ નથી; તેમ ત્યાં અવારનવાર હડતાલ પડવાનો ભય રહેતો નથી; ત્યારે દિંદમાં માલેક અને મજૂર વચ્ચે અસંતોષ અને હડતાલનો ભય કાયમ જોમો છે.

૧૦. જાપાનમાં દિવસ અને રાત્રે મિલો કામ કરે છે. અહીં હેગ કન્વેન્શન નીચે મિલોને દિવસ અને રાતના જુદાજુદા મજૂરો કામે લગાડી બેવડો પગાર આપવો પડે છે, અને કામ કરવાના સમયની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવેલ છે; ત્યારે જાપાનમાં તેવું બંધન નથી.

૧૧. જાપાનમાં આપણી પેઠે મેનેજિંગ એજન્ટ્સી સીસ્ટમ નેચી ખર્ચાળ પદ્ધતિથી મિલોના વહીવટ ચાલતો નથી. કાલસા, સાંચા અને કપાસની ખરીદીમાં કમિશન ખર્ચ જવાનો ત્યાં રિવાજ નથી. મિલોના હિસાબે અને જોખમે મોટરો દોડાવી, બંગલા બંધાવી અને ધામધૂમ કરી માલ મેથિા બનાવવા કરતાં ઓછામાં ઓછા ખર્ચે, બનતી કરકસર, માલેક-મજૂરનો સહકાર, નવીન ઢળનાં અને સુધરેલી પદ્ધતિનાં યંત્રો અને સાધનો, રેલવે, વીમા કંપની અને સ્ટીમરોના સહકાર અને સરકારની અમીદદિષ્ટિથી સરતામાં સરતું કાપડ તૈયાર કરવામાં જાપાન શ્રેષ્ઠ છે.

જાપાને ધમધી આપી છે કે જો દિંદ જાપાનના કાપડ પર વધારે જગત નાખશે, તો જાપાન હિંદુસ્તાનના માલનો બહિષ્કાર કરશે. દિંદમાંથી દરવર્ષે નિકાસ થતા કપાસમાંથી

અનિધિ [Complex]*

[તપા માનસશાસ્ત્રની મુખ્ય શોધ]

And this above all,
To thy ownself be true.

Hamlet

મનમાં જે કેટલાક વ્યાપારો ઉદ્ભવ પામે છે તેમાંના એકને પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર અનિધિ-Complex-કહે છે. આ અનિધિ એ શું છે, ને કેવી રીતે રચાય છે, તે કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે સમજવાથી જીવનના સ્પૃશ્ન અને સુદૃઢ પ્રદેશો ઉપર કેટલોક પ્રકાર પડે છે. થોડાં એક દેશીતોથી અનિધિનો અર્થ સમજવો સહેલો થઈ પડશે.

‘રમણિકલાલ, તમારે આ દવા સાથે દૂધ લેવું નોંધ્યો,’ ડોક્ટરે દવા લખતાં લખતાં કહ્યું.

‘દૂધ! દૂધ! તો, જો નિંદ્રામાં આખું જ નથી; હું તે પીઉં તો મને બિચરી જ થાય.’ દૂધ પીવાની જરૂરની વાત સાંભળીને રમણિકલાલ રોમાંચ અનુભવતો હતો.

‘તમને કેટલાં વર્ષ થયાં?’

‘મને અઢાવીસ વર્ષ થયાં. મારી સાંભરણીમાં મેં કદી પણ દૂધ પીધું નથી!’

‘તમારે આ દવાની જ જરૂર છે; અને આ દવા સાથે તમારે દૂધ લેવું જ નોંધ્યો. દૂધમાં સાકર નાખજો; પ્રથમ થોડું દૂધ લેજો; પછી વધારશો.’ ડોક્ટરે રમણિકલાલને સમજાવવા માંડ્યું.

અને ખરેખર, રમણિકલાલને દૂધ પ્રત્યે તે કહેતા તેવો જ અણુગમો હતો. તેમને આવો અણુગમો શા માટે થયો તે તો તે નહોતા જાણતા. પરંતુ જિંદી તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે એક પ્રસંગે એમના મન ઉપર જિંદી અમર કરી હતી. રમણિકલાલની ઉંમર ત્યારે ત્રણ વર્ષની હતી ત્યારે તેમને દૂધ સાથે ગ્રેગરી પાઉડર (Gregory Powder) પીવાને એક ડોક્ટરે આપ્યો હતો. રમણિકલાલ તે પીવા નાચ કે તરત તે મોંમાંથી પાછો વળતો હતો. ચાર પાંચ દિવસ તો તેણે દૂધ પીધું ખરું, પણ તે તરત નીકળી ગયું. છઠ્ઠે દિવસે રમણિકલાલ દૂધ અને ગ્રેગરી પાઉડર લેતા હતા, પાસે ડોક્ટર બિમા હતા, રમણિકલાલે દૂધ પીધું કે તરત તે પાછું ન આવે તે વાસ્તે ડોક્ટરે રમણિકલાલનું મોઢું નેરથી બંધ કરી દીધું. આ અણુગમો ટુમકાથી રમણિકલાલ અભરાઈ ગયા, અને તેને ગારાવાર ગુંગામણ થઈ. આખમાંથી પાણી નીકળ્યું, અને પરસેવો વળી ગયો. લાય, ત્રાસ-અંધ મનમાં સાથે નોંધાયું. આ બનાવે એટલી તો પ્રજાગ અસર તેના હૃદય ઉપર કરી કે ફરીથી વર્ષો સુધી દૂધ લેતાં રમણિકલાલને ગભરામણ થતી હતી.

આ પ્રસંગ ત્યારે રમણિકલાલને માદ આપ્યો ત્યારે તેમને કાંઈક નિરાંત વળી અને લાગ્યું કે દૂધ પ્રત્યેનો તેમનો અણુગમો અયોગ્ય છે. તેમને તે વખતે દૂધનો પ્યાસો આપવામાં આવ્યો; તે તરત તે પી ગયા અને કહ્યું કે “આ દૂધ જેવું લાગતું જ નથી.”

* આ વિષય ઉપર ગુજરાતના ચિકિત્સા દર્મણ દીક પ્યાત જેવાણું છે. આ સંબંધી કેટલુંક વિવેચન આ લેખમાદા પૂરી થયા પછી આપવા પ્રયત્ન કરીશું.—તંત્રી

રમણિકલાલને દૂધ વિરુદ્ધ પ્રખ્યાતમાં પ્રખ્યાત અણુગમેો હતો; તેમના મનમાં દૂધ વિરુદ્ધ પ્રખ્યાત અનિય બંધાઇ ગઇ હતી. તેમને "પ્રતિ-દૂધ-અનિય અથવા Anti-milk-Complex" થયો હતો. તેમનો દૂધ પ્રત્યેનો અણુગમેો ક્રાઇ-બૌદ્ધિક કારણોસર ઉત્પન્ન થયો; ન હતો પરંતુ દૂધ પીતાં અત્યંત ઘડવો અનુભવ થયો હતો, જે દુઃસહ્ય લાગણીઓ અનુભવી હતી, તે અનુભવ અને તે લાગણીઓને લઇને તેમને તે પ્રત્યે-કંટાળો આવ્યો હતો. દૂધનું પાન અત્રિય ઊર્મિઓથી રંગાઈ ગયું હતું.

છેલ્લા યુરોપીય વિગ્રહસમયે યુવાન રોબર્ટ લશ્કરમાં સાડું કાર્ય કરતો હતો. રોબર્ટને તેના સાથીઓ સાથે ખાઇમાં રહેવાનો હુકમ તેના ઉપરી અધિકારી તરફથી એક દિવસ મળ્યો. રોબર્ટ ખાઇમાં પહોંચ્યો કે તરત જ તેને ચક્કર આવવા લાગ્યાં, માથું ભમવા લાગ્યું અને તેણે ખેંચેલી અનુભવવા માંડી. તેના હાથમાંથી બેદરકારી જવાં માંડી. બહાદુર, નિર્ભય, તદુરસ્ત રોબર્ટની આ સ્થિતિ જોઇને સૌને મવાઇ લાગી. રોબર્ટને ડોક્ટર પાસે મોકલવામાં આવ્યો. ઘણા દિવસો પછી ડોક્ટરને માલમ પડ્યું કે બાલ્યાવસ્થાના એક-પ્રસંગે તેના ચિત્ત ઉપર ગાઢ છાપ પાડેલી હતી, અને તેથી તે ખાઇમાં રહી શકતો ન હતો.

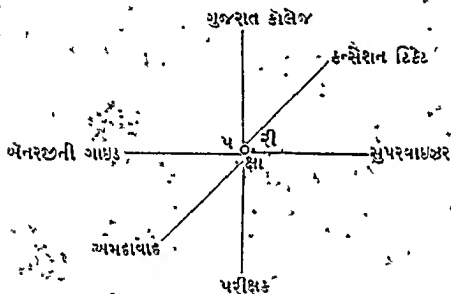
રોબર્ટની ઉંમર પાંચઞ્ચ વર્ષની હતી ત્યારે એક યુવતીએ તેને મૂર્ખાપીને પોતાના પ્રિયતમ પાસે રાત્રિના સમયે મોકલ્યો હતો. રોબર્ટને ખંચાળી જેવી સાર્વ સાંકડી ગલીમાં ઘસીને જવાનું હતું. આ માર્ગને બન્ને તરફ ખોલવામાં હતાં. રોબર્ટ ગલીના પેલા બારણા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે તે ખોલવામાં બંધ હતું. તેણે તે ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે બિઘડ્યું નહિ. તે પાછો ફર્યો અને ગલીનાં નાકા આગળ આવ્યો; પણ ત્યાં ક્રાઇએ એ ખોલવામાં બંધ કરી દીધું હતું. રોબર્ટથી તે ખોલવા બિઘડ્યું નહિ. એટલે તે બહુ મુઝાયો. તેણે રડવા માંડ્યું અને ખૂંચો પાડ્યા માંડી. તે દિવસથી સાંકડી ગલીમાં તેના ચિત્તમાં ભયંકરતા સંકળાઇ ગઇ હતી. તેની બાલહૃદયને જે આઘાત તે દિવસે સાંકડી ગલીમાં બીભા રહેતાં થયો તે આઘાત ક્ષણજીવી ન રહ્યો, પરંતુ ચિરંજીવી નીવડ્યો.

તે દિવસથી રોબર્ટને માત્ર તે ગલી જ ભયંકર ન લાગે, પરંતુ તે ગલીને મળતું આવતું ગમે તે સ્થળ એટલું જ ભયાનક દીસતું હતું. જે સ્થળ તે ગલીના સ્મરણને જગાડે તે સ્થળમાં તે રહી શકતો ન હતો. ગલી અને તેને મળતાં આવતાં સ્થળો ભયથી રંગાઇ ગયાં હતાં. આ બધાં સ્થળોમાં રહેતી વખતે તે ભય અનુભવતો હતો. એવાં બધાં સ્થળો ભય સાથે ગુંથાઇ ગયા હતા, અને તેની એક અનિય બની હતી. રોબર્ટ તે સમયથી સાંકડી-ગલી-અનિય અથવા Narrow-lane-Complex અનુભવતો બની ગયો હતો; અને લશ્કરમાં સેવા કરતાં રહેવાની દુરજ પડેલી ખાઇએ એ ગલી-અનિયને જાગ્રત કરી અને બહાદુર નિર્ભય રોબર્ટને બીકણ, ભયભીત બનાવી દીધો.

ગુજરાત કોલેજમાં બેસીને મણિલાલ મેદિકની પરીક્ષા આપે છે. તે ગણિતનો પેપર લખે છે; પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે; જવાબ આપતાં આપતાં તેનું માથું ભારે થઇ જાય છે; તેને લાગે છે કે તેને ચક્રી આવશે; હલ્લું વિચાર પૂરો આવ્યો ન આવ્યો. ત્યાં તો તેને ચક્રી આવે છે; તેને ઘેર લઇ જવામાં આવે છે; તે પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે.

મણિલાલનાં મનમાં પરીક્ષા સાથે બહુ દુઃખ લાગણીઓ જોડાય છે. ક્રાઇ મેદિકની પરીક્ષાની વાત કરે કે તરત જ તેને પોતાનું નિષ્ફળ ગયેલું વર્ષ સાદું આવે છે, અને

મનમાં દુઃખદ લાગણીઓ જાગૃત થાય છે. માત્ર પરીક્ષાના સ્મરણથી જ આવું બને છે તેમ નથી, પરંતુ પરીક્ષાની સાથે જોડાયેલી ધણી વસ્તુઓના સ્મરણથી તેના મનમાં શોક ભભરાય છે. કોઈ પરીક્ષકનું નામ લે, કોઈ ગુજરાત કોલેજનું નામ લે, કોઈ અમદાવાદનું નામ લે, કોઈ મેટ્રિકની ગાંધીનું નામ લે, કોઈ સુપરવાઈઝર વિશે વાત કરે, કે કોઈ કન્સેશન વિશે વાત કરે તો મણિલાલ પરીક્ષા સાથે જોડાયેલા દુઃખદ બાવો અનુભવશે. માત્ર મેટ્રિકની પરીક્ષા સાથે જ નહિ પરંતુ પરીક્ષાની સાથે જોડાયેલી ઉપરોક્ત દરેક વસ્તુ સાથે તેના મનમાં દુઃખદ લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. પરીક્ષા અને તેની આસપાસ જોડાયેલા, વિચારો, તેના મનમાં દુઃખદ રીતે ગુંથાઈ જાય છે. આ બધા વિચારોની ગાંઠ-અનિય-તેના મનમાં બધાઈ જાય છે, અને બહુ દુઃખદ અનિય બધાઈ જાય છે.

પરીક્ષા-અનિયમાં વણાયેલા જુદા જુદા તંતુઓ ઉપરની આકૃતિમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ દરેક અનિય દુઃખદ હોતી નથી. જેમ દુઃખદ અનુભવોની દુઃખદ અનિય બને છે, તેમ સુખદ અનુભવોની સુખદ અનિય બને છે એક સ્ત્રીને મન તેનો પ્રિયજન જેમ પ્રિય હોય છે, તેમ જ તેના તરફથી આવેલ પત્રો, તેના તરફથી મળેલ વિડી, ફોટા કે એક ફુલ-એ બધાનું દર્શન કે સ્મરણ સુખ આપે છે. આ બધી વસ્તુઓ તેના પ્રેમની સાથે જોડાઈને એક અનિય રચે છે જો તેની સમક્ષ કોઈ વિડી વિશે વાત કરશે તો તરત જ તેના મનમાં તેણે અનુભવેલા પ્રેમની સુખદ લાગણીઓ તેના હૃદયમાં જાગૃત થશે. આ પ્રમાણે જે માણુમના હૃદયમાં પ્રેમજ્વળ સ્વદેશપ્રેમની અનિય વણાઈ ગઈ છે તેની સમક્ષ તેના દેશ કે તે દેશના વીરપુરુષો કે રાષ્ટ્રજ્વળની વાતો થતા તેના સ્વદેશપ્રેમ જાગૃત થશે. જો આપણને કોઈ મહાપુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ બપજે છે તો તે મહાપુરુષ પ્રત્યે જ પ્રેમ નહિ રહેતાં તેમના વચનો, તેમની ટેવો, તેમના રહેવાના સ્થળો, તેમના હસ્તાક્ષર, તેમના પત્રો પ્રત્યે પણ એ પ્રેમ હશે; અને આ વસ્તુઓથી ગમે તે વસ્તુનું સ્મરણ થતાં આપણી વીર-અનિય જાગૃત થશે.

જે વૃક્ષ નીચે શુદ્ધ ભગવાનને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું હતું તે વૃક્ષની એક શાખા અશોક

મહારાજની પુત્રી સંધ્યમિત્રાએ લંકામાં લઇ જઈને રૂપી હતી. તે જાણ્યામાંથી જે વૃક્ષ થયું તે વૃક્ષ છેલ્લી વીસ સદીઓથી પેલું વધારે સમયથી લાખો લોકોનું ભક્તિપૂર્ણ નગન ઝીલતું રહ્યું છે.

જૂહેને બાધેલી રક્ષા મહિનાઓ સુધી જૂહેન પ્રત્યેના સ્નેહથી સાચવી રાખતા કાષ્ઠ બાધને સાંભળ્યા છે. એ જ રીતે જૂહેને કરેલો ચાંદડો જૂંસી ન નાખતાં તે કંકુ સંધરી રાખનાર બાધની કથા પણ સાંભળવામાં આવી છે. આખરીશ નેતા પાનંદે તેની પ્રિયતા-એ-પરક્રિયાએ-આપેલું; પુરુષ દસ વર્ષ સુધી રાખ્યું હતું, એવી વાત પણ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટાંતમાં સ્નેહ માત્ર સ્વજનો પ્રત્યે બંધાઈ ન રહેતાં તેમની સાથે કાષ્ઠ કાષ્ઠ રીતે સંકળાયેલી વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ હળે છે. આ પ્રમાણે સ્નેહ-અનિય વ્યક્ત થાય છે.

સાહિત્યમાં અનિય

કવિઓ અને નાટ્યકૃતિના લેખકો આ વાત સારી રીતે જાણે છે. ઉત્તરરામચરિત્રમાં કવિશ્રી-ભવજ્યુતિએ આ વસ્તુનો ઉપયોગ કરીને નાટકની રમણીયતામાં અતિશય વૃદ્ધિ કરી છે. સીતાજીના ત્યાગ પછી રામચંદ્રે શંકર શંખજીને મારવા જનસ્થાનમાં જાય છે. એ સમયે એમના પ્રવાસમાર્ગમાં પચવરી આવે છે. જે સીતાજી અત્યેના પ્રેમ ભગવાન રામભદ્રના મુખમાંથી સીતાજી વિશે

ત્વં જીવિતમ્, ત્વમસ્તિ-મે હૃદયે દ્વિતીયમ્ ।

ત્વં કૌમુદી નયનયોરમૃતં ત્વમગ્ને ॥

—આવા અનેક ઉદગારો પ્રેરે છે, તે સીતાજીના વિયોગકાળે પચવરીની રમૂતિ-માત્ર જ રામચંદ્રજીના હૃદયમાં કેટલાંય દુઃખ અને કરુણ છતાંય રમિક સ્મરણો જગાડવા સમર્થ હતી. પરંતુ અહીં આ તો પચવરીનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે, એટલે એ હૃદયવ્યથા અનેકગણી વધી-જાય એ સ્પષ્ટ છે; અને એમાં જનકતનયાનાં પ્રિય વિહારસ્થળો અને પ્રિય વસ્તુઓ તેમની સખીઓ બતાવે છે ત્યારે વળથી પણ કઠોર હોવા છતાંય પણ કુસુમ કર્ણમાં પણ રામચંદ્રજીના મૃદુ ચિત્તને દુઃખની સીમા રહેતી નથી. એ સ્થિતિનું વર્ણન કરીને કવિએ કરુણ રસ જમાવવામાં અદ્ભુત કલા વાપરી છે. એ પૂર્વપરિચિત સ્થળો જોઈને રામચંદ્રજીના હૃદયમાં રહેલા સીતા-સ્નેહ-અનિયના તાર અણુઅણુ જોઈ છે, એનું કેવિએ આગેહુંબ વર્ણન કરેલું છે.

વનદેવી વાસન્તી એક શિલા તરફ આગળી કરી રામચંદ્રજીને ઉદ્દેશીને નીચે પ્રમાણે કહે છે :

વાસન્તી : અગ્ર તાવદાત્તનપરિમ્લં કરોતુ દેવ : ।

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्ति कान्तासखस्य शयनीये शिलातल ते ।

अत्र स्थिता तृणमदाद् बहुशो यदेभ्यः ।

सीता ततो हरिणवेर्न विमुच्यते स्म ॥

રામઃ : હદન્તાવદશખ્યમેવ દ્રઢમ્ ।

[इति बन्धतो हृदमुपविशति

આ પ્રમાણે સીતાજીનાં પ્રિય શિલા જોઈને રામચંદ્રજીનાં ચક્ષુ અશ્રુનીનાં થાય છે. આગળ જતાં જે લતાગૃહમાં સીતા અને રામે આનંદની અનેક ક્ષણો ગાળી હતી તે લતાગૃહ તરફ અંગુળિ કરી વાસન્તી રામચંદ્રજીના હૃદયમાં સોસરા નીકળી જાય એ શબ્દો કહે છે :

વાસન્તી:— દેવ દેવ !

અસ્મિન્નૈવ લતાગૃહે ત્વમભવસ્તન્માર્ગ દત્તેક્ષમઃ

સા હસૈઃ કૃતકૌતુકા ચિરમભૂદ્ ગોદાવરી રોધસિ ।

ભાયાન્ત્યા પરિદુર્મ્મનાદિતમિવ ત્યાં વીક્ષ્ય વદ્ધસ્તયા

કાતર્થ્યાદિરવિન્દકુન્નલનિમ્બો મુગ્ધઃ પ્રણામજ્ઞલિઃ ॥

પ્રણામાંજ્ઞસિ કરતાં સીતાનું ચિત્ર રામચંદ્રજીનું હૃદય વિદારી નાખે છે.

રામ:— વનિઃ જાનકિ । ક્વસ્તતો દ્રશ્યસ્ય દિવ ન ચાનુકમ્પસે ।

હા હા દેવિ ! સ્ફુરતિ હૃદયં સંસતે દેહવન્ધઃ

શૂન્યમન્યે જગદવિરત જ્વાલમન્તર્જ્વલામિ ।

સીદપ્રન્યે સમસિ વિપુરો મન્વતીવાન્તરાત્મા,

વિશ્વક્રમોદ્ઃ સ્પગવતિ, કયં મન્દભાગ્યઃ કરોમિ ॥

હતિ મૂર્છતિ ।

મેષદૂતમાં વર્ણવેલા યેક્ષની રોહ-અનિધિમાં અનેક તત્ત્વો ગુંથાયા દેશે; પરંતુ એમાંય મેષદર્શનનો વિચાર એ અનિધિમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવતો હોવો જોઈએ; કેમકે માત્ર મેષના દર્શનથી જ એની રોહ-અનિધિના તારમાંથી ધેરગંભીર ધોણ હૃદય પામે છે, તે સમયે દુઃખપૂર્ણ હૃદયે એક કહે છે કે

મેષાલોકે ભવતિ સુતીનોડધ્યમ્યંધાદૃષ્ટિ ચૈત્ ॥

કળકાશ્લેષપ્રણયિનીજન્મે કિં પુનર્દૂરસંસ્યે ॥

પરંતુ કાલિદાસ કવિ માત્ર અનિધિનું વર્ણન નથી કરતા પણ અનિધિની વ્યાખ્યા પણ આપે છે; અને તે વ્યાખ્યા પાશ્ચાત્યોની વ્યાખ્યા કરતાં આર્યચિંતોને વધારે અનુકૂળ આવે એવી છે. તે કહે છે કે કોઈ મુંદર વસ્તુ આ જન્મના ભૂતકાળનાં સ્મરણો જગાડે છે; એટલું જ નહિ પણ મતજન્મોના સંસ્કારો પણ જગાડે છે. અભિજ્ઞાનસાકુંતલમાં દુષ્યન્ત રામ કહે છે કે

રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મપુરાંધ નિશમ્ય શન્દાન્

પર્યુલ્લુક્ષીભરતિ યલ્લુચિત્તોડપિ જન્તુઃ ।

તપેતસા સ્મરતિ નૂતમવોષપૂર્વ

ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તરણોહદાનિ ॥

કવિ ન્દાનાકાલને અશોક રાજ પ્રત્યે અત્યંત માન છે. તે અશોક સાથે સંગંધ ધરાવનારી કોઈ વસ્તુનું સ્મરણ કરે એટલે તેમને તરત જ અશોકનું પણ સ્મરણ થઈ આવે છે; અને તેમના ચિત્તમાં તે સમયે પ્રજાગ ઊર્મિઓ અશોક પ્રત્યે ઊભરાય છે. કવિશ્રીએ 'મેધમિત્રા' નામનું નાટક લખેલું છે; તેમાં પોણા ભાગ કરતાં વધુ ભાગમાં અશોક રાજની પ્રશ્તિનું વર્ણન કરેલું છે, અને બાકીના પા ભાગમાં સંઘમિત્રા અને મહેન્દ્રના કાર્યો વિશે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

વળી 'કન્દુકમાર'માં કોઈ શોક શબ્દ બોલે છે એટલે તેમને અશોકપાત્રવર્તુ રૂંધે યાદ આવે છે, અને એ વૃક્ષ ઉપરથી અશોક રાજ યાદ આવે છે; અશોક-રાજનું સ્મરણ થતાં જ અજાણ આવેગથી તેમનું હૃદય રગાઇ જાય છે, અને તે રાજનીની પ્રશંસા કેટલીક મુંદર પદ્ધતિઓમાં કરે છે. અશોક-અનિધિ અનુભવતા હોવાથી ન હોય ત્યાંથી અશોકનું સ્મરણ તેમને થઈ આવે છે; કન્દુકમારમાં 'અશોક'નો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોત તોપણ ચાલત, પરંતુ એ એમના હાથની વાત ન હતી; એમના હૃદયની ઊર્મિના પ્રેમાં એ એમને એટલી અનિધિ અર્પા વિના રહી શકતા નથી.

મુનશીને શુભરાત-અસ્થિતા અને પરશુરામ-અસ્થિ છે, એમ કહી શકાય. ધણા મનુષ્યોના 'મનમાં' એમ હોય છે કે અમને કંઈ આવડતું નથી; અમારાથી એ કાર્ય નહિ બની શકે. આ સર્વ દૈન્ય-અસ્થિ (Inferiority-Complex) અનુભવે છે. આજથી થોડાં વર્ષ પહેલાં અમે અબળા છીએ, અમારાથી ધણાં કાર્યો બની શકે નહિ એવી માન્યતા લગભગ બધી સ્ત્રીઓ ધરાવતી હતી; અને હજુ પણ ધણા મોટા વર્ગ તેવી માન્યતા ધરાવે છે; એટલે એ સર્વ દૈન્ય-અસ્થિ (Inferiority-Complex) અનુભવે છે એમ કહી શકાય. એથી જિલ્દું. અમારામાં અપૂર્વ શક્તિ છે, અમે બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છીએ, અમે અસાધારણ કાર્યો કરવા સરળતા છીએ, એવી માન્યતા કેટલાક પોતાને વિશે ધરાવતા હોય છે. એલેક્ઝાન્ડર, સીઝર, નેપોલિયન, કેસર વગેરે આ વર્ગનાં તરી આવે એવાં દર્શાવે છે. એ સર્વ સત્તા-અસ્થિ Power-Complex અથવા Superiority Complex અનુભવતા હતા. અને આપણાંમાના ધણાખરાને એ અસ્થિનો અનુભવ જીવનમાં કાંઈ કાળે થયો હોય છે. કેટલા વિદ્યાર્થીઓ એવાં નીકળે કે જેમણે પોતાના અભ્યાસકાલ દરમિયાન નેપોલિયનને પોતાના વીર પુરુષ, આરાધ્ય દેવ તરીકે નહિ સ્વીકાર્યો હોય? કેટલીક વાર આખી પ્રજા આવી અસ્થિ Race-Complex અનુભવતી હોય છે. જે હજાર વર્ષ પહેલાં ગ્રીક લોકો જગતની બાજીની પ્રજાઓને અવગણતા હતા. તે જ રીતે હિંદુઓ અન્યને મ્લેચ્છ કહીને અને મુસલમાનો અન્યને કાશીર કહીને તિરસ્કારતા હતા. અત્યારે ગૌરવણી પ્રજાઓ અન્ય પ્રજાઓને શ્યામવર્ણી અથવા પીત્તવર્ણી પ્રજાઓ (Black races અને Yellow races) કહીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને જગતમાનવ કલ્યાણ સાધવાનો જાર એમના ઉપર આવી પડ્યો હોય તેમ શ્વેત પ્રજાના ધર્મ (White-man's Burden)નાં કાળો ગાય છે. માતા પ્રત્યેના અતિમાનને લઈને કેટલાક પતિઓ પત્નીને તિરસ્કારે છે, અથવા મારે છે. એથી જિલ્દું, પત્ની પ્રત્યેના મોહથી માઆપતી અયોગ્ય અવગણના કરનારા પુરુષો પણ હોય છે. આ વ્યક્તિઓ માતૃ-અસ્થિ (Mother-Complex) અથવા પત્ની-અસ્થિ (Wife-Complex) અનુભવતાં હોય છે.

જે છોકરાને સાષ્ટકલનો નાદ લાગ્યો છે તેને પૂછીએ કે 'તું શા માટે આખો દિવસ સાષ્ટકલની વાત કરે છે?' તો તે તરત જ કહેશે કે 'મને સાષ્ટકલ ફરવવાનો શોખ છે; હું સાષ્ટકલ શીખું છું.' સાષ્ટકલ-અસ્થિનો ઉદ્ભવ તેના મનમાં શા માટે થયો છે તે તે સારી રીતે જાણે છે. એ જ પ્રમાણે ગંધીજીને ખાદી-અંચિની માહિતી છે. પરંતુ દરેક સમયે પોતાની અંદર કામ કરી રહેલી અસ્થિની માહિતી દરેક મનુષ્યને હોતી નથી. પ્રતિદુષ્ક્રિયાવાળા મનુષ્યને દુષ્ક્રિયા પ્રત્યે અજુગમાનો અને ગલી-અંચિવાળા રાખડને ગલીમાં થયેલા અનુભવનો પ્રસંગ યાદ નહોતો. તે પ્રસંગો મનમાંથી તદ્દન છુટ્ટ થઈ ગયા હતા, તે બનાવો તદ્દન ભૂલી જવામાં આવ્યા હતા, મનમાંથી એ પ્રસંગોને દૂર કરવામાં આવેલા હતા. એ અસ્થિ દમન પામી હતી અથવા repressed થઈ હતી. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ માત્ર દમન પામેલી અસ્થિઓને જ repressed complexesને જ અસ્થિ Complex કહે છે અને એનો અર્થ સંકુચિત કરે છે. પરંતુ બીજા માનસશાસ્ત્રીઓ દમન પામેલી બધે અસ્થિઓ માટે અસ્થિ શબ્દ વાપરે છે. આ લેખમાં 'અસ્થિ' શબ્દ આ વિશાળ અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે.

રાજમાતા

શીલ

સમાધિ અને પ્રતાની આરાધનામાં રાજમાતાનો સમય જતો હતો. તેમની ધૃષ્ટિ ભિક્ષુણી સંઘમાં દીક્ષા લઈ જીવનનો શૈવલાગ તથાગતના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવાની હતી. ઔદ્ધ ઝંઘના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાન પ્રવર્તકોનાં જેવો મહિમા પ્રાપ્ત કરવાની અદ્યમ વાસનાએ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યની માતા પાસે અનેક ધર્મકાર્યો કરાવ્યાં હતાં. પ્રથમ ઔદ્ધ ધર્મની મહાન ઉપાસિકા જનનું અને છેવટે મહાન 'ચેરી' થવું- એવો અભિલાષ-મહત્તાનો અભિલાષ રાજમાતાના હૃદયમાં રમ્યા કરતો હતો. છતાં એક વાર બપોરે દીક્ષા લેવાની રાજમાતાએ ધૃષ્ટિ બતાવી ત્યારે આર્થસિદ્ધિ ત્રેવીસમા સ્યવિર જેમના અધ્યક્ષપણા નીચે તે સમયે ઔદ્ધ ધર્મનું શાસન ચાલતું હતું તેમણે એકાન્તમાં રાજમાતાને ઉપદેશ આપેલો કે 'ઉપાસિકા ! તમે તથાગતના પ્રવચનોનું સારી રીતે શ્રવણ કરેલું છે. તમે તથાગતનાં શાસનનો વિસ્તાર કરવા મહાન પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ, ઉપાસિકા ! તથાગતના ધર્મે તમારા જીવનને હજી સાચો સ્પર્શ કર્યો નથી. તમારી રાજસત્તિઓ હજી અદ્યમ છે. આથી તમે સ્યવિરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થયાં નથી.' આ રહસ્યકથનથી રાજમાતા બહુ કુબ્ધ થયાં ! ક્ષણભર તો એ રક્તપટોની અવસ્થા કરવાનો (તેઓ બહુ બહેકી ગયા છે. ઇત્યાદિ વિચારો આવી ગયા) ઉછાળો થઈ આવ્યો. પણ રાજમાતા ઔદ્ધધર્મનાં રહેરોએ અને વિધિઓથી એટલાં પરિચિત થયાં હતાં કે જેથી ક્ષણ પછી ચિત્ત શાન્ત થતાં આ ઉછાળાને જ આર્થસિદ્ધિના કથનના પુરાવા તરીકે સમજ્યાં.

આ પ્રસંગ પછી રાજમાતાએ દીર્ઘકાળ ચિંતનમાં અને સમાધિમાં ગાળેલા. સ્ત્રીસદજ દક્ષતા સાથે રાજમાતામાં સચ્ચિવોની જીવિતીક્ષ્ણતા હતી. ફલજ્યોતિષના પરિચયથી સંભવિત તર્કો કરવાનો અભ્યાસ તેમને યદ્ય ગયો હતો. આયમતી કળાનાં છતાં સમુદ્યુતના સામ્રાજ્યની ગાદી બોગવતા પુરુષુત્તની તે દેવી હતાં, અને માતૃભક્ત નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યની તે માતા હતાં. આ સંસ્કારો અને આ પરિસ્થિતિમાં દંઢમૂલ થયેલી રાજસત્તિને ઉચ્છેદવી કે નિર્બીજ કરવી તે કદાપિ સિદ્ધાર્થ સૌતમ જીવને જ સંભવે ! પણ દીર્ઘકાળના સતત સમાધિ પછી રાજમાતાને ઉપશમનું સુખ પ્રાપ્ત થતું હતું. અત્યાર સુધી પુત્ર નરસિંહના રાજ્યવ્યવહારની અનેક બાબતોથી માતાને જે બાધુળતા યતી હતી તે હવે શિથલ જ ઉત્પન્ન કરતી હતી. પ્રથમ, પુત્રને સિદ્ધાસન કુટ્ટકાસન લાગે, અને સચ્ચિવોને રાત્રિભરણ કરાવે તેવી રીતે રાજ્યવ્યવહારનાં નાનામોટાં પ્રસંગોમાં, રાજમાતા ગુંધાર્થેવાં રહેતાં તે હવે પુત્રની અને વૃદ્ધ સચ્ચિવોની આર્યના છતાં પુત્રને દ્વંદ્વ આપવા પૂરતાં જ મંત્રણામાં સાથ આપતાં.

પણ એક દિવસે રાજમાતા ધ્યાનની લીનતામાંથી નાગી ચિત્તવિહાનોનું ચક્ષુગતાથી મનમાં પૃથક્કરણ કરતાં હતાં તે વેળાએ પુત્રને પાસે ઉગ્રેલો જોયો. અપૂર્વ ક્ષોભને ચક્ષુવતું

પુત્રનું મુખ હતું. વતસલ માતાનું હૃદય પુત્રની પીડા ટાળવા ઉત્સુક થયું, પણ કેળવેલા વૈરાગ્યના સંયમબળે તટસ્થ થયું. નરસિંહે માતાના ચરણમાં માથું નમાવ્યું; માતાએ આશીર્વાદ આપ્યો: ‘ધર્મ આરાધિતો ચિરંજીવ’. રાજની આંખ, આંસુથી ભરાઇ. માતાને ક્ષોભ થયો: ‘સમુદ્રગુપ્તના વંશજની આંખમાં આંસુ!’ માતા કંઇ ખોલે ને પહેલાં નરસિંહગુપ્તે કહ્યું: ‘માજી! શાકલથી મિહિરકુલનો દૂત સંદેશો લાવ્યો છે. આ વર્ષે ખંડણીમાં બૌદ્ધ શ્રમણોનાં માથાં ગ્રોકલે; અરે તેના ફૂર શબ્દો તો આ છે: રક્તપડોનાં રક્તસવતાં મુંડોનો ઉપહાર કરો.’

રાજમાતા અવાક થઇ ગયાં; ઉપાસની મૂંઝવણથી નહિ પણ પ્રસાદ પામેલા ચિત્તસરનાં જળ આ આઘાતથી ખળભળી જતાં હતાં; જાણે પ્રસન્ન પાણી વહી જતાં હતાં અને ચોમાસાના પૂરની જેમ ચિત્તના તળિયાને ખોદતાં મેલાં પાણી ઊભરાતાં હતાં. દીર્ઘકાળના સતત ચિંતનથી ચિત્તમળ શમતા દેખાતા હતા તે તળિયે જમ ખેડા હતા. આ ઊંડા આઘાતથી તે મળ પાછા ઉપર આવતા હતા અને ચિત્તસર ડહોળાઇ જતું હતું. રાજમાતા આ ઉછાળાને શમાવવા પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરતાં હતાં.

સમુદ્રગુપ્તના સામ્રાજ્યની ગાદી ઉપર બેસનાર તે ગેરા હજીનો ખંડિયો રાજા બન્યો હતો. ગુપ્તવંશનો તેજોબંધ બૂલવાનો રાણીએ પ્રયત્ન કરેલો; પણ એ તેજોબંધ ભુલાય તેવા ન હતો. હજીના ધસારાએ આર્થાવર્તને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો હતો, થોડીક પેઢી પહેલાંનું સામ્રાજ્ય આજે ખંડિયું રાજ્ય બની ગયું હતું, અને તે પણ ફૂરાચાર હજીનું. તોરમાણે ઉજ્જયિનીમાં—મહાસેન ચંડ પ્રવેશતી ઉજ્જયિનીમાં—પોતાની ગાદી જમાવી હતી. તેની પછી તેનો પુત્ર મિહિરકુલ શાકલમાંથી આર્થાવર્તના રાજાઓ પામેથી ખંડણી લેતો હતો. રાણી જ્યારે રાજકાજમાં ખ્યાન આપતાં ત્યારે અનેક વાર આ પરદેશીઓનો ખંડ કરવાની યોજનાઓ વિચારેલી. આ યોજનાઓની નિષ્ફળતાથી જ રાણીનું ચિત્ત સંસારથી કંટાળી ગયું હતું, અને રાણીનો બધો ઉત્સાહ ધર્મપ્રચાર તરફ વળ્યો હતો.

નરસિંહના શબ્દો નવા નિમિત્તની રાહ જોઇ બેઠેલા આ સંસ્કારોને ઊભા કરતા હતાં. તેમને દબાવવાનો પ્રયત્ન તેમને અપ્રતિહત બળ આપવામાં પરિણમતો હતો. રાણી મહાપ્રયત્ને સાધેલી શાંતિને જવા દેવા તૈયાર નહતાં.

આ આંતર વમળે રાણીની વાણી હરી લીધી હતી.

રાજા નરસિંહગુપ્તે માતાને ફરી કહ્યું: ‘માજી, કેમ ખોલતાં નથી? આ કેવળ રાજ્ય-વ્યવહારનો વિષય નથી. આ તો ભગવાન જીવના ધર્મ અને સંધના સંહારની વાત થાય છે!’

માતાએ કૃત્રિમ શાંતિથી પણ ચરચરતા અવાજે કહ્યું: ‘ભગવાન જીવનો ધર્મ સનાતન છે, શાશ્વત છે. એનો સંહાર થતો નથી.’—અને પાછાં થોડી વાર વિચારવમળમાં ડૂબ્યાં: ‘પણ હજી સંધનો નાશ કરશે તો આ ધર્મનંદી કયા વહેણથી વહેશે?’ માજી ચિંતનમાં વધારે ને વધારે મગ્ન થતાં હતાં. નરસિંહગુપ્ત મૂંઝવણથી માતાના મુખ સાંચું જોઇ રહ્યો. રાજમાતા ખોલ્યાં: ‘આર્થસિંહ અત્યારે કયાં વિહાર કરે છે? તેમને અભિપ્રાય મેળવીશ?...વારું પણ એ અનાર્થને આવો દ્રેષ કેમ થયો?’

નરસિંહગુપ્તે આખો વૃત્તાન્ત કહ્યો. મિહિરકુલને બૌદ્ધધર્મનાં તત્ત્વો જાણવાં હતાં. તેણે સંધને આઠા કરી કે દોષ સમર્થ સ્થવિરને પ્રવચન કરવા મોકલ્યો. પણ ખ્યાનસમાધિમાં

રત એવા શ્રમણોને રાજ પાસે જવાની ઉદ્દાસીનતા હતી, અને વિદ્વાન આચાર્યો તે કૂર હજુથી ડરતા હતા. આથી સંઘે રક્તપટધારી એક વૃદ્ધ રાજસેવકને જ પ્રવચન માટે મોકલ્યો. આ તુચ્છકારથી હજુનો ક્રોધ બમણી બીડ્યો, અને તેણે આખા શ્રમણમંડળના નાશનો સંકલ્પ કર્યો !

રાજમાતાએ આજ્ઞા કરી : ‘ રક્તપટોનાં રંકતસવતાં મુંડોની ખંડણી ન મોકલવી, અને— નરસિંહે ધૂળતા અવાજે પૂછ્યું : ‘ અને—માણ ? ’

રાજમાતાએ સ્વસ્થતાથી કહ્યું : ‘ અને ? બીજી પણ કોઈ જાતની ખંડણી ન મોકલીશ ! ’

ત્યાર-પછી રાજમાતાએ આર્યસિંહના અભિપ્રાયની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, સમાધિ અને ચિંતનથી અધિક શક્તિવાન અને પ્રતાવાન યથેચ્છા ચિંતથી રાજવહીવટ માથે લીધો હતો. મિહિરકુસે મગધ ઉપર કૂરઆચારવાળા હજુનો સૈન્યસાગર રેલાવ્યો. નરસિંહગુપ્તને આ ઘસારાથી બચવા પાટલિપુત્ર છોડી ગિરિવજના કુંગરોમાં વફાદાર પ્રજા સાથે બરાબ જવું પડ્યું. રાજમાતા સાથે હતાં. એ ગિરિના મજમાંથી—વાડામાંથી—રાજમાતાએ પ્રતિભાથી એવી નીતિ આદરી કે જ્યાં આર્યવર્તના શાપરૂપ રાજભેદ દૂર થયો, અને આર્યવર્તના પ્રતિહાસમાં વિરલ એવો રાજસંઘ રચાયો. આ યોજનામાં યશોધર્મોને મુખીપદે રાખ્યો હતો અને પોતાના પુત્રને અથવા ગુપ્ત સામ્રાજ્યના વારસે—સમ્રાટસ્થાને યોજ્યો હતો.

રક્તવૃક્ષ તૃપ્ત ન થવાથી સૈન્યનો મુખ્ય ભાગ નાના ભાષ્ટને સોંપી છંછેડાયેલા મિહિરકુસે ક્રોધાધિગ્રસ્ત પોતે નાની સેના સાથે ગિરિવજમાં નરસિંહગુપ્તનો પીછો પકડ્યો હતો.

૨

દુર્વાસાના શાપથી સરસ્વતીને પૃથ્વી ઉપર તપ કરવા ઉતરવાનું હતું ત્યારે તેને રહેવા માટે બાણજી ‘ રામણીયકતાથી સરસ્વતીનું હૃદય દરાય ’ એવા સ્થળ તરીકે ‘ હિરણ્યવાહ નામનો મહાનદ, જેને લોકો શોણ કહે છે ’ તેનો કંઠો આપ્યો ! બાણના જ રમણીયતાથી હૃદય દરે એવા રાષ્ટ્રોમાં વર્ણુથીએ તો આ નદ “ ભગવાન પિતામહનો બાળ, સ્વચ્છ, શીતળ અને સુરસ પ્રાણીથી ભરેલો, વરુણનો જળે દાર, ચન્દ્રાચલનો જળે અમૃત નિર્ઝર, વિન્ધ્યનું જળે ચંદ્રકાન્તમણિનું ઝરણું, દંડકારણ્યનો જળે કપૂરના ઝાંડના રસનો પ્રવાહ, દિશાઓના જળે લાવણ્યરસનું વહેણ, અંબરધીનું જળે સ્ફટિકની ચિત્તાનું પટસયન હતો. ” આ રમણીય નદના ઉત્તરકંઠે પહેલાં જ્યાં હિરણ્યવાહ શોણનદ પોતાનું હિરણ્ય ગંગામાં કાલવતો હતો તેની કુક્ષિમાં પ્રતિહાસપ્રસિદ્ધ પાટલિપુત્ર નગર આવેલું હતું.

એક દિવસ પાછલા પહોરમાં શોણના હિરણ્યને ધારણ કરતી ગંગાના કંઠે કરતાં કરતાં રાજમાતા કેટલાક અનુચરો સાથે લગભગ પાટલિપુત્ર મુધી આવી પહોંચ્યાં. મગધ સામ્રાજ્યની એ પ્રાચીન રાજધાની, આર્યવર્તની આર્યતાનું એ નગર ! તેના ઉપર સૂર્ય આચમતો હતો. એ આચમતા સૂર્યના પ્રકાશમાં રમ્ય પાટલિપુત્રનાં ભવનશિખરો કોટ પાછળથી જળે ઊભી નીકળતાં હોય તેવાં આચમતા સૂર્યના તેજમાં પ્રકાશતાં હતાં. આ જોનાં રાજમાતાએ આંખ, જળે કાંઈક પડ્યું હોય તેમ, મીઠી દીધી; અને છતાં એ રમ્ય નગરના રંજણ માટે રાખેલી સેતાંના સૈનિકો બરાબર કામ કરે છે કે નહિ એ જાણવાની ઇચ્છાથી વળી એક વાર પાટલિપુત્રના પ્રાકાર ઉપર નજર નાંખી. શોણમાંથી ભરાતી ખાઈમાં ભિન્નપાલમાંથી

નખાતા પથ્થર પડવા લાગ્યા અને રાજમાતાની પાસે યજ્ઞને જ એક શર સૂસવાટ કરતું ચાલી ગયું. અનુચરોએ મિત્રની સંજ્ઞા કરી, એટલે હિન્દિપાલના પ્રહારો બંધ થયા. ક્ષત્રિયાણીને સંતોષ થયો. અનુચરોને સૈનિકોની સાથે રહેવાની આજ્ઞા કરી, રાજમાતા, જાણે શોણતું મૂળ શોધવા નીકળ્યા હોય તેમ એકલા આગળ ચાલ્યા.

સંધ્યાની લાઝાશ શોણને જાણે અધિક શોણ (રાતી) કરતી હતી. રાજમાતાને મિહિરકુલે વહેવડાવેલું લોહી જાણે નદને શોણ કરતું હોય તેમ લાસવા લાગ્યું. આ અનાર્થ હજુ જ્યેને આર્યોના યુદ્ધના આચારોનું બંધન કે મર્યાદા ન હતાં તેની સાથે વિગ્રહ આદરવામાં પોતાનું કર્તૃત્વ રાજમાતા વિસર્જી ન હતાં. 'એનાં સૈન્યમાં' મરાતા માનવોનું ભક્ષણ કરવા ઉત્સુક ગીધ અને કાગડાઓને જાણે ઊડતા જોષ મિહિરકુલ પાસે છે એમ આગળ દોડતા માણસોને ખબર પડતી. માણસોને હજુતાં આ ધોર-હજુને બાળકો ઉપર કરુણાં, સ્ત્રીઓ ઉપર ઘૃણા અને વૃદ્ધો વિષે ગૌરવ યતાં ન હતાં ! '—ઇત્યાદિ આ અનાર્થની ક્રૂરતાની લોકવાયકાઓ રાજમાતાના કાને આવી હતી. મગધદેશની રાજભક્ત પ્રજા હુંગરાઓમાં અને જંગલોમાં વસતી હતી. પ્રજાનું અપાર દેખાતું દુઃખ જોઈ રાજમાતા વિગ્રહ યજ્ઞ ગયાં હતાં. આ વિગ્રહ રાત્રી થયા પછી રાજમાતાએ અનેક વાર સમાધિ અને ચિંતનની શાંતિ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. યુદ્ધના પ્રારંભમાં અર્જુનને જે વિષાદ થયેલો તે રાણીને યુદ્ધની વચમાં થતો હતો. મહાપ્રયત્ને સાધેલો ઉપરામ જતો રહ્યો હતો. આર્યસિંહને આશ્વાસન માટે, આલંબન માટે વલ્લભીના વિહારમાંથી બોલાવ્યા હતા. નરસિંહગુપ્તને રાજસંઘની યુદ્ધમંત્રણામાં મિહિરકુલ ગિરિમજ્જામાં આવે એટલે કેમ ધેરી લેવો એવી છેવટની સૂચના આપી, જ્યપરાજ્યની ઉત્કંઠા મૂકી, મજેલી ખજર ઉપરથી આજે આર્યસિંહ પાટલિપુત્રથી થોડે દૂર શોણના તટે મળશે એવા અંદાજથી—રાજમાતા શોણના તટે પ્રયાણ કર્યે જતાં હતાં. આ અનંન લાગતા વિગ્રહનો અંત આવે, અથવા પોતાનો અંત આવે એ ઉત્કંઠાથી રાજમાતાનું હૃદય ભરાઈ જતું હતું. પણ અંતપ્રસંગ આવે તે પહેલાં આર્યસિંહની મીઠી આશ્વાસક ધર્મદેશના સાંભળવી હતી. આર્યસિંહની સલાહ વિના પોતે આ પગલું ભર્યું હતું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને ખુલાસો બંને કરવાં હતાં; હવે તો સ્થવિરા યવાની વાંચી પણ રહી ન હતી.

સૂર્યનો અસ્ત યજ્ઞ ગયો હતો; અંતિમ લાલાશ ધીમે ધીમે સ્થામલતામાં બદલાતાં અંધકાર થવા લાગ્યો. થોડીક સજ્જા અંધારામાં રાજમાતા ધીમે ધીમે ચાલ્યાં. ત્યાં પાછળથી ચંદ્રોદય થયો, અને ધીમે ધીમે શોણના હિરણ્મય પટ ઉપર પ્રકાશ વિસ્તરવા લાગ્યો. સામેથી એક ઊંચી પાતળી આકૃતિને અપજ પગલે આવતી જોઈ, રાજમાતાનો હરખં ઊભટ્યો. થોડીક વારમાં રાજમાતાનું ચિર આર્યસિંહના પગમાં ઝૂક્યું. અમૃતઝરતા સ્વરે આર્યસિંહે 'ઉપાસિકા' કહી રાજમાતાને ઉઠાવ્યાં !

પ્રથમ તો રાજમાતાએ કાંઈ પણ જોલ્યા વિના આંસુ સાર્યા. આર્યસિંહ પણ શાન્તિથી એ ઊભરાતો અંત આવે એમ રાજમાતા સાચું જોઈ રહ્યા હતા ! રાજમાતાએ આખો જ્ઞાંત કહી સંભળાવ્યો. આર્યસિંહ બધું જાણતા હતા; અને અધિક જાણતા હતા છતાં રાજમાતાને હૃદય ખાલી કરવાનો માર્ગ મોન સેવી મોકળો કર્યો.

'ભગવાન તથાગતના સંઘનો નારા થાય એ આપત્તિએ જ પાછી મને સંસારમાં ઠેલી ! આર્યાવર્તનો રાજસંઘ એક થાય એ મારી પૂર્વેની અતૃપ્ત આકાંક્ષાએ મને આ પ્રવૃત્તિ કરવાનું બળ આપ્યું. આર્યાવર્તનો રાજસંઘ સ્થપાયો છે; અને ભગવાનના સંઘનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન ચાલે છે.'

‘એ પ્રયત્નમાં તમે સફળ થયાં છો. ઉપાસિકા ! મિહિરકુલ પકડાયો છે અને આયુષ્માન બાલાદિત્ય વિજય પામ્યો છે. ’ આર્યસિંહે પોતે તાજ મેળવેલી ખબર ઘોડાક દિવસ થયાં વિખૂટાં પડેલાં રાજમાતાને કહી.

રાજમાતાને હર્ષની ઊર્મિ આવે એવી ખબર હતી. પણ આર્યસિંહના સ્વરમાં એટલી બધી તટસ્થતા હતી કે પ્રતિઘોષની અપેક્ષા રાખતી હર્ષની ઊર્મિ ઊડી ઊડી અને બેસી ગઈ ! છતાં રાજમાતા બોલ્યાં : ‘ભલું થયું ! ભગવાન તથાગતનો સંઘ સુરક્ષિત થયો !’

‘પણ ભગવાનના ધર્મનો લોપ થયો ! ધર્મના લોપ પછી સંઘનું શુદ્ધ જીવન જગતને ભારરૂપ થશે !’ આર્યસિંહે દૃઢ સ્વરે કહ્યું.

રાજમાતા મૂઠ યજ્ઞ ગયાં !

આર્યસિંહે શાન્ત દૃઢ સ્થિર સ્વરથી, અને જે અર્થ ન જાણનારને પણ મુગ્ધ કરતું હતું, તે અનુપમ માધુર્યથી ભગવાન શુદ્ધની ગાથા ઉચ્ચારી :

ન હિ વેરેણ વેરાણિ સમ્મન્તીધ કુદાયન ।

અવેરેણ હિ સમ્મન્તિ એસ ધમ્મે સનન્તનો ॥

વેરથી વેર આ સંસારમાં ક્યારે પણ શમતાં નથી; અવેરથી જ શમે છે. આ સનાતન ધર્મ છે. ઉપાસિકા ! એ સનાતન ધર્મનો લોપ થયા પછી સંઘ જીવે તો શો લાભ ! પછી તો સંઘ વિષયભોગનું સાધન જ બની જાય ! ભગવાને એક પ્રવચનમાં શિષ્યોને કહ્યું હતું કે ‘હે આયુષ્માનો ! તમે મારા ધર્મદાયાદ યાઓ, ધર્મના વારસદાર યાઓ, આમિયના ભોગના દાયાદ નહિ !’

રાજમાતાના મુખ ઉપર ગ્લાનિની અને કંટાળાની છાયા પથરાતી હતી.

આર્યસિંહે આશ્વાસન આપ્યું : ‘ઉપાસિકા ! તમે કેમ અપ્રસન્ન યાઓ છો ? ભગવાનના સંઘના શ્રમણો તમને ધન્યવાદ આપે છે ! પણ, ઉપાસિકા, નિશ્ચયથી સમજી લ્યો કે સંઘ કરતાં ધર્મ વધારે શ્રેયસ્કર છે !’

પોતે હજી સામાન્ય કોટિની જ ઉપાસિકા છે એવું સૂચન આર્યસિંહના આશ્વાસનથી રાજમાતાને થતું લાગ્યું. અને આ સૂચન રાણીને સમાધાનપૂર્વક મદલજી કરતું હજી સરળ ન હતું. ભગવાનના સંઘને શાશ્વત્વાને આટલો મોટો સફળ પ્રયત્ન આર્યસિંહના મુખમાંથી ધન્યવાદ ન દેવાવી શક્યો ! પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચિત્ત સામે થયું. રાણી જે નીચું જોઈ આર્યસિંહની તીવ્ર લાગતી વાણી સાંભળતાં હતાં તેમણે જરા રાજવંશી તુમાખીથી આંખો જોતી કરી ગુરુ સામું જોયું ! ગુરુનું સદા પ્રસન્ન મુખ ચંદના તેજથી અધિક પ્રસન્ન લાગ્યું ! આંખમાંથી તુમાખી અદૃશ્ય યજ્ઞ, તેમાં દુઃખની વેદના દેખાવા લાગી. ગુરુના આ જાણના-અજાણના દેખથી પોતે જાણે નિરાધાર બનતી હોય એમ રાણીને યથા લાગ્યું. આંખ આંધળી બરાબ ! આલંબન ચાચતાં હોય તેમ રાજમાતાએ કહ્યું : ‘આપના જેવું કેમ યચાવું નથી ભદ્રંત ? કેમ કશું સજવું નથી ? ભગવન્ત, આલંબન આપો. આપની સાથે એકતા સાધવા દો-’ સ્ત્રીસદૃજ આવેશથી અને ભક્તિથી ગુરુના ચરણનું આલંબન લેવા રાણી વધારે નજીક આવ્યાં !

આર્યસિંહ હૃદયના ભાવો જાણે જાણી લેતા હોય તેમ રાણીનું મુખ જોતા હતા. રાણી પોતે સમજી શકે તેના કરતાં ગુરુ જાણે રાણીના મનોભાવો વધારે સમજતા લાગ્યા.

તેમણે શાન્ત-સ્થિર મધુર સ્વરે કહ્યું: ‘ ભગવાન! શુદ્ધ-શરણુ જાઓ! ધર્મને શરણુ જાઓ! ઉપાસિકા! નિર્વાણમાં સૌ એક યાચ છે. નિર્વાણસમાધિની આરાધના કરો! પણ ઉપાસિકા તે પ્રાપ્ત યાચ તે પહેલાં મનને ધણું નિર્મળ કરવાની: જરૂર રહે છે. જુઓ આ ચંદ્રમા! આ શોણ નદ, અને આ શોણ નદનું પુલિન! સાંભળો, સર્વત્ર કેવી નીરવતા છે! જુઓ; સર્વત્ર કેવી નિર્મળતા છે! આવું શાન્ત-શુદ્ધ ધ્યાન કરો!’

પણ આ રાજવી ક્ષત્રિયાણીનું ચિત્ત તાજ પકડેલા પક્ષીની જેમ તડકડતું હતું. જડ પ્રકૃતિની નીરવતા અને નિર્મળતા ચિત્તપ્રકૃતિને શાન્ત કે નિર્મળ નથી બનાવતી- ચિત્તપ્રકૃતિની શાન્તિ અને નિર્મળતા બીજાં કાંઈ કારણો ઉપર આધાર રાખે છે.

આર્યસિંહની સાર્વત્રિક આંખ રાણીનો તડકડાટ મર્યાદામાં રાખતી હતી.

હવે રાણી મૂઠ-દયામણી આંખે ગુરુ સામે જોવા લાગી. ધીમે-ધીમે રાજમાતાની આંખમાં જણે ગુરુની આંખમાંથી વહી આવતી હોય તેમ સ્થિરતા સાર્વત્રિકતા આવવા લાગી. આર્યસિંહે સદાપરિચિત, શાંત સ્થિર, મધુર સ્વરે સૂચના કરી: ‘આજની રાત શોણ-કંઠે સમાધિમાં અને તયાગતે ઉપદેશલા ધર્મના ચિંતનમાં ગાળો. પ્રાતઃકાળે પાટલિપુત્રમાં ધર્મક્રિયા કરવા જાવું.’

૩

મગધ સામ્રાજ્યના રાજનગર પાટલિપુત્રમાં આજે વીર પુરુષોના પરાક્રમને સફળતા મળ્યાનો ઉત્સવ છે. તેના પ્રાકારના ચોસઠે દરવાજે વિજયતોરણ બંધાયું છે. પાટલિપુત્રના પાંચસો અને સિત્તેરે ભવનશિખરો ઉપર વિજયધ્વજો ફરકે છે. પાટલિપુત્ર આર્યવર્તની સંસ્કૃતિનું, વિદ્યા, કલા અને વિલાસનું મોટું ધામ હતું. તેનું બીજું નામ કુસુમપુર હતું. આ કુસુમપુરના રાજમાર્ગની મોટી શોભાનું વર્ણન કરતાં કવિઓને યાદ નથી લાગ્યો. ‘તેની સારી રીતે વળાયેલી, હંટાયેલી ઉપરનીએ વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોની રચનાઓવાળી શેરીઓ; તેનાં વિવિધ પ્રકારના વેપારમાં ગુંચાયેલા ચૌટાં; તરવચર્યા, સંગીત અને ધનુષની પથુજના એમ વિવિધ જાતના ધોષોથી પરસ્પર વાતો કરતી તેની પ્રાસાદપંક્તિઓ; આ પ્રાસાદમેધોના ઉધડેલા ગોખમાંથી શેરીઓ જોવાના કુતૂહલવાળી, ઠેકાસ પર્વતમાં અપ્સરાઓ જેવી શોભતી તેની પ્રમદા લીજળાઓ; ઉત્તમ હય હાથી કે રથમાં બેસી મહામાત્રો જેમાં આમતેમ ફરે છે તેવા તેના માર્ગો; સર્વજનના નયનભ્રમરથી જેના સુખકમલની શોભા પીંચાતી! અને શેરી ઉપર જણે અનુચલ કરવા લલિત ગતિથી પગલાં મૂકતી હોય એવી તેની ગણિકાઓનું’ વર્ણન કરતાં કુસુમપુર તે સુગન્ધા ઘટનીઓને પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ જેવું લાગતું હતું.

‘સર્વે નિર્મલ જ્યાં પ્રકુલ વદને ગુંચાય નિત્યોત્સવે!

અગે ભૂષણ રતનનાં કુલ સન્ને વસે અને ચંદન!

કીડાના રસમાં કુળ્યા વિવિધ એ રાશે રમે ખેલ જ્યાં,

જેનું પાટલિપુત્ર ચાઠ તિલક સ્વર્ગીય પૃથ્વી બની!’

આવા આ નગરમાં જણે સાથેના મહાન વિગ્રહને લઈને સૂનકાર થઈ ગયો હતો. પંડિતોના શાસ્ત્રાર્થો અને સંગીતાચાર્યોનાં જ્ઞાનવાદન અને નૃત્ય બંધ થઈ ગયાં હતાં. લોકોનું સમસ્ત જીવન ઝિંજલિજ થઈ ગયું હતું. અનેક સંકટો વેઠ્યા પછી, દીર્ઘકાળ સુધી ઉત્સવોથી વંચિત થવાથી પ્રજા, આજ ઉન્નત થઈ ગઈ હતી.

રથને રથે ધોરા હજુના 'પરાજ્યની અને તેનાં અમાનુષ પાપોની વાંતો થતી હતી. અનેક નગરગોષ્ઠીઓમાં મિહિરકુલને તેના પાપનો શો દંડ દેવો જોઈએ તે વિશે અભિપ્રાયો અપાતા હતા. બૌદ્ધ શ્રમણોનાં ટોળાં શિક્ષા માટે નીકળેલાં તે મિહિરકુલ દેહાંતદ્વય પામ્યા પછી ક્યા નરકમાં પડશે તેની ચર્ચા કરતા હતા; અને શાસ્ત્રોનાં ભયંકર નરકવર્ણનોમાં પોતપોતાની કલ્પના પ્રમાણે નવા ત્રાસો ઉમેરી છુદ્ધ ભગવાનના આ શિષ્યો એક જાતનો સંતોષ અને તૃપ્તિ અનુભવતા હતા !

નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યે 'ખાનગી દરબારમાં મિહિરકુલને પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો. મિહિરકુલ પ્રચંડ બાંધાનો ગૌરવર્ણનો ભય અને ભયંકર આકૃષ્ટિનો માણસ હતો. નરસિંહગુપ્તને જોતાં મિહિરકુલે પોતાનું મુખ ઉતરીયથી ઢાંછી દીધું ! વિજેતાએ આજ્ઞા કરી કે મુખ બંધાવો.

મિહિરકુલે કહ્યું : 'હારેલાનું મુખ જોવાનું શું કામ છે ?'

બાલાદિત્યે વિજયના છાકયી પૂછ્યું : 'હજુમાં વળી લાગણી જેવું કાંઈ હોય છે ?'

મિહિરકુલે કહ્યું : 'હજુ હારથી શરમાય છે.'

'મગધરાજે' ફરી મુખ ઉઘાડવાની બે વાર આજ્ઞા કરી. તે વિના ન્યાય કરવો અનુચિત ગણાય. હજુ હઠ ન છોડી.

મોટા દરબારમાં રાજસંધ્ય અને લોક સમક્ષ તેનાં પાપોની ગણના થઈ ! દંડ તરીકે દેહાંત સૌને તુલ્ય લાગ્યો. છેવટે નિર્ણય બાલાદિત્યે મુલતવી રાખ્યો.

૪

રાજમાતાને આર્યસિંહ સાથે પાટલિપુત્રમાં પ્રવેશ કર્યો પછી ભારે તત્ત્વમંથન થતું હતું; પણ આર્યસિંહે જે થઈ ગયું હતું તેના ચિંતનમાં સમય ગાળવાને બદલે હવે જે કરવાનું છે તેના ચિંતનમાં સમય ગાળવો વધારે યોગ્ય છે એમ કહ્યું હતું. મિહિરકુલનો સમગ્ર લોક દેહાંત કરવા ઇચ્છે છે એ અભિપ્રાય રાજમાતાના જાણવામાં આવ્યો હતો. ભગવાન તથાગતના માર્ગને અનુસરવાની એક જ રીત હતી : વિજયનું ફળ હારેલાને પાપું આપી દેવું.

બાલાદિત્ય માણની સલાહ લેવા આવ્યો. આ વિજયમાં રાજમાતાનું કર્તૃત્વ કેટલું મદદરત્ન હતું તે બાલાદિત્ય સારી રીતે જાણતો હતો. તેથી આ વિષયમાં માતાની આજ્ઞા થી હતી તે જાણવાને તે ઉત્સુક હતો.

રાજમાતાએ આજ્ઞા કરી : 'બાલાદિત્ય ! મિહિરકુલને મારે જોવો છે. તેને મારી સમક્ષ મોકલ.'

મિહિરકુલ આવ્યો. ઢાંકલા મુખે જોતો રહ્યો. રાજમાતાએ કહ્યું : 'બેટા, આમ આવ. અહીં મારી પાસે બેસ !'

મિહિરકુલની જનની વિશે ઇતિહાસ કશું દહેતો નથી. પણ આ માતાના શબ્દોએ મિહિરકુલને સ્વપ્નર વિદ્વંસ કર્યો : મિહિરકુલ આશ્ચર્યિત બાળકની જેમ પાસે બેઠો.

રાજમાતાએ કહ્યું : 'બેટા, તારું મુખ ઉઘાડ ! તું બહુ રૂપાળો છે એમ મેં સાંભળ્યું છે.' મિહિરકુલે મુખ ઉઘાડ્યું પણ માથું નીચું રાખ્યું !

રાજમાતાએ કહ્યું: 'તને શેતી! શરમ આવે છે બેટા! આમ જાણે નો. મને તારી માતા સમજ.''

મિહિરકુલે કહ્યું: 'માણ! મિહિરને દારની શરમ આવે છે. મિહિર આર્યાવર્તનો સમ્રાટ હતો, તે અત્યારે નરસિંહગુપ્તનો ગુલામ છે!'

રાજમાતાએ કહ્યું: 'બેટા! દારજીત એ શરમની વાત નથી. તથાગતનાં તરસો તું બરાબર સમજે તો તને જાણશે કે લાલાલાલ અને જ્યાજ્યા સરખાં છે. તું શા માટે મુંઝાય છે?'

મિહિરકુલના મુખ ઉપર જંગલી પ્રાણીના ચાપનો ઉછાળો આવ્યો. તેનું ગૌર મુખ લાલ થઈ ગયું! 'બાલાદિત્યની માતા! હું કેદી છું માટે મારું અપમાન કરો છો? બૌદ્ધ સંઘમાં કોઈ પણ લાચક માણસ નથી માટે તોતેનો ખંસ કરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે!'

આર્યસિંહ બાળુના ખંડમાંથી દાખલ થયા. રક્તપટને જોઈ હચમચાઈ ગયો.

'જેસ બેટા નીચે જેસ, તારા ચિત્તસંસ્કારોને શાન્ત કર'. રાજમાતાએ મિહિરકુલને પાછો બેસાડ્યો.

આર્યસિંહે શાન્ત સ્થિર મધુર સ્વરે કહ્યું: 'આયુષ્માન મિહિરકુલ! બૌદ્ધસંઘ નાલાચક હશે, પણ તથાગતનો ધર્મ તારા ચિત્તને લાચક છે!'

'તારા શ્રવણ માટે બેટા, હું ઉત્તમોત્તમ આચાર્યો લાવી આપીશ અને ફરીથી આર્યોવર્તમાં કોઈ પણ જિજ્ઞાસુ ભગવાનની ધર્મદેશનાથી વંચિત ન રહે માટે હું મોટા વિહાર સ્થપાવીશ.'

આર્યસિંહે કહ્યું. 'રાજમાતા ભલે મોટા વિહાર સ્થાપે! પણ આયુષ્માન તારે તારા ચિત્તસંસ્કારોનો શુદ્ધિ પોતાના હાથે જ કરવાની છે.'

મિહિરકુલ નિરુત્તર બન્ને તરફ વારાફરતી જોતો હતો. આર્યસિંહના છેવટના શબ્દોથી તેનું અહંત્વ ફરીથી ધવાયું. મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે ફરીથી છત્તું તો આ સ્થવિરનો નાથ કરી આર્યાવર્તમાં બૌદ્ધ સંઘનો અંત લાવું!

આર્યસિંહ જાણે એના મનનો કાષ્ઠ સમજી ગયા હોય તેમ રાજમાતા તરફ જોઈને બોલ્યા: 'આત્મસંસ્કાર શુદ્ધ થવા અનેક ભવો જોઈએ છે!'

કંચુકીએ આવી મહારાજાની વિવૃત્તિ જાણી: 'માણ! પ્રજા મિહિરકુલનો દંડ જાણવા ઉત્સુક છે.'

આ અનાર્થને કપટશુદ્ધિ સહજ હતી. તે સમજી ગયો હતો કે બધી બાજુ આ ડોરીના હાથમાં છે. મિહિરકુલ જાણે યથા આર્યસિંહના ચરણમાં પડ્યો. રાજમાતાએ કંચુકીને આજ્ઞા કરી: 'નરસિંહને કહો કે મિહિરકુલ મારો બીજો પુત્ર છે. તે તેનો દંડ! કંચુકી વિદાય થયો.

પાટલિપુત્રમાં પ્રથમ તો બકબકાટ થયો, અનેક તર્કવિતર્કો થયા. બાલાદિત્યે મિહિરકુલને માતાની આજ્ઞાથી પોતાના લાઘવ તરીકે ગણ્યો; રાજકુલની એક કન્યા સાથે તેનાં લગ્ન થયાં. ઉત્સવની ધામધૂમમાં ઉત્સવપ્રિય લોક બધું વિભરી ગયાં.

આ વિજયના સમારક તરીકે રાજમાતાની આજ્ઞાથી નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યે નાલંદાના પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં મોટા વિહાર બાંધ્યો; જેનું વર્ણન ચીની યાત્રાળુ યવનચંદ્રે કર્યું છે. આર્યસિંહ આ બધાં ધર્મકૃત્યો વિષે શું ધારે છે તે જાણવા રાજમાતાએ એક વેળા

ન્યારે રથવિર બાનમાંથી નિવૃત્ત થઇ સ્વરથતાથી ઉપવનમાં અશોક વૃક્ષ નીચે બેઠા હતા ત્યારે વાત શરૂ કરી:

‘અંતે મિહિરકુલનું દૃષ્ટ હૃદય આર્ય થયું ! કેવળ પરાજય જ જેનામાં લગ્ન ઉત્પન્ન કરતો હતો તેનામાં અધર્મ કૃત્યોની પણ ત્રીડા ઉત્પન્ન થઇ છે ! ખરેખર, તથાગતનું વચન જૂતાર્ય છે; વેરથી વેર શમતું નથી; અવેરથી જ વેર શમે છે.’ રાજમાતાએ કહ્યું.

‘તથાગતનું વચન સંદેવ જૂતાર્ય છે. પણ એની સફળતા એની ભાવના તમારા ચિત્તમાં કેવી છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે.’ આર્યસિંહે કહ્યું.

‘અદ્વન્તને મારી ભાવના વિષે શંકા છે ?’ રાજમાતાએ જરા ખિન્ન થઇ પૂછ્યું. આર્યસિંહે કહ્યું: ‘એ મારા પગમાં પડ્યો પછી તમે તેને અજય આપ્યું.’

રાજમાતાએ કહ્યું: ‘અદ્વન્ત, મેં’ ન્યારે મિહિરકુલને બોલાવ્યો ત્યારે જ મનમાં તેને ખ્યાલી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો.’

આર્યસિંહે કહ્યું: ‘ઉપાસિકા ! તે સત્ય છે. પણ તમારા મનમાં એવી કપટચુકિત તો હતી કે તે જીવવાની લાલચે ઔદ્ધ થાય !’

રાજમાતાથી આ વાતનાની ના ન પડાઇ; ‘પણ તેના મનમાં મારી મૈત્રીની ભાવનાનું કાંઈ પણ પરિણામ નહિ આવ્યું હોય ?’

આર્યસિંહે કહ્યું: ‘પ્રથમ તો ઉપાસિકા ! તમારી મૈત્રી અનૃત્તિમ ન હતી. તેમાં તેનું ધર્મપરિવર્તન કરવાની લાલસા હતી. ખોટું-અને આ ઠીકું રહસ્ય છે. માણસને ધર્મસંસ્કાર પામવા માટે કાળ જોઈએ છે, કદાપિ અનેક ભવ કરવા પડે છે. મિહિરકુલને તમારી લાલચોએ વધારે અનાર્ય અને ક્રૂર બનાવ્યો છે. આ રીતે તથાગતનો ધર્મ નહિ ટકે, સંધ લાંબો કાળ જીવે, પણ તે તો ધર્મહીન જીવનદરી. અને ગમે તેવા ધક્કાથી સંધનો પણ નાશ થશે.’-આર્યસિંહ જાણે અવિધ્યવાણી બોલતા હોય તેમ આકાશ ભણી દષ્ટિ રાખી બોલ્યા.

૫

મિહિરકુલ ન્યારે શાકલ પાછો ગયો ત્યારે તેણે જોયું કે તેનું રાજ્ય તેનો નાનો ભાઈ પડાવી બેઠો હતો. ત્યાંથી તે કાશ્મીર ગયો. કાશ્મીરપતિએ તેને એક નાના પ્રાન્તનો રાજા બનાવ્યો. કાશ્મીરપતિની ભલમનસાઈનો અદ્વેષ મિહિરકુલે તેનું આશું રાજ્ય પડાવી લઇને વાળ્યો.

પૂરા સાધનો પ્રાપ્ત થતાં મિહિરકુલે ઔદ્ધોનો સંહાર કરવા માંડ્યો. ઇતિદાસ એ ધોર હત્યાની સાક્ષી પૂરે છે.

૬

આર્યસિંહે પાટલિપુત્રથી વિહાર શરૂ કર્યો ત્યારપછી રાજમાતાએ પૂર્વવત્ સમાધિ અને ઇત્યનનો અભ્યાસ દહ કરવા માંડ્યો. પણ પોતે કરેલાં કર્મોની ચોગ્યતા વિષે તેમનું હૃદય શંકામીલ રહ્યા કરતું: ‘મિહિરકુલનો વધ થયો હોત તો ? મિહિરકુલનાં ધોર કૃત્યોની અખર રાજમાતાને મળ્યા જ કરતી હતી.

એક દિવસ નરસિંદ્રગુપ્ત બાલાદિસ પોતાના જદ્દ સગિવ સાથે રાજમાતા પાસે રાજ્યના

એક ગંભીર પ્રશ્ન વિષે સલાહ લેવા આવ્યો. મિદિરકુલની સામે થવા જે રાજસંઘ માતૃશ્રીએ સ્થપાવ્યો હતો, તેમાં ભેદ પડ્યો હતો. યશોધર્મા એમ માનતો યદ્ય ગયો હતો કે વિજય તેના નેતૃત્વને લઈને જ મળ્યો હતો. પણ ખાલાદિત્યે મિદિરકુલનો વધ કરવાને બદલે કન્યા આપી સત્કાર કર્યો! આથી તે ખૂબ નારાજ થયો હતો. તેને આ બૌદ્ધોનાં ધેત્રાં ગમતાં ન હતાં. છેવટે તેને વિચાર થયો અને તેમાં બીજાઓની સંમતિ મળી કે સમ્રાટ થવાને પોતે જ યોગ્ય હતા. યશોધર્માએ અશ્વમેધ કર્યો અને પોતાને વિજેતા અને સમ્રાટ તરીકે ગણેર કર્યો.

આ ખબર લઈ ખાલાદિત્ય અને વૃદ્ધ સચિવ આવ્યા હતા. બન્ને ખિન્ન હતા. રાજમાતા પણ વૃત્તાન્ત સાંભળી ખિન્ન થયાં. સચિવે ઉપાય પૂછ્યો ત્યારે માતાએ કહ્યું: 'જેમ યાવ તેમ થવા દો. પદાર્થો પોતાના ધર્મોને અનુસરે છે.'

આ શબ્દોથી વૃદ્ધ સચિવને ક્ષોભ થયો; અને ક્ષમા માગી પોતાનો ક્ષોભ વ્યક્ત કર્યો: 'માતૃશ્રી રાજકાળમાં બૌદ્ધધર્મની નીતિ હાનિકારક છે, એવા મારા અભિપ્રાયને આપે ક્યારે પણ ધ્યાનમાં ન લીધો તેનું આ પરિણામ આવ્યું.'

રાજમાતાએ કશો ઉત્તર વાળ્યો નહિ.

સચિવે દહતાથી આગળ ચલાવ્યું: 'આપે મિદિરકુલનો સત્કાર કર્યો ત્યારે કેવળ આર્યસિંહની સલાહને જ માન આવ્યું. અમારા મતને પૂછ્યો પણ નહિ!'

'આર્યસિંહની આમાં કંઈ પણ સલાહ કે સચવા ન હતી. મેં જ અહંકારથી મારો મહિમા વધારવા તેનો સત્કાર કર્યો હતો!' રાજમાતાએ ક્ષીણ અવાજથી કહ્યું.

ખાલાદિત્યે અમાત્યની સામું જોયું, પણ આ પ્રભાણે રાજકાર્ય વણસી ગયું હોવાથી અમાત્યની ચીડ ઓછી થતી ન હતી.

'લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ વધ કરવો યદ્યે તેનો વધ કરવો જ જોઈએ, એ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશને આપ ન અનુસરી તેનું આ ફળ આવ્યું. હવે ભારતવર્ષને કોણ બચાવશે?'

'ધર્મ જ બચાવશે' રાજમાતાએ સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

'એ તો ભારતવર્ષમાંથી બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ થશે અને વૈદિક ધર્મ નિષ્કંટક શાસન ચલાવશે ત્યારે જ થશે' વૃદ્ધ સચિવ જ લઈ શકે એવી છૂટથી પોતાનો આગ્રહ રજૂ કર્યો.

'મિદિરકુલનો પણ એ જ મત છે.' રાજમાતા જાણે સમર્થન કરતાં હોય તેમ બોલ્યાં. સચિવ મૂક બની ગયો.

'માણ! ધર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચે ભેદ તો રહેવાનો. મિદિરકુલનો વધ ન કરવામાં આપણી ભૂલ યદ્ય. ખાલાદિત્યે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

'મારી મૈત્રીની ભાવના શુદ્ધ ન હતી. મારો સત્કાર શુદ્ધ ન હતો. તે જ મારી મોટી ભૂલ યદ્ય; પણ તેથી હવે રાજકાળમાં મારી સલાહ નિરર્થક છે.' રાજમાતાએ માન સેવ્યું.

ત્રણે જગ્યાં થોડી વાર મૌન રાખી બેસી રહ્યાં. છેવટે રાજા અને સચિવ વધારે ખિન્ન થઈ આજ્ઞા ગયા.

રાજમાતાના હૃદયમાં આર્યસિંહે શાન્ત સ્થિર અને મધુર સ્વરે ઉચ્ચારેલી ગાથા
 પણ ઘમ્મો સનન્તનો આ જ સનાતન ધર્મ છે-નો રણુકાર આલ્યા જ કરતો હતો.

એક દિવસે સમાધિમાંથી નિવૃત્ત થઇ રાજમાતા આર્યસિંહના આસનથી પવિત્ર થયેલા
 અશોકવૃક્ષ નીચે બેઠાં હતાં. તે સમયે કાશ્મીરથી એક શ્રમણ આવ્યો. રાજમાતાએ આદર-
 સત્કાર કરી શ્રમણને વૃત્તાન્ત પૂછ્યો.

‘શ્રમણે કહ્યું: ‘આર્યસિંહે મને મોકલ્યો છે.’ રાજમાતાએ જીભાં થઇ હાથ બેઠી
 પૂછ્યું: ‘ભદ્રન્તની શી આગા છે?’

શ્રમણે કહ્યું: ‘મારા વંધના સમાચાર સાંભળી મિહિરકુલ વિષે મૈત્રીની ભાવના કરશે
 તો તયાગતનો ધર્મ સચવાશે!’

રાજમાતા અવાજ થઇ ગયાં. શ્રમણે કહ્યું: ‘તે તેમનો અંતિમ સંદેશો. મિહિરકુલે
 ત્રેવીસમાં સ્થવિરની હત્યા કરી છે.’

શ્રમણ વૃત્તાન્ત કહી ચાલતો થયો.

રાજમાતાનું શમ અશોકવૃક્ષ નીચે જ્યાં આર્યસિંહનું આસન રહેતું ત્યાં માથું
 ઢાળી પડેલું હતું.

ગુપ્તસામ્રાજ્યની રાજલક્ષ્મીનો અંત આવ્યો!

મૃસિકાર*

* કેટલાક લેખકો બહુ ઘપનામે અથવા તખલ્લુસો રાખવાની વિરુદ્ધ હોય છે. પણ આપણે
 ગુજરાતી એટલે સ્વભાવથી સંઘડશીલ - એટલે લેખકોએ પણ બીજું કંઈ ન સંધરી શકે તોપણ
 અનેક તખલ્લુસો રાખવાં બેઠ્યાં. ધારો કે આપણું એકાદ તખલ્લુસ, કોઇ વૃંદી ગયું તો આપણે
 શું કરીએ? બીજું હોય તો કામમાં આવે. આવી વાણિયાબુદ્ધિથી મેં અનેક તખલ્લુસો રાખ્યાં છે.
 એટલે મારી કોઇ કોઈ વાર લખાતી વાર્તાઓને છોડે છું ને સંજય નામ લખતો તે બીજા લેખક કે
 લેખકોને ખેંચી જાઉં તેઓએ લઇ લીધું. એટલે મેં તરત જ બીજું-કોઈ કોઈ વાર કવિતાને અન્તે આવડું
 આમાં વાપરી લીધું! મને ખાતરી છે કે આ તખલ્લુસ કોઈને પણ જમરો નહિ, અને તેથી કોઈ પણ
 તે લઇ લેવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે.

Nearer, My God, to thee—

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee!

E'en though it be a cross that raiseth me,

Still all my song shall be—

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

Though like the wanderer (the sun goes down,))

Darkness be over me—my rest a stone;

Yet in my dreams I'd be

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

Then let the way appear steps unto heaven,

All that Thou sendest me in mercy given

Angels to beckon me

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

Then with my waking thoughts bright with Thy praise,

Out of my stony griefs *Beth-el* I'll raise;

So by my woes to be

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

Or if on joyful wing cleaning the sky,

Sun, moon, and stars forget, upwards I fly,

Still all my song shall be,

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

સાંનિધ્યે પ્રભુ તારે

તવ સાંનિધ્યે તવ સાંનિધ્યે સાંનિધ્યે પ્રભુ તારે !
પ્રલયકાલ છે. ગાજે ચોદિશ ગાનસાર આ મારે,
પિતા પ્રભુ નિકટ હવે પદ તારે !

શરશય્યા કે સહસ્ર કૃણાની ચિતામાં કાયા પોદે,
તવ સાંનિધ્યે તવ સાંનિધ્યે ગાઈશ તોયે કોડે;
પિતા પ્રભુ જાણે તારો ખોળે !

ભમતારામની જેમ ભલે રવિ તાણે સોડ જ લાંબી,
તિમિર અંધ રહે છાપ મને છે વિસામે પથ્થર ખાંભી,
છતાં હું તો નિકટ સતત તવ સ્વામી !

જીવનકેડી તો પછી મારી દીસે જતી તવ ધામે !
તિમિર તેજ કે જે કંઈ પડે છે પ્રભું તે તુજ નામે !
સ્વીકારે ઉર મુજ ટાટિ પ્રણામે !

ડાંખે પ્રભુ તવ સ્નેહની લહરો, જમણે દૂતો તારા !
અનન્તને પથ સાદ કરી મને તેડે આલ મિનારા !
દયામય સ્નેહલ અંકે તારા !

તુજમાં લીન થયેલી મારી પ્રતાએ પ્રભુ ખાંતે,
બીપણ મારી વ્યથા અહીંથી સ્વર્ગ રચું એકાંતે,
પિતાં તવ વ્યથા સુલભ ઉરપ્રાંતે !

હૃદય ભરી બે પાંખ પમારી ઊડું જો હું વ્યોમે
અગમ નિગમની એ પાર ગાજશે યંત્ર સ્નેહપુર જોમે !
પિતા પ્રભુ નિકટ હવે તવ ભોમે !

[અનુસંધાન ૫૧૭ ૪૯૮]

૪૦ ટકા જાપાન ખરીદ કરે છે. તેની કિંમત રૂ. ૧૬ કરોડ થાય છે. જાપાનના હાંડિકા મંત્રીની મંત્રીર અમર જાપાનની હિંદમાં ખરીદી અને કપાસની નિકાસ પર થવા સંમત છે. ચેનના દખાતા ભાવથી હિંદમાંથી કપાસ ખરીદવા કરતાં અમેરિકામાંથી ખરીદી જાપાનને વધુ સસ્તું પડશે. હિંદને આ બેવડી નુકસાની છે.

છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી હિંદમાંથી જાપાનની ખરીદી ઘટતી જ રહી છે; જ્યારે આયાતમાં વધારો થતો જાય છે, અને કેટલીક જાતોમાં જાપાન નફાકે જ હિંદમાંથી માલ ખરીદી છે. લોખંડ, કપાસ, કાચી ધાતુ અને ચોખ્ખાની મુખ્ય ખરીદી ચાલુ રહી છે.

આયાતનો અસાધારણ વધારો અને નિકાસનો ઘટાડો જાપાનના ઘટતા હાંડિકામંત્રી પર અવસંખી રહેલ છે. રૂપિયાને દિશાએ ચેનની કિંમત અર્ધી થઈ ગયેલ છે. એટલે જરા જ કાપડ હિંદને રૂપિયે મળતું તે હવે જાપાન આઠ આને વેચી શકે છે.

હિંદુસ્તાનમાં કાપડની આયાતમાં લોકેશાપર કરતાં ચડિયાતું રથાન જાપાને પ્રાપ્ત થઈ છે. તે નીચેના આંકડા પરથી જણાય છે:

જાપાનની આયાત: ૩૮૪૫૪૭૦૦૦ વાર કાપડ તથા ઇંગ્રાંડની આયાત: ૩૬૧૦૬૦૦૦ વાર કાપડ થયેલ છે. એટલે ઇંગ્રાંડ કરતાં જાપાને ૨૩૪૮૦૦૦૦ વાર કાપડ વધારે હિંદમાં આયાત કરેલ છે.

નીચેના આંકડા પરથી જોવામાં આવશે કે જાપાનનું કાપડ હિંદમાં બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાય છે.

૧૯૩૧	હજાર ચોરસવાર	૧૯૩૨	હજાર ચોરસવાર
લુલાઈ	૩૦૩૪૬	જાન્યુઆરી	૩૪૪૬૬
ઓગસ્ટ	૩૧૦૯૩	ફેબ્રુઆરી	૩૨૭૮૫
સપ્ટેમ્બર	૩૮૦૩૧	માર્ચ	૪૪૫૮૮
ઓક્ટોબર	૩૭૮૫૪	એપ્રિલ	૪૬૬૪૨
નવેમ્બર	૩૨૮૩૬		
ડિસેમ્બર	૪૩૯૬૯		

જાપાનના મિલઉદ્યોગનો વિકાસ અને તેમાં વપરાતા હિંદી રૂનો વપરાય

જાપાને પોતાનું હાંડિયામણ ઘટાડી પોતાના કાપડઉદ્યોગનો વિકાસ સાધ્યો છે. એની જગતભરમાં કાઈ હરીફાઈ કરી શકે તેમ નથી.

લેદેશાપર સર્માં સાધનસંપત્તિ અને સ્વતંત્ર કાપડઉદ્યોગના ક્ષેત્ર કરતાં પણ સેધિ ભાવે જાપાન, કાપડ વેચી શકે છે. તે એની કાર્યકુશળતા અને વ્યવસ્થાને આભારી છે.

જાપાનના કાપડઉદ્યોગની ખીલવણી જગતમાં સોંધામાં સોંધા ભાવે કાપડ વેચી શકે એવી બનાવવામાં આવી છે. એની યોજના દિંદની મિલોને અનુકરણ કરવા જેવી છે. જાપાનમાં એક વિશાળ મિલ બંધાય એટલે તેની આસપાસ એક નાનું સરખું એ મિલનું જ ગામડું વસાવવામાં આવે. તેમાં કામદારોને રહેવા માટે પૂરતી સગવડમયી મકાનો બાંધવામાં આવે; તેમાં મિલ કંપની તરફથી પ્રાથમિક શિક્ષણની સાથે ભવિષ્યના એ મિલ કામદારોને યોગ્ય શિક્ષા અપાય; મિલ કામદારોને ઉપયોગી નાટકો અને સિનેમા જતાવાય, મિલનાં ગામડાંઓમાં કામદારોના આરોગ્ય માટે ભારે સંભાળ રખાય છે. શારીરિક તપાસ માટે દવાખાનાં અને ઇસ્પતાલ હોય છે, તેમાં સારવાર થાય છે. એ ગામડાંઓનાં પુસ્તકાલયોમાં મિલ ઉદ્યોગને લગતા ગ્રંથો, છાપાં, ચોપાનિયાં અને પાકિંકા રાખવામાં આવે છે. તે વાંચી કામદારો પોતાના કાર્યમાં ચોક્કસ અને કાર્યદક્ષ બને છે. ૧૬ થી ૨૨ વર્ષની યુવાન છોકરોએનો મોટો ભાગ એટલે લગભગ ૮૦ ટકા જાપાનની મિલમાં કામ કરે છે. તેથી મજૂરીનાં દર ઘણા ઓછા રહે છે. અને કામ પણ ઘણી ધુદ્ધિ અને કુશળતાથી થાય છે.

હિંદનો મિલઉદ્યોગ કેમ ખીલી શકે ?

સર નેશ વાડિયાના પ્રયત્નોથી મુંબઈની મિલોનું મંગડન કરવા એક બ્રિટિશ તબક્કાને ખોલાવવામાં આવ્યો હતો. મુંબઈની મિલો પરદેશી હરીફાઈમાં યાદી પડી હતી, અને કેટલીક મિલો બેકારીને કારણે બંધ થવાના બધમાં હતી. તે માટે આ તબક્કાની સલાહ લેવામાં આવી. તેણે મુંબઈની બધી મિલોનું ફેડરેશન (Federation) કરવાની સલાહ આપી. મિલોનું બાંધકામ—સાંચાકામ, ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, તે પાછળ રોકાતી મિલકત વગેરે તપાસી તેની યોગ્ય કિંમત નક્કી કરવી, અને એ કિંમતના “સંયુક્ત મિલ કંપની” ના શેરો દરેક મિલને આપવા તથા દિંદી સરકાર છાપીરોઅત્ર બેકદારા આ “સંયુક્ત મિલ કંપની”ને એ કરોડ રૂપિયાની રકમ સાધારણ બાજે મદદ તરફે આપે, એવી પણ ગોઠવણ કરવાની યોજના ઘડાઈ. આ “સંયુક્ત મિલ” કંપની તરફથી ચાલુ મિલોમાંથી જૂનું સાંચાકામ કાઢી નવું ગોઠવવું, તમામ મિલોનો કારભાર એક તંત્ર હેઠળ રાખવો, કઈ જાતનો માલ કાઢવો તેની વ્યવસ્થા કરવા, તૈયાર થતો માલ વેચવા તથા તમામ મિલોની દેખરેખ રાખવા સંયુક્ત મિલ કંપનીનું બંધારણ ઘડવાની યોજના વિચારાઈ. બધી મિલોનો વહીવટ એક સંયુક્ત તંત્ર હેઠળ રહે તેના ફાયદા વિચારાયા.

આ નિષ્ણતાત્મક દરખાસ્ત એવી હતી કે ગારા તંત્ર નીચેની મિલો આજે પણ નફો કરે છે. જૂની મિલોમાં આધુનિક તંત્ર પ્રમાણે સાંચાકામ ગોઠવવામાં આવે, મિલોમાં સ્વચ્છતાની સંભાળ રાખવામાં આવે, માલની જાત, માપ, દેખાવ અને શોધર્થ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા મેળવવામાં આવે; કાલસા કપાસ, અને સાંચાકામ વગેરેની ખરીદીમાં પ્રમાણિકપણે જાળવવામાં આવે, અને છેલ્લામાં રેલ્વેથી શોષ મુજબ એક જ ધોવાનું અને રંગવાનું ખાતું રાખવામાં આવે, તો મિલઉદ્યોગની દાલત જરૂર સુધરી જાય. નાણાંની વિપુલતા સારી પ્રગતિ કરી શકે છે, તે સિવાય વહીવટી ખર્ચમાં પણ ઘણો ફાયદો થાય. પરંતુ કેટલીક મિલોને એનેછેત્ર એજન્ટોએ પોતાના સ્વાર્થ અને અંમત લાભ ખાતર એ યોજના કબૂલ કરી નહિ. પરિણામે જૂન વિચારપૂર્વક ઘડાયેલી યોજના બોળેને પડી. હજુ પણ એ યોજના

ફરી વિચારાય અને અમલમાં મૂકાય, તો જરૂર હિંદની મિલોનું ભવિષ્ય વધુ ઉજ્જવલ અને પ્રગતિવાન બને.

મિલઉદ્યોગ હાલમાં જગતભ્રાપી મંદીના—depression પંખમાં છે અને બીજા બાજુ પરદેશી હરીફાઈ ચાલુ છે. એટલે હાલ તરતમાં તેમાં વધારે નફો મેળવવાની આશા નથી. પરંતુ નીચે પ્રમાણે સુધારા કરવાથી વાજબી નફો જરૂર મળી શકે:—

૧—જૂની મિલોમાં નવું સાંચાકામ ઝોડવવું.

૨—મિલની સ્વચ્છતા જાપાનની મિલોના જેવી ઉત્તમ રાખવી.

૩—મિલમેનેજર, એજન્ટનીઅર અને રંગનારને વધારે પગાર આપી. રોકવા અને તેમની પાસેથી નવી નવી જાત કઢાવવી.

૪—મેનેજર એજન્ટોએ કોલસા, કપાસ, સાંચાકામ, વગેરે ઉપર કમિશન લેવાનું કહેવાય છે તે લેવાતું હોય, તો બંધ કરવું અને વહીવટખર્ચમાં સંગીન ઘટાડો કરવો.

વજન, જાત અને માપમાં ઝોડું આપવું જ નહિ. માત્ર નફો ઉપર વાજબી કમિશન ચડાવવું.

૫—મિલકામદારોને મંતોપવા-અયકામજોમાં ભિતરવા ન દેવા.

૬—મિલની પેદાશ, (પ્રોડક્શન) ઉત્પન્ન કેમ વધે તે માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું.

૭—મિલો માટે નવી નવી બજારો શોધવી.

૮—મિલની આંટ સારી રાખવી. એટલે વાજબી વ્યાજ નાણાં મળવાથી આર્થિક મુશ્કેલી કદી ભોગવવી ન પડે.

૯—મેનેજર એજન્ટની પદ્ધતિ ખામીભરેલી છે. તેમાં ઉચિત સુધારો કરવાની આવશ્યકતા છે.

જયરામદાસ જેઠાભાઈ નયગાંધી

જાપાનની આયાત			જાપાનની આયાત				
૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીથી અક્ટોબર સુધી આયાત			૧૯૩૨ના જાન્યુઆરીથી અક્ટોબર સુધી આયાત				
વસ્તુ	માપ	કિંમત યેન	વસ્તુ	માપ	કિંમત યેન		
કાપડ	ચોરસવાર	૩૨૭૫૫૭૫૦૦	૪૧૬૬૮૦૦૦	કાપડ	ચોરસવાર	૫૪૦૪૯૯૦૦૦	૬૬૩૪૧૬૦૦
ગુંથેલાં				ગુંથેલાં			
વસ્ત્રો	ડઝન	૧૬૯૭૭૮૭	૩૫૭૩૧૪૭	વસ્ત્રો	ડઝન	૨૯૩૮૪૫૨	૫૪૩૭૧૧૦
દુવાલ	ડઝન	૨૧૩૩૪૬	૩૭૨૯૩૨	દુવાલ	ડઝન	૪૨૮૩૭	૭૪૮૩૦૯
તે સિવાય નીચે પ્રમાણે કિંમતના જાપાનથી ધામળા, ગરમ કાપડ અને જનાવટી							
રેશમની આયાત ૧૯૩૧-૩૨ માં થઈ હતી.							

તે સિવાય નીચે પ્રમાણે કિંમતના જાપાનથી ધાત્મજા, ગરમ કાપડ અને બનાવટી રેશમની આયાત ૧૯૩૧-૩૨ માં થઈ હતી.

૧૯૩૧		૧૯૩૨	
વસ્તુ	કિંમત યેન	વસ્તુ	કિંમત યેન
ધાત્મજા	૨૦૧૦૬૧	ધાત્મજા	૨૦૧૦૬૧
ગરમ કાપડ	૪૩૪૦૬૦	ગરમ કાપડ	૪૩૮૧૯૯
રેશમ	૧૮૦૦૦૦૦૦	રેશમ	૧૬૭૩૩૪૨૧

તે ઉપરાંત જાપાનથી રેશમી રૂમાલની આયાત ૧૯૩૨ ની સાલના દર મારામાં ૬૮૫૪૨ ડઝનથી વધીને ૧૦૦૦૦૦ ડઝન થઈ હતી, અને સુતરાઉ રૂમાલની આયાતની કિંમત ૪૦૦૦૦૦૦ યેનથી વધીને ૧૨૦૦૦૦૦૦ થઈ હતી.

જયરામદાસ જેઠાભાઈ નયગાંધી

દિ ન ચ ર્યા

૧ દાંતણુ કેમ કરશે ?

પાયોરિયા એ આજનો અતિ સામાન્ય વ્યાધિ થઈ પડ્યો છે. ધણાખરા રોગોમાં આજેવતો અંશે પાયોરિયા જવાબદાર હોય છે જ.

પાયોરિયા એટલે દાંતમાંથી પડે નીકળે છે તે રોગ. દાંતનાં પેદાંમાંથી પડે નીકળે છે અને તે પડે જાણતાં અજાણતાં પેટમાં જાય છે. આ રોગ થવાનું કારણ તો ખરી રીતે હોજરી અને આંતરડામાં એકું થયેલું દૂધિવિગ (toxaemia) જ છે, પરંતુ દાંતની અસ્વચ્છતા પણ આને માટે આછી જવાબદાર નથી. દાંત બરાબર સાફ ન રાખવાથી પણ આ રોગ થાય છે. પણ આપણે અહીં પાયોરિયાનું વર્ણન કરવા નથી બેઠા, દાંત સાફ કેમ રાખવા અથવા મુખશુદ્ધિ કેમ સાધવી, એ વિચારવાનું આ લેખનું કર્તવ્ય છે.

આપણા દેશમાં દાંત સાફ રાખવા માટે દાંતણુ કરવાનો જ ચાલ જોવામાં આવે છે. સવારમાં બેઠીને દાંતણુ કર્યા વિના આપણે કંઈ પણ મોંમાં નાખતા નથી. દાંતણુ મુખ્યત્વે બાવળનાં હોય છે. આવળ, કણુજી, વડ, ધોસથડી (ધમાસ), કંબોષ (કામ્બોજી) વગેરેનાં દાંતણો પણ અવારનવાર વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ શહેરોમાં મોટે ભાગે બાવળનાં જ દાંતણો મળે છે એટલે તે જ વપરાય છે. બાવળનો મુખ્ય ગુણ ગ્રાહી (astringent) છે. બાવળમાં ૭૦ થી ૮૦ ટકા નેટ્રોજ ટેનિક એસિડ છે. સોજામાં સેકામાં થઈ ગયેલ પડિત લાવમિથ્રે તેના 'બાવપ્રકાશ' નામના પુસ્તકમાં બાવળને (વ્યૂલ: કફલુત ગ્રાહી ફુલકિમિલિયાપદઃ ") કંઈ હરનાર, ગ્રાહી, કૃમિ અને વિષને હરનાર તરીકે વર્ણવ્યો છે.

બાવળના રેષા મજબૂત હોવાથી, આવવાથી તેનો કૂચો સરસ બને છે. બાવળમાં મુખ્ય રસ કપાય છે અને કપાય રસ ગ્રાહી હોવાથી દાંતનાં પેદાંને તે મજબૂત કરનાર મનાય છે. બીજાં દાંતણોનાં ગુણરોપ આગળ ઉપર આપણે જોઈશું.

દાંતણુના ફાયદા અને ગેરફાયદા

બાવળનો આ ગ્રાહી ગુણ દાંતને દિતકર્તા નથી, એમ દંતવિદ્યાપારંગતો (expert dentists) માને છે. આ ગ્રાહી રસનો દાંત સાથે સ્પર્શ થવાથી દાંતનાં પેદાં બચે છે. દમોશં આ જસદ ગ્રાહી રસના સંસ્પર્શથી દાંતનાં પેદાં ખવાઈ જાય છે અને દાંતનાં મૂળ ખુલ્લાં પડે છે. મૂળ ખુલ્લાં થયા પછી આ રસના સંસ્પર્શથી અને બીજાં કારણોથી ખવાય છે અને પરિણામે પાયોરિયા લાગુ પડે છે અને દાંત ટીલા પડી જાય છે.^૧

૧ પ્રખ્યાત પુરાતત્ત્વજ્ઞ અને નિષ્ણાત દંતવેદી શ્રી ને. ને. ગ્રાહી એલ. એમ. એસ. એલ. ડી. એચ. (ઈન્ડિયન), મુબઈની માન્ટ મેડિકલ કોલેજના દંતવિદ્યાના આચાર્ય કહે છે; "Because of the constant contact with the astringent juice, the gums recede away, thus exposing the bone underneath it. Bone in its turn gets destroyed giving rise to pyrrhoea and loosening of the teeth." ("Health" Feb. 1928)

ત્યારે શું આવળનાં દાંતણુ નુકસાનકારક છે ? ના, તેમ નથી. ખરી રીત તો એ છે કે દાંતણુ કરતાં પહેલાં દાંતણુને પથ્થર વડે છુંદી નાખવું જોઈએ. દાંતણુના અગ્ર-ભાગને આવી રીતે છુંદવાથી ગ્રાહી રસનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઘટી જાય છે અને આવવામાં પણ સુગમતા પડે છે. કઠિન દાંતણુ ચાવવાં દાંતને હિતકર નથી. બહુ કઠિન દાંતણુ ચાવવાથી દાંત સુધરતા નથી, પણ બગડે છે. દાંતની ધારો (Dental surfaces) બહુ કઠિન દાંતણો ચાવવાથી ઊઠી થઈ જાય છે અને એ ભાગનું ચેતન્ય પણ ટેટલેક અંશે ઓછું થઈ જાય છે. એટલે આપણે બે વાત યાદ રાખવાની છે : (૧) દાંતણુને પ્રથમ પથ્થર કે લાકડા વડે છુંદીને તેનો ઝીણો ફૂંચો બનાવવો; અને (૨) એવું દાંતણુ ૧૦-૧૫ મિનિટ સુધી ચાવવું.

ચરકગ્રંથિતામાં લખ્યું છે કે

આપોત્થિતાગ્રં દ્વૌ કાલૌ કવાયં કદુત્તિકકમ્ ।

મક્ષયેદ્દન્તપવન્તં દન્તમાસાન્યવાપયન્ ॥ (ચરક-સૂત્રસ્થાન-અ. ૫-૬૬)

અર્થ:—દાંતણુના અગ્રભાગને છુંદી નાખી, કપાય (વૂંટી), કદુ અને તિક્ત એવાં રસવાળું દાંતણુ બે વખત (સવારસાંજ) કરવું. દાંતનાં પેદાંને ઇજા ન થાય એ સાચવવું.

ચરક પણ કહે છે કે દાંતણુનો અગ્રભાગ ફૂટી કાઢવો અને પછી દાંતનાં પેદાંને (દંત-માંસ) ઇજા ન થાય એવી રીતે દાંતણુ કરવું. ચરક એકલા કપાય રસયુક્ત દાંતણો વાપરવાની સલાહ નથી આપતા. અવારનવાર કદુ (તીખો રસ) અને તિક્ત (કડવો રસ) રસયુક્ત દાંતણો વાપરવાની તે ભલામણ કરે છે.

દૂંકમાં, નીચેના મુદ્દાઓ આપણે ધ્યાન રાખવા જોઈએ:—

(૧) દાંતણુ તાજાં હોવાં જોઈએ. આપણે તો એક પેંસાની મૂડી આણી ૭-૮ દિવસ સુધી તેને પાણિયારામાં નાખી મૂકી તેને ઉપયોગમાં લઈએ છીએ. આ પદ્ધતિ સારી નથી. તાજાં દાંતણુના રસમાં જે જંતુદા અને લાક્ષણિક શક્તિ છે તે આમ વારી રહેલાં દાંતણુમાં નથી હોતી.

(૨) દાંતણુના અગ્ર ભાગને છુંદી કાઢવો જોઈએ. તાજાં દાંતણુને આવી રીતે ફૂટીને સારી રીતે ચાવવાથી દાંતણુના ખરા લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિ કપાય કે અતિ તિક્ત રસો દાંતનાં પેદાં બહુ જ મૃદુ અને લાગણીવાળાં (sensitive) હોય છે તો નાશ કરે છે.

(૩) ફૂટ્યા વિનાનું દાંતણુ ચાવવાથી દાંતની ધારો બગડે છે અને તે વધુ લાગણીવાળા (sensitive) બને છે.

(૪) દાંતણુ સડેલાં, ગાંઠો ગાંઠોવાળાં, વાંકાંચૂંકાં ન વાપરવાં.

(૫) અવારનવાર જુદાં જુદાં દાંતણો વાપરવાં હિતાવહ છે. ચરકગ્રંથિતામાં તો આવળનો ઉદ્દેશ જ નથી.

ચરકે તો કરંજ (કેજુ), કલેર, આકડો, મધુમાદ્રતી, સાદડ, ખીયો-આટલાં ઝાડનાં દાંતણોને વખાણે છે.

કણુજી (કરંજ-સંસ્કૃત) નાં દાતણુ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ છે. કણુજી જંતુદ્ધ છે, સહેજ તીખી અને કડવી છે અને પાયોરિયાવાળાને આના દાતણુથી સારો લાભ થાય છે. આકડો જંતુદ્ધ છે. સાદડ, બીયો અને મધુમાલતી કપાય રસયુક્ત છે અને મોંની દુર્ગંધ મટાડનાર છે.

ભાવપ્રકાશમાં નોખાં નોખાં દાતણોની ફલશ્રુતિ વર્ણવી છે તે વાંચવા યોગ્ય છે. આજના જમાનાને કદાચ તેમાં અતિશયોક્તિ જણાશે, પરંતુ દેખીતી અતિશયોક્તિ પાછળ દાતણના ગુણોનો ઉત્કર્ષ જ વર્ણવવામાં આવ્યો છે એમ મારું માનવું છે—

અર્કે વીર્ય વટે દીપ્તિઃ કરન્ને વિજયો ભવેત્ ।

પ્લક્ષે જૈવાર્યસંપત્તિઃ શ્વદર્યા મધુરાશનમ્ ॥

લદિરે મુલસૌમન્થ્યં વિલ્વે તુ વિપુલં ધનમ્ ।

વદુમ્બરે તુ વાકસિદ્ધિઃ આન્ને ત્વારોગ્યમેવ ચ ॥

કદમ્બે તુ ધૃતિઃ મેધા ચમ્પકે દૃઢવાકુશ્રુતિઃ ।

શિરીષે કીર્તિસૌમાન્યમાયુરારોગ્યમેવ ચ ॥

અપામર્ગે ધૃતિઃ મેધા પ્રજ્ઞાશક્તિઃ તથાસને ।

દાહિમ્યાં હુન્દરાકારઃ કકુભે કુટ્જે તથા ॥

જાતીત્તગરમંદારેઃ દુઃસ્વપ્નં ચ વિનશ્યતિ ॥

(ભાવપ્રકાશ-પૂર્વલેહ. પ્ર. ૪)

અર્થઃ—આકડાના દાતણુથી વીર્ય, વડથી દીપ્તિ, કરંજથી વિજય, પોંપળાથી અર્ધસંપત્તિ, ખોરડીથી મિશ્રાન્નપ્રાપ્તિ, ખેરથી મોંની સુગંધ, બીલીથી વિપુલ ધનપ્રાપ્તિ, ગુલરથી વાકસિદ્ધિ, આંબાથી આરોગ્ય, કદંબથી ધૃતિ અને મેધા, ચંપાથી ભાગ્ય કરવાની અને સાંભળવાની સારી શક્તિ, કાળિયા શરસથી કીર્તિ, સૌભાગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય, અધેડાથી ધૃતિ અને મેધા, બીયાથી પ્રજ્ઞાશક્તિ, દાડમથી સુંદર કાંતિ, સાજડ અને કડો-અન્નેથી સુંદર કાંતિ, પ્રાપ્ત થાય છે. નાર્ઝ, તગર અને પારિગ્ગતકથી ખરાબ સ્વપ્નાં દૂર થાય છે.

વૈદ્યશાસ્ત્ર દષ્ટિએ ઉપરોક્ત તમામ વૃક્ષો ઉપયોગી છે અને તેનાં દાતણોથી મુખ્યશુદ્ધિ થાય છે, અને જુદા જુદા રસોથી દાંતનાં પેદાં અને દાંતો અન્નેને લાભ થાય છે.

(૬) દાતણુ સવારસાંજ બે વખત કરવું. દાતણુ ન થાય તો મોં તો ખરાખર સાફ કરવું જ જોઈએ.

દાંતમંજન

દાતણુ સાથે સારું દાંતમંજન વાપરવું દિતાવદ છે. દાતણુનો શરસ ઝીણો દૂધો કરી દાંતમંજન સાથે તે ધસવાથી દાંતની ઉપર જે છારી બાઝી હોય છે તે દૂર થાય છે દાંતમંજનની સુમધીથી જંતુનો નાશ થાય છે અને મુખમાં જે લાલાસાવ જરાવનાર મંચિઓ છે તેમાંથી પ્રચૂર લાલાસાવ (salivary) ઝરે છે. આ લાલાસાવ પિષ્ટમય ખાદ્ય (starchy foods) ના પાલન માટે અતિ અગત્યનો છે. આપણો ખોરાક મોટે ભાગે

સ્ટાર્ચિદ્રિત (કાર્બોદ્રિત Carbo Hydrates) છે. આ ખાદ્ય પદાર્થની કીણી કીણી કણીઓ દાંતની ફાટોમાં ભરાઈ જાય છે અને ત્યાં ચોટી રહે છે. હવે જો આ કણીઓ દાંતની ફાટોમાં જ ભરાઈ રહે અને ન નીકળે તો તે અંદર કઠોવાય અને ખટાસ ઉત્પન્ન કરી દાંતને બગાડે. દંતમંજનથી લાલાસાવ પ્રચૂર પ્રમાણમાં ઝરે છે અને આ લાલાસાવ આ સ્ટાર્ચિદ્રિત ખાદ્યની કણીઓને પચાવી નાખી તેને હોજરીમાં સાથે લઈ જાય છે. વળી લાલાસાવનો પ્રચૂર સ્વાવૃધે એટલે ખોરાકના પાચનમાં અને પરિણયનમાં અગત્યનો ભાગ તે ભજવે છે. બાવમિશ્ર કહે છે—

एकैकं घर्षयेदन्तं मृदना कूर्चकेन तु ।

दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्बवाधयन् ॥

અર્થાત્ દાંતજનના મૃદુ રૂપ સાથે દંતશોધન ચૂર્ણ (દંતમંજન) લઈને દાંતના માંસને ધબ ન પહોંચે એવી રીતે દાંતજી ધસવું.

દૂંકમાં, દંતમંજનમાં નીચેના ગુણો હોવા જોઈએ:—

(૧) દંતમંજન બહુ ખારીક ન હોવું જોઈએ. બહુ ખારીક દંતમંજન દાંત ઉપર ધસવાથી દાંત ઉપરની છારી ઉમેડી શકવું નથી. માટે દંતમંજન સહેજ જાડું ખડખડું (coarse)^૧ હોવું જોઈએ. બહુ કીણું નકામું તેમ બહુ જાડું પણ ખરાબ. દૂંકમાં,

૧ અંગ્રેજી 'coarse' શબ્દનો અર્થ 'ખડખડો' થયો છે, પરંતુ આ શબ્દ બરાબર નથી. દંતમંજનમાં જે ચોક્ક વાપરીએ છીએ તે coarse છે. બજારમાં જે મ કીલેન્ડ દુધ પાઉડર વેચાય છે તે coarse કહી શકાય, પરંતુ તે અતિ coarse છે અને તે દાંત માટે હિતાવહ નથી, એમ એક નિષ્ણાત દંતવૈદ્યનું કહેવું છે. બહુ ખરખડું દંતમંજન દાંતનાં પેદાંને બગાડે છે. કોલ્ડો પણ ધણો કોર્સ કહી શકાય. આવાં ખડખડાં દંતમંજનો દાંત બગાડે.

સાધારણ રીતે દંતમંજનમાં ચોક્ક અને મેગ્નેસિયમ્ કાર્બ (હલકો) આવે છે. અથવા હોર્ડ જોઈએ. સાબુનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ આવે છે. મેગ્નેસિયમ્ કાર્બ કોર્સ ન કહી શકાય તે too fine કહી શકાય. ચોક્ક coarse કહી શકાય. ચોક્ક અને મેગ્નેસિયા બન્ને અવશ્યપ્રતિયોગી છે અને સાબુ રિતબદ્ધતા માટે છે. સુગંધ માટે ગુલાબનું અત્તર કે વિંટરગ્રીન તેલનાં થોડાં ટીપાં નાખે છે. માટે coarse નો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે આ ટિપ્પણ આપ્યું છે.

સારા દંતમંજનનો નમૂનો—

ચોક્ક	૧૦ ઓસ	કાંટાળાં માયાં	૧ તોલો
મેગ્નેસિયમ્ કાર્બ	૧ "	ઠપૂર	૦૧ "
કુલાવેલી ફટકડી	૧ "	ખાંપરમિટ તેલ	૨૦ ટીપાં
કુલાવેલો ટંકજીખાર	૧ તોલો	ચુકેલિયસ તેલ	૧૦ "
લી, આંચોડીન ટરકલોસાઈડ	૩૦ ટીપાં	તજનો અરક	૫ "
જંઘામાંનો કાચો	૧ તોલો	દાવિંજનું તેલ	૫ "
		ગુલાબનું અત્તર	૦૧ તોલો

- હારીને ધસે અને દાંત ઉપરના બારીક પડને (Anamel) ટુકસાન ન કરે—એવું દંતમંજન હોવું જોઈએ.^૨
- (૨) દંતમંજનમાં સુવાસ હોવી જોઈએ. સુવાસથી લાલાસાવ વધે છે, જે આહારને પચાવવામાં મદદ કરે છે અને મોં સુવાસિત કરે છે.
- (૩) જંતુદ્ધ દ્રવ્યો અંદર હોવાં જોઈએ. જંતુદ્ધ દ્રવ્યો ગમે તેવાં જંતુઓનો નાશ કરે છે.
- (૪) દંતમંજન અમ્લપ્રતિયોગિ (anti-acid) ગુણવાળું જોઈએ. જંતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલી ખટાશને તે મહત્ત કરી નાખે એવું અમ્લપ્રતિયોગી ગુણવાળું હોવું જોઈએ.
- (૫) સાધારણ રીતે કાલસો અને મીઠું—સરખે ભાગે લઇને બનાવેલું દંતમંજન સારું મળાય છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબના બધા ગુણો તેમાં નથી. જંતુદ્ધ, સુગંધી અને દાંતને મજબૂત કરે એવાં બીજાં દ્રવ્યો અંદર નાખવાં જોઈએ.

ઊલિયું

આપણા લોકો તો સાધારણ રીતે દાંતજીની જ ચીરી ઉતારી તેનાથી ઊલ ઉતારે છે. પરંતુ દાંતજીની ચીરીથી સારી રીતે ઊલ ઊતરતી નથી એવો મારો તો અનુભવ છે. બીજાનો પણ હશે, એમ હું માનું છું. ન માનતા હોય તે અનુભવ કરી લે. દાંતજીનો ઉપયોગ ચાવીને દાંત ઘસવામાં જ કરવો. પછી તે ફેંકી દેવું અને કચકડાના કે ધાતુના ઊલિયાથી જીભ ઉપરની ઊલ ઉતારી લેવી. ચરકના સમયમાં આ જ રીતિ પ્રચલિત હતી. જુઓ—

સુવર્ણહૃદયતાન્ત્રાણિ ત્રપુરીતિમયાનિ ચ ।

જિહ્વાનિર્લેક્ષનાનિ સ્વઃ અતીશ્યાન્યનૃજૂનિ ચ ॥

ચરક સૂ. સ્થા. ઇ. ૫—૬૭

અર્થ :—સોનું, ચાંદી, તાંબુ, કલાઇ, પિત્તળ—વગેરેનાં ઊલિયાં (નિર્લેક્ષેષ્ણાં) બનાવી લેવાં. ઊલિયાં અતીક્ષ્ણ અને રુચુ હોવાં જોઈએ.

આપણા સમાજમાં ઊલિયાં વાપરવાનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. દાંતજીની ચીરીથી ઊલ ખરાબર નથી ઊતરતી અને આખીયે જીભ ઉપરથી ખરાબર ઊલ સાફ ન થાય તો ચોંટી રહેલી ઊલથી જીભનો રંગ બદલાશે અને મોંમાંથી દુર્ગંધી આવવી શરૂ થશે. ઊલિયું ઠેક જીભના મૂળ સુધી લઇ જઇ ઊલ સાફ કરી લેવી જોઈએ—

જિહ્વામૂળગતં યચ મલમુચ્છૈશ્વરોધિ ચ ।

સોગન્ધ્યં મજતે તેન તસ્યાઙ્ગિન્દ્રો વિનિલિલેત્ ॥

ચરક. સૂ. સ્થા. ઇ. ૫—૬૮

અર્થ :—જીભના મૂળ સુધીનો બધાયે મેલ — જીભ — ખરાબર સાફ નહિ કરવામાં આવે તો તે આસોન્દ્રિયસનો રોધ કરશે. માટે ઊલિયાથી ખરાબર ઊલ સાફ કરી લેવી. એથી મોં સુગંધી થશે.

1 " The properties necessary, however for a good tooth-powder is that it should be sufficiently coarse to produce the necessary polishing and grinding effect. A powder that is too soft or too fine is of little avail, for it is unable to remove the formation of film over the teeth. "

મોં ધોવાનું

દાંતણીના અગ્રભાગને ફૂટી તેનો બારીક, મૃદુ કૂચો બનાવી, ૧૦-૧૫ મિનિટ સુધી તે ચાવી, સુગંધી દંતમંજન સાથે તેનાથી દાંત બરાબર ઘસી, બિલ ઉતારી પછી મોં ધોવાનું હોય છે. પરંતુ મોં સાફ કરવાનું ધણા લોકો જાણતા નથી. મોં સાફ કરવું એટલે આંગળી વડે દાંત ધસવા અને બે અથવા ત્રણ આંગળાં ગળામાં જીંડે સુધી, ધાલી ગળામાં રહેલો મલ સાફ કરવો. આંગળાં ૩-૪ વખત ગળામાં જીંડે સુધી નાખવાં અને પ્રત્યેક વખત પાણીથી ઢાળવા કરી નાખવા. ગળામાં અથવા જીભના મૂળ પાસેનો આ મલ બરાબર સાફ નથી થતો એટલે મોંમાંથી દુર્ગંધ આવે છે અને અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે.

"It is not generally known that tartar and decomposing material tend to collect on the root of the tongue and are more often responsible for foul breath than stomach conditions."¹

અર્થાત્ જીભના મૂળ આગળ ભેગો થતો મલ મુખદોર્ગ-ખાજન-મ આપે છે અને મુખદુર્ગંધનું કારણ આમાશયના વિકારો કરતાં તો ખરેખર આ જ લાગે છે. શીકાગોવાળા ડૉ. ઇંગ્લિસ પણ કહે છે કે

"The back of the tongue is often covered with masses of thickened, decomposing epithelium which may extend forward to the tip and cause visible coating of the tongue."²

આ પ્રમાણે બરાબર ગળું સાફ કર્યા પછી મોંમાં પાણી રાખી, હાથ વડે આંખો ઉપર પાણીની છાલકો મારવી. આવી પાણીની છાલકો મારવાથી આંખોનું દૂર વધે છે અને આંખો પણ સરસ ધોવાય છે.

આવી રીતે જોને આપણે 'દાંતણું કચું' કહીએ તેની વિધિ છે.

બ્રશ અને ટ્યુબેસ્ટ

આપણે દાંતણીની વિધિ જોઈ ગયા, પણ અત્યારે ઘણાખરા ટ્યુબેસ્ટ વાપરવા લાગ્યા છે એટલે એ વિષે પણ જાણી લેવું જરૂરી છે.

કેટલાક નામાંકિત દંતવિદ્યાનિષ્ણાતો બ્રશના વાપરને અદિતકર માને છે અને જણાવે છે કે ટ્યુબેસ્ટ એ ભયંકર રોગનાં જંતુઓને સંચરનાર ગંદું ઘર છે. એના વાપરથી દાંતનાં પેદુઓ છાલાય છે અને દાંતનાં મૂળ ખુદલાં થાય છે. ડૉ. કેલોગ કહે છે કે "એવા કેટલાક નિષ્ણાત દંતવિદ્યાપ્રવીણો છે કે જે ટ્યુબેસ્ટને તિરસ્કારે છે, કારણ કે તેના લાલા જેવા વાળ દાંતનાં પેદાંને ચીરી નાખે છે અને દાંતની ફાટમાં ખોરાકની જે કણીઓ ભરાઈ રહી હોય તેને બ્રશ બિલટી જાડી ધાલે છે. વળી થોડો વખત વાપર્યા પછી બ્રશ એટલાં ઘણાં જીવાણુઓથી દૂષિત થયું હોય છે કે ન પૂછો વાત. આ દૂષિત થયેલા બ્રશને જંતુરહિત કંઈ રીતે કરવું તે માટે હજી રામજાણુ ધોવાંને યોગ્યતા નથી."³

¹ "How to Live" (15th. edition) by Drs. Fisher and Fisk. p. 100.
² Vocal and Respiratory Apparatus. by E. F. Ingals. M. D. p. 14.

³ "The Health Question Box" by Dr. J. H. Kellogg M. D.

જા બધા વિદ્વાનો આ મર્તના નથી. વિદ્વાનોની વાત બાબુએ મૂકી હું મારો પોતાનો અનુભવ રજૂ કરું તો વાંચકોને વધુ શ્રદ્ધા બેસશે. નાનપણથી હું દાંતણુ કરતો આવ્યો છું. હમણાં ભારે જોશમાં જવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો ત્યારે ત્યાં દાંતણુના અભાવે મેં બ્રશનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. મીરા બ્રશ હું વાપરતો. ઘણાબરા જોશમાં બ્રશ જ વાપરે છે. નવ દશ-મહિનાના બ્રશ-પરિચયથી મને લાગ્યું છે કે બ્રશ વાપરતાં આવડે તો તે નુકસાનકર્તા નથી. બ્રશ વાપરતાં આવડે તો હિતકર છે. દાંતનાં પેદુ ધસાય છે એ વાત સાચી નથી. હા, શરૂઆતમાં થોડા દિવસ વખતે બ્રશથી દાંતનાં પેદાં છોડાશે, પરંતુ ટેવ પડ્યા પછીથી પેદુને અસર નથો પહોંચતી. બ્રશથી દાંત શરસ ધસાય છે. દરેક દાંત, દાદં વંજેરે બ્રશથી બરાબર ધસાય છે તો વધુ સાફ રહે છે. દાંતની ક્રાંતિ તેથી વધે છે. દંતમંજન લઇને બ્રશ ધસવામાં કાંઈ ખાસ વાંધો મને તો નથી જણાયો. હા, હમેશાં બ્રશ વાપરવાનું હું પસંદ નથી કરતો. તાંબા લીલાં દાંતણુ જ્યાં સુધી મળે ત્યાં સુધી દાંતણુ જ વાપરવાના પદ્ધતિમાં હું છું. તાંબા દાંતણુના અભાવે બ્રશ વાપરવાં સારાં છે. અવારનવાર દાંતણુ અને અવારનવાર બ્રશ વાપરવાથી દાંત બહુ જ શરસ સાફ રહે છે. બ્રશને બરાબર ધોઈ કાઢવાં જોઈએ. અને તો કંડા પાણીથી સાફ કર્યા પછી ઉકળતા પાણીમાં તેને નાખી દેવું જોઈએ. કાંઈએ બીજાનું બ્રશ વાપરવું જોઈએ નહિ. બ્રશ ધોયા પછી સ્વચ્છ હવાલ વડે કોરું કરી નાખી, બરાબર સુકાયા બાદ પેટીમાં મૂકી દેવું જોઈએ. જો આ પ્રમાણે કરવામાં આવશે તો બ્રશનો વાપર નુકસાન નહિ કરે. ઘણા બ્રશ વાપરનારાઓના દાંત મેં જોયા છે અને તે બધા જ કબૂલ કરે છે કે બ્રશથી દાંત વધુ સાફ રહે છે.

નાનાં બચ્ચાં જે દાંતણુ ચાવી નથી શકતાં તેમને બ્રશ વાપરતાં આપણે શીખવવું જોઈએ. દાંતણુના કૂચા કરતાં બ્રશના વાળથી દાંત વધુ સાફ ઉત્તરવસ રહે છે. આ જમાનામાં હમેશાં લીલાં તાંબા દાંતણુ આપણને મળી શકતાં નથી. વાસી, ગંધાતાં દાંતણુ મેંમાં ઘાલવા કરતાં બ્રશ અને દંતમંજનથી દાંત સાફ કરવા, એ વધુ સારું છે. બ્રશ સારું લેવું; હલકી જાતનું બ્રશ ન લેવું. હું ફરીથી કહું છું કે બ્રશના એકાન્ત વાપરતો હું પ્રશ્નપાતી નથી. દાંતણુની અવેજીમાં જ તેનો ઉપયોગ - અવારનવાર ઉપયોગ - કરવાની હું સલાહ આપું છું.

દૂધપેસ્ટ

દૂધપેસ્ટ વિષે હું કંઈ બોધું તેના કરતાં ડૉ. જી. જી. મોહીનો જ અભિપ્રાય ટાંકું એ યોગ્ય છે. હું એમના અતને તદ્દન મળતો જ છું. મારા મત પ્રમાણે તો દૂધપેસ્ટો તદ્દન નકામો છે. આ દૂધપેસ્ટોમાં, મોટે ભાગે, સોનાલીન, તેલ, ગ્લીસરીન અને સાબુ-આદિની ચીજો મુખ્ય હોય છે. એટલે ખરી રીતે આ દૂધપેસ્ટો દાંતને સ્નિગ્ધ (lubricants) રાખે છે-દંતમંજનોની માફક દંતશુદ્ધિકર નથી. વળી, આ દૂધપેસ્ટોનાં દ્રવ્યો એવાં છે કે જેમાં સહેલાઈથી ઉત્સેચન ક્રિયા (fermentation) થાય છે અને આથી દાંતના સંમર્જમાં તે કદી ન આવવાં જોઈએ. આ સ્નિગ્ધ દ્રવ્યો દાંત સાથે ચોંટી રહે છે અને પછી ત્યાં ઉત્પાદનની ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. લોંબા વખતના ઉપયોગથી દાંતનાં પેદુ અને દાંત ઉપરનું પડ (પ્લેમ) અને

નરમ પડે છે. દાંતનાં પેદા, આખરે, ફૂલે છે અને તેમાંથી પછી લોહી અને પડે વહેવા માંડે છે. આ નિર્ણય વધુ આકરો તો છે જ, પરંતુ અનેક અપતરાઓ અને નિરીક્ષણો પછીથી જ તે ઉચ્ચારાયેલો છે. જો આમ છે તો પછી મને કેાઈ પૂછશે 'તો પછી લોહી દૂધપેસ્ટ કેમ વાપરતા થઈ ગયા ?' હું કહું છું કે (૧) બહુભરી ભાષાઓમાં છપાતી ગોઠક જાહેર ખબરોથી જ અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો દૂધપેસ્ટો વાપરતા થયા છે; અને (૨) ગયા મહાન યુદ્ધે જગતને આ દૂધપેસ્ટો વાપરતાં શીખવ્યું છે. લઈ જવામાં વધુ અનુકૂળતા પડે એ હેતુથી, દંતમંજનની જગોએ, આ દૂધપેસ્ટોનો પ્રચાર કરવામાં આપ્યો છે. હું ખાતરીપૂર્વક છાતી ઢોકીને કહું છું કે આ દૂધપેસ્ટો ખરેખર મનુષ્યવદનો માટે શાપ-રૂપ છે અને મારા આ મંતવ્ય માટે મારે કેાઈના પણ મતની—અભિપ્રાયની જરૂર નથી; પરંતુ વગર માગ્યે એક લેખના રૂપમાં એક વિશ્વવિખ્યાત દંતશાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય મને સાંપડ્યો છે એટલે અહીં તે ટાંકું છું. પ્રેટાલીના ડો. ગ્રાર્બો (Larbough) એ ગ્રોરલ ટોપિક્સ "Oral Topics" નામના માસિકના એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના અંકમાં "Damn the Mouth: Washes and Pastes" એ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ લેખમાં એ મહાનુભાવ કહે છે "Tooth pastes are a snare and a delusion" (દૂધપેસ્ટો એ જાળ અને ભ્રમ છે.) અને ખરેખર તે સારું જ છે. "

દૂધપેસ્ટોની સુગંધીયો લોહી તેના તરફ આકર્ષાતા જણાય છે. વધુમાં આપણા ડોક્ટરો સમજ્યે વગરસમજ્યે દરદીઓને તે વાપરવાની ભલામણ કરે છે એટલે, લોકો તે વાપરતા થયા છે. પરંતુ આ દૂધપેસ્ટો અહિતકારક છે, એમ નામાંકિત દંતશાસ્ત્રીઓ માને છે.

જો દેશમાં લીલાંછમ ઝાડનાં તાળં દાંતણા મળી શકે છે તે દેશમાં પરદેશથી આવતાં આ બિનજરૂરી દૂધપેસ્ટો વાપરનાં એ આપણા હુર્ભાગ્યની જ નિશાની છે. આ દૂધપેસ્ટોની જગોએ સારાં દંતમંજનો વાપરવાં હિતાવહ છે.

તેલના કાગળા

ચરક (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦-૪૦૦) તૈલગંડૂપના ફાલ દ્વારા નીચે મુજબ જણાવે છે:—

દન્ત્વોઃ ઘલં સ્વરવલં વદનોપચયઃ પરઃ ।

સ્વાત્પરં ચ રસજ્ઞાનમન્ને ચ રુચિહત્તમા ॥

ન વાસ્ય કંટશોષઃ સ્વાન્નોદ્વોઃ સ્ફુટનાદ્વયમ્ ।

ન ચ દન્તાઃ ક્ષયં યાન્તિ રુદ્ધમૂલ્યમ્ભવન્તિ ચ ॥

ન શલ્યન્તે ન વાન્તેન કૃપ્યન્તે મશ્યન્તિ ચ ।

પરાનપિ ચરાન્ મશ્યાન્ તૈલગંડૂપસેવનાત્ ॥

(ચરકસંહિતા. સુ. સ્થા ભ. ૫-૭૨ થી ૮૪

અર્થ:—તેલનો કાગળા મોંમાં ભરવાથી હડપચી મજબૂત બને છે, સ્વરનું બલ વધે છે, મોં ભરાવદાર થાય છે, રસનું જ્ઞાન ઉત્તમ થાય છે, અન્ન ઉપર પરમ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, કાગળા ભરનાર માણસનો કંઠ કઢીયે શોષાતો નથી, તેના ઓઠ કઢીયે ફાટતા

નથી, તેના દાંત પડતા નથી અને દાંતનાં મૂળ બહુ દૃઢ થાય છે. તેને દાંતમાં કદીયે ચરકા મારતા નથી, તે ગમે તેવું ખાટું ખાઈ શકે છે અને ગમે તેવો કઠિન ખોરાક તે ખાઈ શકે છે.

દાંતણુ કરી રહ્યા પછી આ પ્રમાણે તેલનો કાગળો ભરીને તે ૧૦ મિનિટ સુધી રાખી મૂકવો. હંમેશાં આ પ્રમાણે તૈલગંદૂપમેનથી દાંત બહુ જ સરસ રહે છે. — દાંતનાં મૂળોઆને તેલથી રનેદન મળે છે અને મશિનમાં જેમ તેલ મૂકવાથી મશિન સરસ કામ આપે છે તેમ આપણે જો દાંતને પણ નિયમિત તેલ આપ્યા કરીએ તો આજકાલ જે અનેક પ્રકારના દાંતના રોગો આપણે જોઈએ છીએ તે અદૃશ્ય થઈ જાય અને મરણ-સુધી દાંત દૃઢ અને સ્થિર રહી શકે. પણ આ આર્થિક જમાનામાં કોઈ પ્રેમ કરે કે “ વૈદ્યરાજા! હમેશનું અધોળ તેલ અગાડવું કેમ પાલવે? મહિનાનું બજાર તેલ જાય અને વર્ષમાં ૨૫ શેર તેલ જોઈએ. ” હું કહીશ કે આરોગ્યરક્ષા માટે વર્ષ દહાડે તેલના ૪ રૂપિયા ખર્ચવા એ શું વધારે છે? દાંતના ડોક્ટર પાસે દાંત બતાવતાં કેટલા રૂપિયા ખર્ચવા પડે છે? ડોક્ટરની વિઝિટ, દાંત ધોવાનો ચાર્જ વગેરે ગણો અને તેલનું ખર્ચ અને તેના ફાયદા ગણો તો હું ખાતરીથી કહું છું કે તેલ જરાકેય ‘મોંઘું’ નથી પડતું. સવાલ ખર્ચના નથી, પણ દંતમેરણનું છે. એક વર્ષ સુધી સતત તેલના ગંદૂપ ભર્યા પછી અને પૂછજો કે એનાથી શા શા લાભ થાય છે.

આવી રીતે આપણી મુખશુદ્ધિની વિધિ અથવા દંતશોધન વિધિ અથવા દાંતણુની વિધિ પૂરી થાય છે. દાંતના અનેક પ્રકારના રોગોના આ જમાનામાં આ વિધિએ જે વર્તણૂં તે સુખી થશે, એના આશીર્વાદ સાથે આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

વિનાશના પંથે

૧૯૧૫ ના યુરોપના મહાન આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહ દરમિયાન જર્મનીએ અનેક વાર ઇંગ્લંડના કિનારા ઉપર પોતાનાં એપેલીનોમાંથી બોમ્બ ફેંક્યા, નુકસાન કર્યું, ત્રાસ ફેલાવ્યો એટલું જ નહિ પણ એપેલીનોની મદદથી દુશ્મનોની પ્રગતિ અને હિંસ્યાણ પણ જોવાનો સુંદર લાભ લઈ લીધો. એપેલીનોના જનેતા કાઉન્ટ એપેલીનોનું દરેકશીપણું બધાના હૈયે વસ્યું અને તેથી સંધિના કાલકારારં ચતાં અમેરિકા, ઇંગ્લંડ અને જર્મનીએ એપેલીનો લડાઇના એક અંગ તરીકે નહિ પણ વેપાર, મુસાફરી, શોધખોળ વગેરે માટે કેવી રીતે સફળ થઇ શકે એ દર્શિબિદ્યથી મહાન પ્રયત્નો આદરવા માંડ્યા. તે મહાન પ્રયત્નો પાછળ ઇંગ્લંડે પૈસાનો ધુમાડો એટલો બધો કર્યો કે કમાન્ડર કેનવર્થી નામના એક અમલદારે એ સામે સખત વિરોધ જાહેર કર્યો. એક પછી એક એપેલીનો બંધાવા માંડ્યાં, અને એક પછી એકનો નાશ થવા માંડ્યો કે ઊડવા માટે નાલાયક હયાં.

લડાઇ પછી ૧૯૧૯ ની સાલમાં એન. એસ. II નામનું પહેલું હવાઇ વિમાન ઇંગ્લંડે બનાવ્યું, પણ એના ઉપર વીજળી પડી એટલે આગ લાગી અને સળગતું જ દરિયામાં પડ્યું. આ બનાવ પછી R ૨૪, અને R ૨૯ નામનાં હવાઇ વિમાનો બનાવવામાં આવ્યાં, જે એક બે વાર ઊડ્યાં અને સફર માટે નાલાયક હયાં! એ પછી R ૨૬ બનાવવામાં આવ્યું, જે પણ થોડા જ મહિનામાં ઊડવા માટે નાલાયક હયું! આટલાં નિરાશા-જનક બનાવો છતાં બહાદુર પ્રભુએ હાથ ભીડી અને R ૩૧ નામનું બીજું હવાઇ વિમાન બનાવ્યું, જે પણ બે વાર ઊડ્યા પછી નાલાયક હયું. વિમાન ખાતાને એમ લાગ્યું કે આ વિમાનો બહુ જ ભારે હતાં અને તેથી મોટા ખર્ચે શોધખોળ કરીને હલકાં વિમાનો બાંધવાની જરૂર હતી. એ દર્શિબિદ્યથી ૧૯૧૯ ની સાલમાં ત્રણ લાખ પચાસ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચાને R. ૪૩ નામનું જંગી વિમાન ધ્રુવરેખા વિમાન ખાતાએ બનાવ્યું. એટલા ખર્ચે પછી પણ સુનંદા વિમાનીઓને એમ લાગ્યું કે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એટલે બીજા ૩૦ હજાર પાઉન્ડનો ખર્ચ સુધારાવધારા ખાતે કર્યો. આ પ્રયત્ન કંઈક આશાજનક લાગ્યો. પણ એ આશા લાંબા સમય સુધી ટકી રહી નહિ.

આ વિમાન ૬૭૦ ફૂટ લાંબું, ૭૯ ફૂટ પહોળું હતું અને ૨૦ લાખ ધનકુટ વાયુ સમાવેશ કરતું હતું. એની અંદર ૧૩૦ પગથિયાનો તો દાદરો હતો, જે ઉપરથી જીયાઇનો ખ્યાલ આવશે. એનું વજન ૩૦ ટન હતું. ૬૦ ટન હવા ખસેડતું હોવાથી બીજા ૩૦ ટન જીયક્રવાની શક્તિ ધરાવતું હતું આ વિમાન ખાસ લડાઇ માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું. જો લડાઈ ચાલુ રહી હોત તો જર્મન વિમાનોની માફક ચાર ૫૮૦ પાઉન્ડના અને આઠ ૨૫૦ પાઉન્ડના બોમ્બના ગોળા મૂકવાની વ્યવસ્થા આ વિમાનમાં થનાર હતી. એમાં આગળ પાછળ અને ઉપર મશિનગન મૂકવામાં આવનાર હતી. આટલાંટિક મહાસાગર ઝોળંગીને પાછા અટક્યા સિવાય બીડી શકે એવી એની રચના હતી, જેથી આઠ દિવસ ચાલે એટલું પેટ્રોલ ભરી રાખવા માટે વ્યવસ્થા હતી. કલાકના ૭૦ માઇલની ઝડપે બીડી શકે એમ હતું; અને ૨૪ બલાસોએ વિમાનમાં રહી શકે એટલી જગ્યા હતી.

પ્રયોગ કરતી વખતે એક ઉડ્ડયન દરમિયાન વિમાનનો એક ગર્જર બાગ્યો અને તેની પાછળ ૪૦ હજાર પાઉન્ડનો બીજો ધુમાડો થયો. વિમાનને ફરીથી ઉડાવવામાં આવ્યું અને ૮૦૦ કલાકની મુસાફરી પછી ઊડવા માટે આંટતો ખર્ચ થયો છતાં નાલાયક હતું ! વિમાન ખાતાને છતાંયે એમ તો લાગ્યું કે આ બધાં વિમાનો કરતાં R. ૩૩ સૌથી સારું હતું.

હૃદયમાં આટલું આત્વાસન હોવાથી વિમાનખાતાએ પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા. R. ૩૩ જેટલા ખર્ચે ઊંચું થયું તેટલા જ ખર્ચે R ૩૪ ઊંચું કરવામાં આવ્યું. R. ૩૩ માં થોડા મુધારાવધારા કરી વિમાનખાતાએ R. ૩૪ નામનું બીજું વિમાન બનાવ્યું. એની લંબાઈ ૬૪૫ ફુટ હતી, પહોળાઈ ૭૮ ફુટ હતી અને ૨૦ લાખ ધનફુટ વાયુ સમાય એમ હતો. ૩૦ ટન ઊંચકવાની તેની શક્તિ હતી. આ વિમાન પણ આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગીને અટક્યા વગર પાછા ફરવા માટે અંધાણેલું હતું, અને તેથી ૪૯૦૦ ગેલન પેટ્રોલ જેનું વજન લગભગ ૧૬ ટન જેટલું થાય એટલું ભરવામાં આવ્યું હતું. એક માઇલ જતાં એક ગેલન વપરાય એ ગણતરી હતી, છતાંયે જરૂર પડે તો ઓછાં એન્જિનો ચલાવીને કરકસરથી આટલું પેટ્રોલ ચલાવી લેવું, એની ધારણા હતી. એ વિમાન ૧૯૧૯ ના જુલાઈની બીજી તારીખે ઊપડ્યું તે વખતે જ વાતાવરણ વિરોધી હતું. મેજર રકોટ આ વિમાનનો કેપ્ટન હતો. મેજર રકોટે જણાવ્યું કે મુસાફરીના પહેલા કલાકો તો ઘણા જ ચિંતાજનક હતાં; કારણ કે પેટ્રોલ વધારેમાં વધારે ભરેલું હોવાથી બહુ ઊંચાઈએ વિમાન લઇ શકાય જ નહિ. વિમાન તેથી ૧૫૦૦ ફુટની ઊંચાઈએ ઊડતું હતું. ન્યુ ફાઉન્ડેન્ડ આગળ વિમાન પહોંચ્યું એટલે ઘણા જ ધુમ્મસમાં વિમાન ઘેરાઈ ગયું અને આકાશમાં પ્રચંડ ત્રિજ્વળાઓ થવા માંડી. બધાં એન્જિનો ચાલતાં હતાં છતાં એ વિમાન તો આગળ ખસે જ નહિ. પેટ્રોલ તો ધમધોકાર વપરાતું જ ગય અને મેજર રકોટની ચિંતા વધી. જ્યાં પહોંચ્યું હતું તેના ૧૫૦ માઇલ આગળ મેજર રકોટની હિંમત ખૂટી અને તરત જ મદદ માટે વાયરલેસ ઉપર સંદેશ મોકલ્યા. અમેરિકાએ વિમાનની તપાસમાં બે ડિસ્ટ્રોયર મોકલી આપી. નોવાસ્કોશિયા અને મેઈનના કિનારા ઉપર ત્રીસ કલાક સુધી વિમાન પવનના ઝપાટામાં ડોલમડોલ યથ રહ્યું હતું, પણ સારા નસીબે તરત જ પવનની દિશા બદલાઈ અને ૧૦૮ કલાકની મુસાફરી પછી સહિસંજામત રીતે નીચે ઊતર્યું; અને મુસાફરી સફળ નીવડી.

પણ એ વિમાન ૧૯૨૧ ની સાલમાં અકસ્માત થવાથી નાશ પામ્યું. બે વર્ષની આ વિમાનની સફળ ઇંગ્લી દરમિયાન R. ૩૫ નામનું વિમાન કારખાનામાં આચાર્યવર્ક અંધાતું હતું, પણ જ્યારે ૧૯૨૧ માં R. ૩૪ ના અકસ્માતના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે બધાના હૃદયને આઘાત થયો અને R. ૩૫ પાછળ ૭૫ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચેલા હોવા છતાં બાંધવાનો કોન્ટ્રાક્ટ સરકારે રદ કરાવ્યો ! એનું કારણ એ જ હતું કે સરકારને સખ્ત વહેમ જ પેસી ગયેલો કે આ હવાઈ વિમાનોની રચનામાં જ કંઈક સદમ ખામી રહેલી હતી અને તેથી આ વિમાનો નાલાયક ફરે છે; છતાં એ વિમાનોની મદદથી અન્ય દેશો ઉપર રાજ્ય કરવાના લોકથી, વ્યાપારના લોકથી, સત્તાના લોકથી સિટનની સરકારને વિમાનની નીતિમાં પાછળ રહેવું પડતું નહિ; એણે તો ધમ્મણે જ રાખ્યું. એક વિમાન ઊડતું હોય અને બીજું કારખાનામાંથી તૈયાર થતું હોય, ત્રીજીની શરૂઆત થતી હોય, એવી દારમાળા વિમાનખાતામાં ચુંચાઈ રહેલી હતી. R. ૩૪ અને R. ૩૫ ની ૧૯૨૧ની સાલમાં આ દશા

યમ છતાં એ જ સાલમાં ૩ લાખ અને ૫૦ હજાર પાઉન્ડના ખર્ચે R. ૩૬ બનાવવામાં આવ્યું; પણ કમનસીબે ૯૭ કલાકની હવાઈ, મુસાફરી પછી સફર માટે નાલાયક હતું! બીજું વિમાન રચાયું—૩ લાખ અને ૨૫ હજાર પાઉન્ડના ખર્ચે R. ૩૭ બીજું થયું! એ પણ નાલાયક હતું! એક સૈનિક મરે અને બીજો બીજો થાય એવી વસ્તુસ્થિતિ બની યમ! R. ૩૮ નામનું બીજું વિમાન ૫ લાખ પાઉન્ડ, ખર્ચે નિર્માણમાં આવ્યું, બીજું હતું. કમલાએ સરકારને ખરચ બહુ જ ઘોરે લાગ્યો અને તેથી ૫ લાખ પાઉન્ડ આપીને અમેરિકાને R. ૩૯ વેચી નાખવાની ફરજ પડી. સ્વિટ્ઝરલંડ સરકારને એમ લાગ્યું કે એ વિમાનની પ્રાથમિક પરીક્ષા કર્યા સિવાય ધરાકને આપવું એમાં શોભા નહિ; અને પહેલી જ વાર પરીક્ષા કરતાં નિષ્ણુઓને એમ લાગ્યું કે R. ૩૪ માં કંઈક સફળતા જાણી, રહેલી હતી, એટલે ત્રણ વાર ઊડતાં પણ નિષ્ણુઓને મંત્રાપ ન થયો. ૧૯૨૧ની સાલમાં ૨૩ મી ઓગસ્ટે અનેક માણસોને લઈને એ વિમાન ઊડ્યું; પણ હજાર નદી ઓળંગતાં જ એનો પાછલો ભાગ ભાંગ્યો અને હવામાં જ નાશ પામ્યું અને ૪૪ મુસાફરો મરણ પામ્યાં. આ કારણ બનાવથી—ખાસ કરીને આટલા માણસોના જાન જવાથી—ધણીનાં હૃદયને આઘાત થયો. જ્યારે આ બનાવની વાત પેપરોમાં આવી ત્યારે R. ૧૦૧ ના રચનાર સર ડી. બર્નેનાં પત્નીએ પોતાના પતિ જે અમેરિકામાં હતા તેમને લખ્યું: “The government will have cold feet સરકારનું કાળજી ટાળું પડી જશે” અને થયું પણ એમ જ. આ કારણ બનાવ પછી ૬૦ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચે લેવાં છતાં R. ૩૯ નામનું બંધાતું વિમાન ઊડી નાખવામાં આવ્યું. ૨ લાખ અને ૭૫ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચે R. ૮૦ નામનું બીજું વિમાન નિર્માણમાં આવ્યું ૨૫ થયું પણ ઊડતાં પહેલાં જ મહાન મુશ્કેલીઓ અને ખામીઓ જણાવાથી ઊડી નાખવામાં આવ્યું. અંતે પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૨૪ ની સાલ સુધી એક પણ નવું વિમાન બંધાયું જ નહિ. સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે કે એક્સીડન્ટ મિનીસ્ટ્રી સત્તામાં આવી અને લોર્ડ શેમ્પસન નામના એક પ્રખર મુસાફર અને વિમાનીના દળાણથી સરકારની આંખ બિઘડી અને આટલા અકસ્માતો છતાં સ્વિટ્ઝરલંડે ને. દુનિયાના એક પ્રથમ પંકિતના રાજ્ય તરીકે અમેરિકા અને જર્મની સાથે બીજા રહેતું હોય તો અમેરિકા અને જર્મનીની માફક હવાઈ વિમાન બાંધ્યા વિના જ જીવે, એવું સ્વિટ્ઝરલંડે મુશ્કેલીઓ મનમાં ઠસાવ્યું.

સ્વિટ્ઝરલંડ સરકારે સત્તાલોભ, વ્યાપાર, શોધખોળ વગેરે માટે ઉપર પ્રમાણે આદુતિ આપી. જગતની પ્રગતિનો ઇતિહાસ આવી આદુતિઓથી ભરપૂર છે. કાઉન્ટ એપેલીને જ્યારે એપેલીન બનાવવા પાછળ હંદગીની કમાણી ખરચી નાખી, જાનમાલની પણ આદુતિ આપી, લાખો રૂપિયા ખર્ચે બનાવેલાં ચાર એપેલીનોની આદુતિ આપી ત્યારે એપેલીન બનાવવાની કળા પામી શક્યો. દેશીઓની ઉપાસના એવી જ કડક, એવી જ ઉમ્મ હોય છે. લગાઈ દરમિયાન યુરોપના દેશોએ જેમણે કે જર્મની પોતાની, શોધખોળથી એક હાથે બીજા દેશ સાથે ઝઘૂમી રહ્યું હતું એટલે એ દેશોને પણ એવી જ આકાંક્ષા યઈ અને એ આકાંક્ષામાં દેશોને એવી જ આદુતિઓ આપી. ૧૯૨૩ ની સાલમાં ફ્રાંસના વિમાનખાતાએ Dixmude નામનું જંગી વિમાન ગુમાવ્યું એટલું જ નહિ પણ એ સાથે ૫૩ વિમાનીઓ પણ નાશ પામ્યા. સ્વિટ્ઝરલંડે લાંબા દરિયામાંથી મળી આવી. અમેરિકાનું જંગી વિમાન Shenandoah ના

પાછલા ભાગમાં અકસ્માત થવાથી છિદ્ર થયું અને ૧૯૨૫ માં નાશ પામ્યું. ૧૯૨૨ ની સાલમાં ઇટાલીનું રોમ (Roma) નામનું વિમાન જળાને ખાખ થયું, અને બીજું જંગી વિમાન ઇટાલિયા (Italia) આર્ટીક સમુદ્રમાં નાશ પામ્યું x

પણ સિટનના વિમાનખાતામાં લોર્ડ થોમ્પસન અને સર સેમ્યુઅલ હોર જેવા કેાષ પણ અકસ્માતથી, હારી ન જાય એવા નખીરા પડ્યા હતા. લોર્ડ થોમ્પસન એ એક પ્રભાવ-શાળી માણસ હતો અને રાજકીય મંડળોમાં બહુ જ લાગવગ ધરાવતો હોવાથી જ્યારે મજૂરપક્ષ સત્તામાં આવ્યો ત્યારે સિટિશ કેબિનેટમાં એણે એવી છાપ પાડી કે હવાઇ વિમાનોનો અખતરો ફરીથી ચોજવામાં નહિ આવે તો જર્મની ઇંગ્લેન્ડને દબાવી દેશે. જર્મની એ દિશામાં પ્રયાત્ન તો કરતું જ હતું અને ગ્રાફ એપેલીન નામનું મોટું જંગી હવાઇ વિમાન કારખાનામાં તૈયાર થતું હતું. એ જર્મનીની તૈયારીનું સ્વચ્છ હતું એટલે લોર્ડ થોમ્પસનના આગ્રહથી સિટિશ કેબિનેટે R. ૧૦૦ અને R. ૧૦૧ નામનાં બે હવાઇ વિમાન બાંધવાની શરૂઆત કરી. R. ૧૦૦ હોવનમાં બાંધવાનું શરૂ કર્યું, R. ૧૦૧ કાર્ડિંગ્ટનમાં બાંધવાનું શરૂ કર્યું. R. ૩૮ કાર્ડિંગ્ટનમાં બાંધાયેલું હોવાથી અને R. ૩૮ ના ચાર પ્રયોગાત્મક ઉડ્ડયનો પછીથી એ વિમાન બાંધનારાઓને ભુદ્ધ ભુદ્ધ અતુલવો અને નવી દિશાઓ મળી હશે એ આશાથી R. ૧૦૧ ની બાંધણીનું કામ કાર્ડિંગ્ટનમાં રાખવામાં આવ્યું.

R. ૧૦૧ ૭૭૭ ફુટ લાંબું, ૧૩૨ ફુટ પહોળું અને ૧૪૦ ફુટ ઊંચું જંગી હવાઇ વિમાન હતું. એમાં ૧૬ મોટી અને ૧ નાની એમ મળી ૧૭ વાયુ ભરવાની કેાથળીઓ (bags) હતી, જેમાં ૫,૬૫૦,૦૦૦ થનફુટ હાઇડ્રોજન (આદ્રવાયુ) સમાઇ શકતો. દિંદ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે જ મુસાફરી કરવા માટે રચાયેલું હોવાથી એમાં Diesel Engines મુકવામાં આવ્યાં હતાં જેમાં એવા પ્રકારનું તેલ વાપરી શકાય કે જે પૂર્વના પ્રદેશોની ગરમીને લઇ સળગી ન જાય. એને માટે તેલ પણ ખાસ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું જેનું Flash Point ૨૧૦ ડીગ્રી હોવાથી અસાધારણ ગરમીમાં ચેતી નહિ જાય. અને ૩૨ ડીગ્રી આગળ જ્યાં પાણીનું પણ બરફ થઇ જાય ત્યાં આગળ પણ એ તેલ વધી શકે, ધન નહિ થાય. એમાં બે તુતકો હતાં; ઉપર તુતકનું સમચોરસ માપ ૫૫૦૦ ચોરસફુટ હતું અને નીચેના તુતકનું માપ ૧૭૩૦ ચોરસફુટ હતું. R ૧૦૧ માં પચાસ માણસ એકાસાથે જમવા બેસી શકે, એવો ચોરડો હતો. વાઇસરોયના દિલ્હીના મહેલમાં જેવાં રસોડાં છે તેવાં તો આ વિમાનમાં વીજળીની મદદથી રસોઇ થાય એવાં રસોડાં હતાં. સવા માટે મુંદર બે પથારીવાળા ચોરડાઓ હતા, જેમાં વીજળીના દિવા બગતા હતા. એક તુતક ઉપરથી બીજા તુતક ઉપર જવાને માટે એક લીફ્ટ પણ હતું. વરસાદ માપવાને માટે જહારના ઢાંકણમાં વંચ catchment પણ હતું. અને ૧૬૫ ટન વજન ઊંચકી શકે એવી શક્તિ હતી. કલાકના ૭૫ માઇલ ઊડી શકે એવી એની ઝડપ હતી.

આનું મુંદર જંગી વિમાન જેઈ લોર્ડ થોમ્પસનને ઘણો હર્ષ થયો. ૧૯૨૮ ની સાલમાં જર્મનીના કાકિન્ટ એપેલીનના શિષ્ય હુગો એકનરે ગ્રાફ એપેલીનમાં ૭૬ મુસાફરો સાથે બેસી જર્મની અને અમેરિકા વચ્ચે ઊડી જર્મનીની આગર જગતમાં વધારી હતી, અને હવાઇ વિમાનની સંપૂર્ણતા પુરવાર કરી પ્રથમ પંક્તિ ભેગવી હતી. ઇંગ્લેન્ડ પણ જર્મની માફક

x તાજ સમાચાર મળે છે કે અમેરિકાનું જંગી વિમાન 'એકોન' ૪થી એપ્રિલે ૧૭ માણસો સાથે દિશામાં નાશ પામ્યું છે.

સંપૂર્ણ હવાઈ વિમાન ઉડાવી શકે છે એવું જગત સમક્ષ લોર્ડ થોમ્પસનને પુરવાર કરવું હતું એટલું જ નહિ પણ ઝડપની બાબતમાં ગ્રાફ એપેલીન કરતાં વધી જવું હતું. ગ્રાફ એપેલીન ૭૫ માઇલની ઝડપે ઊડી રહ્યું હતું, તેથી R. ૧૦૧ ની મદદથી ૯૦ માઇલની ઝડપે ઊડવાની લોર્ડ થોમ્પસનને આશા હતી. ગમે તે રીતે લોર્ડ થોમ્પસન ઇંગ્લંડની કીર્તિ વધે એ શોધતો જ હતો તેથી જેવું R ૧૦૧ તૈયાર થયું કે તરત જ ઉડાવવાની તકામાર તૈયારીઓ કરાવવા માંડો.

R ૧૦૧ માં મૂળ વ્યવસ્થા એવી હતી કે R. ૧૦૦ ની માફક મૂળ એપેલીનની રચનાને વળગી રહેવું; પણ લોર્ડ થોમ્પસનના મનમાં એવો શક ઉત્પન્ન થયો કે એમ કરવામાં જોખમ સમાએવું હતું; કારણ કે R. ૧૦૧ ની હિંદની મુસાફરી બહુ જ ગરમ પ્રદેશો મારફત હોવાને લીધે એમાં ખાસ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર હતી. તેથી લોર્ડ થોમ્પસને જાહેર કર્યું કે “ ૧૯૩૦ ની શરૂઆતમાં R. ૧૦૧ ને ઉડાવતાં લાલ થવાને બદલે દાનિ વિશેષ હોવાથી, એક નવો બે Bay ઉમેરી ૫૫ ટન બેન્ઝીનની સક્તિ થાય એવી રચના કરીને સપ્ટેમ્બર માસમાં ઊડવું. ” આ અર્થે R. ૧૦૧ માં નવો બે ઉમેરવામાં આવ્યો; નવો બે ઉમેર્યો એટલે વજન વધ્યું અને તેથી Diesel Engines—જેવું વજન ૧૭ ટન હતું જ્યારે અસલ એન્જીનોનાં વજન ૯ ટન હતાં—ખાસ મૂકવાં પડ્યાં અને એ એન્જીનો માટે ખાસ તેલ તૈયાર રાખવું પડ્યું.

લોર્ડ થોમ્પસને પોતે આટલા દુર્બલથી વિમાનો બાંધવાનું કામ કેબિનેટ પાસે મંજૂર કરાવ્યું હતું. એને એવી હોંશ પણ હતી કે ઇંગ્લંડ અને હિંદ વચ્ચે ટપાલનો અને મુસાફરીનો સંબંધ જાળવવાની પ્રથમ યોજના ધડવાનું માન પોતે મેળવે, એટલે પાર્લામેન્ટના સભાસદોને પોતે થું કામ કર્યું છે તેની જાણ પાડવા અને વધુ પ્રયાસો માટે પાર્લામેન્ટની મંજૂરી મેળવવા ૧૯૨૮ ના ઓક્ટોબરમાં અને ૧૯૨૯ના નવેમ્બરમાં ત્રણ વાર સભાસદોને આમંત્રણ આપ્યાં હતાં અને ત્રણે વાર કંઈ કંઈ મુશ્કેલીઓને લીધે વિમાન-ઉડાડી શકાયું નહિ અને તેથી લોર્ડ થોમ્પસનને સભાસદોની મારી માગવી પડી હતી. કોઈ વખત હવા સારી ન હોય તો કોઈ વખત એન્જીન બગડ્યું હોય તો કોઈ વખત કંઈ બીજું નડતરરૂપ હોય.

આનું જંગી વિમાન ઇંગ્લંડથી હિંદમાં અનેક મુસાફરો લઇને આવે તો એ કુદરતી છે કે તેના પ્રયોગરૂપે અનેક વાર કારખાનાની આસપાસ આવા વિમાનને ઉડાવવું જોઈએ. તેથી ૧૯૩૦ ના જુલાઇ માસમાં ત્રણ વાર એને ઉડાવવામાં આવ્યું. R. ૧૦૧ નો કેપ્ટન લેફ્ટેનન્ટ અર્ચર્ડ નામે હતો. એ ત્રણ વાર ઊડ્યું તે દરમિયાન અર્ચર્ડને એમ લાગ્યું કે હવાઈ વિમાન વજનમાં ભારે હતું, અને તેની બહારનું ઢાંકણ outer cover-ફડકાટ ધણું જ કરતું હતું, (Flapping considerably) અને gas bag માં નાનાં નાનાં બિરો પડ્યાં હતાં અને તેથી gas valves ને નુકસાન થયું હતું.

R. ૧૦૦ ના કેપ્ટન સ્કોટે કહ્યું કે એટલાન્ટીકની મુસાફરી રમતનો વાત છે; પણ હિંદની સફર તો બહુ જ મુશ્કેલ હતી. મુસાફરો દરમિયાન જુદી જુદી હવાવાળા પ્રદેશો આવે. કોઈ ઠંડાણે રજુ હોય, તો કોઈ ઠંડાણે પર્વતો અને ખીણો હોય અને તેથી હવા સરખી નહિ હોવાથી વિમાનની ગતિને બહુ જ મુશ્કેલીઓ નડે. કેપ્ટન સ્કોટ ઇંગ્લંડનો એક મહાન વિમાની હોવાથી તેની સલાહ હંમેશાં કિંમતી ગણાતી. કેપ્ટન સ્કોટના મત પ્રમાણે

R. ૧૦૧ ની જૂની બાંધણી બરાબર હતી, પણ પાછળથી ભારે ઇન્જનો મૂકી એક નવો Bay બે મૂકેલા તે ગંભીર ભૂલ હતી. Bay વધારવાનું પગલું તો નવા બૂટને ઠીંગડી મારવા સમાન હતું.

R. ૧૦૧ ની કઠણ કથા તો એ છે કે R. ૧૦૧ ના ગણેશ જ કંઈ વિચિત્ર ધડીએ મડાયા હતા. ત્યારે પ્રયોગરૂપે એને પહેલી વાર ઉડાવવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રથમ આસે મશ્કિયાની માફ જ તેનું નાક (Nose) ઊભાયું; ચાર એન્જનોમાંથી ત્રણને કંઈ ને કંઈ મુશ્કેલીઓ નડી. Cooling Apparatus (એન્જનોને ઠંડા પાડવાનું યંત્ર) ની પાછપોતો વાંક તૂટી જવાથી રબરની હોઝથી સુધારવામાં આવ્યો. મેજર સ્કોટ કહ્યું: “ જો મારા હાથની વાત હોય તો આ પાછપ સંપૂર્ણ સુધારવામાં આવે તો જ ઊડવા માટે વિમાન લાયક છે એવું પ્રમાણપત્ર આપું. ” પાછપ તો મુધરી, પણ મેજર સ્કોટનો નવા બે સંબંધી વહેમ હૃદયમાંથી ગયો નહિ. મેજર સ્કોટના હૃદયમાં એમ વસી જ ગયું હતું કે લોર્ડ ચોમ્પસનની બે (Bay) વધારવાની સૂચના ભંયંકર ભૂલ હતી.

પણ ખાનગી રીતે અને જાહેર રીતે R. ૧૦૧ સંબંધી તીવ્ર વિરોધ થઈ રહ્યો હતો અને ઘણી જ શંકાઓ ઉડાવવામાં આવી હતી. એવામાં મેજર જનરલ એથમોર્નું The Air Defence નામનું પુસ્તક બહાર પડ્યું, જેમાં લેખકે એવો મત જાહેર કર્યો કે R. ૧૦૧ તો એક લાયક વિમાન તરીકે ધર્તીગ છે. કમાન્ડર સર બર્નેએ એ ઉપરાંત પોતાના પુસ્તક The World, the Air and the Futureમાં એમ જણાવ્યું કે વ્યાપારી નીતિએ પણ R. ૧૦૧ તો સંકળ ન જ થાય; કારણ કે તેની ઝડપ બહુ જ ઓછી છે. ગ્રાફ એપેલીનની અને બીજા વિમાનોની સીધો વધુ ઝડપ ૯૦ માઇલની થાય, પણ ઝડપ ૯૦ માઇલની કરવા જઈએ તો વજન વધે, અને એન્જનો જાગ્યાં લાવવાં પડે; વજન વધે તો વિમાન મોટું કરવું પડે અને તેથી સાચવવાની મુશ્કેલીઓ વધે. વેપારી નીતિએ સંકળ કરવા જઈએ તો R. ૧૦૦ માટે ૧૦ ટન અને R. ૧૦૧ માટે ૨૨ ફૂટ ૬ ટન extra lift (બીજું વજન ઊંચકવાની શક્તિ) જોઈએ; અને ૭૫ માઇલની ઝડપે એને ઉડાવવા માટે ૩૦ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચવા પડે. ”

ત્યારે આવા વિરોધો મત નિષ્ણાત વિમાનીઓએ બહાર પાડ્યા ત્યારે ઇન્જનમાં કાલાહલ મચી રહ્યો, અને એ કાલાહલ પાર્લામેન્ટમાં જાહેર રીતે બ્યક્ત થયો. ખાસ કરીને મજૂરપક્ષના સભાસદોએ તીવ્ર વિરોધ જાહેર કર્યો. મજૂરપક્ષના સભાસદ મિ. સેરડીન મેલોને કહ્યું “ R. ૧૦૦ કે R. ૧૦૧ ની ઉપયોગિતા હું સંમત થઈ શકતો નથી. વિમાનનો યોગ્ય કમાન્ડર સર બર્ને પોતે જ એની નિષ્ણતા જાહેર કરે છે અને ફરીથી શરૂઆત કરવા માટે આમદ કરે છે. મને આશા છે કે વિમાનો ઉડાવવામાં ઉતાવળ કરવામાં નહિ આવે. આપણે આવી વૈમાનિક નીતિ બદલવી જોઈએ અને એ બધું સૂક્ષ્મ રીતે તપાસવા માટે એક સમિતિ નિમાયવી જોઈએ. આનાં ત્રણ કારણો છે: (૧) ઘણા પેશા ખર્ચવા છતાં વિમાનોમાં કંઈ સૂક્ષ્મ યાંત્રિક દોષ છે, અને તેથી નકામી હુલ્લી જોખમમાં નાખવાની શી જરૂર છે? (૨) વિમાન Hardened and tempered steelમાંથી બનાવેલું છે અને એના લાંબા ગરિસ longitudinal girders પણ એ જ જાતના પોલાદમાંથી બનાવેલા છે. મૂળ વાત તો એ છે કે આવા પ્રકારના પોલાદનો ઉપયોગ પહેલો જ વાર આવા મોટા વિમાન

ઉપર કરવામાં આવે એ લખેકર છે. એ તો સામાન્ય-માન્યતા છે કે આ પોલાદ તોલાપી જેવું નરમ હોય છે અને તેથી આ પોલાદમાં સહનશક્તિ અને ઘટતા ઓછી હોય છે. "

આટલો બધો જાહેર વિરોધ હોવા છતાં લોર્ડ થોમ્પસનના મનમાં R. ૧૦૧ સુધી એવી શ્રદ્ધા અને સાથે સાથે ગાંડપણુ અરાઈ ગયું હતું કે આ વિરોધની ગણતરી કર્યા વગર એણે તો હિંદ તરફ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૫૦૦૦ માણસની મુસાફરી માટે તો પ્રચંડ તૈયારીઓ જોઈએ; સાવધાની, સાવચેતી વગેરે પૂરતાં લક્ષ્યમાં લેવાં જોઈએ; કારણ કે R. ૧૦૧ પાછળ દશ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચામાં હતા એટલું જ નહિ પણ ઇંગ્લંડના સૌથી સુનંદા વિમાનીઓ આમાં મુસાફરી કરનાર હોવાથી વિમાનને તુક-સાન થાય તો ઇંગ્લંડનો પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચે અને વિમાનખાતું તો આ વિમાનીઓ વગર માર્યું જાય. પણ લોર્ડ થોમ્પસન તો ખેલાડી હતા; એને આતશબાજી પ્રિય હતી, કંપક દેખાવ પસંદ હતો. Imperial Conference ની બેઠક લંડનમાં ભરાઈ રહી હતી; દેશ દેશના પ્રતિનિધિઓ લંડનમાં આવી રહ્યા હતા તેમને ઇંગ્લંડ ચું કરી રહ્યું છે તે લોર્ડ થોમ્પસનને ખતાવ્યું હતું. વડા પ્રધાનને લોર્ડ થોમ્પસને ખાતરી આપી કે કરાંચી પહોંચી લોર્ડ અર્થાનને બે દિવસ મળી, Imperial Conference આણું દશે એવામાં જ ૨૦ મી ઓક્ટોબર પહેલાં હું પાછો ફરીશ. વડા પ્રધાન પણ ખેલાડી હતા, સ્પિટનની શક્તિ Dominions ને ખતાવતી હતી એટલે લોર્ડ થોમ્પસનને રજા આપી. લોર્ડ થોમ્પસને કરાંચીમાં વિમાનને ઉતારવા માટે mooring mast R. ૧૦૧ કરાંચીમાં પૂરું કરાવ્યું અને તેને માટે આગળથી જ સુનંદા કારીગરો લંડનથી કરાંચીમાં મોકલી આપ્યા અને R. ૧૦૧ કરાંચીમાં હોય તે વખતે mooring mast આગળ લશ્કરી પહેરો મૂકવા વ્યવસ્થા કરી. R. ૧૦૧ ૪થી ઓક્ટોબરે ઉડવાનું હતું તે માટે ૧ અને ૨જ ઓક્ટોબરે પ્રયોગ ખાતર ફક્ત ૧૬ કલાક ઉડાવવામાં આવ્યું અને હવામાં સુખેથી બીડી શકશે એવું પ્રમાણુપત્ર તા. ૨જ ઓક્ટોબરે લોર્ડ થોમ્પસને મેળવી લીધું.

લોર્ડ થોમ્પસને તો ૪થી જૂને લાપણુ આપતાં જાહેર કર્યું હતું: " આ પ્રયોગ દુનિયાના ઇતિહાસમાં સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનો વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ છે. જ્યાં સુધી મારા હાથમાં આ વિમાન છે ત્યાં સુધી કશું જોખમ નહિ આવવા દઉં. હોંશિયારી કે ફરેશીપણના અભાવે હંદણી જોખમમાં નાંખવામાં નહિ આવે... પણ જો R ૧૦૦ કે R ૧૦૧ બીડી શકશે નહિ તો વિમાનનો પ્રયોગ ખત્ત જ કરવો પડશે અને તેમ થશે તો દૃઢ્યમાં ચીરા પડશે. " લોર્ડ થોમ્પસનના આ શબ્દો અર્થસૂચક હતા અને તે શબ્દો કેટલા ખરા પડ્યા તે નીચે ખતાવેલી ઇતિહાસ કહેશે. પણ લોર્ડ થોમ્પસનને ક્યાં ખબર હતી કે નેટલી ઉતાવળથી એ કામ ધપાવવા માગતો હતો તેટલી જ ઝડપથી એ મૃત્યુને ભેટવા જતો હતો. વિધિના લેખ જ એવા હતા કે લોર્ડ થોમ્પસનને ઉતાવળ સિવાય બીજું કંઈ ચૂક્યું નહિ. કમનસીબે ૪થી ઓક્ટોબરની આસપાસના દિવસોમાં હવામાં કંઈ વિચિત્ર અગાડો થયો અને તેથી સાવચેતી રૂપે લોર્ડ થોમ્પસને હિંદુસ્તાનમાં ખબર આપી કે વિમાનમાં વજન વધુ થઈ જવાનો ભય હોવાથી કરાંચીથી પાછાં ફરતા કેટલાક ખજાસીઓ ઓછા કરવામાં આવશે, જેથી વજન વધી ન જાય અને માણસોના ભારને બદલે તેજ વધુ લઈ શકાય. આમ અંદરખાને તો લોર્ડ થોમ્પસનને વિમાનનું વજન બંદુ જ છે એવી ઘીત-રહા જ કરતી અને તેમાં પણ મડ

ખગડી એટલે, ચાર તરફના રત્નના કંઠા વાગી રહ્યા હતા. લોર્ડ થોમ્પસનનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે એણે કશું ગણકાર્યું જ નહિ. હવા સંબંધી છેલામાં છેલી વિગતો મળ્યા જ કરે એ હેતુથી કરાંચી અને લંડન વચ્ચે અનેક સ્ટેશનો ભાંચી કરી હવા સંબંધી તાલુ વિગતો મળે એવી વ્યવસ્થા કરી અને ૪થી ઓક્ટોબરે ૫૪ માણસોને લઇને ઊપડતું એવું નક્કી કર્યું.

પ્રયોગાત્મક આ પહેલી સફર હોવાથી આ વિમાનની અંદર ઇંગ્લેન્ડના સુનંદા વિમાનીઓ ઊપડનાર હતા જેમાં લોર્ડ થોમ્પસન, R. ૧૦૦ નો કેપ્ટન સ્કોટ, R. ૧૦૧ નો કેપ્ટન અર્વીન, ડાયરેક્ટર ઓફ સિવિલ એવીએશન સર એન્ડર, ડાયરેક્ટર્સ ઓફ એર-શીપ ડેવેલપમેન્ટ કર્નલ ફાલ્ગોર અને કર્નલ રીઅમંડ (જે R ૧૦૧ નો રચનાર હતો) વગેરે હતા. ઇંગ્લેન્ડના સુનંદા વિમાનીઓ આ ઉત્તમ પ્રકારનું વિમાન કેવી રીતે બાંધે છે તેનો અભ્યાસ કરવા એકઠા થયા હતા.

૧૯૩૦ ઓક્ટોબરની ૪ થી તારીખે ૭ કલાક ૩૬ મીનીટ હજારો માણસોની મેદની અને જનનાદ વચ્ચે R. ૧૦૧ કાર્ડિફનમાંથી ઊપડ્યું. વિમાન ઊપડ્યું તે પહેલાં લોર્ડ થોમ્પસનને પૂછવામાં આવ્યું: “ આ વિમાન બહોળા પછી નિયમિત હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે મુસાફરી કરવાનો પાયો નંખાશે ખરો ? ” લોર્ડ થોમ્પસને કહ્યું: “ કંઈ કહેવાય નહિ ” આ એના શબ્દો ધાતક નીવડ્યા. ઊપડતાં એક એન્જન ચાલુ કરવામાં આવ્યું અને લીલા દીવા (Navigation Lights) ચેતાવવામાં આવ્યા. અંધારૂં થયું અને ધમધમ ચવાજ કરતું, ગોળગોળ ફૂદડી ફરતું, મોટી માછલીની માફક વિમાન આકાશમાં ધૂમવા લાગ્યું. કમનસીબે તે જ રાત્રે આકાશમાં વાદળો ઘેરાવા માંડ્યાં હતાં. જાણે કાળની ભયંકર રાત્રિ આ વિમાનને પોતાના ભયંકર પંખમાં લપ્ત લેવાની તૈયારી કરી રહી હોય એમ આભાસ લાગતો હતો. ૮ કલાક ૪૦ મીનીટ હેટફિલ્ડ આગળ આવી પહોંચ્યું અને બરાબર ૯ વાગે લંડનની ઉપર વિમાન બેસતું હતું. વર્ષાદ વરસતો હોવાથી અને કાળાં વાદળાં હોવાથી લંડનની શેરીઓનાં હજારો લોકો વિમાનનાં દર્શન કરવા એકઠાં થયાં હતાં તેમનાથી વિમાનના લાલ, લીલા અને ધોળા દિવા સિવાય બીજું કંઈ દેખાયું જ નહિ. ૯ કલાક ૩૫ મીનીટ હેરિટગ્સ આગળ વિમાને ઇંગ્લેન્ડનો કિનારો ઊડ્યો ત્યારે આશરે ૧૫૦૦ પુટ બીચે વિમાન બેસતું હતું.

ઇંગ્લેન્ડ ઊડ્યું અને R. ૧૦૧ મૃત્યુની ઘડી ગણતું હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પોતાના જ દેશમાં પ્રાણ આપે તો કમકમાટીભરેલું દૃશ્ય જોનારને સદાનો આધાત જ થાય અને વૈમાનિક કળાને સદાનું નુકસાન પહોંચે એવું જાણે એ વિમાન જાણતું હોય એમ ત્યાં સુધી ઇંગ્લેન્ડમાં હતું ત્યાં સુધી મુખ્યચેનથી હવામાં દોડ્યું જતું હતું. હેરિટગ્સ ઊડ્યું અને વરસાદ વધ્યો અને નૈઋત્ય ખૂણા તરફ પવન વાતો હતો તેથી વિમાનને બીંધું લેવાની ફરજ પડી. ઝડપ આશરે ૬૫ માઇલની હતી, પણ એકંદરે વિમાન સારી રીતે બેસતું હતું. જ્યારે ક્રાંસના કિનારા ઉપર આવી પહોંચ્યું ત્યારે ૩૫ માઇલની ઝડપે પવન ફુકાતો હતો અને વિમાન ૧૫૦૦ પુટની બિંચાઇએ બેસતું હતું. વિમાનમાં ખાલું લીધા પછી R. ૧૦૧ ના કેપ્ટને ઇંગ્લેન્ડ ટેલીફોન આપ્યો કે “ અમે સરસ ખાલું લીધું છે અને નીચે સીગરેટ ફૂંકીએ છીએ અને નિદ્રાદેવીને શંરણ થવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા છીએ. ” પણ કેપ્ટનને ક્યાં ખબર હતી કે એ જ નિદ્રાદેવી એ સુનંદા વિમાનીઓને

દેશે દષ મૃત્યુને સોંપવાની હતી ? આર વાગે કોયડોનના એરોડોમ ઉપર બીજો સંદેશ આવ્યો: “ તમારી મદદ માટે આભારી છીએ. હવે મદદ નહિ જોઈએ. ” કોયડોનમાંથી સંદેશ વિમાનમાં મળ્યો “ હજીયે તપાસ રાખતા રહીશું. ” “ હવે મદદ નહીં જોઈએ ” અને “ હજીયે તપાસ રાખતા રહીશું ” એ શબ્દો કેટલા સ્વચ્છ છે તે વાચકે વિચારી લેવું. મૃત્યુદેવી બજે દુઆવી દુઆવીને હૃદયમાંથી ઉર્દગાર કઢાવતી હોય એમ બધાએ મૃત્યુનો રાયરચીલો બાદશાહી ઠાકથી સખ્ત ગયો હોય એમ બધું દીમતું હતું. કોયડોનથી કલાકે કલાકે વિમાન ક્યાં છે એની તપાસ કરતા સંદેશ વિમાનમાં મળ્યા જ જતા હતા, કારણ કે આ વિમાન આવું જંગી હોવાથી ચિંતા ધણી જ હતી. રાત્રે બે વાગે ફરીથી સંદેશ વિમાનમાં આવ્યો અને “ ગોલોનની દક્ષિણે એક કીલોમીટર દૂર છીએ ” એવો સંદેશ પાછો મોકલવામાં આવ્યો.

મૃત્યુની ભૂમિ આવી પહોંચી. રાતપાલીના કામે ચડેલા સિવાય બધાંએ જિંધતા હતા. એન્જનો સારી રીતે કામ આપી રહ્યાં હતાં. ભારે વરસાદ પડી રહ્યો હતો, પવન ભેસથી કુંકતો હતો. આ બધાં વિધેનો સામે વિમાન બાય બીડી રહ્યું હતું. વરસાદના પડવાથી જિંચકવાનું વજન વધ્યું. નીચે જીડવાની ફરજ પડી. પવન વિમાનની બાજુના ભાગ પર સખ્ત રીતે અથડાતો હતો. ૪૫ માઇલની ઝડપે જતું વિમાન પવનના ભેરથી ફક્ત દશ જ માઇલ જઈ શકતું. સુકાનીથી જાંચે જવાય નહિ, કારણ કે જાંચે જવા બધ તો પવનનો સસવાટો વધારે લાગે, અને જાંચે જતાં હાઇડ્રોજન ઓછા કરવા આકાશમાં જતો કરવો પડે અને નકામો બધ જે આવી લાંબી મુસાફરીમાં પાલવે નહિ. એટલે સુકાની બહુ જ સાવચેતીથી વિમાનને દોરી રહ્યો હતો. થયું વરસાદ વધતો ગયો અને વિમાન તો નીચે જીતરતું ગયું. એન્જનોના અવાજ ધણો હતો. આસપાસ રહેનારાઓ જાગ્યા, છોકરાઓ ચોંક્યાં અને રડવા માંડ્યા. વિમાન ધસડાતું હતું. સુકાનીને લાગ્યું કે જો આ રીતે વિમાન ધસડારે તો નીચે જીતરતું પડશે અને કાષ્ટ ભેડે અથડાશે તો વિમાનની છેલ્લી ધડી આવી પહોંચશે. આમ થોડો વખત તો ચાલ્યું, પણ બેવે આગળ આવતાં તોફાન વધી ગયું. બંધકર રીતે વિમાન ડાહ્યો રહ્યું હતું અને બહુ જ ધીમે આગળ વધી રહ્યું હતું. વરસાદનું વજન બહુ જ વધી ગયું એટલે જાંચે જઈ શકાય એ માટે એન્જનો જલદી અજાવવાનો હુકમ અપાયો. બે વાર વિમાન જાંચું નીચું ચડ્યું. વાયરલેસ ઓપરેટર મિ. ડીલી તે વખતે જિંધતો હતો તેને ધંટડી વગાડીને એન્જન ધીમાં પાંડવાનો હુકમ મળ્યો; ડીલી જાગ્યો અને લાઇટ કર્યું. બીન્કસ નામના મિકેનિકને કન્ટ્રોલ કારમાંથી સિગ્નલ મળ્યો: “ ઝડપ ધીમી કરો ” પણ એ બંને ઓર્ડર પ્રમાણે કરવા બધ છે તે પહેલાં તો R. ૧૦૧ સીધું નીચે વળી ગયું અને એક નાની ટેકરી સાથે અથડાયું, મોટા ધડાકા થયો અને જમીનદોસ્ત થતાં આખું વિમાન સળંગી જીડ્યું. એ ધડાકા એવો જબરજસ્ત થયો કે જે જગ્યાએ વિમાન પડીને લાગ્યું તેની આસપાસ આર માઇલ સુધી આવેલાં મકાનોના પાંચ ફૂજ જીડ્યા. પાંચ મિનિટ સુધી તો અળતા વિમાનનો લાલ—પીળો ધાતક પ્રકાશ આકાશમાં ઝળહળી રહ્યો. વિમાનનો આગલો ભાગ એક ફજના બગીચામાં ભાંગીને પડ્યો અને પાછલો ભાગ જંગલમાં પડ્યો. બાકી રહેલો ભાગ ઘણી જ મોટી જગ્યા ઉપર જવાન ગયો. આસપાસ રહેનારા લોકો આ અવાજ સાંભળી ગભરાઈ ગયા અને મોટર,

સાઈકલ અને ઘોડા ઉપર દોડતા ત્યાં આવીને જુએ છે તો એક જંગી વિમાન બળી રહ્યું છે. લડકાને લીધે કોઈથી પાસે જવાતું નહિ. ધડાકો થયો ત્યારે. વિમાન ચલાવતા ૧૨ વિમાનીઓ સિવાય કોઈ જાગતું નહોતું એટલે ૫૪ માંથી ૪૬ તો બળી મૂચા! એન્જન રૂમમાં રહેતર લઇને સમારકામ કરતો એક વિમાની એ જ સ્થિતિમાં બળીને ખાખ થયેલો મળી આવ્યો. દૃશ્ય હૃદયદ્રાવક હતું. વિમાનીઓ બળીને એવા, થઇ ગયા હતા કે કોઈ ઓળખાય જ નહિ. ઘણુંખરાં તો એવાં બળી ગયેલાં કે તેમની લાશ બાળકોના કોફીનમાં સમાઈ જાય એવી નાની બળીને થઇ ગઇ હતી. એક ક્રાંસના નિવાસી જેણે આ દૃશ્ય જોયું તેમણે કહ્યું: " બજેલા, મચડાયેલા, અને નહિ ઓળખાય એવા આ વિમાનીઓ દેખાતા હતા. "

૫૪ માણસોના કાફલામાંથી ફક્ત છ જ અચવા પામ્યા. ઇંગ્લેંડે લૉર્ડ ચોમ્પસન, કેપ્ટન સ્કોટ, કેપ્ટન અર્વાઈન, સર ષેકર, કર્નલ કોલમોર, કર્નલ રીયમંડ જેવા પ્રખર વિમાનીઓ ગુમાવ્યા. કર્નલ કોલમોર નવ વર્ષ પહેલાં કુદરતની મહેરબાનીથી અકસ્માતમાંથી બચી ગયો હતો. R. 38 માં મુસાફરી કરવા માટે એને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, પણ એ દેખન ચૂકી ગયો અને R. 38 ઊપડી ગયું. R. 38 નાશ પામ્યું અને સારે નસીબે કર્નલ અચી ગયો; પણ નવ વર્ષ પછી એના નસીબમાં ઘાત હશે તે આ વખતે મળી. બચી જનારમાં લીય ઇન્જનેર, રીગર (rigger) રેડકલીફ અને ચર્ચ અને ઇન્જનેર બીન્કસ, કુક અને સેવરી પણ કુદરતની કૃપાએ બચી ગયા. આમાંથી ચર્ચ અને રેડકલીફ બહુ જ ગંભીર અવસ્થામાં બચેલા હોવાથી અનુક્રમે સનિવારે અને સોમવારે મરણ પામ્યા હતા, જેથી કુલ હોનારત ૪૮ ત્રી યાચ છે. ડીલી (વાયરલેસ ઓપરેટર) પોતાના અતુલ્ય વર્ણવતાં કહે છે: " ધડાકો થયો તે પહેલાં સહેજ વાર ઊંઘતો હતો અને ઘંટડીઓ એન્જનો ક્ષીમાં પાડવા માટે વાગી. હું જાગ્યો. લાઇટ કરવા સ્વીચ તરફ ગયો અને તરત જ વિમાન સીધું નીચું પડ્યું અને અચડાયું. એક મોટો ધડાકો અને કડાકો સંભળાયા અને વિમાન સળગ્યું. હું કોરીડોર તરફ દોડ્યો. મેં વિમાનનું ઢાંકણ તોડવાને ધાંત અને નખથી પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ થતાં થાકી બેસી ગયો. અંત આવ્યો એમ માની પ્રાર્થના કરી એવામાં કુદરતની કૃપાથી વિમાનમાં આવેલી પાણીની ટાંકાઓ તૂટી અને આસપાસનો અગ્નિ જોલવાઇ ગયો અને હું નીચે પડી ગયો અને જોયું તો જમીન ઉપર ઘાસમાં હું હતો. ત્યાંથી મુશ્કેલીથી બહાર નીકળ્યો. "

બીન્કસ નામનો ઇન્જનેર પોતાનો અને તેના સાથી બેલના બચાવનો અનુભવ વર્ણવતાં કહે છે: "control car માંથી સૂચના આવી કે ઝડપ ઓછી કરવી. તરત જ Engine Room જમીનને પહોંચી અને અમારી આસપાસ જવાળાઓ ફરી વળી. અમે માન્યું કે અમારો અંત આવ્યો. એવામાં પાણીની ટાંકાઓ તૂટી અને પાણી ફરી વળ્યું, અમે અમારું માથું બીના કપડાથી વીંટાળી લીધું અને તેમાંથી મારફાડ કરી રસ્તો કર્યો અને બહાર નીકળી પડ્યા તો અમે ઝાડીમાં હતા એટલું જ જ્ઞાન રહ્યું. પછી શું થયું તે અમને ખબર નથી. "

લીય નામના ઇન્જનેર પોતાનો અતુલ્ય વર્ણવે છે: " ધડાકો થયા પછી કબિનની દિવાલ તરફ સખ્ત ધસારો કરતાં હાથમાં જે આવે તે દિવાલ સાથે અફાળતાં બાકારું પડ્યું અને જ્વાલામાંથી હું નાહો. "

આવા રીતે R. ૧૦૧ની આ અવસ્થા થઈ. લાઇ હાયમાં આવતી પણ મુરકેત્ર થઈ પડી. બધા ધડિયાળ અને વૌટીથી કંટક ઓળખાતા હતા, જેમાં હોર્ડ ચોમ્પસન વૌટીથી ઓળખાયા હતા. બચેલા વિમાનીઓમાંથી કુદા હીલી જ સારી અવસ્થામાં હોવાથી એ તો ઈંગ્લંડ ટેલીફોન કરવા પાસેના ટેલીફોન તરફ દોડ્યો અને વિમાનખાતાને આ ગંભીર અકસ્માતની ખબર આપી, જે પરાક્રમ માટે તેને બ્રિટિશ એમ્પાયરની સેવા માટે આંદ આપવામાં આવ્યો હતો. વિમાનખાતાને હેલ્થમાં હેલ્થો ૧ કલાક ૫૦ મીનીટ એવો સંદેશ મળ્યો કે વિમાન હવાને લપ્પને બહુ નીચે છોડે છે. ૪ કલાક ૫ મીનીટ આ કરુણાગ્રનક સંદેશ મળ્યો અને વિમાનખાતામાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. તરત જ રાજ અને રાણીને આ વાતની ખબર આપવામાં આવી. Imperial Conference ના પ્રતિનિધિઓના મહેમાનપણું કરતા વડા પ્રધાન મિ. મેકડોનલ્ડને ખબર આપવામાં આવી. વડા પ્રધાન તે વંખતે ચેકફ્રમાં હતા તેથી મહેમાનોની રજા લઈ તરત જ ૮૧ વાગે વિમાનખાતાની ઓફિસે જઈ પહોંચ્યા, ખાતાના બધા માણસો હાજર થઈ ગયા અને આ અકસ્માત યથો તેની તપાસ કરવા એર ચીફ માર્શલ સર સાલ્મંડ અને એર કોમોડર હોસ્ટન જેવા નિષ્ણુઓને વિમાનમાં ક્રાંસ મોકલ્યા. રવિવારે રાત્રે સરકારે જાહેરનામું જાહેર પાડ્યું કે R. 101 નો વિનાશ કેમ થયો તેની નિષ્ણુઓની સમિતિ રવિવારે રાત્રે તપાસ કરવા અને જાહેર તપાસ સમિતિ સોમવારે ક્રાંસમાં ભરાશે. તેમાં આઠ અંગ્રેજ અને ચાર ફ્રેંચ નિષ્ણુઓ તપાસણીનું કામ કરશે. R. 1૦૦ નો કેપ્ટન બ્રુથ આ નિષ્ણુઓમાંનો એક હતો. એ પછી ઇંગ્લાંડમાં પણ તપાસ સમિતિ સર જોન સાયમનના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાઈ હતી, જેમાં R. 1૦૧ શી રીતે વિનાશ પામ્યું તે સંબંધી તપાસ થઈ હતી. આ તપાસ સમિતિમાં સહાય આપવા કાઉન્ટ ડેવેલીનના પિતા ડોન હુગો એકનરને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. અને R. ૧૦૧ ના બચી ગયેલા વિમાનીઓએ પણ ભાગ લીધો હતો. એક આજુ ઉપરથી નિષ્ણુઓ વિમાનના અવશેષોનું નિરીક્ષણ કરવામાં રોકાયા, ત્યારે બીજા જાણુ ઉપર ક્રાંસની સરકાર અને ક્રાંસની પ્રજાએ પોતાના દેશ માટે પ્રાણ આપનાર આ નરવીરોને દંડનક્રિયાનું સ્વર્ગ મળે એ માટે યોગ્ય કરી રહ્યા હતા. R. ૧૦૧નો વિનાશ-અને આવો કરુણાગ્રનક વિનાશ એ તો સૌ કોઈના હૃદયને ખગસગારી નાખે એવો હતો. એક ફ્રેંચ પત્રકારે લખ્યું તે પ્રમાણે “આ નરવીરો પરદેશીઓ નહોતા પણ આપણા જ ભાઈઓ હતા જેઓને પ્રગતિની વેદી ઉપર ફૂર વિધિએ હોન્યા હતા.” ક્રાંસના વડા પ્રધાને ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન ઉપર પોતાના દેશ માટે પ્રાણ અર્પનાર નરવીરોને અંજલિ આપતો અને એ નરવીરના દુઃખી કુટુંબીઓ તરફ દિવસોજ બતાવતો સંદેશો તરત જ મોકલી આપ્યો, અને એ દશમી ઓક્ટોબર શોકના દિવસ તરીકે ક્રાંસમાં ગણવા જાહેરનામું જાહેર પાડ્યું. તપાસસમિતિનું કામકાજ સંપૂર્ણ થાય એ માટે ક્રાંસના વડા પ્રધાને પોતાના ચાર નિષ્ણુઓ આપ્યા એટલું જ નહિ પણ ભ્યાં સુધી તપાસ સમિતિનું કામકાજ ચાલતું હતું ત્યાં સુધી અકસ્માતની જગ્યાએ લાકડી પહોંચે ગોડવ્યો હતો. બે દિવસ સુધી કામકાજ કરી શકો નેટમાં મળી આવ્યાં તેમને જાહેર કાદી લાઇ મૂકવાની પેટીમાં મૂક્યાં અને દરેક ઉપર બ્રિટનની સરકારે મોકલાવેલો યુનિયન એક ફરકાવ્યો. નરવીરોની લાઇ ઉપર ફૂલોના દાર ઉપર દાર ફ્રેંચ પ્રજા તરફથી ચાલ્યા જ આવતા. એમાં એક દાર જે જગ્યાએ અકસ્માત થયો અને હવેલાક

દસ્યો થયાં તે જોઈને પીગળી ગયેલી સ્ત્રીઓએ મોકલ્યો હતો. તે સાથે અર્થસૂચક શબ્દો પણ એ કામગીરી સ્ત્રીઓએ મોકલ્યા હતા “ From the mothers of Beavais to the sons of the mothers of Britain—બોવેની માતાઓ તરફથી બ્રિટનની માતાઓના પુત્રોને.” બોવેથી જુલોન અને જુલોનથી કેલે આ નરવીરોની લાશની પેટીઓ મોકલવામાં આવી; તે દરમ્યાન રસ્તામાં પણ હૃદયદ્રાવક દસ્યો જોવામાં આવતાં હતાં. બાળકોએ જે જે રસ્તાઓ ઉપરથી સરઘસ પસાર થતું તે રસ્તાઓ ઉપર ફૂલ વેરી તે નરવીરોને અંજલિ આપી હતી. એ સરઘસમાં ક્રાંસના વડા પ્રધાન, ક્રાંસના વિમાનખાતાના પ્રધાન, મિ. વેન્નુડ બેન, મિ. મોન્ટેગ્યુ, સર જોન સાલ્મંડ, બોવેની યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ વગેરે હતા. ન્યારે જુલોનથી આ લાશો બ્રિટિશ મનવારમાં મૂકવામાં આવી ત્યારે ૧૦૧ તોપ ફાટીને લશ્કરી માન ક્રાંસની સરકારે આપ્યું હતું.

જુલોનના સવારે એક કક્કાકે ડાવરથી નીકળેલી સ્પેશિયલ આ લાશોને અને બચેલાઓને લઈને આવી. ભારે અંધારી રાત હોવા છતાં હજારો લોકો શાંતચિત્તે વિક્ટોરીયા ટર્મિનસ આગળ આવીને જોવા હતા. મેદની તો જંગી હતી. રાજ પાંચમા ન્યોર્જ માંદગીને બિછાને હતા અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ પોતાની મુસાફરી અંધ કરી લંડન આવ્યા અને જે માનવમેદની પ્રિન્સને આવકાર આપવા જોઈ ચક્ર હતી તેવી મેદની આ પ્રસંગે જમા થઈ હતી. પ્લેટફોર્મ ઉપર મિ. મેકડોનાલ્ડ, કેટલાક અમલદારો અને નરવીરોનાં સગાંસંબંધીઓ ઢાંજર હતાં. ત્યાંથી બધી લાશોને વેસ્ટમિન્સ્ટર હોલમાં જે લાઇનમાં મૂકવામાં આવી અને ૧૦ મી. ઓક્ટોબરે સેન્ટ પોલ કેથેડ્રલમાં મેમોરીઅલ સર્વિસ (યાદગીરીની પ્રાર્થના) ભરાશે એવી સરકારી જાહેરાત બહાર પાડવામાં આવી. સાથે સાથે એ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું કે ધર્મગુરુનું લાપણુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં મોટા મથકો ઉપર રેડીઓ મારફતે પ્રચાર કરવામાં આવશે. જગ્યા ગેજવવા માટે પડાપડી થઈ રહી. હોલમાં ૫૦૦૦ ની જગ્યા; તેને માટે ૨૦૦૦૦ અરજીઓ આવી હતી. આ પ્રાર્થનામાં બ્રિટિશ ઇમ્પિરિયન સંઘના સભાસદો, ઇંગ્લીશ્વર કોન્ફરન્સના સભાસદો, બ્રિટિશ હુમીનિયનસના વડા પ્રધાનો, ક્રાંસ, ઇટાલી, બેલ્જિઅમના વિમાન ખાતાના પ્રધાનો અને રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સે હાજરી આપી હતી. વેસ્ટમિન્સ્ટરના એક ઓરડામાં હારોથી ઢંકાયેલી શખની પેટીઓ બેની દારમાં ગોઠવવામાં આવી હતી. બ્રિટિશ કેબીનેટ નરવીરોનાં સગાંસંબંધીઓને આગળથી જ ખબર આપી હતી કે શબો એવી વિચિત્ર હાલતમાં હતાં કે કોનું શબ છે તે પારખી જ શકાતું નહિ હોવાથી દાટવાની ક્રિયા સામાન્ય થશે એટલે પ્રજાજનો અંજલિ આપી ત્યાંથી ફરીને બહાર જતા હતા. વડા પ્રધાને જાહેર કર્યું હતું કે વેસ્ટમિન્સ્ટર હોલથી લંડનના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર થઈને આ લાશોને યુસ્ટન સ્ટેશનથી ડાર્લિંગ્ટન લઈ જવામાં આવશે અને ત્યાં જ દાટવામાં આવશે. અને પ્રજાજનો તેથી પ્રસંગને અનુસરી ગૌરવ સાચવશે. એ પ્રમાણે એ પ્રસંગને શોભે એવી રીતે બ્રિટનની પ્રજાએ દુઃખી હૈયે અને દરદહરેલી આંખોથી નરવીરોને અંજલિ આપી. પણ આવા નરવીરોને અંજલિ જ આપવાથી એમની સેવાની કદર થતી નથી તેથી બ્રિટનની સરકારે આ નરવીરોની વિધવાઓને પેન્શન મળે અને એ ઉપરાંત બાળકો ૨૧ વર્ષનાં થાય ત્યાં સુધી તેમના બરજીવોપણ, કેળવણી વગેરે માટે મદદ મળે એવી વ્યવસ્થા કરી. બ્રિટનની સરકાર ઉપર સહાનુભૂતિના મંદેશા હિંદના વાઇસરોય, પ્રાંતિક ગવર્નરો,

મુંબઈ અને કરાંચીની મ્યુનિસિપાલિટી, ફ્રાંસ, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, બેલ્જિયમ, જર્મની અને સ્વીડન તરફથી મળ્યા. લોર્ડ થોમ્પસન ઉપર તો વડા પ્રધાનની કંઈ કંઈ આશા હતી. લોર્ડ અર્વોન પછી ભવિષ્યના વાઈસરોય તરીકે લોર્ડ થોમ્પસનનું નામ સચવાતું હતું એટલે લોર્ડ થોમ્પસનનું મૃત્યુ એ તો વડા પ્રધાનને ગંભીર આફતસમાન હતું, અને તેથી જ્યારે લોર્ડ થોમ્પસન માટે હૃદયના ઉદ્ગાર તેમણે કાઢ્યા ત્યારે એ હૃદયના ધાનું સ્વરૂપ દર્શાવતા હતા "લોર્ડ થોમ્પસન મારે મન તો પ્રાણપ્રિય સાથી હતા જેમની કિંમતી સલાહ રાજ્યની ગંભીર ચિંતા અને ઉપાધિ દળની કરવામાં ઘણી સહાયરૂપ થઈ પડતી." ગ્રાઉન્ટ સ્ટ્રીટમાં તેથી વડા પ્રધાનની સાથે લોર્ડ થોમ્પસને અનેક મુસદ્દો યોજનામાં, જિમા રહી રાજ્યની સેવા બજાવી હતી. મુસદ્દોઓને તો આવા અનેક આધાત સહન કરવા પડે છે અને આવા આધાત પ્રજામાં કંઈ શિયિલતા ન લાવે એ અર્થે પ્રજાને આશ્વાસન આપતાં વડા પ્રધાને કહ્યું "આપણે હુવામાં પ્રવેશ કર્યો છે અને જેવી રીતે રણ અને પાણી ઉપર કાષ્ઠ મેળવ્યો છે તેવી જ રીતે હુવા ઉપર પણ કાષ્ઠ મેળવીશું."

આ રણવીરોને અંજલિ આપતાં અને પ્રજામાં ચરાતન રહે એ અર્થે 'લંડન ટાઇમ્સે' પણ એક અગ્રણ્ય લખી જણાવ્યું: "R. ૧૦૧ ના દુઃખી બાવીથી આપણી વૈમાનિક ક્ષામાં કાંઈ પણ અંતરાય આવશે ન જોઈએ. વાયુથી ભરેલાં વિમાનોને જે અકસ્માત નડે છે તે વાયુ વગરનાં વિમાનો (aeroplane) ને નડતા નથી તેથી R. ૧૦૧ ના અકસ્માત બીજા પ્રકારનાં વિમાનોને નડશે એવું માનવા કારણ નથી. આ બન્ને પ્રકારનાં વિમાનોને જો અમુક જ પ્રકારની સામાન્ય નડતર હોય તો તે વિચારવા જેવું ખરું."

આ ગંભીર અકસ્માત ઝૂંઘંધી મિસિસ રોબ નામની એક અંગ્રેજ સ્ત્રીએ પોતાનું વિચિત્ર સ્વપ્ન ટાઇમ્સે આકે ઇન્ડિયામાં અકસ્માત થયા પછી જાહેર કર્યું હતું. તે સ્ત્રી લખે છે:—

"અકસ્માત થયો તે પહેલાં ત્રણ અફવાડિયા પહેલાં મને સ્વપ્ન આવ્યું. હું કુટિયાય ઉપર ચાલતી હતી એવામાં મને એક વિચિત્ર સ્ત્રી મળી અને કહ્યું "R. ૧૦૧ દેખાય છે." મેં જાણે જોયું તો R. ૧૦૧ બહુ જ નીચું જોડી રહ્યું છે અને તરત જ મેં તો એને બળતું અને નીચે પડતું જોયું.

"સવારે જોડીને મેં મારા પતિને અને બીજાં સગાંઓને વાત કરી અને મશકરીમાં એમ પણ કહ્યું કે હવે હિંદની આવી વૈમાનિક મુસાફરીની આશા ન રાખવી.....સ્વપ્ન આવ્યું અને તરત જ લખવાની હતી પણ એ તો મરઘી છડાં મૂકે અને બચ્ચાંની મજાતરી કરવા સમાન હોવાથી મેં લખ્યું નહિ."

એ વિમાન સાથી ભાગ્યું તે વિષયની ચર્ચા આવતા અંકમાં કરીશું.

હિંદનો સિનેમા ઉદ્યોગ

[ગત્રાંકથી ચાલુ]

ગાંધી વખતે હું જણાવી ગયો તે પછી એક નોંધવા જેવી બીના બની છે. હમણાં ટૂંક સમય થયાં મુંબાઈમાં ‘ મોશન પિક્ચર સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા ’ ની સ્થાપના થઈ છે અને તેણે ટૂંક સમયના ગાળામાં ઠીક જહેમત ઉઠાવવા માંડી છે. તેના કાર્યકર્તાઓમાં ફિલ્મ પ્રોડ્યુસરો, એકઝીક્યુટીવો અને પરદેશી ફિલ્મ અને રસાયણો આયાત કરનારા અને બોક્ષ બહારના છે. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ફિલ્મઉદ્યોગની પ્રગતિ સાધવાનો છે. હમણાં જ તેનું એક ડિપ્યુટેશન હિંદી સરકારના વ્યાપાર મંત્રીને મળવા ગયું હતું અને ફિલ્મઉદ્યોગને પડતી અડચણો દૂર કરવા વ્યાપાર મંત્રીને અરજ કરી હતી. હસવા જેવી વાત તો એ છે કે ‘ ઇન્ડિયન ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર્સ એસોસિયેશન ’ જે ઘણા સમયની જૂની સંસ્થા છે અને જોકે તેનું અસ્તિત્વ માત્ર ઇમ્પીરિયલ રજીસ્ટ્રેશનમાં માત્ર એક પાટિયામાં જ આવી રહેલું છે, છતાં તેના ચોપડા પર ઘણા મોટા પ્રોડ્યુસરો સહાયક તરીકે નોંધાયેલા છે, તેમના તરફથી આ પગલું કેમ ન લેવાયું ! જે મોશન પિક્ચર સોસાયટી ટૂંક સમયના ગાળામાં વડી ધારાસભામાં ફિલ્મઉદ્યોગ પર ચર્ચા બિઝી કરાવી શકી તો આ સંસ્થાએ તે માટે પૂર્વે પગલાં કેમ ન લઈ્યાં ? કે પછી જૂના જમાનાથી ચાલતું આવ્યું છે તેમ હરેક નવી આવૃત્તિ વખતે નવી જ સંસ્થા ઉત્પન્ન કરવી ?

હમણાં જ હોલીવૂડ (અમેરિકાના ફિલ્મકેન્દ્ર) માં એક એવા ન્યાયાધિકારની સ્થાપના કરવામાં આવી છે કે જેણે ફિલ્મ કંપનીઓના એકબીજા વચ્ચેના, તથા ફિલ્મ કંપનીઓ ને નટો વચ્ચેના અધિકારોની ધરમણે પુનાવટ કરવી. આવા અધિકાર આપણે ત્યાં પણ વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી આ સંસ્થા તેનું કાર્ય ઉપાડી લે તો ?

(૪)

આંતરિક વહીવટ : આ ઉદ્યોગમાં કાચા માલને બજારમાં મૂકવા લાયક માલ કરતાં અનેક વિધિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે અને અનેક વસ્તુઓ અને માણસોના સહકાર વડે તે તૈયાર થાય છે. ટૂંકમાં, તૈયાર ફિલ્મ જે પ્રજા સમક્ષ દેખાડવામાં આવે છે તે તૈયાર કરતાં નીચેની વસ્તુઓની જરૂર પડે છે :—

મેગેટિવ અને પોઝીટિવ ફિલ્મ ધોવા દવાઓ; મેગેટિવ પરથી પોઝીટિવ બનાવવાનું યંત્ર; ફિલ્મ ઉતારવા રજીડીઓ; માણસો માટે કપડાં અને સેટિંગો માટે પડદા કે પાટિયાં ને રંગો; તથા છેવટે ફિલ્મ કેમેરા અને બેલતી ફિલ્મો થતાં બનિઆલેપક યંત્ર (Sound Recording Machine) અને ફિલ્મ બનાવવાનું યંત્ર (Projector) ને ફિલ્મ દેખાડવાનો પડદો.

તેમ જ નીચેના માણસોની પણ જરૂર પડે છે :—

પ્રથમ મૂડી રોકનાર; વાર્તાલેખક; સિનેમા લાઇનનો અનુભવી સીનાર્યોલેખક; ડાયરેક્ટર; કેમેરામેન; સેટિંગ માસ્ટર; લેબોરેટરીમેન; સાઉન્ડ એન્જિનિયર; અને છેવટે ફિલ્મ તૈયાર થતાં

તે દિલ્હીને બહાર મોકલી પૈસા લેવા કરતાર બુર્જોઆએજર; દિલ્હી દેખાડનાર થીએટ્ર-
માલિક અને અંતે ઓડિયન્સ ।

કાષ્ટને આ નામાવલી વાંચી એમ લાગશે કે આઠી શું સિનેમાપુરાણ બોલવાનું છે
કે શું ? અક્ષત્ત, આ જંધીય ખાખતો પર વિગતવાર લખવામાં આવે તો જરૂર એક મોટું
પુરાણ થાય અને યુરોપના દેશોમાં તો તેવાં ઘણાંય પુરાણો લખાયાં છે, પણ આપણે
ત્યાં આ ઉદ્યોગ સ્થપાયે એક વીસી વીતી છતાં ભાગ્યે જ કાંઈ લખાયું હશે. મારા સિનેમા
લાઈનના મુખ્ય સદગત મણિલાલ નેશીની ઇચ્છા હતી કે આ વિષય પર ચર્ચા, માહિતી
આપતું એક પુસ્તક લખવું, પણ તેમના અકાળ મૃત્યુથી તે વાત વિમારે પડી.

પ્રજ્ઞ આમાં કેટલો રસ લે છે, ત્યાંની વાતો જાણવા કેટલી આતુર હોય છે એ તે
આજે દરેકે દરેક છાપાને રોજ કે અડવાડિયે સિનેમા સંસારના સમાચારો આપવા પડે છે
તે પરથી જ જણાઈ આવે છે. પણ તેમાં તેની આંતરિક પરિસ્થિતિ દાખવતું લખાણ ધણું જ
ઓછું જોવામાં આવે છે એટલે કે માત્ર નવી દિલ્હીનાં અગાઉથી. બહુમાં ને સિનેમા
પ્રેક્ષક વર્ગની માનીતી નટીઓ અને કેટલાક નટીના જ સમાચાર હોય છે.

પણ આપણે આ તો આઠી વાતે છાતરી ગયા. મૂળ વાત પર આવીએ.

પ્રથમ લઈએ નેગેટિવ ને પોઝીટિવ દિલ્હી : આ બન્ને વસ્તુઓ સામાન્યતઃ
અમેરિકા, જર્મની, બેલ્જિયમ ને ઇટાલીમાંથી આવે છે. તેમાંય અમેરિકાની કોપક, જર્મનીની
આગકા ને બેલ્જિયમની ગેવર્ટ દિલ્હી એ ખૂબ વપરાય છે. નેગેટિવ દિલ્હીના સામાન્ય

રટુડીઓ:—અહીંઆં એટલું કહી શકાશે કે હમણાં બોલતા ચિત્રપટોની શરૂઆત થયા પછી રટુડીઓ સારા ને વિશાળ તથા કાંઈક સગવડવાળા બંધાવા લાગ્યા છે; છતાંય તે ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પૂરતા સંતોષકારક હોતા નથી. અને એમાં મોટું કારણ પૈસા તથા જગ્યાની તંગાશ હોય છે. મોટે ભાગે રટુડીઓ મુંબઈ, કલકત્તા ને લાહોર જેવાં સ્થળોએ હોવાથી જગ્યાની તંગાશ ઘણી વેકવી પડે છે. જે તેઓ આલુઆલુમાં સારું સ્થળ પસંદ કરી ત્યાં રટુડીઓ લઈ જાય તો જરૂર ખર્ચમાં મોટો ફેર પડે તથા શહેરોના અનેક દુર્ગુણોથી મુક્ત રહી શકે.

આ રટુડીઓમાં આજ સુધી કૃત્રિમ તેજ (Artificial light) થી બહુ ઓછું કામ કરવામાં આવતું; કારણ કે આપણે ત્યાં ઈશ્વરની મહેરબાની હોવાથી સામાન્ય રીતે બાર-માંથી નંવ મહિના તો સૂર્યનું તેજ મળી રહે છે. પણ હવે બોલતી ફિલ્મોના યુગમાં બહુ જ કામ ઇલેક્ટ્રીસિટીથી ચાલતું હોવાથી રટુડીઓમાં કૃત્રિમ તેજ વાપરવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે, છતાંય પૈસાના અભાવે આ પાછળ પણ પૂરતો પૈસો ખર્ચી શકાતો નથી એટલે આખાય ચિત્રપટમાં જે એક પ્રકારનું તેજનું સરખાપણું જોઈએ તે જોવામાં આવતું નથી.

સેટીંગ્સ:—સેટીંગ્સ એટલે કે રટુડીઓમાં તૈયાર કરેલાં બનાવટી મકાન, દિલ્લો, જલ-ખાનું, ઝૂંપડી વગેરે. શરૂઆતમાં આપણે ત્યાં સામાન્ય નાટકના જેવા પડદા ચીતરવામાં આવતા ને તેમાં રંગોનું મિશ્રણ એવું તો ભયાનક ને બેહદું આવતું કે વાત ના પૂછે. પણ જેમ જેમ સમય જતો ગયો ને પ્રજાની રસવૃત્તિ ફળવાતી ગઈ, તેમ તેમ તેમાં વધારો થતો ગયો. ને હવે પડદાને બદલે લીવર બોર્ડનાં પાટિયાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો, તથા રંગો લગાવવામાં કાળજી વપરાતી જોવામાં આવે છે. છતાંય હજી સુધી કેમેરામેન અને ચિત્રકાર એ બંને વચ્ચે કામ કેમ સારું દેખાય એવી ભાવના ઓછી હોય છે અને તેને પરિણામે ઘણી વાર શંકુમેળો થતો જોવામાં આવે છે. તેમ જ જે ભવ્ય સેટીંગો આપણે પાશ્ચાત્ય ફિલ્મોમાં જોઈએ છીએ તે પણ સ્થળ ને પૈસાના અભાવે અહીં જોઈ શકતા નથી. છતાંય આમાં જે સંગવડો છે તેમાં સારા સુધારા કરી શકાય છે તેમ મહારાષ્ટ્રની એક બે ફિલ્મ કંપનીઓએ પુરવાર કરી આપ્યું છે. અને જે ફિલ્મ કંપનીઓ આમાં હજીય વધારે ધ્યાન આપે તો જરૂર પ્રગતિ દાખવી શકે. પણ તે માટે સારા કાબેલ માણસો રાહી તેમને પોતાનું કાર્ય બરાબર કરી શકે તેટલો સમય આપવો જોઈએ.

હરિને વિદાય*

વૈકુંઠ સિધાને રે,
વૈકુંઠે પધારે રે,
હવે હરિ વૈકુંઠ જાઓ રે.

કામ નથી હવે આજું તમારું, તે વણસાડયું જિજ્ઞસું વાળું,	હવે૦
લોક નથી હવે ભોળિયા જૂના દેશે ના ખાવાય ખાળું.	હવે૦
કેયે કાળે તારાં પગલાં યયાં આંહિ, ભૂમિને બેડી પનોતી,	હવે૦
આબ્યો ત્યાંથી માંડી મારામારી તે ધરતી કરી સદા રાતી.	હવે૦
વૈકુંઠમાં જાણે ધાન ખૂટયું તે તું આબ્યો શું ઢોર દરાયો,	હવે૦
ગોકુળનાં દૂધમાખણ ખાતાં તું કાઢયો, કદી ના ધરાયો.	હવે૦
દરિયામાં સાથપરે સુધ રહેવું લાગ્યું હશે જ અઠારું,	હવે૦
ગોકુળમાં અદ્ આતી ભરાયો તું, ધરતીનું કીધું નગારું.	હવે૦
ખાધું પીધું ખૂબ મારામારી કરી દુનિયાનો વાળ્યો દાટ,	હવે૦
યાક્યો ત્યારે તે તો મંદિરમાં પેસી વાસી દેવાડયાં કમાડ,	હવે૦
તું તારે મંદિરમાં જન્મ બેડો ને ઢોકરે ઢૂંધ્યાં આ લોક,	હવે૦
તારું નાચેલું આ નાચ્યાં, તારું વેણ સાચું ન સમજ્યું ઢોક.	હવે૦
તું તારે જ હવે વૈકુંઠ આશી, જે દિન આબ્યા હવે માડા,	હવે૦
તારા વારાના ગોવાળો ને રાજ સ્વર્ગે કે નરકે નાડા.	હવે૦
ગાયો અને ઝોના ગાયરા એકે આજે નથી રહ્યાં સામં,	હવે૦
અન્નપાણીનાં વક્ષમાં અમારે ત્યાં તારે શાં માખણ તામં.	હવે૦
મોરમુગટ ને પીળાં પીતાંબર કાને કરેલુનો ગોટો,	હવે૦
ભૂલી જાણે તારાં લાડ જસોદાનાં, મળશે હવે મડો જોટો.	હવે૦
મોરલી તારીને મેલ્ય તું ફૂંકા ને શંખજો દરિયામાં નાખ,	હવે૦
હડકાયાં કૂતરાંતી બીક લાગે તો હાથે ડંગોરી તું રાખ.	હવે૦
ગાવાં ને નાચવાં, જમનામાં ન્દાવાં તારાં ન આજ કા સાંજે,	હવે૦
રાગ રડે, અહીં નાચે દુકાળો, મોત ખાઉ ખાઉ ભાળે.	હવે૦
તું પોઢ્યો સોનાને પારણે ને અહીં નાકલોટી લોક તાણે,	હવે૦
છપનભોગનાં ખાનારો અમ્મમારું પેટની પીડા શું મરણે ?	હવે૦
કાળને મોઢે આ દેશ ઐરાયો તું કહેને તારાથી શું યાય ?	હવે૦
જન્મ બેડા મળે દૂંધો દેતા તેને તારાથી કહે શું કરાય ?	હવે૦
પોણું દેખી અહીં પેઠો તું લાગ છ, મીઠડે દૂધે મોલો,	હવે૦
તે તારું દૂધ ને ઘી સંભાળ્યું મનજો અમારો ન જોયો.	હવે૦
દેશે દેશે તને દીધો જાકરો અદિયાં કાએ ના ઉકાડયો,	હવે૦
રશિયાએ, ટકોએ હાંકી કાઢ્યો તને પંખાળી હિન્દે સુવાડ્યો.	હવે૦
કાચો ભગત એના આંખના ડોળા ફાડી ફાડી તને પૂછે,	હવે૦
જુગના જુગો તને રાખી જોયો હવે કામ તારું અહીં શું છે ?	હવે૦

હરિનો જવાબ

વેદુઠયા વિદુરજી આવે રે,
પ્રભુજનો કાગળ લાવે રે,
બોલી બોલી સૌને વંચાવે રે.

કાયા ભગતને કહેજો મંદિરા કે આંખો નકામી ના ફાડે,
હું તો મારે ઘેર બેઠો રહ્યો છું, જૂઓ નકામી ના પાડે. વૈ૦
આંખો મોંઘી તેં તો ઝીંકે રાખ્યું ભલા આંધું પાંધું નહિ જોયું.
આંધળે બહેરું ફેટી માર્યું, તારું કપાળ મેંશથી ઘોયું. વૈ૦
દૂધના દરિયે હું તો રહ્યું, મારે માખણ ઘીનો શો ટોટો ?
ગાયો હું તો તારી ચારવા આવ્યો તો, ભાડે મને તું ખોટો. વૈ૦
બલદેવે વેરી પદ્મની પાંદડી આપી મને છે પથારી,
કંસની ઘાડ હું વારવા આવ્યો તો એમાં શું ભૂલ છે મારી ? વૈ૦
ધરમીના મારાને આવી મેં માર્યા, શીખવ્યા સાચા પાઠ,
કરવાનું મારું કામ કર્યું મેં, ખોટા કીધા તમે ઠાઠ. વૈ૦
મારો સમો જ્યારે પૂરો થયો ત્યારે કાલ્યો મેં દોરી લોટો,
હું મારે ઘેર ને તું તારે ઘેર, હવે શાને કાલે મારો ટોટો ? વૈ૦
મારે નામે ખોટું ઓટું બનાવી ને મંદિરા કહે કોણે બાંધ્યાં ?
દૂધ છોડી તમે પાણી વસોવ્યું ને પાપનાં બોજન રાખ્યાં ? વૈ૦
ગાયો મેં ચારી ઉછેરી વધારી ને સોંપી તને વાટ કાઢી,
તેં તારે હાથે ઘી દૂધ ટાળ્યાં, પાડ્યા તમે જ મવાધી. વૈ૦
લાડ જસોદાનાં શાને હું ભૂલું ? તું તારું જ જોને બોખણું,
જોટો પીતાગર મારે છે સરખાં તેં વાતોનું માંડ્યું છ વાળું. વૈ૦
ગાયો વાંસે મારી મોરલી નાહી ને ચરા વાંસે શંખ નાહ,
કૂતરાં ને ચે તેં રાખી ન જાણ્યાં, મારા કે તારા હી માઠા. વૈ૦
કાળી નાથીને હું જમનામાં નહાયો, કંસ મારીને હું નાખ્યો,
મચ્છર કે માંખ તુથી મરાતી ના ગાળ દધ તું તો રાખ્યો. વૈ૦
ઝેર પીધાં છે મેં અંગારા ચાવ્યા, કુંગરો હાથે મેં તોળ્યો,
રોગદુકાળ શું યાદ આવે મને ? કાળનો કાળ મેં જોયો. વૈ૦
મરવા પડેલાને કાળ ને જન્મ શું ગીધડાં ચે ફાડી ખાશે,
રોગીના રોગનું ઓસડ શું કેં વેદે પીધે રોગ જશે ? વૈ૦
પોહું દેખી હું પેઠો તે કહેને તું પોહું તે શાને જ રાખ્યું ?
નકર તું છો તો કંડે તારે બાંધ્યું કાઢી ડાલું કાં ન નાખ્યું ? વૈ૦
રશિયા ને ટર્કીની વાત કરીશ ના, સાચો મને ત્યાં પિછાન્યો,
ખાવું તારે ને શું ચાવવું મારે ? હું નથી ઢાર હરાયો. વૈ૦
પૂછવું કરવું હોય તો મેં બધું વિદુરજને શીખવ્યું છે,
કોયો ભગત વાંચી કાગળ પૂછે બેમાં આ સાચું શું છે ? વૈ૦

તીવ્ર જીદ્ધિ અને મુસ્કેલી દૂર કરવાની ચતુરાઈને જ આભારી છે. દોષ પણ પ્રયોગમાં ધારવાથી લેણું પરિણામ આવે તો તેનાથી હતાશ ન થઈ જતાં એ પરિણામ કેમ આવ્યું એનું કારણ શોધ્યા પછી જ એ પ્રયોગને હાથમાંથી છોડતા. આવી ખાસિયતને લીધે જ એમણે અનેક અમૂલ્ય શોધો કરી છે.

વિદ્યુતના ક્ષેત્રમાં એમની શોધોએ મહાન પરિવર્તન કર્યું છે. એમાં ખાસ કરીને નાઇટ્રોજન અને આર્ગન વાયુથી ભરેલા વિદ્યુતના દીવાની શોધ આગળ તરી આવે છે. વિદ્યુત-દીવાને સુધારવાના પ્રયોગમાંથી કેટલીયે આવરક અને લઘુ શોધો એમણે કરી છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં એકલા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને જ આ નવીન જાતના દીવાથી દરરોજે દર શાખા ડોલરનો ફાયદો થાય છે. એડિસને જ્યારે વિદ્યુત-દીવાની શોધ કરી ત્યારે તેને એવું માલમ પડ્યું કે દીવાના ગોળામાં જેમ હવા ઓછી હોય તેમ વિદ્યુતનો વપરાશ ઓછો થાય છે અને દીવાનું આયુષ્ય વધે છે. આ સિદ્ધાંતને આધારભૂત ગણી ઘણા વૈજ્ઞાનિકો દીવામાંથી જેમ અને તેમ હવા ઓછી કરવાના પ્રયોગોને વળગી રહ્યા. લૅંગમૂરે પણ પ્રથમ આ જ દિશામાં પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી અને એ પ્રયોગોને અંતે હવા શોષવાનો એક ઝંઝો શોધી કાઢ્યો. આમ છતાં એને માલમ પડ્યું કે અમુક હદથી વધુ હવા શોષવી અશક્ય થઈ પડે છે. વળી કાચનાં છિદ્રોમાં પાણીના સૂક્ષ્મ કણો વરાળરૂપે રહી જાય છે અને દીવો ગરમ થાય ત્યારે અંદર ફરી વળે છે. આથી હતાશ ન થતાં એણે જુદા જુદા વાયુને ગોળામાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં રાખવાથી દીવાના ઉપર કેવી અસર થાય છે એ પ્રયોગો શરૂ કર્યા. એણે ધાર્યું હતું કે એક જ જાતનો વાયુ વધતાઓછા પ્રમાણમાં ભરવાથી વાયુ વિનાનો દીવો કેવું કામ આપશે એ સહેજે કહી શકાશે. પ્રથમ તો દીવાનું આયુષ્ય ઓછું થવાનું કારણ એણે શોધી કાઢ્યું. દીવાની અંદરનો ટંગસ્ટન ધાતુનો તાર ખૂબ તપવાથી ધીમે ધીમે ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન વાયુ સાથે મળી તવાઈ જાય છે અને હેન્ટે તૂટી જાય છે. અનેક પ્રયોગો પછી એમણે શોધી કાઢ્યું કે દીવાની અંદર નાઇટ્રોજન અને આર્ગન જેવા શિથિલ વાયુ ભરવાથી ટંગસ્ટનનો તાર તવાતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ વિદ્યુતનો વપરાશ ૫૦ ટકા ઓછો થાય છે અને દીવાનું તેજ તેટલું જ રહે છે. પ્રથમ આ શોધ કેટલાકને સંતોષત જ લાગી પરંતુ થોડા જ વખતમાં પ્રયોગશીલ વસ્તુને આવકાર મળ્યો, અને ખીજે જ વધે વાયુથી ભરેલા એ કરોડ દીવા એકલા અમેરિકામાં વેચાઈ ગયા.

હાઇડ્રોજનના અણુ (molecule)ને એમણે જ પ્રથમ પરમાણુ (atom) માં વિભક્ત કર્યો અને તેના ઉભરથી અત્યંત ગરમી ઉત્પન્ન કરવાનું નવીન રાસાયણ શોધી કાઢ્યું. દીવાના પ્રયોગોમાં ટંગસ્ટન ધાતુને પીગળાવવાની જરૂર મડી, ઓક્સિજન વાયુ ખૂબ દગાલુથી દવા સાથે ખાળવામાં આવે તો ૪૦૦૦ ડિગ્રી જેટલી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં એટલા તાપે ટંગસ્ટન પીગળી શકતી ન હતી. આથી લૅંગમૂરે હાઇડ્રોજન વાયુનો ઉપયોગ એમાં થઈ શકે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માંડી. ઘણી આશા નિરાશા પછી એને માલમ પડ્યું કે હાઇડ્રોજનના પરમાણુને ગરમ કરી અણુમાં ફેરવવામાં આવે તો ૬૦૦૦ ડિગ્રી જેટલા તાપ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી ટંગસ્ટન ધાતુ પંજુ પીગળી જાય છે. આ અખતરો સફળ થતાં એણે હાઇડ્રોજનની જ્યોતથી ધાતુને એકબીજા સાથે એકરસ કરવાનું નવું ઓળખ તૈયાર કર્યું. આ ધંત્રી ખાસ કરીને યાંત્રિક ઓળખો બનાવવામાં અને ધાતુના ઝંધાણુ (welding) કરવામાં ઘણી સુગમતા થઈ ગઈ.

વિદ્યુતના દીવા ઉપરના પ્રયોગોમાંથી એણે ખીજ પણ એ ભગ્ય શોધો કરી. એક તો વિદ્યુત દીવામાં સૂક્ષ્મ અંશમાં રહેતા જુદા જુદા વાયુનું પૃથક્કરણ કેમ કરી શકાય એ ખોળી કાઢ્યું. આ પ્રયોગથી એક ઘન મિલિમીટર (cubic millimeter) જેટલા સૂક્ષ્મ જગ્યામાં સાત આઠ જાતના વાયુ હોય તો તેને ઝાળખીને તેનું પ્રમાણ કેટલું છે એ પણ શોધી કઢાય છે. ખીજ શોધે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં એક નવી જ શાખા ઉત્પન્ન કરી. એણે જોયું કે ટંગસ્ટન ધાતુ તપે ત્યારે તેમાંથી ઋણભારવાહી કણો (electrons=ઋણકણો) છૂટા પડે છે. આ શોધને શરૂઆતમાં હસી કાઢવામાં આવી, પરંતુ દંઢનાથી એ જ પ્રયોગમાં મચી રહી એણે ચોક્કસ પુરવાર કર્યું કે કાંઈ પણ ધાતુને ગરમ કરતાં તેમાંથી ઋણકણો ઉડી આવે છે. આ શોધથી દ્રવ્યના પરમાણુ વિદ્યુત-રૂપ છે એ સિદ્ધાંતને વધુ ટેકો મળ્યો. આ જ પ્રયોગને આધારે વાયરલેસ (બીનતારી સંદેશ) સંદેશમાં વપરાતા વાદ્ય (વિદ્યુત-ગોળા) ની શોધ થઈ છે.

આ ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અમત્યની કેટલીએ શોધો એમને જ આભારી છે. પરમાણુ વિદ્યુતરૂપ છે એમ પુરવાર થતાં રાસાયણિક ક્રિયાને એ સિદ્ધાંતાવધથી (Hypothesis) કેમ સમજવી શકાય એનાં નવીન પ્રમાણો બહાર પાડ્યાં. પ્રવાહીના પૃષ્ઠતણા (Surface tension) ફેરફારો, વાયુની ધાતુપૃષ્ઠ ઉપર સંમર્ગક્રિયા (absorption), રાસાયણિક ઉદ્દીપન (catalysis), પરમાણુનું એક ખીજ ઉપરનું યુગ્મકાકર્ષણ, ધાતુનો વાયુભાર વગેરે અનેક જાતની શાખા ઉપર એમણે અદ્વિતીય પ્રકાર પાડ્યો છે.

એમના મત પ્રમાણે લાલની યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં બહુ ફેરફારો આવશ્યક છે. ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીની સ્વયં કૃતદલવૃત્તિને સારી રીતે પોષણ અપાય એવી કેળવણી હોવી જોઈએ એમ એમનું માનવું છે. યાત્રિક મૂંઝો અને નાના નાના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોના દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ જાતે જ ઉકેલે તો તેનાથી ઘણો લાભ થવાનો સંભવ છે. વળી વિદ્યાર્થીમાં અમુક ખાસિયત હોય તો તે ઘણી વાર લાભકર્તા થઈ પડે છે અને તેને પણ પોષવાની બહુ જરૂર છે. વિજ્ઞાનનું સાધારણ જ્ઞાન મળ્યા પછી દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાની ખાસિયતને પસંદ કરી એવી શાળામાં મૂકી દઈ એના સમયનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ એમ પણ એ આપી ન.

એમની કારકિર્દી લેંગમ્યુરનું નામ એમની સર્વદેશીય શોધોથી અમર રહેશે ખાસ કરીને કંપક લાગવગ હોવા દૃષ્ટિએ જોતાં જગતને કેટલો લાભ થયો છે એ સહેજે બચી ગયા, એટલે આજના વિજ્ઞાનીઓના નિષ્કામ પ્રયત્નોથી જગતમાં કેટલો ૧૯૦૩ માં કોલંબીઆ રહેવાળે કોઈને પણ સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય. પ્રશ્ન એમના ગોટ્ટફ્રાઈડ યુનિવર્સિટીમાંથી એમનું શોધ એમના તરફથી મળે એવી આશા આપી (Ph. D.) નાં પડે છે.

વણુકરની કન્યા*

અ. કાશમાં નિઃશ્વાસભરેલા હૃદય જેવી ઉદ્વેગી હતી.

ચારે તરફની દિશાઓ પડી ગઈ હતી. ધૂસરનો હોય તેવો ઝાંખો અંધો પૃથ્વીએ ઓઢ્યો હતો.

વરસાદ પડતો ન હતો. પડવાનો પણ ન હતો. છતાં નહિ જ પડે એવી આગાહી કાંઈથી થઈ શકે તેમ ન હતું.

કૃષ્ણની જન્મતિથિ હતી.

લોકોને કનૈયાની મોરલી સંભળાતી હતી. એની રસિકતા સાંભરતી હતી. એની જીવનસિદ્ધિ આકર્ષી રહી હતી.

‘આશા લઈને તે અમે આવીએ તો’-એ લોકગીતે મેદાન ગાજી રહ્યું હતું. પુરુષો મસ્તીમાં હતા. સ્ત્રીઓ રંગમાં હતી. ગાજકો ઉત્સાહમાં હતાં.

સૌ નાચતાં હતાં, દોડતાં હતાં, ફૂટતાં હતાં, ગાતાં હતાં.

પુરુષોએ પાસાબંધી કડિયાં પહેરી હતાં. આડિયાં ખાડ્યાં હતાં. વાળમાં દાંતિયા ખોસ્યા હતા, ખીસામાં આભણાં મૂક્યાં હતાં. રંગભેરંગી વસ્ત્રોમાં યૌવન ઢાંકીને સ્ત્રીઓએ મોહિની રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

સઘળે ઉત્સવ ઉજવાતો હતો. કૃષ્ણજન્મતીને મેળો હતો. જેને જેમ ઠીક પડે તેમ ફરવાની છૂટ હતી.

હીર ભરેલો પીળો ધાધરો, લાલ કસુંજલ ઓઢણું, તે આભણાં ભરીને આકાશી તારાથી શયણાર્યુ હોય એવું આસ્માની સાચી અતલસનું કાપડું પહેરીને, પુત્રી નીકળી.

પગમાં ચમચમ થતા, દેશી ચામડાના, ગુલાબી ફૂમતું મૂંઝા ચાંચવાળા નેડા પહેર્યા હતા. વાળમાં તેલ સીંચું-તું-આંખમાં કાજળ હતું. સંથીમાં કંકુ પૂર્યું હતું.

ઓઢણીના છેડા છૂટા મૂકવાથી એનું શયણાર્યુ યૌવન વધુ શોભતું હતું.

એના મનમાં ખ્યાલ પણ ન હતો કે પોતે ઢેડ છે. ઉત્સવમાં એ એટલી બધી તક્ષીન હતી. એક દિવસના આરામની એટલી ભૂખી હતી. જાત જુલી જવાય એવી કનૈયાના નામની મોહિની હતી.

એને આવતી નેમને કેટલાક ઢેઢડીઓના રોસડા તરફ વળ્યા.

પણ એનો છુટો, સ્વતંત્રતાની ધ્વજ જેવો છેડો હજી તો પૂરો અડ્યો પણ ન હતો, ત્યાં એનું જ યૌવન નેવામાં તક્ષીન રેવડીનો વેપારી બોલી બીડ્યો : ‘જરાક સંભાળ તો ખરી, બધે ઢેઢવાડો કરે છે તે.’

પુત્રીએ હાથ લાંબો કરીને છેડો ખેંચી લીધો, ને નિરાશાને છુપારી દેતી હોય ‘તેમ તેને પોતાના શરીર પર લપેટી લીધો.

પણ એથી તો એ વધુ સુંદર બની રહી.

* ‘ધૂમકેતુ’ના પ્રગટ થનાર નવલિકા સંગ્રહ ‘પ્રવીણ’માંથી.

હજી, તો એક પગલું આગળ મૂકે છે ત્યાં : 'હોકરી સંભાળ, સંભાળ, અડી નરો' - એમ કહીને પોતાની હોકરીને ગાવડાથી ખેંચી લેતી એક વૃદ્ધ ડોશી એની પાસેથી નીકળી. હોકરી બરાબર સંભાળી નથી રાખી એવી ખાતરી થતાં એને હાંકતી હાંકતી પાણીના સ્થાન પર લપ યાત્રી.

પુનીએ નિરાશા છુપાવવા શરીર પર લપેટેલો ચોરસો વધુ ને વધુ તંગ કર્યો.

પણ એથી તો એની દેહ વધુ ને વધુ મોહક બની.

'એ હોકરી ! સંભાળ તો ખરી' એ દેહડી.'

પુનીએ પાછું ફરીને જોયું. દક્ષિણી જોડા ને ગોળ ચંક્રર પાઘડીમાં કોષ બાહ્ય આવી રહ્યા હતા. પુની એક તરફ ખસી ગયો... પણ બાહ્ય જગ્યા પુષ્કળ હતી છતાં તેની વધારે નજીકથી ચાલ્યો ગયો... પુની સંકારથી જોઈ રહી. એટલામાં તો બાહ્યે બે પગલાં જ આગળ વધીને, બીજા કોષ અડી ન એસે એવા શુભ હેતુથી, વળી બૂમ-મારી : 'એ હોકરી ! તારું નામ શું ? સંભાળજે, પાછળ બીજા આવે છે.'

વધારે સારંક બનીને એના તરફ ઊડતી નજર ફેંકી પુનીએ દષ્ટિ જમીન પર ડેરવી, એક તરફ ઊભા રહી પાછળ આવનારને માર્ગ આપ્યો.

પણ પાછળ આવનાર આગળ જનાર કરતાં પણ વધારે તૃષ્ણાથી એની દેહ નિહાળી રહ્યો હતો.

જાતને અસ્પૃશ્ય ગણતા ને દેહને સ્પૃશ્ય માનતા લોકોની આવી દ્વિલક્ષ્મી નહિ સમજાવાથી તે સૌનાથી દૂર પડી કોષ ન દેખે તેમ રાસડાની રમઝટ જોવા માટે એક તરફ ઊભી રહી.

પૂરી બે મિનિટ ન થઈ ત્યાં એની પછાડી ઊંચું રહીને કોષ રાસડો જુએ છે એવું લાન થતાં તેણે પાછળ નજર કરી. કોષ મીયાંબાંધ રાસડો જોવામાં તક્લીન હતા. તેણે પુનીની નજર પકડી તરત કહ્યું : 'કયું ? કયસી જમાવટ ...'

પણ તે ત્યાંથી એકદમ નારી ગઈ અને શરીર પરની ઝાડણી અંગ સાથે લગભગ બાંધ્યા જેવી ચોક્કસાઈથી લપેટી લીધી.

પણ તેથી તો તેનું શરીર વધુ ને વધુ મોહનિર્દય બની રહ્યું.

હજી તો મૂઢ જેવી બનીને આજના પ્રસંગ પર જરાક ચિંતન કરવા એક જૂના વૃક્ષના યક પર માથું ઝટકે છે ત્યાં તો 'કાં પુની ! હમણાં કેમ ભારો લાવતી નથી ?' એવા મધુર શબ્દો એનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

હાથમાં ટોપી રાખી, છૂટી બાબરી મૂકી, એક જુવાન તેની સાથે ઊભો હતો.

પાન આવીને લાલ કરેલ હોડ પર જરાક ઊંચું ચિમત ફરકતું હતું. આંખમાં અનેક અર્થો શબ્દો હતા. મોં પર અત્યંત લાલસાની રેખા હતી.

પુની એને જોઈને આંખો મીંચી ગયો.

'જો ને ટોંગ કરે છે ? હમણાં ભારો કેમ લાવતી નથી ? બોલને.'

'લાકડો વગગાડું કે ? ...' અને એણે એની છાતી તરફ લાકડો લાંબી કરી.

'કોષ દેખશે નહિ ?' પુની આંખો ઉઘાડીને બોલી.

'ત્યારે બોલતી કેમ નથી ?'

‘તમે અભડાશો નહિ જોયા વરણના ચમને ...’

‘હા ભારો નાખવા આવજો, આવીશ કે?’

પુની હુઆઇભરેલી રીતે હકાર કે નકાર ન સમજાય તેમ ડાકું ધુણાવ્યું.

કાંઈ ઓળખીતા આવે છે એ જોઈને જીવાન ચાલ્યો ગયો.

વૃક્ષ થડ પર માથું અડેલીને પુની આંખો મોંઝી ગઈ.

પૂની નીકળેલા એ જણા દીકા કરતા જતા દતા : ‘જો ને અમ દેહાં, આટલી ડાયા-

વળી ડાયા છે તે પણ અભડાવી દીધી, જાત કાંઈ હલકી છે...નકર આજે તડકામાં
અહીં ને ઘડી ખેસવા યાય તેવું છે.’

વૃક્ષના થડ પર અડેલું પુનીનું માથું વધારે પ્રેમથી એની સાથે ભેટ્યું. વૃક્ષના અંતરમાં
જીવનરસ વહી રહ્યો હતો. એનાં સુકાં લાકડાં એને જીવનપોષણ આપતાં હતાં:
જ્યાં લાકડાં સાચો આરામ આપતાં હતાં.

એક છેલ્લખટાડિ ગાતો ગાતો રસ્તા પર ચાલ્યો જતો હતો :

‘આંખોં સે આંખ મિલી, તમિયત ન મિલી.’

આંખો હુઘાડ્યા વિના વૃક્ષના અંતરમાં રહેલી સહાનુભૂતિ સાંભળતી હોય તેમ તે
વૃક્ષના થડ પર માથું ઢાળીને ઊભી રહી.

અને થોડી વાર પછી એની આંખમાંથી અદસ્ય રીતે એ આંસુ ખર્ધાં.

ધૂમકેટ

હું અછૂત

હું અસ્પૃશ્યતો અસ્પૃશ્ય દર્શન તુજ આળ્યો ;
તોય મ્હને બારણે ન કોણએ અટકાવ્યો.

દેહ મારો દુરિતદેશ,

હૃદય છાયું પાપમેશ ;

પુનિત પરમ પ્રેમની રે નાય ! તહે નહવાડ્યો ;

હરિજન મહે નિત્ય અમિત્રાળથી દગાડ્યો.

— હ —

બુદ્ધિમાં બર્યો દુર્ગંધ,

આતમ મુજ તિમિર-અંધ ;

સૂર્યચન્દ્રનો પ્રકાશપ્રેમ તહે પોવાડ્યો ;

હરિજન મહે નિત્ય અંધકારમાં ભમાડ્યો.

— હ —

ભટકતો પ્રવાસપંથ

આન્ત, રકયીય રેક ;

અનિલસંભિલનાં સદાવતો હું હિંચ પામ્યો ;

હરિજન મહે નિત્ય તોય ઠોરઠોર ડાગ્યો.

— હ —

હું અછૂત, પાપમૂઠ,

અન્યને ગણું અછૂત ;

નાય ! મ્હને પ્રેમસ્પર્શ તોય સંજ્ઞાકર્યો ;

હરિજનને સ્પૂલદષ્ટિડ મહે પ્રદાયો.

— હ —

વેત્તાઓના સમાન મતોનું નિર્દેશન કેટલેક સ્થળે કરેલું છે (જુઓ પૃ-૧૭, ૩૭૬ વગેરે). આમાં અંગ્રેજી બહુલાઓ ઉપરની અનુકંપા કારણભૂત હશે.

પણ આ ધ્વજગીર્માંસા ન્યોતિની ઉપયોગિતા ઉપર દર્શાવેલા એના સંક્ષેપ ગુણમાં છે. શાંકરભાષ્યની પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ-સિદ્ધાન્તથી ભરેલી પ્રાચીન શૈલી જ ઘણા આધુનિક વાંચનારાઓને દુર્ગમ અને કંટાળો આપનારી યથા પડવાનો સંભવ છે. ત્યારે આ ન્યોતિની મદદથી શાંકરભાષ્યનો આશય સહેલાઈથી સમજી શકાશે અને શાંકરભાષ્યના તથા રામાનુજ ભાષ્યના સીધા અનુવાદો ગુજરાતીમાં છે જ એટલે જેને એનો અભ્યાસ કરવો હશે તે કરી શકશે, અને જેને એટલા ઊંડા પાણીમાં ઊતર્યા વગર શાંકરભાષ્યનું તાત્પર્ય સમજવું હશે એને આ ન્યોતિ ખૂબ ઉપકારક થશે.

સદ્ગત મગનભાષા જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં આ પોતાના પ્રિય વિદ્યાવિષયનું કાર્ય સંપૂર્ણ કરીને—કદાચ છેવટના ભાગમાં મંદવાડમાં પણ શ્રમ લેવો પડ્યો હશે—ગયા એથી એમનો આ સક્ષમ વાસનાથી પણ રહિત થયેલો આત્મા વિદેહચુકિત ભોગવતો હશે એમ આશા રાખીએ.

ઉપનિષદ વિચારણા—સ્રેષ્ઠક: દિ. આ. નર્મદાશંકર દેવશંકર, મહેતા. ખી. એ. અમદાવાદ. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. કિંમત એક રૂપિયો.

હિંદુ ધર્મ અને વિદ્યાઓનું પ્રભવસ્થાન વેદ છે એવી આપણી રૂઢ માન્યતા છે, પણ ખરું જોઈએ તો વેદનો અંત વેદાંત-ઉપનિષદો જ પ્રભવસ્થાન છે. પણ ઉપનિષદો-પ્રમાણ-ભૂત ઉપનિષદો ક્યાં ક્યાં છે ? અને તેનું મંતવ્ય શું છે, એ બારે વિવાદનો વિષય છે. એટલે જિજ્ઞાસુ ગુજરાતીને આ પુસ્તક ઘણું ઉપકારક થશે. આ ગ્રન્થના અધિકારીનું સૂચન ગ્રન્થકર્તાએ આ પ્રમાણે કર્યું છે—“પ્રાચીન શિષ્ટ પદ્ધતિથી આપણા ધર્મોનો અભ્યાસ કરનાર અને અર્વાચીન વિવેચકપદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારને ઉપનિષદ સંબંધી જે કંઇ જાણવા યોગ્ય હોય તે એકત્ર કરી તેમના વિશેષ અભ્યાસમાં ઉપકારક થવાના હેતુથી આ ઉપનિષદ-વિચારણા કરવામાં આવી છે.”

અને વિષયનો નિર્દેશ કરતાં ગ્રન્થકર્તા કહે છે કે

“ આ વિચારણામાં નથી ઉપનિષદોનું ભાષાંતર કે નથી અંગ્રેજી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસની પદ્ધતિ. આ વિચારણામાં ઉપનિષદોની બહિર્ગંગ તથા અંતર્ગંગ પરીક્ષા કરી તેના પ્રતિપાદ વિષયોની સમાલોચના કરવામાં આવી છે.”

પ્રસ્તાવનામાંથી આ ઉતારા ગ્રંથકર્તાનું લક્ષ્ય જ્ઞાનમાં આવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. અને એ લક્ષ્ય નજરમાં રાખવાથી આ ગ્રંથ વાંચનારને અમુક ચર્ચા આ ગ્રન્થમાં કેમ નથી એવો પ્રશ્ન નહિ ઊઠે.

મુખ્ય ઉપનિષદોના તરજુમા તો ગુજરાતીમાં યથા ગયા છે. પણ ઉપનિષદોના પ્રતિપાદ વિષયોની સમાલોચના કરનારો ગ્રન્થ તો ગુજરાતીમાં આ પહેલો પ્રસિદ્ધ થાય છે. અને તે પણ આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓના પ્રખર અભ્યાસી મનાતા વિદ્વાનની કક્ષમથી લખાગો છે એટલે એની કિંમત ઘણી વધી જાય છે.

આ ગ્રંથનાં પહેલાં છ પ્રકરણોમાં ગ્રન્થકર્તાના શબ્દોમાં “ ઉપનિષદોની શબ્દસંજ્ઞાતમક રચનાનું સ્વરૂપ આલેખવામાં આવ્યું છે. ” ઉપનિષદો સંબંધી બહિર્ગંગની ચર્ચા બધી આ

પ્રકરણોમાં કરી છે. પણ મારા મને ગ્રંથકર્તાએ આ વિષયની ચર્ચા અધૂરી કરી છે. દાખલા તરીકે, બીજું 'પ્રકરણ જુઓ—“ ઉપનિષદોનો સંગ્રહ અને વર્ગીકરણ ”. એ મથાળા નીચે ઉપનિષદ નામથી અત્યારે પ્રચલિત નાના મોટા સર્વ ગ્રન્થોનાં નામ, વેદાનુસારી વર્ગીકરણ (પૃ. ૧૬); (૧) તત્ત્વપ્રધાન, (૨) યોગપ્રધાન, (૩) સંન્યાસપ્રધાન, અને (૪) દેવતાપ્રધાન એવું બીજું વર્ગીકરણ (પૃ. ૧૮); “ થીઓસોફિકલ સોસાઈટીના ઉપનિષદોના સંપાદક તરફથી થયેલું આ જ પ્રકારનું ત્રીજું વર્ગીકરણ (જુઓ પૃ. ૨૧); અને છેવટ આ ગ્રંથના કર્તાએ કરેલું (૧) પ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનાં દશ, (૨) સામાન્ય વેદાંતનાં ૨૪, (૩) સંન્યાસનાં ૨૦, (૪) યોગનાં ૨૦, (૫) વૈષ્ણવ મતાનુસારી ૧૪, (૬) શૈવ મતાનુસારી ૧૫ અને (૭) શાકત મતાનુસારી ૮, એ ગીતે કરેલું વર્ગીકરણ; (પૃ. ૨૨, ૨૩). વગેરે વર્ગીકરણોનું તથા ઇ. સ. ચૌદમા શતકમાં રચાયેલા વિદ્યારણ્ય સ્વામીના અનુશ્રુતિપ્રકાશ ગ્રંથથી શરૂ થયેલા અનેક નાનામોટા સંગ્રહોનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન છે. ઉપનિષદ સાહિત્યની વિશાળતા અને વિવિધતા આ વર્ણનથી વાંચનારના ધ્યાનમાં ઝરાઝર આવે છે. પણ અહીં એ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે:

(૧) પ્રસિદ્ધ ૧૦૮ કે ૧૧૧ અથવા કાશી, તારા, કૌલ, અદ્વૈતભાવ, અરુણા વગેરે આ ગણતરીમાં ન આવેલાં શાકત ઉપનિષદો તથા શ્રી. બેસ્વલકરે જેનો હમણાં ઉદ્ધાર કર્યો છે એવાં હાગસેય વગેરે ચાર પ્રાચીન ઉપનિષદોને સાથે ગણતાં એકસોવીસ કે પચીસ જેટલા ઉપનિષદ નામના જે ગ્રંથો હાલમાં મળે છે તે કયા સમયનાં છે? અને (૨) એ બધા ઉપનિષદ નામને યોગ્ય છે ખરા?

આ બધા એક કાળના નથી, એમ તો આ ગ્રંથકર્તા પોતે જ કહે છે (જુઓ પૃ. ૮ તથા ૧૨). પણ એથી વિશેષ ઉપનિષદના કાલનિર્ણયની ચર્ચા આ ગ્રન્થમાં નથી. જે કે છેક હમુસેનથી આરંભી બેસ્વલકર મુખીના અનેક વિદ્વાનોએ આ વિષયની ધણી ત્રીણવટથી ચર્ચા કરી છે. જુદાં જુદાં ઉપનિષદો જુદા જુદા કાળનાં છે, એટલું જ નહિ પણ મુખ્ય ઉપનિષદોના જુદા જુદા કટકાઓ પણ જુદા જુદા કાળના છે. શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈએ આ બધી ચર્ચા જરૂર જોઈ છે. એમણે બેસ્વલકર અને રાનડેના History of Indian Philosophy નો તો વારંવાર ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે, છતાં પોતે આ ગ્રન્થમાં એ વિષયની ચર્ચા કરવાનું યોગ્ય ગણ્યું નથી.

(૨) નિર્ગુણ સ્વરૂપવાદનો તથા સ્વરૂપમૈત્ર્યનો ઓષ કરનારા રમણીય કાન્થમય કટકાઓ જેમ ઉપનિષદ સાહિત્યમાં મળે છે, તેમ લગભગ અર્ધ વગરના નિર્માલ્ય કટકાઓ પણ છે. શું આ બધા કટકાઓ સમાન કક્ષામાં છે? આ વિષયની પણ જોઈએ તેવી ચર્ચા આ ગ્રંથમાં મારા જેવામાં નથી આવતી.

ઉપનિષદના પ્રતિપાદ વિષયોની હીકે લંગાણથી સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદને અનુસરી ભોક્તૃ, ભોગ્ય અને પ્રેરક એ ત્રીંતે નિવિધ સ્વરૂપવાદની દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરી છે. વળી પાછળના વેદાંતશાસ્ત્રની નિર્ગુણ પદ્ધતિની દૃષ્ટિથી ઉપાસનાગાંડને તથા તેના પારમ જેવા ભક્તિમાર્ગોને કાંઈક અન્યાય થયો છે, એવી એમની માન્યતા લાગે છે. તેઓ પ્રકરણ આંકમાને અંતે કહે છે કે “ આ સારસંગ્રહથી ખાત્રી થશે કે ઉપનિષદો કેવળ શાંત સ્વભાવનું જ પ્રતિપાદન કરનારાં નથી, પરંતુ સંપદભાવવાળા સ્વભાવનું

પ્રતિપાદન કરે છે અને ચિત્ર ધ્વજવાદનું પણ કરે છે” (પૃ. ૧૦૨). પણ આ વાત ઉપર જોર દેવાની શું જરૂર છે? ઉપનિષદો-ખાસ કરીને પ્રાચીન ઉપનિષદો વેદનો એક ભાગ છે અને વેદમાં-સંહિતાભાગમાં અને બ્રાહ્મણભાગમાં કર્મકાંડ જ મુખ્ય છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. કર્મકાંડને ઉપકારક હોવાથી એ સાથે થોડી ઉપાસના છે અને ક્યાંક થોડી દાર્શનિક ચર્ચા છે. ઉપનિષદો વૈદિક સાહિત્યના જ કટકાઓ હોવાથી એમાં કર્મ અને ઉપાસના હોવાં જ જોઈએ; પણ પ્રાચીન દાર્શનિક વિચારકોએ વેદને કર્મકાંડથી ભરેલો જોઈને તથા એથી જનસમાજના સારા વર્ગને અસંતુષ્ટ જોઈને ઉપાસનાવિષયક તથા દાર્શનિક વિચારોના પ્રાધાન્યવાળા કટકાઓને કાંઈક છૂટા પાડી એને ઉપનિષદ નામથી મહત્ત્વ આપ્યું. આ પ્રયાસનું પ્રતિબિંબ પૂર્વભીમાંસા અને ઉત્તરભીમાંસા વચ્ચેના ઝગડામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. મતલબ કે ઉપનિષદોમાં ઉપાસના છે કે ઉપાસ્ય ધ્વજનું પ્રતિપાદન છે એ સિદ્ધ કરવાની જરૂર જ નથી. ખરી રીતે તો ઉપનિષદોનું જગતના સાહિત્યમાં મૂલ્ય શાથી છે? એ જ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નને લગતી થોડી ચર્ચા આ પુસ્તકના ૨૧ મા તથા ૨૨ મા પ્રકરણોમાં છે. પણ આ સમાલોચનામાં વધારે ઊંડા ન જીતરતાં ઉપસંહારમાં ગ્રંથકર્તા કહે છે તેમ “ગુજરાતના ઉછરતા વર્ગને ઉપનિષદોનાં મૂળનો અભ્યાસ કરવાની” તથા આવાં પુસ્તકો વાંચવાની ભલામણ કરીને તેમ જ “એ અભ્યાસ તેઓને ધ્વજની સમીપ જવામાં સહાયક થાઓ” એવું ઇચ્છીને અહીં જ વિરમવું ઠીક છે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

પ્રાચીન બાબીલોનીઆ : અનુવાદ કરનાર : મનસુખલાલ મોહનલાલ પોટા. સોલ એજન્ટ : પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મં. લિમિટેડ વડોદરા. કિંમત ૧-૧-૦ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા. પુષ્પ ૧૮૫.

હજી આપણા સામાન્ય વાચકવર્ગને હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જ જાણીતો નથી ત્યાં પ્રાચીન બાબીલોનીઆના ઇતિહાસમાં તેને રસ પડે એ મંત્રાવિત નથી. એમાં રસ લેનાર વર્ગ હજી માત્ર વિદ્વાનોનો જ છે, જેઓ વધારે મૂલ્યભૂત સાધનો પસંદ કરે. એવી સ્થિતિમાં આ ભાષાન્તર બહુ ઉપકારક થાય એમ જણાતું નથી. છતાં ગુજરાતી વાચકવર્ગ આ વાંચશે તો જરૂર પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તેની દ્રષ્ટિ વધારે વિશાળ થશે.

શિક્ષણમાં ભાવપ્રાધાન્યવાદ : અનુવાદક : ભગવંતરાય નરભોરામ પંડ્યા. સોલ એજ

મિસિસ હાઇઝ ડેવિડસકૃત Buddhism-પુસ્તકના આધારે લખાએલું. આવા વિષય ઉપરનાં પુસ્તકો સ્વતંત્ર લખાવાં જોઈએ એમ અમારું માનવું છે.

જગતની રાજનીતિ અને હિંદુ:—લખનાર: વિકૃલદાસ કાનજી ભૂતા. મુંબઈ સમાચારના ઉપતંત્રી, મુંબઈ. મૂલ્ય ૦-૧-૦ કાગળનું પૂરું, અને ૦-૮-૦ કાપડી પૂરું. શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળા એક ૧૯૮.

શ્રીયુત તારકનાથ દાસ જેઓ વૉશિંગ્ટન યુનિવર્સિટીના રાજ્યનીતિ અને અર્થશાસ્ત્રના ફેલો હતા. તેમના એક પુસ્તકને આધારે આ પુસ્તક લખાએલું છે. જગતના રાજ્યપ્રકરણમાં હિંદુ એટલે કે હિંદુ સ્વામિત્વ કેટલું અગત્યનું છે તે આ ઉપરથી જણાશે. વિષય ઘણો મહત્વનો છે. આ પુસ્તક વાંચીને દરેક હિંદીને જણાશે કે ત્યાંસુધી હિંદુ સ્વતંત્રતા મેળવવાની લાયકાત નહિ મેળવે ત્યાંસુધી પોતે તો દુઃખી રહેશે, પણ જગતનું રાજ્યપ્રકરણ પણ ત્યાં સુધી અસ્વસ્થ રહેશે.

ભૂત અને વર્તમાન ઉદ્ભવજન્ય સૃષ્ટિઓનો સંબંધ:—અનુવાદક: લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે. સોલ એન્ટ: પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ. વડોદરા શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૧૮૩મું.

મુખપૃષ્ઠ ઉપર લેખકને અનુવાદક કહ્યા છે અને જાહેરાતમાં આને સ્વતંત્ર ગ્રંથ કહ્યો છે. પ્રસ્તાવનામાં લેખક પોતે 'મૂળલેખકનો હેતુ' કરીને વાત કરે છે એટલે પુસ્તક અનુવાદ જ હશે એમ લાગે છે. અનુવાદોમાં મૂળ પુસ્તકનો નામનિર્દેશ હંમેશા કરવાનો રિવાજ રખાય તો સારું.

આ પુસ્તકમાં બૂસ્તરોમાં જે વનસ્પતિના શેષ મળી આવે છે તે ઉપરથી ભૂતકાળની વનસ્પતિ અને હાલની વનસ્પતિ વચ્ચેનો સંબંધ જતાવેલો છે. વિષય રસિક છે.

ધર્મોની બાહ્યાવસ્થા:—અનુવાદક: યુનીલાલ મગનલાલ દેસાઈ. પ્રકાશક: આર્ય સુધારક પ્રેસ વડોદરા. કિંમત પાકું પૂરું ૧-૮-૦ કાગળનું પૂરું ૧-૪-૦. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૦૦ મું.

એડવર્ડ ક્લોડ કૃત Childhood of Religions પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે, અને જોકે મૂળલેખકે અધા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં તેના મધ્યખિન્દુમાં સ્વાભાવિક રીતે ક્રિસ્તિયન ધર્મ છે, અને તેટલે અંશે તે આપણા દેશને ઓછું ઉપયોગી પુસ્તક છે. આવા વિષયો તો અભ્યાસ કરીને આપણા જ વિદ્વાનોએ લખવા જોઈએ અને તેમ ન થાય ત્યાંસુધી આવાં ભાષાન્તરોથી બહુ ફાયદો થાય એમ અમને દેખાતું નથી.

વીરશૈવ સંસ્કૃતિ:—ભાષાન્તરકર્તા: શંકર ગોવિંદ સાખરપેકર વડોદરા. કિંમત પાકું પૂરું ૦-૧૨-૦ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૦૫ મું.

ન્યારે પુસ્તક ભાષાન્તર હોય ત્યારે મૂળપુસ્તકના કર્તા વગેરે માહિતી આપવી જોઈએ. આ વિષય સર્વને જાણવા જેવો છે જ, જોકે મુજરાતમાં તેનો ખ્યાલ ઘણો ઓછો છે. લેખકે સમભાવથી આ વિષયનું નિષ્પણ કર્યું છે. ભાષાન્તરકાર દક્ષિણી ગૃહસ્થ છે એટલે કેટલીક જગાએ ભાષાની ભૂલો થઈ છે. જેમકે " આ બાબતમાં આટલો બધો ગેરસમજ થયો " પૃ. ૯૪. આવી મોટી પુસ્તકપ્રકાશન સંસ્થાએ ખાસ એક અધિકારી ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીની સંભાળ રાખવા માટે રાખવો જોઈએ.

અર્થશાસ્ત્ર:—લેખક: કેશવલાલ દિંમતરામ કામદાર. એમ. એ. પ્રેક્ષક, વડોદરા કોલેજ, વડોદરા.

ગુજરાતીમાં અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનું આ પહેલું જ સ્વતંત્ર પુસ્તક છે, એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. આવા અમૂલ્યના વિષયની ખોટ પૂરવા પ્રો. કામદારે પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે. અત્યારે દુનિયામાં સૌથી ગૃંથવતારા પ્રશો અર્થશાસ્ત્રના છે, અને દુનિયાનું અત્યારનું રાજ્યપ્રકરણ પણ અર્થપ્રકરણથી નિર્મિત થાય છે એટલે આ વિષય અત્યારે ઘણા મહત્વનો છે.

પ્રો. કામદારનો ઉદ્દેશ અર્થશાસ્ત્રના કોષ પસુ એક મતને સ્થાપિત કરવાનો નથી, પણ બધા મતોને શાસ્ત્રીય રીતે રજૂ કરવાનો છે અને એ રીતે આ પુસ્તક અભ્યાસને માટે ઘણું અનુકૂળ છે. તેમાં દિંદતું દૃષ્ટિબિન્દુ સરતમાં રાખેલ છે એ રીતે તે આપણા વિદ્યાર્થીઓને વધારે ઉપયોગી છે. દિલ્લીની વાત એ જ છે કે આ વિષય કોલેજોના ઉપજ્ઞા વર્ગોમાં જ માત્ર ચાલતો હોવાથી ત્યાં ફળવણીનું વાદન દજી અંગ્રેજી જ હોવાથી આનું પુસ્તક સામાન્ય રીતે દુર્લભમાં રહેશે. પણ આ વિષયના અભ્યાસીઓને અમારો આમ્રદ છે કે તેમણે આ પુસ્તક જરૂર વાંચવું. સામાન્ય વાંચનારને પણ અભ્યાસ કરવાને આ પુસ્તક અનુકૂળ છે. આ પ્રમાણે નવાં શાસ્ત્રો જેવાં કે, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યપ્રકરણ, માનસશાસ્ત્ર, વગેરેના પ્રેક્ષકો પોતપોતાના અભ્યાસનાં ફળો સ્વભાષામાં રજૂ કરતા થાય તો દેશની અને ભાષાની ધણી સેવા થાય.

શ્રીનકવેદસંહિતા—અષ્ટક ૧ હું વિભાગ ૧ લો; અને અષ્ટક ૧૬ વિભાગ ૨ નો. અનુવાદક: મોતીલાલ સ્વિચંકર ધોડા. પ્રકાશક: અંબાલાલ વિદ્યલભાઈ કચ્છર. કિંમત દરેકની રૂ. ૨-૦-૦

વેદાર્થપત્ર ગુજરાતીમાં યએલો તે પછી નોંધ લેવા જેવો આ પહેલો પ્રયત્ન છે. આ મોટું કામ દાક્ષ લેવા માટે અમે થી. મોતીલાલ ધોડાને અભિનંદન આપીએ છીએ. અત્યારે વેદના અર્થો વિશે પશ્ચિમમાં પુષ્ટજ અભ્યાસ ચાલે છે, પણ એ બધા અભ્યાસ અને તર્કો પછી પણ કહેવું નોંધએ કે વેદનો અર્થ કરવામાં સાપણનું ભાષ્ય એ મુખ્ય મંડાણ છે. અને સાપણ ભાષ્યને અવલંબીને અર્થ આપેલ છે તે યોગ્ય કરેલ છે.

વડોદરા રાજ્યની ભાષાન્તરશાખાએ આ પ્રયત્નને વધારી લીધો તે યોગ્ય કવું છે. દૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર:—અનુવાદક: જયસુખરાય વિ. પુરુષોત્તમરાય ભોળીપુરા. પ્રકાશક: એમ. સી. કાદારી. રાવપુરા, વડોદરા. કિંમત ૩-૮-૦

આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા વિશે દવે કહેવાની ગાળે જ જરૂર હોય. પ્રાચીન હિંદુઓમાં કેટલી ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા હતી અને રાજ્યપ્રકરણનો વિષય પણ કેટલો વિકસિત હતો તે આ એક જ અર્થે સંપૂર્ણ રીતે સાબીત કરેલું છે. આ ગ્રંથનાં અનેક ભાષામાં ભાષાન્તરો થયેલાં છે અને ગુજરાતીમાં આ ભાષાન્તર પૂરું પાડવા માટે ભાષાન્તરકાર અને વડોદરાની ભાષાન્તરશાખાને અભિનંદન ઘટે છે.

ભાષાન્તરકારે વિષયના અભ્યાસ ઉપરથી એક મોટો ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે. અને છેવટે રાષ્ટ્રદેશ આપ્યો છે તેથી પુસ્તક ઉપયોગી થયું છે.

દ્વોષનિકાવ ભાગ દુસરા :—ભાષાન્તરકાર: કે. ચિંતામન વેંતનાથ રાજવાડે. પ્રકાશક: ગ્રંથ સંપાદક ય ગ્રંથ પ્રકાશક મંદલી નં. ૪૮૦ દાકુરદાર રોડ, મુંબાઈ નં. ૨ કિ. રા. રૂપિયા.

દીર્ઘનિકાય ભાગ ૨ અને ૩ નું મરાઠી ભાષાન્તર આ પુસ્તકમાં આપેલું છે. ભાષાન્તર-કાર પાલીભાષાના પ્રોફેસર છે એટલે આ ભાષાન્તર યોગ્ય વિદ્વાનને હાથે કરાયું છે. આ પુસ્તક મધ્યજી સાહિત્યમાલાનો મજકો છે, તે સચ્ચના કરવાની કે આવાં પ્રામાણિક પુસ્તકો જાણતાં જાય તેમ તેમ તેનો ગુજરાતી તરજુમો પણ થતો જાય તો થોડી મહેનતે કામ ચાલે અને એક પ્રયત્નનો ખર્ચ ભાષાને લાભ મળે.

પુસ્તકને અંતે શબ્દસૂચિ આપવી જરૂરની હતી.

પારિભાષિક શબ્દકોશ પુરવણી :—કર્તા: વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ. ગુજરાત વર્તા-ક્યુલર સોસાયટી તરફથી જાપાની પ્રસિદ્ધ કરનાર: હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ ખી. એ. કિંમત પાંચ આના.

હાલ તુરત તો શ્રી. વિશ્વનાથનું આ સંગ્રહકામ પૂરું થાય છે. પણ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ માત્ર હજી સુંધી થએલા પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવો એટલો જ છે, તે જેટલો માર્ગદર્શક થાય તેટલો થાય, આ શબ્દો હજી ઉપયોગ અને પૂર્ણ પ્રામાણિક છે એમ કહી શકાય નહિ. હજી નવા પ્રયોગો થશે, થવા જોઈએ, અને તે જેમ જેમ થાય તેમ તેમ પાછા સંગ્રહાતા જાય તો સારું એમ આશા રાખી, કર્તાને તેના પ્રયત્ન માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

ભૂસ્તરવિજ્ઞાન—ઇતિહાસ :—કર્તા: ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી. જાપાની પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે, અમદાવાદ કિંમત એક રૂપિયો.

આ ઉપયોગી વિષયનો બીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરી પૂરો કરવા માટે કર્તાને અભિનંદન થઈ છે. હિંદુસ્થાનની વિશેષ દલીલ આપી છે તે ઘણું સારું કર્યું છે. ચિત્રોથી વિષય સુમ્મલ થયો છે. કર્તાએ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી નામો આપ્યાં છે, તે અત્યારે તો અનિવાર્ય છે, પણ કોઈ સાક્ષર કે સાક્ષરો આ નામોની, આપણી જાણે સહેલાઈથી ચડે એવી પરિભાષા નક્કી કરે તો સારું.

પ્રાચીન જગત :—અનુવાદક: મળસંકર સોમનાથ ભટ્ટ. જાપાની પ્રસિદ્ધ કરનાર: ઉપર પ્રમાણે. કિંમત બાર આના.

બ્લન્ટ રચિત Ancient World ઉપરથી આ પુસ્તક લખાયું છે. ભાષાન્તર સુવાચ્ય અને સરલ, વિષયને અનુકૂળ ભાષામાં થયું છે. ત્રિપથ ઉપયોગી છે, અને તેનું નિરૂપણ પણ સારું થયેલું છે. પણ આવાં ભાષાન્તરો વિશે અમારી એક વાત કહેવાની રહે છે તે એ કે આવા વિષયો આપણી દૃષ્ટિથી નિરૂપવા જોઈએ. આવા વિષયોનાં માત્ર ભાષાન્તરો પ્રારંભના અભ્યાસક્રમના મન-ઉપર ખોટી અસર કરે છે. દાખલા તરીકે પ્રાચીન જગતમાં જાણે હિંદ અને ચીન આવતું જ નથી એવી અસર નવા વાંચનારના મન ઉપર થાય. અને એ અસરને પ્રસ્તાવના કે પુસ્તકમાં આવતાં એક એ વાક્યો અટકાવવા સમર્થ ન જ થાય.

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ—પૂર્વાર્ધ :—ભાષાંતરકર્તા: છાટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી. એમ. એ. સેવાશ્રમ, ભરૂચ. જાપાની પ્રસિદ્ધકર્તા ઉપર પ્રમાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

વિન્સેન્ટ રિચરચિત હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું આ ભાષાંતર છે. મૂળલેખકે ઘણાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે ખરું; પણ તે બધાં અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે, તેટલાનો જ. મૂળસાધનો તે ગમ્ય નહોતાં, અને તે ઉપરાંત એક પુરદેશી લેખકને ઇતિહાસકારમાં જોઈએ તેટલો સમભાવ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખાવવાનું

કામ સોસાઈટી ન જ કરાવી શકતી હોય તો ઉપલબ્ધ ઇતિહાસોમાં આ પુસ્તક બાંધાંતર યોગ્ય છે એમ કહેવું પડે.

બાંધાંતર સરલ અને વિષયને અનુકૂળ થયું છે.

અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી:—સંચલકાર: શ્રી ભગવાનજી મહારાજ, સંશોધક તથા ટીકાકાર: શ્રી સાગર. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

આ અત્યારસુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલી વાણીને મેળવીને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે સમલકાર, સંશોધક અને પ્રકાશક ત્રણેયને અભિનંદન થો છે.

ધર્મ અને સમાજ પુસ્તક ૧:—કર્તા: સ્વ. સર રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

પશ્ચિમના દેશોમાં બાળાવિકાસની જે કેટલીક સામાન્ય સંસ્થાઓ ગણાય તે આપણે ત્યાં નિષ્ક્રિય થઈ ગઈ છે. ન્યાયની દોરો અને ધર્મપ્રવચનની વ્યાસપીઠો આવી સંસ્થાઓ છે. તેમાંની પહેલીમાં આપણે ત્યાં સ્વભાષા બોલાતી નથી, અને બીજી જીવંત નથી. એવી સ્થિતિમાં પ્રાર્થના સમાજની વ્યાસપીઠો માત્ર અપવાદરૂપ રહી છે. સદગત રમણલાલ એક ખરા ભક્ત હતા અને સાહિત્યકાર પણ હતા. તેમનાં પ્રાર્થના સમાજનાં વ્યાખ્યાનો અમદાવાદના તરુણોને પ્રેરણાદાયક હતાં, અને અમદાવાદના આગતુકોને આકર્ષક રચાન હતાં. સોસાયટીએ તેમનાં પ્રવચનો ભેગાં કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં તે ગુજરાતી બાળાની સારી સેવા કરી છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઇતિહાસ: વિભાગ પહેલો—ઇ. સ. ૧૮૪૯ થી ૧૮૭૮ : સંયોજક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

સોસાયટી સ્થપાયાને એટલો સમય થયો છે કે તેનો ઇતિહાસ આખી શકાય અને એ કામ શ્રી. હીરાલાલભાઈએ જ માથે લીધું તે યોગ્ય કહ્યું છે. પુસ્તકમાં પૂર્વભૂમિકાને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તે યોગ્ય કહ્યું છે. આ પુસ્તકમાંથી ઇતિહાસ અને સમાજના નિરીક્ષણને ધણું જાણવાનું મળશે. પુસ્તકમાં ફોટાઓ આપ્યા છે તે પણ યોગ્ય કહ્યું છે.

ઝોરી અછપડા અને બાગીચા:—લેખક: ડૉ. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક. એમ. બી. બી. એમ. છપ્પાઈ પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે. કિંમત ત્રણ આના.

આ નાનું પુસ્તક છે. તે યાત્રીય પદ્ધતિએ લખાયું છે અને તે સાથે સર્વને સમજાય તેવી સાદી બાળામાં લખેલું છે. પ્રશ્નને બધાં દૃષ્ટિબિન્દુઓથી ચર્ચેલો છે. સામાન્ય જનતા આનો ઉપયોગ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના અને ૧૯૩૧ ની સાક્ષરતા રિપોર્ટ

નરસિંહ મહેતા:—લેખક: જયસુખરાય વિ. પુરુષોત્તમરાય ભેષીપુરા. પ્રકાશક: હુલાણા સ્ટીમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ રાવપુરા મુ. વડોદરા. કિંમત ૦-૧૧-૦ પાકું પૂંકું. ધી સવાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૧૯૧ મું.

નરસિંહ મહેતાના જીવનાપ્રસંગો તથા તેમનાં કાવ્યો વિશે ટૂંકમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

કાઠીઆવાડનું વડનગર:—લેખક અને પ્રકાશક: રા. રા. માનચંકર પીતાંજી મહેતા, ભાવનગર કિંમત ૦-૪-૦.

આ નાનો ચોપડીમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણે આપીને બતાવેલ છે કે નરસિંહ મહેતાના

પુત્ર શામળદાસની જાન જે વડનગર ગઇ હતી તે વડનગર ઉત્તરગુજરાતનું નહિ પણ કાઠિયાવાડમાં તે વખતે કોડીનાર પાસે હતું તે. આ શોધ મૂળ તો સદ્ગત હરિલાલ હ. ધ્રુવે કરેલી છે, પણ થીયુત માનસંકરભાઈએ તેના પર સારા પુરાવા આપી એ વાતનું સમર્થન કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાના જીવનચરિત્ર ઉપર આથી સારો પ્રમાણ પડે છે.

યુરોપના શિક્ષણ સુધારકો:—પરિચય કરાવનાર: વિદ્યારામ વસનજી ત્રિવેદી શાખપુરવાળા. મુખ્ય શિક્ષક. સ. ગુ. શાળા નં. ૨, વડોદરા. કિંમત ૧-૧૨-૦ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૧૯૯ મું.

યુરોપકે પ્રસિદ્ધ શિક્ષણસુધારક નામના પુસ્તકનો અનુવાદ અને તેમાં લેખકે કંચલ અને માન્ડેસોરી ઉમેરેલાં છે.

કેટલાક રોગો ભાગ ૩ નો:—લેખક: ડૉ. અંદુલાલ સેવકલાલ દિવેદી. પ્રકાશક: મણિભાઈ મ. ગુપ્તે. કિંમત ૦-૧૩-૦ કાચુ પૂઠું. ૧-૦-૦ પાકું પૂઠું. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૦૪

વિષતંત્ર:—લેખક: ગજનન શામરાવ ગોખલે. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, કિંમત ૧-૬-૦ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૦૩.

કલા વિષે પ્રવચનો:—મરજેશુયા રેનોલ્ડઝના Discourses on Art ને આધારે તૈયાર કરનાર રંજુલાલ જંદુનાથ ત્રિવેદી. પ્રકાશક: અંબાલાલ વિ. હક્કર. વડોદરા. મુલ્ય ૧-૫-૦ કાગળનું પૂઠું. ૧-૭-૦ કાપડી પૂઠું. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા અંક ૨૦૧

પરદેશનાં ચિત્રો જે આપણને પરિચિત નથી, તેના પર પરદેશના વિવેચકે પરદેશની ભાષામાં જે પ્રવચનો સંક્રાઓ પહેલાં આપ્યાં તેના ભાષાંતરથી આપણને શો લાભ થવાનો હશે? કલાવિષયન હૃદયને સ્પર્શ કરનારું હોય તો જ તેની કિંમત છે. મૂળલેખકની સામે અમારે કેઈ કહેવાનું નથી. પણ આપણા અત્યારના ચિત્રકાર કે ચિત્રભાવકને આ શી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે ?

છેદવા કામ ને ક્રોધ લોકેષણુ

જો પછે ખૂબ આનંદતી ગેવતી
 હિસવે રાયતી રંગ હિડાડતી
 અવનવા સાજ શણુગારથી આપતી
 અન્યને આપને સદ બોલાવતી ,
 ગયના આવવાની વધાઇ દઇ
 સર્વને કર્ષતી આશ ફેરાવતી
 દુઃખ દારિદ્રને નષ્ટ કરનારની
 સુખમ સત્કાર તૈયારીઓમાં મચી
 મરતની પેર મેહખૂબ આરાધતી
 કન્યકા પૂર્વ આહવાદ વરસાવતી

૧૦

મર્વ આ રીત આનંદ વરતાય ત્યાં
 દીન કદાચ નિમ્તેજ મુખગ્લાનતા
 દેહની ક્ષીણતા ધારી બિભો, અહા
 ચદ્ર આક્રોશતો.

૧૪

તાતને વિનવવા,
 વણુની તેજહાની યયાની કયા
 રાત્રિનાં ધોર ધમસાણની વારતા,
 પક્ષ બન્ને તણી યુદ્ધસયાલના,
 પૃથ્વીના આપણ વિતકનાં રોદણા
 શત્રુના બ્રુહમયી નિપજતી ચાતના
 આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, ત્રણે ટાળવા,
 સાધુને ત્રાણવા, તાપ નિવારવા
 તેજ આમોદ સર્વત્ર ફેલાવવા.

૨૩

તાત ! ઝીલાવજો અશ તુજ ભર્જના
 છેદવા કામ ને ક્રોધ લોકેષણુ.

૨૫

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૫

ચૈત્ર : ૧૯૮૯

અંક ૬

બાનો ફોટોગ્રાફ

(અનુક્રમ)

અમે બે ભાઈ બાને લે ગયા ફોટા પડાવવા
ભાવતાલ કરી નક્કી સ્ટુડિઓમાં પછી ચડ્યા. ૧

ભવ્ય શા સ્ટુડિઓમાં ત્યાં ભરેલી ખુરસી પર
બાને બેસાડી તૈયારી ફોટા લેવા પછી થતી. ૨

‘જરા આ પગ લંબાવો, ડોક આમ ટટાર, બા,’
કહેતા મીઠડા શબ્દે ફોટોગ્રાફર ત્યાં ફરે. ૩

સાળુની કાર ને પાસવ શિરે ઓઢેલ ભાગ ત્યાં
ગોઠવ્યાં શોભતી રોત, ફૂલ, પુસ્તક પાસમાં. ૪

મહેરા પે તેજ ને છાયા શોભતાં લાવવા પછી,
પડા છાપરા માંહે આમ ને તેમ ગોઠવ્યા. ૫

સ્વામળા વસ્ત્રથી ઢાંક્યા કમેરામાં લહી લહી
લઇને બેઠેલું ફોક્સ પ્લેટ તેમાં ધરી પછી. ૬

ઢાંકણું ખોલતા પહેલાં સૂચના આમ આપતો
અજબરો, મીઠડો, ખાલી ફોટોગ્રાફર બોલિયોઃ ૭

“બેબે બા, સ્થિર હાં સામું, શોભ ને શોક વિસ્મરી,
ધરમાં જેમ બેઠાં હો હસતાં સુખડાં સ્મરી. ૮

આછેરું હસજો ને બા, પાંપણે પલકે નહિ,
રાખશો જેવું મોં તેવું જરાગર પડશે અડી.” ૯

અને બા હસતી કેવું જોવાને હું જહીં, ફર્યો,
જૂઠડા વર્તમાનેથી કારમા જૂતમાં સર્યો. ૧૦

- હસવાં, રડવાં, બેમાં નમતું કાણુ ત્રાજવું,
જિન્દગી જોઈ નાં જોખી કાઢજે કદી આ તણી. ૧૧
- યૌવને વિધવા, પેટે છોકરાં ચાર, સાસરે
સાસુ ને સસરા કેરા આશ્રયે આ પડી હતી. ૧૨.
- વૈતરું ઘર આખાતું કરોને દિન ગાળતી,
પુત્રોના લાવિની સામું બાળીને ઉર કારતી. ૧૩
- બાએ ના જિન્દગી જોઈ ધરની ઘોલકી તણ,
એને કાએ ન સંભાળી સૌને સંભાળતી છતાં. ૧૪
- ઘસાતી દેહમાં એના રોગ ને દોગ બિતર્યા,
સૌની બેપરવાઈથી દર્દ દુઃસાધ્ય શું થયું. ૧૫
- અને બાના પ્રતિ સૌને કરુણા પ્રેમ બિમટયાં,
એકના મનને રાજી રાખવા મયતાં બધાં. ૧૬
- આછેરા માતૃપ્રેમે ને આછા કર્તવ્યભાનથી,
પ્રેરાઈને અમે આલ્યા દવા બાંની કરાવવા. ૧૭
- બતાવ્યાં રહેર બાને ત્યાં બંગલા, બાગ, મહેલ કે,
સીનેમા, નાટકો કે કે, ગાડીધોડે ધુમાવી ને. ૧૮
- અમારા પ્રેમ કે સ્વાર્થ તણા, સ્મારક શો અમે
અનિષ્ટો શક્તાં ઈચ્છ્યું બાનો ફોટો પડાવવા. ૧૯
- અને હાં નમતા પહોરે ફોટોગ્રાફરને તહીં,
અમે બે લાઈ બાને લી ગયા ફોટો પડાવવા. ૨૦
- પુત્રાથી, પતિથી, સાસુ સસરાથી અરે બધા
વિશ્વથી સર્વદા સાચે બિચારી બા ઉપેક્ષિતા. ૨૧
- પડાવા બેડી ત્યાં ફોટો, ફોટોગ્રાફર ત્યાં બિજો,
અગ્નિપ્રયો, મીઠડોં ખાંધી હસવાં ત્યાં કહી રહો. ૨૨
- અને બા હસતી કેવું એવાને હું ક્યો જહીં,
બોર શું આંસુ એકેક બાને નેત્ર ક્યું તહીં. ૨૩
- ચીઢાયો ચિત્ર લેનારો “બગડી પ્લેટ માંદરી.”
પ્લેટ શું જિન્દગીઓ કે બગડી રે હરિ, હરિ. ૨૪

સામ્યવાદની સમીક્ષા

૨

કેટલાક માણસો જન્મથી જ શ્રીમંત હોય છે, અથવા તો જીવનસંગ્રામમાં પહેલેથી જ વિજયી નીવડેલા હોય છે એટલે તેઓ પોતાના દિવસો એશઆરામ અને મોજશોખમાં વ્યતીત કરતા હોય છે; જ્યારે બીજા એવા હોય છે કે જેઓ વધારે શુદ્ધિમાન અને હોશિયાર હોય છે છતાંય આખી જિંદગી સુધી વિષમ પરિસ્થિતિ સાથે ઝઘડતા જ હોય છે; એટલે તેમને સારું જ જીવન દુઃખ અને કલેશમાં ગાળવું પડે છે. ગર્ભશ્રીમંતો જે કંઈ ભોગવે છે તેમાં તેમની પોતાની જહાડુરી કે લાવકાત ભાગ્યે જ હોય છે, પણ માત્ર શ્રીમંત માણસને પોટે જન્મ્યા હોય છે એ જ એનું કારણ હોય છે; જ્યારે ગરીબ લોકોને આજીવન દુઃખમાં જ સમડ્યા કરવું પડે છે અને તેમની સાચી શક્તિઓ નિર્દય રીતે શુંજાણી મારવામાં આવતી હોય છે. કેાઈ વ્યક્તિનો ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ થયો તેમાં બિચારા જન્મનારનો તો દોષ નથી જ ને? તો પછી એને દુઃખ અને દારિદ્ર્યમાં સડવા કરવાની શા માટે સજા થવી જોઈએ? માત્ર સુયોગને અભાવે જ એની શક્તિઓનો શા માટે હાસ થવો જોઈએ? શું ગરીબ લોકો આવા પ્રશ્ન નહિ ઉઠાવે કે-આવી વિષમતા શાને?

આ સમસ્યા ઉકેલવાને ઇશ્વર અને ધર્મને વચ્ચે લાવવાથી કશો અર્થ સરે તેમ નથી. લગભગ આપણે બધાંય કામઘંથો કરતી વખતે ભગવાન અને ધર્મને એક ઢાંચે મૂકીએ છીએ; એટલે ભગવાન અને ધર્મને નામે જો એનું કંઈ નિરાકરણ કાઢીશું તો તેથી કદાચ શુદ્ધિને સંતોષાશે, પણ હૃદયને તો શાંતિ નહિ જ મળે. વળી લાખોમાં એકાંદ જ વ્યક્તિ એવી મળી આવશે કે જેણે પરમાત્માના 'તારક' નામમાંથી સાચી પ્રેરણા મેળવી હોય, અને જેને સમાજમાં પ્રવર્તતી વિષમતા સંઘર્ષમાં ધાર્મિક સમજૂતીથી સાચું આશ્વાસન મળે. પણ બાકીનાનું શું? એટલે કે જેમણે ધર્મમાંથી પ્રભવતી શાંતિનો અનુભવ નથી કર્યો તેમ જ જેમણે વર્તમાન જીવનનું સુખ નથી જોયું તેમનું શું? વળી જેઓ એમ વિચાર કરે છે કે પોતાને જિંદગીભર દુઃખમાં જ શા માટે પડી રહેવાનું અને બીજાઓને સુખોપભોગ શાને ભોગવવાના, એ લોકોનું શું?

જીવનમાં પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ માટે આપણી પોતાની જવાબદારી કેટલી છે અને એ વસ્તુઓ માટે આપણા મનજોગો કેટલે અંશે ઉપકાપાત્ર છે એ વિષયમાં આપણને કશી જ ચોક્કસ ખબર નથી, પણ આટલો તો સર્વસામાન્ય અનુભવ છે કે જેઓ હરહંમેશ પરિસ્થિતિ પર જ આધાર રાખીને જીવનમાં વિજય મેળવવા ઇચ્છતા હોય છે તેઓ સોએ સો ટકા નિષ્ફળ નીવડતા હોય છે; જ્યારે વિજય તો એવા લોકોને જ વરેલા છે કે જેમણે સખત મહેનતમજૂરી અને અવિશ્રાંત પરિશ્રમના રૂપમાં એનું અતિ મોંઘું મૂલ ચૂકવ્યું હોય છે. એટલે સમાજમાં નજરે પડતી વિષમતા માટે પણ સમાજ પોતે કેટલે અંશે જવાબદાર છે એ પ્રશ્નનો જરા વધારે ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવાની જરૂર છે. એવો એકેય સમાજ

જૂતકાળમાં નહિ થયો હોય અથવા તો લવિષ્યમાં નહિ થાય કે જેમાં એકેએક વ્યક્તિ સંપૂર્ણ સમાનતા ભોગવવા પામી હોય અથવા પામી શકે; છતાં એવો તો સમાજ જરૂર ધડી શકાય કે જેમાં વધારે વિષમ પરિસ્થિતિમાં જન્મેલાઓ માટે વધારે સુંદર તકો રજૂ કરવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે. સામાજિક નિયમો અને રીતરિવાજો લોકોએ પોતે જ ધડેલા હોવાથી અમુક વર્ગના લોકોને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ પોતાનું દુઃખદારિદ્ર દૂર કરવાનો સુયોગ ન પ્રાપ્ત થાય અને માત્ર વિષમ પરિસ્થિતિમાં જ પડી રહેતું પડે તો તેને માટે સમાજના લોકો જ જવાબદાર છે. શ્રીમંતો ઉપર ગરીબોનો આ આરોપ થશે. સમાજ-વ્યવસ્થાના તંત્રમાં શ્રીમંતોનું સૌથી વધારે વજન હોવાથી, ગરીબ લોકો પોતાની દુર્દશામાંથી મુક્ત થઈ શકે એવા પ્રકારની તક તેમને મળે એ રીતે સમાજતંત્રમાં ફેરફાર કરવાની શ્રીમંતો દરકાર રાખતા નથી—અરે ! એથી આગળ વધીને કહીએ તો ગરીબ લોકોની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી વિષમ પરિસ્થિતિનો ચર્ત્તિકચિત્ત પણ ખ્યાલ કર્યા સિવાય શ્રીમંતો સમાજ પાસેથી વધુ ને વધુ લાભ ઉઠાવવા યત્ન કર્યા કરે છે. શ્રીમંત અને ગરીબ વચ્ચેનું અંતર દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે.

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ગરીબ લોકો પોતાના દુર્દૈવને મૂંગે મોઢે સહી લેતા. પણ દરેકની જેમ હદ હોય છે તેમ સહનશક્તિની પણ કંઈક હદ હોય છે. હવે જમાનો એવો આવ્યો છે કે ગરીબ લોકો સમાજમાં પ્રવર્તી રહેતી આ દયાપાત્ર વિષમતાનું બુદ્ધિગ્રાહ્ય કારણ શોધી રહ્યા છે. એ કારણમાં સમાજતંત્રમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવનારા સ્વાર્થલોભી, અને પોતાના કમનસીબ માનવબંધુઓ પ્રત્યે અતિશય લાગણીશૂન્ય હૃદયવાળા શ્રીમંત લોકો તેમની નજરે પડે છે. પરિણામે ગરીબવર્ગ સમગ્ર શ્રીમંતવર્ગની સામે થઈ ગયો છે. તેઓ સમાજનો પાયો જ બસાતકારે પણ તોડી ફેંડી નાખીને નવેસરથી સમાજને એવી રીતે ચણવા ઇચ્છે છે કે જેથી સૌ કોઈને સરખી તકો મળી રહે. સામ્યવાદનો ઉદ્દેશ્ય આ રીતે થયો. ફ્રેન્ચ વિપ્લવના જમાનામાં રાજકારણને અંગે સમાનતાનો રણનાદ મંભળાતો હતો અને એ જ રણનાદ અત્યારે અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં સામ્યવાદે ઇંમળાવવા માંડ્યો છે.

૨

સામ્યવાદીઓ શ્રીમંત અને ગરીબ વચ્ચેનું સ્થાન કે દરજ્જા સંબંધીનું અંતર કાઢી નાખવા માગે છે. ગરીબ લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં મૂડીવાદ કેટકરૂપ હોવાથી સામ્યવાદ મૂડીવાદને તોડી નાખી દ્રવ્યને સરખે ભાગે વહેંચી નાખવા ઇચ્છે છે. સામ્યવાદી મુદ્દાલેખ આ છે:—સૌ સૌની શક્તિ અનુસાર નહિ પણ સૌ સૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે. ” સામ્યવાદની દૃષ્ટિએ સમાજવ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ સમગ્ર સમાજના કલ્યાણ અર્થે પોતાનો ફાળો આપ્યા કરે અને એને પોતાને પોતાના જીવનની જરૂરિયાતો પૂરતું બરાબર મળ્યા કરે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ ઠેકાણે લોકો ભૂખમરમાં રહી કાર્ય કરતા હોય ત્યાં સુધી કોઈની પણ પાસે દ્રવ્યનો અતિરેક—વધારા પડતો સંચય થવા જ ન દેવો જોઈએ. નવા ધોરણ પર સમાજતંત્ર રચવામાં રાજસત્તા આડે આવતી હોવાથી સામ્યવાદીઓ રાજસત્તા પણ પોતાના હસ્તક કરી લેવા ઇચ્છે છે કે જેથી કરીને તેઓ પોતાની ઇચ્છા-અનુસાર સમાજની પુનર્વ્યવસ્થા કરી શકે. એક લેખક જણાવે છે તે પ્રમાણે સામ્યવાદીઓ પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાની ધગશ ધરાવે છે અને જગત પાસે પોતાના વિચારો

સ્વીકાર્ય કરાવવા માટે તેઓ મેદાને પડ્યા છે. તેમના વિચારોનો સર્વત્ર અમલ થાય એ માટે તેઓ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચારકાર્ય કરે છે.

ન્યાં ન્યાં દુઃખ છે ત્યાં ત્યાં એ દુઃખ દૂર કરવાની ગમે તેવી ખોટી આશા પણ માણસને ઉત્તેજિત અને ઉત્સાહી બનાવી મૂકે છે, અને એ આશાના મોહમાં ફસાઇને ગમે તે કરવા તત્પર થાય છે. ઝારનો ત્રાસ એ એક જગદંબાપી ઉક્તિ થઈ ગઈ છે અને ઝારની કાર્યવાહી દરમ્યાન રશિયાના ખેડૂતોને બેસીતમ દુઃખ વેડવું પડેલું. જાલીમ સરકારના ત્રાસથી કંટાળેલી ફ્રેન્ચ પ્રજાએ જેમ ફ્રેન્ચ વિપ્લવ આદર્યો, તેમ રશિયાની પ્રજાએ અતિશય ત્રાસ અને દુઃખથી કંટાળીને સામ્યવાદી વિચારસરણી એકદમ સ્વીકારી લીધી.

ગયા મહાયુદ્ધના છેવટના ભાગમાં રશિયાની પ્રજાને અતિશય લયંકર દુઃખ વેઠવાં પડેલાં હોવાથી ન્યારે સામ્યવાદી વિચારો પ્રચાર પામ્યા ત્યારે નૂતન સર્જનના સ્વપ્નથી લોહિા ભાન ભૂલી ગયા. ન્યાં અંધકાર સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું એવા વાતાવરણમાં નવીન આશાઓથી મદિરાથી પ્રજા મત બની. જૂની સરકારને બદલે જે નવું તંત્ર મળવાનું હતું તેના શુણ્ડોય તેઓ શાંતિપૂર્વક ન વિચારી શક્યા. જૂની પદ્ધતિનો તેઓ ઉચ્છેદ કરી શકશે એ વિચાર જ તેમની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરવા અને તેમને અજ્ઞાન પ્રવૃત્તિઓમાં કાર્યરત કરવા માટે બસ હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે ઝારની સરકારનો વિનાશ થતાં વેત જ, ફ્રેન્ચ વિપ્લવસમયે રાજ પછી જે પ્રકારનું ત્રાસરાજ્ય પ્રવર્તી રહેલું, તે જ પ્રકારની પુનરાવૃત્તિ રશિયામાં પણ થઈ. પણ નવા તંત્રને અંગે ઉપરિચિત થએલાં કષ્ટો લોહિા આનંદથી ઇચ્છાપૂર્વક સહેવા લાગ્યા; કારણ કે તેમની આંખે નવી આશાના પાટા બંધાયા હતા. નવું તંત્ર ગોઠવાઇ ગયા પછી બરદાન રસેસે રશિયાની મુલાકાત લીધેલી. તેના શબ્દોમાં કહીએ તો “બોર્જોવિઝમના સિદ્ધાંતોમાં સારી વસ્તુઓનું નવું સર્જન કરવાને બદલે જૂનાં પુરાણાં અનિષ્ટોનો ઉચ્છેદ કરવાની ઇચ્છા વધારે તીવ્ર છે. આ કારણને લીધે જ રચનાત્મક કાર્ય કરતાં ઉચ્છેદાત્મક કાર્યમાં આટલી બધી સફળતા મળે છે. ઉન્મૂલન કરવાની ઇચ્છાના મૂળમાં દ્વેષ રહેલો હોય છે. અને એ રચનાત્મક સિદ્ધાંત-તત્ત્વ-નથી જ. બોર્જોવિક મનોદશાની આ પ્રધાન વિશિષ્ટતામાંથી જ રશિયામાં આંદોલનનો જાણિદાનપદ ઉદ્ભવ્યો છે. વધારે સુખી જગતનું સર્જન તો એનાથી તદ્દન ભુલી જ મનોદશાથી સંભવી શકે.”

રશિયાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ પરત્વે પરસ્પર વિરોધી અહેવાલો સંભળાય છે; પણ ગરીબો ઉપર દુઃખનો બોજો ન રહે અને શ્રીમંતોને વધારે પડતો સુખાનુભાવ ન થાય એ અર્થે સાચા હાર્દિક પ્રયત્નો આદરવામાં આવ્યા છે એ વિષે બે મત છે જ નહિ. છતાં પ્રજાવર્ગ પહેલાં કરતાં વધારે સ્વાર્તથ અનુભાવે છે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. થોડા વખતમાં ઝાંઝું કામ થએલું બેઠને, કેટલાકનું એવું માનવું છે કે ત્યાં તો અજ્ઞાન કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. બીજા કેટલાકનું એવું પણ મતભ્ય છે કે સામ્યવાદનું સામ્રાજ્ય ભાવિ જગતમાં પ્રવર્તે તો તેને અંગે જે પરિવર્તન થવા પામશે તે એટલું મોંઘું પડશે કે સંસ્કૃતિ એની સામે ટક્કર ઝીસવા શક્તિમાન થશે કે કેમ એ ચોક્કસ ન કહી શકાય.

પણ આ તો સ્વર્થસિદ્ધ સસ છે કે પ્રજાવર્ગનું દુઃખ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે પ્રત્યાઘાતની પરિસ્થિતિ ઉપરિચિત થવા વગર રહેતી જ નથી. પછી ભલેને એ સ્થિતિ

સારી હોય કે માડી હોય ! સામાન્ય રીતે આવા કિસ્સાઓમાં દીર્ઘકાળપર્યંત દ્રેષ અથવા તિરસ્કારનું વાતાવરણ પ્રવર્તી રહે છે અને આ સ્થિતિ-કોષ્ટ પણ સમાજની તંદુરસ્તી અને સ્વાસ્થ્ય માટે અનિષ્ટ તો નથી જ. પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન રશિયામાં પોતે જે કંઈ જોયું તેની આપણા કવિવર (ટાગોર) ઉપર ખૂબ સુંદર અસર થઈ હતી; છતાં નવા સમાજના ગર્ભમાં જે સજો છુપાંએલો હતો તે તેમની ધ્યાન બહાર હતો એમ તો નહોતું જ. રશિયા છોડતા પહેલાં એક જણને મુલાકાત આપતાં તેમણે કહેલું કે:—“જે લોકો ગુલામીમાં સડતા હતા તેમને મુક્ત કરવા માટે, જે લોકો દુઝાએલા ચગદાએલા હતા તેમને ઉદ્ધાર કરવા માટે, અને જે લોકો તદ્દન નિરાધાર હતા તેમને મદદ કરવા માટે,.....તમે જે કંઈ કરો છો તે માટે હું તમારી મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરું છું.” પણ એ જ વખતે એતવણીનો એક સૂર પણ તેમણે સંભળાવેલો:—“માનવતાને ખાતર હું તમારી પાસે એ આશા રાખું છું કે તમે લોકો દિસાની નિરંકુશ શક્તિઓત તો કદી પણ ન પ્રગટાવો; કારણ કે જીલમ અને નિર્દયતાની પરસ્પર આંકડીઓથી બનતી સાંકળ સદાને માટે લંઘાતી જ રહે છે. આ વસ્તુનો ધણોખરો વારસો તો ઝારની સરકાર પાસેથી તમને મળી ચૂક્યો છે. એ વારસો ખરાબમાં ખરાબ છે. એ સમયનાં બીજાં ધણાં અનિષ્ટાનું ઉન્મૂલન કરવાનો તમે પ્રયત્ન કર્યો છે તો પછી આનું પણ ઉન્મૂલન કરવાનો પ્રયત્ન શાને ન કરો ?”

ન્યારે કોષ્ટ પણ નવો આદર્શ પહેલવહેલો રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે એ પહેલવહેલો રજૂ કરવાના ઉત્સાહથી પ્રેરાઇને તે રજૂ કરનારાઓ કેટલાક વખત સુધી તો એને સારી રીતે વળગી રહે, એની વધારે સમીપ રહી શકે. પણ થોડા વખત પછી બધું ન્યારે સામાન્ય સ્થિતિ પર આવી જાય, એ ઉત્સાહનો બિરોડો શમીને નિત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે, તે વખતે અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનું મનોગળ ધરાવનારી વિરલ વ્યક્તિઓ જ એ આદર્શને અખંડિત રાખી શકે છે. પણ સામાન્ય લોકમુદાય તો તેને દૂષિત જ કરતો હોય છે. સામ્યવાદના શુભદોષ ગમે તે હોય, પણ સુગંતરના સ્વપ્નની કલ્પનાથી પ્રેરાઇને તેના પહેલવહેલા પ્રણેતાઓ તેને ચૂસ્ત રીતે વળગી રહેવામાં ખૂબ સાવધાન રહ્યા હશે. પણ નવી દિલચાલ દાખલ કર્યાનો દરોઈ-માદ શમી ગયા પછી એ આદર્શ ભાવિ પ્રજાના હાથમાં એટલો જ સુરક્ષિત અને સલામત રહેશે એની શી ખાતરી ? બંગાલકાર અથવા શિન્ડેરી વેપાંતર કરીને નહિ દેખા દે એની કાને ખગર છે ! રશિયામાં બોલ્શેવિક દિલચાલ માત્ર શસ્ત્રના જોર પર જ ચલાવવામાં આવે છે. જે કોષ્ટને બોલ્શેવિક દિલચાલના આગેવાન સાથે સહેજ પણ મતભેદ પડે છે તેને ધણું જ ત્યારે જોખમ—અરે જિંદગીનું જોખમ—ખેડનું પડે છે; પછી ભલેને એણે બોલ્શેવિકમના પ્રચાર અર્થે પહેલાં ગમે તેટલું કાર્ય કર્યું હોય ! પોતાનું કાર્ય ગમે તે ભોગે પણ આગળ ધપાવ્યે રાખવાનો બોલ્શેવિક સરકારે નિરધાર કર્યો છે. જે કોષ્ટ એના માર્ગમાં આડે આવે તેને પોતાના લોખંડી પંખથી એ કચડી નાખે. આ સખ્ત શાસનનું દૃષ્ટાંત છે એમાં તો શક નથી, પણ એય સાચું છે કે જમાનાઓથી જર્જરિત થએલી પદ્ધતિ અને પ્રણાલિને બદલે કંઈ પણ નવું તરત દાખલ કરવું હોય તો સખ્ત પગલાં ભરવાની આવશ્યકતા છે. પણ સખ્ત શાસનમાં આ એક દ્વિત છે કે જે લાયક પુરુષને હસ્તક એ ન રહે તો એમાં ધણું જોખમ છે. લાંબા કાળથી નિરાધાર અવસ્થામાં સડતા લોકોનાં દુઃખ નિવારવાનો દાવો

કરનારી રાજ્યપદ્ધતિના શાસન દરમ્યાન પ્રભુ શાસનકર્તાઓની જે હારમાળા ચાલશે તેમાં બધી જ એકસરખી ન્યાયનિષ્ઠ અને પુણ્યશીલ વ્યક્તિઓ આવશે એની કોઈ બાંહેધરી આપી શકે તેમ છે ?

મોટા સમુદાય ઉપર નાના સમુદાય જ હુમલાં શાસન કરતા હોય છે. મુઠ્ઠીભર આગેવાનો જ સામાન્ય સમુદાયને દોસ્તા હોય છે. એટલે કોઈ પણ પદ્ધતિ સરખી રીતે ચલાવવા માટે જેમ આદર્શ ચારિત્ર્યવાળા માણસો જ જરૂરના છે તેમ તે પદ્ધતિનું મંડાણ પણ એકદમ અણિશુદ્ધ સિદ્ધાંતો પર જ કરવું જોઈએ. આ રીતે જેતાં સૌથી વધારે અગત્યનું તે એ લાગે છે કે વિચારનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલવું જોઈએ, જીવન વિષેનો ખ્યાલ સરખી રીતે બાંધવો જોઈએ. એકેએક દેશમાં શ્રીમંતવર્ગને હાથે મરીય લોકોને અતિશય ખામનું પડે છે તેમ જ એ શ્રીમંતોનું એ લોકો તરફનું વર્તન પણ એકદમ નિર્વૃણ અને અમાનુષી હોય છે એ વાત જૂઠી છે એમ તો નહિ કહી શકાય; પરંતુ મરીય લોકોને તો પક્ષ લઇને કામ કરવા ધ્વજનારનું પ્રેરક બળ જાલીમ પ્રત્યેના તિરસ્કારની ભાવના ન હોતાં હુખી દલિત લોકોની સેવા કરવાની ભાવના જ હોવું જોઈએ. તિરસ્કારની લાગણીને બદલે સેવાની ભાવના જાગત, યવાથી એ વાતાવરણ જ એવી. અંધ પાડશે કે લોકો જાલીમ યતા અટકશે. સમસ્યાનો સાચો ઉકેલ આમ થશે. બાકી માત્ર બળજબરીથી કૃત્રિમ રીતે ભીમી કરેલી પદ્ધતિ લાંબો કાળ ન નબી શકે; એ અનેક દૃષ્ટાંતોથી દ્વિત થયા સિવાય રહે જ નહિ.

૩

સામ્યવાદના સિદ્ધાંતોનો આદર્શ આચાર હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબમાં નજરે પડશે. એમાં માલિકી સંયુક્ત હોય છે, જવાબદારી સંયુક્ત હોય છે અને સુખદુઃખની ભાગીદારી પણ એટલી જ સંયુક્ત હોય છે. પણ આ પદ્ધતિની પાછળ જીવંત તત્ત્વ-પ્રેરક બળ શું હોય છે ? પ્રેમની ભાવના. એક કુટુંબમાં જે માણસ સૌથી વધારે કમાતો હોય છે તે પોતાની કમાણી ઘણી વખત-તો ઘણું નુકસાન વેડીને પણ, કુટુંબનાં જે માણસો પૂરતું, કમાઈ શકતાં નથી એ બધાને અર્થે ખર્ચતો હોય છે અને તેનું કારણ એક જ હોય છે કે તેઓ પ્રેમની અભેદ પ્રતિષ્ઠા પરસ્પર ગંઢાયાં હોય છે. આત્મભોગ આપનારને પોતાના આ બલિદાનનું મુલ્યેય જાન હોતું નથી; કારણ કે સ્વાભાવિક નિહંતુક પ્રેમના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં એવા વિચારનું સ્ફુરણ સરખું જ શક્ય નથી. અને સંયુક્ત કુટુંબમાં સુખ, શાંતિ, અને બચસ્યા માત્ર ત્યાંમુધી જ હોય છે કે જ્યાંમુધી કુટુંબના વડીલનો પ્રેમ કુટુંબના એકેએક માણસ તરફ તૈલધારાવત એકસરખી રીતે વરસ્યા કરે છે. કેટલીય વાર એવો અનુભવ થયો છે કે જે કુટુંબ પોતાના દિવસો દીર્ઘકાળપર્યંત સુખશાંતિમાં બ્યતીત કરતું હોય છે એ જ કુટુંબના વડિલની આંખ મીંચતાંની સાથે જ એ કુટુંબ આંતરિક કલેશકંકાસ અને બખેડાઓથી ઝિજ્ઞાસિત થઈ જાય છે. એનું કારણ એક જ હોય છે કે જે પ્રેમનો અંશ એકાએક સંકાપ ગયો તેની અવેજીમાં કંઈ આશુ નહિ. આ તત્ત્વ કોઈ પણ સમાજને કે રાજ્યપદ્ધતિને પણ લાગુ પડે છે. જે સમાજમાં આગેવાન લોકો પ્રેમથી પ્રેરાઈને કાર્ય કરતા હોય છે, અને પરસ્પર સહાનુભૂતિ અને સહકારથી જ્યાં બધું આટોપાતું હોય છે, તે સમાજમાં શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય-દેખાય છે. પણ જ્યારે એના દુર્ભિક્ષ પડે છે ત્યારે સમાજ-તુલાનો લોગ થાય છે, અને પરિણામે કળિયા અને કુસંપ પગપેસારો કરે છે. આ આંતરિક કલહને માત્ર સંસ્થાઓ નિર્મૂળ કરવો મુશ્કેલ છે.

જીવનમાં બધા જ એકસરખી યોજનમાં ઉડાવી શકે એવી કલ્પના પણ કરવી એ

માત્ર નવરાત્રી જ નિરાંતી છે; કારણ કે સર્વ કાષ્ટમાં બળ અને હૃદયવૈભવ એકસરખાં નથી હોતાં. વધારે શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ ઓછી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ કરતાં ઝાપટાબંધ આગળ વધશે જ વધશે. કૃત્રિમ રીતે સૌને એક કક્ષામાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો—‘ટકે શેર લાગુ ટકે શેર ખાનું’ એ રિથિતિ ઊભી કરવી એ તો સ્વાભાવિક કુદરતી કાનુનમાં પરિવર્તન કરવા જેવું છે. પણ જીવનદોડમાં પાછળ પડી ગએલા લોકોને મદદ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ને એ દોડમાં આગળ વધેલાઓમાં જાગે તો કદંબી પરિરિથિતિ સવેળા સુધારી શકાય ખરી. એક વસ્તુ તો ખરાબર અટકાવવી જોઈએ. બધાય લોકો જીવનમાં એકસરખી રીતે આખાદ થવાની ને કે આશા ન રાખી શકે પણ બધાયને એકસરખી તક ન મળે એ તો ખરેખર દયાજનક છે; અને વધારે સારી લાયકાતવાળા માણસોનો વિકાસ (તકને અભાવે) કુટિત થાય અને ઓછી લાયકાતવાળા માણસો માત્ર જન્મના આકરિમક કારણને લીધે સમાજના કેટલાક વિશિષ્ટ વારસાદક ભોગવતા હોવાથી તેમને જીવનસંક્રામ જેવું જ કંઈ ન રહે એ વિષમતા વિશે તો કહેવું જ શું ?

સામ્યવાદની દૃષ્ટિએ મૂડીવાદ સમાજને શાપસમાન છે. પણ મૂડીવાદ સહંતર નિર્મૂળ કરી શકાય કે કેમ એ સંકારપદ છે. અમુક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ પાસે દ્રવ્યબંડોળ થતો અટકાવવામાં આવે તો એવો બંડોળ એકઠો થતો અટકાવનારી સત્તાધારી સરકાર પાસે એ દ્રવ્ય ભેંચું થશે. હવે, મૂડીવાળા લોકો ને જાલીમ નીવડવાનો મંત્રવ છે તો રાજ્યતંત્રની પુરા પદન કરનારા લોકો પણ એવા નીવડવાનો એટલો જ મંત્રવ છે. પ્રગ્નસત્તાક શાસનપદ્ધતિ કેટલી બધી નિષ્ફળ નીવડો છે એ જગજહેર વાત છે. કારણકે એવું એકેય રથજ નથી કે જ્યાં પ્રજાની જ ઇચ્છા શાસન કરતી હોય. શાસન તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર લોકશક્તિ ધકનારી મુઠ્ઠીભર વ્યક્તિઓ જ કરે છે. એટલે મૂડીવાદનો વિનાશ કરવો એ સાચો ઇલાજ નથી. પણ સાચો ઇલાજ તો એ લાગે છે કે મૂડીવાદીઓમાં એક પ્રકારની એવી મનોવૃત્તિ જાગ્રત કરવી જોઈએ કે જેથી તેઓ પોતાનું દ્રવ્ય પોતાનાથી ઓછી સાધનમંપત્તિવાળા લોકોની સેવા અર્થે વાપરવા પ્રેરાય. શું આ વધારે પડતું શૈક્ષણિક (theoretical) લાગે છે ? સામ્યવાદનો સૌથી પહેલો જ મુદ્દો કંઈ ઓછો શૈક્ષણિક નથી. ‘સૌ સૌની શક્તિ અનુસાર નહિ પણ સૌ સૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે—’ એ સત્ય શું વધારે પડતું અવ્યવહાર નથી કે ? કારણકે, ત્યારે માણસ એમ જાણે છે કે પોતાની ગહેનતનું બધું જ ફળ એને પોતાને ભોગવવાનું નથી ત્યારે એવો પૂરેપૂરો સંતવ છે કે એ પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ ખર્ચે કામ નહિ કરે, તેમજ ઓછી શક્તિ હોવા છતાં માત્ર એને વધારે જરૂર છે એટલા કારણસર જ એને વધારે મળે એ વસ્તુ એને ખૂંચે પણ ખરી. મૂળમૂળ મુદ્દાને દૂષિત ન થવા દેવા માટે અનેકાનેક યોજનાઓ યોજવી પડે. છતાંય ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત દરેકાઈ વખતે સરખી રીતે વ્યવહારુ નીવડશે એવી આશા રાખી શકાતી હોય તો એવી પણ આશા જરૂર રાખી શકાય કે મનુષ્યની લાગણીને હૃદયપર્યંત અપીલ થાય તો લોકોની સહાનુભૂતિ અને અનુકંપા ગરીબ લોકો તરફ જરૂર દળે. આ માટે ધર્મની જરૂર છે.

ભારતવર્ષમાં સેવાભાવને ધર્મભાવનાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રીમતે પોતાની લક્ષ્મીનો અમુક ભાગ ગરીબ લોકોની સેવા અર્થે ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે વાપરતા હતા. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે પોતાની કમાણીનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ પોતાને અર્થે વાપરવો, એક ભાગ ધર્મકાર્યોમાં વાપરવો અને એક ભાગ દાનમાં વાપરવો. એટલે ધનિકોના ધનથી

ગરીબો માટે ફૂવા, વાવ, તળાવ જેવાં જંગલોશો ખોદાંતો અને ખીછું પરાંપકારી સંસ્થાઓ પેંણુ ખોલાંતી. શાસનકર્તા અને શાસિત પ્રજા વચ્ચે જરાય વૈમનસ્ય નહોતું. રાજાઓ પોતાની પ્રજા પ્રત્યે પૂર્ણ વાત્સલ્ય દાખવતાં અને પ્રજા રાજાને ધ્વંશરના અંશાવતાર તરીકે પૂજતી. આવો સંબંધ જમીનદાર અને ખેડૂત વચ્ચે પણ હમણાં હમણાં સુધી હતો. ગૃહસ્થનું જીવન પેંણુ કેવળ મોજશોખ અર્થે નહોતું. એનું જીવન સમાજના કલ્યાણ અર્થે એક ચત્રરૂપ હતું. રાજાઓએ પોતાનું સર્વસ્વ પરાંપકાર્યે (પ્રજાહિતર્યે) સમર્પણું કરી દીધું હોય એવાં અને લોકોએ દુષ્કાંડપીડિત અતિથિઓને અન્નનો છેલો કાળિયો આનંદથી અર્પણ કરીને મોતને વંધાવી લીધું હોય એવાં દૃષ્ટાંતો ભારતવર્ષમાં તોટા નથી. પણ અત્યારે સૌ કોઈના દિલમાં વૈયક્તિક સુખોપભોગની લાલસાએ સામ્રાજ્ય જમાવવા માંડ્યું છે. આધુનિક સંસ્કૃતિ લોભવૃત્તિને પ્રબલિત કરે છે અને સ્વાર્થી સુખોપભોગની વૃત્તિને ઉત્તેજે છે. લોકો વધુને વધુ મેળવવાની ઘેલછામાં હડિયાપટ્ટી કરી રહ્યા છે. આ દોડધમ્ભલામાં પછડાઈને કેટલાય ધૂળમેળા ચર્મ જાય તો તેમાં કશી જ નવાઈ નથી.

જ્યાંસુધી આ સ્થિતિ પ્રવર્તે ત્યાં સુધી માત્ર એક યા ખીજે ઉપાય યોજીને સમજા લોકોને નિર્બળ લોકોને કચરી નાખતા અટકાવવાની આશા રાખવી એ ફેગટ છે. ધર લાગે છે ત્યારે કેટલાક મૂર્ખ લોકો આગ ઓલવવાનો યત્ન કરવાને બદલે કેટલીક વસ્તુઓ બચાવવા માટે તાણાતાણ કરે છે. પણ આખું ધર બચાવતું હોય તો આગ સુઝાવવા માટે બનતા બધા પ્રયાસો પહેલાં યોજવા જોઈએ. તદ્દત્ત માનવસમાજમાં સુધારો કરવા માટે કોઈએક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ કે યોજના પૂરતી નથી. એ માટે તો સારીય સંસ્કૃતિનું સમગ્ર દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવવાની જરૂર છે. સંસ્કૃતિનો અંતર્ગત સિદ્ધાંત ‘સ્વ’ અર્થે જીવવાને બદલે ‘ધર’ અર્થે જીવવાનો હોવો જોઈએ.

૪

પણુ આની સામે દલીલ એ આવશે કે એનાંથી સત્વર ફલસિદ્ધિ નહિ થાય. અને જો પદ્ધતિનું પરિણામ સ્પષ્ટ અને ઝટ દેખાતું નથી એ તરફ લોકો એકદમ અંધારા બની જાય છે. એમનાંથી કેશું રચનાત્મક કાર્ય નહિ થઈ શકે તો તેઓ ઉચ્છેદન કરવાનું કાર્ય કરશે. તેમની ધંધાએલી લાગણીઓ વિનાશનું કાર્ય કરવામાં પ્રગટ થશે. અને આ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ તદ્દન સાચું છે કે મંદ ગતિએ કામ કરતી પદ્ધતિઓમાંથી પરિણમેથી નિરાશા જ બોદ્ધેશવિક તરવની ઘોતક છે. પેંણુ જ્યારે શાંત ચિત્તથી વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે કોઈપણ રચનાત્મક યોજનાના અલાવે ઉપરિચિત થએલું વિનાશનું કાર્ય કેટલું બધું બચાવક છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે. ઉચ્છેદન, ઉન્મૂલનના જ કેટલાક હિમાયતીઓ કહે છે કે “અમે તો અમારે ઉન્મૂલન કર્યા કરીશું. રચનાનું કાર્ય કરનારા ખીજાં થશે.” ચિનોશની પેંછી રચના અર્થેક આંવંતી જ હોય તો તો આ ફિલ્સોફીને ઠીક ઠીક અંતુમોદન આપી શકાયે. પણ અંતુભવ એવો નથી. શું એવી કેટલીય વસ્તુઓ નથી કે જેનો સંદર્ભ માટે નાશ થવાંથી જન્મતને એની ખોટ વારંતે હમેશાં વિમાસવાનું જ રહ્યું છે! આંધી લોંધાંનકે - સ્થિતિ ટાળવાની જવાબદારી જીલમ સહેનાર કરતાં જીલમ ગુજારનારની વધારે છે; દુઃખ ભોગવનાર કરતાં દુઃખનું કારણ ઉપરિચિત કરનારની વધારે છે; ગરીબ કરતાં શ્રીમંતની વધારે છે; વધોનાં વધોં થયાં જ્યાં સત્તાને તાબે થયા કર્યા છે તેમના કરતાં જેમના હાથમાં સત્તા છે તેમની વધારે છે. માત્ર બોલવામાં જ નહિ પણ કાર્યમાં -

આચરણમાં જે શ્રીમંતો ગરીબો તરફ સાચી સહાનુભૂતિ બતાવે, તેમને હૃદયપૂર્વક સહાય કરે તો ગરીબોને પાપમાસ યથા જવાનો વખત ન આવે. જગતભરમાં જ્યાં જ્યાં શાસન કરતી સરકારને સામ્યવાદની ખીક લાગે છે ત્યાં ત્યાં સરકારે દુઃખી લોકોની કંઠાળ સ્થિતિમાં સુધારો કરવા કેડ કસવી જોઈએ છે. આમ ચાલે તો સામ્યવાદનું સંકટ ટાળી શકાય. એકલા દમનથી તો કશુંય ચિરસ્થાયી પરિણામ આવવાનું નથી. રોગનું મૂળ-ખીજ-જ્યાં સુધી, શરીરની અંદર હોય ત્યાંસુધી ગમે તેટલા ખાલ ઉપચારો કરવામાં આવે તોપણ તેથી મૂળ રોગ તો ન જ મટે, એક યા ખીજનું ચિહ્ન કદાચ મટે. જ્યાં સુધી લોહીમાં વિદાર હોય ત્યાંસુધી એક ઠેકાણેનું ગૂંમડું મટે તોપણ પાછું ખીજે ઠેકાણે નવું શાય જ. માટે ઉત્તમ ઉપાય તો એ છે કે રક્તશુદ્ધિ કરવી. સમાજશરીરને પણ જે અવિચ્છિન્ન રાખવું હોય તો પ્રજના એક પણ વર્ગને દુઃખી ન થવા દેવો જોઈએ અથવા તો તેને દુરિયાદનું એક પણ કારણ ન રહેવું જોઈએ; નહિ તો એવો ભયંકર પ્રત્યાઘાત શરૂ થઈ જશે કે જેથી કરીને સમગ્ર તંત્રનું અસ્તિત્વ જ જોખમમાં આવી પડશે.

અત્યારે હિંદમાં પછાત ગણતાી કોમોમાં નવચેતન આવ્યું છે. હવે તેઓ અન્યાય કે જુલમ સહી સેવાના નથી; સામા પડનું ગમે તેટલું જોર હોય તોપણ તેઓ પોતાના હક્ક સ્થાપિત કરવા નીકળી પડ્યા છે. પણ જે તેમની મનોદશાનું સફળતાથી પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો એકમત સમજશે કે તેઓ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવાને બદલે ઉચ્ચ વર્ગ પ્રત્યેના તિરસ્કારથી પ્રેરાઈને પ્રવૃત્તિપ્રવાદમાં તણાય છે એટલે તેઓ પોતાનાં દુઃખ નિવારવા અર્થે શાંતિથી કામ કરી શકાય એમાં કોત્રોને બદલે જ્યાં અચકામણ થવાનો વધારો સંભવ છે એવાં કોત્રોમાં કામ કરવા માટે દોડી રહ્યા છે. તેમની અર્ધાંધીયે વધારે શક્તિ દેવપ્રેરિત કાર્યોમાં વેડફાઈ જાય છે. તેમના મગજમાં જે પ્રધાન વિચાર ઘૂમી રહ્યો છે તે આ છે કે તેમના ઉપર જુલમ ચુમ્બરવામાં આવ્યો છે અને તેમનું પ્રથમ અને પ્રધાન કાર્ય જેમણે તેમના ઉપર જુલમ કર્યો છે તેમને ઉચ્ચારી પાડવાનું છે. તેમના ઉપર જુલમ થવાનો સંભવ જ ન રહે એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી કોષ યોજના વિચારી કાઢવાનું તેમને રૂચરો નહિ. હિંદુ સમાજમાં ભયંકર અંધેર પ્રવર્તવાનો સંભવ છે, અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પછાતવર્ગને સર્વ પ્રકારની શેકા અને ભયમયિની મુક્ત કરવા માટે પૂરતી સહાનુભૂતિ નહિ બતાવે તો તેનું ધણું ગંભીર અને શોચનીય પરિણામ આવશે. અમે આગળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ઉચ્ચ વર્ગની જવાબદારી ધણી વધારે છે. તેમના હસ્તક રહેલી ન્યાયતુલાનો વર્ગો યથાં તેમણે જે દુરુપયોગ કર્યો છે તેનું તેમણે ઉપરોક્ત રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આ કરવામાં તેમને ધણાં ધણાં વિઠો નડશે અને ધણાનો કોષ પણ વહેરી લેવો પડશે. એ બધું ગમે તેમ ચાલે તોપણ તેમણે કાર્યપ્રવૃત્તિ થવા માટે કેડ બાંધવાની જરૂર છે.

“ તિરસ્કારને પ્રેમથી વધ કર, તારું સર્વસ્વ સમર્પણ કર, પણ બદલાની જગ્યા આશા ન રાખ ! ” એ જે સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાના મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો છે તેના પ્રયંક્ષી, પૂજકો અને રક્ષકો પાસેથી ઉપર જણાવી તે આદ્ય રાખવી એ જગ્યા વધારા પડતી નથી.

અમૃતસાહ નાથાભાઈ મોદી

* કલકત્તાથી પ્રગટ થતા ‘Prabuddha Bharata’ ના વિદ્વાન તંત્રી સ્વામી પવિત્રાનંદના ‘Communism as a Remedy against Social Injustice’ નામના નવેમ્બર ૧૯૩૨ ના અંકમાંના લેખનો અનુવાદ.

મતાધિકારીનું માન

“એ રવિવારે ચારેક વાગે, હું મારે ઓટલે બેઠો બેઠો ‘કેસરી’ પત્રનો તાલે અંક વાંચી રહ્યો હતો. પાસે જ શેત્રંજી ઉપર મારાં સૌભાગ્યવતી પણ ‘રતનાકર’ ના જન્યુઆરીના અંકમાંથી એક વાર્તા વાંચતાં બેઠાં હતાં. અમે અમારા બંધસાધમાં—સાહિત્યાનંદમાં—એટલાં તદ્દલીન હતાં કે ભાગ્યે જ એકબીજા સાથે એકાદ બે શબ્દની આપ-લે કરતાં; પરંતુ પ્રિયજનનું સાન્નિધ્ય જ કેટલું આશ્વાસક હોય છે! પ્રેમના પાત્ર સાથે, મનના મેળાપી સાથે, વધુ વાતચીતથી વધુ આનંદ મળે કે ઓછી પ્રસંગોપાત પ્રસંગોચિત વાતથી વધુ આનંદ મળે એના વાદમાં હું અત્રે ઊતરવા માગતો નથી.

વસંત ઋતુનું આગમન અમારા આંગણમાંનાં વૃક્ષો અને વેલીઓ ઉપર યથા ચુક્યું હતું. મંદ શીત વાયુની સુવાસિત લહર આવતી હતી. નવપદ્મવિત આશ્રિતકમાં ઠાકિય ઇન્મત બની હતી. શરમાતી, મંતાતી નવોદા જેવી સંધ્યા ધીમે પગલે આગળ વધતી હતી. ત્યાં ભોં ભોં કરતી એક મોટર અચાનક આવી, મારા જ આંગણમાં અટકી. એક સાધારણ ગામમાં અને વળી મારા જેવા એક સાધારણ શિક્ષક—પંતુજ નહિ હો—ને ત્યાં મોટરમાં મહેમાન આવે અગર મિત્ર મળવા આવે, એ, વાયક! તને સંભવિત લાગે છે? હું અને મારાં સૌભાગ્યવતી હજી તો એકબીજાની સામે આશ્ચર્યચકિત દષ્ટિએ નોંધએ નં નોંધએ ત્યાં તો બે ગૃહસ્થ મોટરમાંથી ઊતરી એકદમ અમારી સામે આવી ઊભા. આવનાર કોણ હતા, ક્યાં જતા હતા, કેનું કામ હતું વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા હું ઊઠ્યો અને મારાં મિસિસ ધરમાં પલાયન.

એક ગૃહસ્થ અપ-ટુ-ડેટ ઇંગ્લિશ ડ્રેસમાં હતો, ન્યારે ખીજે ઇંગ્લિશ પણ નહિ અને દક્ષિણી પણ નહિ. એવા અપ-ટુ-હોયપોય ડ્રેસમાં હતો. ધરમાંથી ખુરસી ઝટપટ લઈ આવવા, મેં મારા નોકર વીહુને ખૂમ મારી—મારે ત્યાં કોઈ નોકર પણ ન હતો અને ખુરસી ટેબલ પણ ન હતી, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય! આજકાલના એક ઓર્ડિનરી પ્રેન્સિપલને મહિને રૂ. ૪૦)ની શિક્ષકની બાદરાહી નોકરીમાં કેટલી લકઝરી (મેજશોપ) પરવડી શકે? પરંતુ “No formality please, this is all right, Mr. Kemkar, don't you worry” (વિવેકની જરૂર નથી, આ બહુ સારું છે, ગભરાવ નહિ, મિ. કેમકર) કહેતા તેઓ બેઉ શેત્રંજી ઉપર જ બેસી ગયા.

પેલા હોયપોય ડ્રેસવાળાએ, અપ-ટુ-ડેટ ડ્રેસવાળાનું તેમ જ પોતાનું ઇટ્રોડક્શન (ઓળખાણ) કરાવવાનું મંગળાચરણ વગર કહે આરંભી દીધું.

“You see, Mr. Kemkar, (એમ છે મિ. કેમકર) આ જેટલમેન મારા કંઈક સગા,—જિલ્લાના ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ છે.”

ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ! અને મારે ત્યાં!! હું તો આભો જ બની ગયો. ચરીરે શીત આબ્યાં, મોહું સુકાઈ ગયું. આવા આઉટ-ઓફ-ધી-વે (એક તરફના) ગામમાં અને એક ગરીબ શિક્ષક જેવા ઉપર પણ શું ઓર્ડિન-સનો અમલ આવી પહોંચ્યો!? મારા ઉપર

કમા પ્રકારનો શક હશે ? શું 'કેસરી' પત્રના આદક થવું એ એવો અપરાધ હશે ? મારા કુટુંબનું શું થશે ? મારાં છોકરાં કેને આશરે ? મારી શું સ્થિતિ થશે ?—એવા અનેકનેક તર્ક એક ક્ષણમાં મારા મગજને લમાવવા લાગ્યા. મન ચિંતે છે તે વેરી પણ ચિંતિતો નથી એ કહેવતનો સાક્ષાત્કાર થયો.

તેણે આગળ સલાહ્યું : “યુ સી, હું માત્ર એ જ દિવસની કેન્યુઅલ રજા લઉં, આ મારા સગા મારફત, તમને મળવાને જ આ ગામમાં આવ્યો છું. I am so very glad to see you, Mr. Kemkar.” (હું તમને મળતાં ઘણો જ ખુશી થયો છું.) ‘The thing is, you see, (એમ છે કે) મારા મિત્ર પ્રોફેસર બોળસરેએ,—યુનિવર્સિટીની એપ્રિલ માસમાં ચનારી, રજીસ્ટર્ડ ગ્રેન્યુએટસ-કોન્ટ્રીટ્યુઅન્સી તરફથી ફેલો થવાની ઉમેદવારી જાહેર કરી છે. You know it already, I suppose. (હું ધારું છું કે તે તમે જાણો છો જ.) આ મારા સગા પણ પ્રોફે. બોળસરેના ખાસ મિત્ર છે. They were chums (તેઓ સહાધ્યાથી હતા). He also wishes to render a service to the Professor. (તેઓ પણ પ્રો. સાહેબ માટે થોડી તસ્દી લેવા ઇચ્છે છે.) પ્રોફેસર બોળસરે સંબંધી બધી યોગ્ય માહિતી એ તમને હમણાં જ આપશે.”

“You see, Mr. Kemkar, આ જિલ્લામાં માત્ર પાંચ જ રજીસ્ટર્ડ ગ્રેન્યુએટ છે,” મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબે પોતાનું વ્યક્તિત્વ અજમાવવું શરૂ કર્યું. “And I congratulate you, Mr. Kemkar, upon your being one” (તમે તેમાંના એક હોઇ, તમને ધન્યવાદ આપું છું.)

“હા, હું આપનો આભાર માનું છું,” મેં નમ્રભાવે જણાવ્યું.

“મારા મિત્ર પ્રો. બોળસરે એક જુવાન શિશુલુશાસ્ત્રી છે, અને તેના ફેલો થવાથી આપણા જિલ્લાને ઘણું માન મળે એમ છે. વળી હાલ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ ઓછો થતો જાય છે એટલે તેને ‘કોર્સીઝ ઓફ સ્ટડીઝ’ માંથી કઢાવી નાખવાથી, આપણાં જિલ્લામાં ખીલતાં બાળકોનું ઇંગ્લિશ ધણું જ અચ્છું થશે અને તેનો શ્રેષ્ઠ ઇડિરેક્ટલી તમને પણ મળશે. You will be helping the cause of education, you see. (તમે કેળવણીના કામમાં મદદગાર થશો) You promise me, then, to give him your first vote, Mr. Kemkar (ત્યારે, તેને તમારો પહેલો મત આપવાનું તમે મને વચન આપશો જ.).”

“I shall see.” (જોઈશ.)

“That’s good, thank you,” (ઠીક, આભારી છું) કહી ખેડે બિડવા, અને જોતજોતામાં તે મોટરમાં બેસી ચાલ્યા ગયા.

(૨)

ફેમ નામનું એક નાનું ગામ — જિલ્લાના — તાલુકામાં આવેલું છે. ત્યાં અમારી થોડી જમીન હતી, એક નાનુંસરખું પણ સગવડવાળું અમારું ઘર હતું અને અમારું કુટુંબ ખાદ્યપીને સુખી હતું. પરંતુ સુખ હમેશાં ટકેલું સાંભળ્યું છે ? મનુષ્યને ભાવિની ગમ હોત તો ? ગમે તેવી સારી સ્થિતિમાં પણ મનુષ્ય સંતોષ માની શકતો નથી, અને ફેરફાર ઇચ્છે છે. અસંતોષમાં જ પ્રગતિ છે; ફેરફાર એ જ જીવન છે.

અમારા ગામમાંથી જેએક જણ પાસેના શહેરમાં રહી, અંગ્રેજ શિક્ષણ લઈ, ગવર્નમેંટમાં સારો જાયો હોદ્દો મેળવી, અમારા તાલુકાના લોકોને મોટે ચડ્યા હતા. મારા પિતાને પણ મને ખૂબ અંગ્રેજી જણાવી, મોટો અમલદાર બનાવવાની મદત્તવાકાંક્ષા થઈ હતી. ઘણાએક માળાપ પોતાના છોકરાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વગર, માત્ર પોતાની હોંશ પૂરી કરવા તથા ખોટી કીર્તિ મેળવવા ખાતરજ, પોતાના છોકરાની કેળવણી પાછળ આંખ માંચીને ખર્ચ કર્યા જાય છે; તેમજ મારી ખાતરમાં પણ થયું હતું. મેટ્રિકમાં પહેલે જ વર્ષે નીકળી જવાથી—પાસ થવાથી નહિ હો; જો કે જેમ તેમ પાસ થવા જેટલા જ માર્ક મળ્યા હતા, અને હું કેવી રીતે પાસમાં આવ્યો એની હજી પણ મારા મનમાં શંકા છે, તોપણ—મારા પિતાને અને આખા ગામને મારી હોંશિયારી વિશે એટલો જાણે અભિપ્રાય થયો કે મને ગમે તેટલો ખર્ચ વેકીને પણ બી. એ. સુધી તો જરૂર જાણાવતો જ નેમએ એમ મારા પિતાએ ઠરાવ કર્યો.

જેતણું વર્ષે એકેક કક્ષાસનો અજેય કિલ્લો મહામહેનતે સર કરતો કરતો હું ખાસો માત્ર વર્ષ પછી પાસ કક્ષાસમાં બી. એ.માંથી છૂટ્યો. મારા પિતા એ દરમિયાન કરજના અસહ્ય ભોખમાં આવી ગયા હતા, અને ઘર તેમ જ ખેતરો વેચી નાખ્યાં વગર છૂટાય એમ હતું જ નહિ. ધન્ય છે તેમની ધીરજને અને મારી હિંમતને ! જે દિવસે પરિણામ બહાર પડ્યું તે દિવસનો અમારો આનંદ અવર્ણ્ય હતો. મારા મગજનો પારો ઘણું જાયો હતો, જણે મારા સિવાયના બીજા માત્ર પણ કેટલિના જ હતા. પાસ થવા માટે ગામના હનુમાનને સ્વાપાંચ શેર તેજ અને સવાશેર સિંદૂર, તેમ જ થોજી ઘણા દેવદેવીઓની માનતા મેં પોતે જ માની હતી; પણ પાસ થતાં જ મારું આઉટલૂક અદ્વાદશ ગયું અને આ દુનિયામાં દેવ જેવું કંઈ છે જ નહિ એવી દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ.

મોટાં મોટાં સ્વપ્નાં સેવતો અને હવાઈ કિલા બાંધતો હું દરેકદરેક ગવર્નમેંટ ડિપાર્ટમેંટમાં અરજીઓ કરી વળ્યો. પણ મનુષ્યનું ધારેલું ક્યાં પાર પડે છે ? હું પણ એક મનુષ્ય જ હતો ને ? બધેથી માત્ર એક જ જવાબ મળ્યો : You are over-age. (તમારી ઉંમર વધુ છે.) પહેલાં તો મને 'ઓવર-એજ'નો અર્થ જ સમજાયો નહિ, પણ ઘણા દિવસ પછી મારા એક મિત્રે જણાવ્યું કે ૨૪ વર્ષથી વધુ ઉંમરના ઉમેદવારને ગવર્નમેંટ સર્વિસમાં દાખલ જ કરતા નથી. ઘણા ઘણા પ્રયાસો પછી—ની હાઇસ્કૂલમાં માસિક રૂ. ૪૦ ના પગારની એસિસ્ટન્ટ હેડમાસ્ટરની જગ્યા મળી રાકી અને નસીબ તથા ઈશ્વર જેવું કંઈ છે ખરું એમ હું માનતો થયો.

(૩)

બીજે દિવસે સવારે હું મુખમાર્જન કરી આપાણી કરવાની હજી તો તૈયારી જ કરતો હતો એટલામાં બહાર કોણની સાઇકલ આવવાનો ખખડાટ અને ઘંટડોનો અવાજ સાંભળી ચમક્યો. ઉતાવળમાં અને ગભરાટમાં ખચીસ જીંધું પહેરી લઈ બહાર જઈ નેઉ છું તો ડો. પોટ્ટુએ !

ડોક્ટરને જોતાં જ વીજળીને વેગે મારા મગજમાં વિચારો ચમક્યા—જે ડોક્ટર જે મહિના ઉપર રૂ. ૨૫ની વિઝિટ ફી આપવાનું મેં કહ્યુંહ્યા છતાં, તેમનો ટેનીસ રમવાનો વખત થઈ જતો હોવાથી, ક્લબમાં જઈ જે ક્લાક વગર ગમે તેવા સંજોગમાં પણ આવી

શકાય નહિ એમ જણાવવા જેટલા સ્વતંત્ર અને એકરકાર હતા; જે ડોક્ટર રસ્તે મળતાં મારા જેવા એક શિક્ષક તરફ નજર નાખવા જેટલો પથુ વિવેક ખતાવી શકતા નહિ; જેને એવા ખોદ્દા હતા કે વિઝિટ સિવાય કોઇને ત્યાં જવું જ નહિ—તે ડોક્ટર આમ સવારના પહોરમાં જ આવે મારે ત્યાં !

“ Good morning, Mr. Kemker, I hope you and yours in good health ” (સાહેબજી, મિ. કેમકર ! હું ધારું છું કે તમે અને તમારું કુટુંબ તંદુરસ્ત છે) ડોક્ટરે શેકહેન્ડ કરીને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ Yes doctor, good morning, thanks, ” (હા, ડોક્ટર, સાહેબજી; હું તમારો આભાર માનું છું.) મેં તેટલા જ વિવેકથી સામે જવાબ વાળ્યો.

“ Excuse me, Mr. Kemker, for being always frank; but our profession requires it, you see. (માફ કરજો, મિ. કેમકર, હું હમેશાં સ્પષ્ટ વક્તા છું; પણ અમારો ધંધો જ એવો છે) I have come to see you for an important business. ” (હું એક અગત્યના કામસર તમને જ મળવા આવ્યો છું.)

‘ બીઝનેસ ’ શબ્દ કાને પડતાં જ વળી મારું મન શંકાશીલ થયું. ડોક્ટરને મારી સાથે શું બીઝનેસ કરવું હશે ! હું કોઇ જાતનું બીઝનેસ કરતો નથી અને જાણતો પણ નથી. મારી પાસે કોઇ જાતનું સાધન નથી, વળી આ શું સંકટ સવારમાં જ દત્ત કરીને ઊઠું !— ડોક્ટરે આગળ ચલાવ્યું અને મારા વિચારો અટક્યા.

“ You see, Mr. Kemkar, મારા મિત્ર એરિસ્ટર ખોટે, an England—returned zealous worker (ઇંગ્લંડ જમ આવેલા એક ઉમંગી કાર્યકર્તા) stands to be elected by you people—I mean registered graduates—for our University (આપણી યુનિવર્સિટી માટે, તમે લોકો—રજીસ્ટર્ડ ગ્રેજ્યુએટો—તરફથી ચુંટાવને બહાર પડ્યા છે,) and I hope you will not fail to give him your first vote; see that you don't disappoint me.” (અને હું ધારું છું કે તમે તમારો પહેલો મત તેમને આપવા ચૂકશો નહિ; તમે મને નારાજ ન કરો એમ ધ્રુવું છું.)

ડોક્ટરને શું જવાબ આપવો એનો કંઈ જ નિર્ણય હું તાત્કાલિક કરી શક્યો નહિ. તેની ધમકી આપતી રિકવેસ્ટ (અરજ) અને હા કહેવડાવવાની અત્કારિક ભાષાથી હું તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો હતો.

“ All right, Mr. Kemkar, good bye. ” (ઠીક, સાહેબજી) કહેતા ડોક્ટર સાઈકલ પર સ્વારી કરી સીધાવી ગયા, અને હું ઘરમાં ગયો.

(૪)

સ્કૂલમાં જતાં રસ્તે પોસ્ટમેન મળ્યો. તેણે સલામ કરી મારા હાથમાં જરાયર અર્ધો ડઝન કવરો મૂક્યાં. મહિને પંદર દિવસે એકાદ કાગળ લાગ્યે જ આવતો તેને બદલે આજે આમ સામટા કાગળો અને તે પણ ઊંચી સારી જ બનાવટના અને ગમેઝ કરેલા સારા કાગળના કવરો ત્યાં ટાઇપ-રાઇટ કરેલાં સરનામાંવાળાં ! ! તે વાંચી જોવાનો મારો મોહ એટલો તો અનાવર થયો કે રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં જ એક પછી એક ઉઘાડવા અને વાંચવા શરૂ કર્યા. હું વાંચવામાં એટલો તદ્દલીન હતો કે રસ્તે એક ગાડી સાથે પટકાઇ પડતાં સહેજ બચી ગયો. નીરાંતે ઊંઘતા એક કૂતરા ઉપર ચાલી જવાડું અને તે કરડ્યું જ

હોત પણ કાગળો લખનારાના સુઝાગ્યે કૃતરાની સાન ઠેકાણે આવી અને હાંવ હાંવ કરતું મારા તરફ કરડી નજરે જોતું તે ચાલ્યું ગયું. સ્કૂલમાં જવાની ગલીમાં વળવાને બદલે હું સીધો ચાલ્યો જ ગયો અને જ્યારે સામેથી આવતા એક વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું: “સાહેબ, આજે આમ ક્યાં જાઓ છો?” ત્યારે જ મને ખબર પડી કે હું ઘણો આગળ નીકળી ગયો હતો.

એક કાગળમાં નીચે પ્રમાણેની એક લલામણચિઠ્ઠી હતી :—

મે. માસ્તર સાહેબ કેલકરભાઈ સાહેબ,

જત લખવાનું જે આપ તો ઘણા વિદ્વાન માણસ છો. મારા જેવા એક શેડીઆના રામરામ અને આ ચીડી જરૂર આપની કુરસદે કબૂલ કરશો જ. મારો છોકરો અમથો આપના વરગમાં શીખે છે તે આપની ભુટ્ટીના અને સીક્સણના ઘણા ઘણા જ વખાણ હંમેશાં કરે છે. આપના જેવા માસ્તર ! બીજું સાહેબ આપને તસતી આપવાની જે મારા કાકાના સાલાનો સાંહુભાઈનો આ સાથેનો કાગલ આપને મલસે. તેને કંઈ કામ માટે તમારું મત લેધએ છે તો જરૂર આપસોજી. હમે તમારો ગુણ ભુલીશું નહીંજી. એજ.

લિ. તમારું બહુ કરનાર,

શા. પુંભભાઈ

લમની કંઠાની જેવા દેખાતા એક બીજા કાગળમાંનો મથકર આમ હતો :—

Dear Sir
Madam

I am a treble graduate, (B. A. Hist., B. Sc: Botany and B. Ag.) and a round man. I have the knack of arguing though laughed at, which the present generation lacks. I was a prominent noted figure in the—college and since 20 years, I occupy the much more responsible place of the principal of a public English school, here.

There are very few deserving and desiring candidates, you see, and I hope you will surely and certainly cast your preference vote to my good lot.

Hoping myself excused,
yours most sincerely,
L. B. W.

Vetalvada,—
10th March, 1933 }

જાલા સાહેબ
મડમ

હું તેવડો ટ્રેન્સ્યુએટ છું (બી. એ. ઇતિહાસ, બી. એસ. સી. બોટની; અને બી. એજ.) અને સંપૂર્ણ માણસ છું. મારા તરફ હસવામાં આવે તોપણ વાદ કરવાની કળા હું જાણું છું, જે હાલના ભુવતોમાં નથી. હું —કોલેજમાં એક જણીતો માણસ હતો અને હાલ ૨૦ વર્ષથી અહીંયાંની એક જાહેર ઇન્ડિયા સ્કૂલની ઘણા જોખમવાળા પ્રિન્સિપાલની જગ્યાએ છું.

લાયક અને ઇચ્છા રાખતા ઉમેદવારો ધણા જ થોડા છે અને હું આશા રાખું છું કે તમે તમારો પસંદગીનો મત ખાતરીથી મારે લાગે જ નાખશે.

મારી જાતને માફ થએલો માનતો
તમારો ધણો સંહર્ષી
એલ. બી. ડબ્લ્યુ.

વેતાળવાંડા
૧૦ મી માર્ચ, ૧૯૩૩ }

(૫)

ત્યારપછીના બે ત્રણ દિવસ સુધી હું કંઈ નિશ્ચય પર આવી શક્યો ન હતો. રાત્રે પણ એકસરખા એ જ વિચાર. કેને મત આપવો? કેની સાથે મિત્રાચારી વધારવો કે જેથી ભવિષ્યમાં લાભ થાય? હું કેવો મોટો માણસ થયો હતો? માત્ર વોટ આપવાનો અધિકાર મળવાથી—રજીસ્ટર્ડ એન્યુએટ ચવાથી—હું કેટલો બધો જાણીતો થઈ ગયો? અને મારું પોઝીશન અને સ્ટેટસ પણ કેટલું વધી ગયું? ધણા એન્યુએટો માત્ર થોડાક રૂપિયા બચાવવાને ખાતર રજીસ્ટર્ડ થતા નથી અને કેટલા પાછળ પડે છે? કેટલો મંદસ્વનો અનુભવ તેઓ ગુમાવે છે? એવા અનેકાનેક તર્કવિતર્કમાં બિંધ તો આવે જ શાનો? અને જો કદાચ કશાક અર્થો કશાક તક્રા લાગે તો સ્વપ્નની મજા! સ્વપ્નમાં પણ યુનિવર્સિટી, ફેલો, ડોક્ટર, બેરિસ્ટર વગેરે સાથે જુદા જુદા પ્રસંગ અને આનંદ. અહા! કેવાં મીઠાં સ્વપ્નો! જ્યારે શીડરસ ગવર્નમેંટ થશે અને ઉદારપણે મતાધિકાર લોકોને મળશે ત્યારે અખડ્યા અભણ લોકો શું કરશે? ત્યારે મારો અનુભવ ધણો જ ઉપયોગનો થઈ પડશે અને હું એક મોટો કાર્યકર્તા અને મતદારનો આગેવાન જરૂર થઈશ.

(૬)

પાંચમે દિવસે મારા ગામથી મારા પિતાનો કાગળ મળ્યો. અંતરે આજીવંતાં જેટલો આનંદ થયો તેનાથી બમણી ચટપટી તે કાગળનો મચકુર વાંચતાં જ થયા લાગી. આજ સુધીનો બધો આનંદ અને સ્વપ્નાં એકદમ બિટી ગયાં.

કાગળ આ પ્રમાણે હતો:—

ચિ.....,

અનેક ઉત્તમ આશીર્વાદ. વિશેષ: “જારણામાં પાણી ઢોળો છો, વાડામાં કચરો ભેગો કરો છો, ગંદકી ઓછી કરો.” વગેરે વગેરે કંઠી પોલિસનો સિપાઈ આજે ત્રણ ચાર દિવસ થયાં હેરાન કરે છે. છેવટે કટાણી ફાજદાર સાહેબ પાસે ગયો. તેમણે પોલિસને બોલાવી ખાલી કનડગેટ ન કરવા જણાવ્યું. પણ વાતમાં ને વાતમાં મને કહ્યું કે તમારો છોકરો જે એન્યુએટ છે તેના મતની મારા એક આજીવંતીને ખાસ જરૂર છે; માટે એટલું ભૂલતા નહિ. હાઈ! એ મત કેવું અને વાત કેવી? હું તો એમાં કંઈ સમજતો નથી. પણ હવે આ ઉંમરે કોઈના ખાલી ઇપકા ખવાતા નથી. માટે જોઈ વિચારીને કામ કરજો. મેં ફાજદાર સાહેબને વચન આપ્યું છે કે હું તને લખીશ.

ચિ.....

કાગળ વાંચી મને ફિક્કરમાં પડેલો જોઈ મારાં મિત્રોને મારી મદદે આવ્યાં. તેમણે કાગળ વાંચ્યો. આઠેક દિવસ થયાં મારાં વર્તનમાં અને બોલવામાં જે ફેરફાર થયો હતો

તે પણ તેઓ સમજી શકતાં ન હતાં. તેને વસ્તુસ્થિતિ પૂર્ણપણે સમજાવવા અને તેની સલાહ લેવા મેં પ્રયત્નો કર્યા, પણ યુનિવર્સિટી શું અને મત શું ? એ કંઈ તેના મગજમાં ઊતર્યું નહિ.

રૂઢીમાં જતાં હેડમાસ્તર સાહેબે ઘણા ઉમંગથી અને હસતે ચહેરે મને પોતાની રૂમમાં બોલાવ્યો, તેમણે કહ્યું:—

“મિ. કેમકર, તમે રજીસ્ટર્ડ એન્જિન્યર છો એની મને આજે જ ખબર થઈ. ચાલો, ઘણી સારી વાત છે. એથી આપણી રૂઢીને પણ માન છે. તમારા જેવા જીવાન અને એન્જિનેટ્સ માણસે એન્જિનેરીના ફિલ્ડમાં આગળ આવવું જ જોઈએ. તમે મિ: ...નું નામ તો સાંભળ્યું જ હશે. એ મારા પરમ રનેદી છે એટલું જ નહિ પણ આપણી રૂઢીને હસ્તીમાં લાવનાર તથા સારા પાયા પર મૂકનાર પણ એ જ છે. એ જો યુનિવર્સિટીમાં જાય તો રૂઢીને, ખાસ કરીને આપણી રૂઢીને, ઘણી જ અતુલ્યતા આવી જાય. ઠીક છે. વધુ વાત પછી કરીશું. પણ આવતી કાલે મેં તેને જવાબ આપવાને કબજ્જું છે અને તમારો એક જ મત માન વધું મળે તો જરૂર તેઓ સુંદર જશે; માટે વિચાર કરીને મને કહેજો. હું તમને ફરજ પાડતો નથી. પરંતુ આપણી રૂઢીનું ભવિષ્ય થોડે ઘણે અંશે પણ તમારા હાથમાં અવલભે છે તે વાત જ્યાંમાં રાખજો. અને નહિ તો કદાચ—”

હેડમાસ્તર બોલતા અટક્યા. તેમના ‘કદાચ’ શબ્દે મારા ઉપર જીદી જ અસર કરી. મને પ્રાર્થના પડ્યો. કદાચ— શું ? કદાચ નોકરીમાંથી પણ રજા મળે એમ તો નહિ હોય ? તેમના કહેવાનો એવો જ અર્થ હોય તો ?

મારી ચંકાનો ખુલાસો હું તેમને પૂછી શક્યો નહિ.

*

હું મારા વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. સાંજે ઘેર જઈ ઘણા ઘણા વિચાર કર્યા અને ઠરાવ્યું કે એવું મતાધિકારનું માન હવે જોઈતું નથી. એ મોટાઈ અને એ ઝોળખાણ પણ જોઈતી નથી. મારે મોટા માણસ જ થવું નથી.

બીજે દિવસે ઊઠતાંની સાથે જ, મોટું ધોવા વગર, કાગળ અને ખડીઓ લઈ લખવા બેસી ગયો અને યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને એક અરજી ચીતરી કાઢી કે મારું નામ રજીસ્ટર્ડ એન્જિન્યરના લિસ્ટમાંથી આ મારી અરજી પહોંચતાં જ છેડી કાઢી નાખવાની મહેરબાની કરે અને તેને માટે જે કંઈ શી કે દંડ હશે તે હું ઘણી જ ખુશીથી મનીઓડરથી તરત મોકલી આપીશ !!

કલકત્તા તથા બનારસનાં થોડાં સ્મરણો.

કલકત્તા એ હિંદુસ્તાનનું સૌથી વિશાળ શહેર છે એ આપણે સર્વે જાણીએ છીએ; તથાપિ તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ નજરે જોયા વિના આવે તેમ નથી. ગયા બનેવારી માસમાં ત્યાં જવાતું થતાં ત્યાં દૈટલીક સંસ્થાઓ વગેરે જ્યાં તેની મોંઘ લેવી ઠીક લાગે છે. બંગાળના લોકોનો પહેરવેશ, પુરુષોનો, (સ્ત્રીઓ તો ત્યાં ભાગ્યે જ નજરે પડે છે) લંગલગ ગુજરાતીઓ જેવો જ હોવાથી આપણને પ્રથમ નજરે કોઇ પરપ્રાંતમાં આવ્યાં હોઇએ એમ લાગતું નથી. ખોલી સાંભળતાં એ ભાન થાય છે. એ શહેરને પ્રાસાદોનું નગર (City of Palaces) કહે છે પરંતુ મુજબ કરતાં તેમાં મકાનો વિશેષ બહુ નથી.

જે બે ચાર સંસ્થાઓ જોવામાં આવી તે સંબંધે જ ઉલ્લેખ કરવાનો વિચાર છે.

ચિત્તરંજન સેવાસદન

દેશબંધુ દાસે પ્રજાને સમર્પણ કરેલા પોતાના નિવાસસ્થાનમાં 'ચિત્તરંજન સેવાસદન' નામની જે હોસ્પિટલ છે અને જે મહાત્મા ગાંધીજીએ ખુલ્લી મૂકેલી તે જોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો; ત્યાંના ઉપરી ડોક્ટર બિંધન રાય છે. કલકત્તા કોરપોરેશનના તે પ્રમુખ છે. તેમણે પોતે શ્રમ લઇ દરેક વિભાગ દેખાડ્યો હતો. એ હોસ્પિટલ મુખ્યત્વે સુવાવડખાતું છે પરંતુ તેની સાથે ત્યાં એક્સ-રે, રેડિયમ વગેરે દ્વારા સ્ત્રીપુરુષ સર્વને સારવાર આપવામાં આવે છે. પ્રસૂતિમૃદુ તો સાધારણ બધે હોય છે તેવું છે, પરંતુ આ બીજા ખાતાં દબરોનાં ખર્ચ કરી મકાનો બંધાવી તેવા જ ભારે ખર્ચથી તેનાં યંત્રો અને સાધનો વસાવી ચલાવવામાં આવે છે. ત્યાં ડોક્ટરો મોટે ભાગે વિના વેતને કામ કરનારા છે. જે સ્પેશીઅલિસ્ટો અને મોટા ડોક્ટરો છે તે જોનરરી છે. આમાં યંત્રો અને સાધનો હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ બીજા જગ્યાએ હશે એમ મારા જાણીવામાં આવ્યું. ગરીબને વિનામૂલ્યે અને સાધનસંપત્તિ પાસે પૈસા લઇ સારવાર કરવામાં આવે છે. દેશબંધુના જૂના ઘરને ફેરવી નાખ્યું છે અને તે ઉપરાંત બે ત્રણ લાખ રૂપિયાનાં નવાં મકાનો બંધાવેલાં છે. આવા પ્રમુખ કાર્યમાં ખરચેલાં નાણાંનાં દાતાં દુઃખીઓના સાચા આશીર્વાદ મેળવે એ સાથે જે કુશળ ડોક્ટરો પોતાની સેવા વિના મૂલ્યે પ્રજાને અર્પણ કરે છે તેઓ પણ અરેખર પુણ્યના ભાગી થાય છે.

રામકૃષ્ણ મિશન

દક્ષિણેશ્વરમાં રામકૃષ્ણ મિશનની સંસ્થા બેલૂર મઠમાં વિવેકાનંદની પરોપકારી સંસ્થાઓ જોઇ કોઇપણ હિંદીને ગર્વ ઉત્પન્ન થાય તેવું છે. આપણા દેશના હાલનાં ખાવાઓ જે પ્રજાના અડધા રોટલામાંથી ભાગ પડાવી પરાશ્રયી ચંદ્ર કાંઈ જ કામ કર્યા વગર જીવન ગાળે છે તેવાને આવી સંસ્થાઓ માર્ગદર્શક છે. સંસાર છોડીને જનસમાજની શુશ્રૂષા કરવામાં પોતાનું કર્તવ્ય માનનારા આ બે સંસ્થાઓના સાધુ પુરુષોને અનેક વંદન. બેલૂરમાં અભ્યાસ, ઉદ્યોગશાળા, દવાખાતું એ સર્વનો પ્રબંધ છે—પ્રજાવર્ગને આ સર્વનો મક્કા લાલ મળે છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આ સંસ્થામાં સેવા કરવા સારુ સાધુઓ આવી વસ્યા છે.

મિસિસ મહેતાની સંસ્થા

શહેરના ગરીબ મહોલ્લાની નજીક એક ભાઈ એક સંસ્થા ચલાવી રહ્યાં છે. ગરીબ બાંધખોળનાં નાનાં બાળકોને દરરોજ બે ટંક દૂધ ત્યાં મળે છે. તે ઉપરાંત એ છોકરાંની માતાઓને બાળકોના જન્મ પહેલાં સૂચનાઓ આપી જન્મ વખત ડોક્ટરી મદદ મળે છે. વળી તેમને નવરાશની વખત કાંતતાં અને વણતાં તેમ જ ગૂંથતાં ભરતાં શીખવે છે. નાડાં, પાટી વણવાનું કામ સારી રીતે થાય છે. બિનના ગુંથણકામની પણ ઉપયોગી ચીજો બનાવવામાં આવે છે. આ કામ બદલ તેમને મજૂરી મળે છે. આ પારસીબાઇનું નામ મિસિસ મહેતાં છે. આ સંસ્થાનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ માટેની તેમની બેઠક કાળજી, એને સુધારવા માટે રાતદિવસ તેમના વિચાર, આપણને તેમને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. આ તેમની શોખની સેવા છે અને તેને સારું નાણું મેળવવા માટે પણ તેઓ જ ખંત રાખે છે. જે બહેનોને પ્રભુએ અનેક સાધનસંપત્તિ બનાવી હોય, જેમને અવકાશ તથા શક્તિ છે તેવાં અનેક બહેનો આજસમાં અથવા મોજશોખમાં માત્ર કાળ વ્યતીત કરતાં હોય તેમને આ પરેકામી બહેનનું કામ ખરેખર ચાનક આપનારું છે.

ગુજરાત સ્ત્રી-મંડળ

કલકત્તામાં પુષ્કળ ગુજરાતીઓ વસે છે. તેમનાં બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ ગુજરાતી ભાષામાં મળી શકે તે માટે બે ગુજરાતી શાળાઓ છે. ગુજરાતી ભાષાઓ વિશેષે કરીને વેપાર અર્થે ત્યાં રહે છે તેથી તેમનાં સદગૃહસ્થોએ આ શાળાઓ કાઢેલી છે. તે બંને સાચાં મકાનોમાં આવેલી છે. ગુજરાતી બહેનોનું એક મંડળ છે, જેમાં વ્યાખ્યાનો, મંગીત, પરિક્રમણુ આદિ પ્રસંગો ગોઠવાય છે, જ્યાં આ બહેનો ભેગી થઈ જ્ઞાન અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. એવા બે મેળાવડાઓ જોઈ એ જ વિચાર આવે છે કે સ્ત્રીવર્ગને વર્ગર જરૂરનાં સાંસારિક બંધનોમાં જકડી રાખવાથી તેમનો વિકાસ યતો અકટ્યો છે. કલકત્તાની ગુજરાતી બહેનો પોતાના પ્રાંત કરતાં જુદા જ વાતાવરણમાં રહેતી જણાય છે અને તેને લીધે જીવનનો ભાર હલકો થઈ ઉલ્લાસમયતા, સેવાભાવના અને ઉચિત સ્વાતંત્ર્ય તેમનામાં આવેલાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. દેશમાં આડોશીપાડોશની કુચલી, નાતજાતના મરણ-પ્રસંગોનાં રોષાં કૂટવાં અને પાથરણાં એવા એવા નિરર્થક વ્યવહારને બદલે, પોતાનો તેમ જ બીજાનો ઉત્થતિનાં કામોમાં ઉત્સાહથી વખત તેઓ કાઢે છે. પોતાનાં બાળકોને સારું શિક્ષણ લેતાં કરી શકે છે. વતનથી દૂર હોવાના માત્ર એક ઓછાપણુ સિવાય એ બહેનોનાં જીવન સર્વથા સુખી અને નકામાં બંધનોથી મુક્ત જોઈ ખરેખર હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્ત્રી મંડળમાંની ઘણી બહેનો અંત્યજ્નેદ્યારનું કામ કરી રહી છે અને ઉપર જણાવેલી શાળાના વહીવટમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લે છે.

કલકત્તાનો બોટનિકલ ગાર્ડન એટલે કે વનરપતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે શાસ્ત્રીય ધોરણે તૈયાર કરેલો ગંગવર બગીચો હિંદુસ્તાનમાં મહાદૂર છે. સ્ત્રીમંડળની બહેનો સાથે સ્ટીમરમાં બેસી એ જોવા તથા તેમની ઉમ્મણીમાં ભાગ લેવા હું ભાગ્યશાળી થઈ હતી અને તેમના પરિચયથી મને ધણે જ આનંદ મળ્યો હતો.

સ્વદેશી દુકાનો

દેશભરમાં જોસથી ચાલી રહેલી સ્વદેશી હિલચાલને પરિણામે કલકત્તામાં 'જેંગાલ સ્ટોર્સ' નામનું લગ્ન ખાતું દેશભક્ત થી. ખીરલાણીએ 'કવિવર સ્વીન્ડનાથ ટાગોરને હાથે હાલમાં જ ખોલાવ્યું છે. બંગાળામાં વર્ષોથી સ્વદેશીની ચળવળની શરૂઆત થએલી છે, ત્યાં ઘણી દુકાનો દેશી માલની છે પરંતુ બહારથી આવતા માલની દુકાનોમાં જે મોહકતા અને આકર્ષકતા છે તે સામાન્ય સ્વદેશી દુકાનો રચે એવી સ્થિતિમાં તે વેપારીઓ નથી. મુંબાઈમાં ધી સ્વદેશી સ્ટોર્સ નામે દુકાન છે તે શોભા અને સુંદરતામાં ઘણી આગળ પડતી છે, તથાપિ જેંગાલ સ્ટોર્સ તો કોઈ પણ મોટા પરદેશી સ્ટોર્સની બરાબરી કરી શકે એવા પાયા પર ગોઠવાયેલો છે. મોટા સ્થળમાં દરેક વિભાગમાં વહેંચી નાખી લેનારને સુગમતા તેમાં કરેલી છે, અને કાચની મોટી બારોઓમાં આ દેશની ઉત્તમ કારીગરીના સુંદર નમૂના એટલી બધી આકર્ષક વિવિધતાથી ગોઠવેલા છે કે જાણે એક કલાનું સંગ્રહસ્થાન જોઈ લો. કલકત્તા યુનિવર્સિટીનાં કળા વિભાગનાં પ્રોફેસર બાઈની આ રચના છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. આ મોટા દેશમાં હજી જૂની કારીગરીના અવશેષો રહેલા છે અને અમુક અમુક પ્રાન્તોમાં જતાં તે જોઈ શકાય છે. પરંતુ અહીં એ સૌને એક સ્થળમાં મૂકવાથી અહીંની કારીગરીનું જ્ઞાન થાય છે. દેશનાં જૂને મરતાં, બાઈબહેનોને ખાતર, બેકારોના નિવારણ ખાતર, આર્થિક સ્વાર્તંત્ર્ય ખાતર સ્વદેશનો મંત્ર જે કાઈ સુશિક્ષિત હોય તે સમજી ગયા છે. પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવને સુંદરતા પ્રિય છે, મનોહરતા તેને આકર્ષે છે અને જે આકર્ષણથી તે પરદેશી વસ્તુઓ પર ગોઠેલો છે તેને સ્વદેશી તરફ વાળવા માટે આવી રચનાઓ ઘણી ફતેહમંદ થવા સંભવ છે. દેશમાં બનતી સુંદરમાં સુંદર તેમ જ ઉપયોગી વસ્તુઓ એક જ સ્થળેથી મળવાનું આ સ્થાન કલકત્તાના દેશનેશ્વર વર્ગને પોતાની તરફ ખેંચે છે.

જેંગાલ કેમિકલ વર્ક્સ

સ્વદેશીને બારે ટેકા આપી રહેલું જેંગાલ કેમિકલ વર્ક્સ એ ખાતું દેશની કેવી મોટી સેવા બજાવી રહ્યું છે એ નજરે જોવાથી ખાતરી થાય તેમ છે. વિધાયતી અગર સુરોપની ચીજો લાવી તેમાં પાણી નાખી તેને જાટલીમાં ભરી ધણે ભાગે દવાઓ વગેરે તૈયાર થાય છે એવા આક્ષેપો મેં સાંભળ્યા હતા. આ કારખાતું શરૂઆતમાં ત્રણસો રૂપિયાની મૂડીથી ખોલેલું તેમાં હાલ લાખોની—લગભગ કરોડ રૂપિયાની થાપણ રોકાયેલી છે. ત્યાં વિજ્ઞાન અને વૈદકના પારંગતો જુદાં જુદાં ખાતાંમાં દવાઓ, જીવજંતુઓ વગેરેનું અન્વેષણ કરે છે, પૃથક્કરણ કરે છે અને નવી શોધખોળો કરે છે. જે જે દવાઓ આ કારખાના તરફથી નીકળે છે તે બધી ત્યાં જ બનાવાય છે એ નિઃસંદેહ છે. અલબત્ત, કોડલીવર આક્રમક જેવી કોઈ બનાવટ જે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાપ્ય ન હોય તેવી કોઈ બહારથી લાવવી જ પડે એ નિર્વિવાદ છે. દવામાં વપરાતો આલ્કોહલ પણ ત્યાં જ ઉત્પન્ન કરાય છે અને સરકારનું એકસાઇડ ખાતું તેની દબરેખ રાખે છે. 'રોહિન' નામનું દંતમેજન જે ત્યાં બને છે તે હજારો ટયૂબો ભરાય તેટલું સૂચામાંથી નીકળતાં જોવા પછી આ દવાઓ અહીં ડબ્બીમાં ભરાય છે એમ માનવામાં શંકાનું કારણ રહેતું જ નથી. અવનપ્રાશ, પાકોપેપેન, રેમાઈ, વાઇઓ, અશોક વગેરે વગેરે અનેક દવાઓ ત્યાં બનતી જોઈ. સાબુ, સેંટ, માથાનાં તેલો પણ

બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. વેક્ટરીન બનાવવાનું તો બહુ જ મોટું ખાતું છે. થોડાના લોહીના આમાં ઉપયોગ કરવો પડે છે તે માટે ત્યાં થોડા પણ પાળેલા દોડા. એ થોડાઓ પર શસ્ત્રક્રિયાઓ કરવી પડે છે, પણ એકે કારણસર તેના જીવને હાનિ પહોંચતી નથી, એમ ત્યાંના દેખાડનારે અમને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું. આ દવાઓ માટે સાધારણ શીશીઓ પણ એ સંસ્થા અહીં બનાવડાવે છે. પેક કરવામાં ખોખાં કાગળ તેમ જ લાકડાનાં પોતાનાં જ બનાવેલાં વાપરવામાં આવે છે. બહારથી ઓછામાં ઓછી વસ્તુ લેવી, એ આ સંસ્થાનો સિદ્ધાંત છે. સેક્ટો માણુસોને ઉઘમી કરનાર, દેશના વિદ્યાર્થીઓને પોતાની જુદી વાપરવાની તક આપનાર, દેશનું ધન દેશમાં રહે એવી મહાન સેવા કરનાર આ સંસ્થાના સ્થાપક આચાર્ય પી. સી. રોયને અનેક વંદન છે. એ પ્રભાવશાળી જુદી ધરાવનાર વિનમ્ર મહાપુરુષની કીર્તિ અમર રહેશે.

બોઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

જગતભરમાં જાણીતા થએલા સર જગદીશચંદ્ર બોઝનું બોઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ એ કલકત્તાનું જોવાલાયક સ્થળ છે. સર જગદીશ અને લેડી બોઝ બંનેને આ સ્થળે જોવાનું લાગ્યું મને પ્રાપ્ત થયું હતું. બંને વૃદ્ધાવસ્થામાં છે પરંતુ સતત કામ કરે છે. સર જગદીશ એમના વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલોમાં રમ્યા પમ્યા છે. લેડી બોઝ અત્યંત સાદાં અને મિલનસાર છે. એક મોટી કન્યાશાળા પોતે જાતે ચલાવે છે અને શહેરના ગીચ ભાગમાં સ્ટોર્સ કાઢી તેની વ્યવસ્થા પોતે કરે છે. વળા તે ઉપરાંત એક મોટીસોરી શાળા પણ તેમણે સ્થાપેલી છે અને તેની દેખરેખ રાખે છે. બંગાળામાં બ્રાહ્મધર્મનું પૂર આવ્યું ત્યારે જે જે નામાંકિત નરનારીઓએ એ ધર્મની કીર્તિ વધારી તેમાંનાં એક આ સુગ્રંથકારી દંપતી છે. લેડી બોઝ અને બોઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં કામ કરતા એક ડોક્ટરની સાથે તે ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જોયું. લગ્નમણીનો છોડ જેને અંગ્રેજીમાં 'મીમોસ' કહે છે તે છોડની હાલચાલથી સર જગદીશ જે મહાન શોધ કરી તેની અંધાણીરૂપે એ છોડની આકૃતિ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનાં દાર, પર કાતરેલી છે. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વદેશી છે. યંત્રો સર્વે ત્યાંની જ બનાવટનાં છે. છોડ દરેક ક્ષણે કેમ વધે છે, વનસ્પતિને હલ્ય, તેમ જ શિરાઓ છે, તેમાં રસાભિસરણ કેમ થાય છે, તેને આધાર કેવી રીતે થાય છે, ગરમી અગર ઠંડી લાગતાં તેમાં કેવાં આકુંચનો થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ દર્શાવનારાં વિવિધ યંત્રો ત્યાં જોઈવેલાં છે. તે સર્વની ક્રિયાઓ અમને સમજાવી તથા દેખાડી. હલનચલનની રેખાઓ ચેન્સિલથી સ્પેટ અગર કાગળ પર જોઈ શકાય છે. વનસ્પતિ આહાર કેવી રીતે લે છે, ઓક્સીજન એટલે પ્રાણવાયુનું શોષણ કેમ કરે છે એ ઘંટડીના નાદથી જોવામાં આવે છે. કિરણોની અસર પડછાયાથી દેખાડવામાં આવી. આમ અનેક સાધનો દ્વારા વનસ્પતિજીવનનો અભ્યાસ કરનારા ત્યાં સતત શોધખોળ આગળ વધારી રહ્યા છે. આતું સ્થાન આખી દુનિયામાં નથી અને કોષ બીજા વિદ્યાનવેતાએ આ પ્રકારનું કામ કર્યું નથી.

પ્રાણીસંમહસ્થાન

કલકત્તાની બધી જોવા લાયક જગાઓ જોવા માટે ઘણો વધારે સમય જોઈએ. ત્યાંનું પ્રાણીસંમહસ્થાન સારું છે પરંતુ બીજાં ઘણાં નગરોમાં એ હોય છે. વિકટોરીયા મેમોરીઅલ હોલ એક બધ્ય સુંદર મકાન છે. તેમાં ધન પણ ઘણું ખરચેલું જણાય છે, પરંતુ તેનું

સ્થાપત્ય વિવિધ સ્થાપત્યોના મિશ્રણરૂપ મને તો લાગ્યું અને ખાસ વિશેષતા જણાઇ નાહ. વિશ્વવિખ્યાત શાંતિનિકેતન ..

કલકત્તા સુધી ગયા પછી વિશ્વવિખ્યાત શાંતિનિકેતન જોવા વગર ચાલે જ નહિ. કલકત્તેથી ત્રણ ચાર કલાકની ટ્રેનની મુસાફરી કરી જોલપુર જવાય છે. ત્યાં જનાર માટે અતિથિગૃહ છે, અને તેમાં ખાવા રહેવાની વ્યવસ્થા થાય છે. ગુજરાતી ભાષાઓ ત્યાં ધણી છે, તેમણે જાતે જ અમારા ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી, જેથી અમારે એ અતિથિ-ગૃહમાં વેચાતું ખાતું ન પડ્યું. આ અતિથિગૃહ તે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનું પુરાણું રહેઠાણ છે, અને હતું તેવું જ રહેવા દીધું છે જેથી ધણી જગાએ જર્જરિત થયું છે.

શાંતિનિકેતન એ હિંદી સંસ્કૃતિનું નવીન આદર્શો મુજબનું કેન્દ્ર છે. કવિવર ટાગોર જમને ત્યાં શુરુદેવતા નામથી જ ઝોળખવામાં આવે છે તેઓ આખા સ્થાનમાં પ્રાણરૂપે વિરાજ રહ્યા છે. જોલપુર સુંદર વૃક્ષોથી ભરપૂર સ્વચ્છ, ભેજ વગરનું સ્થળ છે. ત્યાંની હવા ધણી જ આરોગ્યવર્ધક છે. શુરુદેવનો નાનો બંગલો છે. ખીજે મોટો બંગલો તેમના પુત્રનો છે. એના દીવાનખાનામાં કવિવર ટાગોરને ડુનિયાના બધા દેશોમાંથી મળેલી મોટાંતું સંગ્રહસ્થાન છે. એ દીવાનખાનું દેશી ઢબમાં સજ્જાયું છે. બેઠકા તેમ જ સામાન સ્વદેશી કારીગરી તથા સ્વદેશી ધાટનાં છે. ટાગોરનાં પોતાનાં મિત્રો જે તેમણે યુરોપમાં કળા-પ્રદર્શનોમાં મૂકેલાં તે અહીં જોવામાં આવ્યાં. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના તેઓ પ્રોફેસર નિમાયા છે તે માટેનાં વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરવામાં મોને હતા. તેમનાં દર્શન અમને થયાં અને આંટલી ઉમરે જે શ્રમ તેઓ ઉઠાવી રહ્યા છે તે જોઇ આશ્ચર્ય થયું. યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરને અમુક શ્રમમાં વિદ્વતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરીને સંભળાવવાં પડે છે. એ બધું કામ તેમને શ્રમિત કરે તેવું છે. આને અંતે જનસમાજને વિચારપૂર્ણ લેખો મળશે એ નિઃશંક છે. શાંતિનિકેતનની લાઇબ્રેરી મોટી છે અને તેમાં વિવિધ ભાષાઓનો સંગ્રહ છે. હસ્તલિખિત પુસ્તકો પણ મોટી સંખ્યામાં છે. એક ટીમેટના વિદ્વાન પોતાની ભાષાનાં છુદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો ઉકેલતા હતા. આખો દિવસ આ કામ તેઓ કર્યા કરે છે. એક ખીજ મકાનમાં હિંદી કળાકૌશલ્યના નમૂના તેમ જ પૂર્વની સંસ્કૃતિના હિલ્લહારના નમૂનાનો સંગ્રહ કરેલો છે. જાત્રા, સુગાત્રા, ચીન, જાપાન તેમ જ પર્શીઆની વસ્તુઓને ત્યાં સ્થાન મળેલું છે. દાનવીર સર જમશેદજી તાતાએ ત્યાં કેટલાંક મકાન બંધાવ્યાં છે, જ્યાં યુરોપ વગેરેના વિદ્વાનો શીખવા અગર શીખવવા આવે તેમને માટે નિવાસસ્થાન યજ શકે છે. વળી ત્યાં ઓરાસ્ટ્રીઅન ફિલોસોફીની એક પદવી છે, જેના આચાર્ય માટે એક નાનો સરખો બંગલો છે. ડૉ. મણિભાઈ પટેલ પી. એચ. ડી. નામના ચરોતરના એક યુવાન સહૃદય અથવા પદવીમાં છે અને તેમણે અમારું સ્વાગત કર્યું હતું. તે ઉપરાંત બોજનશાળાઓ અને પાકશાળાઓ છે—એક રસોડું અને બોજનશાળા નિરામિષ બોજન માટે અને ખીજું માંસાદિ ખાનાર માટે છે. ચિત્રશાળાના વર્ગ માટે મકાન છે અને છોકરા તથા છોકરીઓનાં રહેઠાણ માટે ઘરો છે. છોકરીઓને રહેવાનું મકાન છોકરાઓ કરતાં સારું છે. આ સિવાય ખીજું મકાન કોષ કોષ હશે પરંતુ શિશુલુના સર્વ વર્ગો આઠ નીચે પુદ્ગામાં ચાલે છે. વિસ્તારવાળી જમીનમાં વિવિધ વર્ગો તેમના અધ્યાપકો, ભુદે ભુદે સ્થળે વ્યલાપતા હતાં એ પ્રાચીન શુરુકુળ સંસ્થાની યાદ આપે તેવું, દ્રશ્ય હતું. અધ્યાપકોને રહેવાને કાચાં

ઝૂંપડાં જેવા મકાનો છે. મોટા વિદ્વાનો અને પદવીધરો આવાં ઝૂંપડાંમાં પોતાનાં નાના પુરતકસંગ અને કુટુંબીઓ સાથે રહી સાદા જીવનનો પદાર્થપાઠ આપી રહ્યા છે.

પ્રત્યેક મકાનમાં બંગાલ પ્રણાલિકાઓનાં ચિત્રો ભરત પર આલેખાએલાં છે. એ સર્વે દેશી રંગો વનસ્પતિ તેમ જ માટીમાંથી બનાવીને ચીતરવામાં આવેલા છે. કોડીઆમાં માટીની જૂજ સામગ્રીથી સમર્થકળાકાર પોતાનો આત્મા પોતાની કૃતિમાં રેડી શકે છે એ જોવું સહેલ હતું. શાંતિનિકેતનનું મોટામાં મોટું (ગુરુદેવ બાદ કરતાં) આકર્ષણ તે મુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર નંદલાલ બાણુ છે. તેઓ શિષ્યો પાછળ પોતાનો સર્વ સમય અર્પો રહ્યા છે. નંદલાલ બાણુના વિદ્યાર્થીઓ માટે ટાઇમટેબલ જેવું કાંઈ જ નથી, જેટલી વાર શીખવું હોય તેટલો વખત. કામ કરવાનું અને બાણુ તેને સૂચના આપ્યા કરવાના. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે પર્યાયના એક નામાંકિત કવિ આવવાના હતા. તેમનું સ્વાગત કરવા માટે તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. માટીની એટલેની આસપાસ રાત્રી રેતીમાં મોટું ગોળ ચક્ર દોરી તેમાં ફલવેલનો રંગબેરંગી સાચોઓ કહો કે જે કહો તે નંદલાલ બાણુ રચાવી રહ્યા હતા. ત્રણ કલાક પછી એ તૈયાર થયો ત્યારે આખને છક કરી નાખે તેવી આકૃતિઓનો મોટો માણેક લીલમયી ભરી લીધેલો જાણે ગાલીઓ હોય તેવી આકૃતિ બની રહી હતી. અને તેના સાધનમાં લીલા રંગ માટે મગ, કાળા માટે અડદ, ઘેરા કાળા માટે કાળીજરી, લાલ માટે મચ્છરની દાળ, પીળા માટે ચણાની દાળ અને ઘોળા માટે ચોખ્ખાનો ઉપયોગ કર્યો હતો. બનાજના આવા સાંચોઆ અગાઉ પણ જોએલા છે; પણ આવી ઉત્કૃષ્ટ સુંદરતાનો નમૂનો, જેની તમેદ અવનવી અને ઉત્તમ રંગોની મિલાવટવાળી કદી જોઈ નથી. એ સુંદર ચિત્ર આખ આગળથી ખસે તેમ નથી.

શાંતિનિકેતનના અધ્યાપકો એક એકથી ચડી જાય તેવા નિષ્ણાત છે. અમદાવાદના મુનિ જિનવિજયજીનો મુકામ ત્યાં હતો. અમે આવવાનાં છીએ એમ જાણી તેમણે પોતાને ઘેર એટલે ઝૂંપડીમાં પુસ્તકોના ઢગલા વચ્ચે અમારું સ્વાગત કર્યું હતું. ગુજરાત આ સરસ્વતીસેવકને માટે રચાન ન કરી શકે અને બંગાલ દેશ મુખી તેમને અભ્યાસ કરવા તેમ જ જ્ઞાન આપવા જવું પડે, એ ગુજરાત માટે ખરેખર શરમાવા જેવું છે. પરંતુ શાંતિનિકેતન તે બંગાળનું નહિ પણ સમસ્ત હિંદનું છે, અને આખા જગતની વિશ્વઆરતી છે, એટલે મન વાળવું જોઈએ. સંગીત અને નૃત્ય શીખવાની પણ ત્યાં ઉત્તમ યોજના છે. સવારથી વહેલા વિદ્યાર્થીઓ ગીત ગાતા ગાતા પરિક્રમણુ કરી પછી અભ્યાસ શરૂ કરે છે. સૃષ્ટિ-સૌંદર્યમાં રહી, શાંત સ્વચ્છ વાતાવરણમાં અભ્યાસ કરવા માટે આ ઉત્તમ સંસ્થા છે. બહુતરનો ઉપયોગ કમાઈ માટે કરવાનો હોય તો તેવું આમાં થોડું મળે તેમ છે. દેશની સરી જતી સંસ્કૃતિને અટકાવી તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો યશ ધણે અંશે આ સંસ્થાને ધટે છે.

શ્રીનિકેતન

અહીંથી ત્રણચાર માઇલ દૂર શ્રીનિકેતન નામની નવી સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે, ત્યાં ઉલોગનું શિષ્ય આપી વિદ્યાર્થીઓ પાસે દેશી કક્ષાકૌશલ્યના નમૂના તથા ચીજો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે. આ વિભાગમાં બનેલા ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ ઉપર ઉલ્લેખેલા બંગાલ રોડસમાં જોવા હતા. ચામડાનું કામ, લાકડાનું કામ, વણાટકામ, લાખનું કામ, કુખાલય વગેરે અનેક કૃમરો ત્યાં શીખવાય છે. અહીં શીખનારને બવિધ્યમાં આજીવિકા મળે એ

પ્રકારનું શિક્ષણ છે. આ સંસ્થા જોવાનો અમને વખત મળ્યો નહિ પરંતુ એની ખનાવટો જોઇ સંતોષ માનવો પડ્યો.

ભાવનગરનાં બાઇ શ્રીધરાણીએ અમને શાંતિનિકેતન ખડું ખતાવ્યું તથા અમારે માટે ધણી સમય શુભાચ્યો હતો એ માટે તેમનાં આભારી છીએ.

હિંદુ યુનિવર્સિટી

કલકત્તેથી નીકળી ખનારસ જઇને ત્યાંની હિંદુ યુનિવર્સિટી જોઇ. અમારા માનનીય ગુરુ આનંદશંકર ત્યાં છે તેથી જ આ સંસ્થા જોવાનો વિચાર કર્યો હતો. પંડિત માલવીઆજી જેના પ્રાણ છે એવી આ ગંગાવર સંસ્થામાં ફરતાં યાત્રી જવાય તેવું છે. વચ્ચે પાઠશાળાઓ, તેના ફરતાં વિદ્યાર્થીગૃહો અને તેને ઘોડાઓનાં અધ્યાપકોનાં નિવાસસ્થાન એમ ત્રણ ચક્રોમાં એ ગોઠવાયેલી છે. લાખો રૂપિયાનાં મકાનો હિંદુના રાજા મહારાજા તેમ જ સંધન પ્રજા-વર્ગનાં સુપાત્રે દાનની ભાવનાનાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હોય એમ ભાસે છે. પૂર્વ પશ્ચિમની વિદ્યાનું અહીં સુયોગ્ય મિશ્રણ થયેલું છે. યદિતજીનો એ ધારણ છે કે એકમાં એક શિક્ષણ આપણા દેશમાં જ મળી શકે એવો પ્રબંધ થવો જોઈએ અને ધણે અંશે તે ફળીભૂત થઈ છે. આપણા ગરીબ દેશના યુવકોને પશ્ચિમમાં જઈ અભ્યાસ કરવો પડે એમાં અનેક અનિષ્ટો છે એટલે સર્વ શિક્ષણના વિભાગોની યોજના અહીં કરવામાં આવી છે. આટર્સ કોલેજ ઉપરાંત, એન્જીનીયરીંગ, વૈદ્યકીય અને પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનું શિક્ષણ એ સર્વ મળી શકે એવો અહીં ગોઠવણ છે. અહીંની ઇજનેરીમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ પરદેશી ઇજનેરી જેટલી જ પ્રવીણતા મેળવે છે એમ જણાય છે. સમસ્ત દેશમાંથી એટલે કે ગુજરાત, બંગાળ, મદ્રાસ, પંજાબ આદિ પ્રાંતોમાંથી પરદેશમાં જઈ મોટી પદવી મેળવેલા અધ્યાપકો પ્રમાણમાં ઓછા વેતને અહીં અભ્યાસ કરાવે છે. તેમ જ દેશના સર્વ પ્રાંતોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવે છે. એ રીતે એ અખિલ ભારતનું વિશ્વવિદ્યાલય કહી શકાય. તેની પાઠશાળાઓ બીજે કોઈ કોણે નથી. તેમ જ ત્યાં છે ત્યાં પણ દરેક વિષયની એક કરતાં વધારે પાઠશાળાઓ નથી. લગ્ન મકાનો અને વિદ્વાનનાં અત્યંત કિંમતી સાધનો, પંત્રો, વિદ્વાનના અભ્યાસ માટે રસશાળાઓ વગેરેની સામગ્રી વડે પશ્ચિમની હરીફાઈ કરતી આ સંસ્થા અને શાંતિનિકેતન બે જુદા જ પ્રકારની સંસ્થાઓ છે એમ તુરંત સહજે થયા વિના રહેતી નથી. આ યુનિવર્સિટીમાં કન્યાઓ માટે જુદી પાઠશાળા તથા છાત્રાલય છે. કન્યાઓને માત્ર થોડા જ વિષયો છોડરાઓ સાથે શીખવાના હોય છે. આ પ્રાંતોમાં પડદાનો જૂનો રિવાજ છે, છતાં લગભગ એંશી જેટલી કન્યાઓ આ

મહારાજ ગાયકવાડે એક આલીશાન મકાન પુસ્તકાલય માટે બંધાવી આપ્યું છે. દેશપ્રેમી બીરલાજીએ એક છાત્રાલય બંધાવેલું છે અને બીજા રાજાઓએ અનેક રીતે સહાયતા કરેલી છે; પંડિતજીને હજી થોડા કરોડ રૂપિયા જોઈએ છે, જે વડે તે પોતાનું જીવનકાર્ય સંપાદન કરવા આશા રાખે છે. એમને શ્રદ્ધા છે કે આ નાણાં જરૂર મળી આવશે અને એ સંભવિત પણ છે. એક આદર્શ પાછળ જીવન સમર્પણ કરી તેને વ્યવહારમાં મૂકી જે ઉત્તમ જનનું દૃષ્ટાંત તેમણે પૂરું પાડ્યું છે તે દેશમાં અનુપમ છે. હું ધારું છું કે આ યુનિવર્સિટીને માનવીઆજ યુનિવર્સિટી એ નામથી ઓળખવી જોઈએ.

સારનાથ

કાશી એ હિંદુસ્તાનની એક જૂનામાં જૂની નગરી છે. શુદ્ધ મહાત્માએ ન્યાંત્રી ઉપદેશ કરેલો એ રથજ નિર્દેશ કરનારું એક સ્થાન સારનાથ નામે બનારસથી આઠેક માઇલને અંતરે આવેલું છે. એ મૂળ જગા તો ખંડેર યજ્ઞ ગર્ભ છે પરંતુ તેમાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ અને બીજા અવશેષો સરકારી આરકીઓલોજિકલ ખાતા તરફથી એક નવા બાંધેલા મકાનમાં એકત્ર કરી રાખેલાં છે. એ સર્વ જોવા જેવાં છે. તેની નજીક જ નવું શુદ્ધ મંદિર છે. એની સુધડતા અને રચના મનોહર છે.

આચાર્ય આનંદશંકરે મને એમની જૂની વિદ્યાર્થીની તરીકે ઓળખાવવા યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો અને તેમની પત્નીઓનો મેળાવડો કર્યો હતો. એ સર્વને મળવાનો દુર્લભ લાભ મને આ રીતે મળ્યો હતો. આ મેળાવડો યુનિવર્સિટી કક્ષમાં હતો. યુનિવર્સિટી એટલે એક ગામ છે. એને પોતાને માટે બધું ત્યાં છે. પંડિત મંદનમોહન માત્રવીઆનાં દર્શનપથ ત્યાં થયાં.

આપણા દેશમાં કરોડો રૂપિયાનો માત્ર પરદેશથી આવે છે. દવાઓ, સાબુ, સેન્ટ, ચિનાઇ માટીનાં વાસણો, રમકડાં, પૂતળાં, લકઝરિયા વગેરે રોજના ઉપયોગની તરેહવાર ચીજો આ મોટા દેશને માટે યુરોપના દેશો બનાવી મોકલે છે. પરિણામે અહીંના લોકો ધંધા વગરના રહે છે. આ ચીજો જે હવે આપણે હમેશને માટે ચોક્કસ વાપરતાં થયાં જ છીએ તે ઉત્પન્ન કરાવવાનું કામ મોટા પાયા પર આ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કર્યું છે. રસાયનશાસ્ત્ર અને બીજા વિજ્ઞાનેતો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવા માટે, એટલે દેશની સંપત્તિ વધારવા માટે આ વિભાગ ચલાવવામાં આવે છે. આ ખાતું પરદેશ જઈ અનેક હુન્નરો સંપાદન કરી આવેલા ગૃહસ્થોની દેખરેખ નીચે છે. મોટા પાયા પર આ સર્વ બનાવવામાં આવે છે અને દેશના બીજા પ્રાંતોમાં તે વેપાર માટે મોકલવામાં આવે છે. આ ઔદ્યોગિક સંસ્થા આપણી આર્થિક ઉત્પત્તિમાં એક મોટું પગલું છે અને એને સફળતા મળે એવા સંજોગો આવી મળ્યા છે, જેથી એનું ભાવિ ઊજળું દેખાય છે.

ઠલકતામાં એક મિત્રને ત્યાંના મેળાવડામાં અલગ્ય દરજ્જાનેવાનો લાભ મળ્યો તેની નોંધ લીધા વિના આ લેખ સંપાદન કરવો યોગ્ય જણાતો નથી. કુન્જકોણના મિ. આચાર્ય નામના એક સફળદરજ પોતાના ગામમાં સ્વદેશી પ્રદર્શન ભરવા માટે ઠલકતામાંથી ચીજો મેળાવવાની ગોઠવણ કરવા આવેલા હતા તે આ મેળાવડામાં હાજર હતા. પગથી માથા સુધી ખાદીમાં સજ્જ થયેલા હતા. તેમણે અભિનયનું જે ઉત્તમ કાર્ય કરી બતાવ્યું તે અપૂર્વ હતું. થોડાં વર્ષ ઉપર અમેરિકામાં ઈટલીના જે પુરોગામે ફ્રાંસી (ત્યાં વીજળાથી દેહાન્ત સજ્જ થાય છે તે રીતે) દેવામાં આવી હતી. એ બંનેનાં નામ વાન્ડેરી અને સીકો હતાં. એ ભાઈઓની હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં વિગતવાર આવી ગઈ હતી. એ વર્ષ કે

તેથી વધારે વખત સુધી તેમને કારાગૃહમાં પૂરી મૂક્યા પછી ન્યાયાધીશોએ તેમને મૃત્યુની શિક્ષા કરી હતી. જે દિવસે તે સજા અમલમાં મુકવાની હતી તેના પ્રાતઃકાળે વાન્ડેટીના મંત્રમાં જે જે વિચારો આવેલા તે તેણે કોઇને પત્રમાં જણાવેલા. એ પત્રનાં વાક્યો પરથી મિ. આચાર્યે પોતે એક Soliloquy રચેલી તે સંભળારી. પગથી તે માથા સુધી ખાદીમાં સજ્જ થયેલા આ ગૃહસ્થે ઉપર કહેલા જે ઇટાલીઅનોની હકીકત જોયો ન જણાતાં હોય તેને માટે કહી સંભળાવી. પછી પોતાનો ક્રાટ કાઢી વાન્ડેટીનાં વાક્યો રાંર કંપે ત્યારે તેની સુખાકૃતિ એટલી તો બદલાઇ ગઇ કે એક ક્ષણ પહેલાં જે બોલતા હતા તે જ ભાષાએ કે બીજા એમ સંશયમાં પડી જવાય. આખી સોલિલોકૃતી દરમિયાન અનેક ભાવોનું એટલું આગેહૂબ પ્રદર્શન કર્યું કે સાંભળનાર અને જોનાર તેમના અભિનયની છંટાથી મુગ્ધ થઇ ગયાં. એ ઇટાલીઅનો પર થયેલો અન્યાય, અન્યાય કરનારા પર ક્રોધ, જીવનયાત્રા પૂરી થવાનો કાંઇક શોક છતાં સત્ય માટે મૃત્યુને બેટવાનો ગર્વ, ઇટલીની નદીઓ પહાડો વતન ગામ કુટુંબીઓ વગેરેનાં સ્મરણ સાથેનો દેશપ્રેમ, ધનિકોનો તિરસ્કાર ઇત્યાદિ અનેક ભાવો એક પછી એક એટલી કુશળતાથી અને તન્મયતાથી દર્શાવ્યા કે આખું મંડળ લોહચુંબકની પેઠે આકર્ષાઇ આક્રીનના હૃદયારો કાઢવા લાગ્યું. અડધાએક કલાકના એક જ વ્યક્તિના લાંબા સંભાષણ છતાં તે પૂરું થતાં ઓતાજનો જાણે એ રસતું આસ્વાદન કરતા અધૂરા રહી ગયા એમ સર્વત્ર જણાયું. આવું અનુપમ અભિનયસામર્થ્ય હું માનું છું કે આપણા દેશમાં તો રંગમંડિ. પરના નટો નહિ પણ વસ્તુને પૂરી સમજનાર સુશિક્ષિત એમેચ્યોર્સ (ખીનધંધાદારી નટો) જ દાખવી શકે. મેળાવડો અડધો મૂકીને ઘેર જવાની અંમારી ધારણા હતી પણ અમારા યજમાને આગ્રહ કરીને બેસાડ્યાં. જે ન બેઠાં હોત તો નિંદીભરમાં ફરી ન જોવા સાંભળવાનો અવર્ણનીય લાભ મુમાવત.

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

ઉત્કાન્તિનું પૂર

(અગ્રજા.)

ઉત્કાન્તિપૂરથી ના મ્યુતગતિ બનતાં મૂળનું બ્લેન ચંબે,
વેગીલા એ તરંગો અવિરલવહને જોયતું લક્ષ્ય સાધે
કિન્તુ એ વ્યક્તિ પોતે સહજ કરી રહે આત્મકેશ વિનાશ
છાજે જે ના ચડે તો વિવિધ વચનમાં ફૂળતું એ જ માર્ગ.

પ્રતિભા

પડેલા પંથોમાં સફર કરવાનો ન મહિમા
હળાયાં ક્ષેત્રોમાં હજી ફરી કંઈ શી અધિકતા ?
ખીલે જ્યારે સાચી જીવનપ્રતિભા અંતર તરે
નવા ધણે કાપે અવનવીન ક્ષેત્રો સર કરે.

રામપ્રસાદ શુક્લ

ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસ

(૨)*

બાળક જન્મની સાથે પરાધીન હોય છે. પોપણની અને તેના વિકાસની લગભગ દરેક પ્રવૃત્તિ માટે તેને બીજા પર આધાર રાખવો પડે છે. જેમ જેમ તે મોટું થાય છે તેમ તેમ આ પરાધીન દશામાંથી તે છૂટતું જાય છે. સાલવાની, બોલવાની અને બીજી શક્તિઓ જેમ જેમ બીજતી જાય છે તેમ તેમ તેને પોતાનું કામ પોતાને હાથે જ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. ખાતું, કપડાં પહેરવાં, વાળ હોળવા, વસ્તુઓ સાફ કરવી અને ગોઠવવી વગેરે પોતાના અંગનાં એટલું જ નહિ પણ ઘરનાં બીજાં કામ કરવાની તેને ખૂબ ઇચ્છા થાય છે. જો તેને તેમ કરતાં રોકવામાં આવે છે તો પછી તે હમેશાને માટે પરાશ્રયી, પાંગળું અને કામને ધિક્કારનારું બને છે.

ઘણાં અણુસમજી માઆપો બાળકને પોતાની મેળે ખાવાની ઇચ્છા છતાં શરીર બગાડવાના ભયથી ખાવા નથી દેતાં અને પોતે ખવડાવે છે; કપડાં ધોવાની ઇચ્છા છતાં સાબુ વધારે બગાડે અને કપડાં બીનાં કરે તે ભયે ધોવા નથી દેતાં; બરાબર વાળી ન શકે અને કપડાં મેલાં કરે એ ભયે સાફશુદ્ધ કરવા નથી દેતાં; પરિણામે બાળક જ્યારે મોટું થાય અને માઆપ તેની પાસે કામ માગે ત્યારે ચોખ્ખી ના પાડે છે અને તેની જિંદગીમાં હમેશાને સારું કામ સાથે પૂર્વગ્રહ બંધાય છે. આથી જલદી, બાળક પોતાની જીવનની જરૂરિયાતોની પ્રવૃત્તિ પોતાને હાથે કરે છે તો તે સ્વાશ્રયી બને છે.

આને સારું ધડીએ ને પછે તેને માઆપ કે નોકર પર આધાર રાખવો પડતો નથી. સ્વાતંત્ર્ય એ જીવનનો પ્રાણ છે એમ નવીન કેળવણીશાસ્ત્ર પોકારીને કહે છે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યનો મુખ્ય આધાર સ્વાશ્રય છે. જે બાળકને હમેશાં પોતાની સામાન્ય જરૂરિયાતો માટે પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વેચ્છા પડે તેને સ્વતંત્રતાની દશા ક્યાંથી મળવાની હતી? એને સ્વાતંત્ર્યની પ્રાણધારી હવા વિના સાચો નૈતિક વિકાસ ક્યાંથી થવાનો? સ્વાશ્રયનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા છતાં એમ દલીલ કરી શકાય કે ગૃહકાર્યની આવડતથી સ્વાશ્રય સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ તેથી એ કાર્ય હમેશાં ક્યાં કરવાની ક્યાં જરૂર છે?

રસોઇ બનાવવી, કપડાં ધોવાં-સાંધવાં, ઘરની વ્યવસ્થા રાખવી વગેરે અનેક કામો શીખી લેવાની અગત્ય છે, જેથી પ્રસંગ પડ્યે આવી સામાન્ય બાબતોમાં બીજાના મોં સામું જોવાની જરૂર ન રહે; પણ એટલા સારુ દરેકે રોજ રસોઇ કરવી, કપડાં ધોવાં અને એવું તેનું બહુ જ કામ સમવડ હોવા છતાં રોજ હાથે કરવામાં સમય શા માટે બરબાદ કરવો? ઉપર ઉપરથી જોતાં આ દલીલ વાજબી લાગે છે, પણ જરા ઊંડા ઊતરી જોતાં તેનું પોક્કળ ઉઘાડું પડશે. આગળ બૌદ્ધિક અને શારીરિક વિકાસની વાત કરતાં અને આવડત તથા કેળવણીનો બેઠ સમજાવતાં જીવનની જરૂરિયાતોની સતત પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા બતાવી છે. એટલે તે વિષે પુનઃ નિર્દેશની જરૂર નથી; પરંતુ નૈતિક વિકાસપરત્વે પણ આ

* પહેલાં હપ્તો શરૂ, ૧૯૮૬ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

પ્રવૃત્તિના સાતત્યની કેટલી જરૂર છે તે જોઈએ. કેળવણીમાં અને ખાસ કરીને નૈતિક કેળવણીમાં ટેવનું મહત્ત્વ કેળવણીકારો ધણું આંકે છે. મનુષ્યજીવનને ધડનારી જે ક્રિયાઓનું બાળપણથી જ પુનરાવર્તન નથી થતું, જે ક્રિયા કરવાની ટેવ નથી પડતી, તે ક્રિયાઓ બાળકના જીવનમાં વણાઈ નથી જતી અને તેથી તેમની અસર તેના શરીર અને મન પર પૂરતા સંસ્કાર પાડવા સમર્થ નથી બનતી. ધરકામ અમુક સમય કરવાથી શીખી શકાય, તેમાં કદાચ કુશળતા પણ આવે અને તેથી પ્રસંગ પડ્યે પરાવલંબીયણું પણ ટળે. પરંતુ જો તે કામની ટેવ ન પાડી હોય, એને હમેશના જીવનક્રમમાં સ્થાન ન હોય તો જીવનના ઘડતરમાં જીવનની દૃષ્ટિમાં તે મહાન અસર નીપજાવી ન શકે, તેનાં હાડકાં હરામ જ રહેવાનાં, 'શ્રમજીવનનું' ગૌરવ (Dignity of Labour) તેના ખ્યાલમાં આવવાનું જ નહિ. હાથપગ હલાવવાં એને તે હલકું જ માનવાનો; અભ્યાસને બહાને સાહિત્યકલાની ઉપાસનાને વિષે આળસ અને પરાવલંબીયણું સેવવાનો; શ્રમવિભાગના સિદ્ધાંતનો અનર્થ કરી શ્રમજીવી અને જીદિજીવી જેવા કૃત્રિમ વર્ગભેદને ન્યાયયુક્ત માની પોતાની ગણના જીદિજીવીમાં કરવાનો.

આમ કેળવણીમાં જીવનવિકાસમાં શ્રમકાર્ય શૃદ્ધકાર્યનું મથાર્ય મહત્ત્વ ન આંકવાને લીધે વ્યક્તિગત હાનિ ઉપરાંત ધોર સામાજિક અન્યાયનાં મૂળ રોપાય છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ધરકામ, ધરનું તમામ મજૂરીનું કામ સ્ત્રીને જ કરવાનું અને પુરુષને બહારનું-જીદિનું કામ કરવાનું-આવા સ્ત્રીપુરુષના કાર્યભેદ કલ્પાયા અને ધરના કામમાં જીદિનો આજામાં ઝોછો ઉપયોગ એટલે તે કામ કરનાર સ્ત્રી એ હક્કી અને જીદિનું કામ કરનાર પુરુષ તે ઉચ્ચ. સ્ત્રીનું કામ પુરુષથી ન થાય; કેમકે 'સ્ત્રીની જીદિ પાનીએ' અને તેણે તેની જીદિને પાનીએ જ રાખી મૂકવાની, એને તો જીદિવિકાસનાં સાધનો અને સગવડો આપવાની હોય જ નહિ. એણે તો પુરુષનાં સુખસગવડ પૂરાં પાડવાં જેથી પુરુષ પોતાનો જીદિવિકાસ સાધી શકે, જ્ઞાનસમૃદ્ધિ મેળવી શકે. સ્ત્રીએ હમેશાં કચડાયા કરવું જેથી પુરુષ ઊંચો ચડી શકે, આનું નામ સ્ત્રીપુરુષના શ્રમવિભાગ! જેવા ધરમાં તેવા જ સમાજમાં શ્રમજીવી અને જીદિજીવીના ભેદ પડ્યા છે. મજૂર અને શેક, કારીગર વર્ગ અને બેઠાકુ વર્ગ, ખેડૂત, વણકર, સુતાર, લુહાર વગેરે પરસેવાથી પૈસા પેદા કરનાર અને બીજી તરફ સાહિત્યશ્રેમીઓ, કલાધરો, શિક્ષકો, પ્રેક્ષિતો, ધર્મગુરુઓ વગેરે પેલા શ્રમજીવીઓની મહેનત ઉપર બેઠે બેઠે ખાનારા. એ લોકો એમ જ જાણે છે કે અમે અમારા જ્ઞાનથી પૈસા રળીએ છીએ, સમાજની સેવા કરીએ છીએ. આ માન્યતામાં રહેલી આત્મવંચના મહાન કેળવણીકાર અને ક્રાન્તિકાર ટોલ્સ્ટોયે તેનાં પુસ્તકોમાં સુંદર રીતે ઉઘાડી પાડી છે. શ્રમવિભાગના બહાના હેઠળ મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદના બંધક જીદિનો નીચે આમ પ્રજાનો નીચલો વર્ગ કેવો કચડાઈ બંધ છે એ કાણ નથી જાણતું?

આ જીદિમ ટાળવા હોય, સમાજના કૃત્રિમ ભેદો ટાળી તેનો પુનરુદ્ધાર કરવો હોય, તો શ્રમજીવનનું માહાત્મ્ય પ્રથમથી જ સમજાવવું જોઈએ. શ્રમકાર્યને કેળવણીમાં મહત્ત્વનું સ્થાન મળવું જોઈએ. ટોલ્સ્ટોય આ વિષે શું કહે છે તે જોઈએ:-

“સાચા શિક્ષણનું પહેલું પગથિયું તો એ છે કે બાળકે પોતાં જીવનનું જોઈએ કે ને કામ વસ્તુ તે વાપરી રહ્યું છે તે અર્થદર આધારમાંથી તૈયાર થઈને પડતી નથી પણ બીજા લોકોની મહેનતથી જ તે તૈયાર થાય છે.” જે તમામ વસ્તુઓ ઉપર તેનું જીવન નહીં રહ્યું છે તે બધી ચીજો જે માણસો તેને ઓળખતાં નથી, ચાહતાં નથી, એવાં માણસોની મહેનતથી થયેલી

છે. આ બધું ન સમજાય તો આટલું તો જરૂર સમજી શકે અને તે માટે તેને શરમ આવવી જોઈએ કે જે પેશાબનું વાસણ તે વાપરે છે તે તેની નોકરણી બિલકુલ આનંદ વગર જ ધોઈને સાફસફ કરતી હોય છે; તેના ચોખ્ખા જૂટ પણ એવી જ રીતે સાફ થતા હોય છે. એટલે નહિ કે બાળક તરફ કામ કરનારને પ્રેમનો ઉમંગેકો આવતો હોય છે, પણ બાળકને ન સમજાય એવા કોઈ અગોચર-કારણને લીધે એ બધું કામ થતું હોય છે. આ વસ્તુઓના ઉપયોગ કરતાં તેને શરમ પણ ન આવે તો કેળવણીની અધમ કોટિ ગણાય. માટે, હું આજીજ કરીને કહું છું કે બાળકોથી જે બની શકે તે બધું 'કામ' એમને પોતાને જ કરવા દે. જેમકે બાળનું પાણી ઉલ્લેચવું, લોટા ભરવા, પૂંત્રે કાઢવો, વસ્તુઓ ગોઠવવી, કપડાં જૂટ સાફ કરવાં; પીરસવું વગેરે, એટલું ખસસ માન્ય છે કે નહીં અને બીજી અગત્યની કેબાની આ બાળતો ફ્રેચ બાપોના કે ઈતિહાસના કે એવા બીજા કોઈ વિષયના જ્ઞાન કરતાં તમારાં બાળકોના સુખની દૃષ્ટિએ સૌ ગણી વધારે ઉપયોગી છે.....જેટલેસ જેવી બધી ઉત્તમ શાળાઓ સ્વીકારે છે કે બાળકોએ પોતે જ પોતાની જરૂરિયાતો પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આ શરતનું પાલન કર્યાં સિવાય નથી નૈતિક શિક્ષણની રાક્યતા કે નથી ધાર્મિક શિક્ષણની રાક્યતા. તો પછી વિશ્વગ્રંથુત્વ અને સમાનતાની તો વાત જ શી !"

આવા સચોટ શબ્દોમાં ટોલ્સ્ટોયે નૈતિક કેળવણીમાં ધરકામની અગત્ય દર્શાવી છે. ખરેખર, જે બાળક એટલું ન સમજે કે મારા અથવા બહેનના રાત્રિદિવસના શ્રમને પરિણામે પોતે આરામખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો અભ્યાસ કરી શકે છે, કલમો અને મેળાવડાઓમાં ફરી શકે છે તો તેની નૈતિક કેળવણીમાં, તેની સંસ્કૃતિ (culture) માં ધૂળ પડી. જે તેનામાં કોઈકે નૈતિક સંસ્કારો જાગ્યા હોય તો કલ્પમાં જવાને બદલે, પોતાના અભ્યાસના ભોગે પણ મા અને બહેનને ધરકામમાં મદદ કરે એટલું જ નહિ પણ તેમનેય શુદ્ધિવિકાસ અને જ્ઞાનવૃદ્ધિનાં સાધનો મેળવી આપે. આ જ વિચારસરણીએ વિદ્યાર્થી વિચારે કે જે અનેક સારી વાતોના હું ખાઉં છું અને જે સુંદર કપડાં હું પહેરું છું, જે ધરના આશ્રય તળે હું રહું છું અને જે શાળા મહારાજાઓમાં હું અભ્યાસ કરું છું તે અન્ન, વસ્ત્ર, ધર, શાળા, મહારાજા, બિચારા ખેડૂતો, વણકરો, મજૂરો અને અનેક કારીગરોના પરસેવાની મહેનત અને તેમના લોહીથી ખરડાયેલા પૈસાથી ઉત્પન્ન થયાં છે અને નીચે છે: તો તે વિદ્યાર્થી આ શ્રમજીવી વર્ગનો કેટલો ઝણી છે તે તે સમજે અને આ ઝણુ અદા કરવા અને તે વર્ગને કચડાતો બચાવવા તે બની શકતું બધું કરવા તત્પર થાય. આ શ્રમજીવી વર્ગની ઉત્તમ સેવા તો એ જ કે તેની ખાંધ ઉપર જે આપણે ચડી બેઠા છીએ તે ભતરી જતું; મતલબ કે આપણું કામ બની શકે તે બધું જાતે કરવું. આમ ધરકામ જાતે કરવામાં મૃતિમ વર્ગભેદ નાશ પામે છે, સામાજિક અન્યાય દૂર થાય છે, સર્વ વર્ગોને જીવનવિકાસની સગવડ અને સાધનો સરખી રીતે મળી શકે છે અને સમાજના નીચામાં નીચા વર્ગની સાથે જીવનની એકતા સધાય છે. અને આવી એકતા સાધવી, પ્રેમની અને સેવાની મર્યાદા વિસ્તારવી એ જ નૈતિક અને ધાર્મિક કેળવણી.

આમ આપણે જોઈ શક્યા કે ગૃહકાર્ય સારીરિક, બૌદ્ધિક અને નૈતિક કેળવણીમાં ધણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ આપણે સ્પષ્ટ સમજીએ તો અભ્યાસ-માત્ર વિષયોના અભ્યાસને ગૌણસ્થાન આપી જીવનની જરૂરિયાતોની પ્રવૃત્તિને એટલે ગૃહાધિની પ્રવૃત્તિને મુખ્ય સ્થાન આપી તેની આસપાસ કેળવણીને રચીએ તો હાલ ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસનો જે વિરોધ બીજો થાય છે તે ટળી જાય અને કેળવણી રસમય, વ્યવહાર અને વિશેષ ક્ષાંતિ બને.

ચંદુલાલ કા. ઉવે

દ્વયસાધનાં

એકલી સ્તિગ્ધનેત્રા આ

બેભેલી વિશ્વઆંગણે,

દિશાનાં દારને ભેદે

નેત્રનાં દિરણા વડે.

આજે વહે ભાવ પ્રવાહ નિર્મળા

ને નેત્રનાં તેજ અપૂર્વ શોભતાં;

હૈયે છુપ્યાં સંસ્મરણો ધરી ધરી

આવી મુખે નૃત્ય કરી જતાં દિસે.

વિસારતી તે ગત કાલ સર્વને;

ને વર્તમાને પગ એક ટેકવી

ભાવિ પ્રદેશે પગ અન્ય મૂકવા

ઉત્સાહ ને ઉત્સુકતા ધરાવતી.

સુરમ્ય ચિત્રો કંઈ ભાવિ ગર્ભનાં

નિહાજતી લીન બની, પ્રસન્ન યં:

તેમાં ચમત્કારી ઉરસંધર્ષા બધા

મનોરથો, આત્મનિમગ્નને દળી.

અદૃશ્ય જે આશ તણા મિનારા

પ્રત્યક્ષ તે આજ સમગ્ર પેખતાં

સંજીવની જીવન માંદિ ઊતરી;

એકાકિનીની દ્વયસાધના ફળી.

અમેરિકાના પત્રોમાંથી

[અમેરિકાથી એક મિત્રે લખેલા ખાનગી પત્રોમાંથી, ત્યાંની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડતા ફક્ત એકા એકા કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તત્ત્વી.]

૨૫ મી ફેબ્રુઆરી, '૬૨

....**મે** અહીંના Coloured^૧ લોકો નોડે દોસ્તી કરવા માંડી છે. એ તથા Negro (નીગ્રો-દબસ્તી) કુટુંબને ઠીક સારી રીતે ઓળખું છું. પરમ દિવસે અને તે પહેલાં તથા દિવસ પર હું એમને ઘેર જમવા પણ ગયો હતો. અહીંના લોકો તથા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ નીગ્રોમાં બહુ જ ઓછો રસ લે છે.

South (દક્ષિણ) માં નીગ્રોની સાથે વર્તણૂક ખૂબ ખરાબ છે. અમેરિકન લોકો Civilised (સંસ્કૃતિવાળા) કહેવાડાવવાને જરા પણ લાયક નથી. North (ઉત્તર) માં ઉપરથી ઠીક સંબંધ બતાવે છે, બાકી એકરથી જરા પણ એ લોક માટે પ્રેમ બિભરતા નથી. નોકરી આપવા વગેરેમાં ધોળા ચામડીને જ ઉત્તેજન આપે છે ને તેથી નીગ્રો હમણાં બેકાર પણ બહુ વધારે બન્યા છે. અત્યજ કરતાં આ લોક નોડેની વર્તણૂક ખૂબ ખરાબ છે. North (ઉત્તર) માં લીંગિંગ^૨ હજી કાઢ વાર થાય છે.

નીગ્રો લોકોની ઓળખાણ ચચાથી એ લોક વિષે ખૂબ જાણવા મળ્યું. બન્ને બંનેલાં કુટુંબો છે ને સારી રીતે રહે છે. એ લોકના લતામાં હું એમની એક ખાનગી સભામાં પણ ગયો. ત્યાં ખૂબ જુસ્સાભરે બાપણો ચર્ચા કરતાં. સંગીતમાં નીગ્રો ખૂબ કુશળ છે ને અહીં ગાનારા ને વગાડનારા ખૂબ સારા લોકોમાં નીગ્રો ગણાય છે. એ લોકની સભામાં બધા Serious (ગંભીર) વિષયો હતા, પણ તે પહેલાં ખૂબ ગાયન ને વગાડવાનું હતું. એમનાં Spiritual (આધ્યાત્મિક) તે ધણું જ સાંભળવા જેવાં હોય છે. હિંદુસ્તાનનાં કુખો એ લોક વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે; કેમકે આ લોક પણ દુઃખી છે.

૧૯ મી. સપ્ટેમ્બર, '૬૨

.....અહીં Anti-white (ગેરા વિરુદ્ધની) ચળવળ ઠીક ચાલે છે. હું જો કે એમાં જરાયે માનતો નથી, પણ શીકાગોમાં મને એના ઠીક માંલુંસો મળ્યા. જાપાન propaganda (પ્રચારકામ) કરે છે ને નીગ્રોને સાંચે છુતવાનો પ્રયત્ન છે. જોકે જાપાન બીજા બાલુથી કારિયા ને ચીનને દાબી રાખે છે.

શીકાગો ખૂબ પૈસાદાર ને ખૂબ જ શ્રીય ચહેર છે. નીગ્રોનાં ઘર ને એમની રહેવાની સ્થિતિ જોઈને આપણા અંતરને તે ખૂબ વધારે નરોંગદાર છે એમ લાગે. અહીં

૧ Coloured એટલે રંગવાળા. અંગ્રેજી સફેદ ચામડીના હોય, સફેદ ચિવાચના બધા વર્ણોને એ શબ્દ આપે છે. અહીં તેનો અર્થ અમેરિકાના દબસ્તીઓ થાય છે.

૨ અમેરિકામાં સફેદ ચામડીના લોકો દબસ્તીઓને પછી ફર રીતે કાપવાને એક કારે મૂકીને રીજાવી રીજાવીને મારે છે તેને લાલિય કહે છે.

૭ મી માર્ચ, ૧૯૩૨

...આ દેશ ખૂબ વિચિત્ર છે. અહીં હિંદુસ્તાનની ખજાણા પહેલાં શરૂઆતમાં દરેક આવે. પછી ચીન જાપાનની ગરબડ થઈ એટલે તે શરૂ થયું. ને એટલામાં લિડઅર્ગનું છોકરું kidnap (અપહરણ) થયું એટલે આખો દેશ એની પાછળ. આ દેશમાં kidnapping (અપહરણ) ને ખૂબ જોઈએ તેટલાં થયા જ કરે છે ને પચાસ હજાર ડોલરની Ransom માંગી છે. આવા બીજા કેટલાયે બનાવો બને છે પણ lindi (લિંડી=લિડઅર્ગ) બધાનો માનીતો ખરો ને ! તેનું છોકરું છે એટલે ખૂબ ધમાલ ચાલે છે. એક પેપરમાં આર્મિસ્ટીસ* પછીનો 'બોલો મોટામાં મોટો બનાવ આ છે એવું આપ્યું હતું. જુહાણું તે તો જાણે પેપરોની જ માલિકી. કોઈ પણ વાતને તદ્દન બદલીને જેમ કહે તેમ લખવામાં આવે છે. લિડઅર્ગનું છોકરું બચાવવાને માટે રેન્સમ તો ગમે તેટલું આપવાનું કબૂલ કર્યું પણ negotiations (વ્યવહાર) કેવી રીતે ચોરો જોડે કરવાં ! પહેલાં પોલીસે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ અહીંની પોલીસ તો ખૂબ જાણીતી છે—એ તો ૧૮ મા એગેન્ડમેન્ટે (મુધારો) ખૂબ પુરવાર કર્યું છે. આ દેશ dry (દારબંધીવાળો) કહેવાય છે. બાકી એને નામે હજારો લોકો લાંચ લઈને Bootlegging (દારચોરી) કરે જાય છે. કોઈપણ જગાએ દારૂ જોઈએ તો જરૂર મળી શકે, ફક્ત વધારે પૈસા પડે. પણ આ દેશ ગરીબ માટે છે જ નહિ. દરેક મોટા માણસો—ઈજેક્ટો, પ્રીફેક્ટો, ડાક્ટરો વગેરે બધાં પોતાનાં functions (મેળાવડા) હોય ત્યારે દારૂ લહેરથી પી શકે છે. ને આપણા લોકો ધારે છે કે અહીં dry law (દારબંધીનો કાયદો) ને લીધે કાયદો થયો છે ! હવે બહુ જ થોડા મહિના આ law (કાયદો) રહી શકશે. Literary Digest—લિટરરી ડાઈજેસ્ટ—એ આને વિષે ખૂબ મત લીધા છે, લગભગ બધાં states (રાજ્યો) dry law (દારબંધીનો કાયદો)ની સામાં છે, ને એ કાઢવા માટે ખૂબ ચગવળ ચાલી રહી છે.

આ વર્ષે અહીં હિંદુસ્તાન વિષે ભાષણ કરવાં હોય તો પણ ભાગ્યે જ બોલી શકાય છે. અહીં વાતાવરણમાં ખૂબ ઝેર રેડવામાં આવ્યું છે. ચર્ચાલ હમણાં અહીં છે. ને એવા તો કેટલા લોકો છે ! (મિસિસ કોર્નેલીઆ સોરાબજી નામનાં પારસી બાપુ પણ એવું ઝેરી બોલનારામાંનાં એક છે.)

એટલું misunderstanding (ઝેરસમજૂત) કર્યું છે કે આપણે જાણે કે તરત ખૂબ સવાલો—મુસલમાનો ન્યાત રિવાજો અંતરજો ભાષાઓ વગેરે ઉપર—ખૂબ પૂછવામાં આવે. હું થોડા દિવસમાં બીજા સ્ટેટમાં જાણે બોલવા જવાનો છું. ભાષણ પર થાય ત્યારે ખૂબ વખાણ કરવાં તે તો અહીં રિવાજ છે; કેમકે લોકો પોતાની ખરી લાગણી કોઈને બતાવવામાં માનતા નથી. પાદરી લોકો ગાંધીજીની ચગવળમાં કીક માને છે ને તેથી Church (દેવળ)માં જ બોલાવવાનું મળે છે.

અહીં એક કામ્યુનિટી ચર્ચ છે—એમાં ચર્ચ જેવું ખાસ કંઈ નથી. બધા ધર્મના લોકો દરેક રીતિવારે ભાષણ કરે છે. ત્યાં કોઈક વાર રેવરેન્ડ ફોક્સ બોલવા આવે છે. એ અહીં હિંદુસ્તાન અને ગાંધીજી વિષે ભાષણો ને લખાણો કરી જરાક પ્રચાર કરે છે. થોડા વખત પર એમનું “ I met Gandhi ” (હું ગાંધીને મળ્યો) પર ભાષણ હતું—ખૂબ વખાણ

* “ રેન્સમ ” બાન પકડેલને છાડવા માટે માગેલી રકમ. x મુદ્દ બંધ કરવાની કાનૂની સુગ્રેહ

હતાં. એ ભાષણોમાં અહીં ધણું લોક આવે છે. આવતે અડવાડિયે થી. હરિદાસ મુનુદાર મોરટન આવવાના છે ને બોલવાના છે:

અહીં યૃથમાં Young People Groups (યુવક સંઘો) હોય છે. તેમાં છોકરાઓ ધર્મમાં ખાસ અંદરથી માનતા ન હોય પણ માનવાનો ઢોંગ કરે છે, ને એ બહાને લોકને exploit (કામ કાઢી લેવું) કરીને લહેર કરવાની મળે. પણ એમાં ઠીક લોકોને મળાય છે.

મેં બોલકીનના છોકરાને કાલે સાંભળ્યો. ખૂબ Radical (સમૂહોચ્છેદી) છે ને ખૂબ તીવ્ર બોલે છે. ભાષણ સરસ હતું-તણ વખત લડાઈમાં જઈ આવ્યો છે ને એક વાર તો મરણની શિક્ષામાંથી અગ્નિને જીવેલો છે. ખૂબ સારા વિચારવાળો છે. લડાઈમાં માનતો નથી; તે સિવાય લગભગ બોલશેવિક છે.

કાલે સવારે ધનગોપાળ મુકરજી મળ્યા હતા. સરસ માણસ છે ને ખૂબ વાતો કરી. અમદાવાદથી આવું છું એમ કહ્યું ત્યારે ખૂબ વહાલ જામરાઈ ગયું. એ તો દિમાલયમાં પણ ઠીક યોગી તરીકે રહી આવ્યા છે. ચોપડીઓ વેચીને કમાઈ ખાય છે ને વખત આવ્યે ભાષણો કરે છે.

આ દેશમાં ભાષણો ને Forum (બ્યાખ્યાનપીઠો)—એનો તો પાર જ નથી. મેગેઝિનો સારાં ને કચરા જેવાં—દુનરો બહાર પડે છે. ચોપડીઓનું પણ એવું જ—લાખો ચોપડીઓ દરેક વર્ષે બહાર પડે છે. (જો કે સારી બહુ થોડી હોય છે.) નાટકો સિનેમાનું પણ એવું જ—મેં Shaw (શૉ) નું ‘Too true to be good’ બોયું-પહેલી જ વાર મોરટનમાં શરૂ કર્યું-ખૂબ ચાલુ છે. એણે જેટલાને બનાવી શકાય તેટલાને બનાવ્યા છે. તદ્દન Shawનું જ typical (લાક્ષણિક) છે. અહીં સિનેમાનું કોમ્પ્રીટીશન (હરીફાઈ) એટલું બધું છે કે નાટકના ભાવ સિનેમાથી જરાક જ વધારે હોય છે.

x

x

x

તા. ૬. આ કાર્ગળમાં આ દેશ વિષે જરા અન્યાય થઈ ગયો છે, પણ એ લોકો Civilised (સંસ્કૃત) નથી તે તો જરૂર ખરું છે.

x

x

x

તા. ૧૫ મી. માર્ચ, ૧૯૩૨

“Ten Days that Shook the World” એ પ્રખ્યાત ચોપડી લખનાર ‘નૅન રીડ’ ની કલ્પ અહીં છે. તેમાં હું ગયો હતો. ત્યાં ખૂબ સરસ માણસો મળ્યા હતા. અહીંના ફેટલાક હૅન્ડિયાર નીચો માણસો જોડે પણ મને સારી જાળખાણ થઈ છે. નૅન રીડ કલ્પનો હેતુ Writing (લેખો), Arts (કલા), Fine Arts (લલિતકલા), Music (સંગીત) અને Theatres (નાટકો) ની મદદથી Humanity (મનુષ્ય ભતિ)ને ફેરી રીતે મદદ થઈ શકે તે છે. એમાં Radical (સમૂહોચ્છેદી) વિચારનાં બધાં એકઠાં થાય છે. અહીં જે કોમ્યુનિટી ચર્ચ છે તે પણ ખરું જોતાં ચર્ચ નથી પણ ખૂબ Liberal (હિંદર) વિચારવાળાઓની કલ્પ જેવું છે. દરેક વિચારના માણસોને એ સ્ટેજ પરથી બોલવા દે છે. દર રવિવારે સવારે એની service (પ્રાર્થના) હોય છે. આજે Miss Lee

(ઇંગ્લંડની Left Wing Labour M. P.)* બોલેલી. એ સોવિયેટ રશિયામાંથી હમણાં જ આવેલી-ખૂબ મરમ બોલી. ફક્ત ૨૫ વર્ષની બાઇ છે, પણ ખૂબ જુરસાથી બોલી હતી.

આ દેશમાં દરેક જુદા opinions (મત) વાળા માણસને બોલવા માટે તે લખવા માટે ખૂબ છૂટ છે તે દરેક વિષયની ચર્ચા પણ ખૂબ થાય છે. Forums (વ્યાખ્યાન-પીઠા)માં હમેશાં કોઇ સારા બોલનારા રવિવારે હોય છે જ. ગોરડન આ માટે ખૂબ જાણીતું છે. ગયા અઠવાડિયે વિન્સ્ટન ચર્ચીલનું લાપજ હતું. હિંદુસ્તાન વિષે એક શબ્દ પણ બોલ્યો ન હતો.

અહીં બધા propaganda (પ્રચાર) કરવા આવે છે એમાં થોડું સાચું છે પણ મોટા propaganda (પ્રચાર) તો પેટનો છે-અહીં મોટા લાપજ કરનારને એક લાપજના ૨૦૦ કે ૩૦૦ ડોલર સહેજે મળી શકે એટલે ૧૦૦૦ રૂપિયા. આ રીતે ઠીક લોકો અહીંથી પૈસા એકઠા કરી જાય છે. બધે regular (રીતમુજબ) Lecture Agencies (લેક્ચર એજન્સીઓ) છે. તેને પહેલેથી લખાણ કરે તે એ બધી Tour (મુસાફરી) ગોઠવી આપે છે. એટલે આ લોક પોતાના દેશ માટે Secondary (ગૌણ રીતે) પ્રચાર કરવા આવે છે. પહેલો પોતાના પેટનો જ.

આ થોડા દિવસમાં હું ખૂબ માણસોને મળ્યો છું. અહીં youths (યુવાનો) ના groups (સંઘો) નો તો કાંઈ પાર જ નથી.

x

x

x

અહીં થીયુટ ધર્માનન્દ કોસામ્બી ખૂબ વાર મળે છે. ખૂબ સારા માણસ છે તે મારે હવે તો બહુ જ ઝોળખાણ થઈ ગયું છે. અમને ઘણી વાર જમવા લાઇ જાય છે, ખૂબ radical (સમૂહોન્નત) વિચારના છે. International Politics (આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યપ્રકરણ) માં તો ખૂબ સમજે છે તે Marxian point of view (માર્ક્સના દષ્ટિબિંદુ) થી બહુ જુએ છે. એ થોડા વખતમાં રશિયા જવાના છે. રશિયા પાછળ એ લગભગ ગોડા થયા છે.

x

x

x

૩ જી. સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨

શીકાગોમાં Oriental Students Convention (પૂર્વદેશના વિદ્યાર્થીઓનો સંઘ) છે તેમાં મને ખૂબ લખીને બોલાવ્યો છે. ને બધા પૈસાદાર ચીના ને જાપાનીઝ એકઠા થયા હશે તો જરૂર કાંઈક હું બોલીશ. આ દેશમાં Chinese Capitalists (ચીનના મૂડીદારો)ના હોદ્દાઓ આવે છે. ને લાગે જ કાંઈ Social Problem (સામાજિક પ્રશ્નો) માં સમજતા હોય છે. દરિદ્રસ મજમુદાર કાંઈ બોલવાના - છે ખરા. એ હિંદુસ્તાન પર બોલશે. પણ મારે ને બોલવાનું આવશે તો મારે તો એ લોકના capitalist (મૂડીદારો) ને militarist (વિમલવાદી) ફરીકાગની સામે બોલવાનો વિચાર છે. Peace (સુલેહ) ઉપર discussion (ચર્ચા) છે એટલે મજમુદારને ખૂબ બોલવાનું મળશે. મને પહેલેથી જઈ ચકાશે એમ ખબર હોત તો એક વિષય જરૂર લેત પણ હવે તો Discussion (ચર્ચા)માં બાગ લેતી વખતે બોલી શકાય.

x

x

x

૧૭ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨

હું કાલે Hitch Hike (હિચ-હાઇક) કરીને સીકાગોથી અહીં આવ્યો. હરિદાસ મજમુદાર Oriental Students Convention (પૂર્વદેશીય વિદ્યાર્થીસંઘ)માં આવી ન શક્યા એટલે મારે હિંદુસ્તાન વિષે બોલવાનું આવેલું. એ organisation (સંઘ) જરા religious (ધાર્મિક) છે પણ મેં પહેલેથી મારા વિચાર બતાવ્યા હતા ને તદ્દન freedom of speech (બોલવાની છૂટ) ને discussion (ચર્ચા) હોય તો જ મારે જવું એમ લાગેલું. પણ મને ખૂબ મઝા આવી—દરેક discussion (ચર્ચા)માં એ લોકોને ના ગમે એવા પ્રશ્ન પૂછવાની. કોન્ફરન્સમાં ખૂબ લોકોને મળાયું; કારણકે ચીન, જાપાન, કોરીઆ, સીરિયા, ઇજીપ્ટ, સિયામ, ફિલીપ્પાઇન્સ ને હિંદુસ્તાનનાં છોકરા ને છોકરીઓ હતાં. જરા Bourgeois Gathering (મૂડીદારોની મજલિસ) હતું, પણ કેટલાક સરસ લોકોને મળાયું. ચીન જાપાનના ખબર પણ ખૂબ મળ્યા. અહીં ચીનની Communist (મંધવાદી) ચળવળથી લોકોને બહુ જ અજણ્યા રાખવામાં આવે છે. અત્યારે $\frac{1}{2}$ China (ચીન) ત્યારે Red (મંધવાદી) ચીન છે ત્યારે Soviet China (સોવિયેટ ચીન) વિષે કેટલા થોડા news (ખબર) અહીં મળે છે.

મારે તો ગાંધીજીની arrest (પરહેજ) પછીના events (બનાવો), એટલા કોન્ફરન્સ ને ખાસ કરીને હિંદની હાલત પર બોલવાનું હતું—મેં કે હું તદ્દન first-hand (પ્રત્યક્ષ રીતે) એ વિષય પર હવે નથી, પણ બીજા બધા કરતાં વધારે contact (સંસર્ગ) માં છું એટલું ઠીક હતું. સિકાગોમાં ૧૯૩૩ માં World Fair (દુનિયાનો મેળો) કરવાના છે તેની બધી ધમાલ-જોશ—કરોડો રૂપિયા એ ખોટા કામમાં ખર્ચે છે. Convention (સંઘ) માં હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ નાટક ને Entertainments (વિનોદ) આપેલાં—હરિદાસ મજમુદારનો Hindoo Origin of the World નામનો સ્લેખ છે તેના પરથી Shadow Picture (શેડો પિક્ચર) કરેલું.

x

x

x

થોડા દિવસ પર સ્કોટ નીઅર્સન નામના અમેરિકાના પ્રખ્યાત Radical (સમૂહોન્નત) નું Germany—Bolshevik or Fascist (જર્મની—બોલ્શેવિક કે ફેસિસ્ટ ?)નું બાપણ હતું. ખૂબ interesting (રસિક) હતું. તેણે જતાગ્યું હતું કે Marx (માર્ક્સ) ના કહેવા પ્રમાણે Capitalism (મૂડીવાદ) નો Decaying Period (ક્ષીણ ચપાનો કુસમય) બરાબર આવ્યો છે, ને તેથી હેઠ્ઠા પ્રયત્નો બધા દેશમાં ચાલે છે. હિંદુસ્તાન તો જાણે Nations (રાષ્ટ્રો) માં ગણાતું જ નથી એટલે આપણી તો કોઈ વાતો કરવું જ નથી. અમેરિકામાં હિંદુસ્તાન હવે તો જુઠ્ઠાઈ ગયું છે. R. T. C. (રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ) વખતે ગાંધીજીનાં Cartoons (દૃશ્યચિત્રો) આવતાં હતાં—પછી થોડા news (ખબર) આવ્યા ને હવે—ચનકાર! પણ અહીંનાં પેપર્સ ને journalism (પત્રો) તદ્દન Capitalist Propaganda (મૂડીવાદ પ્રચાર) હોય છે. હવે તો Election Campaign (ચૂંટણી યુદ્ધો) માટે જ પાનાં બરેલાં હોય છે.

x

x

x

અને જ્યારે News (ખબર) આવતા હતા ત્યારે પણ વાહસરોય પર બોમ્બ નાખવાનો પ્રયત્ન, હિંદુસ્તાન રિપબ્લિકન આર્મીની હિંસાની ધમકો, હિંદુમુસ્લીમ લડાઈ, અંત્યજ્નેનો સત્યાગ્રહ, મુસ્લીમો સત્યાગ્રહમાં ભાગ નહિ લે વગેરે સમાચારો જ ખાસ આવતા હતા.

ગાંધીજી વિષેના સમાચાર આ લોક કેટલા distort (બેંગ) કરે છે તેનો દાખલો આપું: Independence Day (સ્વાતંત્ર્ય દિન) ને દિવસે જ્યારે ૧૦૦૦ લોકો જેલમાં ગયા ને આખા હિંદુસ્તાનમાં ખજલગાટ થયો ત્યારે Mr. Gandhi (મિ. ગાંધી) વિશ્વાયતની Society Girl (મિસ સ્લેક) જોડે મરોડમાં નિરાંતે વાતો કરતા હતા તથા બકરીનું દૂધ પીને યુરોપિયન ઉપરી જોડે બાગમાં ફરવા નીકળ્યા હતા—એવું એક પેપરમાં આવેલું!!

x

x

x

Hitch hiking (હિચ હાઇકિંગ) શું તે તમને વખતે ખબર હશે. અમારે ખોરટનથી નાપચાના ધોષ જોવા જવું હતું. તે માટે અમે રસ્તા ઉપર ઊભા રહીએ અને પસાર થતી દરેક મોટરને ઊભા રહેવા માટે હાથ ઊંચો કરીએ. જો કોઈ લસો માણસ હોય ને મોટરમાં જગા હોય તો ઊભી રાખે ને બેસવા દે અને પોતાને જવું હોય ત્યાં સુધી અમને lift (બેસવા) આપે. ત્યાંથી પાછા રસ્તા પર વાટ જોતા ઊભા રહેવાનું ને કોઈ ખીજ મોટર મળે ત્યારે આમજી જવાનું—એમ કરતાં કરતાં દેશના એક છેડેથી ખીજે છેડે મફત જઈ શકાય છે.

Hitch hiking (હિચ હાઇકિંગ) ને અહીં bumming (બર્મિંગ) પણ કહે છે. ને burn (બર્ન) એટલે જેને આપણે લોકર કહીએ તે. આ દેશમાં ઉત્તરમાં વિશ્વાયતની influence (અસર) ને લીધે લોકો hitchhiking (હિચિંગ) તરફ જરા તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે. કેમકે ઉત્તરમાં લોકો વધારે Bourgeois (મૂડીદાર) હોય છે.

Middle West (મધ્ય પશ્ચિમ દેશ)માં તો ઘણા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓં bumming (બર્મિંગ) કરે છે. ખેડારીના વખતમાં લોકો અજાણ્યાને બેસાડતાં જરા ગુભરાય છે ખરા; કેમકે કેટલીક વાર એવા cases (કેસો) બન્યા છે કે જેને ride (બેસવા) આપે તે રિવોલ્વર લઈને બધા પૈસા પડાવી દે. વળી કોઈ વાર ride (બેક) આપી હોય અને અકસ્માત થાય તો અંદર બેઠેલા લોકો Damages (નુકસાની) પણ માગે. આ દેશમાં દરેક જાતની ગરબડો હોય છે, પણ આ બધા સાથે લોકો Ride બેસવા આપે છે ખરા. આપણે રંગે કાળા એટલે Ride (બેક) મળતાં વાર લાગે કેમકે આ દેશમાં લોકોને કાળા ધોળાનો બહુ જ ભેદ છે—જોકે Students (વિદ્યાર્થી) છીએ એમ વિશ્વાસ બેસે તો Ride (બેક) જરૂર આપે. નીચો હોઈએ તો જરા Chance (સંભવ) નહિ.

આવી રીતે અમે ખોરટનથી નીકળ્યા. રસ્તામાં જાતજાતના અનુભવો મળ્યા. કોઈ વાર Graduates (ગ્રેજ્યુએટ) મળે, Undergraduates (અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ) મળે. અલગ ને ગરીબ ખેડૂત મળે. વેપારી, છુટલેગર (દારૂચોર), ગરીબ mechanic (સંચા કામગાર), Scout (સ્કાઉટ), Journalist (વર્તમાનપત્રકાર),

ખૂબ પૈસાદાર Capitalist (મૂડીદાર) અને Communist (સંઘવાદી)—એમ તરફ તરફના લોકોએ અમને લુદે લુદે વખતે Ride (બેઝક) આપી હતી. ડેટલીક વાર ગરીબ મજૂર પોતાની લોરી કે ખટારામાં લઇ જાય, તો ડેટલીક વાર કોઇ પૈસાદાર વેપારી પોતાની Cadillac કે Packard (રોલ્સરોયસને હકાવે એવી અમેરિકન કાર્સ)માં બેસાડે.

Ride (બેઝક) આપે ત્યારે ખૂબ ગાંધી મારીને વાતો કરવાની. એક વાર એક ખૂબ પૈસાદાર વેપારીએ બેસાડ્યા હતા. ખૂબ મોટી ને સરસ કાર હતી. ને તેણે ૧૨૮ માઇલની Ride (બેઝક) આપી. ખૂબ દારૂ પીધેલો ને મોટર ૭૦ માઇલની Speed (વેગ) પર ચલાવે. પોતાનાં અને અમેરિકાનાં ખૂબ વખાણુ કરતો હતો.

એક વાર એક ગરીબ મજૂરે અમને બેસાડ્યા હતા અને પોતાના ઘર કરતાં ઠીક આથે મુધી અમને પોતાના ખટારામાં લઇ ગયો.

દરેક વખત તો અમારે આંગળી કરવી પડે. પણ એક નીત્રો વેપારીએ તો પોતાની મેળે જ અમને બોલાવ્યા ને બેસાડ્યા. પાછા જતાં એને ઘેર બિતરવાનું ખૂબ કહ્યું ને ખૂબ દારૂ પાઇથ ને મજા કરાવીશ એમ પણ કહ્યું.

રાતે કોઇ વાર જો કોઇ પણ મોટર ન મળે તો Y. M. C. A.માં રહીએ. અહીં તો રાતના રહેવા માટે નાના ગામમાં પણ Rooms (ઓરડો) મળી શકે. સવારે વહેલા ઊઠીને પાછા અમારે ધધે ચડી જઇએ. કોઈક વાર થોડું Distance (અંતર) ભસમાં પણ બેસતા હતા.

આમ કરતાં કરતાં અમે નાપચા આવી પહોંચ્યા. તે દિવસે પૂર્ણિમા હતી. Falls (ધોધ) રાતના તો ખૂબ જ સરસ દેખાય છે. હું Canada (કાનડા)માં જરાક જઇ, આવ્યો. ત્યાં હજારો અમેરિકનો દારૂ પીને gay (લહેરી) બન્યા હતા; કારણ કે બિયારા Dry Belt (દારૂઅંધીના પ્રદેશ)માંથી આવે એટલે તરસા બહુ થયા હોય ને !

નાપચાથી અમારે Rochester (રોચેસ્ટર) જવું હતું. ત્યાં Kodak (કોડાક) નું કારખાનું છે. બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઇ મળ્યું નહિ, એટલે કંટાળીને બસમાં ગયા. ત્યાં કોડાકનું કારખાનું બંધ થયેલું ને ત્રણ દિવસ બંધ રહેવાનું હતું. આ દેશમાં ઘણાં કારખાનાં અકવાડિયાના ચાર દિવસ હમણાં ચાલે છે. એટલે રાતે થોડું થયેલું તોપણ મોટરની શોધમાં જિભા. એક શુટલેગર (દારૂચોર) મળ્યો. એ દારૂ લાવવા કેનેડા તરફ જતો હતો. પહેલાં અમે જરા અચકાયા, કેમકે દેખાતો Gangster (સોનેરી ટોળીનો) જેવો લાગતો હતો, અને રાતે દસ વાગેલા. અમને main (મુખ્ય) રસ્તા ઉપરથી બીજો ટેકાણો લઇ ગયો. ત્યાં એનું ઘર હતું. અમને અંદર બોલાવ્યા ને પોતાનાં છોકરાને બતાવ્યાં. પછી પાછો અમારી જોડે જીપડ્યો. પોતાની બધી વાતો કરી. કેવી રીતે Federal (ફેડરલ) પોલિસને ત્રાંચ આપે ને કેવી રીતે જો ના માને તો ખૂબ કરે વગેરે. ખૂબ પસા એ લોક પાસે હોય છે ને હવે ખરું તો લાંચમાં ફતેહ મળે જ છે. અમને ચાલીસ માઇલ આપેના એક ગામ મુધી લઇ ગયો. અમે એ ગામમાં રાત માટે રહ્યા. પેલો માણસ તો કેનેડા તરફ વેગન આવવાનું હતું એટલે જીપડી ગયો. ઠીક. બેઠો માણસ હતો. સાથે જાણે Gipsy (ગંદક) તો ભરેલી પડી જ હતી.

આના જાતજાતના અનુભવ લેતા લેતા અમે પાછા બોસ્ટન આવી પહોંચ્યા. સગભમ ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ માઇલ hitch (હિચ) કર્યું. અમને Ride (રિડ) નહોતી મળતી ત્યારે Chewing Gum^x ચાખ્યા કરીએ ને લેનિનની ચોપડી હતી તે વાંચીએ. દરેક મોટર બસ ત્યારે હાથ કરવાનો. એક વાર વધારેમાં વધારે સામગ્રી ૪૦૦ મોટર ગએલી ને કોષ્ટએ ઊભી નહોતી રાખી. ખૂબ ધીરજનું કામ છે, પણ ખૂબ જ લોકોનો ને દેશનો અનુભવ મળે. Bus (બસ) કે ટ્રેનમાં આનાથી પા ગણો પણ અનુભવ ના મળે ને દેશ જોવાય પણ નહિ.

સંપાદક: અ

નવ સર્જન

(૫^{મી})

ભયંકર નિતાદ કાલ કરતાલથી જો ઉઠે;
અને પ્રલય મેઘનાં યુથ અધાર જો આફળે;
અનન્ત કદી અન્ધકાર ધનધોર ભૂમંડળે
ધ્રુમે; દરી કરાળ હાસ્ય જણુ રુદ્રના જો રહે;
પ્રમત્ત બની લોક મોહમદિરા તણા પાનથી,
મદાન્ધ યમ યુદ્ધ દારણુ મચાવતા સ્વાર્ચના;
સહે અસહ અંતરે જગત એ સમે યાતના,
નિહાળી નિગ્ર અંગની વિદૃતિ શોષિત સ્નાનથી.
યુગે યુગ વિનશ્ચિની પ્રજાળ યગજ્ઞવાળા જલે,
હશે અકલ હેતુ શી ? પ્રકૃતિ કેમ સંહારતી
અકારણ ? શું આ બધી અફળ યાતનાઓ જતી ?
રહસ્ય સમજાય ને હૃદયની અનાસ્થા ટળે.
જતી મલિન વૃત્તિઓ પ્રલય યત્તાહે દ્રવી,
વિસર્જન કરી પ્રભુ મુલગ સૃષ્ટિ યોગે નવી.

અમીદાસ

^x ચૂર્ણ અમ=આપણે સોપારી વાપરીએ છીએ તેમ અમેરિકાનો ગૂંદર જેવો એક પદાર્થ મોંમાં ચગળાવે છે.

અમે

વસન્તકાન્તા ?

વિશ્વો રચી, ખચી, વિખેરી દશે દિશામાં,
લીલા સગવી વળી સુન્દર રંગસાળે,
આદિ દિને સૃજનને ઉચ્ચે રસાત્મા
કલ્યાણુ પ્રેમ વહતી નકતની નકયા જે,—
એના પ્રતિધ્વનિ અનંત અખેડ ગાળે.
સ્પર્શો રહે હૃદયતંતુ કદી અમારા;
ને ગૂઢ કંપી અરમે અધુરા અવાળે
સૌન્દર્ય-સત્ય-શિવને ઉરએકતારા.
ને ગુંજતી જગતજન કુંજે રકુરે હંધારા. ૯

મોંઘી અમે પ્રગટ ગંધ વસુન્ધરાની.
ન્યાં નિંદરે શિશુ સ્મિતાંકિત માતખોળે,
લાગળુ, ને, લળી જતી નવ-માત 'છાની,
ઉલ્લાસી યૌવનસુરા છલકંત, દોળે
ન્યાં પ્રેમશૌર્યસરંગ અનંત હોળે,
હેયે હુલાસ ભરતી સુકુમારિકાઓ.
ન્યાં સૃષ્ટિ સારી ઉરનાં અમૃતે ઝખોળે,—
ત્યાં ત્યાં અમે, પ્રતિકુલે રસમક્ષિકાઓ.
ચાખી રહ્યાં પુરુષપ્રકૃતિની મધુચંદ્રિકાઓ. ૧૮

જે મિત્રના હૃદયસંધિ યકી વહંતાં
ભાવોર્મિગાન મહી મેનુલતા અમારી;
ને પ્રેમતાર વિધિકાળ બળે ત્રુટતાં
ધારી બળે અમ ઉરે ઠરુણી સિતારી.
કાઠે બરી. કર ધરી ઉરભાવઝારી
માંડી અમે પરમ વિશ્વતૃપા હિખાવા;
પીવાષ તૃપ્ત બનવું, રીત એ જ ધારી.
મેળે પચાવી ઘટનીતર ઉષ્ણ લાવા,
રૂહેતા મધી સતત જગને હાપરે શાંતિ હાવા. ૨૭

ધીરું લપાઈ, છુપી નિર્ઝર ગાય ગાણું,
 મડિ વળી સરિત સિન્ધુપ્રવાણુ ઘેલી,
 ને સિન્ધુરાજ ગરજ ગિરિગોદમાંનું
 બોલાવતો ઝરણોળું,—અધે છુપેલી
 તંત્રી બને અમડિરે બજ ને રહેલી.
 હૈયાં ડહાડક વસોવતી વાદળોનાં
 વર્ષત વીજનખલી જળગીતહેલી;
 એ રીત ગાન રકુરતાં પશુ આ દિલોનાં,
 રંગાય ને તદપિ, કવતાં કંપી અંઝાનિસોમાં! ૩૧

ખાલી ઉપા અમૃતની કંઈ ગટ્ઠમટાવી,
 દોડી બધીય દુનિયા નિજ રંગરંગી.
 સન્ધ્યા વિપાદ મુખરેખ તળે છુપાવી
 અન્ધારની વિરાદતા પરખી અ-ડંખી,
 ત્યાં હાંફતું પડી રહ્યું દૂર બ્રહ્મપંખી
 ઢાળા દષ્ટ વિકલશી રથલકાલ પાંખો,
 ત્યાંથી અમે પર રસેક રહત અંખી,
 ખોલી અનાવરણુ કલ્પકલાની આંખો;
 ને કે જડયો કણ, કવનમાં વેરતા એક આંખો. ૪૫૦

ધોળી

ટહેલતાં સાબરને કિનારે
વિદ્યાનશાસ્ત્રી, કવિ, બે જમ ચડ્યા
ધોળી કને, જે કપડાં પછાડતાં
મહાજનો કાણ ન એ લહી શક્યા. ૪

કહે કવિ; 'આ કપડાં ધ્રુવે છે
ત્યાંથી ઉડતા જળ મિન્દુશીકરે
હૈયું ફેરે, ઇન્દ્રધનુષ્ય ન્યાળી.
જનમ્યો હતે જે ચતવર્ષપૂર્વે
તો પામતે હું પદ વડંઝવર્યનું.' ૬

વિદ્યાની કહે: 'ન્યૂટનની પહેલાં
પાક્યો ન ધોળી પણ કાઈ એવો
જે વાત સાદી સમજી શક્યો આ
કે તેજ, પાણીકણ આરપાર
જતાં, જુદું થાય જ સાત રંગમાં? !' ૧૪

વટે કવિ : 'ધોળી જનો ય આ ને ?'
'રામા !' કહીને પછી બૂમ પાડી,
પૂછ્યું, 'અધ્યા ! કામઠું જે તણાય
છાંટા ઉડે તે મહો રંગ સાતનું
તે હું ઉમંગે નિરખે કદી કે ?' ૧૯

ધોળી બિચારો થઈ મૂઠ, કાંઈ
મારે, નિહાળી જન આ મહાનને
વાતે વળેલા નિજ ક્ષુદ્ર સંગમાં.
વિદ્યાની બોલે, 'તુજ પીઠ સૂર્યની
બાજુ ધરી, ધો કપડાં, અને જે
છાંટા મહો અદ્ભુત સાત રંગને.' ૨૫

'માન્ય ! એવા કરું જે હું આજા
ધરે બિચારાં મરી નામ છોકરાં !'
કહે કવિ: 'સુન્દરતા પિછાનવા
ધડીક તો રંગસીધા નિહાળી લે !'
'એ જોઉં તો આ ઢગ ધોળું કયારે ?' ૩૦

મંડ્યો પછી એ કપડાં પછાડવા
ધાલી ઊઠ્યું, ને બચવા જ છાંટયી
વિદ્યાનશાસ્ત્રી ખસી, મર્મમાં હર્યા,
જો ! બાપડો ન્યૂટન વ્યર્થ જીવ્યો !
યે શોષ કે ના, સરખું જ આને !'
હસે કવિ: 'ના ઉર આનું નામે,
જીવ્યું અરે ! ફાગટ વડંઝવર્યનું !' ૩૭

ઉમાશંકર જોષી

અનિધ [Complex]

૨

અસ્વીકૃત અનિધ

Unrecognised Complex

કોઈ વાર મનુષ્યો પોતાની અનિધ સ્વીકારવા તૈયાર હોતા નથી. તે લાગણીને વશ થઈને અમુક કાર્ય કરે છે, અથવા માન્યતા ધરાવતા હોય છે; છતાં તે એમ જ માને છે કે તે કેવળ શુદ્ધ તર્કથી, નિર્ભળ વિચારસરણિથી તે કાર્ય કરે છે અથવા તે વિચાર ધરાવે છે. કોઈ આંતરકારણને લીધે તેમને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે અને તે પોતાની અનિધનો સ્વીકાર કરતા નથી. આવી અનિધને આપણે અસ્વીકૃત અનિધ (Unrecognised Complex) કહીશું.

અંત્યજને સ્પર્શ કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન કોઈ જૂના વિચારના પુરુષને પૂછીએ ત્યારે તે તેનો જવાબ સ્પષ્ટ રીતે નકારમાં આપશે, અને એ ઉત્તરનાં કેટલાંક કારણો રજૂ કરશે જે કારણો એ રજૂ કરે છે તે તેણે શાન્ત રીતે વિચારીને દર્શાવ્યાં છે એમ તે માને છે. જો આપણે દલીલમાં ઊતરીને તેમણે આપેલાં કારણો કેટલાં અવાસ્તવિક, અસત્ય અને અર્થહીન છે એ બતાવીશું તોપણ એ બધું સાંભળી રહ્યા પછી છેવટે તેને પોતાનું મંતવ્ય જ સાચું લાગશે; આપણે સુધરી ગયા છીએ, નાસ્તિક થઈ ગયા છીએ એવું માનીને આપણી દલીલોને તે હૃદયમાં પેસવા દેશે નહિ. તે જે કારણો રજૂ કરે છે તે તર્કના નિયમ અનુસાર નથી, પરંતુ બાલ્યાવસ્થાના પ્રાપ્ત થયેલા સંસ્કારોના બળથી, જે સમાજના અભિપ્રાયને માન આપે છે તે સમાજના અભિપ્રાયના બળથી પ્રેરાઈને આવાં કારણો રજૂ કરે છે. તે કારણો પાછળ તર્કસિદ્ધ દલીલો નથી; પરંતુ તર્કભાસ છે. મનની આ વૃત્તિને અંગ્રેજીમાં Rationalisation કહે છે. આપણે તેને કારણાન્તર દર્શન કહીશું.

આ દષ્ટાંતમાં જે માણસ અંત્યજસ્પર્શ વિરુદ્ધ કારણો આપે છે તેને પોતે શું કહે છે તેની પૂરેપૂરી માહિતી નથી. તે એમ માને છે કે તે સાચાં કારણો, તર્કસિદ્ધ દલીલો રજૂ કરે છે; પરંતુ ખરી રીતે એ કારણો બરોબર નથી; અને તેની માન્યતાના મૂળમાં તેનાથી અઘરાત અનિધ રહેલી છે. અંત્યજને ન સ્પર્શવા સંબંધી જે અનિધ તેના મનમાં નાનપણથી જ ઊગવા માંડી છે તે તે જાણતો નથી. તેણે આપેલાં કારણોસર નહિ પરંતુ

X સ્પષ્ટાવે: A man convinced against his will,
Is of the same opinion still.

પેલી અનિયંત્રિત બળે તે અનિયંત્રિત વિરુદ્ધ છે એમ તે સમજતો નથી. બાહ્યસીકલની ધૂનવાળો છોકરો પોતાની અનિયંત્રિત જાણતો હોય; આ ભાષ પોતાની અનિયંત્રિત અજ્ઞાન ધરાવે છે.

આ જ પ્રમાણે વિવિધ ધાર્મિક સંપ્રદાયના અથવા વિવિધ રાજકીય પક્ષના અનુયાયીઓ પોતાના અભિપ્રાયો બુદ્ધિપૂર્વક બહુધા નથી બાંધતા. જે સંપ્રદાયમાં તે જન્મ્યા હોય છે તે સંપ્રદાયના અથવા જે રાજકીય પક્ષમાં તે કોષ્ટક અજ્ઞાત કારણસર જોડાયા હોય છે તે રાજકીય પક્ષના અભિપ્રાયોનો હમેશાં પડ્યો પાડે છે; અને શુદ્ધ તર્ક કોષ્ટ મનુષ્યનો સંપ્રદાય અથવા રાજકીય પક્ષ ભાષે જ બદલાવી શકે છે; એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે. જીવનના ગંભીર પ્રશ્નોમાં મનુષ્યો તર્ક અનુસાર નથી વર્તતા પરંતુ પોતાની અનિયંત્રિત અનુસાર વર્તન કરે છે. ધર્મ, ર્નેહ આદિ વસ્તુમાં મનુષ્ય બુદ્ધિ કરતાં હૃદયની અજ્ઞાત અનિયંત્રિત ઉપર વિશેષ શ્રદ્ધા રાખે છે, અને પોતાની શ્રદ્ધાના સમર્થન માટે કારણો પછી બોલાં કરે છે.*

સાહજિક વૃત્તિ અને બુદ્ધિ (Instinct and intelligence)

આ અનિયંત્રિતો વિચાર આપણને મનુષ્યોની માન્યતાઓ અને વર્તનની પાછળ રહેલી પ્રેરક-શક્તિનો વિચાર કરવાં તરફ દોરી જાય છે. સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે મનુષ્ય એ બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે, એ બુદ્ધિપૂર્વક બધાં કાર્યો કરે છે; જ્યારે પશુઓ કેવળ પ્રેરણા (instinct) ને વશ થઈને બધાં કાર્યો કરે છે. આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાં પશ્ચિમના ધણાખરા માનસશાસ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે જ માનતા. તે પ્રેરણા અને બુદ્ધિનો વિરોધ કદપતા; અને માનતા હતા કે જ્યાં પ્રેરણા હોય ત્યાં બુદ્ધિ ન હોય અને જ્યાં બુદ્ધિ હોય ત્યાં પ્રેરણા ન હોય; પરંતુ નવીન માનસશાસ્ત્રે આ વિચારમાં જખરું પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. અત્યારે માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે કે પશુના જેટલા જ મનુષ્યો પ્રેરણાને વશ થઈને વર્તે છે, જેમ પશુના દરેક કાર્ય પાછળ પ્રેરણા હોય છે તેમ જ મનુષ્યના દરેક કાર્ય પાછળ પ્રેરણા હોય છે. પશુનાં કાર્યો સીધાં, સરળ હોવાથી તેમની પાછળ રહેલી પ્રેરણા સહેજે આપણાથી જોઈ શકાય છે; પરંતુ મનુષ્યનાં કાર્યો અસરળ, ગુંચવાયેલાં, જટિલ હોવાથી તેમની પાછળ રહેલી પ્રેરણા કે પ્રેરણાઓ સહેજે જોઈ શકાતી નથી. મનુષ્યનાં કાર્યોની પાછળ રહેલ પ્રેરણાં શોધી કાઢવામાં જરા શ્રમ પડે છે; પણ આપણે મનુષ્યના ગમે તે કાર્યનું, પૃથક્કરણ કરીશું તો તે દરેક કાર્યના મૂળપ્રેરણા જણાશે. મનુષ્યોના કાર્ય પાછળ પ્રેરણા રહેલી છે એટલે તેમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ નથી થતો એવું કહેવાનું તાર્કિક નથી. મનુષ્ય પ્રેરણાની સાથે બુદ્ધિનો એવો ઉપયોગ કરે છે કે ઘણી વાર પ્રેરણા એમાં કેવળ ઢંકાઈ જાય છે, જેમ મનુષ્યમાં બુદ્ધિ વિશેષ તેમ એની પ્રેરણા મૃદ જણાશે.

જ્યારે મનુષ્ય કોઈ કાર્ય કરે છે ત્યારે તે કાર્ય તે શા માટે (Why) કરે છે એનું સંશોધન આપણે કરીશું તો એ કાર્યની પ્રેરક-શક્તિ કોઈ સાહજિક વૃત્તિ Instinct છે એમ જણાઈ આવશે, પરંતુ સાહજિક વૃત્તિને વશ થઈ તે મનુષ્ય બીજા કોઈ રીતે કાર્ય

* સરખાવો: Argument does not precede but follows conviction

નહિ કરતાં આ પ્રમાણે જ કેમ (How) કરે છે તેનો વિચાર કરીશું તો તેનો ઉત્તર તે મનુષ્યનાં બુદ્ધિ અને અનુભવમાંથી આપણને મળશે. એક સુવક્ષ અંદરની વૃત્તિથી પ્રેરાઇ રમત રમવા નીકળી પડે છે; પરંતુ તે કંઈ રમત રમશે અને તે કેવી રીતે રમશે તેનો આધાર તેની બુદ્ધિ અને અનુભવ ઉપર રહેશે. એ જ પ્રમાણે એક મનુષ્ય સાહજિક વૃત્તિથી પ્રેરાઇ કોઇ ધંધો કરશે; પણ કેવી રીતે તે ધંધો તે કરશે તે તેની બુદ્ધિ અને અનુભવ ઉપર આધાર રાખશે. એક કાર્ય શા માટે (Why) થાય છે તેનો જવાબ પ્રેરણા આપે છે; અને તે આ પ્રમાણે કેમ (How) થાય છે તેનો જવાબ બુદ્ધિ આપે છે. એટલે મનુષ્યના દરેક કાર્યની પાછળ પ્રેરણાનું બળ રહેલું છે, અને પ્રેરણાને દિશા આપવામાં બુદ્ધિનું બળ રહેલું છે. મનુષ્ય બુદ્ધિથી પ્રેરાય છે તેમ જ પ્રેરણાથી પણ પ્રેરાય છે. પ્રેરણા એ મનુષ્ય અને પશુને સામાન્ય છે;* પરંતુ પશુની સાથે સરખાવતાં મનુષ્યમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ વિશેષ હોય છે.

આપણી અંદર રહેલી ધરવરક્ષણની વૃત્તિ, જાતિરક્ષણની વૃત્તિ, સંઘવૃત્તિ આદિ જે વૃત્તિઓ જીવનને પ્રેરે છે તે વૃત્તિમાંથી જે અનિયમો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘણી દીર્ઘકાળજીવી હોય છે અથવા તો તે આખા જીવન સુધી ટકે છે. કેટલીક અનિયમો થોડા કાળ પર્યંત જ ટકે છે અને પછી નાશ પામે છે. પરીક્ષા-અનિય, સાષ્ટકલ્પ-અનિય થોડા સમય સુધી જ ટકે છે; પછી તે અદૃશ્ય થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યનું જીવન અદ્યપસમયજીવી કે દીર્ઘસમયજીવી અનિયમોથી પ્રેરાય છે. જ્યારે કોઇ એક અનિય જન્યત થાય છે ત્યારે તે અનિયનાં બધાં ય તત્ત્વો ઝલ્લઝલ્લી જ બેઠે એમ નથી બનતું; પરંતુ બીજા કોઇ વિચાર કરતાં તે તન્તુને ઝલ્લઝલ્લી બેઠવાનો અને તેથી સ્મૃતિમાં આવવાનો વધારે અવકાશ હોય છે.

જેમ અનિયથી પ્રેરાઇને આપણે યાતિ વિશે, ધર્મ વિશે, સમાજસુધારા વિશે, સંતતિનિયમન વિશે, અભિપ્રાયો બાંધીએ છીએ, તેમ કેવળ તાર્કિક દલીલોથી પણ આપણે કેટલીક વાર આપણા અભિપ્રાયો બાંધીએ છીએ. જ્યારે અનિય આપણા અભિપ્રાયોને પ્રેરે છે ત્યારે તેમાં બુદ્ધિ કરતાં લાગણી વધારે લાગ લગ્નવે છે; પરંતુ નિઝાનના વિષયમાં કે ગણિતના વિષયમાં આપણે જે સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરીએ છીએ તે કેવળ બુદ્ધિજન્ય જ હોય છે. પૃથ્વી ગોળ છે, ગમે તે ત્રિકોણના ત્રણે ખૂણાનો સરવાળો ૧૮૦° અંશ જ થાય, પાણી દાષ્ટ્રોજન અને ઓક્સીજનનું બનેલું હોય છે આ સત્યોનો વિચાર આપણે કેવળ તર્કથી, કેવળ બુદ્ધિથી કરીએ છીએ. એમાં આપણે લાગણી ભેગવતા નથી. પાણી દાષ્ટ્રોજન અને ઓક્સીજનનું બનવાને બદલે નાષ્ટ્રોજન અને આર્ગોન ગેસનું બનત તોપણ આપણે એટલી જ તટસ્થ વૃત્તિથી એ સત્ય મદ્દશ્ચુ કરત.¹ આપણા મનમાં સુખદ કે

* સરખાવો: આહાર નિદ્રામયમૈથુનં ચ સામાન્યમેતત્પશુમિર્નરાણામ્ ।

* Instincts of self-preservation, race-preservation and herd instinct.

૧ પરંતુ દંભેશાં આતું બનતું નથી. પૃથ્વી સપ્તની આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે એ પ્રશ્ન આજથી ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં ગ્રેલીલીઓના સમયમાં બુદ્ધિના પ્રદેશનો નદોત્તેજ એક તરફ સુદ્ધ તર્ક અને નિર્મળ વિચારસરણી દત્તી તો બીજી તરફ કેવળ ધર્મીપતા અને મતામલ

દુઃખદ લાગણી જાગ્રત થતી નથી. પરંતુ આપણે જ્યારે વિધવાપુનર્લેખ કે એવા વિષયો વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એવું જ તાદરશ્ય જાળવી શકતા નથી; એ વખતે કેવળ નિર્મળ તર્ક અનુસાર આપણે ચાલતા નથી પરંતુ આપણે એની અંદર આપણી લાગણીઓ મિશ્રિત કરીએ છીએ, કેટલીક વાર એમાં આપણે આપણું હૃદય રેડીએ છીએ; એટલે તે અનિયંત્રિત બને છે.

અનિયંત્રિત—સંશોધના

પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં—મૂર્ખ કે વિદ્વાન—દરેકના મનમાં અનિયંત્રિત ઉદ્ભવ થાય છે; આવો મનોવ્યાપાર ચાલે છે એ વાતની ઘણાંને ખબર હોય છે અને ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કવિઓએ તેનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે. એટલે માનસશાસ્ત્ર ને આટલેથી જ અટક્યું હોય તો તેણે આ મનોવ્યાપારને નામચંદ્રકરણ કર્યા સિવાય કંઈ વિશેષ કર્યું ન કહેવાય; પણ માનસશાસ્ત્ર આટલેથી જ અટક્યું નથી. તેણે તેના બ્યવહારમાં પણ ઉપયોગ કર્યો છે; અને અનિયંત્રિત સહાયથી મનુષ્યજીવન વિશે કાંઈક જોડો પ્રકાર પણ માનસશાસ્ત્ર પાડે છે.

અનિયંત્રિત વિચારની સહાયથી આપણે જીવનને કેટલીક વાર સહેલાઈથી સમજી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ પરંતુ વ્યાવહારિક રીતે પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે માણસ કેટલીક પોતાને પ્રેરી રહેલી અનિયંત્રિતોથી અત્યંત હોય છે. આ માણસને આપણે તેના કાર્યનું કારણ પૂછીશું તો સાચાં કારણ મળવાને બદલે આપણને કારણાન્તરો rationalisations મળશે. આપણે આપણી જાતનું આત્મનિરીક્ષણ કરતા બેસીએ તો આપણને પણ આજ ‘મુશ્કેલી નહીં. આપણે કરેલાં કાર્યોનાં સાચાં મૂળ હમેશાં નહિ શોધી શકીએ. પરંતુ આ મૂળ શોધવા માટે કેટલીક રીતિઓ શોધવામાં આવેલી છે. તેમાં મ્યુરીયના માનસશાસ્ત્રી ડૉ. યુંગ (Jung)ની રીત બહુ સફળ થયેલી છે.

જે શબ્દોની સહાયથી અનિયંત્રિત શોધી કાઢી શકાય એવા સો શબ્દો તેણે ચોંટાડ્યા છે. જે મનુષ્યોની અનિયંત્રિત શોધવાની હોય છે તેમની સમક્ષ આ શબ્દો ધોલવામાં આવે છે અને એમને કહેવામાં આવે છે કે “તમે જેવો શબ્દ સાંભળો કે તરત જ પહેલવહેલો જે શબ્દ તમારાં મનમાં આવે તે ધોલજો. તે શબ્દ યોગ્ય કે અયોગ્ય, કામનો કે નકામો, વિચિત્ર કે અવિચિત્ર છે તેનો વિચાર ન કરતાં તમે તે તરત ધોલજો.”

પ્રત્યુત્તરમાં જે શબ્દ મળે તે શબ્દ અને ઉત્તર આપવામાં જે સમય જાય તે સમયનો વિચાર અનિયંત્રિત ઉપર સારો પ્રકાર નાખે છે. આ સો શબ્દોમાં કેટલાક શબ્દો હતાં. આ તો વૈજ્ઞાનિક અને ધર્મગુરુ વચ્ચેના વાદવિવાદની વાત થઈ. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકો પણ હમેશાં કેવળ શબ્દ તર્કથી જ અને કાંઈ પણ જાતના મૂતામદથી દોરાયા સિવાય જ દલીલ કરે છે એમ નથી હોતું. દષ્ટાંત તરીકે—Heredity—વારસામાં કયા ગુણો જીતે છે એ વિશે પ્રયોગ કરનારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાં અત્યારે જે તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તે છે તે મુખ્યત્વે ધણાખરાની અનિયંત્રિતોને આધારી છે.

એવા છે કે જે અન્યને જામત કરવામાં સહાયરૂપ થઈ પડે છે. ‘મરી ગયેલું’ પૈસા આપવા’ હેતાળ’ ‘અભિમાન’ ‘ગુસ્સે’ ‘પાપ કરવું’ ‘બાળક’ ‘પરણું’—આવા શબ્દો વચ્ચે વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યા છે. આ શબ્દો મનુષ્યની એક અથવા બીજી અનિધિ સાથે અથડાય છે અને અનિધિના તારમાં ઝંચુઝણાટ થાય છે. સાક્ષાત્ મૂળ વસ્તુ કે પ્રસંગની વચ્ચે જે મનુષ્યને મૂકવામાં આવે તો તેની માન્ય પૂરેપૂરી જામત થાય છે, પરંતુ મૂળ વસ્તુ અથવા પ્રસંગના અભાવે તે વસ્તુ અથવા તે પ્રસંગસૂચક શબ્દો સાંભળતાં તે અનિધિ જામત થાય છે, અને પ્રતિશબ્દ તેટલે અંશે અનિધિસૂચક રજૂ થાય છે. વળી જે અનિધિ હૃદયમાં બહુ જોડે પેસી ગઈ હોય, અને અદૃશ્ય થઈ ગઈ હોય તો તે અનિધિને સ્પર્શ થતાં પ્રતિશબ્દ બોલતાં વાર લાગે છે. પ્રતિશબ્દ પણ અનિધિનો ભાગ હોય છે; તે પણ દમન પામેલો, અદૃશ્ય થઈ ગયેલો હોય છે એટલે તેને હૃદયના અંદરના પડમાંથી ઉપર આવતાં વાર લાગે છે. પ્રયોગ કરનાર આવા શબ્દો ઉપર ધ્યાન આપે છે, અને અનિધિ શોધી કાઢે છે. ફરીથી એ જ વ્યક્તિ ઉપર પ્રયોગ કરવામાં આવે તો જે શબ્દોના પ્રતિશબ્દ મેળવતાં વાર લાગી હતી તે શબ્દોના પ્રતિશબ્દ એ ને એ નહિ આવતાં બીજા આવે છે, એટલે એ શબ્દો સરળ પ્રતિક્રિયા મનમાં નથી કરતા, પરંતુ ઠાંઠક જોડી પ્રતિક્રિયા કરે છે એ તરફ તરત જ પ્રયોગકારનું લક્ષ જાય છે, અને અનિધિ શોધવી સરળ બને છે.

ડોક્ટર યુગે યોજેલા સો શબ્દો

૧ માથું	૧૯ માંદો	૩૭ મીઠું
૨ લીધું	૨૦ દોડવું	૩૮ નવો
૩ પાણી	૨૧ સાહી	૩૯ રિવાજ
૪ ગાંઠું	૨૨ ગુસ્સે	૪૦ પ્રાર્થના કરવી
૫ મરી ગયેલું	૨૩ સોય	૪૧ પેસો
૬ લાંબું	૨૪ તરવું	૪૨ મૂર્ખ
૭ વહાણ	૨૫ મુસાફરી	૪૩ પત્રિકા
૮ પૈસા આપવા	૨૬ જૂરું	૪૪ ધિક્કારવું
૯ બારી	૨૭ દીવો	૪૫ આંગળી
૧૦ હેતાળ	૨૮ પાપ કરવું	૪૬ ખર્ચાળ
૧૧ રાંધવું	૨૯ રોટલો	૪૭ પક્ષી
૧૨ પૂજવું	૩૦ શીખંત	૪૮ પડવું
૧૩ ઠંડું	૩૧ વૃક્ષ	૪૯ ચોપડી
૧૪ થડ	૩૨ વગાડવું	૫૦ અન્યાયી
૧૫ નાચવું	૩૩ દવા	૫૧ દેડકો
૧૬ ગામડું	૩૪ પીળો	૫૨ છુદા પડવું
૧૭ મરોવર	૩૫ પર્વત	૫૩ જૂબ
૧૮ અભિમાન	૩૬ મરવું	૫૪ ચેત

૫૫ બાળક	૭૦ જૂનું	૮૫ બગસો
૫૬ સંભાળ લેવી	૭૧ ફૂલ	૮૬ ખોડું
૫૭ સીસાપેન	૭૨ મારવું	૮૭ ચિંતા
૫૮ દિલગીર	૭૩ પેટી	૮૮ યુગ્મન કરવું
૫૯ આલુ	૭૪ જંગલી	૮૯ પત્ની
૬૦ પરણવું	૭૫ કુટુંબ	૯૦ ચોખ્ખું
૬૧ ધર	૭૬ ધોવું	૯૧ બારણું
૬૨ વહાલા	૭૭ ગાય	૯૨ પમ્પડ કરવું
૬૩ કાચ	૭૮ મિત્ર	૯૩ સૂકું ઘાસ
૬૪ કનિયો કરવો	૭૯ નશીબ	૯૪ સંતુષ્ટ
૬૫ રૂંવા	૮૦ જૂઠાણું	૯૫ મશકરી
૬૬ મોટા	૮૧ રીતભાત	૯૬ જાંધવું
૬૭ ગાજર	૮૨ સાંકડું	૯૭ માસ
૬૮ ચીતરવું	૮૩ લાઇ	૯૮ સુંદર
૬૯ ભાગ	૮૪ ખીવું	૧૦૦ ગાળ દેવી

એક માણસ આગળ નીચેના શબ્દો બોલવામાં આવ્યા હતા, અને તેણે સામે લખેલા પ્રત્યુત્તર આપ્યા હતા. ઉત્તર આપતાં કેટલો સમય ગયો તે છેલ્લે નોંધવામાં આવ્યું છે.

કોડકરનો શબ્દ

પ્રત્યુત્તરિત શબ્દ.

ઉત્તર આપતાં લાગેલો સમય: સેકન્ડ

૧ માયું	વાળ	૧-૪
૨ લીધું	મેદાન	૧-૬
૩ પાણી	ઉંડું	૫-૦
૪ લાંબું	મેજ	૧-૬
૫ વહાણ	ફળી જાય છે	૩-૪
૬ પૂછે છે	જવાબ આપે છે	૧-૬
૭ બિન	ગૂંથે છે	૧-૬
૮ ધર્મીજી	રોહાળ	૧-૪
૯ સરોવર	પાણી	૪-૦
૧૦ મહિ	સાબો	૧-૮
૧૧ સાદી	કાળી	૧-૨
૧૨ તરે છે	તરી રહે છે.	૩-૮

ઉપર ને શબ્દો પ્રત્યુત્તરરૂપે મળ્યા છે તે શબ્દો બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય તેવા છે. એક વિભાગમાં મૂળ શબ્દ અને પ્રત્યુત્તરિત શબ્દ વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ બૌદ્ધિક છે. કામ 'કલમ' શબ્દ બોલે અને હું તરત તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે 'ખડિયો' કહું તો એ ઉત્તર હમેશના અભ્યાસથી સૂઝી આવ્યો છે એ રપટ છે. એ ઉત્તરમાં લાગણીનો બદિષ્કાર નથી, અને એટલા જ વાસ્તે એ ઉત્તર આપતાં સમય આજો લાગેલો છે. પરંતુ ને શબ્દો કળા અસરે

છાપવામાં આવ્યા છે તે શબ્દો ઉપરના શબ્દોથી એ રીતે જુદા પડી જાય છે. જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે તે માત્ર બૌદ્ધિક નથી, હમેશના અભ્યાસથી સદૃશ થઈ ગયેલો નથી; તે મૂળ શબ્દની સાથે લાગણીથી જોડાયેલો છે. ડૉક્ટર 'વદાણુ' શબ્દ બોલ્યા કે તરત તે શબ્દ તેની ઊર્મિને જાગ્રત કરી; એ ઊર્મિની સાથે જોડાયેલા બધા વિચારો મનમાં ઊભરાવવા માટે (Consciousness માં આવવા માટે) તળેડેપર ચલાવ્યા. એમાંથી જે વિચાર આ શબ્દ સાથે ઘણી પ્રજ્ઞા રીતે જોડાયા હતા તે મનમાં આવ્યો. વદાણુ શબ્દ સાંભળતાં જ તેની અનિચના-Complexના તાર ઝલ્યઝલ્યી ઊઠ્યા અને અવાજ કરવા તત્પર થઈ ગયા; અને એમાંથી જે તાર સૌથી સ્ખળ હતા તેનો અવાજ બહાર આવ્યો. એટલે આ રીતિથી મનુષ્યના મનમાં કયા Complex પ્રજ્ઞા છે-કઈ અનિચ્છો જીવનપ્રવાહને આગળ ધપાવે છે એ જણાઈ આવે છે, અને એથી મનુષ્યનું મન આપણે સમજી શકીએ છીએ.

વળી બૌદ્ધિક શુંબલાથી જોડાયેલા શબ્દોએ કાંઈ સમય નહોતો લીધો પરંતુ કાળા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોએ સમય વધારે લીધો છે. આ સમયે જે અનિચ્છ જાગ્રત થઈ હતી તે અનિચ્છ દુઃખદ હતી; તે વ્યક્ત ચલા માગતી હતી પરંતુ તેને તેમ થતાં કાંઈ અટકાવતું હતું. મનની અંદરનું ખીલું બળ તે અનિચ્છને વ્યક્ત થતાં રોકી રાખતું હતું. એ Repressed Complex-દમન પામેલી અનિચ્છ હોવાથી તેની સાથે જોડાયેલા વિચારો (તેનાં Associations) સહેજાઈથી બહાર આવી શકતા નહોતા. જ્યારે પ્રત્યુત્તર આપતાં વાર લાગી ત્યારે ડૉક્ટર તરત સમજી ગયા કે આ સ્થળે આ મનુષ્યના મનની અંદર 'હિંદુ' પેસી શકાય એવું છે. અને વિશેષ સવાંલો પૂછતાં તેને માલમ પડી આવ્યું કે તે માણસે થોડા સમય પહેલાં પાણીમાં ડૂબીને આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. આવા પ્રયોગોથી નીચેની વસ્તુઓ વિશે પ્રકાશ પડે છે:-

(૧) મનુષ્યમાં કઈ લાગણી પ્રજ્ઞા છે-કઈ વસ્તુઓ તેના જીવનની એ સમયે પ્રેરક છે એ જાણી શકાય છે.

(૨) માણસ પોતે પોતાના Complexes જાણતો ન હોય, કયા ગુપ્ત વિચારો તેના જીવનની દોરીઓ ખેંચી રહ્યા છે એ તેનાથી અઘાત હોય છતાં આ અખતરો એ વિચારોને પ્રકાશમાં લાવે છે.

(૩) અને જે કાંઈ માણસ પોતાની લાગણીઓ છુપાવવા પ્રયત્ન કરતો હોય તે તે લાગણીઓ આવા પ્રયોગો દ્વારા પ્રકટ થઈ જાય છે.

એક મનુષ્યની સમક્ષ આવા શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા તો અનેક વાર 'નાનો' શબ્દ ઉત્તર રૂપે મળતો હતો.

રસોઇ

નાની

હિંદુ

નાનું

ચાલી

નાની

આ પ્રમાણે વારંવાર 'નાના' શબ્દ પ્રત્યુત્તરરૂપે મળતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ જેનો કાંઈ અર્થ જ ન થઈ શકે એવી રીતે તે 'નાના' શબ્દનો ઉપયોગ કરતો હતો. "નમે 'નાના' શબ્દ વારંવાર કેમ વાપરો છો ?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તે કાંઈ આપી શક્યો નહિ. તપાસ

કરતાં માલમ પડ્યું કે ચાર બાઇઓમાં તે ઠીંગણો હતો; તેના બધા બાઇઓ તેની સાથે સરખાવતાં સારી રીતે જિંચા હતા. તેનું હુલામણું નામ “નાનો” હતું અને તેને સૌ બાળક ગણતાં હતાં. આવા વર્તનથી તે આત્મવિશ્વાસ ખોષ બેઠો: તે બુદ્ધિશાળી હતો, અને તેણે ખૂબ વાંચ્યું હતું છતાં પણ તે પરીક્ષામાં આત્મવિશ્વાસને અભાવે બેઠો નહિ. કોઇ કોઇ વાર તે ગાંડો થઇ જતો હતો. આ અવસ્થામાં જિંચા દેખાવા તે પગનાં આંગળાં જ માત્ર જમીન ઉપર રાખીને ચાલતો હતો. ‘નાના’ શબ્દની સાથે તેને ઘણો દુઃખદ લાગણીઓ જોડાઇ હતી. ‘નાના’ અન્ય આ પ્રયોગથી તરત જણાઇ આવી.

આવા પ્રયોગથી એક વખત ડો. યુંગે ચોરી પકડી હતી. એક દવાખાનામાં એક તાળું વાસેલા કબાટમાંથી એક બાઇના ૭૦ ફાંકની ચોરી થઇ હતી. આસપાસના સંજોગો ઉપરથી ત્રણ બાઇઓ ઉપર વહેમ જતો હતો. ડો. યુંગે બીજા શબ્દોની સાથે કબાટ, બારણું, ઉધાડતું, ફેંચી, સંતાડતું, સિત્તેર એવા શબ્દો ઉમેર્યા; અને પછી ઉત્તરિત શબ્દો તેમ જ ઉત્તર, આપતાં લાગેલો સમય એ બન્નેનો વિચાર કરીને ખરો ચોર પકડી પાડ્યો હતો.

ચુનીલાલ ના. શાહ

[બાઇનો હતો આવતા અંકમાં પૂરો થશે.]

બેઝાર મુસાફર

: ગણક :

- ૧ આ સોજતા દિલકરી હા ! સાંજને ધસાર કો ?
મારાં સમા બેગાનાની છે ખચર લેનાર કો ?
- ૨ ચાલી છે રહ્યા રેલા તન આ ઉપર તપેલા:
છે ચાહ કોઇ આંહી, યા પાસમાં શુલ્કાર કો ?
- ૩ સૂકાં આ બિયાજાનો બોળગીને જવાનો:
રસ્તો બતાવનારો છે રાહજર હુશિયાર કો ?
- ૪ મારી આ મુરિકલાતોમાં કોણ મને ચાહે ?
કો આવી હાથ સાહે, ને દોરવા તૈયાર કો ?
- ૫ કો મારી પાસ આવે, ને કો મને બચાવે ?
કો સાથ ઝંપલાવે—ને સાથ છે મરનાર કો ?
- ૬ આંખર સુધીય પ્યારી હોડે ન વફાદારી
સો માંદો એક એવો મળનાર છે ગમખવાર કો ?
- ૭ ફાટી અપેક્ષ બમો, ને ચાક આ ગિરેબાં
તન સાથ આ પતીલના—છે એહનો હકદાર કો ?

—પતીલ

ગુજરાતનાં મુસલમાનોનાં ભાષાનો પ્રશ્ન

આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી તે જાણી મને આશ્ચર્ય થાય છે. ગુજરાતમાં વસતા મુસલમાનોનું સંસ્કારી જીવન આ પ્રશ્ન ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો થઈ પડે છે. અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી આ દિશામાં કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તેવું મારી જાણમાં નથી.

ગુજરાતમાં વસતી મુસલમાન કોમો નીચે પ્રમાણે છે: શીઆ અને સુન્ની, વહોરા, મેમણ, મોલે સલામ ગરાસીઆ અને ખોજ. આ કોમોનો અતુકમે વિચાર કરતાં શીઆ વહોરા પૈકી દાઉદી વહોરાઓમાં 'ગુજરાતી' છૂટથી બોલાય છે પણ આ કોમમાં 'ગુજરાતી' નું સ્થાન 'હિંદુ'ને આપવા માટે 'હિંદુ' નો અભ્યાસ કરવાનું વલણ જોવામાં આવે છે. સુન્ની વહોરાઓને પણ આ ક્યન લાગુ પડે છે. સુલેમાની વહોરાઓની બાબતમાં આવું વલણ કેવળ વલણ રહ્યું નથી, પણ સિદ્ધ વસ્તુમાં રૂપાંતર પામ્યું છે. સુલેમાન વહોરાઓમાં કેટલાક ગુજરાતી સમજે છે, પણ તેઓ ગુજરાતી બોલતા નથી. સુલેમાની વહોરાઓની બાબતમાં 'ગુજરાતી' તેમની માતૃભાષા નથી. ગુજરાતમાં રહેવા છતાં ભાષાની બાબતમાં ગુજરાતના નહિ ચવાની તેમણે સુદ્ધિપૂર્વક કાળજી રાખી છે. આ કોમનું બાળક ઘેર હિંદુ બોલે છે, નિશાળમાં હિંદુ શીખે છે, અને Bi—lingual તો નથી જ. મેમણની બાબતમાં, મેમણ બાળકની માતૃભાષા કચ્છી હોય છે પણ તે નિશાળમાં ગુજરાતી શીખે છે. આનાં બે કારણ છે: મેમણ વેપારી વર્ગના છે અને મુંબાઈ તેમજ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં વેપારની ભાષા ગુજરાતી હોવાથી મેમણ બાળકને, વ્યાપારિક હેતુથી ગુજરાતી શીખવું પડે છે. તેમ જ તેમની માતૃભાષા કચ્છીનો બહુ ચિકાસ થયેલો નહિ હોવાથી, તેમને વાચન, લેખન અને ગણિત માટે ગુજરાતી ફરજિયાત શીખવું પડે છે. આ કોમ વ્યાપારિક દષ્ટિએ જેટલી મહત્વની છે, તેટલી જ સંસ્કારની દષ્ટિએ નજીવી છે. છતાં સંસ્કારની દષ્ટિએ પછાત રહેલી આ કોમમાં પોતાનાં બાળકોને હિંદુનું જ્ઞાન આપવાનું વલણ મેં જોયું છે. મુસલમાન ગરાસિયામાં આ વૃત્તિ હિંદુ લાણવામાં નહિ પણ વિશેષનામો બદલવામાં સાર્યકતા પામેલી જોવામાં આવે છે, જેમકે ન્હાસિંહજી નુસરદા ખાન, અને જસવંતસિંહજી જલાલુદિન બને છે. ઘણાખરા ગરાસિયા ખેડૂતો હોવાથી અને સુદ્ધિવિષયક વ્યવસાયોમાં રોગબદલા નહિ હોવાથી આ કોમ પણ કેળવણીમાં પછાત છે. છતાં આર્થિક અને રાજ્યદારી દષ્ટિએ આ કોમનો વિચાર કરવો પડે તેમ છે; કારણ કે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના કેટલાક કાંકરો આ કોમના છે.

ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને સિંધ પ્રદેશોનાં મોટાં શહેરોમાં આ કામ મળી આવે છે. ગ્રામ્ય પ્રદેશોમાં, ખોળ કામમાં ગુજરાતી અને કચ્છી ભાષાઓ બોલાય છે, જો કે જોયા વર્ગમાં હિંદુસ્તાની—જિંદુનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર—બોલાય છે. મુંબઈમાં આ કામમાં પોતાના ઘરમાં જિંદુ અથવા હિંદુસ્તાની બોલવાની વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. નિશાળમાં આ કામનાં બાળકો જિંદુ શીખતાં નથી. ધણીખરાં ગુજરાતી શીખવતી શાળાઓમાં દાખલ થાય છે. પરિણામે, ખોળ બાળક Bi-lingual થાય છે.

પરિણામે, ભાષાઓની બાબતમાં અગ્યવસ્થા—અનિશ્ચિતતા જોવામાં આવે છે. નિશાળમાં શીખવાતી ભાષા ઘરમાં બોલાતી નથી, અને ઘરમાં બોલાતી ભાષા નિશાળમાં શીખવાતી નથી. પરિણામે બેમાંથી એક પણ ભાષા ખરી રીતે બોલતો ખોળે મળતો મુશ્કેલ છે. ઘરમાં બોલાતી ભાષા કરતાં લખવામાં વપરાતી ભાષા જે કામમાં ભુટી હોય તે કામમાં આવું પરિણામ જ સંભવી શકે છે. જોયા અને મધ્યમ વર્ગોનું ખોળ બાળક સામાન્ય રીતે ગુજરાતી લખે છે, પણ ઘરમાં જિંદુ બોલે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં તે ગુજરાતી લિપિ દ્વારા લખતાં શીખે છે. ઘરમાં જો કે તે જિંદુ બોલે છે પણ તેને ઐરેણિક લિપિ શીખવવામાં આવતી નથી. આવું બાળક ગુજરાતી કે જિંદુમાં લેવાતી પરીક્ષામાં નામ કાઢે તે અસંભવિત છે, અને વાસ્તવિકમાં તે પ્રમાણે બને પણ છે. જે 'ગુજરાતી' તે વાંપે છે તે જિંદુ અને હિંદુસ્તાની શબ્દોથી રંગાયેલું હોય છે એટલું જ નહિ પણ જે ગુજરાતી તે વાંપે છે તે ગુજરાતી વર્ણસંકર (hybrid) હોય છે. કારણ કે તેમાં 'ગુજરાતી' ના નહિ તેવા શબ્દો વાંપેલા હોય છે. તેની જિંદુ અથવા હિંદુસ્તાની વર્ણસંકર છે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત ઘણી રમુજ અને હાસ્યાસ્પદ હોય છે. 'નાખ ધે' 'ગોટલા હુઆ' 'આને કાયા' 'પાછા આયા' વગેરે શબ્દો તેની જિંદુ બાષામાં વપરાયેલા હોય છે.

આ તબક્કે ગુજરાતી વિં જિંદુનો પ્રશ્ન જણવાની જરૂર છે. ખોળ કામનાં બાળકોને આગળ દર્શાવેલી મુશ્કેલીઓ જિભી થાય છે તેવી જ મુશ્કેલીઓ ગુજરાતના ખીળ મુસલમાનોને પણ ઓછાવતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ પ્રશ્ન ગુજરાતી મુસલમાનોને પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ ઘણો મહત્વનો છે. ગુજરાતના મુસલમાનો દ્વિભાષાક (Bi-lingual) થવાની વૃત્તિનો અમૂળો નાશ કરે તો તેમને લાભ થાય તેમ છે. 'ગુજરાતી' બોલતી ગુજરાતમાં વસતી ખીજ કોમોની સાથે સાથે તેઓ વસે છે તે વિચારણીય તત્ત્વ છે. સરકારી વહીવટમાં તુમારી કામ ગુજરાતીમાં ચાલે છે. ગુજરાતમાં વસતી મુસલમાન જનતાની આર્થિક સ્થિતિ ખીજ કોમો કરતાં વધારે સારી નથી તે પણ થાદ રાખવાનું છે. જિંદુ અભ્યાસના વલણ અને તેના પરિણામે 'ગુજરાતી' ભાષામાં નમગાઇ હોવાથી ગુજરાતના મુસલમાનોને રાજ્યદારી બાબતમાં પૂર્ણ માહિતી હોતી નથી.

દલીલ ખાતર આપણે કબૂલ કરીએ કે કોઈક અદ્ભુત ઘટનાથી બધા મુસલમાનો જિંદુ બોલતા થઈ જાય, પણ તેથી સમમ ગુજરાતમાં 'જિંદુ' ભાષા બોલાતી ભાષા અને તેવા સંભવ યજ્ઞ દૂર છે. ગુજરાતમાં વસતા મુસલમાનો ભૌગોલિક તેમ જ સ્વરચાત્મક દૃષ્ટિએ જિંદુભાષાના જ્ઞાનેમાં ઉત્તર હિંદના મુસલમાનોના મુકાબલે આવી શકે તેમ નથી. જિંદુમાં 'ણ' અને bi-labial 'ક' અસ્થિતિવ ધરાવતા નથી. પણ જ્યારે ગુજરાતી મુસલમાનો જિંદુ બોલે છે ત્યારે તેઓ આ અક્ષરો અજ્ઞાતતાં વાંપે છે. ખીજ મુશ્કેલી એ છે કે ગુજરાતમાં જિંદુ સરખામણીમાં ઓછી બોલાતી હોવાથી ઉત્તરહિંદના મુસલમાનોની

માફક શુદ્ધ ખોલાતી જીર્ણ સાંભળવાના પ્રસંગો સંપત્તિ નથી. જીર્ણ તરફનું વલણ જો વધતું જશે તો પાડોશી કેમોથી અળગા રહેવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવશે; કારણ કે આપણે અણવું જોઈએ કે એક જ સ્કૂલમાં એક જ ભાષા દ્વારા એકતા સારી સાધી શકાય છે.

જોગજોના ઉપલા વર્ગોમાં જીર્ણ શીખવવાની અને 'ગુજરાતી' ના સ્થાને 'જીર્ણ' માતૃભાષા તરીકે સ્થાપવાની એક વિશિષ્ટ વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. આ એક કૃત્રિમ વૃત્તિ છે, કારણ કે હલકો વર્ગ હજી કચ્છી અને ગુજરાતીને વળગી રહે છે. આ વૃત્તિનાં બે કારણ છે: (૧) અખીલ હિંદના મુસલમાનોની ધરલામ માટે એકતાના સાધન તરીકે એક સર્વસામાન્ય ભાષા રાખવાની ઇચ્છા; (૨) ધાર્મિક ગ્રંથ તરીકે કુરાનની જગતી અસર; કેમકે કુરાનનું સમજૂતીકે કે અણુસમજૂતી વાંચન પુણ્યવાહક ગણવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વાર્તાત્મક કેળવણીની શરૂઆત થાય તે પહેલાં બાળકને કુરાનના વાચનના રૂપમાં ધાર્મિક કેળવણી આપવામાં આવે છે. અને અરબી હરફ સમજી શકાય તે માટે ઓછી શક્તિવાળા અને ઓછા પગારવાળા શિક્ષકો દ્વારા જીર્ણનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. પરિણામે બાળકના મનમાં મોટો ગૂંચવાડો જોવા મળે છે. બાળકની માનસિક કેળવણીના સમયનાં મોંઘાં બે ત્રણ વરસ નકામાં ગુમાવવામાં આવે છે.

મારા સંગજવા પ્રમાણે ગુજરાતની મુસલમાન કેમોમાં કેળવણી અને સંસ્કૃતિમાં પછાતપણું આ bi-lingual શિક્ષણનું પરિણામ છે. ગુજરાતના મુસલમાનોનો મોટો ભાગ હિંદુ ધર્મના ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને જાણેલા વર્ગોમાંથી ધર્માન્તર કરી આવેલો છે. કેળવણીમાં પછાતપણું bi-lingual શિક્ષણને, ભાષાના મિશ્રણને અને નિશાળમાં શીખવવામાં આવતી ભાષા અને ઘેર ખોલાતી જુદી ભાષાથી ઉત્પન્ન થતી કૃત્રિમતાને આભારી છે. પરિણામે ગુજરાતના મુસલમાનોએ ગુજરાતી તેમ જ જીર્ણ સાહિત્યમાં યોગ્ય ફાળો આપ્યો નથી. તેમ જ આ કેમોની વ્યાપારિક અને ખેતીપ્રધાન વૃત્તિનું આ પરિણામ છે તેમ પણ નથી. ખાસતી જોવી વેપારી કેમો પણ પોતાનું સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ (journalism) સંસ્કૃત છે.

ગુજરાતના સાહિત્યમાં અકવાડિક અને માસિકપત્રોના કેટલાક જોગ કેમોના અધિપતિઓ થયા છે, પણ આ દિશામાં તેમની પ્રવૃત્તિ તેટલેથી લગભગ અટકી છે. હિંદી ગરીબાની હરીફાઈમાં પંચાય અને સંયુક્ત પ્રતિભા મુસલમાનોની સરખામણીમાં ગુજરાતના મુસલમાનો પાછા પડે છે. તેનું મુખ્ય કારણ 'ગુજરાતી' તરફ તેમની બેદરકારી છે. સારી રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવી શકાય તેવા સાધન (medium) ના અભાવે પણ કવિઓ તેમ જ બીજી રીતે નીવડી શકે તેવા લેખકોને પોતાની જમિંઓને અંતરમાં સમાવી દબને ખ્યાલિમાં આત્મા વિના મરવું પડે છે.

જીર્ણ શીખવવાની યાજ્ઞો સ્થાપીને જીર્ણ શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે: ઉપર દર્શાવેલા મોટા લાભ છતાં માતૃભાષા તરીકે ગુજરાતીનો વિરોધ કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં ગુજરાતીને મુખ્ય ભાષા તરીકે ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો કેમ પાછી હિંદુ ધર્મમાં લય પામે એવો ભય દર્શાવવામાં આવે છે. આ ભય બીનપાયાદાર છે. કારણ કે હિંદુ ધર્મમાં પાછા ફરનારને સમાજમાં ધરલામનો સ્વીકાર કર્યા પહેલાંનો દરજ્જો આપવામાં આવતો નથી, અને તેથી હિંદુ ધર્મમાં પુનર્ગમન અધરું છે. તેમ જ રાજ્યદારી અને આર્થિક આંશોએ પણ જોઈએ તેવી આકર્ષક નથી. ઉપર દર્શાવેલી દલીલોનો વિચાર કરતાં જોગ અને ગુજરાતના બીજા મુસલમાનો માટે 'ગુજરાતી' ભાષાનો માતૃભાષા તરીકે સ્વીકાર ધણે જરૂરી છે.

‘વિરોધણ’

મેળ

(શિખરિણી)

પ્રિયે ! આવો, બેસો, હૃદય મનની વાત ઉચરો
અને જો સાહો તો અચર નિજવીતી સાહુ કહો
અનિચ્છા-ધ્વિચ્છાએ તમ કર ગૂંચાયો મુજ કરે
શમાવી સંકોચો સકળ દિલથી તો મુજ બનો—૧

‘ તમે દેવી, ધાત્રી જીવનરસની, મોક્ષસરિતા ’
મને દૂરો એવા કવિ કથન કેરા નવ ગમે
તમે છો દેવી ના નથી પણ હુએ દેવ તમનો
તમારી પૂજા કે મુજતણી પછી આરતિ કશી ?—૨

મહાવિશ્વો કેરા અણુગણુસમૂહો અણુસમાં
તમે ને હું બન્ને મનુજ નગનાં છેક અદના
તમારી ને મારી જીવન અવધો કાલસણ શી
બની મિત્રો એમાં મનુજ દિલના મેળ રમીએ—૩

થયાં છો સંગાથી મુજ જીવનનાં તો પ્રતિપદે
સુખો ને દુઃખોના લવતિમિર સાથે જ વમથું
તમે દૂરો એવો મુજ ઉર ન સંકલ્પ ધરશે
ક્ષમા એથી આજે અધિક નવ જો હું કહો શકું.—૪

રામપ્રસાદ શુક્લ

એક ખીસકોલીને

(સંગ્રહ)

- 1 દેશાંથી અન્ય દેશાં પર કુદતી જતી ખેતરે, ખીસકોલી !
શા કાળે તું અહિંયાં કુદમકુદી-કરી અંગ તારાં હલાવે ?
હુંને એકાકી દેખી વિજન જગતની વાત તું ગૂઢ લાવી
કે એ ચારેક દીદા ગરદલ ચરતા કોતુકે તેથી આવી.
- 2 રે ! જાણ્યું. તું ફરતી તુજ ઉદરતણી બૂખ સંતોષવાને
શોધીને ધૂળમાંથી અહીં તહીં વિખર્યા ધાન્યકેરા કણોને
જેતામાં તો કરીને કટકટ કણને આવતી દાંત વચ્ચે
આગેના એ પગોને લગીર લઈ જાયે એ પરે માયું ઢાળી.
વાવી આ ખેતરોમાં કૃષિક લાઇ ગયા ધાન્યકેરા ઢગોને
કોડીમાં જો સમાયા પણ અહીં પડ્યા જૂજ ફૂંડા વિષેથી
જાંડતા પંખીઓએ, મૂપકગણ અને અન્ય કે જીવજંતે
ખાધા એ ખૂબ કિન્તુ તુજ ઉદરતણે કારણે એ ન ખૂટે.
આ નાનાં ખેતરોમાં મનુજદગ લહે ધાન્યદણો ન એકે
દેશાંનાં પુંજમાંથી ક્યમ કરી પરખે જીવનાધાર તન્તુ ?
કિન્તુ તારે રહ્યું છે જીવન ટકવવું એ વડે જેથી તારો
દષ્ટિ ચાતી અમોઘા કણકણ પરખી ધૂળમાંથી-ઉઠાવે.
આ તે સંવૃત્તિ ફૂટેવી, તુજ હૃદયતણે કુદ્રતા-ભાવ ફૂટેવો
તારા એ સ્વભાવે સહજ બની ગયું પ્રાપ્તમાં મોદ લેવો !
1 તું શીખી ગઇ આ જીવનક્રમતણા કૂર સંઘર્ષમાંથી
જ્યાં ત્યાંથી મધીને જીવન નિભવવું, પોષવી પ્રાણુલોલા ?
2 નાનું હશે ક્યાં સુધક ઘર અહીં વૃક્ષની કાષ ઝાળે
1 છે, 1 શાં હશે ના રસિક જીવનનાં ગોઠડી કે વિનોદ
ક્યાં પંખજ. લડાઇ, પ્રણયરમત ને રસજાંતી મળ્યો
1 પડે છે. તેનું સ્નેહો સ્વજન ઉરનણા, ભાવ સંબંધીઓના ?
ચારો દર્શાવી શા મુજ ઉર તલપે મિત્રભાવે તથાપિ
ને નીવડી શકે તેવનિરખી, પ્રિય, રહું તેથી સંમૂઢ જેવો
વિના મરવું પડે છે. પ્રતિ ક્યવા કાંઈ જાણે નિગૂઢ
11ની શાળાઓ રચાપીને જીવનમવતી એટલી માત્ર સાન.
2 લાલ છતાં માતૃભાવા તરીકેનિરખ્યા ગૂઢભાવો, વિચારો

વિનાશને પંથે

[ગતાંકથી ચાલુ]

હવે એ વિમાન શાથી ભાગ્યું તે વિષયની ચર્ચામાં આપણે ગિતરીએ, સવાલો આ છે:

(૧) વિમાન આટલું નીચું કેમ ગિડતું હતું? સુકાનીની ભૂલ હતી કે આસપાસના વાતાવરણથી વિમાની નિરુપાય હતો? કે વિમાન ભારે હોવાથી સુકાની ઉપર જઈ શક્યો નહિ કે કંઈ ખીજું કારણ હતું?

(૨) વિમાનમાં પહેલાં ઘડાકો થયો અને પછી તૂટ્યું કે પહેલાં તૂટી ગયું અને પછી ઘડાકો થયો?

(૩) -જો પહેલાં ઘડાકો થયો તો ઘડાકો થવાનું કારણ શું? ગરમી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? હાઇડ્રોજન વાયુના valves કંઈક ખામીવાળા હતા?

(૪) જો પહેલાં તૂટ્યું હોય તો તૂટ્યું શાથી? વિમાનની બનાવટમાં કંઈક ખોટ હતી? વિમાનના ઢાંકણ વગેરેમાં ખોટ હતી?

તપાસ દરમિયાન એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ જણાતી હતી કે વિમાનની અંદર યાંત્રિક દોષ હોય કે ન હોય, લોર્ડ ચોમ્પ્સનનું જહેલા ગિડવાનું પગલું બહુ જ ઉતાવળિયું હતું. Air Ministryના મંત્રી સર વોલ્ટર નીકલ્સને તો સ્પષ્ટ રીતે તપાસ સમિતિમાં કહ્યું કે બે નવો મૂકવામાં આવ્યો પછી અનેક વાર પ્રયોગરૂપે R. ૧૦૧ ને ઉડાવવાની જરૂર હતી; ન્યારે સર જોન સાઇમને કહ્યું કે પ્રયોગરૂપે ફક્ત ૧૬ ટલાકતી મુસાફરી તા. ૧ લી અને ૨૨ ઓક્ટોબરે આદરવામાં આવી હતી. સર જીવટે કહ્યું: "૪ થી ઓક્ટોબરે વિમાન ડૂબી ગયું અને ફક્ત બે જ દિવસ પહેલાં જ ગિડવા માટે લાયકાતનું પ્રમાણપત્ર મળે છે."

અંદર જ સલામતોએ આવું ઉતાવળું પગલું ભરવાની શી જરૂર છે, એવા તાથ ઉઠાવ્યો હતો. આવું મોટું વિમાન આવી મોટી મુસાફરીએ ગિપડે અને હવામાં ગિપડે, પ્રયોગાત્મક ઉડુપનમાં જ કેપ્ટન અર્વિન અને કેપ્ટન રકોટ જેવા બૂલો કાઢે, એક બે નામનાં જ પ્રયોગાત્મક ઉડુપનો યાવ એ બધું અંધેર લોર્ડ ચોમ્પ્સન હોવાથી જ સાંખી શકાયું. ખીજો કાષ્ટ માણસ આવી રીતે પ્રયોગ આદરે તો ગાંડામાં જ ખપે. પણ લોર્ડ ચોમ્પ્સનને તો પહેલ કરવી હતી, Imperial Conferenceના પ્રતિનિધિઓને ઘિટનનું શીર્ષ બતાવવું હતું, જર્મનીને પોતાનું જોર બતાવવું હતું; એટલે એણે તો કશાની ગણતરી જ ના કરી. કુદરતની કૃપાથી લોર્ડ ચોમ્પ્સન વિમાનમાં જ નાશ પામ્યા; બાકી એમને માથે સદાની કાળી ટીલી રહી જત એવી ઉતાવળ એમણે કરી હતી. R. ૧૦૧ નાશ થવાનું કારણ લોર્ડ ચોમ્પ્સન પોતે જ હતા.

ઓક્ટોબર માસમાં લંડનથી કરાંચી વિમાનમાં મુસાફરી કરવી, એ એક પ્રકારના નિદગી સાથે ખેલવા સમાન જ છે. એક તો જે પ્રદેશોમાંથી પસાર થવાનું હતું તે સરખી આબોહવાવાળા પ્રદેશો નહોતા. એક ઠેકાણે રણ હોય, ખીજે ઠેકાણે પર્વતો હોય, ત્રીજે

ઠેકાણે ખીણ હોય, એથી ઠેકાણે સમુદ્ર હોય એટલે હવાનું સમતોલપણું ન રહે અને તેમાં ઑક્ટોબર માસ. કેાઈ ઠેકાણે અસલ ગરમી લાગે તો કેાઈ ઠેકાણે ઠંડી લાગે, એટલે એવી હવા વિમાનની ગતિને જરૂર અસર કરે. એ ઉપરાંત વાવાઝોડાં થાય, આંધીઓ થાય અને તેને લીધે વિમાન ઉપર સખ્ત અસર પહોંચે. આ બધું લોઈ થોમ્પ્સન જાણતા હોવાથી R. ૧૦૧ માં એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી કે જેથી gas bag મોટી થઈ શકે અને સંકોચાઈ પણ શકે વળી વિમાન લોન્ચીનું ન થાય અને સમતોલપણું સચવાય એ દૃષ્ટિથી પાણીની ટાંકીઓ પમ્પ સાથે રાખવામાં આવી હતી, જેથી જે જગ્યા નીચી પડે ત્યાંથી પાણી કાઢી લઈ જે જગ્યા ઊંચી થાય ત્યાં પાણી નળીઓ મારફત લઈ જઈ શકાય અને સમતોલપણું સચવાય. વાવાઝોડાં ન નડે એ દૃષ્ટિગિદ્ધથી R. ૧૦૧માં એવા પ્રકારનાં વ્યવસ્થા રચના રાખવામાં આવી હતી કે એક મિનિટમાં ૪૦૦૦ ફુટ ઊંચે જઈ શકાય.

પણ જ્યાં કુદરત જ વિફરેલી ત્યાં લોઈ થોમ્પ્સન શું કરે? લોઈ થોમ્પ્સને સાવ-એતીનાં પગલાં લીધાં હતાં છતાંયે એમણે કુદરતનો અવાજ બિલકુલ ગણકાર્યો જ નહિ એ ૨૫૪૮ હતું. ઑક્ટોબર માસમાં હવા બગડનાર છે એવી ૨૫૪૮ સૂચના આપેલી છતાંયે એ જ માસમાં મુસાફરી કરવાનો ભેદ જલદી મમજી શકાય એમ નથી. એ રિપોર્ટ ઉપરથી તો બે દિવસ મુસાફરી મુક્તવી રાખી. એ રિપોર્ટ ઉપરથી હેલ્થી ઘડીએ ખલાસીઓ ઓછા કર્યા; એ રિપોર્ટ ઉપરથી તો કરાંચી સંદેશો મોકલ્યા કે પાછા ફરતાં ખલાસીઓ હજીયે ઓછા કરવા પડશે અને તેને બદલે મુસાફરી કદાચ લાંબા સમયની થાય એ ભયે થોડું વધારે તેજ વિમાનમાં ભરી રાખવું પડશે. ઊપડવાને દિવસે જ એકે એન્જન બગડ્યું હતું. આમ ચારે તરફથી કુદરતનો વિરોધી સૂર સાંભળવા છતાં, આવી અશુભ આગાહીનું માન હોવા છતાંયે લોઈ થોમ્પ્સન ૪ થી ઑક્ટોબરે ઊપડવાના નિશ્ચયથી ડગ્યા નહિ તેનું એક જ કારણ હતું કે તેનું ભાવી તેને ભુલાવી રહ્યું હતું. લોઈ થોમ્પ્સન પોતાની અને બીજાઓની ઘોર ખોદી રહ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ આખા વિમાનખાતાની ઘોર ખોદી રહ્યો હતો, એ આનો ઇતિહાસ બનાવશે. લોઈ થોમ્પ્સનના મરણ પછી આખું વિમાનખાતું જલ્દી દરિયાની તળે જઈ ખેડું હોય એમ વિમાનખાતાનો કરણ ઇતિહાસ કહે છે.

હિંદુ શીખણે પહેલા સવાલના જવાબ તપાસીએ. ડૉ. હુગો એકનરે સમિતિમાં જાહેર ઉપર દર્શાવેલા મોટાગે કરતાં બ્રિટિશ વિમાનો વચ્ચેનાં વિશેષ ભારે હોવાથી બહુ ઊંચે આ બાબતમાં ગુજરાતી ત્ર અર્વિને તો જુલાઈ માસમાં જ્યારે પ્રયોગમાં વિમાન ઉડાડ્યું ત્યારે પ્રથમમાં કયારે પામે એ ભારે લાગતું હતું. એન્જનને લીધે એક બાલુ ઉપર વિમાન

તો સત્ય જ હતી કે R. ૧૦૧ ભારે હોવાથી એના Mooring mastમાંથી ૪ થી ઓછાં ભાગે ઊપડ્યું ત્યારે ઉપર જતાં જ બહુ વખત લાગ્યો હતો. તે રાત્રે ધડાકા થયો અને ત્રણ વાર સુકાનીને R. ૧૦૧ ને ઊંચે લઈ જતાં મુશ્કેલી નડી તેનું એ જ કારણ હતું કે વિમાન ભારે હતું. જ્યારે R. ૧૦૧ ના અશુભ સમાચાર આવ્યા ત્યારે એક પત્રકારે લખ્યું: "જો R. ૧૦૧ આટલું ભારે હતું તો શા માટે એને ઊડાવવાની રજા આપવામાં આવી?" R. ૧૦૧ નું વજન બહુ જ ભારે હતું એ વાત તો સત્ય જ હતી, પણ સાથે કુદરત પણ વિદ્યુતેલી હતી. R. ૧૦૧ ના ગણેશ જ કાંઈ અશુભ ધડીએ મંડાયા હતા એટલે એ ઊડ્યું અને વાહનાં ઘેરાના માંડયાં, ક્રાંસમાં આવતાં તો તોફાન ધણું જ વધી ગયું અને તેના પરિણામે વિમાન તણાવ્યું અને તોફાન સામે યુદ્ધ મંડાવ્યું. ઇંગ્લંડ ઊડ્યું ત્યારે તે ૧૫૦૦ ફુટનો ઊંચાઈએ ઊડતું હતું. ક્રાંસમાં આવ્યું ત્યારે ધણું નીચે ઊડતું હતું. કેટલી ઊંચાઈએ ઊડતું હતું તે કહી શકાતું નહોતું. તપાસ સમિતિ દરમિયાન ડો. હુગો એકનરે બહેર ક્યું: "મારા ત્રીસ વર્ષના અનુભવ દરમિયાન ન અનુભવેલી એવી વિચિત્ર હવા તા. ૫ મી ઓક્ટોબરે-અકસ્માતને બીજે જ દિવસે-અનુભવી. જ્યારે હું ચાર કલાકની નાની મુસાફરી મારા ગ્રાફ એપેક્શનમાં કરી યુરીય ઊતર્યો ત્યારે મારું ઊંચાઈ માપવાનું યંત્ર altimetre ૪૦૦ ફુટનો ઊંચાઈ બતાવતું હતું, જ્યારે હું તો જમીન ઉપર ઊતરી ગયો હતો. એ ઉપરાંત જ્યારે હું આશરે ૭૦૦૦ ફુટે ઊડતો હતો ત્યારે યંત્ર ૧૦૦૦ ફુટ બતાવતું હતું એટલે એ યંત્ર તે દિવસે વિચિત્ર આભોહવાના પરિણામે બગડ્યું હતું. ડો. હુગો એકનરના મત પ્રમાણે R. ૧૦૧ આશરે ૧૦૦૦ ફુટ ફાંસમાં ઊડતું હતું. ૧૦૦૦ ફુટ એ કાંઈ ઊંચાઈ ન ગણાય. સુકાનીને આ ઓછી ઊંચાઈ જરૂર સાલતી હોવી જોઈએ. એક તરફ વિમાનનું વધારાપડતું વજન અને બીજી તરફથી ઉપરથી વરસાદનું વજન-આમ બે લાંબકર વસ્તુરિથિમાં સુકાની ગભરાઈ ગયો હતો. નીચે ઊડનામાં લાલ એ કે પવનનો સંપાટો ઓછો લાગે. ઉપર જવામાં ગેરલાભ એ કે વિમાનમાં ભરેલો હાઈડ્રોજન આકાશમાં જતો કરવો પડે અને એવી રીતે આવી લાંબી મુસાફરીમાં હાઈડ્રોજન જતો કરવો. પોષાય નહિ, એટલે વિચારપૂર્વક જ સુકાની R. ૧૦૧ ને નીચે રાખતો હતો. પણ એવામાં કમનસીબે ક્યાં તો ટેકરી જેમને સુકાની વિમાનને ઊંચું લેવા જતાં વરસાદના અને વિમાનના વજનનો પ્રત્યાઘાત થતાં વિમાન ઊભું થઈને ટેકરી સાથે અથડાયું અથવા તો પવનનો ઝપાટો ધણો જ આવતાં વિમાન નીચું વળી ગયું તેથી વિમાનને ઊંચું કરતાં પ્રત્યાઘાત થયો અને તેથી ટેકરી સાથે અથડાયું, અને લાંબીને ધડાકા થયો. ગમે તેમ હોય, વિમાનનું વજન અકસ્માતના એક સુખ્ય કારણરૂપ હતું, એમાં શક નથી. વિમાન હલકું હોત તો જેમ ડો. એકનરને મુશ્કેલી ન નડી તેમ R. ૧૦૧ ને મુશ્કેલી ન નડતે. ડો. સ્કોટ, કેપ્ટન અર્વિનની વિમાનના અસહ્ય વજન સંબંધી શંકાઓ અંતે ખરી પડી. સુકાનીએ તો અકસ્માતે અટકાવવા ત્રણ વાર પ્રયત્ન કર્યો, પણ જ્યાં કુદરત જ વિદ્યુતેલી ત્યાં બિચારો સુકાની શું કરે ?

હવે આપણે બીજા સવાલની ચર્ચા કરીએ. પહેલો ધડાકા થયો અને પછી વિમાન

૧. રૂઠના એક સંદેશ પ્રમાણે વિમાનના યંત્રમાં ૧૦૦૦ ફુટ ઊંચાઈ હતી, જ્યારે જે જગ્યાએ અકસ્માત થયો તે તો ૭૦૦ ફુટ જ હતું છે.

નીચે પડ્યું, કે પહેલાં વિમાન અથડાયું અને પછી ધડાકો થયો? આવા મોટા વિમાનમાં હાઇડ્રોજન ધણા જ મોટા જગ્યામાં gas bagsમાં ભરેલો હોય છે અને એ વાયુનો ગુણ એવો છે કે એને સહેજ ગરમી મળે તો ધડાકો થાય અને તેના પરિણામે આવા વિમાનના ભાંગીને ટુકડા થઈ જાય. આ સાવચેતી ખાતર ડૉ. હુગો એકનરના કહેવા પ્રમાણે જર્મન વિમાનોમાં બીડી પીવાની જુદી ઓરડી રાખવામાં આવતી નથી, જ્યારે અંગ્રેજ વિમાનોમાં એવી ઓરડીઓ રાખવામાં આવે છે. ડૉ. એકનરે તપાસ સમિતિમાં ૨૫૯ રીતે કહ્યું હતું કે આવા મોટા વિમાનમાં બીડી પીવાની સખ્ત મનાઈ જેમ જર્મનીમાં રખાય છે તેમ અહીં પણ રખાવવી જોઈએ. છતાંયે તપાસ દરમિયાન કોઈ પણ સાક્ષીએ વિમાનમાં આગ લાગી અને તેથી વિમાન તૂટી ગયું એવા પ્રકારનું સૂચન કર્યું નહોતું, એટલે આગ વિમાનના નાશનું ચૂળકારણ ન હતું એ વાત ૨૫૯ થાય છે.

તો હવે આપણે ત્રીજા અને ચોથા સવાલોની ચર્ચા કરીએ. તપાસ સમિતિએ જાહેર કર્યું હતું કે પહેલાં વિમાન અથડાયું અને પછી ધડાકો થયો. તો અંધડાવાનું કારણ શું તેની ચર્ચા કરીએ. વિમાનના આગલા ભાગને nose—નાક કહેવામાં આવે છે અને પાછલા ભાગને tail—પૂંછડી કહેવામાં આવે છે. વિમાનનો પાછલો ભાગ tail વિમાનીને બહુ જ પીડાજનક હોય છે અને બહુ જ ઘાતક થઈ પડ્યો છે, એ વિમાનનો ઇતિહાસ કહે છે. ૧૯૨૨ ની સાલમાં R. 38 ની પૂંછડી ભાંગી ત્યારે પૂંછડીની સંગીનતા પ્રાપ્ત કરવા નિષ્ણાતો એકઠા થયા હતા, પણ સંતોષપૂર્વક પરિણામ આપ્યું નહોતું. જ્યારે માફ એપેલીન અમેરિકાની સફરે જાપાન ત્યારે પણ સખ્ત પવનના પરિણામે તેના આગલો ભાગ આમતેમ ડામાડોળ થઈ રહ્યો હતો અને તેથી કૂદકો માફક વિમાન ફરતું હતું અને વિમાનના પાછલા ભાગમાં આવેલું એક elevating finને નુકસાન થયું હતું અને બહુ જ મુશ્કેલીઓમાં સંધારતું પડ્યું હતું. એવી જ રીતે R. ૧૦૦ જ્યારે અમેરિકા તરફ જાયું હતું ત્યારે એના elevating finના ઢાંકણને નુકસાન પહોંચ્યું હતું. અને તેથી એક પત્રકારે લખ્યું હતું: "જ્યારે વિમાનખાતું જાણતું હતું કે ઢાંકણ હલકા પ્રકારનું છે તો એ કેમ કાઢી ન નાંખ્યું? બ્રિટિશ જ માલ લેવો જોઈએ એવું કાંઈ બંધારણ છે? અને બ્રિટિશ જનમાલના ભોગે આપણે બ્રિટિશ માલ લેવો ન જોઈએ." આ ઉપરથી ૨૫૯ જણાય છે કે વિમાનની બનાવટમાં જ—તેના પાછલા ભાગની બનાવટમાં જ ખાસ—સૂક્ષ્મ હોય સમાયેલો છે, અને તે તપાસ દરમિયાન ૨૫૯ રીતે જાહેર થયું હતું. જે જગ્યાએ અકસ્માત થયો તેનાથી એ માધ્યમ આગળ વિમાનનું ઢાંકણ ચળી આવ્યું હતું. એ પુરવાર કરે છે કે R. ૧૦૧નો ભાગ અગાઉથી જ પવનના દબાણને લીધે નુકસાન પામ્યો હતો. બીજું R. ૧૦૧ના ઇજનેર લીએ પણ તપાસ સમિતિમાં નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું: "જનાવ થયો તે પહેલાં ધણા આચકા લાગ્યા હતા. પૂંછડીની જનાવટમાં કાંઈ હોય જણાતો હતો. પકતાં પહેલાં પૂંછડીનો ભાગ છૂટે યઈ ગયો. વિમાનનું નાક તથા ચાર પવનના ઝપાટાથી નીચું પડી ગયું અને તેથી વિમાનને જાંચું કરવા પ્રયત્ન કરતાં નિષ્ફળ ગયા." પરિણામ એ આવ્યું કે વિમાનને બંધાવવા જતાં વિમાનનો એક અંત ટેકરી સાથે અથડાયો અને જે ધાતુમાંથી વિમાનનું ઢાંકણ બનાવ્યું હતું તે તૂટી ગયું. આપણે જોઈ ગયા કે જ્યારે Hardened and tempered steel માંથી R. ૧૦૧નું ઢાંકણ બનાવ્યું છે એવી ખબર

પ્રજ્જને પડી ત્યારે એક પત્રકારે સખ્ત વિરોધ દિઢાએ હતા. આવી પોત્તી ધાતુ અને આવાં મોટા વિમાન ઉપર પ્રથમ પ્રયોગાર્થે વાપરતો એ તો ભયંકર સાહસ હતું. ડોક્ટર એકનરના કહેવા પ્રમાણે આ ધાતુ તૂટવાથી તણખા ઉત્પન્ન થયા હોય અને એ તણખાથી હાઇડ્રોજનનો ધડાકો થયો હોય. R. ૧૦૧ ના ઈજનેર. લીચનું કહેવું એમ હતું કે ભાગ તૂટવાથી વીજળીના સંબંધી તૂટી ગયા અને તેથી short circuit ઉત્પન્ન થવાથી તણખા થયા અને તેથી એન્જન સળગાવવાનું થોડું પેટ્રોલ બળી ગયું. બીજી વાત એ કે Hull અને gas bagsને નુકસાન થવાથી તણખા ઉત્પન્ન થયા અને તેથી હાઇડ્રોજનનો ધડાકો થયો જે ડો. એકનરના મત સાથે એક થાય છે. ઈજનેર લીચ સાથે સાથે એમ પણ જણાવે છે કે એન્જનની કાર અચડાઇ એટલે વિમાનના ઢાંકણમાં પેમી ગઇ અને તેથી એન્જનની ગરમ exhaust pipeથી gas bagsને ગરમી મળી. હાઇડ્રોજનનો ધડાકો થયો એ વાત તો ચોક્કસ જ હતી; કારણકે gas valves બધા બિડી ગયા હતા એ નિષ્ણતાએ વિમાન તપાસીને એવું હતું. ગમે તે કારણે ગરમી ઉત્પન્ન થઇ હોય, એક ધાતુ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ધડાકો થયા પછી વિમાન જમીનદોસ્ત થયું અને જમીનદોસ્ત થતાં જ આગ લાગી.

બીજી બાજુએ કેટલાક સાક્ષીઓ એમ પુરવાર કરવા માગતા હતા કે હવામાં વિમાનનો ઠેાંપ પછુ ભાગ ભાંગ્યો જ નહોતો, અને એ પુરવાર કરવા માટે નીચે પ્રમાણે દલીલો કરી હતી: (૧) જે હવામાં વિમાનનો પાછો ભાગ ભાંગે તો વિમાન પથ્થરની માફક સીધું નીચે જ પડે જે અન્યું નહોતું. (૨) વિમાનના ભાગેલા ભાગો તપાસતાં કેટલાક નિષ્ણતાઓ કહેવું એમ હતું કે ઠેાંપ ભાગ હવામાં ભાંગ્યો જ નહોતો અને elevating control wheel સીધી ઉપર જવા માટે વધુ ઝડપથી મુકાયેલું હતું અને ક્રાંસમાં જે જગ્યાએ એ ભાગ્યું તેનાથી થોડી દૂર જગ્યાએ એક અગત્યનો પુરાવો મળી આવ્યો હતો, જેમાં જે વાગે તો એન્જન સારી રીતે ચાલતું હતું એવી નોંધ છે; પણ ઈજનેર લીચનું સ્પષ્ટ નિવેદન જેતાં અને બે માધ્યમ અગાઉ પૂંછડીનો મળી આવેલા ભાગ જેતાં તો એમ જ પુરવાર થાય છે કે પવનના ઝપાટા અને વરસાદના ભારથી R. ૧૦૧ નીચે દબાતું ગયું અને તેથી પૂંછડીનો ભાગ તૂટી ગયો અને તેથી મુકાની અને સરખી સપાટીએ રાખી શક્યો નહિ અને તેથી નીચે વળી જતાં એ ટેકરી સાથે અચડાયું, અને પછી ધડાકો થયો. બીજી તરફથી એવો પણ અભિપ્રાય દર્શાવવામાં આવ્યો હતો કે વચ્ચે આવેલાઓમાંનો એક બે વાંકો વળી જવાથી વિમાનનું નાક અને વિમાનની પૂંછડી વાંકા થયા, જેને લીધે elevating control મિલકુલ કામ આવી શક્યા નહિ અને તેથી વિમાન જાયે લઇ શક્યા નહિ અને અચડાયું. પણ આ અભિપ્રાય એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે વિમાનનું ઢાંકણ ઉપરનો ભાર ઝીલી શક્યું નહિ, જે ઉપરથી એટલું તો પુરવાર થાય છે કે વિમાનનું ઢાંકણ સંગીન નહોતું.

મિ. બોરોન નામના એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે R. ૧૦૧ અને બીજાં એવાં વિમાનોને નડતા અકસ્માત સંબંધી પોતાનો સ્વતંત્ર મત જુદો જ જાહેર કર્યો છે. એમનો મત એવો છે કે હાલનાં વિમાનોમાં ફક્ત પાછલા ભાગ ઉપર જ elevating fins હોય છે, જ્યારે ખરી રીતે તો આગળ અને પાછળ બન્ને ઠેકાણે આવાં fins હોવાં જોઇએ, જેથી વિમાનનું સમતોલપણ સચવી શકાય. પાણીમાં ચાલતાં વહાણો-સાંખેરીનમાં આવાં fins આગળ

અને પાછળ હોય છે, જેથી પાણીમાં સમતોલપણે રહી શકે છે. જો ફક્ત પાછળ જ આવાં fins હોય તો સબમેટિન પાણીમાં રહી શકે નહિ. ઝેપેલીન ન્યારે યનાવવામાં આવ્યાં ત્યારે કાઉન્ટ ઝેપેલીને આવાં fins આગળ અને પાછળ મૂક્યાં હતાં, પણ એ પછી આવી રચના કેમ મૂકી દેવામાં આવી તે સમજાતું નથી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ન્યારથી એ રચના મૂકી દેવામાં આવી છે ત્યારથી જ વિમાનોની પૂંછડી ઉપર અસાધારણ ઝડપમાં એવો સખ્ત ભાર લાગ્યો છે કે અકસ્માતની પરંપરા ચાલુ જ રહી છે. ૧૯૨૨ માં R. ૩૮ ને અકસ્માત નડ્યો ત્યારે પણ તેની પૂંછડી જ ભાંગી ગઇ હતી. ઘણા નિષ્ણાતો આ પૂંછડી ઉપરનો ભાર કેવી રીતે હળવો કરવો એ વિચારમાં મથી રહ્યા હતા, પણ કંઈ રસ્તો જડ્યો નહિ. ન્યારે લુગો એકનરનું આફ્ર ઝેપેલીન અમેરિકા ઊડ્યું ત્યારે પણ તેની પૂંછડીને જ અકસ્માત નડ્યો હતો. આફ્ર ઝેપેલીન તેથી ગોળગોળ આકાશમાં ફરી રહ્યું હતું અને અસાધારણ સંનેગોમાં એની પૂંછડીનું સમારકામ કરવામાં આવ્યું હતું. R. ૧૦૦ અને R. ૧૦૧ ની માફક આફ્ર ઝેપેલીનને elevating fins પૂંછડી ઉપર હતા. R. ૧૦૦ ન્યારે કેનેડા ઊડ્યું ત્યારે પણ પૂંછડીને જ અકસ્માત નડ્યો હતો. આ ઉપરથી મિ. બોરોનનું માનવું એમ છે કે આ બધાં વિમાનોની અંદર પૂંછડીમાં જ દોષ હતો, અને તેના પરિણામે આ વિમાનોની પૂંછડી અસહ્ય દબાણ સહન કરી શકી નહિ. R. ૧૦૧ ના મિ. લીચે પણ એવો જ મત જાહેર કર્યો હતો: (૧) ભારે પવન હોવાને લીધે વિમાનનું નાક ત્રણ વાર નીચું પડી ગયું; (૨) પૂંછડી તૂટી ગઇ અને તેથી વિમાનનું નાક ઊંચું કરી વિમાનને અથડાતું યાયાવવાનું કામ અશક્ય થઇ પડ્યું; (૩) વિમાન પડ્યું તે પહેલાં વિમાનનાં ઢાંકણોને એક ભાગ અકસ્માત પહેલાં યઈ ગયો હતો. આ ઉપરથી મિ. બોરોનનું એમ માનવું છે કે જો વિમાનના નાક અને પૂંછડી ઉપર elevating fins રાખ્યાં હોય તો આવા અસાધારણ સંનેગોમાં વિમાનનું સમતોલપણું જરાજરા સાચવી શકાય; કારણ વજન, વરસાદ વગેરેનું દબાણ બંને finsમાં વહેંચાઇ જાય. R. ૧૦૧માં જો બંને સ્થળે fins હોત તો નાક ઉપરના elevating finsની મદદથી વિમાનનું નાક ઊંચું કરી શકાયું હોત અને પવનની મદદથી એકદમ જિયે લઇ જઈને અકસ્માતથી બચી શક્યું હોત.

આ ઉપરથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે—

- (૧) R. ૧૦૧ ખટ્ટુ ભારે હતું.
 - (૨) આટલો ભાર હોવા છતાં એક બે નવો ઉમેરો એ જૂલ હતી.
 - (૩) આટલી મોટી મુસાફરી છતાં અગાઉ પ્રયોગાત્મક ઉડુપનો પૂરતાં થયાં નહોતાં.
 - (૪) એની અંદર Hardened and tempered steelનો ઉપયોગ પહેલી વાર આવા મોટા વિમાન ઉપર કરવામાં ગંજીર જૂલ કરી હતી.
 - (૫) ઓક્ટોબર માસમાં આવું મોટું વિમાન ઉડાવવામાં જૂલ હતી.
 - (૬) વિમાનની પૂંછડીમાં કંઈક દોષ હતો, તેથી હવાના, વરસાદના અને પવનના ઝપાટામાં એ પૂંછડી તૂટી, પછી વિમાન ટેકરી સાથે અથડાયું, હાઇડ્રોજનનો ધડાકો થયો અને વિમાનને આગ લાગી.
- આમ લોર્ડ ચોમ્પ્સનનાં બધાં સ્વપ્નો એજે ગયાં. એના મનમાં તો કંઈ કંઈ લાલસા હતી.

“શ્રિદિગ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓને શ્રિદનનું જોર જતાવું અને આખા સામ્રાજ્ય વચ્ચે વૈમાનિક સંબંધ બાંધું.” પણ હાથના કરેલાં હાથે વાગ્યાં, એવી સ્થિતિ જાણી થઈ. વૈમાનિક નીતિ ધપાવવાનો કિસાહ એટલો બધો હતો કે જ્યારે એમને લોડીનો ખિતાબ અર્પવામાં આવ્યો ત્યારે કાર્ડિગ્ટન વિમાનખાતાનું મથક હોવાથી લોડી યોગ્યમન એક કાર્ડિગ્ટન એ નામની સંસ્થા લેવાનું પસંદ કર્યું.

૧૯૧૪ની સાલમાં જર્મનીનું એક વિમાન ગોળાઓથી ધરાયું છતાંએ અંદરના વાયુને ધડાકો ન થયો એ ઉપરથી બ્રિટિશ પ્રખ્તને શક થયો હતો કે એ ડ્રોપિનમાં હાઇડ્રોજનને બદલે હીલીઅમ વપરાયો હશે. એ ઉપરથી R. ૧૦૧ પાછળ ખર્ચેલા દશ લાખ પાઉન્ડ જેટલી મોટી રકમનો આવો ધૂમાડો થયેલો જોઈ કમાન્ડર કેનરથીનું લોહી ઊકળી આવ્યું અને તેથી એણે તો રપષ્ટ લાપામાં કહી દીધું: “ મને આશા છે કે આવી જલદી મેદાય એવી guns bags પાછળ ગરીબ કર ભરનારાઓનો પૈસો વેફાડા નહિ જાય. પરંતુવાચો પ્રાપ્ત થયેલો પૈસો આવાં અર્થ વગરનાં કાર્યો પાછળ ખર્ચા શકવાની આપણી શક્તિ નથી. ” પણ બ્રિટિશ કેબિનેટ ગણકાર્યું નહિ. બ્રિટિશ કેબિનેટ તો હજીયે વિમાન પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચવા તૈયાર હતી. તેનાં કારણ ત્રણ હતાં: “ (૧) તપાસ સમિતિએ હવાઈ વિમાનને નાલાયક ટેરેન્સો નહોતાં. (૨) કરાંચીમાં ઊંચું કરેલું mooring mast વગેરેનો ઉપયોગ નહિ થાય તો હિંદી સરકાર નાસીપાસ થઈ જાય. ” (૩) જર્મની અને અમેરિકા વિમાન સંબંધી જલદી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે અને બ્રિટનથી પાછળ રહી શકાય જ નહિ. ” એટલે આવા ગંભીર અકસ્માત છતાં દિંમત હાર્યા સિવાય વિમાન બાંધવાનું અને ઉડાવવાનું કામ ધપાવ્યે રાખવું જ એ બ્રિટિશ કેબિનેટનો નિર્ણય હતો. પ્રતિજ્ઞા અને આશરોનો પણ ગંભીર સવાલ આવીને ઊભો હતો, પણ એ નિશ્ચય કર્યા પછી બીજા મહાન મુશ્કેલી વાયુ સંબંધી આવી. હાઇડ્રોજન વાયુ એ લયંકર વસ્તુ છે અને એવી લયંકર વસ્તુ આવા મોટા વિમાનમાં ભરવી એ મહાન જોખમ છે. ડો. હુગો એકનરે પણ તપાસ સમિતિમાં એમ જણાવ્યું હતું કે Helium-હીલીઅમ નામનો વાયુ હાઇડ્રોજનને બદલે વિમાનમાં ભરાય તો વિમાનને જોખમ વેઠવું નહિ પડે. હાઇડ્રોજન હવા કરતાં ફક્ત ગણેા હલકો છે, જ્યારે હીલીઅમ વાયુ ફક્ત ગણેા હલકો છે; એટલે હવાઈ વિમાનમાં એ લયંકો હોય તો ચાલે. બીજું, આ વાયુ ફક્ત યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાંથી મળતો હોવાથી એ દેશ એ વાયુ વેચવાની એકદમ સત્તા ધરાવે છે અને તેથી બીજા દેશોને પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી. સર ગ્રેવિલ નામના એક અંગ્રેજ લેખકે જણાવ્યું હતું કે જર્મનીએ એ વાયુ પોતાના દેશમાંથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જ્યારે અંગ્રેજોને આ વસ્તુની ખજાર મળી ત્યારે આ વાયુ મેળવવા બહુ જ પ્રયત્નો થયા અને ફોર્ટમાં Fortworthમાં એક કારખાનું પણ ૧૯૧૫ની સાલમાં ખોલ્યું: પણ અંતે નિરાશા જ મળી. મિ. સિટન નામના એક બ્રિટિશ અમલદારે જ્યારે જાહેર કર્યું કે “ હીલીઅમ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી મુખેથી મળી શકે એવો ખરડો પસાર કરાવીશ ” ત્યારે સરકારે જવાબ આપ્યો: “ અત્યારે હીલીઅમનો લાભ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જ લેખવે છે તે લવિષ્યમાં બધા દેશો ભોગવશે અને એમાં આપણે જ શોષવું પડશે. અત્યારે એકથી બીજું પડે છે, પછીથી અન્યથી બીજું પડે ” એટલે આ નામની આજીવન સેવા આપનાર એક વ્યક્તિને આજીવન આજીવન

અમેરિકા પાસેથી મોટા જથ્થામાં હીલીઅમ ન મળે ત્યાં સુધી હવાઈ વિમાન અકસ્માત વગર ઊડાવવાની આશા ખોટી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એક જ મહિનામાં ૧૦ લાખ ધનકુટ હીલીઅમ તૈયાર કરે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એવું બોણું નથી કે આવા પ્રકારનો વાયુ મોટા જથ્થામાં પરદેશોમાં આપી જાતે ખુવાર ચાય. એટલે સ્વિટ્ઝરલેન્ડે આવી અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડવા માંડી. લોર્ડ ચોમ્પ્સન જેવો સાહસિક પુરુષ સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં રહ્યો નહિ. એટલે હવાઈ વિમાનો સંગ્રહી નિરાશાવાદ પ્રસરવા માંડ્યો. એક પ્રસિદ્ધ લેખકે જણાવ્યું: “લગભગ પછી આપણે ૧ કરોડ પાઉન્ડ ખર્ચ્યા. R. ૧૦૧ પાછળ ૧૦ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચ્યા. હવે તો R. ૧૦૦ રહ્યું અને એ વિમાન પોતાના shedમાંથી બહાર નીકળી શકશે કે નહિ તે શંકા છે.” આ લેખકે તેથી સત્વના કરી કે R ૧૦૦ ને હવે છોડી નાંખવું અને જર્મની અને અમેરિકાને પૈસાનો ધૂમાડો કરવાનું કામ સોંપવું. હવાઈ વિમાનની લગાયક કિંમત કશી નથી અને મુસાફરી, ટપાલ વગેરે માટે બહુ જ કિંમતી અને જોખમ-કારક છે.” લગાયક વૃત્તિ માટે તો R. ૧૦૧ પણ નાલાયક હતું. ૧૯૨૮ની સાલમાં ઑક્ટોબર માસમાં પાર્લામેન્ટના સભાસદોને R. ૧૦૧ માં પણ જર્મણ માટે બોલાવેલા તે વખતે એક સ્ત્રી સભાસદ મિસ વિલ્કિન્સને વિમાનના કેપ્ટનને કહ્યું: “હું માનું છું કે આ વિમાન લગાધનાં કામો માટે વાંધેરી શકાય નહિ.” કેપ્ટન ગૂંચવાયો, આમ તેમ જોયું અને કહ્યું: “હા; જ્યાં લગાયક વસ્તુઓ એકત્રિત કરી હોય એવા કિલ્લાઓ ઉપરથી પસાર થવું સલાહકારક તો નહિ.”

સાથે સાથે દુનિયાના અધા દેશોએ આવાં હવાઈ વિમાનો લગાયક સાધન તરીકે ખાતલ કર્યાં; કારણ કે આવાં વિમાનોનો મોટો દોષ એ કે એને માટે મોટાં Shed અને mooring mast જોઈએ. એક શેડનો ખર્ચ ૨૦ થી ૨૦૦ લાખ પાઉન્ડ થાય. mooring mast ની કિંમત ૭૦ હજાર પાઉન્ડ થાય. વળી આવાં વિમાન હવામાં તણાવું તો ઊતરવાનું સ્થાન ન મળે, mooring mast વગર ચાલે જ નહિ. એરોપ્લેનની માફક એ જમીન ઉપર ઊતરી શકે જ નહિ. લંડનથી મુંબાઈની મુસાફરી દરમિયાન બે જ ઊતરવાનાં સ્થાન થાય: એક મહાનગરમાં અને બીજું કરાંચીમાં. બીજું તપાસસમિતિમાં એ જાહેર થયેલું કે આવાં હવાઈ વિમાનોની જિંદગી વપરાશથી ટૂંકી થાય અને એથી જોખમ વધે, અને એ વિમાન ઊતરે ત્યારે હોશિયાર ૧૦-૧૫૦ ગાણુસો જોઈએ. વળી હવા પણ સારી અને અનુકૂળ જોઈએ. વળી હીલીઅમ વાળુ ભરવામાં દરેક વખતે ૪૦ હજાર પાઉન્ડનો ખર્ચ થાય. દરરોજ હીલીઅમ ખૂટે તેનો ખર્ચ જોડો. વળી પાણી, પેટ્રોલ, અલ્કાલીઓ, યંત્ર વગેરે બાદ કરતાં ૭ લાખ ધનકુટ હીલીઅમ ભરેલું વિમાન ફક્ત ૧૦ ટન જ વજન ઊંચકી શકે એટલે એમાં મામાત અને મુસાફરો ઓછા જ લાઈ જતા પડે.

જેટલી રકમનો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ હવાઈ વિમાન પાછળ ધૂમાડો કર્યો તેટલો જ ખર્ચ એ એરોપ્લેન પાછળ કર્યો હોત તો અત્યારે લંડન, હિંદ, એસ્ટ્રેલીઆ, આફ્રિકા વગેરે જેવા દૂર દેશોની મુસાફરી ટૂંક સમયમાં થઈ રહી હોત. એસ્ટ્રેલીઆ જતાં અત્યારે ૪૨ દિવસ લાગે છે તેને બદલે એરોપ્લેનમાં ફક્ત ૬૪ જ દિવસ લાગત અને એ દૂર દેશો વચ્ચે જેમ અઠવાડિક વહાણો દોડી રહે છે તેમ એરોપ્લેન દોડતાં હોત. એટલું જ નહિ પણ આફ્રિકાના એક છેડાથી બીજાં છેડા સુધી નિયમિત Air service ચાલુ થઈ ગઈ હોત. એક બાલુ

ઉપર એ air service ચાલતી હોત અને બીજાં બાણ ઉપર વેસ્ટ-ઇન્ડીઝ મારફત ઉત્તર અમેરિકા વચ્ચે એરોપ્લેન, ઊડતાં હોત. આવી રીતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં બધાં મથકો ઉપર એનાં એરોપ્લેનો ઊડતાં હોત, અને રાજદારી દૃષ્ટિથી, વ્યાપારી દૃષ્ટિથી અને એવી અનેક દૃષ્ટિથી, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વસતી પ્રજાને લાભ થયો હોત; પણ લોર્ડ ચેમ્બર્લેનને ઊંધું જ, સૂઝું. કમાન્ડર કેનવર્થેએ જણાવ્યું કે જ્યારે ભવિષ્યનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે આવી સુંદર અને વ્યવહાર રચનાઓ મૂકી દબને હવાઈ વિમાનોની, વ્યવહાર અને ધાતક રચનાઓ, થોજવા માટે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ જવાબદાર ગણાશે; એટલું જ નહિ પણ સામ્રાજ્યનાં અનેક મથકોને જોડી, દેતી એક સુંદર રચનાનો અમલ, વર્ષો માટે આગળ ઠેરવો એવું પણ કહેવાશે. ”

ગમે તેમ હોય, આ બધી વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ કરતાં બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના મનમાં એટલું ઠરી ગયું કે હવાઈ વિમાનની હિંદની મુસાફરી અંબીર, જૂલ-હતી, વૈમાનિક કળાનું ઉત્કર્ષણ ભવિષ્ય જમીન ઉપર ઊડવામાં નથી; પણ દરિયા ઉપર ઊડવામાં છે. કારણકે જમીન ઉપર ઊડતાં જુદી-જુદી હવાના પ્રવાહો વિમાનને નડે છે. વળી હવાઈ વિમાન કંઈ એરોપ્લેનની ઝડપથી ઊડી શકે નહિ એટલે પ્રધાનમંડળે નિશ્ચય કર્યો કે જગ્યા ત્યારથી સવાર ગણી હવાઈ વિમાનનું નામ ન દેવું, પણ એરોપ્લેન તરફ વધુ લક્ષ આપવું. બ્રિટન પાસે R. ૧૦૦ તો પડ્યું હતું. એને ઉડાવવાની કાષ્ટની હિંમત નહોતી. કેપ્ટન સ્કોટ એનો રચનાર. રામશરણ થયો. પછી એનું સુકાન કોણ ધરે? બ્રિટિશ સરકારે તેથી ટુકમ આપ્યો કે R. ૧૦૦ આખું છોડી નાખવું. અને જ્યારે આ સમાચાર R. ૧૦૦ માં બેસી એટલાંટિક મહાસાગરની મુસાફરી જે ૧૩ મુસાફરોએ કરી હતી તેમાંના એકે વાંચ્યા ત્યારે એના હૃદયમાં કેવો આઘાત થયો એનીયે પ્રગણે કાટેલા ઉદ્ગાર ઉપરથી જણાશે.

“૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરની ત્રીજી તારીખે R. ૧૦૦ ને જ્યારે ઊડતા હતા ત્યારે હું કાર્ડિફનમાં ગયો હતો. આટલાંટિક મહાસાગરની મુસાફરી કરનારમાંથી હું એકલો જ આ દુઃખમય દરખતું દર્શન કરનાર હતો. હું observation car (નિરીક્ષણ કરવાની આરડી)માં પેઠો તો તે જગ્યાએ આજે દોરડાં અને ગરગડીઓ તો સમૂહ પડ્યો હતો. ઓર્ડર ચતાં વિમાનનું નાક (nose) નીચે પાડવામાં આવ્યું. આ ક્રીસ્ટમસ પહેલાં તો આખુંએ વિમાન જમીનદોસ્ત થઈ જવાનું. પછીથી સ્ટીમરોદાર આખા વિમાનને કચડી નાખશે અને પછી ૬૦ ટનના ભારના વિમાનના કકડાઓ, વેચવાનો, સલાહ આપીને જિતો. રહેશે.

“આ ઇતિહાસ દુઃખદાયક છે. R. ૧૦૦ માં કશીયે ખામી નહોતી. હવામાં ઊડવા માટે તો તે સુંદર રીતે લાયક હતું. અને હવે કે. એના ખલાસીઓને બીજે સ્થળોએ નોકરી શોધવી પડશે. બ્રિટનને હવાઈ વિમાન બાંધ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. જર્મની અને અમેરિકા તો હવાઈ વિમાન સફળતાથી ઊડી શકે છે એ પુરવાર કરે છે. પણ હવે તો આપણું વૈજ્ઞાનિક અને ધાર્મિક ગાન કટાક્ષ જવાનું. જ્યારે વિમાનો નવાં બાંધીયું ત્યારે ખલાસીઓનો સલાહ અંબીર જ થવાનો છે. ત્રીસ વર્ષમાં કેનેડા એક પ્રથમ પકિતનું રાજ્ય ગણાશે. ૬૦ વર્ષ ઉપર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જે સત્તા ધરાવતું હતું તે આજે કેનેડા ધરાવે છે. જો આપણને સામ્રાજ્યની કંધક પણ હિંમત હોય તો કેનેડા સાથે આપણે અંબંધ જરૂરનો છે એ સ્વીકારવું એકલો નહિ તો કેનેડા અમેરિકાનું એક અંગ થઈ જશે. R. ૧૦૦ કેનેડા તરફ પ્રથમ

ઊપડ્યું તેનું આ એક મુખ્ય કારણ હતું. અને તેથી ત્યારે મેં R. ૧૦૦ને જમીનદોસ્ત યતાં જોયું ત્યારે મને લાગ્યા વગર ન રહ્યું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અનુમંદાન કરતું એક જળરું બળ અત્યારે નાશ પામે છે.”

R. ૧૦૦ની આટલાંટિક મહાસાગરની મુસાફરી એ સફળ રીતે યષ્ટ હતી. કેનેડા પહોંચવા માટે સમય પણ બહુ લાગ્યો નહોતો. એનું એક કારણ એ હતું કે R. ૧૦૦ની રચના જર્મનીના એપેલીનની રચના બરાબર હતી. એમાં R. ૧૦૧ની માફક બારે એન્જિનો નહોતાં કે નવો બે ઉમેરવામાં નહોતો આવ્યો. એમાં પેટ્રોલ એન્જિન હતાં, અને R. ૧૦૧ કેરતાં ૨૦ ટન બાર વધારે ઊંચકવાની શક્તિ હતી, એ ઉપરાંત ૨૦૦૦ હોર્સ પાવર વધુ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હતી. કેપ્ટન સ્કોટ પોતે માનતો હતો કે એપેલીનની રચનાને વળગી રહેવાથી, અને આવા મોટા વિમાન ઉપર જંગી પ્રયોગ નહીં કરવાથી વિમાન સહીસલામત ઊડી શકશે અને થયું પણ એવું. છતાંયે કરીબેક આગ્યું ત્યારે તેને તોડાન નડ્યું અને તેને લીધે સુકાનીએ એક મિનિટમાં ૪૦૦૦ ફુટ ઊંચે જતાં વિમાનનું ઢાંકણ ફાટ્યું. એ ઉપરાંત પીલ્ડું તુકમાન થયું નહિ. એ ઢાંકણ બ્રિટિશ વસ્તુઓમાંથી બનાવેલું હતું એ એક પ્રકારને વિમાનખાતાને મોહ હતો એટલે એક લેખકે જણાવ્યું: “મત્તાવાળાઓ જાણતા હતા કે ઢાંકણ સંગીન નહોતું તો શા માટે બ્રિટિશ જનમાલને જોખમે બ્રિટિશ માલ ખરીદવા જોઈએ?”

જે માણસોએ R. ૧૦૦ અને R. ૧૦૧ ઉપર અનેક સ્વપ્નાં હોય તેને R. ૧૦૧ નો કુદરતી નાશ R. ૧૦૦નો ફરજિયાત નાશ કેમ ન સામે? વિમાનોની મદદથી સામ્રાજ્યનું સંગઠન અને સામ્રાજ્યનો વિકાસ સાધવાની લાલસા ધરાવનાર મુત્સદ્દીઓનાં હૃદયમાં આઘાત કેમ ન થાય? ૪ લાખ અને ૫૦ હજાર પાઉન્ડના ખર્ચે ઊભાં કરેલાં વિમાનને ત્રણ માસમાં જમીનદોસ્ત ફરજિયાત રીતે કરવું પડે એ જોઈ સામ્રાજ્યનાં સ્વપ્નાં સેવતા અંગ્રેજ બચ્ચાને કેમ બળતરા ન થાય? જે બહાદુર સાહસિકાએ એ વિમાન બાંધ્યું હોય તેમને આજે એ જ વિમાન ઊડવાનો અવસર આવ્યો એ યાદ કરતાં હૃદયમાં આઘાત કેમ ન થાય? જે પુરુષોએ એ સુંદર વિમાનમાં બેસીને લહેર કરી હોય તેનાથી આ દશ્ય કેમ જોવાય? છતાંયે મનુષ્ય માયાવી પ્રાણી છે. પ્રાણપ્રિય સાથીઓ સાથે મનુષ્ય ગેલ કરે છે, પ્રાણપ્રિય સાથીઓના મરણકાલે ધડકતે દેશે મરણશય્યા પાસે આવીને ઊભો રહે છે. સંસાર એવો જ ચાલે છે. R. ૧૦૦, R. ૧૦૧ કેટલાકને મન તો પ્રાણપ્રિય વસ્તુ હતી એટલે R. ૧૦૦ ની ઊડવાની દુઃખદ ક્રિયા જોવા પણ કેટલાક રસિકો ત્યાં ગયા હતા. એ ક્રિયા દરમિયાન યતો હથોડાનો અવાજ મૃત્યુધ્વંટ સમાન પ્રાણઘાતક લાગતો હતો. જે વિમાને આટલાંટિક મહાસાગર કેપ્ટન સ્કોટ જેવા પ્રવીણ સુકાનીના સુકાનીપદ નીચે ખેડ્યો હતો તેના આજે આ અવશેષ હતા. આંખા વિમાનના ઢાંકણ ઉપર સ્ટીમરોલર ફેરવી સરખો કરી કાટ તરીકે વેચવાનો હતો. R. ૧૦૦નું ઢાંકણ એલ્યુમિનીઅમના જેવી જ હલકી ધાતુ કુરાલ્યુમીન નામની ધાતુમાંથી બનાવવામાં આવ્યું હતું અને એ ધાતુનું વજન ૫૦ ટન હતું, જે વેચવા માટે કાઢવામાં આવતાં ૩૦ ટન તો કોઈ પરદેશી માણસ લઈ ગયો. વિમાનનો બીજો ભાગ એથરે અને મીથુનતી રાખવાનાં સાધનો તરીકે વાપરી શકાય. વિમાનના દાદરાઓ પણ વેચવા માટે કાઢવા હતા. જે વિમાનમાં મુસાફરી કરી હતી તેમણે એ પ્રાણપ્રિય વસ્તુની તરીકે આટલાએ ખરીદી લીધા.

આખા વિમાનમાંથી ફક્ત એક જ આળો એ પ્રયોગાર્થે રાખવામાં આવ્યો, જ્યારે બીજો બધો ભાગ ભાંગી તોડીને પેચી નાખવામાં આવ્યો.

તો સવાલ એ બીજો થાય છે કે R. ૧૦૧, R. ૧૦૦, કાર્ડિંગ્ટન વગેરેનું રહું શું? લોર્ડ થોમ્પ્સન હયાત હોત તો આ સવાલ બીજો યતાં જ સાત વર્ષની મહેનત, પૈસાનો અને ભવિષ્યના આશાવાદનો વિચાર કરતાં આઘાત જ થાત અને એ કરુણ કથા રમૂતિ-પટ ઉપર એક ધા સમાન ચિરંજવી રહેત. R. ૧૦૧ તો નાશ પામ્યું, R. ૧૦૦ ને છોડી નાખી પછી ફક્ત એક જ એ પ્રયોગાર્થે રહેવા દીધો. કાર્ડિંગ્ટન, ઇજ્જત અને મોન્ડ્રીલ અને કરાંચીનાં mooring mast અમેરિકાં અને જર્મનીનાં હવાઇ વિમાનો વાપરી શકે એ માટે રહેવા દીધાં છે. બ્રિટનનાં હવાઇ વિમાનો તો હવે ક્યારે બંધાશે અને ક્યારે બિડશે એ તો ધ્રુવર નહોતું! કાર્ડિંગ્ટનમાં આવેલું વિમાનખાતું અને તેના સરસામાન સાચવવા અમુક રક્ષકો રહેશે. બહુતો ઉડાવવાનું કામ ચાલુ રહેશે અને હાઇડ્રોજન બનાવવાનું કારખાનું પણ ચાલુ જ રહેશે.

આ વિમાનનો—વિમાનખાતાનો કરુણ ઇતિહાસ છે. ૧૯૨૪ થી ૧૯૩૦ ની લોર્ડ થોમ્પ્સનની મહેનત, અથાગ શ્રમ બધી યે એજે ગઇ એટલું જ નહિ પણ કરોડો રૂપિયાનો ધૂમાડો થયો. એટલું જ નહિ પણ સુનંદા વિમાનીઓના મૃત્યુ સાથે એમની કળા અને એમનો પંથ નાશ પામ્યો. સુનંદા સાહસિકોનાં મૃત્યુ દેશો સહન કરી શકે, પણ મૃત્યુ સાથે સાહસિકોનો પંથ પણ નાશ પામે એ દેશ સહન ન કરી શકે. લોર્ડ થોમ્પ્સનની આગાહી કે જો R. ૧૦૧ અને ૧૦૦ બિડી શકશે નહિ તો વિમાનનો પ્રયોગ બંધ જ કરવો પડશે અને તેમ યશે તો હૃદયમાં ચીરા પડશે” અંતે કરુણ રીતે ખરી પડી. એનું એક કારણ એ છે કે બ્રિટનની વૈમાનિક નીતિ વિમાનના પ્રાયગિક સિદ્ધાંતો ઉપર રચાઇ ક્રમે ક્રમે એનો અમલ થતો નહોતો. એ વૈમાનિક નીતિ પાછળ એક હૃદયપારનો સત્તાલોભ, મદ, સામ્રાજ્યલોભ સમાવેશો હતો, જે વિદ્યાનના પ્રાયગિક સિદ્ધાંતના ધાતક છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે જ્યારે જર્મની અને અમેરિકાનાં હવાઇ વિમાનો સુંદર રીતે પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે, જર્મનીનું આફ્રો એપેલીન તો દુનિયાના અનેક ભાગો ઉપર સુખેથી બિડી શકે છે ત્યારે બ્રિટન પાસે હવાઇ વિમાન ગણુરા જેવું પણ રહ્યું નથી. બ્રિટન પાસે તો હવાઇ વિમાન હતું જ નહિ એવી કરુણ સ્થિતિ આવીને બિબી છે એ કંઇક અંશે લોર્ડ થોમ્પ્સનની અસાધારણ ઉતાવળને આભારી છે. બ્રિટનની વૈમાનિક નીતિ વિનાશને પંથે ચડી હતી અને જ્યારે ૧૯૩૧ના ડીસેમ્બરમાં R. ૧૦૦ ને છોડી નાખવામાં આવ્યું ત્યારે એ નીતિનો અંત આવ્યો એમ કહીએ તો વધારા પડતું નથી. હવાઇ વિમાનો ક્યારે બંધાય, ક્યારે બિડવા લાયક થાય, ક્યારે બીજા દેશો સાથે હરીદ્વાઇમાં બિડે એ તો ભવિષ્યની વાત થઇ. અત્યારે તો એ પ્રશ્ન ઉપર કાળરૂપી પડોડો પડ્યો છે. લોર્ડ થોમ્પ્સન જેવો કાઇ અર્ડંગ સામ્રાજ્યવાદી મેદાને પડે અને તેના લાગ્ન્યમાં વિજયનો રેખા વિજયસતી હોય તો જ એ પડોડો બિડડતાં આશાવાદરૂપી સૂર્યનાં દર્શન થાય. અત્યારે તો એ સૂર્યનાં દર્શન દુર્લભ જ છે.

R. ૧૦૧ ના અકસ્માતથી ઇંગ્લેન્ડની વૈમાનિક નીતિનો અંત આવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનોની વૈમાનિક નીતિનો અંત આવ્યો છે. જેમ બ્રિટિશ

સરકારને આવાં વિમાનો બાંધવાનો મોહ હતો તેમ કેનેડાની સરકારને આવાં વિમાનોનો મોહ હતો. ન્યારે R. ૧૦૦ કેનેડામાં હતું ત્યારે કેનાડર કોમોરન્ડે R. ૧૦૧માં નાંચ પામ્યો હતો તેણે પોતાની બધી ચતુરાઈ કેનેડાના વડા પ્રધાનને વૈમાનિક નીતિ ધપાવવાની અગત્યતા ઠસાવવા વાપરી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે કેનેડાના વડા પ્રધાને R. ૧૦૦ ના ધણાખરા અમલદારોને મળીને વિમાનો બાંધવાનું નક્કી કર્યું. એકન્ટ હુબર્ટ ખાતે ૩ દાખા પોલિન્ડ ખરચીને હવાઈ મથક રચાયાં. કેનેડાની સરકારનું mooring mast સંપૂર્ણ હતું અને વિમાન માટે શેડ બાંધવા સરકાર તૈયાર હતી. વડા પ્રધાન તો એમ જ માનતા હતા કે વિમાન બાંધવાની કલા હવે કેનેડામાં ધપાવાશે પણ ન્યારે ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન પોતાના સાથી લોર્ડ થોમ્પ્સનના વિયોગના દર્દથી પીડાતો હતો અને ગ્લાનિમાં મક્ક થઈ રહ્યો હતો ત્યારે કેનેડાનો વડો પ્રધાન વૈમાનિક કળા પાછળ ખરચેલી રકમ ધૂળમેગી થવાની એ વિચારમાં ચિતાગ્રસ્ત થઈ રહ્યો હતો. ઇંગ્લંડે વૈમાનિક કળા ધપાવવાની આશા મૂકી દીધી, કેનેડાએ વૈમાનિક કળા ધપાવવાની આશા મૂકી અને એના પરિણામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વૈમાનિક કળા ઉપર પાણી ફરી વળ્યું. વૈમાનિક કળાનું ઉત્તરવળ ભવિષ્ય અમેરિકા અને જર્મનીના લશ્કારે લખાયું હોય એમ અત્યારે તો જણાય છે. ભવિષ્યના મદન પ્રદેશમાં ઊતરવાની મનુષ્યની શક્તિ નથી એટલે એ અદ્યતનતાના પરિણામે પામર મનુષ્ય શું કરી શકે ? સત્તા, લોભ, મદ આદિ દુર્ગુણો છોડી વિદ્યાન; કળા અને મનુષ્યની ઉન્નતિનું લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખી આ એ દેશો વિદ્યાનની દેવીની આરાધના કરે તો એ દેવીની કૃપા એ બે દેશો ઉપર ઊતરે એમાં શંકા નથી. પણ એ તો કલ્પનાના પ્રદેશ રહ્યા જેમાં અત્યારે ઊતરવા સ્થાન નથી. સત્તા અને લોભ મનુષ્યને ભાન ભુલાવે છે. મનુષ્ય પોતાને અલ્પ અને કુદરતને મહાન શક્તિ લેખી, કુદરતની મહાન શક્તિ સાથે પોતાના શુભોની મદદથી સહકાર કરે તો વિદ્યાનનું ભવિષ્ય ઉત્તરવળ છે, જગતનું ભવિષ્ય ઉત્તરવળ છે.

હિમાલય*

(પૃથ્વી ૭૬)

હિમાલય ! નગાધિરાજ ! - શિવધામ કૈલાસનાં
શિરે અચલ ધારતા, અમલ અંકમાં પાર્વતી
મહાજનની વિશ્વની, પરમશક્તિ શંભુતણી
વિંધી ગગનને મહોત્તત શિરે કરે ગોઠી તું
પરાતપરની સાથ મૌનમય - ગૂઢ વાણી વડે :
સીડી તું અણિશુદ્ધ ચેત પૃથિવીપટથી ઉઠ્યે
અનંત અવકાશ પાર પરધામ પહોંચાડતી ;
ચટેલ તહિંથી જ પાંડવ ઉઠ્યે મહારવર્ગમાં,
હજીય પગલી દોસે તહિં પવિત્ર અંકાયલી.
સદા-ધવલ પુણ્યપુંજ તવ રાજતો શો શુચિ !
અનિદિત પવિત્રતા જહિં પ્રસન્ન કાંતિ ધરી
રમે નિખિડ ભગ્ય શાશ્વતતણા પરિધ્વંગમાં.
તહિં ઉતરતી ઊપા રિમતભરી, અનેરી કલા
ધરી કરતી નૃત્ય, વેરતી ચુલાલ માંગલ્યનાં,
ઉડાડતી વિલોલ સ્વર્ણધ્વજ રમ્ય આનંદના,
ત્રિલોક અજવાળતા રેવિપિતા તને જ્વાલથી
અનંત કરમાં લઈ વર પ્રકાશ આશીષ દે,
સુપુમ ઝરણાં જગાડી તવ વિશ્વમાં રેલવે.
તને હૃદયરંગથી સ્નપિત સ્નિગ્ધ સંધ્યા કરે
અને ગહન શાંતિના શયનીયે ધીરે ઝુલવે ;
સ્ફુરત નલતારલા, તરલતાભર્યાં ઊતરે,
વિશાલ તવ માનસે જલતરંગલીલા કરે.
સુધાકર સુધાસમાં ધવલ તાલરાં અંગને
સુધારિમતથી ચૂમતો, મધુર રમ્ય જ્યોતરના ઝરે,
તને પુલકથી ભરે નયની લારવ ઉલ્લાસનું.
હિમાલય ! પવિત્ર દેવભૂમિ ! નિત્ય આકર્ષતી
સદાશિવતણી સમાંધિ જહિં મૌનમાં રાજતી.
અનંત કરુણાની શંકર શિરેથી લાગીરેથી
અખંડ જહિંથી વહી - કરતી પૃથ્વીને પાવના.
હિમાલય ! નમું નમું, પરમધામ શાંતિતણા !
નમું નમું સહસ્રવાર ગિરિરાજ પાવિત્રના !
નમું ભરતભૂમિરક્ષક સુધીર સેનિક હે !
નમું સકલ આર્યના હૃદયના મહાસ્વપ્ન હે !
હિમાલય ! જ્વની ઉઠે અચલ મૌન તારું, સુર્ણ
પ્રતિધ્વનિ હું અંતરે, અધીર ધાઉ તારા ભણી,
ચહુ શિવ-ઉમાપદે લઈ જતી સીડી શુદ્ધિની,
હિમાલય ! પવિત્ર શુભ પયનો યજ્ઞ ભોમિયો.

પૂજનલાલ

* અહ્ય સગમમાં પ્રકટ થનાર ' પારિભત ' નામના કાવ્યસમૂહમાંથી.

ચ ચા પ ત્ર

શ્રીયુત તંત્રીજી,

‘પ્રસ્થાન’

કારતક-માગશરના ‘પ્રસ્થાન’ના અંકમાં શ્રી. જયન્તકૃષ્ણ હ. દ્વેના ‘અંત્યજ્ઞેતી અસ્પૃશ્યતા’ના લેખમાં યમસ્મૃતિનો ૩૩ મો શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યો છે. એ સ્મૃતિએ બીકોને અંત્યજ્ઞમાં ગણ્યા છે. શ્લોક ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “... બીલ સાથે પણ ઘણા ગાઢ સંબંધમાં આવતા નથી.” એ વિવેચન ઉપરથી જણાય છે કે લેખકે પણ કેવળ સ્મૃતિને આધારે બીલને અસ્પૃશ્ય તરીકે ગણાવ્યા છે. એ વિષે જે સ્થિતિ આજે છે તે આપને જણાવું છું. એ હકીકત આપના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરી બીકોને કરવામાં આવેલો અન્યાય દૂર કરશે એવી આશા છે.

પુરાતન કાળમાં સ્મૃતિકારોએ બીકોને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા એ ખરું. રામાયણમાં શયરીની કથા જણાવેલી છે. શયરી શયર-બીજજાતિની સ્ત્રી હતી. એનાં એકાં બેાર રામચંદ્રજીએ ખાધાં હતાં. ગુહકરાજ પણ રામનો ભક્ત હતો. આ ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે રામાયણના અને તે પછીના કાળમાં પણ બવહારમાં બીકોને અસ્પૃશ્ય ન ગણ્યા હોવા જોઈએ. મહાભારતમાં એકલવ્ય બીજની કથા જણાવેલી છે. એકલવ્યને અસ્પૃશ્ય ગણ્યો નથી, પણ એ ચક્ર હોવાને ક્ષેત્રે દ્રોણ ગુરુએ એને વિદ્યાનો અનધિકારી ગણ્યો. એ અસ્પૃશ્ય હોત તો રાજસભા સુધી જઈને દ્રોણની પાસે વિદ્યા શીખવાની વિનંતિ કરવાની હિંમત જ ન કરત.

આજે પણ બીલ અસ્પૃશ્ય નથી. ગૂજરાતમાં પંચમહાલ, રેવાકાંઠા એજન્સી, મહિ-કાંઠા એજન્સી અને વડોદરા રાજ્યમાં બીલોની વસતી છે. કોષ્ટપણ કેકાણે બીલને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવતો નથી, એટલું ખરું કે ઉચ્ચ ગણાતા હિંદુઓ બીલના હાથનું પાણી પીતા નથી. બીલાલા અને પટેલીઆ કોમ જોયો બીલ જાતિની શાખા છે તેમના હાથનું જીર્ણિયાતો પાણી પીએ છે. સર્વજ્ઞ હિંદુઓને કૂવે પાણી ભરવાની, તળાવને કે નદીને ધાટે નાહવા ધોવાની, બીજને મનાઈ નથી. નિશાળોમાં બીજ બાળકો ઉચ્ચ વર્ણનાં બાળકો સાથે અડાઅડ બેસે છે. બવહારમાં બીકો અને ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓની વચ્ચે લીક લીક સંબંધ છે. અહીં ઘઘોદ-ઝાલોદ તાલુકાઓમાં ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓને બીકો સાથે ગાઢ સંબંધ છે. તેઓ મજૂરી માટે બીકો ઉપર જ આધાર રાખે છે. બીલોની વચમાં વસીને વેળુવ વાણીઆઓ હટાણું કરે છે, અને ધીરધાર કરે છે. ક્યાંએ અસ્પૃશ્યતાનો ઓછાથો નથી.

ધર્મમાં બીલોને હિંદુ ગણવામાં આવે છે. સને ૧૯૧૧ સુધી એમને Animist ગણતા હતા, પણ ત્યારપછી તેઓની ગણતરી હિંદુમાં થાય છે. હિંદુઓની ધાર્મિક માન્યતાઓ બીકોમાં છે, તેઓ હિંદુઓના ધાર્મિક ઉત્સવો અને મેળાઓ ઉજવે છે. અગીઆરસ, પૂનમ વગેરે વ્રંતો પણ બીલો પાળે છે.

બીલો સાથે ગાઢ સંબંધ નથી અને તેઓ અસ્પૃશ્ય છે, એ કથન હકીકતથી વેગળું છે.

સંગીતપદ્ધતિની બાર સ્વરો ઉપર સ્થાપના

કોઈ કોઈ વખતે આપણને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે તમે પોતાના ગાયનમાં પ્રત્યક્ષ અતિક્રોમલ, તીવ્રતરાદિક સ્વરો વાપરો છો, અને તેમ હોવા છતાં બાર સ્વરો ઉપર તમારી પદ્ધતિ સ્થાપો છો, એ સુસંગત કેમ ?

આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર અમે એટલો જ આપીશું કે આ અતિક્રોમલાદિક સ્વરોને અમે આલંકારિક પ્રકાર તરીકે માનીએ છીએ. આવા પ્રકારો થોડા જ રાગોમાં આપણાથી દેખાડી શકાય છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. પરંતુ આ વિષયનો થોડો શો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો હિતકારક થશે.

આપણા બધા નવા, જૂના ગ્રંથકારો શ્રુતિઓ એકંદર બાવીસ માનતા આવ્યા છે; અને આ શ્રુતિઓમાંથી એકદમ રાગો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તેઓ કદાપિ કહેતા નથી. શ્રુતિઓ એ સ્વરોત્પાદક નાદ છે, એમ બધા ગ્રંથકારો કહેતા આવ્યા છે. શ્રુતિ અને સ્વર એક દૃષ્ટિએ. ભિન્ન નથી, તથાપિ તે ભિન્નતા પ્રતિપાદન કરનારા વાદો પણ પહેલાં યથેલા છે.

ઉ:—વિશેષસ્પર્શશ્રુત્યસ્વાચ્છવનેન્દ્રિયપ્રાપ્તતા । સ્વરશ્રુત્યોસ્તાદાત્મ્યમ્ ॥ ૬૦

નરાણાં ચ મુલં ચદ્વદ્વ દર્પેણે તુ ચિવત્તિતમ્ ॥ ૬૦

શ્રુતીનાં સ્વરકારણત્વમ્ ॥ ૬૦

શ્રુતયઃ સ્વરરૂપેણ પરિણમન્તિ । યથા ક્ષીરં દધિરૂપેણ ॥ ૬૦ (બૃહદેશ્યામ્)

પરંતુ આ વાદોમાં પડવાની આપણને જરૂર નથી. તે જ પ્રમાણે, શ્રુતિઓ સમાન હતી કે કેમ, એ વાદમાં પણ હાલ આપણે નહિ પડીએ.

રાગની વ્યાખ્યા આવી છે:

“યોડસૌ ધ્વનિવિશેષસ્તુ સ્વરવર્ણવિભૂષિતઃ ।

રજ્જ્કોજનચિત્તાનાં સ ચ રાગઃપ્રદાહતઃ ॥ ”

(બૃહદેશ્યામ્)

આ વ્યાખ્યામાં ૨૫૪૮ કહેવામાં આવ્યું છે કે રાગમાં આવતા ધ્વનિવિશેષો પ્રથમ સ્વરસ્વ પામેલા હોવા જોઈએ, અને રાગને વર્ણની અર્થાત્ આરોહાવરોહાદિકની આવશ્યકતા છે, અને તે ઉપરાંત વળી તે રાગ રંગક હોવો જોઈએ. આ ત્રણ વાતો સિવાય “અંશ” વગેરે રાગોને જોઈએ તે સુદુ જ. આવી રાગની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રોક્ત છે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એવો થાય છે કે સ્વરતા એટલે શું ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ગ્રંથકારોએ આપેલો જ છે, અને તે એ કે આપણી પદ્ધતિમાં સાત સ્વર શુદ્ધ માનવા અને તે સિવાય આ શુદ્ધ સ્વરોને કારણુ-પરત્વે નીચા ઊંચા કરી વિકૃત કરવા. શુદ્ધ સ્વર સાત છે, અને તેમનાં સ્થાનો પ્રાચીનકાળથી નિયત થયેલાં છે. જેમકે, વેદાવલ્લભશ્રુતિપુત્રવોદર્યાં સયૈવ ચ । સત્તદર્યાં ચ વિદ્યાં ચ દ્વાવિદ્યામ્ ૬. તે જ પ્રમાણે મતંગ અને વિરત કહે છે. તેઓ શ્રુતિઓનાં નામો માત્ર કહેતા નથી, એટલું જ. ત્યારે હવે એમ હરે છે કે શુદ્ધ સ્વર ૪, ૭, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૨. આ શ્રુતિઓ ઉપર જ સ્થાપવા જોઈએ. આ સ્વરોની પ્રકૃત અવસ્થા છે. પ્રકૃત માન્યા સિવાય વિકૃત હરે

નહિ, એ ખુલ્લું છે. ભરત અને મતંગે પ્રથમ જે શુદ્ધ સ્વરવ્યવસ્થા કરી તે કાલાંતરે ખદલાતી ગઈ. તેમ થવાનું જ; તથાપિ નવીન વ્યવસ્થામાં પણ શુદ્ધ અને વિકૃત વ્યવસ્થા આવવાની જ; કારણ વિકૃત સ્વરો પ્રકૃત સ્વરો ઉપર અવલંબી રહે છે. આમ; ચતુર્થ આવ્યું છે, અને આગળ પણ યશે, તથાપિ તે બધે પરિભાષાનો પ્રશ્ન છે, તો પછી “ચતુશ્વતુષ્ઠૈવ પદ્મમધ્યમપદ્મમાઃ । દ્વે દ્વે નિષાદગાન્ધારો ત્રિચ્છિરિપમપૈવૌ ॥” આ શુદ્ધ સ્વરનિયમ સર્વમાન્ય પહેલાં, પણ હતા. અને હાલ પણ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વર પંકિતમાં દ્વિશ્રુતિક, ત્રિશ્રુતિક અને ચતુશ્રુતિક, એવા જ સ્વરો આવવા બેઠા. આ સાત સ્વરો નીચેની શ્રુતિઓ, સ્વરો કરી, એ પણ સમગ્રજે જ. હવે વિકૃત સ્વરો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. સા અને પ, એ સ્વરો વિકૃત થતા નથી, એ આપણે ગૃહીત રાખી ચાલીશું. ત્યારે વિકૃત થનારા સ્વરો, રિ, ગ, ધ, નિ એ જ રહ્યા. ભરત અને મતંગે કાકલી, અને અંતર એ સ્વરોને વિકૃત માન્યા, અને તે શુદ્ધ ગ અને શુદ્ધ નિ એ સ્વરોને ૨/૨ શ્રુતિ ઉપર ચડાવી, માન્યા, એટલે ચતુશ્રુતિક કર્યા. શાક્ષરે સાધારણ ગ અને કેશિક નિ માન્યા, અને તેમને એકેક શ્રુતિ ઉપર ચડાવ્યા, તથાપિ તે પણ ત્રિશ્રુતિક ગ, અને ત્રિશ્રુતિક નિ એવા જ રહ્યા. મધ્યમ વિકૃત થયો કે તે બે અથવા ત્રણ શ્રુતિ ઉપર ચડે છે, તો પણ તે દ્વિશ્રુતિક અથવા ત્રિશ્રુતિક હોય છે. આ ઉપરથી એમ કહે છે કે સ્વર (પછી તે શુદ્ધ હોય કે વિકૃત હોય) તે ૨, અથવા ૩, અથવા ૪ એટલી શ્રુતિનો જ હોયો, બેઠા. રાગમાં સ્વર વિકૃત લેવામાં આવે. છે; ત્યારે પ્રકૃત અથવા શુદ્ધ સ્વર નથી આવતો, એ સમગ્રજે જ. ઉદાહરણાર્થ સાધારણ ગ ગ્યારે કામમાં આવે છે, ત્યારે શુદ્ધ ગનો લોપ હોય છે, અને તે પ્રસંગે ગનું, અંતર નિમી જેવામાં આવે છે. પારિજાતકાર એક શ્રુતિ ઉતારી કામળ રિ અથવા ધ માટે છે. તથાપિ તે રિ અને ધ સ્વરોનું અંતર સાથી બે શ્રુતિનું હોય છે, અને તે સ્વરોવાપરતીવ્રખતે શુદ્ધ નિ અને ધ લુપ્ત હોય છે, એ દેખાશે જ. આ બધી વાતો ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આપણા ગ્રન્થકારોના મતે રાગોમાં આવનારા સ્વરો હમેશાં દ્વિશ્રુતિક, ત્રિશ્રુતિક, અથવા ચતુશ્રુતિક હોવા બેઠા. પછી તે શુદ્ધ હોય કે વિકૃત હોય. આપણને અતિ કામલ સ્વરો મંગંધી પ્રથ પૂજનારા, લોકો એમ પણ માનતા હોવા બેઠા. કે શુદ્ધ રિ લઈ તેની પછી અતિ કામલ ગ લઈ શકાશે. તે સ્વર એક શ્રુતિના અંતરે હોય તો તે અશાસ્ત્ર યશે. એમ જ કહેવું પડશે; કારણ એક શ્રુતિનો સ્વર શાસ્ત્રકારો માનતા નથી. તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ ધ જ શ્રુતિનો હશે ત્યાં તેની પછી “અતિ કામલ નિ” અશાસ્ત્ર યશે. તે સ્વરો લેવા હોય ત્યારે તેની પહેલાંના સ્વરો નિદાન ૨ શ્રુતિ નીચા હોવા બેઠા, એમ શાસ્ત્રોનું કહેવું છે. તોડી જેવા રાગમાં કામલ રિ ની પછી ૩ શ્રુતિનો ગ લઈ શકાશે, પરંતુ તેને આધાર પ્રચારનો રહેશે. ત્યાં સ્વરસંગતિથી અનેક ચમત્કાર દેખાશે. જેમકે “નિ, સારંગ, પ, મંપ, ધપ્ર; મ્, રેગ, રેસા । આ સ્વરો ગાનારને તેમાંનો સૂક્ષ્મ બેદ દેખાઈ આવશે અનેક તોડી પ્રકારોમાં અતિશ્રુતિક ગ ની જરૂર પડશે નહિ. તોડીની વ્યાખ્યા ગ્રન્થમાં ૨૫૪ કહેલી છે; તેથી ગ્રન્થદષ્ટિએ આવા ગાન્ધારની તોડી અશાસ્ત્ર જ યશે. અતિકામલ ગાન્ધાર લેનારો યાદ તો માની જ શકાશે નહિ, કારણ કે ‘તે યાદને’ છુદું નામ અને જન્ય રાગ બહુધા હોવાના જ નહિ. તેવા પ્રયત્ન કોષ કરે તો પછી કામલ ગાન્ધારના તોડી પ્રકારનું નામ શું; એ પ્રશ્ન રહેશે જ. તેથી ઉત્તમ પક્ષ એ કહેવાશે કે તોડી યાદ કામલ ગ નો કહી અતિકામલ ગ બેઠો હોય તે

સ્વર તરીકે લેવો. ત્રિશ્રુતિક રિ, ઘ, માનનારાઓને થાટ સ્વવાની અડચણ જરૂર આવશે. પ્રત્યેક શ્રુતિના સાધનથી રાગ બદલવાથી “પદ્ધતિ” નહિ જેવી થશે અને તે નહિ જેવી થઈ તો પછી શાસ્ત્ર શાનું રહ્યું ? પ્રત્યેક રાગ આપણાથી જુદી જુદી શ્રુતિઓનો લખી શકાશે નહિ, અને તેમ લખવાનું કાઠ કહે તો તે શાસ્ત્રને તદ્દન નવું કહેવું પડશે, અને તેમ કરનાર અધિકારી નહિ મળે. પાંચ દશ રાગોમાં વિશિષ્ટ સ્વરસ્થાનો વિશિષ્ટ સંગતિમાં યોજાયાથી શાસ્ત્રપદ્ધતિ થશે નહિ. તેથી તે ભાગને અલંકારિક જ માનવો અધિક સચુક્રિતક થશે. ત્યારે પ્રશ્ન એવો થશે કે ૧૨ સ્વરો નીચે આવનારી શ્રુતિઓ સિવાય બાકી રહેલી શ્રુતિઓનું શું કરવું અને તે કહી જ શા માટે ? તે કહી ન હોત તો ૨, ૪, ૩, શ્રુતિના સ્વર ક્યા એ ઠરાવવું કઠણ થયું હોત. કન્યિત્ પ્રસંગે તેમનો અલંકારિક પ્રયોગ કરી શકાશે એમ પણ જોઈએ તો કહી શકાશે, પણ તે પ્રયોગને શાસ્ત્રાધાર તો નહિ જ મળે. પ્રાચીનકાળે મૂર્છના અને જાતિથી રાગો તૈયાર થતા હતા ત્યારે જુદી જુદી મૂર્છનાઓથી અને જાતિઓથી ૨/૩/૪ શ્રુતિઓના સ્વરો ઉત્પન્ન કરવા માટે આ ૨૨ શ્રુતિઓ કામમાં આવતી હશે, એ સમજી શકાશે. પરંતુ જ્યારથી ગ્રામ એક જ માનવામાં આવ્યો અને બધા રાગો એક પકંજથી જ નીકળનારા મનાવા લાગ્યા, અને બધા શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરો તે ગ્રામમાં જ મનાયા, ત્યારે તેમાં બધા સ્વરો ૨/૩/૪ શ્રુતિના જ હોવા જોઈએ. આ નિયમ ઠીક જ રહ્યો. તે નિયમ જ્યાં સુધી માનવો હશે ત્યાં સુધી એક શ્રુતિનો સ્વર માનવો અશાસ્ત્ર જ થશે. જ્યારે કાઠ સ્વરો વર્જ્ય હોય ત્યારે તે લખતે કેટલાક સ્વરો વચ્ચેનું અંતર ૪ શ્રુતિ કરતાં અધિક હોય છે. તથાપિ શ્રુતિગણનામાં વર્જ્ય સ્વરો લક્ષમાં લેવામાં આવે છે, એમ કહેવું છે. વળી વચલા સ્વરનો લોપ થવાથી એ સ્વરોનું અંતર મોટું થાય, અને સ્વર વિકૃત કરી પાંચ શ્રુતિનો અથવા તે કરતાં પણ વધારે અંતરનો થાય એ વચ્ચે મોટો ભેદ છે, એ દેખાશે જ. રતનાકરના વિકૃત સ્વરો આપણે કાળજીથી તપાસીશું તો દેખાઈ આવશે કે એક શ્રુતિનો સ્વર વિકૃત બિલકુલ જ માન્યો નથી. કાઠ કહેશે કે તોડીમાં ત્રણ શ્રુતિનો ગ, રીની પછી અશાસ્ત્ર નહિ થાય, એ ખરું. પણ તે બધું નવીન પ્રચાર પર અવલંબી રહેશે. તેમ કરવાથી એક નવો થાટ માનવો પડશે, અને તેમાં નવીન રાગયોજના કરતાં ઘણી અડચણો ઉત્પન્ન થશે. ત્રણ શ્રુતિના રિ, ઘ માની થાટ ઉત્પન્ન કરતાં અનેક મતભેદ અને વાદ ઊભા થયા હતા, અને તેવા પાછા પણ ઊભા થશે. એવા સ્વરો લાઇ નવી રાગરચના કરવામાં દેશના કળાવંતોની સંમતિ પ્રથમ મેળવવી પડશે, અને તે મોટી પરિપક્વ હારી કરવું પડશે. તેમ સાધ્ય થયું તો સંગીતનું નવું વ્યાકરણ લખવું પડશે. કદાચિત્ આગળની પેઢીઓ તે કામ કરશે, પણ. પરંતુ આજ તો આપણે ખાર સ્વરો પર જ પદ્ધતિ સ્થાપવી એ યોગ્ય થશે.

શાપિત રાજલક્ષ્મી

લોકોને

આશ્ચર્ય પમાડવાની વૃત્તિથી આ વાત મેં લખી નથી; આશ્ચર્ય પમાડવા માટે બીજા ઘણા જાદુજીએ કાવ્ય થાય છે. લોકો વાહવાહ કરે માટે પણ આ વાત મેં લખી નથી; વાહ વાહ કરાવી શકાય એવા કેટલાય એકાદ હમેશાં થાય છે. પણ જે મેં જ્યેષ્ઠ, અનુભવ્યું, તે જ માત્ર આ વાતમાં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

જૂનાં ફર્નિચરનો વેપારી ગોવિંદરામ અમારી સામે રહેતો. મેહુ ધોતિધું, દૂંઢી બાંધતું ગંજીકાક ને કાળા ટોપી પહેરી તે આખો દિવસ એટલે બેઠો જ હોય. ઘણું કરીને એનો વેપાર નહિ જ્યેષ્ઠ જ ચાલતો. કારણ કે ગોવિંદરામ માત્ર 'ચીજ' સંઘરતો. 'સાહેબ ! ચીજ છે હો'—એવી રીતે જ એને બેચવાની ટેવ હતી. પરંતુ ખુરશી, કોચ, બારથા, જાળી, ગાલીચા, હોંચકા સઘળી જ વસ્તુઓ એની સાધારણ ભાષા પ્રમાણે 'ચીજ' માં ગણાતી. અને તેથી તેની કિંમત પણ આકરી પડતી. પરંતુ કપોરેક—અને તે પણ જે જોઈ શકે તેને માટે જ—એ જરાકે સાદું દિલગીરીભરેલું હસીને પોતાના હૃદયની સાચી ભાષા વાપરતો. ત્યારે એ ફર્નિચરનો વેપારી મટી જતો, 'ચીજ' કહીને આકરી કિંમત લેનારો વાણિયો મટી જતો, અને એને બદલે જૂની જાદોજીલાલીનો છેલ્લો સાક્ષી હોય એવો ખરેખર જૂતકાળનો આદમી બની જતો. એક વખત એક સાચી કાશ્મીરી શાલ મેં એની પાસે જોઈ ત્યારે એના મોંમાં એવી ભાષા આવી ગઈ હતી. 'આ ચીજ વેચવાની છે જ નહિ, પણ તમે પૂછ્યું એટલે કહું છું. એ શાલ છે, સાહેબ ! મંદહારગવ ગાયકવાડની. પદ્મવટ ચંપાની આગલી રાતે એમણે એડી હતી. એ શાલ એક જ વખત વપરાઈ છે !'

ગોવિંદરામનો ફર્નિચરનો વેપાર તો એવો જ ચાલતો. સીસમ ઉપર કાશ્મીરી કારીગરીવાળાં ટેબલ ખુરશી કોષ્ટ શોખીન લઈ જાય ત્યારે વળી એ પૈસા રજા; બાકી તો એની કિંમત આકરી પડતી એટલે મહિને એ મહિને કોષ્ટ સારું ધરાક આવે એટલે ત્યારે ગોવિંદરામને તડકો પડી જતો.

પણ એ ઉપરાંત ગોવિંદરામ દુકાનના આગલા ભાગમાં લોટની ચક્રી પણ રાખતો, અને આખો દિવસ એને ત્યાં ધમાલ જમી જ રહેતી.

મારા હોદરા સુબંધુ સાથે ગોવિંદરામને મેત્રી હતી. એ મેત્રીનું કારણ તો હું પણ કળી શક્યો નથી, પણ ગોવિંદરામના એકલા જીવનમાં સુબંધુએ સ્થાન મેળવી લીધું હતું. બાળક જ્યાં જ્યાં અકારણ પ્રીતિ જીએ છે ત્યાં ત્યાં એ પોતાના સરળ સ્વભાવને લીધે અચાંચ જાય છે. સુબંધુ નિશાળે જતો હોય ત્યારે ગોવિંદરામની દુકાન પાસે થઈ કાંઈક તોફાન કર્યા વિના જાય જ નહિ. તોફાન કર્યા વિના જાય તો તે દિવસે તેણે છેલ્લો નંબર પુરાવ્યો હોય, તે પાંચ વાગે પાછા ફરતાં તોફાન કરે ત્યારે જ જંપે. સુબંધુને તરતાં ગોવિંદરામે શીખવાડેલું. સુબંધુ માટે તેણે બહુ જૂના વખતની પણ જિંદગી કારીગરીવાળી

એક 'ક્રેઇમ' આપેલી. એ 'ક્રેઇમ' વેચવાની એણે ચોખ્ખી ના પાડી હતી. મિત્રાઇ ગમે તે પ્રકારની કરી હોય પણ પોતે જાતે આવીને સુખંધુને લાગ આપે પછી જ એ ખાય. એના આ હેતુમાં કાંઈપણ હેતુ ન હતો. કેવળ પ્રેમની ખાતર જ પ્રેમ હતો. સુખંધુની હજારો ખાનગી નાની નાની વાત-જે, ધણું કરીને બાળક માથાપને કહેતાં જ નથી-એવી વાત ગોવિંદરામની પાસે પ્રહોંચી ગઈ હોય. એ મૈત્રીનું એક ફળ એ થયું કે, હું પોતે સમજું તેના કરતાં સુખંધુ જૂની ચીજોના વાતાવરણમાં વધુ સમજી શકતો. એ બોલીને દેખાડી શકતો નહિ, પણ મૂંઝી વાણી મારફત એનો અનુભવ કરી શકતો. એટલું જ નહિ પણ ધણી વખત તો સાચી અને નકલી વસ્તુઓ જોતાં વેંત જ જુદી પાડી દેતો. ગોવિંદરામ એ વખતે બોલતા નહિ, પણ એના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય કે 'આ છોકરો ભવિષ્ય અને ભૂતકાળને જોડનાર છેલ્લો સાક્ષી બનશે ! પછી આવી ચોજો'કાઈ મંદરશે નહિ, કોઈ રાખશે નહિ, કોઈ એના પર યુંકશે પણ નહિ !'

એક વખત ગોવિંદરામને કાણુ જાણે શું ભૂત ભરાયું તે મારી પાસે આવ્યા.

ખાસા ઇચ્છિય અનાવટના સુદર કાચ ઉપર બેસીને હું તેા મજેની લીધેનની આ પીતો હતો ત્યાં ગોવિંદરામ આવી પહોંચ્યા.

'કેમ આવો છો ?'

ગોવિંદરામની વાત કરવાની રીત આવી અધરની જ હતી, અધરથી જ ઉપાડવાના : 'કાં જોયું ?' આપણે આશ્ચર્ય પામીએ કે 'શું લાઇ ?' ત્યાં એકાદ ખંડિત મૂર્તિનો હાથ રજૂ કરે : 'એટલો સરસ છે'—અને પછી એ વાગ્ધારા અટકાવતી હોય તો 'તમારે એકાદ અર્વાચીન મકાનની વાત કરવી પડે.

આજે પણ ગોવિંદરામે એવી અધરથી જ વાત ઉપાડી : 'કાં આવો છો ?'

સામેના મકાન—'જી ૧૯૨૧ A. D.' ઉપર નજર કરતાં મેં પૂછ્યું : 'ક્યાં ?'

ગોવિંદરામે મેં જોયું હતું ત્યાં નજર કરીને દષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી. સામેના મકાનના સૌથી ઊંચા આગલા ત્રિકોણ ભાગમાં 'જી. ૧૯૨૧ A. D.' એ અક્ષરો સૂરજના તડકામાં ચળકતા હતા. આખા મકાનની શોભા એ કંઈ સાલમાં બંધાયું એ ઉપરથી કાઢવાનો સાધારણ રિવાજ હોવાથી મકાનના માલિક એક રૂના દલાલે આ અક્ષરો આખા મકાનમાં ખ્યાન ખેંચે તેવી રીતે મૂક્યા હતા. પણ આજે ગોવિંદરામે એ સઘળી વાત, પર ખ્યાન ન આપતાં ઉતાવળથી કહ્યું : 'આજે તમને હવે દર્દ !'

'પણ શું ?'

'અરે, ચાલો તો ખરા.'

'શું માણેક છે, રત્ન છે, હીરા છે ? છે શું ?'

'સુખંધુ ક્યાં છે ?'

'હમણાં જ બહાર રમવા ચાલ્યો ગયો.'

'ઠીક, ચાલો ત્યારે. એ ચીજ તમારો લાયકની. તમને વિશ્વાસ નથી પણ.....'

અમે ચાલ્યા.

એની દુકાનના આગલા ખંડમાં આવ્યા. ગોવિંદરામે સંભાળથી ખારણું વાર્યું.

આગલા ખંડમાં થઇ પાછળ ગયા ત્યાં કેટલાક કારીગર ચક્રી સમી કરતા બેઠા હતા.

એક ડોશી નળ પાસે પાણી ભરતી હતી. એક જગ્યાએ તપેલામાં ચા ઊકળતી હતી.

અમે છેક અંદરના ખંડમાં ગયા.

વળી ધીમેથી બારણું કમાવીને ગોવિંદરામ મને ઉપલા મેડા પર લઇ ગયા.

‘લુઓ આ’ ગોવિંદરામે ચંદનની એક સુંદર ફેદમ રજૂ કરી. તેમાં જૂના વખતનું રજપૂત શૈલીનું સુંદર ચિત્ર શોભી રહ્યું હતું. એક બાઈ બેઠી હતી. આકાશમાં ચંદ્ર ખીલ્યો હતો. હાથમાં એક રત્ન હતું. ખીજા હાથમાં પ્યાલું હતું. પ્યાલું હલાહલ ઝેરથી ભર્યું હશે. એમ સહેજે અનુમાન થાય તેમ હતું. પણ એટલું છતાં તેનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ ન હતો.

ગોવિંદરામ મારી પાસે આવ્યો. તેની આંખમાં વિચિત્ર પ્રકારનો નશો હતો.

‘આ ‘હાથી’ બેઠ ? શું સમજ્યા ?’

‘પીંછી અદ્ભુત છે !’

‘ગોવિંદરામે કપાળે હાથ દીધો. પાસેના કોચ પર તે બેસી ગયો. ‘આ ફેદમ આજથી બાર વર્ષ પહેલાં મારા હાથમાં આવી—પણ રહો, ખપ્પડાટ શાનો થયો ? સુબધુ ક્યાં છે ?’

દાદરના પગથિયા પર આવીને એક બિલાડી ઊભી હતી. ગોવિંદરામને એની હાજરી પણ ખૂંચી. તેણે તેને કાઢી મૂકી. પાછો કોચ પર આવીને બેઠો.

‘તમે નવા જમાનાના માણસો શાપમાં માનતા નથી. પણ હું તમને આજે ખાતરી કરી આપીશ કે શાપ જેવી પણ કંઈ વસ્તુ હોય શકે.’

‘પણ એ બને છે ક્યારેક—પણ એટલે તો એ તદ્દન નથી એવી તમારી દક્ષિણ બળ વિનાની બની જાય છે.’

‘આ ચિત્રમાં શું છે’ એ તો મને પણ ખબર નથી. એક કિખારી જેવા માણસ પાસેથી મને એ મળી ગયું છે. મળ્યું ત્યારે મારા આનંદનો પાર ન હતો. કિખારીને ખબર નહિ પણ એમાં એક અણુમોલ રત્ન જડેલું હતું. આ રહ્યું એ રત્ન.’

ગોવિંદરામે હથેળીમાં રત્ન ધરી રાખ્યું. લાલ દર્શનગોળ દેખતું એ માણેક હતું. એનો ઝગઝગાટ મોહ પમાડે તેવો હતો, પણ એ જાણે રત્નને બદલે શોણિતનું મિન્ટુ હોય એવું લગાતર લાગતું હતું.

‘આ લાગે છે રત્ન, પણ છે માનવહૃદયના છેલ્લામાં છેલ્લા નિઃશ્વાસનું રુધિરભીનું આંસુ. આના ઇતિહાસની મને ખબર નથી, કાંઈને ખબર નથી. પણ આ રત્ન મેળવ્યા પછી એક અઠવાડિયામાં મેં પ્રાણુથી પણ વહાલો મારો છોકરો ગુમાવ્યો છે.’

હું મોટેથી ખડખડાટ હસી પડ્યો : ‘અરે ! ગોવિંદરામ ! તમારો આ વહેમી સ્વભાવ જ એ રત્નને રુધિરમિન્ટુ બનાવે છે.’

ગોવિંદરામે ડાકું ધુણવું : ‘ના, ના, એમ નથી. સાંભળો તો ખરા. એક અઠવાડિયા પછી પેલો કિખારી પાછો મારી નજરે ચડ્યો.’

એ વખતે એના મોં પર પ્રસન્નતા હતી. હૃદયમાં જીડો સંતોષ હતો. જાણે કાંઈ મોટો ભાર ફેંકી દીધો હોય એવી નિશ્ચિન્તતા હતી. એણે મને કહ્યું : ‘સાહેબ ! પેલી ફેદમમાં એક મોંઘામૂલું રત્ન આવ્યું છે ?’

‘તારે જોતું હોય તો લઈ જા !’ મેં કહ્યું.

ને જિભે જ યમ ગયો. 'મારે? મેં આટલા વર્ષ સેવ્યું. જ્યાં જ્યાં એ ગયું છે ત્યાં ત્યાં વિપત્તિ આવી છે. એ રત્નમાં ખીન્ને ગુણ છે કે એ રાખનારો કોઇ દિવસ બૂખે નદિ મરે. લક્ષ્મી એના ચરણમાં આજોડશે. દુઃખ ને શોક એના સંગાથી રહેશે.'

'ત્યાર પછી એ રત્ન વિષે ઘણી ઘણી રીતે માહિતી મેળવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. પણ આટલું આ ચિત્ર કહી શકે એ કરતાં વધારે માહિતી મને મળી નથી!'

મેં ફરી ચિત્ર સામે જોયું. ચિત્ર ખરેખર અદ્ભુત હતું. મેં ગોવિંદરામને કહ્યું: 'ચિત્રકારે સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું છે કે આ રત્ન નથી પણ હલાહલ વિષપાન છે.'

'આ રત્નને હું ફેંકી દઉં, પણ ફેંકી દેવાથી મારો અર્થ સરે તેમ નથી. એને કોઇ સહ જાય તો જ હું છૂટો થાઉં. ત્યાં સુધી આ ભયંકર શાપનો અકારણ ભોગ જતીને હું રહ્યો છું!'

ગોવિંદરામ ખોલતો ખંધ થયો. જૂનો વસ્તુઓનો એનો શોખ અદ્ભુત હતો, છતાં આજે એણે ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યારે જણે સ્મશાનમાં બૂતાવળ જોતો હોય એવી રીતે પોતાના વાતાવરણથી પોતે ભડકી રહ્યો હતો.

ધીમેથી જીડીને ગોવિંદરામની રત્ન લઇને હું ઘેર ગયો.

તે રાત્રે એક ભયંકર સ્વપ્નામાંથી હું જાગી જીડ્યો ત્યારે જણે સ્વપ્ન નહિ પણ સાચી પ્રતિમા જોતો હોઈ એટલી બધી તાજ છાપ મારા મન પર પડી રહી હતી. અત્યંત પ્રતિભાશાળી—પ્રતાપી અને તેજસ્વી એક સ્ત્રી મારી સામે જોભી હતી. તેના દેશ છૂટા હતા. હાથમાં ખડ્ગ હતું. આંખો ઝગારા મારી રહી હતી. અણિચુંક નાક નાગની કણ્ઠાની માફક અભિમાનભરેલું એર સાચવી રહ્યું હતું. ખડ્ગના કરતાં વધારે ક્રાંતિલ ધા તો એની નજરમાં ભર્યા હતા. "તું શાપિત રાજલક્ષ્મી નથી માનતો કાં?—પશુ—યુગે યુગે લક્ષ્મી શાપિત બને છે ત્યારે રુધિરબીનાં રત્નો ગાનવંશને વારસામાં મળે છે. એમાં તને વહેમ-દંડ કે જૂનવાણી પ્રયા જેવું શું લાગે છે? આજે તારા સમયમાં પશુ શોષિતની ધારા વહી રહી છે: લક્ષ્મી માટે, જમીન માટે, છવન માટે. એ ધારામાંથી દમ્ભરો રત્નો, જેને મેળવવા માણસો માણસોને કાપે છે તેવાં, નહિલિયાતાં, નકામાં અને ન જોયેલાં, વેડકાષ જાય છે. એમાંનું દરેક રત્ન શાપિત છે. જે જે વસ્તુ મનુષ્ય અન્યાયથી મેળવીને લોભથી સાચવે છે તે તે શાપિત બની જ જાય છે. તે એના સાચવનારને દબો છે. રાખનારને મારે છે. તને પણ એનું કળ મળશે જ.'

સવારે હું જીડ્યો ત્યારે મુખપુ મારી પાસે દોડતો જ આવ્યો: 'જુઓ, જુઓ આ શું છે?'

એણે મુકી ઊધાડી. એના હાથમાં પેલું શાપિત રત્ન ઝગારા મારી રહ્યું હતું—જણે લોહીભીની આંખે મારી સામે જોઇ રહ્યું હતું.

'અરે, અરે, આ તે ક્યાંથી કાઢ્યું?—કાણે આપ્યું?'

'મને ગોવિંદરામે આપ્યું!'

'હે!'

મારું ચાલત તો ગોવિંદરામની ડોક મરડી નાખત, પણ નજર કરી તો ગોવિંદરામની કુકાન ખંધ હતી.

'મારો ભેટો! જોયું, પોતાનો હાકરો માર્યો, હવે આને મારવા ફર્યો છે!'

મેં સુખંધુના હાથમાંથી રત્ન ચૂંટવીને ફેંકી દીધું. ‘ખબરદાર ! હવે એ લાગ્યો છે તો. એમાં હલાહલ એર ભર્યું છે ! ગોવિંદરામ ક્યાં છે ?’

‘ગોવિંદરામ તો આજે ઘેર નથી.’

એ વાતને અઠવાડિયું વીતી ગયું. ગોવિંદરામ દેખાયો નહિ. એક વખત સુખંધુને સખત તાવ આગ્યો. બેભાન થઇ ગયો. અને મારા અંતઃકરણમાં શાપિત રત્નની કથા યાદ આવી.

અચાનક એ જ વખતે ગોવિંદરામ આવી ચડ્યો. તે ક્યાંય બહારથી પરબારો આવતો હોય તેમ લાગતું હતું.

‘કાં, કેમ બેઠા છો ? સુખંધુને શું થયું છે ?’ તેણે આવતાવેંત પૂછ્યું. જાણે રત્નની વાત જાણતો જ હોય એમ તે બોલ્યો : ‘તાવ આગ્યો છે કે ?’ મેં જવાબ ન વાલ્યો. પણ કપકાબરેલી આંખે તેની સામે જોઇ રહ્યો. પણ તે તરત નીચે વળ્યો. ને સુખંધુની ફેડ ઉપર હાથ મૂકી ઘોતિયા નીચે પહેરેલ કાળા દોરામાંથી એક રત્ન શોધી કાઢ્યું : ‘આ રહ્યું !’

‘આહા ! એ જ શાપિત રત્ન પાછું ક્યાંથી ? મેં ફેંકી દીધું હતું ને.’

‘તમારા ગયા પછી મેં તિરસ્કારમાં ને શાપથી મુક્ત થવા એને બહાર ફેંકી દીધું. જોર કરીને ફેંકી દીધું. સામેના છાપરા પર એનો અવાજ પણ સંભળાયો. પછી સુખંધુને કેમ મળ્યું તે મને ખબર નથી.’

હવે મને સાંભર્યું. જે દિવસે સુખંધુએ રત્ન બતાવ્યું તેની પહેલાં તે દડાળી રમત રમતો હતો ને. છાપરા પર અટકેલા દડાને ઉતારવા ચડ્યો હતો.

‘પણ હવે મારે એ બીજાને હાથ ન ચડે માટે પહેરી, રાખવું છે, જૂના ગ્રંથવાચનમાં નિષ્ણાત એક જણે મને એનું બીજું રહસ્ય પણ બતાવ્યું છે.’

‘શું ?’

‘જેણે સુખંધુની માંદગી વિષે ને રત્ન વિષે કહ્યું તેણે જ કહ્યું—’

‘કે ?’

‘હું એની પાસે જ ગયો હતો. એણે કહ્યું કે બીજાને આપી પોતાના પરચો બાર ઉતારવાની વૃત્તિમાં શાપિત રત્ન કરતાં પણ, મોટો શાપ છે—એવું ચાય છે. ત્યારે અંતઃકરણમાં શાપમય લોહીનું કલંકબિંદુ હમેશાં બળ્યા કરે છે—’

‘માટે એના શાપનો ડંખ કાઢી નાખવો હોય તો રસ્તો આ છે. અમલણ્યા એવા હમરો માનવસંધુની વચ્ચે એને ફરતું મૂકવું એ કરતાં એ મારે પહેરી જ રાખવું. એમ કરવાથી એનો ડંખ ઘસાઈ જઈને, એક દિવસ એ શુદ્ધ રત્ન બની જશે.’

એટલું બોલીને ગોવિંદરામે અડપથી એ રત્ન, પોતાની ડાકમાં પહેરી દીધું, ને આગ્યો હતો તેમ પાછો ચાલ્યો ગયો.

તૈલાભ્યંગ એટલે તેલનું માલીશ. તેજના માલીશ ઉપરાંત આ લેખમાં આપણે તેલના બીજા ઉપયોગો પણ જોઈ જઈશું.

ઉત્તર હિંદુસ્તાન, પંજાબ, અંગાલ, મદ્રાસ વગેરેમાં તૈલાભ્યંગ ખૂબ જ પ્રચલિત છે. એ લોકો તેલ સિવાય ભાગ્યે જ સ્નાન કરે છે. સ્નાન પહેલાં શરીર ઉપર થોડુંક તેલ ચોળી, શરીરને સારી રીતે ધસ્યા બાદ જ એ લોકો નાલ છે. ગૂજરાત જ એક એવો દેશ છે જ્યાં તૈલાભ્યંગ પ્રચલિત નથી. ગૂજરાતીઓના મોં ઉપર તેજ નથી એનું કારણ આ તો નહિ હોય? અથવા વ્યાયામ સાથે જ અભ્યંગનો સંબંધ હોય વ્યાયામવિમુખ ગૂજરાતીઓ અભ્યંગથી પણ વિમુખ બન્યા હોય એમ પણ બનવા જેવું છે. ગમે તે હો, ગૂજરાતની યુવાન પ્રજાએ આ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

ખોરાકમાં જેમ સ્નેહની જરૂર છે તેમ નાક, કાન, મોં, ચામડી વગેરે અવયવોને પણ સ્નેહની જરૂર છે. “દાતથ્ય કેમ દરશે ?” એ લેખમાં તૈલગ્રંથ વિષે આપણે જોઈ ગયા છીએ. હવે આપણે શરીરના બીજા અવયવોને તેલથી શા શા ફાયદા થાય છે તે જોઈશું.

નસ્ય એટલે તેલનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાં તે. ચરક નસ્યના ફાયદા નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

“જે મનુષ્ય યથોક્ત રીતે, યથાકાલ નસ્યકર્મ કરે છે તેની આંખો, નાક અને કાન કદી બગડતાં નથી. તેના વાળ ધોળા થતા નથી, તેનાં દાઢીમૂછ સફેદ થતાં નથી, તેના વાળ ખરતા નથી, પરંતુ ખૂબ જ વધે છે. મન્યાસ્તભ (ગરદનનો પાછલો ભાગ ઝલાઈ જવો તે), શિરઃશ્લ, અર્ધિત (મોંનો લકવો), હડપથી ઝલાઈ જવી (હનુમહ), પીનસ, આધાશીશી, શિરઃકંપ વગેરે રોગો નાકમાં તેલ મૂકવાથી મટે છે. મગજની નાડીઓ અને માથાની ખોપરીના સાંધા, સ્નાયુ, કંડારા-આ બધાંને નસ્યકર્મથી ખૂબ જ બળ મળે છે.”

નસ્યકર્મ યથાકાલં ચો વધોકં નિપેક્તે ।

ન તંસ્યં ચંદુર્નં વ્રાણં ન શ્રીત્રમુપદંત્યતે ॥

ન સ્યુઃ શ્વેતા ન કપિલાઃ કેલાઃ સંપ્રાપ્તિ વા પુનઃ ।

ન ચં કેલાઃ પ્રત્યુચ્ચન્તે વર્ધન્તે ચ વિશેષતઃ ॥

મન્યાસ્તમ્મઃ શિરઃશ્લમ્નદિતં હનુસંપ્રહઃ ।

પીનસાર્પાવમેદો ચ શિરઃ કમ્પચ શામ્યતિ ॥

શિરઃ શિરઃ કંપાલોનાં સંઘર્ષઃ સંપ્રાપ્તકંડારાઃ ।

નાયનપ્રીતિતાંધાસ્ય લમન્તેડમ્પાધિકં ચંત્રમ્ ॥

હમેશાં નાકમાં તેલનાં દીપાં મૂકવાથી ઉપરોક્ત કાયદા થતા ચરકે ગણાવ્યા છે. પરંતુ આ જમાનાના શંકાશીલ માણસોને પ્રાચીન તત્ત્વચિંતકોના વચન તરફ આદર નથી રહ્યો; એટલે આપણી રિયતિ ત્રિશંકુના જેવી થઈ છે. આપણે નથી સમજી શક્યા આપણી સારી વાતો કે નથી લઈ શક્યા પશ્ચિમની સારી વાતો.

નાક વાટે આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ. હવામાં ધૂળ વગેરે જે અશુદ્ધિ હોય છે તે બધી. નાકની શ્લેષ્મકક્ષા ઉપર ઠરે છે. નાકના દ્વારમાં ઈશ્વરે જે વાળ આપ્યા છે તે આ ખરાબ પદાર્થોને નાકમાં જતા અટકાવવા માટે જ છે. હવામાં જે અશુદ્ધ પદાર્થો હોય તેને આ વાળ બહાર રોકે છે. આવી રીતે દયાળુ, કુદરતે નાકની રચના કરી છે. વર્ણી નાકની શ્લેષ્મકક્ષા પણ કેટલાંક જંતુઓને દણી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ છતાં પણ અતિશય અસ્વચ્છ વાતાવરણમાં આપણે રહ્યા છીએ એટલે કેટલીક અશુદ્ધિ નાકની અંદર જાય છે. અને આવી રીતે ગંદકીના થર નાકની અંદર જામે છે. નાક ખરાબર સાફ રાખવાની જરૂરે આટલા જ માટે છે. આપણા યોગીઓ નાકને ધોવા માટે જલનેતિ કરતા. એક હથેળીમાં પાણી લઈ નાક વડે તે પાણી અંદર ખેંચતા અને મોં વાટે ને બહાર કાઢી નાખતા. આ પ્રયોગથી નાકનો અટપટો માર્ગ ધોવાઈ સાફ થાય છે. નાકથી પાણી પીવાની ટેવ (ઉપદ્રવ) ઉપર પણ આટલા માટે જ આપણા આચાર્યોએ ભાર મૂક્યો છે. આવી રીતે નાક ખરાબર ધોવાઈને સાફ થાય એ પછી તેલનાં દીપાં નાકમાં મૂકવાથી નાકના અટપટા માર્ગની શ્લેષ્મકક્ષા સ્વચ્છ અને મૃદુ રહે છે. તેલ જંતુધન છે એટલે જંતુઓને પણ મારી નાખે છે અને સકલ નાડીતંત્રને તે તર્પણ આપનાર છે એટલે નાડીતંત્રના અનેક રોગોમાંથી તે આપણને બચાવી શકે છે. નાકનું સ્થાન શરીરમાં જેવું તેવું નથી. એક વિદ્વાન કહે છે કે ગાંડપણના ધણખંડા દરદીઓમાં નાકની અસ્વચ્છતા જ કારણભૂત હોય છે, અને નાકની સ્વચ્છતા ઉપર જ તેમનું આરોગ્ય નિર્ભર છે. x

આધારીશીમાં નાકમાં ઘીનાં દીપાં નાખવાથી ખૂબ જ આરામ મળે છે, એ વાત વૈદ્યો સારી રીતે જાણે છે. નાકમાં હમેશાં તેલ નાખવાથી નાકનો રસ્તો સ્વચ્છ, મૃદુ, સ્વચ્છ રહે છે, શ્વાસ લેવામાં અડચણ નથી આવતી. નાકના રોગો જવદલે જ થાય છે.

એક ખાંકડા ઉપર કે આટલા ઉપર લગડતું માથું રાખીને સૂઈ જવું. નાક ખરાબર સીધું રહેવું જોઈએ. પછી દરેક નાકમાં ૧૦-૧૦ દીપાં તેલનાં નાખવાં. જે તેલ મોંમાં જશે તો યથોક્ત ગુણ નહિ જણાય. તેલ મગજમાં જ જવું જોઈએ અને જે નાક ખરાબર રાખ્યું હશે તો તેલ મગજમાં જ જશે. આ નસ્યકર્મને પ્રાચીનોએ દિનચર્યામાં અગત્યનું સ્થાન આપેલું છે. આવી રીતે જે હમેશાં નસ્ય લેશે તેનું મુખ પ્રસન્ન અને ઉપચિત થશે, સ્વર સ્વચ્છ બનશે, સર્વ ઇન્દ્રિયો વિમલ બનશે અને તેના બળમાં વધારો થશે. પળિયાં વહેલાં નહિ આવે, સજેખમ વારંવાર નહિ યાય, અને માથાના તથા નાકના અનેક દારુણ રોગોમાંથી તે બચશે.

X "The deaf, mute and the insane, even with loss of taste, still live while the nasal organ is active; and in fact, cleansing the nostrils is the cure for the insane and will diminish insanity ninety percent...."

હમેશાં માથામાં તેલ નાખવું

માથામાં તેલ નાખવાથી જોપરીનાં હાડકાંને સ્નેહન મળે છે. માથામાં જોડા, જાદરી, જૂ, ગૂમડાં વગેરે થતાં નથી અને મગજને પણ સ્નેહન મળે છે. મહર્ષિ ચરક કહે છે:—

“જે માણસ હમેશાં માથામાં તેલ નાખે છે તેને કદી માંથાનો દુખાવો થતો નથી, ટાલ પડતી નથી, પળિયાં આવતાં નથી, વાળ ખરી જતા નથી, વિશેષ કરીને માથાની જોપરીનાં હાડકાં અહુજ મજબૂત બને છે અને વાળ પણ દઢમૂઠ, દીર્ઘ અને કાળા થાય છે. દરેક ઇન્દ્રિયને શાંતિ મળે છે, જાંઘ સારી આવે છે.”^૧

હમેશાં માથામાં તેલ નાખનારને ઉપરોક્ત લાભ થાય છે. આમાં અતિશયોક્તિ જેવું કશું જ નથી.

કાનમાં તેલ નાખવું

જેવી રીતે નાકમાં તેલનાં ટીપાં નાખવાનું કહ્યું તેવી રીતે હમેશાં કાનમાં ટીપાં નાખવાથી પણ અનેક ફાયદા થાય છે. કાનની કળામય રચના જે જાણે છે તે કાનની સ્વચ્છતા, કાનની સંભાળનું મંદસ્વ સમજે છે. કાનમાં પણ કચરો ભરાય છે અને તે પણ જો બરાબર ધોઈને સાફ કરવામાં ન આવે તો પછી કાનના ચસકા, કાનનો પાક વગેરે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે. હમેશાં કાનમાં તેલ મૂકવાથી કાનનો રસ્તો સાફ રહે છે; કાન મૃદુ અને સ્વચ્છ રહે છે; કર્ણનાડીઓને તર્પણ મળે છે. મહર્ષિ ચરક કહે છે:—

“હમેશાં કાનમાં તેલ નાખનાર મનુષ્યને કાનના રોગો થતા નથી, ગળું ઝલાઈ જતું નથી, હડપંચી ઝલાઈ જતી નથી, અહુ ધીમેથી ખોલેલું પણ સહેલાઈથી સાંભળી શકે છે, અહેરાશ આવતી નથી.”^૨

કાનમાં, નાકમાં, મોંમાં અને બીજા અનેક અવયવોમાં ઇશ્વરે બારીક શ્લેષ્મકલા નિર્માણ કરેલી છે. આ શ્લેષ્મકલા તે તે અવયવના સ્વાસ્થ્યસંરક્ષણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ શ્લેષ્મકલા અહુ જ બારીક હોય છે. આ ઊંડરડાય કે છોલાય તો અવયવના અનેક રોગો લાગુ પડે છે. નાકમાં જેમ શ્લેષ્મકલા છે તેમ કાનમાં પણ છે. આ શ્લેષ્મકલાને મૃદુ, સ્વચ્છ અને સ્વચ્છ રાખવા માટે કર્ણતર્પણની ખાસ જરૂર છે. કાન જેવા અતિ અગત્યના અવયવને તેલના તર્પણથી અનેક ફાયદા થાય છે. કાનમાં ખમરાં ખોલવાં, કાન હેર મારી જવો, કાનમાં ખરજવું, ચાંદી કે ગૂમડાં છાંયાદિ અનેક રોગો કાનને બરાબર

૧ નિત્યં સ્નેહાર્દશિરસઃ શિરઃશૂલં ન જાયતે ।

ન જ્વાલિત્યં ન પાલિત્યં ન કેશાઃ પ્રપતન્તિ ચ ॥

વર્લં શિરઃ કપાલાંનાં વિરોપેનામિવર્ષતે ।

દદમૂલાંય દીર્ઘાંય કૃષ્ણાઃ કેશાઃ સર્વાન્તિ ચ ॥

ઈન્દ્રિયાણિ પ્રસીદન્તિ સુલગ્મવતિ ચામલમ્ ।

નિદ્રાલાભઃ સુર્ણં ચ સ્યાન્મૂર્ધ્નિ તૈલનિવેવળાત્ ॥

ચરકસંહિતા સુ. સ્પા. અ. ૫-૭૫-૭૭

૨ ન કર્ણરોગાં વાતોત્પા ન મન્યાદ્દતુસંપ્રદઃ ।

નોત્ત્યેઃ ક્ષુન્તિઃ ન વાધિર્યં સ્યાન્નિત્યં કર્ણતર્પણાત્ ॥

ચરક. સુ. સ્પા. અ. ૫-૭૮

એટલે ત્વચાને હિતકર. અને ત્વચા-ચામડીની ઉપયોગિતા ક્યાં ઓછી છે? શરીરમાં હૃદયથી બીજા નંબરે ચામડીને ગણાવવામાં આવી છે. ડૉ. વુડ્ઝ હુચિન્સન તો ચામડીને "Skin-Heart" કહીને સંબોધે છે. દેહમાં જેમ શ્વાસોચ્છ્વાસનું કાર્ય કરે છે તેવી રીતે-અલગત બહુ થોડા અંશે-ચામડી પણ શ્વાસોચ્છ્વાસનું કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ ચામડી પણ હિદ્રોદારા શ્વાસોચ્છ્વાસનું કાર્ય ઘણા જૂઝ ઓશમાં કરે છે પરંતુ તેથી તેની અગત્યતા જરૂરિય ઓછી નથી થતી. આ ઉપરાંત દુષ્ટ પદાર્થોને, હિદ્રો દારા બહાર કાઢવામાં ચામડી જે ભાગ લેજવે છે તે અતિ અગત્યનો છે. મૂત્રપિંડો જેમ મૂત્રદારા શરીરમાં વિષાક્ત પદાર્થો બહાર કાઢે છે તેવી જ રીતે ચામડી પણ વિષાક્ત પદાર્થોને બહાર કાઢે છે. આ ઉપરથી ચામડી એ કેટલું અગત્યનું અંગ છે તે સમજાશે. ડૉ. હુચિન્સને ચામડીનું જે કાવ્યમય વર્ણન આપ્યું છે તે ખરેખર યોગ્ય જ છે:—

"A tissue which is like silk to the touch, the most exquisitely beautiful surface in the universe to the eye and yet a wall of adamant against hostile attacks. Impervious alike, by virtue of its wonderful responsive vitality, to moisture and draught, cold and heat, electrical changes, hostile bacteria, the most virulent of poisons and the deadliest of gases, it is one of the real wonders of the world."^૧

અર્થ—સ્પર્શમાં રેશમ જેવો અને વિશ્વમાં અતિ સુંદર એવો આ દર્શનીય અવયવ ખરેખર, જગતની જે અનેક નવાઇ પમાડે એવી બનાવટો છે, તેમાંનો એક છે. અને આટલો મુલાયમ છતાં દુર્ધર્ષ દુસ્મનોને તે મહાત કરી શકે છે અને બિનાશ અને પવનના તપાટા, ટાંઠ અને તડકા, વૈદ્યુત પરિવર્તનો, વિષાક્ત છવાણુ, કાલકૂટ જેવા અતિ ઝેરી શાયઓ-સૌની વચ્ચે પોતાની સમતા જાળવી શકે છે.

આવા અત્યંત અગત્યના અવયવ ઉપર જેટલું ધ્યાન દેવાય તેટલું ઓછું છે. અભ્યંગ જેવી ચામડીને સ્વચ્છ અને-સુંદર બનાવનાર બીજી એક પણ ચીજ આ જગતમાં નથી. તેલનો અમુક ભાગ શરીરમાં જાય, ચામડીનાં હિદ્રો વધુ પ્રુલ્લાં બને, શરીરનો મલ છૂટો પડે અને રુધિરાભિસરણને ત્વરિત બનાવી વિષાક્ત પદાર્થોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી અજીવ તાઝગી દાખવનાર આ અભ્યંગવિધિનાં જેટલાં શુભગાન ગાવામાં આવે તેટલાં ઓછાં છે.

સ્વ. ડૉ. બ્રાસુ મધુમેહીઓ માટે તૈલાભ્યંગની દિશાપત્ત કરે છે અને જગપ્રસિદ્ધ હ્ય-ચેકિલ્સકે ડૉ. મુયુ હ્યરોગીઓ માટે અભ્યંગની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. આ મન્ને દારુણ રોગોમાં શરીરમાંથી દુષ્ટ પદાર્થો બહાર નીકળવા જ જોઈએ, અને ખાસ કરીને ત્યારે મૂત્રપિંડો રોગગ્રસ્ત થયેલા હોય છે ત્યારે તો સકલ દૂષિત પદાર્થોને બહાર કાઢવાનું કામ એક માત્ર ચામડીને જ બજાવવાનું હોય છે. હ્યમાં આટલા જ કારણથી પ્રાચીન મહર્ષિઓએ અનેક વનસ્પતિઓથી સાધ્ય કરેલાં એવાં તેલોની યોજના સૂચવેલી છે. લાક્ષાદિ તેલ, ચંદનાદિ તેલ, અણુતેલ, અશ્વગંધાદિ તેલ છતાંદિ સુંદર બનાવટોથી અભ્યંગ કરવાનું જે મહર્ષિઓએ સૂચવ્યું છે તે મહર્ષિઓની દીર્ઘદષ્ટિ માટે આપણને માન થયા વગર નથી રહેતું.

૧ "Studies in Human and Comparative Pathology."

by Dr. Woods Hutchinson.

વાગ્સાદ કહે છે કે અભ્યંગમાં ખાસ કરીને પગનાં તળિયાંનું અભ્યંગ હિતાવહ છે. પગનાં તળિયાં ઉપર તલનું માલીસ કરવાથી આંખોનું તેજ વધે છે. સાયેટીકા નામની નાડી જે કમરમાંથી નીચે ઊતરી ટેક અંગુઠા સુધી જાય છે તેને આથી માલિસ મળે છે. અને એ દ્વારા આંખને ફાયદો થતો હોય એ સ્પષ્ટ વાત છે. વળી, પગનાં તળિયાં ઉપર માલીસ કરાવવાથી આખા દિવસનો થાક તુરત જ જતો રહે છે અને જોતજોતામાં એવી તો પ્રગાઢ નિદ્રા આવી જાય છે કે ન પૂછે વાત. પગનાં તળિયાંની કલાની દૃષ્ટિએ પણ ક્યાં જોઈ કિંમત છે ? ‘પાદપંક્ત’, ‘ચરણારવિંદ’—કેવી મોહક ઉપમાઓ ! પરંતુ પાદપંક્તને સહેલાઈથી નથી થતા. તૈલાભ્યંગ, ચંપી, સ્વચ્છતા, વગેરેથી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. આજકાલ સોમાંથી મિતરે મનુષ્યોનાં પગનાં તળિયાંમાં મોટા મોટા ચીરા પડેલા જોવામાં આવે છે. જો તૈલાભ્યંગ કરવામાં આવ્યું હોત તો પગ ન ફાટત. અને ફાટેલા પગ શિયાળામાં અને ચોમાસામાં જે દુઃખ આપે છે તે કેનાથી અનુભવ્યું હશે ?

ઉપસંહાર

ઘાતણુ કરી રહ્યા પછી દાંતની દબતા માટે અને દાંતના સૌન્દર્ય માટે તૈલગંદૂપની જરૂરિયાત આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. તૈલનસ્ય (નાકમાં તેલનાં ટીપાં નાખવાં તે)ની યોગ્ય કિંમત આપણે આંકી છે. માથામાં તેલ નાખવાથી શુ ફાયદો થાય છે અને કાનમાં તેલ નાખવાથી શું થાય છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. શરીરે તૈલાભ્યંગથી શા ફાયદો થાય છે અને પગનાં તળિયાં ઉપર અભ્યંગ કરવાથી શા ફાયદો થાય છે તે પણ આપણે વિસ્તારથી જિજ્ઞાસી ગયા છીએ.

ડોઠ સીમ્પસન તો તૈલાભ્યંગ ઉપર શીઘ્ર ચર્ચ ગયા છે. તેલનાં કારખાનાંઓના મજૂરો ખીજાં કારખાનાંઓના મજૂરો કરતાં વધુ સશક્ત અને નીરોગી જણાય છે એમ અનેક તેલની મિલો જોયા પછી તે જણાવે છે. આનું કારણ તેલથી તરબોળ થતાં મજૂરોનાં શરીર, ક્ષયરોગ અને ખીજા દારુણ રોગો સામે ટકર જીલતાં તે ડોક્ટરે જોયાં છે. આપણા ધાંતીઓનાં શરીર પણ ખીજા કેમોના મનુષ્યો કરતાં એકંદરે વધુ હૃદયુષ્ક જણાય છે તેનું કારણ આ તેલમર્દન તો નહિ હોય ! તેલથી આપણા લોકો લકડતા જણાય છે, તેલ ખાવાથી ખાંસી થાય એવી માન્યતા લોકોમાં છે તે નિર્મૂલ છે.

ચરક કહે છે કે “વાતઘ્નેપુ ઉત્તમં વલ્યં ત્વચ્યં મેધાગ્નિવર્ધનમ્ । તૈલં સંયોગસંસ્કારા-ત્વરેતોગાવહં મતમ્ । તૈલપ્રયોગાદજરા નિર્વિકારા જિત્ત્રમાઃ આસન્નાતિબલાઃ સંહ્યે દૈશ્વધિપતયઃ પુરા ॥”

ચરક સૂ. સ્થા. લ. ૨૭-૨૭૬, ૨૮૦

અર્થાત્

વાતમ્ પદાર્થોમાં તેલ ઉત્તમ છે, બૃહદ્ર છે, આમડીને પરમ હિતકર છે. તેલ મેધા (શુદ્ધિ-મહણુશક્તિ) અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે. તેલ સંયોગસંસ્કારથી સર્વ રોગને હરનાર મનાય છે, તેલનાં પ્રયોગથી દૈવોનાં અધિપતિઓએ અમિત અલ્પ પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેઓ અજર, નિર્વિકાર અને જિત-શ્રમ થયા હતા.

મોજત અને અભ્યંગ-અન્નેમાં તલનું તેલ સારું છે. ગૂજરાતનાં ઓપુરોમાં તૈલાભ્યંગની ઇચ્છા જાણીત થાય તો સારું.

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

(૧) હાંટમાં મારો ભાગ

[ઓક્સફર્ડ મૂવમેન્ટ (Oxford Movement) નામની ખ્રીસ્તી ધર્મશુદ્ધિની ગળવળના પ્રચારકો અને આસ્તિકોને પોતાની શુદ્ધિની કસોટી કરવા પોતાનો જીવનને નીચેના પ્રશ્નો પૂછવાની અને પોતાના હાથે યત્ન અનિષ્ટોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની સૂચના કરવામાં આવી છે, આપણા દેશમાં પણ ધાર્મિક હોવાનો દાવો કરતાં, ધાર્મિક યવાની ઇચ્છા રાખતાં અને કોઈ પણ રીતે સમાજહિત અને લોકકલ્યાણનાં સ્વપ્નો સેવતાં સ્ત્રીપુરુષોએ પણ આ પ્રશ્નો વિચારવા જોવા છે. તેના ઉત્તર પ્રમાણે આચારના ફેરફારની પણ અપેક્ષા રાખે તેવા તે પ્રશ્નો છે. ૨.]

“ શાથી એમ અને છે કે-મને પૂરતું ખાવાનું મળે છે ? હું સારાં કપડાં પહેરું છું ? હું ગઈ રાતે સારી પથારીમાં સૂતો ? જીંઘી શકાય એવા રેલવેના ડબ્બામાં (બીજા કે પહેલા વર્ગમાં હિંદુસ્તાનમાં) હું મુસાફરી કરી શકું છું ? હું દરિયામાં મુસાફરી કરું છું ત્યારે ડેક-મુસાફર તરીકે મારે શાથી જનું નથી પડતું ? મને સારી ફળવણી-શાથી મળી ? મને શાથી પુસ્તકો અને સંસ્કારી મિત્રો મળે છે ? મને કોઈ વાર પણ ગરીબોની ચાલીઓમાં રહેવાની શાથી ફરજ નથી પડી ? અમુક જાતના ચુના કરવાનું [ચોરી વગેરે] મને શાથી મન થતું નથી ? મને સમાજના કોઈ વર્ગનો દેખ કરવાની શાથી જરૂર નથી ? હું શાથી કોઈ સંપ્રદાયનો અનુયાયી છું ? પૂજા કરવા મને શાથી ખર્ચાળ મંદિરો મળે છે ?..... ”

પ્રથમ પૂછનાર આ પ્રશ્નોનો જો યથાર્થ રીતે વિચાર કરશે તો તેને સમજશે કે આધ્યાત્મિક રીતે (કે વિપરીત રીતે) અનેક જણ સાથે તેનો સંબંધ છે..... ઉપર જણાવેલાં સુખો શ્રીમંતવર્ગોના લાભોમાં ભાગ મળવાથી તેને મળે છે. મજૂરનું છીનવી લેવાની, બાળકોને કારખાનાંમાં કામ કરવાની ફરજ પાડવાની, પછાત દેશોના વતનીઓનો ખોટો લાલ ઉકાવવાની, અને પોતાના સંખ્યાબંધ દેશીઓનો શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક વિકાસ અટકાવી દેવાની ક્રિયાને પોતાના સુખનું સાધન તે સીધી રીતે કે પોતાના આશ્રય-દાતા મારફતે જાનાવી રહ્યો છે. વર્ગભેદને ઉત્પન્ન કરનાર કારણમાં તેનો ભાગ છે, માનવ-જાતનો ખ્વંસ કરતા દેષો અને વિગ્રહોના કારણમાં તેનો ભાગ છે.

(‘ એડેલ્ફી ’ એપ્રિલ, ૧૯૩૩. પૃ. ૪૫) .

(૨) રાસાયણિક વાતો ખોટી ઠરે છે

ડોક્ટર હેન્રી આયરીંગ પ્રિન્સટનનો બત્રીસ વર્ષની વયનો યુવાન રસાયણશાસ્ત્રી છે : એ હાલ મિક્રોનિકલના નવા સિદ્ધાંતોથી ગણિતનાં ૫૬ મૂળી રાસાયણિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણ્યો મથે છે. અત્યારે રસાયણશાસ્ત્રીઓ પ્રયોગશાળામાં પોતાના અખતરાઓ અજમાવે છે; એથી એનાં ગણતરીના નિર્ણયો પર અંકુશ મુકાય છે. ડોક્ટર હેન્રી પોતાની ગણતરીમાં એટલો તો સફળ થયા છે કે વિજ્ઞાન પ્રગતિ માટેના અમેરિકન મંડળ તરફથી એમને એક હજાર ડોલરનું ધન્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

રસાયણનાં પાઠ્યપુસ્તકો કહે છે કે હાઇડ્રોજન વાયુ ને ફ્લોરીન એક બીજા ઉપર જલદી અસર કરે છે.

ડોક્ટર આયરીંગની ગણતરી આપણને સાબીત કરી આપે છે કે એમ બને જ નહિ. જર્મન રસાયણશાસ્ત્રીઓએ હમણાં એવું પુરંવાર કર્યું છે કે આ બે તરવો એમનાં અસલ સ્વરૂપમાં સામાન્ય વાતાવરણમાં એવાં તો ભિન્ન પ્રકારનાં છે કે તેઓ એક બીજા સાથે ભળી શકે જ નહિ : પાઠ્યપુસ્તકોમાં ભલે ગમે તે કહેવામાં આવ્યું હોય. એ રીતે ડોક્ટર હેન્ની ગણતરી ને અર્વાચીન શોધખોળોમાં સામ્ય સધાવું જાય છે.*

(૩) રૂસો-કેનેડિયન કંપાલો

ઢોરને બદલે તેલ

સિત્તેર લાખ ડોલરનો કરાર

મિ. બેનેટ પાછા ફરશે એટલે રશિયા ને કેનેડા વચ્ચે ઢોરને બદલે તેલ લેવાના બારે કરારની લક્ષામણ કરવામાં આવશે. વિનિયેગ કંપનીએ સિત્તેર લાખ ડોલરની કિંમતનાં ઢોર ને ચામડાં તેટલી જ કિંમતનાં તેલ યા પેટ્રોલ બદલામાં કેનેડાના ચાલુ ભાવે લેવાનું કરાવ્યું છે. ખેતીવાડીખાતાના પ્રધાને પણ કબૂલ કર્યું છે કે છેલ્લાં થોડાં અઢવાડિયાંથી સરકાર એ વિગત ઉપર વિચાર ચલાવી રહી છે ને થોડા વખતમાં એ વાટાઘાટનું ચોક્કસ પરિણામ આવશે જ એમ તે માને છે. સામાન્યની પેદાશની આયાતને એથી કાંઈ પણ પ્રકારની હરકત આવશે નહિ.*

(૪) સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

સમાજશાસ્ત્ર (Technocracy) નું સાહિત્ય ખૂબ જ ગૂંચવણિયું બની ગયું છે કારણ કે સમાજશાસ્ત્રીઓ ભલે જ ગૂંચવાઈ ગયા છે. હાવર્ડ સ્કોટની સરદારી નીચે સમાજશાસ્ત્રીઓ હમણાં ઉત્તર અમેરિકામાં કોલંબિયા વિદ્યાપીઠના આશ્રયે જનતંત્રક્રિયાનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ સમાજશાસ્ત્રના વિચારો એ નિરીક્ષણથી જુદા પડવા લાગ્યા; કારણકે મિ. સ્કોટને ધ્યાનમાં આવ્યું તે તેઓ પ્રતિપાદન કરતા ગયા ને મિ. વાઇન પેરીશે 'ન્યુ આઉટલુક'માં લેખો લખી એમના લેખોને અનુમોદન આપતાં વિવરણ કર્યું. પાછળથી કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓએ એ વિચારશ્રેણી ખંડિત કરવા પણ કમર કરી. એટલે પરિણામે સમાજશાસ્ત્રનું સાહિત્ય હાલ ખૂબ જ ગૂંચવાડભરેલું થઈ જવા પામ્યું છે અને મૂળ વિષય છોડી વિચારકો અવળે માર્ગે ઊતરી પડેલા જણાય છે. મિ. સ્કોટ અને તેમના સાથીદારોનો ગ્રંથ 'સમાજશાસ્ત્રનો પ્રસ્તાવ' રસવિહોળો છે; કારણ કે શક્તિની પુરાતન વ્યાખ્યાઓ સિવાય બીજી અગત્યની બાબતો પડતી મૂકવામાં આવી છે. સમાજનીતિની ચર્ચા સમાજશાસ્ત્રના આ ગ્રંથથી તદ્દન અધૂરી જ રહી છે. આપણે વિચને ચોક્કસ સંખ્યામાં કલ્પી શકીએ તો ગરીબાઈ દૂર કરે ને ગુણુ પ્રમાણે મનુષ્યોને બદલો મળે એવી ઔદ્યોગિક યોજના વ્યવસ્થિત કરવાના અગત્યના પ્રશ્નો આપણે જલદી નીવેડો આણી શકીએ.

* Times of India, Friday, 17th. February 1933. Chemistry Texts Proved Wrongમાંથી.

* Russol Canadian Barter, 'Times of India' Thursday 29th December 1932.

સમાજશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં અત્યારે ચાર વાતો આગળ તરી આવે છે :—(૧) યંત્રો મનુષ્યનું સ્થાન એટલી ઝડપથી પૂરી રહ્યાં છે કે મૂડીવાદ દ્વંક સમયમાં તૂટી પડશે; (૨) અંકવાડિયામાં ચાર દિવસ દરરોજ ચાર કલાક કામ કરવા છતાં ૧૯૨૬ માં જે જીવનનું ધોરણ હતું તેથી દશગણું સારું જીવન જીવી શકાય એવી અમેરિકાની ઔદ્યોગિક યોજના ફળદ્રૂપ બનવા પામી છે; (૩) આપણું દેવું ૨૧૮૦૦૦૦૦૦ ડૉલર થઇ ગયું છે ને તે આપી શકાય તેમ જ નથી; (૪) મૂલ્યની આંકણી અદશ્ય થવી જોઇએ. એને બદલે કાષ્ટ શક્તિ-માપક ધોરણ ચાલુ કરવામાં આવવું જોઇએ.

વાષ્ટન પેરીશ આ મુદ્દાઓ સંપૂર્ણ રીતે ચર્ચે છે. સ્ટુઅર્ટ ચેમ્બર્લના લખાણમાં સુદ્ધિના ચમકારા નજરે પડે છે. મારે એક ડૉલરમાં જ સમાજશાસ્ત્ર વિષે વધારેમાં વધારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મિ. ચેમ્બર્લના ગ્રંથ માટે ૨૫ સેન્ટ ખર્ચવા, બીજા વીસ સેન્ટ સામગ્રીઓનું સ્ટ્રન્ડરૂ અને હેરોલ્ડ વૉડના લેખો માટે વાપરવા ને 'ન્યુયૉર્ક સનડે ટાઇમ્સ'ના આઠમી ને બાવીસમી જાન્યુઆરીના અંકો ખરીદવા. બીજા પંદર સેન્ટ ખર્ચો ૨૮ મી ડિસેમ્બરનું 'ન્યુ રિપબ્લીક' ખરીદી એમાંથી જર્મોન્ સોલનો લેખ વાંચવો. પછી અઢારમી જાન્યુઆરીના 'ધ વર્ડ ટુ મોરો' ના અંક માટે દસ સેન્ટ ખર્ચો એમાંથી પૈસા ડગ્લાસનો લેખ વાંચવો ને બાકીના ચાલીસ સેન્ટ જાન્યુઆરીના 'હારપર'માંનો હાવર્ડ રોકેટ અપનાવેલો લેખ મેળવવામાં ખર્ચવા. જોન ડે કંપનીએ એ ઉપરથી એક ગ્રંથ પ્રગટ કરી એક ડૉલરે નકલ વેચવા માંડી છે. એ બધું વાંચી ગયા પછી વાષ્ટન પેરીશનું પ્રસ્તક, ને.મિ. આર્કરાઇટનું પ્રસ્તક ને મિ. ફ્રેડરિકની પ્રસ્તાવના વાંચવી.

બૌદ્ધિક કલ્પનામાં વિહાર કરવો હોય તો મિ. લીઓબનો ગ્રંથ ઠીક પડશે; પરંતુ સમાજશાસ્ત્રીઓ કેવું જગત સરજાવવા માગે છે તે આપણે જાણતા નથી એટલે એ ગ્રંથ નકામો પડશે. મિ. લીઓબ એ લોકો કેવું જગત અપનાવશે તેની કલ્પના કરે છે. મિ. ફ્રેડરિક સમાજશાસ્ત્રીઓને આંકડાવાદી ઠરાવી તેમને ખૂબ જ ઉતારી પાડે છે ને ફેટલોક જગાએ તે મૂડીવાદની વક્રીસાત કરવા પણ મેડી પડે છે. મિ. ચેમ્બર્લનું ચોપાનિયું સમાજશાસ્ત્રીઓની ગંભીર ભૂલો પ્રકાશમાં આવી તે પહેલાં લખાયેલું હોવાથી નકામું પડે છે પરંતુ એના આંકડાઓથી એ કસાતા નથી. ને પોતાની ગણતરી દ્વારા જ યંત્રો શું સાધી શકે છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. સમાજશાસ્ત્રીઓના આંકડાઓનો તેઓ એ રીતે બરાબર સામનો કરી શકે છે.

આ બધું સાહિત્ય પઢ્યાંબ્યા બાદ સમાજશાસ્ત્ર આંકડાઓના અજીર્ણ જેવું લાગે છે. એની ગણતરીઓ અવળી દોરવાંધ ગયેલી લાગે છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ એમ સામીત નથી કરી શક્યા કે યંત્રો મનુષ્યને છેક જ સ્થાનભ્રષ્ટ કરી શકે છે. તેમ દરરોજ ચાર કલાક કામ કરવાંથી વીસ હજાર ડૉલર કમાઇ શકાશે એવી તેઓ ખાતરી પણ આપતા નથી. વળી પૈસા ને મૂલ્ય વિષેના એમના વિચારો પણ સ્પષ્ટ નથી. તેમ તે જલદી ગળે ઊતરે તેવા પણ નથી. છતાં સ્ટુઅર્ટ ચેમ્બર્લ કહે છે તે મુજબ તેમણે અમેરિકન જનતાને ખૂબ જ વિચારમાં નાખી દીધી છે એટલું તો આપણે કબજાનું પડશે જ. યાત્રિક બેઠકારીને તેમણે 'નાટકીય' દેખે 'પ્રત્યક્ષ' કરી છે. 'કરોડો માણસોને' સ્વર્ણજીવી બનાવી 'મૂક્યા' છે. યંત્રો

દ્વારા દરેક જણુ શ્રીમંત બની જશે એવી તેઓ કલ્પના કરે છે. એવું જગત સરળવાય એમાં પણ શક નથી; પરંતુ એ માટે પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ હોવી જોઈએ. કદાચ દિવસમાં ચાર કલાક કામ કરવાથી વાર્ષિક ૨૦૦૦૦ ડોલર ન પણ મળે, પણ દિવસમાં ૭ કલાક કામ કરી સમાજવાદને અપનાવી લેવામાં શા વધો છે ?

છેલ્લાં દસ વર્ષથી આ સમાજશાસ્ત્રીઓ ટોકી ટોકીને કહી રહ્યા છે તેમાંનું પંચાણું ટકા તો સમાજવાદીઓ કહે છે જ. પરંતુ અમેરિકન જનતા તો એમ જ માની રહી છે કે સમાજવાદ એટલે સ્વતંત્ર પ્રેમ, અંધાધુંધી, કામદારો ને ભામટાઓ વચ્ચે જગતની લક્ષ્મી વહેંચી લેવી વગેરે વગેરે. આપણા સામાજિક પ્રશ્નોનો સંતોષકારક નિવેડો સમાજશાસ્ત્ર દ્વારા આવશે જ એટલું કહેવાની તો મિ. પેરીશ હિંમત કરે છે જ. પરંતુ મિ. પેરીશ સીડની વેલનું ગ્રેપ્ટ બીટનના સમાજતંત્રનું બંધારણ કદી વિચાર્યું હશે ?

એ જ વર્ષમાં સમાજશાસ્ત્ર સમાજવાદની પેઠે સંસ્કૃતિમય જનતાની નજરે ઊતરી જશે. અત્યારે જ એ દિશામાં પ્રયાણ થઈ ચૂકેલું જણાય છે. પરંતુ એ ગાળા દરમિયાન સમાજવાદીઓ આ નવા વિચારોનો અમલ કરતા જ જશે ને સમાજવાદને આર્થિક પુનર્ધટના વિષે કાંઈક ચોક્કસ બંધારણ છે જ ને સમાજશાસ્ત્ર માત્ર વ્યાખ્યાઓ ધરીને જ અટકી જાય છે એવું તેઓ પુરવાર કરી શકશે. *

(૫) જીવનની આશા

હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડનાં લાંબાં જીવનની તવારીખ

એક હિંદી અને યુરોપિયનના જીવનના લંબાણ વિષે શ્રી. ફિન્ડલે શિરાજ નીચેના મુંદાઓ ચર્ચા અંગ્રેજો સાદીપચાવન વર્ષ ને હિંદીઓ ૨૩ વર્ષ સરેરાશ જીવે છે, એવું પુરવાર કરે છે. પંચાવન વર્ષની ઉંમરે કારેગ થતા યુરોપિયન અરાઠ વર્ષ ને હિંદી બાર વર્ષ વધારે જીવવાની આશા રાખે છે.

પુરાતન કાળમાં મનુષ્યો જીવતાં એટલું અત્યારે જીવે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અત્યારે હિંદમાં ખૂબ જ અગત્યનો થઈ પડ્યો છે. આરોગ્ય ને કેળવણી પાછળનો સરકારી ખર્ચ વધ્યો છે એ જોતાં ઉપરાંત બિનામાં કાંઈ શંકા રહેતી નથી. “હજી હું કેટલું જીવીશ ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો આ પ્રયત્ન છે. વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી નિર્ણય બાંધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઇસ્વીસન ૧૯૩૧ ની વસ્તીગણતરીના આંકડા હજી શ્રી. એલ. એસ. વૈદનાથન તપાસી રહ્યા છે. થોડા વખતમાં એ કદાચ પોતાનો હેવાલ રજૂ કરશે. ઇસ્વી સન ૧૯૨૧ ના હેવાલમાં કમલાગ્યે દરેક ઉંમરે કેટલું જીવવાની આશા રખાય તેની તારવણી કાઢવામાં આવી નથી. ઇસ્વી સન ૧૯૧૧ ની સાલમાં જીવનદોરીના આંકડા ગણી કાઢવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ ત્યારપછી છેક ઇસ્વી સન ૧૯૩૧ સુધીમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે કે નહિ તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. એવી જ રીતે ઇસ્વી સન ૧૯૧૮-૧૯ ના મન્દુલેન્ડના રોગચાળાનાં પરિણામ પણ હાલ માપી શકાય તેમ નથી.

ઇસ્વી સન ૧૯૩૨ ના વિટકરના હેવાલમાં છેક ઇસ્વી સન ૧૮૭૧ થી આજ સુધી એક્સ ને વેક્સનાં સી યા પુરુષ કેટલું જીવશે તેની તારવણીના આંકડાં દર્શાવતું કિંમતી

X Paul Blanshard : The Gospel according to Technocracy-The World To Morrow 22nd. February 1933.

પત્રક આપણી આગળ રજૂ કરવામાં આવેલું છે. આરોગ્ય ને ઔષધિના સારા ઉપચારો દ્વારા જીવન લંબાવું છે જ. એ આપણે તે પરથી જાણી શકીએ છીએ. હિંદમાં પણ એવો સારો સુધારો થયેલો જ છે; પરંતુ એનું ચોક્કસ માપ કાઢી શકીએ એવી સ્થિતિમાં અત્યારે આપણે નથી. હિંદી વીમા કંપનીઓએ કેટલાક તારવણીના આંકડા કાઢેલા છે, પરંતુ એમાં વસ્તીના થોડા જ ભાગનો સમાવેશ થાય છે. વસ્તીગણતરીના આંકડાઓ ને વીમા કંપનીની તારવણી એકસરખી હોઈ શકે નહિ એ વાત આપણે બૂલી જવી ન જોઈએ. વીમા કંપનીના આંકડાઓમાં થોડી જ વ્યક્તિઓના જીવન પરથી તારવણી હોય એટલે સમસ્ત વસ્તીગણતરી તપાસતાં જુદું પરિણામ આવે એમ પણ બને જ.

વસ્તીગણતરીમાં પ્રજાનાં જીવન નોંધાય તે ઉપરથી જ તારવણી કાઢવાનો આ પ્રયત્ન છે. દરેક વર્ષને છેડે લાખ સ્ત્રીપુરુષમાંથી બેએલી વ્યક્તિઓની તારવણી કાઢીએ અને તે ઉપરથી દરેક ઉંમરે મનુષ્ય કેટલું જીવશે એનો અડસટ્ટો ઉપજાવી કઢાય. સામાન્ય મનુષ્યને એવા જીવનપત્રકમાં રમ ન પડે; પરંતુ દરેક ઉંમરે મનુષ્ય કેટલું જીવશે એ સમજવાનું એને પણ અગત્યનું છે. એવી તારવણીનો અર્થ લોકો એવો કરે છે કે અમુક ઉંમરે મનુષ્ય ધારેલાં વર્ષો જીવવાનો જ. પરંતુ એ વાત બરાબર નથી. એ તારવણી આખા જમાને લાગુ પડે, નહિ કે અમુક વ્યક્તિને. એટલે એક વસ્તીગણતરીથી બીજી વસ્તીગણતરી દરમિયાન કેટલો સુધારો કે બગાડો થયો એ તારવણું અતિ ઉપયોગનું છે.

અત્રે ૧૯૦૧ ને ૧૯૧૧ ની વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી તથા શ્રી. વૈદનાથને તૈયાર કરેલા ૧૯૨૧ ના વડોદરા રાજ્યના વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી તારવણી કરવામાં આવી છે. હિંદમાં હસ્તી ધરાવતી વીમા કંપનીઓના આંકડાઓ સાથે એ મેળવી જોવામાં આવ્યા છે. મુંબઈ પ્રલાકમાં વડોદરાની પ્રજા નમૂનારૂપ ગણી શકાય એમ હોવાથી ત્યાંના લોકો કેટલું જીવી શકે તેનો નિર્ણય બાંધીએ તે આખા મુંબાઈ પ્રલાકના નિર્ણયને લગભગ મળતો જ થવાનો.

દર હજારે દર ઉમરના વિભાગો લગભગ સરખા જ ઊતરે છે. સાધારણ રીતે વય પાંચ કે પાંચના ગુણકની જ નજરે પડે છે. બીજી ઉંમરો ઓછી છે. ઇસ્વીસન ૧૯૦૧ની વસ્તીગણતરીમાં યુરોપિયન સ્ત્રીઓમાં પણ બરાબર ચોક્કસાઈ રખાઈ નથી. છેડે નવ આવે એવી ઉંમર પસંદ કર્યાના દાખલા જણાયા છે એટલે કેટલાકે ૪૩ ને બદલે ૩૬, ને ૩૨ ને બદલે ૨૬ વર્ષ લખાવ્યાં છે. એક બાઈએ પોતાની ઉંમર લખાવવાની જ ના પાડી એટલે એની સાચી ઉંમર કરતાં ઘણી જ નાની વય નોંધવામાં આવી. બીજા દાખલામાં નોંધણીકારકુન ઉંમર માપવાથી બીનઅનુભવી હોવાથી એક બાઈએ ઉંમર નોંધાવવા ના પાડી એટલે તેની ઉંમર હતી તે કરતાં વધારે નોંધવામાં આવી. તારવણી કાઢનાર આવી બૂલો જરૂર સુધારી લે છે જ.

હિંદી જીવનપત્રકો પરથી ઘણા અગત્યના નિર્ણયો તારવી શકાય તેમ છે. પ્રથમ તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓનાં જીવનની લંબાઈ દરેક ઉંમરે વધારે જણાય છે. આનાથી ઊંચડી જ દશા છે એવી સામાન્ય માન્યતા હોવાથી હિંદમાં આ બીના બરાબર સમજાતી નથી. ઇંગ્લંડ ને વેસ્ટની પેઠે હિંદમાં સ્ત્રીઓ લાંબા જીવનની આશા રાખી શકે છે. પ્રજનનના ભય હોવા છતાં પણ એમનાં જીવન સુધર્મી છે. જીવનપત્રકો તપાસીએ તો કુદરત એક પ્રકારે એમનું રક્ષણ કરે છે, એમ સમજાય છે. હિંદી ને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓનાં જીવનપત્રકો

સરખાવીએ તો હિંદી સ્ત્રીઓ કરતાં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ વધારે જીવનની આશા રાખી શકે એમ છે. દરેક ઉંમરે હિંદમાં જીવન-આશા ઓછી હોય છે એ ત્રીયેના પત્રકથી સમજશે.

વડોદરા ૧૯૨૧.

ઇંગ્લેન્ડ ને વેલ્સ ૧૯૨૧.

ઉંમર	પુરુષ	સ્ત્રી	વધારો	પુરુષ	સ્ત્રી	વધારો
૦	૨૨૦૪	૨૨૦૯	૫	૫૫૫૬	૫૯૦૬	૪૫૦
૫	૩૫૦	૩૫૦૬	૬	૫૮૦૮	૬૧૦૭	૨૦૯
૧૦	૩૩	૩૩૦૩	૦૩	૫૪૦૬	૫૭૦૫	૨૦૯
૨૦	૨૫૦૯	૨૬	૦૧	૪૫૦૮	૪૮૦૭	૨૦૯
૩૦	૨૦૦૪	૨૦૦૬	૦૨	૩૭૦૪	૪૦૦૩	૨૦૯
૩૫	૧૮૦૨	૧૮૦૬	૦૪	૩૩૦૩	૩૬૦૧	૨૦૮
૪૦	૧૬૦૨	૧૬૦૭	૦૫	૨૯૦૨	૩૧૦૯	૨૦૯
૪૫	૧૪૦૩	૧૪૦૮	૦૫	૨૫૦૨	૨૭૦૭	૨૦૫
૫૦	૧૨૦૫	૧૩	૦૫	૨૧૦૪	૨૨૦૭	૨૦૩
૫૫	૧૦૦૮	૧૧૦૨	૦૪	૧૭૦૭	૧૯૦૮	૨૦૧

ધસ્વીસન ૧૮૯૧, ૧૯૦૧ અને ૧૯૧૧ નાં હિંદી જીવનપત્રકો અને ૧૯૧૧ નાં મુંબાઈ પ્રલાકા અને ખીજા પ્રાંતોનાં પત્રકો તપાસીશું તો એવાં જ પરિણામ જણાશે. ધસ્વીસન ૧૯૨૧ ના આંકડા હજી તૈયાર કરવાના છે. ધસ્વીસન ૧૯૩૧ ના આંકડા તૈયાર કરનારે ૧૯૨૧ ના એ આંકડા પણ તપાસી જવા ઘટે છે. ધસ્વીસન ૧૯૨૬ ના સરકારી હેવાલમાં ધસ્વીસન ૧૯૨૧ ના વસ્તીગણતરીના આંકડા માટે વધારેપડતો નિરાશાવાદી ખવનિ નીકળે છે.

ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સ સાથે હિંદી આંકડા સરખાવીએ તો જીવનની લંબાઈ માટે પણ મુખ્ય નિર્ણય બાંધી શકાય તેમ છે. જન્મથી જ સામાન્ય ઉંમરનોંધ લખીએ તો હિંદમાં ૨૩ વર્ષની જીવનઆશા લેખી શકાય. ઇંગ્લેન્ડ ને વેલ્સમાં જન્મથી જીવનઆશા ૫૫.૫ વર્ષની લેખી શકાય છે. એટલે હિંદ કરતાં લગભગ સવાભેગણી કહેવાય. સ્કૉટલેન્ડમાં દરેક ઉંમરે સ્ત્રીની જીવનદોરી પુરુષ કરતાં વધારે લાંબી માલૂમ પડે છે—જો કે સરવાળે ઇંગ્લેન્ડ કરતાં એ વધારો ઓછો જણાય છે.

સરકારી નોકરીમાંથી પંચાવન વર્ષે ફારગ કરવામાં આવે છે. એ વર્ષ સુધી અંગ્રેજ અને હિંદી જીવનની સરેરાશ જોઈએ. ત્રીયેના પત્રક ઉપરથી તદ્દાવત રૂપે તરી આવશે.

ઉંમર

સરેરાશ જીવન

(૧) પુરુષો

હિંદી ૧૯૧૧

અંગ્રેજ ૧૯૨૧

૨૫

૨૪.૮૬

૪૧.૬૦

૩૫

૨૦.૧૬

૩૩.૨૫

૪૫

૧૫.૯૭

૨૫.૨૨

૫૦

૧૩.૯૭

૨૧.૩૬

૫૫

૧૧.૯૯

૧૭.૭૩

(૨) સ્ત્રીઓ

હિંદી ૧૯૧૧

અંગ્રેજ ૧૯૨૧

૨૫	૨૫૪૦	૪૪૪૮
૩૫	૨૦૦૬૯	૩૬૦૦૫
૪૫	૧૬૦૩૮	૨૭૦૭૩
૫૦	૧૪૨૮	૨૩૦૬૯
૫૫	૧૨૨૦	૧૯૦૮૬

હિંદી વિમા કંપનીઓના આંકડા પરથી તારવણી કાઢીશું તો એક હિંદી પુરુષ પંચાવન વર્ષે ફારેગ થયા પછી વધારેમાં વધારે ૧૨ વર્ષ જીવવાની આશા રાખી શકે. સારાં જીવનની સરેરાશ કાઢીએ તો એકદ વર્ષ વધારે આશા રાખી શકે. ઈંગ્લીશ વસ્તી-ગણતરીના આંકડા મુજબ અંગ્રેજ ફારેગ થયા પછી અરાદ વર્ષ જીવે છે એટલે સરેરાશ હિંદી કરતાં અંગ્રેજનું જીવન છ વર્ષ વધારે ગણાય છે; એટલે એનું જીવન દોઢગણું લંબાય છે. દરેક વસ્તીગણતરી પરથી તારવેલાં જીવનપત્રકોની અગત્ય પ્રગતિ માપવાના કાર્યમાં એટલી તો અગત્યની છે કે શ્રી. વૈદનાથન ઇસ્ટીસન ૧૯૨૧ ની વસ્તીગણતરીની ઉણપ ૧૪૨૨ સુધારી લેશે. હિંદી ગણિત પરિષદ ખુલ્લી મૂકતાં નામદાર ગવર્નરે પણ એવા આંકડાની અગત્ય ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો હતો; કારણ કે એવા આંકડાઓ વિવિધ ઉપયોગમાં લાઈ શકાય છે. મજબૂત સરકારના રોજના કોમકાળમાં પણ આ આંકડાઓ ખૂબ જ ઉપયોગના ચર્ક પડે છે. દિલ્હીની આર્થિક પરિષદમાં પણ દરેક ભાષણકર્તાએ એ વાતનો ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. x

રમણીકલાલ દલાલ

૨૦/૩/૩૩

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનારાં સ્ત્રીપુરુષોને અર્થે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તમે અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્રમાણે માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમને સહકાર આપે. એમાંથી ભણવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.—તન્ત્રી]

દરિયા પ્રદેશમાં ?

મુરખી લાકડશ્રી,

ગયા પત્રમાં^૧ પારડીની ઘણી વાતો કરી હતી. બીજી નોંધવા જેવી કેટલીક વાતો આજે કરું છું. પેલો પત્ર લખાયા પછી કેટલાક નવા શબ્દો જાણમાં આવ્યા છે, તે નોંધી લઉં :

x Expectation of Life : Wednesday, March, 1, 1933. Times of India.

૧. પારડીના પત્રની પૂર્તિ. જુઓ જેઠ; ૧૯૮૭, પૃ. ૧૧૧.

ફેરો = ફારસ, ફેરો

હકારે = સવારે

દીંગરેયો = ચરબેયો, ચાળા કરનાર પ્રત્યે વપરાય છે.

પીરિયા = (પોચરા ઉપરથી હશે) છોકરા.

આ બાળુ દીવેલા મલવીને દીવેલી કાઢી લીધા પછી જે છોડાં વધે છે, તેને નાખી ન દેતાં આંગણમાં ઢંગેલા કરી બાળે છે. અને એની રાખ પાપડ કરતાં ઉપયોગમાં લે છે. પહેલાં તો એ મારી સમજમાં ન લીધું. અને ઘણા અનાવિલોને ત્યાં આંગણે એવા ઢગલામાંથી અખંડ ધુમાડો નીકળતો જોઈ રમુજમાં એને અખંડ ચઢી ઉપમા પણ આપેલી. પાછળથી એક ગૃહસ્થે ખુલાસો કર્યો કે દીવેલીનાં છોડાંની એક મણ રાખ વસ્ત્રમાં લઈ તેમાં જરૂર જોઈતું કેળવું પાણી રેડે છે. વસ્ત્ર હેઠી જોઈતું પાણી બહાર આવે તેના ઉપયોગ પાપડનાં લોટ બાંધવામાં કરે છે. તે ગૃહસ્થના કહેવા પ્રમાણે એ પાણી વાપરે ત્યારે સંચોરો બહુ ઓછો નાખવો પડે. આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દીવેલીનાં છોડાંની રાખનો ઉપયોગ લાંબકારક કે નુકસાનકર્તા તે તો વૈદો ને ડોક્ટરો જાણે. પણ એનો ઉપયોગ પારડી તાલુકાના મોટા લોકો પણ કરે છે. બીજા જગાએ એવો ઉપયોગ ચતાનું બાળમાં નથી. આ વિચિત્ર ઉપયોગ વિષે મેં ત્યારે અજાણી બતાવી ત્યારે પેલા ગૃહસ્થ કહે : “ ખેડૂતને બધું ઉપયોગમાં આવે. દીવેલીનાં છોડાં શોખાં મળતાં નથી ! ”

ઉદવાડાથી એક માઇલ દૂર પશ્ચિમે લાઇનદોરી આવેલી છે. કારણ કે ત્યાં પોર્તુગીઝ હદ લાગે છે. અને પોર્તુગીઝ હદમાં મીઠું, ખાંડ, દારૂતાડી વગેરે વસ્તુઓ બહુ જ સસ્તી મળે છે. કારણ કે એ વસ્તુઓ પર ત્યાં કર નથી. એટલે એ સસ્તો માલ બ્રિટિશ હદમાં ઘૂસી જઈ જકાતી માલ કેઈ ન લે. એટલે લાંબી ચોરની વાડ કરી વચ્ચે વચ્ચે ફરવાનું મૂકી પોલીસનો પોકા પહેરો મૂક્યો છે. આ લાઇનદોરી આગળ જતાં આવતાં દરેક ગાડીને કે શક પડતા માણસને બારીકાઈથી તપાસવામાં આવે છે.

દમણ સ્ટેટમાં પાંચ પૈસે મણ મીઠું, અને સામટી લો તો બાર આને મણ ખાંડ મળે છે. જકાતને લીધે આપણે ત્યાં એની ભારે કિંમત આપવી પડે છે. આ વસ્તુ આટલી સસ્તી મળે છે એટલે આપણને એમ જ લાગે કે ત્યાંના લોકો સુખી હશે; પણ ત્યારે દમણની હદના માણસોને મળીએ છીએ ત્યારે આપણો એ ભ્રમ લાગે છે. મીઠું, ખાંડ વગેરે સસ્તું મળે ખરું, પણ કાપડ વગેરે બહુ જ મોંઘું મળે છે. બ્રિટિશ હદ કરતાં ઘણું મોંઘું; દમણ સ્ટેટ સંબંધી કેટલીક વિચિત્ર વાતો સાંભળી છે તે પણ અહીં જ નોંધું.

અમે દમણ સ્ટેટના એક ગામે ગયા હતા. ગામ તદ્દન પથ્થરિયા જમીન પર આવેલું છે. ગાડાંની ધરેડમાં ત્રણ ત્રણ ફૂટ જોડા ખાડા જોઈ અમને ભારે અજાણી થઈ. બળદને ખાલી ગાંડું ખેંચી જતાં પણ બહુ મુશ્કેલી અને ધક્કા વેડવા પડે, તો ભરેલ ગાંડું ખેંચતાં તો બળદ લોચ થઈ જતા હશે. અમે ખેડૂતો હતા એટલે આવી ધરેડ જોઈ અમે તો આશ્ચર્ય જ બની ગયા. ગામલોકો ધારે તો ખાડામાં માટી પૂરી ધરેડ સહેલાઈથી સરખી કરી શકે. પણ તે કેણુ કરે ? ગામમાં કચરો પણ તેડવો જ. એક ધરમાં અમે ગયા. ત્યાં તો પરંપરામાં અસોદરાનાં પાંદડાં, બીડીનાં ફૂંદાં, બજેલી દિવાસળીના કટકા, ન્યાં ત્યાં પડેલ ચીંદરડાં અને બીજાં કચરો, વૃદ્ધો એ ખાટલા અને તેના પર બેઠેલ એ નિસ્તેજ અને જાણે મરવાનાં વાંકે જીવતા હોય તેવા મડલા ખેડૂતો ! આ

બૂલ્યું બૂલાય તેવું નથી. હિંદને સ્વરાજની કેટલી જરૂર છે તે આવાં દર્શો. જેવાથી જ સમજી શકાય. આવાં કરોડો કરુણ દરમ અશકય બંની ન જાય તો સ્વરાજનો કરો અર્થ નથી.

અમે તેમની સાથે વાતે વળ્યા. અને દારૂનિષેધનું કાંઈ કામ થાય છે કે નહિ તે પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો : “એવી કાંઈ ચળવળ કરવા જાઓ તો હેડમાં જ પૂરી દે. તમે લોકો તો જેલમાં પૂરે ત્યારે માથામાં મારીને ખાવાનું લો. અહીં તો ખાવાનું પણ ન આપે.” અમને લાગ્યું કે એમનામાં હિંમત નથી. હોય પણ શાની ? તેઓ બહુ જ ડરતા હતા. તે ઉપરથી અમલદારોના ત્રાસનો પારો ઠીક ઠીક ચડેલો રહેતો હશે, એમ લાગ્યું. આ પછી જમીન વિષે વાત નીકળી. વાતમાંથી ખચર પડી કે એ રાજ્યમાં માત્ર ક્યારીની જમીન જ ગણતરીમાં ગણાય છે. જરામત પથ્થરિયા હોવાને લીધે તેને મહત્વ આપતા નહિ હોય. દરેકને જેટલી ક્યારી તેનાથી ચારગણી જરામત જમીન મફત આપવામાં આવે છે. અમને તો આમાં ખેડૂતોનું હિત જણાયું. પણ જ્યારે ખચર પડી કે ક્યારીની જમીનનો દર વીધે રૂ. ૨૦ થી ૨૫ છે એટલે કે જરામત સાથે વીધે રૂ. ૪ થી ૫ પડ્યા ! ત્યારે એ ઉદારતા સમજાઈ. પેદાશ માત્ર ક્યારીની થાય. જરામતમાં તો ધાસ પણ પૂરું ન થાય. એટલે એ રકમ ક્યારીની જમીનની પેદાશમાંથી જ ખેડૂતે પેદા કરવાની !

વળી આ રાજ્યમાં ગાડાં દીક રૂ. ૧ કર લેવાય છે. આંખા, આંખલો. વગેરે ઝાડો ફળે કે ન ફળે પણ દરેક ઉપર રૂ. ૧ કર. આ ઝાડો કાપવાં હોય તો માલિકથી કાપી પણ ન શકાય. લગ્ન, મરણ ઉપર પણ કર લેવાય છે.

વળી એની વિચિત્ર વાત પણ મળી છે કે તમને ગુનો કરવાથી કેદમાં પૂર્વા હોય અને તમારે કાંઈ કામે બહાર જવાની જરૂર હોય, અને જે તમારા બદલે હું કેદમાં ખેડું તો તમે ગમે ત્યાં જઈ શકો. અને કામ પતાવી પાછા કેદમાં આવો એટલે હું છૂટો થાઉં ! કેદીઓની આવી સુધર સગવડ બીજાં રાજ્યો સાચવતાં નથી જણાતાં ! વળી કોઈ ‘ગંધીવાળો’ આવ્યાનો શક પડે તો પકડીને હદપાર કરે છે. એ વિષેનો મારો અનુભવ આગળ આપીશ.

દમણ રોડની બધી જમીન પયરાળી અને બાકીની દરિયાકિનારાની છે. તેમાં ખજૂરાના ઝાડો સિવાય બાગ્યે જ બીજાં ઝાડો જેવા મળે છે. બીજાં ઝાડો કે પાકો થાય પણ શાના ? જ્યાં જાઓ ત્યાં અસંખ્ય ખજૂરાનાં દર્શન તો તમને થવાનાં જ. જાણે ખજૂરાનું રાજ ! અને ખજૂરાનું રાજ દારૂતાડી પર જ નભેને ? લડત દરમિયાન પારડી તાલુકામાં બધાં પીકાં બંધ થયેલાં ત્યારે તાડીના રસિયા લોકો દમણની હદમાં પી આવતા.

દરિયાકાંઠાની જમીનમાં મીઠું પાકે છે, અને ક્યારીમાં ઝાંગર પાકે છે. પ્રજા પારડીની પ્રજા કરતાં પણ વધુ ગરીબ છે. એનું સૌથી દેખીતું કારણ કરનો ભારે બોળે જ ગણાય. પ્રજા બીકણ પણ વધારે. બાકી શું સિટિશ કે શું ફિરંગી, બન્ને હદમાં રહેનારી પ્રજા એક જ છે, એક જ હાડ અને લોહીમાંસની છે. રાજકારભાર લુદી બાપામાં લુદી ઢળે ચાલે છે એટલું જ. અમલદારો ધણીખરા ‘હાફક્રાટ’ હોય છે. પ્રજા રાજભાષા શીખતી નથી; અને રાજકારભારમાં પ્રજાનો હિસ્સો પણ નથી.

હવે તમારી ધીરજ ખૂટી હશે. “દરિયાપ્રદેશમાં” મયાળું કંઈ, પણ હજી દરિયાના અનુભવો તો આવ્યા જ નહિ. દરિયાના અનુભવો બહુ મીઠા છે. એનું આપી શકાય તેવું શબ્દચિત્ર આપવા પ્રયત્ન કરું છું.

પારડી તાલુકાનાં ત્રણ ગામે છેક દરિયાને ઊંબરે વસેલાં છે : પારસીઓનું પવિત્ર તીર્થધામ ઊદવાડા, કોલક અને ઉમરસાડી.

લોકચર્ચા

કાલક ગામ ઉલ્લાસ રોડનથી ચાર માઇલ દૂર પશ્ચિમે આવેલું છે. ગામની મુખ્ય વસ્તી માછી લોકોની છે. અને માછીઓનાં સરીર તો ઘાટીલાં જ હોય ને ? એમનાં ધરો સાદાં પણ સુધડ છે. દરેક ધરે પોતાનું કંપાઉન્ડ વાંસના ત્રાપાથી કરી લીધું હોય છે. સામામામી ત્રાપાની વાડ એટલી નજીક હોય છે કે એક માણસ જ વચ્ચે ચાલી શકે. આ સાંકડી ગલીમાં પણ નીચે રેતી પાથરેલો હતી અને બહુ જ સ્વચ્છ હતી. જે કે માછલીની ગંધ તમારા મારા જેવાથી ખમી શકાય તેમ ન હતી. આ ગલીઓ વટાવી દરિયાના પાણી પાસે જઈએ એટલે રેતીના ઢગનાં ઢગ, પાણીનો અહર્નિશ થતો ઘૂધવાટ, દૂરદૂર મોજાં ઊછળી થતું ધનલ કીણ, અને તેમાં સૂર્યનું તેજ પ્રગટાવતું સમરંગ, આ બધું ખરેખર અદ્ભુત હતું. અને દરિયો નિષ્ક્રિય કે નિર્જીવ નથી પણ સક્રિય અને સજીવ છે, એમ જાન થતું હતું. દરિયાનું સંગીત નિરંતર સાંભળનારા, એનું અપાર સૌન્દર્ય નિરંતર નીરખનારા આ માછીઓને પોતે સુંદર જગાએ રહે છે અને સુંદર ભોગ ભોગવે છે તેનું જાન નહોતું. તેથી દુઃખ પણ થતું હતું. અથવા અતિ પરિચયે બેદરકારી, ઉદાસીનતા જન્મે એ ન્યાય એમને લાગુ પડતો હશે ? અહીં જ કાલક નદી સમુદ્રને મળે છે. સામે કાંઠે ટેકરી પર ફિરંગી પીંકું છે. ત્યાં લોકો હોડીઓમાં જઈ લહેર કરતાં કરતાં પી આવે છે. આવી સુંદર, પવિત્ર અને ખુશનુમા જગાએ પણ લહેરીઓ તો દારૂનો નશો જ કરવાના !

પાસે જ ભીમપોર છે. ત્યાંનો દરિયો તો આશીય સુંદર છે, ભીમપોરથી દરિયો અર્ધો માર્ગલ દૂર છે.

સમી સાંજે દરિયાકિનારે ગયા. સુંદર અને તેજસ્વી સૂર્ય ઝગઝગી રહ્યો હતો. ઠંડા, મીઠા અને ગ્રેટ પવન ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહથી હૃદય ભરી દેતો હતો. એ દિવસ જેટલી સ્ફૂર્તિ કે ઉલ્લાસ મેં કદી અનુભવ્યાં નથી. અમે જોડા ઉતારી પાણીમાં ફરવા લાગ્યા. મેં નાનકડાં માછીખાળકા-એક બાળા અને બીજો બાળક-જાળ લઇને વિરાટ અરબી સમુદ્રના પટ પર મચ્છી માટે ફરતાં હતાં. બાળાએ નાકમાં મોટી વાંગી પહેરી હતી, કાછડો વાળ્યો હતો અને અધિ મચ્છીની ટોપલી ભેરવી હતી. બાળક લંગોટીભેર હતો. આ બન્ને બાળકોને દરિયાની કે તેના ઘૂધવાટની કશી ખીક નહોતી. તેઓ નિર્ભય ચહેરે ફરતાં હતાં. પાણીમાંથી બહાર નીકળતાં જાણે દરિયાને અમારી દોસ્તી ગમતી હોય તેમ સૂકી જગાએ મારા મિત્રે ચંપલ મૂક્યાં કે એક મોજાએ આવી ભીંજવી દીધાં. દરિયાનું આ દીખળ પણ અમને ખૂબ ગમ્યું.

ભીમપોરને દરિયે પુછકળ નાળિયેરી છે. અમે એવી એક નાળિયેરવાડીમાં ગયા. ત્યાંથી લીલાં તાજાં નાળિયેર મંગાવી તેનું નિર્મળ પાણી પીધું, અને તાલુક ટોપતું ખાધું. એટલામાં એક વેડિયો (ભીમપોર ફિરંગી છે) ઉતાવળો ઉતાવળો અમારી પાસે આવ્યો. અમને ધમકાવી દુકમ કરવા લાગ્યો: "ચાલ્યા જાઓ, કેમ આવ્યા ? ગાંધીના માણસોને કાદી મૂકવાનો સરકારનો દુકમ છે." પણ અમે આ ગાંડા ફિરંગીરાજના તેથીયે વધુ મૂર્ખ વેડિયાને ઘાટ દીધી નહિ. નિરાતિ નાળિયેરનું પાણી પીધા પછી જ ઊડ્યા. ગાંધીના માણસોથી આપણાં દેશી રાજ્યો ભડકે છે તો આ વિદેશી ફિરંગી પણ ભડકે છે. જ્યાં જ્યાં અન્યાય, અનીતિ, હુમ્મલા, લુલ્લમ અને એનાં સગાંસંબંધીઓનો વસવાટ છે, ત્યાં ત્યાં ગાંધીના માણસોને પ્રવેશવા મનાઇ ચાય છે. ગાંધીજીનો પાવક સત્યાગ્રહી અસહકાર કેટલો અસરકારક નીવડ્યો છે તે આ ઉપરથી સમજશે.

આ પછી ભીમપોર ગામમાં પાછા ફર્યા. એ દિવસની દરિયાની મહોબતથી અમે બહુ જ ઉલ્લાસમાં આવી ગયા હતા.

થોડો વારે એક પીઠ પાછળ કેડે ઘડિયું લટકાવીને ઊભેલો ખજૂરાછેદક તરવાડો મળ્યો. તેણે જાતજાતના આમડાના પટા શરીરે વીંટ્યા હતા. હાથમાં સોનાનું કડું પહેર્યું હતું. તોડો કાઠનારના હાથમાં સોનાનું કડું ? આશ્ચર્ય છે, નહિ ? તેનો થોડો મગક કરી અમે અમારે રસ્તે પડ્યા. બીમપોરનો દરિયો અને તે દિવસનો અવર્ણનીય ઉદ્ઘાસ જીવનમાં કિંમતી અનુભવ તરીકે હમેશા યાદ રહેશે.

ઉમરસાડીના દરિયાનું દરય આ બનેથી જુદું છે, અને જુદા સૌન્દર્યનું પાન ઠરાવે છે. દરિયાનું પ્રત્યેક જગ્યાનું સૌન્દર્ય કોઈ ને કોઈ રીતે અપૂર્વ હોય છે. આમ કુદરત ક્ષણે ક્ષણે વિવિધતાનું દર્શન ઠરાવે છે.

ઉમરસાડીને દરિયે વસેલા માછીવાડમાં જતાં નાક ફાડી નાખે તેવી દુર્ગંધ આવે છે. પણ એ દુર્ગંધમાંથી નીકળી પાસે જ પાર અને પરિચારી નામની બે નદીઓ દરિયાને મળે છે. ત્યાં જાઓ એટલે એ દુર્ગંધ વેકળાતો હજારગણો બદલો વળી રહે છે. આ નદીઓનાં પાણી બાળક પેઠે ખેલતાં, ફૂલતાં ને દોડતાં દરિયા તરફ ધસે છે. દરિયાનાં મોર્મ પણ સામાં માતૃવાત્સલ્યથી ઊલટજોર ધસતાં આવે છે. બંને એકમેકને હસી હસીને ભેટે છે. અમે આ સુંદર સંગમ આગળ સવારે સૂર્યોદયે ગયા. દર ક્ષિતિજ પર અર્ધો દેખાતો સૂર્ય, ક્ષિતિજ પર ગોળાકારે દેખાતી લીલીજમ ઝાડી, પાસે જ એક નાનો ચોરા જેવો સુંદર ડુંગરો, નદી કિનારાનો ધસી આવેલો ભાગ, નદીઓનો સુંદર સંગમ અને દરિયાનું માછીનો વિસ્તારનું પાણી, તેમાં ઊડતાં મોર્મઓનો ધૂધવાટ-આ બધું જોઈ સાચે જ હૃદય આનંદથી છલકાય છે.

કુદરતની આવી કેટલીયે સુંદરતા આ દુનિયામાં મનુષ્યને પ્રત્યક્ષ કે ત્યાં કોઈ જોનાર ન હોય તેવે રચણે પડી હોય છે. કુદરત સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકાર છે. એની રચનામાં ક્યાંય ભૂલો થતી નથી. ક્યાંય આછકલી અધૂરી રેખા પડતી નથી. બધું જ સુંદર, બધું જ સુંદર-ત્યાં માણસ સૌન્દર્યને વોંખે છે ત્યાં જ કુદરતી સૌન્દર્યનું ખૂન થાય છે. અહીં માછીઓએ ઢોડીને પથરા લાગે માટે નદીમાંથી પથ્થરો વીણી કરેલા ઢગલા બિલકુલ શોભતા નથી; ભુંગ્ર બૂખ જેવા લાગે છે. કુદરતી સૌન્દર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું એ પરિણામ છે. આ બધા અનુભવોને પરિણામે એમ લાગે છે કે દરિયામાં સૌન્દર્ય કરતાં અદ્ભુતતા અને ગાંભીર્ય વધારે છે, અને એ ગંભીરતા આગળ કલમ બંધ કરવો જ ચોખ્ખું છે.

સ્નેહાધીન,

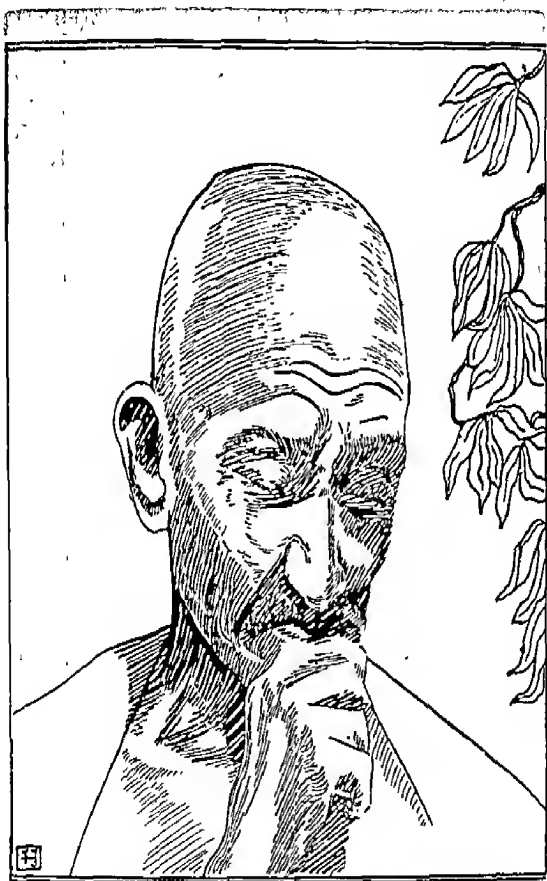
આશ્વવલાર્ધ કાલિદાસ પટેલના નમસ્કાર

લેખકો તથા પ્રકાશકોને વિનંતિ

અમદાવાદની શુજરાત સાહિત્યસભાએ ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના વાહ્યમયનું વાર્ષિક અવલોકન લખવાનું કાર્ય મને સોંપતા કૃપા કરી છે. વર્ષસરનાં સઘળાં પુસ્તકો અવલોકનકારને મળી શકે તો જ આ અવલોકન યથાર્થ ને સર્વસ્પર્શી થઈ શકે એ વાત દેખીતી છે. એટલે આશા છે કે શુજરાતના લેખક તથા પ્રકાશક બંધુઓ આજી સાલ દરમિયાન પોતાનું જે કોઈ પુસ્તક અત્યાર મુઢીમાં પ્રસિદ્ધ થયું હોય કે પછીથી થાય તેની એક પ્રત મારા પર નીચેને સરનામે મોકલી આપી આ સાર્વજનિક કાર્ય બંને તરફથી મંપૂર્ણ બનાવવાના કામમાં પોતાનો સહકાર આપી ઉપકૃત કરશે.

રાણીકા, પોસ્ટ મોરતરની ચાલ, }
લાવનગર

વિવેનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

卐 प्रस्थान 卐

પુસ્તક ૧૬

વૈશાખ : ૧૯૮૯

અંક ૧

કાલિદાસનો સમય

[કત્તિનો મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો સમશ્લોકી અનુવાદ મનનિકા દીક્ષા સાથે છપાય છે, અને જુલોઈ માસમાં પ્રકટ થશે, એમાંનું આ એક પરિશિષ્ટ, તેનો વિષય સ્વતંત્ર હોવાથી યેળવીને અહીં પ્રકટ કરતાં આનંદ થાય છે.-તંત્રી]

મૈત્રીલાલકવિ કાલિદાસનો સમય ઈસવી યોગે સૈકા, એમ ધણુખરું તો સર્વાનુમતે સ્વીકારાયે એમ લાગે છે; ને કે હજી કેટલાક વિદ્વાનો એને સંમ્રાટ યશોધર્માના એટલે જીકા સૈકાનો, અપ્ત સમ્રાટ કુમાર અને રકન્દના એટલે પાંચમા સૈકાનો, અને હજી પશુ કોષકોષ એને ધ. પૂર્વે પહેલા સૈકાનો, માને છે ખરા. અમેરિકન પંડિત ઝિટ્ઝીએ 'સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રવેશ' નામે પુસ્તક* ઈ. ૧૮૭૯ માં બહાર પાડ્યું તેમાં લખેલું-"દિન્દવી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાલો જુલો તે તમામ, પાછી કહાડી લેવાને જ ખોસવામાં આવતી કામચલાઉ ટાંકણીઓ જાણવી." આ પછી અર્ધ સદીની શોધખોળથી સંસ્કૃતપ્રાકૃત વાક્યમયનાં અંગો-પાંચનો અભ્યાસ જિડો તુલનાત્મક અને માતૃચર બન્યો છે; નાટક, કાવ્ય, રમૂતિ, દર્શન, નીતિ, અલંકાર, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, બૌદ્ધ જ્ઞાન અને તાંત્રિક મન્યસમૂહો, ઇત્યાદિમાં પૂર્વાપર ક્રમ, સમ્યક્, અને આશંખ ઉકેલનામાં એકંદરે સારી પ્રગતિ થઈ ચકી છે, વચ્ચે વચ્ચે જાખડાં, તુટિઓ અને વિસમ્વાદો આપણને હંકાવે છે, તેનાં માપ પશુ લખ શકિયે છિયે:- તથાપિ કેટલીક અતિ મહત્ત્વની તારીખો વિષે હજી પશુ આપણને સીધો અસંદિગ્ધ પુરાવો અને ચોક્કસ નિર્ણયો નથી જ મળતા. ખાસ, કૌટિલ્ય, મનુ, ગીતા અને કાલિદાસના સમય જેવા મહાપ્રશ્નો હજી પશુ આપણને ગૂંચવી રહ્યા છે. એ પ્રશ્નોમાં જુદી જુદી દિશાઓથી ફલિત થતાં કાયાંપાકાં અનુમાનોના ઝૂમખાલડે જ મન વાળવું પડે છે. નિઃશંક નિર્ણય, લાગુ પડતી અને નવી હકીકત મળી આવવા ઉપર જ મુલતવી રાખવો પડે છે. વિદ્વાનો આમ મહાકવિ કાલિદાસ માટે આપણી આગળ ધરે છે, તે અનુમાનકલ્પનાનાં કેટલાંક રૂપ દેખામાં દર્શાવું છું.

* W. D. Whitney : Introduction to Sanskrit Grammar, 1st edn.

(૧) દર્શાણીઃ = પૂર્વ માળવા. એ પ્રાન્તની જાણીતી પ્રાચીન નગરીઓ વિદિશા અને દશપુર. વિદિશા તે હાલનું બીલસા ગામ, એટલા નદી કાંઠે, શિન્દે સરકારની હદમાં. માલ-વિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાંના બનાવો પ્રાચીન વિદિશામાં શુંગકાળના પહેલા સમ્રાટના સમયમાં બનતા આવેખ્યા છે. દશપુર તે હાલનું મંડસોર ગામ. અને આ પ્રદેશની પાસે સૌથી મોટી નગરી, પ્રાચીન હિન્દની રોમથી ચીન લગી જાણીતી રાજધાનિઓમાંની એક, પશ્ચિમ માળવા (અવન્તી) ની કવિઓને પણ જ્ઞાતી રાજધાનિ ઉજ્જયિની. (ઉજ્જયિનીથી લગભગ ૭-૨૦૦ માઇલ; ૭૦ થી વિદિશા-૧૨૦ માઇલ; વિદિશાથી કૌશામ્બી-૮૦ માઇલ; કૌશામ્બીથી ભાદુત પશુ-૮૦ માઇલ; કૌશામ્બીથી કાશી-૧૦૦ માઇલ; કાશીથી પાટલીપુત્ર-૧૩૫ માઇલ; આ બધી જ ગણતરી પ્રાચીન ધોરી માર્ગો પ્રમાણે અને યોજન = ૭ માઇલ એ માપની, તથા આશરે.)

આ પૂર્વપશ્ચિમ માળવામાંનાં નદીનાળાંઝરણાં, નદાનાંમોટાં દેવળ અને તીર્થસ્થાન, હિન્દના આ વિભાગમાં જ સુરપટ અનુભવાતી છે એ ઝડપનાં કુદરતી લક્ષણ, અહીંની સ્ત્રી-પુરુષજનતાનાં પોષાક રીતરિવાજ સારીમાઠી આદતો, વગેરે વિગત કાલિદાસની કૃતિઓમાં એવડા જથ્થામાં, એટલી ચોક્કસ, એવી તો લાવળીની કલ્પનાપ્રેરિત રીતે વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે, કે એ કૃતિસમૂહનો કર્તા, —જે કે હતો બડો મુસાફર, ગંગાચમુનાનો વિસ્તાર, કાશ્મીર, અને હિમાલયના કેટલાક ભાગ ઉપરાંત બંગાળી અખાતના પૂર્વકાંઠાના પ્રદેશો એના પગ તળે આવી ગયેલા, તથાપિ—સો વસા માળવાનો હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય છે. આ અનુમાન પૂરતી પુરાવાસામગ્રી સાથે પ્રથમ રજુ કરનાર વિદ્વાન હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી છે. આ પૂજ્ય પંડિતશિરોમણિએ કાલિદાસને દશપુર ઉપરથી “ દર્શારો આઠણુ ” પણ કહ્યો, એમાં એમની જરા ઇતિહાસક્ષતિ યદ્ય ગદ્ય છે, કેમ જે દર્શારો આઠણુ, શ્રીમાળી આઠણુ, વાલ્મી આઠણુ અને કાયસ્થ, સોરઠિયા શ્રીમાળી પોરવાડ એસવાળ લાડવણીક, આદિ રચાનો ઉપરથી પડેલાં માતિનામોનો પ્રચાર કાલિદાસના સમયમાં હજી નહો, એના સમય પછી જ સર્વત્ર ઉદભવેલો અને ફેલાવા પામેલો જોઈએ છિયે (જુવો મહારુ ‘ ઇતિહાસ હિન્દર્શન ’ એ વ્યાખ્યાન).

× બીલસાની આસપાસ ગમે તે દિશામાં બારેક માઈલ લગીનો પ્રદેશ જોઈ રતુપોનાં ખંડેશ અને ટાંખાટાંનીથી છવાઈ રહ્યો છે; જેમાંનાં મુખ્ય સાંચી પાસેનાં છે. બીલસાથી ઈશાન ખૂણે ચાલીશોક માઇલ ઉપર એરાણુ આવ્યું છે, ત્યાં આગળથી મળેલા સિક્કા પરની લિપિ અરોકના સમયની લિપિથી જૂની છે; આવા એક સિક્કાની ધાપ માટે જુવો કેમિયન હિરટરી ગ્રંથ ૧ માં ચિત્રપટ પાંચમો. સાંચી ભાદુત આદિ સ્થળે આર્કીઓલોજિ ખાતાના ખોદકામથી મળી આવેલી સંખ્યાબંધ પ્રાચીન વસ્તુઓમાંથી થોડીકની તસ્વીરો એ જ ગ્રંથમાં ચિત્રપટ ૧૫ થી ૨૩ માં આપેલી છે. આપણી સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વનું પાતું, પ્રાચીન કાળનું આપણું કલાસૌહકર. આ ચિત્રપટો ભેતાં અરોક પહેલાંની ગોપણી કલાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. શુંગ સમય દરમિયાન અને પછી પણ થોડા સમય લગી વિદિશા ઉપરાંત કૌશાંબી અદિહત્ર વગેરે ન્હાનીમોટી ગાદીઓ ઉપર શુંગ નખીરાઓ જ હતા. પાટલીપુત્રના સામ્રાજ્ય તળે આ શિવાય બીજા સામંતો મહારાજા રાજા અને (ગણસનાચોતા અધિકારી) રાજાઓ કહેવાતા ધણા હતા. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પુષ્પમિત્રના કાળગમાં ચૈત્ર વસુમિત્ર સાથે સો રાજકુમારો હોવાનું લખે છે, તે વર્ણનમાં આવા સામંત મહારાજા, રાજાઓ, રાજાઓ, અને (ક) તેમના પુત્રોનો નિર્દેશ કરેલો છે.

(૨) મંડસોર લેખને નામે જાણીતો શિલાલેખ મળ્યા આવ્યો છે, તેમાં કવિ વત્સલદિગ્દિએ ઇ. ૪૩૭ માં રચેલી ૪૪ શ્લોક (૧૫૦ ચરણ) ની પ્રશસ્તિ કેાતરેલી છે. આમાંના કેટલાક શ્લોકમાં શૈલી વિચારલક્ષણ અને શબ્દાવલિ કાલિદાસને સારી પેઠે મળતાં આવે છે. વળી સમ્રાટ શ્રીહર્ષવર્દન (ઇ. ૬૦૬ થી ૬૪૭) અને કદમ્બરોકર્તા બાણના સમયમાં એટલે ઇ. સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં તો કાલિદાસ મહાકવિ લેખે સુપ્રતિષ્ઠિત યર્ધ ચૂકલો જોવામાં આવે છે. બાણ એની જે પ્રશંસા કરે છે, તે એણે બચપણથી યુરુમુખે સાંભળેલી, અને શિષ્ટવર્ગમાં ચોમેર છપાઇ ગયેલી અનુભવેલી, તે જ લલકારે છે. કાલિદાસ વિષે સ્વતંત્ર મત બાંધવાનું એને સૂઝતું નથી, એટલો તે એની સર્વઆપી કીર્તિથી દબાઇ ગયો છે. એની પોતાની રુચિવૃત્તિશૈલી અને સર્જકતા એટલી તો વિજ્ઞતીય, વળી એ એટલો તો યુમાની, કે એ જે પોતાનો સ્વતંત્ર મત બાંધવા ગયો હોત, તો તે કાલિદાસનાં વખાણમાં ભાગ્યે પરિણમત. અનેનાં રુચિતંત્ર એટલાં તો વિભિન્ન છે કે એ જોડકાંમાંથી એકે બીજાને અનુકૂલ મત નિખાલસપણે તો દઇ જ શકે નહિ. શું સમજ્યા ? અનેની કૃતિઓ માતૃભાષા વાંચતા હો એટલી છૂટથી વાંચવાની શક્તિ મેળવેા, ત્યારે આ બાળતનો વિચાર જાતે કરી જોશો. જૂના ઝમાનાના સંસ્કૃત પંડિતોમાં આ સ્વતંત્ર તુલનાદષ્ટિ છે જ નહીં; એટલે તેમની આગળ આવા સવાલો રજુ કરવા ય બ્યર્થ. તાત્પર્ય કે કાલિદાસ બાણને તો પ્રાચીન, ખેત્રણ સૈકા જૂનો હોવો જ જોઇએ. હાલના વાચકોને જેમ શેક્સપિયર મિલ્ટન પ્રાચીન છે, અથવા આપણા સાહિત્યમાંથી દાખલા લેતાં, જેમ હેમાચાર્ય, અમીર ખુશક, તુકારામ, અને તુલસીદાસ પ્રાચીન છે, એમના વિષે સ્વતંત્ર વિવેચનાનો આદર કરવા જતાંયે આપણા હૃદયને આઘાત થાય છે, તે પ્રમાણે બાણને કાલિદાસ પ્રાચીન.

અથચ એ મંડસોર આસપાસના પ્રદેશનો વતની હોય, તો એની એ જન્મભૂમિમાં એની કૃતિઓ ધણી વહેલી પ્રસરે અને સૌથી વધારે વખણાય, જેમ એની બાહ્ય નામના મોટી તેમ એના વતનભાષાઓ એના ઉપર વારી જાય, ખાસ કરીને એની કીર્તિ તાજ અને ચડતી કળામાં હોય તે દાયકાઓમાં, વગેરે સમજાય એવું છે. અને વત્સલદિગ્દિ આગલા અર્ધ સૈકામાં જ એની કીર્તિનો ઉદયકાળ, એવા અનુમાનના આધાર લેખે બાણની પ્રશંસાં અને આ મંડસોર લેખને જોડી કેવામાં આવે છે. આ દષ્ટિએ મહાકવિ—

દ્વિતીય ચંદ્ર-ગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય : ઇ. ૩૭૫ થી ૪૧૩,
કુમાર-ગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય : ઇ. ૪૧૩ થી ૪૫૫,
સુન્દ-ગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય : ઇ. ૪૫૫ થી (આશરે) ૪૬૫-૬૬૫.

એ ગુપ્ત સમ્રાટોનો સમકાલીન અને મોટે ભાગે પાંચમા સૈકાનો કરે. ૩૬૫ + ૬૨ = ૪૨૭. આમ લેતાં કવિ ઇ. ૩૮૦ આસપાસ જન્મ્યો હોય, વીશનો થતામાં કવિતાકલા મ્હને પ્રસન્ન છે ખરી એવી શ્રદ્ધા પામ્યો હોય, રાજ્યાશ્રય મેળવવા નીકળી પડ્યો હોય, અને (એનો કવનકાળ લાંબો ચાલેલો જણાય છે, પંડિત કવિઓનો ચાલવો સંભવિત તે પ્રમાણે, એટલે) ૪૬૦-૬૫ લગીનું લાંબું આયુષ્ય પણ એણે જોગવ્યું હોય, તેમાં કશું અસંભવિત જેવું લાગતું નથી. અથવા ધારો કે દાયકો મોડો જન્મ્યો હોય (ઇ. ૩૬૦ ની આસપાસ), આયુષ્ય પણ શિત્તરથી ઓછું જોગવ્યું હોય (ઇ. ૪૫૭ લગી જ), તોપણ એને ઉપતા ત્રણે સમ્રાટોનો સમકાલીન ગણી શકાય. +

+ કાલિદાસે વિક્રમાદિત્ય પછી ચાલવિકાશિમિત રચ્યું, ને કે લજવાયું અને પ્રસિદ્ધ થયું તો માં પેલું, એમ લેતાં, કવિએ આરંભમાં કોઈ ન્હાના રાજાનો આશ્રય લેવો હોય, એવા

(૩) જેને બેસી જાય તેને નિર્ણાયક લાગી જાય એવું (જરા સંકુલ) અનુમાન હવે દર્શાવું છું, જે કે એ પણ છે તો માત્ર અનુમાન. વળી શુભ કીર્તિકાલના સવાદોઢ સૈકા-માંથી કાલિદાસનો સમય ક્યો વારુ, આગલો વચ્ચેનો કે પાછલો, એ સવાલનો એમાંથી પણ જવાબ મળે એમ નથી.

માનવપ્રકૃતિ નખળી હોઇ ધર્માગ્રહમાંથી ધર્મઝનનમાં અને ત્યાંથી પરધર્મોઆના દ્વેષ અને રંજનમાં સરી પડે છે. આગ્રહની માત્રા વધતાં ઝનન, અને સમતોલપણું બિડી જતાં ઝનનમાંથી જ રંજનડખોરો વિદ્વેષ બિપજી આવે છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં નૃસંસ રંજનડના દાખલા વારંવાર બનેલા છે. મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં ધાતકા લોબી કપડી નફ્ટ રંજનડને અને કલેઆમને પણ પુણ્ય કૃત્યરૂપે વર્ણુવાયાં છે. આપણા હિન્દની તવાંરીખ પણ આ જાતના બનાવોથી મુક્ત રહેલી નથી. આપણે ય આખરે તો માણસ જ ને. બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકના છેલ્લા દાયકાઓ દરમિયાન એની કીર્તિને ઝાંખપ લાગે એવો ધ્રાહ્મણો (એના શિલાલેખોમાંના “ ભૂદેવો ”) અને વેદધર્મી યતકામી પ્રજાનો સારી પેઠે રંજનડ થયો હતો, તેના પુરાવા એના પોતાના શિલાલેખોમાં રપજી છે, અને બીજા વધતા જાય છે. અને આમ શરુ થવા પામેલો લોહીતરરયો રંજનડ એટલેથી અટકી પડે, એમ તો બને જ નહીં. હાય બાગમે તેને ય માર ખાવાની પાળી આવવાની. કરે તેને કરણીનાં ફળ ભોગવી લીધે જ છૂટકા. મૌર્યસત્તા નખળી પડતાં જ વેદધર્મી પ્રજા અને ધ્રાહ્મણોના નાધકો લેખે શુંગો અને કાણ્વે બીકયા, સમ્રાટ બન્યા, અને દાયકાઓનાં સંચિત વેર અને ખાર દાયકાઓ લગી વાળ્યાં. પરંતુ હિન્દની અવનીમાં જ ઉચરિચત થયેલ આ કર્મ અને કર્મફલની આનુપૂર્વો ચાલી રહી છે, ત્યાં તો ઉત્તરહિન્દ એકલ અને પોતાનાં જ કારણકર્મક્રમને અધીન બુ-ભાગ નથી, એ ફરી પાછું પુરવાર થયું. દક્ષિણાપયના પૂર્વ વિભાગનો સમ્રાટ ખારવેલ ઉત્તર હિન્દમાં થડી આવ્યો; પંજાબ ગમથી હિન્દી માત્રને છૂંદતાં યવન, શક, ધરાની અને બીજાં ધાડાં બલટયાં; ચતુષ્કોણ ક્યાકચિ ધમમણુ જન્મ્યાં. વેદાચાર યત્ર અને ધ્રાહ્મણુ ધર્મ માટે આગ્રહી રાજવંશોને વિન્ધ્યાચલ પાછળ ભરાવું પડ્યું. એ નાગ, ભારશિવ અને વાકાટક રાજ્ય-સમ્રાટોનો ઇતિહાસ થ્રી. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે હમણાં પહેલો જ વાર બીટેલ્યો છે. (જુવો બિહાર અને ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટીનું જર્નલ, માર્ચ-જૂન ૧૯૩૩, એ અકમાંનો વિષય—“ હિન્દનો ઇતિહાસ, ઇ. ૧૫૦ થી ૩૫૦ : નાગ-વાકાટક સમ્રાટો. ” આ અદાર પ્રકરણમાં મગધનો ઇતિહાસ ઇ. પૂર્વે ૩૧ થી, નાગ રાજ્યોનો ઇ. પૂર્વે ૧૧૦ થી, અને વાકાટક સામ્રાજ્યનો ઇ. ૫૫૦ લગીનો આખ્યો છે.) જડેલાં સાધનો સંગ્રહાણને પડેલાં

સમ્ભવને પણ સ્થાન મળી શકે. બહારતો કવિ એકાએક સમ્રાટની સજ્જામાં કવિપદ મેળવી લે, એવી ખુશનસીબી અતિચિરલ. દ્વિતીય ચંદ્ર-ગુપ્તનો પિતા સમ્રાટ થયો, ઈ. ૩૪૦—૪૫. એના પછીના શુસો ગાદીએ જ આવ્યા સમ્રાટ લેખે. કાં કોઈ ન્હાના રાજ્ય—મહારાજનો કવિ હતો, ત્યાંથી સમુદ્ર-ગુપ્તે (પોતે કવિ ગવૈયા આદિ હતો તેણે) પોતાની સસામાં એને એવી લીધો, એમ લઈયે, તો એવો બનાવ ૩૪૦—૪૫ માં બને. અને તે અવસરે કાં બાવીસ પચીસની વયનો હોય, તો એને મોટા ભાગે ચોથા સૈકામાં જ ગણવે પ્રાપ્ત થાય. કુમાર-ગુપ્ત ૩૪૦ પછી ૭૩ વર્ષે ગાદીએ આવે છે. એ તારીખ લગી ૩૨૦ ની આસપાસ જન્મેલો કવિ ભાગ્યે જીવેલો હોય. જુવો આગળ ખંડક (૫). અને ઇ. ૪૭૩ ની પ્રસસ્તિમાં એવું તે શું છે કે જેથી કવિને પાંચમા સૈકામાં આણવે પ્રાપ્ત થાય ?

કેાઈનેય બરાબર બેસતાં નહોતાં, ઘણાખરા પુરાવિદો આ રાજવંશોની ભૂલભૂલામણીમાં અટવાયા કરતા હતા, તે સાધનદગ્ધાનો કેટલોક ભાગ આ કસાયેલ પુરાવિદે સત્તર આના ઊઠેલી આપો છે બેશક, તો આ બે સૈકાથી વધારે લાંબા સમયના ઇતિહાસને લગતી અપૂર્વ અને સાહસિક સંકલનામાંથી કેટલાક અંશે વિશે શંકા મતભેદ ખંડનપ્રવૃત્તિ આદિ પણ દેખાશે બેશક. પણ એ અર્ધુ તો શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં આગળ ડગલાં બરાતાં જાય તે, તે વિધિના સુપરિચિત ક્રમ પ્રમાણે થવાનું જ. અહીં એ સ્વીકાર-ત્યાગની અને ખંડનખંડનની ચર્ચામાં ઊતરવાનું સ્થાન નથી.

દરમિયાન વેદધર્મો (શૈવ અને ભાગવત) પ્રજ્ઞના અને બૌદ્ધ પ્રજ્ઞના વિચારો પણ ફરતા ગયા, નવાનવા ઝમાનાને સંવાદી ધડાતા ગયા. દરેકે વિરોધીનાં ખંડનો કરતાં પણ તેમનું કંઈ કંઈ અપનાવી લઈ પોતપોતાના વિચારમિનારને સમાર્થોસુધાર્થા, અને સજીવન પ્રજ્ઞઓમાં અનિદ્ર સેવાયા કરે છે તેવા પ્રયોગો ચાલુ જ રહ્યા. હિન્દમાં ચડી આવેલી યવન, ધરાંતી, શક, અને ખીજી અ-હિન્દુ પરદેશી પ્રજ્ઞઓમાંથી પણ વધુવધુ સંખ્યા દાવકે દાવકે વૈદિક યા બૌદ્ધ બનતી ગઈ. વિજેતા વિજિતની સંસ્કૃતિથી છક થકને છતાં છ ગયો, એ જનાવ આ સૈકાઓ દરમિયાન હિન્દના ઇતિહાસમાં ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં બન્યો, અને સાથેસાથે એ વિદેશીઓનાં મૂળ વલણોમાંથી પણ કોઈ કોઈ વૈદિક તેમ બૌદ્ધ અને વિચારમિનારમાં દાખલ થતાં ગયાં. સરવાળે, વેદધર્મો પ્લાહણપૂજક અને ચાર આશ્રમોના ક્રમને સ્વર્ગનીસરણી હોય એમ વળગતી પ્રજ્ઞનો વિચારમિનાર અમુક પ્રાચીન-નવીન ઢાળામાં ઢલ્યો અને ડીજી ગંધાવા પામ્યો. અને આવા સંકુલ ઇતિહાસમાંથી આ પ્રમાણે નવજીવન મેળવતા આ દૃઢકલેવર વિચારમિનારનો સર્વોત્તમ સર્વશાસ્ત્ર પ્રસાદવાળો ગર્વયો કવિ કાલિદાસ બન્યો, એ જ એનો વિજય, એની અમરતા, એનું મહાકવિપણું.

પછીના પંદર સોળ સૈકા દરમિયાન એટલે છેક આજની ધડી લગી, હિન્દુ પ્રજ્ઞ જેને મહાભારત, રામાયણ, ગીતા, મનુસ્મૃતિ, વિષ્ણુપુરાણ, વાલ્મીપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ અને હરિવંશને નામે જાણે છે, તે સર્વસંપ્રદાય વિશાળ વાક્યમયરાશિની સંકલના સાધનાર એ યુગ હતો; એ સંકલિત વાક્યમયરાશિને અદગક સાધનોનો દટોત્સાહી ઉપયોગ કરીને હિન્દુ સંસ્કૃતિના શુદ્ધ ડુધિર લેખે ભારતવર્ષના-અરે, પૂર્વસમુદ્રોમાં સ્થાપાયલાં હિન્દી સંસ્થાનોના પણ-આખા દેહમાં પ્રવાહી કરી દેનાર એ યુગ હતો. તે જ આ યુગ સમ્રાટોનો યુગ. શુંગો અને નાગરાજાઓથી આરંભાયેલી પુનર્ધટ્ટનાને નખશિખ સમ્પૂર્ણ કરનાર આ યુગ હતો. પ્લેલો યુગ સમ્રાટ, (ઉપર નોંધાયેલ) દ્વિતીય ચંદ્ર-યુગ વિક્રમાદિત્યનો પિતા સમુદ્ર-યુગ, જેણે આ વંશમાં સમ્રાટપદ અને વિક્રમાદિત્યનો ઇલકાળ પ્રથમ પ્લેજાં મેળવ્યાં તે, ગાદીપતિ થયો હતો, ઇ. ૩૩૦ (આશરે). અને આ સાલથી ૪૬૫ લગી લેતાં, યુગોનો કીર્તિકાલ એકસો ને પાંત્રીસ વર્ષ ચાલ્યો. એટલો લાંબો સમય ચાલેલો, એટલો સમર્થ, એટલો સમૃદ્ધિવાન, એટલા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર હાકમીવાળા હિન્દુ સમ્રાટોનો એવો ખીજો યુગ, એની આગળ કે પાછળ, ઇ. પૂ. ૬૦૦ થી માંડીને આજે ઇ. ૧૯૩૩ લગીમાં એટલે અઢી હજાર વર્ષમાં, જડશે જ નહીં. પૌરાણિક હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના વિચારમિનારની સરજત, અને આખા ભારતવર્ષમાં વળી પૂર્વના ટાપુઓમાં પણ તેનો આગ્રહી પ્રચાર, તે આ ચારપાંચ પેઢીનું અદિતીય પરાક્રમ. વેદો, બ્યાકરણ, યોગશાસ્ત્ર, દર્શનો, ઉપનિષદો, પંચો, મંદિરો, ઉત્સવો, કરાને વિસ્મયો નહીં; દરેકને ચીવટથી જાળવ્યાં, સન્માન્યાં. પરંતુ

ઉપર દર્શાવેલ વાઙ્મયરાશિનો તો એ યુગે ધર્મધ્વજ બનાવી લીધો. વળી શુંગો કાવ્યો અને નાગ-વોકાટકાએ વૈદિક યજ્ઞોની પુનઃસ્થાપના આદરેલી, તેને આ ગુપ્તયુગે સક્રિય બળ આપ્યું, અથવા વૈયક્તિક ગૃહ અને સામાજિક તમામ જાતનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોમાં આરંભે વિષ્ણુપૂજાને સ્થાપી દીધી, એ આ યુગની વિશેષતા.† કલિદાસે પણ આ વિચારમિનારને હૃદય નાચી રહે કલ્પના મોહી પડે અને જીભ સ્નાન-દાર્શન્ય રટી રહે, એવી અનુપમ કવિતામાં ગાયો. કવિનાં પદ્યકરણ ચિત્તે યુગમાનસને સાંગોપાંગ ઝીલ્યું, અને પાછું સાકાર કરતાં પ્રતિભા અને ભાવનાની પીછી વડે તેને ભલકભરી અમરતા બક્ષી. કવિમુખે ઉચ્ચરાયલી એ સંસ્કૃત ભાષા પણ— ‘શાહનામા’માં કવિમુખે ઉચ્ચરાયલી ક્ષારસી ભાષા પ્રમાણે જ—કિમપિ દ્રવ્યં બની ગઈ. મનુ અને ગીતાની ગંભીરતામાં રામાયણની સુન્દરતા સીંચીસીંચીને કવિએ વળી પોતાના અનન્ય પ્રસાદે તેને રસી, અને સંસ્કૃત તો એ હતી, તેને સુસંસ્કૃત પણ બનાવી લીધી.*

(૪) કલિદાસ કવિ ના થયો હોત તો પંડિતોમાં પંકાત એવો એ વ્યુત્પત્ત વિદ્વાન હોતો નિઃસંશય. હાથો, ઘોડા, શિકાર, શસ્ત્રાસ્ત્ર, સ્મૃતિ, નીતિ (પોલિટિક્સ), રાજ્યવહીવટ અને મેહસૂક્ષ્મ, આદિને લગતા ધણા પારિભાષિક શબ્દો એની કૃતિઓમાં તે તે વિદ્યાના પુરંધર પંડિતના જોટલી સચોટ અર્થઘનતાથી વપરાયા છે. અને વાત્સ્યાયન કામસૂત્રને આ કૃતિઓ સાથે સરખાવિયે છિયે, ત્યાં પકડાઈ આવે છે કે એ ગ્રન્થ અને એ શાસ્ત્ર પણ કવિને સુપરિચિત હતાં. વળી આ દાખલો, ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર, મનુ-સ્મૃતિ, રામાયણ, કે કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્રના કરતાં વધારે ચોકળો છે. વાત્સ્યાયન પહેલાં એ વિદ્યાનો એકે શાસ્ત્રીય સમગ્ર ગ્રન્થ સૈકાઓ દરમિયાન થયો નહોતો એ નિર્વિવાદ છે. ઉપરાંત આ શાસ્ત્રનાં અંગોપાંગને આમ પહેલી જ વાર એકત્ર ગૂંથનાર વાત્સ્યાયન તેમાં દાખલા લેજે ધણી હકીકતો ટાંકી છે, તેમાંની કેટલીક ગુપ્ત સમયને નજીકની છે, ગુપ્ત સમયના આરંભ પછીની એકે દેખાતી નથી, અને જે દેખાય છે તે તે ક્યારે બનેલી તેની તારીખો આપણા જાણવામાં આવી ગયેલી છે. એમાંથી મોડામાં મોડી હકીકતો જીણીને શ્રીહારાનચંદ્ર ચાકલાદર પોતાનું મત* સકારણ રજુ કરે છે કે વાત્સ્યાયનનો આ શાસ્ત્રગ્રન્થ ‘૪૨વી ઝીળ સૈકાના ઉત્તરાર્ધની જ રચના હોઈ શકે.† ગુપ્તોત્તો કીર્તિકાલ પણ આપણે જોઈ ગયા કે છ.

† ગુપ્તયુગનો આ મહિમા પ્રથમ જોનાર-સ્વામી વિવેકાનન્દ અને એની શિષ્યા ભગિની નિવેદિતા (મિસ માર્ગરેટ નોબલ); બીજો જોનાર-સરસ્વતીચંદ્ર પુરાણનો ચતુર્થો ભાગ, ગો. મા. ત્રિ. એ યુગને ઇતિહાસલક્ષણમાં સ્થાપી તેજસ્વી રચાન અપાવનાર ઇતિહાસક, વિન્સેન્ટ રિમથ.

વેદધર્મને પૌરાણિક હિન્દુધર્મ રૂપે નવો અવતાર દેનાર મહાપુરુષોને ગો. મા. ત્રિ. “નાગેન્દ્રક” કહે છે: એ મહાપુરુષો અમૂલ્ય રત્નો અને કાળકૂટ ત્રિષ બનેના પ્રયોજકો એને બાસ્થા, તે કારણથી. વૈદિક સંસ્કૃતિ અને સમાજને માથે અતિથોર સંકટ ચડી આવ્યું તેવે સમયે તેનો રક્ષા કરનાર રાજકુલો નાગવંશી હતાં, એ ઇતિહાસ તો હજી હમણાં જોવાય છે, અને હજી કેટલોક સમય ચર્ચા-સ્પદ જ રહેશે. ગો. મા. ત્રિ. ‘નાગ’ શબ્દ વાપરે છે, તો આરું કે કે દર્શન એ વિચક્ષણ બુદ્ધિને કાઈક ખૂણે હોય કદાચ, એવી કલ્પના પણ અરચને છે.

* સરખાવો કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલનું મત, ઉપર ટાંકેલ અંક, પૃ. ૨૦૬:—Sanskrit became entire by a new language, majestic and musical, as it had never been before, and as it never became again.

X H. C. Chakladar : Social Life in Ancient India-studies in V. Kāmasūtra : 1929.

૩૨૫-૩૦ થી શરુ થાય છે. તો આ કામતંત્ર હજી તો તાજું હતું ત્યાં, એના પ્રકાશન પછી થોડી મુદતમાં જ, વિદ્યાએના ભોગી કાલિદાસે એને ભેષ લીધું હોય એમ માનવું વધારે પડતું નથી. કામસૂત્ર કાલિદાસથી થોડું બહેલું, કાલિદાસની કૃતિઓ એનાથી ઠંઠંકે મોડી, અને વચ્ચે અન્તર દેવું, એમ સો વસા લાગે છે *

વસુબન્ધુશિષ્ય વિજ્ઞાનગો સમય, હજુ ધાડાં અને ખાસ કરીને તેમનો યુ એ ચી નામે જાણીતો વિભાગ ચોક્કસ (વંશુ) નદીની ખીણમાં આવ્યાને સમય, રાષ્ટ્રાટ યશો-ધર્માનો સમય, આદિ કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ ચોથા પાંચમા છઠ્ઠા સૈકાની નક્કી તારીખવાળી હકીકત સાથે મહાકવિ કાલિદાસને સાંકળવાને અનેક વિદ્વાનો મથ્યા છે, તેમાંથી કામસૂત્ર અને કાલિદાસની સરખામણી ઉપર ટેકવાતું આ અનુમાન સૌથી ઓછા વાંધાવાળું દેખાય છે. અને આથી પણ વધારે ચોક્કસ અનુમાન કદાચ મળી આવે એવી બીજી એક સરખામણી નીચે દિખ્યજુમાં સ્વચી છે. ઇ. ૩૭૫ માં અપૂર્ણ અને ઇ. ૩૭૬-૭૭ માં પૂરો થયેલ કામન્દક નીતિનો અન્ય કાલિદાસે જ્યેષ્ઠો કે નહીં એટલું આપણે નક્કી કરી શકીએ, તો કાલિદાસ એ બિંદુથી બહેલો કે મોડો તે પણ નક્કી થઇ જાય એવું લાગે છે.

(૫) છેવટ, 'કુન્તલેશ્વર દેવ્યં' નામે મહાકાવ્ય લગભગ ઇસવી બારમા સૈકા લગી જાણીતું હતું, જે કે હવે મળતું નથી, અને લગભગ દશમા સૈકાથી એ પણ કાલિદાસની કૃતિ મનાતું હતું. બારમા સૈકાના કવિ ક્ષેમેન્દ્રે અનેક ન્હાનામોટા અન્યો લખેલા તેમાંથી સારી સંખ્યા ગિગરી છે. એનો 'ઔચિત્ય વિચારચર્ચા' નામે ઓગળચાલીશ સૈકાનો દૂકા નિર્બંધ છે તે મુખ્યત્વે દષ્ટાન્તપ્રધાન છે; એમાંથી ૨૦ મા શ્લોકમાં એણે આપેલા બાર દષ્ટાન્તમાંના અગિયારમો-દ્વહ નિવસતિ મેઘઃ- એ સુંદર પ્રૌઢ શ્લોક ક્ષેમેન્દ્ર કાલિદાસના આ કાવ્યમાંથી છે એમ કહીને ટાંકે છે. ઇ. અગિયારમા સૈકાના બોજદેવે પોતાના 'શૃંગાર પ્રકાશ'માં અને તે પહેલાંના રાજશેખરે 'કાવ્યમીમાંસા' માં 'કવિરહસ્ય' નામે પહેલા

* કા. ની કૃતિઓ સાથે બારીક સરખામણી કરવા લાયક કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્ર અને કામન્દક નીતિ પણ છે. કામાન્દક કૌટિલ્યથી મોડો અન્ય છે અને એની રચનાનો સમય ઇ. ૩૭૫ પછી અને ૩૭૬-૭૭ લગીમાં તો એ પૂરો થયો હોવો જોઈએ એવું એને માટે અતિચોક્કસ સમયબિન્દુ આપણને મળે છે. દ્વિતીય ચંદ્ર-શુભ્ર આદીએ આગળે ત્યારે રોખર નામે અતિ વૃદ્ધ અમાત્ય હતો જેને ચંદ્ર-શુભ્રે જ કુમારામાત્યની અતિ ઉચ્ચ પદવી આપેલી હતી. આમ કોઈ કોઈ અમાત્ય જ કુમારા-માત્ય બનતા (જુઓ બાસ-નરવખવાસવદત્તા). રોખર કુમારામાત્યે પોતે લખવા માટેથી નીતિ અન્ય પૂરો કરવાને જ દેહ ટકાવી રાખ્યો; અન્ય પૂરો થતાં જ પોતે અશિવેશ કરીને દેહ પાડી નાખ્યો હતો અને તે જ એનો અન્ય આ કામન્દક નીતિ. આ હકીકતોને માટે મળી આવેલો પુરાવો અદ્દા અતિ દુર્લભમાં આપું છું, તે રોમાંચક છે. આઠમા સૈકાના આરમ્ભમાં મહમ્મદ ઇબ્ન કાસિમે સિન્ધ છટી લીધો અને આરમ્ભ વિદ્વાનોએ ત્યાં મળી આવેલ અન્યોમાંથી સૌથી વધારે મહત્વના લાગ્યા તેના તરજુમા કર્યા, જેમાંથી પછી ફારસી તરજુમા પણ થયા. આવા તરજુમાઓમાં એક નીતિ અન્ય નોંધાયો છે તેના કર્તા-વળી એ અન્ય હપર ડીકાના કર્તા-ના જે નામ મુરિહમ તવારીખોમાં જોવાનાં આવે છે તે રોખર, અને કામન્દક નીતિનો જે એક જ ડીકાકાર થયો છે તે રાંકર આર્થ એ બેના જ એ લિપિમાં દોષ રાકે એવા પર્ચાય લાગે છે. વળી અન્યકર્તા રોખર જેનો 'વજીર' તે રાજ વિશે જાણ્યોએ જે ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે રામ-શુભ્ર ચંદ્ર-શુભ્ર અને મુવદેવીને જ લાગુ પડી શકે એવો છે (જુઓ બિદાર અને ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટીનું જર્નલ, ૧૯૩૨-કારમપ્રસાદ જ્યરવાલનો વિષય).

અધિકારણના ૧૧ મા અધ્યાયમાં—અસક્લદ્વિતિત્વાત્—એ શ્લોકનેડ ટાંકી છે: આ બે શ્લોકમાં માત્ર શબ્દોનો ફેર છે; ત્રીજી પંક્તિનો પહેલો શબ્દ ઉપમાશ્લોકમાં પિવતિ નીચલામાં પિવતુ છે, ચોથી પંક્તિનો પહેલો શબ્દ ઉપલા શ્લોકમાં ત્વચિ અને નીચલામાં મયિ છે; બાકી બંને શ્લોક એક જ છે. આ દાખલા પણ એ બંને ગ્રન્થકાર કાલિદાસના કુન્તલેશ્વર દૈત્યમાંથી લીધેલા જણાવે છે.

‘કુન્તલેશ્વર દૈત્ય’ મહાકાવ્ય કાલિદાસનું હશે કે કેનું, તે વિષે તો એ મળી આવે તે પછી જ પાછો વિચાર થઇ શકે. પુરંધર વિદ્વાનો દશમા સૈકાથી કે તે પહેલાંથી એને કાલિદાસનું માનતા હતા એટલું ઉપર આવી ગયું. અને આટલા આધાર સાથે એ કૃતિના નામ ઉપરથી અનુમાન કરતાં, ગુપ્તસમયનો કુન્તલેશ્વર એટલે સમુદ્ર-ગુપ્તનો સમકાલીન એની સામે થનાર કુન્તલેશ્વર જ હોઇ શકે એમ માનવાને મન લલચાય છે. વળી આ કાણુ, સામે ક્યારે થયો, એની પાસે દૂત ક્યારે મોકલવામાં આવેલો, વગેરે લગભગ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય એટલી સમુદ્ર-ગુપ્તની કારકિર્દી હવે ઇતિહાસકો ઊઠેલી શકે એમ છે.

ગુપ્તોના કાર્તિકાક્ષનો આરંભનાર એ મહાસમર્થ રાજા કાશીથી વિન્ધ્યાચલ લગીનાં રાજકુલોને નમાવીને ઇ. ૩૪૦-૪૨ના અરસામાં સમ્રાટ થયો. એ રાજાએની સલામતીથી કેટલાક કવિએને એણે પોતાની સલામતી માટે લઇ લીધા હોય, તેમાં જુવાન કાલિદાસને પણ એણે પસંદ કર્યો હોય. પછી એણે છેક દક્ષિણે આવેલ કાંચીની લગાઇમાં વિજય મેળવી દક્ષિણનાં રાજકુલોને નમાવ્યાં, ઇ. ૩૪૩-૪૫ માં. આમ પદ્મવોનો સત્તા નબળી પડતાં મધુરશામીનો પુત્ર કંગવર્મા કુન્તલેશ્વર દક્ષિણનો સૌથી બળવાન રાજા થયો. અને ચોલ પાંડય કેરળ એ તામિલ રાજ્યોની ત્રિપુટીને નમાવીને કંગ ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગનો—અપરાન્ત પછીના અરબી સમુદ્રના કાંઠાથી લઇને પૂર્વે ગોદાવરી કૃષ્ણાની ખોણમાં સમુદ્ર-ગુપ્તના સામ્રાજ્યની હદ લગીને મુલક અને અતિદક્ષિણે આવી રહેલો તામિલ મુલક, એટલાનો સમ્રાટ બનેલો બની રહ્યો. એ સમુદ્ર-ગુપ્તની સામે ઊડ્યો હોવો જોઇએ આ પછી, કાંચીના નિર્ણાયક યુદ્ધ પછી જોત્રણ વર્ષમાં. તે વખતે સમુદ્ર-ગુપ્તે પશ્ચિમ માળવા રાજપુતાના અને દામ્યાબનાં રાજકુલો અને જણસતાઓને નમાવી લીધાં હશે, અથવા એ રાજકારણનો અન્ત આણનાર બનાવને—એરાણના નિર્ણાયક યુદ્ધને—આડો થોડો સમય જ બાકી હશે. હરિષેણુવિરચિત અલ્લાહાબાદ લેખમાં અને પુરાણોમાં જેને કનક અગર કાણુ કહ્યો છે, તે જ આ કંગવર્મા કુન્તલેશ્વર. એણે દૂતનું અપમાન કર્યું, વિજિતે ગણકારી નહીં; એટલે પૃથિવીપેણુ એની સામે ચડ્યો, એને ગાદીએથી ઊઠાડી મૂક્યો, અને એના પુત્રને ગુપ્ત-સમ્રાટના આશ્રિત લેખે ગાદી પાછી આપી. એ પ્રમાણે આ પ્રકરણે પૂરું થયું, સમુદ્ર-ગુપ્તની ચડતીમાં. કહે છે કે દૂત લેખે કાલિદાસને જ મોકલવામાં આવ્યો હતો. દૂતની સાથે કે પછી પૃથિવીપેણુની સેના સાથે કવિ ગયો હોય, એ વધુ સંભવિત છે. આ પહેલાં ઉપર જોઇ ગયા તેમ સમુદ્ર-ગુપ્તની પોતાની સરદારી હેઠળ ગુપ્ત સેનાએ પૂર્વ તરફના દક્ષિણ ભારતવર્ષને કાસલામેખલાની બાજુએથી ઓરિસામાં થઇ છેક કાંચી લગી ધસી જઇને ઉત્તર દિન્દના સામ્રાજ્યમાં મેળવી લીધો હતો, તે “દિગ્વિજય” માં કાલિદાસ એ સેના સાથે પણ ગયેલો હોય, અને એ પ્રદેશો તેણે એ પ્રસંગે જોયા હોય. અથવા એરાણની લગાઇ પછી (પૃથિવીપેણુ વિજય મેળવી

કુન્તલેશ્વરના પ્રકરણનો અંત આણેલો ને પછી) સમુદ્ર-ગુપ્તની આખી સેના “ શાહાનુશાહી દેવપુત્ર ” રાજવંશોના પંચમ આદિ મુલકમાં છેક ધરની સામ્રાજ્યની પૂર્વસીમા લગી ગઈ હતી, અને એ રાજ્યઓને પણ નમાવીને સામ્રાજ્યના સેવકો બનાવવામાં ફાવી હતી, તેની સાથે એ પ્રવાસ પણ કાલિદાસે કરેલો હોય.

સમુદ્ર-ગુપ્ત પોતે લિખ્તી કુંવરીનો પુત્ર હતો એટલે નેપાલ અને તેની પશ્ચિમે કાશ્મીર લગીનો ખાડી પ્રદેશ તો તેને ખુરપૂરો અને એકસરખો અનુકૂલ હતો જ, અને એ આખો પ્રદેશ પણ કાલિદાસ પૂંદી વળેલો એમ એની કૃતિઓ ઉપરથી જણાય છે. છેવટ, સમુદ્ર-ગુપ્ત પાછળ દ્વિતીય ચંદ્ર-ગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ને થોડા જ સમયમાં છેક આંકસ (વંધુ) નદી લગી ચડી ગયો હતો, તે ચક્રાધમાં (આશરે ૩૨૦ માં જન્મેલો) કવિ વયમાં એટલો વૃદ્ધ થઈ ગયેલ નહીં, કે જનને ન જઈ શક્યો હોય; અગર જો કે પામીર અને હિન્દુકુશ પારના પ્રદેશ પણ એણે નજરે જોયેલા, એમ એની કૃતિઓ આપણને માનવાની ફરજ પાડતી નથી. મતલબ કે આ કુન્તલેશ્વર દૌત્યના પ્રકરણ ઉપરથી કાલિદાસનો સમય મોટે ભાગે ઇસવી ચોથા સદ્દકનો હોય (૩૨૦ થી ૪૦૦), એમ વધારે સમ્ભવિત લાગે છે. તથાપિ, કંઈ એ ખાતરીથી તો કહી શકાય, એ મહાકાવ્ય કે કાષ્ઠ બીજું નિર્ણાયક સાધન મળી આવે ત્યારે. ત્યાં લગી અનુમાનોના બાતકા ભરવાના જ રહે છે, અને તેમનાં બલાબલ વિષે મતભેદ અને ચર્ચાચર્ચિ ચાલતાં આવતાં છે અને ચાલ્યા જ કરશે. વિદ્યા અને શાસ્ત્રનો સત્યાગ્રહ એટલી તો પાવક દિતકર વસ્તુ છે, કે તેની છાયા વા ધૂમશિખારૂપ વાદવાદિ અને દુરાગ્રહ સહી જવાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાકવિ કાલિદાસ, ધારાનગરીના રાજા બોજ અને ગાંગલી ધાંચણુનો સમકાલીન હતો, એ એક જ મત જૂનાં જમાનાનાં રહાસલા શાસ્ત્રીઓ પણ ઊચરતા બંધ પડી ગયા છે.

• વડોદરા, મે ૧૯૩૩.

બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

× ગદ્યગત્રી અને ધાંચણુ એ દક્ષિણના જે જુદા જુદા અને જાણીતા રાજવંશોનાં નામોનો પામર પ્રભાવે આજળ વિપર્યય અને સમન્વય કરી નાખેલો છે. દન્તકથાઓ અને તેમને ‘ કાવ્ય ’ અને ‘ પ્રબન્ધો ’માં સ્થાન આપતા આત્ લેખકોમાં કેતું કેતું લેખક પણ હોય, તેનો આ નમૂનો સ્મરણીય છે. કલિંગના ગાંગ વંશ માટે અને કદમ્બ વંશના તૈલ કે તૈલપો માટે જુલો ડફ, કોનોલોજીને અંતે ચાંદીઓ. પંજુ એમાં જણાવે છે તે કરતાં ઘણા બહેલા ગાંગો અને પલ્લવો વાકાટકોમાંથી શરુ થાય છે, અને કદમ્બો પલ્લવોમાંથી ફૂટે છે.

મૌર્યોનાં વિરોધનામોમાં ગુપ્ત એ જે અક્ષર વિરોધ નામનો જ અંશ છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય = મૌર્ય વંશનો ‘ રાજા ’ નેના વિરોધનામો અર્થ ચંદ્રવંશિત, પણ ચોથા સદ્દક બનેલા ગુપ્તોનાં વિરોધનામોમાં ‘ ગુપ્ત ’, દરેક વ્યક્તિનાં વિરોધનામ પછી આવતું એમના કદ્દબ એટલે વંચનું વિરોધનામ છે. ચંદ્ર-ગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય = વિક્રમાદિત્ય ઈલકાળવાળો ગુપ્તવંશી સમ્રાટ જેનું નામ ચંદ્ર. વિન્સેન્ટ રિનમે ધરેલો ‘ સમય સૌએ ખાળવા જેવો છે, કે ગુપ્તવંશી વિરોધનામો અદ્દા લખ્યાં છે તે રીતે, સમુદ્ર-ગુપ્ત, ચંદ્ર-ગુપ્ત, દ્વિતીય ચંદ્ર-ગુપ્તની કુંવરી પ્રભાવતી-ગુપ્તા, એમ લખવાં; લખતાં નામ અને ‘ ગુપ્ત ’ નેડી દમને એક રાખ્દ હોય એમ ન લખવાં. ’

કાલા ટોપી

ચક્રર નં. ૩ ના બીજા નંબરમાં કેટલાક કેદીઓ એક મોટી શિલાને ઊંચકવા પોતાનું બધું જોર અજમાવી “હધસા” “હધસા” અવાજ કરતા હતા. તેમના પગની સાંકળ તેમાં “ખડીંગ” “ખડીંગ” અવાજ કરી તાલ પૂરતી હતી. કેદીઓનાં કપડાં કાલસાવાળાં હતાં. તેમાં એકાદ સફેદ ધાગો પણ શોધ્યો જડે એમ ન હતું. તેમના મુખની પણ એ જ સ્થિતિ હતી. મુખના તે કાળજીકાળા રંગમાં માત્ર આંખ અને દાંત જુદા પડી તે કાળાશને વધુ લચકર, વધુ વિરૂપ સનાવતાં હતાં. તે બધાને માથે કાળી ટોપી હતી, અને જે ચાર્ડમાં તેઓ એ શિલા ઉપાડી રહ્યા હતા તેને કેદીઓ અને જોલના નીચલા અમલદારો ડબલીઆ ખેરેક કહેતા. જોલના નકશામાં તેને “હેમિચ્યુઅલ ચાર્ડ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ બંનેનો એક જ અર્થ થતો હતો, એક કરતાં વધુ વખત ગુના કરી, -ખાસ કરીને ચોરી ડોંગાઇ વગેરેના ગુના કરી-રીઠા થઇ ગએલા ગુને-ગારોને એ ચાર્ડમાં રાખવામાં આવતા. બીજા સામાન્ય ગુનેગારોથી તેમને જુદા પાડવા માટે તેમને કાળી ટોપી આપવામાં આવતી—જાણે કે તે કાળાં કૃત્યના કરનાર છે તેના એક પ્રતીક રૂપે તે ન હોય !

એ કેદીઓ જ્યાં કામ કરતા હતા, ત્યાંથી થોડેક દૂર પીળી પાઘડી, સફેદ કોટ, પીળી ચડી, ‘બેન્ડીસ’ અને પટો ચડાવેલા એક કેદી વોર્ડરે બૂમ પાડી : “કિસન ગંબીર.” એ સાંભળતાં એક પાંસક-જાસક વર્ષેના જુદો એ કેદીઓમાંથી આગળ આવ્યો. મુકાદમે તેને પૂછ્યું : “કિસન ગંબીર તું જ ?”

“હા.”

“કાલે તારે છટવાનું છે.”

કિસનના મુખ ઉપર છટવાનો ઉલ્લાસ ન દેખાયો. આજે સોજામી વખત તેણે “કાલે તારે છટવાનું છે” એવા શબ્દો સાંભળ્યા હતા. એ સાંભળવામાં એને હવે રસ રહ્યો ન હતો. તેમાં તેને નવીનતા પણ ન હતી. એનો રો અર્થ થાય છે તે પણ તે ખરોખર જાણતો હતો. એમ કહી આ કેદખાનું તેની મજાક કરી રહ્યું હોય એમ તેને લાગતું. તે જાણે તેને કહેતું હતું : “જેહ છું મારા વિના તને કોણ સંધરે તે.” તે તે હતું પણ ખરું. કિસન ધ્રુષ્ટ કે ન ધ્રુષ્ટ તો પણ જે દરવાજા એક વખત તેને બહાર કાઢતા તે એ ગમે ત્યાં ગયો હોય ત્યાંથી એને લોહચુમ્બકની જેમ પાછા ખેંચી લાવતા. એથી જો કેટલું એક ઉક્તિ જોડી કાઢે કે “કિસન વિનાની જેલ શી અને જેલ વિનાનો કિસન શો ?” તો બાગ્યે જ તેમાં અતિશયોક્તિ હોય.

“અત્યારે તારે દરવાજો આવવાનું છે.” મુકાદમે કિસનને કહ્યું. કિસને ચંચલ તેની સાથે ચાલવા માંડ્યું. દરવાજા બહાર તેની જડતી લેવામાં આવી. આવો રીઠો ગુનેગાર તેને ઓફિસમાં એમ ને એમ કેમ જવા દેવાય ? તે જડતી આજ કંઈ તેને થોડી જ નવી

હતી ! એટલે જલદી એમાંથી છૂટાય તે હેતુથી જડતી લેનાર પોલીસ તેને સૂચના આપે તે પહેલાં તો તે દિગંબર ચઢ ગયો...

ઓફિસમાં કારકુને તેને ભેટમાં પૂછ્યું: “ કેમ કરસનીઆ, કાલે તું છૂટે છે ? ”

“ તમે કહો છો કે હું છૂટું છું. ” કિસને કહ્યું.

મામે બેઠેલા કારકુન તરફ ભેંષ પેલા કારકુને કહ્યું: “ મારો બેટો ડબલીઓ ! કેવો પાકો છે ! ”

એકવીસ બાવીસ વર્ષના એ ઊગતા જુવાનના પિતા યવાના મનોરથની કિસને કદર કરી હશે કે કેમ તે તો કોણ જાણે, પણ તેના મુખ ઉપર એક તિરસ્કારયુક્ત સ્મિત જેમ આકાશમાં એક ક્ષણમાં ઝબકી વીજ વિલીન થાય તેમ ફરકી ગયું. કારકુને આગળ ચલાવ્યું:

“ પાછો ક્યારે આવવાનો ? ”

“ તમે બોલાવો ત્યારે. ”

“ પણ અધ્યા, તું ધરડો થયો. કંઈક તો સુધર. ”

કિસનનાં ભવાં જરાક ચડ્યાં. તે સહેજ ટટાર થયો. કારકુનને જવાબ આપતાં તે બોલ્યો:

“ ત્યારે સુધરવાનો વખત હતો ત્યારે કોઈએ નહિ કહ્યું કે સુધર. આજે ત્યારે હવે ધોળાં થયાં, હાથપગ ઝોળા છે ત્યારે કહો છો સુધર ! ” તેની આંખમાં તિરસ્કાર ભર્યો હતો.

કિસનની જીવનકથા બહુ સાદી હતી. પોલીસો તેને “જેલ-બર્ડ” (કેદનું ધંપી) કહેતા. તેમની સાથેની તેની ભાષગંધી આજકાલ કરતાં અડધી સદી જેટલી જૂની થવા આવી હતી. પોલીસનો પહેલો પ્રસંગ તે પંદરેક વર્ષનો હશે ત્યારે તેને પડેલો. કિસનનો આપ તેને અગિયાર બાર વર્ષનો મૂકી ગુજરી ગયેલો. ઘરમાં આંધળી મા અને એક નાની બહેન હતી. મજૂરી કરવાનું તો કિસને આ પડેલાનું જ શરૂ કરી દીધું હતું. પણ હવે તેને બમણા ભેરથી કામ કરવા માંડ્યું. ઘરનો બોલો તેને માથે આવી પડ્યો હતો, મિલમાં કામ કરવા ઉપરાંત તે સ્ટેશન ઉપર મજૂરી કરવા જતો. તેની આંધળી માને તેણે એક ઘંટી વસાવી આપી હતી. આખો દિવસ તે દળતી, અને બહે મા-દીકરાની મહેનતથી તેમના દિવસ ગુજરતા. આવી રીતે બે ત્રણ વર્ષ તો પસાર થઈ ગયાં. પણ એક વખત મિલમાં હડતાલ પડી. કિસનને ધણું યે થતું કે એ હડતાલનો કંઈ અર્થ નથી. પણ તેનાથી કામે કેવી રીતે ચડાય ? ખીજી બાજુ તેની મા માંદી પડી હતી. અધૂરામાં પૂરું છેલ્લા ત્રણ ચાર દિવસથી વરસાદ પણ ગાંડો થયો હતો. કુદરત અને મનુષ્યોએ પોતાની સામે એક ભયંકર કાવતરું રચ્યું હોય એમ કિસનને લાગ્યું. આજે બે દિવસના તેને કડાકા હતા. ઘરમાં જે કંઈ થોડું ધણું હતું તે તેણે તેની નાની બહેનને અવગળ્યું. પણ આજ તો તે પણ ખૂટ્યું હતું. અને જો તે કંઈ પણ મેળવી ન શકે તો ખીજે દિવસે પોતાને અને માને તો ત્રીનો ઉપવાસ થવાનો જ હતો, પણ એ કુમળી બાલિકાને પણ એ ઉપવાસમાં બેઠાનું પડવાનું છે એ વિચારે કિસન ધ્રુત્યો. ગમે તે રીતે આજે બે ત્રણ આના તો કમાઈ લાવવા જ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વરસાદ ધોધમાર પડ્યો હતો હતો, પવન પણ સાથે ભેરમાં ફૂંકતો હતો. વીજળીના કાટકા જાણે જમતનો પ્રસંગ આજે જ આવી પડેલો હોય

એવી બયાનકતાથી ક્ષણેક્ષણ ચયે જતા હતા. રસ્તાઓ બધા સૂનકાર હતા. માત્ર એક કિસન તે ઉપર કોઇ એકલ ઇન્જનની જેમ ચાલ્યો જતો હતો. વરસાદથી જાતનું રક્ષણ કરવા તેની પાસે છત્રી ન હતી. ટાઢ જાણે હજારો વીંછીઓ ડંખ દેતા હોય એમ તેને અકળાવી રહી હતી, પણ તેણે સુઠી મક્કમતાપૂર્વક વાળી, ફુર્કોગ્ય સામે લડવા આજે તેણે કમર કસી હતી. તે રોશને ગયો. રોશન બધું સૂનકાર હતું. દરરોજ બહાર જે ગાડીઓની હારની હાર દેખાતી તેમાંનું આજે કંઈ દેખાતું ન હતું. પણ તેણે હિમ્મત નહિ ગુમાવી. તેને આશા હતી કે ગાડીમાંથી કોઇક ને કોઇક તો અવરજીત રશે જ. મેઇલ ટ્રેન આવવાના ઘંટા વાગ્યા. કિસનનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું. એ છેલ્લી ગાડી હતી. એના ઉપર જાણે તેના જીવનસર્વસ્વની આશા હોય એમ તેને લાગ્યું. દૂર દૂરથી ઇન્જનની સર્ચલાઇટ આકાશમાંથી આવતાં અસંખ્ય તીરોને ભેદી તોડી પાર જોવા મથી રહી હોય એવી લાગતી હતી. તેની સીસોટી કોઇ હુધાર્તના લયંકર આર્તનાદ જેવી કિસનને લાગી. ગાડી રોશનમાં દાખલ થઇ. તેનાં બારીબારણાં બંધ હતાં. ડ્રાઇવર અને ક્વાયરમેનોમાં પણ ઇન્જન બહાર ડોળીઉં કરી રોશન તરફ જોવાના હોંસકોંસ ન હતા. વરસાદથી ત્રાસેલો કોઇ માણસ વરસાદથી થોડું ધણું રક્ષણ મળે એવી કોઇ છાયાવાળી જગ્યા જોતાં તેમાં દોડી જઇ, પોતાનાં કપડાંના છેડાઓ નીચેથી આંખું શરીર દલાવી અને તેટલું પાણી કાઢી નાખે તેમ, રોશનમાં દાખલ થતાં ગાડી પણ પોતાના પર પડેલું પાણી ઠાલવતી જાણે છૂટકારાનો દમ ખેંચતી હોય એમ લાગતી હતી. કિસનની આંતુર દષ્ટિ ઇન્જનથી ઠેક ગાંડના ડબ્બા સુધી ફરી વળી. કોઇ બારણું તેને બિઘડતું દેખાયું નહિ ; પણ એક બે ક્ષણ પછી બીજા વર્ગનું એક બારણું બિઘડતું હોય એમ તેને લાગ્યું. પોતાની બધી શક્તિ પગમાં ભેગી કરી તે દોડ્યો. “શેઠ, હમાલ !” એમ ખૂમ પાડી તે બિઘડેલા બારણાનો હેન્ડલ પકડી બારણું શેઠને ઊંતરવા માટે જાણે વધુ ઉઠાડતો હોય તેમ ઊભો રહ્યો. કોઇ એક પારસી ગૃહસ્થ રેઇન-ક્રાટમાં પોતાનું આંખું શરીર વીંટળાળી ઊંતરવાની તૈયારી કરતા હતા. તેમણે કિસનને જોયો તો જોઇ અંદર પડેલા સામાન તરફ આંગળી કરી. કિસનનું સુખ આનંદથી ખીલી ઊઠ્યું. તેણે એક બે બેગ અંદરથી બહાર કાઢી, એવામાં એક પડછંદ મજૂર ડબ્બામાં ઘૂસી આવ્યો. “અરે વાહ, અંદર પડેા છે. જાણે બાપનો માલ !”

કિસન ડોળા ફાડી જોઇ રહ્યો. તેણે તેને ઓળખ્યો. પીરને પાછો ઠાઢવો એ મુશ્કેલ હતું એમ તેને તરત જ સમજાયું. રોશન ઉપરના બધા મજૂર એને એક દાદા તરીકે ઓળખતા. ઘણી વખત તો તે અડધેથી પણ સામાન ઝૂંટવી લઇ મજૂરોને રાવતો. કિસનને આજ પિત્તો ગયો :

“બાપનો નહિ તો તારા બાપનો ?” તેણે પીર તરફ જોઈ પૂછ્યું.

પીર ખડખડાટ હસ્યો. “યો મરવાની થઇ છે” એમ કહી એક આંચકે તેણે તેના હાથમાંથી બેગ ઝૂંટવી લીધી. કિસને સામે ચવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જાણે તેના બત્રીસે દાંત તૂટી પડ્યા ન હોય, જાણે આંખું બહાંડ ચક્કર ચક્કર ફરતું હોય એમ તેને થયું. તેના કાન આગળ જાણે હજારો સુરંગ ફૂટી રહી હતી. પીરના જમણા હાથની લપડાક તેના ગાલ ઉપર પડી ચૂકી હતી. પેલા પારસી ગૃહસ્થ તો તરાડ અને વાછટથી બચવા માટે દૂર પડેલા બીજા વર્ગના બાંક : ઉપર બેઠી પોતાના રેઇનક્રાટ ઉપર પડેલાં ટીપાં

ખંખેરી રહ્યા હતા. દાદાએ સામાન માથે મૂકી દરવાજા તરફ ચાલવા માંડ્યું. કિસનને જાણે તે સામાનમાં પોતાનો પ્રાણ કોઈ હરી લઈ જતું હોય એમ લાગ્યું. તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

વરસાદમાં ફરીથી તેણે ચાલવા માંડ્યું. તેના હૃદયમાં એક ગાઢ અંધકાર છવાયો હતો. રાતના બે થવા આવ્યા હતા. આકાશ તો જાણે ધરતી આખીને ડૂબાવી દેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠું હોય તેમ કોઈ એક પ્રચંડ કાળા રાક્ષસની જેમ ગર્જના કરી હેલી ક્યેં જ જતું હતું. કરસનની નજર એકાએક એક દુકાનના એક પાટીઆ તરફ ખેંચાઈ. પાટીઆની તડમાંથી બહાર આછો આછો પ્રકાશ આવતો હતો. તે પ્રકાશ તરફ તે ખેંચાયો. તડમાંથી તેણે અંદર જોયું. બધું સૂમસામ હતું. સામે કાચના કબાટમાં જલેખી, ચીવડો, પેડા, બરફી વગેરે તેણે જોયું. બે દિવસના તે ઉપવાસીના મોંમાં પાણી આવ્યું. તેણે પાટીઉં હચમચાવી જોયું. પોતાનું બધું બળ વાપરી તેણે તેને હચમચાવ્યું. પાટીઉં ખસ્યું, અંદર જવાનો નાનો સરખો રસ્તો થયો. યંત્રવત્ તે અંદર પેઠો, પોતે શું કરે છે તેના વિચાર કરવાનો તેને આત્માર સુધી અવકાશ મળ્યો ન હતો. જલેખી લેવા તેણે હાથ લંબાવ્યો, પણ જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ તેના હાથ ડંડા કાચ સાથે અચડાઈ પાછો પડ્યો. જલેખી લેતાં પહેલાં કાચને તોડવો પડ્યો એમ પહેલી વખત તેના મનમાં વિચાર સ્ફુર્યો. એ વિચાર કરતાં પોતે શું કરી રહ્યો છે તેના તેને ખ્યાલ આવ્યો. તે ખ્યાલ આવતાં તે ધૂન્યો. જલેખી ઉપરથી તેણે તેની આંખ ખેંચી લીધી, જેમ અસહ્ય તેજ ન સહેવાવાયી માણસ પોતાની નજર ખેંચી લે તેમ, તે બે ડગલાં પાછળ હટ્યો. પણ બહેનનું બૂખથી કરમાએલું મુખ તેની નજર સામે તરવરવા લાગ્યું. હૃદય તેણે મક્કમ કર્યું. આત્માના અવાજને દાખી લીધો. દદાથી હોઠ ખીડી તેણે કાચ ઉપર મુકી ઉગામી. જલેખી હવે સામે જ હતી, તેને કોઈ અટકાવે એમ ન હતું. તેમાંથી થોડોક ઉપાડો. તેના સ્પર્શે તેના શરીરમાં કારમી ધ્રુમરી છૂટી. હૃદયને મક્કમ કર્યા છતાં તેના પગ કેમે કરી ધૂનતા મટતા ન હતા. જલેખી પાછી તેણે પડતી મૂકી. તે બારણા તરફ હટ્યો; જાણે કોઈ ખરાબ દરખને ફરીથી જોવાની ઈચ્છા ન હોય તેમ મુખ ઉપર એક વિષાદની છાયા લાવી તેણે જલેખી તરફ પૂંઠ ફેરવી બહાર જવાના રસ્તા તરફ પગલું ભર્યું. તે એકાએક ચમક્યો, તેના રસ્તાને રોકાને કોઈ બિહામણું જૂત જોયું હોય તેવા તેણે પોલીસને જોયો. તેના હોંસકાસ ભીડી ગયા. પોલીસ ખડખડાટ હસ્યો અને બોલ્યો:

“ ક્યાં ભડતી ચીડિયાં, અજ કહાં જાએજે ? ” તે રાત કરસને લોક-અપમાં ગાળી. ખીજે દિવસે સવારે તેણે તેના બે દિવસના ઉપવાસ બાંધ્યા. પણ તેની મા અને બહેનનું શું ? તેને તેમના જ વિચાર આવ્યા કર્યા. તે રડ્યો. અનેક નિઃશ્વાસ નાખ્યા. તેની મા માંદી હતી. તેણે બે દિવસથી ખાધું ન હતું. કોણ તેને ખવડાવશે ? કોણ તેની સારવાર કરશે ? દરવાજાના મજબૂત સળાયાને પોતાની મુઠ્ઠીમાં મક્કમતાથી દાખી તે વારંવાર પોતાના ધરની દિશામાં નજર કરી નિઃશ્વાસ નાખવા મેડ્યો. માત્ર અડધા જ માઈલ ઉપર તેની મા પડી હતી, પણ તે અન્તર તો હવે આલ અને અવનિ વચ્ચેના જેવું હતું.

કિસનને ચોરીના શુના બદલ છ મહિના સખત કેદની સજા થઈ. વિદ્વાન મેથરડે તેના પહેલા શુનો હતો, તેમ જ તે કુમળા વયનો હતો એ સંજોગે ખ્યાનમાં લઈ તેને હળવી સજા ફરમાવી હતી. કાપદો શુનાના હેતુઓને હમેશાં ખ્યાનમાં નથી લઈ શકતો. તેને તો

ગુનો એટલે ગુનો. એટલે વિદ્વાન મેજિસ્ટ્રેટને કિસને ખરેખર ગુનો કર્યો હતો કે કેમ, તે કેવા સંજોગોમાં એ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો વગેરે જોવાનું પાલવે એમ ન હતું. તેમને તો તેણે પાટીલે તોડ્યું, અને કાચ તોડ્યો એટલું ચોરીનો હેતુ સિદ્ધ કરવા પર્્યાપ્ત હતું. કિસનના જીવન પોષણ છ. મહિના દુલ્લેઘ દરવાજા બંધ થયા.

જેલમાંથી છૂટી કિસન સીધો પોતાને ઘેર દોડ્યો; પણ ત્યાં એક હાડપિંજર જેવા કોઢી ગએલા ફૂતરાએ બસી તેનું સ્વાગત કર્યું. તેનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. જે વસ્તુની પોતાને બીતિ હતી, જે દુઃસ્વપ્ન તે ટાળવા મચતો હતો તે તેની નજર સમક્ષ ખડું થયું. પોતે જે ઘરમાં-જે ઝૂંપડીમાં રહેતો હતો તેના ઉબરામાં પગ મૂકતાં તેનું હૃદય ધૂજી ઊઠ્યું. પાંચ છ વર્ષનો એક ગંદો, આંખમાં બીચડવાળો નવસો છોકરો એક રોટલાનું બટકું એક ચારેક વર્ષની હાડપિંજર જેવી છોકરી પાસેથી ઝૂંટવી રહ્યો હતો. છોકરી રડતી હતી. આ બધું તેને નવીન લાગ્યું. તેણે ઘરમાં નજર ફેંકી. કોઈ આધેડ બાપ સુલામાં ફૂંક મારી રહી હતી. પોતે ભૂલો તો નથી પડ્યો એવી તેને શંકા થઇ. એવામાં પેલી બાપની તેની ઉપર નજર પડી. તેણે કર્કશ અવાજે પૂછ્યું: “કેમ બોલો છું? કોનું કામ છે?”

કિસનનું હૃદય ધૂજવા લાગ્યું: “મારી મા અને બહેન ક્યાં છે?”

“કઈ તારી મા? હું શું જાણું?” પેલી બાપએ સુલા પરથી બડકાવાળું માટીનું હાંદલું ઉતારતાં કહ્યું.

“અહીં તે રહેતાં હતાં...” કિસનથી આગળ ન બોલાયું.

“અહીં તો અમે રહીએ છીએ.”

“પણ તમારા પહેલાં જે રહેતાં હતાં તે ક્યાં ગયાં?”

“ઝોહો! પેલી આંધળી ડોસી? તે તો ક્યારની મરી ગઇ. તેના છોકરો કેદમાં છે. અને દીકરીને કોઇ ઉપાડો ગયું. ગરીબ મિચારી ડોસી!” પોતાના કર્કશ અવાજમાં સહાનુભૂતિની શક્તિ નથી એમ નથી એમ જાણે બતાવતી હોય તેમ બાપએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

કિસનને પોતાના પગ હેઠળથી ધરતી ખસતી લાગી. તેણે માથા ઉપર હાથ મૂક્યા. તે ત્યાં ઉપરમાં જ ઢગલો થઇ પડ્યો. પેલી બાપ ચમકી.

“કેમ અલ્યા શું થાય છે?”

કિસનની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં હતાં, “મા...ઓ મા! બહેન, બહેન, તું ક્યાં હશે?” એમ તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા. પેલી બાપને દયા આવી.

“તારાં તે કંઇ સગાં થતાં હતાં?” તેણે પૂછ્યું.

“તેના હું દીકરો થાઉં. આજે જ કેદમાંથી છૂટીને આવ્યો છું.” તેણે માથું નીચે ઝુકાવ્યું.

“ત્યારે તો ભૂખો હશે?” પેલી બાપની સહાનુભૂતિ વધતી જતી હતી.

કિસનને ભૂખ તો લાગી હતી, પણ આ અચ્ચલ દુઃખમાં તે ગળું ભૂંચી ગયો હતો. તેણે કંઇ જવાબ ન આપ્યો. પેલી બાપ બેઠી. એક સફારામાં તેણે તેને લાકડું, અડધો રોટલો અને તે ઉપર મીઠાની બે ત્રણ ગાંગડી મૂકી તેની આગળ ધર્યું.

“આ બાપ લે. પછી તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાજે.” તેણે તેને કહ્યું.

કિસનના મુખમાંથી અમી સૂકાઇ ગયું હતું. પણ આખા દિવસમાં બીનું કોઇ આમ

આપનાર નહિ મળે તે પણ તરત જ તેને યાદ આવ્યું, અને તેણે તે ખાધ લીધું. આંસુ સાથે પેટ નથી ભરાવાનું એનો તેને તરત જ ખ્યાલ આવ્યો.

તે રેશન ઉપર ગયો. ફરીથી તેણે મજૂરી કરવાનું શરૂ કર્યું. પણ તેને નિર્ધિતતા ન હતી. પોલીસની હવે તેની ઉપર ઘણી મહેરબાની રહેતી. એક વખતે કોઇ એક મુસાફરનું ઘડિયાળ ચોરાયું. પોલીસોએ ધમાલ મચાવી મૂકી. કિસન એક વખત ચોરી માટે જોલમાં જઈ આવેલો એટલે તે બીજી વખત ચોરી કરે જ, એમ પોલીસ માનતી હતી. તેને પકડવામાં આવ્યો. ત્રણ ચાર દિવસ લોક-અપમાં તેને પડી રહેતું પડ્યું. ત્યાં યુનો કબૂલ કરાવવા માટે પોલીસો તરફથી તેને સારી રીતે ન્યેષ્ટિકાગ્રસાદ પણ અપાયો હતો; પણ ચારેક દિવસ પછી ઘડિયાળનો ક્યાંકથી પત્તો લાગ્યો, અને તે છૂટો થયો. કિસનને આ બધા અનુભવોના ધૂંટડા ઉતારવાનું ઘણું ભારે લાગ્યું. તેમાં તેની બહેનની હકીકતે તેને અપાર આઘાત લાગ્યો હતો. ગાંડાની જેમ તે થોડીક મજૂરી કરી આવી આજો દિવસ તેની ને તેની શોધમાં જ ભટકતો. તેને જીવન ટકાવવામાં માત્ર એટલો એક જ રસ હતો—“બહેનને ક્યારે શોધી કાઢું?” એમ તેને લાગતું. એવામાં એક દિવસ તેણે પીરને જોયો. તેને જોતાં તેની આંખમાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા. પોતાની માતો ખૂતી, પોતાની બહેનનું સત્યાનાશ વાળનાર, અને પોતાના ભવો-ભાવના વૈરીને જ જાણે તેનામાં તે જોતો હોય એમ તેને લાગ્યું. કેદમાં પોતાના જેવા અન્યાયપીડિત અનેક જણોને તેણે જોયા હતા. તેમાંના કેટલાકે તો અન્યાય કરનાર સામે બહારવટું બેડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતી; કેટલાક તો પોતાના વૈરની તૃપ્તિ કરી લાંબી સજા ભોગવતાં પોતાના એ કાર્ય ઉપર ગર્વભરી રીતે જોતા હતા. કિસનને પણ એવી પ્રબળ ભૂમિ થઇ, જેણે આ સત્યાનાશ વાળ્યું છે તેને સુખમાં શા માટે રહેવા દેવો ?

હવે તેના જીવનમાં બે પ્રેરણા જાગી—બહેનને શોધવાની અને પીર પર વૈર લેવાની. એક દિવસ તેણે સારી મજૂરી કરી. તે પીર પાસે ગયો. તેને હેતથી જોલાવ્યો, અને એક કપ આ પાઇ. પીર રાજ થયો. બીજે દિવસે જન્ને જણુ પીઠામાં ગયા. કિસને કહ્યું: “હું તો નાનો એટલે આજે તમારે પાવાનું.” પીરના અભિમાનને એ ગમ્યું. તેણે દારૂની બે ખાલી મંગાવી. પછી કિસને આગ્રહ કરી તેને પોતા તરફથી પાંચ. તેનું જાન લગભગ જવા આવ્યું ત્યાં સુધી કિસને તેને પાંચ. પછી તે જન્ને જણુ નદી તરફ ફેરવા ગયા. પીરના પગ લથડતા હતા. રસ્તામાં અવરજવર હતો નહિ. તક જોઈ કિસને પીરના માથા ઉપર એક સપાટો લગાવ્યો. પીર તમ્મર ખાઇ નીચે પડ્યો. કિસને તેના હાથમાંથી વીંટી, ગળામાંથી ચાંદીનાં બોરીઆં, કેડ ઉપરનો કહેરો, અને ગળવામાંથી બે ત્રણ રૂપિયાનું રોકડ કાઢી લીધું. તેનાં કપડાં પણ ઉતારી નદીમાં ફેંકી દીધાં; અને તેને તેમ ને તેમ ત્યાં પડતો મૂકી તે રસ્તે પડ્યો. બીજે દિવસે પોતાના ભોગ ફરી વળવાના છે એમ તે જાણતો હતો, પણ તે પહેલાં તો પોતે ક્યાંના ક્યાં પહોંચી ગયો હશે એમ તેની ગચતરી હતી. તે ઉતાવળે ઉતાવળે રેશન તરફ ચાલી આવતો હતો. એવામાં તેણે સામેથી એક પોલીસને આવતો જોયો. તે ચમક્યો. પેલી રાતે જોણે તેને પકડેલો તે જ પોલીસ એ હતો. તેના મુખ ઉપરનો ગભરાંટ પેલો પોલીસ તરત કળી ગયો. તેણે મુખ મલકાવી પૂછ્યું:

“ક્યાં બે ઉડતી ચીડિયાં, આજ કહાં હાથ મારા ?”

કિસન ગભરાયો. પોલીસ શું કહેતો હતો તે તે પૂરું સમજ્યો ન હતો, પણ તેને

લાંબું કે તે જાણી ગયો હતો. એટલે જરા તોલણતી જોતે તેણે જનાબ આપ્પો: “હું... હું...જરા નન...નદીએ ગયો હતો.”

તેના ગભરાટ ઉપરથી પોલીસનો વહેમ દઢ થયો. તેણે તેને હાથ પંકડી જોતો રાખ્યો. તેનાં ખિરસાં તપાસ્યાં, અને મુખ મલકાવી કહ્યું:

“શાબાશ! આજ તૂને શિકાર તો ઠીક કિધા, લેકિન યૂં નહીં સોચ્યા હોગા કિ બાવા સામને મિલેગા.”

કિસનના હાથ પર બેડી પડી. બીજા ગુનાને અંગે તેને એક વર્ષ સખત કેદ અને બાર ફટકાની સજા મળી. આ સજાએ એને રીઠા બનાવી દીધો. તેની નરમાશ જીડી ગઈ. બીજા ગુનેગાર કેદીઓ પાસે તેણે અનેક નવા બોધપાઠ લીધા. જેલમાં તે તંત્રાકુનો વેપારી બન્યો. તંત્રાકુ બહારથી કેવી રીતે જેલમાં લઈ જવી, પૈસાને કેમ ગળામાં છુપાવી રાખવા વગેરે કળામાં તે નિષ્ણાત બની ગયો. પછી તો જેલમાંથી નીકળવું અને પાછા આવવું એ તેનો નિત્યનો વ્યવસાય થઈ પડ્યો. તે બધું બૂલ્યો હતો. તેના હૃદયમાં હવે કોઈ લાવ, કોઈ લાગણી જેવું રહ્યું ન હતું. માત્ર બહેનની પેલી સ્મૃતિ તેને હજી માનવ રાખી રહી હતી. એટલા પૂરતું તેને હૃદય હતું, એટલા પૂરતી તેને લાગણી હતી.

આજે તે સોજામી વખતની પોતાની બે વર્ષની સજા પૂરી કરી કાલે છૂટવા માટે દરવાજો આપ્યો હતો. તેનું જુવાનીનું જોમ હવે બધું તૂટી ગયું હતું. આ જીવનથી તે કંટાળ્યો હતો. જો પોલીસ રહેવા દે, સમાજ જો પોતાને માટે એકાદ ખૂણામાં જગ્યા કરી આપે તો તેને નિવૃત્તિમય પ્રામાણિક જીવન ગાળવું હતું. માળીનું કામ તે સરસ જાણતો હતો. જેલના બધા બાગ, ને બાગના કળામય ક્યારાઓ વગેરે બધું કિસનના હાથે થયું હતું. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તો કિસનની એ શક્તિ ઉપર મુગ્ધ હતો, પણ પોતાના જેવા રીઠા ગુનેગારને કાણ જોતો રાખે તે કિસન બરાબર જાણતો હતો. જેલમાંથી તે નીકળે કે પોલીસ તો તેની પાછળ હોય જ, એટલે તે જાણે પણ ક્યાં? એ વિચારે તેને આજે છૂટવાનો આનંદ ન હતો.

બીજો દિવસે કિસન છૂટ્યો. તંત્રાકુના વેપારમાંથી તેણે ખ્યાસ સાઠ રૂપિયા બચાવ્યા હતા. કોઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તે બધા તે પોતાની સાથે લઈ આવ્યો હતો. તે રોજને ગયો. તેણે જોયું કે પોલીસ તેની પાછળ જ હતો. તેની નજર ચૂકવવા તેણે ધણી પ્રયત્ન કર્યા, પણ બધું બ્યર્થ. અંતે તેણે પોલીસને જાણે જૂનું ઓળખાણ હોય તેમ બોલાવ્યો. તેની સાથે અનેક ગપમાં માર્યા. તેને ચા પાછ, અને ધીરે રહી તેના હાથમાં એક પાંચ રૂપિયાની નોટ સેરવી દીધી. નોટ જોઈ પોલીસના મુખમાં પાણી છૂટ્યું. કિસને ધીરે રહી તેના કાનમાં કહ્યું, “યાર, અજ શુદ્ધ હો ગયા હું-અજ તો પીછા છોડ!”

પોલીસે મુખ મલકાવ્યું, ગાડી આવી. કિસનનો તેણે પીછો છોડ્યો. કિસને તે જોઈ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ને સુરત રોજને જીત્યો. સૌથી પહેલાં તેણે સલૂનમાં જઈ પોતાની ધણી દિવસની વધેલી હમ્મમત જીતરાવી. સાદાં પણ સુગંધ કપડાં તેણે ખરીદ્યાં. રોજન પાસેની એક હોટલમાં તે જીત્યો. તે જ દિવસે કોઈ એક વેપારી પણ તે હોટલમાં જીત્યો હતો. તેણે પહેલા વર્ગની ઓરડી પસંદ કરી હતી. કિસનનું તેના સોનાના અહોડા તરફ

દિ ન ચ યા

૩

વ્યાયામ

વ્યાયામ : સ્થૈર્યકરાણામ્ ॥ ચરક સૂ. ૨૫.

શરીરને કોઇ પણ પ્રકારે શ્રમ આપવો તેનું નામ વ્યાયામ.^૧ વ્યાયામના અનેક પ્રકારો છે. દંડ, બેકેક, કુસ્તી, મલખંભ, મગદળ, લકડી, લાઠી, ગુસ્તુસુ, બોક્સીંગ, પેરેલલ^૨ બાર્સ, થોડેસ્વારી, સાઈક્લિંગ, તરવું, ફૂલું અને યોગનાં આસનો—આ બધા વ્યાયામના પ્રકારો છે. ક્રિકેટ, હોકી, પુટબોલ, ગેડીદડા, એરંડો, ચકલિલું—એ બધી રમતો પણ વ્યાયામનાં જ અંગો છે. જેને જે રુચે તે વ્યાયામ કરે એ ઈષ્ટ છે. પરંતુ વ્યાયામ ક્યાં સિવાય કોઇ પણ મનુષ્યે ન રહેવું જોઈએ.

કસરત એ તો તાંબાની માત્રા છે. કસરતથી કેળવાયેલું શરીર કેવું સુંદર લાગે છે ? સુધટ માંસલ શરીર, પથ્થર જેવી માંસપેશીઓ (muscles), વિશાલ વસરચક્ર,—આ બધું વ્યાયામથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યાયામ સિવાય શરીરનું આ બેનમૂન સૌંદર્ય ક્યાં જોવા મળે છે ? પ્રાચીન સ્પાર્ટનોનાં તસતસતાં શરીરો તેમના વ્યાયામપ્રેમને આભારી હતાં. બાળકોને લણાવી ગણાવી તેમને નોકરી કે ધંધે ચડાવવાની જેવી અને જેટલી હોંસ અને કાળજી માળાપો રાખે છે તેવી અને તેટલી બલકે તેથી પણ વિશેષ કાળજી માળાપોએ તેમનાં બાળકોનાં શરીરની રાખવી ધટે છે. ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્પા’ અને ‘શરીરનાં ચક્ર ધર્મસાધનમ્’ એ કહેવતો આપણે હમેશાં યાદ રાખવી જોઈએ.

આરોગ્ય એ દુરારાધ્ય દેવતા છે. આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય તો એકચિત્તે આપણે તેની આરાધના કરવી જોઈએ. આરોગ્ય દવાનાં બાટલાંમાં નથી. બાટલીઓમાં જે આરોગ્ય હોત તો મનુષ્યો આજે અમર થઈ ગયાં હોત. આરોગ્ય અને વ્યાયામને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે.

આર્યો માયકાંગલા ન હતા, ન હોવા જોઈએ. પ્રાચીન આર્યો પડછંદ કાપાવાળા હતા. ઓજ, વીર્ય અને બલની આરાધના તેઓએ અજળ રીતે કરેલી છે. અને એથી જ એ વર્ચસ્વી અને લોહકાય આર્યોએ સમસ્ત ખૂંડલમાં પોતાની ખ્યાતિ ફેલાવેલી. આપણે ખરા આર્ય ક્યારે કે ન્યારે આપણાં શરીર તેજસ્વી, કમાન જેવાં ચપળ અને હલકાં, સૂરતિવાળાં અને ખડતલ ગાય ત્યારે. જર્મન ફિલસૂફ નીશ કહે છે કે “Two things are wanted for a joyful life: Danger and Play.” અર્થાત્ જીવનના આનંદ માટે બે વસ્તુઓની ખાસ જરૂર છે: ભય અને મસ્તી. જેના જીવનમાં

૧ શરીરસાચજનનં કર્મ વ્યાયામસંશ્લિષ્ઠમ્ । મુદ્ધુત. ચિ. ૨૪-૩૮. જેનાથી શરીરને યાદ હામે તે તમામ ક્રિયાઓનો વ્યાયામમાં સમાવેશ થાય છે. ૫૧^{મું} વ્યક્તે વ્યાયામ શબ્દ—અમુક નિયત વખતે, ભાવનાથી, વસ્તુતાથી કરાતા કાર્યને દક્ષીને ચિન્હો છે અને વ્યાયામનું મદત્ત્વ તેવી ભાવના જ છે.

મરતી હોય તે લયને આમંત્રે. મરતી વિનાનો પામર મનુષ્ય લયથી દૂર છે. આને આપણા જીવનમાં જે લયનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે તે જીવનમાં મરતી નથી એ બતાવે છે. ગીતા અલયને જ ધર્મનું પ્રથમ પગથિયું ગણાવે છે. અલય કેળવવા માટે આત્મવિશ્વાસ અને આત્મજ્ઞાન જોઈએ. આત્મવિશ્વાસ શરીરના બલ ઉપર નિર્ભર છે અને જ્ઞાન પણ નિરાગી શરીરની જ અપેક્ષા રાખે છે. વ્યાયામથી દૃઢ બનાવેલા દેહ લયથી દૂર જતા નથી—તે લયનો સામનો કરે છે. એની ત્રાડથી દુસ્મનોના હાંગ ગચડી બન્ય છે. એ ધિંગાણાંથી દૂર નહિ અને મરત ચઢતે પોતાનું બાહુબલ દર્શાવી શકે. પરંતુ જેણે શરીર ‘ખખડધજ’ બનાવ્યાં હોય, કુસ્તીનાં દંગલોમાં શરીરને રંગદાણ્યાં હોય, હાડકાંના ચૂરા અનુભવ્યા હોય તે જ આવો સામનો કરી શકે. નિર્બળ મનુષ્ય સમાજને ખરેખર હારણ જ છે. નિર્બળતા એ મોઢામાં મોઢું પાપ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ એક જગાએ કહ્યું છે: “કુર્બળ શરીરે ગીતાનો પાઠ કરવાં કરતાં તો તેટલો વખત હોકી કે પુટબોલ રમવો જોઈએ, મારા ધર્મનું સત્ત્વ ખલ છે. બલની આરાધના વિના મનુષ્ય ધર્મની આરાધના કરી શકે એ મારા મનથી સંભવિત જ નથી.”

એક અર્વાચીન કવિએ યોગ્ય જ કહ્યું છે:—

‘હોય કસરતી જન, શરીર તેનું તસતસતું
સદા ખુશીમાં મન, વદન પણ દીસે હસતું.’

તસતસતું શરીર, સદા આનંદમાં રહેતું મન અને હારણ વેરતું વદન—અહોહો ! ખીજું શું જોઈએ ?

સુશ્રુત—(ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦) વ્યાયામના ફાયદા નીચે મુજબ વર્ણવે છે :—

“શરીરનો ઉપચય, કાન્તિ, ગાત્રોની સુવિકસિતતા, પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિ, અનાલંસ્ય, અંગનું સ્થિરત્વ (શરીરની દૃઢતા), લાઘવ (springylike body), અંગની શુદ્ધિ, શ્રમસહિષ્ણુતા, કલમ (મનની ગ્લાનિ એવો અર્થ ચરકીકાકાર ચક્રપાણિ કરે છે.), સહિષ્ણુતા, પિપાસા, ઉષ્ણ શીત વગેરેની સહિષ્ણુતા અને પરમ આરોગ્ય—વ્યાયામથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થૂલતા (મેદવૃદ્ધિ—obesity) ના અપકર્ષણ માટે વ્યાયામ જેવી ખીજ એક પણ વસ્તુ આ જગતમાં નથી. વ્યાયામ કરનાર મનુષ્યને રોગો કદી ડરાવતા નથી. વ્યાયામી મનુષ્ય ઉપર જરા (ધડપણ) અચાનક હલેલા કરવાની કદી દિંમત કરતી નથી. વ્યાયામ કરનારની માંસપેશિઓ મજબૂત બને છે. નાનાં હરણાં જેમ સિંહ ઉપર ધસવાની દિંમત નથી કરતાં, તેમ વ્યાયામ કરતાં કરતાં જેનું શરીર પરસેવાથી તરખોળ થયું છે અને પછી જેણે પોતાનું અંગ સારી રીતે ગદગવ્યું છે—માલીસ કયું છે—તેની સામે વ્યાધિઓ આવવાની દિંમત જ નથી કરતા. જમે તેવો બદશીકલ પુરુષ કેમ ન હોય પણ વ્યાયામથી તેનાં અંગ સુંદર—દર્શનીય બને છે. હમેશાં નિયમિત વ્યાયામનું સેવન કરનાર મનુષ્યને જમે તેવું વિરુદ્ધ (દૂધ અને કાંદા, દૂધ અને મચ્છી—ઈત્યાદિ) જોરાક પરસ્પર વિરુદ્ધ ગણાય છે.), કાચું, પાકું અને હીન ભોજન પણ સહેલાણીથી પચી જાય છે. બલવાન અને રિનગ્ધ ભોજન કરનારા મનુષ્યો માટે વ્યાયામ સદા પથ્ય છે. શિયાળાની કંડી ઝડતુમાં

અને વસંત-ઋતુમાં વ્યાયામ ખાસ સેવવો જોઈએ. જે મનુષ્યો પોતાનું હિત સમજી શકે છે એવાઓએ તો દરેક ઋતુમાં હમેશાં નિયમિત વ્યાયામ કરવો જ જોઈએ. પરંતુ વ્યાયામ જેટલું બળ હોય તેનાથી અધીક કરવો જોઈએ, નહિ તો વ્યાયામ તુકસાન કરશે. હૃદયમાં રહેલો વાયુ ન્યારે મોં વાટે અહાર નીકળવા લાગે ત્યારે સમજી લેવું કે હવે વ્યાયામ બંધ કરવો જોઈએ. વ્યાયામ વય, ખસ, શરીરનો ખાંધો, દેશ, કાસ, અન્નપાન વગેરેનો વિચાર કરીને જ કરવો જોઈએ, અન્યથા કરવાથી અનેક રોગો થાય છે. અતિવ્યાયામથી ક્ષય, તૃષ્ણા, અરુચિ, ઊંઘડી, રક્તપિત્ત, બ્રમ, કબ્જમ, ખાંસી, શોષ, જ્વર, શ્વાસ-આ રોગો થાય છે.

“ રક્તપિત્તી, કૃશ, શોષી, શ્વાસ ખાંસી અને ક્ષયનો રોગી, ઓછો સાથેના સંગોગથી જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તેવો ક્ષીણ, જેને ચક્રર આવતાં હોય તેવો, બ્રમવાળો અને પુરત ખાઈ ઉઠેલા-આટલાઓએ વ્યાયામ ન કરવો જોઈએ. ” * (શ્લો. ૩૮ થી ૫૦)

- ૧ શરીરોપચયઃ કાન્તિઃ ગાત્રાણાં સુવિભક્તતા ।
- દીપ્તાગ્નિત્વમનાલસ્યં સ્થિરત્વં લઘવં મૃજા ॥ ૩૯
- ધ્રુમક્રમવિપાસોષ્ણસીતાદીનાં સદિષ્ણુતા ।
- આરોગ્યં ચાપિ પરમં વ્યાયામાદુપનાયતે ॥ ૪૦
- ન ચાસ્તિ સદશં તેન કિંચિત્ સ્થોભ્યાપકર્ષણમ્ ।
- ન ચ વ્યાયામિનં મર્ત્યમર્દયન્વરયો ભયાત્ ॥ ૪૧
- ન ચૈનં સહસાશ્વમ્ જરા સમધિરોદ્ધતિ ।
- સ્થિરોભવતિ માંસં ચ વ્યાયામાભિરતસ્ય ચ ॥ ૪૨
- વ્યાયામશુષ્ણગાગ્રસ્ય પદ્માયામુદ્વર્તિતસ્ય ચ ।
- ભ્યાપયો નોપસર્પન્તિ સિંહં કુદ્રમૃગા ઇવ ॥ ૪૩
- વયોરૂપગુણૈર્હીનમપિ કુર્યાત્ સુદર્શનમ્ ।
- વ્યાયામં કુર્વંતો નિત્યં વિહૃદ્ધમપિ ભોજનમ્ ॥ ૪૪
- વિદગ્ધમવિદગ્ધં વા નિર્દોષં પરિપચ્યતે ।
- વ્યાયામો હિ સદા પચ્યો લલિનાં સ્નિગ્ધભોજિનામ્ ॥ ૪૫
- સ ચ શીતે વસન્તે ચ તેષાં પચ્યતમઃ સ્મૃતઃ
- સર્વેષ્વૃત્તુષુ અદ્વરહઃ પુમ્મિરાત્મહિતૈવિમિઃ ॥ ૪૬
- લસ્યાધૈનં કર્તવ્યો વ્યાયામો હન્યતોઽન્યથા ।
- હૃદિ સ્થાનસ્થિતો વાસુર્યદા વચ્ચં પ્રપચતે ॥ ૪૭
- વ્યાયામં કુર્વંતો જન્તોસ્તદ્વલાર્પણસ્ય લક્ષણમ્ ।
- વયોષલશરીરાણિ દેશકાલાશનાનિ ચ ॥ ૪૮
- સમીક્ષ્ય કુર્યાત્ વ્યાયામમન્યથા રોગમાનુજ્ઞાત ।
- ક્ષયતૃષ્ણાશ્ચિચ્છદિ રક્તપિત્તધ્રુમક્રમાઃ ॥ ૪૯
- ફાસશોષજ્વરશ્વાસા અતિવ્યાયાનસંમયાઃ ।
- રક્તપિત્તી કૃપઃ શોષી શ્વાસકાસશ્વાતુરઃ ॥ ૫૦
- મુક્તવાન્ ક્ષીણ ચ ક્ષીણો બ્રમાર્તથ વિવર્જયેત્ ॥

સુશ્રુતતા ઉપરના વર્ણનમાં વ્યાયામ કેણે ન કરવો જોઈએ તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ.

- (૧) જેને નસકારી કૂટતી હોય, લોહીની ઊલટી થતી હોય, આડામાં લોહી પડતું હોય, અને દાંતનાં પેદુમાંથી લોહી નીકળતું હોય-તેવાઓએ કસરત ન કરવી જોઈએ.
- (૨) જે બહુ કૃશ-સૂકલકડો હોય તેણે કસરત ન કરવી.
- (૩) જેનું શરીર દિન પર દિન સૂકાતું જતું હોય તેવાઓ માટે કસરતનો નિષેધ છે.
- (૪) દમવાળા, ખાંસીવાળા અને ક્ષયરોગના દરદીઓ માટે કસરતનો નિષેધ છે.
- (૫) ખાધને તુરત જ કસરત ન કરવી જોઈએ.
- (૬) " સ્ત્રીષુ ચ ક્ષીણઃ " - અત્યંત સ્ત્રીસહવાસની જેને લત પડી હોય તેને માટે વ્યાયામ નિષેધ છે.

પરંતુ એક વાતનો ખુલાસો અત્રે આવશ્યક છે. આપણા સમાજમાં પ્રચલિત માન્યતા એવી છે કે પરણેલાઓ માટે કસરત ઠીક નથી. કસરત તો કુંવારાઓ અને વાંદાઓ માટે જ. આથી દુષ્ટ માન્યતા સમાજમાં ઘણી જાડી ધર કરી બેઠેલી છે. પરણેલાઓ માટે વ્યાયામનો નિષેધ નથી પરંતુ જે પુરુષ અતિ સ્ત્રીસહવાસમાં (સંમોગમાં) લીન હોય તેવાઓ માટે જ કસરતનો નિષેધ સચોટ છે. પરણેલાઓ અતિ સ્ત્રીસહવાસ સાધે છે એમ માનવાનું કારણ શું વાજબી છે ? પરણેલાઓ જે પોતાના ખાનગી જીવનમાં મિતરોગ (moderation) સાચવતા હોય તો તેમને માટે કસરતનો નિષેધ ન જ હોય નથી જ. પરણેલાઓ એટલે લેપટ એવો જ અર્થ જો સમાજ કરતી હોય તો એવા સમાજ માટે શું લખવું તે મને સ્પષ્ટ નથી. ખુલ્લા શબ્દમાં કહું તો ' સ્ત્રીષુ ક્ષીણઃ ' એ વાક્ય બહુપત્નીવાળા પુરુષો માટે લખાયેલું છે અને સુશ્રુતકાલીન સમાજમાં અભિજાત (aristocratic) કુટુંબોમાં અનેક પત્નીઓ કરવાનો ચાલ પ્રચલિત હતો. કામશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ આ અભિજાત લોક માટે જ લખાયેલા છે એમ વિદ્વાનો વાજબી રીતે માને છે. બહુપત્નીવાળા પુરુષો માટે વ્યાયામ નિષિદ્ધ છે, તહિ કે પરણેલાઓ માટે.

હું તો એટલે સુધી કહું છું કે ત્યાં સુધી દેહને આધારની જરૂર છે ત્યાં સુધી દેહને વ્યાયામની પણ જરૂર છે. અલગત, અવસ્થા પ્રમાણે વ્યાયામના પ્રકારમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ.

જે વાત પુરુષોને લાગુ પડે છે તે જ વાત સ્ત્રીઓને પણ લાગુ પડે છે. સ્ત્રીઓએ પણ કસરત હમેશાં કરવી જોઈએ.

કસરત રાથી કરવી જોઈએ ?

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે રુધિરની સ્વચ્છતા ઉપર જ આરોગ્ય નિર્ભર છે. રુધિરની સ્વચ્છતા સ્વચ્છ હવા, સારો ખોરાક, તીવ્ર જઠરાગ્નિ અને રુધિરાભિસરણની ગતિ ઉપર અવલંબે છે. હૃદયમાંથી રક્ત આખા શરીરમાં જાય છે. એક મોટી ધમની (artery) દ્વારા લોહી હૃદયમાંથી શરીરના ઇતર ભાગોમાં પહોંચે છે. આપણે નાડી જોઈએ છીએ ત્યાં ધનકારા લાગે છે એ હૃદયમાંથી રક્ત વહે છે તેના જ ધનકારા છે. એક પંપની માફક ' ધનકારક ' લોહી હૃદયમાંથી પંપ ચાય છે. શરૂઆતમાં ધમનીઓનો જે વેગ હોય છે તેવો વેગ દૂરની ધમનીઓમાં હોતો નથી. જેમ ધમનીઓ હૃદયથી દૂર થતી જાય છે, તેમ તેમાં રક્તની ગતિનો બેશ ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે,

કેશવાહિનીઓ (capillaries) અને શિરાઓમાં રક્તની ગતિ ખૂબ જ ધીરી હોય છે. કેશવાહિનીઓ દ્વારા જ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ દ્રવ્યોની આપ-લે ચાલે છે, એ વાત શરીર-શાસ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણે છે. આ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ દ્રવ્યોની આપ-લે ચાલુ રહે એ દરેક અંગને માટે ઘણું જ જરૂરનું છે. આ આપ-લે ચાલુ ત્યારે જ રહે કે ત્યારે રક્તની ગતિ અગ્રાધિત રહે, ધમનીમાં રક્તની ગતિ હૃદયના ધબકારા ઉપર આધાર રાખે છે, પરંતુ કેશવાહિનીઓમાં અને શિરાઓમાં તો તે ગતિનો આધાર માંસપેશિઓના દબાણ ઉપર જ રહે છે. માંસપેશિઓ કોઈ વખત સિધિલ થઈ જવાથી શિરાઓની અંદર રક્તનો પ્રવાહ ઓછો થઈ જાય છે. આમ થતું અટકાવવા માટે માંસપેશિઓની સિધિલતા દૂર થવી જોઈએ. માંસપેશિઓ કસરતથી જ દૃઢ થાય છે. કસરત કરવાથી માંસપેશિઓ (મસલ્સ) મજબૂત બને છે. મજબૂત માંસપેશિઓનું દબાણ કેશવાહિનીઓ ઉપર આવે છે અને આવી રીતે અશુદ્ધ પદાર્થ શિરાઓ દ્વારા વેગથી ફેફસાંમાં લાવવામાં આવે છે.

એક તો આ લાભ અને બીજો લાભ કસરત વખતે શ્વાસોચ્છ્વાસ ખૂબ જ વધે છે. અશુદ્ધ હવા બહાર જાય છે, અને બહારની શુદ્ધ હવા-પ્રાણવાયુ-અંદર જાય છે. લોહીમાં જેમ બહારની સ્વચ્છ હવા વિશેષ પ્રમાણમાં જાય તેમ તે વધુ અને જલદીથી શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ પ્રાણવાયુ લોહીને સાફ રાખે છે અને શરીરના નાડીતંત્રમાં અજળ સ્ફૂર્તિ લાવે છે. માણસ ગમે તેવા યાત્રી ગયો હોય પણ જરા વાર સ્વચ્છ હવામાં સૂઈ રહે છે તો તેના યાક જોતજોતામાં ઊતરી જાય છે; તેનું કારણ પ્રાણવાયુની પ્રાણપ્રદ શક્તિ છે. આથી જ સ્વચ્છ હવામાં વ્યાયામની જરૂર છે. આથી જ કસરતના ફાયદામાં પ્રાચીનોએ “લાયન્, કર્મસામર્થ્ય, દીપ્તોઽગ્નિઃ” ગણાવ્યાં છે. રક્તશુદ્ધિ ઉપર જ માનવતંત્રોનું સ્વાસ્થ્ય નિર્ભર છે અને આથી જ દેહની લઘુતા, કર્મસામર્થ્ય અને દીપ્તાગ્નિ વ્યાયામ ઉપર જ નિર્ભર છે, એ સૌ સમજી શકશે.

ત્યારે વ્યાયામથી ફેફસાં મજબૂત થાય, ચોખ્ખી હવા શરીરમાં જાય, શરીરના અશુદ્ધ પદાર્થો શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયામાં બહાર નીકળી જાય, લોહી સાફ રહે, રક્તબિસ્તરણની ગતિ વધે, માંસપેશિઓ મજબૂત બને, શરીર હલકું થઈ જાય અને અને જીવનશક્તિમાં વધારો થાય. આટલું જ નહિ પણ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ઝાડો-પેશાબ સાફ થાય છે. ગોળમોળ શરીરો માટે તો વ્યાયામ એ અગ્રોધ ઔષધ છે.

અતિવ્યાયામથી થતા ગેરલાભ

દરેક વસ્તુનો મિતયોગ એ વસ્તુનું મહત્ત્વ વધારે છે. અતિયોગ કે હિનયોગ એનું મહત્ત્વ ઘટાડી એને હેડી પાડે છે. વ્યાયામનું પણ એમ જ છે. આપણે ઉપર કસરત કેળવે ન કરવી જોઈએ તે જોઈ ગયા. છીએ. સુચ્યત કહે છે કે ઉંમર, બળ, શરીરનો અધિ, દેશ, કાલ અને અનુપાન—આ બધા ઉપર વિચાર કર્યો વિના વ્યાયામની યોજના ને કરશે તે રોગોનો ભોગ થઈ પડશે. ગરમ પ્રદેશમાં અને ગરમ ઋતુમાં વ્યાયામ બહુ જ હલકી જાતનો હોવો જોઈએ. ઠંડા મુલકમાં અને ઠંડી ઋતુમાં વિશેષ વ્યાયામ દિતકર થઈ પડે છે. સૂક્ષ્મકડી શરીરવાળાને માટે ઠંડાએક કુસ્તી જેવા દારુણ વ્યાયામ વર્જ્ય છે. બલવાન મનુષ્યો માટે હલકી કસરતો દિતકર નથી. ગમે ત્યારે વ્યાયામ કરનારને વ્યાયામના લાભ પ્રાપ્ત થતા નથી. નિયમસર સવારમાં કે સાંજના સ્વચ્છ હવામાં, ચાંત મનથી

વ્યાયામ કરવો જોઈએ. મન ગમે ત્યાં ભટકતું હોય અને હંડ ખેંચે તાપવાથી યોગ્ય કાયદો થતો નથી. વ્યાયામ તન્મયતાથી—ભાવનાથી—થવો જોઈએ.

અતિવ્યાયામથી અનેક ગેરલાભો થાય છે. આપણા દેશના ગરીબોને પેટ ભરી પૂરતું ખાવા મળતું નથી અને સારો દિવસ તનતોડ-મહેનત કરવી પડે છે એટલે ક્ષયના ધણા દરદીઓ આ દેશમાં જોવામાં આવે છે. અતિવ્યાયામનું પરિણામ ક્ષય, શોષ, ખાંસી, શ્વાસ વગેરે છે. ચરક કહે છે કે “પ્રાક્ ધમાત વ્યાયામવર્જી સ્યાત્” શ્રમ પહેલાં વ્યાયામનો ત્યાગ કરવો. સુત્રત કહે છે કે “વત્સ્ય-ધર્મેન કર્તવ્યઃ વ્યાયામો હત્યતોડન્વચા ।” જેટલું બલ હોય તેનાથી અર્ધો બલથી વ્યાયામ કરવો. ‘બલાર્ધ’ની વ્યાખ્યા એક જણે નીચે પ્રમાણે આપી છે: “કુખ, લલાટ, નાક, હસ્ત, પાદ અને સંધિઓ—દરેકમાં પરસેવો થાય અને મુખમાં શોષ પડે એ ‘બલાર્ધ’ના લક્ષણ છે.”

અતિવ્યાયામથી બે પહાડ જેવા જીવાનો મરી ગયેલા મેં જોયા છે. અતિવ્યાયામથી હૃદય ઉપર એટલી બધી માઠી અસર થાય છે કે ન પૂછો વાત. અતિવ્યાયામથી હૃદયમાં ધબકારા (palpitation) થાય છે અને હૃદય નબળું પડે છે. માંસપેશિઓ બહુ ચાકે એટલે તેમાંથી સારકોલેકટીક એસિડ નામનો એસિડ સ્રવે છે અને તે લોહીમાં મળે છે. પરિણામે, લોહીનો અમ્લપ્રતિયોગી (alkaline) ગુણ નષ્ટ થાય છે અને અમ્લતાનો વધારો થવાથી અનેક જાતના ભયંકર રોગો પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, માંસપેશિઓને બહુ ચક્રવ-વાથી તેની સ્થિતિસ્થાપકતા કમી થાય છે, તેની સંક્રાન્તશક્તિ કમી થાય છે અને તે દીલી પડી જાય છે. બહુ કુસ્તી કરનારા કે ગળ ઉપરાંત કામ કરનારા મજૂરો—આ જ કારણથી વહેલા મરણશરણુ થાય છે.

આજકાલ વ્યાયામનો શોખ ગૂજરાતની યુવાન પ્રજામાં વધતો જતો જોવામાં આવે છે એ હર્ષની વાત છે. પરંતુ આજના ધણાખરા અખાડાઓમાં શાસ્ત્રીય રીતિએ વ્યાયામની યોજના કરવી ઘટે છે. ઈન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (physiology) ના સિદ્ધાંતોને સમજીને વ્યાયામની યોજના કરવામાં આવે તો ઘણા સારો લાભ થવા સંભવ છે. આખો મીઝીને હંડ કાઢ્યા જ કરવા કે ખાઈપીને બેઠકા કરવી કે કલાકો સુધી મગદળો ફેરવવાં કે દશ-બાર જણા સાથે કુસ્તી કરવી—આ બધાથી કાયદાને બદલે ગેરકાયદો થાય છે. ૫૦૦ હંડ ઉતાવળે અને લંગધડા વિનાના કરવા કરતાં પદ્ધતિસરના ૫૦ હંડ વધુ કાયદાકારક છે. કુસ્તીમાં ઘણી વખત અતિવ્યાયામ જ થવાનો સંભવ રહે છે. શક્તિ અનુસાર, કમશન, વ્યાયામ વધારવામાં વાધો નથી, પરંતુ એકદમ વધુ વ્યાયામસેવન હિતાવહ નથી.

કથો વ્યાયામ સારો ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો એ સહેલું કાર્ય નથી. કેટલાક કહે છે કે હંડ બેઠક કુસ્તી વગેરે દારણુ વ્યાયામથી શરીરને વધુ પડતો શ્રમ પડે છે માટે તેના કરતાં યોગનાં આસનો કરવાં વધુ હિતાવહ છે. બીજા કહે છે કે યોગાસનો કે દેશી વ્યાયામ-પદ્ધતિ કરતાં ખુદલા મેદાનમાં, સ્વચ્છ હવામાં, ટેનીસ, ક્રુટબોલ, હોકી કે ક્રિકેટ રમવાં વધુ હિતાવહ છે. ત્રીજો પક્ષ કહે છે કે એ બધું જ ખરું, પણ કુસ્તી તો કુસ્તી જ છે. તેની બરાબરી કામ કરી શકે એમ નથી. ચોથો પક્ષ કહે છે કે વજન ઊંચકવા (Weight-lifting) જેવી બીજી એક પણ સરસ કસરત નથી. વેઈટ લિફ્ટીંગથી શરીર જેવું દઢ બને છે અને સ્વચ્છ વધે છે તેવું વજન કરાથી જનતું નથી. કોઈ કહે છે કે આ બધી વ્યાયામપદ્ધતિઓ

ખર્ચાળ અને અકુદરતી છે. મહેનત સાથે ઉત્પાદન (fruitful labour) પણ થાય એ જ વ્યાયામ સૌથી સરસ અને સારો. ખેતરમાં કે બગીચામાં જમ્મ ખોદવું કે બગીચાને પાવા ફૂવામાંથી પાણી કાઢવું કે ઘેટી ફેરવી ૫-૧૦ શેર અથવા જેટલું દળી લેવું કે ઘરનાં લાકડાં કાપનાં-ચીરવાં-આ શું ઝોણું લાલદાપી છે ? યોગાસનના દિમાયતીઓ કહી રહ્યા છે કે આરોગ્યમંત્રણ અને દીર્ઘાયુષ્ય માટે યોગાસનની બરાબરી કરી શકે એવી બીજી એક પણ વ્યાયામપદ્ધતિ નથી. ચાલવાના શોખીનો કહે છે કે આ બધી કડાકૂટ કરતાં સાંજના સંધ્યાકાલે મિત્રો સાથે ૩-૪ માઈલ ફરી આવવું એ શું બસ નથી ? તરવાના શોખીનો કહે છે કે તરવા જેવી બીજી સારી કસરત એક પણ નથી. ઘોડેચારીના અને મોટર કે સાઈકલોના શોખીનો પોતાંનો જ એકઠો ખરો કરાવવા ક્યાં કટિબદ્ધ નથી થતા ? દેશી રમતોના દિમાયતીઓ ખો, આટયાપાટયા, ગેડીદડા વગેરે રફર્તિજનક રમતોનાં યશોગાન ગાતાં ચાકતા નથી. જેલોમાં 'ચક્કી' ફેરવતાં જે 'મસલ્સ બિલ્ડિંગ' અથવા અનુભવતા તે ઉપરથી તો પ્રત્યેક અર્ખાંડમાં એક ચક્કી રાખવી જ જોઈએ એમ અત્રે માનતા. સરસ વ્યાયામ છે ! અને આ 'વિટામિન' ના યુગમાં, ત્યાં તાજૂત જેવી ફ્લોર મિલો ચાટે ચોટે યઈ છે ત્યાં 'ચક્કી' ની પ્રતિષ્ઠા ફલપ્રદ નથી શું ?

આ બંધામાંથી અમુક જ વ્યાયામ સરસ છે એમ કહેવું તે સહેલું કામ નથી. વ્યાયામ માત્ર સરસ છે-સુંદર છે. મનુષ્યજાતની રુચિ પણ ભિન્નભિન્ન છે. ગમે તે વ્યાયામ કરે તેમાં ખોટું કેમ જ નથી.

વ્યાયામ સિવાયનાં કાંઈ ન રહે એ સમાજે જોવું જોઈએ. શહેરો વચ્ચેવચ નાનાનાના બગીચાઓ બનાવી તેમાં ખેલવા-ફૂલવાની બાળકોને છૂટ હોવી જોઈએ. બચ્ચાં ધૂળમાં ન રમે પણ હરિયાળી જમીનમાં રમે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, ધૂળથી બાળકનું આપણે રક્ષણ કરવું જોઈએ.

બાળકો માટે હલકી જાતનો, તાલબદ્ધ Rhythmic અને સમ્રંગીત વ્યાયામ યોજવો જોઈએ. ખેડના સંરોદ સાથે લેઝીમ ચાલતી હોય વા ડ્રીલ ચાલતી હોય એ દૃશ્ય બહુ જ સુંદર હોય છે.

સ્ત્રીઓ માટે વ્યાયામ

" સ્ત્રીઓને ધરકામ શું ઝોણું છે કે તમે તેમને માટે વ્યાયામની જરૂર જુઓ છો ? પાણી ભરવું, વાસણ વીંછળવાં, રાંધવું, કપડાં ધોવાં વગેરે પૂરતું નથી શું ? " - આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપસ્થિત થાય છે. પાણી ભરવામાં, દળવામાં, કપડાં ધોવામાં, સ્ત્રીઓને ઝોણો વ્યાયામ મળે છે એમ કહેવાનો મારો આશય જ નથી. એ પણ સરસ વ્યાયામ છે. ગામને પાદરે ફૂલો હોય અને ત્યાં ૪૦-૫૦ સ્ત્રીઓ પાણી ખેંચતી હોય, પાણીનાં ખેડાં મૂકાને 'સરખી સાહેલડીઓ' સાથે વાતો કરતી કરતી છટાથી ચાલતી સ્ત્રીઓને જેવી એ પણ સરસ દૃશ્ય છે.

" સો સો બેડલિયાંની હેલું ચડે "

છલકાતું આવે ખેડડું, ચલકાતી આવે નાર રે

મારી સાહેલડીનું ખેડડું. "

" રાણકદેવડી રે કાંઈ વધે દી' ને રાત રે "

પાંચ વરસની પાણી ભરે. "

આ આપણાં લોકગીતામાંથી 'છલકાતાં બેડાં સાથે ચાલી આવતી 'મલકાતી નારો' અને જુવાન વહુઓ પાણી ભરીભરીને દો' ને રાત વધતી જ ચાલી જાય-એ બાવ સહેજે વિસરાય એમ નથી. કેટલાંયે કવિહૃદયોને કૂવા ઉપરના રમણીકૃદે એ 'મ્યાં છે. માથે બળ્બે બેઠાં લાઇ, ધરણીને જણે કુળવતી ન હોય એવા રવાબથી ચાલતી અને બેઠે કાનું હૃદય હૃદયથી નાચું નહિ હોય ? એ આપણી 'મલકાતી' માબહેનોનાં અંગલાઠવ અને કર્મ-સામર્થ્યનાં દોષક છે.

પરંતુ ખરેખર હાલ આ સ્થિતિ છે શું ? હું તો ના કહું છું. આજ તો આપણાં જીવનમાં ઉત્સાહ નથી, આનંદ નથી, મસ્તી નથી. આજે સાસુનણ્ડના દત્તારાથી જુવાન 'માયકાંગલી' વહુ બેઠું લાઇ કૂવે જાય છે, મરતાં મરતાં પાણી સોંચે છે અને વેઠ માફક પાણી વહીને નિઃસાસો મૂકે છે અને કમર કુખવાની ખૂંચે પાડે છે. આમ જળ-જળથીથી કરાવેલા વ્યાયામ વધુઓનાં વદનો મ્લન કરી રહ્યા છે. પ્રથમ તો છલકાતાં બેડાં સાથે ચાલી આવતી 'મલકાતી નારો'નાં જીવનમાં એક જાતની 'મસ્તી' હતી. તેમનાં ચલનમાં, તેમનાં પાણીસિંચનમાં, તેમનાં દળણાં દળવામાં એક જાતની ખુમારી હતી. આજે ખુમારી અને મસ્તીને કેટલાંયે કરુણાજનક વેઠ છે.

આપણે નવજીવનની નવપદ્ધતિ તો જોવા અધીરા બન્યા છીએ. એ વખતે સ્ત્રીઓ માટે પણ વ્યાયામ વિશે વિચાર કરવો પડશે. મુલરે સ્ત્રીઓ માટે જે વ્યાયામની યોજના રજૂ કરી છે તે તેમજ બીજી એવી વ્યાયામ-રીતો આપણે વિચારવી પડશે. સ્વચ્છ હવામાં ટેનીસ, સાઇક્લીંગ, રાઈડીંગ, રેકેટિંગ, ચક્રભિલ્લુ, વગેરે રમે અથવા કરે. એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. દિનપરદિન જે માનસિક શ્રમ આપણને ભોગવવો પડે છે તેને ભરપાઈ કરવા માટે વ્યાયામની ખૂબ જ જરૂર છે. સ્ત્રીઓમાં અપજાતા આવે, તે ઝપાટાબેર ચાલે, એ 'અબજા' મટી 'સબજા' થાય, તે 'માયકાંગલી' મટી 'મલકાતી નાર' થાય એ માટે વ્યાયામની ખાસ જરૂર છે. દરેક સ્ત્રી સંજના છ વાગ્યા પછી બહાર ફરવા જાય અને ત્યાં કંઈક રમે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. તે સ્ત્રીઓની ચાર લીંતોમાંથી નીકળી બહારનું સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય જુએ એ નિતાન્ત આવશ્યક છે. યોગનાં કેટલાંક આરાનો સ્ત્રીઓ ધર આગળ કરી શકે અને તે તેમના માટે સારાં પણ છે. ધરનું કામકાજ તો આપણી સ્ત્રીઓ કરશે જ પણ તે સાથે શોડી બહારની કસરતો પણ તે કરશે તો તેના દેહ અને મન માટે તે ફલદાયી નીવડશે.

વ્યાયામ અને ભોજન

‘વ્યાયામો હિ સદા પચ્યો વલિનાં સ્નિગ્ધભોજિનામ્’

(સુષ્ટુત)

બલવાન અને-સ્નિગ્ધ ભોજન લેનાર મનુષ્યો માટે વ્યાયામ સદા પથ્ય છે એમ સુષ્ટુત કહે છે. કસરત કરવાથી શરીરમાંથી પાણી, ક્ષારો, કાર્બન અને નાઇટ્રોજન વિશેષ પ્રમાણમાં જાય છે માટે તે ખોટા ભરપાઈ કરવા માટે આપણે સારો પુષ્ટિકર ખોરાક ખાવો જોઈએ. કોષ (cells) રચનામાં જે અગત્યનો ભાગ બળવે છે તે દ્રવ્યનું નામ 'કોષદ' —અંગ્રેજીમાં એને 'પ્રોટિન' કહે છે. આ પ્રોટિનયુક્ત ખોરાક કસરતવાળાઓએ વધુ લેવો જોઈએ. દરેક જાતનાં કઠોળમાં પ્રોટિન ખૂબ પ્રમાણમાં છે પરંતુ પ્રાણિજ પ્રોટિન (animal protein) અતિ ઉપયોગી—અતિ સુપાચ્ય ગણાય છે. આપણે જે ખાંસ નથી ખાતા તેમને માટે દૂધ જ એક એવો ખોરાક છે જેમાં આપણને ઉત્તમ પ્રોટિન મળી

રહે. માટે કસરત કરનારાઓએ દૂધ ખાસ પીવું જોઈએ. દૂધની બનાવટો દહીં, છાચ, માખણ, ઘી, પેંડા, શીખંડ છત્તાદિ ખાદ્ય પદાર્થો વ્યાયામી માટે અત્યંત હિતકર છે. દૂધમાં પ્રચૂર પ્રમાણમાં ચૂનો, ફોસ્ફરસ, પ્રોટિન, સાકર જેવાં ઉપયોગી તત્ત્વો છે. આ સાથે ઘઉંની રોટલી, પૂરી, શીરો વગેરે લેવાય તો વિશેષ સારું. શાકભાજી, ફળ, દૂધ, ભાત, રોટલી, પૂરી વગેરે આહાર વ્યાયામીઓ માટે જરૂરી છે. ટૂંકમાં, કાર્બન, નાઇટ્રોજન, ખનિજ ક્ષારો અને પાણી—આ તત્ત્વો શરીરમાંથી વધુ ખર્ચાય છે માટે. વધુ લેવાં જોઈએ. આહારશાસ્ત્રનું પ્રાથમિક જ્ઞાન દરેક વ્યાયામપ્રેમીએ જાણી લેવું જોઈએ.

આપણે અહીં ચણાની દાળ ભાજીવીને કાચી ખાવાનો ચાલ મહોલો વગેરેમાં જોવામાં આવે છે. માંસાહારીઓના ખાદ્ય પદાર્થોમાં જે સ્થાન ઇંડાંનું છે તેવું જ સ્થાન નિરામિષાહારીઓના ખોરાકમાં ચણાનું છે એમ સ્પષ્ટ. ડૉ. બી. ડી. ખમ્તુ કહે છે.^૧ આપણા પૂર્વજો ચણાનું મહત્ત્વ બરાબર સમજ્યા હતા એમ મને લાગે છે. ચણાની અત્યંત બનાવટો અને તેના ઓછાવત્તો હમેશાં ઉપયોગ-યોજનાર પૂર્વજોની દીર્ઘદષ્ટિ માટે આપણને માન થાય છે. સેવ, ગાંધીઆ, મગસ, વડી, પાપડા, ચણા, કાળિયા-વગેરે ચણાની અત્યંત બનાવટો શું ખતાવે છે ? કાળિયા ખાવાનો ચાલ ખાડનાર પુરુષ શું ઘેલો હશે ?

બહુ ખાટાં, ખારાં અને રૂઝ બોજન વ્યાયામપ્રેમીએ કદી ન લેવાં. ફળ, શાકભાજી અને પ્રવાહી ખોરાક વધુ લેવાય તો સારું. કબજિયાત અને અજીર્ણ જેને રહેતાં હોય તેવાઓ માટે વ્યાયામ હિતાવહ નથી નીવડતો. કબજિયાત અને અજીર્ણ આહારની શુદ્ધને લઇને અને આપણી કેટલીક કુટોવાને લઇને થાય છે. યોગ્ય આહારવિહાર સાથે શાસ્ત્રીય વ્યાયામની યોજના થાય તો વધારે સારું.

વ્યાયામ પછી માલીસ

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविच्छेदनम् ।

સ્થિરીકરણમંગાનાં ત્વક્પ્રસાદકરં પરમ્ ॥ (વાગ્બટ)

માલીસ કકેને હજીનાર છે, મેદને પીગળાવી નાખનાર છે, પ્રત્યેક અંગને મજબૂત બનાવનાર છે અને ચામડીને મુંદર બનાવનાર છે.

વાગ્બટ કહે છે કે વ્યાયામ પછી થોડી વાર શરીર દળાવવું. માલીસ તેલ વડે કરવામાં આવે છે. તેલના કાયદા આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ. ધૃત્તાત્ શ્રેષ્ઠતમં તેલં મર્દને ન ચ મરુણે—અર્થાત્ મર્દનમાં તો ઘી કરતાં તેલ જ શ્રેષ્ઠ છે. માલીસથી રુધિરાભિસરણ વધે છે, થાક ઊતરી જાય છે, એટલું સ્નેહ શરીરમાં પ્રવેશે છે, ચામડીને અતિ સ્વચ્છ રાખે છે, માંસપેશિઓને દૃઢ બનાવે છે, કબજિયાત મટાડે છે. પેટ ઉપર ધીરથી માલીસ કરવાથી કબજિયાત દૂર થાય છે. મધુમેહવાળાઓને માટે તેલાભ્યંગની ડૉ. ખામ્તુ ખાસ ભલામણ કરે છે. “અભ્યંગ કારવેન્નિત્યં સર્વેષ્વર્ણેષુ પુષ્ટિદમ્” હમેશાં અભ્યંગ તો કરવો જ જોઈએ; કારણ કે તે પુષ્ટિદાયક છે. માલીસથી મુખની કાંતિ અને દેહની દૃઢતા વધે છે. નાડીતંત્રને સ્નેહન મળે છે.

આપાલાલ ગ. વૈદ્ય

૧ “In the cookery of vegetarian Indians, besan serves the same purpose as the yolk of an egg does in European cookery.”

(Diabetes Mellitus & its Dietetic Treatment, p. 74.)

ગાલ્વેનો-મિટર

પરંતુ આજ સિદ્ધાંત અને વિદ્યુતના અન્ય સિદ્ધાંત ઉપરથી રચવામાં આવેલું ગાલ્વેનો મિટર (Galvano-meter) નામનું યંત્ર આ દિશામાં જાણુવા જેવું કાર્ય કરે છે. જે માણસના ઉપર પ્રયોગ કરવાનો હોય છે તેના હાથમાં ગાલ્વેનો-મિટરનો એક છેડો મૂકવામાં આવે છે. ડૉ. બોઝ જેમ છોડને ઝેર કે સાકર ખવરાવીને તેને યતી વેદના કે ઉપજતો આનંદ પડતા ઉપર બતાવી શકે છે, તેમ ગેલ્વેનો-મિટરનો પ્રયોગકાર પણ પોતાની પાસે બેઠેલા મનુષ્યમાં કેટલાક શબ્દો બોલીને લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે; અને તે લાગણીની તીવ્રતા પડતા ઉપર આપી શકે છે.

મુંબઈ ઇલાકાના માણ ગવર્નર સર લેરલી વિલ્સન ઉપરે આ યંત્રનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે બહુ રમુજ છે. જ્યારે તે મૈસુરમાં પ્રવાસે ગયા હતા ત્યારે તેમને આ યંત્ર પાસે બેસાડવામાં આવ્યા હતા. પ્રયોગો કરનાર પ્રોફેસર જે વસ્તુઓ વિષે તેમને ગ્રંથિ ('Complex') હોય તે વસ્તુઓનાં નામ તેમની સમક્ષ બોલતા હતા. પ્રથમ તો તેણે 'બાલ્યાવસ્થા' શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. પ્રોફેસરે આશા રાખી કે આ શબ્દથી તેમની લાગણી જાગ્રત થશે અને પડતા ઉપર સોય એકદમ પોતાના સ્થાનથી એક ખૂણા તરફ ચાલી જશે. થોડીક સેકન્ડો મ્હાં પરંતુ સોય તો ત્યાં ને ત્યાં જ પડી રહી. પ્રોફેસરને પોતાના યંત્ર વિષે શંકા હતી, એટલે તેમણે પોતાનો પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. તે 'માતા' શબ્દ બોલ્યા, સોય જરાક ખસી, પરંતુ પ્રજાગ લાગણી યથા હોય એવું એકે ચિદ્ધ દેખાયું નહિ. ત્યાર પછી પ્રોફેસર 'ગૃહ' 'પત્ની' વગેરે શબ્દો બોલ્યા, પરંતુ સોય તો નહિ જેની જ ખસી. આ યંત્રથી મનુષ્યની લાગણીઓ માપી શકાય છે તે દાવો હવે ખોટો કરવા શક્યો, જે યંત્રની શક્તિનાં ગુણગાન બહુ ગવાતાં હતાં તે યંત્ર આ રીતે પોતાને દાઢે ખોટું પડતું જોઈને સર લેરલી વિલ્સનને બહુ આનંદ થતો હતો.

પ્રોફેસરની મૂંઝવણનો પાર જ નહોતો. પોતાની બૂલ યતી હતી કે યંત્ર જ ખોટું છે એવા પ્રશ્ન તેના મનમાં રમી રહ્યા. પરંતુ તેને ઓચિંતી પ્રેરણા યથા હોય તેમ તે 'સુધારા' અને 'સાધનન કમિશન' શબ્દ બોલ્યા. આ શબ્દ જોયા તેના હોઠમાંથી બહાર નીકળ્યા કે તરત જ જે સોય અત્યાર સુધી સમજાગ ચાલત હતી તે એકદમ પોતાના સ્થાનથી એક ખૂણા તરફ દૂર ચાંદી ગ્રંથ. સર લેરલી વિલ્સનની લાગણીઓ આ કમિશનથી કેટલી હુબ્બ યથા રહી હતી તે તરત જ જણાઈ આવ્યું.

આ પ્રમાણે આ યંત્રથી માણસના જીવનમાં કદાચ લાગણીઓ કેટલી પ્રજાગ છે તે ચોક્કસ રીતે માપી શકાય છે. પરંતુ જો તેનો ઉપયોગ આટલો જ યથા શક્યો હોય તો તેમાં સામાન્ય

માણસને કાંઈ રસ પડે નહિ. પરંતુ એનો ઉપયોગ વ્યવહારમાં થઈ રહ્યો છે. / અમેરિકાની ફોર્ટમાં યુનેગારી પકડવામાં આ યંત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે માણસ ખૂની હોય તેના આગળ જે માણસનું ખૂન થયેલું હોય તેનું નામ આપીએ તો ગાદત્તેનો મિટરની સોય એકદમ દૂર ચાલવા માંડશે. જે માણસે ખૂન નહિ કર્યું હોય, પરંતુ આ કૃત્ય વખતે હાજર હશે તેની ઉત્તેજિત લાગણીઓ પણ દેખાઈ આવશે. આ પ્રમાણે આ યંત્ર ગુનાની શોધમાં મદદ કરે છે. અલગત, આ યંત્ર ઉપર જ બધો આધાર રાખી શકાય નહિ, અને રાખવામાં આવતો પણ નથી, પરંતુ તેની મદદથી પોલિસનું કાર્ય કેટલોક અંશે સરલ થાય છે. જે માણસે હારની ચોરી કરી હશે તેની આગળ 'રોટલી' 'પાણી' 'વહાણું' 'ચોપડી' જેવા શબ્દો બોલીયું તો સોય પોતાના સ્થાનથી નહિ જેડી ફરશે; પરંતુ જો વચ્ચે આપણે 'હાર' શબ્દ બોલીયું તો તરત જ સોય એકદમ સ્થાનથી દૂર જશે. અલગત, કોઈ માણસે દશ વર્ષ પહેલાં ચોરી કરી હોય અથવા નાનપણમાં ચોરી વિષે કાંઈ વિચાર રચાયા રહે તેવો અનુભવ થયો હોય તેથી પણ સોય ફરશે, એટલે આ અપતરા ઉપરથી તેના જીવન વિષે આપણને કાંઈક માહિતી મળે; પરંતુ તે માહિતી એકદમ મર્યાદા મળે તે માટે બીજા પ્રયોગો અને વિશેષ તપાસ કરવાની જરૂર રહે ખરી.

છતાંય આ પ્રયોગથી ડૉ. યુંગના ઉપર લખેલા પ્રયોગની માફક અમુક મનુષ્યના જીવનનાં પ્રદેશ કંઈ દિશામાં વહે છે-તેની અમુક લાગણી કેટલી પ્રજ્ઞા છે તે જણાય છે. અને તેને વિષે વિશેષ જાણવા માટે એનું અવલોકન કરવા માટે આપણા હાથમાં કેટલીક ફાંખીઓ આવે છે.

શિક્ષણશાસ્ત્ર અને અનિથ

માનસશાસ્ત્ર અનિથનો વ્યવહારમાં જે ઉપયોગ કરે છે તે આપણે જોઈ ગયા. અનિથનો ખ્યાલ શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પણ કેટલાક મૌલિક ફેરફારો કરવા તરફ આપણને પ્રેરે છે. ૭ વર્ષનો રમણીક શાળામાં અભ્યાસ કરવા જાય છે. શિક્ષક તેને 'ક', 'ખ', વગેરે શીખવવા પ્રયાસ કરે છે. 'ક', 'ખ' શીખતી વખતે રમણના મનમાં 'ક', 'ખ'ના ગ્રહણ, ધારણ આદિ વ્યાપાર ચાલી રહ્યા છે એટલું જ નહિ પણ તેના મનમાં બીજી કેટલીક ક્રિયાઓ પણ ચાલે છે. શિક્ષકને જોઈને તેને પ્રથમ તો તેનો પિતા યાદ આવશે. એ રમણ તેના પિતાથી બીટો નહિ હોય તો તે શિક્ષકથી પણ નહિ બીજો; અને હોંશથી 'ક', 'ખ' શીખશે. પરંતુ જે રમણ તેના પિતાથી બીટો હોય તો તે શિક્ષકથી પણ બીજો; શિક્ષક પ્રત્યે તેને અણગમો ઉત્પન્ન થશે, અને એ શિક્ષકના 'ક', 'ખ'ના શિક્ષણ પ્રત્યે પણ તેને અણગમો ઉત્પન્ન થશે. પિતા, શિક્ષક અને 'ક', 'ખ' તેના મનમાં જુદાં-જુદાં રહેતાં નથી; પરંતુ તે સર્વને એક જ વૃત્તિ એક માથે સાંકળી દે છે, અને તેમની અનિથ (Complex) બને છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જે રમણ 'ક', 'ખ' જપાટાબંધ ન શીખે તો તે મંદથી છે એમ આપણે નાંહ કહી શકીએ; તેના ઉપર જે શિક્ષક યુક્તિ યોગ્ય તો તેના વિરુદ્ધની અનિથ દબાવે અને છે, અને શિક્ષણનું કાર્ય વધારે કપરું બને છે. આ રીતે શિક્ષક માત્ર 'ક', 'ખ' શીખવવાની સારામાં સારી રીત જાણી સંતુષ્ટ રહી નથી શકતો; પરંતુ તેણે 'ક', 'ખ'ના શિક્ષણ ઉપરાંત રમણને પણ બરાબર જાણખબો જોઈએ. આથી જ નૂતન શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત છે કે અભ્યાસકરને સંસ્કૃત શીખવવા માટે શિક્ષકે માત્ર સંસ્કૃત ન જાણવું જોઈએ, પરંતુ અભ્યાસકરને પણ જાણવો જોઈએ. એક વિદ્વાને આ વિષયની ચર્ચા કરતાં લખ્યું છે

કે "To teach John Greek, the teacher should know not only Greek but also John."

આવો જ અનુભવ વર્ણવતાં ગિલુભાષ કહે છે કે "ત્યારે બાલમંદિરમાં નવાં બાલકો આવે છે ત્યારે તેમાંનાં ધણીખંડાં તો મોટી મૂઠાવાળા ગિલુભાષને જોઈને ડરી જાય છે અને મારી પાસે આવતાં ય નથી; પરંતુ કેટલોક સમય ગયા પછી તેમને અનુભવથી પ્રતીતિ થાય છે કે અમારા બાપા જેવી ગિલુભાષને મુઠો છે છતાં પણ ગિલુભાષ કદી ઠપકા કે ધમકી આપતા નથી એટલે તે મારી પાસે આવે છે, હસે છે, રમે છે."

બાપા મોટી ઉંમરના પુરુષ છે અને શિક્ષક પણ મોટી ઉંમરના પુરુષ છે એટલા જ ઉપરથી બાળકોનાં પ્રીતિનાં કે અપ્રીતિનાં ઝરણાં શિક્ષક પ્રત્યે હમેશાં વહતાં નથી. જે શિક્ષકની આંખો, શ્રમર કે હોઠ કે ખીજું કાંઈ એક બાપાની આંખો, શ્રમર, હોઠ કે તે એકને મળતું આવતું હોય તે શિક્ષક પ્રત્યે બાપા પ્રત્યે અનુભવાતો સ્નેહ કે સ્નેહનો અભાવ અનુભવાય છે. એટલે જ એક વિદ્યાર્થીને એક શિક્ષક ઉપર વિશેષ પ્રીતિ, તો બીજા વિદ્યાર્થીને બીજા શિક્ષક ઉપર વિશેષ પ્રીતિ આપજો જોઈએ છીએ. અને આ વિચારસરણી એક યુવતીને અમુક જ યુવક તરફ સ્નેહ પ્રકટે અને બીજા યુવકને અમુક જ યુવતી તરફ ભાવ થાય એ ઘટના ઉપર—Love at first sight ઉપર—પ્રકાશ નાખે છે.

અન્યથા વિચારમાંથી ફક્ત યતાં બીજા અનુમાનો આપજો હવે વિચારીયું. રતિલાલ શિક્ષક પાસે "લ્યુથર ધર્મસંધારણામાં આપેલાં ફાળો" શીખે છે. એ શીખી રહ્યા પછી જો આપજો રતિલાલને લ્યુથર વિશે પ્રશ્નો પૂછીયું તો લ્યુથર વિશે તે જે જે હકીકત શીખ્યો હશે તે તેના ચિત્તમાં આવવા પ્રયાસ કરશે; પરંતુ તે પ્રયાસ સફળ થાય કે ન પણ થાય. રતિલાલના ચિત્ત ઉપર માત્ર લ્યુથરની જ છાપ નથી પડી; પરંતુ તે સાંમગતી વખતે તેના મનનું સ્વાસ્થ્ય, વાતાવરણની પ્રેરકતા, શિક્ષકની પ્રસવતા—આ બધી વસ્તુના અસ્તિત્વે કે તેમના અભાવે પણ તેના હૃદય ઉપર મૂઠ છતાં ચિરંજીવ છાપ પાડેલી છે; અને જો એ છાપ સરવાળે સુખદ હશે તો તેનું શિક્ષણ તેને યાદ આવશે, અને જો સરવાળે દુઃખદ હશે તો એ યાદ આવતાં વાર લાગશે અથવા એ યાદ નહિ જ આવે. રતિલાલ લ્યુથર વિશે શીખે છે; એ ઉપરાંત એ ઇતિહાસ પ્રત્યે પોતાનું પ્રીતિમય કે અપ્રીતિમય વલણ દૃઢ કરે છે; જેવળ ઇતિહાસ તરફ નહિ પણ સમસ્ત શિક્ષણ પ્રત્યે તે એ સમયે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે છે; અને શિક્ષક પ્રત્યે પોતાની શ્રુતિ-પ્રેમણ કે પ્રેમરહિત-પણ રિયર કરે છે. પ્રો. કીલપેટ્રિક (Kilpatrick) જેને Foundations of Method નામના પુસ્તકમાં The question of the larger versus the narrow method કહે છે એ પ્રશ્ન આ બધી વસ્તુરિયતિ આનમાં લેતાં ઉપરિચિત થાય છે. લ્યુથરના શિક્ષણ સાથે અનેક વસ્તુઓ ગુંથાઈ જાય છે અને ગ્રંથિ બને છે. લ્યુથરના વિશે સારામાં સારું જ્ઞાન આપવાથી જ શિક્ષકનો મેલડો પૂરો થતો નથી; જો એમ હોત તો સૌ વિદ્યાર્થીમાંથી માત્ર ચાળીસ વિદ્યાર્થીઓ જ ગુંથાઈ વિદ્યાપીઠની ગેટિકની પરીક્ષામાં પાસ થાત નહિ; લ્યુથર વિશે શીખની વખતે વિદ્યાર્થીની બધી સક્તિઓ ખાસે છે કે નહિ, એ એમાં પોતાનો આત્મા રડે છે કે નહિ તે જોવાનું રહે છે. જે પદ્ધતિ આ ગધું જુએ છે ત્યાં પરિણામ આપત્તી શિક્ષણ પદ્ધતિ કરતાં વધારે સારું આવે છે.

જેમ વિદ્યાર્થી અનિચ્છા લેતા આવે છે, અથવા વર્ગમાં નવી અનિચ્છા રચે છે, તેમ શિક્ષકો પણ અનિચ્છા લેતા આવે છે ; અને તેનું પરિણામ કેટલીક વાર અનિષ્ટ આવે છે.

હાઇસ્કૂલના એક શિક્ષક યુદ્ધિરાણી, સ્નેહાળ તેમ જ ભક્ષા હતા. તે નાનપણમાં ગરીબાઇમાં ઉછર્યા હતા. તેમને લાણુતાં ભણુતાં માશી કરાવતી પડી હતી, તેમ જ ખીખની મદદ અનેક વાર લેવી પડી હતી, અને આવી સદાયની ચામચના સમયે જે અનુભવો થયા હતા તે સુખદ નહોતા. છતાંય આ શિક્ષકવર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ જરાક નિયમનો લંગ કરે કે તરત જ તેમને ધમકી આપતા: “ તમારી માશી પાછી ખેંચાવી લઇશ.” “ ફરીથી જે આમ કરશે તો ફંડ કરીશ ” “ તમારી આખી માશીને બદલે અર્ધી માશી કરાવીશ.”

જેમ એક બાઇ પોતાની સાસુના દુઃખથી કંટાળી જાય છે, છતાંય જ્યારે પોતે સાસુ ચાય છે ત્યારે પોતાના દીકરાની વહુને એવું ને એવું જ દુઃખ આપે છે, અને સત્તા-અનિચ્છ (Power-Complex) વ્યક્ત કરે છે તેમ આ શિક્ષક પણ તે જ અનિચ્છ તેવા સમયે વ્યક્ત કરતા હતા.

શિક્ષક ખરેખર ભક્ષા હતા, અને તેમણે પોતાની ધમકી કદી પણ અમલમાં મૂકી નહોતી ; છતાંય આવી ઉક્તિઓ વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં સોંસરી ઊતરી જતી અને તેમની સત્તાઅનિચ્છ (Power-Complex) સતેજ કરવામાં ભાગ ભજવતી. શિક્ષક પોતાની અનિચ્છ ન સમજે તો વિદ્યાર્થીઓના જીવનઘડતરમાં તે કેવો અનુચિત ભાગ ભજવે છે તે આ દર્શાવેલું બતાવે છે.

ખીખ એક શિક્ષક વિદ્યાર્થી તરીકે હોંશિયાર હતા. તેમને અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી ઠેલેજમાં પ્રોફેસર થવાની નીત્ર આકાંક્ષા હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે ઇચ્છા પૂરી થઇ શકી નહિ, પરંતુ એ ઇચ્છા એટલી બધી પ્રગળ હતી કે તે આવિર્ભાવ પામવા માર્ગ શોધતી હતી. પ્રોફેસર થવાનો સીધો સરળ માર્ગ રહ્યો નહિ એટલે તેણે જરા આડો માર્ગ શોધ્યો. આ શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પોતે જાણે પ્રોફેસર હોય એમ હંમેશા વ્યાખ્યાન કરતા, અને એ વ્યાખ્યાનમાં એ લાંબામાં લાંબા શબ્દો વાપરવાનું ચૂકતા નહિ. જ્યારે પોલિનેસ શબ્દ વાપરવો હોય ત્યારે, તે valetudinarianism વાપરતા.

એ કેટલીક વાર મજામાં આવી જાય ત્યારે પોતે વાપરેલા શબ્દોના અક્ષરો ગણુતા અને વિદ્વતાનો આંક અક્ષરોની સંખ્યાથી મૂકતા. વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્ય ઉપર આની અસર કદાચ કાંઇ નહિ થઇ હોય, પરંતુ તેમને આ શિક્ષકનું વ્યાખ્યાન સમજવું અથડું થઇ પડતું અને તેટલે અંશે તો ખોટ જતી જ.

ગુજરાતી શાળાના એક શિક્ષકે એક વાર વર્ગમાં પૂછ્યું : “ શિવલાલે, ‘ ઊકરો’ જાય છે.” એ વાક્યમાં ક્રિયાપદ કહો નેમણે ?” શિવલાલે તરત જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ ઊકરો.” શિક્ષકની બધી મહેનત ધૂળધાણી થઇ ગઇ. શિક્ષકે તરત જ વર્ગમાં પોતાની છાતી ફટી અને કહ્યું: “ હું આટલી આટલી મહેનત કરું છું અને તમે ‘ ઊકરો’ ક્રિયાપદ કહો છો.” પરંતુ હજી તેમના ક્રોધનો આવેગ પૂરો થયો નહોતો. તેમણે પોતાના કાંડા ઉપર બે ત્રણ બટકાં ભર્યાં અને ક્રોધને વ્યક્ત કર્યો. વર્ગમાં કેવું હર્ષ-તોષકમિશ્રિત વાતાવરણ થઇ રહ્યું હશે તેની કલ્પના થઇ શકે એમ છે. આ શિક્ષક પોતાની જાતને જ શિક્ષા કરીને બધા સમયે ખેસી રહેતા નહોતા; પરંતુ કેટલીક વાર તો વિદ્યાર્થીઓને પણ અત્યંત સખત શિક્ષા કરતા

હતા; અને છતાંય તેમના હાથ નીચે ચઢને પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ બી. એ. થયા એનો એમને ધણો ગર્વ થતો હતો. આ શિક્ષકને શા વાસ્તે વર્ગમાં આમ વર્તવું પડતું હશે તે વિશે પ્રકાશ નાખે એવી કાંઈ માહિતી મળી નથી.

આ પ્રમાણે શિક્ષકો પોતાની અનિયમો વ્યક્ત કરે છે અને તેનું પરિણામ વિદ્યાર્થીઓને સહન કરવું પડે છે. જો શિક્ષકો પોતાનો જીવન-પ્રવાહ સમજી શકે, પોતાના આંતર-જીવનનાં ગ્રેરક બેળા ધ્યાનમાં લે, પોતાની અનિયમોની જાળ બરાબર ઉકેલી શકે તો વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકોની ત્રુટીઓનું ક્ષણ બોગવવું પડે નહિ. શિક્ષક પોતાની જાતને બરાબર જાણખવી જોઈએ; એટલે જ એક વિદ્વાને યોગ્ય રીતે લખ્યું છે કે “To teach John Greek, the teacher must not only know Greek but also John; and above all himself.”

અનિયમો સ્વીકૃત હોય છે કે અસ્વીકૃત હોય છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. આપણે અનિયમોનાં જે દૃષ્ટાંતો જોયાં છે તે દૃષ્ટાંતોમાં અનિયમો એ ને એ જ રીતે, સીધી રીતે વ્યક્ત થાય છે. રાજકારણ અનિય-politics complex, અંતઃજ અનિય-antouchability complex, પ્રતિદ્વંધ અનિય-Anti-milk complex, ગલી અનિય-narrow lane complex—આ સર્વ અનિયમો એ જ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. દૂધથી અથવા સાંકડી ગલીથી બીવાને જેને અનુભવ થયો છે તે દૂધ અથવા સાંકડી ગલી અથવા તેને મળતી બાઇથી બીએ છે. અંતઃજ-અનિયવાળા મનુષ્યને બાહ્યાવરણમાંથી અસ્પૃશ્યતાના સંસ્કારો મળ્યા છે એટલે સીધેસીધા અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરે છે; એ અસ્પૃશ્યતાને જૂલી જમને બીજી કાંઈ વસ્તુનો બચાવ નથી કરતો.

પરંતુ કેટલીક વાર અનિય સીધેસીધી પ્રકટ ન થતાં આડીઅવળી, પરોક્ષ રીતે પ્રકટ થાય છે. એક બાઇએ નૈતિક ગુનો કર્યો હતો. આ ગુના માટે તેણે પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈતો હતો; પણ તે બાઈ ગુનાની વાત સાવ જૂલી ગઈ હતી. છતાંય એણે કરેલો દોષ અત્યક્ષ રીતે નહિ તો પરોક્ષ રીતે વ્યક્ત થતો હતો. તે બાઇ હૃદય શુદ્ધ નહોતી કરતી, પરંતુ તેને એવી જ એક ટેવ પડી હતી. હૃદય શુદ્ધ કરવાને બદલે તે અનેક વાર હાથ ધોયા કરતી હતી. આવી કુટેવને અંગ્રેજીમાં Washing mania કહે છે. પશ્ચાત્તાપ અનિય સીધેસીધો રસ્તો લેવાને બદલે આડો પરોક્ષ રસ્તો લીધો હતો.

એક સ્ત્રીને એક પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ થયો હતો; તે હૃદયમાં આઘાત થાય એવો એક અનુભવ થવાથી તે તે વ્યક્ત કરવા માટે તેનો પ્રેમ સીધી રીતે વ્યક્ત કરી શકતી નહોતી. હાથમાં જે કરન્સી નોટ આવે તેનો નંબર જ તે જોયા કરતી હતી, અને સંગમનો પ્રારાવાર બ્યવ કરતી હતી. એ બાઇને ખબર નહોતી કે આવી રીતે કોઈ પુરુષ પ્રત્યેનો પ્રેમ તે વ્યક્ત કરે છે, અને એ પ્રેમનો આવિર્ભાવ સીધેસીધો ન થતાં કેટલાંક માનસિક કારણોને લઈને પરોક્ષ રીતે થતો હતો. આ કારણો શોધી કાઢવાં એ નૂતન માનસશાસ્ત્રનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે.

આ વિષય જુદી વિચારણા માગી લ્યે છે, એટલે અહીં આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

આર્ય અને અનાર્ય

[રામશંકર દવે અને ચિંતામણિ પાઠક]

રામ૦—તમે કોણ છો ?

ચિંતા૦—હું આર્ય છું, હું હિંદુ છું.

રામ૦—તમારું નામ શું ?

ચિંતા૦—ચિંતામણિ પાઠક.

રામ૦—અહીં આવવાનું કંઈ પ્રયોજન ?

ચિંતા૦—હું તમારા માસિકમાં સેખ લખવા ઇચ્છું છું.

રામ૦—શું લખશો ?

ચિંતા૦—હું આર્ય છું અને આર્યધર્મ સંબંધી કંઈક લખીશ.

રામ૦—આર્ય શી વસ્તુ છે, મહાશય ?

ચિંતા૦—(વિસ્મિત થઈને) જી, આર્ય કોને કહે છે તે આપ જાણતા નથી ? હું આર્ય છું, મારા પિતા વિશ્વનાથ આર્ય હતા, તેમના પિતા કાશીનાથ આર્ય હતા, તેમના પિતા—

રામ૦—સમજ્યો,—તમારો ધર્મ કયો ?

ચિંતા૦—એ કહેવું બારે મુરકેલ છે. દેવકમાં એટલું જ કહી શકું કે અનાર્યોના જે ધર્મ છે તે આર્યોના નથી.

રામ૦—અનાર્ય લોક કોણ છે ?

ચિંતા૦—જે આર્ય નથી તે અનાર્ય છે. હું અનાર્ય નથી, મારા પિતા વિશ્વનાથ અનાર્ય ન હતા, તેમના પિતા કાશીનાથ અનાર્ય ન હતા. તેમના પિતા—

રામ૦—હવે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ હેતુપૂર્વક વિશ્વનાથ મારા પિતા નથી અને કાશીનાથ સાથે મારે કશો સંબંધ નથી, તેથી હું અનાર્ય છું, નહિ વારું ?

ચિંતા૦—તે તો હું ચોક્કસ નથી કહી શકતો.

રામ૦—(ક્રોધાવમાન થઈને) અરે ! તમે શું કહો છો ? ચોક્કસ નથી કહી શકતા ? વિશ્વનાથ મારા પિતા નથી એ તમે ચોક્કસ નથી કહી શકતા ? કોણ જાણે તમે કઈ જાતના હશો, તમારી સાથે મારે સંબંધ શો ?

ચિંતા૦—જાતની વાત નથી રહી, પણ વંશની વાત ચક્ર રહી છે, મહાશય ! તમે જે પણ ભુવનવિદિત આર્ય વંશમાં જન્મ ગ્રહણ—

રામ૦—તમારા પિતા વિશ્વનાથ જે વંશમાં જન્મ્યા હતા તે વંશમાં હું પણ જન્મ્યો છું ! ખેલતને ત્યાં જન્મી આટલી બધી ખુમારી રાખો છો ? ખરું ને ?

ચિંતા૦—ખરે, ભલે તમે આર્ય વંશમાં ન પેદા થયા હો ! પણ હું અને મારા બાપદાદા તો આર્ય છીએ. હાલ ! ક્યાં છે અમારા તે પૂર્વપુરુષ ! ક્યાં છે કસ્યપ, ભરદ્વાજ અને ભૃગુ—

રામ૦—તમે બોલો છો શું ? કશયપ તો અમારો પૂર્વપુરુષ છે—અમારું ગોત્ર જ કશયપ છે. બરદાજ અને ભૂગુ તમારા પૂર્વપુરુષ ક્યાંથી ?

ચિંતા૦—તમે એ બાબતમાં તદ્દન અજ્ઞાન છો. એ સંબંધી તમારી સાથે કેાઇ પણ આલોચના થઈ શકે એમ નથી. હાય ! આ બધું અંગ્રેજ શિક્ષણનું શાસ્ત્રીય પરિણામ છે.

રામ૦—અંગ્રેજ શિક્ષણનું પરિણામ તમારામાં નથી માલમ પડતું ?

ચિંતા૦—જી, એ દોષ તમે મારા ઉપર મૂકી શકો એમ નથી; કારણ, સ્વાભાવિક આર્ય લોહીના તેજના કારણે તદ્દન બાલ્યવયમાં જ હું નિશાળમાંથી નાસી આવ્યો હતો.

[હરિદાસ અને બીજા લેખકોનો પ્રવેશ]

રામ૦—આવો, આવો ! લેખો બધા તૈયાર છે ?

હુરિ૦—આ જુઓને.

ચિંતા૦—કયા વિષય પર લખો છો મહાશય ?

હુરિ૦—ગમે તે વિષય ઉપર.

ચિંતા૦—આર્યોના સંબંધમાં તમે કેંઇ લખ્યું છે ?

હુરિ૦—નહિ.

ચિંતા૦—આર્યોના વિજ્ઞાન સંબંધી—

હુરિ૦—યુરોપિયન લોકો આર્ય છે અને તેમનું વિજ્ઞાન—

ચિંતા૦—યુરોપિયન લોકો અતિ નિકૃષ્ટ જાતિ છે અને વિજ્ઞાનસંબંધમાં અમારા પૂર્વજો આગળ તેઓ તદ્દન મૂર્ખ છે, એ વાતને હું પ્રમાણસહિત સાબીત કરી શકું છું. આર્ય લોકો હજી સુધી પણ શરીરે તેલ ઓળ્યા પહેલાં અશ્વત્થામાનું સ્મરણ કરી જમીન પર ત્રણ વાર તેલ છટિ છે. શા કારણે તેઓ એમ કરે છે, તે તમે જાણો છે ?

હુરિ૦—નહિ.

ચિંતા૦—(રામસંકરને) તમે ?

રામ૦—નહિ.

ચિંતા૦—(લેખકોને) તમે જાણો છો ?

૧ લેખક—નહિ.

ચિંતા૦—આટલુંજે નથી જાણુતા તો પછી તમે વિજ્ઞાન સંબંધમાં માથું કેમ મારો છો ? હાય ! બગાસાં ખાતી વખતે આર્ય લોકો ટચાકરી કેમ વગાડે છે, તે તમે જાણુતા નથી ?

બંધા—(એકેક અવાજે) અમે કેંઇ પણ જાણુતા નથી.

ચિંતા૦—ઠીક, આર્ય સમજીઓ પંજો હલાવતાં હલાવતાં જો તે શરીરમાં લાગી જાય તો તેને એક વાર જમીન પર કેમ પટકી દે છે તે તમે જાણો છો ?

બંધા૦—નથી જાણુતા.

ચિંતા૦—જુઓ તો ખરા ! આ વિષય સંબંધી કેંઇ પણ આલોચના કે અનુસંધાન કર્યા સિવાય તમે કહી નાખો છો કે યુરોપીય વિજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. તેથી ઊઘડું તમે એટલું પણ જાણુતા નથી કે આર્ય લોકો જીંકે છે કેમ, બગાસાં ખાય છે કેમ, અને તેલ ઓળે છે કેમ ?

હુરિ૦—ઠીક મહાશય, તમે જ કહોને ? તેલ ઓળ્યા પહેલાં ત્રણ વાર જમીન ઉપર છાંટવાનું કારણ શું ?

ચિંતા૦—મેનેટિઝમ ! (આકર્ષણ શક્તિ) ખીનું કંઈ નહિ. અંગ્રેજીમાં જેને કહે છે મેનેટિઝમ.

હુરિ૦—(આશ્ચર્યપૂર્વક) તમે મેનેટિઝમ સંબંધી કંઈ અંગ્રેજી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર લખ્યા હો ?

ચિંતા૦—કંઈ નહિ. અને એની જરૂર પણ નથી, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અગર કોઈ પણ શાસ્ત્ર લખવા માટે અંગ્રેજી લખવાની જરૂર નથી. અમારા આર્થ લેખો શું કહે છે ? પ્રાણશક્તિ, ધારણશક્તિ અને કારણશક્તિ—એ ત્રણ શક્તિઓ છે. એમાં તેલતી સાધારણ શક્તિનો સમન્વય થવાથી સ્નાન કર્યા પહેલાં અમારા શરીરમાં ભૌતિક કારણશક્તિ ઉત્તેજિત થાય છે—એ જ મેનેટિઝમ છે. ઓગણસમી સદીના અંગ્રેજ લેખો સ્નાન કર્યા પછી શરીર તેલ યોગે છે પણ તેના કરતાં ઠેકલાયે હજાર વર્ષો પહેલાંથી જ અમારા આર્થ લેખોમાં રૂમાલથી શરીર લૂછવાની પ્રથા ચાલતી આવી છે તે ઉપર વિચાર કરી લુઓ !

લેખક૦—(આશ્ચર્યપૂર્વક) ધન્ય છે આર્થ લેખોની વિજ્ઞાન સંબંધીની પારદર્શિતાને ! આર્થ-પાઠક મહાશયોની કેવી નવલત શોધ !

હુરિ૦—(મનમાં) ઠીક, આજે બરોબર મૂર્ખો મળ્યો છે, પણ એના ઉપર કોઈ કરવાની જરૂર નથી. દરેક વર્તમાનપત્રમાં એ લેખ લખે છે. સાંભળ્યું છે કે એ બલા માથુસોને પણ સારી પેઠે ગાળો દઈ શકે છે. અને એ માટે એ પ્રસિદ્ધ પણ છે.

ચિંતા૦—લુઓ, આર્થ બ્રાહ્મણો સવારે ફૂલ તોડે છે. કેમ તોડે છે તે તમે જાણો છો ?

હુરિ૦—પૂજાસમયે દેવ-દેવીને ચઢાવવા.

ચિંતા૦—નહિ, નહિ. તમે કોઈ વાતનો ગંભીર વિચાર પણ કરતા નથી. સવારે ફૂલ તોડવા માટે જ્યારે ઋષિઓની અનુમતિ છે ત્યારે એ વાત યોક્તસ સ્પષ્ટ થાય છે કે હવામાં ઓક્સિજન વાયુ જે હોય છે તે તેઓ જાણતા હતા. જ્યારે તેઓ ઓક્સિજન વાયુને જાણતા હતા ત્યારે ખીન વાયુ સંબંધી પણ તેઓને પૂરેપૂરું જ્ઞાન હતું તેમાં જરાયે સંદેહ નથી. એ રીતે એક પછી એક ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે પ્રમાણિત કરી કહી શકાય કે આધુનિક યુરોપીય રસાયનશાસ્ત્રની કોઈ પણ વાત તેમનાથી અજાણ ન હતી. બગાસાં ખાતી વખતે ટ્યાકડી કેમ ફોડવામાં આવે છે—એ પણ મેનેટિઝમ છે. ઉત્તાનવાયુ સાથે આધાનશક્તિ મળવાથી જ્યારે ભૌતિક બળથી પરિચાલિત નિધાનશક્તિ સ્વશક્તિના પ્રભાવથી પ્રાણ, કારણ અને ધારણ એ ત્રણેનો અતિક્રમ કરે છે ત્યારે સત્, રજ અને તમ એ ત્રણેની અતિક્રમ દશા થાય છે. એ પ્રકારે મધ્યમા અંગૂઠાના ધર્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો વાયવ તાપના કારણજન્ય સ્નાયવ તાપ સૌરતાપ સાથે મળી જઈને જીવદેહના ભૌતિક તાપની આત્મિક પ્રલય દશા સંગઠિત થવા દેતો નથી. એને વિજ્ઞાન ન કહેશે તો કોને કહેશે ? એટલા માટે જ અમારા ઋષિમુનિઓએ ડાર્વિનના કોઈ પણ ગ્રંથો વાંચ્યા ન હતા !

લેખક૦—આશ્ચર્ય ! ધન્ય ! ધન્ય છે આર્થ-મહિમાને ! આ વાતો સંબંધી હજી સુધી અને કંઈ પણ જાણતા ન હતા.

હુરિ૦—(મનમાં) અને આજ પણ કંઈ સમજમાં નથી આવતું.

ચિંતા૦—જમીન પર પંખો પટકવા માટે કંઈ પણ પૂછો તો પણ તે મેનેટિઝમ ! સમપ્રસારણ અને નિઃસારણ, વિપ્રકર્ષણ અને નિકર્ષણ એ પણ કોઈ એક ભૌતિક ક્રિયાઓના યોગ—

રામ૦—માફ કરો મહાશય, મારું તો માથું ફુગ્ગે છે. પંખો પટકવા સંબંધી તમે મારા પત્રમાં લખ્યો. બોલતાં બોલતાં તમારું મોઢું સુકાઈ ગયું હશે; એક પાન આણી દઈ ?

ચિંતા૦—હ, નહિ. હું તમારે ત્યાં પાન ખાધ શકતો નથી. તમે આર્થ લોકો પેઠે સદાચારનું પાલન કરતા નથી. જે આધ્યાત્મિક શક્તિ અમારા આર્યોની નસોમાં વંશપરંપરા થયાં વહી રહી છે તે શક્તિ—

રામ૦—મહાશય, થેભો. તમને હું પાન આપીશ નહિ, પણ પાણી તો પીશો ને ?

ચિંતા૦—પાણી ! સત્યાનાશ !! તે તો એથી પણ ખરાબ છે. ઉચ્ચ જાતિના લોકો નીચ જાતિને ત્યાં પાણી કેમ પીતા નથી ? એક જાતિ બીજી જાતિનું અડકાયેલું અન્ન કેમ ખાતી નથી ? પહેલાં આર્થ લોકો અનાર્યોની છાયા માત્રથી અલકાર્ષ જતા હતા એ કેમ ? તેમાં શું વિજ્ઞાન નથી ? જરૂર છે. સાંભળો, એ પણ મેગ્નેટિકમ છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ ત્રણ પ્રકારની દૈહિક વિકરણશક્તિ—

રામ૦—થેભો, થેભો. પાણી પણ રહેતો દો, —જેમાં તમને આરામ મળે, તમારા શરીરમાં રહેલી વિકરણ શક્તિને પોષણ મળે તેવું કરીએ.

લેખક૦—ધિકાર છે રામશંકર તમને ! તમે આર્થશ્રેષ્ઠ પાઠક મહાશયની જ્ઞાનગર્ભ વાતો પણ સાંભળવા ન દીધી ?

૧ લેખક—(ખીજતે) પાઠક મહાશયની કેવી અસાધારણ યુક્તિ, શક્તિ અને જ્ઞાન ! પણ એમાંનું કંઈ પણ તમારી સમજમાં આવ્યું ભાઈ ?

૨ લેખક—નહિ ભાઈ, સમજવામાં કંઈ ન આવ્યું. ફરીવાર ચોક્કસ પૂછી લઉંએ. (પાઠકને) કીક મહાશય, તમે ધારણ, કારણ વગેરે જે બધી શક્તિઓનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે તે શું છે ?

ચિંતા૦—તે બીજું કંઈ નહિ, પણ અંગ્રેજીમાં જેને ‘ફોર્સ’ કહે છે, મેગ્નેટિકમ કહે છે, તે છે.

લેખક૦—(એકે અવાજે) અરે ! સમજ્યા, સમજ્યા !

હરિ૦—હ, હજી તો હું કંઈ પણ સમજ્યો નથી.

લેખક૦—(ખીજવાઇને) સમજ્યા ? મેગ્નેટિકમ-ફોર્સ—સીધી વાત ! મેગ્નેટિકમ તો જાણો છો ને ? ફોર્સ તો જાણો છો ને ? એ પણ એ જ છે ! આર્યોની અસાધારણ વિજ્ઞાનચર્ચા !

૧ લેખક—આ બધી વાતો સ્પષ્ટપણે સમજવા માટે દરેક શાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર છે. (પાઠકને) તમે તો બધાં શાસ્ત્ર વાંચ્યાં હશે ?

ચિંતા૦—નહિ, શાસ્ત્રોને તો જ્યાં પણ નથી. હું અને મારા પિતા વિશ્વનાથ અને તેમના પિતા કાશીનાથ આર્થ હતા—તે માટે હું શાસ્ત્રોને જાણવાની જરૂર જોતો નથી.

૨ લેખક—પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તો જરૂર તમે લખ્યા હોય એમ લાગે છે.

ચિંતા—હ, નહિ. હું મારી પોતાની ચિંતાશક્તિના પ્રભાવથી આર્થ જાતિનું ઊંઠવું, બગાસાં ખાવું, ટયકડી ફેડવી વગેરે આચારવ્યવહારનાં અનેક સૂક્ષ્મ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોની શોધ કરી ચૂક્યો છું, તેથી મારે વિજ્ઞાન વાંચવાની જરૂર નથી. તમે એ સાંભળી મારા પર કદાચ વિશ્વાસ કરશો નહિ, પણ આર્થ શાસ્ત્રોની દિગ્વિતાના સોગંદ ખાઇ હું કહી શકું છું કે હું આર્થ શાસ્ત્ર અગર વિજ્ઞાન કંઈ પણ લખ્યો નથી. મારી તમામ વિદ્યા એ મારા સ્વાધીન, ચિંતન અને જ્ઞાનનું ફળ છે !

હરિ૦—સોગંદ ખાવાની જરૂર નથી, —તમારા ઉપર વાંચવા-લખવાનો કાંઈ પણ યુગો મૂકી શકતું નથી. *

અનુવાદક
મગનલાલ કે. મીસ્ત્રી

ચ જી ઠી

[ઇન્દ્ર—વસંત]

(૧)

ઐ કાણુ પેલી
મદ્યો બારેલી
પીગાળતી પચિકનું મન વાંકી નેને ?
રક્તાંગી રામા,
રતિરંગ કામા,
ના બાધતી કદિ વિધાદતી જાંચ જેને !

(૨)

સોતકંક જોતી
હસતી, નપોતી !
ના ભૂમિની ઉપરથી બહુ હાથ ઊંચી :
કાણુ નિહાળી
રમણી રૂપાળી ?
જો ના ગઈ હૃદયમાં સહસા જ ખૂંચી !

(૩)

શો ઘાટ જોનો—
ચળઘાટ જોનો ?
બક્ષ્યાં ગુણો કુંદરતે બળવાન કેવા ?
સદ્ભાગ્ય ખોળે,
સુખને હોડાળે
કાણુ દીડી, ઉર નહીં લલચાયાં લેવા ?

(૪)

મં જોષ કોટે,
જન કેરી હાટે
ન્યાં તું હતી રમતી રોજ સુવર્ણ સંગ :
ના કોષ કાળે,
પણ આ ઉછાળે
મારો હતો તુજ પર ઉલટચો ઉભંગ !

સ્વામી આનંદગિરિ

ગુજરાતનો મહાન નૈયાયિક અને વેદાંતકેસરી

ગુજરાતમાં કેટલાક વિદ્વાન નરરનો યદ્ય ગયા છે અને તેઓએ કેવળ

ગુજરાતને નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષને પોતાના જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવ્યું છે. આપણે હાલમાં પણ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી તેમના જ્ઞાનનો આનંદ મેળવતાં તેમની અગાધ વિદ્વતા ઉપર મુગ્ધ થઈએ છીએ. ગુજરાતમાં વિદ્વતાના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર વિસ્તૃત થયો હોય તો તે ગુજરાતનાં અનેક જ્ઞાનમંદિરોને જ આભારી છે એમ કહીશું તો તે અતિશયોક્તિ નહિ જ ગણાય. ગુજરાતમાં અનેક જ્ઞાનમંદિરો છે. પાટણ, ખંભાત, અને અમદાવાદના જૈન ભંડારો, આઘ શંકરાચાર્યશાપિત ચાર આશ્રમોમાંનું શારદાપીઠ તેમ જ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું મુખ્ય ધામ વડતાલ-આ બધાં ગુજરાતનાં જ્ઞાનમંદિરો છે અને તેમાં સર્વ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન ભરેલું છે. આ જ્ઞાનમંદિરોદ્વારા અનેક વિદ્વાનો ગુજરાતમાં યદ્ય ગયા છે અને તેઓ માનવજાતને ઉપયોગી ધર્મ, ન્યાય, બ્યાકરણ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વેદાંત વગેરે ઉપર અનેક ગ્રંથો લખી માનવજાત ઉપર મહાન ઉપકાર કરી ગયા છે. એવાં વિદ્વાનો પૈકી આનંદગિરિ કે આનંદજ્ઞાન જે વેદાંત અને ન્યાયના મહાન વિદ્વાન હતા અને જેમણે તે વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે તેમનો તેમ જ તેમના ગુરુ અને ગુરુભાષ્યો તથા તેમના રચેલા અનેક વિદ્વતાપૂર્ણ ગ્રંથોનો પરિચય આપવાનો પ્રસ્તુત લેખનો આશય છે.

આનંદગિરિ

આનંદગિરિ કે આનંદજ્ઞાન બંને એક જ માણસનાં બે નામો છે. કારણ કે આનંદગિરિ તર્કસંગ્રહમાં પોતાનું નામ આનંદજ્ઞાન જણાવે છે,^૧ ત્યારે શાસ્ત્રપ્રકાશિકામાં પોતાનું મૂળ નામ આનંદગિરિ લખે છે.^૨ આનંદગિરિનું પૂર્વાશ્રમનું નામ જનાર્દન હતું એમ જણાય છે. કારણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ તત્ત્વાલોક જનાર્દન પંડિતે રચ્યો હતો એમ તે ગ્રંથમાં લખ્યું છે. આ તત્ત્વાલોકનો નિર્દેશ આનંદગિરિએ ધર્યાવાસ્ય ભાષ્ય ટિપ્પણમાં કર્યો છે. તેમાં લખે છે કે, ભાસ્કરાભિમત પરિણામવાદને અમોએ તત્ત્વાલોકમાં નિરસ્ત કર્યો છે.^૩ તેમજ તેમણે લખેલ તૈત્તિરીય ભાષ્ય ટિપ્પણમાં પણ અમારો તત્ત્વાલોક એમ લખ્યું છે.^૪ આ બધાં ઉપરથી જણાય છે કે આનંદગિરિનું પૂર્વાશ્રમનું નામ જનાર્દન હતું.

૧ હિતી શ્રીમત્ પોત્તનંદ પરિવાજકાચાર્ય શ્રી શુદ્ધાનંદ પૂજ્યવાદશિષ્ય ભગવદાનંદજ્ઞાન વિરચિતે તર્કસંગ્રહે પ્રથમ પરિચ્છેદઃ ॥ તર્કસંગ્રહ.

૨ વાર્તિકામૃત સર્વસ્વ, માસ્વાદયિદુમિચ્ચવઃ । શાસ્ત્રપ્રકાશિકા । આનંદગિરિસમ્પૂર્ણ, સમુપાધ્યં સરસ્વતીમ્ ॥ ઇ. ૧ ઇ. ૮૮૫.

૩ માસ્કરાભિમત પરિણામવાદસ્તત્ત્વાલોકે નિરસ્ત એવાસ્મામિઃ ॥ દંશાવાસ્ય માધ્યટિપ્પણ, આનંદાશ્રમ આશ્રિતિ પાન ૧૫

૪ બુદ્ધો તૈત્તિરીય માધ્યટિપ્પણ, આનંદાશ્રમ આશ્રિતિ, પાન ૬.

આ જનાર્દન પંડિત ક્યાંના રહીશ હતા તે જણાવું નથી, પણ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી તે ગુજરાતના વતની હશે એમ જણાય છે. જનાર્દન પંડિતે મેઘદૂત ઉપર જનાંનન્દન નામની ટીકા લખી છે અને રઘુવંશ ઉપર પ્રતનુમાખ્ય નામની ટીકા લખી છે અને આ ટીકાઓમાં કેટલેક ટીકાણે સમજવા માટે ગુજરાતી શબ્દો લખ્યા છે. આ ગુજરાતી શબ્દો તે પુસ્તક લખાયું તે સમયની પ્રચલિત પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના છે. આથી જણાય છે કે જનાર્દન પંડિત ગુજરાતના વતની હશે.

મિસ્તર નંદરગિરિ રઘુવંશ ભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે વિદ્વાન જનાર્દન પંડિતનો સંબંધ દ્વારકા સાથે હતો અને તેઓ ઇ. સ. ૧૩૮૫ પહેલાંના હતા. આથી પણ અનુમાન જાય છે કે આનંદગિરિ ગુજરાતના વતની હોવા જોઈએ.

આનંદગિરિનો શારદાપીઠ સાથે સંબંધ

આનંદગિરિ શારદાપીઠના આચાર્ય હતા એમ રા. રા. ટી. એમ. ત્રિપાઠીનું માનવું છે. પણ શારદાપીઠની આચાર્યપરંપરાની નામાવલિમાં તેમનું નામ જણાવું નથી. શાસ્ત્ર-પ્રકાશિકામાં આનંદગિરિ લખે છે કે:—

વિશ્વાનુભવ પાદાનાયાપ (પ્ય) પદવીમહમ્ ॥

સુરેશ્વરગિરાવ્યાખ્યામાલ્યાતાસમચીવલ્લપમ્ ॥

(શાસ્ત્રપ્રકાશિકા)

આ ઉપરથી જણાય છે કે આનંદગિરિએ વિશ્વાનુભવની પદવી એટલે આચાર્યપદ્વી પ્રાપ્ત કર્યું હશે. પણ વિશ્વાનુભવની પદવી કાણે મેળવી હતી તે વિચારવું જોઈએ. આ વિશ્વાનુભવ કે વિશ્વરૂપની પદવી મંડનમિત્ર કે જેનું બીજું નામ સુરેશ્વર હતું અને જે આઘ શંકરાચાર્યના પટશિષ્ય હતા તેમને હતી એમ વિદ્યારણ્ય સ્વામી વિવરણપ્રમેય સંગ્રહ અને તેતિરીય દીપિકામાં જણાવે છે; તેમ જ શંકરદિગ્વિજયમાં પણ મંડનમિત્રને વિશ્વરૂપ કહ્યા છે. સુરેશ્વર શારદાપીઠના પ્રથમ આચાર્ય હતા એમ અનુમાન અને ઐતિહાસિક માધ્યમોમાંથી મળે છે. આનંદગિરિ શાસ્ત્રપ્રકાશિકામાં વિશ્વાનુભવના સરણુકમલોની પદવી મેળવીને એમ લખે છે તેથી જણાય છે કે તેઓ શારદાપીઠની ગાદી ઉપર આચાર્ય તરીકે હશે. વળી તેમના દરેક ગ્રંથમાં દ્વારકાધિપતિ ની સ્તુતિ પ્રથમ કરેલી છે. આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે આનંદગિરિ શારદાપીઠના આચાર્ય હશે, પણ આચાર્યપદ્વી પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમણે પોતાનું નામ ફેરવ્યું હોય, અથવા તે આચાર્યપરંપરાની યાદીમાં તેમનું નામ રદી ગયું હોય અને તેથી તેમનું નામ જણાવું ન હોય એમ અનુમાન જાય છે. તેઓ ધણાં વર્ષ સુધી જીવ્યા હતા એમ તેમના અનેક ગ્રંથો ઉપરથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

૧ વિગલિત શુભા વિગલિતો ગતઃ શોકો યયોઃ તૌ વિગલિત ગિઃ શુભઃ શોક છદ્દ જેદ રદિ અત્ત પ્વઃ હૃદયિતો સાન્દમાનૈઃ ॥ રઘુવંશ પ્રતનુમાખ્ય અંકાતના શાંતિનાથના મંદિરમાં છે.

૨ સર્વામ્ શાસ્ત્રસરણીષુ વિશ્વરૂપો, મત્તોઽધિક પ્રિયતમશ્વમદાશ્રવેષુ ॥ (શંકર દિગ્વિજય, સર્ગ ૫ શ્લોક ૧૧૭)

આનંદગિરિના ગુરુઓ

આનંદગિરિને બે ગુરુઓ હતા એમ જણાય છે કારણ તત્ત્વાલોકમાં પોતે અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યના શિષ્ય હતા એમ તે ગ્રંથની અખ્યાયસમાપ્તિ પ્રશસ્તીમાં લખે છે.^૧ ત્યારે તર્કસંહિ વગેરે બીજા ગ્રંથોમાં પોતે શુદ્ધાનંદના શિષ્ય હતા એમ જણાવે છે.^૨ વિદ્વાનો એક કરતાં વધુ ગુરુઓ કરતા હતા. સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પંડિતરાજ જગન્નાથને ચાર ગુરુઓ હતા, એમ તેમના જ રસગંગાધર નામના ગ્રંથ ઉપરથી માલમ પડે છે. સંન્યસ્ત ધારણ કર્યા પહેલાં તેમના ગુરુ અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય હતા તેથી જણાય છે કે તે વિદ્યાગુરુ હશે અને તેમણે સંન્યસ્ત ધારણ કરીને શુદ્ધાનંદ પાસેથી દીક્ષા લીધી હશે તેથી શુદ્ધાનંદ તેમના દીક્ષાગુરુ હશે. આ પ્રમાણે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય તેમના વિદ્યાગુરુ હતા ત્યારે શુદ્ધાનંદ તેમના દીક્ષાગુરુ હતા, એમ જણાય છે. આ અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય કોણ હતા તેનું ટૂંક વિવરણ અહીં કરીશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય

અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય કોણ હતા, ક્યાંના હતા તેને માટે આધારલાયક પૂરેપૂરી હકીકત મળી નથી, પણ તેમણે રચેલા સારસ્વત પ્રક્રિયા, અને ચંદ્રિકા નામના ગ્રંથોના અંતે તેમણે લખ્યું છે કે આ ગ્રંથો હયગ્રીવ ભગવાનની કૃપાથી પૂર્ણ થયા છે. હયગ્રીવ ભગવાનની ઉપાસના ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે. આથી જણાય છે કે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના વતની હશે, અને પાછળથી ગુજરાતમાં દ્વારકામાં આવીને રહ્યા હશે, જ્યાં તેમણે આનંદગિરિને ન્યાયનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપ્યું હશે. તેમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે તે ગ્રંથોની યાદી અહીં આપું છું:—

(૧) સારસ્વત પ્રક્રિયા (વ્યાકરણ) (૨) ગૌડ પાદીય માધ્ય દીકા (' માંડુકપકારીકા ઉપર) (૩) ન્યાયમકરંદ સંગ્રહ (ન્યાયમકરંદ ઉપર વિરૂદ્ધિ) (૪) ચંદ્રિકા (ન્યાયદીપાવલી ઉપર દીકા) (૫) નિર્વંધ (પ્રમાણમાલા ઉપર દીકા)

સારસ્વત પ્રક્રિયા નામનો ગ્રંથ તે સારસ્વત સૂત્ર ઉપર દીકા છે, અને તેના લખનાર અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય છે. તેની એક નીચે મુજબ આખ્યાયિકા છે.

અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય વૃદ્ધ થયા ત્યારે તેમના દાંત પડી ગયા હતા અને દાંતોના અભાવે તેમનાથી પુમાન્ શબ્દનું સમગ્રી જલ્પવચન પુંસુ ને બદલે પુંસુ બોલાતું હતું. આથી કેટલાક વિદ્વાનો તેમની મજાક કરવા લાગ્યા; પણ પોતે સાચું બોલે છે તે માટે તેમણે વિદ્વાનોને સિદ્ધ કરવા ચેલેજ આપી અને તે સારસ્વત સૂત્રથી જ સિદ્ધ થાય છે તે જતાવવા તેમણે આ ગ્રંથ એક રાતમાં જ લખ્યો હતો. વ્યાકરણ જેવા ગદ્ય વિષય ઉપર એક રાતમાં ગ્રંથ બનાવનાર અને ન્યાય અને વ્યાકરણ ઉપર સંપૂર્ણ કાણુ મેળવનાર આ મહાન વિભૂતિની અસાધારણ શક્તિ વાચકોને તાલુમ બતાવ્યા વગર નહિ રહે. આવી જ અસાધારણ શક્તિવાળા બેંકટનાથ કે જે રામાનુજ સંપ્રદાયના પ્રખ્યાત વિદ્વાન યથા ગયા છે તેમણે પાંડુકાસહસ્ર નામનું કાવ્ય એક જ રાતમાં બનાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. અનુભૂતિ

૧. इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यशिष्येण विद्वद्बृन्द पदारविन्दप्रणतकन्धरेण श्रीमता. जनार्दनेन विनिर्मिते तत्त्वालोके द्वितीयोऽध्यायः ॥ तत्त्वालोकप्रशस्ती.

સ્વરૂપાચાર્યને પશુ દ્વારકા સાથે સંબંધ હતો એમ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી માલુમ પડે છે. અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યને આનંદગિરિ સિવાય બીજા નરેંદ્રનગરિ કે નરેંદ્રપુરિ નામના વિદ્વાન શિષ્ય હતા અને તેમણે પશુ ફેટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે. તે ઉપરથી તેમની વિદ્વતા જણાઈ આવે છે. તેમણે (૧) સારસ્વત પ્રક્રિયા ઉપર ટીકા (૨) રૂપાવાસ્ય માપ્ય ઉપર ટિપ્પણ અને (૩) પંચપાદિકા વિવરણ ઉપર ટીકા લખી છે. આ નરેંદ્ર નગરિને પશુ ફેટલાક શિષ્યો હતા તેમાંના એકે સારસ્વત મળ્ડન નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેમજ તેમના બીજા શિષ્ય પ્રજ્ઞાનન્દે તત્ત્વાલોક ઉપર તત્ત્વપ્રકાશિકા નામની ટીકા લખી છે.

શુદ્ધાનંદ

શુદ્ધાનંદ આનંદગિરિના દીક્ષા ગુરુ હતા પશુ તેમના વિષે કાંઈ વધુ હકિકત મળી નથી આનંદગિરિના શિષ્યો

આનંદગિરિના શિષ્યોમાં અખંડાનંદ કરીને વિદ્વાન શિષ્ય હતા, તેમણે પ્રકાશાત્મનના રચેલા પંચપાદિકા વિવરણ નામના ગ્રંથ ઉપર તત્ત્વદીપન નામની ટીકા લખી છે. આ પુસ્તકના ચોથાં શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે અખંડાનંદ આનંદગિરિના શિષ્ય હતા.

વાદિવારણ સન્દોહ પ્રમંજનવિશારદમ્ ॥

શ્રીમદાનંદશૈલજ્ઞં પંચારયં સતતં મજે ॥ (તત્ત્વદીપન ક્ષો. ૪)

આ શ્લોકમાં આનંદશૈલ શબ્દ આનંદગિરિ માટે વાપર્યો છે. અખંડાનંદને બીજા અખંડાનુભૂતિ નામના દીક્ષાગુરુ હતા એવું આ જ પુસ્તકની ટીપ ઉપરથી જણાય છે. પશુ તે આનંદગિરિને પશુ ગુરુ તરીકે માનતા હતા. આનંદગિરિને આ સિવાય બીજા શિષ્યો હતા તેમાંના એકે તો કઠોપનિપદ ઉપર ટીકા લખી છે.

આનંદગિરિના ગ્રંથો

આનંદગિરિએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાંના ફેટલાક છપાઈ ગયા છે અને ફેટલાક હજી છપાયા સિવાયના પશુ છે. આનંદગિરિના દૂક પરિચયવાળા લેખને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમના ગ્રંથોની યાદી આ સાથે આપવી જોઈએ તેથી તે યાદી અહીં આપી છે.

છપાઈ ગયેલા

- (૧) રૂપાવાસ્ય માપ્યટિપ્પણમ્ (૨) કેન (તલ્લવકારોપનિપદ માપ્ય) ટિપ્પણમ્ (૩) કેન (વાક્યવિવરણ વ્યાખ્યા) (૪) કઠોપનિપદ માપ્ય (ટીકા) (૫) મુંડક માપ્ય (વ્યાખ્યાનમ્) (૬) માંડૂક્ય ગૌડપાદીય માપ્ય (વ્યાખ્યા) (૭) તૈત્તિરીય માપ્ય (ટિપ્પણમ્) (૮) છાંદોગ્ય માપ્ય (ટીકા) (૯) તૈત્તિરીય માપ્ય વાર્તિક (ટીકા) (૧૦) શાલ્લપ્રકાશિકા (બૃહદારણ્યક માપ્ય વાર્તિક ટીકા) (૧૧) બૃહદારણ્યક માપ્ય ટીકા (ન્યાયનિર્ણયઃ) (૧૨) શારીરક માપ્ય ટીકા (ન્યાયનિર્ણયઃ) (૧૩) ગીતા માપ્ય (વિવેચનમ્) (૧૪) પંચીકરણ (વિવરણમ્) (૧૫) તર્કસંગ્રહ

છપાયા વગરના

- (૧૬) ઉપદેશસાહસ્રી (ટીકા વિવૃત્તિ) (૧૭) વાક્યવૃત્તિ (ટીકા) (૧૮) (શાકર) આત્મજ્ઞાનોપદેશ (વિધિપ્રકરણ ટીકા) (૧૯) (શાકર) સ્વસ્પર્શનિર્ણય

(ટીકા) (૨૦) ત્રિપુરી (ટી) પ્રકરણ (ટીકા) (૨૧). પદાર્થતત્ત્વનિર્ણય (વિવરણમ્.)
(૨૨) તત્ત્વલોક (વેદાંત.)

આ પ્રમાણે તેમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે અને ન્યાય અને વેદાંતમાં તેમનું જ્ઞાન અગાધ હતું તે તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમના કેટલાક ગ્રંથોમાંથી તેમના અગાઉ યજ્ઞ ગણેલા તેમ જ તેમના સમયમાં થયેલા સમર્થ વિદ્વાનોનાં નામ મળી આવે છે. કઠોપનિષદ અને બૃહદારણ્યકોપનિષદ ઉપર ભાષ્ય લખનાર મર્ત્યપ્રવંચ, શંકરાચાર્ય પછી થોડા સમય બાદ થયેલ અને છંદોગ્ય ઉપનિષદ અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપર ભાષ્ય લખનાર દ્રવિડાચાર્ય, તેમ જ ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના અરસામાં થયેલ અને ષ્ઠસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર મેદામેદવાલીના ઉપનામથી પ્રખ્યાત મદ્દમાસ્કર અને ધારાનગરીના બોજનો સમકાલીન વિદ્વાન મદ્દ સંયુ, તથા ન્યાયબિંદુનો કર્તા અને ઇ. સ. ૬૩૫ થી ૬૫૦ના અરસામાં થયેલ બૌદ્ધ તત્ત્વવેત્તા ધર્મકીર્તિ આટલા વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી મળી આવે છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનોએ આનંદગિરિનો તેમ જ તેમનાં પુસ્તકોનો નિર્દેશ પોતાનાં પુસ્તકોમાં કરી તેમના ન્યાય અને વેદાંતના જ્ઞાનનું અનુશીલન કર્યું છે તે વિદ્વાનોની ટૂંક યાદી આપવી ઉચિત લાગ્યાથી અહીં આપી છે. આ વિદ્વાનોએ પોતાનાં કયાં પુસ્તકોમાં કયે કેકાણે તેમની નોંધ લીધી છે તે બધું વિસ્તારથી. બતાવતાં લેખનો વિસ્તાર વધી જવાના બાધથી ફક્ત નોંધ લેનારા વિદ્વાનોની જ યાદી આપી છે:—પ્રજ્ઞાનનન્દ, જોષ્ઠાચાર્ય, વાદિવાંગીશ્વર, વાલીન્દ્ર, મુવનમુન્દર, રામાનન્દ સરસ્વતી, સદાનન્દ કાસ્મીરિક, શ્રી કૃષ્ણાનન્દ સરસ્વતી, માદેશ્વરતીર્થ, કીકા વગેરે વિદ્વાનોએ આનંદગિરિની નોંધ તેમ જ તેમનાં પુસ્તકોની નોંધ પોતાના ગ્રંથોમાં લીધી છે.

આનંદગિરિનો સમય

હસ્તલિખિત ગ્રંથ તત્ત્વલોક કે જે આનંદગિરિએ લખ્યો છે તેના ઉપર પ્રતાપેંડે ટીકા લખી છે. તે ટીકા ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં લખાઈ એમ તેની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. પ્રતાપેંડે આનંદગિરિ પછી થયા છે તેથી જણાય છે કે આનંદગિરિ ઇ. સ. ૧૩૭૬ પહેલાં થયા હશે. આનંદગિરિના શિષ્ય અને વિદ્યારણ્યનાં પુસ્તકો ઉપરથી વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે કે આનંદગિરિ વિદ્યારણ્યથી પહેલાં થયા હતા. વિદ્યારણ્ય ઇ. સ. ૧૩૩૧ થી ૧૩૮૭ સુધીમાં થયા હતા. આથી જણાય છે કે આનંદગિરિ ઇ. સ. ૧૩૮૭ પહેલાં થયા હશે. આનંદગિરિ પોતાના તૈત્તિરીય ભાષ્ય ટિપ્પણમાં પંડિત શ્રીહર્ષના બનાવેલ ખંડનગ્રંથની નોંધ લે છે. આ હર્ષ પંડિત ઇ. સ. ૧૬૮૭ એટલે બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હતા. આનંદગિરિના ગુરુ અનુશ્રુતિસ્વરૂપાચાર્ય કે જેમણે પ્રખ્યાત સારસ્વત સૂત્ર ઉપર ટીકા લખી હતી તે પણ ઇ. સ. ૧૨૬૦ લગભગ થઈ ગયા છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આનંદગિરિ મોડામાં મોડા તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હશે. આનંદગિરિના કેટલાક શંકાસ્પદ ગ્રંથો કે જે આનંદગિરિના હશે કે કેમ તે વિશે સંશય છે અને કેટલાક ગ્રંથો જૂલથી તેમનાં કહેવાયા છે તેમ જ આપણા અરિત્તનાયક જે વિદ્વાનોની નોંધ લીધી છે તેમનો તેમ જ જે જે વિદ્વાનોએ તેમની નોંધ લીધી છે તે વિદ્વાનોનો સંપૂર્ણ પરિચય આપ્યા સિવાય વિસ્તારભયથી ટૂંક નિર્દેશ કરી ચલાવી લીધું છે તો મર્મણ વાચકો દરગુજર કરશે એમ સમજી આ લેખને સમાપ્ત કરીશું. *

કનૈયાલાલ લાંબાંકર દ્વે

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૧૧ મું

આસો વદ ૧૦/૧૯૮૨

શનિવાર ૩-૩૦

શાસ્ત્રમાં જે પ્રકારનાં ધ્યાન ગણાવ્યાં છે: એક સ્થૂળ ધ્યાન અને ખીજું સૂક્ષ્મ ધ્યાન.

ધ્યાનં તુ દિવિધં પ્રોક્તં સ્થૂલસૂક્ષ્મપ્રમેદતઃ ।

સાકારં સ્થૂલમિત્યાહુર્નિરાકારં તુ સૂક્ષ્મકમ્ ॥^૧

આભ્યન્તરિક અને આકાશાતીત જીવનસ્વરૂપના પરમ ધ્યાનને સૂક્ષ્મ ધ્યાન કહે છે.

અવસ્થાનં ચ તદ્રૂપં સત્તામાત્રમગોચરમ્ ।

વચસાત્મનિ સાયુજ્યં તજ્ઞાનં બ્રહ્મલક્ષણમ્ ॥^૨

આ યથાર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ જાણ્યા પછી યોગીનાં લક્ષણોના વિચાર કરીએ.

પ્રણટવાયુસંચારઃ પાપાણ દ્વ નિશ્ચલઃ ।

પરજીવૈકધામજ્ઞો યોગી યોગવિદુચ્યતે ॥^૩

જે પરમાત્માના ધામને જાણે અને સાથે ને સાથે યોગનો પંથ પણ જાણે તે યોગી કહેવાય.

પદાર્થમાત્રં નિર્માતં સ્તિમિતોદધિવત્સ્થિતમ્ ।

રૂપશૂન્યં ચ ચદ્વચાનં સમાધિરવધોયતે ॥^૪

અને શાન્ત સાગરની પેઠે રૂપશૂન્ય ધ્યાન સિદ્ધ થાય તેનું નામ સમાધિ.

ન કિંચિચિન્તનાદૈવિ સ્વયં તત્ત્વં પ્રકાશતે ।

સ્વયં પ્રકાશિતે તત્ત્વે તત્ત્વક્ષણાત્તન્મયો ભવેત્ ॥^૫

૧ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મના ભેદથી ધ્યાન જે પ્રકારનું કહેલું છે. સાકારને સ્થૂલ કહે છે અને નિરાકારને સૂક્ષ્મ કહે છે.

૨ તદ્રૂપ અવસ્થાવાળું, સત્તામાત્ર, ઇન્દ્રિયથી અગોચર, વાણીથી આત્માની એકતાવાળું જ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન છે.

૩ જેના વાયુની ગતિ અંધ થઈ હોય, જે પાપાણ જેવો નિશ્ચલ હોય, જે પરમાત્માના ધામને જાણતો હોય અને યોગને જાણતો હોય તે યોગી કહેવાય છે.

૪ જે ધ્યાનમાં સર્વ પદાર્થો ભાસતા હોય, જે કરી ગયેલા સાગરની પેઠે રિયત હોય, જે રૂપશૂન્ય હોય, તેને સમાધિ કહે છે.

૫ હે દેવિ ! કોઈ તત્ત્વચિન્તનથી સ્વયં પ્રકાશમાન થતો નથી. ન્યારે તત્ત્વ સ્વયં પ્રકાશિત થાય, ત્યારે તે તે જ લક્ષણે તન્મય થાય છે.

અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન ન કરવું અને છતાં કમલવત્ પરમતત્ત્વ સ્વયં પ્રકાશિત યાચ તે વખતે જ તેમાં નિમગ્ન થઈ જવું જોઈએ—તમય થઈ જવું જોઈએ.

નિષ્પન્દકરણપ્રાપ્ત સ્વાત્મનાત્મા ચ નિર્મલઃ ।

ય આસ્તે મૃતવત્સાદાઝીવન્મુક્તઃ સ ઉચ્યતે ॥^૬

ઈન્દ્રિયાપાશે શાન્ત કરી મૂકીને, પરમાત્માના અધિષ્ઠાન માટે આ જીવનમાંથી અદમ દૂર કરીને પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન-સિંદાસન પરમાત્માને સુપ્રત કરી દે, તેમ જ અદમ દૃષ્ટિએ મનુષ્ય મૃત બની જાય છતાં પરમાત્મા દ્વારા જે પૂર્ણ યાચ તે મનુષ્ય એક બાલુ મૃતવત્ અને ખીજ બાલુ પરમ અમૃતમય બની રહે છે. અને એ જ જીવન્મુક્ત યાચ છે. આ જીવન્મુક્ત રિયતિમાં મંત્ર કે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

વિદિતે પરમે તત્ત્વે વર્ણાતીતેઽસ્તવિક્રમે ।

કિંકરત્વં હિ ગચ્છન્તિ મન્ત્રા મન્ત્રાધિપૈઃ સહ ॥^૭

સર્વ મંત્રો અને મંત્રાધિપ દેવતા જીવન્મુક્ત વ્યક્તિઓનું દાસત્વ સ્વીકારે છે; તે અવસ્થામાં સમાધિ સિદ્ધિયર્થે કશોય પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી; આપોઆપ સમાધિ થઈ જાય છે.

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥^૮

એ અવસ્થામાં એને કશુંય જાણવાનું બાકી રહેતું નથી; કારણ કે તેણે આનંદ-સ્વરૂપ, અન્યથા, સર્વતોગામી, શાન્ત પરમાત્માને પીછાંચો છે.

યા પરયેત્સર્વગં શાન્તમાનન્દાનન્દમન્યયમ્ ।

ન તસ્ય કિંચિજ્ઞાતવ્યાજ્ઞાતવ્યાત્માવશિષ્યતે ॥^૯

પછી તેને યોગ, ધારણ કે કશાનું પ્રયોજન નથી.

સંપ્રાપ્તે જ્ઞાનવિજ્ઞાને બ્રહ્મણિ ચ-હૃદિ સ્થિતે ।

લબ્ધે શાન્તિપદે દેવિ ન યોગો નૈવ ધારણા ॥^{૧૦}

એ પરમશાન્તિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતે સર્વ નિયમોથી અતીત થઈ જાય છે.

૬ જેનો ઈન્દ્રિયોના સમૂહ નિરપદ થયો હોય, જે આત્મા પોતાના વડે નિર્મળ હોય, જે મરેણાની પેઠે સાક્ષાત્ રહેતો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

૭ જ્યારે વર્ણાતીત પરમ તત્ત્વ જાણી ગયું હોય અને કંઈ પ્રયત્ન કરવાનો રહે નહિ ત્યારે મંત્રો મંત્રાધીન દેવતાઓ સાથે દાસ બની જાય છે.

૮ જ્યારે દેહાભિમાન અલિપ્ત યાચ છે અને પરમાત્મા જ્ઞાન યાચ છે ત્યારે જ્યાં જ્યાં મન જાય છે ત્યાં ત્યાં સમાધિ યાચ છે.

૯ જે સર્વવ્યાપી; શાન્ત, આનંદસ્વરૂપ અને અન્યથાને જાણે છે તેને કશું જાણવાનું કે નહિ જાણવાનું રહેતું નથી.

૧૦ જ્યારે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બન્ને પ્રાપ્ત થયાં હોય છે અને હૃદયમાં બ્રહ્મની રિયતિ હોય છે અને શાન્તિપદ પ્રાપ્ત થયાં હોય ત્યારે દેવિ યોગ કે ધારણા કશું રહેતું નથી.

રત્રણિ વિજાતે સમસ્તનિયમૈરભ્મ ।

||લઘુન્તેન કિં કાર્યં લઘ્વે મલયમારુતે ||^{૧૧}

યાગશાસ્ત્રમા નિષ્ણાત થયેલા દોઢા જીવ અને આત્માના એકપત્તે યોગ કહે છે.

ऐक्यं जीवात्मनोराहुयोमं योगविशारदाः ||^{૧૨}

ત્યારપછી કુશાર્ણવ તંત્રમાં અવસ્થા વિશે આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

उत्तमा सहजावस्था मध्यमा ध्यानधारणा ।

जपस्तुतिः स्यादधमा होमपूजाऽधमाधमा ||^{૧૩}

કોષ્ટ પછી પ્રકારના માનસિક પ્રયત્ન વિના પરમાત્મા સાથે અખંડ અનુસંધાન જે અવસ્થામાં રહી શકે તે સહજ અવસ્થા ઉત્તમાવસ્થા છે. માનસિક પ્રયાસ કરીને ધ્યાન ધારણા દ્વારા યોગને ટકાવી રાખવાનો હોય તો તે મધ્યમાવસ્થા છે અને જ્યારે જપ સ્તુતિ વગેરે બાહ્ય ઉપચારો દ્વારા એ અનુસંધાન સાધવું પડે તે અધમ અવસ્થા છે. જપસ્તુતિમાં તો થોડું પછી અનુસંધાન રહે છે, પછી હોમપૂજા જે અવસ્થામાં પ્રેરણાબળ આપનાર હોય છે તે અવસ્થા દલકામાં દલકા કોટિની છે. બાઉએ કહે છે કે “જ્યારે તેમાં હું ડૂબી રહું ત્યારે રાહગમવસ્થા, જ્યારે હું તેની બહાર હોઉં છતાં તે સંમુખે રહે તે મધ્યમાવસ્થા; જ્યારે અમારી કયાવાર્તા ચાલે ત્યારે અધમાવસ્થા અને જ્યારે ઘણે દૂર સિદ્ધીપત્રી લાખવી પડે ત્યારે અધમાધમાવસ્થા છે.

કુશાર્ણવ કહે છે કે:—

उत्तमा तत्त्वचिन्ता स्याज्जपचिन्ता तु मध्यमा ।

शास्त्रचिन्ताधमा ज्ञेया लोकचिन्ताऽधमाधमा ॥

पूजाकोटिसमं स्तोत्रं स्तोत्रकोटिसमो जपः ।

जपकोटिसमं ध्यानं ध्यानकोटिसमो लयः ||^{૧૪}

વળી બીજી એક જગાએ કહે છે કે:—

नानुसन्धात्परा पूजा न हि तृप्तेः परं फलम् ॥^{૧૫}

એનું અનુસંધાન કરવું એ પરમ પૂજા છે અને એ પરમ તત્ત્વને જાણવું એ પરમ ફલ છે; એટલે કોષ્ટ ક્રિયા નહિ પ્રણ એને માટે અંતરની વ્યાકુળતા, અને એનું સદા સર્વદા અન્વેષણ કર્યું કરવું એ પરમ પૂજા છે. બાઉએ કહે છે કે ધણીને સ્તેશન પર

૧૧ જ્યારે પરબ્રહ્મ જ્ઞાત થાય છે ત્યારે કોઈ નિષમર્ત કામ રહેતું નથી. મલયમારુત મળી આવે પછી વીંજણાતું શું કામ રહ્યું !

૧૨ જીવ અને આત્માનું એકપત્તે તેને યોગવિશારદો યોગ કહે છે.

૧૩ સહજાવસ્થા એ ઉત્તમ છે; ધ્યાન અને ધારણા એ મધ્યમ છે; જપ અને સ્તુતિ એ અધમ છે; અને હોમપૂજા અધમમાં અધમ છે.

૧૪ તત્ત્વનું ચિંતન એ ઉત્તમ છે; જપનું ચિંતન એ મધ્યમ છે; શાસ્ત્રચિંતન એ અધમ છે; અને લોકિક ચિંતન એ અધમમાં અધમ છે; કરોડ પૂજા સમાન એક સ્તોત્ર છે; કરોડ સ્તોત્ર સમાન જપ છે; કરોડ જપ સમાન ધ્યાન છે; અને કરોડ ધ્યાન સમાન લય છે.

૧૫ અનુસંધાનથી પર કોષ્ટ પૂજા નથી; તૃપ્તિથી પર કોષ્ટ ફળ નથી.

લેવા જનાર નોકરની અને ઘેર રહેનાર પત્નીના અંતરની વ્યાકુળતામાં ધણો ફરક છે. પ્રેમ એ મનુરધર્મ નથી.

અક્રિયૈવ પરા પૂજા મૌનમેવ પરો જપઃ ॥^{૧૬}

પ્રેમતત્ત્વને પીછાનનાર મૌનનું મૂલ્ય સમજો છે.

અચિન્તૈવ પરં ધ્યાનમનિચ્છૈવ પરં ફલમ્ ॥^{૧૭}

પ્રેમની પત્ની પગારની દાસી નથી. પરમાત્મા સાથેનું અનુસંધાન એ જ જીવનની પરમ સાર્યકતા છે.

યોગી પુરુષ કેવી રીતે પૂજા કરે છે તે બાજતમાં કહ્યું છે કે

મન્ત્રોદકૈર્વિના સન્ધ્યાં પૂજાહોમૈર્વિના જપમ્ ।

उपचारैर्विना यागं योगी नित्यं समाचरेत् ॥^{૧૮}

ઉપચારની જરૂર પડ્યા જ કરે તો નિત્યપૂજા થાય નહિ, કારણ કે ધણો સમય ઉપચાર સંગ્રહમાં જ ચાલ્યો જાય. પ્રેમવ્યાકુળ વ્યક્તિ ઉપચારસંગ્રહ અર્થે સમય વ્યતીત કરે કે ? એક બાઉલના ગાનમાં છે કે “તેને એક માણસે પૂછ્યું: ‘તારે ભેખ, માલા, તિલક કેમ ?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: ‘લાંબા વખત પછી કાઢી લીધો. સ્વામી ઘેર આવતો હોય એવી ખબર સાંભળ્યા પછી તે સ્ત્રી શણુગાર સજવા પાછળ સમય ગાળશે ખરી કે ? એ કહેશે કે એ પોતે પધારે છે એટલે મારી પાસે કાઢી પશુ શણુગાર સજવાનો સમય જ નથી. મારો દેહ કેવી રીતે આપ્યો છે એ જાણીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. મને લાગે છે કે મારો પ્રેમ સત્ય અને એકનિષ્ઠ હોત તો દેહ છોડીને આત્માને પોતાની સાથે લઇને મળવા આવત.” નેટલો વખત બધું તેટલો સમય જીવ. બંધનમુક્ત યતાં એ જ જીવ શિવ ધણ જાય છે.

पाशवद्धः स्मृतो जीवः पाशमुक्तः सदा शिवः ।

तुपेण वद्धो ग्रीहिः स्यात्तुपाभावे च तण्डुलः ॥^{૧૯}

બંધનનો નાશ યતાં સર્વત્ર પરબ્રહ્મનું ધામ દેખાય છે.

अग्नौ तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो मनोपिणाम् ।

प्रतिमा स्वप्नबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥^{૨૦}

જ્યારે સર્વત્ર પરબ્રહ્મ વિરાજે ત્યારે મૃત્યુઅથ રહે જ નહિ. મૃત્યુ એને માટે સર્વ દુઃખનું વિરામરથાન બને છે. જેમ વૈદ્ય સર્વ દુઃખને દૂર કરે છે તેમ મૃત્યુ પણ દુઃખમાત્રને દૂર કરે છે. એ ધર તેનું સ્વર્ગ છે. તે અન્ય સ્વર્ગને માટે ઝંખતો નથી. એ ધરને સહેજે પવિત્ર કરી પરબ્રહ્મ દ્વારા તે પરિપૂર્ણ દેખે છે અને સ્વર્ગમાં પરિણત કરે છે.

૧૬ પ્રક્રિયા એ જ યોગી પૂજા છે, અને મૌન એ જ યોગી જપ છે.

૧૭ અચિન્તા એ જ પરમ ધ્યાન છે, અને અનિચ્છા એજ પરમ ફળ છે.

૧૮ યોગી હૃદયમાં મંત્ર અને પાણી વિના સંધ્યા કરે, પૂજા અને દોષ વિના જપ કરે, અને ઉપચાર વિના યજ્ઞ કરે.

૧૯ જ્યાંસુધી પાશબદ્ધ દોષ ત્યાં સુધી જીવ છે, પાશમુક્ત થાય એટલે સદાશિવ છે. ફાવરા વાળો દોષ ત્યાં સુધી ડાંગર છે, ફાવરે નીકળી જાય એટલે ચોખા બને છે.

૨૦ વિપ્રોનો દેવ અગ્નિમાં દોષ છે. બુદ્ધિશાળીઓનો દેવ હૃદયમાં દોષ છે. સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થએલા અને આત્માને જાણનારાઓની પ્રતિમા સર્વત્ર દોષ છે.

મૃત્યુર્વૈધાયતે દેવિ સાક્ષાત્સ્વર્ગાયતે ગૃહમ્ ।

પુણ્યાયન્તેઽજ્ઞનાઃ સર્વાઃ સત્યજ્ઞાનાં કુલેશ્વરિ ॥^{૨૧}

તે સમયે એ અનન્ત, અસીમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે એટલો બધો ઉદાર અને વિશાળ બની જાય છે કે કોઈ ક્ષુદ્ર અપવિત્રતા તેને દૂષિત કરી શકતી નથી. જેમ વાયુ કે આકાશને કોઈ પણ જાતની મલિનતા અપવિત્ર કરી શકતી નથી તેમ. (કારણ કે આકાશ અને વાયુ એટલા બધા ઉદાર અને વિશાળ છે.)

સર્વસ્પર્શીં યથા વાયુર્યથાકાશશ્ચ સર્વગઃ ।

સર્વેં યથા નદીસ્નાતાસ્તથા યોગી સદા શુચિઃ ॥^{૨૨}

જે નિત્ય પરબ્રહ્મમાં સ્નાન કરે તેને કોણ અશુદ્ધ કહી શકે ? તે વખતે તે શાસ્ત્ર-સચિત અથવા લોકનિષન્નિત કોઈ પણ માર્ગની અપેક્ષા કરતો નથી, જે માર્ગે તે ચાલે એ જ સાચો માર્ગ થાય છે.

યસ્મિંશ્ચરન્તિ યોગીશાઃ સ માર્ગઃ પરમો મતઃ ।

યસ્યામુદેતિ સૂર્યો હિ પૂર્વાશા સા નિગદ્યતે ॥^{૨૩}

જ્યાં સૂર્ય જાય તે જ પૂર્વ દિશા કહેવાય. શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કોઈ એક માર્ગે પૂર્વ દિશાને યોગજ્ઞતાં યોગજ્ઞતાં સૂર્યોદય થાય છે એવું નથી. જે દિશામાં તેનો ઉદય થાય એ જ પૂર્વ દિશા. આ બ્રહ્મદ્રશ્ય સત્યરત્ને કોણ નિષન્નિત કરી શકે ?

નદૌં વક્ત્રામૃજું કર્તું નિરોદ્ધું તત્રવાહકમ્ ।

સ્વેચ્છાવિહારિણં શાન્તં કો વા વારયિતું ક્ષમઃ ॥^{૨૪}

એ અતિ શાન્ત હોવાથી એનો નિરોધ કરવો શક્ય નથી. એ સમયે તો પોતાની અતિમ અવસ્થાએ પહોંચી ગયો હોય છે. ઋતુકાળે ઝાડનાં પાંદડાં જેમ પોતાની મેળે ખરી પડે છે, તેમ નિધિનિષેધો પણ ગલિત પત્રની માફક પોતપોતાની મેળે જતા રહે છે.

ઋતું પ્રાપ્ય યથા વૃક્ષઃ પત્રં ત્યજતિ નિઃસ્પ્રહઃ ।

તત્ત્વં પ્રાપ્ય તથા યોગી ત્યજેત્કર્મપરિગ્રહમ્ ॥^{૨૫}

નિધિનિષેધોથી અતિત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી યોગી પુરુષ નિઃસીમ કલ્યાણ

૨૧ સત્ય જાણનારાઓને હું કુલેશ્વરી દેવિ । મૃત્યુ વૈધ અને છે, ગૃહ સાક્ષાત્ સ્વર્ગ અને છે, અને સર્વ સ્ત્રીઓ પુરુષ અને છે.

૨૨ જેવા સર્વસ્પર્શી વાયુ છે, જેવું સર્વવ્યાપી આકાશ છે, અને જેવા નદીમાં સ્નાન કરેલા સર્વે છે તેવા યોગી હૃદયમાં પવિત્ર છે.

૨૩ જે માર્ગેં મહાન યોગીઓ જાય છે તે માર્ગેં એટલો મનાય છે. જે દિશામાં સૂર્ય જાય તે પૂર્વ દિશા ગણાય છે.

૨૪ વાંકી નદીને સીધી કરવાને, તેના પ્રવાહને રોકવાને અને શાંત સ્વેચ્છાવિહારીને વારવારે કોણ સમર્થ છે ?

૨૫ જેમ વૃક્ષ ઋતુપાપ્ત થતાં પાંદડાંને તથા તે છે તેમ નિરપ્રહ યોગી તત્ત્વને પામતાં કર્મની આસક્તિ છોડી દે છે.

અનુભવતા હોય છે. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે શ્રદ્ધાથી આપણા તત્ત્વજ્ઞો જુઓ છે તે શ્રદ્ધા કોઇ ઠેકાણે ભાગ્યે જ નજરે પડશે. જ્યાં ભારેભાર અવગતા હોય છે ત્યાં પણ અવગતા પર ચક્રને તેમાં પણ મહત્ત્વ અને ગૌરવ જોવું એ તત્ત્વવિદ્યુંં ઘડણુ છે.

કન્યાં કુમારિકાં નમ્રામુન્મતાં વાઙ્મિ યોષિતમ્ ।

ન નિન્દેન્ન જુગુપ્સેન્ન ન હસેન્નાવમાનયેત્ ॥

નામ્રિયં નાનૃતં શ્રૂયાત્કસ્યાપિ કુલયોષિતઃ ।

કુરૂપા ચેતિ કૃષ્ણેતિ ન વદેત્કુલયોષિતમ્ ॥

યા કાચિદક્ષના લોકે સા માતૃકુલસમ્ભવા ।

સ્ત્રિયં શતાપરાધાંશ્ચેત્પુષ્પેણાપિ ન તાડયેત્ ।

દોષાન્ન ગણયેત્સ્ત્રીણાં ગુણાનેવ પ્રકાશયેત્ ॥^{૨૬}

યોગી પુરુષ સ્ત્રીને કંઈ દૃષ્ટિથી જુઓ છે એનો ઉપરના શ્લોકોમાંથી સુંદર અને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે.

આદર્શ ગુરુ માટે એવું કહ્યું છે કે શિષ્યને વિદ્યાદાન કરવામાં ગુરુ છેતરપંડી કરે તો તેને ગુરુ ન કહેવો. તેણે પોતાની આખી જાત આપી દેવી જોઈએ. જે પોતાને આખી શકે તે જ ગુરુ. માતા પોતાના બાળક પાસે તકીઓ મૂકીને પોતાના કામમાં રૂપા કરે તેમ ગુરુ માત્ર શાસ્ત્ર આપીને નિવૃત્ત થાય તો તે યથાર્થ ગુરુ નથી જ.

યદા દવાત્સ્વશિષ્યાય સ્વાત્માન્ દેશિકોત્તમઃ ।

તદા મુક્તો ભવેચ્છિષ્યસ્તતો મુક્તો ભવેદગુરુઃ ॥^{૨૭}

કારણ કે ગુરુ અને શિષ્યમાં કશોય ભેદ નથી. ગુરુ પોતાની પૂર્ણતા શિષ્યમાં અંતરેથી જુઓ છે અને શિષ્ય પોતાની પૂર્ણતા ગુરુમાં શોધે છે. અને એક ચક્ર, પૂર્ણાંગ જાની સર્વ જીવનના, સર્વ વિશ્વના કલ્યાણની સાધના કરે છે.

અદ્વૈતં ભાવયેન્નિત્યં ન દ્વૈતં ગુરુણા સહ ।

આત્મવત્સર્વભૂતેભ્યો હિતં કુર્યાત્કુલેશ્વરિ ॥^{૨૮}

શિષ્ય ગુરુ સાથે જ્યારે એકાત્મભાવ સાધે છે ત્યારે અસંખ્ય તમામ પદાર્થ તેને ગુરુપદેશ કરતા હોય તેવો અનુભવ થાય છે. એવે વખતે એ બધે જ ગુરુદર્શન કરે છે.

૨૬ નગન કુમારી કન્યાની અથવા ઉન્મત્ત (પરિશ્રિત) સ્ત્રીની નિંદા ન કરવી, જુગુપ્સા ન કરવી, મરફરી ન કરવી, અપમાન ન કરવું, કોઈ પણ કુલસીને અપ્રિય કે અસહ્ય કહેવું નહિ. કોઈ પણ કુલસીને એ કુરૂપ છે કે કાળી છે એમ કહેવું નહિ. આ લોકમાં જે કોઈ સ્ત્રી છે તે માતાના કુલથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ ગણવું. સૌ અપરાધ કર્યા હોય તોપણ સ્ત્રીને પુષ્પથી પણ મારવી નહિ. સ્ત્રીઓના દોષો ગણવા નહિ. તેના ગુણોના જ માત્ર પ્રકાશ કરવો.

૨૭ જ્યારે હિતમ ગુરુ પોતાના શિષ્યને પોતાનો આત્મા આપી જે ત્યારે શિષ્ય સુકૃત થાય છે

સર્વત્ર ગુરુને પ્રણામ કરે છે. તેના દિક્ષમાં ક્ષુદ્ર દેવતાને-સ્થાન જ રહેતું નથી. પણ માત્ર ગુરુ જ વસતા હોય છે.

ગુરુબુદ્ધ્યા નમેત્સર્વં દૈવતં-તૃણમેવ વા ।

ન નમેદેવતાબુદ્ધ્યા દેવતાં લોહમૃગમયીમ્ ॥^{૨૯}

કુલાર્ણવ તંત્રમાં ગુરુનાં લક્ષણોની એક મોટી યાદી આપી છે તે ઉપરથી સમજાશે કે તેની પાસે શી શી આશા રાખવામાં આવે છે.

શ્રીગુરુઃ પરમેશાનિ શુદ્ધવેશો મનોહરઃ ।

સર્વલક્ષણસંપન્નઃ સર્વાવયવશોભિતઃ ॥

સુમુલઃ સુલભઃ સ્વચ્છો ભ્રમસંશયનાશકઃ ।

ઇક્ષિતાકારવિદ્યાજ્ઞ ઉદાપોહવિદુઃજ્વલઃ ॥

અન્તર્લક્ષો બહિર્દૃષ્ટિઃ સર્વજ્ઞો દેશકાલવિત્ ।

બાજાસિદ્ધિલિંગકાલજ્ઞો નિગ્રહાનુગ્રહક્ષમઃ ॥

વેદકો બોધકઃ શાન્તઃ સર્વજીવદયાપરઃ ।

સ્વાધીનેન્દ્રિયસંચારઃ પદ્મવર્ગવિજયક્ષમઃ ॥

અગ્રગણ્યોઽતિગમ્भीરઃ પાત્રાપાત્રવિશેષવિત્ ।

શિવવિષ્ણુસમઃ સાધુર્મન્દર્શનદૂપકઃ ॥

નિર્મલો નિત્યસંતુષ્ટઃ સ્વતંત્રો વિશ્વશક્તિમાન્ ॥^{૩૦}

સમુદ્રતટ પરનું, જલાશય સમુદ્ર સાથે સંયુક્ત હોય તો સમુદ્રમાં બરતી આવતાંની સાથે તેમાં પણ જલવૃદ્ધિ થશે અને સમુદ્રમાં ઝોટ યતાંની સાથે તેમાં પણ પાણી ઓછું થઈ જશે; તે પ્રમાણે જે વિશ્વાત્મા-સાથે સંલગ્ન થયો છે તે વિશ્વાત્મા સાથે રક્ષીત, ક્ષીણ અથવા વિશ્વાત્માની શક્તિદ્વારા શક્તિમાન થાય છે.

સદ્ગત્ત્વત્સલો ધીરઃ કૃપાલુઃ સ્મિતપૂર્વવાક્ ।

મક્તપ્રિયઃ સદોદારો ગમ્भीરઃ શિષ્ટસાધકઃ ॥

૨૯ સર્વ દેવતાને અને તૃણને પણ ગુરુબુદ્ધિથી નમસ્કં. હોદાના અને માટીના દેવતાને દેવતા બુદ્ધિથી ન નમસ્કં.

૩૦ હે પરમેશ્વર ! શ્રી-ગુરુ શુદ્ધ વંશવાળો, મનોહર, સર્વ-લક્ષણથી સંપન્ન, સર્વ અવયવમાં શોભાવાળો, સુંદર મુખવાળો, સુલભ, સ્વચ્છ, ભ્રમ અને સંશયનો નાશ કરનારો, ત્રાણરોગી ચેષ્ટા અને આકારને સમજનારો, પ્રાજ્ઞ, ઉદાપોહ જ્ઞાનવાળો, ઉગ્રજ્વળ, અંદર લક્ષ આપવાવાળો, બહાર દૃષ્ટિ-રાખનારો, સર્વજ્ઞ, દેશકાળ જ્ઞાનવાળો, આજ્ઞાની સિદ્ધિવાળો, ત્રિકાળજ્ઞ, મહેરબાની અને સન્ન કરવાને સમર્થ; વેદ જ્ઞાનવાળો, બોધક, શાંત, સર્વ જીવ પર દયા કરનારો, સ્વાધીન ઇન્દ્રિયની ગતિ-વાળો, પદ્મવિહાર-પર વિનય કરવાને સમર્થ, અગ્રગણ્ય, અતિગંભીર, પાત્ર અને અપાત્રને સમજનારો, શિવ અને વિષ્ણુ જેવા સાધુ, મંદ દર્શનને દોષ દેનારો, નિર્મળ, નિત્ય સંતુષ્ટ, સ્વતંત્ર અને વિશ્વશક્તિવાળો છે.

સ્વેદદેવો ગુરુર્જ્યેષ્ઠો વનિતાપૂજનોત્સુકઃ ।

નિત્યે નૈમિત્તિકે કામ્યે રતઃ કર્મણ્યનિશ્ચિતે ॥

રાગદ્વેપભયક્લેશદમ્બાહંકારવર્જિતઃ ॥

પાશવદ્વઃ પશુર્જેયઃ પાશમુક્તો મહેશ્વરઃ ।

તસ્માત્પાશહરો યસ્તુ સ ગુરુઃ પરમો મતઃ ॥

યેન વા દર્શિતે તત્ત્વે તત્ક્ષણાતન્મયો ભવેત્ ।

મન્યતે સુક્તમાત્માનં સ ગુરુર્નાપરઃ પ્રિયે ॥

યે દત્ત્વા સહજાનન્દં હરન્તીન્દ્રિયજં સુખમ્ ।

સેવ્યાસ્તે ગુરવઃ શિષ્યૈરન્યે ત્યાગ્યાઃ પ્રતારકાઃ ॥^{૩૧}

દીપકની પેઠે એક બાણુ અંધકાર દૂર કરે છતાં બીજી બાણુ અંધકાર રાખે એવા ગુરુ તો ઘેર ઘેર મળશે પણ સર્વ દિશામાંથી અંધકારને બગાડનાર સવિતાનારાયણુ જેવા ગુરુ તો ફક્ત જ છે.

ગુરવો વહવઃ સન્તિ દીપવત્ત્વ ગૃહે ગૃહે ।

દુર્લભોઽયં ગુરુર્દેવિ સૂર્યવત્સર્વદીપકઃ ॥

ગુરવો વહવઃ સન્તિ વેદશાસ્ત્રાદિપારગાઃ ।

દુર્લભોઽયં ગુરુર્દેવિ પરતત્ત્વાર્થમર્મગઃ ॥

ગુરવો વહવઃ સન્ત્યાત્મનોઽન્યપ્રદા ભુવિ ।

દુર્લભોઽયં ગુરુર્દેવિ લોકે વિશ્વ (સ્વાત્મ) પ્રકાશકઃ ॥

વર્ણાશ્રમકુલચારનિરતા વહવો ભુવિ ।

સર્વસંકલ્પહોનો યઃ સ ગુરુર્દેવિ દુર્લભઃ ॥^{૩૨}

આ બધું કહ્યા પછી મુખ્ય મુદ્દાની વાત જણાવે છે કે

૩૧ સદ્બક્ત તરફ વત્સલ, ધીર, કૃપાલુ, હસીને વાત કરનારો, ભક્તપ્રિય, હમેશાં ઉદાર, અંબીર, શિષ્યોનો સાધક, પોતાનો ઈષ્ટદેવ ગુરુ જ્યેષ્ઠ, વનિતાના પૂજનમાં ઉત્સુક, નિત્ય નૈમિત્તિક અને કામ્ય કરવામાં રત, રાગ દ્વેષ ભય કલેશ દંભ અને અહંકાર વિનાનો પાશથી બંધાયેલો હોય તે પણ છે, અને પાશથી મુક્ત હોય તે મહેશ્વર છે; માટે જે પાશને હરે છે તે ગુરુ મહાન ગણાય છે, હે પ્રિયે! જેના વડે તરવનું દર્શન યતાં માણસ તત્કાલ તન્મય અને, અને પોતાના આત્માને મુક્ત માને તે ગુરુ છે, બીજો નહિ. જેઓ સહજાનંદ આપીને ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ હરી લે છે તેવા ગુરુઓ શિષ્યો વડે સેવવા યોગ્ય છે; બીજા સેવકનારાઓ તમવા યોગ્ય છે.

૩૨ હે દેવિ! ઘેર ઘેર દીવાની પેઠે ગુરુઓ બહુ હોય છે. હે દેવિ! સૂર્યના જેવા સર્વદીપક ગુરુ ફક્ત છે. વેદશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલા ગુરુઓ બહુ છે; પરમ તરવના મર્મને જાણનારો ગુરુ, હે દેવિ! ફક્ત છે. આત્માથી અન્ય વસ્તુ આપનારા ગુરુઓ આ દુનિયામાં બહુ છે. લોકમાં સ્વાત્માનો પ્રકાશ પાડનારો ગુરુ ફક્ત છે. વર્ણ, આશ્રમ અને કુલાચારમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા આ દુનિયામાં બહુ છે. સર્વ સંકલ્પ વિનાનો ગુરુ, હે દેવિ! ફક્ત છે.

ગુરુર્યસ્યૈવ સંપર્કાત્ પરાનન્દોઽભિજાયતે ।

ગુરું તમેવ વૃણુયાન્નાપરં મત્તિમાન્નરઃ ॥^{૩૩}

અને જે ગુરુના સંપર્કે માત્રથી પરાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય તેની સંનિધિમાં પાપ તે
ટકી જ શકે ?

યથા વહ્નિસમીપસ્થં નવનીતં વિલીયતે ।

તથા પાપં વિલીયેત સદાચાર્યસમીપતઃ ॥

દોષદર્શનમાત્રેણ પ્રણસ્યતિ તમો યથા ।

સદ્ગુરોર્દર્શનાદેવિ તથાઽજ્ઞાનં વિનસ્યતિ ॥^{૩૪}

સદ્ગુરુનાં દર્શન આગ્રાનાંધકાર દૂર કરવા સમર્થ છે. શિષ્યની મનોદશા વિચારીને તે
ઉપદેશ કરે છે. છ પ્રકારના ગુરુ-ગણ્યાં છે.

પ્રેરકઃ સૂચકથૈવ વાચકો દર્શકસ્તથા ।

શિક્ષકો વૌધકથૈવ પટેતે ગુરવઃ સ્મૃતાઃ ॥^{૩૫}

હવે અયોગ્ય શિષ્યનાં શિક્ષણ વિચારીએ :-

દુર્વિકારાક્ષ્ણ્વચેષ્ટાદિ ગતિભાષણવીક્ષણમ્ ।

નિદ્રાતન્દ્રાજહાલસ્યમૂતાદિવ્યસનાન્વિતમ્ ॥

વ્યલોકવાદિનં શુષ્કં પ્રોપિતં પ્રેપકં શઠમ્ ।

ઘનભીશુદ્ધિરહિતં નિપેધવિધિવર્જિતમ્ ॥

વિશ્વાસઘાતકં સત્યદોહિણં પાપકારિણમ્ ।

અવિશ્વાસકરં સંશયાત્મકં સિદ્ધચક્રાઙ્ક્ષિણમ્ ॥

આતતાયિનમાદિસુઃ કોપિતં કૂટસાક્ષિણમ્ ।

સર્વપ્રતારકં દેવિ સર્વોત્કૃષ્ટાભિમાનિનમ્ ॥

અસત્યં નિપ્પુરાસકં પ્રામ્યાદિબહુભાષિણમ્ ।

દુર્વિચારકુંતર્કાદિકારકં કલહપ્રિયમ્ ॥

વૃથાક્ષેપકરં મૂર્ખં ચપલં વાગ્વિહમ્બકમ્ ।

પરોક્ષે દૂષણકરં પ્રત્યક્ષપ્રિયવાદિનમ્ ॥^{૩૬}

૩૩ જેના સંપર્કે માત્રથી પરાનન્દ ઉત્પન્ન થાય તે ગુરુ છે. મતિમાન પુરુષે એવા ગુરુને જ
વરતું, અન્યને નહિ.

૩૪ જેમ અગ્નિની પાસે રાખેલું માખણ એમણે છે તેમ આચાર્યની સમીપ પાપ વિલય
પામે છે. દોષના દર્શનમાત્રથી અધારે નાશ પામે છે તેમ સદ્ગુરુના, દર્શનથી હે દેવિ ! અજ્ઞાન
નાશ પામે છે.

૩૫ પ્રેરક, સૂચક, વાચક, દર્શક, શિક્ષક અને વૌધકઃ એવા છ પ્રકારના ગુરુઓ કહેલા છે.

૩૬ જેની અગત્યેશ, ગતિ, કાપણ, નજર વગેરે દુર્વિકારી દોષ; જે નિદ્રા, તન્દ્રા, જડ આગત

સત્ય કરતાં વાગ્મળને વધારે મહત્ત્વ આપે.

વાગ્મહવાદિનં વિદ્યાચૌરમાત્મપ્રશંસકમ્ ।

ગુણાસહિષ્ણુમહિતમાર્તે ક્રોધનમંવિકે ॥

વાચાલે દુર્જંગસર્વે સર્વલોકવિગર્હિતમ્ ।

પિશુનં પરસંતાપ્યં સંવિદપ્રણયં પ્રિયે ॥

સ્વક્લેશવાદિનં વિશ્વદ્રોહિણં સ્વાત્મવશ્ચકમ્ ।

જિહ્વોપસ્થપરં દેવિ તસ્કરં પશુચેષ્ટિતમ્ ॥

અકારણં દ્વેપહાસક્લેશક્રોધાદિ કારણમ્ ।

અતિહાસમકર્માણં મર્માન્તપરિહાસકમ્ ॥

કામુકં ચાતિનિર્લજ્જં મિથ્યાદુશ્ચેષ્ટસૂચકમ્ ।

અસૂયામદમાત્સર્યદંભાહંકારસંયુતમ્ ॥

ઈર્ષ્યાપારુષ્ણ્યપૈશૂન્યં કાર્પણ્યં ક્રોધમાનસમ્ ।

અધીરં દુઃસ્થિનં ભીરુમશક્તસ્તવમાતુરમ્ ॥

અપ્રબુદ્ધમર્તિ મન્દં મૂઢં ચિન્તાસમાકુલમ્ ।

તૃષ્ણાલાભયુતં દીનમતુષ્ટં સર્વયાચકમ્ ॥

વહ્વાશિનં કપટિનં ભ્રામકં કુટિલં પ્રિયે ।

મક્તિશ્રદ્ધાદયાશાન્તિ ધર્માચારવિવર્જિતમ્ ॥

માતાપિતૃગુરુપ્રાજ્ઞસદ્વચોદ્યાત્યકારકમ્ ।

ઈત્યાદિ દુર્ગુણોપેતં ગુરુઃ શિષ્યં વિવર્જયેત્ ॥^{૩૭}

છૂત વગેરે ખરાબ ટેવવાળો હોય; ન્હાખોલો, શુષ્ક, પરદેશી, પ્રેમિક, સઠ હોય; ધન અને સ્ત્રીની ખાખતમાં શુદ્ધિ રહિત એવો, નિષેધ અને વિધિ વિનાનો હોય, વિશ્વાસપાતક, સત્યનો દ્રોહ કરનાર, પાપ કરનાર, અવિશ્વાસુ, સંશયવાળો, શિદ્ધિની આકાંક્ષા વિનાનો, આતતાથી, લોભી (૧), કોપિત, ખોટી સાક્ષી આપનાર, સર્વને હેતરનાર, સર્વથી હઠુટ હોવાનું અભિગાન રાખનાર, અસત્ય, નિહુર, આસક્ત, આગ્ય શબ્દ બોલનાર, દુર્વિચાર અને કુતર્ક વગેરે કરનાર, કલહપ્રિય, ખોટા આક્ષેપ કરનાર, મૂર્ખ, અપણ, વાણીનો ડોળ કરનાર, પ્રત્યક્ષ મીઠું બોલીને પરાક્ષમાં ખોટું કરનારો હોય.

૩૭ વાણીમાં શ્રદ્ધાની વાતો કરનારો, વિદ્યાનો ચોર, ખડાઇખોર, પારકાનો ગુણ નહિ સહી રાકનાર, અહિત કરનાર, દુઃખી, ક્રોધી, વાચાળ, દુર્જનનો મિત્ર, સર્વ લોકથી નિંદાયેલો, આડીઓ, ખીલથી સંતાપાયેલો, વાતચીતના અણગમવાળો, ચોતાના દુઃખની વાતો કર્યા કરનારો, વિશ્વનો દ્રોહી, નતને હેતરનારો, નિહવાલોલુપ અને વિપથી, તરકર, પશુની ચેષ્ટાવાળો, કારણવિના દ્વેષ, હાસ, કવેશ, ક્રોધ વગેરે કરનારો, ખીલને માઠું લાગે તેવી મરકરી કરનારો, કામી, અતિ નિર્લજ્જ, ખોટી અને ખરાબ ચેષ્ટાની સૂચના કરનારો, અસૂયા, મદ, માત્સર્ય, દંભ, અહંકારવાળો, ધર્મ, કઠોરતા અને આદિયાપણાવાળો, લોભી, ક્રોધી, અધીર, દુઃખી, ભીરુ, કોઈની રત્નિત ન કરી સકે એવો, રોગી, નહિ નત્રેલી મતિવાળો, મંદ, મૂઢ, ચિંતાથી અકળાએલો, તૃષ્ણાવાળો, દીન, અસંતુષ્ટ, બધાની પાસે માગ્યા કરનારો, ખૂબ ખાનારો, કપટી, રખડુ, કુટિલ, અહિં શ્રદ્ધા દયા શાન્તિ ધર્માચાર વિનાનો, માતા પિતા ગુરુ પ્રાજ્ઞના સદ્વચનને હસી માદનારો, વગેરે દુર્ગુણવાળા શિષ્યને ગ્રહણે ઠાડી દેવો.

હવે સારા શિષ્યનાં લક્ષણ વિચારીએ:—

સચ્છિષ્યં તુ કુલેશાનિ શુભલક્ષણસંયુતમ્ ।

સમાધિસાધનોપેતં ગુણશોભસગન્ધિતમ્ ॥

સ્વચ્છદેહાન્તરં પ્રાજ્ઞં ધાર્મિકં શુભમાનસમ્ ।

દૃઢવ્રતં સદાચારં શ્રદ્ધાભક્તિસમન્વિતમ્ ॥

દક્ષમલ્પાશિનં ગૂઢચિત્તં નિર્વ્યાજસેવકમ્ ।

વિમૃદ્યકારિણં વીરં મનોદારિદ્યવર્જિતમ્ ॥

સર્વકાર્યાતિકુશલં સ્વચ્છં સર્વોપકારિણમ્ ।

કૃતજ્ઞં પાપભીતં ચ સાધુસન્નિવસનસંમતમ્ ॥

આસ્તિકં દાનશીલં ચ સર્વભૂતહિતે રતમ્ ।

વિશ્વાસવિનયોપેતં ધનદેહાદયવશ્ચક્રમ્ ॥

અસાધ્યસાધકં શૂરમુત્સાહવલસંયુતમ્ ।

અનુકૂલક્રિયાયુક્તમપ્રમત્તં વિચક્ષણમ્ ॥

હિતસત્યમિતસ્મેરભાષણં મુક્તદૂષણમ્ ।

સકૃદુક્તગૃહીતાર્થં ચતુરં બુદ્ધિવિસ્તરમ્ ॥

સ્વસ્તુતૌ પરનિંદાયાં વિમુખં સુસુખં પ્રિયે ।

જિતેન્દ્રિયં સુસંતુષ્ટં ધીમન્તં વ્રહ્મચારિણમ્ ॥

ત્યક્તાધિવ્યાધિચાપલ્યદુઃસ્વપ્નન્તિમસંશયમ્ ।

મનોવાકતનુભિર્નિત્યં પરિચર્યાસમુત્સુકમ્ ॥

જાતિમાનઘને ગર્વવર્જિતં ગુરુસન્નિધૌ ।

જપધ્યાનાદિ નિરતં મોક્ષમાર્ગાભિકાક્ષિણમ્ ॥

इत्यादि लक्षणोपेतं गुरुः शिष्यं परिग्रहेत् ॥८८

૩૮ હે દેવિ ! સારા શુભ લક્ષણવાળાને, સમાધિના સાધનવાળાને, શુભ અને ચારિત્રવાળાને, સ્વચ્છ શરીર અને કપડાંવાળાને, પ્રાજ્ઞ ધાર્મિક શુભ મનવાળાને, દૃઢવ્રત, સદાચારી મહા અને અક્રિતવાળાને, હોશિયાર, ઓછું ખાનારો, વિચારીને કામ કરનારો, વીર, મનગી દરિદ્રતા વિનાનો, સર્વ કાર્યમાં અતિકુશળ, સ્વચ્છ, સર્વને ઉપકારક, કૃતજ્ઞ, પાપથી બીધેલો, સાધુ અને સન્નિવસનસંમત સંમતિ આપી છે એવો, આસ્તિક, દાનશીલ, સર્વભૂતના હિતમાં લાગેલો, વિશ્વાસ અને વિનયવાળો, ધન દેહ વગેરેમાં નહિ છેતરનારો, અસાધ્ય વસ્તુને સાધનારો, શૂરો, ઉત્સાહ અને બલવાળો, અનુકૂળ ક્રિયા કરનારો, અપ્રમત્ત, વિચક્ષણ, હિત સત્ય મિત્ર અને હાસ્યયુક્ત ભાષણ કરનારો, દૂષણ વિનાનો, એક વાર કહીએ અને સમજી બંધ એવો, ચતુર, બુદ્ધિના વિસ્તારવાળો, પોતાની રત્નતિમાં અને પારકાની નિંદામાં વિમુખ રહે તેવો, સારા મુખવાળો જિતેન્દ્રિય, સહેલાઈથી સંતોષ પામતો, ધીમાન, બ્રહ્મચારી, આધિ વ્યાધિ ચપળતા, કુશ્મ અને બ્રાન્તિ વિનાનો, સંશય વિનાનો, મન વાણી અને કર્મથી સેવા કરવામાં ઉત્સુક, ગુરુનો સમીપ પોતાની બંધિ મન અને ધનની બાબતમાં ગર્વ વિનાનો, જપ અને ધ્યાનમાં લાગેલો, મોક્ષમાર્ગની આકાંક્ષાવાળો, વગેરે લક્ષણવાળા શિષ્યનો ગુરુએ સ્વીકાર કરવો.

શુરુ અને શિષ્ય બંને એકબીજાની પરસ્પર પરીક્ષા કરીને એકબેકને સ્વીકારે તો જ કલ્યાણ છે.

શક્તિસિદ્ધિ સુસિદ્ધ્યર્થે પરીક્ષ્ય વિધિવદ્ગુરુઃ ।

પથ્યાદુપદિશેન્મન્ત્રમન્યથા નિષ્ફલં ભવેત્ ॥

આનન્દકમ્પરોમાશ્વત્વરનેત્રાદિ વિક્રિયાઃ ।

યેપાં સ્યુસ્તેઽન્ન યોગ્યાશ્ચ દીક્ષાસંસ્કારકર્મણિ ॥

શિષ્યોઽપિ લક્ષણૈરૈર્ગુરુઃ કુર્યાત્પરીક્ષણમ્ ।

બોધકત્વં પરિજ્ઞાય શિષ્યો મૂયાન્ન ચાન્યથા ॥^{૩૯}

શિષ્યો તથ્ય જાતના હોય છે: (૧) દીક્ષા લેતાં પહેલાં જ જેઓમાં શ્રદ્ધાસંચાર થઈ ચૂક્યો છે તે; (૨) દીક્ષા લેતી વખતે જેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તે; અને (૩) દીક્ષા લીધા પછી ક્રમે ક્રમે જેનામાં શ્રદ્ધાસંચાર થાય તે.

દીક્ષાને અર્થ સમજાવતાં કહે છે કે

યથા ચોન્મિલિતાત્માનો ભવન્તિ પશવઃ શિવાઃ ।

સા દીક્ષા હ્યુદિતા દેવિ પશુપાશવિમોચિકા ॥

યથા દીક્ષિતમાત્રેણ જાયન્તે પ્રત્યયાઃ પ્રિયે ।

સા દીક્ષા મોક્ષદા જ્ઞેયા શેષાસ્તુ જનસેવિકાઃ ॥

ગતં શદ્દસ્ય શદ્દત્વં વિપ્રસ્યાપિ ચ વિપ્રતા ।

દીક્ષાસંસ્કારસંપન્ને કોઽપિ મેદો ન વિચતે ॥

દીક્ષિતસ્યં ન કાર્યં સ્યાત્તપોભિર્નિયમતૈઃ ।

ન તીર્થક્ષેત્રગમનૈર્ન ચ શારીરયન્ત્રપૈઃ ॥^{૪૦}

દીક્ષા નવો જન્મ છે. એ દીક્ષા દ્વારા કાણુ મોટો છે અને કાણુ નાનો છે એનો પરિચય થાય છે.

દ્વિજો યો દીક્ષિતઃ પથ્યાદન્યજઃ પૂર્વદીક્ષિતઃ ।

દ્વિજઃ કનિષ્ઠઃ સ જ્યેષ્ઠ ઇતિ શાસ્ત્રાર્થનિર્ણયઃ ॥^{૪૧}

૩૯ ગુરુએ શક્તિ સિદ્ધિ અને સુસિદ્ધિને માટે વિધિપૂર્વક પરીક્ષા કરીને પણ મંત્રનો ઉપદેશ કરવો; નહિ તો મંત્ર નિષ્ફળ જાય. આનંદ, કષ્ટ, રોમાંચ, સ્વપ્ન, નેત્ર વગેરેની જેમને વિક્રિયા થાય, તેઓ દીક્ષાસંસ્કારકાર્યમાં યોગ્ય છે. શિષ્યે પણ આ લક્ષણો વડે ગુરુની પરીક્ષા કરવી અને ગુરુનું બોધકપણું જાણીને શિષ્ય થવું, નહિ તો નહિ.

૪૦ જેમ ઉપરેલા આત્માવાળા પશુ સિત અને છે તેમ જ પશુમાથી મુક્ત કરે તેને જ દેહેવિ । દીક્ષા કહેલી છે. જેનાથી માત્ર દીક્ષા દીધેલા માણસને જ્ઞાન થાય છે તે દીક્ષા મોક્ષ આપનારી જાણુતી, બીજી દીક્ષાઓ તો લોકાની સેવા કરનારી છે. દીક્ષાસંસ્કાર લીધેલાને કોઈ ભેદ રહેતો નથી, યદ્વત્ યદ્વત્ જાય છે, વિપ્રનું વિપ્રપણું જાય છે. દીક્ષા લીધેલાને તપ, નિયમ અને મતનું તેમ જ તીર્થ અથવા ક્ષેત્રમાં જવાનું તેમ જ શારીરનું દમન કરવાનું રહેલું નથી.

૪૧ જે દ્વિજને પણ દીક્ષા દીધી હોય અને અંત્યજને પહેલાં દીક્ષા દીધી હોય તો તે દ્વિજ કનિષ્ઠ છે અને પેલો જ્યેષ્ઠ છે એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

દીક્ષાનું સ્થાન અને સાધનાનું ક્ષેત્ર કેવા પ્રકારનું જોઇએ તે વિષે કહ્યું છે કે
 પુણ્યક્ષેત્રં નદીતીરં ગુહાપર્વતમસ્તકમ્ ।
 સુપવિત્રં ચ સિન્ધૂનાં સક્લમં પાવનં વનમ્ ॥
 ઉદ્યાનાનિ વિવિક્તાનિ વિલ્વમૂલં તટં ગિરેઃ ।
 દેવાયતનં કૂલં ચ સમુદ્રસ્ય નિજં ગૃહમ્ ॥
 સાધનેષુ પ્રશસ્તાનિ સ્થાનાન્યેતાનિ મન્ત્રણામ્ ।
 અથવા નિવસેત્તત્ર યત્ર ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥
 મ્લેચ્છદુષ્ટમૃગવ્યાલશક્ષાતઙ્કવિવર્જિતે ।
 એકાન્તપાવને નિન્દારહિતે ભક્તિસંયુતે ॥
 સ્વદેશે ધાર્મિકે દેશે સુભિદો નિરુપદ્રવે ।
 રમ્યે ભક્તજનસ્થાને નિવસેત્તાપસાશ્રમે ॥
 રાજાનઃ સચિવા રાજાં પુરુષાઃ પ્રભવો જનાઃ ।
 ચરન્તિ યેન માર્ગેણ ન વસેત્તત્ર મન્ત્રવિત્ ॥^{૪૨}

ખીજાં પણ નિષિદ્ધ સ્થાનો સંબંધી કહ્યું છે કે
 • જીર્ણદેવાલયોદ્યાન દગ્ધવૃક્ષતલેષુ ચ ।
 નદીતટાગકૂપેષુ ભૂલિદ્રાદિષુ નો વસેત્ ॥^{૪૨બ}

જપના નિયમ માટે આતું કહ્યું છેઃ
 ઉચ્ચૈર્જપોડધમઃ પ્રોક્ત ઉપાંશુર્મધ્યમઃ સ્મૃતઃ ।
 ઉત્તમો માનસો દેવિ ત્રિવિધઃ કથિતો જપઃ ॥^{૪૩}

મંત્રનો જપ કેવી રીતે કરવો જોઇએ તે સંબંધી જે વિચાર દર્શાવ્યો છે તે અતિ મનનીય છે.

^{૪૨} પુણ્યક્ષેત્ર, નદીનો કાંઠો, શુક્લ, પર્વતની ઢૂંક, નદીઓનો પવિત્ર સંગમ, પવિત્ર વન, એકાંત ઉદ્યાનો, બિલ્લિના ઝાડનું મૂળ, બિરિનો તટ, દેવમંદિર, સમુદ્રનો કાંઠો અને પોતાનું ઘર એટલાં સ્થાનો મંત્ર આપનાનાં સાધનોમાં પ્રશસ્ત છે. અથવા જ્યાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યાં નિવાસ કરવો; એટલું કુષ્ટ પણ સર્પ શંકા અને રોગ વિનાના, એકાંત અને પવિત્ર, નિંદા વિનાના ભક્તિવાળા, પોતાના દેશમાં, અને ઉપદ્રવ વિનાના પ્રદેશમાં, રમ્ય ભક્તજનસ્થાનમાં અને તાપસના આશ્રમમાં વાસ કરવો. રાજાઓ સચિવો રાજપુરોહિતો અને મોટા માણસો જે માર્ગે ન ફરતા હોય ત્યાં મંત્ર જાણનારાઓ વાસ કરવો.

^{૪૨બ} જીર્ણ દેવાલય અને ઉદ્યાન, અને બગીચાઓ વૃક્ષનું તટ, નદી તળાવ અને કૂવો, તેમજ જમીનના કાણામાં વસતું નહિ.

^{૪૩} મોટે અવાજે કરેલો જપ એ અધમ કહેલો છે. ધીમા અવાજનો એ મધ્યમ છે. માનસ જપ એ ઉત્તમ છે. હે દેવિ ! એ રીતે ત્રણ પ્રકારના જપ છે.

તન્નિષ્ઠસ્તદ્ગતપ્રાણસ્તશ્ચિત્તસ્તત્પરાયણઃ ।

તત્પદાર્થાનુસન્ધાનં કુર્વન્મંત્રં જપેદ્વિષયે ॥૪૪

જપ અને ધ્યાન એકમેકને કેવી રીતે પોષક છે તે વિચારવા જેવી અને અનુભવથી સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

જપાચ્છાન્તઃ પુનઃપ્રયાયેદ્ધ્યાનાચ્છાન્તઃ પુનર્જપેત્ ।

જપધ્યાનસુયુક્તસ્ય ક્ષિપ્રં મન્ત્રં સુસિદ્ધયતિ ॥૪૫

(રાધાતંત્ર)

ઉપર જણાવેલાં સક્ષણોવાળા ગુરુ, શિષ્ય ઠેર ઠેર મળી આવે તો આપણો વિદ્યાવૈભવ કેવો થઇ રહે એની કલ્પના સહેજે આવી શકે તેમ છે. શિષ્યની સાધનાનું સ્થાન ઉપર જણાવ્યાં તેમાંનાં બધાં નહિ તો ઘોડાં ઘણાં સક્ષણો ધરાવતું હોય તોપણ, આ યંત્રયુગમાં વિદ્યાર્થીજીવન કેટલું બધું આનંદપ્રદ, પ્રેરણાપ્રદ અને પ્રાણુપ્રદ નીવડે! જીવન અભ્યાસ-પરાયણ બનાવવા કેણુ કેટલો પ્રયત્ન કરે છે એ પણ શું દરેકે ખૂબ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન નથી? પોતાનાથી જે નથી બની શક્યું, પોતે જે કરવાનું ચૂક્યા છે તે કસુરમાંથી પોતાની પ્રજાને, બાપિ નાગરિકાને ઉગારી લેવાનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા સમજાય છે ખરી?

પ્રાચીન આદર્શ યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી લઇને આપણી સંસ્કૃતિને ફરીથી ચેતનવંતી બનાવવાને દેશકાળને અનુરૂપ અહીં તહીં ફેરફારો કરી આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ સંસ્થાની પદ્ધતિનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ક્ષિતિભાહુન સેન

પૂજારીને—*

૧

સુના તુજ દેવ રથાને, સુના અંતર-મન્દિરે,
ચત્યતા-તિમિર ઘાટ છાયાં હોજી !
પરચરના પૂજારી ! આજ આરતિના દંભ શાના ?
વિશ્વવ્યાપી તેજ ના પિછાન્યા હોજી !

૨

ભક્તિહીન, ભાવહીન મન્દિરે મન્દિરે ઉડે,
દંભને પાખંડની પતાકા હોજી !
પૂન્યની કુંભે સૂકાઈ, પાપના દાવાનળ પ્રગટયા,
કુંદુભિ તુજ દાનવી વગડાવિયા હોજી !

૩

ફૂલની સુકુમારતા તે આરતિનાં તેજ-કિરણો,
દીકાં પથ્થુ દીકી ના ભાવના હોજી !
દેખી તે શિલ્પકળા મન્દિરનાં પૂતળાંની,
દેખ્યાં તે તરવ નહોં પ્રાણનાં હોજી !

૪

જીવન રૂંધાયા તારે હાથે અરપૂરમ ! કાલે,
આજ તો ઉદ્ધાર તુજ આત્મને હોજી !
તેજના એ તણુખા કે દિ ઝળકે નવ આશ-પ્રકાશે,
તેને ઝળકાવ દેવ નામે હોજી !

૫

આવ્યાં અગમ્ય યુગધર્મનાં પૂર સ્પૃષ્ટિઅંકે,
દંભના કુર્ચો મિનારા ડોલતા હોજી !
દેવહીન દેવરથાને, વહાલાને બોલાવો મારા !
અંતરે ઉતારી લગ્ય ભાવના હોજી !

બહુક દેસાઈ

* આ કાવ્ય જેલમાં રચાયું હતું. બીજી કક્ષામાં, ઈ. નગીનદાસ મારતણની સત્યતા પ્રમાણે સહેજ સુધારો કર્યો છે, તે માટે તેમનો ઋણી છું.

પ્રસ્તાવિક જૂની કવિતા

ધ્રુવાં વરસ ઉપર જૂનાં કાવ્યોની શોધ કરતાં એક પુસ્તકમાં એક સાધ્વી આરમ્ભના હાથની લખેલી કવિતા જોવામાં આવી, ને તે કંઈક ઠીક લાગવાથી ઉતારી લીધી. આ ઉતારી લીધેલી કવિતા હમણાં હાથમાં આવતાં આ નીચે આપી છે. * તેની અંદર કશો પણ સુધારો વધારો કર્યો નથી. ફક્ત દેખીતી રીતે જે જૂલો હતો તેટલો જ સુધારી છે.

આ અસલ પુસ્તકમાં કવિતાની લખ્યા સાલ આપી નહોતી, ફક્ત તેના ઇતિશ્રી ભાગમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

" લખેલ આરમ્ભ સપ્તરશ્મિઃ જર્ણગદ (જૂનાગદ) મધ્યે લખ્યું છે. "

કંઈક સ્મરણમાં છે કે આ પવિત્ર સાધ્વી સ્ત્રીના હસ્તાક્ષર મરોડદાર ને એક સારા લલિયાના અક્ષર જેવા સુંદર હતા.

જે સમયે કન્યાશાળાઓ સ્થાપન થઈ ન હતી, તેવામાં ધણીક સ્ત્રીઓ કક્કા ને તેનાં પદ શીખીને વાંચતાં લખતાં શીખતી હતી. આ પવિત્ર સાધ્વી બહેન પણ તે પૈકીનાં જણાય છે.

દોહરો

વેશ્યા મીની ^૧ બગલડી,	એતાં એક સભાઉ	
છપતાં ભરે પગલડાં,	પરમ સંજુએ વાઉ. ^૨	૧
છાર ગાર ^૩ મંગણાં,	એતાં એક સભાઉ	
જેતી દેખે ભોંઝડી,	એતાં ઉપરે ધાઉ.	૨
રાગ વાગ્ન વાંદરાં,	એતાં એક સભાઉ	
નીચાં નીચાં પરહરે,	ભાયાં ઉપરે ધાઉ.	૩
આભા ડંમર ^૪ વાદલે,	વડ ડંમર પાને	
રાગ ડંમર આહિતે, ^૫ ધણી ^૬ ડંમર નેણી.		૪
પાતલ ^૭ પેરણી ^૮ ભલ ચઢણી, ^૯ ભોગે અસ્તી ^{૧૦} ભલ ^{૧૧}		
લાલચ કરે ના લભે,	આધિખાયા ^{૧૨} લાભે લલ ^{૧૩}	૫
મો ૧૩મન લગ્ગો તો ૧૪મનાં,	તો મન લગ્ગે	
લૂણ વલગ્યો પાંણીએ,	પાતલણીવા નગ્ગે. ^{૧૪}	૬
સંગતકો વેરો ^{૧૫} ભયો, સુણ સખી એક વેણી.		
ઉઠ કાજળ ઉઠ ઠીકરી,	ઉઠ કાજળ ઉઠ નેણી. ^{૧૬}	૭
સંગતી બિચારી કયા કરે,	હૃદય ભયા કઠોર	
નવ નેનં પાણી ચડે,	તોએ ન ભોંજે કાર.	૮

* ઉતારી લીધાની સાલ, સં. ૧૯૭૦ નાંદોદ. ફુર્ગામી.

૧ બિલાડી. ૨ સ્ત્રી. ૩ શોભા. ૪ આવડ, ઉપજ. ૫ સ્ત્રી. ૬ પત્રાલી. ૭ વચ્ચ. ૮ સારા ઘોડા પર ચડવું. ૯ મહાન. ૧૦ ભલી. ૧૧ લખાયેલા. ૧૨ લવાઈ-નસીબ. ૧૩ મારે. ૧૪ તારે. ૧૫ અંતર, ભેદ. ૧૬ અંતર.

ક. વેશ્યા, બિલાડી અને વગલી એટલાં એક સ્વભાવનાં છે, છાનાં પગલાં ભરે છે અને...?

ખ. ખેતલમાં ખેતરોને કાપવાનો શો?

ગ. હે સખી એક વચ્ચ ન સંગતથી જ દુરક પડી નય છે. એક જ કાજળ ઠીકરી - ને હાથ ત્યારે તેની કરી દિખત નથી, પણ તેના નયનને લાગે ત્યારે તેની ધણી કિમત થાય છે.

સંગત સાધ તણી બલી, કાષ્ટ કરી જોણે તાય
હલવેશું બોલાવીએ, તો માણેક આપી જાય. ૯
પ્રીત બલી પારેવડા, ૧૬ રૂપે રૂડા મોર
પ્રીત કરીને પરહરે, માણસ નહીં પણ દોર. ૧૦
સન્નન તાં લગ એક હે, જ્યાં લગ નયણ હજુર
બલા બલેરા વીસરે, નયણ ગીયાં જળ દૂર. ૧૧
દૂકે દૂકડા ગામ લખ, ૧૭ લખ આવે લખ જાય
સન્નન ન મેલ્યો સંદેશડો, મારો કાળજ કટકા ધાય. ૧૨
વાહાલાશું વહીધ નહીં, તટકા ૧૮ ન દીજે ગાળ
થોડે થોડે છંદીધ, જીમ જળ છંડે પાળ. ૧૩
જણે તિ જીવે નહીં, વસે તિ ઉગડ ધાય
નારી પહેરે ચુડો, આશ વહુધ્યા જાય. ૧૪
ખાટ ૧૯ પડ્યો ઉઠે નહીં, રૂપે ૨૦ નીર ન ઝરત
એ તો ન જોણે જોતસી, ૨૧ દીપરે સપ કાઉ બમંત. ૧૫

સોરઠા

સુંદર નયણે નેહ, કરી કરી હું રહી
સોડે નાંખ્યાં મજ, સો સુંદર સહી રહી. ૧૬
સહી સમાંણી માંહી, કે રમવા હું ગપ
વાહાલો વાહો ૨૩ હાય, કે સાંસી હું રહી. ૧૭
તટકા દેશું ગાળ, તો વહાલો ખીજરયે
(કુતી હાં) મળશે શેરી માંહી, ઉલંભા ૨૪ દીજરયે. ૧૮
જિણુ ગાંમ નહીં મોટીયાર, ૨૫ નહીં તોરીયરે હીસતા
જિહાં નહિં વાડી વાવ, નહીં દિઉલરે ૨૬ દીપતા. ૧૯
જિહાં નહીં સુંદર નારિ, સલણે સોયણે ૨૮
(કુતી હાં) સો ગામડું સુંનું મેલ, ચઉરાસી જોયણે ૨૯. ૨૦
સામલડી પાંણીદાર, જગેજગિ મોહની
તોરી ગલિ એકાવલિ દાર, ન ગણે સોહની. ૨૧

દોહરા

એક ગુણુ તુમ્હારડો, મંભાઈ જિણુ વાર
મન દાડે તન ટલવલે, નયણે ન ખંચે ધાર. ૨૨
સન્નન સોજે દુખળા, સોડ જોણે ધેર શૂખ
હપડા બીતર દવ જળે, મેરે જેવડો દુઃખ. ૨૩
દોઢે દિન કેતા હુવા, મલીયા 'હલીક' માસ
નયણાં અંતર પડ ગીયા, જીવ તુમારે પાસ. ૨૪

૧૬ પારેવું પડી. ૧૭ લખ. ૧૮ ઝટ, તરત. ૧૯ ખાટલો. ૨૦ કુરો. ૨૧ જોયી. ૨૨ દીપણું.
૨૩ પડડયો. ૨૪ ૬પકા. ૨૫ જુવાન. ૨૬ પોડો. ૨૭ દેવળ. ૨૮ લોચને. ૨૯ જોજને.

સનજન શેરી સાલા મિલ્યા, ટાળો દઈ ટળ્યા
 લોક જાણે રથણાં, મન જાણે મિલ્યા. ૨૫
 નયણ પદારથ નયણ રસ, નયણે નયણ મિલત
 અણુજાણ્યાશું પ્રીતડી, પહેલાં નયણ કરંત * ૨૬
 જાકે ખોલે બંધ નહીં, મરગ નહીં મનમાંહિ
 તાકે ૩૦ સંગ ન જામજો, છોડ ચલે વન માંહિ. ૨૭
 જો મન અપણે પ્રીત હે, લોક બહોત અખ માર
 જિમ તિમ દાવ ઉપાય કે, આપણો કામ સમાર. ૨૮
 સનજન વળાવી હું વળી, આડા દીધા વન
 રાતિ નાવે નીદડી, દીધે ન ભાવે અંન. ૨૯
 કાગદ થોડો હેત ધણો, મોપે લખ્યો ન જાય
 સાગરમાં પાણી ધણો, ગાગરમે ન સમાય. ૩૦
 પાણી પીતી દુબળી, તરસી માતી હોય
 કરણ હરીઆલી મોકલે, રાજ મોજ વિચારી જોય, ૩૧
 (જાશ)

રાગ દેર

એક નારી મુખ કનકલગ્ન વરણી, હોડે પરગટ ખોલે છતી
 પરકારણ આપ મુખ ઉદાવે, મુરખ સરસી ગોઠ ન ભાવે. ૩૨
 (કલમ)

એક જનાવર અજળ જનાવર, ચસતે ચલતે થકોઠર
 પાળી લખતે કટણુ ૩૩ લગ્નો, દેર ચલણ લગ્નો. ૩૩
 આદિ અખર વણ જગ સહુ મીઠો
 મધ્ય અખર વણ ન ગમે દીઠો
 અંત અખર વણ પંખી મેલો
 સો સનજન મુજ મુકે વેહેલો ૩૪
 (કાગળ)

ગુઠો

દધિમુતકે નીચે જસે, મોતી સુતકે ખીચ
 સો માંગત મળનાયકા, કહાન હરો જગસીસ (૧) ૩૫
 કાગળમાં શું લખવો, કાગળ લોકાંચાર
 જે દિન તુમને દેખરથું, તે દિન જગમાં સાર ૩૬
 સનજન મ જાણીય પ્રીત ગર્ષ, જે લાગી લધુવેશ
 ભાવે સનજન ધેર રહો, ભાવે જાગો વિદેશ. ૩૭

* આ હોહરાને મળતો ફૂલો નીચે પ્રમાણે છે:-

“ નયણ પદારથ નયણ ધણ, નયણે નયણ મિલતિ.

અજાણ્યા સિદ્ધ પ્રીતડી, પહિલું નયણ કરંતિ.”

(“ સાહિત્ય ” પુ. ૨ ભૂ. ૫. ૪૮૩, ગાદવાનજ કથાની “ ગાથા ” ૨૦૨)

૩૦ તેના. ૩૧ કાગળ. મેશ. ૩૨ ચાકથો. ૩૩ કાપડું.

સનજન મ જાણીશ પ્રીત ગમ, જાસ્યે પ્રીત મુવાં
સુતારા^{૩૪} ઘેર લાકડાં, વેહેરે થાએ જુવાં. ૩૮
નયણું કરંતો, નેહ કરય, નહોતર નેહ નીવારય.
મુજ સરીખા માનવી, ઘોજે ખાણ મ મારય. ૩૯
પર્વત ફેરા વાહિલા,^{૩૫} વેશ્યા તણા સનેહ
વહેતા વહે જિતાવળા, છટક દેખાડે છેહ. ૪૦
સનજન એસા કીજાએ, લાખી હીર સમાન
સો વરસે જોષ્ટાએ, તોહી તેવો વાન. ૪૧
સનજન એસા કીજાએ, જેસ્યા દંકણખાર
આપ બજે પર રીઝવે, લંગા સંધજીહાર. ૪૨
પ્રીતમ પતીયાં જો લખૂં, જો કણુ અંતર હોય
હમ તમ જીવરા એક હે, દેખનકે તન દોય. ૪૩

સોરઠા

બોધા^{૩૬} ઉપર ખાણુ, નાખી નીગમી^{૩૭} નહો
સર નાંખૂ સ તામ, લગલુ લોપે નહો. ૪૪

દોહરો

લોચન તેરી અલખ ગત, લખા કિણુહી ન જાય
લાખ લોકમે બેદે, રા સનેહી સમજાય. ૪૫
રજે વિસારો ચિત્તથું, ધરજો મોહ અપાર
વહિલા મલવા આવજો, લેખ લિખૂં વારંવાર. ૪૬
સનજન એસા કીજા, જેસ્યા દૂધ ને નીર
આવટપણું^{૩૮} પોતે સહે, દાગણુ ન દીધ ખીર. ૪૭
કાજળ તજો ન શામતા, મુક્તા તજો ન શ્વેત
* દુર્જન તજો ન કુટિલતા, સનજન તજો ન હેત. ૪૮
કખીરા કખૂ ન કીજા, અણુ મિલનેશું સંગ
દીપકકે મનમાં નહો, જળ જળ મરે પતંગ. ૪૯
મીઠાં જોડ્યાં માંનવી, કદી મ પતી જાય
ગોર કંક મધુરા લવે, સાપ સપૂજા^{૩૯} ખાય. ૫૦
+ સનેહે સફેદા મરે, સગપણુ મરે ન કાય
મા જીવે મુંમણુ મરે, પ્રીતી પટતર જોય. ૫૧

૩૪ સુતાર. ૩૫ વા, પવન. ૩૬ મૂખ, કોઠ. ૩૭ નીગમલું.

* સરખાવો : સાકર તજો ન ગલપણું, સોમલ તજો ન જહેર,
સુજન તજો નહી સુજનતા, દુર્જન તજો ન વેર.

૩૮ ઉસરો. ૩૯ પૂંછડા સાથે

+ સરખાવો : હાડ સગો નહી હોય, નેહ સગો સોહી સગો,
ચારો જુગ દગ જોય માંય ખડી મહિલા જલે.

- નેહ ન કીજે નીચરું, વર મોટાચું આળ
 ઘોડેકી પાડુ બલી, ગદ્દે ચઢેકી ગાળ. ૫૨
- કમળની જળમાં વસ્યે, ચંદા૪૦ વસ્યે આકાશ
 જે જિહાકે મન વસ્યે, તે તાલીકે પાસ. ૫૩
- સંજનન એસા કીજીય, જેમાં લખણુ બત્રીસ
 કામ પડે વિવરચે૪૧ નહીં, ખરચે અપણો શીસ. ૫૪
- એક અળગા ઈક દુકડા, એક નિડા૪૨ તે રાંન
 ચ્યાર આંગળને આંતરે, આંખ ન દેખે કાંન. ૫૫
- અણુ મનકો આદર છુરો, બત્રી પ્રેમકી ગાળ
 મોહન જાસુ મન મધ્યો, તાસુ વેધ ન વિચાર ૫૬

સોરઠા

- પાણી પાંપણ હેઠ, આખ્યાનો અચરત કિચો
 તોડુ જાણત નેહ, જે નયણે આવત લોપણા. ૫૭
- *ભાંણા૪૮ ખડખડ સનમુખ, વહાલા તણો વિછોહ
 એ તણે જે સહે, છરકા હાઈયા હોષ લોહ. ૫૮
- કનકપત્ર કાગદ બપે, મસ૪૪ બપે માણુક મૂલ
 લાખન કે લેખણુ બર્ષ, લખ ન રોકે દો ખોલ. ૫૯
- કર કંપે લેખણુ જુગે, અંગોઅંગ અકુષાર્ધ
 નાંમ લીધે છાતી ફટે, પાતી૪૫ લખી ન જાઇ ૬૦

(ઇતિશ્રી સાખી સંપુરણ)

- સાહજ ઝરખે ખેસ કે, સહુના મુજરા લેષ
 જે જેસી કરે ચાકરી, તોડુ તેસા દેષ ૬૧
- ઘોડા છુટા શહેરસે, કસગિ પડે પોકાર
 દરવાજા દોને રહે, નીકગ ગઇ અસવાર ૬૨
- (લખતંત્ર આરજ સખરખાઇ છરણુગદ મધે લખું છે)

સોરઠા

- સુજરયુ કીજીય પ્રીત, બહુ સુખ પાઈય
 (યુનિ હાં) કાંનઈ મૂદા ધાલિ, ઉસી સંગ જાઈય ૬૩
- જોગનીયું દિન ચ્યાર, કે માંહી માણીય
 જે માંગઈ મયમત્ત, ન ઉતર આણીય ૬૪
- મુઘ મરી નઈ જામ, કે માટી યાવ સહી
 (યુની હાં હાં) જાણે નહી ગમાર, કે ચૌવન જાઈસિ ૬૫

છ. ચિ. રાવળ

૪૦ ચંદ્ર, ૪૧ નારો, જાણ; ૪૨ પાસે: નજીક, ૪૩ બાણું, પત્રાણુ; ખાળ. ૪૪ સાદી-૪૫ પત્ર.

* સરખાવો : માણા ખડખડ લોહજડી આવડાં પયાં

હતની ખાતો વો સદે, જે વજરપે હયાં.

માણા ખડખડ : માણા ઉપર જગ્યા વિના ખેસી રહેવું પડે તે.

લોહજડી : તરવારોનાં ડાપડાં. પયાં : મદેખાનો.

જાપાનનો વેપારી દિગ્વિજય

જાપાને પોતાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવા માટે કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, તથા કેટલું જખ્ખર સંગઠન કરી પ્રગતે ઉદ્યોગશાળી બનાવી છે, તેની આછી રૂપરેખા જુદા લેખમાં આલેખેલી છે. આ લેખમાં જાપાને જગતનાં બજારો ઉપર જે મહાન વિજય મેળવ્યો છે, તેની પ્રતીતિ 'પ્રસ્થાન' ના વાચકોને કરાવવાનો પ્રયત્ન છે.

૧ જાપાનનો ઔદ્યોગિક વિકાસ

જાપાનનો જગતનાં બજારોમાં એકદંત્ર સત્તા જમાવવાનો ઇરાદો જૂનો છે. એ દેશ ધણું વરસો થયાં તે માટે તૈયારી કરતો આવ્યો છે. પોતાનો ઇરાદો પૂરો કરવાને માટે તેણે સૂક્ષ્મ વિચાર કરી દરેક સાધનનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. જાપાને બહુ બારીકાપી પોતાની આર્થિક સ્થિતિનું અવલોકન કર્યું. કાચા સાધનો પોતાના દેશમાં નહોતાં પેદા થતાં તે પરદેશથી લાવવા અને તેમાં હરીફાઈમાં કેવી રીતે જય મેળવવો તે તેનું ધણું વરસનું ધ્યેય થઈ પડ્યું. તેણે કારખાનાંઓ ઊભાં કર્યાં, મજૂરોને સુંદર વસ્તુઓ બનાવવાની દ્રિયા શીખવી, કારખાનાંઓ માટે પુષ્કળ નાણાં ફાજલ પાડ્યાં, મંચુરીઆ સર કરી ત્યાંનાં કાચાં દ્રવ્યોની ખાણો હસ્તગત કરી, અને દેશપરદેશનાં બજારો, વહાણવટું, ખર્ચા વગેરેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો. આટલા થોડા વખતમાં કોઈ પણ યુરોપીય દેશે આટલી મોટી ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કરી નથી.

૨ દેશપરદેશો સાથે સંધિઓ

જાપાને પોતાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કર્યો તો ખરો, પરંતુ જુદા જુદા દેશોમાં જગતની જગ્યા દિવાલો ઊભી કરવામાં આવી હતી. તેણે બહુ લાંબી નજર પહોંચાડી પોતાને ફાયદા પડતી સંધિઓ જુદાં જુદાં રાજ્યો સાથે કરી લીધી. તેમાં પોતાના વેપારી હક્કોને ખાસ સંરક્ષણ મળે એ તેનો મુખ્ય ઇરાદો હતો. અને એ સંધિઓના રક્ષણ આજે જાપાન મોટા વેપાર ખેડી રહ્યું છે. ધણી યે સરકારો જાપાનના વેપારને અટકાવવા ખૂબ ઉત્સુક છે; પણ પરદેશો સાથે કરેલી સંધિઓથી મળેલું રક્ષણ જાપાનને ભારે મદદ આપી રહ્યું છે.

૩ સોનાનું ચલણ

ગ્રેટબ્રિટને સોનાનું ચલણ છાડ્યું, એટલે તેનું હંડિયામણ બહુ નળણું પડ્યું. આ નળણા હંડિયામણથી તેના ચડગત વેપારને બહુ હિતેજન મળ્યું. નળણા હંડિયામણથી ચડગત માલ (Exports) ને કેમ હિતેજન મળે છે તે જુદા લેખમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. જાપાને ગ્રેટ બ્રિટનની આર્થિક પરિસ્થિતિનો બારીકાપી અભ્યાસ કર્યો. નળણા ચલણથી આમદાની માલ (Imports) મંગાવવામાં ભારે તુકસાન જાય છે, તે પણ

જપાને જોયું. જપાન સોનાના ચલણ ઉપર હતું. એણે જોયું કે સોનાના ચલણ ઉપર નીલવા જેટલું સોનું પોતાની પાસે હતું નહિ. એટલે સોનાનું ચલણ ફરજિયાત મૂકવું પડશે એવી તેની માન્યતા થઇ. પરંતુ સોનાનું ચલણ મૂકી દેવું પડે તે પહેલાં તેમાંથી પૂરતો આર્થિક લાભ ઉઠાવવો એવી વ્યવસ્થા જપાને કરી લીધી.

૪ જપાનની અગમચેતી

જપાને જોયું કે સોનાનું ચલણ મૂકવું પડશે. પરિણામે તેના ચલણનો સોના સાથે સંબંધ મુકાયાથી તેનું ચલણ નળ્યું પડશે. અને દેશપરદેશના સિક્કાઓ માટે તેણે વધારે મોટી સંખ્યામાં સિક્કાઓ દેવા પડશે. એટલે સોનાનું ચલણ મૂક્યા પછી તેનું પોતાનું ચલણ નળ્યું પડવાથી પરદેશથી મંગાવેલ આમદાની માલ માટે તેને વધારે નાણાં આપવાં પડશે. કપાસ, લોહું, રબર, ખાંડ વગેરે માલ ખીજ દેશાવરોથી જરૂર મંગાવવો પડશે. પોતાનું ચલણ નળ્યું થાય ત્યારે એ ચીજો માટે પુષ્કળ વધારે નાણું આપવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે સોનાનું ચલણ મૂક્યા પહેલાં જ જો કાંચો માલ વધુ પ્રમાણમાં મંગાવી રાખ્યો હોય તો હમણાં હાંડિયામણનો ભાવ મજબૂત હોવાથી મોટો આર્થિક લાભ થાય. જપાને પહેલાં જાન્યવર ૧૯૩૬ માં એ દિશામાં પગલાં લેવાં શરૂ કર્યાં.

૫ મોટા આર્થિક લાભો મેળવવાના પ્રયત્નો

પ્રથમ તો જપાને પોતાના શરણે અને બેંકરોને બેગા કર્યાં. તેમની પાસે આખી આર્થિક સ્થિતિ રજૂ કરવામાં આવી. પરંતુ બેંકોનાં મોટાં સાધનો ઔદ્યોગિક વિકાસમાં શેકાઇ ગયાં હતાં એટલે ફાજલ પૈસાની છત હતી નહિ. તરત જ રાજ્યે સર્વ કારખાનાંવાળાઓને બેગા કર્યાં. પોતાને સોનાનું ધોરણ મૂકવું પડશે, અને આથી હાંડિયામણ જરૂર નળ્યું પડવાનું જ માટે પાણી પહેલાં પાળ આંધવાની જરૂર જતાવી કાચા દ્રવ્યનો મોટો સંગ્રહ કરવાની તેમને ભલામણ કરી. પરંતુ કારખાનાવાળા બેંકોનાં મોટાં કરજમાં હતા. તેમની પાસે નાણાંની છટ હતી નહિ. તેમણે પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી દીધી. લંડન અને ન્યુયૉર્કનાં જાળરો શુષ્ક નાણાં ધીરનાર હતાં. પરંતુ લંડનમાં સખત નાણાંબીડ હતી. તેની પાસેથી દેશપરદેશ-આજ્ઞા નાણાં ઉપાડી જતાં હતાં. એટલે સંગ્રહાલયમાં આવેલું લંડન ટ્રાઈ ખીજ રાજ્યને નાણાં ધીરી શકે તેવી હાલતમાં તે વખતે નહોતું. ન્યુયૉર્ક પાસે પુષ્કળ નાણું હતું. પરંતુ સદ્દર દેશ પણ તેણે ધીરેલાં નાણાંનું બ્યાજ આપતા નહોતા, એટલે ટ્રાઈ દેશને નાણાં ધીરી ફસાઇ પડવાનો ન્યુયૉર્કનો વિચાર નહોતો. એટલે આવી સ્થિતિનો લાભ લેવા જપાનને નાણાંતંગીનો સવાલ આવી પડ્યો. તે માટે તેને બારે મૂંઝવણ થઇ પડી.

૬ જપાને લોનથી નાણાં ઉઠાં કર્યાં

ચીન સાથે જપાનને ઇમકાન આણુ થયાં જ કરતાં હતાં, અને કદી પણ સમાધાન થાય તેવી જપાનની નીતિ નહોતી. જપાનની મદરવાકાંક્ષાનો પાર નથી. તેનો લોભ આખા ચીનને ગળી જવાનો છે. જગવાન ઈંગ્લેન્ડ બારે આર્થિક મૂંઝવણમાં હતું. ગરીબડા ચીન માટે તે બારે લશ્કરી ખર્ચ કરી જપાન સાથે યુદ્ધમાં જતરે તેમ હતું જ નહિ; તેમ ઇંગ્લેન્ડને સંધિઓથી જપાને મિત્ર બનાવ્યું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકા જપાન

ઉપર ડોળા ધુરકાવતું હતું. પરંતુ દોઢ કરોડ બેકારોવાળો દેશ જાપાન સામે લડવા જાય એ આપધાતી નીતિ અમેરિકા ધારણ કરે જ નહિ. ક્રાંસ બહુ બળવાન છે, પરંતુ તેનું બળ અને લાજ માત્ર જર્મનીને દબાવવા પૂરતાં જ હતાં. એટલે જાપાનને ચીનનો મુલક લઈ લેવા માટે હમણાં સારામાં સારી તક હતી. મોટો દેશ મળે, ત્યાંના કાચા પદાર્થો મળે, ત્યાં પાકા બનાવેલા પદાર્થો માટે મોટી બજાર મળે; અને પોતાની વધતી જતી વસ્તી માટે સ્થાન મળે. એટલે એક કાંકરે અનેક પદ્ધતિઓ મરતાં હોય એવી તક જાપાન જવા દે નહિ એટલે મોટું લશ્કરી બળ તેને ફરજિયાત નહાવતું પડે છે. આથી તેની આમદાનીની મોટી રકમ લશ્કર ઉપર વપરાય છે. છતાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ થવો જ જોઈએ. આર્થિક સામ્રાજ્ય મેળવવાની સાંકળમાં એક મુખ્ય કડી મળે તો જતી કરાય નહિ. સરકારે પ્રત્યેક અપીલ કરી લોન ભરાવી. એ લોનમાંથી સારી જેવી રકમ બેંકોને સુપરત કરી. એ રકમ છ કરોડ ચેન ઉપર હતી. સરકારના ઉત્તેજનથી લોકોએ ફાજલ નાણું બેંકો પાસે ડિપોઝીટ મૂક્યું. એ રીતે બેંકો પાસે નાણાંની સારી રેલમહેલ થઈ ગઈ. બેંકોએ એ નાણાં કારખાનાંવાળાઓને ધીર્યાં.

૭ કાચા માલની ખરીદી

જગતનાં બજારોમાં લઈકર મંદી હતી. આર્થિક મૂંઝવણોથી મોટાં રાજ્યો ઘેરાઈ ગયાં હતાં. જગતની જરૂરિયાત કરતાં વધારે કાચાં દ્રવ્યોના ઢગલા ફાજલ પડ્યા હતા. જાપાને આ તકનો લાજ લીધો. કારખાનાંવાળાઓએ પોતાની ત્રણ ચાર વરસની જરૂરિયાતોની ગણતરી કરી લીધી. પરદેશોમાં ઑર્ડરો છૂટ્યા. જાપાનીઝ આગબોટોને ભરી ભરીને કાચાં દ્રવ્યો લાવવાનાં નૂરો મળ્યાં. કાપડનાં કારખાનાંઓવાળાઓએ પોતાને જોઈતા કપાસ અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનથી મંગાવ્યો. મલાયાથી મોટા જથ્થામાં રબર આવ્યું. કુચ્છા અને ફેરમોસાથી ખાંડ આવી. એ રીતે ચારે તરફથી મોટી રકમનાં કાચાં દ્રવ્યો ભેગાં કરવામાં આવ્યાં. સરકારે આ બધા માલ ભરવાની સગવડ કરી આપી. આમ, કારખાનાંવાળાને ઘણાં લાંબા વખત ચાલે એટલો માલનો જથ્થો મળ્યો, જાપાનીઝ આગબોટોને ભારે ઉત્તેજન મળ્યું, મજૂરોને મજૂરી મળી. રેલવેને નૂર મળ્યું, અને વીમા કંપનીઓ વગેરે વેપારી પેઢીઓને પણ ભારે ઉત્તેજન મળ્યું.

૮ જાપાનના ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ

આમ, કાચા માલનો જમાવ થવાથી જાપાનનાં કારખાનાંવાળા ખૂબ જોરમાં આવ્યા. કારખાનાંઓમાં નવા નવા સાંચાકામ બનાવનારી પેઢીઓને ચાલુ ઑર્ડરો મળતા જ ગયા. નવા નવા ઉદ્યોગો સજીવન થવા માંડ્યા. જે કોઈ પણ ઉદ્યોગ વિકસાવવામાં આવ્યો તેમાં સરતાપણા ઉપર તેમ જ બાલ દેખાવ ઉપર જ જ્યાન આપવામાં આવ્યું. માલના ટકાઉ-પણાનો સવાલ ગૌણ હતો. સુંદર રેશમ બહુ સસ્તું ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું—તેની કિંમત કાપડ કરતાં પણ ઝોાછી રાખવામાં આવી. પરંતુ તે માલ એવો હતો કે એક જ વખત ધોવા પછી બીજી વખત પહેરવાની જરૂર પડે નહિ! બહુ મોટા પાયા ઉપર સીમેંટ બનવા લાગ્યું. વિલાયતી સીમેંટ કરતાં કિંમતમાં ત્રીજો ભાગે સીમેંટ જાપાન વેચી શકતું હતું. હિંદના કોઈ પણ બંદર પહોંચતું સીમેંટ એક હંદ્રવેટની કાયળા માત્ર ચૌદ આનામાં જાપાનીઓ વેચવા લાગ્યા. કાપડનો ઉદ્યોગ તો જાપાનમાં ફૂફે અને જૂરે વધવા માંડ્યો.

માન્ચેસ્ટરના કારખાંડની રંગીન અને ઘોષેલી જાતોની નકલ કરવામાં આવી. માન્ચેસ્ટર કરતાં બહુ કિંમતી બાવે જાપાને કાપડ વેચવા માંડ્યું. રમરનાં રમકડાં, રોશનરી વગેરે અનેક જાતની ચીજો જાપાન બનાવવા લાગ્યું. સસ્તી મજૂરી, ઓછા બાવમાં કરેલો માલનો સંગ્રહ, સામુદાયિક ઉત્પન્ન (Mass Production), નીચી હાંડીના કાચા, સ્વદેશમાં મેળેા માલ વેચી પરદેશમાં સેધા માલ આપવાની નીતિ રાખી દરીકાષમાં વિજય મેળવવો વગેરે કારણો અને દેશપરદેશ સાથે કરેલી લાભકારક મંધિઓથી જાપાન ખૂબ કાચું છે.

૯ હૂંડિયામણુ નીચું કરવાથી મેળવેલ કાચા

પાઉંડ સ્ટરલીંગનો બાવ નીચે રાખવાથી ચિંટનના નિકાશ વેપારને મોટું ઉત્તેજન મળ્યું. તે જોઇ જાપાને પણ તે રીતે પરંતુ બહુ બડોળા પાયા ઉપર કામ લેવાનું ધાર્યું. સોનાનું ચલણ (Gold Standard) મૂકી દેવામાં આવ્યું. પરિણામે, જાપાનના ચલણ (yen) ના બાવો દબાયા. આ ચલણના દબાવાથી જાપાનને મોટો લાભ થયો તે કલ્પનાતીત છે. તે વિષય આંકડા આપી સહેલી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીયું. તેથી ચલણની જાડુગીરીનું વાચકોને કાંઇક અંશે જ્ઞાન થશે; અને જાપાન એથી જે મોટો લાભ મેળવે છે, તેની પ્રતીતિ થશે.

૧૦ ચલણની જાડુગીરી

જાપાનીઝ ચલણમાં દિંદ સાથે કેવા ફેરફાર થયો છે તે નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જાણશે.

	ચેન	રૂપિયા		ચેન	રૂપિયા
ડિસેમ્બર ૧૯૩૧	૧૦૦	૨૦૦	જુન ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૧૦
જાન્યુઆરી ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૮૦	જુલાઈ ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૦૫
ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૩૦	ઓગસ્ટ ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૦૦
માર્ચ ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૨૦	સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨	૧૦૦	૯૦
			ઓક્ટોબર ૧૯૩૨	૧૦૦	૮૫
			દેગણાં	૧૦૦	૮૦

જાપાન અને દિંદ વચ્ચે એવરેજ ચાલુ બાવ ૧૦૦ ચેનના રૂ. ૧૩૬). ત્યારે મેટ-ચિંટને સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ માં સોનાનું ચલણ (Gold standard) મૂક્યું ત્યારે જાપાન ૬૭ સોનાના ચલણ ઉપર હતું. એટલે સોનાના ચલણવાળા દેશ તરીકે તેની શાખ મજબૂત થઈ, તેના ચલણની કિંમત વધી ૧૦૦ ચેનના રૂ. ૨૦૦ સુધી વધી ગઈ. જાપાનનો નિકાશ વેપાર ઘટ્યો. પરંતુ આમજની વેપાર મુશ્કેલી. ખીજા દેશના માલ માટે જાપાનને પોતાના થોડા સિક્કા આપવા પડતા એટલે કપાસ માટે પ્રથમ ૧૦૦ ચેન આપવા પડતા તે જ અને તેટલા કપાસ માટે પોતાના સિક્કાનો બાવ વધવાથી જાપાનને ૬૦ ચેન આપવા પડ્યા. એ વખતે જાપાનની સરકારની આર્થિક મદદથી જાપાનનાં કારખાનાંવાળાઓએ મોટી રકમના કાચા માલનો સંગ્રહ કર્યો. જાન્યુઆરી મંદી અને ચલણની કિંમત વધવાથી જાપાનને બહુ જ સતવડ પડ્યા બાવે મોટી રકમનો કાચો માલ મળ્યો જેનો વિતરણ ઉપર દર્શાવવામાં આવી છે.

૧૧ જાપાન સોનાનું ચલણુ છાડે છે.

જાપાને ડિસેમ્બર ૧૯૩૧ માં સોનાનું ચલણુ (Gold standard) છોડ્યું. જાપાનની ગણતરી મુજબ દેશ પરદેશનાં બજારોમાં તેની શાખ (Credit) ધરી ગઇ. તેની હાંડી દેશપરદેશના સિક્કાઓમાં ધરી ગઇ. દાખલા તરીકે, ૧૦૦ યેનનાં ૨૦૦ રૂપિયા દેવા પડતા હતા, તે રકમે રકમે ધરી ૧૪૦ દેવા પડવા લાગ્યા. એટલે જાપાનીઝ નિકાસ વેપારને ખૂબ હિતજન મળ્યું. જે કાચા માલનો જાપાનનાં કારખાનાંવાળાઓએ જાતી હાંડીમાં મોટી રકમ સંગ્રહ કર્યો હતો, તે માલમાંથી પાકી વસ્તુઓ બનાવવા માટે કારખાનાંઓ ખૂબ જોસથી ચાલવા માંડ્યાં. દરેક બાબતની અગાઉથી તૈયારી કરી રાખવામાં આવી હતી એટલે નીચા હાંડિયામણુનો પૂરતો લાભ લેવામાં આવ્યો. પરદેશો ખાતે મોટી રકમમાં કાપડ, સીમેન્ટ, રેશમ, રમકડાં, રોશનરી વગેરે વસ્તુઓ મોકલવામાં આવી. પરદેશનાં બજારોમાં ઇંગ્લંડ, જર્મની, અમેરિકા વગેરે હરીફાઈ હતાં. તેમના કરતાં જાપાને ઓછા ભાવે માલ આપવાની શરૂઆત કરી. ચારે તરફથી ભાવો ઘટાડવામાં આવ્યા. દેશ પરદેશનો વેપારી જે ભાવે માલ માગે તે ભાવે જાપાનીઝ વેપારીઓ સોદા કરવા લાગ્યા. દરરોજ ભાવ ઘટાડવા જ માંડ્યા. પરિણામે, બીજા દેશોથી આવતા માલ ઉપર સખત ફટકો પડ્યો. જાપાનનો નિકાસ વેપાર દિનપ્રતિદિન વધવા માંડ્યો.

૧૨ જાપાનનું ચલણુ કેવી રીતે ઘટાડી શકાયું

જાપાન ઉપર લગભગ ૨૦૦૦ દશ લાખ યેનનું પરદેશનું કરજ હતું. મહાન યુદ્ધના સમયમાં જાપાનને એક ઔદ્યોગિક દેશ તરીકે ભારે તડકો થયો. તેની પ્રજા અને રાજ્ય બન્નેએ લડાઈના વખતમાં બીજા કોઇ પણ રાજ્ય કરતાં સારો લાભ મેળવ્યો હતો. લડાઈ પછી જાપાને તરત જ આ કરજ ફેડી દીધું, અને પરદેશના પંજામાંથી સ્વતંત્રતા મેળવી. આથી જાપાનના વેપાર અને ચલણુ બન્ને ઉપર તેણે સારો કાણુ મેળવ્યો. એકસો રૂપિયાના પચાસ યેન આપવા કે એકસો યેન આપવા તેનો કાણુ જાપાનીઝોના હાથમાં રહ્યો. પોતાના ઉદ્યોગવેપારની સગવડ ખાતર એ ચલણુ ઉપરના કાણુનો ઉપયોગ કરવાની જાપાનીઝ સરકારે ઠીક સાવચેતી રાખી. ન્યારે કાચા દ્રવ્યો ખરીદવાની જરૂર પડી, ત્યારે પોતાના ચલણુના ભાવ વધારવાથી જાપાનને કાચા દ્રવ્ય માટે બહુ ઓછાં નાણાં આપવાં પડ્યાં હતાં; ન્યારે કાચાં દ્રવ્યોનો પૂરો સંગ્રહ થયો, ત્યારે તેમાંથી પાકાં દ્રવ્યો બનાવી પરદેશો તરફ મોકલ્યાં. પછી સોનાનું ચલણુ છોડી દઇ પોતાનું હાંડિયામણુ નબળું બનાવી દીધું. એટલે જાપાનને પોતાનાં પાકાં દ્રવ્યો માટે પોતાના ચલણુના ઘણા સિક્કા મળ્યા. આવી રીતે જાપાને ખેતરો લાભ મેળવ્યો. ચલણુ ઉપરના કાણુથી જાપાને વેપારને પોતાને અનુકૂળ બનાવી દીધો.

૧૩ નીચા ચલણુ (Depressed exchange) થી થયેલ લાભની સમજણ

જાપાને ૧૦૦ યેનના રૂ. ૨૦૦ નું હાંડિયામણુ બનાવી મોટો લાભ મેળવ્યો તે વિગત ઉપર દર્શાવી છે. હવે પાંચ માલ પરદેશમાં મોકલતાં હાંડિયામણુ ઘટાડી મૂક્યું. દાખલા તરીકે, ડિસેમ્બર ૧૯૩૧ પહેલાં તેમણે મુંબાઈથી પોતાની સ્ટીમરોમાં કપાસ મંગાવ્યો. એ કપાસમાંથી પોતાનાં કારખાનાંઓમાં કાપડ બનાવ્યું. એ સર્વે ક્રિયાઓમાંથી પસાર થઇ કપાસ ન્યારે કાપડના રૂપમાં પરિણમ્યું અને પરદેશ ખાતે ચડીને વેચાયું તેમાં ૭ માસ

જેટલો વખત સહેજે પસાર થઇ ગયો. ડિસેમ્બરમાં આવેલ કપાસ લુલાઇ ૧૯૩૨ માં કાપડરૂપે અનેક જાતનાં ખર્ચો ખાઇ પાછું મુંબઇ ફરી આવ્યું. તે વખતે હાંડિયામણ ૧૦૦ ચેનના રૂપિયા ૧૦૫ હતા. એટલે મુંબઇમાં રૂ. ૧૦૫ ની કિંમત મળી. તેના એકસો ચેન જેટલી મોટી કિંમત જાપાનીઝ વેપારીઓને મળી. ખીજી રીતે જાપાનના વેપારીએ રૂ. ૨૦૦ ની કિંમતનો કપાસ મુંબઇમાં ખરીદ્યો. તેનાં તેને ૩૦૦ ચેન ચોતાના દેશમાં આપવા પડ્યા. તેમાંથી તે વેપારીએ બે હજાર વાર કાપડ તૈયાર કર્યું, અને મુંબઇમાં વેચવા ગોકલ્યું. તેના એ વેપારીને રૂ. ૨૦૦ મળ્યા. પરંતુ ચેનનું હાંડિયામણ નબળું થવાથી એ ૨૦૦ રૂપિયાના તેને ૧૦૦ ના ભાવે ૨૦૦ ચેન મળ્યા. એટલે ૨૦૦ રૂપિયા ખરચેલ કપાસના કાપડના પણ માત્ર ૨૦૦ રૂપિયા જ પેદા થયા. પણ હાંડિયામણના ફેરફારને લીધે ૧૦૦ ચેનના કપાસનું કાપડ બનાવ્યા પછી ૨૦૦ ચેન જાપાનને પેદા થયા! તે પછી જાપાનનું હાંડિયામણ એથી પણ વધારે ઘટીને ૧૦૦ ચેનના ૮૦ રૂપિયા જેટલું થયું છે. ચેન સરતા બન્યા છે. રૂપિયા મોંઘા બન્યા છે. એટલે જાપાનનો નિકાસ વેપાર ખીલ્યો છે. ૨૦૦૦ વાર કાપડ ૨૦૦ રૂપિયામાં જાપાનને પરવડે; પણ હાંડિયામણના ફેરને લીધે તે રૂ. ૮૦ માં વેચવાને શક્તિવાન બને છે.

૧૪ જાપાનના વધતા જતા વેપારના આંકડાઓ

જાપાનનાં કારખાનાંઓ અનેક વસ્તુઓ બનાવતાં થયાં છે. નીચા હાંડિયામણે તેમને હારે મદદ કરી છે. અનેક જાતના પદાર્થો જાપાને બનાવ્યા છે, જાપાનના વેપારનો વિકાસ ૧૯૩૧ અને ૧૯૩૨ માં કેટલો થયો તે નીચેના આંકડાઓથી સમજશે. ૧૯૩૩ના આંકડા આથી પણ ધણા વધારે છે. પરંતુ એ આંકડાઓ અત્યારે હજી ઉપલબ્ધ થયા નથી. એ આંકડાઓ ઉપરથી જાપાનનો વેપાર કેટલો વધ્યો તે સહેજે સમજશે.

હિંદ ખાતે જાપાનથી ૧૯૩૧-૩૨માં અગિયાર માસની થયેલી નિકાસની સરખામણી

૧૯૩૧	૧૯૩૨	૧૯૩૧	૧૯૩૨
ચેન ૧૦૦૦	ચેન ૧૦૦૦	ચેન ૧૦૦૦	ચેન ૧૦૦૦
સાણુ ૨૯	૬૭	બટન ૨૮૩	૫૬૧
સૂતર ૪૯૫૧	૧૭૭૭૭	છત્રીઓ ૪૫	૨૦૨
કાપડ ૪૫૧૯૦	૭૩૧૧૪	જુસો ૫૫	૧૪૩
ટુવાલ ૪૦૩	૮૦૫	ફાનસો ૨૮૧	૧૭૭
ગરમકાપડ ૫૬	૫૩૯	રમકડાં ૬૭૯	૧૪૫૬
રેશમ ૧૯૨૭૬	૨૯૧૧૭		

આ સિવાય સીમેંટ, બટ, સ્ટેશનરી, સાંચાકામ, ગંજીરાક, મોર્ન વગેરે અનેક જાતના સામાનની યાદી મળી શકી નથી. ૧૯૩૩માં આથી પણ ગંભીર વેપાર જાપાને કર્યો છે. આ ઉપરથી ઉલોગોને કેટલો મોટો વિકાસ જાપાને કર્યો છે તેની વાંચનારને પ્રતીતિ થશે. હિંદુસ્તાનના ગામગામ ન્યાં જુઓ ત્યાં જાપાનીઝ માસના દગલા પડ્યા છે. હિમાલય જેવા અગમ્ય પ્રદેશનાં નાનાં ગામડાંઓમાં પણ જાપાનીઝ વસ્તુઓના દગલા પડ્યા છે.

૧૫ જાપાનીઝ વસ્તુઓનું સસ્તાપણું

હિંદમાં બનાવેલી કોઇ પણ વસ્તુ જાપાનીઝ વસ્તુના મુકાબલે સસ્તાપણામાં હરીફાઇ કરી શકતી નથી. ખ્યાસ વરસ યયાં વેપાર કરનાર હિંદીઓનું કહેવું છે કે આનું સસ્તાપણું અમારી કારકિર્દીમાં ક્યારે પણ જોવામાં આવ્યું નહોતું. કાપડ, રમકડાં, બાઇસીકલો, પલંગો, રેશમ, ગંજીરાક, મોર્ન અને જાતજાતની રેશનરી પાણીનાં મૂલે જાપાન વેચે છે. એક પાઇની એક પેન્સીલ, એક પાઇની દસ સિગારેટો; દોઢ બે આનાનો એક ગંજ-કાક, એકથી સવા આને વાર ધોયેલું કાપડ ! વીસ રૂપિયામાં બાઇસીકલ. એવી એવી અનેક વસ્તુઓ નજીવી કિંમતે જાપાન દેશી રાજ્યોમાં વેચે છે. આથી ખીજા યુરોપિયનો પોતાના દેશની વસ્તુઓ હરીફાઇમાં વેચવામાં ક્ષમતા નથી. કોઇ પણ નિકાશ કરનાર દેશ આટલે સસ્તે ભાવે વસ્તુઓ વેચવા તૈયાર નથી. રંગ, વારનિસ, કાગળ વગેરે સર્વે વસ્તુઓ જાપાન બનાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મશિનગનો, વિમાનો અને દારૂગોળો પણ જાપાન બનાવી ખીજાં રાજ્યોને કિફાયતે પૂરાં પાડવા તૈયાર થયું છે. મુંબઇની મિલોવાળા કપાસ મુંબઇમાં સાડાપાંચ આને રતલ તે છે, અને સાડાપાંચ આના તે ઉપર ખર્ચો આવે છે. એ કાપડ અગિયાર આને રતલ મુંબઇની મિલોને પરવડે છે; જ્યારે જાપાન પાંચ આને રતલ કાપડ સી. આઇ. એફ. આપવા તૈયાર છે ! આવી હરીફાઇમાં મુંબઇની કોઈ પણ મિલ કેમ જીવી રહી શકે ? ભાવ કાપીને નુકસાન પણ કેટલું વેઠે ? આથી અમદાવાદ અને મુંબઇનો મિલઉદ્યોગ પાતમાલ થવાની અણી ઉપર છે. માણેકજી પીટીટની મોટી મિલ બાંધતાં રા કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયેલ. એ જ મિલ સિલામમાં પંદર લાખ રૂપિયા જેવી નાની રકમમાં વેચાઇ ગઇ. મુંબઇનો મિલઉદ્યોગ બહુ જ બારીક હાલતમાં આવ્યો છે. અમદાવાદની મિલો પણ બંધ થતી જાય છે. હજારો મિલમજૂરોની રોજી ગઇ છે. હિંદનો મોટો મિલઉદ્યોગ જાપાનની તીવ્ર હરીફાઇને લીધે એકદમ નાશની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યો છે.

૧૬ જગતના બીજા વિભાગોમાં જાપાનની હરીફાઇ

કેટલાક યુરોપિયન દેશો સિવાય જાપાને પોતાની પાકી વસ્તુઓ જગતના બીજા ધણા દેશોમાં પણ મોકલવા માંડી છે. પોતાના રિવાજ મુજબ જાપાને દરેક દેશનાં બંજરોની જરૂરિયાતોની વસ્તુઓનો બારીક અભ્યાસ કરી તેવી વસ્તુઓ બનાવી છે. તે દેશ સાથે પોતાને પસંદગી મળે તેવી સંધિ કરી, પોતાનું હુંડિયામણુ નખાડું પાડી, જાપાને તે દેશનાં બંજરો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. બીજા યુરોપીય ઔદ્યોગિક દેશોની હરીફાઇ મોળી પાડી છે, અને તે દેશોમાં પોતાનો માલ મોકલી ત્યાંના નવા વિકસતા ઉદ્યોગોને નખળા બનાવ્યા છે. જાપાનની હરીફાઇ વ્યવસ્થાવાળી, શાસ્ત્રીય ધોરણ ઉપર રચાયેલી અને સખ્ત નિયમન-વાળી છે. દરેક વસ્તુનો તે અગમચેતીથી વિચાર કરે છે. રશિયાની પાંચ વરસની યોજના કરતાં પણ તે વધારે લચકર છે. રશિયાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ જગતમાં ભારે દબદબા અને જહોરાતથી પ્રકાશમાં આવ્યો; જ્યારે જાપાને છાંનામાના કાઇને ખચર પણ ન પડે તેવી રીતે ઠંડે મગલે અને વધારે મોટી વ્યવસ્થાથી રશિયાથી પણ મોટો ઔદ્યોગિક વિપ્લવ કરી બતાવ્યો.

૧૭ જાપાન અને બ્રિટન વચ્ચે કાપડની નિકાશની સરખામણી

બ્રિટન કાપડના વેપારમાં ચક્રવર્તિપદ ધરાવે છે. એના એ ઉદ્યોગમાં ઘણી ખત, આત્મભોગ અને લાંબા-શિક્ષણ પછી એ પદવી એને મળી છે. ઘણા દેશોની હરીફાઈ બ્રિટને તોડીને સ્વાધિકાર મેળવ્યો છે. લોકસાધરના એ ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે હિંદના કાપડના પ્રાચીન ઉદ્યોગને ગુંગળાવવામાં આવ્યો હોય એવી માન્યતા ઘણી છે. એ ઇંગ્લંડના માનીતા ઉદ્યોગ ઉપર જાપાને બારે તરાપ મારી તેની હરીફાઈની રેસમાં આગળ નીકળી જવાની વધી પેદા કરી છે. આ રહ્યા બંને પ્રજના સને .૧૯૩૨ ના કાપડની નિકાશના આંકડા:—

૧૯૩૨ની કાપડની નિકાશ

કયા દેશમાં નિકાશ થયો	નિકાશ કરનારા દેશો જાપાનની નિકાશ	બ્રિટનની નિકાશ
	૧૦૦૦ વાર	૧૦૦૦ વાર
ચીન	૨૯૧,૩૩૬	૭૨૫૯૭
બ્રિટિશ હિંદ	૬૪૪,૫૬૮	૫૯૯,૨૮૫
હોંગકોંગ	૨૩૪૦૮	૫૨૫૬૬
સિયામ	૨૪૩૯૭	૯૪૫૯
ફિલિપ્પાઇન	૨૧૪૦૯	૫૦૯૪
ડચ અને બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ	૩૫૨,૧૨૩	૪૩૩૬૩
સ્ટ્રેટસ	૮૨૧૮૫	૩૭૩૪૩
ઓસ્ટ્રેલિયા	૩૭૧૬૨	૧૬૬૫૪૨
ઇજીપ્ત	૧૯૫૫૦૩	૮૧૯૧૩
આફ્રિકા	૨૦૬,૬૭૧	૩૩૫,૪૮૩
બાલ્કન સ્ટેટ	૪૨૨૧૫	૫૭૪૩૭
દક્ષિણ અમેરિકા	૨૭૯૩૫	૨૦૪૧૫૧
અરબસ્તાન અને ઇરાન	૬૧૩૩૯	૨૮૮૩૫
બીજા દેશો	૨૨૪૭૮	૪૯૫૬૬૬
કુલ	૨૦૩૨૭૭૦ હજાર વાર	૨૧૮૮૪૧૫ હજાર વાર

૧૯૩૩ના આંકડાઓ પ્રગટ થશે ત્યારે જાપાનનો શરતનો ઘોડો આગળ નીકળી ગયાનું જણાશે.

૧૮ ઉપલા આંકડાઓ ઉપરથી ઉપજતા વિચારો

પ્રથમ તો હિંદ પરદેશી કાપડનું મોટામાં મોટું ખાઉધર આઠક છે. ઉપલા આંકડાથી સાબીત થાય છે કે સ્વદેશી કાપડ અને સ્વદેશીની લાવના માટે હિંદનો નંબર જગતના સર્વે દેશોમાં સૌથી છેલ્લો છે, અને જ્યાં સુધી હિંદ પોતાના માટે પોતે પૂરતા જથ્થામાં કાપડ તૈયાર નહિ કરે ત્યાં સુધી તેની આર્થિક પરતંત્રતા જશે નહિ. ખીજો વિચાર એ આંકડાઓથી ફલિત થાય છે કે યુરોપના લંગલગ બધા લાગે અને અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તથા

કેનેકા કાપડની બાબતમાં સંપૂર્ણ આત્મસંતોષ ભોગવે છે. તે સિવાય તે દેશોએ એ ઉદ્યોગને એટલેા કેળવ્યો છે કે પોતાના દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી પીળ દેશોની આવશ્યકતાઓ પણ પૂરી પાડે છે. ત્રીજો વિચાર એ આવે છે કે હિંદમાં અને સ્વિટનનાં ખીજાં સંસ્થાનોમાં સ્વિટનને ખાસ પસંદગી આપ્યા છતાં અને ઓછી જગાત હાંડિયામજુના કાયદા મળ્યા છતાં સ્વિટન પછાત પડતું જાય છે.

૧૯ હિંદના ઉદ્યોગો ઉપર થયેલી માઠી અસર

હિંદના કાપડનો મિશ્રઉદ્યોગ પાયમાલીને પંથે કૂચ કરે છે તે ઉપર જણાવ્યું છે. હિંદનો કાપડનો કાયદવાણીનો ઉદ્યોગ પણ શિથિલ થયો છે. આવા સસ્તા જાપાનીઝ કાપડ સાથે હરીફાઈમાં કેમ જિતરી શકાય ? હિંદનો સીમેંટનો ઉદ્યોગ પણ માઠી દશામાં આવી પડ્યો છે. લાખો ટન સીમેંટ જાપાનથી દર વર્ષે આવે છે. તે પાણીના મૂલ્યે હિંદમાં વેચાય છે. તેની સામે ટકતું હિંદી ઉદ્યોગને માટે અશક્ય છે. ગંજકાક, મોજાં વગેરે (hosiery) નો હિંદી નવો ઉદ્યોગ પણ ખૂબ જોશથી આંસુઓ ઘેરે છે અને સરકાર પાસે નિરાધાર થઇ સહાય માગે છે. જિનની હિંદની મિલો પણ લાચાર થઇ ગઇ છે. સને ૧૯૩૧ માં રૂ. ૫૮ લાખની કિંમતનું લેપ હજાર વાર જિનનું કાપડ જાપાનથી આવત થયું હતું. સને ૧૯૩૨ માં જ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું સાડાખાર લાખ વાર જિનનું કાપડ આવ્યું. સને ૧૯૩૩માં એથી પણ વધારે આવ્યું. પરિણામે હિંદની ગરમ કાપડની મિલોમાં માત્ર ૨૫ ટકા કામ ચર્મ રહ્યું છે; ૭૫ ટકા બંધ રાખવી પડે છે. રેશમમાં તો જાપાનીઝે હદ કરી છે. જાપાનીઝ રેશમ બાવ ઘટાડી માત્ર પોણાત્રણ આનાના વારના હિસાબે કલકત્તામાં વેચાતું હતું. હિંદી સરકારે દર વારે રૂ. ૦ પોતાની જગાત નાખી એટલે જાપાને હરીફાઈમાં પોતાનો બાવ ઘટાડી દર વારે સત્રાબે આના બાવ કરી મૂક્યો. બે આને વાર અગાઉ સુતરાઉ કાપડ પણ મળતું નહોતું, પણ હમણાં રેશમ મળે છે. જાપાનની હરીફાઈવાળી નિકાસથી હિંદી વેપાર અને ઉદ્યોગ ઉપર ખુબ નબળી અસર થઇ છે.

૨૦ આખું જામ ભૂખે મરે છે, ત્યારે બાવાજી મદીદા ઉડાવે છે !

જગત આખામાં ભારે મંદી છે. દરેક દેશમાં લાખો અને કરોડો મનુષ્યો ખેડારી ભોગવે છે. રાજ્યોની આર્થિક સ્થિતિ કામાડાળ છે. કારખાનાંઓ આજસ અને આરામ ભોગવે છે. અમેરિકા જેવો ધનવાન દેશ પણ આ મંદીના વેગમાંથી છટકી શક્યો નથી. ઓટાવાના કરારો ક્યાં છતાં સ્વિટન એ મંદીને પાર પડી શક્યું નથી. ઘણાં મહાન રાજ્યો નાદારીની હાલતમાં છે. હિંદના ખજાનચી સર જ્યોર્જ સુરટરે જાપાન થોડી વખતમાં જ યાકી જવાની આગાહી કરી હતી, પરંતુ તે આગાહી હજી સુધી ખરી પડી નથી કે ખરી પડવાનાં ચિહ્નો પણ જણાતાં નથી. અંતેલવીઓ જણાવે છે કે જાપાન પાસે હજી બે વરસ ચાલે એટલેા ઓછા લાવનો અને જાંચી હાંડી વખતે ખરીદિલો કાચા માલનો જથ્થો પડ્યો છે. એટલે આથી પણ વધારે હરીફાઈમાં જાપાન જિતરે એવી વજી છે. આખું જગત મંદીની સત્તા નીચે આવ્યું છે. માત્ર રશિયા અને જાપાન એવી મંદીથી મુક્ત છે. પરંતુ રશિયામાં બંધકર દુકાળ હોવાનું સંભળાય છે; ત્યારે જાપાનમાં સુકાળ છે. ત્યાંના મજૂરોને પૂરતી મજૂરી મળે છે. ત્યાંના કારખાનાંવાળાઓને ઠીક નફો મળે છે. રેલવેને રેલવેનાં વૂર મળે છે; પોર્ટલેન્ડને ડુબ મળે છે; સ્ટીમરોને પૂરતાં કામ અને વૂર મળે છે; ખેડૂતોને કાઝલ

વખતમાં રેશમનો ઉદ્યોગ ઠીક મદદ કરી રહ્યો છે. એ રીતે સર્વે વર્ગ સુખી હોવાથી રાજ્ય પણ આબાદ થતું જાય છે, અને પ્રજાપ્રધાની દરકાર ક્યાં વગર ચીનની ચોટલી પકડી તેને મહાત કરતું આવે છે.

૨૧ જાપાનમાં મજૂરીના દર

જાપાનમાં હિંદ કરતાં પણ મજૂરીના ભાવો સસ્તા છે. સસ્તી મજૂરી ઉદ્યોગોનાં વિકાસમાં મોટા ફાળો આપે છે. જાપાનમાં કાપડની મિલના મજૂરને દરરોજના બાર આના મળે છે; મુંબાઈમાં એક રૂપિયા બે આના મળે છે. જાપાનમાં કાપડ વણનારને ચૌદ આના મળે છે; મુંબાઈમાં પોણાબે રૂપિયા મળે છે. વળી જાપાનીઝ મજૂર જાડુ ચતુર છે, વધારે ક્ષમક કામ કરે છે, તથા લૂભો એક સાથે સંભાળે છે. જાપાનની સ્ત્રીમજૂરો જાડુ સ્વચ્છતાપૂર્વક કામ કરે છે. તેઓ મિલોને પારદર્શક દર્પણ જેવી સ્વચ્છ રાખે છે.

૨૨ કેટલીક પ્રજાઓએ જાપાનની હરીફાઈ સામે કરેલ કાયદાઓ

ઇંગ્લેંડે ચોટાવાના કરારો કરીને હરીફાઈમાંથી બચવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આસ્ટ્રેલિયાએ હરીફાઈથી રક્ષણ મેળવવા ગમે તેટલી જગત નાખવા પોતાની સરકારને પૂરતી સત્તા આપી છે; કેનેડા, ફ્રાંસ, ઇટલિ, જર્મની અને દક્ષિણ આફ્રિકાએ પણ પોતાના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપ્યું છે. જાપાને પોતે પણ એક કાયદો પસાર કર્યો છે, તેમાં જો કોઈ પણ દેશ જાડુ સસ્તો માલ જાપાનનાં બજારોમાં મૂકી દેશના ઉદ્યોગોનો નાશ કરવા તૈયાર થશે તો તે વસ્તુઓની કિંમત નોટલી જ જગત નાખવા સરકારને સત્તા આપી છે.

૨૩ હિંદી સરકાર અને જાપાનીઝ હરીફાઈ

સને ૧૯૩૨ માં જ જાપાનીઝ હરીફાઈએ મોટું સ્વરૂપ લીધું હતું. જુલાઈ ૧૯૩૨ માં જ એ સિવાલે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું. પ્રજાએ ભારે પોકાર કર્યો. સરકાર ટેરીફ બોર્ડને એ સલાહ સોંપી. બોર્ડે જાપાનીઝ કાપડ ઉપર પચાસ ટકા જગત વધારવાની બહામણ કરી. એ બહામણ સરકારે કબૂલ કરવાથી પચાસ ટકા જગત કાપડ ઉપર નાખવામાં આવી. પરંતુ તે પછી યેનનું દ્રુડિયામણ નબળું થયું, અને એ જગતનું પરિણામ ધન્યમાં આવ્યું. હરીફાઈ બિચડી વધી પડી. વેપારી સંડોળે અને મિલોને ભારે પોકાર બોલ્યો. સરકાર પ્રથમ તો ઉદાસીન રહી. એસેમ્બલીમાં ઉડાઉ જવાબો આપ્યા. પરંતુ જ્યારે અંગ્રેજ વેપારી એજેન્સીએ પણ ભારે પોકાર ઉઠાવ્યો, ત્યારે સરકારને પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જણાઈ. તેણે વિચારમાં ધણી વખત લીધા. છેવટે હમણાં જાપાનીઝ હરીફાઈને અટકાવવા માટે Anti-Dumping Bill વડી ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં આવેલ છે. તેમાં સરકારને ઉદ્યોગોના રક્ષણ માટે સસ્તા પરદેશી આમદાની માલ ઉપર વધારાની જગત નાખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. તેના ઉપર એસેમ્બલીની પસંદગી બે માસની અંદર મેળવવી જોઈશે. એ રીતે હિંદના માલને અને તે સાથે લોકશાયરને પણ મદદ મળશે ખરી. પરંતુ જાપાન સાથેની સંધિની શરતો તેમાં કેટલી આડી આવે છે તે જોવાનું છે.

૨૪ હિંદી વેપારીઓને લોગવવી પડેલી તુકસાની

જાપાનીઝ માલ સસ્તો મળે છે એટલે હિંદી વેપારીઓ કમાયા હશે, એવી માન્યતા બૂલબરેલી છે. ચાલુ બે વર્ષો થયાં જાપાન ભાવો કાપતું જ આવે છે. એટલે હિંદી વેપારીઓ જેમ જેમ માલ માટે ચોડેરા આપે છે, તેમ તેમ તેમને વધારે સહન કરવું પડે

છે. એક ઓર્ડર આપે કે ખીજે ઓર્ડર ઓછા ભાવે જાપાનવાળા માગે. તે સિવાય માલનો ભરાવો એટલા મોટા પ્રમાણમાં જાપાને હિંદના ગામેગામ કરી નાખ્યો છે કે હિંદી વેપારીઓને હરીફાઈમાં ઊતરવા સિવાય અને ગળામાંથી માલ કાઢવા સિવાય છૂટકો જ નથી. ૨૫ હિંદની પ્રજાને ગેરલાલ અને ઉઘોગને હાનિ

જાપાને સરતા અને તકલાદી માલો મૂકી હિંદી પ્રજાને ભારે લાલચમાં નાખી છે. એનું કપડું મજબૂત હોતું નથી, ટકાઉપણુનો ગુણ ધરાવતું નથી. એનું રેશમ ભારે દેખાવવાળું અને એક દિવસની ધુલાઈથી ખરાબ થઈ જાય છે; એનું સીમેંટ જોષ્ટતી ચીકાશ ધરાવતું નથી. એની રેશનરી તકલાદી છે. એનાં ગંજકાક અને મોજાં તરત જ ફાટી જાય તેવાં છે. એના બૂટો ખે માસ પછી નાલંતા નથી. એની સાકરમાં મિઠાશ ઓછી છે. એની છત્રીઓ દેખાવવાળી પણ દલકી છે. એ રીતે જાપાનની દરેક વસ્તુ ચાર દિવસનો ચટકો છે. હિંદનું ધન એમાં વેડફાઈ જાય છે. સરતાને માટે હિંદીઓ ધનની પાયમાલી કરે છે; તે સિવાય હિંદના કાપડ, સીમેંટ, ગૃહઉઘોગ, સાકરના, હોઝીયરીના ઉઘોગોને ભારે સહન કરવું પડ્યું છે. હિંદના વેપારી ખાતાના અખ્યસ પાસે એ ઉઘોગોના પ્રતિનિધિઓ રૌદ્રણું રાય છે.

૨૬ જાપાનની આર્થિક ખરાબ હાલત

આવી ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ ઉપર પહોંચ્યા છતાં જાપાનીઓની આર્થિક હાલત ભારે મૂંઝવણભરેલી છે. જાપાનમાં લશ્કરી સત્તાવાળાઓ પૂરા પ્રાબલ્યમાં છે. પોતાના પક્ષના રાજ્યદારીઓને જ જાપાનનું તંત્ર સોંપ્યું છે. ચીન સાથે યુદ્ધમાં મોટું ખર્ચ થાય છે; તેથી રાજ્યનાં આંતરડાં નીચોવાઈ ગયાં છે. પ્રજા ઉપર ભારે કરો છે, બજેટ પૂરું થઈ ખે પાસાં સમતોલ થઈ શકતાં નથી, પરદેશોમાંથી ધીરધાર મળી શકે તેમ નથી. યુરોપિયન મહારાજ્યોનાં આંગળાં જાપાનનું ગળું દબાવી દેવા સજવળ છે. જાપાનની આર્થિક હાલત બહુ ગંભીર છે. સ્વરાજસંગઠન અને રાજ્ય તથા પ્રજાના એકતંત્રથી ગાંડું ગમ્યડ્યું જાય છે. એટલે કાંઈ પણ પળે બલૂન ફાટી જાય તેનો પણ પૂરતો સંભવ છે. શેર બજારના નામીયા મોટાડીઓની પેઠે જાપાને આંખ મીચી સટ્ટો ખૂબ મોટે પાયે ખેલવા માંડ્યો છે. પરિણામ ભવિષ્યના હાથમાં છે. પ્રજા ખૂબ વધે છે, એ પણ જાપાન માટે ભારે ચિંતાજનક ગણાય છે.

૨૭ હિંદે જાપાન પાસે ઘણું શીખવાનું છે.

જાપાનની એકસંધી, રાજ્ય અને પ્રજાનું અદ્વૈત, અપરંપાર ઉદ્યોગશીલતા, કામ-ઉપર એકચિત્તે લક્ષ્ય, રાજ્ય માટે પ્રજાને ભારે ભોગ, નકલ કરવાની અગ્રોધ શક્તિ અને ધર્મધેલજાનો અભાવ, એ જાપાનીઓની વિશેષતા છે. જાપાનમાં સ્વતંત્રતા છે; હિંદમાં પરંતંત્રતા છે. જાપાનમાં એકસંધ છે; હિંદમાં સંપ સુકાર્ધ ગયો છે. જાપાનમાં ઉદ્યોગશીલતા છે; હિંદમાં આજસ છે. હિંદ ધર્મધેલું છે; જાપાન એ દોષથી મુક્ત છે. હિંદ સરળ છે; જાપાન કપટવિદ્યામાં નિષ્ણાત છે. હિંદ પોતાનું સંભાળવા માટે અશક્ત છે; જાપાન પારકાનું ખામ જવા સશક્ત છે. હિંદ નિર્બળ છે; જાપાન સમજ છે. હિંદ પોતે વાણીઓ છે; જાપાન કંઠે સ્ત્રિય છે. જાપાન વિદ્યા, હુન્નરકળા અને શક્તિમાં આજળ વધે છે; હિંદમાં પ્રગતિશીલતા નથી. જાપાને નવીનતાને વસાવી છે; હિંદે જૂનવટને પકડી રાખી છે. આ બધાં દ્રવ્યે હિંદે વિચાર કરવો રહ્યો.

કુમાર સંભવ

સર્ગ પાંચમો

ફલોદય

સમક્ષ આવી રીત કામ બાળતા
 પિતાકિએ ભક્ષ મનોરથો ક્યે,
 હૃદયે નિન્દે નિજ રૂપ પાર્વતીઃ
 પિયુ રીઝયે સાર્થક થાય ચારુતા. ૧
 મટાડવા નિષ્ફલ આપ રૂપને
 એકાગ્રતાથી તપ સાધવા ચહ્યું;
 મળે ખીજી શી રીત બેઉ વસ્તુ એ
 એના સમો પ્રેમ પતિ ય એ સમો ? ૨
 ગિરીશ પ્રત્યે દિલ લાગવા થકી,
 સુતા થઈ છે તપ કાળ તત્પર;
 સુણી, બીડી છાતીયું, બોલી મેનકા
 નિવારવા .ઉગ્ર તપેથી એહને. ૩
 ગૃહે વસે છે સહુ ધૃષ્ટદેવતાઃ
 શરીર ક્યાં આ તુજ ? બાપુ ક્યાં તપ ?
 શિરીષનું . પુષ્પ કુણું સહી શકે
 દિરેકના પાદ નહિ જ પક્ષિના. ૪
 ન નિશ્ચયેથી સ્થિરભુદિ પુત્રોને
 નિવારી મેના ઉપદેશથી શકી.
 ઇષ્ટાર્થમાંહી સ્થિરનિશ્ચયા મન
 ને બેહતું નીચે પય કોણ રોકશે ? ૫
 મનસ્વિનીએ પછી ત્યાં સખીસુખે
 મનોરથોના સમજી પિતા કને
 સ્વધૃષ્ટની સિદ્ધિ થતાં સુધી વને
 તપાર્થ માગી વસવાતણી રગ્ન. ૬
 થયેલ રાજ અનુરૂપ નિશ્ચયે,
 મહાન એ તાત તણી રગ્ન થકી,
 મયૂરવાજા શિખરે ગર્ધ પછી
 પ્રસિદ્ધ ગૌરી પદથી જ જે થયું. ૭

ન હારતાં નિશ્ચય, હાર ત્યાગીયો
 સેરો હલી ચંદન જેથી જીખડે,
 બાલાઈ જેવું થયું ભૂરું વલકલ
 જાયાં સ્તને જે અળગું શરીરથી. ૮
 મધુર, ઓળેલ લટોથી જેવું તે,
 જટાથી તેવું જ સુહાસ છે મુખઃ
 દિરેફની હાર યજી ન ફેવલ
 સરોજ શિવાળ પ્રસંગ શોભતું. ૯
 ક્ષણે ક્ષણે રોમ ઉભાં કરંતી જે
 ધરેલી મોંજી વ્રતમાટ ત્રેવડી,
 કીધુંતું તેણે પ્રયમે જ બાંધતાં,
 સરાગ એતું સ્થલ કાંચીસૂત્રનું. ૧૦
 ખસેડીને રંગ વિહીન ઓખુથી,
 અને દડાથી સ્તન સ્પર્શ-લાલ જે,
 ધવાપલો આંગળી જે કુરો સુંટયે,
 કીધો કર ગ્રાહક અક્ષમાળનો. ૧૧
 મોંઘામુલી સેજ મહીં ફેર્યે ખર્ચી
 સ્વકેશપુષ્પોથી ય જે પીઠાતી'તી
 હવે ભૂમિ ઉપર માત્ર ખેસતી,
 અને સુંતી હાથતું ઓશિકું કરી. ૧૨
 વ્રતસ્થ યાતાં, પછી પાછી પારવા
 મૂઝી, ન શું યાપણુ ખેની ખે કનેઃ
 વિલાસચેષ્ટા તનુ વેલીઓ કને,
 મૃગાંગનાને વળી દષ્ટિ અંચલ. ૧૩
 જાતે, તજ આજસ, વૃક્ષરોપને
 ધટસ્તનોની પયધાર પોષતી;
 ન, આપ પ્હેલાં જનમેલ જે પ્રતિ,
 પ્રીતિ કુમારે કમી કૈં કરી શકયો. ૧૪
 મુડી નવાં બીજ દષ્ટ ઉઠેરિયાં
 મૃગો ય વિશ્વાસ ધરે જ એટલો,
 કે તેમના નેત્રની સાથ કૌતુકે
 નેત્રો સખીનાં સરખાવતી હતી. ૧૫
 નાહી અને હોમ કરંતી વલ્લિમાં,
 પડંતી ઇશ્વરતુતિ, ઓઢી વલકલ,
 ઋષિ ય તે દર્શન કાજ આવતા,
 પ્રમાણુ છે ના વય ધર્મવૃદ્ધમાં. ૧૬

જલે ઊભી કાઢતી પોપ માસની
 નિશા, હિમાળો ન્યહિં વાય વાયરો;
 રથાંગ કેસં રડતાં પરરપરે,
 વિયોગી યુગ્મ પ્રતિ લાવતી દયા. ૨૬
 તે પદ્મગંધી મુખથી નિશા વિષે,
 મુજંત જેની રૂંડી ઓઘ પાંખડી,
 કરી રહી છે જલ પદ્મ-શોભતું,
 સરોજ જેનાં દિમથી હણાયલાં. ૨૭
 કરતી આહાર ખરેલ પત્રનો,
 સીમા ખરી તે તપની પહોંચતી,
 પ્રિયંવદએ પછી તે ય ત્યાગતાં,
 તેને અપણી વદતા પુરાણીઓ. ૨૮
 એ પદ્મિની કેમલ અંગ આપનું
 અહર્નિશે આ મતથી કરે કૃશ,
 કઠિન કાચે કરી જેહ સાધિયાં
 કરેછે જાંખાં તપને તપસ્વીનાં. ૨૯
 કેા પ્રૌઢવાઈ દંડ અજીન ધારતો,
 જલસંત શું બલમય પ્રભા યદી,
 શરીર ધારી ન શું પૂર્વઆશ્રમ
 હવે પ્રવેશ્યો વનમાં જટાધર. ૩૦
 અતિથિપ્રેમી ગહુ માન પૂર્વક
 પૂજા લઇને જતી સ્લામી પાર્વતી,
 સમાન હો તોય વિચિટ્ટ વ્યક્તિની
 બણી, ક્રિયા ગૌરવ પૂર્ણ સુચની. ૩૧
 વિધિથી સતકાર કીધો સ્વીકારીને,
 ધડીક, માર્ગશ્રમને ઉતારીને,
 સિધી જ દ્રષ્ટે નિરખી ઉમા બણી
 વલો પછી તે કમને ત્યજ્યા વિના. ૩૨
 ક્રિયાર્થ કાળો, કુચ સો મળેછે ને !
 જલો ય તે છે તુજ સ્નાનયોગ્ય ને !
 સ્વસક્તિ નોઈ તપ તું કરેછે ને !
 શરીર છે સાધન પહેલું ધર્મનું. ૩૩
 સિંચેલ તારે જલ જન્મ પામીયાં,
 સમૃદ્ધ છે ને તુજ વેલી પહોંચો !
 ન્યહાંથી લાક્ષારસ કપારનો ખસ્યો
 સમાનતા તે તુજ ઓખડી ધરે. ૩૪

મૃગોપરે છે મન તો પ્રસન્ન ને;
 કરેથી જે પ્રેમથી દલ જોયતા ?
 સરોજનેત્રી ! તુજ નેત્રસામ્ય તે
 પ્રયોજતાં ચંચલ ચક્ષુઓ ચક્રી. ૩૫
 કહ્યું “ રૂડે રૂપ ન પાપ રૂઢે શકે ”
 નફર છે તે વચને જરાય તે.
 સુદીર્ઘનેત્રી ! ત્યમ શીલ તાહરે,
 તપસ્વીઓને ય પ્રમાણજૂત - છે. ૩૬
 વેરલ સપ્તર્ષિ તણા બલિથી એ
 વિશેષ, ગંગાજલ બ્યોમથી ખર્ષી,
 ન અદ્રિ યાતો કુલ સાથ તેહવા
 પવિત્ર જેવો તુજ પુણ્ય વૃતથી. ૩૭
 જથ્થાય આથી સુભગે ! મને ખરો
 ત્રિવર્ગનો સાર જ ધર્મ એકલો.
 નિવારીને તું મન અર્થ કામથી,
 સ્ત્રીકારી ને સેવતી માત્ર એકને. ૩૮
 કરેલ જેનો અતિ તે જ આદર
 તેવા મને ના પર માનતી હવે.
 સુરો કહે સનજન ફેરી મૈત્રી તો,
 બને સલૂણી ! પદ સાત જોલતાં. ૩૯
 માટે લખાશીલ તને કંઈક તો,
 સ્વભાવ આપલ્યથી વિપ્ર જાતિના,
 તપસ્વિની ! આ જન પૂછવા ચહે,
 ન ચુલ તો ઉત્તર આપવો ધટે. ૪૦
 કુલે તું જન્મી પ્રથમ પ્રજ્ઞેશના
 વપુ શું સૌન્દર્ય ઉગ્યું ત્રિલોકનું.
 અમાગ્યું એશ્વર્ય અને યુવા નવી,
 બીજું શું આથી તપનું કહે ફલ. ૪૧
 અનિષ્ટ કોઈક અસલ યામ તો
 મનસ્વિનીઓ કૃતિ આવી આદરે,
 વિચાર માર્ગે ઘણું પ્રેરતાં મન
 ફોહાદરી ! કેં તુજમાં ન એ દિસે. ૪૨
 ન શોક આ આકૃતિને પરાભવે,
 પિતાગૃહે તો અપમાન ક્યાં ચક્રી ?
 ન અન્યથી આક્રમણે, બુદ્ધિગના
 મણિ લણી કોણ જ આંગળી ધરે ? ૪૩

તજ સહુ ભૂપણ કેમ યૌવને
 ધર્યુંછ તે વહકલ વૃદ્ધ-શોભતું ?
 પ્રદોષ જેને સૂટ ચંદ્ર તારલા
 કહે નિશા યોગ્ય શું તે અરણ્યને ? ૪૪
 જે માગતી સ્વર્ગ તથા કરે શ્રમ,
 પિતાપ્રદેશો સહુ દેવભૂમિઓ,
 અને ચહે જે વર, વ્યર્થ તો તપ.
 ન રત્ન જોળે, થતી જોળ તેહની. ૪૫
 હિના નિસાસા થકી એ જાણાય છે,
 છતાં બને સંશય મગ્ન આ મન.
 ન પાત્ર છે કેા તુજ પ્રાર્થના તણો,
 હશે પછી દુર્લભ કેાણ ચાચતાં ? ૪૬
 નહોત કવેા તુજ ઇષ્ટ તે યુવા !
 ઉવેખતો પીળા કમોદ અગ્રણી,
 જટા છુટી ને લટકી કપોલપે
 ચિરેથી જે કર્ણસરોજ હીન છે. ૪૭
 તને અતીશે કૃશ થે મુનિમતે
 રવિથી દાઝેલી વિભૂષણ સ્થળે,
 દિને શશીરંજ સગી નિહાળીને
 સચેત કેાનું દિલ ફૂલો ફુલાય ના ? ૪૮
 ચંકાર દષ્ટિ વળી વાંકી પાંપણો
 એ નેત્રનું ગોચર ના કરે સુખ,
 હજી સુધી તે પ્રિયને ક્લાયલો
 માનું છું સૌભાગ્ય તણા મહે રાકી. ૪૯
 તપીશ તું ક્યાં સુધી ગૌરી ? માફે એ
 સંચેલું પૂર્વાશ્રમ કેરું છે તપ;
 તું એહના અર્ધથી પાર્શ્વ ઇષ્ટ તે
 હું ઇન્ધુ વાફે વર એહ જાણવા. ૫૦
 રહસ્ય જાણી દિજ આમ જોલતાં,
 કહી શકી અંતરની ન વાત એ,
 જોયું સખી પાસ રહેલીની ભણી,
 મર્ડા પછી અંજનહીન નેત્રને. ૫૧
 કહેતી તેની સખી બ્રહ્મચારીને,
 તું જાણુ સાધો ! મન જે કુત્સલ,
 કર્યું છ જે અર્થ તપોનું સાધન
 શરીર આણે, ન્યમ છત્ર પદ્મનું. ૫૨

ઐશ્વર્યવાળા દિગપાળ ચારને
 ઇન્દ્રાદિને એ અવમાની માનિની,
 ન રૂપને જે વશ કામનાશથી
 પિનાકપાણિ પતિ પામવા ચહે. ૫૩
 અસંભ હુંકારથી જે નિવારુંતું
 અનંગ તો એ પણ પુષ્પચાપનું
 અડચું અણીથી શિવને ન જે શર,
 વિધે હદે ધાવ જાડાથી એહને. ૫૪
 તિહારથી કામથી તમ, ચંદને
 ભુરા થતાં કેશ લલાટ ચર્ચતી,
 પિએર બાલા નહિ શાન્તિ પામતી
 ઢગોપરે એ હિમની શિલાતણા. ૫૫
 ઉપાડતાં ગીત ચરિત્ર શેભુનું
 જતાં ભરાઇ ગળું શબ્દ તૂટતાં,
 ફરી ફરી સારતી અશ્રુ સંગીતે
 વને મળા કિન્નર રાજપુત્રીઓ. ૫૬
 ધડી મીંચી નેત્ર સફાળી જાગતી,
 નિશા હજી પોણી રહેલી બાકી ત્યાં,
 કહેતી મિથ્યા “શિતિકંઠ જાઓ ક્યાં?”
 બીડી દધ બાહુ અસત્ય કંઠને. ૫૭
 તને કલો પંડિત સર્વ વ્યાપી તો,
 ન જાણ કાં આ જન લાવથી બીનું.
 સ્વહસ્ત મુઘ્ધા લખી આમ શંભુને
 એકાન્તમાંહિ વળી મેળું આપતી. ૫૮
 જગત્પતિ પ્રાસિતણે પીજે ન કે
 વિધિ જણાતાં બહુ શોધવા છતાં,
 અમારી સંજે લઈ તાતની રજા,
 તપોવને આ વસી સાધવા તપ. ૫૯
 સ્વયં સખીએ દુમ જે ઉછેરીયાં,
 તે, સાક્ષીઓમાં તપના, દિસે કલઃ
 જરાય ના અંકુર ધારતો દિસે
 પિનાકિ પ્રત્યે સખીને મનોરથ. ૬૦
 ન જાણું માગ્યાય છતાં અલભ્ય એ
 જોવાતી સાહેલીથી આસું પાડતી,
 મળે કદા એ સખીને તપે ફેશ,
 સુવૃષ્ટિ શું સુકથી ક્ષીણ ખેડને. ૬૧

ન શુભ કે રાખી, રહસ્ય જાણતી
 એણે કહ્યું સુંદર ષહમારીને;
 તેણે “ ખરું કે ઉપકાસ ? ” ગૌરીને
 પૂછ્યું વિના દાખવી દર્પણસણ. ૫૨
 હથેળીને આંગળીઓ ચકી ખીટી
 તેમાં મુકી રક્ષાટિક અક્ષમાલિકા,
 ચિરે જ વાણી કરીને વ્યવસ્થિત,
 હવે વટે માંડ ઉમા મિતાક્ષરે. ૬૩
 સુષ્પ્ત તમે શ્રોત્રિયશ્રેષ્ઠ તે રીતે
 ચહે છ લેવા જન આ ઉત્સુ પદ
 ખરે તપઃસાધન એની પ્રાપ્તિનું;
 મનોરથોને ન અગમ્ય કાંઈ એ. ૬૩
 કહે જટાધારી હું શંભુ ઓળખું
 અને વળી ઉત્સુક એહની જ તું;
 વિચારી એની રુચિને અમંગલે
 ન દે શકું સંમતિ કાર્ય તાહરે. ૬૫
 લગાડનારી મન તુચ્છમાં, તુજ
 વિવાહના મંગલ મુક્ત હાય આ,
 પિનાકિના સર્પ વિટેલ હાયથી
 પહેલું સહેશે મહણે કઈ રીતે ? ૬૬
 વિચાર જાતે કરી જો તું એટલો
 એ જોઉં તો યોગ કદાપિ યોગ્ય છે:
 વધુનું પાનેતર હંસ છાપનું,
 ને વર્ષતું શોણિત ચર્મ હસ્તીનું ? ૬૭
 ન દે શકે શત્રુ ય એવી સંમતિ
 કે ચોકમાં ફૂલદગો મહો કર્યા
 તારા પગોનાં પગલાં અલક્ષતથી
 રંગ્યાં, પડે વાળખર્ચા સ્મર્યાનમાં. ૬૮
 બલે તું પામે ઉરને ત્રિનેવનાં
 તથાપિ એથી અદકું અયોગ્ય શું ?
 કે આ સ્તનો જે હરિચંદ્રનાચિત
 ત્પદો ચિતાભરમની ધૂળ લાગશે ? ૬૯
 સમક્ષ તારી ખીજ આ ચિડંબના,
 વિવાહ કેડે મજ સ્વારી ચોગ્ય તે,
 તને નિદાણી ધરડા વૃષે ચકી
 મહાજનોને મુખ દારૂ આવશે. ૭૦

હવે થતાં કારણ બેઉ શોકનાં
 પિનાકિને સંગમ માગવા ધક્રીઃ
 કલા કલાવાનની કાન્તિવાળી તે,
 અને તું આ લોકની તેજકૌમુદી. ૭૧
 અમીત છે જન્મ, વિરૂપ આંખ છે,
 દિગંબરત્વેથી વસુ પ્રમાણીએ,
 મૃગાક્ષિ જે જે વરમાંહિ માગીએ
 જણાય એકેકે ય ન તે ત્રિલોચને. ૭૨
 અનિષ્ટ ધ્રુવથી નિવાર ચિત્તને,
 સુલક્ષણા તું કયહિં ? તે સમાન કયાં ?
 ન યમના સ્તંભની સત્ક્રિયા ચહે
 સ્મશાનના સ્તંભમહીં સુગ્મણ કો. ૭૩
 આવું કહેતાં પ્રતિકૂલ એ દિને,
 જણાય છે રોષ સ્ફુરત હોઠથી,
 ઘર્ષ ઘર્ષ એહની વાંકી બ્રૂલતા,
 અને ખુણેથી અતિલાલ લોચનો. ૭૪
 એને કહ્યું ઓળખતો યથાર્થ ના
 પિનાકિને તેથી જ આમ તું વદે,
 જગે અસામાન્ય, અચિન્ત્ય હેતુનાં,
 નિન્દે હ મૂર્ખો ચરિતો મહાનનાં. ૭૫
 સૃષ્ટા વિભૂતિ તણીથી, નિવારવા
 વિપત્તિને, મંગલ લોક સેવતા,
 ત્રિલોકગ્રાધાર નિરીહ સંજુને,
 શું કામ આસાવશ એવી વૃત્તિનું ? ૭૬
 અકિંચને સંભવ સંપદોતણા,
 સ્મશાનવાસી ય ત્રિલોકનાથ છે,
 તે બીમરૂપે શિવ તેમને કહે,
 પિનાકિનું તત્ત્વ ન જાણનાર કો. ૭૭
 વિભૂષણે ઉજ્જવલ, સર્પધારી વા,
 ગજત્વચ્ચા કે પટકૂલધારી વા,
 કપાલિ હોવા શશિમૌલિ, યાય ના
 સ્વરૂપનો નિર્ણય વિશ્વમૂર્તિના. ૭૮
 ખરે ચિતા બરમની ધૂળ તેહના,
 શરીરના સંગથી યાય પાવન,
 તેથી જ નૃત્યાગિનયે ખરેલી તે
 લગાડતા મરતક સ્વર્ગદેવ સૌ. ૭૯

અકિંચન, સ્વાર થઈ વૃથે જતાં,
મદાન્ધં ચૈરાવત ઇન્દ્ર બેસતો,
નમી શિરે, લાલ પગોની આંગળી
ખીસેલ મંદાર રંગે થકી કરે. ૮૦

ગણાવતાં દુર્ભતિ દોષને છતાં,
કહેલું છે ઇશિનું ઠીક એક તે,
મનાય જે આત્મભૂનુંય કારણ
જણાય શી રીત જ જન્મ એકનો ? ૮૧

વિવાદથી શું ફળ ? હોય એ બંને
પુરેપુરો તે જ સુભેલ તેહવો,
મને ગમ્યો એ, દિલ એ પરે હૃદય :
ન કામવૃત્તિ અપવાદને મણે. ૮૨

અહીં, નિવારે, કંઈ આ વળી બટ
ચહેછ કહેવા અધર સ્ફુરાવતો,
મહાનનો નિન્દક માત્ર એ નથી
તેનું સુભે તે પણ પાપભાગી છે. ૮૩

“ અહીંથી જાઉં નહિતો ” કહી જવા
માંડી ઉમા ન્યાં ખસ્યું ચીર ઉરથી,
સ્વરૂપ ધારી સ્મિત સાય તેહને
મહી લીધી બાહુ મહો વૃથાજન. ૮૪

તે જોઇને ધુજતી સ્વેદથી ગાત્ર બીને,
રૂહેતાં ઉચે પગ જવા અરથે ઉપાડ્યો,
માર્ગે નડયાથી ગિરિ આકળી સિન્ધુ જેની,
શેલાધરા જાત નયા ન ગઈ ન ઊભી. ૮૫

આજેથી માંડી નમણી, તુજ દાસ હું છું,
વેચાપલો તપથી ન્યાં શશિમૌલિ કહે છે;
તે પુર્ત ચાક તપથી ઉપજેલ ત્યાગે,
કષ્ટે થતાં સફલ તાજગી પાછી બધે. ૮૬

નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા

આ સર્ગના મૂળ શ્લોકો વંશરથમાં છે, પણ ભાષાન્તરની અનુકૂળતા માટે કેઈ સ્થળે
વંશરથ અને ઇન્દ્રવંશા બંનેના મિશ્રણથી ઉપજતી કરવાની છૂટ લીધી છે.

રાષ્ટ્રોત્થાનના પ્રસંગે ધણી વખત એવું બને છે કે કામ કરનારાઓ કરતાં ભકતો વધી પડે છે. જે સિદ્ધાંતમાં પોતાને શ્રદ્ધા હોય તે સિદ્ધાંત અધ્યાપનાર મૂળ પુરુષ પ્રત્યે અસાધારણ પૂજ્યભાવ હોય એ સમજી શકાય તેવી વાત છે; પરંતુ એ પૂજ્યભાવ એટલો બધો અમર્યાદિત બને, કે છેક જ અંધશ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ લઇ બેસે, ત્યારે રાષ્ટ્રકારજીમાં વ્યવસ્થાશક્તિને બદલે ભક્તિ અને વાત્સલ્ય જ ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. વળી લાગણી-જીવન ન હોય તો જ બરાબર કામ થઇ શકે એવું આપણે માનીએ છીએ એ લાગણી-જીવન જ આ પરિસ્થિતિમાં પ્રધાનરૂપ બની જાય છે. એટલે રાષ્ટ્રોત્થાનના ઠાંઠ પશુ મહત્ત્વના પ્રસંગે, લેખકો, કવિઓ અને ભકતો, સંચાલકો, સેવકો અને સંસ્થાઓ—પોતાની વાણીને એકદમ સ્પષ્ટ, ગુણ કે ગદ્ય નહિ પણ સીધી, સાદી ને સાચી વાત કરનારી જ રાખે એ અત્યંત જરૂરી છે. ભક્તમંડળ વાણીનો અસંયમ કેળવીને પોતાના સિદ્ધાંતને લોકમાં જેટલો ઉપદ્રાસપાત્ર બનાવે છે, તેટલો ઉપદ્રાસપાત્ર તો એ સિદ્ધાંતને સરકારી તોપગોળા પશુ નહિ બનાવી શકે.

*

જેવી રીતે સરકારી, અસરકારી કે અર્થસરકારી સ્કૂલોમાં શિક્ષણનો સધળો આધાર સિદ્ધાંતો પર નહિ, પણ એ સિદ્ધાંતોને વ્યવહારુ રૂપ આપનાર શિક્ષકના માનસ પર જ રહે છે, તેવી જ રીતે, મેટ્રિકોરી નવી સ્કૂલોમાં પણ, હેતુનો આધાર નો વ્યક્તિ ઉપર જ રહેવાનો છે. આપણા દેશમાં અને હરકાંઈ દેશમાં, બ્યારે નતો વિષય નીકળે ત્યારે તેમાં ત્રણ જાતનાં માણસો ભળે છે : એક તો કેવળ કુતુહલવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા પ્રેક્ષકો; બીજા, એ વિષયમાં પણ કાંઈક છે એમ માનીને કાંઈક શંકાથી, કાંઈક શ્રદ્ધાથી, કાંઈક દેખાદેખીથી, કાંઈક લોકલાગે એ વિષયમાં રસ લેનારા; અને ત્રીજા, અને સૌથી વધારે, કેવળ તક શોધનારા. આ તક શોધનારાઓને મન વિષય કરતાં વિષયની ચર્ચા, બાપજો, લેખો ને દેખાવો વધારે ઉપયોગી લાગે છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એવો નથી કે એ વિષયમાં સાચો રસ લેનારાઓએ લોકમાં વિષય નવીન હોવાથી ઉપર જણાવેલાં સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવો. પણ દાહમાં આતવારે ને હાથવારે, માન સહેલી બાપા એટલે બાળબાપા, એમ સમજીને પ્રગટ કરેલાં અસંખ્ય બાળપુસ્તકો નજરે પડે છે, અને તે પણ ધણીખરાં એક જ ધરેકમાં લખાયેલાં, એ જોઈને આપણે ત્યાં, વિષયને રસથી સમજીને એવું મહત્ત્વ પિંજારી તે પ્રમાણે કામ કરનારાઓ કરતાં, કેવળ તકવાદીઓની સંખ્યા જ વધારે લાગે છે. બાળ કેળવણીના દિતની ખાતર—તેમજ મેટ્રિકોરી શિક્ષણના ઉત્તરવત ધ્યેય માટે પણ, એ જરૂરી છે કે ખોટા વિવેકથી અપાત્રોને પોષીને પણ બાળશાસ્ત્રની વાદવાદ કહેવરાવવાનો અખતરો હવે પૂરો થવો જોઈએ; તેમ જ બાળશાસ્ત્રનો ચીસો-સોઠગીન, પરીની વાતો, અદ્ભુત વાતો—એ બદલવો જોઈએ. અલગત એમાં ચીલાને બદલવાની ખાતર જ બદલવાનો નથી, પણ આજામી યુગનાં જે અદિલનો આગકના માનસ પર પડે છે ને પડશે તે

સંઘળી વાતો પણ બાળકો પાસે મૂકવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આગામી યુગ એટલે કેવળ ચરખાયાનું નહિ, પણ વિદ્યાનનાં દરેક પ્રકારનાં સામર્થ્યનો પણ જેમાં ખ્યાલ રાખવામાં આવે તે. જેમાં બાળકના માનસને માહિતીથી ભરી દેવાને બદલે, એને સવાલો પૂછવાની છોતેભરી થાય-નવું જાણવાની, જોવાની, પૂછવાની વૃત્તિ જાગે, એવી શૈલી પર લખાયેલાં, ને સચિત્ર થયેલાં પુસ્તકો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કેટલાં? આંગળીના વેદા પર ગણાય તેટલાં જ. પુસ્તકપ્રકાશનને કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે ત્યારે કેવા પ્રકારનું હીન સાહિત્ય જન્મે છે, એનો આ નમૂનો છે.

*

પરભાષાના ખરેખરા મહાન પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ જ્યારે જ્યારે થાય છે ત્યારે ત્યારે એ પ્રયાસ જે બરાબર વિવેકશક્તિ વાપરીને કરવામાં આવ્યો હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં એક સુંદર પુસ્તકનો વધારો થાય છે. બીજી બાજુ, એવા અર્ધદબ્ધ પ્રયત્નથી ગુજરાતી ભાષાની અપમેવા થયાનાં ઉદાહરણો પણ નજરે પડશે. અત્યારે રાષ્ટ્રીયની દૃષ્ટિએ પરપ્રાંતીય સાહિત્ય આપણી ભાષામાં કિતરે એ આવશ્યક છે. પણ તે તે પ્રાંતનું ખરેખરું ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય હોવું જોઈએ. દર અઠવાડિયે માત્ર પાનાં ભરવાની ખાતર જ એ પ્રયાસ થાય એ વસ્તુસ્થિતિ શોચનીય છે. દર અઠવાડિયે, ભડે એવી રીતે પરપ્રાંતીય વસ્તુ રજૂ કરવામાં આવે, પણ રજૂ કરનારે પોતાની જવાબદારી સહિત રજૂ કરેલી એ વસ્તુ હોવી જોઈએ. ચર્ચાત્મક વિષય મટી જઈ, સંદેશવાહક, સર્જનાત્મક ને એક મહાન ખેત્ર પ્રતિ પ્રયાણ કરનારી પ્રજામાં કાર્ષિક પ્રાણપ્રેરણા કે પ્રગતિનાં બીજ મૂકે એવી જાતનું હરેક લખાણ હોવું જોઈએ.

*

ગામડામાં ફરવું ને ગામડામાં રહેવું એ જેની વચ્ચે કિતરે-દક્ષિણ દુષ્કળ જોટલું અંતર છે. ગામડામાં ફરવાથી ગામડાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે; પણ ગામડાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવું હોય તો તો બે ચાર ગામડા વચ્ચે એક એક-એમ નવી સંસ્કૃતિનાં મંદિર સ્થપાય, અને તેમાં એકાદ કર્મચોગી બેસી જાય ત્યારે જ આરો આવે. હિંદમાં ધર્મની ન્યોતિ આવી રીતે જ સાધુઓએ પ્રગટાવી રાખી હતી. થોડામાં થોડા સાધનથી શુવન-નિર્વાહ ચલાવી શકાય એ જાતની પરિસ્થિતિ તો ગામડામાં છે જ.

ગામડાના પ્રશ્નો આંગળીના વેદા પર ગણાવી શકાય તેટલા નથી. એક રીતે તો ગામડામાં જેટલાં ઘર છે એટલા પ્રશ્નો છે. અને હરેક ગામડાને પોતાના પ્રશ્નો જુદા જુદા હોય છે એ પણ ખરું. છતાં એ સંઘળામાંથી સર્વસામાન્ય પ્રશ્નો તારવી શકાય. પહેલો, મુખ્ય અને ભયંકર પ્રશ્ન-મનનું વલણ બદલાવવા સંબંધી છે. ગામડામાંથી શહેરમાં ધી વેચવા આવનાર ગામડિયો, કાંઈ પણ માસ્તર વગીસ કે ડોક્ટર કે ભણેલો, જે તેને જનતાં સુધી નહિ છેતરે તેનો વિશ્વાસ કરવાને બદલે, વાણિયો વેપારી જે તેને ચોક્કસ છેતરવાનો છે તેનો જ વિશ્વાસ કરશે. ગામડામાં કામ કરનારમાં અખૂટ ધૈર્ય હોય તો જ આ વિશ્વાસ કેળવી શકાય. નહિતર એકાદની એક વાર્તામાં બને છે તેમ, ગામડાને સુધારવા આવેલો શહેરી, એને હુચ્ચું ગણીને ભાગી જાય છે. ને છેતરવા આવેલો શહેરી આસ્થો ગયો ત્યાં ગામડિયાં પણ ખુશી થાય છે !

વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે સેવા અને સંયમ બે વસ્તુઓ આવશ્યક છે. એકદમ Revolutionary દેખાવાના લક્ષણમાં ન જોઈએ ત્યારે, અને અકારણ shocks-આમ્માં-ઓની માન્યતાઓ પર કૂર પ્રહાર કરવા અનાવશ્યક છે. એ સધળી જ માન્યતાઓ ફેરવતી પડશે તેમાં બિલકુલ શંકા નથી. પણ એમાં સમય ને પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ એ બન્ને વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લેતી ઘટે છે.

ગામડાનો કોઈ માણસ માનતો નથી કે સર્પ ન ઊતરી શકે, અને એમાં માત્ર ઉપચાર જ ઉપયોગી છે. છતાં ઘણી વખત કેવળ શ્રદ્ધાથી પણ સારા થયાના દાખલા બન્યા છે-સાંભળ્યા નથી, બન્યા છે. હમણાં જ એક વિદ્વાન ડોક્ટરે મને વાત કરી કે હું વિંછી ઉતારું છું. “ત્યારે મને એ ન શીખવોડો?” ડોક્ટરે હસીને કહ્યું કે વિંછીના ડંખની આપણે માનીએ છીએ તેવી અસર નથી જ. આપણી માનસિક પરિસ્થિતિમાંથી જ એટલી બધી વેદના જન્મે છે. એટલે વિંછીમાં ઉતારવાપણાનું કાંઈ છે જ નહિ. એક અટ્ટહાસ્ય માત્રથી, કે ઉપહાસથી કે એકાદ કાન્તિદર્શક વાક્યથી ગામડાનો એક પણ પ્રશ્ન હેરી શકાય નહિ, સંભાળી શકાય નહિ કે સુધારી શકાય નહિ. સર્પની કંઈ જાત ડંખીલી ને ઝેરી છે, ને કંઈ જાત ઝેરી નથી, એનું વિધિપૂર્વક જ્ઞાન હોય તો જ એ પ્રશ્નને યાજે પાડી શકાય. ઝીંજુવાડા પાસે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો બંધાવેલો કોટ છે. અને હવે તો ગામનું રક્ષણ કરવાને બદલે એમાં અનેક સર્પો સંધરે છે. જૂખરા પાણીની એ જમીનમાં થતા ધણા સર્પો ઝેરી નથી. એવા ગામમાં કદાચ સર્પ ઉતારવાનો વિધિ ધણું બળ મેળવી શકે. એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. એટલે ખરી વાત તો એ છે કે-ગામડાનું એક એક અંગ, એની દવા, પાણી, જમીન, પરિસ્થિતિ, પાક, જંગલ, વનસ્પતિ, ખનીજ, આર્થિક શોષણ, સ્વભાવ, શ્રદ્ધા, બંધન, શહેરી-સંસર્ગ-અને એ ઉપરાંત રાજદારી સંબંધ-સંઘના પ્રભો એક એક માણસને એક જીવનભરનું કામ સોંપી શકે તેમ છે. અને હજારો શ્રેણીઓને જીવનભરનું પોષણ પણ એમાંથી જ મળી શકે તેમ છે.

*

આજે વળી એક નવી વાત સાંભળી. અને એ શિશિત ગૃહસ્થોએ એને ટેકા પુરાવેલા ટેકા પુરાવનાર બને ગૃહસ્થોએ એ વાત સાંભળેલી નથી, અનુભવેલી છે.

થોડે દૂર ખામણુસા ગામ છે. ત્યાં એક ટઢ માણસ રહે છે. એને દુધીરનું વરદાન છે કે તે સંધિવા મટાડે છે. ચરીરમાં વા હોય તો એક મિનિટમાં દૂર કરી શકે છે.

‘તમે કહ્યું તે બરાબર, પણ તમે સાંભળ્યું છે કે જોયું છે?’

‘જોયું નથી, અનુભવ્યું છે.’

એમ કહીને મુંબઝના જે ગૃહસ્થને એવી રીતે વા મટી ગયેલ તેને જ સામે રજૂ કર્યા. મેં પરીક્ષા સાર કરી: ‘તમને વા બહુ વખતથી હતો?’

‘હા.’

‘અને એકદમ મટી ગયો?’

‘હાસતો. ચલાતું નહિ. ત્યાં ગયા, તેજે હાથ ફેરવ્યો: “જમકાવાગા! મારી સાજ તારે હાથ છે” એટલું બોલીને, તરત જ કહ્યું કે “ચાલો, હવે ચલાવો.”’

‘હા.’

‘ પછી ચાલતા થયા, ને ચલાયું. ’

બારમી સદીની આ કાલ્પનિક કથા પર વિશ્વાસ ન બેઠો; છતાં ખીખ દર્દી પણ ત્યાં હતા, તેને પણ ચાલતા જોયા ! એટલામાં જૂનાગઢના એક વિદ્વાન ને ગૃહસ્થ ગણી શકાય તેવા ડોક્ટર ત્યાં બેઠા હતા તેમણે કહ્યું: ‘ બાપ ! મારા છોકરાની એક વાત બની છે, તમે માનશો ? ’

‘ શું ? ’

‘ મારા છોકરાને જોને કંઠમાળ કે ગંઠમાળ કહીએ તે હતું. પછી અમે અનેક યત્ન કર્યા. અર્ધો ડઝન ડોક્ટરોએ લગભગ ૭ મહિના સુધી સારવાર કરી, પણ કાંઈ ફેર ન પડ્યો. પછી એક સાધ્વી સ્ત્રી પાસે હાથ ફેરવવાથી, આવા રોગ મટે છે, એમ સાંભળીને એ ઉપાય અજમાવ્યો. તેણે એક વાનો દોરો પણ કરી આપ્યો. તે પછી ફેર પડ્યો. ’

‘ એ તો સમજી શકાય તેવી વાત છે. તમારી બધાની treatment-સારવાર-તે વખતે અસરરૂપ નીવડી એટલું જ. ’

‘ ના, પણ બન્યું છે એવું કે એ દોરો બાંધ્યા પછી પહેલે જ દિવસે ચાર આના ફેર- ને ચોથે દિવસે તો શરીરમાં રોગનું નિશાનમાત્ર ન મળે ! ’

‘ એ બરાબર છે, પ...ણ-’ મેં દાદી ખેંજવાળતાં ઉત્તર આપ્યો: ‘ આવા વહેમ રાષ્ટ્રને દાનિ કરે છે. ને વધુમાં જે દોરો બાંધેલા તેમાં જે મણુકો હતો તેનું વૈજ્ઞાનિક રીતે પૃથક્કરણ ન થાય ત્યાં સુધી બજાર ન પડે-વખતે એમાં જ કાષ્ટક પ્રકારનો વિદ્યુત્-પ્રવાહ વહેતો હોય. ’

‘ તે બરાબર છે. ’

એટલે કે આપણા રૂઢિચુસ્ત વહેમો આપણે છોડી દઈએ તે પહેલાં એક વૈજ્ઞાનિક search light-મહત્તેજ વડે એને ‘ જોઈ નાંખવા ઘટે છે. આપણે આજ જોઈએ જ છીએ કે યોગની નિદા કરવા કરતાં એનો ઉપયોગ કરવાથી કેટલાક ગૃહ રોગોનું નિરાકરણ થઈ શકે છે. એટલે શંકા, અશ્રદ્ધા એ સધળું છતાં, માણસમાં અન્યાસવૃત્તિ હોય તો સત્ય કે અસત્ય બેમાંથી એક વસ્તુનો એ નિર્ણય કરી શકે. ઉપહાસવૃત્તિ તો કેવળ તિરસ્કારપાત્ર છે.

*

અસાધારણ બનાવો હમેશાં નથી બનતા. પણ એ બને છે એ જ બતાવે છે, કે એમાં શોધકવૃત્તિને મળી શકે એવું કાંઈક રહસ્ય રહેલું છે. સાધારણ રીતે મનુષ્યને અશ્ણુતતાનો કાંઈક શોખ હોય છે. એટલે સાધારણ બનાવને પણ એ અસાધારણ માનવા તરફ વલણ ધરાવે છે. છતાં જ્યાં જ્યાં કાંઈક પણ અસાધારણતા લાગે ત્યાં ત્યાં સ્થાનિક સજ્જનોએ તેની તોંધ લઈ, વિગતવાર હકીકત ટપકાવી, મળી શકે તેવા સાધારણ વિદ્વાનોને એ વસ્તુ બતાવી, પછી એ પ્રગટ કરવી ઘટે છે. કારણકે જેવી રીતે, આપણા ઇતિહાસ, આપણું લોકસાહિત્ય, દુહા, શિદ્ધપદ્યા, ચિત્રકથા, એ સધળાંને પણ એક વખત વિડમનામાં ધકેલી દીધા પછી જ એના પુનરુદ્ધાર વિષે રસવૃત્તિ ઝગી છે, તેવી જ રીતે, આ વિષયમાં પણ બને. આ દેશની ભવ્ય પ્રાચીનતા જોતાં-એના વિષે અકારણ પ્રશંસાનો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના, આટલું કહેવું તો હરેડ તરફવાદીને પણ અસંગત નહિ લાગે કે, આપણી

સંસ્કૃતિએ મનોભગ અને આત્મભગને વિશિષ્ટતાભર્યું રચાન આપ્યું છે, એટલે અજંટાના ચિત્રોને પ્રાથમિક પ્રયત્નથી પણ નીચે મૂકતા પહેલાં, અને એવી રીતે હમેશને માટે એ જર્જરિત પ્રાચીનતાનો સાગ કરતા પહેલાં, જેમ એ તરફ પણ એક વખત શોધક દ્રષ્ટિ ફેરવી ગયા, અને પરિણામે એ પ્રાથમિક પ્રયત્ન કોઈ નરપુંગવની ભગ્ય કલ્પનાનો વિદાર જ લાગ્યો, તેમ આ મનોભગ આત્મભગ વગેરેને પણ હમેશને માટે તિલાંજલિ આપી દષ્ટએ તે પહેલાં એક વખત એના તરફ પણ સાચા શોધકની દ્રષ્ટિથી જરીક નોંધ લેઈએ. વખત છે ને કાંઈ ગળી જાય—અને ન મળે તો એ પણ પુરાતત્ત્વનો વિષય હતો એમ મનને મનાવી કઢાય.

—એટલે કેવળ વાણીના અસંવધથી જ આ વિષયને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં એના પ્રત્યે પણ સાચી વૈજ્ઞાનિક રીત અદ્યક્ષ કરવી ઘટે છે. કોઈ કહેશે આ તો પારસમણિની શોધ જેવું થયું—પણ દુનિયામાં દરકોઈ પ્રકારની અસાધારણતા તો જીવનભરના પ્રયત્ન પછી જ મળે છે નાં ?—ભગ્ય કલ્પનાના સ્પષ્ટાએ પોતાના ભગ્ય ખંડેર માટે પણ તૈયાર રહેવું નોંધએ.

ધૂમકેતુ

મુકતકે

દુઃખદવ

(સગધરા)

સિન્ધુપેટાગમાં જ્યાં ચતચતનદના વારિઓથો દિસોળે
એ શીતે રૌદ્રજાળો પ્રગટી અનલની તાણડોને જગાવે
તો જેને કૂપકેરાં સક્ષિલ નક્ષીજમાં આપડાં માનવોની
બોમે વહ્નિ ભજૂકે, દુઃખદવ પ્રજળે એ વિશે શી નવાઈ ?

રામપ્રસાદ શુક્લ

ખાણુપચારી

હજારો લાનુની ધરતી પરક્રમ્મા કરી વળી,
 નહીં તોયે આગે ડગ કંઈ ભર્યા આદિમનુજે.
 હજારો વર્ષોમાં વિકરી પશુતા, પોત અદકું
 મનુષ્યાકારોમાં પ્રકટયું પશુએ. ને કહી કહી
 ખિલેલા માનવ્યે બહુ બળ કર્યું સત્ય ધરવા
 ડૂબ્યા મૌને મત્તો ! સતકણુ ડૂબ્યો ના પણ છતાં.
 કરેલા સંસારે અગણિત ગુન્હા કેંક સદીઓ
 યથેચ્છાએ વેર્ષા અડગ ઢગલા, તે નિજ પર
 ધીરે આઢી લેતું હૃદય કુમળું એક પ્રકટયું
 અતેરા કારુણ્યે પતિત પડ્યે જે રહ્યું ખંકું.
 ચૂરાશે પોતે કે દુખી મરી જશે તે ડર વિના
 ઉગારી પહેલાં સૌ, પછી જ ચહ્યું પોતે ઉગરવા.
 અને એ પાપોના દહન કરવા પુંજ સધળા
 બિહાયું એ હૈયું ચહુ દિશ વિંટાઇ કહનયું.
 પડેલાં, પીડેલાં, ચલિત, દલિતો ને ધરવનાં
 અનાથો-તે સૌનો જીવતર બની, બંધુ બનીને
 ગરીબોનો બેલી ઇશુ પ્રગટિયો વિશ્વપ્રણુધી.
 અને આંસુધારે ટપપી, નહિ કારુણ્ય અટકયું;
 પડેલાંને બાર્યે પકડી ઉચક્યાં પુણ્યસ્વરગે.
 ઉરે પેટી જ્યોતિ, નિજથી પ્રગટાવી સહુ ઉરે.
 રહી નાચી સૃષ્ટિ નવ-ઉજમથી. સંતજન ની
 દિશાએ ઘેરીને ઉજળી ઉરગંગા બીજવતી.
 મહાકલ્યાણોર્મિ જગત જીરવી એ નવ શક્યું.
 ધપી જતું વેગે વહન રૂઝવા, હાથ બળિયા
 શરીરી સત્તાના અધવચ્ચ ધર્મો, ને રણુ રમ્યું
 સૂકું ચોપાસે, ત્યાં અરર ! ઉરગંગા શમી ગઈ !!
 ઉખેડી પેટાળો જડ, પ્રગટિયાં કેા ઉર તણાં
 નવાણોમાં મૂંગી સમસમી રહી ગંગકરુણા.
 ઇશુને જીવ્યે જે જગતહૃદયોમાં નવ વસ્યું,
 વસ્યું કેં તે એને કૂસ પર ચડયે; ને જગજને
 સુખે માણ્યા શોખો જીવનબલિ પેગંબર તણો

પૂજી, રોષ, ગાઈ. પણ ન પ્રકટાવ્યું હજી-ઉર.
રમ્યા ધર્મો, ને ઉત્સવ ઉજવિયા રિત્યબસિના.
મીઠો એનો કિંતુ દુઃખ સદુના બંધુપનતો
જો યોગી પીને અયમ ઉલટાવ્યાં વિષ ઉરે.
ધણ સૌ દેયામાં ફણ ફણ ચડ્યા કૂસ ઉપરે !
ધવાયેલા ગ્રેમે અશ્રુત બરિધું મૌન રૂસકું !
મહામૃત્યુસત્રો જમ ઉજવતું જમ જગતી;
દુભાયેલા સત્યે બરતું તિમિરે ચાતું ડમકું.
જો પંથે હોને મરણકૂસ રોખ્યા અડમ હો !
મહાકલ્યાણેને પય કવણુ ચંકાભય ?—અને
ધીરે પૃથ્વીતારે પ્રભુધરે ગાંધી ઉતરિયા.

અરે જાને બાપુ ! નજર અમ સામી કરીય ના !
પળો જાતું તારે, જગજીવડમાં પાપ ધર માં !
અગે પાપી બૂડાં સત સમજિયે, સો જીવવું
પરતુ એ ! ! જાતું ! જય જીવ મરો, સત્ય જિતરો.
અમાસં પાપોની કરીય પરવા ના લગીર તું,
ધિરે લેવા જાતાં ગાડી કમગાઈ તું ગરશે.
અમોને પાપો તો કંઈ પુત્રી ઢાઠે પડી મર્તા.
તું જેવા એકાદી બાંધી વજરો શું ધડીકમાં !

ચાંચું ડાઘું કાંઈ જગ.-વહી મહ વીસ સદીઓ-
ન રોખ્યા કાળોના કૂસ રમ્યા, ઉરે કિંતુ પરખી
ઉપાડ્યા ગાંધીએ : 'કુરિત મરશે કે મરીય દું.'
દન્ટરો મૃત્યુની દરખીજ વદોરી ઉરઆયા
અને મોટે મોંધું રિમત ફરતું રાખી રૂમળું
ધડ્યું ગાંધીએ જીવન ચિરકસારોદણ સમું.

અરે એ સિંધુયા ઉરની લદરી ફેનિય રુરે
નિદાણી તે નીકા, જમીનતટ જાળી કષમ ચો
હાડણે લાગેલા બીજણ વડવાગિનિ ! નિસિરિનિ
પ્રતિજ્ઞા જાણે જલધિ મજકારે ઉજાની.
જો મેલી મેલી જમની સરિતાઓ અજમળી;
મખારે એ દયે નિજની લાલ્તે નાવ રમતાં
કરોડો નિઃકો નિજ ઉરવરાલો ફર યુધી
વહાવી વધાવે અમી હલ્લે કેમ અજાણ્યમાં.

અને આકાશી એ જલન ઉરતી સાંતિ રિમતી
ન જુવે કે, કો રતનજી જેવા લીધો રક્ત

વિઝાતા ગોળાઓ મથન કરતા જે હૃદયનું,
વ્યથા ના જોવી, ને ફક્ત હિર આનંદ જ મહો
જો લાગી થાવું. સતપુરુષને તો નિજ વ્યથા
વસોવી સૌ સામે નિજસકળનો સાર ધરવો.
ગયા સિંધુ કેરું મથન કરવા દેવદનુજો
વસોવી મેરથી જલધિજલનાં રત્ન અમૂલાં
અતિરામ્યા, નામ્યા; તહો જ વિષદાદાહલચક્ર્યું,
દિશાઓ ઘેરીને પ્રલયપૂર જેવું ઉમટિયું,
અને રત્નોધેલા સુરઅસુરથી ના વળી શક્યું !
ઉમાશૂંગેથી ત્યાં શિવ ઉતરિયા સંયમવતી
અને એકાદૂટે વિષ ધટધટાવ્યાં, જગતને
સુરકથું, ને પૂઠે અમૃત મળ્યું તેની નવ તમા !

મળીને આજે એ સુરઅસુર આ માનવતણા
વિશાળા સિંધુનું મથન કરતા સ્વસ્ત્રહિતથી
મળ્યાં રત્નો કે ના કવણ કહશે ? કિંતુ દિસતાં
વિશે ઘોઝા પૂરે જગ ઉભરતાં. તે છરવવા
ગળું શે એકાકી મનુજ તણું ? તોયે ધીરપથી
ધરે કાઠે ગાંધી સ્મિત ફરકતે સંયમવતી.
ન રે ! તારે પંડે જગત ! વિષ દેવા જવું પડે.
ગ્રીસે જેવી પૂર્વે સુકતુકર પ્યાલી વિષ તણી
દીધી, ને ઘેલૂડી પ્રભુપ્રણયમાં પ્રાણ ધરતી
સુકંડી મીરાંને દીધ વિષકટારી નૃપતિએ,
ન એવું ગાંધીને—નિજ નજર તીણી ચલકીને
લિયે ગોતી એ તો વિષહૃદયમાલા, વિષ ચૂસી
ભરી દે પાછા એ ઉરઅમૃત પૂરી નિજ તણ્યાં.
અસત્યનુંજે, હિંસાદવ, હૃદયને બાળી દમતા,
વિકારો વંટોળા હિર વિમલ વાંખે જ રાતધા.
ગરીબી પાતાળે જન સખડતાં કોટિ કાચડે.
સ્વધર્મોના ભેદો જગવી અસહિષ્ણુ લડી મરે.
પછી શે જાગેલું હૃદય ક્ષણ જંપી પણ શકે ?
અને શે એકાકી દૂર કરી શકે પાપદગલા ?
વિણી વીણી ફેંકી દષ બીતરના કુદ્ર વિધો
જિભા ગાંધી પંડે સહન કરવા સત્ય વિતરો.
ધવાયું જ્યાં ! કથિત સંત, જખમ ગાંધીહિર થયો.
નિચોવાયું હૈયું, કહો જરીય જે ગ્રેમ ફુલઓ.

ગરીબીથી કંપી નિજ જીવન નિષ્કિંચન કર્યું.
જિયાનીયા બેઠે ચરધરી, લીધું દીનપડખું.
શકે કેા એકાકી હૃદય, સહ્યું એથી કંઈ ગણું.
પયારી જે બીજમે સમરખિય પૂર્વે રચી હતી
સદા ગાંધીને તે મરણ શરણ્યા પર સુવું !

જીવનભર એ ' શૈં જીરવવું ?

‘અરે શાને સાધો ! તસુતસુ મરે મોત ?’ જગ કહે.
વદે સાધુ : ‘તો કાં તસુતસુ તમે સત્ય છૂંદતાં ?
અરેરે ! નાનોશો જગમ પડતાં સત્ય ઉરને
કશી ત્યાં લાખોની મુજ સરિખડાંની ઉરવ્યથા ?
નિસાસો દે કંપી સત ધડીક, એથી જગતનાં
હજારો હું જેવાં મરણ અભિનન્દે વરદ એ.’
‘મર્યે તારે જાણ્યું કયમ, ઉગરશે સત્ય ?’ ‘મરણે
હું જેવાને, એનું હૃદય રુઝશે એ ન બસ શું ?’
ધણાંયે જીવીને સતહૃદય કાર્યું, મરણથી
અને કેએ, આજે નહિ જ અભિનન્દી જીવનને
ન કે વન્દી મૃત્યુ, પણ ઉભય ટેરી સમતુલા
રચી સામંજસ્યે ઇહશરીરમાં બેય બળને
ધરી, જીવે ગાંધી પરમ સતમા; ને કાણુ કાણે
દિસે આયુર્દોલા જીવનમરણોમાં દિવ્યકતી.
હજારો બીજ કેં ધરતી પરકમ્મા સૂરજની
કરે, દુરકે રોણું તદપિ ન શમે, અંતરવ્યથા
તણા જવાલામુખી પ્રલયપળ ઝંખે અધીર ચૈ,
તને મારે કહેવું કવિજન અરે તે સમયના !
(ટકે શેના શબ્દો મુજ, કયન આની જરૂર પણ
હશે સાચી ત્યારે) કવિ ! વિકટ એવા સમયમાં
અમારી સામે તું નજર કરવી રે ન ચૂકજો.
જમાને તારે જો જગત-ઉર-લાવા સળગતા
ઉરે પોતા ટેરે હસી કલવતા સંતજન હો,
કવિ ! તો રેડીને જીવન ટુજ ગાજો : ‘જગજનો !
રિખાવી સંતોનાં હૃદય, કુરબાનીની પછીથી
તમે ગાશો ગાથા, રમત કૂર એવી શિદ રમો ?
ન કાં પહેલેથી રે હૃદય પરખો સંતજનનાં ?’
અમે આજે ગાતા ઇશુની કુરબાની. બસ થયું !
ન કાલે ‘ગાંધીની જીવનઅભિગાથા કવીશ તું ?

[૧૬ મા. પાતાનું અનુસંધાન]

ધ્યાન ખેંચાયું. રાતવાસાના તેણે બે આના આખ્યા હતા એટલે ઝોરડીઓની બહાર છત્રમાં તેને પડી રહેવાનું હતું. રાતના પેલો અછોડો વારંવાર કિસનની નજર આગળ તરવેર્યો. એક બે વખત તો તે બીડીને પેલી ઝોરડીના બારણા સુધી પહોંચી આવ્યો. પણ નિવૃત્ત જીવન ગાળવાની ને પ્રમાણિક બનવાની તેની ઇચ્છાએ વિજ્ય મેળવ્યો. આખી રાત તે જાગ્યો, પણ તેણે પોતાના મનને દાબ્યું. આ વિજ્યથી તેને આનંદ થયો, અને ઉત્તમગરે હોવા છતાં બીડ્યો ત્યારે તે ધણી પ્રયુક્ત હતો. એક બે દિવસ તે નોકરીની શોધમાં શહેરમાં ભટક્યો. અંતે એક શેડીઆને ત્યાં તેને માળી તરીકે નોકરી મળી. કિસનના આનંદને સીમા રહી નહિ.

પોતાના કામમાં કિસન કુશળ હતો. એટલે થોડા જ વખતમાં તેણે શેડ-શેડાણીની પ્રીતિ મેળવી લીધી. આખા બાગમાં જાણે કેમકે જાણે કેમકે કંઈ હોય એવા ફેરફાર થઈ ગયા. બધે જાણે કેલાની નાજુક પીંછી ફરી ગઈ હોય એવું લાગતું હતું. કિસન આખા કુટુંબ ભેડે ખૂબ હળી ગયો. તેમાં પણ શેડની છ વર્ષની પુત્રી મનોરમાએ તો તેના જીવનમાં એક નવું જ તેજ, નવો જ આનંદ પ્રગટાવ્યો. તેના શુભક હૃદયમાં પ્રેમની કેમળ લહરો ભડવા માંડી. મનોરમા નિશાળમાંથી આવે એટલે દોડતી દોડતી કિસન પાસે જાય. કિસન તેને અનેક પ્રકારનાં રમકડાં બતાવી આપે. જમીન ઉપર અનેક પ્રકારનાં ચિત્રો ચીતરી આપે, અને અનેક રીતે તેની સાથે આનંદ-કલ્પોલ કરે. જેણે જીવનનાં પચાસ વર્ષ કેવળ દુનિયાની કઠોરતાનાં શુભક વેરાન ખડક ઉપર જ પસાર કરેલાં તેને જીવનસંધ્યાને આરે નિઃસ્વાર્ય રહેલો કોઈ રણદ્વીપ લાપે તો કેવું થાય ! કિસનને હવે તે અનુભવ થવા માંડ્યો. તેને તેનું જીવન હવે ભર્યું ભર્યું લાગવા માંડ્યું. ભૂતકાળને તે પ્રયત્નપૂર્વક ભૂલવા ઇચ્છતો હતો ; બાગનાં ઝાડ, વેલીઓ, તેનાં જાતજાતનાં પુષ્પો, તેની હરિયાળી ધરતી, તેના કુવારો અને મનોરમા કિસનને સ્વર્ગના આનંદથી પણ અદકાં હતાં. હવે તો તેને એક જ ઇચ્છા, એક જ અલિલાષા હતી—મનોરમાના સિંગધ સિમતના ધવલ પ્રકાશમાં, એ બાગની હરિયાળી છાયામાં અને એ કુવારાના મંજુલ સંગીતમાં એક બીડા સુખ-સ્વપ્નમાં ડૂળી જતાં જતાં પેલી દુનિયાનું તેડું આવે તો કેવું સારું !

પણ કિસનનું એ સ્વપ્ન લાંબો વખત ન ચાલ્યું. એક દિવસ શેડની સોનાની સિંગરેટ કેમસ ખોવાઈ. એ ડાબી એક રાજ તરફથી શેડને ભેટ મળી હતી. એટલે તેમણે તેને શોધવા આલ-અવનિ એક કર્યો. છૂપી પોલીસનાં માણસને પણ તેમણે ખબર આપી. તેનો વડો જાતે તપાસ કરવા આવ્યો. તેણે નોકરોને તપાસ્યા. કિસનને પણ તપાસ્યો. કિસન ગંભીર નામ તેણે કયાંક સાંભળ્યું હોય એમ તેને યાદ આવ્યું. ઑફિસમાં જઈ પોતાની જૂની ડાયરી તેણે બિચલાવી. કિસન જ્યારે નવમી વખત જેલમાં ગયેલો ત્યારે તેને પકડવાનું માન આ અધિકારીને મળ્યું હતું. એક અંકોડો મળ્યો એટલે બીજા અંકોડો ગોઠવાતાં થી વાર લાગે ? કિસનને રજા મળી. શા માટે તેને રજા આપવામાં આવી હતી તે જણાવવાની શેડને કંઈ જરૂર ન લાગી. કિસનનું હૃદય ચીરાયું. શાથી તેને રજા મળી છે તે તે તરત જ સમજ્યો. તેને અપાર આઘાત થયો. પેલો નિર્દોષ મનોરમા પોતાને એક ચોર સમજશે ત્યારે તેને કેવું થશે ? તેને આપઘાત કરવાનો વિચાર થયો. આજના જેવી અસહાયતા, આજના જેવું તીવ્ર દુઃખ જીવનમાં તેણે બહુ ઓછી વાર અનુભવ્યું હતું. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે એ ચાર દિવાલ જ તેને માટે સર્ગએલી છે,

આ દુનિયાનો તે માણસ જ નથી—તો પછી તેમાં રહેવાનાં મૂર્ખ સ્વપ્નાં તે કેમ સેવી શકે ? તે અકળાયો, તેનું મન ચગડોળે ચડ્યું, વિચારમૂલ્ય હૃદયે તે રસ્તા ઉપર ચાલી જતો હતો. તેને હવે એ ચાર દિવાલના, ખડોંગ ખડોંગ કરતી તે ખેડીઓના, માણસને હેવાન ખનાવી દે એવી તે જડતીના ને એવા એવા વિચાર જ આવતા હતા. આ દુનિયા એને સંઘરી શકે એમ નથી, પેલી દુનિયા તેને છોડી શકે એમ નથી. તો શા માટે હવે વિલંબ કરવો ? તેને પાછો પેલો બાગ અને મનોરમા યાદ આવી. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મીનીને કે શેઠના કુટુંબના કોઈને પણ મોહું જતાવું પડે તેના કરતાં મરવું બહેતર એમ તેણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. હવે તો કોઈ પણ રીતે પેલા દરવાજા ખુલે ને તેને અંદર લઈ સે એમ ઝંખવાં મંડ્યો. તેણે સામેથી કોઈ એક જુવાનને પોતાના તરફ સપાટાભેર આવતો જોયો. તેના કાટના ઉપલા ગળવામાં સોનાની કિલ્લપવાળી પેન હતી. તે જોતાં કિસનના મનમાં એક વિચાર ચમક્યો. તે નિકટ આવે એટલે ચપળતાથી પેલી પેન તેણે ઉપાડી લીધી. પેલો જુવાન તો તરત જ આગળ ચાલ્યો ગયો. કોર્સીંગ ઉપર જોભો જોભો એક પોલીસ ગાડીઓ અને રાક્ષારીઓની વ્યવસ્થા કરતો હતો તેની પાસે કિસન દોડ્યો અને બોલ્યો: “ મેં આ પેન ચોરી છે મને પકડ. ”

પેલા પોલીસે ખડખડાટ હાસ્ય કર્યું: “ અબે પોંગલ, ચલ જ યહાંસે. કિસકો બનાતા હું ? ”

પોતાની આખી નોકરી દરમ્યાન કોઈ ચોરને “ મેં ચોરી કરી છે ” એવું કહેતાં જ પોલીસે ન જોએલો તે આને મરકરી નહિ તો બીજું શું લેએ ? કિસન અકળાયો. થું ત્યારે આજે એ દરવાજા પણ નહિ બિયડે ? એવામાં કોઈએ તેના ખભા ઉપર હાથ નાખ્યો. કિસન ચમક્યો. શેઠનો મુનીમ તેને બોલાવી રહ્યો હતો. કિસનને મરવા જેવું લાગ્યું. મુનીમે કહ્યું: “ કિસન ! બા તને અત્યારે ને અત્યારે બોલાવે છે. ”

કિસને ડોકું ધૂણાવ્યું. મુનીમે આગળ ચલાવ્યું: “ પેલું સિગારેટ કેઈસ તો જૂલથી શેઠે જ પોતાના કબાટના વચલા ખાનામાં મૂકી દીધેલું, અને તે આને મળ્યું, મીની તો તું ત્યાં નથી એમ જાણતાં રહ્યા મંડી છે તે કેમે કરી શાન્ત નથી થતી. ”

કિસનના મુખ ઉપર આનંદની લહર ફેલાઈ ગઈ. તે એક પરમ સુખસ્વપ્નમાં હૂંંચ્યો. તે બાગ, તે પુવારો, તે હરિયાળી કુંજશ્રી, મનોરમાની નિર્દોષ રમત, તેના કાલા-ધેલા બોલ અને પોતાના શાન્તિમય દિવસો તેના મન આગળ હવે જાણે આનંદનૃત્ય કરવા મંડ્યા. મનોરમાને મળવા તે આતુર થઈ રહ્યો, અને મુનીમ સાથે શેઠના બંગલા તરફ જવા પગલું ભર્યું ત્યાં પાછળથી કોઈએ તેના કાટનો કોલર પકડ્યો.

“ કેમ ડાલિયા, મને યાપ આપવા ધારી છે કે ? ” કિસન ચમક્યો. પેલો છૂપી પોલીસનો વડો તેની પાછળ જોભો હતો. પેલી અપશુકનિયાળ પેન તેને યાદ આવી. ધીરથી તેણે તે જમીન ઉપર સરકાવી દીધી. પણ પેલા ખંધા અધિકારીની ચક્રાર આંખ બહાર તે કેમ જઈ શકે ?

“ રહેવા દે એ બધી તારી ચાલાકી ” તેનો અવાજ આવ્યો, અને તે ચિરપરિચિત હાથકડી પોતાના હાથને શોભાવી રહી છે, એમ કિસને જોયું. કિસનના અંતરમાંથી એક મૂંઝું ફૂટું નીકળ્યું: “ મીની ! મીની ! ”

એ પેને કિસનના જીવન ઉપર સત્તરમી વખત સાત વર્ષનો અંધકાર પાથર્યો. કોણ કહી શકે એ અનન્ત કાળનો અંધકાર ન હતો ?

સહુદેવ

મકરદંડમ થયો !

“શેરૂ ! તૈયાર થાવ, કારકુન આવવાનો વખત થયો છે.”

સેન્ડલ જોલની બેરેક બંધ થઈ ગયા પછી નજર નામના વોર્ડર ઉપર પ્રમાણે પોતાના સાથી વોર્ડરને ખાવાની તૈયારી કરવા બોલાવ્યો. સામાન્ય રીતે વોર્ડર તથા વોયમેનો બીજા કેદીઓ સાથે નહિ જમતાં બેરેક બંધ થઈ ગયા પછી બેરેકની અંદર જ જમે છે.

શેરૂએ નજરને જવાબ આપ્યો:

“નજર ! અમે પણ એ જ વાતો કરતા હતા. આજે કારકુનને આવતાં મોડું થયું લાગે છે. દરરોજ તો અત્યાર પહેલાં આપણે ખાધ પીને પરવારી જતા. ખરું ને ?”

“હા.”

સામાન્ય કેદીમાંથી ભણેલાને ચૂંટી કાઢી તેમને જોલની ઓફિસમાં કેદીઓની ‘પરાક્રમ પોથી’ (હિસ્ટરી ટ્રિક્ટર્સ) રાખવાનું, કેદીઓને સુસાક્ષત વખતે બોલાવી લાવવાનું કે આવેલા કાગળોની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સોંપવામાં આવતું. બીજા કેદીઓ જે ‘હલકી’ શારીરિક વેક કરતા તેઓમાં આવા માનસિક કામ કરનારની પ્રતિષ્ઠા રહેતી. એની ન્યાત પણ જુદી. ફરજિયાત કરવા પડતા કામ આગળ આવા કામની—જેઠમાં પણ, પ્રતિષ્ઠા હોવાને લીધે, એ કામ કરનારને સૌ કોઈ ‘કારકુન’ કહીને બોલાવતા. અને કારકુન પણ પોતાને જેઠ અધિકારીઓએ ખાસ ચૂંટી કાઢી ઉપકાર અઢાવવા કામ ‘સોંપેલું’ હોવાના અભિમાને બીજાઓ જોયો માનતો. બીજા કેદીઓ, અરે, વોર્ડરો સુદાં પણ કારકુનને જેઠ અધિકાર-શાહીમાંનો એક માની એના તરફ એટલા જ ભય અને માન સાથે જોતા. સૌ કોઈ એની ખુશામત કરતું. આકી કારકુનના હક્ક તથા ફરજે સામાન્ય કેદી જેટલાં જ હોય છે. સામાન્ય કેદીનો ખોરાક તથા તેમનાં કપડાં, પથારી, યાળ, વાસણ વગેરે તેને મળતાં. સામાન્ય બેરેકમાં કામ પૂરું કરી આવી સુખ જવાનું. આવી જાતના એક કેદી કારકુનને ઉદ્દેશીને ઉપર પ્રમાણે શેરૂ-નજરની વાત થઈ.

નજરે બીજા વોર્ડર તથા વોયમેનને તૈયારી કરવા ખૂબ મારી: “આલો’લા, કચ્ચા પકા સૌ ખાવું છે કે નહિ ?”

જેઠમાં વોર્ડર થતાં પહેલાં વોયમેન થવું પડે છે. એટલે જેઠના હોદાના વિકાસ-ક્રમમાં વોયમેનની સ્થિતિ કામચલાઉ હોઈ તેને કચ્ચાનું નામ આપવામાં આવે છે. વોર્ડર થતાં એ પકો થઈ જાય છે.

દૂર બેઠેલો કચ્ચો, નજરનો ‘હુકમ’ સાંભળી જોયો થયો, એને આવતો જોઈને ફરી નજરે બીજો હુકમ છોડ્યો: “આવતી વખતે ત્યાંથી કારકુન માટે ચંચુમાં પાણી ભરતો આવજો. યાળા ધસી છે કે નહિ ?”

“નજર ! બધામાં ડહાપણ સહે છે, પણ તે તારી ફરજ બજાવી કે નહિ ? કારકુનની પથારી બહારથી અંદર લાવ્યો છે કે કાલે સવારે એમની પેથી કરાવવી છે ?” શેરૂએ રવાજમાં પૂછ્યું.

નજર તો પોતાને મુકાદમનો ય. મુકાદમ સમજતો. ખીજનું કામ તો કરવાનું બાબુએ રહ્યું પણ પોતાનું ય કામ ખીજ પાસે એ કરાવતો. એકકના ખૂણે આવેલી જાજરની ઝોરડી આગળ સંપૂર્ણ ગયેલા એક કુંડાવાળાને ઉદ્દેશીને એણે શેરના પ્રશ્ન વિષે પૂછ્યું : “એલા બોજલા ! પથારી લાવ્યો છે કે નહિ ?”

“હા, સા’બ; તમારી ખંચેરીને લાવ્યો છું.”

“મારી પથારીમાં તો હું ખેઠેા છું; પણ પેલા કારકુનની ક્યાં છે ?”

“તમારી અને કારકુનસા’બ બન્નેની આણી છે. એમની પથારી પેલી ખારીમાં લપેટી મૂકી રાખી છે.”

દરમ્યાન શેર, નજર અને સંતુ-ત્રણ વોર્ડરો-એક હાથમાં રૂમાલમાં વીટેલી ધર્મની રોટી ને ખીજ હાથમાં લાજવાળી થાળી લઈ, દરવાજા આગળના સંતુના બિચામાં ગોઠવાવા લાગ્યા. કચ્ચો ત્યાર સોરો, બે હાથમાં બે ચંચુમાં પાણી લાવી આવી પહોંચ્યો. પાણી નીચે મૂકી પોતાની થાળી લેવા પાછો ફર્યો ત્યાં તો નજર બેલી બેઠો : “લે. આટલાએ ઝોંછું ચાલશે ! પોતાનું ભરી લાગ્યા એટલે પત્યું ! તારું તો આ પી ચાલ્યા. આ ચંચુમાં પાણી ભરી લાવ પહેલાં, ત્યારપછી તારું બથ્થુ લાવ.”

કચ્ચો, નજર શેર વગેરેના ચંચુ લેવા પાછો ફર્યો. એણે બન્નેના લોધા ને સંતુને ચંચુ લેવા ગયો ત્યાં તો સંતુએ બધા ચંચુ ખૂંચતી લોધા ને તરત બિચો થઈ ગયો.

“લે રહેવા દે. હું તારી સાથે આવું છું. હું પાણી લાવીશ. તું તારું બથ્થું લેતો આવ. મોહું શા માટે કરવું ? મને તો હહડીને બૂબ લાગી છે.”

ત્રણ વોર્ડરો ને કચ્ચો કારકુનની રાહ જોતાં જમવાનો બધો સરંજામ ગોઠવીને ચોખ્ખે ગોઠવાઈ ગયા. તરત જ બેરેકનું તાણું ખખડ્યું ને દરવાજો બિધર્યો. ચારે જણા એક સામટા બેલી બેઠા : “આ આવ્યા કારકુન સાહેબ.” સાંજના ઓફિસેથી કામ કરી પાછા ફરતા અમલદાર ખારણામાં પેસે ને છતી સોટી લઈ લેવા નોકર સામો જમ તેમ કચ્ચો ખારણામાં કારકુન દાખલ થયો કે તરત જ સામો ગયો. બહાર બિચેલો જમાદાર બેઈ ન જમ તેમ કારકુને બગલમાં સંતાડેલા રૂમાલને છેડે બાંધેલી નાનકડી પોટલી ધીમે રહીને કચ્ચાના હાથમાં સરકાવી દીધી. કચ્ચો ધીમે પગલે પાછો ફર્યો. કારકુન ખારણામાં જ બિચો રહી ત્રણ પટ્ટી સરકસ હવાલદાર સાથે વાતે વળગ્યો. કચ્ચો પોટલી મૂકી કારકુનની ખારી આગળ જઈ ઉપરથી બિચા ઉતારી પથારી પાથરવા લાગ્યો. કારકુને વાત કરતાં કરતાં કચ્ચાને બોલાવી દાતણ આપ્યાં. કારકુનની વાત પૂરી થઈ કે તરત જ નજરએ હવાલદાર સાથે સંવાદ શરૂ કર્યો.

“હવાલદાર સાહેબ ! દંડો તો કંઈ રંગીલો ગ્રાખ્યો છે ! વાહરે વાહ ! મારો દંડો બદલી તમારો મને આપતા જાવ ને !”

“જા જા હવે ! બહુ મોટા દંડો લેવાવાળા ન જોયા હોય તો ! તું તારે તારું કામ કર.”

“વળી પાછું તે દિવસની જેમ ખજાર પડશે હોં. પાછળથી દંડો ખેંચી લઈશ ત્યારે રહેશે. તમે કારખાનામાં જઈ રંગાવી લેજો.”

“બહુ તારાથી રંગાવાતો નહિ હોય ! એને ચામડાની પટ્ટી લગાવી દેજો એટલે એવો જ રંગીલો થઈ જશે.”

હવાલદાર બારણું બંધ કરી ચાલતો ચર્ધ ગયો. કારકુન મંત્રીની પથારીમાં આવી ગોઠવાયો. એની જગ્યા કાયમ રાખી ફરી નવો ચોરસ રચી ત્રણ વોઈરો ત્રણ ખૂણે ગોઠવાઈ ગયા. ઉપગ્રહની જેમ કચ્ચો ચોરસ બહાર બેઠો. કચ્ચાએ કારકુને આપેલી પોટલી છોડી ચટણી કાઢી.

નજરને ડાબે હાથે ખાતો જોઈ કારકુને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “ કેમ નજર, ડાબે હાથે ? ”
પાટો વીટીને જમણો અંગૂઠો બતાવતાં નજરેએ જવાબ દીધો: “ આ અંગૂઠો વાગ્યું છે. ”
“ આખો દિવસ જેલ આખીમાં રખડ્યા કરે છે. કદી હથિયાર ઝોળાર ઝાલ્યું છે તે વાગે ! ”

“ એ તો બેરેક બહારના ચાંલલે દંડો લરવવા માટે ખીલો ઠોકવા ગયો ને ખીલો વચમાંથી વળી ગયો. એને સીધો કરવા હિમરા પર મૂકી પથ્થર ઠોકવા ગયો ને નેમ ચૂક્યો. ખીલો ખીલોને ઠોકાણે રહ્યો ને મારો વાંકો વળી ગયેલો અંગૂઠો સીધો ચર્ધ ગયો ! ”

“ ‘દાદા’એ પાટો તો રૂપાળો બાંધ્યો છે ! ” જેલમાં ડાકટરને કહેલો ‘દાદા’ કહે છે. કચ્ચો ખાતાં ખાતાં ખુશામત કરતો બોલ્યો: “ પણ કારકુનસાહેબ, નજર સા’બને ઇસ્તિલાલનો ફેરો ફૂંચ્યો. ”

કારકુન: “ કેમ...એ તો સમજ્યા... ”
નજર: “ એ તો બહુચી છુટ્ટાએ બોલાવી દૂધ ને નારંગી આપ્યાં. ચેલું ‘લીંચુ’ ક્યાં મળ્યું ? કાપ કચ્ચો ખાઇએ. એમાં શું બહુ મોટું ફાળ્યો ! તારે જોઇએ તો આવજો મારી સાથે. તને પણ પેટ ભરીને દૂધ પીવડાવીશ. ”

કચ્ચો: “ દૂધ તો દૂધને ઠોકાણે રહ્યું પણ પાઘડીપટો અપાવવાની વાત ક્યારના કર્યા કરો છો એ ક્યારે અપાવશો ? ”

કચ્ચો વોઈરગીરી માટે ઉમેદવાર હતો. ધણી લાંબા સમય સુધી કચ્ચો રહ્યા છતાં પકકો બન્યો ન હતો. કારકુન ને વોઈરની ખુશામત સિવાય એની લાગવગ ઉપલા કુંડાળામાં પહોંચી શકતી નહિ. નોકરશાહીની રીતે નજરેએ કચ્ચાને ઉડાવવા માંડ્યો.

“ પાઘડીપટો પહેરનારનું મોઢું ન જોયું હોય તો ! એ કંઈ બામણની પાઘડી નથી ! ધડીના છટા ભાગમાં ક્યાંય બિડી જાય ! બખર છે પેલા મારતરની પાઘડીય મર્ધ ને પટાય ગયો. ને બે મહિનાથી ચકકી પીસી પીસી આટો નીકળી જાય છે ! પાઘડી પહેરવા માટે છાતીમાં દમ જોઈએ દમ ! ! ”

કચ્ચો: “ એ તો આવશે. તમારા સંગમાં રહ્યા છીએ ને નહિ કેમ આવે ! ”

શેરેએ જાણે કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ કારકુનને પૂછ્યું: “ પણ કારકુન ! પેલી કમિટી આવી ગઇ એનું શું થયું ? કંઈ બખર પડી ? બધા વોઈરોની ચોપડીઓ ઓફિસમાં મેગાવેલી. મારીબાપીનું કંઈ લખાણ આવ્યું ક્યું છે કે ? ”

નજર (વચમાં જ)—માફા મોટા જોઇએ છે ! રહોને પડ્યા અહીં ! બહાર હવે તમારું કાણુ રહ્યું છે તે જીવ ત્યાં જવા તલસે છે ! દાળ રોટી ખાઇ લીલાલહેર કરો અહીં ! ”

નજર જેલનો કીડો થઇ ગયો હતો.

શેરે: “ પણ કમિટી આવી જાય ને કંઈ કર્યા વિના રહે ! ”

કારકુન: (કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ) પેલા નાથીઆને છોડી મૂક્યો.

નન્દ: “ કુંડાવાળા વોડરને ? જાને ફરી કોઈનું નાક કરડી લાઇ અહીં જ પધારવાના છે. ”

શેર: “ પણ છૂટયો હશે ત્યારે કેવો ખુશ ખુશ થતો હશે ! છ મહિનાની એક સામટી મારી મળી ! ”

કારકુન “ એ તો ઠીક. પણ એની જગ્યાએ મેં ડિપોટી સાહેબ આમળ બોજલાની લલામણ કરી છે. સાહેબે એની ટિકીટ પણ મંગાવી છે. એને કાલે એકિસમાં બોલાવ્યો છે. કદાચ એ યજ્ઞ પણ જાય. બોજલો ફાવ્યો ! ”

નન્દને હમેશાં તોફાન કે મરકરી કરવા કોઈને કોઈ જોષએ જ. આજે એના ફાંટાનો બોગ નિર્દોષ બોજલો યજ્ઞ પડ્યો.

નન્દએ જૂમ મારી: “ એલા બોજલા ! અહીં આવ. જલદી આવ કંઈક કહું. ”

દિવસ આખો મજૂરી કરી યાકી મચેલો બોજલો ફાટેલા તરાટનો સાદડી પર ધોળા દોરા તરી આવતા ફાટેલા કામળાની નીચે દ્રુટિયું વળી સૂઈ ગયો હતો. નન્દની જૂમ કુંડા ઉપાડી ઉપાડી ચાકેલા વિચારચન્દ્રમાં પડેલા બોજલા સુધી પહોંચી જ નહિ. બોજલાનો સૂર્ય હમેશાં ગાળ ને અપમાનનો ભ્રમતો. બેરેક બંધ-યજ્ઞ જાય ત્યારે સરજ હોય, સાથે સાથે એની ચિંતા પણ હોય ! આવી શાંતિમાં બિંધ કે મૂઠ વિચારચન્દ્રાતાનું ઘેન એ જ એનું આત્મનિરીક્ષણ ! કુનિયાની ધમાલ, શેત્રંજની રમત એને સ્પર્શતી નહિ.

બોજલાએ જવાબ ન આપ્યો ને પોતાની જૂમ નકામી ગર્ભ જાણી નોકરશાહીનો મિત્તજ ગયો ! નન્દએ વધારે દમામમાં જૂમ મારી: “ કોણ છે એની પાસે ? એલા એ ઉઠાડ બોજલાને. અત્યારથી ઘોરવા લાગ્યો છે ! હલાવ સારી પેઠે. ”

બોજલાની પાસે સૂઈ રહેનાર એક કેદીએ બોજલાએ જોડેલો કામળો ખેંચી લીધો. બોજલો પગની બેડી સાંકળ ખખડાવતો સફાવો બેઠો યજ્ઞ ગયો. પણ તેને હજી વિચારની જાગૃતિ નહતી આવી. ધીમેધીમે એ દિશા શોધવા લાગ્યો. કોણે ઉઠાડ્યો ને શા માટે ઉઠાડ્યો એ વિચાર કરે ન કરે ત્યાં તો બારણેથી નન્દની જૂમ આવી.

“ બાપા ચકવા જોવો શું જોષ રહ્યો છે ? સાંભળતો નથી ? અહીં આવ. ”

આવતી કાલે પોતાના જ જેટલો જોડો મળનાર હતો પણ નન્દ તો જૂનો અનુભવી હતો. અને બોજલો તો નીચલા ધરમાંનો, બુદ્ધિ વિનાનો. ધરના નવા આવનાર ઉમેદવારનીય ક્યાં જૂના અમલદારો ઠેકડી નથી કરતા ?

શેરએ નન્દ જેટલી માનવતા સુમાવી નહતી. એણે ધીમેથી પણ વડીલની જેમ ? બોજલાને બોલાવ્યો. “ આવ આવ બોજલા. એ તો તારું સહેજ કામ પડ્યું છે. ”

બોજલો કામળાને પચારીમાં નાંખી પગની સાંકળ ખખડાવતો ખખડાવતો વોડરના ટ્રોળા બણી ચાલતો થયો. વોડરે આજ પરવારી ગયા હતા. નન્દ ભીંતને અટકીને બેઠો હતો. બોજલો પાસે આવ્યો જોષ મરકરીમાં નન્દ બોલ્યો: “ આવો બોમ્બ ભગત ! ”

બોજલો આ બધું નાટક સમજી રહ્યો નહિ. એને હજી બિંધની ઘેનમાં ધારી નમ્મ ભવિષ્યમાં બનનાર ફેરફારનો ઉલ્લેખ કરી બોલ્યો: “ બોજલાભાઈ ! આમ દહાડો છતાં ઘોરજ

કેમ કરવા માંડ્યાં ? હવે તો ઉત્તમગરા કરવા પડશે એનું શું થશે ? એ નથી કુંડાંવાળાનું કામ ? ”

વોર્ડરને વારા પ્રમાણે હમેશાં રાતના બેઝબદી કલાક પહેરો ભરવો પડે છે એનો ઉપરના વાક્યમાં ઉલ્લેખ છે. પણ બોજલો આ ક્યાંથી સમજી શકે ? એને તો બેરેક બંધ થયા પછી જીંધવાનો હક્ક હતો અને એ પ્રમાણે કરતો આવ્યો હતો એટલે એને શા માટે ઉત્તમગરા કરવા પડે ? “મારે શા માટે ઉત્તમગરા ? મને જીંધવા દો ને. એ તમને સોંપ્યા.”

નજર : “અમને શું સોંપ્યા ? કંઈ ખખરખખર પડી કે નહિ ? ”

“ના, શેની ? ”

“તારો પેલો નાથીઓ મકરદમ છૂટી ગયો. અત્યારના સાંજના ખખર આવેલી એટલે સાહેબે છોડી મૂક્યો. ખખર છે કે નહિ ? ”

બોજલો આભો બની ગયો : “હૈ.”

નજર : “પૂછી જો કારકુનને ખોટું બોલતો હોઉં તો.”

કારકુન : બે આ ગાડીની સીસોટી સંભળાય. તારો નાથીઓ ઊપડી ગયો.”

બોજલો અદમ વાળીને સામે તાકીને બેઠો રહ્યો. કારકુન વધારે સ્પષ્ટ થતાં કહ્યું : “હું મારી જતે જઈ એને બારણા સુધી વળાવી આવ્યો.”

કચ્છો વચમાં બોલી ઊઠ્યો : “તે કારકુનસા’બ, આ ચટણી નાથીઆની ઉપાડી લાવ્યા ? ”

“હા.”

બોજલાએ આખરે માન્યું. કારકુને જ શુભ સમાચાર આપવા શરૂ કર્યા : “પણ બોજલા, તું કાળો ! ” સાહેબે તારી ટીકીટ મંગાવી છે. મેં તારી ભલામણ કરેલી.”

બોજલાથી અનુભૂતાં સહેજ રિમત થઈ ગયું. નજર આ નેષ્ટ ગયો. “નેષ્ટ શેર, મોહું કેવું મલક મલક થાય છે ! ”

શેરેએ પણ બોજલાને સમાચાર વધારે વિગતમાં આપ્યા : “ને બોજલા, નાથીઆની જગાએ તને વોર્ડર બનાવવા આપણા કારકુન સાહેબે તારી ટીકીટી સાહેબ આગળ ભલામણ કરી છે. તને પાપડીપટો કાલે ગળી પણ જશે. હોં.”

નજર : “ખીલ ! ખીલ ! ! ”

કચ્છો : “કાળો તું તો બોજલા ! અહીં તો ટોપી પહેરી પહેરી મરી ગયા ને તું તો સીધો પહોંચી ગયો ! ! ”

શેર : “હવે તો તારો વટ પડશે. માથેથી કુંડાનો ભાર ગયો. હવે તો તું અમારી જેમ દોડો હલાવતો ફરીશ.”

નજર : “પણ મૂંઝો બાધો છે. રાંટાને ચાલતાંય ક્યાં આવડે છે ? જરા ચાલ તો ખરા. કેવો ચાલે છે એ નેષ્ટએ તો ખરા ! ”

પાતળા પડી ગયેલા પગે બંધેલી સાંકળના અંતરાયથી તથા માથે હલપાર વળનવાળા મળનાં કુંડાં ઉપાડી ઉપાડી બોજલો ખોડગતી ચાલવાનો થઈ ગયો હતો. એની હમેશની ચાલ પ્રમાણે એ સામસામી પથારી વચ્ચેની જગ્યાએ સરકસના પ્રાણીની જેમ થોડુંક ચાલ્યો.

નજર “એમ નહિ” કહી ઊઠ્યો, ને દોઢાં પગલાં લેતો, હાથ હલાવતો, કાંપરની માફક થોડુંક દમામબેર ચાલ્યો.

ભોજલા પર આ દમોમની અસર પડી. એ પણ થોડુંક નજરની જેમ ચાલવા ગયો. બધા હસી પડ્યા. નજર બોલી બીઠ્યો: “હા એમ જ. હાથમાં દોડો છે એમ માની લે. શેર, જે તો ખરો ભોજલા કેવો ગવંડર જેવો ચાલે છે ! ”

શેર: “ ભોજલા, તારો તો વઢે પડવાનો ! કેદીના ઉપર કચ્ચો અને કચ્ચાના ઉપર મકરદમ ! કેટલા બધાનો ઉપરી ! ! દરરોજ ધડિની રાટી, રવિવારે તેલ ને મહિને દોઢી માશી ! ! ! ”

વોડરો, કચ્ચો અને કારકુન ભોજલાની મશકરીએ ચઢ્યા, ને તાણુતના વાધની જેમ એને ખીસવવા લાગ્યા. ભોજલો આ લોકો જેમ સૂત્ર ખેંચતા તેમ પૂતળાની જેમ નાચતો. એના શાંત, નિર્દોષ જીવનમાં આ પહેલ વહેલું જ મોજું આવ્યું હતું. એણે કદી મહત્વાકાંક્ષાની કલ્પના કરી જ નહતી. પોને ગાળ, અપમાન, ત્રાસ ને મહા મહેનતવાળા જીવનમાંથી નીકળી ઉપરી હુકમ બજાવનાર અમલદારના જીવનમાં પ્રવેશવાનો હતો એની એને ખબર પણ નહતી, તો ઉત્સાહ તો ક્યાંથી જ હોય ? બધું અકસ્માત બનતું ન હોય તેમ એને લાગ્યું. અત્યારે એ ચૂન્ય પણ નહતો. જે વિધિએ એને આવા દલકા જીવનમાં ધકેલી દીધેલો એજ વિધિ એનો હાથ ઝાલી ખેંચતો હતો ! બન્ને સ્થિતિ એને સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ સરખી લાગી કે નહિ એ કોણ જાણે, પણ એ વિવશ બની પરિસ્થિતિનો નચાવ્યો નાચતો હતો. એને ઓછું જ ભાન હતું કે એની આગળ પાછળ બેઠેલા પાવરધા શેરજના ખેડાડી હતા ! માત્ર એ તો એમના હાથનું ચેદું હતો ! પરાપૂર્વ બનાવોની સંકલના કરી, વિવેકશુદ્ધિથી તેનું પૃથક્કરણ કરી નિર્ણય કરવા જેટલી ઇચ્છાશક્તિ જેનામાં નથી અથવા જેમાં સહેજ પણ શુદ્ધિની જગૃતિ નથી એવા લોકોનાં કાર્યો જડ ધનવત્ થાય છે. તેની કમંન્દ્રિયો અત્યારે એવી રીતે ચાલતી હતી.

આ ભજવાતાં નાટકમાં સૂત્રધાર નજરએ બેરેકના બીજા કેદીઓને પણ સામાજિક તરીકે આમન્યા.

નાટકની શરૂઆત ચર્મ. સૂત્રધારે નાટકની વસ્તુ સમજાવતાં સામાજિકને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ જોયા આ અમારા ભોજલા લામ્પના ભલકા ! આવતી કાલથી વોડર થવાના ! ”

શેર: કુંડા જેવો કાળિયો એ પાધડીપટ્ટામાં વળી કેવો શોભશે ? ”

નજર: “ કેમ વળી ? ચાલી તો બતાવ્યું ને ? એ તો સૌ રાગે પડી જશે ! ”

પહેલી જ વાર સાસરે જતી દીકરીને મા કેમ વર્તેલું એ જેમ શીખવાડે તેમ શેરએ ભોજલાને વોડરગીરીના પાઠ આપવા શરૂ કર્યા. “ જો, અમલદાર આવે ત્યારે બે પગ ખખડાવીને સલામ ભરવાની હોં. નહિ ભરે તો તારું ચાંચરું ક્યાંય જશે ! ”

નજર: “ કચ્ચા ! બીજો થાને. સલામ કેમ ભરાય એ બતાવ તો. ”

કચ્ચો બીજો થયો ને મંડળી સામું ફર્યો. ડાબો પગ જમણા પગ સાથે અડળાવી એણે લશ્કરી દબે સલામ કરી.

શેરએ એ પ્રમાણે કરવા ભોજલાને ફરમાવ્યું. ભોજલાએ એ પ્રમાણે માવકાંમતું અનુકરણ કર્યું. નજર ઉત્તેજન આપતો બોલ્યો: “ આવ લે. આવડી મયું હોં ફરી એકવાર ચાલે તો. ”

ભોજલો ફરીવાર ચાલ્યો ને પ્રેક્ષકોને સલામ કરી.

નજરે પણ આટલાથી પતે એમ નથી. આ તો બધું છુપ્પું છુપ્પું લાગે છે. પાધડીપટામાં વરરાજ કેવા લાગે છે એ તો જોવું જોઇએ ને ? શેર અત્યારે તારો પહેરો છે ને ? કચ્ચા, જા જીક તો પેલી પાધડીપટો લઇ આવ તો. કોટ પણ લાવજો. બોજલા, અહીં પાસે આવ.”

કચ્ચો પાધડીપટો વગેરે લેવા ગયો ને જોજલો નજરની પાસે આવ્યો. કચ્ચો પણ આવી પહોંચ્યો.

નજરે કાળા પડી ગયેલા, બેકાળ જોજલાને વાધા પહેરાવવા શરૂ કર્યા. ફટલા પહેરણ પર કોટ પહેરાવ્યો, બોડા માથા પર પાધડી ને કમરે પટો પહેરાવ્યો. “વાહ રે જોજલા, વાહ !”

“ચંચુ ઉપર યાળી મૂકી હોય એવી એના માથા પર પાધડી શોભે છે,” બોલતો શેર જિભો થયો ને જોજલાના માથા પરની પાધડી ફેરવવા લાગ્યો. “એ તો પછી વાળ જિગશે એટલે જરાબર બેસી જશે.”

નજરે જોજલાને રમાડતાં કહ્યું : “જોજલા, જા તારી પયારી સુધી ને ત્યાંથી સાચેસાચે મકરદમ હોય એમ રવાજબેર અહીં સુધી આવ. અમે જોઇએ તો ખરા !”

જોજલો પયારી ભણી વળ્યો. કોઇ જોઇ ન જાય એમ એણે મોઢું મલકાવ્યું. શન્ય મનરક એ એના જીવન દરમિયાન હંમેશ માટે નિર્માણ કરી મૂકેલા સ્થાન - જાજર - સુધી પહોંચ્યો. પાછા ફરતાં એના શન્ય મગજમાં અનેક જૂનાનવા, આગળ પાછળના સંસ્કારો એકસામટા ધસારો કરી ધૂસી ગયા. સાચે જ પોતે વોર્ડર છે એમ તેણે ધારી લીધું હોય તેમ દમામબેર આગળ વધ્યો. બધાય તેના સામું જોઇ રહ્યા હતા. વોર્ડરો સુધી આવી પહોંચ્યો. બારણા તરફ વળ્યો. સૌની નજર તેના તરફ હતી. ગંભીર શાંતિ હતી. જોજલો બિલકુલે અટક્યા વિના આગળ ને આગળ વધતો હતો. દરવાજો આવી ગયો. બારણાના સળિયા આગળ બન્ને હથેળી પહોળી કરી એનાથી એકાએક બોલી જવાયું :

“પચ્ચાસ કેદી હાજર સા’બ !”

એવામાં બહાર વરંડા પર લારે ખૂટનો અવાજ આવ્યો. બહારથી કડકાઇથી કોઇકે પૂછ્યું : “કેટલા કેદી ?”

અવાજ સુબેદારનો હતો. સૌનું ધેન જિતરી ગયું. જોજલો મૂઠ યઈ ગયો. ધ્રુજતો ધ્રુજતો બોલ્યો : “પચ્ચા...પચ્ચા...સ સા’બ...એ તો હું જોજલો !”

શેર એકદમ ગાબરો ગાબરો જિભો યઇ પટો ફીક કરતો કરતો બારણા તરફ ગયો. રાખેતા મુજબ સલામ ભરી બોલ્યો : “એકતાળીસ કેદી, એક કાળા પાણી, બે પીળા ટોપી, બે આડા. બેદી; પિસ્તાલીસ કેદી જરાબર હાજર સા’બ !”

સુબેદારે કડકાઇથી પૂછ્યું : “કિસકા પહેરા હૈ.”

શેર : (ધ્રુજતા ધ્રુજતા) “મેરા સાહેબ.”

સુબેદાર : “જોજલાને કિસકા પાધડીપટા પેના હૈ ?”

શેર : “સંતુકા.”

સુબેદાર : “જોજલા ઔર સંતુ દોનોકિ બાડી (Body) ટિકીટ લાવ.”

બન્નેની બોડી ટિકીટ લઇ સુબેદાર ચૂં ચૂં અવાજ કરતો ચાલતો થયો. બન્નેનું આવી બન્નું એ વિચારથી બધાએ દરમાં દબાયેલાં જીવડાંની પેટે દબાઇને ચૂપ યઈ બેઠા !

નરહરિ ભટ્ટ

સમરકંદ — બુખારા

(લાવણી)

કમે ના લોપાય સમરણથી સમરકંદ બુખારા !
મધરાતે મધુ નિદ્રમાં ચે સમરકંદ — બુખારા !
મહેતાજી ભૂગોળ શીખવે નકશો મોટો જોલી,
અંમે કરી ભૂંગળ કાગળની દેતા કંઈ કંઈ જોલીઃ
' શિખી રહ્યા ભૂગોળ હવે, કરની ભૂંગળ નકશાની !'
ચૂપ કરી દેતી પણ ભોગળશી સોટી સપતાની.
લલે લાપ ભૂગોળ લણીશું, જે કર લમણે મેલી,
મહેતાજીએ નદી અને કુંગરની વાત ઉકેલી.
મુસાફરીએ કંઈક કરાવી ધરતી પર દરિયામાં,
પગે, ગાડીએ, વ્હાણે નહિ, પણ આંગળીએ નકશામાં.
—નકશામાં જોયું તે જાણે, જોયું ક્યાં ? ન કશામાં !
રહેર હથેળી જગા ઉપર તો કંઈનાં કંઈ જ બતાવ્યાં,
ઉભો કરીને પૂછ્યું મને કે, ' કહે રહેર એ શાં શાં ? '
' નિશાળ નાની, ટીચુકડો આ નકશો, એમાં રહેરાં ? ! '
જોઈ, ત્યાં તો તરત હથેળીમાં દેખાડ્યા તારા !
રોતાં રોતાં ઝટપટ વાંચી, જોલી રહેર જવાયાંઃ
' કાણલ, બદખ, કંદહાર તે સમરકંદ — બુખારા. '
કદા જૂલાશે નહીં બાપલા ! સમરકંદ — બુખારા !
સોય તણા ના કરે અણી પણ, ત્યાં એ રહેર વસેલાં ? !
સોય અણીપુર કુમારિકા જગ્યા પર કર્ણ સૂતેલા !
હા ! હા ! હશે કેંક આ ! ત્યાં સોટી ચમકારા;
' સા'જ બરોબર યાદ મને છે, સમરકંદ — બુખારા ! '
કાલેજમાં પ્રેરિસર આવી કવિતા કંઈક શિખાવે,
નવી વાતથી રિઝવી સૌને પોતાને ય રિઝાવે;
ચીપી ચીપી વાત કરે. — એ વાત બધી ય ગુલાખી.
કહે, ' એક ઇશકી પૂર્વે કહેતો'તો શાહ ચરાખી :
બદન પરે કાળા તલવાળી સનમ રીઝે, તો સારા
દધ દઉં એ તલ પર એવારી સમરકંદ — બુખારા. ''
સમગ્રયું ના. તલની લતમાં આવ્યા તે શું બખાજા ! ?
—પગ આગળ વેંકું હોય પણ જુદાવનને કાળે
ગ્રાપી એ છોડી દે તલની વાત હશે એ ઘાટે ?
પણ આલમમાં ગૌર ડોલે તલ હશે જેટલા કાળા

હશે એટલાં વારી દેવા સમરકંદ-બુખારા ?—
ચંબી મારી ત્યાં જ મુંઝાઈ નવરી વિચારમાળા,
પથુ સાંભરતાં નો ચંબ્યાં રે' સમરકંદ-બુખારા.
હથેળી બળવા લાગી ચમચમ, સુણ્યા જૂતા હોંકારા
'મારો ના, સાહેબ ! યાદ છે સમરકંદ-બુખારા !'

'કો દી' આંખ જરીક મીંચતાં સ્મરણ થાય કંઈ તાનં
નજર આગળે તરવરતા ખૂલ્યા જંગી દરવાજા.
જોતાં સાથ જવાય પિછાની સમરકંદ-બુખારાં !
છાટપીક નોખત ગડગડતી, કંઈ પડકંદ નગારાં
શોર કરે, ને પડધમ ગાળે, બાળે કંઈ રણશીંગાં;
એક પછી બીજાં સૌ તીકળી ચાલે લશ્કર ધોંગાં.
ધીમે ધીમે સરી જતી પલમાં એ જંગ સવારી !
આંખ ઉઘાડું તો સામે દેખું અધખૂલી બારો,
જોયા ત્યાં ગગને તમતગતા ધોળે દિવસે તારા !
અરે ! પડ્યાં છે પાછળ મારો સમરકંદ-બુખારા !!

પુતમ ચાંદનીમાં સૂતો તો અગાશીએ એકાકી
સ્વપ્નામાં ઓચિતો શાયો ઝગપી બહુયો જાગી !
પૂર પહાર ન્યોત્સના નિરખીને સહજ દીવડું મોહું,
ને કલંક જાણે તલ જેવું ચંદરમા પર જોયું !
ક્યાંથી ત્યાં તો થઇ રહ્યા રે સ્મરણોના ઠમકારા !
શરાબ છલછલ પ્યાલીભર એ સમરકંદ-બુખારા ! !

એ શરાબની ભરભર પ્યાલી, કે એ જંગસવારો,
કે કાળા તલવાળી પેલી માથક તુર્ક શિરાઝી.
પોતા પર આલમ આપી ચક્રચૂર હશે કરનારાં
ભક્તે ! પરંતુ મને સાંભરે સોટીના ચમકારા;
ને ચમકારે મહેતાજીએ નકરાનાં પરવારાં
બેટ દીધેલાં શહેર એ બે સમરકંદ-બુખારા ! !

ભણ્યો હતો હું કંઈક 'ગામડાં' યાદ રહ્યાં આ બે કાં ?
સુતાં, સ્વપ્ને, કે જાગરણે ધડી ધડી પળવે કાં ?
ધરપદાન-તેહરાન હતાં ચાં ખોટાં ? કેમ બૂલાયાં ?
કંચનજંઘા-ગૌરીશંકર કેમ હશે વિસરાયાં ?
ને એથી થે સંગીતમય છે કેન્યા-કિલિમાન્ઝારો !
શે તોયે આ બે જ સાંભરે', મૂકે ન કેડો મારો !
જરી બૂલવા કરું તહીં તો વાગે છે ભણુકારા
મગજ બારણે બાળે ટકારા-સમરકંદ-બુખારા !

મધરાતે મધુ નિંદ્રમાં થે સમરકંદ-બુખારા !
નિશદિન મારે સ્મરણે રણકે સમરકંદ-બુખારા ! !

ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન

યાદગાર ઉપવાસ

હિંદમાં ૧૯૨૧ માં ધાર્મિક અને બીજાં કારણોને અંગે હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે
ભયંકર હત્યાકાંડ આવી રહ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીએ તે અટકાવવાને પોતાથી બનતું બધું
કર્તું પણ જનસમૂહો ભયગ્રસ્ત દશામાં તે ચાલુ રાખ્યું. ત્યારે એક રાત્રે પ્રભુએ તેમને
લોકોનાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે ઉપવાસ કરવા પ્રેરણા કરી, અને બીજે જ દિવસે તેણે
હિંદભરમાં જાહેર કર્યું કે લોકોનાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે પોતે ૨૧ દિવસ સુધી કંઈ પણ
ખોરાક વિના માત્ર પાણીભર રહીને ઉપવાસ કરશે. તેઓ તાજેતરમાં જ ગંભીર માંદગીમાંથી
જેઠા થયા હતા. અને અમને લાગ્યું કે તેઓ કદાચ ઉપવાસ પૂરા કરી શકશે નહિ. પણ
તે તો તેમનું સ્વાભાવિક વિરક્ત હાસ્ય હત્યા અને મને કહ્યું : “આસાં ! હું તને એક વાતનું
વચન આપું છું. જો મને એમ લાગશે કે હું મરણોન્મુખ છું તો હું ઉપવાસ બંધ કરીશ.
કારણ હું મરવા માગતો નથી. પણ મને આશ્ચર્ય છે કે પ્રભુ મારા ૨૧ દિવસના અનશન
ઉપવાસ પાર ઉતારશે ” અમે જોતા હતા કે તે પ્રતિદિન નવનગા પડતા જતા હતા.
આખરે બારમે દિવસે તેઓ એટલા નબળાં ગયા કે દાકતરે કહ્યું, કે તે આજની રાત
માંડ કાઢશે. અમે દાકતરની સાથે તેમની પાસે ગયા, તે દિવસ પ્રાર્થનાનો હતો. અને
તેઓ તે દિવસે મૌન સેવે છે. પણ જો કંઈ પુછવાનું હોય તો પૂછ્યા બાદ તેઓ પાટીમાં
જવાબ લખી આપે છે. અમે દાકતર સાથે જઈને કહ્યું : “દાકતર કહે છે કે આજની
રાત્રિ પસાર કરવો તમારે માટે અશક્ય છે, તેથી અમે તમને ખોરાક સેવા વિનવીએ
છીએ.” તેવી નવનગો રિયતિમાં પણ તેઓ દરયા અને પાટીપેન મેળાવી દાકતરને લખી
આપ્યું : “પ્રાર્થનાનો પ્રભાવ તમે વિતરી ગયા છો ? ” ત્યારબાદ દાકતર મને એક
ખાલુ ખેંચી ગયા અને કહ્યું : “હું કંઈ વધારે કરી શકતો નથી. હવે
તમે તેમની સાથે દલીલ કરજો કારણ મૃત્યુ અનિવાર્ય છે.” હું મારી
માનસિક નિર્જનતાથી તેમની પાસે ગયો અને ફરીથી એક વખત દલીલ કરીને
કહ્યું : “આપે મને વચન આપ્યું હતું કે હું મરીશ નહિ. તમે હવે ખોરાક લો.” અને
જવાબમાં તેમણે મને પાટી ઉપર લખી આપ્યું. “પ્રભુમાં આશ્ચર્ય રાખો.” તે હપ્તો મને
હદયમાં સોંપેલો જીતરી ગયો અને તે દિવસે મારી દીલી પડતી શ્રદ્ધા પ્રભુમાં ટકાવી
રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. તે રાત્રિ હજી મને યાદ આવે છે. બહાર તોફાન આવી રહ્યું હતું
અને તે આખી રાત્રિ હું જાગતો રહ્યો. અને અશ્રદ્ધાથી તેઓ કદાચ મૃત્યુ પામે એમ
આશંકા કરતો હતો. પણ જ્યારે પ્રાતઃકાળ થયો અને આર વાગ્યે તેમની સવારની પ્રાર્થના
માટે તેમના ઓરડામાં ગયો ત્યારે જોયું કે તે રાત્રિ તેમને શાંત નિદ્રા આવી હતી. અને
સવારમાં ખુલ્લુમા લાજતા હતા. અમે તેમની સાથે પ્રાર્થના કરી—ખરી રીતે તેમણે જ
પ્રાર્થના પસંદ કરી. કાંઈ વખત તો તેઓ

“ઓ સ્નેહસ્થાતિ ! દોરો ! દોરો ! દોરો ર મને ”

એ પ્રખ્યાત ખ્રિસ્તી પ્રાર્થના પસંદ કરે છે પણ તે સવારે તેમણે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા પ્રગટાવતી
તે અભયજન સુંદર યુગ્મવાતી પ્રાર્થના પસંદ કરી :

“પ્રભુનો મારગ છે યજ્ઞનો નહિ કાપરનું કામ જો.”

x

x

x

ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન

અને તે જ પ્રાર્થના તેઓ ઉપવાસ પૂરા કરવાના હતા. તે સવારે વહેલા સાથે ગાઇ. ત્યારબાદ જ વાગે તેમણે મને કહ્યું: “આલી! તું મોત્ર માટે કંઈ કર એમ મારી પૂછા છે.” મેં કહ્યું: “શું કરું?” તેમણે કહ્યું: “હું મારો ઉપવાસ છોડું તે પહેલાં તું મારું પ્રિય ગીત ગા.” અને મેં તે પ્રમાણે કર્યું.

આર વાગ્યે હિંદના બધા નેતાઓ મહાત્માજીને તેમના અલૌકિક આત્મબોગ અને પ્રેમને માટે અભિનંદન આપવા આવ્યા. તે નાનો ઝારડો હિંદુ મુસલમાનથી ભરાઇ ગયો; હું ખ્રિસ્તી પણ હતો અને પારસી પણ હતા. ત્યારે મહાત્માજીએ તેમના પ્રેમજન્ય અનુયાયીઓને બોલાવ્યા અને કહ્યું: “હું મારો ઉપવાસ છોડું તે પહેલાં તમે મને એક વચન આપો. તમે આ હત્યાકાંડ અટકાવવા તમારી જિંદગી પણ અર્પવા તૈયાર છો?” તેઓએ કહ્યું: “હા, અમે તૈયાર છીએ.”

ત્યાર પછી તેમણે એક જથ્થાને બોલાવી તેની પાસે સુંદર સંસ્કૃત શ્લોક બોલાવ્યો. પછી પોતાના અત્યંત પ્રિય મુસ્લીમ બંધુ પાસે કુરાનની સુંદર પ્રાર્થના બોલાવી. પછી મારા તરફ ફરીને કહ્યું: “હવે મારું પ્રિય પ્રાર્થનાગીત ગા.” મેં લયડતે બવાળે અને મહા મુસ્લિમી તે પંક્તિઓ ગાઇ.

અને વસ્તુતઃ તે સમ્યા પર નજાબ અને દુઃખમાં સંબડતો એક એવો મનુષ્ય હતો કે જે કાષ્ટરૂપી માફક ‘કોસ’ વહન કરતો હતો અને પોતાના દરેક કાર્યથી જીસસનો પ્રેમ ઘાખવતો હતો.

નાનાલાલ કે. પટેલ

અગત્યની શુદ્ધિ

[શ્રી. ચંદુલાલ કા. દવેના “ગૃહકાર્ય અને અપ્રવાસ” નામના લેખમાં (ફાલ્ગુન : ૧૯૮૯) ગંભીર છાપભૂલ થઇ છે તે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.]

ફાલ્ગુન અંક

પૃ. ૩૮૮ ઉપરની લીટી ૪ થી શરૂ થતો. ફક્ત લીટી ૧૫ ઉપરના બુદ્ધિવિકાસ અને સુધી, પૃ. ૩૮૬ ઉપરની લીટી ૫ ના પહેલા શબ્દ ‘સંસ્કારી’ના અનુસંધાનમાં વાંચો. આમ—

તાલીમ એ વ્યવહારનો વિષય છે અને બાળક ત્યારે મોટી વયે વ્યવહારમાં પડશે અને જે સંસ્કારી કેળવણી (Cultural education) થી તેનો પૂરતો બુદ્ધિવિકાસ થયો હશે તો

આવશે તેપણ સંસ્કારી કેળવણીને પરિણામે થએલા બુદ્ધિવિકાસ અને સમયાનુકૂળ વૃત્તિ એ પછી સર્જન વાંચવું.

ચેત્ર અંક

પૃ. ૫૦૪ લીટી ૧૦

વિષે

મિથે

૫૦૫

લીટી ૧૬

મારા અને બહેનના

મારી માતા અને બહેનના.

* Young Rajasthan માં Greatness of the Mahatma નામની C. F. Andrewsની લેખમાળા આવતી તેના એક લેખ ઉપરથી.

શ્રી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ

નર્મદ શતાબ્દિ ઉત્સવ પત્રિકા નં. ૩

ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન મન્વન્તરના મનુ કવિ નર્મદની શતાબ્દિ આવતા આગસ્ટ માસની તા. ૨૪ મીએ આવે છે. એ શતાબ્દિ ગુજરાતને છાને એવી રીતે ગુજરાતને ગામેગામ, અને જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓની વસ્તી હોય ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને આશ્રયે ઉજવાય એવી વિચ્છિન્નિ અત્યાર અગાઉ યથા ગએલી છે. એ યોજનાને અંગે, ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં શતાબ્દિ ઉત્સવને અંગેનો ઉપક્રમ યોજવા સંબંધમાં જુદાં જુદાં સ્થળો માટે સાહિત્ય પરિષદે નીચેના યોજકોને તે તે સ્થળ માટે નર્મદ જયંતિને લગતી સર્વ વ્યવસ્થા કરવા વિનંતી કરી છે.

સુરત:	શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દવે
વડોદરા:	શ્રી. મદુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
અમદાવાદ:	શ્રી. હીરાલાલ ત્રિલોચનદાસ પારેખ
રાજકોટ:	શ્રી. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા
ભાવનગર:	શ્રી. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાતિક
કરાંચી:	શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી
રેણુત:	શ્રી. ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ જુથ

આશા છે કે જે તે સ્થળોના કાર્યકરો ઉપર સૂચવેલા યોજકોની સૂચના અનુસાર ગુજરાતને માટે ઉપસ્થિત થએલા નર્મદ શતાબ્દિના પહેલા જ પ્રસંગને સારી રીતે ઊજવશે. નર્મદ શતાબ્દિ ઉત્સવને અંગે નાણાંના ફંડનાં જે ઉધરાણાં થાય તે સંબંધમાં નર્મદ શતાબ્દિ સમિતિઓને નીચેની સૂચનાઓ પર ધ્યાન આપવા વિનંતિ છે. તેનું સર્વાંશે પાલન કરવામાં આવે એવી આગ્રહપૂર્વક લલામણુ કરીએ છીએ :

(અ) (૧) રૂ. ૧૦૦ ઉપરનાં જે જે ઉધરાણાં હોય તે—

(૨) નર્મદ સ્મરણ પત્રિકા-જે નર્મદનું સ્મરણ કાષ્ઠ ધરમાં ભળવી રખાય એવી રીતે, નર્મદના ફોટા સાથે સુંદર ડિઝાઇનરૂપે ખાસ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે તે—અને જેનું મૂલ્ય માત્ર એક રૂપીઓ રાખવામાં આવ્યો છે—દ્વારા જે જે નાણાં એકઠાં થાય તે—

(૩) શતાબ્દિ ઉત્સવને અંગે નાટક, સીનેમા આદિની, તેનો ખર્ચ બાદ જતાં જે આવક આવે તે—

બારોબાર પરિષદના ખજાનચી પર મોકલી આપવા વિચ્છિન્નિ છે; અને મોકલેલાં નાણાંની રસીદ મેળાવી લેવી. પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ અને ખજાનચી એ બેની સહીવાળી રસીદ સિવાય બીજી સ્વીકાર્ય નહિ લેખાય. આ નાણાં સ્મારક લંડોળમાં જશે.

(આ) આ ઉપરાંત સ્થાનિક સમિતિઓ ઉત્સવ ઊજવવા જે જે નાણાં ઉધરાવે તેનો હિસાબ તે રાખશે; અને ઉત્સવ નિમિત્તે કરેલો ખર્ચ બાદ કરી, બાકીનાં નાણાં પરિષદના ખજાનચીઓને મોકલાવી આપશે. તે સ્મારક લંડોળમાં જશે થશે.

ઉપરની સૂચનાઓનું યથાર્થ પાલન કરવા સૌ કાર્યકરોને વિનંતી છે.

શુ. સા. પરિષદ તરફથી

મંત્રીઓ, મુંબાઈ નર્મદ શતાબ્દિ સમિતિ.

ક્ર પ્રથાન ક્ર

પુસ્તક ૧૬

વર્ષ: ૧૯૮૯

અંક ૨

કુમાર સંભવ

સર્ગ છઠો

ઉમાતું સજ્જથા

વિશ્વાત્માને સખી સાથે એકાન્તે ગૌરી કહાવતી,
 મારું દાન કરે અદિરાજ તેને પ્રમાણુશે. ૧
 સંદેશા દેહેવરાવી તે થે નિશ્ચિંત પિયુવિશે,
 દેહોડતી કાપલે આંખાડાળ શું મધુસંનિધે. ૨
 ભલે એમ કહી કેમે ઉમાને આપીને રજા,
 સમર્પિ તેજમૂર્તિને સ્મરતા સ્મરથાસકે. ૩
 પ્રભામંડળથી આલ ઉજળતા તપોધનો,
 તુર્ત અરુન્ધતી સાથે પ્રકટયા ત્યાં પ્રભુ કને. ૪
 નાહેલા, સીરમંદાર પુષ્પવાળા તરંગમાં,
 સ્વર્ગગંગાના પ્રવાહોમાં સુગંધી દિગ્મળે મરે. ૫
 વાનપ્રસથો, ધરી મુક્તા - જનોષ્ઠ હેમવદ્ધલો,
 રત્નની અક્ષમાલાઓ, કલ્પવૃક્ષ સચા બીભા. ૬
 ત્રીચે ચક્ષાવતાં અશ્વો, નખાવીને વળી ધન,
 નખી નિહાળતા જેને સાક્ષાત્ સહસ્રરશ્મિએ. ૭
 બાહુવેલે રક્ષી બાઝી ધારેલી ભૂમિ સુગ જ,
 મહાપરાક્રમી દાઢે પ્રથમ સંકટે રથાં. ૮
 ભક્ષાની પછીની શેષ સૃષ્ટિને સર્જવા થકી,
 પુરાવિદો કહે જેને વિષાતાઓ પુરાતન. ૯
 પવિત્ર પૂર્વજન્મોનાં પામેલાં પરિપાકને,
 તપનાં કેળ માણે છે જ્યાં જેહ તપસ્વિએ. ૧૦

દષ્ટિ ધારી પતિપાદે તેજાની મધ્યમાં રહી,	
સાક્ષાત તપસિદ્ધિ શું શોભે દેવી અરુન્ધતી.	૧૧
નાનાં મોટાં તણા શેઠાં વિનાં તેને જુએ શિવઃ	
શ્રીપુરુષ ન લેખે કં સંતા આરિત પૂજતા.	૧૨
પત્ની અર્થે વધ્યો એને જોષ આદર શંભુનો,	
ક્રિયા ધાર્મિકમાં સાચે સત્પત્ની મૂળ હેતુ છે.	૧૩
પાર્વતી પ્રતિ શંભુની ધર્મવૃત્તિ થતાં જ તે,	
પૂર્વના દોષથી બહીતા કામને મન હાથ ધ્યું.	૧૪
વેદપાઠી મુનિ સર્વ જગના ગુરુ શંભુને,	
રોમાંચિત ચષ્ટ પ્રીતે માન આપી હવે કહે.	૧૫
સારી રીત ભવ્યા વેદ, વિધિએ વદ્ધિ હોમિયું,	
તપિયા તપ જે તેલું, આજે પકવ થયું ફળ-	૧૬
ક્રમ જે જગઅધ્યક્ષે તેં અમેને લઈ લીધા,	
પોતાના મનની માંહી ન્યાં નૈ રહેએ મનોરથો.	૧૭
જેના ચિત્તે વસો આપ સૌથી વધુ કૃતાર્થ તે,	
શી વાત જે વસે ચિત્તે તાહરા ધ્વજયોનિના.	૧૮
મુર્ચ્છિત ચંદ્રથી જાંચે સ્થાને ખરે અમે રહ્યા,	
આજ તો એથીએ જાંચે આપના સ્મરવા થકી.	૧૯
આપે સંમાન આપ્યાથી પોતાને ધન્ય માનીએ:	
મોટાને આદરે આવે પ્રતીતિ સ્વચ્છો વિરો.	૨૦
વિરૂપાક્ષ ! સ્મર્યા આપે તેથી જે અમને સુખ,	
હોય ના આપને કહેવું, દેહીના અંતરાત્મ છે.	૨૧
સાક્ષાત દેખતા તો એ ઝટ ના જાણીએ તને,	
કૃપા કરો, કયો આત્મા, જીવિને ગમ્ય ના તમે.	૨૨
જેથી બ્રહ્મ સજ્જે તે આ, કે. પાળો જેથી તેહ આ,	
સંહતાં વિશ્વનો કે આ, તારો આ ભાગ તે કયો ?	૨૩
અથવા આવડી મોટી પ્રાર્થના દેવ છે રહી,	
ચિન્તવ્યા આવીને જિભા આગા દો કંઈ કંઈ ?	૨૪
કાંતનાં શ્વેત કિર્ણોથી શિરચંદ્ર તણી ઝીણી,	
પ્રભા વધારતા બેઠ્યા પછી ત્યાં પરમેશ્વર.	૨૫
જાણો છે સૌ તમે મારી પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થ કાઈ ના,	
આડે યશ્વર્તિથી એવો જણાયો છું જરૂર હું.	૨૬
મેઘથી માગતા વૃષ્ટિ તપાપીડિત આતકે,	
મુજથી પુનઃ યાચે છે તેમ દેવો રિપુપીડ્યા.	૨૭
તેથી હું વરવા છમ્મું પાર્વતી પુત્રકારણે,	
અમિ નિહતપલ કરવા અરણી યજ્ઞમાન શું.	૨૮

મારા માટે કરેા માગું તેનું હિમાદ્રિની કને:	
સંબધ સંબંધને કીધાં વિદિયા ન કરી શકે.	૨૯
પ્રતિષ્ઠા ઉન્નતિવાળા ભૂમિ કરેા ધુરંધર,	
એ સાથ કરી સંબધ નજી હું ના ઠગાઈ છું.	૩૦
માગું કરતાં કહેવું શું તે ન કહેવાય આપને:	
આયે રચેલ આચાર સાધુએ ઉપદેશતા.	૩૧
દેવી અરુન્ધતીએ. યે એમાં કાર્ય કર્યું ઘટે,	
વિશેષે કાર્ય આવાં તો ગૃહિણીનાં ગણાય છે.	૩૨
તો નજી જોપધિપ્રસ્થ સિદ્ધિ માટે ગિરિપુરે,	
મહાકાશી તથા ઘોષે આપણે મળીશું ફરી.	૩૩
આઘસંયમી તે યાતાં આમ વિવાહ તત્પર,	
પત્નીથી લાગવું ત્યાજે ધનપુત્રો તપરિવ્રજો.	૩૪
પછી વારુ કહી ત્યાંથી નીકળું મુનિમંડળ,	
ભગવાને નર્મ પહોંચ્યા પૂર્વે કહેલ સ્માનક.	૩૫
વ્યોમે તત્સવારણ કાળા ચઢીને તે મહર્ષિઓ,	
મન સમાન વેગથી જોપધિપ્રસ્થ પહોંચ્યા.	૩૬
વસુ સંપત્તિ વાળી શું અલકાને ઉઠાવીને,	
વધી સ્વર્ગની વરતીને ખસેડી શું વસાવી છે.	૩૭
ફરતી છે ખાધ ગંગાની, કિલ્લામાં જોપધિ ઝગે,	
મોટી મણિ શિલાકેરા કિલ્લે ઢાંકી ય સુંદર.	૩૮
ન ડરે સિંહથી હાથી, પાકે ન્યાં અન્ન જોમહો,	
વસે કિન્નર તે યજ્ઞે સ્ત્રીઓ ન્યાં વનદેવતા.	૩૯
ગૃહની નોખતો ફરી સુણાતી ઢાંકી લાગતી,	
દાએ. લાગેલ મેઘોની ગર્જનો પડેલા ન શું.	૪૦
કલ્પદ્રુમની ડાળો ન્યાં જૂલતાં પટકૂળથી,	
અનાયાસ ચઢાવેલી સોહે ધરપરે ધન.	૪૧
સ્ફટિકની હવેલીમાં પાનસ્થાતે નિશાવિષે,	
તારાઓનાં પ્રતિબિંબો હારવું રૂપ પામતાં.	૪૨
રાતે જોપધિના તેજે જણાતા માર્ગે તેથી ન્યાં;	
જોરબેલ દિને નજી તમ ના અભિસારિકા.	૪૩
મૃત્યુ સુધી ભુવાની ન્યાં, કામથી શિલના યેમ,	
સુરતે ચાકતી નિદ્રામાં શુદ્ધિ માત્ર નાચ ન્યાં.	૪૪
વાંછી ભૂ, ક્રૂરતા જોઈ તછોડે રૂડી આંગળી,	
તે સ્ત્રી કાપ થયા એમી ક્રપા પર્યન્ત પ્રાર્થતા.	૪૫

સંતાનક તરુચ્છાયે જતા વિદ્યાધરો સુએ,	
બેના બહારના બાગ સુરધી ગંધમાદને.	૪૬
હવે, દિવ્ય ઋષિ જોતા પુર તે દિમવાનનું,	
સ્વર્ગસ્પૃહાથી ક્રીધેલાં પુરયો માને વિડંબનાં.	૪૭
ઉત્કંઠ પ્રતિહારના જોતા વેગે ગિરિધરે	
જીતયાં લે જટાભાર રિથર ચિત્રેલ અગ્નિશો.	૪૮
અમ્રણી ન્યાં કમે દૃઢ એવી નભથી જીતરી,	
મુનિની પંક્તિ એ સોહે પાણીમાં સ્પર્ષપંક્તિશી.	૪૯
ફરથી જ ગયો સામે અર્ધ લે પૂજ્યની પ્રતિ,	
સર્જણી ડગલાં ભારે બરી ભૂમિ નમાવતો.	૫૦
મેઝું લાલ હોડાળો, દેવદાર શું મહાભુજ,	
પ્રકૃતિથી શિલા છાતી, જોયો સ્પષ્ટ દિમાલય.	૫૧
વિધિથી કરી સત્કાર પોતે માર્ગ જતાવતો	
તે શુદ્ધાચારીઓને તે અંતઃપુરે સર્ષ જતો.	૫૨
ત્યાં બેસી આસને વેત્રાસને બેઠા મુનીન્દ્રને	
કહેતો અંબલિ જોડી વાણી આવી ગિરીન્દ્ર તે.	૫૩
વાદળાં વિષુ શું ઘટિ, પુષ્પ આવ્યા વનું ફલ,	
અણુધાર્યું બની આવ્યું માનું દર્શન આપનું.	૫૪
મૃદ હું શું થયો ગાતી, લોહું શું હેમ થે ગયું,	
માનું હું ભૂમિથી સ્વર્ગે ચડ્યો આપ કૃપા થકી.	૫૫
આજથી સેવ્ય હું સર્વે લોહાનો શુદ્ધિકારણ,	
મૂંઝા જોય પ્રધાર્યા ત્યાં કહે છે તીર્થ તેહને.	૫૬
પવિત્ર માનું પોતાને એથી જ હું દ્વિન્નતમ ।	
મસ્તકે પડતાં ગંગા, ને પદોદકે આપને.	૫૭
જંગમ સેવનાથી ને સ્થાવર ચરણો અડ્યે,	
બેઠે રૂપ વપુ મારું કૃપાભાગી ચયું ગણું.	૫૮
આપકૃપાથી જન્મેલો સંતોષ અંગ વ્યાપતો,	
દિગ્ગંતે વ્યાપી મારાં આ અંગમાં માર્ષ ના શકે.	૫૯
તેજસ્વી આપને દેખી શુદ્ધ રહેતું ન કેવલ,	
અંતર્ય તિમિરે મારું રજની પારનું ટળે.	૬૦

૫૧. આ એક જાતેલોડમાં દિમાલયના સ્થાવર અને જંગમ બન્ને સ્વરૂપોનું વર્ણન કરેલું છે. તેને હોઠ ગર નેવા લાલ હતો, અને પર્વત ગરથી લાલ હતો. તેના હાથ દેવદાર નેવા મહાન હતો. અને પર્વત ને દેવદાર એ જ મદાન બુલબો હતી. તેની છાતી શિલા જેવી વિદ્યાલ હતી. અને શિલાઓ એ જ પર્વતની છાતી હતી. અને જોયા હતા, અર્થાત્ જંગમ દેવસ્વરૂપ દિમવાન પ્રત્યક્ષ દિમવાન પર્વત નેવા ભાગતો હતો.

૬૦. રજની પારનું, રજેશુભી પાર ગયેલું, તેનાથી નીચું.

ન કાર્ય આપને દેખું, હોય તો ન અરાધ્ય કે, આપનું આવવું માનું પવિત્ર કરવા મને.	૬૧
તો એ કે એક કાર્ય તો ધટે આજ્ઞા થવી મને, સ્વામીના કાર્યની આજ્ઞા કંઈકરો તો કૃપા ગણે.	૬૨
આ હું, આ પત્ની, આ કન્યા કુલના પ્રાણુની સમી, ફહો જેનું આપને કામ, અનાસ્થા બાહ્ય વસ્તુમાં.	૬૩
ગુફાને મુખ ફેલાતા પ્રતિબ્ધનિધી અર્થ આ, એ વાર ન શું ઉચ્ચાર્યો આમ બોલી હિમાલયે.	૬૪
પછી વાત પ્રસંગોમાં અગ્રણી અંગિરા પ્રતિ સચના કરતા અન્ય તે કહે ગિરિરાજને.	૬૫
તને ઉચિત આ સર્વ વળી અધિક એથી એ, મને તે સ્થિર તારે સરખી ઉચ્ચતા વસે.	૬૬
વિષ્ણુ સ્થાવરને રૂપે યોગ્ય ફહેતા તને વળી, જન્મ સ્થાવરો કેરો કૃપ આધાર તાહરી.	૬૭
કેમ શેષ ધરે પૃથ્વી પદ્મ કામલ ફેણથી, જો રસાતલ પથ્થર તું ન આધાર આપતો.	૬૮
અખંડ નિર્મળાં બેતાં, નિધિ મોજે ન રાકિયાં, તીર્થ તારાં નદી કાર્તિ, કરે પાવન લોકને.	૬૯
પ્રશસ્ત્ય જાહવી જેમ પાદથી પરમેષ્ઠિના, તેમ ઉદ્ભવ પામ્યેથી ફરી તારા જિયા શિરે.	૭૦
વચ્ચે જાયે અંતે નીચે મહિમા બ્યાપી વિષ્ણુનો, હો જણ ભરતાનો, તે સ્વાભાવિક તાહરો.	૭૧
યજ્ઞનો ભાગ લેનારા, દેવો મધ્યે ધરી પદ, મેરુંનું જીવું સોનાનું શૃંગ તે વ્યર્થ શું કર્યું.	૭૨
તે સ્થાવર શરીરે સા રાખી કંકિતતા ભરી, ભક્તિથી નમ્ર આ કાયા સાધુ પૂજનું સાધન.	૭૩
અમારા આવવાનો આ હેતુ તે હિત તારું એ, શુભને સૂચવવાથી અમારો ભાગ એ મહો.	૭૪
અશ્વિમાંદિ શુભોવાળો, અન્ય કાનો ન વાયક, ધમ્મર એ મહાયજ્ઞ ધારે ખીજની સાય નજે;	૭૫
અન્યોન્ય શક્તિ દેનારાં પૃથ્વી આદિ સ્વરૂપથી, જેણે આ વિશ્વને ધાર્યું, અન્વે શું રમ માર્ગમાં;	૭૬
દેહ અભ્યન્તરે ફહેતા જોડે યોગીઓ, મંસારબયથી મુક્ત યાની ફહે જામ જોડનું;	૭૭
તે સાક્ષી કર્મના નિર્વે સાક્ષાત પુત્રી તારીને, વરદ જેણે માઝે છે અમેથી જેણે મોકલી.	૭૮

અર્થ શું વાણીયો, તેને સુતાચી જોડવી ધટે,	૭૬
સારો પતિ મળ્યે ચિન્તા પિતાને પુત્રીની મટે.	૮
જેટલાં પ્રાણીઓ વિશ્વે હોયે સ્થાવર જંગમ,	૮૧
સહુની ચાઓ એ માતા, ધરા તો વિશ્વના પિતા.	૮૨
શંજીને પ્રણમી, તેની પછીથી ચર્ચા એહના,	૮૩
ચૂડામણિતણા કિર્ણ દેવો તો રંગતા ભલે.	૮૪
ઉમા વધૂ, વું દાતાર, માગ્યું કરુનાર એ અમે,	૮૫
વર શંકર, આ પૂરો વિધિ તારા કુસોદયે.	૮૬
ન સ્તવે, સ્તુત્ય સૌના જે વન્દે, વન્દેન અન્યને,	૮૭
તેને પુત્રી આપીને ચા વિશ્વગુરુનો શુરુ.	૮૮
ફહેતા દેવર્ષિ આ ત્યારે પિતા પાસે નીચા મુખે,	૮૯
પાર્વતી ગણુતી બેઠી ક્રીડાપદ્મની પાંખડી.	૯૦
ધન્યા પૂરી જતાં શેલ મેના મુખ ભણી જીએ,	૯૧
કન્યાના કાર્યમાં ચાતી પત્ની નેત્ર ગૃહસ્થનું.	૯૨
મેના સંમતિ દે એ સા પતિના ઇષ્ટ કાર્યમાં:	૯૩
સ્વામીના ગમતામાં ના પ્રતિકૂલ પતિમતા.	૯૪
અહો ઉત્તર આ યોગ્ય એ શુદ્ધિથી વિચારીને,	૯૫
ફહેણ પૂરું ચતાં રહાતો શુભાલંકાર પુત્રી તે.	૯૬
બેટા આવ વું કલ્યાણ ભિક્ષા વિચેશની ચવા,	૯૭
કરે માગ્યું મુનિ, પામ્યો ફલ હું ગૃહધર્મનું.	૯૮
પુત્રીને કહીને આમ ઋષિને વક્તા ગિરિ,	૯૯
આ નમે આપ સર્વેને ત્રિલોચન તણી વધૂ !	૧૦૦
ઉદાર ઇષ્ટસિદ્ધિમાં ગિરિવાક્ય સ્વીકારીને,	૧૦૧
અંબાને મુનિઓ દેતા પહેલાં ફોલી આશિષો.	૧૦૨
પ્રણમતાં સર્થા જેનાં પહેરેલાં હેમકુંડલો,	૧૦૩
લગ્નતી તેહને ધારે નિજ અંકે અરુન્ધતી.	૧૦૪
મુખે આંસુભરી, પુત્રી પ્રેમે વ્યાકુલ માતનો,	૧૦૫
હરે શોક શુભો વર્ણ્યો એક-પત્ની પતિ તણા.	૧૦૬
શિવ-સંબંધીએ પૂછી તત્કાલ લગ્નની તિથિ,	૧૦૭
"ત્રણદિન પછી" ફહેતા ચાલ્યા વલ્કલધારીઓ.	૧૦૮
રંગ માંગી દિમાદ્રિની આવી શંજી કને ફરી,	૧૦૯
ચયું કામ જણાવીને આજા માંગી નમે જતા.	૧૧૦

અર્ધોર પરણવા ગિરિસુતાને

પશુપતિ એ દિન કષ્ટથી વિતાડે,

અવશ અવર કાણુને નડે ના

વશ કરેતા વિભુને ય જે વિકારો.

૧૧૫

નાગરંગાસ અમરજી પંડ્યા

‘હા-હા-હા-હા’ આમોફાનની એક રેકર્ડ હસે છે તેવું બળબાણુ હસ્યા. ‘હાહાહા, આ તમારું ઘર ?’ અને પહોળા લટકતી બાંધવાળા હાથ પોતે પૂરી લંબાઇએ પહોળા કરવા ગયા તે પહેલાં જ ઝોરડાની સામસામી દિવાલો તેમને અડી ગઈ.

‘વામન ભગવાને સાડાત્રણ ડગલે વિશ્વ ભરી લીધું હતું. આ તમારું વિશ્વ તો મારાં અઢી ડગ પછી થાય એવું લાગતું નથી. ભરી નોવા દો મને.’ કહીને બળબાણુએ મિલ્કનાં બૂંગળાં જેવા પહોળા પાંચબા પહેરેલા પમતું એક ડગલું લંબાવ્યું.

હું મારું પાતળું શરીર માંડ સમાઈ શકે એવા ઝડપમાં લપાઇને બેઠો હતો. બળબાણુના પહોળા થયેલા પાંચબાવાળા પગ ચરુણ મિલ્કનાં બે બૂંગળાં માથેથી જોડાઈ ગયાં હોય તેવા દેખાયા. વિષ્ણુના વિશ્વને માપવા માટેના પરિક્રમણ માટે બહિરાંગ જવાબદાર હતા. અને છેવટે અર્ધા ડગની જમા ખૂટી તે તેણે પોતાનો દેહ આપીને પશુ ભરી આપેલી. બળબાણુના પરિક્રમણની જવાબદારી તેમને પોતાને જ સિર હતી. એટલે તેમના ચરણોનો બીજો પ્રપાત માથા ઉપર તો શું પશુ જમીન ઉપર ઝીલવાને માટે આ રસોડાવિશ્વનાં અધિવાની તૈયાર ન હતાં.

બળબાણુ ઉપાડેલો પગ મીચે મૂકે તે પહેલાં જ થોડાક હાથ ઉપર રસોડામાં રોટલી વણી રહેલાં રાધીમા બેઠ્યાં: ‘બચ્ચરદાર બાણુજી, આગળ આવ્યા તો તમે જાણો, રસોઈ અભડાવી તો ભૂખ્યા રાખીશ.’

વાત ખરી હતી. બળબાણુનો જમણો પગ ઊંચા પર હતો, ઉપાડેલો ડાબો પગ ઝોરડાની વચ્ચે હતો. હવે જો બીણું ડગલું ઉપડે તો તે ચાર આગળ ઊંચી ચઢેલી પાળા-વાળી ચોક્કડીના રસોડામાં જ પડે એમ હતું. અને ત્યાં જ પવિત્ર ચીજો તૈયાર થતી હતી તે બળબાણુના ચરણરૂપરથી વિશેષ પવિત્ર ચાર્જ એમ રાધીમા માનવા તૈયાર નહોતાં.

‘આ રહ્યા ત્યારે ન્યાંના ત્યાં પશુ જલદી ખવડાવો નહિ તો રસોઈ અભડાવીશ.’ કહી હાહાહાહા હસીને, અમારા તરફ તેમનાં ગોળ જોગલ્સ પાછળની આંખોમાંથી પરાજયમાં પશુ વિજયનો આનંદ પ્રદર્શિત કરતાં બળબાણુએ પોતાનો ચરણવિહાર સંકેલી લીધો. તે વિરાટના વામન જેવા યજ્ઞ બારણાથી તે સામેની બીંત આગળની પેટી સુધી લંબાયેલી ચટાઈના આ તરફના છેડે સંકેલાઈ ગયા. અમે ત્રણ જણે એમની આગળની અને રાધીમાની નજીકની બેઠેલો કબજો લીધો.

બળબાણુ નવા આવ્યા ત્યારે અમે એમને પહેલી બેઠક રાધીમાની સામે જ આપેલી. પશુ તેનો દરેકને વધારે જોહો કપરો અનુભવ થયો. એકલી રોટલી ખાનાર રામચંદ્રને બેથી ત્રીજી રોટલી ન મળી કહી. મારે વધારે ભાત ખાઈને સંતોષ માનવો પડ્યો. બળ-બાણુના ગુણબાહુલ્યે અને સ્વભાવમાર્દવે કરીને અમને ધીરે ધીરે પહેલાંનું સ્થાન મળ્યું અને બળબાણુએ તેમની બેઠક દબેસને માટે છેવટે જ પસંદ કરી લીધેલી.

બાણુજી જેલ્લા બેઠા અને અમારી યાળાઓ પીરસાણ પીરસાણને બાંધવા લાગી. અમારા બોબનાલખમાં દિવાલને ઘડીને અને બેઠા પછી, અમારી યાળાઓ અને સામી દિવાલની વચ્ચે એક માણસ કપડાં સંઢેલીને પછુ માંડ માંડ ફરી શકે એટલી નોકળાય હતી. આ લાંબી જોરડીને સામે ખૂણે અંદર બે કૂતરો ખાંચો કાઢી ધરમાલિકે રસોડું કર્યું હતું. રસોડાની પાળી અને અમરી યાળા વચ્ચે પવિત્રતા અને અપવિત્રતાને જેટલું એકબીજા વચ્ચે અંતર છે તેટલું પછુ રહી ન શકતું છતાં, રાધીમાનો રસોડાની પવિત્રતાને ભળવવાનો આશ્રય હતો જરા પછુ કમ નહોતો થયો.

રાધીમા ચોતે ચાર ધામ અને મોડળ દુનિયાન અને મથુરા જન્મ આખ્યાં છે એ પાત કેટલીક વાર કહેતાં. તે ધરમાં રોજ અગ્નિહોત્ર કરતાં, શરીરે લરમ ધારણ કરતાં, અને જન્મવા આવીએ ત્યારે સવારે સંકેદ વસ્ત્રમાં સજ્જ થએલા તેમના ટુંકા દેહના લરમ લગાવેલા નાના નાના પછુ પુષ્ટ હાથ અને ગળાની માળા વગેરે અમને અથડાવતે પછુ એક પ્રકારનો અભાસ્યો આદરભાવ ઉપજાવતાં. છતાં અમારી સર્વજંકુતવતી બાવના તેમની આ પવિત્રતાની છેડને સહી શકતી ન હતી.

પછુ રાધીમાના આ સાત્વિક આદરનો બદલો તેમની પુત્રવધૂ વસુમતી વાળી દેતી. તે જૂના સંસ્કારની જ હતી છતાં નવાં વિચારવહેણથી તે અપરિચિત નહોતી. અમારે હાથ વગેરે લંબાવવાની બાબતમાં સવારે રાધીમા રાધતાં હોય ત્યારે જે કંઈક શિસ્ત ભળવવી પડતી તેમાંથી અમને વસુમતીના સાંજના અમલ દરમિયાન મુક્તિ મળતી. વળી સવારે જન્મવાની ઉતાવળ હોય, અને સાંજે નિરાંતે જન્મવાનું હોવાથી વસુમતી સાથે ખૂબ ટોળટપાં પછુ ચાલતાં; એટલે અમને વસુમતીનો સહવાસ વધારે અનુકૂળ અને આશ્વાસકર્ષક પડેલો.

બાણુજી નીચે મોઢે જમ્યા કરતા હતા. તેમની કુધાને સંતોષે એટલા પ્રમાણમાં રોટલી તેમને પહોંચે એવી અને આશા રાખતા હતા અને પ્રયત્ન પછુ કરતા હતા. ફર બેઠેલા બળબાણુને દર વખતે કીડી જીડીને રોટલી આપવા જવું મુશ્કેલ હતું એટલે રાધીમા લાંબો હાથ કરી બે ત્રણ રોટલીનો ગોટો વાળી તેમના બાણુમાં ફેંકતાં. માનાપમાન કરતાં આ ઘોલકીમાં વસ્તુ લેવાદેવાની સવડ જ વધારે અગત્યની હતી એટલે અમને એમાં કર્યું અવિચારી લાગતું નહિ. પછુ બળબાણુ નીચે મોઢે વિચારમાં મગ્ન થઈ ખાવા કરતા હોય અને અચાનક રોટલીનું પોટલું બાણુમાં પડે ત્યારે કળકી જિકતા અને અમે, બધા હસી પડતા. એ હસવાની રગને ઝાલી લઈ તેઓ આગળ લંબાવતા, અને અમે હસીએ તે દરમિયાન તે પૂરતા પ્રમાણમાં રોટલી ખાઈ લેતા.

ગોટો વગેલી રોટલીની એક ચોડ બળબાણુના બાણુમાં પડી અને તે કળકયા.

‘શું થયું બળબાણુજી ?’ રંગીલકાષ્ટએ મમરો મૂક્યો અને કીકીકીકી હસ્યા.

‘કિંઈસના રણમાં યહદીઓને મેના નામનો ખોરાક વરસીને મળ્યો હતો તેવું કંઈક’ અમારું અંબ્યાસપૂર્ણ અચરતલાલ બોલ્યા.

‘ના, ના, આ તો વપ્રદેશમાં જન્મી ગએલા વહાણવટીઓને ખોરાકની મદદ મળી.’ મંડળમાંથી બીજા સભ્ય બોલ્યા.

‘તમે બધા જૂલો છો. ઓરિસાના દુકાનિયાને આપવામાં આવેલી રાહત છે આ તો રાહત.’ અને આખી રાટલીને ફાળિયો મોંમાં મૂકી બળખાણુ ચૂપ થઈ ગયા.

રાટલી લગભગ ખાઈ રહેવા આવ્યા ત્યાં અમારા ચટકિદાર રંગીલભાઈને કંઈક યાદ આવ્યું. અને એ એમના મીઠા કાઠિયાવાડી લહેકામાં બોલ્યા: ‘રાધીમા, કંઈક ખૂટતું લાગે છે.’

‘શું ભાઈ? ખૂટવાનું હતું તે ખૂટી ગયું, હવે શું ખૂટવાનું બાકી છે?’ રાધીમા હસીને બોલ્યાં; પણ આ તેમનો વિનોદ સાચો છે કે કેમ તેની મને ધણી વાર શંકા પડતી. તેમની ધણી ઉક્તિએ બોલાઈ હોય કાઈ પ્રસંગે અને એ કંઈક જુદા અર્થની જ છાયા જિભી કરતી.

‘ના માણ, રાટલી રસોડામાં ખૂટી હશે, પણ પેટમાં તો ગઈ જ છે.’ બળખાણુ બોલ્યા.

‘ના, ના, મારું કહેવું રાટલી ખૂટવાને માટે નથી.’ રંગીલભાઈને પોતાનો ઉદ્દેશ્ય માર્યો જતો લાગ્યો. ‘હું કહું છું કે રાટલી, દાળ, શાક કરતાં કંઈક વધુ નેપ્ર્યં. પણ શું ખૂટે છે તે વસ્તુબહેન જાણે છે. ક્યાં છે વસ્તુબહેન?’

ધરમાંની બધી ચટકિદાર ચીજોનો ચાર્જ વસ્તુબહેનના હાથમાં હતો.

‘હા હા, સમજી. વસ્તુ, અથાણું આપ આમને.’ અને અમારા તરફ ફરીને રાધીમા બોલ્યાં, ‘ભાઈ, કાલે ધર બદલ્યું તે ધમાકમાં બધું આડુંઅવળું થઈ ગયું છે. વસ્તુ, તને યાદ છે ને અથાણાની જરૂરી ક્યાં મૂકી દીધી છે?’

‘એ રહેજો, બોળા આપું છું. મારો અધ્યાય જરા પૂરો કરી લઉં.’ અમે બેઠેલા તે લાંબી ઓરડીને કાઠખૂણે આવેલી જરાક લાંબી પહોળી અંધારાવાળી ઓરડીમાંથી વસ્તુમતીનો અવાજ થોડી વારે આવ્યો. હાથમાં અથાણાની નાની જરૂરી લઈ તે ઓરડીના ખૂણા આગળના બારણા આગળ આવીને જિભી તેણે ઝીણા રવરે ‘તું તો રામ સુમર જગ લડવા દે’ ગાતાં ગાતાં અમારા માથા ઉપરથી થાળીમાં અથાણું નાખવા માંડ્યું. અમે ચીનની દિવાલ પેઠે એવા સન્નજડ બેઠા હતા કે એ દારૂગોળા વગરની વસ્તુમતીને અમને ઓળંગી સામે આવી અથાણું આપતું અસકપ જેવું હતું.

‘બાજીજી, તમારે તો નહિ નેપ્ર્યં ને? રશિયામાં બધાને ક્યાં અથાણું મળે છે? અને લોકોને રાટલા ન મળે ત્યાં અથાણું કેમ ખવાય?’ વસ્તુમતીએ એમની બળખાણુ સાથેની ચર્ચાની કોક જૂની થપ્પી ઉઢેલી, અને એ બહાને ને એટલે દૂર અથાણું આપવા ન જવું પડે તો સારું એ ઇચ્છા હતી. એની પાછળ બીજું પણ કારણ હતું તેની ખબર થોડી વાર પછી જ પડવાની હતી.

‘નહિ, નહિ, મારે નેપ્ર્યં નહિ.’ બળખાણુ સન્નજડ વિરોધ બતાવતાં બોલ્યા, ‘રશિયામાં નહિ મળતું હોય તો તે બેઠાડુ લોકોને, મજૂરોને તો બધું મળે છે અને અહીં હજી અથાણું ખાવાની મનાઈ માંધીવાદ કરતો નથી. એટલે મને અથાણું મળતું જ નેપ્ર્યં.’

‘બાજીજી, તમારું નસીબ બાદલું લાગે છે. “ન માગે દેડતું આવે”, રહે તે દર માગે તો.” એ નિયમ પ્રમાણે તમે માગ્યું એટલે હવે તમને ન મળતું નેપ્ર્યં, પણ લો આ

જરાક આપીશ, ' કહી એક પાતળી ચીર તેણે બળબાણુને તેમના લંબાવેલા હાથમાં મૂકી. બળબાણુએ તેને થાળીમાં મૂકવાની તરદી લીધા વિના મોંમાં જ મૂકી દીધી.

.. ' કેમ વસ્તુ ? આપને લાગતે વધારે, ' રાધીમાએ કહ્યું.

' ક્યાંથી આપું ? હવે ખૂટી ગયું છે બધું. ' કહી અચાણાની ખાલી બરણી બતાવીને તે પાછી અંદર ચાલી ગઇ.

' હો રંગીલભાઈ, જે, ખૂટતી વસ્તુ પૂરવા તમે માગતા હતા તે પણ ખૂટી ગઇ. કહું છું તે ખરી વાત કે ખૂટવાનું હતું તે ખૂટી જ ગયું છે બધું ? ' રાધીમા ફરીથી હસતાં હસતાં બોલ્યાં.

ત્યાં બળબાણુએ અચાનક વાધે ઝાલ્યા હોય તેમ બૂમ પાડી, :

' મરી ગયો રે રાધીમા. '

' શું થયું લાઇલા ? ' રાધીમા ઝબકીને બોલ્યાં અને તેમનું મોઢું એકદમ પડી ગયું.

અમે બધા ક્ષણેક અવાક થઈ બળબાણુ સામે તાકી રહ્યા. અને પછી મારા પોતાનાથી જ હસવાની સફાત થઇ.

બળબાણુ ખરેખર મરવાની તૈયારીમાં હોય એમ જ દેખાયા. તે પહેરણનાં બટન એકદમ ખોલવા લાગ્યા હતા. કપાળેથી અને આખા મોઢા પરથી પરસેવો ટોડ્યો જતો હતો. તેમના ગોળ ગાલ રાતા સ્પટક થઈ ગયા હતા. અને મોઢામાંથી સીધું સીધ એવો અવાજ નીકળ્યા કરતો હતો. ' શું થયું પણ, બળબાણુ ? '

' અરે શું મારા લાઇ ! આપું ને આપું મરતું ખાઈ ગયો. ' અને અમારા હસવાનો વેગ વધી પડ્યો. બળબાણુએ મરતું ખાઇ જવાની ચીડ બીજી રીતે કાઢવા માંડી.

' આ કેટલા બધા સંકડાઇને આપણે બેઠા છીએ ? અલ્યા, કંઈક જગા તો કરો, અને રાધીમા, તમે તે કેવું ધર આ લીધું છે. હું તો દિને દિને જડો થાઉં છું તે કેમ કરીને અહીં માઇ શકાશે ? '

' લાઇ સાંકડેમાંકડે સમાસ કરાવો. ધરવાળા લાડાં વધારે ત્યારે ગરીબ માણસોએ સોંધા લાડાનાં ધર બોળવાં જ પડે તો ! અને આટલા સરખાના ધ સાત આપવાના ક્યાં છે. હશે. અરે પણ ભૂલી, હો આ કાંકરી ગોળ મોઢામાં નાખો, એટલે શાંતિ થશે. ' અને રાધીમાએ ગોળ આપ્યો.

બળબાણુએ સીત્કાર કરતાં કરતાં ગોળ ખાધો, અને પાછા બોલ્યા :

' ગમે તેમ પણ આ દીવાસળીની પેટી જેવા ઘરમાં કેમ રહેવાય ? '

' ચાલો ચાલો; હવે ભાત કાઢો ' રંગીલભાઈ હિતાવળ કરવા લાગ્યા.

' હા, હા, ભાત કાઢો. પણ આવા ઘરમાં કેમ રહેવાય ? ' બળબાણુ ફરીથી પાછું એનું એ વાક્ય બોલ્યા અને એમના હાથ ભાત ને દાળ ભેગા કરતા હતા ત્યારે એમની આંખો ગોગલ્સ હેડળ ચકળવકળ ચતી આખા ઘરનું માપ કાઢતી હતી.

ધર દીવાસળીના બોખા જેવું જ સાંકડું હતું. દસ પંદર ફૂટ લાંબી બે ઝોરડીઓ એક બીજીને કાટપૂણે બેડાએલી હતી. બે ચાર માળના વીસપચીસ ઝોરડીઓવાળા જૂના મકાનના પહેલા મળે આ બે બેડાએલી ઝોરડીઓ હતી. સાંકડા દાદરને ચડીને જતાં

પહેલી ઝોરડીમાં રસોડું અને ખીજમાં આ બેચની ધરવખરી હતી. આ ઝોરડીની બારી-માંથી ખીજ ઝોરડીની અંદરની ચીજો જોઈ શકાતી હતી. એક નાનો પાણીનો બુંબો, પીતળનું બેકું, એક પર એક ગોઠવેલી બે ત્રણ રંગ ઊડી ગએલી ટૂંકાં, સીવવાનો સંચો, નાનકડું પેટીવાળું ઢાળિયું વગેરે ત્યાં જગ્યા દેખાઈ ત્યાં સમાઈ ગયાં હોય તેમ દેખાતાં હતાં. બળબાણુ આ ચીજોનું રમણ વર્ણન ખાતાં ખાતાં આખું જતા હતા. અને વળી બોલતા હતા કે 'આવા ધરમાં તે કેમ રહેવાય?'

'લો લો, ખાઈ લો જલદી બળબાણુજી, મોડું થશે?' રંગીલબાઈએ પરવારીને કહ્યું.

'અરે ચાલ છે મારા બાઈ, પણ આ ધરમાં કોઈથી પણ રહી જ કેમ શકાય?' બળબાણુ બોલ્યા.

'ન રહી શકાય તો તમે એક મોટા બંગલો બનાવી આવો ને.' રંગીલબાઈ પોતે શું બોલે છે એનો અર્થ સમજ્યા વગર બોલ્યા.

'હા હા હા હા, હું બંગલો બંધાવી દઉં દોસ્ત? હા હા હા હા, બંધાવી દઉં ત્યારે?' બળબાણુ મસ્કરી કરતા હતા કે ચુરસે થવા જતા હતા તે તેમની ફરકતી આંખના રંગ ઉપરથી કળાવું મુશ્કેલ હતું.

'બાઈ જોજો, નકામા બાધી પડતા,' રાધીમા વચ્ચે પડ્યાં 'તમારે નકામી શી હાંફ કરવી? અમારે પડી રહેલું તેમાં તમારે શી ફિકર કરવી? દુનિયામાંથી ખૂટવા જેવું હતું તે બધું જ ખૂટી ગયું. હવે તેની પાછળ શી ફિકર! હતું ત્યારે બધુંય હતું.' ડોસી કાણુ જાણે શું બોલવા લાગ્યાં. અમે ઉવટના કોળિયા ભરતા હતા.

બધા અચાનક બોલતા બંધ થઈ ગયા. દાળના સમયડકા તથા મોઢાના સમય નહિ એવા બચકારા ધડીભર સંભળાયા કર્યા. પાછળની ઝોરડીમાં શુદ્ધ ઉચ્ચારે પાક કરતી વસુમતીનો અવાજ આવ્યો:

दुःखैष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

અને સ્થિતપ્રજ્ઞની એ દશા કેળવવા જલ્દી આખું વિશ્વ મંડી પડ્યું હોય તેમ બધે શાંતિ બાપી ગઈ હતી.

ત્યાં અખડભાડ કરતું સામેના તાજા રોગાન લગાવેલા ઊંચા મકાનનાં ગ્રામેજિન શરૂ થયું:

... ..મોજ મુંબઈની

જાંચી જાંચી મેડીએ ને મોટા મોટા બાગ ન્યાં,
જેબનવંતી રમણીઓની લહેકાભરી ચાલ ન્યાં.'

વસુમતીનો પાક તેમાં ડૂબી ગયો. રાધીમાએ રાકની કદાઈ ઉપર અખડાટ કરી ઢાંકણું ઢાંક્યું. બળબાણુએ ખાંસી ખાધી.

'સુવો ધડીવાર હાલ નથી છોડતો. બાપની બે લાખની મિલ્કત ઉડાડી દીધી આવું ને આવું કરીને.' નીચે નજ ઉપર વાસણ ધોતાં કોક બોલ્યું.

'ના, ના, વાળની પીન ખરીદવા નેટલી તો કને રાખી દશે.' રંગીલબાઈએ અદસ્ય વકતાને જવાબ આપ્યો.

‘ધૂળ રાખે, લાઇ, વાપર્યાં તો સમદર પણ ખૂટે. લલા લલા ડૂબી ગયા તો એનાં શાં ગૂળં ? ચાર દહાડાની ચાંદરણી. હોય સારે ઘણુંય હોય છે. ખૂટવા બેસે ત્યારે બધુંય ખૂટી જાય છે.’ રાધીમા કેઈ ઊંડી ઉદારસીનતાથી બોલતાં લાગ્યાં.

‘ના, ના, આ વેળા અથાણું વધારે નાખજો. અને અમે થોડું થોડું ખાઇશું, એટલે ખૂટશે નહિ.’ બળબાણુ ઊભા થતાં થતાં બોલ્યા અને અમે સૌ એમની પૂઠે ઊઠ્યા. સાંકડા દાદરામાં થઇને બળબાણુની આગેવાની નીચે ઊતરવાનો કાર્યક્રમ ધીમે ધીમે અમલમાં આવવાં લાગ્યો.

છેલ્લા ઊતરવાનું મારે નસીબ હતું. બધાની જેટલી જ ગતિથી ચાલતો હોવા છતાં ગાડાનો ડમ્પો જાણે ખૂબ ધીરો ચાલતો લાગે તેમ મને મારી ગતિ લાગી. થાળાઓ બેગી કરતાં કરતાં સ્વગત બોલતાં હોય તેમ રાધીમા કંઇક બોલતાં હતાં:

‘લાઈ, ખૂટવાનું હતું તે તો ખૂટી ગયું. હવે શું ખૂટવાનું બાકી છે ?’ બળબાણુએ કૂતરાને મારેલી લાતના પરિણામે ઊઠેલા અમારા હર્ષના અવાજમાં રાધીમાના આ શબ્દો ડૂબ્યા અને હું છેલ્લો રહ્યો હતો છતાં રાધીમાએ ડૂસકું ખાધું કે કેમ તે નક્કી ન કરી શક્યો.

અમદાવાદની એ પોળમાં પોતપોતાનાં આંગણાંમાં પણ અમારા રસ્તામાં ધરવાળી બાઈઓએ કરેલા એકાં વાસણુના અને પાણીના વિસ્તારમાંથી સંભાળપૂર્વક માર્ગ કરતા અમે. સરિયામ રસ્તા ઉપર આવ્યા. ‘ઠીક ત્યારે, સાહેબજી,’ કહીને ચાલવા માંડેલી મોટરબસનો સળિયો પકડી ચડી જતા બળબાણુને ધડીભર જોઈ રહી હું બધા સાથે ચાલવા લાગ્યો.

અમારા બધાનો કંઈક વિચિત્ર શંભુમેળો થઇ ગયેલો. અમારા જન્મકાળે તો અમે કદી કદી શકેલા જ નહિ, પરંતુ જે જેથીને પૂછ્યું હોત તો પણ તે ન જણાવી શક્યો. હોત કે અમારે જિંદગીમાં આવાં આવાં માણસો સાથે મેળ થશે. અને હમણાં એવું જ થયેલું કે જે મેળ થતો તે જેવો તેવો નહિ. કોઈ માણસ આવે અને જે કલાકમાં તે નિકટમાં નિકટનો થઇ જાય.

. એક જાપાનામાં કામ કરતા અમે રંગીલભાઈ, અચરતલાલ અને હું આમ મિત્રો થયેલા. તેમાં બળબાણુ વિચિત્ર રીતે આવી પડેલા. બળબાણુ નામ માતાને નિમિત્તે રંધાતા બળબાઈર જેવું લાગે છે. પણ એમનું મૂળ નામ તો બળદેવભાઈ પડેલ આ નવો નામ-કરણચંદ્રકાર વસુમતીએ તેમનાં બંગાળીના જેવાં શારીરિક અને બૌદ્ધિક લક્ષણો જોઈને કરેલો.

સામાન ઉપડાવેલો તેટલો જ ખીજે સામાન પોતે ઉપાડીને આવ્યા અને રહી પડ્યા. એક જ દિવસમાં તે અમારી મંડળીમાંના એક થઇ ગયા.

એક દિવસે અમે બધા એક મહત્વના પ્રશ્ન ઉપર એક થઇ ગયા. રાત્રે પતેરાં ઉપર અમારી પડેલી પથારીઓમાં જામેલી અમારી બેડકમાં દરેકનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય ઉઘ્યારાગો કે વીથીનો ખોરાક આપણને કોઇને પણ સહતો નથી. અને ખીજી કોઈ વ્યવસ્થા થઇ શકે તો ઠીક. રંગીલભાઇએ કંઇક કરવાનું ખીજું ઝડપ્યું.

અમારો તે દિવસ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરતાં પણ વિશેષ આનંદનો હતો જ્યારે રંગીલભાઇએ અમને ખબર આપી કે વ્યવસ્થા થઇ છે.

‘આજ કંટલો?’

‘સરખો.’

‘ખોરાક કેવો?’

‘આબાદ.’

‘ખવાડનાર કેવો?’

‘ઉમદા.’

‘બેસ બેસ હવે, આબાદ ને ઉમદા કરતો.’ બળબાણુએ રંગીલભાઇને તતડાવ્યા. ‘પેટ ભરવા ખીજને જમાડનારને કે દી ઉમદા જોયાં છે? નીવડયે વખાણુ કરશું. અત્યારે તો વીથીમાંથી ત્રેં છોડવ્યા એ જ ધણું માનીશું.’

જો ભાવિ જોજનાલયનું સ્વરૂપ રંગીલભાઇ જોઇ આવેલા તેના બીતરને જોવાને અસમર્થ એવા અમે રંગીલભાઇનો ઉત્સાહ સેવ્યા વગર તેમની સાથે એક સવારે એક પોળના મકાનમાં ખીજે મજલે ગયા. અને અમારી શંકા, આશંકા અને કુશંકા બધી ટળી ગઈ.

એક સુધડ, સ્વચ્છ, અજવાળાવાળા ઝોરડામાં અમે જોભા હતા. વીથીનો અને આ ધરનો તફાવત અમારા મનમાં તરી રહ્યો. અમારામાંના કેટલાકના વતનમાં પણ આવી સુધડતા અને સ્વચ્છતા નહોતી મળી શકતી. ધરના રાત્રચીલાની ગોઠવણી આખને હારે એવી રીતે થએલી હતી. રસોડાની અંદર દરેક ચીજ રાંધનાર એડે એડે લઇ શકે એમ જમીન ઉપર તેમ જ ભીંત ઉપર ગોઠવેલી હતી.

અમને પાંચ જણને એ ધરનાં ત્રણ જણે એકસામટાં ‘આવો’ કહીને આવકાર આપ્યો. અમે બધા ત્યાં લાંબા બિઠાવેલા આરામ ઉપર વધારે વિવેકની વાટ ન જોતાં બેસી પડ્યા.

‘કાલિયાંકર, જોયા ના કરશો. પાણીના લોટા ભરો.’ રસોડામાં રાંધી રહેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કહ્યું. ‘અને વસુ, તું યાગીઓ ઉતાડ અને કપડાંથી લૂંછી કાઢ. હું પીરસી દઉં.’ રાંધવાની સ્ત્રીને, પાણિયારા પરનાં વાસણ, વગેરે ખૂબ સ્વચ્છ હતું. કોલસા પણ ડોલમાં બ્યવરિયત બેસીને અદી ચોખ્ખા થયા હોય તેમ લાગતા હતા.

અમારાં ભાણાં પીરસાવા લાગ્યાં. દાળ, શાક, કચુંબર, પાપડ, અથાણું વગેરે પીરસાયું એ તો બગદેવભાઈએ સાંત દૃષ્ટિએ જોયા કહ્યું. પણ ત્યાં કંઈક ઘડવખૂં સ્વામ સીજ યાગીમાં પીરસાવા માંડી ત્યારે પ્રથમ પરિચયે જાગવવી જોઈતી તટસ્થ સંપત્તિ અપરિચિતતાનો અંગ કરી તે બોલી બહાવા:

‘ઓહોહો, શીરો, ફાવ્યા.’ અને અમને પણ જરાક અવાજ કરીને હસી પડ્યું અનુચિત ન લાગ્યું.

‘ના ભાઈ, કંસાર છે આ.’ હોઠમાં આણું હસવાનો પ્રયત્ન કરતી અમને પીરસતી વસુમતી બોલી અને અમારા આગળ ચાળીઓ તેણે મૂકવા માંડી.

‘બળદેવભાઈ, ચૂલી કે કંસાર એ તો જાણે ન ઝોળખાય, પણ લસલસતા શીરાનો ઘીભરેલો ચળકાટ કંઈ ન ઝોળખાય?’ રંગીલભાઈએ બળદેવભાઈના પાકશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો તાગ કાઢી આપ્યો એટલે અમારા હસવાનો વેગ વધ્યો.

બળદેવભાઈ આવી રીતે પોતાને ભોગે પણ ‘ખીજાને હસવા દેવા દેવાયેલા હતા અને ઉદાર હતા એટલે એમણે પોતાના પરાજયનો કશો વિરોધ ન કર્યો અને કંસારમાં જે ઘી રેડાયું તેને કંસાર સાથે ભેળવવામાં જ પોતાની સકિતનું સાક્ષ્ય માન્યું.

ભોજનરસમાં મગ્ન થયેલા અમે વાર્તારસનો ત્યાગ કર્યો. મૂંગા મૂંગા અમે જમવા લાગ્યા.

‘રાધીમા, હું મારો અધૂરો પાઠ કરી લઉં ત્યારે?’ કહીને અમને પીરસતી વસુમતી બોલી થઈ. હું જાણું મોથું કરી તેની જિંદગી પાતળી દેહને નેઈ રહ્યો.

‘આજે તું જાણુતી હતી કે આ ભાઈઓ આવવાના છે એટલે વહેલું પતાવી લેવું નેઈતું હતું. હવે આમના જગી લીધા પછી જ કરજે.’ સંબોધાયેલાં વૃદ્ધ રાધીમા બોલ્યાં. અને તેમના બેડી ફડીના શરીરના સફેદ વસ્ત્રમાંથી દેખાતા ટૂંકા પણ પુષ્ટ હાથ રોટલી વણી રહ્યા.

‘આ બેડી ત્યારે’ કહી વસુમતી પાછી બેસી ગઈ. અમે જમતા હતા. જે ચીજો ખૂટતી હતી તે તે વિશેષ આગ્રહ કર્યા વિના મૂકતી જતી હતી. તેના મોઢામાંથી ધીરે ધીરે આછે સ્વરે મીરાં અને નરસિંહ, કપીર અને ચૈતન્યનાં પદોની લીટીઓ તૂટક તૂટક સરવા લાગી.

મેં મન સાથે જ કહ્યું, ‘આવા ભોજનની તો આશા રાખી શકાય, પણ આવા ભજનની આશા તો મેં નહોતી જ રાખી.’ અને હું ભોજન અને ભજન બેયના રસને માણી રહ્યો. અને એ બંને રસનું પાન કરાવનારને નીરખી રહ્યો.

વસુમતી વિધવા હતી. રાધીમા પણ વિધવા હતાં. રાધીમા વૃદ્ધ હતાં છતાં એમનું શરીર સચવાઈ રહેલું લાગ્યું. એમણે રૂપિયાનું આઠ શેરનું ઘી ખાધું હશે. એમના પુષ્ટ શરીરના સુપુષ્ટ મોઢામાંથી માત્ર પડી ગયેલા દાંતનો જ ખાડો હતો. તેમની જાળ દઢ ચિત્રક એમણે જીવનમાં કંઈ નિશ્ચયાત્મક પગલાં લીધાં હશે તેમ બતાવતું હતું. છતાં મોડી મોડી પણ વૃદ્ધાવસ્થા ‘આવું કે?’ કહી વિનવીને આવતી હોય તેમ એ પુષ્ટ દેહ લીલો થતો જતો લાગતો હતો.

જિંદગી પાતળી વસુમતી રમણીય હતી, પણ ફિક્કી હતી. હાલનાં જમાનાના લોકો, તેમાં જે ખાધે પીધે સુખી મધ્યમ વર્ગના લોકો પણ પુષ્કળ ખાવાનું છતાં લોહી ઝાલી શકતા નથી તેમ એણે શરીર કોઈ દિવસ ભાંગ્યું હોય એમ નહોતું લાગતું છતાં તે દુબળી દેખાતી હતી. તેના ગાલની આમડી પાતળી દેખાતી. તેના હોઠ પાતળા હતા કે દાંત વધારે મોટા હતા તે કળાવું જરા સુરક્ષિત હતું. તે હસતી ત્યારે દાંતની મોટાઈ જરાક ધ્યાન ખેંચતી. કાણી સુધી પહેરેલી ચોળા તેની જીભઓની અપુષ્ટતા બતાવતી હતી. તેના સફેદ વસ્ત્રમાં

ઢંકાયેલો દેહ સુંદર સપ્રમાણ આલેખેલું રેખાઓનું ચિત્ર જરાક લાંબું થઈ ગયું હોય એવો દેખાતો.

કાલિશંકર પાણીના લોટા ભરી ખૂણામાં બેસી ગયેલા. તે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્નના બીજાને ટપણીને ચપટું કરી દીધું હોય તેમ બેઠા બેઠા લાગતા. તેમના મોઢા ઉપર ઊગેલી પંદરેક દિવસની દાઢી, બંધ એકાંને પણ વળોટીને બહાર રહેતી વચ્ચેના બે દાંત વગરની દંતમાળા, અને તેને ઢાંકતી આછી પાતળી પણ લાંબી મૂંછો અને ઊઘાડી છતાં કંઈ જોતી ન હોય એવી આંખો એમનો ચહેરો માણસનો નહિ પણ પૂતળાનો જે એવો ભાસ કરાવતી. તે પલાંડી વાળી હાથની આંગળીએ જનોઘર્તી કૂંચી રમાડતા હતા. ઢીંચણ સુધીની એમની પોતડી એમના પગ પરના મોઢા વાળ બતાવતી હતી.

રાધીમા અને વસુમતી સાસુવહુ હતાં. કાલિશંકર રાધીમાના ભાઈ હતા.

સમ્મ, મીઠું અને શાંતિની સુવાસભર્યું ભોજન મને કેટલેય વરસે મળ્યું. અમે બધા ઊઠ્યા, અને શાંતિ પામ્યા.

બળદેવભાઈ ચૂપ જ હતા. બધા ચૂપચાપ અમે સરિયામ રસ્તા ઉપર આવ્યા.

‘કેમ બળદેવભાઈ, સંતોષ થયો ને ?’ રંગીલભાઈએ મૌન તોડ્યું.

અતિ સંતુષ્ટ થયા હોય કે રુષ્ટ થયા હોય, બળદેવભાઈ ચૂપ જ રહ્યા.

અમે જમી કરીને એક સાંજે છાપખાનાના પતરાંવાળા છાપરા પર અસ્તવ્યસ્ત પથારી-ઓમાં રોતના નવેકના શુમારે બેઠા હતા. પડખેથી જતા સરિયામ રસ્તા પરના અવાજો ચળાઈને મીઠા મીઠા આવતા હતા. કેક આમોશનનો અવાજ કદીક બધાથી જુદો પડી ધ્યાન ખેંચતો. રસ્તા પરની બત્તીઓના પ્રકાશ અમારા છાપરાને આછો ઉજાસ આપી રહ્યો હતો. એ વખતે ત્યાં એક જબરજસ્ત ધડાકો થયો.

હું મારા મનમાં સમઝમી રહ્યો. બળદેવભાઈ ધડાકા પહેલાં ચતા પડી આકાશ જોઈ રહ્યા હતા તે ઊંધા પડીને ઓશીકામાં માથું ઘાલી દેતા લાગ્યા, અને અમારા અન્ય મિત્રો જાગતા હતા કે ઊંઘતા તે અંધારામાં સમઝવું મુશ્કેલ લાગ્યું.

એ ધડાકો રંગીલભાઈએ કર્યો હતો. રાધીમાને ઘેર અમને જમવા ગયે પંદરેક દિવસ થઈ ગયા હતા. એમનો વાતોડિયો તેમ જ સારા અર્થમાં ધુસણિયો સ્વભાવ અમને દરેક વખતે ઠીક ન પડતો. તે કેટલીય વાર અમારાથી વહેલા રાધીમાને ઘેર અડી જતા, અને જમીને અમારા નીકળી ગયા પછી પણ ગપ્પાં હાંકવા બેસી રહેતા. આ પંદર દિવસ સુધી એમણે ધૂપોદ્ધૂપો અજ્ઞ મસાલો બેગો કર્યો, અને તેનો આ સાંજે અમારી આગળ ધડાકો કર્યો.

એ રાધીમા, વસુમતી અને કાલિશંકરના જીવનની કથા હતી. એમની સ્વભાવગત શૈલીમાં એમણે અમને એ કહી, અને અમે સાંભળી. ‘હાં ગજદેવભાઈ, હાં રાવજીભાઈ, તમે શું જાણો મારા ભાઈ ? આવું કદી સાંભળ્યું છે મારા ભાઈ ?’ એમ બિન્ન બિન્ન લહેકામાં ઉચ્ચારેલા શબ્દસમુદાયો સાથે તેમણે જે વાર્તા કહી તેનો સાર આ હતો :

જે વસુમતી અમારે માટે કપડાથી યાળી લૂછી અમને પીરસતી હતી તે એક વેળા ખુદમોજામાં ફરનાર અને મોટર સિવાય ધરની બહાર કશું ન દેનાર બાઈ હતી. જે રાધીમા સગદી ઉપર રોટલી ચોપડતાં હતાં તે એક વાર કેટલાય નોકરોને આરા કરતાં હતાં. જે કાલિશંકર બાધા જેવા હંમેશાં બેસી રહેતા તે એક કાળે મુંબઈની એક મોટી હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃત શીખવનાર હતા.

બળતા દવમાં બાકી રહેલી લીલી ચોકડીમાં સમાઈને એ ત્રણ પશુઓ એકબીજાને વળગીને જીવવા ઇચ્છે તે રીતે રહેતાં આ બે વિધવાઓ અને એક વિધુર એક કાળે વિશાળ કુટુંબવાળાં અને અદળક સંપત્તિનાં માલિક હતાં. રાધીમાને ઘેર પાંચ દીકરાઓનો વિશાળ વિસ્તારભર્યો મેળો હતો અને બે મિલો હતી. વસુમતી તેના પાટવી પુત્રની લાડિલી પુત્રવધૂ હતી. રાધીમા, વસુમતી અને તેના પુત્રોનાં ચરણોમાં સંપત્તિ અને સંપત્તિથી મળી શકતાં માણસો આજોડતાં.

અને એક દહાડો એક ક્ષુ, લાગ્યું કહો કે જીવનનું. રાધીમાના બધા પુત્રો પ્લેગની અંદર થોડી જ મુદતમાં એક પછી એક ચાલ્યા ગયા. વસુમતી સિવાયની જે પરણેલા હતા તે પુત્રોની વહુઓ પોતાને પિયર પહોંચી ગઈ. રાધીમાની પુત્રહીન દશામાં એક માત્ર વસુમતી જ તેને વળગી રહી તેનો પિતા સારો પગારદાર હતો, તેની પાંચ બહેનોના પતિઓ, સ્નેહાળ અને કમાતા હતા છતાં તેણે વૃદ્ધ ડોસીની સાથે જ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

મોભ જેવા દીકરાઓ જવાથી વેપાર પડી ભાંગ્યો. લાગતાવળગતાઓએ બધું ફેલી ખાધું. નફો તો ઠીક પથુ ઊલટું દેવું નામે નીકળ્યું. મકાનો વગેરે વેચીને એ બધું પતાવ્યું. અને એક દિવસે પોતાનાં કપડાંની બબ્બે પેટીઓ, રાંધવાનાં વાસણોનો કાથળો અને બેશર ગોદડીઓ લઇને કોક ભાડાના ઘરમાં ગઈ દશે.

બે દુખિયાને એક ત્રીજું મળ્યું. રાધીમાના બાઈ કાલિશંકર ગાંડા ચર્ષ ગયાના સમાચાર આવ્યા. રાધીમા જાતે મુંબઈ જઈને તેમને તેડી લાવ્યાં. તે સાવ જીખડી ગયા હતા. વાર્તા સાંભળેલી તે પ્રમાણે એમની સ્ત્રીએ કામણ કરી તેમને ગાંડા બનાવી પોતે કોકને જતી રહી. કાલિશંકરની નોકરી ગઈ. તે સ્વડતા મૂઢ ચર્ષ ગયા. રાધીમાએ તેમને લાવીને સાથે રાખ્યા. સંસ્કૃત શીખવનાર જુદિશાળી કાલિશંકરમાં માત્ર તેમના પૂર્વજીવનના અવશેષ તરીકે એક ઉચ્ચારશુદ્ધિ જ રહી હતી. થોડા માસ પછી રાધીમા કોક મિલમાં તેમને માટે બોલિન ખાતામાં પંદર રૂપિયાની નોકરીની સવડ કોક ઓળખીતા પાસે કરાવી શક્યાં.

એમને નામે એક ખેતર ક્યાંયથી રહી ગયેલું. વસુમતી સીવવાનું કામ કરતી. કોક એમને વિદ્યાર્થીઓને જમાડવાથી તેમને પોતાને કંઈક વધુ રાહત મળશે એ સમજાવેલું. ભાડાની તંગાશથી એમને કેટલીય વાર ઘર બદલવાં પડતાં.

મિલમાલિકના જીવનની કથાના અને અમારા જેવા ભટકણુની કથાના આંકડા આ પ્રમાણે મળ્યા.

ધડાકો ચર્ષ ગયો. છતાં પાસેની પોલિસ ચોકીના સિપાઈઓ જરાકે સળવળતા લાગ્યા નહિ. આજુબાજુનાં બધાં મકાનો સલામત હતાં. એકે જનમાલની ખુવારી ચર્ષ હતી નહિ. માત્ર બળદેવભાઈ ચતા સતા હતા તે બિધા પડી ઓશીકામાં માથું દાટી લેવા લાગ્યા. મેં

પીછું

[શાદ્દલ]

જેવો કેા નલતારલો ગરી જતો અંધારમાં પાથરી
 ઝીણી પાતળી તેજ પિચ્છ કલગી, દષ્ટિ પડે ના પડે
 આચિતો તહીં જાય ડૂબી તિમિર; જેવું લીલા વિસ્તરી
 સોણું નિદરમાં કરી કણ, સરે; જેવા પછી ના જડે;
 ને જેવી કવિતા, અખડ ઉરની આરાધના તર્પવા
 એકાએક છતી થઇ હૃદયમાં, કેા કલ્પના ખેરવી
 ઊડી જાય, ન દે સમેા રાખદની અદાંજલિ અર્પવા.
 "ક્યાંથી" ક્યાં ગઇ, ના લહે નજર એ રહે માત્ર હૈયે છબી:-
 એવું એક મીઠા પ્રભાત સમયે કેા પખી આવ્યું ઉડી,
 જોયું, ને અણુદીઠ એક પળમાં તો ક્યાંક આવ્યું ડૂબી.
 એને તારકતેજરેખ સરખું, કેા સ્વપ્નલીલા સમું,
 કેા મોંઘી કવિતાકુમાર; ઝરવું ના ગીત ગાવું ગમ્યું.
 કેા અસ્પર્શ ન એવી પાછળ સ્મૃતિ રાખી જવાને રૂડી
 પીછું ખેરવીને ગયું, ઉડી ગયું !

ના ! ગીત મૂકી ગયું,

ચેતિ ના કંઇ ગાયું કિંતુ મુજને, ગાતો કરીને ગયું !

મોહેનજોદારો^૧

અથવા

સિંધુ નદીના તટની ખ્રિસ્તપૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની સંસ્કૃતિ

જ્યારે દસેક વર્ષ પર મોહેનજોદારોનું નામ પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓએ ઉચ્ચાર્યું ત્યારે તો ભાગ્યે જ કદાચને ખ્યાલ હતો કે એક દાયકા, જેટલા સમયમાં આટલી બધી મહત્વની અને આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ સિંધુના એક કાળના પેટામાં દટાયેલી માલમ પડશે. આ શોધખોળની સંપૂર્ણ હકીકત, મિત્રસહિત, સરકારી પુરાતત્વસંશોધક ખાતા તરફથી ત્રણ પુસ્તકમાં બહાર પાડવામાં આવી છે.^૨ આ લેખનો આશય આ હકીકત ટુંકમાં વર્ણવવાનો છે.^૩

પરંતુ આ શોધખોળોનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એનાં શું-શું લક્ષણો છે તે જાણવું આવશ્યક છે.

સિંધુ સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો

મોહેનજોદારોના ધર્મ વિષે લખતાં માર્શલ કહે છે કે સિંધુના તટ પર વસતાં લોકોના ધર્મમાં કંઈ પણ વિશેષ નવીનતા ન હતી. એના જેવાં ધાર્મિક લક્ષણો તો સર્વ દેશોના ધર્મમાં મળ્યા આવે, અને ખાસ કરીને સર્વ ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસપૂર્વના કાળના ધર્મોમાં, તથાપિ સર્વાંશે ભેદો અને વિચારતાં મૈથવોનો ધર્મ એટલો બધો ભારતીય લક્ષણ ધરાવે છે કે હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હિંદુધર્મ કરતાં તો ભાગ્યે જ જુદો દેખાય. વધુમાં હાલમાં બહુધા પ્રચલિત સિવ અને દેવીપૂજા જોડે તો- ધણું જ સામ્ય ધરાવે છે. પણ આ લક્ષણોની અને મોહેનજોદારો અને હરાપ્પાની શોધોની સૌથી વધારે મહત્તા તો એ છે કે શિવપૂજાની પ્રાચીનતા વિષે જે મતભેદો હતા તેનો આખરીયે કાયડો આવ્યો છે. આ શોધખોળો નિઃશંકપણે દાખવે છે કે શિવપૂજા ધણી પ્રાચીન કાળ-જેને બૃસ્તરશાસ્ત્રીઓ Chalcolithic એટલે જે યુગમાં પથ્થરનાં વાસણો અને હથિયારોની સાથે તાંબાનાં અને કાંસાનાં વાસણો અને હથિયારો વપરાતાં તે યુગ-તે કાળથી, કદાચ પ્રાચીન કાળથી ઊતરી આવી છે અને શૈવમાર્ગ જગતભરમાં હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા સર્વ ધર્મોથી પ્રાચીન છે.

૧ મોહેનજોદારોનો અર્થ સિંધીમાં “મૃત પામેલાં મનુષ્યોનું નગર” કરવામાં આવે છે.

૨ Mohenjodaro And the Indus Civilization, In three Volumes, with plan and map in colours, 164 plates in Collo type, London; 1931.

૩ આ લેખ તૈયાર કરવામાં જે ત્રણ પુસ્તકોનો ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તેનો અને ખાસ કરીને Indian Historical Quarterly, March 1932 માં Mohenjodaro and the Indus Valley Civilization નામના લેખનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજું આ શોધખોળને આધારે માર્ગદર્શના કહેવા પ્રમાણે ભારતવર્ષની પશ્ચિમ ધરાન, મેસોપોટેમીઆ, અને મિસરની માફક જગતનાં પ્રાચીન સ્થળોમાં-ન્યાં સમાજની સંસ્કૃતિનાં ઝરણો ફૂટ્યાં અને ફેલાયાં તે સ્થળોમાં-ગણના કરવી પડશે. આમ કહેવાનો અર્થ એ નહિ કે ભારત સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન હતું. હજી સુધી મળી આવેલાં અવશેષોના આધારે તો કોઈ પણ દેશ કે સ્થળ પોતે સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ. કારણ કે તામ્ર-પાષાણયુગ (Chalcolithic Age) ની અને તે પછીની યુગોની સંસ્કૃતિ કોઈએક દેશ નહિ પણ સર્વ દેશોએ મળીને કેળવી અને એ રીતે સાર્વભૌમિક ગાન વધારવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો.

ત્રીજું લક્ષણ મોહેનજોડારોનાં સ્નાનકુંડો, દમામખાનાં વગેરે છે. મોહેનજોડારોનાં વિશાલ સ્નાનકુંડો, ગટરો અને પૂરતી સગવડવાળાં ઘરો સાક્ષી પૂરે છે કે શહેરના સાધારણ લોકો પણ જે સગવડ અને મોજમજલ ભોગવતાં તેના નમૂનો તે વખતના સાંસ્કૃતિક જગતમાં ક્યાંઈ પણ મળવો મુશ્કેલ હતો.

અદ્વિતીય અદ્ભુત કલા એ સિંધુ સંસ્કૃતિનું ચોથું લક્ષણ છે. તે સમયમાં-એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષો પહેલાં, હાલમાં અસ્તિત્વ ભોગવતા કળાના નમૂનાઓ મોહેનજોડારો અને હરપ્પામાંથી મળી આવેલાં નાના faience (એક જિંમી જાતની માટી)નાં બનાવેલાં બળદ, અને કૂતરાંની કૃતિઓ અથવા મુદ્રાઓ પર કોતરી કાઢેલાં ખુદવાળા અને ટૂંકા શિંગડવાળા બળદની તોલે કલાતી દૃષ્ટિએ, કદીએ ન આવી શકે. હીરા અને માણેક પરનું નકશીકામ, તથા કોઈ પણ આકાર લઈ શકે તે વસ્તુઓ પર જે રેખાચિત્ર ખૂબી અને છટા મોહેનજોડારોની કૃતિઓમાં છે તે તો લાગ્યે જ એવી કળામાં મળી આવે. અને હરપ્પામાંથી મળી આવેલાં નાનાં પૂતળાંઓની બારીક અને સફાઈદાર ધડામણની જોડ, ઝીંસની સર્વોત્કૃષ્ટ સમયની કળાને બાદ કરતાં, મળતી મુશ્કેલ યર્થ પડે.

આની એક અપૂર્વ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન શાં કારણોથી નાશ પામ્યું હશે તેનું વિવેચન પ્રસ્તુતકની શરૂઆતમાં જ કર્યું છે.

એક કાળનું અતિમનોહર નગર-કળા અને સંસ્કૃતિ, વ્યાપાર અને રોજગારનું મધ્ય-બિંદુ-મોહેનજોડારો, હાલમાં અતિશય ગરમી, નહિ જેવો વરસાદ, ધૂળના વટોળિયા, Sandflies અને મચ્છરોને લીધે મનુષ્યને રહેવાને લાલક સ્થળ રહ્યું નથી. અને જો કે આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે દમણમાં માલમ પડતું વિષમ વાતાવરણ તો નહિ હોય તોપણ આજથી ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં મહાન વિજેતા એલેક્ઝાંડર ન્યારે હિંદ પર ચડી આવ્યો હતો ત્યારે તેની સાથે આવેલા ઇતિહાસકારો, ઍરિયન અને બીજાઓને પણ આ પ્રદેશની ગરમી અને સૂકી હવાની વિષમતા તે સમયે પણ લાગી હતી. કાલાન્તરે ગરમી વગેરે વધતાં ગયાં અને એનું પ્રમાણ એટલું બધું વધી ગયું કે કદાચ તે મોહેનજોડારોના નાશનું કારણ થયું હોય એમ ધારવું છે. ત્યારપછી યા કારણથી ત્યાં આબોહવા અને વાતાવરણમાં આટલા બધા ફેરફાર થયા તેનું વિવેચન કર્યું છે.

વાંચનાર સહેલાઈથી સમજી શકે તે માટે મોહેનજોડારોના આખા પ્રદેશના જુદા જુદા ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે અને તેમને દરેકને તેમનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

મકાનોના થરોની ગણતરી-તે ૫૨ થી મોહેનજોડારોની

પ્રાચીનતા વિષે આધવામાં આવેલાં અનુમાનો

મોહેનજોડારોનાં પ્રદેશને ખોદતાં મકાનોનાં એક પ્રકી એક સાત થરો માલમ પડ્યા છે. આમાંથી એક થર આરંભકાળનું, ત્રણ વચલા કાળનાં અને બાકીના ત્રણ છેલ્લી અવસ્થાનાં છે. આથી પણ જૂનાં થરો પાણીમાં રહેલી પૃથ્વીમાં છે. દરેક થરમાં વાસ કરવા માટે સાધારણ રીતે દ્વોષ, એથેન્સ અને રોમના અવશેષોનાં આધારે એક હજાર વર્ષ મૂકવાં નોંધાયેલું; તો પણ મોહેનજોડારોની ચડતીપડતી એટલી ઝડપથી થતી કે દરેક થરમાં વાસ કરતાં પાંચસો વર્ષ લાગ્યાં હશે એમ ધારવું છે. પણ અમુક અવશેષો, જેના ઉપરથી સૈન્ધવ સંસ્કૃતિ એની બાહ્યાવસ્થામાં જ ઇલામ અને મેસોપોટેમીઆની સંસ્કૃતિ નેકે સંબંધમાં આવી હશે એમ લાગે છે, મુખ્યત્વે બે સિક્કાઓ તો Sargaine કાળથી પણ પૂર્વના કાળનાં, ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૪૦૦૦ વર્ષ જૂનાં હશે. આટલી બધી પ્રાચીનતા વિષે કંઈ પણ ચક્ર હોતો તે “Ur” and “Kish” માંથી સિંધુ સંસ્કૃતિ સાથે સામ્ય ધરાવતા બે સિક્કા હમણાં મળી આવ્યા છે તેનાથી દૂર થયો છે. કારણકે “Ur” ની સંસ્કૃતિનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦ પુરવાર થયો છે. અને સિંધુ સંસ્કૃતિ એથીયે પૂર્વકાળનો નિર્દેશ કરે છે, તેથી એ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ જૂની હોય એમ માનવામાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

મોહેનજોડારોનાં કેટલાંક મકાનો

શહેરના દરેક ભાગની નિયમિતપણે ગોઠવણી, રસ્તાઓ જાણે હોઝાખંતમાંથી નીકળતા ન હોય તેમ તેમની રચના, મુકરર કરેલી દોર, રસ્તાઓની ઉપયોગિતાને અનુસરતી આવતી સામાજિક અને ખીર્જ મકાનોની આંધણી-ટૂંકામાં, શહેરરચનાને લગતાં આ અને ખીર્જ લણણો બેતાં જ મોહેનજોડારોના લોકો શહેર રચવામાં ધણા કુશળ હોવા નોંધાયેલો નિઃસંકે છે.

તે કાળના પ્રમાણમાં ૧૩'x૩૦' રસ્તાની પહોળાઈ ધણી સારી કહેવાય. મકાનોને છૂટી પાડતી ગલીઓની પહોળાઈ સરેરાશ ૩'-૮" થી ૭' છે. રસ્તા, હાલમાં મુજબ અને અન્ય શહેરોની માફક સારા અને ઘાટીલા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવતો હશે, એમ રસ્તાઓના ખૂણાઓ-જે કવચિત ગોળાકાર, કવચિત ચોરસ અને બે રચણે તો વધારેમાં ખાસ ઓળંગેથી કાતર્યા હોય એમ દેખાય છે-તેના પરથી લાગે છે.

મોહેનજોડારોનાં મકાનોનો બાહ્ય દેખાવ સાદો અને કાંઈ પણ શોભાવિદીન છે.

પણ મકાનોની શહેરરચના સંબંધમાં સૌથી આશ્ચર્યકારક અને અદ્ભુત વસ્તુ ત્યાંની ગટરો છે. આખો શહેરમાં ઠેરઠેર ધરોમાંથી ગંદું પાણી લઈ જવા માટે રસ્તામાં ગટરો આંધવામાં આવી છે. આટલું છતાં ધરોની અંદર ખાળકૂંદાઓ પ્રમાણમાં ધણી જ ઓછી છે. રાંધણી અને નાહવાના ઓરડા છેક રસ્તા પરની દિવાલ આગળ રાખ્યા હોવાં નોંધાયેલાં કે ગંદું પાણી-રસ્તાની ગટરોમાં ચાલ્યું જાય-આથી ખરમાં બહુ ખાળકૂંદાઓની જરૂર નહોતી હશે નહિ.

આની સાર્વજનિક ગટરરચના પરથી લાગે છે કે પ્રાચીન સિંધમાં વરસાદ બહુ હોવો જોઈએ.

માટીના મોરીના નળો, ગંદું પાણી શોષી લેનારા ખાડા (Soak pits), મળ એકા થવાના ખાડાં વગેરેનો વપરાશ એકે જણાય છે તોપણ કૃત્રિમ બેજ જગાએ સારા બધિલાં સંડાસ જોવામાં આવે છે.

વળા ફૂવાના મથાળાની ભીંત (Coping) પર દોરડાં ધસાવવાની સહેજ પણ નિશાનીઓ દેખાતી ન હોવાથી, પાણી કાઢવા માટે કોઈ પ્રકારનું ભાર ઊંચકવાનું યંત્ર વપરાતું હોવું જોઈએ.

દરેક ઘરમાં બારીઓનું પ્રમાણ બહુ જ ઓછું જોવામાં આવે છે ત્યારે એથી ઊંચકું લાગે જ કોઈ ઘરમાં નાહવાના ખાસ ઓરડાઓ માલમ ન પડે.

મોહેનજોડારોના વિશાલ સ્નાનકુંડ

મોહેનજોડારોનાં ઘણાં અગ્નયળીભરેલાં અવશેષોમાં એક તેનો વિશાલ સ્નાનકુંડ છે. જે મકાનમાં આ સ્નાનગૃહ મળી આવ્યું છે તેની લંબાઈ, પહોળાઈ કુલે ૧૮૦x૧૦૮' છે. એની અંદર, એક મોટા ચોકની બરોબર મધ્યમાં આ સ્નાનકુંડ આવેલો છે.

કુંડ ૩૬' લાંબો, ૨૩' પહોળો, અને ૮' ઊંડો છે, અને ઓટલાથી ચાર બાજુએથી વિંટલાયેલો છે. ઓટલાની પાછળ, ત્રણ બાજુએ ઓરડાઓ અને ઝરુખાઓ બાંધેલા છે. કુંડને બંને છેડે નાનાં પગથિયાં છે, અને પગથિયાંની નીચે, નાહનારાઓની સગવડ માટે એક નીચો ઘાટ બનાવ્યો છે. કુંડને ફૂવામાંથી ભરવામાં આવતો અને વપરાયેલું પાણી એક નાની બંધ ગટર વાટે બહાર કાઢવામાં આવતું. પાણી ગળતું અટકાવવાને માટે બનતી કોશેશ કરી હતી. કુંડનું અંદરનું પડ, છોટા ને ગોપાણુ (gypsum) અને શિલાનિત (Bitumen) થી ચણીને અતિશય મજબૂત બનાવ્યું છે.

હમામખાનું

આ મોટા સ્નાનકુંડની દક્ષિણ-પશ્ચિમે, પણ મોટા મકાનમાં જ, એક હમામખાનું આવેલું છે. આ સ્થળેથી અર્ધદગ્ધ કાલસા, રાખ વગેરે મળી આવ્યાં છે. બનવાજોગ છે કે ઠંડીની ઋતુમાં ઓરડા ગરમ રાખવાને માટે ઉષ્ણતાવ્યાપક ઉપાયો યોજાયા હોય, પણ ખીજ અવશેષોને લીધે આ સ્થળ હમામખાનું જ હશે એમ લાગે છે.

શિલ્પકામના નમૂનાઓમાં એક વિચાળ, બહુ ચાંબલાઓવાળો દિવાને-આમ છે. ચાંબલાઓ ચાર દારમાં ગોઠવ્યા છે.

મોહેનજોડારોમાં મંદિરો હતાં કે નહિ તે હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયેલાં અવશેષો પરથી કહેવું શક્ય નથી. મેસોપોટેમીઆમાં તો મંદિરો બાંધવામાં મહેલોનું અનુકરણ કર્યું હતું. મોહેનજોડારોમાં પણ મોટાં ખંડિયેરો પુરાતન મંદિરોનાં અવશેષો હોય. નહિ તો સંભવિત છે કે મ્યુસાન (Museum) લેકાની માફક મોહેનજોડારોના લોકો સાર્વજનિક મંદિરો ન હોવાથી પોતપોતાનાં ઘરોમાં જ પૂજા કરતાં.

બૌદ્ધસ્તૂપ અને વિહાર

આ સિવાય બૌદ્ધ સ્તૂપ અને વિહાર ધ્યાન ખેંચે છે. અસલ સ્તૂપનું સ્વરૂપ હજી સંપૂર્ણ દેખાતું નથી, પણ એની પૂર્વની તરફના માટીના ચરો કાઢી નાખવામાં આવ્યાં છે, તેથી થોડાક ભાગ દેખાય છે. આ સ્તૂપની પહોળાઈ, ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫૦' અને લંબાઈ-પૂર્વથી પશ્ચિમ, પૂર્વ બાજુનાં પગથિયાં ગણતાં, ૭૪' છે. સ્તૂપનો ઉપરનો વર્તુલ નાશ પામ્યો છે, નીચલો અસ્તિત્વમાં છે.

સ્તૂપ પછી વિહાર આવે છે. એનું પ્રવેશદ્વાર પૂર્વ બાજુએ પડતું. પ્રવેશ કરતાં, નાલંદાના વિહારોમાં તો તેવો પહેલાં મોટો ચોક નજરે પડે છે. એની ચારે તરફ ભિક્ષુઓને રહેવાને માટે નાના ઓરડાઓ અને ઉત્તર-પૂર્વમાં ખૂણામાં એક મોટું સભાગૃહ છે. ચાલીસેક ભિક્ષુઓ રહી શકે એટલી સગવડ છે. અહીંથી અગત્યની વસ્તુઓમાં બાળી રહ્યા પછીના અવશેષો, ઇતિહાસકાળથી જે પૂર્વના કાળનું માટીનું વાસણ વગેરે મળી આવ્યાં છે. અને જોકે હજી નહિ જોવામાં આવેલા સિક્કા મળ્યા છે, તો પણ તે બહુ પ્રાચીન કાળના હોવાનો સંભવ નથી. કારણકે એક માટીના વાસણમાં ૧૬૮૪ જેટલા સિક્કા મળ્યા, પણ તે બધા કુશાન રાજા, વાસુદેવ પહેલાના સમયના હતા. આ સિક્કાઓ અને બીજા અવશેષો પરથી સ્તૂપ જોકે કનિષ્કના સમયમાં બાંધવામાં આવ્યો હશે છતાં વિહાર તો પછી જ (ખ. સ. ૧૮૫-૨૦૦ માં જ) બાંધવામાં આવ્યો હશે એમ અનુમાન થાય છે.

(અપૂર્ણ)

હસમુખ ધી. સાંકળિયા

એમ.એ. એલ.એલ.બી.

વાગ્મટ કહે છે કે સ્નાન દીપન (જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર) છે, વૃધ્ય છે (વૃધ્ય એટલે tonic-શક્તિ આપનાર-વાંછકરણ), આયુષ્યપ્રદ છે અને ઊર્જા (ઉત્સાહ) અને બલને આપનાર છે. (અષ્ટાંગ હૃદય)

સ્નાનને વૃધ્ય (વાંછકરણ) કહેવામાં કામને અતિશયોક્તિ જણાતી હશે, પરંતુ તેમ નથી. સ્નાનથી મન પ્રકુલ અને છે એટલે પ્રહર્ષ થાય છે અને હર્ષથી વાંછકરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચરક યોગ્ય જ કહે છે કે -સંસ્કલ્પો વૃષ્યાણામ્ અથવા સંકલ્પબળ જેવું બીજું કંઈ વૃધ્ય નથી. સ્નાન પછીની તાઝગી જે અનુભવતા હશે તે સ્નાન એ વૃધ્ય છે-tonic છે-એની સાક્ષી પૂરશે. સઘરાનાતા સુંદરીની દેહલતા ઉપર કયા કવિની કલ્પનાશક્તિ ઉત્તેજિત નથી થઈ? વર્ષાઋતુમાં પર્વતથી અભિષેક પામેલી વસુંધરા જેમ કાસનાં સ્વેત પ્રુષ્ણેથી-શરદઋતુમાં શીબી ઊઠે છે તેમ મંગલસ્નાન પછી સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલી સુંદરી શીબી ઊઠે છે. સ્નાન સુંદરીને જ નહિ, પુરુષને પણ શીબા અર્પે છે.

સ્નાન જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ભાવમિત્ર (ભાવપ્રકાશનો કર્તા) કહે છે કે:—

વાદૌથ સેકૈઃ શીતાઘૈરુપ્માન્તર્યાતિ પીડિતઃ ।

નરસ્ય સ્નાતમાત્રસ્ય દીપ્યતે તેન પાવકઃ ॥

આમલીમાં રહેલું બાળક પિત્ત બાલ શીત જલના સ્પર્શથી-શરીરની અંદર-જઠ્ર જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. આજના હૃદયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ જ વાત ખીજી રીતે-રજૂ કરે છે. શીત-સ્નાનની અસર દર્શાવતાં ડૉ. ધોય ('હાઇજીન એન્ડ પાથોલોજી' હેલ્થના લેખક) લખે છે:—

"The first effect produced by a cold bath is one of shock followed by contraction of the superficial blood vessels, but the vessels dilate very soon, giving the person a feeling of warmth and pleasure." (P. 297)

હંડા-સ્નાનથી શરૂઆતમાં રક્તરથાનકા સહેજ સંકોચ પામે છે અને પછી થોડી વારમાં તે વિસ્તૃત થઈ અનુબ્યને ઉબા અને હર્ષ આવે છે. હંડા સ્નાન પછીથી શરીરમાં જે સ્ફૂર્તિ અને ગરમી લાગે છે તેવી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાથી લાગતી નથી.

હંડા પાણીથી નાહવું જોઈએ કે ઊંઘના પાણીથી ?

ધણાના મનમાં આ પ્રશ્ન ઊઠે છે. હિંદુસ્તાન ગરમ પ્રદેશ છે. આપણા દેશમાં સવાર-સાંજ બે વખત સ્નાન કરવું જોઈએ અને ધણા પાક્કણો અને વૈષ્ણવો બે વખત નાહ છે પણ ખરા સવારનું સ્નાન હંડા પાણીથી અને રાતનું સ્નાન ગરમ પાણીથી કરવામાં આવે તો સારું. સવારમાં હંડા પાણીથી સ્નાન કરવાથી શરીરમાં ગરમી અને સ્ફૂર્તિ આવે છે. હંડા પાણીથી સ્નાન કરવાથી સારી જૂખ લાગે છે એમ ડૉ. કુસોગ પણ કહે છે. (New Dietetics)

આખો દિવસ કામ કરી કરીને માણસો થાકી ગયેલાં હોય છે. કામને લીધે પરસેવો થયેલો હોય છે એટલે શરીર પણ ચીકણું અને ગંદું લાગે છે. એટલે થાકને દૂર કરવા માટે તેમ જ પરસેવો અને ચિકણશ દૂર કરવા માટે સાંજે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાની જરૂર છે. થમને દૂર કરવા માટે સ્નાન પરમ ઔષધ છે. અને આથી જ ચરકે “સ્નાનં શ્રમહરાણાં” કહ્યું છે. ગમે તેવો માણસ થાકેલો હોય પણ જો તે ગરમ પાણીથી નાહ તો બધો જ થાક ઊતરી જાય છે. ખૂબ પાણીથી સારી રીતે શરીરને યોગીને નાહવાથી શરીરનો થાક ઊતરી જાય છે, શરીર હલકું થાય જોડું લાગે છે અને રાત્રે ગાઢ નિદ્રા આવે છે.

માથે કદી ગરમ પાણી નાખવું નહિ

उष्णेन शिरसः स्नानं अहितं चक्षुषः सर्दा ।

शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ॥

(સુશ્રુત)

કદી પણ માથા ઉપર ગરમ પાણી નાખવું નહિ. એથી આંખ બગડે છે, એથી ઊલટું, માથા ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું એ આખો માટે અતિહિતકર છે. માટે જો ગરમ પાણીથી નાહતા હોય તે આટલી વાત યાદ રાખે કે ગરમ પાણી માથા ઉપર રેડવાથી આંખો બગડે છે અને ઠંડું પાણી માથે રેડવાથી આંખો સુધરે છે.

ગરમ પાણીએ સ્નાન

હું આંગળ કહી ગયો છું કે સાંજે ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું હિતાવહ છે. આપણા દેશમાં, મોટે ભાગે, ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાનું જ પ્રચલિત છે. યુરોપ આદિ, દેશોમાં બહુખરા વિદ્વાનો ઠંડા પાણીથી નાહવાની ભલામણ કરી રહ્યા છે. આ વિવાદસ્પદ પ્રશ્નની અર્થમાં આપણે અહીં નહિ ઊતરીએ. સુશ્રુત કહે છે કે:—

अतिशीताम्बु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ।

अत्युष्णमुष्णकालે च पित्तशोणितवर्धनम् ॥

(સુશ્રુત)

અર્થાત—અતિ ઠંડા પાણીથી શીતઋતુમાં સ્નાન કરવાથી કફ અને વાયુ કેળે છે, ન્યારે અતિ ઉષ્ણ પાણીથી ઉષ્ણકાલમાં સ્નાન કરવાથી પિત્ત અને રક્ત વધે છે અને બગડે છે.

આપણો દેશ, સાધારણ રીતે, ગરમ પ્રદેશ કહી શકાય. એટલે આ દેશમાં ઠંડા પાણીના સ્નાનનો પ્રચાર થાય એ ‘અપ્રજ્ઞ’ યોગ્ય છે. પરંતુ શિયાળામાં જ્યાં ખૂબ ટાંઢ પડતી હોય તે વખતે ઠંડે પાણીએ નાહવું ઉચિત નથી. નાહતી વખતે આનંદ થવો જોઈએ. ઠંડીથી કોયા ધૂંજતી હોય અને તેમાં એક નિયમ તરીકે તમો ઠંડે પાણીથી નાહશો તો તમને તે પસંદ જ નહિ પડે. એથી શરદી યંવાનો સંચય રહે છે. માટે ખૂબ ઠંડી વખતે સહેજ ગરમ પાણીથી અને ખૂબ ગરમ વખતે ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું હિતાવહ છે. પરંતુ

સાધારણ રીતે તંદુરસ્ત મનુષ્ય જે સવારમાં બારે માસ ઠંડે પાણીએ સ્નાન કરે તો તે સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે. ફવાનું તાજું પાણી અથવા નદી કે તળાવમાં સવારમાં વહેલા બિહીને નાહવાથી પાણી બહુ ઠંડું લાગતું નથી. ભાવમિત્ર કહે છે કે

શીતેનં પયસા સ્નાનં રક્તપિત્ત પ્રદાનંતિકૃત્ ।

તદેવોળ્લેન તોયેન બલ્યં વાતકફાપહમ્ ॥

ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરવાથી રક્તપિત્તની શાંતિ થાય છે; ન્યારે ઉષ્ણ પાણીથી સ્નાન કરવાથી વાત અને કફ હજીય છે અને બલ્ય આવે છે. અર્થાત્ ભાવમિત્ર ગરમ પાણીના સ્નાનને અલ્પ-tonic-બલપ્રદ ગણે છે. અને આ જ કારણથી એક દરિશ્વર નામના લેખકે સદા પથ્ય એવી યીજોમાં 'ગરમ બલથી સ્નાન' ને ગણાવ્યું છે.

હું આગળ કહી ગયો છું કે યાક ઉતારવા માટે, શરીરનો મેલ કાઢવા માટે, શરીરને સાફ રાખવા માટે ગરમ પાણીથી નાહવું એ સરસ છે. આપણો દેશ ખેતીપ્રધાન હોઈ આખા દિવસના શ્રમને અંતે રાત્રે ગરમ પાણીથી નાહવાથી જે શાંતિ અને આનંદ મળે છે તે આરજ છે. ગરમ પાણીથી બધી વખત નાહવાનું ઠીક નથી લાગતું.

નદી-તળાવ અને સમુદ્રમાં સ્નાન

ન્યાં ન્યાં દરિયો હોય ત્યાંના લોકો જે સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાનો નિયમ રાખે તો ધણું સારું. સમુદ્રનાં પાણીમાં વિદ્યુતપ્રવાહ છે અને તે સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે એમ વિદ્વાનો માને છે. સમુદ્રસ્નાનથી કેટલાક રોગો મટે છે.

નદીમાં નાહવાનું પણ સારું છે. પરંતુ નદીનું પાણી વહેતું, નિર્મળ હોવું જોઈએ. મોટા તળાવમાં નાહવાનું પણ સારું છે. પરંતુ ઠંડા પાણીમાં બહુ વખત રહેવાથી ધાર્યો ફાયદો થતો નથી; ઊલટું, નુકસાન થાય છે. ઠંડે પાણીએ નાહનારે તુરત જ પાણીમાંથી બહાર નીકળી જઈ દિલ દુવાલ વડે સાફ કરી નાખવું જોઈએ. બહુ વખત ઠંડા પાણીએ નાહવાથી સ્નાનનો ધારેલો ફાયદો થતો નથી.

નાહવાનો વખત

આ જમાનો સ્વચ્છંદ-પોષક છે. સાધારણ રીતે નાહવાનો વખત સવારનો છે. પ્લો ફાટતા પહેલાં નાહી-ધોઈને પરવારી લેવાય તો ધણું સારું; પણ આ જમાનામાં ખાસ કરીને બજોલાઓ ગમે તે વખતે નાહે છે. કાર્મ બુયોરે જે વાગે, તો કાર્મ ખાતાં અગાઉ નાહી પહેલાં, તો કાર્મ સાંજે—આમ મનસ્વી રીતે સ્નાન થાય છે. પરંતુ પ્રાચીનોએ તો નાહવા માટે પ્રાતઃકાલને જ શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે. જાહનુહતમાં ઊઠવાની આયોતિ આપ્યા છે. આયો 'ઉપરુધ' હતા. નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્ય પતાવી લઈ સવારમાં જ તે સ્નાન કરતા. સવારમાં સ્નાન કરવાથી શરીરમાં અજળ સ્ફૂર્તિ આવે છે અને ગરમી પણ ઠીક ઠીક જળવાઈ રહે છે. શ્રી. ખીરેન્દ્રનાથ ધોષ કહે છે કે "The best time for taking bath is the morning; if taken at night it should 'as a rule, be a warm one." (p. 297)

અર્થાત્ સ્નાન માટે ઉત્તમ વખત સવારનો જ છે. જો રાત્રે સ્નાન કરવું હોય તો ગરમ પાણીએ નાહવું ઉચિત છે.

સ્નાન પછી દુવાસ વડે દિલ લૂછવું

આપણા દેશમાં સ્નાન કરીને સ્વચ્છ દુવાલ વડે શરીર લૂછી નાખવાનો ચાલ નથી. કેટલેક સ્થળે પહેરેલા ધોતિયાના એક છેડાને નીચેથી કાઢી તે વડે શરીર લૂછવામાં આવે છે. કેટલાક શરીરને થોડી વાર સુકાવા દે છે અને શરીર સુકાઈ ગયા બાદ વસ્ત્રો પહેરી લે છે. કેટલાક બદલવાના ધોતિયાના એક છેડાથી જ શરીર લૂછે છે. આ બધી રીતો સારી નથી. જે વસ્ત્ર પહેરીને નાહતા હોઈએ તે જ વસ્ત્રના એક છેડાથી શરીર લૂછવું એ ઠીક નથી. ચરક કહે છે કે “ ન સ્નાતશાય્યા સ્પૃશેદુત્તમાત્મમ્ ”, (સૂ. સ્થા., અ. ૮-૨૨) અર્થાત્ સ્નાન કરતી વખતે પહેરેલા વસ્ત્રથી કદી ઉત્તમાંગનો સ્પર્શ ન કરવો.

દિલ લૂછવા માટે એક સરસ, સ્વચ્છ દુવાલ રાખવો જોઈએ, અને એ દુવાલ વડે દિલ બરાબર ધસી ધસીને લૂછી નાખવું જોઈએ. બાવભિન્ને થોડા જ કણુ છે:—

સ્નાનસ્નાનન્તરં સમ્યગ્વસ્ત્રેણાંગસ્ય માર્જનમ્ ।

ફાન્તિપ્રદં શરીરસ્ય કણ્ઠૂત્વદોષનાશનમ્ ॥

સ્નાન પછી સારી રીતે, સ્વચ્છ વસ્ત્રવડે દિલ લૂછી નાખવું જોઈએ. આ અંગમાર્જનનું ફાન્તિપ્રદ છે અને ખુબ્શી, ચામડીના રોગો વગેરેનો નાશ કરનાર છે. એકનો વાપરેલો દુવાલ બીજાએ ન વાપરવો જોઈએ.

કાણે સ્નાન ન કરવું ?

તત્કાલિસાર જ્વરિતકર્ણશૂળાનિભાર્તિયુ ।

આપ્માન રોચકાજીર્ણ મુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥

(સુશ્રુત)

અર્થ—જેને ઝાડા ચતા હોય, તાવ આવતો હોય, કાનમાં ચસકા મારતા હોય અને વાતુના બીજા વિકારો ચતા હોય, પેટમાં આદરો ચડતો હોય, અરુચિ હોય, અંતર્ણ હોય—આ બધા માટે સ્નાન નિષિદ્ધ છે. ખાધને તુરત સ્નાન ન કરવું જોઈએ.

ડોઠ ખીરેન્દ્રનાથ ધોષ કહે છે કે “ ઉપવાસ વખતે, સારી રીતે જમી જાણ્યા પછી તુરત જ, તેમ જ કામ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ચાકના વખતમાં સ્નાન ન કરવું જોઈએ. ” જમીને તરત નાહવાથી પ્રાયનક્રિયા બગડે છે.

આંખાંના પાણીથી સ્નાન

બાવભિન્ને કહે છે:—

યઃ સદામલકૈઃ સ્નાનં કરોતિ સ વિનિશ્ચિતમ્ ।

વલોપલિત નિર્મુક્તો જીવેદ્વર્પશતં નરઃ ॥

(ભાવપ્રકાશ પૂ. સંહ)

અર્થ:—જે મનુષ્ય હમેશાં આંખજાંના પાણીથી સ્નાન કરે તે વળિયાંપળિયાંથી મુક્ત રહી સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

આંખજાં રસાયન છે. આયુર્વેદમાં આંખજાંની પ્રશંસા ખૂબ જ કરવામાં આવેલી છે. આંખજાંમાં પાંચ રસ છે, હોદનો ભાગ છે. હમેશા આંખજાં ખાવાથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આંખજાંના ઉકાળાવડે નાહવાથી શરીરમાં ક્ષયદો યાવ એ તદ્દન સાચી વાત છે. આંખજાંના પાણીથી સ્ત્રીઓ વાળ ધુએ છે અને તેથી માથું સાફ રહી વાળ સરસ વધે છે. આ વાત ફક્ત બાવભિત્રે જ કહી છે—ખીજે જોવામાં નથી આવતી.

સ્નાનની જગ્યા

પ્રત્યેક ઘરમાં સ્નાન માટે પુલાયદી જગ્યા હોવી જોઈએ. આપણાં ઘરોમાં નાહવા માટે કંઈ પણ સગવડ નથી હોતી એટલે પ્રત્યેક અંગ બરાબર ધોઈને સાંકે રાખી શકાતું નથી. નાહવા માટે જુદી ઓરડી હોય તો સ્ત્રી કે પુરુષ નિશ્ચિતે તેમાં પ્રત્યેક અંગ બરાબર ધોઈને સાંકે રાખી શકે. આપણે ત્યાં તો એટલે બેરોગે સ્ત્રીપુરુષો નાહ છે. શરમતે લાગે છૂટથી, આં સ્થિતિમાં, નાહી શકાતું જ નથી. અને આ જ કારણથી આપણાં સ્ત્રીપુરુષોમાં ખસ, ખુજલી અને દાદરના ધણા કેસો જોવામાં આવે છે. દરેક ઘરમાં સ્નાનાગાર (બાથ રૂમ) હોવું જ જોઈએ.

સાબુનો ઉપયોગ

પહેલાંનાં વ્રજેતમાં આજના જેવા સાબુ ન હતા. પણ 'સ્નાન રત્ન'નો ઉપયોગ થતો. સુગંધી વસ્તુઓ શરીર ઉપર યોજવામાં આવતી. નાહવાનો સાબુ ગમે તેવો ન વાપરવો જોઈએ. જે સાબુમાં બહુ સોડા કે બહુ ક્ષારો હોય તે સાબુ આમરીને બગાડે છે. સાબુ આમરીને લીસી અને મૃદુ રાખે એવો હોવો જોઈએ. ગોદરેજના નાહવાના સાબુ નં. ૧-૨, મૈસુર સેન્ડલ સોપ, દિમાની સોપ-ગ્લીસરીન સોપ, આ સરસ જાતના સાબુ છે. આમરીને તે મુલાયમ રાખે છે, શરીરને સ્નેહન આપે છે. ઊંચી જાતની સુગંધથી મન પ્રફુલ્લ રહે છે—શરીર ઉપરનાં જંતુ નાશ પામે છે. ગમે તેવા દલકા સાબુથી નાહવા કરતાં તો વગર સાબુએ નાહવું વધુ હિતકર છે. હમેશાં સાબુથી ન નવાંધે તો ફિક્કર નહિ, પરંતુ અકવાડિયામાં બે દિવસ તો સાબુથી નાહવું જ જોઈએ.

દુવાલથી શરીરનું ઘર્ષણ

તૈલાભ્યંગ પ્રકી આપણે સ્નાન કરીએ છીએ. તેલની ચિકાચ દૂર કરવા માટે સાબુ કરતાં અથાનો લોટ સરસ છે; પણ આજના સુધરેલાઓને અથાનો લોટ વાપરવો પસંદ નહિ પડે. તો એક ખાસ ખાદીનો નાનો કકડો પાણીમાં ઘોળાને તે વડે આપણું શરીર ધસી નાખવું એવરકર છે. એથી શરીર ઉપરનો મેલ બહુ સારી રીતે ઉખરે છે. હાથે શરીરને ઘોળાને નાહવા કરતાં આવી રીતે ખરગચા કકડાથી દિલ ધસીને સાંકે રાખવું વધુ હિતકર છે. ત્યાં હમેશાં તૈલાભ્યંગ કરવાનો આદ છે ત્યાં આવી રીતે-કકડાથી શરીર ધસવાનો આદ પણ છે. આપણા મહેનતુ લોકો માટે આવી રીતે શરીર સાંકે કરવું વધુ

હિતકર છે. શરીરનાં તમામ હિદ્રો આથી ખૂબ ખુલ્લાં રહે છે. ધર્મણથી ચામડી પણ ખૂબ સરસ રહે છે અને રુધિરાભિસરણુ પણ ત્વરિત બને છે. આવી રીતે સ્નાન કરનારને દાદર કે લૂપ્પસ થાય જ નહિ.

ઉપસંહાર

સૌભાગ્યદં વર્ણકરં પ્રીત્યોજોઘલ્લર્વર્ધનમ્ ।

સ્વેદદોર્ગન્ધ્ય વૈવર્ણ્ય શ્રમખમનુલેપનમ્ ॥

સ્નાનને પછી અનુલેપન કરવાનો અંગાઉ આલ હશે એમ આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે. આ અનુલેપનમાં સુખડ, વાળો, કરતૂરી અને બીજા સુગંધી પદાર્થો પડતા હતા. આ અનુલેપન ઓઝો અને પુરુષો બન્ને લગાવતાં. આવું અનુલેપન સૌભાગ્યપ્રદ, વર્ણકર અને પ્રીતિ, ઓજા તથા બલને વધારનારું તેમ જ સ્વેદ, દુર્ગંધ, વૈવર્ણ્ય અને શ્રમ-બલને હણનારું મનાવું.

આ જમાનામાં આવાં અનુલેપન આપણને પાસવે એમ નથી. સુખી જમાનામાં, ગર્ભશ્રીમતોમાં આવાં અનુલેપનો પ્રચલિત હશે; પરંતુ શરીરને માટે પ્રાચીન આર્યો કેટલી કાળજી રાખતા અને સૌંદર્યનું શી રીતે રક્ષણ કરતા તે આ ઉપરથી આપણે કંઈક અંશે જોઈ શકીએ છીએ.

ચામડીનું સ્થાન શરીરમાં હૃદયથી બીજા નંબરે છે તે આપણે અંગાઉ જોઈ ગયા. (જુઓ તૈલાખ્યંગ.) ચામડીના આરોગ્ય ઉપર જ શરીરનું આરોગ્ય નિર્ભર છે. સ્નાન આ રીતે આરોગ્યપ્રદ છે.

૧ સ્નાન કરતી વખતે ઠંડી હવાના ઝપાટા ન લાગવા જોઈએ; નહિ તો શરદી લાગશે.

૨ સ્નાન માટે જુદી ઓરડી જ ધરમાં જોઈએ.

૩ સ્નાન વખતે માથે ગરમ પાણી ન નાખવું. ઠંડે પાણીએ નાહતા હોય તો સૌ પહેલાં માથા ઉપર ઠંડું પાણી રેડી પછી જ બીજાં અંગો ઉપર પાણી રેડવું.

૪ સ્નાન વખતે નખ, કાન, મોં, નાક વગેરે બધાં અંગો બરાબર સાફ કરવાં જોઈએ. કાન, નાક અને નખ આપણે બરાબર સાફ રાખતા નથી એ કીક નથી. નાહતી વખતે નખ ખાસ ધોવા જોઈએ.

૫ સવારમાં ઠંડા પાણીએ નાહવું હિતાવહ છે; પરંતુ ઠંડાં પાણીના સ્નાનની ક્રિયા જલદી આટોપી લેવી જોઈએ.

સવારનું સ્નાન તાઝગી અને ગરમી લાવવા માટે લેવાનું છે. રાત્રે ગરમ પાણીથી નાહતી વખતે શરીર સાફ કરવા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવું.

૬ એક નાના સ્વચ્છ કકડા વડે શરીર ધસવું હિતકર છે.

૭ ઊંચી, જાતના સાણથી નાહવું હિતકર છે.

૮ ધરમાં જેટલાં માણસો હોય તેટલા દુવાલ જુદા જુદા રાખવા જોઈએ. દુવાલ સિવાય સ્નાન થઈ શકે જ નહિ.

૯ અવારનવાર નંદી, સંમુદ્ર, સરોવરમાં સ્નાન કરવું આરોગ્યપ્રદ છે.

૧૦ સવારસાંજ બે વખત નાહવાનો આલ પાડવાની જરૂર છે. સ્નાન આરોગ્ય, સૌન્દર્ય અને લક્ષ્મી વધારનાર છે.

પરમાણુ

ચિત્રકાર પોતાની પોંછીથી સામાન્ય રંગો લઇ વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો ચીતરે છે. શાહી એક જ જાતની હોવા છતાં તેની પુરણીની કળાને લઇને અનેક જાતના ચિત્રાકર્ષક દેખાવો તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. શિલ્પશાસ્ત્રીઓ ચૂનો, માટી, પથ્થર તે સિમેન્ટ વડે અનેક જાતની લબ્ધ ઇમારતો રચી શકે છે. એમ કુદરત પણ એક મહાન કળાકાર હોય થોડાં સાધનો વડે જ સારાથે વિશ્વની રચના કરી હોય, તે નવાઇ નહિ.

જગતની અંદર દેખાતી અનેક જાતની વસ્તુઓ અને વિશ્વની અંદર નિયમબદ્ધ કુદરતો અહો અને સૂર્યો ચોક્કસ બતાવે છે કે સમગ્ર સૃષ્ટિ કોઇ વિશિષ્ટ નિયમોને આધારે રહેલી છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન ગ્રીક અને હિંદના તત્ત્વવેત્તાઓને એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો કે જગતની અંદર દ્રવ્યના જેટલાં સ્વરૂપ દોસે છે તે સર્વ જુદાં જુદાં છે કે ચિત્ર અંગર શિલ્પની પેઠે થોડાં તત્ત્વોના જુદા જુદા પ્રમાણના એકીકરણથી થયેલાં છે. પ્રયોગાત્મક કૌશલ્યને અભાવે એમનું મૂન્યન તાત્ત્વિક જ કહી શકાય. આકાશ, શબ્દ, વાયુ, તેજ અને પૃથ્વી, એ વિશ્વના અંધારણનાં પાંચ મહાભૂતો (તત્ત્વો) છે એમ એ સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓનું માનવું હતું. બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવ્યો કે વસ્તુ તૂટક (Discontinuous) છે કે સતત (Continuous) છે; એટલે કે દરેક વસ્તુનો અંતિમ ભાગ અવિભક્ત પરમાણુરૂપ હોય છે કે અતૂટ અને (ચિર) વિભાજ્ય હોય છે.

સમુદ્રના તટ ઉપર ઊભા રહી જોતાં એક બાજુ રેતીનો લાંબો અવિચ્છિન્ન પટ આપણી દૃષ્ટિમાં આવશે; પરંતુ એનું બારીકાઇથી અવલોકન કરતાં સહજ જણાશે કે રેતીનો પટ અસંખ્ય બારીક કણોનો બનેલો છે. બીજી બાજુ વિશાળ સમુદ્ર પણ અવિચ્છિન્ન પાણીના પટરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે, એને પણ આપણે અનેક ટીપાંથી બનેલો છે એમ કહી શકીએ છીએ. આમ જોતાં એક પાણીના બિન્દુને હમેશાં વિભાગી શકાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ એવા વિભક્તો એક નાના ભાગને ફરીથી વિભાગવામાં હરકત ન જ આવે. રેતીના પટને વિભાગતાં આપણને એક નાનો કણ મળી આવે છે, પરંતુ પાણીનો એવો નાનો કણ મળતો નથી અને સ્વાભાવિક એમ લાગે કે પાણીના બિન્દુના વિભાગનો પ્રકાર સદંતર ચાલુ રાખી શકાય. કેમોકીટસ, લ્યુકેસીઅસ તથા હિંદના કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ પરમાણુવાદમાં માનતા હતા. આને કેટલાએ સૈકાઓ પછી વિજ્ઞાને પણ એ જ મત પુરવાર કર્યો છે.

મધ્યકાલીન સમયમાં કેટલાક ક્રીમિયાગરોને હલકી કિંમતની ધાતુમાંથી સોનું બનાવવાનો ચડસ લાગ્યો હતો. સોનું ઉત્પન્ન કરવામાં તે સર્વ નિષ્ફળ નીવડ્યા, પરંતુ સોનાથી અતિ મૂલ્યવાન એવાં રસાયણશાસ્ત્રનાં ઊંડાં મૂળ તેઓ નાંખતાં ગયા. અનેક પ્રયોગોને આધારે ધણીખરા રાસાયણિકોને એમ લાગવા માંડ્યું કે જગતની સર્વ વસ્તુની રચના ફક્ત થોડાં મૂળતત્ત્વોના વિવિધ પ્રમાણના સમીકરણથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એક વાસણમાં થોડું પાણી રહી અને એક મીણજતી સૂળગાવી તેમાં ગોડવી દઇ ઉપર એક કાચનું વાસણ ઊંધું વાળીએ તો માલમ પડશે કે મીણજતી જરા વારમાં જુઝાઇ જશે અને કાચના વાસણ

માં પાણી ઊંચું ચડશે. આનો અર્થ એ થયો કે હવામાંનો અમુક ભાગ બળવામાં મદદ કરે છે અને બાકીનો ભાગ Neutral-શિથિલ છે. જે વાયુ combustion-દહનક્રિયામાં મદદ કરે છે એને ઓક્સીજન કહેવામાં આવ્યો અને બીજા શિથિલ ભાગને નાઇટ્રોજન નામ આપ્યું. ઘણી વાર પ્રયોગ કરવાથી માલમ પડ્યું કે હવાનો અમુક જ ભાગ દહનક્રિયામાં ભાગ લે છે અને એ નિયમમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. આ પ્રયોગથી જગતના અનેકરૂપ ભાસતાં દ્રવ્યોમાં કંઈક વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એની પ્રથમ કાંપી યથા ત્યાર પછીની સર્વ રાસાયણિક શોધોનું ધ્યેય દ્રવ્યોના સમીકરણમાં કંઈ કંઈ મૂળ વસ્તુ ભાગ લેજવે છે એ જ બન્યું હતું. દ્રવ્યોનું મૂળ સ્વરૂપમાં વિભાજન કરવાના પ્રયોગોથી વૈજ્ઞાનિકોને ખાસ કરીને બે મહાન અગત્યની વસ્તુ માલમ પડી. એક તો એ કે કોઈ વસ્તુને વિભક્ત કરતાં છેવટે એક 'એવો' કણ મળી આવે છે કે જેનો આગળ વિભાગ કરતાં તે દ્રવ્યના ખાસ ગુણધર્મો કાયમ રહેતા નથી. આવા નાનામાં નાના કણને molecule-અણુ નામ આપવામાં આવ્યું. બીજી વસ્તુ એ માલમ પડી કે દ્રવ્યોની રચનામાં ભાગ લેતાં element-તત્ત્વોના નાનામાં નાના વિભાજ્ય કણના ગુણધર્મો બદલાતા નથી. હરકોઈ તત્ત્વના એવા સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય કણને atom-પરમાણુ કહેવામાં આવ્યું. આવા એક બે અગત્યના નિયમોને આધારે રસાયણશાસ્ત્રની પ્રગતિ બહુ વેગવંત બની અને એક પછી એક નવાં તત્ત્વો શોધાયાં. અનેક વર્ષોની શોધખોળને પરિણામે એમ માલમ પડ્યું કે જગતની અંદર દરિયા પડતી સર્વ વસ્તુ ફક્ત દર બે જ તત્ત્વોના એક યા બીજા પ્રમાણના સંયોજનની જ બનેલી છે. આ ઉપરથી સહેજે જણાશે કે આ વિશ્વની કોઈ પણ વસ્તુ અતૂટ નથી, પરંતુ ફક્ત સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય પરમાણુના સમૂહરૂપે હોય છે. જુદીજુદી જાતના પરમાણુથી અણુ બને અને અસંખ્ય અણુઓના સમૂહથી રચૂળ વસ્તુઓ બને છે.

તત્ત્વોના રાસાયણિક સંયોજનમાં પણ બહુ નિયમિતતા છે. કોઈ પણ બે તત્ત્વોના પરમાણુ અમુક ચોક્કસ પ્રમાણમાં સંયોજિત થઈ શકે છે. ડોલ્ટન, ગેલ્યુસાક, અને એવોગ્રોડો નામના ત્રણ સમર્થ રાસાયણિકોએ તત્ત્વોનાં અરસપરસ સંયોજનપ્રમાણ બહુ ચોક્કસપણે જોળી કાઢ્યાં હતાં. રાસાયણિક પ્રયોગોમાં સંયોજનપ્રમાણની ડગલે અને પગલે જરૂર પડે છે. પરમાણુના સંયોજનપ્રમાણ ઉપરથી તેમનાં સંયોજનભારાંક નક્કી કરવામાં આવ્યા છે; એટલે કે સંયોજનમાં તત્ત્વના વજનનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે એ નિશ્ચિત થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, પાણી હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજનનું બનેલું છે, તેમાં બે ભાગ હાઇડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સિજન હોય છે. આમ છતાં વજનના પ્રમાણમાં ઓક્સિજન આઠગણું હોય છે. પાણીનું એક અણુ લઈએ તો તેમાં બે પરમાણુ હાઇડ્રોજનના અને એક પરમાણુ ઓક્સિજનનો મળે છે. રાસાયણિક સંગ્રામાં લખીએ તો

પાણી = H_2O

હર = હાઇડ્રોજનના બે પરમાણુ

ઓ = ઓક્સિજનનો એક પરમાણુ

હવે વજન તપાસીએ તો હાઇડ્રોજનના બે પરમાણુના વજન કરતાં ઓક્સિજનનો એક પરમાણુ આઠગણો ભારી હોય છે. આ ઉપરથી હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુનું વજન ૧ લઈએ તો ઓક્સિજનના પરમાણુનું વજન ૧૬ આવે છે. આજ રીતે બીજા અંકો

તત્ત્વોના પરમાણુનાં વજન નિયત કરવામાં આવ્યાં છે. હાઇડ્રોજનના પરમાણુનું માપમાં વજન 1.6×10^{-24} થાય છે, છતાં સરળતાને ખાતર એનાં વજનને એકમ ગણતાં બાકીનાં તત્ત્વોના પરમાણુનાં વજન નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. આ વજનને atomic weight - પરમાણુભારાંક કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત એવું પણ જણાયું છે કે ઘણે ભાગે એક નોખું પરમાણુ રાસાયણિક સંયોજનમાં ભાગ લેવા શકતું નથી, પરંતુ બે અથવા તેથી વધારે પરમાણુના સમૂહનું બનેલું એક અણુ જ સંયોજનમાં ભાગ લે છે. પાણીનો દાખલો પાછો તપાસીએ તો એ બરાબર સમજાશે. ઓક્સિજનનું રાસાયણિક સંયોજનમાં ભાગ લેતું એક અણુ બે પરમાણુનું બનેલું હોય છે એટલે એક અણુનું વજન ૩૨ થાય છે, અને તેથી હાઇડ્રોજનના ચાર પરમાણુ હોવા જોઈએ. બીજા પ્રયોગો ઉપરથી એવું પણ માલમ પડ્યું છે કે હાઇડ્રોજનનું એક અણુ બે પરમાણુનું હોય છે એટલે પાણીનાં સંયોજનમાં હાઇડ્રોજનના અણુ બે જ હોવા જોઈએ. સંગ્રામાં લખતાં

$$\text{પાણી} = (2 \text{ હ})_2 + (2 \text{ ઓ}) = (2 \text{ H})_2 + (2 \text{ O})$$

(૨ હ) = હાઇડ્રોજનનો (બે પરમાણુથી બનેલો) એક અણુ

(૨ હ)^૨ = હાઇડ્રોજનના બે અણુ

(૨ ઓ) = ઓક્સિજનનો (બે પરમાણુથી બનેલો) એક અણુ

$$\text{પાણી} = 2 \cdot (૨ ઓ)$$

= પાણીનો એક અણુ

ઉપલાં સમીકરણનો સારો અર્થ એ થાય કે આપણે ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન લઈને પાણી ઉત્પન્ન કરવું હોય તો આજમાં આજા હાઇડ્રોજનના ચાર અણુ અને ઓક્સિજનના બે અણુ લેવા જ જોઈએ. આ ઉપરથી બીજા પણ વાત તારવી શકાય છે. કે પાણીનાં નાનામાં નાના અણુમાં ચાર હાઇડ્રોજનના પરમાણુ અને બે ઓક્સિજનનાં પરમાણુ હોવા જ જોઈએ, અને બે એ પાણીના અણુનો વધુ વિભાગ કરવો હોય તો ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજનને છૂટા પાડે જ છૂટકા; એટલે કે એ પાણીના અણુને વિભંકત કરતાં પાણીના ગુણધર્મ કાયમ રહેતા નથી. આ જ રીતે દરેક તત્ત્વનું રાસાયણિક સંયોજનમાં ભાગ લેતાં અણુનો molecular weight - અણુભારાંક પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

રાસાયણિક ગુણધર્મમાં કેંઈક સ્વાભાવિક નિયમિતતા માલમ પડવાથી કદાચ એક બીજા પરમાણુના ગુણધર્મમાં પણ કેંઈક સામ્ય હોય એ બનવાજોગ છે, એમ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોને લાગ્યું. ડોઅરાર્થિન અને ન્યુલેન્ડ નામના વૈજ્ઞાનિકોએ આવા સંબંધનું અસ્તિત્વ સાબિત કરી બતાવવામાં પહેલ કરી. ન્યુલેન્ડે બતાવ્યું કે પરમાણુભારાંકને અનુક્રમે લેતાં દરેક તત્ત્વ તેના પછીના આઠમા તત્ત્વને ધણું મળતું આવે છે. આવા સિદ્ધાંતને પ્રથમ દસી કાઢવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાર બાદ ૨૧ વર્ષ પછી તે શોધની પ્રતીતિ બધાને યદ. રશિયન વૈજ્ઞાનિક મેન્ડેલીફે એ દિશામાં બહુ જ પ્રગતિ કરી અને તેણે સાબિત કર્યું કે તત્ત્વોમાં પરમાણુભારાંકના પ્રમાણમાં બહુ જ સામયિકતા છે. આ સામયિકતાને લઈને કેટલીક નવીન વસ્તુ જાણવાની મળી. કેટલાંક તત્ત્વો શોધાયેલાં ન હોતાં તે શોધવાને 'પ્રેમાણી' મળી આવ્યાં. કેટલાંક અઘાત તત્ત્વોના ગુણધર્મ વિષે પણ આગળથી ભવિષ્યકથન મેન્ડેલીફે કર્યું હતું. પોતાની શોધની પ્રતીતિ કરવા મેન્ડેલીફે ત્રણ અઘાત તત્ત્વોના ગુણ

ધર્મ પહેલેથી નક્કી કર્યા અને સાર બાદ પંદર વર્ષે એ તત્ત્વોની શોધ થઈ ત્યારે તેનાં શુદ્ધધર્મો તેના તેજ નીકળ્યા હતા. શુદ્ધધર્મના સામ્ય પ્રમાણે દર તત્ત્વોના ૯ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

આટલી પ્રગતિ થઈ ત્યાર પછી વિદ્યુતનો જમાનો આવ્યો, એટલે તત્ત્વોના શુદ્ધધર્મ અને અત્યંત તત્ત્વોની શોધમાં એકદમ ઝડપી પ્રગતિ થઈ અને કેટલાયે અત્યંત તત્ત્વો વિદ્યુતની મદદથી શોધી કઢાયાં. વિદ્યુત-પ્રવાહથી ધણાંખરાં રાસાયણિક સંયોજનોનું સહેલાઈથી પૃથક્કરણ થઈ શકે છે; દાખલા તરીકે મીઠાને પાણીમાં ઓગાળી એ તેમાં વિદ્યુત-પ્રવાહ પસાર કરીએ તો મીઠાનાં એ તત્ત્વો-સોડિયમ અને ક્લોરીન-છૂટા પડીને વિદ્યુત છેડા તરફ ભુંદા ભુંદા આકર્ષાઈ જાય છે. વળી હમેશાં positive-ધન છેડા ઉપર ક્લોરીન વાયુ આકર્ષાય છે, જ્યારે negative-ઋણ છેડા તરફ સોડિયમ આકર્ષાય છે. આવા પ્રયોગથી ડેવી નામનાં પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિકે સોડિયમ, પોટાશિયમ વગેરે નરમ ધાતુની શોધ કરી હતી. ખીજા soluble substances-પાણીમાં ઓગળી જાય તેવા પદાર્થો ઉપર પણ પ્રયોગ કરતાં એવી જાતનું પૃથક્કરણ થઈ શકે છે. આની અંદર પણ નિયમિતતા હોય છે, અને સંયોજનમાંથી અમુક તત્ત્વ જ ધન છેડા તરફ જાય છે, જ્યારે ખીજું તત્ત્વ ઋણ છેડા તરફ જાય છે. આ પૃથક્કરણનું કારણ એવું જણાયું છે કે solution-દ્રવ્યમાં સંયોજનનાં આણુ વિદ્યુતભારવાળાં બને છે; અને દ્રવ્યમાં વિદ્યુત છેડા દાખલા કરતાં ધન ભારવાળાં આણુ ઋણ છેડા તરફ જાય છે, જ્યારે ઋણ ભારવાળાં આણુ ધન છેડા તરફ આકર્ષાય છે. ધ્રુવેકેંદ્રો પ્લેટીંગનો સિદ્ધાંત પણ આ જ પ્રયોગની ઉપર રચાયેલો છે. જે વસ્તુ ઉપર રૂપાનો અગર સોનાનો ઢોળ ચડાવેલો હોય તેને દ્રવ્યમાં વિદ્યુતના ઋણ છેડા તરફ મૂકવામાં આવે છે, જ્યારે દ્રાવ્ય તરીકે રૂપા અગર સોનાનું કાષ્ઠ પણ compound-સંયોજન વાપરવામાં આવે છે. વિદ્યુતનો પ્રવાહ પસાર કરતાં રૂપું અગર સોનું સૂક્ષ્મ આણુરૂપે ઋણ છેડાની જગ્યાએ રાખેલી વસ્તુ ઉપર આકર્ષાઈ ચોટી જાય છે, અને થોડી જ વારમાં આખી વસ્તુ ઉપર રૂપાનો અગર સોનાનો એકસરખો ઘર બાઝી જાય છે.

આવા પ્રયોગોથી ધણાંને લાગવા માંડ્યું કે કદાચ વિદ્યુત અને પરમાણુને કોઈ પંચ રીતનો સંબંધ હોવો જોઈએ. આ દરમ્યાન વાયુમાંથી વિદ્યુતપ્રવાહ પસાર કરવાના પ્રયોગો શરૂ થયા, અને વિશ્વની અનંતતા અને વિવિધતામાં દર જાતનાં તત્ત્વો ભાગ લે છે એ માન્યતામાં આ પ્રયોગોએ મહાન વિપ્લવ કર્યો. કુર્ક્સ નામના જર્મન વૈજ્ઞાનિકે એકાક્યની નળા લઈ તેમાંથી ઘણીખરી હવા કાઢી લઈ વિદ્યુતપ્રવાહ પસાર કર્યો તો તેને માલમ પડ્યું કે ઋણ છેડા તરફથી પ્રકાશિત કિરણો ધન છેડા તરફ જતાં હતાં. વિદ્યુતપ્રવાહ ચાલુ થાય છે એટલે એટલું તો નક્કી જ હતું કે આ કિરણો વિદ્યુતભારવાહક તો હોવાં જ જોઈએ. આ કિરણોની નજીક જો હોદયું બે લઈ જવામાં આવે તો તે વિપથગામી બને છે. આ ઉપરથી એ ચોક્કસ થયું કે એ પ્રકાશનાં કિરણો નથી; કારણ કે પ્રકાશનાં કિરણો ઉપર હોદયું બેકની અસર થતી નથી. ગમે તે ધાતુના વિદ્યુત છેડા નળીમાં દાખલ કરવામાં, અગર ગમે તે જાતનો વાયુ નળીમાં રાખવામાં આવે તોયે આ જ જાતનાં કિરણો ઉત્પન્ન થાય છે. આ કિરણો કાષ્ઠ જાતના વિદ્યુતભારવાળાં દ્રવ્યનાં કણો છે એમ ત્યાર પછીના અનેક પ્રયોગોથી સાબિત થયું. સર જે. જે. થોમસને એ કણોનું વર્ણન, કદ અને એના ઉપર

રહેલો વિદ્યુત-ભાર નક્કી કર્યો. એ કણનું વજન હલકામાં હલકા હાઇડ્રોજન વાયુના પરમાણુથી ૧૮૫૦ ગણું ઓછું હતું. આ વસ્તુ આશ્ચર્યજનક હતી. હાઇડ્રોજનનો પરમાણુ એ નાનામાં નાનો અને અવિભક્ત કણ ગણાતો હતો તો પછી આ તેનાથી સૂક્ષ્મ અને હલકો કણ ક્યાંથી નીકળ્યો? વળી દરેક જાતના વિદ્યુતભેડા ઉપરથી પણ આ એક જ જાતનો કણ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે સ્વાભાવિક નિર્ધાર એ જ થાય કે દરેક જાતના પરમાણુ-માં આ વિદ્યુતભારવાહી કણ રહેલો હોવો જોઈએ. ઋણ છેડા તરફથી એ કણ નીકળે છે એટલે એને Electron-ઋણકણ કહેવામાં આવ્યો.

દરેક પરમાણુમાં ઋણકણ રહેલો હોય તો એ ઋણવિદ્યુત ભારવાહી હોવાં જોઈએ. પરંતુ પરમાણુ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં વિદ્યુતભારવાહી હોતાં નથી એટલે પરમાણુમાં જેટલાં ઋણકણ હોય એટલાં Proton-ધનકણ (ધનભારવાહી કણો) પણ હોવાં જોઈએ, કે જેથી વિદ્યુતભાર શિથિલ (neutral) થઈ જાય. દરેક તત્ત્વમાં કેટકેટલાં ઋણ અને ધનકણ હોય છે એ તરફ સર્વનું ધ્યાન દોડ્યું. ઋણકણની સાબિતી બીજા પણ કેટલાક પ્રયોગોથી ચોક્કસ થઈ. સૂર્યનાં Ultra-violet પાર-જંબલી કિરણો જે કાંઈ ધાતુ ઉપર પડે તો તેમાંથી ઋણકણ ઉડી આવે છે. કાંઈપણ ધાતુને ખૂબ તપાવીએ તો તેમાંથી પણ ઋણકણો છૂટાં પડે છે. ક્ષ-કિરણો જે ધાતુ ઉપર અથડાય તેમાંથી ઋણકણો નીકળે છે; અને એ નિઃસંશય સિદ્ધ થયું કે ઋણકણો અને ધનકણોથી જ પરમાણુ બંધાયેલા છે. અવિભક્ત ગણાયેલા પરમાણુ વિદ્યુતના બળ વડે ભાંગી શકાય, અને દરે પરમાણુની જગ્યાએ ફક્ત ધન અને ઋણકણ એવા બે જ વિભાગ છે એમ પુરવાર થયું.

આ ઉપરાંત બીજું એક નવીન શાસ્ત્ર શોધાયું કે જે વડે ધનકણનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ શોધી કઠાયું. એ શાસ્ત્રનું નામ રેડિયો એક્ટીવિટી છે. ૧૮૯૬ માં બેકવરેલે યુરેનિયમ ધાતુની શોધ કરી અને તેને માલમ પડ્યું કે એમાંથી એક જાતનાં એવાં કિરણો નીકળે છે કે જે ફોટોઆદિક પ્લેટ ઉપર અસર કરે છે. આ કિરણો યુરેનિયમના પરમાણુમાંથી સતત વશાંતરે છે, પરંતુ એ શાંતી નીકળે છે એ પ્રથમ સમજાયું નહિ. એટલું-તો ચોક્કસ હતું કે એનું કારણ પરમાણુનું કોઈ પ્રકારનું transformation રૂપાંતર જ હોવું જોઈએ. ઋણકણની શોધ પણ એ જ અરસામાં થયેલી હોવાથી કદાચ એમાં ઋણકણો હોય એ તદ્દન સંભવિત લાગ્યું. જે એ કિરણો ફક્ત પ્રકાશનાં જ કિરણો હોય તો એના ઉપર સુંબાકર્ષણ અગર વિદ્યુદાકર્ષણની કર્ષ પણ અસર થવી ન જોઈએ. જે આમ ન હોય અને એ વિદ્યુતકણનાં જ કિરણો હોય તો સુંબાકર્ષણ લાગતાં જ વિપથગામી થવાં જોઈએ. આ પ્રયોગ અજમાવતાં એવું માલમ પડ્યું કે કિરણના બે વિભાગ સામસામી દિશામાં વિપથ-ગામી થઈ જાય છે, બંન્ને એક ભાગ સીધો ચાલી જાય છે. સુંબાકર્ષણને લાંબને કણો સામસામી દિશામાં વળે એટલે સ્વાભાવિક રીતે એક ભાગ જે ઋણકણનાં કિરણોનો હોય તો બીજો ભાગ ધનકણનાં કિરણોનો હોવો જોઈએ. જે ત્રીજા ભાગ ઉપર ગુણકુલ અસર ન થઈ તે પ્રકાશકિરણો છે અને તે ક્ષ-કિરણો જેવાં જ તીવ્ર કિરણો છે એમ પ્રયોગથી સાબિત થયું. આ ધન અને ઋણકણ યુરેનિયમમાંથી નીકળે છે એટલે યુરેનિયમનાં પરમાણુ સતત ભાંગતાં હોવાં જોઈએ. આ શોધ થત ત્યાર પહેલાં પરમાણુ અવિનાશી છે અને આપે આપ કોઈ પણ વિગત કરી ન શકે એવો એક સિદ્ધાંત પ્રચલિત હતો, પરંતુ આ શોધે એ

સિદ્ધાંતને ઉચલાવી નાખ્યો, અને સ્થૂળ વસ્તુ પણ સ્વયંવિભાજન છે—આપોઆપ વિનાશને પામી શકે છે એ પુરવાર થયું. જગતમશહર ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક માદામ ક્યુરીએ ત્યાર પછી રેડિયમના શોધ કરી અને બતાવ્યું કે આવાં આપવિનાશી તત્ત્વો ઘણાં છે. ધનભારવાહી કિરણોને α -rays આલ્ફા-કિરણો, ઋણ-કિરણોને β -rays બીટા-કિરણો અને પ્રકાશનાં કિરણોને ગામા-કિરણો કહેવામાં આવે છે. બીટા કિરણોના કણો ઋણકણના સર્વ ગુણધર્મ ધરાવે છે, ન્યારે આલ્ફા કિરણોનું વજન હાઇડ્રોજનથી ચારગણું હોય છે. હેલિયમ વાયુના પરમાણુનું વજન આલ્ફા કિરણના પરમાણુ જેટલું જ છે એટલે એ હેલિયમ વાયુના પરમાણુ હોય એ સંભવિત છે. આલ્ફાકરણ ઉપર વિદ્યુતભાર હોવાથી એમાંથી ધનભાર જેટલાં ઋણકણો છૂટાં પડી ગયાં હોવાં જોઈએ. આ ઉપરથી એ પણ માલમ પડે છે કે આલ્ફા કિરણના એ ધનકણના સૂક્ષ્મ આણુ ન જ હોઈ શકે; કારણ કે હાઇડ્રોજન પરમાણુનું વજન એનાથી હલકું છે. ૧૯૨૦માં લોર્ડ રથરફોર્ડે હાઇડ્રોજનના પરમાણુના વજનવાળો ધનકણ કૃત્રિમ રીતે છૂટો પાડ્યો. હવે આલ્ફા કિરણો અત્યંત વેગથી નીકળતાં હોવાથી હલકાં ભારાંકવાળાં તત્ત્વો સાથે જો અથડાય તો તે પરમાણુ ભાંગી જાય. ઘણી ધીરજ અને ખંતથી આ પ્રયોગ પાર પડ્યો અને નાઇટ્રોજન વાયુનું પરમાણુ ભાંગી શકાયું. અને એક ધનકણ-છૂટો પડ્યો. એ ધનકણનો વિદ્યુદભાર એક ઋણકણને શિથિલ બનાવે એટલો જ હતો અને એનું વજન હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુ જેટલું હતું. આ પ્રયોગથી પરમાણુની વિદ્યુદ્ભવ રચનામાં કાંઈ પણ શંકાને કારણ રહ્યું નહિ.

હાઇડ્રોજનના પરમાણુની રચના હવે સહેલથી સમજી શકાશે. એની અંદર એક ધનકણ અને એક ઋણકણ હોવા જ જોઈએ. હાઇડ્રોજનનો પરમાણુભારાંક ૧ છે એટલે જેટલાં પરમાણુભારાંક હોય એટલા ધનકણ હોય એ દેખીતું છે. હવે આપણે ઑક્સિજનનો પરમાણુ લઈએ તો તેનો પરમાણુભારાંક ૧૬ છે એટલે એની અંદર ૧૬ ધનકણ અને ૧૬ ઋણકણ હોવાં જ જોઈએ. પરંતુ આ રચનામાં એક મુશ્કેલી ઊભી થઈ. કેટલાંક તત્ત્વોના પરમાણુભારાંક અપૂર્ણાંકે આવે છે, તો કાં તો એ તત્ત્વોના પરમાણુમાં ધનકણોનો અપૂર્ણાંક ભાગ હોવો જોઈએ; અગર તો તેના પરમાણુ જુદા જુદા પૂર્ણાંકે પરમાણુભારાંકના સમૂહથી બનેલાં હોવાં જોઈએ. યોડ જ વખતમાં એસ્ટન નામના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોથી બતાવ્યું કે પરમાણુભારાંક હમેશાં પૂર્ણાંક જ હોય છે અને જે તત્ત્વોના પરમાણુભારાંક અપૂર્ણાંક છે તેમાં બે ત્રણ જાતના પરમાણુભારાંકવાળાં પરમાણુ હોય છે. દાખલા તરીકે ક્લોરીન વાયુનો પરમાણુભારાંક ૩૫.૪૬ છે અને એસ્ટને બતાવ્યું કે ક્લોરીનનાં પરમાણુ બે જાતના ભેગથી બનેલાં છે. એક જાતના પરમાણુનો પરમાણુભારાંક ૩૫ છે ન્યારે બીજી જાતના પરમાણુનો ભારાંક ૩૭ છે. આ શોધથી જેટલા પરમાણુભારાંક તેટલા ધનકણ એ સિદ્ધાંત કાયમ રહ્યો.

હવે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થયો કે પરમાણુની રચના કેવી હશે? જુદા જુદા વૈજ્ઞાનિકોએ અનેક જાતની કલ્પના કરી, પરંતુ હેન્રી લોર્ડ રથરફોર્ડ અને બોહરે ઘણી જ સફળતાથી એની સમજૂતી આપી. હાઇડ્રોજન વાયુનું પરમાણુ લઈએ તો ધનકણ મધ્યમાં ઘણા જ સૂક્ષ્મ ભાગમાં રહેલો હોય છે અને ઋણકણ તેની ફરતે અમુક કક્ષામાં ઉપમઢની માફક ફરે છે. હેલિયમ વાયુ લઈએ તો તેનો પરમાણુભારાંક ૪ છે એટલે ૪ ધનકણ

મધ્યમાં રહેલા છે. કેટલાક પ્રયોગોથી એવું માલમ પડ્યું છે કે ૪ ઋણકણમાંના ૨ ઋણકણ મધ્યમાં ધનકણની સાથે જોડાયેલા રહે છે, જ્યારે બહાર કક્ષામાં ૨ જ ઋણકણ ફરે છે. ઑક્સિજનનો પરમાણુ લઘુએ તો તેના મધ્યમાં ૧૬ ધનકણ સાથે ૮ ઋણકણ હોય છે જ્યારે બાકીના ૮ ઋણકણ કક્ષામાં ફરે છે. કક્ષામાં ફરતાં ઋણકણની સંખ્યા દરેક તત્ત્વની સામે લખી દઈએ તો એક બહુ જ નવાઈની વાત તરી આવે છે, એ સંખ્યા ૧ થી ૯૨ સુધી અતુકમે આવે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિશ્વમાં ઓછામાં ઓછાં ૯૨ તત્ત્વો છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. આ સંખ્યાને atomic number-પરમાણુ અંક કહેવામાં આવે છે. એક તત્ત્વનો પરમાણુ અંક આપ્યો હોય તો તેથી એમ સમજાય કે એની અંદર 'તેટલાં' ઋણકણ બહાર કક્ષામાં ફરતાં હોય છે. દાખલા તરીકે ક્રોમિયમ નામની ધાતુનો પરમાણુભારાંક ૫૨ છે જ્યારે એનો પરમાણુ અંક ૨૪ છે; તો એની અંદર ૫૨ ધનકણ અને ૨૪ ઋણકણ છે એ દેખીતું છે. આમાંના ૨૪ ઋણકણ કક્ષામાં ફરતા હોય છે, કારણ કે પરમાણુ અંક ૨૪ છે, એટલે બાકીના ઋણકણ મધ્યમાં ધનકણો સાથે રહેલા હોવા જોઈએ.

સાદા શબ્દોમાં પરમાણુ જુદી જુદી જાતનાં સૂક્ષ્મ સ્પર્શમંડળો છે, જેના મધ્યમાં ધનકણો સ્પર્શરૂપે વિરાજે છે; જ્યારે થોડા ઋણકણો ગ્રહોની પેઠે અનંતકાળ સુધી ફૂંદડી ફર્યા કરે છે. જે રચના આકાશની અનંતતામાં વિરાટ સ્વરૂપે દેખાય છે તેની તે રચના પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ દ્રવ્યમાં પણ માલમ પડે છે. આકાશમાં આખા ગ્રહમંડળના કંદના પ્રમાણમાં સૂર્ય અને પૃથ્વી વગેરે ગ્રહોનું કદ માત્ર બિંદુરૂપે જ છે; તેવી જ રીતે પરમાણુ અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં તેની અંદર માત્ર એક મહાસૂક્ષ્મ ભાગનો ઋણકણ કક્ષામાં ફરે છે, અને ઋણકણથી પણ અનેકગણા નાના કદનો ધનકણ મધ્યમાં રહેલો છે. બાકીનો ભાગ ફક્ત અવકાશમય જ છે. એક વિશાળ મહાલય લઘુએ તો તે મહાલયની મધ્યમાં 'ઊડતી' એક માખી અને જગા ઉપર બેઠેલું એક પક્ષી એ આપણા પરમાણુના મહાલયના મધ્યમાં બેઠેલા ધનકણ અને ફરતે ફરતા ઋણકણની સાથે અતુકમે સરખાવી શકાય. આ પ્રમાણે વિરાટસ્વરૂપમાં અગર સૂક્ષ્મ ઝીંજોમાં પણ આપણને કુદરતનું સતત નૃત્ય દેખાય છે. સ્પૂળ વસ્તુઓ એતનવંત બની અનાદિ કાળ સુધી એકબીજાની ફરતે ફૂંદડી ફરે છે. એ રસે ચડેલા વિશ્વની લીલાને કાળની સીમા નથી, રચણનાં બંધનો નથી. માનવજાત પૃથ્વી ઉપર આવી અને કાળાંતરે નષ્ટ થઈ જશે પરંતુ વિશ્વની અનંતતામાં આ નૃત્ય-આ રાસ-તો ચાલ્યાં જ કરશે.

અંતુજનો વાર

[મનહર છંદ]

(૧)

સર્વ વારમાંથી મને શનિવાર ખાસ ગમે
પૂજી રહું અંતરમાં એનાં એંધાણને
શનિકેરું નામ સૂણી સર્વ લોક ખાલી કરે
હું તો એમાં બાળું મારા બાળ્ય કેરા બાણને.
અગિયારથી પાંચ સુધી માથાકૂટ કરી રોજ
છાકરાંને મારી મારી ‘ટ’ સરીખો થાઉં છું
ઘેર ફરું ત્યારે મારું માથું આણું લમે તેથી
ધરવાળી બોલાવે તો ફાડી ખાવા ધાઉં છું.

(૨)

શનિવારે કિન્તુ વહેલો જીડી હું નિશાળે જાઉં
થોડું ઘણું ચલાવું છું ત્યાં તો ઘંટ વાગે છે
થડે પહોરે ખાધ કરી ધોરવાને લાગી જાઉં
ઠંક સાંજ પડે ત્યારે બંદા પાછા જાગે છે.
‘બીજો દોડે રજા છે એ ખ્યાલ મારા શનિવારે
અંતરમાં આનંદની જામિંઓ જગાવે છે
રવિવારે રજાં તોયે બીજા દોની બીક લાગે
તેથી મને શનિવાર રવિથી ચે લાવે છે.

અન્નેદાની ભેટ

અખિલબાણુ કચેરીમાંથી ઘેર આવતાં જ ગૃહિણીએ તેમને અન્નેદાના તમામ ગુણોનું પારાયણુ ઠી સંભળાવ્યું.

અખિલબાણુ એ દિવસે એક મુર્દમો દારીને આવ્યા હતા. સામા વકીલે તેમને એક તીક્ષ્ણ મર્મથી વીધી લીધા હતા, તેથી તેમને મિન્નજ બહુ બગડી ગયો હતો. તેમાં વળી ઘેર આવતાં જ આ પારાયણુ ! ગૃહિણી આંખો લાલધૂમ અને પાંપણો ભીની કરીને બેડી હતી. અખિલબાણુનું શરીર જાણે આગથી સળગી ઊઠ્યું. પાસે યમુને એક દાસી જતી હતી તેને હુકમ સંભળાવ્યો: “અન્નેદાને એકદમ અહીં મોકલ.”

ખીજ જ પહે અન્નેદા આવી ઊભો. આજે તેની આંખો હમેશ મુન્ન્ય ઢળેલી નહોતી. જર્મન સમ્રાટની પેઠે તેણે મુઠોને ખૂબ વળ ચડાવેલો હતો. માથે પાંધડી હતી. અન્નેદા રોજ કંઈ કેટો નહોતો બાંધતો. પરંતુ ન્યારે કંઈ પ્રસંગ બનતાં તેનો મિન્નજ બગડી જતો ત્યારે તે એકદમ માથે કેટો બાંધી દેતો. મનમાં વીરત્વનો ભાવ જાગે ત્યારે તેને બહાર પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા થતી સ્વાભાવિક જ છે.

અન્નેદાના રૂપરંગ જોઈ બાણુને બળતામાં થી રેડાયું. પરંતુ તેમણે મન સ્વસ્થ રાખી ધીમેથી પણ કઠોર સ્વરે ન્યાયાધીશ સાહેબ જજમેન્ટ સંભળાવતા હોય તેમ સંભળાવ્યું:—

“અન્નેદા, તું બહુ જૂનો નોકર છે. પરંતુ જૂનો છે તેથી સુધરવાનું તો બાજુએ રહું પણ તું રોજરોજ વધારે બગડતો જાય છે. મુતીમ કહે છે કે રીતભાત કે શરમ કે ખીક કશુંયે તું રાખતો નથી. અને સૌને કાચર કાચર કરી મૂક્યા છે. તું જૂનો નોકર છે સમજ મેં બહુ સહન કર્યું છે; પણ હવે એ નહિ ચાલે. બસ, હવે તું જા. આ પહેલી તારીખથી તું છુટો.”

અન્નેદાએ માથું ધુણાવી ઉદ્વેગભાવે બેપરવાઈથી જવાબ દીધો: “હુકમ, મહારાજ, હમ રાજક સાચ ચલા જાયેંગે. આપ રજ નહીં દેતે તો ખૂદ હમ આજ ઇસ્તફા દેને કે તમાર હુઆ થા.” બોલતાં બોલતાં અન્નેદાના હોઠ કંપવા લાગ્યા.

અન્નેદા બંગાળી બોલી શકતો નહિ એવું ના સમજીશો. અહાર વર્ષથી તે આ ધરમાં નોકરીએ છે—બંગાળી જેવું જ સરસ બંગાળી તે બોલી શકે છે ! પરંતુ ગુસ્સામાં હોય ત્યારે તે બંગાળી બોલતો નહિ. બંગાળી ભાષા સદગૃહસ્થોની ભાષા છે—તરણીથી પણ દલકા અને વૃક્ષથી પણ સદિધિય લોકોની તે ભાષા છે. અન્નેદા તો શું—ધણા બંગાળી પણ કોષમાં હોય ત્યારે બંગાળી બોલી શકતા નથી—દિંદી કે અંગ્રેજીમાં બોલી ઊઠે છે !

અન્નેદાના આ ઉદ્વેગ જવાબથી પણ અખિલબાણુએ પિત્તો ગુમાવ્યો નહિ. પહેલાંની જેમ જ ધીરજથી તે બોલ્યા: “બહુ સારું. પરંતુ ખબરદાર ! જો ફરી આવ્યો છે તો. ત્રણ ત્રણ વાર તો તને મારી આપી પણ હવે એ આશા રાખતો નહિ. હવે જો પાછો આવ્યો તો યાદ રાખજે, પેસવા નહિ દઉં. બસ. ખતમ.”

અન્નેદા બોલ્યો: “નેહ ગરીબપરબર; ઔર નેહિ આયેગે. હમ બી દિક્કારી હો ગીયા—”

તેને બોલતો અટકાવી બારણા તરફ હાથ કરી આંખો ફાડી બાહુ બોલ્યા: “ચલે જા.”

અન્નેદાએ જતાં જતાં વાક્ય પૂરું કરી લીધું: “થક ગીયા. નોકરી ઔર નેહિ કરેગે. ને કીયા સો કીયા—બસ, અજ હમ હો ચૂકા.”

અખિલબાહુએ ખુરશી પર બેસી દાસીને હુક્કો લાવવા હુકમ કર્યો. રોજ તો અન્નેદા તેમને હુક્કો લાવી દેતો.

૨

બપોરનો વખત છે. ચોમેર શાંતિ છે. અખિલબાહુ કચેરીએ ગયા છે. છોકરાં નાંચાણે ગયાં છે, ગૃહિણી નિરાતિ બિથે છે.

આજે ઠંડી કંઈક વધારે પડે છે. અન્નેદા આંગણમાં તડકે પથારી પાથરી સહેજ બાંધી લેવા તરફડિયાં મારે છે, પણ બાંધ આવતી નથી. કીકી તેના માથા પાસે બેસી ધોળા ધોળા વાળ ચૂંટી કાઢે છે.

કીકી કહે: “અન્નેદા, તું કેમ જતો રહેવાનું કહે છે?”

અન્નેદા કહે: “તારા બાપાએ તો મને કાઢી મૂક્યો છે ને!”

આવતી કાલે પહેલી તારીખ છે. અન્નેદા કાલે જવાનો છે. કીકીએ આગળ પૂછ્યું: “ફરી ક્યારે આવવાનો તું?”

અન્નેદા કહે: “હવે શું કરવા આવું, બહેન! હવે તો જવાનો એ જવાનો.”

કીકી અન્નેદાના ગળે વળગી પડી બોલી: “જો અન્નેદા, તારે આવવું પડશે.”

અન્નેદા કહે: “ભલે ત્યારે. તું ત્યારે પરણીશ ને, ત્યારે તું જો મને કાગળ લખીશ તો આવીશ.”

કીકી દુઃખી થઈને કહે: “મને કંઈ લખતાં આવડે છે?”

“મોટાભાઈને કહેજે તે લખી આપશે.”

અન્નેદાએ થોડી વાર બાંધી જવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાંચો નહિ ત્યારે છેવટે કહે: “તું મારા વિવાહમાં આવીશ કે નહિ?”

કીકી ખડખડ કરતી હસી પડી. “મૂઆ, તને હવે પરણાવે કાણુ! તું તો હવે છુટ્ટો થયો!”

અન્નેદા કહે: “કાણુ કહે છે, હું છુટ્ટો થઈ ગયો છું?”

અન્નેદાના માથાના વાળ રમાડતી કીકી બોલી: “વાહ રે! તું શું છુટ્ટો નથી થયો? મને શું એટલી ખબર નહિ હોય! પેલે દહાડે મોટી બહેન, બા, ભાઈ બધાં કહેતાં હતાં.”

“શું કહેતાં હતાં?”

“કહે કે અન્નેદા મૂઆને છુટ્ટો થયો ત્યારે શોખ થયો કે હવે પરણવાનું કહે છે. એને તે કાણુ છોકરી દેવાનું છે?”

અન્નેદા આ સાંભળી કહે: “અરે જોજે તો ખરી, મને એક વાર પરણી લેવા દે ને, પછી એ લોકો શું કહે છે એ સાંભળજે.”

કીકી કહે: “અન્નેદા, તારે શું કામ પરણવું છે ભાઈ?”

“ ત્યારે મને ખાત કોણ રાંધી દે, બહેન ? ”

આ જગ્યામાં અન્નેદાના જીવનનો પૂર્વ ઇતિહાસ છુપાયેલો હતો. તે ત્રણ વાર નોકરી છોડી દેશમાં ગયો હતો. પણ છેવટે એકાએક પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે “ હાથ બાંજાને કેમ રાંધ્યું નય મા, તેથી ” આવતો રહ્યો. ” નાનપણમાં અન્નેદા એક વાર પરણ્યો હતો. અન્નેદા ત્યારે પહેલવહેલો અખંધબાળુને ત્યાં રહ્યો, ત્યારે તેની સ્ત્રી જીવતી હતી. અત્યારે તો તેની સ્ત્રીને મરી ગયે થયાં વરસો થયાં.

કીકીએ પૂછ્યું : “ ત્યારે તું આ વખત સાચેસાચ પરણવાનો કે ? ”

“ સાચેસાચ નાહ તો શું જૂઠેજૂઠું ? ”

“ કેટલા દાગર રૂપિયા તને મળશે ? ”

અન્નેદા હા હા કરતો હતો પડ્યો. “ રૂપિયા વળી મળે ? એ તો મારે દેવાના ! આ તે શું બંગાળી શાદી છે ? ”

“ ઘરેણું પણ આપવાં પડશે ! ”

“ વાહ રે ! ઘરેણું પણ ખરાંતો. બહુ રૂપિયા ખરચ થવાના-બહુ ! ” આમ કહી, અન્નેદાએ ફરીથી જાંઘવા માટે આંખો મીચી.

કીકી થોડી વાર વિચારમાં પડી. પછી સમજાવતી હોય તેમ બોલી : “ અન્નેદા, તારી વહુને હું એક ઘરેણું આપીશ. ”

અન્નેદા નિશ્વાસ નાખી બોલ્યો : “ શું ઘરેણું આપીશ બા ? ”

કીકી કહે : “ કેમ પેલી મારી જૂની બંગડીઓ છે ને, સાડાત્રણ તોલાની છે, બહુ નાની પડે છે, એ બંગડીઓ તારી વહુ માટે આપું-લે, હમણાં જ લઈ જા. ”

અન્નેદા હસ્યો. “ પહેલાં કન્યા તો નક્કી થવા દે, પછી બંગડીઓ આપજો-માદણિયું આપજો, સાંકળાં આપજો-બધુંય આપજો ને ! ”

કીકી કહે : “ ના, પણ બંગડીઓ તો હમણાં લઈ જા. ” આમ કહી કીકી દોડતી ગઈ. થોડી વારમાં બે બંગડીઓ લઈને આવી, “ લે, લઈ લે બાઈ ! મા જગી જરો તો પછી આપવા નેદિ દે. ”

અન્નેદા કહે : “ બંગડીઓ ક્યાંથી લઈ આવી, મૂરખી ? ”

“ કેમ ? બંગડીઓ ક્યાં છે એટલી મને ખબર નહિ હોય એમ ? ”

“ જા, જા. ન્યાં હતી ત્યાં મૂકી આવ. ” અન્નેદાએ શ્વાસ નાખી પાસું ફેરવ્યું.

કીકી બંગડીઓ હાથમાં રમાડતી, ખખડાવતી, ગુણગુણ કરતી મનમાં કંઈ ગાવાં લાગી. અન્નેદા કહે : “ જા, જા, મૂકી આવ હવે, ખોઈ ખેસીશ તો મારે પડી જશે. ”

કીકી કંઈ પણ બોલ્યા વગર ઊઠીને ગઈ. અન્નેદા ફરી જાંઘવા લાગ્યો.

૩

કીકીએ ઘરમાં જઈ જોયું તો મા હજી જાંઘતી હતી, અને ખાટલામાંથી તેનો ચોટલો નીચે ખૂસતો હતો.

કીકી ત્યાંથી પૂળના ઓરડામાં ગઈ, ઝારીમાંથી જરા ગંગાજલ લઈ ચરણામૃત પાન કર્યું. પછી ગરદન નમાવી આંખો મીચી બોલી. “ અહા ! ઓરડામાં એક ખૂણે બિલાડી બેઠી જાંઘતી હતી. કીકીએ પૂળનાં ફૂલનો મૂકો બરી ધીમેધીમે બિલાડી પાસે જઈને ‘ નમો નમો ’

કહી એકે એક ફૂલ તેને ચડાવવા માંડ્યાં. બિલાડીને માથા પર ઠંડું ઠંડું લાગવાથી જાગી ગઇ અને 'મ્યાઉ' બોલી બીકથી નાસી ગઇ.

પૂજામાં ભંગ થવાથી ભક્ત કીકી બિલાડીની પાછળપાછળ થોડી વાર દોડી રસોડા સુધી આવી. રસોડાના આરણાને સાંકળ દીધેલી હતી. ક્યાંકથી એક સ્ટૂલ ઉપર ચડી સાંકળ ઉઘાડવા બહુ મથન કર્યું, પણ બિધડી નહિ. તેથી નીચે ઊતરી આમતેમ કંપક નંજુ ખોળતી ધૂમવા લાગી. એક કોલસાનો કકડો હાથ લાગી જતાં તેના મોં પર આનંદ દેખાયો. કોલસો લઇને કીકી નાહવાની ઝોરડીએ ગઇ. ચોકડી પરથી પાણી સુકાઈ ગયું હતું. કીકીએ ત્યાં કોલસા વડે કેટલાંય ધર ચીતર્યા અને દરેક ધરમાં એક એક 'ક' લખી દીધો. પછી ટબમાંથી લોટો પાણી લઇ ધીરે ધીરે પોતે બનાવેલાં આ ધરો ઉપર રેડવા માંડ્યું. વીસ લોટો પાણી રેડ્યું, પછી ચાકી. જરા હાથ ઠંડીથી કળવા માંડ્યા હતા. પછી કીકી બહાર અગિણામાં આવી. અન્નેદા ભંધમાં નસ્કેારાં બોલાવતો હતો.

કીકી ધીરેથી અન્નેદાના મિછાના પર બેડી. તેની કમરે એક ચાવી બાંધેલી હતી, સાવચેતીથી તે છોડી લીધી. અન્નેદાની દેવદારની પેટી ક્યાં રહે છે તે કીકીને ખબર હતી. પેટી ઉઘાડી પેલી બે બંગડીઓ આસ્તેથી બધી ચીજોની છેક નીચે છુપાવી દીધી. બીજી કેટલીક ચીજો ભેગી તે પેટીમાં એક પતરામાં જડેલી, પાછળ ગણપતિ ચિત્રેલી એક નાની આરસી હતી અને એક કાંસડી હતી. કાંસડી વડે કીકીએ જરા વાળ હોળી લીધા. છેવટે પેટી બંધ કરી ચાવી ફરીથી હતી તેમ અન્નેદાની કમરે બાંધી લીધી.

૪

ખીજે દિવસ સવારે વહેલા વહેલા ખાઇ કરી, ગૃહિણીને પ્રણામ કરી, બાણુને નમસ્કાર કરી, મોટાભાઈ અને કીકીની અત્રુલરી આંખે વદાય લઇને અન્નેદાએ ઘર છોડ્યું. કીકી ધૂસ્કે ધૂસ્કે રોવા લાગી. ગૃહિણીએ પણ કેટલીય વાર પાલવથી આંસુ લૂછી નાખ્યાં. અન્નેદાનું ગામ મુંગેર સ્ટેશનથી દશ કોશ દૂર હતું. મુંગેરથી એક બળદગાડી ભાડે કરી અન્નેદા ધીરું ગયો.

આ મુંગેરમાં જ તે પહેલવહેલો અખિલબાણુની નોકરીમાં રહ્યો હતો. એાજે તો કેટલાંય વરસો થયાં. ત્યારે તો અખિલબાણુએ નતરતમાં જ વકીલ થઇને ધંધો શરૂ કર્યો હતો. મુંગેરમાં તેમનો ધંધો બરાબર જામ્યો ત્યાર પછી તે હાઇકોર્ટમાં આવેલા. એક વખત જાત્રાના સમયે આ જ મુંગેર સ્ટેશને ગાડીમાં બેસવા કાળે ધાંધલમાં અખિલબાણુનો મોટો પુત્ર સતીશ ખોવાઈ ગયો. કિલ્લાની ભીંત પાસે પીપળાના ઝાડ નીચે બેઠો બેઠો સતીશ રોતો હતો-અન્નેદાએ જ તેને ખોળી કાઢ્યો હતો. બાણુએ આથી ખુશી થઇ તેને પોતાના નવા વિલાપતી બેંડા બક્ષિસ આપ્યા હતા. આ બધું તેને યાદ આવ્યું. પછી તો એ જ સતીશ કલકત્તામાં તાવથી મરવા પડ્યો ત્યારે આખી રાત મટકું ચે માર્યા વગર એકવીસ દિવસ અન્નેદાએ સતીશની યાકરી કરી હતી. રાજદાહ કર્યા પછી અખિલબાણુ અન્નેદાને ગળે વળગી રડી પડી બોલેલા : “ અબ્બુધા ! એક વાર તું મારો ખોવાઈ ગયેલો છોકરો લઇ આવેલો, હવે બીજી વાર લઇ આવ.”-સુખેદુઃખે, દુરખે શોકે અઢાર વરસ જેમની સાથે કાઢ્યાં છે, તેમની સાથેનો સંબંધ હવે સદાને માટે છૂટ્યો. અન્નેદાની ગાડી કેટલાય ગાઉ સુધી ગંગાની ધારે ધારે ચાલી. રસ્તો ન્યારે બાણુએ વળ્યો અને ગંગા દેખાતી બંધ થઇ ત્યારે અન્નેદાએ હાથ જોડી ગંગાદેવીને પ્રણામ કરી મનોકામના પૂર્ણ કરવા પ્રાર્થના કરી.

ઘેરથી અન્નેદાને ઘણું મહિના મયાં કાગળપત્ર કંઈ મળ્યો નહોતો. ઘરમાં તેની એક ઘરડી કાકી હતી, બીજું કાંઈ નહોતું. હવે તે કાકી જીવતી છે કે મરી ગઈ છે તેનો મનમાં વિચાર કરતો હતો. ગાડી ગામમાં આવી પહોંચી.

ઘેર જઈને જોયું તો બારણે તાળું છે. પાડોશીને ત્યાં ખબર કાઢવા ગયો, ત્યારે ખબર પડી કે તેની કાકીને મરી ગયે છે મહિનાયલા હતા. ગામના સમજુ લોકોએ વિચાર કરી કરી “ અન્નેદાભાઈ, મકામ કલકત્તા ” એ સરનામે દામડીલાલ પાસે તેને એક કાગળ પછું લખાવ્યો હતો-પરંતુ તે કાગળ બે મહિને પાછો આવ્યો અને બિચારા દામડીલાલને એક આનાના પૈસા દંડના લેવા પડ્યા. એમણે અન્નેદાને સલાહ આપી કે ભાઈ! દામડીલાલને બેગો થાય તો એના એક આનાના પૈસા આપી દેજે.

આવી લાંબને અન્નેદા ઘેર આવ્યો. ઝાંખો ઉઠાડ્યો. ચોમેર કચરાના ઢગ બાઝી ગયા હતા, તે જંગલ જેવું થઈ ગયું હતું. નાનાં મોટાં ઝાડવાં સુઢાં બિગી નીકળ્યાં હતાં. ઘર ઉઘાડ્યું-લાંબો વખત અવાવરું પડી રહેલાથી ઘરમાં બેજ બેજ થઈ ગયો હતો. આટલાનો એક અડધો પાયો ઉઘાડી ખાઈ ગઈ હતી. બારણું બિઘડતાં અજવાળું પડવાથી ઉંદરો ને વંદાઓએ દોડદોડ કરી મૂકી.

અન્નેદા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી, ફરી તાળું મારી કાંઈ પાડોશીને ઘેર જઈ બેઠો. નોકરી હવે ગઈ છે એવું કાંઈને કહેતાં તેનો જીવ આલ્યો નહિ, તેથી કહ્યું કે થોડી રજા લાંબને આવ્યો છું.

તેમણે અન્નેદાને વિનય કરી હુકો આપ્યો. એક બે દમ લેતાં ન લેતાં તો બિઘરસ ખાઈ અન્નેદાએ હુકો પાછો મૂકી દીધો. બાણને ઘેર અચ્ચુરી તમાકુ પીપી તેનો જન્મારો ગયો છે ને !

બીજો દિવસ સવારે અન્નેદાએ મજૂર રોડી ઘરબાર સાફસફ કરાવ્યાં. લોકો કહે: અન્નેદા ચાકરી કરી મોટો ઉમરાવ થઈ આવ્યો છે. નહિ તો, જેના બાપદાદા આટલાં વરસથી પડે મજૂરી કરતા આવ્યા છે તે કદી રોજના બે આના આપવા કરી મજૂર રાખે ખરો ?

પોતાના ઘરમાં સાંજે અન્નેદાએ રાંધી ખાધું. ખાધા પછી ઓરડાંમાં જઈ તેણે દીવો કપો. દીવાનો ઝાંખો પ્રકાશ જોઈ, તેને તેના રોકના ઘરના વીજળીના દીવા પાદ આવવા લાગ્યા.

દિન પર દિન જવા લાગ્યા. મહિનો વીત્યો. ગામના લોકો તેને હવે પૂછવા લાગ્યા કે કેટલી છૂટી છે ? હવે ક્યારે કલકત્તા જવાનું છે ? તે કહે: હવે થોડા દહાડામાં જીવન. અન્નેદા એકલો પડી રહેતો. કાંઈની સાથે લળતો નહિ. તેના નાતીલા, પાડોશી સૌ તેને કુદ્ર માણસ લાગતા. તેમની સાથે હાસ્યવિનોદ કરવાનું તેને મન જ થતું નહિ. તે પોતાના ઘરમાં એકલો બેસી રહેતો. એકલો એકાંત વિચારમાં. અભિલખાણનાં છોકરાંછંપાને તેણે જાતે ઉછેરી મોટાં કર્યાં હતાં-તેનું મન ચોવીસે દલાક કલકત્તાના એ પ્રિય ઘરમાં જ ચોંટ્યું રહેતું.

આમ ને આમ બે મહિના ગયા ત્યારે અન્નેદાએ નક્કી કર્યું કે મોટાભાઈને એક કાગળ લખી સૌના સમાચાર મંગાવું; પછી કાગળ તો અંગ્રેજમાં લખવો પડે. અને ગામમાં કાંઈ અંગ્રેજ જણવું નહોતું. આટલામાં કેવળ ખડકપુરનો પોસ્ટ માસ્ટર અંગ્રેજ જણતો હતો. ગામમાંથી થોડુંક સાગ્રામાં સારું ગાયનું ઘી બેગું કરી બે કાચ દર ખડકપુર જઈને પોસ્ટમાસ્ટરને મહેનતાણામાં આપી અન્નેદાએ તેની પાસે કલકત્તા કાગળ લખાવ્યો.

અઠવાડિયા પછી મોટા ભાઈ તરફથી જવાબ આવ્યો. જે પોસ્ટમેને અન્નેદાને એ કાગળ આપ્યો તેને અન્નેદાએ અભરાઇ પરથી એક વિભાવતી રમકડું ઉતારી બહિસ દાખવી. તરત જ માથે ફેટો બાંધી, ખડકપુર જઈને, પોસ્ટમાસ્ટર પાસે કાગળ વંચાવ્યો.

“મોટાભાઈ તેનો કાગળ વાંચી બહુ ખુશ થયા છે. અને ઘરનાં બધાં પણ ખુશ થયાં છે. વૈશાખ સુદ પાંચમે કીકીના વિવાહ છે. અન્નેદાને કીકી ખૂબ ખૂબ પાદ કરે છે.”

આંધ્રુ લૂછી અન્નેદા ઘેર પાછો આવ્યો. દસ રૂપિયા મનિઓર્ડર કરી મોટાભાઈને મોકલવા વિચાર કર્યો, કે મોટાભાઈ કીકીના વિવાહ ટાણે અન્નેદાની વતી એક રંગીન સાડી તેને લાવી આપે.

રૂપિયા કાઢવા અન્નેદાએ પેટી ઉઘાડી. ઘેર આવ્યા પછી આ પેટી તેણે હજીસુધી ઉઘાડી નહોતી. પેટીમાં સોનાની બંગડીઓ જોઈ તે એકદમ અવાક થઈ ગયો. કાંસકી હાથમાં લઈ જોઈ તો તેમાં કીકીના માથાના બે લાંબા લાંબા વાળ ભરાઈ રહેલા દેખાયા. ત્યારે જ તેને બધું સમજાયું.

શું કરવું તે નક્કી કરતાં તેને બહુ વાર લાગી નહિ. બીજે જ દિવસે ઘર બંધ કરી તે કલકત્તા ગયો.

બડાબાજરમાં તેનો એક જોળખીતો હતો તેને ત્યાં અન્નેદા કેટલાક દિવસ રહ્યો. કેટલુંક સોનું ખરીદી, કીકીની બંગડીઓ લંગાવી સારી એવી એ મોટી બંગડીઓ ધડાવી લીધી. પોતાને માટે પણ કપડાં ખરીદ કર્યાં. એક ઘોતી પીળી રંગાવી. ગુલાબી રંગનો એક ફેટો તૈયાર કરાવ્યો. આમ ઠાંક સજી, પાતળા લાલ કાગળમાં બે બંગડીઓ વીંટી લઈ અન્નેદા વૈશાખ સુદ પાંચમે બપોરે અખિલબાબુને ઘેર આવી હાજર થઈ ગયો.

ઘરનાં સૌ તેને જોઈ બહુ ખુશ થયાં. કીકી તો બંગડીઓ પહેરીને નાચવા મંડી ગઈ. અખિલબાબુએ આવીને પૂછ્યું: “અલુધા, તને મારો કાગળ મળેલો કે?”

અન્નેદાએ નવાઈ પામી કહ્યું: “મોટાભાઈનો કાગળ...”

“મોટાભાઈનો કેમ? મારો કાગળ. કીકીના લગ્નમાં આવવા મેં તને એક અઠવાડિયા પહેલાં રજીસ્ટર્ડ કાગળ લખ્યો” છે. ગાડીભાડના રૂપિયા દસની નોટ સાથે મોકલી છે—તને એ મળી જ નથી?”

ગૃહિણીએ એનો જવાબ દીધો: “એ ત્યારે શું દેશમાં હતો સમજે છે? એ તો અહીં કલકત્તામાં હતો—કીકીને વાસ્તે આ બંગડીઓ ધડાવવા.”

બંગડીઓનું સાંભળી અખિલબાબુ ચીડાઈ જઈ બોલ્યા: “તું ગરીબ બાલુસ, ખાવાનું દેકાણું નહિ, તારે આટલા રૂપિયા ખરચ કરવાનું શું કામ? આવી તને કેણે શુદ્ધિ આપી?”

અન્નેદાએ એના જવાબમાં હસતાં હસતાં બંગડીઓનો બધો ઇતિહાસ કહ્યો.

ગૃહિણી એ સાંભળી કહે: “ઓહો! હું ત્યારની કહું છું કે કીકીની પેલી બે બંગડીઓ ગઈ ક્યાં? ભંડારિયામાં કે પેટીમાં મૂકી હતી પણ હું તો પછી એ ભૂલી જ ગઈ.”

“છેવટ કીકીની જ જીત છે!” આમ કહી હસતા હસતા અખિલબાબુ બીજા કામે ગયા.

અન્નેદા પોતાનો રંગીન ફેટો ઉતારી બજારની મૂકી લક્ષ્મણભાઈના કામમાં લાગી ગયો.

અનુવાદક: રમણલાલ પી. સોની

વખત એટલે ગતિ

દૃષ્ટિ પરનાં અનેકાનેક નૈમર્ગિક આશ્ચર્યોમાં 'કાળ' પ્રથમ સ્થાને આવે છે. કારણ

તે બીજાં આશ્ચર્યોનાં તરવો તો આપણે કાંઈક અંશે જાણી પણ શકીએ છીએ, પણ આ "કાળ" નામનું તત્ત્વ ક્યાં પરમાણુઓનું બન્યું હશે? એ પ્રશ્ન મનુષ્યની બુદ્ધિની અત્યારની ભૂમિકાએ કાંઈ અગમ્યતાનું સૂચન કરતો લાગે છે. આથી આ પ્રશ્ન પર મનુષ્ય જાતજાતના તર્ક કરતો આવ્યો છે. અને છતાં આ પ્રશ્ન એવો સર્વગ્રાહી છે કે જુદાં જુદાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ પરથી તેનો અભ્યાસ કરવા છતાં આપણી કલ્પના યાકતી જ નથી.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણે "સમય વાસ્તવિક શું છે?" એ પ્રશ્ન વિજ્ઞાનને પૂછવા લલચાઈએ; પણ ક્યું વિજ્ઞાન તે આપણે નક્કી ન કરીએ ત્યાંસુધી આપણને સ્પષ્ટ ઉત્તર ન મળે. કારણ વિજ્ઞાનની દરેક શાખા એ પ્રશ્નનો પોતપોતાના હિતમાં ઘટાવીને જ જુદો જુદો ઉત્તર આપે છે. આથી આપણે વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓને એનો એ પ્રશ્ન પૂછીએ. અને પછી તે બધા તરફથી ઉત્તરોનું એકીકરણ કરીએ.

આપણી દૃષ્ટિ પહેલવહેલી ધડિયાળ બનાવનારા તરફ વળે છે; કારણ, સમયનું જ્ઞાન હોવાનો ખજારો રાખીને એ જ બેઠેલો છે. તે આપણને એટલું જ કહી શકે કે એક વરસના અમુક દિવસ અને તેના બીજા અમુક પેટાવિભાગ એ બધું તેની ધડિયાળથી માપી શકાય. અને 'વરસ' એટલે 'પોતાની કક્ષા પરના જે બિંદુથી પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરવા બેઠેલો ત્યાં પાછી પહોંચતાં લાગે તે સમય.'

પણ કોણ પૂછે: "ધારો કે કોઈ વર્ષ પૃથ્વીને એ પ્રદક્ષિણા દોડીને પૂરી કરી નાખવાની ઇચ્છા થઈ આવી, તો? આપણને એ મુસાફરીમાં લાગેલા 'ખરા વખત'ની ક્યાંથી ખબર રહે?"

ધડિયાળી ગર્વથી કહેશે: "પૃથ્વી ગમે તેટલી ઝડપથી ચાલતી હોય તો પણ મારી ધડિયાળનું લોલક તો એકસરખી ગતિથી જ ચાલશે. કારણ, લોલકને પૃથ્વીની ગતિ સાથે સંબંધ નથી (નહિ જેવો છે), પણ પૃથ્વીના વજન અને પૃથ્વીના મધ્યબિંદુથી લોલક સુધીના અંતર સાથે જ લેવાદેવા છે."

આ સાંભળી કોઈ ટીખળી સુવાન પ્રશ્ન કરે કે: "ધારો કે પોતાની અસાધારણ ગતિને લીધે પૃથ્વી સાથોસાથ ચારે તરફથી ફૂલી પણ મધ અને તેથી તમારું લોલક પૃથ્વીના મધ્યબિંદુથી દૂર જતું રહ્યું, તો? તમને શી રીતે ખબર પડે કે લોલક ખતાવે છે તે 'ખરા વખત' નથી?" આવા પ્રશ્ન સામે ધડિયાળીને નિરુત્તર રહેવું પડે.

પણ આપણે આ જ પ્રશ્ન ખગોળશાસ્ત્રી પાસે મૂકીશું તો તે એ પ્રશ્નને જડભૂળથી કાપી નાખશે. તે કહેશે કે આકાશમંડા અનેક ગોળા એક બીજા સાથે એવા અરસપરસ સંબંધથી જોડાયેલા છે કે તેમાંનો કોઈ પણ એક બંડખોર વર્તન ચલાવી શકે જ નહિ.

અને છતાં કાંઈ સ્થાનિક અવ્યવસ્થા ઊભી થતી હોય તો ખીજા અસંખ્ય ગોળાઓનો અભ્યાસ કરી તેનું માપ કાઢી શકાય. અને તેથી કદાચ કોઈ કારણસર આપણી ભૂમિની વરસ ટૂંકું થઈ જાય તો આપણે યુક્ત સાધનો વડે ખીજા તારાઓનું નિરીક્ષણ કરી તે ફેરફારનું પ્રમાણ અવસ્થા જાણી શકીએ.

“પણ ધારો કે કોઈ કારણથી એ બધા ગોળાઓની ગતિમાં એકસામઠો અને એકસરખો ફેર પડ્યો તો ? પછી આપણને કોણ કહેશે કે પહેલાં જે ‘કલાક’ હતી તેનું નવું નામ ‘મિનિટ’ પડ્યું છે ?”

ખગોળશાસ્ત્રી પાસે આ પ્રશ્નનો જવાબ નથી.

આપણે આ પ્રશ્ન રસાયણશાસ્ત્રી પાસે લઈ જઈએ. તે આપણને સમજાવશે કે, “વખતનું માપ કાઢવાનું ખરું ધોરણ આકાશસ્થ ગોળાઓની ગતિ નથી, પણ પદાર્થના યતા રૂપાંતરની ગતિ છે. અને એ દૃષ્ટિએ બેતાં સૃષ્ટિ પરના બધા પદાર્થોનું રૂપાંતર એકસરખી ગતિથી જ થઈ રહ્યું છે, તેથી તારાઓની ગતિ વધે કે ઘટે છતાં આ ગતિ એકસરખી ચાલુ રહે છે, અને તેથી સમયનું વહન પણ એકધારું ચાલ્યું જાય છે. પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી આ રૂપાંતર થતું આવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ એ રૂપાંતરથી જ પદાર્થનું જીવન છે.

“આ વાત વધુ સ્પષ્ટપણે સમજાવું: દરેક પદાર્થ અણુઓનો બનેલો છે. અને દરેક અણુ પરમાણુઓનો બનેલો છે. હવે આ પરમાણુઓ કાંઈ વસ્તુઓ નથી, પણ વિદ્યુત જોવી કોઈ શક્તિનાં અણુ (કે મહાન ?) બિંદુઓ માત્ર છે. આ બધાં બિંદુઓ એકબીજા પર ક્રિયા પ્રતિક્રિયા કર્યા કરે છે. ત્યાંસુધી તેઓમાં એવી ક્રિયા કરવાની શક્તિ છે ત્યાંસુધી જ તેઓનું એ યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. અને ‘પરમાણુઓનું યુદ્ધ’ એટલે જ ‘અણુનું અસ્તિત્વ,’ અને એ ‘યુદ્ધની પરંપરાનું ચાલુ હોવું’ એ જ આપણો ‘સમયનો પ્રવાહ.’

‘હવે જેમ આ પરમાણુઓના જીવનને અણુનું અસ્તિત્વ છે તેમ જ અણુઓના યુદ્ધથી પદાર્થનું જીવન છે. દરેક અણુ પોતાની અંદર ચાલતા યુદ્ધને પરિણામે પોતાની આસપાસ લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરનારું ક્ષેત્ર વિસ્તારી રહ્યો હોય છે અને તેથી અનેક જાતનાં અણુઓ અનેક જાતનાં સંસર્ગમાં બેસી રહ્યા હોય છે. અને તે બધાંનાં પરિણામરૂપ આપણે તરેહ તરેહનાં તત્ત્વો જોઈએ છીએ.

“આમ હોવાથી સમયનાં મૂળ અણુની પણ અંદર ચાલતા એ પરમાણુઓના યુદ્ધમાં રહેલાં છે. અને પદાર્થની બહારની ગતિની ચર્ચિત્ત અસર આ પરમાણુઓની ગતિ પર થતી ન હોવાથી એ પરમાણુઓની ગતિ આપણને સમયના નિરપેક્ષ જ્ઞાનની ભૂમિકારૂપ બની રહે છે. અને આથી આપણે સ્પૂળ જગતમાં થતાં પરિવર્તનોને આ રાસાયણિક કે વિદ્યુત્તમ સમય સાથે સરખાવી તે પરિવર્તનની મર્યાદા નક્કી કરી શકીએ.”

“બરાબર છે. એ યુદ્ધ ભલે ચાલે, એ સામે અમારે વાંધો નથી. પણ લડનારા યાકવાથી ધીમુંધીમું ચાલતું હોય તો ? આપણને ‘સાચા વખત’ ની કેમ ખબર પડે ?”

આવો પ્રશ્ન કોઈ કરે તો રસાયણશાસ્ત્રી ગુસ્સે થઈ જવાખ આપશે કે “મિસ્ટર, જેને કોઈ દિસાએ સમજવું જ નથી અને ઊપરાઉપરી આજસુ પ્રશ્ન જ કર્યા કરવા છે તેને પ્રશ્ન પૂછવા ન જોઈએ.”

પરંતુ ગણિતશાસ્ત્રીનું મગજ એવું તપેલું નથી હોતું, તેથી તે આપણને આવા ઉદ્ધત પ્રશ્નનો પણ શાન્ત જવાબ આપશે. તે કહેશે કે “એ જ તો કુદરતની મોટામાં મોટી ખૂબી છે કે આપણને કોઈ પણ જાતના અસ્તિત્વનું નિરપેક્ષ જ્ઞાન થઈ શકતું જ નથી. આપણે એક અસ્તિત્વને બીજા અસ્તિત્વ કે અનસ્તિત્વની અપેક્ષાએ જ બાંધી શકીએ છીએ. પણ આ સત્ય વધુ સ્પષ્ટ કરવા આપણે દૃષ્ટિાથી શરૂ કરીએ.

“આપણે ઘોડા પર સવાર થઈ સીધે રસ્તે જતા હોઈએ ત્યારે ધડીક તેને દ્રુટમાં ચલાવીએ અને ધડીક પાડીમાં જવા દઈએ તો આપણે જે સીધી રેખામાં ગતિ કરતા હોઈશું તે રેખા આપણી ધીમી ગતિ વખતે સંકેતિત છે અને ત્વરિત ગતિ વખતે લંબાય છે. એ જ સત્ય બીજી રીતે સમજવા આ એક પ્રયોગ પણ કરી જુઓ: કોઈ ગોળ આકારનું ચક્ર (વીજળીક પંખો ઠીક ચાલશે) ફરતું રાખી તેના પર એવી તિરક્કસ રીતે પ્રકાશ પાડો કે જેથી તે ચક્રનો દિવાલ પર પડતો પડછાંયો લંબગોળ આકારનો થાય. હવે એ પડછાંયામાં જોતાં જણાશે કે જોકે ચક્ર તો એકસરખી ગાતથી જ ફરે છે છતાં પડછાંયાના સંકેતિત ગયેલા ભાગમાં ધીમી ગતિ છે અને લંબાઈ ગયેલા ભાગમાં બહુ ત્વરિત ગતિ દેખાય છે. આ જ પ્રમાણે અહો પણ પોતાની લંબગોળ કક્ષાના લંબાઈ ગયેલા ભાગમાં ત્વરિત ગતિથી અને સંકેતિત ગયેલા ભાગમાં ધીમી ગતિથી ચાલતા હોય છે. ધૂમકેતુની ગતિ સૂર્ય પાસે આવતાં વધે છે તેનું પણ એ જ કારણ કે ધૂમકેતુની કક્ષાના અતિશય લંબાઈ ગયેલા ભાગમાં સૂર્ય આવેલો છે. વળી આ જ પ્રમાણે જોઈશું તો જણાશે કે કોઈ ફરતા ચક્રના અંદરના ભાગ કરતાં તેના છેડા તરફનો ભાગ વધુ ઝડપથી ગતિ કરી રહ્યો હોય છે.

“હવે આપણે આ બધાના મૂળમાં ઊંડા ઊતરીશું તો જણાશે કે આપણું આ બધી ગતિઓ સંબંધિતું જ્ઞાન સાપેક્ષ છે; નહિતર એવાં પણ દૃષ્ટિબિંદુ શક્ય છે કે ન્યાંધી જોવાથી એ બધી ગતિઓમાં દેખાતો વિસંવાદ અદસ્ય થાય. જેમકે દેખીતી રીતે ફરતા ચક્રના મધ્ય-બિંદુથી જુદે જુદે અંતરે રહેલા ભાગો જુદી જુદી ગતિ કરી રહેલા લાગે, છતાં ગતિનું ધોરણ મીઠી રેખાનું નહિ પણ ગોળ અંતર અથવા ‘ખૂણો’ રાખીએ તો જણાશે કે તે બધાં બિંદુઓ અમુક કાલાવધિમાં અમુક જ અંશના ખૂણા જેટલી મુસાફરી કરતાં હોય છે. એ જ પ્રમાણે અહોની ગતિનું માપ ‘માઈલ’ નહિ પણ ‘રક્તિ’ રાખીએ તો માત્રમ પડે કે અમુક કાલાવધિમાં અમુક અહ અમુક ચોક્કસ રક્તિ જ વાપરી રહ્યો હોય છે. વળી ફરતા ચક્ર પર તિરક્કસ પ્રકાશ પાડવાને બદલે તેની ધરીની સીધાણુમાંથી જ પાડયો હોય તો પડછાંયામાંનો દરેક ભાગ સરખી ગતિથી જ ફરતો લાગે.

“આ પ્રમાણે જેમ આ બધી ગતિઓ જુદાંકજુદાં દૃષ્ટિબિંદુ પરથી જોવાથી લંબાની અને સંકેતિતી લાગે છે તેમ ‘સમય’ નામની ગતિ પણ યોગ્ય દૃષ્ટિબિંદુને અગ્રાવે આપણને એકસરખી લાગતી હોય તેમ છતાં આપણાથી ઊંચી કક્ષાની કોઈ સુદ્ધિતે તે બીજી કોઈ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ઝાંછીવત્તી થતી પણ કેમ ન લાગતી હોય ? કારણ જે રાસાયણિક કે વિદ્યુત્તમ્ય ક્રિયાઓ ‘વખતનાં પરમાણુ’નું કામ સારે છે, તેની પોતાની જ ગતિ વધે કે ઘટે ત્યારે સમય વિશ્વના સમયને પણ તેની સાથે લાંબા દૂંકા યતું પડે અને તેથી ‘મિનિટ’ ની ‘કલાક’ કે ‘કલાક’ની ‘મિનિટ’ પણ થાય. જોકે એવા સંજોગોમાં સૃષ્ટિ પરની બધી વસ્તુઓમાં પણ તેની અસર એકસરખી પહોંચી હોવાથી મનુષ્ય તેના સાધનથી તો એ માપી ન શકે.

“ જેમકે જ્યારે ‘ મિનિટ ’ ની ‘ કલાક ’ થાય ત્યારે બધા સ્થળ પદાર્થોના કદમાં પશુ એવો જ ફેરફાર થાય. કારણ, પરમાણુઓ વચ્ચેના શક્તિવિનિમયથી જ સ્થળ અને કાળ બન્ને જન્મે છે, તેથી તે વ્યાપારમાં ચતા ફેરફારની અસર સ્થળ અને કાળ બન્ને પર એકસરખી જ થાય. આથી ‘ મિનિટ ’ બતાવનારું લોલક પોતાની ગતિના ભૌતિક નિયમોને વળગી રહે છતાં તે કદમાં એટલું વધે કે હવે ‘ કલાક ’ બતાવે. અને એ લોલકનું કદ વધવા સાથે બીજા બધા પદાર્થોનું કદ પણ એ જ પ્રમાણમાં વધ્યું હોવાથી આપણને તે વધેલા કદનો ખ્યાલ પણ ન રહે. જેમકે એક વેંતનું લોલક એક વાંસ જેવડું થાય તો આઠ વેંતનો મનુષ્ય આઠ વાંસ જેવડો થાય. અને તેમ છતાં તે વિરાટમાનવ પણ પોતાની આઠ વેંત જેવડો જ પોતાને માનતો રહે. આ જ પ્રમાણે પૃથ્વી અને તેના પરની બધી વસ્તુઓ પણ એ જ ક્રમમાં પરિવર્તન પામી હોય તેથી મનુષ્યને તો તે બધો ફેરફાર તદ્દન અગમ્ય રહે. આ પ્રમાણે આવા સંજોગોમાં આપણી ધડિયાળનું ચક્ર પણ પ્રમાણમાં ધીમું ફેરે, આપણું આખું જીવન પણ એ જ પ્રમાણમાં પરિવર્તન પામે, અને સૂર્યચંદ્ર પણ એ જ નિયમને અનુસરે, આથી મનુષ્યને તો તે બધો સમયનો પ્રવાહ મંદ કે ત્વરિત થયો હોય છતાં એકસરખી ગતિથી જ વહેતો લાગે, અને તેમ છતાં આ કલ્પના અસંભવિત તો નથી જ.

“ આમ આપણે બીજા દૃષ્ટાંતો પરથી એટલું અનુમાન અવશ્ય બાંધી શકીએ કે જેમ રેખા કે ચક્રની ગતિ સંજોગો પરત્વે લંબાય કે સંકોચાય છે તેમ ‘ વખત ’ પણ લંબાતો અને સંકોચાતો હોય શકે. અને એવા જ કોઈ કારણસર દ્રષ્ટાઓએ ‘ બ્રહ્માંડ ’ શબ્દ યોજ્યો હોવો જોઈએ. કારણ, અંડાકાર અમુક ભાગમાં સંકોચાયેલી અને અમુક ભાગમાં લંબાયેલી આકૃતિનો સૂચક છે: અને તેથી ‘ બ્રહ્માંડ ’ એટલે પણ સંકોચાતો અને લંબાતો જતો અસ્તિત્વ અથવા સમયનો પ્રવાહ. ”

આથી હવે આપણે ગણિતશાસ્ત્રીને પૂછવા લલચાશું કે “ ગતિ હોય તે તો ક્યારેક અટકી પણ જાય. તો શું સમયનો પ્રવાહ પણ અટકી જતો હશે ખરો ? ”

ગણિતશાસ્ત્રી જવાબમાં “ હા ” કહેશે અને સમજાવશે કે “ આ વાત દૃષ્ટાંતથી સમજવી વધુ સહેલી પડે એમ છે; માટે આપણે સમયના પ્રવાહને પાણીના પ્રવાહ સાથે સરખાવીએ. એ તો સ્પષ્ટ છે કે ‘ પાણી ’ અને ‘ પ્રવાહ ’ બન્ને જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. જો વધુ ઢાળ હશે તો પાણી વધુ ગતિ કરશે. અને તેથી તેનો પ્રવાહ વધુ જોરદાર બનશે, અને સપાટ જગ્યામાં પ્રવાહ ધીમો રહેશે. હવે એ પ્રવાહમાં ખેંચાતા જતા કોઈ જીવને તો એ પ્રવાહની ગતિનો ખ્યાલ ન જ આવી શકે; માત્ર કાંઈ બિભેલા જીવો જ એ ગતિ જોઈ શકે. એ જ પ્રમાણે આપણે પણ સમયના પ્રવાહમાં ખેંચાયે જઈએ છીએ તેથી તે જોરદાર કે ધીમો થતો હશે તે અનુભવી શકતા નથી. હવે આપણે જાણીએ છીએ કે જેમ ‘ પાણી ’ અને ‘ પ્રવાહ ’ બન્ને સ્વતંત્ર નામ છે, તેમ જ જે નદીમાં આ પાણીનો પ્રવાહ ચાલે છે તે ‘ નદી ’ એ ‘ પ્રવાહ ’ થી જુદો શબ્દ છે. આમ આ ત્રણે શબ્દો એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે તેમ છતાં જો પાણી ન હોય તો પ્રવાહ ન થાય અને પાણીના પ્રવાહ વિના નદીનું અસ્તિત્વ ન સંભવે. ”

“ હવે આપણે આ દૃષ્ટાંતમાં ‘ પાણી ’ ને સ્થળે ‘ અણુ ’ કલ્પીએ તો એ અણુઓના સંગઠનરૂપ થતી ‘ નદી ’ તે આપણું ‘ જગત ’ અને એ નદીના નામને સાર્થક કરવા

માટે થતું તેના પાણીનું વહન કે 'પ્રવાહ' તે આપણે 'સમય,' આથી જો અણુ ન હોય તો તેના વિસ્તારરૂપ જગત કે પ્રવાહરૂપ કાળ પણ ન રહે.

:" હવે આપણે એક પગલું આગળ ચાલીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે નદીનું પાણી એ કાંઈ મૂળ તત્ત્વ નથી; પણ, ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન એ બે વાયુઓના પરસ્પરના આકર્ષણને પરિણામે થએલું સ્વરૂપમાન છે. ત્યાં સુધી એ બે વાયુઓ વચ્ચે આકર્ષણ છે ત્યાં સુધી જ પ્રવાહી પાણીનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સુધી જ તેનો પ્રવાહ અને નદી સંગ છે. પણ ધારો કે પ્રખર સૂર્યની શક્તિ એ આકર્ષણને નાબૂદ કરી નાખે, તો ? એ બે વાયુઓ વીંખાઈ જશે અને જોકે તે વાયુઓ પોતે નાશ નહિ પામ્યા હોય તોપણ તેઓના પ્રવાહી સ્વરૂપને અંગે ઉત્પન્ન થએલી બધી લીલા તો સંકેલાઈ જશે. ('સંકેલાઈ જશે' કહેવાનું એ જ પ્રયોજન કે જો એ વાયુઓ ફરીથી પ્રવાહી સ્વરૂપમાં આવી જાય તો એની એ લીલા ફરીથી દેખા દે.) એ જ પ્રમાણે વિશ્વની કોઈ અગમ્ય શક્તિના એક જ ચમકારામાં જો પરમાણુઓ વચ્ચેનું આકર્ષણ ચૂસાઈ જાય તો તે આકર્ષણ દ્વારા વ્યક્ત થતી શક્તિ પોતે નાશ ન પામે પણ એ આકર્ષણને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી બધી સૃષ્ટિ 'ઓગળી જાય' અને તેથી સ્થળ અને કાળ બન્ને અદશ્ય થઈ જાય. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે કે સ્થળ અને કાળ બન્ને એકસાથે જ અદશ્ય થઈ શકે. કેમકે પ્રવાહ હોય તો નદી કહેવાય અને નદી કહેવાવા માટે પ્રવાહ જોઈએ; પણ પાણી જ ન હોય તો પછી એ બેમાંથી એકેય ન હોય. અલબત્ત 'પાણી' તો એ પછી 'વરાળ'રૂપે પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ચાલુ રાખી શકે. તેમ જ વિશ્વની શક્તિ તો તે પછી પણ કોઈ અગમ્ય સ્વરૂપે રહે જ."

આ બધા ઉપરથી એ ફક્ત યાપ છે કે "કાળ" શબ્દ 'ગતિ' નો જ પર્યાય શબ્દ છે. પછી ચાહે તો તે ગતિ લોલકની હોય કે પૃથ્વીની, અથવા નલમંડળની હોય કે પરમાણુઓની. વળી એ પણ નક્કી છે કે ગતિ થવા માટે બે ખિંદુઓ જોઈએ; કારણ એક જ ખિંદુમાં ગતિ ન હોય. અને 'ખિંદુ' એટલે 'કેન્દ્રિત થયેલી શક્તિ.' આથી સમયના અસ્તિત્વ માટે બે વિરોધી શક્તિઓ જોઈએ; એક શક્તિ આગળ વધવા માટે અને બીજી તેને એકદમ જતી અટકાવવા માટે. દારણુ જો એક જ શક્તિ હોય તો જે દિશામાં ગતિ કરવાની હોય તે દિશામાં એકસામટી ગતિ કરી લે અને તે ગતિમાં 'પ્રવાહ' જેવું કાંઈ ન રહે અને સમય તો એક જાતનો પ્રવાહ છે. આથી ઘડિયાળના દંડાંતમાં આવી પરસ્પરવિરોધી શક્તિઓ લોલકની લંબાઈ અને પૃથ્વી સાથેનો લોલકનો સંબંધ છે; પૃથ્વીના દંડાંતમાં પૃથ્વી અને સૂર્યનાં પરસ્પર બળ છે; નલમંડળના ઉદાહરણમાં કોઈ પણ એક પદાર્થ અને તેની વિરુદ્ધ ગતિ કરતા વિશ્વમાંના બીજા ગણા પદાર્થોનું એકત્રિત બળ છે; અને રાસાયણિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાના દંડાંતમાં 'પોઝીટીવ' અને 'નેગેટીવ' વિદ્યુત શક્તિઓ છે. આમ સમય એ ગતિનું જ એક સ્વરૂપ હોવાથી બીજી ગતિઓનું બને છે તેમ, સમયની ગતિ પણ અમુક દૃષ્ટિખિંદુઓ પરથી ઓછીવત્તી થતી પણ લાગતી દશે !

પણ એ "ખું ઠલા પછી પણ" કયા સ્થિતિમાંથી અપેક્ષાએ આ ગતિ સમજતી ? " એ ભયંકર પ્રશ્ન તો મનુષ્યને એવો ને એવો જ મૂંઝવી રદો છે અને ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળે ત્યાં સુધી 'નિરપેક્ષ કાલજ્ઞાન' પણ અશક્ય જ રહે.

દ્રષ્ટાઓ તો કહે છે કે મનુષ્ય 'મનુષ્ય' તરીકે તો આ છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ જ પામી શકે.

વિશ્વદેવ*

[વસંતતિલકા-ઉપનતિ]

ગેબી વિશાલ નભ ધુમ્મટ આસમાની
તારા ત્રિલોકમય મંદિરશીર્ષ શોભે,
તારાતણાં ઝુમ્મર ફાટિ ઓપે,
સોહે સુધાકર-દિવાકર દીપ ગોખે.

મંદિર-આંગણુ ઉપા નવલા ગુલાલે
પૂરે પ્રતિ દિવસ મંગલ સાથિયાઓ,
સંધ્યા સુવર્ણાયલથી સુરમ્યા
ધ્યાને નિમગ્ન તવ આરતીઓ ઉતારે.

સાતે સમુદ્ર તવ સ્તોત્ર ધ્વનાવતા આ
ગંભીર ઘોષ ગગને પડછંદ પાડે,
ને વિશ્વગોળા અવકાશ મધ્યે
ધૂમે અનાહત જર્પત સુમંત તારા.

દારો દશે દિશતણાં દિનરાત ખુલાં
રૂહે મંદિરે તવ અખંડ પ્રવેશવાને,
લક્ષ્માંડ ચૌદે તહીં પૂજનાર્થે
આવે નમસ્કૃતિભરી લઘ અંજલિઓ.

ના વર્ણુઓ તવ જતો મહિમા અમેય,
આશ્ચર્યકારી તવ રૂપ અકલ્પ્ય ન્યારુ;
અનંતથી ચે ગુણુ ના ગણાયે
તારા, ન શાશ્વતીતણા ઉરમાંય માયે.

હું ક્ષુદ્ર માનવ કરું તવ અર્ચના શી ?
વાયા અને મતિ જરા મહિં હારી જતી;
ચાહું બનીને રજ ફૂલ ફરી
તારા મહાપદતલે રહું નિત્ય ચોટી.

પૂજાલાલ

* દૃંક સમયમાં પ્રકટ થનાર 'પારિજાત' નામના કાવ્યસંગ્રહમાંથી.

અનિ

૪

આપણે અનિના એક મહત્વના પ્રકાર વિશે વિચાર કરીયું. અનિ અનુભવનારાંઓ અનિ અનુભવવાનાં કારણો જાણતાં હોય છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ખાદી-અનિ, મિલઅનિ, લોકસાહિત્યઅનિ, કે મોન્ડીસોરીઅનિમાં-આ અનિ પાછળ રહેલી વિચારમાળા તે અનિ અનુભવનારાંઓથી અજાણી નથી; પરંતુ તે વસ્તુઓ પાછળ તે અસાધારણ ભૂમિ અને પ્રેમ રહે છે, માટે તેને આપણે અનિ કહીએ છીએ. કેટલીક અનિ વિશે તેના અનુભવનારાંઓ સાચાં કારણો જાણતાં નથી; અત્યજઅનિ તે પ્રકારની અનિનું દર્શાવે છે. પરંતુ આ ઉપરાંત એક મહત્વનો પ્રકાર તે દમન પામેલી અનિ-Repressed complex-છે. આપણે એ જોઈ ગયા છીએ કે કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ આવા દમન પામેલા મનોવ્યાપારને જ અનિ-complex-કહે છે. ન દમન પામેલા મનોવ્યાપારને તે sentiment શબ્દથી ઓળખે છે. નૂતન માનસશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે આ દમન પામેલી અનિ ઉપર રચાયેલું છે. પ્રતિઅનિ અને ગતિઅનિ એ દમન પામેલી અનિનાં દર્શાવે છે. આપણે આ પ્રકારની અનિનાં બીજાં કેટલાંક દર્શાવે નીચે જોઈશું.

સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં એક મનુષ્યે પોતે રચેલા કાવ્યનો સંગ્રહ છપાવ્યો હતો. તે સંગ્રહ ઉપર ત્યાંના એક પાદરીએ સખ્ત ટીકા કરી હતી. આથી આ કવિને તે પાદરી પ્રત્યે ભારે રોષ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ ટીકાકાર પ્રત્યે રોષ અનુભવવો એ તેના નૈતિક આદર્શથી વિરુદ્ધ હતું; એટલે તેણે તે રોષને દાબી દીધો. જાણે તેને જરા પણ રોષ ચડ્યો જ નથી એ રીતે તેનું મન સ્વચ્છ થઈ ગયું હોય એમ તેને લાગતું હતું. પરંતુ ભૂમિઓ દાબી દબાવે તો તે એક રીતે નહિ તો બીજી રીતે પ્રકટ થાય છે. રોષઅનિ સીધેસીધી પ્રકટ નહિ થતાં વક્ર રીતે પ્રકટ થઈ. તે પાદરી જે દેવળનો ધર્મશુરુ હતો તે દેવળનો ધંટ તે પ્રાંતમાં તેના મધુર રવ માટે પ્રસિદ્ધ હતો. પરંતુ આ કવિને નિષ્કારણ તે ધંટ તદ્દન બેચેન, કંકશ અને દુઃખદ લાગતો હતો. આ પ્રમાણે તેની દમન પામેલી અનિ કાંઈક નવી જ રીતે પ્રકટ થઈ.

કેટલાંક મનુષ્યોની વિષયવાસના પ્રબળ હોય છે; પરંતુ પ્રતિકૂળ સંજોગોને લઈને કે જીવનની ભાવનાની વિરુદ્ધ તે જતી હોવાથી કેટલીક વાર તેને તે દાબી દે છે. યોતાનામાં પ્રબળ વિષયવાસના છે એ વાત તે જૂલી જાય છે; પરંતુ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે વાસનાઓ દાબી દબાવી નથી. તે વાસના સીધી પ્રકટ નહિ થતાં અન્ય માર્ગે આવિષ્કાર પામે છે. આવાં માણસો બીજાંઓના પતનમાં, પતન વિશેની અફવાઓમાં, તેમની નિંદામાં બેહદ રસ લે છે, અને એ રીતે તેમને આ વિષયમાં અત્યંત રસ છે તે દર્શાવી આપે છે.

એક કુમારિકાને તેની માતાથી વેગળાં રહેવું જરા પણ ગમતું નહિ. તેની ઉંમર ૧૬ વર્ષ ઉપર થઈ હતી, છતાં પણ તેની માતા જરા બહાર જાય તો તેની અંજબમાંથી આંસુ પડતાં હતાં; અને તેની માતા ન આવે ત્યાંમુધી તેના મનને એવ પડતું નહિ. તેની

માતા ઉપરની આ મમતાએ ગાંડપણું રૂપ લીધું. તેની માતા આ છોકરીથી થોડા વખત-માં કંટાળી ગઇ. આ છોકરીને ત્યારબાદ એક માનસશાસ્ત્રી પાસે મોકલવામાં આવી. તેણે તપાસ કરીને શોધી કાઢ્યું કે આ કન્યાને કેટલાંક કારણસર તેની માતા પ્રત્યે અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો હતો. તેની માતા તેનાથી દૂર જાય કે મૃત્યુ પામે તેમ તે ઈચ્છતી હતી. પરંતુ આ વિચાર તેના હૃદયને દુઃખદ લાગ્યો, એટલે તેણે તે વિચારને દાખી દીધો; અને તે ઊર્મિ જણાઈ ન આવે તે માટે તેના સામેની પ્રેમની, મમતાની ઊર્મિ વિકૃત સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરી હતી. તેથી માતા પ્રત્યેની તિરસ્કારઅનિએ આ પ્રમાણે વિકૃત પ્રેમનું સ્વરૂપ લીધું હતું. આ કન્યાને મુદ્દલ ખ્યાલ ન હતો કે તે તેની માને અસંત ધિક્કારે છે. ધિક્કારઅનિ સંપૂર્ણ રીતે દમન પામી હતી.

દમન પામેલી અનિ આથી પણ વધારે ગાંડપણું સ્વરૂપ કાઢી વાર લે છે. સાદું શિક્ષણ પામેલા એક તરુણનું શરીર તેમ જ કંઠ સારાં ન હતાં. જે સ્ત્રી સાથે તેને પ્રેમ હતો તે સ્ત્રીને તેની દુર્બળતા તેમજ તેના કંઠ પ્રત્યે અણગમો હતો. આ યુવકે આ દુર્બળતા અને કર્કશ કંઠનો સ્વીકાર કરી લેવાને બદલે તે વાત બૂલી જવા-દાખી દેવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેમાં તેને આકરી કિંમત આપવી પડી. તેને ગાંડાની હૉસ્પિટલમાં રાખવાની ફરજ પડી. ત્યાં આ તરુણ સરકસના ખેલાડીઓના જેવા ખેલ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો અને વારંવાર બરાડા પાડીને ગાતો હતો. તેણે તેની નિર્બળતા અને કર્કશતા તેના મનમાં દાખી દીધી હતી તે વાત બૂલી ગયો હતો; પરંતુ તે અનિ સીધી રીતે પ્રકટ નહિ થતાં તેથી ઊલટી રીતે જ પ્રકટ થઇ. ખરી રીતે તો દુર્બળ અને કર્કશ અવાજવાળો જ તે રહ્યો હતો, પરંતુ આ અનિને તેણે સંપૂર્ણ રીતે દાખી દીધી હોવાથી તે વિકૃત સ્વરૂપે દેખાઇ આવતી હતી.

કોઈક વાર દમન પામેલી અનિ નવી રીતે પ્રકટ થાય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેટલીક કુમારિકાઓ તે દેશના સામાજિક તેમ જ આર્થિક સંનેગોને લઇને પરણી શકતી નથી. તેમાંની કેટલીક કુમારિકાઓ પોતાની જાતીયવૃત્તિને વિશુદ્ધ પંથે (sublimation ના પંથે) વાળે છે; પરંતુ કેટલીક તેમ કરી શકતી નથી. તેમની જાતીયવૃત્તિ એવી ને એવી જ પ્રેમજન રહે છે; કેટલીક કુમારિકા એ વૃત્તિને દાખી દે છે અને બૂલી જાય છે; પણ એમ એ બૂલી ભુલાતી નથી. એ દમન પામેલી વૃત્તિ નવી રીતે પ્રકટ થાય છે. તે કુમારિકાઓ એમ માને છે કે કોઈ પુરુષ તેમને ચાહે છે, અને તેમને રંજાડે છે. તે પોલીસ ચોકીમાં જઈને ફરિયાદ કરે છે કે કેટલાક પુરુષો તેમની પાછળ પડેલા છે; ને કેટલીક વાર તો તે પુરુષોનાં નામ પણ કદપનામાંથી બેડી કાઢે છે. હેવટ તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે કોઈ માણસ તેમની પાછળ પડેલું નથી, એ તો એમની ભ્રમણા જ છે. આ દરદ અંગ્રેજીમાં 'Old Maids' Insanity' ના નામથી ઓળખાય છે. Repressed Sex complex-દમન પામેલ જાતીય અનિ-આ સ્વરૂપ લે છે.

કોઈ કોઈ વાર દમન પામેલી અનિ એ ને એ રીતે પ્રકટ થાય છે, પરંતુ તે અનુભવનારને તેની જરા પણ ખબર હોતી નથી. સોળ સત્તર વર્ષની એક બાળા તેના પાડોશીઓ સાથે વાત કરતી હોય; વાત કરતાં કરતાં રૂમાલ ગૂંથતી હોય; બધી રીતે સાજ

સારી હોય, પણ એકદમ તેની દમન પામેલી અનિય પ્રકટ થાય છે. તે તેનો રૂમાલ દૂર મૂકે છે, ને પથારી કરે છે; પથારી પાસે-શીશી, દવા પીવાની પ્યાલી વગેરે મૂકે છે, અને જાણે તેની માતી સેવા ન કરતી હોય તે પ્રમાણે વર્તે છે. થોડી વાર પહેલાં તે રૂમાલ ચૂંચતી હતી તે તે બૂલી જાય છે; અને પોતાની માતાની સેવામાં જ મગ્ન થઈ જાય છે. થોડા સમય-જાય છે, અને માતાની માંદગી અનિય અસોપ થઈ જાય છે, અને ફરી પાછી તે હતી તેવી જાય છે; પાડોશી સાથે ફરી પાછી બરોબર વાતચીત કરે છે; અને રૂમાલ ગૂંથે છે, અને પોતે થોડા સમય પહેલાં જ જે ગાંડપણ બતાવ્યું હતું તે વાત તદ્દન વિસરી જાય છે; થોડા સમય પહેલાં તેની માતા માંદી હતી, તે સમયે તેણે જે દુઃખ અનુભવેલું હતું તે તેણે દાખી દીધું હતું, પરંતુ એ અનિય આ રીતે પ્રકટ થતી હતી.

આ જ પ્રમાણે કેટલીક અનિય બેવડા વ્યક્તિત્વ-Double Personality-ના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે. એક પાદરી પોતાનું શહેર છોડીને બીજા શહેરમાં વસ્યો અને ત્યાં તેણે દુકાન ચાલુ કરી. તેણે પોતાનું નામ પણ ફેરવી નાખ્યું. થોડા સમય આ પ્રમાણે ચલાવ્યા પછી તેને ફરી પાછું સ્મરણ થયું કે તે તો પાદરી છે, અને તેનું નામ જુદું છે; તે કેવી રીતે વેપારી બન્યો હતો તે તે બૂલી ગયો હતો. આ પ્રમાણે તેની દમન પામેલી વ્યાપારી અનિય વિકૃત રીતે પ્રકટ થઈ હતી.

ઊંઘમાં કામ કરનારાઓ-Somnambulist-આ જ રીતે પોતાની દમન પામેલી અનિય ઊંઘમાં પ્રકટ કરે છે. આપણા દેશમાં કોઈને વાઘરણ વળગે છે તેમાં પણ આ પ્રકારની મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલ કોઈ દમન પામેલી અનિય પ્રકટ થતી હોવી. જોઈએ, જ્યાં એ વ્યક્તિ સામાન્ય મનુષ્યની અને વાઘરણની એમ બે વૃત્તિઓ એક પછી એક અનુભવે છે.

હિસ્ટીરિયા કોષ દમન પામેલી અનિયનું પરિણામ છે, એમ નૂતન માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે અને તેને તેમની વિશિષ્ટ Psycho-analysis ની શૈલિથી સાબત કરે છે. પક્ષ-ધાત આદિ રોગોના એક પ્રકાર Functional Nervous disorder કોષ દમન પામેલી અનિયનું પરિણામ હોય છે. અને માનસશાસ્ત્રીઓ એ અનિય દૂર કરીને આવા રોગને મટાડે છે.

ગાંડાં માણસો જ દમન પામેલી અનિયનો અનુભવતાં હોય છે એમ નથી; સાત્ત્વ સારાં માણસો પણ તે આછા પ્રમાણમાં અનુભવતાં હોય છે; બોલતાં બોલતાં જીભ તોતડાય, કોઈ ઉપર ખૂબ રોષ ચડે, બીડી-દાર પીવાનું મન થાય કે સિનેમા જોવાની બેઠક વૃત્તિ થાય, માદ રહેવી જોઈએ એ વસ્તુઓનું વિસ્મરણ, કેટલીક ટેવો-mannerisms-આ બધું મોટે ભાગે દમન પામેલી અનિયોનાં પરિણામ હોય છે.

રમરાણું

અનન્ત અવકાશમાં અંબળ પાંખ વીંછી, જતો
ઊંડી ગહન કોલ મૂક, પદરેખ પાડ્યા વિના;
ક્ષણે દિવસમાં ભળે; દિવસ લીન વર્ષે થતા,
અને વરસ વેગથી અતળ ભૂતકાળે ધસી,
ધરે છ રમૂતિહીનતા: યુગ ગયો જ બાણે ફરી !

૫

ગણ નયનની અમત્ત હુતિ આંજ સૌ આથમી,
ન જોખનતણો રહ્યો તનમનાટ અંગે જરી;
ગયો મદ ગળી: અને નિરખ, ધોર કાલે અહીં
કપોલ પર ક્રાતરી કરચલી, હર્ષુ હીર, ને
સુરમ્ય મુજ સ્વપ્ન સૌ ભસમસાત દોધાં કરી.

૧૦

ગયો યુગ ફરી ! ખરે, પ્રિતમ ! મારું આ માળખું
ફરી જ ગયું એવું કે, હૃદયને વલોવે યદા
સુખસ્મરણ પૂર્વનાં, વિલપી હું મ ઊઠું ધડી:

૧૩

“ નહોય મુજ દેહ આ; ક્યહિં જ પેલું માધુર્ય જ્યાં
બની વિવશ, કાન્તનાં નયન લોલ ચંબી જતાં ?
ક્યહોં છ સુકુમાર એ સુરખિ. અંગસાન્દર્ભની ?
ક્યહોં જ રિમતની છટા ? ક્યહોં વસન્તની માધવી ?

૧૭

ગયો યુગ ફરી ! બધી સરળતા, બધી મુગ્ધતા,
બધો તનમનાટ, પ્રાણ, પમરાટ, સ્વત્ત્વે બધું,
રહ્યો ભરખતો મહા યમ, નિગૂઢ વાર્ધક્યમાં
રહી જ, ક્યળાવતો કનકકાવની કા મ ના.

૨૧

પ્રયાણ સમયે, સુવાન તમ ભવ્ય વક્ષસ્પર્શે,
સમાવી મુજ મુગ્ધતા મૃદુલ, નેત્રનાં માહરાં
સુમી તરલ અશ્રુને, મુજ ઉરે તમે જ જડી
હવિ રિમત સુરેખની, નયન આર્દ્રની, તે હજી
પ્રતિક્ષણ તરી રહે નયનની સમીપે, અને
સુણી બધિર આ રહે અવશ્ય ગાદ સિતકારને.

૨૭

ધડીક તન માહરે ગલિત રોમ સૌ પાંગરે,
અને હૃદય બાર સૌ વરસનો ધડી વિસ્મરે;
ધડી સ્મરણુ જાહવીતટ પરે બની મુગ્ધ હું,
યુવાન અભિલાષની અમૃતધાર ઝીલી રહું.

૩૧

પરંતુ સહુ એ ધડી જ : પળમાં જ વસ્તુસ્થિતિ
રહે - ક્યકઆવતી દશન, નેત્રથી ડારતી;
ફરી કુસુમ ચિત્તનું તરફડી જ બહિષ્કાય, ને
ફરી તિમિર ભિમટે વિરહજન્ય નેરાશનાં.

૩૫

ફરી નિરખવાં રહે નયન વૃદ્ધને નિત્યનાં,
વિરક્તિમય વિશ્વ ને સદન શુષ્ક, શય્યા સુની,
ફરી તરફડાટ ને શરણુહીનતા એ ફરી
રહે વિષમ વેઠવી : વિલપવું સદાનું ફરી.

૩૬

અરે ! સ્મરણુસૌખ્યની ક્ષણિકતા કયહો ? ને કયહો
ચિરંતન વ્યથા તણી પ્રબળતા પ્રતીકારની ?
કયહો મૃદુલ માનવીહૃદય ? યાતના ધોર કયા ?
કયહો કુસુમની કળી ? અશનિપાત કંકાળ કયાં ?

૪૩

અહે, નવ અહે છતાં સ્મરણુ બિહતાં, ને સ્વયં
ધડીક મહો વાસ્તવે સકળ એ બિહલાષ જતાં;
પરંતુ ક્ષણુ જીવને, અસર શી ચિરંજીવ એ
ફરી અબળ ચિત્તની સકળ વૃત્તિ ફોણી દિયે ?
સદસ્ય સ્મરણે તદા, અછતથી જ દેખાય તે
રુકુરી શતસહસ્રધા, હૃદયની વધારે વ્યથા,
અને આખલ જીવને વિરસતા વહાવી રહે.

૫૦

સહી કયમ શકાય એ ? વિલપવું અને ખૂરવું,
ફરી વિલપવું અને જગદરણ્યને પૂરવું,
સહે હૃદય કેમ જ્યાં પ્રણુ અરુઝની વેદના
મટે નહિ, ટળે ય ના ? કયમ ફરી સહું જામ આ ?

૫૪

ન આ સ્મૃતિ યદી ચહે હૃદયજાડ્ય કે મૃત્યુશું,
જહો વિરમવું રહે મનુજનેણુને " આ જ " માં !
ન જૂત અવલોકવો : નહિ જ ભાવને બેદનું :
નહિ સ્મરણુ, કલ્પના : નહિ જ રક્ત-કે અખના :

ન જ્યાં તિમિર કાટિધા, ક્ષણિક તેજરેખા વડે
વધી, ગલિત નેણુને વધુ કદી ય રુંધી રહે;
ન જ્યાં વિહંગવૃન્દના કિલકિલાટમાં, કારમી
ભળી મનુજન્મીસ, ગીત જગતું ખસરું કરે;
અને જગતચિત્રને રુદ્ધ ન જ્યાં ન ભૂંસી દિયે ?

૬૩

ખરે ! સ્મરણથી વહે ઝરણ માનવીદુઃખનાં;
વસે વિસ્મૃતિ એકમાં સુખની સત્ય સંજીવિની.

૬૫

છતાં ય ક્યમ ચિત્ત આ સ્મરણને જ ઝંખે, અને
ન જાણું ક્યહીં યે વિચારસરણી સરી આ પડે !
પ્રતિક્ષણ ચતી રહે અધિક તીવ્ર એ ઝંખના,
નિરાશ્રિત તહીં ધસે, શરણ શોધવા ચિત્ત આ;
અને પ્રતિપણે ચહે સુલભ એ જ સંજીવિની !

૭૦

અને, ખરું કહું ? કહું ઉરની એકલી ઝંખના ?
સુખસ્મરણ કાવ્ય શાં મિલન અન્યતું આપણાં,
રમી મુજ ઉરે રહે, પ્રિતમ ! અન્તકાલે અને
રક્તુરેલ સ્મિતરેખ આ દશનહીન ઓછો પરે,
સનાતન લસી રહે, મરણ કેરી મુદ્રા ધરી.

૭૫

જાપાની ઉદ્યોગોનો વિકાસ

યુરોપમાં જર્મની સૌથી સસ્તો માલ પેદા કરવામાં અગાઉ પ્રખ્યાત હતું. પેન્સિલો, ટીલો, રમકડાં, છત્રીઓ વગેરે અનેક જાતની સુંદર, સસ્તી અને અશુદ્ધિકૃત વસ્તુઓ જર્મનીથી હિંદમાં આવતી હતી. એ સર્વે વસ્તુઓ દેખાવે ભારે સુંદર પરંતુ ટકવામાં બિલકુલ થોડી હતી. જર્મનીની નકલ કરી જાપાન પણ એવી અથવા એથી પણ હલકી ચીજો બનાવવા લાગ્યું હતું; પરંતુ તેનો વિસ્તાર બહુ જ થોડો મર્યાદામાં હતો. છત્રીઓ, રેશમ, દિવાસળી વગેરે બનાવી જાપાન હિંદમાં મોકલતું હતું; પરંતુ તેની પેદાશ એટલી મર્યાદિત હતી કે યુરોપિયનો અને ખાસ કરી બ્રિટનની આંખે તે ચડ્યું નહોતું. તે સિવાય જાપાન હિંદમાંથી મોટી રકમનો કપાસ વગેરે કાચાં દ્રવ્ય ખરીદ કરતું હતું. એટલે એક સારા ધરાક તરીકે તેનું હિંદમાં માન હતું. રાજદ્વારી વિષયોમાં પણ જાપાન બ્રિટનનું મિત્ર હતું. એટલે મિત્રરાજ્ય સાથે સંધિ હોવાથી તેની સાથે રનેહબર્યો વ્યવહાર કરવાની હિંદી સરકાર ઉપર દરજ પડી હતી.

હિંદને રાષ્ટ્રીય સરકાર નથી. હિંદનું રાજ્યતંત્ર પરાનુકૂળ અને પરાધીન છે. એની જઠાતનીતિ પણ દેશના લાભની નથી. જેમ મુઝાબ માંસ ઉપર ગીધાં ચારે તરફથી દોડી આવી ઉકમાછથી તેને આરોગે છે, તેમ બધાં યુરોપિયન રાજ્યો પોતાની બનાવટની અનેક ચીજો હિંદની બજારોમાં ભરી હિંદનું નાણું લૂટે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા પોતાની બનાવેલ રેશનરી, કટલરી, ફેરોસિન તેજ અને અનેક ચીજો હિંદમાં મોકલે છે. એ સર્વે વસ્તુઓ બનાવવા માટે હિંદમાં કળા અને શક્તિ છે. જર્મની પણ પોતાની વસ્તુઓ, સિમેંટ, છત્રીઓ, સાંચાકામ હિંદમાં મોકલતું. સ્વિટઝરલેન્ડથી મોટરકામ, ઘડિયાળો, આવતાં ઇલેક્ટ્રીક ગંજીફાક, મેળાં વગેરે મોકલતું હતું. બેલ્જિયમથી હિંદમાં મોટી રકમનું લોહ આવતું. ફ્રાન્સથી દારૂ, રેશમ અને જરી આવતી હતી. એટલિટન તો લગભગ ૬૪ ટકા કુલ આયાતનો માલ હિંદમાં ચડાવતું હતું. કાપડ, લોઢાકામ, કટલરી, સાંચાકામ, રમકડાં વગેરે અનેક પદાર્થો ઈંગ્લંડના ઉદ્યોગી લોકો, નિરુદ્યમી હિંદીઓને પૂરાં પાડતાં હતાં. યુરોપના બીજા દેશો ઓસ્ટ્રિયા, સ્વીડન, ડેન્માર્ક વગેરે દેશો પણ પોતાની બનાવટની વસ્તુઓ હિંદની બજારોમાં ફાળે પડતી મોકલતાં હતાં. એ રીતે ચારે તરફથી પરદેશીઓ હિંદની ઉદ્યોગમૂર્તિને છિન્નભિન્ન કરી મૂકે છે.

હિંદ પાસે કાચા દ્રવ્યની ભારે પેદાશ છે. સોનાની ખાણો, લોહાં, ત્રાંખાં, મેગ્નેટીક, અને કોલસાની ખાણો છે. લાકડાંનાં મોટાં જંગલો છે. સારી ફળદ્રુપ જમીન છે. તેને માટે પુષ્કળ ખાતર છે. જળપ્રવાહથી વિદ્યુતશક્તિ પેદા કરવાનાં હિંદમાં અપરિમિત સાધનો છે. હિંદમાં મોટી રકમમાં કપાસ, ઘઉં, ચોખ્ખા, તેલનાં બિયાં, શીંગદળી, ચા, દોશી વગેરે પેદાશ થાય છે. અપાર મનુષ્યજળ પણ હિંદમાં છે. લોકોમાં શુદ્ધિ અને સાદસ છે. ચાર હજાર માર્ગલોનો મોટો કિનારો, સેંકડો સારાં બંદરો, સાદસિક અને

દરિયાના જાણીતા ખવાસીઓ, ધનવાન કુંવરપરાના ધંધાદારી વેપારીઓ એ સર્વે હિંદ પાસે છે. પાસે અખૂટ સામગ્રી છતાં હિંદ નિર્ધન થતું જાય છે. પરદેશીઓ કાયાં દ્રવ્યોને લઈ જઈ તેમાંથી પોતાના ઉદ્યોગ વડે અનેક પાકાં દ્રવ્યો બનાવે છે. હિંદ જૂતકાળમાં કર્મજૂમિ હતી તે વર્તમાનકાળમાં કર્તવ્યજૂમિ બની છે. તેમાં સંગઠન રહ્યું નથી, એકસંપી રહી નથી. રિયલિયુસ્ટપણું હિંદને વળગી રહ્યું છે. જ્ઞાન, શક્તિ, ક્રિયા અને ઉત્સાહને ઠેકાણે અજ્ઞાન, દીનતા, અકર્તવ્યતા અને મંદ પ્રારબ્ધના યોગ લાગ્યા છે.

આપણા દેશમાંથી પરદેશીઓ કપાસ લઈ જાય છે. તેના ઉપર મોટાં ખર્ચો કરે છે. સ્ટીમરોનાં નૂર, રેલવેનાં ખર્ચો, વીગો, પોર્ટાડયુઝ વગેરે અનેક ખર્ચો ચડાવી પોતાના દેશમાં લઈ જઈ ત્યાં કારખાનાંમાં કાપડ બનાવી પાછું હિંદનાં બજારોમાં, રસ્તાનાં અનેક ખર્ચો ખાઈ, સસ્તે ભાવે વેચે છે. હિંદમાંથી મેગેનીઝ ધાતુ લઈ તેનું લોહું બનાવી હિંદમાં બહુ જ સસ્તે ભાવે વેચે છે. હિંદમાંનાં હાડકાં લઈ જઈ તેનાં બટન, હાથા વગેરે બનાવી હિંદનાં બજારોમાં વેચે છે. હિંદના ઘઉંમાંથી બિસ્કીટ બનાવી મોકલે છે. ભોખશિંગ લઈ જઈ તેમાંથી વનસ્પતિથી બનાવી મોકલે છે. અજસી, સરસીનાં બિયાં લઈ જઈ તેમાંથી બેકતેલ બનાવી મોકલે છે. ચામડાં મંગાવી તેનાં બૂટ બનાવીને હિંદના શોખીનોને પૂરાં પાડે છે. તેમાં પરદેશના કારીગરોને રોજ મળે છે, મજૂરોને મજૂરી મળે છે, કારખાનાંવાળાઓને નફો મળે છે અને સરકારને ઇનકમટેક્સ મળે છે. પોર્ટાડ્રસ્ટને પોર્ટાડયુઝ મળે છે. રેલવેને નૂર મળે છે, વીમાવાળાને પ્રિમિયમ મળે છે, પરદેશી સ્ટીમર કુંપનીઓને નૂર મળે છે. આવી રીતે ઉદ્યોગના અસ્તિત્વથી મોટાથી માંડી નાનો લોકસમૂહ નભે છે. ગવર્નમેંટથી માંડી નાના મજૂર સુધી સાંકળતી દરેક કડીમાં જીવનતત્ત્વ આવે છે. જેવી રીતે હવેપમાં લોહી આવવાથી મોટી શિરાઓમાં યઈ, ધમનીઓમાં યઈ, સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં લોહી પ્રવેશ કરે છે, તેમ એક ઉદ્યોગના વિકાસથી આખો પ્રજાસમૂહ ધરાય છે.

હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને સંભારી વર્તમાનકાળને જીલવેા જોઈતો નથી. જાપાન એ સરખામણીમાં આધુનિક છે, એણે યુરોપનો ઉદ્યોગવાદ પૂરેપૂરો સ્વીકાર્યો છે. એ પ્રજા આગળ વધવાની હોંશવાળી છે. એને જગતમાં શિરોમણિ થવું છે. એની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો પાર નથી. એના લોભે યુરોપની અને અમેરિકાની પ્રજાને પાછળ મૂકી દીધી છે. એણે પોતાની સ્ત્રેલી શક્તિને જગાડી છે. હવે એ શક્તિ પોતાનું મોઢું વિકસાવી જગતની દરેક પ્રજાને આકૃતિરૂપે માગે છે. ધરતીકંપ, આગ, સમુદ્રના ઉત્પાતો એની શક્તિનો દાસ કરી શકતાં નથી. એ અદમ્ય શક્તિ ચારે તરફ ખાવા દોડે છે. લોકસમૂહ, એકનિઘાથી ઉદ્યોગમાં વિકાસ તરફ નખે છે. ખીજા દેશમાં મોટી રકમનો તૈયાર માલ મોકલી તે દેશની બનાવટ કરતાં પણ સસ્તે ભાવે તે માલ ત્યાં વેચી, તે દેશને હમેશાં પોતાની ઔદ્યોગિક ગુલામગીરીમાં સપડાવવું, એવા ઉદ્દેશથી જાપાનનો આખા જગત ઉપર ડોળો છે.

યુરોપનાં મોટાં રાજ્યો જગતને ઔદ્યોગિક ગુલામગીરીમાં સપડાવી ધનની રેલ યુરોપ તરફ વાળતાં હતાં. યુરોપમાં આખા જગતનાં દ્રવ્યની નદી વહેવા લાગી એટલે ત્યાંના લોકો ખર્ચાજી જીવનવાળા થયા. જીવનનાં ધ્યેય અને જરૂરિયાતો ઘણી વધી પડી. એટલામાં જગતની મોટી મંદી આવી પડી. કાયાં અને પાકાં દ્રવ્યોની પેદાશ બપ કરતાં ઘણી

વધારે થવા માંડી. ઇટલીના સરમુખત્યારે ઇટલીના લોકોને મોજમજ્જ અને આગસગાંધી ખેતી ઉદ્યોગવાદી બનાવ્યા; રશિયાએ પાંચ વરસના ભારે ઔદ્યોગિક વિકાસથી મોટું પરિવર્તન કર્યું. ફ્રાન્સના હાથમાં જર્મનીની જમીન અને ખાણો આવતાં તેણે પણ માલની પેદાશ મોટી રકમમાં વધારી દીધી. જર્મનીએ દંડની રકમો ભરી આપવા માટે જંગલભરમાં પાકાં દ્રવ્યો મોટી સંખ્યામાં બનાવી મોકલવા માંડ્યાં. ઇંગ્લેંડે પોતાના ઉદ્યોગોને ભારે વિકાસ કર્યો. અમેરિકાએ પણ હરીફાઈમાં ભાગ લીધો. એ રીતે કાયાં અને પાકાં દ્રવ્યોની પેદાશ ઘણી વધી પડી. પરિણામે પોતાના દેશોમાં આવતા સરતા માલોથી પોતાના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરવા સર્વે રાજ્યોએ પરદેશી રાજ્યોના માલ સામે જકાતની દિવાલો ખડી કરી. તે સિવાય ઘટતી જતી પેદાશને પૂરવા ઘણાં રાજ્યોએ આવકની માલ ઉપર જંગત નાખી વહીવટખર્ચને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કર્યા.

યુરોપના મોટા વિગ્રહને સમયે અમેરિકાએ યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોને નાણાંની મોટી રકમો ધીરી હતી એ રકમોનું વ્યાજ યુરોપનાં રાજ્યોએ અમેરિકાને ભરવાનું હતું. અમેરિકાએ આ વ્યાજની રકમ સોનામાં ભરવાની ફરજ પાડી. એટલે યુરોપનાં મહારાજ્યોએ સંધરહું સોનું અમેરિકાના કોપમાં ભરાયું. જર્મની પાસેથી દંડને બદલે મોટી રકમનું સોનું ફાંસને મળ્યું. એ રીતે જંગતના પોણા ભાગનું સોનું એ બન્ને રાજ્યોમાં સંધરાયું. ઇંગ્લેંડ પાસે સોનું ખૂટ્યું એટલે નોટોના બદલામાં સોનું આપવું એ દેશ બંધ કર્યું. તેના પરિણામે જંગતના ઘણાખરા દેશોએ સોનાનું ચલણ ચટકાવ્યું. પરિણામે તે દેશોના ચલણના ભાવ બહુ જ ઘટવા લાગ્યા. જે દેશોમાં સોનાનું ચલણ ચાલુ હતું તેના સિક્કાઓનો ભાવ મજબૂત રીતે ટકી રહ્યો.

હવે જે દેશોએ સોનાનું ધોરણ મૂકી દીધું હતું તે દેશોમાં તેમના ચાલતા સિક્કાઓની બીજા દેશો (જેમાં સોનાનું ચલણ ચાલુ હતું)માં કિંમત ઘટી ગઇ. કારણકે સોનાનું ધોરણ મૂકી દેનારા દેશો પોતા ઉપરના બીજા દેશનાં લહેણાં તથા હાંડીઓનાં નાણાં કાગળિયાંમાં આપવા માગતા હતા. એટલે તેમના ચલણની કિંમત ઘણી ઘટી ગઇ. તેના પરિણામે એ દેશો બીજા દેશો પાસેથી જે માલ ગંગાવતા તે માલની કિંમત (તેમના ચલણની કિંમત ઘટવાથી) વધારે આપવી પડતી હતી. દાખલા તરીકે, એક ટન ખાંડની કિંમત પ્રથમ તેમને દસ રૂપિયા આપવી પડતી હતી. પરંતુ સોનાનું ધોરણ ઊંડવાથી તે જ ખાંડની કિંમત તેમને સ્પંદર રૂપિયા આપવી પડી. એટલી તેમના સિક્કાની કિંમત ઘટી ગઇ. બીજા તરફ એ દેશો પોતાની જનાવટનો માલ બીજા દેશોમાં ચડાવતા તેમાં તેમને ફાયદો થવા માંડ્યો. જે દેશોએ સોનાનું ધોરણ ઊંડયું નહોતું તેમણે પોતાની જરૂરિયાતના માલોની જે કિંમત પોતાના સિક્કાઓમાં આપવી પડતી તેના (સોનાના ધોરણ ઊંડનારા દેશોમાં) વધારે નાણાં ચલણના ઘટવાથી પેદા થતાં. દાખલા તરીકે, ચિટ્ટને સોનાનું ધોરણ ઊંડયું એટલે તેની આયાતમાત્રની કિંમત તેને વધારે આપવાની રહી. કારણકે પરદેશમાં ખરીદ કરેલા માલની કિંમત પરદેશના સિક્કામાં આપવાની રહી અને પરદેશના સિક્કા કરતાં પોતાનો ચિટ્ટનેનો સિક્કો ઓછી કિંમતનો હોવાથી ચિટ્ટને બુદ્ધિમાં પોતાના વધારે સિક્કા આપવા પડ્યા. તેવી જ રીતે નિઠારા માત્રની કિંમત

ચિટનને વધારે લેખે છે; કારણકે પારકાં રાજ્યોમાં ચિટનને પોતાના માલની જે કિંમત પારકાં રાજ્યોના સિક્કાઓમાં મળે છે તે સિક્કાઓની પોતાના રાજ્યના ચલણની કિંમત ધરી હોવાથી વધારે સિક્કાઓ મળે છે. એવી રીતે ચલણની કિંમત ઘટવાથી ચિટનનો નિકાસ વેપાર ખીલે. ચલણના ભાવને ન વધવા દેવા માટે ચિટને પંદર કરોડ પાઉન્ડનું ખાસ ફંડ લુદ્ડું રાખેલ છે, તેથી નિકાસ વેપારને પ્રુષ્ટિ મળે છે. એ ચલણની જાદુગીરી છે.

ચિટને સોનાનું ચલણ મૂક્યું એટલે જાપાનને લાગ્યું કે તેના નવા વિકસાવેલા ઉદ્યોગોને જે બચાવવા હોય તો તેણે સોનાનું ધોરણ મૂકી દેવું જોઈએ. જાપાને પોતાના ઉદ્યોગોને વિકસાવવા લગીરય પ્રયત્ન કર્યો છે. આખી પ્રજાએ રાજ્યની સાથે સહકાર કરી પોતાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કર્યો છે. જાપાન ઉપર કુદરતેની બહુ ઓછી પ્રીતિ છે. તે દેશમાં ખનીજ પદાર્થો યોગ્ય મળે છે. લોહું નથી, કાલસો પૂરતો નથી. બીજી કિંમતી ધાતુઓ પણ ત્યાં થતી નથી. એ પ્રજાને દરેક વસ્તુ બીજા દેશો પાસે મેળવવાની રહી. તે ઉપરાંત ત્યાં દરરોજ ધરતીકંપ થાય છે. દશ પંદર વરસની મુદત દરમિયાન એકાદ મોટો ધરતીકંપ થઈ દેશમાં ખેદાનખેદાન કરી નાખે છે. ચારે તરફ અનેક શહેરો, ગામડાંઓ, ધરો, માલમિલકત, ધન, ધાન્ય, પશુ અને મનુષ્યોનો મોટો નાશ થાય છે; છતાં જાપાન પાછું તરત નવજીવન પ્રાપ્ત કરી લે છે, અને એવડા ઉત્સાહથી આગળ વધે છે.

જાપાનના રાજ્યતંત્રને લાગ્યું કે આપણા દેશને આગળ વધવું હોય તો ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવો જોઈએ. અને તે માટે આખી પ્રજાએ પોતાની સર્વ શક્તિનો સંગ્રહ કરી નિર્ધનિત રીતે, શાસ્ત્રીય પ્રણાલિથી કામ કરવું જોઈએ. રાજ્યે સહકાર આપીને શરણી, વીમો, ખેતી, મજૂરી, કારખાનાં વગેરે સર્વે ધંધાને પદ્ધતિસર ગોઠવ્યાં, એ સર્વે ધંધાઓનો પરસ્પર સહકાર સાંધ્યો. દરેક વિષયના તજજ્ઞોને ખાસ સહકાર કરવાના લક્ષ્યથી નીમ્યા. સાંકળની એકેએક કડી પરસ્પર એમ જોડાઈ રહી. આખી સાંકળ શું ખલાબદ્દ ટકાવી શકે તેની યોજનાઓ થઈ. જાપાનના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય અને જાપાનનો વેપાર જગદવ્યાપી બને તે માટે શી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરવી તે માટે વિચારણાઓ ચાલી. ત્યાંની સરકારે માત્ર ઉત્તેજન જ આપ્યું એટલું નહિ પણ દરેક મંત્રણામાં રસપૂર્વકે ભાગ લઈ માર્ગો સૂચવ્યા. જગતનાં બજારોમાં ફલાણી વસ્તુઓ વધારે ખર્ચે છે, ફલાણી વસ્તુઓ અમુક દેશ કેવી રીતે મોટી રકમમાં વેદા કરે છે, તે માટે કેવાં સાધનો વાપરવામાં આવે છે, મૂળ કાર્યાં દ્રવ્યો ક્યાં વેદા થાય છે, તે દ્રવ્ય લાવવાનો શો ખર્ચ થાય છે, તે કાર્યાં દ્રવ્યોમાંથી પાકાં દ્રવ્યો બનાવતાં કેટલો ખર્ચ લાગે છે, અને જાપાન એવાં કાર્યાં દ્રવ્યો કયા પ્રદેશમાંથી મેળવે છે, પોતાની રટીમરોમાં એવાં દ્રવ્યો લઈ આવતાં કેવી અગવડો નડે છે, એ સર્વે પ્રશ્નોનો શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ થયો. કેવાં કારખાનાં બાંધવાં, કેવું સાંચાકામ પોતાના દેશમાં તૈયાર કરી ગોઠવવું, તે માટે પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો.

સિવિલ ઇન્જનેરીની કમિટિએ કારખાનાં બાંધવાની યોજનાઓ ધરી, મિકેનિકલ એન્જિનિયરીની કમિટિએ લુદ્ડાં લુદ્ડાં સાંચાકામો સસ્તાં બનાવવાના પ્લાનો તૈયાર કર્યા, નિષ્પ્રતિભાએ આ કારખાનાં ક્યા ક્યા જાગમાં ઝૂતુ, હવા અને જળીન તપાસી બાંધવાં તે નક્કી કર્યું. શરણીએ તે કારખાનાંઓ માટે બહુ જ ઓછે વ્યાજે નાણાં ધીરવા માટે

સરકારના સહકારથી કબૂલ કર્યું. સ્વીમર કંપનીઓએ સરકારી સ્વચ્છતાથી નામના ત્રે કાચા અને પાકાં દ્રવ્યો લઈ આવ્યાં અને લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું. મજૂર સંઘે ઝોઝામાં ઝોઝી મજૂરીથી કામ કરવા જણાવ્યું. હડતાલ, અસંતોષ, અને વધારે મજૂરીની માગણી એ ત્રણે દોષોથી જાપાનનો મજૂરસંઘ દૂર રહ્યો. રેલવેવાળાએ કારખાનામાંથી બંદર ઉપર માલ પહોંચતો કરવા ખાસ રાહત આપવાની ઝાંઝણુ કરી. રસાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેસરોએ સહકાર આપી જાતજાતના સુધારાઓ કરાવ્યા. સરતી મૂડી, સંતોષી મજૂરો, સાહસિક મિલમાલિકો અને વેપારી શુદ્ધિવાળા વેપારીઓ, આ એકતંત્રમાં જોડાયાં. દેશપરદેશથી જાપાનના વેપારી પ્રતિનિધિઓ વસ્તુઓના નમૂનાઓ, તેની જનાવવાની ક્રિયાઓ, તેની પેદાશ, ખપત વગેરેના આંકડાઓ પૂરા પાડવા લાગ્યા. એ વસ્તુઓ આપણે કેવી રીતે સરતી બનાવી શકીએ, એ કાચડાનો ઉકેલ નિષ્ણાતો કરવા મંડ્યા.

જાપાને લોહું ક્યાંથી મેળવવું? કાલસો ક્યાંથી મેળવવો? રબર ક્યાંથી લેવું? કપાસ કેટલો ક્યાં દેશથી મંગાવવો? ખાંડ ક્યાંથી લેવી? એ વસ્તુઓને જાપાનની હવા કેવી લાગે છે? એને માટે કેવું સાંચાકામ તૈયાર કરવું? કેટલી સંખ્યામાં તૈયાર કરવાથી એ વસ્તુ સરતી અને પોષાણુયોગ્ય થઈ શકશે? એના ઉપર કેવી રાસાયનિક ક્રિયાઓ કરવાથી સ્વચ્છતા, દેખાવ અને ટકાઉપણું વધશે? એ વસ્તુઓ કયા દેશમાં આપણે મોકલી શકીશું? તે દેશના જગતના પ્રતિબંધો કેવા છે? તે દેશ સામે આપણે રાજ્યદ્વારી સંબંધ કેવા છે? અને કેવો સંબંધ બાંધેથી લવિષ્યમાં ઉપયોગી લાભ મળી શકે? એ સર્વે વિષયોના જાપાને ખૂબ વિચાર કર્યો. કાચાં દ્રવ્ય પેદા કરનાર અને પાકાં દ્રવ્ય ખાવાનાર દેશો સાથે રાજ્યદ્વારી સંબંધ બાંધવામાં જાપાને બહુ વિચાર કર્યો. જગતના વિભાગો અને બંદરો સાથે વહાણવટાનો સંબંધ બાંધવામાં પણ તેણે રાજ્યનીતિને આગળ રાખી, અને છેવટે પોતાને લાભ થાય એવા સંબંધો દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને તેણે બાંધ્યા. વેપારી બ્યવહારોમાં સાણાક્ય એવા સિદ્ધાંતને પણ જાપાને પોતાની જાળમાં લીધું અને જાપાનને કાયદાકારક કરારો કરાવ્યા.

જાપાનની વસ્તી વધતી જ જાય છે. નાના નાના ટાપુઓનો અને જાપાન પોતાની ૭ કરોડની વસ્તીને પાળી શકે તેમ નથી. એટલે તેણે કારિયા હજમ કર્યું. કારિયામાં જાપાનને પ્રાનિજ દ્રવ્ય પૂરતાં મળ્યાં નહિ, એટલે એવાં દ્રવ્યની શોધમાં તેણે ખીજ દેશો તરફ દષ્ટિ ફેરવેલી. નર્વેદીકમાં જ ચીન, નબળા અને સંપત્તિ વગરના મહારાજ્ય ઉપર તેની નજર પડી. પરંતુ યુરોપિયન મહારાજ્યો જાપાનને આગળ વધવા દે તેમ નહોતાં. તેઓ વારંવાર તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓની આડે આવી તેના લોભને મર્યાદિત રાખતાં હતાં. એ યુરોપિયન અને અમેરિકન રાજ્યો સામે ચલાવેલું બળ જાપાનમાં નહોતું. એટલે કાંઈ સાહસિક પગલું ભરવા પહેલાં તેણે શાંત રહેવા વિચાર કર્યો. યુરોપના મહાન યુદ્ધમાં યુરોપિયન રાજ્યોની શક્તિને મંદાન આઘાત લાગ્યો. એટલે ધીમે ધીમે અંદરની ઈર્ષ્યા અને ખટપટથી તેમનું બળ મર્યાદિત થયું. આ તક જાપાને બરાબર ફાલ લેવા માટે યોગ્ય ધારી. તેણે મંચુરિયાની સુવર્ણભૂમિ ઉપર ધીમે ધીમે પગપેસારો શરૂ કર્યો. જાપાનને નેપ્તતા ખનિજ પદાર્થોની ગોટી પેદાશ મંચુરિયામાં મળી શકે તેમ હતી. તેની વેપારી

પરતંત્રતા, મંચુરિયાના ખનિજ પદાર્થો, ચીનની ખાણો દૂર કરી શકે એમ હતું. જાપાને વૃદ્ધ અને નિર્બળ ચીનની છેડતી કરવા માંડી, ચીને બચાવ માટે લીગ ઓફ નેશન્સ-વૃદ્ધ ડોશીમાની મદદ માગી. પરંતુ જાપાને લીગના આગેવાન રાજાસદો સાથે વચ્ચેમાં ન પડી શકાય તેવી સંધિઓ ખાનગીમાં કરી રાખી હતી. પરિણામે જગતનાં સર્વે રાજ્યોની આંખોમાં ધૂળ નાખી જાપાન ધોળે દિવસે મંચુરિયા હજમ કરી ગયું. વૃદ્ધ ચીને લાકડી ઊંચી કરી, પણ જાપાને હસતાં હસતાં તેને અટકાવી દૂર ફેંકી દીધી. એ રીતે એણે પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારી ઉદ્યોગો ખીણવવાનો માર્ગ નિરંકુશ કર્યો.

જાપાને ખીણ એક મોટી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી. તેને નાણાંની હમેશાં મોટી રકમની જરૂર હતી. ધનવાન યુરોપિયન રાજ્યો જાપાનને મોટી રકમનાં નાણાં બ્યાજે આપવા તૈયાર હતાં. પરંતુ ખીજાં રાજ્યોનું કરજ લેવાથી આવતી પરતંત્રતાને જાપાને પહેલેથી જ સમજી લીધી. તેણે ખીજાં રાજ્યો પાસે નાણું લઈ પાછું ભરી દીધું, અને પોતાના રાજ્યમાં જ ભારે કરકસર કરવા માંડી. લોકોને એણે જાગૃત કર્યા. પોતાની પ્રગતિને આડે આવતી નાણાંબીડ સમજાવી. દેશહિતથી પ્રેરાઈ લોકોએ મોટા આપભોગ આપવા માંડ્યો. તેઓએ પ્રથમ પોતાની જરૂરિયાતો પોતે જ પેદા કરવા માંડી. પરદેશોની એક પણ વસ્તુ મંગાવી નહિ. મોટરકારો, વિમાનો, સ્ટીમરો, તારો, ટેલિફોનો, રેલવે, દ્રામો દરેક વસ્તુ જાપાને બનાવવા માંડી. ઉંચટે પોતાને માટે મનવારો અને વિમાનો બાંધવાનું મોટું કામ પણ જાપાને ઉપાડ્યું, અને ભગીરથ પ્રયત્નો કરી પૂરું પાડ્યું. જાપાની મૂડી, જાપાની મજૂરી અને જાપાની કળાકૌશલ્યથી એણે દરેક કાર્ય પૂરું કરવા માંડ્યું. યુરોપના મહાન યુદ્ધ સમયે જાપાનને બહુ સારી આર્થિક પેદાશ થઈ હતી. તે સર્વે ઉદ્યોગોના વિકાસમાં અને પરદેશના કરજ ભરવામાં વપરાઈ.

જાપાનનું એતીવાડી ખાતું પણ પજાત નહોતું. જાપાન પોતાનો ધોરણ પોતે પૂરતા જગ્યામાં અગાઉ તૈયાર કરતું નહોતું. તેને બર્મા અને સેગૂનથી શાખો ગુણી ચોખા મંગાવવા પડતા હતા. પરંતુ તેણે પોતાના એતીવાડી ખાતા ઉપર ધ્યાન આપ્યું. યુરોપિયનો પાસેથી એતીવાડીની શાસ્ત્રીય શોધો જાપાનીઓએ શીખી તરત અમલમાં મૂકી. જાપાની જેવી આખાદ નક્કલ કરનાર પ્રજા પૃથ્વી ઉપર ભાગ્યે જ હશે. પ્રથમ તેણે હિંદની પેટે જમીનના જુદી જુદી માલિકીના નાના દુકડાઓને એકત્રિત કર્યા. આથી સમૂહએતીને ઉત્તેજન મળ્યું. નવાં નવાં યોગ્ય ખાતરોની શોધ કરી. સ્ટીમનાં હોજો તૈયાર કર્યા. જમીનને ઊંડી ખેડીને મોટા પાકો તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા કરી. એ રીતે ચારે તરફ એતીની પ્રગતિ થઈ. જાપાનની અનાજની પરતંત્રતા ચાલી ગઈ. ખીજ દેશો પાસે માલ મંગાવવાને બદલે હવે ઊંચટું ખીજ દેશોને જાપાને અનાજ પૂરું પાડવા માંડ્યું. ખેડૂતો માટે સહકારી બેંકોની સ્થાપના થઈ. ખેડૂતોની પ્રાંતિક અને રાષ્ટ્રીય મંડળીઓ સ્થપાઈ. રાજ્યમાં ખેડૂતોને સારું સ્થાન મળ્યું.

જાપાન પાસે હજી ખેડૂતોને અપનાવવાની ખીણ કેટલીક યોજનાઓ હતી. ખેડૂતોને વરસમાં ૭ માસ કામ રહેતું; બાકી ૭ માસ માટે કામકાજ ન હોવાથી ખેડૂતોને સમય કાંઈ પણ પેદાશ વગરનો જતો હતો. જાપાને રેશમના ગૃહઉદ્યોગોના વિકાસ સાખ્યો. દરેક

ખેડૂતના ઘર પાસે સેતુરનાં વૃક્ષો ફરજિયાત વાવવામાં આવ્યાં. તેના ઉપર રાખવાને રેશમના કીડાનાં બીજો મક્કત પૂરાં પાડવામાં રાજ્યે આગળ પડતો ભાગ લીધો. રેશમ વણવાની શાળો પણ બહુ જ ઓછે ભાવે પૂરી પાડવામાં આવી. રેશમના કીડામાં થતા રોગોનું શાસ્ત્રીય ઔશોધન કરવામાં આવ્યું. આખા ઉદ્યોગને પ્રગતીય ઉદ્યોગ તરીકે કેળવવામાં આવ્યો. છટાલીના સુંદર રેશમની કિંમતમાં અને દેખાવમાં હરીફાઇ કરે એવી પદ્ધતિ ઉપર એ ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો. દિવાસળીનો પ્રગતીય ઉદ્યોગ જાપાને કેળવ્યો હતો. પરંતુ આઘવાન કુગરના જગદવ્યાપી મહાભારત દિવાસળીના ઉદ્યોગના વિકાસની સામે જાપાનનો ઉદ્યોગ ટકી શક્યો નહિ; એટલે એણે રેશમનો ઉદ્યોગ કેળવ્યો. અને તેને પ્રગતીય ઉદ્યોગ બનાવી આખા જગતનો અજરો હાથ ધર્યો.

જાપાનમાં મજૂરી સસ્તી છે. અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ જાપાનના મજૂરો હડતાલ પાડતા નથી, અસંતોષ દર્શાવતા નથી, અને ભારે સ્વદેશપ્રેમથી દેશના ભલામાં અને દેશની પ્રગતિમાં તેઓ અગિવાનીઓ ભાગ લે છે. પોતાના વ્યક્તિગત હિત કરતાં દેશના સામુદાયિક હિત ઉપર તેમનું લક્ષ્ય રહે છે. તેઓ નિયમનમાં રહીને નવા નવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. આખી પ્રજાને ઉદ્યોગોમાં નવીનતા કેમ આણવી તેનું જ ધ્યેય છે. એ સિવાય જાપાનના મજૂરો નક્ક કરવામાં ધણા ચતુર છે. ગમે તેવી વસ્તુઓ તેમને બતાવે એટલે તરત જ તેથી પણ સુંદર વસ્તુ તૈયાર કરી આપે. જાપાનના ઈજનેરો પણ બહુ કાર્યદક્ષ છે. તેમણે યુરોપિયનોનાં કારખાનાંઓનું સાંચાકામ જોઈ તેનું જ સાંચાકામ પોતાના શુદ્ધિબળથી તૈયાર કરી આપ્યું. યુરોપના સાંચાકામથી કિંમતમાં તે ધણું સસ્તું હતું. કારણકે જૂના અને વપરાયેલા લોદામાંથી તે બનાવવામાં આવેલું હતું. વારંવાર નવીનતા લાવી શકાય તે માટે એ સાંચાઓ બહુ મજબૂત બનાવવામાં આવ્યા નહોતા. જાપાનની સસ્તી મજૂરીથી તે બહુ જ ઓછી કિંમતે બની શકતા હતા. જાપાનની સરકારે પ્રજાસંધની નીતિ, જે દિવસના કામ કરનાર મજૂરોને રાત્રે કામ ન કરવાનું ફરમાવતી હતી તે, પણ સ્વીકારી નહોતી. ત્યાં મજૂરોને અડવાડિયાના અમુક કલાકો કામ કરવાની નીતિ પણ ગ્રહણ યથા નહોતી, એટલે એ સર્વેનો ઉપયોગ જાપાને પોતાની ઔદ્યોગિક ખીલવણી કરવા માટે કરવા ધાર્યો.

જાપાનની સરકારે પ્રજાનો સહકાર ઔદ્યોગિક ખીલવણી માટે માગ્યો અને તે પૂરી રીતે મળ્યો. પોતાની પ્રાચીન સાદી રહેણીકરણી ત્યાંની પ્રજાએ મૂકી નહિ. ખેડા ખર્ચા, ભપકાઓ, ખર્ચાળ જીવનો અને હાડાઉગીરીઓનો આશ્રય ન લેતાં તેમણે સાદું પૌર્ણત્ય જીવન સ્વીકાર્યું. પ્રજામાં ભારે સ્વદેશી ભાવના જાગી. પરદેશી વસ્તુઓ વાપરવી નહિ; જે જોઈએ તે પોતાના દેશમાં બનાવી લેવું; મોંઘી, હલકી અને દેખાવમાં ખરાબ પરંતુ સ્વદેશી વસ્તુ હોય તો જ ખરીદવી; સ્વદેશી વીમો, સ્વદેશી શરાશી, સ્વદેશી વહાણવડું, સ્વદેશી કારખાનાંઓ, સ્વદેશી વેપાર, સ્વદેશી ઉદ્યોગો એ જાપાનની પ્રજાની ખાસ વિશેષતા છે. પરદેશી વહાણો અથવા સ્ટીમરોને જાપાન પોતાના બંદરો ઉપર આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપાર કરવા દેતું નથી. પરદેશી વીમા કુંપનીઓ ઉપર કાયદા ધડી સખ્ત અંકુશ મુકાયો છે. જાપાનમાં યુરોપિયન ઉદ્યોગો તરફથી કારખાનાં રચનામાં નથી.

જાપાન આસે લોહું ખિલકુલ નથી. મંચુરિયાની ખાણોનો વિકાસ કરતાં પણ થોડા વખત લેશે. એટલે તેણે દેશપરદેશો પાસેથી જૂનું વપરાણ ગયેલું લોહું લેવા માંડ્યું અમારી પેઢી પાસે કરાંચીમાં જૂનું લોહું ખરીદ કરનાર આડતિયાઓ હતા તેમના માટે જૂના લોહાનાં લિલામ રેલવે તરફથી ચતાં ત્યારે હું લેવા જતો હતો, પરંતુ લિલામમાં વધારે ભાવ આપી હજારો ટન લોહું જાપાન ખરીદતું હતું. એવી જ રીતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા, જી. આઈ. પી. અને સાઉથ ઇન્ડિયા રેલવેનું જાંગાણુ લોહું જાપાન લિલામમાં લઈ જતું હતું. બ્રિટિશ ઇન્ડિયા નેવિગેશન કું.ની કેટલીક સ્ટીમરો ભાંગી નાખવાની શરતે જાપાન લઈ ગયું છે. જાપાનની આવી લોહાની ખરીદી આખા જગતમાં ચાલુ છે. લાખો ટન લોહું ખરીદ કરી જાપાન સ્ટીમરોમાં લઈ જાય છે. જાપાનના વેપારીઓ પોતાની બનાવટનો માલ પોતાનાં બંદરોથી ભરીને સ્ટીમરો વાટે જગતનાં બંદરો ઉપર મોકલે છે; અને બંદરોથી પોતાની જરૂરિયાતનો કાચો માલ પોતાની જ સ્ટીમરોમાં મંગાવી લે છે. એ રીતે બ્રિટીશ વેપારી નજરથી, કરકસરના સિદ્ધાન્ત ઉપર જાપાન જગતના વેપારમાં સરસાઈ ભોગવતું થયું છે. જાપાન પાસે કાલસો થોડો છે, છતાં મંચુરિયાની તથા કોરિયાની ખાણો તે વસ્તુ તેને પૂરી પાડે છે.

ચીન સાથે જાપાનને બનતું નથી. તેની સાથે ચાલુ વિગ્રહ છે. ચીન જાપાનનો મોટો ગ્રાહક છે. વિગ્રહને ક્ષીધે ચીને જાપાનના માલનો બોવકાટ કરેલ છે, છતાં તેની કાંઈ પણ દરકાર નહિ કરતાં જાપાને જગતના સર્વે ભાગમાં પોતાનો વેપાર વધાર્યો છે. તેણે અગમચેતી વાપરી પોતાના ઉદ્યોગોને બારે વિકાસ કર્યો છે. યુરોપિયનો પાસે નવા નવા ઉદ્યોગો શીખી તેમના કરતાં કિંમત લાવે એ જ વસ્તુઓ બનાવીને જાપાને પરદેશોનાં બજારો કબજે કર્યા છે. થોડા જ વખતમાં ઇંગ્લંડ, જર્મની અને અમેરિકાને હરાવી તેમની સામે એણે સફળ હરીફાઈ માંડી છે. જગતના ઉદ્યોગોના ઇતિહાસમાં આટલી ઝડપથી પોતાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ બીજા કોઈ પણ દેશે કર્યો નથી. સસ્તી મજૂરી, પોતાનું સસ્તું નાણું, પોતાનું સસ્તું નૂર, નકલ કરવાની બારે શક્તિ અને પોતાના ઉદ્યોગોને પ્રકુલિત કરવાનો નાનાથી મોટા દરેક જાપાનીનો સંગઠિત પ્રયાસ, — આ ઉત્તમ કળ પ્રાપ્ત કરવા માટે સૈનિકી આવી છે.

આગળ જણાવી ગયા છીએ તે મુજબ જાપાને સોનાનું ચક્રણ છોડ્યું અને પોતાના ચક્રણના લાવને એકદમ પટાવી નાંખી પોતાના જવક (exports) વેપારનો બારે વિકાસ કર્યો તે સંબંધી જુદા લેખમાં લખાશે. એ સંબંધી એણે બારે દરદેશી વાપરી અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી તે ઇતિહાસ ‘પ્રસ્થાન’ના વાચકો સમક્ષ મુકાશે. તે ઉપરાંત જાપાનની પ્રજાએ અનેક બારે ભોગો પણ આપ્યા છે. તેણે પોતાના દેશવાસીઓને મોંઘી કિંમતે માલ વેચવાનું ક્યું છે, દિંદમાં જ લાવે માલ મળે તેથી ઘણી જ મોંઘી કિંમતે પોતાના દેશમાં માલ વેચે છે, આનું કારણ પરદેશોમાં યુરોપિયન હરીફાઈ ઉપર વિજય-મેળવવાનું છે. જાપાને પ્રથમ ઉદ્યોગોનો વિકાસ સાધ્યો. પોતાની પ્રજાને નવાં ઉદ્યોગો સ્થાપવા અને તેને વેપારી પાસે નિભાવવાને પ્રજાના દરેક વર્ગનું સંગઠન કર્યું. અગમચેતી વાપરી પોતાના માલનો કાઈ પણ દેશ તિરસ્કાર ન કરી લાખે એવી તે દેશો સાથે રાજનિદારી સંધિઓ કરી ઉદ્યોગોના

ઉત્તેજન માટે સોનાનું ધોરણ મુકી દીધું. પોતાના ચલણને નીચે ગગડાવી જવુંકે વેપારને (exports) ઉત્તેજન આપ્યું અને છેલ્લે પોતે મેથિ લાવે પોતાના દેશમાં વસ્તુઓ વેચી, દેશાવરમાં સરતે લાવે વેચી હરીફાઈ સામે ટકી રહ્યું. જગતના સર્વ દેશોમાં બેકારી છે; જાપાનમાં બેકારી નથી. રાજ્ય અને પ્રજાના એક આદર્શથી બેકારી દૂર કરી શકાય છે; આખી જાપાની પ્રજાએ રાત્રિદિવસ કામ કરી જગતનાં બજારો પોતાની બનાવટની વસ્તુઓથી ભરી મૂક્યાં છે.

આપણે આ ઉપરથી ધણું શીખવાનું છે. આપણે જાપાન કરતાં હજારો વધારે વસ્તી ધરાવીએ છીએ. જાપાન કરતાં હિંદમાં કુદરતી સાધનો વધારે મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. આપણે ત્યાં ઇશ્વરી ભાગ્યંદર આપતો જાપાન જેટલી આવતી નથી. આપણે ત્યાં કુશળ કારીગરો, ઉદ્યોગો માટે બેઠવું નાણું, હોશિયાર એન્જિનિયરો રસાયણશાસ્ત્રીઓ, સરતી મજૂરી અને સાહસિક વેપારીઓ છે. કેમ રીતે આપણે જાપાની કરતાં ઓછી સાધનસામગ્રીવાળા નથી-કિંતુ ધણી જાગૃતતામાં આપણને વિશેષ બક્ષિસો મળી છે-પરંતુ આપણામાં સંગઠન નથી. અને સ્વદેશી સરકાર પણ નથી. રાજ્ય અને પ્રજાનું અદ્વૈત પણ નથી, એટલે આપણે ઔદ્યોગિક પરતંત્રતાની બેડીઓમાં બધાયેલા પડ્યા છીએ.

કુશલશી ધરંમશી રાંપડ

૩૫ સિદ્ધિ

[સાર્દ્ધલ્લિહીરિત]

કાળા ને કુળડી, ન મોં નયન કે ઠેકાણું ના નાકને,
જુવી આ કરમે જડી કદરૂપી કુખ્જ શું નાપાકને;
મોતેયે અડતું ન, શોચી મનકું મૂંઝાઈ બેચેનીમાં,
રૂપાળી રંગણી તણા મિલનને કાળે ભમે ઘેનમાં.

રે, સૌન્દર્યભર્યા સ્વરૂપ નિરખ્યાં મેં લોકને આરણ્યે,
ગોરાં ચાંચ, લુગ્ગ ભરાઉ જાદો, આરકત ઓછો વળી;
આંખો જોળનમત્ત, રૂપચરણે મારી તૃપ્તા ત્યાં દળી,
ઝંખ્યો હું રિમત, ગીટ, શબ્દ મધુરા સૌન્દર્યના કારણે.

હું ઝંખ્યો પણ મુન્દરીસરિત ત્યાં ચાલી ઉપેક્ષા કરી,
ને હું ત્યાં ધસતો રહ્યો કર, અરે, ચર્ચા ન મારી કળી;
ખાતો ઠાકર હું વળ્યો ધરભણી, હાં સાધિયાઓ પુરો,
બેઠી આંગૂણિયે હતી નતમુખે તે ત્યાં પ્રતીક્ષાભારી.

એણે આંખ ઉઠાવી, ઓહ, છલેતા ત્યાં અંજલ રત્નોહાષિધઓ,
માં ઝંખી જ મેળી રમતો, અણગણી તે રૂપની સિદ્ધિઓ.

લોકચર્ચા

વહારપત્ર

૨

જેનેતર આદિ દરેક પ્રજા કેસરીઆણની ઉપાસના કરૂંછે ખરી, પણ એ બધાય કરતાં એ પ્રજાની પરમ ઉપાસક અહીંની લોક પ્રજા છે. સમયના ફેરફાર સાથે બલે બીજી પ્રજા કેસરીઆનાથજીની ઉપાસના છોડી દે, પણ અહીંની બીજ પ્રજા એ પ્રજાની ઉપાસનાને સ્વપ્નેય વિસારે તેમ નથી. કેસરીઆનાથજી અનન્ય લોકત એ પ્રજાના રીતરિવાજ આદિ ધણું રસપ્રદ છે. એટલે એ પણ આપને જણાવું છું. ઉદયપુર અને ડુંગરપુર રોટમાં મળી એમની વસતી આશરે ચાર પાંચ લાખ જેટલી હતી. એ પ્રજા એટલી નીતિશીલ છે કે—પોતાની ચોખી મળી ગયા પછી પ્રાણુતિ પણ માણસને વ્યાંય આવવા ન દે. એ પ્રજા એટલી સંવિભાગશીલ છે કે—પોતાને ત્યાં પોતાના નાતીકા ગમે તેટલા આવે તોપણ એ સૌને આપીને જ પોતે ખાય. એ લોકો મુખ્યત્વે ખેતીથી અને તે સિવાય જંગલનાં લાકડાં ધાસ આદિ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. પહાડોમાં જ્યાં બીલોનીજ વસતી છે ત્યાં તેમની પાસેથી ધાસ લાકડાં આદિના રોટ તરફથી કર લેવામાં આવતો નથી. જ્યાં બીજી વસતી હોય ત્યાં કર લેવામાં આવે છે. એમનો ખોરાક મુખ્યત્વે બાજરી, મકાઈ અને દલકાં ખડધાનનો છે. અને શિકાર કરી માંસાહાર પણ એ લોકો કરે છે. આ પ્રજા એટલી બચની છે કે તેમના પૈસા બધા દારૂમાં જ બીટી જાય છે. એમનાં ગામો ત્રણ ચાર માઇલના વિસ્તારમાં વસેલાં હોય છે. એ પ્રજા દારૂડીઆ અને ઝનૂની હોઇ આપસઆપસમાં લડી ન પડાય એ ઉદ્દેશથી જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર દૂર દૂર એક એક બબ્બે ઘર-ઝૂંપડાં વગેરે બાંધી વસે છે. એમના લગ્નનો વિધિ ધ્વાજાજોર કરાવે છે. અને એ જોરને તેઓ જ્યારે ખેતી પકિ ત્યારે લાગાઓ આપે છે. કાંઇ કારણસર એમને એકઠા થવાની આવશ્યકતા પડે ત્યારે તેમનો નાયક દોલ વગડાવે અને એ દ્વારા સૌને એટલી ત્વરાથી ભેગા કરે કે એક સાધનસંપન્ન રાજા પણ એટલી ત્વરાથી એ કામ ન કરી શકે. દોલના રાજા ઉપરથી જે જાતનું કામ હોય તેને એ લોકો પારખી લે છે. ઉદયપુર અને ડુંગરપુર રાજ્યમાં એકથી બીજે ગામ જતાં ઠરાવેલ ચોખી આપવી પડે છે. મેળા ઉપર કેસરીઆજી યાત્રાએ આવનાર માટે ચોખીનો દર અર્ધો છે. સાધુ, ધ્વાજાજી, રાજપૂત, મુસલમાન પાસેથી ચોખી ક્યાંય લેનાતી નથી; તેમ સરકારી અમલદારો અને સરકાર જેમની ચોખી માફ કરે તેમની પણ ચોખી નથી લેવાતી. ચોખી લેનાર બીલો ફલાવાર વારો આવે ત્યારે વારાફરતી ચોખી લેવા આવે છે—ખેસે છે. બીજ પ્રજા ભૈરવ, જંગળી, કાલિકા, ચંડી આદિ ધણાય દેવ-દેવીને માને છે, તેમ છતાં એ લોકો કેસરીઆનાથજીને સૌથી વધારે માને-પૂજે છે. જ્યારે ત્યારે ડગલે ને પગલે કેસરીઆનાથજીની જ બાંધો આખડી રાખે છે. દર પૂનમે એમનાં ટોળાં કેસરીઆજી આવે છે. પણ ફાગણ વદિ ત્રીજાએ મેળા ઉપર તો એમનાં ઝૂંડાં ઝૂંડ આવે છે. આ દિવસે ચારે તરફ નજર નાખીએ ત્યાં રસ્તાઓ બીજ બીજીઓથી જ

ભિરતા હોય છે. આ મેળાને દિવસે રસ્તાની ચોમેર માઇલો સુધી ટેકરીઓ ઉપર ભીલો ચોપી ફરતા આઠે પહોર ઊભા રહે છે. કેસરીઆજી આવનાર ભીલભીલડીઓ ગીતો ગાતાં ગાતાં આવે છે, અને મેળાને દિવસે તો એમનાં જૂઝનાં જૂડો ગીતો ગાવામાં મસ્ત રહે છે. એ ગીતોમાં મુખ્યત્વે બાધા આખડી રાખનારને શો લાભ થયો એ જ વર્ણન હોય છે. નમૂના દાખલ એક ગીત આપને લખી મોકલાવું છું—

અમદાવાદ મોડા તીરથ જાઈ રે જાઈ.
 કુંવર મહો યાય તીરથ, ધણો અકલો^૧ યાઈ તીરથ.
 પારી^૨ બોલમે લઈ રે તીરથ, કુંવરીઓ વંચે^૩ તીરથ.
 કુંવર હજગ^૪ વલિઓ તીરથ, પારી સંધ ચાલો તીરથ.
 સોનાવાલો મોરીઓ^૫ તીરથ, રૂપાવાળી ચકલી તીરથ.
 રૂપાવાળા કુકડા તીરથ, સોનાવાળી માછલી તીરથ.
 મગરા^૬ મહો ધુલેવ હે તીરથ, પારી સંધ ચલાવો તીરથ.
 હાય મહો જલરો લોટીઓ તીરથ, હાય મુંડા ધોવો તીરથ.
 ઉગતો સરજ બાંદી લેવો તીરથ, લોલી પીળી ગાડી તીરથ.
 કુંવર રમતો થાયો તીરથ, સધળો સંધ ચાલવા લાગો તીરથ.
 નોરલ જોડ મેલ્યો તીરથ, અમદાવાદ દૂ મોડા તીરથ.
 રસ્તે લાગો તીરથ, દનડો^૭ ખૂડી જાય તીરથ.
 વાડીને બગીચા તીરથ.
 સગવાડે સુધાર બેલાવો તીરથ, ધામતો^૮ જુલુ^૯ મોકલો તીરથ.
 અનજુરૂ^{૧૦} કટાવો તીરથ, અનજુ તો વેરવો તીરથ.
 ગાડીઓ ધડાવો તીરથ, અડદી ગાડી અડદી વાલી તીરથ.
 પારી સંધ ચલાવો તીરથ, સરજ કેમે જાંકા તીરથ.
 કાચે રે બેડલો તીરથ, કાંક^{૧૧} બેડલી તીરથ.
 મોર સાતે ને સયા^{૧૨} તીરથ, દાતણીઆને મોડા તીરથ.
 સાથેરે કડકા ૧૪ રાહુ તીરથ, સાથે વાડી^{૧૫} આહુ તીરથ.
 સાજુ^{૧૬} કાનલા કરા તીરથ, કાચનો બેડલો લરી લાવો તીરથ.
 તટકે બેડલો છોડી લેવો તીરથ, જામરે ધામા દોડ તીરથ.
 ટંપરી^{૧૭} રે જાંપા દૂટા તીરથ, ચલાવો ગાડી ચલાવો તીરથ.
 કાલોજી સામલોજી તીરથ, ગુજરાતમે સામલોજી તીરથ.
 ખડકમે કાલોજી તીરથ, કુંજરપુર પડાવ તીરથ.
 યામતીરે ડાક મોકલો તીરથ, ધામા દેડિ રેડાક તીરથ.
 સધળો સંધ ચલાવે તીરથ, હિંદુ વડલો આઈ તીરથ.
 ખેરવાડા આવી લાગો તીરથ, તીયાં^{૧૮} પ્રડાવ કરાવો તીરથ.

૧ મહો. ૨ પગે ચાલીને ચાલે. ૩ કરવાની બોલમાં એટલે માનતા. ૪ વંચે-બચે, છવતો રહે.
 ૫ હજગ વલિઓ-વધારે મહો પડયો. ૬ મોર. ૭ દિવસે આપમે.
 ૮ દોડતા. ૯ જુલુ-જૂન, માજુસ. ૧૦ ચંદનનું હોડ. ૧૧ કાખમાં. ૧૨ સખીઓ. ૧૩ કાનળા.
 ૧૪ પહોળા લોટની ગાડી. ૧૫ સુહ કાનળા. ૧૬ ડાકર. ૧૭ ત્યાં.

રીતે કરી, અને જે જાણી શકાય તે જાણવા યત્ન પણ કર્યો. ચૈત્ર વદિ બીજને દિવસે પ્રભાતમાં કેસરીઆનાથજીનાં દર્શન કરી અમે ઉદયપુરનો રસ્તો લીધો. પહેલે દિવસે પ્રસાદ અને બીજે દિવસે ટીડી આવી રહ્યા. અહીં અમને સમાચાર મળ્યા કે અહીંથી પૂર્વ દિશામાં બે માઇલ ઉપર જીવર માતા છે. ત્યાં જૈનજૈનેતરનાં ઘણાં મંદિરો તૂટેલાં પડ્યાં છે, અને તે જોવાલાયક છે. પૂજ્ય આચાર્યદેવની આજ્ઞા લઈ બપોરના ત્રણ વાગે હું, મુનિશ્રી ચરણ-વિજયજી અને રમણીકવિજયજી ત્યાં જવા તૈયાર થયા. જતી વખતે પૂજ્ય આચાર્ય મં. એ બલામણુ કરી કે સાથે પાણીનો ઘડો લઈ જાઓ, જેથી આવતાં સાંજ પડી જાય તો હરકત ન પડે. આચાર્યદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે અમે પાણી લઈને બે ચોકી કરનાર અમારા માણસો સાથે ત્યાં ગયા. ગામમાં પ્રવેશ કરતાં જ સૌ પહેલાં જીવર માતા ઉદે અંબાજીનું મંદિર આવ્યું. એના સામે શિવનું મંદિર છે, અને અહીંથી અર્ધા પોણા માઇલની દૂરી પર વિષ્ણુ લગવાનું મંદિર છે. આ વચમાં આપણાં ચાર ભત્ર્ય મંદિરો જોવામાં છે. સાર-સંભાળ ન હોવાથી એ બધાંય તૂટીફૂટી ગયાં છે; તેમ છતાં હજી ધણેય ભાગ જોવામાં છે. દરેકમાં અત્યારે ધાસ ભરવામાં આવે છે. બારશાખ તેમ જ યાંબંલાઓમાં લેખો વિદ્યમાન છે. એ બધા અમે ઉતારવા લાગ્યા; પણ સૂર્યે એટલી શીઘ્ર ગતિ કરી કે અમે અમારું કામ પૂરું કરી રહીએ તે પહેલાં જ એ અદશ્ય થઈ ગયો. અમારે બે માઇલ જવાનું હતું, ભયંકર પહાડી રસ્તો હતો. છેવટે પથરામાં અથડાતા અથડાતા ટીડી તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં આચાર્ય મં.શ્રીએ સામે ચોકીઆત ચોકડ્યા હતા તે મળ્યા. તેમની પાસે દીવો હતો એટલે અમને ચાલવામાં સુગમતા પડી. અમે ટીડી પહોંચ્યા, અને પ્રતિક્રમણ કરી બીજે દિવસે જીવર જવાની આજ્ઞા અમે આચાર્ય મં.શ્રી પાસે માગી. તેઓશ્રીની આજ્ઞાથી અમે પહેલા દિવસના ત્રણે સાથીઓ પાછા જીવર ગયા. ત્યાં દોઢ શ્રાવકની વસતી ન હોવાથી અમે આસપુરના આપણા શ્રાવક શેઠ નિહાલચંદ્રજી તારાવત અને કચ્છલાઈને સાથે લઈને ગયા. અને બાકી રહેલા બધા લેખ લીધા, અને પાછા દૂર આવેલ બીજા પાંચ મંદિરો જોવા ગયા. ત્યાં જે લેખો હતા તેનો પણ ઉતારો કર્યો. એક મંદિરમાં તો બરાબર પચાસ ઇંચની પદ્માસનાકાર બે સુંદર મૂર્તિઓ તદ્દન અખંડ પડેલી છે. એકંદર આપણાં નવ મંદિરો છે, જે વિશાળ અને અતિભવ્ય છે. જૈનેતરમાં દસેક મંદિરો છે. પણ એ તદ્દન સાદાં અને નાની દેહરી જેવાં છે, ઉપર એ જ ત્રણ જીવર માતા, શિવ અને વિષ્ણુનાં મંદિર જણાવ્યાં છે એ તો વિશાળ, અતિસુંદર અને વિક્રમની સોળખી સદીમાં બનેલાં છે. શ્રીમતી મીરાંબાઈ અહીંના વિષ્ણુમંદિરમાં વસતાં હતાં, એમ કહેવાય છે. મુસલમાનો સામેના યુદ્ધના પ્રસંગે રાણા પ્રતાપે અહીંના પહાડો ઉપરના કિલ્લામાં ધણો સમય વીતાવ્યો છે. આ ગામનો અને આપણાં મંદિરોનો મુસલમાન યુદ્ધના સમયમાં જ નાશ થયો છે. તે પછી એ ગામ ફરીથી વસ્યું છે, પણ પૂર્વની આબાદી એમાં આવી શકી નથી. આપણાં મંદિરો પંદરમી અને સોળમી સદીમાં બનેલાં છે. સવારથી બપોરના એક વાગ્યા સુધી અમે આ મંદિરો જોવાનું કામ કર્યું, તે પછી આહાર કરી વિશ્રાંતિ લઈ ઠંડો પહોર થતાં સાંજે અમે જ માઇલ દૂર બારાપાલ પહોંચ્યા. આચાર્ય મં.શ્રીએ આજે કાપા પ્રગાવ કર્યો હતો. બીજે દિવસે સવારે તેઓશ્રી ઉદયપુર પહોંચવાના હતા, અને અમારે પણ લાંબો પંથ કાપી ઉદયપુર જ પહોંચવાનું હતું. આચાર્ય મં. અમારા માટે ગામબહાર શેકાપા એટલે અમે સાથે પ્રવેશ કરી શક્યા.

આપત્રીએ પૂન્ય આચાર્યદેવ ઉપર લખ્યું હતું કે પુણ્યવિનયે શેઠ રોશનલાલજીને જાણખતા નથી તો પરિચય કરાવજો અને એમની પાસેથી સાંભળવા જેવી અને જાણવા જેવી વાતો સંભળાવજો. આપની સૂચના મુજબ શેઠ રોશનલાલજીનો ડીક પરિચય થયો. એઓથી પાસે ઘણા ખગનો છે. કોઈ થમ કરનાર હોય તો ઘણું જ કામ થઈ શકે તેવું છે. મેં તેમની પાસે ઘણી વાતો સાંભળી, અને દિવસો સુધી તેમની વાતો સાંભળીએ તો ખૂટે તેમ નથી. તેમની પાસે મહારાણી પ્રતાપે શ્રી હીરવિજયચરિ ઉપર લખેલ પત્રની મૂળ નકલ છે તેની મેં નકલ કરી લીધી છે. અને તેનો ફોટો ઉતારવાની બલામણુ કરીને આવ્યો છું, જે મારા પાટલુ આવ્યા પછી આવશે. ઉદયપુર એક અઢવાડિયું રહી અને ચૈત્ર વદિ ૧૧ ના રોજ વિહાર કર્યો, અને મંડાર, મોટાગામ, નાંદેસગા, ઢોલ, સાયરા અને ભાણુપુર આટલે ઠેકાણે મુકામ કરી બરાબર અક્ષયતૃતીયાને દિવસે અમે રાણુકપુરજી આવ્યા. મોટાગામ અને નાંદેસગામાં આપણાં મંદિરો છે, પણ તેને પૂજનારા બધાય બારાપંથી અને તેરાપંથી થઈ ગયા છે. આ મંદિરો સોળમી સદીનાં બધાયેલાં છે. સાયરાની પાસે એક ભાટનું સાયરા ગામ છે. ત્યાં આપણું એક મંદિર છે. જે અત્યારે ખાલી પડ્યું છે, અને સોળમી સદીનું છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે મેવાડની અંદર લગભગ ત્રણ હજાર આપણાં મંદિરો છે, જે અત્યારે નષ્ટ-ભટ્ટ અથવા અર્ધનષ્ટ સ્થિતમાં પડેલાં છે. આ બધાયનું અવલોકન કરવામાં આવે તો કેટલીયે ઐતિહાસિક સામગ્રી સાંપડે, પણ અંદર અંદર કલહમાં મચેલ આપણને ક્યાં આ વાતની પડી છે ?

રાણુકપુરજીથી રાદડી, વરકાણા, શિવમંજ, સીરોહી અને એતી વચમાં આવતાં ગામોમાં મુકામ કરતાં અમે આજે અણુદરા આવી પહોંચ્યા છીએ. આવતી કાલે પ્રભાતમાં અમે દેલવાડનાં જગમશહર કારણીવાળાં મંદિરોનાં દર્શન કરી આનંદ દુર્ધ મનાવીશું. સીરોહીથી અણુદરા આવતાં સીરોહી પહેલાં મીરપુર કરીને ગામ છે, તેમાં આપણાં ચાર મંદિરો છે. ત્રણ ખાલી પડ્યાં છે, ત્રણે અકબંધ મંદિરો છે. જે મંદિર તો મને એવાં લાગ્યાં છે કે તે બધાવા પછી ગમે તે કારણે એમાં પ્રતિમાજી પધરાવવાનો મુયોગ મળી શક્યો જ નથી. એક મંદિર એટલું બધું ભગ્ય, મહાન અને અજબ-કારણીવાળું છે કે જોને બંધાવવા બેસીએ તો હજારો રૂપિયા બેઝએ. એ મંદિર દુરાઉલા પાર્શ્વનાથનું હતું. આજે એ ખાલી પડ્યું છે. એ મંદિરમાં એકાદ મૂર્તિ હોય તો એતી સારસંભાળ થાય, અને એ મંદિર તીર્થરૂપ બન્યું રહે. જે એક મંદિર સાધારણ જેવું મંદિર છે તેમાં પ્રતિમાઓ છે. અહીં એક ધર્મશાળા છે, તેમાં એક પૂજારી અને ચોકીઆત રહે છે. ગામ તદ્દન ભાગી ગયું છે. એક પણ ઘર અહીં નથી. એનાથી દૂર એક માછલને છેડે એ ગામ ફરીથી વસેલું છે. આપણાં મંદિરો પહાડની વચમાં આવેલાં છે. રથાન પહોં બંધકર છે. અમારી સાથે સીરોહી રાજ્યના નામળ દિવાનની બલામણુથી દરેક ઠેકાણે ચોકીઆત હોય છે, એટલે અમે તો નિર્ભયપણે રહીએ છીએ.

હવે અણુદગિરિની શીતળતાનો અનુભવ કરી એમાંનાં ભગ્ય મંદિરોનાં દર્શન કરી પાછા અણુદરા, મદાર, પાંધાવાડ અને જોને માટે વૃહત્કથ્થ સૂચના ટીકારે

“ ચત્તાસાયાં પૂરાદ્વચરચમાનાયાં તત્પૂરપાનીયમાવિતાંયાં ક્ષેત્રભૂમૌ ધાન્યાનિ પ્રકીર્યન્તે.” એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે એવા ખનાસ નદીના પૂરેતાળ પ્રદેશનું પુનઃ દર્શન કરતા પાટણ આવીશું.

એ જ. યોગ્ય સેવા લખશોજી. સર્વ મુનિમંડળને સાદર વંદના. આપને દરેક ઠેકાણે યાત્રામાં યાદ કર્યા છે. શિશુઓ ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખશોજી.

આશુજી અમારે થોડું જ રહેવાનું હોવાથી હવે કાંઈ ખાસ લખવાનું રહેશે નહિ.

સંવત ૧૯૮૮
વૈશાખ વદિ પ્રથમ દશમી
અણાદર

દઃ શિશુપુણ્યની ૧૦૦૮ વાર વંદના

(૨)

સોનીઓની સંજ્ઞાઓ

શ્રીયુત તત્રીજી, “ પ્રસ્થાન ”

આગળ ૧૯૮૮ ના જ્યેષ્ઠ-અપાડના ‘પ્રસ્થાન’ના અંકમાં સોની લોકોની સાંકેતિક બાપા અપાયેલી છે. એક જૂની નોંધમાંથી મને પણ તે બાપા મળી આવી છે તે યોગ્ય લાગે તો છાપશો.

કણી=એક

સમાણી=બે

એકલવાઈ=ત્રણ

એરણુ=ચાર

પાનું=પાંચ

બેડ=છ

સમાત=સાત

સમાણી એરણુ=આઠ

આંગલમાં કણી ઓછો=નવ

આંગલ=દશ

ઉમણુ=૩૫

ઉમણુકો=૩૫૦

વીલકો=અર્ધ

એરણુ આના=પાવલી

સમાણી આના=બે આના

કણી આનો=એક આનો

સીઉ=સોનું

રાઈ=ત્રાંણુ

હાણુ=પીતળ

ખડસુ=જસત

ઉચવણુ=આપણું

સાર=પાડો

કણીરાપો=વાલ એક

સાંબટ=દોઢ

કાણસ=આઈડી

સીખ=સોની

સવાડો=વાણિયો

કુરડો=બાહણ

ખણસિયો=ગરાસિયો

સુખટ (પા) = સુતાર

નં. ૨-૩-૪ ના અર્થ આમાં ઊલટાસલટા છે. મને તો જેમ મળી આવ્યું તેમ થું છે. સંભવ છે કે આમાં બૂલ પણ હોય.

છાયાસાલ માનાસગ કામદાર

(૧) બ્રાણીઓમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના

જ્યારે આર્યબાહુ રટલેજ બાહ્યાવસ્થામાં કેરોલીનામાં રહેતો હતો ત્યારે જંગલી બ્રાણીઓને પકડવાની તે યોડ જ ભૂલી ગયો હતો. મીડરનાં ઝાડ પર મોકિંગ પંખી (mocking bird) ને ગાતાં સાંભળી તેને સંતોષ થયો નહિ એટલે એક વાર તેણે એક નાના પંખીને પકડી પાંજરામાં પૂર્યું. એને એમ આશા હતી કે હવેથી રોજ તે મધુર સંગીત સાંભળ્યા કરશે.

ખીજે જ દિવસે એ બચ્ચાની માતા તે પાંજરા આગળ આવી. મારા કરતાં એ બચ્ચાને સારી રીતે ખવરાવી શકતી એ જોઈ એ આનંદ પામ્યો. પરંતુ ખીજ સવારે તો એ બચ્ચું પાંજરામાં મરેલું પડ્યું હતું.

બ્રાણીશાસ્ત્રી આર્થર વેઈનને જ્યારે એ વાત કરવામાં આવી ત્યારે તેમણે ખુલાસો કર્યો કે:—

“એ પંખીની માતા પોતાના બચ્ચાને પાંજરામાં પુરાયેલું જોઈ તેને ઝેરી ફળ ખવરાવવા લાઈ જાય છે. શુભામીના બંધનમાં રહેવા કરતાં એનું પ્યારું બચ્ચું યમશરણ થાય એ તે સારું ગણે છે.”

(૨) આત્માનો અંધાપો

અર્લ મુસલમેન જન્મથી અંધ હતા. હમણાં જ તેમણે દૃષ્ટિ મેળવી છે. તે લખે છે:

“મારી નવી દુનિયામાં અસંખ્ય ચીજો જણાય છે. એના અનેક જીવો મને મૂંઝવે છે. મુખ્ય ખીના એ છે કે તમારામાંના ઘણાખરા તમારી ચોમેરના સૌંદર્યથી અજાણ છે. રંગો, પુષ્પો, જ્યોત્સ્ના, નદીઓ, પર્વતો, આકાશ, સૂર્યાસ્તો, જ્યોત્સ્ના, સિંધુ ને સૃષ્ટિસૌંદર્યની તમામ ખૂબીઓ જગતને મારી તજરે નંદનવન સમોપકું બનાવી મૂકે છે. આંખોના અંધાપા ઉપરાંત ખીજ પ્રકારનો અંધાપો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એવું મને લાગ્યા જ કરે છે. એ આત્માના અંધાપાને લીધે જ દેખતાં માણસો સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા છતાં તેનો ઉપભોગ કરી શકતાં નથી.”

(૩) સંતોષમાં જ સુખ

પૂર્વદેશનો એક રાજા ખૂબ જ જોયેન રહેતો. તેણે એક ફિલસૂફને સલાહ આપવા બોલાવ્યો. એ ફિલસૂફે રાજ્યમાંથી એક ખૂબ જ સંતોષી માણસ શોધી કાઢી તેને

• Good Housekeepingમાંથી.

+ Cosmopolitanમાંથી.

પહેરણ પહેરવા રાત્રીને સલાહ આપી. ખૂબ ખૂબ તપાસ કર્યો પછી તે રાત્રીને એવો માણસ મળી આવ્યો—પરંતુ એની પાસે પહેરવાનું પહેરણ જ નહોતું.*

(૪) યુવાને શું જાણવું જોઈએ ?

આંખ કાન હાથ મગજ વગેરેની કળાઓ સાધી કામેલ મનુષ્ય બનાવ તેવી તમામ શક્તિઓનો વિકાસ સાધવા દરેક યુવાને પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

આ ઉપર ચડતાં તો દરેક જણ પોતાની જાતે શીખી શકે છે; તે ઉપરાંત શાળામાં શીખવવામાં નથી આવતી એવી ઘણી ઉપયોગી વસ્તુઓ યુવાનને શીખવી જરૂરી છે.

પ્રથમ તો આપણા યુવાને તરતાં શીખવું જોઈએ; ખાસ કરીને તો એણે એક માઈલ સુધી તરતાં, નિરાંતે જોઈએ તેટલી ઊંડી ડૂબણી મારતાં ને પાણીની અંદર જરા પણ મૂંઝાયા વિના ઝંપલાવતાં શીખવું જોઈએ. જીવન બચાવવા તરવું અગત્યનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ મનુષ્યને જન્મથી જ પાણીનો લય હોય છે. ને ભીતિ ઉત્પન્ન કરે ને પ્રયત્ન કરે કાજુમાં લાવી શકાય એવી દરેક વસ્તુ ઉપર સંસ્કૃતિ પામેલા મનુષ્યે કાજુ મેળવવો જ જોઈએ. એમ હોવાથી તરવું આવશ્યક બને છે.

વળી દરેક યુવાને મોટર પણ બરાબર ચલાવતાં શીખવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે લોકો મોટર ચલાવે છે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે હાંકતાં આવડતું જોઈએ. અર્ધાં વાહનોમાં મોટર ખૂબ જ અનુકૂળ છે તેમ ખૂબ જ હાથકર પણ છે. એમાં ગળ્ગળ અસંખ્યતા તરફ વલણ જણાય છે, જે લોકો પત્રોના હમેશા જવાબો આપે છે, વાતચીતમાં સ્મિત ફરકાવે છે, સ્ત્રીઓને સન્માને છે, તેવા માણસો પણ રસ્તે મોટર હાંકતાં કે ગાડી વાળતાં જરા પણ વિચાર કરતા નથી. આપણા યુવાનોએ ખૂબ જ સલામતીથી ગાડી હાંકવી જોઈએ અથવા તો ખિલકુલ ન હાંકવી જોઈએ. વળી ગાડી અટકી જાય કે રસ્તે ચાલતાં તેમાં કાંઈ વાંધો પડે તો કામચલાઉ સમારકામ કરી લેતાં પણ તેણે શીખી લેવું જોઈએ.

દરેક મનુષ્યે આત્મસંરક્ષણની તાલીમ પણ મેળવવી જોઈએ. પોતાની જાતની મંઝાળ લેતાં પણ આવડતું જોઈએ. પરંતુ એ માટે એને જ્યુજીત્સુ શીખવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. સાધારણ કુસ્તી જેટલું જ્ઞાન પણ જસ યશે. શાળામાં પણ એટલી કેળવણી મળી જશે. દોસ્તીમાં કે દુસ્મનાવટમાં ધક્કામુક્કી કરતાં તેમ જ ઝીલતાં વાંધો ન આવે તો ખસ યશે. ઝાઝી આવડત ન હોય તો પણ એટલું તો દરેક યુવાને જાણવું જ જોઈએ.

બીજી રીતે પણ તેણે પોતાનું રક્ષણ કરતાં શીખવું જોઈએ. રસ્તે જતાં, ઉતારો કરતાં, દેવતા પાડતાં, લાકડાં કાપતાં, આંખમાંથી તણખડું કાઢતાં, નસ તૂટી જાય તો લોહી બંધ કરતાં ને સામાન્ય દર્દોના ઇલાજો લેતાં દરેકને આવડતું જોઈએ. સંકટસમયે બીજાને મદદ કરતાં, થોડાક વૈદ્યકીય ઉપચાર કરતાં, હાડકું એસાડતાં ને મૂર્છા વાળતાં પણ શીખી લેવું જોઈએ. વળી કોઈ વાર જરૂર પડે તે માટે નહિ પરંતુ રાંધેલું એક સુંદર કળા છે તે માટે દરેક યુવાને રાંધતાં શીખી લેવું જરૂરનું છે. એ કાર્ય આવડ્યા પછી એમાં ઝોર આનંદ છે. એ બેરોનું જ કામ છે તેમ ગણી જવાની જરૂર નથી.

વિશાળ વિશ્વનાં તાળીં ઉદ્ધારવા મનુષ્ય મગજને કૃત્રી તરીકે વાપરે છે તે હાય આ યાંત્રિક સાધનોના જમાનામાં વિપરોશ વિના નકામા ચંપ પડવાનો સંભવ છે. લાકડી ઝાલતાં, કાગળો લખતાં, પૈસા ગણતો, ખીડી ફૂંકતાં કે ટેલીફોન કરતાં હાયનો બિલકુલ ઉપયોગ કર્યા સિવાય મનુષ્ય નભાવી લે. ધરનું આરણ્ય વસાતું ન હોય કે નળ ટપકતો હોય તો નિષ્ણાતને બોલાવી મંગાવી કામ ચલાવી લેવાય. ઘરની મજૂરી ભાંગફોડ હાયે જ સુધારી લેતાં દરેક યુવાનને આવડતું જોઈએ. સામાન્ય હથિયારો પણ તેણે વાપરી જાણવાં જોઈએ. આપણે ધારીએ તે કરતાં તેમાં વધારે આનંદ આવશે, સ્વમાન વધશે, આત્મસંતોષ મળશે ને મજૂરી શી ચીજ છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

ખાસ કરીને તો દરેક યુવાનને ટાઇપ કરતાં આવડવું જોઈએ. યંત્ર ઉપર ગમે તેમ હાય પછાડી કામ કરવું ન પરવડે. કલાકમાં ત્રણ હજાર શબ્દો સહેલાઈથી ટાઇપ કરી શકાય એટલી ઝડપ આવી જવી જોઈએ. આદત્તું જ્ઞાન હોય તો જીવનમાં ઘણા જ ઉપયોગમાં આવશે.

વળી દરેક યુવાને એકાદ રમતગમત તો ઘણી જ સારી રીતે રમી જાણવી જોઈએ, ને ખીજ વિવિધ રમતોનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. કોઈ પણ યુવાનને દોઢ ફેંકતાં ને ઝીલતાં ન આવડે એ દયાજનક ને વિચિત્ર લેખાય. સામાન્ય રીતે દેશમાં જે રમતો રમાતી હોય તે મનુષ્યસહચાર ને બાહ્ય ઉલ્લાસ ખાતર દરેક યુવાને શીખી લેવી જોઈએ. ચાલવાની ટેવ પણ ખોટી નથી; પરંતુ હમણાં હમણાં એના પર ઝાઝું ધ્યાન અપાતું નથી. સામાન્ય પહાડી મુલકમાં રોજ નિયમિત ફરવાની ટેવ રાખ્યાથી મનુષ્ય તંદુરસ્તી ને આધ્યાત્મિક શાંતિ ખીજ કોઈ પણ કસરત કરતાં વધારે મેળવી શકે છે.

વિદ્યાયતમાં યુવાનોને નૃત્ય કરતાં પણ આવડવું જોઈએ. સારા નૃત્યકારો જન્મે જ છે પરંતુ એ વિશે સામાન્ય સારું જ્ઞાન સહજપરિશ્રમથી અવશ્ય મેળવી શકાય છે. વળી ત્યાંના સ્ત્રીસમાજમાં સંબંધ વધારવા સામાજિક નૃત્ય જાણવું પણ જરૂરી છે.

પરંતુ એ સર્વ કલાઓ કરતાં સંગીતને ખાસ વળૂદ અપવું જરૂર છે. સંગીત ગમતું હોય એવા દરેક યુવાને કોઈ ને કોઈ વાજિંત્ર વગાડતાં શીખવું જ જોઈએ. રેડીઓ ને ગ્રામોફોનથી સંગીતકલાને જખરો ફટકો લાગ્યો છે. પરંતુ હવેની યુવાન જનતાએ સંગીતને ફરી અપમાતી બેલું ઘેટે છે. વળી ગાવાની ટેવ કેળવવી પણ અગત્યની છે.

તે ઉપરાંત દરેક યુવાનને પોતાની ભાષા કડકડાટ, સહેલાઈથી ને સચોટ રીતે બોલતાં આવડવી જોઈએ. સંકાય શરમ મૂજવણ વગેરેનો બિલકુલ અનુભવ થવો ન જોઈએ. કેટલાક છોકરાં અજબ્યાં જોડે સામાન્ય કુશળ પ્રશ્નોના જવાબ આપતાં પણ શરમાય છે.

ઉપર જણાવેલી આવડતો ઉપરાંત દરેક યુવાનને અનુભવથી ધડાવાની પણ જરૂર છે. થોડાક દિવસ પૈસાની તંગી વેડવી પડી હોય, બૂખમરો નભાવી લેવો પડ્યો હોય, માર્ગ બૂલી જવાથી અચડાવું પડ્યું હોય. માર્ગમાં લૂંટાવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, જેલમાં જવાનું થયું હોય કે મજૂરી કરવી પડી હોય—એવા પ્રસંગોથી સામાન્ય યુવાન જરૂર ધડાય છે. દરેક કેળવણીવાળા યુવાને આપકમાધ પર જીવવા પ્રયત્ન કરી જ જોવો જોઈએ.

આવું બધું કરવાથી યુવાન સામાન્ય જનતાથી જુદે માર્ગે જતો હોય છતાં તેમ જણાઈ આવવું તો ન જ જોઈએ.*

(૫) પંચોતેર ખરડા.

લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં ધોમસ ક્રોના કાવ્ય એલીજ 'ના પંચોતેર ખરડા નજરે પડે છે. એમ કહેવાય છે કે ક્રોને પહેલું લખાણ પંસંદ પડેલું નહિ. બીજું પણ પંસંદ પડ્યું નહિ. ત્રીજું પણ નહિ. એમ એણે એ કાવ્ય પંચોતેર વાર સુધાર્યું નહિ ત્યાં સુધી એને સંતોષ થયો નહિ । *

(૬) નૈસર્ગિક અધારણનો વિરોધ

કેનેડાના પ્રિન્સ એડવર્ડ ટાપુના ખેડૂતો હવે શદ્દામૃગનાં ટોળાં નાખૂદ કરવા નીકળ્યા છે. અત્યાર સુધી પીછાળાં આમડાને વેપાર કરવા તેઓ શદ્દામૃગનાં ટોળેટોળાં પાળતા હતા. પરંતુ હવે પીછાંની ફેશન ઓસરી ગઇ એટલે આ પાલકોએ પોતાના વાડા ખુદા મૂકી દીધાં ને એ પક્ષીઓને જંગલમાં લગાડી મૂક્યાં. હવે એ એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે આખા ટાપુ પર તેઓ જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે.

કુદરતની સમતુલામાં જ્યારે જ્યારે મનુષ્ય માયું મારે છે ત્યારે ત્યારે આવું જ પરિણામ આવે છે. પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં અમુક પ્રાણીઓનું નિર્માણ થયેલું છે. દરેક જાત અમુક જ પ્રદેશમાં નજરે પડે છે. પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મૂકી બીજે પથરાતાં તેઓ માલૂમ પડતાં નથી.

આ સમતુલામાં માયું મારો એટલે ગંભીર પરિણામ આવવાનું જ. પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં પોર્ચુગીઝ લોકો સેંટ હેલીનામાં જાતે ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે બકરાંની સારી સંખ્યા લઇ ગયા હતા. એ વખતે એ ટાપુ પર મુંદર વનરાજી જવાઇ રહેલી હતી. લીસે-તરીનો મુમાર નહોતો. પરંતુ વર્ષોના વહેવા સાથે બકરાં એ તમામ લીસેતરી ખાઇ ગયાં : એનું નામનિશાન નાખૂદ કરી નાખ્યું. ધીમે ધીમે એ ટાપુ પરથી જુદો પણ ઓછાં થવા લાગ્યાં. ભારે વરસાદથી ફલદ્રૂપ જમીન દરિયામાં ધોવાઈ ગઇ ને સખત ખડક ઉઘાડો થઇ ગયો. અત્યારે ચોક્કસ ધાસ જ એ ટાપુ પર ભેગે છે ને જનાવરો પણ મહામુશ્કેલીએ પૂરતું પોપણ મેળવે છે.

કુદરતના અધારણમાં મનુષ્ય માયું મારે ત્યારે કેવું પરિણામ આવે છે તેનો દાખલો જામેકા ટાપુના ઉંદર ને નોંખવાની વાત પણ પૂરો પાડે છે. પ્રથમ જામેકામાં બિલકુલ ઉંદર નહોતા. પરદેશી વહાણોમાં ઉંદરો ત્યાં આવ્યા. ત્યાંની પરિસ્થિતિ એમને ખૂબ જ અનુકૂળ આવી. એમને ભારે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો નહોતો. શેરડીના સાંડા દ્વારા તેઓ પુષ્કળ મીઠું ભોજન મેળવતા. ઉંદરોને એ સ્થાન સ્વર્ગ જેવું લાગ્યાં. તેમની સંખ્યામાં ઝપાટાબંધ વધારો થવા લાગ્યો. એથી ખેડૂતો અકળાયા. યાકોને તેઓએ દિલમાંથી નોંખ્યા ઉપાડી લાવવાનો નિર્ણય કર્યો. ચાર પાંચ જોડી લાવી ફૂટી મૂકી દેવામાં આવી. પરિણામે ધીમે ધીમે ઉંદરની સંખ્યા ઓછી થવા માંડી, પણ નોંખ્યા વધી પડ્યા ને મરઘીનાં પર તરફ વળવા લાગ્યા. વળી ઘેટાં, બકરાં, કુકર વગેરેનાં બચ્યાં તથા પાણેલા ફૂતરા અને બિલાડીઓને પણ મારી નાખવા લાગ્યા. ચિકારનાં પક્ષીઓનો પીછો પકડી તેમને લગભગ

નાખૂદ કરી દીધા. ખીજાં ઘણાં પંખીઓ, સર્પો ને વીસ પ્રકારની ગરોળાઓ જે પહેલાં જ્યાં ત્યાં નજરે ચડતાં તે અંદરથી થઇ ગયાં. વાડીનાં ફળ પણ બચવા પામ્યાં નહિ. પક્ષીઓ, સર્પો ને ગરોળાઓના પ્રતાપે જીવજંતુઓ નાખૂદ થતાં તે ખૂબ જ વંધી પડ્યાં ને ત્રાસજનક થઇ પડ્યાં. દૂંકામાં, આખા ટાણું બંધારણ વીસ જ વર્ષના દૂંકા ગાળામાં હિત-હિત બની ગયું.

સો વર્ષ પહેલાં એક યુવાન અંગ્રેજ ઈંગ્લેન્ડથી થોડીક સસલાંતી જોડી લઇ આવ્યો. એમની સંખ્યા વધવાથી શિકારમાં આનંદ આવશે એવી તેની ધારણા હતી, પરંતુ એ તો એટલાં બધાં વંધી પડ્યાં કે આખા ઑસ્ટ્રેલિયા પર સસલાં સસલાં થઈ ગયાં. ઘેટાં માટે ઉગાડેલું ઘાસ પણ તેઓ ખાઈ જવા લાગ્યાં. ફળફળાદિ ને શાકભાજી પણ ઝાપટી જતાં, વળી નાનાં વૃક્ષોની છાલ ફોલી ખાઇ તેમને સૂકવી નાખતાં. ઘણાં રાજ્યોએ પરહદથી સસલાં ઘૂસી ન આવે માટે મજબૂત વાડો ઊભી કરવા માંડી. કેટલીક વાડો તો માઇલોના માઇલો સુધી ઊભી કરવામાં આવે છે. ન્યૂ સાઉથ વેલ્સની સરકારે સસલાંનો વિનાશ કરવા કોઈ બ્યવહારુ યોજના શોધી કાઢવા ૨૫૦૦૦ પાઉન્ડનું ઇનામ જાહેર કર્યું હતું, પરંતુ એ ઇનામ જીતનાર કોઈ નીકળ્યું નહિ. આજે કેટલીક જગ્યાઓ પર ખાસ સસલાના શિકારીઓ રોકવામાં આવ્યા છે. ઈસવીસન ૧૯૩૦ માં એ લોકોએ ૭૧,૭૭,૨૮૬ રતલ મામડાં પીછાં-વાળાને પૂરાં પાડ્યાં હતાં.

થોડાંક વર્ષો પહેલાં ‘હસતા જેક એસ’ નામના એક ત્રાસજનક પંખીને નાખૂદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એનું ખૂસરાણું કોઈ મૂરખ માણસ જેવું ત્રાસદાયક થઈ પડતું. પરંતુ એ પંખી નાખૂદ થતાં સર્પો વંધી પડ્યા. ઘણે લોકો કાળે જાણુ થઈ કે એ પક્ષી જખ્ખર સર્પોલક્ષી હોય છે.

ખોલીમિયામાં પ્રેમ આગળની એક ખાનગી જમીનદારીમાં કેટલાંક વર્ષો પહેલાં કેનેડાથી મરફીટો (muskcreats) લાવવામાં આવ્યા. એનાં પીછાં માટે એને ઉછેરવા વિચાર હતો. એ પ્રાણીઓ છટકી ગયાં ને પાછળથી તે એટલાં બધાં વંધી ગયાં કે હવે તેઓ અનાજ બટાકા કાપ્પીજ ને ખીજાં શાક ઝપાટાબંધ ખલાસ કરી નાંખે છે. નિર્મળશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે આરિષ્ટ્યા જર્મની ઝેકારલ્લાવાકિયા ને યુરોપી રશિયાના કેટલાક ભાગો આ પ્રાણીઓથી ત્રાસ ત્રાસ પામી ચૂક્યા હતા. એમનાં ટોળાંને કાણુમાં રાખવા અનેક ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા.

કુદરતના બંધારણમાં મનુષ્ય માથું મારે તો કેટલું લાયકર પરિણામ આવે છે તે આ દાખલાઓ પરથી સમજી શકાય.

(૭) કેટલાંક ચાલાક જંતુઓ

પ્રાચીનમાં ચોક્કસ પ્રકારની કાડીઓ જીવનભર અમુક જાતનાં પાંદડાં જ એકઠાં કર્યા કરે છે. પોતાના માળામાં પાંદડાંનો ઢગલો કરી એને કાવડાવે છે. એથી એના પર જે જીણી શેવાળ વળે તે એમનો તથા એમનાં બચ્ચાનો ખોરાક બને છે. આ કામ અજબ

રીતે પણ સંપૂર્ણ પ્રેરણાથી થાય છે, એ કાઠીઓ કાઠી થાયું; વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન ધરાવતી હોય તેવું જણાય છે. પરંતુ એથી પણ વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવાં સંન્નિગ પણ બને છે. એ કાઠીઓની રાણી ન્યારે પોતાનો નવો માંજો બનાવવા બહાર પડે છે ત્યારે પેલી શેવાળનો થોડોક જથ્થો સાથે લઇ જાય છે. પોતાનું નવું રહેઠાણ એ નિશ્ચિત ન કરે ત્યાં સુધી પેલો જથ્થો તે સાથે લઇને જ ફરે છે. પછી નિશ્ચિત સ્થાને એ જથ્થો તે ઝોડા કાઢે છે તે એને પાંદડાં પર બરાબર પાચરી તે ઉપર છીડાં મૂકે છે. પરંતુ એ બગીચાને ખીલવવા એને ખાતરની જરૂર પડે જ. તે ખાતર તે પોતાની જ અધારથી પૂરું પાડે છે. અવારનવાર પેલી શેવાળ તે મોંમાં લઇ પેલી અધાર પર ચૂકે છે તે પછી પેલા બગીચામાં લઇ જઈ એને પોતાના પગ વડે દબાવી દે છે. આ રીતે આખા બગીચાને ખાતર મળી ન રહે ત્યાં સુધી તે ક્યારે જ કરે છે. આવો સતત પરિશ્રમ જરૂર નૈસર્ગિક પ્રેરણાનો અચૂક પુરાવો પૂરો પાડે છે.

એશિયાનાં વેશનોમાં કરોળિયા જેવું વાળવાળું મોટું જનાવર થાય છે. માહોમહિથી તે મનુષ્યના ખુલ્લા પંઝા જેટલું મોટું હોય છે. પાંચ છ છંચ લાંબા વીંછી સાથે તે ટક્કર ઝીલે છે. બન્ને સમોવડીઆ એકબીજા સામે પૂરજોસથી ધસારો કરે છે. વીંછી પોતાનો ડંખ ઉઘો કરી એર નીતારવા તૈયાર હોય છે, ન્યારે આ જનાવર પોતાના વાળવાળા હાથ પ્રસારી એ ધસારો ઝીલે છે. આમ તેઓ અનેક વાર અથડાય છે. લડાઈ લાંબો વખત ચાલે છે. પછી એ પ્રાણી ધસારો કરતાં યાકો જાય છે એટલે વીંછીના ડંખ ઉપર જ ધસારો લઇ જાય છે. તે કળી ન શકાય એવી ઝડપે એકાએક ફરે છે તે ડંખની નીચેના ભાગમાં બચકું ભરે છે. ડંખના ચૂરેચૂરા ચંદ્ર ન જાય ત્યાં સુધી તે પોતાની પકડ જરા પણ ઢીલી પડવા દેતું નથી.

આમાં પણ ઉદાપણ ને પ્રેરણા સ્પષ્ટ જણાય છે. પોતાના શત્રુનાં ડંખનું સ્થાન ને જોખમનું જ્ઞાન એ નાનકડું પ્રાણી કેવી રીતે મેળવી શક્યું હશે? અનુભવથી તો નહિ જ. કારણકે ડંખને ઝડપવાની રીત એ ન જાણતું હોય તો વીંછી સાથેના પહેલા જ સુકાબલામાં એ યમશરણ ચંદ્ર જાય. એ ઉદાપણ અનુભવથી આવેલું નથી હોતું: એ તો એને જન્મથી જ પ્રેરણા મળેલી હોય છે.

વિખ્યાત ફ્રેંચ નિસર્ગશાસ્ત્રી હેન્રી ફેબ્રે એકસ પ્રકારની ઇયળોમાં ગજબ પ્રેરણાનું પ્રદર્શન નિહાળ્યું છે. એ ઇયળો વૃક્ષોમાં હારબંધ ફરે છે. એકનું મોં બીજાની પૂછડીને અડકેલું રહે તેવી રીતે તેઓ ચાલી જાય છે. આખી હાર અલંગ રહે તે માટે આગળ ચાલતી ઇયળ પોતાના મોંમાંથી રેશમી તાર કાઢતી જાય છે. પછીની ઇયળો એ તારને આધારે જ આગળ વધે જાય છે ને પોતે પણ બીજે તાર કાઢતી જાય છે; એટલે એ તાર મજબૂત બનતો જાય છે. આ પ્રકારે તમામ ઇયળો ચાલુ ચંદ્ર જાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે એટલે એમની પાછળ રેશમી રસ્તો બની જાય છે. પોતાના સ્થાયી નિવાસસ્થાનથી ન્યાં ન્યાં તે ફરે ત્યાં સુધી એક અલંગ માર્ગ બની રહે છે.

ગંજબ પ્રેરણાથી ચતા કુશળ કારિગીરીના કામકાજનો દાખલો મધમાખીનો છપ્પણિયા મધપૂડો પૂરો પાડે છે. થોડામાં થોડું મીઠું વાપરી વધારેમાં વધારે મધનો જથ્થો સંધરી ગામના ને દવા-ચક્ર અંગણમાં બતાવે છે

ભમરાની રીતભાત તપાસીયું તો પ્રેરણા કરતાં અક્કલ વધારે જણાય છે. એ ભમરા પ્રથમ ઊડી ખાડો ખોદે છે. પછી ધ્યજન પકડી તેને કંઈ મારી બેલાન બનાવી દે છે. ત્યારબાદ તેને પોતાના ખાડામાં ધસડી જઈ ઉપર માટી પૂરી ખાડો બંધ કરી દે છે. પછી એ સ્થાન બીજાની નજરે ન ચડે તે માટે ઉપર ઝાગરાળા કરી મૂકે છે. એક વાર આવો ભમરો કાણામાં પુષ્કળ માટી પૂરી નાનો પથ્થર બેંચકી ટીપતો જણાયો. હથોડી તરીકે એ પથ્થર ઝડપથી વાપરવામાં આવતો. ન્યાં સુધી માટી પુરાછ સરખી સપાટી ન થઇ ત્યાં સુધી એ કાર્ય તેણે ચાલુ રાખ્યું: આ કાર્ય પ્રેરણાનું પરિણામ ન ગણી શકાય. પથ્થરની હથોડી બનાવી આ ભમરા ટીપે એ પ્રેરણાત્મક ન ગણાય. માટી ઉરાડે ને ખોતરે એટલામાં જ પ્રેરણા ખતમ થાય. પથ્થરથી ટીપવાનું કાર્ય તો એક જ ભમરાએ કરેલું. એમાં તેણે શુદ્ધિતો ઉપયોગ કરેલો, પોતાના કૃત્યનો અર્થ પણ તે સમજતો જ હોવો જોઈએ.

ઘણી સંખ્યામાં બેગાં મળી કોઈ મુશ્કેલ કામ જતુંઓ પૂરું પાડે ત્યારે એમાં પ્રેરણા કરતાં કાંઈક વધારે હોય છે. વિસાળ વૃક્ષની ઘટાની વચ્ચે લાલ કીડીઓ ફૂટબોલ જેટલું મોટું ધર બનાવે છે. ઝાડનાં પાંદડાં બેગાં કરી તેના છોડા રેશમી તારથી સીવી લેવામાં આવે છે. પાંદડાં ખેંચી આણવા માટે બે પાનાં વચ્ચેની જગામાં એ કીડીઓ પોતાનું શરીર લંબાવે છે. એક પાંદડાનો છોડો મોઢાથી પકડી બીજા પાંદડાનો છોડો પાછલા પગથી પકડે છે તે પછી બન્ને ધાર મળે ત્યાં સુધી બન્ને પાનાંને એકબીજા તરફ ખેંચે છે. બે પાનાં વચ્ચેનું અંતર એક કીડી પૂરી શકે તે કરતાં વધારે હોય તો બે બે કીડીઓ સાથે કામ કરે છે: કેટલીક વાર તો હારની હાર કામે લાગે છે તે તેમ કરતાં એક કીડી બીજી કીડીને ડેડી પકડે છે. પછી બધાં એકસામટું જોર કરે છે: એકબીજાની સમાંતરે ગોઠવાઈ ખેંચે છે. બધાનાં મોઢાં એક પત્તા તરફ હોય છે જ્યારે પગ સામા પાના પર ગોઠવેલા હોય છે. આમ એક સામટું જોર ચલાવી બન્ને પાનાં એકબીજાની નજીક ખેંચાઈ આવે છે તે છેવટે એકબીજા સાથે સંધાઈ જાય છે.

પછી એ કિનારીઓ રેશમી તારથી સીવી લેવાની રહે છે. આ કીડીઓ રેશમી તાર કઢી શકતી નથી, એટલે તે પોતાનાં બચ્ચાં પાસેથી રેશમી તાર મેળવે છે. કેટલીક કીડીઓ બન્ને પાનાંને એકબીજા સાથે અડકાડી રાખે છે ત્યારે બીજી કીડીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને પકડી ત્યાં લઈ આવે છે. પછી ધીમે ધીમે નીચે નમાવી પાનાંને સ્પર્શ કરાવે છે. સ્પર્શ થતાં જ એ બચ્ચાં રેશમી તાર ઝોકે છે. એમ થોડે થોડે અંતરે રેશમનો દગલો કરવામાં આવે છે. પછી કીડીઓ એ બચ્ચાંને આમથી તેમ હલાવે છે એટલે એક વાર એક પાનની ધારને ને બીજી વાર બીજાં પાનાંની ધારને સ્પર્શ થાય છે. એ હિલચાલ દરમિયાન રેશમી તાર પથરાયા જ કરે છે. પરિણામે બન્ને પાનાં એકબીજા સાથે મજબૂત સંધાઈ જાય છે. આ બધું પ્રેરણાથી જ બને છે એવું આપણે કહી શકીએ નહિ.

આ પ્રમાણે નાનાં જીવજંતુઓમાં બે શક્તિઓ કામ કરે છે: શુદ્ધિ ને પ્રેરણા. બન્ને એકસાથે પણ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે છે. પ્રેરણા મુખ્ય છે. શુદ્ધિ ત્રીણી ત્રીણી વિગતોમાં કામ આપે છે. સૃષ્ટિનાં દરેક પ્રાણીમાં આ બન્ને શક્તિઓ હોય છે જ.*

* Nature Magazine February, 1933.

R. W. G. Hingston ના Some Smart Insects નામના લેખ ઉપરથી.

(૮) ક્રાંસ ને જર્મની વચ્ચેની સરહદ

એને અભેદ બનાવવાની દશ વર્ષની યોજનાનો આવેલો અંત

ક્રાંસ અને જર્મની વચ્ચેની પૂર્વ તરફની સરહદને અભેદ બનાવવાની ફ્રાન્સની દશ વર્ષની મહાન યોજના હવે સંપૂર્ણ થવા આવી છે. મજબૂત કિલ્લેબંધી, દુર્ગો, તોપખાનાં, લોખંડી છુરળે, મશિનગનો ગોઠવવાનાં મકાનો, સુરંગો ને જમીનમાં તારનાં દોરડાં વગેરે નાખી બસો માઈલના વિસ્તારમાં કરેલા બાંધકામમાં હવે છેલ્લો હાથ મારવામાં આવે છે. આવતી વસંત ને ગ્રીષ્મ સુધીમાં આ કાંકીટ ને લોખંડીના લાઇનમાં લશ્કર ગોઠવાઇ પશુ જશે.

આ રક્ષણની મહાન લાઇનદોરીની પાછળ નવા લશ્કરી રસ્તા, રેલવે કાંકીટ, આશ્રયો ને જમીન નીચે ગેલેરીઓની જાળ ચૂંચી લેવામાં આવી છે ને થોડે થોડે અંતરે નવથી બાર માઈલના વિસ્તારમાં મારો ચલાવી શકાય તેવાં દારૂગોળાનાં કિલ્લેબંધી મથકો સ્થાપી મજબૂતી કરી લેવામાં આવી છે. આગલી લાઇન કાયોન વીસે મેટ્રઝ ને અલસાંસ લોરેઇનની સરહદ આગળ ફેંટાય છે. કિલ્લેબંધીનાં બીજાં મથકોની લાઇન વર્ડુન ટાઉસ ને બેલ્ફોર્ટમાં ચર્ચ જાય છે. વળી આ નવી કિલ્લેબંધી આમ એકદમ નજરે ચડે તેવી પશુ નથી.

રક્ષણની યોજના એવી તો ખૂબીબંધ કરવામાં આવેલી છે કે બે મથકો વચ્ચેથી લશ્કરી ધસારો કરી કેાઇ પશુ શત્રુ અંદર ઘૂસી શકે તેગ નથી. કેાઇ પશુ પ્રકારના દુમસા સામે દરેક કિલ્લેબંધી મથક અભેદ છે.

અલસાંસ લોરેઇન વિભાગમાં અર્ધા અર્ધા માઈલના અંતરે ૩૧૦ લોખંડ ને કાંકીટનાં મથકો બાંધવામાં આવ્યાં છે. મશિનગન ને બીજા દારૂગોળા માટે સેંકડો માંચડાઓ લીધા કરવામાં આવ્યા છે.

ભારે તોપો માટેના લોખંડી ખૂરળે વીસ વારની જડાઈની કાંકીટની દિવાલોમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે ને તે કેાઇ પશુ ભારે મારા સામે ટકી શકે તેમ છે.

ફ્રેંચ પાયટળ નવા પ્રકારની પાંચ રેન્જમેંટોમાં ફરી વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. એમાં સૌથી અગત્યની ' ટાઇપ રીજઅન ફોર્ટીથી ' નામે ઝાળખાશે ને તે આગલી કિલ્લેબંધીમાં ગોઠવવામાં આવશે. આ જાતની છ બેટલીઅન રેન્જમેંટમાં ૧૯૨ મશિનગનો ને ૯૬ હલકી એટોમેટિક તોપોનો સમાવેશ થશે. આ લશ્કરી યોજનાને ક્રાંસ પોતાના રક્ષણ માટે પૂરતી માને છે. વળી આ લશ્કરી યોજના ઉપરાંત ૧૨૫૦ વિમાનો અનેક શસ્ત્રો સાથે હરથડી તૈયાર રહેશે.*

(૯) લાકડાના સિક્કા

અમેરિકામાં તેનો વધતો જતો પ્રચાર

પાસિફિક સમુદ્રના કિનારે આવેલા એક નાના ગામડામાં ગયે વર્ષે પૈસાને બદલે લાકડાના સિક્કા વાપરવાની પ્રથા શરૂ થઈ હતી. તેનો હવે ૨૯ રાજ્યોમાં પ્રચાર થઈ

* તા. ૧૩-૩-૩૩ ને સોમવારના *Times of India* માંના *The Franco-German Frontier* નામના લેખ ઉપરથી.

ચૂક્યો છે. આ નવા ચલણનો કાયદેસર રીતે સ્વીકાર થયો નથી તેમ તેને માટે સરકારે જવાબદારી પણ લીધી નથી, છતાં ય એ સંતોષકારક પ્રગતિ કરી રહી છે. કેનેડામાં આવેલા રેમોન્ડ આલ્બર્ટા નામના એક ગામમાં લખાણની પદ્ધતિ ચાલે છે. છેલ્લા છ મહિનામાં એને એટલી બધી સફળતા મળી છે કે, આલ્બર્ટાના ખેડૂતમંડળે એ પ્રાંતની સરકારને એ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવા આગ્રહ કર્યો છે.

આ નવા ચલણની પદ્ધતિની જોડાએક બદલાના વ્યવહારની અસલ પ્રથા પણ ઝડપથી વધવા લાગી છે. નળવાળાનો દાંત દુખતો હોય તો તે દાંતના દાકતરનો નળ સમો કરી પોતાનું દુઃખ મટાડે છે. ખેડૂત ઘઉંનો કાથળો ધિયેટરમાં મૂકી સદકુટુંબ સિનેમા જોઈ શકે છે. આ વ્યવહાર ધીમે ધીમે એટલો બધો રૂઢ થવા પામ્યો છે કે 'નૈસર્ગિક વિકાસ મંડળ' નામે વ્યવસ્થિત બજાર શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. એ મંડળના સભ્યો નફો જતો કરે છે.

લાકડાના સિક્કા જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે. મુખ્યત્વે સિક્કાના કલ્પના જ દેવદારના લાકડાના ટુકડા વપરાય છે. એક ડોલર સુધી તેના પર કિંમત આંકવામાં આવેલી હોય છે. કેટલીક વાર કાગળનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. કાગળ પર દશ ડોલર સુધી કિંમત આંકવામાં આવે છે. નાનાં ગામમાં આ યોજના ઘણી જ સારી રીતે સફળ થઈ છે. કારણ કે ત્યાં બનાવટ મહેલાઈથી પકડાઈ જાય છે. એવા સિક્કાઓ એક મધ્યસ્થ સંસ્થા પાડે છે ને ચારિત્ર્યશીલ એકારોને એવા સિક્કા વહેંચવામાં આવે છે. ખેડૂતો પાસેથી અનાજ વેચાતું લેવામાં કે ધંધાદારીઓને ધીરધાર કરવામાં એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. ખેડૂતો ને વ્યાપારીઓ પોતાના કામદારોને એ સિક્કાઓમાં જ મહેનતાણું આપે છે.

યેકલનો અર્થશાસ્ત્રી પ્રોફેસર ધર્વીંગ શીયરે લાકડાના સિક્કા પર એ સેન્ટની ટિકિટ ચોટી દર અકવાડિયે ભરપાય કરવાની રીત ઢાઢી છે. એ રીતે દર વર્ષે એક ડોલર ભરપાય થઈ શકે છે. એ ધરાદે ટિકિટો વેચવાનો પણ રવૈયો પડી ગયો છે.

લાકડાના સિક્કામાં જલદી ફરી વળવાનો શુભ છે અને લોકો એનો સંગ્રહ કરવા લલચાતા નથી.

ફ્રાન્સમાં નીકલના સિક્કા

સમસ્ત ફ્રાન્સમાં પાંચ ફ્રેંક (૧ શિલિંગ એ પેન્સ)ના નીકલના વીસ કરોડ સિક્કા ચલણમાં ચાલુ કરવાનો ઠરાવ બહાર પડ્યો છે. સો ફ્રેંક (૧૦૦ શિલિંગ) સુધીની વસુલાત કરવા એ સિક્કા કાયદેસર ગણાશે.

ઈસ્વીસન ૧૯૨૮ ની સાલમાં કાયદો પસાર કરી ગયે વર્ષે જ ચાંદીના પાંચ ફ્રેંકના સિક્કા ચલણમાં ચાલુ કરેલા. એવા સિક્કા પાડવાની શરૂઆત પણ કરી દેવામાં આવી હતી પરંતુ સરકારને નીકલમાં જાડું નફો જાણ્યો એટલે તે રીત અખત્યાર કરવામાં આવી. આ નીકલના સિક્કાનું મૌલિક મૂલ્ય પાંચ ફ્રેંક છે, જ્યારે એની સાચી કિંમત એક પેનીથી પણ ઓછી થાય છે.

આ નવા ચલણથી એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે જૂના પાંચ ફ્રેંકની ઘણી નોટો પાછી ઊઘરાવી લેવાશે અને પરિણામે નોટો માટે અનામત રૂખવું પડતું સોનું ઘટવાથી ફ્રાન્સની બેંકને ભારે રાહત મળશે.*

(૧૦) લાંબા ઉપવાસમાં શરીરરચના

શાસ્ત્ર ને ભેદ

અધૂરા કે પૂરા ઉપવાસ કરવા એ તો સદીઓથી ધાર્મિક પ્રજ્ઞાલિકા લેખાઈ છે. વિષયને મારવા યોગીજનો ઉપવાસ આદરતા. આહારનિયામકો ઉપવાસમાં સંજ્વની શક્તિ નેતા. એટલે એ પરત્વે સાચીખોટી અનેક વાતો ઊભી થવા પામી છે. પરિણામે એ ભેદ પામવા લોકોની આતુરતા વધતી જતી જ જણાઈ છે. ગાંધીજીના ઉપવાસે લોકોને એ વિષયમાં વધારે રસ લેતા કર્યા છે, પરંતુ એ વિષે વિપુલ જ્ઞાનભંડાર ભર્યો પડ્યો છે એ ઘણા યે નથી જાણતા. ચાલીસેક વર્ષ પહેલાં પ્રેફેસર લુસીઆનીએ સુસીના ત્રીસ દિવસના ઉપવાસનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ પછી સુસીએ બીજા અભ્યાસકો માટે પણ કેટલીયે વાર ત્રીસ ત્રીસ દિવસના ઉપવાસો કર્યા હતા. અમેરિકાના ડોક્ટર ટેનરે ચાલીસ દિવસ ઉપવાસ કર્યા હતા. માર્લેટીએ પચાસ દિવસ ઉપવાસ કર્યા હતા. હમણાં હમણાં લેવેન્ગીન પાસે એકત્રીસ દિવસના ઉપવાસ કરાવી ડૉ. બેનીડિક્ટે પોતાની શોધખોળોથી એ વિષયમાં સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

ઉપવાસમાં શરીરરચના

સંપૂર્ણ આરામ ભોગવે તેમ છતાં શરીરને જીવનતરવે ટકાવી રાખવા પૌષ્ટિક શક્તિની જરૂર પડે છે; રોજના કાર્યક્રમમાં જ્ઞાનતંતુઓ ને ધસારો વેટે છે તે નાખૂદ કરવા પૌષ્ટિક તરવેની જરૂર પડે છે. આ તરવે અને શક્તિ શરીર ખોરાકમાંથી મેળવી લે છે. એ શક્તિ સરળવવા માટે શરીર ગમે તેવા ખોરાકને પચાવી નાખે છે. કાર્બોહાઇડ્રેટસ, ચરબી અને પ્રોટીન દરેક બળતણ તરીકે કામ આપે છે. પરંતુ જ્ઞાનતંતુઓના સમારકામ માટે પ્રોટીન જરૂરી છે; કારણકે શારીરિક તરવેનાં બંધારણમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

વળી શરીરને બળતણ તરીકે જરૂર હોય તેથી વધારે પ્રમાણમાં કાર્બોહાઇડ્રેટસ તથા ચરબી લેવામાં આવે તો તે ચરબી તરીકે જમા થાય છે અને ન્યારે ખોરાક ઓછો પડે કે ન લેવાય ત્યારે તે કામમાં આવે છે. પરંતુ પ્રોટીન સંધરી શકાતું નથી. ખાચનશક્તિ પ્રોટીનને પચાવી નાખે એટલે તે લોહીના વહેણમાં બળી જાય છે તે લોહી દ્વારા શરીરના તમામ ભાગોમાં ફરી વળે છે. જ્ઞાનતંતુઓ તેનું નોંધતું પ્રમાણ ચૂસી લે છે તે બાકીનું પ્રોટીન બળતણ તરીકે બળી જાય છે; એટલે જ્ઞાનતંતુઓ પોષણમાં કે નવા જ્ઞાનતંતુઓ સરળવવામાં ને પ્રોટીન કામમાં આવતું નથી તે જમા પણ થતું નથી.

ઉપવાસ દરમિયાન પોતાનું રોજનું કામકાજ કરવા શરીરની અંદર ને તરવે જમા થયેલાં હોય તે પર જ નિભાવ કરવો પડે છે. જરૂરી શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે તે જમા થયેલી ચરબી કામમાં લે છે. તંદુરસ્ત શરીરમાં લાંબા ઉપવાસોને પહેંચી વળવા ચરબીનો નોંધ એ તેટલો જથ્થો જમા થયેલો હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનતંતુઓના ધસારાને ભાર બીજા જ્ઞાનતંતુઓના ભોગે જ ઉકલે છે. ઉપવાસ દરમિયાન શક્તિસંચયનો આ બીજા પર જ આધાર રહે છે. અગત્યના ને રોજના કામકાજ માટે અગત્યનાં જ્ઞાનતંતુઓ ટકાવી રાખવા

કેટલાક જ્ઞાનતંતુઓનો ભોગ આપવો જ પડે. પરંતુ એવું એક પણ તોંતુંતું છેક જ નકામું હોતું જ નથી. એટલે ખાસ અગત્યની ઇચ્છાએ વાલુ રાખવા માટે ખાસ જરૂર પડે એટલું જ પ્રોત્તીન મેળવવા શરીર બીજાં જ્ઞાનતંતુઓનાં ભોગ લે છે. સુખ્યત્વે આ પ્રકાર માંસપેશીઓ જ વેઠે છે. એ કાર્યવાહીમાં માંસપેશીઓનાં તત્ત્વો છેક જ નાશ પામતાં નથી. એમના કેટલોક ભાગ ઉપયોગમાં લેવાય છે એટલે એ ભાગ ઓછો થાય છે. ફરીથી ખોરાક લેવાનું શરૂ કરતાં જ એ ભાગો પાછા હતા તેવા થઈ જાય છે.

કેલરીઝ

શરીરની ખોરાકની જરૂરિયાત ગરમીનાં માપ-કેલરીઝ-થી મપાય છે. સંપૂર્ણ આરામ ભોગવતા પુખ્ત શરીરને દિવસમાં ૧૫૦૦ કેલરીઝ ખોરાક જોઈએ છે; પરંતુ થોડી વાર ખોરાક લેવામાં ન આવે એટલે શરીરની પાચનશક્તિ નરમ પડે છે; નાડી ૫૦ કે તેથી પણ નીચે જાય છે. લોહીનું દબાણ પણ ઘટે છે ને નરમ રહે છે એટલે શરીરને ૧૦૦૦ કેલરીઝથી વધારે ખોરાકની જરૂર પડતી નથી. એમાંના દશ ટકા માંસપેશીઓમાંથી ને તેવું ટકા ચરબીમાંથી મેળવી લેવામાં આવે છે. ઉપવાસની શરૂઆતમાં વજન ઝડપથી ઘટે છે. પરંતુ જેમ જેમ ઉપવાસ લંબાય છે તેમ તેમ વજનની ઘટ ઓછી થતી જાય છે. ત્રીસ દિવસના ઉપવાસમાં રોજનું એક શેર વજન ઘટે છે.

ચરબીનું બળતણ

આવા પ્રસંગે ચરબી જ ખરું કામ આપે છે. કાર્બી પણ બીજા ખોરાક કરતાં એ વધારે શક્તિ આપે છે. સૌ આમ એટલે સાડાતણ આઉંસ ચરબીમાંથી ૬૨૦ કેલરીઝ પ્રગટ થાય છે; જ્યારે માંસના સૌ આમમાંથી માત્ર એંશી કેલરીઝ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ શરીરમાંની ચરબીને કાર્બોહાઇડ્રેટની જરૂર પડે છે. કાર્બોહાઇડ્રેટ સામાન્ય ખોરાકમાંથી જથ્થાબંધ મળી રહે છે, પરંતુ ઉપવાસ દરમિયાન માંસપેશીઓમાંથી જે પ્રોટીન મેળવવામાં આવે છે તેમાંથી ઘણું થોડું કાર્બોહાઇડ્રેટ મળી શકે છે. શરીરમાં થોડું ઘણું કાર્બોહાઇડ્રેટ જમા થયું હોય તે ઉપવાસના પહેલા થોડા દિવસોમાં જ ખતમ થઈ જાય છે.

એટલે ઉપવાસ દરમિયાન જે કાર્બોહાઇડ્રેટ મળે છે તે ચરબીને છેક જ પચાવી દેવા પૂરતું હોતું નથી; એટલે ચરબીમાંથી કાર્બન ડાયોક્સાઇડ અને પાણી બનવાને બદલે એસીડ બનીને જ અટકી જાય છે અને ફેરફાર કાર્બન ડાયોક્સાઇડની પેઠે તેને નાબૂદ કરી શકતાં નથી. આ એસીડ નાબૂદ કરવા શરીર એમોનિયા નિષ્કર્ષણે છે છતાંય ઉપવાસની શરૂઆતથી જ થોડી ઘણી એસીડની અસર જણાય છે જ. પરિણામે ઊંઘકા આવે છે ને માથું દુઃખે છે. પછીના ઉપવાસો કરતાં પહેલા ઉપવાસમાં એસીડની અસર વધારે હોય છે. પછીના ઉપવાસોમાં એની અસર ભાગ્યે જ કળાય છે. પરંતુ એ અસર સોડા કે કોષ્ટ કાર્બોહાઇડ્રેટ, થોડા થોડા પ્રમાણમાં લેવાથી નાબૂદ થાય છે.

ઉપવાસ દરમિયાન

પાણી લેવામાં આવે છે તેવા અધૂરા ઉપવાસ શરીરમાં ચરબીનો જથ્થો જમા હોય ત્યાં સુધી લંબાવી શકાય છે. રોજની જરૂરી શક્તિ માટે ઓછામાં ઓછું માંસ વાપરતાં

શરીર ટકી શકે ત્યાં સુધી તેવા ઉપવાસ નશાવી શકાય છે. જે ચરખીતો જાયો તદ્દન વપરાઈ જાયે તો શરીર ચરખી કરતાં સાડાઅગિયારગણું માંસ વાપરી નાખે છે. એટલે ૧૦૦ ગ્રામ ચરખીને બદલે ૧૧૫૦ ગ્રામ માંસ વપરાય ને પરિણામે ૩૫ ગ્રામ નાશટ્રોજન હજમ થઈ જાય. સામાન્ય રીતે આ રીતિ આવે ત્યાર પહેલાં જ મૃત્યુ થાય છે.

અત્યાર સુધીનાં અવલોકનો પુરથી એમ કહી શકાય કે ત્રીસ દિવસના ઉપવાસમાં માણસને ખાસ ગંભીર મુશ્કેલી નહીં નથી; પરંતુ એવા ઉપવાસ સ્વેચ્છાથી આદરણેલા હોવા બેઠએ તેમ તેને ડાઘ ખાસ અગત્ય અપાયેલી હોવી બેઠએ. પછીના ઉપવાસો પહેલા ઉપવાસ કરતાં સહેલા પડે છે. જૂનની પીડા પહેલા ત્રણ દિવસથી વધારે ટકતી નથી. થોડુંક મીઠું લેવાથી પણ એ પીડા નિવારી શકાય છે. ઉપવાસની શરૂઆતમાં ઘણી વાર બળકા આવે છે ને માથું દુઃખે છે. થોડાક કાર્બોહાઇડ્રેટ, અલકાલી કે અમ્લકાલીન પાણીનો ઉપયોગ કરવાથી એ દૂર કરી શકાય છે.

ઉપવાસની શરૂઆતમાં ઉપવાસ કરનારને થોડી બેચેની લાગે છે પરંતુ ચારેક દિવસ પછી વધારે હોંશિયારી આવે છે. થોડીક માંસલ અશક્તિ પણ આવે છે; પરંતુ ઉપવાસ ઝાઝા લંબાવાના ન હોય તો ઉપવાસ કરનાર થાક લાગ્યા વિના થોડું કામ કરી શકે છે. કર્નલ સોખીએ એક વાર તેર દિવસ ઉપવાસ કર્યા હતા, છતાં જરા પણ બેચેની વગર પોતાનું કામકાજ કરી શકેલા. તે દિવસમાં આઠ કેલાક કામ કરી શકતા.

ઉપવાસનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ શારીરિક કાર્યશક્તિ સમજવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. પરંતુ લાંબા ઉપવાસ શરીરરચનાત્મે લાજબાધી છે કે નુકસાનકારક છે તે માંસલ શક્તિ કે માનસિક ચપલતામાં કાયમની ખરાબ અસર ન થાય ત્યાં સુધી લંબાવવાથી કહી શકાય. ઉપવાસની સુધારક શક્તિનો પુરાવો નથી છતાં ય વારંવાર લાંબા ઉપવાસ કરવા તે વાયુ (obesity) હઠાવવામાં સલામત ને બીનહરકતકર્તા છે. રોજની પરિસ્થિતિ માપવાનાં સાધનો ન હોય તો દિવસની ચાર તારંગીને પુષ્કળ પાણી લેવાથી ઉપરોક્ત લાભ ઉઠાવી શકાય છે. પાણી વગરના ઉપવાસ આદરવા નહિ. એમાં ઘણું જ જોખમ રહેલું છે. x

રમણીકલાલ દલાલ

(૧૧) અત્યારે દુનિયાને શાની જરૂર છે ?

યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં સને ૧૯૩૧ની સાલમાં દર ૨૬ મિનિટે એક આપધાતનું પ્રમાણ નોંધાયું છે. એ વરસમાં કુલ આપધાત આસરે ૨૦,૦૦૦ થયા હતા, ત્યારે ૧૨,૦૦૦ ખૂન થયાં હતાં અને ૩૫૦૦૦ મોટર વગેરેના અકસ્માત થયા હતા. આ આંકડાઓ વિશે લખતાં ડૉ. ફ્રેડરિક હૉક્મન લખે છે:—

ખૂન અને આપધાતના ઉપરના આંકડા પરથી જણાય છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં માણસની જિંદગી હાલ બહુ સોંધી થઈ પડી છે. એક તરફથી અટકાવી શકાય એવા રોગોના નિવારણ માટે ત્યારે જારે પ્રમાણમાં પ્રયત્ન થાય છે અને ઝોઝાં મરણપ્રમાણની

x Physiology of Prolonged Fasting નામના Lt. Col. S. S. Silcock I. M. S. ના લેખ ઉપરથી.

મગફળી લેવાય છે, ત્યારે બીજી તરફથી મોટર, ઝેંસ, પિસ્તોલ વગેરે સાધનોથી ખૂન અને આપઘાત વડે મનુષ્યજીવનની ભારે જરજાદી થાય છે. જિંદગીના વીમાનું કામ કરનારી કંપનીઓ આને લીધે વિચારમાં પડી ચક્ર છે. છતાં આપઘાતનું પ્રમાણ ઘટાડવા માટે કંઈ કરવામાં આવ્યું નથી અને ખૂનની સંખ્યા ઘટાડવા નહિ જોવો પ્રયત્ન થયો છે.

આ અનિષ્ટનું નિવારણ એકદેક તપાસ સમિતિ નિર્માવાથી થઈ શકે એમ નથી. જીવનનો જોયો ખ્યાલ ન હોવાથી તેમ જ સંકટમાં ધીરજ ધારણ કરવાની અશક્તિને લીધે માણસો આપઘાત કરે છે.

આપઘાતના મોટા પ્રમાણનાં મૂળમાં આપણી ઉદ્યોગપ્રધાન સંસ્કૃતિનાં બે તરંગો જણાય છે: (૧) પૈસાનો પ્રેમ અને (૨) મૂડીવાદની પદ્ધતિની બેવકૂફી (Insanity)ને લીધે માણસોને ખમવો પડતો અસહ્ય બોલો. મોજશોખ, મુખસંપત્તિ, અધિકાર વગેરે માટે અસંખ્ય માણસો દોડધામમાં પડે છે. એમનું મૂલ્યાંકન એવું વિપરીત થઈ ચૂક્યું હોય છે કે આર્થિક આપત્તિ એમની જિજ્ઞાસાને હરી લે છે. વેપારી વર્ગ ને મૂડીદારો પર અત્યારે ભયંકર ચિંતાનો બોલો છે. સને ૧૯૩૧ માં ૨૬૩૮૧ પેઢીઓ ભાંગી, ૧૫૫૬ બેંકો તૂટી-જોયી ૪,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડોલરનું નુકસાન થયું. એક નાદારીને લીધે કેટલા બધા માણસોને ખમવું પડે છે ! એક કરોડ માણસો તો બેકાર છે. પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવાની અશક્તિને લીધે કેવું ભયંકર અધઃપતન થાય છે. દુનિયાના કુબેરજાંડરીઓના દેશની આ સ્થિતિ છે.

સમાજવાદ અને ધર્મ; દ્રવ્ય, આવક, સંપત્તિ ને સત્તાની ન્યાયપૂર્વક વહેંચણી; ઓછી હરીફાઈ અને વધારે સહકાર; સામાજિક પુનર્રચના ને સામાજિક વીમાપદ્ધતિથી સલામતીની વૃદ્ધિ; નફાખોરીની જગાએ સેવાભાવનું સ્થાપન; અધિકાર અને સત્તાની અંખનાને રચળે સંત્યજ, સૌંદર્ય અને મંગલની શોધ કરવા તરફ દોરનારી દ્વિલસ્યુદ્ધિ; ઈશ્વરસમાધિ ને વિશ્વ-બંધુત્વના આધ્યાત્મિક અનુભવ-આટલી બાબતો આ શોકજનક સ્થિતિ દૂર કરવા માટે જરૂરી છે.

ભારતકરરાવ પાઠક

(૧૨) બ્રિટિશ હિંદનું જકાતપત્રક

નીચેના કોષમાં ૨૧૧ ટકાથી ૧૧૨૧ ટકા સુધીની આયાત જકાતમાં કંઈ કંઈ મુખ્ય ચીજોનો સમાવેશ થાય છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે:—

જકાત માલની યાદી

૨૧૧ ટકા પીપમાં આયાત કરેલો સરકો, ચા ચકવવાનાં ખાનાંઓ; બળતણનું લાકડું; કોપેરાસ ગ્રીન; એરોપ્લેન; એરોપ્લેનના ભાગો; એરોપ્લેનનાં એન્જીનો; હાપખાનામાં વપરાતી સીસાની પટીઓ; પ્લાસ્ટિક; કમ્પોઝીંગ સ્ટીક્સ; ગેલીઝ બુમ્બુ.

૧૧૨ ટકા સતરાઉ, ફેનવાસ તેમ જ વાળનું બેદીંગ (પટાઓ); રબર, ઇન્સુલેટેડ તાંબાના તારો અને કેબલો; સેચાકામના પટાઓ બનાવવામાં વપરાતું સતર (રેતું ન હોય તેવું); સતર અને રૂના દોરાઓ.

૧૧૩ ટકા રીતેચર્ડ સ્પિરિટ.

- ૧૦ ટકા કાલદારના રંગો; મશીનરી; છાપખાનાંઓમાં વપરાતો સામાન; મશીનરીના ભાગો; છાપવાની શાહીઓ.
- ૧૫૫ ટકા જૂનું લોખંડ અને પોલક, રેલવેનો સામાન અને તેના છટા ભાગો, વહાણો, સ્ટીમરો, લોન્ચ વગેરે.
- ૧૮૩ ટકા સેકરીનની ટીકડીઓ; કાચું હેમ્પ શણ; બનાવટી રેશમનું સુતર અને દોરા.
- ૨૦ ટકા લોખંડ અને પોલાદની અમુક બનાવટો. (આ બનાવટોની વિગત એટલી ક્ષીણી અને લંબાણુથી આપવામાં આવી છે કે તે અહીં રજૂ કરી શકાય તેમ નથી.)
- ૨૫ ટકા માછલી; ખાધાખોરાકીની ચીજો અને ગાંધીઆણું, ચુંદ, લાખ, રેઝીન, પ્રાણીજન્ય તેમજ ખનીજ તેલ (ખીજો ન જણાવ્યાં હોય તેવાં); બદામનું, લવિંગનું, કપૂરનું, લિંબુનું, એપેરોઝ અને પીપરમીંટ તેલ, બીઆંઓ; મીથુ અને ચરખી; લાકડું; નેતર; છીપ; કિંમતી પથ્થરો છટા આયાત કરેલા; જૂનાં શોભા માટેનાં હથિયારો; એસેટીક, ઠારબોલીક, સાઇટ્રીક અને એકહેલીક એસીડ; નેફથેલીન; પોટાશીઅમ કલોરેટ; પોટાશીઅમ સાએનાઇડ; આઇઝોબોનેટ સોડા; બેરાક્સ; સોડીઅમ સીલીકેટ; આર્સેનીક; કેલ્શીઅમ કાર્બોઇડ; બ્લીસેરીન; ફેરસ સલ્ફેટ; હાઇ, કેકિન, -સાર્સાપેરીલા અને સ્ટોરકેસ; મોટરઅસ અને એસીસ; મોટર લોરી અને તેનાં ભાગો; રબર ટાપર અને ટચુમ સિવાયની દ્રામકાર; લીક્વિડ, તાર અને ટેલેફિનનાં સાહિત્યો; તેનાં ઓળરો; આંખ તપાસવાનાં સાધનો અને ઓળરો રંગવાના પદાર્થો, રંગો અને વાર્નિશ; ચિનાઇ માટીની પાઇપ; કાચનાં વાસણો અને કાચનો સામાન; ચામડાં તેમજ ચામડાંનો સામાન; લોખંડ અને પોલાદ સિવાયની ધાતુઓ; સુતર અને સુતરાઉ માલ (વધુ જગત ખાસ કરાવી ન હોય તેવા) એસ્કાલ્ટ; છંટ; ચાક અને ચાઇનાકલે; મીથુખત્તી; સીનેમેટામાઇક્રિદમ-જખી પાથવા વગરની; સાદડીઓ; જૂનાં છાપાંઓ; ખોળ; અતરો, પરફ્યુમરી, પીચ અને ટાર; પોલીસ; સ્લેટ પેન્સીલો; સાણ; પથ્થર અને આરસ તથા તેમાંથી બનાવેલી ચીજો; ઘાસનાં પૂંકાં.
- ૩૦ ટકા ફળો; શાકભાજી વગેરે; કેકા; એકાલેટ; કોર્ફ; ફળો રસ; જમાવેલું દૂધ અને મસાઇ; સાણચોખા; બાટલીમાં અથવા ડબ્બામાં પેક કરેલી ખાધાખોરાકીની ચીજો; મરચાં; જવંચી; આદુ, ચુંદ, ચરખીક અને બેન્જમીન ચુંદ; રોઝીન; સીટ્રોનેલા અને તજનું તેલ; ઇસેન્સવાળાં કુદરતી તેલો; માછલીનું તેલ; તેલીબીઆં કોપરા સહિત; સીસક; હાથીદાંત કોતરકામ વગરનો; તૈયાર કપડાં, હેટ, ટોપી વ. ચામડાંના બેડા (૩૦ ટકા અથવા દર બેડીનાં પાંચ આના વધુ હોય તે); રસાયણો અને દવાઓ (ખીજ જગ્યાએ જણાવેલ ન હોય તેવાં); હાથગાડી અને ગાડીઓ; સાઇકલો (રબરટાપર અને ટચુખ વગર); કેટલરી, વીજળીક સામાન અને ઓળરો; હાઉસર અને ઓળરો; હથિયારો; કચ્છ; પ્લેમ્બેગો; ગ્રેફાઇડ; રંગવાનો સામાન; ફર્નિચર; ચિનાઇ માટીનાં વાસણો; ચામડાંઓ રંગેલાં અને કમાવેલાં;

બનાવટી ચામડાં અને ચામડાંની બનાવટો; હાથથી ચલાવવાના સંચાઓ; ખાસ જકાત ન હોય તેવી લોખંડ અને પોલાણની બનાવટો; એલ્યુમીનમ સકલ્પસં; પીતળ અને કાંસું; તાંબું; જર્મન અને નિકલ સિલ્વર; સીસું; કાગળ અને કાગળની બનાવટો; ડાઈઆઈડ; રેશનરી; બિનના મૂંઘવાના દોરા; એરબેરોસની બનાવટો; ધણ; બાંધકામનો સામાન; ધાતુનાં બટનો; કાથો; (દોરાં વણવાનો; દોરાં; ખૂચની બનાવટો; ગ્લુ; મીથુકાપડ; રબરટાયર અને રબરની બનાવટો; ટોઇલેટનો સામાન; છત્રીઓ.

૩૪૬ ટકા રેશમ અને નકલી રેશમની મિશ્ર ચીજો.

૩૫ ટકા કાપરાનું તેલ, અળસીનું તેલ, શીંગણાનું તેલ, વનસ્પતિ તેલો; બિનના રંગ અને રીતરંજીઓ તેમજ બિનની હોઝિયરી; નાહવાના સાબુ.

૩૭૬ ટકા મોટરગાડીઓ; ટેકસીઓ અને તેના ભાગો; મોટરસાઇકલો અને તેના ભાગો; રબર ટાયર અને ટયુબ સિવાયના સીતેમોટોઆઈ ફિલ્મો.

૪૫ ટકા એલ્યુમી, કેસીઆ, તજ, લવિંગ, જાયફળ, જવંત્રી, મરી, સોપારી.

૫૦ ટકા મિકાઇ; કારતૂસો; બંદુકો અને તોપમાં ભરવાનો દારૂ, લગાઇનાં હથોધારો-લુદાં જથ્થાઓ ન હોય તેવાં; કપૂર; ધડીઆળો અને તેના છૂટા ભાગો; સોના રૂપાનો ઢોળ ચડાવેલી કટલરી, વિજળીક બત્તીના બલ્બ; વાજિત્રો, વાયર-લેસ યંત્રો-રૂપા તથા સોનાનાં પતરાં, અને સોનાની બનાવટો; રેશમ અથવા નકલી રેશમનું કાપડ; બંગડીઓ તેમ જ મણકાઓ; ફટાકડાં; દાંતરેલા હાથોદાંતની બનાવટો; ઝવેરાત અને ઝવેરાતના દાગીના; છાપેલાં ચિત્રો; બીડી પીવાનો સામાન; રમકડાંઓ.

૬૨૬ ટકા રૂપાના તાર અને પાનાં.

૧૧૨૬ ટકા સીગાર્સ.

(ઇન્ડિયન મર્ચન્ટસ એસોસિએશન 'કોર્ટર્લી જર્નલ', એપ્રિલ ૧૯૩૩ માંથી.)

(૧૩) બકરીનું દૂધ પીઓ.

શ્રિલંકામાં બકરીના દૂધનો ખપ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. આજે તેના આંકડો ૨૦,૦૦૦,૦૦૦, જેલને પહોંચ્યો છે.

ગાયના દૂધ કરતાં બકરીનું દૂધ પચવામાં હલકું છે. તેમાં માખણની ચરબી વધારે હોય છે. તેમાં ક્ષયનાં જંતુઓ હોતાં નથી. એથી ચામડી વધારે સુંદર બને છે.

બકરીનું દૂધ દિવસમાં બે ત્રણ વખત મોઢા પર, ગળા પર અને હાથ પર લગાડવાથી ચહેરા લાલઘૂમ થાય છે.

નાના પ્રમાણમાં દોર રાખનારાઓનો અનુભવ છે કે આપ કરતાં બકરાં રાખવાં સોંધાં પડે છે. વાછરડાં, મેંદાં, વહેરા અને કુકરની સાવકી મા તરીકે તેઓ સાડું કામ કરે છે.

છગ્ગડની સરખામણીમાં હિંદ ખૂળ ગરીબ હોવાથી બકરીનું દૂધ અત્યાર કરતાં વધારે પ્રમાણમાં વાપરવાનો હિંદે યત્ન કરવો જોઈએ. કેમકે બકરી એ ગરીબ મનુષ્યની ગાય છે. આયુર્વેદમાં પણ ક્ષયને અટકાવવા તથા મટાડવા માટે બકરીના દૂધની ખૂળ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. આ મતને અત્યારે પુષ્ટિ મળી રહી છે; કેમકે બકરીના દૂધમાં ચરબી, વિટેમિન અને કેલ્શ્યમ ક્ષાર વધારે પ્રમાણમાં છે અને તેમાં ક્ષયના જંતુઓનો સર્વદા અભાવ છે. અત્યારે ન્યારે આખા હિંદમાં ક્ષયનો ભય વધતો જાય છે ત્યારે ગરીબ ધરધણી ધરમાં થોડી બકરીઓ પાળે તે ઇષ્ટ છે કે જેથી કરીને પોતાના કુટુંબ પૂરતું દૂધ મેળવવાની તેને તૈયારી ન રહે. જો બકરીને હમેશાં બરાબર નવરાવી સાદુ રાખવામાં આવે તો બકરીના દૂધની વિશિષ્ટ વાસ મોટે ભાગે જતી રહેશે.*

છાટાલાલ માનસિંગ કામદાર

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૭]

કાઠિયાવાડી

ધડ ધરતી પગ પાગડે, અરિયાં તણો ગરડ,

હજુ ન છોડે સાલળો, મૂંછા તણો મરડ. ૧૪

રાજસ્થાની

આમ કટે ધર ऊससे, કટે વલતરાં કોર ।

સિર કટિ ઘડ સાકો કરે, જદ છૂટે જાલોર ॥ ૧૫ ॥

કાઠિયાવાડી

શિર પડે ધડ લડે, તુટે બખતરાં કોર,

આલ ઉલટે ને ધર પડે, જગ છૂટે જાલોર. ૧૫

રાજસ્થાની

મૂરખ માથે કાન, સુળે પગ સમજે નહોં ।

પાળો મેં કો પાલાળ, મીજે પગ સીજે નહોં ॥ ૧૬ ॥

કાઠિયાવાડી

પાણીમાં પાખાણુ, લીળે પણ સીંચે નહોં,

મૂરખ કયે વખાણુ, રીંચે પણ બીંચે નહોં. ૧૬

રતિકાન્ત-કલાધર ભટ્ટ

અનુસંધાન પૃ. ૧૨૦]

દિવાલ તરફ મોઢું ફેરવ્યું. અને પોતાને કાઈ જ્ઞાનપૂર્વક સાંભળતું નથી એમ માની થોડા-એક નિરાશ જેવા રંગીલભાઈ પાણી પીવા નીચે ઊતરી ગયા.

બીજે દિવસે એમ જમવા ગયા સારે એ નિત્યનું જૂનું દસ્ય નવા સ્વરૂપે દેખાયું. પંદર દિવસથી એમ જે રાધીમા, વસુમતી તથા કાલિદાસ કરને જેતા આગ્યા હતા તેનાં તે જ તે હતાં. રોટલી, દાળ, ભાત, શાક તેનાં તે જ હતાં. પણ આજે તે બધાની પાછળ કંઈક જુદી જ વસ્તુ જોઈ.

કાઈ મહાપદ્મના અવશેષ-ચિનગારીઓ જેવી એ વ્યક્તિઓની પાછળ ભૂતકાળની સમૃદ્ધિની છાયા તેઓ ન્યાં ન્યાં જતી ત્યાં સાથે ને સાથે ફરતી દેખાઈ. આ જ પાત્રો એક વાર મહા ધનિકના સ્વાંગમાં આ પૃથ્વીની રંગભૂમિ ઉપર અભિનય કરી રહ્યાં હશે. ખરેખર, એ અભિનય હતો કે સાચો સ્વાંગ હતો ? અને આ ખેલના સંચાલકની ખદામરજી થતાં નટ પાસેથી વસ્ત્ર વગેરે ખૂંચવી લઈ તેને કાઢી મૂકે તેમ આ ત્રણ માણસ આજે તેમના ધનવૈભવના ખેલજેનેનાર 'પિટકલાસ'ના પ્રેક્ષકો ભેગાં પડ્યાં હતાં.

એમનામાં અદેખાઈ, ઉદાસીનતા, વિપાદ નહિ રહ્યાં હોય ? કાણ જાણે ?

સંપત્તિના તપ્તા ઉપરથી હડસેલાઈને મરીબાઈના 'પિટકલાસ'માં ઊંભેલાં એ માણસો સંપત્તિવાનેના વિલાસનૃત્ય કેવી રીતે જોતાં હશે ?

આજે તો એ ભૂતકાળની સમૃદ્ધિ માણુનાર કોક ઇતર વ્યક્તિઓ હોય તેમ પોતાના વર્તમાનમાં તેઓ મશગુલ હતાં. તેઓ ભૂતકાળ યાદ કરતાં હશે કે પછી આ આધારે એમના લાગણીતંત્રને સાવ કચડી નાખ્યું હશે કે જોયી એ વિચાર જ ન કરી શકે ? દુઃખોના આધારોની પરંપરા માણુસને મૂઢ બનાવી દે છે. 'ઘણું યે બધું હતું' એમ સંભારી સંભારીને જીવનને નિષ્પ્રાણ કરવામાં શું કાવદો ?

અને છતાં એ વ્યક્તિઓ જીવતી હતી, હસતી હતી, આનંદ કરતી હતી. કોક ત્રીજા માણુસની કથાની પેઠે પોતાના જીવનની તદ્દસ્ય રીતે વાતો પણ કહી કહી કરતી હતી. અને શા માટે ન જીવે, ન હસે, ન વાત કરે ? જન્મની સાથે મળેલો શરીરનો સંબંધ પણ ન્યાં અવિચ્છિન્ન નથી ત્યાં પછી ઉપરના વળગાટ જેવાં આ લક્ષ્મી અને વૈભવ સરી જાય તો પણ તેથી જીવનની હાનિ શા માટે થવી જોઈએ ?

ધનસંપત્તિ વગરનું જીવન પણ આ લેકો રસિક કરીને જીવતાં હતાં, તેમની સંપત્તિ ગઈ હતી, પણ સંસ્કારો ગયા ન હતા. રાધીમા અને વસુમતીએ ઘરમાં અમિહોત્ર, પાંડૂજન, કથાવાર્તાશ્રવણ અને દયાશક્ય અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યાં હતાં.

અમને પણ આ આત્માઓના સંબંધમાં ગૃહજીવનની હાંફ, અને સંસ્કારવાળાં મિત્રોની સોખત મળી. ખવાડનાર ખાનારનો ભાડૂતી સંબંધ ધીમે ધીમે સ્નેહાળ અને મિત્રતામાં પરિણમ્યો. હાસ્યવિનોદ, અને શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, તથા બીજી ચર્ચાવાર્તાઓ અમારે થવા લાગી. બળદેવભાઈ સાચા કોમ્યુનિસ્ટની પેઠે વસ્તુમતીના આશાભર્યા અર્હિસાવાદ સામે મંત્રેની

સાકમારી કરતા ઝોંઝોળાળી, ક્રાન્તિની વાતો, અને તેમાં યે બંગાળીના જેવા તેમના ઘાટ અને પહેરવેશે તેમને વસુમતીને હાથે બળ્યાણુનું જરાકે હસવા જેવું નામ અપાળ્યું.

બળ્યાણુ ક્રાન્તિવાદી હતા છતાં જેમ કાષ્ઠપણુ ક્રાન્તિવાદી નિષ્કુર હોતા નથી તેમ તે નિષ્કુર ન હતા. ઊલટું તેમનું ભાવતંત્ર અતિ સૂક્ષ્મ સંવેદનાઓ ગ્રહણ કરતું. જીવનમાં સાચાં શ્રમજીવીનાં તત્ત્વો ઉતારવા તેમણે શિક્ષકજીવનનો ત્યાગ કરી મજૂરોના જીવનની નજીકમાં નજીકજઈ શકાય એટલા માટે મજૂરમહાજનમાં પોતે ભરતી થયા હતા. અને દિનેદિને માનવ-જીવનની કરુણતાને જોઈ જોઈ એમનું હૃદય એક બાલુ પુષ્પેથી પણ કોમળ થતું ગયું અને બીજી બાલુ પથ્થરથી પણ કઠણ થતું ગયું. એમની ચિત્તશૂંભિકા ઉપર ઊંડતા કરુણાના આધાતો માત્ર તેમની હાસ્યરસપ્રિયતા જ પાછા ઠેલી શકતી. અને જ્યારે તેમનું હાસ્ય બેફાટ ઊછળતું ત્યારે એની પાછળ વિષાદનો કોક મહાન દિમગિરિ છુપાયેલો રહેતો જ. રાધીમાના નવા મકાનમાં પગ મૂકતાં તેમના મોઢામાંથી સરેહું અટ્ટહાસ્ય આ ત્રણેના જીવનની પ્રતિ નીપજતી કરુણાના પ્રતિષ્ઠનરૂપ જ હતું.

અમે એક રવિવારને બપોરે રાધીમાને ત્યાં જમવા ગયા ત્યારે અમદાવાદમાં મે મહિનાની ગરમી હતી છતાં રાધીમાના ઘરમાં ધુમ્મસ છવાએલું લાગ્યું. ખીટીએ ટીંગાવેલી રૂ ચોટિલી કાળી ટોપી અને મેલા કાટની જરાબર નીચે ચપટા પ્રભાચાર્ય ચિહ્ન જેવા કાલિશંકર બેઠા બેઠા મૂછોમાંથી રૂ સાંક્ર કરતા હતા. રાધીમા હજી રોટલીનો લોટ બાંધતાં હતાં. સગડી ફૂંકી ફૂંકીને જાણે તેમનું મોઢું ફૂંક્યું હોય તેમ લાગતું હતું. બધું શાંત હતું. ઉદાસ હતું. હમેશ મુજબ વસુમતીનો ગીતાપાઠ કરતો ઝીણો અવાજ સંભળાતો ન હતો.

વસુમતી માંદી પડી હતી. રાધીમા ખૂબ રડ્યાં હતાં. સોડાને બદલે લેમન લઈ આવવા બદલ, અને તે ય વધારે પૈસા આપીને, ઈપેકા ખાઈને કાલિશંકર મૂઠ યાદને બેઠા હતા.

અમે ચૂપચાપ બિછાના પર બેસી ગયા.

‘ભાઈ, હારી ગઈ આજે. બેસો જરાક, રોટલી થતાં વાર થશે.’ રાધીમાએ ઉદાસ છતાં ગંભીર અવાજે કહ્યું.

‘કેમ?’ બળ્યાણુએ પૂછ્યું.

‘વસુ માંદી પડી છે, એને ડોક્ટરને ત્યાં લઈ જવા લાવવામાં જ મારો વખત ગયો. અને ભાઈ, વસુ આમ ચાઓની વાતો કરવામાં સરી છે પણ માંદી પડે છે ત્યારે બાળકથી ય શૂંડી થઈ જાય છે. અહીં ગાડીમાંથી ઉતારી ને એને દાદરો ચઢાવતાં ચઢાવતાં સો વાનાં થયાં. હવે જોડકું ઓઢીને સૂતી છે તે નયી હાલતી કે ચાલતી.’ રાધીમા કર્મકથા કહેતા લાગ્યાં.

‘માજી, અમને કહેજો લાવવું કરવું હોય તો.’ રંગીલબાઈએ વિવેક કર્યો.

‘ભાઈ, લાવનાર છે તે જ જુઓ ને આ પર્યટ જેવા બેઠા છે. સોડાને બદલે લેમન લઈ આવ્યા.’

‘રાધીમા, ત્યારે ડાક્ટરે શું કહ્યું?’ વાતને સીધી ચલાવવા મેં કહ્યું.

‘ડાક્ટરે તો ઘણું’ એ કહ્યું. વસુને સંતાન થયું નથી, અને એમાંથી જ દિસ્તીરિયા લાગુ પડ્યો છે. હવે બીજી નકામી દવાઓ ન કરાવતાં ઝોપરેશન જ કરાવી દો એમ કહી ચિઠ્ઠી લખી આપી છે. તે બે દિવસમાં જ મુંબાઈ જવું જોઈએ, નહિ તો કેસ ગંભીર થઈ જશે.’ રાધીમાએ કહ્યું.

‘તો તો તમારે લઈ જવાં જ જોઈએ. એમાં ફિકર શું કરવા કરો છો?’ ફાટલી ચપ્પલ મોચીને ત્યાં સંધ્યાના જેટલી જાણે સહેલી વાત હોય તેમ રંગીલભાઈ બોલ્યાં.

‘લાઈ, લઈ તો જઈશુંરો. પણ મનમાં શુંનું શું ચર્ચ જાય છે. આખો જિંદગીમાં એણે મારી સાથે જુદાઈ રાખી નથી. એના જીવને જોખમ આવે ત્યારે મારું હૈયું હાથ નથી રહેતું. તમે આવ્યા તે પહેલાં પેટ ભરીને હું રડી. ભાઈ, ભગવાનને કહું છું કે મારો જીવ લઈ એને જીવાડ, પણ ભગવાન માને તો ય વસુ માને એવી નથી. હું માંદો પડું છું ત્યારે એનું કકલાણ તમે જોયું નથી. એ મારી વહુ નથી. દીકરી કરતાં વધારે છે.’ જિંદગીમાં ન સાંભળેલો એવો સાસુનો વહુ પ્રતિના રોહનો એ કરોડે સાસુવંકુની લડાઈની ભટ્ટી ઉપર રાતદિ’ શેઠાતા એવા મેં સાંભળ્યા કપો.

‘હા માજી, કોકને બદલે કોકથી કંઈ મરાય છે? જિંદગી એ કંઈ સિનેમાનો ટિકિટ છે કે એકને બદલે બીજાને આલે?’ રંગીલભાઈએ રંગ રેલાવ્યો. અથા જરાક હસીને પાછા ચૂપ થયાં.

‘માજી, મંજારો મા. જે રામે અત્યાર સુધી રાખ્યાં છે તે હવે પણ રાખશે. એને કલે આપણે જીવવાનું ને એને કલે મરવાનું. જેની કસોટી વધારે થાય છે તેની ઈશ્વરને ત્યાં વધુ લાયકાત છે!’ હું લુખ્ખી ફિક્કસફી બોલ્યો.

‘રોટલીઓ વણાવા લાગી અને કાચા પાકાનો ખ્યાલ ક્યાં વગર અમે ખાંધ પરવાયા. બળબાણુ અને હું વસુમતીની સારવાર માટે રોકાઈ ગયાં. અંદરના એરડાંમાં ન્યાં અમે જવલે જ જતા, ત્યાં ગોદડાંના પહેલા વીંટા જેવી સૂતેલી વસુમતી પાસે અમે ગયા.

‘વસુજીન !’ બળબાણુએ વસુમતીને બોલાવી.

‘હાં...’ ગોદડામાંથી જ તે બોલી.

‘એને પડી રહેવા દો, ભાઈ.’ કહી રાધીમા અમારી પાછળ બીનાં હાથ લૂછતાં આભ્યાં. બારીમાં બિઓ બિઓ હું નીચે ચોખ્ખીમાં પોતાના ડોકરોને રેમડતા મોંઘસને જોઈ રહ્યો. બે ત્રણ બેરાં બેગાં થયાં હતાં. અને તેને શીખવી રાખેલા સવાલો પારંપાર પૂછી ગમ્મત ઉડાવતાં હતાં.

‘દીકરા, તારે કેટલી વહુઓ જોઈશે?’ દીકરો કહેતો. ‘ચારે.’

‘અને કેટલી બેસો તારે જોઈશે?’ દીકરો કહેતો. ‘ચારે.’

‘પછી શું કરીશ?’ ‘ચાર બેસને મારી ચાર વહુઓ દોહરો. પછી હું દૂધ પીશ.’

‘પછી શું કરીશ?’ ‘પછી હું બધી વહુઓને મારીશ’ અને બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં. એમનો હાસ્ય વિલાસ છોડી મેં અંદર જોયું તો બળબાણુ રાધીમાને એક ટુંક ઉપરની ચીજો ઉતારવામાં મદદ કરતા હતા. રાધીમાએ ટુંક ઉઘાડી અંદરથી એક ચપટી પહેળી બિડી ગએલા પોલિથવાળી પેટી કાઢી.

‘ભાઈ, એક કામ તમારે બરાસે સોંપું છું,’ રાધીમા બોલ્યાં. અમારા બોલવાની રાહ જોયા વગર તેમણે પેટી ખોલી, અંદર જોબલી રંગની મલમલ મંદેલી હતી, અને ગોળ લખચોરસ, એવાં જુદાં જુદાં ખાલી ખાનાં હતાં. એક ખૂણામાંથી કાગળની પડીકી તેમણે કાઢીને બોલી, એમાં એક વીંટી હતી.

‘ભાઈ, આના રૂપિયા કરી લાવે,’ મેં વીંટી હાથમાં લીધી, ઉપર લીલા રંગનું નંગ હતું.

‘રાધીમા, વીંટી શું કામ વેચો છો? પચીસ પચાસની સવડ જોઈએ તો કરી દઈશું.’ બળબાણે કહ્યું.

‘ભાઈ, તમારી કરેલી સવડ ક્યાં સુધી પહોંચવાની? પ્રભુએ કરેલી સવડ પ્રમાણે જ કામ થશે. આ પેટી ભરીને ઝવેરાત હતું તે ન રહ્યું, તો હવે આને વળગી રહી શું કરવું? આ વસુના વરે કરાવેલી તે એને માટે જ વપરાવાનું લખ્યું હશે.’ અમારી પાસે સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળવા સિવાય બીજો કંઈ છલાજ ન હતો. રાધીમા આશ્વાસનની દશાથી પર હતાં.

‘હરિ, હરિ !’ બીજો શ્વાસ લેતા બળબાણે બોલ્યા, ‘રાધીમા, કાલે વસુમતી સાત્તે થઈને ઘેર આવશે. લાવો અને જઈએ ત્યારે.’ તેમણે શાંતિથી હાથ લંબાવ્યા.

‘હા ભાઈ, બધું લૂંટી લઈને પણ લગવાને જીવવા દીધાં છે. પણ ગાંડું મન નથી માનતું, થવાનું હશે તે યંશે. જવું તો પડશે જ એટલે યા નસીબ, કરીને જઈએ છીએ,’ રાધીમાએ કહ્યું.

બળબાણે જાણે તે સ્થળથી દાઝ્યા હોય તેમ બિભા ચર્ચ એકદમ ચાલવા લાગ્યા. તેમની પાછળ જતાં જતાં મેં ડાક ફરવી તો રાધીમા ખુદી પેટી સામે જોઈ રહેલાં લાગ્યાં. વીંટીની પડીકીને ખિસ્સામાં ધાલી બળબાણે ચાલતા હતા. તેમની પાછળ હું શૂન્ય મને ચાલતો હતો. મારાથી બોલાઈ જવાયું:

‘બળદેવભાઈ, જીવનની શી સ્થિતિ?’

‘શું સ્થિતિ છે? માણસ પૈસાદારનો ગરીબ થઈ જાય એમાં શું થઈ ગયું? જીવનની બીજી કેટલીયે કરુણાઓ છે’ સરિયાગ રાડના ઘોંઘાટમાં બળબાણેનો મોટો અવાજ પણ સંભળાતો ન હતો. ‘માણસની માણસાઈ નષ્ટ નથી થઈ ત્યાં સુધી સારું છે. જિંદગીના જે સંજોગો માણસની માણસાઈ લૂંટી લે છે એની ખરી લયાનકતા અને કરુણતા તમે જોઈ છે? આપણે બધા દેખતા છતાં નથી જોતા. એ એના કરતાં ય વધારે કરુણ છે. કોને દોષ દેવો?’

‘હા, કોને દોષ દેવો?’ હું બોલવા જતો હતો ત્યાં ‘એઈ સમાલો’ એવી ખૂમ સાથે એક અકચકતી વિક્ટોરિયા ગાડી કોઈ રૂપસુંદરીને લઈ વેગથી પસાર થઈ. એક આંધળો ફકીર ‘યા અલ્લાહ, યા અલ્લાહ,’ ખૂમ પાડી હાથની હથેલી ધરીને કુટપાયરી પર ચાલતો હતો. બળદેવભાઈ બોલ્યા, ‘એને કહો કે એ મોકાર કરવો રહેવા દે અને બોલ કે “યા નસીબ! યા નસીબ!” કેમ ખરું ને? અને આમેઈશનની એક રેકડ’ જેવું તે હસ્યા: ‘હા-હા-હા-હા. !’

હાસામ્ય

રાજસ્થાની અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં

[રાજસ્થાની અને ગુજરાતી બાષાનું સામ્ય તે બાણીનું છે. પણ બન્ને બાષાના કંઈક સાહિત્યમાં પણ ધણું સામ્ય છે. એક ને એક દુહો જરા શબ્દફેરથી રાજસ્થાની અને ગુજરાતીમાં મળી આવે છે. આનાં અનેક કારણો હોય શકે: રાજસ્થાનથી ગુજરાતમાં આવેલા લોકપ્રવાહ, તેમ જ રાજસ્થાન અને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાં આવતો જતો એક જ ખારોટ ચારણો વગેરે રાજ્યોનો ભયકર્તા, બુદ્ધિ બુદ્ધિ રાજ્યોના ક્ષાટ ચારણો વચ્ચે સાહિત્યસંપર્ક, અને રાજસ્થાન અને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો વચ્ચેનો વ્યવહાર.

કેટલાક દુહાઓ એ ને એ જ એકાદ શબ્દફેર આવે છે તે પણ રહેવા હોય છે. તમો]

રાજસ્થાની

કંથા રિણ મેં જાયનૈ, કીજૈ કિણરો સાથ ।
સાથી ચારૈ તીનિ હૈ, હિયો કટારી હાથ ॥ ૧ ॥

કાઠિયાવાડી

કંથા રથુમાં મૂઝતા, કેની નેવે વાટ,
સાથી તારાં ત્રણ છે: હેયું કટારી હાથ. ૧

રાજસ્થાની

ઘોડો જોડો પાધડી, મૂંછાંનો જ મરોડ ।
યે ચારોં ના ચૂકે, રજપૂતાં રાઠોડ ॥ ૨ ॥

કાઠિયાવાડી

ઘોડો નેડા પાધડી, મૂંછું તણી મરોડ,
ચાર ચીજ એ ના ચૂકે, રજપૂતી રાઠોડ. ૨

રાજસ્થાની

હાડ સગો નહોં હોય, નેહ સગો સો હી સગો ।
ચારોં જુગ દગ જોય, માંચ સ્વહી, મહિલા જલે ॥ ૩ ॥

કાઠિયાવાડી

હાડ સગો નવ ભણ્ય, પ્રીત સગો સો હી સગો,
ઓ આદુ ઓ ખાણ્ય, માં દેખે મહિલા જળે. ૩

રાજસ્થાની

અમલ તું ઉદમાદિયો, સેણાં હન્દા સેણ ।
થા ચિન ઘડી અન આવડે, પીકા લાગૈ નૈણ ॥ ૪ ॥

* કાઠિયાવાડી દુહાઓ; કહાનજી ધર્મસિંહ કૃત-“કાઠિયાવાડી-સાહિત્ય” માંથી, અને રાજસ્થાની-દુહાઓ રામનરેશ ત્રિપાઠી દ્વારા સંગ્રહિત. “મારવાડકે મનોદહર ગીત” માંથી

काठियावाड़ी

अभक्ष तु उदभातिओ, सेलुं संधो सेलु,
आवे तो आछो लगे, नहि तो शीकां नैलु. ४

राजस्थानी

माथा मुंडायां तीन गुण, गई माथेरी, खाज ।
मल्लां छोडा चौधरी, हांसल छोडयां राज ॥ ५ ॥

काठियावाड़ी

शिर मुंडायांथी. तलु सुभ, लगे लू ने भाज,
भावाने लाडु भगे, लोग कडे महाराज. ५

राजस्थानी

सूफोडारी नार, चढ चौबारे चक-चक करे ।
थारा ने वरजले, महाराने पीयां सेरे ॥ ६ ॥

काठियावाड़ी

सोशीजानी नार, अभलीसुं अगडा करे,
तुं तहाराने वार, अभाराथी पीधे सेरे. ६

राजस्थानी

आशक नट साधक सति, सूरं सहेचो सेल ।
अराफरी की बात नहीं, खराखरी को खेल ॥ ७ ॥

काठियावाड़ी*

आशक नट साधक सति, सरा सहेचो सेल,
अराफरी की बात नहि, अराफरी के खेल. ७

राजस्थानी

शियाले सोरठ भलो, जलले गुजरत ।
वर्षांमां वागड भलो, कछडो बारे मास ॥ ८ ॥

काठियावाड़ी

शियाले सोरठ भलो, उनाले गुजरत,
वर्षांमां वागड भलो, कछडो बारे मास. ८

राजस्थानी

त्रा भांगा संधाय नहि, मन मोती ओ काच ।
सुणतल फातन मानिए, नजरं जोयां, सांज ॥ ९ ॥

* काठि गोकुलदास द्वारकादास रायपुरा. द्वारा संशुद्धित "काठियावाड़ी-दूहाओ" भांथी-बेअक

हृडासाम्भ

काठियावाडी

तथु लांगां संधाय नहीं, भेन भोती ते काय,
सुथुतल कान न भानिजे, नजइ जेयां सांय. ८

राजस्थानी

समजण दे तो संपत दे, नकर थारी समझण पाछी ले ।
पण समझण और संपत नहीं, तो दो धक्का म्हारे से ले ॥ १०

काठियावाडी

समजथु दे तो संपत दे, नकर तारी समजथु पाछी ले,
पथु समजथु ने संपत नहीं, जेवां जे धक्का भां दे.

राजस्थानी

चमार घर चंदन उगे, माथे सुकवे चाम ।
चंदन बिचारा क्या करे, पडा नीच से काम ॥ ११ ॥

काठियावाडी

चमार घर चंदन उगे, तो माथे सुकवे चाम,
चंदन बिचारा थुं करे, जेने पडथुं नीचथुं काम. ११

राजस्थानी

स्याम उगारी रण रहे, ये रजपूतां रीत ।
ज्यां लग पाणी आवटे, त्यां लग दूध निचित ॥ १२ ॥

काठियावाडी

स्याम उगारी रण रहे, जे रजपूतां रीत,
ज्यां लग पाणी आवटे, त्यां लग दूध निचित. १२

राजस्थानी

परपूतां में परखियो, मूंछा तणी अणि ।
मैं तो लांबी पहेरस्यां, पण जद पहेरे घणी ॥ १३ ॥

काठियावाडी

परपूतां रहे परखियो, मूंछा तणी अणी,
मैं तो लांबी पेरस्यां, पर जद पेर धणी. १३

राजस्थानी

घर घरती पग पागडे, अरियां तणो गरड्ड ।
हजू न छोडे साहवा, मूंछां तणो मरड्ड ॥ १४ ॥

શાક્ત સંપ્રદાય, તેના સિદ્ધાન્તો, શુજરાતમાં તેનો પ્રચાર
અને શુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર

લેખક:—શ્રી. દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, બી. એ.

દિવાન સાહેબ—ખંભાત રાજસ્થાન, ખંભાત.

પ્રકાશક:—શ્રી કાર્પાસ શુજરાતી સભા—મુંબઈ મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

શ્રી કાર્પાસ શુજરાતી સભા અંશમાળાના નં. ૧૩ માં તરીકે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ સભાએ શુજરાતનો “મુખ્ય મુખ્ય ધર્મ વા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તો, શુજરાતમાં તેનો પ્રચાર અને શુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” એ નામની અંશાવલિ પ્રકટ કરવાનો ઉપક્રમ છ સ. ૧૯૧૩ થી આદરેલો છે. આવી અંશમાળાની ઉપયોગિતા વર્ણવવાની જરૂર નથી. પણ શ્રી. કાર્પાસ શુજરાતી સભા જેવી સંસ્થા જ કરી શકે એવું આ કામ છે એટલું જરૂર કહેવું જોઈએ.

શાક્ત સંપ્રદાય સંબંધી પુસ્તક લખાવવા માટે શ્રી. કાર્પાસ સભાએ શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાની પસંદગી કરી એ તદ્દન યોગ્ય કહ્યું છે. શુજરાતમાં શાક્ત સંપ્રદાય વિશે એમનાથી વધારે વિશાળ અભ્યાસવાળો કોઈ સાદર હોય એમ હું ધારતો નથી, અને એમણે ‘રાજ્ય પ્રકરણના’ વિપુલ અર્થપ્રદ ‘અનેક વ્યવસાયો’ વચ્ચેથી પણ જિંડા અભ્યાસ અને વિશાળ વાચન માટે ઘણો સમય માગે એવો અંશ લખવાનું કબૂલ કર્યું તેનો હેતુ એમના જ શબ્દોમાં “શાક્ત સંપ્રદાયમાં ધર્મતત્ત્વનું જિગ્રાપણું અને વ્યાપકપણું કેટલું રહેલું છે” તે બતાવવાનો છે. અને આ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાનો એમણે કેવો પ્રયત્ન પ્રયાસ કર્યો છે તે આ અંશ વાંચવાથી જ સમજાય એમ છે.

આ અંશનાં કુલ સોળ પ્રકરણો પાઠવામાં આવ્યાં છે અને પ્રત્યેક પ્રકરણના વિષયોનો નિર્દેશ ટૂંકામાં વિષયાનુક્રમણીમાં કર્યો છે. એ વિષયાનુક્રમણી જોવાથી આ ગ્રન્થમાં કયા કયા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી જશે પણ અહીં પ્રકરણવાર વિષયોનો નિર્દેશ કરવાથી કાંઈ લાભ નથી. તેમ જ શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈએ કરેલાં વિવરણની પ્રશંસા કરવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી. એની જરૂર જ નથી. કારણ કે એમનાં વિવરણની ખૂબી શુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એકબે મતભેદનાં રચાનોનો ફક્ત અંગુલિ-નિર્દેશ કરવાની ઇચ્છા છે.

(૧) શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ આ ગ્રન્થમાં ઐતિહાસિક વિવરણપદ્ધતિને ગૌણ રાખીને ઘણુંખરું વિવેચન કરેલું છે. મારા આ વિધાનને સિદ્ધ કરવા માટે વિગતવાર દાખલાઓ ન આપતાં પ્રકરણ ૧૩ મું વાંચવાની સૂચના કરું છું. એ પ્રકરણના આરંભમાં જ લખ્યું છે કે “હિન્દુ ધર્મનાં અનેક સંપ્રદાયો અને પંથો છતાં, તે મર્મમાં

શક્તિવાદ એટલો આડાઅવળો ગુનાયેલો છે કે હિન્દુધર્મની પ્રાણનાદી કહીએ તો શક્તિના સ્વીકારમાં છે.” (પૃ. ૧૪૫). આ દષ્ટિએ વેદથી માંડી હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય પર્યંતના સાહિત્યસમહનું દર્શન એમણે કરેલું હોવાથી “શક્ત સંપ્રદાયનો, એક જુદા સંપ્રદાય તરીકે, ઇતિહાસ, જોઈએ તેટલો આ અન્યથી સ્પષ્ટ થતો નથી. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે પદાર્થમાત્રમાં તે તે પદાર્થના ધર્મરૂપ વિશિષ્ટ શક્તિ હોય છે એ કબૂલ છે; પણ માત્ર એ વિચારેને સદ્ભાવ ન્યાં ન્યાં દેખાય ત્યાં ત્યાં શક્ત સંપ્રદાયનો પણ સદ્ભાવ છે એમ કહેવામાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.

(૨) “શંકરાચાર્યને શક્તિદીક્ષા મળેલી અને તેના કૃળ તરીકે (ક) સાન્દર્થલહરી, (ઘ) પ્રપંચસાર, (ગ) લલિતા ત્રિશતીભાષ્ય અને (ઘ) આનંદલહરી વગેરે સ્તોત્રો એ ચાર પ્રકરણગ્રન્થો શંકરાચાર્યે રચ્યા છે” એમ શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ કહે છે (જુઓ પૃ. ૫૬). મને આ વિધાનમાં શંકાનાં ઘણાં કારણો દેખાય છે. આ સમગ્ર વિષયની ચર્ચા ટૂંકા અવલોકનમાં અશક્ય છે; પણ શંકરાચાર્યના નામ ઉપર ચડેલા જેટલા ગ્રંથો અત્યારે મળે છે તે બધા પ્લહસૂત્રતા ભાષ્યકાર શંકરાચાર્યના છે એમ તો શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ પણ નહિ માનતા હોય. પ્રો. બેલ્લકર અને તેના શિષ્યે મળીને “કેટલોગસ કેટલોગોરમ્” મદ્રાસના રિપોર્ટો તથા વાણીવિલાસ સીરીઝ વગેરેમાં છપાયેલા શંકરાચાર્યના ગ્રંથો ઉપરથી પાઠી તારવી તો કુલ ચારસો ગ્રંથો શંકરાચાર્યના નામ ઉપર ચડી આવેલા મળી આવ્યા. બધામાં “ઇતિ શ્રીમદ્ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રીમદ્ શંકર સગવત્ પૂજ્યપાદ્મતી” એ રીતે અન્તે લખેલું છે. આ ચારસોમાંથી કુલ ચોવીસ ગ્રન્થો (૧૧ ભાષ્યો, ૮ સ્તોત્રો અને પાંચ પ્રકરણગ્રન્થો) ને શંકરાચાર્યના માનવા બેલ્લકર તૈયાર છે (જુઓ વર્દાત ફિલસૂફી ઉપર કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં તેણે આપેલાં ભાષણો, ભાષણ છઠું). મારો અંગત મત તો એક પણ સ્તોત્રને ભાષ્યકારનું માનવાથી વિરુદ્ધ છે. જૂના ટીકાકારો સુરેશ્વરાચાર્ય, આનન્દગિરિ વગેરેની ટીકાઓ મળે છે એ પુરાવા પણ છેતરનારો છે, કારણકે જો મૂળની નીચે શંકરાચાર્યનું નામ મૂકવામાં વાંધો ન આવ્યો તો ટીકા નીચે સુરેશ્વરાદિનું નામ મૂકવામાં શો વાંધો આવે ? અલગત, આ રીતે શંકા લંબાવતાં પ્રાચીન સાહિત્ય ઉકેલવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય એ કબૂલ છે, પણ સાચા ઐતિહાસિક વિવેચનના પ્રયોગથી ઘણી ખરી મુશ્કેલીઓનો તોડ નીકળી શકે એવું છે. ટૂંકામાં મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે આ સાન્દર્થલહરી વગેરે સંદિગ્ધ ગ્રન્થોના આધારે શંકરાચાર્ય ઉપર અમુક મતનો આરોપ કરવો એ ખોટું છે. એ રીતે તો શંકરાચાર્યને માથે કાઈ પણ સંપ્રદાયની માન્યતાનો આરોપ થઈ શકે એમ છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ કહે છે કે “શંકરાચાર્યના સમયમાં શક્ત મતનાં ત્રણ રૂપો પ્રચલિત હતાં—(૧) કૌલમત, (૨) મિત્રમત, (૩) સામયિક મત.” (પૃ. ૫૭) શંકરાચાર્યના સમયમાં આ મતો પ્રચલિત હતા એ માટે શો પુરાવો છે ? શંકરાચાર્યના સમયમાં પ્રચલિત બાદ મતોનું તથા કાપાલિક* વગેરે પાશુપત મતોનું ખંડન ભાષ્યકારે કર્યું છે. એ ખંડન જ તે મતો એ વખતમાં પ્રચલિત હતા એનો પુરાવો છે. શક્તસંપ્રદાયનું ખંડન કે સૂચન જ. સ. ભાષ્યમાં કે ઉપનિષદ્ ભાષ્યમાં ક્યાંય છે ? ગ્રંથકર્તાએ શંકરભાષ્યમાંથી ‘શક્તિયુક્ત છલ’ ‘પરમેશ્વરની શક્તિ’ વગેરે ‘શક્તિ’ શબ્દના આવા પ્રયોગોવાળાં વચનો એકઠાં કરીને એ પ્રયોગો શક્તિવાદનું સમર્થન કરે છે એમ કહ્યું છે (જુઓ પૃ. ૪૮). પણ

* કાપાલિક વગેરે સૈવધર્મના પંથકેદોનો હોળખ જો કે શંકરાચાર્ય પોતે કર્યો નથી પણ ભામતીકારે કર્યો છે. ભામતીકારે ઈ. સ. ૮૦૦ માં એક ગ્રંથ લખ્યો છે

આગળ પાછળનો સંગ્રહ જોતાં માત્ર શક્તિનો સ્વીકારે બાબ્યકારના સંપ્રદાયમાં છે. જે કે એ 'શક્તિ' ને તેઓ અવિદ્યારૂપ ગણે છે-પણ કોઇ જાતના શક્તિવાદનો સ્વીકાર નથી.

૨૦ કામાં મારું વક્તવ્ય એટલું જ છે કે શક્તિ સંપ્રદાયના વિચારનું મૂળ આ વિશ્વમાં પ્રદાર્યમાત્રના ધર્મરૂપે તથા બનાવોના કારણરૂપે રહેલ કોઇક જાતની શક્તિના આંતરદર્શનમાં રહેલું છે. એટલે સુધી એ વાત ઠીક છે પણ શક્તિ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ સમજવામાં શંકરાચાર્ય સંગ્રહી પ્રકરણ સાતમામાં આપેલાં વિવરણ જેવાં વિવરણો સરલતા નહિ પણ મુશ્કેલી ઉત્પન્ન કરે છે. કારણ કે એ પદ્ધતિ પ્રશ્નને ગૂંચવી નાખે છે.

(૩) શક્તિ સંપ્રદાયની દીક્ષામાં પંચમકાર-મઘ, મૈથુન, માંસ, મત્સ્ય અને મુદ્રા-નો સમાવેશ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. એ કારણથી તાંત્રિકોની અથવા તાંત્રિક માર્ગની નિન્દા કરવામાં આવે છે. શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ આ નિંદાનો વિરોધ કરતાં પંચમકાર દીક્ષાના અભ્યાસમાં નીચેની દલીલો કરે છે: (૧) આ દીક્ષા પશુ અધિકારીઓ માટે છે. (૨) "જે સાધકને મઘાદિ સહજ હોય તેમને નિયમવિધિઓ તે ક્રમબુદ્ધિ છોડાવવાં એવો આશય છે. (૩) વૈદિક પશુપત્રોમાં હિંસા, માંસભક્ષણ વગેરે ચતુર્થાં વેદવાદીઓ શક્તિ સંપ્રદાયને વામમાર્ગ ગણી નિંદે છે. (૪) પ્રત્યેક ધર્મમાર્ગમાં ન્યૂનાધિક અંશે અધર્મની શાખાઓ પેટેલી જોવામાં આવે છે.

એહીં પણ મને લાગે છે કે તદ્દન સાદા પ્રશ્નને ગૂંચવી નાખવામાં આવ્યો છે. દરેક ધર્મમાં મનુષ્યસ્વભાવસુલભ ભજનાઇને પરિણામે અધર્મ કે ધર્મનાં વિરૂપતરંગો કાળક્રમે પેસી જાય છે, એ વાત સાચી છે. પણ વામમાર્ગની નિંદા આ દ્વપણ માટે નથી થતી. વૈદિક યજ્ઞમાં હિંસા હતી એ વાત સાચી, પણ એ માટે બૌદ્ધો અને જૈનોએ એની પ્રુબ્ધિ નિંદા કરી છે; પહેલો અને બીજો બેધ મુદ્રાઓ એક જ કક્ષામાં પડે છે. સાધકોમાં અધિકારબેદ જરૂર હોય છે અને સહજ દ્વલોભે એકદમ પણ છોડાવાય અને ક્રમશઃ પશુ છોડાવાય. પરંતુ તંત્રમાર્ગની નિન્દાનું મુખ્ય કારણ મારી સમજ પ્રમાણે ભુલું જ છે. સાધારણ રીતે પામર મનુષ્યો હિંસા, મૈથુન વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વભાવથી જ પડેલાં છે, ત્યારે ધર્મ પામરતા છોડવાનો અને સંસ્કાર પામવાનો નવો માર્ગ ખતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તથા જેઓ પામરતા છોડે તેઓને પોતાના રક્ષણમાં લે છે. પરંતુ તાંત્રિક માર્ગ જેવા કોઇ કોઈ કહેવાતા ધર્મો પશુ અધિકારીનાં સહજ કર્મોને પણ ધર્મનું નામ આપે છે. શિવ ધર્મના કાપાલિક વગેરે પંથો ઉપર આ જ આક્ષેપ છે. અને બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મની અસરથી વૈદિક હિંસાનો તથા મઘાદિનો ત્યાગ કર્યો પછી એ ત્યાગ કરનાર વૈદિક હિંદુઓએ ધર્મના નામથી મઘ, માંસ, મૈથુન વગેરેને પકડી રાખનાર અધીરપંથીઓ, કાપાલિકો તથા વામમાર્ગોની નિન્દા કરી એટલું જ નહિ પણ આવા પંથોનો જાહેરમાંથી લગભગ બદ્ધિધાર કર્યો.

૨૧. તંત્રમાર્ગની નિન્દાનો ઐતિહાસિક ખુલાસો મને આવે લાગે છે અને એમાં હિન્દુ સમાજની આરોગ્યવાળી રચિતિનું લક્ષણ મને દેખાય છે. અલખત, આ રીતે તંત્રમાર્ગ નિંદાજ નવાથી એમાં સારા ઊંચા વિચારોથી ભરેલા ગ્રાહ્ય અંશો છે તેની ઉપેક્ષા થઇ છે એ મારે કબૂલ છે. આખું તાંત્રિક સાહિત્ય ઉપેક્ષિત રહ્યું છે. એ પણ કબૂલ છે. ઉપર ખતાવેલાં કારણોથી એમની વિવરણપદ્ધતિમાં મને કેટલાક વાંધા લાગવા છતાં શક્તિ સંપ્રદાયના સારા અંશેને ઉપર લાવવાનો તથા એ સમગ્ર વિષયનો ઉદ્ધાર કરવાનો જે પ્રયાસ શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ કર્યો છે એ માટે તો ગુજરાતી વાચકેવર્ગ એમનો ખણી છે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૬

આપાઠ: ૧૯૮૮

અંક ૩

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ*

“સરસ્વતીચંદ્ર” નવલકથાનો ઉદ્દેશ સમસ્ત જીવનની સમાલોચના કરવાનો છે. તેમાં ખીજા વિષયો સાથે રાજ્યપ્રકરણ પણ આવે છે. ગોવર્ધનરામે રાજ્યપ્રકરણ બે દૃષ્ટિએ ચર્ચ્યું છે: એક તો હિંદુ તત્કાલીન રાજ્યપ્રકરણ; અને ખીજું, હિંદુ બંધનું રાજકારણ, જેમાં હિંદુ ને તેની બહારનું જગત, બનેલું રાજકારણ સમાઈ જાય છે, ને જેમાં લેખક પોતાનું મનોરાજ્ય પણ આપ્યું છે. આ ખીજા ચર્ચા તેમણે હિંદી સંસ્કૃતિની ભૂમિકા પર કરી છે; પણ દૃષ્ટિ સર્વગ્રાહી છે અને કાલમાં પણ નંખાય; તેટલી દૂર નાંખેલી છે. આપણે આ લેખમાં આ ખીજા દૃષ્ટિનો વિચાર કરીશું.

ઉપરનાં વિવેચનોમાં આપણે ગોવર્ધનરામનું આપણા પ્રાચીન, મુસ્લીમ, મરાઠી, બ્રિટિશ, ને રાજસ્થાની રાજકારણનું દર્શન જોયું, ને આપણે તે જ સાથે સંસ્કરણ પામતા રાજસ્થાની કારભારનાં-જે સંસ્કૃત થયેલાં ને પછી પ્રગતિને પથે ચડેલાં રાજસ્થાની કારભારનાં-મુખ્ય સત્રો જોયાં. હવે આપણે ગોવર્ધનરામે કરેલું યુગદર્શન જોઈએ.

ગોવર્ધનરામે ત્યારે “સરસ્વતીચંદ્ર” લખ્યો ત્યારે હિંદમાં જે યુગપરિવર્તન ચાલી રહ્યું હતું તે આપણે ઉપર વિગતવાર જોઈ ગયા; પણ ગોવર્ધનરામે માત્ર આપણા દેશનું રાજકારણ વિચાર્યું નહોતું. તેઓ વિચારબળે એવા પદ્ધતિની કે એકદૃષ્ટિવાળી નહોતા. જેમ પેતાના દેશના રાજકારણની નિષિદ્ધિ મોટે ભાગે “સમગ્ર દર્શન” પરથી આવે ને, હિંદને દેશની પુરાતન સંસ્કૃતિનો ને વર્તમાન યુગની સંસ્કૃતિનો એકમેળ ક્યો તેમ તે રાજકારણને તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ સાથે વિચાર્યું અને તેની ધડમાં તેને સંકેલી દીધું. એવા વિભાગનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં આ વિચારની પરિપક્વ દશા આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

એ વખતે યુરોપમાં ઇંગ્લંડ ઉચ્ચ કોટિનું રાજ્ય ગણાતું હતું ને ખીજાં રાજ્યો તેની અપેક્ષાએ ખીનઅનુભવી ગણાતાં હતાં. ઇંગ્લંડના તાજામાં જવાહીરરૂપે જડાઈ રહેલા ભારત-વર્ષનો ગૂજરાત દેશનો એક પીસતાળીસ વર્ષનો વિદ્વાન માનવી એ વખતે એવો અનુભવ કરે તો તેમાં નવાઈ પણ નથી. તેને મન તો કપિલોકો એશિયા-યુરોપમાં ચોતરફ ફાડફાડ કરી રહ્યાં હતાં. ને હતું પણ તેમ જ. મહારાણી વિક્ટોરિયાના મરણ વખતે ઇંગ્લંડ દુનિયાનાં

* તા. ૭-૪-૩૩ ના રોજ વડોદરાની સાહિત્ય સભાના આમંત્ર હેઠળ રા. મહુભાઈ હ. કાંટાવાળાના પ્રમુખપદે આપાયેલું આખ્યાન.

૧ આ વિષયની ચર્ચા “હામુદી” નહું પુસ્તક ૮ અંક ૨ થી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

સર્વ રાજ્યોમાં પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતું હતું. તેના મહારાજ્યમાં અસંતોષ હતો, પણ રાજદ્રોહ નહોતો; તેના સમાજમાં અસંતોષ હતો, પણ વિપ્લવવાદ નહોતો; તેનું રાજકારણ બધી પ્રજાના હિતનું સાધક નહોતું, પણ તે પ્રજાના હિતનું ચિંતક તો હતું; તેની આર્થિક સંપત્તિ સામે અમેરિકાની અને જર્મનીની આત્મરના જેવી બીયણ હરીફાઈ નહોતી; તેના સામ્રાજ્ય પદ સામે રશિયા ડાળા ફાટતું હતું; ને જર્મની હજુ કિશોર વય મૂકી યુવાવસ્થામાં આવતું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં રશિયા ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે યુદ્ધ સળગી બિહત, પણ ડફરિને તે અટકાવ્યું. ત્યારપછી ધીમે ધીમે રશિયા, ધરાન કાબૂલ ને ચીન તથા તુર્કી ને તિબેટમાં ઇંગ્લંડ સાથું ખટપટ કરતું હતું. ઇંગ્લંડના હિંદના સામ્રાજ્ય સામે એ વખતે આંતર નહિ પણ બહારનો ક્ષોભ વધારે હતો. ને તે ક્ષોભ રશિયા તરફનો માત્ર હતો. પણ રશિયાનું રાજ્યતંત્ર સહેલું હતું અને આરતી સત્તા પ્રજામત ઉપર બૂઝતી નહોતી; તે તેની નબળાઈ હતી ને તે નબળાઈમાં ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યની સલામતી રહેલી હતી. આ બાબત ગોવર્ધનરામ “સરસ્વતીચંદ્ર” માં અનેક વાર તપાસે છે. રશિયા ને જર્મની પ્રગતિ-એટલે અર્જુનના રથનાં દોરડાં ઝાલવા ને ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેમની પ્રજા સુખી નથી તેથી તેમનાં રાજ્યતંત્રો સ્થિર રહે છે.

ન્યાં પાંચાલી-પ્રજા (ચોથો વિભાગ પા. ૬૨૮-૨૯) સુખી નથી ત્યાં અર્જુનના રથની ગતિ ધીમી હોય છે. રશિયાની પ્રજા કાંઈપણ સમૃદ્ધિ પામી નથી, ત્યારે ગજરાજની એટલે જર્મનીની પ્રજા હસ્તિના-હાથણી-હોઇ રાજ્યની ને રાજ્યની પ્રજાની પ્રીતિ ઝાઝી છે પણ તેની પ્રીતિ ક્રિયાના સંસ્કાર પૂર્ણ નથી. તેથી ત્યાં પણ સમૃદ્ધિ નથી, ને રથની પ્રગતિ શિથિલ છે.

ગોવર્ધનરામ છટાલીના ને ફાંસના સર્વકાળના રાજ્યકારણનું દર્શન આપે છે (ચોથો ભાગ, પા. ૬૨૧-૬૨૨). મયૂર છટાલીના રાજકારણને સૂચવે છે, તો ચક્રાર (ચોથો ભાગ, ૬૨૨-૬૨૬) ફાંસના રાજકારણને સૂચવે છે. “આ રથ (અર્જુનનો) પ્રથમ એ પાળાના (ભૂમધ્ય સમુદ્રના પર્વતો) પૂર્વભાગમાં (એટલે ધરાતમાં ને હિંદમાં) ને દક્ષિણ ભાગમાં (મિસર વગેરેમાં) ચાલતો હતો. હાલ તમે (કુમુદને સર ૦ કહે છે) જુઓ છો કે એ પશ્ચિમ-તટથી પણ પશ્ચિમમાં છેક પશ્ચિમે દ્વીપ (ઇંગ્લંડ) છે ત્યાં કપિ લોક વસે છે ને આ રથના મુવળુંસૂત્ર એ કપિલોક અતિબળથી ખેંચે છે. એની નીચે જે પક્ષીરાજ (ફોંસ). પીળું સૂત્ર ખેંચે છે તે દિવસે ગરુડ થાય છે ને રાત્રે ચક્રાર થાય છે.

આપણને તે આજ ઉભયરૂપે દેખાય છે. તે આ ચિન્તામણિની શક્તિથી. ત્રીજી પાસથી ઉપરનું સૂત્ર પેલો ગજરાજ (જર્મની) ખેંચી રહેલો છે ને તેની દક્ષિણે ટોંકા કરતો રસિક મયૂર (છટાલી) એક સૂત્ર ખેંચે છે.”

જર્મની ને છટાલી સ્વતંત્ર ને એકરાષ્ટ્રો થયાં તે ઈ. સ. ૧૮૭૧ ની સાલનો વૃત્તાંત. તે બિસ્માર્ક ને કાવૂર તથા મેઝિનીના પુરુષાર્થ ને આત્મિક બળનું પરિણામ. ઓગણીસમી સદી તેની અધવચમાં જન્મેલા ને તે જ વખતે ઐત્યુએટ યથેલા ગોવર્ધનરામને વિચાર કેમ ન કરાવે? જર્મનીમાં તેને ભરોસો છે, પણ છટાલી ઉપર તેને બહુ આરથા નથી. કારણકે તે મયૂર ઘડીકમાં પીછાંતો કલાપ કરી નૃત્ય કરે છે ને ઘડીકમાં કલાપને સંકેલી દે છે ને ઘડીકમાં પાડી નાંખે છે. હાલમાં તેનો કલાપ બિઝનેસ છે, પણ એ મયૂરનામાં પોતાની

મયૂરીનું પોતાના જ વૃક્ષ ઉપર રંજન કરવા ઉપરાંત વધારે શક્તિ, વૃત્ત કે ગતિ કાંઈ જ નથી. એ મયૂરીની પોતાની ગતિ બહુ-છીંચી હવે નથી. તે જાતે રમણીય, સુંદર ને રસિક છે; પણ હિંદ-દેશમાં એનો જેવા મયૂર યષ્ઠ ગયા છે તે નાશ પણ પામ્યા છે. “તેથી હિંદ તેની પાસેથી માત્ર એટલું જ જાણવાનું રહ્યું કે—છટાલીએ પોતાની સ્થિતિમાંથી હિંદના જેવા વ્યાધિ વેળાસર દૂર કરેલા છે, કુસંપ વગેરે કાઢી નાખ્યા છે, ને તે ધડીકમાં પડી, ધડીમાં બીડી, અસ્તોદ્યનાં અનેક ચક્રોમાં ફરી તે દેશ પાછો મૂકવ થયો છે—પરદેશીઓ સામે કોઈ વાર લડી, કાંઈ વાર તાબેદારી સ્વીકારી પાછો સ્વતંત્ર થયો છે ને અભૂતના રથ વિમાન સાથે બીડે છે—પ્રગતિ કરે છે.” (ચોથો ભાગ: પા. ૬૨૨)

હિંદને છટાલી પાસેથી આટલું શીખવાનું છે—વિશેષ નહિ. પણ તે ફાંસ પાસેથી કાંઈ શીખી શકે કે? ફાંસમાં અનેક રાજ્યક્રાંતિઓ યર્ષ; તેણે અનેક ઉચ્ચ વિચારો કર્યા; તેણે દુનિયાને બંધુત્વ, ‘સ્વતંત્રતા’ ને સમાનતાના પાઠો મોકલ્યા; પણ તે જ ફાંસે નેપોલિયન જેવાની સરદારી નીચે યુરોપમાં એકચક્રી યવા પુરુષાર્થ કર્યો. તેથી દિવસે ફાંસદેશ ગરુડ જેવો જીવે બેઠાનો બને છે, ને રાત્રે શાંત ચંદ્રિકા જેવો પ્રસાદ આપનારો બને છે. એ ચંકાર પક્ષીના ગુણો ધરાવતો દેશ હિંદને શું શિક્ષાવચન આપી શકે? એગણીસમી સદીમાં ફાંસ તો ઇંગ્લંડનું મિત્ર બની ગયું હતું; તેને આફ્રિકામાં સારું રાજ્ય મળી ગયું હતું, ને જર્મની સામે લડવા જતાં તે હારી ગયું હતું, ચાકી ગયું હતું. તેથી—તે હિંદુસ્તાનના પોપટને મિથ્યા-ધર્મનો ને અવિચારનો ત્યાગ કરવા મૂક્યે છે (ચોથો ભાગ: પા. ૬૨૩-૬૨૬), આત્મપરીક્ષક થવા કહે છે, ઇંગ્લંડમાં શ્રદ્ધા રાખવા જણાવે છે, યુરોપમાં થોડા કાળમાં સળગનારી જલવા-સ્થળાની આગાહી કરે છે, જગત તે વખતે મોટી પ્રમુખવેદના ભોગવશે ને એમાંથી નવો યુગ બેસશે ને સારે બધા દેશોનું કલ્યાણ થશે ને બધી તાબેદાર પ્રજાઓનો મોક્ષ થશે તેમ હિંદનું કલ્યાણ થશે ને તેનો મોક્ષ થશે, એમ કહે છે. ને “એ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અસ્ત્રની કે શસ્ત્રની આવશ્યકતા નથી, અને બીજા જે સત્વથી એ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાય છે તે દેશમાં છે કે નથી તે તારા લોકના ઇતિહાસને પૂછ, તારા લોકના મનોરાજ્યને પૂછ, અને તારી નૌકાના સુકાન આગળ બેઠેલા કપિલોકને પૂછ.” એટલું કહી એ દેશનો બોધ વિરામ પામે છે.

ફાંસ અને છટાલી બહુ બેઠાં નથી—બહુ પ્રગતિ કરતાં નથી; સારે જર્મની અને રશિયા પ્રબળબળની અસ્થિરતાથી ને અપૂર્ણતાથી માંડ માંડ વિકસે છે. પણ ઇંગ્લંડમાં (કપિલોકમાં) બધે કૂદવાના, સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના ને તેને ટકાવી રાખવાના ગુણો છે. તેથી તે દેશના પુત્રો બધે ચોખ્ખું પૃથ્વી ઉપર ફરી વળે છે, (ત્રીજો વિભાગ પા. ૨૪૪) તેઓ દેશ છૂટી જાય છે, રાખી જાય છે, સામ દામ દંડ બેદ અજમાવી જાય છે, વૈરીને વૈરી તરીકે પ્રમાણે છે, મિત્રોને મિત્રો તરીકે રાખે છે, પૈસા કમાય છે, પૈસા ખર્ચે છે. ખુશામત કરે છે, ખુસલમાની કરે છે, વાણિયાવિદ્યા કરે છે, બ્રાહ્મણપણું અજમાવે છે, યુદ્ધબળ ચખાડે છે, રાજનીતિ લગાડે છે, રક્ષણ દે છે, મુંબઈ જેવાં ગામડાંને મોટી નગરીઓ બનાવે છે, હજાર લોકો વડે બળથી ને કળથી પંદર હજારને હકાવે છે. ” તેઓ કંજુસો છે, ઉદાર છે, લુચ્ચા છે, લૂંટે છે ને સ્વાર્થ સજે છે, ને પરમાર્થ પણ સમજે છે. ” અને હિંદ તેમની પાસેથી જ રાજકારણની બધી વિદ્યા સમજી લેતી પડશે. પણ એ વખતે એ લોકોમાં બે પક્ષો હતા: કોન્ઝરવેટિવો ને લિબરલો. શું તેમાંથી કોઈ એક પક્ષ હિંદને સ્વરાજ્ય

આપવાનો છે? તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠાઓ પાળશે? તેઓ સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ કરશે ખરા? શું તેઓ જુદા જુદા પક્ષોને લડાવી નહિ મારે? તેઓ અસ્ત્રહીન પ્રજાને કદી અસ્ત્ર આપી બળવાન કરશે?

અથવા તો શું હિંદ એક યજ્ઞ સ્વરાજ્યને યોગ્ય બનશે? હિંદી પ્રજા પોતાનો ખર્ચ સમજશે? પોતાનું બળ અજમાવશે? તે પ્રજા પોતાના સમાજની પુરાણી વ્યવસ્થાને ફેરવી શકશે? નવા જમાનાના ધર્મો સમજી શકશે? નવા જમાનાના ધર્મો સમજી શકશે? તેમને ધારી શકશે? તેના બાહ્યભાવ-બહારાસો-અશ્વત્થામાઓ મટી શુદ્ધ બાહ્યભાવો યશે? ક્ષત્રિયો નવા યુગના રાજ્યને, રાજનીતિને, (ચોથો વિભાગ: શબ્દાર્થો માટે પા. ૨૩૦) ને રાજ્યનીતિને સમજી શકશે? વૈશ્યો નવા કાળનું વૈશ્યત્વ મેળવી શકશે? એ સમજી શકશે માટે તેમણે ક્યાં જવું? યુરોપની સંસ્કૃતિનાં સૂત્રો સ્વીકારવાં? ને હિંદની સંસ્કૃતિનાં સૂત્રોનો ત્યાગ કરવો? કે પહેલાંને ત્યાગ કરી બીજાને સ્વીકારવી? કે બંનેનો સમન્વય કરવો?

આ અનુભવ તે વખતનો હિંદુત્વ હિંદુનાં અનુભવનો. ગોવર્ધનરામ પ્રથમ યુરોપના બીજા દેશોનો સહકાર નહિ મળે એ સિદ્ધ કરે છે. પછી તેઓ હિંદુત્વને ઇંગ્લંડ પાસે યાત્રિકની રીતિમાં મૂકે છે. પોપટ મહારાજના ઇંગ્લેન્ડ સંબંધના શત્રુ સામંતનો સૂક્ષ્મ દેહ મયૂર એટલે છટાલી, ચક્રાર એટલે ફ્રાંસ, રીંછ એટલે રશિયા, ને ગજ એટલે જર્મની, એટલાં રાજ્યોના આચારવિચારમાં નિરાશા અનુભવે છે અને સ્વતંત્રતાપ્રિય ચક્રાર-ફ્રાંસ-દેશ-ની સલાહ માની સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવાના ઉપાયો માટે ઇંગ્લંડ-કપિલોક પાસે બોધપાઠ માગે છે; બીજા ક્યાંય જવાનો માર્ગ રહેતો નથી-ગોવર્ધનરામ અમેરિકાની ઉપેક્ષા કરે છે.

કદાચિત્ અમેરિકા ઇંગ્લંડનું બાળક હોઈ તેમને મન બહુ વસ્તુ નહિ હોય: પણ ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી વીસીમાં અમેરિકા બાળભાવ છોડી યુવાવસ્થામાં આવતું જતું હતું ને ઇંગ્લંડ સાથે થોડાં વર્ષોમાં સમવયના જુવાન પેઠે વેપારમાં, રાજકારણમાં, સત્તામાં, સંપત્તિમાં, ને વિચારમાં હરીફાઈ કરશે તે તેમની આર્થપ્રતિભા જોઈ શકી હતી. તોપણ "સરસ્વતીચંદ્ર" માં તેમણે તે વિચાર રજૂ નથી કર્યા. ઉપરાંત, ફ્રાંસ કરતાં અમેરિકામાં હિંદને પોતાનું આત્મબળ પ્રકટ કરવાના પ્રયાસોમાં વિશેષ સહકાર, વિશેષ સહાનુભૂતિ મળશે, એ આપણો હમણાંનો અનુભવ ગોવર્ધનરામના વિચારને સ્પર્શી શક્યો નથી. ગોવર્ધનરામના વખતમાં પણ એમર્સન વગેરે અમેરિકાના વિચારકો હિંદ તરફ સહૃદય રહેતા હતા. ને વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, નિવેદિતા, ને વીરચંદ ગાંધી, જેવાંને અમેરિકાનો માર્ગ સત્કાર મળ્યો હતો.

તે ઉપરાંત એ વખતે જાપાન ને ચીન ઉચ્ચ દશાએ આવતાં હતાં અને જાપાને તો ચીનને હરાવ્યું હતું; એટલું જ નહિ પણ તેની વેપારના ને રાજકારણના વિષયોમાં રશિયા સામેની ને અમેરિકા સામેની હરીફાઈ એ વખતે પણ વિચારયોગ્ય થઈ હતી. છતાં ગોવર્ધનરામે એ દિશા તરફ દૃષ્ટિ કરી નહોતી. "સરસ્વતીચંદ્ર"ના સ્વપ્નમાં એશિયાના ને અમેરિકાના આ ધુરંધર દેશોની ગતિ આવી શકી નહિ તો ઇજિપ્ત, ધરાન, ને તુર્કી તો ત્યાં કેવી રીતે આવી શકે?

તેથી હિંદને ઇંગ્લંડનો સહકાર કેટલો મળશે તે જ હવે તો "સરસ્વતીચંદ્ર"ના સ્વપ્નમાં બતાવવાનું રહ્યું હતું. પણ તેમાં હિંદુઓનો અનુભવ કાંઈ આશાજનક તો

નહોતો. કાંગ્રેસની સ્થાપના થઈ ત્યારપછી હિંદમાં નોકરી કરતા બ્રિટિશ અમલદારો ને વેપારીઓ ને તેમના ઇંગ્લંડમાં રહેતાં સહાયકો હિંદની અભિલાષાઓ સામે થયા હતા ને ઇંગ્લંડના લલા લલા મુલ્સદીઓએ હિંદના હૃદયનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. વેપારના વિષયમાં, અને હુડિયામુણના વિષયમાં તો કોન્ઝરવેટિવો કરતાં લિબરલો વધારે ગુનેગાર જણાયા હતા. આવી સ્થિતિમાં હિંદે ક્યાં જવું? કાને કહેવું? ક્યાં ન્યાય માગવો? કોઈ રાજ્ય કરતી પ્રજાએ તાબેદાર પ્રજાને માંગ્યું સ્વરાજ્ય આપ્યું છે ખરું? પણ અંગ્રેજને આ ધાયના વિચિત્ર કેમ ન લાગે કે તે તો માત્ર એમ જ કહે ને કે—હિંદપુત્ર, તું તારો ધર્મ જાણ, ચોથો વિભાગ: પા. ૬૨૬) તે પ્રમાણે વર્ત, એટલે તારા દેશનું કલ્યાણ થશે.”

... છેવટનો પ્રશ્ન તો રહે છે કે સ્વરાજ્ય હિંદે કેવી રીતે લેવું? તેણે ઇંગ્લંડ સામે શસ્ત્ર ઉપડ્યાં? ઇંગ્લંડના માદનો ને તેના વેપારનો બહિષ્કાર કરવો? તેના વેપારીઓને ને અમલદારોને સત્યાગ્રહકરી હંફાવી દેવાં? કોઈ ખીન્ન રાજ્યોની મદદ માગવી? ખીન્ન દેશોના રાજ્યકર્તાઓ સાથે ઇંગ્લંડ સામે ખટપટ કરવી? પહેલો માર્ગ સામંતનો સહમદેહ પોપટરૂપે, વિચારતો હતો. ગોવર્ધનરામે પોપટને ઇટાલીના મયૂર સાથે ને ફાંસના ગરુડને ચક્રો સાથે સંવાદમાં મૂકી શસ્ત્રના બંડની નિષ્કળતા હિંદપુત્રો માટે સિદ્ધ કરી બતાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. હિંદનો એક જૂના જમાનાનો બાપાતી રજપૂત આ પ્રશ્ન ઉકેલવા મંથન કરે, ને બણેલા લોકો, જૂના જુગના રાણીઓ, રાજાઓ—માંથી કોઈ એ સવાલ કોઈ ઉપાડું નથી તે લખી ગોવર્ધનરામે નવી હિંદી જનતાની આ દિશામાં નિષ્ક્રિયતા* ને તે જ સાથે ઇંગ્રેજ સત્તાની નિષ્કળતા બતાવી દીધી છે. જો સશસ્ત્ર બંડ ન સંભવે તો આર્થિક બહિષ્કારનું બંડ પણ સંભવે નહિ. સત્યાગ્રહ તો સંભવે જ ક્યાંથી? તેમ ઇંગ્લંડનાં મિત્રો થઈ ગએલાં ને ગુપ્ત શત્રુ હોય તોપણ આંતરરાષ્ટ્રીય ગૂંચવણમાં પડી ગએલાં ખીન્ન યુરોપી રાજ્યોની મદદ પણ કેમ મળી શકે? તેથી છેવટે હિંદપુત્રોએ ઇંગ્રેજ અમલદાર—હનુમાન—સાથે મૈત્રી રાખવી રહી અને ઇંગ્લંડના હુરોધનરૂપ ને વાલીરૂપ કોન્ઝરવેટિવ પક્ષની અવગણના કરી તેના સુગ્રીવ પક્ષ લિબરલોનો આશ્રય લેવો રહ્યો; તેમાં તેમણે કુંતિમાતાની ક્ષમાશુદ્ધિ ને ધીરજ રાખવાં રહ્યાં ને પોતાની પુરાતન સંસ્કૃતિમાં ને વર્તમાન યુગના સંસ્કારોમાં નવો ધર્મ સમજી તે ધર્મભાવનાનો પુરસ્કાર કરવો રહ્યો. “સરસ્વતીચંદ્ર”ના પ્રથમ સ્વપ્નનો ગૂઢ અર્થ આટલો કહી શકાય.

છતાં એ વખતનો હિંદપુત્ર લિબરલપક્ષ—સુગ્રીવપક્ષ—નો બહુ ભરોસો કરતો હતો; કારણકે તે લિબરલ પક્ષ પાંચાલીની—પ્રજાની સેવા કરતો હતો (ચોથો વિભાગ: પા. ૬૩૦) ને તે સાથે જ તેનું ચિત્ત સર્વ મનુષ્યજાતિને “પાંચાલી” ગણતું; ન્યારે તેમનો વિરુદ્ધ પક્ષ—વાલીનો પક્ષ—તેને જ શશશૃંગ જેવા અભિલાષો ગણી મૃગતૃષ્ણાઓ કહી તુચ્છકારતો હતો. કોન્ઝરવેટિવ પક્ષ રોજરોજ વધુ બળવાન થતો જતો હતો ને બેાર વિગ્રહ વખતે ને ત્યાર પછી તો લિબરલો તૂટી ગયા હતા—ખુદ મહારાણી વિક્ટોરિયાને ગ્લેડસ્ટનનો ને ગ્લેડસ્ટનના મરણ પછી—ઈ. સ. ૧૮૯૨ પછી—તેના પક્ષકારો તરફ ધણો આલુગમો હતો. લિબરલોનો પરાજય ઈ. સ. ૧૯૦૬ સુધી ચાલ્યો, આની છાયા ગોવર્ધનરામના વિચાર ઉપર સહેજ

* મહિરાજને સ્વપ્નમાં મલ્લરાજના યુદ્ધમદેહે આપેલો બાધ જુઓ: ત્રીજો ભાગ, મહિરાજનો શોધ અને પિતૃદર્શન, પા. ૩૨૪-૩૩૨.)

જણાય છે:-હિંદુત્વ એમ કેમ ન વિચારે કે-વાલીપક્ષ-લિબરલ પક્ષ-વૃદ્ધ થયો છે ને સંખ્યામાં ને ખજામાં વાલીલોક-કૌ-ઝરવેટિવ પક્ષ (ચોથો ભાગ: પા. ૬૩૫) વધી ગયા છે ને લિબરલો-નો ભાવ પણ કાંઈ પૂછતું નથી. તો તેમાં હિંદનો ભાવ કાણ પૂછે ?

આ અહંતા, આ મમતા, આ પશુદર્ષ, ઇંગ્લંડમાં ચર્ચિતો પુલર, સિડનહેમ વગેરેમાં તે વખતે જોવામાં આવતાં ને હજી પણ આવે છે, અને જે તે વખતે નહોતા પણ જે અત્યારે જોવામાં આવે છે તે ભવિષ્યમાં જેમની સંખ્યા વધતી જશે તેવા કેટલાક હિંદુત્વે આ અહંતા, મમતા ને દર્ષના સહભાગી છે. ગોવર્ધનરામ આ દરેક રાજકર્તાના અવગુણોના અવતરોને સરસ્વતીચંદ્રના સ્વપ્નમાં ઉપમા પ્રકરણમાં કુરુક્ષેત્ર ઉપર અકૃષ્ટ દુર્યોધનના મૂર્ત કરે છે (ચોથો ભાગ: પા. ૬૬૭-૬૯) ને બીજી પ્રજામાં બહુ જોવામાં ન આવતાં પણ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજામાં અનુભવવામાં ન આવતા સદ્ગુણોના-સ્વતંત્રતાની પ્રિયતા, બીજી પ્રજાઓનો બધુભાવ, વાણીની સ્વતંત્રતા-વગેરે સદ્ગુણોને સુઝોવમાં મૂર્ત કરે છે.

હિંદુત્વને આ લિબરલ પક્ષની ને હવે લેબરપક્ષની હિંદ માટેની સકાતુષ્ઠિ “મુદ્રાક્ષસ” માં આવેલા ભીંત વગરના ચિત્ર-(ચોથો ભાગ: પા. ૬૬૬) કર્મની રચના જેવી લાગે તે સ્વાભાવિક છે. ગોવર્ધનરામના વખતમાં ધણાને એમ પણ વિચાર થયો હોય કે એ કાંઈ મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળે, ને ઇંગ્લંડનો પરાજય થતાં હિંદમાંથી બ્રિટિશ સત્તા આલી જાય તો બ્રિટિશોએ હિંદના રાષ્ટ્રના ચિત્રમાં પૂરેલા રંગ (ચોથો ભાગ: પા. ૬૬૭) પાણીમાં ને પવનમાં કેમ ઢોળાઈ ન જાય ? તે વખતે હિંદુત્વને શું કરવું ? ગમે તેમ પણ હિંદુત્વે આવા દર્શવાદની ઉપેક્ષા કરે એ ઠીક છે. પણ છેવટે તો તેમણે પોતાનો ધર્મ સમજવો રહ્યો ને દુર્યોધનોની નીતિને સર્પરૂપ ગણી તેની પુષ્પમાળા (ચોથો ભાગ: પા. ૬૭૦-૬૭૧) કરી નાખવી રહી. હિંદેશ દ્રવ્યહીન, દુ:ખી, ક્લેશી, અધર્મી, શસ્ત્રહીન, પ્રારબ્ધવાદી, વિદ્યાહીન ને પ્રારબ્ધહીન (ચોથો વિભાગ: પા. ૬૩૫) છે. છતાં તેનાં લોકોએ નવા જમાનાના અનુભવો લઈ આશા ધારવી જોઈએ, તેમણે માત્ર યુરોપના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ. ગોવર્ધનરામે ચક્રારની, મયૂરની, ગજરાજની, રીંછની અને કપિલોકની વાણીથી તે જ્ઞાનની ઉપયોગિતાને નિષ્કળ નહિ તો અ-ચોક્કસ તો કહી દીધી છે, અને એકમાર્ગી કહી દીધી છે. તે મત પ્રમાણે હિંદુત્વને ધર્મ સમજવા માટે પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ વળવું જોઈએ અને તે સંસ્કૃતિને નવા યુરોપી અનુભવથી સમજી તેમાં પોતાના જીવનનો ક્રમ સમજી લેવો જોઈએ. ગોવર્ધનરામે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પણ નવું વિવેચન કર્યું છે. “એકલા ધાણણો (ચોથો ભાગ: પા. ૬૪૭) તો શું પણ સર્વ અન્ય વર્ણોમાં જે જે સુખ-વસ્થાઓ રચાય છે તે સ્વધર્મરથ ધાણણોથી જ રચાય છે. એ ધાણણો રથેચ્છામાં પણ અવતરે છે, ને રાક્ષસોમાં પણ અવતરે છે. તેમની ધાણણાવતાર ને તેમની ધાણણસુહિની સિદ્ધિ અને પરિણતિ જોનાર ઝાળખી શકે છે. તેવી જ રીતે સાધુજનોમાં દુષ્ટ જનનો અવતાર પણ તેની સુહિથી અને વાસનાથી ઝાળખી શકાય છે” (ચોથો ભાગ: પા. ૬૫૧). પણ હિંદુત્વને આ નવા યુગની સંસ્કૃતિનું સર્જન કરવા સુહિતો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. વેદ, કુરાન, વૃત્તિઓ, મહાભારત વગેરે બધું સુહિથી સમજી લેવું ઘટે છે. સર્વ કૃવાનાં, વાવોનાં અને નદીઓનાં મૂળોમાં વહેનાર અનંત સલિલનો ઝરા તો મેનુષ્યની સંસ્કારી સુહિરૂપ શ્વસ ગંગા-પાતાળગંગા-ને રૂપે જ પ્રકટ પામે છે. ને પિતામહ એ ગંગામાંથી

પ્રકટ થયા છે. ત્યારે અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થશે ત્યારે અર્જુન આ દેશમાં ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર કરશે....તે કાળે...પિતામહનું શરીર આ દેશમાં નવા યૌવનથી ઊભું થશે, ઉપરના પોતાના પૂરમાં સંચાર કરશે, અને...(બધા) પદાર્થો નવું શુદ્ધ સમર્થ રૂપ ધારણ કરશે...” ત્યારે જ શુદ્ધ સનાતન ધર્મ અને તેનો પિતામહ લોકમંધને પોતાના પ્રકાશમય સંસ્કારોથી દિગ્વિત્ત્વ આપશે, ત્યારે જ વ્યાસનારાયણ જેવા યોગદર્શી સર્વજ્ઞતાત્મક પાત્રો આ દેશને પોતાના ચરણરૂપેનો અને ઉપદેશનો અધિકારી ગણશે, ત્યારે જ આ દેશમાં સત્યયુગ પાછો આવશે. “ચિદ્રિશ યુગના સમય સુધી દિંદીઓએ દહેરાઓના ને મંદિરના, ને મસ્જિદોના ધર્મને ધર્મ ગણ્યો હતો, જે ધર્મ પાટણના સોમનાથને કામ ન લાગ્યો, પવિત્ર કાશીના વિશ્વનાથને કામ ન લાગ્યો, ને આગ્રાના તાજને કે દિલ્હીના કુત્બ મિનારને કામ ન લાગ્યો.” તેથી જ મલ્લ મંદાલવનમાં યુધિષ્ઠિરની મૂર્તિની નીચે આરસની તક્તીના સુવર્ણલેખમાં જણાવ્યું હતું કે—આજકાલ શૈવ વૈષ્ણવ ખ્રિસ્તી મુસલમાન આદિ મતમતાંતરવાચક શબ્દોમાં જણાતા મમતામૂલક ધર્મ સાથે ધર્મરાજના ધર્મને લેવાદેવા નથી. (ગોથો ભાગ: મા. ૨૧૩) સર્વ પ્રજાઓને, સર્વ દેશમાં, સર્વ યુગમાં, સામાન્ય પૂંજનીય ધર્મ ધર્મરાજનો ધર્મ છે.

અપૂર્ણ]

પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર એમ. એ.

ઝરાણું

[સિખરિણી]

રહું મંભારીતે જીવન અમ આ તો વહી જતું,
અને એ સોતો શે દૂર દૂર વહે શૂંકરણમાં,
વળી વટોળે ત્યાં ગગન ચઢતી ધૂળ ઉડતી,
વિભો ! એ સોતોને કુળવી કયમ વેરાન કરી દે ?

વહેવા દે સાથે સધન વનની છાંય મહોંથી,
ભલે કુદે ગાતાં જીવનગીતનો મર્મર ખ્વનિ,
ઉપા ને સંખ્યાએ કલરવ ઝીલી પક્ષીગણુ તો
મળે સાથે સાથે દૂર દૂર વહી ને ઉદયિમાં !

“ કપિંજલ ”

જીવનચક્ર

આજની આખી દુનિયાની નજર ધર્મ ઉપર પડી છે. 'ધર્મ' એ તે જીવનને ધડનારું કાંઈ બળ છે, કે પછી માનવ નિર્બળતામાંથી જન્મ લેતો બ્રમ છે ? ધાર્મિક મંતવ્યોમાં મૂલ્યગત ફેરફાર ન કરવામાં આવે તો હાલનો ધર્મ મનુષ્યને જેટલો અધર્મ શીખવે છે તેટલો અધર્મ એ નાસ્તિક બની જાય તોપણ નહિ આવે. ખરી રીતે તો ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નકાર કરી, મનુષ્યના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરનાર મનુષ્ય જેટલો ધાર્મિક છે તેટલો ધાર્મિક ઈશ્વરને લગનાર નથી. ધાર્મિક મંતવ્યો આશ્ચર્યમાંથી જન્મ્યાં છે, એને કલ્પના કવિતા કલા અને સૌન્દર્યે પોષ્યાં છે, અને છુદ્ધ કરતાં વધુ લાગણી ઉપર જ નભનારાં એ સત્રો છે. એમાંનાં કેટલાંક તરત છોડી દેવા જેવાં છે, કેટલાંક છૂટી ગયાં છે, કેટલાંકમાંથી બળ નાશ પામ્યું છે, કેટલાંક રૂપાંતર કરીને રાખવા જેવાં છે.

ધર્મે સંપ્રદાયનો જન્મો પહેર્યો ત્યારથી એનું બળ નાશ પામ્યું. પછી એ સમાજમાં સાંસ્કારિક બળરૂપે રહેવાને બદલે વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના બેદરેપે રહ્યો. અત્યારે ધર્મનો અર્થ, સાધારણ રીતે, વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનો બેદર એટલો જ છે. એ બેદર કોઈ મૂળભૂત સિદ્ધાંતમાંથી જન્મે પામ્યો નથી; તેમ જ એ બેદર ન રાખવાથી ધર્મના મૂલ્યસિદ્ધાંતો નાશ પામે તેમ નથી, છતાં આ બેદર એ જ ધર્મ છે, અને ધર્મ એટલે બેદર એ જાવના એટલી તો તીવ્ર છે કે જૈનની ધર્મશાળામાં કૂતરું કે ગધેડું જેટલો સત્કાર પામે તેટલો સત્કાર જૈનેતરને કદાચ ન મળે—કારણ કે એ માણસ છે માટે જૈનેતર છે; જ્યારે કૂતરું કે ગધેડું માણસ નથી, માટે જૈન પણ નથી, અને જૈનેતર પણ નથી ! વિષ્ણુ કે શૈવ-વિષ્ણુ અને શિવના કાર્યનિક રૂપ ઉપરનો વિગ્રહ હજી પણ પેતાવી શક્યા નથી. વિષ્ણુનું શું સ્વરૂપ હતું એ માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કાંઈ જ નથી. શિવનું સ્વરૂપ શું હતું એ માટે પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કાંઈ નથી. એટલે એ બધા સંપ્રદાયોને રાજી રાખવા જો કોઈ નવું જ વિરાટ સ્વરૂપ ધડવામાં આવે, જેમાં નાક વિષ્ણુનું તો આંખ શિવની કે પેટ ગણપતિનું તો વાહન કૃષ્ણનું, તો મોં વળી કોઈ ત્રીજા જ દેવનું—એવું કરવામાં આવે તો કદાચ આ સાંપ્રદાયિક ધેલછા ટળે ખરી. એ દેવતા સર્વ હિંદુનો સામાન્ય બની જાય-એ કે કદાચ જૈનભાઈઓ પોતે હિંદુ ન હોવાનો દાવો કરીને એક નવું સ્વરૂપ પાછું રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ આ પ્રયોગ અજમાવવાનો જોવો છે ખરો.

* * *

જ્ઞાતિની ધેલછાએ શક્તિ હણી છે. ઠેર ઠેર બોર્ડિંગો-લગીથી માંડીને 'બામણ' સુધી થઈ છે. એટલે જેમ બોર્ડિંગો જુદી છે-તેમ જ મ્યુનિસિપલ કે રાજકારણમાં પણ લોકોને બોર્ડિંગવાળી જાવના જ દોરે છે. ધર્મમાં સંપ્રદાય અને રાજકારણમાં જ્ઞાતિ-એ બન્ને જ એક સમય આપણમાં બળ પૂરવા માટે હતાં તે આજે નિર્બળતાની નિશાનીરૂપ છે.

કવિ તરીકે નર્મદને સાધારણ ગણી શકાય. ગુજરાતી ગદ્યના પિતાનું પદ મેળવ્યા છતાં એનું ગદ્ય એવું મુશ્કેલીભર્યું નથી; એનામાં નરસૈની ભક્તિ કે વિશુદ્ધિ નથી, દયારામની લાગણ્યોત્તેજ્યતા અંશ પણ નથી, પ્રેમાનંદ પાસે એને ઊભો રાખવો એ પ્રેમાનંદનું અપમાન છે, શામળ જેવી લોકચિત્રણા નર્મદના સ્વપ્નમાં પણ આવે નહિ. એટલું છતાં એ સઘળાનાં કર્તો એની મહત્તા આધુનિક ગુજરાતને વધારે લાગે છે એનું કારણ શું ?

એનાં બે જ કારણ છે : એક તો રાષ્ટ્રાત્માનાનો પ્રથમ મંત્ર પદનાર નર્મદ અને બીજું એનું ચારિત્ર્યજ્ઞાન. બાવા કીશનદાસનો મિત્ર આ લહેરી સૂરતી લાલો નર્મદ ટેકરી ઉપર વાત્સાલ્યે કામસૂત્રનાં કેટલાં વાક્યો રસપૂર્વક પઢી ગયો હશે તે તો એ ટેકરીને ખબર; પણ એ રખડું જેવા જીવનમાંથી એ નિત્યજીવનજ્ઞ બેસું કરી રહ્યો હતો, એ આપણને ખબર છે. આજના હરકોષ વાચાલ પ્રેક્ષકે જે વાત તર્કવાદથી સિદ્ધ કરી હોત કે હવે કરસનદાસ પડ્યા છે ને ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષની ખાતર આપણે એની અર્પણ પત્રિકા બીજાને આપીએ તો કરસનદાસને અન્યાય થાય છે, એમ કહેવા કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા થાય છે એમ કહેવું સત્યની વધારે નજીક છે. આજનો હરકોષ વાચાલ પ્રેક્ષક, આ દલીલ કરી શક્યો હોત—એ દલીલ નર્મદે ન કરી. એવે વખતે ન કરી કે જે વખતે ખીસામાં ફૂટી બદામ ન હતી—જેવી દલીલ કરવાનું પ્રલોભન વધારેમાં વધારે બળવાન હતું. પરિસ્થિતિ પ્રલોભનને વધારનારી હતી. જેમ કહ્યું હોત તો કદાચ બહુ કઠંગુ ગણાત પણ નહિ. કારણ કે ગુજરાત એવી વિશ્વાસઘાતી રીતને ધીમે ધીમે અત્યુદ્ગ્રાહ્ય બનતું જતું હતું—એ વખતે એ પ્રલોભનનો સામનો એણે એકલે હાથે કર્યો હશે. સ્વપ્નશિલ્પીની એ ભવ્ય રાત્રિ ગુજરાતના કોષ લેખક-કવિ-ચિત્રકારને યાદ છે ? એ દશ્ય કેટલું મનોહર અને હૃદય-વિદીર્ષ્ય કરનારું હશે ? નર્મદના ફોટામાં કપાળ પર રહેલી પેલી આંગળી, એ કોષ ફોટો-ગ્રાફર પાસે એકલા આજના અદીત્ય લેખના કર્તાની આંગળી ન હતી; એ કોષ ચિત્રશાસ્ત્રનાં ચોથાં ફાઝનાર તત્ત્વજ્ઞાનીની આંગળી ન હતી; એ તો વિપાદ જેણે જીવનમાં ઉતારીને એમાંથી નિરુત્સાહ મેળવવાને બદલે બળ મેળવ્યું હતું, એવા વીર નર્મદની અંગુલી હતી. કદાચ એ અંગુલિનિર્દેશમાં એણે અજણી રીતે નર્મદાશની પ્રસ્તાવના તો કહી નાખી નહિ હોય નહીં ? જીવનની એની પ્રતિષ્ઠા, અંગેજીમાં કર્યાકરે, ખતાવી છે. ગુજરાતીમાં એક વીર નર્મદ બતાવી છે. બીજો કોષ બતાવશે ત્યારે જોઈશું. આજના દોઢાં ઝડન પ્રતિષ્ઠિત લેખકને બેગા કરવાથી જેટલું હૃદયગ્રાહ્ય ન મળી શકે તેટલું હૃદયગ્રાહ્ય ‘વીર ધર’ ના કાવ્યમાં સંભર લઈ છે. કારણ કે, એ છાપના માટે લખાયેલું કાવ્ય ન હતું; એ તો જીવનજ્ઞની રસમસ્ત શૈલીનો વિધાદમ્ય-આનંદ હતો.

તીર્થવાન વાણી કેટલી સાદી હોય છે એનું ગુજરાતી સાહિત્યનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ નર્મદાશની પ્રસ્તાવનામાં છે. બાર વર્ષની સતત અંતીલી મહેનતે નર્મદાશ પૂરો થયો. નાની જ મહત્તાને પિછાનવામાં જેટલી મંદબુદ્ધિ હોય છે તેટલી મંદબુદ્ધિ ગુજરાતની પ્રજા પણ તી અને છે. બારને બદલે બાવીસ વર્ષ આમલીરાનમાં બેઠો એકલો પ્રયત્ન કરે તો એમાં પૂરવંદ જગનલાલ કે મુગટરાયને ક્યાં નાહવા જવાનું હતું ? એ તો ઊલટું સારું. ‘લામણો’ ગણ સાહી વાપરશે તો બે જ નફો મળશે ! પણ આટલા અસહાય પરિશ્રમનો થાક નર્મદની લાપામાં નથી. એમાં લોકવૃત્તિની કેવળ દયાભરેલી ઉપેક્ષા છે. એણે આટલું જ

અર્થુ છે: “ પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્યુક્તપણાવડે આ કાશ રચાયો છે ને છપાયો છે, ”

નર્મદનું સૌથી મહાન—કદાચ એની યશકલગી જેવું કામ—તે પોતાના ફરવાયેલા વિચારો ખંડો યોદ્ધાને છાજે એવી નીડરતાથી એણે પ્રગટ કર્યા એ છે. કહે છે કે માનવવિકાસનું છેકછેલ્લું પગથિયું પોતાનું પાપ પોતાને હાથે પ્રગટ કરીને પછી એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ છે. નર્મદના વિચાર જે કણે કર્યા તે કણે મિત્રો શું કહેશે એની દરકાર કર્યા વિના, શત્રુઓ કેટલી હાંસી કરશે એની પરવા વિના, સુધારો પાછો પડશે એવી દલીલને સ્વીકાર્યા વિના એણે ખુલ્લે હૃદયે જે પોતાને હવે લાગતું હતું તે કહ્યું.

આ વસ્તુસ્થિતિ જેને કેટલાક નર્મદની નિર્બળતા ગણે છે તે જ એની યશકલગી છે. પોતાની જાતને છેતરીને કોઈ પણ કામ કોઈ પણ માણસ આગળ વધારી શકતો જ નથી. નર્મદજીવન જેટલા મહાન પ્રસંગોનું બનેલું છે તેટલા મહાન પ્રસંગો બીજાના જીવનમાંથી શોધવા પણ મુશ્કેલ છે.

* * *

ગુરોપખંડમાં કેંચ પ્રજા વિલાસી ગણાય છે; હિંદુસ્તાનમાં ક્યા પ્રાંતની પ્રજા વધારે વિલાસી છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ ઘણું કરીને ગુજરાતીનું પ્રજા વધારે વિલાસી છે. આજે પણ સંખ્યાબંધ છાંતી વિલાસવાતો પ્રગટ થાય છે એ વાતનું સમર્થન કરે છે. વિલાસ અને ‘રામાન્સ’ એ બન્ને જુદી વસ્તુ છે. વિલાસ બતાવે છે કેવળ મનુષ્યની અધમ-વૃત્તિ: ‘રામાન્સ’ બતાવે છે પ્રેમનો જુસ્સો અને શૌર્ય. નર્મદને વિલાસી કહેવા કરતાં ‘પ્રેમશૌર્ય’અંકિત’ કહેવો એ વધારે સાચું છે; પરંતુ મનુષ્ય ધાર્મિક રીતે અધર્મ આચરી શકે છે. નર્મદે તો જે આચર્યું તે જ શબ્દમાં મૂક્યું. એમાંથી જે કેટલુંક અયોગ્ય હતું તે કેળવણીખાતાએ પાડ્ય પુસ્તકોની આવૃત્તિમાં કાઢી નાખ્યું. આ વિષે તો કાંઈને વધી હોય જ નહિ; પણ સરકારી કેળવણીખાતાએ પ્રગટ કરેલી નર્મદગદ્યની આવૃત્તિ ગમે તો ખાતામાં કામ કરનાર માણસમાં ફેલ્પના ન હોય, ગમે તો સર્જન શબ્દ પ્રત્યે એમને અણગમો હોય—ગમે તેમ હો—નર્મદનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવે, અને છતાં તદ્દન નિર્દોષ હોય—એવી નર્મદની ‘નોંધ’ એ આવૃત્તિમાંથી રદ કરીને, ગુજરાતના અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓના મનમાંથી એની મૂર્તિ જ રદ કરી નાખવાનું ધાર્મિક પાપ* એ લોકોએ કર્યું હતું.

+ આ કેવળ તર્ક નથી. લાટની પ્રજા ઘણી વિલાસી છે એવા એક ઉલ્લેખ જોશો છે. ‘લાટે લંપટતા’ એ વાક્ય એક અપ્રગટ જૂના અંચમાં જોશું યાદ છે. ઘણું કરીને સ્વ. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને ત્યાં.

• આવાં ધાર્મિક પાપનાં જે બીજાં ઉદાહરણો:

- (૧) રાસમાળાનું ગુજરાતી ભાષાંતર રજુહાડભાઈ ઉદયરામે કરેલું છે. તેની પહેલી આવૃત્તિ જોઈ તો પ્રસ્તાવનામાં ફાળસ સાહેબે દલપતરામ વિષે જોટલો ઉલ્લેખ અંગ્રેજીમાં કર્યો છે તેટલો ઉલ્લેખ રજુહાડભાઈએ ગુજરાતીમાં હાડી દીધો છે. આ કેમ બન્યું હશે? આ વાત પર ધ્યાન ખેંચ્યું કેવિ ન્હાનાલાલે.
- (૨) નર્મદવિતાની પહેલી આવૃત્તિ એક લાઇબ્રેરીમાં હતી. એ આવૃત્તિ જ બાળી નાખવાનું ધાર્મિક પાપ એક શિક્ષકે કર્યું હતું. શા માટે?—નર્મદવિતામાં ‘સલામ રે દિલદાર’ જ્યાં છે એ

લલેને આપણને નર્મદનો વિલાસી સ્વભાવ ના.રુએ; પણ ‘સલામ રે દિલદાર’ લખનારાએ ‘રાનયરંગ’ ને ‘ધર્મદર્શન’ પણ લખ્યું છે; પોતાને જન્મથી મળેલા સ્વભાવનો પ્રયત્નથી, પુરુષાર્થથી, નિયંત્રણગૃતિથી, આટલો વિકાસ જે માણસે સાધ્યો તેનું ‘રેકર્ડ’ જળવવાની ઐતિહાસિક શુદ્ધિ જે પ્રજામાં હોત તો નર્મદ આજે છે એના કરતાં વધારે પ્રતાપી લાગત.

* * *

ગુજરાતનું માનસ જ એવું છે કે એને હમેશાં પોતાની રંક પ્રવૃત્તિ કરતાં પરપ્રાંતીય પ્રવૃત્તિ જ વધારે ગમી છે. નર્મદે જે ફરિયાદ રજૂ કરી હતી—તમે તમારી ધરઆંગણાની સર્જનપ્રવૃત્તિને થોડુંક તો ઉત્તેજન આપો—એ જ ફરિયાદ આજે સો વર્ષ પછી બની છે ! નર્મદકાશને ઉત્તેજન આપનાર એક પણ ગુજરાતી ન નીકળ્યો !—અને એ જ અરસામાં કલકત્તામાં સ્કોલરશીપો અપાઈ ! નર્મદ વીર ન હોત તો એ અંધ કોઈ અંગ્રેજને અપર્ણ કરત—ખરેખરો લાપાલકત ન હોત તો ડો. બ્યુલરની સૂચના ઉપાડી પહેલો “ગુજરાતી—અંગ્રેજી કોશ” રચત—પૈસા મેળવવા માટે—પણ ના, એણે તો ઉત્તેજન ન આપો તો બલે, હું તો ગુજરાતી શબ્દકોશ જ પહેલો કરીશ—એ દંઢ નિશ્ચય સાથે એકલી મુસાફરી કરી. ‘તું એકલો જાજે’ એ કાવ્ય ગુજરાતીમાં લાપાંતર થઇને હમણાં આવ્યું; જીવનમાં ઉતારું નર્મદ—આજથી સો વર્ષ પહેલાં.

* * *

અને આજે ?—આજે પણ ગુજરાત તૈયાર છે. કોઇનામાં પણ દિમ્મત હોય તો નર્મદનો ખેલ કરી જુએ, એટલી જ શાંતિથી, એટલી જ ધિક્કારબરેલી ઉપેક્ષાથી, એટલી જ લયંકર ખેંદરકારીથી, એટલી જ ઠંડી ફૂરતાથી અલિનવ નર્મદને હજુશે. જે પ્રજા સ્વભાવે અહિંસક બને છે તેનામાં ઠંડી ફૂરતા આવે છે. ઉંદરડીને ન મારનારો વાણિયો ખેડૂના આખા કુટુંબને ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જીવતાં હણી નાખશે. કારણ કે એના મત પ્રમાણે એમાં હિંસા નથી; એમાં વ્યવહાર છે. ગુજરાતીઓ હણે છે શસ્ત્રથી નહિ; વ્યાવહારિક હાથપણથી. હિંસાનું રૂપ જાદલાયું છે એટલું જ, બાકી હિંસા તો ત્યાં જ છે. હમણાં જ હાજ મહમ્મદને હણી અને દફનાવી ન દીધો ? છે ખીજ કોઇ ગુજરાતીમાં પ્રયોગ કરવાની જીવાની ?—ગુજરાત તૈયાર છે.

* * *

અને નર્મદે સેવેલું એક પણ સ્વપ્ન—એક પણ પ્રશ્ન—છેલ્લાં સો વર્ષમાં ગુજરાતે પાર પાડ્યો ?

નર્મદે કોશનો પ્રશ્ન પ્રથમ છેડ્યો.

નર્મદે મહાકાવ્ય ને નવલકથા (ગાથા) ને ટૂંકી વાર્તાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં.

નર્મદે ‘લીટરરી ક્લબ’ની વાત ચલાવી.

નર્મદે ઇતિહાસ, ખદારવટિયાની વાતો, હથિયારોનાં નામ, જનસ્વભાવ, લોકસ્થિતિ એ પ્રશ્નો ઉપાડ્યા.

નર્મદે પ્રાસ વિનાની ને ઇંદવિનાની કવિતા યર કરી.

નર્મદે નિષ્ક્રિયોના પાપો નાખ્યો.

નર્મદે 'જર્નાલિઝમ' એટલે નીડરતા એ શીખવ્યું.
 નર્મદે લખાણ માટે પૈસા આપવાની પ્રથા શરૂ કરી.
 નર્મદે જીવનચરિત્ર લખવાની રૂઢિ દાખલ કરી.
 નર્મદે ગુજરાતનું પ્રથમ દેશગીત ગાયું.
 નર્મદે રાજકારણનો રસ ઉપમગ્યો.
 નર્મદે સંસારસુધારાને 'રણસેત્ર' બનાવવાની પહેલ કરી.
 નર્મદે બલિયાર જેના નિંદા વિષય પર નિબંધ લખવાની હિંમત કરી.
 નર્મદે સામાજિક યુદ્ધનો રસ ગુજરાતીઓને અપાડ્યો.
 નર્મદે આધુનિક ગુજરાતનું જીવન અનેક રીતે ઘડ્યું.

આમ નર્મદે આધુનિક સાહિત્યનો પિતા છે; ગુજરાતનો પ્રથમ સૈનિક અને નીડર લેખક છે; ગુજરાતની જીવાતીનો આદર્શ છે. નર્મદે ચલાવેલી લડતો હજી ઊભી જ છે. એણે સેવેલાં સ્વપ્નાં હજી અધૂરાં જ છે.

* *

નર્મદે જ્યોતિ ઉજવવાનું ખરું રહસ્ય તો આટલું જ છે કે કડક, સીધા ને સાચા સ્વભાવને લીધે એના જમાનાનો એ મહાપુરુષ છતાં જૂએ મર્યો; પોતાના મહાપુરુષોને જૂએ મારવાની આવી પદ્ધતિનો ગુજરાત ત્યાગ કરે તો જ એ જ્યોતિનો કાંઈક અર્થ છે; નહિતર તો છાકરાંઓ ઘોલકી કરીને બગાડી મૂકે છે, એવી આ પણ ઘોલકીની રમત થઈ. આજ પણ સમાજને પૈસે ચાલતી ઝંરચાઓ અને ત્યાં સુધી સાચા સર્જનને બદલે શુદ્ધ અનુવાદોમાં જ આનંદ માને છે; આજ પણ કેળવણીખાતાના સંચાલકો પોતાની વિદ્વત્તાનું અભિમાન છોડીને સાચા સર્જકને આશ્રય આપવાનું સ્વીકારી શકતા નથી; આજ પણ પાઠ્યપુસ્તકો માટે સાક્ષરો સામસામે સાદાં દોઢાં કરીને વાત નક્કી કરે છે; આજ પણ માણસના સ્વભાવ-વૈચિત્ર્યને એની સાહિત્યકૃતિઓ સાથે જોડી ગુપ્ત ધિસ્તર ખતાવવામાં આવે છે; આજ પણ ગુજરાતના શ્રીમતો સાહિત્ય કલા કે સંગીતને 'પોપણ' આપવાને બદલે, 'ગુજરાતી સાહિત્ય'માં કાંઈ નથી' એવો દંભભરેલો ઉચ્ચ સંસ્કાર રજૂ કરવાનું ચૂકતા નથી. આજ પણ આ સધળા ઠંડી ફૂરતા ચાલી રહી છે. નર્મદે જ્યોતિના સંદેશમાંથી ગુજરાત એટલો જ સંદેશો ગ્રહણ કરે કે ગુજરાતી કલા ને ગુજરાતી સાહિત્ય ગમે તોટલી હલકી કેડીનાં હોય-પણ અંતે ઉદ્ધાર તો એમનો જ ક્યેંજ છૂટકા છે, એમને ઉત્તેજન આપવાની આવશ્યકતા જો એક વખત ગુજરાત સ્વીકારે તો બહુ થોડા વખતમાં કેવળ સાહિત્યસર્જન અને કલા-સર્જન ઉપર નબળતા અનેક માણસો એને અનેક રીતે શણગારી દે.

* *

નર્મદે સુરતને બદલે કાઠિયાવાડમાં જન્મ્યો હોત તો જિયાં પ્રકારનો બહારવટિયો થાત—એવો ટેકો અને માની એનો સ્વભાવ હતો. એવા માણસને ચોવીસ વર્ષે ટેક તોડકરી લેવાની ફરજ પડી—ગુજરાતીઓએ એકઠા મળીને પોપણનો એટલો બંદોબસ્ત ન કર્યો—અને એ ગંભીર પ્રસંગ પછી કવિનું જીવન એ ગમગીન પ્રસંગ એટલું જ ખતાવે છે કે રાજમહારાજ સામે લાખે

કરવાને બદલે—‘ ડાંડિયો, ’ ‘ સ્વદેશભિમાન ’ ‘ રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિશે ’ ‘ વ્યભિચાર ’—એવા એવા જનતાને હરેક રીતે અમર કરે એવા વિષયો નર્મદે છેડ્યા—એ સ્વતંત્ર ખવાસ માટે, જનતાએ એનો સદંતર ત્યાગ કર્યો. ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં, કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીઓ, મોટાઓ ને સંસ્કૃતો, કોઇ એને આશ્રય નહિ આપે એ ખબર તો ‘ નર્મકાશ ’ રચાતી વખતે જ એને હતી, પણ એને પાંજરાપોળ જેવા ખાતામાં નોકર તરીકે જેવા છતાં ગુજરાતીઓ એકે આંગળી પણ ઊંચી નહિ કરે, એ ખબર તો અવનનાં છેલ્લાં બે અઢી વર્ષમાં પડી! વિશ્વાસઘાત કરવાની આવી સુધરેલી રીતે એને મારવામાં આવ્યો. ગુજરાતીઓ હજી પણ, વધારે નહિ તો એમના ખોટાં ખર્ચના દસમા ભાગ જેટલું સાહિત્યના ઉત્તેજનાથે આપશે? અસંખ્ય શ્રીમંત ગુજરાતીઓમાંથી ગુજરાતીના નામ પર સાહિત્યકલાને ઉત્તેજન મળે, એવાં કેટલાં પારિતોષિક સાહિત્યપરિપદ પાસે છે? કેવળ રમત-ગમતના મેળાવડા જેવા જ ને નર્મદજ્યંતિના મેળાવડા થશે તો એ મહાન પુરુષનું અપમાન જ થશે.

* *

નર્મદે કવિઓનાં અવનચરિત્રો લખવાની શરૂઆત કરી હતી. માટે ‘ નર્મદ સ્મારક ગ્રંથમાળા ’ એ નામથી એક ગ્રંથમાળા શરૂ કરી, ગુજરાતી કવિઓનાં, સામાન્ય જનતા તેમ જ પડિતો સઘળા વાંચીને રસ લઇ શકે, તેવાં અવનચરિત્રો રચાવવાં અને પ્રગટ કરવાં. ‘ આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ’ ‘ ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ’ જેમાં ગુજરાતનાં કેવળ ખોટાં વખાણ ન હોય, પણ એના ઠંડા કૂર સ્વભાવનો પણ ઉલ્લેખ હોય—તેમ જ ‘ ગુજરાતનો સામાજિક ઇતિહાસ ’—નર્મદનું સાચું સ્મારક કરવું હોય તો યોગ્ય માણસોના હાથથી આ સઘળું તૈયાર કરાવવું જોઇએ. ગુજરાત આ પ્રસંગે જે લડાઇ એકઠું કરે તેનો સદુપયોગ કરવાની વૃત્તિ ને સાક્ષરો બતાવશે તો ગુજરાતનો જનતાનો વિશ્વાસ મેળવી શકશે.

આ પ્રસંગનો લાભ લઈ સુરત તો નર્મદનું સ્મારક કરશે જ, પણ આખા ગુજરાતને નાદિબમાં નાદ રહે તેવું સ્મારક તો સાહિત્યકૃતિઓથી જ વશે.

ઝંઝા રા તે:—

જાગશે ના પ્રાણુ ! ઉઠશે ના પ્રાણનાથ !
જીવની આણુ જો છોડશે મારી બાથ !

આજ નથી આજ હાથમાં એના તૂટતા ચાર મિનાર:
ધણુધુ ધણુધુ મેઘ ક્રણુકે : વીજળીના ચમકાર:

ઉઠશે ના પ્રાણુ ! આણુ કુમારની આજ:
કાળ—ઝંઝાના વાગતા ઝાંઝ—પખાજ:

વિજન કાનને વૃક્ષ ચતાં ઉન્મૂલ:
તૂટતી ડાળીઓ તૂટતા નાળાં—પૂલ:

કાઠ નથી ઉઠુ આજ સુકાયાં સુરગંગાનાં નીર:
વિજની નાગણી ડાંખતી આજે બોમ-ધરાનાં હીર:

આણુ છે દેવની, ઉઠશે ના ભરથાર:
આજ નહિં પ્રભુ ! સાંભળો હાહાકાર
ઉઠતો વાટથી : પૂર છૂટયા પુરપાટ
જનપદો પુર ગામડાને સસડાટ.

તાણુતા સાગરમુખ ભણી જેના પેટને ના'વે પાર:
વાયુવટાળમાં દિવ્વગણોના સાંભળો શા ચિત્કાર !

ખોલશે ના દ્વાર દેવ ! ન ખોલશે આજ :
કાળના તાંડવ ત્રાલ ને રૂદ્રને નાચતો સાચ સમાજ:

કાઠ નથી પથ ચીધવા આપને:
દીપ દુર્ગા સૌ વાયુના કાતિલ કાપને:
ગોરંગને નથી જંપ કરેત પ્રકંપ ધરા:
બોમથી છૂટતા બર્ફ ખરેત કરા:

છોડશે ના નાથ ! આંગણું મારા ગર્ભની આપું આણુ:
હંફે ત્યજે મુજ કાટિની શાને ? આબજે ઝેરી બાણુ

ચીરવા ઉદર છેડવા કાચો પ્રાણુ:
જેમ ચીર્ષી'તા પરીક્ષિતને જનનિ-ઉદર-સ્થાન:

દીપપ્રકાશમાં નિરખ્યું એણે નારતું આપું બંધ:
છીછરી ચુંદડી ઢાંકતી'તી એનો બીજ સમે કટિલંગ:

જેમ પ્રદીપશિખા ધુજતી ત્યમ પાંપણના પલકારઃ
ધમતી છાતીએ ઊછળે ને પડે હીરલા કેરા હારઃ

હોઠ હજી ધરે સિન્ધતા એને ચાંદલા બેઠે કપોલઃ
આંખમાં કાંપ અમોલઃ

પડ કરી દ્વાર વાસતો નાઠો પાછળ નેન કરી

દૂર જતાં જતાં માર્ગમાં સ્થેજ ફરીઃ

ઊછળે સાગર, વીંઝતા વાંસડા હાયઃ

ડાળીઓ ઝીંકતી એકબીજાને કરવા બાણે મ્હાત.

જેમ ઝીંકે ધીક આખલા ઊછળીઃ દૂર

આભમાં મેઘ મૃદંગ ગગડતા ફૂર :

સૃષ્ટિના તાંડવે એય ભલ્યો નવ સાંભર્યાં નેહનાં નીડઃ

દીપક દ્વારનો કયાંય છૂપાયોઃ વચમાં વનની બીડ.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

શોક-સમાચાર

દેશવિખ્યાત વ્યવહારજીવી સર એસ. એન. શુભા મરણપંચારીએ હતા. આખા દેશમાં ચિંતાની લાગણી ફેલાઈ રહી હતી. એ ઉંમરે ડબલ ન્યુમોનિયાથી બચવાની થોડી જ આશા રાખી શકાય. ડૉક્ટરોને હાલ એ વિના ખીજું કામ જ ન હતું, તેઓ લાંબો વખત અરરપરસ એ જ વિષયની ચર્ચા કરતા હતા. સર સચીનના કરોડપતિ મિત્ર દૌલતરામ ગિરધારીએ, મારવાડી મહોલના શ્રેષ્ઠ ડૉક્ટર રામસાહેબ ગૌરદરિ બસાકને આક પ્રહરને માટે નિયુક્ત કીધા હતા. રામસાહેબે કહ્યું હતું કે સવારના પાંચ વાગ્યા પછી નો રોગી બચી ગયો છે એમ જાણું તો, મારી આળીસ વર્ષની ચિકિત્સા, વૃથા ગઈ છે એમ માનું...

‘સત્યપ્રકાશ’ ના સંપાદક હલધરબાણુ પોતાની ઑફિસમાં ખુરશીમાં બેસીને કુતુહલ-પૂર્વક ધડિયાળ સામે જોતા હતા; અને વારંવાર ઉદ્વિગ્ન બની ટેલીફોનના માઉથપીસમાં મુખ લગાડી પ્રશ્ન કરતા હતા: “શું ખબર છે, સિદ્ધુબાણુ? હવે કેટલીક વાર લાગશે?”

હકીકત આ પ્રમાણે હતી: મૃત્યુના સમાચાર જનતામાં સૌથી પ્રથમ પ્રગટ કરવા સારુ ‘સત્યપ્રકાશ’ ઑફિસમાં તડામાર તૈયારી થઈ રહી હતી. ધણા માણસોને નિયુક્ત કરીને આખી રાત બેસી સર સચીનચંદ્રનો દીર્ઘ જીવનવૃત્તાંત અને તેથીયે વિરતીર્ણુ મૃત્યુ-વિવરણ, ખ્લોક સાથે કમ્પોઝ કરવામાં આવ્યું હતું. પત્રના ખીજા પાન છપાઈ ગયાં હતાં, મૃત્યુના સમાચાર મળતાં જ એ સેન્ટરે યંત્ર પર ચક્રાવી દેવાનો હતો. ફેરીઆઓને બહુ જ વહેલા આવવાનું કહી રાખ્યું હતું. ઉંધમાંથી જાણતાંની સાથે જ અંગ્રેજી, બંગાળી ખીજા તમામ પત્રોની પહેલાં ‘સત્યપ્રકાશ’ મારફતે, કલકત્તા નગરી આ મૃત્યુના સમાચાર જાણે, એવી ગોઠવણ હતી.

હલધરબાણુએ બધાને સાવધાન કરી મૂક્યા હતા. “રામબહાદુર ગિરીશચંદ્રચક્રવર્તિના મૃત્યુની તક આપણે હાથે કરી નજ થવા દીધી હતી. આ વાર તેનું નુકસાન સુધાં વસુલ થઈ જશે. આવા મોટા માણસો દેશમાં વારંવાર મરતા નથી. આવો સુયોગ કરી ફરી આવતો નથી...”

આથી પોતે આખી રાત જાગતા રહી ઉલોમ કરતા હતા. શુખ્તા સાહેબના મકાનની પાસેની એક ડિરેન્સરીનું ટેલિફોનયંત્ર, એક આખી રાત માટે ‘સત્યપ્રકાશ’ ઑફિસે આજે ભાટે રાખ્યું હતું. એ યંત્રના સામે રટાફતે ડાક ને કોઈ માણસ બેસતો હતો. મૃત્યુ થાય કે તુરત ઑફિસમાં ટેલિફોનથી ખબર પહોંચાડવાની એ રીતે ગોઠવણ કરી હતી. ઑફિસે ખબર મળતાં જ છાપવાનું કામ ચાર ચાપ અને હલધરબાણુના શબ્દોમાં કહીએ તો, “કાગ-કાકિલના અવાજની પછુ પહેલાં ‘સત્યપ્રકાશ’નો હે હે...ર...ર...અવાજ બજાવતો જાઈ દે. નોંઘએ છીએ કે આ વાર આપણી હરીફાઈ કાણુ દરે છે?... ”

મોટી કાળી બોર્ડર સાથે, એક ઈચના માપના ટાઇપમાં વિગાનપત્ર છાપવામાં આવ્યું હતું:

“વિના મેઘે વજ્રલાલ-દેશબ્યાપી હાહાકાર-દેશવિખ્યાત મહાકર્મો સર એસ. એન. ગુપ્તા, બાર-એટ-લો ની વૈકુંઠયાત્રા. તેમનું દુર્ભેદ રહસ્યજનક વીલ-‘સત્યપ્રકાશ’ની ત્રણ પૃષ્ઠની શોકાંજલિ. દ્યો વાંચો ને આત્મીય શોકમાં અશ્રુનું તર્પણ કરો ! !”

રાત્રિના એક વાગ્યા પછી સહકારી સંપાદક ‘સિદ્ધેશ્વરબાણુ એ તરફના ટેલિફોન યંત્ર પર બેઠા હતા. અત્યારે સાડાત્રણ-ચાર થયા હતા. આખો દિવસ અને રાત અગિયાર વાગ્યા-પર્યંત, ગુપ્તા સાહેબનું જીવનચરિત્ર અને ‘મૃત્યુ-વિવરણ’ લખવામાં, પ્રૂફ જોવા, વગેરેમાં ખસાર થઇ હતી. બે કલાકમાં ખાવાપીવાનું ને નિદ્રાનું કામ પતાવી લીધું હતું. ચાની સહાય-થી ઊંઘ અટકાવવાની એટ્ટા કાઢી હતી; પણ તે કેમ માને ? ઊંઘનું ઝોકું આવવાથી માથું યંત્ર પર ઝૂકી પડ્યું હતું, તેવામાં જ “ટિન્ ટિન્ ટિન્” કરતો અવાજ થયો.

સિદ્ધુબાણુ આશ્ચર્યથી જાગી ઊઠ્યા. આંખ યોજતા યોજતા બોલ્યા: “આ લોક ક્યાં સુધી ઝંપ નહિ વળવા કે ?”

ટેલિફોન ધરી બોલ્યા: “હલો !”

“હવે કેટલી વાર છે, મહારાજ ? પંદર હજાર કોપી છાપવાની છે તે યાદ રાખજો. રાત ચાલી જાય છે.”

“શું બોલું ? હજી ટકી રહ્યો છે. કંડીથી પણ મરી જતો નથી. વચમાં બહાર ગયો હતો. ઓચિંતિ રુદન સંભળાયું. હું દોડીને ટેલિફોન આગળ આવ્યો ત્યાં બધું ચૂપચાપ થઇ ગયું. જાણે અમલકારી બેસ ન બજવાતો હોય...”

“તે ઠીક, પણ આ તરફ અમારો જીવ જાય છે, આમ આશામાં ને આશામાં સવાર થવા આવ્યું” પણ...

“થોભો થોભો, એ કંઈક રડવાનો અવાજ સંભળાય છે.”

“સાચી વાત ? જય સિદ્ધિદાતા ! ચઢાવી દઇએ કે ?”

સિદ્ધુબાણુ ત્વરાથી બોલ્યા: “થોડી વાર સખૂર કરો. જોઇ આવું કે ‘પહેલી-વારના જેવું તો નથી ?’” સિદ્ધુબાણુ રીસીવર મૂકી ત્વરાથી બહાર ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર રહીને પાછા આવીને નિરુત્સાહભાવે બોલ્યા: “હલો ?”

“શું ખબર છે ?”

“ના, જાણે છે. મસૂરીથી એક છોકરી આવી છે તે ‘બાણુ ક્યાં ગયા ? ઓ બાણુ !’ કરતી ઉપર ગઇ.”

“ઠીક, ખરાબર આન રાખજો મહારાજ, નહિ તો...” સીદ્ધુબાણુએ રીસીવર ટીંગાવી દીધો. પછી તે મોટેથી બોલ્યા: “દાદા, ઓ દાદા !”

ડિસ્પેન્સરીના કંપાઉન્ડરને “દાદા” કહીને સીદ્ધુબાણુ ખૂબ પાડતા હતા. તે એક ખૂણામાં ખોટેલામાં નિદ્રાધીન થયેલો હતો. લલો આણસ હતો. ઉંમરે પહોંચેલો હતો. કામ કરવામાં તે નારાજ જણાતો, પણ તેને વાતો કરવાની ખૂબ ગમતી હતી. કપારેય પણ હુકા કે આ સિવાય તેને ચાલતું નહિ. આં બધા મિજલીસી ગુણોને લીધે જ તે “દાદા” થઇ પડ્યો હતો.

છ સાત ધાંટા પાડ્યા પછી તેણે ઘેરા અવાજે ઉત્તર દીધો: “જાણું છું ને! યમના પાશની દોરી હજી ખેંચાઈ નથી! એ આગતના શું સમાચાર છે?”

“ખબર કંઈ નથી, પણ દાદા, મારાથી હવે નથી બેસાતું. આંખ મીચાઈ જાય છે.”

“એક એક કપ વાપરો ને! વાંધો શું છે?”

“તે માટે જ આપને તંરદી આપવી પડી. રિપરીટ છે?”

“હેમ, શીશો અર્ધો હતો ને શું થયું?”

“હતો ત્યારે હતો. હવે તો શીશો ખાલી થઈ ગઈ છે.”

“ત્યારે હવે તો રિપરીટનો સ્ટોક નથી. કાલે...”

“તેથી જ તો. એક કામ ન કરો?”

“શું? કહેવો?”

“મનમાં યાચ છે કે ઘેર જઈ આવું. આ પાણી પીને જરા નિશ્ચિંત થઈને પાછો આવું.”

મતલબકે, સિદ્ધુબાણુના ગયા પછી દાદાએ ટેલિફોન સામે બેસવું. દાદાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

સિદ્ધેશ્વરબાણુ તેનો ભાવાર્થ સમજીને બોલ્યા: “આ ફેસરક પણ લેતો જાઉં છું. આપને માટે પણ બે-એક કપ ચા લેતો આવીશ.”

“ઘેર જાઓ ને બે કપ જ ચા લાવો? બે નહિ. ચાર કપ લેતા આવજો. કાચી બિંધનો બંગ થયો છે તે જોતા નથી? ડેટલી વારમાં આવશો?”

“અર્ધો કલાક થશે. તે બહુ ન કહેવાય. તેટલો વખત તો તમે ગમે તે રીતે કાઢી શકશો.”

“હીક, જલદી આવજો. અર્ધો કલાક કેમે પસાર થશે નહિ.” બોલતા દાદા બિંજાના માંથી બિમા થયા.

“દાદા, બંદાબર ખ્યાન રાખજો હોં.” બોલતા સિદ્ધુબાણુ વિદાય થયા.

૨

દાદાએ તમાકુ ભરી. દુક્રો ખેંચવા માંડ્યો. યોદી વારે દાદા બબડ્યા: “એક શોક-સમાચારને માટે ડેટલી તકલીફ.....” દાદાએ દુક્રાની નળી મુખમાં લીધી તેવો જ ટેલિફોનની ધંટડીનો અવાજ થયો. દાદાએ દુક્રો છોડી રીસીવર હાથમાં લેતાં અવાજ દીધો: “હલો!”

“શું ખબર? છે કે ગયા?”

“ના, ગયા છે. લગભગ અર્ધો કલાક.....”

અત્યંત વિરિમત કંઈ ઉત્તર આપ્યો: “અર્ધો કલાક! તોપણ મને કશું નહિ! અર્ધો કલાકમાં ડેટલું કામ...”

“ના, અર્ધો કલાક થયો નથી હજી. એમ કહું છું કે ગયા છે, પણ અર્ધો...”

વચ્ચે જ ઉત્તર આપ્યો: “ત્યારે એમં કહેા. સમજના અંદાજનું પણ જ્ઞાન નથી! બિંધમાં પડવાંતા કે શું? મારો ભારે ભારે ભાગ છે.”

દાદા, કદી પણ પોતે બિંધે છે એમ બીજા આગળ સ્વીકાર કરવા તૈયાર નહતા.

તે બોલ્યા: “ના, અમે બંને જણા મીઠી ગાંધી કરતા હતા. એક સોજતી હોય પછી જોધ શાની આવે?”

“તો ઠીક. આપનો સોજતી બહુ વાતોડિયો છે ખરું?”

દાદા ધીમેથી હસીને બોલ્યા: “મારાથી પણ ક્યાંય ચડી જાય તેવો.”

ઉત્તરમાં ટેલિફોનમાં એક હાસ્ય સંલગ્નાયું. પછી ‘પ્રેક્ષ આગ્યો: “તો વાતોમાંથી સુમતિ ક્યારે આવી?”

“સુમતિ આવે જ ને મહાશય! માણસનું શરીર છે. તે કેટલું નીબી શકે?” દાદા હસીને બોલ્યા.

“ઠીક, હવે ગાંધીમાં વખતનો વ્યય કરવાની કુરસદ નથી. ત્યાંથી આગમન ક્યારે થશે?”

“આશરે અર્ધો કલાક થશે.”

“ઠીક, તેમ જ થવા દો. જાણુવા જેવી તમામ હકીકત જાણી લેવી ઉચિત છે. અહીં કામની બહુ તડાતડી છે.”

x

x

x

આ તરફ પ્રેક્ષનું કામ શરૂ થઈ ગયું. ખીજ બધી તૈયારી હતી. મૃત્યુના વખતની ‘સ્પેસ’ ખાલી રાખેલી હતી. તેમાં ટાઇપ બેસાડી દેવામાં આવ્યા. કળી બોર્ડર તથા લલાટે મોટા મોટા ટાઇપોનો આર્તનાદ લાગે, પત્ર પ્રેક્ષમાંથી એક પછી એક છપાઈને; મજાડ ખાતાં પડવા લાગ્યાં. તેના સારાંશનો સારાંશ આ પ્રમાણે હતો:

બંગાળમાં હાહાકાર!—પરલોકગત સર એસ. એન. ગુપ્તા! બંગાળના બાગ્યાં કાંશમાંથી એક ખીજું નક્ષત્ર ખરી પડ્યું. બંગળનનીનો બોજો સૂતો પડ્યો. માના નયનાભુ. માં આ વખતે પ્રલયની જલધારા ઊતરી. સંતાનવિહીન અભાગી માતા—તેને કયા શબ્દો વડે સાંત્વના આપીશું? સાંત્વનાની સ્તિગ્ધ વાણી ક્યાંથી મળે?...સાંત્વના જ દેવાં ધૃષ્ટિ છે, કિંતુ આજ શોકજીર્ણ લેખિનીમાં શોકધારા ઊતરી રહી છે.....એ નિદારણુ શોકથી જડ પણ પ્રાણુવંત બની જાય છે; અને પ્રાણુ પોતે જડવત બને છે.....

બંગાળના સુપુત્ર, લક્ષ્મીના દુહાર, વાણીના વરપુત્ર, કુબેરના કીર્તિસ્તંભે, કર્મમાં અક્લાન્ત, વાગ્મિતામાં બર્ક, કરણમાં દાતા કર્ણ, સત્યમાં મુધિષ્ઠિર, દેશવિખ્યાત વ્યવહારજીવી સર સચીન્દ્રનાથ હવે આ જગતમાં નથી. ગદ્ય કાલ રાત્રે છેવટનો ચાર ઘટિકો સમય શેષ થતા પહેલાં દેશને હાહાકારમાં નિમગ્ન કરી, આત્મીયજનોના હૃદયમાં વજ્રધાત કરી સંર સચીન્દ્ર આ લોકમાંથી વિદાય થયા છે....હાય! અમારું કર્તવ્ય કેવું કઠિન છે! બે માસ પણ પૂરા થયા નથી. બંગાળના ઘેર ઘેર આપણા સ્વનામધન્ય મહાપુરુષ રાવ-બહાદુર ગિરીશચંદ્ર ચક્રવર્તિના નિદારણુ મૃત્યુના સમાચાર પહોંચાડ્યા હતા. દેશવાસીના કોણેથી એ અચુધાર સુકાય તે પહેલાં આ વખતે આ મર્મભેદી દુઃસમાચાર.....સર સચીન્દ્ર કેટલાક દિવસથી ન્વરાઘાન્ત બની રાખાધીન હતા. એકદમ ગયા સોમવારની રાતથી ન્યુમેનિયાનાં લક્ષણ જણાયાં. શહેરનો એક ચિકિત્સિકગણ બેગો થયો. મહાસમા-રોહથી ચિકિત્સા-યત્નો પ્રારંભ થયો....હાય! કાણ જાણી શકે કે એ મહાવિદ્યામાં જે હોમા-

નહી પ્રત્યક્ષિત થયો છે તે આ મહાપ્રાણની આહુતિ લીધા વિના શાંત થશે નહિ ! ચિંતિત્સા-
સાગરનું મંથન થયું. કિંતુ હે વૈરાગી, તમારી અંજલિ અમૃતને બદલે ઝેરથી પૂર્ણ હશે
તે કેણુ જાણી શકે ?

x x બહુ દિવસથી અમે પાઠકવર્ગને પ્રતિદિન તેમની અવસ્થાનું વિવરણ જણાવતા
હતાં. બારે આશા હતી કે, થોડા જ સમયમાં આરોગ્યના સમાચાર આપી, દેશવાસીઓના
અશાંત ચિત્તમાં, શાંતિનું સુશીતળ સુધા સિંચવા સમર્થ થઈશું. કિંતુ હાય, ‘કાયસ્ય કુટિલા
મતિ’-અમારી તે આશા તદ્દન નિર્મૂલ થઈ ગઈ.....”

આ પછી સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. તેમાં પ્રકૃત જીવનની કાંઈ માહિતી નહિ હોવાથી,
જુદા જુદા મહાપુરુષોના જીવનમાંના જુદા જુદા પ્રસંગોનું અવતરણ માત્ર કરવામાં આવ્યું
હતું. યુક્તા સાહેબનાં શૈશવકાળનાં રોમાંચકર ઉદાહરણો આપીને, બાલપણમાં શુંભક્તિ,
કિશોરવયમાં જ્ઞાનતૃષ્ણા, યૌવનમાં દેશાત્મબોધનો ઉન્મેષ, પ્રૌઢ્યમાં ત્યાગમહિમા અને
ધડપણમાં એ બધા ગુણો ધૃશ્વિરાનુભૂષી ભક્તિમાં પરિણીત થયા હતા, તે વાત બહુ
નિયુજ્ઞતાથી વિશદ બાવે પ્રગટ કરી હતી. વસ્તુનું દૈન્ય બાપાની સમૃદ્ધિમાં દબાઈ ગયું હતું.

છેકછેવટે આ પ્રમાણે હતું:

“આજ ભારતે એક અકલાન્ત કર્મી તથા સરળ સેવક ગુમાવ્યો છે. બંગમૂર્ખિએ
તેનો શ્રેષ્ઠ નિધિ ગુમાવ્યો છે. અને ‘સત્યપ્રકાશે ?’ ‘સત્યપ્રકાશે’ જે ગુમાવ્યું છે
તે ફરી પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. આજ આજે દેશ શોકમાં ડૂબેલો છે. કેણુ કોને આશ્વાસન
આપે ? અમે તેમના શોકસંતપ્ત પરિવાર પ્રત્યે આંતરિક સમવેદના જાહેર કરીએ છીએ.
ધૃશ્વર તેમને આ મહાન શોકનું દુઃખ સહેવાની શક્તિ અર્પો.....

“સર સમીન્દ્રની વિશાળ સંપત્તિ સંબંધીનું વીલ હજી પણ રહસ્યાવૃત રહેલું છે.”

છ વાગતા પહેલાં છાપાનું કામ સંપૂર્ણ થઈ ગયું. ઓફિસની બહાર ફેરીઆઓનાં
ટોળેટોળાં આવી રાહ જોતાં હતાં. બીજા લોકોની પણ બારે બીડ હતી. હાથોહાથ અનેક
નકલો વેચાઈ ગઈ. જોતજોતામાં કલકત્તા તેમ જ પરંચોમાં મૃત્યુનાં સમાચાર ફેલાઈ
ગયા. એક બે માણસો જે સાચી વાત જાણતા હતા, તે આ બાબત સંદેહ દર્શાવવા ગયા.
પણ તેમને એકસામટી ચારકોરથી એવી ઝાપટો વાગી કે તેઓ બિચારા ચૂપ થઈ ગયા.

ફેરીઆઓ દરરોજ કરતાં ડબલ, ને ત્રણગણી નકલો લઈને પોતપોતાના જિલ્લામાં
રવાના થઈ ગયા. જોતજોતામાં સાત વાગતામાં તો સમસ્ત શહેરમાં સારી પેઠે ખબર
ફેલાઈ ગઈ.

તેજ વખતે બીજાં બેએક ઇંગ્લેજ બંગાળી, પ્રભાતનાં છાપાં પણ છપાઈ ગયાં.

૩

લગભગ છ વાગ્યાના સુમારે સિદ્ધેશ્વરજીશ્રુ હાથમાં થર્મોફેસિક ગુલાવતા ગુલાવતા
ડિરેક્ટોરિયામાં દાખલ થયા. તે ટેબલ પર મૂકતાં બોલ્યા: “આપની ચા. બોલો હવે શા
સમાચાર છે ?”

“બસ, તમે તો અર્ધા કલાકમાં જ આવ્યા ! ખબર સારી નથી. હવે જલદી મરી
જાય તો પાર આવે.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ સહજ લગ્નિત થઈને બોલ્યાં: “ના, ના, બચી જાય તો સારું. આવો મોટો માણસ... ઘેર જતાં ઉત્પાત થયો દાદા. ઘેર પહોંચતાં જ આંખનાં પોપચાં પહાડની પેઠે ભારે થઈ ગયાં. બિજાનાંમાં ગબડી પડીને મેં કહ્યું: ‘હવે જલદી કરો. પાંચ કપ ચા તૈયાર કરો. ઢીલ ન કરો.’ બોલતાંની સાથે સાથે ઊંધ પણ આવી ગઈ. આપણી ભદ્ર સ્ત્રીઓ પ્રાણુ જાય તો ભલે, પણ આપણને ભરનિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવા ઇચ્છતી નથી. સ્ત્રીની જાત !...દોઢ કલાક ક્યાં ચાલ્યો ગયો તેની ખબર જ ન પડી. છેવટે એકદમ ‘ટીન ટીન ટીન’ અવાજ સંભળાયો.”

“ત્યાં પણ ટેલિફોન આવ્યો હતો કે શું ?”

“ટેલિફોન નહિ. ગૃહિણી ચા તૈયાર કરતી હતી તેણે વાસણ ખખડાવ્યાં તેનો, તથા કંકણનો અવાજ ઊંધમાં એવી રીતે સંભળાયો. એટલે ઊંધ સહજ ભાંગી ને હું ટેલિફોનના ભાન સાથે ચમકી ઊઠ્યો. ઠીક, હવે ઑફિસના શું સમાચાર છે ? કંઈ વાતચીત થઈ હતી કે ?”

“તમારા ગયા પછી તુરત જ વાતચીત થઈ. માણસ બહુ રસિક છે હો ! બહુ વાર વાતચીત કરી. તમે ઘેર કોઈ જાણવા જેવી હકીકત જાણી લેવા માટે ગયા હતા, નહિ વારુ ? મેં કહ્યું કે અર્ધા કલાકમાં જ પાછા ફરશે. ત્યારે ત્યાંથી જવાબ મળ્યો કે, જાણવા જેવી બધી વાત જાણીને આવવું એ જ ઉચિત છે. મેં આ વાતની દરકાર કરી નહિ.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ જરા વિચાર કરી બોલ્યા: “જાણવા જેવું ખીતું શું વળી ? આ એક ‘જાણવા જેવું’ આવી પડ્યું છે તે જ. રહો, હું જોઉં શું હકીકત છે ?”

“હા જુઓ, હું કંટાળી ગયો, થોડી વારમાં આવું છું.” કહીને દાદા બહાર ચાલ્યા ગયા.

સિદ્ધેશ્વરબાણુએ માઉચપીસ ધરીને અવાજ કર્યો: “૦૦૦૬ બડ બજાર !” એક્ઝેન્જમાંથી જવાબ મળ્યો: “એન્જોજડ !”

“સિદ્ધેશ્વરબાણુ ટેબલ પર બન્ને હાથથી તખલા બળવવા લાગ્યા. ફ્લેસ્ક તરફ જોઈ વિચારવા લાગ્યા કે, દાદા જખરો છે. એકલો ચારે કપ ઉઝાવી જશે. પછી યંત્ર ઉઝાવી હાથમાં લીધું.

જોડાણુ થઈ ગયું. સિદ્ધેશ્વરબાણુ મનહર ભાવે બોલ્યા: “હલો ! હું સિદ્ધેશ્વર શું ખબર છે ? શું કરવાનો નિર્ણય કર્યો ? આ તરફ તો હજી...”

“સમાચાર તો બહુ સારા છે. પંદર હજાર નકલોમાંથી, બહુ બહુ તો એક હજાર જ હવે સિલક પડી રહી છે. રેકર્ડ ડિમાન્ડ આપને કુરસદ છે ! ખીન્ને નવીન માલમશાલો કંઈ પ્રાપ્ત થયો છે ? તમારા અર્ધા કલાકને બદલે બે કલાક પસાર થઈ ગયા. ખોટી ખબરની ખૂબ પણ અત્રે આવી હતી. પણ જરાય મચક આપી નથી.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ આ સાંભળતાં સાંભળતાં મૂંઝાઈ ગયા. તે ઉદ્વિગ્ન બની બોલ્યા: “શું બોલો છો ? તબિયત સારી લાગતી નથી. જરૂરિયાત વાત કરો.”

“ટેલિફોનથી બધું સ્પષ્ટ ન થઈ શકે. આપ અહીં ચાલ્યા આવો, ટેલિફોનમાં બકી બકીને ચાકી ગયો છું. હમણાં જ ત્રણ માણસો સાથે તો ઝંઘડો થઈ ગયો. તે લોકો કહે છે: ‘આપ ખરોબર જાણો છો ? ખરોબર ખાતરી કરીને ખબર છાપી છે ? ખબર

કનકમ્ કરી છે કે તે મૃત્યુ પામ્યા છે ? ” મેં કહ્યું : “ હા, હા, હા, મહાશય ! અમારા પોતાનો માણસ-સ્વયં સહતંત્રી, આખી રાત ઉગંગરા વેડી, એ ખખર મોકલી શક્યો છે.”

પોતે પૂરી વાત બોલી રહે તે પહેલાં જ હલધરબાણને કાને વિસ્મિત ચિંતકારનો સ્વર સંભળાયો : “ આ શું ? ”

હલધરબાણ સ્થિર થઈ ગયા. લયબીત સ્વરે ધીમેથી બોલ્યા : “ કેમ, શું છે ? ”

“ તે મરી ગયા છે, એવું આપને કહ્યું છે જ કાણે ? ”

કંઈક સેકંડ સુધી શાંતિ પછી ઉત્તર આવ્યો : “ આપનું ઉગંગરાથી માંથું ફરી ગયું છે કે શું ? તે વખતે પણ સમાચાર આપતાં ઘાલમેલ થતી હતી. એક વાર કહ્યું કે ‘ અર્ધો કલાક થયો છે. ’ પછી તુરત જ બોલ્યા હતા કે ‘ હમણાં જ ગયા. ’ અત્યારે વળી કહ્યો છે કે, ‘ આજે ખખર જ નથી આપી. ’ ”

“ આપની સાથે સમય બાબત કંઈ પણ વાત મેં કરી નથી. ”

દાદા તે જ વખતે દાખલ થયા. તે બોલ્યા : “ મારી સાથે વાત થઈ હતી. તમને કહ્યું નહિ ? તેમણે પૂછ્યું હતું કે સુમતિ ક્યારે આવી ? તમે ઘેર ગયા તે જ સુમતિ, બીજું શું ? હું બોલ્યો હતો કે...”

સિદ્ધેશ્વરબાણ મુખ પરથી માઉથપીસ ખસેડીને બોલ્યા : “ ઠીક, શું-શું વાતચીત થઈ હતી તે એક પછી એક કહો. આ તો સર્વનાશ થઈ ગયો. હોય એમ લાગે છે. ”

દાદાએ પોતે ટેલિફોનથી કરેલી વાતચીત વર્ણવી ખેંચીવવા માંડી... આ તરફ ટેબલ પર મૂકેલા માઉથપીસમાંથી, સળગતા અગારા જેવા શબ્દો સરવા લાગ્યા : “ કેમ બોલતા નથી ? સત્યાનાશ ! જલદી ચાલ્યા આવો. સર્વનાશ !... કેમ જ... બધાં જ નેલમાં...”

સિદ્ધેશ્વરબાણ લગભગ પાગલ બની ગયા હતા. બધી વાત પૂરી થતો પહેલાં બોલી બીક્યા : “ એ બધી વાત ઓફિસમાં મારા સંબંધની નહિ, પણ રાગીના સંબંધની માની લીધી છે. દાદા, તમે અગાઉથી કેમ ન કહ્યું કે સિદ્ધેશ્વરબાણ વાતચીત નથી કરતાં, તેમને બદલે હું બીજા માણસ વાત કરું છું ? ગઈ વાત... બાજુ હાથથી ગઈ ! ”

સિદ્ધુબાણ એકદમ નિરાશાથી મ્હાન મુખે બહાર ચાલ્યા. દાદા પણ પાંછળ પાંછળ ગમા, ને ધીમેથી પૂછવા લાગ્યા : “ ત્યારે ‘ સળગ રાખ્યું છે. નિશ્ચિંતાથી ચડાવી દાખ્યે ! ’ એમ પૂછ્યું હતું નેનો શું અર્થ ? ”

“ સળગ કરી રાખ્યું હતું, તે તો મેટર સળગ કરી છોડવા માટે તૈયાર રાખ્યું હતું તેની વાત હતી. રસિકતા કરવા જતાં જ આ સત્યાનાશ થઈ ગયું ! ”

કુટપાથ પર જઈને સિદ્ધુબાણ બોલ્યા : “ એ ટેક્લી, જલદી. ” તેવામાં મનમાં એક વિચાર આવ્યો. સાથે સાથે કંઈક આશા પણ પ્રગટી.

તુરત તે શુભા સાહેબના ઘર તરફ દોડ્યા. સામે જ એક ડોક્ટરને નોંધને પ્રશ્ન કર્યો : “ કેટલી વાર લાગશે એમ ધારો છો ? ”

આ પ્રશ્નથી ડોક્ટર જરા ચમક્યો, પછી બોલ્યા : “ ના, તબિયતમાં સારો ફેરફાર થયો છે. સંભવ છે કે આ માંદગીમાંથી બચી પણ જાય. ”

સિદ્ધેશ્વરબાણ પોતાના મુખના ભાવ છુપાવી કટપટ મોટરમાં બેસી ગયા. તે જ વખતે એક હિંદુસ્થાની ફેરીવાળો છોકરો હાથમાં પેપરનો થોડો લાઇ, ચાલતી દ્રામમાં ચડી જઈ

દરવાજા આગળ ઊભો રહી બોલ્યો: “સત્યપ્રકાશ” જ્યો બાબુ-સર્વનાથની ખબર-સર સચીન્દર...”

સિદ્ધેશ્વરબાબુ ડાહ્યરને ઠેકાણું જણાવી બોલ્યા: “હાંકા, ફૂલરપીડથી...”

૪

સંધ્યાસમયે હલધરબાબુ, સિદ્ધેશ્વરબાબુ, અને એક રિપોર્ટર વગેરે ઑફિસમાં વિશીઠ થિતે બેઠા હતા. કવચિત્ કવચિત્ વાતચીત ચાલતી હતી. સિદ્ધેશ્વરબાબુના હાથમાં કલમ હતી. તે થોડી થોડી વારે કાગળ પર કંઈક લખતા હતા.

આખો દિવસ ભારે દોડધામ ને કંટાળામાં પસાર થઈ ગયો હતો. સારા શહેરમાં એક તરફ એ રીતની ‘સત્યપ્રકાશ’ની ખબર અને બીજી તરફ અંગ્રેજી, બંગાળી તમામ બીજાં પત્રોની ખબર. બંને વિરુદ્ધ ખબરોનું દારુણ સંઘર્ષણ જામ્યું હતું. ઑફિસની બહાર કાન માંડી શકાય તેમ ન હતું. લોકોનાં ટોળાં એકઠાં થઈ અવિભિન્ન ગાળાગાળી ચલાવી રહ્યાં હતાં. કાનને ઑફિસની અંદર વાળી લઈને બેસવું સલામત ન હતું. આખો દિવસ ટેલિફોન, ટિન્ ટિન્ ટિન્ કરતો ‘ચુદ્ધ દેહિ ચુદ્ધ દેહિ’ એમ પોકારી રહ્યો હતો. બહુ વાર ધૈર્ય ધારીને છેવટે એકાદ વખત રીસીવર-હાથમાં લેતાં જ, કેવળ ઉત્કટ, વિદ્રુપ, હિંદી ભાષા અથવા તીવ્ર તિરસ્કારમયક ઉદ્ગાર સંભળાતા હતા.

તે સિવાય લુદા લુદા પત્રો એટલા બધા આવ્યા હતા કે તેની ગણતરી જ થઈ ન શકે. તે પત્રોમાં બે વિશેષ ઉલ્લેખનીય ગણાય. એક પત્ર ગુપ્તા સાહેબના પોતાના ત્યાંથી હતો. તેમાં વકીલની ઝીણી ભાષામાં પ્રશ્ન હતો કે ‘સત્યપ્રકાશ’ સામે પંદર હજાર રૂપિયાનો નુકસાનીનો દાવો શા માટે ન નોંધાવવો તેનો ખુલાસો કરશો.

બીજા એક પત્રની નીચે ‘ગુપ્તા સાહેબની ચિકિત્સા કરનાર કેટલાક ડોક્ટરોની સહીઓ હતી. તેમાં ઘણી જ શુરુગંજીર ભાષામાં પ્રશ્ન કર્યો હતો: ‘સત્યપ્રકાશ’ની સોમવાર ૧૩ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૭ ની ટાઉન એડિશનમાં, રોગશય્યાગત આલોક્તવાસી સર સચીન્દ્રનાથ ગુપ્તાના મૃત્યુવિવરણમાં બીજા પાનાના છઠ્ઠા પેરેગ્રાફમાં-‘કાણે જાણતું હતું કે મહાપત્રમાં જે હોમાનંદ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવ્યો છે, તે આ મહાપ્રાણની આહુતિ ગ્રહણ કર્યા વિના શાંત થશે નહિ.’ તથા ત્રીજા પાનાના પેરેગ્રાફમાં-‘ચિકિત્સાસાગરનું મંથન થયું. કિંતુ હે વૈરાગી, તમારી અંજલિ અમૃતને બદલે ઝેરથી ભરેલી હશે તે કાણે જાણી શકે?’ આ પ્રમાણે જે-લખવામાં આવ્યું છે, તેનો પ્રકૃત અર્થ શું? એ બે વાક્યો દ્વારા નીચે સહી કરનારા ચિકિત્સાવ્યવસાથી ડોક્ટરોના ધંધાને તથા આત્મસન્માનને, શુરુતર આદ્રાત નથી કરવામાં આવ્યો એમ, ‘સત્યપ્રકાશ’ના તંત્રી, મુદ્રક વગેરે સામીત કરવા તૈયાર છે કે?—વગેરે.

આ બંને પત્રો લઈને ગુપ્તા સાહેબના મકાને જેઠ દિલ્લીરી દર્શાવી મારી માગવામાં, ડોક્ટરોને ઘેર ઘેર જઈને સલામો કરવામાં વગેરેમાં આખો દિવસ પસાર થઈ ગયો હતો. તંત્રી અને મુદ્રક એ વ્યવસાયથી લોચપોચ થઈ ગયા હતા. પેપરના વેચાણના લાભનો મોટો ભાગ એમ દોડધામને અંગે થયેલા ગાડીભાડમાં ખરચાઈ ગયો. ગુપ્તા સાહેબની તબિયત સુધરતી હતી. તે પ્રસન્ન જણાતા હતા.

‘સત્યપ્રકાશ’માં જાહેર માફી માગવામાં આવે અને સ્વીકાર કરવામાં આવે કે ‘સત્યપ્રકાશ’ હવેથી કોઈ વ્યક્તિના મૃત્યુના સમાચાર નહિ છાપે, તો તુકસાની જતી કરવા તેઓ રાજી હતા.

ડોક્ટરો હજી મનાયાં ન હતાં. હલધરબાણુ હવે શાંત રહી શક્યા નહિ. તે બોલ્યા:

“આજ સવારે કિંવા બપોરે મરણ પામશે એમ તો ધણા કહેતા હતા.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ કાગળ લખતાં અટકીને બોલ્યા: “હા, મરણ પામશે એમ કહેતા હતાં. કે દર્દી જીવે તો પોતે પોતાની આંખો સ વર્ષની ચિકિત્સા વૃથા ગાંધ છે એમ જ માને.”

“તેથી જ આ મહોઝણ મંડાઈને? બધા ગંધીવાસ.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ થોડી વારે નીચું માથું કરી ફરી લખવા લાગ્યા. પછી કાગળ હાથમાં લઈ બોલ્યા, આ પ્રમાણે લખ્યું છે: સાંભળો:—

“અત્રે અત્યંત દુઃખ સાથે જણાવીએ છીએ કે ગંધ કાલના ‘સત્યપ્રકાશ’માં સર સચીન્દ્રનાથ શુક્લાના મૃત્યુની જ્ઞે, ખબર પ્રગટ થઈ છે, તે સંપૂર્ણ જૂલ છે.”

હલધરબાણુ બોલ્યા: “બરાબર છે. પછી શું લખ્યું?”

“આ સંસારમાં એક ક્ષણ જ તુલારા પણ, મહાપ્રલય:યાય છે. તે રીતે એક વ્યક્તિ તુચ્છ કારણને લીધે, આ ભ્રમાત્મક સમાચાર છપાઈને બહાર પડી ગયા છે. તે વિષે સવિસ્તર આલોચના નહિ કરીએ તો પણ પાકકર્મ માફ કરશે, એમ આશા છે. સૌથી વધારે માફી તો સર શુક્લા સાહેબના નિકટનાં સ્વજનોની માગવાની, કે જેઓને આ સમાચારથી સૌના કરતાં વિશેષ આઘાત થયેલો છે. સંતોષની વાત એ છે કે, તે બધા સાચી વાતથી વક્રિ હોઈ, નિશ્ચિત રહી શક્યા હતા.”

“કાલ સાંજથી રોગની માત્રા ઘટવા લાગી છે. અને અમારા ખાસ ખબરપત્રી તરફથી જણાવ્યા પ્રમાણે આખો દિવસ શાંતિથી પસાર થયો છે.

“ચિકિત્સા માટે એવા ધન્વંતરી ભેગા થયા હતા કે...”

હલધરબાણુ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા: “એ ધન્વંતરી બન્વંતરી નહિ બેઠા. કાઠી નાખો. એ લોકો જાણશે કે હાંસી કરી છે. એ માટે કદાચ એક બીજો લાંબો પત્ર આવી પહોંચશે.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુએ તે લખાણ છેક નાખી પૂછ્યું: “શું લખ્યું ‘વિવેક’ ચિકિત્સક?”

“હા, ‘વિવેક’ ચાલશે” હલધરબાણુએ કહ્યું. તે પ્રમાણે લખીને સિદ્ધેશ્વર બાણુએ વાંચવા માંડ્યું:

“ચિકિત્સા માટે જે વિવેક ચિકિત્સકો નિમુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, તેમના તરફથી અમને સંપૂર્ણ આરોગ્યપ્રાપ્તિનો આશા હતી; અને પાકકર્મને પણ તેવો વિશ્વાસ દીધો હતો. ભગવાને, અમારી આશા-એ આશાપી ભવિષ્ય વાણી સફળ કરી તે પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. ચિકિત્સકગણ એકબીજાને ઘોષણા કરે છે કે, આજ બીજા પ્રહરપર્યંત રોગી, સર્વ પ્રકારે બીતિમુક્ત થઈ જશે.”

રામાચરણબાણુ—રિપોર્ટર બોલ્યા: “એટલે?”

“એટલે જેને ડેન્જર ઝોન. (Danger Zone) કહે છે તે વટાવી જશે.”

“હા, પણ તેનો ઊલટો અર્થ ન થઈ શકે? તે તરફ ધ્યાન ખેંચું છું.”

હલધરબાણુ બોલ્યા: “ના, હવે બચી ગયા છે. એટલે કોઈ એવો તાણી તોડીને અર્થ કરે તેવો સંભવ નથી. વાંચો!”

“—એટલે આ વિષે હવે કંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. કારણ તેમની એ વાણીને આપણે દેવેવાણી પેઠે અગ્રાધ માનીએ છીએ.”

“આજ એ મહાપુરુષ અકાલમૃત્યુના હાથથી બચી જતાં અમને જે આનંદ થાય છે, તે જાપાદ્વારા પ્રગટ થઈ શકે તેમ નથી. જે લગવાને આપણા આ હૃતભાગ્ય દેશ પર કૃપાદષ્ટિ કરી છે, તેને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, તે સર સચીન્દ્રનાથ ગુપ્તાને આ નવજીવન સાથે દીર્ઘાયુષ્ય અર્પી, તેમના કલ્યાણવતને, હજી વધારે સાફલ્યમંડિત કરે.”

રામચરણબાણુ બોલ્યા: “ઠીક થયું છે. ડોક્ટર લોકોને સાતમા આસમાને ચડાવી દીધા છે.”

“ન ચડાવે તો? પાછું એમના ઘેર ઘેર ફરગરવા કોણુ જાય?” હલધરબાણુ બોલ્યા.

૫

પેપર બહાર પડ્યું. આજ પૂર્ણ અતિશય ગીરદી હતી. સાચા સમાચાર જાણવા કરતાં ‘સત્યપ્રકાશ’ આજે શું લખે છે, તે જાણવા લોકોની ખૂબ ઇતેજરી હતી. આજે પણ પેપર વહેલું છપાઈ બહાર પડ્યું હતું. બીજા કોઈ પણ પેપરના પ્રગટ થતા પહેલાં, ‘સત્ય પ્રકાશ’ સવારમાં વહેલું સર સચીન્દ્રનાથની ‘નવજીવન’ની ‘સમાચાર’ તથા ‘દીર્ઘાયુ’ની પ્રાર્થના લખીને શહેરમાં ફેલાઈ ગયું.

તે પછી નિયત સમયે એક બે અંગ્રેજ દૈનિક પેપર બહાર પડ્યાં. તેમાં Stop Press કાલમમાં, સંક્ષિપ્ત રીતે એસોસીએટેડ પ્રેસના સમાચાર છપાયા હતા:—

મુંબઈવાર, ૧૪ મી ઓક્ટોબર

આજ સવારે લગભગ ૭ વાગે, પ્રસિદ્ધ બેવહારજીવી અને દેશસેવક સર એસ. એમ. ગુપ્તા, બાર-એટ-ડો, ન્યુમોનિયાના રોગથી મૃત્યુ પામ્યા છે. સર સચીન્દ્ર આઠ દિવસથી જ્વરાક્રાન્ત હતા. પછી જ્વર ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યો ને ત્રણ દિવસથી ન્યુમોનિયા રોગે પરિણત થયો. આઠમણ એવું ભારે હતું કે ચિકિત્સકો, એકદમ આશ્ચર્ય બની ગયા હતા. થોડાં જ સમયમાં ડબલન્યુમોનિયા થઈ મૃત્યુ થયું છે. મૃત્યુકળે તેમની ઉંમર ૬૭ વર્ષની હતી.

આખો દહાડો મહાનગરીનું મુખ-વિષાદથી મલિન બની ગયું. જતાં ‘સત્યપ્રકાશ’ પોતાના સમાચારથી, કવચિત્ કવચિત્ કુતૂહલભર્યું હાસ્ય ફેલાવી રહ્યું હતું—ધનધોર મેધના અંકમાં દેખાતા અરુપદ મેધધનુષ્ણની પેઠે.

×

×

×

મધ્યાન્હ થઈ ગયો હતો, નાહ્યા વગરના તથા ભૂખ્યા હલધરબાણુ, સિદ્ધેશ્વરબાણુ, રામચરણબાણુ અને કેટલાક કંપોઝિટર મિત્રો મુખે આંસિમાં એકા હતા. કવચિત્ કવચિત્ વાતચીત ચાલતી હતી.

સિદ્ધેશ્વર બાણુ બોલ્યા: “એકદમ એટલી બધી નકલો? કાદી ન હોત તો ઠીક થાત. પાંચ વાગ્યા સુધી તો ઠીક હતું. એકદમ એ રીતે જાણ બેલાણી બશે તેની કાને ખબર પડે?”

હલધરબાણુ વિરક્ત લાવે બોલ્યા: “હાથ આવેલી જાણ ગઈ. હવે શું! એ માણસ આખરે મરી તો ગયો જ; પણ આપણી સામે આટલી બધી દુર્બલહાર કેમ કરતો ગયો, તે કહેશો?” *

જેવું વાદક

જેવું કાલકાલ ત્રિવેદી

* મૂળ લેખક: વિભૂતિભૂષણ મુખોપાધ્યાય.

૪

‘ જાબડ હર ’*

[ગુણબંધો]

(૧)

અમે ચૂંટયાં અનેક ફૂલ
બાગ વેડિયો સમૂલ
ઉડાડતાં જ પુષ્પગેંદ
આલિયાં; ન અશ્વખેદ
ઊર્મિના ઉમંગમાં લલ્લો

પદેપદે અનંત ઓધ મોજ મસ્તીનો વલ્લો
ડોલતા ગળેતણા શું સાથ આ વલ્લો રલ્લો ?

(૨)

મુદ્દુ સુરમ્ય સર્વ ફૂલ
ક્યાં ધરાય એ અમૂલ ?
વિચારમાં થયા જ ફૂલ
સ્ફુરત કદપના હોદે
“ પ્રિયા તણા ધરો પદે ”

‘ નહિ ’ વલ્લો કંવિ ‘ અચો પ્રિયાની કેશવેણીમાં
સ્થામ સર્પ છો રમે ગુલાબ-પદ્મમેણીમાં. ’

(૩)

તાળી : લેણને હસ્યા
ઉમંગથી બધા ધસ્યા
ન જૂખ દુઃખથી ગસ્યા.
પ્રિયાની પાસ પહોંચતા
બધાં પદે ય લોટતા

‘ પૂછે ’ પ્રિયા ‘ મધું છ શીદ આપનું પધારવું
એહો મૂળે ન ખાનપાન, આપનું શું ધારવું ? ’

‘ જોખડ હેર ’

(૪)

‘ ખાનપાનનું	શું	કામ ?
આપ	આત્મનો	વિરામ
શ્યામ	કેશ	ગૂંથવા
માંહી	ફૂલ ’	મુકવા
પછી	સહર્ષ	ચૂમવા

દૂર દૂર દેશથી અમે અહીં જ આવિયા
‘ હામ હામ જોળા જોળા પુષ્પ કેંક લાવિયા. ’

(૫)

‘ બલે ’ કહી પ્રિયા હસ્તાં
ચિત્ત સર્વનાં ખસ્યાં
ઉરે ઉરે ય રાચતાં
ઉભંગ બેર નાચતાં
સાદીને ખસેડતાં .

દીકી ન વેણી સર્પ ના લલો , કવિતણો ક્યહી
ગૂમ શું થયો ? વિચારી જોળતાં અહીં તહીં .

(૬)

‘ સ્યામ વેણી ક્યાં ગઈ ?
શું સર્પિણી સરી ગઈ ?
જાડિયાં સમી લટો
જથ્થાપ કાં ? અરે ! હટો ’

પાય સર્વનાં ત્યહી જડી રચા
‘ જોખડ હેર ’ રોટી-પીંજકાં સમા ઉડી રચા
મુગધી પુષ્પ ખાપડાં વિભાસણે પડી રચાં .

વીસમી સદીની નિર્દિન્યર્થી 'માં' ચાને અગત્યનું સ્થાન છે, અને એટલા માટે આપણે કોઈપણ ભત્તા પૂર્વગ્રહને વશ થયા વિના તેને ન્યાય આપીશું.

સાધારણ જનસમાજ ચાને 'સત્યાનાશ વાળનાર', 'પ્રાણ અને વૃત્તિનો નાશ કરનાર', 'ધાતુને પાતળી પાડી નખુંસક બનાવનાર', 'જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર' અને 'પાયમાલ કરનાર' ગણે છે. પૃથગ્જનો જ નહિ ક્રિત્તુ ડોક્ટરો અને વૈદ્યોનો મોટો ભાગ પણ આવી જ માન્યતા ધરાવતો જણાય છે. એક આધુનિક, કવિએ નોંધેલાનો શ્લોક પણ બનાવ્યો છે અને તેમાં "હા હા ચા હા હા કલયુગે કર્ષતિ પ્રાણવિત્તમ્ | હાય હાય ! આ કલયુગમાં ચા તો પ્રાણ અને વૃત્તિ બંનેનો સહાર કરનાર છે"—એમ ગાથુ છે. શું ચા ખરેખર નિંદાને લાયક છે? નવાઈ તો એ છે કે ચા પીનારા જ ચાતી નિંદા કરતા જોવામાં આવે છે !

ધણા પ્રાચીન સમયથી ચીનના લોકો ચા પીતા આવ્યા છે અને ચાનું મૂળ વતન પણ ચીન જ મનાય છે. ચીના લોકો પણ ચા કેમ પીવા લાગ્યા? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિદ્વાનો એમ જણાવે છે કે ચીનમાં પીવાનું પાણી ખરાબ હતું એટલે એ પાણીનો દોષ દૂર કરવા ચા પીવાની પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી. ચાને લીધે ખરાબ પાણીનો સ્વાદ બદલાયો અને ખરાબ પાણીના દોષો દૂર થઈ એક જાતની તાઝગી લોકો અનુભવવા લાગ્યા. આ વીસમી સદીમાં પણ "હાઇજન એન્ડ પબ્લિક હેલ્થ"ના વિદ્વાન લેખક ખરાબ પાણી દોષ તો ચા નાખીને પીવાની સલાહ આપે છે:—

"In villages where the watersupply is not above suspicion it is always safe to have a cup of tea instead of water. Though the danger from infection through water is diminished by boiling, such water is not palatable and the addition of tea makes it an agreeable drink." (P. 206)

ગામડાંમાં, જ્યાં પાણી તદ્દન ચોખ્ખું મળવું અસંભવિત છે ત્યાં એવા પાણીની જગ્યાએ ચાનો ઉપયોગ કરવો સહીસલામતીભર્યું છે કદાચ એ ખરાબ પાણીને ઉકાળીને વાપરવામાં આવે તો ચેપનો ભય નથી રહેતો, પરંતુ ઉકાળેલું પાણી નીરસ લાગે છે—ભાવતું નથી. આવે વખતે તેમાં સહેજ ચા નાખીને પાણી પીવાથી તે સ્વાદિષ્ટ બને છે.

ચીનમાંથી ચા પીવાની પ્રથા જાપાનમાં પહોંચી અને જાપાનીઓને પણ તેના સ્વાદે અને તેના તાઝગીપ્રદ ગુણોએ ઠીકઠીક આકર્ષ્યા. પ્રથમ તો શાઆબ્યાસરત ધર્મશુરુઓ ચા શેતા હતા; કારણ કે તેથી માનસિક ચાક તુરત ઊતરી જતો હતો. ધીમે ધીમે સમસ્ત

પ્રજા લેવા લાગી. અને હવે તો કોઈક જ એવો મનુષ્ય જાપાનમાં હશે જે ચા નહિ પીતો હોય. કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીના એક અધ્યાપકે જાપાનીઝ ચાનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. તે લખે છે:—

“ It (tea) contains in addition to vitamines, viose which is efficacious three hundred times as much as vitamines and promotes energy, good health and longevity, its everyday drinking by the Japanese being perhaps responsible for their high birth rate and their comparative energy in old age. Dr. U. Suzuki and Dr. M. Miura have found upon their study of fine tea, plenty of vitamine C in it, which has proved of great virtue for scurvy.....”

(Japan Magazine ઉપરથી Modern Review, August, 1928 માં “ The Virtue of Tea ” એ મથાળાની નોટ ઉપરથી.)

અર્થાત્ ચા વિટામિન્સ (પ્રજ્વલનકા) ઉપરાંત ‘ વીથોઝ ’ નામનું એક અતિ અગત્યનું તત્ત્વ ધરાવે છે: જે તરવ વિટામિન્સ કરતાં ૩૦૦ગણું વિશેષ શુભપ્રદ છે, જે સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય વધારે છે. જાપાનના લોકો ચા હમેશાં પીએ છે એટલે જ તેમની આટલી સારી ઉત્પાદકશક્તિ જણાય છે અને ધડપણમાં પણ તેમની જીવનશક્તિ સરસ જળવાઈ રહે છે તેનું કારણ પણ ચા જ હોવું જોઈએ. ડૉ. સુઝુકી અને ડૉ. મિયુરા બન્નેને ચામાંથી ‘ સી ’ વિટામિન હાથ આવ્યું છે જે “ રકવી ” (નાવિક રક્તપિત) નામના રોગમાં અતિ ઉપકારક જણાયું છે.

હવે આપણે ચાની ઉત્પત્તિ તરફ વળીશું.

જગતના કોઈ પણ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં ચાનું વાવેતર વિશેષ યાય છે. ૧૯૨૬માં ૭,૮૮,૮૦૦ એકર જમીનમાં ચાનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું; જેમાં ૪,૨૯,૬૦૦ એકર વાવેતર આસામ તરફ અને ૨,૦૩,૨૦૦ એકર વાવેતર દક્ષિણમાં યાય છે. એનો ફાલ ઉત્તર હિંદમાં મે થી ડિસેમ્બરમાં અને દક્ષિણ હિંદમાં ડિસેમ્બરથી જાન્યુઆરીમાં લેવામાં આવે છે. હવાપાણીની આ અસર છે.

ચાની મુખ્ય બે જાતો છે: એક ચીની ચા અને બીજી આસામી ચા. દાર્જિલિંગ તરફ જે ચા યાય છે તે ચીની ચા છે, અને આસામ તરફ જે ચા યાય છે તે આસામી ચા છે. આસામી ચા કરતાં ચીની ચા વધુ કિંમતી હોય છે અને એથી જ દાર્જિલિંગની ચાના વધુ પૈસા ઉપજે છે. ચીની ચામાં એક જાતની આહ્લાદક ખુશખો હોય છે. આસામી ચામાં ખુશખો નથી હોતી.

રંગના બેદથી બે જાતની ચા જનરમાં વેચાય છે: એક લીલી અને બીજી કાળી. લીલી ચા લીલાં પાંદડાંને ગરમ પેણા ઉપર મૂકી સહેજ પાંદડાંને ગરમ થવા દઈ પછી એ પાંદડાંને પિડા બનાવી લેવામાં આવે છે. પિડા, બરાબર, સફાઈ-ગયા બાદ ચાને કાચનાં વાસણોમાં ભરી લેવામાં આવે છે. આ લીલી ચા. આ ચા જાપાન, ચીન અને કંઈક અંશે અમેરિકામાં અને હિંદુસ્તાનની સહરદ ઉપરના પહાણો વધુ પસંદ કરે છે, પરંતુ કાળી

ચામાં જે ખુશબો (Flavor) હોય છે તે લીલી ચામાં નથી હોતી અને પીવામાં તેનો કાપીજના શાકના જેવો સ્વાદ આવે છે.

કાળી ચાની રીત

પાંદડાં તોડીને પાટિયાં બહાર ૨૦-૨૨ કલાક સૂકવવામાં આવે છે. આ પછી પાંદડાંના પિંડા બનાવી લેવામાં આવે છે અને સૂકાવી દેવામાં આવે છે. પિંડા વાળવાથી તેમાં ઉત્સેચન ક્રિયા (fermentation) થાય છે. આ ઉત્સેચન ક્રિયા વખતે પાંદડાંમાં જે પાચક રસો (Enzymes) હોય છે તેની મદદથી પાંદડાંમાં રહેલો ટૅનીક એસીડ ભરમીભૂત (oxidised) થાય છે; ભરમીભવનની ક્રિયા વખતે ભરમીભૂત થયેલા લગભગ અર્ધ જેટલા ટૅનીનને પાંદડાંમાં રહેલા પ્રોટિન્સ (કોષ્ટ તત્ત્વ) લઈ લે છે અને આવી રીતે એ ટૅનીનને અદ્રાવ્ય (insoluble) બનાવે છે. ઉત્સેચનક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ પાંદડાંને છૂટાં કરી કદાઈમાં નાખી ખૂબ ગરમ કરી લેવામાં આવે છે, આથી પાચન રસો (Enzymes) નાશ પામે છે અને આ કાળી પડી જાય છે. આ આપણી કાળી ચા.

સાધારણ રીતે એક કપ તૈયાર ચામાં પાવલીબારને આશરે ચા નાખવામાં આવે છે. પ્રથમ પાણી ગરમ કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે ફૂલ પડે એવું પાણી થાય કે તુરત જ તેમાં આ નાખીને પાંચ મિનિટ સુધી ઢાંકી રાખવામાં આવે છે. આ પછી ચાને ગાળી લેવામાં આવે છે. પછી એમાં દૂધ સાકર વગેરે નાખે છે. સાધારણ રીતે આ પ્રમાણે આ તૈયાર થાય છે—તૈયાર થવી જોઈએ. આવા એક કપ ચામાં ૧ ગ્રેન કૅફીન (ચાની અંદર જે ઉપાદાન તત્ત્વ-alkaloid-છે તે) અને ૨ ગ્રેન ટૅનીન તેમ જ ગુંદર, પ્રોરિયોસીસ વગેરે થઇ કુલ નવ ગ્રેન હોય છે. પરંતુ કૅફીન ૧ ગ્રેન અને ટૅનીન ૨ ગ્રેન જ હોય છે.

ધણા અત્યાર સુધી એમ માનતા આવ્યા છે—માને છે કે ચામાં જે ટૅનીન આવે છે તે અને કૅફીન—બન્ને શરીરને નુકસાનકારક તત્ત્વો છે. પરંતુ આ વાત સત્યથી જિલટી છે. કૅફીન ઉપર અત્યાર સુધીમાં જે અખતરાઓ થયા છે તે ઉપરથી સાબીત થયું છે કે થોડી માત્રામાં કૅફીન ગ્લાનતંતુઓને શક્તિ આપનાર, યાકે ઉતારનાર, રુધિરાભિસરણને ત્વરિત કરનાર અને જઠરાગ્નિને સહાયક છે. આને જે જમાનામાં માણસો મુકાયેલા છે અને મુધારાની દોડધામમાં એકલો અટ્ટલો માણસ જે જીવલેણ ઉપાધિઓ વચ્ચે શ્વાસ લઇ રહ્યો છે એ જમાનાના માણસો માટે ૧ ગ્રેન જેટલું કૅફીન (ચાના એક પ્યાલામાં આવે છે એટલું) નુકસાનકારક નહિ પણ ફાયદાકારક છે. વિદ્વાનો કહે છે—

“That small doses of caffeine as present in a cup of tea are rather beneficial under conditions of modern civilization, where a man is required to exert himself considerably throughout the day.”

એટલે હમેશાં એક કે બે કપ આ મનુષ્ય પીએ ત્યાં સુધી કૅફીનનું પ્રમાણ તેને નુકસાનકર નથી. ટૅનીન વિષે પણ આવું જ છે. ટૅનીન ટૅનીનમાં પણ ફેર હોય છે. ખીજા ટૅનીનમાં અને ચાના ટૅનીનમાં પણ ફેર છે. ચામાં જે ટૅનીન છે તે ખીજા ટૅનીન કરતાં

૧ “Indian Medical Journal,” March 1932 માં B. B. Sen Gupta L. M. P. અને P. B. Sen, B.A., Assistant Chemist, Tocklai Experimental Station I. T. A. બન્નેનો લેખ વધુ માટે વાંચવો.

જુદી જાતનો છે અને એટલા જ કારણથી ચાના ટેનીનને પ્સેડોટેનીન (Pseudotannin) કહેવામાં આવે છે. ચાના ટેનીનમાં રંગવાનો ગુણ નથી એટલે આંતરડાંની દિવાલોની શ્લેષ્મકલાને તે નુકસાનકર નથી. વળી, સાધારણ રીતે ટેનીન ગ્રાહી (astringent) હોય તો કબજ કરનાર છે; જ્યારે ચાનો ટેનીન ગ્રાહી નથી. તેથી દરત સાધ આવે છે. ટેનીનનો સ્વાદ સહેજ કડવો, અણુગમતો હોય છે. દૂધ આવવાથી આ સ્વાદ બદલાય જાય છે અને દૂધ પણ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

આ ઉપરાંત સાધારણ જનસમાજ અને ચિકિત્સક જગત માને છે કે 'ચા બૂખ બાગી નાખે છે !' બહુ ચા પીનાર માટે આ વાત સાચી છે. એકાદ બે ખાલા પીનાર માટે આ વાત સાચી લાગતી નથી. ચીન, જાપાન, અમેરિકા, યુરોપ, આફ્રિકા—બધે જ ટેકાણે ચા પીવામાં આવે છે. એ બધા લોકોની જઠરાગ્નિ બગડી ગઈ છે એમ માનવાનું આપણી પાસે કંઈ જ સાધન નથી. કોઈ પણ વસ્તુનો અતિયોગ એ વસ્તુને બગાડી નાખે છે. મિતયોગ વસ્તુના મહત્ત્વને વધારે છે.

ચા કેવી રીતે તૈયાર કરવી ?

ઉપરોક્ત લખાણ શાસ્ત્રીય રીતે-પદ્ધતિસર-તૈયાર થયેલી ચાને લાગુ પડે છે. પરંતુ ખેતીની વાત છે કે આપણા લોકોને ચા કરતાં આવડતી જ નથી. ચા તૈયાર કરવામાં નીચેની વાતો તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ: (૧) પાણી બહુ વાર ન ઉકાળવું જોઈએ. સાધારણ રીતે પાણી ઉકળવા માટે કે તુરત જ તેમાં ચા નાખી, તુરત જ ચૂલેથી નીચે ઉતારી લઈ ઉપર ઢાંકણ ઢાંકી દઈ ફક્ત પાંચ મિનિટ સુધી જ ઢાંકી રાખવું. બહુ વાર સુધી પાણી ઉકળ્યા કરે તો પાણી flat (સ્વાદ વિનાનું) થઈ જાય છે અને સહેજ સ્વાદેર લાગે છે. વળી પાણી બહુ Soft (હળવું) કે બહુ Hard (ભારે) પણ ન હોવું જોઈએ. હાર્ડ પાણીથી ચા તૈયાર કરશે તો એ પાણી ચાનાં તરવોને પૂરતા પ્રમાણમાં ખેંચી શકશે નહિ. પાંચ મિનિટથી વધુ વખત જો ચા પાણીમાં રાખી મૂકવામાં આવશે તો જોઈએ તેના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ચાનાં તરવો ખેંચાઈ આવશે અને ચાની ખુશબો પણ ઊડી જશે. પાણી તૈયાર થઈ ગયા પછી અંદર ચા નાખી લાંબા વખત સુધી ઉકાળવાની રીત તો ઘણી જ ખરાબ છે. ચાને લાંબા વખત સુધી ઉકાળવાથી તે નુકસાનકારક બને છે. ચાનો આવી રીતે ક્વાય (decoction) કરવાથી ચાની લહેજત અને ફાયદા બંને મારી જાય છે. ચાનો ફાંટ (Infusion) કરવો જોઈએ, નહિ કે ક્વાય (decoction). બહુ વખત સુધી ઉકાળવાથી ચામાંથી બહુ ટેનીન ખેંચાઈ આવે છે અને આટલું બહુ ટેનીન જરૂર નુકસાનકર્તા થઈ પડે છે.

ચામાં કંઈ ભેગ થાય છે ખરો ?

પણ માને છે—હું પણ અત્યાર સુધી માનતો હતો કે આપણે જે કાળી ચા પીએ છીએ તેમાં ચાનાં પાંદડાં ઉપરાંત રંગ, ખનિજ પદાર્થો વગેરે ભેરવામાં આવે છે. આમ કરવાથી ચા સરતી પડે છે અને ચાનો રંગ સરસ બેસે છે. પરંતુ હમણાં લેફ્ટેનન્ટ આર. એન. ચોપ્રાએ (M. A; M. D. (Cantab)) "Indigenous Drugs of India" નામનું સરસ પુસ્તક લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમાં આ વિષે

કેટલીક ઉપયોગી વિગતો છે. એમાં તો ભેગ સંબંધી ઉલ્લેખ જ નથી. ખરી વાત તો એમ છે કે જે ચીજનો ભેગ કરી શકાય એ ચીજ તો હિંદુસ્તાનમાં વેચી શકાતી જ નથી. એ બધી ચીજ પરદેશ ચડાવવામાં આવે છે. આ ચીજનું નામ ટી-ડસ્ટ (Tea-dust), પાંદડાં ચૂંટતાં જે કંઈ ભૂટ્ટી જમીન ઉપર પડે છે તે બધીને ભેગી કરાવી લેવામાં આવે છે. આ ભૂટ્ટી સાથે ધૂળ, કચરો વગેરે મળેલું હોય છે. આને અંગ્રેજીમાં 'ટી-ડસ્ટ' કહે છે. આ નિરુપયોગી જાણીતી ચીજમાંથી 'કેફીન' સારા પ્રમાણમાં બનાવી શકાય છે. પરંતુ ખેદની વાત છે કે આપણા દેશમાં કેફીન બનાવવાની એક પણ ફેક્ટરી નથી. એટલે આ બધી ચાની ધૂળ (Tea-dust) પરદેશ મોકલી આપવામાં આવે છે. ૧૯૨૯-૩૦ માં આપણા દેશમાંથી ૩૮,૨૫,૯૪,૮૩૫ પાઉન્ડ ચા પરદેશ ચડી હતી અને ૩૮,૨૫,૯૪૮ પાઉન્ડ ચા-ધૂળ નીકળી હતી. આ ચા-ધૂળમાંથી ને -કેફીન બનાવવામાં આવ્યું હોત તો દેશને ૫૭,૭૮૮ પાઉન્ડ કેફીન હાથ આવત અને આવી રીતે લગભગ ૬૫ થી ૮ લાખ રૂપિયા બચત. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આ ચા-ધૂળને અહીંયાં કેમ વેચવામાં નથી આવતી ? ઇન્ડિયન ટી એસોસિએશન આ ચા-ધૂળને આ દેશમાં કોઈને વેચતી નથી; કારણ કે ચામાં આનો ભેગ થવાનો પૂરતો સભવ છે અને આપણા દેશમાં કેફીન બનાવવાની ફેક્ટરી નથી એટલે કોઈ આ ચા-ધૂળ લઈને કરે પણ શું ? વળી ધારો કે કોઈ ફેક્ટરી ઉઘાડે તો કેફીન બનાવવા માટે આલ્કાહોલ અને બેન્ઝેન જેમજે ને બન્ને વસ્તુઓ પરદેશથી હિંદમાં આવે છે અને એ બન્ને ઉપરની જકાત એટલી બધી સખત છે કે તે અહીં કોઈને પોપાય જ નહિ. એટલે ચામાં કંઈ ભેગસેજ મોટા ભાગે થતી નથી.

. વિસંવાદી સૂરો.

ધણાને એમ લાગશે કે આ લેખક ચાનો પક્ષપાતી છે. ખરી વાત તો એ છે કે આ લેખક છેલ્લાં વીસ વર્ષથી કોઈ દિ ચા પીતો નથી—ચાનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી. હું બીજાઓને ચા ન પીવા પણ સમજાવું છું. હું માનું છું કે કોઈ પણ જાતનાં ગરમ પીણાંની આ દેશને જરૂર જ નથી અને મનુષ્યોએ કોઈ પણ જાતનાં પીણાંથી દૂર જ રહેવું ઇચ્છે. આમ છતાં જગતનો પ્રવાહ જે દિશામાં વહી રહ્યો છે તે જોતાં આ વિષયને કોઈ પણ જાતનાં પૂર્વગ્રહ વિના ચર્ચાએ મને હીક લાગે છે. આ હવે આ દેશમાં સ્વાગતનું એકમાત્ર સાધન બની ગઈ છે અને ગમે તેટલા ઉપદેશકો ચાની વિરુદ્ધમાં સમજાવે નસમજાવે પ્રચાર કરશે તો લોકો તેમનું સાલળનાર પણ નથી.

કરોડો જાતની વનસ્પતિઓમાંથી વિવિધાણુ મનુષ્યજાતિએ ચા, લાંગ, તમાકુ, ગાંજો વગેરે વનસ્પતિઓ શોધી કાઢી. જનસમાજની રુચિએ આ ચીજોને શોધી છે અને આ ચીજોનો હવે છૂટથી ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. એટલે આ ચીજો ખરાબ જ છે, એમ કહેવા કરતાં ઉદારચિત્તે આનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે જે ચા પીએ છે તેમનાં શરીર તેથી બગડતાં નથી. તેમના મગજ ઉપર કંઈ અસર થતી નથી. આ તો મગજ માટે તદ્દન નિર્દોષ ઉત્તેજક (Harmless brain stimulant) પીણું છે. દારૂ માફક પાછળથી અવસાદન (depression) થતું નથી. મગજનાં કામ કરનારાઓ માટે આ સરસ નિર્દોષ ઉત્તેજક છે.

પરંતુ ચાના સંબંધમાં જો વિસંવાદી સૂચના બેગા કરવામાં આવે તો મોટું પુસ્તક થાય. અત્યાર સુધી ધણાખરા વિદ્વાનોએ ચાને અલિપ્તકર જ માની છે. ફક્ત એક જ અભિપ્રાય હું અહીં રજૂ કરીશ:—

ડૉ. ધર્મવીરે (F. R. C. S., D. P. H., L. R. C. P.) ઇંગ્લંડમાં ૨૭ વર્ષ સુધી પ્રેક્ટીસ કરી છે અને ઇંગ્લંડનાં એક મોટા સહેરમાં આરોગ્ય ખાતાના મોટા અમલદાર તરીકે પણ તોફરી કરી છે. આ વિદ્વાન ચા અને કૌણી વિષે નીચેના ઉદ્ગારો કાઢે છે:—

“ They have got no food value. They are merely a luxury and give to life a few moments of pleasure.....Constipation, dyspepsia, anaemia, neuritis, itching of the skin, nervousness, insomnia and many others are the injurious effects which make the life miserable. ”

અર્થાત્—ચા અને કૌણી બન્નેમાં કંઈ ખાદ્યતત્ત્વ નથી. એ બન્ને કેવળ મોજશોખની ચીજો છે અને ક્ષણિક આનંદ આપનાર છે.....કબજિયાત, અજીર્ણ, પાંકુ, વાતરોગ, ત્વગ્દોષ, માનસિક વ્યગ્રતા, ઉન્માદ અને બીજી અનેક ખરાબ અસરોને તે જન્મ આપનાર છે.

ડૉ. કુંજીભાઈ તેમના “ The New Dietetics ” નામના ગ્રંથમાં ચાને અતિશય હાનિકર્તા ગણાવે છે.

આમ છતાં પણ ઉપર ને કંઈ મેં લખ્યું છે તે પ્રજા દાલની એક વાજ છે એટલું વાચકો સમજી લઈ, વિવેકપુરુષર વિષયને ન્યાય-આપશે તો મારો આ અપાસ સદૃશ થશે ગણીશ.

ટૂંકમાં

૧ ચા-કૌણી પીવાની ટેવ મોટેભાગે માનસિક કામ કરનારાઓમાં જોવામાં આવે છે. માનસિક શ્રમ કરનારાઓ માટે બન્ને વસ્તુ ઠીક છે.

૨ ચા-કૌણી બન્ને ખાદ્યપદાર્થો નથી. તેમનાંમાં પોષક તત્ત્વનો અભાવ હોય તેમને પચાવવા માટે પાચકચંત્રને ખાસ શ્રમ લેવો પડતો નથી.

૩ આ છતાં તેમાં દૂધ અને ખાંડ નાખવામાં આવે છે એટલે તે ખાદ્યપદાર્થની ગણતરીમાં આવે છે અને એ સંદેહાસ્પદી પચી જાય છે.

૪ ચાનો ટંતીન બીજો ટંતીન જોવો નથી. આંતરડાંની શ્લેષ્મકલાને રંગનાર નથી અને કબજિયાતનો શુભ તેમાં નથી.

૧ ચા અને કૌણી બન્ને ખાદ્યપદાર્થો નથી અને જોરાકમાં ને જીવનપ્રદ શક્તિ છે તે આ બન્નેમાં નથી એ વાત સાચી છે. પરંતુ ચા-કૌણી જોરાક તરીકે નથી લેવાતાં, પણ નિર્દોષ પીણાં તરીકે લેવાય છે. જોરાકની ગણતરીમાં ચા-કૌણીને ગણવામાં નથી આવતાં. હા, દૂધ સાકર અંદર આવે એટલા પૂરતી તેમાં food value છે.

૨ “ People ” March 15, 1928.

- ૫ આ જેની હોઝરી ખરાબ થઈ ગઈ હોય એવા મોટી ઉંમરના માણસ માટે સારી વસ્તુ છે એમ એક વિદ્વાન કહે છે.^૧
- ૬ આ નિયમસર થોડા પ્રમાણમાં (એકાદ ખાલો) પીધી હોય તો તુકસાનકારક નથી, પરંતુ શરીર અને મનની શક્તિ વધારનાર છે. ૨
- ૭ આ જૂખ ભાંગનાર છે, જઠરાગ્નિને ખરાબ કરનાર છે—એ અતિશય આ પીનારા માટે ખરાબ છે. નિયમપૂર્વક પીનારા માટે આ જઠરાગ્નિને બગાડનાર નથી.
- ૮ અબુર્જી, કબજિયાત, પાંકુ, ઉન્માદ, ગાનતંતુઓની નબળાઈ,—આ રોગોમાં આ ન પીવી જોઈએ. ઉપર ડૉ. ધર્મવીરનો મત ટાંક્યો છે તેમાં પણ આ જ વાત છે. પરંતુ ધર્મવીર કહે છે કે આ આ બધા રોગોને જન્મ આપે છે; ન્યારે ડૉ. ખીરેન્દ્રનાથ ઘોષ કહે છે કે આ રોગોમાં આ ન પીવી જોઈએ.
- ૯ નાનાં બચ્ચાંઓને આ ન પાવી જોઈએ.
- ૧૦ આ આગળ જે શાસ્ત્રીય રીતિએ બનાવવાનું લખ્યું છે તે પ્રમાણે બનાવીને વાપરવી, આ બનાવતાં ધણાને આવડતું નથી અને એટલે જ એ તુકસાન કરે છે.
- ૧૧ આ મૂત્રલ છે અને પરસેવો લાવનાર છે.

કાફી

કાફી મદ્રાસ, ફર્જ, મૈસુર, ત્રાવણકોર અને કોચીનમાં થાય છે. ૧૯૨૬માં હિંદમાં ૧,૬૦,૮૦૦ એકર જમીનમાં કાફીનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાંથી ૨૭,૭૬,૭૦૦ પાઉંડ સરસ કાફી ઉત્પન્ન થઈ હતી. ચાની પેઠે કાફી પણ પીવાય છે, અલબત્ત, આ જટલી તો નહિ જ.

કાફીમાં આ કરતાં ઓછું કૌશીન છે, ન્યારે ટૅનીન વધુ છે. કાફીમાં caffeol નામનું તેલ છે, જે કાફી શેકતી વખતે બહાર આવે છે. આ તેલને લીધે જ કાફીમાં ખુશબો અને સુગંધી આવે છે. આ તેલ જલદી જીડી જાય તેવું છે અને ઝાઝી વાર રાખવાથી બગડી જાય તેવું છે. આથી જ કાફીને શેકાને બહુ વાર રાખી મૂકવાથી કાફીની ખુશબો અને સ્વાદ બદલાઈ જાય છે.

કાફીમાં આ કરતાં વધુ ટૅનીન છે. કાફી શેકતાં ટૅનીક એસીડ Catecholમાં પરિવર્તિત છે. Catechol ખુબ ઝેરી મનાય છે. ડૉ. હાર્વે કૅલોગ કહે છે:—

“Roasted coffee contains many poisons. Roasting converts tannic acid, always present in coffee, into Catechol which is more poisonous than Carbolic acid and pyrogallol which is still more poisonous.”

(New Dietetics P. 455)

૧ “Many elderly people find tea particularly satisfied and soothing after reaching a period of life when the functional activity of the stomach is weakened.”

—Hygiene & Public Health by Birendranath Ghosh P. 206

૨ “Taken in moderation tea gives a feeling of comfort and increases bodily and mental vigour”

(B. N. Ghosh P. 206)

દિનચર્યા

આગળ ચાલતાં આ વિદ્વાન કોફીમાં અતિપ્રમાણમાં યુરિક એસીડ છે એમ જણાવે છે. એ કહે છે કે પેશાબના એક પ્યાલામાં જેટલું યુરિક એસીડ હોય તેથી પણ વધુ યુરિક એસીડ એક કોફીના પ્યાલામાં હોય છે.^૧

યુરિક એસીડ બહુ ઝેરી છે અને શરીરમાં તે અનેક રોગો કરે છે. સંધિવા, નજલો વગેરે રોગો યુરિક એસીડને આભારી છે. કઠોળમાં પણ યુરિક એસીડ છે. એટલે આ ભેતો કોફી નુકસાનકારક ચીજ છે. છતાં નવાઈ છે કે આપણા સમાજમાં ચા કરતાં કોફીનું સ્થાન જોડ્યું મનાય છે. આપણે કોફીમાં દૂધ પુષ્કળ વાપરીએ છીએ એટલે તે નુકસાન કરતી નથી. સ્ટ્રોંગ કોફી પાચનક્રિયાને બગાડે છે. કોફી પીવાથી થાક ભીતરી જાય છે અને જ્ઞાન-તંતુઓ ફીક હિતેજિત થાય છે. પરંતુ પોષણથી અસર ભીતરી ગયા બાદ, સહેજ અવસાદ પણ જણાય છે.

એક અખતરો

જર્મન સરકારે પોતાના સૈનિકો ઉપર ચા અને કોફીનો એક અખતરો અજમાવી જોયેલો છે. સૈનિકોના બે વર્ગો પાડવામાં આવ્યા હતા. બન્ને વર્ગને એકસરખો સરસ પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાવા આપવામાં આવતો. ફક્ત એક વર્ગને ખોરાક ઉપરાંત ચા કોફી આપવામાં આવતાં અને બીજા વર્ગને ચા કોફી આપવામાં આવતાં નહિ. બન્ને પાસેથી સખત કામ લેવામાં આવતું. અખતરોએ નક્કી કર્યું કે જે સૈનિકોને ચા-કોફી આપવામાં આવતાં હતાં તે સૈનિકો ચા-કોફી વગરના કરતાં વધુ સખત કામ કરી શકતા. પરંતુ ન્યારે બન્ને વર્ગનો ખોરાક બંધ કરવામાં આવતો ત્યારે ચા-કોફી ન પીનાર સૈનિકો જલદી થાકી જતા અને ચા-કોફી પીનાર સૈનિકો વધુ વાર શ્રમ સહન કરી શકતા હતા. આ ઉપરથી નક્કી થયું છે કે ત્યાં સુધી ચા-કોફી પીનારને સારો પૂરતો ખોરાક મળે છે ત્યાં સુધી ચા કોફી કાર્ય કરવાની શક્તિ વધારે છે; પરંતુ ન્યારે ખોરાક આપવામાં નથી આવતો ત્યારે તે જ માણસો જલદીથી થાકી જાય છે.

આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે સારા ખોરાક સાથે ચા-કોફી નુકસાન નથી કરતાં-ભેલટાં કામ કરવાની શક્તિ વધારે છે. સારા ખોરાક વિના ચા-કોફી દ્વારા એ શરીરને નુકસાનકર્તા છે.

ઉપસંહાર

નીરાગી શરીરવાળા માટે ચાની કે કોફીની જરૂર છે જ નહિ. અમુક ચીજ સિવાય શરીરને ચાલે જ નહિ એ સ્થિતિ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. કોઈ પણ વ્યસનના ગુલામ બનવું મનુષ્ય માટે સારું નથી. ચા-કોફીની શરીરને જરૂર નથી જ. પરંતુ જેમ અનેક નિરુપયોગી વસ્તુઓ મનુષ્યોએ શોધી છે અને ઉપયોગમાં લીધી છે તેમ આ ચીજને પણ હવે સમાજને ગમે ભાગી છે. એટલે હવે એ બન્નેને યોગ્ય ન્યાય આપવાના હેતુથી જ આ પ્રકરણ લખાયું છે.

બાપાસાલ ગ. વૈદ્ય

૧ "There is more uric acid (xanthin purin) in a cup of coffee than in the same quantity of urine." (New Dietetics P. 454)

પાતાળ પાણી

[શાદ્દેશવિકીડિત]

હું નિત્યે નેકટો વગોવત રહ્યો ખાલી તને સર્વદા,
-હોતું એ મુજમાં હું આજ નિરખું સામર્થ્ય પેલું કદા,
જે બેદી ધરતીતણા ખડક ને રેતીતણાં કેં પડે
છૂપ્યાં જીવનને લંડાણુ ઉરનાં પાતાળપાણી પિયે.

હું તો કેવળ બાલ્ય જીવનતણી ઠોકી સપાટી રહ્યો,
ખોળતો પ્રણયાર્થ દેહમનનાં, તે છીછરાં લક્ષણો,
રે, જે જીવનનું મહા યડ, કુટે જ્યાંથી બધાં ડાળવાં
તારું તે મળજીત, અંતર ન મેં દીધું વિમોહે કુખી.

હું હૂણ્યો, પણ હોડલી પ્રણયની તેં સાચવી, સુન્દરી !
મારાં મોહ તિરસ્કૃતિ ગુણ અવગ્રા, નિર્દયી કર્મનાં
બેદી બીતર, માનવીય હૃદયે વિશ્વાસ ધારી સદા
તેં મારા ઉરબારણે નિરવધિ ઠોક્યા ટકારા કર્યા.

-તેં બેઘાં મુજ જીવને જટિલયાં સાતે ય પાતાળ ને
ફૂટ્યાં મિષ્ટ અહો, સજીવન સદા પાતાળપાણી, પ્રિયે !

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૧૨ મું

આસો વદ ૧૧/૧૯૮૨

રવિવાર પ્રભાત.

રાધાતંત્રમાં કહ્યું છે કે સાધકે કદી એવા વિચારને પોતાના મનમાં સ્થાન ન આપવું કે હું સાધના કરું છું. કારણ કે સાધના સ્વયં પરબ્રહ્મ કરે છે. પરંતુ એ નિરાકાર આત્મસ્વરૂપ હોવાથી તેને શરીરની સહાય નોંધતી હોય છે. સાધકના દેહમાં અને જીવનમાં એ જ પરબ્રહ્મ પરમાત્માસ્વરૂપનો આત્મા વિગ્રહવાન-શરીરવાળો થતો હોય છે. બંને સંયુક્ત થવાથી સાધના પૂર્ણ થાય છે. પરબ્રહ્મ પોતે પરમ શુરુ છે. મયાર્થ શુરુ શિષ્યને પોતાનાથી અલગ રાખીને કદી શિક્ષા-જ્ઞાન-આપતા નથી. એ તો શિષ્યને સ્વયં પોતાનું સ્વરૂપ બતાવશે. જે શુરુ શિષ્યને પોતાની બહાર વિષય-વિષયી (subject-object) રહે દૂર રાખે તે, દીક્ષા કેમ કરીને આપે? અને આ સંબંધી રાધાતંત્રમાં કહે છે કે:-

શરીરં હિ વિના દેવિ ન હિ ધ્યાનં પ્રજાયતે ।

શરીરં, બ્રહ્મણી રૂપં પૂર્ણં બ્રહ્માત્મકં સદા ॥

એટલા માટે સાધકને કહે છે કે તમે પરબ્રહ્મની સાધનામાં સહાયભૂત થાઓ, તમે તેના અંગીભૂત થાઓ. તમે તેના અંગીભૂત નહિ થાઓ તો તમારા વિના તેની સાધના અશકીન થશે. એવી રીતે એનો વિના સાધના કરશો જ કેવી રીતે?

ત્વાં વિના બ્રહ્મ નિઃશબ્દં નિશ્ચલં સતતં સદા ।

વિન્ના પેદ્દં પરં બ્રહ્મ તદ્વસ્તુમુદીરિત્ત્મ ॥

તમારા વગર બ્રહ્મ સદા સર્વદા નિઃશબ્દ નિશ્ચલ છે. દેહ વગર પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ કહેવાયું છે. તમે બ્રહ્મને વિગ્રહ-શરીર છો. તમે બ્રહ્મસાધનાનું આશ્રયસ્થાન છો, માટે તમારે પોતે સંપૂર્ણ રીતે અકુબ્ધ રહેવું; કારણ કે

સાધકે ક્ષોમમાપન્ને દેવતા ક્ષોમમાનુયાત્ ।

સાધક ક્ષોભ પામે એટલે તેમાં વિરાજમાન દેવતા ક્ષોભ પામે છે. અને તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યું તેમ

શરીરં હિ વિના મદ્રે પરં બ્રહ્મ શર્વાક્રંતિઃ ।

હે બંદ્રે ! શરીર વગર પરબ્રહ્મ શવસ્રમાન છે.

નિરુત્તર તંત્રમાં કહ્યું છે કે આ સાધનાથી તમે પોતાના અંતરમાંથી પોતાના વેદને પોતે અધિ યોધને, પોતે બ્રહ્મા યધને બહાર કાઢો. જગતમાં સત્યનું દારિદ્ર્ય છે કે શું? પરબ્રહ્મ વિશ્વજગતનો જ મહોત્સવ આદ્યો છે તેમાં ક્યા અધર્મનો દુર્ભિદ્ધ કે દારિદ્ર્ય

છે! એવું છે જ નહિ કે કોઈ વિશિષ્ટ ઋષિઓએ સત્યનું દર્શન કરીને સત્યના મંત્રો ઉચ્ચાર્યા અને હવે કદી પણ નવા નવા વેદમંત્રો થશે જ નહિ. આવી કલ્પના જ ખરાબ નથી. બલકે તો સદાસર્વદા જીવંત જનની રહીને 'આપણા જીવનને અત્યંત આવશ્યક છે એવું જીવંત સ્તન્ય નિત્ય આપ્યા કરે છે. તો પછી આપણે આપણી અતિ પુરાતન માતૃ-સ્તન્ય ધારાને શામાટે બાંધી દેવી; તેનું પોટલું કરીને શામાટે તેને દુર્ગન્ધિત કરી રાખવી? વેદ જો જીવનની બૂમિ હોય, જીવનનો મંત્ર હોય તો તે નિત્ય જીવંત-જાગ્રત રહેવાનું પસંદ કરશે. માતાનાં સ્તન્યમાં જેમ નિત્યજીવંત છે તેમ સર્વ વેદમંત્રોમાં પણ નિત્યજીવન છે. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે તે તે વખતે બાળકની ક્ષુધા શાન્ત કરવા માટે માતાનું ધાવણ અર્થાં જ કરે છે; તો પછી એ વિષયમાં અવિશ્વાસ શાને લાવવો?

જે કોઈ એક મંગલ સમયે ઋષિઓએ મહોત્સવ કર્યો અને તિને-પરિણામે તેમની સમક્ષ જે સર્વ સત્યનું ઐશ્વર્ય વેદમંત્રરૂપે પ્રકાશિત થયું તે સર્વ ઉચ્ચિષ્ટ પત્રાવલિનો સંગ્રહ કરી રાખીને ઉત્તરાધિકારીઓએ તે ક્રમાગત ચાટ્યા કરશે; પણ કોઈ દિન નૂતન ઉત્સવાન આપી શકશે નહિ. એ જાતની જે લોકો વાત કરે છે તેમને બલકેના ઐશ્વર્યમાં અવિશ્વાસ છે એમ શિદ્ધ થાય છે; અને આવા તેના ઐશ્વર્યના મહરત્નો અવિશ્વાસ કરનારા નાસ્તિકથી પણ નાસ્તિક છે. એટલા માટે નિરુત્તર તંત્રમાં જણાવ્યું છે કે:-

નિજાન્નાયં વિના દેવિ ન કુર્યાંજીવનક્રિયામ્ ।

અર્ચમાત્સર્વપ્રયત્નેન નિજાન્નાયં વિચિન્તયેત્ ॥

દીકામર લખે છે કે:-

ચિન્તાપૂર્વકં નિજાન્નાયં પ્રકાશયેત્ । एवं नित्यजीवनक्रियायां निजान्नायमेव प्रयोजयेत् ॥

અર્થાત્ આત્મામાંથી વેદને પોતે બહાર કાઢીને પોતાની જીવનક્રિયામાં પ્રકાશિત કરવો જોઈએ. કારણ કે સાધના એ જીવંતક્રિયા છે. જીવંતમાં મૃત વસ્તુ નિરુપયોગી છે. સાધના જીવંત હોય તો મૃત મંત્ર દ્વારા શું પ્રયોજન સરે? એટલા માટે જ જીવંત મંત્રનો, પોતાના નિજ મંત્રનો, નિજ આન્નાય (One's own sacred Vedic Hymn)નો પ્રયોગ કરવો.

કોઈ શંકા કરશે કે નિરુત્તર તંત્રકાર તો પ્રાચીન સર્વ મંત્રતંત્રની વિરુદ્ધ છે. પણ ના, એ જરાય વિરુદ્ધ નથી. જે પ્રાચીન સર્વ મંત્રો સમારા અંતરમાં પ્રવેશ કરીને જીવંત વાણીરૂપે તમારા અંતરમાંથી બહાર નીકળે, તમારા નિજઆન્નાયરૂપે ઉત્પાદિત થાય તો એ મૃત મંત્ર નથી. અર્થાત્ કોઈ પણ મંત્રનો મૃત મંત્ર તરીકે વ્યવહાર ન કરતાં જીવંત મંત્ર તરીકે વ્યવહાર કરવો.

ગાનસંકલિતી તંત્રમાં કહ્યું છે કે “મનુષ્ય સર્વ શાસ્ત્ર મુખદ્વારા ઉચ્ચિષ્ટ કરે છે. હે પરબ્રહ્મ! તમને મુખદ્વારા મનુષ્ય પ્રકાશિત કરતો નથી. એ જ અમારું પરમ સૌભાગ્ય છે. એકમાત્ર તમે જ એવા રણા છો કે જે ઉચ્ચિષ્ટ થયા નથી અને, યશો પણ નહિ. અને એટલા માટે જ બહુ ઉચ્ચિષ્ટ બોજન ખાધા કર્યા પછી એકાદ પવિત્ર અન્નપાત્ર મળી જાય તો દરિદ્રમાં દરિદ્ર મનુષ્ય પણ પોતાની જાતને જન્મ કૃતાર્થ માને છે, તેમ બહુ શાસ્ત્રોનું ગાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી વાક્યદ્વારા તદ્દન અરુદ્ધ નિર્વચનીય પરિશુદ્ધ બ્રહ્મની સાધકને પ્રાપ્તિ થાય તો તે પોતાની જાતને પવિત્ર માને છે, ધન્ય ગણે છે, કૃતકૃત્ય ગમને છે;

અચ્છિદ્રં સર્વશાસ્ત્રાણિ સર્વં વિદ્યા મુખે મુખે ।

નોચ્છિદ્રં બ્રહ્મણો જ્ઞાનમવ્યકતચેતનામયમ્ ॥

એ અનુચ્છિદ્ર, વાક્યાતીત, નિત્ય, જીવંત જ્ઞાન જ્યાં સુધી અંતરમાં જન્મે નહિ ત્યાં સુધી બેદુષ્ટિ રહે છે, ત્યાં સુધી નિશ્ચળજાત સાથે એકમ અનુભવી શકાતું નથી. પણ જ્યારે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારના બાહ્ય પરિશ્રમ વિના આપોઆપ સમસ્ત વિશ્વ સાથે યોગયુક્ત થવાય છે.

તાવદ્વર્ણમનૈક્યં ચ યાવજ્જ્ઞાનં ન જાયતે ।

બ્રહ્મજ્ઞાનપદં જ્ઞાત્વા સર્વભેદવિવર્જિતઃ ॥

આ એકમ કેટલું બધું સુખકરું, કેટલું બધું આનંદમય છે એ કોઈ સમજી શકે તેમ નથી; એ તો અનુભવનો જ વિષય છે.

ગદ્યર્થ તંત્રમાં કહ્યું છે કે:—

યજ્ઞાનાત્માપરો લાભો યસુસ્વાનાત્માવરં સુખમ્ ।

યજ્ઞાનાત્માપરં જ્ઞાનં તદ્બ્રહ્મત્વિવધારય ॥

જેની પ્રાપ્તિ પછી બીજું કંઈ પણ પ્રાપ્ય રહેતું સુખથી, જેના જ્ઞાનથી બીજું ઉત્તમ સુખ રહેતું નથી, જેના જ્ઞાનથી બીજું કંઈ પણ મેય રહેતું નથી એને બ્રહ્મ સમજ.

આ જ્ઞાનમાં વિશ્વાસ બેસવો એટલે કે બ્રહ્મ સાથે એકાત્મભાવ સાધવો એનું જ નામ સાધના. એમાં જેનો વિશ્વાસ બેસે અને નિજભનાયપ્રાપ્તિ શ્રદ્ધા સંભવિત છે એ વાતનો જે સ્વીકાર કરે તે જ આસ્તિક.

આસ્તિકોઽથ શુચિર્દાન્તો દ્વૈતહીનો જિતેન્દ્રિયઃ ।

બ્રહ્મિયો બ્રહ્મહેતુશ્ચ બ્રહ્મી બ્રહ્મપરાયણઃ ॥

આ શુચિર્મૂર્ત સંયમી, દ્વૈતભાવ વિનાના, જિતેન્દ્રિય અને બ્રહ્મપરાયણ થએલા આસ્તિકમાં સ્વ અને પર એવી બેદુષ્ટિ હોતી નથી. તેથી જ તે,

સર્વહિંસાવિનિર્મુક્તઃ સર્વપ્રાણિહિતે રતઃ ।

સર્વ શાસ્ત્રેષ્વધિકારી સર્વજ્ઞાનપ્રદાયકઃ ॥

હિંસામાત્રથી પર હોય છે અને પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણમાં રાગતો હોય છે; તે સર્વ શાસ્ત્રોના અધ્યયનનો અધિકારી છે અને સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવા માટે પણ અધિકારી છે. આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર સાધકનો યોગ સિદ્ધ થાય છે; અને એ જ સંસારશૂંખલમાંથી મુક્ત થાય છે. આ વિશ્વજગત એ સંસાર નથી પણ આ જગતની બેદુષ્ટિથી વારંવાર બાહત થવું, એ સંસાર છે—અર્થાત્ જગતને આપણાથી બહાર માનીએ અને એને પર માનીને આઘાત કરીએ અને આઘાત પામીએ એનું નામ જ સંસાર. પણ જો યોગદારા તેની સાથે એક થઈ જઈએ તો એના કરતાં બીજી મુક્તિ છે જ ક્યાં ?

ગદ્યર્થ તંત્ર કહે છે કે:—

સંસારોત્તરણં મુક્તિર્યોગદાન્દ્રેન કથ્યતે ।

અને આ યોગ કંઈ કાલ્પનિક કે કેવળ પદ્ધતિપ્રમેય નથી પણ અત્યક્ષ વસ્તુ છે, નિત્યસાધ્ય છે.

ન યોગો હિ નમષ્ટે ન ભૂમૌ ન રસાતલે ।

ऐक्यं जीवात्मनश्चाहुयोगं योगविशारदाः ॥

એ યોગ કંઈ આકાશમાં, પાતાળમાં કે પૃથ્વીમાં નથી. યોગનો પાર પામેલાઓ તો જીવ અને શિવના એકપને જ યોગ કહે છે.

આવો યોગ મુંદર રીતે ક્યાં સાધી શકાય તે સંબંધી વર્ણન કરતાં ગંભીરતંત્ર જણાવે છે કે:—

त्रापीकूपसमोपस्था सुमनोदानमध्यगा ।

जीवन्तमण्डपैर्युक्ता शुद्धवेदीपरिष्कृता ॥

पताकाव्वजसंकीर्णा लाक्षारुणपरिच्छदा ।

पुष्पप्राकारसंकीर्णा घण्टाचामरभૂषिता ॥

दीपदर्पणसंयुक्ता वितानોर्पपरिष्कृता ।

पुष्पैर्भस्मैः समायुक्ता कर्पूरगुरुभૂषिता ।

बालार्कसदृशी रम्या मनः संतोषकारिणी ॥

સાધકની સાધતાભૂમિની નજીક જળાશય હોવું જોઈએ; તેની ઓગરદમ પ્રુષ્પોદ્ધાન હોવો જોઈએ; મિત્રો મિત્રિન વેદી હોય. ધનપતાકાઓ ફરફરતાં હોય, ઠેરઠેર પુષ્પ, ઘંટ, ચામર, દીપ, દર્પણ વગેરે શોભતાં હોય, કપૂર આદિના ધૂપથી સારી પેઠે સુગંધિત રહેતી હોય, ખાનપાનાદિકની મુંદર સગવડ હોય; ઊગતા સૂર્યના જેવી રમ્ય લાગતી હોય અને મનને સારી રીતે સંતુષ્ટ કરતી હોય એવી ભૂમિમાં સાધકે પોતાને પરબ્રહ્મ સાથે સંધર્મા માનીને સાધનામાં બેસવું. સાધકે પરમ ઐશ્વર્યસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એને કૃપણ કે હુદ્ડ વૃત્તિવાળો પામી શકે ખરો કે ? પોતાને એવો જ ઐશ્વર્યમય માનવો અને તેની સાથે એકીભૂત માનવો, ગુરુ શિષ્ય જેમ એકાંગ બનીને સાધના કરે છે તેમ સાધના કરવી ઉચિત છે. તેને એક બાલુએ રાખીને સાધના શક્ય જ નથી.

देव एव यजेदेवं नादेवो देवमर्चयेत् ।

સિંગપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે—

नाम्हपि शृणुते काव्यं नारुद्रो रुद्रमर्चते ।

नाम्हपि कुरुते काव्यं

અન્હપિ હોય તે કાવ્ય સાંભળી પણ ન શકે તો બનાવી તો શકે જ કેમ ! અરુદ્ર હોય તે રુદ્રનું અર્ચન ન કરે.

આપણે ત્યાં સુધી ન્હપિ યદ્યપિ નહિ ત્યાં સુધી આપણે પણ કાવ્યાનુવાદના અધિકારી નથી. ત્યાં સુધી આપણે શિવ નથી થયા ત્યાં સુધી આપણે શિવની પૂજા શી રીતે કરવાના ?

આ પ્રકારની બ્રહ્મ સાથે એકાત્મતા સાધવામાં સાધકનો કોઈ પણ દાંભિક વિશિષ્ટ હેતુ હોતો નથી. તેનું સાચું કારણ તો એ છે કે જોની સાથે આપણે એકાત્મજૂત થવા ઇચ્છીએ છીએ એ પરબ્રહ્મ કરતાં વધારે પ્રણત, વધારે વિનત બીજું છે જ કોણ? એ સર્વની સમક્ષ પ્રદીપ લખને ભૂત્ય-નોકર-રૂપે રહે છે; આકાશમાં પ્રદીપ લખને એ સર્વની આરતી ઉતારે છે, પવન દ્વારા પ્રત્યેકને આમર ઢોળે છે, નદી સમુદ્ર-વગેરે બનીને પ્રત્યેકનું પદપ્રક્ષાલન કરે છે, પ્રત્યેકના ચરણ નીચે ચરણધૂળ ચંપને જે વિરાગિત છે એ પરબ્રહ્મ સાથે ઐક્ય સાધનાર નિત્ય પ્રણત છે. આવા સાધકને કદી પણ ગર્વ કે દંભ કરવાનું પ્રયોજન પણ હોય ખરું કે! એનું સમરત જીવન એકે મહાપદ છે અને એ મહાપદ દંભ-યત્ર નથી પણ નમસ્કારયત્ર છે એટલે જીવમાત્રને આનંદદાયક છે.

નમસ્કારો મહાયજ્ઞઃ પ્રીતિદઃ સર્વતઃ સદા ।

આ યત્ર અહોરાત્ર ચાલુ હોય છે. સાધક દિવસરૂપી પિતા પાસેથી જ્ઞાન અને જ્યોતિની-દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે અને રાત્રિરૂપી માતા પાસેથી પ્રેમ અને શાન્તિની દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે તે વખતે તેને માટે એમ કહેવાય છે કે—

માતા રાત્રિઃ સમાહ્યાતા પિતાં દિવસં ધ્વઃ ચ ।

ઉભયૌરેકતાં મૃત્વા સિદ્ધા ભવતિ નાન્યથા ॥

ગર્ભવતંત્રમાં આપેલાં ગુરુનાં અનેક લક્ષણો કુલાણુવતંત્રનાં અનેક લક્ષણો સાથે મળતાં આવે છે અને એની પુનરુક્તિ આપને કદાચ કંટાળો આપશે તો પંજી થોડાંક તો કહું જ છું:—

સુંદરઃ સુમુલઃ સ્વચ્છઃ સુભો વહુતત્ત્વવિદ્ ।

નિર્દ્વેદો નિરહંકારઃ સત્યવાદી દૃઢવ્રતઃ ॥

યદચ્છાલામસંતુષ્ટઃ શાન્તો નિયમવાનુજઃ ।

સ્મરપૂર્વીમભાષિત્વં સ્વચ્છત્તાજિહ્વાવીત્તતા ॥

સંતોષિત્વમગર્વિત્વમલોભિત્વમનિન્દતા ।

અપક્ષત્વમવિત્તેષ્ટા ગુરુત્વં હિતવાદિતા ॥

અસંશયઃ સંશયચ્છિન્નુરુચિર્મિતભાષણઃ ।

एवंविधो गुरुर्ज्ञेयस्त्वितरः शिष्यदुःखदः ।

यथायोग्यगुणैः पूर्वयुक्तश्चातिप्रियंवदः ॥

ગુરુ સુંદર, દર્શનીય, સ્વચ્છ, સહેલાણી પાસે જઈ શકાય તેવા, અને શાઓમાં પારંગત, નિર્દ્વેદ, નિરભિમાની, સત્યવાદી, સંયમી, જે કંઈ આવી મળે તેટલાથી સંતુષ્ટ, શાન્ત, નિયમો પાળનાર, ઋણુ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું બોલનાર, અનિહત્વૃત્તિવાળા, અતિ શુદ્ધ, સંતોષી, ગર્વ લોભ અને નિંદાથી તદ્દન વિમુખ રહેનાર, પક્ષાપક્ષીથી પર, વિત્તેષણારહિત અને હિતકર વચન બોલનાર હોવા જોઈએ. વળી શિષ્યની સર્વ શંકાઓનું યુક્તિપ્રયુક્તિપૂર્વક

નિરાકરણ કરનાર, ખપ પૂરતું જ બોલનાર, અને તેમના તરફ પ્રેમ થાય એવા હોય તે સ્વામી ગુરુ; બાકી બીજા તો નાહકના શિષ્યને દુઃખકર નીવડનારા હોય છે. પૂર્વોક્ત ગુણોવાળો ગુરુ જે કંઈ કહે છે તે અતિપ્રિય હોય છે.

મધર્વતંત્રમાં શિષ્યનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

વિશુદ્ધ દેહવદનઃ શુદ્ધામ્બરધરઃ શુચિઃ ।

વિમુક્તઃ પરનિન્દાસુ દેવતાદર્શનેષુ ચ ॥

શિષ્યનું શરીર અને વદન એકદમ વિશુદ્ધ હોવાં જોઈએ, તેણે શુદ્ધ વસ્ત્રો પરિધાન કરવાં જોઈએ, શુચિર્ભૂત હોવો જોઈએ અને પારકાની નિંદા તેમ જ અન્ય દેવતાનાં દર્શનથી એક-સરખો દૂર રહેતો હોવો જોઈએ.

છેલ્લા ચરણની દીક્ષા કરતાં દીક્ષાકર કહે છે કે એની પાસે સત્ય સિવાય અન્ય કોઈ દેવતા જ નથી. વિશ્વવ્યાપી અવિમંદ સત્યને છોડીને જુદેજુદે સ્થાને જે દેવદર્શન કરવા દડિયાપટ્ટી કરે છે તેના સત્યના પાતિવત્યનો વ્યભિચાર થાય છે.

પરાર્થવનિતાભૂમિપીડાસુ વિગતસ્પૃહઃ ।

‘દયાન્વિતઃ’ સર્વજને પ્રેક્ષાકારી જિતેન્દ્રિયઃ ॥

આરતિકો ગુરુભક્તશ્ચ શુદ્ધિમાન્સુસ્થિરાશયઃ ।

અલુબ્ધઃ સ્થિરમૈત્રશ્ચ દૃઢભક્તિશ્ચ સર્વદા ॥

પારકાના દ્રવ્ય, પારકાની સ્ત્રી અને જમીનથી હિંસવતા દુઃખ તરફ તદ્દન નિરપૃહી, માણુસમાત્ર પ્રત્યે દયાળુ, મેઘાળી અને જિતેન્દ્રિય, આસ્તિક, ગુરુભક્ત, શુદ્ધ, સ્થિર મનવાળો, ક્ષામાં લપટાય નહિ તેવો, મૈત્રોમાં સ્થિર રહેનારો અને ભક્તિમાં હમેશાં દૃઢ રહેનાર...
.....આવા શિષ્યને ગુરુ એક વર્ષ પોતાની પાસે રાખીને નાણી જુએ છે કે એ સત્યનો અધિકારી છે કે કેમ ! ત્યાં સુધી તેને નાનાવિધ વસ્તુઓ ખણાવે છે અને પછી ધીરધીરે તેને સત્યના જગતમાં પ્રવેશ કરાવે છે.

સદ્ગુરુઃ સ્વાશ્રમે જિપ્યં વર્ષકાલં પરીત્ય ચૈ ।

દીક્ષાકાલં તતઃ પ્રાણો માવયેન્મુસમાહિતઃ ॥

આ દીક્ષા એ જ મંત્ર છે, કારણ કે અજ્ઞાનમાંથી બહાર કાઢે તે મંત્ર, અક્ષર મંત્ર નથી, આલ કોઈ વસ્તુ-મંત્ર નથી પણ જીવંત દીક્ષા જ મંત્ર છે.

અજ્ઞાનાદિશ્ચવિજ્ઞાનં પ્રાણં સંચારવંધનાત્ ।

યતઃ કરોતિ સંસિદ્ધયૈ મન્ત્ર ઇત્યુચ્યતે તતઃ ॥

કારણ કે જીવન એ ચેતનાવાન મંત્ર છે, જ્યારે ચેતન્યહીન મંત્ર તે મંત્ર જ નથી.

મંત્રાથૈતન્ય સંયુક્તાઃ સર્વસિદ્ધિકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

ચૈતન્યરહિતા મંત્રાઃ પ્રોક્તા વર્ણાન્તુ નિષ્ફળાઃ ॥

આવું જીવન ત્યારે પ્રાપ્ત થાય—

તદા પ્રકાશમાનત્વાચ્છેતસાં મનસામપિ ।

અવિનાભાવરૂપત્વં તત્માદિશ્ચ સર્વતઃ ॥

પ્રકાશતે મહાતત્ત્વં દિવ્યક્રીડારસોજ્જ્વલમ્ ।

ત્યારે ચૈતન્ય અને મન સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશપૂર્ણ થવાથી સર્વ વિશ્વ સાથે સદાની એકાત્મતા સધાય છે.

આ સત્યની સાધના માટે શરીરને સ્વસ્થ રાખવું જોઈએ. સ્વસ્થશુનું આ પ્રમાણ છે:—

સમાને તુ સ્થિતે વહ્નો શરીરં સ્યાન્નિરામયમ્ ।

નિરામયે શરીરં તુ સર્વકર્માણિ સાધયેત્ ॥

શરીરં તુ મનુષ્યાણાં પુરુષાર્થકસાધનમ્ ।

અગ્નિબળ પ્રમાણસર હોય ત્યારે શરીર નિરામય થાય અને નિરામય શરીર હોય છે ત્યારે જ બધાં કર્મ સાધી શકાય છે. ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ, એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધવાનું મનુષ્યો માટે એક માત્ર સાધન શરીર જ છે. એટલે એ ઉપેક્ષણીય તો નથી જ.

તત્માત્સર્વપ્રયત્નેન શોધયેતન્નિરામયમ્ ।

નિર્ગદિન શરીરેણ સુત્તં તરતિ દુસ્તરમ્ ॥

માટે હરેક પ્રયત્ને તેને નીરાગી રાખવું જોઈએ. નીરાગી શરીરથી દુઃસાધ્ય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવી સાધનાની દીક્ષા લેનાર માટે દિસા અસંભવિત છે.

આત્મપ્રાણસમા દેવિ પરેપામપિ તે તથા ।

પરહિંસામવો ધર્મઃ ક્રમાત્સર્વં હરિષ્યતિ ॥

બીજાઓને સ્વપ્રાણસમા ગણુવા જોઈએ, કારણ કે પારકાની દિસા કરવાથી ધીમેધીમે બધું જતું રહે છે.

ય ઇહાત્મકૃતે દેવિ પરાન્નિષ્પાય જીવતિ ।

માત્ર અસ્ત્રધાત એ જ કંઈ દિસા છે એમ નથી, પણ બીજાનું રક્તશોષણ કરીને પોતાનું દિત સાધનારી સ્વાર્થવૃત્તિ દિસા છે.

નેહાપિ લભતે સિદ્ધિં પરત્રાપિ કદાચન ।

યજ્ઞાદિપુ મહેશાનિ હિંસયન્દારુણાઙ્ગયા ॥

શાસ્ત્રની જરૂર આગાઓ પાળીને યજ્ઞાદિમાં જે દિસા કરે છે તેમને આત્મિક કે પરલોક એમાંથી એકેયમાં સિદ્ધિ મળતી નથી.

પરહિંસામવો ધર્મઃ પરિણામેડતિદુઃસ્વદઃ ।

પરદિસામાંથી પ્રભવતો ધર્મ છેવટે અતિદુઃખનાથી નીવડે છે.

આ દેહ મારે છે એવું માનનારની અને અત્યન્ત દૈન્ય પ્રકટ કરનાર ભુદ્ધિસ્વાર્થો ગણાય છે. દેહ પરપ્રહ્મની સાધનાભૂમિ છે, અને એને સાધનાભૂમિ માનીને સુમંગલ રાખવો જોઈએ, પવિત્ર અને શુદ્ધ રાખવો જોઈએ. આ નિસ્વાર્થ ભુદ્ધિ છે તેથી કશું છે કે પરપ્રહ્મના મંદિરરૂપે પ્રહ્મયજ્ઞની વેદીરૂપે અને પ્રહ્મસાધનાની ધ્યાનભૂમિરૂપે એને સુમંગલ રાખવો જોઈએ.

સ્નાયાત્સુગન્ધિ સલિલૈર્યથાસ્વાદેહનિર્મલમ્ ।

નિર્મલં ધારયેદ્વાસઃ સદા સ્યાચ્છરીરં શુચિ ॥

સુસ્તિગ્ધદેહવદનો નરુદ્ધમઃ સ્યાન્નદાચન ।

કૃત્વા સુમજ્જલં દેહં મૃદુભાષણતત્પરઃ ॥

અગૃધ્નુરુપયુક્તીત ન ચાસક્તમના ભવેત્ ।

ઐકાન્તવિજને રમ્યે સદા યોગં સમમ્યસેત્ ॥

દેહ નિર્મળ થાય એવી રીતે સુમંથિ જળથી સ્નાન કરવું જોઈએ; શરીર હમેશાં પવિત્ર રહે એ માટે નિર્મળ વસ્ત્રો ધારણ કરવાં જોઈએ. શરીર અને મોં સિન્ધ રાખવાં જોઈએ. આમ દેહ સુમંગળ બનાવીને ધીમેથી બોલનારે આસક્તિરહિત થઈને એકાન્ત, વિજન અને છતાં રમ્ય સ્થાનમાં હમેશાં યોગાભ્યાસ કરવો જોઈએ. એની એ સાધનામાં બાહ્યોપકરણની કશી જરૂર નથી. મનોભાવ એ શુદ્ધાની વસ્તુ છે.

અર્હિસા પરમં પુષ્પં પુષ્પમસ્તેયમેવ ચ ।

દયા પુષ્પં ક્ષમા પુષ્પં પુષ્પમિન્દ્રિયનિમ્નહઃ ॥

અમોહં ચાપ્યમાત્સર્યમવિદ્રેષં તથૈવ ચ ।

અરાગં ચ તથા સત્યં પુષ્પાણ્યેવ વિદુર્દુષાઃ ॥

ઐતાનિ ભાવપુષ્પાણિ સદૈવ વિનિવેદયેત્ ।

અર્હિસા, અસ્તેય, દયા, ક્ષમા, ઈન્દ્રિયનિમ્નહ, અમોહ, અમાત્સર્ય, વિદ્રેષરહિતપણું, અને સત્ય—આ પ્રત્યેક પુરુષોએ માન્ય કરેલાં ભાવપુષ્પો હમેશાં નિવેદન કરવાં જોઈએ. તેવી જ રીતે

વાયુશ્ચ ધૂમ્રકં દયાત્તેજો દીપં સમર્પયેત્ ।

સૂર્યે ચ દર્પણં દયાચન્દ્રં ચ હૃત્રમુત્તમમ્ ॥

આનન્દામરણં દયાદમ્બરં ચામ્બરં તથા ।

અનાહતધ્વનિમયો ઘણ્ટામેતાં નિવેદયેત્ ॥

તતથ સાધકઃ શ્રેષ્ઠઃ શૃંગારાદિરસોદ્ભવૈઃ ।

તૃત્યગોતૈથ વાષેથ પૂજયેઃસત્યસુન્દરમ્ ॥

(સત્યમક્ષલમ્)

ધૂપને માટે વાયુ, દીપને માટે તેજ, દપણને માટે સૂર્ય, છત્રને માટે ચન્દ્ર, આભરણ માટે આનંદ, આવરણ માટે આકાશ, ઘંટને માટે અનાહત ધ્વનિની પરિકલ્પના કરી તે તે વસ્તુ મનસા સમર્પણ કરવી, અને ત્યાર પછી ચૃંગારાદિ રસોથી નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યોથી મંગલ સ્વરૂપ સત્ય (પરબ્રહ્મ)ની ઉત્તમ કોટિના સાધકે પૂજા કરવી.

કોઈ પણ વસ્તુ અજ્ઞાનથી ન કરવી; કારણ કે અજ્ઞાન એટલે અધિકાર અને અધિકાર એટલે મલિનતા. અજ્ઞાનથી પવિત્ર વસ્તુ પણ મલિનતા પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્ઞાનાદિ નિર્મલં વિશ્વમજ્ઞાનાત્સમલં પ્રિયે ।

શુભેચ્છા અને કલ્યાણનો આદર્શ સ્પર્શમણિની માફક કુત્સિતને પણ શુદ્ધ-સુંદર-નિર્મલ કરી દે છે. એટલા માટે જ વસ્તુમાત્રને જ્ઞાન અને શુભ કાર્ય દ્વારા હરહંમેશ ધૌત (ધોએલી-શુદ્ધ) રાખવી. પૂજના યત્નો કોઈ પણ ઉચ્ચાર અશુદ્ધ-અધૌત ન રાખવો.

પવિત્રં સકલં મદ્રે વાસના ચેદકુત્સિતા ।

જો વાસના શુદ્ધ નિર્મળ હોય તો સધળું હે ભદ્રે ! પવિત્ર જ છે.

શારદાતિલક શુભાં લક્ષણ કહે છે કે:—

માતૃતઃ પિતૃતઃ શુદ્ધઃ શુદ્ધમાયો જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વાંગમાનાં સારજઃ સર્વશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વવિદ્ ॥

માતા અને પિતાથી જે વધારે શુદ્ધ હોય, જેની ભાવનાઓ વિશુદ્ધ હોય, જે સંયમી હોય અને સકળ શાસ્ત્રોનો મર્મ જે પામ્યો હોય તેને, શુરુ તરીકે સ્વીકારવો. વળી

પરોપકારનિરતો જપપૂજાદિત્તપરઃ ।

યોગમાર્ગાર્થ સદ્વ્યાયી દેવતાહ્વયંગમઃ ॥

ઇત્યાદિ ગુણસંપન્નો ગુરુરાગમસંમતઃ ॥

પરોપકારમાં મમ્મે રહ્યો હોય, જપપૂજાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોમાં જરાય પ્રમાદી ન હોય, યોગમાર્ગની સિદ્ધિ અર્થે સદ્ધ્યાન કરનારો અને ઉપાસ્ય દૈવત જેના હૃદયમાં રમી રહેલું હોય તેવો-વગેરે વગેરે ગુણસંપન્ન હોય તેને આગમોએ શુરુ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

આગળની વ્યાખ્યા આવી છે:—

આગતં શિવવક્ત્રેભ્યો ગતં ચ ગિરિજાહ્વિદ્ ।

મતં ચ વાસુદેવેન આગમસ્તેન ડચ્યતે ॥

શિવના મુખારવિદમાંથી જે બહાર આવ્યું અને પાર્વતીજીના હૃદયમાં સોંપરું જે પેસી ગયું અને વાસુદેવ ભગવાને જેને માન્ય રાખ્યું તેનું નામ આગમ.

તત્ત્વસારમાં શિખનાં લક્ષણ સંબંધી જે કહ્યું છે તેમાંથી થોડુંક કહું:—

શાન્તો વિનીતઃ શુદ્ધાત્મા શ્રદ્ધાવાન્ધારણક્ષમઃ ।

સમર્થથ કુલ્લેનથ પ્રાજઃ સચરિતો યતઃ ॥

શિષ્ય શાન્ત, વિનયી, શુદ્ધાત્મા, શ્રદ્ધાળુ, સાંભળેલી વસ્તુ ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવનારો, સમર્થ, કુલીન, બુદ્ધિમાન અને સમ્યગ્ચિત્રવાળો હોવો જોઈએ.

કોને શિષ્ય તરીકે ન સ્વીકારવો તે મંબંધમાં કહ્યું છે કે:—

પાપિને ક્રૂરચેષ્ટાય શઠાય કૃપણાય ચ ।

દીનાયાચારશૂન્યાય મન્ત્રદ્વેષપરાય ચ ॥

પાપી હોય, ક્રૂર હોય, શઠ હોય, કંબુસ હોય, કંગાળ હોય, આચારહીન હોય અને મંત્રને દ્વેષ કરનારો હોય તેવાને વિદ્યાદાન ન કરવું. કુશિષ્યનાં લક્ષણ ગણાવું:—

અલ્પસા મલિનાઃ ક્ષિપ્તા દામ્ભિકાઃ કૃપણાસ્તથા ।

અસૂયામત્સરપ્રસ્તાઃ સદા પરુષવાદિનઃ ॥

અન્યાયોપાર્જિતધનાઃ પરદારરતાશ્ચ ચે ।

સત્યાનાં રોધકોશ્ચૈવ ત્યાગ્યાઃ પણિટતમાનિનઃ ॥

આળસુ, મલિન વૃત્તિવાળા, ક્ષેષ કરનાર, દંભી, કૃષણ, અસૂયા અને મત્સરથી ભરેલા, દુભેશાં કટુ વચનો બોલનારા, અન્યાયથી ધન સંપાદન કરનારા, પરદારાપરાયણ અને સત્યનો રોધ કરનારા જે કોઈ હોય તેને પડિતલોકોએ શિષ્ય તરીકે ન સ્વીકારવા.

રૂદ્રધામલમાં કહ્યું છે તેમ જ બુદ્ધે કહ્યું છે કે આત્મદીપો મય । તમે પોતે તમારા અંતરના દીપક થાઓ. ન્યાં મુધી ગુરુમાં ‘પર’બુદ્ધિ હોય ત્યાં મુધી તેવાની પાસેથી સત્ય ગ્રહણ કરો તો તમારી સાધનાનું અપમાન થાય, સાધનાના સત્યનો વ્યભિચાર થાય. એટલે ન્યાં મુધી ગુરુને પોતાથી અતિરિક્ત-પર-માનો ત્યાં મુધી તેની પાસેથી સત્ય ગ્રહણ કરવું ઉચિત નથી. કારણ કે એ સત્ય દ્વારા આત્મધાત થાય.

સત્ય મેળવવાનું આત્મજીવન માટે ! પણ એ સત્ય પ્રાપ્ત કરતાં આત્મજીવન નષ્ટ થાય તો એવો સત્યની પ્રાપ્તિથી લાભ પણ શો ? ગુરુશિષ્ય બંને મળી પૂર્ણિંગ ચઢને સાધના કરે છે. આ તત્ત્વ સમજ્યા પછી ગુરુ પાસેથી જે સત્ય મળે તે સત્ય દ્વારા આત્મ-ધાતનો સંજવ નથી, કારણ કે એ સત્ય પોતાનું સત્ય છે.

જે ગુરુ દયા કરીને અતિઉચ્ચ સ્થાનેથી ગુરુના માથા પર વિદ્યા નાખે તો જેમ રાધ વાયક ધનની પ્રાર્થના કરવા આવે તે વખતે જે કોઈ માણસ અલ્પ ધન ભરીને એક થેલી પર્વતની ટોચથી તેના માથા પર નાખે તો એ ધનથી જેમ વાયક મરી જાય, તેમ સત્યના ભૂગ (અતિઉચ્ચ સ્થાન) પાતથી તે ગુરુ શિષ્યને મારી નાખે. આ દૃષ્ટિથી જ માતા પોતાના મંતાનને જે આદ્ય-પોષણ આપે છે તે પોતાનું કરીને પછી (સ્તન્યના રૂપમાં) આપે છે. પણ એને બદલે માતા મંતાનની ઉપર દયા કરીને અતિ ઉચ્ચ સ્થાનેથી કૃપા-બિન્દુ આપે તો બાલકનું પોષણ ન થાય પણ બલદું શોષણ થાય. એટલા માટે જ ગુરુ પાસેથી ધીમેધીમે વિદ્યા મેળવાય તો જ તે આત્મવિદ્યા થાય.

પોતાના સિવાય પોતાનો કેાઈ બન્ધુ નથી. આત્મેવ હ્યાત્મનો વન્ધુઃ । આત્મના ક્રિયતે કર્મ ભાવસિદ્ધિસ્તદા ભવેત્ । એમ ન થાય તો બાહ્યસિદ્ધિ થાય પણ બાવસિદ્ધિ તો ન જ થાય.

શુરુ મંળંધી રુદ્રયામલ્લમાં કહ્યું છે કે:—

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધસ્ય જ્ઞાનાજ્ઞનશલાકયા ।

ચક્ષુરુન્મિલિતં યેન તત્ત્વૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

અજ્ઞાનાન્ધકારમાં અટવાતા મનુષ્યનાં ચક્ષુ જ્ઞાનાંજ્ઞન-આંજ્ઞને જે ઉઘાડી આપે એવા શ્રીગુરુદેવને વંદન. શુરુ હીનવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા હોય તોપણ તેના તરફ ન જોતાં, તેમની પાસેથી સત્ય શીખવું. કારણ કે સત્યજ્ઞાન દુર્લભ છે અને એ વિના જીવન વ્યર્થ છે.

સિદ્ધિં સત્યં ચ ગૃહ્ણીયાદ દુષ્કુલાદપિ ભૈરવ ।

તેવી જ રીતે સ્ત્રીમાં પણ શુરુનાં બધાંય લક્ષણો હોય તો સ્ત્રી પણ શુરુ થઈ શકે. શ્રીશુરુનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:

સાધ્વી ચૈવ સદાચારા ભાવમક્તા જિતેન્દ્રિયા ।

સર્વમંત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞા સુશીલા સાધનારતા ॥

શાન્તા કુલીના કુલજા મક્તલા સર્વદૃષ્ટિગા ।

અનન્તગુણસંપન્ના બ્રહ્મભાવપ્રદાયિની ॥

ગુરુરૂપા મુક્તિદાત્રી શિવજ્ઞાનનિરૂપિણી ॥

એ સાધ્વી, સદાચારી, ભાવનાપૂજક, જિતેન્દ્રિય, સર્વ મંત્રોનાં રહસ્ય સમજનાર, ઉત્તમ શીક્ષણાળી, સાધનામાં મગ્ન, શાન્ત, કુલીન, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલાં, કલ્યાણકારી, સર્વ પ્રકારની વૃદ્ધિ થાય એવે માર્ગે લઇ જનારાં, અનન્ત ગુણસંપન્ન, બ્રહ્મભાવનું પ્રદાન કરવાની શક્તિ ધરાવનારાં, શુરુસ્વરૂપ, મુક્તિપ્રદાતા અને શિવનું જ્ઞાન નિરૂપણ કરનારાં હોવાં જોઈએ.

બાવસિદ્ધિ વિષે કહ્યું છે કે:—

મન્ત્રાક્ષરાણિ ચિચ્છક્રૌ પ્રોક્તાનિ પરિભાવયેત્ ।

મંત્રના વર્ણો (અક્ષરો) ચિત્તશક્તિ સાથે ઓતપ્રોત થએલા છે એવા પ્રકારની ભાવના સિદ્ધ થવી જોઈએ, અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.

પૂજાહોમાદિ બાહ્ય ઉપકરણો વિના અતિ વિશુદ્ધ અંતરાકાશમાં ઉચ્ચ પ્રકારના મનોભાવથી પરમાનન્દમાં જ સ્થિત થએલા સત્યનું દર્શન કરવું જોઈએ.

ચિમલે પરમે વ્યોન્નિ પરમાનન્દસંસ્થિતમ્ ।

સંપર્યેદાત્મસદ્ભાવૈઃ પૂજાહોમાદિભિર્વિના ॥

પ્રત્યેકનો અંતરાત્મા મહાન આત્મા જ છે અને એ જ પરમાત્મા નામથી (એના પરનાં આવરણો નષ્ટ થતાં) ઓળખાય છે. એના સ્મરણમાત્રથી જ મનુષ્ય સાધુ થઈ જાય છે, યોગી થાય છે.

અન્તરાત્મા મહાત્મા ચ પરમાત્મા સ યચ્યતે ।

તસ્ય સ્મરણમાત્રેણ સાધુર્યોગી ભવેન્નરઃ ॥

અંતરમાં જ્યારે એ સાધનાનો પ્રભવ થાય, અને પછી એ સાધના અંતરમાં ચાલુ થાય તે વખતે ભાવમાં બરાબર સ્થિત થવું જોઈએ; કારણ કે તે સમયે બાહ્યોપચારની કશી જ જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ બાહ્યોપચાર પણ ન હોય અને અંતરમાં પણ ભાવ ન પ્રકટયો હોય તો એ સાધના મિથ્યા નીવડે છે. એથી ઊલટું

અન્તર્યજનકાલે તુ દૃઢભાવેન ભાવયેત્ ।

ત્વાં માં નાથૈકતાં ધ્યાત્વા દિવારાત્રૈકતા યથા ॥

एतद्व्याहारबलाद्योगी स्वस्थो भवेद्भुवम् ॥

अकस्माद्भावमाप्नोति भावराशि स्थितो नरः ।

भावात्परतरं नास्ति भावाधीनमिदं जगत् ॥

भावेन लभ्यते योगस्तस्माद्भावसमाश्रयेत् ॥

આંતરિક પૂજન સમયે દૃઢ ભાવથી ભાવના કરવી જોઈએ અને ‘ હે નાથ ! હું તું એક જ છીએ, જેમ રાત્રિ દિવસ એક જ તેમ ’ એ ભાવનું ધ્યાન કરવાથી યોગી પુરુષ સ્વાસ્થ્ય અનુભવે છે, એમાં શંકા જ નથી. આમ ભાવપુંજમાં સ્થિત થનારો પુરુષ અકસ્માત ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમસ્ત જગત્ ભાવને અધીન છે. ભાવથી પર કોઈ વસ્તુ જ નથી. ભાવથી યોગ પામ્યા છે માટે ભાવનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ.

મહાનિર્વાણ સંબંધી કષ્ટ જ કહેતો નથી કારણ કે એ તો સૌ વહેલું મોકું પ્રાપ્ત કરે જ.

[અંપૂર્ણ]

આપ્તુ ક્ષિતિમોહન સેન

પ્રદર્શિત કરવાની તાદશતામાં આરંભકાળનાં માટીના ખીળાં બનાવવાની (Glyptic) કળામાં તો એનો નમૂનો મળવો જ મુશ્કેલ છે. સુમેર અને ઇલામની મુદ્રાઓ કે ઘટાદિ ઉપર આવું પ્રાણી આલેખેલું નોવામાં આવતું નથી.

આ ઉપરાંત બેંસ, ગેંડા, વાઘ, હાથી, માછલીખાતાં મગર, હરણ, ઘેટાં, વીંછી પણ મુદ્રા પર કાતરેલાં માલમ પડે છે.

થોડીક મુદ્રાઓ પર પીડ પર ધનુષ, બાણ કે વાંકી. લાકડી લટકાવેલાં માણસ નોવામાં આવે છે.

બાર મુદ્રાઓ પર છોડવાઓ ને બે પર પીપળાના અને બાવળના છોડ છે.

જેમ મુદ્રા મળી આવી છે તેમ છાપો પણ જડી છે. આ છાપોમાં બહુ મુંદર હકીકત આલેખેલી છે. એકમાં છ નમ્ર મનુષ્યાકૃતિઓ એક જ હારમાં બિભેલી છે. તેની નીચે, હાથમાં ધારવાળું હથિયાર લઈ એક નમ્ર કરતી મનુષ્યાકૃતિ બેઠી છે. આકૃતિઓની સામે એક બકરું બિભેલું છે. આખું દૃશ્ય કાંઈ પૂજારી બકરાને બળિદાન માટે વધ કરતો હોય એવું લાગે છે.

ખીજ એક છાપમાં એક યોગીની આસપાસ બે ઉપાસકો બેઠા છે. પ્રાચીન મિસરનાં ચિત્રો અને શિલ્પકામો પર જણાતાં એવી ખીજ એક છાપ પર ચાર માણસો એક હારમાં ધ્વજદંડ લઈને સરઘસમાં જતાં હોય એમ લાગે છે.

હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયેલા તાંબાના ચોરસ કકડાઓમાં બે જાત માલમ પડી છે. એકમાં એક તરફ મનુષ્યનું કે પ્રાણીનું ચિત્ર, અને ખીજ તરફ લેખ. ખીજમાં બંને બાજુએ લેખ.

આ તાંબાના કકડાઓ બહુ પાતળા હોવાથી મુદ્રા તરીકે તો નહિ પણ ધણુંખરું તાવિજ તરીકે વપરાશમાં આવતા હશે.

સિંધુ સંસ્કૃતિની લિપિ

આ લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હજી સુધી મળ્યું નથી, તોપણ તે વિષે કરેલાં કેટલાંક અનુમાનો અહીં ઉતારવા જેવાં છે.

એખીલોનની “ ક્યુનિફોર્મ ” (Cuniform) કે મિસરની “ હાયરોટિક ” (Hieratic) કે ચીનની લિપિ જેવી આ લિપિ નથી. પણ હજુ ચિત્રપદ્ધતી અવસ્થામાં છે. એટલે અક્ષરોને બદલે જાતજાતનાં ચિત્રો ચિતરેલાં છે. આધુનિક ફારસી લિપિની માફક આ લિપિ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ લખાતી. પણ ધણી વાર એ “ બોસ્ટ્રોફેડોન ” (Boustrophedon) એટલે પહેલી લીટી દક્ષિણથી ઉત્તર, અને ખીજી લીટી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ પણ લખાયેલી છે. ચિહ્નો, ચબ્દો નહિ પણ અક્ષરોને સ્થાને જ વપરાયેલાં હોવાં નોંધએ. લેખો, ધણુંખરું માલિકોનાં નામ અને તેમની ઉપાધિઓ હશે. નામો પણ ઋગ્વેદના સમયના આર્યોના જેવાં જ હોવાં નોંધએ.

આ લિપિના ગ્રંથમાં ગ્રે. લેન્ગડન, ભારતવર્ષની પ્રાચીન લિપિ બ્રાહ્મી અને સિંધુલિપિની સરખામણી કરતાં કહે છે કે બ્રાહ્મી, લિપિ ચિત્રપદ્ધતી સિંધુલિપિમાંથી ઉપજાવેલી છે, અને જો આ સિંધુ બુદ્ધના સમયની લિપિમાંથી પરિણમી હોય તો પ્રાચીન આર્યોને સિંધુસંસ્કૃતિ સાથે ધણો ગાંઠો ગ્રંથ હોવો નોંધએ. અને આ અનુમાનને આધારે

તો કહેવું જ પડે કે ભારતવર્ષના આર્યો, ઇતિહાસ કહે છે તેના કરતાં બહુ પ્રાચીન કાળના હોવા નોંધ્યો. સંભવિત છે કે Indo-Germanic માનવશાખાના એ જૂનામાં જૂના પ્રતિનિધિ હોય.

સિંધુ સંસ્કૃતિના ધાર્મિક અવશેષો

જો કે મોહેનજોડારોનાં અવશેષોમાંથી મંદિરો કે એવાં બીજાં કંઈ પણ ધાર્મિક મકાન મળી આવ્યાં નથી કે જે પરથી તે કાળના લોકો કયો ધર્મ પાળતા હતા તેનું અનુમાન કરી શકાય; છતાં મુદ્રાઓ, માટી પરની કૃતિઓ અને થોડીક પથ્થરની મૂર્તિઓ જોઈ છે તે પરથી નીચેનાં અનુમાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે.

કેવળ કટિમેખલા પહેરેલી, અને માથા અને કંઠાભરણાથી ભરપૂર સ્ત્રીઆકૃતિઓ Mother Goddess કે પ્રકૃતિ દેવીની પૂજનો નિર્દેશ કરે છે. આ માનવાનું કારણ એટલું જ કે આવી કૃતિઓ-પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં અને સિંધુથી નાઇલ નદીના સર્વ પ્રદેશો જે તામ્ર-પાષાણ યુગમાં એક જ સંસ્કૃતિથી જોડાયેલા હતા-ત્યાં મળી આવી છે. વળી માતૃ-પૂજનમાર્ગ Anatoliaમાં પ્રથમ દાખલ થયો એમ માનવું છે.

આ પૂજનની સાક્ષી પૂરતો હોય તેમ અર્વાચીન હિંદમાં આ પૂજનમાર્ગ, મામમાતા અને જાતજાતના માતાના સ્વરૂપમાં પ્રચલિત છે.

હજુ પણ બીલ વગેરે અલણ અને અસંસ્કારી જાતિમાં પ્રચલિત હોવાથી આ પૂજન-માર્ગ અનાર્થ લોકોમાં ઉત્પન્ન થયો હોવો નોંધ્યો. જો કે નડવેદમાં પૃથ્વીનો દેવી તરીકે નિર્દેશ થયો છે તો પણ ત્યાં તે બહુ માનનીય સ્થાન ભોગવતી નથી.

આ જ પ્રસંગમાં હરાપ્પામાંથી એક છાપ મળી આવી છે તે નોંધવાલાયક છે. આ છાપમાં એક નર સ્ત્રીનું ઊંધે મથિ, પહોળા પગ, અને યોનિમાંથી એક છોડ નીકળતું-ચિત્ર છે. છાપની બીજી બાજુએ એક સ્ત્રી અને પુરુષ, પુરુષના હાથમાં ઘાસ કાપવાની છરી, અને સ્ત્રી જંબીન પર તમન કરતી જોવામાં આવે છે. પૃથ્વીદેવીનું આનું અપૂર્વ ચિત્ર જોડિયા પ્રાંતમાં, બીતા શહેરમાં ગુપ્તકાળની માટીની કૃતિ પર છે.

બીજી એક મુદ્રા ઉપર ત્રણ માધાવાળા યોગાસનમાં બેઠેલી કૃતિ છે. એના હાથ પહોળા કરેલા છે, અને અંગુઠા ગુંદણને અડકે છે. માથા પર લાંબી પાંધરી જેવું કંઈક પહેરેલું છે, અને પાંધરી આગળ બે શિંગડાં છે. કૃતિની જમણી બાજુએ એક હાથો અને વામ, ડાબી બાજુએ ગેંડા અને ભેંસ ભેભેલાં છે. આસનની નીચે બે હરણુ આલેખેલાં છે. મથાળા પર સાત અક્ષરોનો લેખ છે. સંભવિત છે કે આધુનિક શિવનું આ પ્રતિસ્વરૂપ હોય.

આજુ પર્વત પાસે આવેલા દેવાંગન નામના ખંડિયેર મંદિરમાં આવી શિવની ત્રિમૂર્તિ છે.

ત્રિમૂર્તિ સિવાય શિવની મૂર્તિ સાથે સંબંધ દાખવતું યોગીના જેવું બીજું ચિત્ર છે. જેમ શિવપૂજા આર્યોના પહેલાંના લોકોમાં પ્રચલિત હતી, તેમ યોગ પૂર્વ-આર્યસંસ્કૃતિમાં ઉદ્ભવેલો એમ માનવું છે.

માતાની પૂજા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી શક્તિપૂજા છે. શક્તિપૂજા એ માતૃપૂજન-માંથી ઉદ્ભવેલી. આના-શક્તિપૂજના-થોડાંક અવશેષો-લિંગ અને યોનિ-મોહેનજોડારો

અને હરાપ્પામાંથી મળી આવ્યા છે. આમાં બે (Pes XIV, 2 and 4) તો લિંગના આબેહૂબ નમૂના છે. આ પરથી સહેજ પશુ સંકા વગર કહી શકાય કે લિંગપૂજા આર્યોના કરતાં પહેલાંના લોકોમાં પ્રચલિત હતી.

વૃક્ષપૂજનાં પશુ થોડાંક અવશેષો મળ્યાં છે, તેમાંનાં એકમાં કુંડાલામાંથી નીકળતી શાખાઓ જાડનો ભાસ કરાવે છે. શાખાઓની વચ્ચે એક લાંબા વાળવાળું અને ત્રિશુળામાં શિંગડાંવાળા કોઇ દેવતાનો આકાર છે. જાડની આગળ અર્ધનમન કરતો માનવનો આકાર છે. જાડની નીચે માત આકૃતિઓ અને એક મિત્ર પ્રાણીનું ચિત્ર છે. જાડનાં પાંદડા પીપળાના જાડના જેવાં છે, એટલે કદાચ પીપળાનું જાડ હોય.

પશુ અને વૃક્ષપૂજા આર્યોના પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતી અને હિંદુ અને બૌદ્ધ મૂર્તિ-પૂજામાં એ જોવામાં આવે છે.

મુદ્રા, છાપ અને પથ્થર પર કોતરેલાં પશુઓના, સૈન્ધવો પશુપૂજામાં માનતા હશે એમ સૂચવે છે. પશુઓમાં ત્રણ જાત માલમ પડે છે. એક તો કેવળ પૌરાણિક; બીજી પૌરાણિક છે કે નહિ તે કહેવું શક્ય નથી; ત્યારે ત્રીજી જાત હાલમાં જાણીતાં પશુઓની છે. વચલી-બીજી-જાત સુમેરિયન દેવતા એન્કીદુ અને પૌરાણિક નાગદેવતાઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

સૈન્ધવો પ્રાણીની પાવકતામાં માનતા કે નહિ તેની સાબિતી હજી સુધી મળી નથી. પશુ અસંખ્ય કુડો અને ગટગે પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે તેઓ સ્નાનશુદ્ધિમાં માનતા.

આ પરથી એમ અનુમાન બાંધી શકાય કે સિન્ધુધર્મ પશ્ચિમ એશિયાના પ્રદેશોના ધર્મો કરતાં ભારતના ધર્મને વધારે મળતો આવે છે. માતૃ-લિંગ-યોનિ, વૃક્ષપૂજા અને શિવપૂજા આનો પુરાવો છે. એ પરથી એટલું પશુ પુરવાર થાય છે કે હાલમાં જંગલમાં વસતા લિંગપૂજોકોના પૂર્વજો શહેરોમાં વસતા અને એક સમયે એક સંસ્કૃતિના પોષક હતા.

મોહેનજોદારોની શિલ્પકલા

શિલ્પકલાના થોડાક જ નમુનાઓ મળ્યા છે, તેમાં એક કાંસાની બનાવેલી નૃત્ય કરતી કન્યાકૃતિ છે. આમાં એક અનાર્થ કન્યા, સાથળ પર હાથ રાખી, પગ સહેજ આગળ અને પગડાં સંગીતના નાદને અનુસરતાં આલેખવામાં આવ્યાં છે. બહુ દક્ષતાથી જો કે આ કાર્ય કરવામાં આવ્યું નથી છતાં કલાકારનું સૂક્ષ્મ અવલોકન તરી આવે છે. પશુ આના કરતાં હરાપ્પામાંથી મળેલાં બે નાનાં પૂતળાંઓ વધારે આકર્ષક છે. બન્નેની ડોકમાં અને ખભામાં માથું અને હાથ જોડવા માટે કાણાં છે, ત્યારે કુચાગ્રને શિમીટથી જડી દીધેલાં છે. ભારતીય-ગ્રીસકલા કે બીજી કોઈ પશુ કલાના અવશેષોમાં આવી શિલ્પકૃતિઓ મળી નથી. સિન્ધુકલાનો એ અપ્રતિમ નમૂનો છે. ત્યારે હાલ પથ્થરની શિલ્પકૃતિનું વર્ણન કરતાં માર્શલ કહે છે કે ખ્રિસ્ત પૂર્વે ચોથા સૈકાનો ગ્રીક કલાકાર પશુ આ કલાના નમૂનાને પોતાનું કહેવામાં ગૌરવ માને, છતાં આખું ચે કામ ભારતીય જ છે અને ગ્રીસિયન હોવાનો સહેજ પશુ સંભવ નથી. વિશેષમાં પ્રાણીના શરીરનાં અવયવોનું એવું આબેહૂબ નિરૂપણ તથા પ્રાણીમાત્રનું મૂર્તિઓ તરીકે એવું સરસ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે કે

જેથી સ્વાભાવિક મત એમ બાંધવામાં આવે કે સિન્ધુ કલાકાર ગ્રીસની કલાનો પુરોગામી હતો તો તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નહિ જણાય.

દાગીના

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને દાગીના પહેરતાં. કટિમેખલા, કર્ણભરણો, કડાં ફક્ત સ્ત્રીઓ; ન્યારે હાર, વીંટી, પોંચી, સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને પહેરતાં. પૈસાદાર લોકો સોના, રૂપાં, faience, હાથીદાંત; ગરીબ હાડકાં, તાંબુ અને માટીના દાગીનાથી સંતોષ માનતા. ધણી જાતના અને ઘણા આકારના મણકાઓ ધરેણા તરીકે વપરાતા. બંગડીઓ જેમ હમણાં અમુક જાતની સ્ત્રીઓ પહેરે છે તેમ આખા હાથને ઢાંકી દેતી.

વાસણો

તાંબાનાં અને કાંસાનાં વાસણો બહુ જોવામાં આવતાં નથી. ધરનાં ધણાંખરાં વાસણો માટીનાં જ બનેલાં. એમાં પણ જાતજાતના આકારો આવતા. હાડકાં અને હાથીદાંત, કાંસકી અને સોય વગેરે બનાવવામાં ખપ લાગતાં. કુહાડી, અસ્તરો, તાંબાનાં અને કાંસાનાં બનેલાં.

રમકડાં

રમકડાંમાં ઘૂઘરા, સિસોટી, માટીના ઢાંગલા, પશુ, પંખી અને ગાડાંઓ મળી આવ્યાં છે. ગાડાંઓમાં પૈડાંવાળાં વાહનોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂનો મળી આવ્યો છે. વળી આ ગાડાં, સમકાલીન “ ઉર ” ની સંસ્કૃતિ-જેના એક અવશેષમાં શિલા પર ગાડું આલેખેલું છે. તેનું સ્મરણ કરાવે છે. સુંદર લખોટા અને પાસા તે વખતની રમતોની યાદગીરી લાગે છે. વળતો પણ મળ્યાં છે, અને એમ માનવું છે કે છલામ અને મેસોપોટેમિયાનાં વળતો કરતાં વધારે ખરા-ચોક્કસ છે.

હથિયારો

હાડકાં અને શિકારનાં હથિયારોમાં કુહાડી, લાલા, છરા, ધનુષ, બાણ, ગદા, ગોદણુ જડ્યાં છે; પણ બચાવનાં સાધનો-દાલ, તરવાર, Helmet, ઘૂંટણની નીચેનું બખ્તર (Greaves) મળ્યાં નથી.

કપડાં

ત્રાક અને રેંટિયા એટલા બધા મળ્યા છે કે મોહનજોડારોમાં કાંતવાનું ધણું પ્રચલિત હોવું જોઈએ, એ સાધારણ અનુમાન થાય. અને રેંટિયાની જાતો-જેમાં સાદી માટીના અને એક ઉચ્ચ જાતના માટી (faience) ના મુખ્ય છે-પરથી તો એમ જ લાગે કે ગરીબ અને ધનવાન બધા રેંટીઓ કાંતતા. ગરમ કપડાં માટે જિન અને સુતરાઉ માટે રૂ વપરાતું. રૂનાં થોડાંક અવશેષો મળ્યાં છે તે પરથી તો હાલમાં હિંદમાં જે હલકી જાતનું રૂ જોગે છે તેની જાતનું હશે એમ અનુમાન છે.

ખોરાક

મોહનજોડારોના લોકો અનાજમાં મુખ્યત્વે ઘઉં અને જવ ઉગાડતા. તેમના ખીજા ખોરાકમાં ગોમાંસ, ઘેટાં, કુકર, કાચળા વગેરેનું માંસ અને માછલી હતાં. આ સર્વનાં

કાચલાં અને હાડકાં અર્ધદૃઢ અવસ્થામાં મળી આવ્યાં છે તે પરથી સિન્ધુના લોકો આ વસ્તુઓ ખોરાકમાં લેતા હશે એમાં સંદેહ પણ શક નથી.

મરણ પામેલાં મનુષ્યોનો નિકાલ

મોહેનજોડારો અને હરપ્પામાં મરણ પામેલાં મનુષ્યોનો ત્રણ રીતે નિકાલ કરવામાં આવતો.

એક તો, હાલમાં જેમ યુરોપિયનો અને મુસલમાનો શબને દાટ છે તેમ શબને દાટવામાં આવતું. બીજી રીત પ્રમાણે શબનાં થોડાંક અવયવો જ દાટવામાં આવતાં, અને ત્રીજી રીતે તો હિંદુઓમાં ઘણે ભાગે શબને બાળી નાખે છે તેમ બાળવામાં આવતું.

મોટે ભાગે, શબને બાળવામાં જ આવતું; કારણ કે શબનાં અવશેષો જડયાં છે તે પરદેશીઓનાં છે એમ માનવું છે. પ્રાચીન સમયમાં, ખ્રિસ્ત પૂર્વે બીજા-ત્રીજા સૈકામાં જેમ તક્ષશિલા હિંદ અને હિંદના બહારના લોકોને વ્યાપાર અને મંસ્કૃતિની પરસ્પર આપ-લે કરવાનું મધ્યસ્થાન હતું અને હાલમાં જેમ મુબાઈ આન્તરરાષ્ટ્રીય લોકોને મળવાનું સ્થાન છે તેમ સિન્ધુના ડ્રૂપ પ્રદેશમાં વસેલા મોહેનજોડારો અને હરપ્પામાં તે સમયમાં આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં કલા, સંસ્કૃતિ અને વ્યાપારની પરસ્પર આપ ને લે માટે જાત જાતના લોકોનો મેળો થતો. આ મનુષ્યજાતોમાં મળી આવેલાં હાડપિંજરો પરથી મુખ્યત્વે Proto Austroloid, Mediterraneans, Alpines હતાં એમ લાગે છે.

ઉપર દર્શાવેલી શોધખોળોએ એટલા બધા મહત્વના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે કે તેમનો નિકાલ લાવતાં વર્ષો લાગશે. પણ તેમાંના થોડાક-આર્ચ મંસ્કૃતિ એટલે વેદોના સમયની સંસ્કૃતિ અને મોહેનજોડારોની સંસ્કૃતિ, તેમનો આન્તરમંબંધ વગેરે પ્રશ્નો, બીજો લેખ માગી લે છે.

મહાબલેશ્વરની શીતળ ટકરી ઉપરના એક બચ્ચ બંગલામાં આનંદની, હોળો
 બિછાણી રહી હતી. લીલાધર શેઠનો એકનો એક પુત્ર હર્ષદ બી. એ. તી પરીક્ષામાં પ્રથમ
 શ્રેણિમાં પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયો તેના તાર તારવાળો અંધારે જ આપી ગયો હતો. તે
 તાર પૂરો વંચાર્ધ ન રહ્યો એટલામાં તો બીજો ત્રીજો-એમ એક કલાકમાં તો ત્રીસ-ચાલીસ
 તારનો ઢગલો થઇ ગયો. લીલાધર શેઠને આજે પોતાના જીવનની કૃતકૃત્યતા લાગી. ધનિકા
 ઉપર એક એવો આશ્રેય હોય છે કે તેમને અને સરસ્વતીને નવું ગજનું છેડું હોય છે, પણ
 હર્ષદ સંબંધી એવું કાંઈ ન કહી શકે; એમ લીલાધર શેઠને આજ સમર્થ થયું. તેમણે તેના
 ભાવિના ઉચ્ચવલ સ્વપ્નાં સેવવા માંડ્યાં. તેમની ધૃષ્ટ પોતાનો ક્વેરાતનો ધધો હવે તે
 સંભાળી લે; અને તે માટે પોતાની પેટા એક વાર તેને ધ્યાને આપે એવી હતી.
 બીજી બાજુ હર્ષદના અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ તેને પોતાની કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે લેવા
 ઇચ્છતા હતા. પણ હર્ષદને તો આ બેમાંથી એક વાત મંજૂર ન હતી તેનું ચિત્ર ચિત્ર-
 કળામાં ચોંટાડ્યું હતું. એક ઊગતા ચિત્રકાર તરીકે તેણે. સરસ ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેનાં
 ચિત્રોની કદર અનેક મોટા મોટા કલાગીમાંસકોએ પણ. સુકતકટે કરી હતી. તેમાં ગઈ
 કાલે બનેલી એક ઘટનાએ તો તેને લગભગ ગાંઝા કરી મૂક્યો હતો. લાંબા વખતથી તે
 એક ચિત્ર સર્જવા મથતો હતો. તેનું આણું આણું દર્શન તે કરી શક્યો હતો, તેની રેખાઓ
 તે ઝાંખી ઝાંખી પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ઉપજાવી શક્યો, પણ જેવું તે ઇચ્છતો હતો
 તેવું તે ચિત્ર ઊઠતું ન હતું. તેમાં તેને કંઈક ઉણપ લાગતી. પણ આ ચિત્ર ઉપર તેણે
 પોતાની આશાની સર્વ ધમારત ચણી હતી. જે એ ચિત્ર તે સર્જી શકે તો રાફેલની
 મેડોનાની જેમ રાધાનું એક અમર ચિત્ર જગતના કલાલંકારમાં પોતે ઉમેરી શકે એમ
 તેને લાગતું. ગઈ કાલે તેને એકાએક આ સ્વપ્નની સિદ્ધિ થતી હોય એમ લાગ્યું. પોતે જે
 ચિત્ર પોતાની માનસિક સૃષ્ટિમાં વિકસાવી રહ્યો હતો તેથી કદાચ વધુ સુંદર, વધુ
 પ્રાણુવાન જીવન્ત પ્રતિમા ગઈ કાલે તેણે જોઈ. પોતાના ચિત્રમાં તેને જે અપૂર્ણતા લાગતી
 હતી અને છતાં જે અપૂર્ણતા કંઈ છે તે તેને સમજાતું નહતું તે તેને જોતાં તેને. સ્પષ્ટ
 થયું. તેના પ્રતીક ઉપરથી જે પોતે પોતાનું ચિત્ર દોરે તો પોતાની બધી આશા, સફળ
 થાય એમ તેને તરત જ લાગ્યું; તેના એ આનંદનું ધેન એટલું તો તીવ્ર હતું કે આજે
 મળેલી અસાધારણ સફળતાના સમાચાર પણ એને ખાસ મહત્વના ન લાગ્યા. પણ હર્ષદનું
 એ સ્વપ્ન તેને ધીરે ધીરે આકારકુસુમવત્ લાગવા માંડ્યું. જે તરુણીની નાનુક બૂકડિમાં,
 સ્વપ્નભર્યા નયનમાં, હોડની સુકુમારતામાં, અને પ્રત્યેક અંગની સુપ્રમાણુતામાં પોતાના
 ચિત્રની પૂર્ણતા તેણે વિલોકી હતી તેનું ફરી તે દર્શન કરી શક્યો નહિ. જે જગ્યાએ તેણે
 તેને જોઈ હતો ત્યાં તે વારંવાર જતો હતો, પણ તેના એ સર્વ પ્રયત્નો મિથ્યા હતા.
 હર્ષદને, સહસા ધનવાન બનેલો માણસ જિખારી થઈ જાય એવો આઘાત લાગ્યો. પણ તે
 હતાશ ન બન્યો. તેને કાંઈ પણ રીતે શોધી કાઢવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો.

ઉનાળો ઊતરતાં આપું કુટુંબ પાછું મુંબઈ ગયું. લીલાધર શેઠે હર્ષદને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઝવેરી ચવાનો આગ્રહ ન કર્યો. એની મેળે જવાબદારી માથે પડતાં સમજતો ચંદ્ર જશી એમ તેમણે પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું. હર્ષદને તો પોતાને લાઘેલી ગોપિકાને કોઈ અગમ્ય કુંજમાંથી પાછી શોધવી હતી તેના જ વિચાર હતા, તેની ધૂનમાં ને ધૂનમાં જ તે ધૂમ્મા કરતો. પોતાની શિક્ષાના એ પ્રતીકનાં એકાએક એક દિવસ સાંજે તેણે હેન્ડગાર્ડન ઉપર દર્શન કર્યા; તેને જોતાં જ તે ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ બની ગયો. સામે અરબી સાગરની નીલ ઘેરી વિસ્તીર્ણ ક્ષિતિજ રેખાને સૂર્ય અડી રહ્યો હતો. તેનાં અન્તિમ કિરણો એ તરુણીના ગૌર વદનને એક પ્રકારની સૌમ્ય તેજસ્વિતા અર્પતાં હતાં. પોતાની કોઈ બહેનપણી સાથે તે વાત કરી રહી હતી. સમુદ્ર તરફથી આવતી લહરિ તેનાં બાંધણી ભાતનાં લૂગડાં સાથે રમત કરતી, તેની અલક લટમાંથી કાબ્યના એક છલકાવી રહી હતી. હર્ષદ મુગ્ધ બની એ નદસ્ય જોઈ રહ્યો. ઇશ્વરે પુરુષને પાંચ ઇન્દ્રિયો આપી છે, પણ સ્ત્રીઓ તરફ જાણે તેણે પક્ષપાત કર્યો હોય, જાણે તેને છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય આપી હોય એમ હર્ષદને લાગ્યું. કારણ કે પોતે તેના તરફ જોતો હતો તે બાજુ તેની નજર ન હતી. છતાં તે કળા ગદ્ય કે પોતાને કોઈ તાકાતીકાને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યું છે. તેણે હર્ષદ તરફ સહેજ મુંખ ફેરવ્યું, અને પાછી મધુર સ્મિત કરતી, પોતાની બહેનપણી સાથે વાતમાં ગૂંચાઈ.

હર્ષદને હેન્ડગાર્ડન ઉપર ફરવા જવાનો, અને ત્યાં પેલી તરુણીની રાહ જોવાનો નિત્યનો વ્યવસાય ચંદ્ર પડ્યો. તે તેની બહેનપણી સાથે દરરોજ સાંજે ત્યાં ફરવા આવતી, અને અનેક પ્રકારનાં ગપ્પાં, ચર્ચા અને વિનોદમાં પોતાનો સમય પસાર કરતી. એક દિવસ પોતે જે બાંક ઉપર બેઠો હતો, તેની નજીકના બાંક ઉપર આવી તે બંને બહેનપણીઓ બેઠી. તેમની વાતચીત હર્ષદ સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકતો હતો. પેલી તરુણીના શબ્દો જાણે તેના કાનમાં સિતાર રણકતી હોય એવા તેને મધુર લાગ્યા; તેમની વાતમાંથી તે જાણી શક્યો કે તેનું નામ માલિની હતું, અને તેની બહેનપણીનું વસુન્ધરા. તેમની ચર્ચાઓનું ક્ષેત્ર સામે લહેરાતા સાગર જેટલું જ વિશાળ હતું. ઘડીમાં અભ્યાસની, કોઈ વિદ્યાર્થીની, અધ્યાપકની, રાજકારણની, તો ઘડીમાં પરીક્ષાની, કલાની કે એવી વાતો તે બંને કરતાં. હર્ષદ રસપૂર્વક તેમની વાત સાંભળી રહ્યો.

“આવા લોકોને શા માટે નિમંત્રવામાં આવતા હશે?” માલિનીએ પૂછ્યું.

“એ તો સેક્રેટરી જાણે, પણ મિ. કાર્પેન્ટરનું વકતૃત્વ તો આકર્ષક હતું જ” વસુન્ધરા બોલી.

“એટલું જ તો એમની પાસે હોય છે. અને એવી ટૂંકી મૂડી ઉપર એ લોકો મોટા વેપાર ખેડના હોય છે. આજે ભાષણાહેણ કહેવા મંડ્યા કે ગાંધાર સ્કૂલે પોતાના આદર્શ ગ્રીક કલામાંથી લીધા છે. આજ સુધી એ ડીંગ એ લોકોએ ચલાવ્યું; હવે નહિ ચાલે. ગ્રીક કલા અને ભારતીય કલા વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર છે તે તો તે જોતા જ નથી. ભારતીય કલા અંતર્મુખ છે, ગ્રીક બહિર્મુખ. ભારતીય કલાકારોએ, જેને જોઈ નથી શકાતો એવા આત્માને પણ પોતાની રેખાઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવા સફળ પ્રયત્ન કર્યા છે; જ્યારે ગ્રીક કલાકોવિદે આદર્શ દેહની રેખાઓ ઉપજાવી છે. સારનાથનો બુદ્ધ કે પ્રસા પારમિતા ભારતીય કલાકાર જ સર્જી શકે. ગ્રીકને તો તેના સ્વપ્નાં પણ ન આવે. ગ્રીક કલાકાર

સ્થૂળ સૌંદર્યનો ઉપાસક હતો; ભારતીય કલાકાર આધ્યાત્મિક સૌંદર્યનો દ્રશ્ય હતો. અને છતાં કાર્પેન્ટર કહે છે કે ગ્રીક લોકોની અસર હોજી ભારતીય કલા અને સ્થાપત્ય વિકસ્યાં !”

હર્ષદ માલિનીના આ શબ્દો મુગ્ધ બની સાંભળી રહ્યો. કલામાં માલિની સારા સરખો રસ લઈ રહી હતી એમ તે જોઈ શક્યો. માલિની પોતાનું વક્તવ્ય આગળ ચલાવે જ જતી હતી. “અને આપણા કલાકારોએ બળ-પ્રયત્ન બળ પણ પોતાની રેખાઓમાં નથી નીપજાવ્યું એમ નથી-પણ તેમાં પણ તેમની રેખાઓ સૂક્ષ્મ, સૂચક અને કેવળ કલામય. નટરાજના એ ત્રિભંગમાં શું નથી.....”

તે એકદમ ચમકી. હર્ષદે ખૂબ પાડી હતી: “ભિમો રહે બદમાશ”, અને તેનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. માલિનીને વાત કરતાં અનેક વખત પોતાના મુકામળ નાનુક હાથ ઉપરથી સોનાની બંગડી ઉતારી તેના ઉપર લટકતી ઘૂઘરીઓ સાથે રમત કરવાની, તેને ઉછાળવાની, તો કાંઈ કાંઈ વખત હાથમાં તેને ફેરવ્યા કરવાની ટેવ હતી. આજે વાતમાં ને વાતમાં તેણે તે બંગડી પોતાની આંટુએ પહેલી એક ચોપડી ઉપર મૂકી હતી, પણ તે બાંકના પાછલા ભાગમાં પડી ગઈ હતી તે તરફ એ બંનેમાંથી કોઈનું ધ્યાન ન હતું. હર્ષદે તે જોયું હતું. તે વાતમાં મશગૂલ હતાં એ તક જોઈ એક પકાણુનો છોકરો પાછળથી તે ઉપાડી રસ્તે પડતો હતો, તેને હર્ષદે ખૂબ પાડી ભિમો રાખ્યો—પકડ્યો. તેના હાથમાંથી બંગડી પડાવી તે બંને બહેનપણીઓ સામે આવી પૂછ્યું:

“આ બંગડી આપની ?”

“હાથ” માલિનીએ જવાબ આપ્યો. એ એ અક્ષરમાં હર્ષદને અચૂતની મધુરતા લાગી.

“આ છોકરો એ ચોરી જતો હતો, પણ એટલામાં મારી નજર પડી ગઈ. એનું આપને જે કરવું હોય તે કરો, લો આપની બંગડી.”

માલિનીએ આભારસહ બંગડી સ્વીકારી. તેના હાથમાં તે આપતાં હર્ષદને ભય લાગ્યો કે પોતાના હાથનો કંપ તે કળી જશે. માલિનીએ સ્થિતભર્યા વદને કહ્યું: “ખિચારો ગરીબ હશે તે ચોરી કરે. એને શું ચોલિસને સોંપવો? આપને વાંધો ન હોય તો જવા દઈએ એને.”

“ના, ના. મને જરા ય વાંધો નથી. માણસ સ્વભાવથી કંઈ થોડું જ દુષ્ટ હોય છે? સંજોગો તેની દુષ્ટતા માટે જવાબદાર હોય છે.” વાતનો પ્રસંગ મળતાં હર્ષદે મુલાકાત જેમ બંને તેમ લંબાવવાના ધરાદથી કહ્યું, અને પેલા છોકરાને “જા. ફરી જોજે આવું કરતો” કહી છોડી મૂક્યો. છોકરો ત્યાંથી જીવ લઈ લાગ્યો. માલિનીને લાગ્યું કે પોતાને મદદ કરનારને તેનું નામ પૂછ્યા વિના જવા દેવો એ તો કૃતધનતા જ કહેવાય. એટલે તેણે સહેજ મોકાયાતાં પૂછ્યું:

“આપનું નામ ?”

હર્ષદે પોતાના નામનું કાડ તરત જ તેના હાથમાં મૂક્યું. માલિનીનું મુખ આનંદથી ખીલી ઊઠ્યું.

“ઓહો! ‘તાંડવ’ના દ્રશ્ય તે આપ! આપને તો ખબરે ન હોય કે મારાં આ વસુંધરા બહેન, મિસ દત્ત અને હું કલાકોના કલાક સુધી આપનાં એ ‘તાંડવ’ની ચર્ચા

ક્યાં કરીએ છીએ. માત્ર સમુદ્રનાં મોજાંમાંથી રુદ્રના એ લબ્ધ નૃત્યને આપે અદ્ભુત રીતે વ્યક્ત કર્યું છે. ”

હર્ષદના મુખ ઉપર લાલી આવી ગઈ. તેણે સંકોચાતાં જવાબ આપ્યો: “કલા-મીમાંસકોએ નાહક મને ચડાવી મૂક્યો છે. ક્યાં શિવનું તાણવ અને ક્યાં એ મારો આલિશ પ્રયોગ ! ”

“ના, ના. એ તો તમારી નમ્રતા છે. બાકી તમારાં ચિત્રો મેં ‘રૂપમ્,’ ‘મોડર્ન રિવ્યુ,’ ‘કુમાર’ વગેરેમાં જોયાં છે. તેમ જ તમારું તાજેતરમાં બહાર પડેલું આલ્બમ પણ મારી પાસે છે. એ બધામાં કોઈ અદ્ભુત પ્રતિભા છે. એને માટે તમે થું પણ આપું ગુજરાત આજે ગર્વ લાઇ શકે એમ છે. ” માલિનીની નાનુક આંગળીઓ તેની બંગડી ઉપરની ઘૂંઘરી સાથે રમત કરી રહી હતી.

એક રૂપવતી તેજસ્વી સુવતીના મુખમાંથી નીકળતી પ્રશંસા ઉદાસીન લાવથી સાંભળનાર કાં તો કોઇ વિરલ મહાત્મા હોય કે કોઇ વિરલ જડસો હોય. હર્ષદ બેમાંથી એક પણ ન હતો. મુગ્ધલાવથી તે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી રહ્યો. પણ તેના કંઈક વિવેક-ભર્યો પ્રત્યુત્તર તો આપવો જ જોઈએ એમ તેને લાગ્યું, એટલે તેણે કહ્યું:

“છપાએલું કંઈ બધું જ સારું હોય છે ? અને ‘રૂપમ્’માં કે બીજા કોઇ કલાના પત્રમાં જે કંઈ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમાંનું બધું ચિરંજીવી થોડું જ છે ? પણ હા, એટલું ખરું કે કોઇ મહાન કલાધરને ચરણે બેસી મને એ વિષયમાં પ્રગતિ કરવાના કોડ અવશ્ય છે જ. ” પોતે જેની શોધમાં હતો તે આજે આટલું બધું નિકટ જોતાં હર્ષદના હૃદયમાં આનંદની હેલી વર્ષો રહી હતી. વળી માલિની ચિત્રકળામાં સારો રસ લઇ રહી હતી એ જોતાં તો પોતાના મનોરથોની સિદ્ધિ તેને છેક અસંભવિત ન લાગી. પોતે હજુ એ બન્નેની ઓળખાણ તો કરી જ નથી એમ યાદ આવતાં તે બોલ્યો:

“અવિનય માફ કરજો; પણ આપનું નામ પૂછવાનું તો હું સાવ જૂલી જ ગયો. ”

“મારું નામ માલિની, અને આ બહેન મારાં ખાસ મિત્ર છે: એનું નામ વસુન્ધરા. અમે બન્ને સાથે જ બહુએ છીએ અને સાથે જ રહીએ છીએ. ” માલિનીએ સરિમત જવાબ આપ્યો.

“પણ એટલું ખસ નથી હર્ષદભાઈ, ” વસુન્ધરા માલિની તરફ પોતાની આંખ નચાવતી બોલી: “મારાં માલિની બહેન એક મોટાં ચિત્રકાર પણ છે, તે તેણે તમને જણાવ્યું જ નથી. ”

માલિની તરત જ તેને અટકાવી બોલી: “ના, ના. એને તો એમ મારી મશ્કરી કરવાની ટેવ જ પડી છે. પણ એ બારકરાચાર્ય કે ન્યૂટનની જગા લેવાની છે તે તો હું તમને કહેવાનું જ ભૂલી ગઈ. ”

હર્ષદ આ વાર્તાલાપ રસપૂર્વક ખીલવી રહ્યો: ‘આપ વિદ્વસન કોલેજમાં બહુતાં હશે ?’ તેણે પૂછ્યું.

“હા. અમે બન્ને એક જ વર્ગમાં છીએ. ” માલિની બોલી: “પણ મારાં વસુન્ધરા બહેનને જેમાં મગજમારી કરવાની ન હોય તેવા બધા વિષયો આલિશ લાગે છે, અને તેમાં પણ સાહિત્ય તો ખાસ. એટલે એમણે ગણિત પસંદ કર્યું છે. મારો ઐત્તિહિક વિષય સાહિત્ય છે, અને મેં સંસ્કૃત એનર્સ લીધું છે. ”

હર્ષદને વાત આટલે અટકે એવી ઇચ્છા ન હતી. તે બોલ્યો: “વિષય તો બધા જ સરખા. રસ પડે તે સહેલા, બાકી બીજા બધા અધરા. ગણિત મને કદાચ મુશ્કેલ લાગે, કારણકે તે વિષય પરત્વે મેં રસ ન કેળવ્યો હોય; પણ જેણે એ ઉપર પોતાનું મન એકાગ્ર કર્યું હોય તેને એ રમત વાત છે. એટલે હું તો સુદ્ધિ માટે પર્યાય શબ્દ ‘કોન્સેન્ટ્રેશન-એકાગ્રતા’ વાપરું.”

વસુન્ધરાની આંખ આંદયથી હસી ઊઠી. તે બોલી: “સાચું છે હર્ષદભાઈ! નહિ તો જુઓને, અર્થશાસ્ત્રનો વિષય કેવો શુષ્ક ગણાય? તેને તે ચિત્રકલાને જરા પણ મેળ ખાય ખરો? છતાં આપ અર્થશાસ્ત્ર લખ સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થયા છો; એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમ શ્રેણિમાં નંબર પણ પ્રથમ લાવી શક્યા છો. માલિની તો નાહક બધે મારી નિન્દા કરતી ફરે છે, કે ગણિત સિવાયના બીજા વિષયો મને બાલિશ લાગે છે.”

ત્યારે તો એ લોકો પોતાને ઝાળખતાં પણ હતાં! હર્ષદનો આનંદ વધ્યો. જેમ વેપારી, સાહિત્યકાર, પત્રકાર, ચિત્રકાર આદિ દરેકને પોતાપોતાનું સ્વતંત્ર જગત હોય છે, તેમ વિદ્યાર્થીઓનું પણ એક તોખું જગત છે. તે જગતમાં આ વર્ષે જગન્નાથ છાત્ર-વૃત્તિ મેળવે એવો વિદ્યાર્થીઓમાં કેણુ છે? તે કરાંચીમાં છે કે ધારવાડમાં? જેમ્સ ટેલર પ્રાઇઝ મેળવે એવો કેણુ છે? વગેરે પ્રશ્નો તો વારંવાર ચર્ચાતા હોય. એ ચર્ચામાં હોશિયાર વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ ચર્ચાના વિષય બને. વિદ્યાર્થિનીઓના મિત્ર બનેલા વિદ્યાર્થી પણ એમાં આવે. એટલે આટલી સફળતાપૂર્વક પરીક્ષા પસાર કરનાર હર્ષદને આખી વિદ્યાર્થી-આલમ નામથી તો ઝાળખતી જ, તેમાં ચિત્રકલામાં તેની અસાધારણ પ્રગતિએ, તેની આસપાસ એક પ્રકારનું અદ્ભુતતાનું વાતાવરણ ઊભું કર્યું હતું, અને એ બધામાં તેના પિતાની અદ્ભુત સમૃદ્ધિ પૂર્તિ કરતી હતી. વસુન્ધરાનો કટાક્ષ સાંભળતાં માલિની હસી પડી.

“આ મારાં વસુન્ધરા બહેન છે તે જાણે સિતારના ચડાવેલા તાર જ નેમ્મ લો. જરા જરામાં-સહેજ પવન આવે તેટલામાં પણ ઝણઝણી ઊડે. એને ગણિત કે તત્ત્વજ્ઞાન સિવાયના બીજા વિષયો બાલિશ લાગે છે એમ મેં કહ્યું તે જરા પણ ખોટું નથી. અને જ્યાં હોય ત્યાં એ મારે માટે વખત આવતાં કહે છે કે હું એની નિન્દા કરું છું. સારું છે કે એની હાજરીમાં એ નિન્દા કરું છું. એની પાછળ કરતાં હોત તો એને શું તું શું યાત!” કહી માલિનીએ વસુન્ધરાતરફ નેમ્મ સ્નિગ્ધ સ્મિત કર્યું. હર્ષદ મુગ્ધ બની તેની તેજસ્વી દંતપંક્તિ નેમ્મ રહ્યો. જાણે તેમાંથી કોઇ ઊજળો પ્રકાશ આવી રહ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. માલિનીની વાત કરવાની છટા, કોઈ પણ પ્રકારના ક્ષોભનો સદંતર અભાવ, અને અજબ સાથે પણ તરત ભળી જવાની તેની શક્તિ ઉપર તે મુગ્ધ થયો. તેથી તેનો પોતાનો ફોલ પણ સહેજ મટયે. આટલી છૂટથી વાત કરનાર યુવતીને તે ક્યાં રહે છે તે પૂછવાથી માહું નહિ લાગે એમ તેને ખાતરી થઇ એટલે તેણે પૂછ્યું: “આપ ક્યાં રહો છો?”

“મોતીગૌરી વિદ્યાર્થિની ગૃહમાં. આપ જરૂર કોઇ વખત ત્યાં આવજો. અમારાં લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ધણાં જ સરસ બાઈ છે. તેમની સાથે વાત કરવાની મજા એ પણ એક જગતનો લહાવો છે. જરા પણ ‘કોન્સર્વેટિવ’ નથી, અને તેથી તો અમે રોજ અહીં આવી શપ્તાએ છીએ.” માલિનીએ ઉત્તર આપ્યો.

માલિનીના કથનમાં પૂર્તિ કરતાં વસુન્ધરા બોલી: “હા, જરૂર આવજો, અને જો બંને તો આપનાં અપ્રસિદ્ધ ચિત્રો-અલબત્ત, વિના અગવડે જે માથે લાવી શકાય એવાં હોય તે તેમ જ સ્કેચ વગેરે પણ જરૂર લાવજો. અમારાં લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પણ તમે આવશે તો ઘણું ગમશે. તમારાં ચિત્રોનાં તે ભારે પ્રશંસક છે. અને તમારી અમે છેક લૂખી મહેમાનગીરી નહિ કરીએ તેની પણ હું ખાતરી આપું છું. મારાં માલિની બહેનનાં ચિત્રો જરૂર તમને ગમશે.”

માલિની વચ્ચે બોલી બિડી: “ના, ના, મારાં કંઈ એવાં ચિત્રો નથી, પણ આપ જરૂર જરૂર આવજો.” એમ આગ્રહ કરી બંને બહેનપણીઓ જવા બિબી થઇ. હર્ષદે પણ વાત લંબાવતાં તેમની સાથે ચાલવા માંડ્યું. તેને આવતો જોઇ શોફર દોડી મોટર લઇ આવ્યો. “રેસ્તા ઉપર આવતાં હર્ષદે બંને તરફ ફરી પૂછ્યું:

“આપ કેવી રીતે જશો ?”

“અમે આ પગથીઆંવાળે રસ્તે જઈશું.”

“તો હું આપને વિદ્યાર્થિની ગૃહ આગળ મૂકી જાઉં તો ?”

“અરે ! ના, ના આભાર, અમે તો રોજ આઘેલું પચાવવા આવીએ છીએ. પગથિયાં જીતરવાનું માંડી વાળીએ તો પછી કોઇ ડાયનેસ્ટિવ પિલ્સ લેવી પડે.” હસીને માલિનીએ જવાબ આપ્યો. પણ હર્ષદના અતિ આગ્રહને તેમને અંતે વશ થવું પડ્યું. હર્ષદને આજે જીવનની પરમ ધન્યતા લાગી. વસુન્ધરા અને માલિનીને મોટરમાં બેસાડી હર્ષદ અંદર ચડ્યો. પાછળની સીટ ઉપર ત્રણ જણ બેસી શકે એટલી જગ્યા હતી, પણ હર્ષદને જરા ક્ષોભ થયો. તેમાં માલિની તો ફેલાઇને બેઠી હતી. એટલે હર્ષદ સામેની સીટ ઉતારવા માંડી. માલિનીએ તે જોતાં તરત જ કહ્યું: “શા માટે ઉતારો છો એ ? અહીં પૂરતી જગ્યા છે” એમ કહી તે જરા સંકોચાઇ બેઠી, અને હર્ષદને બેસવા આગ્રહ કર્યો. હર્ષદ સંકોચાતાં સંકોચાતાં બેઠો. મલખાર હીલ ઉપરથી મોટર પૂરબેસમાં દોડવા લાગી. સમુદ્ર તરફથી આવતી લહરિએ એ બંને સુવતીનાં લૂગડાં સાથે રમત કરવા માંડી. માલિનીના માથા ઉપરથી છેડો સરી ગયો, પણ તે સમારવાની તેણે કાળજી લીધી નહિ. તે તો વાતમાં જ મથગૂલ હતી. હર્ષદે આંખના ખૂંચામાંથી માલિનીની એ ફ્લેમમય સેર જોઇ. તેને તે અલૌકિક લાગી. તેની કાળાશ અને તેજસ્વિતા તેને અપૂર્વ લાગ્યાં, પવનના સપાટાથી માલિનીના લૂગડાનો એક છેડો હર્ષદને સ્પર્શી ગયો. તેના શરીરમાં એક પ્રકારનો ઝલુઝલાટ થઇ રહ્યો. તે એક પ્રકારની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં દૂખ્યો. ચોપાટી પર મોટર આવતાં શોફરે પૂછ્યું: “ભાઇ, ક્યાં લઉં ?” શોફરના અવાજે તે જાગ્યો.

“લેમિંગ્ટન રોડ.” તેણે જવાબ આપ્યો. માલિની તો હર્ષદ સાથે જાણે લાંબા વખતનું ઝોળખાણ હોય તેમ તદ્દન નિઃસંકોચ બની હવે વાતો કર્યે જતી હતી. શરૂઆતમાં જોમ તે બેઠી હતી તેમ પાછી તે ફેલાઇને બેઠી હતી તેનું તેને લાન રહ્યું ન હતું-માત્ર હર્ષદને તેના વિચાર આવ્યો હતો. એથી કવચિત્ કવચિત્ તેના ઘાટિલા ખભાનો હર્ષદને સ્પર્શ પણ થતો, પણ માલિનીને તેના ખ્યાત્ર સરખો પણ હોય એવું હર્ષદને ન લાગ્યું; ન્યારે હર્ષદને પોતાને એ સ્પર્શ અવનવી લાગણીઓ થવા લાગી. હર્ષદ ક્યારે વિદ્યાર્થિની ગૃહમાં પાછો આવશે તેનું વચન માલિની તેની પાસે લીધા વિના રહી નહિ. અને વિદ્યાર્થિની

ગૃહ આવતાં જાણે કાઈ ચિરપરિચિત મિત્રો છૂટા પડતા હોય એવી સ્વાભાવિકતાથી તેણે હર્ષદની રજા લીધી.

આ પ્રથમ મિલને હર્ષદ જાણે પેલે પરમ સુખના સાગરમાં વિહરી રહ્યો છે એવું અનુભવવા લાગ્યો. દિવસરાત તેને માલિનીનાં જ સ્વપ્નાં આવવા માંડ્યાં. પોતાનો રટુડીઓ, ઘસ, એ બધું તે ભૂલી ગયો. તેને જે અપૂર્વ ચિત્ર સર્જવું હતું તેની વાત પણ તે ભૂલી ગયો. તેને માત્ર માલિનીના જ વિચાર આવતા હતા. તેની આસપાસ તેણે એક અદ્ભુત વાતાવરણ રચી દીધું. વચન આપ્યા પ્રમાણે બીજા રવિવારે તે વિદ્યાર્થિની ગૃહમાં ગયો. લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિસ તટિની દત્તે તેનાં ચિત્રોની ખૂબ પ્રશંસા કરી. મિસ દત્ત બંગાળી હતાં, અને તેમને બંગાળી સાહિત્યનું, બંગાળના ચિત્રકારોનું, બંગાળની અભિનયકળાનું—ટૂંકમાં સાહિત્ય અને કલાવિષયક સર્વ જાણતોમાં જંગાળનું ભારે અભિમાન હતું. આમ છતાં એક ગુજરાતી ઊગતા તરુણમાં બંગાળના સમર્થ કલાધરોની પ્રતિભા છે એમ તેમણે મુક્તાકંઠે કહ્યું, અને હિંદી ચિત્રકળાની શી મર્યાદાઓ છે, એણે કઈ કઈ દિશામાં પ્રગતિ કરવી જોઈએ વગેરે અનેક વાતો તેમણે ચર્ચી. એ બધી વાતોમાં એક અડવાડિયા પહેલાં હર્ષદ જરૂર ઊડી રસ લઈ શકત; પણ આજે તેનું બધું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હતું માલિની પર. એટલે વિવેકપૂરતો તેણે એ બધી ચર્ચામાં રસ લીધો. મિસ દત્તે તે ઉપરથી અતુકૂળ અનુમાન જ બાંધ્યું. તેમાં તેમને હર્ષદની વિનમ્રતા લાગી. તટિનીએ હર્ષદની કરેલી પ્રશંસાથી માલિની ધણી રાજી થઈ. તેને તેમાં પોતાનું ગૌરવ દેખાયું. હર્ષદ જાણે પોતાનો કાષ્ટ આત્મીય હોય એવી તેને લાગણી થવા માંડી. માલિનીના ઓરડામાં એ ત્રણ-વસુન્ધરા, માલિની અને હર્ષદ એકલા પડતાં વસુન્ધરા બોલી: “ મેં કહ્યું તું ને હર્ષદભાઈ, તમારું અમે લખ્યું સ્વાગત નહિ કરીએ ? જુઓ આ—” એમ કહી સામેના ટેબલનું ખાતું ઉઘાડવા તેણે હાથ લંબાવ્યો. માલિની દોડી ગઈ: “ વસુ, જો પાછી તને જીવતી રહેવા દઉં તો ! ” કહી તેણે તેનો હાથ પકડ્યો. વસુન્ધરા હસી પડી.

“ તો પછી તારે પણ પાછળ આવવું પડશે. તમે સાક્ષી છો, હં, હર્ષદભાઈ ! ”

હર્ષદે જવાબમાં સ્મિત કર્યું. તે બોલ્યો: “ માલિનીબહેન, તમે આમ એકલાં સ્વાર્થી બનો એ કેમ ચાલે ? મિસ દત્તે તમારાં ચિત્રો જોવા મને ખાસ આમંત્રણ કર્યો છે, અને તમે તો તેનું નામે નથી લેવા દેતાં ! ”

“ એ તો હર્ષદભાઈ, તમે ન જાણો, મને ચીડવવાની આ એમની બધાંની એક રીત છે. કાગળ ઉપર પીછીથી આમ આડાઅવળા ત્રણ લીટા પાડ્યા એ શું ચિત્ર કહેવાય ? ”

વસુન્ધરા બોલી: “ તો તે તો બતાવ, કોઈ નથી લૂંટી જવાનું અને તે ખરાબ છે એમ તો તું કહે જ. છે, એટલે અમને પણ તેવાં તે લાગે તો તારા અભિપ્રાયને અનુમોદન મળશે. ”

માલિનીનાં ચિત્ર જોતાં હર્ષદ મુગ્ધ બન્યો. તેની પીછી હજુ પૂરી સ્થિર થઈ ન હતી, પણ માલિનીની કલ્પનાશક્તિ, જે ઉપરનું તેનું પ્રજ્વલ્ય અને ભાવોને રેખામાં વ્યક્ત કરવાની તેની શક્તિ તેને અસાધારણ લાગી.

“ આમાંનું કાષ્ટ તમે કેમ પ્રસિદ્ધ નથી કરતાં ? ” એક ચિત્ર જોતાં થનગનતા હૃદયે માલિનીને પૂછ્યું. તે ચિત્રનું શીર્ષક ‘ આંધી ’ હતું. માત્ર એક વિસ્તીર્ણ મેદાનની

પશ્ચાદ્બુ ઉપર એક ઝાડમાં પવનનો પ્રચંડ ધસારો બતાવી, આકાશમાં જિંચે આંધી ચડી રહી હોય એમ લાગા બતાવી, પ્રલયના પૂરમાં ખેંચાઇ જતું કોઈ માનવી, કિનારા ઉપર કોઈ એકાદ ઝાડનું મૂળિયું તાયમાં આવી જાય તો તેને મજબૂત રીતે પકડી રહી ઊગરવા મથે તેમ પવનથી જાણે નમી પડતા તે ઝાડનાં મૂળાં ધરતીને જાણે મજબૂત પંજેથી પકડી આંધીમાંથી ઊગરવા મથતાં હોય એમ ચિત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.

“આ તમારું આંધી સાથે જ અદ્ભુત છે!” ચિત્રમાં તદ્દલીન થઇ ફરીથી હર્ષદ બોલ્યો. માલિનીના ગૌર વદન ઉપર લક્ષ્મીની એક આંધી લહરિ ફરી ગઇ.

તે દિવસથી હર્ષદ અને માલિની બન્ને એકબીજાનાં ચિત્રોનાં કલામીમાંસક બન્યાં. વારંવાર હર્ષદના સ્ટુડીઓમાં માલિની પોતાની કલા વધુ ને વધુ ખીલવવા મંડી. હર્ષદની તે મિત્ર-શિષ્યા બની.

*

*

*

માલિનીના પિતા કાનપુરમાં એક મોટા વેપાર ખીલવી રહ્યા હતા, એટલે તેનું આખું કુટુંબ કાનપુર રહેતું. માત્ર માલિની પોતે અને તેના નાનો ભાઇ અભ્યાસ અર્થે કુટુંબ સાથે રહેતાં ન હતાં. તે મુંબઈમાં હતી. તેના નાનો ભાઈ ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર દોશના ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં અભ્યાસ કરતો હતો. નાતાલની રજા થોડાક દિવસ પછી આવવાની હતી. માલિની તેના ભાઈને લાંબા વખતથી મળી ન હતી એટલે એ રમઝમાં તે કાનપુર આવનાર હતો એમ જાણતાં તેણે પણ કાનપુર જવાનો વિચાર કર્યો. હર્ષદને એ ખબર પડતાં ધણું દુઃખ થયે, એમ માલિની જાણતી હતી. એક દિવસ પણ જો માલિનીને મળ્યા વિના જાય તો હર્ષદ ગાંડા જેવો બની જતો, માલિનીમાં તે જીવનસર્વસ્વ જેવા લાગ્યો હતો; પોતાના પ્રેમનું તેણે અનેક રીતે સૂચન કર્યું હતું. તેની સરળતા અને સંજ્ઞનતાએ માલિનીનું હૃદય મુગ્ધ બન્યું. પોતાનો પ્રેમ એક વાર હર્ષદે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રગટ કરતાં માલિનીએ તેનો સ્નિગ્ધ મોહક રિમત વડે સ્વીકાર કર્યો, અને હર્ષદના જીવનની મુકાની બનવાનાં તેણે સ્વપ્ને સેવવા માંડ્યાં. કાનપુર જવાની વાત નીકળતાં હર્ષદનું મુખ પડી ગયું, એટલે માલિનીએ માબાપને સંતોષ થાય એવાં કારણો બતાવી કાનપુર જવાનું માંડી વાળ્યું; પણ તે બોલી:

“શું તમારે લીધે હવે મારે બધાને ભૂલી જવાં?”

“હું ક્યાં એવું કહું છું?”

“એવું નહિ તો શું? બિચારો મીનુ દોઢ વર્ષથી મને મળ્યો નથી. તેને કેવું થશે? અને ભાઈસાહેબ સાથે ગઈ કાલનું ઓળખાણ થયું તેમાં આજ તો જરાક જવાની વાત કરું તો મોઢું ચડી જાય!”

એ સાંભળતાં હર્ષદ હસી પડ્યો. તે બોલ્યો: “આમ તારે મહેણાં માર્યાં કરવાં હોય તો તેના કરતાં જઞ આવે તે સારું છે. આ તો બહુ મોંઘું પડી જાય એવું છે.”

“એમ કે? લાવો ત્યારે અમારું છો રહ્યું મોંઘું, આજે રાતની ગાડીમાં ત્યારે જઈ છું હો...” એમ કહી તેણે હર્ષદને ખૂબ ચીડવ્યો.

માલિની હર્ષદનું જીવનસર્વસ્વ બની ગઇ. તે પોતાની છે એવી અનુભૂતિ અને પ્રતીતિ પોતાના અણુઅણુમાં થાય એને માટે તે ઝંખતો. તેની માલિની માટેની ધેલછા એટલી વધી કે તે કવચિત્ વસુન્ધરા સાથે ફરવા જાય તે પણ તેને ગમતું નહિ. તે પૂછતો:

“આજે સાંજે તને તેડવા આવું ને ?”

“ના, આજે ન આવશો. વસુન્ધરા રીસાઇ બેઠી છે. આજ તો મારે તેની સાથે જવું પડશે.”

હર્ષદેનું મુખ પડી જતું. તે કહેતો: “હા, હા. મારો કાણુ લાવ પૂછે ? તું ક્યારે તારાં મિત્રો સિવાય બીજાનો વિચાર કરે છે ?”

તેના જવાબમાં તેના ગાલ ઉપર સહેજ ટપલી લગાવી તે કહેતી:

“કેવા અદેખા છે ?”

એક રવિવારે જન્મે જણે મિસ લી વ્હાઇટના નાટ્યપ્રયોગમાં જવાનું નક્કી કર્યું હતું. માલિની તેની રાહ જોતાં ચાકી. એટલે અંતે ટેકસી કરી તે હર્ષદને બંગલે ગઈ. તે સ્ટુડીઓમાં પેઠી, પણ હર્ષદને તેની ખબર પડી નહિ. પોતાની સામે એક ચોપાનીઈ ખાલી, તે ઉપર આંગળી મૂકી વિચારચિન્ત્ય દષ્ટિએ તે દૂર દૂર સાગર તરફ જોઇ રહ્યો હતો. માલિનીના હૃદયમાં તોફાન જાગ્યું. તેણે હળવે પગલે તેની પાછળ જઇ તેની આંખો દાબી દીધી. હર્ષદ ચમક્યો. તે ચિરપરિચિત મુખદ કરસ્પર્શ તેણે જોળખ્યો. દરમિયાન માલિનીની નજર તેના હાથમાંના ચોપાનીઆ તરફ ગઇ. તે મનમાં હસી.

હર્ષદે કહ્યું: “અરે ! તું ધૂમકેતુની જેમ ક્યાંથી આવી ચડી ?”

“ગાહ ! આવાં જ વચનો પાળો છો ને ?”

હર્ષદને નાટકની વાત એકદમ યાદ આવી. તે સંકલ્પો બિભો થયો. “અરે ! હા, હા, વખત થઇ ગયો.” ધડિયાળ તરફ જોઇ તેણે કહ્યું: “આપણે કદાચ પાંચેક મિનિટ મોડાં પડીશું.”

“પણ મારા ડાહ્યા આર્ટિસ્ટ, જરા કહોને, અત્યાર સુધી શું વિચાર કરતા હતા ?” માલિનીએ હર્ષદના હાથમાંથી ચોપાનીઈ લેતા હાથ લંબાવતાં કહ્યું.

હર્ષદે સહસા ચોપાનીઈ બંધ કર્યું. તે બોલ્યો: “કંઈ જ નહિ.”

“એમ ? મારાથી પણ છૂપાવો ! ખરું ?”

“તું તો નકામી હમેશાં વહેમાય છે.”

માલિની એ સાંભળતાં ખડખડાટ હસી. તે બોલી:

“હું વહેમાઈ” હું કે તમે ? આ કાષ્ટક બિચારે એક ચિત્ર કાઢ્યું હશે, અને તેમાં મોઢું સહેજ મને મળતું આવ્યું હશે એટલે લાખસાહેબને જાણે બધું ઉચલપાચલ થઈ જતું લાગ્યું. બાપ રે ! લગ્ન પછી તો તમે મને એક કાચના કપાટમાં જ પૂરી રાખશો !”

હર્ષદે એક સ્નેહભર્યું સ્મિત કર્યું. માલિનીની સરળતાથી, તેના નિર્દોષ હાસ્યથી એક ક્ષણ પહેલાંના પોતાનો વિષાદ તે જૂલી ગયો. વાત એમ બની હતી કે કોઇ એક બિગતા ચિત્રકારે “ઉત્સુકા” શીર્ષક હેઠળ એક ચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. ચિત્ર સારું હતું. હર્ષદે કદાચ તેને બે ત્રણ ઉપયોગી સૂચના કરી તે ચિત્રને ઘણું મુંદર કરાવી શકત; પણ તે ચિત્રની મુખાકૃતિ જોતાં તે ચમક્યો. તેમાં તેને માલિનીના મુખની ઝાંખીઝાંખી રેખા લાગી. જાણે પોતાની કોઇ અમૂલ્ય વસ્તુ કોઇ ચોરી જતું હોય એમ તેને લાગ્યું, અને તેના વિચારમાં માલિનીને આપેલું વચન પણ તે જૂલી ગયો !

માલિની હર્ષદની આ નખળાંબ જોઈ શકી હતી, અને તેને અનેક રીતે પજવવામાં તેના તે લાભ પણ લઈ લેતી. કાંઈ વખત હર્ષદ એકા હોય ને ટપાલ આવે તેમાં આવેલો કાંઈ એક કાગળ જાણે ખૂબ રસપૂર્વક વાંચતી હોય એવો તે દેખાવ કરે, વચ્ચે વચ્ચે રિમત પણ કરે, અને ચોરીછપીથી હર્ષદ તરફ નજર નાખી લે. હર્ષદ ધ્યાનપૂર્વક તે કાગળ તરફ જ જોવા કરતો. કાનો છે ? અક્ષર સ્ત્રીના છે કે પુરુષના ? વગેરે અનુમાન કરવા તે મથતો; પણ માલિની તેને અનુમાન કરવાની ભૂમિકા જ રહેવા દેતી નહિ. તે કાગળ એવી રીતે રાખતી કે હર્ષદ અક્ષર પણ ન જોઈ શકે. હર્ષદની ધીરજ ખૂટતી, તે પૂછતો :

“કાનો કાગળ છે ?”

“મારા મિત્રનો.”

“ખૂબ રસભરેલો લાગે છે !”

“સાથી જાણ્યું ?”

“તું બહુ હસે છે તે.”

“એટલે માત્ર તમે જ એકલા રસિક કાગળ લખી શકતા હશો, નહિ વારુ ?” માલિનીની આંખમાં તોફાન રમી રહેતું.

“ત્યારે બતાવ જોઈએ એમાં કેવીકે રસિકતા છે તે.”

“ખાનગી છે. તમને નહિ બતાવાય.”

“એમ ? મારાથી પણ ખાનગી ?”

“કેમ, મારાથી તમે કાંઈ ખાનગી નથી રાખતા ?”

“ના.”

“જોજો હું, વિચાર કરી બોલજો. પછી પકડાશો ત્યારે આ શબ્દો યાદ કરાવડાવીશ.”

“જરૂર હવે તો તને કાગળ બતાવવામાં વાંધો નથી ને ?”

“છે જ” એમ કહી તે આરમિથી તે કાગળ ખીટી પોતાના પેડમાં મૂકી દેતી. કંઈક મિથે તે ચોરડામાંથી બહાર જતી. તેની પીઠ ફરતાં જ હર્ષદ પોતાની ધીરજ ગુમાવી તે કાગળ કાના તરફનો છે તે જોવા પેડ ઉઘાડતો; પણ તેટલામાં માલિની પાછી આવી રહેતી અને તેને પેડ બંધ કરી દઈ, જાણે બિંદા વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય એવો દેખાવ કરવો પડતો.

માલિની મનમાં ને મનમાં ખૂબ હસતી, અને શોચંતી “કેવા અદેખા છે ! પણ મારી ઉપર અપાર હેતને લીધે એ એવા બન્યા છે. તદ્દન બોળા છે.” અને પછી “હવે એમને નહિ પજવું” એવો સંકલ્પ કરતી. પણ એ સંકલ્પ પાંચ દિવસથી પણ વધુ લાંબો વખત પાળી શકે તો તે માલિની શાની ?

એક દિવસ હર્ષદે અગાઉથી માલિની સાથે નક્કી કરી ધારાપુરી જવાનું ગોઠવ્યું હતું. પણ હેવટની ધડીએ માલિનીએ ના પાડી. હર્ષદે ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ તેણે કેમ કરી હા ન પાડી. આથી સહેજ નિરાશ થઈ હર્ષદ ઘેર ગયો. તેની બધી યોજનાઓ, માલિનીને બનાવવાની અને તેને અનેક રીતે ચીડવવાની તેણે કરેલી પેરવીઓ વગેરે બધું નિષ્ફળ

ગએલું જોઈ પહેલાં તે સહેજ ચીડોયો, અને પછી ગમેગીન અને ગમે સાંજના તેણે એપોલો બંદર પર ફરવા જવાનો વિચાર કર્યો. રોજ તે હેન્ડિંગ ગાર્ડન જતો, અને ત્યાં માલિની તેને મળતી. પણ તેણે માલિનીને હવે શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એક અઠવાડિયા સુધી તેને મળવું જ નહિ એવી તેણે મન સાથે ગાંઠ વાળી. એક અઠવાડિયામાં તો તે કેવી હાફળી ફાફળી થઈ ગઈ હશે, કેવી અધીરી બની ગઈ હશે; તે બધું તેણે કહ્યું, અને તે ચિત્ર મન સમક્ષ ખડું ચતાં તેનું મુખ મલકાયું. રસ્તામાં પાથે આગળથી મોટર પસાર થતાં જાહેર ખબર તરફ તેનું ધ્યાન એવાયું. બર્નોડ શાનું “મેન એન્ડ સુપરમેન” નાટક આજે લગ્નવાવાનું હતું. તેણે મોટર થંભાવી. પોતાને માટે એક જગ્યા રીઝર્વ કરાવી. માલિની માટે પણ તેને જગ્યા રીઝર્વ કરાવવાનું મન થયું; પણ સેવારનો નકાર, તેમ આખો દિવસ કરેલો નિશ્ચય હજુ તેના મનમાં તાજે જ હતો. પણ તેને વિચાર આવ્યો કે પોતે એકલો ગયો છે એમ માલિનીને ખબર પડતાં તેને માફ નહિ લાગે? પણ પોતાને આજ માફ લગાડતાં તેને જરા પણ સંકાય થયો હતો? એટલે તેણે પોતાના એકલાને માટે જ જગ્યા રીઝર્વ કરાવી, અને એપોલો બંદર ઉપર ફરવા નીકળી ગયો. મોટરમાંથી ઊતરી તેણે સમુદ્ર તરફ દૃષ્ટિ કરી તો એક હોડી કિનારા છોડી થોડેક દૂર સપાટાબેર જઈ રહી હતી. તેમાં ત્રણ જણ બેઠાં હતાં: એ સ્ત્રી અને એક પુરુષ. તે બંધાની પીઠ હર્ષદના તરફ હતી. પણ તેમ છતાં પણ તે આજખી શક્યો કે તે માલિની અને વસુન્ધરા હતાં. પણ પેલી ત્રીજી વ્યક્તિ? એ યુવાન કાણ હતો? તે વધુ વિચાર કરે એટલામાં તો માલિનીએ તે યુવકના વાંસામાં એક ધબ્બો લગાવ્યો. પેલા યુવકે તેનો હાથ પકડી સહેજ અમળાવ્યો. તે બન્નેના ખડખડાટ હસવાનો આછો અવાજ હર્ષદના કાન ઉપર આવ્યો. એવામાં માલિનીએ સહેજ કિનારા તરફ જોયું. હર્ષદને જોયો ન જોયો કરી તેણે પોતાની આંખ ફેરવી લીધી. હર્ષદનું ચિત્ર ચગડોળે ચડ્યું. એ યુવક કાણ હશે? અને માલિની એની સાથે આટલી બધી છૂટ લે! તેમ તે યુવક પણ માલિની સાથે આવી છૂટ લે! આજે સવારે માલિનીએ આવવાની ના પાડી તેનું પણ કારણ આ જ? હર્ષદના મગજને કુચકાનો કોડો કાતરવા મંડ્યો. તે અકળાયો. તે દશ્ય તરફ વધુ જોવાની તેની હિમ્મત નહિ ચાલી. તે મોટરમાં જઈ બેઠો. આજના દિવસ ઉપર તેને ખૂબ ચીડ ચડી. સમુદ્રની મન્દ મન્દ લહરીઓ તેને હજારો જવાળા જેવી લાગી. તેણે મોટર મોંજીની તરફ લેવડાવી. ત્યાં જઈ કોઈક ટીક લઈ એક વર્તમાનપત્ર પર શૂન્ય દૃષ્ટિ રાખી તે લાંબા વખત સુધી બેઠો. એટલામાં “મેન એન્ડ સુપરમેન” નાટકવાળી જાહેરાત; ઉપર તેનું ધ્યાન ગયું. વખત થવા આવ્યો હતો એમ તેને એકદમ યાદ આવ્યું. તે જાણે. મોટર તેણે પાથે તરફ લેવડાવી. નાટક શરૂ થવાને હજુ દસ મિનિટની વાર હતી. થીએટરમાં હજુ થોડાક પ્રેક્ષકો જ પેઠા હતા. ત્રણ ચાર મિનિટ આમતેમ આંટા મારી દિવાલ પર લટકતી છબીઓ તેણે નિહાળી. એટલા વખતમાં બધી જગ્યાઓ ધીમે ધીમે ભરાઈ જવા આવી હતી. ત્યાં તે એકાએક અમકયો. માલિની અને પેલો યુવક પણ નાટક જોવા આવ્યાં હતાં. હર્ષદને એ અસહ્ય થઈ પડ્યું. ધીકાર નાટક જોવાનું માંડી વાળવાનું તેના મનમાં થયું; પણ તેનું મગજ ધૂંધરાઈ ગયું. એ યુવક કાણ છે તે બજાવતો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. પોતાની જગ્યાએ જમીને તે બેઠો. માલિની અને પેલા યુવકની જગ્યા પોતાની આગલી હારમાં

જમણા હાથ ઉપર પાંચ-છ પુરથી મૂકીને હતી. તે બન્નેને સાથે બેઠલાં જોઇ, સસ્મિત વાતો કરતાં જોઇ, હર્ષદના ઉરમાં અકથ્ય લાગણીઓ યથા માંડી. વચ્ચેના અવકાશમાં તો માલિનીને મળી થકાશે એમ તેણે ધાર્યું. તેની એક દરવાજા નિકટ હતી એટલે તે જરા વહેલો બહાર નીકળી માલિનીની રાહ જોતો જોતો; પણ માલિની અંદર જ બેસી રહી. નાટક પાછું શરૂ થયું. હર્ષદનું ધ્યાન હવે નાટકમાં ગયું. નાટકનો નાયક એક સ્ત્રીથી બચવા કેવો રૂપેન તરફ લાગી જાય છે તે તેણે જોયું; તેની અને પોતાની સ્થિતિ વચ્ચે તેને ઘણું સામ્ય લાગ્યું. તેની નાયિકાની જેમ માલિની પોતાને બનાવી રહી છે એમ તેને લાગ્યું. માલિનીએ પોતાને જોયો છે અને છતાં બાજુ ન જોવાનો ડોળ કરે છે; એવો પણ તેને ભાસ થયો. હવે તેને તેનું એકેએક કૃત્ય શંકાલરેણું દેખાયું. પેલા કાગળો આ યુવકના જ પ્રેમપત્રો હોવા જોઇએ, પેલું ચિત્ર પણ આણે જ દોરેલું હોવું જોઇએ એમ તેને ખાતરી થઈ. પણ તરત જ આવી કુશંકા માટે તે પોતાની જાત ઉપર ચીડાયો. માલિનીનું નિર્દોષ નિર્માણ મુખ તેના મન આગળ તરવા લાગ્યું. તેને માટે આવી કુશંકા કરાય ? કેવું હીન ! કેવું લયંકર ! પાછું મન ચગડોળે ચડ્યું. ગમે તેમ હો-માલિની સાથે આની પહેલામાં પહેલી તકે સ્પષ્ટતા તો કરવી જ. તે રાતે તેને જાત્ર ન આવી.

બીજે દિવસે તે વહેલો માલિની પાસે ગયો. પરીક્ષા નિકટ હોવાથી માલિની વહેલી જોડી વાંચવા બેઠી હતી. હર્ષદને જોતાં જ તેણે મુખ મલકાવ્યું : “ઓહો ! આજ તો કંઈ આટલા જલદી ? કાલે આખો દિવસ તો રીસમાં મોં પણ જતાવ્યું નહિ ! સાંજના તમારી કેટલી બધી રાહ જોઈ !”

“મારી શા માટે રાહ જોઈ ?”

“કેમ ન જોઈ ?”

“મારા વિના તને ક્યાં નથી ચાલતું ? હું આવું તો જ ફરવા જવાય એવું કંઈ થોડું જ છે ?”

માલિનીની રૂપાળી ખૂંટી જરા કંકાચાઈ, તે બોલી : “ઓહો ! કાલે એક ના પાડી તેમાં કેટલો બધો રોષ ! અને ફરવા તો કોઇના વિના જે જવાય. પણ પેલા તમારા એક્સિસ્ટેન્ટે કહ્યું છે ને કે માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે, એટલે હું પણ મનુષ્ય છું એ સિદ્ધ કરવા ફરવા જતી વખતે કોઇની સોબત શોધું છું. અને તમારી સોબત મને ગમી ગઈ છે એટલે તમારી મેં રાહ જોઈ હતી.”

“પણ મારા વિના બીજા કોઇની પણ સાથે ક્યાં તું નથી જઈ શકતી ?”

“જરૂર જઈ શકું. તમે ક્યાં મારા વિના ખીમ્ત અનેક સાથે નથી જઈ શકતા ?” માલિનીએ જરા ધ્યાનપૂર્વક હર્ષદના મુખ તરફ જોયું. હર્ષદ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગણી ગયો. જે વાત પોતે સ્પષ્ટ કરવાનો વિચાર ક્યો હતો તે જ તેણે ઉપાડી :

“એ બધી ડાહી વાત તો ફીક, પણ કાલે તું ક્યાં ફરવા : ગઈ હતી ! હેન્ડિંગ ગાર્ડન તો તોતી ગઈ ને ?”

“ક્યાં ફરવા-જાઉં અને ક્યાં ન જઈ તેની શું હું નોંધ રાખતી ફરું?”

“ના, એમ નહિ. કાલે તું ક્યાં ગઇ હતી તે કહે.”

“એપોલો બંદર. બસ, થયો સંતોષ?”

“સાથે કાણ હતું?”

“તમે અનુમાન કરો તે?”

“તું જ કહેતો.”

“વસુન્ધરા.”

“પછી?”

“શું તમારે મારી જીવંતપાસ લેવી છે?” માલિનીએ જાણે રીસાઈ ગુસ્સે થઇ હોય એવો દેખાવ કર્યો.

“ના, ના. એમ ખોટું શું લગાડે છે? માત્ર કુતૂહલથી પૂછું છું.” હર્ષદે જરા નરમ થતાં કહ્યું.

“તો ખીજા મારી સાથે ઘણા હતા: ચાર ખારવા અને મહેન્દ્ર.”

“મહેન્દ્ર કાણ?”

“ગમે, તે.”

હર્ષદ-ચીડાયો. તે જરા આવેશમાં આવી બોલ્યો: “માલિની! તું આમ મારી મજાક કરે એ ઠીક નથી.”

“અને મેં પણ તો તું ધાર્યું કે તમે મારી પાછળ આમ જમીસી કરતા હશો!” માલિનીએ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો. પણ તરત જ તેને લાગ્યું કે તેણે જરા હદ ઓળંગી દીધી છે. એટલે તે અડઅડાટ હસી પડી. હર્ષદનો હાથ પકડી તેને પોતાની નિકટ બેચી તેના હાથની આંગળીઓ સાથે રમત કરતાં કરતાં તે બોલી:

“કેવા વહેમી છો! તમારી માલિનીને કાંઈ નથી લાગ જવાનું કે તેની આટલી બધી ચિન્તા કરો. જો તમારો વિચાર હોય તો આજ ને આજ એક કાચની પેટી કરાવી લાવો. આખો દિવસ તેમાં બેસી રહીશ, અને પછી મારા મોં તરફ જોયા જ કરજો. બસ. હવે કંઈ?” એમ બોલી હર્ષદના બન્ને કાનોને પોતાની રૂપાળી હથેળી વચ્ચે દબાવી તેનું માથું તેણે સારી રીતે દલાવ્યું. હર્ષદનો બધો રોષ જીતરી ગયો. તેની કુશંકાઓ સડાં પાંદડાંની જેમ ખરી પડી. માલિનીની હંમેશની નિર્દોષતા તેની સ્તિગ્ધ તોફાની આંખોમાં જોઇ તેમ સંતોષ થયો. તેનું મુખ હંમેશની જેમ ખીલી જીક્યું. અનેક પ્રકારનાં ગપ્પાં મારી તે પોતાના મનનું સમાધાન કરી ઘેર આવ્યો. પણ ઘેર આવતાં તેને જ્ઞાન આવ્યું કે જે મહત્ત્વનો ખુલાસો મેળવવા તે ગયો હતો તે તો મળ્યો જ નહિ. તે યુવક કાણ?

ત્રણ ચાર દિવસ બાદ ફરીથી તેણે માલિની અને તે યુવકને એપોલો બંદર ઉપર તેવી જ રીતે હોડીમાં જતાં જોયાં. આજે વસુન્ધરા સાથે ન હતી. બન્ને જાણે સારી રીતે તોફાન કરતાં હતાં. માલિનીને પેલા યુવકના ગાલ ઉપર ટપલી મારતાં પણ તેણે જોઈ. હર્ષદની આંખમાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા. તેને ખાતરી થઇ કે માલિની તેને ઠગે છે. હવે તેને જરાયે શંકા રહી નહિ કે પોતાને વચન આપી માલિની ખીજા યુવક સાથે પ્રેમ કરતી

ફરે છે. તે વિચારવિમુદ્ધ બની ગયો. મામે તાજમહાલ હોટલમાં જઈ તેણે પોતાનાં તપ્ત મગજને શીતળ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે અનેક વખત સાંભળેલું કે દુઃખ જીલાવવાની શેમ્પેઇનમાં સારી શક્તિ છે. જેને કદી હાથ અડાડ્યો ન હતો તે શેમ્પેઇન પણ તેણે આજે પીધો. રાત્રે તેને ઊંઘ ન આવી. બંગલાના બગીચામાં તેણે આંટા માર્યાં કર્યાં તે મોડે સુધી સતો નથી એમ જાણી લીલાધર મોટે તેને બૂમ પાડી; “હર્ષદ! હજુ કેમ સતો નથી? સાડાબાર થવા આવ્યા આ તારી ચિત્રની ઘેલછાને કંઈ હદ હશે ખરી? સુઈ જા, તમિયત બગડશે.”

બિચારા લીલાધર શેઠને હર્ષદના મનમાં આજે શું ચાલી રહ્યું હતું તેના ક્યાંથી ખ્યાલ હોય? તેમણે તો ધાર્યું કે કોઈ નવા ચિત્રના સર્જનનું ચિન્તન કરતો તે, આંટા મારી રહ્યો હશે. હર્ષદે લીલાધરનો અવાજ સાંભળ્યો, તેણે યત્નવત્ જવાબ આપ્યો: “સુઈ જઈ રહ્યું, પપ્પા, તમે સૂઈ જાવ.”

આખી રાત તેણે આંટા માર્યાં. સવારે તેની આંખ ઘેરાએલી હતી ધરનાં માણસોને લાગ્યું તે માદો છે, એટલે તેની મોટી બહેને તેને ખબર પૂછી: “લાઇ, શું ચાય છે? માથું દુઃખે છે? આજ ઊંઘં જોઈ પડી?”

હર્ષદને એ પ્રશ્નપર પરા પર ચીડ થઈ “કંઈ નથી થયું, બહેન! નાહક માથું શું પકવો છો?” તેણે કંટાળાભર્યું મુખ કરી જવાબ આપ્યો.

બિચારી બહેન તેનો ઉત્તર સાંભળી આવી જ બની ગઈ. મુનીમ નાનાં શેઠને ખબર પૂછવાનો વિચાર કરતો હતો તે મોટી બહેનની વલે જેમણે પોતાના શબ્દો હોડમાં જ દબાવી રસ્તે પડી ગયો. હર્ષદે પોતાના સ્ટુડીઓમાં આંટા મારવા માંડ્યા, ફલાવર બાગમાં બે સુંદર ફૂલ ખીંચ્યા હતાં તે તોડી તેણે બારી બહાર ફેંક્યાં, તે ફૂલનો છોડવો પણ ઉંમેડી નાખ્યો, બારણાંમાં બીલી બીલી મોટી બહેન એ જેમણે રહી તેને જાણે પોતાની જમણી આંખ ફરકતી લાગી, કંઈ અશુભની આશંકાથી તેનું હૃદય ધ્રુજી ઊઠ્યું: “લાઇ, લાઇ! તને શું ચાય છે? મને નહિ કહે?” વહાલથી તેણે હર્ષદને માથે તાવ જેવા હાથ મૂકી પૂછ્યું. હર્ષદે હાથ ખસેડી નાખ્યો, કંટાળેલા મુખે તે બોલ્યો: “બહેન, મને કંઈ નથી થતું નાહક શા માટે હેરાન કરો છો?”

મોટી બહેન બિચારી આમ સારતી-સારતી ચાલી ગઈ.

*

*

માંજ પડવા આવી હતી. માલિની હેન્ડિગ ગાર્ડન ઉપર ફરવા જવાની તૈયારી કરી રહી હતી. છેલ્લા ત્રણ ચાર દિવસના બંનોવો ઉપર વિચાર-ચક્રી તે એકલી ખડખડાટ હસતી હતી. તેને હર્ષદની દયા આવી, બિચારો કેવો બોલ્યો અને સરળ! તેની સાથે આવી ફરે રમત! માલિનીને ક્ષણભર પોતાની એ રમત અક્ષમ્ય લાગી. આજે તો હવે હર્ષદને બંધી વાત કહી તેને ખૂબ હસાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અને હર્ષદ પોતાની મૂર્ખતા ઉપર પણ કેવો હસે! તેણે પોતાના મન સમક્ષ એ બંધાં ચિત્રો વારંવાર ખડાં કર્યાં અને બધું ને વધુ રાજ થતી ગઈ. પોતાના સારામાં સારાં વર્ષો પહેરી તેણે આજે હર્ષદને રીઝવવાના અને તેને હર્ષદેલો બનાવવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં. એવામાં તેના બારણા ઉપર ટકોરા થયા, તેણે બારણું

ઉધાડ્યું, સામે હર્ષદનો એક નોકર ચિટ્ટી લઇ જમો હતો. માલિની તેને જોતાં ખુશ થઇ. આતુરતાથી તેણે તે પત્ર લીધો, નોકરને વિદાય કરી બારણું બંધ કરી ઉમળકાભેર તે પત્ર તેણે ખોલ્યો; પણ એ લાંટીથી વધુ વાંચવાની તેની હિંમત ન મળી, પત્રમાં હર્ષદે લખ્યું હતું:

“ તારો માર્ગ નિષ્કંટક કરવા હું આજે જાઉં છું. શ્રદ્ધાલરી માતાએ પોતાની શ્રદ્ધા નાનપણથી મારામાં ભરી દુઃખનિવારણનો મોટામાં મોટો રાજમાર્ગ—આત્મહત્યાનો—મારે માટે બંધ કર્યો છે, પણ જીવતાં મર્યાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં મને કાંઈ અટકાવે એમ નથી. પણ તને આ બધું શા માટે લખું? તું નિશ્ચિત રહેજે—તને મારા આ પગલાથી અભય વચન આપવા જ તને હું આ લખી રહી છું. હું સાંથી જાઉં છું તે તો ક્યારે તારું હૃદય સમજી ગયું હશે. દુનિયામાં ત્રીજું કાંઈ એ જાણી શકે નહિ—સિવાય કે તું જણાવવાનું પસંદ કરે, એવી તેને ખાતરી આપું છું; બહેન બિચારા જીવનભર આંસુ સારશે. પિતામાં જીવનસ્વંપ્નોના દુઃકડેદુઃકડા થઈ જશે. પણ તે બધું હવે તને શા માટે સંભળાતું?—”

માલિની આખો પત્ર વાંચી શકી નહિ. પોતાને માથે આવી પડેલી આ અજાણ્યારી વિપત્તિમાં તો કોઈની મદદ યાચી શકે એમ પણ ન હતું. હર્ષદ આવેજ શમતાં પાછો આવશે એમ પડીભર તેને થયું. પણ તેનું હૃદય હવે અનિષ્ટ શંકાથી જ ભરાયો મોડયું. અનેક પ્રયત્નો છતાં હર્ષદ ક્યાં ગયો હતો તે કંઈ માલમ પડ્યું નહિ. લીલાધર શેકે તો બિચારા દુઃખથી ગોડા જેવા થઈ ગયા હતા. હર્ષદ કેમ જતો રહ્યો હશે તે તેમને સમજાતું જ નહિ.

હર્ષદને અલોપ થયોને આમ બેત્રણ મહિના થઇ ગયા, વચમાં લીલાધર શેક પર તેનો એક પત્ર હતો. તેમાં પોતાના કુશળસમાચાર હતા અને પોતે ચિત્રકળામાં જોડી સાધના સાધવા એકાન્ત પસંદ કર્યું હતું એટલે ચિન્તા નહિ કરના જણાવ્યું હતું. પણ પત્ર ક્યાંથી આવ્યો હતો તે કંઈ કળી શકાયું નહિ. માલિની બિચારી દુઃખથી અડધી થઇ ગઇ. એક જ વખત તેને જોતે મળી શકે—બસ એક જ વખત; તો કેવું કાળું વાદળું તરત જ દૂર થઇ શકે; પણ એવું બને તો ને!

એક દિવસ એક વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ માલિનીને મળવા આવ્યો. હર્ષદની માલિની સાર્થેની એવી સૌ કાંઈ જાણતું હતું. જો હર્ષદનું કોઈ અપ્રસિદ્ધ ચિત્ર માલિની આસે હોય તો તેની યાચના કરવા તે આવ્યો હતો, માલિનીના મનમાં એકાએક એક વિચાર ચમક્યો, તેણે કહ્યું: “ હા, એક ચિત્ર છે; પણ આપને આજ ને આજ નહિ આપી શકું. આપ થોડા દિવસ થોભો તો બને. ” અધિપતિ ખૂબ રાહ જોયો.

માલિની તે દિવસથી પોતાના જોરડામાં એક ચિત્ર તૈયાર કરવા પાછળ મંડી. પોતાની સર્વ કલ્પના, સર્વ શક્તિ તેણે એ ચિત્રમાં રેડવા માંડી, જે ચિત્ર સર્જવા હર્ષદ અનેક સ્વપ્નો સેવ્યા હતાં, જેને માટે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ તે અર્પવા તૈયાર હતો. તે જ ચિત્ર માલિનીએ તૈયાર કરવા માંડ્યું. આજે એ ચિત્રની રેખાઓ કાંઈ એક સ્થૂળ પીછીમાંથી સર્જાતી ન હતી, પ્રેમની પવિત્ર વેદી ઉપર પોતાના પ્રાણની ભવ્ય આહુતિ આપવા તલસી રહેલ એક ઉદાસ હૃદય આજ એ પીછીરૂપ બની ગયું હતું. ઉચ્ચતમ કલા જે સંપૂર્ણ

આત્મસમર્પણની અંખેલા રાખે તે આત્મસમર્પણની જ્વલંત જ્યોતરૂપ માલિની બની ગઇ હતી, અને જીવનની કોઇ ધન્ય પળે જેનું શણગાર દર્શન થાય એવી વિરલ રેખાઓ તે સર્જવા મંડી. પોતાના જ પ્રતીક ઉપરથી માલિનીએ હર્ષદની કલ્પનાચ્છિની શધિકાને સર્જી, હર્ષદનું નિત્ય ચિન્તન કરતાં તેને માટે જીવનસર્વસ્વનું અલિદાન આપવાની હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા બાગમાંથી નીકળતી તીવ્ર ભાવના સેવતાં માલિની હર્ષદમય બની ગઇ હતી. તેનું હૃદય, તેનો પ્રાણ, તેની કલ્પના સ્થૂળ બંધનોથી પર યત્ન હર્ષદના સ્વપ્નજગતનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યાં. એ અદ્ભુત ચિત્ર પૂરું થતાં જાણે કોઇ પ્રયત્ન નશાનું ધેન ઊતરી જાય તેમ ઢગલો થઇ તે પડી, તેની પીછીમાંથી-તેની કલ્પનામાંથી સર્વ શક્તિ આવી ગઇ, જાણે માત્ર આટલા એક જ હેતુથી કલાની. દેવી પોતાની પીછીમાં થોડા દિવસ આવી વસી હોય, અને હવે સીધાવી ગઇ હોય એમ તેને લાગ્યું. એ ચિત્ર ઉપરથી તેની બીજી નકલ કરવી હોય તો તે પણ પોતાથી ન થઇ શકે એમ તેને લાગ્યું. પોતે એ ચિત્ર દોર્યું છે એમ કેમે કરી તેના ખ્યાલમાં જ આવી શકતું ન હતું. તે જ મંદિનાના અંકમાં હર્ષદના ચિત્ર તરીકે તે પ્રસિદ્ધ થયું. લોકો ચિત્ર જોતાં ગાંડા બન્યા.

પ્રર છોડી જતો રહેલો હર્ષદ કલાકાર મટયો ન હતો. તેને ગુસ્સો ચડ્યો હતો, ઇર્ષ્યા-જન્ય વૈરાગ્ય તેનામાં આવ્યો હતો, પણ પોતાની કલાને તે બૂલ્યો ન હતો. પેલો અંક ખોલતાં તે સ્તબ્ધ બની ગયો, પોતે જેનું ચિન્તન કર્યા કરતો હતો, જેને સર્જવા અનેક સ્વપ્નમાં સેવ્યાં હતાં તે જ ચિત્ર ! પોતે જાણે છે કે સ્વપ્નમાં છે તેની તેને શંકા થઇ, અને આ શું ! એનો સર્જક પણ તે પોતે જ ! પોતે સાચે જ કોઇ ઊંડા સ્વપ્નમાં છે એમ તેને થયું. તેની મંજવણુનો કેમે કરી ખુલાસો થઇ શકતો ન હતો. પોતે એ ચિત્ર ચીતર્યું ન હતું તેની તેને ખાતરી હતી. જો બીજું કોઇ એવું ચીતરે તો તે શા માટે પોતાને નામે તે પ્રસિદ્ધ કરી એક મહાન કલાકારનું પદ ન પ્રાપ્ત કરે ? આવું અદ્ભુત ચિત્ર શા માટે કોઇ હર્ષદને નામે ચડાવે ? જરૂર એમાં કંઇ બેદ હોવો જ જોઇએ એમ હર્ષદને ખાતરી થઇ. અધિપતિને પત્ર લખી પુછાવી જોવાનો તેણે વિચાર કર્યો, પણ બીતિ લાગી કે એમ કરવા જતાં પોતે ક્યાં રહે છે તેની કલ્પ જલ્દાને જાણુ થડી જશે. એટલે જાનકાના જઈ એક દાર તે અધિપતિને મળી આવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો.

માલિનીની કલ્પના સાચી પડી. તે માનતી જ હતી કે હર્ષદમાં ગમે તે તુડીઓ હોય-અને તુડી વિનાનું જગતમાં કોણ છે ?-પણ તે જૂઠું નહિ બોલે, તેમ જૂડી કૃતિ નહિ સ્વીકારે. તેની ઇર્ષ્યાના મળમાં પોતા પ્રત્યેના તેના અપાર સ્નેહ સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુ તેને ઠદી દેખાઇ ન હતી-અને એ ઇર્ષ્યાને કૃત્રિમ રીતે ગ્રેરવા પોતે જ મોટે ભાગે જવાબદાર હતી એમ વારંવાર તેને યાદ કરતું. હર્ષદનું હૃદય બાળક જેવું સરળ છે એવો તેનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો, અને બાળકો નિર્દોષતાની મુર્તિ હોવા છતાં ધૂળ જેવી બાબતોમાં ક્યાં ઇર્ષ્યા નથી કરતાં ? ક્યાં લડી નથી પડતાં ? માલિનીને આશા હતી કે ન્યાં દશે ત્યાંથી હર્ષદ જરૂર કોઇ ને કોઇ રીતે તપાસ તો કરાવશે જ, તેથી તેણે અધિપતિને પત્ર કહી મૂક્યું હતું કે હર્ષદનો કંઇ પણ પત્ર આવે અગર તે જાતે આવે તો તરત પોતાને ખબર આપવી.

હર્ષદ વર્તમાનપત્રની ઓફિસમાં આવ્યો, અધિપતિએ તેને ખૂબ સન્માનપૂર્વક આવકાર આપ્યો.

“આંપના ચિત્ર માટે કેવી રીતે મારું ઝણુ હું વ્યક્ત કરું?” તેણે તેને ખેસાડતાં પૂછ્યું. “એની છટ્ટી નકલની માગણીને પૂરા પહોંચી પણ નથી વળાતું.”

“તમને કોણે એ ચિત્ર આપ્યું?” હર્ષદે અકળાતાં પૂછ્યું.

“કેમ કોણે આપ્યું પૂછાં છો? માલિની બહેને તો આપની પાસેથી મંગાવી અમને એ આપ્યું.”

વિચારમાં હર્ષદના હોઠ ખીડાયા. એ ચિત્ર માલિનીએ આપ્યું! શું માલિનીએ જાતે તે ચીતર્યું! આવું અદ્ભુત! પણ તે શા માટે તેને નામે તે ચડાવે? તે તેનો શું હતો!... પણ તે વધુ વિચાર કરે એટલામાં તો ઓફિસમાં વસુન્ધરા અને મહેન્દ્ર દાખલ થયાં. મહેન્દ્રને જોતાં હર્ષદ ચમક્યો, તેને આખી દુનિયા કંપની લાગી. હર્ષદને જોતાં જ વસુન્ધરા સ્તબ્ધ બની ગઇ. તેનું મુખ આનંદથી ખીલી ઊઠ્યું. જાણે હર્ષદ જતો રહ્યો હતો તે વાત જ જાણતી ન હોય તેમ તેણે પૂછ્યું: “ઓહો હર્ષદભાઈ, ક્યાંથી આજ એકાએક બૂલા પડ્યા? તબિયત તો સારી ને? ચીનુ, તું ઓગળે છે ને આમને?” હર્ષદના કાન ચમક્યા. ચીનુ? એક ભયંકર પડો પોતાની નજર આગળથી સરી પડ્યો. પણ તે આગળ વિચાર કરે તે પહેલાં તો વસુન્ધરા બોલી: “અને હર્ષદભાઈ, તમે ચીનુને તો ક્યાંથી જોયો હોય? માલિનીનો એ નાનો ભાઈ. તેનાથી બે જ વર્ષે નાનો છે, પણ કેવો લાજે છે!”

હર્ષદ એકદમ ગાંડાની જેમ બોલી ઊઠ્યો: “વસુન્ધરા બહેન, માલિની ક્યાં? તેની તબિયત તો સારી છે ને?”

વસુન્ધરા જરા રોય કરતાં બોલી: “તે હું શું જાણું? મારા કરતાં તમે વધુ સારી રીતે જાણો!”

હર્ષદે અધિપતિની રજા લીધી, અત્યંત પ્રેમથી તેણે મહેન્દ્રનો હાથ પોતાનાં હાથમાં દબાવી ચાલવા માંડ્યું. અધિપતિની ઓફિસમાં કોઈપણ જાતનો દેખાવ ન થાય તે માટે તેણે વસુન્ધરાને બીજા પ્રશ્ન ન પૂછ્યો.

તે રાત્રે માલિની અને હર્ષદની સ્વપ્નાવમાં શું ભર્યું હતું તે કોણ કહી શકે?

જમશેદ મહેતા

।જ્ઞાનાં વિનયાધાનાંદ્રક્ષણાદ્વરણાદપિ ।

૧ પિતા પિતરસ્તાસાં કેવલં જન્મહેતવઃ ॥

(કાલિદાસ)

આજે સવારના પહોરમાં વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું કે કરાંચીના -મેયર જમશેદ મહેતા રાજનામું આપે છે ત્યારે મનમાં ખૂબ દુઃખ થયું. કરાંચી મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ જમશેદ મહેતા વિશે ઘણાંને મોંઝેથી ઘણું સાંભળ્યું હતું. ઇંડિયા લીગ ડેલિગેશનના સભ્યોની પાસેથી પણ સાંભળ્યું કે “હિંદુસ્તાનનાં બધાં શહેરોમાં ફ્રી, દરેક મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને ભણ્યાં, પણ કરાંચીના મેયરને કોઈ ન પહોંચી શકે.” એ જમશેદ મહેતાને જોવાની અને મર્જોવાની ઇચ્છા હતી.

ગયે વર્ષે દિવાળી પછી કરાંચીમાં ઓઝોની સ્વદેશી પરિષદને ઝંજે મને કરાંચી જવાનું સફળાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. કરાંચી પહોંચતાં પહેલાં-હૈદરાબાદથી જ-જમશેદનાં વખાણ, ન મનાય એવાં વખાણ, મેં સાંભળવા માંડ્યાં. છતાં કરાંચી પહોંચ્યા પછી જ જમશેદની ખરી કિંમત તો સમજાઈ. કરાંચી ગયા પછી બીજે જ દિવસે શ્રીમતી-કાશીબહેન કોટકને ઘેર હું જમવા ગયો હતો. કાશીબહેને મને કહ્યું કે ઘણું કરીને જમશેદ અત્યારે અહીં આવશે. મને આનંદ થયો, પણ સાથે સાથે, આવા પ્રખ્યાત માણસને મળવાનો પ્રસંગ પાસે આવેલો જોઈ, હોબ પણ થયો. ત્યાં તો કાશીબહેનની નાની બેબીનું હાથ સંભળાયું અને તરત જમશેદ મહેતાના હાથ ઉપર બૂલતી બેબી દાખલ થઈ.

જેમકોલરનો લાંબો કોટ અને પાટલૂન, માથે લાંબી દેશી ટોપી: જમશેદની આંખો પ્રેમથી નીતરતી અને ચહેરો હસતો હતો. કાશીબહેનના આખા કુટુંબમાં તેમને જોઈ આનંદ-આનંદ છવાય ગયો. જમશેદ પણ ખૂબ કાઠી જમવા બેઠેલી મંડળીમાં ભળી ગયા. મને થયું કે જમશેદને આ કુટુંબ સાથે બહુ ઘાડ પરિચય હશે; પણ પછી તો મને ખબર પડી કે જમશેદને કરાંચીમાં બધાં જ કુટુંબો સાથે આવો સંબંધ છે. દરેક સ્ત્રીનો જમશેદ સાચો ભાઈ, દરેક બાળકનો વફાદાર દોસ્ત, અને દરેક પુરુષનો સાચો મિત્ર અને સલાહકાર છે, એ વાત તરત જણાઈ આવી. મંદવાડમાં પીડાતા દરદીઓને જમશેદ જોવા જાય, (અને એવા તો કેટલાએ દરદીઓને ઘેર તે દરરોજ જાય જ) ત્યારે દરદીઓનાં બધાં દરદ ઓછાં થઈ જાય. સ્ત્રી પુરુષને ઘરમાં તકરાર ચાલે તો તેનો નિશાલ જમશેદ જ લાવે. બાપદીકરો કે ભાઈભાઈ વચ્ચે ટટો ચાલે તો સલાહ કરાવનાર જમશેદ. પોતાના કુટુંબની ઝીણામાં ઝીણી દરેક વિગતમાં પણ લોકો એ જ જમશેદની સલાહ લેતાં જરાએ અચ્છાદ્ય નહિ.

કરાંચીના લોકોના ખાનગી જીવનમાં આવી રીતે ઓતપ્રોત યર્ષ ગએલા જન્મશૈદ મહેતા કરાંચીની દરેક સાર્વજનિક સંસ્થાના પ્રાણરૂપ છે. કરાંચીની ઇસ્પતાલોમાં દરરોજ જન્મશૈદ મહેતાની મુલાકાત હોય જ. ત્યાંની અંધશાળા એ તો જન્મશૈદની ખાસ માનીતી સંસ્થા છે. એ સંસ્થા જન્મશૈદ મહેતાએ પોતે જ મને દેખાડી હતી. તે જ પ્રમાણે રક્ત-પિત્તની ઇસ્પતાલમાં પણ જન્મશૈદનો અવરજવર ખરો જ, તે જગા પણ એમણે જ મને બતાવી હતી. કરાંચીમાં દલિત વર્ગો માટે બંધાવેલી ખાંસ ચાલ પણ જન્મશૈદ મહેતાએ મને બહુ હોંસથી દેખાડી હતી. દરેક સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓ એક જ વાત કહેતા: “અમે તો કામ કરીએ છીએ-પણ કામની પ્રેરણા તો જન્મશૈદ તરફથી જ મળે છે.” પોતાનું શહેર દેખાડતાં જન્મશૈદને કાંઈ અજબ આનંદ આવતો હોય એવું લાગે છે. શહેરના બધા જ ભાગોમાં તેમની આવ-જા સતત રહે છે. ફક્ત કરાંચીની સૌથી સરસમાં સરસ જગા-દરિયાકિનારો-ત્યાં ઘણાં મહિનાઓથી પોતે ગયા જ નહોતા એમ એમણે કહ્યું. શહેરમધ્યાન-કામમાંથી પરવારે ત્યારે એ હવા ખાવા જાય ને? અને શહેરમધ્યાનની બાજતમાં હિંદુસ્તાનનાં તમામ શહેરોને કરાંચી ટક્કર મારી શકે એમ છે, તેની કામગીરી ના કહેવાય એમ નથી.

કરાંચી મ્યુનિસિપાલિટીનાં મુદર ભવ્ય મકાનના મોટા દાદર ઉપર ચડો કે સામે જ જન્મશૈદની ઓફિસ આવે. તેમાં જનાર દરેક શહેરીને જન્મશૈદ ખુરસી ઉપર ખેસાડે, આ એક એમની ખાસ પ્રથા છે. પછી આવનાર બંધે જાય ગણતો શહેરી હોય કે નીચ-બંધે ખેસાદાર હોય કે ગરીબ.

જન્મશૈદ પોતાના શહેરની વાત કરે તો આપણને એમ જ લાગે કે તે પોતાના કુટુંબની વાત કરે છે. એમણે કહેલી એક વાત યાદ આવે છે, તે એમના જ શબ્દોમાં મૂકું છું:-

“ થોડાં વર્ષોથી, દર વર્ષે અમારાં છસાત છોકરાંઓ ડિપ્થીરીઆમાં મરી જતાં હતાં. મેં કરાંચીના પ્રખ્યાત દાકતરોને પણ પૂછ્યું. કોઈ દાકતર કહે કે ડિપ્થીરીઆ તો સોડાં શહેરોનો રોગ છે. વળી કોઈએ કહ્યું કે નવા જમાનાનો-નવી સંસ્કૃતિનો એ રોગ છે. મેં કંટાળીને પૂછ્યું કે એ બધું સાચું, પણ એને ટાળવાનો કાંઈ ઇલાજ હશે ને? ત્યારે દાકતરોએ જવાબ દીધો કે ‘ઉપાય છે તો ખરો, પણ મેંથી બહુ છે. સાર્વજનિક ઇસ્પતાલોમાં એ ન પોપાય. ડિપ્થીરીઆમાં દરદીને માટે ઇન્જેક્શન આવે છે, દર ઇન્જેક્શનની કિંમત સોળ રૂપિયા હોય છે. આવાં છ ઇન્જેક્શન આપવાં પડે. એટલે દર બાળક દીઠ તમારે સો રૂપિયા ખર્ચવા પડે. ’ મેં ખુશાલીથી ખૂબ પાડી: ‘સો જ રૂપિયા! અને સો રૂપિયામાં મારા એક બાળકનો જીવ બચે! આ ઉપાય મેંથી? હું તો ધારુ છું કે બાળકના જીવના પ્રમાણમાં એ બહુ સસ્તો છે. ’ ત્યારપછી અમે કરાંચીના તમામ દાકતરોને ખબર આપી દીધી કે ડિપ્થીરીઆનો કેસ આવે તો તરત સાર્વજનિક ઇસ્પતાલમાં દરદીને મોકલવો. દાકતરોને દરદી જતા કરવા પરવડે તો નહિ જ, પણ બધાએ તે હુકમનો અમલ કર્યો. ત્યારપછી દર વર્ષે ડિપ્થીરીઆમાં ફક્ત એક એ બાળકો મરી જાય છે, અને તેનું કારણ એ જ કે અણસમજી માન્યા પ દાકતરી મદદ વેળાસર લેતાં નથી. ”

થોડા દિવસના કરાંચીના રહેણાંજી દરમિયાન મેં જમશેદને ઘણી રીતે જોયા. લોકોના-
ચહેરના પિતા તરીકે, સમાના પ્રમુખ તરીકે, ધિયોસોફિસ્ટ તરીકે, કરાંચીની સ્ત્રીઓના
ભાઈ તરીકે, બાળકોના ભાઈજાંઘ તરીકે. આ સૌમાં ક્યું સ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ તે નહીં કરવું મારે
માટે અશક્ય બની ગયું. વળી આટઆટલી જવાબદારી છતાં, અમંખ્ય કામો છતાં, જમશેદ
કાંઈ હમેશા ગંભીર નથી રહેતા. હળવા વિષયો ઉપર, દસવાની, ગમ્મતની વાત પણ એ
પુષ્કળ રસથી કરી શકે છે. માંધીજીના એ મિત્ર છે. જે સમાંથી દર પંદર દિવસે માંધીજીના
તેમના ઉપર પત્રો આવતા, એમ જમશેદ કહેતા હતા.

જમશેદને હાથે એક ચીટી છે. તેના ઉપર લખેલું છે: "I am thine mother..."
તે ઉપરથી પણ જમશેદ વિશે ઘણું સમજાઈ જાય છે.

જમશેદ મહેતા રાજનામું પાધું ખેંચી લેશે એવી આશા છે. આખી આવા પુરૂષ
ત્યારે મુનિમિર્ષાલક્ષીને પ્રમુખપદેથી રાજનામું આપે, ત્યારે ખરેખર એમ લાગે છે કે જમન
કેવું બેકદર છે!

ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ અપૂર્વ 'ન'

[આ લેખમાં 'નર્મદારા'કર ઉપરાંત નવલરામ અને નંદરા'કર વિશે થોડું લખેલું છે. તેમાંથી, નર્મદારા'કર વિશે પરબ્રાન્તના શું વિચારે છે તે જોઈ દાલના પ્રસંગે પ્રસ્તુત હોવાથી આ લેખ ભાષાન્તર કરાવીને મૂક્યો છે. તમને]

અંગ્રેજી સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં મહાશય રોપર્ડ્સ થૂંકે એક રચને લખ્યું છે: The History of English Literature is the story of what great Englishmen and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language—અર્થાત્ સન્માન્ય અંગ્રેજ પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં અવારનવાર ઉત્તમ વિચારો ઉદ્ભવ્યા, તેમણે જે કાંઈ વિચાર્યું અને અનુભવ્યું તેને ઉત્તમ ગદ્ય અને મનોહર પદ્યોમાં લિખિબદ્ધ કર્યું, તેનો જે સંગ્રહ તે અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ. આમાં સંદેહ નથી કે જે ભારતની જુદીજુદી ભાષાઓના ઇતિહાસ પર જુલનાત્મક દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાનું મહાન સત્ય બધાને લાજુ મઠી શકે છે. આ વાત નિર્વિવાદ છે કે મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી વગેરે મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પરિમાર્જિત પણ ગદ્યનું ૩૫ અંગ્રેજોના સમયમાં જ સુધર અને સ્થિર થયું. ગુજરાતમાં અંગ્રેજ કેળવણીની પ્રથમ જ્યોતિ ' સુરત ' નગરમાં પ્રકટી. ભાષા વખત સુધી કમ્પ્લેક્ષ તથા કોંઈવાવાડના શિક્ષકો, મુખ્ય શિક્ષકો. ઇન્સ્પેક્ટરો, પ્રિન્સિપાલો વગેરેની નિમજીલો. સુરતવાસીઓની જ થતી. ' સુરત ' જ તે વખતે જ્ઞાન અને બુદ્ધિમાં અગ્રગણ્ય હતું. અંગ્રેજોના સહવાસ અને સહયોગના લીધે અમારા સામાજિક, રાજનૈતિક અને કૌટુંબિક જીવનમાં નવા વિચારોનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. દરેક ભાષાના ગદ્યસાહિત્ય ઉપર તેનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ પડ્યો. બધાનો અનેરો વિકાસ થયો: બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓએ-મેટેભાગે તેમના ગદ્યવિભાગે-અનેરી ઉન્નતિ કીધી. હમણાં સુધી બંગાળના મુકુલિ શૃંગારરસપૂર્ણ કવિતાઓની રચનામાં લીન હતા. જ્યારે સન ૧૭૭૨ માં અંગ્રેજી અમલ શરૂ થયો ત્યારે ચતુર અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તા દૃઢ કરવાની ભાવનાથી બંગાળી ભાષા ઉપર અંગ્રેજી રહેણીકરણની છાપ પાડવાની તૈયારી કરી. ૧૭૭૮માં હાલેહડ સાહેબે અંગ્રેજી ભાષામાં બંગાળી વ્યાકરણ લખ્યું. ત્યારે છાપખાનાં નહતાં: બંગાળી અક્ષરોનાં બંધા પણ નહોતા બન્યા. સેથી વિઝિસ સાહેબે અક્ષરો દાખ્યા. વ્યાકરણ છપાઈને પ્રકાશિત થયું. શ્રીયુત્. ફોરટર, લૉર્ડ કૉર્નવાલિસના પરવાનાઓને અનુવાદ કરવા લાગ્ય. ૧૮૦૧માં સૌથી પહેલાં બંગાળી-કાવ્ય પ્રકાશિત થયો: શ્રીરામપુરમાં ઇસાઇઓની એક દુકાનીએ પ્રકાવ નાખ્યો. પ્રેસ ખોલવામાં આવ્યું. વાઈબલનો બંગાળી અનુવાદ પ્રકાશિત થયો. ઉત્તરહિંદમાં પહેલવહેલા દેવનાગરી અક્ષરો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. સન ૧૮૦૦ માં ફોર્ટ વિલિયમ કૉલેજની સ્થાપના એટલા માટે-જ થઈ કે અંગ્રેજ અમલદારો દેશી ભાષામાં નિપજાત થાય. તે દિવસોમાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, વર્ણમાલા, રામાયણ, મહાભારત વગેરે

બંગાળીમાં પહેલવહેલાં પ્રકાશિત થયાં. પંડિત સદલ મિત્ર, લલ્લુ લાલજી વગેરે હિંદી ભાષાના ગદ્યને સંજવવા લાગ્યા.

આવી જ ઉચ્ચપાઠ્ય સુરતમાં પણ શરૂ થઈ. શ્રીયુત દ્વાપરી અને ટેલર, ડૉક્ટર ગ્લાસગો અને સ્કોટે રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ અને તેમના અનેક મિત્રોના સહયોગથી શરૂઆતમાં બાઈબલનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા કેટલાંક સાધારણ પાઠ્યપુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં; પણ તેમનું ગદ્ય સંસ્કૃત ન હતું. સુધડ તેમ જ પરિષ્કૃત ગદ્યનો આવિર્ભાવ નર્મદાશંકર—અર્થાત્ ગુજરાતી ભાષાના ભારતેંદુ—ની સહય કલમથી થયો. નર્મદાશંકરે જ ગુજરાતી ગદ્યને મધુર અને સ્વચ્છ રૂપ આપ્યું, જે રીતે હિંદી ગદ્યને ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રે આપ્યું હતું.

ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય પરિષ્કારક નર્મદાશંકર હિંદીના ‘ભારતેંદુ’ની જેમ ધનવાન ન હતા. તેમને ભારતેંદુની જેમ મોટા મોટા રાજ્યોની સહાયતા અને મિત્રતા પણ ન હતી. તોપણ સમાન શીલગુણને લીધે તેમને અમે ‘ગુજરાતી સાહિત્યના ભારતેંદુ’ કહીએ છીએ. ન્યારે તેઓ મુંબાઈની એલિફિન્સ્ટન કોલેજના વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે તેમને અંગ્રેજ પ્રેન્સિસો દ્વારા શેક્સ્પિયર, બાયરન, બેકન વગેરે અંગ્રેજી-સાહિત્યવીરોના ચરિત્ર તેમ જ કૃતિઓનું તુલનાત્મક અધ્યયન અને આલોચનનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો હતો. ન્યારે સાતમા એડવર્ડ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના રૂપમાં હિંદમાં આવેલા ત્યારે કવિ નર્મદાશંકરે અંગ્રેજી કવિતામાં તેમનું સ્વાગત કર્યું હતું. ભારતેંદુએ પણ સંયોગથી આવું જ સ્વાગત કર્યું હતું. આ સંયોગ સંસ્મરણીય છે. લખતાં પહેલાં નર્મદાશંકર મહાકવિ જ્યોતેવના ‘ચંદ્રાલોક’, ‘વૃત્તરત્નાકર’, ‘શ્રુતખેડ’ વગેરે સંસ્કૃત પિંગલ ગ્રન્થો ગુરુ પાસે બેસી ભણ્યા હતા. તે વખતે ગુજરાતી ભાષામાં પિંગલનો કેષ પણ ગ્રન્થ હપાએલો ન હતો. તેથી તેમણે સાધુ કવિ ‘લાલદાસ’ના સંગ્રહાલયમાંથી ‘હંદરતાવલી’ માગી લીધી. રાજ તેની નકલ કરતા જતા અને તેનું રહસ્ય ગુરુ પાસે સમજતા જતા હતા. તે જ વખતે તેઓ સારસ્વત, સિદ્ધાંત કૌમુદી, રઘુવંશ, કુમારમંલવ, કાદંબરી વગેરે ગ્રન્થો શાસ્ત્રીય રીતે ભણ્યા હતા. તેમનું માનવું હતું કે લેખકે જરૂર ચતુર્દિ પંડિત થવું જોઈએ. કારણ કે ઉપલક્ષીએ લેખક ક્યારેય પણ પ્રૌઢ લેખક નથી થઈ શકતો. આ સંજોગે મરાઠી ભાષામાં ત્રણ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે—‘વાક્યમય’, ‘સારસ્વત’ અને ‘સાહિત્ય’. ભાષામાં જે કાંઈ કહેવાય-સંભળાય, તે ન્યારે હપાઈ શબ્દોમાં પ્રકાશિત થાય ત્યારે તેની ગણના વાક્યમય કરવી જોઈએ. વાક્યમયમાં પણ ઉદાર, લલિત, અલિંગત તથા રસયુક્ત જે ગદ્ય અથવા પદ્ય હોય તેને ‘સારસ્વત’ કહે છે. સારસ્વતમાં જે પ્રબંધ વિચારસૌન્દર્યથી પૂર્ણ હોય, જેની ભાષા અસાધારણ સૌન્દર્યમયી હોય, જેને વાંચતાં જ એક વાર હૃદયવીણા ઝંકાર કરે તે પવિત્ર પ્રબંધની ગણના ‘સાહિત્ય’માં કરવી જોઈએ. માટે જ સુકવિ નર્મદાશંકરનો વિચાર હતો કે લેખકની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હોવી જોઈએ. ન્યાં સુધી ગંભીર અધ્યયન અને વિસ્તૃત જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી લેખકે કલમ ઉઠાવવી ન જોઈએ. અપરિપકવ જ્ઞાન અને અપરિષ્કૃત છુદ્ધિનો લેખકે જો સાહિત્યગ્રંથારમાં પ્રવેશ કરવાનું દુરસાદસ કરે છે તો તે અનધિકાર યેષ્ઠ છે. વાસ્તવમાં જો નર્મદાશંકરનું અધ્યયન અધૂરું હોત તો તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ ન બદલી શક્યા હોત. પરંતુ જે પ્રમાણે ભારતેંદુએ હિંદી-કવિતા-

જગતમાં એક નવી પ્રગતિ, એક વિશેષ રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન કરી દીધી, તે જ પ્રમાણે સુકવિ નર્મદે (નર્મદાશંકરને ' નર્મદ ' પણ કહે છે) ગુજરાતી સાહિત્યને ખીજ બાજુ વાળી અમારા જીવન સાથે મેળવી દીધું. જ્ઞાન, નીતિ અને ભક્તિના પ્રવાહમાં વહેતા ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યને તેમણે જાતીય ભાવનાઓના વિશેષ પ્રવાહ તરફ વાળ્યું. તેમના કાવ્યમાં એક તરફ સ્વતંત્રતા, સ્વદેશભિમાન, દેશભક્તિની લહેરો ઊડતી જણાય છે તો ખીજ તરફ તેઓ જૂની સંકીર્ણ રૂઢિઓ, સામાજિક બંધનો અને વ્યસનોની વિરુદ્ધ પ્રયત્ન સંખનાદ કરતા જણાય છે. એક સ્થળે આપણે તેમને ' વિધવાઓનાં દુઃખ ' ઉપર વિલાપ કરતા જોઈએ છીએ, તો ખીજે સ્થળે ' શરવીરનાં લક્ષણો ' નામના કાવ્યમાં ગુલામીનો વિરોધ કરતા લોકસમુદાયને સાદસી તેમ જ નિર્ભય તથા સ્વતંત્રતાના ઉપાસક બનાવવાનો ઉદ્યોગ કરતા જોઈએ છીએ. એક તરફ તેઓ પોતાના પદ્યમાં ' રામ-જનકી-દર્શન ' કરાવે છે તો ખીજ તરફ ' હિંદુઓની પડતી, ' ' પ્રેમશીર્ષ, ' ' ઐતિહાસિક સ્થળોની મહત્તા ' વગેરે દર્શાવતા અમારા હૃદયમાં દેશભિમાનનો સાગર લહેરાવવાનું આયોજન કરે છે. પ્રાચીન અને નવીનનું આ સુંદર સામંજસ્ય જ કવિ નર્મદનું વિશિષ્ટ માધુર્ય છે; જેવું ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રમાં પણ હતું.

જે પ્રમાણે ભારતેંદુ અને રાજા શિવપ્રસાદમાં ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ હોવા છતાં બન્નેમાં સાહિત્યિક મતભેદ હતો તે જ પ્રમાણે સુકવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની દૃષ્ટિમાં પણ સામ્ય ન હતું. બન્ને ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિક યુગના દીપક હતા. બન્ને દેશભક્ત, સમાજસુધારક, સ્વતંત્રતા-પ્રેમી તથા જૂની રૂઢિઓના વિરોધી હતા. પણ બન્નેની કાર્યપદ્ધતિમાં ભેદ હતો. દલપતરામને ઉતાવળે દોડવું પસંદ ન હતું, અને નર્મદાશંકરને સમાજસુધારાના રણક્ષેત્રમાં ધીમા ચાલવું પસંદ ન હતું. દલપતરામનો ભાવ એ હતો કે " લાખો કીડીઓના સમૂહમાં જો આપણે આખો લાડવો ફેંકીયું તો કીડીઓ મરી જશે, પણ જો આપણે તેનો બૂકો કરી ભભરાવીયું તો તે પ્રેમથી ખાયા કરશે. " અર્થાત્ સૈકાઓનો જગાડ એક દિવસમાં નહિ સુધરી શકે. પરંતુ નર્મદાશંકરનો સિદ્ધાંત હતો કે " કાર્ય યા સાધયામિ શરીરં યા પાતયામિ " (સદ્-ચલો છતવા જંગ યુગલો વાગે, યાહોમ કરીને પડે, ક્ષેત્ર છે આગે.) ભારતેંદુ અને રાજા શિવપ્રસાદના પ્રહારો એમના જીવનમાં પણ જણાય છે. ગુજરાત ' વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં વર્તમાન અવૈતનિક મંત્રી લેડી વિદ્યાગૌરીના સસરા-ગુજરાતી ભાષાના હોસ્પરસના સર્વશ્રેષ્ઠ લેખક સર રમણલાલ નાઈટના પિતા-પણિત મહોપતરામ લોકાના ના પાડવા છતાં સન ૧૮૬૦માં છોડે-ડ ગયા. કવિ દલપતરામે તેમના વિદેશ-યાત્રાના વિચારને પહેલાં ચોત્સાહન આપ્યું હતું અને શાખ્વાસી આપતાં આ પદ લખ્યું: " નાગર નર હારે નહીં, હારે હોય હજમ; કહેવત તે સાચી કરી, રાખી મહીપતરામ. " પરંતુ મહીપતરામ છોડે-ડથી હિંદ પાછા આવ્યા ત્યારે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. દલપતરામે કહ્યું: " પણિત મહીપતરામ ગાતિ મારે પ્રાયશ્ચિત કરશે નહિ; " પણ મહીપતરામે પ્રાયશ્ચિત કરી નાખ્યું. આથી સુકવિ નર્મદે તાણો માર્યો; દલપતરામના શબ્દોમાં જ તેમણે યા કર્યો- " નાગર નર હારે નહીં, હારે હોય હજમ; ઇત્યાદિક ફેરવ હવે ડાહ્યા દલપતરામ. " આ પદમાં ' ડાહ્યા દલપતરામ ' માં શ્લેષ અને વ્યંગ બન્ને છે. ' ડાહ્યા ' શબ્દ ' દોહડાહ્યા ' કહેવતનું રૂપ છે. અને જેનો

અર્થ 'મૂર્ખ' થાય છે. બીજું 'ઝાંઝા' શબ્દમાં દલપતરામના પિતા ઝાઝાભાઈનો સંદેહ છે. ગુજરાતી પ્રથા પ્રમાણે 'દલપતરામ ઝાઝાભાઈ' લખવું જોઈતું હતું, પણ નર્મદ પહેલાં પિતાનું નામ લખી પુત્રને પિતાનો જનક તરીકે સંબોધી મસ્કરી કરી ! વાસ્તવમાં નર્મદ મોટા સહૃદય અને પ્રતિભાશાળી કવિ હતા. તેમણે પદ્યરચના ઘણી મોટી સંખ્યામાં કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં રીતિઅન્યોનો અભાવ તેમને રાતદિવસ ખટકતો હતો-તેથી તેમણે સન ૧૮૫૭માં 'પિંગલ પ્રવેશ,' ૧૮૫૮ માં 'અલંકારપ્રવેશ' અને 'રસપ્રવેશ' તથા ૧૮૫૯ માં 'નાયિકા વિષય પ્રવેશ' પ્રકાશિત કર્યા. તેઓ કવિ તો હતા જ, પણ તેથી ક્યાંય વધારે વિખ્યાત ગદ્યલેખક હતા. હિંદીના ભારતેન્દુના જેવા જ તેઓ ગુજરાતી ગદ્યના પ્રમુખ નાયક પોષક અથવા પિતા કહી શકાય છે.

જેઓ મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓના વિકાસનો ઇતિહાસ જાણે છે તેમનાથી આ અબ્બવધું નથી કે બંગાળના સંસ્કૃતપ્રેમી ધ્યાલણો ત્યાંની ભાષા ઉપર તેરમા સૈકાથી જ સંસ્કૃતનો ઓપ ચડાવતા હતા અને આ કામ અદ્વારમા સૈકા સુધી સતત ચાલુ રહ્યું હતું. 'ત્યારપછી એ મહાન સાહિત્યસેવકોનો જન્મ થયો-સન ૧૮૨૦ માં ઇશ્વરચંદ્ર (વિદ્યાસાગર)' તથા સન ૧૮૩૭ માં (બંગસાહિત્ય-સત્રાટ) બંકિમચંદ્ર અવતીર્ણ થયા-જેમણે ગદ્યને સ્થાયી રૂપ આપ્યું અને સાહિત્યસરિતાને નિર્મલ બનાવી. આ જ પ્રમાણે મરાઠી ગદ્યનો આરંભ પણ ખારમા તેરમા સૈકાથી જ થયો. મુકુંદરાજ, જ્ઞાનદેવ અને નામદેવ તેના આદિલેખકો હતા, તો પણ ગદ્યના પ્રવર્તક તો શ્રી વિષ્ણુ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપલૂણ્કર હતા. લોકમાન્ય તિલકના એ ખાસ સલાહકાર હતા. બરાબર આ જ પ્રમાણે ગુજરાતી ગદ્યનાં દર્શન આપણને તેરમા યૌદ્ધમા સૈકાથી થઇ રહ્યાં છે. પરંતુ તેને સ્થાયી રૂપ આપવાનું શ્રેય નર્મદાશંકરને જ પ્રાપ્ત થયું. તેમણે તેર ઐતિહાસિક અન્યોની રચના કરી છે તે જેવામાત્રથી જણાય છે કે તેઓ પુરાવૃતાનુસંધાન ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપતા હતા. રામાયણ ને મહાભારતનો સાર, પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓનાં શુવનચરિત્ર, મહાપુરુષો તત્ત્વવેત્તા અને સંશોધકોનાં શુવનચરિત્રો, ગુજરાત તથા મેવાડની હકીકત, પ્રાચીન અને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ, રાત્નચંદ્ર વગેરે અન્યો આના પ્રમાણ છે. આજે પણ આ વાત સાંભિમાન કહેવાય છે કે 'પ્રાચીન અને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ' નામનો અન્ય લખવામાં તેમણે બસોધીયે વધારે ઇતિહાસોનું અનુશીલન કર્યું હતું. 'રાત્નચંદ્ર' એ બૃહદ્ ઇતિહાસ છે, જેમાં મિસ, બેબીલોનિયા, ઈરાન, યૂનાન, રોમ, ઈંગ્લેન્ડ વગેરે અનેક દેશોના ઇતિહાસનું મંથન કરી તેનો સાર આપ્યો છે. નીતિ, સમાજ, ધર્મ અને તત્ત્વઅધ્યોની પણ તેમણે રચના કરી છે. તેમના નિબંધોની ભાષા સજીવ તેમ જ ખરી (ટંકશાળી) છે. આ દુષ્ટ પેટનો અગ્નિ શાંત કરવાના પ્રયાસમાં તેમને નાટકો પણ લખવાં પડ્યાં હતાં ! 'કૃષ્ણાકુમારી' 'દ્રૌપદી-દર્શન' 'રામજનકી દર્શન' 'બાળકૃષ્ણ વિજય' વગેરે નાટકો તેમનાં જ લખેલાં છે. જો કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટકવિભાગના પ્રધાન ઉત્પાદક અને નાયક શ્રી. રણછોડભાઈ ઉદયરામ જ છે. તોપણ આ ઓછી મહત્ત્વની વાત નથી કે નર્મદાશંકરનાં નાટકો ગુજરાતી રંગભૂમિની સંપત્તિ છે. તેમના 'ધર્મવિચાર' નામના અપૂર્વ ધાર્મિક અન્યની શૈલી બહુ ઓજસ્વિની, મિતગંભીર અને પ્રખર છે. વિવાદાસ્પદ વિષયોને પણ સ્વાભાવિક સરલ ભાષામાં એટલી સ્પષ્ટતાથી લખ્યા છે કે વાંચતાં જ હૃદય પ્રભાવિત થઇ જાય છે. પરંતુ

અમર ગદ્ય ગ્રંથો કે જેણે ગુજરાતી સાહિત્યસેવીઓને અમર બનાવી રાખ્યા છે તે નર્મદાશંકરકૃત ' નર્મદાશ ' અને ' નર્મદયાકાશ ' છે. આકાશવૃત્તિ ઉપર નિર્વાહ કરનાર નર્મદાશંકરે અદ્ભુત પરિશ્રમ તેમ જ નિઃસ્વર્ગ તથા ધન ખર્ચો, આઠ વર્ષના સતત પ્રયત્ન પછી ગુજરાતી ભાષામાં એક શબ્દાર્થ કાશ પ્રકાશિત કર્યો. આ જ સૌથી પહેલો કાશ હતો, તેથી તેમના પરિશ્રમનું અનુમાન તેઓ જ કરી શકે કે જેમણે કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાના કાશવિભાગનું અદ્ભુત... સંગઠન અને પરિશ્રમ જોયાં છે. ' નર્મદયાકાશ ' દેશી ભાષાઓમાં પહેલો ગદ્યગ્રંથ છે કે જેમાં પ્રતિહાસ અને પુરાણોનાં તત્ત્વો આ પ્રમાણે પ્રચલિત ગદ્યગ્રંથોમાં વર્ણવાયા હોય. કવિ નર્મદના અઢાવન ગ્રંથો કેટલાએ ભાગોમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. આ એક વિલક્ષણ સંયોગ જ છે કે ભારતેંદુ ગુજરાતીમાં કવિતા કરતા હતા, ત્યારે નર્મદ પણ હિંદીમાં પદ્યરચના કરતા હતા.*

જેઠાલાલ જોષી ' વિશ્વારદ '

એક પ્રશ્ન

નડે નયન ના કશું, સખલન દષ્ટિનું ના થતું,
 દિવાલ ગઢ લેખડો અવર અન્તરાયો વળી
 નથી દગ કઠોર કેં સુખદ દર્શનો રોકવા.
 વહે અનિલ તાઝગી તનમને પ્રકુલ્લાવતો,
 સુમન્દ સરતો, સુવાસ પસરાવતો ગેલતો;
 તરંગ હ્રદ શું રમે પૃથિવિતાપને ટાળતો;
 અને ગગન દાખવે સકળ દ્વાર ઊઘાડીને
 વિના લય સ્વકોષનાં રતન મૈક્તિકો હીરલા.
 છતાં હૃદય આમ તું અસુખ કેમ માને, જળે ?
 અજંપ કયમ મ્લાન તું ? અમિત ખેદ શાને ધરે ?
 સમૃદ્ધિ નવ રૂચતી પરમ તાતની પાઠવી,
 વિના શ્રમ મળ્યું ગમે ન ઉપભોગવું, સંચવું ?
 અગોચર થતાં છતું સુલભ થાય હૃલ્લભ્ય તે
 રુચે મનુજ ! કેમ ના અકથ વર્ણવાતું જહિ ?

“ અનામી ”

લોકચર્યા

વેપારીઓની સંજ્ઞાઓ

‘ પ્રસ્થાન ’ના શ્રી તંત્રીજી,

આપના માસિકમાં ‘ સોનીની સંજ્ઞાઓ ’ સંબંધી લખ્યા પછી નીચેની વેપારીઓની સંજ્ઞાઓ ‘ સંસાર ચોપડી ’ નામક પુસ્તકમાંથી મળી આવતાં આ સાથે મોકલું છું.

કેલનવાણું	૧	મુલપડી	૧૫
ધર અકાણું	૨	છેલપડી	૧૬
જીધાન	૩	શમરપડી	૧૭
ગોથ	૪	માંગપડી	૧૮
મુલ	૫	જનશપડી	૧૯
છલી	૬	કુંડી	૨૦
શમર	૭	શવાકુંડી	૨૫
માંગ	૮	દોટાડકુંડી	૩૦
જનશ	૯	પોણીએકુંડી	૩૫
આંગલ	૧૦	બે કુંડી	૪૦
કેળપડી	૧૧	બે કુંડી ને કેલ	૪૧
ધરપડી ગોદાવરી	૧૨	લીંટી શલી	૦૧
જીધાનપડી	૧૩	વીલ કાડીજી	૦૧
ગોથપડી	૧૪	ત્રણ પાન	૦૧

(૧) લાવણી

આવી રીતની કવિતા બનાવીને ગાવી પેહેલવહેલી કિયે ઠેકાણેથી ને કિયા વરસમાં નીકળી તે કંઈ ખરું માલમ પડતું નથી. લાવણી અથવા ખ્યાલ ગાનારાઓની જુદી જુદી ટુકડીઓ પોતાના તરફની જેવી તેવી વાત બતાવે છે, માટે હમારાથી કંઈ ખરું કહી શકાતું નથી. આ બાબત અહિં લખવાનું કારણ એ કે તે, ખ્યાલની કવેસરીમાંથી વલોવાય ને પછી તેમાંથી માખણ નિકળે.

મુજપાછ ઉપરથી એટલું જાણ્યામાં આવ્યું છે, તે નીચે જાહેર કરિયેછે. જે હિંદુસ્તાની ગાણાને આપણે લાવણી કહિયેછે તેને હિંદુસ્તાની લોકો ઇંદ જે છે ને મરેઠી ભાષામાં જે એવી રીતનું ગાણું છે તેને તેઓ લાવણી કહે છે. હિંદુસ્તાની લાવણી અને મરેઠી લાવણી એ બે જુદીજ તરેહ છે. પાછલી ગાયનમાં જ સારી શોભે છે પરંતુ આગલી સાધારણ રીતે બોલાવાથી પણ દિલને ખુશ કરે છે. લાવણી તે, હિંદુસ્તાનની જ એ લાવણીની ધપ ન્હાનામોટા સહુનાં દિલમાં અસર કરે તેવી છે. જેમ ખીજમાં તેમ આમાં પણ સણગારને ધણો બેકાવી મુકયો છે તેથી લાવણી રાખ્દ છંક હલકા પડી ગયો છે ને ખરેખર તે ગાણાના શોખિઓએ (કરનાર, ગાનાર અને સાંભળનારાએ) હૃદયી બાહર જમને અતીતિનાં કર્મો ભરબેસથી કરેલાં છે તેથી તેઓએ પોતાની અને પોતાની કૃતિની (લાવણીની) સાખ ગુમાવી છે. લાવણી સધળા રસમાં જોડાયેલી છે. હમે દિલગીર હૈયે કે આવી રીતનું ગાણું તેના શોખિઓએ પોતાની નહારી આલથી લોકોની આંખમાં ધિક્કારવાળું કરી મુક્યું છે. એ લાવણીનું ગાણું પાછું લોકમાં માનભરેલું ગણાય ને એ, કવિતા-વિદ્યાનો સારો ફેલાવો ફરી રીતે થાય એવી આશા રાખિયેછે.

મરેઠી લાવણી વિશે ન બોલતાં ખીજ વિશે કંઈ અહીં બોલિયેછે. ગુજરાતી, મરેઠી, હિંદુસ્તાની (ઉરદુ નહીં) અને સંસ્કૃત એ ચાર મુખ્ય ભાષા પોતાના પરિવાર સાથે હિંદુઓની જાણવી. એ ચાર ભાષામાં સહુથી મિઠાસવાળી (હમારા વિચાર પ્રમાણે) હિંદુસ્તાની છે તેથી ઉતરતી સંસ્કૃત પછી મરેઠી ને પછી ગુજરાતી. હિંદુસ્તાની ભાષાનું સાધારણ બોલવું પણ કાનને ગરબું લાગે છે. અને લાવણીનું ગાણું હિંદુસ્તાની ભાષામાં ગવૈયાએ ગાયું હોય તો પછી શું બાકી ?

લાવણી બનાવવામાં કંઈ અક્ષરનીમ નથી. અલખત માત્રાનીમ તો હોવો જ જોઈયે. પ્રાસ પણ કેટલીક લાવણીઓમાં ધણા સારા જોવામાં આવે છે. ને એમાં પિંગળ નિયમ વગર અર્થાલંકાર, રાખ્દાલંકાર, રસ વગેરે બાબતો હોય છે. લાવણિયો ધણી તરેહથી ધણાં

સાહિત્યથી ગવાય છે પણ તેમાં ઘણુંકરીને ઝાંઝ, ' ૩૬ હોય છે જેનો ઠોંકો લાવણીના ગાણુને શાકને મીઠું જેમ, તેમ સ્વાદિષ્ટ કરે છે. . .

લાવણિયો ગાનારની હાલ પાચ દુકડીએ જેવામાં આવે છે:-તોરા, કલગી, કુંડા, ઝુંડા અને અનધડ. પણ અસલ જાત જે-કલગી ને તોરા.

દિલીના બાદશાહને ત્યાંમાં એક વખત બે ગવૈયા આવ્યા હતા તેમાં એક શાહઅલી નામનો મુસલમાન હતો ને તુકનગીર નામનો ગોસાંધ હતો. તે બંનેનાં ગાણું સાંભળીને બાદશાહ ઘણો પ્રસન્ન થયો ને મોટી ખુશીથી તેઓની આગળ એક કલગી ને એક તોરા એક રકાખીમાં મુકયાં. તેમાંથી શાહઅલીએ કલગી ઉઠાવી લીધી ને તુકનગીરે તોરા ઉપાડી લીધો. ને એ બે ઉસતાદ ગાનારાઓનાં મતના અને તેઓની રીતના જે સાગીર્દો થયા તેઓ કલગીવાળા ને તોરાવાળાનાં નામથી ઓળખાય છે. જેમ કેહેવાય છે કે કલગીવાળા, આદ-શક્તિને ગાય છે અને તોરાવાળા શિવને ગાય છે કલગીનું નિશાણુ લીલુ અને તોરાનું નિશાન ભગવું, સપેત અથવા પચરંગી હોય છે

સામસામી ટાળિયો પોતાનાં નિશાણુ અને ૩૬ સાથે જારે ગાવા બેસે છે ત્યારે પ્રથમ તો ગાનની સખી ને ઘોસો ગાય છે એટલે ગણપતિની કુંડામાં (મંગલાચરણની પેઠે) સ્તુતિ કરે છે. પછી ગણુની લાવણી ગાય છે પછી એકની સલામલાવણી ગાય છે. પછી જે આવત 'બોલેલી' હોય તે આવતની લાવણી ગાય છે અને છેલ્લીવારે ઉઠવાની સલામ ગાઇને સદ્દ ઉડી જાય છે

પાંચ દશ વરસમાં થઇ ગયલા એવા ત્રણ પુરૂષો લાવણીમાં વખાણુવા યોગ્ય લાવ-ણિયો કરી ગયા છે. વડોદરાનો માહારાજગીર અને સુરતના બાધુરસિંગ તથા ધરિસાજી પારસી. બાહાદુરસિંગ વિશે એમ કેહેવાય છે કે તેને એક અક્ષર પણ લખતાં આવડતો નહોતો. તેણે જે લાવણિયો બતાવી છે તે થણી વિચારવાળી, અને રસવાળી છે. કોઇ પણ અજ્ઞાન યાય તેવું છે કે બિલકૂલ લખતાં ન આવડતું એવો પુરૂષ ઉમદા લાવણી કેમ કરી શક્યો હશે ? જે સ્વાભાવિક શુદ્ધિનું પુષ્કળ અભ્યાસે જારે સારી પેઠે ખેડતુ થાય છે તારે તે કોઇ વાતની ખોડ છતાં પણ ધણીજ સારી ખાલી રહે છે. જેટલું બાહાદુરસિંગ વિશે હમે વાંચ્યું છે ને સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી કહી શકિયેછ કે તે ઘણો શુદ્ધિવાળો હતો એની બનાવેલી કેટલીક લાવણિયો હવેનાં કોઈ ચોપાનિયામાં બનશે તો દાખલ કરીશું. *

કવિ નર્મદાશંકર

(૨) હિંદનું આરોગ્ય

અર્વાચીન શોધજોળનાં અમકાવનારા નિષ્કૃષ્ટો

નવ વર્ષ પહેલાં હિંદના વૈદ્યકીય શોધજોળ કરનારાઓએ પ્રગ્નકીય આરોગ્ય માટે અતિશય ચોક્કસાઈ કરી પોતાનો ચોક્કસ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે હિંદની પરિસ્થિતિ ધણી જ ભયંકર હતી; દેશનું વધતું જતું મરણપ્રમાણ સાબુત રીતે અટકાવી દેવું હોય તો તેનાં કારણો શોધી કાઢવા ખૂબ જ કળજીબંધ વૈજ્ઞાનિક તપાસ કરવી જરૂરની હતી જ. તે મુજબ ચોક્કસ પ્રદેશમાં બારીકાઈથી તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે જો નવ વર્ષ પહેલાં પરિસ્થિતિ તદ્દન અસંતોષકારક હતી તો અત્યારે તો છેક અણીની પણ આવી ચૂકી છે.

આર્થિક તરવેની અથડામણ ને ગળળ રોગચાળો પ્રજનનું લોહી ચૂસી રહ્યો છે, એ વાત હિંદી રોટચુટરી કમિશનની નજર બહાર નહોતી. એટલે કમિશને એનો તાકાદિ ઉપાય શોધી કાઢવાની અગત્ય માટે સરકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એના પરિણામે પ્રગ્નકીય આરોગ્ય ખાતાને કેમ મજબૂત બનાવવું તે વિષેની વૈદ્યકીય સલાહકારોની ભલામણો હિંદી સરકાર વિચારી રહી છે ને હિંદી રોટચુટરી કમિશનની ભલામણ મુજબ પ્રગ્નકીય આરોગ્ય માટે એક ખાસ સંસ્થા ખોલવાનો ઇરાદો રાખે છે. વર્ષા ઇ. સ. ૧૯૨૩માં મળેલી વૈદ્યકીય શોધજોળ કરનારાઓની પરિષદે કરેલા ઇરાવ મુજબ હિંદમાં મરણપ્રમાણ કેમ વધતું જાય છે ને આર્થિક મંદીનાં શાં કારણો છે તે તપાસ કરી તેના ઉપાયો વિચારવા એક કમિટી કે કમિશન નીમવાની સૂચના પણ કરવામાં આવી છે.

તાકીદની તપાસ

હિંદી સરકારના પ્રગ્નકીય આરોગ્યખાતા પર કાપકુપની છાયા પડી છે છતાં ય એ ખાતું કાઢી નાખવાની કમિટીની ભલામણને અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એ એક સદ્-ભાગ્ય છે. તાકીદની સંપૂર્ણ તપાસ કરવાના યુષ્કળ અભિપ્રાયોને લીધે મજકુર ખાતામાં ધણી જ થોડી કાપકુપ કરવામાં આવી છે.

અટકાવી શકાય એવા રોગોને પરિણામે શક્તિ ધટી જવાથી આર્થિક મુશ્કેલી ને ગરીબાઈ હિંદમાં વધી છે એટલે એ પ્રશ્નમાં તાકીદની તપાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે; પરંતુ નાણાંબીડને લીધે જ વૈદ્યકીય શોધજોળ કરનારાઓની ભલામણો નિષ્ફળ નીવડી છે. નામદાર સરકારની રાજકીય સુધારાની યોજનામાં પ્રગ્નકીય આરોગ્યખાતાને પ્રાંતીય બનાવી દેવાનું છે, પરંતુ આ કાયડો ઉકેલવા સળંગ ને એકસામટું કામ ઉપાડવાની જરૂર છે. એ પરિસ્થિતિમાં પ્રાંતો થું કરશે તે સમજતું નથી. વળી તે દરમિયાન નવ વર્ષ પહેલાં જે પરિસ્થિતિ હતી તે કરતાં એ કાયડો વધારે ને વધારે વિકટ ને ભયંકર બનતો જાય છે.

મરણપ્રમાણ

નિષ્ણાત અવલોકનકારો એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે હિંદી પ્રજાનું ભારે મરણપ્રમાણ ને શારીરિક નિર્બળતાને પરિણામે દેશના વ્યવસ્થિત અસ્તિત્વના પાયાઓનો સમૂળો નાશ થવાનો ભય ઝૂમી રહ્યો છે. કમનસીબે શારીરિક નિર્બળતા દર્શાવતા આંકડા મળી શકતા નથી. વળી પ્રજાના આર્થિક જીવન પર થતી કાતીલ અસરની વિગત કે રોગચાળાનાં

પરિણામો પણ આંકી શકાયાં નથી. બાળમરણપ્રમાણ, જન્મમરણનું પ્રમાણ, તાન, કાલેરા ને બીજા રોગોને પરિણામે આવતું મરણપ્રમાણ ને પ્રત્યક્ષ આરોગ્યને લગતી બીજી ઘણી વિગતો સરકારી આરોગ્યખાતાએ મેળવી છે તે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. પરંતુ આર્થિક કારણો કે સામાજિક રિવાજો સાથે મેળ સાધી દેશની લયંકર પરિસ્થિતિ નિવારવા ઉપાયો યોજવા તૈયારી કરી શકાઈ નથી. કોઈ પણ તપાસસમિતિ શારીરિક ને આર્થિક નિર્જલતાનાં કારણોની સંપૂર્ણ તપાસ કરી અત્યારની જીવનપરિસ્થિતિ ને વિકાસ માટે થતા ફેરફારો ધ્યાનમાં રાખી સરકાર માટે કામકાજની ચોક્કસ યોજના ઘડી શકશે. ખેતી ને મજૂરી માટેનાં રોયલ કમિશનોના હેવાલમાંથી થોડીક હકીકત મળી શકે તેમ છે, પરંતુ સમસ્ત વસ્તીમાં શારીરિક નિર્જલતા કેમ ઘુસી જવા પામી છે તેનાં કારણોની ત્રીજીવટભરી તપાસ માટે એવી ઘણી હકીકત ભેગી કરવાની જરૂર છે.

અમકાવનારી વિગતો

પ્રત્યક્ષ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ મદ્રાસ સંયુક્ત પ્રાંતો પંજાબ બંગાળા આસામ મધ્યપ્રતિ બિહાર ઓરિસ્સા વગેરે પ્રાંતોનાં ચોક્કસ ગામડાંઓનાં જીવનની પરિસ્થિતિની તપાસ કરતાં ચોંકાવનારી વિગતો મળી આવી છે. આ તપાસ ત્યાં રહેતા ને લોકોમાં જાતે કામ કરતા વૈદ્યકીય માણસો મારફતે જ કરવામાં આવેલી છે.

આ લયંકરતા પૂરેપૂરી સમજવા એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે દર દસ વર્ષે દિંદની વસ્તી સાડાત્રણ કરોડના દરે વધતી જ જાય છે ને નિર્વાહનાં સાધનો ને ખોરાકની ચીજો એ જ પ્રમાણમાં વધારો દર્શાવતી નથી. વળી દિંદની પ્રજા પોતાને ભેદિતો ખોરાક ઉત્પન્ન કરી લેવા માટે શારીરિક દૃષ્ટિએ અશક્ત છે. એટલે પ્રત્યક્ષ આરોગ્ય મુધારી તેમની પાસે અમરકારક કામ કરાવી ખોરાકનાં સાધનો વધારવા કે વધતી જતી વસ્તી અટકાવવા માટે ખાસ પગલાં લગવામાં ન આવે તો દિંદની ચોક્કસ ખૂરી દશા થવાની જ કે ઇન્જિનની પ્રેડે કોઈ લયંકર રોગચાળો ફાટી નીકળવાનો.

અત્યારની વિગતો

રોગચાળો ને ગરીબાઈનાં વિનાશક તત્ત્વો ખૂબ જ વધી ગયાં છે. એ માટે પંજાબનાં ૮૩, સંયુક્ત પ્રાંતોનાં ૮૮, મધ્ય પ્રાંતોનાં ૮૨, બિહાર ને ઓરિસ્સાનાં ૩૭, બંગાળનાં ૬૯, આસામનાં ૪૮ ને મદ્રાસનાં ૭૬ ગામડાંની ત્રીજીવટભરી તપાસનાં પરિણામોનો અભ્યાસ કરવો જરૂર છે. પંજાબનાં ઉપર જણાવેલાં ગામડાંની કુલ વસ્તી ૧૦૮૮૧૩ હતી; સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૫૨૦૫૫, મધ્યપ્રાંતોમાં ૮૫૩૫૧; બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૩૫૭૪૮, બંગાળમાં ૭૩૯૨૧; આસામમાં ૨૨૫૫૨ ને મદ્રાસમાં ૧૭૯૯૫૬ હતી.

આ ગામડાંની વસ્તીમાંથી પંજાબમાં ૪૮ ટકા, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૪૦ ટકા, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૩૨ ટકા, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૪૨ ટકા, બંગાળમાં ૨૨ ટકા, આસામમાં ૫૩ ટકા ને મદ્રાસમાં ૪૯ ટકા માણસોનાં શરીરનું બધારણ સારું ગણી શકાય. નવજા બધારણવાળા મનુષ્યોનું પ્રમાણ પંજાબમાં ૩૮ ટકા, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૩૯ ટકા, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૫૦ ટકા, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૪૦ ટકા, બંગાળમાં ૪૭ ટકા, આસામમાં ૩૮ ટકા ને મદ્રાસમાં ૩૩ ટકા જણાયું હતું. તદ્દન ખરાબ આંધાવાળા લોકોનું પ્રમાણ

પંજાબમાં ૨૦ ટકા, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૨૧ ટકા, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૧૮ ટકા, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૧૮ ટકા, બંગાળમાં ૩૧ ટકા, આસામમાં ૧૬ ટકા ને મદ્રાસમાં ૧૮ ટકા માલુમ પડ્યું છે.

આ આંકડા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગામડાંઓની બારીક તપાસ કરવામાં આવી છે તેમાંથી આસામનાં ગામડાંઓ સિવાય બીજા દરેક પ્રાંતમાં અર્ધી કરતાં પણ ઓછી વસ્તી સારું શારીરિક બંધારણ ધરાવે છે. બંગાળની અંદર માત્ર ૨૨ ટકા વસ્તી જ રોગના હુમલા સામે સફળતાથી બાચ બીડી શકે એવું શારીરિક બંધારણ ધરાવે છે. બાકીના ૭૮ ટકા માણસોને હરપળે રોગના ભોગ થઈ પડવાની ધારતી ઝંખમતી જ હોય છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ બિતારતા બાંધાની વસ્તીના આંકડા જોતાં શક્તિશાળી મનુરવર્ગની ભાંગે જ આશા રાખી શકાય એમ છે. એટલે એ લોકોની તંદુરસ્તી સુધારવા તાબડોલ પગલાં લેવામાં ન આવે તો શારીરિક નિર્માલ્યતા વધતી જ જશે ને કેટલી વિષમ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થશે તે કહી શકાય નહિ.

હિંદ ઉપર ચમરાજનો દંડ ઉગામેલો જ રહ્યો છે એ વસ્તુ બારે મરણપ્રમાણથી જ કળી શકાય તેમ છે. બીજા પ્રગતિમાન દેશોની સરખામણીમાં તો એ હકીકત બંધકર છે. ઇ. ઇસ્વીસન ૧૯૨૯માં બ્રિટિશ હિંદમાં મરણપ્રમાણ દર માઇલે ૨૫.૮૫ ટકા હતું, ને ઇસ્વીસન ૧૯૩૦માં દર માઇલે ૨૬.૮૫ ટકા હતું; ત્યારે ઇંગ્લેંડમાં માત્ર ૧૨ ટકા ને ન્યુઝીલેન્ડમાં માત્ર ૯ જ ટકા હતું. વધારે દુઃખદાયક બીના તો એ છે કે ઇસ્વીસન ૧૯૩૦માં ૪૩ ટકા મરણો તો પાંચ વર્ષની અંદરનાં બાળકોનાં હતાં.

આ બીનાની પછીતે ગળબ દર્દની કસણ કચનીઓ છુપાયેલી છે. તપાસના બાર મહિનાના ગાળા દરમિયાન પંજાબ ને બીજા પ્રાંતોમાં ચોક્કસ ગામડાંઓમાં બાળમરણ પ્રમાણ દર હજાર પંજાબમાં ૨૦૬.૨૬, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૩૦૩.૦૬, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૨૯૫.૫૯, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૨૪૨.૫૨, બંગાળમાં ૧૮૯.૧૫, આસામમાં ૨૫૮.૦૩ ને મદ્રાસમાં ૧૮૨.૯૧ હતું.

આ હૃદયભેદક શવનવિનાશ મુખ્યત્વે બાળલગ્નની ગદીને આભારી છે. બાળમાતાની વય એમાં મુખ્ય ભાગ બજવે છે. સોળ ને સત્તર વર્ષની કાચી વયે તે સામાન્ય રીતે માતા બને છે. એવી બાળમાતાઓનું મરણપ્રમાણ પંજાબમાં દર હજાર બાળકે ૧૮૦.૭૩, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૧૮, મધ્યપ્રાંતોમાં ૮૧.૧૮, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૨૬.૫૭, બંગાળમાં ૪૯.૧૬, આસામમાં ૨૬.૪૦ ને મદ્રાસમાં ૧૪.૩૯ હતું.

શવલગ્નની દૃષ્ટિએ જોવા ઉપરાંત એ બંધકર મરણપ્રમાણ આર્થિક સાધનોનો બંધકર વિનાશ દર્શાવે છે. હિંદમાં હાલ વધતા જતા વસ્તીપ્રમાણથી પરદેશી અવલોકનકરો ચોંકા ગયા છે, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કેંચ લેખક મો. મોરીસે ડેકાંબા લખે છે કે—“કાંઈ પણ દેશના આંકડાઓએ મને આટલો ચોંકાવી મૂક્યો નથી. ઇસ્વીસન ૧૮૭૭માં વીસ કરોડ હિંદીઓ હતા; ઇસ્વીસન ૧૯૨૧માં એમની સંખ્યા ૩૨ કરોડથી પણ વધી ગઈ પામી છે. પૂરતા પોષક તત્વ વિના આ નવી પ્રજા છેક જ નિર્માલ્ય પ્રગટ થવા પામી છે. બાલ્યાવસ્થામાં પરણાવી દીધેલાં બાળકોની પ્રજા નિર્વીર નીપજે છે. પંજાબ ને બીજા

અંધ, અનુકરણ, કરનાર, પ્રાંતોને, પડકાર, કરવાનું મને મન થયું નય છે કે આટલી બધી પ્રત્યક્ષ, વધારી ન મૂકી. અત્યારની તમારી બંધક દશામાં કનનબંધ છોકરાંથી વધારે કાંઈ જ કાંઈ નથી. યુરોપિયન, વિજ્ઞાનીઓ એ બેંધ આશ્ચર્યચકિત બની જાય છે.

અભ્યાસની જરૂર :

શારીરિક શક્તિ વધારે ને હિંદીઓને નિર્માલ્યતામાંથી બચાવી લે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા અગત્યની બાબતોનો અભ્યાસ કરવો ધટે છે. અત્યારે શારીરિક અશક્તિ ને નિર્માલ્યતા શાથી ઘૂસી જવા પામી છે તેની બારીક તપાસ કરવી ધટે છે. નિષ્ણાત અવલોકનકારો ઠોકી ઠોકીને કહે છે કે આ દશા દિવસે દિવસે બંધક બનતી જાય છે. સ્વરાજ્ય કે ઉલ્લોગોની પુનર્ધટના હિંદુનું શ્રેય નહિ કરી શકે. નવી રાજકીય પરિસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવા બે શારીરિક શક્તિ નહિ હોય તો રાજકીય પ્રગતિ કે ઔદ્યોગિક વિકાસનો બિલકુલ અર્થ સરશે નહિ. હિંદીઓ, પોતાનાં ખેતરો નહિ ખેડી શકે કે કારખાનાં નહિ ચલાવી શકે, તો ખીજી કશાથી પણ લાભ થવાનો નથી.

તપાસસમિતિ આ બંધક પરિસ્થિતિનાં કારણો શોધી કાઢી ઉપાયો સૂચવશે. માટે નાણાંબીડનું બહાનું કાઢી એ મહત્વનો પ્રશ્ન બોળે નાખવામાં ખોટી કરકસર છે. હિંદી સરકારના આરોગ્ય ખાતાને વૈદ્યકીય નિરીક્ષકો કે પ્રબળજનોને પોતાને મરી પરવારતી શક્તિ ટકાવી રાખવાના, પ્રયત્નો કરતાં મદદરૂપ થવા એવી કોઈ તપાસસમિતિની જરૂર હોય, તો એવો સુંદર ઉપાય લોકોના હાથમાં મૂકતાં માત્ર નાણાંબીડનું બહાનું કાઢવામાં આવે તો તે અસમ્ભવ છે.

(૩) ફરમાસુ આબાદી-કરકંસરની વ્યવસ્થિત યોજના

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કેઝિસે થોડા દિવસો ઉપર જ પોતાની બેંક ખતમ કરી, અમેરિકાનાં ઇતિહાસમાં આ સો દિવસો અબેડ હતો. કેઝિસનો કાર્યક્રમ કામકાજથી ભરપૂર હતો. શાંતિના ગાળામાં નિર્ણયાત્મક પ્રયત્નો આટલી ઝડપે કદી થે બન્યા નથી. પ્રમુખ ફ્રેંકલીન ડી. રૂઝવેલ્ટની કારકિર્દી શરૂ થતાં જ માર્ચની નવમી તારીખે કેઝિસની એક ખાસ બેંક બોલાવવામાં આવી ને સત્તર ખાસ કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા. પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ જાતે તો તેમાંના માત્ર ત્રણ જ ખરડા રજૂ કર્યા હતા.

આ પ્રમાણે પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટની આગેવાની નીચે છેલ્લી કેઝિસે જોટલા કાયદા પસાર કર્યા એટલા પહેલાં કેઝિસની કોઈ પણ બેંકમાં પસાર થયા નહોતા. આ વખતની ઝડપથી તો જનતા દિગ્મુહ બની ગઈ છે. ટૂંકામાં, કેઝિસે સોનાનું ધોરણ મૂકી દીધું, કાયદા દ્વારા લાવેલ ગંધા રાખવા પ્રયત્ન કર્યો, સરકારી ખર્ચમાં કાપકુપ કરી, ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધાર માટે ખાસ કરાવેલ કાર્યા, સંકટ-નિવારણ માટે સરકારી ટ્રિન્કેરીમાંથી ભરપટ્ટે નાણાં આપ્યાં ને ખાનગી રેલોને જાહેર અવસ્થા નીચે મૂકી દીધી.

સાથી વધારે અગત્યનું :

આ બધા કાયદાઓ ખૂબ જ અગત્યના છે, પરંતુ તેમાંથી ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધારનો કાયદો

અતિ મહત્ત્વ ધરાવે છે. એ કાયદા પર સહી કરતાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે જાહેર કર્યું હતું કે “ આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધારના કાયદાને ઇતિહાસ સૌથી મહત્ત્વનો લેખણે: અમેરિકન કોંગ્રેસે ભારે પરિણામો લાવે એવો બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કદી ચે છડ્યો નથી. ”

આ કાયદા દ્વારા ખાણો ને કારખાનામાંથી પેદા થતા માલ ઉપર ચોક્કસ દેખરેખ રાખવાની પ્રમુખને સત્તા આપવામાં આવી છે. કેટલો માલ પેદા કરવો ને કેટલી કિંમતે વેચવો તે પ્રમુખે નક્કી કરવાનું છે. કયાં બજારોમાં વેચાણ કરવું ને મજૂરીના દર કેટલા આપવા તે પણ પ્રમુખે નિર્ણય કરવાનો. દરેક જાણતે સરકારી લાઇસન્સ લેવાનું ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે. જો કોઈ માણસ લાયસન્સ વગર કામ કરે તો તેનો દરરોજના ૧૫૦૦ રૂપિયા સુધી દંડ ને છ મહિના સુધીની સજા ફરમાવી શકાય. આવાં લાયસન્સો રદ કરવાની પણ સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે.

આ કાયદાનો બેવડો હેતુ છે. સહકાર દ્વારા ઉદ્યોગોને નફાકારક પાયા ઉપર મૂકી દેવાનું તેનું ધ્યેય છે. સાથે સાથે જનતાનો તેમજ મજૂરોનો ઉદ્યોગના નવા વેગમાં બચાવ કરવાનો છે. આમનો પહેલો હેતુ ઉદ્યોગીને બેગા મળવા છૂ બ્યાપારી મંડળો સ્થાપી બર આણી શકાશે. એ લોકો પોતાનાં ધારાધોરણો નક્કી કરશે પછીથી તેને કાયદાનું સ્વરૂપ અપાશે. એ મંડળો મારફતે જ મજૂરીના દર, કામના કલકા, વેચવાની રૂઢિઓ તથા કામકાજની સગવડો મુકરર કરવામાં આવશે. આ ધારાધોરણો એ મંડળો જ પ્રમુખના ચોક્કસ પ્રતિનિધિની બહાલી માટે રજૂ કરશે.

જનતાનું રક્ષણ

ઔદ્યોગિક ધારાધોરણો ને કિંમતનો નિર્ણય સરકારની દેખરેખ નીચે થવાથી સામાન્ય જનતાને પુષ્કળ રક્ષણ મળશે. કામકાજની સગવડ, મજૂરીના કલકા, દરો ને બીજી વિગતો વગેરે ઉપર સરકારી નજર રહેવાથી મજૂરોને પણ રાહત મળશે. બેશક, ઔદ્યોગિક ને સ્થાનિક પરિસ્થિતિ અનુસાર એમાં અવારનવાર ઘટતા ફેરફારો કરવામાં આવશે જ.

છતાં આ કાયદાની પૂરેપૂરી અસર તો અમલદારી શક્તિ ઉપર જ નબરો. અર્વાચીન અમેરિકન ઉદ્યોગો ઉપર વિશાળ સત્તાઓ અજમાવવાનો અધિકાર પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે જનરલ લુ. એસ. બ્રેનસનને આપ્યો છે. એ સૈનિક, વકીલ તેમજ ધંધાદારી છે. ન્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે મહાન જગતયુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું હતું ત્યારે તેમણે પોતાની ગજબ વ્યવસ્થાશક્તિનો પરચો કરાવ્યો હતો. વિલ્સન સરકાર ને મિત્રરાજ્યોના બીજા સેનાપતિઓએ તેમનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં હતાં.

જનરલ બ્રેનસનનું મુખ્ય કામ તો પસંદગી દ્વારા લશ્કરી ભરતી કરવાનું હતું. એમની યોજના મુજબ લગભગ વીસ લાખ લશ્કરીઓ સુદ માટે યુરોપ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. પાછલા ભાગમાં તેમણે લડાઇને લગતા ધંધાઓના ખાતામાં સેવા આપી. ધંધો કરવાની પ્રમાણિક રીત ને સીધી વાત કરવાની ટેવ માટે તેમણે નામ કાઢ્યું હતું. થોડા વખત પહેલાં જ એક મોટા લોખંડના વ્યાપારીને તેમણે રોકડું પરખાવી દીધું હતું. એક-દમ દસ લાખ માણસોને રોજ અપાવવાની તેમણે યોજના ધડી છે. પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટને લુ બ્રેનસન કરતાં બીજો વધારે શક્તિવાન માણસ મળવો મુશ્કેલ હતો.

અમેરિકન ઉદ્યોગોમાં જૂતકાળમાં કામદારો તરફ જેટલું લક્ષ આપવામાં આવતું તે કરતાં આ કાયદો થવાથી શેડીઓએ વધારે ધ્યાન આપવાની ને તેમની સગવડો વધારે સાચવવાની ફરજ પડશે. વળી અર્વાચીન ઉદ્યોગોમાં જે વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે તે કરતાં બધો બચકાર મળ્યોત્તરનાવવાની પણ જરૂર પડશે. બદલામાં કાચા માલની કિંમતનું ધોરણ એવું ટકાવી રાખવામાં આવશે કે તેમને નફો મળે જ. ચાલુ ભાવની ગણતરીથી તેઓ ગમે તેટલા ધંધામાં ઝંપલાવી શકશે.

મજૂરોમાં કામ કરવાની આવડત હશે તો તેમને સારી રોજ, થોડી મહેનત ને યોગ્ય સગવડો જરૂર મળશે. એમનાં મજૂર મહાજનોને ચોક્કસ ઉત્તેજન મળશે. વ્યવસ્થાપકોને મજૂરોની ફરિયાદો સાંભળવી જ પડશે.

વૈશિષ્ટ્યની સરકાર આ કાયદા દ્વારા બેકારી ઘટશે એમ માને છે. કામધંધો સ્થિર થશે. શિયાળા પહેલાં ચાલીસ લાખ બેકારોને ધંધે લગાડવાનો જનરલ બેનસને નિશ્ચય કર્યો છે.

સામાન્ય જનતા આ ઔદ્યોગિક યોજનાની પ્રથમ અસર કાચા માલના ભાવ ચડવાથી અનુભવશે. પરિણામે મજૂરીના દર પગાર ને નફો પણ વધશે જ.

ઉદ્યોગોનું નિયમન

અત્યારે રાષ્ટ્ર લખંડર બીડમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. એક રાજ્ય બીજા રાજ્ય સાથે છૂટથી વ્યાપાર કરી શકે તે માટે નડતાં બંધો દૂર કરવા કોન્ગ્રેસ પ્રયાસ કરી રહી છે. અત્યારે એવાં નડતરોથી વ્યાપાર ઘટી રહ્યો છે તે લાવિષ્યમાં વધશે. વ્યાપારી મંડળોમાં સહકારથી કામ થશે એટલે ઉદ્યોગો વ્યવસ્થિત બનશે. સરકારી દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થા સચવાવાથી મજૂરોની સંવશકિત વધશે. હરીફાઈની અયોગ્ય રીતો વિસારે પડશે. બેકારી ઘટશે ને સદંતર નાશુદ થશે. મજૂરીનું ધોરણ સુધરશે. નૈસર્ગિક સાધનોનો વિકાસ સાધવાથી વ્યાપારો નવચેતન પામશે. આ બધા આદર્શો બર લાવવાની ધારણાથી જ આ ઔદ્યોગિક કાયદો ઘડાયો છે. એ દ્વારા રાજનીતિનું દૃષ્ટિબિંદુ ઘણું જ વિશાળ બનાવી દેવામાં આવ્યું છે ને એનો અમલ કરવા ઘણી જ વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

ધંધા પરનો આ અંકુશ કાયમનો નથી, મંદીનું સંકટ દૂર થતાં જ આ કાયદો નરમ કરવામાં આવશે ને તે દ્વારા મળેલા અનુભવો ઉપર નવી યોજના ઘડી કાઢવામાં આવશે.

ચોક્કસ કરકસર

વ્યાપારધંધા ઉપર વધતા જતા સામાજિક દાબને પરિણામે જ આ કાયદો અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. અત્યારના કાયદાની કલમેમાં વખત જતાં જરૂરી ફેરફારો કરવામાં આવશે જ. બીજી બધી જ અર્વાચીન ઔદ્યોગિક પ્રજ્ઞઓની માફક અમેરિકા થોડા જ દશકામાં ધંધામાં વ્યક્તિગત સત્તાને ઘટતી ને જહેર સત્તાને વધતી જશે. અત્યારે આપણે અમેરિકામાં રાષ્ટ્રીય ને સામુદાયિક તત્ત્વનો શંભુમેળો જોઈએ છીએ: ચોક્કસ કરકસરની ત્યાં યોજના વિચારાય છે, ઔદ્યોગિક યોજનામાં સહકાર દ્વારા સામાજિક કાષ્ટ કેળવવો એ અત્યારના વ્યાપારધંધાનું કાયમનું તત્ત્વ જણાય છે. તેથી જ આ અને તેને લગતા બીજા કાયદાઓને ક્રાંતિકારી લેખવામાં આવે છે.

ઔદ્યોગિક પુનર્ધટના માટેના આ કામદાની સાથે સાથે ત્રણ કરોડ ડોલરનાં જાહેર કામો ઉપાધાની યોજના બહાર પાડવામાં આવી છે. ને એને માટે નાણાંની ભેગવાઈ બાબતોમાં મોડ કાઢી કરવામાં આવી છે.

ચોક્કસ કામ પ્રથમ શરૂ કરવાને માટે પ્રમુખને બહોળી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. રાજભાગી, બાગબગીચાઓ, રતાનગૃહો, જાહેર મકાનો વગેરેનું બાંધકામ કે સમારકામ ચાલુ કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું છે. નૈસર્ગિક સાધનોની ખીલાવટ કરવાનું હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. એમાં પાણી સ્વચ્છ બનાવી પદ્ધતિસર પૂરું પાડવાની તેમ જ મેલું પાણી કાઢવાની યોજનાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પાણીમાંથી વિજળીક શક્તિ પેદા કરવાના પ્રયત્નો પણ કરવાના છે. નદીકિનારે બંદર બાંધી વેપાર ખીલવવાની તંબીજ પણ થવાની છે. જલપ્રલય સામે બચાવનાં સાધનો જિલાં કરવાનાં છે. ગરીબવર્ગ માટે સારાં મકાનો બંધાવી ગંદકી દૂર કરવાની પણ યોજના છે.

લશ્કર ને નૌકાસૈન્ય

પ્રમુખની મરજીમાં આવે તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું નૌકાસૈન્ય વધારવાની તેમને સત્તા આપવામાં આવી છે. લશ્કર તેમ જ નૌકાસૈન્ય માટે વિમાનો ખરીદવાની પણ તેમને છૂટ આપવામાં આવી છે. લશ્કરી સરસામાન ખરીદવાનું પણ તેમની મુનસસી પર છોડવામાં આવ્યું છે. ને વિદેશી સત્તાઓ સાથે કોલકરાર થાય તો લશ્કર ને નૌકાસૈન્યને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવવાની યોજનાઓ મોકુફ રાખવાની પણ પ્રમુખને પરવાનગી મળેલી છે.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૪) સંતશ્રી ઉપાસની મહારાજ અને હરિજનો

હરિજનોને અપનાવવાનો પ્રશ્ન હાલમાં ઘણો ચર્ચાય છે, અને તે બાબત ઘણો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. તે વખતે સકારીના સંતશ્રી ઉપાસની મહારાજની જીવનકલામાંથી લીધેલું નીચેનું અવતરણ બોધક અને ઉપયોગી થશે, એમ જાણી નીચે આપીએ છીએ.

“ચિદ્રાસ્વામીને ત્યાં તમે લોકો દેવલોકો છો તેથી મારી પાસે આવવા લાગ્યા, અને હું તો દેવ નથી. મેં વિચાર્યું, જેમણે તો ખરા આ આપણી ઉપર દેવભાવ ક્યાં મુકી રાખે છે ? તેથી હું ગયો મહારણીને ધર. હું સારો હતો. તમારા ત્રાસને લીધે મહારણીને ત્યાં મારે જવું પડ્યું. એટલે એક રીતે તમે જ મને મહારણીના ઘરમાં ધાલ્યો. મને લાગ્યું કે હવે આપણે મહારાજાના ઘરમાં છીએ તેથી હવે આ લોકો આવશે નહિ. જેલું તો, તમે લોકો મહારાજાના ઘરમાં આવવા લાગ્યા. ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે હવે જાંગીઆના ઘરમાં જઈ જઈએ. એમ કરીશ એટલે તો નહિ આવે. મારે તો જાંગીઆ અને પાલણી બંધા સરખા જ થઈ પડ્યા જેલું તો તમે લોકો જાંગીઆના ઘરમાં આવ્યા. એ પરથી શું સાબીત થયું ? ન્યાંતું જે હોય તે ત્યાં જાય છે. (જ્યેષ્ઠા સેયે જાત અસ્તે.) એ કહેવત પ્રમાણે મૂળના આપણે બધા જાંગીઆના ઘરમાં જા જીએ. ત્યાંથી કેટલોક વખત સુધી જુદા જુદા જન્મો લઈ ચક્રર ફરતા ફરતા ફરી પહેલે ઠેકાણે જાંગીઆના ઘરમાં આવ્યા. જાંગી લોકો કેણુ હોય છે ? સાક્ષાત્ પરમેશ્વર. આપણામાં પરમેશ્વરી અંશ બહુ ઝોઝો, પણ જાંગીઓમાં પરમેશ્વરી અવસ્થા વધારે છે. જ્યાં સદનશક્તિ વધારે ત્યાં પરમેશ્વરી

* Dr. Sudhindra Bose: Prosperity to Order: The 'Planned' Economy' *Move-Free Press Journal*; 26th July, 1933.

અવરથા વધારે. બધામાં અપવિત્ર-અમંગલ શું ? તો નરક. તે તમારો જ દસ્ત તમારી પાસે હોય તે સહન થતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તમારી સ્ત્રીઓ, છોકરાંની શુદ્ધ ધોતાં નાક મરડે છે. એટલે એટલું પણ તમારાથી સહન થતું નથી 'અને' ભંગી લોકો તમોએ કાઢેલી વિદ્યાની રોપડીની રોપડીઓ રોજ કાઢે છે, એટલે એવાં ભયંકર દુર્ગંધ તે લોકો સહન કરી શકે છે ને ? ત્યારે તે લોકો સહન કરી શકે છે માટે તેમનામાં ધૃષ્ટિરી અવસ્થા વધારે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તમોને સાધારણ કંઠું કંઈ ગયેલું અથવા વાસી અથવા ભાવતું નથી અને તમારા જ ઘરમાંનાં વાસી, અજીર્ણ, ખોટયાં, બિતરી ગયેલાં, ગંધાતાં શાક દાળ વગેરે બગડી ગયેલ અન્ન, તે તમારા ઘરનો સ્ત્રીવર્ગ સવારમાં જ તમારું પાચખાતું ઝાડવા ભંગડી આવે એટલે તેને ગળે પાસે છે. સારું તાબું અન્ન તેમને તમો કદી ખવરાવતાં નથી, તે બિચારા તેવું જ વાસી બગડી ગયેલું ઘેર લઈ જઈ ખાય છે. આ હું કાંઈ ઉપરઉપરનું કહું છું. એમ નથી. અહીંની ભંગડીઓને ખાતાં જોઈ છે, તેમનાં છોકરાછોકરી, કેટલીક સ્ત્રીઓ ગામમાંનું એવું જ કંઈ વાસી બગડી ગયેલું નવદસ વાગ્યે ખાતાં એકાં હતાં. સહેજ હું તે બાબતેથી જતો હતો ત્યારે જોયું. મેં ત્યાં એમની પાસે બેઠા રહી તેમને પૂછ્યું : "તમો આ ક્યાંનું અન્ન ખાઓ છો ?" ત્યારે તેણે કહ્યું : "ગામનાં સ્ત્રીલોકોએ આપેલું." પછી તે અન્ન જોઈને જ મને બહુ ખરાબ લાગ્યું. પછી મેં નીચે બેસી તે અન્નનાં પદાર્થોનો કાંઈક સ્વાદ લઈ જોયો તો મોંમાં મુઠ્ઠાં ધલાય નહિ એટલું બધું તે બગડી બિતરી ગયેલું હતું. તેમની મને બહુ દયા આવવા લાગી આ હાલની વાત નથી. હું ત્યારે મંહા-રણીની ઝૂંપડીમાં રહેતો હતો ત્યારે હું અહીં રોજ ફેરી મારવા આવતો જ હતો તે વખતની આ વાત છે. ફાગણ ચૈત્રની આ વાત છે. હવે તો શું ? તે બિચારાઓને તમો લોકો રોજ મુઆસ (સારું સારું) ખવરાવો છો પણ આ તમારું અન્ન સંતર્પણ કાંઈ ફોગટ જવાતું નથી. કારણ તે ભંગી એટલે પરમેશ્વર જ છે. તેમનું નામ ભંગી શાથી ? તો જો ભંગ થનાર (ભંગી બધ) તેનો ભંગ કરનાર (તેને ભાંગનાર) અથવા ભંગ થનાર જે છે તેનું હરણ કરનાર જ તેને કહે. આ ગુણ પરમેશ્વરે તેમનામાં મુક્યો છે. માટે તેમનું નામ ભંગી એટલે કે આપણમાં જે ભંગ પામે એવું છે, ભંગ પામનાર એટલે અંશસ્વત તેનું હરણ કરી એટલે તે ભંગ કરી એટલે તેનો નાશ કરી, અભંગ જે એટલે શાશ્વત, એટલે જ પરમાત્માની અવસ્થા આપનારા તે છે. તેથી ભંગી નામ પરમેશ્વરનું છે અને તે જ કામગીરી કરનારા છે, તે કઈ કામગીરી ? તો ભંગ પામનારું હરણ કરી આપણને અભંગ જ આપનારા તેથી તે પરમેશ્વર જ છે એમ સમજો. તે લોકોની આપણા લોકોને કંપના નથી અને બિતરી ગયેલું બગડી ગયેલું અન્ન તેમને આપણે આપીએ છીએ એટલે પરમેશ્વરને જ તેવું અન્ન ખવરાવ્યાં જેવું થયું. ભંગમે ભંગ કરનારા જે હોય છે તે પોતે અભંગ અવસ્થામાં જાય છે તેથી આપણે અભંગ અવસ્થામાંના સેકડો જન્મ ચક્ર (ચકા-કારે) ફરતા ફરતા ફરી તે ભંગીપદે એટલે જ ફરી પૂર્વવત્ આપણે અભંગ પદે જઈ રહ્યાં છીએ એમ ચોક્કસ સમજો.

આ સમયમાં મહારાજ પોતાનું ભંગીનું કામ પોતે કરતા, ભંગીની શેરી વાળીબૂડી સાફ કરતા, ભંગીનાં કપડાં ધોઈ આપતા, અને ભંગી સ્ત્રીને દળવામાં મદદ કરતા, અને ઉચ્ચ વર્ણનાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો તેમના દર્શને ભંગીવાડમાં આવતાં તે પણ તેમાં ભાગ લેતાં અને કેટલોક સમય દર શુરુવારે અને દત્તના દિવસે ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓ ભંગીની છોકરીઓને સ્નાન કરાવતાં અને નમાડતી.

પૂના

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

[સમશ્લોકી અનુવાદ : મનનિકા દીકા સાથે]

કર્તા : બલવન્તરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

કાલિદાસની કૃતિઓને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના અનેક પ્રયાસ થયા છે. તે મહાકવિની ભારતી જ કાંઇક એવી છે કે તેના ભોગી અન્ય ભાષાના સેવકો પાસે અનેક પ્રયત્નો કરાવે! માલવિકાગ્નિમિત્રને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આ ત્રીજો કે ચોથો પ્રયત્ન છે. પ્રથમ પ્રયત્ન ઘણું કરીને સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગત વિદ્વાન રણછોડભાઈ ઉદયરામનો—સન ૧૮૭૦ જુલાઈમાં પ્રગટ થયો. બીજો પ્રયત્ન શ્રી પ્રાણશંકર અમૃતલાલ દીક્ષિતનો નોંધાયો છે; પણ તે અંચ મને પ્રાપ્ત થયો નથી. ત્રીજો એક હમણું જ પ્રસિદ્ધ થયો છે—શ્રી કાઠિયાવાડીનો—એમ એક યુવાન વિદ્વાન પાસેથી સાંભળ્યું છે. અને ત્યાર પછીનો પ્રયત્ન મ્રો. બલવન્તરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરનો. કાલિદાસની ભારતીને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ પ્રથમ તેમણે શાકુન્તલનો અનુવાદ કરી કર્યો, અને ત્યાર પછી પ્રસ્તુત માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકના અનુવાદ દ્વારા કરે છે. The Text of the 'Sakuntala'—નામનો તેઓશ્રીનો અંગ્રેજી નિબંધ પણ સંશોધકોના ધ્યાનયોગ્ય છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદ સમશ્લોકી છે; અનુવાદ પછી મનનિકા નામની સ્વોપદ દીકા છે.

અનુવાદમાં પોતે જે આદર્શ મુખ્ય આગળ રાખ્યો છે તે પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર આપેલી આર્યામાં વ્યક્ત કર્યો છે: “મૂલાનુગિમ્ય વાંછું રેઆરંગપ્રભાદિ રચનામાં:” આ આદર્શ માગી લે છે કે અનુવાદની આંકણી બરાબર કરવા માટે તેને મૂલ સાથે વિચારવો જોઈએ. નિવેદનમાં પણ પોતાની કૃતિના આવા વાચકોને તેઓ “મહારા ઉત્તમ વાચકો” કહે છે.

મનનિકા—૧૪૦ પાનાંની—(મૂળનો અનુવાદ ૧૦૦ પાનાંનો) ગ્રામીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અનેક પ્રશ્નોને નવીન રીતે ચર્ચવાનો પ્રયાસ કરે છે. આનો પૂરો ખ્યાલ આપવા માટે અને તેના વિવાદસ્થાનોનો ઉત્તરપક્ષ આપવા માટે લગભગ બીજાં એટલાં અથવા તેથી વધારે પાનાં વિવેચકને આપવાં પડે—જે આ સમાસોચનામાં અસ્થાને છે. છતાં તેમાંના કેટલાકનો નિર્દેશ આગળ ઉપર કરીશું. પણ આટલું તો અત્યારે પણ કહી શકાય કે તે અભ્યાસક પાસે ખૂબ સંશોધન કરાવે તેવી કૃતિ છે.

અનુવાદને તખ્તા લાયક બનાવવા માટે મ્રો. ઠાકોરે અંકોના પ્રારંભમાં સૂચનાઓ આપી છે; આ સૂચનાઓથી નાટકનું વસ્તુ પોતે સમજ્યા છે તે પ્રમાણે વાચકો અને પ્રયોગ-સાહસિકો માટે વિશદ કર્યું છે.

મૂળની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અનુવાદને ‘ગુજરાતી-ચોપડી લેજ’ વાંચતાં તે વિશદ, સુસ્થિર અને રસિક નાટકની છાપ પાડે છે. આ ઉપરથી એ પણ ક્ષતિ થાય છે કે ન્યાં ન્યાં

અનુવાદ મૂળના અર્થ, તાત્પર્ય, અને રસને અનુસરે છે અથવા આનો વિષાત ન થાય તેટલી જ છૂટ લે છે, અને જ્યાં જ્યાં કાલિદાસનાં લાક્ષણિક સુક્રોમંલ પ્રસાદનો લંગ થતો નથી ત્યાં ત્યાં પ્રયાસ કૃતાર્થ છે.

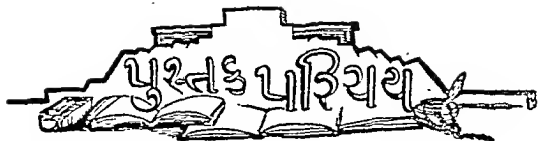
અનુવાદકે પ્રાચીન નાટ્ય કલાની કીર્ણવટમાં પણ ઉતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી તે દષ્ટિએ પણ આ કૃતિ તપાસવા જેવી છે. આ દષ્ટિએ તપાસતાં એમ લાગે છે કે અનુવાદકે નાટકો ભજવવાની પ્રાચીન રૂઢિમાં નાન્દીનું ક્યાં સ્થાન હતું તેની ગવેષણાનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યો નથી. કાલિદાસની આધુનિક પ્રતિઓમાં આવે શ્લોક પછી 'નાન્દનતે' આવે છે તે ખરું; પણ તેની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં પ્રાચીન રૂઢિ પ્રમાણે પ્રથમ 'નાન્દનતે' આવે છે, અને કાલિદાસના યુગની પણ એ જ રૂઢિ હતી, અને નાટ્યશાસ્ત્રને પણ તે જ સંમત છે. આ વિષે સાક્ષરશ્રી. કેશવલાલભાઈએ જે પદ્ધતિ સ્વીકારી છે તે જ યોગ્ય છે. આ પ્રશ્ન અમુક શબ્દોને કેવળ આગળ પાછળ મૂકવાનો નથી પણ નાટકના પ્રયોગમાં પૂર્વરંગનું જે મહત્ત્વનું અને આહ્વાદક સ્થાન હતું તેને સમજવાનો છે. સંક્ષેપમાં પ્રથમ શ્લોક તે નાન્દી નહિ. (આ વિષેની વધારે વિગત જાણવા માટે જુઓ: સાહિત્ય દર્પણ [નિ. સા.] પરિ. ૬, પૃ. ૨૭૬-૮૦. તથા ના. શા. અ. પ.)

આ જ દષ્ટિએ ખીજો દાખલો: મૂળમાં સૂત્રધાર—કાલિદાસગ્રથિતવસ્તુ માલવિકાગ્નિમિત્ર નામ નાટકં.....પ્રયોક્તવ્યમ્ । આનો અનુવાદ “ કાલિદાસરચના માલવિકાગ્નિમિત્ર નામે નાટક.....ભજવવા ફરમાવ્યું છે. ” ભાષાન્તર તરીકે આમાં બહુ દોષ જેવું નથી; પણ આપણે જો નાટકનો, પ્રાચીનોનો ખ્યાલ ધ્યાનમાં લઈએ તો વિચારવાનું પ્રાસ થાય છે: ‘નાટક એટલે કે નટોની કૃતિ-નટોની કળા-નટો પ્રયોજે તે નાટક. નાટ્ય એટલે ચતુર્વિધ અભિનયથી અવસ્થાની અનુકૃતિ. આમાં કવિનો હિસો વાચિક અભિનયનું ઉપાદાન આપવાનો-સંક્ષેપમાં કાલિદાસ પોતે સ્વયં છે તે પ્રમાણે વસ્તુ ગૃંથી આપવાનો. નાટકના આકારવાળી સાહિત્યરચના-પ્રયોગની અપેક્ષા સાથે અથવા-વિના, એ અર્થમાં આજનો નાટક શબ્દનો ઉપયોગ સાચો;-પણ પ્રયોગરસિક પ્રાચીનો તો નટોથી વસ્તુ ભજવાય ત્યારે જ નાટક થયું માનતાં. [જુઓ વધારે વિગત માટે મારો લેખ: “ કાવ્ય વિષે કેટલુંક જૂનું અને નવું ” ‘પ્રસ્થાન’ પુ. ૩. પૃ. ૧૦૯-૧૦.] એટલે જો અનુવાદ ‘કાલિદાસે જેનું વસ્તુ ગૃંથી આપ્યું છે’-એમ મૂળ શબ્દોને વળગી રહી કર્યો હોત તો તે વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ થાત.

સમશ્લોકી અનુવાદમાં જે સ્પષ્ટતા અને મૂળનો ભાવ સાચવવાની શક્તિ છે તેના ઉદાહરણરૂપે પ્રથમ આશીર્વાદનો શ્લોક અને સંસ્કૃતનો દરેક વિદ્યાર્થી જાણે છે તે પુરાણ-મિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્ ।ના અનુવાદો જુઓ. ખીજો આ પ્રમાણે:

ઉપજાતિ

પુરાણુ: તે હોય ન સર્વ કુંડ,
નવીન તેથી જ ન કાવ્ય કુંડ:
સેવે નવું જૂનું સુ-ધી કરીને,
મૂઢો જ દોરાય પરાધ શુદ્ધિ.

જીવનમાંથી જડેલી : ખંડ ૧-૨ સાથે:—

લેખક: સૌ. લીલાવતી મુનશી. પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા. અમદાવાદ કિં રૂ. ૨-૮-૦

બન્ને ખંડમાં ચમકે સત્તર વાર્તા છે. તેમાંની પહેલી “પૈસા છે ?” એ વાર્તા “કાષ્ઠ અંગ્રેજ વાર્તાનું સ્મરણ રહી ગયેલું તેના પરથી લખાઈ છે.” બાકીની વાર્તાઓ સ્વતંત્ર છે અને તે ‘ગુજરાત’ માસિકમાં છપાઈ છે. છેલ્લી વાર્તા “જર્ણુ મદિર ને પાત્રાળુ” શ્રીમતી લીલાવતી અને શ્રી મુનશી બન્નેએ સાથે રહી લખી છે.

આ વાર્તામાં મુખ્યત્વે વર્તમાન ગુજરાતની સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો છે અને વર્તમાન ગુજરાતની સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો છે. માત્ર “બે બહેનોની કથા” અને “જીવનની મધ્યાએ કૃષ્ણ” એ પ્રાચીન વસ્તુ ઉપરથી રચેલી છે. ધણીખરી વાર્તાઓ શોકાન્ત કે છેવટ શોકમય છે.

લગભગ બધી જ વાર્તાઓનું કાર્યનું ક્ષેત્ર મોટાં શહેરો જ છે. પહેલી વાર્તા “પૈસા છે ?” નું સ્થળ ખેડબજા જેવું નાનું ગામ છે પણ ત્યાં પણ વાતાવરણ અને પાત્રો શહેરનાં જ છે. “જશોદાનો જીવનવિકાસ” અને “નિર્જનતા”માં પાત્રો મૂળ ગામડાનાં છે એ ખરું, પણ તે ગામડું હોડી શહેરમાં પોતાનું કામ કરે છે. નહિતર પણ વાર્તાઓનું વાતાવરણ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે લેખકને ગામ કરતાં શહેરનો પરિચય વધારે છે. તે સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે સ્વભાવ અને બનાવોના દૈવિય માટે શહેર વધારે અનુકૂળ છે.

“પૈસા છે ?” અને “ઉપકાર” એ વાર્તાઓનાં મુખ્ય પાત્રોનું માનસ વિલક્ષણ ગણાય. “પૈસા છે ?” માં મધુ એક જ વાર માધવીને મળીને તેને પરણવાનું શક્ય માની લે, અને એ શક્યતાને લીધે પછે પડેલી ચન્દ્રાને તરછોડે એ શક્ય લાગતું નથી. તેની જ રીતે “ઉપકાર”માં જનમેજય ને યદુનંદન બન્નેનાં માનસો અને વિશેષ કરીને યદુનંદનનું માનસ આત્મઘાત સુધી સ્વાભાવિક રીતે પહોંચતું જણાતું નથી. “સ્નેહનું અન્ધન” માં સાધુરામ છેવટે જતો રહે છે તે પણ સ્વાભાવિક લાગતું નથી. “આત્મબોગની કિંમત” માં વિશાળાને બોળવવાની રીત જરા કૃત્રિમ અને પારદર્શક, જણાઈ આવે એવી છે, છતાં વિશાળા બોળવાય છે તે નવાઈ લાગે છે. “સત્યાગ્રહ” માં વાર્તાનો વળાંક આકર્ષક છે, પણ સુજનનાર્થ સ્પષ્ટકારમાં જોડાયા એ માત્ર એક નવું રમકડાનું આકર્ષણ હતું, એવો નિર્ણય એ પાત્રને માટે વધારે પડતો સખ્ત અને અન્યાયી લાગે છે.

લેખકની વર્ણનશક્તિ સારી છે. સામાજિક અન્યાયના પ્રશ્નો તેમની લાગણી તીવ્ર થાય છે અને તે મર્મભેદક દુરુણ કે હાસ્ય કે કટાક્ષમાં સારી રીતે પ્રકટ થાય છે. વાર્તાના પ્રશ્નોમાં સારી વિવિધતા છે. વાંચનાર વર્ગ તરફથી આ મંત્રકને આવકાર મળશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

તણુખા મંડળ ત્રીજું. અવશેષ. પ્રતીક:—

કર્તા: ધૂમકેતુ. મળવાનું ઢેકાણું : ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીચીરોડ : અમદાવાદ.
ક્રિંમત અનુક્રમે દોઢ-સવા-દોઢ.

તણુખા મંડળ ત્રીજું આગલાં મંડળોના અનુસંધાનમાં છે. અવશેષમાં બીજામાં આપવી રહી ગયેલી, અને શરૂઆતમાં લખેલી, કદાચ કંઈ સુધારો માગે એવી વાર્તાઓ છે. પ્રતીકમાં કર્તાની સાધારણ કરતાં કંઈક લાંબી વાર્તા અને ટૂંકામાં ટૂંકાં પ્રસંગચિત્રો અને રેખાચિત્રો આપેલાં છે.

શ્રીયુત ધૂમકેતુ આપણા લેખકોમાં વાર્તાસાહિત્યમાં સારો ક્ષણ આપતા રહે છે. તેમની એટલી વાર્તાઓ નિષ્ક્રિય પ્રકૃતિ રહે છે કે તેમના મનનાં વલણો તેમની શક્તિ અને તેની મર્યાદા હવે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકીએ.

તેમની બધી વાર્તાઓમાંથી સૌથી આગળ પડતું લક્ષણ તે તેમનો ગામડાંની જિંદગીનો પરિચય અને તે માટેનું તેમનું આકર્ષણ છે. ગામડાંની નિર્દોષતા, તેની સરલતા, તેની સુધૃષ્ટતા, તેની જીવન સાથે વણાઈ ગયેલી કલા તે સર્વ માટેના તેમનો પક્ષપાત સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. તેમ છતાં તેઓ ગામડાંના દુર્યુક્તો તરફ દુર્લ્લેહ કરતા નથી. તણુખાની ‘સર્વનાથ’ અને ‘અનાદિ અનંત’ પ્રતીકની ‘નવાં ખડેર’ વાર્તામાં ગામડાંમાં પણ કેવાં પાપો ચાંચ છે તેનો ચિતાર છે.

આની સાથે કર્તાને કંઈક નવા જમાના તરફ તિરસ્કાર પણ છે. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે પશ્ચિમની અસરથી આપણે ત્યાં જે કંઈ નવું થયું તે સર્વ અનિર્ણય જ છે. શહેરના માણસો ગામડાંના માણસોને છેતરે છે, તેમને ચૂસે છે. શહેરના પુરુષો ગામડાંની સ્ત્રીઓને, અને ગરીબ સ્ત્રીઓને જગાડે જ છે વગેરે. આ હકીકત અમે તથ્યની દૃષ્ટિએ પૂરેપૂરી સાચી નથી માનતા, અને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શહેર ગામડાં વચ્ચે નૈતિક ફરક બહુ મોટો હોય એમ માનવાને કશું કારણ નથી, જિલ્લું કેટલીક બાબતોમાં શહેરને નવા વિચારો જાણવાનાં અને એ રીતે પ્રગતિ કરવાનાં જે સાધનો છે તે ગામડાને નથી અને ગામડા કરતાં શહેર કેટલીક બાબતોમાં હિંચુ છે.

કર્તાની લાવ નિષ્પન્ન કરવાની રીતિ વિચારવા યોગ્ય છે. એ રીતિ અગાઉર બતાવવા માટે અમે નીચે માત્ર તણુખામાંથી તેનાં ઉદાહરણો આપીએ છીએ. ‘પ્રતાપ મહેલ’ની વાર્તામાં મોતી વારંવાર : “રંગુણ ! બેટા ! દાદાજી બોલાવે ” એ વાક્ય વારંવાર બોલે છે. તે એક જ લાગણીના આવેશમાં ગાંડી થઈ ગઈ છે અને આ વાક્ય બોલ્યા કરે છે. પણ બીજી વાર્તામાં પણ લાગણી બતાવવા કર્તા એ ને એ જ સુક્તિ કહે છે. દાખલા તરીકે ‘કેસરી દળના નાયક’માં માછરૂટ વારંવાર “અજવાળું આવવા દો ” એમ કલા કરે છે. એ જ રીતે કેટલાંક પાત્રોને અમુક વસ્તુઓની લત લાગે છે. ‘એની કયા’ના નાયકને લાલ કરેણીની લત લાગી છે, ‘જીવનપરાગ’ના નાયકને માણેકચોકની લત લાગી છે; ‘અદસ્ય મતા’ની વાર્તાના નાયકને ‘કેલુ’ પડાવવાનો મોહ થયો છે. ‘પહેલેથી છેલ્લે સુધી’ માં નાયક ખુશાલને વસ્તુસંગ્રહની લત લાગી છે. આ રીતે તેમનાં ધણાંખરાં પાત્રો જાણે વસ્તુથી ગ્રહીત (Obsessed) થયેલાં લાગે છે. હવે એ ખરું છે કે સમાજમાં માણસ કેઈવાર આવી

રીતે ગૃહીત થાય છે, પણ સાથે સમજવું જોઈએ કે આ કંઈક ઘેલછાને મળતું મનનું વલણ છે અને તે મનની દુરસ્તી દાખવતું નથી. તેમાં પણ આ, સાહિત્યમાં લાગણી બતાવવાની પદ્ધતિ બની જાય ત્યારે, વધારે વાંધાભરેલી બને છે. તેનાથી કલામાં એકવિધ ત અને કંઈક અંશે કૃત્રિમતા આવે છે. લાગણીના વણછામાં શુદ્ધિનું સ્વતંત્ર સ્ફુરણ અશક્ય બને છે.

કર્તાનું ખરું આકર્ષક અંગ તેમનાં વર્ણનોની સુંદરતા, તેમની ભાષાની વિશદતા, તેમના ગદ્યનો સંવાદ, તેમનો હિંદના અનેક પ્રાન્તોનો પરિચય, સમાજના અનેક યરો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ગરીબ સ્થિતિના યરો સાથેનો સમભાવ એ છે. ગદ્યની અનેક રચનાઓના તેઓ અખતરા પણ કરે છે. કુદરતનાં વિવિધ અંગોનું સૌન્દર્ય તેમણે પારખ્યું છે અને અનુભવ્યું છે. આપણા સમાજનો ગરીબ કચરાચેડો વર્ગ કદાચ વસ્તુઓમાં રાચે છે, શા વિચારો કરે છે, અને કેવી 'લાગણીઓ અનુભવે છે તે તેઓ ચીતરે છે; પણ તે સાથે આ વાર્તાના વાચકોને એટલી ચેતવણી આપવી જોઈએ કે આવી વાર્તાઓ વાંચીને ગરીબ લોકો તરફ માત્ર મૃદુ લાગણીઓ કેળવવામાં જીવનનું સાર્થક્ય નથી. જેમ ખરચાણ-પણું એ એક વિલાસ છે, જેમ શુદ્ધિવિલાસ એ પણ એક વ્યસન યદ્ય જાય, તેમ લાગણી-વિલાસ પણ એક ભોગવિલાસની વસ્તુ બની જાય છે; અને એવા માણસો સમાજને અને પોતાને વધારે છેતરે છે, કારણકે લાગણીને આચાર તરફ જતી અટકાવી તેના કદપનામય અનુભવમાં રાચીને તેઓ અટકી જાય છે, બહારથી લાગણી બતાવી એક પ્રકારનું કૃત્રિમ જીવન ગાળે છે. આપણા કાર્યમંદ દેશમાં આટલું કહેવાની અમે અત્રે તક લઈએ છીએ. સ્નેહપ્રશ્ન. દિવ્યચક્ષુ. કોકિલા. પૂર્ણિમા:—

કર્તા: રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ; પ્રકાશક : પહેલાં ત્રણના મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ : નંદજીવન રાવપુરા, વડોદરા; અને છેલ્લાના શંભુલાલ જગશી શાહ, ગુર્જર મન્યરત્ન કાર્યાલય. કિંમત દરેકની રૂ. ૨-૮-૦

આ ચારેય પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે તે માટે કર્તા અને પ્રકાશકોને અભિનંદન ઘટે છે. આ પૈકી પહેલાં બેનું અવલોકન પહેલાં 'પ્રસ્થાન'માં આવી ગયું છે. એટલે તે વિશે ફરી કહેવાનું કશું રહેતું નથી, છેલ્લાં બે વિશે અહીં ટૂંકામાં થોડું કહીશું.

કોકિલામાં પણ તે આગળની આ કર્તાની વાર્તા વિકસાવવાની રીતિ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. સાચા મિત્રો, સાચા સ્નેહવાળાં દંપતી, લોભી લાલચુ નીચ લંપટ એવાં પાત્રો, ઠાવકાં ડાહ્યાં હોંશિયાર ગર્વિષ્ઠ પાત્રો, અને ઉદારતામાં ઘણી જાંચી કક્ષાએ જઈ શકે એવાં પાત્રોથી આ વાર્તા ગૂંથાઈ છે. તેમની દરેક વાર્તામાં જેવાં સાહસ, બહાદુરીથી રક્ષણ, આગ, મારામારી આવે છે તેવું આમાં પણ આવે છે. એક જ માનસનાં જણાતાં પ્રેમી તેમની વાર્તામાં આવે છે, છતાં તેમના પ્રેમનું નિરૂપણ જે હમેશ તાજગીભર્યું, પવિત્રતા-ભર્યું અને આખા વાતાવરણને મુગ્ધમય કરી મૂકે તેવું હોય છે તે આમાં પણ છે. આમાં પ્રેમ વિશેષ પાત્ર હોય તો જુગલકિશોર અથવા નાયબાવા છે. તેનાથી આ વાર્તામાં બીજી વાર્તાઓ સાથે સરખાવતાં સારું વૈચિત્ર્ય, કુતૂહલ અને અદ્ભુતતા અનુભવાય છે પણ તે સાથે એ પાત્રનું માનસ અત્યંત વિવશજન્ય લગાઈ ગયું છે, અને કેટલાક પ્રસંગો જરા અસંભવિત લાગે તેવા બને છે. સ્નેહપ્રશ્ન કરતાં આના કટાક્ષો કંઈક મોળા જણાય છે.

છતાં વાર્તા તેના બનાવોની ગૂંચણી, પાત્રોના એક પછી-એક દેખાતા જતા અટપટા સંબંધો, ઉદાત્ત સ્વભાવોના વિકાસો વગેરે ઠેક સુધી રસમય રહે છે.

પૂર્ણિમા તેની નાયિકાની સામાજિક સ્થિતિને લીધે તેમની બીજી વાર્તાઓથી જુદી પડી આવે છે—જે કે તેમાં પણ પાત્રાલેખન અને રસ જમાવવાની રીતિ એની એ જ છે. વાર્તાની નાયિકા ગાનારીઓના વર્ગની છે. તેમાંથી કુલવધૂ બની તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. અવિનાશમાં આદર્શ જીવન જીવવાનો ઉત્સાહ અને તેની સાથે વ્યવહારની અનભિસંતા પણ છે. અવિનાશના આ માનસનિરૂપણમાં જરા અતિશયોક્તિ જણાય છે, પણ તેથી કર્તા વાકેફ છે અને રજની પાસે કહેવરાવે પણ છે કે અવિનાશ સુધારાનો ભદ્રભદ્ર છે. વાર્તામાં સ્વાભાવિક રીતે વેશ્યાવાડો આવે છે, પણ કોઈ પણ જગાએ કર્તાએ સુરુચિનો ભંગ થવા દીધો નથી અને તે સાથે આ આપણી સામાજિક બદોને ઉઘાડી પાડી છે, અને તેનાં કારણોનું નિરૂપણ કર્યું છે. કર્તાએ આ વાર્તામાં એક બીજી મોટી સંભાળ લીધી છે, નાયિકા ગાયકણ છે તેથી, કર્તાની વાર્તાની બીજી નાયિકાઓ કરતાં, આને કંઈક ઓછી પ્રગલ્ભ બતાવી છે. બીજી નાયિકાઓ કરતાં વધારે વિવેકવાળી શરમવાળી સંકાયવાળી બતાવી છે. આ વાર્તા પણ બીજી રીતે તેમની બીજી વાર્તાઓ જેટલી જ આકર્ષક છે.

લખતાં પંખી:—

લેખક: સંતરકુમાર વીણ, બી. એ. પ્રકાશક: એ. ધડી મેજા કાર્યાલય, ૭૪, ઓલ્ડ ફેસ્ટમ હાઉસ રોડ, ફાટ, મુંબઈ, કિંમત રૂપીઆ સાડાત્રણ.

જગતના વિકાસમાં અત્યારે જે અનેક વિચારો ચાલી રહ્યા છે તેનું પ્રતિબિંબ પાડતી એક વિચારપ્રધાન નવલકથા લખવાનો આ પ્રયાસ છે. નવલકથામાં અનુષ્ટરને લગ્નનો જ પ્રશ્ન આવે છે. બર્નાર્ડ શો પોતાની કૃતિઓમાં રહે છે કે પ્રેમ, કોઈ અગમ્ય અને અદ્યુત વસ્તુ છે એવી માન્યતા પર પહેલાં લગ્નો થતાં પણ હવે તો પ્રેમસંબંધને શુદ્ધિના પ્રકાશમાં જોઈને તેના સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ઉપર લગ્નસંબંધ બંધાવો નોંધએ—એવું જ કંઈક કહેવાનો આ મન્યકારનો ઉદ્દેશ છે એમ તેમનાં પાત્રોની રહસ્ય-ઉક્તિથી જણાય છે. પણ આ વાર્તામાં મુશ્કેલી એ છે કે તેનાં સર્વ પાત્રો સ્વભાવથી પ્રેમની અદ્યુતતાને માટે જાણે જન્મેલાં છે; તેથી તેમનું વર્તન એવું થાય છે. અને વચનોમાં શુદ્ધિવાદ આવે છે. વળી વાર્તામાં કેટલીક અસંભવિતતાઓ પણ છે. કિસનનો પ્રપંચી પિતા સરોજ જેવી ચંકાર છોકરીને ભોળવવા બળદેવ જેવી મૂઢને મોકલે એ અસંભવિત છે. કિસનનાં અનેક સંબંધો વાર્તાના મુખ્ય પ્રયોજનને પોષવાને બદલે હાલટી વાર્તાને બચા કરે છે. પુરૂરવા જેવો માણસ કિસન જેવા નિર્બળ મનનાની દોસ્તી કરે તે અશક્ય છે. અને રમણલાલ જેવો વ્યવહારકુશળ માણસ પુરૂરવાનો પોતાની પત્ની સાથેનો જૂનો સંબંધ સમજતાં છતાં તેનો વિશ્વાસ કરે એ પણ અસંભવિત છે. છતાં વાર્તામાં આકર્ષક ગુણો છે, અને તે ઘણાને વાંચવી ગમે તેવી છે.

પુસ્તકને સચિત્ર કરેલ છે; તેને બદલે પુસ્તકના કાગળ છપાઈ વગેરેમાં વધારે ખર્ચ કર્યું હોત તો સારું.

સન્ત જોઅનઃ—કર્તા : અનંતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી.

આ પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. વર્તમાન અંગ્રેજ સાહિત્યમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારવા યોગ્ય અન્યકારોનો વિચાર કરીએ તો તેમાં જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૌ આવે જ, અને તેના બધાં નાટકોમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારવાને સૌથી અનુકૂળ કથું એ વિચારતાં સન્ત જોઅનની જ પસંદગી કરવી પડે. તે તેના ઉત્તમ ત્રીથા પૈકીનું એક છે એટલું જ નહિ, આ નાટક જ તેનાં બીજાં બધાં નાટકોમાંથી, અંગ્રેજ નહિ બલેલ સૌથી વહેલું સમજી શકે તેવું છે. સન્ત જોઅનની વાર્તા ગુજરાતીઓને પરિચિત થઇ ગઇ છે, અને એ ઇતિહાસની હકીકત સમાજની સ્થિતિના ફેર છતાં આપણને સમજાય તેવી છે. તેનાં બીજાં નાટકોના પ્રશ્નો તે આપણા સમાજમાં નથી એમ નથી, પણ તે પ્રશ્નોનું નિરૂપણ, તેના સમાજની બોંધ ઉપર આપણને વધારે પરદેશી લાગે એવું છે. એટલા માટે જ કર્તાના મૂળ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતનું ભાષાન્તર આ પુસ્તકમાં નથી આપ્યું તે યોગ્ય કાર્ય છે. તેની જગાએ અનુવાદે ગુજરાતી વાચકવર્ગને સમજવામાં ઉપકારક થાય તેવો ખુલાસો કર્યો છે. સન્ત જોઅન કોઇ એક જ સમાજના નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતના એક સનાતન પ્રશ્નનું નાટક છે. તે એ કે માનવજાતને અમુક વિકાસની અમુક ભૂમિકા સિદ્ધ કરવા અમુક ટેવો કે શુદ્ધિઓ ધડવી પડે છે, અને પછી પરિસ્થિતિ બદલાતાં એ જ ટેવો અને શુદ્ધિઓને તોડવી પડે છે. આ બે વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓના સંઘર્ષની કંટાળ કથની સન્ત જોઅન છે. પણ તે સિવાય એક ગૌણ સત્ય પણ જે આ નાટકમાં પ્રસંગવશાત્ કહેવાયું છે તે પણ મહત્ત્વનું છે. તે એ કે એક ભાષા બોલતી પ્રજા-જરા ભાષ્ય કરીને કહીએ તો એક સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા બીજી સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા પર આક્રમણ કરે તે જગતનું અનિષ્ટ છે, અને તે આક્રમણથી પર રહેવું, તેનાથી બર્જી-તેનાથી મુક્ત રહેવું તે ઈશ્વરાચાર છે. હજી તો આપણું જગત આટલું પણ નથી સમજ્યું, નથી સિદ્ધ કરી શક્યું, ત્યાં વધારે મોટી વાત શી કરવી ?

શ્રીયુત પટ્ટણીએ આ નાટકનો અનુવાદ વિષયને અનુકૂળ શૈલીમાં કરેલો છે.

પરિણીતા:—

અનુવાદક: નગીનદાસ પારેખ. પ્રકાશક : ગૂર્જર અન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય આઠ આના.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઇ જાણી અમે રાજી થયાં છીએ. આનું એક વાર 'પ્રસ્થાન'માં અવલોકન થઇ ગયું છે. અમે અહીં એટલું જ કહીયું કે એક સારી વાર્તાના નમૂના તરીકે પુસ્તક વાંચવા લાયક છે.

સળગતો સંસાર:—

લેખક : સીતારામ જે શર્મા. પ્રકાશક : પુંજલાલ ભગવાન પારેખ, પાર્વતી શુવન : વિલેપારલે; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.

સમાજના અન્યાયો અને શુદ્ધિઓના નુકસાનો બહાર પાડવાને આ વાર્તા લખાઇ છે. આમાં લખેલા અન્યાયો અત્યારે સમાજમાં છે તેની કાંઇ ના કહી શકે તેમ નથી. પણ તે સાથે એ પણ કહેવું જોઇએ કે આ વાર્તામાં એવું કંઈ નથી જે સામાન્ય માણસ અત્યાર

સુધી ન જાણતો હોય. અને જેમ નીતિના આગ્રહથી વાર્તાઓ બગડે છે, તેમ સુધારાના આગ્રહથી પણ બગડે છે; એટલું જ નહિ, અમુક જ વસ્તુ કહેવાની હોય છે તેથી વાર્તાઓની દૃષ્ટિ સંકુચિત બને છે અને કલા સિદ્ધ થતી નથી. કેટલીક જગ્યાએ—ખાસ કરીને સળંગતો સંસાર એ વાર્તામાં—અનિર્ણય વર્ણન એટલું લાંબું કર્યું છે કે એ વાર્તાની નાણિકા પોતાનાં પાપને માટે પરતાવાના શબ્દો બોલતી હોય ત્યારે પણ જાણે તે પાપમાં રસ લેતી હોય એવી જ અસર થાય છે, એવું જ વાતાવરણ ઊભું થાય છે, એટલે કે વાર્તાકારના પ્રયોજનથી ઊલટી જ અસર થાય છે. અન્યાયો ખુલા કરવાના આશયથી લખાયેલી કરતાં સાદી રીતે લખાયેલી ‘બદનામી’ જેવી વાર્તામાં કર્તા વધારે સફળ થયા છે, અને તેઓ કેવળ રસદૃષ્ટિએ વાર્તાઓ લખે એ અમને વધારે ઈષ્ટ જણાય છે.

શૂરવીરની વાતો: પુસ્તક ૧-લું:—

લેખક અને પ્રકાશક: મગનલાલ બાપુજી બ્રહ્મભટ્ટ, મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ.
ગુજરાતની મધ્યકાલીન વાર્તાનો સંગ્રહ શરૂ કરવાને માટે લેખકને અભિનંદન ધટે છે. આ જાતની વાતો સંગ્રહાવાની જરૂર છે જ. પણ આ જાતનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં જે સંગ્રહાય છે તે જોતાં એટલી સાવચેતી રાખવાની જરૂર જણાય છે, કે આવી વાતોને નકામાં વર્ણનો, કૃત્રિમ અને દીર્ઘસૂત્રી સંવાદો, અને લાગણીની ઘેલછા તરફ અંધ બની કરેલાં અતિશયોક્તિભર્યા વખણોથી મુક્ત રાખવી જોઈએ. આવી કૃત્રિમતાઓ મોટેથી કહેવાતી વાર્તામાં પણ કંટાળો આપે છે તો લખાણમાં તો જરૂર વધારે આપે. તે સાથે જે દ્રૂકો વાક્યો, કહેવાની વાર્તામાં પરંપરાથી ચાલતાં આવ્યાં હોય, અને જે તે સમયનો રંગ આપી શકે તેવાં હોય, તેવાં વાક્યોને છોડી દેવાનું અમે કહેતા નથી. છતાં એકંદરે આવા સંગ્રહોમાં દ્રૂકાણુની ઘણી જરૂર છે તે તરફ આવા સંગ્રહકર્તાનું લક્ષ દોરીએ છીએ. એમ થવાથી તેનો અસલ રસ વધારે ઘન થઈ વધારે અમતકારક લાગશે.

દુઃખીની દુનિયામાં:—

લેખક : મગનલાલ ધરમચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક : હરખચંદ ત્રિભોવન ડાહીવોલા.
કિંમત ૨-૮-૦

આ પુસ્તકમાં ૩૯ વાર્તાઓ છે. ઘણીખરી સાચી કે સાચા બનાવ ઉપરથી સચિત છે. આવી વાર્તાઓ વિષે અમારે એટલું જ કહેવાનું છે કે કોષ પણ ઘટના સાચી બનેલી હોય, અને આપણને ઘણી અસરકારક લાગી હોય તેટલા જ ઉપરથી તેનું શબ્દરૂપે કથન કલાની કૃતિ બની શકતું નથી. આવા બધા બનાવો એકલાની કાચી સામગ્રી હોઈ શકે, કદાચ સામગ્રીરૂપે તે ઘણી સારી પણ હોય, પણ એ માત્ર સામગ્રી જ છે, એ પોતે કલા નથી. અહીં આપેલી વાર્તાઓ સમાજનાં સાદી ભાષામાં આપેલાં ચિત્રો છે, ચિત્રો ઘણાં-ખરાં સત્ય ઘટનાનાં છે, એટલે ખરાં છે, તેમાં સંશય નથી. તે સાથે લોકોત્તર સંલના દર્શનની તેમાં આશા રખાય તેમ પણ નથી.

લક્ષ્મીનાં બંધન. અંગાર:—

પ્રયોજક : રમણીકલાલ જયચંદલાલ દલાલ પહેલીના પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા; બીજાના: ગૂર્જર અન્યરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત અનુક્રમે બાર આના અને સવા રૂપિયો.

લેખક પોતાને પ્રયોજક કહે છે એટલે આ વાર્તા મૂળ કાષ્ઠ બીજની છે અને લેખક તેને ગુજરાતીમાં ઉતારતાં ગુજરાતને અનુકૂળ કરેલી છે એમ સમજાય છે. લેખક તે મૂળ-લેખક અને વાર્તાનું નામ આપ્યું હોત તો સારું.

પરભાષાની વાર્તા લેવી હોય તો તે અતિ ઉત્તમ હોય તો જ લેવી એવી અમારી માન્યતા છે, અને તે માન્યતા પ્રમાણે અમે આ વાર્તાના મૂળલેખકને પ્રથમ પદવીનો વાર્તાકાર તો માની શકતા નથી. છતાં આ વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં સાધારણ લખાતી વાર્તા સાથે મૂકી શકાય તેવી છે, અને પ્રયોજકના હાથે તેનું રૂપાંતર થતાં વાર્તાને હાનિ થઈ જણાતી નથી. વાર્તાની ભાષા સરસ અને વિષયને અનુરૂપ છે.

ઘરગથ્થુ વૈદક:—

લેખક : આપાક્ષાલ ગ. વૈદ. પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિં. બે રૂપિયા. આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીપુરુષનાં ૭૫ દરદાનાં લક્ષણો અને તેની દવાઓ, સાધારણ માણસો સમજે તેવી રીતે આપેલાં છે. લેખક પુસ્તક લખવામાં દેશી પ્રયોગોનો જ વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે, અને તે જ આપણી ગરીબ જનતા માટે અત્યારે ઘણું જરૂરનું છે. વિષયનું નિરૂપણ દેશી પદ્ધતિએ છે, કર્તાએ ચરકસંહિતાનો પુરૂષ ઉપયોગ કર્યો છે, વળી ખાસ વખાણવા લાયક એ છે કે કર્તાએ લાંબા અનુભવ અને શાસ્ત્રીય અભ્યાસની મદદથી દેશી વૈદાં સંબંધી લોકોમાં જે ઉદગ તર્કો વહેમો વગેરે પેસી ગયાં છે તેનું નિરસન કરવાને બનતું કર્યું છે. જ્યાં જ્યાં રોગ ગંભીર હોય ત્યાં દાંકતરની મદદ લેવા સૂચના કરી છે. અને રોગની દવા આપવા સાથે તે રોગ કેવી રીતે થાય જ નહિ તે પણ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સામાન્ય રીતે દરેક માણસે પોતા માટે અને પોતાના કુટુંબ માટે આનું પુસ્તક રાખવું જોઈએ.

૨૧.

પૂર્તિ

[મોહેનજોડારોના લેખનું અનુસંધાન. 'મોહેનજોડારોની લિપિ'ના મથાળાના અનુસંધાનમાં વાંચવું]

“ હોલેન્ડમાં લિડન શહેરમાં ‘ઝોરિયેન્ટલ સ્ટીસ’ ની કોન્ફરન્સમાં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક ડૉ. પ્રાણનાથ મોહેનજોડારોની લિપિ વિષે એમ અલિપ્રાય આપ્યો કે મિનોયન (Minoan), પ્રોટો-ઇલેમાઇટ (Pro-Elamite), પર્સિયન (Persian)ના સૌથી જૂનામાં જૂના શિલાલેખો છે તે મોહેનજોડારોમાં મળી આવેલી. ઈટા-પરની લિપિ-જેને સૌન્ધવ લિપિ (Indus Script) કહે છે તેમાં લખેલા છે. અને ડૉ. પ્રાણનાથનું માનવું છે કે હિંદ ક્રેટન (Cretan) સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન છે. ”

હસમુખ સાંકળિયા

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૬

આવૃત્તિ : ૧૯૮૯

અંક ૪

ઉદયશંકરની નૃત્યકળા

ઉદયશંકરના નામથી શિક્ષિત સમાજ સારી રીતે પરિચિત છે. એના નૃત્યમાં જે વિશેષતા છે એનું હું સંક્ષેપમાં વિવેચન કરવા માગું છું.

ગયે વર્ષે ઓગસ્ટમાં ન્યારે અમે પેરિસ ગયા ત્યારે રેશન ઉપરથી જ અમારા અમેરિકન મિત્રો જે ધંણાં વરસથી પેરિસમાં વસ્યા છે, તે અમને સીધા ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવા રેશનથી જ લઇ ગયા. તે વખતે ઉદયશંકરની અમેરિકન મુસાફરી માટે ત્યાંના મેનેજર અને આર્ટ ક્રિટિક ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવા માટે પેરિસ આવ્યા હતાં. ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોતાં જ મને એમ લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનની જગૃતિ જીવનનાં બધાં યે ક્ષેત્રોમાં પ્રસરતી ગય છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના પ્રખ્યાત અધ્યાય ચિત્રસૂત્રમાં મેં વાંચ્યું હતું કે નૃત્યની સમજણ વગર ચિત્રકળા સમજાય જ નહિ. ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવા પછી મને આ પૌરાણિક વાક્યનું તથ્ય સમજાયું. શિલ્પ તેમ જ ચિત્ર નૃત્યની અમુક સંતંબિત ક્ષણોનું મૂર્ત સ્વરૂપ જ છે એમ કહેડીએ તો ચાલે. અર્થાત્ ચિત્ર અને શિલ્પની મીમાંસા—એનો વિકાસ તો નૃત્યદ્વારા જ બરાબર થઇ રહ્યો.

‘રેજેરિહર્સલ’ પછી ઉદયશંકરે મને કહ્યું કે એનાં અનેક નૃત્યોની પ્રેરણા એને આપણાં જૂનાં ચિત્રોમાંથી મળી હતી. એનું તાણવ નૃત્ય જોવા પછી નટરાજની વિખ્યાત પ્રતિમાની મને વધારે સમજણ પડી. તાણવ નૃત્યમાંથી દક્ષિણાપથનાં મધ્યકાલીન શિલ્પીઓને અજ્ઞાપ્રેરણા મળી હોવી જોઇએ. નટરાજની અસંખ્ય મૂર્તિઓ—એનાં નવાં આસનેા અને એમની નવી મુદ્રાઓ એ બધાંની યે પ્રેરણા નૃત્યમાંથી જ મળી હોવી જોઇએ.

નટરાજની પ્રતિમાની દુનિયાની શિલ્પકૃતિઓમાં અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા છે. એની સ્ફૂર્તિ, એનો વેગ અનન્ય છે. મધ્યકાલીન યુગની પ્રેરણાનું સ્થાન ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોય પછી મને બરાબર જણાયું. એના અને એની સહચરી શ્રી. સિમ્પ્ડાના રાધા-કૃષ્ણના નૃત્ય પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય—વિશેષ કરીને રાધાકૃષ્ણવાદ—નો હિંદુસ્તાનની જનતા ઉપર અસાધારણ અધિકાર કેમ થયો એનું પણ મને યથાર્થ લાન થયું. રાધાકૃષ્ણના નૃત્યમાં કેવળ ઐહિક શૃંગાર ન હતો. એમાં એક અજ્ઞા સરળતા, કોમળતા, પ્રેમ અને પવિત્રતા-ઘડીએ ઘડીએ દર્શિઓચર થતાં હતાં. સાથે સાથે એક અવર્ણ કરુણરસની પણ ઝાંખી થતી હતી. રાધા-કૃષ્ણની કલ્પનામાં જીવનના એક મહામંત્રનો અનુષ્ઠાન આલેખકાર થતો હોય એમ મને લાગ્યું.

એ ભુગલ નેડી દ્વારા હિંદુસ્તાનના ગ્રામજીવનનો મુક મંત્ર ઉદ્ગાર પામ્યો હોય એમ મને ભાન થયું. રાધાકૃષ્ણવાદનું બળ એના તત્ત્વચિંતનમાં નહિ, પરંતુ એની જીવનની લોડી પ્રેરણામાં રહ્યું છે એ પણ મને સમજાયું. એ જીવનબળને લઇને જ રાધા-કૃષ્ણની ભુગલ નેડીએ હિંદુસ્તાનના સાહિત્ય પર અનોખું આધિપત્ય જમાવ્યું.

ભારતીય જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાંથી ઉદયશંકરને પોતાના નૃત્યની પ્રેરણા મળી છે. એની પ્રતિભાથી અને એના કૌશલથી હિંદુસ્તાનના સામાન્ય પ્રસંગો પણ કલાયુક્ત, ભાવ-યુક્ત અને પ્રેમભરી બન્યા છે. જેમ રવિનાથની કવિતાથી પહેલાં યુરોપીય પ્રજાને આશ્ચર્ય થયું એવી જ રીતે ઉદયશંકરના અદ્ભુત નૃત્યથી યુરોપને તેમ જ હિંદુસ્તાનને એક નવી કલાનું ભાન થયું છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ લાગતી નથી.

એશિયાની કળાની વિશેષતા પાંચોના ભાવ વ્યક્ત કરવાની એક ભુદી જ પ્રણાલીમાં રહેલી છે. શિલ્પમાં, ચિત્રમાં અને નૃત્યમાં કલાકાર અંગવિન્યાસથી ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. અને એમાં આસન અને મુદ્રા ખાસ મહત્ત્વનાં છે. પદાસન, લમિતાસન, વજ્રાસન, ઇત્યાદિ આસનોદ્વારા પાત્રની સ્થિતિ તેમજ ભાવનું જ્ઞાન થાય છે. નટરાજની 'ત્રિલોચ' મૂર્તિ અંગવિન્યાસનું અનુપમ દષ્ટાન્ત છે. હસ્તમુદ્રાઓદ્વારા-અંગુલિનિર્દેશથી ભારતીય કલાકાર પાંચોની અંતર્ગત સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે. આસનો અને મુદ્રાઓની વિવિધતાને લીધે એમનાં ભુદાં ભુદાં નામ રખાયાં છે. ખાસ કરીને નીચેની ચાર મુદ્રાઓનો અમયમુદ્રા, દાનમુદ્રા, ધર્મચક્રમુદ્રા અને ભૂમિરૂપશંક્રમુદ્રા, ગૌહ પ્રતિભાવિધાનમાં સામાન્ય રીતે ઉપયોગ થાય છે. આ બધીયે મુદ્રાઓ જીવનની સાધારણ ક્રિયાઓના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણને અંગે ઉત્પન્ન થઈ છે. બાળકો તેમજ પુખ્ત સ્ત્રીપુરુષો પોતાનાં મનોભાવો લાક્ષણિક અભિનયથી પ્રગટ કરે છે. આ મુક અભિનયમાંથી કળાકારોએ સર્વસામાન્ય હસ્તક્રિયાનો અંશુક ભાવોનું સૂચન કરવા પ્રયોગ કર્યો. કાલાન્તરે એમનું નામકરણ પણ થયું. પણ આ બધીયે મુદ્રાઓનું મહત્ત્વ કલાકારોની અને લોકસમાજની અરસપરસની સમજણમાં રહેલું છે. ભારતીય નૃત્ય શિલ્પ અને ચિત્રકલા ન્યારે શિક્ષિત સમાજના હાથમાં આવ્યાં ત્યારે એમની ભાષા પણ 'સંસ્કૃત' બની. એટલે એ ભાષા સમજવાને માટે અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. મુદ્રાઓના અભ્યાસ વગર તો સાધારણ વારાંગનાનું નૃત્ય પણ સમજવું કઠિન છે; કારણ કે આપણા નૃત્યની પરંપરા બહુ જૂની છે. કૃષ્ણની ળસરી બજતી હોય, ત્યારે એનો એક ખાસ મુક અભિનય થાય. દક્ષિણીકાનું દર્શન કદાવવાનો કલાકારનો હેતુ હોય ત્યારે બીજી મુદ્રાઓનો ઉપયોગ થાય. આ અભિનયની ભાષા સમજવી એ જ મુદ્રાઓનું જ્ઞાન. એ વગર ભારતીય કલા પૂરી રીતે ન સમજાય. ઉદયશંકરના નૃત્યમાં જૂની મુદ્રાઓનો બહુ જ સુંદર અને અદ્ભુત રીતે પ્રયોગ થાય છે. એ પ્રયોગ શિલ્પકારના પ્રયોગથી કાંઈક ભુદો છે; કારણ કે નૃત્યના અભિનયનાં ભુદાં ભુદાં અંગે સંગીતયુરોની સુતિઓ જેવાં એક રીતે ભિન્ન અને અભિન્ન બને છે. જેમ તંતુવાદદ્વારા જ ભુદી ભુદી સુતિઓનું ભાન થાય તેવી જ રીતે અભિનયની મુદ્રાઓનું જ્ઞાન નૃત્યના પૂરા પ્રયોગદ્વારા જ થઈ શકે. ઉદયશંકરનાં અંગોના મરોડની સરખામણી મારંગીના તારની સાથે આપણે કરી શકીએ. જેમ એક તારમાંથી અનેક સૂરો પ્રગટે છે, તેવી જ રીતે ઉદયશંકરના અંગવિન્યાસમાંથી ભારતીય નૃત્યની જૂની

પરંપરાના પડઘાઓ સ્પષ્ટ અને બહુ જ સુંદર રીતે સંભળાય છે. એના નૃત્યમાં જ્ઞાન અને પ્રેરણા બન્નેનો વિલક્ષણ સમન્વય થયો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા એના વિસ્તારમાં રહેલી છે. ભારતીય કલા શિક્ષિત અથવા ખાસ સંકુચિત વર્ગની વિલાસવસ્તુ નથી. તુલસીદાસ, ચૂરદાસ, મીરાંબાઈ, એ એક ખાસ વર્ગનાં કવિઓ નથી. એમનાં કવન, જનતાના સાધારણ જીવન સાથે એવાં મુઠાઈ ગએલાં છે કે તુલસીવાણી, કમ્પીરવાણી કે મીરાંવાણી કહેનારને કે સૂરનાં ભજન ગાનારને આપણે શિક્ષિત સમાજરૂપે ઝોળાખતાં જ ભૂલી ગયા છીએ. ભારતીય નૃત્યની પણ દશા કાંઈકે એવી જ થઈ હશે. કારણકે ગયે વર્ષે અમદાવાદના છારાઓનો નાચ ન્યારે મેં જોયો ત્યારે મને લાગ્યું કે ઉદયશંકર જેવાને પણ આ છારાઓ પાસેથી ઘણું જાણવાનું મળે. જે પ્રાંતમાં છારાઓ જેવા નાચનારા હોય ત્યાં જહારના લોકોને શિક્ષક તરીકે ખોલાવવાની જરા પણ જરૂર નથી. છારાઓનાં તેમ જ આપણાં દરિજનોનાં નૃત્યમાં વેગ, તાલ, લય અને ખાસ કરીને એકે જાતનો સ્વયંભૂ ઉદ્દાસ છે. છારાઓનાં નૃત્ય એમનાં જીવનનાં અવિભાજ્ય અંગ છે અને તેથી જ એ નૃત્યમાં જાતુ અને પ્રેરણા કાલે અને પગલે દેખાય છે. પણ આમવર્ગની સમ્મતા પ્રજાને અત્યારે કેમ સાંભરે ? શ્રીમંતવર્ગ અને શિક્ષિતવર્ગ ખરી રીતે પરાધીન છે- રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુથી જ કેવળ નહિ કિંતુ સંસ્કૃતિના દૃષ્ટિકોણથી પણ. નહિ તો, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ન્યાં હજુ પણ દુનિયાના શ્રેષ્ઠ શિલ્પીઓની તોલે આવે એવા શિલ્પીઓ પડ્યા છે ત્યાં શ્રીમંતો અને શિક્ષિતોનાં ઘરોમાં ભારતીય કલાને સ્થાન જ નથી. પંજાબમાં ન્યાં ૧૮૫૦ ની સાલ સુધી ચિત્રકળાના અદ્ભુત પ્રયોગો થયા અને સદસોની સંખ્યામાં અનોખાં ચિત્રો બન્યાં, ત્યાં કલાઓનું સંસ્મરણ સરખું પણ રહ્યું નથી. ગુજરાતમાં ન્યાં ગુજરાતીઓના ચિત્રકળાના અદ્ભુત શોખને માટે બીજા પ્રાંતના લોકો ઉપદાસ કરતા હતા; ન્યાંના ચિત્રકારો અને શાયકો અકબરનાં દરબારમાં પોતાને ગુજરાતી કહેવરાવવામાં અભિમાન માનતા ત્યાં અત્યારે ચિત્રકળા અને સંગીતનો અભાવ છે. ગરબાનું નૃત્ય બચ્યું એ આપણું પરમ સૌભાગ્ય માનવું જોઈએ. પણ નૃત્યના વિશાળ સંઘમાં ગરબાનું સ્થાન પ્રથમ કક્ષામાં અથવા આરંભના વર્ગમાં આવે એમ કહેવામાં જરાયે ખોટું નથી. આપણી શિક્ષિત સ્ત્રીઓને છારા જેવી પછાત કોમોના નૃત્યમાંથી એક નવી જ પ્રેરણા મળશે એમ મારું માનવું છે. હાલમાં અનેક પ્રસંગો અને કારણોને લીધે ગામડાં અને શહેરોનાં જીવન પચ્ચે ફરી નવેસરથી સંજંધ બોલો થયો છે. એમાંથી આપણી સંસ્કૃતિને નવો વેગ અને જીવન મળવાં જોઈએ.

ઉદયશંકરના નાચની છાપ મારા ઉપર બહુ જ લાંડી પડી. ૧૯૧૫ ની સાલમાં હું અયાનકે ‘આના પાવલોવા’નું નૃત્ય જોવા ગયો હતો. આના પાવલોવાને જોતાં જ મને મર્તિમંત કવિતાનું જ્ઞાન થયું હતું. ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોતાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ જાણે કે લીધો હોય એમ મને પ્રતીતિ થઈ. ઉમા અને મહેશ, રાધા અને કૃષ્ણ, ઈન્દ્ર ગંગાસુર દેવ અને અસુરો જાણે ફરીથી સજીવન થયા. એના નૃત્યમાં આધુનિક ધિપેદરની, એના દંભની, તમાશાની કે શારીરિક આકર્ષણની જરા પણ છાંટ નથી. ઉદયશંકરના નૃત્યનું ક્ષેત્ર જ બીજું છે. એ ક્ષેત્રમાં કામળતા, સૌંદર્ય અને આધ્યાત્મિક વિશદતા પ્રધાન ગુણો છે.

નૃત્યકાર તરીકે ઉદયશંકરે આપણને આજી નાખે એટલું નૈપુણ્ય ધરાવે છે. પણ સાધનો ઉપરનો અધિકાર આધ્યાત્મિક અથવા આન્તરિક પ્રેરણા વગર ગૌણ વસ્તુ છે. જેમ વાદ્ય-આતુર્થથી કે શબ્દોના આધિપત્યથી કવિતા ન બને, તેમ શરીરની ગતિ ઉપર તેમ જ કેવળ શરીર ઉપરની પ્રભુતાથી નૃત્ય ન સંભવે. રશિયાના પ્રથમ વર્ગના નાચનારાઓમાં ખાસ ગુણ એ છે કે એમનું નૃત્ય સામાન્ય હવનનું સાચું પ્રતિબિંબ છે. ઉદયશંકરના નાચમાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઊંડી ભાવના, એ જ એનું પ્રધાન લક્ષણ, અને એનું મહત્ત્વ છે.

ઉદયશંકર ચિત્રકાર તરીકે કેળવાયો હતો. હંડનમાં ઇમ્પીરિયલ કૉલેજ ઓફ આર્ટ અને કૉલેજમાં ગાળ્યા પછી અચાનક જ નૃત્યક્ષેત્રમાં એનો પ્રવેશ થયો. દુનિયાની અપ્રતિમ નર્તકી મર્હુમ આના પાવલોવાને રાધા નાચવાનું મન થયું અને રાધાને ઉપસુક્ત કૃષ્ણ તો બેઠાએ જ. કૃષ્ણ તરીકે ઉદયશંકરની પમંદગી થઈ; પરંતુ ઉદયશંકરને તે વખતે નૃત્ય સાથે જરા પણ સંબંધ ન હતો. પાવલોવાએ ઉદયશંકરને થોડાએક મહિના યુરોપનાં સંપ્રદાયોનાં ભારતીય ચિત્રોનું ખારીકે નિરીક્ષણ કરવા સૂચવ્યું. એ નિરીક્ષણમાંથી ઉદયશંકરની નૃત્યપ્રતિભાનો જન્મ થયો. પાવલોવા સાથે કૃષ્ણરૂપે ઉદયશંકર છ મહિના નાચ્યો અને એ છ મહિનાને અને પાવલોવાને પોતાના જેવા એક સમર્થ નૃત્યકારનો આવિષ્કાર થયો, એમ જણાયું. જેમ સરોજિની નાચકુને વિખ્યાત અંગ્રેજ લેખક અને સમાલોચક એડમન્ડ ગોસે કહ્યું હતું તેમ, પાવલોવાએ પણ ઉદયશંકરને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રદેશ સિવાય ખીજે પોતાનું વસ્તુ અને પ્રેરણા ન ખોળવા વીનવ્યું. સરોજિની નાચકુનો જમાનો જુદો હતો, ત્યારે ભારતની બિસ્તૃકવૃત્તિ હતી, એનું આત્માભિમાન પ્રગટ્યું ન હતું. ત્રીસેક વર્ષના ઉદયશંકરનું દષ્ટિબિંદુ-એનો યુગ એ સૌ જુદાં જ હતાં, પેરિસમાં પણ વર્ષોથી ધોતિયું પહેરણું પહેરનાર ઉદયશંકરને તો ભારતના આત્માને દેહરૂપે દેખાડવો હતો.

અત્યારે ઉદયશંકરની કીર્તિ વિશ્વવિખ્યાત છે. એનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે દુનિયાના શિક્ષિત સમાજની સામે ઉદયશંકરે એક નવી જ સૃષ્ટિનો, એક નવા આદર્શવાદનો, ભક્તિ ભાવનો, ગ્રામજીવનની સરળતાનો વાદ મૂક્યો. જેમ પચીસ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં રશિયાના નૃત્યકારોએ યુરોપને પોતાના પ્રેરણાત્મક નૃત્યોથી મુગ્ધ કરી નાખ્યાં તેવી જ રીતે ઉદયશંકરે યુરોપ અને અમેરિકાના શિક્ષિત સમાજને ભારતીય નૃત્યના અસાધારણ સાંદર્ભથી મુગ્ધ કર્યો છે. એ નૃત્યમાં રામજન્મીનાં અર્થહીન અભિનયને કે ભાવવિહીન ગાવાને જરા પણ સ્થાન નથી. ઉદયશંકરનું સ્થાન કાં તો મંદિરના પવિત્ર ભાવિક વાતાવરણમાં અથવા તો ગ્રામજીવનના સરલ નિખાલસ મેદાનમાં છે. ઉદયશંકર હજી ઘણાં વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહી શકે તેમ નથી. આજીવિકા માટે યુરોપ અને અમેરિકામાં ભ્રમણ કરવું આવશ્યક છે. ભારતના હિત માટે પણ, હું-સમજું છું કે એ લાભદાયક છે. કારણકે પરદેશ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા પછી ભારતીય જગત જીતવું વધારે સહેલું છે. છારાઓની સ્ત્રીઓ યુરોપમાં નાચી હોત તો દુનિયા મુગ્ધ થઈ જાત. પણ અમદાવાદમાં એ રહેતી હોવાથી આપણે એ લોકોને આપણા કમ્પાઉન્ડમાં બોલાવતાં પણ ખીએ છીએ. આના પાવલોવા રાધા તરીકે નાચી તેથી રાધા પણ શિક્ષિત સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાયોગ્ય બની. ગોખલેને પણ ત્યારે સર ગાય-વિહસને વાઈસરૉયની વ્યવસ્થાપક સભાનો હેમ્લેટ કલો ત્યારે આપણી જનતાએ એક નવીન શોધ કરી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં ગીતો યુરોપમાં પંકાયાં ત્યારે આપણે

હસ્તમુદ્રા

ઉદયશંકર અને કનકલાતા

એશિયાની કળાની વિશેષતા પાત્રોના ભાવ વ્યક્ત કરવાની એક જુદી જ પ્રણાલીનાં રહેલી છે. શિસ્પમાં, ચિત્રમાં અને નૃત્યમાં કલાકાર અંગવિન્યાસથી ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે, અને એમાં આસન અને મુદ્રા ખાસ મહત્વનાં છે. હસ્તમુદ્રાઓદ્વારા અંગુલિનિર્દેશથી ભારતીય કલાકાર પાત્રોની અંતર્ગત સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે. આસનો અને મુદ્રાઓની વિવિધતાને લીધે એમનાં જુદાં જુદાં નામ રખાયાં છે. ખાસ કરીને અભયમુદ્રા, દાનમુદ્રા, ધર્મચક્રમુદ્રા અને ભુમિકર્પણમુદ્રા, એ ચાર મુદ્રાઓનો બૌદ્ધ પ્રતિમાવિધાનમાં સામાન્ય રીતે ઉપયોગ થાય છે. આ બધી યે મુદ્રાઓ હવનની સાધારણ ક્રિયાઓના મુદ્દમ નિરીક્ષણને અંગે ઉત્પન્ન થઈ છે. આગકા તેમજ પુખ્ત સ્ત્રીપુરુષો પોતાના મનોભાવો લાક્ષણિક અભિનયથી પ્રગટ કરે છે. આ મુદ્દ અભિનયમાંથી કળાકારોએ અમુક ભાવોનું સૂચન કરવા સર્વસામાન્ય હસ્તક્રિયાનો પ્રયોગ કર્યો. કાલાન્તરે એમનું નામકરણ પણ થયું. ભારતીય નૃત્ય, શિસ્પ અને ચિત્રકલા ન્યારે શિક્ષિત સમાજના હાથમાં આવ્યાં ત્યારે એમની ભાષા પણ ‘સંસ્કૃત’ બની. એ ભાષા સમજ્યા માટે અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. મુદ્રાઓના અભ્યાસ વગર તો સાધારણ ચારાંગનાનું નૃત્ય પણ સમજી શકાઈ નહીં; કારણ કે આપણા નૃત્યની પરંપરા બહુ જૂની છે. ઉદયશંકરના નૃત્યમાં જૂની મુદ્રાઓનો બહુ જ સુંદર અને અદ્ભુત રીતે પ્રયોગ થાય છે.

તાંડવ : ગબાસુર અને મહિશ
રૂચેન્દ્ર અને ઉદયશંકર

રાધાકૃષ્ણનું નૃત્ય
કુમારી સિમ્હા અને ઉદયશંકર

બાંધમાંથી જાણે છાંયે હોય એમ લાગ્યું. ટેનિસના લેંગલેસો શેલી કીટ્સ વગેરેના અમર વાક્યોના રટણમાંથી આપણને લાગ્યું કે આધુનિક ભારતમાં પણ કાષ્ટ ખરેખરો કવિ સંભવી શકે. ગુજરાતમાં પણ કદાચ વખત આવશે કે ન્યારે આપણી પ્રજાના પછાત વર્ગોમાં રહેલી અને સચવાએલી સંસ્કૃતિની ખરી પરીક્ષા અને કિંમત થશે.

ઉદયશંકર જેવાં એક મહાન નર્તક છે તેવા જ એક અદ્ભુત શિક્ષક પણ છે. શ્રીમતી સિમ્ધી જેવી સાધારણ કેંચ બાલિકા હિંદુસ્તાનના ભક્તિરસમાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એવી ઓત-પ્રોત થઈ છે કે રાધિકાના પાત્રમાં એ અત્યારે અપ્રતિભ છે. સરોદ (મુગલ જમાનામાં આ વાદ્યની શોધ થઈ હતી), સિતાર અને મૃદંગની સાથે ઉદયશંકર અને એનું મંડળ નૃત્ય કરે છે. સારંગી આપણું એક અદ્ભુત વાદ્ય છે પરંતુ એના ઉસ્તાદોની અત્યારે ખોટ છે. દુર્ભાગ્યે એ જ સારંગીનો આપણા શિક્ષિત સમાજમાં હજી પ્રવેશ થયો નથી. આ કારણને લઈને જ ઉદયશંકરે સરોદનો આશ્રય લીધો છે; પણ સરોદ સિતારની માફક ગાવાને કે નાચવાને માટે ખરાબર ઉપયુક્ત વાદ્ય નથી. એને માટે તો સારંગી જ જોઈએ.

સારંગી, મૃદંગ અને પખાવજની સાથે ઉદયશંકર જે નાચતા હોય તો એક ખીન્ને જ અવિષ્કાર થાય. સારંગીના તંતુઓમાં એક બુદ્ધિ જ સજીવતા રહેલી છે. ગુજરાતના શ્રીમંત અને શિક્ષિત અને રસિક વર્ગમાં સારંગીને તો જરૂર સ્થાન મળવું જોઈએ.

ઉદયશંકરની મંડળીમાં એના ભાઈ દેવેન્દ્ર ગજસુરતીકે, અને એની બે સુદર ભત્રીજાઓ ... નાના પાત્રોરૂપે નાચે છે. દરેક પાત્રનું બુદ્ધિ વ્યક્તિત્વ છે. એ સૌનો પ્રેરક તેમજ અધિનાયક ઉદયશંકર છે.

ઉદયશંકરના નૃત્યથી હિંદુસ્તાનના કલારસિકોને નવી પ્રેરણા મળવી જોઈએ; ચિત્ર અને નૃત્યકળાના ઉત્કર્ષને વેગ મળવો જોઈએ.

લોકચર્યા

દેશ્ય અને શાષ્ટ્ર નૃત્ય વિષે

મુ. પાઠક સાહેબ,

તમે ઉદ્દેશકરનું નૃત્ય જોવા ગયા હો એમ જ્યારે મેં જાણ્યું ત્યારે આ તમારા સેવક શુભચરને પણ નૃત્ય વિષે કુતૂહલ થઇ આવ્યું. 'અરચાન'ના નિયમિત લેખક તરીકેના હક શુભાચાર્ય પછી—અને તમારી મારા ઉપર કૃપા હોવા છતાં પણ 'દીર્ઘ આજ્ઞા' ના દોષથી ફરિયાદ કરવાનો પણ હક શુભાચાર્યો હોવાથી ફરિયાદ કરી શકતો નથી—પણ નૃત્ય વિષે કાંઈક લખી કુતૂહલ શાન્ત કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તમને કદાપિ શંકા થશે કે આ શુભચરને નૃત્ય વિષે લખવાનો શો અધિકાર છે? એનાં છોકરાંઓ સાથે કદી કદી તે નાચતો દૂદનો હશે, અથવા આ ચોમાસાની ઋતુમાં કાઈ કાઈ વાર એનો પગ ખરી જતો હશે ત્યારે આકસ્મિક નૃત્યમેષ્ટા એનાથી થઈ જતી હશે—આથી વધારે એને નૃત્યનો અનુભવ નથી! આપની શંકાનું કારણ અરચાને નથી, પણ શંકા અરચાને છે! આપ સાહિત્યકાર હો અને પત્રકાર હો એટલે જાણો છો કે શુદ્ધતાતી વાહુમધમાં લખવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે એવી કોઈ પરંપરા જ નથી. આપ નથી જાણતા કે દાકતરો સાહિત્ય અને કલાનાં વિવેચનો કરવામાં જ પોતાની વિશેષતા માને છે, અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસના કેટલાક પ્રોફેસરો ભાષાશાસ્ત્ર અને જીવનશાસ્ત્રમાં, તો કેટલાક કલાના સર્વ પ્રકારોમાં પોતાનો કક્ષો ખરો કરવાનો અત્યાગ્રહ રાખે છે. વકિલો સાહિત્યની પરિપક્વતા પ્રમુખ થઈ શકે છે, સાહિત્યની ગતિગતોના નાયકો થાય છે! આપ નથી જાણતા કે ચિત્રકારો સાહિત્યકારોને ગ્રેરણા આપવા હમેશાં ઉત્સુક હોય છે, અને સાહિત્યકારો ચિત્રકારો પોતા પાસેથી વિચારો લઈ જાય એમ ઇચ્છે છે,—અને નાટક વિષે તો દરેક ફાઉન્ટેનપેન રાખનાર પોતાને નિપુણ અને નિષ્ણાત માને છે! તો પછી શુભચર વિષે શંકા શા કારણે? માટે આપ સુણીએ.

શુદ્ધતાતનાં ગામડાંઓમાં અને શહેરના શીમાડાઓમાં શુભચર જંગલી ગણાતી કોમોનાં નૃત્ય જોયાં છે. લગાઇ કરનાર ભવિષ્યોને પણ નાચતા જોયા છે. તેમાં એક વૃદ્ધને એવો મુંદર નાચ કરતો જોયો છે કે જે મારી કક્ષાસ્થિતિઓમાં સદાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ગયો છે. * મારો અધિકાર સાગીત કરવા આ લખતો નથી; કારણ તેની તો જરૂર જ નથી! પરંતુ નામૂલું ધિરવ્યતે કિંચિત્—એ પ્રતિજ્ઞાની મર્યાદામાં. અત્યાર સુધીની લોકચર્યાઓ શુભચરે આપી છે તે આમાં પણ સાચવવાનો ઇરાદો છે તેનું આપને સ્મરણ કરાવવા આ જાણનું છે. આમાં તમારી સ્મરણશક્તિ ઉપર આશ્લેષ નથી—જે કે આપે પોતે તેના ઉપર ધણી અણુજાગૃતા આદેષો ગઇ અને પદમાં ક્યાં છે—પણ સમયના લાંબા ગાળા પછી લખનારે પ્રસ્તાવના કરી કરવી જોઈએ, એ ન્યાયે લોકચર્યાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવું છે.

• આ લખવા પછી સાંપ્રત્યું કે એ વૃદ્ધ કક્ષાકાર દેવલોચ પાંચો છે. તેની સદ્ગતિ યાચો!

આપ પૂછશો કે લોકનૃત્યના આ પ્રકારોનો ઉદ્વેશકરનાં શિષ્ટ નૃત્યો સાથે શો સંબંધ છે કે હું તેમનું આપને સ્મરણ કરાવું છું ? આનો વ્યવસ્થિત ખુલાસો આપી શકું તેટલું સંશોધન મેં કર્યું નથી, છતાં મને એમ લાગે છે કે જો ઉદ્વેશકરનાં નૃત્યો શિષ્ટ હશે તો અથવા તો ભારતીય શિષ્ટતાવાળાં હશે તો—તેનો લોકનૃત્યો સાથે અવશ્ય સંબંધ હશે.

આ રીતે, જે દૃષ્ટિએ પ્રશ્નમ તો નૃત્યની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ તપાસતાં એ જણાઈ આવે છે કે માનવજાતિમાં સંસ્કારિતા અને પૈશ્વના કારણે વર્ગો પડ્યા હશે તે પહેલાં, અને ભાષાનો વિકાસ થયો તે પહેલાં કદાચ નૃત્યની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ થયા છે. અત્યારની જંગલી ગણાતી કામોમાં પણ નૃત્ય ઉત્તેજક કળા તરીકે વિકાસ પામેલી દેખાય છે. આનો પુરાવો અન્થ્રોપોલોજી (આનું ગુજરાતી તમે શું કરો છો ? માનવવંશવિદ્યા ?—એકલું—માનવવિદ્યા કહીએ તો ન ચાલે ?) ના ગ્રંથોમાં મળે છે. આ ઉપરાંત અત્યારની સંસ્કારી પ્રજાના નર્તકો આ જંગલી નર્તકોની કલામાંથી પ્રેરણા અને સૂચનો લે છે તે ખીજો પુરાવો છે. વળી એ પણ દેખાય છે કે ઇતિહાસ પૂર્વેના કાળમાં અને ઇતિહાસના આદ્ય શતકોમાં પણ નૃત્ય એ આખી કામ જેનું આચરણ કરે છે એવી કલા છે. કામના નાયક અને સૈનિકો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, વૃદ્ધો અને યુવાનો સૌ યોગ્ય પ્રસંગે નૃત્ય કરતા. આ ઉપરથી આપણે એમ સ્વીકારવું જોઈએ કે નૃત્ય સ્વભાવથી જ લોકકલા, સંધકલા છે. તેના ઉત્પત્તિ અને વિકાસ જ એવા છે.

ખીજી દૃષ્ટિએ આમ. લોકમાં ધંધા, ધનસંપત્તિ અને સંસ્કારિતાના કારણે વર્ગો પડી ગયા પછી પણ ભૂતકાળની શિષ્ટ કલાપ્રકારના અવશેષો માટે હલકી ગણાતી કામોમાં જ શોધખોળ કરવી પડે છે. આ કારણે. સમાજની જીંદગી મનાતી કામોના રિવાજો અને રીતો અનુકરણથી નીચી મનાતી કામોમાં જિતરી આવે છે. ઉપરની કામોમાં મૂળને વિસારી દેતા ફેરફારો થઈ ગયા પછી પણ આ જૂના રીતરિવાજો વિકૃત સ્વરૂપમાં પણ નીચેની કામોમાં કાયમ રહી જાય છે. અનુકરણથી ક્રિયા સતત ચાલુ રહેતી હોવાથી રિવાજોના યર જમી ગયેલા જોવામાં આવે છે. લોકગીતની એક લીટી ઉદાહરણરૂપે ટાંકું : અમુક અમુક વસ્ત્રા-ભૂષણનાં નામ સાથે—છવટે એમાં એમ આવે છે કે—“મારું મન મોહું” આમાં કલાં, કાંખી, મશરૂ આદિના ઉલ્લેખો ક્રમ પ્રમાણે આવી જાય. પણ મેં જે લીટી સાંભળી હતી તે આ પ્રમાણે હતી : “પાલિશી બંગડીમાં મારું મન મોહું.” પાલિશ કરેલી બંગડીએ જીંદગી મનાતી કામોમાં પ્રચલિત થઈ ધીમે ધીમે નીચી મનાતી કામોમાં વિસ્તાર પામી; અને લોકસાહિત્યની અનામી સર્જક કાષ્ટ બાઈએ આ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરી દીધો ! આવા દાખલાઓ આપને પણ ખૂબ સૂઝશે. વસ્ત્રાભરણની રીતોમાં અમુક જાતનું જાકિટ કે કોલર જે અત્યારે ગુજરાતના ગામડામાં હેલગટાઉઓ પહેરે છે તે મુંબઈમાં ક્યારે પહેરાવું હતું તેની શોધ કરે તોપણ મારી આ વાત સમજાઈ જશે. આ જ ક્રમે વિચાર, ધર્મ, કલા આદિના વિસ્તારો પણ સમજાશે. આમાં એક જીવંતો જાગતો દાખલો ટાંકવાનું મન થાય છે તે માફ કરશો. યુરોપ—અમેરિકા આજે હિંદુસ્તાનના શિક્ષિત વર્ગોની નજરે અને અનુકરણથી અશિક્ષિતોની નજરે પણ—જીંદગી કામો છે. યુરોપ—અમેરિકામાં જે મારું અને સંસ્કારી મનાયું તેનું અનુકરણ આ દેશમાં કરવાની કેટલી બધી ઝંખના હોય છે ! ઉદ્વેશકરે

ચોતે છાપાવાળાઓને એવું નહિ કહેલું કે આ લોકોનાં ટાળાં તેમને જોવા આવે છે કારણ કે યુરોપ-અમેરિકાએ તેમની ખૂબ કદર કરી? પણ યુરોપ-અમેરિકામાં અભિપ્રાયો છાશવારે અને છાશવારે બદલાય એટલે બિચારા આપણા પ્રગતિશીલોને (Progressives) બહુ તકલીફ પડે છે. કારણ, મૂળે તો આપણે હિન્દુસ્થાનીને! એટલે જરા જડ! તમે પૂછશો કે વળી આ શું? તો આ વિષે પણ મારા નિરીક્ષણોના સાર જણાવું! આપણા ધણા વિચારકો પૂર્વ અને પશ્ચિમને સરખાવી કહે છે કે પશ્ચિમ રમેશુણી છે, અને પૂર્વ સાત્ત્વિક છે. તમારા સેવકને એવો અનુભવ થયો છે કે પશ્ચિમ રમેશુણી હશે, પણ આપણે તો તમો-ગુણી છીએ, અથવા તો ગળિયા બળદના જેવા છીએ. ગમે તેટલું પૂંછકું આંખળો પણ બિલા જ ન થઈએ!

પણ આ તો વાત બધી આડી ગઈ. મારું એટલું જ કહેવું છે કે કોઈ પ્રજાની સંસ્કૃતિ-નો ઇતિહાસ તપાસીએ અને પછી તે પ્રજાની પછાત મનાતી કોમોના રિવાજો તપાસીએ તો એવું દેખાય છે કે અત્યારે ભંચી મનાતી કોમોમાં જેનું નામનિશાને નથી એવા જૂના જમાનાના શિષ્ટ સંસ્કારો પછાત ગણાતી કોમોમાં સંધરાઈ રહેલા હોય છે. કળાઓના વિષયમાં તો આવું ખાસ દેખાય છે. દા. ત. ગરબાની કળા જેનો સંબંધ એક પક્ષે શક્તિપૂર્ણ સાથે છે અને બીજા પક્ષે રાધા-કૃષ્ણની ભક્તિ સાથે છે તેનો અત્યારે અભ્યાસ કરવા તમે શા માટે કાઢિયાવાડનાં અને ગૂજરાતનાં ગામડાઓમાં જવા ઇચ્છો છો, અથવા અમદાવાદમાં પણ તેનાં પરંચોમાં ઠાકરીઓના ગરબામાં હેલબટાઈ ઠાકરીના ટાળાઓમાં ભરાઈ જાઓ છો? (આવા એક ગરબાનું ફાંદું મારી પાસે છે તેમાં તમારું ફાંદું પણ છે.) બીજો એક દાખલો આપું. મેં જે એક ખાસ ગોઠવેલી ભવાઈ જોઈ હતી તેમાં તે જોતી વખતે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં વાંચેલી કેટલીયે હકિકતો મારા મનમાં તાજ થઈ આવી. તે વખતે મને એમ સૂઝેલું કે ભાંગી તૂટી, પણ ભરતની પૂર્વરંગની, નાન્દીની, અભિનયની પરંપરા ક્યાંઈ અવશેષરૂપે રહી હોય તો તે આમાં છે.

નૃત્યના વિષે પણ મને આવું લાગે છે. લોકનૃત્યો જેતાં પણ પ્રાચીન નૃત્ય વિષે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં અને શાર્દૂલદેવના મંગીતરતનાકરમાં વાંચેલી કંઈ કંઈ હકિકતો, સ્મરણમાં આવી જાય છે. થોડાંક વર્ષો પહેલાં હોળીના અરસામાં આપણે બન્નેએ સાથે એક મારવાડી યુવતીને નાચતાં જોયેલી. તે વયમાં વયમાં અમુક ડચકારા કરતી હતી; અને તેથી તેના ગીત તથા નૃત્યમાં સૌજન્ય ભર્યું વિભજન થતું હતું; ગીતનો ભાવાર્થ એ માયું, આંખ, હાથ આદિ અંગોથી જે રીતે વ્યક્ત કરતી હતી તે આંગિક અભિનયના વર્ણનમાં આપેલી કેટલીક ચેષ્ટાઓ સાથે મળતી હતી તેમ લાગે છે. માવાશ્વયં નૃત્યને એ સારો નમુનો હતો. આ જ પ્રમાણે જારીઓનું નૃત્ય જોતાં પણ એમ લાગતું હતું કે આ કોઈ મહાન કળાના અવશેષો છે.

આ મારવાડના ઉલ્લેખથી મને બીજી એક વાત યાદ આવે છે. સાધારણ રીતે આપણે ગુજરાતીઓ મારવાડીઓને સંટોરીયા અને લોભિયા તરીકે જોખીએ છીએ. આમ પીળું જોવામાં આપણને કમળો કેટલો યયો છે તે વિચારવું જોઈએ. આ ગમે તેમ હો, પરંતુ પં. સુખલાલજીએ એક વાર જાહેર ભાષણમાં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું મૂળ મારવાડમાં (અને મેવાડમાં) છે તેની ના કદી શકાય એમ નથી. આ વાત આપણા

સંશોધકો જરા જલદી સમજી લે તો 'સારું' એમનો ઘણો સમય વ્યર્થ થતાં બચી જશે. મેં કેટલાક લવાઈ કરનારા લાખજો સાથે વાત કરી હતી તેમણે પણ પોતાનું મૂળ સ્થળ મારવાડ જ જણાવ્યું હતું; અને ત્યાંની લવાઈ હજી પ્રાચીન હતી અને વધારે સંસ્કારી છે, એમ કહેલું. આપણે અહીંયાં ગુજરાતમાં તો મોટા ભાગે મારવાડી સ્ત્રીપુરુષોને જ નાચતા જોયા છે. (ઉદયશંકરની મૂળ ગ્રેરણા પણ મેવાડ મારવાડની છે એમ તેમના જીવનની રૂપરેખા ઉપરથી જણાય છે.) પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પણ મારવાડ ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું ઊગમસ્થાન છે, એવા પુરાવા મળે છે. કાંઈ નહિ તો નૃત્યના અભ્યાસ માટે તો મારવાડ મેવાડમાં રખડવું જોઈએ.

આવી આડઅવળી અને અપ્રસ્તુત બિનાઓથી પણ મારું મૂળ વિધાન તો સ્પષ્ટ થયું હશે! કે વધારે ગોટવાઈ ગયું? મારો લાવાઈ એટલો જ છે કે લોકનૃત્યોમાં પ્રાચીન શિષ્ટનૃત્યોના અવશેષો છે, જીવતા અવશેષો છે. આપણે બન્નેએ કેટલાક તો સાથે જોયા છે. તો તમે મને એટલું તો જરૂર જણાવજો કે ઉદયશંકરના નૃત્યમાં શિષ્ટતાની આવી કાંઈ સંકેપ છે!

આપણા પ્રાચીન શિલ્પને હવે બીનકુદરતી, અસંભવિત અંગવિન્યાસવાળું, વિલસણ આદિ કહેવાની પ્રથા ઓછી થતી જાય છે. આનું એક કારણ તો કદાપિ એ હશે કે યુરોપિયનો હવે એવું ઓછું કહેતા થયા છે. છેવટની લડાઈ પછી યુરોપિયનો પોતાની સંસ્કૃતિનો મદ કાંઈક ઓછો થયો છે એટલે એમને પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં અને કળામાં રહસ્ય અને સૌન્દર્ય શોધવાને અવકાશ મળ્યો! મને તે હો પણ શિલ્પના અને નૃત્યના ગ્રંથોના અભ્યાસી પ્રાચીન શિલ્પ જુઓ છે ત્યારે તેને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં નૃત્યનાં વિવિધ અંગોને મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. આ મૂર્તિઓના સૌન્દર્યને અને નૈપુણ્યને સમજવા આ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર રહે છે. આનો એક પુરાવો નર્તકી તરફથી જ મળે છે. આના પાવલોવાએ આ મૂર્તિઓમાંથી પ્રાચીન હિંદી નૃત્યની ઘણી કુચીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી તે હવે જાણીતી વાત છે. ઉદયશંકરે પણ આ મૂર્તિઓના 'ધ્યાન'થી ઘણું મેળવ્યું છે એમ કહેવાય છે. અહીંયાં મને કારણ વાદ આવે છે. મારા મનમાં એ સ્થળ અંગત પ્રુણ્યરમ્ભિમી સંકળાયેલું છે તે આપ જાણો છો. આપણે ત્યાંની યુદ્ધો સાથે જોવા ગયેલા; ત્યાંની મૂર્તિઓનું વિવિધ સૌક્ય તમારા મનમાં તાજું હશે. મને ઉત્તરમાં એ જરૂર જણાવજો કે આમાંનાં કાંઈ અંગવિન્યાસો ઉદયશંકરમાં નજરે પડે છે!

આપણી પ્રાચીન કલાઓ અને કલામીમાંમાં એક એવો યુગ પાડી ગયો કે જેમાં બધી કલાઓના પરસ્પર સંબંધ અને પ્રત્યેકના રસમાં પર્યાવસાન ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવતો. રસની ચર્ચાઓ આપણા ગ્રંથોમાં મુખ્યત્વે નાટક અને કાવ્યને ઉદ્દેશીને થયેલી છે તે આપ જાણો છો. આમાં પણ કેટલાક સંશોધકોનો એવો મત છે કે રસની ચર્ચાનો મૂળ સંબંધ નાટ્ય સાથે છે. ભરતના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર વિમાવાનુભવવ્યભિચારસંયોગા દ્રક્ષિનિષ્પત્તિની ચર્ચામાં રસની ચર્ચાનો વિકાસ થયો છે—એ રસચર્ચા અને નાટ્યના સંબંધનો એક સખળ પુરાવો છે. અભિનવગુપ્તપાદ્યાર્ય તો કહે છે: યદ્યપિ ચ નાટ્ય-દ્વાન્યવ રસ इति વक्ष्यते ઇત્યાદિ. હવે નાટ્ય એટલે ચતુર્વિધ અભિનયથી લોકજીવનનું અનુકરણ. અભિનયકળા એટલે માણસને જ - તેનાં શરીર, વાણી અને મનને—ઉપાદાન

તરીકે વાપરતી કળા. આ અભિનયકળાનો નૃત્ય અને ગીત સાથે એક જ ઉપાદાનમાંથી ઉત્પન્ન થવાનો સંબંધ હોવાથી તે પરસ્પર સંકળાયેલાં નજરે પડે છે.

આપ એ પણ જાણો છો કે ચિત્રકારો અને મૂર્તિકારોને પણ એક યુગમાં આંગિક અભિનયના પ્રતીકોને પોતપોતાના રેખા, રંગ, માટી, પથ્થર, ધાતુ આદિ ઉપાદાનો દ્વારા નવીન રૂપ આપવાની આકાંક્ષા થઈ. આ ઉદ્દેશને લઈને જ કેટલાંક બેહદાં દેખાતાં રૂપો પણ આ શિલ્પોમાં આવી ગયાં. કારણ નૃત્ય ગત્યાત્મક છે; અને આખી ગતિના એકાદ અંશ તરીકે જેનું સૌંદર્ય હોય તેને એકલો સ્થિતિરૂપે રજૂ કરતાં બેહદું લાગે. આવા ઘણા પ્રયત્નો આપણી મૂર્તિઓમાં છે. આમ છતાં આ ગત્યાત્મક કલાના ક્ષણસ્થાથી સૌન્દર્યને આ શિલ્પે મૂર્તિ અને રંધાથી બનાવ્યું છે—અને આ શિલ્પનું અનોખું સૌન્દર્ય પણ તેમાં ઉમેરાયું છે. આ રીતે આપણે ત્યાં આ બધી કલાઓ પરસ્પર સંકળાઈ અને દરેકનો ઉદ્દેશ રસનિર્માપ્તિ થયો. આનો પુરાવો તે તે કલાકૃતિઓમાં તથા ચિત્રવિષયક ગ્રંથોમાં છે. આપ ચિત્રરસોની ચર્ચાથી પરિચિત છો. આ કળાઓનો પરસ્પર સંબંધ લગભગ સ્પષ્ટ રીતે વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણના ચિત્રસૂત્રના પ્રારંભમાં મળે છે; શૈલી પૌરાણીક છે—એટલે ચર્ચા આ લોક અને પરલોકમાં સુખ શાંતિ મળે એ પ્રશ્નથી થાય છે. દેવોની પૂજાઅર્ચા કરવાથી સુખ મળે છે. પૂજાઅર્ચા દેવગૃહ અને સુરૂપમૂર્તિ બનાવીને જ કરી શકાય. પણ “દેવતાંરૂપ નિર્માણ” ચિત્રસૂત્રના જ્ઞાન વિના કેમ થાય ? માટે ચિત્રસૂત્ર જાણવું જોઈએ, પણ ચિત્રશાસ્ત્ર નૃત્યશાસ્ત્રવિના “સુદિવિદમ્” એટલે જાણવું ઘણું અધરું કહેવાય, એટલે નૃત્યશાસ્ત્ર જાણવું જોઈએ; અને એ ક્રમે વાદવિદ્યા, અને છેવટે ગીતવિદ્યા પણ જાણવી જોઈએ. આ વિષયનો આપે અનુવાદ કર્યો છે—એટલે આ બધું આપને સુવિદિત છે.

આપ એ પણ જાણો છો કે આ બધાં ગપ્પાં નથી ! ઉપર કહ્યું તેમ આ પરસ્પર સંબંધ જણવા વિના પ્રાચીન શિલ્પનો કાયડો બેઠલે તેમ નથી, અને પ્રાચીન કલાને ઠીક ઠીક સમજવા વિના એનો પુનઃસર્જનમાં યોગ્ય ઉપયોગ થવો પણ દુર્લભ છે.

સુભાગ્યે નૃત્યકલાને સમજવા માટે તે વિષેની અંચર્ય માહિતી સચવાઈ રહી છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર એ મૂળ ખાણ છે. ત્યાર પછી સંગીતરત્નાકરનો નર્તનાધ્યાય મોજૂદ છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં પણ આ વિષે અધ્યાયો છે; આ સિવાય નહિ છપાયેલી એવી પ્રતો પ્રાચીન લંડોરોમાં છે. એટલે સામગ્રી તો પુષ્કળ છે, આ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકે એટલો આપણી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસી—નર્તક—સંશોધક હજી જાગ્યો નથી એ દુર્ભાગ્યની વાત છે. ઉદયશંકરને આ દષ્ટિએથી જોઈ જાણવા જેવું જણાવશો.

આપ ત્યાં મુંબઈ છો એટલે બધા ગ્રંથો આપની પાસે નહિ હોય, અથવા જોવાની કુરસદ પણ ન મળે તો હું અહીં બેઠો બેઠો થોડુંક લખી મોકલું તો પેલી અંગ્રેજી કહેવત—
Carrying coals to Newcastle (જેનો તરજુમો હું ‘લંકામાં સોનું લઈ જવું’ કરું છું) જેવું ન માનશો. મેં મારા કાગળની શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ હું જે જોવા આવી શકતો નથી તેના વિષે કાંઈક લખી તૃપ્તિ મેળવવા છપ્પું છું, અને તેથી પણ વધારે બદલામાં તમે ત્યાં જે જોયું એનો સવિસ્તર અહેવાલ છપ્પું છું.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં કે સં. ૨. ના નર્તનાધ્યાયમાં નૃત્ય વિષે એટલી બધી વિગતો આવે છે કે પ્રથમ તો મન મુંઝાઈ જાય. યજ્ઞાં રચણોમાં તો પાઠ પણ એટલા બધા થઈ

ગયેલા હોય છે કે સુસંગત અર્થ નીકળી શકતો નથી. આ ઉપરાંત આ પ્રયોગાત્મક કળા હોવાથી સૂચના પ્રમાણે કરી જોવાથી જ કેટલીક બાબતોનો ખ્યાલ આવે. કોઇ પ્રાચીન મંદિરમાં જઇ, છેવટે ક્યાંઇ નહિ તો દેલવાડાના મંદિરમાં જઇ ત્યાંની વિવિધ મૂર્તિઓને ધ્યાનમાં રાખી આ ભાગ સમજવાનો પ્રયત્ન થાય તો જ ઘણી બાબતોના ખુલાસા થઇ શકે. પણ શુભચરનું કામ તો કોઇક કરે એ જોવાનું રહ્યું—એટલે આવું કરનાર કોઇ માણસની તે ખોળાં કરી રહ્યો છે. ત્યાં સુધી તો આ વિગતોના વનમાંથી પ્રાચીન નૃત્ય વિષે મુખ્ય મુદ્દાઓ તારવવા તે મથે છે.

આ અંગવિક્ષેપની કલામાં બે પ્રકારોને ખાસ જુદા કરી સમજવા જોઇએ. પ્રથમ તો મનોભાવો વ્યક્ત કરતાં અંગો ઉપરના અને અંગોનાં દલનચલન. આપણી વિવિધ ભાગણીઓ આપણા મુખ ઉપર, આંખોમાં, માથાના દલનમાં, હાથપગના ચલન વગેરેમાં વ્યક્ત થાય છે. આ સંબંધોને—ભાગણી અને તેના સૂચક અંગવિકારોના સંબંધોને—સ્પષ્ટતાથી રિથર કરી તેના ઉપરથી સરજતી અંગવિક્ષેપની કલા આ કલાને ગામન સાથે જે નૃત્ય થાય છે તેમાં તથા નાટકના અભિનયોમાં મૂર્ત થતી જોઇએ છીએ. ખીજો પ્રકાર એ કે જેમાં આવી કોઇ ભાગણી અથવા ભાવ બતાવવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી પણ અમુક તાલ અને લયના ધોરણે અંગવિક્ષેપ અને ગતિ કરવામાં આવે છે. આ શુદ્ધ આકારની કળા છે. આકારોની વિવિધ રચનાઓથી તે સૌન્દર્ય સાધે છે. આના ઉચિત મનોભાવો કહેવા હોય તો તે રતિ, હાસ, ઉત્સાહ, શોક આદિ નહિ કહેવાય. રસની ચર્ચામાં જેને વિકાસ, વિસ્તાર, દ્રુતિ, શોભ એવાં નામ આપ્યાં છે તેવી મનોદશાઓ તે ઉત્પન્ન કરે છે. અંગવિક્ષેપની કલાનો આ ખીજો પ્રકાર છે. આ બન્ને પ્રકારો શુદ્ધ તથા મિશ્ર પ્રચારમાં દેખાય છે. આ ભેદ ભરતે સૂચ્યો છે, અભિનવશુભપાદાચાર્યે સ્પષ્ટ કર્યો છે, દશરૂપકકાર ધનંજયે વ્યવસ્થિત રીતે મૂક્યો છે, અને શાકુંદેવે સંગીતરત્નાકરમાં રવીકાર્યો છે. ભાવપ્રકાશનકાર શારદાતનયે આ વસ્તુ રવીકારી છે પણ પરિભાષામાં ગોટાળો કર્યો છે. નાટ્યશાસ્ત્રના ચોયા અધ્યાયમાં રમુછ રીતે આખી વાત આવે છે. વડોદરાની નાટ્યશાસ્ત્રની આવૃત્તિમાં પાકગોટાળા ધણા છે તેનું આપને સ્મરણ કરાવી લઉં, જેથી આપ પાકભેદ નજરે પડતાં મારા ઉપર યોગ્યો નહિ.

પિતામહ એટલે સહ્યાની આત્માથી ભરત પોતાની મંડળી સાથે ભગવાન 'ત્રિનેત્ર'ની આગળ સહ્યાએ સર્જેલા અમૃતમન્થન નામના સ્રમવકારનો પ્રયોગ કરવા જાય છે; ત્રિપુર-દાહ નામના 'ડિમ' તો પણ પ્રયોગ થાય છે. પ્રયોગનું સ્થળ રમણીય છે; વિવિધ પર્વતોમાંની હારમાળાની વચમાં બહુ આંગાનાં વૃક્ષોથી ભરેલા અને રમ્ય શુદ્ધો અને ઝરાવાળા હિમાલયના પૃથ ઉપર

તત્તો હિમવત્તઃ પૃષ્ઠે નાનાનગસમાકુલે ।

વહુચૂતદ્રુમાકીર્ણે રમ્યકન્દરનિર્ધેરે ॥

પ્રયોગ થાય છે. મહાદેવ પ્રસન્ન થાય છે, અને તે નટરાજને પોતે સંખાકાળે નાચતા તે 'નૃત' યાદ આવે છે. પોતે સહ્યાને ધન્યવાદ આપતા કહે છે:

અહો નાટ્યમિદં સમ્યક્ ત્વયા સૃષ્ટં મહામતે ।
 યશસ્યં ચ શુભાર્થં ચ પુણ્યં બુદ્ધિવિવર્ધનમ્ ॥
 મયાપીદં સ્મૃતં નૃત્તં સન્ધ્યાકાલેષુ નૃત્યતા ।
 નાનાકરણસંયુક્તૈરજ્ઞાહારૈર્વિભૂષિતમ્ ॥

આ નૃત્તને પૂર્વરંગમાં દાખલ કરવાની સલાહ આપે છે, અને એ દાખલ કરવાથી નાટ્યકલા વધારે શોભાવાળી અને અર્થપ્રતિપાદક બનશે; એ કે એનો સીધો ઉદ્દેશ તો અર્થ સૂચવવાનો નથી એ આગળ જતાં ખબર પડે છે. ધ્રુવાએ તેનું જ્ઞાન આપવા વિનંતી કરી એટલે મહાદેવ ‘તણ્ણુ’ને તે શીખવવાની આજ્ઞા કરી. બીજા પ્રકારના અંગદારો-વિવિધ પ્રકારના કરણો સાથે-તણ્ણુ પાસેથી બળ્ણી લઈ ભરત તેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરે છે. આ પ્રમાણેના શંકરના નૃત્યને બેઠ પાર્વતી પણ નૃત્ય કરે છે:

રેચકૈરજ્ઞહારૈથ નૃત્યન્તં વીક્ષ્ય શંકરમ્ ।
 સુકુમારપ્રયોગેણ નૃત્યતિ સ્મ પાર્વતી ॥

આ પ્રમાણે ઉદ્ધત અને કામળ બન્ને નૃત્યપ્રકારોનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પ્રપિચ્છાને શંકા થાય છે:

યદા પ્રાપ્યર્થમર્થાનાં તજ્જરમિનયઃ સ્મૃતઃ ।
 કસ્માન્નૃત્તં કૃતં હોતત્ કં સ્વભાવમપેક્ષતે ॥
 ન ગીતાકાર્યસંબદ્ધં ન ચાપ્યર્થસ્ય ભાવકમ્ ।
 કસ્માન્નૃત્તં કૃતં હોતત્ ગીતેષ્વાસારિતેષુ ચ ॥

અર્થાત્ અભિનય અર્થ સમજવા માટે છે, અને નૃત્ત તો ગીતના અર્થ સાથે સંબદ્ધ નથી, અને અર્થનું ભાવક પણ નથી તો પછી એનો અહીં નાટ્યમાં શો ઉપયોગ; અને ક્યા સ્વભાવની અપેક્ષાએ તે છે ?

આના જવાબમાં ભરત કબૂલ કરે છે કે ‘ન ચત્વર્થ નૃત્તં કશ્ચિદપેક્ષતે-નૃત્ત કાષ્ઠ અર્થની અપેક્ષા કરતું નથી, કિં તુ શોભાં જનયતામિતિ નૃત્તં પ્રચર્તિતમ્ ।’ પણ શોભા કરો એ ઇચ્છાથી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. અને વળી નૃત્ત તો સૌને ગમે અને મંગળ કરનારૂં જે ખરું. વિવાહ આદિ ઉત્સવોમાં પણ વિનોદનું સાધન એટલે બળ્યું બેઠએ.

પ્રાયેણ સર્વલોકસ્ય નૃત્તમિદં સ્વમાવતઃ ।
 મજ્જત્યમિતિ કૃત્વા ચ નૃત્તમેતત્ પ્રકીર્તિતમ્ ॥
 વિવાહપ્રસવાવાહપ્રમોદ્રામ્યુદયાદિષુ ।
 વિનોદકરણં ચૈવ નૃત્તમેતત્ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

આ નૃત્તનો આધાર તાલ અને લય છે તે પણ શંકરના નૃત્તવર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે.

દ્રેક સુધરેલી પ્રજામાં વસ્ત્રના વપરાશની ટેવ અતિ પુરાણી છે. વસ્ત્રધારણનો મુખ્ય હેતુ શરીરને શણગારવાનો કે ટાઢ-તાપથી તેનું રક્ષણ કરવાનો-એ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. કેટલાક કહે છે કે વસ્ત્રધારણ કુદરતી નથી, પણ એવાઓને હું સવિનય કહું છું કે જીવનું એ જ કુદરતી નથી. ધર બાંધવાં, અન્ન પકાવવું, લગ્ન કરવું-આ બધું શું કુદરતી છે? માટે કુદરતી અકુદરતીની વંધ્ય ચર્ચા આપણે બાળ મૂકી વસ્ત્રના ‘યાથાતથ્ય’ ને તપાસીશું.

શરીરના પોષણ અને વસ્ત્રધારણને નિકટનો સંબંધ છે. શરીર ગમે તેટલું કસાયેલું-ખડતલ કાં નથી હોતું તોપણ જો તેને પુષ્કળ ખોરાક નથી મળતો તો તે ટાઢ સહન કરી શકતું નથી. જેમ ખોરાક ઓછો અને આહારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ તેમ વસ્ત્ર વધારે જોઈએ. જ્યાં પોષણ અને પોશાક બન્નેની ખેંચ-ઉછુપ-હોય છે ત્યાં તાપણીનું શરણ લેવામાં આવે છે; અથવા એકબીજાની સોડમાં ભરાઈને શરીરને હુકાણું રખાય છે. એટલે પોષણ અને પોશાકને સંબંધ છે એ દેખીતું જ છે.

મનુષ્યશરીર અન્નમાંથી પોતાને જોઈએ તેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ‘પ્રાણ’ અન્નમય છે એમ જ કહેવું છે તે વાસ્તવિક જ છે. અન્નમાંથી શક્તિ મેળવી દેહ સમસ્ત વ્યાપાર ચલાવે છે. શરીરમાં થતા વિધિવિધ વ્યાપાર માટે જોઈતી શક્તિ અન્નમાંથી મેળવાય છે અને પ્રતિજ્ઞા કાપોની જે ભાંગતોડ શરીરમાં ચાલી રહી હોય છે તેમાં જૂના કાપોનો નાશ કરી નવા સર્જવાનું કાર્ય પણ એ શક્તિ જ બજાવે છે. આ કાર્યો કરતાં શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ મહેનત વધારે તેમ ગરમી વધુ ઉત્પન્ન થાય છે. આરામના વખતમાં ગરમી ઓછી જણાય છે. આપણા શરીરમાં સાધારણ રીતે ૯૭૦ થી ૯૮૦ ડિગ્રી જેટલી ગરમી કાયમ રહે છે. આ શરીરની ગરમી એકધારી ચાલુ રાખવામાં આપણા શરીરની ચામડી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ચામડી ચાનતંતુઓના સમૂહથી ભરપૂર છે અને ટાઢ કે તાપની અસર આ ચાનતંતુઓદ્વારા ચામડી ઉપર ધણી થાય છે. તાપ સખત પડતો હોય-ગરમી ખૂબ લાગતી હોય ત્યારે ચામડીમાં રહેલી નળીઓનાં મોં પહોળાં થાય છે અને તેમાં લોહી જમા થાય છે. પરિણામે ચામડી લાલભોળ ચર્મ જાય છે. આવે વખતે ચામડીમાં રહેલી પરસેવાની અનેક ગ્રંથિઓને ઉત્તેજિત કરીને ચાનતંતુઓ પરસેવા ઉત્પન્ન કરી એ ચામડીને ઠંડી પાડી ગરમી શાંત કરે છે-અર્થાત્ લોહીને ઠંડું પાડે છે. આવી રીતે લોહી શરીરની સપાટી ઉપર લાવી તેને એક કે બીજી રીતે ઠંડું કરી શરીર પોતાની વધારાની ગરમી ઓછી કરે છે. આવી રીતે ઠંડીથી ચામડીમાં રહેલી નળીઓ સંકોચાય છે અને લોહીનો મોટો જથ્થો શરીરના અંદરના ભાગમાં

જઈ પોતાની ગરમી જાળવી રાખે છે. આવી રીતે ટાઢ અને તડકા સાથું ચામડી શરીરને રક્ષણ આપે છે.

આગળનાં પ્રકરણોમાં આપણે ચામડીનું મહત્ત્વ વર્ણવી ગયા છીએ. ચામડીના સંરક્ષણ માટે અભ્યંગ, સ્નાન અને વ્યાયામની ઉપયોગિતા આપણે જોઈ ગયા છીએ. ચામડીનું સ્થાન શરીરમાં હૃદયથી બીજા નંબરનું છે, જેમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે હવે ખરાબર સમજાશે. શરીરમાં ચતા વિધવિધ વ્યાપારો માટે જે શક્તિ ખર્ચાય છે અને ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે તે ગરમીને દરેક ઋતુમાં એકધારી જાળવી રાખવામાં ચામડી કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે ? ટાઢ, તડકો, વરસાદ, હવા છત્પાદિની ખરાબ અસરથી શરીરને બચાવી શરીરની ગરમી એકધારી જાળવી રાખી, શરીરની શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય થતો અટકાવી, તેનો સંગ્રહ કરવો અને આ રીતે આરોગ્ય જાળવી રાખવું, એ જ વસ્ત્રધારણનું પ્રયોજન છે.

દરેક ઋતુ અનુસાર જેમ આપણા આહારમાં અને વિહારમાં આપણે ફેરફાર કરીએ છીએ તેમ વસ્ત્રનું પણ તેવું જ છે. ઋતુ અનુસાર વસ્ત્રમાં ફેરફાર કર્યા વિના ન જ ચાલે. ઉનાળામાં સફેદ, ખારીક વસ્ત્રો અને શિયાળામાં ઠાળાં ગરમ વસ્ત્રો આપણે પહેરીએ છીએ, તે યોગ્ય જ છે. ઋતુઓની સારી માહિતી હવાની અસરને નિયમિત કરવા માટે વસ્ત્ર નિતાન્ત આવશ્યક છે.

અજ શરીરના પોષણ માટે આપણે લઈએ છીએ. પણ પોષણ સાથે અજની વિધ-વિધ વાનીઓ જીર્ણશાળી મનુષ્યજાતિએ ઉત્પન્ન કરી છે:-અર્થાત્ પોષણ સાથે સ્વાદની એકલાક્યતા સાંધી છે. વસ્ત્રમાં પણ એમ જ થયું છે. ચામડીની રક્ષા માટે પોશાકની જરૂર તો જણાઈ જ, પરંતુ સામાજિક સભ્યતામાં પોશાકને ઉચ્ચ સ્થાન આપી ઉપયોગિતા સાથે કલાનો સંયોગ પણ એ જીર્ણશાળી મનુષ્યોએ ઠીક ઠીક સાધ્યો છે. સ્વાદના અતિરેકથી જેમ આહારના શુણ્ણનો આપણે નાશ કર્યો છે, તેમ કેવળ શરીરને શણગારવા ખાતર જ વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને આપણે વસ્ત્રની ઉપયોગિતાને પણ વણસાડી છે. અને આથી જ આપણા સમાજને કયાં અને કેવાં વસ્ત્રો પહેરવાં તેવું જ્ઞાન રહ્યું નથી. વસ્ત્રધારણ પણ આહારશાસ્ત્ર માફક કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ માગે છે. પોષણની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી ભલે આપણે સ્વાદની વાનીઓ વધારીએ; તેવી જ રીતે વસ્ત્રપરિધાનની દૃષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખી ભલે આપણે સામાજિક સભ્યતાને અનુરૂપ તેને જનાવીએ. પરંતુ શોભાનો ખ્યાલ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપને ન હોય એ આપણે સંભાળવું જોઈએ.

વસ્ત્રધારણના શુભ

કૌશેયૌર્ણિકવસ્ત્રં ચ રક્તવસ્ત્રં તથૈવ ચ ।

વાતશ્લેષ્મહરં તત્તુ શીતકાલે વિધારયેત્ ॥

મેઘ્યં સુશીતં પિત્તજ્વં કપાયં વજ્રમુચ્યતે ।

તદ્વારયેદુષ્ણકાલે તત્રાપિ લઘુ શસ્ય તે ॥

શુભં તુ શુભદં વજ્રં શીતાતપનિવારણમ્ ।

ન ચોષ્ઠાં ન ચ વા શીતં તત્તુ વર્ષાંસુ ધારયેત્ ॥

યશસ્યં કામ્યમાયુષ્યં શ્રીમદાનન્દવર્ધનમ્ ।
ત્વચ્યં વશીકરં રુચ્યં નવનિર્મલમમ્બરમ્ ॥
કદાપિ ન જનૈઃ સદ્ગિઃ ધાર્યં મલિનમમ્બરમ્ ।
તત્તુ કણ્ઢકૃમિકરં ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ।

(ભાવપ્રકાશ પૂ. ટ્વં. પ્ર. ૬)

અર્થ—કૌશેય? (રશમી) અને ઔર્ણિકર (ઝીનનાં) તેમ જ લાલ રંગનાં વસ્ત્રો વાત-
કરને હણનાર છે અને તે શીતકાલ-શિયાળા-માં ધારણ કરવાં જોઈએ.

કપાયવસ્ત્ર (કોકટી અથવા ભગવો રંગ) મેધ્ય (બુદ્ધિવર્ધક) બહુ સારાં, ઠંડાં અને
પિત્તને હણનાર છે. તે ઉષ્ણકાલ-ઊનાળા-માં ધારણ કરવાં જોઈએ, આ કપાયવસ્ત્રો
હલકાં જોઈએ.

સફેદ વસ્ત્ર શુભદ્ર (શુભ-કલ્યાણ), ઠંડી અને તાપ બન્નેનું નિવારણ કરનાર છે, તે
નથી ગરમ કે નથી ઠંડાં-સફેદ વસ્ત્રો વર્ષાઋતુમાં ધારણ કરવાં જોઈએ.

નવાં અને નિર્મલ વસ્ત્રો યશને વધારનાર, આયુષ્યને વધારનાર, લક્ષ્મી અને આનંદને
વધારનાર, ત્વચા(ચામડી)ને હિતકર, વશીકરણ કરનાર, અને રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

કદાપિ શાણા પુરુષોએ ગંદાં-મલિન-વસ્ત્રો ન પહેરવાં જોઈએ. મલિન વસ્ત્રો કૃમિ
અને પુગ્ગલીને જન્મ આપનાર છે, ગંદાંનિ વધારનાર છે અને પરમ અલક્ષ્મી(અશોભા
અને દારિદ્ર્યકર) છે. (ભાવપ્રકાશ)

ખાદીનાં કપડાં

“ઝીનનાં ગરમ કપડાં પોચાં અને સ્થિતિસ્થાપક હોય તેના તાંતણા ચામડીથી દૂર
રહે છે અને તે ખાલી જગ્યામાં હવા ભરાઈ રહે છે-એટલે શરીર જોઈએ તેવું જ ગરમ
રહે છે. ઠંડીની અસર થતી નથી. સૂતરનું કાપડ ઝીન જેટલું જ જાડું, શોષક અને પાંખા
વણાટવાળું હોય તો તે ઝીનનાં કપડાં જેટલી જ ગરમી આપે છે. તેનાં છિદ્રોમાં ભરાઈ
રહેલી હવાને લીધે ઠંડીની અસર નહિ થાય અને શરીર જોઈએ તેટલું ગરમ રહેશે.
ઝીનનાં કપડાં ધોવાથી જાડાં અને ટૂંકાં થઈ જઈ જઈ નકામાં થઈ જાય છે-સૂતરનાં
કપડાંમાં તેમ થતું નથી. તેજ પ્રમાણે પાતળું, શોષક અને પાંખા વણાટવાળું સૂતરાઉ
કપડું ઝીનાળામાં રાગીરને સારો ઠંડક આપે છે, તેનાં છિદ્રોમાં પરસેવો ભરાઈ રહે છે અને
બહારની હવાથી તે ઠંડું થઈ શરીરને ઠંડક આપે છે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી ઋતુઓમાં અનુકૂળ
થાય તેવા સૂતરાઉ કાપડની બનાવટ કરવામાં આવે તો સૂતરાઉ કાપડ બધી ઋતુઓ અને
જુદી જુદી હવામાં ઉપયોગી થાય. હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ પ્રદેશમાં ગરમ કપડાંનો ખપ
બહુ જ ઓછો રહે. ખાદીનો પ્રચાર વધતાં અને તેને ઋતુઓની જરૂરિયાત પ્રમાણે જાડી

૧ કૌશેયં કૃમિકોશોત્પન્નમ્ । (અમરકોષ) ભાવમિથ “પટ્ટાગર” અને “તસરવસ્ત્ર”-આવે
અર્થ કરે છે.

૨ કર્ણાં મેષાદિલોમ્નિસ્યાન્ । (અમરકોષ).

ખાતળી બનાવવાથી આપણા દેશને ખાદીનું કાપડ જ ખરી રીતે ઉપયોગી થાય તેમ છે. તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ તો હિંદુસ્તાનમાં ખાદી પ્રથમ સ્થાન લઇ શકે તેમ છે...”^૧

રેશમી વસ્ત્રો

હિંસાની વાત બાળુએ મૂકીએ. સમાજમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે રેશમી વસ્ત્રમાં વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે માટે તે ગરમ છે. સોળમાં સૈકાના ભાવમિશ્રે (‘ભાવપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથનો કર્તા) પણ રેશમી વસ્ત્રોને ગરમ માન્યાં છે; જ્યારે ખરી વાત તો એ છે કે રેશમી કાપડ ઠંડું છે.

“ગરમ પ્રદેશમાં રેશમી કાપડ ઠંડું હોવાથી પોશાક માટે તડકામાં પહેરવા માટે ઉપયોગી છે. શુદ્ધ રેશમી કાપડમાં તેની સપાટી પર રહેલા ચળકાટથી સૂર્યનાં કિરણો પરાવર્તનથી પાછાં ફેંકવાની શક્તિ રહેલી છે એટલે તે તડકામાં ગરમ થતું નથી. એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ રેશમમાં સૂર્યનાં કિરણોમાં રહેલા ગરમ “અલ્ટ્રાવાયોલેટ” રેઝ (કિરણો) ઝીલવાની શક્તિ બહુ ઓછી હોવાથી રેશમી કપડું ઠંડું ગણાય છે, માટે ઉનાળામાં તેનો ઉપયોગ યથાર્થ ગણાય.” ડૉ. લિયોનાર્ડ હિલના આ વિચારો આપણી બમણા ભાગનાર છે.

ડૉ. બિરેન્દ્રનાથ ધોપ—તેમના ‘હાઇજન એન્ડ પબ્લીક હેલ્થ’ નામના ગ્રંથમાં રેશમને મંદવાહક (Bad conductor of heat) માને છે અને તે આમડી ઉપર શામક (Soothing) અસર ઉત્પન્ન કરનાર છે એમ કહે છે.

કપડાં કેવાં પહેરવાં જોઈએ ?

ફેશનને બહુ મહત્ત્વ આપવાથી પોશાકનો જ્ઞાનપૂર્વક વૈજ્ઞાનિક દબે ઉપયોગ થતો નથી. કપડાં બહુ તંગ ન પહેરવાં જોઈએ. તંગ વસ્ત્રો પહેરવાથી તબિયત બગડે છે. વસ્ત્રો ખૂલતાં અને વજનમાં હલકાં હોવાં જોઈએ. શરીરનો પ્રત્યેક અવયવ છૂટથી હલનચલન કરી શકે

૧ “પોશાક અને ખાદી” એ નામનો એક મનનીય લેખ ડૉ. માધવંજી બી. મચ્છરનો “પ્રસ્થાન” આવૃત્તિ-૧૯૮૫ (૫. ૨૫૬ થી ૨૬૦)-માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખમાં ‘ગ્રેકીસાનર’ નામના મેડિકલ જર્નલમાંથી વિખ્યાત ડૉ. લિયોનાર્ડ હિલનો “પોશાક સંબંધી જ્ઞાનપ્રદ અને અનેક વિગતોથી ભરપૂર લેખ”નો સાર લેવામાં આવ્યો છે. ડૉ. લિયોનાર્ડ હિલ શોષક અને પાંખા વણાટવાળું કાપડ વાપરવાની ભલામણ કરે છે. “ખાદીની બનાવટ જ એવી છે કે તેનામાં પાણી શોષવાની શક્તિ વધારે પ્રમાણમાં આવે અને તેનું વણાટ પણ પાંખું જ હોય છે. ખાદી બનાવવા માટે વપરાતું હાથનું કાંતેલું સૂતર ખડબચકું હોવાથી અને તેનું જ વણાટમાં લેવાતું હોવાથી તેની શોષક શક્તિ પૂરેપૂરી જળવાઈ રહે છે. આના વિરુદ્ધ દેશી કે વિદેશી મિલોના કાપડમાં તેને લીસું ચળકતું સુંવાળું અને ઘટ્ટ બનાવવામાં આવે છે તેથી તેમાંથી આ બન્ને ગુણો વધતા ઓછા પ્રમાણમાં નષ્ટ થાય છે.”

૨૬. લાલ્લા લજ્જપતરાયના વિખ્યાત અકવાડિક પત્ર ‘પીપલ્સ’ (જન્યુ. ૩૧, ૧૯૨૬)માં ડૉ. ધર્મવીર (F. R. C. S; D. P. B; L. R. C. P.)નો “The Wearing of The Homo-Spun” નામનો લેખ પ્રગટ થયો છે. એ વિદ્વાન ડૉક્ટર પણ ખાદીના ‘કાપડને સ્વાસ્થ્યરક્ષા માટે સારું ગણે છે અને કહે છે કે “ખાદી શિયાળામાં ગરમી અને ઉનાળામાં ઠંડી આપનાર છે. બધી રીતે તે સારી છે.”

આમ ખરી ખાનદાન ખાદીને શાસ્ત્રનો ટેકો છે. હિંદુસ્તાન માટે ખાદીનો વપરાશ ઘટ છે.

એવી જાતનો પોશાક નોંધ્યો. ખૂલતી બાંધવાળાં પહેરણુ અથવા ખમીસો ઢીંચણુ સુધીની પહેાળાં પાટલૂન અથવા ઠેક પમ સુધી પહેાંચતાં એવા ખૂલતા પાંચળમા, ખુલ્લા કાલરવાળાં બદન-આ બધા પોશાક આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સારા છે. ગૂજરાતની ઊગતી પ્રજામાં આ જાતનો પોશાક પ્રચલિત થયો છે-થતો જાય છે એ આનંદની વાત છે.

નેકટાઇ, ઊભા કાલર, ચકચકતાં અરૂરીદાર અકક કપડાં, ચસચસી રહેતા રાગપૂતો પહેરે છે એવા ધીઝીજ-આ બધું નકાર્યું છે. કલાની દૃષ્ટિએ પણ આ નકાર્યું છે. હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ પ્રદેશમાં નેકટાઇ, કાલર, સ્વેટર તેની ઉપર પહેરણુ, અને તેની ઉપર જાડીટ તથા તેની ઉપર કોટ-પહેરવાં હાનિકર છે. પૂજ્ય ગાંધીજીના પ્રતાપે આ બધી બધા હવે દૂર થઈ છે એ માટે આપણે તેમનો જીટલો આભાર માનીએ તેટલો આછો છે. ગાંધીજીએ ખીનું કથું ન કથું હોત તોયે આ પોશાક-પરિવર્તન માટે તો સારાએ દેશ તેમનો ઝણી રહેત.

સ્ત્રીઓના પોશાક

આપણી સ્ત્રીઓનો પોશાક (ગૂજરાતી સ્ત્રીઓ) મને તો આરોગ્ય અને કલા-બંને દૃષ્ટિએ સારો જણાય છે. જૂના જમાનાનાં તસતસતાં કાપડાં કરતાં આ જમાનાની યોળાઓ અને પોલકાં સારાં છે, પણ હમણાં હમણાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ડાલી ખુલ્લું તંગ રહે એટલા ખાતર 'આડીશ' પહેરે છે. આ વસ્તુ ઠીક નથી. અસુક પ્રસંગે કાલે તે પહેરાય. હમેશને માટે તસતસતો પોશાક હાનિકર છે. જે સ્ત્રીઓ 'કોર્સેટ' કે એવો ખીનો તંગ પોશાક પહેરે છે તેને ધણી જાતના રોગો થાય છે. ગૂજરાતજીનાં વસ્ત્રો આરોગ્યની અને કલાની દૃષ્ટિએ સરસ છે. રબે તેને ખોટા અનુકરણથી કોઈ બગાડે. પોશાકનું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય જ્ઞાનમાં રાખી, પ્રતિજ્ઞા બદલાતા જતા સમાજને અનુરૂપ વસ્ત્ર પરિવર્તન સામે મારો વાંધો નથી. જે સ્ત્રીઓ સાઈકલિંગ કે ઘોડેસ્વારી શીખતી હોય, તરતાં શીખતી હોય, વ્યાયામમાં રસ લેતી હોય-આ બધા માટે આપણે નવીન ઢબનો પોશાક યોજવો પડશે. પરંતુ એ ચર્ચા કાંઈ સુશિક્ષિત સ્ત્રી જ ઉપાડે તો સારું.

બાળકોનાં કપડાં

વાનર અનુકરણ બહુ લખંડર ચીજ છે. યુરોપિયનોનું દેખી દેખી આપણે પણ આપણાં બાળકોને ખૂબ કપડાંથી લાદી નાખ્યાં છે. શિયાળામાં કે જરા ટાઢ પડતી હોય ત્યારે 'સુધરેલાં' માખાચો તેમનાં બાળકોને તંગ વસ્ત્રોથી જકડી દે છે. એથી તો બાળકની ટાઢ સામે ટક્કર ઝીલવાની કુદરતી શક્તિનો આપણે નાશ કરી રહ્યા છીએ અને આ જ કારણથી હવા-ઝાતુમાં ફેરફાર થતાં તે બાળકોને સજેખમ, ઉધરસ, તાવ વગેરેથી પીડાતાં આપણે નોંધ્યો છીએ.

દબળા, ભીલ, કાળી-કામોનાં બાળકો સદા નાગાં જ ફરતાં જોવામાં આવે છે, છતાં તે બચ્ચાં (અયોગ્ય અને અપૂર્ણ ખોરાક ખાતાં છતાં) આપણાં વહાલસોયાં બચ્ચાં કરતાં બહુ જવલ્લે જ માંદાં પડતાં જણાય છે. આનું કારણ તેમની ટાઢ સામે ટક્કર ઝીલવાની અવિકૃત રહેલ કુદરતી શક્તિ અને ચામડીને મળતાં સૂર્યનાં કિરણો (સૂર્યનાં કિરણોમાં

૧ "A loose dress is warmer than a light-fitting one."

‘ડી’ વિટામિન છે. ‘ડી’ વિટામિનના અભાવે મુક્તાન નામનો રોગ થાય છે.)ની પ્રાણુપ્રદ અસર-આ છે. વળી ખુલ્લામાં અને ઠંડીમાં કામ કરતા આપણા ખેડૂતો, ભરવાડો, ગોવાળીઆઓ-આપણે બેકાકુ, ઘરમાં ભરાઈ રહેલા અને સુધારકો હોવાનો દાવો કરનારા-ઓ-થી અનેક દરજ્જા નીરોગી અને બળવાન છે. જેમ ફેફસાંને તાજી સ્વચ્છ હવાની જરૂર છે, તેમ ચામડીને પણ સ્વચ્છ હવાની જરૂર છે એ આપણે બાણી લેવાની જરૂર છે.

વિવેક વિનાનું વર્તન ખરેખર ધિક્કારને પાત્ર છે.

, બાળકોનાં કપડાં પોશાં છિદ્રવાળાં, વજનમાં હલકાં અને ગરમી આપનાર (Warm) હોવાં જોઈએ. ઝીણી ખાદીનાં કપડાં બાળકો માટે હિતકર છે. વિલાયતી ગરમ કપડાં કરતાં કાશ્મીરનો પશ્મીનો વધુ ગરમ અને ટકાઉ છે. પશ્મીનો જેમ ધોવાય છે તેમ તેની કુમાશ વધે છે. નાનાં કુમળાં બાળકો માટે એક પશ્મીનાનું બદન ઠંડી વખતે તદ્દન પૂરતું છે. હિંદુસ્તાનની આ આબોહવામાં છુટ, સ્ટ્રાકીંગ (મોર્ન), સ્વેટર્સ, મફલર-બધું નકામું છે.

બાળકોનાં કપડાં તદ્દન સફેદ રખાય તો સારું. પરંતુ બાળકો ધૂળમાં રમે છે એટલે સફેદ વસ્ત્રો ગદાં થાય છે તેથી માખાપ બાળકો માટે રંગિત વસ્ત્રો પસંદ કરે છે. સૂર્યનાં કિરણોના શોષણનો આધાર રંગ ઉપર રહે છે. સફેદ રંગ કરતાં ભૂરો કે કાળો રંગ વધુ ગરમી ગ્રહણ કરનાર છે. માટે શિયાળામાં બાળકોને ભૂરા કે કાળા રંગનાં વસ્ત્રો પહેરાવવાં જોઈએ. બીજી ઋતુમાં સફેદ અથવા કાકટી કાપડ સારું છે.

ઉપસંહાર

“ હવાનો સ્પર્શ શરીરને થાય છે ત્યારે હવાનો ગુણ મળે છે. જેટલે અંશે વસ્ત્ર હવાને શરીરસ્પર્શ કરતાં રોકે તેટલે અંશે ગુણ ઓછો મળે. અતિઘટ વણાયેલ અને જડાં કાપડમાંથી વસ્ત્ર કરવામાં આવે તો તેમાંથી હવા ઓછામાં ઓછી આરપાર નીકળે અને શરીરને તાજી હવાનો સ્પર્શ ઓછો થાય. વણાટ આધું અને કાપડ પાતળું હોય છે તો હવા તેમાંથી વિશેષ ચળાય છે અને વિશેષ શરીરને સ્પર્શે છે.”

ટૂંકમાં, ખાદી આપણા દેશ માટે, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ, સુંદર પોશાક છે. દેશમાં ખાદીનાં કપડાંનો પ્રચાર થાય એ ઈષ્ટ છે.

હિ માલ ય ને

તારાં વિરાટોન્મુખ લબ્ય દર્શનો
 અનેકદા કલ્પનમાં નિહાળતો,
 તારાં પદે જીવનને ધરી જવા
 સદાય હું અંતરમાંહિ ઝંખતો.
 આ વિશ્વનાં બાહ્ય વિવર્તનોથી
 અલિપ્ત અસ્પર્શિત આત્મલીન,
 અનંત કેા નિશ્ચલતા ઉદે ભરી
 ચુમી રહ્યો તું નભ અબ્રહીન.
 વિશાળ વૃક્ષઃસ્થળ વસ્ત્ર જેવાં
 વિશાન્ત ગાદાં વન વિસ્તરેલાં,
 તારાં ઉદેથી શુભ સ્નેહ જેવી
 વહી જતી નીત્ય પ્રકાશ નિર્મળી,
 હજાર મીઠાં જળની નદીઓ
 સંતપ્ત લોકાંતર શાંતતી અહોઃ
 પરંતુ આ શાં તુજ સત્યદર્શનો
 અબ્બે વિટયાં નિર્મળ હૈમ શૃંગો
 માલિન્યનાં અંતર દર્શનો શી
 ગંગા અહો એ શુભ શું થનારી ?
 રંગો જડયાં સુન્દર રૂપદર્શનો
 નહીં નહીં હું કદિ લેશ ઝંખતો.
 અહીં જ મારાં ઘરઆંગણાંમાં
 માલિન્યનાં પૂર ઘણાં વહે છે,
 વિલાસ આશામય કેંક રંગો
 સદાય તૃપ્ત્યા જીવને પુરે છે.

' ને લવ્યતાની નહિ કાંઈ સીમા
 અપાર છે, જીવન, વાહ લીલા,
 .. અખોલ છે પથ્થર વૃક્ષ ને ઉભા
 ઉભાં મુણાવે ઉર ગૂઢ વાર્તા.

નહીં નહીં હું તુજ શાન્તિ શોધતો,
 ઉરે બધી હું મુજ શાન્તિ પામતો,
 ને વિશ્વનાં આ અવિરામ યુદ્ધમાં
 ઉરે ધરું એકજ માત્ર શ્રદ્ધા.

સ્વમસ્થ'

કાશીવાસિની

૧

દાનાપુર રોશનથી દાનાપુર ગામ પાંચ માઇલ દૂર છે. રોશન જે સ્થળે આવેલું

છે, તે સ્થળ ખગોલ નામે ઓળખાય છે.

ખગોલના બજારથી થોડે દૂર રોશનની ગોદીના ક્લાર્ક ગિરીન્દ્રનાથનું ઘર હતું. માટીની બાંતો ને વાંસનું છાપરું. રસ્તાથી ત્રણ પગથિયાં ચડીને એક નાની ઓસરી હતી. તેના પર અંતઃપુર હતું. એ શયનગૃહના ઓરડા, એક રસોડાનો ઓરડો, અને એક લોકડાં ભરવાની નાની ખોલી. ઓસરીમાં ચોસલાં પાયરેલાં હતાં, અને વચમાં એક કઠેરાવાળો ફૂવો હતો. માસિક ભાડું સાડાત્રણ રૂપિયા હતું.

ગિરીન્દ્ર નોકરી પર રહ્યા પછી સોખતના દોષે ચારિત્ર્યહીન થઇ ગયો હતો. લગભગ દશ વર્ષ આમ મદ્યપાન કરી સ્વેચ્છાચારે વીતાવ્યા પછી, હમણાં બેએક વરસથી કંઈક સુધર્યો છે-એટલે પરણ્યો છે. સ્ત્રી પણ ઠીક-મોટી મળી હતી-મોટી જોષને જ પરણ્યો હતો. એનું નામ 'માલતી' દેખાવે 'સુદર' હતી, જે કે રંગ એકદમ સફેદ નહોતો. સાસુ નથી, નણંદ નથી-દેખરેખ રાખનાર કે લાડ કરનાર કોઈ નથી. સ્વામી આદિસે ચાલ્યા જાય એટલે બે ઘડી સાથે 'મેસી' વીતાવે એવું કોઈ જ ન મળે-જે કહે તે એકમાત્ર છુટ્ટી દાસી હતી. રાતદિવસ ઘરમાં રહી વહુની ખાતરબરદાસ્ત કરે એટલા માટે તેનો એક રૂપિયો પેંગાર વધારી આપ્યો હતો. ખગોલના વતની એક બંગાળી કુટુંબે આ દાસીની અનુભવી અને વિશ્વાસુ તરીકે લલામાંણુ કરી હતી. તે અનુભવી હશે એમાં તો કોઈને સંદેહ હોઈ શકે નહિ. કારણ કે તેના માંથાના પૂણી જેવા વાળ, સ્થૂલ શરીર, અને કરચલી વળતી ચામડી-આ બાબતમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ હતાં; અને વિશ્વાસુ પણ કહી શકાય; કારણ કે બજારમાં શાક લેવા જવાની પણ તે ના કહેતી.

ગિરીન્દ્ર બિચારો બહુ લલો માણસ હતો. પોતે જ બજારમાંથી જોઈતું કરતું ખરીદી મજૂરને માથે ઊંચકાવી લઈ આવતો અને દાસી એટલો વખત ઓસરીમાં એક ખૂણે પડી પડી નિરાતે ઊંઘ લેતી.

શિયાળાની ઋતુ છે. ત્રણ વાગી ગયા છે; સાંજ પડવાને બહુ વાર નથી. શયનગૃહ-માંથી બહાર ઓસરીમાં આવી ઊભી, એક બાજુએ ચટાઇ બિછાવી, કાળો કામળો મોટી દાસી નરંકેરાં બેલાવતી માલતીની લલીલાતે ખાતરબરદાસ્ત કરી રહી છે. માલતી તેના તરફ જોઈ ધીમેથી બોલી: 'આહ! હતલાગણી ઊંઘ બધી પેટે બાંધી લાવી છે શું!'

એવે વખતે બહાર એક અવાજ સંભળાયો: 'બાબૂ, બાબૂ!' એવી કોઈ જૂએ મારતું હતું. માલતી દોડતી દરવાજા આગળ ગઇ. દરવાજા સંભળડ બીડેલો હતો, એક તડ-માંથી આંખ માંડી જોઈ લીધું, એક રેલવે મજૂર, માથા પર એક દંક, હાથમાં પોટલી-ઊભો ઊભો ખૂસો મારે છે. તેની પાછળ એક વૃદ્ધ બંગાળી વિધવા જેવી લાગતી સ્ત્રી ઊભી છે.

માલતી પાછી ફરી દાસીને બોલાવવા લાગી. પણ કોઈ ઉપાયે દાસીની જોઈ બિડી નહિ, તેથી છેવટે તેનું શરીર હચમચાવી નાખ્યું: 'બીડ, બીડ! ને કોઈ-' દાસી બિડી.- ઠંડીમાં ચથરતી ફફળતી જમને આરણું બોલી દીધું.

એક મિનિટમાં તો સ્ત્રી આવીને આંગણમાં બેઠી. અને માલતીના મોં તરફ સાંત નજર નેંધ રહી. માલતીએ ધાર્યું કે સ્વામીની કોઈ સંબંધી હશે, -પણ હમણાં કોઈ આવવાનું તો નહોતું. પ્રણામ કરું કે ના કરું તેના વિચારમાં તે પડી.

આવનારે પૂછ્યું: 'ગિરીશખાણનું ઘર આ કે?'

માલતીએ કહ્યું: 'હા.'

'તમે તેની વહુ છો?'

માલતીએ ખીજ તરફ જોઈ માયું હસાવી હા કહી. પછી હિંમત ભેગી કરી પૂછ્યું: 'આપને જાણખી ના શકી, -આપ ક્યાંથી આવો છો?'

'હું આવું છું કાશીથી. ગાડીમાં જતી હતી, ત્યાં ટિકિટ બોવાઈ જવાથી ઉતારી મેલી. હવે રાતે એક વાગે ગાડી આવે છે. એકલી સ્ત્રીમાણસ ક્યાં જઉં? -તેથી આ એક સફળદસ્તનું ઘર જોઈને આવી.'

માલતી બોલી: 'ભલે આવ્યાં, હાથપગ ધોધ નાખો.'

દાસીએ પાણી આપ્યું. તેણે હાથપગ ધોયા તેટલામાં એક શેતરંજી લાવી ઓસરીમાં બિછાવી દીધી. પછી પૂછ્યું: 'ગાડીમાં ક્યારે બેઠાં હતાં? ખાધું કંઈ નહિ હોય કેમ?'

તે હસીને બોલી: 'ક્યાંથી હોય?'

માલતીએ દાસીને કહ્યું: 'ઝટપટ ચૂલો, સળગાવી દે. પછી બજારમાં જા, આલોચાલ (બિચી જતના ચોખા) ખરીદી લઈ આવ.'

આ સાંભળી પેલી બાપ મધુર અવાજે બોલી: 'ના મા, આલોચાલ લેવા જવાની જરૂર નથી. આલોચાલ આ રહ્યા મારી પોટલીમાં. તમે શું કામ ગભરાઓ છો?'

તે આવીને ઓસરીમાં બેઠી. માલતીને પણ પાસે બેમાડી. પછી પૂછ્યું: 'તારું નામ શું બેટા?'

'મારું નામ માલતી.'

'તારું પિયરે ક્યાં?'

'ઉત્તરપાડા.'

'તારાં માબાપ સૌ જીવતાં છે?'

માલતીનું મોં શોકથી કાળું પડી ગયું. તે બોલી: 'બાપા તો હું જન્મી તેવામાં જ મરી ગયા-ને મા મને વરસદહાડાની મૂકી મરી ગઈ-' આટલું કહી માલતી બેઠી થઈ. ચૂલો, સળગાવવાનું મોઢું થયું જોઈ દાસીને બે વેણે કહી પોતે જ ચૂલો સળગાવવા બેસી ગઈ. કાશીવાસિની બિડીને રસોડામાં આવી. માલતીએ ધોએણું વસ્ત્ર પહેરી તપેલી ચડાવી. ત્યાં જ બેસીને આગળ વાતો શરૂ થઈ.

કાશીવાસિનીએ પૂછ્યું: 'તને પરણ્યે કેટલો વખત થયો?'

'આ વૈશાખ માસમાં'

'તારે તો હમણાં જ! અહીં ક્યારે આવી?'

‘બે માસ થયા.’

‘તારા સ્વામી ક્યારે આંદ્રિસે જાય છે ?’ :

સ્વામીની વાત નીકળતાં માલતીને શરમ આવી. મોં નીચું ઢાળી ભોંય ખણતી ખણતી બોલી: “ નવેક વાગે. ”

‘ક્યારે પાછા આવે-છે ?’

‘કોઇ વખત છ વાગે, તો કદીક સાત પંજુ વાગી જાય.’

‘પગાર કેટલો છે ?’

‘ત્રીસ રૂપિયા.’

‘તે સિવાય કંઈ—’

માલતી શરમાઈને બોલી: ‘શી ખબર ?’

કાશીવાસિની જરા ખુશી થયેલી જણાઈ.

૨

આજે દીવાખતી ચતાં ગિરીન્દ્ર ઘેર આવ્યો. માલતીએ પૂછ્યું: ‘કેમ આજ આમ વહેલા વહેલા ?’ ગિરીન્દ્ર જરા હસ્યો. તે બોલ્યો: ‘તું એકલી રહે છે, તેથી આજ વહેલો વહેલો આવતો રહ્યો.’

માલતી કહે: ‘આજે તો હું એકલી નથી. બોલો જો, આજે કોણ ઘેર આવ્યું છે ?’

ગિરીન્દ્ર નવાઇ પામી બોલ્યો: ‘કોણ ?’

‘એક વિધવા, ત્રણતી ગાડીમાં કાશીથી ઘેર જતાં હતાં, ટિકિટ ખોવાઈ જવાથી ઉતારી મેલ્યાં.’

‘કાશીથી ? સાથે કોઇ નહોતું ? કેટલી ઉંમર છે ?’

‘સાથે કોઇ નહોતું. ઉંમર ત્રીસચાલીસ હશે.’

ગિરીન્દ્ર માલતીનું અનુમાન સાંભળી હસ્યો: ‘ત્રીસ કે ચાલીસમાં કેટલો તફાવત છે એ તું પોતે જ ત્રીસ વરસની થયા વગર તને કેમ કરી સમજાય ?’

આ કૌતુકભાવ વધારે વાર ટક્યો નહિ. ગિરીન્દ્ર ચીડાઈને બોલ્યો: ‘આટલાં બધાં ઘર હતાં, તેમાં મારે ઘેર શા સારુ આવી ?’

માલતી જરા થડકી ગઈ. સ્વામી ગુસ્સે થશે એવું તો તેણે ધાર્યું એ નહોતું, તે તો ખૂબ ખુશ થઈને ખબર આપવા આવી હતી.

ગિરીન્દ્રે પૂછ્યું: ‘દોકે કેવી છે ?’

માલતી બોલી: ‘એવું બધું. શા-સારું પૂછતું પડે છે ?’

ગિરીન્દ્ર બૂકુટિ ચડાવી બોલ્યો: ‘કાશીથી-એકલી બાઈ માણસ પોતે-એતે કેવી વિધવા તેનો વિચાર કરું છું.’

માલતી સમજી, તે બોલી: ‘ના-ના, ધારો છો તેવી નથી. સારું માણસ છે.’

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘બહુ જાણુ ખરી ને ! જો તારી જુદી ! ક્યારે જવાનું કહે છે ?’

‘તે કંઈ કહ્યું નથી.’

‘રાતે એક વાગે ગાડી આવે છે.’

‘એટલી રાતે શી રીતે એકલાં રોશન જવાય ? કોણ મૂકવા જશે ?’

ગિરીન્દ્ર બોલે યજ્ઞ જઈ બોલ્યો : ‘હું મૂકી આવીશ. આ-પાપ જેમ વહેલું ટળે તેમ સારું.’

હું જઈશ-જાતે જઈને મૂકી આવીશ.’

માલતી મોં ઉદાસ કરી બેસી રહી. ગિરીન્દ્ર બહાર જઈને હાથપગ ધોઈને આવ્યો. ત્યારે પણ માલતી તો ‘તેમની તેમ બેઠી રહી હતી. ગિરીન્દ્ર બોલ્યો : ‘કેમ થયું છે શું ?’ માલતી બોલી : ‘ધરમાં આજુસ આવ્યું છે, તેને કાઢી કેમ, મૂકાય ? એ પોતે કહે નહિ તો રાતે એકની ગાડીએ જતા રહેવાનું કેમ કહેવાય ?’

ગિરીન્દ્ર ખીજાઈને બોલ્યો : ‘અરે, પણ એની ચિંતા તારે કરવાનું શું ? કારણ ? એ મારે માથે.’

પછી ગિરીન્દ્રે પેટી ઉઘાડી એક શીશી અને ગ્લાસ કાઢી કંઈક પાન કર્યું.

મહના પ્રભાવથી તેના મોં પરનો ગુસ્સાનો બાવ એકદમ જતો રહ્યો. તેણે માલતી સાથે ખુશખુશાલ વાતો શરૂ કરી.

થોડી વારમાં, કાશીવાસિની ઓસરીમાં આવી બિભી. ગિરીન્દ્ર એકદમ બહાર આવી બોલ્યો : ‘આપના આવવાથી બહુ આનંદ થયો.’ આમ કહી પ્રણામ કર્યો.

વિધવા કંઈ બોલી નહિ.

ગિરીન્દ્રે પૂછ્યું : ‘આપનું ગામ ?’

‘હમણાં તો કાશી જ રહું છું, ભાઈ !’

‘ક્યાં જતાં હતાં ?’

‘એક વાર દેશ જઈ આવવા મન થયું-તે ટિકિટ ખોવાઈ ગઈ-ઉતારી મેલી એટલે સમજી કે—’

ગિરીન્દ્ર વચમાં જ બોલી બીચો : ‘તે જ ઠીક કર્યું છે. બહુ જ સારું કર્યું છે. આજ અહીં જ રહો, કાલે બપોરે ત્રણની ગાડીએ જાજો.’

‘આજે રાતે એકની ગાડીએ—’

‘વાહ રે ! આવી ટાઢમાં પરડે ઘડપણ મરી જાતો તો ! કંઈ ખાસ કામ તો નથી ને ?’

‘ના.’

પછી ગિરીન્દ્ર ખબે સાલ નાખી લાકડી લપ્પ, પાન ચાવતો ચાવતો નીકળી પડ્યો. રાતના દશ વાગે પાછો આવ્યો. કાશીવાસિની બાંધી ગઈ હતી. દાસી પણ બાંધી ગઈ હતી. તેની બૂસો સાંભળી માલતી બિંબાંથી, અબજી, બીડી; દરવાજો ઉઘાડ્યો.

દરવાજો ઉઘડતાં જ ગિરીન્દ્રે માલતીને બાથમાં ‘લઈ’ ચુંબન કર્યું. તેના મોંમાંથી દારૂની ગંધ આવતી હતી. પણ માલતી તે સહી, લેવા ટેવાઈ ગઈ હતી.

માલતી બોલી : ‘આટલું બધું મોઢું ?’

‘એક શુભ ખબર છે.’

‘શું ?’

‘તાડીઘાટે બદલી થઈ.’

‘પગાર વધ્યો ?’

‘પાંચ રૂપિયા.’

‘બસ ?’

વાત કરતાં કરતાં બેઉ જણ સયનગૃહમાં આવી પહોંચ્યાં. ગિરીન્દ્ર હસીને બોલ્યોઃ
‘એ મળે કે ના મળે પણ ત્યાં કંઈક બે પેસા છે.’

‘ક્યારે જવું થશે ?’

‘ત્રણ ચાર દિવસમાં.’

ગિરીન્દ્રે કહ્યું કે બહાર તેણે ખૂબ ખાધું છે તેથી ભૂખ નથી. માલતી ખાઈને આવી જીએ છે તો સ્વામી બેઠી ગયા છે.

ખીજે દિવસ સવારે સાત વાગે ગિરીન્દ્ર બહારે. સ્નાન કરી પરવારતાં આઠ વાગ્યા. કાશીવાસિનીને જોઈ ખીજાઈ પડી માલતીને પૂછ્યું: ‘ડોકરી કાલે ગઈ નહિ કે ?’

માલતીએ કહ્યું: ‘વાહ ! આંધે તો તેને કાલે જવાની ના કહી હતી ને ? એ તો એકની ગાડીએ જવાનું કહેતી હતી.’

ગિરીન્દ્ર ગુસ્સામાં આંખો ચડાવી બેઠો રહ્યો. આજ ત્રણ વાગ્યાની ગાડી આવતાં મનુર લેવા મોકલીયા. પાપ જલદી વિદાય કરી દો. જતી વખતે ખબરદાર રહેજે, બેજે, કંઈ ઉઠાવી કરી ના જાય !’

માલતી આંખો ડાડી સ્વામી તરફ જોઈ રહી.

ગિરીન્દ્રે ઓદિસે ગયા પછી માલતીએ કાશીવાસિનીને કહ્યું: ‘આલો સ્નાન કરી આવીએ.’

સ્નાન કરતાં કરતાં બંને જણે કેટલીયે વાતો કરી. વિદેશ આવી ત્યાર પછી માલતીને કહી પણ આવી રીતે વાતો કરવા મળ્યા નહોતી. દાસીની સાથે હિંદી બોલી બોલીને તેના જીવ તાંજવે આવી ગયો હતો.

સ્નાન પછી કાશીવાસિની આલ્હિક કરવા બેઠી; ગંગાજલ નહોતું, કૂવાના પાણીને ગંગાજલ સમજીને પૂરું કર્યું.

જગ્યા પછી કૂવા નજીક બેસીને થોડી વાર કેસ સૂકવ્યા, વિશ્રામ લીધો, પછી માલતી માથું હોળવાનાં બધાં સાધેનાં લઈ આવી. આટલા દહાડાં તે આપમેળે માથું હોળતી હતી; પણ પોતાના હાથે કંઈ જોઈએ તેવો અંખોડો વળે ખરો ! તેના વાળની દશા જોઈ કાશીવાસિનીને બહુ દુઃખ થયું. એક કલાક સુધી ટાપટીપ કરી અંખોડો વાળા દીધો.

બે વાગી ગયા. હમણાં મનુર આવશે. કાશીવાસિની તૈયાર થઈ બેઠી: ‘મા, એક દિવસમાં જ તારા ઉપર માયા થઈ ગઈ છે; જતાં બહુ લાગી આવે છે.’

માલતીને પણ તેવું થતું હતું. વિદેશમાં કેટલાક દિવસ પછી એક સૂત્રીને સ્નેહ જોવા મળતાં જણે પરમ સંજ્ઞા મળ્યા જેવું તેને લાગતું હતું. એ જતી રહેશે એટલે ફરી તેને આખો દિવસ એકલી એકાંતમાં ગુપચુપ નિદ્રાગી પીતાવવાની. તેથી તેને પણ બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું.

માલતી બોલી: ‘આજ ન જાઓ તો ? બે દહાડા રહી જાઓને ! આ બે દહાડાં તમારી સાથે વાતોચિતો કરી જણે મારા જીવમાં જીવ આપ્યો છે. એકલા એકલા પ્રાણ ગભરાઈ જાય છે. ધડીએ ધડીએ રડવું આવે છે.’

કાશીવાસિની બોલી: ‘હું તો રહી જાઉં, પણ તારા સ્વામી શું ખારશે !’

માલતી બોલી: 'ધારવાના વળા શું?' મોઢે તો બોલી પડ્યું તેનું મન છોલું' પડી ગયું. 'ખરું જ તો, સ્વામીને તો એ ગમતી નથી, મજૂર આવે તો એને તો પાછો મોકલી દેવાય. પણ સ્વામી વધારે ગુસ્સે થશે તો ?

વળા આવળ વિચાર કર્યો: 'યાય તો છે યતા. એવું કંઈ હલકું કામ હું કરતી નથી. હું આ એકલી આખો ધરસંસાર માથે લઈ મરું છું, કાંઈ દયા ખાનારું નથી, કાંઈ વાત કરનારે નથી-હું એક માણસને બે દહાડા રાખી પણ ન શકું?' સ્વામી આવીને નાખુશ થશે તો શું શું બોલવું, કેવી રીતે રીસે લેરાવું, એ બધું મનમાં ને મનમાં. માલતી વિચારવા લાગી.

બે વાગ્યા. મજૂર આવ્યો નહિ. ત્રણ વાગી ગયા, પણ મજૂર દેખાયો નહિ. માલતીએ એ છટકારાનો દમ લીધો-ફરી પાછી પ્રસન્નચિત્તે કાશીવાસિનીની સાથે વાતો કરવી શરૂ કરી દીધી.

સાંજે માલતી નાસ્તો લઈ આવવા દાસીને બજારમાં મોકલતી હતી. કાશીવાસિની બોલી: 'રાખ, એવું બજારનું લાવી શું કામ ખાઓ છો? ઘરમાં બનાવી લેતાં નથી આવડતું?'

માલતી બોલી: 'કાલુ એ બધી માથાફાડ કરે?'

'માથાફાડ વળા શી? જો હું તને કરી દેખાડું'-આમ કહી તેણે પોતાની પેટીમાંથી એક રૂપિયો કાઢી લોટ, ખાંડ, મેદા વગેરે કંઈકે લઈ આવવા દાસીને કહ્યું.

માલતી બોલી: 'અરે! આ શું કામ રૂપિયો આપો છો; હું આખું છું ને?' દાસીને કહ્યું: 'રૂપિયો પાછો આપી દે.'

દાસી રૂપિયો કાશીવાસિનીના હાથમાં આપવા ગઈ પણ તેણે લીધો નહિ. 'હું તમારી ખાતર એક રૂપિયો ય ના ખરચું? તમે મારા પર કંઈ થોડો પ્રેમ રાખો છો?'

માલતી બોલી: 'તમારા પર જલ્દી પ્રેમ, બહુ આદર કરી નાખ્યાં ખરાં ને! આદર-પ્રેમ કરતાં મને આવડે છે જ શું? લો રૂપિયો, રાખો!'

કાશીવાસિની બોલી: 'જો બા, બહુ કરીશને, તો તો પછી આજે જ રાતરે એકની ગાડીએ જતી રહીશ.'

માલતી થંભી ગઈ: 'કરો! મા, કરો! ત્યારે, તમને કાલે તેમ કરો. પણ આ કીક નથી થતું હો.'

દાસી રૂપિયો લઈ બજારમાં ગઈ.

૩

આજે ગિરીન્દ્ર ઘેર બહુ મોડો આવ્યો. રાતના આઠ વાગી ગયા હતા. આવીને કાશીવાસિનીને જોતાં જ બોલ્યો: 'મારી બૂલ-ચૂલ ગઈ. આંદ્રિસે કામના બોજમાં તમને તેડી જવા મજૂર મોકલવાનું છેક ભૂલી જ ગયો. બે દહાડાં જેમ દુઃખેસુખે કાઢ્યા છે, તેમ એક દહાડો વધારે હવે કાઢી નાખો. કાલે મારે આંદ્રિસે જવાનું નથી, કાલ તો હું પોતે જ તમને ગાડીએ બેસાડી આવીશ.'

માલતી તેના મોની મઘની ગઈ પારખી ગઈ. તે બોલી: 'તમારાં લક્ષણ સારાં નથી, સાં જઈને વળી તમારા હાથમાં વધારે પૈસા આવશે તો વધારે બગડી જશે.'

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: 'અરે રામ ! એ તો નાનું સ્ટેશન છે, ગામડું ગામ, ત્યાં તે કંઈ કંપની છે ?' ત્યાં જઈને તો, ગંગાસ્નાન કરી, બધું છોડી દેવાનો બસ એકદમ.

'તમે કાલે આંદોલન નથી જવાના ?'

'ના, મારું અહીંનું બધું કામકાજ પૂરું થઈ ગયું છે. દોસ્તો વળગ્યા છે એટલે પરમ દહાડે તેમને શીસ્ટ આપવી પડશે. કાલે એની બધી તૈયારીઓ કરી રાખવી પડશે.'

ગિરીન્દ્ર હાથપગ-ધોઈ આવી બોલ્યો: 'આજે હવે ક્યાંય નાસ્તો પાણી કરવા નથી જવું, ક્યાંય બહાર જ નીકળવું નથી. રોટલી લાવો જરા ખાઈ લઉં.'

માલતીએ પૂરી, મોહનભોગ, શાક વગેરે વિવિધ વાનગીઓ જે કાશીવાસિનીએ તૈયાર કરી હતી—તે બધી લાવી દીધી. ગિરીન્દ્ર ખાઈને બહુ સંતુષ્ટ થઈ ગયો. 'એમને માંસ રાંધતાં આવડે છે કે નહિ એટલું જરા પૂછી જુઓને !'

માલતી પૂછી આવીને બોલી: 'થોડું થોડું જાણે છે.'

જે, ત્યારે મને એક વિચાર આવે છે. એમને જે એક બે દિવસ રહી જવાનું કહીએ તો રહેશે ને ? જે રહે તો પરમ દહાડે મિજબાની સુધી રહી જાય, જરા પૂછી જે, જેડ !'

માલતી મનમાં ને મનમાં ખુશી થઈ બોલી: 'તમે જ પૂછો ને !'

ગિરીન્દ્ર આશ્ચર્યથી જીભ કાઢી બોલ્યો: 'આવી હાલતે એમની સાથે કહી વાત થાય કે !'

માલતી બોલી: 'વાહ રે ! તમે જ ખરા ! આજે ઘરમાં આવતાં જ તેમની સાથે કંઈ બોલ્યો ક્યાં નથી ?—' આટલું કહી કાશીવાસિની પાસે જઈને બધી વાત કહી, તે કબૂલ થઈ.

ખીજે દિવસ સવારે ઊઠીને ગિરીન્દ્રે ફીસ્ટની સામગ્રીની યાદી કરી, કાશીવાસિનીએ તે સાંભળી લઈ જે કંઈ સુધારાવધારા સૂચવ્યા તે ગિરીન્દ્રને ખરાખર યોગ્ય લાગ્યા. માલતીને ખૂબે ખોલાવી તેણે કહ્યું: 'જે, આ તો જાણે કોઈ ઉમરાવનદી લાગે છે ! કાશીમાં કેવળ ધર્મકર્મ કરીને જ બેસી રહી છે એમ ન સમજશ !'

માલતી ગુસ્સે થઈ બોલી: 'આ શું બોલો છો, જાઓ ! તમારું મન બહુ અશુદ્ધ છે.'

જે કોશ પર ગુરગાંવ નામે ગામડામાં દેવી છે. ખીજે દિવસે સવારે ત્યાં બકરાનો ભોગ મોકલી આપવામાં આવ્યો.

રાત્રે ફીસ્ટનું કામકાજ-નિર્વિધિ તો કહી શકતા નથી—પૂરું થઈ ગયું. બોનનગાં જાણે ચમત્કાર થઈ ગયો હતો. જે ખાનારા બધા સચેતન રહ્યા હોત તો એકે અવાજે વાહ વાહ બોલી ઊઠત.

૪

આજે રવિવાર છે. રાતની ગાડીએ ગિરીન્દ્ર તાડીપાટ જવાનો છે. કાશીવાસિનીએ કહ્યું: 'મારે પણ હવે દેશમાં નથી જવું. હું કાશી પાછી જઈ છું.'

માલતી બોલી: 'ઠીક જ તો, ત્યારે તો તમે પણ અમારી સાથે જ ચાલો. તાડીપાટથી ચાર પાંચ સ્ટેશન આગળ હરો.'

જમ્યા પછી ગિરીન્દ્રે માલતીને કહ્યું: 'રૂપિયા ત્રીસેક કાઢી રાખ—બજારમાં લેવાડેવડ પતવી દઉં.'

માલતી બોલી: 'વાહરે ! મારી પાસે હવે પૈસા ક્યાં રહ્યા છે ?'

‘ક્રમ, પેલે દહાડે તો એંશી રૂપિયા તને લાવી આપ્યા છે ને!’

‘પરમ દહાડે બજારમાં જતીવેળા ત્રીસ રૂપિયા લઈ ગયા, બાકી હતા. તે કાલે સાંજથી હમણાં સુધીમાં ત્રણ ચાર વાર કાઢી આપ્યા. હવે પૈસા ક્યાંથી?’ આમ કહી માલતીએ પેટી ઉઘાડી જોયું. ફક્ત એ રૂપિયા ચૌદ આના સીલીકમાં હતા.

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘ત્યારે હવે ? મારી પાસે તો કંઈ જ નથી.’

માલતી ચૂપ રહી. થોડી વાર રહી બોલી: ‘ત્યારે હું શું કરું ? દારૂએ જ તમારી પાંચમાલી કરી છે, એ વખતે તો ભાન રહેતું નથી; ત્યારે તો કેવળ “લાવ પૈસા લાવ પૈસા” જ બોલ્યા કરો છો.’

ગિરીન્દ્ર જરા ગુસ્સે થઈ ભવાં ચડાવી બોલ્યો: ‘જેઠ જો કોઈ પાસેથી ઉઘીના પણ્ય મળે તો.’

કાશીવાસિનીએ બહાર બેઠાં બેઠાં બધી વાત સાંભળી હતી. તેણે માલતીને બોલાવી કહ્યું: ‘એમને ના કહી દો, ક્યાં જવાની જરૂર નથી. મારી પાસે રૂપિયા છે, અને મારે તો હવે દેશમાં જવાનું બંધ રહ્યું છે.’

માલતીએ જાહેરે સ્વામીને કહ્યું. ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘પણ એ શા અપનું ? એમની પાસેથી પૈસા લેવાય, ઝાળખાણ નહિ.’

કાશીવાસિની એ સાંભળી ઘરમાં આવી. બોલી: ‘પણ એમાં બોલું શું છે બાઈ ? તમે તાડીઘાટ જાહેરે સ્થિર થઈને બેસો. હું થોડા દહાડા પછી વળી ત્યાં આવી જઈશ, ભેગી ય થતી જઈશ ને રૂપિયા લઈ જઈશ.’

ગિરીન્દ્ર થોડી વાર વિચાર કરી બોલ્યો: ‘ત્યારે તો તમે કૃપા કરો કાશી જવાને બદલે હમણાં અમારી સાથે જ તાડીઘાટ ચાલો. પાંચ છ દિવસમાં જ તમારા રૂપિયા આપી દઈશ.’

‘ઠીક છે, એ ત્યારે જોઈ લેવાશે. કેટલા જોઈએ ? ત્રીસ ? જો વધારે જોઈતા હોય તો પણ મારી પાસે છે, જોઈએ તો કહેજો બાઈ.’

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘ના રે માં, વધારે નથી જોઈતા, ત્રીસ બહુ છે.’

કાશીવાસિનીએ પેટી ખોલી દશ દશની ત્રણ નોટા કાઢી આપી.

એ જ દિવસે રાતના અગિયાર વાગ્યાની ગાડીમાં ગિરીન્દ્રનાથ, સ્ત્રી અને કાશીવાસિનીને લઈને ઊપડેલા. ઘસી રેલાં લાંબી. ગિરીન્દ્રે તેને સાથે આવવા કહ્યું, પણ તેણે તે માન્યું નહિ.

સ્ટેશન પર કાશીવાસિનીએ માલતીને કહ્યું: ‘બાઈ, એમને કહે કે મારા માટે કાશીની ટિકિટ કઢાવે. મારે ત્યાં જ જવાની બહુ જરૂર છે.’

ગિરીન્દ્રે તેને તાડીઘાટ લઈ જવા બહુ જીદ કરી, પણ તેણે માન્યું નહિ.

તાડીઘાટ જવા માટે દિલ્લદારનગર આગળ ગાડી બદલવી પડે છે. ગિરીન્દ્ર મધરાતે સ્ત્રીને લઈને દિલ્લદારનગર જતરી પડ્યો. કાશીવાસિની ચાલી ગઈ.

સાંતેક વાગ્યાના શુભરે, ગિરીન્દ્રનાથ નવા કર્મસ્થાન તાડીઘાટે પહોંચ્યો. સરકારી અકાન તૈયાર જ હતું, ત્યાં ગયો. સરસામાન કંઈક ગોઠવી સ્ટેશને કામ પરના માણસોને મળવા ગયો.

માલતીએ સ્નાન કરવા માટે કપડું બદલવા વાસ્તે એક ટ્રંક ઉઘાડી. તેનાં ધરેણુનો ડબો હમેશાં આ ટ્રંકમાં જ રહેતો. કપડાં બહાર કાઢવા જતાં જોયું તો હાથ હાથ ! ધરેણુનો ડબો ગૂમ !

માલતીને લાગ્યું કે જરૂર કાંઈ બીજી પેટ્રીમાં હશે. જોટલી પેટ્રીઓ હતી તેટલી બધી ઉઘાડી જોઈ, પણ ધરેણુ કશામાંથી નીકળ્યાં નહિ.

પણ મન માને નહિ, બીજી વાર-ત્રીજી વાર એમ દરેક પેટ્રીની દરેક દરેક ચીજ અલગ અલગ કરી નાખી જોયું, પણ કંઈ નીકળ્યું નહિ. ત્યારે તે હતાશ યદ્ય ભોંય ખેસી પડી રાવા લોગી.

કલોકેક સુધી ગળું ફૂલી ગયું તોય રડ્યા કયું. સ્ટેશન માસ્તરની છોકરી ચંપકલતા તેનાં નાના ભાઈને કેડે લઈને 'વહુ જોવા આવી હતી, તે માલતીને આમ રાત્રી જોઈ બોલ્યા આલ્યા વગર જતી રહી.

છેવટ ગિરીન્દ્ર આવ્યો. તે આ જોઈ બોલ્યો : 'આ શું !' માલતીએ રોતાં રોતાં બધી વાત કરી.

સાંભળતાં જ ગિરીન્દ્ર કપાળે હાથ પછાડી બોલે ખેસી પડ્યો. થોડી વાર પછી નરમ અવાજે બોલ્યો : 'બધું ખરાબર જોઈ લીધું છે ?'

'કશું જ જોઈ નાહી નથી.'

'ધરેણુનાં છેલ્લાં કપાળે જોઈલાં ?'

'કાલે ખગોલમાં ગોઠવીને એક શાલના કકડામાં બાંધી આ કાળી પેટ્રીમાં મૂક્યાં કરતાં એમ ખરાબર યાદ છે.'

'કાળી પેટ્રી ગાડીમાં ઉઘાડી હતી ? કંઈ સરસામાન બહાર કાઢના ?'

'ટાઢ વાવા લાગી ત્યારે શાલ બહાર કાઢવા એક વાર ઉઘાડી હતી.'

'એ વખતે તો ધરેણુનો ડબો બહાર કાઢ્યો નહોતો ને ?'

માલતી બોલી : 'ના, નહિ જ. શાલ તો ઉપર જ હતી. -ઉપર ઉપરથી લઈ લીધી હતી.'

'આવી ક્યાં મૂકી હતી ?'

'કેડે બાંધેલી હતી.'

'પછી જોઈ ગઈ હતી ખરી કે ?'

'ત્યારે, જોઈ તો હતી જ તો.'

ગિરીન્દ્ર મક્કમ અવાજે બોલ્યો : 'ત્યારે તો કાચીની પેલી ડોકરી એ લઈ ગઈ !'

માલતી કંઈ બોલી નહિ.

ગિરીન્દ્ર બોલવા લાગ્યો : 'ત્યારે તું જોઈ ગઈ, ત્યારે ધીરથી કમરેથી આવી કાઢી લઈ, પેટ્રી ઉઘાડી, ધરેણુનો ડબો કાઢી લીધો. તેનું નામ શું, ખબર છે ?'

'ના, એવડી ડોશીનું નામ કંઈ મારાથી પૂછાય પણ ખરું ?'

'કાચીમાં એ ક્યાં રહે છે તે ખબર છે ?'

'કાઈ એક મઠમાં.'

ગિરીન્દ્ર ખીન્ન બન્યો : 'કાચીમાં જોઈને હાપન મઠ છે. કયો મઠ ક્યાં છે

તેની કંઈ ખબર છે ?'

‘ના.’

‘એ જ વખતે મેં તો કહ્યું હતું કે આ લોકનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; એ સત્યાનાશ કરનારી હતી. કાશીની વેશ્યા. ત્રીસ રૂપિયાની લાલચ બતાવી બધું જ ઉઠારી ગઈ.’

માલતી બોલી: ‘તે કદી બેજ નહિ. તે શું કરવા લાગ્યો? હું જ, ખુશાલમાં બૂલીને આવી હમણ.’

પણ ગિરીન્દ્રે તે સહેજે માન્યું નહિ. તે બોલ્યો: ‘એ બધી વાત જવા દે હવે. દુનિયા કેમ ચાલે છે તે તને હજી ક્યાં ખબર છે? કીક, એ રાંડે કાઈ દિવસ તારાં ધરેણાં બેવા માગ્યાં હતાં કે?’

માલતી ખીતી ખીતી બોલી: ‘માગ્યાં તો હતાં. પેલી મિજબાનીને દિવસે કહે કે, તારાં ધરેણાં બેઉ મા. મેં કાઢીને બધાં બતાવ્યાં.’

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘બસ, હવે કંઈ સંકા રહી નહિ. હમણાં જ પોલીસને તારથી ખબર આપું.’ આમ કહી ગિરીન્દ્ર સ્ટેશન ગયો. માલતી ફરી એકલી બેઠી બેઠી રોવા લાગી.

૬

એ અઠવાડિયાં થઈ ગયાં છે. આ બે અઠવાડિયાંમાં આ પતિપત્ની ધરેણાંના શોક લગલગ ભૂલવા આવ્યાં છે. તેઓ પહેલાંની જેમ હસે છે, વાતો કરે છે, આમોદપ્રમોદ કરે છે. નવા કામ પર ચડ્યો ત્યારથી ગિરીન્દ્ર કમાતો પણ ખૂબ હતો તેથી જ કાં તો ધરેણાં ખોવાયાનું નુકસાન ભૂલાઈ જવા આવ્યું હતો.

જે દિવસે પોલીસને તાર કર્યો હતો, તે જ દિવસે દિલ્લદારનગરથી હેડ કૉન્સ્ટેબલ આવીને ધરેણાંની યાદી અને વિગત ગિરીન્દ્રનાથની જુબાની સહિત લઈ ગયો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી પોલીસ તરફથી બીજા કંઈ જ ખબર આવ્યા નહોતા.

સાડા અગિયાર વાગ્યા છે. ગિરીન્દ્રનાથ ઑફિસમાં ગયો છે. માલતી ખાવા બેઠી હતી, એવામાં દિલ્લદારનગરથી ગાડી આવી. ગિરીન્દ્રનાથનું ઘર પ્લેટફોર્મની નીચે હતું; ખાણમાં ઊભા રહેતાં પ્લેટફોર્મ, ગાડી, પેસેન્જર બધું જોઈ સકાતું હતું. જેટલી વાર ગાડી આવતી તેટલી વાર માલતી બેવા દોડતી. એકાદ ગાડી બેવી રહી જાય તો જાણે. તેના કર્તવ્યમાં ચૂક પડી જતી! ગાડીનો અવાજ સાંભળતાં જ માલતી યાળા પડતી મેલી એકા હાથે ને એકા મોંએ ગાડી બેવા ગઈ. બંધખારણાની પાસે ઊભી રહી ફાટમાંથી બેસું તો, પ્લેટફોર્મ પર કાશીવાસિની ઊતરી છે, અને એક મનુર તેના સરસામાન બહાર કાઢે છે. તેણે મનુરને કંઈક પૂછ્યું. તેના જવાબમાં મનુરે ગિરીન્દ્રનાથના ઘર તરફ આંગળી કરી.

માલતીએ દોડતી આંગળીમાં જઈ ફાગળા કરી નાખ્યા. અને ઘૂંજતી છાતીએ કાશીવાસિનીના આવવાની રાહ જોતી રહી. તેના મનમાં કંઈ કંઈ વિચારો આવી ગયા. તેને કેટલોય હર્ષ થઈ ગયો, કેટલીય વાર તે મનમાં ને મનમાં બોલી: ‘હે ભગવાન! સ્વામીએ તેના પર ધરેણાં ચોરી જવાનું આજ મૂક્યું છે, તે તેણે સાંભળ્યું ન હોતો.’ તેણે ધરેણાં લીધાં નથી જ એવી માલતીને ખાતરી હતી. તેને આવતી જોઈ તે ત્રણ મંજૂર થઈ નહિ તો કદી પણ તે પોતાની ઇચ્છાએ આવીને હાજર થાય ખરી?

થોડી વારમાં કાશીવાસિની માલતીની પાસે આવી પહોંચી. 'મા આવી કે?' કહીને માલતીએ પ્રણામ કર્યાં. તેણે માલતીને માથા પર હાથ મૂકી પ્રેમથી આશીર્વાદ આપ્યા. માલતી બોલી: 'તમે સ્નાન કરી નાખો-હું લાત ચડાવી દઉં!'

'સ્નાન કર્યું છે. લાત ચડાવવાની જરૂર નથી. આજે અગિયારસ છે.'

માલતીએ ધ્યાનપૂર્વક જોયું કે કાશીવાસિનીનું મુખ બહુ ગંભીર અને ખેદયુક્ત છે. અને બોલતાં બોલતાં તેની આંખોના ખૂણામાં પાણી ભરાઈ આવે છે. તેણે પૂછ્યું:

'ત્યારે તમારું મન આવું ભારે ભારે કેમ છે?'

તેણે કહ્યું: 'નથી જાણતી?'

માલતીએ સભ્ય આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: 'શું?'

'તમારી શંકાસ્તો. તમારાં ઘરેણાં હું ચોરી ગઈ છું કહી પોલીસ દોડાવ્યા છે, ખબર નથી કે?'

માલતી શરમથી થોડી વાર ચૂપ રહી પછી બોલી: 'મારી વાત માનશો? મેં કદી સ્વપ્નેય તમારા પર સંદેહ આપ્યો નથી.'

કાશીવાસિની મ્થાન મુખે બોલી: 'પણ તારા સ્વામીએ તો તેવું માન્યું છે.'

માલતી બોલી: 'પોલીસ તમને બોળી કાઢશે એવું એમણે ધાર્યું નહોતું. એ તો આજે જ કહેલા હતા કે કાશીમાં કેટલા લાખો મઠ છે, કરોડો સેવાધારીઓ છે, કેણુ કેનો પતો પામે?'

'મને બહાર તો કાઢી મૂકી. મારી ઉપર શું ઓછો જુલમ થયો છે? બસો રૂપિયા રોકડા ગળવામાં માર્યાં ત્યારે છૂટવા પામી છું.'

માલતી બોલી: 'અમારી સાથે સંબંધ રાખવા જતાં તમને ખૂબ સગા થઈના.'

કાશીવાસિનીએ પૂછ્યું: 'ગિરીન્દ્ર ક્યારે આવશે?'

'સાંજે.'

આંગણમાંથી સ્પર્શતાં તાપ ખસી ગયો ને અંધારું થઈ ગયું. કાશીવાસિની બહાર નજર નાખી બોલી: 'વાવટોળ ના ચાલ તો હાથ....'

માલતીએ પૂછ્યું: 'કેમ?'

'આજે જ પાછા જતું છે.'

'આજ ને આજ?'

કાશીવાસિની સહેજે હસીને બોલી: 'તું જખરી છોકરી છે હો! તારો સ્વામી મને ચોર ગણી આજ ચડાવે, અને તું ઈચ્છે કે હું રહી જાઉં! હું છ વાગ્યાની ગાડીએ પાછી જઈશ. મારા મકેની ખીજી ધણી સ્ત્રીઓ શ્રીક્ષેત્ર જાય છે. કાલે અમે સૌ બપોડી જઈશું.'

માલતીએ પૂછ્યું: 'ક્યારે પાછાં આવશો?'

'શું કરવા? પાછા ફરીને શું બેગાં ચલાવો?' બોલતાં બોલતાં કાશીવાસિનીની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. થોડી વાર રહી બોલી: 'એક કામ કરીય?'

માલતી આત્મહર્ષે બોલી: 'શું?'

'મારાં કેટલાંક ઘરેણાં છે, તે તું પહેરી લે.' આમ બોલતાં બોલતાં કાશીવાસિનીએ તેની સાથેની પેટી બોલી એક હેન્ડબેગ બહાર કાઢી. એમાં એટલાં તો ઘરેણાં હતાં અને એવા એવા ઘાટ હતા કે માલતી જોઈને આશ્ચર્ય થઈ ગઈ.

કાશીવાસિની બોલી: 'આ બધાં જ તમે લઇ લો.'

સોનું, રૂપું, હીરા, મોતી, ચૂરી, પનાના ઝકઝક પ્રકાશમાં માલતીની આંખો અંબાઈ ગઈ. તોપણ તે સાવધ થઈ બોલી: 'એ મારાથી નહિ બને.'

'કેમ?'

'તમારાં આ હાથો ધરેલ્યાં હું શું કામ લઉં?'

'હું આપું છું.'

'તમે આપો છો, પણ હું શા હક્કે લઉં? ના, એ મારાથી નહિ બને.'

આકાશ વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયું. વરેણ જાગ્યો. સૂર્યપ્રકાશ તદન ઓછો થઈ ગયો.

કાશીવાસિનીએ પૂછ્યું: 'હક્કે હોય તો?'

માલતી બોલી: 'હક્કે? શો હક્કે?'

કાશીવાસિની માથું નીચું ઢાળી બોલી: 'તો સાંભળ. એ કહેવા જ આજે તો આવી છું.'

માલતીની છાતી ધડકવા લાગી. અવાજ સંભળે તે કાશીવાસિનીના મોં તંદરૂ જોઈ રહી.

તેણે પૂછ્યું: 'તારી મા શું સાચેસાચ મરી જ ગઈ છે?'

માલતી અચકાતી અચકાતી બોલી: 'કેમ?'

'તે જ પૂછું છું.'

'સૌ એમ કહે છે.'

'તો તું હવે જાણ કે હું જ તે તારી અમાગણી મા.' - બોલતાં જ કાશીવાસિનીની આંખમાંથી દડદડ આંસુની ધારા પડવા લાગી.

માલતી સાંભળતાં જ કંપી ઊઠી. તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

થોડા દિવસ પહેલાંને એક પ્રમંચ તે વિચારવા લાગી. મોક્ષદા કાઢી તીર્થજાત્રા કરી પાછાં આવ્યાં છે. ધરમાં રાત્રે સૂતાં સૂતાં તેની નેઠાણી સાથે બહુ બહુ વાતો કરતાં હતાં. એ સમજતાં હતાં કે માલતી જિંદી ગઈ છે. પરંતુ માલતી જિંદી ગઈ નહોતી, બધું જ સાંભળી રહી હતી. એ સાંભળીને આપું જાણાંડ જાણે ધરીમાંથી ખસી પડ્યું હોય એમ તેની આંખે ચક્કર આવવા લાગ્યાં. જે માને તે આજસુધી સ્વર્ગસ્થ જાણતી, તે ખરેખર જીવતી છે, અને તેની સાથે મોક્ષદાને કોઈક તીર્થમાં બેઠો થઈ ગયો હોય. જે માનું સ્મરણ પરમ પવિત્ર સમજીને જાળપણથી તે ખૂબ ભક્તિભાવથી હૃદયપૂર્વક 'ધારણ કરતી આવી છે, તે માનું સ્મરણ સંસારમાં દ્વિતકારપાત્ર છે, તે મા કલંકિની છે. એ રાતે તેને જે દુઃખ થયું તે અવર્ણનીય છે. અને આ જ તે મા! ફરી પાછી પેલી રાતની તીવ્ર વેદના તેને થઈ આવી.

માલતી કંપી ઊઠી, અજાણતાં જ જરા આંધી ખસી ગઈ. કાશીવાસિની ત્યારે પણ રડતી હતી. જરા ધૈર્ય રાખી પૂછ્યું: 'જમાઈ જાણે છે?'

'ના.'

'તેં તેટલો વખત ત્યાં સાંભળ્યું છે?'

'હાં પછી.'

‘ મોક્ષદા કોઇ પાસેથી ? ’

‘ હા. ’

‘ મેં. પણ મોક્ષદા કોઇ પાસેથી માંગવું કે તારાં લગ્ન થયાં છે, દાનાપૂરે ગોડાઉનમાં જમાઇ નોકરી કરે છે, અને દુર્ગાપૂજા પર તું દાનાપૂરે આવવાની એ ચોક્કસ છે. ’

માલતી બોલી: ‘ ત્યારે તો દાનાપૂરે તું અકસ્માત આવી પડી નહોતી, પણ જાણી જોઇને આવી હતી ? કેમ ? ’

માલતીનો અવાજ હજી કંકોર હતો.

કાશીવાસિની રડતી રડતી બોલી: ‘ પોતાના સંતાનને કોઇ શું કદી જૂલી શકે ? ’

માલતીને હવે સહેજસહેજ રડવું આવતું હતું. પોતાની મા છે એવું ન જાણતી હોવા છતાં પણ એના તરફ જે માતાવત્ આકર્ષણ થયું હતું, તે તેને યાદ આવ્યું. તે રડું રડું થઇ જઇ બોલી: ‘ ત્યારે હવે કેમ કહ્યું કે તું કોણ છે ? ’

‘ કાણ જાણે. રહેવાયું નહિ. ’

માલતી આવેગથી જરા બોલવા જતી હતી: ‘ કહ્યું તે સારું જ કહ્યું છે. નહિ તો હું માને કદી આંખે જોવા પામત નહિ ! ’

પરંતુ એ જ ધડીએ યાદ આવ્યું: ‘ આ મા ! ના દેખી હોત તો મરું ? ’

મનની આ ખેંચતાણમાં તે કંઇ જ બોલી નહિ. ગુપચૂપ બેસી રહી.

ગાડીનો સમય થઇ ગયો. કાશીવાસિનીએ મજૂરને કહી રાખ્યું હતું તે સરસામાન લેવા આવ્યો.

માલતી બોલી: ‘ ઘરેણાં લઈ જા. હું પહેરવાની નથી. ’

કાશીવાસિની પુત્રીના મોં તરફ જોઇ રહી; તેના મનનો ભાવ સમજી ગઇ. તે બોલી: ‘ તું ધારે છે તેવું નથી. આ બધું તું પુશીથી પહેર. નહિ તો હું તને આપત જ નહિ; જીવનમાં એક વાર જે પાપ કર્યું છે તેવું આજે ચૌદ વર્ષ પછી પ્રાયશ્ચિત કરું છું. અને આમાંનું એકે પણ પાપની કમાણીનું નથી. હું મોટા પૈસાદારની દીકરી હતી. તું એ નથી જાણતી ? ’

માલતી બોલી: ‘ તો પણ મારા સ્વામીને બધું જણાવ્યા વગર, તેમની સંમતિ લીધા વગર, હું કેમ લઇ શકું ? ’

‘ તો બલે સંમતિ લેજે. જો તે તને પહેરવા ના કહે, તો આ બધાં દેવસેવામાં આપી દેજે. ’

તે જવા માટે બીડી બીબી ચર્ધ.

માલતી હવે રહી શકી નહિ: ‘ મા ! ફરી મોહું દેખાડી જજે. ’ બોલતી મૂંઝકે રોતી તેના પગે વીંટળાઈ પડી, તેણે પ્રણામ કર્યો.

‘ સાવિત્રી થા, રાજરાણી થા. ’ મા પુત્રીને આશીર્વાદ આપી એકદમ ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ*

રમણલાલ સોની

સુધારાવીર નર્મદ*

સુધારક નર્મદ વિષે લગભગ વીસ મિનિટ આપની સમક્ષ મારે બોલવું એવા ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ફરમાનથી હું આજે આપની સમક્ષ બોલો થયો છું.

પ્રેમશૌર્યથી અંકિત કસુંબલ ઝંડો ફરકાવી ત્રીસ પાંત્રીશ વર્ષ સુધી ગુંજરમંડળની મોખરે રહી મૂંઝતાર એ સુલટના જુહરમંજુને ન્યાય આપવા માટે ત્રીસ પાંત્રીશ મિનિટ તો જોઈએ ને ? પણ આપણી પાસે વિવિધ કાર્યક્રમ છે, અને અન્ય વિદ્વાન વક્તાઓ બોલવાના છે, એટલે ૧૫-૨૦ મિનિટમાં એ વીરને જે કાંઈ એટલ અંજલિ આપી શકાય તે આપવી એમ માની હું ઉદ્બુદ થયો છું. અને આવી સાક્ષરશ્રાહતી તક આપવા માટે હું સાહિત્ય સભાનો ઝણી છું.

નર્મદનો પ્રવૃત્તિકાળ ૧૮૫૦ થી ૧૮૮૬ ગણી શકાય. ૧૮૫૧માં છુદ્ધિવર્ધક સભામાં તેણે મંડળી મળવાથી કાયદાનું ભાષણ આપ્યું. ત્યારથી માંડીને ૧૮૮૬માં તેનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેણે સતત દેશહિતાર્થે મથન કર્યું. ૧૮૫૮માં ૨૫ વર્ષની વયે નર્મદે પોતાનું સમગ્ર જીવન આ દેશને સમર્પણ કર્યું. “ શેર બાજરી તો મળી રહેશે ” કહી તેણે પોતાનું માથું કલમને બોળે મૂક્યું. હિંદમાં એક યુગ ૧૮૫૭ ના જળવાની સાથે આંધળો અને નવો યુગ ૧૮ થી બેઠો. જૂના યુગમાં ચત્રના બળથી સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાનું હતું. પ્રતાપ, શિવાજી, ટિપુ સુલતાન, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ તે યુગના નેતાઓ હતાં. તેમણે સ્વદેશ માટે જુહરમંજુ કર્યું, પણ તેમાં હમેશાં પરાઈની સાથે સ્વાર્થ જોડાએલો હતો. વળી તે સર્વ રાજકુળનાં હતાં.

નવા જમાનામાં શસ્ત્રવિનાનાં યુદ્ધો બોલવાનાં છે. તેના પહેલા વીર થવાનું માન આપણા દેશમાં નર્મદને ધટે છે. મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવેલો, પ્રજાની સેવામાં પોતાના સ્વાર્થનું ખસિદાન આપનાર તે પ્રથમ ગુંજર નેતા હતો. નર્મદને માટે એ શબ્દ જ યોગ્ય છે, જે કે સામાન્ય રીતે આપણે તેને બહે સુધારક કહીએ. વળી નર્મદ ગુજરાતનો પહેલો અને હજુ સુધી તો એકલો જ નેતા છે, એમ કહી શકાય.

અંગ્રેજ સમયમાં ગુજરાતે ત્રણ મહાપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યાં : નર્મદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. તેમાં દયાનંદ ગુજરાતમાં જન્મી મુખ્યત્વે પંચજનમાં અને સામાન્ય રીતે હિંદમાં પોતાનો સંદેશ પહોંચાડવા પ્રયાસ કર્યો. ગાંધીજીનો સત્ય અને અહિંસાનો સંદેશો આખા જગત માટે છે, જે કે તેને હાલ ઝીંકે છે હિંદ; પણ નર્મદ ગુજરાતમાં જીવ્યો, ગુજરાત માટે જીવ્યો, તેણે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ગુજરાતને સંદેશો આપ્યો, જે ગુજરાત

હજુ પણ ઝીલે છે, જેની પ્રતીતિ અત્યારની પ્રચંડ સભા અને સ્થળે સ્થળે ઉજવાઈ રહેલી નર્મદશતાબ્દીનો ઉત્સવ સચોટ રીતે આપે છે.

ગયા સૈકાના મધ્યભાગમાં આપણા દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ અને અંગ્રેજી લોકોના પરિચયને લીધે એક મહાન ચળવળ ઉત્પન્ન થઈ, જેને “સુધારા” એવું નામ આપવામાં આવે છે. નર્મદાશંકર સુધારાને બદલે વારંવાર ઉત્કર્ષ શબ્દ વાપરે છે તે તેનો પોતાનો ઉદ્દેશ વધારે સારી રીતે દર્શાવે છે. કવિનું દેશભક્ત હૃદય આપણા દેશની હીન દશા જોઈ કંઈ ઊંડું અને તેનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે પોતાનું જીવન સમર્પવા નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજનાં બંધનો, દેશીઓની પ્રગતિને અવિરોધતા વહેંચકાટો તોડી પાડવા માટે તેણે પોતાની જોશીલી જીભ અને કારમી કંઠમંથી દેશદાઝની આગથી ભભૂકતા તોપગોળા છોડવા માંડ્યા.

“વૈધવ્ય ચિત્ર”ની કવિતાથી કવિએ વિધવાવિવાહના પ્રશ્નને ઘેરઘેર ચર્ચા કરી મૂક્યો. “હિંદુઓની પડતી” માં પરદેશગમન, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, જોષ, જાદુમંત્ર, જ્ઞાતિબંધન, બાળલગ્ન વગેરે સર્વ સામાજિક પ્રશ્નો વિષે લખતાં કવિ દેશની દુર્દશા પર દર્દભર્યા હૃદયે આંસુ ઢાળે છે; ત્યારે દેશી રાજ્યો, પરદેશી રાજ્યનીતિ અને ધર્મગુરુઓના અન્યાયો વર્ણવતાં તે જ હૃદયમાંથી ભંમૂકતી જ્વાળાઓનાં દર્શન થાય છે, જાણે કે સાગર માહિનો વડવાનલ. કવિએ સુધારાના એકેએક વિષય ઉપર આવી જ લાગણી અને આટલા જ જુસ્સાથી લખ્યું છે. પણ કવિ માત્ર લખીને જ એસી રહ્યા ન હતા. “વાહોમ કરીને પડો” કહેનાર કવિ સુધારાના આચરણમાં પણ કોઈથી પાછળ ન હતા.

૧૮૬૦માં કવિ સુધારકસૈન્યના સેનાની બન્યા. વૈષ્ણવ મહારાજ જંદુનાયજી મુંબઈ આવ્યા તે સમયે નર્મદાશંકરે તેમને વિધવાવિવાહ વિષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આજ્ઞાન કર્યું, અને શાસ્ત્રમાં વિધવાવિવાહની મંજૂરી છે એવું બરી સભામાં સિદ્ધ કરી આપીશ એવાં હસ્તપત્રો પ્રજામાં વહેંચ્યાં. જંદુનાયજીએ નિમંત્રણ કબૂલ રાખ્યું અને સભા બોલાવી. તેમાં જો કે મહારાજ યુક્તિથી છટકી ગયા, પણ નર્મદની હિંમત ચોખેર વખણાઈ, અને તે થોડા જ હતું. જંદુનાયજી મહારાજની સાથું થયું તે જેની તેવી વાત ન હતી. આ પ્રસંગે બાઈયા બાલિકાના રાખેલા ભવાઓથી કવિનો જીવ જોખમમાં આવી પડ્યો, પણ આખા મુંબાઈ અને સમસ્ત ગુજરાતમાં જેના બાહુબળની દાઢ વાગતી હતી તે કવિના મિત્ર તાલીમખાજ બાવા કિસનદાસની કુમકથી કવિ સહીસલામત રહ્યા.

કવિને જેમ મૃત્યુનો ભય ન હતો, તે જ પ્રમાણે પોતાને જે સત્ય લાગે તે કરવામાં તે લોકાપવાદથી પણ જરાએ ડરતા નહિ; એટલું જ નહિ પણ “તમારાથી થાય તે કરી લો, હું મારા મનનું ધાર્યું કરીશ.” એ પ્રમાણે લોકોને આજ્ઞાન આપવામાં તેમને રસ આવતો. તેથી તેમણે ૧૮૬૫-૬૬ માં એક સ્વચાલિત વિધવાને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપેલ આનું કારણ કેટલાક કવિની વિદ્યાસરૂતિ હતું એમ ગણે છે. પણ વિદ્યાસી મનુષ્ય આ પ્રમાણે ઉધાડી રીતે સમાજની વિરુદ્ધનું આચરણ કરતો નથી. તેનાં કૃત્યો ખાનગી હોય છે. નર્મદાશંકરના આ ખુલા વર્તનથી તેમના જ્ઞાતિબંધુઓ ગુસ્સે થયા અને તેમને સહકુટુંબ નાતબંધાર મૂક્યા. આ બાજતનું સમાધાન થોડા વખતમાં થઈ ગયું. પણ કવિ એમ લીધી

સુધારાવીર નર્મદ*

સુધારક નર્મદ વિષે લગભગ વીસ મિનિટ આપની સમક્ષ મારે બોલવું એવા

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના દરમિયાનથી હું આજે આપની સમક્ષ બિભો થયો છું.

પ્રેમશૌર્યથી અંકિત કસુંબલ ઝંડો ફરકાવી ત્રીસ પાંત્રીશ વર્ષ સુધી ગુર્જરમંડળની મોખરે રહી ઝૂઝનાર એ સુભટના લુહરમણને ન્યાય આપવા માટે ત્રીસ પાંત્રીશ મિનિટ તો બેઠએ ને ? પણ આપણી પાસે વિવિધ કાર્યક્રમ છે, અને અન્ય વિદ્વાન વક્તાઓ બોલવાના છે, એટલે ૧૫-૨૦ મિનિટમાં એ વીરને જે કાંઈ એટલ અંગૂઠિ-આપી શકાય તે આપવી એમ માની હું ઉચ્છ્રિત થયો છું. અને આવી સાક્ષરશ્રાહ્વની તક આપવા માટે હું સાહિત્ય સભાનો ઝણી છું.

નર્મદનો પ્રવૃત્તિકાળ ૧૮૫૦ થી ૧૮૮૬ ગણી શકાય. ૧૮૫૧માં સુદ્ધિવર્ધક સભામાં તેણે મંડળી મળવાથી કાયદાનું ભાષણ આપ્યું. ત્યારથી માંડીને ૧૮૮૬માં તેનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેણે સતત દેશહિતાર્થે મથન કર્યું. ૧૮૫૮માં ૨૫ વર્ષની વયે નર્મદે પોતાનું સમગ્ર જીવન આ દેશને સમર્પણ કર્યું. “ શેર બાજરી તો મળી રહેશે ” કહી તેણે પોતાનું માથું કક્ષમતે બોળે મૂક્યું. હિંદમાં એક યુગ ૧૮૫૭ ના બળવાની સાથે આરંભ્યો અને નવો યુગ ૧૮૮૬ થી બેઠો. જૂના યુગમાં શત્રુના બળથી સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાનું હતું. પ્રતાપ, શિવાજી, દિપુ સુલતાન, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ તે યુગના નેતાઓ હતાં. તેમણે સ્વદેશ માટે જુહારમંથન કર્યું, પણ તેમાં હમેશાં પરાયત્ની સાથે સ્વાર્થ બેઠાએલો હતો. વળી તે સર્વ રાજકુળનાં હતાં.

નવા જમાનામાં શત્રુપિનાતાં સુદો ખેલવાનાં છે. તેના પહેલા વીર ચંપાનું માન આપણા દેશમાં નર્મદને ઘટે છે. મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવેલો, ખૂબની સેવામાં પોતાના સ્વાર્થનું બલિદાન આપનાર તે પ્રથમ ગુર્જર નેતા હતો. નર્મદને મોટે એ શબ્દ જ યોગ્ય છે, જે કે સામાન્ય રીતે આપણે તેને લલે સુધારક કહીએ. વળી નર્મદ ગુજરાતને પહેલો અને હજુ સુધી તો એકલો જ નેતા છે, એમ કહી શકાય.

અંગ્રેજ સમયમાં ગુજરાતે ત્રણ મહાપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યાં નર્મદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. તેમાં દયાનંદ ગુજરાતમાં જન્મી મુખ્યત્વે પંજાબમાં અને સામાન્ય રીતે હિંદમાં પોતાનો સંદેશ પહોંચાડવા પ્રયાસ કર્યો. ગાંધીજીનો સત્ત્વ અને અહિંસાનો સંદેશો આખા જગત માટે છે, જે કે તેને હાલ ઝીલે છે હિંદ; પણ નર્મદ ગુજરાતમાં જીવ્યો, ગુજરાત માટે જીવ્યો, તેણે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ગુજરાતને સંદેશો આપ્યો, જે ગુજરાત

* નર્મદ રેતાબદી પ્રસંગે અમદાવાદમાં અષાઠ્યું વ્યાખ્યાન.

હજી પશુ ઝીલે છે, જેની પ્રતીતિ અત્યાંરની પ્રચંડ સભા અને સ્થળે સ્થળે ઉજવાઈ રહેલી નર્મદશતાબ્દીનો ઉત્સવ સચોટ રીતે આપે છે.

ગયા સૈકાના મધ્યભાગમાં આપણા દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ અને અંગ્રેજી લેકાના પરિચયને લીધે એક મહાન ચળવળ ઉત્પન્ન થઈ, જેને “સુધારા” એવું નામ આપવામાં આવે છે. નર્મદાશંકર સુધારાને બદલે વારંવાર ઉત્કર્ષ શબ્દ વાપરે છે તે તેનો પોતાનો ઉદ્દેશ વધારે સારી રીતે દર્શાવે છે. કવિનું દેશભક્ત હૃદય આપણા દેશની હીન દશા જોઈ કંઠથી બહુ; અને તેનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે પોતાનું જીવન સમર્પવા નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજનાં બંધનો, દેશીઓની પ્રગતિને અવિરોધતા વહેમકિટા તોડી પાડવા માટે તેણે પોતાની જોશીલી જીભ અને કારમી કલમમાંથી દેશદાઝની આગથી ભભૂકતા તોપગોળા છોડવા માંડ્યા.

“વૈધવ્ય મિત્ર”ની કવિતાથી કવિએ વિધવાવિવાહના પ્રશ્નને ઘેરઘેર ચર્ચા કરી મૂક્યો. “હિંદુઓની પડતી” માં પરદેશગમન, લક્ષ્યાલક્ષ્ય, જોષ, જાદુમંત્ર, જ્ઞાતિબંધન, બાળલગ્ન વગેરે સર્વ સામાજિક પ્રશ્નો વિષે લખતાં કવિ દેશની દુર્દશા પર દર્દીબર્ષા હૃદયે વ્યાસુ ઢાળે છે; ત્યારે દેશી રાજ્યો, પરદેશી રાજ્યનીતિ અને ધર્મગુરુઓના અન્યાયો વર્ણવતાં તે જ હૃદયમાંથી ભંબૂકતી જ્વાળાઓનાં દર્શન થાય છે, જાણે કે સાગર માંહેનો વડવાનલ. કવિએ સુધારાના એકેએક વિષય ઉપર આવી જ લાગણી અને આટલા જ જુસ્સાથી લખ્યું છે. પણ કવિ માત્ર લખીને જ બેસી રહ્યા ન હતા. “યાહોમ કરીને પડો” કહેનાર કવિ સુધારાના આચરણમાં પણ કોઈથી પાછળ ન હતા.

૧૮૬૦માં કવિ સુધારકસૈન્યના સેનાની બન્યા. વૈષ્ણવ મહારાજ જડુનાથજી મુંબઈ આવ્યા તે સમયે નર્મદાશંકરે તેમને વિધવાવિવાહ વિષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આહ્વાન કર્યું, અને શાસ્ત્રમાં વિધવાવિવાહની મંજૂરી છે એવું બરી સભામાં સિદ્ધ કરી આપીશ એવાં હસ્તપત્રો પ્રજામાં વહેંચ્યાં. જડુનાથજીએ નિમંત્રણ કબૂલ રાખ્યું અને સભા બોલાવી. તેમાં જો કે મહારાજ યુક્તિથી જીટકી ગયા, પણ નર્મદની હિંમત ચોમેર વખણાઈ, અને તે યોગ્ય જ હતું. જડુનાથજી મહારાજની સામું થવું તે જેની તેવી વાત ન હતી. આ પ્રસંગે જાણીયા બાવિઢાના રાખેલા લેખાઓથી કવિનો જીવ જોખમમાં આવી પડ્યો, પણ આખા મુંબાઈ અને સમસ્ત ગુજરાતમાં જેના બાદુજળની હાઠ વાગતી હતી તે કવિના મિત્ર તાલીમખાજ બાવા કિસનદાસની કુમકથી કવિ સહીસલામત રહ્યા.

કવિને જેમ મૃત્યુનો ભય ન હતો, તે જ પ્રમાણે પોતાને જે સત્ય લાગે તે કરવામાં તે લોકાપવાદથી પણ જરાએ ડરતા નહિ; એટલું જ નહિ પણ “તમારાથી થાય તે કરી લો, હું મારા મનનું ધાર્યું કરીશ.” એ પ્રમાણે લોકોને આહ્વાન આપવામાં તેમને રસ આવતો. તેથી તેમણે ૧૮૬૫-૬૬ માં એક સ્વચાલિની વિધવાને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો. આનું કારણ કેટલાક કવિની વિલાસરૂઝિ હતું એમ ગણે છે. પણ વિલાસી મનુષ્ય આ પ્રમાણે ઉઘાડી રીતે સમાજની વિરુદ્ધનું આચરણ કરતો નથી. તેનાં કૃત્યો ખાનગી હોય છે. નર્મદાશંકરના આ ખુલા પત્રનથી તેમના જ્ઞાતિબંધુઓ ગુસ્સે થયા અને તેમને મહકુંડા નાતબહાર મૂક્યા. આ બાજતનું સમાધાન થોડા વખતમાં થઈ ગયું. પણ કવિ એમ લીધી

વાત મૂકે તેવા ન હતા. તેમણે ફરીથી સ્વચ્છાતિની જ ખીજ એક વિધવાને આશ્રય આપ્યો. તેથી તેમને જ્ઞાતિ સાથે જે કલહ થયો તે કદી શમ્યો નહિ. આ નર્મદાગૌરી સાથે કવિએ ૧૮૬૬-૭૦ માં ખાનગીમાં પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. તે જાહેરમાં થયું હોત તો સારું એમ કહેવાયું છે, પણ નાગરોમાં જીવતી સ્ત્રીએ ખીજ લવાતી નથી તેથી કદાચ કવિએ આમ કર્યું હોય. ગમે તેમ પણ કવિની વિધવાઓ સાથેની આ વર્તણૂક તેમની લાલાઈના કરતાં વીરતા, પ્રેમના કરતાં સૌર્ય વધારે દર્શાવે છે એમ કહેવું જોઈએ.

પ્રખ્યાત મહારાજ લાયબલ કેસ વખતે પણ કવિ કરસનદાસ મૂળજીની પડખે દબતાયી ઊભા રહ્યા હતા, અને કરસનદાસનો વિજય થયો ત્યારે કવિએ ગાયું હતું:—

જે જે જે થયો છે આજ સુધારા તણો જો,
એ એ એ થયો છે આજ વલ્લભ મતનો જો.

આ લીટીઓમાં તમને કદાચ કવિતાતું તત્ત્વ શોધ્યું નહિ : જુડે, પણ નર્મદ જોરસામાં આવતો ત્યારે એવા કવિત્વની દરકાર થોડી જ રાખતો—એમ તો વિધવાવિવાહ વિષે લખતાં “સ્વતંત્રતા”ના કાવ્યમાં ઉત્સાહમાં આવી જઈ કવિએ લખ્યું છે:—

દિગ્મતે ન હારી બાઈ, હદ નાતરાં કરે.

વળી આપણા કવિ અતિ ઉત્સાહમાં માત્ર કવિત્વનાં બંધનો જ તોડતા નથી. લોકો જોને “લાજ મરનદ” કહે છે તેની પણ તે અવગણના કરે છે. ઋતુવર્ણન વગેરે કાવ્યોમાં અને તેથી વિશેષ તેની ટીકાઓમાં તેમણે નિષિદ્ધ મનાતા શબ્દો ખુલી રીતે લખ્યા છે, તે જ પ્રમાણે મધપાનનાં યશોગાન પણ મુક્તકંઠે ગામાં છે—જેમકે

ચલો ચલો કું વાર લગાડો ચલો પીવા માડો;
ચાંદની આતો ખૂબ ખીલી રહી, મસ્ત બની લાડો.

અને

મધમાંસ વ્યવહાર કહાં પાતક મોઠાં છે;
નથી વપરાતાં તેમ શક્તિને શર કહાં છે.

આ બધી બાબતો જેમ એક તરફથી કવિની ખીજના અભિપ્રાય વિષેની સંપૂર્ણ ખેપરવાઈ બતાવે છે તેમ ખીજ તરફથી તેમનો અસાધારણ દેશપ્રેમ બતાવે છે. દેશના ઉત્કર્ષ માટે પોતાની જાત, આખરૂં, ધન સર્વસ્વ કુરબાન કરવા તેમનું મન તનમનાટ કરી રહ્યું હતું.* અને તેમની આ ઉત્કટ દેશભક્તિની આકરી કસોટીનો પ્રસંગ પણ તેમના જીવનમાં આવી પહોંચ્યો. તે પ્રસંગ એટલે તેમનું મતપરિવર્તન. કવિએ સુધારક તરીકેની કીર્તિ મેળવવા માટે કદાચ આ બધું કર્યું હોય એવો કેાષ કુતર્ક કરે; તેનો સંભવ કવિએ રહેવા દીધો જ નહિ. પોતાની સુધારક તરીકેની સર્વ કીર્તિ પર પણ જોયા દેશભિમાનથી પ્રેરાઈને તેમણે જાતે કુઠાડો માર્યો. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કવિની ખરેખરી મહત્તા આ

* શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીએ કવિને દારૂ પી તમે સુધારાવાળાઓની આખરૂં હલકી પાડો છો એમ કહેલું તેના જવાબમાં કવિએ લખ્યું છે: “હું કેશ માટે નહિ, પણ દારૂ પીવામાં બાધ નથી; એમ દર્શાવવા માટે પીજું છું.”

મતપરિવર્તન જાહેર કરવામાં જ રહેલી છે. તે સમજવા માટે કવિ ક્યા ઉદેશથી પ્રેરાઈને વર્તતા હતા તે જોવું જોઈએ.

નર્મદનો મુદ્દાલેખ “પ્રેમશૌર્ય” તેના જીવનનાં સર્વ કૃત્યોની માફક તેના સુધારાના કાર્યક્રમને પણ બરાબર સમજાવે છે. પ્રેમ એટલે ઐક્ય. સમાજ, ભાષા અને રાજ્યનું ઐક્ય કરવું એ પ્રેમમાંથી ઉદ્ભવે છે. પ્રેમ ઝોને સમાન ગણે છે. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બ્રાહ્મણો, યાંગલો; કાળા, ગોરા; રાજા, પ્રજા; શુરુ, શિષ્ય; સર્વ-મનુષ્ય તરીકે સરખા છે. તેથી તેમને સૌને સમાન અધિકાર હોવા જોઈએ. પણ રાજ્ય, સમાજ અને ધર્મના લુપ્તમે આ સમાનતાની આડે આવે છે; એ લુપ્તમે અને તે આવરનાર જલિભોનો નાશ કરવા માટે પ્રજાએ સંપ કરી શૌર્ય દાખવવું જોઈએ. શૌર્યમાં જુરસાની અને શરીરબળની જરૂર છે. તેમાંથી જુસ્સો સુધારાના કામમાં જોડાવાથી આવી શકે અને બળ મેળવવા માટે કસરત કરવી તથા લશ્કરમાં જોડાવું એવી ભલામણ નર્મદાશંકરે કરી હતી. આ પ્રમાણે પ્રેમ અને શૌર્યથી સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય શુભાગીમાંથી છૂટવું એનું નામ સુધારો, એમ નર્મદાશંકર માનતા હતા.

સુધારાના કાર્યક્રમમાં કેળવણી મુખ્ય સ્થાને આવતી. “દેશીઓ ભણો ભણો ર” એ બોધ આપતાં સુધારકો કદી ચાકતા નહિ. આ કેળવણીના કામમાં પોતાના સ્વાર્થી ઉદ્દેશ-સસ્તા કારકુનો મેળવવા-થી પ્રેરાઈને સરકારે આજેવાની લીધી અને સુધારાની સલામતી અને વર્તમાનપત્રોને પણ તેના અમલદારોએ મદદ કરી તેથી સુધારકો સરકારને સુધારાની સાથી માનવા લાગ્યા. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારો કરવો, તેમાં રાજ્ય તો સારું છે, સુધારાનું સાથી છે, એટલે રાજ્યની મદદથી સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારા કરવા, તેથી દેશનો ઉત્કર્ષ થશે એમ બીજા સુધારકોની માફક નર્મદ પણ સર્વસ્વાત્મક માનતો હતો. દલપતરામે લખ્યું હતું:—

આ રાણી સરકારનો, નિર્મળ છે શબ ન્યાય;
પણ બોધ્યા વિણ કોઈનાં, બોર નહિ વેચાય.

એવું નર્મદ પણ માનતો હતો. સરકાર તો આપણને યોગ્ય હક્ક આપવા ખુશી છે, પણ આપણે જ સુધારતા નથી તેથી શું વળે? એવું તેણે સર્વસ્વાત્મક લખ્યું છે. પણ પછી તેણે જોયું કે સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારા કરતાં પણ રાજકીય સુધારાની વધારે આવશ્યકતા છે એટલું જ નહિ પણ રાજકીય ઉત્કર્ષરૂપી કૃવામાં દશે તો જ સામાજિક અને ધાર્મિક ઉત્કર્ષરૂપી હવાડામાં આવશે.

તેણે આવી નિશ્ચય સાથી કર્યો તે સમજવા માટે તે સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ જાણવી જોઈએ. નર્મદમાં દેશભિમાન તો હતું પણ તેણે સામાજિકને બદલે રાજકીય સુધારાને મુખ્ય ગણ્યો તેની જવાબદારી તે સમયની દિંદી સરકારની-મુખ્યત્વે હોર્ડ લીટનની સરકારની-ગણવી જોઈએ. આવકવેરા, લાયસન્સ દેશ, જાપાને મેંએ રૂબો, અધ્યાપન વિમુક્તિ દિંદને માથે પડેલો આર્થિક બોળો, પ્રજા ગરીબાઈથી પીડાતી હતી તે વખતે ધએલ દિલ્હી દરબારનો કાક વગેરે કારણથી નર્મદને દેશની રાજકીય પરાધીનતાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવ્યો. લગભગ આ જ વખતે તેને સુધારકો અને સુધારાના પ્રચલિત કાર્યક્રમની પોતાની અંદર રહેલ નિર્જનતાની પણ પ્રતીતિ થઈ.

કવિએ સુધારકો પાસેથી બહુ બહુ આશા રાખી હતી; અને પ્રબળ આશાવાદી હોવાથી તેમણે ગુજરાત સુધારામાં આગળ વધશે એવું વારંવાર લખ્યું હતું:—

દિવસ હતો છે રાત, વળી પાછો દી ઉગશે,
તન મન ધન બળ તેહ ફરીથી બહાર નીકળશે.

x x x
બાળલગ્ન નહિ શાય, સ્વયંવરથી પરણારી.

x x x
નતિબેદ રળી જશે પંચ પાખંડી ધટશે
એક ધર્મના સર્વ હિંદુઓ તારે બનશે.

આવું આવું લખી તેમણે ગુજરાત ત્રીસ વર્ષમાં કેટલું આગળ વધશે તેની ગણતરી પણ ઉમળકાથી કરી બતાવી હતી.*

પણ કવિનો આ આશાવાદ લખ્યા સમય ટક્યો નહિ. ધીમે ધીમે સુધારા ઉપરનો તેમનો વિશ્વાસ ઘટવા લાગ્યો. તેમને તેમાં મોક્ષજતા દેખાઈ જઈ નાથજી સાથેના વાદ વંખતે કવિનો જીવ જોખમમાં આવે તેવું લાગ્યું ત્યારે કરસનદાસ બાવા સિવાય કોઈ નર્મદની પડખે રહ્યું નહિ તેથી કવિને સુધારકોની દિંમત વિષે શંકા પડી. ૧૮૬૩-૬૪ ના શેર-મેનિયાના સમયમાં તેમણે લોકોને પ્રથમ પૈસા મેળવવાની હેતુમાં અને પછી તે ખોયા તેની નિરાશામાં બહાવરા બની ગએલા જોયા. સ્વાર્થ અને બીકથી ઘેરાએલા ગુજરાતીઓમાં દિંમત અને દેશદાઝ પ્રકટાવવા માટે કવિ સુધારક સૈન્યના ૧ કડખેદ બન્યા અને વીરરસનાં અનેક કાવ્યો લખ્યાં. શૂરા સેનાનીનું હૃદય તો યુદ્ધ, યુદ્ધ, યુદ્ધ જખી રહ્યું હતું, પણ તેને નિરુપાયે યુદ્ધ કરવાને બદલે યુદ્ધનાં ગીત ગાવાં પડતાં હતાં.

જેમ ન વનની સાથ સુધારાદિત્ય લટે છે,
ભર્તૃજનમાં નૃદ્ધ કહું ચોખેર મચે છે,
જેમી બહુ ગુજરાત, તહાં સુધારાપક્ષી
સેનાનીમાં એક કવિ નર્મદ છે લક્ષી.
પ્રેમ સૌર્યમાં મગ્ન દાસ કડખેદ બન્યા છે,
જંપલાવવા રહ્યો, વાટ તે જોઈ રહ્યો છે.
દાખવવાને હાથ, નથી રણજંતુભિ કો,
દેરા, સમય જનરંગ, જોઈ હું મૂળે શીકો.
નથી સેન તૈયાર, એક પણ વાતે હમણાં,
નથી પ્રેમ ને નેમ, સૌર્યનાં તો છે સમણાં.
તો પછી હોયે કેમ, બલાં દિગ્ભત ને સાહસ,
એમ રહું છું દાસ, રડયા વળુ હોએ શો નરા ?

• આવી ન બવિશ્વવાહી દલપતરામે કથી હતી અને મહાત્માજીએ પણ એક વર્ષમાં સ્વરાજ્યની વાત કહી ન હતી ને !

૧. આ રાખેનો અર્થ નર્મકોશ કે બીજો નથી એમ કહી શા. વિત્તલરાય “નર્મદ સ્મારક મંથ” માં તેનો અર્થ લખ્યો માન્યી કરે છે. પણ નર્મદ જતો ન તેનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યો છે. “જેમ રાખૂતની સેનાની આગળ કડખા બોલનારા દોષ છે ને જોએને કડખેદ કહે છે તેનો દું સુધારાના સૈન્યનો કડખેદ હશે.” (રખૂમાં પાઠાં પચણાં ન કરવા વિશે-નર્મજય.)

પણ પોતાનાં “ જગલું ભર્યું કે ના હડવું, ના હડવું.” વગેરે કાપરાને ચે પાને ચડાવે એવાં વીરકાવ્યોને કવિએ નિષ્ફળ થતાં જોયાં. “ રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવાં વિષે ” નામના ૧૮૬૪ માં લખેલા નિબંધમાં કવિએ આ પરિસ્થિતિનું બરાબર વર્ણન કર્યું છે. મોટી મોટી ઉમેદો રાખનાર સુધારકાએ પ્રમાણમાં કાંઈજ કર્યું નથી અને હવે હરીને પાછા હડવા લાગ્યા છે એમ દર્શાવતાં કવિએ લખ્યું છે:—

એક વાર આપણે વિચાર એકદમ ભતિસેદ તોડી નાખવાનો હતો ને તેને માટે તૈયારી પર આવી રહ્યાં હતા; એક વાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આદર થઈ જઈને એજ દયોગ કરતા હતા. એક વાર આપણે વલ્લભમતને તોડી પાડવાને ખાઈ પીને મંડ્યા હતા. એક વાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયો ઉપર મુંઝવે બાપણે કરતા હતા ને વર્તમાનપત્રોમાં લખતા હતા. એક વાર આપણે ખોટા, માર્ગે પૈસા મેળવવાને આહા કેવા ધિક્કારતા હતા. એકવાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી વિચારો કરતા હતા. એકવાર આપણે ચાપણું જોર વધારી વહેમી જીવનની ઉપર મોટા ધસારો કરવાની તબીબી કરવામાં ખતે રહેતા હતા પણ તે દહાડા ક્યાં ગયા ? ચક્રોક્ષ ! આજકાલ તો આપણે પૈસાને જ પરમેશ્વર માની પૂજ્યા કરીએ છીએ.

નર્મદાશંકર પ્રથમ માનતા હતા કે લોકો પૈસા કમાવાની ધૂનમાં લાગી ગયા છે એટલે સુધારાનાં કાર્ય તરફ લક્ષ આપતા નથી; પણ પછી તેમને સમજાયું કે સુધારકોમાં જ્ઞાન નથી. તેઓ થોડી પૂંજીએ ધણું દેખાડે છે. કાંઈ છતાં શરૂ કરી હોવાનો ડાળ કરે છે. આ વગેરે બાબતો કવિના સમજવામાં આવી. પણ આમ છતાં હિંમતથી બહાર પડે તો આ સુધારકો પણ ધણું કરી શકે તેમ છે, એમ નર્મદાશંકર માનતા હતા. વળી આ સુધારાના સાથીઓ ક્ષણિક નિર્વેદ સામેલા ક્ષત્રિયો નહિ પણ ગણીઆ બળદ જેવા છે એવું કવિને લાગ્યું ત્યારે તે હિંમત હાર્યા નહિ પણ તેમને ચાખખા લગાવવા માટે “ ડાંડિયો ” નામનું માસિકપત્ર કાઢ્યું. આ પત્ર કોઈની પરવા રાખ્યા વિના બેધડક લખાણ કરતું તેથી તેનો કંઠકો ગુજરાતમાં વાગી રહ્યો, કવિની કલમ વખણાઈ.

આ બધો સમય કવિનો અભ્યાસ તો ચાલતો જ હતો. રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સુધારકો તથા સુધારાની સ્થિતિની સાથે આ અભ્યાસે પણ તેમના વિચારપરિવર્તનમાં મુદ્દ કરી.

“ રાજ્યરંગ ” લખતી વખતે કવિએ ઇતિહાસનાં બસો જેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને આપણા ધર્મના ગ્રંથોનો પણ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો. તેમણે લખ્યું છે:—

રાજ્યરંગ લખતાં કૃતિ, સ્મૃતિ, પુરાણનો વિષય જાણી લેવામાં આવ્યો. સર્વે લોકોના નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિના ધર્મ તથા જય-સુખની દ્રુતના કરી જોઈ. અવરથે વેદાન્ત તથા યોગના ગ્રંથોનું અવલોકન કરી સાર જાણી લીધો. અનેક વિચાર કીધો.

આ અભ્યાસ તથા ચિંતનના પરિણામે કવિને લાગ્યું કે કોઈ પણ પ્રજાના રીતરિવાજોમાં એકાએક પરિવર્તન થતું નથી. વળી કવિના સ્વદેશપ્રેમી હૃદયને લાગ્યું કે આપણા આચારવિચારોની નિંદા કરવા કરતાં તેનાં વખાણ કરવાથી પ્રજામાં દેશભક્તિની ભાવના જનમત થવાનો વધારે સંભવ છે. વળી આર્ય ઋષ્ટ્રીના અભ્યાસને પરિણામે તેમને તેમાં ઘણું અભિમાન લેવા જેવું પણ દેખાયું. જે-ધર્મની મદદથી શિવાજી મહારાજ અને શુર જોશિદસિંહે જાહીમ સલ્તનત સામે જાય જીતી પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યું હતું. તે જ ધર્મનો પાયો પરદેશી ઋષ્ટ્રીના મોહમાં પડી પરદેશી રાજ્યની મદદથી ખોદવા પોતે તૈયાર થયા

હતા તે જોઈ કવિને પારાવાર ઝલાનિ થઈ. તેમને લાગ્યું. “ ધર્મ એવ હતોહન્તિ, ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ” માટે ધર્મનું રક્ષણ કરી દેવનું રક્ષણ કરવું.

આવાં કારણોથી કવિના વિચારમાં પરિવર્તન થયું. અને પોતાના બદલાએલા વિચારો પ્રજાને જણાવ્યા વિના આ દેશસેવકથી કેમ રહી શકાય ? તેથી તેમણે પોતાના નવા વિચારો જુરસાદાર રીતે વ્યક્ત કરવાનું શરૂ કર્યું. વળી સુધારાલુગમાં કર્યું હતું તે પ્રમાણે આ સમયે પણ તેમણે પોતાના વિચારોને આચારમાં મૂકવામાં વિલંબ કર્યો નહિ કે હદ રાખી નહિ. કવિના આ સંપૂર્ણ પરિવર્તનથી તેમના પ્રશસકો આલા ખતી ગયા. અનેક મિત્રો અને શિષ્યો તેમના વિરોધી થઈ ગયા; પણ તેથી નર્મદ ડગ્યો નહિ. એ વિચારો વિગતમાં ભલે વાંધા પડતા હોય પણ તેમાં તેમણે જે નિર્ણયો કર્યા છે તે સિદ્ધાન્તો સ્થાપ્યા છે તે જોઈ તેમની શક્તિ અને દીર્ઘદષ્ટિ માટે ઘણું માન ઉપજે તેવું છે. કવિના આ વિચારો બિલકુલ સાહસિક ન હતા; તેની પછવાડે બહોળો અનુભવ, વિશાળ વાંચન અને ચિંતન હતું. અનુભવ અને વાંચન પાછળ કહ્યું, એટલે હવે ચિંતન વિષે થોડું કહીશ. ૧૮૬૮માં કવિએ લખ્યું હતું:—

રડો રડો મુજ જન, રડો મુજને સહુ આજે;
થયો છઈં લાચાર, થઈં નથી કંઈ તમ કાજે.
જમ જાણું હું કુંઝ તમારે મારે બહાણે;
તમે ન જાણો તેમ, ભરેલાં સર્વે નાળાં.

X X X
કરો તમે સહુ અહિં, ઝાડને એથે બહાણે;
હું જઈં એણું જામ, એથી સહુ રૂઝાં વાનાં.

નર્મદ સુધારાનો રસ્તો ચારે બાજુએથી રૂંધાએલો જોયો; નાપકોને થાકી ગએલા દોકા; પણ પ્રવૃત્તિપરાયણ અને કામગીર સ્વભાવ હોવાથી પ્રાણ લગી ઝૂઝવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૬૯ થી ૧૮૭૬ સુધીનાં સાત વર્ષ નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનાં સ્વધર્મ પર ધર્મ જોળવામાં અને પોતાના માટે તથા દેશના માટે નક્કી કરવામાં કવિએ ગાળ્યાં, અને આ લાંબા વાંચન અને ચિંતનને અંતે તેમને લાગ્યું કે પોતાને નવો માર્ગ જડયો છે, (આ નિર્ણયમાં તે સમયની રાજકીય સ્થિતિએ અસર કરી હતી) એટલે તેમણે હાકલ કરી:—

હિંદુ પ્રવૃત્તિ નજળીને યુરોપની નતિએ સજળી કરવી એવો અમારો ઉદ્યમ પ્રથમ હતો, બીજા સૌ સુધારાવાળાની સાથે; યોજના હાનિ કરનારી યદ્ય છે એમ અમે પાછળથી જાણ્યું; તે સાચીએને કહીએ છીએ. હવે હિંદુ નિવૃત્તિ નજળી તેને સજળી કરવાને ઉદ્યમી છીએ, સમજીને કે એમ થયે તો એની સાથે અનાચારો પ્રવૃત્તિ પણ સજળી થશે.

હવે પછી તેમણે દેશાત્મકતા પંચવિધ કાર્યક્રમ બતાવ્યો:

(૧) સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય; (૨) કાયદેસર હિંદુત્વાદ; (૩) સ્વદેશીને ઉત્તેજન; (૪) ધર્મ-સમાજનો સુધારો; (૫) હિંદીઓનું એકત્ર. આ માર્ગે હિંદ-હંજુ પણ પળે છે, તે કવિની અસામાન્ય દૂરદેશી દર્શવે છે.

આ પ્રમાણે કવિનું સંરક્ષક અને ઉચ્છેદક સ્વરૂપ આપણે જોયું. પણ તેમનું સર્જક-સ્વરૂપ હજી બાકી રહે છે. તે જ મુખ્ય છે. તે સ્વરૂપે તેમણે આપણી લાખા અને સાહિત્યના “ સુધારા ” માં જે ફાળો આપ્યો છે તે મુગપ્રવર્તક ગણાય. તે જ અર્વાચીન યુગરાતી સાહિત્યનો ધડનાર છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં લાગ્યા વિના રહેશે નહિ કે ચોગ્ય રીતે જ તેને “ અર્વાચીન મનવન્તર મનુ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

નવસરામ જ. ત્રિવેદી

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ

૨૨

અ. ધર્મ કયો ? ગોવર્ધનરામે એ ધર્મને મહાભારતની સમસ્યાઓ કરી સમજાવ્યો છે. તેથી આપણને તે દુર્ગમ ધર્મ જાણ છે. પણ તે ધર્મ લોકસંગ્રહનો લોકકલ્યાણનો જ છે. એ માટે દિદપુત્રોએ સ્વાવલંબી થવાની જરૂર છે.

યુરોપના રંગનો અનુભવ તો સાધનરૂપે જ તેમણે વિચારવાનો છે. “શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધનો ત્યાગ ન કરવાનું અર્જુનને સમજાવ્યું ત્યારે અશ્વત્થામાએ—(ચોથો ભાગ: પા. ૬૭૯-૬૮૧-) બ્રહ્માક્ષરો જ્ઞાનનું ઐહિક ફળ ધર્મમાત્રનો ત્યાગ કરવામાં જ સમજાવ્યું છે. અને ધર્મના શરીરમાં કોષક અન્ય જીવને જ વસાવ્યો છે. અહંતા ને મમતાનો નાશ થાય ને તેના નાશની કૃતકૃત્યતા, આવિર્ભાવ પામે તે રજ્જેશુણો નાશ છે ને તે યોગ્ય છે, પણ એ નિમિત્તે લોકસંગ્રહની નિષ્કામ ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થવું એ તો સાત્ત્વિક વૃત્તિને રચાને તામસી તંદ્રાનો વિકાસ ગણી લેવો. એ વિકાસ નથી ઇચ્છ્યો વ્યાસે, નથી ઇચ્છ્યો કૃષ્ણે; ને નથી ઇચ્છ્યો રામે કે જનકે ” અને પાસેના જ કોષ ભવિષ્યમાં ગોવર્ધનરામ નજર કરતા હોય તો તે કહે છે કે “એવો ધર્મ સમજનાર ” એક નીકળશે તો તેવા બીજા અનેક યુત્રો સમર્થ—(ચોથો ભાગ પા. ૬૮૨)-યશો ને ઉપદેશ લેશે. એ કર્તવ્યતાનું જ્ઞાન કેવું હોવું જોઈએ ? તે ક્રિયાવીન સુખજ્ઞાન નથી, જ્ઞાનહીન કર્મ નથી, નીતિહીન ભક્તિ નથી, કેવળ પરલોકવાચક ક્રિયા નથી, કેવલ કલાન્વેષી નીતિ નથી, તે ટૂંકામાં કહેવામાં આવે તો કર્મમાં કૌશલ છે.

પણ આ ધર્મભાવના જુદી જ, યશો પરશુરામનો સૂક્ષ્મ દેહ, જેને સરસ્વતીચંદ્ર Spirit of Harmony, Life of life, (—ચોથો ભાગ: પા. ૬૮૪—) પરમ ન્યોતિનો બ્રહ્મજ્ઞાવતાર કહે છે, તે સરસ્વતીચંદ્રને અને કુમુદને જણાવે છે તેમ (ચોથો ભાગ: પા. ૬૯૫-૬૯૬) નવા યુગમાં એટલે વીસમી સદીમાં બ્રહ્મજ્ઞાનરૂઢિએ રચેલાં યજ્ઞોપવીત હૃદય બદાર નહિ પણ હૃદયની માંઘા ધરનારા બ્રહ્મજ્ઞાન અનેક દેશે અનેક વેશે આ સંસારનું સામ્રાજ્ય કરશે ને પાંડવરૂપ પંચામિની સાધના કરશે. “હવે મનુષ્યમાત્ર યાતુર્વર્ષ પાળશે, શરીરમાં, ધૈર્યમાં અને શૌર્યમાં ક્ષત્રિય યશે, દક્ષતામાં અને વ્યવહારમાં વૈશ્ય યશે, લોકસેવામાં યદ્ધ યશે, અને મનોવૃત્તિમાં, વિકારહીનતામાં, નિરંદકારમાં, વિદ્યામાં, ભુદિમાં, તપમાં, આર્ષતામાં અને તેજમાં બ્રહ્મજ્ઞ યશે, અને મનુષ્યમાત્રમાં દૃઢ વસીરા, અને મારા ચારે દસ્તથી દરેક મનુષ્યમાં ચાર વર્ણ અને પાંચ પાંડવના ઉત્કર્ષ આવી રીતે ઊભા કરી રાખીશ.” “હવેના યુગમાં ક્ષત્રિયત્વ નાશ નહિ પામે, પણ બ્રહ્મજ્ઞત્વના ઉપકારક સાધનરૂપે સર્વ મનુષ્યોમાં ક્ષત્રિય તત્ત્વ રહેશે, ને બ્રહ્મજ્ઞત્વની આગામી સર્વ મનુષ્યોનાં ચત્તારા સર્વ જાંત યષ્ટ જશે.”

ઉપરથી જોઇ શકાશે કે મહાભારતની અવનવી સમસ્યાઓમાં પશ્ચિમના રંગો પૂરતાં આર્યોનો પુરાણ વર્ણુશ્રમવ્યવસ્થા ગોવર્ધનરામના હાથમાં સર્વ કાળની સમાજ-વ્યવસ્થારૂપે ચર્ચ ગર્ભ હતી.

ઝોગણીસમી સદીના વિચારોનું અમૃત-હિંદુસ્તાનના પુરાણ રાજકારણમાં રેડી ગોવર્ધન-રામે વીસમી સદીના આપણા રાજકારણને ઉપર બતાવ્યું તેવી દિશામાં વહેતું કદખું હતું. તે જ સાથે ઝોગણીસમી સદીના રાજકારણનાં કેટલાંક પરિણામોનું પણ તેમણે આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. તે વખતના બધા-મુત્સદીઓના માનવા પ્રમાણે ઝોગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના આ સમર્થ ગુજરાતી ચિંતકે ઇંગ્લંડનો ને રશિયાનો વિગ્રહ વિચાર્યો હતો. અને એશિયાની તે વખતની બે મોટી સત્તાઓ-ઇંગ્લંડ ને રશિયા-ના તેજથી તેઓ પૂરા અંગ્રંધ ગયા હતા. પરશુરામ કહે છે તેમ (ચોથો ભાગ: પા. ૬૯૧-૬૯૨) “ આ યુગમાં આ શૈલાધિરાજ દિમગિરિની બે પાસનો પ્રદેશ કપિલોક ને ઋક્ષલોક વહેંચી લખને ભોગવે છે. અને કપિલોક તેની દક્ષિણમાં છે, તો ઋક્ષલોક ઉત્તરમાં છે. કપિલોક વાનરલોક છે, તારા (હિંદના) નરલોકથી જુદા છતાં નરધર્મમાં મળતા છે ને અતુરતામાં ને વ્યવસ્થામાં વધતા છે. ઋક્ષલોક કઠોર છે, અને નરધર્મમાં ધણા પશ્ચાત્ છે, પણ તેમણે બોટલા પ્રદેશમાં તેમનાં જોનાં જ અન્ય પ્રાણીઓ વસે છે તેમાં તે શ્રેષ્ઠ છે. રામાવતારમાં કપિ અને ઋક્ષ, ધર્મના એક રથના બે અશ્વ હતા, આજના કાળમાં તેમના વર્ણબેદ ને આતુર્યબેદને લીધે તેઓ જુદા વસે છે. તેઓ પરસ્પર મિત્ર છે કે શત્રુ છે તે વિષે તેઓ સંશયમાં છે, ને આ અવિશ્વાસના યુગનું બળ તેમને શક્તિ રાખે છે. ”

ઝોગણીસમી સદીનું બીજું લક્ષણ આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર કહીએ તો ચાલે. એ સહ-કાર, એ સમજૂતી, યુરોપ, એશિયા ને અમેરિકા એ ત્રણેય ખંડોની સંસ્કૃતિઓને સંસ્કૃતિ-રૂપે સમજવાથી પેદા થયાં હતાં. યુરોપના અનેક વિચારકો આ સહકારના ક્ષેત્રને વધારે સુવાસિત ને ફલિત કરવા ઇચ્છતા હતા. તેમને યુરોપનાં રાજ્યોના મુત્સદીઓના રણનાદો ગમતા નહોતા ને વેપારથી અને સાય-સના વિકાસથી, એ સુવાસ વધારે પ્રસરશે તેમ તેઓ માનતા હતા. યુરોપની પ્રજાઓ રાષ્ટ્રીયરાજ્યવ્યવસ્થા રચાવી બ્રાતૃભાવે રહેશે એવી તેમની આશાઓ હતી. એ અભિલાષાઓ ઉચ્ચ હતી, પણ તે વ્યવહારમાં અનુભવી શકાય તેવી નહોતી એ તેઓ સમજતા હતા. છતાં તે ઉદાત્ત વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ તે વખતે પણ થતું હતું ને અત્યારે લીગ ઓફ નેશન્સ વગેરે સંસ્થાઓ, ને ટાંગોર, ગાંધીજી, રોલાં, રસેલ, લેરક્રી વગેરે પુરુષો જે પરસ્પર સમાનતા નહિ તો સુલેહ ઇચ્છી રહ્યા છે તે સુલેહ વીસમી સદીમાં પ્રવર્તશે તેમ તે વખતના વિચારકો માનતા હતા. તે પુખ્ત વિચારોની ડાયા

નોંધ:— ગોવર્ધનરામે મનમાં એમ ધાર્યું હોય કે આયર્લેન્ડ માફક હિંદ ઇન્ડિય પાસેથી સારા અધિકારો માત્ર કોઈ બળવાન પરરાજ્ય સાથેના યુદ્ધ વખતે જ કઢાવી શકે. જો આ માન્યતા હોય તો તે તેમનું ચોખ્ખું દર્શન સાબીત કરે છે. પણ એવી માન્યતા તેઓ જાહેર કેમ મૂકી શકે ? તેથી તેમણે નિઃશંકતા વગેરે ચર્ચા દરો. આ મત મારે પુષ્ટિ એક રીતે ખાસ મળે છે. આવી પાંતો-પોષ્ટ એટલે કાત્રતેજનો દાસ થઈ ઇ એવા સામંત-ગમી, કરે છે.

“સરસ્વતીચંદ્ર” માં અનેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. વસ્તુતાએ શાંત યુગના બ્યવહારથી પરત્ર ને શસ્ત્રહીન હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર ને ક્ષાત્ર યશે તેમ ગોવર્ધનરામ સ્થળે સ્થળે કહેતા જણાય છે. રત્નનગરીનો બહાદુર પણ ઇંગ્રેજ સત્તાના પરિપાકથી સમરોર આનમાં ખેંચી લીધો છે તેવો સામંત રજપૂત પોષપટરૂપે ચક્રોર પક્ષી એટલે ફાન્સને નેપોલિયનના યુગની યાદ દેવાય છે. ત્યારે અભિમાની ફાન્સ દેશનો વિચાર ગોવર્ધનરામને શું સૂચવે છે તે જોઈએ. તેઓ કહે છે કે (એથો ભાગ: પા. ૬૨૪-૨૫) જે લોક અને પ્રાણીઓ આજ શસ્ત્ર ધરે છે તેમનાં અસ્ત્રો જ તેઓના હાથમાંથી ખરી પડશે. એક કાળ એવો આવશે કે ત્યારે સર્વ પૃથ્વીમાં એક શાંત ચંદ્રિકા પ્રકાશશે અને મનુષ્યને હાથે મનુષ્યનું શરીર ક્ષત નહિ થાય. ક્ષતતા ક્ષત કરવામાં નથી પણ ક્ષતથી ત્રાણ કરવામાં છે. ક્ષતાત્કિલપ્રાપ્ત શ્વેતુદમઃ ક્ષત્રસ્ય શબ્દો મુલનાધિરુદ્ધઃ-એ (તારા-દેશનું) વાક્ય સર્વ પૃથ્વીમાં સત્ય થશે અને કેવલ ‘સત્ય, આપ, અને શાંતિ’નો યુગ થોડા કાળમાં પ્રવર્તશે. પણ આ કલ્યાણયુગનું ખેસવું સરલ નહોતું, તે અંધકાર બરોબર સમજતા હતા. યુરોપનાં રાજ્યોનાં વધતાં જતાં લશ્કરો તેમની પ્રજાની સ્પર્ધાઓ, તેમના આગેવાનોની અધીરાઇરો, પ્રજાજળને અયોગ્ય ક્ષાત્ર દીક્ષા આપ્યા પછી તેથી કાટી નીકળેના મહાવિપ્લવ, તેના સમાજ ઉપર થતા બળંકર ને અણુધાર્યા ત્રિકારો, એવાં બીણણ પરિણામોની તેમની અજ્ઞાનતા એવા પાક્ક-યુગની ઉંઘોને પ્રકટે યવા દેતાં નહોતાં ને હણુ પણ દયા તેવી જ છે. તેથી જ ગોવર્ધન-રામ ચિકટર હમુગો ને ઝોલા જેવા સમર્થ વિચારકોના માનસને આપણી સમક્ષ મુકતાં કહે છે કે (એથો ભાગ: પા. ૬૨૬) “એ કલ્યાણયુગના આગમન પહેલાં આ વહી જતા યુગમાં જાદુવારંથળી થશે; દીવો હોલાતાં ઝળૂકે, મનુષ્ય મરતો મરતો સન્નિપાત ને ત્રિદોષથી લવંચા મરિ, તેમ આ યુદ્ધકાળ ઉન્માદ પામશે ને જગતને કંપાવશે. We shall then witness war's last agony and war will kill war and the spirit of war.” ત્યારે સંસાર આમ પ્રસવવેદના ભોગવશે ત્યારે નવો યુગ ખેસવાનો. તે કાળે (તારા) દેશનું બેગું કલ્યાણ થશે.” (તેજોજ વિચાર એથો ભાગ: પા. ૬૩૮)

ઉપરના મનનમાં એક વાત યાદ રાખવાની જરૂર છે. તે એ છે કે ગોવર્ધનરામે જતાવેલો પાક્કયુગ ક્ષાત્રતેજ વગરનો નહોતો. પાક્કયુગ જુદો છે ને ગાંધીજીનો અહિંસા-માર્ગ જુદો છે, તે વચ્ચેનો ભેદ નહિ સમજવાથી સારા સારા વિચારકોમાં પણ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોના અહિંસાધર્મની પ્રપણામાં પણ ક્ષાત્રધર્મનો મુદ્-વિધાનો અને જરૂર પ્રસંગે પોતાના દેહનો ને વતનનો બચાવ કરવા સામે પા કરવાનો આચાર કે બ્યવહાર છોડી દેવામાં આવ્યો નહોતો. એ સંપ્રદાયોમાં સાધુ માર્ગ અને પ્રાકૃત-માર્ગ, એ બન્ને નોખા વિચારવામાં આવ્યા છે અને પ્રાકૃત જનતા માટે, ઉપાસકો માટે, પ્રથમકક્ષ માટે તથા માર્ગાનુસારીઓ માટે ક્ષાત્રધર્મનો બ્યવહાર સ્થાન્ય નથી એટલું જ નહિ પણ પોતે જ અને આચાર્યોએ જ, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી ગોવર્ધનરામે વિચારેલા પાક્કયુગમાં ગાંધીજીનો અહિંસામાર્ગ કાઢ ધારે તો તે ભૂલ જ થશે. વળી બીજી દકાઠત એ છે કે યુરોપના સર્વરાષ્ટ્રીય સુદેહના વિચારમાં અહિંસાનું તત્ત્વ નહિ પણ સર્વરાષ્ટ્રીય સદકારનું તત્ત્વ સમાએજું છે, તેમાં અસદકાર નહિ પણ સદકાર સમાએજો છે; કાપદાએજું અને આંતરરાષ્ટ્રીય નિયમેજું શાશ્વત : સમાએજું છે, તેનો બંધ મપાએજો

નથી ને તેમાં સમાધનના માર્ગો મૂકવામાં આવ્યા છે. ગોવર્ધનરામના પ્રિય ગ્રંથ મહાભારતમાં કે તેમના પ્રિય ઈંગ્રેજ ને સંસ્કૃત વાક્યમયમાં કે તે વખતના વિચારોમાં ગાંધીજીનો અહિંસા ધર્મ હતો કે છપો ક્યાંય નહોતો. ગોવર્ધનરામ એક સ્થળે તો કુટિલનયનો પણ ઉપદેશ કરે છે. તેઓ કહે છે કે આર્મરટ્રોંગ ને કપ જેવા તોપોના રચનારા આ ન્યાયે પાછળો જ સમજવા. તેઓ તેમના મતે દ્રોણાચાર્યો ને અશ્વત્થામાઓ હતી, કારણ કે તેમણે વિદ્યાને વિદ્યારૂપે ને કળાને કળારૂપે જાતે સાધી; પણ જ્યારે આ લેહિા પાછળો મટી રાક્ષસો થાય—(ઓયો ભાગ: ૫૧, ૨૪૧-૨૪૨) તેઓ પોતાની સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ રાજદિત સામે કરે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ જેવા નયમાં કુશળ માણસોએ તેમના સંહાર માટે ને રાષ્ટ્રદેહના રક્ષણ માટે ઉપાયો વિચારવા જોઈએ. ને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવા ધૃષ્ટ માણસોને તૈયાર રાખી તેવા દ્રોણાચાર્યોનો, ને જો જરૂર પડે તો શિખંડી જેવાને તૈયાર રાખી ખુદ પિતામહ-ભીષ્મના દેહનો પણ સંહાર કરવો જોઈએ,—જો તે ભીષ્મ-એ પુરાણ અનુભવ-એ જ્ઞાન, અનુભવ વગેરે ખરા રાજની સોમતમાં ન રહેતાં જોઈ રાજના સાથમાં આવ્યાં જાય તો.

હિંદ પોતાનો ધર્મ સમજવો, પાછળથીયુગને સમજ લેવો, ને ઈર્ષાંડની મૈત્રી કરી તેની પાસેથી રાજના ઉપયોગ વગર સ્વરાજ લેવું તે ગોવર્ધનરામનો ઉપદેશ આપણે ઉપર જોયો. પણ આ સ્વરાજ્ય કેવું થવું જોઈએ તેનો વિચાર ગોવર્ધનરામે “સરસ્વતીચંદ”માં આપ્યો નથી, વળી ગોવર્ધનરામે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિને કે મુસ્લીમોને આખા મંથમાં ક્યાંય પણ અગ્રી નથી. એ વખતે મુસ્લીમ સલાહ નહોતો એમ તો કહી શકાય નહિ. ડહરીને મુસ્લીમોને મદદ આપી હતી. સર સૈયદ અહમદે અલીગઢની કાલેજ સ્થાપી હતી. મુસ્લીમો મોટે ભાગે કેમિસ્ટ્રી અલગ રહ્યા હતા. ઈંગ્રેજો તેમને ઉત્સાહ આપતા હતા ને હિંદુઓ સામે તેમનો પક્ષ કરતા હતા. લેન્સડાઉનના વખતમાં તો દેશમાં ઠેર ઠેર હિંદુ-મુસ્લીમ બંધોડાઓ થયા હતા. ગોવર્ધનરામ જેવા અબ્બાસીને આવી બાબતો અજાણી તો ન જ હોય. વળી હિંદુ-સ્તાનના પંજાબ જેવા ને બંગાળ જેવા પ્રતિમાં મુસ્લીમોની મોટી સંખ્યા હતી. સરદાર ઉપર તો મુસ્લીમો જ હતા. અફઘાનિસ્તાન જેવાં રાજ્યો મુસ્લીમોનાં હતાં. જો કે ત્યાં તે વખતે ઈંગ્રેજ વગ પૂરી હતી. છતાં બાવિ સ્વરાજ્યની ભૂમિકા પણ ગોવર્ધનરામે “સરસ્વતીચંદ”માં મૂકી નથી, પણ તેમની (ગોવર્ધનરામના મણકો - ૩જો નોંધ. પા. ૨૫૨) “ગાવરી”માંથી “ગાવરી” જેવી યુક્તિ આપણને મળી શકે છે: જે વિભાગ શ્રી. કાંતિલાલ પંડ્યાએ પ્રકટ કર્યો છે. એ વિભાગ ધ. સ. ૧૯૦૪ ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે લખાયેલો હતો ને તેમાં માત્ર બ્રિટિશ હિંદ માટે નહિ પણ સંરયાનો માટે પણ તેવી યુક્તિનું દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. આ દર્શન તેમને રાજિના સ્વપ્નમાં થયું હતું.

The King Emperor gave a new constitution to India, viz. a cabinet of executive officers, half Indian and half English, free from the control of Home Government. The natives included congressmen. The native princes also allowed to form a house of the principal chiefs for imperial state concerns and to superintend the individual states in place of political agents and superiors.

ગોવર્ધનરામ રાજસ્થાની વિચારમાં ઘણા આગળ ગયા હતા; તેમણે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં સમયતંત્ર-સમૂહતંત્ર-કે સંયોગતંત્ર-નો વિચાર આપ્યો છે, અને તેની સમસ્યા મૂકી છે. આ ચર્ચા ચોથા ભાગના ચોથા પ્રકરણમાં છે. અને તેનું શીર્ષક આ પ્રમાણે છે:—“દેશીરાજ્યોનો શો ખપ છે ? અને તેમનું શું થવા બેઠું છે ? તેમનો કાંઈ ઉદ્ધાર છે ? રાજસેવકોને મુંબઈગરાઓ વચ્ચે ક્યાકબી !!” અને તે સાથે બંધનું વચન મૂક્યું છે કે What Nature has dis-jointed in one way, wisdom may unite in another તથા એક શ્લોક ટાંક્યો છે કે:-

અણુમ્યથ મહદમ્યથ રાણેભ્યઃ કુશલો નરઃ ।

સર્વતઃ સારમાદયાત્ પુષ્પેભ્ય ઇવ વસ્પદઃ ॥

સામાન્યતઃ ઓગણીસમી સદીમાં બ્રિટિશ હિંદના ભાવિનો વિચાર થતો; ને કોંગ્રેસ સંસ્થાનોની વાતો કહી કરતી નહિ તે સંસ્થા અનેક વાર સંસ્થાનોના રાજ્યોનો પક્ષ કરતી અને રાજસ્થાની પ્રજાનાં દુઃખોથી તેને બચા થતી પશુ તે સામે તે પ્રચારકાર્ય ન કરતી. કોંગ્રેસના કેટલાએક આગેવાનો સંસ્થાનોનો તિરસ્કાર કરતા, તેનો ઉચ્છેદ ધારતા અને લોર્ડ કેલ્હાઉસી જેવા ગવર્નર જનરલના કારભારને ઈર્ષ્યતા. તેમને સંસ્થાનોનો કારભાર બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાની પ્રગતિ આડે ખૂંચતો; ને તેઓ મધ્યવર્તી સરકારની દરમ્યાનગીરી ઈર્ષ્યતા; પણ સાથે જ અનેક કારણોથી એ દરમ્યાન થવા ઈર્ષ્યતા નહિ. આનાં કારણો શીઘ્રવા દરજ્જા પડે એમ નથી. કેટલાએક સંસ્થાનોના વક્રીસો હતા, કેટલાએક સંસ્થાનોના પ્રજાજનો હતા, કેટલાએક રાજ્યોના અંગત મિત્રો હતા; તો કેટલાએક તો રાજ્યોની મદદ સ્વીકારતા, કેટલાએક એમ માનતા કે કોંગ્રેસની દરમ્યાનગીરીની જરૂર નથી, કારણ કે સંસ્થાનિક પ્રજા તે મંગતી નથી, ને જે કાર્ય કોંગ્રેસ ન કરી શકે તે કાર્ય મધ્યવર્તી સરકારનું ‘પોલિટિકલ’ ખાતું કરશે. વળા એ રાજકારણ માત્ર બ્રિટિશ હિંદના રાજકારણમાં સમાધિ જતું. વળા એ વખતના ઈંગ્લેન્ડે રાજસ્થાનોના કારભાર વચ્ચે પડતા ને પ્રજાને બચાવતા તેથી કોંગ્રેસવાળાઓનું રાજકારણ રાજસ્થાનોને સ્પર્શી શકતું નહોતું. પણ ગોવર્ધનરામ વિચારક હતા, અભ્યાસી હતા, દરદર્શી હતા, અને તેમને મન બ્રિટિશ હિંદને રાજસ્થાની હિંદ એ કૃત્રિમ વિભાગો માન્ય ન હોતા. તેથી તેમણે રાજસ્થાની હિંદની જન્મપત્રિકા લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને એ પ્રયત્ન કરતાં તેમણે હવે તુરતમાં પ્રકટ થતા સમવાયતંત્રનું કોઈક દર્શન કર્યું; જે કે એ દર્શન ચોખ્ખું નહોતું, પૂરું નહોતું, સમગ્ર નહોતું.

પ્રથમ તો ગોવર્ધનરામ એક નાની રાજેન્ડ કોન્ફરન્સ દ્વારા આપણને તે બાબતનું દર્શન કરાવે છે. એ પરિપદમાં બ્રિટિશ હિંદના રાજકારણના એ પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ અને તેમની સામે સંસ્થાનના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહે છે. બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓ ચંદ્રાન્તને વીરરાવ ધંપાદિ હતા, ન્યારે સંસ્થાનિક મુત્સદ્દીઓ મણિરાજ, રાણા ખાચર, મુથુ, રાણા ખાચરના એક એ ભાયાતો. (ચોથો ભાગ: પા. ૪૭) મણિરાજના ભાયાતો, વિદ્યાયતુર, ચંદ્રરામો ને પ્રતીજીવસ હતા. પરિપદની બેક રતનગરીના મહમદાબાદના વિદુરભવનમાં રાખવામાં આવી હતી. તેથી જ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ તેમાં વધારે સંખ્યામાં રહે, એ સદજ સમજાય એવું છે. આવી પરિપદમાં બ્રિટિશ હિંદ વાદમાં જતી નાચ એમ આપણે આશા રાખી. હવે,

પણ આ પરિવર્તમાં તો છેવટે સંસ્થાનિકા જીતી જાય છે, તે ચંદ્રકાંત ને વીરરાવને વિદ્યા-ચતુરની દલીલો માન્ય કરવી પડે છે; આવો નિષ્કર્ષ ચોક્કસ વિસ્મયઉત્પન્ન કરે પણ તે માટે રત્નનગરીનું શુદ્ધ ને સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર જવાબદાર કહેવાય, કારણકે તે રાજ્યતંત્રના માલિકા બહુશ્રુત, વિચારક ને ખાસ કરીને અનુભવી હતા, ને સ્વતંત્ર વિચારોના પૂજકો ને ઉત્તેજકો હતા; જ્યારે ચંદ્રકાંતને વીરરાવ બહુશ્રુત ને વિચારક હતા, પણ અનુભવી નહોતા. ખીજું આ વાદમાં બ્રિટિશ હિંદના એ પક્ષો ઉપસ્થિત થાય છે તેમ સંસ્થાનોના પણ પક્ષો ઉપસ્થિત થાય છે; જે પક્ષો હજી પણ વિદ્યમાન છે. બ્રિટિશ હિંદના પક્ષકારોમાં ચંદ્રકાંત “લિબરલ” પક્ષનો છે, જ્યારે વીરરાવ ધંપાટે ઉદ્ધામ પક્ષનો છે (ચોથો ભાગ: પા. ૪૩). દક્ષિણનો દેશવત્સલ વીરરાવ ધંપાટે “મુંબઈથી સહજ રત્નનગરીમાં આવી ચડ્યો હતો. તેની સ્પષ્ટ વાણી ઉપરથી, તેની સ્વતંત્રતાપ્રિય શુદ્ધિ ઉપરથી, મણિરાજનો એક વૃદ્ધ અમલદાર-યથા યથા મુંબઈ વાક્યવાણમ્ । તથા તથા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ એ શ્લોક બોલે છે. તે ઉપરથી (પા. ૫૨) ચંદ્રકાંત કહે છે તેમ તે લેખક તથા તંત્રી છે. (ચોથો ભાગ: પા. ૫૬ તથા પા. ૪૫-૪૭-૪૮-૫૦-૫૮-૬૦-૬૩-૬૫; ૭૧; ૭૩; ૭૫; ૮૩) તે ઉપરથી (પા. ૫૨) તેને આપણે ચિત્તપાવન સમજી લઈએ તો ખોટું કહેવાશે નહિ. આખા સંવાદમાં ખૂબી તો એ છે કે મહારાષ્ટ્રનો ચિત્તપાવન સાહજી સંસ્થાનિક સ્વતંત્રતાના જ નહિ પણ અસ્તિત્વના કદા શત્રુ તરીકે પ્રકટ થાય છે, જ્યારે ગૂજરાતી મુંબઈગરો એમ. એ. એલ.એલ. ખી. સુધી ગયેલો સાહજી ચંદ્રકાંત સંસ્થાનોના કદા શત્રુ તરીકે નહિ પણ રાજ્યોના મિત્ર તરીકે પ્રકટ થાય છે. એક દૃષ્ટિથી આ પક્ષો વાચકને વિસ્મિત કરે એવા છે. મહારાષ્ટ્ર સ્વતંત્રતા ઓગણીસમી સદીની ખીજી વીથીને અંતે ખોઈ, ને મહારાષ્ટ્રના મુખ્યત્વે રાજકર્તાઓ સાહજી હતા, ને મહારાષ્ટ્રનાં બ્રિટિશ સત્તાએ કાયમ રાખેલાં સંસ્થાનોમાં કેટલાંકના રાજ્યકર્તાઓ સાહજી છે. વળી મહારાષ્ટ્રીય સંસ્થાનોનો ધણીખરો કારભાર સાહજીના હાથમાં છે; તે બધું યાદ કરવામાં આવે તો “દેશવત્સલ ને દક્ષિણી” વીરરાવ ધંપાટેનું રાજ્યોને ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનું મનન આપણને ચોક્કસ આશ્ચર્યજનક લાગે; તેવી જ રીતે જો આપણે એટલું યાદ કરીએ કે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં નાનાંમોટાં અનેક સંસ્થાનો આવેલાં છે, તેવા શંકુમેળામાંથી પ્રગટી પાત્રાણ્યોને અનેક વિટંબનાઓ વેકવી પડે છે. વળી ગોવર્ધનરામે લખ્યું તે વખતે સંસ્થાનોમાં બહાર-વટીઆનો ત્રાસ, શિક્ષણનો અભાવ, લુલ્લભતો કેર, રાજ્યવ્યવસ્થાની અંધાધૂંધી વગેરે જડમૂળ ખાલી રહ્યાં હતાં. અને બ્રિટિશ અમલદારોનો તેમનાં રાજ્યતંત્રોમાં વિશ્લેષ પ્રગતે ને રાજને પણ હિતકર થયો જોવાતો હતો. તે જોતાં ગૂજરાતી ચંદ્રકાંતે કરેલા સંસ્થાનોના રાજ્યોનો પક્ષ તેટલો જ આપણને નવાઈપ્ર લાગશે.

પ્રકરણનો સંવાદ પ્રથમ તો વ્યક્તિઓ ઉપર ને રાજ્યોનો ઉપર જિતરી જાય છે. પણ વિદ્યાચતુરની ચતુરતા ને સંવાદનો પ્રવાહ નિશ્ચિતને યોગ્ય દિશામાં વહેતો કરે છે. (ચો. ભા. પા. ૫૦) બ્રિટિશ પ્રજાને ઉદ્ધ થાય તે માટે રજવાડાને બ્રિટિશ હિંદમાં હોખી દેવાં એ તો રત્નનગરીનો ન્યાયાધિકારી ચંકરચર્માની નીતિ ન્યાય ને ધર્મ ઉપર પાણી ફેરવવા જેવું થાય છે એમ કહે છે, ત્યારે વીરરાવ ધંપાટે તે દલીલ સામે માન્ય કરવા જેવી ગણિત દલીલ મૂકે છે કે બ્રિટિશ પ્રજા ને સંસ્થાનિક પ્રજા એક છે, તેના બેદો ઐતિહાસિક

છે, કૃત્રિમ છે, હમણાંના જ થયેલા છે, ને પ્રતિકાર થવા જેવા છે. માત્ર તેમાં રાજ્ય-કેતીઓનાં સ્વાર્થ ને જીલ્લમ આડે છે. એ દૂર થતાં બધી હિંદી પ્રજા એકદમ સ્વતંત્ર ને સમૃદ્ધ થઈ જશે, ને બ્રિટિશ લોકો તેમને સ્વરાજ્ય આપતાં સંકાય નહિ કરે. પણ વિદ્યા-ચંતુરને મણિરાજ આ દલીલ સ્વીકારતા નથી. તેઓ રત્નનગરીની સંસ્કૃત રાજ્યવ્યવસ્થાનું દર્શન આપે છે. મહારાજા મલ્લરાજની અભિલાષાઓ ને તેનાં સ્વપ્નો મુખ્યગરાઓ સમક્ષ મૂકે છે, ને પછી સંવાદને ઇતિહાસ (ચોથો ભાગ: પા. ૫૦) સાધ્ય સાધન, અને અવિષ્ય એટલી ચર્ચા તરફ વાળે છે. પ્રવીણદાસ (પા. ૫૧) બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રની દાદાભાઈ નૌરોજી વગેરેએ જાહેર ને સ્થાપીત કરેલી મુખ્ય ત્રુટી રજુ કરતાં કહે છે કે “ઇંગ્લેન્ડ સત્તાથી બ્રિટિશ હિંદના ધનસંચય સમુદ્રપાર જાય છે, ત્યારે સંસ્થાનોનું દ્રવ્ય ઘરમાં રહે છે એટલું જ નહિ પણ તે સંસ્થાનોમાંથી બ્રિટિશ હિંદમાં જઈ તેના વેપારનો વિકાસ કરે છે. વસ્તુતઃ આમાંની પહેલી દલીલ Drain ની દલીલ છે, જે સાચી છે; જ્યારે તેમાંની બીજી દલીલ ખોટી છે, કારણકે જે સંસ્થાનોનો ધનસંચય બહાર આવ્યો જાય તો તે માટે તેમનું સડેલું રાજ્યતંત્ર જ જવાબદાર ગણી શકાય; પ્રવીણદાસની એ દલીલ તો જલદી તેનો પોતાનો જ મત કાપી નાખે એવા બળવાળી છે. સંસ્થાનોનો અચાવ ઓગણીસમી સદીમાં બીજી દલીલથી કરવામાં આવતો ને તે દલીલ ગોવર્ધનરામ રત્નનગરીના ન્યાયમંત્રી શંકરશર્માને મોઢે કરાવે છે કે “રાજ્યકળા (ચોથો ભાગ, પા. ૫૧) અને રાજ્ય-નીતિના અનુભવ શીખવાની હિંદમાં, માત્ર એક જ શાળા રહેલી છે તે માત્ર દેશી રાજ્યોમાં છે.” પણ ઝીણવટથી જોતાં આ દલીલ વલ્લુદ પગરની ગણાશે. સંસ્થાનોના અમલદારો રાજ્યકારભારના હિતાવહ પદાર્થપાઠો બ્રિટિશ હિંદમાંથી લે છે, સંસ્થાનોમાં કારભાર સુધારવા બ્રિટિશ હિંદના હિંદી કે ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો નીમાય છે. ઓગણીસમી સદીમાં કોઈ કોઈ (ચોથો ભાગ: પા. ૨૦૬) વીરરાવ કહે છે તેમ, આખી રાત્રિના આખા આકાશમાં ચંદ્ર વૃદ્ધિશય પામતો એકલો ફરે છે તેથી જગત ઊભું મટતું નથી અને અધિકાર સમસ્ત તારા પામતો નથી. મલ્લરાજની પોતાની જ નિરાશાનું કારણ જુઓ ! તમારા દેશના હોદ્દા પેઠે છાપરા ઉપર બોલતા બોલતા તેઓ યાકો ગયા અને માત્ર એક જ બોલ્યા કે “એકલો શું કરું ? એકલો શું કરું ?” મોટા હોદ્દાઓ સંસ્થાનોના કારભારીઓ સેવતા; પણ તેથી એમ તો કહી શકાય નહિ કે સંસ્થાનો રાજકારણની પ્રયોગશૂંભિઓ હતાં. અથવા રાજ્ય-નીતિશિક્ષણ માટે શાળાઓરૂપે હતાં. વળી તે દલીલથી સંસ્થાનોનો કારભાર બ્રિટિશ કારભારની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ ઠાટિમાં આવતો નથી. આ બધા સંવાદમાં ગોવર્ધનરામ એ ચાર મુદ્દાઓ પ્રકટ કરતા નથી. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, વાણીની સ્વતંત્રતા, સભા ભરવાની સ્વતંત્રતા, વિરુદ્ધ વિચાર ને તે પણ સખ્ત બાણમાં દર્શાવવાની સ્વતંત્રતા, ધર્મની સહિષ્ણુતા, રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થા અને કારભારીનું જનતા સુધી નિષ્પક્ષપાતીપણું તથા ન્યાયનું ધોરણ. એ બ્રિટિશ હિંદી રાજતંત્રનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. જુદા રત્નનગરી જેવા સારા સંસ્થાનમાં પણ આવી સ્વતંત્રતા ગોવર્ધનરામને પ્રકટ કરી નથી ને અત્યારે પણ એવી સ્વતંત્રતા સંસ્થાનિક હિંદમાં બ્રિટિશ હિંદ જેવો જોવામાં આવતી નથી.

સંસ્થાનોના પક્ષમાં ગોવર્ધનરામ એક બીજી ખોટી દલીલ કરે છે. શંકરશર્મા વીરરાવને કહે છે કે સંસ્થાનોમાં જ માત્ર ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓ સાથે સમાનભાવે સમાગમ

પામવાને લાભ મળે છે, બીજે નહિ. વસ્તુતઃ આ દલીલ વલુદ વગરની છે. સંસ્થાનોના ઉદ્દેશ અમલદારો ચક્રવર્તી રાજ્યના નીમેલા હોય છે. તેઓ હિંદી અમલદારો સાથે કદી સમાનભાવે નથી રહેતા. વળી જેમની નિમણૂક સંસ્થાનોના રાજ્યોએ પોતે કરેલી હોય છે તેમને રાજ્યો ને તેમના અમલદારો પ્રથમથી જ ઉચ્ચ સ્થાન ને માન આપે છે; ને તેથી સમાનભાવ રહેતો જ નથી. ઉપરાંત બ્રિટિશ અમલદારોની સ્વતંત્ર નિમણૂક કરતા રાજ્યોની સંખ્યા તો ઘણી જૂજ હોય છે.

ગોવર્ધનરામ સંસ્થાનો માટે પ્રવીણદાસ (પા. ૫૧) પાસે દલીલ કરાવે છે કે, બ્રિટિશ હિંદમાં કાર્યક્રમે બધા સરખા Plebian થઇ જવાના, ત્યારે સંસ્થાનોમાં તે લોકો ઉચ્ચ સંસ્કાર પામવાના, એટલે કે રાજ્યો ને તેમના પ્રધાનો બ્રિટિશ પ્રજાને સમ્મતા, ઉચ્ચગ્રાહો, વગેરે શીખવશે, પણ આ દલીલ તદ્દન અગ્રાહ્ય છે. અલબત્ત સંસ્થાનોમાં પુરાણો ધોગણો ચાલુ હોવાથી મુજરો, નઝરાણો, નેઝીપોકારનારાઓ, દરબારો, પાનગુલાબનો ચાલ વગેરે જેવામાં આવે છે; પણ તે સમ્મતાથી સંસ્થાનોનો પક્ષ બળવાન થાય છે, તે તો કામ કબૂલ નહિ કરે. સંસ્થાનોથી હિંદની સંસ્કૃતિ કે કેટલાએક પક્ષો બચવા પામ્યા છે, ને તે પક્ષોને બ્રિટિશોએ જોઈએ તેવું ઉત્તેજન આપ્યું નથી. વેદકળા, અભ્યસ્ય ગૃહો—Museums—ચિત્રકળા, સંગીત, નૃત્ય, ને પુરાણ સાહિત્ય, એઓને તાલુકદારોનું ને સંસ્થાનોનું ધણું રક્ષણ મળ્યું છે. અને તેમને અભાવે તે કળાઓનો ચોક્કસ નાશ નહિ તો હાસ તો થાત જ—ને તે અમુક અંશે થયો છે પણ ખરો. સંસ્થાનિક અમલદારોના પગારો બ્રિટિશ અમલદારોના પગારોથી ઘણા ઓછા હોય છે. સુધારા માટે સંસ્થાનોમાં વિશેષ સરલતા હોય છે. માત્ર તે માટે પ્રેરક બળ જોઈએ. સંસ્થાનોનાં શહેરોની વ્યવસ્થા બ્રિટિશ શહેરોની વ્યવસ્થા કરતાં વધારે સારી હોય છે. આ લક્ષણો, અથવા આ સંસ્થાનિક ગુણો ગોવર્ધનરામે રજુ કર્યાં નથી. તે ગુણો ઉપર ગોવર્ધનરામે સમવાયતંત્રની સૂચનાઓ અર્પી હોત તો તે અર્પણુ વીસમી સદીના ચોથા ભાગના યુગના વાચકને વધારે આશ્ચર્ય થઇ શકત. સંવાદમાં ચંદ્રકાંત એક ઘણું અગત્યનું સત્ય રજૂ કરે છે, જે સત્યનું ભાન આપણને હમણાં જ થવા માંડ્યું છે. તે કહે છે તેમ (ચોથા ભાગ: પા. ૬૩-૬૫) “સંસ્થાનોના ને બ્રિટિશ હિંદના સ્વાર્થ” જુદા ગણવા એ મોટી ચૂક છે. પ્રજાના બણીથી વિચાર કરતાં આખા ભરતખંડની પ્રજા એક છે, ને જેમ ઇતિહાસથી સ્વાર્થને દાનિ છે તેમ પ્રાંતભેદથી પ્રજાભેદ ગણવામાં પણ આ સ્વાર્થને દાનિ છે. રાજના બણીથી વિચાર કરીએ તો “પણ માંડલિક રાજ્યોને સાચવનાર ચક્રવર્તીના સામ્રાજ્યના બધા અંશજૂત છે. અને એ મહાન યંત્રનાં ચક્ર છે. તે ચક્રોની ગતિમાં સંવાદ થવો આવશ્યક છે. શું હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર હુમલા થશે ત્યારે સંસ્થાનો જુદાં પડશે ? ત્યારે ભરતખંડની સર્વ પ્રજાઓને માથે દુષ્કાળ પડશે અથવા બહારની પ્રજાઓ સાથે વ્યાપારમાં સ્પર્ધા થશે, અથવા રેલવે અને સરસ્વતીના પ્રસારના પ્રશ્ન ઊઠશે ત્યારે બધાને એક થવું પડશે. રાજકીયસંયોગ Federation દ્વારા બધી પ્રજાઓ એક થાય છે ત્યારે સંસ્થાનો ને બ્રિટિશ હિંદ, બંનેના પણ સંયોગ થવો જોઈએ.” આ લાવી કાળના ધમકારા ચંદ્રકાંત સાંભળે છે, ને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તેનો સત્કાર સંસ્થાનો કરશે એમ કહે છે.

પણ ચંદ્રકાંત મુંબઈગરો છે, વકીલ છે, બહુશ્રુત છે. એ સંસ્થાનિક કારભારોનો સંશયી છે. તેથી તે સંયોગતંત્રનો માયનો સમજતો નથી. અને માત્ર જર્મનીનો ને અમેરિકાનો નિર્દેશ કરી વિરામ પામે છે; અને જિલ્લું કહે છે કે “ભવિષ્યમાં જર્મની છિન્નલિપ્ત પણ યથા જાય, ને ઇચ્છે છે કે નાનાં રાજ્યો મોટાં મોટાં રાજ્યોમાં લય પામે, સંસ્થાનો ક્ષિટિશ હિંદમાં કે બધા હિંદમાં લય પામે, ને જેમ ચંદ્ર ને તારા, બને સૂર્યના તેજમાં (ચોથો ભાગ: પા. ૭૦) લીન થઈ જાય છે, તેમ નાનાં ને મોટાં બધાં સંસ્થાનો સામ્રાજ્યમાં અથવા પ્રજાના ઐક્યમાં લીન થઈ જાય.” આ મત અનુસાર એવે વખતે હાલના તમામ રાજ્યો અંગાળાના જર્મીનદારો (પા. ૫૨) જેવા થઈ જશે. દેશનો ઉદાત્ત (પા. ૫૫-૫૬) વર્ગ સખળ થતાં તેઓ બધા પ્રજાનું નેતૃત્વ લઈ ઇચ્છંડના બેરનોએ જેમ જેમ રાજ્યને દબાવે, તેમ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાને દબાવી હિંદી સ્વતંત્રતા લેશે. અને તેમનાં સંસ્થાનો લોકલ (પા. ૫૫), બોડર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ જેવાં થઈ જશે. વીરરાવનો અભિપ્રાય લગભગ આવોજ છે. માત્ર તે ચંદ્રકાંતના ઉદાત્ત વર્ગનો ઉત્સાહી નથી ને રાજ્યોનો વિવર્ત પ્રારબ્ધજન ઇચ્છે છે, મનથી નહિ.

ક્ષિટિશ હિંદના આ એ પક્ષોથી સંસ્થાનિક પક્ષ જુદો પડે છે. તે પક્ષ રત્નનગરી તરફથી પ્રતિજ્ઞાદાસ અને શંકરશર્મા રજુ કરે છે. તેઓ એમ ધારે છે કે, રાજ્યો ને શુદ્ધ ને (પા. ૫૪) સદ્ગુણી બને તો તેમનો વિવર્ત અટકાવી શકાય ને તેમનામાં શુદ્ધિ હોય તો તેઓ સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર રાખી શકે. પ્રતિજ્ઞાદાસ તો એટલે સુધી કહે છે કે ઇંગ્લેન્ડે રાજ્યોનો ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા સાથે ઉપયોગ પણ કરે. (પા. ૬૫, ૬૭-૬૯) “સંસ્થાનોનો ને સરકારનો લાભ તો એકબીજાનું શુભ, વધારવામાં છે, ઘટાડવામાં નથી” સંસ્થાનોમાં ભવિષ્યમાં અનેક કુળાઓ આવવાની અને ઇંગ્લેન્ડે તેમની પ્રજા સાથે સાસુનો સંબંધ રાખશે ત્યારે સંસ્થાનો દીકરીઓ થઈ રહેશે, ને તે પ્રજા સાથે નણુંદો સંબંધ રાખશે, ને સાસુ-નણુંદો વહુવાર સાથે એકસંધ થશે. -મતલબ કે, ઇંગ્લેન્ડે રાજ્યોનું રાજ્યત્વ નષ્ટ થવા નહિ દે, એ ન્યાયથી શંકર શર્મા જુએ છે. તે કહે છે કે આપાર વગેરેના વિષયોમાં ક્ષિટિશ સરકાર સંસ્થાનિક સરકારો સાથે સહકાર ઇચ્છશે અને જેમ મનુષ્યાહારી રાક્ષસના હાથમાં સુંદર સ્ત્રી જતાં તેના (પા. ૭૦-૭૨) ગ્રાસભક્ષણના કરતાં તેના ગુંગારભોગ ઉપર વધારે પ્રીતિ કરે છે, તેમ ઇંગ્લેન્ડે રાજ્યોને પ્રતિસ્પર્ધી નહિ (પા. ૭૨) ગણતાં ભાગીઆ ગણી તેમની સંવૃદ્ધિ ઇચ્છશે અને તેથી સ્વાર્થ-ચોપશે. સંસ્થાનોના રાજ્યો પોતાનો કારભાર સુધારશે એટલે ક્ષિટિશ પ્રજા તેમનું અસ્તિત્વ નહિ મટાડે. તે વખતે સંસ્થાનો ને ક્ષિટિશ હિંદ વચ્ચેનો સંબંધ સમાન થઈ જશે, ક્ષિટિશ સરકાર તથા સંસ્થાનોનું ઐક્ય ઉત્તમ થશે (પા. ૭૪) ને મુખ્યવર્તી સરકાર સંસ્થાનોના કારભારમાં વિક્ષેપ નહિ કરે. એવે વખતે દેશમાં અમેરિકાના જેવું સંયોગ-સમવાય-તંત્ર જિલ્લું થશે.

આવી રીતે ગોવર્ધનરામે સંસ્થાનોની માંગનાં જુદા જુદા (પા. ૭૫) મહાકા મૂળ્યાં પછી તેમનો મેળ-સમન્વય કાઢ્યો છે. તે મેળ રાંણા આચરની આઠાથી વિદાયતુર કરે છે. તે ચંદ્રકાંતનો ને વીરરાવનો નિરાશાવાદ સ્વીકારે છે, તો શંકરશર્માનો ને પ્રતિજ્ઞાદાસનો આશાવાદ પણ સ્વીકારે છે. પણ સંયોગતંત્ર તેને ભવિષ્યની આશા જેવું જણાય છે; ને તેમાં તે ખરો છે. હમણાં જ થયેલા સંસ્થાનોના રાજ્યકર્તાઓના ને ક્ષિટિશ હિંદના આગેવાનોના મંડળનું દર્શન ગોવર્ધનરામ વિદાયતુરમુખે વાચકને કરાવે છે-ઈંગ્લેન્ડ ભરત-

ખંડના (પા. ૭૬) મહાજનના અગ્રેસરો, વિદ્વાનો અને વર્તમાનપત્રો સંસ્થાનોને સાહાય્ય આપે અને દુષ્ટા આપે અને સંસ્થાનો તેમને આપે અને તે માર્ગથી ઈંગ્લેન્ડ સરકારના ઉદાત્ત મર્મને સતેજ કરી, તેની પાસેથી આપણે બધા મોટાં વરદાન આકર્ષી લઈએ તો તેમાં રાજદ્રોહ નથી, અશક્તતા નથી, અને ધર્મ અને પુરુષાર્થ છે. દેશી રાજ્યોમાં આ પુરુષ-પ્રપત્ન કરવા જેટલી શક્તિ આવશે તો તમારી લાયક ને યાગ્ય ક્ષેત્રોને માથે ભરતખંડના રાજાઓના સંયોગથી કોઈ કાર્યસાધક સંયુક્ત રાજસભા થશે. અને તેમાં ચેકવર્તી પ્રમુખ-સ્થાને વિરાજશે. જર્મનીના રાજાઓના સંયોગ (Federation) કરતાં અને અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોના દરતાં, આ સંયોગ, આ દેશની સ્થિતિ નીતિને આધારે, કાંઈ જુદો જ થશે. તેથી જે રાજાઓ સમયનું બળ નહિ સમજે તે રાજાઓ સમયના પ્રવાહમાં ડૂબી (પા. ૭૬) જશે. તેમનું ભવિષ્ય વીરરાવના દિગંબર (પા. ૫૩) માણસોના જેવું થશે. ને સારાં રાજ્યો પણ તેવાં ખરાબ રાજ્યો સાથે ચાલ્યાં જાય. (પા. ૮૨) પણ તેથી રાજાઓએ સારા થવું, પણ તેમણે માત્ર ઉદાત્ત-જમીનદાર (પા. ૮૨-૮૪) જેવા થવું જોઈએ નહિ. તેમણે રાજ્યત્વનો વિકાસ કરવો જોઈએ અને પોતાની પ્રજાઓને સ્વરાજ્ય માટે લાયક બનાવવી જોઈએ. જે રાજાઓના કારભારમાં આવી ઉદાત્ત ભાવના આવે- તો સંસ્થાનો ઈંગ્લેન્ડનાં Colony કોલોની (પા. ૮૪-૮૬) જેવાં બની જાય-તેના કરતાં પણ તેઓ ઉચ્ચ દશાને પામી શકે-એટલો પુરુષપ્રપત્ન તો રાજાઓમાં રાજપણું (પા. ૮૫) હશે તો તેઓ સ્વાશ્રયથી કરી શકશે ને એમાં તેમનાં હૃદયો સિવાય બીજો શત્રુ તેમને નહિ એમ નથી. વિદ્યાચતુર સંસ્થાનોનાં લશ્કરોને રાખવા છાંછે છે, અને તેટલે અંશે તેને અમેરિકાનું રાજ્યતંત્ર ગ્રાહ્ય થતું નથી ને જર્મનીનું તંત્ર પણ પરિપૂર્ણ લાગતું નથી; પણ તે વેપાર વગેરે મધ્યવર્તી સત્તાઓના વ્યવહારમાં મધ્યવર્તી સરકારને આશ્રય આપવાનું કબૂલે છે, કારણ કે જો તે આશ્રય આપવામાં સંસ્થાનો દૃષ્ટ્ય (પા. ૮૬) રહે તો ચક્રવર્તી સત્તા તે સત્તાના બળે કાઢી લે, ને તેટલે અંશે સંસ્થાનો પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેસશે. હવે એટલા વિષયોમાં અને સરકારને હાથે લેવા પડતા ન્યાયના વિષયોમાં ચક્રવર્તીના અધિકાર રાજાઓની સામ્રાજ્ય સભાને સોંપાય એ પ્રસંગને માટે અનેક જાતની ઉદ્ગ્રાહક (પા. ૮૩) Creative and Constructive શુદ્ધિના ધણા કાળ સુધી આગ્રહ જોઈએ અને એ દિશામાં પુરુષપ્રપત્નનો આરંભ થવા પણ હજી ઘણીવાર છે. આરંભ થવા આવતા પહેલાં આપણી વ્યવસ્થા હશે કે અવ્યવસ્થા હશે તે ધ્યેય જાણે, (પા. ૮૬) એટલું મર્મ વાક્ય કહી વિદ્યાચતુર આ સંવાદને પૂરો કરે છે, ને સર્વ મંડળને મહારાજ મણિરાજ પાનશુલાલ અર્પે છે.

સંસ્થાનોને બ્રિટિશ હિંદમાં જોડી દેવાં કે કેમ, રાજાઓને બંગાળના જમીનદારો જેવા બનાવવા કે કેમ, સંસ્થાનોનાં લશ્કરો રહે કે કેમ, સંસ્થાનો જર્મનીનાં રાજ્યસંસ્થાનો ને મધ્યવર્તી સરકારનો ગ્રંથ સામાન્ય સંસ્થાન પાસે રાખે કે માત્ર મધ્યવર્તી સરકાર પંચ તરીકે તપાસે, સંસ્થાનો ભવિષ્યના દિદરાપ્તમાં કેવું સ્થાન બોગવે, એ સવાલો ઉપર દર્શાવેલા સંવાદમાં ચર્ચામાં આવ્યા છે. ગોવર્ધનરામ તેમના જવાબો સ્પષ્ટ રીતે આપતા નથી એવો આક્ષેપ તેમના ઉપર ઘણી વાર મુકવામાં આવે છે તે આક્ષેપ યથાર્થ નથી. રત્નનગરીનું રાજતંત્ર તો જરોબર વિચારમાં આવે અને સુવર્ણપુરના રાજતંત્રમાં પડતા સંસ્કારોનું જરોબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે ગોવર્ધન-

રામના મત પ્રમાણે સંસ્થાનો હિંદના રાજકારણમાં આવશ્યક અંગો છે. માત્ર જેમ બ્રિટિશ હિંદનું સંરક્ષણ ચાલુ છે, તેમ તેમનું પણ નવીન ઉપવીતસંસ્કરણ ચલું જોઈએ, આનું સંસ્કરણ માત્ર મોટાં સંસ્થાનોને જ લાગુ પડે કે નાનાં સંસ્થાનો પણ તેમાં આવી જ્યાં જોઈએ તે સવાલ ગોવર્ધનરામે ખરોખર ચર્ચા નથી. વસ્તુતઃ નાનાં સંસ્થાનોનો સવાલ મોટાં સંસ્થાનો કરતાં વધુ આવશે અને એટલાં બધાં નાનાં સંસ્થાનોનો સમુદાય સમવાય-તંત્રમાં કેવી રીતે ભળી શકે તે સવાલ ભલભલા મુત્સદીઓને પણ ભડકાવી મારે તેવો છે. અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોની સંખ્યા ૪૫ ની છે. જર્મનીનાં પ્રથમ સંસ્થાનો સુડાલીસ હાર્દિલાલ તે ઓછાં છે. હિંદેશ અમેરિકા કરતાં અને જર્મની કરતાં મોટો છે. તે ભાષાથી, ધર્મથી, સંસ્કૃતિથી તથા વર્ણભેદથી ઘણા વધારે વિવિધ છે; તેથી તેના સમવાય-તંત્રમાં સંસ્થાનોની સંખ્યા પ્રાંતો સાથે વધારે હોઈ શકે, પણ નાનાં રાજ્યો મોટાં રાજ્યોમાં લીન થઈ જાય અથવા તેઓ સાથે મળી જઈ પોતાનાં નવાં મોટાં રાષ્ટ્રો બનાવે તે ઇચ્છના-જોગ છે. એ વસ્તુસ્થિતિ વિદ્યાચતુર કહે છે તેમ કળથી એટલે કરારથી, સમજૂતીથી અને પ્રજાબળથી ઊભી થવી જોઈએ, બળથી નહિ.

બ્રિટિશ સરકાર-સંસ્થાનોને હિંદી પ્રજા વિરુદ્ધ કરશે એ પ્રવૃત્તિદાસનું ભવિષ્યકથન સાચું પડતું જાય છે. પણ ભવિષ્યમાં વેપાર વગેરેની ખાતતામાં તે સંસ્થાનોની પ્રજાઓ બ્રિટિશ સરકાર સાથે સહકાર કરશે અને હિંદી પ્રજા વિરુદ્ધ વર્તશે એ ભવિષ્યકથન સત્ય લાગતું નથી. એ ખાતતામાં તો ચંદ્રકાન્તે કહેલું ભવિષ્ય ખરું પડે એમ જણાય છે, અને બ્રિટિશ ભરત-ખંડની પ્રજા, ને સંસ્થાનોની પ્રજા એમનું ઐક્ય ભવિષ્યમાં એવું બનશે કે તેની આગળ બ્રિટિશ ને સંસ્થાનિક બન્ને ભારતવર્ષનાં રાજ્યોને નમવું પડશે. શંકરશર્મા ને વિદ્યાચતુર સંસ્થાનોને સામાન્ય સભા માટે આગ્રહ કરે છે, તે અત્યારે નરેન્દ્ર મંડળમાં પરિણમે છે ને સંસ્થાનો ને બ્રિટિશ હિંદ, બન્ને માટે સામાન્ય રાજસભા થવી જોઈએ, એ આગ્રહ એકાદ વર્ષમાં ફેરફાર લેન્ડરલેયરમાં મૂર્ત થશે. ગોવર્ધનરામે બીસ વર્ષો ઉપર વિચારેલી દુકોકતા હવે સિદ્ધ થતી જાય છે ને ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થશે; અને વિદ્યાચતુર કહે છે તેમ, હિંદનો સમવાય કે કારભાર અમેરિકાથી ને જર્મનીથી તદ્દન જુદો જ થશે. જો કે ભવિષ્યમાં ચંદ્રકાન્ત કહે છે તેમ ઘણાં નાનાં સંસ્થાનો ડિસ્ટ્રિક્ટ સોકલ બોર્ડો ને મ્યુનિસિપાલિટી જેવાં થઈ જશે. જો કે રાજ્યો જમીનદારો જેવા તો નહિ થાય. ગોવર્ધનરામની અંગાળાના જમીનદારોની કલ્પના કાંઈકે દૂષિત જણાય છે. એ જમીનદારો કોઈ ક્ષત્રિય નહોતા ને નથી, ત્યારે હિંદના ઘણા રાજવીઓ ક્ષત્રિય છે. એ જમીનદારો અંગાળાની સરકારની સત્તા નીચે છે, ત્યારે રાજ્યો ફક્ત ચક્રવર્તીની સત્તા નીચે છે. જમીનદારો પોતાની જમીનો વેચી શકે છે; ત્યારે રાજ્યો સંસ્થાનોને વેચી શકતા નથી. દુકામાં, સંસ્થાનોના રાજ્યો કદી અંગાળાના જમીનદારો જેવા થઈ શકે નહિ; અલગત, રાજ્યો હિંદને સ્વતંત્રતા મેળવવામાં મદદગાર થઈ શકે. ગોવર્ધનરામે કરેલી ઈંગ્લંડના રાજા જોનના બેરોની કલ્પના આ ખાતતામાં ઓછી દૂષિત છે. જો કે હાલ રાજમંડળમાં તેવું મન જેવામાં આવતું નથી એ નિર્વિવાદ છે. બાકી ફેરફારનથી સંસ્થાનોની પ્રતિમા ને પ્રતિષ્ઠા વધશે. રાજ્યો હિંદના વિદ્યાર્થીઓ બનશે, તેમની પ્રજાઓનું માનસ વધારે રાષ્ટ્રીય બનશે. તેમજો રાજકારણનો અતુલ્ય વધારે વિસ્તાર પામશે એ યોક્ત છે.

પણુ ફેરેશન અથવા સંભવાયતંત્ર માત્ર સંસ્થાન પૂરતું નથી. ગોવર્ધનરામે સંયોગતંત્રમાં માત્ર સંસ્થાનોને રાખ્યાં છે, ને તેના વિચારમાં પ્રાંતોના વ્યક્તિત્વને ક્યાંમસ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી, એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ઓગણીસમી સદીના આપણા વિચારકાની આ વિચારભૂમિકા આટલી મર્યાદિત હતી. તેમણે પ્રાંતોને એકરસ માનેલા, પણ સંસ્થાનો કરતાં પ્રાંતોમાં ને પ્રાંતો કરતાં પણ હિંદની જુદી જુદી પ્રજાઓમાં બેઠો છે, ને તે બેઠો રાષ્ટ્રના કારભારની વ્યવસ્થા ન્યારે હિંદ પુત્રો કરવામાંડશે ત્યારે ચોક્કસ પ્રક્ટ થવા માંડશે તે બાબત આપણા એ વખતના પૂર્વજોને લાધી રાખી નહોતી. ઈંગ્લાંડના મુત્સદીઓ જોઈ શક્યા હતા ને આપણા દેશમાં મહમદઅલી જેવા રડ્યાખડ્યા મુસ્લીમ અંબાસીઓ જોઈ શક્યા હતા (દૌમુદી “ગુર્જર રાષ્ટ્ર”). પણ હવે એ ભાષા પ્રમાણે, જાત પ્રમાણે, ધર્મ પ્રમાણે ને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે હિંદરાષ્ટ્રને સંયોગતંત્ર-સંભવાયતંત્ર-સમૂહતંત્ર આપવામાં આવે તો સંસ્થાનોના બેઠો ને પ્રાંતોના બેઠો એકદમ કૃત્રિમ જણાઈ આવશે ને તે કૃત્રિમતાને ટાળવા જતાં અનેક અધિકારો અને રાજ્યવ્યવસ્થાઓમાં ફેરફારો કરવા પડશે. પણ આ સવાલની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત ગણ્યો નહિ, છતાં સંસ્થાનોના ભાવી રાજ્યકારણોનો પ્રશ્ન ગોવર્ધનરામે જે રીતીથી, વિચારની જે સમૃદ્ધિથી, ને સંસ્થાનોના ને હિંદના હિતની જે દૃષ્ટિથી ચર્ચ્યા છે, તેની ચર્ચા ખુદ સંસ્થાનોના રાજ્યોએ કે દીવાનોએ કે બ્રિટિશ હિંદના ઈમેજ ને હિંદી મુત્સદીઓએ કે આગેવાનોએ કદી કરી નથી. અને લીર્ડોનરના ને મેલેશનના વિચારોને તેમણે જે મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે તે તો ચોક્કસ તેમણે હદ જ કરી નાખી છે.

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

નોંધ—

ચંદ્રકાન્ત વીરરાવને તેના સ્વભાવનો દોષ કાઢતાં કહે છે કે—(પા. ૫૯-૬૦) તમે દેશી રાજ્ય-માના નાતભતના ભેદની ફરિયાદ કરો છો. પણ આપણી મુજબમાં અને તમારા પૂનામાં બીજું શું છે? આપણામાં દક્ષિણી અને ગુજરાતી, દક્ષિણીમાં-રાણવીપ્રજા અને બ્રાહ્મણ-મરાઠા અને બ્રાહ્મણ-એ બ્રાહ્મણોમાં દેશરથ અને કોંકણરથ, ચિતપાવન અને મરાઠા વગેરેને જાગ્રજ આણી હિંદના વ્યવહારમાં કેટલા કેટલા સુધારાઓનું સરવાળાના વાળવામાં આવે છે. સત્ય વાત છે કે, તમારા જેવા શુદ્ધ દેશવત્સલ વીરો તેના સામા યુદ્ધ કરે છે પણ તમારા સામા પશુમાં બી. એ. અને એમ. એ. વગેરે જુદરથો, વડીલો અને ટાકરો, દીવાનો અને રાજ્યો બન્યા છે એ સામા પશુની મર્જના ગરીબ ગુજરાતી રાજ્યોમાથી તમારા દેશમાં નથી આવી. પણ અમે ગુજરાતી બાઈઓ તમે મરાઠાઓના દેશવત્સલ બેઠકાથી તાપીએ છીએ ને કંઈક ગરમ યદ્યે છીએ ને અમારામાંથી રાજકીય વ્યવહારમાંના આ ફાતિલોદનું સૈન્ય કાઢવા તમારા ઉચ્ચમાદના તાપને ડાઉન પ્રત્યક્ષિદ્ધ અંસ આપો અને તમારા રાજ્યોને અને સરકારને જાણો દેવામાં નેટલા દયોગ અને જગ ત્યા વધે છે, તેમને તમારામાંથી જ એ ભેદ કાઢવામાં સફળતા આપવામાં રોજો અને પડી જુઓ કે દેશી રાજ્યમાં તે રાજની અસર આવે છે કે કેમ? રોજો જાણો દીપા કરતાં એક પ્રત્યક્ષ પાઠ અનેકમા સફળ થશે.

તારા સાન્નિધ્યમાં

હું આંખો લટકી લૂંટી દિવસ કે' થાક્યો ભુખ્યો ભૂત શો,
તારા હાથતણાં મુલોજન અને આરામને ઝંખતો,
ખડોળું સ્નાન કરાવ્યું, ઠંડક થઈ, લૈ કાંસકી આરસી
મંડયો વાળ હું હોળવા, તરત ત્યાં મંડી જ તું પૂછવા:
'શું કંસાર કરું, પુરી, રસ, શિરો, કે વેડમી, લાપસી?'

'શું ખાશું?' મન શોચતાં સકળના હું સ્વાદ શિક્ષા લહી,
ફેલા કેંક જતોજ ત્યાં તું વિક્રી 'નાખો કંહી ઓ મુંગા!'
ને ખીલ્યો હું યં 'છોડ છાલ' મુખ ત્યાં વાંકું કરી તું પળી,
હું ચિંતાતુર ત્યાં થતો, 'અરર રે ક્યાં સ્વાદ મારા ગયા?'

ત્યાં હાથે વળગી હતી કણક ને માથે હતો છેડલો,
એવી આવત ભેઈ મેં તહિં તને, ને કાંસકી હાથથો
મારા ત્યાં જ સરી અને મન થકી શંકા ય સાથે સરી.

રે મિષ્ટાન્ન થકી સુમિષ્ટ રસને રેલાવી, ડુખાઠ તું,
મારા સૌ રસ સ્થૂલને, અનુભવ્યું સાન્નિધ્ય ત્યાં તારું મેં!

સ્વદેશી ક્ષેત્રવિસ્તાર

દેશની આર્થિક ઉત્તિ માટે ઔદ્યોગિક પ્રગતિની અનિવાર્યતા સ્વીકાર્યા પછી એ ઔદ્યોગિક ખીલવણી માટે સ્વભાવતઃ આપણું લક્ષ્ય પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી આપણી કૃત્રિમ જરૂરિયાતોને એક જ શૈલીથી પૂરી પાડવા તરફ જાય છે. આથી પરદેશથી આવતી અનેક જરૂરની તેમ જ વૈભવની વસ્તુઓ જોઈ આપણે બહુ તો એવી જ વસ્તુઓ હિંદમાં બનાવવા પ્રેરાઈએ છીએ. ચિનાઇ માટીના પ્યાલા, રકાબી કે વિલાયતની અથાણાની બરણી કે ફાઉન્ટન પેનની ચાંપ કે એવી જ કોઇ પણ પરદેશની અને હિંદની બનાવટની જે વસ્તુઓ સરખાવતાં માલુમ પડશે કે આપણા કારીગરો એ વસ્તુઓનું માત્ર આંધળું અનુકરણ કરે છે, જે પદાર્થો વિલાયતી વસ્તુમાં નાખવામાં આવ્યા હશે તે જ આપણે પણ વાપરીશું, પછી બહે તેના કરતાં સોંધા બીજા મળી શકતા હોય, અતે જે આકાર એ મૂળ-વસ્તુઓનો હશે તે જ કાયમ રાખવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું, કદાચ તે અંગવડભર્યો હોય તો પણ.

હવે આ વસ્તુસ્થિતિમાં ઊંડા ઊતરી તપાસ કરીશું તો તેનાં જે કારણો મળી આવશે: પ્રથમ તો કારીગરોમાં મૌલિક રચનાનો અભાવ નિર્વિવાદ કબૂલ કરવો પડશે. ઘણાખરા કારીગરો તો પરદેશથી જ અમુક આકાર કે પદાર્થની કોઈ વસ્તુ આવી તે એ સિવાય બીજા કેવા કેવા આકાર કે પદાર્થની હોઈ શકે તે જ કલ્પી શકતા નથી, એ જ કારણથી અહીં અનેલી વસ્તુઓ પણ પરદેશી ચોક્કસમાં બનાવેલી હોય એવી લાગે છે.

પણ આ ઉપરાંત એક બીજું મહત્વનું ઔદ્યોગિક કારણ પણ છે, પરદેશી ચીજોને સારી માનવા ટેવાએલો સમાજ એ ચીજોથી દેખીતી રીતે જુદી પડી આવતી વસ્તુઓ વાપરતાં અચકાય છે, અને શરૂઆતમાં તેના તરફ શંકાથી જ જુએ છે. અને તેથી કોઇ પણ દિશામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ અજમાવવા ઇચ્છનાર કોઇ વેપારી કે યાંત્રિકને પોતાની નવી વસ્તુઓનો ફેલાવો કરવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે.

પરંતુ આપણે જનતાને શીખવવું જોઈએ કે દરેક ઉદ્યોગ જે દેશમાં તે જન્મ પામે તે દેશના વિશિષ્ટ સંજોગોને પરિણામે હોઇ ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; તેમ છતાં જુદી પરિસ્થિતિવાળા દેશમાં તેને જુદું સ્વરૂપ આપવામાં જ એ ઉદ્યોગની સફળતા છે.

એક જ દષ્ટાંત લઇએ. દિવાસળીની પેટીઓ અત્યારે લાકડાની બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રથા શરૂ થવાનું એક જ કારણ કે જે દેશે એ ઉદ્યોગમાં પહેલ કરી તે સ્વીડનને લાકડાં સસ્તાં પડતાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ લાકડાકામ માટેનાં બધાં યંત્રો તેની પાસે વિપુલ પ્રમાણમાં હતાં. પણ એટલા જ ખાતર હિંદે પણ લાકડાંની જ પેટીઓ બનાવે જવું એવું કંઈ નથી. જો સ્વીડનને બદલે ચીન કે જાપાને એ ઉદ્યોગમાં પહેલ કરી હોત,

અને એ ઉદ્યોગ માટે પદાર્થની પસંદગી કરતી વખતે અગાઉ શોધાઈ ગયેલાં લાકડાંને અનુલક્ષીને બનાવાયેલાં યંત્રો તેની પસંદગીને એ દિશામાં ન લઇ જત, તો અત્યારે આપણે કાગળનાં 'બાક્સ' વાપરતા હોત; એટલું જ નહિ પણ ચીન તો દિવાસળી પણ કાગળની બનાવત. કદાચ કાગળની સળી લાકડાં માફક સળગે નહિ તો એ કામમાં મદદ કરે એવા પદાર્થોના કાગળ પર પટ ચડાવી પછી તેની લાકડીઓ બનાવીને પણ તે કામમાં લેત. અને વંળી પેટીનો આકાર પણ કાંઈ લગભગેરસ ન રહેત. ગોળ આકારનાં કાગળના ભુંગળાં બનાવવાં સોંધાં પડતાં હોવાથી તે એ જ આકારનાં બનાવત. એથી ઊલટું જો અમેરિકાની આ હુન્નર તરફ સંપૂર્ણ નજર ફરી હોત તો બાર પેટીના આખા બંડલ સાથે એક લોઢાની ડાબલી, એ ડાબલીની એક બાજુ સળી ધસવાની દવા, અને સાધારણ કાગળના એ ડાબલાના આકારનાં બાર પડીકાંમાં છૂટી દિવાસળીઓ એટલું આપત, આથી આપણે એક પડીકું બલાસ ચતાં બીજા પડીકાને લોઢાની ડાબલીમાં મૂકી ઉપરનો કાગળ ફાડી નાખીએ એટલે 'બાક્સ' તૈયાર થઈ જાય અને અત્યારના લાકડાનાં બોખાં બનાવવાથી નકામી જતી શક્તિ બચી જાય. અને જો ક્રાન્સ એ બનાવત તો શંખ્યામાં દસ અને સોનો મેળ સાચવત.

આથી એ સ્પષ્ટ થશે કે આપણે નવા ઉદ્યોગો કરીએ એટલું જ બસ નથી. પણ આપણા દરેક ઉદ્યોગને હિંદને અનુકૂળ સ્વરૂપ આપતાં પણ આપણે શીખવું જોઈએ. આવું એક દંદાંત લાગ્યું, ખતીજ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિવાળા અમેરિકાને જ્ઞાનસભા બાળવા માટે કેરોસીન ઠીક પડ્યું. એટલે ત્યાં જ જ્ઞાનસભાનાં તેની રચના કેરોસીનને ઉદેશીને કરવામાં આવી. પરંતુ ખેતીપ્રધાન હિંદમાં યોગ્ય વહેંચણી અને મંજૂરગો હોય તો વનસ્પતિજ તેલો બાળવામાં કેરોસીનને બાવે પડી શકે એવી વસ્તુસ્થિતિ કાંઈ અસંભવિત તો નથી જ. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે તેલની વજન પર થતી કિંમત પર તેની શક્તિનો આધાર રહેતો નથી. પરંતુ અમુક પ્રમાણમાં પ્રકાશ જોઈતો હોય તો અમુક વજન કેરોસીનની બરાબરી કરવા માટે કેટલું એરિડિયું કે તલનું તેલ કે કોપરેલ જોઈએ એ બાબતની તપાસ કોઈ સ્વદેશી સંસ્થાએ ખાસ પ્રયોગોથી કરાવી એ ગણતરી બહાર પાડવી જોઈએ. અને એ ગણતરી પછી પણ કદાચ વનસ્પતિજ તેલો મોંઘાં પડતાં લાગે. પરંતુ કેરોસીનના પ્રકાશમાં લાલ રંગના કિરણોનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી તે આંખને જેટલે દરજ્જે નુકસાનકર્તા છે તેટલે દરજ્જે બીજાં નહિ હોય. આ વળી નક્કી કરવા માટે આવી જ કોઈ સંસ્થાએ કેરોસીન તથા વનસ્પતિનાં તેલોના પ્રકાશનું પૃથક્કરણ (Spectrum Analysis) કરાવવાની જરૂર છે, જેથી તે દરેક તેલના પ્રકાશની આંખ ઉપર થતી વિશિષ્ટ અસર વૈજ્ઞાનિક રીતે જાણી શકાય. અને આટલું ચલાવવા પછી એ તેલો વાપરવા થોડી વધુ કિંમતના ભોગે પણ માણસો તૈયાર થાય. પણ આટલી તૈયારી છતાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફેરવી શકાય અને પવનમાં ન ઝોલવાય એવું આ તેલો બાળવા માટેનું જ્ઞાનસભા ન હોય તો એ બધા અખતરો પણ નકામો જાય. પરંતુ આવું જ્ઞાનસભા અસંભવિત તો નથી જ. અને જો એ બધું થાય તો કૃત્રિમ ચાલુ પ્રકાશની બાબતમાં હિંદને બરાબર અનુકૂળ વ્યવસ્થા થઈ કહેવાય. પણ જ્યાં સુધી આપણે એમ જ માનીને બેઠા રહીએ કે જ્ઞાનસભા વાટમાં બીજાં

તેલ ચડે જ નહિ, અને ચડે તો મોંઘાં પડે, અને મોંઘાં ન પડે તો પશુ-મગજમારી તો વધે, ત્યાં સુધી તો આપણે એક રાતના દોઢ લાખ રૂપિયા લેખે વાર્ષિક લેગલગ ૭ કરોડ કરોડની માટે પરદેશને આપવા જ પડવાના.

... આ બધા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જમાનામાં આપણી જે ધણીખરી જરૂરિયાતો અનિવાર્ય થઈ પડી છે તેને સંતોષવા માટે પશુ હિંદી વ્યક્તિત્વવાળા રસ્તા ખુલા અવશ્ય છે. આથી કદાચ કોઈ હુન્નર બીજા કોઈ દેશમાં જે સ્વરૂપમાં હોય, તે જ સ્વરૂપમાં આપણે ન લાવી શકીએ, તો પશુ આપણા દેશના આ વિશાળ વિસ્તાર પર નજર કરતાં એ હુન્નરને અતુરૂણ સંલોગો ક્યાંક તો આપણને જરૂર જણાવાના; એટલું જ નહિ પણ આપણી કેટલીક સમૃદ્ધિ તો ઉપયોગ કરવાની આવડતને અભાવે જનકામી જાય છે. અને એને બદલે વધુ કિંમત આપી આપણે બીજી વસ્તુઓ બહારથી લાવી વાપરીએ છીએ.

ફાજલ પહેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવામાં પરદેશીઓ કેટલા ચાલાક છે એ જોઈએ તો આપણને તેમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે. ચામડાના કમરપટા વાપરીને જનતા થાકી; એવામાં જ રખ્ખરના બાવો ગબડી ગયા, અને રખ્ખરના કારખાનાવાળાઓને ફાજલ પડતા રખ્ખર માટે નવાં ક્ષેત્રોની શોધ કરવી પડી. એ લાંબા સિરટમાં કમરપટા પણ આવ્યા, અને ગયા દસકામાં આપણે એવા અસંખ્ય પહેરી-ફાડ્યા. તાજેતરમાં જ રખ્ખરના કટપીસમાંથી વિચિત્ર જનવરો બનાવી જલે કેટલી જાતનાં જનવરો બની શકે એ વિષય ઉપર પ્રભુને બોધપાઠ આપવો હોય એમ સંખ્યાબંધ એવાં જનવરો અહીં આવે છે. (જીવતાં જાય છે એના બદલામાં તો નહિ હોય ને?) અને આપણાં બાળકો એની સાથે શોખથી રમે છે. અને લાકડાંનાં અનેક જાતનાં વિચિત્ર રમકડાં રાકય હોવા છતાં આપણાં બાળકોની રમતની વૃત્તિ આપણા સુતારો પોપી રાકતા નથી!

પરંતુ આ દોષ સુતારોનો તો નથી જ; ધણીખરો દોષ દેશનેતાઓનો છે. કારણ 'તમારી જરૂરિયાતો ઓછી કરો?' એ શિખામણ સંભળાય તો બહુ સારું, પણ ન સંભળાય ત્યારે તો એ ન ધડી શકે એવી જરૂરિયાતોને કેવી રીતે સંતોષવી એ એમણે શીખવવું જ જોઈએ. પણ આ પાછળનો ભાગ દેશનેતાઓ બૂલી જાય છે અને આગળનો સમાજ બૂલી જાય છે!

ઉપરની દલીલના સમર્થનમાં હું કહું છું તે સાબીત કરી બતાવું. 'ટોપી કેવી પહેરવી?' એ પ્રશ્ન આપણે કોઈ દેશનેતાને પૂછ્યું એટલે તે કહેશે: 'ખાદીની ગાંધીકેપ.' "

"પણ એ સિવાય પહેરવી હોય તો?"

"ન પહેરવી." દેશનેતા ઠંડા પેટે કહેશે.

"પણ તેમ છતાં પહેરવી પડે તો?" આનો ઉત્તર તે નહિ આપે અને આપશે તો વ્યવહારિક જગતમાં ન ચાલે એવો આદર્શવાદી. આપશે; પરંતુ ગાંધીકેપ સિવાયની તદ્દન સ્વદેશી ટોપી શક્ય નથી એવું કાંઈ ચોક્કસ છે? જો તે એ ટોપી ન પહેરવી હોય તેને બીજી તેને મનપસંદ આકારની સ્વદેશી બનાવટની ટોપી કેમ ન બતાવવી?

પણ આથી આ બીજા આકારની ટોપીઓમાં એક તકલીફ આવશે. કાં તો અંદર પરદેશી પૂંકું હશે કે તદ્દન છેલ્લી ફેશન પ્રમાણેના કચકડો હશે. વળી અંદર ચામડાની પટ્ટી પણ હશે.

પણ એ વિચાર કરવો જોઈએ કે એ ચામડાની પટ્ટી ચામડા સિવાય કાંઈ સોંધી વસ્તુની થઈ ન જ શકે ? તેમ જ અંદરની એ કચકડો કે પૂંકાની દિવાલની જગ્યાએ એવી જ કડક કાંઈ સ્વદેશી વસ્તુ વાપરી ન શકાય ? એ બધું શક્ય છે. ફક્ત શોધ કરવી જોઈએ.

પ્રથમ આપણે ચામડાની પટ્ટીની વાત કરીએ. આ પટ્ટી ચામડાની શા માટે વપરાય છે ? જોઈ શકાશે કે એ આકર્ષણ કાંઈ ચામડું વસ્તુમાં નથી. તેમાં ચામડાના ત્રણ જ ગુણો કાંઈ લાગ્યા છે: એક તો એ નરમ છે અને બીજું જરા અક્કડ છે અને ત્રીજું તે તેલ પી નય છે. હવે જોઈ શકાશે કે એ આ ચામડાની પટ્ટીને બદલે નીચેથી જરા પતાળી અને ઉપરથી ચોગ્ય પ્રમાણમાં જાડી એવી જુદા જુદા નંબરના સુતરની બનાવટવાળી પટ્ટી બનાવી હોય અને પછી વોટરપ્રૂફની કાંઈ સોંધી બનાવટથી તેના પર લગાવી દીધી હોય તો ચામડાની પટ્ટી કરતાં આ પટ્ટી ઘણી સસ્તી પડી શકે. વળી જે મિલ આ પટ્ટી બનાવે તે આખી પટ્ટી પર અમુક અમુક અંતરે પોતાનું નામ છાપી પોતાની શારી જાહેર ખબર પણ આપી શકે; આ નવા ઉદ્યોગમાં નવાં યંત્રો કે નવી મૂડીની બિલકુલ જરૂર પડે તેમ નથી. અને છતાં નવરાશને વખતે એ માલ બનાવી શકાય તેમ છે.

આ જ પ્રમાણે ટોપીની દિવાલ રોતરંછ જેટલી જાડાઈની પટ્ટીની બની શકે. આવી પટ્ટીએ કાંઈ મિલ અમુક અમુક ચાલુ પહેાળાઈની પોકેટો તો ધરજમાઈ તો ન જ રહે. આવી ટોપીએ પાછળ ઘણાં પૂંકાં અને કચકડો વપરાય છે અને છતાં એ બધી વસ્તુઓ બટકણી હોવાથી નકામી થઈ જાય છે. પણ એને બદલે એવું જ અક્કડ કાપડ આપવામાં આવે તો તદ્દન હલકી જાતના રૂના વપરાશ માટે એક નવી દિશા ખુલે અને પશ્ચિમનાં સાધનોએ ઊભી કરેલી આપણી એક કૃત્રિમ જરૂરિયાત છેવટે આપણા જ સાધનથી પૂરી પાડવાનો આત્મસંતોષ તો આપણને થાય જ.

કાંઈ આવી પટ્ટીએ બનાવવા વિચાર કરે તો તેને માટે એક મૂલ્યના ખાસ કરી લઉં ! ઇસ્લામી લાઇએ ત્રાંસી ટોપીએ પહેરે છે. એવી ટોપીઓમાં નાખવા માટે આવી પટ્ટીએ નહિ આવે, પણ એને માટે પણ ઉપાય છે. મિલોનાં ચાલુ યંત્રોમાં કાંઈ ફેર કરવો નહિ પડે; ફક્ત કાપડ વણાયા પછી જે રોલર પર વીંટાતું જાય છે તે રોલર એ ટોપીઓના જેવા જ ત્રાંસા આકારનો રાખવો, અને સામે જે રોલર પરથી તાણો ઉખળતો હોય છે તે પણ એવો જ રાખવો. આથી જે કાપડ વણાશે તે આવી ટોપીઓની દિવાલોમાં નાખી શકાય એવું થશે. આમ કરતાં દરેક આટે પ્રમાણ બદલાતું જવાથી કદાચ તદ્દન એકધારું કાપડ ન બીતરે તો વચ્ચે બધાં એકસરખા આકારના આવા ત્રાંસા રોલરો વચ્ચેથી આવતા અને જતા તાણાને પસાર કરવાથી આખો પ્રશ્ન સરળ બની જશે. એટલું જ નહિ પણ એક જ તાકામાં જુદાં જુદાં અનેક માપની ટોપીએને અતુલ્ય વિભાગો આવી જશે. આ બધા હિસાબ ફક્ત દસ મિનિટની ગણતરીથી જ નક્કી કરી શકાય તેમ છે.

ઉપરના બધા વિવેચન પરથી જણાશે કે આપણી ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ માટે આપણે બે પ્રકારની વિચારસરણીની જરૂર છે. એક તરફથી આપણી જરૂરિયાતો પોષનારી પરદેશી વસ્તુઓ તેના કયા કયા ગુણોને લીધે આપણને ઉપયોગી થાય છે તે શોધી કાઢી, તે તે ગુણોવાળી અથવા તેવા ગુણોવાળી બનાવી શકાય એવી દેશી વસ્તુઓની શોધ કરવી; અને બીજી તરફથી દેશમાં બનતી કુદરતી વસ્તુઓના જુદા જુદા ઉપયોગ-શોધી એકેએક ચીજના ઉપયોગનું ક્ષેત્ર વિસ્તારતા જવું. આવી રીતે આપણે બે દિશામાં એકસાથે પ્રગતિ કરતા જઈએ તો એક દિવસ એવો આવે કે એક તરફથી એક જ જરૂરિયાતો અનેક રીતે પૂરી પાડી શકવાની સંભાવનાઓની યાદી અને બાજી તરફથી એક જ વસ્તુનાં અનેક ઉપયોગની યાદી એ બન્નેને આલ્પસની સ્પર્શ-છટાલિયન ટનેલ માફક જોડી દેતાં, આપણા મહદ્ આશ્ચર્ય વચ્ચે આપણે જોઈ શકીએ કે અત્યાર સુધી આપણે 'સીદી ભાઈનો ડાબો કાન' જેવું જ કાંઈક કરી રહ્યા હતા.

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

શંકા અને સમાધાન

: : ધ્વનિત; પચ્ચામર : :

રહીશ મારી પાછળે તું, કે હું હાય ! તાહરી
શકું ન શોધી કયાંય એન એમ હું કુશંકતો;
મને વિચાર એ જ નિત્ય એક આપણો થતો,
યશે રહેવું જ્યાહરે પ્રિયા વિના જ માહરી.

મુકીશ માથું તો હું કયાંય, મારું, સ્વર્ણમાધુરી ?
કરીશ કેમ યા, તું ? જો કદાચ આમ જોલતો
રહે જ ચાર તાહરો બહાર વિશ્વની જતો,
ગીતોથી આ સમા તને રહેલ આજ છેતરી !

અવસ્ય, વાત એક તો થનાર છે જ; સાલશે
જુદાઈ માહરી તને, મને જુદાઈ તારી, યા:
શકે કરી ન અન્યથા મનુષ્ય દૈવની કૃતિ.

અખાત વિપ્રયોગનો ઉભયને સમાવશે;
પરંતુ તેથી શું થયું ? હયાતી મિત્રની, પ્રિયા,
હશે અહીં ન, ત્યાહરે હશે જ મિત્રની સ્મૃતિ !

—પતીલ

ગંગાની ગોદાવરી

૧

નાશિકની યાત્રાનું પર્વ બાર બાર વર્ષે આવે છે. ત્યાં ગોદાવરી યાને ગૌતમી ગંગા છે. બારની સંખ્યાને બદલે પણ લોકો ગોદાવરી શબ્દ વાપરે છે. ગોદાવરી એટલે બાર.

દક્ષિણનાં ભાવિક લોકોને નાશિકની યાત્રાનું-ગોદાવરી પર્વનું-કેટલું બધું મહત્ત્વ છે એ તો જોને દક્ષિણનાં ગામડાંના અનુભવ હોય અને ગરીબમાં ગરીબ દક્ષિણી કુટુંબનો કંઈક પરિચય હોય તે જ જાણી શકે. દક્ષિણના ખૂણેખૂણામાં અને એકેએક કુટુંબમાં વર્ષો પહેલાંથી એની રાહ નેવાય છે. ઘણાંક વાનપ્રસ્થ સ્ત્રીપુરુષોની અંતિમ ઇચ્છા ગોદાવરીસ્નાનની હોય છે. અને ગોદાવરીસ્નાન વગર મોક્ષ સંભવે જ નહિ—જન્મનું સાર્થક થાય જ નહિ—એવી તેમની દૃઢ માન્યતા સૈકાઓ થયાં ચાલતી આવી છે એટલું જ નહિ પણ ન્યાં સુધી હિંદુધર્મનું—સનાતન ધર્મનું—અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાં સુધી એ માન્યતા પ્રચલિત રહેશે જ.

૨

કોંકણના રમ્ય પ્રદેશના છેક દક્ષિણભાગમાં એક નાનું સરખું ગામડું આવી રહ્યું છે. ખેતરો બાજુ કુટુંબો, એકબે પ્રભુ જાતિનાં ઘરો અને પાંચસાત કાળી કુણીનાં છાં-છવાયાં છાપરાંથી જ માત્ર ગામનું આમત્વ જણાય છે. નિસર્ગનો પૂરેપૂરો ખહાર ખીણવતો આવળુ મામ ખેતી ચૂક્યો છે. ખેતરમાં કામ કરતા મજૂરવર્ગને પણ જાણ થઈ ગઈ છે કે ચાલુ વર્ષે ગોદાવરીની યાત્રાનું પર્વ છે.

વીસમી સદીમાં પ્રગતિને શિખરે પહોંચેલા જમાનામાં પણ હજી આજ સુધી હિંદુસ્તાન દેશમાં એવાં અનેક ગામો છે કે ન્યાંના લોકો પેકી ધણકાએ રેલવે જોઈ હોતી નથી. ન્યાં પોસ્ટ ઓફિસ થું તે ખબર હોતી નથી, ન્યાં માત્ર જૂની પરંપરા પ્રમાણે એકાદ બે માણસ જ ક, ખ, ગ કરતાં શીખેલાં હોય છે. ગામનો પુરોહિત એ તેમની દૃષ્ટિએ મોટો પંડિત અને રડ્યોખડ્યો આવતો રેવન્યુનો કાષ નાનો અમલદાર એ જ તેમને મન તો 'ગવ-ડર' કે વાઇસરોય.

૩

ઉપર કહેલાં કોંકણના આ ગામમાં ગંગા નામની એક આધેડ વયની વિધવા બાઈ રહેતી હતી. સરુસંબંધી તેને કાષ ન હતું. મજૂરીનો ધંધો કરી જેમતેમ પેટનો ખાડો પૂરતી હતી. દક્ષિણની ગરીબીની તો તે તાદર્ય પ્રતિકૃતિ જ હતી. એવી દેશમાં પણ મનુષ્યના હૃદયમાં આશાનો એક નાનોશો અંકુર ફૂટેલો હોય છે જ, જે તેને ગમે તેવું જીવન જીવવામાં પણ આનંદ આપે છે.

એક ધર્મબોળી વિધવા હિંદુ ધર્મનું અંતઃકરણ એટલે જીવતી જગતી ધર્મબાવના. બે હિંદુસ્તાનમાં વિધવાઓ ન હોત તો સનાતન ધર્મ ! તારું થું યાત્ર ! સનાતન ધર્મ બોળી

વિધવાઓ માટે જ જાણે વ્યાપી રહ્યો છે અને વિધવાઓએ જ એને નિભાવી ટકાવી રાખ્યો છે એમ કહીએ તો જરાએ ખોટું નથી.

ગંગા હિંદુ સનાતન ધર્મની આદર્શ વિધવા ! ગોદાવરી પર્વમાં ગોદાવરીના સ્નાનનું આટલું માહાત્મ્ય ! જીવન સર્વસ્વના ભોજે, યેન કેન પ્રકારેણ નાશિકની યાત્રાની આ તક ન જ ગુમાવવી એવો નિશ્ચય તેના મને ક્યારનો કરી જ મૂક્યો હતો. એને એના ભવિષ્યનું ભાન હોત તો ! ! અહા ! ક્યારે પણ કેવી ખૂબી કરી છે કે મનુષ્યને પોતાની ભાવિ સ્થિતિ જોવાનું અંધત્વ આપ્યું છે. અને તે એક રીતે મહાન આશીર્વાદ સમાન છે.

પોતાની આધેડ વય હોવાથી બીજી ગોદાવરી તે બેઠ શકશે કે કેમ એની તેને પોતાને જ શંકા હતી. હિંદુસ્તાનનો સારો હૃદયુષ્ટ ગણાતો એક તંદુરસ્ત માણસ પણ ચાળીસ વર્ષની પોતાની ઉંમર થતાં સંસારથી જાણે વિરક્ત થઈ માત્ર મરણની જ રાહ જોતો હોય એવું કંટાળેલું જીવન ગાળે છે. તેનો ઉત્સાહ, તેની શક્તિ વર્ષો પહેલાં સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયાં હોય છે.

યાત્રા અગર દેવદર્શન માટે (કાઈ પણ પ્રકારના વ્રતાદિ માટે) સ્ત્રીનું, કાઈ પણ સ્ત્રીનું કોમળ હૃદય જેટલું ધડકે છે, તેના હૃદયમાં જેટલી શ્રદ્ધા-ભલે તે અંધશ્રદ્ધા-અચાન-જન્ય શ્રદ્ધા હોય-રહેલી છે, તેનાથી સોમ્ને અંશે પણ એક સુશિક્ષિત ધાર્મિક ગણાતા પુરુષનું હૃદય ભાગ્યે જ ધડકતું હશે.

૪

આ ગામનાં ઉત્તર વયનાં સ્ત્રી પુરુષો (મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ જ) પોતાનાં છોકરાને યા તો છોકરાના છોકરાને ઘરમાં કંકાસ કરીને અથવા ઘર કે ખેતર વેચાવીને પણ નાશિક જવાની તૈયારી કરાવી રહ્યાં હતાં. ઘર કે ખેતર ફરીથી મેળવી શકાશે, જીવાતીઆ અણસમજી નાદાન છોકરા બે દિવસ કળિયો કરી રહી જશે, પણ નાશિકની, ગોદાવરી સ્નાનની, સ્વર્ગનાં બારણાં ઉઘાડી આપતી આ તક તેમના જીવનમાં તો ફરીથી મળશે જ નહિ એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. એક વયોવૃદ્ધ અનુભવી પ્લાહણ, શંકરરાવ, જેને મુળકર્ણી સાથે વાટાઘાટ કરવા જેટલી હિંમત હતી, જે આસપાસનાં બેચાર ગામોનો પાવરણો હતો, જેણે આખી જિંદગીમાં માત્ર એક બે વાર જ રેલવેનાં દર્શન કર્યાં હતાં, તેને તેના જ્ઞાનને લીધે, તેની હિંમતને લીધે તેઓએ પોતાનો અગ્રણી બનાવ્યો.

ગંગાએ પોતાની પૂજા-પોતાનું સર્વસ્વ-પૈસામાંથી પૈ કરી બચાવેલી, તેના ખરા પસીનાની એક નાની જેવી રકમ, પણ તેને મન તો જે આખા વિશ્વની સમૃદ્ધિ હતી, જેને તેણે અથાગ મહેનત અને કષ્ટને ભોજે મેળવી હતી તે શંકરરાવને સોંપી.

સંમઠ કરવાનો મનુષ્યને સ્વભાવ જ કેવો વિચિત્ર છે ! તે પોતાના ભાવિ જીવનમાં કામ લાગે એવી અધીરાઈ રાખે છે, અને જે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર વખત પ્રમાણે, સંજોગ પ્રમાણે, મનુષ્યને તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતો જ રહે છે-અરે, પૂરી પાડવા માટે બધાએલો જ છે-તેને કેવો જૂલો જાય છે !

૫

આવળુ સુદ ૨ ને સોમવારનાં શુભ મુહૂર્તે સવારમાં, પાસેના રેલવે સ્ટેશને જવા આ ગામમાંથી બે બારગાડાં તૈયાર થયાં. દરેકમાં ચાર ચાર માણસો પોતપોતાનાં સામાન-પોટલાં

સાથે ખડકાયાં હતાં, રેલવે સ્ટેશન માત્ર ૪૨ માઇલ દૂર હતું અને રસ્તો પાંચ પશુ નહિ અને કાચો પશુ નહિ એવો હતો. ગંગા અને તેનાં સાથીઓ એક વખત જે બેઠાં તે બેઠાં. હાથપગ હલાવવા જેટલી પશુ ગાડાંમાં જગ્યા ન હતી, ત્યાં સૂવાની તો વાત જ ક્યાં !

ક્યાં મુંબઈ આગ્રા રોડ પરની શ્રીમતોની મોટરની મુસાફરી અને ક્યાં આ ગામડી રસ્તા પરની ગરીબ ગંગાની ગાડાની મુસાફરી ! છતાં નિસર્ગની શોભાનું પાન કરતા, કલાકે લાગ્યે જ એ અઢી માઈલ જતા, ગાડાંના આ ઉતારૂઓ જેટલાં આનંદી અને સુખી હોય છે તેટલા આનંદી અને સુખી મોટરના મુસાફરો હશે કે ?

ખીજે દિવસે સાંજે અથડાતા કુટાતા, અર્ધો ભૂખ્યા, 'ગાડાંના આ ઉતારૂઓ સ્ટેશન બેગા થયા, અતે છૂટકારાનો એક લાખો દમ ખેંચ્યો.

આ સ્ટેશને આખા દિવસમાં માત્ર બે જ ગાડીઓ નાશિક તરફ જવા બિપડતી. એક સવારે નવે અને બીજી રાત્રે અગિયારે. બીજી બે ત્રણ મેલ અને ફાસ્ટ ગાડીઓ અઢી બીજી જ રહેતી નહિ અને તેથી સવારની અને રાતની આ ગાડીને બીકાર ગાડીનું ઉપનામ મળ્યું હતું. ખરેખર, આ ગાડી બીકાર ગાડી જ હતી; પરંતુ બે દિવસના ગાડાંના પ્રવાસ પછી અને નાશિક જવાનું હોવાથી એ ગાડી ગંગા અને તેના સાથીઓને તો વિમાન સમી જ લાગતી હતી.

બે દિવસ પહેલાંનું ધરતી લીધેલું ખાવાનું ખાઈ ગાડીની રાહ જોતાં તેઓ બેઠાં.

૬

અગિયાર વાગ્યા. ગાડી આવી. શંકરરાવ અને તેના સંઘ પોતપોતાનાં પોટલાં લઈ બેઠાં હતાં ત્યાંથી બેસવા માટે દોડ્યાં, પોતાનાં સાથીઓથી છૂટાં પડી જઈ ખોવાઈ જવાની ધારતીથી બધાં હારતી દાર એકએકને બાજી એક જ ડબ્બામાં ચડવા લાગ્યાં. ગાડી બિપડવાની થઈ, ગાર્ડે સીટી વગાડી, ત્યાં આવી તેમને ધમકાવી એક બે જથ્થેને અંદર હડસેલી, કાઢને વાગે કે માથું, ફૂટે તેની દરકાર ક્યાં વગર બારણું જોરથી વાલ્યું. ગરીબ બિચારાં ! ગરીબનો બેલી ઇશ્વર કહેવાય છે ખરો પશુ તે સુદ્ધાં આ જમાનામાં તો નથી એમ વારંવાર આપણને લાગે છે. ગંગાની આંખળી હુંદાઈ અને તે અંદર જઈ પડી.

લોકલ ટ્રેનનો ચાર્ડ કલાસનો ડબ્બો અને તેમાં વળી ચોમાસાની ઝવડ. એના કરતાં તો બીકરડા ઉપર બેઠા રહેવું પણ સારું. બેઠા રહેવાની જગ્યા નહિ. ઉપરથી પાણી ટપકે અને નીચે પણ પાણી અને કાદવ. “ યુકું નકા ” લખેલું તેની આસપાસ અને નીચે જ પાનની પીચકારીઓ મારેલી અને બીડીનાં કુંઠાં પડેલાં. કેટલાક અજાયબ અગાળ લોકો એમ જ સમજે છે કે જ્યાં ગંદકી થઈ હોય ત્યાં વધુ ગંદકી કરવામાં તેઓ કેઈ ખોટું કરતા નથી. એવા એક ખૂણામાં શંકરરાવનો સંઘ જેમ તેમ જગ્યા કરી બેઠો. બિચારી ગંગા !

દરેક સ્ટેશને ગાડી ચોભે. ચડતાં અને ઊતરતાં બેઠે વખતે ઉતારૂઓને અનેક સુકેલીઓ વેડવી પડે, અને અંદર બેઠેલાં શંકરરાવ, ગંગા વગેરેને કચવાતે મને એ બધું ચલાવી લેવું જ પડે. એવી સ્થિતિમાં પણ આ યાત્રાળુઓનો આનંદ આકાશમાં સમાતો ન હતો.

ખીજે દિવસે સવારે આઠ વાગે નાશિક આવ્યું.

યાત્રાના દિવસોમાં નાશિક જેવાં સ્ટેશને સામાન વગેરે ઝંભાળી પ્લેટફોર્મની બહાર સહીસલામત નીકળતાં યર્ડ કલાસના ઉતાડોને જે અનુભવ યાવ છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. પ્રભુ એવો પ્રસંગ ન પાડે !

શંકરરાવ, ગંગા વગેરે નાશિકની ભૂમિ ઉપર અનેક વિટંબણાઓ વેડી જીવતાં જિતયાં તેના આનંદમાં અર્ધા અર્ધા ચતાં ગામમાં ગયાં. એક ધર્મશાળાના એક ભાગમાં, જે રેલવેના યર્ડ કલાસના ડબ્બા કરતાં કેાઠ રીતે જિતરે એવો ન હતો ત્યાં, મહામુશીબતે, લૈયાને માત્ર બે રૂપિયાની દંસિણા આપતાં થોડી જગ્યા મળી.

ઉજ્જગરાયી અને યાકચી અડધાં યધ ગએલાં તેઓ ધડીલાર જમીન ઉપર આજોટયાં. જમીનના સ્પર્શથી જ તેમનો યાક જિતરી ગયો અને શરીમાં કંઈક જોમ આવ્યું. જમીનમાં ગરમી (ઇલેક્ટ્રીસિટી) રહેલી છે અને જમીન પર સ્નાનની તંદુરસ્તી, ધણે ભાગે બગડતી નથી. પરંતુ આજે મુઘરેલા જમાનામાં જમીન પર સવું કેટલાને ગમશે ? આળસ અને રોગ વધારનાર પલંગ અને ગાદીઓ શ્રીમંતોને જ મુખ્યારક !

આ કરવાને તેમની પાસે સ્લવ ન હતો અને આ વગર તેમાંથી કેાઠનું કંઈ અડે એમ ન હતું. દરેક વાગે ખાવાપીવાની કોઈ પણ જાતની વ્યવસ્થા કર્યા વગર તેઓ બધાં ગોદાવરી-સ્નાનને માટે નીકળ્યાં, એક તો તેઓ જૂએ રહેવા ટેવાએલાં અને વંળી તીર્થક્ષેત્રમાં નાલા વગર કંઈ પણ મોઢામાં ન નાખવું એવી દૃઢ ભાવના.

૮

એકખીજાનો હાથ યા છેડો મજબૂત પકડી આ સંધ, જેમાં ગંગા બધાની છેક પાછળ હતી, ઘાટ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં ભીડ એટલી મધી હતી કે એક છૂટા માણસને પણ આમથી તેમ ધકકે ચડ્યા વગર આગળ વધવું મુશ્કેલ હતું—જાણે જનસમુદાયનો મહા-સાગર જ ખવળતો હતો. તેઓની હાર બે ત્રણ વખત તૂટી અને ગંગા અને ખીજ એક બે બાકીઓ, શંકરરાવની ચાલાકીથી અને રસ્તાની પહોળાઈ વધારે ન હોવાથી પાછાં એકખીજાને મળ્યાં અને હવે છૂટાં ન પડી જવાય તેની ધણી જ કાળજી રાખી. બહુ જ ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યાં.

બરાબર બે કલાક પછી તેઓ ઘાટ પર પહોંચ્યાં. ઘાટ પર મેદની એટલી જમી હતી કે ન પૂછો વાત. શંકરરાવ આગળ રહી મહામુશ્કેલીથી રસ્તો કરે અને તેની પાછળ ગંગા વગેરે એક બીજાને ઘટ વળગી આગળ વધે.

છેવટે ગોદાવરીના છેક કાંઠા પર આવી નાહવા માટે તેઓ પાણીમાં જિતયાં. તેઓનું લક્ષ આસપાસના દેખાવ પર, કે ગોદાવરીના પાણી અને પટ ઉપર, અથવા લોકો ઉપર કે દેવદેવસ્થાન સંગ્રામી હતું જ નહિ; પરંતુ છૂટા ન પડાય અને નાહીને બધાં સાથે મુકામ ઉપર પહોંચાય એટલા એક જ વિચાર પર હતું. શું મનુષ્યની લાલસા! આ જીવદશામાંથી કેટલા જાની પુરુષોનો જીવ મુક્ત હશે ? સરીરરક્ષણનો મોહ કેટલાનો છૂટો હશે ? ખીજ યાત્રાળુઓનો ધસારો. ઉપરાઉપરી એટલો બધો ચપા કરતો હતો કે એક સ્થાનેથી

ન ખસવાની ભલભલા યોગીઓની હક પશુ તૂટે. એવા એક ધસારાના ધક્કાથી ગંગાને હાથ છૂટ્યો અને તે પોતાના સાથીઓથી તદ્દન છૂટી પડી ગઇ. જેમ જેમ તે શંકરરાવ તરફ જવા ફાંફાં મારતી તેમ તેમ તે તેનાથી આધી જ જતી ગઈ અને ગીરદીમાં ક્યાંક દૂર નીકળી ગઈ. તેનો ગભરાટ અને તેની મનઃસ્થિતિ અવધૂર હતી. પરંતુ વિધિના લેખ ! તેને કેાણુ કળી શકે યા અટકાવી શકે ?

ભલા બિચારા શંકરરાવે પોતાની છુદ્ધિ, હોશિયારી અને પૈસાની સવડ પ્રમાણે પોતાથી બન્યું તેટલું કરી ગંગાની પુષ્કળ શોધ કરી, પશુ તે બધી બ્યર્થ ગઈ, અને ગંગાને કેાઈ કેાણુ કંઈ પત્તો મળ્યો જ નાહ. શંકરરાવ અને તેના સાથીઓએ બિચારી ગરીબડી ગંગા માટે બે આર આંસુઓ સાચ્યાં અને મન વાળ્યું. તેમને એમ જ લાગ્યું કે ગંગા પાણીમાંથી અદાર નીકળી શકી નહિ અને ગોદાવરી માતાએ તેને આ દુઃખી દુનિયામાંથી ઉગારી લીધી. 'ગંગા ! ગંગા ! ટૂંકી નસીબદાર ! કેટલી તું પુણ્યશાળી કે આવા ક્ષેત્રમાં, ગોદાવરીની ગોદમાં, તને રહેવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું !' વગેરે ઉદ્ગાર બીજા સાથેની સ્ત્રીઓએ કાઢ્યા અને સ્ત્રીસ્વભાવસુલભ આશ્વાસન પ્રદણુ કર્યું.

૯

બે દિવસ પછી યાત્રા પૂરી કરી તેઓ બધાં પોતાને ગામ ગઇ પહોંચ્યાં.

યાત્રા અને નીર્થ ગરીબોની ઉત્તિ કરવાને બદલે અવનતિ જ કરે છે. પૈસા વગર, શ્રીમંત ધ્વાજાણેને ભર્યા વગર યાત્રા સફળ થતી નથી અને માત્ર પૈસા ન હોવાના કારણે ગમે તેટલા શુદ્ધ હૃદયથી અને ભાવથી કરેલી યાત્રા સંમાજની નજરે, દુનિયાની નજરે તો તે યાત્રા જ નથી. ધ્વાજાણે જમાડી શકાયા નહિ; દાન, ગૌદાન, સુવર્ણદાન આપી શકાયું નહિ; એ વિચારો ઘેર ગયા પછી પશુ શંકરરાવ વગેરેનાં મનને ડંખતા હતા. પરંતુ સ્નાન અને દર્શનનો અલગ્ય લાભ મળ્યો તેટલાથી જ મનને સંતોષ આપતાં હતાં.

યાત્રા હૃદયની કે પૈસાની ? કરજે નાણાં કાઢી ગએલા લોકોની કે કાળાં ધોળાં કરી સંઘરેલા પૈસા લઈ, ઉદાર ગએલા ખટપટીઓની ? પોતાના આત્માનું કટ્યાણુ કરવા નીકળેલાં પશુ ઘરબાર વેચી છોકરાંને-બીજાના આત્માને-દેખીતું અકલ્યાણ કરનારાં હડીકાં વૃદ્ધોની કે કરકસર કરી પોટે પાટા બાંધી આખી જિંદગી સુમાવનાર કેળુસની ?

૧૦

ગંગા ! બિચારી ગંગા ! નાશિકના ગીચગીચ ભરેલા રસ્તા અને શેરીઓમાં એકલી, અટુલી, વીલી જેવી પોતાના સાથીઓને શોધતી દોડતી ફરી. શહેરના બેપરવા લોકોને અને ગામપરગામથી ભેગાં મળેલાં યાત્રાળુઓને એકબીજાની કંઈ જ પડી હોતી નથી. તેઓનો સંબંધ માત્ર પૈસાપૂરતો જ હોય છે.

નાશિકનું પર્વ પૂરું થયું. હજુ પશુ એક સ્ત્રી, ભિખારી સ્ત્રી, ગાંડી જેવી રસ્તામાં ભટકતી ફરે છે અને જે કોઈ મળે તેને 'શંકરરાવ ક્યાં છે ?' એટલો એક જ સવાલ પૂછ્યા કરે છે.

ગાંધિજી બ્રજવંત હર્ષિદ

વધ્યો પ્રણય હોત !

વધ્યો પ્રણય હોત જો પરમ કાવ્ય શો આપણો !
હતો પ્રણય માત્ર ? વા અધિક કેંક એમાં હતું ?
નિરંતર નિગૂઢ ને નિરવ એ મનોનૃત્યને
કહે પ્રણય, વા લહે ઇતર કેંક નામે સખી !

થયો ન અભિષિક્ત એ નયનનાં નિવાપે કદી,
પ્રતીતિ નહિ ચુમ્બનાંકનતણી ય એણે ચહી;
ઉદાત્ત રસ એહનો અવતર્યો નહિ આપણા,
લુખા, લથડતા સખી ! અધુકડા જ ઉચ્ચારમાં.

હતો પ્રણય તો ય એ; પ્રણય સત્ય સંશુદ્ધ એ,
અગોચર મનુષ્યના સકળ બુદ્ધિ વ્યાપારને,
મળ્યાં પ્રથમ : ને ગયાં પ્રણયમાંહિ અન્યોન્યનાં,
ગળી જ ઉર આપણાં; સકળ સખ્ય લાવસ્થિર
પરસ્પર પ્રભામહીં નયન કેરી ત્યાં પારખ્યાં;
ભવેભવ તણાં, લહ્યું, ભ્રમણ આપણાં આયમ્યાં.

થયો પ્રગટ પૂર્ણ એ નયનહાસ પ્રત્યેકમાં,
ઉરે ઉર તણાં અખંડ વિલસ્યો ય સંગ્રન્થને;
ભરી નયન ત્યારથી નિરખતો રહ્યો તાહરાં,
થતાં સ્ફુટિત રૂપ ગન્ધ રસ પૂર્ણ માધુર્યને.

પછી નિરખી મેં તદા ક્ષણિક તાહરી વેલડી,
ઠિહાલી વણકલ્પિયા પ્રખર ધોમ મધ્યાહ્નમાં;
અરે કરુણ દશ્ય એ ! તરફડાટ રે તાહરો !
અરે મનુજ-શક્તિ-સીમ ! વિધિવજ્ઞ રે કારમાં !

ઘડીક નયનો મળ્યાં, નિમિષમાં જ છટાં પડ્યાં;
ન તો ય ઉર નાચ્યું શું વિરલ દર્શને તાહરાં ?
થયાં નહિ શું નેત્રનાં કિરણ એક ત્વક્લીન આ ?
અને થઈ શું તું ય ના સકળ ચેતને મનમય ?

વધ્યો પ્રણય હોત આ ! પ્રણય હોત આ યાંજરો ?
વિલુપ સહુ બન્ધનો વિષમ આ થયાં હોત, ને
સરેલ સખિ ! હોત બે સુલલ સીમ શરીર આ,
નદોર વિધિ હોત બે નહિ નહ્યો, અને આપણા....

....અને સુભાગ સન્ધિકા સ્મિત સુહાગ રેલો રહે,
સુકોમળ સમીરના સુખદ સ્પર્શથી નાચતી
લટે, બહુક મત્પદે, સ્વપનની જ સૃષ્ટિ રથે,
સુરમ્ય રથુ, મેઘ કે તપ--વિજીત લાવણ્યની
અતન્ય રસમૂર્તિ એ સુજ કરે, અને સ્કન્ધપે
ઢળન્ત તુજ દેહની કનકવેલ, આંખે રમે.

અહો સુલલ સિદ્ધિ શી સ્વપન સૌમ્ય કેરી હતી,
વધ્યો પ્રણય હોત ને સઘ હોત કેં યે વિધિ !
વધ્યો ન કદિ એ અને સ્વપન ઊગતાં આધમ્યાં,
જુરી તહીં રહે તું; ને મુજ અધીર નિઃશ્વાસ આ.

ખરું; પ્રણય ના વધ્યો; કદિ ય પૂર્ણ એ ના થયો,
પરંતુ અતિવૃત્તેની નહિ વિરક્તિ એણે લહી;
પ્રકુંદલી નહિ પૂર્ણિમા; પણ અમાસ ઊગી જ ના;
વસન્ત વિકસ્યો નહિ; પણ ન શૈત્ય યે સૂસળ્યું.

ખરું નહિ શું તે ય તે ? કયમ પછી સખી ? લોપવં
અપૂર્ણ પણ આપણા પ્રભવ પૂર્ણ આનન્દનાં
સનાતન સુલભ્ય એ સ્વપન, ન્યાં રમીને ઘડી,
રહે હૃદય વિસ્મરી લય ભરંત વસ્તુસ્થિતિ;
સજીવન થતી જહીં પુનિત આશની વલ્લરી,
અને મૃદુલ કાવ્ય દે કઠિન ચિત્ત મારું લરી.
સનાતન રમી રહે સ્વપન કોમળાં આ ઉરે,
નિસાસ તણી હૃદયે શું નહિ જ સુમ્મનોથો ચડે ?

મન:સુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

નથી શંકા

હતી શંકા ત્યારે જાહુ હતી હવે કે નહિ રહી,
નથી શંકા આજે, હૃદય થઈ વિશ્વસ્ત કરતું,
અધૂરા હૈયાને અરધિયું મળ્યું અન્ય, મરતું
મટ્યું, જેથી આખું હૃદય ધનિયું કે કંઈ સહી.

હતી શંકા ખેલતી અહ પ્રણયને લાયક શું હતું ?
વળી શંકા બીજી મુજ પ્રણયને લાયક શું કો ?
અહો, મારા દોષો, મુજ હૃદયનાં ઉકુચન કો
શકે સાંખી, ઝીલી ? મુજ મનદશા ના બધી કહું ?

નથી શંકા આજે, તવ ઉર ઢળ્યું છે મુજ, ઉરે,
સુધા જોઈએ કેરી, નયનરસધારા, જાદનની
મુંવાળી ગાદી આ, અપરિમિત શ્રદ્ધા હૃદયની,
શુભાખી જામેલી. મિજલસ સમાં આંહિ ઉભરે.

ગયા દોષો રોષો મુજ મન તણા કયાં નવ લહું,
ચહે છે તું, ને હું પણ ચહું છ, એ કેવળ કહું.

સુંદરમ્

અતિથિ કોઈ આવે નહિ

મહારી મહુલીનાં બંધ નહિ દાર
અતિથિ કોઈ આવે નહિ;
બધે સાગરજલ ફૂદતાં અપાર
અતિથિ કોઈ આવે નહિ.
સાગરની વચ્ચે ન્હાનો શો દ્વીપ ત્યાં
વેલીઓ વૃક્ષે ગૂંથાઈ જો;
તેમાં ઊભી મહારી મહુલી એકલડી
ફૂલડાં સુવાસપૂર છાઈ;
અતિથિ કોઈ આવે નહિ.
એનાં સૂનાં છે આંગણાં ને ચોક;
અતિથિ કોઈ આવે નહિ.
આવે આવે કદી વર્ષાની વાદળી
પાણીડાં સિંગતી જાય જો;
માનવનાં દેશના સન્દેશ કાંઈ ના વહે
ઊતરે ન રમવા મુજ પાર;
અતિથિ કોઈ આવે નહિ.
રહી દૂરે અશબ્દ ઊડી જાય;
અતિથિ કોઈ આવે નહિ.
આવે આવે કદી પખીગણુ ઊડતાં
પળભર ના પેષે આ પાસ જો;
પાલવને પાથરી નિમંત્રું હું તોય સહુ
ગગનની પારે વહી જાય;
અતિથિ કોઈ આવે નહિ
મહારી મહુલીનાં બંધ નહિ દાર
અતિથિ કોઈ આવે નહિ.

હિંદુઓ તો કૃષ્ણના જમાનાથી માખણનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે. બાલ-કૃષ્ણ ચોરી ચોરીને માખણ ખાતા હતા એ વાત તો દરેક હિંદુ જાણે છે. એમ ધારવામાં આવે છે કે માખણની શોધ કરનાર હિંદુઓ જ હતા. પણ હિંદુઓ સૌથી પહેલાં ન્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે માખણ બનાવતા હતા ખરા, પણ ખાવામાં નહોતા વાપરતા. માખણ પવિત્ર વસ્તુ ગણાતી હતી. અને તેથી યજ્ઞો અને બીજાં ધર્મકાર્યોમાં તેનો ઉપયોગ થતો. પછી ધીમે ધીમે તેમણે માખણનો ખાવામાં ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ના અરસામાં એટલે આજથી લગભગ ચારેક હજાર વર્ષ પહેલાં તેમણે માખણનો પ્રચાર પશ્ચિમ એશિયા તથા આફ્રિકામાં કરવા માંડ્યો. ગ્રીસ, ઇરાન, મીસર એ દેશના વતનીઓ હિંદુઓ પાસેથી જ માખણ બનાવતાં અને ખાતાં શીખ્યા.

ગ્રીસના વતનીઓ પણ શરૂઆતમાં તો માખણ ખાવામાં નહોતા વાપરતા. એ લોકો એનું કાળજી પાડીને, આંખ દુખવા આવી હોય તો તે પર આંજવામાં દવા તરીકે વાપરતા હતા.

ગ્રીક પછી રોમન લોકો માખણ ખાતાં શીખ્યા, અને તે પછી આખા યુરોપમાં આ નવીન ખોરાકનો પ્રચાર થયો. અને યુરોપથી અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા એમ બધે પ્રચાર થયો.

*

*

*

દૂધ એ સંપૂર્ણ ખોરાક છે એમ વિજ્ઞાન કહે છે, કારણ કે માણસના શરીરને ભોષતાં સર્વે ભાગો તે પૂરાં પાડે છે. દૂધમાંથી મલાઈ, દહીં, છાસ, માખણ, ઘી વગેરે ઘણાં પદાર્થો બને છે. એ બધામાં માખણનું પદ સૌથી બિંચું ગણાય છે.

તેમાં ઘણાં કારણો છે

(૧) કાંઈ પણ જાતના ખોરાક કરતાં તેટલા જ વજનનું, માખણ શરીરને વધારે પુષ્ટિ આપે છે.

આ જમાનામાં દરરોજની દોડધામ, પૈસા માટેની હાથહાથ અને કુટુંબની ચિંતા માણસના શરીરની અને મગજની એટલી બધી શક્તિ હારી લે છે કે તે ભરપાઈ ક્યાં સિવાય માણસ ટકે જ નહિ. બિગતાં બાળકોને પણ કેટલી બધી પુષ્ટિની જરૂર છે? તેમને ટાઢ, તડકો વગેરે હવાના ફેરફાર સામે ટકવા માટે પણ શક્તિની જરૂર છે. એ શક્તિ માખણ પૂરી પાડે છે. કારણ કે માખણ નરિલ અથવા Protein એટલે નાઇટ્રોજનવાળો ખોરાક છે.

(૨) શરીરનો ઘસારો પૂરવા ઉપરાંત માખણ શરીરને ગરમી આપે છે. માખણનો ૮૨ ટકા ભાગ ચીકણવાળો (Fatty) હોય છે. જેવી રીતે દીવામાં તેલની જરૂર છે તેવી રીતે શરીરમાં ચરબીની જરૂર છે. એ ચરબી મેળવવા માટે ચીકણવાળો ખોરાક

ખાવા નોંધ્યો. દાખલા તરીકે માખણ, તેલ, ઘી વગેરે. એ બધા સ્ત્રીકાશવાળા પદાર્થોમાં માખણ :ઉત્તમ છે. કારણ કે તે થોડી ગરમીથી પીગળી જાય છે (Low melting Point) અને એની બનાવટ (Composition) ચરબીને મળતી બહુ આવે છે.

(૩) માખણ જેટલી પુષ્ટિ આવે છે તેના પ્રમાણમાં તે સસ્તું પડે છે. બીજા કાષ્ઠ પણ્ય જાતનો ખોરાક આપણે ખાઈએ અને માખણ જેટલી જ પુષ્ટિ મેળવવી હોય તો આપણને તે ખોરાક મેંધા પડે છે.

(૪) માખણ શરીરમાં સહેલાઈથી પચી જાય છે. બીજા ધણીખરા ખોરાકો શરીરમાં ગયા પછી તેમનામાંથી થોડાધણા અંશ પચ્યા વગરનો રહી જાય છે અને નકામો પડે છે. પણ માખણ તો સર્વાંશ પચી જાય છે. આજકાલ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે પચવામાં બહુ જ સહેલો પડે એવો ખોરાક આવો નોંધ્યો. આ જમનામાં આપણા શરીરની શક્તિનો જુદો જુદો રીતે એટલો બધો વ્યય થાય છે કે પાચનક્રિયા ખાજી વધારે શક્તિ ખર્ચવી વાજબી નથી. એ રીતે, જોતાં તો માખણનો નંબર ખોરાકમાં પહેલો જ આવે. કારણ કે એનાથી શરીરમાં કૌંવત વધે છે, છતાં પચવામાં એટલું દલકું છે કે પાચનના અવયવો—અનનળી, જઠર, આંતરડાં વગેરે—ને આજમાં આછી મહેનત પડે છે. આગળ કહ્યું છે કે માખણ થોડી જ ગરમીથી પીગળી જાય છે, તેમજ તેની બનાવટ મનુષ્યની ચરબીને મળતી બહુ હોય છે તેથી જ તે પચવામાં દલકું પડે છે.

આપણે જે ખોરાક હંમેશા ખાઈએ છીએ તે મારફતે આપણને નત્રિલ (Proteins) કાર્બોહાઈડ્રેટ (carbohydrates) તથા સ્ત્રીકાશવાળા પદાર્થો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. કાર્બોહાઈડ્રેટ ગળપણ્ય તેમ જ સ્ત્રીકાશવાળા પદાર્થો બધી જાતનાં કઠોળ, ઘણાં અનાજો વગેરે નત્રિલ પદાર્થો ગણાય; જે લોકો માંસાહારી ખોરાક ખાતાં હોય તેમને માંસ તેમ જ ઘણાં મારફત નત્રિલ મળી રહે; આંડ, ગોળ, મીઠાં ફળ એ ગળપણ્ય પૂરું પાડે છે; ચોખ્ખા, મકાઈ વગેરે અનાજ તેમ જ બટાટા વગેરે કંદમૂળ સ્ત્રીકાશ પૂરા પાડે; અને તેલ ઘી વગેરે સ્ત્રીકાશ આવે છે. પરંતુ એ બધા ખોરાકોમાં નત્રિલ, કાર્બોહાઈડ્રેટ વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં હોવા છતાં સહેલાઈથી પચી શકે એવા રૂપમાં નથી હોતાં. માખણ તો નત્રિલ અને સ્ત્રીકાશ ખૂબ પ્રમાણમાં પૂરા પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ સહેલાઈથી પચી પણ જાય છે. ઉપર માખણના ફાયદા ગણાવ્યા તે બધા ઉપરાંત તેનો એક ખાસ ફાયદો છે. આજકાલ વિટામિન્સ (જીવન-તત્વો) નું મહત્ત્વ બહુ ગણાય છે. માખણમાં એ, બી, સી અને ડી; એ ચારે જાતનાં વિટામિન્સ હોય છે. હાડકો તથા દાંતને મજબૂત રાખવા માટે શરીરમાં કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ રીતે ' ડી ' વિટામિન જરૂર નોંધ્યો. માખણમાં તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય છે. ચારે જાતનાં વિટામિન્સ એકસામટાં બહુ થોડા ખોરાકમાં હોય છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં મારજરીન નામનું બનાવટી માખણ તથા દિ'દમાં પણ વેચાતું જાય છે, કેકિનેમ જેવા પદાર્થો બજારમાં ઘણા વેચાય છે. સફેદમાં તો માખણને જ નામે ૮૦ ટકા ભેગવાળું માખણ વેચાય છે. આ જાતના ફૅટિન અને ભેગવાળા પદાર્થોમાં વિટામિન ' એ ' ને ' ડી ' નથી હોતાં અને ' બી ' તથા ' સી ' વિટામિન નહિ જેટલાં જ હોય છે. વિલાયતમાં મારજરીન બનાવે છે તે ચોખ્ખામાં ચોખ્ખી ચરબી અથવા ચોખ્ખા તેલમાંથી બનાવે છે. તેના રાસાયનિક ગુણો તેમ જ દેખાવ, સ્વાદ, એ સર્વે બદારના ગુણો તદ્દન માખણ જેવા જ હોય છે. વિજ્ઞાનકારો પણ માખણ અને મારજરીનનો તફાવત

પારખી શકતા નથી. પરંતુ માણસના શરીર પર તેની જે અસર થાય છે તે ઉપરથી તે પારખી શકાય છે. મારજરીનનો ઘણો ભાગ શરીરમાંથી પચ્યા વગર નકામા પદાર્થ તરીકે બહાર નીકળી જાય છે, જ્યારે માખણુ તો સર્વાંશે પચી જાય છે.

આપણે પા રંતલ માખણુ ખાઈએ તો અમુક શક્તિ તથા ગરમી અને વિટામિન્સ આપણને મળે. પણ પા રંતલ મારજરીન ખાઈએ તો તેના ત્રીજા ભાગની પણ શક્તિ કે ગરમી ના મળે અને વિટામિન્સ તો મળે જ નહિ. હવે ત્રણગણી શક્તિ આપણે મેળવવી જ રહી. તેથી ત્રણગણું મારજરીન ખાવું પડે. એટલે પરિણામે સસ્તું પણ માંખણુ જ પડે અને વિટામિન્સ મળે તે જુદાં.

આ તો મારજરીનની વાત. પણ વેજીટેબલ ઘી તથા મુંબઈમાં આજકાલ જેને માટે હોલ્ડ થઈ રહી છે તેવા બેગવાળા માખણુની તો વાત ના કરીએ તે જ ઠીક છે. કેમકે તેમાં તો પુષ્ટિ નહિ જેવી જ મળે, પચવામાં અધરાં, કિંમતમાં વધારે, સ્વચ્છતાનું ઠેકાણું નહિ અને વિટામિન્સનું નામ નહિ.

માખણુ ખાવાથી વિટામિન્સ મળે એમ ઉપર કહ્યું છું. હિંદુસ્તાનમાં સૂર્યનો તડકો તો હોય જ અને દોરને જે લીલું ધાસ ચરવા મળે તો તેવાં દોરના દૂધમાંથી બનાવેલા માખણુમાં વિટામિન્સ સારા પ્રમાણમાં આવે. એટલે સાધારણ રીતે વિલાયતના માખણુ કરતાં અહીંનાં માખણુમાં વિટામિન્સ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. એટલું જ કે તેમાં એક ન હોયો નેષ્ટ્રએ અને બનાવતી વખતે અતિશય સ્વચ્છતા જળવાવી નેષ્ટ્રએ.

બાળકોને માખણુ અવરાવવું બહુ કાયદાકારક છે. બાળકોના ખોરાકમાં વિટામિન્સ ન આવે તો તેમને 'રિકેટસ' થાય છે. એટલે તેમનાં હાડકાં મજબૂત નથી થતાં. તેને વાંકાં વળી જાય છે. અને ઘણી વાર એવાં બાળકોના પગ રાંટા થઈ જાય છે. વળી વિટામિન્સ વગર બાળક બરાબર વધતું નથી, અને નાખળું રહે છે. દાકતરોએ પુરવાર કર્યું છે કે જે છોકરાને માખણુ અવડાવવામાં આવે છે તેમને કદી રિકેટસ કે એવા રોગ નથી થતા. તેઓ સારાં મજબૂત હાડકાવાળાં અને તંદુરસ્ત રહે છે.

મોટી ઉંમરનાં માણસોને પણ માખણુ તેટલું જ જરૂરી છે. જાતજાતનાં રોગોની સામે થવા માટે શક્તિ નેષ્ટ્રએ તે માખણુથી જ મળી રહે છે.

ઘણાં લોકો એમ જાણે છે કે માખણુથી જડાં થઈ જવાય; પણ તે ધારણાં ખોટી છે. માખણુની સાથે બીજાં શું ખાઈએ છીએ તે ધ્યાનમાં રાખવું નેષ્ટ્રએ. જે લોકો રોટલી ને માખણુ કે પાંડિ ને માખણુ ખાય છે તે લોકો જે વધારે જડાં થઈ જાય તો વાંકાં માખણુનો નથી. ત્રીજા છડેલા અને દળેલા અનાજની રોટલી કે પાંડિ એટલે મોણા ભાત સ્ટાર્ચ અને સ્ટાર્ચથી જેટલાં ફૂલી જવાય છે તેટલાં માખણુથી નથી ફૂલી જવાતું. વળી જડાં થઈ જનાર લોકોએ એટલું યાદ રાખવું નેષ્ટ્રએ કે નેષ્ટ્રએ તે કરતાં વધારે ખાવું અને કસરત ઓછી કરવી તેનાથી બહુ ફૂલી જવાય છે.

માખણુ તો શરીરને મજબૂત બનાવે છે.

હેવટમાં એટલું જ કહેવું બસ થયે કે માખણુ જેવો પુષ્ટિકારક, પ્રમાણમાં સસ્તો અને સહેલાઈથી પૂરેપૂરો પચી જાય એવો ખોરાક બીજો હાલમાં તો કાઢ જણાવવામાં નથી અને તેના બંને તેટલા વધારે ઉપયોગ કરવો કાયદાકારક છે. *

ત્રિમલીલા મહેતા

સહસ્થના મેળામાં જોએલા બાવા સાધુઓ

૭૧૬ સાલના વિ. સં. ૧૯૮૮ ના બાદરવામાં હું હવાફેર માટે નાશિક ગયો હતો. એ વખતે ત્રિખંડી સિંહસ્થાનું વર્ષ ચાલતું હતું અને જે કે મુખ્ય પર્વસ્તનાન આવશ્ય મહિનાની પૂર્ણિમાએ ઘણું ગરુ હતું અને બાવા સાધુઓની મોટી સંખ્યા પાછી ચાલી ગઇ હતી પણ અંકમાં હજી નાગા બાવાઓના અખાડાઓમાં જમાતો પડી હતી અને નાશિક-પંચવટીમાં થે સો-દોઢસો સંન્યાસીઓનાં દર્શન યતાં હતાં. થોડા બાવાઓ પણ હજી પડ્યા હતા, અને જાત્રાળુઓની સિંહસ્થ સ્નાન માટે નીકળેલી ત્રણેક ખાસ ગાડીઓ પણ બાદરવામાં આવી હતી. મતલબ કે હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મેળો તદ્દન વીખાયો ન હતો.

નાશિક અને દેવલાલી દરિયાની સપાટીથી લગભગ બે હજાર ફીટ ઊંચાં હોવાથી હવા બાવાનાં સ્થળો છે. દેવલાલી આરોગ્યગ્રામ તરીકે જ વસેલું હોવાથી ત્યાં છૂટા છૂટા ગંગલાઓમાં છૂટી છૂટી વસેલી થોડી વસ્તી 'સીઝન'માં હોય છે; ત્યારે નાશિક તો લગભગ બગીચા હજારની વસ્તીવાળું મોટું શહેર છે અને પંચવટી ચારપાંચ હજારની વસ્તીવાળું તીર્થનું ગામ છે. અને તીર્થસ્થાન જેવું પણ પંચવટી જ લાગે છે. નાશિક તો સાધારણ દક્ષિણી શહેર જેવું છે, એમાં તીર્થપ્રણું ક્યાંય દેખાતું નથી. ગોરતી વસ્તી છે, પણ તે જૂના નાશિકમાં છે. બાકી તીર્થલક્ષણરૂપ મંદિરો, બાવાઓ અને ધર્મશાળાઓ પંચવટીમાં છે. નવા જમાનામાં ધર્મશાળાને બદલે 'આરોગ્યભુવન' નામ આપી મકાનો બાંધવામાં આવે છે તેની સાથે ગણતાં પંચવટીમાં પચાસેક જેટલી ધર્મશાળાઓ દરો. નામ ધર્મશાળા હોય કે આરોગ્યભુવન, પણ બધાંને ઉપયોગ એકસરખી રીતે ચાલે છે. દૂરદીઓની ચિટ્ઠીથી તેમાં લખ્યું હોય તેટલા દિવસ સુધી આ મકાનોમાં રહી શકાય છે. ધણા દોષિયાર માણસો સો જુદી જુદી ધર્મશાળાની ચિટ્ઠી મેળતી બાર મહિના સુધી પ્રજા પ્રુચીથી રહી શકે છે. આમાં અપવાદરૂપ બે ત્રણ ધર્મશાળાઓ દરો, જેમાં બહારથી આવનાર અનુચિત જાત્રાળુ ચિટ્ઠી વગર ઊતરી શકે છે. પણ સુખ્યત્વે તો આ ધર્મશાળા કે આરોગ્યભુવનોનો ઉપયોગ આરોગ્યગૃહ તરીકે ચાલે છે અને તેનો લાભ મોટે ભાગે મુંબઈના લોકો જ લે છે. આ મકાનો પણ મુંબઈના શ્રેદીઓએ જ બંધાવેલ છે અને આ આરોગ્યગૃહ હવાવાળું સ્થાન મુંબઈની નજીક છે. રેલવે રસ્તે મુંબઈથી ૧૧૭ માઈલ લગભગ છે. રેલવે અને મોટર સર્વિસ બન્ને ચાલુ છે. ધરની મોટરવાળા પોતાની મોટરમાં પણ બે છે. બાવા સાધુઓ સિવાય પંચવટીમાં વસ્તી જ વધારે મુંબઈના ગુજરાતીઓની દેખાય છે. અલગત, પંચવટી-નાશિક જ નહિ પણ નાશિકની નજીકનાં નાશિક જિલ્લાનાં ગામોની આખાદીમાં પણ મુંબઈની નિકટતા અને મુંબઈગરી વસ્તી સારો ભાગ બજાવે છે. જમીન કમીઠપ હોવાથી ફાલનો જે મોટો ફાલ એકદમ આવે છે તથા જુદી જુદી ઋતુમાં જે પુષ્કળ શાક આવે છે તેનો ભાવ તો મુંબઈ ખાસે ન હોય તો ક્યાંથી જ આવે ? પણ

મોટા ભાગ નષ્ટ થઇ જાય છે. મુંબઈના લોકો આવીને વાવ પ્રગાડે છે, એ નાશિકના લોકોની ફરિયાદ ખોટી નથી.

નાશિક-પંચવટી તીર્થસ્થાન ગણાવાનું કારણ તો એતો રામકથા સાથેનો સંબંધ છે. શ્રીરામચંદ્ર સીતા લક્ષ્મણ સાથે જે જનસ્થાન-પંચવટીમાં રહેલા તે જ આ નાશિક પંચવટી. શરૂઆતની નાશિકાનું અહીં છેદન કરેલું માટે આ સ્થાનનું નામ નાશિક-નાશક પડ્યું છે, એવી લોકોમાં માન્યતા છે અને પંચવટીમાં રામવનવાસના તે તે પ્રસંગોનાં સ્થાનો પણ બતાવવામાં આવે છે. આ સ્થાનો આધુનિક સ્વાર્થી બાવાઓ કે પૂજારીઓએ કંપેલાં છે એ તો દેખીતી રીતે સિદ્ધ છે. પણ આ નાશિક-પંચવટી એ રામાયણોક્ત જન-સ્થાનના ભાગો નથી એટલું જ નહિ પણ કાલિદાસાદિ કવિઓનાં વચ્ચેના વિચારતાં ઈ. સ. ચૌદમા શતક સુધી રામકથાસંબદ્ધ જનસ્થાન ગોદાવરીના મૂળ આગળ હોવાને બદલે “ પૂર્વ કાંડા ઉપર ગોદાવરી અને સમુદ્રના સંગમ નજીક અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે હોવાં જોઈએ ” એમ સિદ્ધ કરવાનો રા. રા. હનુમન્તરાવ બળવંતરાવ બીડેએ એક નિબંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. (જુઓ ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ), અને એ વિચારણીય છે એમ મને લાગે છે. જે કે નાશિક ગામ ધણું પ્રાચીન છે, બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું છે એટલું તો પાંડુ-ગુપ્તાના લેખોથી નક્કી થાય છે. નાશિકથી છ માઇલ છેટે ગંગાપુરના ધોધ પાસે ગોવર્ધન નામનું જે ગામ છે તે પણ એટલું જ જૂનું છે એ જોતાં નાશિકની આસપાસનો પ્રદેશ બે હજાર વર્ષથી વસેલો દેખાય છે. પણ પાંડવગુપ્ત અને તેના લેખો વગેરેથી જણાતી પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થિતિ વિષે તો સ્વતંત્ર લેખ જ લખવો પડે એટલી વિપુલ સામગ્રી એ વિષયની ઉપલબ્ધ છે. માટે પ્રાચીન નાશિકની વાત બાબુ ઉપર રાખી એ નાશિક પંચવટી રામકથાસંબદ્ધ પંચવટી હોવા વિષે સંદેહનું કારણ છે એટલું જ કહી હાલનાં નાશિક પંચવટી જે ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂનાં નથી તેની જ વાત કરીએ.

પંચવટીનો જૂનામાં જૂનો તીર્થસ્થ ભાગ રામકુંડ ઈ. સ. ૧૬૯૬ માં પૂરો થયો છે. બીજા કુંડા અને મંદિર માત્ર એ પછીનાં છે. અત્યારે જે અનેક મંદિરો પંચવટીમાં ઊભાં છે તેનો મોટો ભાગ પેશ્વાઈ વખતમાં ઈ. સ. ૧૭૪૦ થી ઈ. સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં બંધાએલ છે; જે કે એ પછીનાં સો વર્ષમાં પણ ધર્મશાળાઓ સાથે થોડાં મંદિરો પણ ઊભાં થયાં છે.

જેમ પંચવટી ત્રણસો વર્ષનું છે તેમ હાલનું નાશિક પણ ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂનું નહિ હોય એમ લાગે છે. મુખ્ય બજારવાળો ભાગ તો તદ્દન આધુનિક છે; પણ જેમાં ગોર લોકો રહે છે તે જૂના નાશિકનાં કેટલાંક મકાનો ત્રણસો વર્ષનાં જૂનાં હોવાનું તેનાં છાપાંઓ વગેરે ઉપરથી દેખાય છે. પણ આ ત્રણસો વર્ષનું નાશિક એ તો એતો વર્તમાન જન્મ. તે પહેલાં તો એના અનેક જન્મો થઇ ગયાં છે. પાંડુ ગુપ્તાના લેખમાં કહેલું બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું નાશિક એ કદાચ પહેલો જન્મ. તે પછી એના અનેક જન્મો થઇ ગયા. વચ્ચે ગુલબનાબ બાદ નામથી તેણે મુસલમાની જન્મ પણ ધારણ કરેલો. આ રીતે નાશિકના પૂર્વજન્મો વિષે આપણે કાંઈક જાણી શકીએ છીએ; પણ પંચવટીનો આ સ્થાને નાશિકને સામે કંઈ-તો આ પહેલો જ જન્મ હોય એવું જણાય છે. બાધેલા ધોટા વચ્ચે ગોદાવરી, સામસામે કંઈ બે ગામો અને વચ્ચે ડોહીઆં કરતાં મંદિરો કે તેનાં શિખરો એ દેખાવ રમણીય લાગે છે.

પંચવટીને અહીં કોણે જન્મ આપ્યો કે એ નક્કી થવું મુશ્કેલ છે, પણ સાધુબાવાઓને એમાં મુખ્ય હાથ હોવો જોઈએ એવું આધુનિક સ્થિતિ ઉપરથી લાગે છે. હાલમાં તીર્થતરીકે ગોદાવરીનો મહિમા મુખ્ય ગણાય છે. એ મહિમા વધારનારાઓએ ગંગાની પણ પહેલાં ગોદાવરીને મૂકી છે. 'ગંગામાં સાઠ હજાર વર્ષ સ્નાન કર્યાથી જોટલું પુણ્ય થાય તેટલું એક વાર ખાસ કરીને સિંહસ્થ જૂઠ્ઠાસ્પતિ હોય ત્યારે ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય' વગેરે અર્થવાણાં વચ્ચેના સિંહસ્થમાહાત્મ્ય તેમ જ સ્કંદાદિ પુરાણોમાં મળે છે. ગોદાવરી* માહાત્મ્યનાં આ અને આવાં બીજાં વચ્ચેનાં જોતાં અને ૧૨૫૩ વર્ષ પહેલાં પંચવટી બહુ થોડું વસેલું હતું, ઘણીખરી ધર્મશાળાઓ હેઠાં ૫૨૫૩ ત્રીસ વર્ષમાં બંધાઈ છે, અને સાત આઠ 'સેનીટોરીઅમ્'—આરોગ્યલુવનોને તો તેથી ચે ઓછાં વર્ષો થયાં છે અને આ મકાનો સાથે જ વસતી વધી છે, આખું વર્ષ મુંબઈના લોકોની હવાફેર માટે કે તીર્થસ્નાનમાં શુભાશુભ અસંગ ઉકેલવા માટે આવજવ થયા કરે એ પણ આધુનિક સ્થિતિ છે; એ બધું વિચારતાં આ સ્થળની યાત્રા સિંહસ્થના વર્ષમાં જ વિશેષ યતી હશે, એમ લાગે છે; બાકી સાધારણ વર્ષોમાં દક્ષિણની યાત્રાએ નીકળનાર નાશિક પણ ઊતરે ખરો. પણ ગોદાવરી-સ્નાનનો ખરો મહિમા તો સિંહસ્થ વર્ષમાં જ (આ સિંહસ્થ વર્ષના વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ 'અસ્યાન', ૧૯૮૮ જેઠ અષાઠ પૃ. ૧૨૯ થી ૧૩૪) અને આ વિશેષ મહિમાને લીધે નાશિકની આસપાસનાં ગામોમાંથી, મુંબઈથી અને દૂરદૂરના કાઠીઆવાડ-ગુજરાત, પંજાબ, મદ્રાસ અને બંગાળાથી પણ ઘણાં માણસો સિંહસ્થમાં ગોદાવરીસ્નાન કરી પુણ્ય મેળવવા નાશિક પહોંચી જાય છે ખરા; પણ પર્વને દિવસે જ સ્નાન કરવાનો અને તે પણ બને તેટલું બીજા પહેલાં કરવાનો આગ્રહ તો બાવાઓને જ હોય છે. આ કારણથી મુખ્ય પર્વના દિવસ પહેલાં બાવાઓનાં જૂથ ને જૂથ યાત્રાના ધામમાં ડેરા નાખી પડે છે અને પર્વને દિવસે પાણીમાં પહેલાં કૂદી પડવાની એવી ચડસાચડસી કરે છે કે જૂના કાળમાં એમાંથી મારામારી જ નહિ પણ કાપાકાપી યતી. પછી બ્રિટિશ સરકારને લશ્કર રાખી બંદીબસ્ત રાખવો પડતો. સાંભળવા પ્રમાણે સંગીનો આઠી ધરી, ધસી આવતાં બાવાઓનાં ટોળાંઓને રોકવાં પડતાં અને હવે તો અમુક અપ્પાડાવાળા પહેલાં નાલ, અમુક તે પછી નાલ એવો ક્રમ બાંધી દીધો છે. જે કે દરદારના કુંભમેળા જોટલો સમય નાશિકમાં કાઠ દિવસ થતો નથી; દરદારના કુંભમેળામાં તો પાંચ લાખ જોટલી મોટી સંખ્યા જનાજુઓની યતી હોવાનું કહેવાય છે, અને એ જનાજુઓમાંના ઘણા ઝાડાપેશાબ પણ ગંગામાં જ કરે. અને એ મળવાળું પાણી તેના પોતાના કે બીજા યાત્રાજુઓના પીવામાં આવવાથી ત્યાં જ કે મેળામાંથી પાછા ફરતાં ગાડીમાં દબરો યાત્રાજુઓ કાલેરાના મોગ થઈને મરણ પામે એ સ્થિતિ વારંવાર નોંધાઈ છે. પણ હેલા કુંભ વખતે તથા તે

* બાવા સાગૌતર્મી ગંગા દ્વિતીયા જ્ઞાત્રી સ્થાપર્ષદર્શનસદ્વાનિ મુમીરધ્યગવદનં ।

સકુદગોદાવરીસ્નાનં સિંહસ્થે ચ શ્રદ્ધસ્થો ॥

કુલ્લમા દક્ષિણા મોદા.....

ઉલ્લપ્ય ગૌતર્મી ગંગાં તીર્થન્દ્રવ્યાનિ સેવતે ।

સિંહસ્થતે મુચ્ચૌ સં યાતિ નરકં ધ્રુવમ્ ॥

પહેલાંના કુંભ વખતે આરોગ્યની તથા દાકતરી મદદની સારી ગોઠવણ થઈ હતી, અને સ્થિતિ પણ કાંઈક સુધરી હતી એમ કહી શકાય. છતાં નાશિકમાંયે બંદોગસ્ત તો રાખવો જ પડે છે. નાશિકમાં આવડો મોટો મેળો કે આવી ક્ષયકર સ્થિતિ કદી થઈ નથી; અલગત, કોઈ પણ મેળો વખતે થાય છે તેમ નાશિકમાં પણ કોલેરાં ઘણી વાર ફાટી નીકળે છે અને આ વખતે ચે બીક હતી. ખાસ ઇસ્પતાલો જિભી કરવામાં આવી હતી. મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ પૂરી સાવધાની રાખી હતી. અને આવણની પૂતેમ પછી તરત જ બાવાઓમાં ઝાડા થઇને મરણ થયાના એક બે દાખલા પણ બન્યા. પરિણામે 'નાશિકમાં કોલેરા ચાલે છે' એવી વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. મને પણ 'નાશિકમાં તો કોલેરા છે, ત્યાં જશો ?' એ રીતે સ્નેહીઓએ મૂંઝવણમાં નાખી દીધો હતો. પણ સત્તાવાળાએ આ અફવાનો લાલ લઇને પર્વસ્નાન થઈ ગયું હોવાથી બાવાઓને તરત વીંખાઈ જવાની ફરજ પાડી અને તેથી હતા બચડતી અટકી ગઈ. નાશિક ગયા પછી એમ સાંભળ્યું.

આટલી બધી મોટી સંખ્યામાં બહારથી બાવાઓ આવે તેના ખાવાપીવા-રહેવાનું શું થતું હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. પણ બાવાઓને રહેવા માટે ઘરની જરૂર તો હોતી જ નથી, છતાં ટોળામાં ફરનાર બાવાઓ તો કામચલાઉ ડાવણી જિભી કરી દે છે. અને ખાવાપીવા માટે પર્વદિવસ પહેલાં આગળથી અનેક અન્નસત્રો જિભાં થયા છે. નાગા બાવાઓ તથા ઉદાસી વગેરે શીખ સાધુઓના અખાડાઓ પાસે તો ભગીરે છે અને તેઓ પોતાની બધી વ્યવસ્થા આગળથી કરે છે, એમ સાંભળ્યું છે. બાપીના સાધુઓ માટે રાખ-મહારાજાઓ તથા આ પ્રકારની ધર્મભાવનાવાળા થીમતો તરફથી અનેક અન્નસત્રો પંચવટીમાં તેમ જ અંબકમાં ટાવણના આરંભથી ચાલુ થયાં હતાં અને તેમાંનાં કેટલાંક ભાદરવાની પૂર્ણિમા સુધી તો કોઈ કોઈ આશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી ચાલુ હતાં. પંચવટીમાં ચણા વગેરે મૂકું અન્ન આપનારાં તથા પૂરું ભોજન આપનારા અમુક સત્રો તો બારે માસ ચાલે છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાંક સિદ્ધસ્થ માટે જ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંનાં કોઈ કોઈમાં મેળાની ભરતી વખતે આહસો આહસો-હજાર હજાર ભૂતિઓ પ્રસાદ લેતી હતી. અને સાધુઓને મિટાનભોજન પણ વારંવાર મળતું.

બાવાઓમાં નાગાબાવાઓની વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર હોય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ એના ગુરુઓ જેવા સંન્યાસીઓ તો કાંઈ પરિગ્રહ રાખે નહિ એટલે તેઓ માટે દાનઘર, લોકોએ મહિનાનું ત્રણસો ત્રણસો રૂપિયા લાડુ ખરચી બંગલાઓ રાખ્યા હતા. એ બંગલાઓમાં અનેક સંન્યાસીઓ રાતે સૂતા, સવારે તેઓ પંચવટીથી એક બે માઇલ દૂર જઈને મહત્વાગ કરતા, ગોદાવરીમાં સ્નાન કરતા, બપોરે સત્રમાં ભોજન લેતા, સાંજે ચારેક વાગે પાછા દૂર દૂર-ત્યાં અમે ફરવા જતા ત્યાં-ખંરચુ જતા અને રાતે ભજન-ગાનવાતાં વગેરે આનંદ કરી સૂઈ રહેતા. આ રીતે ત્રણેક મહિના સુધી આ સંન્યાસીઓની દિનચર્યા ચાલી દેશે. મેં જાતે તેઓની ક્રમશઃ ઘટતી જતી સંખ્યાની આ દિનચર્યા જોઈ હતી.

આ રીતે સિદ્ધસ્થના મેળો વખતે નાશિક અંબકમાં મને બાવાંઓ વિષે કાંઈક જણવાતો પ્રસંગ મળ્યો અને 'પ્રસ્થાન' ના ત્રીજી થી. રામનારાયણલાંબાએ સૂચના કરી એટલે વળી આ વર્ષ વિષે વિશેષ જિજ્ઞાસા પ્રગટી અને અસ્પૃશ્ય પ્રત્યનથી જે અસ્પૃશ્ય વિગતો મેળવી શક્યો તે 'પ્રસ્થાન'ના વાંચનાર આગળ, આટલે લાગે વખતે પણ, મૂકું છું.

ત્યાગમાર્ગ ધરો પ્રાચીન છે. લગભગ ગાદસ્થ માર્ગ સાથે જ તેથી કાંઈક પાછલા કાળમાં ત્યાગમાર્ગ માનવસમાજમાં પ્રગટયો છે એમ કહેવામાં વાધો નથી. સંહિતાઓમાં નહિ પણ ઉપનિષદોમાં ધર છોડી, ભિક્ષા માગીને ગ્રહણ કરનારા ત્યાગીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. બૌદ્ધ કાળમાં અનેક મતના ત્યાગીઓ આ દેશમાં ચારે તરફ પરિવ્રજ્યા કરતા હોવાનું બૌદ્ધ સાહિત્યથી જણાય છે. પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉલ્લેખો ઉપરથી ત્યાગીઓની જ નહિ પણ ત્યાગીઓના વર્ગોની સંખ્યા પણ વધી હોય એમ લાગે છે. પણ ત્યાગીઓના પ્રાચીન વર્ગોમાંના કેટલાક મધ્યકાળમાં હુસ પણ ચઢ ગયા છે. ત્યારે મધ્યકાળમાં પ્રચલિત વર્ગોમાંના કેટલાક અત્યારે જોવામાં આવતા નથી. વળી ત્યાગીઓના જુદા જુદા વર્ગોની રહેણીકરણી જુદી જુદી જોવામાં આવે છે. આ દેશની આ વસ્તીનો વિગતવાર અભ્યાસ થોડો જ થયો છે. ભિન્ન ભિન્ન ત્યાગી વર્ગોનો પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તો તે તે પંથના ઇતિહાસના એક પ્રકરણ તરીકે અથવા સાધુ બાવાઓ સંબંધી મોટા સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં જ શોધે. અહીં તો વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર એક દષ્ટિપાતમાત્ર કર્યો છે. વિશેષ અને વિગતવાર અભ્યાસ મારે જુદા જુદા પ્રાન્તમાં આવેલા અખાડાઓમાં કરવું જોઈએ.

અપૂર્ણ]

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ધરતીને

તારાં વિશાળ હૃદયે મમ શાન્તિ ભાન
ન્યાં વિશ્વનું સકળ દુઃખ વિરામસ્થાન
ત્યાં હું અનંત શુભ શાન્તિ મહીં ઢળીશ
તારું જ કે મધુર રૂપ બની રહીશ
જેથી દુઃખી તૃપ્તિ કે, મુજ લાંકે કાળે
હું શાન્તિની હૃદયમૂર્તિ બની શકીશ.

તારા વિરામમય અંક મહીં મને લે
ન્યાં દુઃખ કે સુખ કશું નહિ, ફક્ત શાન્તિ
આ પ્રાણ મા સતત કેવળ અંખતો એ
ન્યાં વિશ્વ સર્વ બનવું શુભ એક રંગી.

સ્વપ્નસ્થ

શૌહરની શોધમાં !

: ગાઝલ :

- [૧] ધર ગયું, નગર ગયું શૌહરની^૧ શોધમાં; શૌહરની શોધમાં, શૌહરની શોધમાં !
 - નર ગયું, નયન ગયું તેની તલાશમાં, તેની તલાશમાં, તેની તલાશમાં !
- [૨] મેં આંખમાં ન કશ કરી, મેં પાનીએ હીના^૨ ભરી;
 મને ન છાતીએ ધરી તેણે બિછાતમાં, તેણે બિછાતમાં, તેણે બિછાતમાં !
- [૩] નગર નગર વિલા^૩ સમી હું રાન રાનમાં ભમી;
 ને ગોર તુર્જતો^૪ ગમી ગમ્મ હું નાખીના,^૫ ગમ્મ હું નાખીના, ગમ્મ હું નાખીના !
- [૪] મને નહોં મળ્યો પતો,— તું ક્યાંય છે રહ્યો જતો !
 બેગન છે, યા છવતો^૬ રૂએ ઝમીનના !^૬ રૂએ ઝમીનના, રૂએ ઝમીનના !
- [૫] હું તાહરી બિલાવરી^૭ સીરતની. રહેજ સાવરી,
 લેશે મને નહોં ફરી તારી વિસાલમાં !^૮ તારી વિસાલમાં, તારી વિસાલમાં !

* * *

- [૬] તન ગયું, બેગન ગયું શૌહરની શોધમાં, શૌહરની શોધમાં, શૌહરની શોધમાં;
 પથુ ના મને વતન મળ્યું પતીલની ગોદમાં, પતીલની ગોદમાં, પતીલની ગોદમાં !

—પતીલ

૧ શૌહર, લઢ્દીમાં પતિ અથવા પત્ની બેમાંથી એકે તે એકને માટે ચોખવામાં આવે છે. આ સ્થળે માત્ર પદોલેજ અર્થ જાંધવેસતો યશે.

૨ હીના મેંદી

૩ વિલા ફઃખથી પીડાએલ.

૪ તુર્જતો કબરો.

૫ નાખીના અંધ.

૬ 'રૂ' એ ઝમીનના ઝમીનના 'રૂ' ઉપર આવેલા માત્ર ચુજરાતી વાક્યરચના પ્રમાણે અન્યથ કરવાનો છે. 'રૂ' = ચંદેરો; પૃષ્ઠીના ચંદેરો ઉપર અર્થાન્ સારી ફુનિયા ઉપર.

૭ બિલાવરી વદાથી પ્રાપ્તપ્રિયા (ઉચેલ 'Beloved' ઉપરથી) પ્રસ્તુત શબ્દને આ લેખ પોતાની અગ્રણ્યમાં પછી નુદી નુદી રીતે ચાલે છે : લેખકે, બિલાવરી, બિલાવરી વગેરે.

૮ વિસાલ મિલન.

ભરત અને શાર્ંગદેવ સંગીતશ્રુતિઓ કેવી માનતા ?

આ વિષય ખરેખર હમણું અતિશય વાદ્યમૂલક થયેલો છે. તેનું કારણ કદાચિત એવું પણ હશે કે આપણા આજના વિદ્વાનોને પાશ્ચાત્ય પંડિતોની નવીન નવીન શોધો નોંધ તે શોધો આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સંગીતલેખકોને પ્રથમથી જ અવગત હતી એમ સિદ્ધ કરી દેખાડવાનો સ્વાભાવિક મોહ થતો હશે. આપણા જૂના લોકોને આગગાડી, તાર્યત્રો, ચિના તારના સંદેશ, એરોપ્લેન વગેરેની માહિતી હતી, એવી વાતો કાષ્ઠ કાષ્ઠ વખતે આપણે સાંભળીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે દીપકથી દીવા થતા, હિંદોલ રાગથી હિંદોળા હાલતો, માલકોશથી મરેલાં માણસો જીવતાં થતાં વગેરે વાતો બોળા લોકોના મોઢેથી આપણે સાંભળતાં નથી ? પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ સંગીતમાં અપૂર્વ શોધો કરી છે એ કાંઈ પણ ના-કબૂલ નહિ કરે. સમ સ્વરોમાંના પરસ્પરના સંબંધો તેમણે ઉત્તમ રીતે કાયમ કરી દેખાડ્યા, એ ખોટું નથી. મેજર કૉર્ડ, માઇનોર કૉર્ડ, તેમ જ વાદ્યોના તારોના તરેહ તરેહના સૃષ્ટિના નિયમો તેમણે પોતાની નવીન શોધોથી નિર્ણય કરી આજે આપણી સામે મૂક્યા છે. તે બધું નોંધ કાને કૌતુક નહિ થાય ? પરંતુ એ પણ બૂલી શકાશે નહિ કે પાશ્ચાત્ય શોધોને આવાં સિદ્ધાંત રૂપે ગ્રામ થતાં ઘણો સમય ગયો છે. ઉદાહરણાર્થે તેમનું મેજર સ્કેલ જુઓ. તેને આજની સ્થિતિએ પહોંચતાં કેટલો કાળ લાગ્યો ? સારાંશ-કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે ભરત-શાર્ંગદેવની વિચારસરણીનો શુદ્ધ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં તે અંચકારોની પછી અસ્તિત્વમાં આવેલાં ગ્રંથોમાંનાં વિધાનો એકદમ ભરત-શાર્ંગદેવના ગ્રંથોને લાગુ કરવાં એ થોડું ઘણું સાહસભરેલું ગણાય. ઉદાહરણાર્થે પાશ્ચાત્ય દેશોના મેજર ટોન, માઇનોર ટોન અને સેમીટોન એટલે આજના બધા નવાજૂના અંચકારોના ત્ર્યુશ્રુતિક, ત્રિશ્રુતિક અને દ્વિશ્રુતિક સ્વર જ આજેહૂં છે એમ નિઃશંકપણે માનીને આગળ ચાલવું એ કેટલું બધું સાહસભરેલું ગણાશે ? જ્યાં જેટલું સામ્ય સિદ્ધ કરી શકાય ત્યાં તેટલું સ્વીકારવું નહિ, એમ અમારું કહેવું નથી. પરંતુ તે બધું ઉત્તમ શોધના અંતે સદ્ થએલું હોવું નોંધએ. સંગીત પરિવર્તનશીલ છે એ કદી ભૂલવું નોંધએ નહિ.

મેજર, માઇનોર ટોનોનો સંબંધ, હમણાંના આપણા સંગીતપારિજાતને પણ તદ્દન સમાધાન કરીને લગાડી શકાશે કે કેમ ? ત્રિશ્રુતિક 'રિ'ની તેણે તારની લંબાઈ કહી તે બરાબર છે એમ કહી શકાશે કે ? નહિ તો આવડી મોટી ભૂલ તેણે કેમ કરી ? તેને તેમ લાગ્યું એમ કહેવાય તો 'મેજર' અને 'માઇનોર'ની માહિતી એને ન હતી, એમ જ કહેવું પડે. તોપણ 'પારિજાત' આ 'ભરત રત્નાકર' પછી કેટલાંક શતકો પછી લખાયેલો ગ્રંથ છે.

ભરત શારંગદેવના વખતનું શુદ્ધ સ્વરસમૂહ 'પારિજાત'ના વખતમાં ઘણું બદલાય ગયેલું હોવું નોંધએ. તેનો પુરાવો પ્રથમ એમ કહેવાશે કે આજનું આપણું શુદ્ધ સ્વર-

સમકે 'અહોબલ'નું નથી. અમુક શુદ્ધ સ્વરસમકે નાદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું જ શુદ્ધ છે એમ આપણે કબૂલ કરીએ તોપણ ભરત-શાસ્ત્રીદેવના વખતમાં તે જ હતું એમ કહેવું સાહસભરેલું કહેવાય.

દ્વિશ્રુતિક, ત્રિશ્રુતિક અને ચતુશ્રુતિક એટલે 'સેમી ટોન' 'માઇનોર ટોન' અને 'મેજોર ટોન' એમ સ્વીકારી ભરત-શાસ્ત્રીદેવના અંશોનો નિકાલ કરવો એ અમારે મતે અયોગ્ય જ ગણાશે. તેવા સ્વરો સ્વીકારી તે અંશકારો ગ્રામ, મૂર્છના અને જાતિઓનો ફરજી કરવો એટલે એ અંશકારોને મોકટમાં નાખવા જેવું જ થાય. આજ પાંચસો વર્ષથી પ્રચારમાં એક પડેજ ગ્રામ જ છે, એમ બધા અંશકાર કહેતા આવ્યા છે. મૂર્છના અને જાતિનો ભાગ પાછળ પડ્યો છે. આમ છતાં તે અંશકારોને એક બાબુ મૂકી દઇ ત્રિશ્રુતિક 'રિ' અને ત્રિશ્રુતિક 'ઘ' અર્થાત્ માઇનોર 'રિ' અને માઇનોર 'ઘ' એ સ્વરો મેળવવા માટે ભરત-શાસ્ત્રીદેવને આગળ લાવવા એ અન્યાયી જ ગણાય. વાડે એટલું બધું કરવા છતાં આપણને ગાવાનું શું? ભરત શાસ્ત્રીદેવના રાગો બિલકુલ નહિ. ગવાય તે તો મુસલમાની ગાયકોએ પ્રચારમાં આણેલા જ રાગો! અને તે પણ તે મુસલમાન ગાયકોને ખારીક સ્વરજ્ઞાન નથી એમ ઉપરથી કહીને! બલદી સુલદી મૂર્છનાઓ કરી કોઈ ટેકણે જાતિને જ આગળ લાવી પોતાના સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવા એ કેટલું બધું સાહસ કહેવાય? પાશ્ચાત્યોનું 'મેજોર સ્કેલ' એટલે અમારું 'મધ્યમ' ગ્રામનું શુદ્ધ સમક, 'બિલાવલ' છે એમ સિદ્ધ કરવાનું, પાછલાં પાંચસો વર્ષના અંશકારોને સ્તબ્ધ નહિ-એમ કહેવા જેવું દેખાય છે! પોતાના નવીન મતોને મળતો ભાગ હોય તે લેવો, તેવો ન હોય તે ભરત શાસ્ત્રીદેવના અંશોમાંથી ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ હારચારપદ જ ગણાશે.

હવે ભરત-શાસ્ત્રીદેવ પોતાની શ્રુતિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરતા અને તે ઉપર સ્વરો કેવા સ્થાપતા તે કહેવાની આપોઆપ જ જરૂર પડે છે. તેમ કરતાં આપણે આપણાં નવીન વિધાનો તે લોકો ઉપર ન લાદવાની ખબરદારી રાખવી જોઈએ, અને તેમનાં અંશોમાંના જ ઉતારા લઈ તેનું ભાષાંતર કરીએ એટલે બસ. ભરત-શાસ્ત્રીદેવની શ્રુતિ સ્વરોની વિચારસરણી ઘણીખરી સરખી જ દેખાય છે; તેમણે નિદર્શનો થોડી જુદીરીતે આપ્યાં છે એટલું જ. પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન એવો ઉત્પન્ન થશે કે આ અંશકારો પ્રથમ એક ઉપર બીજા એવી બાવીશ શ્રુતિઓ સિદ્ધ કરી પછી તે ઉપર ચતુશ્રુત્યતુશ્રુત્યેવ પદ્મજઘ્યમપંચમાઃ ઇત્યાદિ નિયમ ઉપરથી મંડિતા કે પ્રથમ મોટા સ્વરાંતરો કાયમ કરી પછી તેમની સહાયતાથી વચલી શ્રુતિઓ સ્થાપતા? આ બાબતમાં જે અર્થે તેઓ કંઈ પણ કહેતા નથી અને પ્રથમ શ્રુતિપંક્તિ સિદ્ધ કરી પછી તે ઉપર સ્વરો સ્થાપવા કહે છે તે અર્થે તેમની જ વિચારસરણી આપણે ગ્રાહ્ય માનવી એ ઉચિત ગણાશે. આવી શ્રુતિપંક્તિ શ્રુતિનું કંઈ પણ નિયત પ્રમાણ માની, કરવાની તેમની ફરજ હતી એ સહજ સમજાશે. તેનું પ્રમાણ ભરત જરૂર માનતો હોવો જોઈએ એમ દેખાય છે. કારણ, શ્રુતે: કિં પ્રમાણ એમ સ્પષ્ટ કરી પછી તે નિદર્શન કહેવાની શરૂઆત કરે છે. તે નિદર્શનનો ઉદ્દેશ એવો હોવા જોઈએ કે શ્રુતિ નિયત પ્રમાણની બાવીશ જ છે એમ વાચકને જણાઇ આવે. એ ગ્રામોના જુદા જુદા 'પંચમો' વચ્ચેનું જે સ્વરાંતર (Interval) તે જ ખારી શ્રુતિનું પ્રમાણ છે એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે, અને તેથી જ 'અન્તર' ને તેણે પ્રમાણ શ્રુતિ કહેલી છે. તે વખતે આ

એ પંચમ અર્થાત્ તે એ 'પંચમ' વચ્ચેનું સ્વરાંતર લોકોમાં પ્રસિદ્ધ હતું એમ 'મતંગ' સ્પષ્ટ જ કહે છે. શાકુંદેવે નિદર્શન માટે બાવીશ તાર પોતાની શ્રુતિવીણા ઉપર બાંધ્યા. પરંતુ તેણે ભરત પ્રમાણે પ્રમાણશ્રુતિ ન સ્વીકારતાં, પહેલા તાર કરતાં બીજો તાર મનાગુચ્ચધ્વનિઃ એ પ્રમાણ માન્યું. એમ તેણે કેમ કર્યું એ કહેવું કઠણ છે. કદાચિત્ તેના વખતમાં એ ગ્રામોના લુદા લુદા 'પંચમ' પ્રચારમાં નહિ હોય. આગળ જતાં 'ગ્રામ' એક જ રહ્યો એમ 'કલ્પિનાય'ની ટીકા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભરત અને શાકુંદેવ વચ્ચે હજાર વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. તેટલા અવધિમાં અનેક ફેરફાર થયા હશે. પરંતુ શ્રુતિ અથવા સ્વરોનાં સ્થાનો વીણા ઉપર તારની લંબાઇથી કહેવાનું આ બેમાંના એકને સ્પષ્ટ નહિ. તે પ્રમાણે સ્વયંજ સ્વરોનો ઉલ્લેખ તે બેમાંના એકએ પણ કર્યો નથી. 'વાદી' અને 'અવાદી' એ માત્ર બંધાના જાણવામાં હતા; તથાપિ વાદી સંવાદી ભાવ તેઓ પોતાના શ્રુતિસ્વરોને જ લગાડતા હોવા જોઇએ, એ સ્પષ્ટ છે. આ બે અંચકારોની પછી 'તરંગિણી-પારિજત' ત્રણે દેખાવા માંડે છે. પરંતુ તે અંચકારોના વખતે સંગીતમાં અધિક પરિવર્તન થઈ પ્રચારમાં 'ગ્રામ' એક જ રહ્યો હતો, અને ગ્રામમૂર્છના જાતિની જાળ અદૃશ્ય થઇ હતી, એ ઉપર કહેવાયું જ છે. પરિવર્તન થયું એ લોકરુચિ પર અવલંબે છે. પાશ્ચાત્ય શોધોથી આજ કરતાં વિશેષ નવીન પરિવર્તન આગળ જતાં થશે અને યાય તો ખરાબ નહિ, એમ પણ કહીયું. પરંતુ તે 'જૂના અંચકારો જાણતા' એમ કહેવું કદી નહિ શોભે એ અમારું મતભવ છે. નવીન શોધો પ્રાચીન અંચકારો ઉપર લાદવાથી તેમના બધા રાગો તેમની બાધ્યા પ્રમાણે ગાવા યોગ્ય કરી દેખાડવા પડશે. અસ્તુ.

હવે ભરતના શ્રુતિ-સ્વરોનો વિચાર કરીએ.

ભરતના શ્રુતિઓ અને સ્વરો સમજવા માટે જે તેના અંચમાંના શ્લોકો સદા લક્ષમાં રાખવા ઇષ્ટ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:

પદ્મજશ્વતુઃશ્રુતિર્જેયઃ ઋષભશ્રુતિસ્તથા ।

દ્વિશ્રુતિથૈવ ગાન્ધારો મધ્યમશ્વતુઃશ્રુતિઃ ॥ ૧ ॥

ચતુઃશ્રુતિઃ પશ્ચમઃ સ્યાદ્ધૈવતશ્રુતિસ્તથા ।

નિષાદો દ્વિશ્રુતિથૈવ પદ્મજગ્રામે ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

ચતુઃશ્રુતિસ્તુ વિજ્ઞેયો મધ્યમઃ પશ્ચમઃ પુનઃ ।

ત્રિશ્રુતિર્ધૈવતસ્તુ સ્યાચ્ચતુઃશ્રુતિક્ત્વ એવ ચ ॥ ૩ ॥

નિષાદપદ્મજૌ વિજ્ઞેયૌ દ્વિચતુઃશ્રુતિસંભવૌ ।

ઋષભશ્રુતિશ્ચ સ્યાદ્ગાન્ધારો દ્વિશ્રુતિસ્તથા ॥ ૪ ॥

આમાં કંઇ નવીન નથી.

ચતુશ્વતુશ્વતુથૈવ પદ્મજમધ્યમપંચમાઃ ।

દ્વે દ્વે નિષાદગાન્ધારૌ ત્રિત્વિર્ઋષભધૈવતૌ ॥

આ નિયમ ભરતને પણ માન્ય હતો એટલું જ આ શ્લોકો ઉપરથી દેખાય છે. તે જ

પ્રમાણે બે ગ્રામોના બેદ 'પંચમ' ઉપરથી થાય છે. આ નિયમ પણ તેમને માન્ય હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો

પદ્મગ્રામઃ પદ્મમે ચતુર્થશ્રુતિસંસ્થિતે સતિ ।

સ્વોપાન્યશ્રુતિસંસ્થેઽસ્મિન્ મધ્યમગ્રામ ઇપ્યતે ॥

આ નિયમ પણ ભરતને સંમત હતો. આપણી અડચણ એવી છે કે આ શ્લોકોથી ભરતના શ્રુતિ-સ્વરોનો ધ્વનિ દૃષ્ટિએ બોધ કેવી રીતે થશે? જે રચનામાં સતરમી શ્રુતિ ઉપર પંચમ હોય તે રચના 'પદ્મ' ગ્રામ, અને જેમાં તે જ સ્વર સોળમી શ્રુતિ ઉપર હોય તે રચના 'મધ્યમ' ગ્રામ-એટલું જ ભરત કહે છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે તેના વખતમાં પદ્મ અને મધ્યમ ગ્રામના શુદ્ધ સ્વરસંપત્તિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતા. અને આ બે ગ્રામોના તે બે ભુદા પંચમ લોકોના જાણવામાં હતા. એટલું જ નહિ પણ આ પંચમોમાંનું જે ધ્વન્યંતર તે એક શ્રુતિનું હતું એ પણ લોકની જાણમાં હતું. અર્થાત્ પદ્મ એક વખત કાયમ કરવામાં આવ્યો કે તેને આધારે બે ગ્રામોના તે બે પંચમ ગુણી લોકો કાયમ કરી શકતા હતા. ભરત કહે છે:

“ મધ્યમગ્રામે તુ ધ્રુત્યપકૃષ્ટઃ પદ્મમઃ કાર્યઃ ।

પદ્મગ્રશ્રુત્યુત્કર્પાદપર્કપાદા યદન્તરં માર્દવાદાયતવાદ્વા તત્પ્રમાણશ્રુતિઃ ॥

ભાવાર્થ:—

મધ્યમ ગ્રામનો પંચમ (તાર ઉપર) મેળવવો એટલે પદ્મ ગ્રામના પંચમને એક શ્રુતિ નીચે ઉતારવો: અર્થાત્ તે પદ્મ ગ્રામના પંચમને એક શ્રુતિ કોમળ કરવો. તે જ પ્રમાણે મધ્યમ ગ્રામના પંચમને પદ્મ ગ્રામનો કરવો એટલે તેને એક શ્રુતિ ઉપર ચડાવવો. આ જે એક શ્રુતિ કમતી કરી મધ્યમ ગ્રામનો પંચમ કરવો અથવા મધ્યમ ગ્રામના પંચમને એક શ્રુતિ ચઢાવી પદ્મ ગ્રામનો પંચમ કરવો એ જ મારી શ્રુતિનું પ્રમાણ અથવા માપ સમજી લેવું.

આ ઉપરથી એવો ઇસારો થાય છે કે ભરત પણ પોતાની શ્રુતિને એક નિયત પ્રમાણ માને છે. અને આ પ્રમાણની મદદથી તેની શ્રુતિઓ એક ઉપર ખીજી એવી સ્થાપવાની છે. એટલે કે કોઈ પણ બે શ્રુતિઓ વચ્ચે આ ધ્વનિપ્રમાણ હોવું જોઈએ એમ જ તે કહે છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન કાળે શ્રુતિને નિયત પ્રમાણ ન હતું એમ કહેનારા અંચકારોનું કથન ભરત શાર્ફદેવના અંચ-મતો સાથે વિરોધગત થશે એ જણાશે જ. પરંતુ આ વિચારસરણીથી એ પણ સિદ્ધ થશે કે ભરતની શ્રુતિઓ ધ્વનિદૃષ્ટિએ સમાન હતી. તે બધી ભૌમિતિક પ્રગતિથી (Geometrical Progression) ચઢતી હતી. આજની આપણી તુલનાત્મક આદિલનપદ્ધતિની લાગણમાં કહીએ તો પદ્મ ગ્રામના પંચમની આદિલનસંખ્યાને મધ્યમ ગ્રામના પંચમની આદિલનસંખ્યા વડે ભાગવાથી જે ભાગાકાર અથવા 'રેશિયો' આવે તે ભરતની એક શ્રુતિનું માપ અથવા પ્રમાણ હતું એમ ઠરશે. ભરત અર્વાચીન આદિલન-શાસ્ત્ર જાણતો ન હતો, પરંતુ પોતાની શ્રુતિ સમાન છે અર્થાત્ તે એક નિયતપ્રમાણથી એક ઉપર ખીજી એ રીતે સ્થાપવાની છે એ વાચકોને ઉત્તમ રીતે સમજાય એ માટે તેણે એક ઉત્તમ નિદર્શન આપ્યું છે. જેમકે:—

યથા દે વીણે તુલ્યપ્રમાણતંત્ર્યુપવાદન ઢળ્લમૂર્ચ્છને પદ્મગ્રામીશ્રિતે કાર્યે । તવો-
રેકતરસ્યાં મધ્યમગ્રામિકો કૃત્વા પંચમસ્યાપકર્મે શ્રુતિ તામેવ પંચમવશાત્ પદ્મગ્રામિકો
કુર્યાત્ । एवं શ્રુતિજ્ઞકૃષ્ટા ભવતિ ।

ભાવાર્થ:—

બે વીણા એવી લેવી કે જેમાં તારો, ઢાંડી, મૂર્છના તદ્દન તુલ્ય પ્રમાણવાળાં હોય.
અને તે બંને ઉપર પડ્ડા આમના સ્વરો સ્થાપવા. તેમ કર્યા પછી તે બેમાંની એક વીણાને
મધ્યમ આમની કરવી, એટલે તેના ઉપરનો પંચમ એક શ્રુતિ નીચે (મૃદુ) કરવો. તે
પંચમ પ્રયોગ કરનારનો ઓળખીતો છે એમ અંચકાર સમજીને ચાલે છે. ત્યારે હવે એક
પડ્ડા આમની અને બીજી મધ્યમ આમની એમ થયું.

હવે પડ્ડા આમની વીણાને એક બાજુ મૂકી દઇ મધ્યમ આમની કાયમાં લેવી અને
તે ઉપર જે પંચમ છે તેને પડ્ડા ગ્રામિક વીણાનો (અતુ:શ્રુતિક) સમજી તે વીણા બધી
પડ્ડા ગ્રામિક કરવી. એટલે કે તે ઉપરના બાકીના બધા સ્વરો એક એક શ્રુતિ ઉતારવા,
અર્થાત્ સારી રીતે ગ મ ઘ ની એ સ્વરો એક એક શ્રુતિ નીચે ઉતારવા; કેમકે તેમ કર્યા
વિના મધ્યમ ગ્રામિક વીણા પડ્ડા ગ્રામિક નહિ થાય. પંચમને તો અડકવાનો જ નથી,
અને તેથીજ અંચકાર કહે છે કે આ પહેલી સારણાથી એક વીણા તે મૂળની બાજુ મૂકી
રાખેલી પડ્ડા ગ્રામિક વીણા કરતાં એક શ્રુતિ નીચે ઉતારેલી દેખાશે. પછી અંચકાર
કહે છે:—

પુનરપિ તદ્દેવાપકર્પાત્ ગાન્ધારનિવાદવન્તો સ્વરી હ્રતરસ્યાપૈવતર્પમા પ્રવિશત:—

દ્વિશ્રુત્યધિકૃત્વાત્ ।

ભાવાર્થ:—

આ જ પ્રમાણે પાછી એક વખતે સારણા કરી કે તે સારણા કરેલી વીણા ઉપરના
ગાંધાર અને નિપાદ નામના સ્વરો બાજુ મૂકેલી પડ્ડાગ્રામિક વીણાના ઋષભ અને પૌષ્ણ-
માં પ્રવેશ કરશે. અર્થાત્ આ ગાંધાર અને નિપાદ સ્વરો જ પ્વનિઓને પડ્ડાગ્રામિક વીણા
ઉપરના ઋષભ અને દૈવત સ્વરો સાથે આબેહુળ મળશે. એટલે કે પહેલાં જે એક શ્રુતિ
અપદ્ધ વીણા હતી, તેને પડ્ડા ગ્રામિક સમજવી, અને પંચમને પાછો એક શ્રુતિ નીચે
ઉતારી તેને મધ્યમગ્રામિક કરવી. અને આ નવીન મધ્યમ ગ્રામિક વીણાના પંચમને તેમનો
તેમ રહેવા દઈ તેના ઇતર સ્વરો એક એક શ્રુતિ ઉતારી તેને પડ્ડાગ્રામિક કરવી. એમ
કરવાથી આ વીણા તે બાજુ મૂકેલી વીણા કરતાં બે શ્રુતિ નીચે ઓગશે. અને તેથી ગાંધાર
અને નિપાદ સ્વરો દૈવત અને ઋષભ કરતાં બે શ્રુતિ અનુક્રમે ઉંચા હોવાથી, આ નવીન સારણાથી
ઋષભ અને દૈવત સ્વરો સાથે અવશ્ય મળશે. એ જ પ્રમાણે પાછી એક સારણા કરવાથી
ઋષભ અને દૈવત સ્વરો પડ્ડાગ્રામિક વીણા ઉપરના પડ્ડા અને પંચમમાં પ્રવેશ કરશે.
ઋષભ અને દૈવત સ્વરો પડ્ડાગ્રામિક વીણા ઉપરના પડ્ડા અને પંચમમાં પ્રવેશ કરશે.
અને તે જ પ્રમાણે આગળ વધી એક સારણા વધારે કરવાથી, ચતુર્થીણા તે બાજુ મૂકી-
રાખેલી પડ્ડાગ્રામિક વીણાની દૃષ્ટિએ ચાર શ્રુતિ નીચે ઓગશે, અર્થાત્ તે ઉપરના પડ્ડા,
મધ્યમ અને પંચમ એ સ્વરો તે પડ્ડા ગ્રામિક વીણાના નિપાદ, ગાંધાર અને મધ્યમ
સ્વરોમાં પ્રવેશ કરશે અને તે જ અંચકાર કહે છે.

પુનસ્તદ્દેવાપકર્પાદ્વૈવતર્પમાવિતરસ્યાં પંચમપદ્મજૌ પ્રવિશતઃ—ત્રિશ્રુત્યધિકત્વાત્ ।
તદ્વત્પુનરપકૃષ્ટાયાં તસ્યાં પશ્ચમમધ્યમપદ્મજા इतरस्यां मध्यमगांधारनिपादवन्तेषु प्रविक्ष्यन्ति ।
ચતુઃશ્રુત્યધિકત્વાત્ ।

પવંમનેનશ્રુતિનિર્દર્શનેન દ્વૈગ્રામિક્યા દ્વાવિંશતિઃ શ્રુતયઃ પ્રત્યવગંતવ્યાઃ ।

આ સારણ્યો આશ્રુતિ અને સ્વરોનાં સ્થાનો કાયમ કરવા માટે કહેલી નથી; શ્રુતિનું પ્રમાણ પ્રથમ કહ્યા પછી તે પ્રમાણને આધારે જે બાવીસ શ્રુતિઓ સ્થાપવામાં આવશે તેનાં સ્થાનો બરોબર છે કે કેમ તે તપાસી જોવા માટે આ સારણ્યોની યોજના તેણે કરી છે એ હમેશાં લક્ષમાં રાખવાનું છે. આ બધા વિવેચન ઉપરથી એ સહજ સમજાશે કે ભરત પોતાની શ્રુતિઓ સમાન માનતો હતો અને તે સિદ્ધ કરવા માટે જ આ નિર્દર્શન તેણે આપેલું છે. શાક્ટદેવ પંડિતે તે જ નિર્દર્શન વીણા ઉપર બાવીસ તારો બાંધીને આપ્યું એટલો જ ફેર છે. તેને તેમ કરવાનું કારણ કહાવિત્ એ હશે કે તેના વખતમાં બે મામેના બે પંચમ લોકામાં પ્રસિદ્ધ નહિ હોય અથવા એમ લાગ્યું હશે કે પહેલો તાર (મન્દ્રતમ) નાદમાં મેળવી બીજો તાર તેના કરતાં જરા ઉચ્ચો (મનાગુંઝધ્વનિઃ) મેળવ્યાથી તે બે પંદોમાં વિશિષ્ટ ધ્વન્યંતર આપોઆપ જ ઉત્પન્ન થશે. અને એમ થયું કે તેને જ શ્રુતિ-પ્રમાણ માની તે પ્રમાણથી બાકીની શ્રુતિઓ સહજ સ્થાપી શકાશે. તાળો મેળવવા માટે તેણે પથ્ય ચાર સારણ્યો કહેલી છે. પડજગ્રામિક વીણાને પ્રથમ મધ્યમગ્રામિક કરવી, પછી તે મધ્યમગ્રામિક વીણાને જ છતર સ્વરો એક એક શ્રુતિ ઉતારી પાછી પડજ ગ્રામિક કરવી. આ બધી ભાંજગડ તેણે કુશળતાથી ફર કરી. તેના વખતમાં મધ્યમ ગ્રામ પ્રચારમાં ન હોવો જોઈએ એમ ધણા વિદ્વાનો માને છે જો તે હોત તો ભરતનું નિર્દર્શન તેણે સહજ સ્વીકાર્યું હોત. શાક્ટદેવે બાવીસ તારો (શ્રુતિવાચક) વીણા ઉપર બાંધ્યા છે. તેથી તે શ્રુતિઓ યોગ્ય પ્રમાણથી યોગ્ય રચણે બંધાઈ છે તે જોવા માટે તેને પોતાનું નિર્દર્શન જુદી રીતે કહેતું પડ્યું.

તેણે કહ્યું:—

અથરાધરતીત્રાસ્તાસ્તજ્જો નાદઃ શ્રુતિર્ભવેત્ ।

વોળાદયે સ્વરાઃસ્થાપ્યાસ્ત્રપદ્મજશ્રુતિઃ ॥

સ્થાપ્યસ્તગ્ન્યાં તુરીયાયામૃપમસ્ત્રિશ્રુતિસ્તતઃ ।

પશ્ચમીતસ્તૃતીયાયાં ગાન્ધારો દ્વિશ્રુતિસ્તતઃ ॥

અષ્ટમીતો દ્વિતીયાયાં મધ્યમોઽથ ચતુઃશ્રુતિઃ ।

દશમીતથતુર્વ્યાં સ્યાત્પશ્ચમોઽથ ચતુઃશ્રુતિઃ ॥

ચતુર્દશીતસ્તુર્યાયાં દૈવતસિશ્રુતિસ્તતઃ ।

અઘાદસ્યાસ્તૃતીયાયાં નિપાદો દ્વિશ્રુતિસ્તતઃ ॥

एकविंश द्वितीयायां वीणैकाऽत्र ध्रुवा भवेत् ।

चलवीणा द्वितीया तु तस्यां तन्त्रीस्तु सारयेत् ॥

શારંગદેવે પણ ભરત પ્રભાણે જ બે વીણા (તુલ્યપ્રમાણતન્ત્રયુપવાદનદण्डमूर्छने) એવી લેવાનું કહેલું છે. તેમાંની એક ઉપર બાવીસ તારો બાંધી, તે ઉપર શુદ્ધ સપ્તસ્વર સ્થાપી તેને 'ધ્રુવવીણા' કહી બાળુ મૂકી દીધી. બીજી ઉપર સારણાઓ કરવાની હતી તેથી તેને 'ચલવીણા' એવી સંજ્ઞા આપી. જને ઉપર, પહેલી બે શ્રુતિઓમાંનું મનાગુ-ચઘનિઃ-એ ધ્વન્યંતરને પ્રમાણુ માનીને, તે પ્રમાણુથી બાકાની બધી શ્રુતિઓ તેણે રચી. અને તે જ ધ્વન્યંતર સર્વત્ર છે એ દેખાડવાને

“ स्यान्निरंतरता श्रुत्योर्मध्ये ध्वन्यंतरा श्रुतेः ”

એમ સ્પષ્ટ કહ્યું સારણા સંબધમાં કહિનાથ કહે છે,

“ श्रुतिस्वरेदयत्तापरिज्ञानार्थं चलवीणायां सारणां विदधाति ”

સારણા શબ્દનો ખુલાસો કહિનાથે સારો કર્યો છે. તે કહે છે,

“ स्वत्यन्त्रयुतितात्स्वरात्तत्तद्भुतिस्थानाज्चाव्य श्रुत्यन्तराणि तंत्रीः प्रापयेत् ” इत्यर्थः .

આ તેની બ્યાખ્યાનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. શારંગદેવની સારણામાં પણ નાદ :અધિકાઃ ધિક્ક ઊતરતો બળ છે. ભરતે પણ તેમ જ કહ્યું છે. પ્રથમ 'ધ્રુવ' અને 'ચલ' એ બંને વીણા ઉપર અર્થાત્ પ્રત્યેકના શ્રુતિવાચક તારો ઉપર તેણે શુદ્ધ સપ્તસ્વર આ પ્રમાણે સ્થાપ્યા.

ઐથા તાર ઉપર પડ્મ, સાતમા ઉપર ઋષભ, નવમા ઉપર ગાંધાર, તેરમા ઉપર મધ્યમ, સત્તરમા ઉપર પંચમ, વીસમા ઉપર ધૈવત અને બાવીસમા ઉપર નિષાદ અને તે પછી પહેલી સારણા તેણે આ પ્રમાણે કહી છે:

स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेयास्तस्यां सप्तस्वरा युषैः ।

પ્રત્યેક સ્વર પોતાના ઉર્ધ્વાત્ એટલે પાછલા તાર (શ્રુતિ) પર આણુવો એટલે આ સારણાથી સાત સ્વરો.

ध्रुववीणा स्वरेभ्योऽ स्यां चलायां तेस्वरास्तदा ।

एकश्रुत्यपकृष्टाः स्युः.....

આમ યવાનું જ. તે સ્વરોને તે પ્રમાણે પાછળ લઇ જવાથી સા ત્રીજા ઉપર, રિ છઠ્ઠા ઉપર, ર આઠમા ઉપર, મ બારમા ઉપર, પ સોળમા ઉપર, ઘ ઓગણીસમા ઉપર અને નિ એકવીસમા ઉપર આ પ્રમાણે આવશે.

આને અનુલક્ષીને જ કહિનાથ કહે છે:

“ते स्वरास्तदा....एकश्रुत्यपकृष्टास्पुरिति । अत्र त इति ध्रुवायामिव चतुःश्रुति-कत्वादिलक्षणानां पट्टादीनां परामर्शात् ”

અહીં દેખાઇ આવશે કે ચલવીણા ઉપરના સ્વરો બેકે ધ્રુવવીણાના સ્વરો સાથે

સરખાવતાં બધા એક એક શ્રુતિ ઊતરેલા જણાશે, પરંતુ ચલવીણાની દૃષ્ટિએ તે બધા યથાશાસ્ત્ર પડ્જ અમના જ રહેશે એટલે તેમની રચના ચતુશ્રુતશ્રુતયૈવ એ નિયમ પ્રમાણે રહેશે. પછી શાફ્ટેવ કહે છે,

“.....एवमन्याऽपि सारणा ॥

श्रुतिद्वयल्यादस्यां चलवीणागतौ गनी
ध्रुववीणोपगतयो रीधयोर्विशतः क्रमात् ॥ ”

અર્થ:—

આ ખીજ સારણાથી ચલવીણા ધ્રુવવીણા કરતાં એ શ્રુતિ નીચી મેળવેલી હોવાથી તે ઉપરના ગાંધાર અને નિપાદ એ દ્વિશ્રુતિક સ્વરો ધ્રુવવીણાના ઋષભ અને ધૈવતમાં પ્રવેશ કરશે.

કલિનાથ કહે છે.

‘ अस्यां—द्वितीयसारणायां—चलवीणागतौ—स्वस्वोपान्त्यतन्त्रीस्थितौ । गनीगांधार-
निपादौ । ध्रुववीणोपगतयोः ध्रुववीणायां स्वस्वाधारश्रुतिस्थयोः । रीधयो ऋषभधैवतयोः ।
क्रमाद् ऋषभे गांधारः धैवते निपादः । श्रुतिद्वयल्यात्—प्रातिस्विकश्रुतिद्वयस्य परित्यागाद्
विशतः लीनौ भवतः ।

તે પછી ત્રીજા સારણા કહે છે:

तृतीयस्यां सारणायां विशतः सपयो रीधौ ।

ત્રીજા સારણા ચલવીણા ઉપર કરવાથી તેના ઋષભ અને ધૈવત એ ત્રિશ્રુતિક સ્વરો અનુક્રમે ધ્રુવવીણાના પડ્જ અને પંચમ સ્વરો સાથે એકાકાર થશે. આ પ્રમાણે ચોથી સારણા કરવાથી

निगमेषु चतुर्थ्या तु विरन्ति समपाः क्रमात् ।

એટલે આ સારણાથી પડ્જ મધ્યમ અને પંચમ એ સ્વરો અનુક્રમે નિપાદ, ગાંધાર અને મધ્યમ એ સ્વરોમાં પ્રવેશ કરશે. અહીં એવો પ્રશ્ન થશે કે આપણી વીણાઓ ઉપર પડ્જથી માંડીને આપણે શ્રુતિસ્વરો સ્થાપેલા છે, અર્થાત્ પડ્જની પહેલી શ્રુતિથી માંડી આપણી શરૂઆત છે. ત્યારે પડ્જ ને નિપાદ સાથે તદાકાર કરવાને સ્થાન ક્યાં રહ્યું ? આ પ્રશ્ન ખરેખર માર્મિક છે.

પણ આ જ શંકા મનમાં આણી કલિનાથ પાંડિતે તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી રાખ્યું છે:

“ ननु चतुर्थसारणायां मन्द्रपङ्कजस्य निपादे प्रवेश उच्यते । तत्कथमुपपद्यते ।
कार्या मन्द्रतमन्त्राना इति पङ्कादिमश्रुतेरारंभात्तत्पूर्ववन्व्यसंभवेनोपांत्यतं व्यसंभवात् ।

તથાપિ મન્દસ્વરસપ્તકસ્યાષ્ટતૌ પદ્જનિપાદયોઃ સન્નિધાનાન્નિપાદાધારશ્રતેઃ ઉપા-
ન્યત્વં કલ્પયિત્વા પ્રવેશઃ પર્યવસ્યતિ ઇતિ ઉપપન્નમ્ ॥ ”

આ વિધાન બધાને કબૂલ થવા યોગ્ય છે. આવૃત્તિની યોગ્યતાથી અથવા કલ્પનાથી તેમ સહજ કરી શકાશે. એક ઉપર બીજું એમ સમકક્ષ આપણે માનીએ છીએ અને પ્રત્યેક સમકક્ષમાં બાવીસ શ્રુતિઓ પણ માનીએ છીએ. સારાંશ પડબતી પાછળ નિષાદ હોવાનો જ. તેથી પડબ પોતાની પહેલી શ્રુતિથી પાછળ ગયો કે તે નિષાદમાં પ્રવેશ કરવાનો જ.

હવે આ સારણાઓથી શી ફલોત્પત્તિ થઈ એ અંશકાર કહે છે:

શ્રુતિદ્વાવિંશતાવેવં સારણાનાં ચતુષ્ટયમ્ ।

ધ્રુવા શ્રુતિપુ લોનાયાં હ્યત્તા જ્ઞાયતે સ્ફુટમ્ ॥

અર્થ:—

આ પ્રમાણે આ સારણાઓથી ચલવીણા ઉપરની બધી બાવીસ શ્રુતિઓ ધ્રુવવીણાની શ્રુતિઓમાં મળી જવાથી શ્રુતિઓની ઇચ્છા રખેલાય છે. અને ત્યાર પછી ટીકાકાર કહે છે:

ઇત્થમિયત્તયા નિશ્ચિતામ્યઃશ્રુતિમ્યથ્ સ્વરાણાં નિષ્પત્તિમાહ । શ્રુતિમ્યઃ સ્યુઃ

સ્વરાઃ પદ્મજઞ્ઞપમગાન્ધારમધ્યમાઃ ।

પ્રત્યાદિ આ બધો પ્રકાર શ્રુતિનું માપ અથવા પ્રમાણ નિયત હોય તો જ અર્થાત્ તે બધી સરખા માપની હોય તો જ મંભવે એ સહજ સમજાશે. અને તે જ મુદ્દા ઉપર શાર્ંગદેવે આ સારણાનો પ્રયોગ કહ્યો છે. તેમાં બે વાતોએ દેખાડવા માગે છે: (૧) પહેલી એ કે શ્રુતિ નિયત પ્રમાણની માનવી અને (૨) બીજી એ કે એક સમકક્ષમાં આવી સમાનશ્રુતિઓ ફક્ત બાવીસ જ સંભવશે. આવી જ વિચારસરણી સોમનાથ પંડિતના 'રાગવિઓધ'માં પણ દૃષ્ટિએ પડે છે.

આ બધા વિવેચન ઉપરથી એ સહજ સિદ્ધ કરી શકાશે કે આપણા અર્વાચીન પંડિતો ભરત અને શાર્ંગદેવના ગ્રંથોના આધારે શ્રુતિઓ જુદા જુદા માપની છે, એમ કહેતા હોય તો તે યથાર્થ નહિ ગણાય.

પ્રિયા વધાં[†]

(શુભળંકી)

(૧)

અમે રચ્યું નવીન ગીત
છંદની કમાલ કીધ
શબ્દવ્યંજના, સુરીત
લક્ષણા અનેક લીધ

પ્રિયા રીઝાવવાની પૂર્ણ યુક્તિ એહ લેખતા
અમે ધસ્યા પ્રિયાની પાસ સર્વને ઉવેખતા
પ્રેમની સુસિદ્ધિ માત્ર ગાનમાં જ ચેખતા.

(૨)

ગાન તાનના તરંગ
અંગનૃત્યના મરોડ
ચોગમે વહે અલંગ
થાકથી તૂટે કરોડ

ભાલ, ગાલ કેશથી ખરંત બિન્દુ સ્વેદનાં
હુધા તૃષા તણી ભરી રંગે રંગેય વેદના
તથાપિ આશમાં લહો ઉરે લગીર એદ ના.

(૩)

નાચ એ કઢંગનો
હશે ? ન વા સૂરો સદા ?
કરી ત્રિલંગ અંગનો
ખીજમાં પ્રિયા વધાં

‘ જાણ્યું તમેય આમ કાં સદા ખરાડતા હશે ?
જરીક જંપ થાય ત્યાં શું જૂમ પાડતા હશે ?
વાંદરાની જેમ ફૂદી ફૂદી ત્રાડતા હશે ? ’

—રામપ્રસાદ શુક્લ

[†] ‘ અંચુપાત ’ નામના પ્રગટ થનાર કાવ્યસંગ્રહમાંથી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

(અનુવાદ)

[સર ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન-કલકત્તા યુનિવર્સિટીના જૂતપૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક અને અત્યારના આન્ધ્ર યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલરનું નામ માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ પરદેશોમાં પણ પ્રખ્યાત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિસૂર્યના કિરણ દેશપરદેશમાં પોતાના જીવન અને લેખન-કવન દ્વારા ફેલાવનાર મહાત્મા ગાંધીજી, ગુરુદેવ રવીંદ્રનાથ ઠાકુરઃ આદિ જે કેટલીક વિભૂતિઓ છે તેમાં સર સર્વપલ્લીનું નામ આગળ તરી આવે છે. *Indian Philosophy* નાં બે પુસ્તકો, *Hindu View of life*, *Reign of Religion in Contemporary Philosophy*, *Heart of Hinduism*, *Kalki*, *Philosophy of Rabindranath Tagore*, *an Idealist View of Life* આદિ પુસ્તકો દ્વારા એક ધીરગંભીર ચિંતક અને તત્ત્વવિદ્ તરીકે એ સુવિખ્યાત છે. માત્ર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો જ નહિ પણ સમસ્ત જગતની તત્ત્વજ્ઞાનની જૂત અને વર્તમાન પ્રણાલીઓનો, તત્ત્વદર્શન પામવાના પ્રયત્નો અને તેનાં પરિણામોનો ઊંડો અભ્યાસ એમણે કરેલો છે. એ અભ્યાસ સાથે એમના પોતાના જીવન અને જગત પ્રત્યેના દૃષ્ટિબિંદુનો જે સુંદર મેળ જામેલો છે તેનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ આપણને એમનાં પુસ્તકોમાં મળે છે. એ પુસ્તકોની ભાષા સુમધુર, સરલ, પ્રાસાદિક હોવાથી એનું વાચન સ્વાભાવિક રીતે જ મનન અને નિદિધ્યાસનની ચિંતને પ્રેરણા આપે છે. એક વક્તા તરીકે એમની સુકીર્તિ લગભગ અજોડ છે. ઑક્સફર્ડમાં ૧૯૨૯માં એમણે Hibberts Lectures (જે હાલ *An Idealist View of Life* નામે લંડનની ન્યૅશનલ એલન એન્ડ અન્વીન નામની પુસ્તક પ્રકાશન કંપનીએ બહાર પાડ્યાં છે) કાઢી પણ પ્રકારની નોંધ કે નિબંધની મદદ સિવાય આપેલાં ત્યારે ઈંગ્લેન્ડના મોટા મોટા વિદ્વાનો, વક્તાઓ અને તત્ત્વવિદો એમની તત્ત્વદૃષ્ટિ, વાણીની છટાથી, વિચારના પ્રવાહથી, ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વથી મુગ્ધ થયા હતા.

આ વિશ્વવિખ્યાત લેખક, ચિંતક અને વક્તાના *Indian Philosophy* ના પ્રથમ ભાગના નવમા પ્રકરણનો અનુવાદ અહીં આપું છું. મૂળની પ્રતિભા એમાં કેટલે અંશે પ્રતિબિંબિત છે તે તો ગુણ્ય વાચક જાણે; પણ મારે વિશ્વાસ છે કે આજે, ન્યારે ભગવદ્ગીતાના તત્ત્વદર્શનનાં જીવન્તપ્રતીકરૂપ મહાત્મા ગાંધીજી સમસ્ત ભારતના—પણ ખાસ કરીને ગુજરાતના—વર્તમાન અને ભાવિને ધડે છે ત્યારે, આ અનુવાદને આવકાર મળશે જ.

માત્ર કેટલીક નોંધોને વિસ્તારિત કરવા ઉપરાંત અને કવચિત નવી નોંધ ઉમેરવા ઉપરાંત આ અનુવાદ સર્વથા મૂળને જ અનુસરે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મહાભારતના બીજાપર્વમાં અન્તર્ગત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિતામાં રચાયેલા ધર્મવિષયક જે ગ્રંથો છે તેમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય છે. વીલીઅમ ફ્રાન્ક હુબ્બર્ડ્સના^૧ મત પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપરની પ્રચલિત ભાષાસમૂહમાં સૌથી સુંદર દાર્શનિક ગીતિ-ગ્રંથ જે કાષ્ઠ હોય તો તે ગીતાજી જ છે. આ ગ્રંથમાં દર્શન, ધર્મ અને સામાજિક નીતિ સંગ્રહી ઉપદેશ દેવામાં આવ્યો છે. આની સ્મૃતિ-ગ્રંથ તરીકે ગણના થાય છે; શ્રુતિગ્રંથ તરીકે નહિ. અને છતાં, જનતાના મન ઉપર કેટલો પ્રભાવ પડે છે એ જે કાષ્ઠ ગ્રંથની ઉપયોગિતા માપવાનું સાધન હોય તો તે ભારતીય ચિન્તન સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા જેવો પ્રભાવશાળી ગ્રંથ ખીજે કાષ્ઠ નથી. એનો મુક્તિ-સંદેશ છે અતિ સદૃશ-અતિ સરસ. યજ્ઞદ્વારા દેવતાઓની દયા માત્ર ધનિકો જ ખરીદી શકે, ગાન-દ્વારા મુક્તિપથે પ્રયાણ માત્ર વિદ્વાનો જ આદરી શકે, પરંતુ ગીતાજી જે ભગવાનની ભક્તિનો માર્ગ બતાવે છે તે તો સર્વ કાષ્ઠ પામી શકે છે. ગીતાજીમાં માનવવેદધારી ભગવાનની પાસે કવિ ઉપદેશ અપાવે છે. સમગ્ર માનવજાતિના પ્રતિનિધિરૂપ અર્જુન પ્રત્યે, તેના જીવનની એક અત્યંત ટોચટીભરી પળે, શ્રીભગવાનને ઉપદેશ આપતા કહ્યા છે. યુદ્ધક્ષેત્રમાં અર્જુન પ્રવેશ કરે છે; એને ખાતરી છે કે તેનો પક્ષ ન્યાયયુક્ત છે અને તેથી શત્રુને યુદ્ધ આપવા તે કટિબદ્ધ છે. પણ તે જ ક્ષણે, ચિત્તની અત્યંત કષ્ટમય અવસ્થામાં તે સદસા કર્તવ્યપરાધુષ્પ થાય છે. તેની વિચારશક્તિ અંચળ થઈ બિડી છે, તેનું હૃદય આંતરવેદનાથી તૂટું તૂટું થઈ રહ્યું છે, અને એની ચિંતાવસ્થા “જાણે એક નાનકડું રાત્ર્ય પ્રજાવિદ્રોહથી ખળભળી બાંધ્યું હોય તેમ” અસ્થિર થઈ છે. એને વિચાર આવે છે કે નરહત્યા જે પાપ ગણાય તો જેઓ આપણાં રનેહપાત્ર અને પૂન્ય છે તેમની હત્યા કરવામાં તો વિશેષ પાપ હોવું જોઈએ. જગતનાં દુઃખ અને રહસ્યમય જાળજંજાળનો પાર પામી ન શકતા બ્યાકુલચિત્ત માનવનું અન્ધું ઉદાહરણ અર્જુન પૂરું પાડે છે. એણે હજી એના આંતરજીવન મધ્યે એવી સુદૃઢ, આત્મકેન્દ્રિત અંતરદષ્ટિ પ્રાપ્ત નથી કરી કે જે દ્વારા એ પોતાની કામના-વાસનાની અસારતા માત્ર જ નહિ પણ જે બાહ્ય-પ્રકૃતિ એનો સામનો કરી રહી છે એની પ્રકૃત શક્તિ કેટલી છે તે પણ યથાર્થ જોઈ શકે. અર્જુનનો વિવાદ-

૧ એક જર્મન વત્સવિદ્ (૧૭૬૭-૧૮૩૫) કાન્ટ (Kant) ના નૈતિક સિદ્ધાંતમાં સમાયેલી ક્રોધતાને ઓછી કરવાનો એણે પોતાના વત્સવજ્ઞાનદ્વારા યત્ન કર્યો હતો. જર્મન મદદાકર્ષિ ઝાઈગે અને શીલરનો પ્રભાવ એની ઉપર બહુ પડ્યો હતો. આથી-તેમજ ગ્રીક અવરોધોના એના ઠીંકા અધ્યયનથી-એણે સાંસ્કારિક-કલામય-માનવતાનાં સ્વપ્ને સેવ્યાં હતાં. માણસની બધી શક્તિઓ અને લાજબીઓ-અર્થાત્ બુદ્ધિ અને હૃદય-નો સામન્સસ્થયુક્ત, સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવો એ માનવ-જીવનનો આદર્શ દેવો જોઈએ એમ એ માનતો હતો. એ ભાષાશાસ્ત્રી પણ હતો. * * * એણે ગીતાજીને જે દૃષ્ટિ અનુવાદ વાંચેલા તે ઇ. સ. ૧૮૨૩માં આફગુસ્ત વિદ્વેદ્સમ ફ્રાન્ક સ્ટ્રેન્ગ (બિન યુનિવર્સિટીના લઠાણીન સંસ્કૃતના અધ્યાપક) સાથેજે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આ અનુવાદ ખૂબ પ્રજાપૂર્વક વાંચી દુઃખોદારક એની ઉપર એક વિસ્ફુટ સમાયોચના લખી અને તેમાં ગીતાજીની પ્રશંસા “જગતમાં નંબીરામ અને સર્વમેદ વસ્તુ” તરીકે કરી છે. એણે એના એક મિત્રને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું કે જે ત્યારે તેણે ગીતાજીને પઢેલીવાર વાંચી ત્યારે વાંચન દારમિયાન તે પરામાત્મા પ્રત્યે વારંવાર આશ્રયની લાજબી અનુભવતો કે તેની હુપાથી તે આ અદ્ભુત ગ્રંથના વત્સવજ્ઞાનનું અધ્યયન કરવા છાત્રી રહેતો.

યોગ કંઈ નૈરાશ્યપૂર્ણ, હતાશ માણસનો એકાદ સામયિક ચિત્તવિકાર નથી; પરંતુ સમયે સમયે માનવ પોતાના અંતરમાં એક પ્રકારનો નિષ્કૃત અવસાદ અનુભવે છે જેને પરિણામે એને સમસ્ત પ્રકૃત જગત અસાર અને ઉદ્દેશહીન દેખાય છે;—અર્જુનનો વિષાદયોગ પણ આ જ લાગણીનો અનુભવ છે. જરૂર હોય તો પ્રાણસમર્પણ કરવા પણ અર્જુન તૈયાર છે. પરંતુ આ અણીની પળે તેનું શું કર્તવ્ય છે તે તે નથી જાણી શકતો. એક પ્રયત્ન પ્રલોભન સમક્ષ તે જિભો છે અને તેના હૃદયમાં દારુણ દુઃખનું પ્રાબલ્ય જામ્યું છે. તેનો આર્તનાદ છે સહજ, અને છતાં નિતાન્ત મર્મભેદી ! એ સૂચવે છે કે માનવ-જીવન-નાટકનો અર્થ કેવો કરુણ છે ! અને એ આર્તનાદનું મૂલ્ય કેણું સમજી શકે ?—જે જીવન-નાટ્યના વર્તમાન અભિનયની આરપાર જોઈ શકે તે જ, ગીતાજ્ઞના પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનનો જે વિષાદભાવ વર્ણવ્યો છે તેને ષ્ણતત્ત્વદ્રષ્ટાઓ આત્માની “ અંધાર રાત્રિ ” કહે છે અને તે તેની ઊર્જા ગતિના ઉન્નતિપથનું એક આવશ્યક પગથિ છે. આત્મોન્નતિ માર્ગની અન્ય અવસ્થાઓ—જ્યોતિર્દર્શન અને સાક્ષાત્કાર—નું વર્ણન શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુન-સંવાદમાં આગળ ઉપર મળે છે. બીજા અધ્યાયથી દાર્શનિક વિશ્લેષણ શરૂ થાય છે. સારવસ્તુ જો કંઈ હોય તો તે માણસનો દેહ કે ઇદ્રિયસમૂહ નહિ, પણ નિર્વિકારી આત્મા. અહીં અર્જુનના ચિત્તને એક નવીન માર્ગે પ્રયાણ આદરવાની પ્રેરણા મળે છે. કુરુક્ષેત્રની યુદ્ધભૂમિ તે જાણે માનવ-આત્માના ક્રિયાક્ષેત્રનું પ્રતીક અને કૌરવો તે આત્મોન્નતિનો માર્ગ રૂંધનારા વિરોધીઓ. પ્રલોભનોનો સામનો કરી અને ઇદ્રિયોને સંયત કરી અર્જુન અપહત આત્મ-રાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ કરવા ઉદ્યોગ આરંભે છે. પરંતુ ઉન્નતિનો પંથ સ્વાર્થત્યાગ અને સંકટવેદના માર્ગી હો છે. એ કઠોર અભિપરીક્ષા અર્જુન કુટિલ તર્કયુક્તિદારા, મોહક બહાનાં-દારાં ઉઠાવી દેવા મથે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને આ નૈરાશ્યપૂર્ણ વિષાદભાવમાંથી વારે છે; ઇશ્વરની વાણી એને મુક્તિનો સદૃશ સુમધુર, મેઘગંભીર સૂર સંભળાવે છે. આ અગમ્ય માનવ-હૃદયઃ એમાં આદર્શ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે જામતું દંડ, સ્વાર્થરતતાનું બળ અને કુમતિનો મીઠો લાગતો, મૃદુ, મોહભર્યો વાણીપ્રપંચઃ આ સૌનો ઊંડો પરિચય ગીતાજ્ઞનો પ્રથમ અધ્યાય કરાવે છે. જેમ જેમ શ્રીકૃષ્ણઅર્જુન સંવાદ આગળ ચાલે છે તેમ તેમ નાટ્યાંશ ઓછો થતો જાય છે. યુદ્ધક્ષેત્રનો કોલાહલ ક્રમેક્રમે શમી જાય છે અને પરમાત્મા અને માનવાત્મા વચ્ચેનું સંભાષણ માત્ર સંભળાય છે. જાણે કે યુદ્ધનો રથ એકાન્ત ધ્યાન-મંદિરમાં પરિવર્તન પામે છે અને સમસ્તભૂમિનો પ્રાન્તદેશ-જ્યાં સમસ્ત જગતના કથરવ શાન્તિમાં પરિણમ્યા છે—પરમેશ્વર-ધ્યાનનું પ્રચસ્ત, પ્રશાન્ત સ્થાન બની ગયો છે !

ગીતાજ્ઞનો ઉપદેશ છે ભારતવર્ષના સર્વજનપ્રિય દેવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન. તે એકી સાથે દેવે ય છે, માનવે ય છે. એ છે સૌંદર્ય અને પ્રેમના પ્રભુ. તેમના ભક્તો તેમનું સિદ્ધાસન વિદ્યગરાંજની પાંખો ઉપર, કેમળ પુષ્પ-દળ ઉપર, ટ્રૅકમાં, આ જગતમાં જે કંઈ મુંદર અને આનંદપ્રદ છે તેની ઉપર સ્થાપે છે. પ્રભુ પોતે મનુષ્ય-દેહે અવતરી કેવી અમૃતવાણી દ્વારા પોતાનો પરિચય આપે એની જીવન્ત-જીવન્ત કદપતા કવિ કરે છે. શ્રી-કૃષ્ણ પોતાને ષ્ણત તરીકે ઓળખાવે છે એ કવિની જાવનાને પ્રાચીન ઉક્તિઓનું સમર્થન છે જ, એક વૈદિક ઉલ્લેખમાં ઇદ્રિ પોતાને ષ્ણત તરીકે જાહેર કરે છે તેની પાછળ, માનવ-

આત્મા અને પરબ્રહ્મ વચ્ચે જરા પણ ભેદ નથી. એ દાર્શનિક તત્ત્વ વિલસે છે એમ મદ્મસૂત્ર ૧, ૧, ૩૦ માં ^૧ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઇંદ્રિય ત્યારે “ મને પૂજો ” એમ કહે છે ત્યારે એ એમ કહેવા માગે છે કે “ જે પરમાત્માને હું પૂજું છું તેને પૂજો. ” ઋષિ વામદેવ “ હું મનુ છું, હું સૂર્ય છું ” એમ જે બોલે છે તેની પાછળ પણ એ જ દાર્શનિક તત્ત્વ દર્શાવાય છે. વળી, ગીતાજીનો ઉપદેશ છે કે વાસના અને ભયથી વિમુક્ત થઈ માનવ ત્યારે જ્ઞાનામિ-દ્વારા પરિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે પરમાત્માની અવસ્થાએ પહોંચે છે, —અર્થાત્ માનવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો વિભેદ જીડી જાય છે. ગીતાજીના શ્રીકૃષ્ણ એટલે સાન્ત માનવાત્મા મધ્યે અનન્ત પરમાત્મા: માનવ-હૃદયસ્થ પરમેશ્વર, જે દેહનાં રક્તમાંસ અને ઇન્દ્રિયસમૂહના આવરણથી સમાચ્છન્ન છે.

ગીતાજીનો સંદેશ સર્વજનનીન અર્થાત્ સૌ કોઈને માટે છે. પ્રચલિત હિંદુ ધર્મનો દાર્શનિક પાયો ગીતાજી જ છે. એના કવિમાં ગંભીર જ્ઞાનસંસ્કાર છે અને ધર્મની ખાખ-તોમાં દીકાકૃતિ કરતાં ઔદાર્ય વિશેષ છે. એ કોઈ એકાદ પંથપ્રચારની ચળવળ લઈ નથી બેઠા, કોઈ ખાસ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ આગળ ભાપણુ નથી આપતા કે કોઈ દાર્શનિક મત સ્થાપતા નથી—પરંતુ સૌ કોઈને માટે પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો પંથ એ ખુલ્લો કરે છે. ઇશ્વરોપાસનાની બધી પ્રણાલીઓ તરફ એને સમભાવ છે, અને તેથી તો હિંદુ ધર્મના રહસ્યનું વિવરણ કરવા જ કોઈ સંપૂર્ણ ચોખ્ખું હોય તો તે જ છે. કારણ, હિંદુધર્મ સંસ્કૃતિની સમગ્રતાને ઊભાંભાલ કરવાની ના પાડે છે. પરાયાં ચિન્તન કે પૂજાપ્રણાલી તરફ ગીતા-કારને નથી અનાદર, નથી અનાસ્થા.^૨ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ આપણાં હૃદયને સ્પર્શ કરે છે તે માત્ર તેના ચિન્તનપ્રાબલ્ય કે બહુતત્ત્વદર્શનની ભગ્યતાને લીધે એમ નહિ. ઇશ્વરભક્તિ માટેના તેના જ્વલન્ત આગ્રહ અને આધ્યાત્મિક ભાવના કમનીય માધુર્ય—દ્વારા ગીતાજીનો સંદેશ આપણા હૃદયમાં ચિરન્તન કેન્દ્રસ્થાન પામે છે—જો કે આધ્યાત્મિક ભક્તિના વિકાસ માટે અને અમાનુષી પૂજાપ્રણાલીઓ બંધ કરાવામાં ગીતાજીના સંદેશો, એછો ભાગ નથી ભજળ્યો, છતાં એનું દૃષ્ટિબિંદુ ખંડનાત્મક ન હોવાને લીધે કોઈ કોઈ અર્થહીન પૂજાપ્રણાલિકા રહી ગઈ હોય તો તે અસંભવ નથી.

ગીતાજીની તત્ત્વચર્ચાનો સુર સ્વસિદ્ધાંત ઉપરની અવિસંવાદિત શ્રદ્ધાથી ભરપૂર છે. ગીતાજીના કવિને પોતાને વિષે કમ કે પ્રમાદની શંકા છે જ નહિ. તત્ત્વને જે પ્રકારે એ જુએ છે તે પ્રકારે તે વર્ણવે છે; અને તેમની તત્ત્વદૃષ્ટિ બહુઆપી, સર્વગ્રાહી અને તત્ત્વો-પદ્ધેશ મુક્તિદાયક છે જ એ વિષે એમને પોતાને દૃઢ વિશ્વાસ છે. “ ગીતાજીમાં એક ઋષિ પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનાં ઉત્સાહ અને પૂર્ણતાથી ઉપદેશો છે, નહિ કે કોઈ સંપ્રદાયાનુયાયી

^૧ શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તપદેશો વામદેવવા ॥ આ ઉપરનું શાંકરભાષ્ય પણ જુઓ.

^૨ જુઓ: ધીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૩,૨૯: પ્રજ્ઞતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જંતે ગુણર્ક્મસુ । જ્ઞાનજ્ઞસ્ત્વિદો મંદાન્ત્સ્ત્વિદિષ્ઠ વિચાલયંત્ ॥

પ્રકૃતિના ગુણોથી સમોદ પામેલા ગુણોનાં કામોમાં આસક્ત રહે છે. આ અજ્ઞાની મંદબુદ્ધિ લોકોને જ્ઞાનીઓએ અસ્થિર ન કરવા જોઈએ.

તત્ત્વાભ્યાસીને નિયત પ્રણાલી પ્રમાણે પૃથક્ પૃથક્ મતચર્ચા કરતો હોય અને અંતે પોતાના સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને નિયમબદ્ધ વિચારશ્રેણિથી સાચા ઠેરવતો હોય.”^૧ દાર્શનિક મતવૈશિષ્ઠ્ય અને સ્વભાવસિદ્ધ કવિ-પ્રતિભા એ બેની વચ્ચે ગીતાજીનું સ્થાન છે. ઉપનિષદમાં જે ગૂઢ વ્યંગ્યાર્થનો અવિરત ધોધ આપણને મળ્યા કરે છે તે તો ગીતાજીમાં નથી મળતો. પણ તેનું કારણ એ છે કે જીવનની વિકટ સમસ્યાનું શુદ્ધિદાતા સમાધાન શોધવું એ જ ગીતાજીનો અભિપ્રેત આદર્શ છે. ચિત્તની વ્યાકુળતાથી અને વિવેકશક્તિને આઘાત લાગ્યો હોવાથી જે વિપત્તિ અવસ્થા જાળી થઈ છે તેનો પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છામાં ગીતાજીની ઉત્પત્તિનું બીજ સમાયેલું છે.

ગીતાજીના ઉપદેશના પ્રધાન તત્ત્વ અને ઉપનિષદોના દાર્શનિક દષ્ટિબિંદુ વચ્ચે સામંજસ્ય છે; કેવળ ધર્માચરણની બાબતમાં ગીતાજીનો ઉપદેશ વિશેષ પ્રબળ છે. ઉપનિષદની સૂક્ષ્મ વિચાર-ક્રિયા માનવચિત્તની સર્વશેષ તૃપ્તિ કરી શકતી નથી; આથી માનવજીવનની વિકટ સમસ્યાઓ ઉકેલવાના અન્ય યત્નોમાં ઇશ્વરોપાસનાના રંગો વિશેષ પૂરાયા છે. ગીતા-કારને લાગ્યું કે માનવમાત્ર-શુષ્ક ન્યાય અને તર્ક સાથે જ સારી જીંદગી સ્નેહ બાંધી શકે નહિ. આથી, જો-કે તેમણે ઉપનિષદોનો આધાર લીધો ખરો તોપણ તેમાં જે ધર્મતત્ત્વો પ્રચ્છન્ન હતાં તેને પ્રકાશિત કર્યાં એ ધર્મતત્ત્વો સાથે ગીતાકારે જનતાને પ્રિય એવી પૌરાણિક કથાઓ અને લોકલોચ્ય કલ્પનાના રંગ મેળવી તેમાં વ્યવસ્થા આણી, તેમાં પ્રાણસંચાર કર્યો.

૨

ગીતાજીનો સમય

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સમય-નિર્ધારણ સંબંધી ચોક્કસ નિર્ણય પર આવવું સહેલ નથી. કેટલાકને એવો પણ સંદેહ થાય છે કે ગીતાજીને મહાભારતમાં પરવર્તી સમયે કોષ્ટએ પ્રક્ષિપ્ત કરી દીધી હશે. દલબોધજી બીરનો^૨ મત એવો છે કે “યુદ્ધારંભને પ્રથમ દિવસે પ્રથમ પહોરે જ ન્યારે ઉભય પક્ષની સેના રણક્ષેત્રમાં સામસામી ખડી થઈ છે અને શસ્ત્ર-સંપાત શરૂ થવાની તૈયારીમાં છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન યુદ્ધભૂમિ ઉપર જ આત્માને મુક્તિલાલ કરાવે એવી ભક્તિના વિવિધ પ્રકારો ઉપર સુદીર્ઘ, દાર્શનિક આલોચનાત્મક સંવાદ ચલાવ્યે રાખે એ અસ્વાભાવિક છે.” તેવગત જો કે આ મતને સંપૂર્ણપણે નક્કી સ્વીકારતા તોપણ એનો અંશતઃ પક્ષપાત તો તે કરે છે જ, અને વળી વિશેષમાં જણાવે છે કે ગીતાજી એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે; પણ મહાભારતકારે પોતાના જ પ્રયોજન સાર એને મહાભારતના અંગ તરીકે ઉપયોગમાં લઈ લીધો છે. મહાયુદ્ધના પ્રારંભમાં જ આ પ્રકારની દાર્શનિક આલોચના એટલી બધી ‘સુસંગત કે સમીચીન’ નથી જણાતી એ જરૂર સાચું, પરંતુ એ પણ એટલું જ સાચું છે, કે યુદ્ધારંભ જેવા કટોકટીભર્યા મુહૂર્તે જ ચિન્તનશીલ

૧. Indian Antiquary, ૧૯૧૮, પાન ૩. Garbo's Introduction to the Bhagavad Gita.

૨. History of India Vol. ૧, ૨૯૩

૩. The Bhagavad Gita with the Sanatsajaliya and The Anugita (The Sacred Books of the East Vol. ૮): Introduction: પાન ૫-૬

વ્યક્તિના ચિંતમાં જીવન અને જગતના આત્મનિતક હેતુ વિશે વિચારતાપણ-હૃદયમંથન શરૂ થાય છે. કેવળ એવે મુદ્દર્તે જ અધ્યાત્મતત્ત્વ-વિવિત્સુના ચિત્તને એક એવો આંચકો લાગે છે કે જે દુર્ગમ વિષયવર્ગનું આવરણ ભેદી આન્તર-રાત્ન્યમાં ત્રિલસતા આત્મતત્ત્વનો સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરવા અસંત આવશ્યક છે. એટલે એ રાત્ર છે કે અર્જુનને તેના સખા શ્રીકૃષ્ણે જે સકલ મર્મદર્શી ઉપદેશ આપેલો તેને મહાભારતકારે પોતાના ગ્રંથમાં સાતસો શ્લોકમાં નિબદ્ધ કરી લીધો. જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે ત્યારે ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોને વિસ્તારથી સુસ્પષ્ટ કરવા મહાભારતકાર સમુત્સુક રહેતા; અને પ્રસ્તુત પ્રસંગે એવી તક એ ચૂક્યા નહિ.

મહાભારતમાં જ ભગવદ્ગીતા સંખંધી વિશેષ ઉદ્દેશ્યો મળી આવે છે, જે સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે મહાભારતની મૂળ રચના યદ્ય ત્યારથી જ ગીતાજીને તેના એક વિશિષ્ટ અંગ રૂપે ગણવામાં આવી છે.^૧ ગીતાજી અને મહાભારતની લેખનશૈલીમાંથી પણ એ બંને એક જ મહાગ્રંથના ભાગ છે એમ સુસ્પષ્ટ તરી આવે છે.^૨ અન્યાન્ય દર્શનશાસ્ત્ર અને ધર્મમત ઉપર પણ બંને મુખ્યત્વે એકમત છે. બંને ગ્રંથોમાં અકર્મ કરતાં કર્મ, ઇષ્ટતર ગણ્યું છે કે વૈદિક યજ્ઞ સંખંધી,^૪ કૃષ્ણક્રમના વર્ણન સંખંધી,^૫ ત્રિગુણ ઉપરના સાંખ્ય-મતના વિવરણ સંખંધી,^૬ પતંજલિના યોગમત સંખંધી,^૭ અને વિશ્વરૂપદર્શન સૂત્ર સંખંધી બંનેનું દર્શિર્બિદુ થોડે યથે એક જ છે. વળી સાંપ્રદાયિક વિરોધી તત્ત્વોનું સમાધાન કરવાની ગીતાજીની પદ્ધતિ મહાભારતની પદ્ધતિ કરતાં કંઈ ખાસ જુદી તરી આવે છે એમ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી જ.

પરંતુ, ભગવદ્ગીતાનો મહાભારતના એક વિશિષ્ટ અંશ તરીકે સ્વીકાર કરવાથી પણ તેના સમયનિર્ધારણ સંખંધી આપણે તદ્દન ચોક્કસ અનુમાન બાંધી શકતા નથી; કારણ કે, વિલિન સમયની વિલિન રચનાઓનો મહાભારતમાં સમાવેશ છે. તેલંગ પોતાના ભગવદ્ગીતા નામક પુસ્તકના વિદ્વાતભિર્થા પ્રવેશકમાં, ગીતાજીની ઉપદેશવસ્તુની સાધારણ પ્રકૃતિ, તેની આર્ષ શૈલી, જન્મ-રચના તથા અન્યાન્ય આન્તર-ઉદ્દેશ્યો સંખંધી આલોચના કરી એ મત ઉપર આવે છે કે ગીતાજી ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદી પહેલાં રચાયેલો હોવી જોઈએ. યર. રા. ગો. ભાણુકરકર માને છે કે ગીતાજીનો રચનાસમય ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદી પછીનો તો ન જ હોઈ શકે. ગાર્બે (એક જર્મન અધ્યાપક) આદિગીતા માટે

૧. આદિપર્વ ૨,૬૬; ૧,૧૭૬; ૨,૨૪૭.

૨. તિલક: ગીતારહસ્ય, પરિશિષ્ટ; અને હુપ્પુક્ત The Sacred Books of the East Vol. ૮, Introduction.

૩. શુઓ મગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૩ (કર્મચોત્ર), અને યનપર્વ ૪૨.

૪. શુઓ શાન્તિપર્વ ૨૬૭, વિરોધમાં શુઓ મનુસ્મૃતિ ૩.

૫. મગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૭ અને ૮; શાન્તિપર્વ ૨૩૧.

૬. મગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૪ અને ૧૫; અશ્વમેધપર્વ ૩૬-૩૬; શાન્તિપર્વ ૨૮૫ અને ૩૦૦-૩૧૧.

૭. મગવદ્ગીતા અધ્યાય ૬; અને શાન્તિપર્વ ૨૩૬ અને ૩૦૦.

૮. મગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૧; ઉદ્યોગપર્વ ૧૭૦; અશ્વમેધપર્વ ૫૫; શાન્તિપર્વ ૩૩૬; અને વનપર્વ ૬૬.

ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ અને આધુનિક ગીતા અર્થાત્ ગીતાજ્ઞના પ્રચલિત રૂપ માટે ઇ. સ. ૨૦૦ નો સમય નિર્ણીત કરે છે. શ્રી શંકરાચાર્યે (ઈ. સ. ની નવમી સદીમાં) ગીતાજ્ઞ ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે અને મહાકવિ કાલિદાસને ગીતાજ્ઞનું જ્ઞાન હતું. ‘રઘુવંશ’ની એક કડી ગીતાજ્ઞના એક શ્લોકને અનુરૂપ છે.^૧ જાણુભટ્ટે ગીતાજ્ઞનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આ બંને મહાકવિઓ અતુકમે ઇ. સ. ની પાંચમી અને સાતમી સદીમાં થઈ ગયા. કેટલાંક પુરાણો (ઈ. સ. ની બીજી સદી)માં ભગવદ્ગીતાની પ્રણાલી અનુસાર રચાએલી અનેક ગીતા, મળી આવે છે. ભાસ કવિ રચિત “કર્ણુભાર” નાટકમાં એક શ્લોકમાં ગીતાજ્ઞના જ શ્લોકનો પ્રતિધ્વનિર સંભળાય છે. ભાસ કવિ કેટલાકને મતે ઇ. સ. ની બીજી સદીમાં, બીજા કેટલાકને મતે ચોથી સદીમાં થઈ ગયા, એને ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સદીમાં પણ કોઈ કોઈ મૂકે છે. બોધાયન પ્રણીત “ગૃહસૂત્ર”માં વામદેવની ઉપાસનાના ઉલ્લેખો છે અને તેમાં ભગવાનને મુખે જે એક શ્લોક જોવાયો છે તે ગીતાજ્ઞમાંથી જ ઉદ્ભૂત હોય એમ જણાય છે.^૩ આ જ વસ્તુ તત્પ્રણીત “પિતૃમેધ સૂત્ર”ને લાગુ પડે છે. જે આધ-સ્તમ્યને ઇ. સ. પૂ. ત્રીજી સદીમાં મૂકવામાં આવે^૪ -તો પછી બોધાયન એક કે બે સદી એની અગાઉ થઈ ગયા એ સુવિદિત છે. મને લાગે છે કે જે ભગવદ્ગીતાના સમય માટે ઇ. સ. પૂ. પાંચમી સદીનો આપણે સ્વીકાર કરીએ તો તેમાં બૃહ હોવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે.^૫

૩

અન્ય દર્શનો સાથે ગીતાજ્ઞના સંબંધ

ગીતાકાર ઉપર તત્કાલીન પ્રાયઃ સર્વ દાર્શનિક મતોનો પ્રભાવ પડ્યો હતો; પોતાની આજ્ઞાઆજ્ઞા અહીંતહીં વેરાયેલાં ધર્મમતકિરણોને ગીતાકારે ગીતાજ્ઞમાં કેન્દ્રીભૂત કર્યા છે. એક તરફ ગીતાજ્ઞ અને બીજી તરફ વેદ, ઉપનિષદ, બૌદ્ધ ધર્મ, ભાગવત ધર્મ અને સાંખ્ય-યોગ-તત્ત્વઃ એમની વચ્ચે પરસ્પર કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે એનો નિર્ણય કરવો એ હવે આપણે માટે આવશ્યક છે.

વેદના પ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર ગીતાજ્ઞએ કદી કર્યો જ નથી. અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ અધિકારવાળા લોકો માટે વૈદિક યજ્ઞાદિની ઉપયોગિતા છે જ એમ ગીતાકાર માને છે. ગીતાજ્ઞના મત પ્રમાણે, વેદના વિધિ-નિષેધનું પાલન ન કરવાથી માનવ પૂર્ણતા ન પણ

૧. ૧૦, ૩૧: જનવાપ્તામવાપ્યં ન તે કિંચન વિચલે ।

લોકાનુમદઃ ઈવૈકો હેતુસ્તે જનનકર્મણોઃ ॥

સરખાવો મ. ગી. ૩, ૨૨.

૨. હતોડપિ ભમતે સ્વર્ગ જિત્વા ત્વ હમતે યજ્ઞઃ । સરખાવો મનવર્દ્ધતા ૨, ૩૭:

હતો વા પ્રાપ્તસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોક્ષયતે મહીમ્ ॥...

૩. ૨, ૨૨, ૨૬. સરખાવો મ. ગી. ૯, ૨૬.

૪. The Sacred Books of the East Vol ૨: Introduction પાન ૪૩; સરખાવો Vol. ૧૪ પાન ૪૩.

૫. જે ધર્મસૂત્રોના ઉલ્લેખોને પ્રક્ષિપ્ત ગણીએ તો ગીતાજ્ઞને ઇ. સ. પૂ. ત્રીજી કે બીજી સદીમાં મૂકવી જોઈએ.

પામે. પરંતુ કર્મકૃણની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ વૈદિક યજ્ઞયાગ થવા જોઈએ. ”૧ વેદોક્ત કર્મ કરતાં કરતાં કર્મચોગી એક એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે કે જે અવસ્થાએ તેને માટે કર્મનું દવે વિશિષ્ટ પ્રયોજન રહેતું નથી; બલકે કર્મ ત્યારે મુક્તિ-પથે વિદ્યરૂપ પણ નીવડે. વૈદિક દેવતાઓના અત્યંત માનનીય સ્થાન વિશે ગીતાજીમાં ખાસ ભાર નથી મૂકવામાં આવ્યો. વૈદિક યજ્ઞાનુશાનદ્વારા શક્તિ અને સંપત્તિનો લાભ થાય એ ખરું, પણ તે દ્વારા માનવ સીધો મુક્તિલાભ ન પામે. આત્માની ઉપશ્રાવિ થાય તો જ મુક્તિ મળી શકે. અને ત્યારે મુક્તિ-મંત્રનું જ્ઞાન આપણને થાય ત્યારે વૈદિક યજ્ઞયાગાનુશાનની જરૂરીઆત ન રહે. ૨

જે દાર્શનિક ભૂમિકા ઉપર ગીતાજી પ્રતિષ્ઠિત છે તે ઉપનિષદોમાંથી લેવામાં આવી છે. અનેક શ્લોકો ઉપનિષદ અને ગીતાજી-બંનેની સહીઆરી સંપત્તિરૂપ છે. ૩ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ ઉપરની, ક્ષર અને અક્ષર ઉપરની વિચારશ્રેણીનું મૂળ ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે. ષષ્ઠતત્ત્વના વર્ણનનો મૂળ આધાર પણ એ જ છે. ઉપનિષદમાં જે ઉપાસના-પ્રણાલી દર્શાવી છે તેનો સીધો વિકાસ ગીતાજીના ભક્તિયોગમાં થયો છે. પરમેશ્વરની ભક્તિ સંસારની

૧ જુઓ મગવદ્રીતા ૧૭, ૧૨.

૨ મગવદ્રીતા ૨, ૪૨-૪૫:

ચામિમાં પુષ્પિતાં ષાંચં પ્રવદંત્યવિપક્ષિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્યં નાન્યદસ્તીતિ યાદિનઃ ॥

કામાત્મનઃ સ્વાર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષયદુલ્લં મોર્ગૈશ્વર્યતત્તિ પ્રતિ ॥

મોર્ગૈશ્વર્યપ્રસવતાનાં તત્યાપહૃતચેતસામ્ ।

ધ્યવસાચારિમકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો મર્વાનુન ।

નિર્દ્વંદ્વો નિલસલસ્યો નિયોગિદ્વેષ આત્મવાન્ ॥

અહાની વેદિયા, ‘આ સિવાય બીજું કંઈ નથી’ એવું જોતનારા, કામનાવાળા, સ્વર્ગને મેટ માનનારા, જન્મમરણરૂપી કર્મનાં ફોલો દેનારી, ભોગ અને ઐશ્વર્ય મેળવવાને માટે કરવાનાં કર્મોનાં વર્ણનથી બરેલો વાણી મલાવી મલાવીને જાય છે; ભોગ અને ઐશ્વર્યને વિષે આસક્ત થયેલા તેમની તે બુદ્ધિ મરાઈ જાય છે; તેમની બુદ્ધિ નથી નિશ્ચયવાળી હોતી અને નથી સમઘણે વિષે તે રિગર યદ રાહતી. (૪૨-૪૩-૪૪)

નોંધ: યોગવાદની વિરુદ્ધ કર્મકાંડ અથવા વેદવાદનું વર્ણન ઉપદ્રા ત્રણ શ્લોકમાં આવ્યું. કર્મકાંડ અથવા વેદવાદ એટલે કૃષ્ણ ઉપનિષદવાચક મુનિનારી અસંખ્ય કથિયાઓ. આ કથિયાઓ વેદના રહસ્યથી, વેદાન્તથી અલગ અને અલપ પરિણામવાળી ઠોવાથી નિર્ણયક છે.

દે. અર્જુન, જે તમ્બુ ગુણો વેદનો વિષય છે તેમનાથી તું અસિદ્ધ રહે. સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી છુટો પા, નિલ સત્ય વસ્તુ વિષે સ્થિત રહે. કંઈ વસ્તુ મેળવવા સાચવવાની ભાંજામાંથી મુક્ત રહે. આત્મપરાયણ થા. (૪૫)

[અનુવાદ અને નોંધ મહાત્માજીના

સરખાવો ૬, ૨૦-૨૧.

‘અનાસક્તિ યોગ’ પાન ૧૬-૨૦ માંથી ૪-૫.]

૩ મ. ગી. ૨,૨૬ અને ષ્લોપનિષદ ૨,૭; મ. ગી. ૨,૨૦; ૮,૧૧ અને કટોપ. ૨,૧૬; ૨,૧૫; મ. ગી. ૩,૪૨ અને કટોપ. ૩,૧૦; મ. ગી. ૬,૧૧ અને શ્વેત. ડપ. ૨,૧૦; મ. ગી. ૬,૧૨ અને શ્વેત. ડપ. ૨,૮.

અન્ય સમસ્ત વસ્તુનું સમર્પણ માગી લે છે. “ જ્યારે અમને આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ છે ત્યારે અમારે પુત્રવિતાદિનું શું પ્રયોજન છે ?” પરમેશ્વરની ભક્તિ, ઇન્દ્રિયવિનય, પરમ શાન્તિ-પરમ આનંદ-મય સ્થિતિઃ આ સર્વ તત્ત્વાલોચનાથી તત્કાલીન ભારતીય વાતાવરણ મધ્યમથી રહેતું.

ઉપનિષદોમાં પણ નિષ્કામ કર્મનો મદ્દિમા ગાયો છે, ૨ ચિત્ત વિશુદ્ધ ઉચ્ચતા પામે ત્યારે કર્મફળની સ્પૃહા નિવૃત્ત થાય એમ ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. ૩ ગીતાજીમાં ઉપનિષદોનાં ધર્મકર્મનિષયક તત્ત્વોનો એવો સુબોધ વિકાસ કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી પુરોગામી ચિંતકોનાં ચિન્તન દંકાર્ધ નથી જતાં. આ સંસારની સમસ્યાનો ઉપયુક્ત અને મદ્દિમાન્વિત ઉકેલ સંસારાતીત, નિર્વિકારી, ઉર્મિવિહીન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ છે એ સાચું;—પણ એ ઉકેલ છે બહુ શુષ્ક અને નીરસઃ જીવનનું પરિવર્તન કરવાની શક્તિ કે આકર્ષકતા એમાં નથી. તત્કાલ-પ્રચલિત ભાગવતધર્મના પ્રભાવથી ગીતાકારે ઉપનિષદના નિર્ગુણ બ્રહ્મ-તત્ત્વને જ્વલન્ત ભાવ આપ્યો છે, જે દ્વારા તેનો અવેશ સર્વ પ્રકારના લોકોમાં થઈ શક્યો છે. તેમણે નિર્ગુણ બ્રહ્મને સંગુણ પરમેશ્વરનું રૂપ આપ્યું છે અને તેનો શિવ, વિષ્ણુ વગેરે જુદાં જુદાં નામે લોકોમાં પ્રચાર કર્યો છે. અને તેમ છતાં ગીતાકાર જાણે છે કે તે કોઈ નવીન ધર્મ—નવીન વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરતા નથી; તે કેવળ મૃત મૃતકાળને પ્રાણ-સંચારદ્વારા પુનર્જીવન અર્પે છે. “ આ અવિનાશી યોગ મેં વિવસ્વાનને કહ્યો. તેણે મનુને અને મનુએ હૃદયકુને કહ્યો. ” અને તે જ પુરાતન યોગરહસ્ય હવે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સમક્ષ ખુલ્લું કરે છે. ૪ ગીતાજીના આ શ્લોક ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ગીતાજીનો ઉપદેશ તે એ જ પ્રાચીન તત્ત્વગાથા છે જેનો બોધ ઋષિ વિશ્વામિત્ર, ગાયત્રીમંત્રના દષ્ટા, ઋગ્વેદના તૃતીય મંડળના ઋષિ, રામ, કૃષ્ણ, ગૌતમબુદ્ધ અને અન્યાન્ય સૂર્યવંશીય રાજર્ષિઓ દઈ ગયા છે. પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે જે સમાપ્તિચક્ર વાક્ય આપ્યું છે તેમાંથી જણાય છે કે ગીતાજીનું પૂરું નામ “ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ ” છે. ગીતાજી અને ઉપનિષદ વચ્ચેના સંબંધ કેવો હતો તે ચિરપ્રચલિત નિમ્નલિખિત શ્લોક ઉપરથી પણ સમજાય છે (જે કે એ શ્લોક હવે તો એટલો બધો સુવિદિત છે કે તેને અહીં ન ઉતારીએ તો પણ ચાલે):

સર્વોપનિષદો ગાવો દ્વોઘા મોપાહનંદનઃ ।

પાર્યો વત્સઃ સુધીર્મોક્તા દુઘં ગીતામૃતં મહત્ ॥

“ સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; દ્વોઘા શ્રીકૃષ્ણ છે; અર્જુનરૂપ વત્સ છે; બુદ્ધિશાળી પુરુષો તે દુઘના બોક્તા છે અને ગીતાજી અમૃતસમ શ્રેષ્ઠ દૂધ છે. ”

૧. બૃહદારણ્યક—ઉપનિષદ ૪, ૪, ૨૨.

૨. ર્શ્વ—ઉપનિષદ.

૩. છાન્દોગ્ય—ઉપનિષદ ૪, ૧૪, ૩; બૃહદારણ્યક—ઉપ. ૪, ૪, ૨૨

૪. મ. ગૌ. ૪, ૧-૩.

ભગવદ્ગીતામાં જે સમન્વય આપણે જોઈએ છીએ તેની તાત્કાલિક પ્રેરણા ભોગવત-ધર્મમાંથી મળી હતી. એવું પણ સૂચન સાથે જ કરવામાં આવે છે કે ગીતાજ્ઞના ઉપદેશ અને ભાગવતના સિદ્ધાંત વચ્ચે ભેદ છે જ નહિ. કેઈ વખત ભગવદ્ગીતાને ‘હરિગીતા’ પણ કહેવામાં આવી છે.^૧

બૌદ્ધમતના કોષ કોષ અંશ સાથે ગીતાજ્ઞના ઉપદેશનું સાદૃશ્ય છે. છતાં ગીતાજ્ઞમાં બૌદ્ધધર્મનો સહેજ પણ ઉલ્લેખ નથી. એ બંનેને વેદાનું સર્વતોમુખી પ્રામાણ્ય સ્વીકૃત નથી. બંનેમાં જાતિભેદની સખ્તાઇ ઓછી કરવાનો યત્ન છે અને તે તેને શિથિલતર પાયા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરીને. તે સમયે યજ્ઞયાગાત્મક ધર્મની વિરુદ્ધ જે પ્રબલ આંદોલન આવ્યું હતું તેનું સુસ્પષ્ટ નિદર્શન બંનેમાં મળે છે; જો કે એ બેમાં ગીતાજ્ઞ જરા વિશેષ સ્થિતિશીલ (Conservative) હોવાથી એના વિરોધનું પ્રાબલ્ય પૂર્ણતાએ નથી પહોંચ્યું. ધર્માચરણ સંબંધમાં શુદ્ધદેવ “મધ્યમમાર્ગ” બતાવી ગયા છે; અને કે એમના પોતાના જ ઉપદેશમાં આ મધ્યમમાર્ગ પ્રતિ એટલો બધો પક્ષપાત નથી જણાવે. દા. ત. વિવાહિત જીવન કરતાં બ્રહ્મચર્યને ખાસ પ્રોત્સાહ આપવી, ભોજનોત્સવની સરખામણીમાં ઉપવાસને ઈષ્ટિતર જાહેર કરવો—એમાં મધ્યમમાર્ગનું અનુસરણ ક્યાં છે? ગીતાજ્ઞમાં સંન્યાસીઓનો ધર્મોન્માદ વખોડી કાઢવામાં આવ્યો છે; તેમ જ જે તપસ્વીઓ પ્રકાશ કરતાં અંધકાર, સુખ કરતાં દુઃખને પસંદ કરે છે તેઓની આધ્યાત્મિક—આપધાતસમી પ્રવૃત્તિઓની પણ નિન્દા કરવામાં આવી છે. હલકા સ્વાર્થ કે મૃત્યુની ઉપાસનાં કર્યાં સિવાય સુકૃતલાભ મેળવવાનો શું સંભવ નથી? “નિર્વાણ” શબ્દ ગીતાજ્ઞમાં વપરાયો છે પણ તે કંઈ બૌદ્ધધર્મમાંથી લેવામાં આવ્યો છે એમ માનવાને કારણ નથી; કારણ કે તે શબ્દ માત્ર બૌદ્ધધર્મમાં જ ઉપયુક્ત છે એમ નથી. ગીતાજ્ઞ અને બૌદ્ધધર્મમાં જીવન-મુક્તિનું જે વર્ણન છે તે એકસરખું છે.^૨ ગીતાજ્ઞ બૌદ્ધધર્મ ગ્રંથો કરતાં અધિકતર પૂર્ણ છે; કારણકે બૌદ્ધગ્રંથોમાં “શૂન્ય” તરફ, અર્થાત્ નકારાત્મક તત્ત્વ ઉપર અતિશય પક્ષપાત દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મના નૈતિક સિદ્ધાંતો ગીતાજ્ઞમાં સ્વીકૃત છે; પણ બીજા બાજુએ જોતાં, બૌદ્ધધર્મના નકારાત્મક શૂન્યવાદને અનાસ્થા અને ભ્રમનું કારણ ગણી તે તરફ ગીતાજ્ઞ ગર્ભિત રીતે અવિશ્વાસ સૂચવે છે. શ્રુતકાળના સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ કરવાથી ગીતાજ્ઞએ હિંદમાં બૌદ્ધધર્મ કરતાં સમધિક પ્રતિષ્ઠાલાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

ગીતાજ્ઞ અને સાંખ્ય-યોગ દર્શનના પરસ્પર સંબંધ સંબંધી ગાળેનો મત આવે છે: “સાંખ્ય અને યોગદર્શનમાં જે તત્ત્વોનો ઉપદેશ છે, લગભગ તે જ બધાં તત્ત્વો ઉપર ભગવદ્ગીતાનું તત્ત્વદર્શન રચાયું છે. સાંખ્ય-યોગની સરખામણીમાં, આ બાબતમાં વેદાન્તનું સ્થાન દ્વિતીય છે ગીતાજ્ઞમાં સાંખ્ય-યોગના ઉલ્લેખ અનેક છે, જ્યારે વેદાન્તનો ઉલ્લેખ

૧. શાન્તિપર્વ ૩૪૬, ૧૦.

૨. અ. ૬, ૧૫.

૩. મ. ગી. ૨, ૫૫-૭૨; ૪, ૧૬-૨૩; ૫, ૧૮-૨૮; ૧૨, ૧૩-૧૬. સરખાવો ધર્મપદ ૩૬૦-૪૨૩; છત્તનિપાત, મુનિમુક્ત ૧, ૭ અને ૧૪.

માત્ર એક જ વાર ('વેદાન્તકૃત' અ. ૧૫,૧૫) મળે છે; અને તે પણ ઉપનિષદના અર્થમાં. ગીતાજીનો પ્રકૃત મૌલિક અંશ વેદાન્તિક ઉપકરણ સાથે સંઘટિત હોય એમ માનવાને કશું કારણ નથી. સાંખ્ય-યોગને જ ગીતાજીનું ઉપકરણ કહી શકાય. એ વસ્તુ સુસ્પષ્ટ સમજવા માટે આપણે સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત-એ બે વચ્ચે જે દુરુચ્છેદ વિરોધ દેખાય છે તે યાદ કરવો રહ્યો; અને આ વિરોધને દૂર કરવા માટે કયું પ્રાચીન અને કયું નૂતન એની વિચારપૂર્વક મીમાંસા કરવી રહી. ગીતાજીનું પરીક્ષણ ધાર્મિક દષ્ટિએ કરો કે દાર્શનિક દષ્ટિએ-પણ આ જ અનુમાન પર અવારો. "પરંતુ, ગાજેનો આ મત કેટલે અંશે સ્વીકારી શકાય એ પ્રશ્ન છે. સાંખ્ય-યોગ શબ્દોનો જે જે સ્થાને ગીતાજીમાં વ્યવહાર થયો છે તે તે સ્થાને તે સાંખ્યદર્શન કે યોગદર્શનના રૂઢ અર્થને જ અનુવ્રણી નથી થયો. પણ એ શબ્દો સુક્તિલાભના બે માર્ગ-જ્ઞાનમાર્ગ અને ધ્યાનમાર્ગ-ને ઉદ્દેશીને વપરાયા છે.^૧ વળી, ગીતાજી જે સમયમાં રચાય છે તે સમયમાં કંઈ એક તરફ સાંખ્યયોગ અને બીજી તરફ વેદાન્ત વચ્ચે સુસ્પષ્ટ ભેદ વા વિભાગ સ્થાપિત થયા ન હતા; અને ગાજેના મતનો મુખ્ય આધાર તો આવા ભેદની કલ્પના છે. આ દિશાએ, શ્રીત્ત્વ એકવર્ડ હલ્લેના મત અધિકતર સુક્તિયુક્ત છે. એ કહે છે: "ઉપનિષદ્ ભગવદ્ગીતા અને અન્યાન્ય પ્રાચીન હિંદુ શાસ્ત્રોમાં વિવિધ દાર્શનિક મતના ઉલ્લેખ ખૂબ સેળમેળ થયેલા મળે છે. પાછળથી, કેાઈ અચોક્કસ સમયે આ મતો પરિવર્તન પામી એક એક સ્વતંત્ર પ્રસ્થાનભેદમાં પરિણમ્યા. આ સ્વતંત્ર વિભાગો સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્તના ચિરસુપરિચિત નામથી ઓળખાયા." ^૨ સાંખ્યનું મનસ્તત્ત્વ અને ક્રમપરિણામવાદ ગીતાજીએ સ્વીકાર્યા છે; અને કે સાંખ્યનાં જીવમુદ્ધત્વ અને પ્રૃથિતિ-સ્વાતંત્ર્યનો અસ્વીકાર કર્યો છે.^૩ કપિલના નામનો ઉલ્લેખ ગીતાજીમાં છે, પંતંજલિનો નથી. પરંતુ આપણે એમ ચોક્કસ કહીએ એમ નથી કે આ જ કપિલ તે સાંખ્યાચાર્ય. અને એમ હોય તો પણ એમ કેમ કહી શકાય કે સાંખ્યદર્શનની બધી વિગતો તે સમયે વિસ્તાર પામી હતી? અલગત, જુદી, અદ્ધકાર અને મનસ-એ શબ્દો ગીતાજીમાં વપરાયા છે પણ તે સર્વત્ર સાંખ્ય પરિકાયાના શબ્દાર્થમાં નહિ "પ્રકૃતિ" શબ્દની બાજતમાં પણ એ જ કહેવાનું છે.^૪ સાંખ્યદર્શનમાં જાણી જોઇને ધર્મ-તત્ત્વનો પ્રશ્ન હોડી દીધો છે પરંતુ ગીતાજીનો તો પરમેશ્વરતત્ત્વ સંસ્થાપનનો સવિરોધ આગ્રહ છે.

ગીતાજીમાં જે કે પુરુષ-પ્રકૃતિનો ભેદ દર્શાવ્યો છે તોપણ દ્વિતવાદનો તો અસ્વીકાર કર્યો છે. પુરુષને પણ એક સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે નિર્દેશ નથી કર્યો; એ તો ધર્મરની જ પ્રકૃતિ છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાનને પરાપ્રકૃતિ તરીકે કહી પુરુષને સમજવામાં આવે છે; જ્યારે સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિના બધા વિકારને દસ્યાવલીરૂપે માન્યા છે અને તે એક કામનના વિષયીને દર્શન દે છે અને તેને માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમ પ્રતિપાદિત છે. વળી એમ

૧. મ. ગી. ૨, ૩૬; ૩, ૩; ૫, ૪-૫; ૧૩, ૨૪. સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ૧૮માં અધ્યાયના ૧૩માં શ્લોકમાં ઉલ્લેખ છે. મધ્વાચાર્ય વ્યાસસ્મૃતિમાંથી એક શ્લોક મ. ગી. ૩, ૪૮ ૩૫૨ની એમની ટીકામાં ટાંકે છે, જેમાં સાંખ્યનો અર્થ "આત્મતત્ત્વ વિજ્ઞાન" એવો કર્યો છે.

૨. જુઓ Preface to Srimukhyasra: પાન ૭.

૩. મ. ગી. ૨, ૧૧-૧૬; ૧૮-૩૦; ૨, ૨૭-૨૯; ૫, ૧૪; ૭, ૪; ૧૩, ૫.

૪. મ. ગી. ૩, ૩૩; ૪, ૬; ૭, ૪; ૯, ૮; ૯, ૫૧; ૧૩, ૨૦; ૧૮, ૫૬.

પણ કશું છે કે નો કે પ્રકૃતિ નહ-અચેતન-છે તોપણ એની સર્વ ક્રિયા ઉદ્દેશ્યમૂલક હોય છે: એની ક્રિયાશીલતા આત્માને અપવર્ગ પ્રાપ્ત કરાવા સારૂ હોય છે. પરંતુ એક તરફ પ્રકૃતિને જડ ગણવી અને બીજી તરફ એના વિકાર અર્થાત્ એની ક્રિયાને હેતુમૂલક જાહેર કરવી: એ બે વિધાન વચ્ચે સામંજસ્ય નથી. ગીતાજીમાં આ દેખીતા વિરોધનું મુંઝ સમાધાન કરવામાં આપ્યું છે: પ્રકૃતિની લીલાની પાછળ પુરુષ-ચૈતન્ય વર્તમાન છે. પુરુષ વા જીવ સાંખ્યદર્શનમાં સ્વતંત્ર વસ્તુ છે; પણ ગીતાજીમાં તેમ નથી. એનો સ્વભાવ માત્ર જ્ઞાન જ નથી, પરંતુ આનંદ પણ છે. ગીતાજીમાં પુરુષ-પુરુષ વચ્ચે બેદ સ્વીકારાયો નથી.^૧ “ઉનમપુરુષ”ના અસ્તિત્વમાં પણ ગીતાજી માને છે. અને એમ છતાં, પુરુષનાં લક્ષણ અને તેનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ ગીતાજીના મત પ્રમાણે વિચારતાં, સાંખ્યમતનો ગીતાજી ઉપર પ્રભાવ પડેલો છે એમાં શક નથી.^૨ પુરુષ છે દ્રશ્યમાત્ર-કર્તા નહિ. બધી ક્રિયાની કર્તા છે પ્રકૃતિ. “હં કર્તા હું” એમ જે વિચારે છે તે બાન્ત પ્રકૃતિનાં બંધનમાંથી પુરુષની મુક્તિ અનુભવવી એ છે જીવનનું પરમધ્યેય, પરમ પુરુષાર્થ. સાંખ્યકારના ત્રિગુણત્વને પણ ગીતાજીમાં સ્વીકાર્યું છે. “મર્ત્યલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં એવી કંઈ વસ્તુ નથી, જે પ્રકૃતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય.”^૩ આ ગુણત્રય એ પુરુષનાં ત્રણ પ્રકારનાં રજ્જુ-બંધન. નર્વાં મુધી આપણે આ ગુણત્રયને વશીભૂત રહીશું ત્યાં મુધી આપણે આ સંસારમાં જન્મ-મૃત્યુના ચક્રરેફરા ફરવા જ પડશે. ગુણત્રયનાં બંધનમાંથી છૂટવું એ જ મુક્તિ. અંતરિન્દ્રિય અને બાહ્યેન્દ્રિયનો ગીતાજીમાં જે ઉલ્લેખ છે તે સાંખ્યના ઉલ્લેખને અનુરૂપ છે.^૪

યોગાનુશાન વિશે પણ ગીતાજીમાં ઉલ્લેખ છે. આ સર્વ મતે ચંચળ, અસ્થિર, અત્યંત બળવાન મનનું શી રીતે દમન કરવું એ પ્રશ્ન અર્જુન ન્યારે શ્રી કૃષ્ણને પૂછે છે ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ એવો ઉત્તર આપે છે કે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે વશ કરી શકાય.^૫

[ક્રમશઃ]

વિતાબવન,
શાન્તિનિકેતન. . }

અધ્યાપક ડૉ. મણિલાલ પટેલ
પી. એચ.ટી.

૧. મ. ગી. ૭,૪; ૧૩ ૨૦-૨૨; તથા વેદાન્તાસૂત્ર ૨.૧.૧ અને તેની ઉપરનું સાંખ્યસાંખ્ય.

૨. ધરખાતો મ ગી. ૧૩,૩૪ અને સાદ્યકારિકા ૬૨.

૩. મ. ગી. ૧૮,૪૦; ધરખાતો ૧૪,૫.

૪. મ. ગી. ૩,૪૦-૪૨; ૧૩, ૫.

૫. ભુએ મ. ગી. ૬,૩૩-૩૪. સંક્રાન્ત્યર્થ મ ગી. ૧૦,૨૨ માં પણ ન્યાયદર્શનનું સૂચન માને છે, ભુએ એમનું ગીતાજી ઉપરનું સાંખ્ય.

ચૌરખંડર

કો' ભૂમિની લિતરમાં લરિયા ખૂબના
માણેક મોતી લુમખે વળી ક્યહાંક લાધે;
સોનાં રૂપાં પણ જડે ક્યહિં લાટલાટે
તો આંગલભૂમિ સગી કો' ભરી કોલસાથી !

આ ભૂમિમાં પણ ન એવું કશું દિસે છે,
ને હોય તો નથી પ્રયત્ન થયા દિશામાં;
હા, આટલું ખરું—અહીં નરરત્ન પાકે
અંતય જેની દ્યુતિથી નવખંડ નેનાં !

સૌરાષ્ટ્રને આણે આણે ઇતિહાસ વાસ,
સૌરાષ્ટ્રને કણકણે ભરી શૌર્યગાથા;
સૌરાષ્ટ્રને વન ન કેવલ સિંહ-પાક
પાકે પરન્તુ પુરમાં નરસિં' ખનોતા !

આ ભૂમિએ પણ દીધો જગને સુદામો,
શ્રીકૃષ્ણનો પરમ ભાવલીનો સખા જે;
દારિદ્ર્યદુમ જડમૂળથી કાપી કૃષ્ણે
આદર્શ મૈત્રી મહિમા જગને જણાવ્યો.

આ ભૂમિએ જગતને કિધ ભેટ ગાંધી, :
જેમાં વસ્યા ઉભય કૃષ્ણ અને સુદામો;
જેણે ભાડાં દરદ દેશ તણાં નિદાન્યાં
હિંસા હરામ કરી વાપરવી વસાણે !

જે ભૂમિનાં પુનિત પાદ પખાળવામાં
અંભોધિ ગૌરવ લહી સદ્ભાગ્ય માને;
જે પુણ્યભૂમિ, વીરભૂમિ વદાય વિધે,
તેની ચઢાવી શીરધૂલિ' ચઉં કૃતાર્થ !

દેવજી રા. મોદા

(૧) ચીનમાં પુનર્ધટના

રાષ્ટ્રસંઘના અંગેની ચીના સમિતિમાં ટ્રેડસ્ટિન, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, નોર્વે, સ્પેન, બ્રેઝિલ, લેબેકિયા, મેક્સિકો અને ચીન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના માણસો છે અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તેમાં નિરીક્ષક છે. તેનકીંગ સરકારની સાચી હકુમત નીચે યેંગસીટ નદીની ખીણોના મધ્ય અને નીચાણના પ્રદેશોની આર્થિક સ્થિતિની પુનર્ધટના કરવા માટે ચીનની સરકારની વિનંતિથી ચીનના નિષ્ણાતોનાં કામોનો સમન્વય કરવા માટે આ સમિતિ નીમવામાં આવી છે. હાલમાં તો રાષ્ટ્રસંઘ સાથે સંબંધ ધરાવતા યુરોપીઅન અમલદારો આરોગ્ય, માલની ફેરવણી, પોસ્ટ-ટેલિફોન અને સર્વિસ બેન્કોની વ્યવસ્થા કરવામાં મદદ કરે છે. આરોગ્યના કામમાં ફક્ત ક્વૉરન્ટાઇન સ્થળો અને દવાખાનાઓનો સમાવેશ થાય છે, અને માલની ફેરવણીમાં દરિયાની પૂરવણી-પુર પરનો કાણુ અને બંદરોના સુધારાનો સમાવેશ થાય છે. આ કામમાં યુરોપના જુદા જુદા દેશના નિષ્ણાતો રોકવામાં આવ્યા છે. વિશેષમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને અને ભૂગોળવેત્તાઓને રોકવામાં આવ્યા છે. આ નિષ્ણાતોને પોતાનું કામ કરવા ઉપરાંત ચીના લોકોના શિક્ષણ માટે પણ રોકવામાં આવ્યા છે.

આંતરગ્રંજીય વિગ્રહમાં પણ ચીને બીજાં દેવાદાર રાષ્ટ્રો કરતાં પોતાની આબરૂ સારી રીતે જળવી છે અને ચીનમાં રચનાત્મક કામો માટેની તકો બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં વસ્તુતઃ વિપુલ પ્રમાણમાં છે.

યેંગટીઝ ડેલ્ટાની અંદર પણ વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં તેલના અને ઘાસલેટના દીવા કરવામાં આવતા હતા.

મે' ઘણીખરી રેલવેમાં મુસાફરી કરી છે અને ગાડીઓને નિયમિત જતી આવતી જોઈ છે. તેમનાં વેપારનો વિકાસ ઘણી જલદીથી નાણાંખાતાના કોયડાઓ ઉકેલશે અને આબરૂમાં-વેપારમાં અને આંતર આખાદીમાં વૃદ્ધિ એકદમ કરશે.

એમ ધારવામાં આવે છે કે ૫૦,૦૦૦ માઇલની રસ્તો જાહેર વેપાર માટે ખુલ્લો કર્યો છે. તેઓ સાદી મોટરોથી સતોષ પામે છે. ચીના લોકો પોતાનાં નહેરકામો પણ ચલાવે છે.

મે' એક એવી સંસ્થા સુંદર મોટર જોઈ કે જેમાં ઇલેક્ટ્રીક પ્રકાશ સિતેમા-આમોદોન અને માઇક્રોફોન-(સ્ક્રીમીંગ)ની સજવડ હતી. ચીનના સેનાપતિઓ પણ પોતાના સૈનિકોને અને જાહેર ગ્રંજને ચિત્રો અને મુખપાઠો મારફત કળવણી આપે છે.

એરોપ્લેનો સાથે પણ પ્રયોગો આદરે છે. તેઓની રાજકીય, અને વ્યાવહારિક ઉમેદો દરદરના પ્રાંતોનો અને ગરીબોના ગ્રંથગર્ભો ખ્યાલ આપે છે.

ચીનની આંતરવ્યવસ્થામાં ગયા એક વર્ષ દરમ્યાન મુગ્ધ કરે તેવી પ્રગતિ થઈ છે. લશ્કરી તાલીમ પણ જુદા જુદા ખાતાનાં અમલદારોએ-જેમકે ખેતી ઉપરના અમલદારો-અમલમાં મૂકી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે નેનકીંગ સરકારની સત્તા તે શહેરની બહાર પણ પ્રવર્તે છે; પણ આ ખુલાસો ખોટું રસ્તે દોરનારો છે.

મધ્યવર્તી સરકારે સામાન્ય જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ પર સંયુક્ત કરપદ્ધતિ હમણાં જ લાગુ કરી છે. નેનકીંગ પણ હવે રાષ્ટ્રીય સરકારની રાજધાની તરીકે ઘણી જ જાણીતી બની રશે.

ઘણી જાતના સામાજિક પ્રયોગો પ્રગતિ કરી રહ્યા છે અને ચીનાઓના નવા વિકાસો વસ્તુતઃ ઘણાજ ઉપયોગી (જરૂરના) છે. દેશની સામાજિક પુનર્ધર્ટનામાં ઓછો પણ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઈ રહી છે.

છેલ્લાં ૧૦ વર્ષ દરમ્યાન તેમના જીવનમાં ઘણા પ્રકારનો સુધારો થયો છે. શહેરો અને ગામડાંઓ સમૃદ્ધિવાન અને આજાદ જણાય છે. લોકો સારી રીતે ખાપ પીએ છે અને પહેરવેશ પણ સારો પહેરે છે. તેઓ ધારે તેટલી વખત ગમે ત્યાં મુસાફરી કરી શકે છે. બજારો પણ પરદેશી માલના નમુના જેવા જ માલથી ભરાઈ ગઈ છે. ન્યાં જેટલે અંશે પોતાનો પ્રયત્ન બેઝાયાલો છે ત્યાં તેટલે અંશે પ્રગતિ છે. રાષ્ટ્રીય, મ્યુનિસિપલ અને સામાજિક સત્તાધારીઓ પણ જનતા તરફ પોતાની પૂર્ણ લાગણી બતાવે છે.

(" આધુનીક રિવ્યુ " માંથી)

(૨) લડાઈનું દેણું*

જુદા જુદા દેશોને લડાઈને અંગેનું યુનાઈટેડ રોટસનું તા. ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૩૨ ના રોજ કેટલું દેણું હતું તે નીચેના આંકડાઓ દર્શાવશે. કુલ દેણું ૧૨૪, ૯૩૪, ૪૨૧ ડોલરનું છે, જેના લગભગ ૩૬,૬૩૭,૬૦૦ પૌંડ થાય.

આમાંથી એકલા સિટનને ૩૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર મુદત્ત તરીકે તથા ૬૫, ૫૫૦, ૦૦૦ ડોલર વ્યાજના મળી કુલ, ૯૫, ૫૫૦, ૦૦૦ ડોલર આપવાના થાય છે. પૌંડનો ભાવ સરભર હોય ત્યારે તેના ૧૯, ૧૧૦, ૦૦૦ પૌંડ થાય. અત્યારના હંડિયામણના ભાવે લગભગ ૨૮, ૦૦૦, ૦૦૦ પૌંડ થાય.

કુલ દેવાના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

દેશ	ડોલર	સરભર ભાવે પૌંડમાં કિંમત
ઇંગ્લંડ	૯૫, ૫૫૦, ૦૦૦	૧૯, ૧૧૦, ૦૦૦
બેલ્જિયમ	૨, ૧૨૫, ૦૦૦	૪૨૫, ૦૦૦
ઝેકાસ્લાવેકિયા	૧, ૫૦૦, ૦૦૦	૩૦૦, ૦૦૦
એસ્થોનિયા	૩૫૬, ૩૭૦	૭૧, ૨૩૪
ફાન્સ	૧૯, ૨૬૧, ૪૩૨	૮૫૨, ૨૮૬

* તા. ૧૬ ડિસેમ્બર ૧૯૩૨ ના ' ફ્રી પ્રેસ જર્નલ ' ઉપરથી

ફિન્લેન્ડ	૧૮૬,૨૩૫	૩૭,૨૪૭
હંગરી	૪૦,૭૨૦	૮,૧૪૬
ઇટલી	૧,૨૪૫,૪૩૭	૨૪૯,૦૮૭
લેટિવિયા	૧૪૮,૮૫૨	૨૯,૭૭૦
લિથુઆનિયા	૯૨,૩૮૬	૧૮,૪૭૭
પોલેન્ડ	૪,૪૨૭,૬૮૦	૮૮૫,૫૯૬

છાટાલાલ માનસિંગ કામદાર

(૩) ભાવી યુદ્ધ

ભવિષ્યના યુદ્ધમાં રસાયનશાસ્ત્ર મોટો ભાગ ભજવશે, એમ કહેવામાં કલ્પનાની કંઈ જ જરૂર નથી; કારણ અત્યારે જ આપણી સામે એવા બનાવો બને છે કે જેથી આપણી ખાતરી થાય છે કે રસાયનશાસ્ત્ર પાસે એવી શક્તિ છે કે જેના ઉપયોગથી જરાવારમાં મૃત્યુ ફેલાય. અને જેમ જેમ વખત જશે તેમ તેમ આનાથી પણ વધારે બપંકર શસ્ત્રોની શોધ કરવામાં આવશે.

ભાવી યુદ્ધમાં માત્ર બે ફાળે વચ્ચે લડાઈ નહિ થાય, પણ એકદમ સ્ત્રીઓ તેમ જ છોકરાંઓ એ બંધાની જનહાનિ થશે. ભવિષ્યના યુદ્ધમાં મોખરો હશે કે કેમ તે પણ એક સવાલ છે, જો હશે તો તો પુરુષો પાછા ફરવાની આશા વગર આગળ ધપશે ને જેઓને તેઓ પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે તેમને મળવાની આશા પણ મૂકી દેશે.

એમ લાગે છે કે યુદ્ધની શરૂઆત હવાઈ હલ્લાથી થશે. કારણ જે દેશ પહેલાં હવાઈ હલ્લો કરશે તેને કુતેહ મળવાની વિશેષ આશા રહેશે. થોડા વખત પર લંડનમાં એક કૃત્રિમ હવાઈ હલ્લો કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં બસોપચાસ વિમાનોએ ભાગ લીધો હતો, પણ અત્યારે એ વિમાનોને સર્વિલાઇટ વગેરેની મદદથી શોધવામાં આવ્યાં ત્યારે માત્ર સોળ જ દેખાતાં હતાં, એટલે કે જો આ હવાઈ હલ્લો ખરો હોત તો સર્વિલાઇટ, મશીનગન વગેરેનાં સાધનો હોવા છતાં બસોચોત્રીસ વિમાનોએ લંડન ઉપર બોંબ નાખ્યા હોત ને સહેરને તારાજ કરી નાખ્યું હોત.

છેલ્લા યુદ્ધમાં વખરાએલા બોંબ ને અત્યારના બોંબ વચ્ચે ઘણો તફાવત રહેશે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ઘણી શોધો પછી એવા બોંબ તૈયાર કર્યા છે કે માત્ર એક જ બોંબથી લાખો માણસની જનહાનિ થશે. ‘મૃત્યુની ઝાકળ’ (Death's Dew) નામનો એક એવો પણ બોંબ આવે છે કે જેનાથી મોટાં શહેરો પણ એકાનમેકાન ચક્ર બન્ય.

તે ઉપરાંત ગ્રીન ક્રોસ ગેસ (Green cross gas) તેમ જ યલોક્રોસ (Yellow Cross) નામના વાયુનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે, ગ્રીન ક્રોસથી માણસો જેમ પાણીમાં ડૂબીને મરણ પામે, તેમ મરણ પામે છે અને યલોક્રોસથી જેમ સર્પનાં દંડથી માણસને ઝેર ચઢી જાય છે, તેવી જ જાતની અસર થાય છે.

આવી જાતના બીજાં બોંબોમાં બોંબ બારેક વાયુઓ આવે છે. તેનાથી એકદમ મૃત્યુ થાય છે. કેટલાક ગ્રીન ક્રોસની માફક અદ્ય છે. પહેલાં તો તેની અસર નજરે પડતી નથી, પણ તેનાં ચિન્હો દેખાયા પછી કંઈ જ ઉપાય ચક્ર શક્ય નથી; કારણ ત્યાં

સુધીમાં તો વાયુઓ શરીરના અવયવો પર ભયંકર અત્રર કરી ચૂકેલા હોય છે. એક જાતનો વાયુ ખાસ વિમાની સાથેં યુદ્ધ કરતી વખતે જ વાપરવામાં આવશે. આ વાયુ ઊંચે ચઢે છે ને જે તેને શ્વાસમાં લે છે, તેને તે આંધળા જેવા બનાવી દે છે. જે વિમાની તેની અંદર આવી પડશે તે તેનો શ્વાસ લેશે તો થોડો વખત તો તેને કંઈ થશે નહિ પણ પછી એકદમ અંધારાં આવશે.

એમ ગણતરી કરવામાં આવે છે કે આખા સો રાંચા એક ટન વાયુ ને ચેરિસ પર ફરી વળે તો એક કલાકમાં તો આખા શહેરમાં વીસ મિટરની જડાઇનાં એ ગેસનાં વાદળાં શહેરને ઘેરી વળે અને આખું શહેર પાથમાત્ર યથ જાય.

વધારામાં વીજળીના તરત સળગી ઊઠે તેવા ભેંજ થયા છે. માત્ર એક જ કીમીગ્રામ વજનનો ભેંજ કોઈ પણ ચીજ સાથે જરા અથડાતાં તેમાંથી ૩,૦૦૦ ડીગ્રી (ફારેન-હાઇટ) જેટલી ગરમી નીકળે છે ને જે આવે તેને બાળીને ભસ્મ કરે છે. પાણીથી તેનો ઊલટો વધારે ફેલાવો થાય છે, એની ગરમી ઝોઢી કરવાનું કાઠ પણ સાધન હતું સુધી શોધી શકાયું નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે આ ભેંજ શહેરના રસ્તા પર નાખવામાં આવશે કે જેથી તે રસ્તાઓ દારીને નીચેથી જતા ગાસ નળો પર પડશે ને આખા શહેરને સળગાવી મૂકશે. શહેરમાં ગલરાટ ફેલાશે કે તરત જ વિમાનો પૂરેપૂરો નાશ કરવાને વાયુના ભેંજ નાખશે અને શહેરને પૂડું કરશે.

અત્યારે સુધીના યુદ્ધમાં સાધારણ જનતાનું કંઈ રક્ષણ કરવામાં આવ્યું નહોતું, પણ હવે પછીનાં યુદ્ધોમાં જેટલું લશ્કરનું રક્ષણ કરવું પડે છે તેટલુંજ સાધારણ મનુષ્યોનું પણ કરવું પડશે. ને તે છતાં પણ નિશાબેથી આવતા છોકરાઓ અથવા તો રાતના ઊંઘતા માણસો ભયંકર વાયુનો ભોગ યથ પડશે.

લાવી યુદ્ધમાં દેરો ને વનસ્પતિનો નાશ તેમ જ પ્રાણીઓનો બગાડ ઓછાસ કરવામાં આવશે.

છેલ્લે જે લાવી યુદ્ધમાંથી કાઠ પણ બચશે તો તે જરૂર દરિદ્રાવસ્થામાં જ હશે, કારણ ઉપર જણાવેલાં સાધનો તૈયાર કરવામાં કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ થશે. તે ખર્ચથી દુનિયાને ઉપયોગની કાઠ પણ ચીજ ઉત્પન્ન નહિ થાય ને ઊલટું વનસ્પતિ અને દારના નાશને લીધે આખા પ્રદેશો એક ઉજ્જડ રણ જેવા યથ જશે.*

(૪) જર્મનીમાં સ્ટરીલાઇઝેશન-અદાલતોનો કાર્યક્રમ

‘સ્ટરીલાઇઝેશન’ એટલે કૃત્રિમ નપુંસકત્વ કરનારી શસ્ત્રક્રિયા, જેથી માણસો વધારાનાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. જર્મનીમાં અશક્ત માણસોને “સ્ટરીલાઇઝેશન” કરવાનો એક નવો કાયદો ચલાવે છે. અને ખાનગી ગણતરી પ્રમાણે, તેનું પરિણામ એવું આવશે કે લગભગ ૧૦૦,૦૦૦ જર્મનો કે જેમને અપરમાર જેવા રોગો થયેલા છે તેઓનો માખાપ થવાપણનો દક લાઇ લેવામાં આવશે.

સ્પેશીઅલ “સ્ટરીલાઇઝેશન” કોર્ટો સ્થાપવામાં આવશે, અને તેમાં એક ન્યુરીસ્ટ (કાયદાશાસ્ત્રી), એક ઔપધોમાં નિષ્ણાત, અને એક ડૉક્ટર કે જે સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં વિકાસ, અને સુધારણા કેમ થાય તેમાં પ્રવીણ હોય તેણે, એમ ત્રણ માણસો રાખવામાં

આવશે. “સ્ટરીલાઇઝેશન” માટે કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાની જાતે માગણી કરી શકે છે; અને તેનો વાલી કે રક્ષક પણ કરી શકે છે. અને આવી માગણી દવાખાના કે હોસ્પિટલના મુખ્ય અધિકારી, અથવા આવા કામ માટે નીમાએલા ડોક્ટરને કરવાની હોય છે. દરેક માગણી “સ્પેશીઅલ કોર્ટ” ને મોકલવાની હોય છે. જે કોર્ટ “સ્ટરીલાઇઝેશન” માટે હુકમ કાઢે છે, તો તે માણસની મરજી વિરુદ્ધ પણ તેની ઉપર “સ્ટરીલાઇઝેશન” કરી શકાય છે. જે તે જરૂરી હોય તો તે પરાણે પણ કરવામાં આવે છે.

આવા પ્રકારનું “સ્ટરીલાઇઝેશન”-“ઓપરેશન” તદ્દન નુકસાન વિનાનું છે, અને ખાસ નિષ્ણાત ડોક્ટર ફક્ત હોસ્પિટલમાં જ આવી સત્ક્રિયા કરી શકે છે, અને આવા “ઓપરેશન” ને લગતી ગુલતાને માટે તેણે સોગન કે શપથ લીધેલા હોય છે.

આ સાંપ્રત કાયદામાંથી ગુનેગારોને “સ્ટરીલાઇઝેશન” માંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા છે, કારણ કે નાઝી પક્ષની એવી ઈચ્છા છે કે “સ્ટરીલાઇઝેશન” ને દંડ કે શિક્ષા તરીકે ગણવાનું નથી. પરંતુ જે જાતીય ગુનેગારો (Sexual Criminals) જેઓ સમાજને ભયંકર ચઢ પડેલા છે તેમને માટે ખાસી કરી નામરદ બનાવવાનો ખીલો કાયદો થનારો છે. આવતા જન્યુઆરી માસમાં ડોક્ટરો, ધારાસભ્યો, જર્મન કારાગૃહોની તપાસ માટે પરિભ્રમણ કરશે, અને જે સ્ત્રી અથવા પુરુષ “કારાગૃહોનાં ટેવાએલાં નોકર પક્ષી” જેવાં બની ગએલાં છે, તેમને ચૂંટી કાઢશે.

“સ્ટરીલાઇઝેશન” ના કાયદામાં બે પ્રકારનો હેતુ રહેલો છે: (૧) પહેલું, અશક્ત રોગી માણસોના ઉછેરને નાણુદ તથા બંધ કરવો; (૨) ખીલું, આવા અશક્ત માણસોના નિભાવ અથવા ગુજરાનને માટે હોસ્પિટલો, ગાંડાની ઇસ્પતાલો, અને જેલખાનાંનો નાણા-વિષયક ખર્ચ તદ્દન ઓછો કરવો. વળી એમ દર્શાવવામાં આવે છે કે આવા અશક્તો ને રોગીઓને નિભાવવામાં રાજ્યને લગભગ ૧૦,૦૦૦,૦૦૦, પાઉન્ડનો દર વર્ષે ખર્ચ થાય છે.

“સ્ટરીલાઇઝેશન” કરવાની દવાના ખર્ચની કિંમત સાર્વજનિક દ્રવ્ય અથવા પબ્લીક ફંડમાંથી પૂરી પાડવામાં આવશે. ન્યારે સત્ક્રિયા અથવા ઓપરેશનનું ખર્ચ આરોગ્યને માટે ભરેલાં વીમાનાં નાણાંમાંથી, અથવા હિત કે કલ્યાણને માટે ભેગાં કરેલાં નાણાંના બંડોળમાંથી પૂરું પાડવામાં આવશે.*

દલપતસિંહ પી. પરમાર

(૫) ફીડરલ યોજનાની આર્થિક જવાબદારીઓ

પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય અને ફીડરલ દાખલ કરવામાં આર્થિક જવાબદારીઓ કેટલી વધશે તે સૂચવતું એક નિવેદન સર માલકમ હેમલીએ તૈયાર કરેલું તે ગ્રંથુક્ત સમિતિ આગળ રજૂ કરતાં સર સેમ્યુઅલ હોરે નીચે મુજબ વિવરણ કર્યું હતું. નવા બંધારણીય ફેરફારો અમલમાં મૂકતાં જે આર્થિક ગૂંચવણો નડવાની હોય તેનો નિર્ણય કરવો સંયુક્ત સમિતિને શકે તે

માટે એ નિવેદન ભોમીઆની ગરજ સારતું. પરંતુ એમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો શહેનશાહની સરકારનો મત રજૂ કરતા નથી:

આ નિવેદનની એંદર સ્વરકારી દસ્તાવેજોમાંથી જ આંકડા ઉતારવામાં આવ્યા છે અને તેને માટે હિંદી સરકારે ને ઇન્ડિયા ઓફિસે પોતાની સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્વીકારી છે. આર્થિક ગૂંચવણોનો નિકાલ મધ્યસ્થ આર્થિક વ્યવસ્થા નવેસરથી કરવાથી આવશે એવું એ નિવેદનનું તાત્પર્ય છે. સંતોષકારક શરતો સાથે સ્વીકાર કરવા છતાં ય ફેડરેશન જાતે એવો નિકાલ આણી શકે તેમ નથી; કારણ કે જખતની આર્થિક પરિસ્થિતિ એમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

મુશ્કેલ વિગતો

આ નિવેદનમાં મુશ્કેલી ઊભી કરે એવી વિગતો પણ છોડી દેવામાં આવી નથી. જેવો છે તેવો આખોય પ્રશ્ન સમિતિ આગળ રજૂ કરવાનો એમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પ્રગતિના માર્ગમાં જે આર્થિક મુશ્કેલીઓ ઊભી થવા પામે તેનું મહત્ત્વ જરા પણ ઘટાડવામાં આવ્યું નથી. આ પ્રશ્નમાં મુશ્કેલી આવે એવી વિગતો પણ છછુવામાં આવી છે. સમિતિને હિંદી પ્રતિનિધિઓ પર આ વાતની અસર નિરાશાજનક હતી છતાં એક વાત તો ચોક્કસ જ હતી કે આજની હિંદી સરકાર કે કાલની હિંદી સરકાર આગળ એ આર્થિક બાબતો તદ્દન નમસ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવી હતી.

પ્રાંતિક સ્વરાજના આંકડા તપાસતાં સર સેમ્યુઅલ હોરે જણાવ્યું કે સર માલકમ હેમલી જે નિર્ણય પર આવ્યા હતા તે મુજબ ખર્ચનો આંકડો ૭ થી આડ કરોડ રૂપિયા પર જશે. નવી પ્રાંતિક યોજના અમલમાં મૂકવામાં જ પોણા કરોડ રૂપિયા નોટલું ખર્ચ તો ઉપલક જ થઈ જશે. અસારે મધ્યસ્થ સરકાર જે ખર્ચ વેઠે છે તે નવી પ્રાંતિક સરકારો ઉપાડી લેવાની હોવાથી તેમાં અર્ધા કરોડ રૂપિયા વધારશે. તે ઉપરાંત બ્રહ્મદેશને હિંદી છૂંકે પાડવાનું હોવાથી તે યોજનામાં બે ત્રણ કરોડ રૂપિયાનું પાણી થશે. વળી જે પ્રાંતિક ખોટ અત્યારે મધ્યસ્થ સરકાર વેઠે છે તે માટેની તેમની જવાબદારીઓ લઈ લઈ પ્રાંતિક સરકારને સ્વાઝથી બનાવવા જતાં બીજા તથ્યથી ચાર કરોડ રૂપિયાની આબુતિ અપાશે.

ફેડરેશનની મધ્યસ્થ સરકારનું ખર્ચ લગભગ સવાબે કરોડ અંકાયું છે. રીઝર્વ બેન્ક સ્થાપતાં આશરે દોઢેક કરોડ રૂપિયાનો ખાડો પડશે તેનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

હિંદની શાખ

આ આખી એ મનગમતી વાતમાં ક્યાંય પણ વિરોધસર મંજૂરાતો હતો કે નહિ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. એક વાત તદ્દન સ્પષ્ટ ને સંકારહિત હતી. હિંદની શાખ દિવસે દિવસે સુધરતી જતી હતી. આખા ૫ પ્રશ્નો વિચાર કરતાં આ બીના પુષ્કળ વજૂદ ધરાવતી હતી. બીજી અગત્યની બીના એ હતી કે જખતના બીજા કોષ્ટ પણ દેશ કરતાં હિંદે આર્થિક આંતરક્ષેત્રમાં ધણી જ જલદી પ્રગતિ કરી હતી. વધારામાં હિંદના બીજા રાજકારભારમાં ને ખાસ કરીને પ્રાંતિક વહીવટમાં કેટલેક સ્થળે હજી પણ કાષ્ટક થઈ શકે તેમ છે, એમ સર માલકમ હોરે પ્રાંતિક વહીવટના દ્વીધ્યુનધ અત્યારે હિંદસંરક્ષણનો સવાલ ધણી સ્વીકારે તેના પરિણામે એ ખર્ચ પેટે બિટનને પણ થોડું ઘણું આપવું પડશે એવો સંભવ છે.

બે અર્થપૂર્ણ બાબતો .

આંકડા તપાસતાં બે અગત્યનાં રહસ્ય તરી આવે છે. ઉપર જણાવેલી છ 'થી' આંકડાંની ખોટનો ખોટો ભાગ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તો જ ઉદ્ભવે એમ છે. ખાસ જરૂરી અર્થ કરવાથી તો ઘણી જ થોડી ખોટ આવે તેમ છે.

આંકડા બરાબર તપાસવામાં આવશે તો જણાશે કે શીડરલૂ યોજનાનો અમલ કરવામાં ઘણું જ ઓછું અર્થ થાય તેમ છે. કારણ કે તે અર્થમાંનો ખોટો ભાગ નવું અર્થ ગણી શકાય તેમ જ નથી. અર્થનો એટલો નજીવો વધારો પણ બે ખાસ મુદ્દાને આભારી છે. પ્રથમ તો અહલદેશને હિંદથી છૂટા પાડવામાં આવે તો અત્યારે તે બે ત્રણ કરોડ રૂપિયા મધ્યસ્થ સરકારને ભરે છે તે આવતા બંધ થાય. બીજા બે કરોડ રૂપિયા બંગાળ ને આસામની કાયમની ખોટને પહોંચી વળવા બોધએ તેમ છે: નવું બંધારણ આવે કે ન આવે, તે વાતને આની સાથે બિલકુલ નિરબત નથી.

તદ્દન નવેસરની યોજના

જગતની પરિસ્થિતિ સુધરે નહિ ને અત્યારની મંદી કાયમ રહે કે વધે તો આપણે કરવા ધારેલા ફેરફારો અશક્ય બની જાય એટલું જ નહિ પણ અત્યારની હિંદી આર્થિક યોજનાને પણ નકામી કરી મૂકે એવા નિર્ણય પર સર સમ્યુઅલ હોર આવ્યા છે. “ત્યારે જે પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તેને પહોંચી વળવા હિંદની આર્થિક યોજના તદ્દન નવેસરથી આપણે ધડવી પડે.”

એટલે એમના અભિપ્રાય મુજબ તો બંધારણીય પ્રગતિ માટે યોજના વિચાર્યા કરી, એ યોજનાને બને તેટલી વ્યાજબી ને સલામત બનાવવી છતાં એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું કે જા જગતની આર્થિક સ્થિતિ નહિ સુધરે તો તદ્દન જ નવેસરથી બીજી યોજના ધડવી પડશે.

“હજી વર્ષોનાં વર્ષો સુધી હિંદમાં મધ્યસ્થ સરકાર ને પ્રાંતો અંદર અંદર અર્થ-વહેંચણીને સમજીને જ વર્તે તો સાફ છે, એ વાત પર ભાર મૂકવો અગત્યનો છે.”

હિંદી પ્રતિનિધિઓને સર સેમ્યુઅલ હોરે ખાતરી આપી કે જે હિંદની મધ્યસ્થ સરકાર મજબૂત બનાવવી હોય, જે હિંદની શાખ ટકાવી રાખવી હોય ને હિંદની જવાબદારીઓને પહોંચી વળવું હોય તો કામ પણ ટેક્ષની આવક મધ્યસ્થ સરકાર ને પ્રાંતો વચ્ચે વહેંચી શકાય તેમ નથી. માત્ર બંગાળનો ખાસ અપવાદ કરવો હોય તો શાણી આવકમાંથી એ પ્રાંતને કાંઈ આપવું કે એવી કામ બીજી યોજના કરવી.

આ પ્રમાણે આખા ય ચિન્તને બને તેટલું સ્થામ આલોખ્યા પછી પણ તેઓ જગતના કામ પણ દેશ કરતાં હિંદની આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત છે એમ કહી અભિનંદન લઇ શકે છે. બાકી જગતની અત્યારની ચંચલ પરિસ્થિતિ બેતાં આવતા બાર મહિનાના ગાળામાં આર્થિક પરિસ્થિતિ કેવી થશે તે જગતનો કામ પણ દેશ આ ક્ષણે ચોક્કસ રીતે કહી શકે તેમ નથી. સારો વખત આવવાની તેઓ માત્ર આશા જ રાખી શકે. બંધારણીય ચર્ચામાં છક છેત્તી ધડી સુધી ચોક્કસ અંદાજે ઘડવામાં આવવાના નહિ ને અંતિમ પગે તે વેળાની આર્થિક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા કોઇ નવેસરની જ યોજના ધડી કાઢવા નિષ્ણતાની એક સમિતિ નીચી રાજદારીઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવાના.

હિંદ અને પુનર્દિનના

જગતની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધરે તે ઉપર જ મધ્યસ્થ સરકારના તમામ વહીવટને આધાર રહેશે એમ સર્વ માલકમ હેઇલીએ પોતાના નિવેદનમાં સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે.

મધ્યસ્થ સરકારની અત્યારની પરિસ્થિતિ તપાસતાં તો એને પોતાની જવાબદારીએને જ પહેંચી વળવું ઘણું જ મુશ્કેલ પડે છે એટલે હવે તેમાં ઝાઝી કાપકુપ થવાનો ખિલકુલ જ સંભવ નથી. પોતાના પંગે પર પ્રતિષ્ઠા રહી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય બક્ષતાં પહેલાં મધ્યસ્થ સરકારની નાણાંવિયયક પરિસ્થિતિમાં મહત્વના સુધારા કરવાની જરૂર છે. તેમ થયા સિવાય પ્રાંતોના લાભ ખાતર તે પોતાની આવક કઢી પણ છોડી શકશે નહિ.

જગતની પરિસ્થિતિમાં બેઝતો સુધારો થઈ જાય ને મધ્યસ્થ સરકારને કોઈ પણ પ્રકારની ખોટ ખમવાની રહે નહિ છતાં ય મધ્યસ્થ સરકાર પાસે થોડો ધણો પણ વધારો રહે એટલો સુધારો થાય નહિ ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યો મધ્યસ્થ સરકારની નાણાંવિયયક સંદર સ્થિતિમાં વિશ્વાસ મૂકવાનાં જ નહિ. x

(૬) અમેરિકા હિંદને નીચોવશે

વિશાળ પાંચા પર હિંદને નીચોવવાનું કાર્ય બે શરૂ કરવામાં આવશે ત્યારે દેખીતું સત્વર ઇંગ્લેંડ જ હશે. હિંદ સાથેના સીધા વ્યાપારમાં બીજા દેશોને તો વધ્યા ઘટ્યા ટુકડા જ મળશે, છતાં ય એ ટુકડા પણ નાખી દેવા જેવા નહિ જ હોય. વળી ઇંગ્લેંડ હિંદને નીચોવશે તેને પરિણામે અમેરિકાની ઇંગ્લેંડમાં નિકાશ વધશે ને ઇંગ્લેંડ દ્વારા અમેરિકા છેક હિંદ સુધી પણ પહોંચશે. એ રીતે જગતના વ્યાપારને સર્વત્ર અગત્યનો વેગ મળશે.

મહાન જગતયુદ્ધ પછી ઇંગ્લેંડ હિંદ પ્રત્યે બે વિરોધી રાજનીતિ લાડવી રહ્યું છે. એક રાજનીતિ મિ. લીન્સ્ટન ચર્ચિલની: એ નીતિ અનુસાર હિંદના રાષ્ટ્રીયત્વને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવું. ઇંગ્લેંડમાં રાજકર્તા વર્ગના સર્ગાસંબંધીએને હિંદમાં ઠેકાણે પાડવા બીજી રાજનીતિ લૉર્ડ ઇર્વિને અખત્યાર કરવાની હિંમત કરી, એ મુજબ ગાંધીજીની માગણીને માન આપી વર્તમાન અસંતોષનો અંત આણવો ને અનિશ્ચિત પરિસ્થિતિ નિવારી હિંદના આર્થિક વિકાસ માટે તાબડોતોબ પગલાં લેવાં.

નવ રાષ્ટ્રોના કરારનામાનો મુખ્ય મુદ્દો એટલો જ છે કે ચીનમાં એક મધ્યસ્થ મજબૂત સરકાર સ્થાપવી. એ દ્વારા શાંતિ જળવાય ને વિદેશી યાપણ સલામત રહે. પરંતુ એ સરકાર નવે રાજ્યોને સદાય ઝૂકતી રહે. લૉર્ડ ઇર્વિન અને એવા વિચારવાળાઓ બેંકરો વ્યાપારીઓ ને વણીલો જે અત્યારે સ્વરાજ્યપ્રવૃત્તિના પ્રાણરૂપ છે. પરંતુ ગાંધીજી કરતાં ઓછા આધ્યાત્મિક છે તેમને જીતી લઇ હિંદમાં પણ ચીનના જેવી જ સરકાર બની કરવા ધારે છે.

એટલે ચીનની જે હિંદમાં અખત્યાર કરવામાં આવનારી ચૂસણીનીતિ અમેરિકાની આર્થિક મુશ્કેલીઓને તો કાપમને માટે દૂર નહિ જ કરે; છતાં ય ઇંગ્લેંડની ગારફતે કામ

x The Times of India, 15 August 1933: Financial Implications of Federation Scheme.

કરવાથી પણ અમેરિકન વ્યાપારીઓને કામચલાઉ ફાયદો તો જરૂર થવાનો જ. ચીનની પેઠે પશ્ચિમની બનાવટો વાપરવાની હિંદની શક્તિ ગળજ છે એટલે હિંદનો વિકાસ સાધવાની એક જ વાર ને શરૂઆત થાય તો હિંદની સંપત્તિને વધતાં વાર લાગે નહિ.

બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદી આગેવાનો વચ્ચે અત્યારે જે વાટાઘાટ ચાલી રહી છે તે ઇંગ્લેન્ડનું પોતાનું ભાવિ ધડવામાં અગત્યનો લાગ લગવનાર છે એ બિલકુલ ભૂલી જવા જેવું નથી. ભવિષ્યની વાત જવા દઇએ તોપણ દરિયાપારના દેશોમાં હિંદ ઇંગ્લેન્ડનું મોટામાં મોટું બજાર છે. દક્ષિણ ચીને જેમ જાપાન વિરુદ્ધ બહિષ્કાર આદર્યો હતો તેમ હિંદ ઇંગ્લેન્ડ વિરુદ્ધ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર આદરે તો ઇંગ્લેન્ડના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારી પાસાને જબરો ધોક્કા પહોંચે. વળી એ બહિષ્કાર લાંબા ગાળા સુધી નભે ને ઇંગ્લેન્ડને હિંદ જેવું ખીજું બજાર સાંપડે નહિ તો કદાચ ઇંગ્લેન્ડની દશ ટકા વસ્તી બેકાર બને. હિંદ ને લશ્કરી બળેથી જગાવે તો આખું પૂર્વજગત સળગી ઊઠતાં વાર ન લાગે.*

(૭) એશિયા-એશિયાવાસી માટે જ

જાપાન-મંચુરિયા પ્રકરણનો અંત આણવાનો સાચો ઉપાય કેટલાકને મતે પૂર્વના દેશોમાં પૂર્વની જ સર્વોપરી સત્તા હોવી જોઈએ એવો છે. પૂર્વની સત્તાઓમાં જાપાન મોખરે રહે એ સ્વાભાવિક છે. જર્મનીની માફક જાપાન જગતને ફરી મહાયુદ્ધમાં ધસડે એમ બને, પણ એને અંતે જાપાનની જર્મની જેવી દશા થાય એ માનવું બરાબર નથી. મંચુરિયા મોટા આત્મભોગે સ્વતંત્ર થયું છે. હવે જાપાન ચીનમાં પોતાની લાગવળ કાયમ કરવા માગે છે. લશ્કરી દોરદમામચી ચીનને તાબે કરવાથી જાપાનનું કાંઈ ખાસ વળશે નહિ. જે કે ત્સીંગટો જાપાનીઝ લશ્કરના રક્ષણ નીચે હવું ત્યારે જેમ વ્યાપાર વધ્યો હતો, તેમ વેપાર તો વધશે જ. એટલે બળથી કે કળથી ચીન જાપાન સાથે ભેળાઈ જાય એમ થવાની જ જરૂર છે.

એટલે હિંદ સાથે કડવાશ વધે એ કેટલાક જાપાનીઝોને પસંદ નથી. સોવિયેટ રશિયા સાથે મેળ ખાતો ન હોવાથી જાપાનને લીગ ઓફ નેશન્સ સાથે રાગ આવતો નથી. અમેરિકા સાથે પણ જાપાનને સદ્ભાવ રહ્યો નથી. ચીન સાથેની અથડામણ ચાલુ જ છે એ પરિસ્થિતિમાં હિંદ સાથે કડવાશ વધારી એકલા પડી જવું જાપાનને પાલવશે ? કે પછી ચીન ને હિંદ સર કરી જાપાન જગતસત્રાટ્ઠ થવા ચાહે છે ?

પરંતુ જાપાનીઝ માલ સામે ઊંચી જગતી દિવાલ ઊભી કરવા હિંદની પોતાની ધમ્મજ છે કે હિંદમાં રાજ કરતી સરકારની ? ઓટાવા પરિપદને પરિણામે જાપાન વિરુદ્ધ જગતી દિવાલ ઊભી થવા પામી છે એ સમજનારથી સત્ય છૂપું નહિ રહે: હિંદી જગતોથી હિંદને જાપાન વચ્ચે અથડામણ ઊભી નથી થવાની, પરંતુ બ્રિટન ને જાપાન વચ્ચે અથડામણ થશે. સ્પષ્ટ ચપ્પોમાં કહીએ તો બ્રિટિશ ઉદ્યોગો ને મૂડી ને જાપાનીઝ ઉદ્યોગો ને મૂડી વચ્ચે ધર્ષણ થશે: કારણ કે બ્રિટિશ માલ જાપાનીઝ કરતાં મોંઘા પડે છે છતાં બ્રિટિશ માલ ખાતર હિંદી જનતા જાપાનીઝ માલનો બહિષ્કાર શું કામ કરે ?

વળી જાપાન હિંદી રેતો બહિષ્કાર કરે એ મૂર્ખાઈની નીતિ જ લેખાશે; કારણ કે

જાપાન નવ લાખ ગાંસડીઓ હિંદમાંથી ઉપાડે છે એટલો માલ તો હિંદમાં સ્પર્ધિગ વધવા-થી ક્યાંય ઉપડી જશે. તે ઉપરાંત લે'કેશાયરની મિલો પણ હિંદી રૂનો ઉપાડ કરશે તે તેમ છતાં ય જે રૂના ભાવ ગગડશે તો ખેડૂતો નસીબનો વાંક કાઢી બેસી રહેશે ને હિંદ ને ઇંગ્લેન્ડના કાંતનારાઓને ફાંપેલો થશે. એટલે જાપાનીઝ કાંતનારાઓનું નામનિશાન પણ જગતના બજારમાંથી નાબુદ થઈ જશે.

તમામ દેશોએ સમાન કક્ષાએ રહેવું જોઈએ. એક રાષ્ટ્ર બીજાને છતાં લે નહિ કે બીજાની સ્વતંત્રતા હરી ન લે' એવું જ એશિયા માહે છે. ચીનની રાષ્ટ્રીય હિલચાલ કે હિંદની સ્વરાજની હિલચાલ રાષ્ટ્રીય સમાનતાના સિદ્ધાંત પર જ ઘડાયેલી છે. એ સિદ્ધાંત ચોક્કસ રીતે સ્વીકારાશે નહિ ત્યાં સુધી જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાની પણ નથી. આખો એશિયા ખંડ આ સિદ્ધાંતનો પડકાર જ્યારે ત્યારે ઝીલી લેશે જ. એકલું જાપાન જ એ હિલચાલનું આગેવાન બનશે. આ દૃષ્ટિએ જ જાપાન એશિયાનું મુક્તિદાતા બનશે. એશિયાની મુક્તિ એટલે બ્રિટિશ કે જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદ નહિ. ચીન, હિંદ કે એશિયાનો કેાઈ પણ ભાગ વિદેશી સમ્રાટ માગતો જ નથી. એશિયા કેાઈના ય સામ્રાજ્યમાં રહેવા માગતું નથી. એ તો પોતાનો જ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમંથ બનાવવા ધમ્કે છે. જાપાને બ્રિટિશ નીતિ પરથી દાખલો લેવો ઘટે છે. બ્રિટનની બૂલો જાપાને કરવી જોઈતી નથી. એના મિત્રો બની શકે એવાની એણે કડવાશ વહેારવી જોઈતી નથી. એશિયામાં સ્વાતંત્ર્યમંત્ર ફૂંકવાની ધડી આવી છે. એ તક સાધશે તો જાપાન એશિયાનું મુક્તિદાતા બનશે. એ તક ખોશે તો તે એકલું પડી જશે ને ભવિષ્યમાં એનું નામનિશાન શીટી જતાં પણ વાર નહિ લાગે.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૮) પ્રાર્થના

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ ના "Theosophy in Australia" નામક માસિક પત્રમાં પ્રજ્ઞમના ઓસિરિસ (Osiris) નામના દેવતાની પ્રાર્થના ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી હતી. તે પછી તે જ પ્રાર્થના "આલોચના અને વિચાર" નામના મથાળા સાથે 'નાગરી પ્રચાર' વિષ્ણુ પત્રિકા' માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી. પ્રાર્થના નીચે પ્રમાણે હતી:

Unveil O Thou who art the support of the Universe, from whom all comes forth, to whom all returns, that face of the True Sun whose face is now hidden by a ball of golden light that we may know the Truth and do our whole duty on the way to Thy Sacred feet.

એ સ્તુતિ ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ અને યજુર્વેદ સંહિતાના નિમ્નલિખિત મંત્રનો સ્વતંત્ર અનુવાદ છે:—

હિરણ્યમયેન પાત્રેણ સત્યત્યાપિહિતં મુક્ષમ્ ।

તત્ત્વં પૂજનપાટ્ટુ સત્યધર્માય દૃષ્ટમે ॥

એથી હવે માલુમ પડે છે કે એ પ્રાર્થના ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભારતવર્ષથી મિસ્ર ગઇ હતી, અથવા મિસ્રથી ભારતવર્ષમાં આવી હતી. બેમાંથી એક તો હશે જ.

રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૨ નું]

મૃદન્ગમેરીપટહૈઃ માળ્ડડિંડિમગોમુલ્લૈઃ ।

પળવૈર્દુરુદાષૈશ્ચ નાનાતોઘૈઃ પ્રવાદિતૈઃ ॥

દક્ષયજ્ઞે વિનિહતે સન્ધ્યાકાળે મહેશ્વરઃ ।

નાનાજ્ઞહારૈઃ પ્રાનૃત્યલ્લયતાલવશાનુગૈઃ ॥

મૃદંગ આદિ વાદ્યોના સંવાદમાં દક્ષયજ્ઞનો વિદ્યાત યતાં સન્ધ્યાકાળે મહેશ્વર લયના તાલને (અભિનવગુપ્ત પ્રમાણે) વશ, તેને અનુસરતા અંગહારોથી નાચ્યા.

તમે પૂછશો કે આ અંગહાર વળી શું છે ? શંકરની આત્માથી તણ્ણએ જે બંત્રિશ પ્રકારના અંગવિક્ષેપો બતાવ્યા તેનું પારિભાષિક નામ. અર્થાત્ તાંડવ નૃત્તના પ્રકારો. ભરત કહે છે કે આ અંગહારોનો પ્રયોગ ' કરણશ્રિત ' છે, અને કરણની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છેઃ હસ્તપાદસમાયોગો નૃત્તસ્ય કરણં ભવેત્ । હાથપગનો સમાયોગ એ નૃત્તનું કરણ. અભિનવગુપ્તના શબ્દોને શ્લોકમાં મૂકી સંગીતરત્નાકર આમ લક્ષણ આપે છેઃ

અજ્ઞાનામુચિતે દેશે પ્રાપ્તં સવિલાસકમ્ ।

માતૃકોલ્કરસંપાદમજ્ઞહારોઽભિધીયતે ॥

વિલાસપૂર્વક (સૌન્દર્યાનુપ્રવેશન સચિલાસત્ત્વં નામ. અ. ગુ.) માતૃકા (જે કરણોનો સમુચ્ચય) ના સંયોજનોથી ઉચિત દેશે (રચણે) અંગોને લઇ જવાં તે અંગહાર. તાત્પર્ય કે અંગહાર એ એક અંગની ગતિથી સિદ્ધ નહિ થાય. તેમાં હાથ અને પગ અથવા પૂર્વકાય અને અપરકાય બન્નેની સમાયુક્ત ગતિ જોઈએ. વિલાસ એટલે સૌન્દર્ય-પૂર્વક તે ગતિ ન હોય તો તે ' લૌકિક અઙ્ગિક્યાઓ ' પણ અંગહાર થઇ જાય ! ઉચિત દેશે લઇ જવું એટલે તેના સરળ અને સહજ સ્થાનેથી ખીન્ન યોગ્ય સ્થાન સુધી અંગને પહોંચાડવું. ખીન્ને સરળ અર્થ એ પણ અપાયો છે ' હરે કરેલો અંગોનો પ્રયોગ તે અંગહાર. "

આ બધો દરિયો ડહોળતા અંગવિક્ષેપની કળાના આ બે પ્રકારો નૃત્ત અને નૃત્ય કેટલેક અંશે સમજાય છે. ધનંજયે આ બાબતને બે ત્રણ સૂત્રોમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે મૂકી છેઃ અન્યદ્ ભાવાશ્રયં નૃત્યમ્ । નૃત્તં તાલલયાશ્રયમ્ અને દ્વઙ્ગઘૈવ [નાટ્યયં] રસાશ્રયમ્ । અને દશ પ્રકારનું નાટ્ય તે રસાશ્રય. આ રીતે શરીરનાં અંગોને સાધન તરીકે વાપરતી કલાનાં રૂપો આ ત્રણ પ્રકારોમાં વ્યવસ્થિત થાય છેઃ નૃત્ત, નૃત્ય અને નાટ્ય. કેવળ તાલ અને લય અથવા અભિનવગુપ્ત પ્રમાણે લયના તાલ ઉપર આધાર રાખતી અંગવિક્ષેપની કલા તે નૃત્ત. તણ્ણદ્વારા ઉપદેશાયેલાં અંગહારો અને કરણો તે આ નૃત્તના પ્રાચીન પ્રકારો. આનાં ચિત્રો વડોદરાની નાટ્યશાસ્ત્રની આવૃત્તિમાં આપ્યાં છે । તે આવૃત્તિની શેઠામાં મોટી

આ ઉપરથી નૃત્ત અને નૃત્ય અને નાટ્યનો ભેદ આપણી પ્રાચીન કલા સમજવા માટે સ્પષ્ટ રીતે જાણવાની જરૂર છે એટલું તો આપ કબૂલ કરશો. નૃત્ય અને અભિનયનો એ એટલો સ્પષ્ટ નથી. શાકુંદેવ તો આંગ્રિક અભિનય અને નૃત્યને એક જ માને છે:

આઙ્ગિકામિનયૈરેવ માવાનેવ વ્યનાક્તિ યત્ ।

તન્નૃત્યં માર્ગશન્દેન પ્રસિદ્ધં નૃત્યવેદિનામ્ ॥

મને નૃત્તને સર્વાભિનયવર્જિત ગાત્રવિક્ષેપ માત્ર કહે છે. આ આંગ્રિક અભિનયની ત્યાં એ જ માર્ગો નૃત્યની ચર્ચા છે. પણ હું આપને શિર આદિ અંગો, ગ્રીવા આદિ ત્યાંગો, દષ્ટિ આદિ ઉપાંગોની માથાકૂટમાં ઉતારીશ એવો ભય ન રાખશો; સિવાય કે માપ આ કાગળનો ઉત્તર આપી મને આ વિષે વધારે લખવા પ્રેરો; જો કે આ બધું વર્ણન ત્યને અને શિલ્પ તથા ચિત્રને સમજવા જરૂરનું છે.

પણ આ અંગવિક્ષેપની કલાના બીજી રીતે થતાં એ પ્રકારે ઉપર થોડું લખું છું. આ તથા નૃત્યનો ઉદ્ભવ પ્રયોગ, અને સુકુમાર અથવા લલિત પ્રયોગ, પ્રથમ તાણડવ માં જાણીતો છે, જ્યારે બીજો લાસ્ય નામે જાણીતો છે. ભરતે જ કહ્યું છે કે મગવાન શંકરે જ્યારે નૃત્યપ્રયોગ કર્યો ત્યારે પાર્વતીએ સુકુમાર નૃત્યપ્રયોગ કર્યો. આ બેદ નૃત્ત અને નૃત્ય બન્નેને લાગુ પડે છે. શાકુંદેવે એક એવી પરંપરા આપી કે પાર્વતીએ લાસ્ય ઉપાને-બાણાસુરની પુત્રીને શીખવ્યું, અને તે કૃષ્ણના પુત્ર મનિરુદ્ધની પત્ની યદ્ય ત્યારે તેણે દ્વારકાની ગોપીઓને (?) શીખવ્યું, અને ત્યાંથી રીજા પ્રાન્તોમાં તે કામંજી નૃત્યની પરંપરા વિસ્તરી. આ ગમે તેમ હો પણ પ્રાચીન શિલ્પ ખેતી આ ઉદ્ભવ કામલતો ભેદ બહુ સરસ રીતે તરી આવે છે. દુર્ભાગ્યે આમાંથી પૌરુષ પ્રકાર રસકારી ગણાતા નૃત્યમાંથી લગભગ અદશ્ય યદ્ય ગયો છે. ઉદયશંકરમાં આ તાણડવ પ્રકાર કેવો દેખાય છે તે મને જણાવશો.

આ મારી લોકચર્ચા વાંચવાની તમને કુરસદ હશે કે નહિ તે હું જાણતો નથી. હાપિ નહિ જ હોય. અને ઉદયશંકરની કલાનો આસ્વાદ લેવામાં કદાપિ તે વિઘ્નરૂપ પણ થાય ! પણ મેં આ આટલું લોખું લખ્યું છે એટલે સન્ન જ તરીકે મને ઉત્તરમાં તમે જે જોશું તે વિશે જરૂર કાંઈક લખશો એવો વિશ્વાસ છે. મારા એકલા માટે નહિ લખો તો 'પ્રસ્થાન' માટે લખશો તોપણ મારા માટે લખ્યું માની લઈશ. પણ આ લખતાં પ્રાચીન કલારસિકો દત્ત અને નૃત્યનો તાણડવ અને લાસ્યરૂપે પૃચ્છ અને મિથ્યારીતે કેવો રસાસ્વાદ લેતા હશે, અને પછી કેવી સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતા હશે તેનું કલ્પનાચિત્ર જણું થાય છે. તમને પણ ઉદયશંકરનાં નૃત્યોમાં એવો આસ્વાદ મળશે; બધા કહે છે કે તે પ્રાચીન શિષ્ટ રીતોનો નર્તક છે, માટે આવી આશા રાખું છું; તમને આવો આસ્વાદ મળે છે કે નહિ તે લખશો. આવો આસ્વાદ ન મળે તોપણ આનંદ તો થાશે-એવી શુભેચ્છા સાથે ઉત્તરની અપેક્ષા રાખતા

આપના નમ્ર સેવક

ગુપ્તચરની સલામ

તા. ૬.

અત્યારસુધીની મારી લોકચર્ચાઓ આપે પ્રસિદ્ધ કરી છે. તો આ પણ જો કરવાના હો તો તેનું નામ 'નૃત્યચર્ચા' ન રાખો ?

ગુ. ચ.

ઉત્તર

પ્રિય ભાઈ શ્રી,

તમારો કાગળ મળ્યો, પણ એ તમારા બધા વિદ્વતાભર્યા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાને હું બંધાયો નથી, જોકે વિદ્વતાનો ઘણો મોટો ભાગ મને આપવાની તમે લાલચ બતાવી છે. તમે પત્ર લખ્યો ત્યારે જાણતા હતા કે તમારો પત્ર છપાવાનો છે, હું જે લખું છું તે પણ છપાવાનો છે, વાંચનારા પણ જાણતા જ હશે કે લખાયો ત્યારથી તમારો પત્ર છપાવા નિર્માયો હતો, છતાં તમે જ્યારે તમારા વક્તવ્યને પત્રરૂપ જ આપ્યું છે, અને હું પણ પત્રરૂપે જ જવાબ આપું છું સારું, પત્ર લખનારના બધા હકો મને મળી જાય છે. જેના ઉપર પત્ર આવ્યો હોય તેણે જવાબ આપવો જ જોઈએ, એ અંગ્રેજી વિવેક હશે, પણ શુભરતી ભાઈઓમાં હજી એવો વિવેક નથી પેસી ગયો, એવો મોઢિા વિવેક પેસી જાય એવાં ચિહ્નો મને દેખાતાં નથી, અને હું પોતે એટલા પૈસા ટપાલમાં ખર્ચવા પશંદ કરતો નથી. તમે શરૂ કરેલ પત્રવ્યવહારમાં હું મોડો મોડો પર્યું જોડાઉં છું તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેમાં તમે કે મેં કાંઈએ ટપાલનું ખર્ચ કર્યું નથી.

એટલે પ્રથમ તો તમારા પત્રની માત્ર પહોંચ લખીને કામ ત્યાં જ પતાવી દેવું, અને મૂંઝે મોઢે તમે આરોપેલ બધી વિદ્વતા સ્વીકારી લેવી એવી જ હચ્છા થયેલી. તેમ કરવાનું કારણ એ ન હોઈ શકે કે અપૂર્ણ અભ્યાસને લીધે હું લખું નહિ, એ તો તમે જ જણાવેલું છે; નહિતર પણ હું વિવેચનમાં સાહસ કરવાના પક્ષનો છું. પણ ન લખવાનું કારણ એ છે કે નૃત્ય સંબંધી એકદમ આવેલા બધા વિચારોની પૂરી તુલના હું કરી શક્યો નથી, મારા બધા વિચારોનો હજી સમન્વય થયો નથી, એટલે હું લખી શકું એમ નથી. અને ન જ લખવું એમ પ્રથમ તો વિચાર કરેલો.

પણ હમણાં એક જગાએ સ્ત્રીનાય ગણાતો એક નાય જોયો, અને મારા મન પાછળ ઉદયશંકરના નૃત્યના સંસ્કારો હતા તેથી, એ જોઈ મને એટલી જુગુપ્સા થઈ કે આ કાગળ લખવા હું પ્રેરાયો. આપણા નાયનારા કે નાયનારી કાણ જાણે ક્યાંથી આવો ખરાબ નાય શીખી લાવે છે! તેમાં પણ સ્ત્રીવેષમાં નાયનાર કમર ધુમાવે છે, છાતી ધુમાવે છે, કંઈ પણ અર્થ વિના આંખો ત્રાંસી કરે છે, અને ઘણા જ જોરથી માથું આપું, બાથું નીચું કરે છે, ત્યારે તો મને એમ થાય છે કે આ નાયને ફાજદારી શુંતો ગણવો જોઈએ. કુશળ અને પ્રતિષ્ઠિત ધંધાદાર નાયનારીમાં એ અંગોની ગતિઓ મેં આટલી જુગુપ્સા-કારક જોઈ નથી. એમાં અશ્લીલ સૂચન છે એટલું જ નહિ પણ એ આકાર, એ રેખાઓ ઘણી જ મોડાળ લાગે છે. આપણા લોકો આ તે પશ્ચિમમાંથી શીખી લાવ્યા છે કે આપણા જૂના નાયના કોઈ અંગને બગાડીને આમ કરે છે તે મને સમજાતું નથી. હું માનું છું દરેક પ્રેક્ષકને આ કંઈપું લાગતું જ હશે, પણ સરમાશરમી કે જરમાજરમી કોઈ બોલતું નથી. મને થયું કે ઉદયશંકરનું નૃત્ય આપણા માણસો જુએ તો તેમની આ વૃત્તિ જરૂર શુદ્ધ થાય અને પછી આવા નાયો તો તેઓ જોઈને ન જ નબાવી લે.

એટલે હું આ પત્રમાં મારા મન પર ઉદયશંકરના નૃત્યના જે સંસ્કારો પડ્યા તેને લાપામાં મૂકીશ. તેમાં તમારા પ્રશ્નોનો જરા પણ જવાબ આપવા પ્રયત્ન નહિ જ કરું. પછી એની મેંજે જવાબ આવતા હોય તો ભલે આવે. ન્યારે આપણે બન્ને કાગળોના રૂપમાં જ લખીએ છીએ ત્યારે તમે જરા એમ જ માની લેજો ને કે તમારો કાગળ આવ્યા પહેલાં જ મેં આ કાગળ લખી નાખેલો. આપણુ બન્ને સંકેત વિના જ એકબીજાને એક-સાથે પત્ર લખવા પ્રેરાઈએ એ તો વધારે સારું ને ! અને વાંચનારા તો એટલા બધા ભલા છે કે તેમને વાંચવું હશે તો ગમે તેટલાં બનાવટી મંતવ્યો માની લેશે.

મારું પ્રથમ વક્તવ્ય એ કે ઉદયશંકરનું નૃત્ય હિંદુનું જ વાતાવરણ પેદા કરે છે. અંગ્રેજી નાચો સાથે આની સરખામણી કરી શકાય એમ હું માનતો નથી. તેના પહેરવેષની છટા બધી હિંદની જ હતી, તેમ જ તેના અંગમરોડ, અંગવિન્યાસ, કરમુદ્રા, પગનો તાલ, ડંમકો, એ સર્વ હિંદનાં જ હતાં. તેના નાચના વિષયો હિંદના જીવનના હતા અને તેના ભાવોના નિરૂપણની પદ્ધતિ પણ હિંદની જ લાગતી હતી. માત્ર મને Dance of the Hunter નાં એક અસંસ્કૃત જાતિના વ્યાધનો નાચ આવતો હતો તેનો તાલ પરદેશી લોગલો, તેનો અભિનય પણ કંઈક અંશે મને પરદેશી-વિલાયતી લાગેલો, જોકે બહુ જ વેગ અને બલને લીધે એ નાચે પ્રેક્ષકોનાં મન ઉપર ધણી અસર કરી હતી, અને પ્રેક્ષકોની તાળીઓના ગડગડાટને લીધે તે એક જ નાચમાં 'વન્સમોર' આપવું પડ્યું હતું. બીજે દિવસે 'યુદ્ધયાત્રા'ના નાચમાં પણ લોકોએ વન્સમોર ધણો શોરબકાર કરીને માગ્યું હતું. સામાન્ય રીતે લોકો તાળી પાડે ત્યારે આ નૃત્યમંડળીનો રિવાજ વિંગમાંથી પાછાં આવી બે હાથ બેડી પ્રણામ કરવાનો છે. એ મને બહુ ગમે, છે. ઉદયશંકર અને મે, શિંકી બન્ને સરસ રીતે મૂંઝી મૂંઝીને કરતી અંજલિ કરી પ્રણામ કરતાં હતાં. કેટલીક વાર તો 'આ હર્ષ' અને આદરમાં તમારો પણ ભાગ છે' એમ સૂચવવા ઉદયશંકર નાચના તેના સહકારી વાદ્ય વગાડનારાને પણ પ્રણામ કરતા. કોઈ વાર નાચ કરનારા અને જાગવનારા બધા જીભા યદ્ય પ્રણામ કરતા. એ દૃશ્ય મને 'સુંદર લાગતું; પણ યુદ્ધયાત્રાના નાચ પછી ન્યારે આ બધું ક્યાં છતાં પણ શોરબકાર એટલો ન થયો ત્યારે ઉદયશંકરે આગળ આવી કહ્યું: "હું તમને ખુશ કરવા ગમે તેટલી વાર નાચ કરી બતાવવા તૈયાર છું. પણ હજી અમારે બીજી વાર નાચ કરવાનો છે. (દરરોજ ૬ થી ૮ અને ૧૦ થી ૧૨ એમ બે વાર એક જ કાર્યક્રમ ભજવાતો), અને ગરમી અસહ્ય છે." મુખાધનો પ્રેક્ષકવર્ગ એટલી ડાહ્યો કે તરત શાન્ત થઈ ગયો. પણ આ વન્સમોરની પ્રથા હજી આપણે ક્યાં સુધી ચલાવ્યા કરીશું? એ પ્રથા તેના શબ્દો જોતાં તો આપણે અંગ્રેજીમાંથી શીખ્યા હોઈએ એમ લાગે છે; પણ અંગ્રેજ સમાજમાં તો હવે કદી 'વન્સમોર' થતું નથી, અને આપણે હજી એ જંગલી રિવાજ જાળવી રહ્યા છીએ. અતુકરણ કરનાર સમાજ હમેશાં ખરાબ વસ્તુનું અતુકરણ કરે છે, અને તેને સુધારી કે તેનાથી પર જઈ શકતો નથી.

આ બે નાચોમાં વન્સમોર યથા તેનો અર્થ એવો નથી કે એ નાચો બીજા કરતાં વધારે સારા હતા. પણ જેમ નાટકમાં જે ગાયન પ્રેક્ષકવર્ગ સહેલાઈથી સમજી શકે છે, તે સૌથી વધારે લોકપ્રિય બને છે; તેમ આ નાચના હાવભાવ (ગુજરાતી અર્થમાં) લોકોથી

સહેલાઇથી સમજી શકાતા હતા તેથી તે એકદમ લોકપ્રિય બન્યો. તેની ગતિ વેગ પ્રબલ હતાં એટલે પ્રેક્ષકો પણ એકદમ નર્મદતા શબ્દોમાં કહ્યું તો 'નેસ્સા'માં આવ્યા અને 'વન્સમેર' માગ્યું.

મને એક વિચાર આવે છે. આતું વીરસતું નૃત્ય જોવાથી પ્રજામાં ઉત્સાહ ન હોય તો ઉત્સાહ પ્રેરાય ખરો? અહીં કલાને માટે આ પ્રશ્ન છે. મને દહાડે દિવસે વહેમ આવતો જાય છે કે માત્ર કલાથી બહુ ફેર ન પડે. જમીન ઉપર ફૂંકો મારીએ ત્યારે હોમએ તે કરતાં કણેક વધારે જિંયા યમએ એટલો જ ફેર પડે! જીવનમાં જે ખરું અનુભવેલું હોય તે કલાથી ફરી શુદ્ધતર રૂપમાં અનુભવી શકાય, પણ ખરા એટલે બાવહારિક અનુભવથી કેવલ નવો જ અનુભવ કે બહુ ઉન્નત અનુભવ ભાગ્યે જ અનુભવી શકાય. તેને માટે તો જીવનમાં જ અનુભવનાં દારો ખુલ્લાં રાખવાં જોઈએ. બીજી કલાનું તો ગમે તેમ હોય, પણ નાટકની ઉત્પત્તિ તો એવી જ કહી છે, કે દેવોએ દાનવો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો તે વિજયનો તેમને ફરી અનુભવ કરવો હતો માટે દેવોએ દાનવો ઉપરના વિજયનું નાટક ભજવ્યું. એટલે કલા કદી પણ ખરા અનુભવની કે ખરા જીવનની ગરજ સારે નહિ. વિચારી જોશો, હું ધણી વખતથી આ વિચારું છું.

અધા નાચોમાં સૌથી સુંદર નાચ તો ઉદયશંકરનો જ હતો. તેનું શરીર પણ ખરે જ સુંદર છે, ધાટીલું છે, પાતળું છે, કસાયેલું છે, વેગધાળી મોટી ગતિને માટે તેટલું જ નાનાં સુકુમાર હલનચલન માટે યોગ્ય છે. સુંદર સ્ત્રીના આકાર જેટલો સંમુખ તેટલો જ પીઠ તરફથી પણ સુંદર દેખાય છે. ઉદયશંકર પણ સંમુખ અને પીઠ બન્ને તરફથી સુંદર દેખાય છે. ઈંદ્ર તરીકે નાચ કરતાં કે બીજા અંગવિક્ષેપના પ્રયોગો કરી બતાવતાં આપણે પુરુષના શરીરની રેખાનું સૌંદર્ય તેનામાં પૂરેપૂરું જોઈ શકીએ. કંઈ એકલી સ્ત્રી જ સુંદર નથી. પુરુષ પણ સુંદર છે.

ઉદયશંકરના બે નાચો મનમાં જાડી અસર કરે છે. એક રાધાકૃષ્ણનો, જેમાં મે. શિક્ષી રાધા યાય છે અને બીજો શંકરના તાંડવનો જેમાં મે. શિક્ષી પાર્વતી યાય છે. શ્રી. કનકલતા ગૌરીની સખી યાય છે (એક મિત્ર તેને પૃથ્વીનું સ્વરૂપ માને છે) અને દેવેન્દ્ર ગજસુર યાય છે. એ નાચમાં અંગવૈયાઓ પણ દેવોનો સ્વાંગ પહેરી બેસે છે અને ગજ-સુરનો વધ થયા પછી એક શ્લોક બોલે છે.

રાધાકૃષ્ણના નાચમાં એક વાત બહુ જ સ્પષ્ટ તરી આવતી તે એ કે તેમાં શૃંગારનું નહિ પણ શુદ્ધ પ્રેમ, સૌન્દર્ય અને અદ્વૈતનું વાતાવરણ પેદા થતું હતું. એ આખો નાચ શુદ્ધ આનંદ ઉત્પન્ન કરતો હતો. રાધાકૃષ્ણના નાચ સાથે આપણને વહલી સંપ્રદાય અને તેની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને નામે ચાલતો કેટલોક સ્થૂલ અને અરોચક શૃંગાર યાદ આવે છે, પણ આ રાધાકૃષ્ણના નાચમાં એક પણ દેહલાલસાના સૂચક અભિનય નહોતો. રાધાકૃષ્ણ સ્વતંત્ર ગોળ ફરીને પાછાં ભેગાં થતાં હતાં ત્યારે લાગતું હતું કે જાણે દરેક પોતાના જીવનમાં પોતાના જ ભાવથી ફરે છે, છતાં બન્નેનાં જીવન એક જ કક્ષામાં છે. જાણે બન્નેનાં જીવનવર્તુલો ભેગાં થયેલાં છે. મને લાગ્યું કે આ નાચ પતિપત્ની નાચે તો તેમનો શૃંગારભાવ શુદ્ધતર અને વધારે આનંદપ્રદ બને.

તાંડવના નાચમાં પ્રથમ મહાદેવ એક (ઢોકલા) સ્ટૂલ જેવા કશા પર ધ્યાનસ્થ બેઠા હોય છે. ત્યાં ગૌરી એક સખી સાથે તેમની પૂજા કરવા આવે છે. પૂજા વખતના ગૌરીના

નાયમાં મહાદેવ માટેનું ઔત્સુક્ય પ્રેમ અને આદર ત્રણેય દેખાય છે. એટલામાં ગજસુર આવે છે. તેનો દેખાવ ભય કરતાં હાસ્ય વધારે ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગૌરી તરફ લોકાય છે. તેના નાયમાં હલકા પ્રકારની લાલસા સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને તે વખતે ગૌરીના અભિનયોથી, એક તરફ મહાદેવના બલ ઉપરનો વિશ્વાસ, અને એ વિશ્વાસના જોરે તે ગજસુરની તર્જના કરે છે તે, તેનો ગજસુર તરફનો તિરસ્કાર, અને તે સાથે ગજસુરનો ભય, એ ગૌરીના મનના ભાવો પ્રતીત થાય છે. ગૌરીની ઝગ્ગુ યાચનાથી મહાદેવ ધીમે ધીમે સમાધિમાંથી નિઃશ્વૃત થાય છે. અને ત્યારથી, ગજસુરનું જંગલી નૃત્ય ચાલુ હોય છે છતાં આખા દશ્યમાં પ્રેક્ષકનું ધ્યાન શંકર ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે. શંકર જગતા જાય છે તે જાણે કે સૃષ્ટિના પાંચમહાભૂતોમાં શ્વેત ઉત્પન્ન થતો હોય એવું લાગે છે. શંકરના એક સંકલ્પ માત્રથી, એક આખા નૃપલકારામાત્રથી સૃષ્ટિનાં તત્ત્વોનું સંઘર્ષ બળ જાણે કે ગજસુર તરફ એકાગ્ર થઈ તેનો નાશ કરવા તેના સામે ધસે છે. આ વખતે વાહો પણ ઘણી અનુકૂળ અસર કરે છે. ઉદયશંકરનાં કેટલાંક વાહો ઘણાં વિચિત્ર છે. એ સર્વમાં જૂનાં કેટલાં ને તેણે નવાં કેટલાં ઉમેર્યાં તે હું કહી શકતો નથી; પણ તેમાંનાં કેટલાંક વાહો તો મેં ત્યાં જ પ્રથમ જોયાં છે. તેમાં કેટલીક નૃવીન આકારની ઝાલરો છે, અને તેનાંથી જાણે સૃષ્ટિના ગર્ભમાં કંઈક અવાજ થવા માંડ્યા હોય એવી અસર થાય છે. સૃષ્ટિનાં બળો જાણે દૂરથી ઉત્પન્ન થઈ વધારે વધારે વેગવાળાં થતાં ગજસુર સાથે અકળાય છે, એવી રીતે ઝીણા ઝીણા અવાજ દૂરથી આવતો આવતો મોટો થઈ હમકારો સાથે જાણે પૂરો થતો હતો. મહાદેવ જાણે ધીમે ધીમે વસ્તુસ્થિતિ સમજતા જાય છે અને છેવટે ગજસુરનું આક્રમણ જાણતાં તેમનો ક્રોધ પ્રત્યક્ષિત થતો જાય છે તે આજણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. એ પછી એમના ક્રોધનો નાશ ચાલે છે. ત્યારે ક્રોધ ખરેખરો પ્રત્યક્ષિત થાય છે ત્યારે ગૌરી અને તેની સખી જાણે એક બાજુ બેસી જાય છે. તે વખતનું બન્નેનું આસન પણ બહુ જ સૂચક હતું. ગૌરીની સખી જાણે કેવળ ધૈર્ય અને ભયમાં ચિંતાતુર બેઠેલી જણાય છે, ત્યારે ગૌરીમાં ઔત્સુક્ય, અને વિજયની શ્રદ્ધા બન્ને દેખાય છે. પછી યુદ્ધ ચાલે છે. છેવટે ગજસુર હણાઈને પડે છે. પછી મહાદેવનું કેવળ હર્ષનું નૃત્ય ચાલે છે, તેમાં ગૌરી પણ ભાગ લે છે. છેવટે મહાદેવ, પોતે પ્રગટ કરેલાં સર્વ બળોને જાણે મોકલીને ફરી ધ્યાનસ્થ થાય છે, બહાર જતી ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરે છે, અને છેવટે સમાધિસ્થ થાય છે. આખા પ્રેક્ષકવર્ગ ઉપર આ દશ્યની ઊંડી અસર થાય છે, અને નૃત્યક્રમમાં આ વિગત છેલ્લી હોવાથી એની જ અસર નીચે પ્રેક્ષકવર્ગ રંગભૂમિ છોડે છે. એની ગંભીર અસર, સારા સંગીતની અસરની પેઠે, ઘણી વાર સુધી ખસતી નથી.

બીજા નાચો વિશે જુદું જુદું લખતો નથી. એક ખાખત મને જણાઈ તે લખું છું. કાચશાસ્ત્રમાં સંચારી ભાવો બતાવેલા છે, અને તેમાં જણાવેલું છે કે એકનો એક સંચારી ભાવ અનેક રસોમાં આવતી શકે. જેમકે ચિંતા શૂંગારમાં પણ થાય અને કરુણમાં પણ થાય. તેમ જ આ નાયમાં એક જ અભિનય જેમકે આંગળાઓનું કંપન, તે અનેક રસોના આવિર્ભાવમાં આવી શકે છે. મહાદેવના ક્રોધમાં આંગળાઓ કંપે, ગૌરીની સખીના ભયમાં કંપે, કામદેવની ઇર્ષ્યામાં પણ એ જ રીતે આંગળાઓ કંપે છે. એ આંગળાઓનું કંપન ઘણું જ ઘોતક હતું, અને તેમાં કૌશલ પણ સારું જોઈએ.

મને આ વિશે એક બીજો વિચાર આવે છે. તાંડવ એ નાટ્યની પરિભાષામાં નૃત્ત છે કે નૃત્ય છે? હવે તો એનો ભેદ નાટ્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે કે નૃત્ત એટલે માત્ર સૌંદર્યયુક્ત અંગો અને દેહની ગતિ, અને નૃત્ય એટલે માનવભાવ, પ્રગટ કરતી ગતિ કે મૂક અભિનયો. ઉદયશંકરનો તાંડવ નાચ તે નૃત્ય હતું, પણ રસના ત્રયોમાં તો તેને અને લારયને બન્નેને નૃત્ત કહ્યું છે, નહિ ?

એક બીજી વાત: આપણે નટરાજની જે પ્રસિદ્ધ મૂર્તિ જોઈએ છીએ તેમાં જે નટ-રાજનો અંગવિન્યાસ છે તે ઉદયશંકરના નૃત્યમાં ગળમુર ના વધ પછી આવતો હતો. હવે નટરાજની મૂર્તિનો એ આકાર સ્થિતિનો છે, કે નૃત્યની ગતિમાંથી અમુક ક્ષણનો પકડી લીધેલો છે ? હું માનું છું એ અંગવિન્યાસધણી જ વેગવાળી ગતિનો છે. હું માનું છું એવી ગતિ વિના એવી સ્થિતિ શક્ય પણ નથી, જેમ ભમરડો ગતિમાં હોય ત્યારે જ ઊભો રહી શકે તેમ. અને એ ગતિ એક પગે ગોળ ફરવાની હું કહ્યું છું. તેનું બીજું કારણ એ છે કે એ મૂર્તિમાં મહાદેવની જટા મુખની બન્ને બાજુ ખભાની દિશામાં ફેલાયેલી બતાવી છે, જે ઊડતી નિરૂપી છે. એમ હું માનું છું. અર્થાત્ મહાદેવની ગતિ એટલી વેગવાળી છે કે વાળ સીધા ચર્ધ ઊડે છે. હવે ઉદયશંકરની ગતિ આવી વેગવાળી નહોતી, તેમ જ તેના આખા તાંડવમાં એ અંગવિન્યાસ કયો તે પ્રસંગ સિવાય એક પગ ઉપર ગોળ ફરવાનું આવતું જ નથી.

વળી એક બીજું પણ વિચારવા જેવું છે. નટરાજની મૂર્તિમાં મૂર્તિને ફરતી એક લ'બગોળ, તેજેમંડળના આકારની પતરાની પટ્ટી હોય છે. તે પટ્ટીમાં અંતરે અંતરે મુદ્રાવાળા કોડા મુધીના હાથો કાઢેલા હોય છે. આનો અર્થ હું એવો નથી માનતો કે નટરાજને સદૃશ એટલે અનંત હાથો છે, પણ એવો માનું છું કે નટરાજ એટલા વેગથી ગોળ હાથ ફરવે છે કે તેના હાથમાત્રથી એક ધન વર્તુલ બની રહેલું દેખાય છે. આ મારી કલ્પના જો સાચી હોય તો મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે ઉદયશંકરના નૃત્યમાં હાથની એવી ગોળ ગતિ પણ આવતી નહોતી.

આપણા સામાન્ય નાચો અને ઉદયશંકરના નાચોમાં મને એક તફાવત જણાયો. હું ઉપર કહી ગયો કે નટરાજના નૃત્યમાં એક પગે ઊભા રહી ગોળ ચક્કર ફરવાની ગતિ આવતી નહોતી. પણ તે સિવાય પણ ગોળ કુદડી ફરવાની ગતિ નહોતી. આપણાં દેશી નૃત્યોમાં હમેશાં બે પગે ગોળ ફરવાની ગતિ આવે જ છે તે આમાં ક્યાંઈ આવતી નહોતી. નહિ જેવી જ આવતી હતી ! એ ચક્કર ફરવાની ગતિ ઘણી જ સાદી હોવાથી છોડી દીધી હોય, નૃત્યના બીજા ભાગો સાથે તે સંવાદી ન થતી હોય, જોકે ભાવપ્રકટીકરણ સિવાયના નાચમાં એવી ગતિ વિસંવાદી થાય એમ મને લાગતું નથી. બીજું એ કે આપણા નાચમાં બન્ને પગો ચાલવાની ગતિમાં પાસે પાસે જ ન-અડોઅડ જ રહે છે. આપણા નાચનાં પગલાં ધણાં જ ટૂંકાં હોય છે; અને તે બધા પ્રકારના નાચોનું લક્ષણ જણાય છે; કારણકે રામલીલા કૃષ્ણલીલા ભવાઈ અને નાચ બધામાં મેં એવું જ દ્રેકું પગલું દીધું છે. ઉદયશંકરના નૃત્યની ગતિમાં મુખ્યત્વે લાંબાં પગલાં આવતાં. સ્ત્રીઓના નાચોમાં પણ પગલાં લાંબાં આવતાં. આ હું માત્ર એક તફાવત જ નોંધું છું. તેનાથી નાચનું હિંદુ સ્વરૂપ મટી જાય એમ હું માનતો નથી. અને આનો ખુલાસો પણ રંજભૂમિમાં જે ચોપાનિયાં અમને વાંચવા મળેલાં તેમાંથી મળતો જણાય છે. એક

જગાએ ઉદયશંકર કહે છે કે મલબાર સિવાય હિંદના સઘળા ભાગોના નૃત્યમાં પગનું કામ નોંધ્યે તે કરતાં વધારે હોય છે.

આ નૃત્યો નોંધ રહ્યા પછી આપણા એક વિદ્વાન જેમને અનેક વિધાના શોખોમાં નૃત્યના અભ્યાસનો પણ શોખ છે, તેમને મળવાનું થયું. તેમની સાથે ગાયકવાડ સિરીઝનું ભરતનું સટીક નાટ્યશાસ્ત્ર અને South Indian Images of God and Goddesses એ પુસ્તકો લેયાં. મારા જેવા બિનકળવાયેલી આંખોવાળા માટે કહેવું એ સાહસ છે છતાં એટલું તો કહું છું કે તે પુસ્તકમાં આવેલા બધા અંગવિન્યાસો અને બધી મુદ્રાઓ શંકરનાં નૃત્યોમાં નહિ હોય, નહોતી. પણ આ સાથે જ મશ્વ ઊઠે છે કે નૃત્યની મૂર્તિઓમાં, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દેવોનાં નૃત્યોની મૂર્તિઓમાં, તથ્ય કેટલું, અતિશયોક્તિ કેટલી અને કેવળ કલ્પના કેટલી સમજવી ? વળી મહાદેવને બેને બદલે ચાર હાથ છે તેથી મહાદેવના નૃત્યમાંથી અતિશયોક્તિ અને કલ્પનાને આદ કરીને તથ્યને શોધી કાઢવું બિલકું વધારે મુશ્કેલ છે. મેં ઉપર નટરાજના અંગવિન્યાસની અને ઉદયશંકરના એ જ અંગવિન્યાસની સરખામણી કરી તેને પણ આ વિચારો લાગુ પડે છે. તે સાથે એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે ઉદયશંકર પોતે હિંદુ નૃત્યની બધી મુદ્રાઓ કરી બતાવવાનો દાવો કરતો નથી. તેણે પોતે ચિત્રો મૂર્તિઓ વગેરે સર્વમાંથી ધણું લીધેલું છે પણ તેમાં ઘટતા ફેરફારો પણ ક્યાં છે. તેમ જ હિંદના જુદા જુદા ભાગના નાચોમાંથી પણ ઘણું મેળવ્યું છે.

આમાં મેં મને આવ્યા તેટલા બધા વિચારો લખ્યા છે. પણ મારા મન ઉપરના સંસ્કારોનું એકંદર નોંધે કહું તો એ છે કે ઉદયશંકરનું નૃત્ય હિંદુ નૃત્ય છે, તે સુંદર છે, મન ઉપર ઊંડો અસર કરે છે, હિંદુ નૃત્ય તરીકે દરેકે જોવા જેવું છે, અને જોકે હજી હિંદુ નૃત્યના પુનરુજ્જીવનનું આપણે પહેલું પ્રકરણ જ ઉઘાડીએ છીએ, પણ જેને આ વિષયમાં પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ કરવો હોય તેણે ઉદયશંકરની સિદ્ધિઓ મેળવી લેવી નોંધ્યે. હું તો હમેશાં માનતો આવ્યો છું કે, જો કે અંગ્રેજોની નાચની સામાજિક શક્તિઓ આપણે વિચાર્યા વિના અનુકરણ કરવા જેવી નથી, પણ આપણા દેશમાં નાચ તો હોવો જ નોંધ્યે. બહેનોએ ગરબાને વધારે ઉત્સાહથી સ્વીકાર્યા છે; પણ હજી આપણી પાસે પુરુષોનાં નૃત્યો નથી, તે આવવાં નોંધ્યે. શરીરકળવણી માટે પણ તે ઘણું જ જરૂરી છે.

સત્યના સંત !

સત્યના સંત ! તું જન્મ-ચોસઠ-દિને
વિવિધ કંઈ અમ ઉરે લાવ જાગે;
લાવ જૂદા હતા મણિમહોત્સવ દિને
ચાર વર્ષો પરે હૃદય આગે;
તે હતો દિવસ અમ પૂર્ણ આનંદનો;
પણ હતાં અણ હૃદયો અમારાં,
ને અમે અમ ઉરે ગર્વથી માનતા
કે ઝીલીશું અમે જોલ તારા.

ચાર વર્ષો વહ્યાં; ને બધા ન્યાયમાં
સમયનો ન્યાય તે સત્ય સાંધી;
જોલ તારા પુરા ઝીલી અમ ના શક્યા;
ના ટળી હૃદયો પૂર્ણ તેથી.

કિંતુ અમ લાવિતા લેખના આજ આ
આખરી અક્ષરો નથી લખાયા;
કોઈ જન્મ્યો નથી ઇશ્વરી રાજ્યમાં
કાયમો હુઃખમો હુઃખો થાવા;
દીર્ઘ ને ઘોર રજની તણો પણ સદા
અંત આવે અને સૂર્ય પ્રગટે,
તેમ અમ હૃદયો પણ જશે એક દિન,
ગર્જશે હર્ષથી સ્થાન સર્વે.

સત્યના સંત ! તું જન્મ-ચોસઠ-દિને
કોટિ વન્દન તને છે અમારાં !
વિશ્વ ઉદ્ધાર હિત વર્ષ શત જીવજો !
વિજયી હો : જીવનસંદેશ તારા !

હિંદના બજારની વહેંચણી

[લેકેશાયર તથા જાપાનીસ રેલીગરનો]

[અત્યારે લેકેશાયર, જાપાન અને હિંદુસ્તાનના મિલમાલેકા તેમજ હિંદુસ્તાનની સરકાર વચ્ચે કાપડ અને ચતરના વેપારને અંગે કેટલીક મંત્રણાં ચાલી રહી છે. હજી સુધી એ મંત્રણા વિષે પૂરતી માહિતી આપવામાં આવી નથી. પરંતુ એ વાતચીતનું પરિણામ હિંદુસ્તાનના ભવિષ્યના વેપારને અત્યંત અગત્યનું હોવાથી અત્રે નીચેની હકીકત રજૂ કરીએ છીએ. —ત્રી]

આ મંત્રણાની શરૂઆત શ્રી. મોદીએ કરી છે. થોડા વખત ઉપર તે વિલાયત ગયા હતા અને ત્યાં લેકેશાયરમાં ભાષણો કર્યાં હતાં. તેમણે એમ જણાવ્યું હતું કે હિંદુસ્તાન અને લેકેશાયરના મિલમાલેકા વચ્ચે પરસ્પર શુભેચ્છા અત્યંત અગત્યની છે, અને તેથી તેઓએ એ શુભેચ્છા ઊભી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ ભાષણો ઉપરાંત શ્રી. મોદી અને લેકેશાયરના મિલમાલેકા વચ્ચે બીજી ખાનગી વાતો શી થઈ તે બાબત આપણને પૂરતી ખબર નથી. પરંતુ આ વાતચીત અને ભાષણોથી આ મંત્રણાની ખીજ રોપાવાં.

આ ઉપરાંત, જાપાનની હરીફાઈ હિંદુસ્તાન અને લેકેશાયર બંનેને હારે પડતી હતી. તેથી આ બંનેને એમ લાગ્યું કે કાંઈક સમજૂતી ઉપર આવી શકાય તો સારું, કે જેથી જાપાનની સામે સારી રીતે ઊભા રહી શકાય.

આ બધું છતાં લેકેશાયરે કદાચ આ મંત્રણામાં ભાગ ન લીધો હોત. પરંતુ આજથી વીસ વર્ષ ઉપરની લેકેશાયરની રિયતિ અને આજની રિયતિ વચ્ચે ઘણો ફેર પડી ગયો છે. વીસ વર્ષ પહેલાં લેકેશાયર કાપડના ઉદ્યોગમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવતું હતું. અને બીજા દેશોને લેકેશાયર પાસે શીખવાનું હતું. પરંતુ આજે કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ સિવાય એમ કહી શકાય કે મશીનરી વગેરે બાબતમાં બીજા દેશોએ બહુ પ્રગતિ કરી છે અને લેકેશાયર પાછળ પડી ગયું છે. આનું એક કારણ ૧૮૧૪-૧૮૧૮નું મહાન યુદ્ધ છે. પણ તે સિવાય બીજું કારણ લેકેશાયરના લોકોનું માનસિક બંધારણ છે. ઓગણીસમી સદીમાં ઈંગ્લાંડે બંધી જ દિશાઓમાં એટલી જાહોજલાલી ભોગવી હતી કે ત્યાંના લોકોના મનમાં એમ કસી ગયું કે એ લોકોએ માત્ર માલ તૈયાર જ કરવાનો છે; પણ લેનારાઓ તો ઘણાંએ મળી આવશે. આવા વિચારને લીધે ઈંગ્લાંડે હજી સુધી પોતાનો માલ ખરીદનારાઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી નથી અથવા તેમની આર્થિક પરિસ્થિતિ, માગ વગેરેનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો નથી. ત્યાં લગી બીજા દેશોમાં કારખાનાંઓ ઊભાં નહોતાં થયાં ત્યાં લગી તો આ ચાલી શક્યું; પરંતુ હવે લેકેશાયર વધારે ને વધારે પાછળ પડતું જાય છે, અને કાં તો એમનાં અગાઉનાં બજારોમાં નવા ઉદ્યોગો ઊગતા જાય છે અથવા જાપાનના જેવો ચંચળ અને રિયતિને અનુકૂળ થઈ પડે એવો દેશ એમનો વેપાર પડાવી લે છે. આને લીધે લેકેશાયરમાં ઘણાં કારખાનાં બંધ કરવાં પડ્યાં છે અને એકારીનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે, અને ગયી સદીનો લેકેશાયરનો ગર્વ નષ્ટ થયો છે. એક દિવસ એવો હતો કે લેકેશાયરના મિલમાલેકા વિલાયતમાં બેઠા બેઠા હિંદુસ્તાનના કાપડના વેપારમાં પોતે ચાહે

તે કરાવી શકતા હતા. આજે એ જ લોકો હિંદુસ્તાનના મિલમાલેકો પાસે પોતાનો વેપાર ટકી રહે એટલા માટે પ્રાર્થના કરતા આવ્યા છે. હાલે આ મંત્રણાથી બીજાં કાંઈ ક્ષણ ન આવે તો પણ લે'કેશાયરના મિલમાલેકોનું અહીં આવવું એ જ આપણે માટે પૂરતું ગર્વભરેલું છે.

બીજી તરફથી, જાપાન પણ અત્યારે કંદોડી સ્થિતિમાં છે. જાપાનના કાપડના ઉદ્યોગને અપાર વિકાસ આ છેલ્લા દસ વર્ષમાં થયો છે. ગમે તે કારણસર જાપાન બીજા દેશો કરતાં માલ અતિથય સસ્તો વેચી શકે છે અને તેથી એનો માલ બધા દેશોમાં વધુ અને વધુ ધુસતો જાય છે. આ અટકાવીને પોતાના દેશના ઉદ્યોગોને બચાવવા ખાતર બધા દેશોએ જાપાનના માલ ઉપર ભારે જકાત નાખવા માંડી છે. હિંદુસ્તાનની સરકારે પણ તેમજ કર્યું છે અને છેલ્લા છ મહીનાથી લગભગ ૭૫ ટકા જેટલી જકાત જાપાનની કાપડની આયાત ઉપર નાંખી છે. આ ઉપરાંત જાપાન અને ઈંગ્લાંડ વચ્ચે ૧૯૦૪ ની સાલથી વેપારને અંગે કરારો થયા હતા. આ કરાર પ્રમાણે બીજા દેશોની સરખામણીમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં આવતા જાપાનના માલને જકાતમાં રાહત આપવાનું નક્કી થયું હતું. આ કરારમાંથી મુક્ત થવા ઈંગ્લાંડે જાપાનની સરકારને મોટીસ આપી છે અને તે આકટોબર મહીનાની દશમી તારીખે પૂરી થશે. ત્યાર પછી જાપાનના માલ ઉપર જકાત ગમે તેટલી વધારવાને માટે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના બધા દેશોને છૂટ રહેશે, અને એમ લાગે છે કે તેઓ તેનો ઉપયોગ પણ કરશે. જો તેમ થાય તો જાપાનને ઘણું મુશ્કેલ પડશે કારણ કે ચીન સિવાય જાપાનનો મોટા ભાગનો વેપાર બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના દેશો જોડે જ છે. આથી જાપાનની સરકાર સતત પ્રયત્ન કરી રહી છે કે કાંઈ પણ બીજો કરાર થાય તો સારું.

એટલું જણાવવું જોઈએ કે જો આ મંત્રણાથી કાંઈક કરારો થશે તો જાપાન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના કરારો સરકાર તરફથી થશે. જ્યારે લે'કેશાયર અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના કરારો ખાનગી કરારો થશે.

હવે આપણે એ જોઈએ કે આવા કાંઈ પણ કરારની જરૂરીયાત છે કે કેમ ?

પ્રથમ જાપાનના દરિયાઈ દુધી જોઈએ. જાપાનનો કરાર કરવાનો આશય શું છે તે તેમની સરકારની યાદીમાંથી તેમજ તેમના વેપારીઓના ભાષણ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. જાપાનની કાપડની નિકાસના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

	૧૯૩૦	૧૯૩૧	૧૯૩૨
(માત્ર અગિયાર મહિના-એક હજાર વારમાં)			
બ્રિટીશ ઈન્ડિયા	૩૭૪૩૧૪	૩૬૦૪૧૨	૫૬૨૦૫૧
સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટ	૪૦૭૭૬	૩૯૬૯૨	૭૪૭૬૦
ડચ ઇસ્ટ ઈન્ડિઝ	૧૬૩૭૦૦	૧૬૬૮૦૮	૩૦૬૩૭૪
ધર્મપત	૬૭૩૦૩	૬૭૮૫૬	૧૬૮૩૭૨
દક્ષિણ આફ્રિકા	૨૦૬૬૭	૩૭૮૧૯	૩૩૦૮૧
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૩૦૦૩	૧૮૮૪૬	૩૧૫૪૪
તુર્કી	૧૭૬૭૧	૨૨૬૪૫	૩૪૫૪૧
બીજા દેશો	૪૬૩૫૭૦	૨૦૬૩૨૭	૨૯૧૫૮૮

આ ઉપરની માલુમ પડે છે કે જાપાની કાપડની સૌથી વધારે નિકાસ હિંદુસ્તાનમાં થઈ છે. કાપડ સિવાય બીજી ચીજોની નિકાસમાં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાન મોટા ભાગ લે છે, એટલે હિંદુસ્તાનની અત્યારની જગત નો કાયમ રહે તો જાપાનને બીજા બજારો શોધવાં પડે અને તે પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બહાર, કારણ કે ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશો જાપાનની આયાત ઉપરની જગત જરૂર વધારશે. એથી જલદું, જે કોઈ પણ જાતનો કરાર થાય તો આમનિ થોડો ઘણો વેપાર ચાલુ રહે, હમણાં કોઈ પણ જાતનો ફટકો ન લાગે, અને ભવિષ્યમાં બીજા બજારો જોઈ તેને ખીલવવાને અવકાશ રહે. આ ઉપરાંત જાપાનનું એમ કહેવું છે કે, હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગને જે હરીફાઈ નડતી હોય તો તે જાપાન તેમજ લોકેશાયરની પછું છે; કદાચ લોકેશાયરની હરીફાઈ વધારે છે, તો પછી જાપાન અને લોકેશાયરના કાપડ વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો તફાવત ન હોયો જોઈએ અને બન્ને પરની જગત અરખી રાખવી જોઈએ.

આપણા દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તોપણ જાપાન જોડે કાંઈક કરાર કરવામાં આપણો લાભ સમાયેલો છે. એક તો જાપાન આપણું રૂપરીફ કરે છે, અને ત્યાંના મિલમાલેકોએ ધમકી આપી છે કે જે આપણે એમના કાપડ સામે વધારે જગત નાખીશું તો એ આપણા રૂનો બહિષ્કાર કરશે. આ ધમકી ફેટલે અંશે ફળીભૂત થાય તે કહેવું શક્ય નથી. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે જાપાન ધારે તો એ કરી શકે. જાપાનમાં રૂની આયાતના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

(માત્ર અગિયાર મહિના—દસ લાખ રતલમાં)

	૧૯૩૦	૧૯૩૧	૧૯૩૨
બ્રિટિશ ઇન્ડિયા	૫૬૭	૬૧૪	૩૪૨
યુ. એસ. એ.	૪૬૯	૫૮૨	૧૧૨૨
ઇજીપ્ત	૨૨	૩૩	૩૭
ચીન	૮૧	૮૫	૬૦
બીજા દેશો	૧૦	૨	૪

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જાપાન ભાવેર પ્રમાણે કાં તો અમેરિકન કે કાં તો આપણું રૂપરીફ કરે છે. એટલે એ વીફરીને માત્ર અમેરિકન રૂ લેવાનું નક્કી કરે તો તેમ થઈ શકે એમ છે. બીજું એમ છે કે જાપાનની રૂપીનીંગ મશીનરી એવી નથી કે માત્ર આપણું જ રૂ એને લેવું પડે. એટલે એમ લાગે છે કે ધારે તો જાપાન થોડો વખત આપણું રૂ લેવાનું બંધ કરી શકે. જે એમ થાય તો આપણા રૂના વેપારને અને ખાસ કરીને આપણા ખેડૂતને ઘણું સહન કરવું પડે. આ નીચેના આંકડા ઉપરથી એ જણાઈ આવશે:—

રૂની નિકાસ: ૧૯૩૧.

(૪૦૦ રતલની ગાંસડીઓ)

	૧૯૩૪	૭.૩૬ ટકા
યુ. કે.		
જર્મની		
બેલ્જિયમ		
ફ્રાંસ	૧૦૦૩	૨૬.૬૦
સ્પેન		
ઇટલી		
ચીન	૬૨૬	૧૬.૭૬
જાપાન	૧૭૫૩	૪૭.૦૦
બીજા દેશો	૭૩	૧.૯૫

ઐટલે આપણી નિકાસમાંનો લગભગ અડધો ભાગ જાપાન જાય છે. ચીનમાં જે જાય છે તેનો અડધો ભાગ પણ જાપાનનો જ ગણી શકાય, કારણ કે ચીનની લગભગ અડધી મિલો જાપાનીઓના હાથમાં છે અને એ લોકો પણ બહિર્લોકમાં સામેલ થશે. આથી આપણા રૂનો વેપાર તૂટી જશે. અત્યારની સ્થિતિ જોતાં એમ પણ નથી લાગતું કે એ રૂને માટે આપણે ખીજાં બજાર શોધી શકીએ. કારણ કે જે જાપાન ખરીદી લે છે તે હલકી જાતનું છે અને તેનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે આપણે ત્યાં નથી થતો. ઓટાવાના કરાર થયા ત્યારે એમ નક્કી થયું હતું કે લે'કેશાયરે હિંદુસ્તાનના રૂનો ઉપયોગ વધારવો. એને અંગે ત્યાંના લોકોએ એક કમિટી કરી હતી. અને તેણે પ્રચારનું કાર્ય પણ શરૂ કરી દીધું છે. પરંતુ લે'કેશાયરની મશીનરી સારી જાતના રૂને લાયક હોવાથી આ રૂનો ઉપયોગ લે'કેશાયર કરી શકે એમ લાગતું નથી. પછી મોટી વાતો તેમ જ ભાષણો કરી, આપણને લલચાવવા ગમે તેમ કરે, પરંતુ ત્યાંના મિલોના સ્પીનરોનો-કાંતનારાઓનો મત આપણા રૂનો તદ્દન વિરોધી છે. આથી જો જાપાન આ રૂ નહિ લે તો આપણે તે વેચવું અધરું થઇ પડે.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આવી ધમઝીથી દબાઇ આપણે કોઇ પણ જાતના કરાર કરવા નહિ જોઇએ. આ વાત ખરી છે પરંતુ આપણે કોઈ પણ કરારો કરીએ તેને બે દૃષ્ટિબિંદુથી જોવા જોઇએ. એક તો આપણા રૂનો વેપાર અને ખીજું આપણા કાપડનો ઉદ્યોગ એ બંને હેતુ સચવાય તો જ આપણને કોઇ પણ કરાર લાભદાયક થાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જાપાન સાથેના કરાર લે'કેશાયર કરતાં વિશેષ લાભદાયક થઇ પડશે એ નીચેના આંકડા પરથી જણાઇ આવશે:—

હિંદુસ્તાનમાં દર વર્ષે સાધારણ રીતે ૩૬૦ કરોડ વાર મિલનું કાપડ વપરાય છે. કોઇ વર્ષે આનાથી વધારે હોય છે અને કોઇ વાર ઓછું હોય છે, પરંતુ સરાસરી આટલું હોય છે. આમાંથી આપણા પોતાના દેશમાં બનેલું કાપડ કેટલું હોય છે તેના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૯૨૬-૧૯૨૭	૨૦૬
૧૯૨૭-૧૯૨૮	૨૧૯
૧૯૨૮-૧૯૨૯	૧૭૪
૧૯૨૯-૧૯૩૦	૨૨૪

ન્યારે બહારની આયાત એ જ વર્ષોને માટે નીચે પ્રમાણે હતી:—

૧૭૬
૧૮૪
૧૯૨
૧૯૦

પણ છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં આમાં ઘણા ફેરફાર થઇ ગયા છે. ૧૯૩૧-૩૨ અને ૧૯૩૨-૩૩ માં આયાત માત્ર ૮૦ કરોડ વાર જેટલી થઇ, અને આપણી પોતાની પેદાશ-ઐટલે અંશે વધી ગઇ. ૧૯૩૪ માં વળી પાછી આયાત વધીને ૧૨૦ કરોડ વાર થઇ.

આ જ અરસામાં આપણી મિલોની સંખ્યા અને શાળોની સંખ્યા પણ વધી ગઇ અને અત્યારની ગણતરીને આધારે આપણી પાસે લગભગ ૨૦૦,૦૦૦ શાળો હશે. એ શાળોની પેદાશને હિસાબે આપણે ગણીએ તો અત્યારે આપણી પાસે જેટલી શાળો છે કે આપણે

આખા હિંદુસ્તાનની માગને પૂરી પાડી શકીએ એમ છીએ. એટલે કે આપણે હિંસાએ જાપાન અને લેન્ડશાયર બંને દેશોમાંથી આવતું કાપડ બંધ થવું જોઈએ.

હવે જે બહારથી આયાત આંધે છે તેનો વિશેષ ભાગ લેન્ડશાયરનો છે, એ સત્ય છે. ૧૯૩૩-૩૪ માં જાપાનની આયાત વિશેષ છે પરંતુ એ કેટલાક સંજોગોને લીધે છે. નહિતો જાપાનની આયાત લેન્ડશાયરની આયાતથી ૬ થી ૬૬ ભાગ જેટલી છે. પણ અત્યારે વિલાયતી કાપડના બહિષ્કારને લીધે તેમજ હરીફાઈને લીધે એ પ્રમાણ ફરી ગયું છે. હવે જે કાંઈ પણ રીતે આ તથા દેશના મિલમાલેકા વચ્ચે કાંઈક સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય તો લેન્ડશાયરમાંથી હિંદમાં આવતું કાપડ ફરી વધી જશે. એટલે કે આપણા મોટા હરીફ ફરી ઊભો થઈ જશે. અને તેનાથી આપણા ઉદ્યોગને મોટી હાનિ પહોંચશે.

ખીજી રીતે જેતાં પણ લેન્ડશાયરની હરીફાઈ આપણને નડશે એમ લાગે છે. જે આપણે આપણા દેશના કાપડના ઉદ્યોગનો વિકાસ લાઈએ તો આપણને માલમ પડશે કે આપણે ધીમે ધીમે આપણું લક્ષ ઝીણા કાપડ તરફ દોર્યું છે અને ખાસ કરીને છેલ્લા ચાર વર્ષમાં ઝીણા કાપડની પેદાશ ઘણી વધી ગઈ છે. એ કાપડમાં લેન્ડશાયરની હરીફાઈ આપણને ખાસ હેરાન કરશે, કારણ કે આપણે હજી એમાં શીખાઉ છીએ, ન્યારે લેન્ડશાયરને ઘણા વર્ષોના અનુભવ છે.

આ ઉપરથી એમ લાગશે કે જે જાપાન જોડે કાંઈ કરાર થાય તો આપણા પોતાના ઉદ્યોગના મોત્ર યોડા જ લાગને નુકસાન કરશે. એ સાચું છે કે એમાંથી એકની સાથે પણ કરાર કરવો અનિષ્ટ છે; પણ અત્યારે પસંદગી તો એ કરવાની છે કે બન્નેમાંથી કોની સાથે કરાર કરવો આપણું અનિષ્ટ છે. બધું જેતાં એમ લાગે છે કે જાપાન સાથે કરાર કરવામાં આપણું અનિષ્ટ રહેલું છે.

આ ઉપરાંત એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જાપાન જોડે કાંઈ પણ કરાર થશે તે આપણે અતિશય સહેલાઈથી તોડી શકીએ. લેન્ડશાયર જોડે એકવાર કાંઈ પણ કરાર કર્યો પછી તોડવા અધરા. અઘરું પડશે. એટલે કે આપણને લેન્ડશાયર જોડેના કરારથી અત્યારે પણ કાંઈ ફાયદો નથી, કે નથી હાવિવ્યમાં.

છતાં એક વાત નંજર આગળ રાખવી ઉપયોગની છે. આપણે જોયું તેમ લેન્ડશાયર આપણો મોટો હરીફ છે. અને એનાથી બચવું બહુ જ અગત્યનું છે. એ બચાવ બહિષ્કાર સિવાય માત્ર જકાતથી જ થઈ શકે. ધારો કે સરકાર જકાત ન નાખે અથવા ઓછી નાખે તો ? આ અશક્ય નથી. પહેલાં ટેરીફોર્ડના રિપોર્ટ પછી સરકારે પાંચ વર્ષ કાઢી નાખ્યાં; ખીજાનો રિપોર્ટ તૈયાર થયે ઘણો વખત થઈ ગયો પણ હજી સરકાર જકાત પાડતી નથી.

આવી ઠીલ કરવા સિવાય સરકાર પાસે અનેક રસ્તાઓ છે કે જેથી આપણને જકાતથી જે રક્ષણ મળે તે આપણું કરી નાખે. દાખલા તરીકે મશીનરી, રૂ, રસાયન પદાર્થ કે જેની કાપડના ઉદ્યોગને ખાસ જરૂર છે તેના ઉપર જકાત વધારી નાખે. આ પણ આપણી સરકારે કર્યું છે. એટલે કે લેન્ડશાયર સામે રક્ષણની ખાસ જરૂર છે. પણ એ સરકાર આપશે કે કેમ એ સવાલ છે. આ પરિસ્થિતિમાં એ વધારે સારું નહિ કહેવાય કે લેન્ડશાયર પોતે જ કાંઈક કબૂલ કરે ?

મુદતમાં ન ધોળાય તો દંડ ચાલુ છે. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે દીવાળી ઉપર આમ ચાલુ છે પણ દરેક ઘેર નહિ. જેથી શહેરનો, ગામનો કે કસબાનો દેખાવ વિચિત્ર લાગે છે. અહીં આવતા મુસાફરને આવા દેખાવથી આનંદ ચાલુ છે. પ્રજાની તંદુરસ્તીને પણ લાભદાયક છે અને ધરવાળાને પણ જૂજ ખર્ચે ધરની દેખરેખ લેવાય છે. આપણે આવી આવી બાબતમાં કાપદો નહિ હોય ત્યાં સુધી સુધરીશું નહિ તો હજી પ્રગતિને કેટલી અવધો બેઠશે ?

(૪) દરરોજ બપોરના બાર વાગે લગભગ એક મિનિટ સુધી મ્યુનિસિપલ બૂંગળું અવાજ કરે છે. આપણે ત્યાં કદાચ મિલોને લીધે ખચર પડતી હશે પરંતુ ખીર્મી શહેરમાં તો નહિ જ. આથી દરેકની ધડીઆળના ટાઇમ એક જ હોવાનો સંભવ છે અને ગંરોબે લોકો તે ઉપરથી વખતનો આશરો બાંધી શકે છે. સાંભળ્યું છે કે આપણે ત્યાં કોઇ કોઇ ગામમાં આવો રિવાજ છે પણ સર્વત્ર તો નહિ જ.

(૫) ત્યારે આગ લાગે છે ત્યારે સદરહુ બૂંગળું અવાજ કરે છે અને આગ-શમી જાળ ત્યારે જ શાંત ચાલુ છે. રાત્રે કે દિવસે ગમે તે સમયે ગમે તે ઠેકાણે શહેરમાં આગ લાગે કે તુરત આ બૂંગળું અવાજ કરવા માંડે છે જેથી આજીવાજીવાળા અને લાગતાવળગતા જાગી જાય છે, ચેતી જાય છે, ચોગ્ય મદદ લઈ-દઈ શકે છે. ઓફિસરો, વીમા કંપનીવાળા વગેરે તપાસ કરી શકે છે. આપણે ત્યાં ઊંઘતા માણસોને ખબર નથી હોતી. તેથી અકસ્માત ચાલુ છે અગર સગાંવહાલાંનું ધર સફાચટ ચાલુ ત્યારે જોવા જવાય છે. અને કાઈકે આગની વિગત તો વર્તમાનપત્રમાં વાંચીએ ત્યારે જ, આથી ઝાઝી, પૂછપરછ અને લોકોની મેદની, બેગી થવા સંભવ છે પણ પોલીસ પૂરતો જાપતો રાખે છે.

(૬) જાણુવા જેવાં અને માણુવા જેવાં સ્થાનોએ સરકારી બંદોબસ્ત હોય છે ને જુજ શી લઇ તેમાંથી સગવડો સાચવે છે. જાણુવા જેવાં એટલે કે જૂની ઇમારત, દેવાલય-કિલ્લો વગેરે તથા પહાડની શુક્રએ-ધોધ ઝરાવગેરે ને માણુવા જેવાં એટલે કે ઝરો-દરિયા કિનારો કે સરોવર હોય ત્યાં નાહી પીકેનીક પાર્ટી શની-રૂવિ કે તહેવારના દિવસોએ કરવાની તે. ત્યાં થોડી શી લે છે અને ત્યાં દેખરેખ રાખનાર ટિકિટ આપે છે, પછી જેવી જ્યાંની આવક કે ખર્ચ ઉપર બધી સોંપી રાખે છે. આપણે ત્યાં નગીનાવાડી-શાહઆલમનો રોજો વગેરે જગ્યાએ આ પ્રદતિ હોય તો સારી હાલતમાં જોવાત. કોઇ બોમિથો બધું સમજાવે પણ ખરો આથી બહારગામના મહેમાનોને ખતાવી દીલ બહેલાવી શકાય. લસુદાના કુડ જેવી જગ્યાએ-પાવાગઢ જુનાગઢ જેવી જગ્યાએ લોકોને આવવા લલચાવી શકાય.

(૭) પોતાના મોટા દિવસોએ પ્રજાજનો રાષ્ટ્રીયધ્વજ ફરકાવે છે (અનેના રાજ્યધ્વજ સાથે). મુખ્યત્વે કરીને ચાઈનીસ લોકો ઘણી વખત વાવટા ચઢાવે છે. આવા દિવસો પહેલેથી મુકરર થવા જોઈએ. અત્રે ડચ ગવર્નમેન્ટ હોઈ તેનો વાવટો દરેક તેના વાવટા સાથે ચઢાવે જોઈએ. જાપાનીસ, ઇંગ્લીશ, જર્મન, દરેક ફર્મ કે ધરવાળા આ રીતને અનુસરે છે. બગતી પ્રજાને વાવટાના માન માટે આ જરૂરી છે.

“છાટુ”

(પૃથ્વી હંદ)

ગર્હ પ્રિયતમા, પવિત્ર મુરતિ શુચિ પ્રેમની;
 ગર્હ નયનનંદિની ચશિક્ષા શીળી આથમી;
 ઉપા પ્રણયનાં શુભાશ શુભ વેરી ચાલી ગઈ;
 વિરક્ત બની સાંધ્ય સુંદરી સરી; રહી સર્વરી
 અનંત મૂક વેદનામયી વિપાદ—છાયાભરી
 પ્રકૃષ્ઠ મુજ પ્રાણુની કળિ ખીડાઈ વીલી યઈ;
 સમી હૃદયની સિતારી ધ્વનતી સુમંવાદિની;
 અને મધુરે ગાનની લહરી સ્તબ્ધ કોઈ બની
 હતું કુસુમ દિવ્ય નંદનતણું અહિં એ આશ્રયું;
 પરંતુ જગન્નેર દગ્ધ કરતું ન એને સહુ:
 ગયું ફરી પ્રસારી પાંખડી સુરમ્ય સ્વર્ધામમાં
 શીળાં અમૃત શીકરો દશદિગંતે લ્યાં ઉડતાં:
 હતું, પ્રણયપંખી એ પરમ ધામ વૈકુંઠનું,
 સુધામધુર પ્રેમસૂર પૃથિવીતલે ફૂળતું,
 અનેરી રસરેણ રેણવતું પૂર્ણ માધુર્ધની,
 ટપી ન પૂજુ હા ચક્રયું ! કપરી વિશ્વની છવની.
 પ્રિયો ! તવ પ્રસિદ્ધ કામલ સ્વભાવ કેરી દયા,
 જતાં ક્યમ તજી ગઈ તવ મધુર માયા અને ?
 અપાત્ર જન—હા અપાત્ર જ હું ! દેવી તું સ્વર્ગની—
 પવિત્ર પગલી ન તારી અશુચિ ઉરે શોભતી !
 સુમંગલ સ્મિતા ઉપા અયિ ! વરેણ્ય કે લર્મની,
 પ્રકૃષ્ઠ પરિપૂર્ણ પ્રેમમય પુણ્ય સૌન્દર્યની
 કલામુરતિ—! નિત્યનંદનમયી ! સુધાસ્યન્દિની !
 ભલે તું ઉદ્યાયલે અમર લોકના રાજતી.
 જતાં કદિ કદિ પ્રિયા ! તપ સ્મૃતિ તણા સાગરે
 લલોક તવ—શુદ્ધ પ્રલ મને જરા ધારજે;
 અને તવ અપૂર્વ પ્રેમમહિમા તણા સ્વપ્નને
 ચિરે જીવન—મૃત્યુ નિદર મહિં તું સુદુરાવજે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૬

ભાગ ૫૬-આશ્વિન : ૧૮૮૯

~ ખોવાયેલી નદી *

હિંદુસ્તાનના* ઇતિહાસમાં ખેંચેલી સત્ય ખીના છતાં જેમાં અનેક ચૈકાઓ જોડે છે, અને જેને માટે વેદથી માંડીને પૌરાણિક પરંપરાઓના આધારો-લંછ અતુર્માન માત્ર કરવાં પડે છે તે સરસ્વતીના પ્રવાહની વિચિત્ર ઘટના છે. વાગ્દેવતા તરીકે સરસ્વતીનું નામ કૌંઘ હિંદુથી અગ્નિયું નહિ હોય, એ નામની નદીઓ છે એ તો ભૂગોળ મહાનારા* જાણે છે; પરંતુ એ નદી ક્યાંથી નીકળી ક્યાં ક્યાં વહીને ક્યાં ક્યાં મળી અને એનો વાગ્દેવતા સાથે કૌંઘ સંબંધ ખરો કે નહિ, એ માટે આજે આપણે ઇર્ટકે* આધારો ભેગા કરી ચર્ચા કરવી પડે. એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ-ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે. . .

સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી, કૌંઘ પણ નદી-પ્રવાહનું એ વિશેષણ થઈ શકે. પણ ખરી વાત એમ નથી. હિંદુસ્તાનની એ સૌથી પવિત્ર અને મોટી પ્રાચીન નદી હતી. ઋગ્વેદના સમયમાં એનું સ્થાન મોટી નદીઓમાં હતું, સરસ્વતીની સરસ્વતી નદી-દેવી સ્તુતિઓ વેદમાં થયેલી છે. ભુદી સ્વતંત્ર નદી તરીકે એનું વર્ણન છે. એને નદીઓમાં દેવી સ્વરૂપે માની એની સ્તુતિ કરેલી છે. વાચાદેવી તરીકે સરસ્વતી ઋગ્વેદના સમયમાં મન્નાતી ન હતી. જે એક બે મન્ત્રોમાં એવો ધ્વનિ નીકળે છે તે એમને કાઢવો પડે છે. બાકી તો બંધી જગ્યાએ એને નદી-દેવી તરીકે માનેલી છે. ૨ એ નદી સરસ્વતીમાં વાચાદેવીનો અધ્યારોપ પાછળથી થયેલો છે. . .

* ખંભાતના અખાત માટે "સરસ્વતીનો પ્રવાહ" એ નામનું તૈયાર કરેલું પરિશિષ્ટ.

x. પાછાં ટર્ફ ચોળેલી અને વિદ્વાનોએ આનંદ શોધેલી પુરાણોને ખરી રીતે એવાની રીત અહીં અખ્યાત કરેલી છે. પૌરાણિક પરંપરા (Ancient Historical Tradition) એ ગણાતા નથી એમ સિદ્ધ થયું છે. એનાં પડ ખરોબર હકેલાવાં બેઠાં. વેદાર્થનું પણ બે ઇતિહાસ પુરાણી સમુપગ્રંથો ન થાય તો વેદાર્થનું ખૂન યાચ છે એ રાસત્વચન અંધારા છે મોહને ભેરેડો વગેરેની શોયો પૌરાણિક પરંપરાને સાચા કરાવવામાં વધારે સહાય કરેશે. એ સમય પણ હવે દૂર નથી.

૧ ઋગ્વેદ-સંહિતા. ૨-૪૧-૧૬. અવિતમે નદીતમે દેવીતમે સરસ્વતિ ॥

૨ યાજ્ઞ સરસ્વતીને દેવતા અને નદી એમ બે રૂપે માને છે. દેવતા એટલે નદીદેવતા, વિગ્રહ સ્વરૂપમાં વાગ્દેવતા, નહિ તત્ત્વ સરસ્વતીતિ એતસ્ય નદીવદ્ દેવત્વાવચ્ચ નિગમા મર્વતિ ॥ સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી એમ નિરુક્તમાં કહેલું છે. સરસ્વતીને વાચાદેવી સાથે જોડી દેવાનું ઋગ્વેદ ૧-૩-૧૨. મહો ઈર્ષઃ સરસ્વતી પ્રવેતયતિ કેતુંના ॥ ધિયોવિશ્વાઃ વિરાજતિ ॥ એ ઉપરથી કેટલાક ધારતા હશે. પરંતુ એ મન્ત્રનો સરસ્વતી વાચાદેવી તરીકેનો અર્થ સંબંધ વગરનો છે.

૩ ઋગ્વેદના સમય પછી એ અધ્યારોપ થયેલો જણાય છે. Minis Sansk. Texts. V 342.

આપણે હાલ ત્રણ સરસ્વતી નદીઓ જાણીએ છીએ: એક કાશ્મીરના હુગરામાંથી નીકળી પતિયાલાના રણમાં અદશ્ય થતી; બીજી ગુજરાતમાં અંબાબવાની પાસે કોટશ્વર પાસેથી નીકળી કચ્છના રણમાં મળતી; ત્રીજી ગીરના જંગલમાંથી હાલની ત્રણ નીકળી પ્રભાસક્ષેત્રમાં શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ તીર્થ પાસે મળતી નદી. સરસ્વતી સરસ્વતી અને એનાં તીર્થોનાં વર્ણન દરેક પુરાણમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં આવે છે. કેટલાક પુરાણો આ ત્રણે સરસ્વતીને એક જ માને છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો^૪ અને એમને માનનારાઓ મૂળ વૈદિક સરસ્વતી પતિયાલાના રણમાં વિનશન તીર્થમાં હુમ થઈ તેને જ માને છે. બીજી સરસ્વતીઓ તો એના મૂળ ઉપરથી બીજી નાની નદીઓનાં નામ પણ એમ માને છે.

વેદમાં સરસ્વતી નદીનું વર્ણન વાંચતાં એ નદી હાલના ઉપર ગણાવેલા ત્રણ વહેણો આમાંથી એકે નથી, એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.^૫ વેદમાં પર્વતથી સમુદ્ર સુધી અસ્પષ્ટિત પ્રવાહથી વહેતી નદી એને કહી છે.^૬ વિનશન તીર્થ કે બીજી કોઈ વૈદિક સરસ્વતી જગ્યાએ એને ગુમ થતી કહી નથી. એને એની બધી સખીઓમાં સર્વથી મોટી કહી છે.^૭ અને રણમાં મળનારી કે કુમારી કહી નથી. એને અન્ન, દ્રવ્ય, વિજય આપનારી કહી છે,^૮ વીરપત્ની કહી છે.^૯ બહુ વેગવાળા પ્રવાહવાળી અને સમુદ્ર જેવી કહી છે.^{૧૦} સિંધુ નદીથી એનું વર્ણન કોઈ રીતે બીજું નથી.^{૧૧} એથી કરીને કેટલાક મુરોપિયન વિદ્વાનો એને સિંધુનું બીજું નામ માને છે.^{૧૨} પરંતુ વેદમાં

૫ ઋગ્વેદ ૧-૩-૧૬; ૬-૫૧-૬; ૨-૪૧-૧૬; નદીઓમાં સૌથી નદીતમા કહી છે તેને એણે ૬-૬૧-૨ અને ૮ જબરદસ્ત પ્રવાહ માટે દર્શાવે છે.

૬ ઋ. ૭-૯૫-૨ 'एकचेत्सरस्वती नदीना शुचिर्वर्ततिगिरिर्न्यस्यऽआसंसुदात् ॥'

૭ ઋ. ૭-૯૫-૧ 'प्रक्षोवसा' ઇતિસૂક્તમાં 'विश्वऽअपो महीनासिन्धुरन्याः ॥'

૮ ઋ. ૭-૯૫ આખું સૂક્ત ૧૦-૩૭-૨; ૧-૮૯-૩; અને ૧-૧૬-૪-૪૬; ૭-૯૬-૩ સરસ્વતીને વાજિનીવતી કહી છે. તેનો અર્થ 'ઘોડાવાળી નદિ' પણ 'દ્રુમવાળી' એવો કરે છે. જો કે સરસ્વતી અને સિંધુ મારફતે એ સમયમાં ઘોડા હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા.

૯ ઋ. ૬-૪૯-૭. આમાં સાયણસાચાર્ય પ્રભપતિ એવો અર્થ કરે છે તે ખરોખર નથી. ઋ. ૧-૧૦૪-૪માં સરસ્વતીને માટે એકલો વીરપત્ની સખ વાપરેલો છે.

૧૦ ઋ. ૬-૬૧-૧૩. 'वृष्णा' અપસ્તમા ॥ ૭-૯૫-૧ અને ૨; ૭-૯૬-૧ અર્ણ સખ સરસ્વતીને માટે વાપરેલો છે. અર્ધુવ સખ અર્ધુ ઉપરથી ચયેલો છે. કેટલાક અર્ધુ એટલે બહુ પાણી એટલે જ અર્થ કરે છે. તે માટે આગળ ચર્ચા કરીશું.

૧૧ એને સમસ્વત્તા-સાત બહેનોવાળી કહેલી છે; અને બધી નદીઓમાં મોટી કહી છે. જુઓ ઋ. ૬-૬૧-૧૦ અને ૭-૩૬-૬. આવત સાકં યદાસઃ પાપશાનાઃ સરસ્વતી સત્પથી સિંધુમતા ॥ સમસિંધુની પેઠે સપ્ત સારસ્વત પણ કહેવાય છે.

૧૨ Zimmer (ઝીમર) એ પ્રમાણે માને છે. વેદના વર્ણન સિવાય હાલ સિંધુ સિવાય બીજી કોઈ નદી બંધબેસતી ન આવવાથી ઝીમરે આવી રીતે ટૂંકો ફક્ક આપ્યો છે. દિલ્હેસન્ટ (Hillebreonn) એને આર્કોસિયા (Archosia) માં આવેલી નદી માને છે. લેન્સન એને હાલની સરસ્વતી માને છે. મેક્સમુલર લેન્સનના મંતવે મળી ઉમેરે છે કે હાલની સરસ્વતી વેદકાળ પછી બદલાઈ ગઈ અને તે

એ બે નદીઓ જુદી રૂપે લખેલી છે. ૧૩ પવિત્રતામાં સિંધુ કરતાં એ ઓછું છે. હાલ ગંગાનું જોડણું પાવનત્વ મનાય છે તે બધું વેદકાલમાં સરસ્વતીનું મનાતું. ગંગાનું નામ ઋગ્વેદમાં બે જ વાર આવે છે. ૧૪ સિંધુ અને સરસ્વતીનું નામ ઘણી વાર આવે છે અને સરસ્વતીની સ્તુતિનાં તો જુદાં સૂક્તો પણ છે. ૧૫ અને વિશ્વદેવોની સ્તુતિમાં સરસ્વતીને સ્થાન મળેલું છે.

સરસ્વતીનાં પૌરાણિક વર્ણનમાં મૂળ વૈદિક સરસ્વતી અને હાલની ત્રણ જુદી જુદી સરસ્વતીઓને એક ગણવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. આ પ્રયત્નમાં કેટલુંક અસંગતપણું છે. પરંતુ

એમાં કેટલીક સત્યપરંપરા પણ જળવાઈ રહેલી છે. એ બધા પૌરાણિક સરસ્વતી વર્ણનમાં પૌરાણિક સ્વરૂપની પાછળથી એટલું સત્ય જણાઈ આવે છે કે સરસ્વતી મૂળ એક જ નદી અને તેનો પ્રવાહ હુમ છે. હાલ ત્રણ જુદાં જુદાં મૂળમાંથી નીકળતી ૧૬ સરસ્વતીને પર્વતથી સમુદ્ર સુધી અરખાવિત વહેતી અસલ

રણમાં યદ્ય સમુદ્રને મળતી. મેકડોનેલ પારાવતો એને તીરે રહેતા તે ઉપરથી હાલની સરસ્વતી છે તે જ માને છે, અને રણમાં નાશ પામી એમ કહે છે. વેદમાં સમુદ્રને મળવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તેને માટે એ એમ કહે છે કે વૈદિક ઋષિને એના પ્રવાહની અને મુખની ખબર નહિ હોય. ઉપરનો ઝીમરનો મત તો હાલ કોઈ માન્ય નથી.

૧૩ ઋગ્વેદ ૧-૧૨૨-૬; ૧-૧૨૬-૧; ૪-૫૪-૬; ૫-૫૩-૯; ૭-૬૬-૧; ૮-૧૨-૩; ૧૦-૬૪-૬; ૧૦-૭૫-૫.

૧૪ સરસ્વતીની નદી અને દેવી તરીકે જે પ્રાર્થનાઓ છે એવી સંધુની નથી. ઉપર જણાવેલા બધા વેદમંત્રોમાં સરસ્વતીની સ્તુતિ આવે છે. વિશ્વદેવોમાં એને સ્થાન છે. એને લીધે બ્રહ્માવર્ત પવિત્ર ગણાયું. ગંગાનું નામ ઋગ્વેદમાં બે જ વખત (૬-૪૫-૩૧ અને ૧૦-૭૫-૫) આવે છે. વૈદિક સરસ્વતી હિંદુ યજ્ઞ પછી એનું સપ્તજી પાવનત્વ ગંગા ઉપર આરાધ્યું એમ જણાય છે. ૧૬ સમુદ્ર (O. Sansk. Texts V ૩૩૮). લખે છે કે The Saraswati thus appears to have been to the early Indians what the Ganges became to their descendants. "વિજીતા, સ્વર્ગમાંથી ઊતરેલી, પાવન કરતી વગેરે બધું ગંગાને લગાડ્યું. સગરપુત્રોને તારવા માટે ભગીરથે ઊતારેલી ભાગીરથી ગંગા તે હાલની ગંગા નહિ પણ સરસ્વતી, તે ચર્ચા આગળ કરોશું. ગંગા સિંધુ અને સરસ્વતી વગેરે સાત પ્રવાહો સંસ્તાર્યાં એ માટે ભાગીરથી બનાવવા એમ કુરાણો કહે છે, એટલે ગંગાની પેઠે સરસ્વતી પણ ભાગીરથી યદ્ય. હાલ ભાગીરથી એકાદ ગંગાને કહે છે. શાંતિ પર્વ કહે છે કે બ્રહ્માર્ષિઓ તંપ કરતા હતા ત્યારે બ્રહ્માનો રાખ્દ કાને પડ્યો અને સ્વર્ગમાંથી સરસ્વતી ઊતરી. આ બધા ઉલ્લેખ અને વેદમાં ગંગાનું ગૌણ સ્થાન સિદ્ધ કરે છે કે સરસ્વતી વૈદિક કાળમાં મુખ્ય નદી હતી અને તે હિંદુ યજ્ઞ પછી ગંગાને માહાત્મ્ય વધ્યું.

૧૫ સરસ્વતીના ઉલ્લેખો તો વેદમાં અસંખ્ય છે. સિંધુના પણ એટલા નથી. પરંતુ સરસ્વતીને માટે જુદાં સ્તુતિનાં સૂક્તો છે (૬-૬૧-૭-૯૫ અને ૬૬) એ સિવાય વિશ્વદેવોના સૂક્તોમાં એના મંત્રો છે. સરસ્વતીને વિદ્યાદેવી અને કુમારી આને આપણે માનીએ છીએ. તેને બદલે ઋગ્વેદમાં આ વર્ણનો શું બતાવે છે. વિદ્યાને બદલે દ્રવ્ય વગેરે સમૃદ્ધિ, પત્ની, સંતાન, રક્ષણ, ફળદ્રુપતા વગેરે માટે સરસ્વતીને સ્તવ છે. (ઋ. ૭-૯૫ અને ૬૬) કુમારિકાને બદલે એના પતિ સરસ્વાત કહ્યો છે અને વીરપત્ની કહી છે. સરસ્વતીની પર પરા વદન હિંદુ લેવી થઈ છે એમ આ વાત બ્યક્ત કરે છે.

૧૬ ઋગ્વેદ ૬-૬૧-૧૨માં સરસ્વતીને ત્રણ મૂળમાંથી નીકળતી કહી છે. ૧૧માં મંત્રમાં આકાશ અને પૃથ્વી ભરી દીપાં એમ લખે છે. સાયણુ આનો અર્થ ત્રણ સોડમાં રહેનારી ગંધા એવો કરે

સરસ્વતી સાથે ઘટાવવાને આ ગુપ્ત થવાની બીનાએ પૌરાણિકોને બહુ મદદ કરી છે. હિંદુઓએ કર્મવાદથી જેમ સંસારની વિષમતાનો ફડચો કરી નાખ્યો છે, તેમ પૌરાણિકોએ વડવાનળથી ગુપ્ત કરી દીધે સરસ્વતીના પ્રવાહનો ફડચો પણ કરી નાખ્યો છે. અને એ કારણથી મળેલી નદીઓ ઉડાવી દેવાની સ્વતંત્રતાને લીધે હિમાલયમાંથી નીકળતી સરસ્વતીને પ્રભાસ પાસે લાવીને સમુદ્રમાં મેળવી છે.

મૂળ આગળ તો વૈદિક અને પૌરાણિક સરસ્વતી એક જ છે. પૌરાણિક સરસ્વતી વિનશન તીર્થમાં નાશ પામી, ગુપ્ત થઈ ગઈ. ત્યાંથી કુરુક્ષેત્ર અને પુષ્કરમાં યદને અર્જુન-રણમાં આવી. ત્યાંથી અનેક તીર્થો આગળ વહીને વડવાનળને ધારણું કરીને આવતી સરસ્વતી ઝીલાણતીર્થ આગળ આવી અને ત્યાંથી સમુદ્ર દેખાવા માંડ્યો; પણ તેમાં વડવાનળને નાંખ્યે નહિ, પણ ગુપ્ત થઈ આગળ ચાલી. ત્યાંથી કુશ્માન્ડેશ્વર આદિ તીર્થો વટાવી શત્રુમર્દન અને કૃતસ્મર પર્વતો પાસે થઈ પ્રભાસ આગળ સરસ્વતી સમુદ્રને મળી; વડવાનળને એ સમુદ્રમાં પધરાવ્યો. પ્રભાસ આગળ પૌરાણિક સરસ્વતી-સાગર સંગમ મનાય છે. આ પ્રમાણે સરસ્વતીના પ્રવાહની હિમાલયથી સમુદ્રસંગમ સુધીની પરંપરા છે. આ લાંબા પ્રવાહમાં અનેક તીર્થો અને અનેક ઋષિમુનિઓના આશ્રમોનાં વર્ણનો છે. દરેક પુરાણનાં વર્ણનોમાં કંઈ ને કંઈ ફેર તો આવે છે. ૧૭

વેદમાં સરસ્વતી ગુપ્ત થવાનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ વિનશન આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ હુમ થવાની વાત ધણી પ્રાચીન છે. ૧૮ એટલે વેદકાળ પ્રણીત સમયમાં સરસ્વતીનો

છે, પરંતુ આ વર્ણન સરસ્વતીનું તે ગંગાને પાંછળથી લાગું એમ ગ્રીરીથનું માનવું ઠીક નહોતું. પૌરાણિકોએ સરસ્વતીનું છે; ગંગા સાથે સંબંધી નથી. (Translation of Rig Veda I 632 note) અર્થે- વેદ ૧-૧૦૦ માં વિદ્ય: સરસ્વતી એમ વિષદતારણાના સૂક્તમાં પહેલા મંત્રમાં છે. આનો અર્થ સમજતો નથી. પરંતુ ઉલ્લેખ ભૌગોલિક પણ હોય. નદીલાક દે. એમના ભૌગોલિક કાવ્યમાં એનો અર્થ આકોશિયા, અકુધાનિસ્થાન અને કુરુક્ષેત્ર એમ ત્રણ સ્થળની સરસ્વતી એવો કરે છે. સરસ્વતીનો અસુરો વગેરે સાથેનો સંબંધ આગળ બીજા પરિચયમાં ચર્ચાશું.

૧૭ સરસ્વતીનાં પૌરાણિક ઉલ્લેખ ઘણા છે. છટક તીર્થો સરસ્વતીના કિનારે આવેલાં ઘણાં પુરાણોએ કહ્યાં છે. મહાભારત વનપર્વમાં પણ છે. પરંતુ ઠીક કહી શકાય એવું વર્ણન અંદે પુરાણ પ્રભાસર્ણમાં, મહાભારત શૈલ્યપર્વ બલદેવતીર્થના ત્રણ પર્વમાં અને પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિ અને ઉત્તર ખેડોમાં છે. આ સિવાય સિદ્ધપુર અને પાટણ બાહુ સરસ્વતીમાહાત્મ્ય લુહાં કથા તરીકે કહે છે. તે ઉપરાંત ઐતોમાંથી-ગોઢીને બનાવેલું લાગે છે.

૧૮ મહાભારત અને મનુસ્મૃતિ (હાલનાં સ્વરૂપમાં છે તે) ને સમયે સ્વાહ તેટલી જૂની અગર તેનાથી સહેજ જૂની સરસ્વતી વિનશન આગળ હુમ થવાની પરંપરા ચાલેલી જણાય છે. જો કે હુમ તો તેથી-વહેલી થઈ-હોવી જોઈએ. જે રણમાં એ હુમ થાય છે એના ઉલ્લેખ પ્રાચીન ઐતોમાં આપેલા નથી. કેટલાક એ વાતને ઐત સૂત્રોનેટલી જૂની માને છે. મહાભારત શૈલ્યપર્વ શુદ્ધ આભીર વગેરેના પ્રતિદેશી સરસ્વતી નહિ થઈ એમ લખે છે. આ-વચન એ પ્રદેશોમાં સરસ્વતી વહેવાનું સૂચવે છે અને રાજસ્થાન પ્રમાણે એ પ્રદેશો સૌરાષ્ટ્રના સાંપ્રિધમાં છે.

પ્રાચીન પ્રવાહ બદલાયો અને હુમ થતો ગયો. સરસ્વતીનો ઉલ્લેખ વેદકાળ અને સર- આખાથે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓછા વધતા પ્રમાણમાં છે. પણ એનાં સ્વતી હુમ થયાની તીર્થોના સંવિસ્તર વર્ણન સાથે તો મહાભારતમાં મળે છે. મહાભારતના પરંપરા વચ્ચેના હાલના સ્વરૂપની શરૂઆત અને વેદના સમયના અંત વચ્ચે મોટા મોટા સમય સમયનો ગાળો પડે છે. એવડા મોટા ગાળામાં ગમે તેવી પરંપરાઓમાં

પણ સુધારાવધારા અને ઉમેરા થાય. એટલે સરસ્વતીના પ્રવાહની પરંપરામાં મહાભારત અને ખીળ પુરાણોમાં જે ભેદ પડે છે તે કુદરતી છે.^{૧૯} મહાભારતના વનપર્વમાં તીર્થયાત્રા પર્વમાં સરસ્વતીસમુદ્રસંગમનું તીર્થ ગણેલું છે.^{૨૦} એટલે પુરાણોએ સમુદ્ર સુધી સરસ્વતીને લાખ્યાં છતાં કુમારિકા ગણી છે, અને વડવાનળને સાગરમાં નાખી પોતે પાછી વળી છે એમ લખ્યું છે એ માત્ર પાછળની કલ્પના છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પુરાણોની પેઠે મહાભારત રાજ્યપર્વમાં બલદેવ તીર્થયાત્રાવર્ણનમાં સરસ્વતીને સમુદ્ર-સુધી લાવે છે. અને પ્રભાસ પાસે જ સંગમ થવાનું કહે છે. એ વર્ણનમાં પ્રભાસથી સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ વર્ણવ્યો છે. આ બધા વર્ણન ઉપરથી સમગ્ર છે કે સરસ્વતી હિમાલયમાંથી નીકળી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળતી હતી એવી એક પ્રાચીન પરંપરા ચાલી આવેલી છે; અને હાલની માફક હાલનાં પુરાણોનાં છેવટનાં સ્વરૂપ લખાયાં ત્યારે, પણ પરંપરા ચાલુ હોવા છતાં પ્રવાહ ન હોવાથી સરસ્વતીતીરનાં તીર્થોની પરંપરાઓ ભેગી કરીને તે તીર્થો આગળ સરસ્વતીને પ્રગટ અને શુભ થતી લાગીને એક પ્રવાહની કથા બની કરેલી છે.

હિમાલયથી કાઠિયાવાડના કિનારા સુધી વહેવાનો કાયડો

આ બધી પૌરાણિક બ્રહ્મબ્રહ્મણીમાંથી ખરો પ્રવાહ કયો અને કયાં થઈને વહેતો હતો અને કાઠિયાવાડની હાલની ભૌગોલિક સ્થિતિ જોતાં એ પ્રવાહ ઉત્તરદિશમાંથી ઉતરી આવીને કાઠિયાવાડમાં પ્રભાસ પાસે કેવી રીતે આવ્યો એ એક મોટો કાયડો ઉકેલવા જેવું છે. આ કારણથી ઘણા સરસ્વતીને વિનશન આગળ જ હુમ થઈ માને છે. ઘણા અને ધધર નદીના પ્રવાહ સાથે જોડે છે, અને સતલજ સાથે મેળવે છે.^{૨૧} કેટલાક મૂળથી જ એને સિંધુનાં શાખા અને સિંધુને મળતી જણાવે છે; અને વૈદિક વર્ણનને માન્ય રાખનારા

૧૯. મહાભારત સરસ્વતીને રણમાં શુભ થતી ગણવા છતાં એને દરિયામાં તો મેળવે છે. અને તે પણ પ્રભાસ આગળ, પરંતુ મહાભારતમાં સરસ્વતીમાહાત્મ્યની પેઠે સિંધુપર વગેરે ઉત્તર-શુભરાતનાં તીર્થોનાં વર્ણન નથી.

૨૦. મહાભારત (નિર્ણય સાગર) વન અ. ૮૦ શ્લોક પ્રક્રમાં આખુથી નીકળી શ્લોક ૬૦માં પ્રભાસ જવાનું લખે છે. શ્લોક ૬૧ થી ૬૩માં સરસ્વતી સાગરસંગમે જવા કહે છે. ત્યાંથી વરદાન તીર્થ, ત્યાંથી દ્વારવતી (દ્વારકા), ત્યાંથી પિંડારકતીર્થ, ત્યાંથી સિંધુસાગરસંગમ જવા કહે છે. આ ઉપરથી સરસ્વતીને સિંધુના શુભ અને સંગમ જુદાં પણ એક જ ભૂમિવિભાગમાં હોવાનું જણાય છે: માહાત્મ્યમાં દ્વારવતી નામનું તીર્થ સિંધુપર અને ઝીલાણીની વચ્ચે લાવે છે.

૨૧. આ માટે નંદલાલ દે. દ્વા. Geographical Dictionary of Ancient Indiaમાં સરસ્વતી સુદ્ધ જુઓ. સુરાધિયને જ આ માત્ર માને છે. નંદલાલ બાણ ક્ષત્ર સરસ્વતીઓ જુદી જુદી ગણાવે છે.

કેટલાક છેવટે એટલે સુધી માને છે કે મૂળ વૈદિક સરસ્વતીનો પ્રવાહ કચ્છના રણને મળતો.^{૨૨} કચ્છનું રણ એ વખતે સમુદ્ર હતો. ^{૨૩} સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે હાલનું રાજપુતાના અને યરનું રણ આવેલું છે તેનો વિસ્તાર બહુ નાનો હતો અથવા તો ત્યાં રણ હતું જ નહિ અને તેને બદલે કૃળદૂપ જમીન હતી.^{૨૪} રાજપુતાનાના રણમાં યદ્ય સરસ્વતી કચ્છના રણમાં મળતી. આ બધા મતના લેખકો પારાશ્રિક વર્ણનને હસી કાઢે છે. સિદ્ધપુર પાટણ પાસેની સરસ્વતી અને પ્રભાસ પાસેની સરસ્વતી એ માત્ર જુદી નાની નદીઓ; અને ગંગા વગેરે પવિત્ર નદીઓનાં નામ ખીજી નદીઓને આપવાનો અને એ નદીઓનાં તીર્થોને ખીજે સ્થાપન કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી હતો, એમ માને છે; અને ગૂજરાતની હાલની એ સરસ્વતી નદીઓને વૈદિક સરસ્વતી સાથે સંબંધ નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

હવે એ પ્રાચીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ ક્યાં હશે એ બાબત ખીજું ઉપલબ્ધ સાધનોથી થોડો વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીએ. સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળી એ વાત સત્ય છે. એ સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી અને તે દક્ષિણ-પશ્ચિમનો સમુદ્ર એ પણ સત્ય છે.^{૨૫} વૈદિક સમયમાં કચ્છનું રણ અને સિંધુ તથા સરસ્વતીના મુખ્ય પ્રદેશ સિવાયનો

૨૨ Pargitor : Ancient Indian Historical Tradition; અને Anant Prasad Banerjee Shastri., Asura in India; Gates of India By Sir Thomas Holdich P. 27, 144 સર. ડી. હોલ્ડીચ અને ગેઝેટીયરના લેખકો સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં સ્વતંત્ર નહિ તે સિંધુ ને કચ્છના રણમાં મળતી એમ એ લોકો માને છે તેને સરસ્વતી મળતી હતી એમ છેવટે માને છે.

૨૩ Sir T. Haldich P. 144 Outob Gazetteer P. 15 ઇ. સ. પૂર્વે સિંદ્ધે ચડાઈ કરી ત્યારે એ વહાણ મારફતે સિંધુમાંથી કચ્છના રણસમુદ્રમાં આવેલો. હાલ રણ છે તે મોટા સરોવર જેવો દરિયો હતો એમ એના વર્ણનમાં લખેલું છે. પેરિપ્લસના વર્ણનમાં કાંદવ છતાં વહાણો જઈ શકે એવું હતું એમ કહે છે. (ઇ. સ. ત્રીજી સદી). પેરિપ્લસ પછી એક હજાર વર્ષ પછી પણ સિંધુનો મોટો ભાગ કચ્છના રણમાંથી દરિયામાં જતો. વધુ માટે જુઓ કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર પૃ. ૭૫. કચ્છ ગેઝેટીયર પૃ. ૮૫ લખે છે કે પશ્ચિમહિંદના રેતાળ પ્રદેશો કેવી રીતે બન્યા તેનો ખુલાસો કચ્છની ભૂમિથી જડતો નથી. કચ્છની ભૂમિ દરિયાઈ કીચર (Silt) અથવા જળમળથી બની હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી જલદૂ નદીના અવશેષો (Fossils) જડે છે. એ ઉપરથી કચ્છ સિંધુ આદિ પંજબની નદીઓથી બન્યો હોય એ સંભવ મનજૂત બને છે.

૨૪ Sir T. Haldich P. 148. આ લેખક રણ હતું પણ સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે બહુ નાનું હતું એમ લખે છે. પાટલ્ડર પણ એમ માને છે; પણ ત્યાં છીછરો સમુદ્ર હોવાનું માને છે. ખરી રીતે સિંધુ બિઆસ આદિ નદીઓ ખસી ગઈ અને સરસ્વતી આખી જાડી ગઈ, તેથી મોટું રણ થયું. હસ્તિનાપુરથી દ્વારકા, સરસ્વતીને રસ્તે જતાં મહાભારત લાગવત વગેરેમાં રણનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. અને રણ હતું જ નહિ. એ મત વધારે સબળ લાગે છે. એ જગ્યાએ વધારે કૃળદૂપ જમીન હતી. રાજપૂતાનાના રણના દક્ષિણભાગમાં સમુદ્ર ન હતો એ માટે જુઓ Indian His. Quarterly VII 2, 354. મહાભારત અને લાગવતમાં સૌવીર, સારસ્વત વગેરે ભાગોમાંથી જતાં રણનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. રણ નદીઓ ગયા પછી થયું છે. હિન્નમાલ આગળ સમુદ્ર હોવાની દંતકથા છે તે સિંધુની સાખા કે બિઆસ હોવાનો સંભવ છે. એ જગ્યાએ કચ્છનું રણ પાસે હોવાથી મુખ હોવાને લીધે એ નદી સમુદ્ર જેવડી પહોળી હશે.

૨૫ પુરાણો અને મહાભારત અને મહાભારત જેમાં સરસ્વતીના ઉલ્લેખો છે ત્યાં-તે વડવા-નળને નાખવા પશ્ચિમ દક્ષિણ સમુદ્રમાં જાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.

હિંદુસ્તાનના બધા ભાગ હાલ છે તેથી કોઈ રીતે ખાસ જુદા આકારનો નહોતો અને જલ-સ્થલવિભાગમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ થવાના ફેરફારો થઈ ચૂક્યા હતા. ૨૬ એટલે સરસ્વતી જે સમુદ્રને મળતી તે સમુદ્ર કાંતો અરબી સમુદ્ર અગર તો એનો કોઈ ભાગ એ વાંત પણ સત્ય છે.

હવે આ સરસ્વતી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળતી એમ મહાભારતાદિ કહે છે. ૨૭ મહાભારતના શાલ્યપર્વમાં એ વાત સ્પષ્ટ લખેલી છે. પરંતુ વનપર્વનાં પુષ્કરથી તીર્થો ગણાવતાં અર્જુન પછી પ્રભાસ, તે પછી સરસ્વતીસાગરસંગમ, તે પ્રભાસ મુખીના પછી દ્વારકા, અને તે પછી સિંધુસાગરસંગમ, એમ કહે છે. ૨૮ રસ્તો, એટલે સરસ્વતી અને સિંધુનાં મુખ જુદાં જુદાં હતાં, એ સિદ્ધ થાય છે. ખીલું સરસ્વતી પ્રભાસ, દ્વારકા વગેરેની નજીક સમુદ્રને મળતી હતી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. આ તીર્થવર્ણનમાં કોઈ જાતનો અનુક્રમ જળવેલા

૨૯ અમરનાથ દાસ (India and Jambh Island) અને કેટલાક યુરોપિયનો, ટોલેમીનો ભૂલવાળો નકશો જોઈ એ વખતે (ઇ. સ. ખ્રીષ્ટ સદી) હિંદનો આકાર એવો હતો અને હાલનો આકાર હોદ્દાબદ વર્ષ પછી થયો એમ માને છે, પરંતુ આ ભ્રમ છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વૈદિક સમય (ઇ. સ. ૫૦૦૦ પૂર્વે) પહેલાં હિંદનો આકાર પશ્ચિમદિશાના નાના ભાગ સિવાય ઘડાઈ ચૂક્યો હતો, અને અવસ્થાની ઉપરનો સમુદ્ર જતો રહી હિમાલય ખની ચૂક્યો હતો. જુઓ દેશસંસ્કૃત ભૂસ્તરવિજ્ઞાન ભા. ૨ ખં. ૩ પૃ. ૧૪૬. પાઈટર (પૃ. ૨૬૦) ધ્રુવ દૈત્ય બ્રહ્મા રેતીથી પ્રસારેલા સમુદ્ર આગળ મરાયાનું લખે છે તે જમ્બૂદ્વીપનો સમુદ્ર એમ માને છે, એનું નામ જમ્બૂદ્વીપ લખે છે; પરંતુ એમ માનવાને આધાર નથી આપ્યો. એ કચ્છના રણનો જ ભાગ સંભાવે છે.

૨૭ ર્કંદપુરાણ, પ્રભાસખંડ અ. ૨૭ થી ૨૯; મહાભારત શાલ્યપર્વ અ. ૩૫. ચંદ્ર સયોગના નાશ માટે શિવની આરાધના કરવા માટે ગયેલ કહેવામાં આવે છે. સમુદ્ર પશ્ચિમ ગંગા સરસ્વત્યત્તિ-સંગમમ્ ॥ બારાંચપત્તુ દેવેશં તતઃ ક્ષન્તિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૭૭ ॥ સરસ્વતીં તતઃ સોમઃ સ જગમર્ષિ-શાસનાત્ ॥ પ્રમાસં પ્રથમં તીર્થં સરસ્વતીં જગમ હ ॥ ૭૮ ॥

૨૮ જુઓ પાછળ નોટ ૨૦ મહાભારત વનપર્વ. તીર્થયાત્રાના આ ઉલ્લેખોની નોંધ પાઈટરે Ancient Ind. His. Tradition પૃ. ૨૬૨ નોં. ૧ માં લીધી છે. એમાં મહાભારતના આ અનુક્રમને પાઈટરે ખરે માની લીધેલો જણાય છે. પાઈટર લખે કે “આખી ‘દક્ષિણે’ પ્રભાસ અને ત્યાંથી ‘ઉત્તરે’ સરસ્વતીસાગરસંગમ; ત્યાંથી ‘દક્ષિણે’ દ્વારકા, ત્યાંથી સિંધુના મુખ આગળ, થઈ સિંધુ દ્વારા ઉત્તરમાં જવું. આ મુસાફરી ચોડી જમીનમાર્ગે થઈ હશે.” પાઈટર આ સા આધારે લખે છે તે સમજવું નથી. સરસ્વતીસાગરસંગમ કચ્છના રણમાં હશે એમ ધારીને આ લખાણ થયું જણાય છે. પરંતુ મહાભારતે લખેલી જગ્યાઓમાં અનુક્રમ જેવું કંઈ છે જ નહિ. એ લખાણનો અર્થ સાંનિધ્ય કે સાંહચર્ય એથી વધારે થતો નથી. વનપર્વમાં તીર્થયાત્રામાં પુષ્કરથી ઉપડી એકદમ જાણ્યોમાં કહીં સ્થાણતીર્થાદિ જે-ત્યાર તીર્થો ગણાવી એકદમ (શ્લો. ૫૫). દક્ષિણોદધિને મળનારી નર્મદાનું તીર્થ કહે છે; અને તે પછી ઉત્તર જર્મરવતી શ્લો. ૫૬ ચંજલ નદી ગણાવે છે. ચંજલ જમ્બૂદ્વીપમાં અને નર્મદાનું મુખ ગૂજરાતમાં એ સૌ જાણે છે. ચંજલ પછી (શ્લો. ૫૭) આજુ અને તે પછી ઉત્તર જ (શ્લો. ૬૦) પ્રભાસ કહે છે. આ ઉપરથી મહાભારતમાં કેમ ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે નથી. કોઈ પણ યાત્રાજી આખી દક્ષિણે પ્રભાસ જઈ ત્યાં પાસે આવેલું દ્વારકાં મૂકી દઈ પાઈટર કહે છે તેમ સરસ્વતીસંગમે ઉત્તરમાં જઈ દ્વારકાં માટે ખાછો દક્ષિણમાં ઉત્તરે અને સિંધુના મુખ માટે

જણાતો નથી. એટલે પ્રભાસ હાલ ગણાય છે તેમ સરસ્વતીના મુખ આગળ જ તે સંમયે હતું કે છેડું. હતું તે સિદ્ધ થતું નથી. શલ્યપર્વની બલદેવની તીર્થયાત્રાના વર્ણનમાં એ મુખ આગળ જ હતું એમ સ્પષ્ટ લખે છે. પરંતુ વનપર્વમાં ત્યાં અમિતીર્થ જ આવેલું છે. એમ કહે છે; જ્યારે શલ્યપર્વમાં સોમને યગેલા શાપનું વર્ણન અને શૈવતીર્થ હોવાનું લખેલું છે. આ ઉપરથી વનપર્વવાળો ભાગ શલ્યપર્વવાળા ભાગ કરતાં વહેલો લખાયો હશે; અને પ્રભાસ શૈવતીર્થ તરીકે ન મનાતું હોય એટલી પ્રાચીન પરંપરા વ્યક્ત કરે છે. પુરાણ અને તે ઉપરથી લખાયેલું સરસ્વતીનું માહાત્મ્ય શલ્યપર્વવાળી વાતનું સમર્થન કરી સરસ્વતીને પ્રભાસ આગળ જ લાવે છે. આ ઉપરથી સમગ્રશે કે સરસ્વતી પ્રભાસની નજીકમાં સાગરને મળતી એ પરંપરા મહાભારતના છેલ્લા ચરથી માંડી પુરાણો હાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં ત્યાં સુધીમાં બરાબર દઢ થઈ ગઈ હતી. ઈ. સ. ૧૦૩૦માં અલબર્નીએ આપણાં પુરાણો વગેરે અને પ્રાચીન ભૂગોળ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કરેલો એ પણ સોમનાથ પાસે સરસ્વતીનું મુખ છે એમ લખે છે. પરંતુ વધુ ખુલાસો એણે કરેલો નથી. ૨૯ પુરાણોએ કરેલા સરસ્વતીના હિમાલયથી પ્રભાસ સુધીના પ્રવાહના વર્ણનમાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ હાલ એક મોટો વાધો આવે છે. સરસ્વતી વિનશન આગળ ગુપ્ત થઈ ધધ્ધર ૩૦ માથે તેનો પ્રવાહ મળી ગયો એ મત તો હવે ખોટો પડ્યો છે. ગુપ્ત થતી અને બહાર આવતી સરસ્વતી એક વખત અસ્ખલિત પ્રવાહથી કચ્છના રણને મળતી એમ ઘણા વિદ્વાનોએ માન્ય કર્યું છે. પરંતુ સરસ્વતી કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રને મળતી એ, સ્વીકારીએ તો પૌરાણિક આખીએ પરંપરાને વધો આવે છે. બીજી બાજુથી જેતાં કાઠિયાવાડ એક વખતે ખેટ હતો. એને ગુજરાત સાથે જોડાયને હજી બે હજાર વર્ષ પછી થયાં નથી. ૩૧ સરસ્વતીને કુપ્ત થયાને બે હજારથી વધારે વર્ષ થયાં છે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે રાજપૂતાનાની ભૂમિ વટાવી દક્ષિણમાં આવતી સરસ્વતી ગુજરાત કાઠિયાવાડ વચ્ચેનો જલપ્રદેશ ઝાળગી ગીરનાં જંગલ વટાવી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળવા શી રીતે ગઈ? આ વાંધો સરસ્વતી ગુજરાતના

પાછો ઉત્તરમાં ચડે એવું અને નહિ; અને એવો ગાંડો યાત્રાજી હોય પણ નહિ. અર્થાત્ પાછાંટર સરસ્વતીનું મુખ ખોટી જગ્યાએ ધારીને આવેલો અસંભવિત તર્ક કરે છે. સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસની પાસે જ હોય તો તે ત્યાં અને પાસે જ આવેલા દ્વારકાં જય એ સંભવિત છે. આ વાત સરસ્વતીનું મુખ ગોપનાથ પાસે કે પ્રભાસ હાલ છે ત્યાં, કે એટલામાં, અને દ્વારકાં મૂળ દ્વારકાં પાસે કે એટલામાં હોય તો વધારે બંધ બેસે. બે કે અનુક્રમ તો મહાભારતનો ખરો છે જ નહિ અને એ શ્રેય જળજી પછી નથી. પાછાંટર દ્વારકાંને પણ હાલના દ્વારકાંની જગ્યાએ માનતા લાગે છે.

૨૯ Saohān's Al Baruni I 261. (Trubner's) અલબર્ની પાછળનાં પુરાણોને માનતા લાગે છે. સોમનાથથી એક તીર પડે તેટલે છેડે સરસ્વતીને માને છે. પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે અલબર્ની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) સરસ્વતી ને ગંગાના મુખની વચ્ચે નર્મદાનું મુખ લગ્ય પાસે આવેલું છે એમ લખે છે. આમાં છેડું કેટલું એની એને ગમ નથી પરંતુ સરસ્વતી નર્મદાના મુખથી પશ્ચિમમાં મળતી એટલું ચોક્કસ થાય છે.

૩૦ પંબજની એ જ નામની એક નદી. એનો પટ પણ આજે સુકાયેલો છે, કેટલાક એને જ સરસ્વતી માને છે.

૩૧ કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર પૃ. ૫૫૬. “+++ and probably so recently as two thousand years ago this peninsula was an island.”

દક્ષિણ પ્રદેશ સુધી આવતી જ નહોતી એમ માનનારાઓને ટેકા આપે છે. પુરાણકાર તે પુષ્કર અને અર્જુનદરમ્યાંથી આવેલી સરસ્વતી પશ્ચિમમાં સમુદ્રને દેખી (કચ્છના રણનો સમુદ્ર) ત્યાં વડવાનળને મૂકવાની આજ્ઞા ન હોવાથી ગુપ્ત યજ્ઞ દક્ષિણસમુદ્રમાં જવા માટે કાઠિયાવાડમાં પ્રગટ યજ્ઞ એમ લખી આ ગૂંચવણનો નિકાલ લાવી દે છે. આ બંને પૌરાણિક વાતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી નથી, પણ તેની પાસે યજ્ઞ દક્ષિણમાં ભિતરે છે. બીજું, રણ પાસેના ભાગમાંથી કાઠિયાવાડમાં સરસ્વતીને લઈ જવાનો રસ્તો ન જડવાથી, પુરાણકાર એને ગુપ્ત કરી ઉઠાવોને પ્રભાસ પાસે લઈ જાય છે. આથી એટલું પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણથી આગળ દક્ષિણમાં કોઈ સ્થળે સમુદ્રને મળે છે અને એ સ્થળ કયું તેની પુરાણકારને ખબર નથી.

આ વસ્તુ નક્કી કરવા માટે પૌરાણિક પરંપરાને વધુ ઝીણવટથી તપાસવાની જરૂર છે. અને તે સાથે પશ્ચિમ હિંદના રેતાળ પ્રદેશમાં થયેલા ફેરફાર અને એ પ્રદેશમાં થઈને પહેલી નદીઓના પ્રવાહમાં થયેલા ફેરફાર તપાસવાની પણ જરૂર નદીઓના પટમાં છે. એમાં પહેલી અગત્યની વાત એ છે કે સરસ્વતી વડવાનળને થયેલા ફેરફાર લઈને સમુદ્રમાં મૂકવા જાય છે અને તેના તાપથી કોઈ જગ્યાએ ગુપ્ત યજ્ઞ જાય છે. આ વડવાનળ એ જવાલામુખીથી થયેલા ઉત્પાતોનું પૌરાણિક સ્વરૂપ છે. ૩૨ એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતીનો પ્રવાહ નોંચ પામવામાં જવાલામુખીના ઉત્પાત એ ધણી કારણોમાંનું એક અગત્યનું કારણ છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અને ગૂજરાતના ભાગમાં વારંવાર ધરતીકંપ થતા અને તેથી જલસ્થળમાં ફેરફાર થઈ ગયેલા એવા દાખલા છે. ૩૩ આવા કારણથી અને તેથી થતા જલપ્રલય જેવા બનાવોથી ખાસ કરીને રેતાળ પ્રદેશમાં નદીઓના પ્રવાહ ઉપર બહુ અસર થાય છે. પંજાબ, સિંધ, રજપૂતાનાં

૩૨ વડવાનળ એટલે જવાલામુખી એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. (જુઓ ન. દે. મહેતાનું શાસ્ત્ર સંપ્રદાય) વડવાનળને પૃથ્વીના પટમાં કે સમુદ્રમાં રહેતો અગ્નિ કહે છે. એને ઔર્વાનક્ષ પણ કહે છે. મહાભારતમાં પ્રભાસ આગળ અગ્નિતીર્થ કહે છે અને પ્રભાસ પાસે સરસ્વતીસંગમની પરંપરા છે, એટલે સરસ્વતી વડવાનળને લઈ સમુદ્રમાં નાખે છે એને આની સાથે કાંઈ સંબંધ હોવા નેહએ. વરાહમિહિર હિંદુસ્તાનના દેશો ગણાવતાં નૈર્ઋત્યમાં વડવામુખ આવેલું કહે છે. આ વડવામુખ પૌરાણિક મત પ્રમાણે સમુદ્રમાં છેટે નહિ પણ ભારતવર્ષના દેશ તરીકે છે. એટલે સરસ્વતીના મુખ આગળ જ્યાં વડવાનળને મુખ આગળ નાખ્યો તે ભાગ વડવામુખ પ્રદેશ કહેવાતો હોવા નેહએ. પ્રભાસ પાસે અગ્નિતીર્થ એ વાતને ટેકા આપે છે. વડવામુખ આખો પ્રદેશ એટલે પ્રભાસમાં જ નહિ, પણ આસપાસનો ભાગ પણ હોઈ શકે. (વરાહમિહિર પૃ. સં. નક્ષત્ર ર્મ વિભાગ) વડવાનક્ષ, ઔર્વાનક્ષ, અને એના પાઈન્ટરે કરેલા અર્ચની ચર્ચા કરવાને અહીં સ્થાન નથી. એના અર્થોમાં પાછળથી ધણી ગૂંચવણ થયેલી છે.

૩૩ રક્ષપુરાણ નાગરખંડમાં હાટકેશ્વરસ્થ એટલે આનર્તદેશમાં આવા મૂકપના ઉત્પાતોના ઉલ્લેખો આવે છે. અ. ૭૧. ૨૪૧. ૩૩. ૯૫ બ્રિગ્સ (Briggs Cities of Gujarastra. chap. VII.) ૯૫ બ્રિગ્સ ૨૬૧. નાગરખંડ, મદા વૈ મૂર્તિકવસ્તુ સંપ્રજાતઃ યદાદળઃ ॥ રક્ષમંગઃ પ્રચલિતઃ સ્વસ્થાનાદતિવેગતઃ ॥ આ બતાવ તારકાસુરને રક્ષે માર્થો ત્યારે તે પડશે (ખંભાત પાસે) તે વખતે બન્યો, અને તે વખતે ચમત્કારકરનાં ધરપટ્ટા જ્યાં એમ લખ્યું છે.

અને ગુલરાતની નદીઓના પ્રવાહમાં આ રીતે ઘણો ફેરફાર થયેલો છે. ૩૪. વધારામાં ઉત્તર-ગોળાર્ધમાં ઉત્તરદક્ષિણ વહેતી. નદીઓ ખાસ કરીને રેતાળ પ્રદેશમાં પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ પૃથ્વીના પોતાની ધરી ઉપરના દૈનિક ભ્રમણને લીધે ધસતી જાય છે. આમ પંજાબની નદીઓના પ્રવાહ હાલ છે એવા પૂર્વે ન હતી. સિંધુ આદિ નદીઓ હાલ કરતાં ઘણી પૂર્વમાં વહેતી, અને સિંધુ પોતાની શાખાઓ સાથે કચ્છના રણમાં મળતી. ૩૫ બીઆસ નદી સ્વતંત્ર કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી. ૩૬ સતલજ સરસ્વતીની કે બીઆસની શાખા હતી. ૩૭ જમના સરસ્વતીને મળતી એમ માનવાને કારણ છે. ૩૮ સિંધુ અને તેની

૩૪ *જુઓ River-courses of the Punjab and Sind: R. B. Whitehead. (Ind. Ant. Sept. 1932)* આ ગ્રંથસ્થે સરસ્વતીના પટ પાસે 'હકરા' નદીના નામથી ઠીક પ્રકાર નાખ્યો છે આ નદીઓના વિષયમાં મેલર રેવર્ટી આધારભૂત ગણાય છે. ઉપરોક્ત લેખમાં મિ. વાઇટહેડે નદીઓના પટના ફેરફાર માટે ઉત્તમ ચર્ચા કર્યા છતાં સરસ્વતી માટે પ્રાચીન પરંપરા ઉપર ધ્યાન ન આપવાથી ળપા નેવી ભૂલ કરી છે; અને હાલની નદીઓની ચર્ચા કરી છે. સરસ્વતીના ગ્રામ થવાનું કારણ સરસ તળાવો વાળી નદી અને તળાવો ખેતી માટે કદેલાં તેથી એ નદી કદી સમુદ્રને પહોંચી ન નથી અને ગ્રામ ધણ છે એમ લખે છે. પરંતુ હકરા અગર એક એવી ઘોડી નદી અદ્યથ ધણ છે કે જેને કદાચ સિંધુ પણ મળતી હોય, અને પંજાબની બીજી નદીઓ અને જમના મળતી હતી, એમ લખે છે, ને માટે એ લેખ વાંચવા નેવો છે. રેતાળ જમીનમાં નદી-ઓના પટ વીસથી ત્રીસ માઈલ પહોળાઈમાં ખસીને ફેરફાર થાય છે, એમ મેલર રેવર્ટીનું માનવું છે. એ લખે છે કે સતલજ ત્રીસથી પાંસઠ માઈલ પશ્ચિમમાં ખસી છે. ચિનાબ, રાવી વગેરેનું પણ એવી રીતે થયું છે.

૩૫ એ જ પૃ. ૧૬૮. મેલર રેવર્ટીનું માનવું છે કે એક વખત સિંધુ નદી હકરા (ધધર અગર સરસ્વતી) ની શાખા હતી. મિ. વાઇટહેડ લખે છે કે એલેક્ઝાંડર આવ્યા પછી સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહ તથા મુખમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે. જુઓ અમરનાથ દાસ કૃત *Indus & Jambou Island P. 124*. દાસ તો એટલે સુધી કહે છે કે હાલના સિંધુપ્રવાહ તે પ્રાચીન કાણલ નદીના પ્રવાહ છે. સિંધુ તો ઘણી પૂર્વમાં વહેતો.

૩૬ *Rivercourses of the Punjab & Sind: Whitehead: (Ind. Ant. Sept. 1932.)* શ્રીયુત અમરનાથ દાસ બીઆસ (વેદની વિપારા) સતલજ (વેદની શતદ્રુ) જમના અને ભાગીરથી પાસે પાસે વહેવાનું લખે છે. એયોલોનીઅસ ઓફોઇસે બીઆસ મારફતે સમુદ્રમાં મુસાફરી કરી હતી હતી, અને એણે બીઆસના મુખ પાસે દ્વરથી સિંધુનું મુખ જોયું હતું. એટલે બીઆસ અને સિંધુ કચ્છના રણને મળતી હોવી જોઈએ. રા. દાસ આ ઉલ્લેખોમાં બીઆસની પાસે એ મુસાફરે કહેલી ભાગીરથીને ઉલ્લેખ કરે છે. તે જો કે સ્પષ્ટ કરેલો નથી, પરંતુ એ પોતે જ લખે છે કે બીઆસ સ્વતંત્ર દરિયાને ન મળતી હોય તો સરસ્વતીને મળતી હતી અને તેની મારફતે વહાણમાં જવાઈ. પરંતુ બીઆસ સ્વતંત્ર સમુદ્રને મળતી એ પરંપરા વિચિત્ર રીતે તારીખે. દારીજ અણુ (Illiot IV) માં જળવાઈ રહી છે. એમાં "બીઆ" નદીને "બીઆતના" રાજ્યમાં યદને સમુદ્રમાં પડતી લખી છે. જમના સરસ્વતીને મળતી અને સરસ્વતી નારા થયા પછી ગંગાને મળી એ આગળ જોઈ. ઉપરોક્ત તવારીખમાં જમના ગુલરાતમાં આવતી એમ લખ્યું છે.

૩૭ *Whitehead: Rivercourses of the Punjab & Sind. "The Satluj was a tributary of the Hakra"* ક્ષત્રતા વિષયમાં મી. એલેક્ઝાંડરે તો હકરાને જ સતલજ ધારેલી છે.

૩૮ એ જ: "Hakra was fed by both Satluj and Jambou," મિ. વાઇટહેડે લખે છે કે ખેતીવાડી ખાતાના મિ. નીકલસનના મત પ્રમાણે (૧૯૧૧) એમ સિદ્ધ થયું કે ચૌતાંગ

શાખાઓ હાસ છે તેનાથી ધણી પૂર્વમાં વહેતી. એટલે સરસ્વતીનો પ્રવાહ પણ હાસ મનાય છે ત્યાંથી પૂર્વમાં હતો. સરસ્વતી પુષ્કરમાંથી વહેતી એમ બધાં પુરાણો કહે છે. અને પુષ્કર પ્રાચીનકાળથી અજમેરની પાસે છે એ સિદ્ધ થયેલી વાત છે; એટલે ઉપરનો સિદ્ધાંત માન્ય રાખીએ તો સરસ્વતી હિમાલયમાંથી નીકળી કુરુક્ષેત્રમાં યઇને પુષ્કર-અજમેર પાસે યઇ વહેતી હોય એ માનવા જેવું છે. ત્યાંથી અર્ધુદારણ્યમાં યઇને સરસ્વતી દક્ષિણ તરફ જતી હતી.

અર્ધુદારણ્ય છોડીને ગુજરાતની હદમાં પેઢા પછી સરસ્વતીના પ્રવાહ નક્કી કરવાનું કામ બહુ મૂંઝવણભરેલું છે. પુરાણકાર પ્રભાત્ર અને પુષ્કર વચ્ચે જે જે તીર્થો ગણાવે છે તેનો પત્તો લાગવો મુશ્કેલ છે. સરસ્વતીના માહાત્મ્યમાં અંબાજી

સરસ્વતીનો આગળથી નીકળી સિદ્ધપુર પાટણ આગળ યઇને વહેતી નદીને સર-
દક્ષિણનો પ્રવાહ સ્વતી નદી કહી એનાં તીર્થો લખ્યાં છે. આ નદી પ્રાચીન સરસ્વતી હોય એમ તો મનાય જ નહિ. પરંતુ એટલા પ્રદેશમાં પ્રાચીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ કોઇ સ્થળે હશે એમાં શંકા નથી. માહાત્મ્યમાં એ સરસ્વતી ઝીલાણુ

નદીનો માછલ પહોળો ૫૮ એ જમનાનો નૂનો ૫૮ છે. આગળ જમના ચૌતાંગ મારફતે હરણને મળતી એમ લખે છે. આ ચૌતાંગ (Chautang) એ વૈદિક દુરાદતી નદી છે, જે સરસ્વતીની શાખા હતી અને જેની અને સરસ્વતી વચ્ચેનો ભાગ બ્રહ્મવર્ત કહેવાતો. એની પછી દુરત જ જમના નદી આવે છે. જમના સરસ્વતીને મળતી તે માટે વધારામાં જુઓ Oxford Survey of British Empire, Asia, P. 17. 137. Herberton & Howarth (Geology) રા. અમરનાથ હાસ લખે છે, કેટાસેમીના વખતમાં સરસ્વતીના ઉપલા અને નીચલા પ્રવાહ હતાં યઇ ગયા અને વચ્ચેનો ભાગ અંતઃરિસાને નાર્મી ઓળખાવા લાગ્યો, જેને પુરાણો વિનશન અથવા સરસ્વતી ગ્રામ યઇ એમ કહે છે. હરણનો સૂકો ઘોટો ૫૮ લાવલપુર રાજ્યમાં યઇ બિહારનના રણમાં આવે છે. હરણ એટલે નીચી સપાટીનું રણ. આ ઉપરથી મિહરાન નદી (Eastern Nira) પંજાબની કઈ નદી હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ સિંધુની પશ્ચિમની શાખા હોય. આ નદી છેક પંજાબી સદી સુધી હતી. તે હાસ નથી. (જુઓ મોહન જોડેરા અને હન્ડસ વેલીઃ સર જન માર્શલ કૃત)

૨૯ ઝીલાણુ તીર્થ પ્રલાસખંડ કે મહાભારતમાં નથી, પણ માહાત્મ્યમાં છે, અને એને ધણા ઝીંજુવાડા ધારે છે. પરંતુ કચ્છના રણને મળતી સરસ્વતી આને પણ ઝીંજુવાડા આગળ નથી આવતી. માહાત્મ્યનો લેખક નદીને ઝીલાણુ તીર્થથી સમુદ્ર દેખાવા છતાં ત્યાં વડવાનજને ન મૂકતાં દક્ષિણમાં લઇ જાય છે. એટલે આ તીર્થ રાધનપુર રાજ્યમાં આવેલું ઝીલાણુ ગામ બંધ થયે છે. વિશ્વામિત્રે સરસ્વતી ઉપર અરેલા કરાંગ તીર્થમાં તપ કર્યું એમ કહેય છે. તે તીર્થ 'સાગ-રાત્રે' સાગરની પાસે નીચી જમીનમાં છે એમ પણ કહેય છે. પાઈટર (પૃ. ૨૬) એનો અર્થ એમ કરે છે કે એની નજીક સરસ્વતી સમુદ્રને મળતી હશે, અને તે કચ્છના રણનો કે રત્નપૂતાનાનો સમુદ્ર. પરંતુ પાઈટરનાં આ લખાણને આધાર નથી. સરસ્વતી એ જ સમુદ્રને મળી એમ કોઇ જગ્યાએ લખ્યું નથી, જ્યારે માહાત્મ્યમાં ઝીલાણુ તીર્થ પાસે સમુદ્ર દેખાતો હતો પણ સરસ્વતી ત્યાં મળતી ન હતી તે લખાણ ખુરું છે. કરાંગ તીર્થ એટલામાં હશે. માહાત્મ્યમાં તે આવેલું નથી. અમીય-કુમાર ચક્રવર્તી ઇન્ડોલોજીકલ ક્વાર્ટરલી (૭-૨-૩૫૪) માં લખે છે: વિનશન નામ જ બવાવે છે કે તે પહેલાં સરસ્વતી આગળ વહેતી, અને રત્નપૂતાનાંવાળો સમુદ્ર (પાઈટર કહે છે) હતો નહિ.

તીર્થ આગળ સમુદ્રને દેખીને ત્યાં ન મળતાં દક્ષિણ તરફ ગયાનું લખે છે; ત્યારે ઉપરોક્ત પ્રવાહ કચ્છના રણના સમુદ્રને મળે છે. જીલાણથી પ્રભાસ સુધી બહુ થોડાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે, અને એના સ્થળનિર્ણય થઇ શકતા નથી. મહાભારતમાં બલદેવ તીર્થયાત્રામાં પ્રભાસથી કુરુક્ષેત્ર સુધીનાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે તે અને પૌરાણિક તીર્થોમાં પણ ફેર છે. અને મહાભારતનાં તીર્થોના પત્તો લાગતો નથી. ૪૦

આ બધી ગૂંચવણનો નિકાલ સરસ્વતી અર્જુદારણ્યમાંથી સહેજ પશ્ચિમ તરફ વળી પાલજુપુર-રાધનપુરના પ્રદેશમાં કચ્છના રણના સમુદ્રની સહેજ પાસે થઇ તેમાં ન પડતાં દક્ષિણ તરફ વળી નગકંઠા અને ખંભાતના રણરસ્તે વહી ખંભાતના ખંભાતનો અખાત અખાતરૂપે કાઠિયાવાડના દક્ષિણકિનારાની હદ સુધી જઈ ત્યાં સમુદ્રને એ સરસ્વતીનું મુખ મળે છે, એમ માનીએ તો થઇ શકે છે. એમ માનવા માટે જે જે પ્રમાણ હોય તે હવે જોઇએ.

(અપૂર્ણ)

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ

૪૦ ખરી રીતે પુષ્કરથી પ્રભાસની વચ્ચેનાં તીર્થોમાં બહુ ગોઠાળો છે. દરેક અંધ-લુહાં લુહાં આપે છે. સરસ્વતીમાદાત્મ્ય પણ અર્જુદારણ્યથી કચ્છના રણ સુધી બહુ તીર્થો ગણાવી પછી ટુંકાવી નાખે છે. ખરી રીતે કુરુક્ષેત્ર ઉપરથી પછી સરસ્વતીના હકડા થયા છે, એટલે પરંપરાએ યાદ રાખ્યાં એટલાં ભૂતો, અને જીવંત નવાં તીર્થ થયાં.

મુખર કન્દરા

[૫૨૫]

શમી ધણુની ઘંટડી, વિરમી મંદિરે આરતિ,
વિલમ્બી કૃષિકારનાં મધુર કોસગીતો શમ્યાં,
ધીમી કલબલે પડી જનસમૂહની; ને નલે
સફેત દરકંત સ્વચ્છ મૃદુ ચાંદની, ફેરતી
અમી ટશર, જે ઝિલે ગિરિ, તળાવ, ગામો, કુમો,
ઝિલે વળી જરીક જંપી અધ-ખીડતાં પાંપણો.
તહીં સ્વપનનિંદરે પ્રકૃતિખાળ હિડાળવા
સમીર હીર દોરીથી સુલગ ગીત ઝેલે શકે,
મીઠો કલનિનાદ સારસતણો કહીંથી ય તે
ઉકયો ગગનમન્દિરે,

૧૦

ઝિલ્યો ગિરિનીકન્દરે,
સુમન્દ સિમત મર્મરે વનની રાચતી વદલરી,
સુરાવલિ સુરમ્ય ઝિલ્લરવકંપ સંગે મિલિ
સ્ફુરે દૂર દિગન્તરાલ, ગિરિમાળ ગોરંલતી
રહંત પડલા કંઈ વળત સામસામા ઝિલી.

સુણી પ્રતિસુરો સ્વકીય કલનાદના ગૂંજતા
અરણ્યતરપદલવે અવર પંખી જાણે કૂંજ્યાં;
ઉરે અધિક નન્દતાં યુગલ, પાંખપાંખે ઘસી,
ઉંડો નલ વલોવતો ફરી રસાળ ટહોંકો કરે.

અને મુખરકન્દરા ગિરિની, અન્ય ગિરિ કન્દરે
સુરો દર્ધ, ઝિલી વળી, કંઈક શબ્દલીલા રચે.
પ્રશાંત ઉર કન્દરાય ઘળકે સૂણી ગીત, ને
કરે પ્રતિસુરે સજીવન ત્રિકાલની કન્દરા.

૨૦

અનેક ગત, વર્તમાન, વળી લાવિ જન્મો તણાં.
રહે સ્મરણ જાગી, સ્વાતુલય, લાવિ સંસ્કાર સૌ.
સચેત, રસપ્રાણ, આદિપ્રણ અર્ધનારીશ્વર
કૃપાળુ અદના શરીર મહી જેહ વાસો વસ્યો,
વિરાટ, અવિલકૃત, એક, પણ આ શરીરે રહી

લહે અઠધિયું ન સ્પૂલ નિજ તોય,—ને એકને
તમા જ કશી સ્પૂલની ?—ચિતસ્વરૂપ, ચિત્તાન્તરે ૩૦
દિશેદિશ થકી સ્ફુરત અણુઆથમ્યા રહે ઝિલી
કરેલ રસનાદ જેહ, કરવા હજી જે વળી
બવેબવની સંગિની

મિઠી પ્રણયપંખિણી ઉરશી સારસી સંગમાં.
સુરાવટ રહી શ્વસી, ધબકી કે મહાકાલને
પૂણે, ઉર સરી હવાં ઝમી રહે અમીબિન્દુકાં
અને ડુબવતી ક્ષણેક નિજમસ્તીના રંગમાં.
જુદાં પુરુષ ને નહીં પ્રકૃતિ, કલ્પના ને કવિ,
અને મનુજ વ્યક્તિમાં નર અને ન નારી જુદાં.
વસે નરઉરે ઉડાણમહીં નારી, નારી ઉરે ૪૦

રહી નર વળી, મળે ઉભય એક અસ્તિત્વમાં.
વિકારમય સ્પૂલ જે ઉભયનાં, જુદી તે થકી
પવિત્ર, દુતિરેખ, સૂક્ષ્મ નરનારીની બેલડી
વસી પ્રતિઉરે,—શુભામ ન વિજાતિ ખેંચાણની.
સહેલ મનુઉર આ ઇતર જાતિ આકર્ષણે,
લહે સુર તથાપિ ભીતર પવિત્ર પ્રેમાર્ચના,
વહંત પડધાઇ સારસ યુગો થકી જે. અને
લહે વિહગજોડ બેવડ સુરોથી હામ્પત્યનાં
લહે ક્ષણિક માત્ર ઇન્દ્રિયસુખો મદન અર્થતાં !
—અને અશ્રુચિ કેમ, જે પરિણમત માંગલ્યમાં ? ૫૦

સુરો તદ્દપિ એ ગળાઇ તરુપદલે, ચંદ્રિકા
જલે શુચિ ચર્ધ, પ્રતિષ્ઠાનિધી શુદ્ધ યાતા વધુ
સ્ફુરે, ઉચરી રાત્રિમાં પૃથિવી હેંક જાણે જિંડું.
અને હૃદયમાં રહ્યા નરશુભો ઉચે કાન યે
સુણે અવરભાગનું અશ્રુતપૂર્વ સંગીત, ને
લહે ઉભય ગીતમેળ મહીં લામ્પતી પૂર્ણતા.
પરોડ સમયે શિશુ જીવનના પરોડે સુતાં
ધરે, જમીનટોચ—ડુંગરતણી તળેટી પરે,
સુપ્ત્યા અરધનિદરે કલરવો કંઈ પંખીનક,
પૂછ્યું જનનીને અધીર મન, ‘આ! કુણે બે બોલતું ?’ ૬૦

‘રહે સુધ તું, સારસોં । વખત ના નિશાળે જવા
તણો હજી થયો ।’ પછી ઘણીય વાર શાળા મહીં,
ગલોલ લઈ ખેતરે જઈ ચડ્યા જ ટોવા તહીં
મનોરમ સુણેલ જે શબ્દ તે, અને આજના,
બધાય અધજીંધમાં, શિશુ સ્વલાવ ઐત્સુક્યમાં
સુધ્યા, તરવરી રહું સત લહું નહીં આ કદી.
અયે । યુગલ સારસોં, ઉચરતાં ગિરા પ્રેમની,
તળાવતડ શું રમો ? પ્રતિતળાવ ચોકી કરી
તમારી, સહુ જાય તોય ખસતાં ન મોડા લગી.
રમો અગર આ સમે નહી વહેત ફંટાઈને. ૭૦

વહી રહું પ્રવાહ જે મહીં, તહીં રચ્યા ખેટમાં ?
અને રસજતાં જહીં ઉભય બહેન જાતાં મિલી,
બળી, પિગળી, એકમેક થઈ ત્યાં તમે નૃત્યથી
ઊંઠા કલકિલોલથી મિલનહર્ષ દર્શાવતાં.
અને હૃદયશાયિ જે તમસુરો સુણી, જાગીને
સુણે નિજ વહેત અર્ધ વહતું છૂપું તે તણું.

વહત મધુ ગીત મધુ જેહ નિજ-ગીત-સંવાદમાં.
સલે કુટિલ કાલ દેશ જડ દીપ વચ્ચે રચી
ઘડી પળવવા કરે, હૃદયગીત ખાળ્યાં કદી
ખળાય ન, સહેજ ગીત લલકારથી બંધ એ ૮૦
તુટે સ્ફુરત ગૂઢ જીવન રહસ્ય એકત્વનું.
ઘડયું દ્વિદલ ઉર આ, જીવન બહેણ જે જીવનાં,
અને પુરુષ અર્ધ, સ્ત્રી અરધનો ઘડયો પ્રાણ આ.

ત્રિકાલ પ્રતિસુરથી સલરસોત્ર ઉરકન્દરા
શ્વસે વિમલ શાંતિબાહી અનિલો સદ્ આનંદના.
તહીં સ્વપન નિદરે અમૃત સીંચતી ચંદ્રિતા ૮૬

મુખરકન્દરાની ટિપ્પણ

વિષય: સંખ્યા પછી શાંત થતી જતી પૃથ્વી ઉપર ચાંદની ઊતરે છે. તે વેળા સારસના યુગસને બેવડ અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પડધા પર્વતની એક કન્દરા-ખીણમાંથી બીજી ખીણમાં પડે છે. કવિના હૃદયની કન્દરા પણ આ સાંભળી મુખર-ગુંજનયુક્ત બને છે. અને આ સારસ-જોડના અવાજના પડધાથી હૃદયમાં વિચારનાં જે આદોષનો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં કવિની કદખના ત્રિકાળની કન્દરાઓમાં આંજ ગુંજન-વ્યાપી જતું જીવે છે.

આ વિચારમાળામાં રમ્ય જ્યોત્સ્નાયુક્ત પ્રકૃતિમાં ઊઠેલ સારસના અવાજથી જગૃત થતી વિચારપરંપરામાં કવિ આ પ્રમાણેનું દર્શન મેળવે છે.

પોતાની જોડ ખંડિત થતાં જે પછી પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરે છે એવું અવિશ્લેષ્ય, અવિભક્ત, અરે બે મળીને જ એક પક્ષી બનના એવું સારસજોડનું જ નર અને નારીથી સર્જાતી આ સૃષ્ટિના આદિસ્રષ્ટા કે જેનામાં નરત્વ અને નારીત્વના બંને પ્રકારના શુણ્ણ રહેલા છે, એવા અર્ધનારીશ્વરનું મૂર્ત સ્વરૂપ લાગે છે. પોતામાં જ સમાયેલી એવી પોતાની બીજી અર્ધસ્પિશ્લી-જંબબવતી મંગી-સારસી સાથે જાણે એ આદિપ્રભુ જ આ ગાન કરી રહ્યો છે. ત્રણે કાળમાં આ જગતને સર્જતી જોતી દ્વિધા એકતાને તે વ્યાપેલી જુએ છે, અને એના દેખાતા બે જુદા કંઠમાંથી, પણ તત્ત્વતઃ એક જ કંઠમાંથી ઉપજતી સુરાવટ શ્વસે છે, ધબકે છે, અંતરમાં સરે છે, અમૃત ઝરે છે, અને જગતને તેમાં કુળાવી દેતી લાગે છે.

પછી જગતમાં દેખાતા પુરુષ અને પ્રકૃતિ, નર અને માદાના બેદ ઝોળાળી જાય છે. એક જ વ્યક્તિમાં, દરેક વ્યક્તિમાં, તે નર હો કે નારી, નરત્વ અને નારીત્વ સમાએકું છે. આ દરેકમાં રહેલ નરનારીપણાની સૂક્ષ્મ જોડ, નરશરીર અને નારીશરીરની મર્યાદાઓ, લાલચો અને બધી રમૂલતાથી પર છે, એ સૂક્ષ્મ જોડને ગૂંચળાથી મારી શરીર-ધન્દિયો-રમૂલતા પણી વાર પ્રજળ થઈ જાય છે. પણ છેવટે જગતને નલાવતી એ શક્તિ જ શુદ્ધ રૂપે વિલસે છે.

નર અને નારીનાં આ બોદો એક બીજાનાં બે દલ-પડ, ફાડ જેવા છે. રમૂલતારૂપી બેટથી ફાંટાએલા નદીના વહેણના બે ફાંટા જેવા છે. આદિ પ્રભુનો, ચંદન-યની અનાદિ સરિતાનો તો સળંગ એક પ્રવાહ જ છે. દરેક પ્રાણી પણ એ જાને લક્ષ્યોર્થા યુક્ત છે. દરેકમાં રહેલા આ નરત્વ અને નારીત્વના શુણ્ણોએ અન્ધો-યની સાથે સંવાદ સાધી પૂર્ણતા મેળવવાની છે.

અર્થ:—પંક્તિ ૧ થી ૬: સંખ્યાકાળનું અને ચાંદનીનું વર્ણન. ૨: વિલમ્બી-મોડા પડેલા. ૩: કલખલે-કલખલ પણ ૫: અમીટશર-અમૃતની ફૂંખણ.

૬: અધશીઠતાના કર્તા ગિરિ, તળાવ ઈં ૭: જાણે કે સ્વપ્નની નિદ્રામાં પોદાડવા માટે પ્રકૃતિનાં બાળકો ગિરિ ઈં ૮ ને હીંચકો નાખવા, પવનની હીરેદોરથી, ગીતના ઓલો આપીને, જાણે આ સારસ બોલ્યાં. ૧૨: ઝિહિરવ-તમરાંના અવાજ. ૧૬: પ્રતિસૂરો-પડધા. ૨૦: મુખર-ગુંજનથી ભરપૂર. ૨૧: દધ, ઝીલી, રચેતો કર્તા કન્દરા. ૨૪: ગત-ભૂતકાળના. ૨૬-૨૮: સચેત, રસપ્રાણ, આદિપ્રભુ, વિરાટ, અવિભક્ત એક અર્ધનારીશ્વરનાં વિશેષણો. ૨૬-૩૭: આ લીંટીઓમાં

અર્ધનારીશ્વરની પોતાની અંદર રહેલી પ્રકૃતિ સાથેની લીલા છે. ૩૪: સારસી-અવિશ્લેષ્ય પ્રકૃતિની ઉપમા.. ૩૦-૩૪: પ્રકૃતિ સાથે જ દરેલા અને કરવાના રસનાદ અર્ધનારીશ્વર પોતાના ચિતાન્તરમાં ઝીલી રહે છે. ૩૫-૩૮: સુરાવટ-આં અર્ધ નારીશ્વરની પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયુક્ત ગાનની સુરાવટ. ૪૨-૪૪: ઉભયન્તર અને નારી, તેમનાં વિકાર પામી શકે તેવાં સ્થૂણ શરીર તેનાથી પરે એવી નરનારીની બેલડી. પવિત્ર, દ્યુતિરેખ, દ્યુતિયુક્ત-સૂક્ષ્મ જાતીય આકર્ષણો શરીરને લાગુ પડે છે. એ સૂક્ષ્મ યુગલ તો તેથી પર છે. ૪૫: સડેલ-લાલસા, વિકારો વગેરેથી ભરેલું સ્થૂણમાં જ જીવતા માણસોનું હૃદય પણ સાચા બીતરના પવિત્ર પ્રેમના સૂરો સમજે છે કદી કદી. ૪૮-૫૨: વિહગ્નેઝ-સારસો, એમનું ગાન ભલે સ્થૂણશરીરના સાન્નિધ્યમાંથી જ નીપજતું હોય, પરંતુ એ સ્વરો પછી પ્રકૃતિમાં, તરુપલ્લવમાં, ચંદનીમાં, પ્રતિધ્વનિમાં ગળાતા જમ્પને શુદ્ધ થાય છે. ૫૩: આ અવાજ ગણે પૃથ્વીનો જ ન હોય! ૫૪: હૃદયમાં-દવિના અને દરેકના. જીએ કાન-જીઆ કાન કરો-ઉન્મુખ થઈ નરગુણો નરત્વનાં લક્ષણો નારીત્વનું સંગીત સાંભળો, તે બંનેના મેળયો યવાની, પૂર્ણતા અનુભવી રહે છે. ૬૯: કંઠાધીને-પ્રવાહની અંદરના બેટને લીધે બે કંઠા યધને. ૭૦: બંને કંઠાના સંગમ આગળ સારસ-સ્થૂણ પ્રહર્ષે છે; તેમની શરીરગત ભિન્નતા શૂદ્ધીને એકત્વ અનુભવે છે. ૭૪: હૃદયશાયિ-દરેક હૃદયમાં પોદેલો અર્ધનારીશ્વર, પોતાના ગીત સાથે સંવાદ સાધીને જાપજતું ગીત સાંભળે છે. ૭૭ સ્થૂણની જડતા બેટ પેડે, વચ્ચે આવી આ સનાતન એકત્વને ધરીભર ભલે જુદાં કરે. ૭૯: એ જડત્વ એકત્વમાંથી નીપજતા નાનકડા ગીતના લલકારથી પણ તૂટી જાય છે. ૮૧: દ્વિદલ-એ દલ-નરત્વ અને નારીત્વ. ૮૨ મી લીટી આખા કાવ્યના સાર જેવી. ૮૩-૮૫ જે પ્રકારે આ એકત્વનું ભાન કરાવતા સૂરો ઉત્પન્ન થયા તે જ પ્રકારે એ પાછા શમે છે. સાન્ન્ય પ્રકૃતિની ભૂમિકા, તેમાંથી સારસનો અવાજ, તૂથી હૃદયની કન્દરામાં, અને તેથી ત્રિકાલની કન્દરામાં ગાંછ રહેલા પ્રતિધ્વરો, એ પાછા ક્રમે ક્રમે ત્રિકાલમાંથી હૃદયમાં, અને ત્યાંથી ગિરિકન્દરામાં, અને છેવટે જ્યોત્સ્નાથી રસાએલી પ્રકૃતિમાં લય પામી જાય છે. પ્રકૃતિના પટ પર ઉદય પામેલું આ દર્શન, એક વાર પ્રગટ થઈ વિશ્વમાં અને હૃદયમાં વ્યાપી ગયું અને પછી શાંત બન્યું, અને એને અનુભવનારની હૃદયની છીપમાં અમૂલ્ય અનુભવના મોતી જેવું યધને રિયત થઈ ગયું, અને જ્યોત્સ્નાથી રસાએલી પ્રકૃતિના અમૃતસાગરનાં જળ તેના ઉપર સર્વત્ર હતાં તેવાં પથરાઈ રહ્યાં, અને એ પ્રકૃતિસાગરને સ્વપ્નમાં ઢાળતી હોય તેમ ચંદિરા આકાશમાં વિલસી રહી. ૮૩: ત્રિકાલપ્રતિસર-ત્રિકાલના પડધા. સહરશ્રોત-કાનમાં ઊભરાતી. ૮૫: ચંદિરા-અન્દરે માટે આ સ્ત્રિલિંગી શબ્દ યોગ્યો છે. તે ચંદા કે ચંદ્રી કરતાં વધારે માધુર્ય-ભરી રીતે પોતાની સ્ત્રિલિંગી કુમાશ ધારણ કરતો છતાં ગૌરવભરી રીતે લીભો રહી શકે એમ લાગે છે.

પંચાયતનો ન્યાય

ધરમાં સૌ કોઈ મારી ઉપેક્ષા કરતું. મને કોઈ કામ બતાવવામાં આવતું તો અર્ધકલાકને બદલે ત્રણ કલાક વ્યતીત કરી હું ઘેર પાછો ફરતો. તે માટે મારે અનેક ગાળાગાળો પણ સહન કરવી પડતી. પણ તેની દરકાર મને રહેતી નહિ. ધરની બહાર જતાં રસતે એવાં કૌતૂકપૂર્ણ દ્રશ્ય હું જોતો કે, તે જોવાનો આનંદ ઘેર આંખ્યા પંછી ગાળાગાળી કે હપકાથી જરા પણ કમી થતો નહિ. એવી એક કૌતૂકપૂર્ણ ઘટનાં આજ રજૂ કરું છું.

એક કામ પૂર્ણ કરી હું બીજા ગામથી પાછો ફરતો હતો. થોડે દૂર આવતાં, રસ્તાપી થોડેક અંતરે એક ખુલા મેદાનમાં એક નાનો શમિયાણો જોતો કરેલો જોયો. તેની નીચે બે ચાર વયોવૃદ્ધ ગામલોકો બેઠા હતા. તેની નજીક બીજા ઘણા માણસો બેઠા હતા. એક બાલુ એક વૃદ્ધ સ્ત્રી અને સાતેક વર્ષની એક છોકરી બેઠાં હતાં. બીજા બાલુએ એક ખીસે એક બકરી બાંધેલી હતી. સ્વાભાવિક કુતૂહલથી હું રસ્તો છોડી તે જગાએ જઈ જોતો રહ્યો. થોડી વારે મને ખબર પડી કે બકરીની ચોરીનો ન્યાય ચૂકવવા ગામપંચાયત એકઠી થઈ હતી. મુકદ્દમા શરૂઆતથી જ સાંભળવાની તક મને મળી ગઈ. તે જ વખતે મુકદ્દમા ચાલવાની શરૂઆત થઈ. હું એક થોડા સ્થાન શોધી નીચે બેસી ગયો.

એ મુકદ્દમામાં વાદી જીવણ સૂત્રધર અને પ્રતિવાદી અનાથ કુંડુ હતા. પંચાયતના સરપંચ અથવા અધ્યક્ષે વાદીને પૂછ્યું: “અધ્યા જીવણ, એ બકરી તારી છે તેની સાબિતી શું? કોઈ સાક્ષી છે?”

જીવણ બોલ્યો: “જી, સાક્ષી સાબિતી છે પણ શું કરે? તે રજૂ કરવાની પુરસદ ક્યાં મળી છે? એ બકરીને જમતક્લીના બગ્ગરમાંથી ખરીદી લાવ્યો હતો. ખરીદીને ઘેર આવતાં સંધ્યાકાળ થઈ ગયો હતો. ધરના આંગણમાં બહાર સારી લીલી ધો જોગેલી છે. તે ચરી ખાશે એમ ધારી, ત્યાં જ એક ખૂંટી ઠોકી તે સાથે બકરીને બાંધી દીધી. સવારે જોતાં જણ્યું કે બકરી ત્યાં ન હતી. શોધતાં શોધતાં આ તરફ આવતાં માલમ પડ્યું કે, અનાથના પર આંગળ મારી બકરી બાંધેલી હતી.”

અધ્યક્ષે પૂછ્યું: “શી રીતે જણ્યું કે બકરી તમારો જ છે?”

જીવણ બોલ્યો: “જી, એ બે કાન વડે જ. મારી બકરી એવી જ હતી. આખું શરીર કાળું હતું. અને ફક્ત બે કાન ધોળા હતા.”

અધ્યક્ષ: “તારી બકરીનો એવો રંગ હતો તેની કાંઈ સાબિતી?”

જીવણ: “જી, અહીં બીજા સાબિતી શી મળે? જેની પાસેથી ખરીદી લાવ્યો છું તે હોત તો કદી શકત. પણ તેને અહીં ક્યાંથી લાવું? હાલ તેની કુમુખાકૃતિ પણ મને યાદ નથી. ને આગળથી જણ્યો હોત કે અનાથ મારી બકરીની ચોરી કરશે, તો તેવું નામકામ બધુંય પૂછી લેત.”

વાદીને બેસી જવા ફરમાન થયું. પંછી પ્રતિવાદીને જોતો કર્યો અધ્યક્ષ બોલ્યા: “કેમ અનાથ, જીવણની વાત તો સાંભળી ને? હવે તારે શું કહેવું છે તે બોલ.”

અનાય: “જુ દેવતા, તેની બકરી સંબંધી હું કંઈ પણ જાણતો નથી. એ બકરી મારી પોતાની છે.”

અધ્યક્ષ: “એ બકરી તું ક્યાંથી લાવ્યો?”

અનાય: “જુ, ખરીદ કરેલી છે.”

અધ્યક્ષ: “કેટલા દિવસ પહેલાં?”

અનાય: “આ બે માસ પહેલાં.”

અધ્યક્ષ: “કોની પાસેથી?”

અનાય: “જુ દેવતા, શ્યામવિહારીની પાસેથી.”

અધ્યક્ષ શ્યામવિહારી તરફ જોઈને બોલ્યા: “કેમ શ્યામવિહારી, તે અનાયને બકરી વેચી હતી કે?”

શ્યામવિહારી: “હા, જુ.”

અધ્યક્ષ: “કેટલા દિવસ પહેલાં?”

શ્યામવિહારી: “આશરે બે માસ પહેલાં.”

અધ્યક્ષ: “આ જ બકરી તે વેચી હતી?”

શ્યામવિહારી: “જુ, તેનો આખો દેહ કાળા રંગનો હતો, કાનની પાસે આવી જતનાં ધોળાં ચાકાં હતાં નહિ.”

ઉપસ્થિત થયેલા સૌ કેઈ સમજી ગયા કે મામલો અહીંથી વિફરી ગયો. આસામીનો પોતાનો સાક્ષી જ આસામીને ફાવતા હોય તેમ લાગ્યું.

અધ્યક્ષ બોલ્યા: “કેમ અનાય! હવે તારે શું કહેવું છે?”

અનાય: “હુકમ જનાબ, મારો નાનો છોકરો રાતદિવસ એનો કેડો મૂકતો નથી, આખો દહાડો બકરીના બંને કાન પકડી ખેંચાખેંચ કરતો ઘરમાં ધમાધમ કરે છે. તેથી ધસારો લાગવાયો બકરીના બંને કાન એ રીતે ધોળા ચાકાવાળા બની ગયા છે!”

આ અદ્ભુત વાત સાંભળી સભામાં એક હાસ્યનું મોજું ફરી વળ્યું. અધ્યક્ષ હસીને બોલ્યા: “અરે અનાય, તું કંઈ અમને મૂર્ખા સમજે છે? કાળા રંગ કદીએ સફેદ થાય! કહેવત છે કે “અંગારં શ્વતઃ ઘૌર્તેનાપિ મલિનત્વં ન મુચ્યતિ! અર્થાત્ કાંચલાને તમે ધોયા જ કરો, પણ એ તો કાળા જ રહેવાના.”

અનાય જીભ કાઢી બોલ્યો: “જુ હુજૂર, હું આપને મૂર્ખા માનું કેમ? એ શાસ્ત્રની કથા તો ઠીક છે કે, અંગાર ધોવા છતાં પણ કાળા જ રહે છે. દેવતાચિત શાસ્ત્રનાં વાક્ય ખોટાં કહેવાય જ કેમ? પરંતુ જનાબ, આ તો કાંચલાની વાત નથી. આ તો છે બકરીના અંગના રંગની વાત. એટલે એ વાત મારી બકરીના રંગની વાત સાથે બંધખેસતી થાય નહિ. જનમાંથી જે કાળા રંગનું ગરમ કાપડ તૈયાર થાય છે, તેનો રંગ લાંબા સમયે ધોળા થઈ જાય છે. અમારા જેવા નાના માણસની વાતમાં વિશ્વાસ ન આવે તો, આ અનિલ મૂખરજી મહાશયને પૂછી જુઓ. એમના શરીર પર જે ધોળા રંગ જેવો લાગતો ગરમ જામો છે, તે પહેલાં કાળા હતો કે નહિ?”

આ વાતથી બધા વિસ્મિત થયા. પશુના ઊનના તૈયાર કરેલા ગરમ કાપડનો રંગ બીડી જાય, એ સૌને નવીન વાત લાગી.

અધ્યક્ષે પૂછ્યું: “કેમ રે મૂખરજી, સાચી વાત છે?”

મૂખરજી: “જી, અનાથ સાચી વાત કરે છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ્યારે મેં આ જાઓ તૈયાર કરાવ્યો ત્યારે તેનો રંગ કાળો હતો. સૌ કેાઇ કાપડ જોઈ તેની તારીફ કરતું; પણ આજે રંગ બીડી જતાં એ જામાની આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે.

અનાથ: “દેવતા, કેવળ બકરીના અંગનો રંગ બદલાય છે તેવું નથી. મનુષ્યના અંગનો કાળો રંગ પણ ધોળો થઈ શકે છે.”

અધ્યક્ષ હસીને બોલ્યા: “હા, તે બની શકે છે. માણસ જ્યારે રોગનો ભોગ થઈ શીથળ બની જાય છે ત્યારે. શરીરમાં લોહી ન હોવાથી તે ઘણું જ ફિક્કો દેખાય છે.”

અનાથ: “જી, હું તેવી જાતની ફિક્કાશની વાત નથી કરતો. તંદુરસ્ત શરીરનો કાળો રંગ પણ પ્રક્રિયા દ્વારા સફેદ બની જાય, તેની વાત કરું છું.”

અધ્યક્ષ એ અદ્ભુત વાત સાંભળી અત્યંત ઉત્સુકતાથી પૂછવા લાગ્યા: “તે કેવી રીતે અનાથ? પ્રક્રિયા દ્વારા મનુષ્યના શરીરનો રંગ સફેદ થઈ જાય તેવું કંઈ પ્રમાણ આપી શકીશ?”

સાંભળેલા પ્રમાણે અધ્યક્ષને એક વિવાહયોગ્ય છોકરી હતી. અનેક વરપક્ષના માણસો કન્યા જોવા આવી ગયા હતા, પણ શરીરના વર્ણને લીધે જ નાપસંદગી બતાવી આપ્યા ગયા હતા. આથી જ અધ્યક્ષને આ વાતમાં ખૂબ રસ પડ્યો.

અનાથે કહ્યું: “હા જી, પ્રમાણ બતાવું છું. એની સાબિતી આપની સામે જ ઉપસ્થિત છે. તે એ કે, આ સામેના ખૂણામાં અમૂલ્યની માતા બેઠી છે તેને પૂછી જુઓ. તેની પાસેની ગોરી છોકરી જન્મદિવસે કેવી કાળી હતી તે પૂછીને ખાતરી કરો. અને જુઓ તે જ છોકરી આજે કેવી ગોરી બની ગઈ છે!”

વિધવા અમૂલ્યની માતા તરફ જોઈને અધ્યક્ષે પૂછ્યું: “કેમ મા! અનાથની વાત સાચી છે?”

અમૂલ્યની માતા બોલી: “હા, બાબાકાકર, આ છોકરી બાલ વયમાં ખૂબ કાળી હતી. જ્યારે આપના આશીર્વાદથી એનો આ રંગ થયો છે.”

અધ્યક્ષ: “શી રીતે કાળો રંગ એટલો સફેદ થયો, મા?”

અમૂલ્યની માતા: “મારી બેનને કેાઇએ કહ્યું હતું કે ‘સ્વેત’ સરસવના ચૂર્ણમાં દૂધ મિશ્રાવી તેને બધા અંગે માથે લગાવી થોડી વાર રહેવા દઈ પછી સ્નાન કરી ઘોઈ નાખવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી શરીરનો રંગ-ગોરો થવા માંડશે. મારી બેન પ્રથમ તો એ વાત માનતી જ ન હતી. પણ પછી તેણે વિચાર કર્યો કે, એમ કરી તો જોવા દે! લાલ યરો તો ઠીક છે. એથી ઓછું કંઈ નુકસાન થવાનું છે? તે પછી કેટલાય દિવસ તે પ્રમાણે કરવાથી આવો રંગ થયો છે.”

આવી સહજ પ્રક્રિયા વડે શરીરનો કાળો રંગ ગોરો થાય તે વાત બધાની ધારણા બહાર હતી. અત્યારે પોતાની નજર સમક્ષ જ તે વાતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળતાં જ બધા વિસ્મય પામ્યા.

અનાથ આટલેથી પણ રાંત રલો નહિ. તે બોલ્યો: “એ તો સામાન્ય પદ્ધતિ અને

માનવીની વાત થઈ. સ્વર્ગના જે દેવતાઓ છે, તેમનો પણ અમુક અવધે દેહનો રંગ બદલાય છે. સ્વર્ગ નારાયણ જે પ્રભુ સ્વરૂપ છે, તેઓ પણ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાનો કાળો રંગ ગોરો બનાવે છે. ”

અધ્યક્ષ: “ તેનું અહીં શું છે અનાથ ? તું અહીં પુરાણકથા કહેવા બેઠો છે ? ”

અનાથ જીભ દાખી બોલ્યો: “ ના દેવતા, એ શું બોલ્યા ? આપ છો શાસ્ત્રના સ્વામી ! હું આપને શું રૂપકથા કહેવાનો હતો ? કૃષ્ણ ભગવાન કાળા હોવાથી રાધિકા તેમને દેખી શકતાં નહિ. તેથી કૃષ્ણ ભગવાને પોતાના કાળા અંગને ગોરું બનાવવા માટે તે જીવનનો અંત લાવી, ગૌરરૂપે નવો જન્મ લીધો હતો. એ તો આપના શાસ્ત્રમાં જ લખેલું છે. પછી તે સંબંધી હું શું બોલી શકું ? તે દિવસે કથાકાર મહાશયે તે ગાન કથામાં ગાયેલું, તે હજી પણ મારા કાને અચડાય છે. ” પછી ત્યાં હાજર રહેલા કથાકાર તરફ હાથ જોડી અનાથ બોલ્યો: “ પુરાણી મહાશય, ફરી એક વાર દયા કરી એ ગાન ગાઇ સંભળાવો, તેથી અહીં એકઠા થયેલા સૌ કોઇ કૃતાર્થ થશે. ”

એ કથાકારની કથાનું કંઈ ખાસ નામ હતું નહિ. તે ગામમાં તે પહેલાં પણ એક વાર આબ્યો હતો અને સાર્વત્રિક વ્યવહારથી તથા કથાના કંડની મીઠાશથી, સૌની શ્રદ્ધા મેળવી હતી. આ વખતે પણ ત્રણ દિવસથી તે ત્યાં આબ્યો હતો. આજે સવારે વહેલા તેની પાસે જઈ પગ આગળ બે રૂપિયા મૂકી અનાથે પ્રણામ કરીશો હતા. તે વખતે કથાકાર બાણુ બોલી જાણ્યા: “ અરે ? અરે ! આ શું કરે છે ? ”

અનાથે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું હતું: “ દેવતા, આપના જેવા સાધુસંન્યાસીના પદે પ્રણામ ન કરી શકું તો પછી મારો રોજગાર કેને માટે ? ”

આ પ્રમાણે કથાકારને ખુશ કરી, તેની પાસેથી ગૌરાંગ સંબંધી કેટલીક કથા જાણી લીધી. પછી વારંવાર પ્રણામ કરીને અનાથે કથાકારને બહુ રાજી કરી પંચાયત ભરાય તે સમયે હાજર થવા વિનંતિ કરી; અને જરૂર પડ્યે શ્રીકૃષ્ણે ગૌરાંગનો અવતાર ધારણ કર્યો, તે કથા પણ ત્યાં આગળ કહેવા વિનંતિ કરી હતી.

કથાકાર મહાશય પણ આ માણસથી ખુશ થયા હતા. વળી પંચાયત સમક્ષ કથા કહેવાથી પોતાની ખ્યાતિ વધે, એ લાભે તે પંચાયતના રથજે ઉપસ્થિત થયા હતા.

અનાથના અનુરોધની સાથે જ, અધ્યક્ષ મહાશયની અનુમતિ લેવા પણ થોભ્યા વગર કથાકારે તેમના સ્વાભાવિક સુકંઠથી એક ગીત ભાવગદગદ સ્વરે ઉપાડ્યું.

તે ગીતનો મર્મ એવો હતો કે તેમાં શ્રીકૃષ્ણ રાધારૂપે અવતરશે એમ પોતે કહે છે. એ ગીત સાંભળી સર્વનાં મન ભક્તિથી પૂર્ણ થઈ ગયાં. સા કથાકારના મુખ તરફ તાકીને નિઃશબ્દ બેસી રહ્યા. અધ્યક્ષનું મન પણ ભાવજીવિત થઈ ગયું હતું. પરંતુ એ સલામાં પોતે ન્યાય તોળનાર વ્યક્તિ હોવાથી તે સ્થિરતાથી બેઠો હતા. તે બોલ્યા: “ એ ગીતમાં તો શ્રીકૃષ્ણ રાધાનું રૂપ લઈને ગૌર જની અવતરશે, એવો ભાવાર્થ છે. પરંતુ તે પોતે જ ગૌર જન્યા હતા તેનું પ્રમાણ કયાં છે, ભાગવતરત્ન મહાશય ? ”

કથાકાર બોલ્યા: “ તે કથા ગૌરાંગ પોતાના મુખે જ બોલી ગયા છે. ” એમ કહી તેમણે ભક્તિરસથી નીતરતું ખીન્નું ગીત રજૂ કર્યું. તેનો ભાવાર્થ એ હતો કે અભિમાની રાધા રૂપનું ગુમાન રાખે છે. પણ હવે ગૌર જની અવતરશે અને યોગી વેશે ફરીથી વગેરે.

કથાકાર ફરી બોલ્યા: “આટલું જ નહિ પણ જે બધા ભક્તો સમક્ષ તેમણે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું હતું તેઓ પણ એ બાબત બોલી ગયા છે.” આમ કહી તેમણે ત્રીજી વાર ગાન આરંભ્યું. તે મધુર ગીતનો ભાવાર્થ આવેલો હતો: “મનનો કનૈયો બંધી છોડી નદીયામાં આવ્યો છે. રાધાના સંગથી તે ગોરો બની ગયો છે, વગેરે.”

ન્યાસુધી ભક્તિરસધી નીગળતાં ગીત કથાકારે ગાયાં ત્યાં સુધી પંચાયત ન્યાયસભાને બદલે હરિભક્તા બની ગઇ હતી. ચારે બાજુથી ભક્તમંડળીના જયધ્વનિ સાથે ગાન મમામ થયું. ત્યાર પછી થોડી વાર સભા નીરવ રહી અધ્યક્ષ મહાશય વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા. તેથી કથાકારનું ગાન તેમને સૌથી વધારે આનંદકર લાગ્યું હતું. કેટલીક વાર પછી ભાવનો નશો કમી થતાં તે પંચાયતના ખીજ ચાર પંચોની સામે નોંધ બોલ્યા: “વાદી-પ્રતિવાદીના સવાન-જવાબ પૂરા થયા છે. હવે ચુકાદો આપવાનો બાકી રહે. છે, આપ બધાએ સાંભળ્યું છે કે, વાદી બકરીને પોતાની બકરી સામિત કરવા માટે કોઇ સાક્ષી-પુરાવો હાજર કરી શક્યો નથી; ત્યારે પ્રતિવાદી બકરી તેની પોતાની છે, તે સાબીત કરવા માટે યથેષ્ટ પુરાવા હાજર કરે છે. શ્યામવિહારી, અનિલ મુખરજી, અમૃત્યની મા એટલું જ નહિ પણ ભાગવત-રત્ન મહાશય પર્યંત તેના સાક્ષી છે. ભાગવતરત્ન મહાશયને તો સાક્ષીશિરોમણિ જ કહેવા જોઇએ. તેમણે આજે સાક્ષી દેતાં જે શ્રવણ કરાવ્યું છે તે અમૃત્ય છે. એ બધા સાક્ષી-ઓની સાક્ષીયી એમ સામીત થાય છે કે, બકરીના શરીરના વાળનો રંગ બદલાઇ શકે. વિશેષતઃ બકરીના કાનના કાળા વાળ પાછળથી ધોળા થાય તે ખૂબ સ્વાભાવિક છે. તેનું કારણ સુસ્પષ્ટ છે. આપણે મનુષ્યોને માથા પર વધારે ચોટ લાગે છે તેથી માથાના વાળ શરીરના વાળની પહેલાં પાછી જામ છે-ધોળા થાય છે, કિંતુ બકરીની જાતને માથે વાળ નથી, તેના કાનને જ વધારે ચોટ લાગે છે. તેથી બકરીના કાનના વાળ પ્રથમ ધોળા થાય તે સ્વાભાવિક છે. તદુપરાંત આ બકરીના કાન પર પહેલાં ચાકાં પ્રતિવાદીના વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે. આથી મારા મત પ્રમાણે, અનાથ આ બકરીનો માલિક છે, જીવણ નહિ. અને જીવણે અનાથને માથે મિથ્યા દોષ મૂક્યો છે, માટે તેનો પાંચ રૂપિયા દંડ કરવો ઉચિત છે; અને તે રકમ ભગવતરત્ન-મહાશય કે જેમણે આટલો સમય તરફી લઇને આપણને મધુર ગાન સંભળાવ્યું છે, તેમને પરિશ્રમિકરૂપે આપવી ઉચિત છે.”

અધ્યક્ષનું બોલવું સમાપ્ત થતાંની સાથે જ ચારે પંચોએ એકી વખતે “અમારો પણ તે જ મત છે” એ વાક્યનું એવા ભાવથી ઉચ્ચારણ કર્યું કે, કોઇ મોટી નાટકયાળાના રાજદરબારના સભાસદવર્ગનો અભિનય કરનારા નટો પણ, બહુ સ્થાને બહુ બહુ વખત અભિનય કર્યા છતાં પણ, એટલી એકતાનંતાથી ઉચ્ચારણ કરી શકે નહિ.

પંચાયત ભડી ગઇ. અનાથનું મુખ જ્યલાલથી આનંદિત થયું. તેણે અધ્યક્ષ, ચાર ખીજ પંચો તથા કથાકાર મહાશયને સાષ્ટાંચ પ્રણામ-કર્મ આ તરફ જીવણનું મોં પડી ગયું. તેને તો ‘ખાતર ઉપર દીવેલ જેવું’ થયું, બકરી તો ગઇ અને ઉપરથી પાંચ રૂપિયા દંડ. પરંતુ એ તરફ કોઇની દૃષ્ટિ ન હતી. ભાગવતરત્ન મહાશયની પારિશ્રમિકની વ્યવસ્થા થઇ, એ નોંધ પ્રેક્ષકોનું ટોણું અધ્યક્ષનું સૌજન્ય વખાણનું વખાણનું ધર તરફ વિદાય થયું.

હું પણ એ અદ્ભુત ન્યાયની ઘટના પર વિચાર કરતો કરતો ધર તરફ ચાલ્યો.*

અનુવાદક

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

ગોંડ સેવા આશ્રમ

કીધર એલવીનને તો સારું ગૂજરાત હવે નામથી ઓળખે છે; પણ એમની હાલ ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિથી ગૂજરાતની જનતા ઓછી વાકેફ છે એમ મને લાગે છે. અને તેથી જ હાલની એમની પ્રવૃત્તિ વિષે ટૂંકમાં લખવા હું પ્રેરાયો છું.

કીધર એલવીન આજે ગોંડ સેવા આશ્રમ મધ્યપ્રાંતમાં, મંડલા જિલ્લામાં કરંજિયામાં ચલાવી રહ્યા છે. આ વિભાગ સાતપુડા પર્વતની દારો વચ્ચે આવી રહેલો છે, સામાન્ય જનતા આ પ્રદેશથી તદ્દન અજાણ છે. ફક્ત શિકારના શોખીન લોકો જ એ પ્રદેશને ખુદી વળ્યા છે—કારણ કે વાઘ, ચિત્તા, રોંછ, પેન્થર વગેરે ત્યાંના જંગલોમાં વસે છે. આવા પ્રદેશમાં ટીકરીતોલા (વીસેક ઝૂંપડાનું ગામ) પાસેની એક નાનકડી ટેકરી પર આશ્રમનું મકાન છે. આશ્રમમાંથી ચારેકાર ફરી વળતા પર્વતો દેખાય છે; થોડેક જ દૂર મોટાં લીલાં દેખાય છે અને ત્યાં ૧૮૪૨માં એ પ્રદેશમાં આવેલાં જર્મન પાદરીઓની કબરો છે; આશ્રમની ટેકરી પાસે જ ચર્ચને એક નાનકડો રસ્તો ચાલ્યો જાય છે. આપણમાં ઘણી જ પવિત્ર મનાતી નર્મદા નદીનાં મૂળમાં એ આપણને લઈ જાય છે. એ મૂળ આશ્રમથી ફક્ત દસ જ માર્ગલ થાય છે.

આ પ્રદેશમાં જ નાના નાના સમૂહમાં લગભગ ૩૦ લાખ ગોંડ વિખરાએલા છે. એમની ભાષા ગોંડી કહેવાય છે. એના અભ્યાસી કહે છે કે એ ભાષા દ્રવિડ લોકોની ભાષાને ઘણી મળતી છે અને તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે એ લોકો મૂળ દક્ષિણમાંથી આવેલા હોવા ભ્રેષ્ઠા. આ અનુમાનને એ લોકોના રીતરિવાજના અભ્યાસી-ઓનું પણ સમર્થન મળે છે; કારણકે એ રીતરિવાજો પણ દક્ષિણમાં ઓંડ નામથી ઓળખાતા લોકોને મળતા આવે છે. ગોંડ લોકો વિષે ઐતિહાસિક માહિતી ૧૪૦૦ની સાલ પછી મળી આવે છે. ચૌદમી સદીમાં ભેતુલ, ચીન્દવારા, મંડલા અને ચાન્દામાં ગોંડનાં રાજ્યો હતાં. એમનાં વખતમાં પુષ્કળ આજ્ઞાદી હતી. તળાવ, કૂવા અને કિલ્લાઓ બંધાવવામાં આવ્યા હતા. રાજાઓને ત્યાં અઢળક પૈસો હતો, અને એવું કહેવાય છે કે તે વખતે ખેડૂતો દાથીઓ અને સોના મહોરની છોટા ધરતા. મદનશા ગોંડનું નામ તો ધણું જાણીતું છે. એના મહેલનો થોડોક ભાગ તો હજી છે—જમલપુરમાં. જમલપુરના લોકો કહે છે કે એમાં પુષ્કળ પૈસા હતા તે ઘણા લોકો લઈ ગયા છે. તે ઉપરાંત એવી દંતકથા છે કે હજી મદનમહેલમાં નવલાખ રૂપિયા અને એ સોનાની છોટા છે; અને જે માણસનો પડછાયો એ પથર પર પડે તેને જડે, થોડો વખત પહેલાં એમાં ચોર લોકોએ વાસ કર્યો હતો અને પૈસાની શોધમાં લગભગ આખું મકાન ખોદી વળ્યું હતો પણ કંઈ જ મળ્યું નહોતું.

ગોંડ રાજાઓમાં લડાયક શક્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિની ખામી હતી. મરાઠાઓના હુમલાઓ આગળ તે ટકી શક્યા નહિ; છેવટે પહાડો અને જંગલોમાં જઈ લરાઇ ગયા. હાલ તો એ લોકોની દશ ધણી જ કરુણાજનક છે; એ લોકો તો બધાના-શિકાર થઈ

પડ્યાં છે. ગરીબીમાં દટાઈ ગયા છે. આખો દિવસ મહેનત કરતાં છતાં પણ પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું નથી. છતાંયે સરકારના કરવેરા એમને ઊડતા નથી. જમીનમહેસૂલ તો જાણે આપે જ. પણ તે ઉપરાંત દોર રાખવા માટે પણ કર ભરવો પડે. જંગલમાંથી લાકડાં કાપી લાવવા માટે પણ કર ભરવો પડે. પહેલાં તો એ પોતાનું ગુજરાન થોડી ખેતી અને થોડાં શિકારથી ચલાવતા. આજે તો એને માટે શિકાર કરવાની છૂટ નથી. શિકાર તો મોટા અમલદારોના આનંદ ખેત્રન માટે સાચવી મૂકવામાં આવે છે. કુદરત પણ એને ઊડતી નથી. ખેતરમાં પાક સરસ થયો હોય પણ એકાદ પવનનું તોફાન જાગે અને એ સર્વને નકામું કરી જાય. વાધ, ચિત્તા, રીંછ વગેરે એનાં દોર ખેતી જાય. આ ઉપરાંત પૈસા પીરનાર શાહુકાર પણ એમને ચૂસે. નાના નાના અમલદારો પણ એમનો ભાગ શું કામ મૂકે ? આ ઉપરાંત બે કાંઈ માફી રહ્યું હોય તો અશીષ્ય અને દારૂ તૈયાર જ છે. તદ્દન સાધનહીન થઈ ગયેલા અને અત્યંત ખિયારા રોગોના ભોગ થઈ પડે છે. એને માટે દવાદારી સગવડ નથી. એની પાસેથી કરવેરા લઈ મેળવેલા પૈસા વડે સરકાર મોટું લશ્કર રાખે છે. જે લશ્કર એણે કદી જોયું નથી, જે લશ્કર એને ક્યાં લયમાંથી બચાવવાનું તેની એને ખબર નથી. એમને માટે નિશાળો નથી. દૂકામાં, આટલો બધો કરભારનો બોજો ઉઠાવવા બદલ રાજ્ય તરફથી મળતી મદદ તદ્દન નજીવી છે.

આટલી ગરીબી અને અતાનતા છતાં પણ એમની પાસે એક કિંમતી વસ્તુ છે-એમનો હેત ઉપજાવે એવો સ્વભાવ. એ લોકો સોદા, સીધા તથા બોળા છે. તે ઉપરાંત રમુછ પણ છે. એમની સંસ્કૃતિને એક શબ્દમાં સમાવી દેવી હોય તો તે-rhythm-માં સમાવી દેવાય. એમના ગ્રંથીતમાં રાગ જેવું બહુ ઓછું હોય છે. એમની પાસે સાહિત્ય પણ નથી. એમની પાસે ફક્ત rhythm છે અને એ એમના નૃત્ય અને સંગીતમાં પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એમના જંગમના બગડેલી ઉપાસના કરતાં અત્યાનંદ (ઉન્માદ) આવી જતાં એમનાં નૃત્યમાંથી rhythm ઉદ્ભવે છે અને આનંદ મળે છે. એમાંથી એમને બગ અને સાંત્વન મળે છે. આટલાં દુઃખો છતાં પણ એ લોકો એમને લાંટનાર કરતાં ઉચ્ચતર, લાગે છે કારણ એમનાં લોહીમાં એ વસ્તુ છે. ત્યારે એમની વિવિધ શૃંખલાઓ હાલ જેનાથી એ જકડાઈ રહ્યા છે એ તૂટી પડશે ત્યારે જરૂર એમનાં માર્ગમાં અધ્ધર રાખીને એ લોકો ફરશે.

(૧) ફાધર એલ્વીન

આશ્રમમાં હાલ ફક્ત પાંચ જ લોકો છે. પહેલા તો ફાધર એલ્વીન. એ તો આશ્રમના પ્રાણ છે. આશ્રમના પૈસા સંચાલી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ એમને માથે છે. એમના જેવા હોશિયાર માણસને આવી જગામાં જઈ કામ કરવું કેમ ગમતું હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ મનમાં ઉદ્ભવે છે. આપણે એમના ગત જીવન પર દૃષ્ટિ કરીશું એટલે ઉપરના પ્રશ્નનો જવાબ મળી રહેશે. યુરોપીય મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે એ હાર્ફરફલમાં બાણતા હતા. તે વખતે તેમના વિચારો પણ સામ્રાજ્યવાદને અનુકૂળ હતા. એ પણ એમ માનતા હતા કે એમનો દેશ સંસ્કૃતિની ટોચે પહોંચેલો છે અને એ સંસ્કૃતિ દુનિયાના પછાત દેશોના લોકોમાં ફેલાવવાની ફરજ-ભાર પરમેશ્વરે એમને માથે નાખ્યો છે. આ મહાન આદર્શની હેઠળ જે ચૂસણીતિ ચાલી રહી છે તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ તેમને ન હોય તે સંભવિત છે. તે ઉપરાંત

એ લોકોએ આપણને હંમેશ કહ્યા કર્યું છે કે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય આપવાનું એમણે નક્કી કર્યું છે અને હિંદને ધીમે પગલે એ માર્ગ પર લઈ જશે. પણ આ બધી તો વાતો જ હતી એવી ખબર ફાધર એસ્વીનને મહાન વિગ્રહ પૂરો થયો. ત્યારે જ પડી. મહાન વિગ્રહમાં હિંદની મંદ-માણસોની તથા પૈસાની-પુછળ હતી. વિગ્રહ પૂરો થયો. આ સરસ મંદના બદલામાં હિંદને થોડાક સુધારા મળ્યા; જે વર્તનમાં મૂકતાં નામના જ માલમ પડ્યા છે. આ બનાવે ફાધર એસ્વીનના વિચારોનું પરિવર્તન કર્યું. એમના દેશના લોકો હિંદના ભક્ષા માટે નહિ પણ પોતાના દેશના ભક્ષા માટે જ રાજ્ય કરે છે અને હિંદને તો ચૂસે જ છે એમ એમને લાગ્યું. એમના વિચારોનો આવો પ્રવાહ ચાલતો હતો તેવામાં જ એમના હાથમાં રામે રોલાનું લખેલું પુસ્તક “ મહાત્મા ગાંધી ” આવ્યું. આ પુસ્તકના વાંચનથી ફાધર એસ્વીનનો માર્ગ નક્કી થઈ ગયો. એમને લાગ્યું કે મહાત્મા ગાંધીનું જીવન કાષ્ટક જેવું છે અને તેની સાથે જ એમણે પોતાનું સર્વસ્વ હિંદને માટે અર્પી દેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારપછી એ હિંદુસ્તાનમાં આવી પુનામાં ખ્રીસ્ત સેવાસંઘમાં રહ્યા. ખ્રીસ્ત સેવાસંઘના ઉદ્દેશમાં ગરીબોને મંદ કરવી વગેરે ઉપરાંત ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવાનો ઉદ્દેશ પણ છે. વળી રાજકીય હિંસાઓમાં પણ એ લોકો પડતા નથી. ફાધર એસ્વીનને એ પસંદ ન આવ્યું. એમણે તો સરઘસોમાં જવા માંડ્યું અને ભાષણો પણ આપવા માંડ્યાં તે ઉપરાંત ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવાની વૃત્તિ પણ એમને ગમી નહિ; એટલે ખ્રીસ્ત સેવાસંઘમાંથી એ છૂટા થઈ ગયા. ત્યારપછી એમણે ગુજરાતના ગામડાંઓમાં ફરીને તથા સરહદના પ્રાંતમાં ફરીને ફેટલા લેખો “ લખ્યા ” હતા તે તો સહુ કોઈ જાણે છે. સુલેહ થયા પછી એ પણ વિલાયત ગયા હતા. ત્યાંથી એમને પાછા આવવા માટે પાસપોર્ટ આપવાની ના પાડવામાં આવી હતી. થોડાક ખજાણાને અંતે એમને પાસપોર્ટ મળ્યો હતો-પણ તે માટે એમને થોડીક કષ્ટતાઓ આપવી પડી હતી. એમને અસહકારની ચળવળમાં ભાગ લેવાનો, તે વિશે ભાષણો કરવાનો, લેખો લખવાનો તથા અસહકારની ચળવળ ચલાવનાર માણસોને મળવાનો પ્રતિબંધ છે. આટલી વસ્તુઓ નહિ કરવાની કષ્ટતાઓ આપી ફાધર એસ્વીન હિંદમાં પાછા આવ્યા. આવીને તેમણે ગોંડ સેવા મંડળ ચલાવવા માંડ્યું.

(૨) મેરી ગીલેટ

એ બહેન પણ હિંદુસ્તાનમાં આવી પહેલાં ખ્રીસ્તી સેવાસંઘમાં રહ્યાં હતાં. પુનામાં થોડા વખત રહી એ ખગાળમાં ગયાં હતાં. ફાધર એસ્વીનને એ ઝાળખતાં હતાં અને એમનાં બંનેનાં વિચારો પણ મળતા હતા એટલે ગોંડ સેવા મંડળ ચડે થતાં એ પણ ત્યાં કામ કરવા આવી ગયાં. આશ્રમના ખર્ચનો હિસાબ રાખવાનું કામ મેરીબહેનને માંથે છે.

(૩) સુન્દર

સુન્દર નામનો લગભગ એક ૧૫ વર્ષનો છોકરો પણ આશ્રમમાં છે. ફાધર એસ્વીન પુનામાં હતાં ત્યારે એ છોકરાને ઝાળખતા ચણ્યા, એમને બહુ ગમતો હોવાથી એ પોતાની સાથે એને લઈ આવ્યા. નાનો સુન્દર હાથના કામમાં બહુ હોશિયાર. કાંઈ ભાંગ્યું વટયું હોય તો કંઠાકો સુધી માયા ફેડીને પણ એ સંધું કરે. આશ્રમમાં રસોઇઓ કાંઈ કારણસર ન આવ્યો હોય તો રસોઇ પણ કરે. રસોઇ બહુ જ સરસ કરે છે એટલું જ નહિ પણ પાનીઓ

પણ કરી શકે છે. એક વાર એના દેખતાં કાઈ વસ્તુ બનાવીએ તો એ તરત શીખી જાય છે. આગ્રમમાં ભેદિતી વસ્તુઓ લઇ આવવાનું એને માથે છે. કાઠાર સંભાળવાનું કામ પણ એ જ કરે છે. રમતો અને આનંદી છોકરો છે; બીકણુ ઘણો છે, પણ એની વાતો તો વાધ આવે અથવા ચિત્તો આવે તો બળતું કરીએ તો નાસી જાય, રીંછ આવતું હોય તો ભેરથી તાળીઓ પાડવાથી નાસી જાય વગેરે જાતની હોય છે.

(૪) શ્યામરાવ

આ ભાઈ ૨૫ વર્ષની આસપાસના છે. એ પોતે ખ્રિસ્તી છે. કાલ્હાપુર કોલેજમાં અભ્યાસ કરી પાઠુરી થવા વિલાયત ગયા હતા. તે વખતે ગાંધીજી પણ વિલાયતમાં મહા-સભાના પ્રતિનિધિ તરીકે હતા. શ્યામરાવ ગાંધીજી પાસે ગયા; એમના અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી ગાંધીજીની સાથે હિંદમાં પાછા આવ્યા. તે વખતે ગોંડ સેવા મંડળ આશરું નહોતું. એ ખ્રીસ્ત સેવા સંઘમાં જોડાયા હતા. કાંધર એલ્વીન સાથે એ પણ ગોંડ સેવા મંડળમાં આવ્યા.

(૫) શ્રીકાન્ત

આ ભાઈ ધ્યાનપૂર્ણ છે અને કલ્પાટકના રહેવાસી છે. પહેલી લડત વખતે એમણે જંગલ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો અને જલનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. ત્યાર પછી એ ભાવનગર ગયા હતા, અને દક્ષિણામૂર્તિમાં થોડો વખત રહી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

હવે આપણે આ મંડળ શું કામ કરે છે અને કરવા ધારે છે તે જોઈએ. સવારના આઠથી અગિયાર ભાઈ શ્રીકાન્ત છોકરાઓની નિશાળ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ પર ચલાવે છે. શરૂઆતમાં પાંચ, સાત છોકરાઓ આવતા હતા, હવે લગભગ વીસ છોકરાઓ આવે છે. સવારના છોકરાઓ આવે કે તરત જ તેમને નવડાવવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી સ્કુલમાં રહે તેટલો વખત ખાદીનાં ચોક્કમાં કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. સ્કુલમાં મોન્ટેસોરીનાં સાધનો ઉપરાંત આમેશિન પણ રાખ્યું છે. દરરોજ પ્રાર્થના પણ કરાવવામાં આવે છે. લગભગ ૧૦-૩૦ વાગે છોકરાઓને જંગલમાં ફરવા-રમવા લઇ જવામાં આવે છે. અગિયાર વાગે રમીને પાછા આવી હાય, પગ ધોઈને જમાડવામાં આવે છે. પછી એ લોકો ઘેર ચાલ્યા જાય છે. એક વખત છોકરાઓ જમતા હતા; એક છોકરાને રોટલી વધારે મૂકાઈ ગઈ, એટલે એના પાતરામાંથી રોટલી લઇ પાસેના છોકરાને આપી. છોકરું ખાઈ તો ગયું, પણ બીજો દિવસે સવારમાં એની મા આવી અને કહ્યું કે એવી રીતે છોકરાને અજીરું આપવું નહિ. કારણ પૂછતાં એણે જણાવ્યું કે કોઈ છોકરું રોગવાળું હોય તો એનો રોગ ચલે ને.

થોડા વખતથી ૮ થી ૧૦ વર્ષના છોકરા છોકરીઓ માટે પણ નિશાળ ચલાવવા માંડી છે. એમાં એ ત્રણ છોકરીઓ અને ત્રણ ચાર છોકરાઓ આવે છે. એ લોકોને ભણાવવાનું કામ મેરી બહેન કરે છે. એમણે લંડનની એક સારામાં સારી ગણાતી છોકરા-છોકરીઓની બેમી નિશાળમાં લગભગ પંચેક વર્ષ કામ કર્યું છે. શિક્ષણનો એમને સારો અનુભવ હોઈ છોકરા-છોકરીઓ રસથી આવે છે.

આ ઉપરાંત સવારમાં દવા આપવાનું કામ પણ ચાલે છે. દવા આપવાનું કામ ભાઈ સ્થામરાવ કરે છે. એમણે દાકતરી અભ્યાસ કર્યો નથી; પણ એમણે થોડો અનુભવ મેળવ્યો છે અને તેથી કામ ચાલે છે. આ પ્રદેશમાં મેલેરિયા વગેરે ખૂબ પ્રવર્તે છે. ભાઈ સ્થામરાવને ઇન્જેક્શન આપતાં પણ આવડે છે. આશ્રમનું દવાખાનું વધુ અને વધુ જાણીતું થતું જાય છે, અને દરદીઓ ૩૦, ૪૦ માઇક્રા દરેના ગામોમાંથી પણ આવે છે. આવા દરદી આવેલા દરદીને થોડા દિવસ રહેવાની જરૂર હોય તો એને આશ્રમમાં રાખવા માટે સમગ્ર રાખી છે. દવાખાનામાં લગભગ ૩૦ ચી. ૩૫ દરદીઓની સરેરાશ હાજરી હોય છે. આ ભયંકર રોગો શા માટે થાય છે, કેમ જનહતિ મટે અને તે કેમ તદ્દન નાશુત થાય વગેરે વિષે સમજ માટે મેલેરિયા વગેરેની સ્લાઇડો (slidess) કરાવી છે અને આભુજાભુજાનાં ગામડાંમાં ફરી એ સ્લાઇડો બતાવવાનું શરૂ કર્યું છે.

સાંજના એ લોકો એ ભાગમાં વહેંચાઈ જઈ પાસેનાં ગામોમાં જાય છે. ત્યાં આગળ એ લોકો લગભગ બેથી ત્રણ કલાક ગાળે છે. આખા ગામનાં સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં થાય છે. હમણાં તો હિંદી અક્ષરો શિખવવામાં થોડો વખત ગાળવામાં આવે છે. ત્યારપછી વાર્તાલાપ દ્વારા મહાપુરુષોનાં-શુદ્ધ, કાષ્ટરૂઠ, ગાંધીજી જેવાનાં-વૃત્તાંતો તેમને કહેવામાં આવે છે. હમણાં વળી રામાયણમાંથી કેટલાક પ્રસંગોની સ્લાઇડો કરાવવામાં આવી છે. એ બતાવીને લોકોને રામાયણની વાતો કહી સંભળાવશે. તે ઉપરાંત એ લોકોની સાથે એસીને એમની આર્થિક સ્થિતિના અભ્યાસ માટે માહિતી એકઠી કરવાનું ચાલે છે. જ્યારે આશ્રમનું કામ શરૂ થયું ત્યારે લોકો આશ્રમવાસીઓને શંકાની નજરથી જોતાં, એમની સાથે દીલ ખોલીને વાત કરતા નહિ. કાંઈ પણ માણસ પરમાર્થ વૃત્તિથી કામ કરી શકે તે તેમને સમજતું જ નહિ. પણ હવે એ વાતાવરણ બદલાયું છે. આશ્રમ એ લોકોને પોતાના ઘર જેવો થઈ પડ્યો છે. કાંધર એલ્વીનનું નામ એ લોકોએ 'બડાભાઈ' પાડ્યું છે. સ્થામરાવને હમેશાં 'હોટાભાઈ' કહીને જ બોલાવે છે. આશ્રમવાસીઓ એમના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા અને તેમને મદદ કરવા માટે જ છે એ હવે એમને હેયે વસી ગયું છે.

હમણાં કાંધર એલ્વીન અમદાવાદમાં ગાંધીજીને મળવા આવી ગયા. ત્યારે એમણે આ વાત કરી. એ બિચારાઓ પાસે વેક કરાવવામાં આવે છે. આશ્રમ તરફથી એક ગામમાં બંગડીઓ વહેંચવામાં આવી. જે વેક જાય તેણે પહેરવી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તરત જ વેક બંધ થઈ ગઈ. ચાણદાદ એમની પાસે કાંઈક કામ કરાવે તો હવે પૈસા આપીને જ કરાવે છે.

આશ્રમવાસીઓની ઉમેદ તો ઠેકાણે ઠેકાણે આવા આશ્રમો બાંધી નિશાળો અને દવાખાનાં ચલાવવાની છે. તે ઉપરાંત એ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ગામડાંને લાયક નાના નાના મરી ગયેલા હોલોગો ફરી સજીવન કરવા-મુખ્યત્વે કરીને કાંતવાનું અને વણવાનું. આ ઉપરાંત લોકોને સ્વચ્છતા અને સ્વાસ્થ્ય મેળવવાના પાઠ ભણાવવાનું; સહકારી મંડળોએ સ્થાપવાનું વગેરે.

આશ્રમનું કાલનું કામ અને વધારવાની યોજના નેવા પછી આશ્રમની જરૂરીઆતો આપણી નજર આગળ તરી આવે છે-માણસો અને પૈસા.

આ જમાનો તો ભાષણ કરવાનો નથી પણ કામ કરવાનો છે એવું તો આજ દરેક

આપણે અત્યારે જે રીતે પાન ખાઈએ છીએ તે રીતમાં કેટલોક સુધારો કરવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો આખો દિવસ પાનના ફૂટા જે મોંમાં ભરી રાખે છે તે ખરાબ છે. કલાની દૃષ્ટિએ તેમ જ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ-બન્ને રીતે ખરાબ છે. ભેંસની માફક આખો દિવસ પાન વાગોળવાં કેાઇ પણ રીતે ઠીક નથી. પાન ખાવાની પ્રથા સરસ છે પરંતુ જેમ ઘણી સારી પ્રથાઓને મનુષ્યજાતિએ અદ્યતન લીધે બગાડી છે તેમ પાનનું પણ થયું છે. પાનના રસમાં જે ઔષધોપયોગી ગુણો છે, જે ખુશખો છે-તેને લીધે આપણા દીર્ઘદર્શી પૂર્વજોએ પાન ખાવાની પ્રથા પ્રચલિત કરી. પરંતુ કેાઈપણ વસ્તુનો અતિયોગ વસ્તુના મહત્વનો નાશ કરે છે અને એથી એ પ્રથા પણ નિંદાપાત્ર બને છે. આજે એ તામ્બૂલ-ભક્ષણની પ્રથા-કલા, સૌન્દર્ય અને આરોગ્યનો અજબ સમન્વય કરનારી આ પ્રથા પણ આવાં જ કારણોથી નિંદા બની છે. ઘણા એની ઠેકડી કરે છે.

પાન ખાવાનો વખત

સુશ્રુત કહે છે કે સ્થૂળ ભિડ્યા પછીથી, ખાધા પછીથી અને સ્નાન કર્યા પછીથી પાન ખાવું જોઈએ. ભાવમિત્ર આ ત્રણ સમય ઉપરાંત કેટલુંક વધુ ઉમેરે છે. તે કહે છે કે રતિક્રિયા (સંભોગ) પૂર્વે અને પછી, વિક્ષાનોની સલામાં, તામ્બૂલભક્ષણ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ દિવસમાં અમુક વખત જ પાન ખાવાનાં છે-ગમે ત્યારે નહિ. ભોજન બાદ બે વખત (સવારસાંજના ભોજન બાદ), સ્નાન કર્યા બાદ, દિવસે સ્થૂળ ગયા હોય તો ભિડ્યા પછી, અને સંભોગપૂર્વે અને પછી-આ વખત તામ્બૂલભક્ષણનો છે.

સ્થૂળ ભિડ્યા બાદ મોં ખરાબ (વિરસ) થઇ ગયું હોય છે એટલે એ વખતે પાન ખાવાથી મોં સરસ થઈ જાય છે. સ્નાન કર્યા બાદ તામ્બૂલભક્ષણ, કલાની દૃષ્ટિએ, સૌન્દર્યવર્ધક છે. ‘પદ્મ બિંબાધરોષ્ટ’ એ કવિઓની માનીતી ઉપમા છે. પાકા ઘીલોડા જેવા લાલચોળ એક ! કેવા સરસ લાગે છે ! ‘તામ્બૂલરાગરજિતાધર’ ક્યા કલાપ્રેમીને સરસ નથી લાગતા ! અને રતિક્રિયા વખતે તામ્બૂલભક્ષણ, તામ્બૂલ કામાગ્નિ સંદીપ્ત કરનાર હોઈ, સુખવૈરાગ્યકારક હોઈ, અધરને રંગ આપનાર હોઈ, ‘સૌગન્ધ્ય, કાન્તિ અને સૌજન્ય’ હોઈ-કામશાસ્ત્રનું એક અંગ ગણાય છે.^૧ અને આ તામ્બૂલ-આનના જેવું ફક્ત સોપારીવાળું નહિ પરંતુ અનેક સુગંધી દ્રવ્યોથી યુક્ત હતું. કસ્તૂરી, જવફળ, જવત્રી, લવિંગ, ચણકાળા, બરાસકપૂર, એલચી-ઇત્યાદિ મસાલાયુક્ત તામ્બૂલભક્ષણથી મુખમાં ખુશખો ઝોર રહે છે અને આથી પાચનક્રિયા પર જે અસર થાય છે તે તો ખરેખર ઝોર જ છે. તામ્બૂલભક્ષણ પાચનક્રિયા સુધારનાર છે.

૧ વાત્સ્યાયન ‘કામસૂત્ર’માં ‘નાગરકટ્ટ પ્રકરણ’માં “તત્ર રાત્રિરોપમનુલેપનં માલ્યં સિલ્પ-કેરણકે સૌગન્ધિક પુટિકા માતુલજ્વલચઃ તામ્બૂલાનિ ચ સ્યુઃ। આ ઉપરાંત “રતારમ્માવ-સાનિક પ્રકરણ”માં તામ્બૂલના અનેક ઉલ્લેખો છે.

અષ્ટાધ્ય ૪-૮. ટીકાકાર ન્યમજલાકાર લખે છે કે ‘તામ્બૂલાનિ ચ સન્જિતાનિ રાત્રિપરિભોગાર્યં ચ’ અર્થાત્ ‘તૈયાર ખીરાં’ રાત્રિ વખતે સંભોગવિધિ માટે તૈયાર રાખવાનાં ઉલ્લેખ છે.

માતૃકુંજ એટલે બીજેકં. બીજેરાની છાલનું ચૂર્ણ ખાવાથી ફક્ત અધોવાયુ સરતો હોય તો એટલી જાય છે અને વખતે વાશટ થાય તો તેની ફરજ આવી દરાઈ જાય છે.

તામ્બૂલલક્ષણ અને પાચનક્રિયા

પાનમાં એક જાતનું સુવાસિક લેડનારું તેલ છે. આ તેલને લીધે પાન ઉત્તેજક છે અને જાનતંતુઓને સતેજ બનાવનાર છે. આ ઉપરાંત પાનમાં Diastase (ડાયસ્ટેઝ) નામનો સ્ટાર્ચ-પાચક પાચકરસ છે. ડાયસ્ટેઝ સ્ટાર્ચઘટિત ખાદ્યપદાર્થોને પચાવનાર છે. લાલાસાવમાં આ છે અને લાલાસાવ સ્ટાર્ચને પચાવવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે એ તો હવે અનેક અપતરાઓને અંતે પૂરવાર થયેલું છે. આ ડાયસ્ટેઝને લીધે સ્ટાર્ચ જલદી પચી જાય છે, અને આપણા હિંદુઓનો ખોરાક મુખ્યત્વે સ્ટાર્ચઘટિત જ છે એ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ. સ્ટાર્ચવાળા ખોરાકને પચાવવામાં લાલાસાવ (Saliva) અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અને આથી જ ખોરાક ખૂબ ચાવીને ખાવો જોઈએ. રુશિયાના મહાન ઈન્ડ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પેન્ડોલોવે આ વાતને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

લેક્. કર્નલ ચોપ્રા (કલકત્તા સ્કૂલ ઓફ ટ્રોપિકલ મેડિસિન) M. A. M. D. (Cantab) I. M. S. કહે છે કે—

“ The essential oil present gives rise to a sensation of warmth and well-being in the mouth and stomach...The presence of a fairly large quantity of diastase in the betel leaves is significant and is likely to play an important part in starch digestion. ” ૧

અર્થાત્ સ્ટાર્ચને પચાવવા માટે પાનમાં જે ડાયસ્ટેઝ નામનું તત્ત્વ છે તે બહુ જ ઉપકારક છે.

ખાધા પછી દાંતની ફાટમાં સ્ટાર્ચની ઠણીઓ ચેતી ગઈ હોય છે. આપણે મુખવાસ કરીએ છીએ તે આટલા જ માટે—કે સુવાસિત પદાર્થોમાં જે સુગંધી તેલ હોય છે તેની સુગંધીને લીધે તેમ જ તેની ખુશબોથી લાલાસાવનું પ્રમાણ વધે છે તેને લીધે એ સ્ટાર્ચ-ઠણીઓ પચી જાય છે અને સુગંધીને લીધે જંતુઓ પશુ નાશ પામે છે. આથી જ ખાધા બાદ તામ્બૂલ ખાવાનું કહેલું છે. આપણે હિંદુઓ આપણા ખોરાકમાં મુખ્યત્વે સ્ટાર્ચ (લોટ, ભાત, બટાટા એ બધા સ્ટાર્ચ જ છે) ખાઈએ છીએ અને સ્ટાર્ચ ઉપર લાલાસાવ જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય ડાયસ્ટેઝને આભારી છે. પાનમાં બહુ સારા પ્રમાણમાં ડાયસ્ટેઝ છે એટલે આપણા માટે પાન બહુ જ ઉપયોગી ચીજ છે.

પાનના ગુણ

“ તામ્બૂલ પાન ઉત્તમ, દીપનપાચન, કફ, શોષક (સોજાને મટાડનાર), વેદના-સ્થાપન (analgesics) અને પ્રલુરોપણ છે. પાનનો રસ બહુ જ જલદ પૂતિહર છે. આ રસ કાર્મીલિક એસિડ કરતાં પાંચધણો જલદ જંતુધન છે. ” ૨

પાનનો રસ કાર્મીલિક એસિડ કરતાં પાંચધણો જલદ જંતુધન છે અને આટલા જ કારણથી બીજા પાન કરતાં નાગરવેલનાં પાન વધુ દિવસો સુધી બગડ્યા સિવાય સારાં

૧ Indigenons Drugs of India. (- 1933.) P. 350.

૨ સ્વ. ડૉ. વામન દેસાઈ M. B. (London); B. Sc. (London) L. M. S. (Bombay) રૂપ “ઔષધિસંગ્રહ” નામના પુસ્તક પૃ. ૬૨૬ ઉપરથી.

રહી શકે છે. નાનાં બચ્ચાંને વરાધ, સસણી કે ખાંસી થઇ હોય છે ત્યારે વૈદ્યો પાનના રસના અનુપાનથી દવા આપે છે; કારણ કે કંઈપ્રધાન રોગો ઉપર પાન અત્યંત ઉપયોગી છે. “ ખાધા બાદ પાનની બીડી ખાવાની પ્રથા શાસ્ત્રશુદ્ધ છે. એથી લાસનું પ્રમાણ વધે છે અને આમાશયમાં ઉત્તેજન પ્રાપ્ત થાય છે.”^૧

લેફર્નૅલ એકા પણ કહે છે કે:-

“ The betel-chewer experiences a feeling of well-being. He is in good humour and gay; his boredom disappears, his feeling of thirst and hunger is appeased, and his sexual impulses are said to be augmented.”^૨

અર્થાત્ પાન ખાનાર એક જાતની તાઝગી અનુભવે છે. તે આનંદમાં આવી જાય છે, તેનો શોક-ગ્ધાની બીડી જાય છે, તેની જૂખ અને તરસની લાગણી શાંત થઇ જાય છે અને તેની રતિવાસના પણ પ્રબળ થાય છે.

કાથો, ચૂનો અને સોપારી

પાનમાં મુખ્યત્વે આ ત્રણ આપણે વાપરીએ છીએ. કાથો (ખદિરમાર) કંઈ અને પિત્તનો નાશ કરનાર છે, વાયુ અને ખાંસીને મટાડનાર છે-અર્થાત્ સંધેગથી કાથો વાત પિત્ત અને કંઈ-તથેને હજીનાર અર્થાત્ ત્રિદોષક છે.

ચૂનો (Calcium) તો શરીર માટે આવશ્યક છે. આપણે અનેક ખાદ્ય પદાર્થો દ્વારા ચૂનો પેટમાં લઇએ છીએ. દૂધમાં ચૂનાનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ છે. હાડકાં ચૂનાનાં જ બનેલાં છે એટલે હાડકાં માટે તેમ જ રક્તશુદ્ધિ અને પાચનવર્ધનને તંદુરસ્ત રાખવા માટે ચૂનો શરીરને નિતાન્ત આવશ્યક છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને સ્ત્રગર્ભાવસ્થામાં ચૂનો જે ખોરાકમાં વિશેષ હોય તે ખોરાક વધુ ખાશ આપવો જોઇએ. પાનમાં ચૂનો આવે છે, તે જંતુધન છે અને લેન્સેટ નામના સર્વોત્તમ વૈદ્યક અદ્વાડિકમાં જે વાંચેલું છે કે હિંદની ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ પાન ખાય છે એ ઠીક છે; કારણ કે એથી ચૂનો એમના શરીરમાં જાય છે. ગર્ભસ્થ સિશુ માટે ચૂનો આવશ્યક છે. દૂધમાં ચૂનાનું ધણું સારું પ્રમાણ છે.

સોપારી માટે આપણા સમાજમાં જે ખ્યાલો છે તે સાચા નથી. સોપારી દાય કરનાર છે, સોપારી ઘાટા બેસાડી દેનાર છે, સોપારી ખાધાથી તોતડા થઇ જવાય; આ અને આવી બીજી અનેક માન્યતાઓમાં કંઈ વજૂદ નથી. સોપારી હદ ઉપરાંત ખાવામાં આવતી હોય તો તે જરૂર નુકસાનકારક છે, પરંતુ સારી જાતની સોપારી થોડી ખાવામાં લેવાથી તે કંઈપણ નુકસાનકારક નથી.

રાગનિર્ધટુકાર કહે છે કે સૂકા સોપારી કંઠના રોગોનો નાશ કરનાર છે, રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, અન્નને પચાવનાર અને સહેજ સારક-રેચક છે. સોપારી પાન સાથે ખાવાથી જોતજોતાંમાં-જલદીથી-પાંકુ, વાતરોગ અને શોષ-એને દૂર કરે છે.^૩ (સોપારીના બીજ

૧ ડૉ. હેસલ્ફેલ્ટ “ બોવેપિ સંગ્રહ ” પૃ. ૧૨૬.

૨ Indigenous Drugs of India, P. 351.

૩ શુર્ક ફળામયજનં દચિરમુદિતં પાચનં રેચનં સ્યાત્ ।

તરપર્ણનાથૈતથેવ્ દસ્ટિદિ વિવસુતે પાન્ડુવાતય ધોયમ્ ॥

ગુણો વિધે વાંચનું હોય તો જુઓ મારું “નિવંદુ આદર્શ”-ઉત્તરાર્ધ પૃ. ૫૫૧ થી ૫૫૪.

કેસર, એલચી, કરતૂરી, જાંબુફળ, લવીંગ, ચણકઆળા, કપૂર વગેરેના ગુણનો ઉદ્દેશ કરવા બેસીએ તો ખૂબ જગો રોધાય. દૂંકમાં, આ બધા સુગંધી પદાર્થો છે. તે બધા દીપન-પાચન છે, જંતુદન છે, કફ અને વાયુને મટાડનાર છે. મેનિ સુવાસિત બનાવનાર છે. તમામ સુગંધી પદાર્થો આછાવત્તા જંતુદન હોય છે અને જ્ઞાનતંતુઓને ઉજ્જેરનાર હોઈ આશ્વાદપ્રદ છે. લાલાસ્રાવવધેક શક્તિને લીધે તે દીપનપાચન છે.

ભાવમિશ્ર કહે છે કે સવારના પાનમાં સોપારી વધુ ખાવી, બપોરના પાનમાં કાચો વધુ ખાવો અને રાત્રે ચૂનો વધુ ખાવો.

પ્રમાતે પૂગમધિકં મધ્યાહને સ્વદિરં તથા ।

નિશાસુ ચૂર્ણમધિકં તામ્બૂલં મળ્યેત્સદા ॥

(ભાવપ્રકાશ)

આતું શું કારણ હશે તે હું સમજી શકના નથી.

પાનનો નિષેધ

રક્તપિત્તકૃત્તક્ષીગતૃણામૂર્છાંપરીતિનામ્ ।

રુક્ષદુર્બલમર્યાનાં ન હિતં વાસ્યશોષિણામ્ ॥

(સુશ્રુત-ચિ. સ્થા. ૨૮)

અર્થ—રક્તપિત્ત (Bleeding), લાંબા સમયથી જેને ક્ષત-ચાંદાં અથવા મેચુ હોય અને તેથી જે ક્ષોણ થઈ ગયો હોય એ. તરસ અને મૂર્છાથી જે પીડાતો હોય, હમેશાં જે છુબ્બો ખોરાક ખાતો હોય ને, જે અશક્ત હોય અને જેના મોંમાં શોષ પડતો હોય—તે બધા માટે તામ્બૂલ હિતકર નથી.

ભાવમિશ્ર કહે છે—

તામ્બૂલં નાતિસેવેત ન ત્રિરિક્તો વુમુક્તિઃ ॥

દેહદક્ષેશદન્તાગ્રિ શ્રોત્રવર્ણત્રણયઃ ।

શૌષઃ પિતાનિજાલ્સં ર્યાદતિતામ્બૂલવર્વણાત્ ॥

તામ્બૂલં ન હિતં દન્તદુર્બલેક્ષણરોગિણામ્ ।

વિપમૂર્છામદાર્તાનાં ક્ષયિગાં રક્તપિત્તિનામ્ ॥

અર્થ—જુલાળ લીધો હોય ત્યારે તેમ જ શૂષ્કો હોય ત્યારે તામ્બૂલ ખાતું નહિ બેધએ. અતિશય પાન ખાવાથી દેહ, આંખો, કેશ, દાંત, જઠરાગ્નિ, કાન, વર્ણ, બલ—એ બધાનો ક્ષય છે. અતિ તામ્બૂલ લક્ષણથી શરીરને શોષ લાગુ પડે છે, પિત્ત વાત અને રક્ત બગડે છે.

દાંત અને આંખના રોગીઓ માટે તામ્બૂલ હિતકર નથી. વિપ, મૂર્છા અને મદ (દારૂ પીધાથી ચડ્યો હોય તે)—વાળા તેમજ ક્ષયવાળા અને રક્તપિત્તવાળાઓ માટે પાન હિતકર નથી.

પાનથી દાંત બગડે છે ?

કેટલાક એમ માને છે કે ચૂના જેવી દાઢક અને કાથા જેવી ગ્રાહી ચીન્નેને લીધે પાન દાંત બગડે છે. યોગ્ય તામ્બૂલભક્ષણથી દાંત બગડતા નથી. તામ્બૂલના અતિયોગથી ખૂબ પાનનાં ખીડાં ખાવાથી દાંત બગડે છે ખરા. સુશ્રુત તામ્બૂલને ‘દાંતવિશોધન’ માને છે. જે દ્રવ્ય પાચનક્રિયાને સતેજ કરે, દાંતની બખોલોમાં ભરાઈ રહેલ પદાર્થને બહાર કાઢી દાંત સાફ રાખે—તે દાંત બગડનાર કેમ કહી શકાય ? હા, આખો દિવસ જે ગલોદામાં પાનનાં ખીડાં ભરી રાખે છે તેમના દાંત બગડવાનો ખૂબ સંભવ છે. પાનના રેસા દાંતની બખોલોમાં ભરાઈ રહે તો તે અંદર કહેવાણું ઉત્પન્ન કરી દાંતમાં સડો ઉત્પન્ન કરે ખરો. અને આ જ કારણથી કેટલાક દાંતવૈદ્યો પાન ખાવાથી પાયોરિયા થાય છે એમ માને છે. સ્વ. ડૉ. જી. જી. મોદી, L. M. S; L. D. S. (Eng) મુંબાઈની ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજના દાંતવિદ્યાના પ્રોફેસરને કાંઈએ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો અને તેમનો ઉત્તર આ રહ્યો:—

“ In my opinion both (Pan Supari & Baval Stick) of them are responsible for pyrohoecia, but Pan Supari is more so than the Baval Stick. ”

અર્થ—“ મારા મત પ્રમાણે આવળનાં દાંતણું અને પાન સોપારી બન્ને પાયોરિયા માટે જવાબદાર છે; પરંતુ આવળના દાંતણું કરતાં પાનસોપારી વધુ જવાબદાર છે. ”

ડૉ. મોદી આ લેખની શરૂઆતમાં તામ્બૂલનાં વખાણુ કરે છે પરંતુ આજકાલ જે જાતની અતિચયતા તામ્બૂલભક્ષણમાં જણાય છે અને જેથી દાંતને નુકસાન થાય છે તે સામે આ અવાજ કાઢે છે એમ હું માનું છું.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ ચાર પાન ખાવામાં આવે અને ખાધા પછી દાંત બરાબર સાફ કરે તો દાંત બગડવાનો જરા પણ સંભવ નથી.

મધુમેહ અને તામ્બૂલભક્ષણ

ચોડાં વર્ષો પહેલાં એક ડૉક્ટર—મેડિસિનના નહિ પણ સાયન્સના ડૉક્ટર—પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી શાસ્ત્રીય જગતમાં કીક બળભળાટ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એ વિદ્વાન ડૉક્ટરે કહ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનના લોકોમાં મધુમેહ ખૂબ વ્યાપક છે એવું કારણ તામ્બૂલ-ભક્ષણ છે. આ ડૉક્ટરે કાંઈ જાતના પ્રયોગના આધારે નહિ પણ લોકવાયકાથી દોરાઈને જ આ અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. સ્વ. ડૉ. બસુએ આ વાતનો ઉલ્લેખ તેમના “ મધુમેહ અને તેની પાચિક ચિકિત્સા ” (Diabetes mellitus and its Dietetic Treatment) નામના ગ્રંથમાં કરેલો છે. સ્વ. ડૉ. બસુ કહે છે કે આ વાત ગણત છે. પાન તો મધુમેહીઓ માટે હિતકર્તા છે; કારણ કે પાનથી પ્રચૂર લાવાસાવ થાય છે, જે કર્બોહિદ્રેટ ખાવ પદાર્થોને પચાવવામાં ખૂબ જ મદદગાર થઈ પડે છે. “ From the Pan acting as a stimulus to the flow of saliva and thus helping in the digestion of Carbo-hydrate food-stuffs, this habit is decidedly beneficial in diabetes (P. 64)

પાનની નસો

‘શિરા બુદ્ધિવિનાશિનો’ (ભાવપ્રકાશ) પાનની નસો બુદ્ધિનો નાશ કરનારી છે એમ મનાય છે. આપણે પણ નસો કઢીને જ પાન ખાઈએ છીએ. પરંતુ આગ્રહાલ દુકાનોમાં જે પાન વેચાય છે તેમાં નસો નથી કઢાતી, એટલે વેચાતાં પાન ખાવાં સારાં નથી. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ વેચાતાં-તૈયાર-પાન ખાવાં હજી નથી. ધરોકોને પોતાની જ દુકાનના પાનનો અંધાણી બનાવવા માટે પાન વેચનાર દુકાનદારો ઘણી વખતે સહેજસાજ કોકેનનો ઉપયોગ કરે છે. વેચાતાં પાનમાં સોપારી ઘણી પડે છે, જે નુકસાનકારક છે.

ઉપસંહાર

૧. પાનમાં ‘ડાયરેટક’ નામનું પાયક તત્વ છે, જે સ્તંભીકૃત ખાદ્યને પચાવવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે. લેફ. કર્નલ ચોપ્રા અને સ્વ. ડૉ. બસુ—બન્નેએ આ વાતને ટેકા આપ્યો છે.

૨. પાન ગમે ત્યારે ખાવાનાં નથી. જમી છિડ્યા પછી અને રતિકોડા પહેલાં—આ જ વખતે પાન ખાવાનાં છે. ગમે ત્યારે પાન ચાવવાં લાભદાયી નથી.

૩. પાન દાંત બગાડે છે એ માન્યતા સાચી નથી.

૪. પાન ખાઈને દાંત બરાબર સાફ કરવાની જરૂર છે. ભેટલી વખત પાન ખાઓ તેટલી વખત દાંત બરાબર સાફ કરવા ભોંધએ.

૫. પાનનો રસ જંતુદ્ધ છે. કાર્બોસિક એસિડ દ્વારા પાંચઘણો જલદ છે. કફપ્રવાન રોગોમાં એ ઉપયોગી છે.

૬. પાનના જે ગુણુ વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે બરાબર છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત^૧ તથા પ્રાકૃત^૨ ભાષામાં આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સુભાષિતોના સુંદર સંગ્રહો તૈયાર કરેલા છે. આપણે જૂની ગૂજરાતીનાં સુભાષિતોનું જ્ઞાન ખુબ જ મર્યાદિત છે, તેથી હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરવાનો આ પ્રયાસ છે. આવી ઉક્તિઓના સંગ્રહ કરવાના કેટલાક છુટાછવાયા પ્રયત્નો થયેલા છે. જેમકે 'સાદિત્ય' માસિકના મે ૧૯૧૪ ના અંકમાં સ્વ. ચિમનલાલ દલાલે નમૂના તરીકે થોડાંક સુભાષિતો આપેલાં, 'જૈનયુગ' માસિકના છુટાછવાયા અંકોમાં તેના તંત્રીએ સારી સંખ્યામાં સુભાષિતો આપેલાં, તથા હમણાં જ 'પ્રસ્થાન' તથા 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં અનુક્રમે શ્રી હનુમાન ચાલિસ તથા શ્રી મધુસૂદન મોહિતા આ વિષયના સુંદર લેખો આપેલા છે; પરંતુ વિષયવાર વર્ગીકરણ, પાઠાન્તરો તથા અન્ય સ્થળેથી સમાન ભાગના ઉતારાઓ—Parallel passages—સાથેનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જણવામાં નથી; તેથી એવો નાનો સંગ્રહ અહીં મૂકેલો છે. આમાં તો ફક્ત લગભગ અઢીસો સુભાષિતો લીધેલાં છે; કારણકે સામયિક પત્રમાં એકમાથે આઠો વધુ ભાગે જ લઈ શકાય, જે કે વધુ પ્રપલ્ન કરવામાં આવે તો જૂના સાદિત્યમાંથી હજાર સુભાષિતો તો સહેજે મળી આવે.

સુભાષિતોની જે નાની નાની લિખિત પ્રતો મળી આવે છે, તેમાંથી ચૂંટી કાઢેલી ઉક્તિઓ આમાં લીધી છે. મારી જાણ પ્રમાણે આમાંનાં લગભગ બધાં અપ્રસિદ્ધ છે; તેમ પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ સંગ્રહ ગ્રંથોમાંથી પણ કાંઈ લીધું નથી. નીચે જણાવેલી પ્રતો ઉપરથી સંરોધન થયેલું છે:—

૧. પાટણના સાગરના ઉપાશ્રયના બંડારની ચાર પત્રની પ્રત, જે મુનિશ્રી મેઘ-વિજયજીએ કઠાતી આપી હતી. આમાં મોટે ભાગે તો સંસ્કૃત સુભાષિતો છે, પણ જે થોડાંક ગૂજરાતી છે તેમની ભાષા પ્રાચીન છે. લખ્યા સંવત આખો નથી, પણ પ્રત લગભગ ત્રણસો વર્ષ જેટલી જૂની લાગે છે. આ પ્રતિને ફ સંજ્ઞા આપી છે.

૨. પ્ર૦ શ્રી. કાન્તિવિજયજી મહારાજની એક અપૂર્ણ પ્રત. અઢાર પછીનાં પાનાં નથી. તેમાં સંસ્કૃત તથા ગૂજરાતી સુભાષિતો છે. પ્રત પ્રાચીન નથી. તેની સંજ્ઞા જ રાખી છે.

૩. શ્રી. મોહનલાલ લોનકાના ગ્રંથમાંની 'સત્જન પ્રેમ દ્રુદા'ની ચાર પત્રની પ્રત. મોટે ભાગે પ્રીતિવિષયક ગૂજરાતી સુભાષિતો આમાં છે. અતે નીચે પ્રમાણે યુગ્મિકા છે: પ્રીતિથી સત્જનપ્રેમ દ્રુદા સમાપ્ત: સંવત ૧૬૯૬ વર્ષે માહ વદી ૩ દિને લિખિત. આની સંજ્ઞા જ રાખેલી છે.

૧. રાહુર્જયની પદ્ધતિ, શ્રીધરદાસનું સહકૃતિદર્શનમિત, અમિતવર્તિનો સુભાષિતસંગ્રહ, વલ્લભની સુભાષિતાવલિ વગેરે.

૨. હાલની આયાસપ્રણાલી, જયવલ્લભનું વચ્ચસવ્ય વગેરે.

૪. મુનિશ્રી જયવિજયજીના સંગ્રહમાંની 'દ્વહાસકતાવલિ.' આ પ્રત ત્રણ પાનાંની છે. પુષ્પિકામાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: 'સંવત ૧૭૮૭ વર્ષે' દ્વિતીય ભાદ્રવા વદી દ્વાદશી દિને શ્રી દ્વહાસકતાવલિ સંપૂર્ણ.' આમાં સર્વ ગૂજરાતી સુભાષિતો છે. આની સંજ્ઞા ઘ રાખેલી છે.

૫. બે પત્રની નામ વગરની પ્રત જેમાં 'નયન'નાં તથા ખીજાં કેટલાંક સુભાષિતો સૂક્ષ્મ અક્ષરે લખેલાં છે. સંજ્ઞા રુ.

૬. મુનિશ્રી જયવિજયજીની ત્રણ પત્રની પ્રતિ, જેનું પહેલું પાનું નથી. તેના અંતે નીચે પ્રમાણે છે: 'ઇતિ દ્વહા: સમાપ્તા: સંવત્ ૧૫૭૮ વર્ષે' કાગળ સુદિ ૧૫ સોમવારે. લિખિત' દેકાવાડા ગ્રામે ગ૦ વિવેક ઋદ્ધિગણિની ચેલી વિવેક શ્રી નૈસાલિણી વ્યા. સોપાભાર્યા શ્રી૦ હુપાની પુત્રી શ્રી જીવાઇ ભણુનાર્ય.' આ ઉપરથી જણાય છે કે બાઇ જીવાઇના અભ્યાસ માટે તે લખાયેલી છે. આ પ્રત સૌથી પ્રાચીન છે; પરંતુ તે તેમાંનાં ઘણાંખરાં સુભાષિતો ત્રીજા નંબરની કે ખીજી પ્રતોમાં મળી આવ્યાં હતાં, એટલે આ પ્રતમાંથી ઘણાં થોડાં લઈ શકાયાં છે. આમાં પ્રીતિવિષયક સુભાષિતો છે. સંજ્ઞા ચ.

આ ઉપરાંત પ્ર૦ કુન્તિવિજયજી મહારાજની દસેકે એકપત્રીય પ્રતો, ત્રૂટક પાનાંઓ તથા એક ગુટકાનો પણ ઉપયોગ કરેલો છે.

ઉપર લખેલી ૭ પ્રતો વ્યવસ્થિત લખાયેલી હોવાથી, તેમાંથી લીધેલાં સુભાષિતોના સમયનિર્ણયની વાચકને સુગમતા પડે તેથી તેમાંની દરેકને સંજ્ઞા આપીને, તે પ્રત્યેક સુભાષિતોને અંતે લખેલી છે, પણ જેવટનાં અગ્યવસ્થિત પાનાંઓમાં તેમ કરવાનું બની શક્યું નથી. ઉપર પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રતો ઉપરથી આ સંગ્રહ તૈયાર થયેલો હોવાથી ભાષા દરેકે સ્થળે એકસરખી જૂની ન હોય તે અભ્યાસી વાચક સમજી શકે તેમ છે.

મને ચોમાસાના સમયમાં પણ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રતો ધીરનાર સન્નનોનો આ સ્થળે અત્યંત આભાર માનું છું.

પ્રીતિવિધયક ઉક્તિઓ.

‘કાલિ ખાદિ કસમતી, ઉપરિ ભમરી ભાગી,
યંલી યલી દીતુ બલક, ગોરી નાહસું લાગી.’

(ભુ. પ્ર. પુ. ૮૦, પૃ. ૬૧)

મધુકર મોહા માલતી, માનસ મોહુ હંસ
હું મોહુ મુખ તાહરું નિમ મોહુ અહિ વંશ. ૧
ચંદા, ઈમ કરિ ચંદની નિમ રમણી ન વિહાઈ,
નાગરવેલી પાન નિમ પિયુ મેહલો ન ભઈ. ૨
સાગણુ આમા પ્રાહુણા મિં દલી રાંખ્યા ખાટ,
સાગણુ ખાટ ન ભાવહિ, ભાવજ સોરા ખાટ. ૩ ગ
સાગણુ આમા પ્રાહુણા: મિં છડી રાંખ્યા મોહ,
સાગણુ મોહ ન ભાવહિ, ભાવજ રાતા હોહ. ૪ ગ
ગોરી, હિયડામાંહિથી રખે વિસારો નેહ,
ઝબક જી જીવડો બાધસિ જીવ દેસ્યો તમે છેહ. ૫ ગ
હું બલિહારી સાગણાં રમણી તણા ગુણાંહ
એક ઉસી સર્ધ ખાંહડી, દૂજઉ હાય યણાંહ. ૬ ગ
વાયસડુ ઉડાડતાં પિયુ પેખિઉ ઝબકિ
આધાં કંકણુ સરી ગયાં, આધાં ગયાં તૂટી. ૭
સાગણુ પૂછજ: ગોરડી, કહિ સુત્ર એકમનાહ
સાખિ ધરી કીરતારકું કેતઉ મોલ યણાંહ. ૮ ગ
દસ ઘોડા, દસ હાથીયા, વીસા સઉ કરવાહ (?)
નગર નાણુ ઉચાટસું, એતઉ મોલ યણાંહ. ૯ ગ

૧. આ દૂહાનું પાઠાન્તર આમ મળેલું છે:

મધુકર સમરઈ માલતી, હાથી સમરઈ વિંજ
હું સમરું મુખ તાહરું નિમ સમરઈ અહિ વંશ.

૨. પાઠાન્તર: ચંદા નિરમલ રાત્રી તિમ કરો નિમ ન વિહાઈ,
નાગરવેલી પાન નિમ પિયુ મેહલો ન ભઈ.

વિહાઈ (સં. વિમાતિ) - વહાલું વાય. ૪. મોહ-મઠ. ૫. બલિહારી=બલિ-હારી; વારી (બલિ) બઈ.
જુઓ હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ વહાહરણ:

પાદ વિભગી મન્ત્રી સિવ સ્તુતિનું લખ્યસુ ।

તો વિ કટાર હત્યહુ ચલિ કિષ્તનું કન્યસુ ॥

૭. વાયસડુ...તૂટી-એક સીનો પતિ લાંબા સમયથી પ્રવાસે ગયા હતા, તેથી તે વિયોગથી એટલી
દુરા ચઈ ગઈ હતી, કે કાગડો ઉરાડવા હાય લાંબો કરતાં હાથમાંનાં અડધાં બલોયાં જમીન ઉપર
પડી જતાં. એટલામાં તેનો પતિ આવતો દેખાયો એટલે હુઈથી તેનું સરીર એટલું વધી ગયું કે
ખાડીનાં બલોયાં તૂટી ગયાં. હેમચંદ્રે અવતરેલા અપભ્રંશ દૂહાનું આ પ્રદ ૩૫ લાગે છે:
વાયસુ ડાહ્યનિ બપુ પિંડ દીઠ સહસતિ । જાહ વલયાનહિ ગય બહા કુદ લેલિ ॥

‘જનતા, પ્રીત ન દીછઈ કોઇચું ચિત લાઇ,
અહય મિલન, બહુ વીછડણુ જાપી જાપી છમકુ નઈ.’

પહિલું દાખી પ્રીત કાગલ ધણાઇ મોકલા,
હવિં તું નાણુઇ ચિત બોલ ખીળના સાંભલી. ૧૦ ગ
જેહવી પહિલી પ્રીત તેહવી છિ ગાનિ માહરિ
બોલ ખીળ દે ચિત સનજન, તે તાહરી નહી. ૧૧
જેહવું પહિલુ રંગ એહવુ અમહનિં ચિતવે
મ કરે તેહ જ લંગ જાતે દીહડે પાહટો. ૧૨
સનજણુ સો જોયણુ ગયા, વલી જાઉં પચાસ
પણુ તિહાં તે સું હવું પ્રીત ન છંડી પાસ. ૧૩
રે સનજન, ગુણુ તાહરા હું સમરું દિનરાંતિ
માહરું મન અતિ ટલવલિ નયન ખંચઇ પાતિ. ૧૪ ગ
જે જડ જડી સુજનનઈ, રેહી તેહ અપાર
તે જડ કિમહિ ન નીસરઇ જો મિલઇ લાખ લોહાર. ૧૫ ગ
પાહણુ ધડો રે હીયા, કિ લાકડ કિ લોહ ?
બીખાણું ફાટિ નહી જ્ઞાલાં તણુઇ વિછોહ. ૧૬
પ્રીતિ પંખેરડાં લલી જોડીનિ મલંતિ
પંખવિહણી પ્રીતડી હમ્મે ખૂરી મરંતિ. ૧૭ ગ
મન જાણુઇ વનવત્તડી કહિ આગલિ ન કહાઈ,
સંભારી તા બોલડા હિયડું ગહવર ચાઇ. ૧૮
તુમ્હ મનિ જાણુ તેહુ ગય દુરન્તારિ કયવાસ
નયણુહ અંતરિ પડી ગયા, જીવી તુમ્હારિ આસ. ૧૯
જોલી ગુણિ, ન રોષઈ, કુજ્જહ તણુ મનોહ
જાઇસ્યઈ ગડબડ કરી જિમ ઉન્હાણિ મેહ. ૨૦ ગ
અમ્હ હમ્હું સભર જરિઉં જિમ તારાઇ અજબ
જવ મિલુંગી સનજના તવ કહુંગી સખ. ૨૧ ગ
સજણુ ચાલ્યા હે સખિ, પહલાણુ કેકાણુ
નવ જાણું કે જાઇસિ પહિલું પિયુ કિ પ્રાણુ ? ૨૨ ગ

૧૫. પાડાન્તર: સનજણુ, તાહરા ગુણુતણી જડ પસરી મન માંહિ,
કાડી તા ખીલી નહી જો વરસા સો જાહિ.

૧૬. પાહણુ-પાપણુ. બીખાણડ ..વિછોહ-જ્ઞાલાંનાં વિચેષથી ફાટી જઈ નથી. ૧૯. કયવાસ
(સં. કૃતવાસ)-વાસ કરવાથી. ૨૦. આ દૂરે ખંડિવા મુખ્યાનો જણાય છે.

‘વક્ષોજચિહિતમુરો દયિતસ્ય વીશ્ય વીર્ષ ન નિશ્ચિતિ જલ્પતિ નેવ ક્ષિયિત્ ।
પ્રાતર્જલેન વદનં પરિમાર્જયન્તી ચાલ્ય નિલોચનજલ્પાનિ તિરોદધાતિ ॥’

ભાગ્યુદય ‘સમંજસી’

तुं नान्युध डिस्तार ने भो सनजन वीसरध,
 हा'जामि के वार सास पहिला संवरध. २३
 नयथु आंतरि कुंमर, मन आंतरि न केय,
 सनजथुसिठं मेधावकु ने विह करि तु होय. २४
 साजनीयां वडिवाधं करी पाविं यउयां मधं दौड
 जतां हियअ ले गया निम कपडा मण्ड. २५ ग
 साजन गया विदेस, ताहु दे कुंयी हवी
 उधाउड किम करेस ? सारीभडं देभडं नही. २६ ग
 नीसासठि लखु सरण्यु, आधउ दुःख सहंति
 विरह विछोवां माथुसां हियकुं झाटी भरति. २७
 प्रीतम करी वाट जेतां हुं दिन नीगमुं
 दीपकुं न पडि झाट कडि' दीसअ कारिमुं. २८
 कोधधं धलुध विवाप भूरभ, तन कां सुखध ?
 कागल तलुध मिवाप मन अंतोष न भोनजे. २९ ग
 ते दुःख ललुध देव ने स्वप्ने भिन्नियां साजथां,
 हिय आपि न आवध निहः किलां भिलवुं, किदां देभनुं ? ३०
 सनजथु धक्क विदेसअध, राति अंतोपधं आध
 जधं सोवडं तध आ पडध, जध जगडं तध जध. ३१ ग
 उकी रही वडिवावीया, साजथु गया सरोस
 ना बाली गति आहडी, ना गुणु पूछा, होस. ३२ ग
 साजथु यादया हे सप्पी, वानया विरहनिसाथु,
 हायां यूडी दल पडी, दीना हुआ पराथु. ३३ ग
 सनजथु यादया हे सप्पी, ताती वेधु मांढ
 हुं ना सरण वाहली, हिर हिर करती छांढ. ३४ ग
 सांवरसी सयथांढ, वयथां वीसरसी नही,
 नीतरसी नयथांढ, माता आवथु मेढ जयुं. ३५ घ
 लमरा, पूछडं वाटडीः कालडं कवथु गुणुथु ?
 आहिर दधडि लूअडी, आभ्यंतर विरहेथु. ३६ च

३१. सरभावेः नव सुडं तव नगवध, नव नगडं तव नध,
 अित विहगां वडिवांः हदि भरि रथणी विहाध.

तथा 'शिवाजी सतसर्ध'भानो दृढोः

देखीं जागत वैसिने सांफरी लगी कपाट ।

फित हूँ आवत जात मजि, को जानै किहि वाट ॥

३२. वडिवाविधा-वडावा. आहडी (सं. दाहा)-दाय. ३५. सयथांढ-सनजन, वयथांढ-वयन.

‘નયણુ પદારથ, નયણુ ધન, નયણુ નયણુ મિલત,
અણુલવ્યારથું પ્રીતડી પહિલું નયણુ કરત.’
(‘માધવ’ કામકુંડલા દોઝક ગા. ૨૦૨)

વિસદર કેરા ડંકિઆ તાંહ ગારડી અહુ હોઈ,
નયણુકેરા ડંકિઆ ‘જીવઈ’ નિરલો કોષ. ૩૭
નયણુસમે વૈરો ન કો, પરનઈ લાગઈ પાય,
અગનિ સરસી આણુ કરી આપણુ અંગિ લાય. ૩૮ હ
દિલના ચાકર નયન છઈ, જિહાં બેનુ તિહાં જાય,
જિહાં દેખઈ ધણુ અંગિયાં નિપટ ભિખારી થાય ૩૯ ન
નારી, નયણુ આપણે, કાજત ધણું મ દેમ,
જે જે દેખઈ તે મનઈ, કેનાં પાનક લેમ? ૪૦ ચ
તાં લગ સજ્જન નેદ જરિ જાં આગમ નયણુંદ,
ભણા ભણેરા વીસનઈ જિહાં રચા નયણુંદ ૪૧ જ
નયન હમારા લાલચી રહા ન માગઈ સીખ,
જન ધરિ દેખઈ યોરના તા ધરિ માગઈ ભીખ ૪૨ ગ
નયણુ કરઈ તો નેદ કર, નહીનર નયણુ નિવાર,
હમ હરણાં, તુમ પારખી, નયણુખાણુ મત માર. ૪૩ હ
મનડઉ જેતઈ દિરઈ તેતઈ રિંઈ ન પાંખ,
હિયડઉ હાકિલઉ રહઈ, વારી રહઈ ન આંખ. ૪૪ ગ
હંસગમની, મુગલોચણી, અંજી પરિ પાઉ ધરનિ,
એક અંવણુ તો મિં દીકઉ, અખિયાં કાઉ દલંતિ. ૪૫

૩૭. વિસદ (મં. વિષયર) — નાગ. ૩૮. ધણુ ‘દેશ’ — પ્રિયા; જેમકે “હું” યાં પૂછું પાંધિયા, થેં કયું ધણુ છોડી આજ? ” — અન્દ્રકુવરની વાર્તા; તેમજ હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ કદાહરણમાં પણ ‘હોજા સામલા ધન ચંપાવળી ।’

૪૧. સરખાવો: સજ્જન તાં લગ એક હે નં લગ નયણુ હજૂર,
ભણાં ભણેરાં વીસનઈ નયન મિયાં જામ દૂર.
(‘પ્રસ્થાન’ વૈરાખ ૧૯૮૯)

૪૨. પાઠાન્તર: નયન હમારા લાલચી ભરી આવે ટકી નય,
અંગાં મોડાં પેખતાં નિપટ ‘ભિખારી’ થાય. હ

૪૩. પાઠાન્તર: ગોરી, તિરંઈ લોચણાં. મૂઢ લણી મત માર,
કાં આપણું સનેહ કર, કાં નયણાંને વાર. હ

૪૪. હાકિલઉ રહઈ — હાકમા રહે છે. ૪૩. પાઠ (મં. પાર) — પમ. ૪૪. સરખાવો: બિહારીનો દોહરો:
‘કયોં વસિયે કયોં નિવહિયે નીતિ નેહુર નાહિ ।
લગાલની લોચન કરે નાંદક મય વેષ જાહિ ॥
(બિહારી સતસઈ, ગ્ર. પ્રે. ની આવૃત્તિ પૃ. ૬૦)

નિહિં નિહિં લાગે નવણુલાં, તિહાં હાડા મ લગાસ,
નવણાં રોધ છૂટિસિ, તું જૂરંત મરેસિ. ૪૬

સામાન્ય ઉક્તિઓ

બોલ સરીખી, સું કંઠ, નહી કાપડ, નહી પોત,
સંજનને નહીં સવાદીયા, તો ફેરો દીજઈ ફોક. ૪૭

સંજન, સાચી પ્રોતેડી જલ-દાદુર, બન-મોર,
સૂરેજ-કેમલ કેતક-બમર, વલી ને ચંદ-ચોકાર. ૪૮

બહાલા સુણેને વીનેતી, સાચી કહું સુવિચાર,
અંધ મેનિ તુમ્હે મનિ વીસમું, તુમ્હે મેન કેરો વિચાર? ૪૯

સંજન સુકલીણીતણાં કિમંદિ ન વિહડઈ વંથ,
ને કાગળ કાલા કેરા, હંસા સોષ જ હંસ. ૫૦

આસવિહુધાં પતંગીયા દીવિ પડી મરંતિ,
વેધ વિહુધા માણસ મરણુ લઈ ન બીહતિ. ૫૧

સોહવિ સમજિ, રનેહ મ કરિ લાહા લોહજ લેખ્ય,
નિમ માંછા તિમ માનવી જલ પડંતા દેખ્ય. ૫૨

એક સંજન નંદ દોમડા અણુ પરખ્યા મ લેસ,
ધિક ખોટા, ધિક કાકરા, બધડી હાથ ધેસેસ. ૫૩

વિહ નાહ ન જીવીં, રંગિ દીજઈ દેહ,
મનરંગિ બોલાવીં, નવ દીજઈ તસ ઉહ. ૫૪

ને દીડઈ દુઃખ વીસરઈ, મન બેપજઈ ઉલ્હાસે;
તિણસું નેહ ન છાંડીં ને તૂટી પડિ આકાસ. ૫૫

પ્રીતવિહુણુ પ્રેમરસ, મેલા કીજઈ માંડ,
અણુબાવતી આરોગીં ખારી લાગઈ ખાંડ. ૫૬

ગોરી, થોડા મિત કરિ, ઘણુ ચલક કુનામ,
ધોળી ફેરી કુંડ નિમ ખુદિસિ આખુ ગામ. ૫૭

૪૬. સરખાવા: સરવરને હંસુ જપે, વર્ષા જપતો મોર,
સાજણને સાજણુ જપે, જેમ ચાંદો જપે ચકોર.

(કાઠિયાવાડી દુહા. ૫. ૧૪)

૪૭. વેધ-મોહ; જેમકે 'ગોરીસું' મુઝ લાગો વેધ, મંત્રી, મુઝ પ્રતિમ કરિ નિષેધ' (સંપ્રદિ-
ન્યકૃત સિદ્ધાસન જત્રીસી, કથા પહેલી). ૫૦. લાહા...લેખ્ય-કુનિમાંના લહાવાને લોહા નેવા નણુ.
૫૨. નાહ (સં. નાચ)-પતિ: ૫૬. એક પ્રેમાળ જોડાંના પ્રેમનું પારખું કરતાં બન્ને નણુ મરણુ
પામ્યા, તે વિષમને લગતો આ દુહો છે.

એક મરતાં દો મુખાં રાગ તે હાય ધસંતિ,
 પ્રેમ તણું રચું પારખું હિયડા, મનઝ વસંતિ? ૫૮ ચ
 અગર તણુમ અનુસારિં પીડતાં પ્રેરિમલ ધરમ,
 તે સનજન સંસારિ દોઢાં પણિ લાધાં નહીં. ૫૯ ગ
 દિવસ આરિ પરિમલ ધરમ જ્ય હોઈ રંગ વિરંગ,
 લાખ લહમ લાખાં તણી કમહિ ન હોમ વિરંગ. ૬૦
 સનજન, એવી પ્રીત કરિ, જેવી વૃક્ષ કરતિ,
 ધૂપ સહમ સિર અપણુમ, અગર છાંહ કરંતિ. ૬૧
 તડકમ ત્રેહ ન હોમ, વિણ વાદલ વરસમ નહિ,
 પ્રાણિ પ્રીત ન હોમ, મેલિ મુરખ; મુઝ બાંહડી. ૬૨ ગ
 રૂપિ રચડા મોર, પ્રીતિ પારેવાં લસા,
 ધાનવિનાસણ દોર ધરિ ધરિ દોસમ અતિ ધણા. ૬૩

લોગીલાલ જયવંદ સાંડસરા

પૃથ્વીનું વય

સ્થૂળ કે ચેતન સર્વ કાળને આધીન છે. કાળની કરવત વિશ્વના દરેક ખૂણામાં નિરંતર ઘસાતી આવી છે, અને જ્યાં સુધી વિશ્વમાં ઉષ્ણતા હશે, જ્યાંસુધી વિશ્વમાં ગતિ હશે ત્યાં સુધી કાળ વહેતો જ રહેશે. કાળના વહન સાથે વિશ્વના સંપ્લવમાંથી વ્યવસ્થા ઉદ્ભવે છે અને વળી, વ્યવસ્થામાંથી વિપ્લવ થાય છે, બાળક મોટું થઇ વૃદ્ધ બને છે તે દરમ્યાન એના શરીર અને અવયવમાં અનેક ફેરફારો થાય છે અને ફેરફારો ઉપરથી એણે કેટલો કાળ વીતાવ્યો હશે એ કહી શકાય છે, એ જ રીતે 'પૃથ્વીની સપાટી અને ભીતરમાં અનેક જાતના ફેરફારો અને પુનર્રચના આદ્યા કરે છે. મનુષ્યના પચાસ કે પોણાસો વર્ષના ટૂંકા ગાળા દરમ્યાન, એ ફેરફારો દૃષ્ટિએ પડતા નથી અને આપણને એમ જ લાગે છે કે પૃથ્વીની સ્થૂળ વસ્તુ કાળથી અખાંધિત રહે છે, અને વય પૃથ્વીને સ્પર્શતું નથી. પરંતુ પૃથ્વીના ભીતરમાં તથા સપાટી ઉપર એવાં બેજો પ્રવર્તી રહ્યાં છે કે જે હમેશ પૃથ્વીની રચનામાં અને દેખાવમાં ફેરફાર કરતાં રહે છે. પવન, વરસાદ, સમુદ્ર, જ્વાળામુખી, ધરતીકંપ, સૂર્યનો તાપ, ગુસ્તવાર્ધકર્ષણ વગેરે સર્વનો પૃથ્વી ઉપર અસર થાય છે. કેટલકે કેટલાં સમુદ્ર અસી જમ્મ વેરાન રહ્યા પડે પથરાઈ ગયા છે. કેટલાંયે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશો જલપ્રલય પામી લય થયા છે. ઠેર ઠેર પૃથ્વીના ભીતર ફાટી, જ્વાળામુખી અગ્નિ પ્રસવ ફેલાવે છે. એવા જ અગ્નિપ્રસવના સાક્ષીરૂપે પર્વતોની અવિચ્છેદન દારમાળા વિસ્તૃત ખડોને એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી પ્રસરી રહી છે. વરસાદના સાધારણ પ્રલયો તો સર્વેએ નિહાળ્યાં હશે. નદીના બહોળા થતા પડે તો સર્વેએ જોયા હશે, આ સર્વ એક રીતે કહીએ તો પૃથ્વીને વૃદ્ધ બનાવે છે. ધગધગતા (જ્વાળામુખીના) લાવારેસ અને વાયુથી રચાએલા સૂર્યમાંથી એક કાળે પૃથ્વીનો કોઇ અકસ્માતે જન્મ થયો અને એ પછી પ્રતાપી પિતા સૂર્યના જેવી જ તેજસ્વી ધગધગતી, બાહ્યાવસ્થાની મસ્તીથી ભરેલી પિતાની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી. પરંતુ પિતાનો પ્રતપ્ત એનામાં ન આવ્યો અને એને પિતાથી થએલી દૂરતામાં એકલચાતું લાગવાથી કાળની અસર વધુ થઇ અને બાહ્યાવસ્થાની મસ્તી ધીમે ધીમે શમી ગઇ. અભ્યારે એનો યુવાનીનો સમય ચાલે છે. એ યુવાનીમાં કંઇક મદભરી હોવાથી કોઇક વાર મસ્તીમાં આનંદ લે છે, સાગરરૂપ એનાં હૈયાનો ઉન્માદ હજી શમ્યો નથી અને એ હૈયું હજીએ નાચી રહ્યું છે અને કોઇક વાર મસ્તીમાં પછી મજા લે છે. પરંતુ કાળની અસર એને ધીમે ધીમે શાંત કરે છે, અને એક વખત એવો આવશે કે એની સર્વ મસ્તી, સર્વ ઉન્માદ, સર્વ પ્રવૃત્તિઓ શાન્ત થશે. એની સપાટી અને ભીતરમાં સદૈવ અક્રિયા (Inaction) બાપી રહેશે, અને મૃતઃપ્રાય થયેલાં મનુષ્યના નિષ્કેષ શરીરની પેઠે ગુસ્તવાર્ધકર્ષણી કાઢી ઉપર સૂર્યની ફરતે ફરતો રહેશે. તે વખતે ન હશે માનવીએ રચેલાં મહાલયો કે ન રહેશે એની ઇતિહાસની કંઈ સ્મૃતિઓ. 'ચેતન' તો પૃથ્વીના મૃત્યુ પહેલાં એને છોડીને ચાલ્યું ગયું હશે. એ મૃત્યુનો કાળ ક્યારે આવશે એ ન કહી શકાય, પરંતુ એની અસ્પૃશની યુવાની પ્રાપ્ત કરતાં કેટલો સમય લાગ્યો એનું માપ કઠાય તો એના મૃત્યુની કંઈક ઝાંખી કરી શકાય.

પૃથ્વીનો જન્મ ક્યારે થયો હશે એ વિષે સસક્ષના જમાનામાં અનેક વાદો ચાલતા હતા. સાધસરો કહેતો હતો કે સૃષ્ટિ ૨૦ લાખ વર્ષ ઉપર સંપ્લવમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હતી. બાબીલોનના લેવિબ્રેક્તા માનતા કે સૃષ્ટિ અને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સાથે જ પાંચ લાખ વર્ષ પહેલાં થઇ હતી. ઇરાનના ઝોરાસ્ટર મત પ્રમાણે પૃથ્વીનું વય ૧૨૦૦૦ વર્ષથી વધુ નથી. હિંદુ મત પ્રમાણે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ૪૦૦૪ (ખ્રી. સી.)ના ધાર્મિક વર્ષમાં થઇ હતી. ખ્રિસ્તી (ધર્મ) મત પ્રમાણે પૃથ્વીની રચના અને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ એક અડવાડિયામાં પ્રભુએ પૂરી કરી હતી. હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞો એમ માનતા હતા કે જગત અને ધ્વજ માયા-રૂપ છે અને યુગે યુગે એ નાશ પામી સર્જાય છે. દરેક ચાર યુગ પછી પૃથ્વી ઉપર પ્રલય પ્રવર્તે છે અને ત્યાર પછી અનંત કાળની સ્વતંત્રતામાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઉપરથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પૃથ્વીના વયની કલ્પના શરૂ થઇ તે પહેલાં એ ઉમરની સંખ્યા થોડાક હજારથી લાખો વર્ષની હોય એમ અનેક મતો ઉપર માલમ પડતું. એ સર્વ આગરાની પાછળ ધાર્મિક માન્યતા કે પછી શુદ્ધિવાન મનુષ્યોની મનસ્વી કલ્પનાનું બળ રહેલું હતું. પરંતુ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે ઘણાને લાગ્યું કે એ સર્વ કલ્પનામાં કંઈ તથ્ય નથી અને પૃથ્વીના વયની કલ્પના વૈજ્ઞાનિક આધારે થવી જોઈએ. આ દિશામાં અનેક પ્રયત્નો થયા અને પૃથ્વી ઉપરના અનેક ફેરફારોને ધ્યાનમાં લઇ જુદી જુદી ગણતરીઓ થઇ છે. એ સર્વ ગણતરીમાં પણ લાખો વર્ષોનો ફેર આવે છે, પરંતુ એથી નિરાશ ન થતાં, હજીએ ગણતરીઓ વારંવાર વધુ મજબૂત પુરાવા ઉપરથી ફરી કરવામાં આવે છે. આ સર્વ ગણતરીમાં આગળનાં ઘણું તથ્ય છે એમ જરૂર લાગશે.

કંડી, પોટ્ટી પૃથ્વી ઉપર ત્યારથી વરસાદની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જમીનના પોટો ધોવાતા જાય છે, અને દર વર્ષે માટી અને પથ્થરનો અમલો ટન જથ્થો સમુદ્રની અંદર ધસડાય છે. દર વર્ષે પાણીના ધર્પણથી નદીના કરાડા (બેખડો) વસાય છે અને એના પોટો પહોળા થતા જાય છે. ઉંચાણમાં આવેલા પહાડોની બેખડોમાં પાણી પડે છે અને એ પાણી ઠંડું પડી બરફ બનતાં પર્વતોની બેખડોને તોડી નાખે છે અને વરસાદ પાણીના પ્રવાહમાં ધસડાઈ, અથડાઈ, જુકો થઇ સમુદ્ર તરફ ગતિ કરે છે. આ સર્વ ફેરફારોમાં કાળની અસર ચોક્કસ દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. આવાં ધસડાઈ ગયેલાં માટી અને પથ્થર સમુદ્રના મુખમાં અને બીજી આસપાસની નીચાણવાળી જગ્યામાં જાળીને ઠરે છે, અને વર્ષો વીતતાં થર ઉપર થર બાકતા જાય છે. આ ઉપરાંત અગત્ય મુનિએ સમુદ્ર ખારો ક્યો એ કલ્પના જવા દઇએ તો દર વર્ષે જમીનની સપાટી ઉપરથી ધસડાતા મીઠાએ સમુદ્રને કાળ-ક્રમે ખારો બનાવ્યો હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરાંત ડાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદથી પણ એક પ્રાણીમાંથી બીજાની અને એ પુરંપરાથી મનુષ્યની હાલની ઉત્ક્રાંતિ થતાં કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં એ કલ્પવું શક્ય બને છે. આ સર્વ ઉપરથી જુદી જુદી રીતે પૃથ્વીની વયની ગણતરી થઈ શકે એમ દેખાય છે.

૧૭૧૫ માં જોહી નામના ખગોળશાસ્ત્રીએ સમુદ્રની ખારાશ ઉપરથી પૃથ્વીની વયની ગણતરી કરી હતી. જમીનની સપાટી ઉપરથી, દર વર્ષે કેટલું મીઠું સમુદ્રમાં ધસડાઈ જાય છે એની ગણતરી થાય અને સમુદ્રમાં રહેલા કુલ મીઠાનું માપ નીકળે તો જરૂર પૃથ્વીની

વયની આશરે ગણતરી થઇ શકે. એ ગણતરી માટે અનેક ઢેકાણે જીવને સમુદ્રના પાણીના, નદીમાં વહેતા પૂરના, અને જમીનના ખોરાશના પરિમાણો નિયત કર્યા હતાં અને એ સર્વની સરેરાશ કાઢીને તે કાષ્ટક ગણતરી માટે લીધાં હતાં, જે નીચે પ્રમાણે છે:—

સમુદ્રના પાણીનો જથ્થો	૧,૧૭,૮૦,૦૦,૦૦૦ અબજ ટન
સમુદ્રના પાણીમાં મીઠાનું પ્રમાણ	૧૦૮ ટકા
સમુદ્રના મીઠાનું વજન	૧,૨૬,૦૦,૦૦૦ અબજ ટન
દર વર્ષે ઉમેરાતા મીઠાનું વજન	૧૫૬ કરોડ ટન
સમગ્ર મીઠાને ભેગાં થતાં લાગેલો વખત	૮,૧૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ

ઉપરના કાષ્ટક ઉપરથી સમુદ્રની ઉત્પત્તિનો સમય ૮૧૦ લાખ વર્ષ પહેલાં હોવો ભ્રમ્ય એમ કહી શકાય છે. આમ છતાં કેટલાક સિદ્ધાંતાશ્રય (Hypothesis) રાંકારપદ છે. દાખલા તરીકે (૧) દર વર્ષે સમુદ્રમાં ઉમેરાતા મીઠાનો પ્રવાહ ૮ કરોડ વર્ષ સુધી એકસરખો કાયમ રહેલો ગણાય કે કેમ? (૨) ઉત્પત્તિ વેળા સમુદ્ર ખારો હશે કે મીઠો? (૩) ધણી વાર સમુદ્રમાં કાટતા જ્વાળામુખીઓમાંથી મીઠાનો કંઈક ઉમેરો થયો હશે કે કેમ? (૪) રાસાયણિક ક્રિયાથી મીઠું ઉત્પન્ન થયું કે કેમ? (૫) પૃથ્વીની સપાટીનું ક્ષેત્રફળ એનું એ જ રહ્યું હશે? આ સર્વ બાબતોથી કંઈ પણ ખાસ ફેર પડ્યો ન હોય અને એ સર્વ મીઠાનો અમુક જાગ નદીમુખમાં માટીના થરો સાથે ઠરી ગયો હોય એમ માનીએ તોએ ઓછામાં ઓછું ૩૩૦ લાખ ટન મીઠું તો જરૂર સમુદ્રમાં ભળતું હશે.

ઉપરના આધારે સમુદ્રનું જીવન ૩૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ (૩૩ કરોડ) વર્ષનું ગણી શકાય. પરંતુ સમુદ્રના જીવન ઉપરથી પૃથ્વીની ઉંમરની ચોક્કસ કલ્પના ન જ થઈ શકે, પરંતુ પૃથ્વીને ઠંડી પડતાં કેટલો વખત ગયો હશે એની કશી માહિતી મળે તો સમુદ્રજીવનનો આશરો ઉપયોગમાં આવી શકે.

આ ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિકોને પૃથ્વીનાં જન્મકાળ શોધવાને બૃસ્તરવિદ્યાનું મહાન શસ્ત્ર હાય લાગ્યું છે. બૂર્જર્મના પડ ઉપર પડ તપાસતાં જગતનું ઇતિહાસ પોતાનો ઇતિહાસ ખુલ્લો કરે છે. જાડને કાપતાં તેના બીતરના પડની ગણતરી કરતાં જાડની ઉંમર શોધી કઢાય તેમ પૃથ્વીના ચર ઉકેલતાં તેની ઉંમર અને ઇતિહાસ બૃસ્તરશાસ્ત્રીઓને સમજાય છે. સમય જતાં પૃથ્વીની સપાટી કેટલેક ઢેકાણે પુરાતી જાય છે, કેટલેક ઢેકાણે જમીન ધોવાઈ જીવને નીચે ખેસતી જાય છે. જમીનના ચરો ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ચારે ચર અનુક્રમે ૧,૮૦,૦૦૦ ફુટ, ૧,૮૫,૦૦૦ ફુટ, ૬૧,૦૦૦ ફુટ, અને ૭૨,૦૦૦ ફુટ ઊંડાઈના છે. દર હજાર વર્ષે એક ફુટનું પડ બંધાય તો પૃથ્વીનું વર્ષ ૫૦ કરોડ વર્ષનું આવે; ત્યારે એક ફુટનું પડ થતાં ૪૦૦૦ વર્ષ લાગે એમ ગણીએ તો ૨૧૦ કરોડ વર્ષની ઉંમર આવે છે. આ ગણતરીમાં પણ હમેશ બૂલ હોવાનો ઘણો જ સંભવ રહે છે. કારણ કે ઇતિહાસની શીશીમાં રેતીની પેઠે દરેક ચર બંધાતાં સરખો જ વખત ગયો હોય એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી અને એથી એક ફુટના ચર બંધાતાં ૧૦૦૦ થી ૪૦૦૦ સુધીમાં ચોક્કસ કેટલાં વર્ષ લાગે એમ ન કહેવાય. એટલે પૃથ્વી ઠંડી થયા બાદ એની ઉપર બૃસ્તરપટો બંધાતાં ૫૦ કરોડથી ૨૧૦ કરોડના વચગાળાનાં વર્ષો વિત્યાં હશે એમ લાગે છે.

૫૦ થી ૬૦ વર્ષ અંગાઉ લોર્ડ કેલ્વીને જાણ અને જીવ વિનાની ગરમ પૃથ્વીને ઠંડી પડતાં કેટલો વખત લાગ્યો એની ગણતરી કરી. એના સિદ્ધાંતો ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉપર આધાર-બૂત હતા. પૃથ્વીને ઠંડી પડતાં અને હાલની સ્થિતિમાં આવતાં ૪ કરોડથી વધુ વર્ષ નથી લાગ્યાં એમ એની ગણના હતી.

આ સમય અને ઉપર દર્શાવેલો ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનો સમય એ બેમાં અત્યંત ભેદ છે, અને ધણા એમ માનતા હતા કે લોર્ડ કેલ્વીનની ગણનામાં કંઈ પણ ભૂલ હોવી જોઈએ. આ બાબતમાં ધણા વિવાદો ચાલ્યા અને છેવટે એમ પુરવાર થયું કે લોર્ડ કેલ્વીનની ગણતરી ભૂલભરેલી છે અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનો આશરો વધુ પાયાવાળો છે. આમ ભૂસ્તર-શાસ્ત્રીઓ આશાવાદ ખરા થયાં.

એ ઉપરાંત આકર્ષણવાદ (Tidal Theory) ઉપરથી પણ પૃથ્વીનું વય અમુક હદ સુધીમાં નિયત થાય છે. એ વાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એમ માલુમ પડે છે કે સર્વ અંદો ન્યારે સૂર્યમાંથી છૂટા પડ્યા ત્યારે મોટી કક્ષામાં ફરતા હશે અને જેમ જેમ એ ઠંડા પડી કંદમાં સંકોચાતા ગયા, તેમ તેમ તેમની કક્ષા નાની થતી ગઈ છે; ખાસ કરીને વાયુની ઘનતા અને હાલની કક્ષા એ બન્ને ઉપરથી એ અંદોની ઉંમર શોધી શકાય છે. આવી રીતે દરેક અંદોની હાલની કક્ષા અને તેના વાયુની ઘનતા ઉપરથી, તેમની ઉત્પત્તિનો સમય શોધતાં દરેક અંદોની ઉંમર લગભગ સરખી જ આવે છે, અને આસરે ૧૦૦ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષ પહેલાં સર્વ અંદોની ઉત્પત્તિ થઈ હશે એમ લાગે છે. આ સિદ્ધાંતને આધારે પૃથ્વીનો જન્મ-કાળ વધુ ચોકસાઈથી નિયત થયેલો ગણી શકાય; કારણ કે એમાં વર્ષોની ગણતરી સૂર્યથી પૃથ્વી છૂટી પડ્યાની શરૂઆતથી જ થાય છે, ન્યારે ખીજી ગણતરીમાં અમુક કાળ સુધીની જ ગણના થાય છે.

ચંદ્રના આકર્ષણને લઈને સમુદ્રનાં પાણી હમેશાં તે દિશામાં ઉપસેલાં રહે છે એટલે પરિણામે પૃથ્વીની અક્યવિત ધીમી પડતી જાય છે. આથી ફરીને ચંદ્ર પૃથ્વીથી દૂર ને દૂર સરતો જાય છે, જે આપણે એમ ધારીએ કે ચંદ્ર પૃથ્વીથી વાયુરૂપ સ્થિતિ વખતે છૂટા પડી ધીમે ધીમે દૂર ગયો છે તો અત્યારની કક્ષામાં આવતાં ચંદ્રને કેટલો સમય ગયો એ તારવી શકાય. આ ગણતરી પ્રમાણે એ સમય ૫૦૦ કરોડ વર્ષથી અંદર આવે છે. આની અંદર પણ ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયા પહેલાં કેટલો સમય ગયો હશે એ શંકારપદ રહે છે.

અંદોની ઉત્પત્તિ બે સૂર્યો એકબીજાની ધણા નજીક આવ્યા હોય અગર એકએક સાથે અથડાયા હોય ત્યારે થયેલી મનાય છે. આવી અથડામણ ન્યાં તારાની સંખ્યા વધુ ઘીય હોય ત્યાં થવાનું વધુ બનવાજોગ લાગે છે. સૂર્ય પોતાના અદ્ભુત સાથે અત્યંત વેગથી ગતિ કરી રહ્યો છે, અને હાલ એ તારામંડળના મધ્યમાંથી ધણે દૂર નીકળી આવ્યો છે. આપણા તારામંડળના મધ્યમાં તારાની ઘનતા ઘણી છે એટલે સૂર્ય ત્યાં ખીમ સૂર્યની અડફટમાં આવ્યો હોય એ વધુ બનવાજોગ છે. એ ઘનતાવાળા પ્રદેશમાંથી હાલના પ્રદેશમાં આવતાં સૂર્ય કેટલાં વર્ષ લીધાં એ નક્કી થાય તો આસરે અંદોનો ઉત્પત્તિકાળ મળી આવે. એ આધારે પણ પૃથ્વીની ઉંમર ૨૦૦ થી ૨૦૦ કરોડ વર્ષની વચ્ચે આવે છે.

ઉપરની સર્વ રીતોથી એક રીત રેડીઅમ અને એવી ધાતુના આધારે મળી છે. બેકરેલ નામના વૈજ્ઞાનિકે થોરીઅમ નામની રેડીઓ-એક્ટિવ (આપવિનાશી) ધાતુની શોધ કરી. (એ ધાતુને રેડીઓ-એક્ટિવ એટલાં પૂરતી કહેવામાં આવે છે કે એના પરમાણુ સતત ભાંગતા રહે છે અને આપોઆપ એક ધાતુનું પરમાણુ બીજી ધાતુના પરમાણુમાં બદલાઈ જાય છે.) થોરીઅમ ધાતુના પરમાણુમાંથી આલ્ફા, બીટા અને ગામા નામનાં કિરણો નીકળે છે; કારણકે એના પરમાણુ આપોઆપ ભાંગી જાય છે. દર સેકન્ડે અમુક પ્રમાણમાં જ એ પરમાણુની સંખ્યા ભાંગી જાય છે. એક પરમાણુ ભાંગતે બીજી ધાતુના પરમાણુમાં પરિણમે. અને અમુક કાળ જતાં એ જ પરમાણુ ભાંગીને વળી બીજી જાતનું પરમાણુ બને છે. આ વિક્રિયા સતત આવડાથી કાળાંતરે થોરીઅમ ધાતુ સીમામાં રૂપાન્તર પામે છે. ૭૪૦ કરોડ ગ્રામ યુરેનીઅમ (એ નામની બીજી આપવિનાશી ધાતુ) માંથી દર વર્ષે એક ગ્રામ સોડું બને છે. સાધારણ ઉપયોગમાં આવતા સીમાથી આ કંઈક ભુલ ગુણધર્મોવાળું હોય છે, એટલે ખડકોમાં આપવિનાશી તત્ત્વોમાંથી કેટલું સીડું ઉત્પન્ન થયું છે, એનું માપ કાઢવામાં આવ્યું છે. કેટલીક સદજ ભૂપોતે પ્થાનમાં લેતાં પૃથ્વીના જન્મકાળથી અત્યાર સુધીમાં એ સોસાના જથ્થાને બેગો થતાં કેટલો સમય વીત્યો એ પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ જગ્યાએ ધણી જ સંદેશાઈયો ગણી શકાય. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અનેક જગ્યાએ મળી આવતાં આપવિનાશી તત્ત્વોની સાથે ભેગા થયેલા સીસાની ઉપરથી પૃથ્વીનું વય લગભગ સરખું આવે છે. અને સદજ વિસ્તૃત અર્થમાં એ ગણતરી લેતાં પૃથ્વીનું વય ૧૨ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષનું ગણી શકાય.

ઉપરના સર્વ સિદ્ધાંતોની તારવણી કરીને પૃથ્વીની વય નીચેના કોષ્ટકમાં આપી છે, જેથી એકબીજા વાદોથી કરેલી ગણતરીમાં કેટલો ફેર આવે છે એ સહેજે દેખાઈ આવશે.

પૃથ્વીની ઉંમર

૧ મહત્તી કક્ષા ઉપરથી	૧૦૦ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષ
૨ ચંદ્રની કક્ષા ઉપરથી	૫૦૦ કરોડ વર્ષથી ઓછી
૩ સૂર્યને તારામંડળના મધ્યમાંથી હાલની જગ્યાએ આવતાં લાગેલા વખત ઉપરથી	૨૦૦ થી ૩૦૦ કરોડ વર્ષ
૪ આપવિનાશી (Radio-active) તત્ત્વોને આધારે	૧૨૦ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષ
૫ સમુદ્રમાં ભેગા થયેલા સીસાના પ્રમાણ ઉપરથી	આશરે ૧૫૦ કરોડ વર્ષ
૬ ખૂસ્તરપટોની જગ્યા ઉપરથી	ઘણી જ અનિશ્ચિત
૭ પૃથ્વીના પટને કંડા થતા લાગેલા વખતની ગણતરી ઉપરથી	" "
૮ ડાર્વીનના ઉત્ક્રાંતિવાદ ઉપરથી	૧૪૦ કરોડ વર્ષ

ઉપરનાં સર્વ પ્રમાણોથી કાઢેલી પૃથ્વીની ઉંમરનો આશરો ૧૦૦ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષનો થાય છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે કોઈને આશ્ચર્ય થાય કે આટલા વિશાળ ગાળામાં આશરો થાય એનો અર્થ શો ? પરંતુ જ્યારે પૃથ્વીની ઉંમર વિશ્વના અસ્તિત્વની સાથે સરખાવવામાં આવે ત્યારે એ આશરો ધણો સારો જ ગણી શકાય. વિશ્વની ઉંમર આશરે ૧,૦૦, ૦૦૦ કરોડ વર્ષની ગણાય છે ત્યાં ૧૦૦ થી ૫૦૦ કરોડનો આશરો ધણો જ સારો ગણી શકાય. આથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે ભવિષ્યમાં વધુ નિશ્ચિત રીતે પૃથ્વીની ઉંમર ન કહી શકાય.

પૃથ્વીની ઉંમરના પ્રમાણમાં માનવના જીવનનો, એનો સંસ્કૃતિકાળ, એના ઇતિહાસો અને એનાં મહાસાહસોનો સમય મહાસાગરના પ્રાણીનો એક ઝિંદુ સમાન જ ગણી શકાય. પૃથ્વીના સમગ્ર જીવનમાં માનવજાતનો અસ્તિત્વકાળ પણ એટલો જ નાનો સમય ભોગવશે એમ લાગે છે. પૃથ્વીનું ઉષ્ણ જીવન અને શીતજીવન એટલું લાંબું ગણાય કે તેમાંનો પ્રાણીજીવનનો મધ્યકાળ દિવસની એક પળ સમાન જ છે.

યશવંત ગુલામભાઈ નાયક

દયાનંદની અર્ધશતાબ્દી :

અબમેરમાં આ વર્ષે દયાનંદ સરસ્વતીની અર્ધશતાબ્દી ઉજવાય છે. મારા બાળપણના સમયમાં સ્વામી દયાનંદનો આર્યસમાજ અમારી જુવાન દૃષ્ટિએને ગૌરવસ્પર્શક, હિંદુધર્મનો આગળ પડતો અને લડાયક વિભાગ હતો. કાળ જતાં આર્યસમાજ પણ હિંદુસમાજનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની ગયું. ધાર્મિક સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ આર્યસમાજ પોતાનું કાર્ય લગભગ પૂરું કરી ચૂક્યો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. શ્રીશિક્ષણ, વિધવાવિવાહ, હરિજનસેવા—આ બધી યે પ્રવૃત્તિઓ અત્યારે સર્વમાન્ય છે. દયાનંદને એક નવી પણ સંગઠિત હિંદુજાતિનાં સ્વપ્ન આવતાં હતાં. એ જાતિની પ્રેરણા અને મૂળ દયાનંદને વેદજન્ય જણાયાં. પરંતુ અત્યારે થોડા આરિતક આર્યોને છોડી બીજા માટે દયાનંદનો 'સત્યાર્થપ્રકાશ' એ પ્રકાશનું એકમાત્ર સાધન ન ગણાય. સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ સ્વામીજીનું કાર્ય અત્યારે આપણને એટલું મહત્ત્વનું નથી લાગતું કે જેટલી એમની દેશ તરફની ધગશ, અન્યાય અને જુલમ તરફ તિરસ્કાર, નિઃસહાય તરફ સહાનુભૂતિ અને સેવાભાવ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદુધર્મનું જીવંત અંગ જોઈએ તો લગભગ એ સમાજમાં છે એમ કહેવામાં બહુ અતિશયોક્તિ નથી. સ્વામીજીને મંદિરો તરફ, મૂર્તિઓ પ્રતિ અને પૂજારીઓ માટે દેવસ્થાનોનાં પાપો માટે અવર્ણનીય તિરસ્કાર હતો. એ તિરસ્કારને એમણે અને એમના અનુયાયીઓએ જુસ્સાવાળી, બળતી ભાષામાં, વ્યક્ત કર્યો. પણ હિંદુસમાજનું કલેવર એટલું જડ અને રીઝું થઈ ગયું છે કે એના ઉપર આ બધા ઉપહાસની બહુ અસર ન પડી. હરિજનોનો ઉદ્ધાર દયાનંદે આરંભ્યો, ગાંધીજીએ વધાર્યો; પરંતુ એની સંપૂર્તિ, એનો ઉપસંહાર, તો યુગધર્મના અનિવાર્ય, અભેદ, બળોના સંઘર્ષથી જ થશે. હરિજનોનો પ્રશ્ન—અને હરિજનો હિંદુસ્તાનની અસ્પૃશ્ય કહેવાતી કામો જ માત્ર નથી,—ખરી રીતે હિંદુસ્તાનની એક વિકટ સમસ્યા છે. એના હાઈમાં ધાર્મિક સંકુચિતતા કરતાં આર્થિક નિર્બળતા વિશેષ છે. આપણા સમાજનું સંગઠન એવું છે, આપણા સમાજના રૂઢિચિવાજ્જે એવા અજબ છે કે ભારતનો આખો યે મહિલાસમાજ આ અતિવિશાળ હરિજનસમુદાયનો એક મોટો વિભાગ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

મહિલા સમાજની સમસ્યા

આ વિકટ સમસ્યાનો નિકાલ થવા માટે હિંદુસ્તાનના સમાજમાં કાન્તિમય ફેરફારો થવા જોઈશે; સમાજની રચના તેમજ તેની આર્થિક અવસ્થા બિલકુલ બદલાઈ જવી જોઈશે; એના શરીરમાં નવા લોહીનો સંચાર થવો જોઈશે—તો જ હરિજનોની સંખ્યા સંસ્કૃતરપટોની જાડાઈ તત્તન ભારતનું સર્જન થાય. અર્થાત્ હરિજનનો પ્રશ્ન એ એક નવભારતનું લવિષ્ય જોતાં મને તો એમ લાગે છે કે સાંપ્રદાયિક પૃથ્વીના પટને કંડા થતા નિરસે ગૌણ થતું જશે. નવા જમાનાને—નવયુગકોને જીવનસંગ્રામ વખતની ગણતરી ઉપરથી—ની ઘણીખરી શક્તિઓનો એ સંગ્રામમાં બિલા રહેવા માટે ડાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદ ઉપરથી વૃત્તિઓના વિકાસ માટે સંપ્રદાયોની સંકીર્ણતા પ્રતિબાધક

છે. સંપ્રદાયોનો સમન્વય એકે અસંભવ વસ્તુ છે. એમની વિશેષતા એમની સૌ સૌની મર્યાદામાં જ રહેલી છે. નવી દુનિયાનું માનસ ધાર્મિકે ઇતિને સ્વીકારે છે, પરંતુ એને સાંપ્રદાયિક રૂપમાં માનવાને માટે ના પાડે છે. જૂના સુધારકોનો માર્ગ અત્યારે સંતોષકારક નથી. કારણ શાસનને અંગે એમાં જે દેશવાસીઓની રિયતિ કાયદાની દૃષ્ટિએ એક અને સમાન છે. એમાં સંપ્રદાયોને સ્થાન જ નથી. ૧૯૨૭ની સાલમાં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં મને એક આઈન્ટરનાનો સભ્ય મળ્યા હતા. વાતવાતમાં ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં મિલકતનો કાયદો સાંપ્રદાયિક છે; અર્થાત્ હિંદુઓની મિલકત હિંદુધર્મના અથવા હિંદુઓને લાગુ પડતા કાયદાઓને અનુસરીને વહેંચાય છે અને મુસ્લીમ જનતાની મિલકત ઇસ્લામી શાસનની રીતે વહેંચાય છે ત્યારે એમને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. સભ્ય જંગમમાં હિંદુસ્તાન એક જ એવો દેશ છે ત્યાં, જેમ આપણું રોશનો ઉપર હિંદુ ખાણું અને મુસલમાન ખાણું, હિંદુ પાણી અને મુસલમાન પાણી હોય છે તેમ, રંધાવેર જંગમ મિલકતની વહેંચણી પણ મહમદી અથવા મનુ મહારાજનાં શીસિને પ્રમાણે થાય છે. પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા પણ હિંદુસ્તાનના વહેમને વશ ન થયાં. તેથી જ વર્ષો પહેલાં એમણે મિલકતની વહેંચણીના તેમજ લગ્ન સંબંધી કાયદો સામાન્ય સભ્ય પ્રજાને અનુસરતો બનાવી દીધો. ગયે વર્ષે પ્રેમાભાઈ હોલમાં સર ગોવિંદ માડગાવકરે હિંદુ કાયદાના સુધારા ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું અને એમાં એક દલીલ કરી હતી કે મિલકત સંબંધી કાયદાને સુધારવાની અત્યારે ખૂબ જ આવશ્યકતા છે. સર ગોવિંદની મતેરિતિ આપણા જૂના સુધારકાના જેવી મને લાગી. વિધવાવિવાહનું સમર્થન રાસ્ટ્રોદ્ધાર કરવું એ માનવજાતિના વ્યક્તિત્વને લાંછનરૂપ છે; તેથી જ રીતે અત્યારે મિલકતની વહેંચણી માટે સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોનો આશ્રય લેવો અથવા એમાં ફેરફાર કરવો એ બહુ જ દુર્ગમ માર્ગ છે. સભ્ય દુનિયા અત્યારે એટલા વેગથી પ્રગતિ કરી રહી છે કે એમાં આપણાં જીર્ણુ શ્રેણીમાં પોર્થાઓને અથવા શાસ્ત્રોને મારી મચડીને વીસમી સદીની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા જોઈએ કરવાં એ લગભગ અશક્ય છે. સૌથી સદજ, આપણાં વૃદ્ધોને-આપણાં જૂનાં સમાજને જેના કંપાવે એવો માર્ગ તો એ જ છે કે હિંદુ તેમજ મુસ્લીમ જનતાએ પણ દુનિયાની બીજી સભ્ય પ્રજાઓની દારમાં આવવું. જેમ નર્મદે મુખ્યમાં શાસ્ત્રીય કરતી વખતે રાસ્ટ્રોનો ઇશ્વરપ્રણિત હોવાનો દાવો મંજૂર ન કર્યો તેમ આપણે પણ પુરાણમિત્યેવ ન સાદુ સંધર્મ । માનીને જ આગળ વધવાનું છે. દરેક નાગરિકને શાસન પ્રતિ એક જ જાતના હક્ક અને તેથી જ રીતે એક જ જાતની ફરજ હોય છે. ધાર્મિક આંચરણ એ તો એક વ્યક્તિગત વસ્તુ છે. જેમ અપરાધીઓ માટેનો દેશમાન્ય પ્રમાણુમૂલ કાયદો પીનલ કોડ કોષ્ટ પણ રાસ્ટ્રોથી અથવા સંપ્રદાયોથી અનવલંબિત છે તેથી જ રીતે મિલકતનો કાયદો પણ એ દેશના દરેક નાગરિક માટે સામાન્ય હોવો જોઈએ. અને નાગરિકની વ્યાખ્યામાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનો સ્ત્રીઓ તરફ, મિલકતની વહેંચણી સંબંધે, વધારે ઉદાર છે—મહમદી કાયદો અનુસાર પુરુષનો જ એક ભાગ તો સ્ત્રીનો અર્ધો ભાગ. આપણા હિંદુસમાજમાં તો પતિ અને પુત્રવિહીન સ્ત્રીનું નાગરિક તરીકે અસ્તિત્વ જ નથી! આધુનિક મદિસોસમાં જ આ હિંદુસમાજના અન્યાયને સ્વીકારે છે, નોકે એમાં ફેરફાર કરવા ઇચ્છે છે પરંતુ એ ફેરફાર જૂની રીતના સુધારકોને પણ અસંભવ છે. એમાં અનેકાનાં તો દિનો સમાજોનાં છે.

અને ન્યારે સ્વાર્થ હોય છે ત્યારે માતા બહેન કે પત્ની એ બધાના સંબંધો કાંઈક શિથિલ થઈ જાય છે. નાગરિક, તરીકેના મત માટે પણ યુરોપીય સ્ત્રીઓને વર્ષો સુધી ચળવળ કરવી પડી હતી. અને હજીયે ઈંગ્લાંડ જેવા પ્રગતિશીલ દેશમાં પણ સ્ત્રીઓને પૂરો મત મળ્યે વીસ વર્ષ પૂરાં થયાં નથી. આપણા દેશની સ્થિતિ તો હીન અને કરુણાન્નક છે. સ્ત્રીઓને અચપણથી જ માળાપો 'બાપડી' બનાવી દે છે. 'બાપડી' એટલે એક લાચાર નિઃસહાય સ્વાતંત્ર્યને અનધિકારી હિંદુસ્તાનનું એક વિશેષ પ્રાણી ! આ મુંદર કલ્પના ભારતના મહોના માનસમાંથી ઉદ્ભવેલી છે. એ કલ્પનાને અવિભૂત કરવા માટે, એને બદલવા માટે, ભગીરથ પુરુષાર્થની જરૂર છે. જેમ સુધારાની યોજનાને સંબંધે ભારતીય સ્ત્રીસમાજે સંપ્રદાયને દૂર રાખી એક હિંદુસ્તાની નાગરિક તરીકે દક્ષ માગ્યા, તેવી જ રીતે ન્યાં સુધી આપણે સ્ત્રીવર્ગ દરેક વસ્તુમાં પોતાનો સરખો દક્ષ નાગરિક તરીકે નહિ માગે ત્યાં સુધી ભારતીય વીરોની આંખ ઉઘડવી અશક્ય છે. ગયાં દોઢસો વર્ષમાં અનેક સુધારકોએ સ્ત્રીઓની બાંધ પકડી છે. પણ સ્વામી વિવેકાનંદે જેમ કહ્યું હતું કે સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ પુરુષોમાં છે જ નહિ. પુરુષો ઉદ્ધાર કરવાની વાતો કરે એ જ એમની અક્ષમ્ય ધૃષ્ટતા છે. સ્ત્રીસમાજ ન્યારે સંગઠિત શક્તિસ્વરૂપ લેશે-પોતાના મંડીલું સાંપ્રદાયિક વિચારને જુદા ક્ષેત્રમાં રાખી પોતાના જન્મસિદ્ધ સ્ત્રીત્વના દક્ષ ભાગશે અને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે સામુદાયિક એકનિષ્ઠ ચળવળથી લડશે ત્યારે જ હિંદુસ્તાનના હરિજનોની આ એક મોટી સંખ્યાનો ઉદ્ધાર થશે અને ભારતના મૃતપ્રાય દેહમાં નવાં જીવનનો સંચાર થશે.

અસ્પૃશ્યતાના નાશ માટેના પ્રયત્નો : ખાલસા રાજ્ય

હરિજનોનો પ્રશ્ન સ્પષ્ટારસપ્તનો અથવા દેવસ્થાનોમાં પ્રવેશ કરવાનો છે જ નહિ, એ પ્રશ્ન એથી ઘણો વધારે વિકટ, વિશાળ અને ભયંકર છે. એ સમસ્યા 'સુલબવવા' માટે ભારતના ઇતિહાસમાં અનેક પ્રયત્નો થઈ ગયા છે. સૌથી સફળ પ્રયાસ તે ખાલસાનો. શીખ ગુરુઓએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનની ગરીબ, પછાત જનતાની બાંધ ધરી લઈ એમાંથી એક ઉત્સાહી અદમ્ય અને વીર જાતિ પ્રગટાવી. "વાહ ગુરુકી ફતેહ !" એ વિજયનાદ માટે અનેક આસ્તિક શીખોએ આત્મોત્સર્ગ કર્યો. પણ એ બલિદાનમાંથી એક એવી ન્યોતિ પ્રગટી કે જેનું તેજ અઘાપિ વિદ્યમાન છે. પંજબનો સૌથી પ્રગતિશીલ સમાજ તે ખાલસાનો. શારીરિક, આર્થિક અને આત્મિક વિકાસ એ તો બાણે આ ખાલસાનો ઇજ્જતો હોય એમ આપણને પંજબની જનતાને જોતાં ભાન થાય છે. અત્યારના મોટા પગારવાળા હેલ્થ ઓફિસરો, મોટી આવકવાળી મ્યુનિસિપાલિટીઓ જે શારીરિક વિકાસ નથી કરી શકતી તે આ ગુરુઓના સાદા મંત્રે સંભવિત કર્યું. હિંદુજાતિની નિર્જીવ જાતિમાંથી એક નવું જ સજીવ અને વિશાળકાય કલેવર ગુરુમંથસાહેબનાં ભજનોના નાદે બહુ થયું. આધ્યાત્મિક શક્તિનો, ઉત્સાહનો, અને કુશળ વ્યવહારશક્તિનો, હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં આ એક ઉજ્જવળ દાખલો છે. પરંતુ ખાલસા પણ અત્યારે કાંઈક નિરાશ હાલતમાં છે. રણજત-સિંહના રાજસૂર્યને અસ્ત થયે હજી સો વર્ષ પણ નથી થયાં, બહાદૂર શીખોના સરદારો

દક્ષ ન નીકળ્યા, પણ ભવિષ્યમાં ખાલસા ફરીથી જાગે અને હિંદુસ્તાનના નાગરિક જીવનમાં એમની સહજ નોડરતાથી પડે તો હું ધારું છું કે અસ્પૃશ્ય હરિજનોનો તો જલદી ઉદ્ધાર થઈ જાય.

દયાનંદ સરસ્વતીનો આર્યસમાજ હિંદુ સમાજમાં સંમિશ્રિત થઈ ગયો. એનું વ્યક્તિત્વ સમષ્ટિમાં લગભગ સરી ગયું; એટલે હરિજનોને અપનાવવાનું સામર્થ્ય એનામાં અત્યારે નથી. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનો શુદ્ધિનો મોહનમંત્ર પણ શિથિલ થઈ ગયો. કારણકે હિંદુસમાજની સીમાઓ સુકાએલા ઝાડની પેઠે અત્યારે શુષ્ક અને જડ છે. એમાં પ્રેરક રસનો અભાવ છે. પણ ખાલસા હજી વિદ્યમાન છે અને એ ખાલસા ધારે તો હરિજનના પ્રશ્નનો તરત નિકાલ થાય. અત્યારે હિંદુસ્તાનની સામાન્ય જનતાને એ પરાક્રમી શુરુઓના વીર સંદેશની, એમની વ્યવહારદક્ષતાની ખાસ જરૂર છે.

આર્યસમાજ માટે પણ એક નવું જ કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે. સમાજનો સંહારક કાર્યક્રમ લગભગ પૂરો થયો છે અને અત્યારે મંડનાત્મક પ્રવૃત્તિની વધારે જરૂર છે. હિંદુસમાજના વિલક્ષ્ણ અંગોને એક કરવાનો મંત્ર દયાનંદે અર્ધ શતાબ્દી પહેલાં ઉચ્ચાર્યો હતો. એ મંત્રમાં જ હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છે. સ્વામી દયાનંદ ૧૯મી શતાબ્દીના એક મહાન કાર્યકર્તા હતા. એમનું અડગ ધૈર્ય, એમની વીરતા, એ સર્વવિદિત છે. એમના અનુગામીઓએ પણ શુરુના એ જ શુરોના પ્રતાપે હિંદુસ્તાનની, ખાસ કરીને હિંદુ સમાજની, અનન્ય સેવા કરી છે. પણ સંક્રાન્તિ યુગમાં જે શાસ્ત્રાર્યની, વાદવિવાદની, તર્કની, શબ્દચર્ચાની આવશ્યકતા હતી તે અત્યારે નથી. અત્યારે તો સંપ્રદાયો મૂળથી જ ધવાતા જાય છે. અને એમનું ભાવિ હાલના કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. આર્ય સમાજમા ઉત્સાહ, શક્તિ અને કાર્યદક્ષતા સહજ છે. એ સૌનો ઉપયોગ અત્યારે ખંડનાત્મક નહિ પણ ક્રિયાત્મક કાર્ય માટે થવો જોઈએ.

ન્હાનાલાલ ચી. મહેતા

કુમારસંભવ

સર્ગ સાતમો

ઉમાનો વિવાહ

પંછી વધૂને અનુકૂલ લેગન-
વાળી શુદ્ધિમાં તિથિ આવી જ્યારે
સંબંધી સાથે ગિરિએ સુતાનો
વિવાહમંસ્કાર વિધિથી કીધો.
વિવાહનાં મંગલ સાંધવાને
જીએ થતાં બાકુલ ઘેર ઘેર
અદ્રિપ્રીતિ એક કુટુંબ જેવું
સૌ નગ્ર અંતઃપુર સાથ ચાલું.
હીરાગળાની ધ્વજમાળવાળા
મંદારપુષ્પો જહિં માર્ગ વેચી;
સુવર્ણનાં તોરણની પ્રભાથી
સ્થાનાન્તરે સ્વર્ગશું નગ્ર સોહે,
પુત્રો ધણાએ પણ પુત્રી એક
ચિરે દિહી, ઉઠી શું મોતમાંથી,
વિવાહનો કાલ સમીપ આવ્યે
માવિત્રને પ્રાણ સમો ધર્મ એ.
જોળેથી જોળે જતી આશિષો લે,
ધરે મુકી ભૂમણ એક બીજું;
જેએલી સંબંધી વિષે તથાપિ,
અદ્રિકુલપ્રીતિનું એ જ સ્થાન.
પહેરે ત્રિજો યોગ શશાંક કેરો
જ્યારે થતો ઉત્તર કાલ્યુનીથી,
શરીર એનું શણગારતી સૌ
બધું સ્ત્રિયો જે પતિપુત્રવાળી.
તે સર્વવ સ્વેતની છાંટવાળું,
દ્વિપુરાથી અદકું સુહાતું
નાભિથી નીચું પટ બાણ હાથે
ધરી દિપાલે વધૂસ્નાનવેષ.

૭

દીક્ષા સમેના શર એ નવાથી,
 સંયોગ પામી દિસતી શું બાલા;
 વીત્યેથી અંધારિયું સૂર્યકિર્ણ,
 જેની ચતી પુષ્ટ શશીની રેખા,
 લોદ્રે લુછી તેલ શરીર ફરું,
 ને અંગ ચોળા પિડી કૈક કારી;
 ધરાવાને મંગલ સ્નાન વસ્ત્રો,
 ગર્ભ ઓઝો નહાવણ માંડવે લે. ૮
 મોતીની રંગોળા જહી પુરી'તી,
 મૂકેલી વૈકુણ્ઠશિલાતલે ત્યાં;
 નમાવી સૌના કળશો જળેથી,
 કરાવતી સ્નાન તુરી બજંતાં. ૧૦
 તે મંગલ સ્નાનથી શુદ્ધ ગાત્રે,
 ધોયેલ વસ્ત્રો પતિનાં ધરિ બે;
 વૃષ્ટિ તણા વારિ ચક્રી સિંચાઈ,
 ખિલેલ કાશે ધરણી શું શોભે. ૧૧
 બાધેલ જેની ઉપરે ઉભેચો,
 ને ચાર સ્તંભો મહિનાથી શોભે;
 સજ્જનસને લગનની વેદી મધ્યે,
 ત્યાંથી લઈ બપ પતિવ્રતાઓ. ૧૨
 બેસારી પૂર્વાભિમુખે ઉમાને,
 સાચાજ રૂપે નયનો હરાતાં;
 આબૂપણે પાસ પડેલ તો યે,
 ધડી રહી બેસી જ નારીઓ ત્યાં. ૧૩
 ધૂપોની ઉભાથી પડેલ કારો,
 કુલે ભર્યો કેસકલાપ કાઈ
 ધોળાં મધુ ફરી ધરાયી ગુચી
 માળા ચક્રી બાધતી કાઈ દીવો. ૧૪
 લગાડતાં ચંદન ગોરું અંગે,
 ગોરોચનાની મહિં લાત પાડી;
 બેઠેલ રેતે જહિં ચક્રવાક,
 ગંગા ચક્રી તેહ વિશેષ શોભે. ૧૫
 દ્વિરેક વાળું લગવે સરોજ,
 ને મેલરેખા સહ ચંદ્રબિંબ;

- ઝાલેલ કેશે મુખ ફરી કાન્તિ,
હણી દિવે છે ઉપમા પ્રસંગ. ૧૬
- ગોરોચના લેપ વિશેષ ગોરા,
લોદ્રે ઘસી સાફ કિચેલ ગાલે;
પામી વિશેષ સ્થલ કર્ણુ ધાર્યો
યવાંકુર દ્રષ્ટિ જતોની ખેંચે. ૧૭
- રેખા ચક્રી બિન્ન સહુણી ફરે,
ને બિજલો લાલ થયેલ મીણે,
સ્કુરંત તેનો અધરોષ શોભે,
લાવણ્યનો લ્હાવ સમીપ જાણી. ૧૮
- “સ્વામી શિરેની થશિરેખ આથી,
તું સ્પર્શ” એવું હસતી સમીથી;
રંગાવીને પાદ શુભાશિષો હૈ,
માળાથી એને વિણ્ય બોલી મારે. ૧૯
- તેનાં ફડાં પંકજ પત્ર જેવાં
નેત્રો નિહાળી શયુગારનારી;
ન નેત્રની કાન્તિ વખ્યાની આશે,
કન્તુ ગણી મંગલ મેશ આંજે. ૨૦
- તે ખીલતા પૂંપથી જેમ વેલી,
ઉગ્યેથી તારાગણુ જેમ રાત્રી.
બેઠેલ પક્ષીગણુથી નદી શું,
શોભી રહી સૂષણુ ધારવાથી. ૨૧
- ને દર્પણે ગિમ્મ વિશે નિહાળી,
સ્વદેહશોભા સ્થિર દીર્ઘ નેત્રી;
ત્વરા કરે શંકુ કને જવાને,
સ્વામી જુએ, સાર્યક સ્ત્રીનું પહેયું. ૨૨
- બે આંગળાથી લઈ માંગલિક
મનઃશિલા ને હરિતાલ બીની;
બે કર્ણુમાં કુંડલ સ્વેત વાળું.
જાતુ કરીને મુખ તેનું માતા; ૨૩
- કરી શકી માંડ સુતા લલાટે
વિવાહનો મંગળ આંદલો એ;
સ્તનો તણા ઉદ્ગમ સાથ વાધ્યો
હતો દિલે જે અભિલાષ પહેલો, ૨૪

હર્ષાશ્રુએ વ્યાકુલ દષ્ટિ યાત્રા,
 બાંધેલું જુદે સ્થલ મેનકાએ;
 તે બિનનું મંગલસૂત્ર તેનું,
 સરાવી ધાત્રી નિજ સ્થાનને લાવે. ૨૫
 ક્ષીરિદ વેલા ક્ષિણના હમે શું,
 પૂર્ણેન્દુથી ચારદ જોમ રાત્રી,
 નવાં નવાં તે ધરતી દુકૂલો,
 દીપે વધુ દર્પણ ધારવાથી. ૨૬
 પૂજેલ સર્વે કુલદેવતાને
 કુલપ્રતિષ્ઠા સમીને લગાડી,
 કરાવતી કાર્યવિદગ્ધ માતા
 તેને ક્રમે વંદન સો સતીને. ૨૭
 પતિ તણી પામ અખંડ પ્રીતિ
 તેઓ નમતી ગિરિજા પ્રતિ ક્ષહે,
 શંભુનું અધોગ ચતાં સર્ગાની
 પડી ગઈ પાછળ આશિષો એ. ૨૮
 ઇચ્છા અને સંપતિના પ્રમાણું
 ક્રિયા કરાવી ગિરિ તે કૃતાર્થ,
 સભા મહી બંધુજનોની સાથે
 જોતો પછી વાટ વૃશાંક કેરી. ૨૯
 કૈલાસ શૈલે પથુ આજ કાલે,
 આ પૂર્વ પાણિમહ યોગ્ય રીતે,
 સૌ માતૃઓ આદરથી ધરે છે
 આભૂષણો યોગ્ય ઇશાન પાસે. ૩૦
 ઈશે રૂડાં મંગલ ભૂષણોને,
 માતૃપ્રતિ માનથી માત્ર સ્પર્શ્યાં;
 તે વેપ સ્વાભાવિક શંભુ કેરો,
 રૂપાન્તરો લે વરરાજ યોગ્ય. ૩૧
 બની જતી ભસ્મ જ લેપ ઘોળો,
 ચતુ શિરોભૂષણ રૂડ પોતે;
 તે રાચના ચિત્ર ધરંતુ છેડે,
 હાથીતણું ચર્મ દુકૂલ યાત્રુ. ૩૨
 લલાટના અસ્થિની મધ્યનેત્ર,
 વચ્ચે પિંજી બિજી કીકોવાળું;
 તહો રહી હાજરી આપતુંડ,
 દીલાતણી તે હરિતાલ કેરા. ૩૩

સ્થલ પ્રમાણે જુજગો યયા જે,
જુદાં જ. આમૂપણુરૂપ તેના;
શરીર રૂપાન્તર લે તથાપિ,
દ્વિભા મણિની, હતી તેવી શોભા. ૩૪

દિનેય દેતો, કિરણ પ્રકાશ,
લઘુત્વથી લાંછન ન્યાં ન લાસે;
તે ચંદ્ર જેને મુકુટે સદાય,
એ શંભુ સુડામણી શીદ્ધ ધારે. ૩૫

અદ્ભૂતના ઉદભવે, શક્તિથી જે
પ્રસિદ્ધ સૌ વેધ તણા વિધાતા;
પાસે ઉભેલો ગણુ લાવી દેતાં,
ખડ્ગે પડયું સ્વપ્રતિબિંબ જેતા. ૩૬

પ્રહોળા પીઠે પાંચરો સિંહચર્મ,
સંક્રાન્ત્યું લક્ષિતથી શરીર જેણે;
તે પોઘીયે નદિકર પ્રહીને,
ચડી, શું કૈલાસપરે પળે છે. ૩૭

તે દેવ કેડે જતી માતૃકાઓ,
હાલ્યે રથો કુંડલ લોલવાળી;
કરે પ્રભા મંડળ રણુગોરાં
સુખોથી પદ્માકરે જેવું આલ. ૩૮

એ હેમવર્ણી સહુ કેડે જતી,
કપાલના ભૂષણુવાળી કાળી;
કાળાં ધનોની બકવાળા પંક્તિ-
ની આગળે શું વિજળી ઝલુકે. ૩૯

શંભુની આગે પળતા ગણોએ,
જગાવીઓ મંગલ પુરી નાદ;
વિમાનને, એ શિખરે પ્રહોર્યા,
“સેવા તણો કાલુ” કહે, સુરોને. ૪૦

નર્મોલુ ત્વષ્ટાનું નવીન છત્ર,
ધારે છ, તેને શિર સૂર્યદેવ;
એના રહે મસ્તક પાસ છેડા,
ભાસે શિરે ગંગ પડતી જાણે. ૪૧

તે કાલ ગંગા યમુના સદેહે,
 સેવે ધરી આમર બેઉ તેને;
 નદીતણું બાદધું રૂપ તો એ,
 ઉડત હંસો સહ જેવી બાસે. ૪૨
 રહામા મળ્યા આવી પ્રજ્ઞેશ આઘ,
 શ્રીવત્સથી અંકિત વિષ્ણુ સાક્ષાત;
 એનો મહિમા જય શબ્દનોથી,
 વધારતા જે, હવિથી શું વહિ. ૪૩
 તે એક મૂર્તિ ત્રણ થઈ વિભાગે,
 પહેલો બીજો છે સરખું જ જેને;
 આદિ હરિના શિવ, ઈશના તે,
 તે બેઉના ધ્વજ, ઉભે વિધિના. ૪૪
 મહેન્દ્ર આદિ સહુ લોકપાળો,
 ઐશ્વર્ય ચિહ્નો તણ નમ્ર વેધે;
 દૈ નંદિને દર્શન માટ સંગા,
 નિવેદતો તે સ્વયં હાય જોડે. ૪૫
 હલાવીને મસ્તકે પદ્મમૂળે,
 શબ્દે હરિને, હસી શક્તે; ને
 દષ્ટિ થકી કેવલ સૌ સુરને
 આપે યથાયોગ્ય જ માન એમ. ૪૬
 આગે બણુંતા જય આશિષો તે,
 સમર્પિને શંભુ હસી ટહે છે;
 વિવાહનો યજ્ઞ પ્રતર્તતાં આ,
 અધ્વર્યુ મેં પૂર્વ વર્યા તમોને. ૪૭
 વિશ્વાવસુ આદિ પ્રવીણ જેનો
 ત્રિપુર કરો જય જય ગાતા;
 તમોવિકારે વશ જે ન થાતા,
 મુગાંકધારી નભમાર્ગ કાપે. ૪૮
 ચાલે રૂડો પ્રોડી નભે જતો લૈ,
 ગન્નવતો હેમની ધુધરીઓ,
 ધીમે ધુણાવેછ ધને ભરાંતાં
 શુંગો, તટે આફળા પંકવાળા. ૪૯
 પિનાકીના આગળ દષ્ટિપાતે
 સુવર્ણચત્રે ન શું તે તણાતો;
 પુરી અગ્નિ યોગ થકી રહીત,
 નગેન્દ્ર કરી ધડીમાં પહોંચ્યો. ૫૦

કુતૂહલે ઉત્સુક લોક જોતાં,
 તેની સમીપે ધનનીલકેક;
 સ્વબાણુથી અંકિત માર્ગ ત્યાગી,
 પાસેની જમી ઉપરે પહોંચ્યા. ૫૧
 સમ્રાટ ગિરિ જાય, સગા શ્રીમતે,
 આરૂઢ હસ્તિપુત્ર સાથ રહામો,
 ખીલ્યા તરે વાળી ગિરિની હારો
 સાથે શું, એ આગમને ખુશી થૈ. ૫૨
 ખુલ્લાં કમાડે પુરદાર કેરા,
 બે વર્ગ તે દેવ અને ગિરિના;
 સાથે મળ્યા શું હણી એક સેતુ,
 બે વારિઓધો કરી દૂર ધોપ. ૫૩
 પહેલાં અન્નપ્રયે પણ શીર્ષ એનું
 નમી જતું ગૌરવ પાસ તેના;
 ત્રિલોકના વંદ હરે પ્રધામ,
 કીધાથી અદ્રિપતિ તો લગ્નતો. ૫૪
 પ્રકુલ થાતું મુખ પ્રીતિ લાવે,
 જમાઈનો અગ્રણી થૈ ગિરિ તે,
 ધુટી સુધી પુષ્પથી મઝ માર્ગ
 વાળાં, સન્યાં મંદિર દે ઉતારા. ૫૫
 તે કાલ શ્રી શંકર દર્શનાર્થે,
 કુતૂહલી પુરની સુદરીની
 હવેલીની પંકિત વિષે ચતીંતી
 વિચિત્ર ચેષ્ટા તણ કામ ખીન્ન. ૫૬
 જોવા તણે માર્ગ ત્વરાથી જતાં,
 છુટી જતો વેરી પુલોની માળા,
 ન બાંધવાનો ગણુકારી હાથે,
 સાહી રહી કેશકલાપ કાઢ. ૫૭
 ધરેલ દાસી કર પાદ ખેંચી,
 લીલા જ રંગે જતી ગોખ સુધી,
 ધીમી ગતિને તણ, પાડતી કા
 અલકત રંગી પગલાંની હાર. ૫૮
 કા અંજનેથી જમણું જ અંજે,
 ને કાણું રાખે અણઅંજન્ય નેત્ર,

એવી રીતે બારી સમીપ જતી,
કરે ધરીને સળી આંજવાની. ૫૯
માંડે બિજી જાળાની મધ્ય દષ્ટિ,
આંધ્યા વિનાનો વિછુટેલો ચાલ્યો,
નાબી જતી કંકણ કાન્તિવાળો
કરેથી ઝાલી ચણિયો ઉભી રે ! ૬૦
ત્વરાથી કા ગઠતી સુંદરીની,
વેરાય કાંચી અરધી પરોવી;
પ્રત્યેક પાદે ગભરાઈ મૂક્યો,
રે' અંગુઠાને મૂળ સૂત્ર માત્ર. ૬૧
તે સ્થાનમાં આસવ ગંધવાળા,
ને લુંગશાં ચંચલ નેત્રવાળા;
મુખે અતિ કૌતુકી સુંદરીના,
ગોખા બને ભૂષિત પત્રથી શું. ૬૨
ધળા ઉડે, તોરણ ઉચ્ચવાળા,
તે રાજમાર્ગે શશીમૌલિ પહોંચે;
પ્રાસાદ કરાં શિખરો દિને એ,
જ્યોત્સ્ના ઝરેથી બમણાં ઉગળાં. ૬૩
નેત્ર પીતી દરય અનન્ય તેને,
નારી ન બીજે વિષયે વળે છે;
બાકીની ઇન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ તેની,
સંપૂર્ણ છે શું નયને પ્રવેશી. ૬૪
સુકામલા તો ય ગિરિસુતાએ,
આ અર્થ સેવ્યું તપ યોગ્ય તે છે;
જે નારી આની થતી દાસી તે એ
કૃતાર્થ તો અંક સુએ શું તેનું ? ૬૫
સૌને સ્પૃહા યોગ્ય સ્વરૂપવાળા,
પરસ્પરે યોજત જો ન જોડ,
આ એકનાં તો રૂપ સર્જવાનો,
વિધિ તણો યત્ન જ અર્થ યાત. ૬૬
નહી નકી કોધ ચડયાથી આણે
અનંગનું. રૂપ હશે પ્રજાજન્યું,
આ દેવનું રૂપ નિહાળી, માનું !
કામે હશે ત્યાગ્યું શરીર આપે. ૬૭

મનોરથોનો રૂપહણીય લાગ્યે,
 સંબધ આ મુશ્વર સાથ પામી,
 મહીધરત્વે અલી શીર્ષ જીયું
 ગિરીન્દ્ર જીયું ધરશે વધારે. ૬૮
 કયા સુષુતા શિવ કર્ણુ મીઠી
 આ ઓપધીપ્રરથની સુંદરીની,
 કડાંથી ન્યાં લાજકણે દળાતા
 તે અદ્રિ કેરા ભુવને પહોંચે. ૬૯
 શરદ્ ધનેથી રવિથું, વૃષેથી
 ત્યાં જીતરીને હરિ હાથ ઝાલી,
 પ્રવેશિયા તે ગિરિને અવાસે,
 ન્યાં આગળે પદ્મભૂ આવી પહોંચ્યા. ૭૦
 તેની પછી દેવ મહેન્દ્ર આદિ
 સમર્પિ આદિક મહર્ષિઓએ
 અને ગણોએ ગિરિ ઘેર આવે,
 આરંભ સારા પછી જેમ શ્રેયો. ૭૧
 ત્યાં આસને બેસી વિધિથી રત્ન
 ને અર્ધ સાથે મધુપર્ક લીધો,
 નવાં પટા બે ગિરી લાવી આપ્યાં,
 રવીકારતા શંકર મંત્ર સાથે. ૭૨
 સુરપટ ફીણો તણી હારવાળા,
 સમુદ્રને જેમ કરો શશીના,
 વેલા કને; દુકૂલ ધારી તેને,
 વધુ કને કંચુકી દક્ષ લાવે. ૭૩
 ખિલેછ ચક્ષુઃ કુમુદ. પ્રસન્ન
 થાતું મનોવારિ પિનાકી કેરું,
 મુખેન્દ્રતેજે જલતી હિમાના
 સંસર્ગથી; લોકનું જેમ સર્દે. ૭૪
 તે બેઉના ભીરુ સમાગમોમાં
 જરા કરાવી લાછ લીધ પાછાં
 અન્યોન્યનાં લોલુપ લોચનોએ,
 સંકેત લક્ષ્યથી અનુભવે છે. ૭૫

૬૬ લાજ=મૂળ અર્થ ધાણી છે; પણ બાવાર્થ અક્ષત છે.

૭૨ મધુપર્કમાં દહો, મધ વગેરે વસ્તુઓ આવે છે.

૭૩ જેમ સુરપટ શીખવાળા સમુદ્રને ચન્દ્રકિરણો વેલા (કિનારા) પાસે લઈ જાય તેમ સર્દે દુકૂલ પહેરેલા શંકરને કંચુકીઓ વધુ પાસે લઈ જાય.

૭૪ જેમ ચન્દ્રતેજ્યુક્ત સારદના સંસર્ગથી જળ ઓપાયું થાય છે તેમ હિમાસંસર્ગથી શંકરને મન પ્રસન્ન થાય છે. કુમુદ ખીલે છે તેમ શકરનું નેત્ર ખીલે છે.

તે અષ્ટમૂર્તિ, ગિરી તાત આપ્યો,
 કર પ્રહે આંગળી લાલ વાળો,
 એના લયે ગૌરીસરીર છૂપ્યા,
 પહેલો અનંગાંકુર હોય તેવો. ૭૬
 રોમાંચ અંગે પ્રકટે ઉમાને,
 વૃષાંકની આંગળી સ્વેદ લાંબે,
 સમાન વહેંચાતી મતોજ વૃત્તિ,
 તે બેઉને પાણિસમાગમે એ. ૭૭
 સામાન્ય સૌ હસ્તમિલાપ ટાણે
 વધુવરો ઉત્તમ કાન્તિ ધારે,
 સંનિધિયોગે ચક્રી એમના તો
 કયાય તે બેઉની કેમ શોભા. ૭૮
 ઝાળે ઉંચા અગ્નિની બેડલી તે
 પ્રદક્ષિણા આચરતી શું શોભે,
 મેરૂ તલેટી ફરતાં ફરતાં,
 અન્યોન્ય સંગે દિનને નિશા શું. ૭૯
 અન્યોન્ય સ્પર્શે મિલિ દષ્ટિવાળાં,
 બેને ફરાવી ત્રણ અમિ ફેરા,
 પુરોહિતે તે વધુને નખાવ્યા,
 નવલંત અમિમહિં લાજદાણા. ૮૦
 મુઠી મુગધી ધુમ લાજ ફેરો,
 મુખે ધરે તે ગુરુના કલાથી,
 પહોંચી શિખા તેની કપોલ મુધી,
 એ રહે ધડી કર્ણુનું પદ્મ તેનું. ૮૧
 કે આદ્ર ને લાલ કપોલવાળું,
 ચાલ્યું સરી કાજળ તેવથી ન્યાં,
 વધુમુખે તે યવ કર્ણુપૂર
 ચતો વિધિ ધૂપ લીધાથી અંબો. ૮૨
 કહે વધૂતે દ્વિજ, “પુત્રી તારા,
 વિવાહનો આ હુતવાહ સાક્ષી,
 બિચાર છોડી શિવસ્વામી સાથે,
 સ્વધર્મચર્ચા કરવાની તારે.” ૮૩

વિસ્તારી ક્યો નયનાન્ત મુધી
ભવાની આ વાક્ય ગુરુનું પીતી,
પ્રચંડ તાપેથી જલેલી ભૂમિ,
ટૂટિયું પ્હેલું જલ જેમ ઓળે. ૮૪

તે પ્રિયદર્શી કુવસ્વામી ત્યારે,
પ્રેરેછ તેને કુવ દર્શનાર્થે
જિયું કરીને મુખ માંડ “દેખ્યો”
એવું વડે લાજથી સાદ ધીમે. ૮૫

કાધો વિધિ જલથુ પુરોહિતે છે,
વિવાહ કરો વિધિ આમ જેનો,
તે લોકનાં માતપિતા નમે છે,
જેટલ પદાસન પદમૂને. ૮૬

ધાતા વધૂને અભિનંદનો દે,
“કલ્યાણિ વીરોની યજ્ઞે તું માતા”
વાણીપતિએ યજ્ઞ સ્તમ્ભ રે'છે,
પિતાકિનું ઇષ્ટ શું એ વિચારે. ૮૭

પુણે સ્ત્રી ચાર યુજ્યાની વેદી,
પાસે સુવર્ણમિન બેઠે બેસે,
તે દંપતી લોકિક તેથી ઇષ્ટ,
સ્ત્રીકારતાં અક્ષત જાંટણાં ને. ૮૮

છેડે રહેલા જલમિન્દુ જલે
શોભા દરે મોતીની માળની જે,
તે નાળના દીર્ઘ સુદંડવાળું,
લક્ષ્મી ધરે પદમું જન બેને. ૮૯

બે રીત ચોજેલ ગિરાપ્રયોગે,
તે સુગમને ભારતી તો સતવે છે,
ચંસ્કારશુદ્ધા વર વન્ધ માટે,
સુગમ્ય વાણી વિધિએ વધૂને. ૯૦

ન્યાં સંધિમાં વૃત્તિ પ્રકાર ૨૫૮,
રસપ્રમાણે વળી રાગવાદો,
પદેલાં જુએ બેઠે સુરાંગનાનો,
તે દાવભાવથી રૂડો પ્રયોગ. ૯૧

વધૂ વરેલા શિવને પછી તે,
વંદે સુરો અંજલિ દૈ કિરીટ,
પૂરો થતાં શાપ શરીર , ધારી
અનંગ સેવે, સહુ એમ પાચે. ૯૨

સ્વીકારતા ક્રોધરહિત : શંભુ,
તેના શરોની ગતિ આપ પ્રત્યે,
સમો વિચારી કીધી સ્વામી પ્રત્યે
વિઘ્નિ કાર્યઘની સિદ્ધિ પામે. ૯૩

પછી સુરગણ સૌને શંભુ આપી રજા ને,
ગિરિવરની મુતાને આપ હસ્તે ગ્રહે છે,
કનકકલશવાળા ચિત્ર શોભાથી યુક્ત,
શયનભુવન ગતા ન્યાં રચી ભૂમિશય્યા. ૯૪

નવી પરણી ઉમા ત્યાં લાજથી ભૂષિતાંગી,
વદન કરતી આકુ' શંભુ આકર્ષિને, તે,
શયનની સખી પ્રત્યે માંડ બોલત તેને,
મુખ મરડી પિશાયો જેમ છાની હસાવે.

શરદનો ગરબો

[જલકાતુ આવે બેડહું,
મલકાતી આવે નાર રે,
મારી લાલ રંગીલીનું બેડહું-એ બે]

સખિ ! ગગને ચઢતો ચાંદલો,
કંઈ ગરબે રમતી નાર રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! નીર નદીનાં નીતર્યાં,
વેળુમાં તેજની ધાર રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ઓઢાણું ધોણું ધારણે,
અંબોડે ધોળાં ફૂલ રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ઉર પર મોતી હાર ને,
રૂપેરી પાંચ નૂપુર રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! શરદે સઘળું બિજળું,
હૈયાં પણ બિજળાં હોય રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! બિજળાં દીલનાં ગીતડાં,
ગાઓ તો ગરબો સહાય રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ઠમકે પગના ધૂધરા,
નાચતી અંગની વેલ રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! તાળી દેઇ ધૂમતાં,
કંઈ ધૂમશે ચરણા ઘેર રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સાધિ ! ઠમકે ઠમકે નાચતાં,

કંઈ મુખડાં મલકી જાય રે,

મારી સાહેલીના સાથમાં.

સાધિ ! ગાતાં હલકથી ગીતડાં,

ઉરભાવે છલકી જાય રે,

મારી સાહેલીના સાથમાં.

સાધિ ! ગગને વચ્ચે ચાંદલો,

શેફાલી અરતી ફૂલ રે,

મારી સાહેલીના સાથમાં.

સાધિ ! ગગને ગરબો ગાજતો,

જગદંબા હરતી સૂર રે,

મારી સાહેલીના સાથમાં.

ફોટોગ્રાફીનું કલાસ્વરૂપ

કલા જીવનની સાથી છે. કલા વગરનું જીવન નકામું છે, નીરસ છે. માણસમાં સર્જન ધૃશ્વર-પ્રેરિત છે. ખીજી બધી વૃત્તિઓની પેઠે સર્જનવૃત્તિ પણ સહજ રીતે કુદરતી વૃત્તિ છે. દરેક વ્યક્તિમાં તેનો અણુ પણુ સમાયેલો છે. મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં ઊભરાતા અનેક ભાવો અને લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાને મધ્યાગણુ કરે છે. કાઈ સંગીતનો ઉપાસક બને છે, કાઈ ચિત્રકલાનો અનન્ય ભક્ત થાય છે. તો કાંઈ કવિતાદેવીનો પૂજારી બને છે. આ બધી કલાઓમાં પશ્ચિમના દેશોએ ફોટોગ્રાફીનો ઉમેરો કર્યો છે. અત્યારસુધી ફોટોગ્રાફીને ચિત્રકલાનો એક વિભાગ માનતા, ચિત્રકલાનું નાનું અંગ મનાતું; આજે તેમ નથી. ફોટોગ્રાફીને બધી કલાઓમાં (Graphic Arts) પોતાનું નિરાણું સ્થાન મળ્યું છે-મેળવ્યું છે. આજે ફોટોગ્રાફીને ચિત્રકલા જેટલું જ બેસું સ્થાન ત્યાંની દુનિયાએ આપ્યું છે. ફોટોગ્રાફીના સેંકડો ભક્તો કુલદેવીની પૂજાર્થ પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી રહ્યા છે.

હિંદનો નિવાસી લાગણી અને ભાવભર્યો છે, લાગણીપ્રધાન છે એટલે કુદરતની ક્રીણામાં ક્રીણી ભાવવૃત્તિ તેના હૃદયના તારને ઝણઝણાવે છે. પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવતા અનેક ભાવો વ્યક્ત કરવાને તે ધણું સાધનનો ઉપયોગ કરે છે, અને હવે એ સાધનોમાં ફોટોગ્રાફીએ પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે. ખીજી બધી કલાઓ જેટલી જ ફોટોગ્રાફી સુગમ અને સમર્થ છે. ચિત્રકલામાં ચિત્રકાર રંગ અને પીંછીની મદદથી નવું સર્જન કરે છે. સારો ફોટોગ્રાફર કેમેરા, ફિલ્મ અને દવાઓ વાપરી, ચિત્રકારના જેટલી જ શુદ્ધતા સાથે પોતાનું સર્જન વ્યક્ત કરે છે.

ફોટોગ્રાફીમાં યાંત્રિક સાધનોના ઉપયોગ ઉપરાંત ખીજી ધણી વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. આપણી આંખોઆંખની દુનિયાના બનાવોનું ફોટોગ્રાફમાં ફક્ત સીધું સાદું પ્રતિબિમ્બ હોતું નથી. ફોટો લેનારની વાત બાજુએ મૂકતાં ઘડાયેલી રસવૃત્તિના અને બેઠેલા હાથવાળા દરેક ફોટો લેનારે લીધેલા ચિત્રની પાછળ, અને તેનાં સાધનોના વપરાશની પાછળ અમુક કલાદૃષ્ટિ છુપાયેલી હોય છે. દરેક ફોટોગ્રાફરનાં પરિણામ સહજ રીતે કદી મળતાં આવતાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે, એક જ ઝાડની છબી લેઈ, બે ભિન્ન વૃત્તિ અને દૃષ્ટિ તળે, બે ફોટા લેનારા, બેનારમાં જુદા જુદા ભાવો ઉપજાવે છે. એક જ સ્થળની છબી, જુદે જુદે સમયે અને ભિન્ન વાતાવરણમાં લેવાય તો તે સ્થળનાં બે ચિત્રો જુદું ભાવનિરૂપણ કરે છે. આ તફાવત બે કલાદૃષ્ટિને લીધે નહિ પણ માત્ર યાંત્રિક સાધનોને લીધે જ હોય તો તો બે ફોટોગ્રાફ વચ્ચેનો તફાવત તે પાડવામાં વપરાયેલા બે કેમેરાની બનાવટની ભિન્નતાથી સમજાવી શકાય. એવા માત્ર બહારના યાંત્રિક સાધનબેદથી જુદા દેખાતા ફોટોગ્રાફ કુદરતના જડ પ્રતિબિમ્બ જેવા જ બને. પરંતુ સાચી રીતે તેમ નથી. સરખા સંજોગોમાં લેવાયેલા સંખ્યાબંધ ફોટોગ્રાફ કદી સઘળા પ્રમાણમાં એકતા દાખવતા નથી. ફોટોગ્રાફનો વિષય અને ફોટોગ્રાફ બનને એટલા બધા સરખા નથી જ કે જેથી બનને સાથે બેતાં એકને બીજાથી ઓળખવામાં ભૂલ ન થાય.

ફોટોગ્રાફ ગમે તેટલી સંપૂર્ણ કે અપૂર્ણ હોય તોપણ ફોટોગ્રાફના સર્જનમાં એક ખીન્નું અંગ રહેલું છે. આ મુદ્દો સાધનો અને વિષયથી પર છે, છતાં પરિણામમાં તેની અસર ઘણી જ હોય છે.

એક જ વિષયની સંખ્યામય છાપો ઉપજાવવાની પદ્ધતિ (Process)ને ફોટોગ્રાફી તરીકે ઓળખાવી શકાય નહિ. ફોટોગ્રાફી તે જે વસ્તુનું ચિત્ર લેવા માગે છે તે વસ્તુને અમુક દષ્ટિકાણથી જોવાની દષ્ટિ છે. દાખલા તરીકે, અમદાવાદ શહેરની કોઈ ગલી જોતાં, જ્યાં પાડનારના હૃદયમાં ઉત્તર-રમણાન શબ્દ શાન્તિ અને વેરાનતાનો પડથો પડે. તેની તેનામાં ઊંડી અસર થાય. સર્જનનું દુઃખ અનુભવે અને પોતાનામાં પડેલો પડથો વ્યક્ત કરવા અને ખીળને, સારી દુનિયાને એ ભાવ ભોગવવાને તે ગલીની જ્યાં પાડે તે કોઈ અદ્ભુત ચિત્ર ઉપજાવે. તો આવી જ્યાં, એ અમદાવાદની ગલીની જ્યાં નથી, તેના નામનિશાનની જોનારને પરવા પણ રહેતી નથી. પરંતુ દરેક જોનાર તે ફોટોગ્રાફમાં વેરાનતા જ જુએ અને પાડનાર જે ભાવોનું દર્શન કર્યું છે તે જ ભાવો પોતે અનુભવે છે. કોઈ મીઠું, નિર્દોષ બાળક જોતાં, સાચો કલાકાર, બાળકની જ્યાંમાં નિર્દોષતા આણે. પછી તે ફોટોગ્રાફ ક્યા બાળકનો છે તે જાણવાની પ્રેક્ષકને પરવા રહેતી નથી. દરેક જોનાર બાળકની નિર્દોષતા નિહાળી આનંદ પામે છે. આ રીતે ફોટોગ્રાફી વિષયથી પર જઈ, એક ભાવદષ્ટિ બને છે. અમુક વિષયની છાપ દરેક હૃદયમાં એકસરખી નથી પડતી. પણ હૃદય હૃદયની ચોખ્ખતા અને અસમાનતાના પ્રમાણમાં અનેક રીતે પડે છે. તેમ એક જ વસ્તુના અનેક ફોટોગ્રાફમાં પાડનારના હૃદયની રસજીવિતા અને દષ્ટિબિન્દુના પડથો હોઈ, તેમાં ત્રીણા ફેરફાર દષ્ટિગોચર થાય છે. આ દષ્ટિ-Interpretation-માં અનેક જુદાં જુદાં સ્વરૂપો લાવી શકાય છે. એક જ સ્થળના ફોટોગ્રાફ જુદા જુદા સમયે લેઈ, નિર્જનતા ભર્યતા વગેરે ભાવો આણી શકાય છે. જિંદામાં જિંદી જાતના સર્જનમાં વપરાતી શુદ્ધિની ચીવટ અને કાળજી તથા કલાતત્ત્વોનો આ દષ્ટિમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. આ કલામાં, યાંત્રિક સાધનો તો પાંછી અને રંગ જેવાં જડ છે. વસ્તુનું જીવંત ભાવપૂર્ણ આલેખન રજૂ કરવામાં ફોટો લેનારની દષ્ટિ જ સૌથી પ્રથમ મહત્ત્વની છે. સારાસારની દષ્ટિ વગર માણસ યંત્ર, Robot ને ફોટોગ્રાફ લેતું કહ્યો. તેનાથી લેવાતાં ચિત્રોને કહ્યો અને કુદરતનું દર્શ્ય, માણસનો સહેરો કે ખીજ પદાર્થોના રૂપ ખૂબી આદિને સંયોજનાપૂર્વક ગોઠવીને તેના ઊંડા રહસ્યને નજર આગળ લાવી મૂકતા કલાકૃત માનસવાળા ફોટોગ્રાફરનાં ચિત્રોને કહ્યો. બન્નેનો તફાવત તરત જ જોઈ શકાયો. પહેલામાં તે પદાર્થનું નિર્જીવ પ્રતિચિત્ર દર્શો; ખીજમાં મૂળ પદાર્થનું અમુક દષ્ટિથી જોએલું ભાવસ્વરૂપ દર્શો.

કલામય ફોટોગ્રાફ ઉપજાવવા માટે સાધનોનો માત્ર શુદ્ધિપૂર્વકનો ઉપયોગ જ બસ નથી. ફોટોગ્રાફર પોતાની આજુબાજુ જે કંઈ વસ્તુઓ નિહાળે છે તેને કલામય રીતે ચિત્રમાં ઉતારવા માટે તે યાંત્રિક સાધનો અને પદ્ધતિનો ઉપયોગ તો કરે છે, પણ એ ફોટોગ્રાફીનું મુખ્ય લક્ષ્ય નથી. ફોટોગ્રાફી, કલાને મળતો, કોઈ ખીજે, કલાનો સ્વતંત્ર પ્રકાર છે. તેમાંથી નીકળતાં પરિણામોમાં જડ યાંત્રિક સાધનનો વપરાય તથા તેની મર્યાદાઓ ઉપરાંત કારીગરના હાથનું કૌશલ્ય હોય છે. એવાં ફોટો-ચિત્રો પર શુદ્ધિ અને કલામય માનસની છાપ તાદરસ હોય છે જ. આ છાપની અસર બંદુ ત્રીણી છે. અસાધારણ

પ્રયાસને અન્તે, Technicianના દષ્ટિબિન્દુથી નમાલો અને શુભ વગરનો ફોટોગ્રાફ પાડ્યો હોય છતાં તેમાં ફોટોગ્રાફરના સર્જક માનસની કાંઈક અસર છુપાયેલી હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ફોટોગ્રાફ કયા કેમેરાથી ઉતારવામાં આવ્યો છે તે આપણે જોતા નથી, પણ કોણે પાડ્યો છે તે તરફ આપણું મન દોડે છે. ફોટોગ્રાફ કેમેરાથી ઝાળખાતો નથી, પણ તેના પાડનારને લીધે ખ્યાતિ પામે છે. ફોટોગ્રાફીનાં સાધનો ગમે તેટલાં ઉત્તમ હોય પણ તેમનામાં અમુક યાંત્રિક ચોક્કસતા કરતાં વિશેષ શક્તિ દેશી નથી. તેમની એ યાંત્રિક શક્તિને અમુક રીતે વાપરમાં લેનાર તો માણસની દષ્ટિ જ છે. ક્યાં ક્યારે શું પાડવું તેનો નિર્ણય પણ માણસ જ કરે, આવા દષ્ટિપૂર્વક લીધેલા ફોટોગ્રાફ સાંચાંચોથી બનતી છાપો કરતાં વધુ કલામય કૃતિઓ રચી શકે છે.

આ જ વસ્તુ આપણે બીજી રીતે વિચારીએ. ફોટોગ્રાફીમાં બધું માત્ર યાંત્રિક સાધનો જ કરી આપે છે એમ માનતા હોઈએ તો ડાગુબરે (Daguerre)ના સમય-ફોટોગ્રાફીની શોધના બાત્સ્યકાળના કેમેરા વડે આજનો ફોટોગ્રાફર તેના જેવા જ ફોટો-ચિત્રો સંજી શકે. પરંતુ સાચે જ, તેવો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો કદાચ, અત્યારની વિપુલ શક્તિઓ અને યાંત્રિક રચનાઓવાળા કેમેરાના જમાનામાં પણ તેના જેવાં ચિત્રો નિર્મી શકાશે નહિ. કારણ કે તે સમયનાં સાધનો હલે નકામા જેવાં અને મોટાં યોથરાં જેવાં બારે અને ઓછી શક્તિવાળાં હતાં, પરંતુ તે સાધનો વાપરનારા ખરા કલાકાર હતા. તેથી અત્યારે બીનકલાકાર અગર જડ માણસ આજના અદ્ભુત કેમેરાનો ઉપયોગ કરે તોપણ તેવાં સુંદર ચિત્રો ઉપજાવી શકશે નહિ. પુરાણા સમયનાં યંત્રો અને સાધનોનો ઉપયોગ, નવા જમાનાના માણસના હાથે, તે યુગનો મનુષ્ય કરે તેના કરતાં હુદોજ થાય. બન્ને મનુષ્યની માનસશક્તિ બદલાઈ છે. બન્નેના સંસ્કારો ક્યાં છે. અરે બધા સંજોગો સરખા જ હોય તો પણ પરિણામમાં ફેર પડવાનો; કેમકે કેમેરાની પાછળ જીવંત ગ્રાણી હોય છે. અને જડ સાંચો-Robot હોતો નથી. મનુષ્ય મનુષ્યમાં ફેર અને તફાવત છે તે પ્રમાણે એક જ ત્રિપથના અંતે પાડેલા ફોટોગ્રાફમાં ભિન્નતા આવવાની. ફોટોગ્રાફીની મદદથી ઉપજાવેલાં ચિત્રો, પૂર્ણરૂપે બહાર પડે ને પહેલાં ચાંપ દાખવા ઉપરાંત બીજી ઘણી ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે અને તે ક્રિયાનું પરિણામ ક્રિયાની રીત ઉપર અવલંબે છે. એટલે કે મનુષ્ય જે રીતે સઘળી ક્રિયાઓ કરશે ને જાતનું ચિત્ર નિર્માશે.* યંત્ર કરતાં માણસની શ્રેષ્ઠતા અહીં માલમ પડે છે યંત્ર દ્વારા જ વસ્તુનું સ્વરૂપ રચી કરવાનું કામ ત્યારે એકલો કેમેરા કે બીજું યાંત્રિક સાધન જ જાતે નથી કરતું; પણ તે ત્યારે ચિત્ર લેનાર અને ચિત્રની વસ્તુની વચ્ચે, કલાત્મક સર્જકના મધ્યતા મનની અને દર્શનજગતના પદાર્થોની વચ્ચે એક કુશળ સાધન તરીકે વપરાય છે ત્યારે એ નિર્જીવ યંત્રના કરતાં તેને વાપરનારો સજીવ કલાદર્શી માણસ જ કેટલો એક છે તે સમજી શકાય છે.

* The supremacy of man is, therefore, noticeable when a mechanical instrument is used, not directly and immediately, as a medium of expression, but when it is used as a medium between the objective and subjective world, -between the creative appreciation and the creative fulfilment on the one hand and the visible world on the other hand.

સાધનોથી પરિણામ ઉપજાવવામાં ફોટોગ્રાફરને ઘણી મર્યાદાઓ નડે છે. પરંતુ તે લાવવા માટે તેને ઉત્તેજતી તેની સર્જનશક્તિ અને લાગણીઓને કશી મર્યાદા નથી. તે તો કેમેરાની મર્યાદાઓને ગણકાર્યા સિવાય, કલામય હૃદયથી, કુદરતના અનેરા ભાવોને સ્પર્શી, તેમને સ્થાયી રૂપ આપી પ્રેક્ષકને પોતાના આનંદનો સાથી બનાવવા પ્રયાસ કરે છે. પ્રયાસ પાછળનું કષ્ટ સાચું ચિત્ર સર્જે છે. કેમેરા, દવાઓ અને પ્રકાશ ફક્ત હૃદય વ્યક્ત કરવાનાં સાધનો છે. તેને આપણે ગળણી સાથે સરખાવી શકીએ. ગળણીમાં પાણી રેડતાં તે એક જ માર્ગે વહે છે; પણ વહેણ જુદી જુદી દિશામાં પ્રવર્તી શકે છે. અંતિમ ધ્યેય એક છે, પરંતુ ધ્યેયને પહોંચવાના રસ્તા અનેક છે. આ દિશાઓ મનુષ્યથી નક્કી થયેલી છે. દિશાઓ પર માણુમનો સંપૂર્ણ કાબુ છે અને તેથી કરીને તેની બધી શક્તિઓમાં સંપૂર્ણ વિકાસ સંભવિત છે. ડગાઉરે-Daguerre-અને હિલ-Hill-ના સમયમાં લેવાયેલા ફોટોગ્રાફ આ જ કારણસર આધુનિક યુગમાં પડેલા ફોટોગ્રાફથી જુદો પડે છે. આ બિનજતા માટે કુદરત કે હાલનાં સાધનો જ એકલાં પૂરતાં જવાબદાર નથી; પણ મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ બદલાયું, વિકાસ પામ્યું છે. અત્યારે માણસ દુનિયાને નિરાળા દૃષ્ટિકોણથી નિહાળે છે. અને તેથી જ તે પોતાનાં સાધનો જુદી દિશામાં જુદી રીતે વાપરે છે. આજે માણુમની નજર સંકુચિત નથી. તે માત્ર બહારનો આકાર જ ઝેંઘણું કરવા માગતો નથી, પણ જડ કે ચેતન પદાર્થોનાં જીવનમાં પણ પળે પળે ઊઠતી લાગણીઓ, ભાવનાઓમાંની અમુકને પસંદ કરી તેને રજૂ કરે છે.

આ ફેરફાર બે જાતના છે. x નવી નવી વસ્તુઓ તરફ કેમેરાની વપરાશ અમુક દૃષ્ટિથી છે તેમ જૂની બીજી તરફ નવી દૃષ્ટિથી તેનો ઉપયોગ થાય છે. દાખલા તરીકે આ જમાનાનો મિલઉદ્યોગ લ્યો. મિલો, ફેક્ટરીઓ વગેરે સંસ્થાઓનાં મકાનો અને તેની અંદર, રમી રહેતા પ્રસંગોમાં અસંખ્ય ચિત્રો છુપાયેલા હોય છે, તે ચિત્રોને ફક્ત ફોટોગ્રાફી જ તાદશ્ય રૂપે ખડાં કરે છે. મિલોનાં ભૂગર્ભમાં આજ દિન સુધી લાગ્યે જ કાંઈ કલાકારે કલાત્મક અંશે નિહાળ્યા છે. મોટાં મોટાં સોખંડનાં વરાળથી ઊભરાતાં રેલવેનાં એન્જીનોનાં ચિત્રો દંગ કે ચેન્સીલથી દોરાયાં નથી, પરંતુ એ જડ રાક્ષસોમાં સમાયેલી શક્તિનો આવિર્ભાવ ધણા ફોટોગ્રાફમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. આ બધી કલા-પ્રસાદી નવા જમાનાની છે. માણસ સેંકડો વર્ષથી દુનિયામાં છે. માણુમનાં અસંખ્ય ચિત્રો ઉપજાવવામાં આવ્યાં છે. ચિત્રકારોએ ધણા ખૂબસુરત અને મનોહર ચહેરા ચીતર્યાં છે, પરંતુ એ ખૂબસુરતીના સિન્દૂર, આકર્ષકતા આંખો કે ચુશ્મન માટે તલસી રહેલા હોડને સ્થાયી રૂપ ફોટોગ્રાફરે જ આપ્યું છે. મનુષ્ય જૂનો છે પણ તેની છબી નવા દૃષ્ટિકોણથી લેવાય છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચાલુ જમાનાનો ફોટોગ્રાફર આ યુગનો છે, છતાં નવા યુગથી પર રહે છે. જેનું અસ્તિત્વ નહોતું એવા વિષયના તે ફોટોગ્રાફ પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ પુરાણા સમયના વિષયો જે તે અસ્ત્રામાંના લાભ શકાય તેવા મર્યાદિત સંનેગોમાં

* It asserts itself in one direction towards new things and also in a new direction towards old things.

આવેલા હતા તેને પણ પાડવાનું તે અત્યારે જૂલોતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, પશુપક્ષીઓને લો. અમર્યાદિત કાળથી સિંહ, વરૂ અને બીજાં વગડાનાં પ્રાણીઓ વસે છે. આજ દિન સુધી કેમેરાની મર્યાદાઓ અને સંકુચિત શક્તિઓને લીધે પશુપ્રાણીઓનાં ચિત્રો કેમેરાની મદદ વડે ઉપજાવવાં અશક્ય હતાં. હવે સિંહનું વિકરાળ સ્વરૂપ, ચિત્તાની લુચ્ચાઈ, ગાયની સલુકાઈ આ બધું દેખાડતાં સંખ્યાબંધ ફોટો-ચિત્રો નજરે પડે છે. તેમ જ નદીના પૂલો, મોટી મોટી સ્ટીમરો વગેરેની ખાસિયતો અને અમુક સંનેગોમાં ઉદ્ભવતા ભાવો રજૂ કરતાં ફોટો-ચિત્રોની ખોટ નથી.

કેટલાક વિષયો-ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રથી પર ગણાતા ઘણા જૂના વિષયો-પાડવામાં સાધનોની મર્યાદાઓ નડતી, તે બધાં અત્યારે સહેલાઈથી લેઈ શકાય છે. પહેલાં ફોટોગ્રાફીમાં રજૂ થએલા વિષયો પણ તે નવી રીતે નવા દૃષ્ટિકોણથી એવા ઉપજાવે છે કે વિષય એનો એ રહેવા છતાં, તેના નવા સર્જનમાં નવીનતા અને જીવાઈતો ભાસ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ એમાં કાંઈક જીવંત સત્ય આપણી નજરે પડે છે. વર્તમાન યુગની 'ભાવના (Spirit)' ફોટોગ્રાફીમાં આમ બે રીતે પ્રગટે છે. ફોટોગ્રાફીને આટલા ખાતર ચિત્રકલા સાથે બેળવી કે સરખાવી શકાય નહિ.

ચિત્રકલા હજી જમાનાની સાથેસાથ આગળ ધપતી નથી. હજારો વર્ષોથી માણસની આકૃતિઓ અમુક એક રીતે તે બ્યક્ત કરે છે. ફોટોગ્રાફીમાં તેમ નથી. નવી શોધખોળોની સાથે ફોટોગ્રાફી ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલી છે, અને તે મનુષ્યના કામકાજના દરેકે દરેક નવા ક્ષેત્રની સાથે જોતપોત રીતે જકડાયેલી છે. તેનો ઉપયોગ આગગાડી, મોટર, એરોપ્લેન વગેરેમાં છે એટલું જ નહિ, પણ સ્ટીલ, લોહા વગેરેનાં બાંધકામો અને કાચની વસ્તુઓમાં તે મોજૂદ છે. આ નવા જમાનાની નવી વસ્તુઓને લોકોની નજર સામે કલામય સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં ચિત્રકલા કરતાં ફોટોગ્રાફીનો ફાળો સૌથી મોટો અને અમૂલ્ય છે. ફોટોગ્રાફીએ તે કાર્ય જલદી અને વધારે પ્રમાણમાં સિદ્ધ કર્યું છે. આ વિચિત્રતાઓ અને વિસ્મયકારક વસ્તુઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં કેમેરાએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે અને ચિત્રકલા કરતાં તે સહેલાઈથી વધુ જીવંત રૂપમાં તેનો પ્રાણ સમાજને અર્પી શકે છે. હવે નવીન આકારો અને સ્વરૂપો સમજવામાં અને તેને અનુરૂપ પ્રમાણમાં મૂર્ત કરવામાં અત્યારે ચિત્રકલા, આજ સુધી ધિક્કારાએલી ફોટોગ્રાફીનું અનુકરણ કરે છે.

તદુપરાંત બીજાં વધુબેડ્યાં ક્ષેત્રોમાં ફોટોગ્રાફીએ પ્રવેશ કરેલો છે. આજસુધી જુલાયેલા વિષયોમાં ફોટોગ્રાફરે કલા નીરખી છે. દરોજ નજર સામે અચડાતી અસંખ્ય નાની મોટી ચીજોમાં સમાયેલી કલા ફોટોગ્રાફી મારફત સુંદર સ્વરૂપે સર્જાઈ છે. એક પાણીના ટીપામાં રહેલો પ્રાણ હજાજ રીતે હૃદયમાં ફૂટા ફોટોગ્રાફી જ ઉતારી શકે છે. અને ગંધાતા જીરડામાં છુપાએલું સૌન્દર્ય ફોટોગ્રાફર પોતાની સાથે બીજાને ઉપભોગ માટે ધરે છે. ફોટોગ્રાફીએ મામૂલી ચીજોને કાષ્ઠ અનેરી સુંદરતા બક્ષી છે. કુદરતમાં સમાયેલી કેટલીય વિસ્મયતાઓ, સુધરતાં જતાં સાધનોની મદદ વડે પ્રત્યક્ષ થઈ છે. સૂક્ષ્મ ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ઝીણામાં ઝીણી અણુપરમાણુઓની ફોટોગ્રાફી શક્ય બની છે. જીવનના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે પ્રગટાતી શકાય છે. આ દિશામાં ચિત્રકલાએ પગલાં માંડ્યાં નથી અને માંડી પણ શકે નહિ. જેમ જૂનકાળના પ્રસંગો સર્જવામાં

ચિત્રકલાની સરસાઇમાં ફોટોગ્રાફી રહી શકે નહિ. તેમ આવી વિગતની કલામાં ફોટોગ્રાફી સાથે ચિત્રકલાની હરીફાઇ હોય જ નહિ.*

જૂની વસ્તુઓને ફોટોગ્રાફીએ તદ્દન નવા જ અવતારે ધણી વાર સર્જાવી છે. મનુષ્યના હાવભાવો નવીન દૃષ્ટિએ મૂર્ત રૂપમાં કદી નહિ કલ્પેલા સ્વરૂપમાં સિનેમા ફિલ્મ પડા પર રજૂ કર્યા છે. દુનિયાનો કદી નહિ જોવાએલો અહેરો હવાઇ-aerial કેમેરાથી ફોટોગ્રાફરે સારા ય વિશ્વને દેખાડ્યો છે. હજુ હમણાં થોડાં જ અઢવાડીયાં પર, વિમાનમાંથી હવાઇ કેમેરા વડે લેવાએલાં મુંબઈનાં જુદાં જુદાં દર્યો, 'ધી ટાઈમ્સ' ઓફ ઇન્ડિયાના સચિત્ર અંકવાડિકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ચિત્રકલા, કદીએ મુંબઈનાં આવાં દર્યો જનતા સમક્ષ મૂકી શકત નહિ. વળી ફોટોગ્રાફીએ કલાને નવીન અને આદર્શ આશાઓ રૂપે આશાવંતી બનાવી છે. કલામય રજુઆતની ધણી પદ્ધતિઓમાં સિનેમા ફિલ્મ અને હવાઇ કેમેરા-aerial camera-એ આકારોની નવીન સમજ આપી છે, જાણેથી નીચું જોતાં શીખવ્યું છે, પણ એટલેથી બસ થતું નથી. આવી રીતનું સર્જિતું નવું દર્શન કરાવવામાં ફોટોગ્રાફીનાં સાધનો જ ભલે મુખ્ય કારણ ન ગણાય, છતાં એ સાધનો આવા કામ માટે કેટલાં અનિવાર્ય છે એ તો બ્યારે આવી રીતે આકાશમાંથી દેખાતી પૃથ્વીનું દર્ય દેખાડવા માટે ચિત્રકલા કેટલી મૂમર્થ થઈ શકે તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે જ ખ્યાલ આવે. આ દર્શન માટે આ જમાનાની વસ્તુઓના સ્વરૂપને તાદર્ય અને આકર્ષક રીતે રજૂ કરવાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે આ ફોટોગ્રાફીનાં સાધનો જ કામમાં આવી શકે. એ બધાનો જશ ફોટોગ્રાફીને આપવો ઘટે.

વળી ફોટોગ્રાફી ચિત્રકલાનું નિર્માલ્ય અનુકરણ નથી, નકામી કલા નથી, જીકરડે ફેંકવાની વસ્તુ નથી; પણ એક નિરાળી અને સ્વપ્રતિષ્ઠિત કલા છે. તેની સંપૂર્ણતાઓ તેના ચોક્કસ નિયમો, તેના અસાધારણ કાણુ અને મર્યાદાઓ બધાને અનેરું સ્થાન છે.

ચિત્રકલાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ફોટોગ્રાફીને પણ લાગુ પડે છે. પરંતુ તેને અનુસરવા જતાં તેનાં પરિણામોમાં નડતી મર્યાદાઓ છુલાવી ન જોઈએ. ફોટોગ્રાફીએ પોતાનામાં જે સર્જનાત્મક તત્ત્વ છે તે તેણે જીવન સાથેના સજીવ સંપર્કમાંથી મેળવવું જોઈએ. તેણે દરેક યુગનાં કુદરતી અને માનુષ રૂપોને તે દરેકનું વ્યક્તિત્વ જણાઈ આવે એવી રીતે પોતાનાં યાત્રિક સાધનો દ્વારા આકારબદ્ધ કરી તેમાં ભાવનું સર્જન બતાવી આપવું જોઈએ, અને એ માટે શક્તિ મેળવવી જોઈએ.† જીવનની સાથે ઓતપ્રોત થતાં નવી સર્જન-શક્તિઓ મળે છે અને ફોટોગ્રાફી તે નવા આકારો નવી રીતે નવી સમજથી વ્યક્તિગત સ્વરૂપમાં પ્રકટાવે છે.†

“વિજય”

* It could certainly not compelo herewith photography ony more then photography can compete with painting in those regions which lie remote in time ond spaco from the present age.

+ It must receive its creative energy from its inter-coursse with life and it mnst enable to give form and expression in an individual manner to the notural intellectual constellations of the oge.

1. Dr. Schworz (Vienna) ના On Photography ના આધારે.

રેવલો અને માધવ

[એક વાર્તાકાવ્ય]

- રેવલો હાંકતો હતો શેઠની ગાડી
ને પડી રહેતો હતો તખેલે તેના :
રેવળું બાથું હતું માત્ર તેહનું વેતન,
જેહથી વધુ માગવા કરેલો તેણે
નહિ કાંઈ દિવસ પણ હતો ધરાદો જાહેર. ૫
- ધણી વખત તેહને હતું આબું પૂછવામાં,
શેઠના તરફથી, ક્યાંય હતો એ જન્મ્યો;
ક્યું હતું એહનું ગામ, અને શા કારણ
તેહણે માગી આ હતી ચાકરી મોળી :
સંતોષ તણો નહિ હતો જવાબ અપાયો ૧૦
- કદી પ્રશ્ન તણો એ અને સવાલો એવા,
તેની જ વય તણો હતો પુત્ર ઉછેરખલ
શેઠને, બચેલો નહિ વ્યસનથી એક,
બળવંત; જેહનાં બહુ જૂનાં નહિ એવાં
આવતાં કામમાં હતાં તેહને પેદરણ. ૧૫
- શેઠના ભવ્ય મંત્રાન સમૂહ પહેલો
એ હતો-કવાવત માંહી સર્વથી પાછળ !-
જેહની રીતલાતને નગરના લોકો
નાખતા વખોડી હતા નમૂનારૂપે.
“બળવંત,” એક દિન કહ્યું પિતાએ તેના, ૨૦
- “ ક્યાં સુધી ય રાખશે હજી રિવાજો જારી
આ સમા તાહરા ? મને લજવે જે છે;
ક્યાહરે ગ્રેરણા યશે તને જોવાની
તાહરી જાતને મુકા લોકનિંદાથી ? ”
“બહુ થયું, પિતા, નથી છુદ્ધ માહરે બનવું !” ૨૫
- ફરવી આડું મુખ કહ્યું તેહ ફરકદે,
ફરી ફરી ચખટથી સજ્જ થવું દો હોડી :
માહરી બૂલોતું બાન જેટલું મુજને
હોય, ના તેટલું હોઈ શકે જ ખીજતને. ---
- રેવલો, રહું જો દું ય તાહરી માફક ૨૦

કાઠને લાંચ ખેંચવા અછોડા માટે
તો 'અઈ' રાજ એ શેકે બરાબર ! ”
ના કાંઈ રેવલો, હસી શક્યો પણ બોલ્યો ના એ;
તે ખસી ગયો ત્યાંથી હૃદયથી ભારે,
ને જઈ રચળે નજ મૂક્યો નિસાસો લાંબો.

૩૫

x

x

x

તે દિવસ ગયો શેકનો શોકમાં સરકી
જેહના પ્યારનો પુત્ર તરફથી તેના
આ સમો મળ્યો એવકૂશી ભરેલો બદલો !
તેહને સુધારા ઉપર લાવવા માટે
શોધવા છતાં નહિ જડી એક પણ યુક્તિ.
રાત્રિના બોજને કર્યું નિમંત્રણ તેને
આખરે, અને તે ચયો સુખી નિદાને
સેવતો, નસીબ પર બોજ બધો એ નાખી.

૪૦

પણ રાત અધ તેહના રાંક નોકરને
વધુ વિકટ વહેવી; દીધો કબરમાં દાટી
તેહને છવતો હોય, જણાવું એવું :
તેહને આંધું ધર યાદ તેહનું ન્હાનું,
તેહના વતનનું—દૂર દૂર રેવાથી—

૪૫

ને આવી સાચ તેહને યાદ કીડાઓ
મન મુજબ કરેલી, સ્વભાવને અનુસરતી,

૫૦

ભુલવતી પતિનો શોક માત વિધવાનાં :
તે રોષ પડ્યો જ્યાંહે સાંભરી એને
બાપની છેલ્લી માંદગી; કરેલી ફરજે
તેહના તરફની અદા આખરી, આખી
સંતાપ, વેણથી, જતા પ્રાણને તેનાં

૫૫

રીઝવવા પત્નીને તેહ ચોગ્ય સેવાથી
(નહિ કદીય બની તેહના કલેશનું કારણ),
ને ભાઈ ભાઈની મધ્ય મચેલ શીસાદો
નાખીને ખૂણે, સાચવી સુતેલ રહેવા.
બાપના મરણ પછી ભાઈ તેહનો મોટો

૬૦

નહિ શક્યો સાચ તેહની બનાવી, માધવ;
મોકલી, નિમિત્તો જૂદા જૂદા કાઠને,
વેગળા નિત્ય તેહના ભાઈને નાના

તે હતો ગાળતો વખત સ્વભાવી સાથે,
 પારકા મહેનત ઉપર મસ્ત રહેનારો ! ૬૫
 પણ પડી ગયો જ્યાંદરે યુવાનો જુસ્સો
 તેહનો નરમ, ને રહી મીઠાશ વધારે
 પ્રેમનાં નિત્ય પ્રકરણો માંહી નહિ તેને;
 તે સમે ક્યો નિરધાર પ્રિયાએ તેની
 રેવણા ઉપર નાખવા દષ્ટિના દાણા, ૭૦
 એકાન્ત માંહી દિન એક તેહને રોકી
 તે વદી, “ માહરા સ્વામી તણા આ બાંધવ,
 હું તને ચાહું છું, મને આ તું બદલામાં. ”
 “ ક્યારે ન તને મેં હતી ચાહી, આ બાબી ?
 હું તને ચાહું છું, પ્રેમ ચક્રી ગાળકના. ” ૭૫
 “ નિર્દોષ જણાવા વૃથા શ્રમે દે છોડી,
 ને ચા તું સમજતો પ્રેમતણી પરિભાષા :
 હું નથી આવી ચાલવા પ્યાર બાળકનો ! ”
 “ તો મને માફ કર, અને સીધાવ સુખેથી :
 આ સમે દગો નહિ હોય બીજો દુનિયામાં ! ” ૮૦
 આટલી કસોટી હતી તેહની બસ ચમ્પ;
 ચાલી તે ગર્હ, બદલતી વાર બહુ ચહેરો,
 કંપતી, આકૃતિ સમી દીવાલે ટાંગી !
 કોપથી કહેતી આમ જીભથી કર્કશ,
 “ રાખજે યાદ, માહરું નામ છે સોના ! ” ૮૫
 એ પછી આવી શિર પડે આજ કંઈ તેના
 રેવણો ચાલી નીકળ્યો લાંબી તે પહેલાં :
 પૂછી પૂછી તેહની માત ચાણી આધવને
 તે પુત્રની હકીકત, છતાં મેળવી કાંઈ
 ના શકી મર્મ, ને કરી વજની છાતી, ૯૦
 જેમ તેમ જીવનનું શેષ કર્યું નિજ પૂરું.

 અવશ્યા ચક્રી પડી રોજ મંદ આધવની,
 પણ વધુ નિરુદ્ધોગથી; કમાવા માટે
 ના અન્ય માર્ગ તેહને જાણતાં એકે,
 હાયમાં ધર્યું તેહણે શસ્ત્ર ચોરીનું. ૯૫
 જૂજ વખત, એમ, સી કેરું મગજ સતિથી
 જતું પડ્યું તેહને મુલાકાત પર લાંબી,

આખરે દૈવયોગથી, કે દ ખા ના ની !

તેહની ગેરહાજરીમાંહી સોનાના
સેંકડો સાથીઓ થઈ ગયા હતભાગી, ૧૦૦

જે સર્વ તણે કાળો ન હતો જૂજ જેવો
તેહને યન'વવા માંહી બધી સોનાની.
કાબેલ સ્ત્રીને તે લાગ્યું, પરંતુ, બ્યારે
કે હવે ખેંચવા જેવું રહ્યું નથી કાંઈ
તેમની પાસથી, ક્યો લાહરે નિશ્ચય ૧૦૫

તેહણે જવાનો કોઈ સમૃદ્ધ નગરમાં,
તેહને કૃપણ મઠ સઘ ઉપાડી ત્યાંથી.
“ઓ મીડી સમાધી, મને કેમ નથી મળતી,
આજ તું નિત્યની પેક, થયેલી આડી ?”

રેવલો ગણુગણ્યો, “મુજ સરખા દુઃખિયારા ૧૧૦
જનતણી બેલ, કર મને અનુગ્રહ આવી,
મૂકીને વજન માહરી આંખપર તારું,
દે મને હાથ મદદને જવામાં બૂલી
માહરા દરદના ખ્યાલ, સુહાગી નિદ્રા !
રાત્રિની રમ્ય બહિસ, તને મેળવવા ૧૧૫

મેં નથી દિવસમાં, જણુ, ક્યો શ્રમ ઓછો.
તાહરી પ્રબળ પૂંજના વારસો સાચા
જો હોય ગરીબો નહિ અમારા જેવા,
તો કવણુ અન્ય ? પૃથ્વીના લોભી રાજાઓ
કાર્તિના લોભી કવિવરો, દ્રવ્યના નાયક ૧૨૦

ઉપહાસ કરે તાહરો; પરંતુ અમને
છે સ્થાન જેમનું વિશ્વમહી નહિ જેવું
તે કયાંય વિસામો, કહે, શકે નિજ શોધી ?
જો મૂકી માથું નહિ શકે તાહરે જોજે !
ત્રણ વરસ થયાં તાહરો રામાગમ મુજને ૧૨૫

છે થઈ પડ્યો આ સ્થળે ખરેખર દુર્લભ !
તું આવ, તેથી, આવતાં નહિ કર મોહું.”
તે આમ જિંધવા હજી યત્ન કરતો'તો,
ત્યાં આવી સાંકળો ઠાકી કાપઝે, ધીમે,
દારની; અને તે જીડ્યોં પયારીમાંથી. ૧૩૦

પરિચિત શબ્દ તેહને ક્યું અથડાતાં,
બારણું ઉઘાડી થયો ઉભો તે જેવો...

તેવો જ દોઠો બળવંત થતો ત્યાં દાખલ.
 “રેવલા !” કહ્યું તેહણે, “દોવો કર જીવો,
 ને યા તું સન્ન ચાલવા માહરી સાથે.” ૧૩૫

પણ એમ કહેતાં દીધું સેરવી તેણે
 બાંહીમાં રહેલું સર્વ નાણું કાગળનું,
 કાઢવા પેટીને મિથે, ચોરગળવામાં.
 બાંધીને છુકાની ઉભો રેવલો આગળ,
 હાથમાં લાકડી લઈ; અને તે નીકળ્યા, ૧૪૦

ટાઢમાં કકડતી, વાસી દારપર સાંકળ.
 વાળીને હાથનો ખુણો નેયું બળવંતે
 ત્યાહરે તેમને પડ્યું એમ માલમ કે
 વાગવા એક મહો હતી બહુ ન રહી બાકી.
 ઝાળંગી લતાઓ ગલીકૂચીઓવાળા ૧૪૫

સાંકડી અને મોકળા, નિશાયર પેરે
 તે ધખ્યા ગયા ત્યાંયથી શેક સાહેબો,
 એકેકતણા ચાલતા પેર પડ્યાયા—
 ના ઉભા રહેવા કેઈ રચળે લઈ તરહી.
 આવી તે પડ્યા આખરે બેઠે, સાધારણ ૧૫૦

કદતણા અને દમદમા તણા સાધારણ
 બહુ વસ્તી વગરના એક મહોલ્લા મહિ.
 અહીં હતા શોધતા લોક, છુદ્ધિના બડી,
 આંખના ઉત્સવો અને મઝાઓ મેલી,
 ખરચીને જીવનનું દ્રવ્ય ! કહ્યું બળવંતે, ૧૫૫

આવતાં નજીકમાં એક ઝરખાવાળા
 ઘર તણી, પગથિયાં ઉપર તેહ પગ રોપી,
 “આવું હું થોડી વારમાં, રેવલા, પાછો
 ત્યાં સુધી થોભજો અહીં. તાહરી મહેનત
 આ રહી” એમ કહી નાખી તેહણે થોડી ૧૬૦

આનીઓ તેહના હાથ મહો ખેંચાતા.
 ને વળી કહ્યું, “રાખજો બરાબર થોડી;
 ને પડે કાંઈ જો તને અહીં ભય માલમ,
 તો તર્ત ખબર આપજો—દાર છે ખુલ્લું.” ૧૬૫

નહિ હરો તેહણે હજી ભયાં ડગલાં બે
 પગ નીચે તેહના ત્યાંય કાંઈ અચકચું,
 ને પડ્યો ઝોટલા ઉપર અવાજ કરી તે.
 આવીને નેયું ન્યાહરે રેવલાએ ત્યાં,
 તો દોઠો પડેલો શેક તેહનો તેણે,
 કે રાખ્સ મુનેલા ઉપર સમા દારડિયા, ૧૭૦

શોધતો વળી તે હતો, બનીને આજો,
 બિધડ્યું બારણું ત્યાંય મકાનતણું. તે;

- ને આવી ઉભી, હાથમાં લઇને ક્રોધે, ૧૭૫
 ઉચકતી મધ્ય વય તણા ભાર કેા નારી !
 બળવંત ઉભો યઈ ગયો, યડી ખિસિવાણો,
 પણ કેાણુ હતો તે, લીધો આપણે ધારી,
 જેહને સુતેલો કાઈ શખસ દાંડિયો ?
 ક્યમ રહ્યા રેવલો નેષ તેહને છેક જ
 આશ્ચર્યમૂલક યઈ ? અને કેમ કંપારો
 તે સ્ત્રીને વહુટયો, ત્યાંય ઉભેલી આવી ! ૧૮૦
 જેહને ઝોળખી નથી આપણે હજી ચે ?
 આપણા જીવનની માંહે બનાવો એવા
 નય છે બની, કેટલીક વાર, સ્મૃતિ જેની
 ફરી યતાં ઉતરાધએ છીએ દૈયામાં
 આપણેય; અને તાજૂબ યઈને મનને ૧૮૫
 પૂછવા યઈએ છીએ આપણે તત્પર
 કે હતો ભૂતકાળની જિંદગી કેરા
 ભાગ એ ? અગર કેા ખેત હતી કિસ્સાની ?
 નથી યતાં અભયબ પછી આપણે, જ્યારે
 વૃત્તાન્ત પૂર્વે એ તણા રહેલા ફાંટા ૧૯૦
 આપણા વર્તમાન સાથ સંકડાયેલા
 આપણે નેષએ છીએ, પ્રભુદ યઈને.
 આપણી અભયબી તણું રૂપાન્તર, રીતે
 યાય છે એવી, હર્ષમાં અગર દિલગીરી !
 આવો જ અનુભવ યયો રેવલાને, ત્યાં. ૧૯૫
 તેહણે ઝોળખ્યો ભાધ તેહનો, માધવ
 મૃત્યુની ગાઢ શાન્તિમાં સુતેલો, દ્વારે
 જાણતો નહિ-શું ય જાણી શકે કે કાનાં ?
 ગાળીને છેલ્લી તેહના જીવનની રાત્રિ;
 વેડીને લુખમરો યણા દિવસનો, છૂટી ૨૦૦
 આ લોક તણી કેદથી, બનેલો હાલે
 પરલોક તણી કેદનો સનાતન કેદી !
 તે જાણી શક્યો નહિ ક્યાંય મરણુ તે પામ્યો,
 ને કાની દષ્ટિમાં; હતી ઉભી જ્ઞાનસ લઈ
 જે વનિત ત્યાંય ઉચકતી યુવાનો બોલો ૨૦૫
 તે હતી તેહની એક વખતની સોના !
 નેષને રેવલો ઉભો રહ્યો જડ તેને—
 માધવ જાણી ના વાત જાણી તેએણે । ૨૦૮

સિંહસ્થના મેળામાં જોયેલા બાવા સાધુઓ

[ગતિંકથી ચાલુ]

રોગી, અપંગ કે બેકાર બીખારીઓ, જે બધે-મુંબઈની લોકલ ટ્રેનોના ત્રીજા ક્લાસના ડબ્બાઓમાં ખાસ રોજ જોવામાં આવે છે, તેઓને તથા ધાંધાલુભિક્ષુકોને બાદ કરી બાકીના ભિક્ષુકોનું ધર્મમાર્ગાનુસાર વર્ગીકરણ કરવામાં આવે તો (૧) વૈષ્ણવ, (૨) શૈવ, (૩) વેદાંતી, (૪) શીખ, (૫) જૈન અને (૬) આ કોઈ વર્ગમાં ન મૂકી શકાય એવા પરચુરણ. એ પ્રમાણે મોટા વર્ગ પાડી શકાય.

બંગાળમાં હું ક્યો નથી અને અન્યત્ર જોયા નથી એટલે શક્ત સાધુઓનો વર્ગ છે કે નહિ તે જણતો નથી; પણ હોયો ભોમએ. નાશક-ત્ર્યંબકમાં યાત્રાર્થે આવેલા બંગાળી ગૃહસ્થો અને બંગાળી સંન્યાસીઓ જોવામાં આવે છે. પણ શક્ત સાધુ જોવાનું સ્મરણ નથી તેમ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ પણ મારા જાણવામાં નથી. વળી બૌદ્ધ સાધુઓ એક કાળે આ દેશમાં ઉભરાતા હતા પણ અત્યારે અહાંદેશ સિવાય જુદાંકંથા જેવે ઠેકાણે કોઈ રહ્યો ખડ્યો બહારથી આવી વસ્યો હોય તો ભલે.

વૈષ્ણવ સાધુઓ

વૈષ્ણવ સાધુઓના પેટાભેદો ઘણા છે અને અત્યારે એ પેટાભેદો ઉપર જ તરી આવ્યા છે. છતાં કોઈ વાર મોટા વાડાઓમાં બધાને ભરાઈ જવું પડે છે એટલે મૂળ વાડા ભુલાઈ ગયા નથી. સિંહસ્થના મેળા વખતે નાશક-ત્ર્યંબકમાં ત્ર્યંબકને શૈવતીર્થ અને નાશક-પંચવટીને વૈષ્ણવતીર્થ ગણીને નાગાળાવા, શીખ અખાડાઓ વગેરેને ત્ર્યંબકમાં રહેવા દેવાની અને વૈષ્ણવ-ખાખીઓ વગેરે બધાને પંચવટીમાં રહેવા દેવાની વ્યવસ્થા સત્તાવાળાઓએ કરી હતી. આથી બીડ વહેંચાઈ જઈને રાગચાળો ફેલાવાનો સંભવ ઘટ્યો હતો.

હાલમાં વૈષ્ણવ સાધુઓમાં ચારે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મળીને મૂળ સાત અખાડામાંથી ચલેલા સોળ અખાડ છે. ચાર સંપ્રદાયો^૧ (૧) શ્રી રામાનુજનો, (૨) શ્રી નિમ્બાર્કનો, (૩) શ્રી મધ્વાચાર્યનો, (૪) વિષ્ણુસ્વામીનો. અને સાત અખાડ તે (૧) નિર્વાણી, (૨) ખાડી, (૩) બલભદ્રી, (૪) નિરાલંબી, (૫) દિગંજર, (૬) નિર્મોહી, (૭) સંતોષી. સોળ અખાડનાં નામોમાં કેટલાંક આને આ જ છે. બાકી યોડાં નવાં છે. દા. ત. હરિવ્યાસી અને મહાનિર્વાણી માલાધારી, ઝાટીઆનિર્મોહી, હરિવ્યાસી નિર્વાણી વગેરે. (મને આ રીતે મળેલાં નામો પણ ૧૪ થાય છે. સોળ નથી થતાં.)

શક્યો નથી. પણ અખાડાઓનો ચે પેટાભેદ દ્વારા છે. દ્વારાનો અર્થ પ્રેષિત પરંપરા થાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે. પણ સાદી રીતે જોતાં પેટાસંપ્રદાયને મળતો અર્થ છે. અને બધું જોતાં સાધુઓ માટે સંપ્રદાયો કરતાં આ દ્વારા જ વધારે પ્રચલિત લાગે છે. ઉપર કહેલા ચારે સંપ્રદાયના યમને કુલ બાવન દ્વારા ગણાય છે. રામાનુજના ૩૭, નિંબાકંના ૯, મધ્વના ૩ અને વિષ્ણુસ્વામીના ૩-આ રીતે કુલ બાવન થાય છે. આ બાવન દ્વારાનાં નામો જોતાં એ તે તે સંપ્રદાયના જુદા જુદા સાધુઓની પરંપરા લાગે છે. અને સૌથી વધારે સંખ્યા રામાનુજ સંપ્રદાયના એટલે ખરી રીતે રામાનંદના શિષ્યોની ગણાય છે. કદાચ રામાનંદ પછી આ બધી શરૂઆત થઈ હતી. (બાવન અખાડાનાં નામ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ) શ્રીરામાનંદને સાધુબાવાઓ પરમાચાર્ય માને છે. ખરી રીતે પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં એક આચાર્ય અને એક પરમાચાર્ય મનાય છે.

રામાનુજ સંપ્રદાય	નિંબાકં સંપ્રદાય	મધ્વ સંપ્રદાય
આચાર્ય: શ્રી રામાનુજચાર્ય	નિંબાકં	શ્રી મધ્વાચાર્ય
પરમાચાર્ય: રામાનંદજી	હરિવંશજી	શ્રી ચૈતન્ય
	શ્રી વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાય	
આચાર્ય:	શ્રી વિષ્ણુસ્વામી	
પરમાચાર્ય:	શ્રી વલ્લભાચાર્ય	

આ સાધુપરંપરામાં વિ. સં. ૧૯૮૯માં શ્રી રામાનંદને ૬૩૩ વર્ષ થયાં. મતલબ કે તેઓ ૧૩૫૬માં થઈ ગયા મનાય છે. અને નિંબાકંમતના પરમાચાર્ય હરિવંશદેવ સં. ૧૬૧૨ માં વૃંદાવન ગયા હતા એમ મનાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી ચૈતન્યનો સમય તો સુનિશ્ચિત છે.

સંપ્રદાય, અખાડા, દ્વારાનું તાત્પર્ય દ્વંદ્વામાં જોયું; પણ રંગ, રકમ, ચઢાવ, નિશાન એ શબ્દો પણ ખાસ અર્થમાં આ શોધમાં વપરાય છે. રંગ પાંચ ગણાય છે. રામાનુજ મતનો લાલરંગ, શ્રી નિંબાકંનો જાંબુડી, શ્રી મધ્વનો શ્યામ અને શ્રી વિષ્ણુસ્વામીનો પીળો. પાંચમો રંગ કેમ રહી ગયો? અને અહીં કોનો રંગ સમજવો? એ પૂછી લેવું કે બૂલી ગયો છું.

પછી રકમ એટલે શયય; જુદા જુદા માર્ગના સાધુઓ જુદા જુદા શયય લે છે. રામાનુજચાર્યના અનુયાયી માટે તુલસી અને શાલીગ્રામના શયય, શ્રી નિંબાકંચાર્યના અનુયાયી માટે લક્ષ્મી અને તુલસીના, શ્રીવિષ્ણુસ્વામીના અનુયાયી માટે માળા અને મહાપ્રસાદના, શ્રી મધ્વનાં અનુયાયીના શયય રહી ગયા છે.

નિશાન-ચિહ્ન. પહેલાનું હનુમાનજી, અને બીજાનું ગરુડ.

ચઢાવપદી-હરદાર. નાશક વગેરે મેળા ભરવાની જે જગ્યાઓ તેને આ પરિભાષામાં ચઢાવપદી કહે છે.

મુખ્ય ચઢાવ ચાર છે. હરિદાર, પ્રયાગ, નાશક અને ઉત્તરેન. નાશકથી સાધુઓ ઉત્તરેન જવાના હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. આવી કેટલીક માહિતી આપ્યા પછી પણ મને એ માહિતી આપનાર ચૈતન્યાનુયાયી વિદ્વાન સાધુએ કહી દીધું કે “સાધનક્રમના વિશ્લેષમાં રકમ, મત, શેડી, નામ, પુંડ્ર, મંત્ર, માલ્યા વગેરે અનેક સશ્લિષ્ટ સાંકેતિક શબ્દો સંચાલિત

કર્તા છે. તેનો અર્થ સંપ્રદાયપદ્ધતિ વિના સમજવો- સુરક્ષલ છે. કારણકે એના શાબ્દિક, સૂચિત, લાક્ષણિક, સાંપ્રદાયિક, દાર્શનિક, ગુણ વગેરે અનેક અર્થો છે તે ગુરુમુખથી જાણવા જોઈએ.' ઠીક, લલે રહ્યા.

હાલમાં દાદુપંથી, રામસનેહી, ચરણદાસી, ગુલાબદાસી વગેરે શ્રી વૈષ્ણવો તથા કંપીર-પંથીઓ બાવન દ્વારાથી ભૂદા પડી ગયા છે. છતાં તેઓ પોતપોતાના વાડામાં ખરા; પણ કોઈ પણ વાડામાં નહિ છતાં પોતાને વૈષ્ણવ માનતા સાધુઓની પણ મોટી સંખ્યા આ દેશમાં હશે !

પણ વાડાવાળા કેટલાક સાધુઓ પાસે ઠીક આવકવાળાં મંદિરો કે મઠો જેવી સંસ્થાઓ હજી છે. આવી સંસ્થાને અંગે (૧) મહન્ત (૨) ભંડારી (૩) અધિકારી (૪) પૂજારી (૫) કોદારી (૬) કોટવાલ (૭) બંદગીદાર (૮) પારતીઆ (૯) સંભાળાની અને બીજા પણ જાણેક મળી ૧૪ અધિકારીઓ હોવા જોઈએ એવું મનાય છે. પણ અત્યારે તો મહંત જ બધું ચલાવે છે. મહંત ગુરુથી કે પંચથી નિભાય છે. હાલમાં તેઓમાં હુર્બહાર બહુ જોવામાં આવે છે. અખાડાઓની વ્યવસ્થા માટે (૧) સ્થાનિક પંચ (૨) સ્વમંડળધારી પંચ (૩) પરમંડળધારી પંચ (૪) અખાડા મદલપંચ (૫) અભ્યાગંત (જમાતિયા) પંચ. આ પંચો ઉપર ઉત્તરદાયીત્વ છે. પણ આ પંચો જે અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં નામમાત્ર જેવાં છે. એટલે સેનાપતિ વગરની ફોજ જેવી આ અખાડાઓની હાલમાં દશા છે.

ગુસાઇઓ

વૈષ્ણવ સાધુઓમાં આ અખાડાઓ વગેરે ક્યાંથી આવ્યું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ એવો મળ્યો કે ગુસાઇઓના અખાડાઓ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા વૈષ્ણવસાધુઓએ પણ આ સંસ્થાઓ ઊભી કરી જણાવ છે.

ગુસાઇ, ગોસાઇ કે ગોસાવી (મ.) સંસ્કૃત ગોસ્વામી શબ્દમાંથી નીકળેલ છે. ગોસ્વામીનો અર્થ ગો-મન્દિરોના સ્વામી એવો કરીને સાધુઓ પોતાને માટે વાપરે એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર થી વિઠ્ઠલનાથજી એ સંપ્રદાયમાં ગુસાઇજી કહેવાય છે. એ શબ્દનો પ્રચાર પણ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પહેલાં સો બસો વર્ષથી વધારે જૂનો નહિ હોય. શ્રી રામાનંદજી પછી એનો પ્રચાર થયો હોવાનો મંભવ છે. હાલમાં સાંધારણ રીતે વૈષ્ણવ સાધુઓ ગુસાઇ એટલે નાગાબાવા એમ ગણે છે. પણ ખરી રીતે એ શબ્દનો એવો અર્થ નથી.

ગુસાઇ કે ગોસાઇ એ એક હિંદુ યતિ-સાધુનો વર્ગ છે. જેમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ બે પંથના સાધુઓ મળે છે. વૈષ્ણવ ગોસાઇઓ આસામ અને બંગાળમાં ઘણા છે, ન્યારે વરાડ અને મહારાષ્ટ્રમાં મોટેભાગે શૈવ ગોસાઇઓ મળે છે. ગોસાઇની એક નાત જ હિંદુસ્તાનમાં છે એમ કહેવું જોઈએ. અને એ નાતમાં શિશુક અને ગૃહસ્થ એવા બે ભેદ છે. શિશુક ગોસાઇઓ દેવ અને ધર્મના નામ નીચે ગમે તેવા અત્યાચાર કરે છે, તેઓમાંથી અનોરસ સંતતિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મેં એક વિદ્વાન સંન્યાસીને ગૃહસ્થ ગોસાઇનો વર્ગ ક્યાંથી નીકળ્યો એમ પૂછ્યું ત્યારે એમણે જવાબમાં કહ્યું કે જે નાગાબાવાઓ બેખ તજીને પાછા સંસારમાં પડ્યા તે આદે પતિતોની એ બધી સંતતિ સમજવી. આટલી મોટી વસ્તી એવી

જ રીતે ઉત્પન્ન ન થાય એ હું સમજું છું. પણ એ પ્રકારની વસ્તી ઠીક પ્રમાણમાં હશે એટલું લાગે છે. ભિક્ષુક ગોસાધ્યો હોકરાં વેચતાં લે છે કે ઉપાડી જાય છે. ટાઢ તડકો સહન કરીને તથા જંગલમાં રહીને તેઓ કૂર પ્રકૃતિના બની જાય છે. જો એક વખત હથીઆર ઉપાડે તો તેઓને વશ કરવા મુશ્કેલ પડે છે જૂના વખતમાં ગોસાધ્યોનાં ટોળાં-ઓએ લડાધ્યો કરેલી છે. તેઓ લોકો પાસેથી એક જાતનો કર લે છે અને ન આપે તો લૂંટે છે, કવચિત્ ખૂનો પણ કરે છે. હથીઆરો સાથે ટોળાંબંધ ફરતા ગુસાધ્યોએ પહેલાં કૂર અલાયારો કરેલા છે. જૂના વખતમાં તેઓ લશ્કરમાં ભરતી થતા. મરાઠી લશ્કરમાં ગુસાધ્ય (ગોસાવી)ઓને દાખલ કરવાની પ્રથા મહાદેવ સિંધીઆએ શરૂ કરી. (જુઓ આનંદ ડકેનો ઇતિહાસ)

ગૃહસ્થ ગુસાધની જુદી નાત જ છે. મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, વરાડ વગેરે હિંદુસ્તાનના ધણા ભાગમાં આ લોકોની પુષ્કળ વસ્તી છે. ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં કુલ અઢી લાખની વસ્તી હતી. સંન્યાસીઓમાં વધરાતાં ગિરિ, પુરી, ભારતી વગેરે દશ નામે આ લોકોમાં અટક તરીકે પ્રચલિત છે. ધરબારી, મઠધારી કે સંન્યાસી એ પ્રમાણે તેઓમાં ભેદ છે; પણ ગમે તે ધરબારી, મઠધારી કે સંન્યાસી થઈ શકે છે. વળી એક વાર સંન્યાસી થયેલ હોય કે પહેલેથી મઠધારી અથવા સંન્યાસી હોય તે પાછળથી ધરબારી થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં કોઇક મઠધારી ધરબારી થયેલા છે. વરાડમાં વજીર સંસ્થાનના અધિપતિ ધરબારી થયા છે. મઠધારીમાં મહંત અને પરમહંસ એવો ભેદ છે; પણ બધો બ્યવહાર ધરબારી જોવો જ હોય છે.

મરકામંડી, જુદગમા, હૈદાબાદ વગેરે ઠેકાણે રાજા મહારાજાનો ઇલાકાબ ધારણ કરનારા ગોસાવીઓ છે. આ નાત કેળવણીમાં બહુ પજાત છે. તેઓની વંશાવળી રાખનારા લાટ લોકો પણ છે. તેઓની પાસેના તથા બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ ઉપરથી એ નાતમાં સાદાણુ વગેરે બધા વર્ણના લોકો હોય એમ લાગે છે. તેઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. કેટલાક વેપાર પણ કરે છે. કોઇક ધર્મગુરુ પણ થાય છે. કેટલાકને જાગીરા પણ મળેલી છે.

આ લોકોમાં વૈદિક સંન્યાસના સંસ્કારરૂપે ફક્ત વિરજા હોમ રહેલો છે. સંન્યાસી પેઠે ગૃહસ્થને પણ છેવટ દાટે છે, અને પાછળથી શ્રાદ્ધને બદલે પુણ્યતિથિ કરે છે. વિવાહ વરાડમાં પુરાણોક્ત રીતે થાય છે, કયાંક વેદોક્ત રીતે પણ થાય છે.

ગોસાવીઓમાં પેટાનાત નથી, પણ ઉપર કહ્યું તેમ ગિરિ, પુરી, પર્વત, સાગર, વન, તીર્થ, ભારતી, સરસ્વતી, આશ્રમ અને અરણ્ય એ દશ અટક (એ. અવટકે મ. આડનામ) છે. લગ્ન વગેરે એક જ મઠના અનુયાયીમાં નથી થતાં. ગિરિ અને ગિરિમાં લગ્ન થાય પણ એક મઠના ગિરિમાં ન થાય. આવા બાવન કે ત્રેપન મઠ છે. વૈદિક ગોત્ર ઠેકાણે મઠો છે. મૂળ ન્યોતિર્મઠ વગેરે શંકરાચાર્યના ગણાતા ચાર મઠો, તેમાં બીજા ત્રણ મળીને ચંચા સાત અને તેના પેટાબેદરૂપ મઠી કે મઠી તે બાવન છે.

કેળવાયેલા ગોસાવીઓ પોતાનો સામાજિક દરજ્જો દિવ્ય જોવો માને છે. તેઓએ દશનામી ગોસ્વામી મંડળ નામની એક સંસ્થા કાઢી છે. પહેલાં આ નાતની પંચાયતો હતી

તે તો હવે મોટે ભાગે લુપ્ત થઈ છે. આ લોકો સનાતની હિંદુ ગણાય છે. મુંબઈ હાઈકોર્ટે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિનો દાયલાગ આ લોકોને લાગુ પડે છે એમ નિર્ણય આપ્યો છે. (ગુસાઈ-ગોસાવી સંબંધી ઉપરની હકીકત મરાઠી જ્ઞાનકાંડ વિભાગ ૧૨ માં ચવતમાલના પૃથ્વીગીર હરિગીર નામના એક શિક્ષિત ગુસાઈએ જ પૂરી પાડેલ માહિતી ઉપરથી લખાયેલા લેખ-માંથી લીધી છે.)

ઉપરનું વર્ણન ગુસાઈ સમરતને લાગુ પડે છે. એમાં ત્યાગી અને ગૃહસ્થ બેયનો સમાવેશ થાય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. ગૃહસ્થ વિષે આથી વધારે અહીં કંઈ તોંધવાનું નથી, પણ ત્યાગીવર્ગ વિષે થોડું વક્તવ્ય બાકી છે.

ત્યાગી ગુસાઈ કે ગોસાઈ એ જ નાગાબાવા એવી સામાન્ય સમજણ છે; જોકે ગુસાઈ શબ્દ વૈષ્ણવ અને શૈવ બેય માટે વપરાય છે; છતાં વૈષ્ણવ સાધુઓ નાગા બાવાઓને જ ગુસાઈ કહે છે, અને ગૃહસ્થ ગુસાઈઓ નાગા નથી કહેવાતા; ગૃહસ્થો બધાં વસ્ત્રો પહેરે છે. ફક્ત ફેટે લગવા રંગનો આપે છે.

નાગા બાવાઓના ત્રણ મુખ્ય અખાડા છે: (૧) જૂનો અખાડો (૨) નિરંજની અને (૩) નિર્વાણી. જોકે હિંદી શબ્દસાગરમાં છેલ્લા બે જ કલા છે પણ મેં અંબકમાં ત્રણે જોયા હતા. આમાંથી જૂનો અખાડો ખરેખર જૂનો છે. અને નિરંજની તથા નિર્વાણી પછી થયા છે. પાછળના આ અખાડાઓમાં ગાંજની બંધી કરવામાં આવી છે અને પીનારતો દંડ થાય છે. જૂના અખાડામાં તો પુષ્કળ ગાંજે પીવાય છે અને નવામાં ઉપરના કાયદાને લીધે ચોરીછપીથી પીવાય છે એમ સાંભળ્યું. આ નાગા બાવાઓ ખરેખર નાગા અર્થાત્ તદ્દન વસ્ત્રરહિત નથી હોતા. જૂના કાળમાં હોય તો કાણુ જાય! મેં યાગીસેક વર્ષ ઉપર ગોંડલમાં નાગા બાવાઓની એક જમાત જોઈ હતી. એમાં તો બધા નહિ-પણ ઘણા તદ્દન નાગાં હતા. અલબત્ત, શહેરમાં જે નીકળતા તે કૌપીન પહેરીને નીકળતા, પછી ભર્ય પાસે ઝાડેશ્વરમાં એક જમાત જોઈ હતી. એને નાગા બાવાઓની જમાત કહેવાય કે કેમ એ શંકા છે. એ નર્મદાની પરિક્રમા કરનારી જમાત હતી. ચાતુર્માસ તેણે ઝાડેશ્વરમાં કરેલો ગામના લોકોએ ગામના ફંડમાંથી ચાર પાંચ હજાર જેટલું તેઓની પાછળ ખર્ચ કરેલું.

હિંદી શબ્દસાગરમાં તો લખ્યું છે કે પહેલાં આ લોકો તદ્દન નાગા ફરતા હતા. હવે માત્ર એક કૌપીન પહેરીને ફરે છે. માથા ઉપર દોરી પેટે વણેલી નંદા રાખે છે. શરીરે ભસ્મ ચોળે છે અને ભસ્મના ગોળાની નિત્ય પૂજા કરે છે.

અંબકમાં નીલપર્વત ઉપર દશનામી જૂના અખાડાના બાવાઓ પડ્યા હતા. તેઓને મેં પૂછ્યું ત્યારે કૌપીન પહેરેલા, લગતું કપડું પહેરેલા બધા નાગા જ કહેવાય એવો એક સાધુએ ખુલાસો કર્યો. એ જૂના અખાડાના પાટીઆમાં નાગા, દિગંબર, જટિલ અને સંન્યાસી ચારે નામ હતાં. અને સંન્યાસી સિવાયના ત્રણે પ્રકારના સાધુઓ ત્યાં જોવામાં આવ્યા. સંન્યાસીઓ પણ પર્વસ્નાન વખતે આ નાગા બાવાઓ સાથે જ એના અગ્રણી તરીકે રનાન કરે છે, એમ સાંભળ્યું. નાગા બાવાઓમાં પણ ખરેખર દિગંબર તો એક જ મારા જોવામાં આવ્યા. એ અખાડાનો હાથી નીલપર્વતના પડધારા ઉપર ચરતો હતો અને તેની પાંખે ઊંચા ઊંચા દિગંબર સાધુ લાકડાં ફાડતા હતા. એમાં કશો પણ ફેર નહિ. અખાડામાં ખીજ દિગંબર હશે તો મારા જોવામાં નથી આવ્યા. બાકી આ અખાડાઓનું અર્થ કામ

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય પેઠે એના સાધુઓ જ કરે છે. કોઈ જોટ ચારવા જાય, કોઈ લાકડાં સારવા જાય, કોઈ લાકડાં ફાડે, કોઈ પાણી ભરે, કોઈ રાંધે, કોઈ બખ્તરમાંથી માલ લઈ આવે, અને કોઈ લોકોની આવજમવના રસ્તામાં ધૂણી ધખાવી બેસી રહે. આ લોકો સાથે સાધ્વીઓ હોય છે અને ૧૦-૧૨ વર્ષના છોકરા પણ હોય છે. એના મહત્તો બધાં કપડાં પહેરે છે અને ખાટલા ઉપર બેસીને બધા દુકમો આપે છે. ચડાવ વખતે આગળથી તૈયારી કરે છે, જેટલો વખત રહેવું હોય તેટલો વખત ચાલે એટલી ખોરાક વગેરે સામગ્રી અથવા તે માટે પૂરતા પૈસાનો આગળથી જોગ રાખે છે. જૂના અખાડામાં પુષ્કળ દાણાની ગુણો, ઘીના ડબ્બાઓ, મોટાં વાસણો વગેરે હવું. કહે છે કે તેઓ પાસે તેઓએ જતાવેલા ચમત્કારોને પરિણામે મળેલી જગીરો છે, જૂના વખતમાં કરેલી લશ્કરી સેવાઓને પરિણામે આ જગીરો મળેલી છે એવો પણ એક મત છે. શ્રદ્ધાળુ લોકો હાલમાં પણ ચડાવ વખતે પૈસા, સીધુંસામાન વગેરે ધણા બાવાઓને પૂરું પાડે છે એમ પણ સાંભળ્યું.

આ નાગા બાવાઓનો સંપ્રદાય કયો? મેં ત્યાં પૂછ્યું અને બીજા લેખકોએ પણ લખ્યું છે કે દશનામી અતીતો નાગા બાવા વગેરે પોતાને શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ કહેવરાવે છે. ગિરિ, પુરી વગેરે દશનામો સંન્યાસીઓ પેઠે જ તેઓ ધારણ કરે છે. શંકરાચાર્યના ચાર મહામાંથી હાલના તેઓના બાવન મહો નીકળ્યા છે, સંન્યાસીઓને તેઓ પોતાના અગ્રણી ગણે છે વગેરે હકીકત એ માન્યતાને ટેકા આપે છે. ફક્ત તેઓ દંડ ધારણ નથી કરતા એટલું જ. મેં એક બે વિદ્વાન સંન્યાસીઓ સાથે પણવાત કરી જેમ. તેઓ કહે છે અને નાગા સાધુઓ તેને ટેકા આપે છે, કે ચડાવમાં જુદા વર્ગના સાધુઓ સાથે નાહવાના હક્ક વિષે તકરાર ચાલે તો શાસ્ત્રાચાર્યની જરૂર પડતાં સંન્યાસીઓ કામમાં આવે અને મારામારીનો પ્રસંગ આવતાં નાગા બાવાઓ કૂદી પડે. કાશીના સમર્થ વિદ્વાન સંન્યાસી વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતીના છવનકાળ સુધી તો આ પ્રકાર બનતો એમ સાંભળ્યું છે. આ પ્રકાર ઉપરથી તો સંન્યાસીઓએ પ્રયોજનપરત્ને નાગા બાવાઓને અપનાવ્યા હોય એવો સંભવ લાગે છે. બાકી તેઓના આચારવિચાર-દા. ત. આખે શરીરે ભસ્મધારણ, અતીતને દાટીને તેના ઉપર શિવલિંગ સ્થાપન, શૈવમંદિરોની માલિકી વગેરે તો ચોખ્ખાં પાશુપત-શૈવ માર્ગનાં લક્ષણો છે. આ દેશમાં શૈવ પાશુપત મતનો પ્રચાર ધણો જૂનો છે (જુઓ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ ૪૮) જોકે હાલમાં એ મતના ચોખ્ખા અનુયાયી કોઈ જણાતા નથી, પણ આ નાગાબાવાઓ એનો ફાંટો હોય એવા છે. ૫. ભગવાન-લાલ ઇન્ડ્રજી એમને શૈવ જ ગણે છે અને તેઓ તો, આ લોકોની લશ્કરી મદદ મેળવવા માટે ધણા જૂના રાજાઓએ પાશુપત ધર્મ સ્વીકાર્યો હશે એવો તર્ક ઉમેરે છે. (જુઓ મુંબઈ ગેઝીટીઅર ટ્ર. ૧ ભા. ૧, પૃ ૮૪)

• આ લોકોમાં ચમત્કારની સંભાવના હાલમાં પણ મનાય છે. નીચેનો દાખલો પૂરતો છે. નાશક જતાં આવતાં ધણા બાવાઓ મુંબઈ લવનલા. તેમાંના કેટલાકે ચોપાટી ઉપર પડાવ નાખેલા અને ત્યાં મીઠું પાણી ક્યાંથી કાઢવું? એટલે દરિયાકાંઠાની દેતીમાં જ ચાર પાંચ દાય લગેલા ખોદો ખોદી તેમાં નીચે છિદ્રોવાળો ધાસલેટના ડબ્બા જેવો ડબ્બો નાખી રાખ્યો હતો અને એમાં મીઠું પાણી આવતું. ધણા લોકોએ આ પાણી પીયું હતું. એ ઉપર ‘શાસ્ત્ર’માં પુષ્કળ મર્ચા પણ ચાલેલી. બીજાઓએ પ્રયત્ન કરી જોયો તો મીઠું પાણી ન નીકળ્યું એવ કહેવાય છે.

આ લડવૈયાના સ્વભાવવાળા નાગા બાવા ક્યારથી નીકળ્યા એ વિષે મુખ્ય દંતકથા એવી આલે છે કે મોગલ શહેનશાહ અકબરના વખતમાં મુસલમાની ફકીરોથી હિંદુ સાધુઓને ઘણી કનડગત થતી હતી. એટલે હિંદુ સાધુઓએ અકબર બાદશાહ પાસે ફરીઆદ કરી. શહેનશાહે જવાબ આપ્યો કે ‘ફકીરકી બાત ફકીર જાનો.’ આ જવાબથી કાંઈ રસ્તો ન નીકળવાથી હિંદુ સાધુઓએ ખીરબલને બધી વાત કરી, ખીરબલે સલાહ આપી કે તમે શહેનશાહ પાસે એ જવાબ લખાવી દ્યો. એટલે હું તમને રસ્તો બતાવું અને જવાબ લખાવી લીધા પછી ખીરબલે દિલ્લીમાં જ એ વખતે પડેલી છાવણીઓના રજપૂતોને કહ્યું કે તમારે જો તમારા સાધુઓને જીવતા રહેવા દેવા હોય તો તમે બધા બાવા યજ્ઞ જલ અને ફકીરો સામે હથીઆરનો ઉપયોગ કરો. અને આ રીતે હજારો રજપૂત સૈનિકો બાવા યજ્ઞ ગયા, અને લશ્કરી રીતે છાવણીઓ નાખીને રહેવા લાગ્યા.

મુંબઈની એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટીની આ વર્ષના જ માર્ચ મહિનાની એક સભામાં મી. આર. પી. મસાણીએ સિંહરથ મેળો અને નાગા બાવા ઉપર એક ભાષણ આપેલું. તેમાં મેં નાશકના જ સંન્યાસી પાસેથી સાંભળેલી ઉપલી દંતકથા નાશકના કોઈ સાધુ પાસેથી કોઈ શાસ્ત્રીઓએ સાંભળેલી કહીને ઉતારી છે. પછી વરસોવામાં તેને મળેલા કોઈ બાવા પાસેથી સાંભળીને મુસલમાન ફકીરોને બીવરાવવા માટે તદ્દન નાગા લડવા જવાનું ઠરાવેલું એટલું ઉપલી વાતમાં ઉમેર્યું છે. આટલી દંતકથા આપીને જંગલી લોકોને ભૂત-પિશાચોને બીવરાવવા માટે નગ્ન નાગ વગેરે ક્રિયાઓ પ્રચલિત હોવાનું તથા જૈન ધર્મમાં દિગંબર મત પ્રચલિત હોવાનું યાદ આપીને છેવટ આંતરની પવિત્રતા, નિષ્કિંચનતા, સર્વ ત્યાગ વગેરેનું વસ્ત્રત્યાગ એ બાહ્યલક્ષણ છે એ તત્ત્વનું વિવરણ કર્યું છે.

વસ્ત્રત્યાગના મૂળમાં તિતિક્ષા, તપ, ત્યાગ, શરીરની ખેદરકારી વગેરે ભાવોનો અતિરેક છે; અને પશુઓ, જંગલી લોકો તથા માનવબાળકો સહજ તો દિગંબર છે જ એટલે એનું આકર્ષણ કુદરતી પણ છે, એ વાત માયી; પણ આ નાગા બાવાઓની દિગંબરતા એ જૈન દિગંબર સંપ્રદાયનો વારસો હોવાને બદલે શૈવ પાશુપત માર્ગનો વારસો હોવાનો સંભવ છે. તેઓ શૈવ પાશુપતનો એક ફાંટો છે, એ મારો મત મેં ઉપર લખ્યો જ છે. શૈવ-પાશુપત માર્ગના મોટા મહાપતિ આચાર્યોને પત્નીઓ તથા ગ્રન્થ હોવાના ત્રિપુરાન્તકેશ્વર-પ્રશસ્તિ જેવા ઉત્કર્ષ લેખોમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. (જુઓ મારો શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૧૩૮) છતાં કેટલાક પાશુપત આચાર્યો આજન્મ સ્વહત્યારી અને દિગંબર હોવાના ઉલ્લેખો પણ ઉત્કર્ષ લેખોમાં મળે છે. ત્રિ. સં. ૧૦૩૦ ના હર્ષશિલાલેખમાં ભાવિરક્ત નામના આચાર્યને ‘આજન્મ સ્વહત્યારી’ તથા ‘દિગમલવસન’ (નગ્ન) કહ્યા છે. બીજા ભવદ્યોત નામના આચાર્યને પણ દિગંબર કહ્યા છે (જુઓ એજન પૃ. ૫૧).

હવે ઉપરની બેય રિથિત એટલે કે સાધુઓના એક જ વર્ગમાં કેટલાક નગ્ન અને સ્વહત્યારી ત્યારે બીજા શુદ્ધ અને વસ્ત્રધારી એ રિથિત દ્વાલમાં આ ગુરુમંદિરોમાં નેવામાં આવે છે. ગોંડલમાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક શિવમંદિરના માલિક તરીકે મળશાહી ઠાકરી રહેતા ગિરિ કે પુરી (ચોક્કસ યાદ નથી)ને મેં જોયેલા એમાંના જીવાન મારા સ્વ. પિતાથી પાસે ધોડું એકદમ બણ્યા હતા.

આમાં પ્રશ્ન એક જ રહે છે કે આ શૈવ સાધુઓ પોતાને શંકરાચાર્યના અનુયાયી કેમ ગણે છે? અને નો એમ જાણે છે કે આ દેશનાથી આમાન્ય પાશુપત ધર્મનો લોપ

યર્ષ જતાં એ માર્ગના રડયાખડયા, મોટેલાએ નિરક્ષર બાવાઓ પાછળ રહી ગયા તેઓએ શાંકર સંન્યાસીઓનો આશ્રય લીધો હતો અને એ સંન્યાસીઓએ શારીરિક બચાવમાં ઉપયોગી ગણીને આ ટોળાંને અપનાવી લીધાં હશે. રંગપૂતોના ત્યાગની દંતકથામાંથી અકબર બીરબલ નામોને ખાદ કરતાં બાકીનો અંશ મનાય એવો છે.

વૈષ્ણવ સાધુઓ અને શૈવ સાધુઓ વિષે આટલું ઘણું છે. જૈન સાધુઓ કાંઈ સિંહસ્થના મેળામાં જતા નથી અને એનો પ્રસંગ જ નથી; એટલે એ શબ્દો વેદાંતી સંન્યાસીઓ તથા શીખ સાધુઓ વિષે હવે કહેવાના રહે છે. વેદાંતી સંન્યાસીઓ જે ભાદરવામાં એ પંચવટીમાં પડ્યા હતા તેમાંના ઘણા તો કદાચ મક્કતનું ખાતું ને મસદિ સૂતું, એ કહેવત પ્રમાણે નિશ્ચિત હોવાથી હજુપુષ્ટ દેખાતા હતા. કાષ્ઠક માંદા, અપંગ પણ હતા. પરંતુ બીજા બાવાઓ કરતાં સંન્યાસીઓમાં વિદ્યા, ત્યાગની કાંઈક ખુમારી અને કદાચ નિષ્ઠા પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. જો કે સારા પંડિતોની સંખ્યા સંન્યાસીઓમાં પણ ઘટી ગઈ છે, છતાં પંચવટીમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોના મોટા સંગ્રહવાળું પુસ્તકાલય છે તેમાંથી કંઈ સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ગ્રંથો પણ કાષ્ઠ કાષ્ઠ સંન્યાસીઓએ લીધેલા ખરા. એક વિચિત્ર સંન્યાસી પણ જોયા. તેઓએ તદ્દન પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલો. એક કૌપીન સિવાય બીજું વસ્ત્ર તેની પાસે નહોતું. કમંડલુ પણ નહિ. મધુકરી કરવા નીકળે ત્યારે 'નારાયણ' બોલે કે તરત જો કાષ્ઠ રોટલી આપવા આવે, તો એ હાથમાં લઈ ત્યાં જીભા ઊભા જ ખાઈ જાય. આ રીતે ત્રણચાર રોટલી ખાઈ લે. પછી ગમે તે કૂવેથી, ત્યાં આગળ પડેલી ડોસથી પાણી સીંચી બોભેબોભે પાણી પી લે. વરસાદ પડે તો શરીર ઉપરથી એની મેળે સુકાઈ જાય. ક્યાં સુતા એ જોઈું નથી. બીજાઓ એને અવધૂત કહેતા હતા.

શીખ સાધુઓ

શીખ માટે હિંદુ તીર્થોની યાત્રાનો શીખધર્મ શુરુઓએ જોરથી નિષેધ કર્યો છે. છતાં શીખ લોકો જેમ જન્મ, લગ્ન, મરણ, શ્રાદ્ધ વગેરે પ્રસંગોનાં ધાર્મિક કર્મોમાં બાહ્યજોની મદદ લે છે, તેમ હિંદુ તીર્થોની યાત્રા પણ કરે છે. હરદ્વાર અને હપ્તિશમાં શીખોએ મંદિરો જે બંધાવ્યાં છે. નાશક-અંબકમાં પણ એ શીખોને સ્નાન કરતા જોયા હતા. આ શીખ સાધુઓના એ પંથો છે: (૧) ઉદાસી અને (૨) નિરંજની. નાનક સાહેબના મરણ પછી શુરુએ કરેલી નાના પુત્ર અંગદની નિમણૂંકે કબૂલ ન રાખી અને મોટા પુત્ર શ્રીચંદ્રને શુરુ તરીકે માન્યા તેઓ ઉદાસી કહેવાય છે. બીજા નિરંજની. અંબકમાં ઉદાસી અને નિરંજની એય અખાડાની ધળઓ ફરકતી હતી. આ શીખ અખાડા સંબંધે નાગા બાવાના અખાડાથી જુદું ખાસ મારે કાંઈ કહેવાતું નથી.

ઉપર કહેલા કાષ્ઠ પણ વાડામાં ન આવે એવા બાવાઓની પણ મોટી સંખ્યા આ દેશમાં છે. તેમ જ ઉપર ગણાવેલા મોટા વાડાઓ ઉપરાંત અનેક નાના નાના વાડાઓ પણ છે. પણ એ બધાનો અભ્યાસ વધારે શ્રમ અને અવકાશ માગે છે. આવણ વદ ૮, ૧૯૮૯

હુર્ગાશંકર કે. ટ્રાન્સ્રી

તા. ૬. જુદા જુદા પંચના સાધુઓ તિલક વગેરે ચિહ્નો જુદી જુદી રીતે ધારણ કરે છે, તેથી એ ચિહ્નબેદ સ્પષ્ટ દેખાય એવા જુદા જુદા પંચના સાધુના ફોટાઓ આપવાનો વિચાર હતો. નાશકમાં એ માટે થોડો પ્રયત્ન કરેલો પણ તે સફળ ન થયો. હવે કાષ્ઠ બીજો વખતે.

૬. કે. શાસ્ત્રી

પરિશિષ્ટ

બાવન દ્વારનાં નામો

૧ અનંતાનંદ	૨૭ હનુમાન	
૨ લખરામ	૨૮ રામરાવણ	
૩ સુખાનંદ	૨૯ કળીદ	
૪ નરહરી	૩૦ દેવમુગરી	
૫ કિલજી	૩૧ હુદ્દરામ	
૬ અગ્રજી	૩૨ માધવ	
૭ સુરસુરાનંદ	૩૩ શાંતિનામદેવ	
૮ ભાવાનંદ	૩૪ તેત તુલસી	
૯ દેવાકર	૩૫ રાધવચેતન	
૧૦ નભાનંદ	૩૬ કાલુ	
૧૧ પીપા	૩૭ રામરમણી	
૧૨ વીરમજી	૩૮ નાભાજી	} નિરખાર્કીય
૧૩ શ્રેમણ	૩૯ શોભુરામ	
૧૪ નાભાજી	૪૦ વનખંડી	
૧૫ રિયાજી	૪૧ ધમંડી	
૧૬ ખોજી	૪૨ ખરશુરામ	
૧૭ કુલોજી	૪૩ ગોવિંદ	
૧૮ x	૪૪ ત્યાગી	
૧૯ મુલકદાસજી	૪૫ કુર્મચંદ	
૨૦ ચેતનસ્વામી	૪૬ આત્મારામ	
૨૧ યોગાનંદ	૪૭ નિત્યાનંદ	} માધવ
૨૨ ભંડગી	૪૮ શાન્ત્યાનંદ	
૨૩ ભવનારાયણ	૪૯ રાધાવલ્લભ	
૨૪ રામરંગી	૫૦ સુમતિનામદેવ	} વિધ્યસ્વામીય
૨૫ ચતુરમુનિ	૫૧ ગોકુલ	
૨૬ પૂર્ણવિરાગી	૫૨ વિટલ	

x મને આ બધી માહિતી આપનાર સાચુએ જે કામજી આપ્યા હતા તેમાં આ ના ઉલ્લેખ નથી. ખીજી, આ બધા નામો સાચાં સર્વમાન્ય હોય એમ પણ કહેવું મુશ્કેલ છે.

સત્યાગ્રહાશ્રમ

“ યયાં હજ્જરો ધરખારહીન,
નિરાશ્રયો તે ધનધાન્યહીન,
સ્વાતંત્ર્ય-સત્યાગ્રહ-યજ્ઞ કાળ;
મારે ય એવો કંઈ ત્યાગ ચોગ્ય.
મારે ન મારું જગમાં રહું હવે,
છતાંય તેથી વધુ મૂલ્યવાન તે,
આ જીંદગીના નવ-પુણ્યકાળે
તજી જવાનું સહ-પાન્ય સાચે. ”

અને અહીં આશ્રમનાં ગૃહો ઉભાં
નિઃશબ્દ નિસ્તબ્ધઃ લતા દુર્મોર્ગા,
વિહંગની ચેતનહીન પાંખમાં,
નભે છવાયાં ધન-વાદળોમાં,
તે ભક્તિન બહેતા સરિતા પ્રવાહમાં
ન કંપનોઃ મૂક શમશાનચિત્રો
અન્તરવલ્લે કાટિ ચિતા જલાવતાં.
‘શતાબ્દિઓના ચિર શૂન્ય ધુમ્મટો
ગળવતો’ ચેતનમંત્ર આવતો.’
ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગ્યા;
ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગશે ?
અરે અહીં આશ્રમતા પ્રકાશમાં,
કારાગૃહે વિશ્વવ્યથાર્દ સંતના
આન્તરૂ પ્વનિ શૂન્ય જગે પડી અને
શમી જતા નિસ્તલ જૂતકાલમાં.
તે આ વિલાસો નિજ મગ્ન લોકના
અખંડ અશ્રાન્ત વલ્લા કરે છે.

હિંસા અહિંસા ન પ્રમાણ તેનાં,
ના ધર્મ કે ના અભિધાન નેહનાં;
સદ્ધર્મ દંભો, સત્ન્યાય દંભો,
સત્ કર્મના આલસં યુક્ત દંભો,

કુટુંબના દેશ વિદેશ વિશ્વના
સંબંધના અંતવિહીન દંભો,
એ દંભ પાયા પર હૃદય-સૃષ્ટિની-
-વિલાસની રેલમ છેલ રેલતી.

રે ક્યાંહિ પેલી સ્મિતપૂર્ણ શાંતિની
એ સૌમ્ય ને નિર્મલ તેજ મૂર્તિ ?
એ આંખડી આંસુ-ભરેલ કાં દિસે ?
દિક્ષા અને કંપિત આશ્રમાંથી
નિરાશ પ્રશ્નો કયમ વિશ્વ ઘેરે ?
'ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગશે ?'

ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગશે,
વિશ્વસ્ત આ મંદિરનાં ગૃહો થશે,
સુકાર્ધ જાશે સરિતા પ્રવાહ આ,
ને સૂર્યના તીવ્ર પ્રતપ્ત તાપમાં
દૃક્ષો ઉભાં મૂકે જળાં જવાનાં,
ન પંખી કલ્લોલ કવી શકે ત્યાં:

આ પંચમાં કોઈ ન ચાલવાનાં.
ત્યજાયલા ધર્મપથે કૃદ્ધિ કદિ
હતાશ કો અંતર આંખ ફેરવે:
અને અહીં ખંડિત સ્વપ્ન, જેવાં
ખંડેર સંધ્યા તિમિરે ઉભાં હશે,
જરા જરા કંપ ચતાં સમીરનેા
આ જીર્ણુદ્ધારો ખખડી શમી જશે,
છુપાયલાં કાંઈક આગ ચીડિયાં
ઉડી ઉડી કાળ-લોલા બતાવશે.

વા દંભથી પૂર્ણ પ્રચરત વિશ્વ
શતાબ્દિ વીત્યે નવ-પ્રાણુ આવશે,
અને અહીં આશ્રમ-માર્ગમાં ફરી
હજાર દંભી પગલાં ફરી વળી
ઉભવશે સત્ય તણી જ્યાંતી !
રચાવશે કૌટિક કેળ-મંડપો !
વા સત્ય ખંડેર ફરી ચણાવશે !
કૃતમતાને નવ-ઓષ આપશે,
ને માનવી-ધર્મ-પ્રભા પ્રકાશશે !

અરે અહીં નિર્બળ લોક સાથે
તુમે ધરે, કાં ઉરમાં અશ્રદ્ધા ?
તારાં હશે જો તપ શુદ્ધ કર્મનાં,
ને આ હજારો ધરબારહીનનાં,

તો તો અહીં વ્યામ વિરાટને ભરી
એ સૃષ્ટિ-ઉત્થાન-મુદ્ધર્ત-દુઃકુલિ
ખજી રહેશે નવ ખંડ ખંડમાં;
અને અહીં આશ્રમ-પુણ્ય-ભૂમિમાં,
પ્રભાતની નિર્મળ સૌમ્ય કાન્તિમાં,
એ સંત કેરાં પગલાં ફરી યશે;
ને શાંતિની નિર્મલ તેજમૂર્તિ
આ વિશ્વનાં તપ-દુઃખાર્ત ગાત્રે
શીળો મધુરો કર ફેરવી અને
વાતસલ્યની સૌમ્ય સુધા વહાવશે;
દિશા દિશાને અજવાળતાં રિમતે
પૃથ્વી - નભોમંડળ - વિશ્વ-પ્રકૃતિ
એ સત્ય સત્યે અણ્ય-એકતા યશે.

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ

[ગતાંકથી ચાલુ]

સરસ્વતીચંદ્રના રાજકારણના મહાસાગર ઉપર આપણે વિહાર કરતાં ભૂમિકાઓ, હોપો વગેરે જોયા તેથી વાચકને કાંઈક સંજ્ઞા મળવાનો સંભવ છે. તેથી હવે “સરસ્વતીચંદ્ર”ના મનોરાજ્યની ઊંચી સ્વર્ભૂમિકાને પ્રત્યક્ષ કરાવતાં અગાઉ મારે વાચકને યાદ દેવું જોઈએ કે આપણે અહીં ગોવર્ધનરામે કરેલા આપણા પ્રાચીન, મધ્યયુગના ને સ્થિતિશયુગના ઇતિહાસનાં દર્શનો જોયાં. ત્યાર પછી આપણે સુવર્ણપુરનો ને રત્નનગરીનો સંસ્કાર પામતો ને સંસ્કાર પામેલો કારભાર જોયો, તેનાં મૂળતત્ત્વો તપાસ્યાં. પછી આપણે સુંદરગિરિનો મઠ ને આંતરરાષ્ટ્રીય દર્શનો જોયાં ને રાજસ્થાની ને સ્થિતિશય રાજ્યની ભૂમિકા જોઈ. ગોવર્ધનરામે આપણા જુદા જુદા ઇતિહાસનાં લક્ષણો અને તેની નુટિઓ સમજાવી, રાજસ્થાનોના રાજાઓનાં કુટુંબોમાં ને તેમના કારભારોમાં થવા યોગ્ય સુધારાઓની ભૂમિકાઓ ઉપર મૂક્યા, પરિપૂર્ણ શૃદ્ધિપુત્રની સુંદરતાઓ બતાવી, ને ધર્મશુરુઓનાં કર્તવ્યો કહી તેમના ઉપદેશમાંથી આપણને લોકસંગ્રહનો નવો ધર્મ દેખાડ્યો. એ લોકસંગ્રહ, એ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ, દેશના આગેવાનોએ કયા કયા માર્ગોથી સાધવાં એ તેમણે ચોથા ભાગમાં “દેશપ્રીતિના મનોરાજ્ય” નામે પ્રકરણમાં ચર્ચ્યા છે.

યુગે યુગે બધા વિચારકોએ આવાં મનોરાજ્યો રચ્યાં છે ને તેમની સિદ્ધિ માટે ચોક્કસ યોજનાઓ મૂકી છે. પ્લોટો, મોર, બેકન, સલિ, રૂસો, ફૂરિયર, સેન્ટ સાઇમન, ઓવેન, કાર્લ માર્ક્સ, ગાંધીજી, એ બધાઓએ સિદ્ધિ માટે રાષ્ટ્રો, સમાજો ને આશ્રમોની યોજનાઓ કરી છે. ગોવર્ધનરામ પણ મોટા વિચારક હતા; ને તેમણે હિંદના નવા સમાજનાં નવાં સાધ્ય-સાધનો, લક્ષ્ય-માર્ગોનો વિચાર કર્યો હતો ને તેથી તેમને માટે પણ એવી યોજના કરવાની જરૂર હતી. એ યોજના તેમણે કલ્યાણશ્રામની યસાહત સૂચવીને સરસ્વતીચંદ્રની લક્ષ્મીના ઉપયોગના માર્ગોને સૂચવીને, ને કુસમ સાથે શૃદ્ધસ્થાવન ગાળતા સરસ્વતીચંદ્રની મુંબઈની ઓફિસનો કાર્યક્રમ વર્ણવીને આપણને બતાવી છે તે હવે આપણે તપાસીએ.

તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં “દ્રવ્યવાન, (ચોથો ભાગ: પા. ૭૨૯) અપડિતો, રંક પડિતો, અને દ્રવ્યવાન, અને એકલપેટા હાથપગ વિનાના વિદ્વાન અદ્રશ્યો એમના શંભુમેળાને બદલે વિદ્યાવાળા, ક્રિયાવાળા અને શક્તિવાળા લોકો-લોકકલ્યાણનો માર્ગ સૂઝાડનારાઓ-ની જરૂર હતી. તેથી પ્રથમ તો બી. એ. થયેલા યુવકોને માત્ર રૂ. ૩૦) (પા. ૭૨૯)-ત્રીસ રૂપીઆના માસિક પગારે કોઈ અનુભવી વેપારી પાસે રાખવા, એ એ વર્ષ સુધી તેની પાસે તાલીમ લેવડાવી તેમને પરદેશ અનુભવ લેવા મોકલવા, ને ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી તેમને રાખવા, અથવા તો હિંદમાં એ વરસ સુધી અનુભવ લેવા તેમને મુસાફરીએ મોકલવા. પછી એક વરસ પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગમાં, કે બે વરસ હિંદમાં તેમણે રહેવું, ને એટલો અનુભવ લીધા બાદ તેણે સરસ્વતીચંદ્રે એક દારે રાખેલી ચાલીસ હજારની રૂપી ઉપર પોતાની

જવાબદારીથી વેપાર કરવો, કે વધુ દથ હજાર રૂપીઆ આપી તેને વેપારમાં મદદ કરવી, ને પછી તેને સ્વાશ્રયી થયો છે એમ સમજી, એવા બીજા ઉત્તમ વ્યાપારીઓ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવા. આ સુકિતથી દ્રવ્યવાન અ-પંડિતનું દ્વપણ ટળી જશે, દેશના વેપારરોજગાર વધશે, અને તેનાં કળાકાશલ્ય નવા જમાનાને અનુકૂળ થશે.

હિંદી સમાજનું બીજું દ્વપણ રંક પંડિતનું હતું. “ઈંગ્લેન્ડ લેકિ (ચોથો ભાગ: પા. ૭૩૦) ઘણી સૂક્ષ્મ ખુદિથી, ઘણી દીર્ઘ દષ્ટિથી, અને અનેક નીતિધર્મના વિચારના દોહનને અંતે, આપણા વિદ્વાનોની વાડી આ દેશમાં ઉત્પન્ન કરી છે. ” તેના માળી ચવાનું કાર્ય આ ચોજનામાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આ નવા પંડિતોની સ્ત્રીઓ પંડિત (ચોથો ભાગ: પા. ૭૩૧) થાય, રસત્ર થાય, કુટુંબપોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બલવતી, રોગહીન અને સુંદર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુંબ બંધનમાંથી તેઓ મુક્ત-સ્વતંત્ર થાય, ને તે મુક્તતાથી ને સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મૂર્ખ ઇચ્છાઓ અને કલેશમાંથી છૂટી એ કુટુંબનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને ઉત્સાહિની બને, કુટુંબના બાળવર્ગને પોષણ અને શક્તિ આપે અને વૃદ્ધવર્ગની કલ્યાણવાસનાઓને તૃપ્ત કરે. એ સિદ્ધ કરવા સર્વ કુટુંબની સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થએલાં, લોકધર્મ સર્વાંશે સમજેલાં, વિષય-વાસનાઓથી વિમુક્ત, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી પોતાનાં સૂક્ષ્મ જીવનની લોકયાત્રા વિદ્વાનોનાં મંદિરોમાં ને બુધ્ધિઓમાં કરશે, તેમનાં શુભ અને પ્રકટ સ્થાનોમાં અને હૃદયો-માં પરિવ્રજ્યા કરશે, ને તેમની વાસનાઓને જાણી લેશે. પણ એથી કાંઈ રંક પંડિતોનાં જીવન વિશુદ્ધ, ચિંતાવગરનાં અને માર્ગદર્શી ન થાય. તેથી જ્યાંસુધી હિંદમાં સમર્થ સ્ત્રીઓ (ભાગ ચોથો: પા. ૭૩૨) ન થાય ત્યાં સુધી રંક પંડિતોની નિરક્ષર સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટે અંગ્રેજોની કુશીન સ્ત્રીઓને સારા પગારે આપી હિંદમાં લાવી તેમને (મિસ ફ્લોરા પેટ્ટે) હિંદી કુટુંબોમાં જતી આવતી કરવામાં આવશે, ને દિંદી વિધવાઓને એવા નવા ઉપદેશક ઉદ્યોગને માટે પાળી, પોષી, શક્તિમતી પરિવ્રાજિકાઓ (જૈન આરજનઓને ગરજીજીઓ જેવી અથવા બૌદ્ધ ભિક્ષુણી જેવી, કે “ માલતીમાધવ ”ની કામંદકી જેવી) કરવામાં આવશે.

હિંદુસ્તાનના સમાજનું ત્રીજું દ્વપણ દ્રવ્યવાન કે રંક, પણ હાથપગ વિનાના ને એકલપેટા વિદ્વાન અ-દ્રષ્ટાઓ છે. ગોવર્ધનરામે તે પુરાણીઓના ઉદ્ધાર માટે માર્ગ કલ્પ્યો કે-આપણા શાસ્ત્રીઓ (ભાગ ૪થો. પા. ૭૩૨-૭૩૩) પુરાણીઓને આપણે સંસ્કારોથી અને દ્રવ્યથી સંજ્ઞત કરીશું અને ઘેરઘેર તેમના દ્વારા આર્ય સંસ્કારોને પ્રવર્ત-વીશું. જે કથાપુરાણો ઉપર આપણાં કુટુંબોની માત્ર સ્થૂલ દષ્ટિ પડે છે ત્યાં તેમની સૂક્ષ્મ દષ્ટિઓ પડશે, ને તેમનાં આર્યજીવન શુદ્ધ થશે. તેથી જે પાશ્ચાત્યોની પરિણામ પામેલી ખુદિના ઉગ્ર સૂર્યપ્રકાશ આગળ તેમનાં નેત્ર ધ્રુવડાં જેવાં થઇ જાય છે, તે પ્રકાશનું મન્દ સુધાકર સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય ચન્દ્રમુખીઓ આપણા લોકમાં અમૃતકિરણો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરાવશે. આ કાર્ય માટે બન્ને વર્ગે પચાસ હજાર રૂપીઆની રકમ પૂરવામાં આવશે. પ્રથમ આ બધો પ્રયોગ (ચોથો ભાગ, પા. ૭૩૩) રાજનગરમાં ગેટલે મુખ્યાલમાં શરૂ કરવાનો હતો ને પછી તે ધીમે ધીમે “ સર્વ જનપદમાં-જિલ્લાઓમાં ને દેશી રાજ્યોમાં-વડતી વડવાઈઓ પેટે વિસ્તારવાનો હતો. ”

ઉપર બતાવેલી યોજના ઘણી નાની હતી, મર્યાદિત હતી, અને તેનું ખર્ચ બહુ નહોતું; પણ સરસ્વતીચંદ્રે પ્રથમ એક મોટી (ચોથો ભાગ, પા. ૭૩૩) યોજના તૈયાર કરી હતી, જે યોજના કલ્યાણુગ્રામની હતી અને જે યોજના “આપણાથી ન બને તો કોઈ વધારે શક્તિવાળાથી બની શકે તેથી તેનું કીર્તન નિષ્ફળ નથી. એમ ધારી ગોવર્ધનરામે તેનો વિસ્તાર સરસ્વતીચંદ્રને મુખે કુમુદસુંદરીના જ્ઞાન માટે (ચોથો ભાગ: ૭૩૪-૭૪૪) કરાવ્યો છે, એ યોજના આપણે વિચારીએ.

ઉત્તમ કોટિના ઇંગ્રિજ ભણેલાઓ અનુભવ લઈ મોટા વેપારી બને, તેમાંથી જેમને વેપાર ન કરવો હોય તેઓ નોકરી કરે કે નાના વેપારીઓ બને તે તેમનાં જીવન ભણેલા મોટા વેપારીઓની મદદથી ને સરસ્વતીચંદ્ર જેવા દ્રવ્યવાન પંડિતોની મદદથી સમૃદ્ધ થાય, તે શાસ્ત્રીઓ ને પુરાણીઓ નવી વિદ્યાને ભણી તથા સમજી તેમના જ્ઞાનનો તે સાથે એકાકાર કરી તે અનુભવનો લાભ પ્રાકૃત જનસમાજને આપે, એ ગોવર્ધનરામની પ્રથમ યોજના આપણે જોઈ. બીજી યોજના વિદ્વાનો, સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓ ને વૈદ્યો સારા પણ અને નિરક્ષર કલાવાનો, એ ત્રણ વર્ગો માટે દરિયાકાંઠે અથવા શીતળ હવાવાળી જાંચી પર્વતભૂમિ ઉપર નવા વસાવેલા “કલ્યાણુગ્રામ” નામે ગામમાં નવો સમાજ જોડો કરવાની છે. આવી જગ્યા ઉપર ગ્રામ વસાવવાથી વિદ્વાનો શાસ્ત્રીઓનાં ને કલાવંતોનાં ને તેમનાં કુટુંબોનાં શરીર નીરાળી રહેશે, ને તેમનાં તનમનમાં શક્તિ ને ઉત્સાહ તાજ ને વૃદ્ધિ પામતાં રહેશે. કલ્યાણુગ્રામમાં ત્રણ ભવનો રાખવાં:-દંપતીઓ માટે વિહારભવન, સ્ત્રી વિનાના પુરુષો માટે કુમારભવન અને વિધવાઓને માટે જો કાર્યક્રમે વ્યવસ્થિત થાય તો કુમારિકાઓ માટે સ્ત્રીભવન. (ચોથો ભાગ: પા. ૭૩૪)

કલ્યાણુગ્રામમાં વસતા આ ઉત્તમ વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનની તમામ સંસ્કૃતિ પુસ્તકો દ્વારા ને લોકમાં ફરી અનુભવથી જોવી, તેનું તારતમ્ય પશ્ચિમની વિદ્યાથી લઈ લેવું ને ઉદ્ધાર માટે શોધ ને પ્રયોગ, (ભાગ: ૪ થો પા. ૭૩૫) બંને કરવાં તે તેમનું પ્રથમ કર્તવ્ય. પછી તેમણે પરદેશની મહાપ્રજ્ઞઓના પ્રવાહો અને પ્રધાનપણે ઇંગ્રેજ લોકના પ્રવાહ સમાજવાને તે અનુભવ દેશના કલ્યાણુયોગને લાગુ કરવો, એ તેમનું બીજું કર્તવ્ય. એ ગામનાં ભવનોમાં રાખેલાં પુસ્તકાલયો, પ્રયોગાલયો, કલાઓના નમૂનાઓ, વ્યાપાર-ઉદ્યોગોના નમૂનાઓ ને બીજી યોગ્ય વસ્તુઓના લંડારો, વગેરેનો તે વિદ્વાનો ઉપયોગ કરે ને કરાવે તે તેમનું ત્રીજું (૪ થો ભાગ: પા. ૭૩૬) કર્તવ્ય.

અલખત, આ વિદ્વાનો, કારીગરો ને શાસ્ત્રીઓ એકદમ કલ્યાણુગ્રામમાં વસી શકે નહિ. તેમણે શિક્ષણ અનુભવ અને શક્તિ બીજી સંસ્થાઓમાં (ભાગ: ૪ થો પા. ૭૩૬) મેળવવાં જોઈએ. ને પછી જ તેમને કલ્યાણુગ્રામમાં વસવા દેવા. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ન રહે, પણ શાસ્ત્રોના પાયાઓ (ભાગ: ૪ થો પા. ૭૩૭) બાંધનાર અને લોકવ્યવસ્થાના રથ ચલાવનાર માત્ર રહે. તેમાં કુમારભવનો, વિહારભવનો ને સ્ત્રીભવનો રાખવામાં આવે ને તેમાં રહેનારાં સ્ત્રીપુરુષોને આજીવિકાની ચિંતાથી મુક્ત કરવા તેમને માટે બોજન, વસ્ત્ર વગેરેની જોગવણ રાખવી. કલ્યાણુગ્રામમાં વ્યાયામસ્થાન, વિશ્રાંતિસ્થાન, વિતોદ્ધસ્થાન, શયનસ્થાન, સમાગમસ્થાન, વગેરેની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. ગ્રામવાસીઓનાં બાળકો માટે ને વૃદ્ધ માતાપિતા માટે બોજન વગેરે માટે ને બાળકોને વિદ્યાદાન માટે સગવડ હતી. ગ્રામ

નિવાસીઓને બહારની દૃષ્ટિથી દૂર રહેવાનું હતું; માન અમુક માસ માટે અવલોકન અર્થે અને લોકના બોધ, દૃષ્ટાંત અને કલ્યાણને માટે આખા ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધ પ્રદેશોમાં તેઓ પારિવ્રજ્યા કરી આવે ને તે વખતે તે દૃષ્ટિ સાથે યથેચ્છ પણ અનિન્દ્ય વ્યવહાર રાખે. ગ્રામ-નિવાસ સરસ્વતીચંદ્રના ધન (૪ થો ભાગ: પા. ૭૩૮) ઉપર નભવાનો હતો. રહેનારાઓ માટે ઝોઝામાં ઝોઝા દશ ને વધારેમાં વધારે પચીસ ફૂંપીઆ માસિક પગારના રાખવા. એથી વધારે પગાર માટે દર ત્રણ વર્ષે એક વાર ને પછી દર દશ વર્ષે નક્કી કરવું. તે સિવાય પ્રોવીડન્ટ ફંડ જેવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. વિદ્વાનોના સમાગમસ્થાન માટે કલ્યાણગ્રામ પાસે એક અતિથિપુર-અતિથિપર્યં વસાવવાનું હતું. ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રને ખરચે વિખ્યાત પુરુષોને ને સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ આપી તેમનો સત્કાર કરવાનો હતો. એ પરામાં જુદા જુદા ભાગો રાખવામાં આવ્યા હતા. દેવમંદિરોમાં ભારતવર્ષના ધર્મિષ્ઠ માણસોનો સત્કાર કરવો. (તેમાં ગામનાં માતાપિતાઓ, પોતાનાં બાળકો સાથે થોડા વખત માટે રહેવાનાં હતાં) ને “આપણા દેશના (ભાગ: ૪ થો પા. ૭૩૯-૭૪૦) પાસેના અને દૂરના ભાગોના અનેક ગ્રાતિઓના વર્ગ; વૃદ્ધો, યુવાનો, અને બાળકો, ભાતભાતની જાતજાતની સ્ત્રીઓ; નાતજાતના પટેલો, શેઠો અને ગેરગેરાણીઓ; તીર્થવાસીઓ ને યાત્રાળુઓ; જૂના મતનાં અને જૂની ચાલનાં અને નવા મતનાં નવી ચાલનાં મનુષ્યો; સાધુઓ, સંન્યાસીઓ અને યોગીઓ; આદિ અનેક વર્ગની અનુભવી અને અનુભવહીન વ્યક્તિઓનો સત્કાર, એ જ મંદિરોમાં અને તેને જોડેલી ધર્મશાળાઓમાં કરવો ને તેમની પાસેથી જાણવાનું જાણી લેવું. આપણા આ સર્વ લોક ખાય છે પીએ છે શું ને તેમનાં ગૃહ અને ગૃહસંસાર કેવી રીતે, બંધાય છે, અને મંડાય છે, તેમાં શી શી છત છે ને શી શી ખામી છે, તેઓ દ્રવ્ય તેમ વિદ્યા અને અનુભવ કેમ આણે છે, કેમ સુધારે છે, કેમ ખરચે છે, ને કેમ બચાવે છે; આ અને આવી અનેક નાની મોટી વાતો ઇંગ્રેજ અને દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રદૃષ્ટિથી, અર્થશાસ્ત્રની અને વ્યાયામશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, નીતિશાસ્ત્ર અને સંસાર-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, કવિ અને કારીગરની દૃષ્ટિથી, રાજકીય અને પારમાર્થિક વિદ્યાની દૃષ્ટિથી, શોધવાની છે, જોવાની છે, ચારે પાસેથી તપાસી લેવાની છે, રક્ષણીય મર્મમાં રક્ષવાની છે, અને વર્જનીય ભાગમાં કાપી નાખવાની છે; દેશકાળ પ્રમાણે બદલવાની છે ને સુધારવાની છે, અને ટૂંકામાં અનેકધા સુવ્યવસ્થિત રાખવાની છે. આ રૂંક દેશનું ધન અનેકધા નષ્ટ થયું છે, થાય છે, ને થવાનું હશે, પણ તે સર્વ વમળ વચ્ચે સ્વસ્થ અને નિર્ધન જીવન માળી જીવવાની કળાનો પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી નાશ થશે, તો હાનિ થશે. માટે તે કળાનો મર્મ પણ જાણી સાચવી રાખવાનો છે.” આ કર્તવ્ય અતિથિપુરનાં મહેમાનોના સંસર્ગથી કલ્યાણગ્રામના વિદ્વાનોએ કરવું. કાળક્રમે તે અતિથિપુરમાં ભારતવર્ષના ને બહારના વિદ્વાનો, કવિઓ, ગ્રંથકારો, શાસ્ત્રો, સાયન્સના અનુભવીઓ, રાજપુરુષો, અધિકારીઓ, મહાત્માઓ, સમર્થ વ્યાપારીઓ, વતનદારો, ધર્મગુરુઓ, ધર્મવેત્તાઓ, સત્યશોધકો, યોગીઓ, સંન્યાસીઓ, વગેરે આવે અને તે મંદાસમુદ્ભૂત (૪ થો ભાગ. પા. ૭૪૧) મંથન કરી તેમાંનાં રત્ન પામવાની કળા, સનાતન અને વિશેષ ધર્મોના વિચાર, અને શુદ્ધ સાધુજનના આચારની ઉન્નતિ, શારીરિક અને માનસિક સમૃદ્ધિઓ અને ઉત્કર્ષ, એ સર્વ આ મહાસમાગમમાંથી કલ્યાણગ્રામના વાસીઓ પામે એવા માર્ગો યોજવામાં આવવાના હતા. તેથી કલ્યાણગ્રામમાં

ત્રીજી, કલ્યાણગ્રામના વાસીઓ માત્ર વિદ્વાનો યવાના નહોતા, પણ તેમને વિદ્યાથી, અનુભવથી, પ્રવાસથી, અર્થાથી ને અભ્યાસથી લેકોને માર્ગદર્શક થવાનું હતું. તેઓ બૌદ્ધ કે હિન્દુ ને હિન્દુણી માત્ર નહિ; જૈન, યતિ કે સાધ્વી માત્ર નહિ; સંન્યાસીની કે સંન્યાસિની નહિ, માત્ર પરિવારજક કે પરિવારિક નહિ; પણ અભ્યાસી, દ્રષ્ટા, ઉપદેશક, માર્ગદર્શક, યુરુ ને નેતા, એટલા પદના અધિકારીઓ થવાનું હતું.

કલ્યાણગ્રામનો ઉદ્દેશ સર્વત્ર સંપ ને જપતે પ્રવર્તાવવાનો હતો. હિંદીઓને સ્વાશ્રય કરવાનો તેનો હેતુ હતો. પણ તેનો હિંદીઓને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કરવાનો હેતુ નહોતો. પણ તે હેતુ સર્વદેશીય સાધુતાનો વિકાસ કરવાનો હતો. આ હેતુ ઉદાત્ત હતો. તેથી સંસ્થા દુનિયામાં બહુ થોડી છે:—ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનને એ સાધુતા કેળવવામાં કેન્દ્રસ્થાન અમવા અગ્રદેશ બનાવવાનો તેનો હેતુ હતો.

કલ્યાણગ્રામમાં બધા આશ્રમેને ને બંને જાતિઓને—બ્રીઓને તે પુરુષોને—સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ધર્મચારી, ગૃહસ્થ ને સંન્યાસી તથા વાનપ્રસ્થ, બધી અવસ્થાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ નિર્ધનતાના મંત્રથી લિહુષ્ટિને બાતલ રાખવામાં આવી હતી, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તેથી ગોવર્ધનરામની યોજના આપણા દેશની પ્રાચીન યુક્તિઓથી જુદી છે ને તે નિર્વાહની બાબતમાં વર્તમાન યુગને વધુ અંધએસતી આવે છે. ઉપરાંત, ગોવર્ધનરામની યોજનામાં સૌ પોતપોતાનાં ધરનાં વ્યવસ્થાપકો બને છે. તેમાં સર્વસામાન્ય આહાર કે નિવાસની કલ્પના કરવામાં આવી નથી. કૌમારભવનમાં અને પરિવારિકાભવનમાં પણ, સર્વસામાન્ય આહાર અને નિર્વાહ કલ્પવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. જીલદું, તેમાં ખાવાખાવનો આચાર પાળવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

યોજનાની સફળતા સરસ્વતીચંદ્રના મત ઉપર રહેલી છે ને તેનો નિર્વાહ સરસ્વતીચંદ્રના ધન ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. તે માટે પ્રગળનો પાસેથી ઉધરાણું વસૂલ કરવામાં આવ્યું નથી. તેનો વહીવટ સરસ્વતીચંદ્રના માણસો કરવાના છે અને તે વહીવટની જવાબદારી ફક્ત તેમના શિર ઉપર રાખવામાં આવી છે.

આખી યોજનામાં ગોવર્ધનરામની Aristocracy—(Advisers and thinkers (સમાલોચક, જુલાઈ ૧૯૦૭ પા. ૨૦)—ઉદાત્ત વર્ગોની શક્તિનો ભરોસો પ્રકટ થાય છે, જનતા-લોકપ્રવાહ અંધશ્રદ્ધાળુ છે; આગેવાનો તેની ગતિનું જોડું નિર્માણ કરે તેમ તે ચાલ્યો જાય છે. તે જનતામાં હિતાહિતનો વિચાર કરવાની શક્તિ રહેલી નથી. તેથી તેને આગેવાનોની જરૂર છે. પણ એ આગેવાનો દ્રષ્ટા હોવા જોઈએ, અને તેઓ જાની હોવા જોઈએ. તેમની પાસે દેશદિલ કરવા માટે પ્રતિષ્ઠા અને દ્રવ્ય (એથે બાગ, પા. ૬૦૫) બંને હોવાં જોઈએ; તેમનાં જીવન વિશુદ્ધ હોવાં જોઈએ. સરસ્વતીચંદ્ર લોકમતના અંધશ્રદ્ધાળુ વિશ્વાસને માનતો નહિ. તે કુમુદમુંદરીને કહે છે કે “આપણા દેશનું અને દેશમાંના લોકનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ આ જ વર્ગમાં છે. પ્રથમ છે અંગ્રેજોમાં અને પછી છે આ વિદ્વાનોમાં. અને શુભિયજના ઉપર જે અનુકૂળતા તમારા ચતુર પિતાની હતી તેવી આપણા વિદ્વાનો ઉપર અંગ્રેજોની થશે, અને તે પિતાની તેમ પિતાના કુટુંબની મૂલ્યાંકેવાની જે શક્તિ—શુભિયજ બાને તેમની સમાજ, ઉદારતાએ, ધીરતાએ, સ્વાર્પણે અને ચતુરતાએ આપી

હતી તેવી શક્તિથી આપણા વિદ્વાનો (એથો. ભાગ, પા. ૬૦૭) આપણા દેશની સંભાળ લેતાં શીખશે ત્યારે સર્વનું કલ્યાણ થશે. મારી આવી શ્રદ્ધા છે માટે જ સર્વ કરતાં હું આપણા વિદ્વાનોને મારા હૃદયમાં સતત વાસ આપું છું, અને તેમને માટે આવી આવી ચિન્તાઓ કર્યાં કરું છું. તેમનાં ગૃહરાજ્યમાં શુણ્ણુદરીઓ, સૌભાગ્યદેવીઓ ને ચંદ્રાવલીઓ ફરતી જોવા ઇચ્છું છું. તેમના વૈશવ વધેલા જોવા ઇચ્છું છું. તેમના ભંડાર ભરાતા જોવા ઇચ્છું છું...તેમને ત્યાં પ્રીતિ અને સદ્ગુણના સહચાર થતા જોવા ઇચ્છું છું.” પણ એ વિદ્વાનો સુધારો કરવામાં વૃથા યત્ન કરે છે. “તેમને મુખ્ય ને જિજ્ઞાસુ પૂર્ણ હોય છે, પણ તેમની કાગદશિ પેઠે એ આંખો વચ્ચે કાકી એક જ હોય છે. તેથી પોતાના દેશની સંસ્કૃતિને એક જ દશિથી જુએ છે ને પશ્ચિમની વિદ્યાથી તેઓ એટલા અંબાઈ ગયા હોય છે કે નાગલોકનો મણિપ્રકાશ તેમની આંખોમાં પડતો નથી ને તેમની દષ્ટિ મલિન જ રહે છે.” ગોવર્ધનરામે કલ્યાણગ્રામની મટના મારફત આ વિદ્વાનોને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ અપાવવાનો વિચાર હતો, એ પુનઃજીવિત થએલ સદ્ગુણિ મારફત તેમને ખરી આગેવાની અપાવવી હતી, એ આગેવાનીથી તેમને જનતાનો ભરોસો કરાવવો હતો. જનતા ને વિદ્વાતા, અને સાધ્ય ને સાધનમાં એકરૂપ કરી અંગ્રેજો ને હિંદીઓ વચ્ચે મૈત્રી કરાવવી હતી, ને છેવટે તેથી હિંદને રાજકારણમાં માત્ર નહિ, પણ સમાજવ્યવસ્થામાં, આર્થિક બાબતોમાં, સાંપ્રદાયિક વિષયોમાં, પગભર કરવાનો હતો. લોકકલ્યાણ માટે આગેવાનોમાં ચાર શક્તિઓ જોઈએ:—વિદ્યા, સાધુતા, લક્ષ્મી અને સ્ત્રીપુરુષનું શુદ્ધ અદ્વૈત (૪ થો ભાગ, પા. ૬૧૨). એ ચારે બાબતોને કલ્યાણગ્રામમાં સાધવાની હતી. અલબત્ત, તેમનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણ માટે થવાનો હતો, સ્વાર્થમાં નહિ. લક્ષ્મીનું ઉપાજ્ઞન આવી રીતે પરનું ઉપકારક થવાનું હતું. અને તેમાં પણ વિદ્યા ને સાધુતા આવી જવાં જોઈએ, ખાસ કરીને સાધુતા, એ ચોક્કસ હતું. પણ કલ્યાણગ્રામની યોજનામાં વિદ્યા ને લક્ષ્મી, બંનેને પ્રાધાન્ય તો આપવામાં આવ્યું હતું, ને માત્ર વિદ્યા કે માત્ર સાધુતાથી લોકકલ્યાણની સાધના પરિપૂર્ણ નહિ થઈ શકે તે માન્યતા આ બધા વિચારોમાં ધડીએ ધડીએ તરવરતી જોવામાં આવે છે.

હિંદના પુરાતન ઉપદેશોમાં લોકસેવા જુદી રીતે વિચારવામાં આવી હતી. પુરાતન ઉપદેશોમાં ઐહિક ને પારમાર્થિક આત્મોન્નતિનું તત્ત્વ રહેલું હતું. ગોવર્ધનરામના કલ્યાણગ્રામમાં આત્મોન્નતિ કરતાં કરતાં જનસેવા કરવાનો હેતુ રહેલો હતો. જનતાની સેવા એ જ ઇશ્વરસેવા, ને તેથી જ અલબ્ધ આત્માનું લખપણ, એ તેનો મુખ્ય મંત્ર હતો. અંગ્રેજ સંસ્કારોથી લોકોની ત્યાગભાવના જતી રહી હતી. ગોવર્ધનરામે તે પુનઃજીવિત કરી. અલબત્ત આ માટે તેમણે અર્થશાસ્ત્રનો, રાજનીતિશાસ્ત્રનો કે રાજ-સત્તાનો માર્ગ લીધો નથી. હિંદમાં સાધુઓ વધે, ને તેઓ સાધુતા વાટે દુર્બળ ને વિકૃત થએલી હિંદી જનતાને સમજ ને સત્કર્મો કરે એ કલ્યાણગ્રામની યોજનાનો વિષય હતો. અલબત્ત, એ ઉપદેશ તેમણે નવી પશ્ચિમવિદ્યામાંથી લીધો, બે કે વાચકને તે ઝણ રૂપ જણાતું નથી. આર્થસમાજ, ષદ્ધસમાજ, ને પ્રાર્થનાસમાજ સંસ્થાઓના કાર્યવાહકોમાંથી એ પ્રેરણા તેમને મળી હતી. પણ તેને આવું સમગ્ર રૂપ આપવાનું ને તેને હિંદની પુરાતન સંસ્કૃતિને બંધબેસતી કરવાનું ફક્ત ગોવર્ધનરામ જોવા બહુશ્રુત દેશાભિમાનીને જ સૂઝે.

કલ્યાણગ્રામની યોજના સામાજિક કે આર્થિક સમાનતાઓ સ્થાપવા માટે કે સામાજિક કે આર્થિક અસમાનતાઓ દૂર કરવા માટે સ્વયંવચમાં આવી નહોતી, તેમ તેથી

મંથકારને કોઈ આદર્શ રાષ્ટ્ર સ્થાપવું નહોતું. મંથકાર પાસે અર્થશાસ્ત્રની કોઈ નવીન ચાવીઓ નહોતી, કે સમાજની પુનર્ધારના માટે ચમત્કારિક સૂત્રો નહોતાં. તેમાં શિક્ષણનો નવો આદર્શ બતાવવામાં આવ્યો નથી, જીવનનો તદ્દન નવીન આદર્શ બતાવવામાં આવ્યો નથી. તેમ દુનિયાના ચાલતા સારામાં સારા જીવનના પ્રવાહો સામે બંડ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી તેમાં મૂડીવાળાઓને મારવા, પ્રતિસ્પર્ધાને કાઢી નાખવી, જૂનો ચાલ ચાલવા-વાળાઓનો તિરસ્કાર કરવો, પૂર્વનો ને પશ્ચિમનો, એ બંને સમાજનું ધોરણ ખોદું ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરવો, કે કોઈ સ્થાપિત સંસ્કૃતિ સામે ઉત્પાત મચવો, એવું કોઈ સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી.

યોજનાનો ઉદ્દેશ ધીર અને ઉદાત્ત છે; તેમાં બંધુત્વની ભાવના છે; પણ સમાનતા નથી. તેમાં ઉદ્ધારનું તત્ત્વ રહેલું છે, પણ સંહારનું નહિ; તે યોજનાથી હિંદને જગતભરમાં સંપન્ન ને જાગ્રત એ બંનેના ઉપદેશનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવા આમન્યો કરવામાં આવી છે. દ્વંદ્વામાં, ભારતવર્ષની બૌદ્ધિકતાની સાધુતાને* નવીન ભાવથી વિચારી તેનો પ્રચાર હિંદમાં જ નહિ પણ આખા જગતમાં ભારતવર્ષે કરવા તત્પર થવું એ બોધ એ યોજનાનો છે. ગોવર્ધનરામની પાંચાલીના (૪ થો ભાગ, પા. ૭૪૬) શબ્દોમાં “કલ્યાણગ્રામીઓએ સ્થૂળ સૃષ્ટિને માનવી નહિ, તે તેની અવગણના પણ ન કરવી. સ્થૂળદેહને સમર્થ કરી પોતાનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને સાચવવા. દાસત્વ ને બંધન કલ્પવાં જ નહિ, સ્થૂળરૂપે સર્વ આર્યોનું ને અનાર્યોનું બંધુત્વ સ્વીકારવું, સર્વ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ સાચીઓ ને તે સંસારને સિદ્ધ કરી આપવી, સ્થૂળ શક્તિઓને વધારવી પણ વધતાં વધતાં તેઓ પરબળથી કે દૈવબળથી હીન થાય કે ધ્વસ્ત થાય તો પણ ચંદન જેવા સૂક્ષ્મ સમર્થ ગંધને ત્યજવો નહિ, હૃદયને નિર્બળ કરવાં નહિ, દુઃખની વૃષ્ટિ થાય તોપણ બીજું નહિ, હૃદય ને શુદ્ધિ સ્વતંત્ર રાખવાં, શાંતિ સંજવો, આર્થત્વનાં સૂક્ષ્મ અમર મૂળ વધારવાં એ કલ્યાણગ્રામનો ઉદ્દેશ હતો, ધર્મ હતો અને તેમાં તેની ફલપ્રાપ્તિ હતી.”

બેતાળીસ વર્ષની ઉંમરે ધીકતી વકીલાત મૂકી વાયક, વિચારક ને લેખક એવું ત્રિવિધ જીવન ગાળનાર પાસેથી બીજી કંઈ યોજના મળી શકે !

(સમાપ્ત)

ગ્રા. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

* વિનાયક મહેતા—Modern Review—His Vedantism had imbibed too deeply the active benevolence of Buddhism, to be neglectful of the claims of his countrymen—સમાલોચક, જુલાઈ ૧૯૦૭

કર્મચોગિની

જગતના તેજપુજમાંથી એક તારો આજે સરકી ગયો. અનોખો ચમકાર ચમકી એ તારો આપ્યો. અનેક માતૃવિદોષાં પુત્રપુત્રીની શીળામીડી છાંયડી લૂંટાઈ ગઈ. જીવનની મુશ્કેલીમાં પ્રેરણા પાતો હાથ આજે અલોપ થઈ ગયો.

જીવનનાં દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાના દેહનું અલિધાન આપી માનવસેવા કરનાર એ જગવિખ્યાત મહાન વિભૂતિ ડૉ. એસ-ન્ટો જન્મ ૧૮૪૭ ના ઓક્ટોબરની ૧ લી તારીખે ઇંગ્લાંડના પાટનગર લંડનમાં થયો હતો. બાળપણથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા-મૃત્યુશય્યાપર્યંત તેમનું જીવન રોમાંચક ઘટનાઓથી ભરપૂર હતું. એ દુઃખદાવાનજમાં પીડાતાં છતાં જગતને દીવાદાંડીરૂપ થઈ દુઃખમુક્ત કરવા પ્રયાસ કરતાં હતાં.

એમની માતા આર્લેન્ડનાં હતાં, અને પિતાનું મોસાળ પણ ત્યાં જ હોવાથી પોતાની જાતને ઈંગ્લીશ કહેવડાવવા કરતાં આઈરીશ કહેવડાવવું તે વધારે પસંદ કરતાં અને એમના જીવન ઉપરથી સૌ કોઈ જોઈ શકશે કે એમની નસોમાં આઈરીશ જુસ્સો વહેતો હતો.

૨૦ વર્ષની ઉંમરે તેમનું લગ્ન રેવરંડ ફ્રેન્ક એસન્ટ નામના પાદરી સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. એમનું પરિણિત જીવન બહુ જ દુઃખી નીવડ્યું. મૂળથી જ લગ્નક સ્વભાવનાં એટલે એમનાથી કોઈ જાતનો લુલ્લમ સહન ન થઈ શક્યો. પતિના જીવનની સંકુચિતતા અને એના ધર્માધ વિચારો સાથે પોતાના ઉન્નત અને ઉમદા આદર્શો અને વિશાળ દૃષ્ટિ-બિન્દુનો સમન્વય ન કરી શક્યાં. સત્યનાં ઉપાસકને લુકાણું તો ગમે જ નહિ. આથી જીવનનો આડંબર જવા દઈ એમણે પતિ સાથે છૂટાછેડા લીધા. એ કાળે છૂટાછેડા લેવા એ અત્યારના જેટલું સરળ નહોતું. જમાનાથી આગળ જવાનો સ્વભાવ એમનામાં ત્યારથી દેખાઈ આવે છે. પતિનો વિયોગ તો એમને બહુ ન સાધ્યો, પણ વહાલાં બાળકોને મૂકીને જવું એ માતૃહૃદયને ખૂબ જ આકરું લાગ્યું. પણ સત્યનાં શોધકે એ પણ ન ગણકારતાં હૈયા ઉપર પથ્થર મૂકી જગતના સુનકાર પ્રતિ પ્રયાણ આદર્યો.

પછી તો એમણે સમાજવાદ અને નાસ્તિકવાદમાં ઝંપલાવ્યું. મિ. આર્લ્સ ષેડ્ડો સાથે એમને મૈત્રી થઈ, અને એ ઉલ્લેખ “નેશનલ રિફોર્મર” ચલાવ્યું. સંતતિ નિયમનના પ્રચાર માટે ચોપાનિયું કાઢ્યું. એને માટે એને બહુ સહન કરવું પડ્યું.

એક ચુસ્ત ખ્રીસ્તી તરીકે લંડનની ગંદી ગલીઓમાં વસતા ગરીબ બાંધવોની સેવા એઓ બજાવતાં હતાં. ગરીબ અને તંગીમાં આવી પડેલા મનુષ્યો માટે એના હૈયામાં નિરંતર પ્રેમપ્રદીપ પ્રજ્વળતો હતો, અને એમની નિષ્કામ સેવા કરવામાં પોતાનાં જીવનનું સાક્ષ્ય માનતાં હતાં. તે ખરેખર નિરીશ્વરવાદી નહોતાં પણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં જે જાતનો ઈશ્વર રજૂ કરવામાં આવતો તેવો ઈશ્વર તેમની કલ્પનામાં કદી ઊતરતો નહોતો. આથી એમણે ખ્રીસ્તી ધર્મની જે પ્રચલિત માન્યતા હતી એની સામે પડકાર ઉઠાવ્યો. એ પડકાર નાસ્તિકતાનો નહોતો. પણ માત્ર માન્યતા ધરાવનાર નહિ પણ તે સમજનાર ને જીવનમાં

ઉતારનાર ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક હૃદયનો પડકાર હતો. એ માન્યતાઓમાં ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા ઓસરતી ગઇ અને પરિણામે ખ્રિસ્તી દેવળનો ત્યાગ કરી એ સ્વતંત્ર વિચારક બન્યાં.

દુઃખદાવાનળમાં જળતાં છતાં એમાં દિંમત આપનાર અદ્વૈત દૈવી શક્તિ નિરંતર સહાયમાં હતી. એ શક્તિ એને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપતી. એક વાર દુઃખમાંથી મુક્ત થવા વિષયન કરી જિંદગીનો અંત આણવાનું એમને સૂઝ્યું. તે વખતે એ જ આંતરનાદ પોકારી ઊઠ્યો, એ જ દૈવી શક્તિ સહાયમાં આવી. એણે કહ્યું: “ધર્મને ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવનાર આવા શીરુ હોય?” તેમણે તરત જ એ ઝેરની પ્યાલી બારીએથી ફેંકી દીધી. સત્યની શોધમાં નિરાશ મળતાં એક વાર હતાશ યજ્ઞ ‘નેશનલ રિફોર્મર’ની ઓફિસમાં બેઠાં હતાં. ત્યાં વળી પાછો એ અવાજ સંભળાયો: “સત્યને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર છે?” એમણે તરત જ હા બહી. એમના મિત્ર-મંડળમાં પણ પછી તો એ બોધ આપતાં કે “સત્યને ખાતર મરવું સહેલું છે, જીવવું અઘરું છે. સાચો ધર્મવીર તો એ છે જે સત્યને ખાતર જીવે છે.”

જે પ્રકાશ માટે તે વલખાં મારતાં હતાં તે પ્રકાશ ઉઘટે તેમને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીના પ્રખ્યાત ગ્રંથ “સીક્રેટ ડોક્ટ્રીન” માંથી મળવા માંડ્યો. આ પુસ્તક આપનાર “રિબ્યુ ઓફ રિબ્યુઝ” ના તંત્રી ડબ્લ્યુ. ટી. રેડ હતા. એમને ત્યાં રિબ્યુ માટે આવેલા આ બે ગ્રંથો મિસિસ બેસન્ટને આપતાં એમણે જણાવ્યું કે “તમારા સિવાય બીજા કોઈ આમાં ચંચુપ્રવેશ કરી શકે તેમ નથી.” પુસ્તક વાંચતાં તરત જ તેમના મનમાં સત્યની બોવાયેલી સંકલના તાજ યજ્ઞ. અને એના લેખકને મળવા ઉત્કંઠા દર્શાવી. મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીને મળતાં જ એમનું જીવન બદલાઇ ગયું. સમાજવાદી મિત્રોથી એ વિખૂટાં પડ્યાં. અને જે નવો પ્રકાશ મળ્યો તેથી માનવજાતિની સેવા કરવામાં તે વધુ મક્કમ થયાં.

મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી સાથે સંબંધ થતાં તે તેમના શુરુ મહાત્મા મોરિયાના સંબંધમાં આત્મા. આપઘાત કરતી વખતે ચેતવણી આપનાર એ જ મહાત્મા હતા એવી એમની ખાતરી યજ્ઞ ગઇ. આ દિવસ એમના જીવનમાં ધન્ય દિવસ હતો. તે નાસ્તિક મટી આસ્તિક બન્યાં. પોતાનું તન મન અને હૃદય ચિયોસ્ટાફીને અર્પણ કર્યું. ૧૮૯૧ માં મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીનું મરણ થતાં તેમનું સઘળું કાર્ય ડૉ. બેસન્ટે ઉપાડી લીધું અને ૧૯૦૮ માં કર્નલ ઓલકોટ ગુજરી જતાં એઓ ચિયોસ્ટાફીકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ ચુંટાયાં. ત્યારથી ચિયોસ્ટાફીકલ સોસાયટીનાં ગૌરવ ને વિસ્તાર વધ્યાં છે. અને ચિયોસ્ટાફીસ્ટોએ એમને વારંવાર પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી એમની સેવાની કદર કરી છે.

૧૮૯૩માં એઓ હિંદુ પધાર્થો, અને હિંદુને પોતાની માતૃભૂમિ બંનાવી, પોતે તેની એક મહાન સેવિકા બન્યાં. પ્રથમ તો તેમણે ધર્મજાવનાની શુદ્ધિ અને જાગૃતિ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. હિંદુ ધર્મ, પારસી ધર્મ, જૈન ધર્મ, બુદ્ધ, શીખ, ઇસ્લામ ધર્મો, ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત, પાતંજલયોગ આદિનો અભ્યાસ કર્યો અને તેનો મર્મ સમજાવવા આપ્પાનો આપ્યાં; તેમ જ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. આ રીતે એમણે પછા દિંદુ યુવકોને દિંદુ ધર્મ પ્રત્યે માનજીવિ ધરાવતા કર્યા. આ પ્રવૃત્તિના ઉઘટના પ્રયત્નમાં ચિયોસ્ટાફીકલ સોસાયટીમાં સર્વ ધર્મની પ્રાર્થના શરૂ કરી હતી અને સોસાયટીના મુખ્ય મથક અઘારમાં જુદા જુદા ધર્મનાં મંદિરો સ્થાપ્યાં હતાં.

પરંતુ કેળવણી વિના ધર્મ સમજતો નથી, અને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં ધર્મશિક્ષણ નહિ અપાય તો ઋષિઓની આ ભૂમિ જડવાદમાં ધસડાઇ જશે એમ તેમને ખાતરી થતાં, તેમણે બંનારસમાં સેન્ટ્રલ હિંદુ હાઇસ્કૂલ, સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ અને સેન્ટ્રલ હિંદુ કન્યાશાળા સ્થાપ્યાં. તેને માટે રાજા મહારાજા અને શેઠ શાહુકારોને મળી જાહેર વ્યાખ્યાનો આપી સારું ફંડ એકઠું કર્યું. “સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ એગ્રીન” નામનું માસિક કાઢ્યું અને શાળા તથા કોલેજના અભ્યાસ સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ માટે નવાં પાઠ્ય પુસ્તકો પણ તૈયાર કર્યાં. સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ હિંદુ યુનિવર્સિટીને સોંપ્યા બાદ તેમણે થિયોસોફીકલ એન્થ્રોપોલોજી ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી. અદ્યાર, મદનાપદ્મી, કાનપુર, હૈદરાબાદ વગેરે સ્થળે શાળા અથવા કોલેજ ઉઘાડી અને આવી દરેક સંસ્થામાં દરેક ધર્મના વિદ્યાર્થીને તેના પોતાના ધર્મનું શિક્ષણ અપાય તેવી વ્યવસ્થા કરી. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ઉત્તેજન આપનારી સંસ્થાઓ સ્થાપી અને તેને અંગે રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી પણ ઊભી કરી, પરંતુ અનેક મતભેદ તેમ જ પૈસાના અભાવે તે ત્રણ વર્ષથી વધુ ન ચાલી શકી, છતાંયે કેળવણીનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરવા અને કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના લાવવા પોતાથી અને તેટલો ભગીરથ પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો. બ્રહ્મવિદ્યા આશ્રમ અને થિયોસોફીકલ વર્લ્ડ યુનિવર્સિટીની યોજના કરી, હિંદીઓ માટે બોય સ્કાઉટ સંસ્થા દાખલ કરી.

કેળવણી અને ધર્મ ઉપરાંત સંસારસુધારામાં પણ તેમનો અમૂલ્ય ફાળો હતો. સમાજ-ભાવના પ્રકટ કરવા માટે હિંદનાં પુત્રપુત્રીઓનું મંડળ કાઢ્યું. *Wake up India* જેવાં પુસ્તકો પ્રકટ કરી, સુધારક હિલચાલ ચાલુ કરી હતી. ૧૯૧૭ માં સ્ત્રીઓ માટે વિમેન્સ ઇડિયન એસોસિએશનની સ્થાપના કરી. કર્નલ એલેકઝાંદે કાઢેલી અંત્યજ્ઞ શાળાને સુદૃઢ કરી, સ્વદેશી ઉપર અનેક વ્યાખ્યાનો આપતાં. મજૂરસંઘની સ્થાપના પહેલવહેલી એમણે મદ્રાસમાં કરી. આ ઉપરાંત યુવાનો માટે યુથલોન્જ, યુથલીગ વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપી. આ રીતે જગતમાં અત્યારે પ્રવર્તી રહેલા નવા વિચારોનો આચાર ધણા સમય પૂર્વે મિસિસ બેસન્ટે કંઈો હતો. નવીન વિચારને ઝીલવામાં ને આચરવામાં સદાયે એ અગ્રેસર જ રહ્યાં છે. જગત એમના વિચાર સમય જતાં સ્ત્રીકારે છે ને આચરે છે.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ એમનો ફાળો નાનોસરો નથી. હિંદ ઉપર વર્તી રહેલાં બ્રુલમ સાંભે અવાજ ઉઠાવવાનું ૧૮૭૫ માં એમણે શરૂ કરેલું. ઈંગ્લાંડ, હિંદ અને અફઘાનીસ્તાન ઉપર તેમણે એક પુસ્તક લખેલું. દાદાભાઈ નવરોજીને પાર્લામેન્ટની ઉમેદવારી વખતે ઈંગ્લાંડમાં મત મેળવી આપવામાં પોતાથી બનતું કરેલું.

૧૮૩૩ માં હિંદ આવ્યાં તે પહેલાં પણ હિંદ વિષેના એમના વિચારો એમણે જણાવેલા તે એમના જ શબ્દોમાં આલેખીશ.

“જે કાર્ય કરવાનું છે તેને માટે જો કે હું પશ્ચિમમાં જન્મ પામી છું છતાં પણ મારી ખરી માતૃભૂમિને હું વીસરી ગઈ નથી. મારો આંતરસ્વભાવ વાત્સલ્યભાવથી પૂર્વ તરફ વળે છે. ભાગ્યદેવી કૃપા કરશે તો હું હિંદમાં વિચરીશ અને આજે મનથી મળું છું તેમ સ્થૂળ શરીરથી તમને મળીશ. મારે મન હિંદ છે. ખરેખર તીર્થભૂમિ છે. એના તત્ત્વજ્ઞાનથી પશ્ચિમની દુનિયાનું તમને સઘળું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા પામ્યું છે. હિંદ આધ્યાત્મિકતા અને સંસ્કૃતિની જનની છે. ન્યારે હું હિંદનો વિચાર કરું છું ત્યારે તેની પ્રાચીન લબ્ધ સ્થિતિનો વિચાર કરું છું; અત્યારની પતિત દશાનો નહિ.”

હિંદમાં આવીને તેમણે હિંદના પ્રાચીન. 'કાળમાં' હિંદીઓ જે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતા તેનો અભ્યાસ કર્યો. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકામાં તેમણે ગ્રામ્ય પંચાયતનો અભ્યાસ કરી, રાષ્ટ્રીય જીવન અને હિંદ પ્રત્યે ઈંગ્લેન્ડે બતાવેલી બેદરકારી વિશે ભાષણો આપ્યાં હતાં.

મુરત ખાતે થયેલ કોન્ગ્રેસનું ભંગાણુ અને બંગભંગ તેમ જ તેને અંગે ઉત્પન્ન થયેલી મારફાડની હિલચાલ અને પોલીસને દાથે વિદ્યાર્થીઓને થતી હાડમારી જોઈ તેમનો આત્મા રાજકીય કાર્ય માટે તલપી રહ્યો. છેવટે તેમણે શ્રીયુત ગોખલે સાથે મળી પોતાના કાર્યની રૂપરેખા દોરી અને સ્વતંત્રતા ખાતર પોતાની વાણીને વેગ આપી ભાષણો કરવા માંડ્યાં. ૧૯૧૩ ની શરૂઆતમાં 'કોમનવીલ' અંકવાડિક અને જુલાઈમાં 'ન્યૂ ઈન્ડિયા' દૈનિક પત્ર ચાલુ કર્યું. આ રીતે માતૃભૂમિની મુક્તિ માટેનું કાર્ય આરંભ્યું. ૧૯૧૩ ના ઓગસ્ટમાં મહાન વિગ્રહની શરૂઆત થઈ અને હિંદને સ્વરાજ્યની હિલચાલ માટે તે યોગ્ય તક છે એમ સમજી તેમણે મદ્રાસ ખાતે ભરાયેલી મહાસભાની બેઠકમાં પ્રથમ વાર હાજરી આપી વિનિમયના દરાવનું સમર્થન કર્યું. આ રીતે કોન્ગ્રેસમાં દાખલ થઈ મોડરેટ અને એક્સ્ટ્રીમીસ્ટોને અને હિંદુ મુસલમાનોને સહકારી બનાવવાનો અને હિંદને શું જોઈએ છે તેની યોજના તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેને પરિણામે ૧૯૧૬ માં લખનૌ ખાતે મળેલી સંયુક્ત મહાસભા અને મુસ્લીમ લીગે ભેગા મળી ધડી કાઢેલી કોન્ગ્રેસલીગ સ્કીમ પસાર કરવામાં આવી.

કોન્ગ્રેસમાં વધારે જીવન લાવવા માટે અને તેને સહાય કરવા માટે તેમણે સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ માં હોમરૂલ લીગની સંસ્થા સ્થાપી આખા હિંદમાં સ્વરાજ્યની ભાવના જાગ્રત કરી પ્રબળ આદિહસન ફેલાવ્યાં. આથી તેમનાં પંચે જન્મ થયાં. અને તેમને તેમના સાથી જી. એસ. એફ્ડેલ અને બી. પી. વાડિયા સાથે મદ્રાસના ગવર્નર હોર્ડ પેન્ટલેન્ડે નજરે રાખેલાં કર્યાં. ધાર્મી કરતાં સ્વરાજ્યની હિલચાલને વધારે ટેકા મળ્યો. અને સપ્ટેમ્બર માસમાં તેમને બીનશરતે છોડી મૂકવામાં આવ્યાં. ૧૯૧૭ ની કલકત્તામાં ભરાયેલી મહાસભાનાં તે પ્રમુખ ચુંટાયાં. અને તેમની આગેવાની નીચે કોન્ગ્રેસ એકાદ અંકવાડિયા માટે કામ કરનારી નહિ પણ વર્ષભર કામ કરનાર સંસ્થા થઈ પડી. હિંદી વજીર મિ. મોન્ટેગ્યુ અને એમ. સ્કોર્ડે મુધારાની યોજના ધડી અને તે જુલાઈ ૧૯૧૮ માં બહાર પડી. દેશમાં ત્રણ પક્ષો પડ્યા; મોડરેટ, હોમરૂલરો અને એક્સ્ટ્રીમીસ્ટોના મતભેદ તીવ્ર થયા. ૧૯૧૯માં ડેપુટીશન મોકલવા અંબેદી મતભેદ પડતાં હોમરૂલનું મુશ્કેલ તેમને બદલે ગાંધીજીએ લીધું. અને હોમરૂલ લીગને સ્થાને સ્વરાજ્ય સભા તરીકે તે ઓળખાવા લાગી. ૧૯૨૦ સુધી તે કોન્ગ્રેસની સાથે રહી કામ કરતાં હતાં. પણ ૧૯૧૯ પછીની સત્યાગ્રહની હિલચાલ અને ૧૯૨૦ ની અસહકારની હિલચાલ વિરુદ્ધ મત ધરાવતાં તેઓ ૧૯૨૦, ની કલકત્તાની બેઠક પછી મહાસભામાં ભાગ લેતાં બંધ થયાં. પણ એ હિલચાલ બંધ થયા જોવી થતાં એલગામ, મદ્રાસ, કલકત્તા વગેરે કોન્ગ્રેસ બેઠકામાં પાછાં હાજર થઈ પોતાના કોમન વેલ્થ બીલને ખેંચી લઈ નહેરૂ રિપોર્ટને કોન્ગ્રેસનો ટેકો અપાવવા અને કોન્ગ્રેસની એકતા માટે ફરી પાછો ભગીરથ યત્ન શરૂ કર્યો. નહેરૂ રિપોર્ટ મંજૂર થયો, પણ ત્યારબાદ બીજા વર્ગે કોન્ગ્રેસે પૂર્ણસ્વરાજ્યનો દરાવ પસાર કર્યો અને નહેરૂ રિપોર્ટ રદ કર્યો. એટલે તેઓ લીબરલોની

સાથે જોડાઈ કામ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ ત્યારે હિંદી સરકારે ક્રાન્સેસની કાર્યવાહક સમિતિને કાયદા વિરુદ્ધની સંસ્થા તરીકે જાહેર કરી ત્યારે પોતે હિંદથી છ હજાર માઈલ દૂર હોવા છતાં પણ પોતે સમિતિની પૂઝખે ઊભાં છે, એમ જાહેર કરી તે વખતનાં કામચલાઉ ઉપમુખને પોતાની સેવા તારથી અર્પણ કરી હતી.

તેમણે હિંદ માટે એક જ જાતની માગણી ૧૯૧૦ ની સાલથી કરી છે. અને તે તેમના રાજદ્વારી કાર્યનો મુખ્ય મુદ્દો છે. અને તેને તેઓ મક્રમપણે વળગી રહી અમલમાં લાવવા વૃદ્ધ ઉમ્મરે પણ યુવકનાં જુસ્સાથી કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં. તે મુદ્દો એ કે—

“ એક અંગ્રેજ ઈંગ્લાંડમાં જેટલો સ્વતંત્ર છે તેટલો એક હિંદી હિંદમાં બને; હિંદનું રાજ્યતંત્ર પોતે જ ચૂંટણી પોતાના લોકોથી ચલાવાય. પોતે જ પોતાનું પ્રધાન-મંડળ પોતાની ઇચ્છાથી બનાવે અને પોતે જ પોતાના પ્રધાનોને રૂપસદ આપે, પોતે ચાહે તે હથિયાર રાખી શકે. પોતે પોતાનું લશ્કર, પોતાનો કાફલો, અને પોતાના સ્વયંસેવક રાખે, પોતે જ પોતાના ઉપર કર નાખે, પોતે પોતાનું બજેટ બનાવે, પોતાનાં બાળકોને પોતે કેળવે. પોતાની જમીનને પોતે જ પાણી આપી ફળદ્રુપ કરે, પોતાની ખાણોમાંથી પોતે ધાતુઓ કાઢે, પોતાની ટંકશાળમાં પોતાના સિક્કા પાડે, ઇમ્પીરિયલ તાજની સત્તા કબ્જે રાખે, પણ પોતાની હકુમતની અંદર પોતે જ સર્વોપરિ સત્તા બોગવે, અને ઇમ્પીરિયલ કૉન્ફરન્સમાં પોતાના જ પુત્રોને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલે. ”

સત્યની શોધ અને સત્યનું અનુસરણ તેમના જીવનનો મુખ્ય મંત્ર હતો. આને લીધે તેમને પોતાના જુદા ક્ષેત્રમાં અનેક ચૂસ્ત મિત્રો ગુમાવવા પડ્યા છે. પણ એ બધાને ભોગે તે સત્યને વળગી રહ્યાં હતાં.

તેમની હિલચાલ ચાલુ પરિસ્થિતિને અવલંબીને નહિ પણ લાગીની દૃષ્ટિથી ચાલતી હતી. અને તેથી કદાચ તાત્કાલિક વિજય ન મળે તો તે હતાશ યતાં નહિ પરંતુ એમાંથી માર્ગ કાઢી નવેસરથી તેટલા જ બળથી, ફરી કાર્ય શરૂ કરતાં, અને હિંમતભરી વીરતા દાખવતાં.

૧૯૧૮માં ભાવનગર ખાતે તેમને અપાયેલા માનપત્રના જવાબમાં તેમણે કહેલું કે—

“ ધર્મ અને માતૃભૂમિને ખાતર મારાથી જે કાંઈ કાર્ય બને છે તે માટે તમે આટલી બધી લાગણી દર્શાવો છો તેને માટે હું તમારો આભાર માનું છું. મારે મન તો કાર્ય એ જ કાર્યનો બદલો છે. હું તમને સોને માતૃભૂમિની સેવા કરવાનું કહું છું, કેમકે આ આર્યભૂમિમાં જન્મ પામવો એ તમારા પૂર્વજન્મનાં શુભ કર્મોનું પરિણામ છે. વળી તમારી સાથે હિંદમાં નિવાસ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થવાથી મને ઘણો આનંદ થાય છે; નહિ તો આ જન્મમાં મને સુખ મળત નહિ. માતૃભૂમિની સેવા કરવાનો પ્રસંગ ઈશ્વરે મને આપ્યો છે એના બદલામાં આભાર તો મારે માનવો જોઈએ, તમારે નહિ. જો કે આ દેશમાં જન્મ લેવાને તમારા જેવું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત નથી થયું, તોપણ તમે મને તમારામાંની જ એક ગણજો. અંતમાં, હું આશા રાખું છું કે તમે તમારો સ્નેહ ગુરુદેવની સેવામાં, કાર્યમાં અને માતૃભૂમિને ચરણે રેડવા પ્રયત્ન કરશો. ”

ઈન્દુમતી મહેતા

હિંદી રીઝર્વ બેંક

દરેક દેશના આર્થિક જીવનમાં નાણાંની ખરીદશક્તિ (Purchasing Power)ની સ્થિરતા અગત્યનું સ્થાન રોકે છે. ચીજોની એકંદર કિંમત સારા રાષ્ટ્રનાં નાણાં અને માલના જરૂર વચ્ચેના પ્રમાણ પર અવલંબે છે. જો દેશની પેદાશ વધારે હોય અને પ્રમાણમાં નાણાંની છૂટ ન હોય તો એકંદરે ભાવો ઘટવા માંડે; અને એથી ઊલટા સંજોગોમાં વિરુદ્ધ પરિણામ આવે. હાલમાં દુનિયામાં વ્યાપી રહેલી મંદી પણ મુખ્યત્વે નાણાંની તંગીને જ આભારી છે, આ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે કે નાણાં-વ્યવસ્થાની નીતિ અલંત મહત્વનાં પરિણામોથી ગર્ભિત હોય છે.

આધુનિક જમાનામાં રાષ્ટ્રીય નાણાં-વ્યવસ્થામાં મધ્યસ્થ બેંક (Central Bank) ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ૧૯૨૦ની આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં-પરિષદ (International Monetary Conference)માં દરેક દેશમાં મધ્યસ્થ બેંક સ્થાપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતો ઠરાવ પસાર થયો હતો. આ ઠરાવ પસાર કરવાનું શું કારણ? મધ્યસ્થ બેંકનું મુખ્ય કાર્ય માલના વિનિમય માટે પૂરતાં નાણાં પૂરાં પાડવાનું, એટલે કે એકંદરે ભાવો અમુક સપાટી પર (Level of Prices) ટકાવી રાખવાનું. દેશને કેટલાં નાણાંની જરૂર છે, નાણાંના દર યોગ્ય છે કે નહિ અને હાડિયામણ સ્થિર છે કે કેમ—આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણુવા એક સંસ્થાને ઉછેરવામાં આવી છે. આ સંસ્થાનો સીધી કે આડકતરી રીતે નાણાંબજારમાં સ્વાર્થ રાખવામાં આવતો નથી; અને આવા અગત્યના પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણુવાની સત્તા તેને આપવામાં આવે છે. આ કાર્ય સરકાર જતે કરે તો તે કદી પૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી ન શકે; કારણ કે સરકાર નાણાંબજારમાં એક મુખ્ય ગ્રાહક હોય છે તથા દેશની શાખ (Credit) નું પ્રમાણ નાણાંની વ્યવસ્થા કરનાર સંસ્થામાં લોકોની શ્રદ્ધાના અસ્તિત્વ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે; બ્યારે સરકાર પરત્વેની શ્રદ્ધા રાત્નકર્તા પક્ષની સ્થિરતાનું પ્રતિબિંબ હોય છે. આથી મધ્યસ્થ બેંક જેવી ખાસ સંસ્થાનું સર્જન વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે; અને તેમાં સમસ્ત દેશની નાણાંવ્યવસ્થા કેન્દ્રિત થાય છે.

નાણાં એટલે ચલણ અને શાખ. ચલણમાં વધારો થાય અને શાખમાં એથી મોટે દરજ્જે સંકોચ થાય તો કુલ નાણાં પ્રથમ કરતાં ઓછાં જ હશે, અને તેથી ભાવો પણ ઘટવા માંડશે. આથી ભાવોમાં ફેરફાર થતો અટકાવવાની શક્તિ મેળવતા પહેલાં નાણાં વધારવા-ઘટાડવાની શક્તિ મેળવવી આવશ્યક છે; અને તે માટે ચલણ અને શાખ પર કાબુ રાખવો જોઈએ. ધાતુ તેમ જ કાગળનાં ચલણનાં વિકાસ અને સંકોચ સાધવાની સત્તા હસ્તગત હોય તો જ ચલણમાં વધઘટ કરી શકાય; તેમ જ આખા દેશની બેંકો પર સર્વોપરિણું મેળવ્યા સિવાય શાખ પર અંકુશ મેળવવો દુર્લભ છે. બેંક સત્તા એક સંસ્થામાં એકત્રિત થાય ત્યારે જ તે આખા રાષ્ટ્રના નાણાંબજારને દોરી શકે.

૬૭ સુધી હિંદને મધ્યસ્થ બેંકના કાયદાથી વિમુખ રાખવામાં આવ્યું છે. ઇંગ્લીશિયન બેંક યોરોપને અંશે બેંકોની બેંક છે, પણ તેને ચલણની વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી નથી;

આથી તેને મધ્યસ્થ બેંક કહી ન શકાય. ૧૯૨૭ સુધી તો હિંદી ચલણને સોનાના ધોરણનું અવલંબન પણ મળ્યું નહોતું. હિલ્ટન યંત્ર કમિશનના રિપોર્ટમાં સોનાનું ધોરણ (Gold-Bullion Standard) સ્વીકારવાની ભલામણ થઈ હતી અને તે માટે મધ્યસ્થ બેંક બાને રિઝર્વ બેંક સ્થાપવાની જરૂરિયાત જણાવવામાં આવી હતી. ૧૯૨૮માં વડી ધારાસભામાં રિઝર્વ બેંક બિલ પર ગંભીર ચર્ચા થઈ હતી. આ બિલમાં દોરેલી યોજના પ્રજાપક્ષને લાભકારક ન જણાવાથી તે પસાર થવા પામ્યું નહિ. ત્યારે હિંદને સુધારા આપવાના પ્રશ્ન પર વિવેચન ચાલ્યું ત્યારે હિંદના લેણદારોને બાંહેધરી આપવાનો સવાલ ઉપસ્થિત થયો. ભવિષ્યની હિંદી સરકારની સ્થિરતા પર લેણદારોના હક્કોનો આધાર હોવો ન જોઈએ અને તે માટે કોઈ એવી યોજના ધડી કાઢવી જોઈએ કે જેથી તેઓના હક્કોનું ખંડન થવા ન પામે એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયે. પ્રસ્તુત યોજના તે રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના; આથી જ રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના, ફેડરેશનની આગામી શરત કરવામાં આવી છે.

રિઝર્વ બેંકની યોજના ઘડવા માટે એક ખાસ કમિટીની નિમણૂક ચાલુ વર્ષમાં થઈ હતી. તેનો રિપોર્ટ ગયા ઑગસ્ટમાં બહાર પડ્યો. થોડા સમયમાં, આ રિપોર્ટ પરથી દોરી કાઢેલું, રિઝર્વ બેંક ખીલ ધારાસભા આગળ રજૂ થનાર છે. રિપોર્ટની યોજનામાં, નીચે જણાવેલા મુદ્દાઓ ખાસ અગત્યના છે.

(૧) બેંક ભાગીદારો (શેર-હોલ્ડરો)ની માલિકીની રહેશે. દરેક શેર રૂપિયા પાંચસોનો અને કુલ શેરભંડોળ રૂપિયા પાંચ કરોડનું રાખવામાં આવશે;

(૨) બેંકની વ્યવસ્થા ૧૩ મતાધિકાર અને ૨ અથવા ૩ સલાહકારક સભ્યોના મંડળ (Board of Directors) ના હાથમાં સોંપવી; આ સભ્યો ભાગીદારોએ ચૂંટેલા અને ચાર ગવર્નર જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલે નીમેલા (આમ થઈને તેર) સભ્યો; આ પ્રમાણે બોર્ડનું બંધારણ રાખવું;

(૩) હિંદના પાંચ ભાગલા પાડવા, દરેકની રચાનિક સલાહકારક કમિટી રાખવી અને તે કમિટીએ એક અથવા બે (મુંબઈ, બંગાળ અને દિલ્હીના ભાગ દોઢ બે, બ્રહ્મદેશ અને મદ્રાસ, એક) પ્રતિનિધિ મધ્યસ્થ બોર્ડમાં મોકલી આપવા;

(૪) પ્રથમ બોર્ડની નિમણૂક ગવર્નર જનરલે કરવી;

(૫) ઍ. સ્ટર્લિંગનું ધોરણ સ્વીકારવું;

(૫) વ. ચલણનું ખાતું, શરાશી (બેંકોંગ) ખાતાથી અલાયદું રાખવું; પહેલા થોડા સમય સુધી ચલણના ૫૦ ટકા અનામત (Reserve) અને પછીથી ૪૦ ટકા અનામત રાખવા અને સ્ટર્લિંગનો સારો જોવો જ્યો, હિંડિયાનું દર ટકાવી રાખવા હાર્થ પર રાખવો;

(૬) ઓછામાં ઓછું ૩૫ કરોડનું સોનું—અત્યારના કાગળના ચલણના ૨૦ ટકા જેટલું—અનામત રાખવું;

(૭) યાદી પર રહેલા માગતી બેંકોએ (Scheduled Banks) અમુક ટકા રીઝર્વ બેંકમાં અનામત રાખવા;

(૮) હિંદી સરકારના—Rupee Reserve—માંથી પચાસ કરોડ બેંકને આપવા;

(૯) લંડનમાં શાખા ખોલવી અથવા બેંક ઓફ ઇન્ડિયા મારફત કામ કરવું;

(૧૦) ૫ ટકાથી વધુ ડિવીડેન્ડ આપવું નહિ;

અને (૧૧) બેંકે રાજકીય અસરોથી દૂર રહેવું.

હિંદ અને અમેરિકાની પરિસ્થિતિ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય હોવાથી અમેરિકાની ફેડરલ રિઝર્વ બેંક થોડે ધણે અંશે અનુકરણનું સાધન થઈ પડે એમ છે. બેંકોનો વિસ્તાર ધણો વિશાળ છે, અને એ બેંકોના આર્થિક જીવનમાં ખેતીનું સ્થાન અગ્ર છે. આથી તેઓની મધ્યસ્થ બેંકોમાં સ્થાનિક અને કેન્દ્રિત (Decentralised and centralised) બેંકોના લાભો સાથે મળવા નેપ્રત્યે, અને ખેડૂતની સગવડ માટે ખાસ ગોઠવણ હોવી નેપ્રત્યે. અમેરિકામાં બાર સ્થાનિક-મધ્યસ્થ બેંકો (Regional Banks) છે; આપણે ત્યાં હિંદને પાંચ વર્તુલમાં વહેંચવાની ભલામણ થઈ છે. અમેરિકામાં ખેતીને લગતી લાંબી સુદતની હાંડી વટાવવાની ખાસ સગવડ છે; રિઝર્વ બેંકને પણ છ માસની હાંડી વટાવવાની સત્તા આપવાની સલાહ અપાઈ છે.

ભાગિદારોની માલિકી, પાંચ કરોડનું શેરભંડોળ, એક વ્યક્તિના મતાધિકાર પર અંકુશ, ડિવીડેન્ડના દર પર નિયમન, યાદી પર રહેવા માટે વેપારી બેંકોની અમુક ટકા જમા બાકી (Minimum Bank Balance) રાખવાની ફરજ, ચલણના પ્રથમ ૫૦ ટકા અને પાછળથી ૪૦ ટકા અનામત રાખવાની શરત, બેંકની ચલણ અને શરારી ખાતામાં વહેંચણી, રાષ્ટ્રીય દેવાની (Public Debts) વ્યવસ્થાની સોંપણ, નાણાંતંત્રમાં હાંડીઓ અને સરકારી લોનો લેવા-વેચવાની (Open Market Operations) છૂટ અને રાજકીય અસરોમાંથી મુક્ત રહેવાની ફરજ—આ સર્વ દક્ષી, ફરને અને શરતો શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તાનુસાર છે અને તેની સામે વિરોધ કરવા જેવું નથી. પરંતુ ખીજ કેટલીક એવી બાબતો છે કે તેની વિરુદ્ધ સખત ઝુંબેશ ઉઠાવવાની જરૂર છે.

ગવર્નર જનરલ-ઈન્-કાઉન્સિલે નીમેલા ચાર સભ્યો અને બેંકના ગવર્નર (કે જેની નિમણૂક પણ ગવર્નર જનરલને હાથ રહેશે) આ પાંચ સભ્યો, બોર્ડમાં ગવર્નર જનરલની નીતિ (Policy) નો પક્ષ ખેંચે તો તેમાં નવાઈ નહિ. Nominated block નું ત્યાં પણ સર્જન કરવાનો ઇરાદો હોય એમ લાગે છે. રાજકીય અસરોમાંથી મુક્ત રહેવાની ભલામણ, આ સંબોધોમાં, કેમ અમલમાં મૂકાશે તે સમજી શકાતું નથી.

ખીજું, બેંકના ગવર્નરની પસંદગી ગવર્નર જનરલને શુભ દરતે થશે—અભ્યક્ત, બોર્ડની સાથે મંત્રણા કર્યા પછી ગવર્નરની નિમણૂક કરવા જેટલી લાયકાત ધરાવનારું બોર્ડ રિઝર્વ બેંકને મળી શકશે કે કેમ તેની સરકારને શંકા હોય એમ જણાય છે. અમેરિકામાં આ સત્તા પ્રેસિડન્ટના હાથમાં છે. પરંતુ તે તો પ્રજાએ ચૂરેલી વ્યક્તિ છે. બ્રિટીશ સરકારની, ગવર્નરકારા, બેંક પર આડકતરો કાણુ મેળવવાની મુશ્કેલી આમાં જાંખું દર્શન થતું હોય એમ લાગે છે.

પ્રથમ બોર્ડની નિમણૂક ગવર્નર જનરલ કરશે. ધારતી રહે છે કે પહેલું બોર્ડ એવી કાર્યપદ્ધતિ અને પ્રણાલિકા સ્વીકારશે કે જે ગવર્નર જનરલની હુજાનુસાર હોય. અને શરૂઆતમાં અનુસરનામાં આવેલી નીતિ લાંબો વખત ટકી રહેવાનો ધણો સંભવ છે; કારણ કે આની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા એકાએક ક્રાંતિકારક ફેરફારો કરી ન શકે અને ને તેમ કરે તો તેમાંથી અનિષ્ટ પારણાઓ ઉદ્ભવ.

લંડનના કામકાજ માટે બેંક પોતાની જ ચાખ્ખા ખોલવી નેપ્રત્યે. બેંક આંધ્ર ઇંગ્લાંડ

મારફત કામ લેવામાં આવે તો તેને ડખલગીરી કરવાની તક મળે. જ્યારે લંડનના નાણાં-બજારમાં હિંદ અને ઇંગ્લાંડનાં હિત પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે બેંક ઓફ ઇંગ્લાંડ પોતાની સ્થિતિને લાભ લેવાનું ન ચૂકે.

સ્ટર્લિંગનું ધોરણ એટલે પાઉંડની રૂપિયા ઉપરની સત્તા. સારી આલમમાં એવો ડાહ્યો દેશ ભાગ્યે જ જડશે કે જે પોતાની નાણાંની ધમારત અસ્થિર ધોરણના પાયા પર ચલવાની દરદેશી દાખવે ! સ્ટર્લિંગનાં પોતાનાં ઠેકાણાં નથી તો તે રૂપિયાને શા ટેકા આપશે ? સ્ટર્લિંગ સાથે રૂપિયાને જોડવાની તરફેણમાં એ દલીલ કરવામાં આવે છે કે વિંદ ધણી મોટી રકમોની પતાવટ સ્ટર્લિંગ દ્વારા કરે છે અને તેથી સ્ટર્લિંગનું ધોરણ સગવડભર્યું છે. શું એક રાષ્ટ્ર કાંઈ દેશ સાથે વધુ લેવડદેવડનો સંબંધ ધરાવતો હોય તો તેણે તે દેશનું ચલણ ધોરણ તરીકે સ્વીકારવું જ જોઈએ ? અને તેમ હોય તો ઇંગ્લાંડ પાઉંડને ડાઘર સાથે શા માટે જોડતું નથી ? દુનિયાના નાણાંસંબંધી સંજોગો જોતાં હિંદને સોનાનું ધોરણ સ્વીકારવું પણ સલાહભર્યું નથી. ખીજા દેશો માફક રૂપિયાને પણ છૂટો મૂકવો જોઈએ. રૂપિયાની ખરીદશક્તિ, હિંદી નાણાંના જથ્થા પર અંકુશ રાખવાથી, એવી સપાટી પર ટકાવી શકાય કે જે દુનિયાના એકંદર ભાવો (World Level of Prices)ને અનુસરતી હોય. પાઉંડની આસપાસ રૂપિયાનું નૃત્ય ક્યાં સુધી ચાલશે તે સમજાતું નથી. અત્યારે દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ સંજોગોમાં સોનાનું ધોરણ સ્વીકારવું ડહાપણભર્યું નથી અને રૂપિયાને તદ્દન છૂટો મૂકવાથી (અને તેથી તેની ખરીદશક્તિમાં એકદમ ઘટાડો થવાની વડી હોવાથી) ભયંકર પરિણામ આવવાનો ડર રહે છે; ભવિષ્યમાં એમ શા માટે કહેવામાં ન આવે કે હવે તો સ્ટર્લિંગ સ્થિર છે તેમજ સ્ટર્લિંગ વચ્ચેનો સંબંધ લાંબા વખતનો છે, માટે વગર ફેગટના ફેરફાર શા માટે ?

હિલ્ટન યંગ કમિશનનો રિપોર્ટ જહાર પડ્યો ન હતો ત્યાં સુધી સોનાના ધોરણ વિરુદ્ધ સમજાવવાના પ્રયત્ન કરતી વેળા હિંદી સરકાર જોઈતું સોનું મેળવી શક્યાની મુશ્કેલી પર ખૂબ ભાર મૂકતી. છેલ્લાં એ વર્ષમાં ૧૪૦ કરોડ રૂપિયાનું સોનું નિકાસ થયું એટલે સોનાના અભાવની દલીલ નકામી થઈ પડી; હવે રિઝર્વ બેંક સ્થાપવાને ફક્ત ૩૫ કરોડનું સોનું જસ છે (પછી ભલે વટાવના દર વારંવાર બદલાય પડે), અને તે સરકારના ચલણ ખાતા પાસે છે પણ ખરું ! હજી પણ સોનાની નિકાસ થતી અટકાવવાને સરકારને પગલાં લેવાની જરૂર જણાતી નથી. હિંદનું સોનું જગતનો આર્થિક ઉદ્ધાર કરવા વપરાય તો જોતું તો નહિ જ; પરંતુ ખર્ચાળનપણાની આવી સોનેરી તક ફરી ક્યારે સાંપડવાની હતી ?

હિંદી બેંકના બોર્ડમાં સ્થિતનના પ્રતિનિધિનાં પાંચ વાર્ષિકો હોવાં જોઈએ. તેના ગવર્નર પણ તે જ નીચે. ગવર્નર જનરલને, હિંદની તેનીસ કાઢીની વસ્તીમાંથી, રિઝર્વ બેંકના ગવર્નરની ખુરશી અપનાવવાની લામકાતવાળો હિંદી મળેવો મુશ્કેલ થઈ પડશે તેની પણ ખાતરી છે. એ તો જાણે આટલાં વર્ષોના સ્થિતનના હિંદને કેળવવાના ભગીરથ પ્રયત્નોનું પરિણામ. અને વળી સ્ટર્લિંગને રૂપિયા વચ્ચે સહેજ પણ અંતર પડી જાય તો તે કેમ મહેવાય ? સ્ટર્લિંગના નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ ખાતર હિંદ માટે નવાં નાણાં-શાસ્ત્રનાં સર્જન આદરવાં પડે તો તેમ કરવાને આપણી સરકાર માઆપ દરદમેશ તત્પર છે ! એતો હવે મોન્ટેગુ-ચેમ્બર્લેન્ડના સુધારા નીચે સ્થપાએલી વડી ધારાસભાની છેલ્લી બેટ સાઆર સ્વીકાર્યે જ છટકા !

સ્વ. પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈ

૧

અમદાવાદની બહાર મુંગની શાળાના સ્થાપક, પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈ, બી. એ. ના સ્વર્ગવાસથી, ગુજરાતે એક નિર્લોભી સાચો સેવક ગુમાવ્યો છે.

મહુમ બ્રહ્મક્ષત્રિય યાત્રિના હતા. એ યાત્રિ નાની પણ કેળવાયેલી અને આગળ પડતી છે. અકબર બાદશાહના વખતમાં ગુજરાતની જમાબંધીનું કામ રાજા ટોડરમલને સોંપવામાં આવેલું. રાજા ટોડરમલ ક્ષત્રિય હતા અને એણે પોતાની સાથે પંજાબથી કેટલાંક ક્ષત્રિય કુટુંબો ગુજરાતમાં પોતાની સાથે આણીને વસાવ્યાં હતાં.

જૂનાગઢ, લીમડી, સુરત, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, હાંસોડ, આમોદ, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ તાલુકાનું અલીણા ગામ અને બરહાનપુર તથા દક્ષિણના દેવ્રાબાદ સુધી આ કોમનાં થોડાં થોડાં કુટુંબો પ્રસાર્યાં અને આબાદ થયાં હતાં. તલવાર અને કલમને જોરે રાજ્યદરબારે એ કોમ હમેશાં આગળ પડતી રહી હતી અને બહાદુરી તથા મુત્સદ્દીગીરીમાં એણે સારી નામના મેળવી હતી. અકબર અને મોગલ બાદશાહોની લડાઈઓ લડ્યાથી, એમને ઉપરનાં ગામોમાં ધનામી જમીનજમીરી મળી હતી અને ઠાકોર, દેસાઈ, મઝમુદાર, મલ્લજી, કાનુગા, છત્રપતિ ઇત્યાદિ અટકોથી એ લોકો ઓળખાતા હતા.

મહુમ પ્રાણશંકરના એક વડીલ ધારનેા કિલ્લો સર કરવાની કાષ્ટએક લડાઈમાં પડ્યા હતા.

દેવ્રાબાદ રાજ્યમાં તેા ક્ષત્રિયો જ છેક ગઈ કાલ સુધી કર્તાકારવતા હતા.

અમદાવાદના ખાડિયાને આ ક્ષત્રિયોએ અકબરપુરા નામ આપ્યું હતું.

અલીણાના ક્ષત્રિયો અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સ્થપાયું તે પહેલાં પિંઢારી અને બીજા ધાડપાકુઓના હક્કાઓની સામે યતા અને બખ્તર તથા બંધુકો વાપરતા. પાંચળમા, અંગરખાં, મુગલાઈ પાઘડી, શાલ દુશાલા અને દુપટ્ટા પહેરતા અને નીડર ધોડેસ્વારી કરી જાયતા.

ભરૂચમાં દેસાઈજનું કુટુંબ મુપ્રસિદ્ધ હતું. એમને પેશ્વાઈ સમયથી મશાલ પાલખી વાપરવાનો હક્ક અને કલમ નામનું એક આખું રસાળ ગામ ભેટમાં મળ્યાં હતાં. “ચુની ધી સતી” એ નામનું સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈનું એક પુસ્તક આ દેસાઈજનાં કુટુંબનાં એક રાજ્યનીતિનિપુણ સાધ્વી સ્ત્રીની કથા છે. પરમોદરાય જાદવરાય દેસાઈ ખંડેરાવ ગાયકવાડના કૃપાપાત્ર હતા. એમને હાથીનો હોદ્દો હતો. ઘણા વખત એ મહારાજા જેડે રૈતરંજ રમતા અને વર્ષાસન ખાતા.

ચીમનલાલ સેતલવાડના દાદા અંબાશંકર અમદાવાદના સદર અમીન હતા. જેઠા-ભાઈની પોળવાળા જેઠાભાઈ શેઠ એમને કાષ્ટ કેસમાં લાખ રૂપિયા લાંચ આપવા આવ્યા. સદર અમીને લાંચ લેવા ના પાડી. શેઠ ઉરકેરાઈને બોલ્યા: “સાહેબ! લાઇ લ્યો! મારા જેવો તમને લાખ રૂપિયા આપનાર નહિ મળે.” અંબાશંકરભાઈ કહે: “શેઠ! આપનાર

તો ઘણાંએ મળશે. પણ તમને મારા જેવો કોઈ ના કહેનાર નહિ મળે.” અને એમ કહીને એમણે જે કાળે લાંચ રૂચતમાં બહુ દોષ રાખાંતો ન હતો ત્યારે શુદ્ધ પ્રમાણિકપણું અને ન્યાયાધીશને શોભે એવો એક ચાલ બતાવી હતી. દેશમાં નવી કેળવણી પ્રસરતાં આ ગાંધી હંમેશાં મુત્સદ્દીગીરીના કામમાં પ્રવીણ હોવાથી લગભગ આગમી દરોજમાં રહી છે અને પોતાને છેક હમણાં સુધી “રાજ્યમાન રાજેશ્રી” માનવા, મનાવવામાં અભિમાન માનતી હતી. સ્વ. પ્રાણશંકરે મહારાણી વિક્ટોરિયાની જ્યુબીલીના પ્રસંગે મહારાણીની જીમી પાલખીમાં મૂકીને ગાંધીજીનોએ એક સરઘસ કાઢેલું તેમાં આગેવાનીભરેલો ભાગ લીધેલો.

શ્રી. બળવતરાય ઠાકર એ જ ગાંધીના છે. “વફાદાર દેશભક્તિ” નામનો એક અર્ચસ્પદ લેખ આગથી પચીસેક વર્ષ ઉપર એમણે Loyal Patriotism એ ખેટો ગુણ છે એમ ઉપદેશવા અલ્પશ્રવિય ત્રિમાસિકમાં લખ્યો હતો.

પરંતુ ત્યારપછી તો દેશના રાજકીય વિચારોમાં ઝપાટાબંધ ફેરફારો થયા અને વફાદાર રહેવું અને દેશભક્ત કહેવરાવવું તે પરસ્પર વિરોધી શુભો સિદ્ધ થયા છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૫ સુધી અલ્પશ્રવિય દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલે અમદાવાદમાં રાજકીય ચળવળનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું, અને “જે ગૂંજરાત રાષ્ટ્ર-ઉદ્ધારમાં કંઈ જ હિસાબમાં નહોતું તે સત્તા સિંહની માફક લાડ્યું.”

સ્વ. પ્રાણશંકરભાઈ આ પ્રસંગે યુવાનોના નાયક હતા. સ્વદેશી મિત્રમંડળને એમની અને ઍરિસ્ટર જીવજીવલ મજરાયની ઉત્તમ દોરવણી મળી હતી. ૧૯૦૫ની બંગ-લગંતી ચળવળ પછી જે જીવાળ દેશઝરમાં પ્રસર્યો તે પ્રસંગે રાષ્ટ્ર ઉત્તરવો, સ્વદેશ-કીર્તિતો અને સ્વદેશી માલ વાપરવાની પ્રતિષ્ઠા લેવડાવવાની સેંકડો સભાઓ અમદાવાદમાં યોજે યોજે અને જિલ્લાનાં ગામોમાં યતી તેમાંના ઘણાખરા પ્રસંગોએ સ્વ. પ્રાણશંકરભાઈએ મુખ્ય ભાગ લીધેલો છે.

એમના પિતા વકીલ હતા અને એમને વકીલ કરવા ઇચ્છતા. પરંતુ પ્રાણશંકરને વકીલાતના ધંધામાં રહેતાં જૂઠું અને રૂચ્યોતો તિરસ્કાર હતો તેથી એ જાણી જોઈને વકીલાત-માં ન પડતાં શિક્ષકના ધંધામાં પડ્યા હતા અને એમાં એ સરકારી નોકરીની ગુલામી અથોગ્ય લાગતાં ખાનગી નિયાજનદ એક નર શિક્ષક રહેવામાં જ સતોષ માન્યો હતો.

લોકસેવા, આવા સંજોગોમાં એમને બહુ જ અનુકૂળ ધર્મ પડી અને નીડરતા, શમ તથા સહકાર કેળવી એમણે ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૫ સુધીનાં દશ વર્ષોમાં અમદાવાદ શહેરની રાજકીય સેવા બહુ જ ઉત્તમ રીતે કરી. એક પ્રસંગે લાલા લગપતરાયનો જાહેર સત્કાર યુવકોએ યોજેલો ત્યારે બડાબડા કરી ગયેલા; પણ પ્રાણશંકરભાઈએ તે વખતે અપ્રસ્થાન લીધું હતું.

સ્વ. ડૉ. નીલકંઠરાય જીવપતિ અલ્પશ્રવિય હતા. પોતે અંધ થયા પછી “એકલ લિપિ”માં ઘટતા ફેરફાર કરી અંધ કેળવણીનો આખોએ પ્રશ્ન એમણે ગૂંજરાત અને મહા-ગુપ્તને મારે ઉકેલી નાખ્યો હતો. પ્રથમ અમદાવાદ અને પછી મુંબઈમાં રૂઢી અંધશાળા

એમણે કાઢી અને આપણાં એ અંધ દુઃખી બંધુઓનાં જીવનમાં સુખશાન્તિ અને સ્વાશ્રય આણી આપ્યાં. પ્રાણશંકરભાઈના જીવન પર ડૉ. નીલકંઠરાયની અસર બહુ જોડી હતી.

એક અસર, સ્વ. દિ. બા. અંબાલાલની; તે રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ આવી અને ડૉ. નીલકંઠરાય તરફની લક્ષિતએ એમને મૂંગા બહેરાની સેવામાં પ્રેર્યાં.

કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખ કે વિપત્તિથી નહિ ગભરાતાં એ દુઃખનો પ્રસંગ પણ કલ્યાણનો બનાવવો એ મનુષ્યનો ઉત્તમ અધિકાર છે. નીલકંઠરાયે એ અધિકાર સિદ્ધ કર્યો હતો અને પ્રાણશંકરભાઈએ પણ પોતાના જીવનનું એ જ સુખ્ય કાર્ય કરી મૂક્યું.

ઈશ્વરે જાણે ગુજરાતનાં મૂંગાં બહેરાંને સુખી કરવા માટે પ્રાણશંકરભાઈને ત્યાં એક મૂંગા બહેરાને જન્મ આપ્યો. ઈશ્વરનો સંકેત એ સમજી ગયા અને આજે મૂંગા બહેરાની શાળાને સ્થાયી રૂપ આપી એક માણસના પ્રયાસથી કેટલું કરી શકાય છે તેનું ઉજ્જવલ દર્શાવ મૂકી એ વિદાય થયા છે. સાચા, નિશ્ચયી, સીધા, સરળ, ટેકીલા અને ધ્યેયને પહોંચાડવા નહિ ત્યાંસુધી જઈને નહિ બેસનાર જે જીવ મહાશયો આપણા જીવમાં આવે છે તેમાંના એક સ્વ. પ્રાણશંકરભાઈ હતા. ગુજરાતે એમને માટે ગૌરવ માનવું ધટે છે.

ઈશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે !

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

૨

॥ ઉદાર ચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥

ઉપર લખેલા શ્લોકાર્થમાં બતાવેલ કાઠી પૈદરાના એક મરહુમ પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈ હતા. તેમનો જન્મ નડીઆદમાં સં. ૧૯૨૩ ના પોષ વદ ૫ તા. ૨૫-૧-૧૮૬૭ ના શુભ દિવસે થયો હતો. તેમના પિતા સ્વ. લલ્લુભાઈ જસુભાઈ દેસાઈ નડીઆદમાં વકીલાત કરતા હતા. તેથી મરહુમ પ્રાણશંકરભાઈએ પોતાની બાલ્યાવસ્થા ત્યાં જ ગાળી હતી. તેઓ મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીધર હતા અને ધણી માયાળુ અને ઉત્સાહી હતા. વિદ્યાબ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તે વિરમગામ અને સુરતમાં ખાનગી અંગ્રેજી શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. ત્યારબાદ થોડી મુદતે અમદાવાદમાં સરકારી હાઈસ્કૂલમાં તેમની નિમણૂક થઈ હતી. કંઈ કારણવશાત તે નોકરી છોડી દઈ તે વખતની ન્યુ ઈંગ્લીશ હાઈસ્કૂલમાં થોડાં વર્ષો લોકસેવા કરી હતી. તેમની શિક્ષણ આપવાની શેરી એવી સારી હતી કે થોડા વખતમાં તેમણે શિષ્ય વર્ગમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. પરંતુ ઈશ્વરની ઇચ્છા તેમને કોઈ બીજે રસ્તે હજી વધારે સારી સેવા કરાવવાની હતી તેથી તેમને ઘેર એક બહેરા-મૂંગા

છોકરાનો જન્મ થયો. તેને કેવી રીતે કેળવણી આપવી તેના વિચારમાં તે ગરક થયા હતા. તે અરસામાં ડૉક્ટર નીલકંઠરાય ઝાલાભાઈ જીવપતિની પ્રેરણાથી માહિસરવાળા મી. ટી. બેક્ટરાવ પાસેથી તેની માહિતી મેળવી અને ૧૯૦૮ના માર્ચ મહીનામાં તેમણે પોતાના બહેરા-મૂંગા છોકરાને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી. એક બીજો બહેરા-મૂંગા છોકરો પણ તેમને તે વખતે મળી આવ્યો. અને એ છોકરાથી શાળાની શરૂઆત કરી. તેમનું આ કાર્ય વિકાસ પામી બહેરા-મૂંગાની શાળાની સ્થાપનામાં ઈશ્વરકૃપાથી પરિણામ પામ્યું એ શાળાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મી. આર. પી. બેરે પોતાના અભિપ્રાયમાં લખે છે: "The school which owes its origin to a father's anxiety to devise some means of educating his deaf and dumb son..." એટલે કે "પોતાના બહેરા-મૂંગા છોકરાને કેળવવા માટે કોઈ સાધન યોજવાની એક પિતાની ચિંતાને લીધે જે શાળા ઉત્પન્ન થઈ છે તે..." તેમણે રાતદિવસ અધ્યાગ પરિશ્રમ કરી થોડા જ વખતમાં શાળામાં સુધારો વધારો કર્યો અને જનતા સમક્ષ તેને રજુ કરી.

કોઈ પણ સંસ્થાને જનતા સમક્ષ કાયમ રાખવી હોય તો તેનો વહીવટ એકદમ રાખવો જોઈએ નહિ, એવો અભિપ્રાય મરહુમ પ્રાણશંકરભાઈનો હોવાથી તેમણે શાળાનો વહીવટ એક વગવાળી કમિટી હસ્તક મૂક્યો અને હાલમાં તેનો વહીવટ પેદન, ગિંદગી પર્યંતના સભાસદ અને વાર્ષિક સભાસદોની બનેલી કમિટીથી ચાલે છે.

નામદાર સરકાર પાસેથી રૂ. ૧૩૦૦) મંજૂર કરાવીને તેઓ બહેરા-મૂંગાની કેળવણીની તાલીમ લેવા અને ૧૯૧૬માં કલકત્તા ગયા અને ત્યારબાદ આખા દેશમાં મુસાફરી કરી મદ્રાસ, માહિસર, પાલમ-કોટા, પુના, મુંબઈ, મહેસાણા વગેરે સંસ્થાઓ નિશાળો બેઠાં આવી આ નિશાળમાં કેટલોક સુધારો કર્યો હતો. અને ૧૯૧૭ માં Defective inquiry Committee (ડિફેક્ટીવ ઇન્ક્વાયરી કમિટી)માં સરકારે તેમની એક સભ્ય તરીકે નિમણૂક કરી અને તેમાં તનતોડ મહેનત કરી એક બહુ ઉપયોગી નોંધ તેના 'રિપોર્ટ' સાથે સરકારને સોંપી દીધી હતી.

મરહુમ પ્રાણશંકરભાઈએ પોતાના સતત ખંતોલા પ્રયાસથી છોકરાઓની એડિંગ માટે અને શાળાના નિભાવ માટે એક સારું ફંડ બેંચું કર્યું છે. એમનું વજન એટલું હતું કે જે કોઈ સદૃશસ્થને તેઓ વિનંતિ કરે તે ભાગ્યે જ તેમને ના કહે. એવો જશ તેમની વાણીમાં હતો. તેમના સતત પ્રયાસથી શાળાને નામદાર સરકાર, સ્થાનિક તેમ જ બહારગામની મ્યુનિસિપાલિટીઓ, લોકલબોર્ડ વગેરે સંસ્થાઓમાંથી ગ્રાંટ તથા નાગરિકો તરફથી વાર્ષિક, માસિક વગેરે ભેટો મળે છે.

સં. ૧૯૭૨ના ફાગણ સુદ ૩ ને રાજ મહાત્મા ગાંધીજીએ શાળાની મુલાકાત લીધેલી તે વખતે તેઓશ્રીએ પોતાના અભિપ્રાયમાં લખ્યું હતું કે ".....એક માણસનાં સાદસથી કેટલું કામ થઈ શકે છે તેનો આ સંસ્થા નમૂનો છે. બની શકે એવું હોય તો આવી સંસ્થાઓને શહેરની બહાર મેદાનમાં રાખવી.....સંસ્થાની ઉભતિ ઇચ્છું છું." મરહુમ પોતે પણ શાળા ખુલા મેદાનમાં હોય તો સારું એવો આશય રાખતા હતા. અને તે એમની ઉમેદ એમના પોતાના સતત પ્રયાસ તેમ જ બહેર પ્રજાની મદદથી આખરે પાર પડી. નદીપાર સત્યાગ્રહ આશ્રમના રસ્તા ઉપર શાળાનાં મકાનો માટે શેખપુર ખાનેપુર ઉર્દૂ નવરંગપુરની

સીમમાં રૂ. ૨૧૦૦૦ ની જમીન ખરીદવામાં આવી, અને અત્રેના તેમજ બહાર ગામના લાગણીવાળા અને ઉદાર ગૃહસ્થોની સહાયતાથી લગભગ રૂ. ૪૭૦૦૦ ને ખર્ચે આપણા શહેરને શોભાવે તેવાં બે મકાનો બંધાવી સને ૧૯૩૦માં મહાત્મા ગાંધીજીના શુભ હસ્તે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં.

શાળાને વધારે આગળ લાવવાના ધરાણથી સને ૧૯૨૪થી 'જુદી જુદી જંગાઓએ શાળાના કામનું પ્રદર્શન કરવાની શરૂઆત કરી હતી, અને લોકોનું ધ્યાન પોતાના જીવન-કાર્ય તરફ આકર્ષવામાં મરહુમ સફળ થયા હતા. તેઓએ પોતાનું જીવન આ કાર્યમાં એટલું એટલેટ બંધાવી દીધું હતું કે બહેરા-મૂંગાની મુશીબતો ઓછી કરવા વિષેના જ વિચારો એમને રાતદિવસ આવ્યા કરતા હતા. અને તેથી તે જુદા જુદા દેશોમાં તે માર્ગે થતા પ્રયત્નોની માહિતી મેળવતા હતા અને બહાર ગામની નિશાળોનાં સંચાલકો સાથે બહેરા-મૂંગાના શિક્ષણના અધરા પ્રશ્નોની વાટાઘાટ કરીને અનુભવની આપ લે કરતા હતા.

નાણાંભરીત વગેરે અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં અધિકારીઓ તેમ જ જાહેર જનતાને પોતાના ઉમદા સ્વભાવ તેમ જ ચારિત્ર્યબળથી આકર્ષી તેઓ સંસ્થાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને શક્તિમાન થયા હતા કે જેને પરિણામે આજે સંસ્થા કામગીરી સ્વરૂપને પામી છે. અને જ્યાં સુધી આ સંસ્થા રહેશે ત્યાં સુધી સદ્ગતનું નામ પણ લોકોમાં યાદગાર રહેશે. બહેરા-મૂંગા જેવા અપંગ મનુષ્યોની મૂંગી સેવા એમણે કરી છે તે ખરેખર અવર્ણનીય છે.

સેવાધર્મ: પરમગહનો યોગિનામવ્યગમ્ય: ।

આ પરમ સેવાધર્મનું રહસ્ય મરહુમ પ્રાણશંકરે પોતાના જીવનમાં યથાશક્તિ ઉતાર્યું હતું. એમનો સ્વદેશી પ્રત્યેનો પ્રેમ, પોણે પોણે ફરી રાષ્ટ્રધર્મનો પ્રચાર કરવાની તેમની ધગશ, શાળાને જ સર્વસ્વ સમજી તેના જ કાર્યમાં સતત લીન રહેતું, સાચા ગુરુ તરીકે શિષ્યોનાં જીવનને સુધારવાની અત્યંત કાળજી વગેરે ગુણો ખાસ નોંધવાલાયક છે. એમના અચાગ પરિશ્રમને પરિણામે શાળાનો અભ્યાસ પૂરા કરી રહ્યા પછી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ધર્મે વળગેલા છે. અને તેઓ સુખી જીવન ગાળે છે. શાળાનો પેગામ ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીઆવાડ તેમ જ દેશ પરદેશો સુધી પહોંચાડવાનો સતત પ્રયાસ કરતા અને તેને પરિણામે તે સ્થળોમાં શાળાની ખ્યાતિ ફેલાવા પામી છે.

વિદ્યાર્થીઓ સ્વાશ્રયી બને એ એમનો મુખ્ય હેતુ હતો. વળી સાદાધનો આદર્શ એમણે વિદ્યાર્થી સમક્ષ સ્વ-આચરણથી તાદશ મૂક્યો હતો.

• પોતે નિરભિમાની હોવાથી જ્યારે જ્યારે પોતાના અંગત વિચારો સંસ્થાની પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ લાગતા ત્યારે ત્યારે તે છોડી દીધે શાળાનું હિત વ્યાંગેળ ધરતા અને તેને વધારે સારા પાયા ઉપર મૂકવા અચાગ પરિશ્રમ કરતા.

મરહુમ પ્રાણશંકર એક નિખાલસ અને ઉદારદિલના મનુષ્ય હોવાથી બહોળું મિત્ર-મંડળ ધરાવતા હતા અને તેઓ એક સાચા શહેરી અને સેવક હતા. તેમના મરણથી અમદાવાદે એક માત્રો સેવક ગુમાવ્યો છે; અને તે ખોટા પુરાવી અશક્ય છે. મરહુમ પોતાની પાછળ એમની વિધવા અને ચાર છોકરાંનું બહોળું કુટુંબ મૂકી ગયા છે.

પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

(મળેલું)

ઉદયશંકરના હિંદી પ્રવાસ

જન્મભૂમિમાં. ઉદયશંકરને સારામાં સારો સત્કાર મળ્યો છે. પરિણામે એના ભાવિ પ્રયાસોને ભારે ઉત્તેજન-મળ્યું છે એમ તે માને છે. મહાત્મા ગાંધીજી અને કવિવર ટાગોરની મુલાકાતો એના જીવનની ધન્ય પળો હતી.

ઉદયશંકર એની મંડળી સાથે શાંતિનિકેતનની મુલાકાતે ગયા હતા. શાંતિનિકેતન એમને અજ્ઞાન ને રસિક સ્થાન લાગ્યું છે. ત્યાંના કલામંદિરની એમના પર સારી છાપ પડી છે. એ વિભાગ શ્રીનિકેતન નામે ઓળખાય છે. ત્યાં બાળક બાલિકાઓ સાદડીઓ, સાડીઓ, શાલો ને ખીન્ન કારીગિરીનાં કામો બનાવે છે. ત્યાં કલાને કેળવણીમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે. વળી ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર ને સુખી વાતાવરણમાં વિહરે છે એ વાતે એમનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. જલ્દી કુદરતનાં જ બાલકો નૈસર્ગિક સાદાઈ ને સ્વતંત્રતામાં ઉદ્ધાસથી વિહાર કરી રહ્યાં છે.

ઉદયશંકર ને મંડળી શાંતિનિકેતન ગયા ત્યારે સદ્ભાગ્યે 'વર્ષા-મહોત્સવ' ચાલુ હતો. કવિવર ટાગોરની સૌમ્ય મૂર્તિ મધ્યમાં વિરાજતી. એમના બંધુ પાછળ બેસતા, સાદાં પશુ સુંદર વસ્ત્રો સજી કન્યાઓ એક બાલુએ ઊભી રહેતી; નૃત્યાંગનાઓ સામે સ્થાન લેતી; મધુર ભ્રંગીતની જમાવંટ થતી; ચોમેર સુવાસ પ્રસરતી ને આખી મંડળી ગંભીરાઈથી મંત્રાચાર ને પ્રાર્થના કરતી; કલાની મહેશીલ જામતી, ઉદયશંકરનો એ અજ્ઞાન અનુભવ હતો-રામાયણ ને મહાભારતના યુગની તેમને ઝાંખી કરાવતો.

કવિવર ટાગોરે એમને મુલાકાત આપી એ ધન્ય ઘડી તો એ જીવનભરમાં ભૂલી શકશે નહિ. એક મકાનના આંગણામાં તેઓ મળ્યા હતા. કવિવર બંગાળીમાં બોલતા. એમની ભાષા કલાનો નાદર નમૂનો હતી. શબ્દે શબ્દ ખૂબીબંધ ઉચ્ચારાતો. એની પછીતે છૂપાયેલી શક્તિની પ્રતિભા પડતી. એનો મર્મ સચોટ સમજતો. કવિવર જ એવી વાત કરી શકે, પોતાના આદર્શ પહોંચી ચૂકેલા મહાત્મા વાત કરે તેવી રીતે કવિવર ઉત્સાહપ્રેરક વાતો કરતા, સામાની ભાવનાઓ ને મહત્વાકાંક્ષાઓ સમજીને જ બોલતા એમ જણાતું. એમનાં વચનો જલ્દી ઉદયશંકરની ભાવના અને ઇચ્છાઓના આબાદ પડછંદ પાડતાં ને તે પછુ વધારે અસરકારક રીતે. કવિથી છૂટા પડ્યા પછી ઉદયશંકર ને મંડળીએ પાછી નજર કરી તો કવિની સૌમ્ય મૂર્તિ પેલા આંગણામાં દલોરાની શુકાઓમાંની કોઈ અલૌકિક પ્રતિમા સમોપવી જણાઈ હતી. ઉદયશંકરના પ્રયોગો જોવા કવિવર ખાસ કલકત્તે પધાર્યા હતા.

ઉદયશંકરના જીવનનો ખીજો સ્મરણીય અનુભવ મહાત્મા ગાંધીજીની મુલાકાતનો હતો. સ્વદેશીલીંગના લાભાર્થે ઉદયશંકરે ખાસ પ્રયોગો કર્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીજી તે દિવસ

મોડા પડવાથી હાજર થઈ શક્યા નહોતા. પરંતુ વાર્તાલાપમાં જ ગાંધીજીએ ઉદ્દેશ્યકરની કલા ને કામકાજ વિષે બધું પૂછી લીધું હતું. કોઈ કલાકારની સાચી સમજથી ને પ્રોત્સાહન દેવાની અપરિમિત ઇચ્છાથી જ એ મુલાકાત યોજવામાં આવી હતી.

મહાત્માજી એટલી સાદાઈ ને સહૃદયતાથી બોલતા કે ઉદ્દેશ્યકર ગુજરાતી ભાષા ન બોલુવા છતાં એમનો શબ્દે શબ્દ સમજી શક્યા હતા; ને બાળકના જેવા એમના મુક્ત હાસ્યથી તો એમની માનવતાની ને મહાનુભાવનાની સાચી પિછાન થતી.

મહાત્માજીની ઇચ્છાથી ઉદ્દેશ્યકરની મંડળીના આગેવાન સંગીતકારોએ પ્રાર્થના સમયે એક નાનકડો જલસો ગોઠવ્યો હતો, ને મહાત્માજીનું માનીતું ભજન ગાયું હતું. ત્યારબાદ મહાત્માજીએ ઉદ્દેશ્યકર ને મંડળીના કામકાજ ઉપર વિવરણ કર્યું હતું.

ઘરમપુરના મહારાજા વિજયદેવજીનો હિંદી સંગીત પરનો ગ્રંથ 'ઉદ્દેશ્યકરે' ખૂબ જ રસપૂર્વક વાંચ્યો છે. હિંદી સંગીતનું એમનું નોટશન અજબ છે. બીજા રાજા મહારાજાઓ પણ હિંદી સંગીતમાં એટલો રસ લે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

પતિયાળાનરેશે ઉદ્દેશ્યકરના પ્રયોગો જોયા બાદ ખાસ રંગભૂમિ પર જઈ તેમને અભિનંદન આપ્યાં હતાં.

નૃત્યકલા દક્ષિણ હિંદમાં અસલ રીતે જળવાઈ રહી છે. કથાકલિ નૃત્યનો જૂનામાં જૂનો પ્રકાર છે. એ અત્યારે મલખારમાં પ્રચલિત છે. મદ્રાસનાં ગણીતાં નૃત્યકાર બાલ-સરસ્વતી એ પ્રયોગ સુંદર રીતે રજૂ કરે છે.*